

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA
İNGİLİZLERE ESİR DÜŞEN TÜRK ASKERLERİ**

**Vedat TÜFEKÇİ
2502090448**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ**

İSTANBUL -2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : VEDAT TÜFEKÇİ Numarası : 2502090448
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI Danışmanı : PROF. DR. ALİ FUAT ÖRENÇ
Tez Savunma Tarihi : 30.12.2019 Saati : 11:30
Tez Başlığı : "BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İNGİLİZLERE ESİR DÜŞEN TÜRK ASKERLERİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ALİ FUAT ÖRENÇ		KABUL
2- PROF. DR. ÖMER İŞBİLİR		Kabul
3- PROF. DR. ALİ SATAN		Kabul
4- PROF. DR. ABİD NAZAR MAHDUM		Kabul
5- DR. ÖĞR. ÜYESİ AYNA ASKEROĞLU ARSLAN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. RIFAT GÜNALAN		
2- DOÇ. DR. MURAT ULUSKAN		

ÖZ

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İNGİLİZLERE ESİR DÜŞEN TÜRK ASKERLERİ

VEDAT TÜFEKÇİ

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı öncesi Tarblusgarb (1911) ve Balkan Savaşları (1912-13) ağır atmosferinden çıkmış ve ekonomisi çökmüş durumdaydı. Balkan Savaşı'nın ülkeye verdiği siyasi, sosyal ve ekonomik yıkımı atlatamayan Osmanlı, bir oldubitti ile kendisini yeni bir büyük savaşın içerisinde bulmuştu. I. Dünya Savaşı (1914-1918) boyunca pek çok cephede verilen şehit, yaralı ve kayıplar dışında 200.000'den fazla Türk esirinin varlığı bilinmektedir. Osmanlı'nın savaşta en çok esir verdiği ülke ise İngiltere'dir. I. Dünya Savaşı sürecinde vatanlarını savunmak için cepheden cepheye koşan bu askerlerin pek çoğu gözü yaşlı annelerini ve babalarını, çocuklarını, yeni evlendikleri eşlerini, nişanlılarını geride bırakmıştı. Bir kısmı ise mallarını, dükkanlarını satmak veya başkasına devretmek zorunda kaldılar. Bu askerler hayatlarının önemli bir bölümünü İngiliz esareti altında geçirdiler.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlere esir düşen Türk askerleri, uzun süre kalacakları kamplara sevklerinde, kamp hayatlarında, kamplardan memleketlerine dönüşlerinde ve savaş sonrası yaşamlarında büyük acılar çekmişlerdi. Çalışmamız, İngilizlerin kamplarda esirlere davranışları uluslararası hukuka aykırı olduğunu ortaya koymakadır. Ayrıca kamp şartları insan onuruna yakışmayacak durumdadır. Pek çoğu cepheden yaralı ve hasta gelen esirlerin sıkıntıları kamplarda devam etmiştir. Bazıları ise bu kamplarda hayatlarını kaybetmiştir. Kamplarda çekilen bu sıkıntılar, esirlerin ruhsal durumlarında telafisi mümkün olmayan yaralar açmıştır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen esirler kamplarda yeni bir hayat kurmayı başarmış; sosyal, kültürel ve dini alanda pek çok faaliyet gerçekleştirmişlerdir. Şanslı olup esaret sonrası evlerine dönebilen askerler için sorunlar bitmeyecektir. Kampı aratmayacak yeni sorunlar evlerinde de kendilerini beklemektedir. Kimisi geride bıraktığı anne ve babasının vefat haberini öğrenecek, kimisi eşlerini ve çocuklarını bıraktıkları yerde bulamayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk, esirler, esir kampları, Ermeni doktorlar, Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, İngiltere, Mısır, Hindistan, Burma, Kıbrıs, Malta, Selanik, Man Adası.

ABSTRACT

PRISONERS OF TURKISH SOLDIERS IN THE HANDS OF THE BRITISH DURING THE FIRST WORLD WAR

VEDAT TÜFEKÇİ

The Ottoman State had just come out of a war before World War I and its economy collapsed. The Ottoman Empire, unable to survive the political, social and economic destruction of the Balkan War, found itself in a new war. It is known that he gave more than 200.000 prisoners in many front except dead, wounded and missing soldiers. Many of these soldiers, who went from front to front to defend their homeland, left behind their tearful mothers and fathers, their children, their newlyweds, their fiancées and their jobs. Some of them sell their goods and shops or transfer them in to some else. During the war, the most captured country is England.

During the First World War, soldiers who were captured by the British suffered during the transport to camps where they would stay for a long time, in their camp life, on their repatriation from camps to their home town and in their lives after the war. The British attitude to wars prisoners in the camps was contrary to international law. In addition, the conditions of the camp where the prisoners lived are unworthy of human dignity. The problems of the prisoners, many of whom were wounded and sick from the front, continued in the camps. Some of them lost their lives in these camps. These problems in the camps have caused irreparable wounds in the mental state of the prisoners. Despite all these problems, the prisoners managed to establish a new life in the camps and carried out many activities in social, cultural and religious fields. For the lucky soldiers who can return home after captivity, the problems will not end. The new problems like in the camp are waiting for them in their homes. Some of them have got the news of the death of their parents left behind. some of them could not find their wives and children where they left.

Key Words: Turkish, prisonera, England, camp, The Ottoman Empire, World War I, Egypt, India, Burma, Cyprus, Malta, Thessaloniki, Isle of Man

ÖNSÖZ

Birinci Dünya Savaşı, savaşın en önemli mağdurlardan olan Türk esirler üzerinde psikolojik, sosyal ve ekonomik etkileri büyük olmuştur. Bu konuda yapılan araştırmalarda arşiv belgelerinin yeterince kullanılmadığı dikkati çekmektedir. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nın esirleri ile ilgili çalışmalara bakıldığında, genelde yabancı araştırmalar göze çarpmaktadır. Bu çalışmalarda, Türk esirlerine dair kayda değer hiçbir araştırma yapılmamıştır. Yapılan araştırmalarda ise arşiv kullanımı mahduttur. Bu sebeple, bu çalışmamızda Birinci Dünya Savaşı yıllarında İngiliz esir kampında bulunan Türk esirlerine dair özellikle ayrıntılı arşiv araştırması yaparak Türk esirlerin sağlık, sosyal, kültürel ve ekonomik durumları gün ışığına çıkarılmaya gayret edilmiştir. Bu bağlamda Türk esirlerin bulunduğu kamplardaki esaret hayatı hakkında bilgilere ağırlıklı olarak T.C. Başbakanlık Osmanlı, Cumhuriyet arşivleri ile Kızılay, İngiliz Milli, Avustralya, Kızılhaç ve Kızılay arşivlerinden yararlanılmıştır. Kamplarda esaret günleri geçirmiş esirlerin esaret sonrası yurda döndükten sonra verdikleri ifadelerin yer aldığı Genelkurmay ATASE Arşivi bu kamplar hakkında başvurulabilecek diğer arşivdir. Ayrıca, devletlerin resmi arşivleri hariç kamu kurum ve kuruluşlar ile özel arşivlere de ulaşılmıştır. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü ve kişilerin özel arşivlerinde de döneme ait önemli detaylar mevcuttur. Tarafların ve dönemin tarafsız kurumlarının arşivleri incelenerek, arşiv kaynaklarını karşılaştırma imkânı bulunmuştur. Özellikle, Amerika Birleşik Devletleri'nin raporları Osmanlı Devleti'nin iddialarına yeterli cevap vermese de Türk esirlerin kamp yaşantısına dair bilgiler içermektedir. Ayrıca hatıratlar esaret şartlarını ve esaret altında yaşananları yansıtmaları bakımından çok önemlidir. Döneme ait yazılı basında da esirlerin yaşadığı yerler ve şartları gösteren bilgilere ulaşılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nın henüz başlarında, esirlerin durumu ile ilgili pek çok sorumluluk Kızılaya verilmişti. Bu sebeple Kızılay arşivinde esirlere ait listeler, kartlar ve mektuplarında hayatlarına dair önemli belge ve bilgiler bulunmaktadır. Buna rağmen bahsi geçen bu belgelerin tasnifi dahi henüz istenen düzeyde yapılmamıştır. Ayrıca Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı da esirlerin durumu ile yakından ilgilenmiş ve savaşan devletler tarafından aracı olarak yetkilendirilmiştir.

Her ne kadar tamamen taraflı da yazılmış olsa Kızılhaçın Mısır, Birmanya, Hindistan ve Selanik raporları kamplara dair önemli bilgiler vermektedir. Savaş süresince ve savaş sonrası Kızılay ve Kızılhaç tarafından yapılan yazışmalar ve kuruma ait belgeler de bahsi geçen konular hakkında önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamız esnasında Kızılay ve Kızılhaç dışında, tarafların istekleri üzerine tarafsız devletler tarafından kamplara yapılan ziyaretler sonrası hazırlanan raporlara da ulaşılmıştır.

Mondros Ateşkesi Antlaşması ile başlayan Mütareke döneminde (1918-1922) meclisin açık bulunduğu süre zarfında esirlerin durumu değişik zamanlarda meclis gündemine gelmiş ve kamplarda buldukları şartlar tartışılmıştır. Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Zabıt Ceridelerinin tamamı gözden geçirilmiştir. Bu zabıt ceridelerinde özellikle esirlerin gözlerinin Mısır kamplarında kasten kör edilmesine dair tartışmalar dikkat çekicidir.

Savaş süresince İngiltere, Osmanlı, Amerika ve Avustralya başta olmak üzere savaşan ve tarafsız ülkelerin gazeteleri taranmış, başta Kızılayın çıkardığı dergiler olmak üzere dönemin tüm yazılı basını incelenmiş ve esirlerle ilgili önemli bilgilere ulaşılmıştır. Döneme ait İstanbul basınında çıkan haberler de dikkatle incelenmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'na katılmış ve esareti bizzat yaşamış subay ve yedek subayların anıları, konuyu aydınlatmak açısından en önemli kaynak eserler olarak tezimizde yer bulmuştur. Bu askerler, yıllar süren esaret günlerini, esarete yaşadıklarını, esaret şartlarını günbegün anlatarak ayrıntılı olarak aktarmışlardır.

Doktora çalışmamızda yukarıda zikredilen kaynaklardan istifade edilerek Türk esirlerin hangi cephelerde esarete düştükleri, birliklerinin ne kayıplar verdiği, kamplara nasıl ve ne şartlarda ulaştırıldıkları, esaretlerinin nerede ve ne zaman başlayıp son bulduğu, hangi kamplara gönderildikleri, kamplarda esirlere verilen sağlık hizmetleri, esirlerin kamplarda hangi şartlarda barındıkları, esirlere nasıl davranıldığı bilgilerine ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra kampların konumu, şartları ve yöneticileri, uygulanan sansür işlemleri, esirlere verilen cezalar, çalışma ve esaret hayatı, kaldıkları yerler, yiyecek ve giyecek durumu; esirlerin sağlık ve moralleri, aileleriyle haberleşmeleri, aldıkları para havaleleri ve yardımlar arşiv belgelerinde rastlanan konular arasındadır. Tezimizde sadece cephede esir düşen askerler

incelenmiş olup cephe gerisinde esir düşmüş mülki görevlileri ve sivil esirler tezimiz dışında tutulmuştur.

Esirler hem kamplara nakilleri sırasında hem de kamplarda büyük sıkıntılar çekmişti. Bu sıkıntılar arasında beslenme, ailelerinden mektup alamama, parasızlık, ilgisizlik, kötü beslenme ve yaralanmalara bağlı fiziksel rahatsızlıklar, uzun süre esarete kalmanın yarattığı ruhsal bunalımlar bulunmaktadır. Esirlerin çoğu, yaralı ve hasta olarak cepheden alınıp kamplara getirilmiştir. Cepheden hasta ve yaralı getirilen esirlerin önemli bir kısmı kamplarda hayatını kaybetmiştir. Ayrıca, Türk esirlerinin Mısır kamplarında özellikle Ermeni doktorla marifeti ile kasden kör edildikleri iddiaları da ele alınmıştır.

Bunların haricinde yine arşiv ve diğer kaynaklardan yararlanılarak esirlerin günlük hayatları araştırıldı. Kamplardaki sosyal, kültürel, dini ve sportif faaliyetler esirlerin esaret hayatlarında önemli yer tutmuştur. Esirler, kamplarda mesleklerini icra edebilmişler ve yaptıkları el işlerinden az da olsa para kazanmışlardır.

Osmanlı ve İngiltere 1917 yılı sonunda esirlerin mübadelesi konusunda bir sözleşme imzalandı fakat değişik sebeplerle esirlerin değişiminde gecikmeler yaşandı. Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkması anlaşmayı fiilen hükümsüz kılmış ve esirlerin dönüşü birkaç yıl daha gecikmiştir. Bu arada Anadolu'yu işgale başlayan Yunanistan'ın, Kurtuluş Savaşı'na katılacakları gerekçesiyle esirlerin serbest bırakılmasına karşı çıkması; esirlerin dönüşünü engellemese de kısmen yavaşlatmıştır.

Nihayet serbest kalıp memleket yolculuğuna çıkan esirler Birmanya, Hindistan gibi uzak diyarlardan uzun gemi yolculuklarında pek çok problem yaşadılar. Türk esirlerin evlerine dönmeleri ve özgür olmaları sorunları bitirmemiş, asıl sıkıntı döndükten sonra başlamıştır.

Bu çalışmanın başından sonuna kadar geçen süreçte; konuyu bana tavsiye eden, konu hakkında pek çok eserlerden beni haberdar eden, çalışma süresince her türlü desteği veren ve her aşamasında önemli katkılar yapan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ'e teşekkürü bir borç bilirim. Yine yönlendirmeleri, önerileri ve desteklerinden dolayı Prof. Dr. Abid Nazar MAHDUM ve Dr. Öğretim Üyesi Ayna ASKEROĞLU ARSLAN'a müteşekkirim. Ayrıca tezin başından sonuna kadar her aşamasında katkılarını esirgemeyen Doç. Dr. Levent DÜZCÜ'ye teşekkürü

bir borç bilirim. Yine bu çalışma süresince, çeşitli vesilelerle tanışmaktan mutlu olduğum ve yardımlarına müracaat ettiğim İbrahim Göksel BAYKAN, Mehmet KORKMAZ, Mehtap BAYKAL ve Onur ÇAPAR'a teşekkür ederim. T.C. Başkanlık Devlet Arşivleri yanı sıra İngiliz Milli, Türk Kızılayı, Cenevre Kızılhaç, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı, İstanbul Deniz Müzesi bünyesinde bulunan Deniz Tarihi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivleri ile Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Vedat TÜFEKÇİ
İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	xvii
KISALTMALAR	xx
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZLERE ESİR DÜŞEN OSMANLI ASKERLERİNİN KAMPLARA İNTİKALİ SORUNLARI VE İSTASYON (GEÇİCİ) KAMPLARININ DURUMU

1.1 Irak (İstasyon) Esir Kampları.....	20
1.1.1 Basra Esir Kampı	20
1.1.2 Bağdat Esir Kampı.....	35
1.2 Esir Osmanlı Askerlerine Karşı Uygulanan Kötü Muamele ve Hukuk İhlalleri	43
1.2.1 Çanakkale Cephesi.....	43
1.2.2 Irak Cephesi	56
1.2.3 Filistin Cephesi	79
1.2.4 Kanal Cephesi	101
1.2.5 Hicaz ve Yemen Cephesi	112
1.2.6 Esirlerin Hindistan ve Burma Kamplarına İntikali	119
1.2.7 Irak Esir Kamplarında Amele Taburları	123
1.2.8 Irak Esir Kamplarında Firar Olayları.....	129
1.2.9 Irak Esir Kamplarında Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler.....	136

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK ESİRLERİNİN BULUNDUĞU DAİMİ KAMPLAR

2.1 Hindistan ve Burma'daki Esir Kampları.....	140
2.1.1 Rajputan Sumerpur Kampı	148
2.1.2 Bombay Ahmed Nagar Kampı	157
2.1.3 Bombay Belgaum Kampı.....	158

2.1.4 Bombay Bellary Kampı	159
2.1.5 Kalküta İstasyon Kampı (Batı Bengal)	169
2.1.6 Kataphar Kampı (Batı Bengal)	170
2.1.7 Tognung Kampı	171
2.1.8 Burma (Hindiçin) Thatmyo Kampı.....	172
2.1.9 Burma (Sagaing) Shwebo Nekahet Kampı.....	184
2.1.10 Burma (Mandalay) Meiktila Kampı.....	186
2.1.11 Rangoon (Yangon) Karantina Kampı	189
2.2 Mısır Esir Kampları.....	192
2.2.1 Kantara Geçici İstasyon Kampı	199
2.2.2 Mısır-1 Cedid Heliopolis Kampı	205
2.2.3 Kahire 2 Numaralı Abbasiye Hastanesi.....	213
2.2.4 Mısır Kızılay Hastanesi	215
2.2.5 Kahire Kalesi Kampı (Kasr El-Nil)	216
2.2.6 Maadi Kampı	222
2.2.7 Kahire Tura Kampı	231
2.2.8 İsmailiye Bilbeis Kampı	234
2.2.9 Tel El-Kebir Esir Kampı.....	237
2.2.10 İskenderiye Ras El-Tin Kampı	244
2.2.11 Seydi Beşir Kuveysna Kampı.....	247
2.3 Kıbrıs Esir Kampı	265
2.4 Selanik Esir Kampı	276
2.4.1 Selanik yakınlarında Dudular Esir Kampı	285
2.4.2 Karaissi Esir Kampı	286
2.4.3 Kalamaria Esir Kampı.....	287
2.5 Malta Esir Kampı	287
2.5.1 St. Claments Esir Kampı.....	293
2.5.2 Verdala Esir Kampı.....	295
2.5.3 Polverista (San Salvator) Esir Kampı	300
2.6 Man Adası Esir Kampı.....	301

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRK ESİRLERİN BULUNDUĞU KAMPLARIN ŞARTLARI

3.1 Esirlerin İaşe ve Giyim Durumu	317
3.1.1 Mısır Esir Kamplarında Esirlerin İaşe ve Giyim Durumu.....	318
3.1.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Esirlerin İaşe ve Giyim Durumu	345
3.1.3 Kıbrıs Esir Kampında Esirlerin İaşe ve Giyim Durumu.....	363
3.1.4 Selanik Esir Kamplarında Esirlerin İaşe ve Giyim Durumu.....	366
3.1.5 Malta Esir Kampında Esirlerin İaşe ve Giyim Durumu	367
3.2 Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler	369
3.2.1 Mısır Esir Kamplarında Türk Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler	370
3.2.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Türk Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler	390
3.2.3 Kıbrıs Esir Kampında Türk Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler	402
3.2.4 Selanik Esir Kamplarında Türk Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler	405
3.2.5 Malta Esir Kampında Türk Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler	406
3.3 Esir Kamplarında Dini Hayat.....	408
3.3.1 Mısır Esir Kamplarında Dini Hayat.....	408
3.3.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Dini Hayat	414
3.3.3 Kıbrıs Esir Kampında Dini Hayat.....	417
3.3.4 Selanik Esir Kamplarında Dini Hayat	419
3.3.5 Malta Esir Kampında Dini Hayat	420
3.4 Kamplarda Esirlere Yapılan Kötü Muamele.....	420
3.4.1 Mısır Esir Kamplarında Esirlere Yapılan Kötü Muamele	421
3.4.2 Hindistan Esir Kamplarında Esirlere Yapılan Kötü Muamele	459
3.4.3 Kıbrıs Esir Kampında Esirlere Yapılan Kötü Muamele	481
3.4.4 Selanik Esir Kamplarında Esirlere Yapılan Kötü Muamele.....	487
3.4.5 Malta Esir Kampında Esirlere Yapılan Kötü Muamele.....	488

3.5 Esir Kamplarında Esirlerin Çalıştırılması	491
3.5.1 Mısır Esir Kamplarında Esirlerin Çalıştırılması	491
3.5.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Esirlerin Çalıştırılması.....	494
3.5.3 Kıbrıs Esir Kampında Esirlerin Çalıştırılması	517
3.5.4 Selanik Esir Kamplarında Esirlerin Çalıştırılması.....	518
3.5.5 Malta Esir Kampında Esirlerin Çalıştırılması.....	522
3.6 Esir Kamplarında Esirlerin Mallarına El Konulması	522
3.6.1 Mısır Esir Kamplarında Esirlerin Mallarına El Konulması	523
3.6.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Esirlerin Mallarına El Konulması	536
3.6.3 Kıbrıs Esir Kampında Esirlerin Mallarına El Konulması.....	536
3.6.4 Selanik Esir Kamplarında Esirlerin Mallarına El Konulması.....	536
3.6.5 Malta Esir Kampında Esirlerin Mallarına El Konulması.....	537
3.7 Kamplarında Görülen Firar Olayları	538
3.7.1 Mısır Esir Kamplarında Görülen Firar Olayları	538
3.7.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Görülen Firar Olayları	548
3.7.3 Kıbrıs Halkının Esirlere Yardımı; Adada İsyan Hareketleri ve Firar Olayları	555
3.7.4 Selanik Esir Kamplarında Görülen Firar Olayları	562
3.7.5 Malta Esir Kampında Görülen Firar Olayları	563
3.8 Esir Kamplarında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları	563
3.8.1 Mısır Esir Kamplarında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları.....	564
3.8.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları	575
3.8.3 Kıbrıs Esir Kampında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları.....	593
3.8.4 Selanik Esir Kamplarında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları.....	595
3.8.5 Malta Esir Kampında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları.....	595

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK ESİR KAMPLARINDA SAĞLIK ŞARTLARI

4.1 Esirlerin Kamplara İntikalleri Sırasında Karşılaşılan Sağlık Sorunları	606
4.2 Hindistan Esir Kamplarında Hastalıklar	617
4.2.1 Sumerpur Esir Kampının Sağlık Şartları	621
4.2.2 Bellary Esir Kampının Sağlık Şartları	624
4.2.3 Thatmyo Esir Kampının Sağlık Şartları	633
4.2.4 Meiktila Esir Kampının Sağlık Şartları	655
4.2.5 Hindistan'daki Diğer Esir Kamplarının Sağlık Şartları.....	657
4.3 Mısır Esir Kamplarında Görülen Hastalıklar	659
4.3.1 Kantara Geçici Esir Kampının Sağlık Şartları.....	666
4.3.2 Heliopolis Esir Kampının Sağlık Şartları	668
4.3.3 Mısır 2 Nolu Abbasiye Hastanesinin Sağlık Şartları	671
4.3.4 Kahire Kızılay Hastanesinin Sağlık Şartları	675
4.3.5 Kahire Kalesi Esir Kampının Sağlık Şartları.....	678
4.3.6 Maadi Esir Kampının Sağlık Şartları.....	680
4.3.7 Bilbeis Esir Kampının Sağlık Şartları.....	681
4.3.8 Tel El-Kebir Esir Kampının Sağlık Şartları.....	683
4.3.9 Ras El-Tin Esir Kampının Sağlık Şartları.....	684
4.3.10 Seydi Beşir Esir Kampının Sağlık Şartları	685
4.4 Kıbrıs Esir Kampının Sağlık Şartları	690
4.5 Selanik Esir Kampının Sağlık Şartları	691
4.6 Malta Esir Kampının Sağlık Şartları	694
4.7 Man Adası Esir Kampının Sağlık Şartları.....	695
4.8 Mısır Esir kamplarında Görülen Hastalıklar	696
4.8.1 Esaret Sonrası Yurda Dönebilen Esirlerin Sağlık Durumları	699
4.8.2 Mısır Esir Kamplarında Pellagra Hastalığı.....	719
4.8.3 Mısır Esir Kamplarında Psikoz Hastalığı	749
4.8.4 Mısır Esir Kamplarında Esirlerin Gözlerinin Kör Edilmesi İddiaları ve Esirlerin Gözlerinin Kör Edilmesinde Ermenilerin Rolü	754
4.8.5 Esir Kamplarında Diş Tedavisi.....	781

4.8.6 Esir kamplarında İntihar Vakaları.....	783
--	-----

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRK ESİRLERİN AİLELERİ İLE HABERLEŞMESİ

5.1 Haberleşmede Yaşanan Sorunlar	792
5.2 Sansür İşlemleri.....	804
5.3 Posta Havale İşlemleri.....	807
5.4 Paket ve Koli (Kargo) İşlemleri	810
5.5 Haberleşmede Yaşanan Sorunların Çözümüne Yönelik Çabalar.....	812
5.6 Türk Esirlere Karşı Yapılan Menfi Propagandalar	824
5.6.1 Kamplarda Esirlere Yönelik Propaganda Faaliyetleri	825
5.6.2 Cephede Savaşan Askere Yönelik Propaganda Faaliyetleri	831
5.7 Kamplarda Türk Esirlerin Çıkardığı Gazete ve Dergiler	853
5.8 Türk Esirlerin Mektuplara Yansıyan Duygu ve Düşünceleri.....	854
5.9 Esir Kamplarında Oluşan Şehitlikler	855
5.10 Esir Kamplarında Oluşan Şehitlikler	869

ALTINCI BÖLÜM

İNGİLTERE’NİN ELİNDEKİ TÜRK ESİRLERİN GERİ GETİRİLMELERİ İÇİN YAPILAN FAALİYETLER

6.1 Esir Mübadelesi Öncesi Tarafların Durumu	872
6.2 Bern İtilafnamesi Öncesi Osmanlı İngiliz Esir Değişimi Müzakereleri	876
6.3 Bern Barış Konferansı’nda Esirlerin Durumuna dair Müzakereler	917
6.4 Esir Mübadelesine Dair Bern İtilafnamesi	934
6.5 Bern İtilafnamesi Sonrası Gelişmeler	949
6.6 Esirlerin Geri dönüşleri	981
6.6.1 Irak ve Suriye Bölgelerindeki Esirlerin Geri dönüşleri	981
6.6.2 Mısır’daki Türk Esirlerin Geri Dönüşü	994
6.6.3 Hindistan ve Burma’daki Esirlerin Geri Dönüşü.....	1028
6.6.4 Kıbrıs Türk Esir Kampının Boşaltılması	1037
6.6.5 Selanik Türk Esir Kamplarının Boşaltılması	1038
6.6.6 Londra Konferansı ve Malta Türk Esir Kampının Boşaltılması.....	1041

6.7 Türk Esirlerin İstanbul'a ve Anadolu'ya Sevki	1049
6.8 Esirlerin Yurda Dönmesi Sürecinde Yapılan Esirlere Yönelik Diğer Faaliyetler	1057
6.9 Yurda Dönmeleri Sonrası Esirlerin Durumu.....	1064
6.10 Geri Dönen Esirlerin Millî Mücadeleye Katılmaları	1080
6.11 Savaş Süresince ve Savaş Sonrası Esir Listelerin Değişimi	1086
SONUÇ.....	1091
KAYNAKÇA	1107
EKLER.....	1139
ÖZGEÇMİŞ.....	1150

TABLolar LİSTESİ

Tablo 2.1: Sumerpur Kampı Esir Sayıları	1511
Tablo 2.2: Seydi Beşir Kampının Krokisi	254
Tablo 2.3: Marsh Pier Kampına Gelen Giden Türk Esir Sayıları.....	309280
Tablo 2.4: Malta Kamplarındaki Türk Esir Sayıları	294
Tablo 2.5: Man Adası Esir Kampı Esir Sayıları	309
Tablo 3.1: Maadi Kampında Bulunan Subayların İaşesi	329
Tablo 3.2: Abbasiye Hastanesi İaşe Listesi	337
Tablo 3.3: Heliopolis Kampında Esirlere Verilen Kıyafet ve Ücretler	343
Tablo 3.4: Sumerpur Kampında Esirlerin İaşesi.....	347
Tablo 3.5: Sumerpur Kampı Kantin Tarifesi.....	348
Tablo 3.6: Thatmyo Kampı Esirlerin Günlük İstihkakı.....	352
Tablo 3.7: Thatmyo Kampı Esirlerin Günlük İstihkakı.....	333
Tablo 3.8: Selanik Kampı Esirlerin Günlük İstihkakı	366
Tablo 3.9: Malta Kampında Esirler için Sağlanan Kumanyalar	368
Tablo 3.10: Malta Kampında Esirler için Sağlanan Kumanyalar	368
Tablo 3.11: Mısır Kamplarında Alıkonulan 10 Esir ve Buldukları Kamplar	413
Tablo 3.12: Thatmyo Kampında Çalıştırılan Esirlere Ödenen Ücretler	505
Tablo 3.13: Kuveysna Kampında Esirlerin El Konulan Eşyaları	562
Tablo 4.1: Madras Hastane Gemisinde Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri.....	616
Tablo 4.2: Sumerpur Kampında Hasta Esirlerin İaşe Listesi	623

Tablo 4.3: Thatmyo Kampında Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri.....	642
Tablo 4.4: Thatmyo Kampı Hastanesinde Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri.....	644
Tablo 4.5: Thatmyo Kampında Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri.....	646
Tablo 4.6: 1915 Yılına Ait Thatmyo Kampında Hastanesinde Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri ve İstatistikleri.....	648
Tablo 4.7: 1916 Yılına Ait Thatmyo Kampında Hastanesinde Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri ve İstatistikleri.....	650
Tablo 4.8: 1918 Yılına Ait Thatmyo Kampında Hastanesinde Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri ve İstatistikleri.....	651
Tablo 4.9: Heliopolis Kampında Vefat Eden Bir Esire Ait Ölüm Raporu	670
Tablo 4.10: 2 Nolu Abbasiye Hastanesindeki Hastalık ve Hasta Sayısını Gösteren Liste	674
Tablo 4.11: 2 Nolu Abbasiye Hastanesinde Hastalık sonucu Gerçekleşen Ölümlerin Listesi.....	674
Tablo 4.12: Kahire Kızılay Hastanesinde Ölen Esirlerin İstatistikleri	678
Tablo 4.13: Selanik Kamplarında Ölen Esirlerin Sayıları	693
Tablo 4.14: Esaret Sonrası Yurda Dönen Esirlerde Görülen Göz Hastalıkları İstatistikleri.....	704
Tablo 4.15: Türk Esirlerinde Pellegra Hastalığının Yaygınlığının Sebepleri.....	723
Tablo 4.16: Pellegra Hastalığının Protein Değeri Düşük Diyet ile İlişisini Gösteren Liste	7255
Tablo 4.17: Pellegra Hastalığının Esirlere Uygulanan Diyet ile İlişisini Gösteren Liste	7255
Tablo 4.18: Doğu Kantara İşçi Kampında Bulunan Türk Savaş Esirlerinin Kan Basıncı	73333

Tablo 4.19: Erken Seviyede Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin Kan Basıncı ve Hastalığa Ait Bazı Semptomlar.....	734
Tablo 4.20: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri	7422
Tablo 4.21: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri	7433
Tablo 4.22: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri	7433
Tablo 4.23: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri	7444
Tablo 4.24: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri	7455
Tablo 4.25: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri	7466
Tablo 4.26: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri	7488
Tablo 4.27: Mısır Kamparında Gözleri Kör Edilen Esirlerin İfadeleri	7688
Tablo 4.28: Mısır Esir Kamplarında Hastalanan Esirlerin Hastalıkları.....	7733
Tablo 5.1: 1916 Yılına Ait Mektup ve Kart Postal Sayısı.....	794
Tablo 6.1: Esirlere Geri Dönüşleri Sırasında Verilen İaşe	10311

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

ATASE: Genelkurmay Başkanlığı Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Arşivi

BDHK: Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu

İHK: İstiklal Harbi Koleksiyonu

Bkz.: Bakınız

BCA: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

cm: Santimetre

BOA: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi

BEO: Bâb-1 Âlî Evrak Odası

DH MB. HPS: Dahiliye Nezareti Hapishaneler Müdüriyeti

DH. EUM: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

DH. EUM. SSM: Dâhiliye Nezareti Seyrüsefer Kalemi

DH. İUM: Dâhiliye Nezareti İdare-İ Umumiye

HR. HM. İŞO: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası B

HR. İ: Hariciye Nezareti İstanbul Mutasarrıflığı

HR. MA: Hariciye Nezareti Matbuat Kısmı

HR. MTV: Hariciye Nezareti Mütenevvi Kısmı

HR. SYS: Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı

HR. TO: Hariciye Nezareti Tercüme Odası

İ. DUİT: İrade Dosya Usulü

MV: Meclis-i Vükelâ Mazbataları

ŞD: Şura-yı Devlet

DH. EUM. MEM: Dâhiliye Nezareti Memurin Odası

Çev.: Çeviren

Ed.: Editör

Haz.: Hazırlayan

KKTC: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

km: Kilometre

m: Metre

TNA: The National Archives of Britian

ADM: The National Archives of Britian, Admiralty Record Office

CAB: The National Archives of Britian, Cabine Office

CO: The National Archives of Britian, Colonial Office

FO: The National Archives of Britian, Foreign Office

MH: The National Archives of Britian, Ministry of Health

T: The National Archives of Britian, Trasury

WO: The National Archives of Britian, War Office

s.: Sayfa

TC: Türkiye Cumhuriyeti

GİRİŞ

Arap dilinde “*savaş tutsağı*” olarak bilinen “*esîr*” (çoğulu üsera) kelimesi, ip ve benzeri şeylerle çok sağlam bir şekilde bağlamak manasındaki “*esr*” kökünden türemiş bir sıfattır. Osmanlı belgelerinde “*esir*” kelimesi savaş tutsağı yanında daha çok köle manasında kullanılmış olup “*esirci, esir tüccarı, esir pazarı, esirciler şeyhi*” benzeri tabirler köle alım satımıyla ilgilidir.¹

‘Esir’ kelimesinin kavramsal tanımının yapılması gerekirse en genel manasıyla tutsak, harpte düşmanın eline düşen kimse anlamına gelmektedir. Harp esiri² ise savaş usul ve kurallarına göre galip gelen düşmanın esiri olarak adlandırılan muhasım devletin asker ve tebaasıdır.³

Eski dönemlerden⁴ savaş hukukunun oluştuğu 19. yüzyıla kadar milletlerarası ikili ilişkilerde hukukî teamül ve antlaşmalar oluşmadığından savaşlarda keyfilik hâkimdi. Galip taraf muharip sivil, kadın erkek, büyük küçük demeden düşmanını imha etmeyi meşru görebiliyor, bu arada esirler de en ağır muameleye maruz kalıyordu. Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi semavî dinlerin bile esirlerle ilgili uygulamalarında vahşet ve insafsızlığı terk etmedikleri, aksine bunu dinin bir emri gibi telakki ettikleri görülmektedir. İslâm’dan önce Araplar da esirlere uyguladıkları muamele bakımından diğer milletlerden farklı değillerdi. Esirler bazen toplu halde yakılıyor, çeşitli organları kesilmek suretiyle işkenceyle hayatları son buluyor,

---

¹ Ahmet Özel, “Esir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, 1995, s.382.

² Ayrıca Kamus-ı Türkî hariç diğer sözlüklerde de harpte düşman eline düşen, düşman elinde bulunan adam, düşman elinde bulunan tutsak anlamlarına gelmektedir. Bkz. Muallim Ömer Naci, “Esir”, **Lügat-i Naci**, İstanbul, 1310, s. 74; Mehmed Salahi, “Esir”, **Kamus-i Osmani**, İstanbul, 1329, s. 109; M. Bahaeddin, “Esir”, **Yeni Türkçe Lügat**, İstanbul, [t.y.], s. 44.

³ Şemseddin Sami, “Esir”, **Kamus-ı Türkî**, İstanbul, 1317, s. 115.

⁴ Eski Yunanlılar ve Romalılar esirlere yapılan türlü türlü işkenceyi reva görüyor, vücutlarını parçalıyor, büyük küçük, kadın erkek ayırımı gözetmeksizin hepsini dehşet bir şekilde öldürüyorlardı. Fakat bu durumdan vazgeçilerek elde edilen esirler zaman içerisinde köleleştirip onlardan yarar sağlamaya yoluna gidilmiştir. Esirlere yapılan kötü muamele her dönemde varlığını devam ettirmekle beraber köle haline getirme yine de bir iyileştirme sayılabilmelidir. Romalılarla diğer toplumlar ikileminde uygulanan hukuk esaslarına göre savaş esirlerinin öldürülmesi meşru olmakla beraber satılması ya da hizmetlerinden yararlanılması daha avantajlı görüldüğünden esirler kumandanların emriyle açık arttırmaya çıkarılıyor ve satın alanın kölesi oluyordu. Bkz. Ahmet Özel, **a.g.e.**, s. 382.

öldürülmeleri için düşmanlarına satılıyor veya sağ bırakılıp köle yapılıyordu. Bazen de fidye karşılığında veya mübadele yoluyla serbest bırakılıyordu.⁵

İlk Çağ'da savaş alanında esir alınan askerler genelde savaş meydanında öldürülür ya da köleleştirilirdi. Orta Çağ'da köleleştirme devam etmekle birlikte, fidye karşılığı esirleri serbest bırakmak da tercih edilir başka bir yöntem olmuştur. Fidyeye karşılığı esirleri serbest bırakma uygulaması 19. Yüzyıla kadar devam etti. 19. yüzyıla gelindiğinde, ilk olarak 1856 Paris Antlaşması'nda esaret hukukunda az da olsa bir ilerleme kaydedildi. Paris Antlaşması'nda savaşta esir olan askerlerin tamamı diğer tarafa iade edileceği hükmüne bağlanmıştır.⁶ Kısa bir süre sonra ise Kızılhaç öncülüğünde gerçekleşen uluslararası konferanslarla savaş hukuku ve esirlere uygulanacak muamelelerde ciddi kazanımlar sağlandı.

Uluslararası Kızılhaç teşkilatı, 1863'de Cenevre'de silahlı çatışma ve çekişme mağdurlarına yardım amacıyla kuruldu. Kızılhaç, bu eylemlerini doğrudan yaptığı gibi, savaşan devletlere ve askerlere daha insani davranılması yönünde telkinler bulunarak da yaptı. Komitenin savaş mağdurlarına karşı yapmış olduğu en önemli fayda ise Cenevre sözleşmelerinin öncülüğünü yapmasıdır. Komitenin ilk toplantısı 1863 yılında gerçekleşti ve bu ilk çalışmanın sonunda yaralılara yardım konusunda bir küçük kitapçık basıldı. 1863 Cenevre Konferansı'nın başarılı sona ermesinin ardından İsviçre Federal Konseyi, Cenevre komitesi girişimiyle, savaş mağdurlarının durumunun iyileştirilmesi için bir kongre düzenlemek amacıyla diplomatik bir konferans tertip etti. Bu konferansa savaşta yaralananların durumu görüşmek üzere pek çok devlet davet edildi. 16 devletin temsil edildiği konferans, 8-22 Ağustos 1864 tarihleri arasında Cenevre komitesi tarafından gerçekleştirildi. Birinci Cenevre Sözleşmelerinde görüşülen başlıca ilkeler arasında milliyet ayrımı yapılmaksızın tüm yaralıların tedavi edilmesi, sağlık personeli, tıbbi kurum ve birimlerin tarafsızlığı ve dokunulmazlığı, tarafsızlık belirtisi olarak bir beyaz zemin üzerine kırmızı haç işareti konulması gibi hususlar öne çıktı. Komitenin birinci görevi, yardımları organize etmek iken komite, zamanla savaşan tarafların tarafsız bir kuruma ihtiyaç duymaları nedeniyle savaş alanındaki işlere daha fazla müdahil olmaya başladı. İkinci

---

⁵ Ahmet Özel, *a.g.e.*, s. 382.

⁶ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1953, s. 345.

diplomatik konferans ise deniz savaş sözleşmesinin uyumu için yapıldı. Bu konferans Ekim 1868 yılında Cenevre’de toplandı. 20 Ekim 1868’de pek çok ilkede anlaşılmış olmasına rağmen sözleşme onaylanmadı ve yürürlüğe girmedi. 1864 Sözleşmesi aynı konularda 1906, 1929 ve 1949 Cenevre Sözleşmeleri ile güncellendi. Ayrıca 20 Ekim 1868’de “*Savaş Alanında Yaralanan Askerlerin Durumunun Düzeltilmesi için Ek Sözleşme*” de Cenevre’de imzalandı.⁷

Çalışmamızın ana konusuna doğrudan etkisi bulunan ve Cenevre’de 22 Ağustos 1864 tarihinde kabul edilip Osmanlı Devleti tarafından 5 Temmuz 1865 tarihinde onaylanan “*Savaş Alanında Yaralıların Durumlarının Düzeltilmesi Sözleşmesi*”nin maddeleri şu şekildedir:⁸

Madde 1. Ambulans ve askeri hastaneler tarafsız olarak tanınmalı, yaralı ve hasta kişileri barındırmak şartıyla savaşan devletler tarafından korunmalı ve saygı duyulmalıdır. Adı geçen ambulans veya hastaneler askeri kuvvetler tarafından ele geçirilmesi durumunda tarafsızlık sona erecektir.

Madde 2. Yöneticiler, sağlık personeli, idareci, ulaşım servisindeki görevliler ve din görevlileri dâhil olmak üzere hastane ve ambulans personeli görevde oldukları zaman tarafsızlık hakkından faydalanacaktır. Bu durum getirilen yaralı, hasta ve yardıma muhtaç olanlar için de geçerlidir.

Madde 3. Bu maddelerde adı geçen kişiler düşman işgalinden sonra da hastanelerde ve hizmet ettikleri ambulanslardaki görevlerine devam edecekler veya ait oldukları birliklere katılabileceklerdir. Görevlerini bırakacaklar ise işgal kuvvetleri tarafından karakol birliğine götürüleceklerdir.

Madde 4. Savaş hukukuna konu olan her türlü hastane malzemesi adı geçen hastaneye bağlı kişiler tarafından alınabilecektir. Şahsi eşyaları da buna tabidir. Buna rağmen ambulans ise kendi malzemeleri olarak kalacaktır.

Madde 5. Yaralılara yardım eden ülkenin vatandaşlarına saygı gösterilecek ve özgür kalacaklardır. Savaşan güçlerin generalleri, başvuran vatandaşlara karşı

---

⁷ “Additional Articles relating to the Condition of the Wounded in War. Geneva, 20 October 1868”, Haz. Dietrich Schindler, Jiri Toman, **The Laws of Armed Conflicts**, Cenevre, Martinus Nihjoff Publisher, 1988, s. 279, 285-288.

⁸ “Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field, Geneva, 22 August 1864”, Haz. Dietrich Schindler, Jiri Toman, **The Laws of Armed Conflicts**, Cenevre, Martinus Nihjoff Publisher, 1988, s. 280-282; “Hilal-i Ahmerin Tarihçesi”, Hilâl-i Ahmer Mecmuası, Sayı:1, 15 Eylül 1921, s. 17-18.

insanca ve tarafsızca görevlerini bildirecektir. Savaşan bir yaralı eğer koruma altına alındı ise veya bir evde tedaviye alındı ise o kişi artık güven altındadır. Bir vatandaş, yaralıya barınma sağlama ve güvenliğini temin etme hakkına sahiptir. Bir yaralıya yer temin eden kişi, mallarına el konulmaktan muaf tutulacaktır.

Madde 6. Milleti ne olursa olsun hasta ve yaralı askerler güvenli bir şekilde toplanıp tedavi edilecektir. Komutanlar, savaşçı savaşan tarafların izin verdiği şartlar dâhilinde çok acil bir şekilde güvenli bir karakola götürüleceklerdir. Kurtarıldıktan sonra güvenliğinin sağlanması için elverişsiz koşullar oluşması durumunda geri gönderilmesi yapılacaktır. Diğerleri de aynı şekilde geri gönderilecek fakat bir daha savaşmama ve düşmanlık etmeme garantisi verecektir. Tahliye edilenlerin tamamı artık tarafsız olarak değerlendirilecektir.

Madde 7. Farklı ve tek tip bayraklar hastane, ambulans ve tahliye edilen birlikler için ayırt edici özellik olarak kabul edilecektir. Her koşul altında bu ‘ulusal bayrak’ adı geçen yerde görülür durumda olacaktır. Tarafsızlığı temsil eden kolluk takan kişinin durumu askeri yetkililere bırakılacaktır. Bu bayrak ve kolluklarda kırmızı haç ve beyaz zemin olacaktır.

Madde 8. Bu sözleşmenin uygulanması savaşan devletlerin komutanları tarafından gerçekleştirilecektir. Kendi Hükümetleri de bu sözleşmenin maddelerinin uygulanmasında gerekli hassasiyeti gösterecektir.

Madde 9. Konferanstaki en üst yetkili kişiler bu maddeler konusunda anlaşmıştır. Daha üst temsilcilere ulaşamamıştır. Bundan dolayı sözleşme ucu açık bırakılmıştır.

Madde 10. Önümüzdeki 4 ay içinde mümkünse daha da erken bu sözleşme Bern’de onaylanacaktır. Bu sözleşmenin imzalanması ve mühürlenmesi temenni edilmektedir.

Cenevre Konferansı sonrası 1874’de gerçekleşen Brüksel Barış Konferansı’nda da esirlere yönelik bazı adımlar atıldı. Savaş kuralları ve esirlere karşı uygulanacak muameleler hakkında uluslararası bir düzenleme getirilmesi amacıyla toplanan konferans, Fransa-Prusya savaşı sonrasında Rusya öncülüğünde gerçekleşti. Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Belçika, Danimarka, İspanya, Yunanistan, İtalya, Hollanda, İsveç, Norveç, Portekiz ve İsviçre’nin katıldığı konferansta alınan hükümler bazı devletlerin itirazı

nedeniyle yürürlüğe girmedi. Buna rağmen sonraki yıllarda gerçekleşecek savaş hukukuna temel oluşturması bakımında önemli bir adım oldu.⁹

1899 gerçekleşen Birinci Lahey Barış Konferansı'nın amaçlarından biri; 1874'te Brüksel Konferansı'nda hazırlanan ve onaylanmayan savaş yasaları ve geleneklerine ilişkin bildirinin yeniden gözden geçirilmesi oldu. Her ne kadar onaylanmamış ve yürürlüğe konulmamışsa da Brüksel Deklarasyonu, savaş hukukunun ve esirlere uygulanacak muamelelerin düzenlendiği ilk çalışma olması bakımından önemlidir. Lahey Konferansı, kara savaşı üzerinde düzenlemeleri içeren bir sözleşmeyi kabul etmeyi başardı. Sözleşme ve düzenlemeler 1907'de düzenlenen İkinci Uluslararası Barış Konferansı'nda revize edildi ve 4. maddesinde belirtildiği üzere 1899 Sözleşmesi'nin yerini aldı. 1899 Sözleşmesi'ni kabul eden 17 ülke, 1907 tarihli belgeyi onaylamadılar. Arjantin, Bulgaristan, Şili, Kolombiya, Ekvator, Yunanistan, İtalya, Kore, Karadağ, Paraguay, Fars, Peru, Sırbistan, İspanya, Türkiye, Uruguay, Venezuela veya halefleri olan devletler, 1899 Sözleşmesi'ne resmi olarak bağlı kaldılar. İki savaş sözleşmesi de kara savaşlarına dair hükümleri bakımından uluslararası geleneksel hukuk kurallarını şekillendirmede önemli yer tuttu. Bu açıdan bakıldığında, taraf olmayan devletleri de bağlayıcılığı vardı. Osmanlı Devleti, 1907 Lahey Sözleşmesi'ni Birinci Dünya Savaşı'na kadar imzaladı. Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'nda 1899 Lahey Sözleşmesi geçerli oldu.¹⁰

29 Temmuz 1899 tarihli kara savaşlarını düzenleyen İkinci Lahey Sözleşmeleri 60 maddeden oluşmaktaydı. 4. ile 20. maddeleri savaş esirleri ile ilgiliydi. “*Savaşan tarafların silahlı kuvvetleri asker ve sivillerden oluşabilir. Düşman tarafından yakalanma durumunda her ikisinin de savaş esiri olarak muamele görme hakkı vardır.*” denilerek 3. maddede savaş esirinin tanımı yapıldı. Esirlere yapılacak muamele sözleşmenin ilgili maddelerinde, aşağıdaki içerikte, yer aldı:¹¹

---

⁹ Tracey Leigh Dowdeswell, “The Brussels Peace Conference of 1874 and the Modern Laws of Belligerent Qualification”, **Osgoode Hall Law Journal**, Volume 54, Issue 3, Spring 2017, s. 806, 809, 818-827, 843-847.

¹⁰ **The Laws of Armed Conflicts**, Haz. Dietrich Schindler, Jiri Toman, Cenevre, Martinus Nihjoff Publisher, 1988, s. 63.

¹¹ “Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899.”, Haz. Dietrich

Madde 4. Savaş esirleri, düşman Hükûmetin kontrolü altındadır, fakat onları yakalayan şahısların emrinde değildir. İnsanca muamele görmeleri gerekmektedir. Silahları, atları ve askeri evrakları dışındaki bütün kişisel eşyaları, kendi malları olarak kalacaktır.

Madde 5. Savaş esirleri bir kasabada, kalede, kampta ya da farklı bir mekânda tutuklu bulundurulabilir fakat belli sınırların ötesine gidemezler; ancak güvenliği sağlamanın zorunlu bir yolu olarak hapsedilebilirler.

Madde 6. Devlet, rütbe ve yeteneklerine göre savaş esirlerinin iş gücünden yararlanabilecektir. Verilen görevlerde aşırıya kaçılmaz ve bu görevlerin askeri operasyonlarla bir ilgisi bulunamaz.

Esirlerin kamu görevlerinde, özel şahıslar için ya da kendileri için çalıştırılmaları sağlanabilecektir. Devlet için çalışma karşılığında, ulusal ordunun benzer görevlerde istihdam edilen askerleri için uygulamada olan tarifelere göre ödeme yapılacaktır. Yapılan çalışma kamu hizmetinin diğer dalları veya özel şahıslar için olduğunda, şartlar, askeri yetkililerle yapılan anlaşma ile belirlenecektir. Esirlerin maaşları, konumlarını geliştirmeye yönelik olacak ve paraları, sebep oldukları maliyet düşüldükten sonra serbest bırakılacakları zaman ödenecektir.

Madde 7. Savaş esirlerini yakalayıp elinde bulunduran Hükûmet, onları muhafaza etmekle yükümlüdür. Düşman ülkeler arasında özel bir anlaşma sağlanamaması durumunda, savaş esirleri yiyecek, giyecek gibi konularda onları elinde bulunduran Hükûmetin ordularıyla aynı temelde muamele görecektir.

Madde 8. Savaş esirleri, elinde tutuklu buldukları devletin ordusunda geçerli olan mevcut kanunlara, düzenlemelere ve emirlere riayet etmek durumundadır. Herhangi bir isyan durumu, gerekli görülmesi halinde konuyu gerçekleştirenlerle ilgili ciddi önlemler alınmasını gerektirir. Kaçan ve kendi ordularına yeniden katılma başarısı göstermeden tekrar yakalanan ya da kendilerini yakalayan ordu tarafından işgal edilmiş olan bölgeden ayrılmadan yakalanan esirler, disiplin cezasına çarptırılacaktır. Kaçmayı başaran ve sonra tekrar yakalanarak esir olanlar, önceki firarlarından dolayı herhangi bir cezaya çarptırılmazlar.

Madde 9. Sorulması halinde, her savaş esiri gerçek adını ve rütbesini bildirmekle yükümlüdür ve eğer bu kuralı çiğnerse kendi sınıfındaki savaş esirleri için öngörülen avantajlar konusunda kısıtlamaya tabi tutulacaktır.

Madde 10. Savaş esirleri, eğer kendi ülkelerinin kanunları yetkilendiriyorsa, şartlı olarak serbest bırakılacak ve böyle bir durumda hem kendi Hükûmetleri hem de esir eden Hükûmet ile ilgili taahhütleri dürüstlükle gerçekleştirmekle yükümlü olacaktır. Bu tür durumlarda kendi Hükûmetleri, koşulan şarta ters düşecek görevleri bu şahıslardan talep edemez ve kabul edemezler.

Madde 11. Bir savaş esiri, şartlı olarak serbest bırakılmayı kabul etmeye zorlanamaz; benzer şekilde esir tutan Hükûmet, esirin şartlı olarak serbest bırakılma talebine rıza göstermek zorunda olmayacaktır.

Madde 12. Şartlı olarak serbest bırakılan ve sonra şerefi üzerine yemin etmiş olduğu Hükûmete veya bu Hükûmetin müttefiklerine karşı silah kullanarak tekrar yakalanan herhangi bir savaş esiri, savaş esiri olarak muamele görme hakkını kaybetmiş olacak ve mahkeme önüne çıkarılabilecektir.

Madde 13. Bir orduyu takip eden gazete muhabirleri, haberciler, orduya erzak satan seyyar satıcılar, müteahhitler gibi şahıslardan düşman eline düşenler ve gözaltında kalması gerektiği düşünülenler, eşlik ettikleri ordunun askeri yetkilileri tarafından hazırlanmış bir belge sunmaları şartıyla savaş esiri olarak muamele görme hakkına sahiptirler.

Madde 14. Düşmanlıkların başlamasıyla birlikte düşman olan her bir devletin, gerek duyması halinde topraklarında tarafsız ülkeleri savaş esirlerine ilişkin bir danışma bürosu kurulacaktır. Bu büro, savaş esirlerine ilişkin tüm soruları cevaplamakla görevli olacak ve her bir savaş esiri hakkında gerekli bilgileri buldurmasının sağlanması için çeşitli hizmetlerle donatılacaktır. Hastaneye sevk edilenler ve ölenlerin yanı sıra, tutuklu bulunanların ve yeri değiştirilenlerin bilgileri de mevcut olacaktır.

Savaş alanlarında bulunan ya da hastanede veya ambulanda ölen esirlerin bıraktıkları kişisel ve değerli eşyaları, mektupları vs. toplamak, biriktirmek ve ilgili yerlere göndermek de danışma bürosunun görevi olacaktır.

Madde 15. Savaş esirleri için yardım amaçlı arabulucu olarak hizmet vermek amacıyla ülkenin hukukuna uygun bir şekilde düzenli olarak oluşturulan yardım

kuruluşlarına ve onların usulüne uygun olarak resmen tanınmış vekillerine, insani görevlerini etkin bir şekilde yerine getirebilmeleri için taraf ülkeler, askeri ve idari düzenlemeleri ihlal etmeyecek şekilde gerekenleri yapacaktır. Bu kuruluşların delegeleri, askeri yetkililer tarafından kendilerine verilmiş bir izin belgesi olması ve asayişin sağlanması amacıyla yapılan düzenlemelere uyacakları konusunda yazılı bir taahhüt vermeleri halinde, yardımları dağıtmaları için tutukluların buldukları yerlere ve aynı zamanda geri gönderilecek olan esirlerin beklemekte oldukları yerlere alınabilecektir.

Madde 16. Danışma bürosu, posta ücreti muafiyeti ayrıcalığına sahip olacaktır. Savaş esirlerine ayrılan veya onlar tarafından yollanan posta paketleri gibi mektuplar, para talepleri ve değerli eşyalar da içerisinden geçen ülkeler gibi hem ilk çıkılan hem de varılacak ülkede ücretlendirmeden muaf tutulmalıdır. Savaş esirleri için gönderilen hediyelerin ve yardımların, Hükûmetin demir yolları ile yapılan taşımada ücretsiz olmasının yanı sıra, giriş ücreti ve diğer tüm masraflardan da muaf tutulacaktır.

Madde 17. Esir olan subaylar, gerekli görülmesi halinde, kendi ülkelerinin düzenlemelerine göre söz konusu konumdakilere izin verilen ve kendi Hükûmetleri tarafından geri ödemesi yapılacak olan miktarda ödemeyi tam olarak alabilecektir.

Madde 18. Savaş esirleri, asayişini sağlamak üzere askeri yetkililer tarafından yapılan düzenlemelere uymaları kaydıyla, kendi kilise hizmetlerine katılmak da dâhil olmak üzere, dinlerinin gereklerini yapma hususunda her türlü serbestliğe sahip olabilecektir.

Madde 19. Savaş esirlerinin istekleri, ulusal ordunun askerleriyle aynı koşullar altında alınacaktır. Savaş esirlerinin defin işlemleri gibi, ölüm belgeleriyle ilgili olarak da seviye ve rütbelere uygun olarak aynı kurallar gözlemlenecektir.

Madde 20. Barışa ulaşıldıktan sonra savaş esirlerinin geri gönderilmeleri mümkün olduğunca hızlı bir şekilde gerçekleştirilmelidir.

Madde 31. Bir casus ait olduğu orduya yeniden katıldıktan sonra düşman tarafından tekrar yakalanması durumunda bir savaş esiri gibi muamele görecektir, önceki casusluk icraatlarından dolayı sorumlu tutulamayacaktır.

“Kara Savaşı Hukuku ve Geleneğine İlişkin Düzenlemeler” içeren ve 18 Ekim 1907 tarihinde imzalanan Dördüncü Lahey Sözleşmesi, esirleri ilgilendiren maddeler bakımından 1889 Lahey Sözleşmesi ile neredeyse aynıydı. Savaş esiri tanımı 1907 sözleşmesinde aynen korundu. İlk değişiklik 5. maddede göze çarpmaktaydı. “Savaş esirleri bir kasabada, kalede, kampta ya da farklı bir mekânda tutuklu bulundurulabilirler ve belli sınırların ötesine gidemezler; fakat güvenliği sağlamanın zorunlu bir yolu olarak” denildikten sonra 1907 Sözleşmesi’nde “ve yalnızca önlem alınmasını gerektiren şartlar mevcut olduğu takdirde hapsedilebilirler.” ibaresi eklendi. 6. maddede ise çalışma esaslarına ait bir düzenleme yapıldı. 1889 Sözleşmesinde “Devlet için yapılan çalışma karşılığında, ulusal ordunun benzer görevlerde istihdam edilen askerleri için uygulamada olan tarifelere göre” ödeme yapılması gerekir ifadesi yer alırken 1907 Sözleşmesinde “Böyle bir tarife mevcut değilse yapılan işe göre bir ödeme yapılmalıdır.” ifadesi yer aldı.¹²

14. maddede kurulması öngörülen danışma bürosunun görevi 1907 Sözleşmesinde biraz daha geliştirildi. Bu sözleşmede büronun görevi aşağıdaki şekilde tekrar düzenlendi:¹³

“Çeşitli hizmetlerden, her bir savaş esirinin kişisel bilgilerinin güncel tutulması için tutukluluk, nakil, şartlı salıverme, mübadele, firar, hastaneye kaldırılma, ölüm ve gerekli diğer bilgiler ile ilgili tüm bilgileri alır. Savaş esirlerinin bu kayıtlarında ofis, alay numarası, isim, soy isim, yaş, kaynak yer, rütbe, birlik, yaralanmalar, ele geçirilme yeri ve tarihi, ölüm ve özel olarak yapılan gözlemleri belirtmelidir. Bu bilgiler, savaşın bitiminden sonra diğer Hükûmete gönderilmelidir.”

1868 yılında hazırlanan Cenevre Sözleşmesi’nin ilkelerini deniz savaşlarına uyarlamak için sözleşmenin genişletilmesinde, devletlerarasında bir antlaşma sağlanamadı. Ancak yüzyıl bitmeden maddelerin gözden geçirilmesi ve özellikle deniz savaşlarına uyarlanması kabul gördü. İsviçre Federal Konseyin talebi üzerine Kızılhaç Uluslararası komitesi yeni bir taslak hazırladı. Ancak Cenevre’de toplanacak

¹² “Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899”, s. 76-77.

¹³ a.g.e., s. 79.

diplomatik bir konferanstan önce Rusya Çarı, Birinci Lahey Barış Konferansı'nın 1899'da toplanması için öncülük etti. 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesi'nin deniz savaşı maddelerinin yeniden değerlendirilmesini önerdi. 1907 yılında ise yeniden bir konferans toplandı ve maddeler gözden geçirildi. Fakat yürürlüğe girmedi.¹⁴

Yukarıda bahsedilen 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesi'nin deniz savaşlarında geçerli olmasına dair 1899 tarihli Üçüncü Lahey Sözleşmesi'nde, esirler ile ilgili pek çok madde bulunmaktaydı. 7. ve 9. maddeleri savaş esirleri hakkındaydı. 7. maddeye göre yakalanan herhangi bir gemideki dini, tıbbi ya da hastane personeli dokunulmazdı ve gemideki bu çalışanlar savaş esiri yapılamazlardı. Gemiden ayrılırken kendi özel malları olan eşyalarını ve cerrahi aletlerini yanlarına alabilirlerdi. Bu çalışanlar, gerekli olduğunda görevlerini yerine getirmeye devam edecekti. Ancak başkumandan uygun görürse ayrılabilirdi. Taraflar, ellerine geçirmiş oldukları bu personellere maaşlarının eksiksiz olarak ödenmesinin teminatını vermesi gerekiyordu. 9. maddeye göre ise gemi kazası geçirmiş, yaralı ya da hasta olup da taraflardan diğerinin eline geçmiş olanlar, savaş esiridir. Şartlara göre kişiyi kendi ülkesinin bir limanına, tarafsız bir limana veya esir tutan ülkenin bir limanına göndermek ve göndermemekten hangisinin daha uygun olduğuna esiri bulunduran ülke karar verecekti. Son olasılıkta, bu şekilde geri gönderilen esirler, savaş devam ettiği müddetçe kendi ordularında hizmet edemeyecekti.¹⁵

1864 Cenevre Sözleşmesi prensipleri, deniz savaşına adaptasyonu ile ilgili olarak 1899 yılında revize edildi ve genişletildi. 1899 Sözleşmesi'nin 14 maddesinin çoğu ise 1907 sürümünde değiştirilmeden korundu. Ancak, birkaç yeni madde eklenerek madde sayısı 28'e çıkarıldı. Yeni sözleşme içeriği bakımından 1906 Cenevre Sözleşmesine ve hatta daha önce hazırlanmış olan 1864 tarihli sözleşmeye dayanmaktaydı. Ayrıca 18 Ekim 1907 tarihinde imzalanan "*Cenevre Sözleşmesi'nin Deniz Savaşına İlişkin İlkelerine Uyum Sağlanmasına Yönelik Sözleşme*"sinin aşağıdaki 10 ve 14. maddeleri esirler ile ilgilidir:¹⁶

---

¹⁴ "Convention (III) for the Adaptation to Maritime Warfare of the Principles of the Geneva Convention of 22 August 1864, The Hague, 29 July 1899", **a.g.e.**, s. 289.

¹⁵ **a.g.e.**, s. 291.

¹⁶ "Convention (X) for the Adaptation to Maritime Warfare of the Principles of the Geneva Convention, The Hague, 18 October 1907", s. 316.

Madde 10. Yakalanan herhangi bir gemideki dini, tıbbi ya da hastane personeli dokunulmazdır ve gemideki bu çalışanlar savaş esiri yapılamaz. Gemiden ayrılırken kendi özel malları olan eşyalarını ve cerrahi aletlerini yanlarına alırlar. Bu çalışanlar, gerekli olduğunda görevlerini yerine getirmeye devam etmelidir ve daha sonra başkumandan uygun görürse ayrılabilir. Taraflar, ellerine geçirmiş oldukları bu personellere kendi donanmalarında bu rütbedekilere verilen miktara göre maaşlarının eksiksiz olarak ödenmesinin teminatını vermelidir

Madde 14. Gemi kazası geçirmiş, yaralı ya da hasta olup da taraflardan diğerinin eline geçmiş olanlar, savaş esiridirler. Şartlara göre kişiyi kendi ülkesinin bir limanına, tarafsız bir limana veya esir tutan ülkenin bir limanına göndermek ve göndermemekten hangisinin daha uygun olduğuna esir bulunduran ülke karar verir. Son olasılıkta, bu şekilde geri gönderilen esirleri, savaş devam ettiği müddetçe hizmet edemez.

1864'den 1906 yılına gelinceye kadar Cenevre Sözleşmesi'nin güncellenmesi konusunda değişik adımlar atıldı. 1864 yılından sonra özellikle Kızılhaçın uluslararası konferanslarında, 1864 tarihli Sözleşmenin yenilenmesi için çeşitli öneriler getirildi. Önce 1868 tarihli ek maddeler ve deniz savaşı ile ilgili 1899 sözleşmesinin kabulü gerçekleşti. 1899 Lahey Barış Konferansı'nın sonuç bölümünde, 1864 Cenevre Sözleşmesi'nin yenilenmesi için özel bir konferansın toplanma arzusunu dile getirildi. 1906'da bu konferans, İsviçre Hükûmeti tarafından organize edildi ve 35 devletin katıldığı bir toplantı düzenlendi. Konferans, Uluslararası Kızılhaç komitesi tarafından sunulan tekliflere dayanarak 1864 Sözleşmesi kabul edildi. 1906 Sözleşmesi, 8 bölüm ve 33 maddeden oluşmakta, 1864 tarihli sözleşmenin daha detaylı ve daha kesin kararlarını içermekteydi. Ölülerin defnedilmesi ve bilgi iletimi ile ilgili yeni hükümler dâhil edildi. Gönüllü yardım toplulukları ilk kez açıkça tanındı. Öte yandan, uygulanması mümkün olmayan hükümler değiştirildi. Yaralılara yardım eden halkın ayrıcalıkları daha uygun oranlara düşürüldü ve ileri hizmet için uygun olmayan yaralıların geri gönderilmesi;

sadece bir öneri halinde kaldı. 1906 Sözleşmesi 1929 Cenevre Sözleşmesi ile değiştirildi ve 1970 tarihine kadar yürürlükte kaldı.¹⁷

6 Temmuz 1906 tarihinde “*Savaş Alanında Esir Düşen Hasta ve Yaralıların Durumlarının Düzeltilmesi*”ne dair imzalanan 1906 Cenevre Sözleşmesi’nin 2. maddesinde “*Bir ordunun düşman eline düşen yaralı ve hastaları savaş esiridir ve uluslararası hukukun esirleri ilgilendiren genel hükümleri onlara uygulanabilir.*”denildi. Buna rağmen düşman taraflar, uygun gördüklerinde birbirleriyle hasta ve yaralı esirler ile ilgili istisnalar konusunda anlaşmaya varmakta serbestti. Özellikle bir çarpışmadan sonra savaş alanında kalan yaralıların karşılıklı olarak serbest bırakılması, esir olarak bulundurmamak istemedikleri hasta ve yaralıların hareket için uygun hale getirdikten ya da iyileştikten sonra geri gönderilmeleri, düşmanın yaralı ve hastalarının düşmanlık sona erene kadar tutuklu bulundurulmaları için rızası olması durumunda tarafsız ülkeye teslim edilmelerinde serbesttirler. 9. maddeye göre yaralı ve hastaların toplanması, taşınması ve onlara uygulanan muameleden ve tıbbi birlik ve kuruluşların idaresinden sorumlu olan personel ve ordulara bağlı papazlar, tüm şartlar altında saygı görmeli ve korunmalıydı. Düşman eline düştüklerinde de savaş esiri olarak nitelendirilemeyeceklerdi. Bu hüküm, silahsız olan tıbbi birlik ve kuruluşların nöbetçilerini de kapsamaktaydı.¹⁸

1909 yılına gelindiğinde İngiltere, 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi’nin aldığı karar gereği “*Uluslararası Zorlun (Ceza) Mahkemesi*”nin kurulması için deniz gücüne sahip devletleri bir konferansa davet etti. 10 devletin katıldığı bu konferansta alınan kararlar imzalanmadı ve yürürlüğe girmedi. Deniz savaşları kanunları hakkında 26 Şubat 1909’de gerçekleşen “*Londra Deniz Konferansının Son Protokolü ve Deklarasyonu*”na göre tarafsız bir ticaret gemisinde bulunan düşman silahlı kuvvetlerine mensup kişi, geminin ele geçirilmesi söz konusu olmasa dahi savaş esiri olarak sayılabilecekti.¹⁹

---

¹⁷ “Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906”, **a.g.e.**, s. 301.

¹⁸ **a.g.e.**, s. 304.

¹⁹ “Declaration concerning the Laws of Naval War, London, 26 February 1909”, A. Pearce Higgins, **The Hague Peace Conferences; And The Other International Conferences Concerning the Laws and Usage of War**, Cambridge University Press, Cambridge, 1909, s. 557.

Cenevre Sözleşmeleri'nin imzalanmasıyla birlikte savaşan tarafların esirlerine, esaret şartlarına ve geri gönderilmeleri konusunda kurumsal, düzenli ve yeterli yardımda bulunulmaya başlandı. Esirlerle aileler arasında haberleşmenin yeterli düzeyde sağlanamaması; uluslararası yardım kurumların ilgilendiği bir sorun oldu. Bu sorunların çözülmesi açısından Mayıs 1912'de toplanan Dokuzuncu Washington Kızılhaç Konferansı bir dönüm noktası oldu. Konferansa, Osmanlı tarafından Dr. Besim Ömer Kızılay (o dönem Hilal-i Ahmer olarak adlandırılmaktaydı) delegesi olarak katıldı.²⁰ Bu konferansta, Fransa Kızılhaç komitesi tarafından hazırlanan ve harp esirlerine Kızılhaç tarafından yapılabilecek yardımların belirlendiği ayrıntılı rapor sunuldu.²¹ Rapor üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda savaş esirlerine yardımı kendi asıl görevi addeden Kızılay, 1906'da Londra Konferansı'nda dile getirilen isteklerden de esinlenilerek savaş sırasında esir düşen askerler için kendilerine gönderilen yardımları alma ve yerine ulaştırma görevini üstlendi. Cenevre Uluslararası Komite tarafından alınan kararla özel bir komisyon teşkili gündeme geldi ve tarafsız temsilciler vasıtasıyla yardımların isimleri bildirilen kişiler arasında dağıtılmasına ve diğer hibelerin savaş esirlerinin ihtiyaçlarının giderilmesine karar verildi. Uluslararası Komiteye bu çalışmalardan dolayı gelecek masrafları ülkelerin kendi kurumları üstlenecek ve gerekli tedbirleri alacaktı. Savaş esirleri komisyonları Cenevre Uluslararası Komitesiyle ilişkilerini kesmeyecekti. Bundan başka, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Uluslararası Kızılhaç Komitesi, askerler ile aileleri arasındaki bağlantıyı kurmak için Cenevre'de Merkezi Savaş Esirleri Cemiyeti kurdu. Savaş ilerledikçe, Kızılhaç etkinliği daha da arttı. Savaşan taraflara insana acı veren silahların ve zehirli gazların kullanılmaması

---

²⁰ 1864'te Cenevre'de toplanan konferans sonrası imzalanan sözleşme ile beraber Kızılhaç Cemiyetinin temelleri atılmıştır. Osmanlı Devleti bu sözleşmeyi 1865 yılında imzaladı. 1868 yılında kurulan Mecruhin ve Marza-yı Askeriyeye İmdat ve Muavenet Cemiyetinin bugünkü Kızılay kuruluşun tarihi kabul edilmektedir. İlk başta herhangi bir sembol ya da simge kullanılmamıştı. Haç Hıristiyan simgesi sayıldığından kullanılması reddedilmişti. Osmanlı Devleti resmi olarak olmasa da Rus Savaşı'ndan sonra haç yerine hilali simge kullanmaya başlamıştı. Savaş döneminde diğer devletler bu filli duruma ses çıkarmamıştı. 1907'de Londra'da Kızılhaç tarafından organize edilen 8. Milletlerarası Kızılhaç Konferansı'nda haçın yerine hilalin kullanılması kararı verildi. Osmanlı Devleti artık bu simgenin kullanılmaya başlanmasıyla hilali taşıyan ambulans ve diğer sağlık araçları dokunulmazlığa sahip olmuştu. Bkz. Comité International De La Croix-Rouge, C G1 A 15-40, Genève.

²¹ Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, **Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Cilt 2, Ankara, Türk Hava Kurumu, [y.y.], s. 32.

konularında çağrıda bulundular; esirlerin buldukları kampları gezerek incelemelerde bulunarak raporlar hazırladılar.²²

Kısaca esaretin tarihsel sürecine bakıldığında, Avrupa'da esir statüsüne dair düzenlemelerin ancak 19. yüzyılın sonlarından itibaren yapılmaya başladığı dikkati çekmektedir. Nitekim Kırım Harbi sonrasında 1856 Paris Deklarasyonu'nda ve daha sonraki çeşitli sözleşmelerde savaş kurallarıyla ilgili düzenlemelere gidildi. Esirlerine uygulanacak muamele, 1874 Brüksel Deklarasyonu'nda on iki madde halinde ele alındı, ancak bu bildiri onaylanmadı. 1899 Lahey Konferansı'nda İkinci Sözleşme ve 1907 Lahey Konferansı'nda Dördüncü Sözleşme'de esirlere uygulanacak muamele on yedi madde halinde düzenlenerek önemli adımlar atıldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında bu düzenlemelerin yetersiz kaldığı görüldü²³ ve 1929 Cenevre Sözleşmesi ile tamamlayıcı tedbirler ilave edildi.²⁴

---

²² Besim Ömer Akalın, **IX. Washington Salib-iAhmer Konferansı'na Memuriyetim ve Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne Tekliflerim Hakkında**, İstanbul, Ahmet İhsan ve Şükerası, 1328, s. 12; Seçil Karal Akgün, Murat Uluğtekin, **a.g.e.**, s. 32.

²³ İkinci Dünya Savaşı'nda bu sözleşmenin gözden geçirilmesi zaruret haline gelmiş ve 12 Ağustos 1949 Cenevre Sözleşmesi ile bu konudaki en kapsamlı düzenleme gerçekleştirilmiştir. 143 maddeden oluşan sözleşme 1929 Sözleşmesi'nin savaşın gerçekleşmesinde meydana gelen değişiklikler nedeniyle birkaç noktada revize etmek gerekliliğinden doğmuş ve bir öncekinden farklı olarak insanların yaşam koşulları üzerinde de durmuştur. 1949 yılına gelindiğinde o zamana kadar esirler konusunda yaşanan tecrübeler esirlerin günlük yaşamlarının yetkililerin genel düzenlemelere getirdikleri yoruma bağlı olduğunu göstermiş ve esirlerin durumu sözleşmede daha açık hale getirilmeye çalışılmıştır. Savaş esiri statüsü olan kişilerin hakları daha öncekilere göre genişletilmiştir. Esirlerin yaşam ve şartları ve yaşadıkları yerler, özellikle esirlerin çalıştırılmaları, mali hakları, dinlenme hakları ve onlara karşı açılan adli işlemler açısından daha net bir şekilde tanımlanmıştır. Bu sözleşmede savaş esirlerinin aktif düşmanlıkların sona ermesinden sonra gecikmeksizin serbest bırakılması ve geri gönderilmesi ilkesi benimsenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın tecrübelerinden istifade edilerek aynı tarihte "Sivil Esirlerin Korunmasına Yönelik" ayrı bir sözleşme daha imzalanmıştır. 1974 yılında Cenevre'de düzenlenen ve 1977'ye kadar dört oturum yapan bu konferansın sonunda iki ek protokol imzalanmıştır. Bkz. "Convention (III-IV) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949", Haz. Dietrich Schindler, Jiri Toman, **The Laws of Armed Conflicts**, s. 423; Ahmet Özel, **a.g.e.**, s. 388.

²⁴ "Convention (III-IV) Relative to the Treatment of Prisoners of War, Geneva, 12 August 1949", s. 423; Ahmet Özel, **a.g.e.**, s. 388.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZLERE ESİR DÜŞEN OSMANLI ASKERLERİNİN KAMPLARA İNTİKALİ SORUNLARI VE İSTASYON (GEÇİCİ) KAMPLARININ DURUMU

1914 yazında başlayıp 1918 sonbaharında sona eren ve Avrupa merkezli bir cihan savaşı olan Birinci Dünya Savaşı, dünyayı iki kutba böldü. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Almanya ve İtalya'nın siyasi birliğini tamamlayıp sömürgecilik yarışına girmesi; 20. yüzyılın başında büyük bir kargaşaya ve karışıklığa soktu. Özellikle Avrupa'da olmak üzere tüm dünyada hâkim olan gerginlik, Avusturya-Macaristan Veliahdı Franz Ferdinand'ın Saraybosna gezisi sırasında uğradığı suikast sonucu hayatı kaybetmesi ile savaşa dönüştü. Çok büyük kayıpların verildiği savaş sonunda İngiltere en büyük rakibi Almanya'yı yenerek Avrupa'da, Ortadoğu'da ve denizlerde hâkimiyeti ilan etti. Dünya Savaşı imparatorlukların da sonu oldu. Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya Macaristan İmparatorluğu, Alman İmparatorluğu ve Rus Çarlığı yıkılmış, yerine ulus devletler kuruldu. Bir daha böyle bir savaşın çıkmaması ve sorunları diplomatik yollarla çözmek amacıyla Milletler Cemiyeti kuruldu. Ancak Milletler Cemiyeti beklenen amaçları gerçekleştirmedi ve yeni bir dünya savaşının çıkmasına engel olamadı. Savaşta her iki tarafın insan kaybı ve maddi zararları çok büyük oldu. İttifak Devletleri 22.900.000 askeri seferber etmiş, ölümler dâhil 15.620.000 kayıp vermişti. İtilaf Devletleri ise 42.700.000 milyon askeri seferber etmiş, ölümler dâhil 22.861.000 zayıat vermişti.²⁵ Savaşın sonuçları, Osmanlı Devleti açısından çok daha ağır oldu. Balkan Savaşı'nda ağır kayıplar veren Osmanlı Devleti, bir savaş yenilgisine daha dayanamayarak topraklarının bir bölümünü İngiliz ve Fransızlara bırakarak savaş sonucu yıkıldı. Genelkurmay Başkanlığının resmi kaynaklarına göre Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda 2.608.000 kişiyi seferber etti. Bu askerlerden 50.000'i cephede, 35.000'i yaralanmadan, 240.000'i de hastalıktan şehit oldu. Bu sayıya 400.000 yaralı ile 1.560.000 hasta, firari, kayıp ve

esir dâhil edildiğinde; toplam 2.285.000 kişi Mütareke imzalandığında savaş dışı kaldı. Çoğu zaman kayıp ve firarilerle birlikte verilen Osmanlı esirleri, Osmanlı Devleti ve Kızılay için savaş süresince haklarının korunması ve hayatlarının kurtulması gereken önemli bir iş oldu.²⁶

Osmanlı Devleti, 1914 yılı sonlarında resmen katıldığı Birinci Dünya Savaşı boyunca İngilizler ile Çanakkale, Irak, Suriye, Kanal-Filistin, Hicaz, Asir ve Yemen cephelerinde mücadele etti. İngilizler, Çanakkale ve Filistin-Suriye cephelerinde aldıkları Türk esirleri Mısır esir kamplarına, daha sonraları Kanal, Filistin-Suriye ve Irak cephelerinde esir olanları ise Hindistan ve Burma esir kamplarına gönderdi.²⁷ Çanakkale Cephesi'nde alınan esirler, ilk önce Bozcaada, Gökçeada ve Mondros limanının bulunduğu Limni Adası'na götürüldü, buradan da sürekli olarak kalacakları Mısır ve Kıbrıs kamplarına nakledildi. İngilizler aldıkları esirleri farklı sebeplerle savaş alanından uzaklaştırmak zorundaydı. Bu sebepler arasında: cephede güvenliğin sağlanamaması, firarlara engel olunamaması ve su yetersizliği en önemlilerinden sayılabilir.

Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda Osmanlı esirlerinin nakledildiği Mısır ve Kıbrıs fiili olarak İngiliz işgali altındaydı. Mısır'da yoğun bir İngiliz nüfus da yaşamaktaydı. Mısır, 1882'den 1922 yılında krallık ilan edilinceye kadar İngiliz işgali altında kalmıştı. Kıbrıs da 1914'de Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesiyle İngilizler tarafından ilhak edilmişti. 1914 yılı sonunda, özellikle de Mısır'ın İngilizler tarafından tam olarak işgalinin gerçekleşmesi ardından İngilizler, çok sayıda Türk esirleri kamplara yerleştirilmeden önce Kahire'ye getirmeye başladı.²⁸ 1915 yılın başından itibaren, Türk esirler devamlı olarak Kahire'ye ulaşmakta ve yaralı olan esirler Kahire Hastanesine getirilmekteydi. Çeşitli sıkıntıları olan esirlerin kederli ve aç durumda oldukları gözlemlenmekteydi.²⁹

---

²⁵ “Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak ve İtilaf Devletlerinin Genel Durumları”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı 2, Mart 1970, s. 9.

²⁶ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Cilt 10, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, Ankara, 1985, s. 509-510.

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), **HR. SYS.**, 2200/56.

²⁸ **New-York Tribune**, 5 February, 1915, s. 2.

²⁹ **Evening Star**, 7 February, 1915, s. 15.

İngiliz basınında çıkan haberler ve İngiliz askerlerinin beyanları her ne kadar kendi iç kamuoyuna yönelik propaganda amaçlı olsa da esir düşen Türk askerlerin perişan halleri, savaş boyunca saklanamaz bir durum almıştı. Örneğin 900 kişilik Türk esirinden oluşan bir kalabalık gören bir İngiliz askeri, Türk esirlerini zavallı dilencilere benzetmişti.³⁰ Bir başka İngiliz askeri, Türk esirlerine dair izlenimlerini anlatırken Türk askerlerinin imkânsızlıklarından bahsetmekteydi. Türk askerleri hem kılıç hem de tüfek taşıyorlardı, ancak yanlarında hiç mermileri yoktu. İki gün üst üste, toplamda 180 Türk askerini esir aldıklarını yazan İngiliz asker, kendileri için tek eğlencenin bu olduğunu anlatmıştı.³¹ Savaş sonrası yaşadıklarını dile getiren Şoför Reynolds, Türk esirlerinin İngiliz hatlarından kasten uzak durmadıklarını anılarında anlatmıştır. Tahliye edilen birkaç esir, sığınmak için birkaç kütükle birlikte subayların karargâhına geri dönmüştü. Şoför Reynolds' un düşüncesine göre Türkler iyi bir savaşçıydı ve kendilerinin tarafında tek bir ölçüsüzlük örneği yoktu. Buna rağmen içinde buldukları imkânsızlıklar yüzünden teslim olmak zorunda kalıyorlardı.³² Bir İngiliz makineli silah subayı da savaşa dair anılarında Türklerin siperlerindeki haykırışlarını anlatmıştır. Kasım 1915'de 200 Türk esiri ele geçirdiklerini ve içlerinde zeytin çorbasından başka hiçbir şey yemediğini hüznü bir şekilde şikâyet eden bir Türk esirle konuştuğunu anılarına yazmıştı. Türk esirlerin ejderha ve hilal armalı garip iç çamaşırları vardı. Esirlerin çoğu yaralıydı ve İngiliz askerleri künyelerini, su şişelerini ve sigara gibi malzemelerini değiştirirken doktorlar da parmak ve ayak başparmaklarını keserek pansuman yapmaktaydı.³³ Bazı İngiliz askerleri de hatıra olsun diye esirlerden çeşitli eşya aldıkları gibi esirlerin fotoğraflarını çekip saklıyordu. Süvari Eri Pat Ryan, Mısır'dan annesine Kanal'da kamp kurduklarından bahseden mektubunda Kahire'den birkaç mil uzaklıktaki esir kampına kadar muhafızlık ettikleri perişan haldeki Türk esirlerin resminin olduğu bir posta kartı da atmıştı.³⁴ İngiliz basınında çıkan bir başka askere göre de at üstündeki korkusuz Araplar her gün yüzlerce yorgun, zayıf ve halsiz Türk esirlerini İngilizlere

---

³⁰ **Western Champion and General Advertiser for the Central-Western Districts (Barcaldine, Qld.: 1892- 1922)**, 3 April 1915, s. 9.

³¹ **Cairns Post (Qld.: 1909- 1954)**, 9 April 1915, s. 6.

³² **Morning Bulletin (Rockhampton, Qld.: 1878- 1954)**, 14 October 1915, s. 7.

³³ **Advertiser (Adelaide SA: 1889- 1931)**, 6 November 1915, s. 12.

³⁴ **Dubbo Liberal and Macquarie Advocate (NSW: 1894- 1954)**, 3 November 1916, s. 5.

teslim etmekteydi. İngiliz askerlerin gazetelerde çıkan demeçlerinde, hiç kimsenin bu esirlere acımadığı ancak yine de kendilerinin acıdığı haberleri çıkmaktaydı.³⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın en büyük ordularından birine sahip olan İngilizler, Çanakkale, Kanal ve Filistin cephelerinde ele geçirdikleri esirleri Mısır'ın değişik bölgelerinde hazırladıkları kamplara yerleştirmiş ve savaş süresince esirler, geniş topluluklar halinde çeşitli kamplara taşınmış ve hayatlarının bir kısmını burada idame ettirmişti. Filistin Cephesi'nden getirilen esirler ilk önce kısmen yaya olarak sevk edilmişti. Bilahare esir mevcudu azalınca trenle sevk edilebildiler. Sevkiyat Şam'dan trenle doğruca Kantara'ya oradan Seydi Beşir'e yapıldı. Yaya olanlar Şam'dan şose ile Afule'ye, oradan trenle Mısır'a sevk edildiler. Ordunun Şam'a kadar geri çekilmesi sırasında esir düşenler kısmen yaya olarak kısmen de trenle sevk edildiler. Yollarda iâşenin iyi olduğu ve Liyet'e kadar ki mahallerde birer gece kalındığı belirtilmektedir. Liyet'te tren tedariki ve evvelce sevk edilmişlerin ilerlemeleri için muhtelif günler beklenilmiştir ki bu azamî on gündü. Yürüyenler ciddi sıkıntılar çekse de trenle sevk edilenler bu ölçüde bir zahmet yaşamadılar. Ancak Osmanlı esirleri, bu süreçte sert muamelelere maruz kalmış ve tahkir edilmişti. Hatta İngilizler tarafından soyulan ve mallarına el konulan pek çok subay da bulunmaktaydı.³⁶

Çanakkale Cephesi'nden esir alınan Türk esirleri önce Limni, Sakız ve Bozcaada'da geçici kamplarda tutuldular, burada yeterli sayıya ulaşılmca kabileler halinde Mısır'a gönderildiler. Çanakkale'de esir olan askerlerin geçici kamplara nakilleri İngiliz basınına da yansımıştı. Gazetelerde çok sayıda Türk esirin Limni ve Bozcaada'ya getirildiği yazmaktadır.³⁷ Bölgede var olan askeri kamplara, Filistin ve Kanal Cephesi'nden alınan esirler nakledilmişti. İngilizler, Mısır'daki kampların yetersizliği, cephelerin genişlemesi ve yakalanan esirlerin çoğalmasa sebebiyle yeni kamp arayışını içerisine girdiler. Bu arada, Irak bölgesinde ele geçirilen esirler için de yeni kamp arayışı sürmekteydi. İngilizler tarafından Irak Cephesi'nde ele geçirilen esirler, Mısır'a deniz veya kara yolu ile sevk edilmişler ya da Bağdat ve Basra

---

³⁵ **The Bridgeport Evening Farmer**, 11 August, 1917, s. 7.

³⁶ Genelkurmay Başkanlığı Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), **Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDHK)**, 4609/13.

³⁷ **New-York Tribune**, 30 April, 1915, s. 1.

istasyon kamplarında geçici süre tutulmuştu. Esir kampının yetersiz hale gelmesiyle Bağdat'taki esirler de Basra istasyon kampına nakledildiler.³⁸

İngiltere 3 Kasım 1914'de bir taraftan birliklerini Basra Körfezi'ne çıkararak Osmanlı toprakları işgal etmiş, diğer taraftan aynı gün iki İngiliz ve iki Fransız savaş gemisi Çanakkale Boğazı'ndaki Osmanlı istihkâmlarını ateş altına almıştı. Böylece Osmanlı Devleti için savaş fiilen başlamıştı. 18 Mart 1915 günü tüm gücü ile saldırıya geçen İngiltere ve Fransız donanmaları, deniz harekâtı ile İstanbul'u ele geçiremeyeceğini anlayınca kara harekâtı ile saldırıyı tekrar başlattılar. Tüm bu saldırılara rağmen başarısız olacağını anlayan İngiltere ve Fransa, her şeyden ümidini keserek 9 Ocak 1916 tarihinde Gelibolu'dan tamamen çekilmişlerdir.³⁹ İlk Türk askeri, 4 Mart 1915 günü Çanakkale Cephesi'nde yaralı olarak ele geçirildi. Bir süre sonra ölen Türk esiri papaz tarafından düzenlenen dini törenin ardından değişik sebeplerle ölen İngiliz askerleri ile geminin güvertesinden denize atıldı.⁴⁰

İngiliz basınında yayınlanan bir İngiliz askerin günlüklerinde Çanakkale Cephesi'nde ele geçirilen Türk esirleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu günlüklerde genel manzaraya ilişkin betimlemeler yer almaktadır. Adada, siperdekilerin soluklandığı ve tedavi gördüğü dinlenme kampları ve hastaneler vardı. Türk savaş esirleri de buraya havale edilmekte ve geçici olarak burada tutulmaktaydı.⁴¹

Associated Press'in 12 Mayıs 1915 tarihli haberine göre çok sayıda Türk esiri Bozcaada'dan Mısır'a gönderilmişti. Türkler, ayrıca üç dört gün gibi kısa bir süre içinde çok büyük kayıplar verdi.⁴² Bir başka gazete ise Müttefik kuvvetler tarafından ele geçirilen askerlerin sayısının 200 olduğunu ve Bozcaada'ya götürüldüğünü yazmaktaydı.⁴³ Aynı haberi başka bir gazete 500 Türk esiri olarak vermiş ve esirlerin Bozcaada'ya nakledildiğini yazmıştı.⁴⁴ 6 Mayıs tarihli The Times gazetesi ise Türk

---

³⁸ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, Haz. F. Thormeyer, Emmanuel Schoch, F. Blanchod, Comité International de la Croix-Rouge, G1 A 19- 01.14, Genève, 1917, s. 82-83.

³⁹ İbrahim Artuç, **1915 Çanakkale Savaşı**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 2015, s.

⁴⁰ The National Archive of Britain (TNA), **WO.**, 95/4290.

⁴¹ **West Australian (Perth, WA: 1879- 1954)**, 15 December 1915, s. 8.

⁴² **Arizona Republican**, 13 May 13, 1915, s. 1.

⁴³ **Evening Star**, 5May 5, 1915, s. 1.

⁴⁴ **Cairns Post (Qld.: 1909- 1954)**, 24 May 1915, s. 5; **The Times**, 22 May 1915, s. 7.

ordusunun çok ciddi kayıplar verdiğini, 1.000 esirin bir gün önce Bozcaada'ya gönderildiğini yazmaktadır.⁴⁵

Bunların dışında, İngilizlerin genelde geçici ve sürekli olmak üzere esir aldıkları askerler için hazırladıkları istasyon kampları mevcuttu. Bağdat'ın İngilizler tarafından alınmasıyla Irak Cephesi'nde esir alınan Türk askerleri için bu bölgede esir kampları kuruldu. Türk askerlerinin bazıları bir süre bu kamplarda tutuldu, daha sonra Basra'ya, oradan da gemilerle Hindistan veya Burma'ya gönderildi.⁴⁶ Irak, Hindistan ve Mısır'dan başka özellikle Kıbrıs, Malta ve Selanik kampları da Türk esirlerinin bulunduğu yerlerdir. Kampların doluluk oranlarına göre veya değişik sebeplerle kamplar arasında geçiş sık rastlanan bir durumdu.

1.1 Irak (İstasyon) Esir Kampları

Irak bölgesinde İngilizler ele geçirdikleri esirler için sürekli ve geçici olarak kalacakları istasyon kampları yapmıştır. Esirler ilk ele geçirildiklerinde toplama kamplarına kadar yaya olarak getirilmiş, bazen bu yol günlerce sürmüştü; yiyecek ve içecek sıkıntısı hat safhada olmuştu. At ve deve gibi vasıtaya sahip olanlar ise daha şanslıydı. Esirler toplama kamplarından gemi ve tren gibi vasıtalarla önce istasyon kamplarına, oradan da esir kamplarına nakledilmişti.⁴⁷

1.1.1 Basra Esir Kampı

Basra'da iki farklı esir kampı vardı. Bunlardan birincisi esir gözlem kampı, diğeri bulaşıcı hastalıklara karşı izolasyon kampıydı. Birinci kampta esirler, iki ila dört hafta arasında kalmaktaydı. Tecrit altında tutulan esirler ise iyileşinceye kadar kampta tutulmaktaydı. Bu kamp ile ilgili Genelkurmay Arşivi başta olmak üzere tüm arşivlerde ve hatıratlarda bilgiler bulunabilmektedir.⁴⁸ Bu kampta tutulan Latif Said Efendi ülke sınırları içinde yayılan salgın hayvan hastalıklarıyla mücadele edebilmek ve kapasitesinden faydalanabilmek amacıyla 25 Ağustos 1919'da Hariciye Vekâleti

⁴⁵ *The Times*, 22 May 1915, s. 8.

⁴⁶ *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakaleli Muharıpler*, Haz. Cahit Önder, İstanbul, Yazır Matbaacılık, [t.y.], s. 17.

⁴⁷ *Cepheden Mektuplar*, Haz. Hülya Yazar Mustafa Delialioğlu, Ankara, Millî Savunma Bakanlığı, 1999, s. 161.

⁴⁸ Genelkurmay ATASE Arşivinde Basra'da kurulan esir kampı "El-Cezire Karargâhları: Basra Elmacil" olarak geçmektedir. Bkz. Genelkurmay ATASE, *BDHK.*, 2494/19.

tarafından İngiliz Komiserliğinden talep edilmişti. Latif Said Efendi Silivri veterineri iken yedek yüzbaşı veteriner rütbesiyle silâh altına alınmış, esir düşüp Makine POW'de 40675 numarası ile Basra savaş esirleri garnizonuna yerleştirilmişti.⁴⁹

Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâletinin Dersaadet Murahhaslığına (İstanbul Temsilciliği) yazdığı bir yazıda ise Umumi Harp'te İngilizler tarafından esir edilerek Basra karargâhına getirilen Binbaşı İzzet Efendi'nin 1923 sonu itibarıyla esaretten dönmediği bildirilmiştir. 10996 numarada kayıtlı 141. Alay 1. Tabur 1. kumandanının künyesi verilen esir hakkında tahkikat yaptırarak bilgi vermesi istenmişti.⁵⁰

Amerika Birleşik Devletleri'nin Londra Büyükelçisi Walter Hines Page tarafından İngiliz Dışişleri Bakanlığına yazılan notada Basra'da esir tutulan Aziz Hasan Hamza Turacanlı'dan bahsedilmektedir. Basra 3. Alay, 113. Bölükte olduğu düşünülen Türk savaş esiri Aziz Hasan Hamza Turacanlı'ya iletmek üzere 2 poundluk bir makbuz gönderilmiştir. Büyükelçiliğe yazılan mektup, Türk esirlerin Basra kampındaki mevcudiyetlerini doğrulamaktadır. 26 Temmuz 1916 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığının cevabi yazısından öğrenilmektedir ki; Türk savaş esirlerine, 2 poundluk bir çek ile birlikte para havalesine ilişkin notasının iletilmesinde Bakan E. Grey görevlendirilmişti. Londra Savaş Esirleri Bürosu, Dışişlerine yazdığı 2 Ağustos 1916 cevaplarında Aziz Hasan Hamza Turacanlı'nın Büronun kayıtlarına göre takip edilemeyeceğini belirtmişti. Buna karşın Er Hamza Aziz Osmancık isminde, Debra doğumlu, önceki ikameti Cosavi Sanjai Üsküp olan 31 yaşında ve Burma, Thatmyo savaş esirleri kampında alıkonulan bir savaş esiri mevcuttur ki söz konusu kişinin bu olabileceği yazılmıştı. Eğer söz konusu iki kişinin aynı olduğu varsayılır ise Basra'daki esirlerin Hindistan'a götürüldükleri gerçeği ile örtüşmektedir.⁵¹

Türk Kızılayı Arşivinde esirlere ait mektuplar da esirlerin bu kampta tutulduğunu doğrulamaktadır. Bağdat Kerbela Sancağının 4. Tabur Kumandanı Hamid Mirza Ağa'nın oğlu emekli Mülazımısani (Teğmen) Celal Efendi'nin Ankara'da Kızılay Cemiyeti ve Üsera Komisyonu Riyaseti Canim-i Aliyyesine 8

---

⁴⁹ BOA, **HR. SYS.**, 2210/35.

⁵⁰ BOA, **HR. İM.**, 39/10.

⁵¹ TNA, **FO.**, 383/235.

Eylül 341 yazdığı mektuptaki “...Bağdat’a izam kılınarak 6 gün Bağdat’ta sonra mahfuzan Basra’ya iki sene kadar İngilizler Askeri hapisanesinde sonra kefaletle salıverilerek Bağdat’a ve 5 Haziran 340 tarihinde geldim...” şeklindeki ifade, Türklerin Basra esir kampında tutulduğunu göstermektedir.⁵²

Hicaz Cephesi’nde esir düşen 1890 doğumlu Çanakkale Bayramiçli Mustafa Gürer, bu kampta kalan başka bir esridir. Bağdat ve Basra esir kamplarında kaldıktan sonra Bombay’a gönderildiğini ve 3 yıl Bağdat, Basra ve Bombay’da esir olarak kaldığını anılarında anlatmaktadır.⁵³

Hüseyin Fehmi Genişol anılarında, Basra esir kampına getirilen esirlerin çıplak olarak yüzerli gruplar halinde ikişerli suya girip çıkarıldıklarını ve her çıkan askere bir pantolon, bir fanila, bir gömlek, bir çorap ve bir çift bot ile her 10 kişiye bir çadır verildiğini anlatmıştır. Burada esirlere bir teneke parçası üzerine yazılı numaralar verilmiş ve esirlerin boynuna asılmıştır.⁵⁴

Hüseyin Fehmi Genişol’un anlattıklarına göre her çadıra bir esir erzak için bırakılmış ve sabah 08.00’de bu esirden erzakları almaları istenmişti. Esirlere günlük 75 dirhem un, 25 dirhem pirinç, 25 dirhem yağ ve tuz, 25 dirhem et, 4 dirhem şeker, çay, kahve, hurma ve demirhindi gibi şeyler veriliyordu. Ayrıca ekmek yerine her gün un verildiği için esirler bu unla börek, baklava ve saraylı gibi şeyler yapıyorlardı. Her gün angaryada çalışan esirlere bu yiyecekler yeterli gelmiyordu. Yemek ve istirahat, bir düdükle başlıyor ve bir saat sonra bir düdükle bitiyordu. Dinlenme vaktinin sona ermesiyle esirler yoklama için meydanda toplanıyordu. Yoklamaya gitmeyenler çok şiddetli bir şekilde dövülmekteydi. Kampa geldikleri ilk gün saat 11.00’e gelirken tüm esirler toplanarak esaret numarası alınmıştı. Kampa konulan esirlerin girerken yuttukları paralar haricinde kampa para sokulamamıştı. Bir esirin bir günlük kumanyası bir kuruştu. Tek bir sigaranın fiyatı bir kuruş ya da 20 paraydı.

---

⁵² Türk Kızılayı Arşivi, 1363/1.

⁵³ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk’ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 17.

⁵⁴ 1894 yılında Kırım’da doğan Hüseyin Fehmi Genişol 1904 yılında Türkiye gelerek Adapazarı’na yerleşti. Askere gidinceye kadar hiç okula gitmeyen Genişol 1914 yılında askere alındı. Çanakkale, Bulgaristan ve Irak cephelerinde savaştı. 25 Mart 1918’de Irak’ta İngilizlere esir düştü. 16 Eylül 1920’de Türkiye’ye iade edildi. Kurtuluş Savaşı’na katılan Hüseyin Fehmi Genişol savaş sonrası memleketine dönerek ticarete uğraştı ve 1954 yılında hayatını kaybetmiştir. Hüseyin Fehmi Genişol, **Çanakkale’den Bağdat’a Esareten Kurtuluş Savaşı’na: Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)**, Haz. Mustafa Yeni, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2014, s. 71-72.

Bunun için kavga ve hırsızlık gibi olaylar kamplardan eksik olmuyordu. Kampta esirlerin ülkelerinden haber almaları imkânsızdı. Esirler, Ramazan ayını ve bayramları Basra'da buruk geçirmekteydi.⁵⁵

Irak Cephesi'nde Ali İhsan Paşa komutasında İngilizlerle savaşırken esir düşen Mülazım Mehmed Sinan, hatıralarında, esir düştükleri sırada uçakların sürekli uçarak düdüğü çaldıklarını belirtmektedir. Esirlerin toplanması için uçaktan borular çalınmıştı. Birliklerinin nasıl ele geçirildiğini, esir olduktan sonra Basra esir karargâhına nasıl getirildiklerini ve orada neler yaşadığını anılarından öğrenmekteyiz. Grup komutanı İsmail Hakkı Bey, 29 Ekim 1918 gecesini teslim kararını vermiş ve Yüzbaşı Nazif'i teslim şartlarını konuşmak için 11.000 kişinin teslim olduğunu gösteren yazıyı İngilizlere ulaştırmak için göndermişti. Mütareke imzalanmasına karşın Ali İhsan Paşa, Musul'un elinden çıkacağını anlayınca bir askeri, İngiliz komutana göndererek Mütareke şartları gereği herkesin olduğu yerde durmasını, Musul'un işgal edilemeyeceğini söylemişti. İngiliz kumandan ise kendisine verilen emrin Musul'u işgal etmek olduğunu, uzlaşma için yetkili olmadığını söyleyerek, iki üç saat sonra Musul'u üç taraftan işgal etmişti.⁵⁶

Toplanan bütün Türk subay ve erler, Dicle'nin sağındaki sahile esir düştükleri yere iki saat mesafeye götürülmüş ve orada ordugâh kurulmuştu. Sarıklı ve sakallı beli satırlı eli süngülü Mecusi Banbanlar (Gurkalar), esirleri kordona almıştı. Banbanlar, İngiliz ordusundaki en insafsız ve çetin askerlerdi ve savaş sırasında İngiliz ordusunda on binlerce kayıp vermelerinin de etkisiyle Türklere karşı kin ve nefretle bakmaktaydılar. Yalnız İngiliz hâkimiyeti bu kişiler üzerinde kesindi ve emir haricinde kendi başlarına herhangi bir kötü muamele yapamamaktaydılar. Esirler ise ellerindeki yedek erzakları tükendiğinden günlerdir açtı. Bir İngiliz binbaşısı, esirlere burçak unu ile bol kemik vermiş fakat bunları yiyecek tüm askerler sancılı bir ishale yakalanmıştı. İngilizlerin bunu kasten yaptıkları düşünülmemelidir. Musul'u almak için tüm vesaitleriyle hareket halinde olmalarından kaynaklanmıştı. Milli gururlarını

---

⁵⁵ a.g.e., s. 73-74.

⁵⁶ Mülazım Mehmet Sinan, **Harp Hatıralarım, Çanakkale-İrak-Kafkas Cephesi**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Muharrem Bayar, Ankara, Vadi, 2006, s. 116-117. Kitabın diğer baskısı için bkz. Mehmet Sinan Özgen, **Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2011.

korumak ve düşmana minnet etmemek için esirler, orada kaldıkları müddetçe kolan ve bel kemerleriyle ve çarık eskileri ile beslenmişti.⁵⁷

Buradan trenlerle alaylar halinde Bağdat'taki esir kampına kapatılan bu grup ve Kafkasya 5. tümeninin son askeri de geldikten sonra 616 numaralı vapur ile güneye yola çıkarıldılar. Yolculuk sırasında İngiliz subay ve askerleri hatıra olarak madalya, yüzük ve saat gibi hediyeler istemiş fakat bir zorlamada bulunmamıştı. Üç günün sonunda hurma bahçeleri ile çevrilmiş Basra limanına varmışlar, süngülü askerler arasında vapurdan indirilmişler, dekovil ve büyük istasyon arasına esirlere tahsis edilen ve makineli tel adı verilen garnizona İstanbul'un işgal edildiği gün yerleştirilmişlerdi. Garnizonlar iç içe örülmüş yüksek direkli ve dikenli tellerle çevrildikten sonra her iki tel arasında bırakılan boşluklar nöbetçi kulüpleriyle donatılmış ve etraf süngülü sıkı bir kordon altına alınmıştı. Birbirine ekli olan birçok bölümlerin içi esaslı kurutulmuş mahruti ve beşikörtüsü çadırlarla doluydu. Burası, savaşın başından beri esir kampı olarak kullanılmaktaydı. Her sabah ve akşam, bir çavuş ve Ermeni tercümanın yoklama yapmasıyla esirler çadırlara alınıyordu. İaşe için her subaya ayrı erzak ve ekmek veriliyorsa da bu miktar ne yeterli ne de sağlıklıydı. Birkaç ay sonra da her subay için 40 rupi para tahsil edilmişti. Esirler garnizona açılan kantinde her türlü ihtiyaçlarını karşılayabilmekteydiler. Savaş şartlarında bile İngiliz maliyesi aksamadan ve sarsılmadan düzenli bir şekilde işlemekte ve esirlerin her türlü ihtiyaçları eksik de olsa yerine getirebiliyordu. Kampın etrafı dikenli tellerle çevriliydi ve her on beş adımda bir nöbetçi beklemekteydi. Dışarı ile esirlerin tüm teması kesilmişti ve kampa hiçbir canlının yaklaşması mümkün değildi.⁵⁸

Kamp komutanı Berok adında ciddi ve iyi kalpli bir binbaşısıdır. İaşe maddesinden başka kendisinden ne istenirse zorluk çıkarmamış ve mümkün olduğunca yerine getirmişti. Mesela Dindar bir kişi olan 22. Alay Komutanı Hacı İbrahim Bey, çadırdan bir cami teşkil etmişti. Caminin içi Topçu Tefvik tarafından resim ve yazılarla süslenmiştir. Konya Muallim Mektebi Müdürü Ziya Bey de bir ilkokul açmış ve 500 er ilköğretime başlamıştı. Bu okuldaki faaliyetler yedek subaylar arasındaki öğretmen askerler tarafından gerçekleştirilmiş ve esaret boyunca

---

⁵⁷ Mülazım Mehmet Sinan, **a.g.e.**, s. 114-115.

da devam etmişti. Daha sonra ayrı bir çadırda pedagoji ile ilgili konferanslar verilmeye başlandı. Konuya hâkim kişiler tarafından edebi bir şekilde verilen bu konferanslar, İngilizlerde şaşkınlık uyandırıyor. O zamanlar siyasi suçlu olarak bu kampta bulunan, sonradan İran Şahı olacak Rıza Pehlevi de bu konferansları takip etmişti. Haftada iki gün gerçekleşen bu konferanslarda bir çocuğun bedeni teşekkülü, terbiyesi, insan temayüllerinin arz ettiği safhalar ve gençlere vatan sevgisi nasıl verilmeli gibi konular işlenmişti. Bir konferansta, İngiliz ve sömürge halkı misal olarak verilmiş ve incelenmişti. Bu konu, orada bulunan İngiliz askerlerin keyfini kaçırmış ve komutan Berok'a şikâyet edilmişti. Anglo-Sakson milletinin özelliklerinden birisi olan uzlaşma yolu ile bu olay sonradan kapatılmıştı. Garnizonun sorumlusu tarafından Vahit Bey'e âlimleri sevdiklerini, her bilgiye hürmet ettiklerini, bunun İngiliz Devleti'nin bir prensibi olduğunu, Halid Ziya Bey'in daha faydalı ve daha uygun mevzular üzerinde konuşması gerektiği bildirildi.⁵⁹

Osmanlı Devleti'nin siyasi ve iktisadi durumunu iyi görmeyen İngilizler, 1920 kışında esirlere verdikleri 40'ar rupi parayı kesince, yiyecek ve içecek sıkıntısı daha da arttı. Gıdasızlıktan tüberküloz (verem) hatta kör olma durumu ile karşı karşıya gelen esirler için kaçmak veya ölmekten başka çare kalmamıştı. Mehmed Sinan Bey ve arkadaşları, kamptan kaçmanın imkânsızlığını bilerek önce kendilerini hastaneye sevk ettirmişler ve bu sayede kaçmayı başaran enden kişilerden olmuşlardır.⁶⁰

Taşköprülü Mehmed Efendi'nin içinde bulunduğu esir kafilesi, 24 Nisan 1916 günü Hintlileri getiren bir İngiliz gemisiyle Şeyh Said nahiyesi, Ali El Garibi kasabası, Amare, Satratülamare, Üzeyir, Kurna, Dicle ve Fırat Nehri'nin birleştiği Şattülarap üzerinden Basra'ya ulaşmıştı. Şattülarap, Basra'ya yaklaşık 2 saat mesafedeydi. Yol boyunca esirlere yeterince yemek verilmemişti. Bazı liman kasabalarında duran esirler ancak hurma yiyerek açlıklarını bastırabildiler.⁶¹

---

⁵⁸ Mülazım Mehmet Sinan, **a.g.e.**, s. 118-121.

⁵⁹ Mülazım Mehmet Sinan, **a.g.e.**, s. 121-122.

⁶⁰ Mülazım Mehmet Sinan, **a.g.e.**, s. 122-123.

⁶¹ Taşköprülü Mehmet Efendi, **Irak Cephesi'nden Burmaya Savaşın ve Esaretin Günlüğü**, Haz. Mesut Uyar, Ahmet Özcan, İstanbul, Türkiye İs Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 67-70.

Basra sahiline gelen askerler, Hintli askerler eşliğinde vapurdan indirilmiş manga kolunda 15 dakika yürütülerek çadırlı bir ordugâh görünümünde bir yerde bir çadıra yerleştirilmişti. Giymeleri için basit birer gömlek ve iç çamaşırı verilmişti. Yedek subay Taşköprülü Mehmed Efendi ve yüzbaşuya ceket ve pantolonları temizlenerek geri verilmişti. Diğer kişilerin elbiseleri ise yakılmıştı.⁶²

İki subay, mektep diye adlandırılan esir kumandanlığının çadırına getirilmiştir. Burada kendilerine kırk beş rupi verilmişti. Tel örgülerle çevrili çok dar bir yerde olan bir çadıra sokuldular. Bu kampta 15 gün önce esir edilen bir subay, bir yedek subay ve 100 kadar er bulunmaktaydı. Arap ve Türk subayların aralarına nifak sokmak için tekrar ayrı yerlere gönderilmişlerdi. Arap subay ve erlere siyah, Türk erlere ise kırmızı kefiye⁶³ verilmişti. Esirler büyük bir çadır içinde rezil bir şekilde geceyi geçirmek zorunda kaldılar. Esirlerin komutanı Yüzbaşı Boudrel esirlere gayet iyi davranmaktaydı. Mehmed Efendi, bir İngiliz binbaşısı tarafından sorguya çekilmiştir. Kurmay Topçu Binbaşı, Mehmed Efendi'ye iyi davranarak ağzından laf almaya çalışmış, Türk ordusu hakkında değişik sorular sormuş ve bir gün sonra öğle yemeğine davet etmişti. Mehmed Efendi nezaketen daveti kabul etmişti. Bu defa da tercüman Diyarbakırlı bir Ermeni'dir. Binbaşı, buldukları yerin havasının kötü olduğu gerekçesiyle Mehmed Efendi'yi Basra'da Aşar'a götürme teklifinde bulunmuş ayrıca para teklif etmişti. Burada 10 günden fazla kalmışlar ve binbaşı, Mehmed Efendi'nin ağzından tek önemli laf alamamıştır. Aynı binbaşı başka bir yüzbaşüyü da sorguya çekmişti. Bir gün sonra yine öğle yemeğine çağrılmıştı. 6 Mayıs 1916 günü bu defa kampa gelen bir albay, bir kurmay yüzbaşı ve bir kurmay yarbay tarafından tekrar Mehmed Efendi sorguya çekildi. Aslında Mehmed Efendi'nin buldukları yerden kaçması zor değildi. Yalnız halka güvenmiyor ve dillerini de bilmiyordu. Ayrıca kendi ordusunu bulmak da ayrı bir sorundu. Ara sıra kaçmayı düşünmüş fakat her defasında vazgeçmişti.⁶⁴

1 Mayıs 1916 günü kampta esaret altında üzüntü içindeyken mutlu edecek bir haber geldi. İngilizler, Kut'un düştüğünü, tüm birliklerinin de Türklere esir

---

⁶² Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s. 71-73.

⁶³ Daha çok Arapların kullandığı başa sarılan ve omuzların üzerine kadar gelen, uçları püsküllü ince başörtüsü.

⁶⁴ Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, 73-76.

düştüğünü öğrenmişlerdi. İngilizlerin üzüntüsü her halinden belli olmaktaydı.⁶⁵ Ertesi 2 Mayıs günü kampta bir parça et ile birkaç patates esirlere yemek olarak verilmişti. Bir gün sonra esir erlere pirinç verilerek yemek pişirtmeye başladılar. Sık sık İngiliz subaylar ziyaretlerine geliyordu. Ayrıca Basra komutanı kampı ziyarete gelmiş, göze çarpan erlere memleketlerini ve ne işle uğraştıklarını sormuştu. Bir gün sonra kampa bir terzi gelmiş ve bazı esirler elbise sipariş etmişti. Mehmed Efendi de bir pantolon sipariş etmişti.⁶⁶

Şeyh Said Muharebesi'nde yaralanıp esir düşen 50 kadar asker hastaneden taburcu edildikten sonra buradaki kampa getirilmiş ve onlar için yeni çadırlar kurulmuştu. Bunların arasında bir kolsuz, iki de bacaksız esir vardı.⁶⁷

Kamplarda sürekli İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında mübadeleye dair söylentiler çıkmaktaydı. Bu söylentilerden birisine göre İngilizler buradaki esirlerin mübadelesi için Osmanlı Devleti'ne başvurmuş fakat Türk tarafı kabul etmemişti. Bir başka duyuma göre de esirler Hindistan'daki esir kamplarına gönderilecekti.⁶⁸

Taşköprülü Mehmed Efendi ile aynı anda esir düşen ve ordugâhları civarında bırakılan 307 esir er, 17 Mayıs 1916'da kampa getirilmişti. Aralarında bir yedek subay da vardı. Fakat kendisi sağır olduğundan herhangi bir bilgi alınamamıştı.⁶⁹

Bu arada yüzbaşı ve Taşköprülü Mehmed Efendi hariç yedi kişi mübadele edilmek üzere 27 Mayıs 1916 günü kamptan gönderilmişti. Mehmed Efendi kendisinin neden mübadele dışı tutulduğunu anlamamış, fakat topçu olduğu için gönderilmediği söylenmekteydi.⁷⁰

Tam bu esnada kampta çok üzücü bir olay gerçekleşmiştir. Türk esirlerden Kayserili Said isminde bir onbaşı, birkaç arkadaşı ile beraber komutanına giderek Türklerden bıktığını, kendisinin isteyerek esir düştüğünü söyleyerek elindeki birkaç lirasını da komutanlığa teslim etmişti. Üstelik bu kişi cephece cesaretle savaşmış ve şerefiyle esir düşmüştü. Bu duruma birkaç asker daha meyletmişse de nasihat ile bu davranışlarından vazgeçirilmişti. Ayrıca 15 kadar Rumelili esir er de İngilizlere

---

⁶⁵ a.g.e., s. 74.

⁶⁶ Taşköprülü Mehmet Efendi, a.g.e., s. 75.

⁶⁷ a.g.e., s. 76.

⁶⁸ a.g.e., s. 76.

⁶⁹ a.g.e., s. 78.

⁷⁰ a.g.e., s. 79.

iltica ederek kamp dışında İngilizlere hizmet etmekteydi. Mülteci olan bu Rumelili erler diğer esirlere de propaganda yapıyordu.⁷¹

Taşköprülü Mehmed Efendi ve yüzbaşı, kamp komutan yardımcısı Teğmen Napht ile beraber ihtiyaçlarını karşılamak üzere Basra'ya gitmişlerdi. Önce bir saat kadar mesafedeki Aşar'ın karşısında vapurdan indikten sonra otomobille 10 dakika uzaklıkta Basra yakınlarında Tennume denilen bir kampa getirilmişlerdi. Burası çadırlardan oluşan tel örgü içinde bir esir kampıydı ve Türk esirlerden çokça yaralı ve hasta bulunuyordu. Buradan nehrin kıyısında, binaları düzenli ve güzel bir yer olan Aşar'a geçilmişti. Yüzbaşı ve Mehmed Efendi'yi kamp esirleri komutanı Aşar Siyasi Daire Başkanı Wilson evinde misafir etmişti. Wilson ile beraber şehri gezmişler ve kamp için ihtiyaçlarını gidermişlerdi. Tıraş oldukları berber ise Türkler tarafından Basra'ya getirilip terk ettiklerini söyleyen bir Ermeni'ydi. Şattülarap'tan vapurla yarım saatlik yolculuk sonrası yürüyerek kendi kamplarının bulunduğu Kuttülfrenği esir karargâhına geldiler.⁷²

Esir kampına 31 Mayıs 1916 günü 105. Alay 2. Taburdan Halepli Üsteğmen Cemil Efendi isminde bir subay daha getirilmişti. Bir Türk'ün daha esir düşmesinden üzüntü duysalar da Osmanlı ordusunun durumu hakkında bilgi edinecekleri ve konuşacakları bir arkadaş geldikleri için mutlu olmuşlardı. Bu kişi, Basra'da uzun süredir yedi arkadaşı ile beraber serbest şekilde gezerken tutuklanarak kampa gönderilmişti. Cemil Efendi, birden diğer arkadaşlarına hakaret etmeye onları vatan hainliği ile suçlamaya başlamıştı. Muhtemeldir ki İngilizler Türk subaylarının ağzından laf almak için bu kişiyi kampa göndermişti. esirler Buna rağmen esirler bu şüpheyi doğrulayacak bir kanıt da bulunamadılar. 5 Haziran 1916 günü Hindistan esir kamplarına gitmek üzere esirler kamptan ayrıldı. Bu arada İngiliz yetkililer Hindistan'a gönderilecek Türk ve Kürk esirleri birbirinden ayırmak istemişlerdi. Kürt esirler, biraz da subayların yönlendirmesi ile Türklerden asla ayrılmayacaklarını beyan ettiler.⁷³

Mustafa Tütüncü'nün hatıratında Basra esir kampına getirildikleri zaman kampta yaklaşık 3.000 kişinin kaldığı görülmektedir. Esirler burada çadırdan yapılan

---

⁷¹ a.g.e., s. 79-80.

⁷² Taşköprülü Mehmet Efendi, a.g.e., s. 80-82.

⁷³ Taşköprülü Mehmet Efendi, a.g.e., s. 82-84.

içi ilaçlı, asit fenikli su ile dolu havuzda çırılçıplak soyularak dezenfekte edilmişti. Mahrem yerlerini mendil gibi şeylerle bir şekilde kapatmak isteyen esirlere İngiliz askerleri mâni oldular. Esirlerin yeni ya da eski tüm eşyaları ellerinden alınmış ve yakılarak imha edilmişti. Bu şekilde aşağılanan esirler, yıkanmaktan ya da arınmaktan değil arkadaşlarının yanında soyunmaktan çok utanmış ve rahatsız olmuştu. Türk gelenekleri ve dini inançlarının yok sayılması Türk esirleri derinden üzmüştü.⁷⁴

İngilizler, esirlerin ellerinden para ve değerli eşyalarını makbuz karşılığı almak istemiş; bazı esirler koltuk altı, bacak arası ya da ağızlarında saklayabilmiş hatta bazıları ellerindeki altınlarını yutmuştur. Drderli gruplar halinde havuza sokulup arınık edilen her esir, kendisine verilen bir battaniye, bir gömlek, bir pantolon ve bir fotin ile kalacakları çadıra gönderilmişti. Özellikle genç İngiliz askerler, ellerinde bir değnek ile esirlerin çıplak vücutlarına vurmakta, hep beraber esirler ile alay etmekte ve glşmekteydiler. Canı yanan esirler, birbirileri üzerine yığılmakta ve bu manzara da İngilizleri eğlendirmekteydi. Üstelik İngiliz askerleri, esirlerin bu halini görüntülemek için fotoğraf çekmekte ve yeni pozlar almak için yeni hallere sokmaktaydılar. Dezenfekte işi bir gün sürmüş; esirler yorgun bir şekilde gece uyumuşlar, sabah ise erkenden kaldırarak sayımları yapılmıştı. Sayımın ardından esirler tekrar çadırlarına sokulmuştu. 20 gün boyunca Basra esir kamplarında kalan Türk esirler bu süre zarfında bir kez daha arınık edilmişti. Burada tıraş olan ve temizlenen esirler bittten kurtulabilmişti.⁷⁵

Basra'da kaldıkları süre boyunca esirler yiyeceklerini düzenli olarak almıştır. 20. günün sonunda aralarında Mustafa Tütüncü'nn de dâhil olduğu yaklaşık 1.000 kişilik kafiye buradan alınarak vapurla uzun süre kalacakları Burma'daki Meiktila esir kampına götürülmek üzere yola çıkarıldılar. Vapur boyunca, esirlere Alman denizaltılarına karşı güvenlikleri için can simidinin yanı sıra yiyecek olarak et konserveleri ve ekmek verildi. Esirler verilen yiyeceklerden memnun kalmış ve

---

⁷⁴ Mustafa Tütüncü 1893 orum doğumludur. Mekteb-i İbtidaiyi bitirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Kut'l-Amare'de savaşmış ve esir düşmüştür. Mustafa Tütüncü cephedeki ve Hindistan'da Meiktila esir kampında geçen esaret günlerini hatırat olarak yazmıştır. 1921 yılında esarettten dönmüş ve esaret sonrası ticaret ile uğraşmıştır. Bkz. Mustafa Tütüncü, **Hatıra Defteri**, Haz. Abdülkadir Ozulu, Çorum, Lider Matbaacılık, 2006, s. 3-4.

⁷⁵ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 55-56.

umduklarından daha iyi bakım görmüştü. Sekiz gün süren vapur yolculuğundan sonra Bombay'a, Bombay'dan üç günlük yolculuk sonrası Kalküta'ya varılmıştı. Artık İngiliz askerleri Türk esirlere karşı daha anlayışlı davranmaya başlamıştı. Esirlerin istasyonlarda yerli halk ile konuşmaları kesinlikle yasaktı.⁷⁶

Nureddin Peker'in anılarında yazdıklarına göre 25 Temmuz 1920 tarihinde esirler Kûtu'l-Amâre'den ayrılarak 28 Temmuz günü Basra'ya ulaşmıştı. Basra esir kampı Aşre iskelesine yarım saat uzaklıktaydı. Burası, Fırat ve Dicle nehirlerinin Basra Körfezi'ne dökülmeden önce birleştikleri Şattülarap suyunun olduğu yerd. Kampta subaylara ve askerlere ait iki ayrı yer bulunuyordu. İçeride Dicle grubuna ait 600 kadar rütbeli subay vardı. Burası aynı zamanda Türk esirlerin İstanbul'a gönderildikleri yerd. Daha önce burada olan Albay Hakkı ve Binbaşı Saffet İstanbul'a gönderilmişti. Kalanlar arasında alay kumandanı Kaymakam (Yarbay) Sıtkı, Kör Emin Rifat, İbrahim, Mustafa, Zihni, İrfan vardı.⁷⁷

Basra şehri, etrafı bataklıklar çevrili bir yerd. Bunu bilen İngilizler, işçi taburlar ile Türk esirlerini çalıştırarak büyük kanallar açtırmış, bataklıkları kurutmuş ve buraları canlandırmıştı. Kanalların kenarlarına yüzme, atlama ve banyo düzenekleri yapılmıştı. Makineli tel denilen esir garnizonu ve İngiliz Ordugâhı buraya inşa edilerek etrafı makineli tüfeklerle çevrilmişti. Önce, dikenli tellere elektrik verilmiş, ardından esirlerin kurallara uyulacağıının teminatı üzerine elektrik verilmekten vazgeçilmişti.⁷⁸

Nureddin Peker'in, esir askere kefil olmasıyla esirlerin çarşı iznine çıkmasına izin verilmişti. Askerler, Nureddin Peker'e söz verdikleri için asla kaçmaya teşebbüs etmediler. Kampta; kunduracılık, berberlik, bakkallık, çaycılık, kahvecilik yaparak biraz para kazananlar; bu parayla altın ya da gümüş alarak kemerlerine bağladılar. Bazıları saat almış, bazıları da tespih yapmıştı. Parayı gören askerler arasında ara sıra

---

⁷⁶ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 57-58.

⁷⁷ Nureddin Peker 1893 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. 1908'de Beşiktaş Askeri Ortaokulu ve Mekteb-i Osmaniye'den mezun olmuştur. 1912 yılında Kıdemli Küçük Zabit okulunu bitirmiş ve tüm sınıfı ile Balkan Savaşına katılmıştır. 1915'de Çanakkale Muharebesi'nde yaralanmış ve Haydarpaşa Askeri Hastanesinde tedavi altına alınmıştır. Nureddin Peker sırasıyla Birinci Dünya Savaşı'nda, Irak Cephesi'nde İngilizlerle, İran sınırında Ruslarla savaşmış ve kahramanlıklar göstererek ödül ve madalyalar almıştır. Bkz. Nurettin Peker, **Tüfek Omza: Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na Ateş Hattında Bir Ömür**, Haz. Orhan Peker, Hilal Akkartal, İstanbul, Doğan Kitap, 2009, s. 206-207.

⁷⁸ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 208.

disiplinin bozulduğu da görülmüştü. Bu durum esirler arasında gruplaşmalara yol açmış ve kumar başlamıştı. Bununla beraber Bursalı Sarı Ali, Kayserili İsmail Çavuş, Kastamonulu Mehmed Çavuş gibi kabadayılar türedi. Bu durum kamptan sorumlu olan komutanı zor durumda bıraktı. Üst düzey komutanlar bir araya gelerek yeni bir yapılanmaya giderek yeni bir bölük örgütü kurdu. Esirler dört bölüğe ayrılmış, birinci bölüğe İstanbul, Edirne ve Rumeliler; ikinci bölüğe Konya, Adana ve Antalyalılar; üçüncü bölüğe Kastamonu, Ankara ve Kayserililer; dördüncü bölüğe Karadeniz illeri ve doğulular yerleştirilmişti. Çavuş ve onbaşılar da kamplara eşit dağıtılmıştı.⁷⁹

Irak bölgesinde savaşın başlangıcında esir düşen Osmanlı subay ve erleri, Hindistan Burma'da Thatmyo olarak adlandırılan esir karargâhına getirilmiştir. 37. Tümen Komutanı ve Basra Vali Vekili Albay Suphi Bey, askerlerin beslenme işlerinin milliyet esasına göre düzenlenmesini istemiş ve kabul edilmişti. Bir oyun sırasında bir Türk subayının Arap askerini tokatlaması üzerine subaylar arasında anlaşmazlıklar çıktı. Bunun üzerine İngiltere Hükûmeti, Osmanlı uyuğu altında kayıtlı olup bu duruma itiraz etmeyen Türk ve Arap subaylarını Thatmyo kampına gönderdiler. Kürt ve Arap olarak kendisini tanımlayan subay ve erler ise Sumerpur kampına naklediler. Bu ayrışma sonraki dönemlerde de kendisi gösterdi ve İngilizler kamplara yerleştirmede milliyet esasını göz önünde tuttular.⁸⁰

İngilizler, kamplarda esir tutulan subay ve erleri Osmanlı Hükûmetine başkaldıran ve İngilizlerle iş birliği yapan Mekke Şerifi Hüseyin'in ordusuna göndermek için tercümanlar aracılığıyla kışkırtmıştır. Subaylardan bir bölümü bu teklife olumlu bakmış, büyük bir bölümü de onları engellemeye çalışmıştı. Bunun üzerine, İngilizlerin isteklerine taraftar görünen subay ile erler Irak bölgesinde bırakılıp karşıt düşüncede olan 65 kadar subay 26 Kasım 1916 günü ilk olarak Bellary karargâhına gönderildi. Anılan tarihten sonra Kutülmare ve Bağdat civarı ile Deli Abbas ve Karatepe yörelerinde yapılan muharebelerde esir düşen ve kendilerini Türk olarak bildiren üst rütbeli subay, subay ve erler yine Bellary esir kampına gönderildi. Ayrıca düşman işgali içindeki yerlerde kalan memurlar ve emeklilerden Türk olanlar

⁷⁹ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 208.

⁸⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkıran, **Ana Ben Ölmedim Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri**, İş Bankası, İstanbul, 2001, s. 103-104.

veya Türk din görevlileri ve ileri gelenleri ile halkın bir kısmı, İngiltere Hükûmetince savaş esiri olarak tanınmış ve yakalanarak 1917 yılı ortasına kadar Bellary kampına getirilmişti. Remadiye Grubu Komutanı, Türk olarak kaydı yapılmış üst rütbeli subay ve subaylar ve Tatar Taburu, 1918 yılı ortalarında da 50. Tümenin üst rütbeli subay ve subayları yine bu kampa getirilmişti. Kürt ve Arap subaylar üç pavyona yerleştirilmiş ve bir tel örgüsü ile Türk subaylarıyla karışmaları engellenmişti. Her iki kısımdaki subaylara dört Ermeni tercümanı aracılığıyla Şerif ordusuna gitmek için esirleri cesaretlendirmeleri karşılığında rütbelerini yükseltme ve en üst düzeyde görev alma sözü verilmişti. Bunun neticesi olarak iki kısımdan 15 kadar subayı ve o miktar subay adayını kendi tarafına çekme yönünde başarılı oldular. Bunlar birinci kafile olmak üzere 1916 senesi sonunda, yine aynı sayıda subay ve subay adayı 1918 senesi başında Şerif ordusuna gönderildiler. Kamptaki Ermeni tercümanlar, Adana ve Halep illerinden olup askeri yükümlülükleri yerine getirmemek için Kıbrıs'a kaçmış ve orada tercümanlığı kabul ederek Hindistan'a gönderilmişti. Ayrıca Suriyeli ve Bağdatlı biri Hıristiyan diğeri Yahudi asıllı iki Ermeni tercüman da yaptıkları çalışmada başarı sağlamak ve intikam hırsıyla isimlerini Celâl Ahmed, Rabit Zübdî şeklinde değiştirerek Müslüman olduklarını ve Türklerle aynı mezhep ve rütbede bulduklarını ifade etmeye çalışmışlardı. Doktorlardan Yüzbaşı Gaberil Efendi'nin yardım ve koruyuculuğuyla erlerden 6-7 kadarına Hıristiyanlık dinini kabul ettirmede başarılı oldular.⁸¹

Ankaralı 35. Fırka, 104. Alay, 2. Tabur, 2. Bölükten Er Hacı Hasan oğlu İbrahim, 7 Haziran 1919 günü verdiği ifadesinde Nisan 1916'da Kûtu'l-Amâre'nin güneyinde Felâhiye mevkiinde iken Üçüncü Felâhiye Muharebesi'nde esir olduğunu ve bu dönemde yaşadıklarını anlatmıştır. Nisan 1916'da Felâhiye mevziinde ileri karakol bölüğünden iken İngilizler, sabah taarruzda bulunarak, ikinci taburunun iki bölüğünü birden esir etmiş; takriben 150 kadar esir verilmişti. Türk askerlerin burada yaraları sarılmış, elbiseleri olanların elbiseleri alınmış ve tümü Basra'ya tel ordugâhına sevk edilmişti. Bu ordugâhta on beş gün kadar kaldıktan sonra vapurla Bombay'a, oradan Kalkûta'da Rangoon vilayetine, oradan da Meiktila esir karargâhına gönderilmişlerdi. Arkadaşı Ahmed oğlu Mehmed'le birlikte aynı yolla

---

⁸¹ Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 105.

Basra'ya ve Basra'dan firar ile kendi birliklerine katılmışlardı. İlk esir olduğu vakit İngiliz askerleri üzerindeki sekiz lira parasını almışlardı. Parası alınmasından başka bir fenalık görmediğini ifadesine eklemiştir.⁸²

Dicle Grubu Karargâhı Kumandanı iken esir düşen, Basra'dan firar edip Diyarbakır'a kaçmayı başaran Subay Cavit Bey, 10 Temmuz 1919 tarihinde verdiği ifadesinde, Türk subaylarının Basra'nın bir buçuk saat doğusunda bir çadırli ordugâhta bulduklarını ve halk ile karışmalarının yasaklandığını söylemiştir. 4. Dicle Grubu Kumandanı İsmail Hakkı Bey Amare'de bulunmaktaydı. Dicle Grubu, esir olduğu zaman ellerindeki teçhizatların çoğunu tahrip ederek teslim etmişti. Elllerinde hiç erzak yoktu. Hayvanların çoğu Müslüman Hintli askerler tarafından kasten öldürmüştü. Dicle Grubunda esir bir batarya kumandanı, kendisine yardım için Şeyh Mahmud'un yanına firar etmişti. Basra'dan Amare'ye kadar Dicle çöl sahiline ve Kûtu'l-Amâre'den Bağdat'a kadar tren ile gitmişti.⁸³

13. Kolordu Kumandanı Miralay Bey'in,10 Eylül 1919 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderdiği raporlarda, Musul'dan firar eden askerlerin ifadeleri yer almaktaydı. Raporda esirlerin para ve saatlerinin gasp edildiği söylemekte ve bu iddiayı 7 Temmuz 1919 tarihinde ifadeleri alınan 12 askere dayandırmaktaydı. 3. Alay 1. Bölükten Çavuş Mehmed, 3. Alay 1. Bölükten Mehmed oğlu Ahmed, 37. Alay 8. Bölükten Onbaşı Hasan oğlu Mustafa, 157. Alay 4. Bölükten Çavuş Osman, Topçu Onbaşı İzmir Manisa'dan Hamza oğlu İbrahim, Makineli Tüfek'ten Onbaşı Sivas Tavşanlı köyünden Süleyman oğlu Derviş, Onbaşı Bursa Balıkesir'den İbrahim oğlu Ahmed, Sıhhiye Sabri oğlu Ali ifadeleri alınan askerlerdi. Sorgulamalarında hangi mevkide nasıl esir oldukları, İngilizlerden bir fenalık görüp görmedikleri, esaret vakitlerini nerelerde geçirdikleri, nerelerde çalıştıkları, iaşeleri, maaşları, çalışmalarını karşılığı para alıp almadıkları, sivil ahaliyle görüşmelerine izin verilip verilmediği, neden ve nasıl firar ettikleri, nasıl ve kaç günde geldikleri ve yolda nasıl iaşe temin ettikleri sorulmuştu. Öncelikle esirler Bağdat'ta esir düşmüşlerdi. Esaret esnasında, İngilizlerden bir fenalık görmemişler ve misafir gibi kabul edilmişler ve hiçbir cezalandırma olmamıştı. Yalnız para ve saatleri alınmıştı.⁸⁴

⁸² Genelkurmay ATASE Arşivi, **İstiklal Harbi Koleksiyonu (İHK)**, 90/ 33.

⁸³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 85/41.

⁸⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/133.

Kastamonulu 3. Alay Sahra Topçu Tabur, 2. Bölük, 4. Ahır Çavuşu Ahmed oğlu Mehmed'in 7 Haziran 1919 tarihli ifadesinden kendisinin Nisan 1916'da Irak Cephesi'ndeki Dicle Grubunda 13. Kolordu emrinde iken Beyt-i İsa Muharebesi'nde esir olduğunu ve Basra esir karargâhına kapatıldığını öğrenmekteyiz. İlk esir düştüğünde bağlanmış ve hemen ardından ifadesi alınmıştı. Aynı gün vapura bindirilmiş ve beş altı günde Basra'ya ulaşmıştı. Basra'ya kadar hiçbir kimse eziyet etmemişti. Basra'da tel örgüyle çevrili çadırlı ordugâhta konuldu. Bu ordugâhta takriben 300 ila 400 kadar esir vardı. Burada on beş gün kadar tutuklu kaldı. On altıncı gün tüm esirler, vapurlara bindirilerek muhafızlarla beraber önce Bombay şehrine, oradan trenle Kalküta şehrine, ardından bir başka trenle Rangoon vilayetine ve son olarak Meiktila esir kampına gönderildiler. 1919'un başına kadar burada ikamet ettirilen esirler, Mütareke'yi müteakip memleketlerine sevk edilmek üzere tekrar aynı yoldan Basra'ya ve tel örgüsü ordugâhına getirildiler. Burada kaldıkları süre içinde her gün 2 kuruş yevmiye için on saat Basra civarında kanal hafriyatında istihdam edildiler. Mart 1919 tarihinde para mukabilinde bir yerli araba elde ederek iş başında iken firar etmişler; Bedre, Minalı, Kızılriyal, Islahiye, Kerkük, Musul, Demirkapı üzerinden yurda dönmüşlerdir.⁸⁵

Erzurum'da 15. Kolordu kumandanı Mirliva (General) Kazım Karabekir Paşa, 9 Ekim 1919'da Irak'tan dönen esirlerin ifadelerinden bahsetmektedir. Kazım Karabekir Paşa'ya göre esaretten dönen subayların, İngilizlerin kendilerine nasıl muamele ettiklerine dair verdikleri bilgiler dikkate değerdi. Esirler, daima kızgın kumlar ortasında veya rutubetli mahallerde kurulan çadırlarda ikamet etmekte ve bakımsızlıktan esirler arasında hastalık fazlaca görülmekteydi. Tüm üst düzey subaylar da dâhil olmak üzere esir askerler Hintli subaylar gibi, İngiliz teğmenine saygı göstermeye mecbur tutuluyordu. Türk subayların İngiliz muhafızlar tarafından gördüğü baskılar tahammül edilemez durumdaydı. Erlerin durumu ise subaylar ile kıyaslanmayacak kadar kötüydü. Yarbay rütbesinde bir alay kumandanı (43. Alay 43 kumandanı Yarbay Rıfat Bey) İngiliz neferinden (rütbesiz asker, er) yumruk yemişti. Çadırların uzak bir yere nakli esnasında bir Türk yüzbaşı İngiliz çavuşunun sandalyeleri taşımaya yönelik verdiği emri reddetmesi üzerine darp edilmişti.

---

⁸⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/ 33.

Tercümanlık vazifesini ifa eden Ermeniler vasıtasıyla Türk askerlere, Türk subayları aleyhinde telkinlerde ve İngiliz uyruğuna girmeleri için sayısız tekliflerde bulunuluyordu. Esirlerden, Hindistan'daki gördükleri baskı karşısında İngiliz uyruğunu kabul edenler de olmuştu.⁸⁶

1.1.2 Bağdat Esir Kampı

Bağdat esir kampı, Türk esirlerinin barındırıldığı Mezopotamya'da bulunan kamplardan birisidir. Burada bulunan kamplara delil olarak esirlerin aileleriyle yazıştıkları mektuplar gösterilebilir. Mesela 14 Ağustos 1920'de Bağdat esir kampının 16. Amele Taburu, 4. Bölükte bulunan Mustafa, Muğla'nın Kavaklıdere nahiyesinde bulunan anne ve babasına gönderdiği mektupta 3 senedir tek bir mektup bile almadığından şikâyet etmekteydi. Anne babası ise ayda iki mektup yazdıklarını ve oğullarında herhangi bir cevap alamadıklarından dert yanyorlardı. Savaş yıllarında mektupların taraflara ulaşamadığı kesindir ve sahibine ulaşamayan binlerce mektup bugün Türk Kızılayı Arşivinde bulunmaktadır.⁸⁷

Çorum Vilayeti Tahrirat Müdürlüğünden İstanbul'da Kızılay Cemiyeti Merkez-i Umumisine 17 Mart 1341'de gönderilen tezkerede, Bağdat esir kampında kalmış ve yol harçlığı olmaması sebebiyle evine geri dönememiş bir esire verilecek tahsilâtan bahsetmektedir. Esirin yurda döndürülebilmesi için Çorum'un Burhan Kethüda mahallesinden babası Halil tarafından oğlu İbrahim'e ulaştırılmak üzere Çorum Postanesine 40 lira yatırılmıştı. Çorum Valiliği, paranın ulaştırılması ve gecikme yaşanmadan İbrahim'in evine ulaşması için Kızılay Cemiyetine durumu bildirmişti.⁸⁸

Aynı şekilde Başkanlık Osmanlı Arşivinde yer alan bir başka belgede yine Bağdat esir kampında kalmış ve parasızlıktan geri dönememiş bir esirden bahsetmektedir. Burada durum biraz daha vahimdir. Evlatlarını getirecek yol ücreti ailesinde de bulunmamaktaydı. Bağdat'tan yazdığı mektuptan anlaşıldığını üzere Bağdat'ta 1924 yılında halen esaretten dönemeyen esirler bulunuyordu. Akhisar Torpidosu mürettebatından ve Karamürsel'in Ereğli köyünden Ahmed oğlu Lütfü,

⁸⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 60/53.

⁸⁷ **Cepheden Mektuplar**, s. 161.

⁸⁸ Türk Kızılayı Arşivi, 1363/5.

annesinden yardım talebinde bulunmuş, fakat bir diğer oğlunu İstiklal Harbi'nde kaybetmiş annesinin bu parayı göndermesi ise mümkün değildi.⁸⁹

Irak bölgesinde ele geçirilen esirler, önce Bağdat ve Basra'daki esir kamplarına getirildiler, kamptaki esirlerin sayılarının artmasıyla buradan sürekli kalacakları Mısır veya Hindistan'daki esir kamplarına gönderildiler. Bağdat ve Basra'da ayrıca esirlerin kaldıkları sürekli kamplarda mevcuttu. Bir kısım esirler esaretlerinin tamamını burada yaşadılar. Bağdat'taki esir kamplarında kalmış esirlerin anıları o süreç içinde yaşananlara ışık tutmaktadır. Mesela, Muhiddin Erev, buradaki kamplarda neler yaşadıklarını anılarında detaylı bir şekilde anlatmıştır. Esirler Bağdat'ta tel örgülerle çevrili bir kampa yerleştirilmişti. Aynı kampın başka kısımlarında da subaylar bulunmaktaydı. Kampın muhafızları İngiliz, Müslüman Arap ve Hintlilerden oluşmaktaydı. Çadırlarda yaşayan esirlere erzaklar çığ olarak veriliyor, yemekler esirler tarafından pişiriliyordu. Esirler kendi arasında anlaşarak bir kısmı yemek yapmakla, bir kısmı odun kırmakla, bir kısmı da temizlikle görevlendirilmişti. Görülen işlerin en ağır ve güç olanı odun kırmaktı. Parçalanacak kütük, Hindistan ormanlarının en sert ve kuru ağaçlarındandı. Yarı balta, yarı kazma şeklindeki vesaitle, yazın ortasında, güneşin altında bu işi yapmak esirler için oldukça zordu.⁹⁰

Muhiddin Erev, üç ay kaldığı bu kampta yiyecek bakımından esirlerin hayli zorluklarla karşılaştıklarını hatıratına kaydetmişti. Her defasında tercümanlar vasıtasıyla yapılan müracaatlara, İngiliz yetkililer tarafından, Türk esirlere verilen yemeklerin İngiliz subaylarına verilen yemekle aynı olduğu cevabını veriliyordu.⁹¹

Muhiddin Bey'in kaldığı kampta Rus ve Alman esirleri de bulunuyordu. Kamp yönetimi, esirlerin bayram kutlamalarına izin vermiş ve esirler de kampın etrafını Türk bayrakları ile donatmıştı. İskoçyalı İngiliz eri de bayram kutlaması için konserveler, kutu süt, tereyağı, bisküvi ve reçel getirmişti.⁹²

Muhiddin Bey'in makine kampı adını verdikleri Bağdat istasyon kampındaki rahatı kısa sürmüştü. Pek çok esir emilere bindirilerek Hindistan'daki kamplara sevk

---

⁸⁹ BOA, HR. İM., 39/10.

⁹⁰ Muhittin Erev, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Hatıraları-4", **Hayat Tarih Mecmuası**, 1 Ağustos 1967, Yıl 3, Cilt 2, Sayı 7, s. 62-63.

⁹¹ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 63.

⁹² **a.g.m.**, s. 63.

edilmek üzere Basra'ya gönderilmişlerdi. Esirlere Bombay'a gönderilecekleri güne kadar Basra'da geçirdikleri sürede günde beş defa yemek vermişti. Muhiddin Erev'in içinde bulunduğu kabile önce Hindistan'a, oradan tren ile Bellary esir kampına nakledilmişti.⁹³

İngilizlere esir düşen ve Bağdat esir kampında esaret hayatını yaşayan Hüseyin Fehmi Genişol'un hatıralarında, esirlerin 16 Nisan 1918'de Felluce'ye oradan sonra da Bağdat istasyonuna götürüldükleri yazmıştı. Burada uzun bir tel örgü içine konulmuşlar, dörderli sıralar halinde bir tercüman, bir subay ve birkaç İngiliz askeri başlarında olmak üzere tamamen çıplak olarak soyulmuşlardı. Her asker ve her subaya ikişer numara verilmişti. Askerlerin bu numaraları taşımaları zorunluydu. Esirler, çıplak olarak güçlü bir mikrop giderici madde olan asit fenikli havuza sokulmaktaydı. Her esire yazlık sarı bir pantolon, bir gömlek ve bir çorap verilmişti. Hava soğuk olmasına rağmen palto, kaput, ceket gibi eşyalar yoktu ve esirler üşüdüğünü ifade ediyorlardı. Esirlere ilk başta çadır, odun ve ateş verilmediğinden tel örgü içinde açık havada sabaha kadar birbirlerine sokularak ısınmışlardı. 17 Haziran günü isimlerine karşılık gelen numaralar yazılmış ve esirler mesleklerine göre ayrılmıştı. Hüseyin Fehmi Güneş, telgrafçı olarak dokuz kişi ile beraber farklı bir çadıra konuldu. Diğerleri, vapurla bir gün sonra Basra'ya gönderildi. Kamplarda subaylar hariç diğerleri aynı seviyede görülmekteydi. Esirler birkaç ay bu kampta esaret günlerini geçirdiler.⁹⁴

Esirler burada kaldığı sürede bir İngiliz yüzbaşı tarafından sorguya çekildiler. Sorguda hangi kıtadan oldukları, nerede esir alındıkları gibi sorular sorulmuş, bildikleri sorulara cevap vermişlerdi. Hüseyin Fehmi Genişol, 50. Fırkadan olduğunu Havran'da esir alındığını söylemişti. Ayrıca Osmanlı ordusu ve Irak Cephesi hakkında detaylı sorular sorulmuş, bildiklerini cevaplandırmıştı. Sorgulamadan bir gün sonra tüm esirler eski karargâhlarına gönderildiler.⁹⁵

Karargâhta tercüman olarak çalışan Kumkapılı Ahmed Nedim harita dairesi başçavuşuydu. Bu kişi, savaş esnasında Türk cephesinden kaçarak İngilizlere sığınmış, cephedeki piyade, süvari, makinelilerin yerlerini kroki üzerinde göstermiş

---

⁹³ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 63.

⁹⁴ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 68-69.

⁹⁵ **a.g.e.**, s. 69-70.

ve İngilizler tarafından kendisine maaş bağlanmıştı. Ayrıca savaştaki yenilgiden Türk subaylarını sorumlu tutmuş ve cepheden kaçtığını söylemişti.⁹⁶

600 kişilik esir kafilesi birkaç gün burada kaldıktan sonra Basra'ya gitmek üzere yola çıkarıldı ve Bağdat üzerinden 17 Mayıs 1918 tarihinde vapura bindirilerek bir gün sonra Basra'ya ulaştırıldı. Esirler Bağdat'ta şehrin ortasından geçirilmiş ve tüm halkın görmesi sağlanmıştı. Yerli polisler, halktan tepki verenlerin ve ağlayanların bazılarını dövmüş, bazılarını da alıp götürmüştü. Esirler Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği Şattülarap'ı geçerek Basra Körfezi'ne ulaşmışlar, buradan 11 km hiç durmadan yürüyerek şehrin dışındaki esir kampına yerleşmişlerdi.⁹⁷

Bu kampa getirilen bir diğer esir Nureddin Peker'di. Nureddin Peker, Irak Cephesi'nde Ekim 1918'de İngilizler tarafından kuşatmada ele geçirilen askerlerden birisiydi. Nureddin Peker'in bulunduğu esir kampı, sık sık general düzeyindeki kişiler tarafından denetlenmekteydi. Bunun için kampta görevli subaylar her zaman kampı temiz, disiplinli ve çalışır bir şekilde tutmak zorundaydı. Bir teftiş sırasında General, İngiliz casus Lawrence⁹⁸ ile beraber gelmiş ve kampı denetlemişti. Bu denetleme sırasında tüm eski esirlerin tanıdığı Lawrence, esirlere bir konuşma yapmış; konuşmasından sonra esirler tarafından protesto edilmiş, üzerine bağrıışmalar, teneke çalmalar, küfürler edilmiş ve hatta bot fırlatanlar da olmuştu. Lawrence konuşmasında, özetle İttifak Devletlerinin savaşta yenildiğini, İngiltere Krallığı olarak yenik devletlere adil bir şekilde davranılacağını, savaş suçlularının yargılanacağını ve Türkleri savaşa sokan Enver Paşa ve arkadaşlarının yurt dışına kaçtığını söylemişti. İngilizlerin padişahı, Türkleri ve Müslümanları sevdiklerini ve bu sebeple İstanbul'un işgal edildiğini sözlerine eklemişti. Esirlerin savaş esiri olarak kurallara ve kanunlara uymak ve verilen işleri yapmak zorunda olduğunu, aksi takdirde cezalandırılacaklarını esirlere bildirmişti. Konuşmanın buraya kadar olan bölümünde fazla sorun çıkmazken esirlere çadırlarının ve yiyeceklerinin durumu ile

---

⁹⁶ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 70-71.

⁹⁷ **a.g.e.**, s. 71-72.

⁹⁸ Thomas Edward Lawrence, I. Dünya Savaşı başlayınca Hogarth'ın tavsiyesi üzerine Kahire'deki Askeri Haber Alma Örgütünde görevlendirildi. Sonradan Arap Bürosu adı verilen bu örgütte teğmen rütbesiyle çalışmaya başlayan Lawrence, askeri haritalar hazırlama ve özellikle Kanal Harekâtı'nın ardından İngilizlerin eline geçen Osmanlı esirlerini sorgulama ve bilgi toplama çalışmalarında görev yaptı. Bkz. Orhan Koloğlu, "Thomas Edward Lawrence", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 27, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2003, s. 115.

fotinlerinin rahat olup olmadığı sorduğu zaman bir kargaşa ortaya çıkmıştı. “F” harfinin “g” şeklinde telaffuz edilmesini yanlış anlayan esirler bu esnada karışıklığa yol açmıştı. Konunun anlaşılmasıyla ortam yatışmış ve General, Ermeni tercüman Hanadosi’yi ve Lawrence’ı şiddetli bir şekilde uyarmıştı. Bu durum Türk esirlerine yaramış ve esirlerin birkaç istekleri yerine getirmişti.⁹⁹

Generalden alınan izinlerden birisi Bağdat çarşı izniydi. Kendilerine izin belgesi verilen esirler, Bağdat’a gidip alışveriş merkezlerine ve kahvelere gidebildiler. Nureddin Peker çarşı iznine Kastamonulu Hüsnü, Kırkağaçlı Arif, Makineli Topçu Takım Subayı Denizlili Ata, Antakyalı Mehmed, Haleli Mustafa, Bursalı İstirati Danyal ile birlikte çıkıyordu. Yalnız, Arapların Türklere bakışları ise çok kindardı. Bu kişilere göre Türkler Irak’ta işgalci, İngilizler ise kurtarıcıydı. İngilizler, eski Bağdat’a dokunmamış ve güneyinde yeni bir yerleşim yeri inşa etmişlerdi Ayrıca güvenlik için yeni jandarma teşkilatı kurmuşlar ve vergiler koymuşlardı. Aşiret hayatına alışık bir kısım Araplar, bu durumdan rahatsız olarak İngilizlere karşı Osmanlı subaylarına yaklaşıyordu. Bu akım, daha sonra Arap aydınlar arasında da yayıldı. Kamptaki esirler, Anadolu’da gerçekleşen Millî Mücadele faaliyetlerini de takip etmekteydiler. Nureddin Peker, esirlere milli duyguları kabarması için kahramanlık dolu konuşmalar yapıyor ve propaganda faaliyetlerinde bulunuyordu. Kısa sürede, isyancı sayısı binleri bulmuş ve İngilizler bu isyanları şiddetli bir şekilde bastırmak için harekete geçmiştir. İngilizlerin korkusu; Arapların Türk esirlerinin kaçmasına yardım etmesi ve isyana Türk esirlerinin de karışmasıydı. Bu durumdan çekinen İngilizler, 16. 17. 18. ve 19. Türk esir taburlarını birkaç parçaya bölerek daha kolay kontrol altında tutmak için Basra Makineli Tel Kampına nakletmişti. Çıkabilecek isyanı bastırmak için amele birlikleri silahlandırıldı. Müslüman kıtaları da geri çekilmiş, onların da yerine Müslüman olmayan Hintliler ile Asyalı “*Gurka*”lar getirilmiştir. Kamp top ve makineli tüfek ablukasına alınmıştı.¹⁰⁰

İsyancıların kampı basmasından ve Türklerin de isyancılara katılmasından korkan İngilizler, Türk esirleri toplamış ve isyana destek vereceklerin yok edileceğini bildirmişti. Bu isyanlar karşısında Türk esirlerin arasında görüş ayrılıkları çıktı. Bazı

---

⁹⁹ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 179-182.

esirler Araplar ile birleşip İngilizleri Irak'tan atmayı savunurken diğerleri İngilizlerden kendilerini serbest bırakmalarını ve bu suretle Arapların yok edilmesini istemekteydiler. Nureddin Peker ve az miktarda esirler ise bu iki fikre de karşı çıkmıştı. Nureddin Peker ve bir kısım esir, asıl amaçlarının buradan kurtulmak ve ülkelerine dönmek olduğunu söyleyerek iki taraf arasındaki savaşa karışmamak gerektiğini ileri sürmüşlerdi. Bu kişilere göre sonuçta her iki taraf da Türklerin düşmanıydı ve binlerce Türk gencinin Irak topraklarında ölmesine sebep olmuşlardı.¹⁰¹

Nureddin Peker, 11 Haziran 1920 günü Bağdat yakınlarında esirlerin tutulduğu ayrı bir kamp olan Hinadi'ye gönderildi. Kampta değişik işlerde çalıştırıldı. Arap ayaklanması ve kamplardan kaçanların sayısının artması üzerine esirlerin başına güvenlik olarak Gurkalar verilmişti. Türk birlikleri Gurkaların bir tümenini savaş esnasında yok ettiklerinden ötürü Türklere karşı aşırı derece kin beslemekteydiler. Gurkalar, Nepalli askerler olup gözleri çekik, kısa boylu, Hintliler gibi esmer bir millettir. Cesaret ve zalim olmalarıyla meşhurdur. İngilizler esirlerin korkması için Gurkaların yaptıkları zulümleri esirlere anlatıyordu. İddiaya göre Gurkalar, bir karış uzunluğundaki bir bıçağı ağızlarında taşıyabilir ve tam isabet atabilirdi. Bu kişiler, esirleri nefes alamaz hale getirmişti. Tuvalete gidene, su içene, namaz kılanı, çadır dışında gezene, kendileri ile göz göze gelene sürekli küfür ve hakaret ediyorlardı.¹⁰²

Hindi'de bulunan esirler, Haziran ayında toplanmış ve büyük bir baskıya maruz kalmıştı. Yiyecekleri kesilmiş ve geceleri çadırlara ateş edilmeye başlanmıştı. Yaralanma ve ölümler artmaya başlayınca çadırlar arasında insan boyu dolambaç şeklinde hendekler kazıldı. Esirler geceleri çadırda değil bu kamplarda yattılar. Bu süreçte esirler arasında intihar edenler olmuş; İngilizlere yapılan hiçbir şikâyet dikkate alınmamıştı.¹⁰³

Türk esirler, 1920 Kurban Bayramı'nda arkadaşları ile bir araya gelip bayram namazı kılmak ve birbirleri ile bayramlaşmak istemiş, özellikle Ermeni tercümanın kışkırtmasıyla isyan çıkarılacağı gerekçesiyle namaza ve bayramlaşmaya izin

---

¹⁰⁰ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 182.

¹⁰¹ **a.g.e.**, s. 182-184.

¹⁰² **a.g.e.**, s. 188.

verilmemişti. Üstelik o gün, inadına tüm esirler toplanıp çalıştırılmak istenmişti. Bu karara karşı gelip bir kenarda toplu duran askerlerin üzerine ateş açılmış, 20 asker orada şehit olmuştu. Yapılan soruşturmada, Ermeni çevirmen alınarak başka kampa gönderilmiş ve yerine İstanbul Nişantaşı'ndan Rum bir tercüman gönderilmişti.¹⁰⁴

İngilizler esirler arasında dini kimlikli kişilere değer vermiş ve onlara daha az angarya yaptırmıştı. Bu durumdan yaralanmak isteyen esirler arasında molla sayısının arttığı görülmüştü. Sarığı saran molla olduğunu iddia ediyordu. Bunun üzerine tedbir alınarak ordudaki hastanelerde tabur imamlığı yapmış Denizlili bir hoca, kampta imamlık görevini üstlenmiş ve molla kılığındaki insanlar sarıklarını çıkartmak zorunda kalmışlardı. Esirler arasında bu ve başka konularda ayrılık olsa da bu tür ihtilaflar İngilizlere mümkün olduğunca yansıtılmamaktaydı. Nureddin Peker, kampta güvenliği sağlamak için 3 komiser ve 16 polis belirleyerek, bunların yetkililerini gösterir kuralları İngiliz komutana sunmuş, komutan esirlere fazla serbestlik getiren hükümler hariç bu uygulamayı onaylamıştı. Onay sonrası, 16 polis ve 3 komiser kollarına görevli olduklarına dair bantlar takmış ve görevlerine başlamıştı. Bu kişiler sayesinde, kamptaki ahlak dışı olaylar da sona ermişti. Kampta Türk esirler arasında erkek erkeğe ilişki az da olsa görülmekteydi. Özellikle, İngiliz ve Hintliler arasında olan bu durum daha sonra Türk esirler arasında ortaya çıkmıştı. 25 yaşından küçük olmayan bu kişiler, uzun süredir düzenli bir aile hayatından uzaktı ve yiyecek ve gıdaları ise tam almaktaydılar. Her yönden rahat eden esirler, bir müddet sonra cinsellik ihtiyaçlarını kendi aralarında gidermeye başlamıştı. Hatta bu tür teklifleri kabul etmeyenlerden saldırıya uğrayanlar ve tecavüz edilenler nadir de olsa olmuştu. Bu tür ilişkilerin artmasıyla çeşitli cinsel hastalıklar ortaya çıkmış, sonrasında ordu emriyle yasaklanmış ve 6 ay hapse mahkûm edilme cezası getirilmişti. Bu tür olaylar sona ermesine de biraz azalmıştı.¹⁰⁵

Kampta banyo için zemini beton olan kabinler kurulmuştu. Her kabinde sıcak ve soğuk su bulunmaktaydı. Genelde bu banyoları İngiliz subay ve erler kullanıyordu. Türklerde pek banyo yapma alışkanlığı olmayıp ancak gusül için kullanılmaktaydı. Esirler arasında ancak şehirli olan birkaç esir bu banyoları düzenli

---

¹⁰³ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 188.

¹⁰⁴ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 190.

¹⁰⁵ **a.g.e.**, s. 201-203.

kullanmıştı. Türkler banyoda genelde peştamal kullanıyor, bu duruma alışık olamayan İngiliz askerler bazen şaka ile peştamalları çekip Türk esirlerin sünnetli olup olmadıklarına bakıyor ve neden sünnetli olduklarını soruyorlardı. İngiliz yetkililer, sıcak yerlerde kıllı olmanın zararlarından dolayı kılları tıraş etmeyi istemiş, bunun üzerine İngiliz askerler şarkı ve marş söyleyerek birbirlerini tıraş etmişti. Bu durumu ilk başta garip karşılayan Türk esirler de zamanla alışmıştı. Spor, futbol, atletizm, atıcılık gibi faaliyetler bu tür duyguların bastırılmasında etkili olmuştu.¹⁰⁶

Esirler kendi aralarında bazen eğlenceler düzenlemiştir. Bu tür faaliyetlerden ve disiplinden İngilizler çok memnun kalmış ve daha hoş görülme yaklaşmıştır. İngilizler ilk zamanlar esirlere tahta ayakkabı, bezden işçi ceketi ve pantolonu verdikleri halde daha sonra kendi askerlerine verdikleri ayakkabı, elbise, çorap, battaniye, yazlık ve kışlık giyecek vermeye başladılar. Yiyecek olarak Hintlilere verilen acı yiyecekler esirlere verilmişti. Türklerin de kendileri gibi bu tür yemeklere alışık olmadıklarını anlayınca ve Türk esirlerin de şikâyetleri üzerine un, pirinç, et, sebze, çay, şeker ve sigara vermeye başlandı. Sigara, içki, konserve ve meşrubat kantinde esirlere satılmaktaydı. Esirler, herhangi bir sıkıntı ve çözemedikleri bir durum olduğunda bu durumu komutanlara bildiriyor ve bazen de sonuç elde ediyordu. Esirlerin başında Türkiye’de esir olarak kalmış bir İngiliz de bulunmuş ve kendilerine Türkiye’de çok iyi muamele edildiğini söyleyerek buradaki esirlerin durumuna gerekli hassasiyeti göstermişti.¹⁰⁷

Arapların Bağdat çevresinde isyanları artınca, esir kampının Hinadi’de kalması tehlikeli görüldü ve 14 Haziran 1920 tarihinde esirler koruma amaçlı istasyona getirildi. Esirler burada sıkı bir kontrol ve sayımdan sonra trenlere bindirildiler. Esirler, bir ay sonra 10 gün kalacakları Kûtu’l-Amâre’ye ulaştılar. Özellikle, bu toprakları savunurken şehit düşen askerler için yapılan anıtlar, bazı Arap gruplar tarafından yakılıp yıkılmıştı. Nureddin Peker, İngilizlerden izin isteyerek bu anıtları tamir etmiş hatta İngilizler de yardım etmişti. Kûtu’l-Amâre’de kaldıkları süre boyunca Nureddin Peker verilen izin belgesiyle dışarıya çıkabilmiş ve

---

¹⁰⁶ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 203-204.

¹⁰⁷ **a.g.e.**, s. 204-205.

İngilizler ile savaş yapılan yerleri ziyaret etme fırsatı bulmuştu. Verilen belgede şu bilgiler yazmaktadır:¹⁰⁸

“No: 43941 S.M. Sadık Nora (Sadık oğlu Nureddin) 14.09.1920. Kamptan istediği zaman girmek ve çıkmakta serbesttir. İzin verilmiştir. Geçişte ahbaplık etmesine, dost edinmesine müsaade edilmeyecektir. Komutan Pavlord.”

Esirler, 25 Temmuz 1920 tarihinde Kûtu'l-Amâre'den ayrılarak 28 Temmuz günü Basra'ya ulaştılar. Tüm esirler, sağlık kontrolünden geçirildikten sonra Hindistan'a gönderilmek üzere SS Coconada isimli bir gemi ile 28 Ağustos 1920 günü yola çıkarıldılar. Türkiye'ye gideceklerini sanan esirler geminin rotasının değişmesiyle büyük bir hayal kırıklığı yaşadılar.¹⁰⁹

1.2 Esir Osmanlı Askerlerine Karşı Uygulanan Kötü Muamele ve Hukuk İhlalleri

Esirlerin esaret altına alındıktan esir kamplarına ulaşmalarına kadar geçen süreçte yaşadıkları uluslararası hukuka aykırı hak ihlallerini ve kendilerine karşı yapılan insanlık dışı muameleyi, esaret dönemine ait yazılan hatıratlarda ve özellikle askerlerinin esaret sonrası verdikleri ifadelerde görmekteyiz. İngilizler esir aldıkları Türk askerlerin tedavileriyle yeterince ilgilenmedikleri gibi askerleri cepheye yakın yerlerde çalıştırmaktaydılar. Kampa kadar geçen dönemde esirlerin yiyecek ve diğer ihtiyaçları karşılanmamış ve esirlere bu süreçte çok kötü davranılmıştır. Esirlerin kamplara sevkleri ise askerlere bir başka eziyet etmek şekli olmuştu. Esirlere nakil için uzun yollar yürütülmüş, araç tahsis edilmemişti. Bazı yerlerde, kullanılan tren gibi araçları, aşırı kalabalık olmalarının yanı sıra havasız ve hatta hayvanların bile yaşayamayacağı kadar pisti. Kamplara yerleştirilen esirlerin daha sonra verileceği söylenerek tüm para ve eşyalarına da el konulmuştur.

1.2.1 Çanakkale Cephesi

İngilizler, Çanakkale Cephesi'nde pek çok defa Cenevre Sözleşmesi'ni çiğneyerek ele geçirdikleri esirleri öldürmüş veya ölümüne sebep olmuştu. Nitekim 21 Ağustos 1915'te İngilizlerin çekilmek zorunda kaldıkları Yusufçuk Tepesi'nde

---

¹⁰⁸ a.g.e., s. 206.

elleri arkadan bağlanmış iki Türk askeri şehit edilmişti. Osmanlı Hükûmeti, bu durumun uluslararası hukuk ve insanlık değerlerine aykırı olduğunu belirten bir kınama yayınladı.¹¹⁰ Bunun yanı sıra, uluslararası hukuka göre esir alınan askerler cephe gerisinde güvenli bir bölgeye götürülmeleri gerekirken Çanakkale’de esir düşen Türk askerleri İngiliz askerler ile birlikte kazılan hendeklerde tuttular.¹¹¹

Bu esnada, aşağıda görüleceği gibi, İngiliz askerlerinin o yıllarda basına verdikleri demeçlerde ya da anılarında Türk askerlerinin gönüllü olarak teslim olduklarını iddia edildi:¹¹²

“Bu savaşta pek bir keyif yok ama bazen ufak bir ışıltı beliriyor. Bu ışıltılardan biri Çanakkale Boğazı’ndan geliyor. Bazı İngiliz subaylar, Türk esirlerinin bazılarının kaçmasına izin verselerdi, onlar yoldaşlarına kendilerine ne kadar iyi davranıldığını anlatacaklardı ve Türk askerler yakalanma konusunda çok da gönülsüz olmayacaklardı. Bu parlak plan suya düştü, çünkü kaçmaları için her türlü fırsat tanınan ve hatta kaçmaları konusunda kendilerine tavsiyelerde bulunulan Türk esirler, kendilerini kodese geri koymalarında ısrarcı oldular.”

Osmanlı Devleti, Çanakkale Muharebeleri boyunca İtilaf Devletleri’nin savaş hukuku ihlali yaptığı iddiasında bulunmuştur. Nitekim Başkumandanlık Vekâleti, uluslararası hukuka aykırı esir almaların gerçekleştiği gerekçesiyle sık sık İngiltere’ye nota vermişti. Verilen notada, savaş hukuku çiğnediği gerekçesiyle misilleme yapılacağı da söylenmişti. New York Times gazetesine *“Türkler Düşmanlarını Suçladı: Misilleme Tehdidi”* başlığıyla yansıyan bir habere göre Türkler, kendilerinin savaş hukukunu çiğnedikleri iddiasını reddederek asıl savaş hukukunu çiğneyen tarafın İngiliz ve Fransızlar olduğunu ileri sürmüşler, tam 20 maddelik savaş hukukunun çiğnendiğine dair olayları detaylı bir şekilde anlatmışlardı. 10 Ağustos 1915 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından Hariciye Nezaretine yazılan tezkirede bulunan 20 maddelik ihlal notasındaki beşinci

---

¹⁰⁹ a.g.e., s. 214-216.

¹¹⁰ Süleyman Beyoğlu, “Bir Efsanenin Sonu: Çanakkale’de Kayıp İngiliz Askerleri”, **Çanakkale Savaşları Tarihi**, Cilt 4, Haz. Mustafa Demir, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 2325.

¹¹¹ C. E. W. Bean, **The Official History of Australia in the War Of 1914-1918: The Story of Anzac: From 4 May 1915 to the Evacuation**, Volume II, Australia, Australia Angus and Robertson Ltd., 1941, s. 532.

¹¹² **Omaha Daily Bee**, 15 December 1915, s. 6.

madde, savaş esirlerine uygulanan hukuka aykırı uygulamaya örnek verilebilir. Buna göre:¹¹³

“9 Mayıs'ta düşman yetkilileri ile ölü askerlerin gömülmesi ile ilgili anlaşmaları yapmak için gönderilen, ateşkes flaması taşıyanlar esir alındı. İstanbul'daki Birleşik Devletler Büyükelçiliğinin savaşan hükûmetler üzerindeki çabalarına rağmen ancak 15 gün sonunda serbest bırakıldılar.”

Hariciye Nezareti Siyasi İşler Müdürlüğünden 27 Eylül 1915 tarihinde Başkumandanlık Vekâletine gönderilen yazıda Çanakkale Muharebeleri sırasında İtilaf Devletleri askerleri tarafından Türk ölümlerin gömülmesinin engellendiği ve savaş kurallarının dışına çıkılarak Türk askerlerinin esir edilmesi anlatılmaktadır. Hariciye Nezaretinin iddiasına göre 21 Ağustos'ta bir Osmanlı subayı ile Osmanlı sıhhiye heyeti azasından üç kişi, ellerinde beyaz bayrak olduğu halde Çanakkale'deki İngiliz ordugâhına giderek yaralıların toplanması ve ölümlerin defnedilmesi konusunda müzakere icra edeceklerini beyan ettiler. İngilizlere göre bu Osmanlı subayı teslim olmak üzere geldiklerini, geri dönmeyeceklerini ifade etmiş ve yanındaki üç kişiyle birlikte teslim olmuştu. Bu dört kişinin İngiliz savaş yerlerini müşahede etmiş olmaları sebebiyle iadelerinin mümkün olmayacağını Osmanlı Hükûmetine tebliği, İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından Londra'daki Amerika Elçiliğine 26 Ağustos 1915 tarihli nota ile bildirildi.¹¹⁴

İngilizler, Çanakkale Cephesi'nde esir aldıkları askerlerin bir kısmını Limni Adası'ndaki Mondros geçici esir kampına sevk etmişlerdir. Mondros esir kampı, Çanakkale'de İngiliz ve Fransızlar tarafından esir alınıp adaya getirilen esirler için ortak kullanım amacıyla hazırlanmıştı. Bu esir kampı, Fransa idaresinde olsa da İngilizler tarafından alınan esirlerin de bu kampa getirildiği olmuştu.¹¹⁵

¹¹³ BOA, HR. SYS., 2099/9; New York Times, 30 November 1915.

¹¹⁴ BOA, HR. SYS., 2413/43.

¹¹⁵ Atina'da çıkan Astrapi gazetesinin 17 Haziran sene 1915 tarihli nüshasında Çanakkale harekâtının ilk safhasında Seddülbahir'de Fransızlar tarafından iki yüz kadar Türk neferi esir edilmişti. Bunların kırktan fazlası Hristiyanlardan oluşuyordu. Bu Türk askerlerinin teslim olmasına da bu Hristiyan efrâd sebebiyet vermişlerdir. Bunlar birkaç gün devam eden aralıksız propagandalarıyla bu küçük Türk müfrezesini teslim olmağa ikna etmişlerdi. Hristiyan askerler esir düğdükleri andan itibaren Osmanlı askerleri aynı gün Mondros'a nakledilmişlerdir. Bunlar arasındaki Hristiyan erler Türk olmadıkları ve Rum buldukları Osmanlı ordusunda kerhen hizmet ettikleri beyan etmelerine rağmen aynı sonu yaşamışlardı. Bkz. BOA, HR. HŞ. İŞO., 43/23.

Osmanlı Devleti değişik zamanlarda verdiği sözlü notalar ile Fransız-İngiliz kuvvetlerinin, Limni Adası'nda bulunan Mondros'ta Osmanlı esirlerine karşı insanlık dışı tutumlarına dikkat çekmiştir.¹¹⁶ Buradaki savaş ihlalleri hakkında Osmanlı Devleti tarafından yapılan başvurulara Fransa ve İngiltere ayrı ayrı cevap vermişti. Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında Mondros esir kamplarındaki esirlere kötü davranıldığına dair Amerika Elçiliği aracılığıyla sık sık yazışmalar gerçekleşti. İngiltere, Mondros'taki Türk esirlerin kötü muameleye tabi tutuldukları iddiasına ve Osmanlı Hükûmeti tarafından uygulanacağı söylenen önlemlere ilişkin sert tepki vermiş ve İstanbul'daki Birleşik Devletler büyükelçisinin, İngiliz esirlere uygulanan kötü muameleyi tüm gücüyle protesto etmesini istemişti. İngiltere Dışışleri Bakanı, Babiâli'nin Mondros'taki Türk esirlere uygulanan muamele ile ilgili iddiaların yer aldığı ve ciddi misilleme tehdidi bulunan diplomatik notası üzerine Çanakkale Boğazı'nda bulunan Akdeniz Askeri Güç Genel Karargâhına bir araştırma yaptırarak konuyu geçiştirmişti.¹¹⁷

Esir kamplarının yerlerinin ve tam adreslerinin belirtilmesi açısından esir mektupları önemli bilgiler içermektedir. 25 Ekim 1915 tarihinde Birinci Kolordu elbise ambarında müstahdem çavuş olarak görev yapan bir kişi, kardeşine yazdığı mektupta adres olarak Limni Adası'nın Mondros kasabasını göstermişti. Mektupta, Mondros'ta Osmanlı esiri olarak bulunan Karamürselli Er Saidoğlu, İsmail Efendi'ye ulaştırılmak üzere 90 kuruş gönderdiğini yazmaktaydı. Arşivlerde mevcut bulunan mektuplarda sıklıkla Limni Adası'nda bulunan Mondros esir kamplarından bahsedilmiştir.¹¹⁸

Osmanlı Devleti, bir taraftan da İstanbul'un Amerika Büyükelçiliği vasıtasıyla İngiltere Hükûmetinden Çanakkale Cephesi'nde kaybolan esirler hakkında bilgi istemektedir. Bu esirlerden birisi, 5. Kolordu, 14. Fırka, 41. Alay, 4. Tabur kumandanı İbrahim Namık Bey'in yaveri Abdulvehhâb oğlu Teğmen Osman Sami Efendi'ydi. Osmanlı Devleti, Ekim 1915'de adı geçen esirin, 8-9 Ağustos günlerinde küçük Anafartalar'daki muharebede kaybolduğunu belirterek kendisinin hayatta olup olmadığı ve eğer esir ise hangi kampta olduğuna dair bilgi istedi.

¹¹⁶ BOA, HR. SYS., 2214/1; BOA, HR. HMŞ. İŞO., 43/23.

¹¹⁷ TNA, FO., 383/101.

¹¹⁸ BOA, HR. SYS., 2194/66.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, yaptıkları tahkikat sonucu 9 Mart 1916 tarihinde gönderdiği notada kayıp Türk askeri Osman Sami Efendi'nin Mısır, Kefalos ve Mondros'taki kayıtlarda yer almadığını bildirdi. Kayıp esirin İngiliz tarafından Mondros esir kampında da aranması; bu kampın yönetiminde İngilizlerin de söz sahibi olduğunu göstermektedir.¹¹⁹ Çanakkale Cephesi'nde kayıp olarak kayda çeken ve daha sonra esir olduğu anlaşılan bir diğer esir; Ethem Hulûsi oğlu İbrahim Sırrı'dır. İbrahim Sırrı, Çanakkale Muharebesi'nde kaybolmuş ve durumu bilinmediği için Jandarma Personel Başkanlığınca kayıplar arasında sayılmıştı. Ancak annesi Nefise Hanım bir dilekçeyle oğlunun Kahire'de Mehmed Ali Paşa Kalesi'nde esir olduğunu bildirmiş ve İbrahim Sırrı esirler arasına dâhil edildi¹²⁰

Osmanlı Devleti'nin Amerika'nın İstanbul Büyükelçiliği aracılığıyla İngiltere Hükûmetini uluslararası hukuka ve Lahey Konferansı'na aykırı olarak esirlere kötü muamele etmesi sebebiyle pek çok kez protesto ettiği yukarıda zikredilmişti. Osmanlı Arşivinde bulunan belgelerde bu notaların daha çok Çanakkale'de İngilizler ve Fransızlar tarafından esir edilip Mondros ve Sakız Adası'na gönderilenler ile Süveyş Kanalı'nda esir edilip Mısır'a gönderilen subay ve askerlerin oldukları görülmektedir. Ayrıca İngilizler tarafından tutuklanan Karadeniz vapuru mürettebatına dair notalar da arşiv belgelerinde yer almaktadır.¹²¹ Bu yerler, esaret altına alınan askerler için hazırlanan geçici kamplardır.¹²²

İngiltere Hükûmeti, 14 Ekim 1915 tarihinde savaş esirlerine yapılan muamele ile ilgili Osmanlı Devleti'nin 15 Eylül ve 10 Ekim tarihli sözlü notalarına cevap olarak yine Amerika Büyükelçiliği aracılığıyla Babıali'ye bir nota iletmişti. Söz konusu notada, Mondros'taki Türk esirleri ile ilgili olarak İngiltere Hükûmeti, kötü muamele iddiasına daha önce detaylı bir biçimde cevap verildiğini bildirdi. İngiltere Hükûmeti, İngiliz güçleri tarafından tutuklanmış Türk esirlerin kötü muameleye maruz kaldıkları iddiasının tamamıyla gerçekdışı olduğunu beyan etti. İngiltere Hükûmeti, kamplarda bulunan Türk esirlerin Amerikan konsolosluklar ve diplomatik görevliler tarafından teftiş edilmesine itiraz etmemekteydi Buna karşılık olarak Osmanlı Hükûmetinden bu diplomatik görevlilere, ne zaman isterlerse Türkiye'de

¹¹⁹ BOA, HR. SYS., 2194/64.

¹²⁰ Hüseyin Işık, *Şehitlerimiz ve Gazilerimiz*, Jandarma Genel Komutanlığı, Ankara, 1994, s. 106.

¹²¹ BOA, DH. EUM., 17/46.

tutuklu bulunan İngiliz savaş esirleri ziyaret etme ve denetlemeleri için her türlü kolaylığı sağlamasını talep etmekteydiler.¹²³

İngiltere Hükümeti, Limni, Gökçeada ve Bozcaada garnizonlarının durumu hakkındaki planlarını Osmanlı ile yapılacak barış görüşmelere bağlamış ve bu bağlamda adadaki esirlerin durumu da gündeme gelmişti. Ayrıca Osmanlı ile barışın nihayete erdirilmesinde yaşanan gecikmeler sonucunda İngiliz Deniz Kuvvetleri, Limni, Bozcaada ve Gökçeada'nın 1 Kasım 1919'da Yunanistan'a devredilmesini ve bu tarihten önce Limni'de bulunan Türk savaş esirlerinin geri gönderilmesinin mümkün olacağını belirtti. Bir karara varma sürecini hızlandırmak için Paris'te gerekli adımların atılması da talep edildi. Buradaki temel amaç adalarda bulunan Türk esirlerin bir an önce geri gönderilmesi ve sonrasında da adaları geçici veya sürekli olarak ivedilikle Yunan kontrolüne geçirmektir. Fakat Osmanlı ile bir barış antlaşmasının imzalanmasının yıl sonuna kadar mümkün olmayacağı bilinmekteydi. Yunan Hükümeti, Bozcaada'da 1912'den beri dalgalanan Yunan bayrağının İngiliz yetkililerin emriyle yerinden kaldırılması sebebiyle şikâyet etmekteydi.¹²⁴ İngiliz Deniz Kuvvetlerinin İstanbul Yüksek Komiserliğine gönderildiği yazı adada 7.000 savaş esirinden bahsetmektedir. Sıradan savaş esiri oldukları anlaşılan 7.000 Türk esirin 1 Kasım 1919'dan önce Limni'den geri gönderilmesi amaçlanmaktaydı.¹²⁵

Osmanlı Hükümeti, Çanakkale'de İngiliz ve Fransızların eline düşen Türk askerlerinin, Limni Adası'nda bulunan Mondros esir kampına götürüldüğü ve burada savaş kanunlarına aykırı olarak insanlık dışı muameleye maruz kaldıkları konusunda endişelerini sıklıkla dile getirdiği yukarıda söylenmişti. Esir askerlere besin olarak kuru ekmekten başka bir şey verilmemekte, esirler normal bir insanın fiziki kapasitesinin sınırlarını son derece aşan işlerde çalışmaya zorlanmaktaydı. Esirler

---

¹²² BOA, HR. SYS., 2194/64.

¹²³ BOA, HR. SYS., 2189/3.

¹²⁴ İstanbul Yüksek Komiserliği cevap olarak bu üç adanın statülerinin benzer olmadığı söyledi. Müttefik kuvvetlerin 1914 yılında Mondros'u işgali ve bu işgali meşrulaştırmak için o dönemde yapılan açıklamalar bakımından Limni Adası, savaştan önce de Yunanlara ait olma özelliğini taşımaktaydı. Öte yandan Londra Büyükelçiler Konferansı'nda Yunanistan'a devredilecek adalar belirlenirken Gökçeada ve Bozcaada dışarıda bırakılmıştı. Bu adalar her zaman İstanbul ve boğazlar üzerinde egemenlik hakkı olan güce ait olarak görüldü. Bu yüzden, Limni Adası'na ilişkin uygun olan düzenlemeyi yapmak için her türlü hakka sahipken Gökçeada ve Bozcaada bakımından şu anki durumlarında herhangi bir değişiklik yapılmadan önce konferanstan çıkan karar beklenecekti. Bkz. TNA, FO., 608/30.

¹²⁵ TNA, FO., 608/30.

kamplarda buldukları süre boyunca ağır işkence ve baskılar altında bırakıldılar. Bu ağır baskı ve işkence, yerel halkın gözleri önünde cereyan ediyordu. Üstelik subaylara işkence yapan gardiyanlara herhangi bir uyarıda bulunulmuyordu. Osmanlı'nın iddiasına göre İngiliz-Rus-Fransız orduları tarafından esir alınmış Osmanlı askerlerine karşı vahşilik bakımından en eski zamanlar bile geride bırakılmıştı. Bu tip davranışlar, Türkiye'ye sempati beslemeyen dış basın ile kimi tarafsız ülke gazetelerinin hoşnutsuzluklarını ifade etmelerine sebep olacak kadar ileri bir seviyeye ulaşmıştı.

İngilizler, Çanakkale Muharebelerinde ele geçirdikleri esirlerin bir kısmını hastane gemileri ile Mısır'a nakletmişti. Esirlerin nakli Dangola, Voldivia, Dover Castle ve Alavinia isimli gemilerle Mısır'a; Soudan ve Morea isimli gemilerle Malta'ya yapılmıştı. Hastane gemileri yetersiz kaldığında Hint şirketlerinden gemiler kiralandı. Seyahat kısa sürse de S.S. Seang Choon ve S.S. Seang Bee isimli kiralanan bu gemilerin şartları çok kötüydü. S.S. Seang Choon gemisi için Anzak askeri dahi pislik içinde, pire, hamamböceği ve farelerle dolu ifadesini kullanmıştı. Hastane gemisi ile nakledilen esirlerin, bu gemilerin güvertelerinde seyahat ettikleri de olmuştu. Her şeye rağmen bu esirler, savaş gemilerinin kapalı, havasız ambarlarında, sıkışık bir vaziyette eziyet içinde seyahat eden askerlere göre daha şanslıydı. Esirlerin taşındığı Seang Bee isimli gemi ise kullanılmayacak kadar eskiydi. Esirler, geminin alt bölümlerine yerleştirilmişti. Bir Türk subayı da esirleri idare etmekle görevlendirilmişti. Her şeye rağmen Türk esirler, sevk sırasında İngilizlere karşı itaatsizlik yapmamışlar, gemi kurallarına aynen uymuşlardı. Nakledildikleri sırada ambarı ve masaları dahi temizlemişlerdi. Sadece sabahları temiz hava almak için kısa süre güverteye çıkarılmaktaydılar. Muhafızlara, gemide sınırlı sayıda tahliye sandalı bulunması sebebiyle yangın çıkması veya geminin bombalanması durumunda esirlerin bulunduğu ambarın kilitlemesi ve tüm esirler öldürülmesi emri verilmişti.¹²⁶

Yukarıda bahsedilenler göz önüne alındığında İngilizlerin kendilerinin de kabul ettiği gibi uluslararası anlaşmaları ihlal ettiği anlaşılmaktadır. Oysaki uluslararası hukuk, savaş esirlerinin insani biçimde muamele görmelerini

gerektirmekteydi. Ayrıca uluslararası hukuk, savaş esirlerinin ölçsüz ve aşırı olmamak şartıyla bayındırlık işlerinde çalıştırılabileceğini kabul etmiş, bunun aksine savaş operasyonları ile ilgisi olan işlerde çalıştırılmalarını yasaklamıştı. Esasında, IV. Lahey Sözleşmesi'ne eklenen ek 6. maddesinde, subaylar hariç savaş esirlerinin rütbe ve yeteneklerine göre güçleri nispetinde işçi olarak kullanılabilceği söylemektedir. Bu maddede yapılacak işlerin savaş operasyonları ile ilgili olmayacağı kararı ise açıktır. Aynı yönetmeliğin 7. maddesi, hükümetin, hükümü altında olan savaş esirlerinin beslenmesinden sorumlu olduğu, taraflar arasında özel bir anlaşmazlık olmadığı sürece, savaş esirlerinin, besin, yatacak yer ve giyim-kuşam bakımından onları tutuklayan birliklerle aynı muameleyi görecekları şartını getirmişti. Bu durumda, yukarıda yazılan sebeplerden ötürü ilgili devletlerin üç kez ihlali söz konusuydu. Sonuç olarak Osmanlı Devleti, tüm bu savaş ihlalleri sebebiyle Anglo-Fransız askeri otoritelerinin Osmanlı savaş esirlerine karşı insanlık dışı tutumlarını şiddetle kınamaktaydı.¹²⁷

İngiltere, Bahâlinin iddiaları ilgili olarak soruşturmalar yaptığını bildirdi. Çanakkale Boğazi'ndeki kuvvetlerin başındaki komutana göre Babîâlinin ileri sürdüğü, insanlık dışı, aşırı çileli işçilik ve yetersiz yiyecek ile ilgili şikâyetler asılsızdı. Yapılan ayrıntılı araştırmalar sonucunda, söz konusu iddialara hiçbir dayanak bulunamadığını söyledi. Esirler arasında sadece iki ölüm gerçekleşmişti. Ölümlerin biri zatürre, diğeri de kalp krizi sonucu olmuştu. Esirler tatminkâr görünmekteydi. Onlara sağlanan en iyi şartlardaki gözetim ve davranışla birlikte durumları çok iyi idi. Ayrıca bisküvi yerine ekmek, daha fazla sigara verilmesi, bazı durumlarda fazladan giyecek gibi küçük isteklerin yerine getirilmesi gibi cömertlikler İngiliz yetkililerinin çabalarıyla gerçekleşti. Esirlere yaptıkları tüm işler karşılığında ödeme yapılmaktaydı ve bu ödemelerde bir sorun yoktu. Lahey Sözleşmesi'nin hükümlerince, savaşın başından beri Türk esirlere yapılan muamele tamamen insani ve kurallara tam uygun bir şekilde devam etmekteydi.¹²⁸

Osmanlı Devleti Bombay'da çatışmada zapt edilen *Karadeniz* vapuru mürettebatına yapılan muameleyle Mondros'ta tutulan esirlerin tedavisinde

¹²⁶ Uğur Vantholf, "Esir Türk Askerleri Denizaşırı Ülkelere Nasıl Götürüldüler, **Çanakkale 1915**, Yıl 2, Sayı 5, Nisan 2010, s. 30-32.

¹²⁷ BOA, **HR. SYS.**, 43/23.

gösterilen ihmalden de şikâyet etmiştir. 19 Ocak 1916 tarihinde İngiltere Hükûmeti Savaş Bakanlığında Osmanlı Devleti'nin sözlü notasına karşılık ayrı bir savunma daha gönderildi. Savunma Bakanlığı, 26 Ekim 1915 tarihli Hariciye Nezaretinden gelen Limni'deki Türk savaş esirlerine yapılan sözde kötü muamele ile alakalı olarak Türkler tarafından öne sürülen iddia üzerine bir rapor sundu. Söz konusu raporda, Akdeniz Seferi Kuvvetleri komuta generali tüm iddiaları reddetmişti. Rapora göre bu esirler iyi doyurulmakta, barınma ihtiyaçları iyi bir şekilde karşılanmakta ve her adama ihtiyacı olduğunda bol ve ayrıcalıklı giyecek verilmekteydi. Bu esirlere sert davranıldığı iddiasının kesinlikle hiçbir dayanağı yoktu ve onların genel tavrı gördükleri muameleden memnun olduklarını göstermekteydi.¹²⁹

İngiltere askeri yetkilileri tarafından iki devlet arasından imzalanan antlaşma gereği yurda dönen Gelibolu Seyyar Jandarma Taburundan Mülazımı evvel Abdürrahim Efendi esaretten döndükten sonra 3 Mart 1919 tarihinde esirlerin kamplara nakilleri sırasında yaşadıkları, kamplarda iskânları, iâşe ve giyecekleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Abdürrahim Efendi ifadesinde 3 Ağustos 1918 tarihinde Gelibolu Kireçtepe mevkiinde İngilizlere esir düştüğünü, sevki sırasında üzerinde bulunan 350 kuruş kıymetinde asker kol saatinin, altın olarak 18 Osmanlı lirasının, bir adet Nagant rovelver tabancasının ve altılık dürbününün “*souvenir (hatıra)*” denilerek İngiliz askerleri tarafından alındığını, büyük bir karargâh içindeki beş altı metre serbestlikte tel örgüsüne sevk edildiklerini anlatmıştır. Abdürrahim Efendi, burada bulunan tabursuz subaylardan Yüzbaşı İbrahim Efendi ile karşılaşmış ve kendisiyle birlikte İmroz Adası'na sevk edilmişti. Adada, esirler için yapılmış 20 ile 30 metre mesafeye sahip bir tel örgüsüne konulmuştu. Orada bulunan beş altı kadar esir subay ile bir hafta sonra Mısır'a hayvan ve nakliye malzemelerine mahsus bir tüccar gemisiyle İskenderiye'ye gönderildi. İskenderiye'den istasyona gelinceye kadar İskenderiye sokaklarının değişik mahallerinden ahaliye teşhir edilerek istasyona ulaştılar. Tren olmadığından sivil esirler mahpushanesine gitmek üzere Kızılhaçın otomobilleri yerine yük otomobili ile sevk edildiler. Orada bir gece kaldıktan sonra esirlerin ısrarıyla gidilecek istasyona kadar Kızılhaçın otomobili kullanıldı. Ardından trenle Kahire'ye yola çıkıldı. Kahire'ye yarım saat mesafede

---

¹²⁸ TNA, FO., 383/223.

Napolyon Kalesi'nin yakınında bulunan Mehmed Ali Paşa Kalesi'nde hapsedildiler. 40 kadar esir subayın bulunduğu hapisane tel örgüleriyle çevrelenmişti. Bilahare Seydi Beşir'in sahil kısmına ve oradan da sahilden yarım saat mesafede inşa edilmiş kamplara nakledildiler. Abdürrahim Efendi yurda dönüşe kadar bu kamplarda bulunduktan sonra malul olarak (sakat) 14 Aralık 1918 tarihinde Türkiye'ye döndü. Esirler süngülü askerler muhafazası tahtında İskenderiye rıhtımına kadar sevk edildikten sonra Kızıllaç vapuruna bindirilmiş, ardından vapurun iskeleye bakan merdivenine Hintli süngülü bir nöbetçi ikame edilmişti.¹³⁰

Prince of Wales gemisinde Yüzbaşı Brian O'Farrell Gregory, tuttuğu günlüğünde bir Türk esirinden bahsetmektedir. Gregory, Nisan 1915'de yapılı bir Türk esirin gemiye getirildiğini yazmaktadır. Türk askeri, hâkî renginde çadır bezini andıran gömlek ve pantolon giymekteydi. Başına bir bez bağlayan Türk askerinin ayağı çıplaktı. Esir İngilizler tarafından esirlerin öldürüleceği fikrindeydi ve her an öldürüleceği korkusuyla yaşıyordu. Gemide alıkonulan esire yemek verilmiş ve karnı doyurulmuştur.¹³¹

Türk esirlerinin savaş meydanından alınıp sürekli kamplara yerleştirilinceye kadar geçen dönemde, Fransız ve İngiliz birlikler tarafından insanlık dışı muameleye tabi tutulduklarına dair Osmanlı Hükûmetinin iddiaları ve buna dair verdiği notalar dünya basınına da yansımıştır.¹³² Türk yetkililerin İngiliz esirlere karşı muamelesi, İngilizlerin Türk esirlere karşı kötü muamelede buldukları iddiası sonrası değişmişti. Albay Murdoch'un Londra Hastanesinde Avustralyalılar ile yaptığı görüşmede, bacağından yaralı olan ve Gelibolu'da 1915 Ağustos'ta esir edilen Davern isimli İngiliz esiri, başta orta düzeyde muamele gördüğünü, ancak İngilizlerin Türk esirlere kötü muamele ettikleri ortaya çıkınca, gördüğü muamelenin oldukça sert bir hale geldiğini iddia etmiştir.¹³³ İngiliz yetkililer ise Türk esirlere Fransız ve İngilizler tarafından insancıl bir şekilde davranıldığını ve zorla

---

¹²⁹ TNA, FO., 383/223.

¹³⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/1;123/82.

¹³¹ "Yüzbaşı Brian O'Farrell Gregory", **Brian O'Farrell Gregory**, National Maritime Museum Greenwich Archive, No: MS93/009.

¹³² **Evening Public Ledger**, 17 December 1915, Night Extra, s. 2.

¹³³ **West Australian (Perth, WA: 1879- 1954)**, 25 February 1918, s. 5; **Singleton Argus (NSW: 1880- 1954)**, 28 February 1918, s. 4.

çalıştırılmadıklarını ileri sürdüler.¹³⁴ İngilizler, yaralı Avusturyalı, Macar ve Türk askerler için çeşitli bakım evleri açmaya yönelik çalışmalar yaptıklarını da Osmanlı Hükümetine iletiler.¹³⁵

İngiliz askerlerinin Türk esirlere dair izlenimleri savaş sonrası gazetelere verdikleri mülakatlara veya yazdıkları hatıralara yansımıştır. Türklerin 5.000 askerinin silahları ve yiyecekleriyle birlikte esir olduğunu söyleyen bir İngiliz askeri, gördükleri iki Türk esirin haline acımakta ve açlık sınırında yaşayan askerlerin nasıl savaştıklarını sormaktaydı. Türk ordusundaki askerlere verilen kumanyalar, günlük adam başı, üç matara su ve küçük bir unlu kekten oluşmaktaydı.¹³⁶ Bir başka İngiliz askeri, yaklaşık 900 kişilik Türk esirinden oluşan bir kalabalık gördüğünü söyleyerek esirlerin durumunu “*Zavallı dilenciler tamamen bitik halde*” diyerek açıklıyordu.¹³⁷

İngiliz askerleri, Türk askerlerin ya kendilerinin teslim olduğunu ya da yakalandıklarına sevindiğini iddia etmekteydi. Her ne kadar kendisi teslim olan bir askerin söylediği sözler tam olarak ciddiye alınmasa da İngiliz askerlerine göre Türk askerler yakalandıkları için memnundu. Güvertede duran ve dertlerini anlatacak kadar yeterli İngilizce konuşabilen 18 Türk esiri, İngiliz askerlere savaştıklarını ancak yakalandıklarından memnun olduklarını söylemişti. İngilizler, kendisi teslim olan esirlerin ifadelerini propaganda amaçlı kullanarak düşmanı hor gördüğünü ve düşmandan üstün olduğunu iç kamuoyuna göstermeye çalışmaktaydı. İngiliz yönetimi, sadece cephede değil halkına ve dünyaya karşıda savaş psikolojisini iyi kullanmıştır.¹³⁸

Bir diğer İngiliz askeri, yakalanan iki Türk esirin kendiliğinden teslim olduğunu söylememiştir. Türk esirlerden birisi bir çanta taşımaktadır. Bomba ihtimaline karşı, İngiliz askeri çantayı kontrol etmiş ve çantada gördükleri İngiliz’i çok şaşırtmıştı. Çantada yaklaşık iki haftalık kuru ekmek bulunmaktaydı. Bu durum karşısında karargâhta Türk esirlere 48 saat boyunca yetecek yiyecek verilmişti. Yine İngiliz askerinin anlatımıyla beş saat süresince oldukça dost canlısı olmalarına

¹³⁴ **Rock Island Argus**, 17 December 1915, s. 1.

¹³⁵ **The Barre Daily Times**, 6 March 1915, s. 3.

¹³⁶ **Singleton Argus (NSW: 1880- 1954)**, 3 April 1915, s. 7; **Advertiser (Adelaide SA: 1889- 1931)**, 6 November 1915, s. 12.

¹³⁷ **Western Champion and General Advertiser for the Central-Western Districts (Barcardine, Qld.: 1892- 1922)**, 3 April 1915, s. 9.

¹³⁸ **Sun (Sydney, NSW: 1910- 1954)**, 27 June 1915, s. 1.

rağmen Türkler Alman subaylar tarafından tekmelenmiş ve yüzlerine vurulmuştu.¹³⁹ Tüm yapılan bu iyiliklere rağmen bir İngiliz subayın ifadesine göre Gelibolu Cephesi'nde bir Türk esiri yaralarıyla ilgilenmekte olan doktoru vurmaya teşebbüs etmişti.¹⁴⁰

Esir kamplarında görevli Hintli askerlerin İngiliz askerleri ile kıyaslandığında Türk askerlerine karşı çok öfkeli ve acımasız oldukları bir gerçektir. Esir alınan ve güvertede bekleyenler arasında birkaç Hintli asker birçok kez Türk askerleri öldürme girişiminde bulunmuştu. İlk teşebbüste Türklerle konuşmaya çalıştığını söylemiş ve bir süre geçtikten sonra ayağa kalkıp bıçağını hızlıca çekip öldürecekken bazı Avustralyalılar tarafından zamanında yakalanarak engellenmişti.¹⁴¹

Anzak Koyu'nda ele geçirilen bütün Türk esirlere istedikleri yere gitme özgürlüğü verilmişti. İngiliz yetkililer, Türk esirlerin kaçmasını ve birliklerindeki arkadaşlarına kendilerine ne kadar iyi davranıldığını anlatmalarını istemişti. Ancak Türklerin hiçbiri kaçmak için endişeli değildi. Hatta bir Türk esiri, fırsat olsa tüm Türk askerlerin silahlarını bırakıp teslim olacaklarından emin olduğunu ifade etmişti. Sonuçta Türk esirler, İngilizlerin kaçma teklifini kabul etmediler. Hatta İngilizler bir adım daha da ileri giderek Türk esirleri uygun bölgelere götürerek kaybolmalarını beklemişti.¹⁴² İngilizlerin bunu yapmaktaki amacı birliğine kaçan her esirin kendisine nasıl davranıldığını anlatmalarını ve onların da teslim olmasını sağlamaktı. Mesela, bu esirlerden birisi de Edebiyat Fakültesi mezunu bir kişidir.¹⁴³ Türk esirler savaşı kınamaktadır. Bay Ashmead Barlett, Londra basınına verdiği beyanında, Türk esirler hakkında şu sözleri söylemişti:¹⁴⁴

“Yüzlerce silah ve binlerce parti küçük cephanelik ele geçirdik. Ele geçirilen her tüfek bir esir kadar iyidir, çünkü düşmanın yalnızca sınırlı sayıda tüfeği vardır... Ele geçirilen esirler çok karışık uyruklarda imparatorluğun her yerinden geliyor, subayların çoğu birkaç aydır görevde ve genç ve tecrübesizdi. Onlar genellikle Gelibolu'da olan hiçbir şeyi kendi çevreleri haricinde önemsemiyordu. Her biri,

¹³⁹ **Barrier Miner (Broken Hill, NSW: 1888-1954)**, 14 November 1915, s. 2.

¹⁴⁰ **Kilmore Free Press (Kilmore, Vic.: 1870-1954)**, 11 November 1915, s. 1.

¹⁴¹ **West Australian (Perth, WA: 1879- 1954)**, 7 July 1915, s. 8.

¹⁴² **Sydney Morning Herald (NSW: 1842- 1954)**, 9 August 1915, s. 5.

¹⁴³ **West Gippsland Gazette (Warragul, Vic.: 1898- 1930)**, 31 August 1915, s. 7.

¹⁴⁴ **Sun (Sydney, NSW: 1910- 1954)**, 13 August 1915, s. 8.

müttefiklerimizin tüm esirleri öldürdüğü yönünde bilgilendirildiklerini tekrar tekrar söylüyordu. Bu nedenle, kendilerini büyük bir nezaketle iyi muamele görüp iyi beslenir bir durumda bulduklarında, yakalandıkları kişilere sonsuz minnettar oldular ve böyle adil olmayan bir savaşı lanetlediler. Onların çoğu iyi giyimli ve şu an çok iyi beslendiklerini ifade etmektedir.”

İngiliz basınının, Gelibolu’da üstün oldukları propagandasını basın yolu ile yaymaya çalıştığı açıkça anlaşılmaktadır. Mesela Brisbane Courier gazetesi Gelibolu’da Türk kayıplarının çok büyük olduğunu ileri sürmüştü. Türklerin ölümlerini gömmekten ve ölümlerin kötü kokusundan dolayı duydukları rahatsızlık ve sıkıntı, İngiliz siperlerinden bile rahatlıkla görünüyordu. İngilizlerin ele geçirdiği siperlerden bazılarındaki koku kesinlikle katlanılmazdı. Türklerin bu kokuya nasıl katlandıklarına şaşmaktaydılar. Siperlerde 1.000’den fazla Türk esiri çalıştırılıyor ama iyi de davranılıyordu. İngilizlere göre esirler tatmin olmuş ve yeterince mutlu görünmekteydi.¹⁴⁵

Daily Chronicle’s’ın Midilli’deki muhabiri, Çanakkale’den getirilen Türk esirlerin iyi beslendiğini ve Gelibolu Yarımadası’ndaki cehennemden kurtulduklarından dolayı neşeli olduklarını ifade etmiştir. Esirler, Türklerin üstünlüğünün azaldığını, bu cephede, yeni birliklerin her zaman cephede olmasını sağlayacak birçok değişiklik yapılması gerektiğini ifade etmişlerdi. Cephe saldırıları artık kesilmişti. Esirlerin sayısı, İtilaf Devletlerinin çalışmalarından korkulduğunun önemli bir göstergesidi. Bazı Türk esirler, Alman karşıtı duygular içindeydi. Birçok Alman esir, duraksayan Türkleri tabancalarıyla öldürdükleri için intikam olarak Türkler tarafından öldürülmüştü. İstanbul’da nüfusun büyük bir bölümü, devrim için yani askeri parti ve Alman amirlerini devirmek için hazırды. Birçok savaş karşıtı ayaklanma gerçekleşmişti.¹⁴⁶

Süvari Birliğinden Geo S. Miller Gelibolu’dan yazdığı mektubunda Türk esirlerine karşı davranışları hakkında şunları belirtmişti:¹⁴⁷

“Gördüğüm ve bildiği kadarıyla Türkler dürüstçe hareket ediyor. Türk esirlerimize iyi davranıyoruz ve bizimkilere de benzer şekilde davranılmasını

¹⁴⁵ Brisbane Courier (Qld.: 1864- 1933), 15 July 1915, s. 8.

¹⁴⁶ Bunbury Herald (WA: 1892- 1919), 10 July 1915, s. 3.

¹⁴⁷ Brisbane Courier (Qld.: 1864- 1933), 28 September 1915, s. 8.

bekliyoruz. Öğrenebildiğimiz kadarıyla onlar oldukça iyi davranıyor. Sakatlanma hikâyeleri ve özellikle kaybolma hikayeleri ilişkileri daha çok endişeli hale getiriyordu. Anlatılan birçok hikâyeye çirkin abartılardan ibaretti. Kahire'deki tüm hastanelerde sakatlanan tek bir adam yoktu ve burada da olduğunu hiç duymadım.”

1.2.2 Irak Cephesi

Değişik sebepler ile esaretten dönen subayların bir kısmının esaret hayatındaki izlenimlerine dair ifadelerini içeren raporlar, kolordular tarafından Başkomutanlık Vekâletine gönderilmiştir. Bu raporların çoğunda, esir olarak muhtelif garnizonlarda bulunan subayların sayı ve isimleri ile hayat ve ölümlerine dair bilgiler yer alıyordu. Bu tür çok sayıda rapor vekâlete gönderilmiş ve esirlerin yaşamak zorunda kaldıkları esaret hayatı hakkında bilgiler elde edilmiştir.¹⁴⁸

14 Alay Makineli Tüfek Bölüğü Kumandanı Nazım ve Yüzbaşı Sadık efendilerin 7 Temmuz 1919 tarihli ifadelerinden öğrenilmektedir ki alayları teslim olduktan sonra 14. Alay, 7. Bölükten subay adayı Sârim mızrakla şehit edilmişti. Diğer subay adayı Hasan Efendi de mızrakla yaralanmıştı. Ayrıca 14. Alay 1. Bölükten Yusuf Ziya ve Makineli Tüfek Yedek Subay Refik Efendi, İngilizler tarafından darp edilmiş ve yaralanmıştı. Yüzbaşı rütbesinde bulunan bir subaya 1.840 kuruş kadar para verilmiş, bu paradan da yemek parası kesilmişti. Temmuz 1919 tarihi itibarıyla Basra'da 500 kadar subay ve 8.000 kadar er bulunuyordu. Bunlardan Iraklı olanlar ve Hıristiyanlar terhis edilmişti. Esir askerler Bağdat ve Basra yollarında çalıştırmıştı. En son esir olan 14. Alay ile birlikte sivil esirler de dâhil Basra kamplarında toplam esir sayısı 50.000-51.000'i bulmuştu. Basralılar Osmanlı Devleti tarafında olup burada Türk Muhipleri Cemiyetini teşkil etmişlerdi. Bu cemiyet esir erlerin işlerini kolaylaştırıyordu. Bağdatlılar İngilizlerden fazlaca korkmakta ve Musul'un, Şerif Hükûmetinin eline geçeceğine kanaat getirmiş olduklarından da Arap Hükûmetini desteklemekteydiler. Bunlardan hariç Kut'ül-Amare ve Bağdat civarında bazı aşiretler ise İngilizler ile çarpışma içindeydi.

---

¹⁴⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/151.

Ellerindeki mitralyöz toplarını, firar eden Osmanlı askerleri idare etmişti. Buradaki halk da esir askerlerden kaçanların işlerini kolaylaştırmakta ve yardım etmekteydi.¹⁴⁹

Esaretten firar ederek Diyarbakır'a gelen Teğmen Hamdi Efendi, 16 Temmuz 1919 tarihinde verdiği ifadesinde Hintli askerlerin esirlere davranışlarını anlatmıştır. Hintli Müslümanlar, Müslümanlar ile savaşmamak ve savaş sonunda Hindistan'a bağımsızlık verilmesi şartıyla İngilizlerin yanında savaşa dâhil olmuş ve ele geçirdikleri Türk esirlere İngilizlere göre kısmen daha iyi davranmışlardı. Hatta Müslüman esirler ile tanıştıkça ilgileri ve yardımları daha da artmıştı. İngiliz askerlerine rağmen Türk esirlere yardımı kesmemişlerdi. İngilizler bunun üzerine Mecusileri muhafız olarak görevlendirdiler.¹⁵⁰

İngiltere'nin uluslararası hukuka aykırı olarak savaş esirlerini öldürdüğü arşiv belgelerine de yansımıştır. Örneğin, Diyarbakır'dan 13. Kolordu Kumandanı Vekili Ahmed Cevded Bey'in Harbiye Nezaretine gönderdiği şifreli telgrafta 27 Nisan 1918'de İngiliz Süvari Kuvvetlerinin Irak Cephesi'nde Tuzhurmatu Muharebesi'nde geri çekilmekte olan 5. Piyade Alayının 1. ve 3. Taburu askerlerini esir aldığı yazılmaktadır. Yaklaşık 250 muharip asker İngilizler tarafından esir edilmesi gerekirken İngiliz Süvarileri tarafından yol üzerinde kılıçtan geçirildi. Bu olay, Babîâlî'ye Tabur Kumandanı Yüzbaşı Yusuf Ziya Efendi tarafından bir rapor ile de bildirilmiştir.¹⁵¹

İngiliz Süvari Kuvvetleri'nin 27 Nisan 1918'de geri çekilmekte olan 5. Piyade Alayı'nın 1. ve 3. Taburu askerlerini esir aldığı sırada esirler arasında bulunan ve sonradan firar ile orduya dâhil olan Yüzbaşı Şakir Efendi'nin verdiği ifadeye göre Tuzhurmatu'da esir olan subayların cepleri İngilizler tarafından yoklanarak altın paraları alınmıştı. Kolordu Vekili Ahmed Cevded, ifadelerden oluşan raporunda esirlerin yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır:¹⁵²

“Bu raporlara nazaran esarete düşen efrâd ve zabıtamızın üzerleri taharri edilmiş ve mûmâileyhimin üzerindeki 30 Osmanlı lira efrâd tarafından alınmıştır. Bundan başka zâbitânımızın üzerlerinde saatler cebri bir sûrette alınmıştır. Hatta bir

¹⁴⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 105/90; 48/75.

¹⁵⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 105/90.

¹⁵¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 8/129; İHK., 123/99.

¹⁵² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 8/129; İHK., 123/99.

mülâzım Abdülkadir Efendi'nin gayet büyük Lonjin saatini Ayıntab'da¹⁵³ bulunan yüzbaşı rütbeli hâkim siyaseti tarafından cebren alınmıştır.

Esir efrâd ve zâbitânımız hayvan tavlalarında yatırılmış ve şiddetli ve hararetli sıcaklarda yürütülmüştür. Üçüncü kolordu inzibat memuru Bağdatlı Mülâzım-ı evvel Ali Efendi yürüyüşte şemsden vefât etmiştir. [...] şiddetinden dolayı yürüyen koldan ayrılmak isteyen esir zâbitânımız İngilizlerin muhafaza neferleri tarafından el ve ayakla tekmelenmiştir.

Hayvan tavlalarında üstü ve altı açık yatırılan efrâd ve zâbitânımız def'-i hacet için hârice gönderilmeyip tavlada def'-i hâcet ettirilerek müzahrafatı efrâdımız vasıtasıyla dışarıya attırılmıştır.”

Esirlerin kamplara nakilleri hakkında bilgi veren 1. Bölük 1. Alay Yüzbaşı Mehmed Şakir Efendi, esir düştüğü günü ve sonrasını tüm detaylarıyla anlatmıştır. 28 Nisan 1918 tarihinde Tuzhurmatu ve Yenice'de İngilizlerle vuku bulan muharebede esir düşen tüm subay ve askerler, otomobillerle Ayn-ı Leyla'ya sevk edildi. Burada, esirlerin üzerleri, kim olduğu bilinmeyen üstünde gömlek altında pantolon bulunan bir İngiliz tarafından aranmıştı. Mehmed Şakir'in üzerindeki 30 Osmanlı lirası saymadan yağma eder gibi alınmıştı. Esirlerin boynuna esaret numarası asılmış, bu muamele tüm subaylara da tatbik edilmişti. Esirlerin el konulan parasından, sorumlu komutanın haberi bile yoktur. Paraları alan kişiler, rütbesiz asker ya da yedek subay olup paraları adeta gasp eder gibi kapmışlardı. Paralarının Bağdat'a ulaşıldığında iade edileceği söylenmiş, fakat bu hiçbir zaman gerçekleşmedi. İngiliz askerleri, Türk askerlerinin paralarıyla beraber değerli saat ve eşyalarına herkesin gözü önünde el koydular. Hatta Mülâzım Abdülkadir Efendi'nin gayet pahalı Lonjin saatini Ayn-ı Leyla'da¹⁵⁴ bulunan bir yüzbaşı tarafından cebren alınmıştı. Tüm esirler, bir gün sonra Tuzhurmatu'dan yük otomobilleriyle Ayn-ı Leyla'ya sevk olundu. Burada 2 Mayıs'a kadar kalınmış ve subaylar hayvan tavlasında yatırılmıştı. Esirlere günde dört peksimet ve bir konserve kutusu iâşe veriliyordu. Subay ve askerler, tuvalet için dışarı bırakılmamışlar, tavlalar içinde ihtiyaçları gidermişler ve pislikler Türk askerlere taşıttırılarak çöle doldurulmuştu. Mayısın dördüncü günü, 61 subay ve 800 nefer iki postaya bölünerek gönderildi.

¹⁵³ Belgenin başka yerlerinde Ayn-ı Leyla diye geçmektedir.

Yüzbaşı Mehmed Şakir Efendi, bazı subaylar ve fitik hastalığından muzdarip 6. Alay 1. Tabur Kumandanı Binbaşı Hasan Salih Bey diğer postada sevk edildi. Çöl sıcağında Halis çayının doğusuna ve Deli Abbas'ın takriben üç kilometre kadar kuzeyindeki bir mahalle nakledildiler. Tüm subaylar, taşınabilir şahsi eşyalarını omzunda taşımak zorunda kalmıştı. Susuzluk tesirini etkili bir şekilde göstermekteydi. Hatta 13. Kolordu Anbâr Memuru Bağdatlı Üsteğmen Ali Efendi susuzluktan yolda vefat etmişti. Bazen sıcaklığın şiddetinden boğulma durumuna gelen subaylar yürüyüşe ara vermek zorunlu kalıyordu. Duruma aldırış etmeyen İngiliz askeri, subayların ensesine yumruk ve arkasına tekme ile vurarak yerine itiyordu. 4/5 Mayıs gecesi Mansûriyyetü'l Cebel'e üç saat mesafede bir yerde yatırılmışlardı. İngilizlerin elinde birçok boş çadır olduğu halde subaylar, şiddetli bir yağmurun altında askerler ile birlikte açık bir alanda yatırıldılar. İki gün sonra 6/7 Mayıs gecesi ise subaylar tel örgü ile çevrilmiş Mansûriyyetü'l-Cebel'de üç direkli çadırda, askerler açıkta yatırıldılar. Yedinci gün tüm askerler Yakube'ye sevk edildiler Burada 7/8 Mayıs'ta tüm subay ve askerler elbiselerini çıkararak temizlendiler.¹⁵⁵

Esaretten dönen esirlerin ifadelerine bakıldığında, İngilizlerin davranışlarında herhangi bir problem görmeyen esirler de mevcuttu. Askeri garnizonlardan gelen ve esaretten dönen esirlerin durumlarını anlatan raporların bazıları bu duruma örnektir. Gemlik Asker Alma Şube Başkanı binbaşı imzalı bir belgede, Ağustos 1919 tarihinde kendi bölgelerinde esarete bulunan subay ve askerin olmadığı belirtildikten sonra esirlere uygulanan işlem konusunda bilgi vermiştir. Binbaşı, tüm diğer esir ifadelerinin aksine daha önceden geri dönen esirlerden alınan bilgilere dayanarak esaret altında buldukları dönemde esirlere iyi bir suretle bakılmadığına ve iaşelerinin yetersiz olduğuna dair bir bilginin bulunmadığını ileri sürmüştür.¹⁵⁶

14. Alay Kumandanlığında görevli Süleymaniye hudut taburundan kıdemli yüzbaşı, esaret sonrası Nisan 1919 tarihinde verdiği ifadesinde İngilizlerin esarete düşmüş Türk subay ve erlerine yaptıklarını en ince detayına kadar anlatmıştır. Kendisiyle beraber esir düşen 10 kadar memur ve 10 kadar subay, 27 Kasım 1918'de

---

¹⁵⁴ Belgenin başka yerlerinde Ayntab diye geçmektedir.

¹⁵⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/99.

¹⁵⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/137.

Kerkük'te süvari kışlasına konulmuştu. Erler ise bir bodruma yerleştirilmişti. Tabur kumandanı yüzbaşı, Kerkük siyasi sorumlusu yüzbaşıya bir Ermeni tercüman aracılığıyla esirlerin kaçmayacağı garantisini vermesine rağmen üstelik yüzbaşının tabur kumandanı olduğunu bildiği halde eli ile iteklemişti. Bu sırada iki taraf arasında ciddi bir arbede yaşanmıştı. İngiliz askerleri subayları zorla odalara yüzbaşmayı ise iterek bodruma kapatmıştı. Olayı pek çok Kerküklü ahali de seyretmişti. Esirler önce dize kadar iki üç adım su içinden geçerek dar ve alçak bir kapıdan bodrumdaki mahpushaneye götürüldüler. Subaylar bir tarafta, erler bir tarafta hepsi tamamen umutsuzluk ve hayal kırıklığı içinde dışarıda ne olduğunu bilmeyerek bir saat kadar bodrumda kaldıktan sonra hâkim yüzbaşı çağrılmış, subaylar bodrumdan çıkarılmış, erler ise tüm ısrarlara rağmen bu yerde sabaha kadar aç ve susuz bırakılmıştı. Tabur kumandanının ailesi civar bir medreseye gönderilmiş ve İngiliz askerleri çizmedeki mahmuzlar dâhil tüm eşyalarına el koymuştu. Bir ere kendi parası ile çarşıdan ekmek aldırdıktan sonra ailesinin yanına medreseye gitmiştir. Bu arada bir iki İngiliz süvari çavuşu göğsündeki nişanlarla ayağındaki mahmuzları ısrarla istemeye devam etmişti.¹⁵⁷

Esaretten firar ederek 22 Temmuz 1919 tarihinde birliklerine dönen 12 askerin ifadesi 13. Kolordu komutanı albay tarafından alınmış ve Harbiye Nezaretine 31 Temmuz 1919'da gönderilmişti. Adı geçen kişiler, Mart 1918 tarihinde esir olduklarını ve su ihtiyaçları giderilmeden uzun yol yürütüldüklerini, birçok askerin susuzluktan yollarda baygın bir halde kaldığını söylediler. Hint esir karargâhında açta kalan erlerden on dokuzu soğuk ve yağmurdan müteessir olarak bir gecede vefat etmişti. İngilizler, esirleri Bağdat'a getirdiklerinde esirlerin kıyafetlerini kasten pejmürde bir soktular. Bu halde topçu erlerini de ayırarak esirleri topların namluları üzerinde Bağdat'ın merkezinde ve Hıristiyanların yaşadıkları yerlerde gezdirdiler. Askerlerin Ermeniler ve Hıristiyanlar tarafından hakarete uğradıkları, esir oldukları zaman paraları ve kıymetli eşyalarının gasp edildiği ve sonrasında paraları noksan olarak iade edildiği ifadeleri arasında yer aldı.¹⁵⁸

Hicaz 22. Fırka 125. Alaydan hesap memur yardımcısı Bursalı Halil oğlu Mehmed Nuri Efendi, 30 Eylül 1917'de Kesre'de İngilizlerle yapılan muharebede

---

¹⁵⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/75.

esir düştüğünü ve esarete yaşadıklarını 2 Ağustos 1919 tarihinde verdiği ifadesinde ayrıntılı olarak anlatmıştır. Esareti esnasında pek çok sefalete maruz bırakıldığını gibi esir olduğu dördüncü güne kadar ekmek ve erzak yüzü de görmemişti. Dördüncü günden sonra verilen ekmek ve katık ise darı ekmeğiydi. Ayrıca esirlere hiç su verilmemesi sebebiyle pek çok esirin susuzluktan baygın bir surette kaldığı görülmüştü. Esirlere çok fazla şiddet uygulandı ve çoğu dövüldü. Ayrıca Mısır'da zorla bir subay yere yatırıp soyulmuş ve paraları alınarak küçük düşürülmüştü. Hatta yolda yürürken herhangi bir esir hasta olup yürüyemez hale gelirse öldürülmüyordu. Taburun imamı dahi öldürülmüştü. Kantara'da karantinada kaldıkları dokuz günde subaylara verilen erzak, şekersiz çay, soğan ve biraz sebzededen oluşuyordu.¹⁵⁹

Fırat Grubu 64. Alay, 1. Tabur tabip yüzbaşının, esaret sonrası verdiği ifadesinden 29 Eylül 1917 tarihinde Ramadi'de bütün grubuyla birlikte esir olduğu anlaşılmaktadır. İngilizlerin hatıra diyerek esirlerin eşyalarına el koyma haricinde muameleleri genelde olumsuz değildi. Basra'daki subay ve erlerin hâlleri acınacak duumdaydı.¹⁶⁰

Esarettten dönen 14. Kolordu emrinde görevli Harputlu Teğmen Hamdi Emin Efendi, 11 Temmuz 1919 tarihli ifadesinde, subay ve erlerin esir buldukları kamplarda yaşadıklarını kısaca özetlemektedir. 30 Ekim 1918'de İngilizlere esir düşmüş, yaralı olması sebebiyle bir süre şirket Hastanesinde tedavi olmuştu. Askerlerin ele geçirilmesi sonrası, İngiliz askerleri önce saat, dürbün ve mahmuz gibi kıymetli eşyaları topladılar. Kısa süre tedavisi sonrası, Tikrit yolu ile önce Bağdat'a, ardından Basra'da İngiliz Hastanesine nakledildi. Seyahat süresince ahali ile görüştürülmediler. Türk askerlerinin esir olmasına sebep, bir Türk subayının düşmana sığınmasıydı. 43. Alaydan bir müfreze Mülâzım-ı evvel Hayri Efendi kumandasındaydı ve sonradan düşmana firar etmişti. Esir karargâhında fotoğraf işleri ile uğraşan Hamdi Emin Efendi, İngiliz subay ve çavuşlarından İngilizlere sığınan Hayri Efendi hakkında bilgi sahibi olmuştu. Hayri Efendi, Türk güçleri hakkında tüm bilgileri en ayrıntılı bir şekilde İngilizlere bir bir anlatmıştı. Bir diğer ihanet eden kişi ise Süleymaniyeli Binbaşi Rıza Bey'di. Grup esir olduktan sonra Bağdat esir

¹⁵⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/26.

¹⁵⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/140.

¹⁶⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/80.

karargâhına vardıklarında, Rıza Bey'in, birçok subayı Hükûmet aleyhinde hezeyana sevk ettiği ve hatta Iraklı subayları toplayıp hususi konferans verdiği görülmüştü.¹⁶¹

Hamdi Emin Efendi, Basra'da esir karargâhında bulunduğu sıralarda Hintli çavuş, erler ve sivil ahali ile görüşmelerinden öğrenmiştir ki İngilizler, harbe sevk etmezden önce Hintli askerlere, İslamlara karşı harp ettirmeyip sadece Almanlara karşı muharebe ettireceği sözü verilmiş ve harp sonunda Hindistan'a bağımsızlık verileceğini vaat etmiştir. Hint Müslümanların reisi, savaş sırasında bağımsızlık isteğinde bulunduğu İngiliz valisi tarafından davet edilerek katledilmişti.¹⁶²

Dicle grubu nakliye katarı tabip yardımcısı ve Dicle sıhhiye başçavuş yardımcısı, Ekim 1918 tarihinde Dicle grubunun nasıl esir olduğunu anlatmıştır. 29-30 Ekim 1918 günü sabahı düşmanın taarruzuyla grup alayın 4. Avcı Taburu, teslim olduklarına dair beyaz mendil ve benzeri şeylerle düşmana kendilerini göstermişti. Askerler, silahlarını yere bırakarak gelen müfrezeyle teslim olmuştu. Teslimi müteakip esirler düşman tarafından bir hakarete maruz kalmadılar. 31 Ekim günü Şirkat'a sevk edildiler, burada askerlerin ve subayların çoğu muayeneden geçirilerek üzerinde ne varsa el konuldu. Şirkat'ta hastanelerde hasta ve yaralıların tedavileri iki gün içinde yapıldıktan sonra Türk esirleri peyderpey otomobiller ile Bağdat'ın kuzeyinde Tikrit'e sevk edildiler. Tikrit'ten tren ile Bağdat ve bilahare Basra'ya nakledildiler. Cenevre Sözleşmesi gereğince, geri dönüş için önce Musul'a, oradan da 25 Haziran 1919'de arabalar ile üç günde Timurkapı'da teslim edildiler ve Mardin'e getirildiler.¹⁶³

Teslim olan askerler, amele taburları haline getirilerek ve yeniden elbise verilerek, Tikrit-Musul tren hattında ve gerekli görülen yerlerde, kanal açtırmak gibi vazifeler ile görevlendirilmişlerdi. Erlere umumiyetle ihtiyacı olan gıdası günlük olarak verildiği halde subaylara erzak hususunda gayet az ve gıdasız yemekler verilmişti. Para hususunda da 30, 50, 60, 90 rupi veriliyordu ki bir rupi 10 kuruşa karşılık gelmekteydi. Basra'da subaylara gecelik, tabak, çatal gibi Kızılhaçın

¹⁶¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 89/111.

¹⁶² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 89/111.

¹⁶³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/81.

hediyelerinden verilmiş ise de çoğunlukla Basra'da çadır altında dört tarafı tel ile kapalı bir yerde pek işe yaramamıştı.¹⁶⁴

Musul ve Halep'ten sorumlu Dicle Grubu nakliye katarı tabip muavini, esaretten sonra yaşadıklarını ifadesinde anlatmıştır. 30 Ekim 1918'de şafakla Grup Kumandanlığından Katar Kumandanlığına telefonla gelen emir üzerine tüm subay ve erler birlikte teslim olmuştu. Çölde bekleyen diğer kıtalar ile birleşerek Şirket'a hareket edildi. Teslim sırasında hiçbir esirin bir eşyası alınmadığı gibi herhangi tahkir edici söz de sarf edilmemişti. Fakat Bütün Katar subayları binek ve yük hayvanları ile kafiyeyle iştirak etmiş ve yol boyunca ateşperest Hinduların hakaret içeren bakışları altında ilerlenmişti. Esirler Şirket'a varışta, terk edilmiş hastanelere tedavi amaçlı yerleştirildiler, kısım kısım taburcu edildikten sonra Dicle kenarında bulunan esir karargâhına gönderildiler. Burada 23 gün kadar kalınarak 24 Kasım 1918'de üç postada doktorlar, hastabakıcılar ile bütün askerler otomobiller ile Tikrit'e sevk edildiler. Burada da sağlam ve hastalara Hint erzakı verilmişti. Günlük 30 km yol gidildi. Tikrit'e varışta ilk önce hayvanlar teslim alınmıştı. Tabip muavini menzil hastanesi sertabibi vasıtasıyla hastaneye davet edilmiş ve burada savaş konusu hiç açılmamıştı. Hastanede hasta ve yaralılar rahat etmişlerdi. Tren ile Bağdat'a hareket edildiler ve Kerare esir garnizonuna yerleştirildiler. Burada Musevi, Hıristiyan, Ermeni, Türkler ve sıhhiye askerleri ayrıldılar. Yollarda erzak çok boldu ve kısmen taze sebze de verilmişti. Bağdat esir garnizonunda yarım ekmek, bir patlıcanın üçte biri, yarım soğan, bir çorba kaşığı tereyağı, zayıf ve uygun olmayan kuzu eti, 30 gram kadar peynir, elli gram tatlı ve her hafta kırk kadar sigara verilirdi. 20 Ocak 1918'de Basra'ya sevk edilmek üzere garnizon terk edilmiş ve Kerare iskelesinde 56 numaralı Hindistan vapuruyla Basra'ya hareket edilmişti. Erzak yine çok boldu. Esirler, Basra'ya yakın ve Makine denilen mevkideki esir garnizonuna konuldu. Ortalık kış ve mevsim yağmurlu olduğundan, kamp pek perişan ve burada yaşamak ise mümkün değildi. Hatta yedek subaylara tahsis edilen yer henüz yapıldığından günlerce yağın şiddetli yağmur toprağı ıslak bir hâle getirmişti. Yedek subaylar, ıslak toprak üzerine çadır kurup bir battaniye ile yatmağa mecbur kaldı. Ancak bir süre sonra tüm ısrarların ardından yedek subaylara da sedye

---

¹⁶⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/81.

verildi. Subaylar İngiliz erzakı ve yedek subaylar Hint erzakı alıyordu ve bundan dolayı durumları subaylardan daha iyiydi. Asker günlük dörder saat çalıştırılmaktaydı. 2 Ocak 1919 tarihinde iade edilmek üzere esirler kamptan terhis oldi. 11 subay ve 11 er trene binerek Amâre'ye, sonra deniz vapuruyla Kût'e; oradan da yine trenle Bağdat'a ulaştılar. Ne kamplara getirildiklerinde ne de ayrılırken herhangi bir kötü muamele olmamıştı. 16 Ocak 1919'da Musul'a gitmişler, 9 Şubat 1919'da Musul'da terk edilen hasta ve yaralıları teslim almışlardı.¹⁶⁵

Dicle Grubu başhekiminin ifadesi, esirlerin esaret sonrası yaşadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Başhekimin ifadesine göre esirler Basra'dan esirlerin bulunduğu mahalle kadar on kilometrelik mesafeyi yürüyerek kat ettiler. Karargâhın bulunduğu mahal kurutulmuş bataklık olsa da bir yağmur yağdığı zaman hareket etmek neredeyse imkânsız hale geliyordu Umumiyetle yüksek rütbeli subay ve askerler çadır altındaydı. İaşeler noksan olduğundan insanın hayatını devam ettirmesi âdeta imkânsızdı. İlk başta giden kafilenin yüksek rütbeli subaylarına 70, subaylara 50 rupi verilmiş; yeni gelen kafiyleye herhangi bir ödeme yapılmamıştı. On üç gün kadar Basra'da kaldıktan sonra başhekim terhis için iki binbaşı, bir yüzbaşı ve bazı subaylarla birlikte Bağdat'a döndü. Bağdat esir karargâhında, Musul, Kerkük, Süleymaniyeli yirmi kadar subay ve er bulunuyordu. Bağdat ve Suriyeliler terhis edilmişti. Yirmi beş gün kadar Bağdat'ta tel örgüsü içerisinde kaldıktan sonra Bağdat'a dönen sıhhiye bölüğü heyeti, tren ile Fetha'ya, oradan da yürüyerek Musul'a sevk edilip serbest bırakıldılar. Başhekim, Basra ve Bağdat ahaliyle temas edememişti. Buna rağmen elde ettiği kesin bilgiye göre Basra Hükûmeti Osmanlı Hükûmeti tarafındaydı. İslam Cemiyeti adına bir cemiyet teşkil etmişer ve firar eden Osmanlı subaylarına yardım etmişlerdi.¹⁶⁶

Basra karargâhında on bir gün kalındıktan sonra sıhhiye heyeti trenle Amâre 'ye, Amâre 'den vapurla Kût'u'l-Amâre'ye, buradan da yine trenle Bağdat'a getirilmişlerdi. Basra'da subayların buldukları muhitin şartları bir insanın yaşayabilmesi açısından çok kötüydü. Teğmen ve yüzbaşılara aylık 90, üst rütbeli

---

¹⁶⁵ Tabip yardımcısının verdiği ifadeye göre Musullular kısmen Osmanlı ve kısmen Şerif tarafındaydı. Süryaniler ise kendilerine fazla teveccüh gösterdiğinden İngiliz tarafındaydılar. Katolik Keldaniler ise Fransız emelleri ile mütehassıs olduklarından Fransa'ya temayül görülmekteydiler. Iraklı subay ve askerler jandarma hizmetinde görevlendirildiler. Bkz. Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/81.

¹⁶⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/81.

subaylara 100 rupi verilmekte, fakat iaşeleri için verilen erzak bu paradan kesilmekteydi. Basra'daki esir subaylar bu şartlar altında ciddi sıkıntılar çektiler. Esir erlere ise herhangi bir ödeme yapılmamıştı. Esirler kısmen çalıştırılmış ve iaşeleri nispeten önceye göre daha iyiydi. Buradan Musul'a getirilen esirler beş ay burada serbest kaldılar. İngilizlerin Irak'ta halka karşı umumiyetle acımasızca davranmaları burada değişik sınıflardan ahali ile temas eden esirleri çok mutsuz etmişti.¹⁶⁷

İngilizler ellerine geçen Osmanlı esirlerini kamplara yerleştirme veya Hindistan'a sevkleri sırasında Türkler ile diğer milletlerin arasını açmak istemiş, bu amaçla kampları milletlere göre oluşturmuştu. Ayrıca Başkumandanlık Vekâletinin 19 Temmuz 1915 tarihli tezkeresinde İngilizlerin, Osmanlı esirlerini Türk, Arap, Kürt olarak tefrik ettikten sonra Hindistan'a ayrı ayrı mahallere sevk ettiği de görülmektedir. İngilizler Araplara daha gayet iyi davranırken Türklere kötü muamelede bulunmuştu. Subayların Sünni mi?, Şii mi? olduklarını, siyasi cemiyetlerden hangisine mensup bulduklarını öğrenmek istemişlerdi. İttihatçı ve Sünni olanlara çok şiddetli muamelede bulunulmaktaydı. Tüm bu bilgiler firar edip gelen esirlerin ifadelerinden de açıkça çıkarılmaktadır. Osmanlı Devleti, esirlerin millet ve dinlere göre ayrılmasının uluslararası hukuka uygun olmadığı gerekçesi ile İngiltere'yi protesto notosu vermişti. Arap esirler bir mecdiye karşılığında serbest bırakılmaktaydı. Türk esirler hapsedildiği halde, Arap esirlere fazlasıyla hürriyet bahşedilmekteydi.¹⁶⁸

Kamplarda esirlerin sevkleri sırasında milletlerine göre ayrılmasından, Diyarbakır'dan 13. Kolordu Kumandanı Vekili Ahmed Cevded'in Harbiye Nezaretine gönderdiği şifreli telgrafta da söz edilmektedir. Dicle grubu ile esir olan Yedek Subay Mülâzım Pertev Efendi, bir Hintli askerin yardımıyla 20 Ocak 1919 tarihinde Bağdat'tan firar ederek Urfa'ya gelmişti. Verdiği ifadeye göre 1 Kasım'da Dicle Grubu ile esir olan subay ve askerler Bağdat'ta milliyetlerine göre ayrılarak 20 Kasım 1918 itibaren Basra istikametine sevk edilmiş, oradan da Hindistan'a gönderilmişlerdi.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/83.

¹⁶⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2412/79.

¹⁶⁹ Ayrıca Dicle grubu kumandanı Yarbay İsmail Hakkı Bey'in yaralı olmadığı öğrenilen diğer bir bilgiydi. Bkz. Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 8/111.

Osmanlı Devleti, İsveç Devleti aracılığıyla İngiliz Dışişleri Bakanlığına 18 Ekim 1917'de Ramadi'deki İngiliz güçleri tarafından esir edilen Osmanlı subaylarına ve askerlerine uygulanan muameleyi protesto eden diplomatik bir notayı göndermişti. Osmanlı nota ile, Ramadi'de ele geçirilen Türk askerlerinin çoğunun ölüme terk edilmiş olmalarından ve hayatta kalanlara da kötü davranıldığından dolayı şikâyetle bulunmuştu. Ramadiye'de esir olan subay ve erlerin büyük çoğunluğunun İngilizler tarafından süngüledikleri, sağ kalanların sağlık koşulları yetersiz şartlarda iskân ve iâşe edildikleri, günlerce aç bırakıldıkları, subayların tahkir ve darp edildikleri Altıncı Ordu Komutanlığından bildirilmişti.¹⁷⁰ Kut'ta hayatta kalanlara uygulanan muamele bakımından Lord Newton, Osmanlı Hükûmetinden gelen bu tür bir yazının münasebetsizlik olduğunu ve Askeri İdare Kurulu tarafından gerekli cevabın verileceğini söylemişti. Lord Newton'a göre Osmanlı Devleti, İngiliz savaş esirlerine uyguladıkları insanlık dışı muameleden dikkatleri başka yöne için böyle bir nota vermekteydi. Lord Newton'un ardından söz konusu nota Askeri İdare Kurulu tarafından 8 Aralık 1917 tarihinde incelenmiş ve 25 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti'ne gönderilmişti. Askeri İdare Kuruluna göre Ramadi'de İngiliz birlikleri tarafından ele geçirilen herhangi bir Türk veya başka bir savaş esirinin öldürüldüğü iddiası gerçek dışıydı. Her rütbedeki yaralı ve hasta Türk savaş esiri, İngiliz yaralıları ile aynı şartlarda taşınmışlardı. İngiliz birliklerin işgali sırasında Ramadi'deki sıhhi şartları acınası bir haldeydi. İngilizler tarafından bu şartlar ivedilikle iyileştirilmiş ve su temini sağlanmıştı. Türk komutan kendi evinde, subaylar geniş bir kahvehanede ve diğerleri de bir kervansarayda konakladılar. İngiliz bir subay şikâyetleri dinlemesi için görevlendirilmiş ancak esirlerin hiçbiri herhangi bir şikâyetle bulunmamıştı. Çok kısa zamanda kendileri için hazırlanmış kalacakları yere gelmeden önce her biri muayene edilmiş ve ardından motor ile taşınmıştı. Görevlilerin istismar edildikleri ve onlara saldırıldığı iddiası bütünüyle temelsiz olup subayların küçük düşürüldükleri iddiası ise temelsizdi. Aksine kendilerine mümkün olan en insancıl şekilde muamelede bulunulmuştu. Bunun aksi hiçbir şekilde iddia edilemezdi. Türk komutan ve onun tuğgenerali Bağdat'ta General Maude tarafından ağırlanmış ve görmüş oldukları iyi muamele için müteşekkir

---

¹⁷⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2189/7; **HR. SYS.**, 2227/44.

olduklarını bildirmişlerdi. Kurul, Lord Newton'un bu temelsiz iddialara karşı duyduğu üzüntüyü paylaşmaktaydı. Ayrıca Mezopotamya Komuta Genel Subayı tarafından Türk komutana daha önce iletilen Tikrit'te esir alınırken soyulan ve İngiliz güçler tarafından iyileştirilen İngiliz yaralıları ile ilgili de şikâyetle bulunuldu. İngiltere Hükûmeti Türkler tarafından çoğu öldürülmüş olan Kut Karargâhındaki askerlerden başka Türkiye'deki İngiliz savaş esirlerine uygulanan insanlık dışı kötü muameleye de dikkat çekmek istiyordu. İngiltere Hükûmeti aylar boyunca toplanan kanıtlar neticesinde bu durumdan haberdar olmuştu.¹⁷¹

İstanbul'daki Amerika Büyükelçiliği, 8 Aralık 1916 tarihinde Londra'daki Amerika Büyükelçiliğine, Mezopotamya'dan Burma'ya gönderilen Osmanlı savaş esirlerinin yaşadıkları ile ilgili Hilal gazetesinde çıkan bir yazının çevirisini iletmıştır. Bu yazıya göre Burma'dan dönenler hakkında Tanin gazetesinin editörü Cemil Hakkı Bey, Irak'ta tutulan eşit sayıda hasta İngiliz esir karşılığında takas edilen Osmanlı esirlerini ziyaretine dair izlenimlerini taşıyan yazılar yazmıştı. Hayatlarının uzun bir döneminde gördükleri işkence ve kölelik sonrasında anavatanlarına geri dönmüş olan bu mutsuz sürgünlerin aldığı en büyük ödül tahliyesi olmuştu. Cemil Hakkı Bey, tahliye iznini almış ve apar topar evlerine gitmekte olan bu esirlerden bazılarıyla tanışma fırsatı bulmuştu. Güneş yanığı yüzlerinde beliren kırışıklıklar, doğumlarından esaretlerine kadar uzanan sürede yeteri kadar acıya katlandıklarını anlatmaktaydı. Hakkı Bey'in görüştüğü esirlerden beşi Osmanlı müfrezesindendi. İki Cemil Hakkı Bey'in hemşerisi, diğerleri Konya, Perlepe, Üsküp vb. yerlendendi. Nasıl esir düştükleriyle ilgili neredeyse hepsi aynı olan hüznü hikâyelerini Hakkı Bey'e anlatmışlardı. Müfreze komutanı emir subayının anlattığına göre 11/12 Nisan 1914 gecesi düşman Basra yakınlarındaki Chouaibe bölgesine saldırmış, Türk askerler buna ancak üç saat direnebilmiş ve gün batımında dağların yamacına çekilmişlerdi. Düşmana tekrar saldıran Türk birlikleri, İngiliz süvarileri tarafından çevrelenmiş ve esir alınmıştı. Hepsi Türklere karşı çok vahşiydi. Küçük bir birliğin direnişi karşısında çok öfkeliydiler. İngiliz askerler tüm

---

¹⁷¹ BOA, **HR. SYS.**, 2198/8; **HR. SYS.**, 2189/8; TNA, **FO.**, 383/345.

Türk esirleri öldürmeye niyetlenmişler fakat Müslüman Hintli askerlerinin siperlere gelişi bu vahşete engel olmuştu.¹⁷²

Esir alınan Türk askerlerin etrafı süngülü askerler tarafından çevriliydi. Hintli Müslüman askerler tarafından tutulanlar nispeten mutluydu. Avustralyalı ya da İngiliz askerlerin elinde kalanlar işkence acısını çekiyordu. İngiliz muhafızlar burada esirlerin yağmurluklarını ve para keselerini aldılar. Esirler, sonrasında dikenli telle çevrili bu alandan ayrılarak Chouaibe'ye gönderildiler. Üç gün boyunca yemeksiz ve susuz bırakıldılar. Günlerdir aç susuz bekleyen esirler, sevinçle birkaç İngiliz askerinin su kavanozlarıyla gelişini görmüşler, İngilizler ise Türklerin sabırsızlıkla kavanozları kapışmasını ve ağızlarına götürmelerini alay ederek ve gülerik işlermişlerdi. Verilen su berbat ve çok tuzlu bir karışımdı. İngilizler, esirlerin suyu içemediklerinden ötürü çok eğlenmekteydi. Açlık ve susuzluk esirlere çok acı çektirmiş ve geceleri ortaya çıkan sis, esirleri soğuktan titretiyordu. Bazı esirler yeri kazarak biraz su bulmuş ancak o su da çok tuzlu çıkmıştı. Askerlerin birçoğu susuzluktan hayatını kaybediyor İngilizler ise bu sorunla ilgilenmiyordu. Ancak iki gün sonra esirlere az miktarda içme suyu verilmiş ve dikenli tel üstünden esirlere biraz bisküvi atılmıştı. Bu durum, İngilizleri çok eğlendirmiş ve Türklerin acınacak haldeki hallerinin fotoğraflarını çekmeye başlamışlardı. Dört gün sonra esirlere az miktar un da verilmeye başlanmış fakat esirler ekmek yapmaya vakitleri bulamadan kamptan ayrılmışlardı.¹⁷³

Basra yakınlarında yere uzanmış esirler adeta ölümüne yorgundu. Aniden kaldırılarak ellerine kelepçe vurulmuş ve ikişerli olarak bağlanmışlardı. Gece esirlere biraz içme suyu ile biraz pide da verilekte, yorgunluktan ölen esirler güç bela pideyi ağzına zor koymaktaydı. İngiliz subaylara yine eğlence çıkmıştı. Esirlerin bazıları dizanteriden ve bazıları da kelepçeyle bağlandığı talihsiz refakatçinin sürekli onu çekmeye zorlamasından acı çekmekteydi. Bu durum korkunç bir acıya neden oluyordu. Gecenin sisi gündüzün terini tamamlamış ve esirlerin tamamı içler acısı bir şekilde öksürüğe yakalanmışlardı.¹⁷⁴

---

¹⁷² TNA, FO., 383/339.

¹⁷³ TNA, FO., 383/339.

¹⁷⁴ TNA, FO., 383/339.

Osmanlı Ordu-yı Hümayunu Başkumandanlığı Vekâleti, 22 Temmuz 1915 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderdiği bildiri ile İngilizlerin Türk esirlere karşı yaptıkları vahşetten şikayet etmişlerdir. Bu ayrımcılık devam ederse aynı muamelenin İngiliz esirlere uygulanacağı Amerikan Elçiliği aracılığıyla İngiltere Hükümetine bildirildi.¹⁷⁵

Bu karar ardından 9 Ekim 1915 tarihinde Babıâli Hukuk Müşavirliği, İngilizlerin esirlere karşı yaptığı ayrımcılığa yönelik kendilerine sorulan soruya görüş bildirdi. Esirlerin milletlere, mezheplere ve siyasi görüşlerine göre ayrılmasının uluslararası hukuka aykırı olduğu belirtildi. 1907 tarihli İkinci Lahey Konferansı, Dördüncü Mukavelenameye bağlı nizamnamenin dördüncü maddesine göre harp esirlerine insanlığa yakışır şekilde muamele edilmesi, yedinci maddesine göre de harp esirlerine iâşe ve iskân hususunda kendi askerleri ile aynı şartlarda muamele gerektiğini hatırlattıktan sonra İngiltere'nin bu tutumunun protesto edilmesi kararlaştırıldı.¹⁷⁶

İstanbul Deniz Müzesi Komutanlığı Arşivinde bulunan bir diğer belge, Marmaris Gambot çarkçısı Üsteğmen Bahriyeli Mustafa oğlu Hüseyin (Limni) Efendi hakkındadır. Hüseyin Efendi'nin özlük dosyasından kendisinin Dicle Cephesi'nde 3 Haziran 1915 tarihinde vuku bulan Marmaris Gambotunun muharebesinde esir düştüğü anlaşılmaktadır. 19 Haziran 1920 tarihinde esaretten dönen Hüseyin Efendi için esir kamplarına gidene kadar yolda geçen dönem çok zorlu olmuştur.¹⁷⁷

Irak'taki esirlerin diğer bölgelerdeki esirlerden bazı farklılıkları olmuş ve İngilizler de bu farkı bazen kabul etmiştir. Nitekim 20 Nisan 1917'de savaş esiri Türk askerlerine ve Mezopotamya'da savaş esiri olan sivil görevlilere ödeme yapılması gündeme gelmişti. Mezopotamya'daki esirler diğer bölgelerdekilerden farklı görülmüş, ödeme yapılması için geçerli sebeplerin olduğu kabul edildi. Ancak Mezopotamya'daki bu kişilere ödeme yapılırsa Filistin, Hicaz veya herhangi başka bir ülkedeki savaş ve sivil savaş esirlerinin de benzer taleplerine karşı koyma

---

¹⁷⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2411/34.

¹⁷⁶ BOA, **HR. SYS.**, 2411/34.

¹⁷⁷ Deniz Müzesi Komutanlığı Arşivi, 164/3707.

olanaksız hale gelecekti. Bu sebeple bu bölgedeki esirlere de herhangi bir ödeme yapılamadı.¹⁷⁸

Bağdat'ın kuzeyinde, Türk esir grupları, çöl üzerinden 1.000 mil yürütülmüşler ve sık sık muhabirler tarafından görüntülenmişlerdi. Bazı durumlarda, esirler hastanelerden az sayıda giyecek eşyasıyla serbest bırakılmışlardı. Ermenistan'dan dönmüş olan Harbord heyetine kinin ve yiyecek için yalvarmışlar ve bazen hasta olan esirler otomobil ile en yakın köye taşınmışlardı.¹⁷⁹

Osmanlı esirlerine karşı yapılan muamele, İngiliz basını da meşgul etmiştir. İngiltere Parlamento üyesi Lord Robert Cecil, The Times gazetesine verdiği demeçte, ellerindeki Türk savaş esirlerinin iyi bir muameleye tabi tutulduğunu söylemişti. Ayrıca Osmanlı Hükûmeti bu kamplara ilişkin ABD yetkilileri tarafından hazırlanan ve İstanbul'daki Büyükelçiliği tarafından zaman zaman iletilen raporlarla bilgilendirilmişti.¹⁸⁰

Teğmen Gani Bey¹⁸¹, Mısır esir kampları gibi yakın bir kampa değil Burma gibi son derece anavatana uzak bir kampa gönderilmişti. Gani Bey'in Burma'da kaleme aldığı anıların ilk sayfasında yazdıkları esarete düşmeden önce karşılaştıkları manzaraya dair dehşet verici bilgiler vermektedir. Birlikleri, ileri yürüyüşleri sırasında ricat halindeki birlikler ile karşılaşmışlardı. Türk askerleri kendilerine verilen tayınları paylaşmakta ve yorgunluktan daha lokmalarını yutmadan uyuya kalmaktaydı. Geri çekilen askerler öyle perişan haldedirler ki yorgunluk ve bitkinlikten yemek yememekte ve uygun bir gölgelikte uyumaktaydı. Bu perişan askerlerin durumu hakkında kurmaylar tarafından müzakereler yapılmış ve ileri

---

¹⁷⁸ TNA, FO., 383/352.

¹⁷⁹ **Evening Public Ledger**, 29 October 1919, Night Extra Financial, s. 9; **He Topeka State Journal**, October 30, 1919, Home Edition, s. 12.

¹⁸⁰ **The Times**, 9 June 1916, s. 10.

¹⁸¹ 1887/1888 yılında Yugoslavya'nın Genebe şehrinde doğan Gani Bey'in babası Yazıcızadelerden Timur annesi Gülsüm Hanım'dır. 1910'da Harbiye Mektebinden mezun olan Gani Bey 3. Ordu'nun 23. Alay 4. Takım zabıtlığına tayin olmuştur. Alay yaverliği yapmış ve Kırkeçit savaşlarına katılmıştır. 1933 yılında binbaşılığı yükseldi. Mülazım Gani Efendi daha önce Trakya Cephesi'nde savaşmış Selanik'in düşmesiyle ilk esaretini yaşamıştır. 1915'de üsteğmen rütbesine yükselmiş ve İstanbul İtfaiyesi Fatih Grubunda 8. takım zabıtlı olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Irak Cephesi'ne gönderilmiştir. Gençliğinin yaklaşık 1 yılı Yunanistan'da, 5,5 yılı ise Burma esir olarak geçirmiştir. Burma'da 261 esirden ancak 107 sağ olarak ülkelerine dönebilmiştir. Hatıratında 65 esirin adı yazmaktadır ve bu kişilerin bir kısmı Teşkilat-ı Mahsusiye'de görevli kişilerdir. Bkz. Ergun Hiçyılmaz, "Mülazım Gani Efendi'nin Anıları, Hindic'in'de Esir Türkler", **Yeni Yüzyıl**, 30 Aralık 1996, s. 14-15; Ergun Hiçyılmaz, **Esir Kampları Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?** İstanbul, Bilge Karınca, 2010, s. 199-201.

harekât sırasında birleşen birliklerin harekât tarzı belirlenmişti. Birlikler iki ayrı yöne doğru hareket etmişlerdi. Gani Bey'in birliği askerlerin çekildiği yöne, geri çekilen birlikler ise Gani Bey'in geldikleri tarafa yönelmişti. Boşaltılan bölgeye yönelen Gani Bey'in birlikleri birkaç saatlik yürüyüşten sonra İngiliz birlikleri ile karşılaşmıştı. Fakat İngilizlerle mücadele edecek ellerinde ne yeterli cephane ne de yiyecekleri vardı. Akşama doğru İngilizler ellerinde beyaz bayrakla iki asker gönderip teslim olmalarını istemiş ve başka çareleri kalmayan Gani Bey'in içinde bulunduğu Türk birlikleri 18 Haziran 1915 günü 80 askerle beraber savaştıkları Kûtu'l-Amâre 'de İngilizlere teslim olmuşlardı.

Esirlerin bazıları, özel kuvvetler olarak Teşkilat-ı Mahsusiye tarafından İngilizleri arkadan çevirmek için gönderilmişti. Yiyecek olarak sadece kuru peksimet ve bir yudum sudan başka bir şey bulamayan Osmanlı ordusunun dayanacak gücü de kalmamış ve teslim olan askerler Mısır'a değil Burma'ya gönderilmişlerdi. Kumandanlarla yapılan görüşmeler sonrasında nakliye araçlarına bindirilerek bilmedikleri bir yerdeki esaret kampına götürüldüler. Asker kafilesi ikiye ayrıldı. Üst rütbeli subaylarla yolculuğa dayanamayacak kadar hasta olanlar, Kûtu'l-Amâre'de bırakıldılar. Askerler ya bölgedeki esir kamplarına ya da Mısır'daki kamplara gödürüleceklerini tahmin ediyordu. 107 kişilik esir kafilesinde en üst rütbeli Gani Bey'di. Esirler uzun bir yolculuktan sonra gemilere bindirildiler. Esirlere pranga vurulmamış, gemiye binince İngiliz kumandan uzun bir konuşma yapmış, Mısırlı bir rehber de Türkçeye çevirmişti. Komutan disipline uyulduğu takdirde esirlerin rahat edeceklerini, aksine bir hareketin veya firarın asla affedilmeyeceğini kesin bir dille belirtmişti. 700 kişiden oluşan Türk esir kafilesi Thatmyo'daki İngiliz karargâhının idaresindeki etrafı dikenli tellerle çevrili kampa yerleştirilmişti.¹⁸²

İran, Kafkasya ve Irak cephelerinde çarpışmış ve Irak'ta İngilizlere esir düşmüş Muhiddin Erev'in içinde bulunduğu birlik çok büyük zayıyat vermiş, alay subaylarından Nuri Bey, sağ kolunu bir kılıç darbesiyle kaybetmiş, alay kumandanı Aziz Bey ise yine bir Hintli süvarinin kılıcı ile şehit olmuştu. Esaret hatıralarını kaleme alan Muhiddin Erev ise kaçamamış ve teslim olmak zorunda kalmıştı. Muhiddin Bey esirlere uygulanan muamelelere dair çarpıcı bilgiler aktarmaktadır.

---

¹⁸² Ergun Hiçyılmaz, **a.g.m.**, s. 14-15; Ergun Hiçyılmaz, **a.g.e.**, s. 20-23.

Şöyle ki Muhiddin Erev ve arkadaşları Hintli süvarilerin emri ile dörderli bir kol oluşturmuş ve yürüyerek İngiliz zırhlı otomobillerinin bulunduğu yere gelmişlerdi. Sağ kolu bileğinden kesilen bir esirin ilk tedavisi yapılmıştı. Daha önce batarya kumandanıyla birlikte, dağ istikametinde giden dürbüncü Mümin, süvariler tarafından sağ kulağı kesilmiş bir şekilde kanlar içinde yanlarına getirilmişti. Esirlerin üzerindeki bütün topçu düğmeleri İngiliz askerler tarafından “*souvenir*” denilerek koparıp alındı. Bir müddet sonra da başka bir İngiliz askeri ayakkabılarını bacaklarından çıkarıp aldı. Mevsimin bahar olmasından dolayı bütün bölge ve buğday tarlaları yeşil renge bürünmüştü. Buğday tarlalarının kenarlarında yol bulunmasına rağmen esir kafilesi, ekili tarlalarda yürütülmüş ve kısa bir süre içerisinde esirlerin takatleri kalmamıştı. Akşam olduğunda esirler, bir İngiliz karargâhından esir kamplarına kamyonlar ile dağıtılmıştı. Muhiddin Erev topçu subayı olması sebebiyle sorguya çekildi. Sorgu esnasında limonata ve bisküvide de ikram edildi. Erev’den gerideki kıtalar ve bataryaların mevcudu hakkında bilgi vermesi istenmişti. Muhiddin Erev, İran’dan bu bölgeye geldiğini ve öğrenmek istediği konular hakkında bilgisi olmadığını söylemişti. Kısa bir süre sorguya çeken komutan, bataryanın mevcutlarını, kumandanların isimlerini, fırka subaylarından önemli olanlarının kimliklerini ve diğer kıta mevcudunu bir bir saymış ve bu bilgileri casuslardan aldıklarını söylemişti. Tercümanlığını yapan kişi ise Kadıköylü Andon’du ve geçim parası olarak bu işi yapmak zorunda olduğunu söylemekteydi. Kendisinden herhangi bilgi alamayan İngiliz yetkililerin kendisine olan tavırlarında sorgu sonrası değişme olmuştu. Geceledikleri binada, herkes haşerat istilâsına uğradığından, tekmil elbiselerle çamaşırlar kurutma makinelerine teslim edildi. Subayların sıra halinde ve süblimeli¹⁸³ bir su ile doldurulmuş varillere girmeleri emredildi ve bu temizlik yapıldıktan sonra esirlere etüvden çıkan buruşmuş elbiseler giydirildi. Akşam olduğunda ise kampa elinde kalem kâğıt bir tercüman gelmiş, esirlerin doğum yerlerini, isimlerini sorup kâğıda yazmıştı. Subayların doğum yerleri genellikle Edirne, Çatalca, İstanbul, İzmit, Konya gibi yerlerdi. İngilizlerin iddiasına göre Muhiddin Erev’in fırkasının tamamı esir edilmişti. Muhiddin Bey de Cebel-i

---

¹⁸³ Süblimleştirme yoluyla elde edilen ürün. Ak sülümen. Cıva klorür. Bkz. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5da1f5e02a3ac2.81485007.

Hamrin'de esir edilmiş arkadaşları ile karşılaştı. Bir gün sonra Diyale'yi geçip dekovile bindirildiler ve sıra ile ilaçlı su doldurulan varillere sokuldular. Daha sonra da etüvden geçirilerek kampa yerleştirildiler. Kampa yerleşen esirlerin bir kısmına çatal, bıçak, bisküvi ve muhtelif konserveler verilirken; diğerlerine yağ, un, odun verilmişti. Esirler bu ayrımın sebebini bir müddet sonra öğrendiler. Bu durum esirlerin Avrupa veya Asya'da doğma talihsizliğinden ileri gelmekteydi. İngilizler, esir subaylara gerekli malzemeleri verirken doğum yerlerine göre hareket etmişler ve doğum yeri batı olanlara farklı davranmışlardı. Muhiddin Bey'e göre bu uygulama, tercümanların, subaylar arasına nifak sokmak için yaptığı bir uygulamaydı. Esir kafilesi daha sonra yine dekovil ile Bağdat'a götürüldü. Esir subaylar katile halinde sokaklarda ve caddelerde gezdirilerek halka teşhir edildi. Müslüman halk ise esirlerin geçişini sessizce seyrettiler.¹⁸⁴

Irak Cephesi'nde topçu subayı olarak orduda görev yapan Taşköprülü Mehmed Efendi, Kûtu'l-Amâre kuşatmasında 17 Nisan 1916 günü İngilizlere esir düşmüştü. 1916 yılında Burma'daki Rangoon esaret kampına gönderilişine dek yazdığı anıları, esaret günleri hakkında bilgi vermektedir. Mehmed Efendi esir alınır alınmaz silahlı askerler arasında yüzbaşının huzuruna getirilmiş ve sorguya çekilmişti. Sorguda çay, konserve, bisküvi ikram edilmiş, Türk birliklerinin sayısı ve durumu hakkında bilgi istenmiş; fakat herhangi bir zorlama yapılmamıştı. Esirler herhangi bir hayati bilgi vermediler. Bu sırada Irak Komutanı General Gorringe ile karşılaşmışlar ve komutan her askerin esir düşebileceğini söyleyerek kendilerini teselli etmişti. Tüm kamplarda olduğu gibi tercüman bir Ermeni vatandaşıydı. Sorgulandıkları yerde, daha önceden getirilmiş 8 subay ve 200'e yakın asker bulunmasına rağmen onlarla görüşülmedi. Yalnız bir yüzbaşı ve teğmen ile karşılaştı. Gece çadırda 3 kişinin yanında kaşmıştı. Sonradan bir yedek subay ile bir teğmen de çadıra geldi. Hava ise çok soğuktu ve esirlere üstlerini kapatacak herhangi bir şey de verilmemişti.¹⁸⁵

Mehmed Efendi, bir gün sonra tekrar bir teğmen ve ardından bir yüzbaşı tarafından iki defa sorgulanmıştı. Esirlerin olduğu yer küçük bir tel içindeydi. Esirlere muamele burada insanlık dışıydı. Tuvaletle nöbetçi eşliğinde gidiliyordu.

---

¹⁸⁴ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 57-62.

Esirlere sigara verilmedi. Sadece yiyecek olarak ay, Şeker, peksimet, beş altı soğan ile birer kutu konserve verilmişti.¹⁸⁶ 16 Nisan 1916 sabahı verdikleri yemek bir öncekinin aynısı olup yetersiz ve kötü bir yemektir. İngilizlerde esirlerin bulunduğu yerin muharebe mıntıkası olduğundan durumun kötülüğünü kendileri de bilmektedir. Buradaki tercümanların çoğunluğu Mısırlı Müslümanlar veya Osmanlı vatandaşı olup firar ederek İngilizlere sığınan Ermenilerdir. Esirler buradan Hintli askerler eşliğinde hayvanlara dahi yapılmayacak bir muamele ile gemiye bindirildiler. Vapurda yeterli yemek vardı ve sigara bulanabilmekteydi. Nöbetçilerin oğunluğu İngiliz ve Hintli askerlerdir. Gemide esirlere karşı daha merhametli davranılıyordu. Gece için esirlere iki battaniye verilmiş ve esirler, geceyi önceki iki güne kıyasla daha rahat geçirmişti.¹⁸⁷

Vapurda 20 Nisan 1916 günü yaklaşık 60 kadar esir er bulunmaktaydı. Vapur ayrıca bir başka yerden esir er ve subayları alarak yoluna devam etti. Konakladıkları bu yer pislik içinde kokudan durulmayan tel örgülü bir kamptı. Her tarafta tuvalet için konulmuş tenekeler vardı. Esirler, istekleri üzerine üç gün sonra tel örgünün dışına çıkarılmış, kısmen de olsa pislik ve kokudan kurtulmuşlardı. Esirler burada tekrar sorgulandılar. Sorguda tercüman olarak bulunan kişi Mardinli bir Ermeni'ydi. Kampta 60 kadar kişiden oluşan son gelen kafile ile birlikte 250 kadar esir er vardı. 23 Nisan günü kampa bir Türk yüzbaşısının da bulunduğu 500'e yakın İngiliz yaralı getirilmişti. Yemek olarak ekmek, soğan ve çiğ et verildi. Kampta sabun bulunmadığından ellerini ve elbiselerini yıkayamayan askerlerde kaşıntı başlamıştı. İngilizler burada askerlerin morallerini bozmak için elinden geleni yaptılar. Mesela, bir İngiliz doktor, askerleri muayene etmek yerine Trabzon'un düştüğü bilgisini vererek askerlerin moralini bozuyordu. İngilizler, ayrıca Arap ve Türkleri birbirine düşürmek için Arap ve Türk subaylara farklı muamelede bulunuyor fakat bunda amacına ulaŐamıyordu.¹⁸⁸

Taşköprülü Mehmed Efendi'nin içinde bulunduğu esir grubu, 24 Nisan 1916 günü Hintlileri getiren bir İngiliz gemisiyle Şeyh Said nahiyesi, Ali El Garibi kasabası, Amare, Satratlamare, Üzeyir, Kurna, Dicle ve Fırat Nehri'nin birleştiği

---

¹⁸⁵ Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s. 60-62.

¹⁸⁶ **a.g.e.**, s. 63.

¹⁸⁷ **a.g.e.**, s. 63-64.

Şattularap üzerinden Basra'ya ulaşmıştı. Şattularap Basra'ya yaklaşık 2 saat mesafedeydi. Yol boyunca bazı liman kasabalarında duran esirler hurma yiyerek açlıklarını bastırmıştı. Burada esirlere yeterince yemek verilmedi.¹⁸⁹

Serezli Mehmed Ragıb Efendi, İstanbul Polis Teşkilatı'nda görevli iken Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla üsteğmen olarak Irak Cephesi'ne savaşmaya gitmişti. İran sınırında Süleymaniye'de Ruslara karşı savaştıktan sonra Rusların 1917'de ihtilal sonrası geri çekilmesiyle birlikte İngilizler ile savaşmaya başladı. Anılarında Irak Cephesi'nin 6 Haziran 1917 ile 1 Mayıs 1918 arasında geçen 14 aylık bölümünü anlatmıştır. Mehmed Ragıb Bey'in günlüğü şu an İngiltere Savaş Müzesi'nde bulunmaktadır. Esarete geçen günleri hakkında bilgilere ulaşılammış ya da ilk günü hariç esarete not tutmaya fırsat bulamamıştı. Sadece esaretin ilk günü hakkında kısa bilgi vermiştir. Yalnız esir alınan başka bir askerin günlüğünden anlaşıldığına göre bu bölgede esir alınan askerler, önce Tikrit (Dicle), oradan Bağdat'a sevk edildiler. Buradan da nehir yolu ile Basra Körfezi'nde hazırlanan esir kampına gönderildiler. Buradan Hindistan ya da Mısır'a gönderildiği tahmin edilmektedir. 1 Mayıs 1918 günü esir düştüğünü, ilk günde İngilizlerden hakaret gördüğünü, Aynülleyh'de 60 kadar subayın ahır gibi bir yere tıkıldığını anlatmaktadır. Ne altlarında yatacak bir döşek ne de üzerlerinde örtecek bir battaniyeleri vardı. Zaten yanında getirebildikleri battaniye ve kaputa da İngilizler el koymuştu.¹⁹⁰

Mustafa Tütüncü ve tüm beraberindeki askerler Kûtu'l-Amâre'de esir olduktan sonra Birmanyalı ve Yeni Zelandalı askerler tarafından toplanarak bir alanda üç gün tutulmuştu. Su ihtiyaçları için ara sıra Fırat Nehri'nin kenarına getirildiler. Üç gün boyunca esirlere ekmek verilmemiş, esirler önceden kalan istihkaklarını kullanmışlar ya da arkadaşlarından aldıkları ile idare etmişlerdi. Üç gün sonra Felluce'ye getirildiler. İngilizler sevkiyattan önce Türk esirlerinin üzerindeki tüm fazlalıkları ve elbiseleri yaktılar, açlıktan iskelet haline gelen hayvanları telef ettiler ve esirlerin ellerinde olan peksimetlerin hepsini nehre attılar. Felluce'de bir gün kalan esirlerin burada karınları doyuruldu ve trenle iki gün süren yolculuk

---

¹⁸⁸ a.g.e., s. 65-66.

¹⁸⁹ Taşköprülü Mehmet Efendi, a.g.e., s. 67-70.

sonucu Bağdat'a nakledildiler. Yolculuk boyunca esirler aç bırakılmamış, yiyecek ihtiyaçları karşılanmıştı. Daha ilk günlerde sakalı saçları birbirine karışan esirler pislikten bitlenmeye başladılar. Her ne kadar Bağdat'ta esirler temizlense de yine kendi elbiselerini giydiklerinden bite bir çözüm bulunamadı. Birkaç gün Bağdat'ta kalan esirler Dicle Nehri'nden vapurla Basra'ya götürüldüler.¹⁹¹

Birinci Dünya Savaşı'nda esir kamplarında günlerini geçirmek zorunda olan bir başka esir Nureddin Peker'di. Nureddin Peker'in bağlı olduğu Türk Birliği, Irak Cephesi'nde Ekim 1918'de İngilizler tarafından kuşatıldı, aç ve susuz kalan askerler 30 Ekim 1918 günü yaklaşık 10.000 asker, 600 subay Musul'da esir düştü. Böylece Irak Cephesi kapandı. Her taraftan kuşatılan Türk birliklerinin en büyük korkusu Araplara esir olmaktı. Askerlerde Araplara esir oldukları takdirde, kılıçtan geçirilecekleri korkusu hâkimdi. Eğer askerler İngilizlere esir düşerlerse en azından can güvenlikleri bulunmaktaydı. Esir düşen Türkleri İngiliz ve Hint askeri teslim almış ve Bağdat'ta bulunan 17. Tüme getirmişti. Kasım 1918'de Bağdat'ta tedavisinin ardından Hidaniye, Kûtu'l-Amâre ve Basra'da esir kamplarında çalıştırıldı. Tabur Komutanı Yüzbaşı Dismis'e yardımcılık ve tercümanlık yaptı. Ayrıca yükleme boşaltma ve hastane işlerinde görev aldı.¹⁹²

Hüseyin Fehmi Genişol ile birlikte Havran'da esir düşen askerler, bir yerde toplanarak sabah olduğunda önce ölen arkadaşlarının defin işlemlerini yaptılar. Bir gün sonra 4.000 esir koyun gibi sürülerek Bağdat yönüne hareket etti. 29 Mart günü Hit'in Ramadi yönünde tel örgülerin içine hapsedildiler ve kendisine şiddet uygulandı. Yemek yetersizdi ve sadece ekmek verilmekteydi. Verilen ekmek düzenli dağıtılmadığından bazı esirler almış, bazıları ise alamamıştı. Esirler burada bir hafta karantinada kaldılar. İngilizlerin zulmünden daha çok Türk esirlerin birbirine düşmesi dikkat çekici bir durumdu. Esirler birbirini yağmalıyorlardı. Gruptan ayrılan ve tek kalan her esirin yanına yaklaşan iki üç kişilik esir grubu, esirlerin ekmeklerine ve çantalarına el koymakta, vermek istemeyenleri ise dövmekteydi. Bıçak ve kesici alet olmadığından dövüşler genelde yumruk ve vuruşma ile yapılıyordu. Hüseyin Fehmi Genişol'u Sapançalı Ahmed Efendi hizmetçi olarak almak istemiş, fakat bu işi

---

¹⁹⁰ **Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Neferi 1917-1918: Serezli Mehmed Ragıb**, Haz. Ahmet Efiloğlu Raif İvecan, İstanbul, Timaş, 2011, s. 8-11, 211.

¹⁹¹ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 53-54.

yapamayacağını anlayınca geri dönmüş, bu esnada arkadaşlarının gittiğini anlamış ve yağmadan korktuğu için yeni arkadaşlar bulmaya çalışmıştı. Bir hafta boyunca yağmur yağmış, bu kötü hava şartlarında her gece bir köşede birkaç esir şehit olmuştu.¹⁹³

Ardından 10 Nisan 1918’de 300 kişilik bir esir kafilesi Akabe esir kampına götürülmüş ve burada tel örgü içine yerleştirilmişlerdi. Yolculuk boyunca her üç esire bir Hintli muhafız düşmekteydi. Her bir esire 100 dirhemlik birer bazlama verilmişti. Bir gün sonra buradan ayrılmışlar ve Ebu Rayat’ta tel örgü içine konmuşlardı. Burada her esire ikişer battaniye verilmişti. Bir gün burada iki gün Ramadi kampında tel örgü içinde kaldıktan sonra Zeban köyü yakınlarındaki istasyona yakın bir esir karargâhına konuldular. 16 Nisan’da Felluce’ye, oradan da Bağdat istasyonuna getirildiler ve burada tel örgü içine bir hapsedildiler.¹⁹⁴

Irak Cephesi’nde İngilizlere esir düşen 51. Fırka Süvari Bölüğü Subay Adayı Bingazili Tahsin’in esareti sırasında gördüğü işkenceye ait ifadesini içeren rapor, Ordu-yı Humâyun Başkumandanlığının emriyle İstihbarat Şubesi Müdürlüğü tarafından 22 Temmuz 1916’da gazetelere gönderilmiştir. Bingazili Tahsin, esir olduğu gün sorgulanmak için fırka veya kolordu karargâhının olduğu bir ordugâha sevk edildiğini, zayıf ve uzun boylu bir erkân-i harbi subayı önünde sorgulamasının yapıldığını ifade etmişti. Sorgulamada sadece bir aydır bu cephede olduğunu söyleyerek hiçbir bilgisi olmadığını söylemişti. Tahsin, işlerine yarayacak bir cevap vermemesi üzerine “*Sen bir yalancısın!*” denilerek hakarete maruz kalmıştı. Sorgulama sırasında hazır bulunan tercüman, süvari olduğunu hatırlatılarak kısa süre önce İngiliz süvari livasına mensup bir keşif kolundan iki İngiliz askerinin Türkler tarafından esir edilerek feci bir surette öldürüldüğünü iddia etmiş ve kendisinin de orada olduğunu ileri sürmüştü. Tahsin burada bulunmadığını ayrıca bulunsa bile harp halinde olduklarını ve her yerde bulunabileceğini beyan ederek Türklerin asla bir esiri öldürmeyeceği karşılığını vermişti. Bunun üzerine tercüman ve süngülü muhafızlar vasıtasıyla kumandanlık çadırından uzaklaştırılmış ve bir hayvana bindirilerek öldürüldüğü iddia edilen İngiliz askerlerinin yerini göstermek üzere

---

¹⁹² Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 13-17.

¹⁹³ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 65-68.

¹⁹⁴ **a.g.e.**, s. 68-69.

İngiliz livasına götürüldü. Kendisine beş gün kadar İngiliz süvari subaylarının nezdinde kalarak iyi muamele göreceği ve iyi besleneceği söylendi. Süvari livasına gitmek istemediğini, bunun yerine ölmeyi tercih edeceğini söyleyince zorla hayvana bindirilmek istenmiş fakat başarılı olunamamıştı. Bunun üzerine tercüman “*Sen delisin, çocukça hareket ediyorsun, neden korkuyorsun!*” diyerek kendisini ikna etmeye çalışmıştı. İyi muamele göreceğini ve iyi yemek verileceği tekrar edildi. Bu teklifi de reddetmesi üzerine savaş esirleri hakkında var olan bütün kural ve teamüller ayaklar altına alınarak kendisine her istediklerinin yapabileceği söylendi. Ardından İngiliz subayının işaretiyle bir İngiliz neferi, süngüsünü göğsüne dayayarak tehdit ettiği gibi tercüman da Türkleri, kendi esirlerini cebren istihkâmlara sokmakla ve yaralı subayların gözlerini oymakla suçladı. Ayrıca Türk esirlere karşı her türlü zor kullanma hakları olduğu halde iyilikle ve mutedil hareket ettiklerini iddia ettiler. Söyledikleri yapılmadığı takdirde geleceğinin belirsiz olduğu söylenerek tehdit de edildi. Tahsin ise tehditlere hiç aldırılmayarak önceki kararında ısrar etmiş, aciz bir esire her şeyin yapılabileceğini göstermek için göğsünü açarak istediklerini yapmasını söylemişti. Bir kişinin ölmesiyle bir şey elde edemeyeceklerini, böyle bir menfaatin ancak savaş sırasında aranacağını söylemesi üzerine bir İngiliz neferi bu sözlerden alınmış, yerinden fırlayarak iki elleriyle boğazından kavrayarak Tahsin’i yere yatırmıştı. Bu işkenceden ancak bir subayın müdahalesi ile kurtulabildi.¹⁹⁵

Tüm olan olaylar kumandan tarafından da öğrenilmiş, buna rağmen elleri kelepçelenmiş, sol kolundan bağlanan ipin bir ucu hayvan üzerindeki subayın eline verilmiş ve bu suretle sevkine başlandı. Fakat hayvan hareket eder etmez yere yatarak tüm gücüyle direndi. Bilahare bir araba getirilerek elleri kelepçeli olduğu hâlde araba içine boylu boyuna arkası üstü yatırıldı ve kolları arasından geçirilen iplerle arabaya sımsıkı bağlandı. Bir taraftan da sol omzuma yüklenen arabacı, seyahat sırasında “*Türk! Türk!*” diyerek başına hafifçe vurmıştı. Kendisini rencide eden bu duruma bir süre sabredebilmiş ise de müteakiben teessürden ağlamış ve İngiliz medeniyetinin icap ettirdiği bu muameleye hedef olmaktan ise bir kurşunla öldürülmeyi daha munasip olacağını düşünerek tüm kuvvetiyle bağırmaya başlamıştı.

---

¹⁹⁵ BOA, **HR. MTV.**, 768/26. Ayrıca Bkz. BOA, **HR. MA.**, 1228/43’den aktaran **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, II, Çanakkale Muharebeleri I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:131, İstanbul, 2013, s. 263.

Her sözünü alay ve kahkahalarla karşılayan askerlerin aşağılamaları altında araba yoluna devam etmiş ve arabadan indirildikten sonra bir saat kadar yürünerek menzil merkezi olan bir ordugâha ulaşılmıştı. Etrafını İngiliz subay ve askerleri sarmış, vücuduna dolanan ipler çözülmüş, bileklerindeki kelepçe yarım saat uğraşarak ancak kesmek suretiyle çıkarılabilmışti. İstanbul’da askeri ataşelik görevi yapmış bir İngiliz subay neden İngiliz askerlere mukavemet gösterdiğini sormuş ve tüm olan olaylara sebep olarak kendisinin alınan karara muhalefet etmesi gösterilmişti. Tüm yaşananlara ceza olarak bir manga askerin koruması altında üç gün güneş altında bırakıldı. Gündüz iki ve gece üç nöbetçi asker, süngülü tüfekleriyle başında bekledi ve geceleri uykudan uyandırılarak sorguya çekildi. Sorgulamalarda İngilizler hakkında ne gibi fikirler beslediği ve muhalefetinin sebebi soruldu. Bu sorgulamalar sırasında da aşağılama devam etti. Ertesi gün Şeyh Said civarında etrafı tel örgülerle çevrili esir karargâhına gönderildi. Burada da esirlere işkence yapılmaktaydı. İsmi Mehmed olan hasta, çalışmaya gitmek istememesi sebebiyle ayakta olduğu hâlde kollarından bir arabaya bağlanarak iki gün bırakılmış ve hastalığının daha da artması üzerine ancak hastaneye nakledilmişti.¹⁹⁶

1.2.3 Filistin Cephesi

Cephede esir düşen Türk askerler için cepheden kamplara kadar geçen süreç çok zorlu olmuştur. Esirler yolda gece konakladıkları yerde İngiliz komutan iki adım atan esire vurun emrini vermiş ve gece tuvalet için ayrılan bir Türk askeri başından vurularak kafası parçalanmıştı. Bu yaşanan olumsuzluklara rağmen esirlere su ve bisküviye benzer yağlı peksimet verilmiş ve esirler memnun edilmeye çalışılmıştı. Ancak Almanlar, Türklerin tüm buğdayını alarak aç bırakmış ve psikolojik olarak yıpratmaya çalışmıştı. Türk askerleri Süveyş Kanalı’nda Kantara’da 5 günlük karantinada bekletildikten sonra Mısır-ı Cedid’deki esir kamplarına yerleştirilmiş.¹⁹⁷

Ali Demirel isimli bir asker, Şam’da 50.000 kişi ile beraber İngilizlerin eline esir düşmüştü. Savaş sırasında açlığın had safhada olduğunu ve bu açlığın esir

¹⁹⁶ BOA, **HR. MTV.**, 768/26. Ayrıca Bkz. BOA, **HR. MA.**, 1228/43’den aktaran **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, II, Çanakkale Muharebeleri I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:131, İstanbul, 2013, s. 263.

¹⁹⁷ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk’ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharıpler**, s. 125-138.

olmalarından İngilizlerin yiyecek yardımına kadar devam ettiğini söylemişti. İngilizler Türk askerlerine konserve ve ekmek dağıttılar. Esirler buradan 1000'er kişilik kabileler halinde 8 gün yürütülerek Mısır'a götürülmüş ve İsmailiye'de esirlerin kaldığı 12 tel örgünün içine yerleştirilmişti.¹⁹⁸

Arif Öncel, esaret sonrası verdiği mülakatta Gazze Muharebesi'ni anlatırken İngilizlerin topunun, makineli tüfeğinin ve cephanesinin çok olduğunu, dürbünle bunları gördüklerini, kendilerinin ise cephane ve silahı Çanakkale'den getirdiklerini ve bu cephanenin düşmana katılmasından sonra arkadan yeni takviyelerin gelmediğini söylemişti. Bu imkânsızlıklardan sonra esir olan Türk askeri perişan haldeydi. Bir yıldır aynı elbiseleri giymekte ve üzerlerinden kendi deyimleriyle bozuk para gibi bit akmaktaydı. Tüm bu sıkıntılardan İngilizlere esir düşerek kurtulduklarını, yeni ve temiz elbiseleri burada gördüklerini, İngilizlerin esirlerin tüm ihtiyaçlarını karşıladıklarını itiraf etmişti.¹⁹⁹

Esaretten dönen esirlerin ifadelerinin alınmasının bir sebebi de esirlerin savaştan kaçma ihtimaline karşı doğruyu söyleyip söylemediğinin anlaşılacak istenmesiydi. Mesela Muamelat-ı Zatiye Ağır Topçu Şubesi Müdüriyetine verdiği ifadesinden anlaşıldığı üzere Ali Naci Efendi, 2 Kasım 1919'da Şam'da esir düşmüştü. Hâlbuki bağlı olduğu birlik Şam'ın bir saat güneyinde son muharebeyi verdikten sonra Şam'a uğramadan 3. Kolordu kumandanıyla birlikte kıtaata çekilmişti. Ali Naci Efendi'nin ifadesindeki tutarsızlıklar sebebiyle kendisinden kuşkulmuş ve hastanede yattığı ve esaret altında kaldığı kesin olarak anlaşılammıştı. Bu sebeple kendisi hakkında rapor tutulmuştu.²⁰⁰

Yedi arkadaşı ile beraber İngilizlere esir düşen 53. Fırka kumandanı Musa Kazım Bey esaretten dönüşünde verdiği ifadede, nerede ve nasıl esir alındığını, hangi şartlar altında esir olarak tutulduğunu ve nasıl bir muamele gördüğünü anlatmıştır. Musa Kazım Bey, Ramla ile Gazze arasında, Gazze müstahkem mevkiinin 85 kilometre güney doğusunda bulunan Beyt-i Hanuk köyünün şarkında, yol üzerinde düşman süvarisine esir düşmüştü. Fırka Erkan-ı Harbi Yüzbaşı Hüseyin Rahmi, Fırka Mülhakı Yüzbaşı Vasfi, Fırka Yaveri Mülâzım-ı evvel Galib, Fırka Emir Zâbiti

¹⁹⁸ a.g.e., s. 21-23.

¹⁹⁹ a.g.e., s. 104.

²⁰⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 98/119.

Mülâzım-ı evvel Şamlı Mahmud Efendi, iki silahsız nefer, bir kılavuz ve bir jandarma süvari neferi olmak üzere toplam sekiz kişilerdi. Musa Kazım Bey yaralı değil fakat hastaydı.²⁰¹

Musa Kazım Bey'i esir alan düşman birlikleri 300 nefer kuvvetinde üç bölük kadar süvari idi. Bu bölüklerin yanında bir de general vardı. Gazze'yi kuşatan İngiliz Birliği Türk Birliğinin 10 katı kadardı. Hatta bu kuşatmadan Gazze'deki kuvvetlerin haberi olamamış ve sıradan gün olarak talime çıkmışlardı. Tellü'ş-Şeria'dan bir gün önce Gazze'ye giden amele taburundan Humuslu Mülâzım-ı evvel Ahmed Efendi, Gazze'den çıktığı gün gündüzün geç vakti düşman kuşatması altına girerek esir olmuştu. Gazze kuvvetinin kuşatmadan haberdar olamaması, Gazze, Ramla, Tellü'ş-Şeria yolları üzerinde birçok askerin ve Gazze gerisinde bulunan seyyar hastane ve sıhhiye bölüğünün esir olmalarına yol açmıştı. Musa Kazım Bey'in bölüğünden esir olmaktan kurtulan asker ise Mülâzım Mahmud Efendi, Gazze kuvvetlerinden esir olmaktan kurtulan kişi de Filistin Kumandanı Fon Feresi Paşa'ydı.²⁰²

Gedikpaşa'da ikamet eden Binbaşı Azmi Bey ise esaret altına alındıktan sonraki olayları anlatmıştır. Şam'dayken yaralı olduğunu, bu sebeple malul kabul edildiğini ve tedavi gördükten sonra takriben 30 subayla beraber taburcu edildiğini, söylemişti. Kafıleye yolda takriben 100 kadar daha er ilâve edildiğini de ifade etmişti. Trenle Kantara'ya kadar getirilen Azmi Bey, kendilerinden sonra Filistin tarafından Mısır'a sevk edilen esir kalmadığını beyan etmişti. Kantara'da karantinada bekletildikten sonra Seydi Beşir'de dördüncü üsera kampına (S) teslim edildiler.²⁰³

Esarettten dönen bir esir Ağustos 1919 tarihindeki ifadesinde, Filistin Cephesi'nde esir düşmesinin ardından Kantara esir kampına kadar yaşadıklarını anlatmıştır. 30 Eylül 1918 tarihinde Şam'da esir düştükten sonra subay ve erlerin tamamı, her gün tehlike içinde yaşamışlar ve hastanede yaralı subay ve erlerin öldürüldüklerini işitmişlerdi. Arap askerler, Şam'da ele geçirdikleri subay ve erleri işkenceye maruz bıraktıktan sonra otellerde subayların paralarıyla üzerlerinde bulunan yüzük ve değerli eşyaları gasp ettiler. Bir karyolada üç subay yatırılıp her birinden bir gece için beşer mecidiye ve yerde döşeme üzerinde yatan subaylardan

²⁰¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/11.

²⁰² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/11.

²⁰³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

üçer mecrediye aldılar. Otellerden Şam kalesine giderken saat gibi göze çarpan eşyalar gasp edilmiş ve burada kendi paralarından ekmek tedarikine müsaade edilmemişti. Esirler bu kalede de aç ve susuzluğa mahkûm edildi. 24 saat sonra kalede bulunan binlerce subay henüz dinlenmeden Şam'a yola çıkarıldı. Yolda İngiliz askerleri tarafından esirlerin üzerinde bulunan saat, kordon, yüzük ve paraları alındı ve mukabele edenler de süngü darbelerine maruz kaldılar. Şam'dan Kantara'ya ulaşınca kadar aradan geçen bir ay zarfında esirlerin işeleri verilmemiş ve yüz dirhem ekmek bir mecrediye ile alınmıştı. Yolda buldukları sırada İngiliz muhafızlarının, Ukule'de buldukları zaman da Hintli Mecusilerin hakeretlerine uğradılar. Yeterli su alınmadığı söylenerek esirlere su verilmemiş, esirler susuzluktan baygın bir hale getirilmişti.²⁰⁴

14. Kolordu Kumandanlığına Harbiye Nezareti tarafından yazılan ve 18 Mart 1919 tarihinde gönderilen bir tebliğde esirlerin esaret altında yaşadıkları hakkında bilgiler verilmektedir. Değişik sebepler ile iade olunan İngiliz esirlere Osmanlı Devleti tarafından, Türk subay ve erlere de İngiltere tarafından iyi davranılmadığı, esirlerin iâşe ihtiyaçlarının giderilmediği ve yeterli düzeyde tedavi edilmediklerine dair karşılıklı suçlamalar olmuştu. Her ne kadar Türk esirlerinin hepsi iade edilmemişse de hali hazırda gelen sivil ve askeri esirlerden alınan bilgiler Osmanlı Hükümeti açısından bu konuda hüküm vermek için yeterliydi. Esirlere kötü davranılması ve diğer konularda gerekli araştırmanın yapıp daha fazla bilgi elde etmek için Başkomutanlık Vekâleti, Kızılay ve diğer yetkililerden konunun araştırılmasını da istemişti.²⁰⁵

7. Fırka Askere Alma Şubesinde Başvekâlete gönderilen bir esaret raporunda, Bandırmalı Mülâzım-ı evvel Mahmud Esad Efendi'nin 9 Ağustos 1919 tarihli ifadesi bulunmaktadır. Esad Efendi 22/23 Mart 1918'de Kudüs-Nablus Caddesi civarında yaralı bir şekilde esir düşmüştü. O yaralı, ayakta duramaz olduğu halde dahi İngiliz erleri başına toplanarak üzerinde bulunan dürbün, tabanca, para gibi kıymetli eşyaları yağma etmek için esiri çekiştirmişti. Kıymetli eşyasını vermemek için direndiğinde süngü ile tehdit edilmişti. Sıhhiye erleri tarafından alay karargâhlarına götürülmüş, orada ifadesi alınmış ve ancak yarası sarılmıştı.

---

²⁰⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/139.

Karargâhta birçok subay ve doktorlardan mürekkep bir heyetin huzurunda bir İngiliz çavuşu apolet ve mahmuzlarını “souvenir” olarak alınmış, ardından bir çadıra konulmuştu. Başına yüzlerce İngiliz askeri toplanıp her biri ayrı hatıra istemekteydi. Burada tekrar ifadesi alınmıştı. Bir İngiliz yaralı eri ile beraber önce Bire Hastanesine, oradan da Kudüs Hastanesine nakil edildi.²⁰⁶

Esareten dönen askerlik şubesi memuru Yüzbaşı Sadık Efendi, yaşadıklarını 8 Mart 1919 tarihinde Ayaş Askerlik Şubesinde anlatmıştır. Esir alındıktan sonra nasıl sevk edildiklerini, esaretleri sırasında iskân ve iâşe-giyecek ihtiyaçlarının nasıl giderildiğini, dini gereksinimleri ve esarete buldukları müddetçe yaşadıklarını ifadesinde belirtmiştir. 3 Mayıs 1918 tarihinde 3. Tabur Kumandanı Binbaşı Hasan Tahsin Bey’e, yaralı olarak iki yüzbaşıya, dört teğmene, bir yedek subaya, bir kıdemli çavuş subaya ve erlere tokat ve tüfek dipçığı ile vurulmuştu. Süvari askerleri para, saat, nişanlar ve beratlar, revolver, dürbün, çizme ve kalpak ne varsa “souvenir” diyerek almıştı. Esirler yollarda çıplak ve toprak üzerinde konakladılar. Her bir esire üçer adet İngiliz peksimeti ile et konservesi verildi. Sadık Efendi, nereye götürüldükleri nerede kaldıkları hakkında da ayrıca bilgiler vermiştir. İlk gün, yolda yürüyüşleri sırasında, geri kalan esirlere Hindular tarafından sık sık vurulmuş; yolda bir gece Şeria köprüsü yanında açıkta yatırılmışlardı. İkinci gün Eriha’dan otomobiller ile bir karargâha götürülmüşler, orada da taşlar üzerinde bir bina içinde yatırılmışlardı. Üçüncü gün Kudüs’e geldiler. Dairelerde tahta üzerinde bir gece yatırılmışlar; trenle Ramla karargâhına yerleştirilmişler, üç gün de burada kalmışlardı. Subaylar bir battaniye ile toprak üzerinde erler ile beraber yatmak zorunda bırakıldılar. Esirlere her 24 saatte iki kova su, bir okka pirinç, bir okka mercimek, bir miktar çay, bir siyah küflü kuru ekmek veriliyordu. Subay ve erler trenle Kantara’ya karargâha götürüldüler, orada sekiz gün tel örgü içinde kaldılar. Kantara’dan üç yüzbaşı, iki Alman havacı teğmen ve iki Kudüslü Hıristiyan trenle birinci mevkide Seyd-i Caber istasyonuna getirildiler. Salib-i Ahmer otomobilleriyle İskenderiye civarında Seydi Beşir esir karargâhına 26 Haziran 1918 günü ulaştılar.²⁰⁷

²⁰⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/131.

²⁰⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/146.

²⁰⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/62.

Kirmasti Asker alma Şubesi 1. Bölük 1. Kumandanı Yüzbaşı Ali Saib Efendi'nin ifadelerinden oluşan raporda, esir olduktan sonra kamplara nakilleri ve esaret altında geçirdiği günler anlatılmaktadır. 13 Kasım 1917 tarihinde Filistin Cephesi'nde Ramla civarında esir olan Ali Saib'in, Mısır'a sevinde muhafız askerler tarafından üzerinde mevcut 11 lira altın akçe, 1 liralık evrak-ı nakdiye, saat, yüzük, tabaka, dürbün, revolver, muşamba elbisenin kurma ve düğmeleri tamamen alınmıştı. Yedi günde Kahire'de Heliopolis'de esir hastanesine getirilmişti.²⁰⁸

Kirmasti'nin Dere mahallesinden Kasap Halil oğlu İbrahim, 2 Ağustos 1919 tarihli ifadesinde 29 Eylül 1918 tarihinde Eriha Cephesi'nden geri dönüşünde Şam'da esir olduğunu söyledikten sonra esir kampına ulaştırılma hikâyesini anlatmıştır. Şam'dan dört saat mesafede Nasıra yolu üzerindeki esir karargâhında 35 gün kadar kalmıştı. İaşesi çok fenaydı. 24 saat zarfında yüz dirhem ekmek, 30 dirhem ağırlığında pestil verilmiş ve bu şartlar altın hastalanmıştı. İngiliz Hastanesine yatırılmış ve burada biraz daha iyi bakıldı. Buradan Tel El-Kebir İngiliz Hastanesine nakledildi. Burası iaşe bakımından kötü olsa da giyecek bakımından daha iyiydi. Taburcu edildikten sonra Tel El-Kebir'de beşinci, sekizinci ve dokuzuncu kamplarda esaret günlerini geçirdi.²⁰⁹

Birinci Dünya Savaşı'nda esir olan askerlerin özlük bilgilerine Deniz Müzesi Komutanlığı Arşivindeki belgelerde de rastlanmaktadır. Bu belgelerden birisi, 24. Fırka Şeria Grubu idare memuru Muvazzaf Bahriye Çarkçı Kıdemli Yüzbaşı Kamiloğlu Mehmed Eşref Efendi hakkındadır. Filistin Cephesi'nde 3 Eylül 1918 tarihinde vuku bulan Şam Muharebesi'nde İngilizler tarafından esir edilen adı geçen asker, 23 Nisan 1919 tarihinde esaretten döndü. Esaretten sonra kendisi ile mülakat yapılmış, esareti hakkında sorular sorulmuş ve konu hakkında bilgi verdi. Mehmed Eşref Efendi, Şam'da Arap Hükûmeti tarafından isimlerini bilmediği 300 subay ile esir düşmüştü. Esire, düşman birliklerinin sayısı sorulmuş; fakat bu konu hakkında bir bilgi sahibi olmadığını belirtmişti. Esirin bir kıtası olmadığından ifadesinde pek çok soruya cevap verememişti. Subaylardan şehit, yaralı ve esir olan ya da esaretten kurtulanlar hakkında bir bilgisi mevcut değildi.²¹⁰

²⁰⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/155.

²⁰⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/134.

²¹⁰ Deniz Müzesi Komutanlığı Arşivi, 18963/58.

Ahmed Altınay, İngiliz müfrezesi tarafından sıraya dizildiklerini, saatine ve Genelkurmay tarafından verilen harp madalyasına el konulduğunu, sadece askere giderken hanımının verdiği 3 altını kurtarabildiğini anılarında yazmıştır. Ahmed Altınay ve beraberindeki esirler teslim olduktan sonra sıraya dizilmişti. Esirler bir adam boyunca içi ilaçlı bir bidona başı da ıslanacak şekilde çıplak olarak sokulduktan sonra etüvden geçirilmiş ve giydirilmişti. Altınay, o sırada Karaman'dan tanıdığı Hacı Rauf Kamer'i görmüş ve esaret boyunca en yakın arkadaşı olmuştu. Ahmed Altınay esaretin ilk günü rahat uyumuş ve üzerinde bit dâhil hiçbir şey kalmamıştı. Orada İngiltere'nin harp malzemeleri ve gücünü görünce hayret etmiş, bu kadar kuvvet karşısında Osmanlı birliklerinin nasıl durduğuna inanmamıştı. Yiyecek, içecek, çay her şey boldu. Esirler hemen sonra Süveyş Kanalı'na getirildiler. Orada, köylüsü küçük Iraz'ın Ömer ile Karamanlı Mahmut Afacan'ı görmüş ve perişan vaziyette olduklarını müşahede etmişti. Bu esirlere yanında bulunan gümüş paraları verdi. Trenle İskenderiye yolu ile Seydi Beşir'e götürülmüşler, 1918 yılının sonbaharında esir kampına yerleştirilmişlerdi. Askerlerin çoğunluğu Osmanlı Genelkurmayı tarafından verilen madalyaları satarak yiyecek almak mecburiyetinde kalmıştı. Esirlerin kaldığı çadırlar 15 kişilikti. Ahmed Altınay, orada Hacı Rauf ile birlikte kalmıştı. 20 ay sonra babasına yazdığı mektuba Kızılay vasıtasıyla ancak cevap gelmişti. Bu arada Hacı Kamer hastalanmış ve Ahmed Altınay'dan önce gönderilmişti.²¹¹

İngiliz askerleri ve onlara destek veren Araplar, esaret sonrası ele geçirdikleri subay ve erlerin üzerindeki kıymetli eşyaları aldılar. Ahmed Altınay'ın harp madalyasına, saati ile birlikte el koydular. Ahmed Altınay'ın içinde bulunduğu esir kafilesindeki subay ve erler, temizlik işlemleri yapıldıktan sonra Süveyş Kanalı'na kadar getirilmiş, kanala köprü kurularak karşı tarafa geçirilmiş ve İskenderiye'deki esir kampına yerleştirilmişlerdi. Ahmed Altınay aynı mevkide bulunan Seydi Beşir'deki esir kampına aktarılmış ve esaret suresi boyunca bu kampta kalmıştı.²¹²

Esirlerin cepheden esir kamplarına getirilişleri ve yollardaki gördükleri eziyet, savaşta er ile astsubay arasında bir yer olan takım çavuşu rütbesiyle görev

---

²¹¹ Ahmet Altınay, **Katran Kazanında Sterilize: Bir Türk Subayının İngiliz Esir Kampında Üç Yıl**, İstanbul, Tarih Düşünce Kitapları, 2004, s. 57-60

²¹² Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 50.

yapan Emin Çöl'ün²¹³ anlarına da yansımıştır. Takım çavuşu olması sebebiyle hem erlerle hem de subaylarla ilişki kurma imkânını bulmuş ve bu durum anılarını yazmakta kendisine önemli imkânlar sağlamıştır. İngiliz General Ermund, 24 Ekim 1917'de Birüssebi-Gazze saldırısına başlamış ve saldırının yedinci günü Emin Çöl Birüssebi'de gözlerini kaybederek yaralanmış ve İngilizlere esir düşmüştü. Buradan araba ile Birüssebi'deki hastaneye nakledildi. Hastane Türk tutsaklarla dolu olup Emin Çöl, tıklım tıklım dolu bir odaya yerleştirilmiş ve ilk tedavisi burada yapılmıştı. Burada kendisine çay, et konservesi ve bir kilograma yakın peksimet vermişti. İki gündür aç olan Emin Çöl hepsini yemişti. Hala gözlerini kaybettiğinden habersiz, gözlerine kan dolduğunu zannederek ümitle gözlerinin açılmasını beklemekteydi. O sırada kaybettiği tek şey gözleri değildi. Koku alma duygusunu da kaybetmişti. Cebinden çıkardığı resmin iki gün önce var olan kokusunu alamıyordu. Daha 25 yaşında iken hem görme hem de koku duygusunu kaybetmişti. O sırada iki sihiyecici gelerek kendisini muayene etmiş ve artık kör olduğunun tam farkına varmıştı. İki fosforlu saati İngilizler tarafından alındı. Saatlerden birisi çalışır durumdaydı. İngilizler cebinde duran cüzdanı çıkararak içinden 7 banknot lira hariç madalyası, ipek mendillerini de aldılar. Kendisine burada gayet olgun davranıldığını anılarında yazmıştır.²¹⁴

Esirler buradan trenle Mısır ile Osmanlı Devleti'nin sınırında bulunan Kantara'ya götürüldüler. Trende kendisine yataklı bir vagon tahsis edilmiş ve yiyecek olarak da tereyağı sürülü birkaç ekmek, iki lop yumurta, peynir ve çay verilmişti. Hatta görevli, bir müddet sonra yemediğini görünce yemesinde yardım etmiş, yumurtaları soymuş, tuzlamış ve yemeğe zorlanmıştı. Kantara'da bir çadıra

---

²¹³ Emin Çöl, eğitimine 12 yaşında başlamış ve ortaokulu bitirdikten sonra Beyrut'a astsubay okuluna gitmiştir. Okulu 1914 yılında bitirir bitirmez savaşa gönderilmiştir. 16. Tümen ile önce Çanakkale'de sonra Sina'da Gazze-Şeria ve Birüssebi cephelerinde savaşmıştır. Çöl Çanakkale Cephesi'ne gitmek üzere Adana'dan savaşmak üzere ayrıldığı zaman anılarını yazmaya başlamış ve gözlerini kaybettiği zamana kadar yazmaya devam etmiştir. Yakalandığında anıları düşman eline geçmemesi için yanındaki askere çölün ortasına gömdürmüştür. Savaş sonrası ise aklında kalanları tekrar kızlarına dikte ettirerek anılarını ikinci defa olarak yazdırmıştır. Bu açıdan bakıldığında bir günlük şeklinde değildir ama erler arasında hayatı geçtiğinden erlerin yaşadıklarını anlatması bakımından dikkate değer anılardır. Emin Çöl okumayı seven kör olduktan sonra da askerlere gazeteleri okutan bir kişidir. Aldığı Harp malulü aylığından artırdıkları ile kitabı yazmaya muvaffak olmuştur. Yazdığı hatırat kızı Ülgen ve damadı Cemil Sönmez çabasıyla bastırılmıştır. Anıların bir kısmı 8 Ağustos 1964 tarihinde Vatan gazetesinde yayınlanmıştır. Bkz. Emin Çöl, **Çanakkale- Sina Savaşları: Bir Erin Anıları**, Haz. Celal Kozdağlı, İstanbul, Nöbetçi Yayınevi, 2009. s. 7-13

²¹⁴ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 106-110.

konulmuş ve yatak olarak bir karyola verilmişti. Burada esirlere iyi bakılmış, İngiliz askerlerince elbise ve iç çamaşırı verilmişti.²¹⁵

Emin Çöl'ün de içinde bulunduğu esirler Abbas Hilmi Paşa'nın çiftliği iken hastane durumuna getirilen bir kampa götürüldüler. Emin Çöl, buraya arkadaşlarından ayrı olarak getirilmiş ve ancak sabah arkadaşları ile görüşebilmişti. Hatta yemek için istihkakı çıkmamasına rağmen bir İngiliz çavuşu kendi yemeğinden verebileceğini söylemiş ve kahvaltıda bir yumurta, tereyağı sürülmüş iki dilim ekmek, peynir ve çay kendisine verilmişti. Burada da esirlere iyi bakıldı. Kampın yanında Yemen, Hicaz, Ürdün, Filistin, Irak, Suriye'den getirilen subay ve mülkiye memurlarının çocuklarının da bulunduğu bir başka kamp daha vardı. 10 yaşına gelen çocuklar buradan alınıp Heliopolis'te ayrı bir kampta tutulmaktaydı. Emin Çöl'e burada iken memleketine gönderilmek için kaput, giysi, ayakkabı ve baston verildi ve heyete çıkarıldı. Heyetten çıkan sonuç kendisi için olumsuzdu. Kamp yetkilileri kendisine yardım için Kızılaya başvurmuştu.²¹⁶

Bir diğer hatırat sahibi olan Rahmi Apak, iki arkadaşı ile birlikte Filistin Cephesi'nde süvari komutanı Avustralyalı General Arriyeri'nin on beş kadar atlı askerlerine esir düşmüştür. Aramalar sonucunda Apak'ın cebinde vaziyeti gösteren harita ile bir gece önce tümen birliklerine gönderilen şifreli telgraf bulundu. Bu belgeleri çeviren ve ifadede hazır bulunan genç Ermeni tercüman, haritada Türk birliğinin Ramla'den Gamze istikametinde yürüyüş halinde olduğunu söyledi. Telgrafta her alaya, istihdam bölüğüne, topçu alayına ve diğer birliklere tüm güçlerini telgrafla Gazze'ye göndermeleri bildiriliyordu. Ermeni tercüman, bu telgrafi derhal Avustralyalı tugay kumandanına tercüme etmiş ve Apak'a "*Nafile geç kaldınız. Bütün kuvvetlerinizi telgraf hızıyla Gazze' ye çağırıyorsunuz, fakat sizi yakaladık. Şimdi sizin birlikleriniz yetişinceye kadar da Gazze' yi alacağız.*" demişti.²¹⁷

İngiliz askerleri kendi askerlerinin moralini yükseltmek için Türk esirleri ihtiyatta bulunan toplu bir piyade alayının içinden geçirmişti. İngiliz erleri, esirlerin üzerine izmaritler atıyorlar ve hakaret ediyorlardı. Apak, kendilerinin hiçbir zaman

---

²¹⁵ a.g.e., s. 110-111.

²¹⁶ a.g.e., s. 111-112.

²¹⁷ Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 160.

İngiliz esirlere bu şekilde muamele yapmadıklarını anılarında yazmaktadır.²¹⁸

Akşama doğru esirler denize yakın ve Refah denilen mevkide kum üstünde yatırıldılar. Yanlarında kırk kadar kirli, bitli Bedevi ve köylü Arap da vardı. Bunlarla yan yana ve sırt sırta yatırıldılar. Bu kişilerden ayrı yatmak isteyenlere burasının otel olmadığı vurgulanarak istekleri geri çevrildi. Bir gün sonra esirler beş kilometre kadar geriye Tih Sahrasını geçip gelen demiryolunun son noktasına götürüldüler. O ana kadar yiyecek bir şey verilmedi.²¹⁹

İngilizler tarafından sorguya alınan tümen yaveri Teğmen Galib'ten tümen hakkında malumat istenmiş, söylememesi üzerine ağzına silah dayanmış ve tehdit edilmişti. Arkasından Apak sorguya çağrılmıştı. Manastır şivesiyle Türkçe konuşan binbaşya piyade birliklerinde kaç er ve kaç subay olduğu sorulmuş, Apak cevaplamayacağını bildirince kabaca yanlarından kovulmuştu. Akşam olunca tüm esirler üstü açık bir hayvan vagonuna bindirildiler ve Süveyş'ten geçirilerek İskenderiye'deki Şeydi Beşir esir kampına götürüldüler.²²⁰

İstanbul'dan Halep ve Şam üzerinden Filistin Cephesi'ne 2 Ekim 1917'de gönderilen Mehmed Nuri Efendi, Kudüs civarında Cenin kasabası yakınlarında İngilizlere esir düşmüştü. Esirler, İngilizler tarafından Türklerden aldıkları otomobillere doldurularak bilinmeyen bir yere getirilip açık havada geceyi geçirdiler. Bir gün sonra tüm esirler, insanlık dışı bir uygulamayla sabahtan akşama kadar Hintli muhafızlar eşliğinde yürütüldüler. Hava çok sıcak olup esirlere içecek hiç su olmadığı söylendi. Mehmed Nuri Efendi ölmeyi isteyecek duruma gelmişti. Esirler yürüyemeyecek durumdaydı ve geride kalanlar süngü ile dürtülüp zorla yürütülmekteydi. Gece açık alanda geceleyip bir gün sonra yola devam etmişler ancak yol üstünde su içme imkânı bulabilmişlerdi. Ertesi günü 4 saatlik yolculuk sonunda esirlere peksimet, bir miktar pirinç ve birkaç tane soğan verildi. Sıcaktan bunalmış esirler yemek yiyecek durumda değildi. Bir süre sonra bir portakal bahçesine getirildiler ve esirlere burada ekmek ve su verildi. Esirler arasında mataralardan başka ayağından çizmelerini çıkarıp su dolduranlar bile olmuştu. Esirler buradan Ramla kentine kadar yürütüldüler ve tel örgü içine yerleştirildiler.

---

²¹⁸ a.g.e., s. 161.

²¹⁹ a.g.e., s. 161-162.

²²⁰ Rahmi Apak, a.g.e., s. 162-163.

Burada esirlere peksimet ile kavurma ikram edildi. Zaten su kıtlığı çeken askerler tuzlu kavurmayı yemişler, sonrasında susuzluktan kıvranacak hale gelmişlerdi. Aynı tel örgünün yanında subayların kaldığı başka bir tel örgü daha vardı. Erler ile subaylar hepsi bir arada toplanıp tekrar peksimet ve kavurma dağıtıldı. Mehmed Nuri Bey, bu sırada subaylar arasında bölük komutanını da görmüştü. Önde subaylar arkada askerlerden oluşan manga halindeki tüm esirler, yarım saat yürütülerek trenlere bindirildiler. Ertesi sabah 27 Eylül 1918’de esirler kendilerini önce Kanal’da ve sonra Kantara’da buldular. Esirler burada 5 gün kaldılar. Subaylar erattan ayrılmış ve ayrı sevk edildiler. Subaylardan 2 gün sonra erler de kanal köprüsünden geçerek buradan trenle İsmailye üzerinden Heliopolis esir kampına yerleştirildiler.²²¹

Şükrü Nail Soysal ve arkadaşı Mustafa, 30 Kasım 1918 tarihinde Cebel-i Lübnan’ın Ayınzhayte bucağına bağlı Elbaruk köyünde Abdürrahman adında bir Dürzî tarafından ihbar edilmiş ve subay oldukları ortaya çıkmıştı. Kendilerini teslim almaya bir teğmen, bir çavuş ve bir asker köye gelmiş ve o akşam gözaltına alındığı evde misafir edilmişti. Bu şekilde İngiliz askerlerine teslim edilmeleri Şükrü Nail Bey’i çok üzmüştü. Araplara teslim edilmeleri durumda can güvenlikleri olmayacaklarını çok iyi biliyorladi. Osmanlı Devleti’nin Mondros Ateşkes Antlaşması’nı imzaladığını, boğazların İtilaf Devletleri’ne verildiğini ve Osmanlı Devleti’nin silah bıraktığını o gece teğmenden öğrenmişler ve moralleri çok bozulmuştu.²²²

Şükrü Nail Soysal arkadaşı ile birlikte esir karargâhına getirilmiş ve orada Alaiyye İşgal Komutanı General Sir Aleksandır tarafından sorguya çekilmişti. Özellikle, Türk askerlerinin Mütareke’den sonra buldukları yerlerden çekildiklerini, kendilerinin neden teslim olmadığı sorulmuştu. Şükrü Nail Bey, Şam’ın İngilizler tarafından işgal edildiğinde hastanede olduğunu, daha sonra hastaneden çıkarıldıklarını, aç ve perişan olarak değişik işlerde çalıştıklarını söylemişti. Nail Bey ifadesinin devamında, Lübnan’a gelerek Bucak Müdürü Ferhan Bey’in çiftliğinde işçi olarak çalıştığına dair yalan beyanatta bulunmuştu. Verilen beyanatın yalan olduğunu anlayan komutan, gerçekleri söylemediği takdirde zor

---

²²¹ Mehmet Nuri, “Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Erin Hatıraları: Büyük Bozgun”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı 2, s. 68-72, Mart 1970, s. 68-71.

kullanacağını söylemişti. Şükrü Nail Bey, bu tehdit karşısında kendisinin bir Türk olduğunu ve düşmanları olan İngilizlere asla kendi rızası ile teslim olmayacağını itiraf etmişti. Komutanın rütbesinin takım komutanı olduğunu, bu rütbenin teğmen ile başçavuş arasında bir rütbe olduğunu söylemişti. Komutan ise esarete başçavuş olarak muamele göreceğini belirtmişti. Sorgulamanın ardından Şükrü Nail Bey, Hintli askerlere teslim edildi. Esirlerin buldukları yer bir cami avlusuydu. Ortasında bir şadırvan ve etrafında daha önce medrese odaları olarak kullanılan küçük odalar vardı. Burada İngilizlerin ordusuna hizmet eden Hintliler yaşamaktaydı. Önceleri kendilerine selam vermeyen bu Hintlilerden korkan Şükrü Nail Bey, daha sonra onların da Müslüman olduğunu öğrenince rahatlamıştı. Hatta bir Hintli başçavuş, kendisine Kur'an-ı Kerim hediye etti. Hemen abdest alan Şükrü Nail Bey, Kur'an'ı okumuş ve etrafında toplanan Hintli askerler hep beraber âmin demişlerdi. Hintli askerler eşyalarını alıp kibar bir şekilde odalarına yerleştirdiler. Odalarında yatak yerine kat kat temiz battaniyeler döşenmişti. O gece geç saatlere kadar ziyaretçi akını oldu. Her ziyarette Şükrü Nail Bey'in tüm itirazlarına rağmen Hintli askerler eli boş gelmemişti. Odasında sürekli değişen ziyaretçiler dışında beş altı kadar çavuş ve başçavuş ile vakit geçirmekteydi. Türklerin Müslüman olup olmadığı, Türkiye'de camilerin bulunup bulunmadığı, Türklerin hacca gidip gitmediği ve mezhepleri sohbetin bazı konularındandı. Şükrü Nail Bey mezheplerinin Hanefi olduğu, Türkiye'de çok cami bulunduğu, hatta oralarda gördükleri ve hatta Arabistan'daki camileri Türklerin yaptırdığı cevabını vermişti. Sohbetin ilerleyen safhalarında Şükrü Nail Bey, Türklerin de Hintlilerin de Müslüman olduğunu, neden kendilerine karşı İngilizlere hizmet ettiklerini sordu. Hintli başçavuş ise kara propaganda yapıldığını anlatarak Türklerin artık Müslüman olmadıkları, Alman oldukları ve öldürülmesi gerektiği siyasetinin İngilizler tarafından Hintlilere işlendiği cevabını vermişti. Nail Bey ise bu propagandanın sahte din adamı olan Ağa Han tarafından gerçekleştirildiğini söyledi. Bir gün sonra general kendisini odasına çağırarak 300 Türk esiri ile birlikte Beyrut'ta bulunan Fransız esir kampına

---

²²² Şükrü Nail Soysal, **Esaretten Zafere: Uşaklı Bir Muharip Gazi Nail'in (Soysal) Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Dönemi Hatıraları**, Haz. Barış Metin, İstanbul, AKY, 2012, s. 193-196.

gönderileceğini söylemişti. 2 Aralık 1918'de Beyrut'a hareket etti. Oradan Marsilya'daki Fransız esir kampına götürüldü ve uçak fabrikasında çalıştırıldı.²²³

Nablus Muharebesi esnasında 24 Eylül 1918'de Vadi-i Melih'te yaralı olarak İngilizlere esir düşen Hasan Remzi Fertan, Beyt-i Hasan'da esirlerin bulunduğu karargâha getirilmişti. Orada ilk tedavisi yüzbaşı rütbesindeki bir kadın doktor tarafından yapılmıştı. Kendisine giyecek olarak iç çamaşırları, yiyecek olarak ekmek, tereyağı, reçel, süt ve çay verilmişti. İlk tedavisi yapılan Hasan Remzi, buradan Nablus' a sevk edildi. Oradan kamyon ile Elbire'ye oradan da üstü açık vagonlar ile Kudüs'e gönderildi. Sırtında yazlık bir eşyadan başka hiçbir şeyi olmayan Hasan Remzi, İspanyol nezlesine yakalanmış ve bu durumda Kudüs'ten Lit yolu ile Kantara'ya gönderilmişti. Mısır Kızılhaç Hastanesinde 2 günlük tedavisi sonrası trenle Kahire'deki Abbasi Hastanesine nakledildi.²²⁴

Mısır'da üç yıl esaret hayatı geçiren Topçu Yarbayı Tevfik Ünal'ın esir düştükten sonraki ilk sorgulaması, tüm kamplarda olduğu gibi bir Ermeni tercüman aracılığıyla Türkçe olarak yapılmıştı. Bu sorgu, İngilizlerin geri çekilmekte olmaları sebebiyle kısa sürdü. Esirler ayrı bir kabile olarak atlı muhafızlarla beraber Tih sahrasının son noktasına kadar yürüterek gönderildi. Burada Hintli Makineli Tüfek Karargâhında mahruti çadırlara yerleştirilip tekrar sorgusu yapıldı. Sorgulamaların ardından diğer esirler ile birlikte üstü açık bir hayvan vagonuyla Süveyş'e gönderildi. Bir gün burada kaldıktan sonra İskenderiye'ye nakledilmiş ve 3 sene kalacağı Seydi Beşir esir kampına teslim edilmişti. Burada Çanakkale'de kaybettiği üç arkadaşı ile karşılaşmış ve sağ olduklarını görmüştü. Arkadaşları Çanakkale Cephesi'nde esir düşmüş, önce Limni Adası'na ardından Kıbrıs'a gönderilmişti. Son olarak da Mağusa'dan Seydi Beşir esir kampına nakledilmişlerdi. Pek çok arkadaşı orada şehit düşmüştü. Kıbrıs'ta bulunan esirlerin Seydi Beşir'e nakilleri de ilginçti. Yerli halkın

---

²²³ Şükrü Nail Soysal, **a.g.e.**, s. 197-204.

²²⁴ Hasan Remzi Fertan aslen Niğdeli olup Askeri liseyi bitirdikten sonra Harbiye Mektebinde eğitim görmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yedek subay olarak İstanbul'da bulunmuş ve 1. Tümede görevli olarak Birinci Dünya Savaşı'nın değişik cephelerinde görev yapmıştır. Önce Çanakkale Muharebesine katılmış ardından Kafkasya Cephesinde görev almıştır. 1917 Devrimi sonrası Rusya'nın savaştan çekilmesiyle bağlı bulunduğu birlik İngilizlere karşı mücadele etmiştir. Esaret sonrası İstanbul'a dönmüş ve daha sonrasında Millî Mücadeleye katılmıştır. Bkz. Hasan Remzi Fertan, **Hasan Remzi Fertan'ın Harp Hatıraları: Çanakkale Kafkas Filistin Cepheleri ve İstiklal Harbi**, Haz. Lokman Erdemir, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, 2016, s. 86-89.

yani Türklerin esir Türk soydaşlarına ilgisinden rahatsız olunmuştu. Kaçma ihtimallerine karşı Türk esirler, Seydi Beşir'e gönderilmişti.²²⁵

İngilizlere esir düşüp anılarını kaydeden bir diğer kişi Necmi Seren'dir. Seren, yedek subay olarak askere alınmış ve Filistin Cephesi'ne gönderilmişti. Filistin Cephesi'nde Taberiye şehrinde iken bir Türk'ün evinde alıkonulmuştu. Şehrin tamamen İngilizlerin eline geçmesiyle Necmi Seren teslim olmak zorunda kalmıştı. Alınan esirler, boşaltılmış bir hapisaneye dolduruldu. Hapishanenin duvarlarında tahtakuruları sürüler halinde geziyordu. Durum İngilizlere bildirilmiş ve esirler şehrin kuzeyindeki evlere yerleştirilmişti. Burada bir süre tutulduktan sonra yaya ve bazen de kamyonlar ile Hintli Müslüman muhafızlar eşliğinde Mısır'a gönderildiler. Artık Necmi Seren için Enver Paşa'nın hayalini gerçekleştirme zamanı gelmişti. Türkler asker olarak olmasa da esir olarak kanalı geçmeye muvaffak olmuştu. Esirler daha sonra sürekli kalacakları İskenderiye'deki kamplara gönderildiler.²²⁶

Bir başka esir Cemil Zeki Bey'dir. Cemil Zeki Bey Haziran 1918'de Filistin Cephesi'nde Telkebir'e gönderilmiş, El-Taiyibe'de başından yaralanmış ve 19 Eylül 1918 günü Avustralya süvarilerine esir düşmüştü. İngiliz sıhhiye otomobili ile 4 saatlik mesafede Resulayn istasyonundaki İngiliz Seyyar Hastanesine nakledildi. Burada 2 gece kalan Cemil Zeki, kendisine çok iyi muamele yapıldığını aktarmıştı. Buradan sıhhiye treni ile başka bir hastaneye gönderilen Cemil Zeki, esirlere yiyecek olarak süt, kakao, bisküvi, çay ve tavuk verildiğini anılarında yazmıştı. Bu hastanede 3 yaralı arkadaşı ile 20 gün kaldı. Arkadaşları Üsteğmen Ali Efendi ve Macid Efendi'ydi. Hastanede yemekler çok kötüydü ve hemen her gün soğanlı mercimek

---

²²⁵ Topçu Yarbayı Tevfik Ünal 15 yaşında Edirne Askeri İdadisi son sınıf öğrencisi iken savaşın başlaması üzerine İstanbul'da üç ay topçu eğitimi almış ve teğmen namzedi olarak Çanakkale Muharebesi'ne iştirak etmiş ardından Filistin Cephesi'nde görev yapmıştır. Filistin Cephesi'nde Şam'da 4. orduya bağlı Halep'te yeni kurulmakta olan 53. Fırka emrine verilmiştir. Daha sonra bağlı bulunduğu fırkası Filistin'e gönderilmiştir. Bkz. Hüseyin Mümtaz, "Bir mülazım-ı evvelin Harb ve Esaret günleri: İmparatorluktan Cumhuriyet'e Bir Ömür", **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 3, s. 28-33, Ağustos-Eylül 1996, s. 28-32.

²²⁶ Necmi Seren 1897'de Soma'da doğmuştur. Babası ilkokul öğretmenidir. O sırada askere alınanlar genelde Yemen'e gönderilmekte ve hiçbir geri dönmemekteydi. Ayrıca askere gitmek istemeyeler medreseye yazılırdı. Medreseye devam etme dahi kaydı orada bulunanlar askere alınmazdı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu imtiyaz kalktı ve okuma yazma bilenler yedek subay olarak asker yapılmak için eğitime alınmıştır. Rüştüye ve Darulmuallim okulunu bitirtmiştir. Bkz. Necmi Seren, "Yılların Ötesinden Okul, Askerlik ve Esirlik Hatıraları", **Tarih ve Edebiyat Mecmuası**, Sayı 7, s. 75-79, Temmuz 1982, s. 77.

çorbası çıkmaktaydı. 20 gün sonra trenle Kantara'daki çadırli seyyar hastanesine nakledildi. Yollardaki ve hastanelerdeki doktorların çoğunluğu Rum, Ermeni veya Arap'tı. Bunlar Osmanlı ordusunda görevli iken esir düşmüş, Osmanlı vatandaşlarıydı. Aralarında kasten esir düşenleri de vardı. Bu kampta dört gün kaldı. Esirlere 2 battaniye ile soğanlı mercimek çorbası verildi. Ara sıra da reçel ve çay veriliyordu. Dört gün sonra kanal köprüsü geçilerek İsmaliye' den trenle bir günlük yol uzaklığında İskenderiye'ye ulaşıldı. Buradan tramvayla Seydi Beşir esir kampına götürüldü ve esaret hayatı 23 Ekim 1918 tarihinde başladı.²²⁷

48. kolorduya bağlı olarak görev yapan 23. Alayın 1. Makineli Bölüğü kumandanı Sokrat İncesu, Filistin Cephesi'nde Şeria bölgesinde İngilizler tarafından esir alınmıştı. Balkan ve Çanakkale Muharebelerine katılan Rum asıllı Osmanlı vatandaşı Yüzbaşı İncesu, daha önce esir alınan Türk esirlerinin yanına getirilmiş ve burada 48. Kolordu Komutanı Asım Bey ve Alay Komutanı Ahmed Fuad Bey'in de esir olduklarını görmüştü. Komutanlar büyük bir ümitsizlik içinde manen yıkılmış durumdaydılar. Esirler ilk getirildikleri bu yerde 3-5 gün güç şartlar altında yaşamak zorunda kaldılar. Binbaşı ve rütbece daha üst subayların bir başka kampa nakledileceği söylenince komutanlarından ayrılmak istemeyen Yüzbaşı Sokrat kendisine binbaşı süsü vermişti. Toplamda 23. Alaydan 136 üst rütbeli subay esir olmuştur ki bu sayı ümitleri son derece kırmıştı. Bir gün sonra esirler teslim alınmaya gelince sayımda 136 subay yerine 137 subay çıkmış, bu durum İngiliz komutanı son derece kızdırmıştı. Fazla çıkan bir subayı bulmak için çaba gösterilmiş ancak sonuç alınamamış ve 137 kişi Taberiye'ye kamyonlar ile götürülmüştü.²²⁸

Esirler, Taberiye Gölü kenarında kendileri için özel olarak hazırlanmış kampa yerleştirildi. Kampa gelindiğinde Kolordu Komutanı Asım Bey ve Alay Komutanı Ahmed Fuad Bey aklıktan bitkin bir haldeydi. Sokrat Bey, kamyonların kampın olduğu yere erzakları boşalttığı sırada İngiliz askerlerinin erzak sandıklarındaki kuru

---

²²⁷ 1896 yılında Manastır'da doğan Cemil Zeki Bey Manastır Rüştüyesi bitirdi. Manastır'ın Sırp güçlerinin eline geçmesiyle önce Yunanistan'a sonra İstanbul'a göçmüştür. Bursa Ziraat Mektebi 3. Sınıfta okurken Birinci Dünya Savaşı başlamış ve 1915 Ekim ayında yedek subay olarak Yakacık İhtiyat Zabiti Okuluna başlamıştır. 19 yaşındayken Çanakkale'ye yedek subay olarak sevk edilen Cemil Zeki Bey oradan birliği ile beraber Romanya Cephesi'ne gitmiş ve yaralanmıştır. Bkz. Cemil Zeki Yoldaş, **Kendi Kaleminden Teğmen Cemil Zeki (Yoldaş) Anılar-Mektuplar**, Haz. Engin Berber, İstanbul, Arba Yayınları, 1994, s. 25-26.

peksimet kırıntılarını toplayarak ceplerine doldurmuş, bunları suda ıslatarak komutanlarına ikram etmiş ve komutanlar bu durumdan çok mutlu olmuştu. Bir gün sonra sabah erkenden Ermeni bir tercümanın esir subayların hemen kamyonlara binmesini söylemesiyle yola çıkıldı. Çadırların bulunduğu karargâha vardıklarında önce sekizer kişilik gruplara ayrıldılar. İçlerinden birisi öğle yemeğini alması için çağrıldı. İngilizlerin her ne kadar ciddi olduğunu bilse de şaka seven insanlar olduğunu öğrenmiş olan Sokrat Bey, İngiliz askerlere taklitler yapmış; İngilizler de kendisine şaka ile karşılık vermişti. Bu durumdan istifade ederek karnının aç olduğunu anlatmış ve bir İngiliz askerinden bir torba yiyecek almıştı. Açlık ve zayıflıktan torbayı kaldıracak gücü kalmamıştı. Aç arkadaşlarını düşünen Sokrat, zorla da olsa torbayı arkadaşlarına ulaştırmıştı. Torbanın içinden 10 okka hurma çıkmıştı. Günlerdir açlık çeken subaylar bu yemek ile biraz olsun rahatlamıştı. Bir müddet sonra ikinci defa gitmiş, yine taklitler yaparak bir torba da kuru üzüm almıştı. Bu sefer diğer arkadaşlarını düşünerek onlara da gizli gizli pay etmişti.

Esirler henüz dinlenmeden öğle yemeğinden sonra tekrar yola çıktılar. Yediklerinin etkisiyle susayan esirler, akşam kamp yerine kadar su içecek bir yer bulamadılar. Yollarda hayvan izi birikintilerinde ve pis sularda susuzluklarını ve hararetlerini giderebildiler Bu arada İngiliz süvari askerleri kılıçlarının tersi ile sırtlarına vurmaktaydılar. Albay, yarbay ve binbaşından oluşan 137 kişi ciddi şekilde yorgun düşmüştü. Aylarca süren savaş yorgunluğu ve bitkinlik ile birlikte esaretten sonra uzun yolculuk, kampa giren tüm esirleri hemen yere uzanıp dinlenmeye mecbur bıraktı. Daha esirler kendilerine gelmeden Ermeni tercüman tüm esirlerin sayılacağını ve tel örgünün dışına çıkmalarını söyledi. Sayım yapılmış ve esirler tekrar kampa alınmışken yine dinlenmeye fırsat vermeden aynı tercüman 2 kaçak olduğu gerekçesi ile tekrar sayım yapmak için esirleri tel örgünün dışına çıkardı. Aslında esirlerden kaçak yoktu. İngilizler ikinci sayımı sadece eziyet olsun diye yapmıştı. Akşam esirleri dinlenmek için yine yatırmamışlar ve bu sefer onları yemek için tel örgü dışına çıkarmışlardı. Tel örgüden içeri giren subaylar, aç esirlere yiyecek olarak bir kuru soğan verdi. Bu sırada Sokrat Bey'in aklına Arıburnu'nda İngilizleri nasıl esir aldıkları gelmişti. İngiliz esirleri yavaş yavaş yürütülmüştü.

---

²²⁸ Sokrat İncesu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale-Arıburnu Hatıralarım", **Çanakkale**

Yürüyemeyecek durumda olanları sırtlarında taşıyarak sıhhiye görevlilerine teslim etmişlerdi. Hepsi muayeneden geçirilmiş ve ağır yaralı olanlar revir çadırında tedavi altına alınmıştı. Hafif yaralılara pansumanları yapıldıktan sonra kendi yedikleri mercimek çorbasından vermişlerdi. Hatta tahin ve mercimeği bitiren bir İngiliz esiri eli ile sigara işareti yapmış, orada bulunan Kirmastalı Yusuf Efendi belinden sigarayı çıkararak esire vermişti. Türklerin gösterdiği misafirperverliğe karşılık İngilizlerin esirlere karşı tutumu çok manidar gelmekteydi. Subayların çoğunun rütbeleri gereği yaşı ileriydi ve bu zor şartlara dayanacak gücü kalmamıştı. Sokrat Bey henüz 22 yaşında olmasına rağmen bu zor şartlara, açlık ve sefaletle dayanamıyordu. İncesu'ya göre İngilizler, kendileri havyar yerken; viski ve soda içerken subay olan esirlere bir baş acı soğan vermeleri ne kadar zalim olduklarını göstermekteydi. Soğanı yiyen esirlerin kısa süre içinde büyük bir susuzluk çekeceği de kesindi.²²⁹

Sabahın erken saatinde henüz yorgunluklarını atamayan esirler, Ermeni tercümanın sesi ile uyandırılıp tek sıra halinde dizildiler. Ne tuvalet imkânı ne de su içmeye izin verilmişti. Sabah erkenden tekrar esirler yola çıkarılmış, sıcakta kum çölü içinde ilerlemeye çalışmıştı. Esirlerin nereye götürüldükleri, yolculuğun ne kadar süreceği hakkında esirlere hiçbir bilgi verilmiyordu. Akşamüstü Gazze'deki bir istasyon kampına yorgun olarak ulaşıldı. Bu sırada çıplak halde zayıf ve sıska Arapların İngilizlerin kamçısı altında demiryolu inşaatında çalıştırıldıklarını gören Türk esirler, onlara acıyıp kendi durumlarına şükretmeye başlamıştı. Buradan trenler ile Süveyş Kanalı'na doğru yola çıkmışlar ve bir kum vahasında indirilmişlerdi. Zaten üzerindeki elbiseler içinde yarı çıplak olan subaylar burada tamamen soyunduruldu. Bir sıra halinde dizilen esirler, bir elleri ile önlerini, bir elleri ile arkalarını örterek o şekilde mukadderatlarını beklediler. Kendilerini bu halde çırılçıplak gören Osmanlı Devleti'nin subayları ölmeyi tercih ediyordu. Bu şekilde çıplak olarak kum vahasında tek sıra halinde yürümeye devam ettiler. Artık hiçbir Türk esirin ölüm umurunda değildi. Esirleri çıplak bir şekilde çölde gezdirmenin sebebi bir türlü anlaşılammıştı. Bu sırada dört İngiliz askeri ellerinde fiçi ile kendilerine gelmiş ve her bir esir, sıra ile bu fiçi içine girmeye zorlandı. İlk esir kafasını fiçiyeye sokmamak için direndiğinden kafasına değnek ile vurularak kafası

Hatıraları, Cilt 1, Haz. Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2001, s. 326-327.

zorla fıçıya sokuldu. Tüm esirler sıra ile bu fıçıya girdi. Günlerdir çölde giden esirlerin vücutları sıcaktan kavrulmuş ve çatlamış olduğundan kükürtlü suda yanmış ve esirler acı içinde artık mahrem yerlerini saklama gereği duymadan kumlar içinde koşmaya başlamıştı. Bu durumu gören İngilizler ise esirlerin haline bakıp sadece gülüyordu. Esirler, özel olarak aşağılanmıştı. Esirler burada giydirilerek tekrar trenlere bindirildiler ve İskenderiye'ye 6 km mesafede Seydi Beşir esir karargâhına getirildiler. Esaretin birinci halkası, esirler açısından insanlık ve ahlak dışı olarak sonuçlanmıştır.²³⁰

Filistin Cephesi'nde 19 Eylül 1918 tarihinde İngilizlere esir düşen Hüseyin Aydın, daha önce esir düşmüş ve Cenin kasabasının dışında bekletilen esirlerin yanına getirilmişti. Düşman süvari komutanı, bir Osmanlı vatandaşı tercümanla birlikte gelip esirlerin arasında subayları topladı. İngiliz komutan, 19. Tümeğe bağı gece topçularının hiç beklenmedik bir anda saldırmasıyla kendilerinin çok zor durumda kaldığını söyleyerek Türk topçularının uyanıklığı ve Türk askerlerinin ifa ettiği olağanüstü görev için orada bulunan subayları tebrik etti. Son olarak komutan esirlere, müsterih olmasını, teessüre kapılmamalarını ilave ederek vazifelerini yapan asker olduklarını hatırlattı. Esir kafilesi sabah muhafız olarak görevlendirilen Mecusi Hint Süvari Kıtası ile Mısır'a doğru yola çıktı. Yolda sıcak ve yorgunluktan susayan esirler küçük bir su birikintisi görmüşler ve su içmek için kuyuya saldırmıştı. Esirlerin su içmesine mâni olmak isteyen muhafızlar tabanca ile 4 esiri yaraladı. Yolda son derece gaddar muhafızlar esirlerin yorgunluğunu, susuzluğunu ve açlığını hiç önemsememişti. Sabit görevlerde uzun süre bulunmuş veya yaşlanmış komutanlar esirlerin yürüyüşüne ayak uyduramamış, çoğu zaman diğer esirlerin koluna girerek yürüyebilmişti. Bu yolculuk esnasında esirlere ne bir su veren ne de yardım eden bir muhafız bulunmaktaydı. Bir yudum suya bir sarı lira vereceğim diye bağırarak esirlerin sayısı belli değildi. Yolculuğa dayanamayan esirler, sıhhiye ekiplerinin geleceği ümidiyle yol kenarına uzanıp yatmıştı. Arkadan gelen muhafızlar bu durumu görünce yatan esirlerin üzerine mızraklarıyla saldırmış ve mızrağı yiyen esir olduğu yerde bir bağırıktan sonra kıvrılıp kalmıştı. Muhafızların yola devam anlamına gelen "go on" kelimesi ile tüm esirler hemen yürümeye

---

²²⁹ a.g.e., s. 327-330.

başlıyor, arkada kalanların akıbetini gören esirler son bir gayretle yola devam etmeye çalışıyordu. Bu yorgunluğunda bir sonu vardı ve artık esirler devam edemeyecek noktaya gelmişti. Yola yığılıp kalan esirin sonu ölümle bitiyordu. Esirlerin bu bitkin halini aracında bir komutan görmüş, üzerlerinden geçen telefon teli ile bir konuşma yaparak yardımcı olmuştu. Esirler Beş km ileride bir köyde su içmişler, biraz daha ileride bir tren ile Kantara'ya ulaşmışlardı. Karantina süresini tamamlayan esirler Kuveysna karargâhına götürüldüler. Kamp yerine girerken esirlerin üzerindeki para, kıymetli evrak, hüviyet gibi eşyalar alınmış, beyaz bir torba içine konulmuştu. Her esire bir numara verildi. Esirlerin numarasını gösteren bir levha torbaya, bir levha da esirlerin boynuna asılmış ve esirler bu şekilde kampa gönderilmişti. Ayrıca matara, sabun ve ekmek gibi içine para saklanabilen her şeye de kapıda el konuldu.²³¹

Eyüb Sabri Akgöl'ün "Esaret Hatıraları" adlı kitabının birinci kısmını teşkil eden "Bir Esirin Hatıraları: Gaziantep'te İngiliz Tecavüzünün Başlangıcı ve Mısır'da Türk Esirlerine Yapılan Zulüm ve İşkenceler" bölümü, Antep'in İngilizler tarafından işgali sırasında, uydurma bahanelerle toplanarak sürgüne gönderilen sivil Türk aydınlarının esaret günlerini anlatmaktadır. Hatıratın sahibi Akgöl, 1876 doğumlu olup Antep'te memurluk yapmaktaydı. 23 Ocak 1919 günü Eyüb Sabri, muhasebeci, evkaf memurları Hakkı, Taşcızâde Abdullah Efendi ve "Antep Haberleri" gazete imtiyaz sahibi Hüseyin Cemil Bey, İngilizler tarafından tutuklanarak Amerikan Koleji'ne götürülmüşler, orada Ermeni tehciri konusunda suçlanmışlar ve sorguya çekilerek Halep'e gönderilmişlerdi. İngilizler tarafından polis karakolu olarak kullanılan zemini rutubetli, hasırsız, toprak kaplı bir binanın alt katına hapsedildiler. Hoca Abdullah Efendi'nin başından sarığı çıkarılmış ve boğazına dolanmıştı. Ayrıca kafasına vurularak fiziki ve sözlü şiddete maruz kaldı. Beş kişi iplerle birbirlerine bağlanarak duvardaki bir demire bağlandı. Bu beş kişiye daha sonra Urfalı Dişikırıkzade Halil Bey ve Muallim Sedat Bey de katıldı. Buraya getirilirken kendisine içinde pirinç ve çay olan bir beyaz torba verilen Halil Bey, bunun ölmeden önce verilen bir erzak olduğunu zannederek pek bir telaşa kapılmıştı.²³²

---

²³⁰ Sokrat İncesu, *a.g.e.*, s. 330-333.

²³¹ Hüseyin Aydın, *Acı Hatıralar*, Sinan Matbaası, İstanbul, 1965, s. 39-44.

²³² Eyüb Sabri Akgöl, *Esaret Hâtıraları: Bir Esirin Hâtıraları ve Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi: Yunan İllerinde Zavallı Esirlerimiz*, Haz. Nejat Sefercioğlu, İstanbul, Tercüman, 1978, s. 13-41.

Eyüb Sabri Bey ve arkadaşları buradan Hamidiye Kışlasına nakledildiler. Halep'e getirilmelerinden 20 gün sonra Hamidiye Kışlası'ndan alınarak Halep çarşı ve sokaklarında teşhir edilmiş, Cedide mahallesinde bulunan Şerbetçi Hanı'ndaki bir hayvan ahırına kapatıldılar. Kapısı kilitli olmasa da penceresiz ve rutubetli bir yer olan hayvan ahırında hayvan ve gübre kokuları arasında 18 gün yaşamaya mecbur bırakıldılar. Bu 18 gün boyunca İngiliz general ve subaylarının gözleri önünde her türlü saldırı ve hakarete maruz kalmışlardı. Her gün sabah akşam erkek ve kadın binlerce Ermeni, ahırın karşısında seyirci olarak toplanmış, bu kişilere karşı her türlü hakareti ederek taş atmışlardı. İngiliz Polis Müdürlüğüne yapılan hiçbir şikâyet dikkate dahi alınmadı.²³³

Daha önceden gözaltına alınan Muhasebeci Besim, Eyüb Sabri Bey, Evkaf memurları Hakkı, Taşcızâde Abdullah Efendi ve Hüseyin Cemil, sonradan aralarına katılan Muallim Sedat Bey ve Urfalı Dişikırıkzâde Halil Ağa ile birlikte Mısır'a gönderilmek üzere Halep'ten 2 Mart 1919'da trenle Riyak'a sevk edildiler. Gece yarısı Şam'a gidecek tren gelmediğinden üç saat yağmur ve soğukta istasyondaki barakaya alınmayarak dışarıda bekletildiler. Yağmur altında ıslanmış bir şekilde Şam'a ulaştılar ve burada 3 gün tutuldular. Üç günün sonunda trenle yine Hintli beş muhafızın süngüleri altında Hayfa'ya ulaştılar ve orada İngiliz esir karargâhına yerleştirildiler. Karargâh komutanı genç bir İskoçyalı yüzbaşıydı. Kendisi yedi Türk esirine oldukça kolaylıklar göstermiş ve esirler o gece nöbetçisiz yatmıştı. 7 Mart günü Hayfa'dan Mısır'a yola çıktılar, akşama Kantara'daki karargâha yerleştirildiler.²³⁴

Esirlerden Eceabat-Beşyol köyünden 1890 doğumlu Hüseyin Sürek²³⁵ İngilizlere esir düşünce Gazze'ye götürülmüş ve orada esir kalmıştı. Hüseyin

---

²³³ Burada kendilerine daha önceleri Arap subaylarının nezareti altında bulunan Antepli Batbatzade Nuri, Diyarbakırlı Abdülvehhab, arkadaşı Celil ve Sabri, Hazireli Hacı Mehmed, Mardin polislerinden Hacı Süleyman Efendi, Antakya jandarma çavuşlarından Yusuf Çavuş ve Halep Şube Başkanlığından emekli Binbaşı Hüseyin Bey'in katılımıyla sayıları on altıya ulaştı. Bkz. Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 41-43.

²³⁴ **a.g.e.**, s. 44-54.

²³⁵ 11 yıl askerlik görevini yapmış, dört cephede savaşmış bir askerdir. Önce Yanya'da Yunanlılara esir düşmüş ve 9 ay Atina yakınlarında esir kalmıştı. Ardından, 9 ay Arıburnu'nda, bir o kadar da Galicya Cephesi'nde bulunmuştu. Son olarak Konya, Adana üzerinden Kudüs'e gitmiş ve Gazze Cephesi'nde İngilizlere karşı savaşmıştı. Bir Alman madalyası vardı. Hatta bu madalya yerine 5 kuruşu olmadığı için 5 lira para istemiş ama madalyanın daha değerli olduğunu söylediklerinden madalyayı kabul

Sürer'den öğrenildiğine göre bazı Türk askerlerinin gece devriye ya da nöbet esnasında uyuduklarından atla gece devriyesi yapan İngiliz askerlerine esir düşmüşlerdi. İngilizler teslim aldıkları esirleri bağirtarak karargaha getirmişti. Esir kampında iken İngilizler, esirlerin tüm mallarına el koydukları gibi Hüseyin Sürer'in de madalyasına el koymuştu. Kendisi esaret sonrası madalya ile köyünde gezinemediğinden muzdarip olmuştu.²³⁶

İbrahim Arıkan, beraberinde tabur komutanı Tahir Bey ile birlikte İngilizlere Eylül 1918'de esir olmuştu. Kendileri teslim alan İngilizlerin arasında tercüman olarak bulunan Naim, daha önce Türk ordusunda görev yapmış, Gazze Muharebesi'nde esir düşmüş, İngilizce bildiğinden dolayı İngiliz ordusunda maaşlı olarak göreve başlamış bir Musevi'ydi. İlk esir alındıklarında esirlere karşı herhangi bir kötü muamelede bulunulmamış, su içmelerine müsaade edilmiş ve kendilerine sigara ve bisküvi ikram edilmişti.²³⁷

Esir Yafa yakınlarında Ramla'da üzerlerinde bulunan tabanca, bıçak ne varsa alınarak kendileri için hazırlanan kampa teslim edildiler. Kampın komutanı çok iyi Türkçe konuşan bir Yunan generaldi. Kampa aralıklarla gelen esirlerle birlikte esir sayısı 1.000'i aşmıştı. Kamp komutanı bizzat gelerek esirleri toplamış, subay ve düşük rütbeli subaylardan bazılarını sorguya çekmişti. Sorguda adı, memleketi, kaçınıcı ordu, kaçınıcı kolordu, kaçınıcı fırka, kaçınıcı alay, kaçınıcı tabur, rütbesi, sınıfı, doğum tarihi, askere giriş tarihi, harbe katılıp katılmadığı, hangi cephelerde hangi tarihte savaştığı, yaralanıp yaralanmadığı, komutanların ismi gibi pek çok soru sorulmuştu. Küçük ve büyük rütbeli subaylar hatta albay ve yarbaylar kamp küçük olduğundan burada bırakılmamıştı. Kampta ayrıca bir Avusturya topçu binbaşısı ile Türklerden nefret eden, her daim bir bahane ile hareket eden bir Ermeni tercüman da

---

etmişti. Bkz. **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 110-112.

²³⁶ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 110-112.

²³⁷ İbrahim Arıkan 1893 yılında Kırklareli'nin Akviran köyünde doğmuş Birinci Balkan Savaşı'nda Kırklareli'nin işgali ile önce İstanbul'a sonrasında İzmit'e göç etmiş İkinci Balkan Savaşı ile Kırklareli'nin geri alınması ardından köyüne dönebilmiştir 1914 yılında gönüllü olarak jandarma okuluna yazılmıştır. 1917 yılında Filistin Cephesi'ne gönderilmiş burada Yıldırım Orduları Grup Komutanlığında emrinde İngilizlere karşı mücadele etmiş ve Türk ordusunun mağlubiyetiyle pek çok asker gibi kendisi de Eylül 1918 tarihinde esir düşmüştür: İbrahim Arıkan, **Harp Hatıralarım: Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları**, Haz. Selman Soydemir, Abdullah Satun, İstanbul, Timaş, 2007, s. 233-234.

vardı. Her subaya bir emir eri verildiği halde subaylar sıraya girip kendi yemeklerini kendileri alıyordu. Bu durum tüm esir askeri müteessir etmişti. Ramla'dan Kantara'ya 9 Eylül 1918'de hareket edildi.²³⁸

Gazze Cephesi'nde İngilizlere esir düşerek esarettten dönen 58. Alay 3. Tabur Komutanlığından Üsteğmen Halid Efendi'nin esarete görmüş olduğu muameleyi anlattığı 19 Temmuz 1919 tarihli ifadesini içeren rapor, 20. Kolordu kumandanlığı tarafından Erkan-ı Harbiye'ye iletilmiştir. Raporu içeren tezkerede İtilaf Devletlerine Osmanlı Devleti tarafından iade olunan İngiliz esirlere iyi bakılmadığından dolayı şikâyetler vardı. Fakat aynı şekilde İtilaf Devletlerinin eline esir düşen Türk subay ve erlere de İtilaf Devletleri tarafından iyi bir şekilde bakılmadığına, iaşe verilmediğine ve tedavi edilmediklerine dair şikâyetler de bulunuyordu. 2. Bölük kumandanı Üsteğmen Halid Efendi verdiği ifadesinde gerek esaret hayatı ve gerekse esir karargâhında İngilizlerden görmüş olduğu muameleyi anlatmıştı. Halid Efendi, 13 Kasım 1919 tarihinde Gazze'nin Makara köyü sırtlarında vuku bulan muhaberede yaralı olarak İngilizlere esir düşmüştü. İngiliz askeri, kendisini bir dere içindeki Arap karargâhlarına götürerek yaralı bulunan sol koluna bir sargı sarmış ve ilk tedaviyi gerçekleştirmişti. Üzerinde bulunan kendince çok kıymetli saati, apoletleri ve çizmesinin mahmuzları alınmış fakat eski olan elbise ve çizmesi bırakılmıştı. Halid Efendi'nin karargâhta bulunduğu arkadaşlarından öğrendiğine göre başka taraflarda esir olan subayların bir kısmı da soyulmuştu. İngilizlere şikâyet edildiyse de bir sonuç alamamıştı. Dereke'deki karargâhtan etraflarında süngülü muhafızlarla yaya olarak aç susuz kırk sekiz saat boyunca aynı karargâha doluşturulmuşlar ve nihayet kırk sekiz saat sonra cüzi miktarda peksimet ve su verilerek beş gün gece ve gündüz güneş altında bekletilmişlerdi. Yaralı olan Halid Efendi, bir otomobil ile doğruca trene ve oradan da Kahire'de Mısır Cedid'de 2 Numaralı Üsera-yı Osmaniye Hastanesine götürüldü. Hastanede mümkün mertebe istirahatları temin edilmiş fakat maaş verilmemiştir. Tedavi olduktan sonra İskenderiye civarında iki saat mesafede bir kumluk çölde, Seydi Beşir'de üç kat tel örgüsü ile muhat olan Osmanlı esir karargâhına getirildi.²³⁹

²³⁸ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 235-237.

²³⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 90/40.

İngilizler, esir aldıkları askerleri bir daha İngilizlere karşı savaşmayacaklarına dair Kur'an üzerine yemin ettirirdi. Bunu yapmaları halinde kendilerinin İstanbul'a gönderilecekleri sözü verilmekteydi. Buna rağmen bu sözde hiçbir zaman durulmadı. Gazi Mehmed Rıfat'ın da aralarında bulunduğu esir grubuna yemin ettirilmek istendiğinde ilk başta esiler karşı çıktı. Tabur İmamı Fasih Bey, yeminin vatan için yapılacağını, baskı altında yapılan yeminin geçersiz sayılacağını söylemiş ve bunun üzerine tüm askerler yemin etmişti.²⁴⁰

İngilizler, esirler arasında bulunan gayrimüslim azınlığa her zaman Müslümanlardan daha farklı davranıyor ve değişik görevler veriyordu. Ayrıca Osmanlı Hükûmetinin azınlıkları zorla savaştırdığını iddia ederek bir taraftan dünyaya Osmanlı topraklarında azınlıkların güvende olmadığı mesajı veriliyordu. Diğer taraftan Osmanlı topraklarındaki ve özellikle de ordudaki azınlıkları etkilemeye çalışılmaktaydı. Savaş süresince pek çok azınlık, cepheden kaçarak İngilizlere teslim olmuş ya da esir düşmesi ardından Osmanlı ordusunda zorla savaştırıldığını söyleyerek İngilizlere sığınmıştı. İngilizler bu durumu fırsata çevirmiş ve propaganda amaçlı kullanmaktan geri durmamıştı. Mesela, Filistin Cephesi'nde alınan bir grup esir arasında bir Yahudi olduğu ve kendisine Türk ordusunda baskı yapıldığı iddiası İngiliz basınına yansımıştı.²⁴¹

1.2.4 Kanal Cephesi

Kanal Cephesi'nde esir düşmüş olup ismi bilinmeyen bir asker, esaret sonrası verdiği ifadesinde, nakil hikâyesini anlatırken Kahire'de trenden indikten sonra bir buçuk saat yürüyerek Abbasiye kışlasına getirildiklerini anlatmıştır. Burası yirmiden fazla pencereye sahip, üst katta büyük bir koğuşuyla cam ve çerçeve namına hiçbir

---

²⁴⁰ 10 yıl aralıksız süren savaş yıllarında 3 bacanağın esir düştüğü ve üç kız kardeşin kocasız zor şartlar altında hayat mücadelesi vermek zorunda kaldığı olmuştur. Gürcüzade İbrahim, Gazi Mehmed Rıfat ve Naibzade Gazi Talat beyler Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin Cephesi, Kafkasya Cephesi ve İstiklal Savaşı'nda esir düşmüş 3 bacanağın. Filistin Cephesi'nde esir düşen ve Seydi Beşir kampında kalan Gazi Mehmed Rıfat Diyarbakır Sulhanisinden mezun olur olmaz Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte 1915 yılında silah altına alınmıştır. Yedek subay olarak Filistin Cephesi'nde İngilizlere karşı mücadele ederken Şeria Nehri civarında alayı ile birlikte İngilizlere teslim olmak zorunda kalmıştır. Kendisiyle beraber esir olanlar arasında daha sonra cumhurbaşkanı olacak Cemal Gürsel ve Cevdet Sunay ile babası Tabur İmamı ve Binbaşı Fasih Bey de vardır. 1915-1923 yılları arasında bizzat cephelerde savaşan Mehmed Rıfat terhis sonrası kısa bir süre öğretmenlik yapmış fakat daha sonra orduya tekrar girerek muvazzaf subay olarak orduda görev almıştır. Bkz. **Mardin'li Üç Esir Bacanak**, Der. Halil Yazgı, İstanbul, Kutup Yıldızı Yayınları, 2016, s. 29-39.

şeyi olmayan bir yerdi. İçeride üç balya kuru ottan başka bir şey mevcut değildi. Kapıda defalarca arandıktan sonra yine bir İngiliz binbaşısı tarafından tekrar aranarak içeri alınmıştı. İsmailiye’de kendi paraları ile aldıkları birer paket sigaralara da el konulmuştu. Nerede yatacakları sorusuna otların bile esirlere fazla olduğu söylenmişti. Yorgun olan askerler hemen otların üzerine uzanarak uyuya kalmıştı. Sabah olunca kumandan Albay Hoker tarafından verilen emirle tüm esirler bir arabaya bindirilerek Nasru’n-Nil kışlasına götürüldüler. Burada kendilerinden bir gün evvel esir olan yedi sekiz subay ile karşılaştılar. Buldukları oda, kışlanın en alt katında fevkalade karanlık, demir parmaklıklı ve tek bir pencereyi bir yerdi. Bir manga muhafız asker odanın bir kısmını işgal ettiğinden esirler küçük araba minderi üzerinde ikişer kişi yatmak zorunda kalmıştı. Günde yarım saat güneş görmek üzere kışlanın meydanlığına çıkmalarına izin verilmişti. On dört gün sonra Kahire’nin on iki kilometre güneyinde Maadi Kasabası’nın dışında harap bir fabrika binasına, teşhir edilerek yaya olarak sevk edildiler. Orada küçük bir koğuşa dolduruldu. Burada üç buçuk ay kaldıktan sonra Çanakkale Muharebesi’nin başlaması ve bazı esir subayların gelmeleri üzerine yerin küçüklüğü dolayısıyla Kahire’de Mehmed Ali Paşa Kışlası’na nakledildiler. Burası tam bir zindan hayatını andırmaktaydı Odalar hususi yapılmış kilitlerle geceleri üzerlerine kilitleniyordu. Bir hafta sonra başka yere nakledildiler. Fakat burası da aynı şekilde dar ve karanlık asfalt bir koridor üzerinde ışık ve güneşten mahrum ve son derece pis bir yerdi. Sıcaklık 48-50 derecedeydi. Günde bir saat akşamları güneş görmek ve hava almak üzere binanın damına çıkarılıyorlardı. Bir buçuk sene böylece yaşadıkten sonra hepsi 60 kişi olan subaylar değişik hastalıklara yakalandı.²⁴²

Esarete 51 ay kaldıktan sonra malulen vatanına geri dönen Osman Efendi verdiği ifadesinde, esarete iken Mısır’da İngilizlerden gördüğü muamele hakkında bilgiler aktratmıştır. 8. Kolordu 27. Fırka 79. Alay Makineli Tüfekten Üsteğmen Osman Ferid Efendi, 18 Şubat 1914 tarihinde Mısır’a gerçekleştirilen taarruzda Süveyş Kanalı’nda esir olmuştu. Esirler Hint kıtasına esir düştükten sonra kanalın düşman sahiline geçirilmişti. Taarruz esnasında dost ile düşmanın ayırmak için esir subay ve erlere beyaz birer pazı bent bağlanmıştı. Esirlerin pek çoğu, taarruz sırasında

---

²⁴¹ **New-York Tribune**, December 21, 1919, s. 5.

emre karşı gelerek bu bezi yırtmıştı. Osman Efendi, arkadaşı Muhtar Efendi ile önce erlerin bulunduğu bölgeye, akşam olunca da bir manga asker tarafından erlerden üç yüz metre kuzeyde bir kum tepciğinin arkasına götürülmüştü. Manga erleri Hintli, kumandanları ise İngiliz teğmeni. Orada bir mahruti çadır muhiti kadar toprağı küreklerle kazdıktan sonra her ikisini de çukura arka üstü yatırmıştı. Ellerinde bulunmakta olan bir çamaşır ipi ile Osman Efendi'yi ayak bileğinden Muhtar Efendi'nin sağ ayağının bileğine sekiz şekilde sararak sıkı sıkıya bağlamışlardı. Ardından ikisinin arasına uzun bir çadır direği koyarak ikinci bir iple Osman Efendi'nin dizinden direğe, hemen ardından Muhtar Efendi'nin dizine çekerek birkaç defa sarmışlardı. Bunu da müteakip üçüncü bir iple bacağının en üst kısmından direğe, ardından yine arkadaşının bacağına sıkıca sararak bağlamışlardı. Sağ ve solları ile baş taraflarına birer süngülü muhafız dikilmiş ve manganın erleri de ayakuçlarına tüfek çatarak oturmuşlardı. İngiliz teğmeni da yanlarına oturarak ve bir süre istihza ederek Fransızca olarak sorgulamaya başlamıştı. Yapılan bu muamelemin sonucunda tüm esirlerin hastalıktan mahvolacağını esirlere söyledikten sonra Türkiye'de bulunan çok sayıda Kûtu'l-Amâre esiri subayın Türkler tarafından iyi bir şekilde muamele gördüğünü hatırlatmıştı. İskenderiye'ye naklileri için yapılan istek sonunda yerine getirilmiş ve İskenderiye'nin on sekiz kilometre doğusunda, sahilde çadırlı ordugâha nakledilmişlerdi. Esirler, sekiz ay burada kaldıktan sonra Seydi Beşir'de gönderildiler.²⁴³

Esirlere gösterilen bu çağ dışı muamelenin medeniyette ileri gitmiş ve bilhassa öteden beri kendilerini medeni olarak tanıtmış olan İngilizlere yakışmadığı söylendiğinde yetkililer gülerak karşılık vermişlerdi. Bir müddet sonra görevliler kendilerinin kabahati olmadığını, kumandanlarından aldıkları emri ifa ettiklerini söylemişlerdi. Arkadaşları Beşir Efendi, kaçma ihtimaline karşın kumandanın çadırı önünde bağlanmıştı. Türk esirler kendilerinin şerefli bir millet olduklarını, söz verdikten sonra asla kaçmayacaklarını söyleseler de istekleri yerine getirilmedi. İngiliz muhafız, bir buçuk saat kadar esirler ile eğlendikten sonra oradan ayrılmıştı. En azından birer battaniye isteyen esirlerin bu istekleri de reddedilmişti. Bir saat sonra yorgunluk ve soğuşun tesiriyle uyuyup kaldılar. Esirler çıplaktı ve birinin üzeri

---

²⁴² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/85.

örtülse diğeri açıkta kalmaktaydı. Ancak Türk esirlere bir Hintli Müslüman muhafız acımış ve titreyen esirlerin üzerlerine kendi battaniyelerinden bir battaniye örtmüştü. Yarım saat sonra İngiliz teğmeni esirlerin ayaklarını çözmüş fakat esirler yürüyemez hale gelmişti. Esirler birbirlerinin koluna girerek ve birer muhafız erin de yardımıyla içi gübre ile dolu açık hayvan vagonlarına bindirildiler. İsmailiye'ye geldiklerinde İngiliz ordugâhının ortasına takım kolu nizamında oturtulduktan sonra on metre gerilerine de subaylar oturtulmuştu. İsmailiye'de mevcut tüm asker ve ahali etraflarına toplanarak seyretmiş ve fotoğraf çekmişti. Gece yatsıya kadar orada teşhir edildikten sonra istasyona getirilip ancak çok ısrar üzerine kendi paraları ile birer paket sigara aldırabilmişlerdi. İkinci mevkide kadınlara mahsus bir kompartımanda kapısı kilitli olarak gece Kahire'ye getirildiler.²⁴⁴

Kanal Cephesi'nde İngilizlere esir düşen Çanakkale Çınarlı Mehmed Kurtul diğer esirlerle birlikte İskenderiye'ye götürülmüştü. Mehmed Kurtul'un anlattıklarına göre parası olanlar portakal alabilmişti. Kırmızı fesli Arap gençler esirlere su vermiş ve daha sonra da esirler trenle Tel El-Kebir esir kampına götürüldüler.²⁴⁵

El Ariş ve Magdaba'dan gelen 1.200 Türk esiri Kahire'ye ulaştığını yazan gazeteler esirlerin giyimlerinin perişan ve yalınayak olduklarını ve yaşlarının 18 ila 50 arasında olduğunu yazmıştı.²⁴⁶

Kanal Cephesi'ndeki çarpışmalar da 300 Türk esiri gören İngiliz askerinin gazetelerde "Zavallı Türk Esirleri" başlığıyla çıkan beyanatında esirlerin perişan göründükleri ve acının her türlüsünü yaşamış oldukları anlatılmaktadır. Esirler arasında Türkler, Araplar ve birkaç Sudanlı, Ermeni, Bedevi ve her çeşitten insan vardı. Botları tamamen yıpranmıştı. Aynı zamanda bir Türk subay da vardı. İngiliz askeri, 7 subay ve 400 erden oluşan bir grubun Albassiye'de eski kışlalara yerleştirildiğini, üç ay çölde kaldıktan sonra olabildiğince temiz göründüklerini, ancak giysilerinin kötü olduğunu anlatmıştı. Ayrıca Türk esirlerin savaştan çıktıkları için memnun oldukları ve savaşa zorla katıldıkları iddia edildi.²⁴⁷

---

²⁴³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/85.

²⁴⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/85.

²⁴⁵ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharıpler**, s. 95-97.

²⁴⁶ **Register (Adelaide SA: 1901- 1929)**, 4 January 1917, s. 5; **Brisbane Courier (Qld.: 1864- 1933)**, 4 January 1917, s. 7.

²⁴⁷ **Terang Express (Vic.: 1914- 1918)**, 20 April 1915, s. 4.

Türk esirlerin kamplara yerleştirilmesinin çok büyük problem olduğunu söyleyen bir İngiliz askeri, esirlerin sayısı ve içindeki buldukları durumu şöyle anlatmıştır:²⁴⁸

“2.000 ya da daha kalabalık, birkaç muhafızın eşliğindeki, tren garına doğru kuru tozlu yollar boyunca yorgun yürüyordu. Birbirini takip eden ve sonu gelmeyen konvoyları görmek çok önemli ve dokunaklı bir manzara oluşturmaktaydı. Adamlar zayıf ve bitkin görünüyor ve düşenlerden birçoğu kamyonlar tarafından alınıyordu. Esirlerin sayısı sürekli olarak artmaktaydı. Tüm yerlerdeki kaçaklar teslim olmaya geliyordu. Türk esirlerin sayıları şu an 45.000’di. Ganimetler de aynı zamanda tahmin edilenin ötesindeydi.”

Esirlerin kamplara nakillerini anlatan bir diğer hatırat, Teşkilat-ı Mahsusanın önemli isimlerinden olan Eşref Kuşçubaşı’ya aittir. İkinci Kanal Harekâtı’nda Hayber’de Faysal’ın kuvvetlerine yaralı olarak esir düşen Eşref Bey’e, Emir Abdullah tarafından Mısır’a gönderileceği, Hilvan’da bir köşk tahsis edileceği, harbin sonuna kadar orada kalacağı ve mevkiine layık bir muamele göreceği bildirilmişti. Eşref Bey, bu kararın alınmasında İngilizlerin de onayı olduğundan emindi. Şerif Hüseyin ve ailesi bütün yaptıklarında İngilizlerden bağımsız hareket etmemektedir. Eşref Bey’in yanında bulunan 5.000 altın tamamen yağma edilmiş ve kaçmaması için de tüm tedbirler alınmıştı. Emir Abdullah, hareketinden önce Eşref Bey’e şu tavsiye mektubunu vermişti:²⁴⁹

“İngiltere Hükûmet-i Muazzamsının büyük memurlarından her kim ki bu vesikayı Eşref Bey’in yedinde gördükte kendisine yapılacak ihtiramın fevkaladeliği bizi memnun edeceği malum olmalıdır. Mısır’a vasıl oldukça, şeref ve haysiyetine layık bir köşkte misafir ettirilecek ve Hilvan’daki ikametinin bütün masarifatı Celalet-ul Mulk-ul Hicaz’a ait olacaktır. Bu husus, Wilson Paşa’ya da yazılmıştır. Her hususta riayetkâr olunması bilhassa rica olunur.”

Develere bindirilen Eşref Bey, sanki bir esir gibi değil aynı davanın ve gayenin müşterek insanları gibi uğurlanmıştı. 28 Ocak 1917 sabahı Yanbuğa ulaşıldı. Halk, yollara dökülmüştü. Hayber’deki destan buralara kadar yayılmıştı. Yanbuğ’da

²⁴⁸ **Portland Observer and Norman by Advertiser (Vic.: 1914- 1918)**, 30 September 1918, s. 2.

²⁴⁹ Cemal Kutay, **Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber’de Türk Cengi**, Ercan Matbaası, İstanbul, 1962, s. 138.

kaymakamlık yapan Şerif'in mutemedi Abdulkadir Efendi, esirleri nezaketle karşıladı. Kendisine bir ev hazırlatmıştı. Yollarda halk, kimisi müteessir ve hürmetkâr, kimisi müteceviz ve haşin bakışlarka Eşref Bey ve yanındakileri seyretmekteydi.²⁵⁰

Bu arada Eşref Bey'in Hayber'de yaralı olarak esir düşmesi bütün Arabistan'da yankı uyandırdı. Şerif Hüseyin'in, kendisine karşı beslediği kin ile Mekke'ye getirilinceye kadar büyük hiddet ve zulüm gördü. Mekke'deki Cürüle kışlasına hapsedildiğinin ertesi günü, Mekke Şerifi'nin resmî gazetesi olan El Kible'nin başmuharriri Eşref Bey'i ziyaret etmişti. Bu ziyaretin sebebini tam anlayamayan Eşref Bey muhatabına şu şekilde sitem etmiştir:²⁵¹

“Biz harb ettik... Ben, kırk kişi idim. Sizlerinki yirmi beş bin... Bu rakam, resmi tebliğinizin kaydettiği miktardır. Arkadaşlarım, Türklüğe has mertlikle dövüştüler. İçlerinde yara almayan yoktu. Öldürdüklerinizden asgari on misli şehit verdiniz. Din kardeşliği gibi bizim kıymet verdiğimiz rabitanın kimin tarafından ve nasıl maksatlarla ihlal edildiğini tarih yazacaktır. Bu ayrı bir bahis... Fakat Seyyidina Melik'e lütfen söyleyiniz: Bize hiçbir veçhile hakaret edemez, ettiremez. Öldürtmek elindedir, işkence yaptırmak da elindedir, fakat hakaret etmek ve ettirmek elinde değildir.”

Yanbuğ'a geldiklerinin ikinci günü, Eşref Bey, eski tanıdıkları ile karşılaştı. Medine Muharebelerinde pusuya düşürülerek esir edilen Yüzbaşı İzzet Bey ile on beş asker yaralı, sefil ve tamamen çıplak vaziyetteydi. Esirler bir bodruma atılmıştı. Eşref Bey, hemen müdahale ederek bu esirleri evine getirtti. Emir Abdullah söylediklerinin aksine, Yanbuğ Kaymakamı Abdulkadir'e gelen bir telsiz emrinde, bir İngiliz kruvazörünün Eşref Bey'i almak üzere yolda olduğu, oradan Cidde'ye, ardından Mekke'ye gönderilmesinin kararlaştırıldığı yazılıydı. Eşref Bey bu emir sonrası kaçması muhtemel olduğu düşünülerek İngiliz muavin kruvazörü tarafından 20 Ocak 1917'de Rabuğ limanına getirildi.²⁵²

Rabuğ'da Şerif Hüseyin'in askeri bir karargâhı vardı. Burada Osmanlı Devleti'ne sadakat yemini etmiş, Kuleli ve Harbiye'de eğitim görmüş, Erkân-ı Harp

²⁵⁰ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 139.

²⁵¹ **a.g.e.**, s. 140.

²⁵² **a.g.e.**, s. 141-142.

okumuş sonra Osmanlı'ya karşı cephe almış askerler bulunuyordu. Karargâhın İngiliz irtibat kumandanı, bir kurmay albaydı.²⁵³

Eşref Bey'i ilk karşılayan Aziz Ali Bey'di. Eski dost şimdinin iki düşmanıydı. Eşref Bey, Divan-ı Harp kendisini idama mahkûm ettiği zaman Enver Paşa üzerinde bütün nüfuzunu kullanarak af edilmesini sağlamıştı. Eşref Bey'i bu halde yaralı ve mahzun gören Aziz Ali, gözyaşlarını tutamamış ve kendisini evinde bir gece misafir etmişti. Eşref Bey'in Şerif Hüseyin'in emri ile Rabluğ'da kalmasına müsaade edilmedi. Acilen Mekke'ye sevk edilmek üzere Cidde'ye hareketi sağlandı. Yolda, İngiliz kaptan ve mürettebatından nazikâne muamele gördü. Cidde limanında ve gümrük önündeki halk yığını, Eşref Bey, yanında bulunan yaralı Yüzbaşı İzzet, Mülazım Etmem Efendi ve diğer yaralı dört askeri izledi. Eşref Bey kendisine tahsis edilen bir hayvan ile beraberindekilerle birlikte çarşığı geçmiş ve doğruca Cidde'de Naibe-il Mülk'ün vazifesini gören Şerif Muhsin'in evine ulaşmıştı. Kendisine üst katta bir oda ayrılmıştı. Çıplak olan esirlere bir Musevi tüccardan giyecek aldırıldı.²⁵⁴

Şerif Muhsin, esirlere makamında kabul etti. Aldığı emir ile sabaha karşı Mekke'ye yola çıkıldı. Mekke'ye ulaşan Eşref Bey, yanındaki esir arkadaşlarından ayrılmak istemesine rağmen arkadaşları yaralı kumandanlarını yalnız bırakma taraftarı değildi. Burada yırtık, et ve kemik ezintileriyle pıhtılaşmış elbisesini kapatan abası alınmış ve bu şekilde halka teşhir edilmişti. Eşref Bey üzerindeki kan izini vatani ve devleti için döktüğünü belirterek hiç itiraz etmeden abayı çıkartmıştı. Şerif Hüseyin, Eşref Bey'in abasının altında resmi üniforması olduğunu zannederek harap olmuş elbisesinin farkında değildi. Aslında Şerif Hüseyin halka teşhir edilen kişinin Eşref Bey olduğunu ispat etmek için böyle bir uygulama yapmıştı.²⁵⁵

Eşref Bey'in sonradan öğrendiğine göre İngilizler, Şerif'e tebligat yaparak, askeri esirlere asla hakaret edilmemesini bildirdi. Bu kararın alınmasında Çanakkale ve Kûtu'l-Amâre'de esir edilen kuvvetlerin, Osmanlı topraklarında hürmet ve insanlık görmesi etki oldu. Eşref Bey Mekke'nin Cürüle kışlasına getirildi. Burada İstanbul Fatihli Yüzbaşı Amir isimli eski bir tanıdıkla karşılaştı. O da ihanet

---

²⁵³ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 142.

²⁵⁴ **a.g.e.**, s. 142-144.

²⁵⁵ **a.g.e.**, s. 145-146.

edenlerdendi. Bu İstanbullu diğerlerinin aksine ihanetinin sebebi olarak Arap bağımsızlığını değil parayı göstermişti.²⁵⁶

Aslen Gelibolu Musevilerinden olup 16 yaşında İslamiyet'i kabul etmiş ve eczacılık tahsil ederek mülazım rütbesiyle Türk ordusuna iltihak etmiş Hidayet Efendi isimli bir eczacı, elinde ilaç kutuları ile Eşref Bey'in yanına gelerek bazı açıklamalar yapmıştı. İstanbul Türkçesiyle Taif'de esir düştüğünü ve esirlerin yaralarını tedavi ettiğini söylemişti. Giderken de kışlanın kumandanlığını ifa eden Şeyh Mahmut isimli kimseye şöyle demişti:²⁵⁷

“Eşref Beyefendi... Şu adamı görüyor musunuz, bu, Şerif Hazretlerinin buradaki Fehim Paşası'dır. Casusun büyüğüdür. Aman beni sizinle görüşürken görmesin. Bütün duvarların arkasından konuştuklarınız dinlenmektedir. Dikkat ediniz.”

Eşref Bey kaldığı yerde geceyi sivrisinek ve çeşitli haşerelere karşı müdafaasız olarak perişan vaziyette geçirdi. Yüzü, gözü şiş içindeydi. Sabah namazından sonra Hicaz Hükûmetinin resmî gazetesi olan El Kible'nin Başmuharriri Muhiddin El-Hatib ziyaretine gelmiş ve uzun bir görüşme yapmış ve kendisini teselli etmişti.²⁵⁸

Gün geçtikçe, Eşref Bey ve yanındaki esirlere yapılan muamele düzeldi. Hintli bir terzi, kendi ölçüleri ve zevki içinde esirlere yeni elbiseler dikmişti. Kendisine taş taşıtılmış ve çeşitli hakaretlere maruz bırakılmış Yarbay Ali Bey'i de ısrarla davet ve talep ederek yanına getirtmişti. Eşref ve Ali Beyler Hintli terzinin diktiği elbiselerle garip bir kılık içinde binlerce halkın bakışları arasında Beytullah'ın Hamidiye kışlasına bakan kütüphaneye getirildiler ve burada Mekke Şerifi Hüseyin huzuruna kabul edildiler. Mekke Şerifi Hüseyin her ikisine de iltifatta bulunmuş, bunun üzerine Ali Bey Şerif Hüseyin'in elini öpmüştü. Yeni Hicaz Kralı, baş seccadenin sağ önündeydi. Yanında şeyhülislam ve vezirleri vardı. Eşref Bey'e hemen sağ yanında yer ayrılmıştı. Namaz bu şekilde kılındı. Hutbeye çıkan imam duada hem Beşinci Sultan Mehmed Reşat'ın hem de Şerif Hüseyin'in ismini zikretti. Namaz sonrası Şerif Hüseyin, Eşref ve Ali Beyler baş başa kaldılar. Ali Bey'e

²⁵⁶ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 144-146.

²⁵⁷ **a.g.e.**, s. 146.

²⁵⁸ **a.g.e.**, s. 148-150.

yaptıkları eza ve cefanın şayia olduğu intibamı vermek istiyordu. Görüşmeden sonra Şerif Hüseyin'in teklifi ile halk tarafından gerçekleştirilecek her türlü terbiyesizliğe ve aşırılığa karşı akşam namazından sonra olmak şartıyla Kâbe'nin tavaf edilmesine müsaade edildi.²⁵⁹

Mekke'deki hayatın normalleşmesi ve ilk günlerde gösterilen düşmanlığın kaybolmasıyla Eşref Bey'e Mısır'a hareket edecekleri tebliğ edildi. Eşref Bey ve arkadaşları, okumalarına müsaade edilen El Kible ve diğer gazetelerden, İngilizlerin, Arap Yarımadası'nın çeşitli yerlerinde ele geçmiş esirlerden istediklerini, himayeleri altında bulundurdukları Hicaz devletinden talep ettiğini ve bunların Mısır'da bir kamp veya kışlada toplanacaklarını öğrendiler. 13 Şubat 1917 günü yola çıkmıştı. Bu tarihten iki gün önce, Mahmut Gaysimi Efendi, Şerif Hüseyin'in hediye ettiği 120 altını getirmişti. Bu para esirlerin maaşı olarak ödendi.²⁶⁰

Esirlerin Mekke'den ayrılması da oraya getirilmeleri kadar halkın tecessüs ve merak tezahürleri arasında olmuştu. Şerif Hüseyin, esirleri uğurlamak için yaver ve mabeyincilerini göndermişti. Cidde'ye kadar esaslı bir vaka olmadan gelindi. Yolda, bir Bedevi taarruzuna uğradılar. Fakat bu esirlerin kaçmasına mâni bir tertipli bir oyun olup muhafızların bağırımlarıyla ateşin kesilmesi birbirini takip etmişti.²⁶¹

Cidde'de yine Şerif Muhsin'in evine misafir edildiler. Burada, kendisine Wilson Paşa denilen ve Mısır'la Arap Yarımadası üzerinde İngiliz askeri kumandanlığını temsil eden General Wilson'un mümessili, Albay Watson ile Eşref Bey'in aralarında sert bir olay meydana geldi. Eşref Bey'e Medine'yi müdafaa eden Türk askerlerinin miktarını sorarak casusluk teklifinde bulunmuş, Eşref Bey "*Ben yaralı bir esirim, öldürülebilirim. Fakat casusluk yapabileceğim intibamı size hangi hadise ilham etti?*" karşılığını vermişti. Watson, Eşref Bey'i sorgu sırasında ayakta bekletmiş, kendisi ise oturduğu masanın başında ayaklarını havaya kaldırmış, ağzında pipo ile Eşref Bey'i sorgulamıştı.²⁶²

Esirler 18 Şubat 1917'de Cidde önlerinde bir İngiliz kruvazöründe kamaralara kapatıldılar. Dar kamaranın kapısı ancak esirlerin fotoğraflarını çekmek için açılıyordu. Rabuğ'da Lama adlı yolcu gemisine aktarıldılar. Eşref Bey burada

---

²⁵⁹ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 150.

²⁶⁰ **a.g.e.**, s. 150.

²⁶¹ **a.g.e.**, s. 150.

Müslüman isimli, fesli, Arapçanın her lehçesini kendi öz dili gibi konuşan İngiliz Gizli Servisinin önemli şahsiyetlerinden birisi tarafından karşılanmış ve kendisine “*Dünyayı korkuttun.*” diyerek iltifat etmişti. Bu kişi, gerçek ismi İngiltere’nin kralı tarafından dahi bilinmeyen, şekli unvanı Şeyh Matem olan, arşivde kendisine kısaca Mr. L; W. denilen ve Mısır ordusunda çalışan sivil bir İngiliz’di. Yolculuk boyunca sohbet etmişler ve her hareketleri İngiliz Gizli Servisi tarafından kontrol altında tutulmuştu. Süveyş’e gelen esirler bir İngiliz yüzbaşı tarafından teslim alınmıştı. Kapıları kapanmış, pencerelerin perdeleri dışarısının görülmemesi için dikkatle çekilmiş, vagonların içinde hangi istasyondan binildiği, nereye gönderildikleri bilinmeyen bir tren seyahati başlamıştı. Süngülü nöbetçiler, oturdukları tahta sıraların hemen yakınında adeta diz dize seyahat etmekteydiler. Böyle bir korumaya neden gerek duyulduğunu Eşref Bey de anlayamamıştı.²⁶³

Tren durduğunda önce daha çok kömür işçilerine benzeyen büyük bir kalabalık indi. Bu kişiler Eşref Bey ile beraber aynı vapurda, Makine dairesinin altındaki kömürlüklere hapsedilen Medine kahramanlarından esir düşen talihsiz askerlerdi. Aralarında subaylar da vardı. Eşref Bey’i tanımışlar ve etraflarındaki süngülü İngiliz ve Mısırlı muhafızlarını yarararak yanına kadar sokulmuşlardı. Eşref Bey etrafındaki bu kişilere şöyle seslenmişti:²⁶⁴

“Sizler, nasıl harp meydanlarında Türklüğün şehamet ve faziletini ispat etti iseniz şimdide asla layık olmadığınız muamelelere karşı vakar ve sükûnunuzu muhafaza ederek aynı yolda olduğunuzu göstereceksiniz. Bu da muharebe meydanındaki kadar şerefli vazifedir. Türklüğün hasleti budur.”

Eşref Bey ve yanındakiler, epeyce yürüdükten sonra kumsal bir araziye geçip yaklaşık yüz metre genişlik ve elli metre uzunluğunda, etrafı tel örgülü açık hava hapisanesine konuldu. Eşref Bey’e özel bir çadır tahsis edilmişti. Arkadaşları açıkta kalmıştı. Hiç kimseye danışmadan çadırını sökmeye başlamış ve hemen bir İngiliz binbaşı süratle olaya müdahale etmişti. Eşref Bey ise arkadaşları ile aynı şartlarda yaşamak istediğini söylemişti. Bu olay üzerine kısa süre içinde esirlerin birbirleri ile konuşmamaları şartıyla esirlere ayrı çadırlar tahsis edildi. Her şeye rağmen Eşref

---

²⁶² Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 150-151.

²⁶³ **a.g.e.**, s. 151-152.

²⁶⁴ **a.g.e.**, s. 152.

Bey, yaralı askerlere çok iyi bakıldığını anılarında belirtmişti. Bir İngiliz cerrah, Eşref Bey'in yaralarını dikkatlice tetkik ettikten sonra kangren olup ölmediğine şaşırmişti. Esirler 7 gün kızgın çöl güneşi altında bırakıldılar. İngilizler esirlerin ihtiyaçlarını mümkün olduğu kadar temin ediyorlardı. Para ile her şey halledilmekteydi. Nöbetçi askerler altınları gördüklerinde İngiliz ordusuna ait özel pazardan esirlerin bütün istediklerini yerine getiriyordu.²⁶⁵

Sekizinci gün Süveyş'ten Kahire'ye doğru yola çıkıldı. Trende, her bir esirin rütbe ve mevkiine uygun yerler ayrılmıştı. Trenin en son vagonlarında, üst üste yığılmış istiklal mücadelesi hareketine katılmış aydın gençlerin bulunduğu Mısırlılar vardı.²⁶⁶

Eşref Bey ve arkadaşları, Hayber'de ağır yaralı olarak Şerif Abdullah'ın kuvvetleri tarafından İngilizlere teslim edilmek üzere Yanbuğ limanına doğru götürüldü. Yaralılara herhangi bir tedavi uygulanmadı. Bu sırada Emir Abdullah, Eşref Bey'in yanına gelerek kendisine, devletine ve milletine karşı İngilizler ile birlikte hareket ederek ihanet teklifinde bulunmuştu. Babasından aldığı bir telgrafla Teşkilat-ı Mahsusa'nın başına geçip İttihat ve Terakkiye karşı birlikte çalışma teklifini yapmış, ayrıca ülkesinde kalan mal ve akarların kendileri tarafından telafi edileceğini belirtmişti. Şeyh Abdullah, kendilerinin Teşkilat-ı Mahsusaya ve halifeye muhalif olmadıklarını, sorunlarının İttihat ve Terakkiciler ile olduğunu söyleyip kendileri ile iş birliği yapmayı tavsiye etmiş ve kendisine başkomutanlık teklifinde bulunmuştu. Eşref Bey şartları kabul ettiği takdirde İngilizlere teslim edilmeyecek veya İngilizlerin tasvibi ile bu makama gelecekti. Eşref Bey ülkesinin en nazik ve buhranlı devrinde kendilerini arkadan vuran, şehit ve yaralılara insani hislerle muamele etmeyen, şefkat ve mürüvvet göstermeyen ve Türk millet ve devletinin nimetiyle bu zamana gelmiş bu kişilerin teklifini şiddetle reddetti. Malta'ya sürülünceye kadar birbiri ile bir daha görüşmediler.²⁶⁷

---

²⁶⁵ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 152-153.

²⁶⁶ **a.g.e.**, s. 153.

²⁶⁷ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 153-155.

1.2.5 Hicaz ve Yemen Cephesi

Medine Kahramanı Fahreddin Paşa'nın Medine savunması sonucunda bütün askerleri ile birlikte esir düştüğünde yaşananlar, İngilizlerin esirlere nasıl bir muamelede bulduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Şehrin 13 Ocak 1919'da teslim olmasıyla buradaki tüm askerler istasyon önünde silahsız bir şekilde toplanmıştı. Arap askerlerinin karşısında selam duran Türk esirleri, Şerif Hüseyin oğlu Abdullah tarafından denetlenmişti. Esirlerin hemen yanında iki metre boyunda iki sarık arasına giydirilmiş kaput bezi üzerinde yazılı "*Felah buldu, Haşimi Hükûmeti*" yazmaktaydı. Bu yazıya rağmen esirler arasında bulunan Hidayet Özkök, Arapların arasında olması sebebiyle hala esir olduğunun farkında değildi.

Teslim alınan Türk esirler, develer ile Yanbu İskelesi'ne dört saat mesafede bulunan El Mübarek adındaki mevkie getirilerek burada dokuz gün bekletildiler. Dokuz gün sonra vapurlara bindirilmek üzere iskeleye götürüldüler. İskele başında kendilerini iki taraflı ve süngülü İngiliz askerleri bekliyordu. Esirler tüfek dipçığı ve kötü sözlerle vapura bindirildi. O ana kadar memlekete gitme ümidini taşıyan esirler artık esir olduklarının farkına vardılar. Esirlerin üzerleri aranmış ve tüm değerli eşyalarına el konulmuştu. 5 Şubat 1919 günü vapur Kızıldeniz'de hareket etti. Hava o kadar sıcaktır ki ter esirlerin bacaklarından ter akıyordu. Esirlerin güverteye çıkması yasaklanmış, içerideki havayı biraz serinletmek için vapurun gittiği tarafa yelken bezinden bir hortum takılmış, hortumun bir ucu da esirlerin olduğu kamaralara verilmişti. Esirler hortumun ucunu tutarak bir nebze serinlemişler, Kızıldeniz'de üç gün devam eden yolculuğun sonunda Süveyş Kanalı'na ulaşmışlardı. Kanal'da şose yolun iki tarafında dizilen muhafız süngülü Hint askerleri tarafından karşılandılar, iki saat burada bekletilmelerinin ardından tel örgülerin içine hapsedildiler. Huni şeklinde mahrutî çadırlarda bir gece konakladılar. Her bir çadırda on esir yatıyordu. Burada da esirler diğerleri gibi asit fenikli (ilaçlı) suya çıplak olarak sokulup çıkarılmışlar ve elbiseleri ütülenmişti. Bu esir karargâhında altı gün kaldıktan sonra yine tel örgülü Salihîye esir karargâhına nakledildiler.²⁶⁸

²⁶⁸ Hidayet Özkök, **Çanakkale'den Hicaz'a: Harp Hatıraları**, Kayseri Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, Kayseri, 1992, s. 51-55, 58.

Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya ve Hicaz cephelerinde görev yapmış ardından İngilizlere esir düşmüş olan İhtiyat Zabiti Mehmed, esaret altında yaşadığı dönemi kaleme almıştır. İngilizler, Hicaz Cephesi'ndeki esirleri Abdürrezzak Bey'den bir bir sayarak teslim almış ve kırbaçlarla muhafızların süngüleri altında İngiliz askerinin bulunduğu vapura bindirmişti. Muhafızların 15'i Hintli Müslüman, 15'i Hintli Mecusi'ydi. Özellikle Mecusiler esirlere karşı kötü davranmak istemiş, muhafızların başı Hintli Müslüman Hüseyin Çavuş bu kötü muameleye fırsat vermemişti. Süvari çavuşu olan Hüseyin, hem Mecusilerin kötü davranışlarına engel olmuş hem de esirlere iyi muamelede bulunmuştu. Hüseyin Çavuş'un anlattıklarına göre İngilizler, Almanların Suriye, Filistin ve diğer İslam yerlerini Türklerden aldıklarını, bu yerleri tekrar Almanlardan alarak İslam memleketi eyleyeceklerini söyleyerek Hintlilerin İngiliz ordusunda savaşmalarını sağlamıştı. Sonuçta Müslüman'ın Müslüman ile savaştığını geç de olsa anlamışlardı. Filistin ve Suriye cephelerinde savaştıkları askerlerin, Alman olduklarını sanan Hint askerleri, Halep'e kadar takip ettikleri ve orada savaştıkları askerleri esir aldıklarında ancak Türk olduklarının farkına varmıştı. Halep'te esir alınan askerler, Yenbagil Bahr'dan Süveyş Kanalı'na hareket etmiş ve vapurda bir hafta karantinada bekletilmişti. Bir hafta sonra Süveyş'in yarım saat kadar kuzeyinde, çadırlardan oluşan esir karargâhına yerleştirildiler. Muhafızlar sürekli olarak ellerinde kırbaçlarla sebepsiz yere esirlere küfür ve hakaret ediyorlardı. Bir gün sonra sabah esirler arsenikli sudan geçtikten sonra eşyalarını ütüleyerek aldılar ve çadırlarına döndüler. Her bir esire bir numara verildi. Tercümanlık yapan kişi, Şarkışla kazası Gemenek nahiyesinden 30-35 yaşlarında bir Ermeni'ydi. Bu kişi numara verilirken İngilizlerden daha ağır sözler söyleyerek esirlere hakaretler etmişti. Burada kaldıkları bir hafta boyunca çok ağır şartlarda hakaretlere ve tahriklere maruz kaldılar. Bir hafta sonra esirler Salihye esir kampına gönderildiler.²⁶⁹

Fahreddin Paşa esarete yaşadıklarını kaleme alan bir diğer önemli şahsiyetti. Medine Kuşatması'nda aylarca direnen paşa, esir alınmadan önceki süreçte gerçekleşen olayları ve esarete geçen günlerini günü gününe kaydetmişti. Bu günlüklerden anlaşıldığı üzerine Fahrettin Paşa, 72 günlük bir savunmadan sonra

²⁶⁹ İhtiyat Zabiti Mehmet, **Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı: Kafkas, Hicaz**

Kumandan Vekili Necip Bey ve etrafındakiler tarafından ikna edilmesiyle 10 Ocak 1919 günü teslim olmuş ve Harem-i Şerif'ten kendi isteği ile ayrılarak Biriderviş'e getirilmişti. Yolculuğu boyunca kendisine yaveri, doktoru ve birkaç emir eri eşlik etmişti. Geceyi çölde çadırda geçiren paşaya halk büyük teveccüh göstermiş ve kendisi Medine'den büyük bir kalabalık ile uğurlanmıştı. Fahrettin Paşa'dan hariç Medine'de 500 kadar subay ve 6.000 kadar er İngilizler tarafından esir edildi. Esirlerin eşyaları ile nakledilmesi çöl şartlarında çok zordu. Fahreddin Paşa, 27 Ocak'ta savaş esiri olarak Mısır'a gitmek üzere yola çıkarıldı. Esirler, Fahrettin Paşa'nın 5-6 gün içinde aldığı Yenbu yolunu, güvenlik ve yeterli sayıda devenin bulunamaması gibi sebeplerle yaklaşık 20 gün içinde alabilmişti. 11 Şubat günü 80 subay ve yaklaşık 1.000 er, Medine Biriderviş'ten ayrılmış ve 19 gün sonra 28 Şubat günü Yenbu'ya ulaşmıştı. Şubat sonuna kadar burada kalan esirler, Kızıldeniz'de Hintli askerlerin süngüsü altında fotoğrafları çekilerek Abbasiye vapuruna bindirildiler.

Kafile 1 Mart günü önce Mısır'a, oradan yük vagonları ile 20 dakika yolculuk sonrası karargâha ulaşmış ve geceyi 8 kişilik çadırlarda geçirmişti. Sabah akşam günde iki defa yoklama yapıldı. Esirler İstanbul'a gönderileceklerini düşündüklerinden portatif karyola, battaniye ve yastık gibi şahsi eşyalarını denize atmışlar, bu sebeple çadırlarda rutubetli ve yaş kum içinde yatmak zorunda kalmışlardı. Tüm esirler, eski iç çamaşırları çıkararak ilaçlı suya sokularak temizlendi. Neresi olduklarını bilmedikleri bu yerde 15 gün kaldıktan sonra İsmailiye'den Kahire'ye götürüldüler. Buradan iki kamyon ile Tura esir kampına nakledildiler.²⁷⁰

Eski Hicaz Fırkası Kumandanı Albay Bey'in esaret sonrası Mart 1921 tarihinde verdiği ifadeden oluşan rapor, Hicaz bölgesinin nasıl esir düştüğü hakkında bilgiler vermektedir. Hicaz'da Şerif Hüseyin tarafından Osmanlı Hükûmetine karşı gerçekleşen isyan dolayısıyla Cidde, Mekke ve Taif'de resmi dairelere, kışlalara ve askeri mekânlara taarruzlar gerçekleştirildi. Cidde mevkii bir hafta, Mekke bir ay ve Taif üç buçuk ay bu taarruzlara karşı savunma yapabildi. Sonuçta Şerif Hüseyin

---

Cepheleri ve Esaret Anıları, Haz. Salih Özkan, Konya, Kömen Yayınları, 2012, s. 225-228.

²⁷⁰ Feridun Kandemir, **Medine Müdafaası: Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991, s. 229-247.

tarruzlarına karşı başarısız olan fırkanın tüm subay ve askerleri ile Hükûmet görevlileri esaret altına alındı. Esirlerin toplam sayısı yaklaşık 4.000 civarındaydı. Şerif Hüseyin tarafından tüm esirler, kabileler halinde Cidde'ye sevk edilerek İngilizlere teslim edilmiş ve oradan da vapurlarla Mısır'a nakledilerek kısmen Seydi Beşir, kısmen Mısır'daki muhtelif esir kamplara veya Malta'ya gönderilmişti. Kamplara nakil için tek vasıta vapur ve trendi. Cidde'den Süveyş'e üç günde ulaşıldı. İngiliz askeri karargâhı civarında karantina mahallinde de bir hafta bekletildikten sonra İskenderiye'deki karargâha nakledildiler.²⁷¹

Esirler Cidde'den vapurla Mısır'a sevk edilirken hiçbir kötü muamele görmedikleri gibi kendilerine karşı iyi davranıldığı söylenebilir. Ancak Süveyş'te karantina müddeti olan bir hafta süresince gerek yatacak ve gerekse yiyecek hususunda epeyce zorluk çekildi. Bu duruma karşı esirler tarafından yapılan şikâyetler dikkate alınmadı. Yetkililer, buldukları yerin askerî karargâh olduğu, bundan fazla bir imkânın sağlanamayacağı ve birkaç gün sonra İskenderiye'ye nakledileceklerinden orada her şeyin daha iyi olacağı cevabını verdiler. Karantina bölgesindeki zorluk ise suyun azlığıydı. Bir diğer sorun ise subay ve üst rütbeli subayların altı yedi kişilik bir çadır içine konulması ve kendilerine yatak olarak birer portatif çadır bezi ve iki battaniye verilmesiydi. Yemek ise ilk günlerde çok azdı. Esirlere yemek olarak gevrek ile birer konserve çiy kutu eti ve biraz da reçel dağıtılmıştı. Bir iki gün sonra sığır eti ile balkabağı verilmiş ise de yeterince pişirme imkânı bulunamadı.²⁷²

Süveyş'te vapura bininceye kadar esirlere karşı yapılan muamele göreceli olarak daha iyi olduğu ifade edilebilir. Vapura bindikten sonra bu iyi muamele değişti. Subay ve üst rütbeliler ile fırka kumandanı da dâhil olmak üzere esirler, istimbota (küçük buhar vapuru) bindirilerek kanalın karşı sahiline çıkarıldı. Burada bir bölük İngiliz askerinin süngüleri altında karantina mahalline sevk edildiler. Karantina bölgesinin iskeleye olan uzaklığı, havanın sıcaklığı ve de yolların ziyadesiyle kumlu olması yürümekte olan esirlerin epey müşkilat çekmesine, bazılarının ise bayılmasına yol açmıştı. Karantina mahalli bir tel örgüsü ile çevrilmişti. Bu alan mahruti çadırlardan oluşuyordu. Kapıdan girer girmez esirlerin

---

²⁷¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

ellerine birer çinko tabak, birer su maşrapası, ikişer battaniye, birer muşamba verildi. Bu hâl tüm esirleri aşağılamıştı. Böylece yol boyunca esirlere karşı gösterilen iyi muamele burada son bulmuştu.²⁷³

Mekke Şerifi emriyle 16 Temmuz 1916 tarihinde çıkan isyan üzerine Cidde Garnizonu ve yaralı, hasta ve personeli ile beraber Cidde Hastanesi esir düşmüştü. Nasıl esir oldukları bir doktor binbaşı tarafından anlatılmıştır. 13 Ağustos 1916 tarihinde İngilizlere teslim edilen 180 hasta ve yaralılar ile 600 kadar askerden oluşan esir kafilesi, bir muavin kruvazörle Süveyş'e nakledildi. Esirler, gemiden gübre ve süprüntü dubalarıyla çıkarıldılar. Kanalın doğu sahilinde karantina mahalli denilen tel örgülerle çevrili bir kum sahrasında yatak, yorgan ve iki ince battaniden ibaret bir sütre ile on altı gün kaldılar. Aç kalmayacak kadar peksimet, kutu et, reçel, sebze ve biraz verilerek asker ve subayların karınları doyuruldu. Bu kadar gıda ile zaten yetersiz beslenen askerler arasında hastaların çoğaldı ve ölümler arttı. Süprüntü dubaları arasında on altı gün geçiren subaylar, Süveyş istasyonundan tren ile üçüncü mevkide, eşyaların üzerinde oturmak suretiyle şehirden 20 km doğuda, bir kum çölü olan İskenderiye Seydi Beşir'de subay karargâhı olarak düzenlenmiş mahalle sevk edildi. Esir subaylara daima birkaç süngülü nefer muhafız olarak refakat ediyordu. İstasyonlarda her dört subaya sekiz süngülü muhafız düşmekteydi.²⁷⁴

120. Alay komutanının verdiği ifadeyi içeren 1921 tarihli rapora bakıldığında Osmanlı Hükûmeti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanmış Mütareke'nin 16. maddesi uyarınca 7. Kolordu Komutanlığının emriyle tüm askerlerin 9 Mart 1919 tarihinde Hadide'de İngilizlere teslim oldukları görülmektedir. Bu alay, Yemen'deki son Osmanlı kuvvetiydi. Daha önce teslim olan kabileler Mısır'a sevk olundularsa da Aden Vali ve Kumandanlığından gelen bir emirde subay ve üst rütbeli subayların Aden'e, bekâr subayların Kamaran Adası'na nakli kararlaştırıldı. Komutanla beraber 32 subay, 16 mülkiye memuru ve 400'e yakın nefer 23 Mart 1919'da Kamaran Adası'na sevk edildi. Esir kafilesi, Kamaran esir karargâhına varıncaya kadar hiçbir zahmet ve meşakkate maruz kalmadan gerek Hadide'de ve gerek Kamaran'da İngiliz kumandan ve subaylardan iyi bir muamele gördü. Kamaran'daki ordugâh Osmanlı

---

²⁷² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

²⁷³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

²⁷⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

karantina idaresi müesseselerinden oluşuyordu. Esirlere Kamaran köyüne girmemek şartıyla evvela subay ile emir erlerine; bir müddet sonra da umuma karargâh civarında ve hatta bütün adada serbest gezme izni verildi. Esir kafilesinin bir an evvel İstanbul'a sevkine lüzum görüldü. Esirlerin ifadelerine göre esirler esaretleri boyunca İngilizler tarafından hiçbir sûi muameleye maruz kalmadılar. Adada sivil esirlerin iaşesi her sabah Hint taburundan verilen erzakla temin olunmaktaydı. Askerin yemekleri karavanada pişirilmiş, subayların erzakı ayrıca verilmiştir. yüzbaşı ve yukarı rütbedeki subaylara yevmiye olarak ikişer rupi ve mülâzımlara ikişer rupiden birkaç kuruş noksan verildi.²⁷⁵

Balıkesirli hesap memur yardımcısının, esaret sonrası 2 Ağustos 1919 tarihinde verdiği ifadeden; İngiliz donanmasının bombardımanı ve Arapların isyanları neticesi 16 Haziran 1916 tarihinde Cidde'nin düşmesinin ardından taburu ile beraber esir düştüğünü öğrenmekteyiz. Elli altı gün bütün subaylar Cidde'de mevkuf kaldıktan sonra İngiliz vapurlarıyla Süveyş'e çıkarıldılar. Hesap memur yardımcısı ziyadesiyle rahatsız olduğu halde iskeleden yarım saat mesafede bulunan karantina mahalline kadar yürümek mecburiyetine tutuldu. Süveyş'te karantinada elli gün kaldıktan sonra İskenderiye'nin Seydi Beşir mevkiindeki esir karargâhına sevk edildiler. Esirler seyahat sırasında hiç kimse ile temas ettirilmediler. Karargâha vardıklarında üzerleri aranmış, eşyaları ve hatta parası olanların paraları alınmıştı.²⁷⁶

Osmanlı askerlerinin İngiliz askerleri tarafından nasıl esir alındıkları ve esaretleri süresinde yaşadıkların raporlara yansıdığı yukarıda ifade edilmişti. Türk hekim subaylarına reva görülen davranışlara ilişkin somut verilere ve ayrıntılara Kızılhaç belgelerinden de ulaşılmıştır. Kızılhaç Arşivinde bulunan Yemen Kolordu Sıhhiye Müfrezesi'nde görevli Binbaşı Dr. Süleyman Sudi'nin raporunda İngilizlerin esirlere uyguladığı hukuk ihlallerinden bahsetmektedir. Süleyman Sudi İngiliz operasyon bölgelerinde İngiliz ordusunun Cenevre Antlaşması'nın belli hükümlerine uymadığını, kimi bölgelerde bu ordunun Rus ordusuna göre daha hoşgörüsüz hareket ettiğini yazmıştı.²⁷⁷

²⁷⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

²⁷⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/138.

²⁷⁷ "Dr. Süleyman Sudi'nin raporu", Comité International De La Croix-Rouge, C 9 D 28, Cenevre.

Hicaz Sıhhiye Hekimi Binbaşı Faik Fikret'in raporunda ise şu ifadeler yer almaktadır:²⁷⁸

“Süveyş'te, açık bir kampta (sıhhiye ofisi) sandıklar kırıldı ve içindekiler yağma edildi. Kumaş parçaları, mercan tespihler, gümüş kaplamalı kamçılar, halı gibi özel eşyalarımıza el konuldu.”

İngiliz ordusu tarafından hekim subaylara uygulanması gereken Cenevre Sözleşmesi hükümleri Osmanlı hekimlere uygulanmamıştır. Sözleşme gereği hastanenin araç ve gereçlerine dokunulmaması gerekiyordu. Buna rağmen İngilizler, hastanenin ve doktorların tüm malzemelerine el koyarak hastanede bulunan yaralı ve hastaların tedavilerini de engellemiştir. Doktorlara ait malzemelere dokunulmaması gerektiği halde ilgili maddenin uygulanmadığını, Hicaz sıhhiye müfrezesi doktoru Binbaşı Faik Fikret'in raporu göstermektedir:²⁷⁹

“Yüzbaşı Doktor Nevzat Bey'in gereçleri için – Cenevre Sözleşmesi'ne uyum konusunda– dikkatini çekmek adına Sisi-Bichr (Seydi Beşir) Kamp Komutanı Yarbay Woods'a başvurduğum. Teşebbüslerim olumlu bir sonuç doğurmadı. Yukarıda bahsi geçen hastanenin gereçleri geri verilmedi.”

Kızılhaç Arşivinde bulunan Başhekim Kadri'ya ait bir başka raporda İngilizlerin Cenevre Sözleşmesi'nin 9. ve 12. maddelerine riayet etmedikleri şu ifadelerle anlatılmıştır:²⁸⁰

“Bizi esir alan askerler, mensup olduğum kolordunun subaylarının saat ve yüzüklerine el koydular. Su içmek için Khalala'ya kadar yaya vaziyette 17 saat yürümek zorunda kaldık. Su içmek için bize layık görülen, atlar için kullanılan yalıklardı. Atlardan arta kalan suyu içtik, kirli ve saman karışmış bir suydü. Bizi hayvan taşımakta kullanılan vagonlarda gübrelerin üzerine yerleştirdiler. Süveyş yakınlarındaki Kantara'da, demir tellerle çevrilmiş bir arsaya hapsedildik.”

Hicaz Cephesi'nde esir düşen Asir Tümeni Başhekim Yarbay Rıfat, Kamaran Adası'ndan Mısır esir kamplarına nasıl getirildiğini şu şekilde anlatmaktadır:²⁸¹

²⁷⁸ “Binbaşı Faik Fikret'in Raporu”, Comité International De La Croix-Rouge, C 9 D 28, Cenevre.

²⁷⁹ “Binbaşı Faik Fikret'in Raporu”, Comité International De La Croix-Rouge, C 9 D 28, Cenevre.

²⁸⁰ “Başhekim Kadri'nin Raporu”, Comité International De La Croix-Rouge, C 9 D 3, Cenevre.

²⁸¹ “Yarbay Rıfat Raporu”, Comité International De La Croix-Rouge, C 9 D 28, Cenevre.

“Kamaran Adası’ndan Süveys’e nakledildik. Sıhhiye subay ve görevlileri, geminin güvertesinde, halatlarla çevirili bir yerde, süngülü Hindu askerlerin nezaretinde, tahtaların üzerinde uyudular. Bu yer öyle dardı ki içlerimizden bazılarının ayakta durması gerekti. Gemi rıhtıma vardığında, yük hayvanları için kullanılan vagonlara nakledildik. Yunan aileleri uzaktan yüzümüze tükürdü. Hindu kampına vardığımızda, bizi dikenli tellerle çevirili bir arsaya koydular. Buradan kamyonla Kahire garına yollandık, eşyalarımızı omuzlarımızda taşıdık.”

1.2.6 Esirlerin Hindistan ve Burma Kamplarına İntikali

İngilizler, özellikle Irak Cephesi’nde esir aldıkları Türk esirleri öncelikle bu bölgedeki geçici esir kamplarında tutmuştu. Buradaki amele taburlarında çalıştıracakları esirlerin haricindekileri anavatana çok uzak bir yere, Hindistan ve Burma esir kamplarına göndermişti. Sevk işlemi çok uzun sürmese de esirler için bu kısa süre, seyahatin çok ötesinde ömürleri boyunca unutamayacakları felaketleri yaşadıkları bir dönem oldu. Askerler, bu seyahatte çektikleri sıkıntıları ne cephede yokluk içinde savaştıkları dönemde ne de esir kamplarına yerleştirildikleri dönemde çektiler. Bu vapur yolculuğunu anlatan esirlerden birisi Mehmed Efendi’ydi. Kûtu’l-Amâre Kuşatması’nda esir düşüp Basra’ya getirilen Mehmed Efendi’nin içinde bulunduğu Osmanlı esir grubu, Basra’da bir süre kaldıktan sonra 5 Haziran 1916 günü Hindistan’daki esir kamplarına gitmek üzere kamptan ayrıldı. Yüzbaşı, Üsteğmen Cemil Efendi, Yedek Subay Mehmed Efendi ve iki kişi daha ikinci sınıf bir kamaraya yerleştirildiler. Bir gün sonra kahvaltıda patates, et ve pilav verilmişti. Ayrıca Türk subaylardan Yüzbaşı Arif Efendi içkiyi fazla kaçırmış ve bir yüzbaşı ile kavga etmişti. 6 Haziran günü esirler Aşar’dan hareket edildi.²⁸²

Vapurda yemek işi düzene girmiş ve muntazam esirlere yemek verilmişti. 12 Haziran 1916 günü Hindistan Bombay’a ulaşıldı. Iraklı esirlerin ayrılarak trenle Sumerpur’a gönderileceği söylendi. Aynı devlete ve aynı kanuna bağlı askerler birbirinden burada ayrıldı. Burada vapurdan indirilen esirler, trenle 14 Haziran 1916 günü geçici olarak Kalküta esir kampına getirildi. Esirlerin yollarda yiyecek sorunu

²⁸² Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s. 84-94.

olmadı. Burası Ganj Nehri kenarında bir yerdi. Gayet büyük olan bu kışlada, üzerinde Farsça yazan eski zamanlardan kalma topraklar bulunuyordu. Bu toprakların, Farsların Hindistan'ı istilası zamanında getirilmiş ve bırakılmış olduğu söylenmekteydi. Esirler, tel örgüler içinde 1.200 metrelik dikdörtgen bir yere bırakıldı. Bu esnada dışarıdan yemek getirilmiş ve esirler yemeklerden memnun kalmıştı. Akşama ise yemek istedikleri gibi olmadı. Erilere ve subaylara aynı yemeğin verilmesini emreden generalin emri reddedildi ve verilen ekmekler alınmayıp tercüman diye gönderilen kişi de kovuldu. Bir İngiliz doktorunun gelmesiyle yemek sorunları az da olsa çözüldü. Subayların bile yemek ihtiyacı tam olarak giderilmedi. Subaylar parayla dışarıdan yemek söylemek zorunda kaldılar. Burada yoklama yapılmış, bir saatte ancak 200'er sayılabiliyordu. Yemekleri getirenler Müslüman Hintlilerdi ve esirlere yardım etmek istiyorlardı. General kampa gelerek kısa süreliğine subayları ziyaret etmiş, sadece bir paket sigara bırakıp gitmişti. 19 Haziran akşamı esirlere yemek çıkmaya başladı. Aynı gün, İngiliz doktorunun yardımıyla yola çıkan üç subay, trende birinci sınıf mevkide seyahat etmişti. 22 Haziran günü Rangoon'a ulaşmışlardı. Üç aylık esaretleri sonunda ancak kalacakları karargâha gelebildiler.²⁸³

Basra'da kampta dağıtılmak istenen Sultan Vahdeddin'in beyannamesini yırtan Nureddin Peker, Ermeni tercümanın ihbarıyla Millî Mücadele taraftarı olmakla suçlanıp Hindistan Karaçi'de bulunan esir karargâhına gönderilen bir diğer esirdi. Esirlere Hindistan'a sevkleri sırasında gemide verilen yiyecekler çok yetersizdi. Nureddin Peker'in içinde bulunduğu esir kafilesi, 5 Eylül 1920 günü bir ticaret ve liman şehri olan Hindistan Bombay'a ulaştı. Burası görkemli camileri ve mimariyle tam bir İslam şehriydi. Esirler gümrük ve liman işlemlerinden sonra İngiliz memurları eşliğinde gemiden indirildiler ve karantinaya götürüldüler. Burada büyük kazanlarda hazırlanmış ilaçlı sularla tamamen çıplak olarak temizlendiler. Esirlere verilen elbiseler ütü vagonlarında özel olarak hazırlanmış ve esirlere giydirilmişti. Türkiye'ye geldiklerini zanneden esirler, Hindistan'a geldiklerini anlayınca, küçük bir isyan çıkarıp bağırıp çağırmışlar ve bunun cezası olarak esirlerin Hintli halk ile konuşması yasaklanmıştı. Daha önce burada tutulan esirler Türkiye'ye gönderilirken

---

²⁸³ Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s. 84-94.

yeni esir kafilesin buraya getirilmesi ilginçti. Bunun sebebi, Mustafa Kemal Paşa taraftarı olan Nureddin Peker gibi kişilerin barış yapılıncaya kadar Anadolu coğrafyasından uzak tutulmak istenmesiydi. Nureddin Peker, burada bir İngiliz subayı ile ağız dalaşına girdiği sırada bir başka subay burnuna yumruk atmış ve küçük bir karışıklık çıkmıştı. Nureddin Peker gemide de boş durmamış, Hintlileri ve Müslümanları bağımsızlığa sevk etmişti. Türk esirler arasında da bir kargaşa başlamıştı. Olay, Irak'tan beraber geldikleri ve Türkleri tanıyan İngiliz çavuşlar sayesinde kısa sürede kapandı. Yalnız Nureddin Peker, Mustafa Kemal Paşa taraftarı ve isyancılık ile suçlanarak gemide ateşçilik cezasına çaptırıldı. Arkadaşlarından ayrılarak Bombay'da bırakıldı ve burada 3 gün hapiste tutuldu. Kendisinden başka gruptan ayrılan Aydınlı Ali ise sopayla bir İngiliz subayını dövdüğü için daha ağır bir cezaya çaptırılmıştı. Gemi Serendip, Madras, Bingale sularında seyrederek tekrar Bombay'a gelecekti. Ceza alan bu kişiler, gemi ocağında üçer saat arayla ateşçilik yapıyordu. Vantilatörler çalıştığı halde içerisi dayanılmayacak kadar sıcaktı ve ikinci günü Nureddin Peker bayıldı. Kısa sürede Nureddin, görevliler sırasında zeybek oynayıp türkü ve marş söylemeye başlamış, bu durum İngilizlerde merak uyandırmıştı. Nureddin, İngiliz sağlık memur ile dost olmuş, kızının ve karısının resimlerini kara kalemle çizmişti. Bu sayede, kendisi ve arkadaşı nöbete gitmekten kurtuldu. Yerlerine ise Hintliler gönderildi Nureddin, günlerini resim ve alüminyum tabaklara armalar ve portreler yaparak ve Osmanlı armaları çizerek geçiriyordu. İlk geldikleri gün kavga ettikleri İngilizler ile dost olmuştu. Akşamları ise Nureddin, Kafkas ve Çerkez havaları çalarak İngilizleri eğlendirmiş, İngilizler ise kendisini asla bırakmayacaklarını söylemişti. Bu durum, geminin 26 Eylül günü Bombay'a dönüşüne kadar devam etti.²⁸⁴

Hüseyin Fehmi Genişol'un anlattıklarına göre Basra esir kampından zayıf oldukları için seçilip Hindistan esir kamplarına gönderilen esir kafilesini taşıyan gemi, 8 Eylül 1918 günü yola çıkmıştı. Gemi 7 gün 8 geceden sonra Hindistan'ın güneybatısında bulunan ve Hindistan'ı Avrupa'ya bağlayan büyük ve canlı bir liman şehri Bombay'a ulaştı. Rıhtımda esirlere Hintli Müslümanlar tarafından içinde beyaz renkli iki ceket, iki pantolon, iki don, iki gömlek, iki çift çorap, iki peşkir, bir havlu

---

²⁸⁴ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 17, 214-216.

ve bir mendil bulunan birer bohça ile birlikte Osmanlı arması ve içi yıldızlı fes verildi.²⁸⁵

Kûtu'l-Amâre'de esir düşen ve Bağdat üzerinden Basra'ya getirilen Mustafa Tütüncü'nün de içinde bulunduğu esir kafilesi, bir süre burada kaldıktan sonra Bombay'a yola çıkmıştı. Hindistan'a getirilen esirler için çile henüz bitmemişti. Esirleri daimî kalacakları kamplara kadar uzun bir tren yolculuk beklemekteydi. Bir sahil kasabası Bombay mamur bir haldeydi. Kalküta ise Bombay'a göre daha gelişmiş ve büyük bir yerdi. Esirler Kalküta'dan vapurla dört gün süren yolculuk sonrası Rangoon'a getirildi.²⁸⁶

Sumerpur esir karargâhında teğmen rütbesinde bir esir, 1915 yılında müstear isimle yazdığı bir yazı ile esirlerin sevkleri ve kamplardaki yaşantıları hakkında bilgiler vermiştir. Esir teğmen, daha sonra gazetelerde de yer bulacak bu şikâyet mektubunda, kendilerine kamplarda sürekli küfürler edildiğini ve esir olarak kamplara getirilirken vapurlarda çok hareketler gördüğünü söylemişti.²⁸⁷ Gazze Cephesi'nde, Şam'a geri çekildikleri zaman esir düşen 1889 doğumlu Lâpsekili Habib Turgut, Mısır'da 3 yıl esir kaldıktan sonra 36 günlük bir vapur yolculuğuyla 25 ay esir kalacağı Hindistan'a götürülen bir başka esirdi.²⁸⁸

Esaret sonrası alınan ifadelere yalnızca Genelkurmay ATASE Arşivinde değil Osmanlı Ordu-yı Hümayunu Başkumandanlığı Vekâletinden Kızılay Cemiyeti Riyasetine yazılan belgelerde de rastlanmaktadır. 1916 yılında Burma'ya sevk edilen esirlerin vapurların ambarlarına doldurularak gıdasız, havasız; hastaların ilaçsız bırakıldığı ve bu suretle birçok ölümün gerçekleştiği bilinmektedir. İngiliz askerlerin esir askerlerden bazılarını vapur direğine bağlayarak dövdükleri, bir subayı vurdukları ve bir başka subayı tel örgüyle çevrili ve pis mahallerde ikame ettirdikleri belgelerde göze çarpmaktadır. Subaylara Çanakkale'nin tahliyesine kadar iki maaş verilmesinden kaçınılmıştı. Bütün mülkiye memurlarına yalnız bir asker tayini vermekle yetinildi. Bu iddialar üzerine başkumandan vekili İngilizlerin Türk esirlere reva gördükleri bu muameleyi şiddetle protesto etmekle beraber bu halin devamında

²⁸⁵ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 74-75.

²⁸⁶ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 57-59.

²⁸⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

²⁸⁸ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 138.

misilleme olarak aynısının İngiliz esirlere uygulanacağını Kızılay vasıtasıyla İngiltere Kızılhaç Cemiyetine tebliğ etti.²⁸⁹

Tanın gazetesinin editörü Cemil Hakkı Bey'in mülakat yaptığı bir grup esirin anlattıkları göre Basra'ya getirilen esirler Basra karşısındaki Achare'de demir atan bir geminin ambarına konuldu. Esirler üç gün sonra Bombay'a gitmek üzere ayrılan bir başka gemiye alındı. Denizaltı tehlikesi sebebiyle yolculuk çok daha uzun sürdü. Bombay'da geminin ambarında bir gece geçirdiler ve kötü muameleden dolayı yolda ölenler Bombay'da gömüldü. Esirlerin dini inançlarını hiç dikkate almayan İngilizler, ölüleri Hıristiyan mezarlığına gömmek istemişti. Müslüman Hintlilerin itirazı üzerine İngilizler, bu plandan vazgeçmek zorunda kaldı. Denizaltı tehlikesinden dolayı yirmi gün süren bir yolculuktan sonra esirler Burma'ya ulaştılar.²⁹⁰

Kızılhaç heyeti, esirlerin Mezopotamya'dan hangi şartlarda Rangoon karantina kampına getirildiklerini araştırmıştır. Bu amaçla heyet, esirler, kamp doktorları ve en son esir kafilesini Rangoon'a getiren posta buharlı gemisi Bangala kaptanı ile görüştü. Esirler Basra'dan gemi ile önce Bombay'a ve Karaçi'ye, oradan da tren ile Hindistan'dan geçerek Kalküta'ya (Calcutta) getirdi. Esirler, 60 kişilik vagonlarda taşındı. Seyahatleri boyunca günde iki defa esirlere bisküvi, ekmeke, peynir, meyve ve çay dağıtıldı. Esirler buradan Rangoon'a bazen direk gemiler ile gönderildi bazen de Kalküta'da Williams Kalesi'nde bir müddet bekletildi. En son olarak da Hindistan ve Burma esir kamplarına dağıtıldı.²⁹¹

1.2.7 Irak Esir Kamplarında Amele Taburları

Dicle Grubu Sıhhiye Bölüğü hesap memuru vekilinin esaret sonrası verdiği ifadesinde, 30 Ekim 1918'de esir olduklarını, yaralı ve hastaların, önce Şirket Hastanesine, ardından Bağdat'a sevk edildini söylemişti. 25 gün Bağdat'ta bırakıldıktan sonra aynı sıhhiye heyeti, vapurla Basra'ya gönderilmişti. Bağdat, Kûtu'l-Amâre, Amâre, Kurna ve Basra şehirleri tamamen değişmiş ve Bağdat-Basra arasındaki Dicle Nehri vapurların seferleri çalışır hale gelmişti. Bağdat, Kûtu'l-

²⁸⁹ Türk Kızılayı Arşivi, 196/106.

²⁹⁰ TNA, FO., 383/339.

²⁹¹ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 82-83.

Amâre, Amâre ve Basra iskelelerinin her birinde takriben büyük ve küçük olarak 100-150 vapur vardı. Bağdat ve civarında 13 Osmanlı amele taburu teşkil edilmişti. Esir askerler burada çalıştırılmış ve yevmiye olarak 60 para veya iki kuruş ücret ödenmişti.²⁹²

64. Alay 1. Tabur tabip yüzbaşının esaret sonrası verdiği ifadesine göre 1919 senesi başlangıcında Hindistan ve Irak'taki askerler taburlara taksim edilmiş, her tabura muvazzaf bir Osmanlı tabibi verilmiş ve Irak'ın değişik yerlerinde düşük yevmiye mukabilinde çalıştırılmıştı. İaşe ve çalışma şartları hakkında ise bir bilgi bilinmemektedir.²⁹³

Dicle Grubu Karargâhı Kumandanı olup esir iken Basra'dan firar eden Cavit Bey, Türk askerlerinin Bağdat'ta, Kûtu'l-Amâre'de Amele Taburları adı verilen yol, kanal ve saire inşaatlarda günlük iki kuruşa çalıştırıldığını söylemiştir.²⁹⁴

Amele taburlarının çoğu Basra civarında kurulmuştu. Musul'dan firar ederek gelen ve 7 Temmuz 1919 tarihinde ifadeleri alınan 12 askerinin ifadesine göre Bağdat'a getirilen esirlerden 1.200 kişilik bir tabur teşkil edilmişti. Bu askerler Basra'ya amele taburuna götürülmüşler ve burada bir buçuk iki ay kadar istihdam edilmişti. Buralarda saman, erzak, toprak vesaire taşımakla meşgul oldular. Bu esnada fazla eziyet ve fenalık görmüşler ve dövülüp aşağılanmışlardı. Esirlere güçlerinin üstünde eşya taşıttırıldı. Esirlere iaşe olarak iyi bakılmış fakat maaş verilmeyip 8-9 saat çalışmaları karşılığında yevmiye olarak iki kuruş verilmişti. Bir kısım esir, Kûtu'l-Amâre'ye nakledildi ve orada da aynı şekilde çalıştırıldı. Burada ise iaşe yarı yarıya düştü. Esirler sivil Müslüman ahali ile katiyen görüştürülmedi. Hatta Müslüman askerler ile görüşmek dahi yasaklandı. Aksi davranan ise dövüldü.²⁹⁵

Bellary esir kampında bulunmuş Yarbay Hasan Yetimi, Bellary kampındaki 1.000 kadar askerinin 1918 yılı ortalarında toprak işlerinde çalıştırılmak üzere Basra kampına gönderildiğini yazmaktadır.²⁹⁶

²⁹² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/83.

²⁹³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/80.

²⁹⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., K 85/41.

²⁹⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/133.

²⁹⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkiran, a.g.e., s. 176. (Belge, adı geçen dosyada bulunamamıştır.)

Esaretten dönen esir subayların verdikleri ifadelerde de amele taburlarına dair bilgiler vardır. Esir askerlerden teşkil edilen amele taburları bataklıkları kurutmak için gayet fena ve uygunsuz şartlar altında istihdam edildi. Başka iklimlerin insanı olan Türk askerleri bu şekilde önemli ölçüde zayıyata uğradı. Erzak olarak üç subaya bir havuç, bir iki kokmuş soğan, küflenmiş çorbalık konserve ve bir kaşık kadar reçel veriliyordu. Esirlerin rencide ve azap içinde geçirdikleri hal ve hayatı hiçbir İngiliz subay ve memuru önemsemiyordu.²⁹⁷

Diyarbakır'dan 13. Kolordu Kumandan Vekili Ahmed Cevded'in Harbiye Nezaretine gönderdiği 13 Mayıs 1919 tarihli şifreli telgrafta, Basra'daki esirlerden firar ederek Nusaybin'de bulunan 24. Alaya iltihak eden 8 askerın ifadesine yer verilmiştir. Askerler verdikleri ifade, İngilizlerin esirleri toprak işlerinde çalıştırdıklarını anlatmıştır. Esirlerin iâşesi pek kötüydü. .Mütareke'nin akdinden sonra çalışmaktan imtina eden esirlere bir İngiliz bölüğü tarafından ateş edilerek 11 asker yaralanmış, 3 asker ise şehit edilmişti.²⁹⁸

Kastamonulu 3. Alay Sahra Topçu Tabur, 2. Bölük, 4. Ahır Çavuşu Ahmed oğlu Mehmed, Basra'da tel örgüyle çevrili çadırli ordugâhta on beş gün kadar tutuklu bulundu. Bu zaman zarfında Basra civarında yol inşaatında ve rıhtımda nakliyyatta çalıştırıldı.²⁹⁹

Basra merkez taburunda 1.200 kişi bırakılarak sağlam ve çalışabilecek durumda olanlar Ağustos 1918'de Kûtu'l-Amâre ve Bağdat tarafına; zayıf olanlar başka tarafa ve geri kalanlar daha hafif ve para karşılığı yapılmakta olan istasyon hamallığına gönderilmişti. Bu işte çalışmasına göre günde 10-15 kuruşa kadar para alınıyordu. Hüseyin Fehmi Güneş de zayıfların olduğu kampa gitmiş ve bir ay orada çalışmıştı. Daha sonra Basra esir kampında zayıf olan esirler seçilerek Hindistan esir kamplarına gönderildi.³⁰⁰

Hüseyin Fehmi Genişol'un hatıralarında esirlerin angaryaya götürüldükleri yazılıdır. Esirler, Fav Boğazı'ndan Basra, Kurna, Amare, Kut ve Bağdat'a giden demiryolunun kenarından ve Basra'nın 5 km dışından çevrilerek kuzeyden başlayan 20 metre genişliğinde, 12 metre derinliğinde kanal kazma işinde çalıştırıldılar. Kanal

²⁹⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 60/53.

²⁹⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 30/28.

²⁹⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/33.

hafriyatında ilk gün 20 kişiye bir vagon verilmişti. Esirlerden kazılan toprakların sepetler ile vagona yüklenmesi ve sabah 07.00'den 11.00'e kadar bitirilmesi istenmişti. Esirlerin bu işi vaktinden önce yaptılar. Takdir görecekları yerde bu sefer 10 kişinin bir vagon doldurması istendi. Bir süre sonra 10 kişinin 2 vagon doldurması istenmiş, işçiler zorlansa da bu işi de başarıyla yapmıştı. Birkaç hafta sonra ise öğleden sonra 13.00'den 16.00'e kadar vagon doldurmak için akşam vardiyası konuldu. Esirler buna isyan ederek çalışmadılar. Her türlü hakaret ve dayığa karşı çalışmayı reddetdiler. Kısa süreliğine ara verilen bu angarya bir müddet sonra tekrar başlatıldı.³⁰¹

Hüseyin Fehmi Güneş, hatıratında ayrıca Bellary esir kampından seçilen bazı esirlerin amele taburlarında çalıştırılmak üzere Basra kamplarına gönderildiğini yazmaktadır. 24 Eylül 1918 tarihinde 2. 3. ve 4. taburlardan zayıf olanlar ayrılmış ve bunların yerine diğeri taburlardan askerler tamamlanarak Basra'ya gönderilmişti. Diğeri askerlerin ayaklarında bulunan İngiliz fotinleri gidecek askere verildi. Hüseyin Fehmi Güneş, Basra'ya göre Hindistan esir kampının daha hafif olması sebebiyle bu grubun İngiliz Kumandanlık Dairesine getirildiği sırada bir bahane bularak gruptan kaçmayı başardı. 2. Tabur Pune Girne'ye, 3. ve 4. Tabur Basra'ya gönderildi.³⁰² Bir başka hatırat yazarı olan Mustafa Tütüncü de esirlerin amele taburlarında ücret karşılığı gün boyunca çalıştırıldığını söylemiştir.³⁰³

Bağdat esir kamplarında esirleri angaryada çalıştırdıkları Nureddin Peker'in anılarında da yer almaktadır. Yalnız çalışma karşılığında para verip verilmediği konusunda bir bilgi yoktur. İngilizler genelde angaryada çalıştırdıkları esirlere ücret ödemişti. Birinci ve ikinci esir bölüklerinden 300 esir, Bağdat'ın güneyinde Dicle Nehri kenarında şalupa denilen büyük sandallarla karaya tuğla, çimento ve saç taşıdılar. Esirler bu yükleri güneş altında taşırken İngilizler hiçbir iş yapmadan oturmaktaydı. Nureddin Peker'in bu duruma itiraz etmesi ve askere bildirmesi sonucu kendisine isyancı muamelesi yapılmış ve 150 askerle etrafı kuşatılmıştı. Bu çalışma sırasında İngilizler sürekli küfretmiş, bu küfürlere karşı da Türk esirler İngilizlere küfür sayılan hareketler yapmışlardı. Bu durum, İngilizleri iyice çileden

---

³⁰⁰ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 74-75.

³⁰¹ **a.g.e.**, s. 72-73

³⁰² **a.g.e.**, s. 87.

çıkartmış ve esirlere tuvalete gitme izni bile vermemiştir. Tuvalet ihtiyaçlarını oldukları yerde yapmaları istenmiştir. Her iki tarafı da geren bu olay, ölümle sonuçlanmış ve küçük bir isyana dönüşmüştü. Küçük abdestini diz çökerek yapan ve arkadaşları tarafından Selo diye adlandırılan 1.80 boyunda Haymanalı Salih, bir İngiliz nöbetçi askeri tarafından göğsünden vurularak şehit edilmiştir. Türk esirler bu karışıklıktan faydalanarak şehit edilen askerin başındaki İngiliz ve Gurkalardan 15 kadar subay ve eri ele geçirmiştir. Esirler eğer istekleri yapılmaz, katiller yargılanmaz, şehit olan arkadaşlarının İslami kurallara göre defnine izin verilmez ve esirlere uluslararası esir antlaşmalarına göre muamele yapılmaz ise çarpışarak öleceklerini söylediler. Bunun üzerine, İngilizler geri adım atarak Türk esirlerin istekleri yerine getirdi. Hemen ardından katil nöbetçi askerin silahı alındı ve palaskası çıkarıldı. Öldürülen esirin cenazesi İslami kurallara göre Türk bayrağı örtülerek hazırlanmış ve Müslüman Hint Süvari Birliğinden süvariler silahsız olarak ve nöbetçi Gurkalardan bir bölük, silahları ters çevrilmiş bir şekilde cenaze törenine katılmışlardı. Buna benzer bir olay yine kampta gerçekleşmiş; namaz kılan bir esir sürünüp tellerden kaçacak diye sarhoş bir İskoçyalı asker tarafından öldürülmüştü. Ayrıca Kûtu'l-Amâre'ye getirilen esirler, yollarda ve ihtiyaç duyulan yerlerde de işçi olarak çalıştırılmıştır.³⁰⁴

Mısır esir kampından firar edip Diyarbakır'a gelen Dicle Grubu karargâh kumandanının 1 Temmuz 1919 tarihinde verdiği ifadesinden, Dicle Grubu askerlerinin Bağdat ve Kut'ül-Amare'de bir çadırli ordugâhta kaldıklarını, halka karıştırılmadıklarını, yol, kanal ve diğer bazı inşaatlarda çalıştırıldıklarını öğrenilmektedir. Askerlere çalıştıkları gün yevmiye olarak iki kuruş veriliyordu.³⁰⁵

1920 yılının başında Musul'dan gelen istihbarata raporlarına göre de 1.000 kadar Türk esiri, Musul'un 100 km kadar güneyinde bulunan Şirkat'ta yol yapımında çalıştırılmıştır.³⁰⁶

Osmanlı Devleti, İngiltere tarafından Türk esirlere sürekli kötü muamelede bulunduğu dair tarafsız devletler vasıtasıyla notalar vermiştir. Bu notalardan biri Türk savaş esirlerinin cephe önünde çalıştırıldığına dairdir. Amerika Birleşik

---

³⁰³ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 55-56.

³⁰⁴ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 189-190, 206.

³⁰⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, K 101/65.

Devletleri'nin Londra Büyükelçisi Walter Hines Page, İngiliz Dışişleri Bakanlığına 5 Nisan 1916'de Mezopotamya'daki İngiliz güçleri tarafından Türk savaş esirlerine uygulandığı iddia edilen kötü muameleye ilişkin Osmanlı Devleti'nin notasını iletmişti. İngiliz Savaş Ofisinden gelen cevapta, İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey, 3. Hindistan Ordu Birliği komuta genel subayı, ilgili tümenler ve süvari tugayları tarafından dikkatli araştırmalar yaptığını bildirdi. Bu araştırmalar sonucunda Türk savaş esirlerine, ateş altındaki savaş alanını temizleme şeklinde bir görev verildiğine dair bir emareye rastlanmadığı ileri sürüldü. Sadece 17 Nisan tarihinde bir grup esir, ateş hattının 2,5 mil arkasındaki İngiliz hastanesine yakın olan bir noktada mezar kazmakla görevlendirilmişti.³⁰⁷

Yukarıda bahsedilen belgeye Osmanlı Arşivinde de rastlanmış ve olay benzer şekilde anlatılmıştır. 6. Ordu Kumandanlığından Başkumandanlık Vekâletine 21/22 Mart 1916 tarihinde gelen yazı, Dicle Cephesi'nde, İngilizlerin Türk esirlerini ateş hattında nasıl çalıştırdığının detaylarını içermektedir. Osmanlı Devleti'nin iddiasına göre İngilizler, lüzumsuz yere askerin kıtalarından ayrılmasına mâni olmak için harp meydanında bırakılan silah, teçhizat, cephan ve malzemelerin toplatılması için mümkün olduğu kadar esir istihdam etmişti. İngiliz yetkililer tüm bu malzemeleri esirlere taşıttırmıştı. 6 Haziran 1916 tarihinde Irak'ta İngilizler tarafından Osmanlı esirleri hakkında gerçekleşen muameleye dair İngiltere Hariciye Nezaretinden gelen cevapta, ateş hattında hiçbir esirin bulundurulmadığı, yalnız 17 Nisan'da ateş hattının iki buçuk mil gerisinde İngiliz Hastanesi yakınında bir kısım esirlerin mezar hafriyatında istihdam edildiği belirtilmişti. Bu istihdam Lahey Mukavelesi'nin 6. maddesine aykırı değildi. Osmanlı Devleti, bu uygulamadan vazgeçilmediği takdirde elinde bulunan İngiliz esirlerine aynı muamelenin gerçekleşeceğini İngiltere Hükûmetine bildirdi.³⁰⁸

Yukarıdaki notadan başka Osmanlı Hariciye Nezareti Mart 1917'de tüm yaşananları özetledikten sonra İngiltere Hükûmetinin uluslararası hukuka aykırı olarak esirlere karşı gösterdiği muameleden vazgeçmediği takdirde elinde bulunan

---

³⁰⁶ Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, 318/21.

³⁰⁷ TNA, **FO.**, 383/232.

³⁰⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2421/74.

tüm İngiliz esirlerine aynı muamelenin tatbik edileceğini İngiltere Hükûmetine bir kez daha bildirdi.³⁰⁹

1.2.8 Irak Esir Kamplarında Firar Olayları

Basra esir kamplarında gününü geçirmiş Mülazım Mehmed Sinan Efendi, İngilizlerin baskısına ve esaretin zorluklarına daha fazla dayanamayıp harp okulundan ve Çanakkale Cephesi'nden arkadaşı Hamdi Bey ile kaçmaya karar vermişti. Kamptan kaçış için iki nöbetçinin arasından fırlayıp tel örgüleri aşmaktan başka çare bulamadı. Gündüzleri tel etrafında zayıf nokta ararken Raşid Çavuş, kaçmak için fırsat kolladığını fark etmişti. Hindistan kamplarını birbirine katarak bu kampa sürgün gelen Kastamonulu Raşid Çavuş'a göre buradan kaçmak neredeyse imkânsızdı. Tek kaçış yolu ise hastalanıp hastaneye yatmak ve oradan kaçmaktı. Hastanede nöbetçiler olmasına rağmen tel örgüler yoktu. Gecenin karanlığından istifade edip kaçabileceklerdi. Hastaneye yatış ise kolay değildi. Bu konuda Raşid Çavuş basit ve tehlikesiz bir yol biliyordu. Hastalanıp hastaneye yatmak için iki tür ilaç vardı.. Birincisi, suni bel soğukluğu, diğeri ateş veren bir maddeydi. Bu ilaçları Hindistan kamplarında öğrenmişti ve tecrübe ettiğine göre bir tehlikesi yoktu. Mehmed Sinan bel soğukluğu için olanı, Hamdi Bey ise ateş yapan ilacı tercih etti. Bu ilaçlar kullanılmış ve sabah viziteye çıkıldığında durumdan hiç şüphelenmeyen doktor esirleri hastaneye sevk etti. Mehmed Sinan doktora hastalığının daha önceden olduğunu ve tam olarak iyileşmediğini söyledi. Yarım saat içinde özel hastane otomobili ile hastaneye götürüldü. Hastane tahta ve kütüklerden yapılmış uzun pavyonlardan ibaretti. Her koğuş elektrikli ve vantilatörlüydü. Hintli ve diğeri müstemleke asker ve subaylardan ayrı olarak İngilizlerle Türk subaylarına mahsus bir pavyon daha vardı. Hastanede yapılan tetkiklerde kendisinin bir şeyi olmadığı anlaşılmış ve geri gönderilme tehlikesi baş gösterince ısrar ederek ve çok acı çektiğini söyleyerek bir hafta daha hastanede kalmasına izin verildi. Hamdi Bey ise ilacı içmekten korkmuş kendisini bir evham sarmış ve paniğe kapılmıştı. Gece yarısı telin etrafında dolaşmaya başlamış, nöbetçinin "çelo" diyerek yaptığı ihtarı duymamış ve nöbetçinin silahı ile yere yığılmıştı. Dört Hintli sedye ile doktora

---

³⁰⁹ BOA, HR. SYS., 2418/119.

götürüldü. Tüfeğin, kurşunla değil de saçma ile dolu olması hayatını kurtarmış fakat kafası boynu ve omuzları tamamen saçma ile dolmuştu. Doktor bir kısmını temizlemiş ve yaraları sarılarak hastaneye sevk etmişti. Hamdi Bey bu talihsiz olayları uğursuzluğa yorarak kaçmaktan vazgeçtiğini söylemiş, bu durum Mehmed Sinan'ın moralini bozmuş, yine de kendisi kaçmaktan vazgeçmemiş ve hastane etrafında kaçış için planlar yapmıştır. Nöbetçilerle gözaltına alınmış olsa da hastanenin etrafı tel örgülerle çevrili değildi. Buna rağmen kaçmak mümkün görünmüyordu. Mehmed Sinan hastanede kendisini ziyarete gelen Ispartalı Salih Bey'e, kamptan kaçmak için hastaneye geldiğini, arkadaşının vazgeçtiğini ve yalnız kaldığını söylemişti. Salih Bey de aynı fikirde olduğunu ve hastaneden kaçmak istediğini anlatmıştı. İlk yürüyecekleri yer Arabistan olacağından Arapça bilmesi sebebiyle Trablus'ta büyümüş Topçu Mehmed Ali'nin de kendileri ile gelmeleri gerektiğini düşündüler.³¹⁰

Sefaletten ve perişanlıktan bıkmış olan Topçu Mehmed bir süre düşündükten sonra teklifi kabul etti. Son olarak kendilerine bölgeyi iyi bilen bir kılavuz gerektiğini düşünülmüş ve bu hususta yardımcı olacak kişi olarak ilk akıllarına hastane civarındaki ikinci üsera kampından Ali Çavuş gelmişti. Mehmed Ali, Salih ve Sinan Bey, Ali Çavuş'a yazdıkları mektupta "*Makineli telde geçirdiğimiz hayat sizce malum. Esaretin acı ve sonsuz günleri bizi her an ölüme doğru sürüklüyor.*" diyerek kendilerinin yol bilen ve itimada değer bir rehber ihtiyaçları olduklarını anlattılar. Eğer kaçmayı düşünürse ya da düşünen başka askerler varsa hastanenin etrafındaki hurma bahçesine yakın bir yerde buluşacaklardı. Zamanı kendilerine bilahare bildirilecekti. Ali Çavuş esarete geçen günlerin, çekilmez sıkıntılar ve unutulmaz acılar verdiğini cevap olarak yazmıştı. Kendisinin kaçmak için imkânının olmadığını ama güvenilir yedi erin kaçmaya hazır olduğunu, bir gün sonra denilen yerde hazır olacaklarını ve çalacakları ıslakla kendilerine katılacaklarını bildirdi.³¹¹

Gece yarısı kaçış sırasında dizanteriden hastanede yatmakta olan makineli tüfek bölük kumandanı, durumu anlayarak kendileri ile beraber kaçmak istedi. "Ya öleyim veya kurtulayım." diyerek diğer esirlerin peşlerini takıldı. Tüm esirler gündüzden tasarlanan kerpiç çukurlarına doğru yürüyerek ve karanlıktan istifade

---

³¹⁰ Mülazım Mehmet Sinan, **a.g.e.**, s. 123-135.

ederek birer birer hastaneden uzaklaştılar. En son kerpiç çukurunda herkes birleşmiş ve ıssız çölde ilerleyerek hurmalığa ulaşmışlardı. 20 aydır devam eden esaretten kurtuluş zamanıydı. Orada parola gereğince ıslık çalınarak diğer yedi erle buluşmuş ve tanışma faslından sonra nasıl bir kaçış planı yapılacağı üzerinde anlaşılmıştı. Bu yedi erden Afyon'un Sinan Paşa nahiyesinden Hüseyin Çavuş tecrübesi ve olgunluğu ile diğerlerinden daha farklı görünmekteydi. Gece Şatt'ı geçmek ve o bölgeden uzaklaşmak hususunda hepsi aynı fikirdeydi. Esirler hurmalıktan çöle doğru sekiz on kilometrelik yolu, yürüyerek nehre ulaştılar. Nehri geçecek vasıta bulunamaması üzerine kuzeye doğru yürümüşler ve epeyce uzaklaşmışlardı. Orada bulunan odun yüklü bir kayığın sahibi olan Arap, İngilizlerden korkusuna esirleri nehrin karşısına geçiremedi. Bir binanın yanında bulunan iki kayıkla ancak nehrin karşısına geçebildiler. Kayığın sahibi para hususunda çok sorun çıkarmadı. Buna karşın karşı tarafta karşılaştıkları bir sahil güvenlik koruyucusu kaçtıklarını fark etmiş ve kaçaklar var diye bağırmaya başlamıştı. Bu korucu ancak 10 rupi ile bağırmanı bırakmış ve arkadaşların gittiği istikameti göstermişti. Bu sayede esirler birbirlerini bulabilmiş ve alçak duvarlı, çukur bir bahçenin içinde toplanabilmişlerdi.³¹²

Burası karpuz, domates ve acurlarla dolu bir tarlaydı. Epeyce dinlendikten ve karınlarını doyurduktan sonra yakınlarda arpa harmanı savuran bir Arap'ın yanına gittiler ve sığınacak bir yere ihtiyacı olduklarını söylediler. Arap kaçak esirlere altı saat kadar uzakta Şeyh Abdürrezzak'ın obasının yolunu göstermişti. Şeyh Abdürrezzak'ın çok sayıda adamı vardı. Eğer yanlarına misafir olarak kabul edilirlerse kendileri için bir sorun kalmayacaktı. Araplarda bir kişinin yanına sığınmak önemli bir adet olup bu gerçekleşirse tam bir güven içinde olacaklardı. Orta boylu, kırmızı çehreli ve az konuşan bir kişilik olan Abdürrezzak'ın obasına ulaşır kendilerini tanıttıklarında hayal kırıklığına uğramışlar, yüzü kıpkırmızı olmuş ve bu ziyaretten pek hoşlanmadığını belli etmişti. Buna rağmen esirleri uzun bir koridordan geçirmiş, zifiri karanlık boş bir odaya sokmuştu. Burada karanlıktan göz gözü görmüyordu. Esirler burada uzun bir süre yalnız bırakılmıştı. Esirler uzun süre yalnız başlarına kalmaktan korkmuşlar, hatta İngilizlere teslim edileceklerini dahi

---

³¹¹ a.g.e., s. 123-135.

düşünmüşlerdi. Arapların paralara göz dikerek küçük kabileleri yok ettikleri bilinen bir gerçektir. Önce bir Arap genç dinlenmeleri için esirlere çavdar sapından örülmüş iki hasır getirmiş ve hemen arkasından da Abdürrezzak yanında iki adamıyla yemek getirmişti. Abdürrezzak öncelikle ilk geldiklerindeki davranışından dolayı özür diledi. Şeyhe göre Araplar çok cahil bir millettir ve para için feda etmeyecekleri şey yoktur. Yemek boyunca hep beraber kaçış planları hakkında konuştular. Şeyh, Şattularap sonrasında Dicle veya Fırat üzerinden kaçmanın imkânsız olduğunu söyledi. Ne ihbar edecek Araplardan ne de İngiliz neferlerinden kendileri koruyabileceklerdi. Her taraf İngiliz araçları ile doluydu. Sonuçta misafirlerini dört saatlik bir mesafedeki amcası Ebu Talip'in yanına göndermişti. Oradan eğer karşılaşırlarsa Acem kervanları ile İran üzerinden kaçmak mümkündür. Denilen yere gitmek için mutlaka çöl üzerinde geçmek gerekiyordu. Esirlerin üzerlerindeki elbiseler ise felaket derecesindeydi. Çölde yola çıktıktan bir süre sonra iki süvari kendilerine yetişerek Abdürrezzak'ın yanından geldiklerini, aşiretlerinin Huveyza'ya göç edeceğini ve kendilerine de Şeyh Ebu'l-Hüseyin'e teslim edeceğini söyledi. Ayrıca ellerinde Hüseyin'e Abdürrezzak tarafından yazılmış bir mektup da vardı. Her ne kadar bu kişilere kesinlikle güvenmeseler de ellerinden başka bir şey gelmediğinden ve ellerindeki mektubun kendilerini bağladığından bu süvari ile beraber aşiretin yanına gittiler. Aşiret tam göç halindeydi. Yetmişden fazla çocuk, kadın, erkek çok fakir ve çıplak halde olmalarına rağmen gayet neşelidiler.³¹³

Tüm esirler kervanla beraber çölde yola çıkmıştı. Bir süre sonra kendileri ile beraber kaçan yedi er kabileden ayrılıp kervanın içindeki aşiretle kaynaşmıştı. İki rupi karşılığında yorulduklarında develere biniyorlardı. Develere bindikleri için erlerin üzerindeki kiminin kayışı, kiminin ceketini alınmış ve gizli bir soygun başlamıştı. Diğer dört subay ise birlikte hareket etmiş ve çok uzun olan bu kervanda ne olup bittiğini anlayamamıştı. Yaşlı aksakallı bir Arap subaydan da develer için para istemiş fakat paraları olmadığı için veremeyeceklerini söylemişti. Bu sebeple erlerle arasında kervanın önünde büyük bir arbede meydana gelmişti. Bindikleri develer için 11 rupi daha para isteniyordu. İkişer rupiye binmelerine rağmen kandırılmışlar, ceketlerini ve saatlerini bile kaybetmişlerdi. Paranın ödenmesiyle

---

³¹² a.g.e., s. 123-135.

sorun ortadan kalktı. Sinanpaşalı Hüseyin Çavuş'tan da para istenmiş, o da hiç itiraz etmeden parayı vermişti. Fakat tam parayı verirken Araplardan birisi parayı alıp çöle doğru kaçtı. Para gören diğer Araplar da bu kişilere saldırmış ve paraları almak istemişlerdi. Bu sırada Salih, bir çocuk yakalayarak boğazına bıçak dayamış, Mehmed Ali de eğer kendilerine zarar verirler ve paralarını iade etmezlerse çocuğu öldüreceğini söyleyerek tehdit etmişti. Bu panik halinde Araplar geri adım atmıştı. Araplara güveni kalmayan kabile, Ebu Talip'in yanına dönmeye karar verdiler. Ebu Talip uzun boylu, mütevazi ve düzgün Türkçe bilen bir kişiydi. Yaşananlardan dolayı üzgün olduğunu belirten Ebu Talip, esirlere, kendi adamları tarafından gidecekleri yere kadar refaket etmeyi teklif etti. Arap kıyafeti giymeleri kendileri için daha uygun olacaktı. Fakat erlerden beşi kaçışın artık mümkün olmadığını söyleyerek müsaade edilirse geri dönüp teslim olmak istediklerini söyledi. Esirler yaşadıkları tüm olaylardan sonra İngilizlerin bu vahşilerden daha fazla insan olduklarını düşünmeye başladılar. Diğerleri tebdili kıyafet ederek kefiyeli, etekli entarili bir şekilde yola devam ettiler. Uzunca bir süre kervanın geçmemesi üzerine Ebu Talip esirleri kendi adamları ile göndermeye karar verdi. On adet koyunla üzeri ekmek ve su dolu bir de eşek verdi. Ebu Talip, eğer bu uzun yol sağlam bir şekilde geçilirse artık kendilerinin selamet içinde olduğunu söylemişti.³¹⁴

Irak kamplarından kaçmak diğer bölgelere göre daha kolaydı. Öncelikle memlekete yakın olması ve kaçtıktan sonra halkın kendilerini saklayarak yardım etmesi bunda etkili olmuştu. Bu kamplardan kaçmayı başaran bir esir de kampa getirilerek hapsedilen bir yüzbaşı ile arkadaşlıydı. Kampa Irak'ta casusluk yapmakla suçlanan ve bu sebeple savaş mahkemesine verilen bir Rus doktor ve Türk yüzbaşı getirilmiş, tel örgü içinde nöbetçi karakolunun köşesinde çadıra hapsedilmiş ve hiç kimse ile görüştürülmemişti. Aynı tarihlerde Süleymaniyeli Şeyh Mahmud da bu kampa getirilerek hapsedilmişti. Tüm engellemelere rağmen akşam karanlığın ve rüzgârın yardımıyla Türk yüzbaşı diğer esirlere bir not iletmiş ve yardım istemişti. Bu yüzbaşının Sivas'tan Heyet-i Temsiliye tarafından gönderildiği söylenmekteydi. Her ikisi de casuslukla suçlandığından idamına kesin gözüyle bakılıyordu. Rus

---

³¹³Mülazım Mehmet Sinan, **a.g.e.**, s. 123-135.

³¹⁴Mülazım Mehmet Sinan, **a.g.e.**, s. 135-140.

doktor bir ara hastaneye yatırılmış ve orada öldüğü söylenmişti. Kaçmaktan başka çaresi kalmayan yüzbaşı, Arif ile beraber kaçmayı başarmıştı.³¹⁵

Kamptan kaçmayı başaran Arif olayın nasıl olduğu yıllar sonra Nureddin Peker'e mektupla anlatmıştı. Arif'in anlattıklarına göre Yüzbaşı Osman ve kendisi elektrik verilmiş tel örgülerden çıktıktan sonra bir eve sığınmışlar ve ortalık yatışincaya kadar orada kalmışlardı. Kerrari üzerinden Bağdat'a varmışlar, Kazımiye istasyonu karşısında bir evde bir müddet kalmışlardı. Burada İttihad-ı İslam Cemiyeti ile irtibata geçtiler. Kaçmak için elbise bularak Türk taraftarı olan aşiretler ile iletişim kurdular. Bir istasyondan Bedevi kılığında trene bindiler. Fakat trenin büyük çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı. Bu esnada İzmirli Şükrü, İngiliz polisi olarak kaçan esirleri arıyordu ve Arif'i de fark etti. Buna rağmen esirleri ele vermemiş, hatta başındaki örtüyü gözlerine doğru örtmesini söylemiş ve esirler bu şekilde kurtulmuşlardı. Samarra'da trenden inmişler, sağır dilsiz taklidi yaparak aşiretlerden aldıkları iki deve ile çölde yola devam ettiler. Kırkıncı günde Zaho'ya ulaşmışlar, buradan da Kürt elbiseleri giyerek kurtulmuşlardı. Her yerde kendilerinin arandığını görüyorlardı. Esirler Zaho Suyu'nu geçerek Şırnak, Eruh yolu ile Siirt'e ulaştılar. Burada yeniden teşekkül eden 18. Alaya dâhil oldular. Siirt'te Yüzbaşı Osman, Arif'ten ayrılmış ve Kazım Karabekir birliğine katıldı.³¹⁶

Kampta yapılan tüm konuşmalar ve olaylar, iki Türk esiri ve Bursalı Celal tarafından İngiliz yetkililere aktarılıyordu. Kampta İngilizlerden nefret eden ve bunu sık sık dile getiren Katolik bir İrlandalı çavuş, Nureddin Peker'e olanları bildirmekteydi. Bu iki kişi kısa sürede sırdaş olmuştu. İrlandalı çavuş, İngilizlerin yaptıkları her olayı Nureddin Peker'e ulaştırıyordu. İrlandalının verdiği bir bilgiye göre İngilizler Bağdat, Bakuba, Kerkük, Samara, Rıdvaniye, Mülümiyye'de Ermeni çetelerini silahlandırmış ve kamptan kaçan Türk esirleri yakalayıp yok etmişti. Yakalanıp getirilenler de bu iddiayı doğrulamaktaydı. Aslında İngilizler kamptan kaçan esirleri Ermeni ve Arap çetelerine yok ettiriyordu. Kamptan kaçan yüzlerce esir, Irak ve çevresinde öldürülmüş, çok azı memleketlerine ulaşabilmişti. Çoğu bilmedikleri bir memlekette ve çöllerde hayatlarını kaybetmişti. İngilizler esirleri yok

³¹⁵ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 192-196.

³¹⁶ **a.g.e.**, s. 192-196.

etme işini o kadar abartmıştı ki çoğu kez tellere yaklaşan esirleri dahi kaçma ihtimaline karşı öldürüyordu.³¹⁷

Baskılardan yılan esirler fırsatını buldukları her an kaçmayı düşünüyorlardı. Bu fırsatlardan birisi de sevk sırasında kaçıyordu. 58. Alayın geri çekilmesi sırasında, Şam'da esir edilmiş ve burada kalmış emekliler dâhil bütün üst rütbeli askerler ve Türk subayları Mısır'a gönderilmişti. Bu esirlerden Binbaşı Yanyalı Ahmed Bey, Havran içinde firar ederek Şam'da orduya katıldı. Yanyalı Ahmed Bey, 25 Kasım 1918'de verdiği ifadesinde Şam'ın durumu hakkındaki malumat vermiş ve bu ifade Harbiye Nezaretine gönderilmişti.³¹⁸

İngilizler tarafından esir alınan askerlerin muhafızlar tarafından öldürüldükleri olmuştur. Mesela İngilizler Türkleri esir aldıktan sonra bazı Hintlileri 30 kişilik Türk esir grupların muhafızlığına verilmişti. Bu muhafızlar sebepsiz yere esirlerin tamamını öldürdü. Yaklaşık bir buçuk saat sonra muhafızların çavuşu esirlere ne olduğunu sorduğunda, muhafızlar esirlerin kaçmaya çalıştıkları gerekçesiyle öldürdüğü cevabını vermişti.³¹⁹

Diyarbakır 13. Kolordu Kumandanı Vekili Ahmed Cevded Bey'den Harbiye Nezaretine gönderilen 23 Haziran 1919 tarihli şifreli telgrafta, Irak bölgesinde bulunan esirlerden 24 neferin daha firar ederek Nusaybin'e geldiğinden bahsedilmektedir. Bu askerler yolda soyulduklarından çıplak denecek bir surette ülkelerine gelip teslim olmuşlardı.³²⁰ Ayrıca Bağdat ve Basra bulunan esir kamplarından 4 subay, 1 tüfekçi ve erin daha firar etmişti. Son gelenlerin ifadelerine göre Basra'daki esir karargâhından her gün on ile yirmi kadar asker firar ediyor ve bunlardan bazıları Arapların yanında kalıyordu.³²¹

Dicle Grubuyla beraber esir olan bir teğmen ile bir subay, 10 Haziran 1919'da Basra'da firar ettikten sonra Bağdat-Musul yoluyla Cezire'deki taburlara katıldı. 27 Temmuz 1919'da verdiği ifadesinde Basra'dan Bağdat'a vapurla, Bağdat'tan Musul'a kadar tren ve kara yolu ile ulaştığını söylemiştir.³²²

³¹⁷ a.g.e., s. 184-186, 189-190.

³¹⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., K 4/10.

³¹⁹ Singleton Argus (NSW: 1880- 1954), 12 June 1915, s. 5.

³²⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 30/46.

³²¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 105/90; İHK., 48/75.

³²² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 101/81.

Musul kamplarında kalan 12 asker, düşman idaresine ve amele taburlarındaki baskı ve işkencelere dayanamayarak firar etmişti. 7 Temmuz 1919'da verdikleri ifadelerine göre gündüz nöbetçi bulunmadığından ve çalıştıkları mahal serbest olduğundan firar etmek kolaydı. Nöbetçiler tarafından sabahleyin vazifeye çıkarıldıklarında çalıştıkları hurmalıktan kaçmışlardı. Önce çalıştıkları İmam-ı Azam hurma bahçesinde kalmışlar, ardından gece kararlıkta uzaklaşmayı başarmışlardı. Bir iki gün Bağdat içinde kaldıktan sonra Araplar kendilerine yol göstererek yardım etmiş ve para vermişti. Cezire'ye su yolu ile kaçmışlar, otomobil bölüğü tarafından işeleri temin edilmişti. Araplar tarafından bir fenalık görmemişler, yalnız paraları alınmıştı. 26 günde birliklerine teslim olmayı başardılar.³²³

14. Kolordu emrinde görevli Harputlu Teğmen Hamdi Emin Efendi'nin 11 Temmuz 1919 tarihli ifadesinde, nasıl firar ettiğinin detayları vardır. Musul'da kimse ile görüşmemiş, Kerkük'e varınca kadar kim olduğu sorulduğu zaman Ermeni olduğu söylemişti. 10 Haziran 1919 tarihinde Musul'a dört saat mesafede Telkih köyünden Türk birliklerinin olduğu yere kaçarak teslim olmuştu. Bu sıralarda Şeyh Mahmud, Altın köprü, Kerkük, Şehriban'ı zapt etmişti.³²⁴

Irak bölgesinden kaçışların diğer bölgelere göre fazla olmasının bir sebebi, ülkeye yakın olması ve halkın esirlere yardım etmesiydi. Ayrıca kamplarda çalıştırılan esirler, açık havada çalıştırıldıkları amele taburlarından daha kolay kaçabiliyordu. Mütarekeden sonra esirlerin bu bölgeden kaçıp birliklerine teslim olmasının bir sebebi de kamplardaki İngiliz muhafızlarının azalmasıydı.

1.2.9 Irak Esir Kamplarında Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler

Irak bölgesindeki geçici kamplarda gündelik hayat diğer kamplara göre çok çetin geçmiştir. Esirler amele taburlarında ağır şartlarda çalıştırılmış ya da kısa süre burada bekletildikten sonra sürekli kalacakları kamplara gönderilmişti. Bu sebeple, bu kamplarda Mısır ve Hindistan kamplarında olduğu gibi esirlerin gündelik hayatları çok rahat geçmemiş ve kültürel, sanat ve spor faaliyetlerine fazla imkân bulamamıştı. Bu zor şartlara rağmen esirler Basra kampında okul ve konferans çadırları açmaktan başka Temsil Heyeti de kurdular. Burada uzmanları tarafından

³²³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/133.

tarihi eserler ve monologlar temsil edildi. Esirlerin ruh hallerinin yükseltilmesi için yapılan bu temsiller çok ilkel şartlar altında ve dekor yokluğunda icra edilmesine rağmen İngilizleri hayran bırakmıştı. Bundan başka Mildanzade Niyazi Musiki, Baytar Şükrü İngilizce, Topçu Ragıp hesap ve cebir, Temsil Heyeti Reisi Abdulkadir Usul-ı Defteri, Ahmed Rıza Bey Türkçe, Nazif Bey Topografya dersleri verdi. Garnizon Heyet-i Umumiyesi tam bir okul havasına bürünmüş, Hint ve Afgan gibi milletler hayretler içinde faaliyetleri takip etmişti.³²⁵

Bağdat esir kampında da tüm olumsuzlara rağmen esirler günlerini verimli geçirmeyi çalışmıştı. Irak ve Suriye’de bulunan Türk esirlerin nasıl vakit geçirdikleri dönemin gazetelerine yansdığı görülmektedir. İngilizler ile çalışan bazı Amerikalılar, bu bölgedeki bazı Türk esirlerden sorumluydu. Uzun saatler boyunca Amerikalılar Türk esirlere Amerikan oyunu olan beysbolu öğretmeye çalıştılar.³²⁶

Kamaran Adası’ndaki esirler, kara kamplarına göre daha rahat olmuştu. Gündelik hayatlarında serbest bırakılan bu esirler arasında sanat sahibi olanlar işleriyle; diğerleri adada gezmekle vakit geçirmişti. Esirlerin güvenliklerinden sorumlu muhafızlar Hintli olduklarından, esirler arasından beş on asker Hintçe öğrenmişti. Subayların bir kısmı edebiyat, diğer kâtip sınıfı da matematik dersleriyle meşgul oluyordu. Lisan öğrenmek için şartların yeterli olmamasından dolayı dil öğrenen çok esir çıkmamış, subayların ise olumsuz bir hali esaret boyunca gözlenmemişti.³²⁷

---

³²⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 89/111.

³²⁵ Mülazım Mehmet Sinan, **a.g.e.**, s. 121.

³²⁶ **The Brattleboro Daily Reformer**, 16 October 1918, s. 3.

³²⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK ESİRLERİNİN BULUNDUĞU DAİMİ KAMPLAR

İngilizler cephede ele geçirdikleri esirleri dünyanın dört bir yanında bulunan sömürgelerindeki kamplara yerleştirdi. Bu kampların arasında Bağdat, Basra, Hindistan, Burma³²⁸, Mısır, Kıbrıs, Selanik, Malta ve Man Adası esir kampları en önemlileriydi. İngilizler esirleri kamplara yerleştirirken öncelikle yakın yerlerdeki kamplara nakletmişlerdi. Daha sonra buradan değişik sebeplerle uzun süre kalacakları daimî kamplara gönderildiler. Irak, Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen ve Kanal cephelerinde ele geçirilen esirlerin bir kısmı, Irak istasyon kamplarına; bir kısmı Mısır esir kamplarına getirildi. Irak esir kamplarına getirilen esirlerden bazıları da değişik sebeplerden Hindistan ve Burma esir kamplarına sevk edildi. Mısır kamplarına Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen ve Kanal cephelerinin yanı sıra Çanakkale Cephesi'nde ele geçirilen esirler de getirildi. Bu esirlerden bazılarının Selanik, Kıbrıs ve Malta Adası'na gönderildiği de olmuştu.

Burma Savaş Esirleri Kampları:

Thatmyo, Burma, Hindistan

Meiktila, Burma, Hindistan

Rangoon, Burma, Hindistan

Ahmed Nagar, Hindistan

Kolaba Savaş Hastanesi, Poona, Hindistan

Delhi, Hindistan

Hindistan Kampları

Hindistan Askeri Kuvvetleri Savaş Hastanesi, Bombay, Hindistan

Deniz Hatları Savaş Hastanesi, Bombay, Hindistan

Poona, Hindistan

---

³²⁸ Diğer ismiyle Birmanya. Bugünkü Myanmar.

Sumerpur, Erinpura, Rajputana, Hindistan
Victoria Savaş Hastanesi, Bombay, Hindistan
34 Numaralı Genel Hastane, Deolali, Bombay, Hindistan
Hindistan Askeri Kuvvetleri Savaş Hastanesi, Deniz Hatları, Bombay,
Hindistan
Bellary, Madras, Hindistan
Poona Savaş Hastanesi, Poona, Hindistan
Akıl Hastanesi, Poona (Puna)
İstasyon Hastanesi, Rangoon
Yerodalunatic Asylum.
Yerowda Asylum, Poona.

Mısır Savaş Esirleri Kampları:

Abbasiye Hastanesi, Kahire, Mısır
Abbasiye Akıl Hastanesi, Kahire
İskenderiye Hastanesi, Mısır Bulaşıcı Hastalıklar Hastanesi,
Abbasiye Akıl Hastalıkları Sığınma kampı,
Belbeis, Mısır
Kahire Mısır
Dair el Ballah Hastanesi, Mısır

Mısır Kampları:

Mısır Hastanesi, İsmailiye, Mısır
Mısır Hastanesi, Kantara
El Ferdan, Mısır
Heliopolis, Kahire, Mısır
Kantara, Mısır
Savaş Esirleri Hastanesi, Kantara
Kasr El Aini, Kahire
Kasr El-Nil Hastanesi, Kahire, Mısır
Maadi, Mısır
Matruh, Mısır

Meheriq, Kharga Oasis
Minta Hastanesi, Mısır
Preston Kışlası, Abbasiye, Mısır
Ras El-Tin, İskenderiye, Mısır
Kızılhaç Hastanesi, Kahire Mısır
Seydi Beşir, İskenderiye, Mısır
El Shatt, Mısır
Shousha, Mısır
Başka milletlere Ait Toplama Kampı Hastanesi, Seydi Beşir, Mısır.

2.1 Hindistan ve Burma'daki Esir Kampları

Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlerin İttifak Devletlerinden aldıkları esirlerin bir kısmını yerleştirdikleri Hindistan esir kampları, 1914 yılının sonundan itibaren faaliyete geçti. Savaş esirleri önce Kıbrıs ve Mısır gibi yakın yerlere yerleştirilmiş, buraların yetersiz kalmasıyla Hindistan ve Burma'ya yeni esir kampları kurulmuştu. Türk esirlerin bulunduğu kampların bir kısmı Hindistan'da, bir kısmı ise Arakan³²⁹ eyaletinde bulunuyordu. Mısır ve Kıbrıs'ta kamplar varken Hindistan'ın tercih edilmesinin bir sebebi, İngilizlerin kendileri için tehlikeli gördükleri asker, mülki amir ve önemli kişileri uzak bölgelere göndermek istemesiydi. İngilizler, Türk askerlerini Osmanlı birliklerinin bulunduğu yerlerden uzaklaştırarak askerlerin vatan ile bağlarını tamamen koparmayı amaçlamıştı. Gani Bey'in hatıratında İngilizlerin birinci derece önemli gördüğü kişileri, Mısır yerine Burma'ya gönderdiği anlatılmaktadır.³³⁰ Bu dönemde Hindistan ve Birmanya (Burma) tam kontrol altında tutulan İngiliz sömürgeleriydi.

Türk esirlerin yerleştirildikleri kamplar hakkında yapılan arşiv ve diğer araştırmalarda hiçbir kampın tam olarak nüfusu tespit edilememektedir. Kampın sayısına yönelik günlük raporlar, hastanelerde tutulan istatistikler, karşılıklı devletlerin hazırladıkları ve birbirine gönderdikleri listelerdeki esir sayısını belirten raporlar tam sayıyı verememektedir. Bu belirsizlikte savaş boyunca devam eden

³²⁹ Eski adı ile Burma, bugünkü adıyla Myanmar'ın Rakhine eyaleti.

özellikle malul, hasta ve sağlık personellerine yönelik esir değişimleri ve kamplar arası esir nakilleri etkili olmaktadır. Kızılhaç heyetinin kampları teftişi sırasında, raporlarına yazdıkları esir sayısı sadece kampın ziyaret edildiği 1917 yılına aittir.

Türk esirlerinin büyük bir çoğunluğu, hayatları boyunca Osmanlı sınırları dışına çıkmamış; dilini, dinini, kültürünü bilmedikleri uzak bir ülke olan Hindistan'a götürüldü. Hindistan'ın ve o zamanlar Hindistan sınırları içinde olan Burma'nın değişik bölgelerinde yıllarca yaşamaya mecbur bırakılan Türk askerleri, buranın iklimine, yiyeceğine, hayat tarzlarına alışamadı. Pek çok esir vatanlarından uzak bu toprak parçasında canlarını vermiş ve bir daha memleketlerine dönemedi.

Hindistan ve Burma'ya Temmuz 1916'da gönderilen esirlerin büyük bir kısmı Irak Cephesi'nde esir düşen Türk askerleriydi. Rangoon'daki Amerika konsolosu tarafından hazırlanan ve Amerika Hariciye Nezaretine gönderilen rapora göre 12 Ocak 1915'de Basra Körfezi ve Fırat çevresindeki savaşlarda İngilizlere esir düşen 74'ü subay, 377'si Türk ve 919'u Arap efrattan oluşan toplam 1.370 kişilik ilk Osmanlı esir kafilesi Burma'nın Thatmyo kentinde hazırlanan esir kampına götürülmüştü.³³¹

Hindistan'a gönderilen esir kafilesinin en büyüklerinden birisi Basra Vali Vekili Suphi Bey'in birlikleriydi. Süleyman Askerî Bey'den sonra Mustafa Suphi Bey, Basra'nın vali vekili yapılmıştı. Suphi Bey, kalan birkaç bölük askeriyle İngilizlerin vurduğu Kurna'yı aylarca savundu fakat her şeyin bittiğini anlayınca 9 Eylül 1914'de teslim oldu. İstanbul Hükümeti, Basra'da İngilizlere esir düşen birliklerin akıbetinden haftalarca haber alamadı. İngiltere'ye askerlerin nerede olduklarına dair yapılan tüm yazışmalar sonuçsuz kaldı. Askerlerin nerede oldukları ailelerine Burma'dan yollanan esir mektupları sayesinde öğrenilebildi. İngilizler, esir aldıkları askerleri Hindistan'a bağlı Burma'ya götürmüş, değişik kamplara yerleştirmişti. Askerlerin çoğu Burma'nın tropik iklimine ve salgınlara dayanamayarak hayatlarını kaybetti ve kampların bir köşesine defnedildi.³³²

Esirlerin esaret kamplarında yaşadıklarına, gündelik hayata ve kamp şartlarına dair bilgiler Kızılhaç raporlarına yansımıştır. Kızılhaçın esir kamplarını

---

³³⁰ Ergun Hiçyılmaz, **a.g.m.**, s. 14.

³³¹ BOA, **HR. SYS.**, 2193/25.

ziyaret edip rapor hazırlaması ise çok da kolay olmamıştı. 27 Aralık 1916'da İngiltere Hükûmeti, Kızılhaç heyetinin Hindistan ve Burma'daki Türk savaş esirlerinin bulunduğu kampları ziyaret etmesine izin verdiğini bildirdi. Bu izin, Türkiye'de bulunan İngiliz esir kamplarının ziyaretine izin verildiği takdirde geçerli olacaktı. 22 Ocak 1917'de Kızılhaç, Hindistan ve Burma'daki kamplara gidilemediğini, Mısır esir kamplarını teftiş edenlerin Cenevre'ye dönüş yolunda olduklarını bildirmişti.³³³ Bu olumsuzluğa rağmen kısa bir süre sonra Şubat 1917'de İngiliz yetkililerce Kızılhaç delegelerinin Hindistan'da bulunan Alman ve Türk esirlerinin bulunduğu kampları inceleme izni verildi. İngiltere, Kızılhaç ekibinin gidiş ve dönüş ulaşımını ve masraflarını karşılama kararı aldı. Dönüşte ise Kızılhaç ekibi kendi imkânları ile dönmüşler ve bu masraflarını daha sonra İngiliz ekibinden talep etmişlerdi.³³⁴

Hindistan ve Burma'da bulunan Türk savaş esirleri kampı ve Hindistan sınırları içinde sivil yerleşimcilerin bulunduğu esir kampı, 1917 yılı başında Cenevre'de bulunan Uluslararası Kızılhaç heyetinin 3 yetkili temsilcisi tarafından ziyaret edildi. F. Thormeyer, Emmanuel Schoch ve Dr. F. Blanchod adlı üç yetkili, 1 Şubat 1917'de Süveyş'ten ayrıldılar, 12 Şubat'ta Bombay'a ulaştılar ve burada 20 Mayıs'a kadar kaldılar. Bu üç ay zarfında bölgedeki esir kamplarını teftiş görevini yerine getirdiler. Delegelerin gerçekleştirdiği bu çalışmalar, farklı ülkelerdeki esirlerin durumlarıyla karşılaştırmak için bazı standartlar oluşturmalarını sağladı. Elde edilen sonuçlar F. Thormeyer tarafından bir makale olarak yayımlandı ve resmi rapor olarak Kızılhaç heyetine sunuldu. Rapor yaklaşık 100 sayfa uzunluğunda olup değişik başlıklar halinde ziyaret edilen kamplar hakkında sistematik şu bilgileri vermektedir: Yaşanılan yerleşim yerinin özellikleri ve iklim şartları, esirlerin sınıflandırılması ve sayısı, sorumlu subay ve görevlilerin isimleri, istihkak, egzersiz, giyim, temizlik, yıkanma, aydınlatma, su kaynakları, sağlık düzenlemeleri, dezenfeksiyon, tıbbi bakım, hastaneler, disiplin, posta hizmetleri ve sansür, kargo, para yardımları, tarafsız kişilerce yapılan önceki incelemeler, cami, kilise ve dini hizmetlerdi.

---

³³² Murat Bardakçı, "Müslümanların Katledildiği Burma'daki Şehitliklerimizde Şimdi Fasulye Ekiliyor", **Habertürk**, 29 Temmuz 2012, s. 22.

³³³ TNA, **FO.**, 383/332; 383/228.

³³⁴ TNA, **FO.**, 383/347.

Bu çalışma Hindistan'da bulunan 10 İngiliz esir kampına da ayrı ayrı uygulandı. Bu kamplar,³³⁵ çoğunluğu Türk ırkından olmayan Türk ordusu mensubu Müslüman ve Hıristiyan savaş esirlerinden oluşan Sumerpur kampı, sivil esirlerinin bulunduğu Ahmed Nagar ve Katapahar kampı, düşman uyruklu çocuk ve kadınların bulunduğu Bergaum kampı, Türk savaş esirlerinin bulunduğu Bellary ve Thatmyo kampı, Kalküta istasyon kampı, Shwebo nekahet kampı, Meiktila'daki yeni kamp ve Rangoon'daki karantina kampıydı.³³⁶

Hindistan Hükûmeti, Kızılhaç heyetini ziyaretleri boyunca ağırlamış ve görevlerini yerine getirmeleri için her türlü yardımda bulunmuştu. Delhi'de, delegeler birçok sivil ve askeri yetkiliyle görüşmüş ve çoğundan aynı yardımı görmüştü. Bu sayade Hindistan'da rahatça seyahat etmeleri için yanlarına bir İngiliz subayı verilmiş, iletişim ve yerel âdetler konularında görevlerini zorlaştıracak birçok sorundan uzak kalmışlardı.³³⁷

Delegeler kamp incelemeleri sırasında hiçbir kısıtlama ile karşılaşmamış ve tüm kamplara ve toplama bölgelerine serbestçe girebilmişti. Başka ülkelerde bu kadar bir serbestlik tanınmamıştı. Ayrıca delegeler, esirlere özel olarak soru yöneltme, kayıtları ve raporları inceleme, aynı kampa tekrar geri dönerek dilekçe ve şikâyetleri alma serbestliğine sahipti. İngiliz yetkililer, bu ziyaretlerin amacının, esirlerin içinde bulunduğu şartların iyileşip iyileşmediğini anlamak olduğunun farkındaydı. Delegelerden tüm gözlemlerini iletmeleri isteniyor ve tüm önerileri dikkate alınıyordu. Hindistan'da savaş esiri kampları askeri yetkililerin elindeyken toplama kampları sivil eyalet Hükûmetlerince kontrol edilmekteydi.³³⁸

Delegelerin başlıca görevi, savaş esirlerine uygulanan muamelenin uluslararası düzenlemelere uyduğundan emin olmaktı. Yerleşme, hijyen, kıyafet, yiyecek, iş, tıbbi

---

³³⁵ Genelkurmay ATASE Arşivinde bulunan bir belgede Hindistan ve Burma'da Osmanlı askerlerinin bulunduğu esir kampları şu şekilde sıralanmıştır: Hindistan esir karargâhları: Belary; Burma esir karargâhları: Thayetmyo, Meiktila, Sumerpur. Bkz. Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 2494/19.

³³⁶ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 5-6. Ayrıca raporun İngilizce özet olarak da basılmıştır. Bkz. **British Prison-Camps in India and Burma**, Haz. M.F. Thormeyer, Comite International de la Croix-Rouge, G1 A 19- 01.14, Genève, 1917.

³³⁷ **British Prison-Camps in India and Burma**, Comite International de la Croix-Rouge, Genève, G1 A 19- 01.14, 1917, s. 8-9.

³³⁸ **British Prison-Camps in India and Burma**, s. 8-9.

müdahale, haberleşme ile ilgili kurallar delegeler tarafından dikkatle incelendi. Temelde her kamptaki esirlerin genel durumu aynıydı.³³⁹

Adı geçen raporda, delegelerin gözaltındaki siviller için üzgün olduğu görülmektedir. Esirlerin birçoğu Hindistan'da uzun süredir bulunuyordu. Kimi sivil esir iş hayatına atılmış, kimisi büyük ticarî şirketleri yönetmiş, kimisi ise yüksek maaşlı işlerde çalışmaktaydı. Pek çoğu, rahat Hindu hayatına alışmışlardı. Birkaçı İngiliz kadınlarla evlenmiş, bazıları artık tarafsız olduklarına inanmıştı. Evlerini, işlerini bırakıp toplama kampına yerleştirilmeleri, geleceklerinin ve menfaatlerinin tehlikeye girdiğini görmeleri, gerçekten dayanılması güç bir durumdu ve neden kendi ülkelerine gitmekte ısrarlı olduklarını açıklamaktaydı. Burada yaşananların tüm savaştan ülkelerde olduğu ve savaşın binlerce insanı buradakilerden daha kötü etkilediği bir gerçektir. Diğer insanların çektikleri acıların kendi acılarını hafifletmediği ise ayrı bir gerçektir.³⁴⁰

Sivillerin esaret altına alınması, savaşın ortaya çıkardığı bir tedbirdir. İngiltere Hükûmeti, kurallara uygun olmak şartıyla tüm iyileştirmelere müsaade ederek gözaltına alınmanın yarattığı rahatsızlığı en aza indirmeye çalıştı. Her ne kadar çok az kişi, gördükleri muamelenin olanaklar çerçevesinde iyi olduğunu kabul ediyorsa da Kızılhaç raporu, yerleşim, hijyen ve yiyecek koşullarının mükemmel olduğunu, esirleri çalıştırma ve eğlendirme imkânlarının sağlandığını, gözaltındakilere nezaketle davranıldığını ve şikâyetlerin çoğunun kamp yöneticilerinin denetimi dışındaki konularla ilgili olduğunu göstermektedir. Diğer ülkelerdeki toplama kamplarını gezen delegeler için temiz, ferah ve rahat banyoları olan meskenlerde malzemesi bol mutfakları ziyaret etmek, toplantı salonu ve hatta tiyatro bulmak, tenis, futbol maçları, atletizm, eskrim çalışmaları ve konser izlemek ve tüm bunlardan önemlisi gözaltındakilerin görünüş ve kıyafetlerinin iyi bir muameleye tabi tutulduklarına şahit olmak tatmin ediciydi. Hükûmetin sivilleri yerleştirme ve korumada yaşadığı güçlükler düşünüldüğünde, esir değişiminin gerçek bir rahatlama getireceği kuşkusuzdu. Gözaltına alınanların çoğu, Hindistan'da kalmak istemekte ve kendi ülkelerine geri dönmenin başlarına gelebilecek en kötü felaket olduğunu

---

³³⁹ a.g.e., s. 11-12.

³⁴⁰ a.g.e., s. 12-13.

düşünmekteydi. Hindistan'daki kampları iki ay boyunca ziyaret eden delegeler, Irak Cephesi'nden gönderilen Türk esirlerin bulunduğu Burma'ya geçtiler.³⁴¹

Esirleri bu kadar uzun bir mesafeden taşımak dikkatli bir organizasyon gerektirmekteydi. Esirler için özel olarak hazırlanmış botlar, konvoylar halinde Basra'dan Karaçi'ye geliyor, oradan da demiryoluyla Kalküta'ya taşınıyordu. Burada kurulan istasyon kampında esirler birkaç gün kalıyor, yükleme noktasında yapılan muayeneye ek olarak burada da muayene ediliyordu. Hasta ve şüpheli şahıslar özel bir hastaneye gönderiliyor, kalanlar ise buharlı gemilerin çektiği mavnalara bindiriliyordu. Bu küçük filo Irrawaddy (Ayeyarwady River) Nehri'nde akıntıya karşı yol alıyordu. Kamp yerine konvoylar botla ulaşıyor ve yolculuk demiryoluyla tamamlanıyordu.³⁴²

Savaşın başından beri Kızılhaç heyeti savaşın acılarını biraz da olsa sarmak için kendilerince elinden geleni yapmıştı. Cenevre Savaş Esirleri Ajansı, fazla olmasa da esirlere ve ailelere önemsiz sayılacak yardımlarda bulundu. Savaşan ve tarafsız devletlerce yapılan araştırmalara ve yardımlara destek verdi.³⁴³

Türk esirlerin tutsak olarak tutuldukları binalar, ya önceden İngiliz veya yerli birliklerinin kaldıkları yerler ya da sadece esirlerin barınması için sonradan yapılan yerlerdi. Her iki tür binalarda sağlık açısından uygun binalardı. Tüm barakalar ve yatakhaneler son derece temizdi. Tuvaletlerin, lavaboların, çamaşırhanelerin temizliği kanalizasyonun boşaltılması ve pis suyun tahliyesi özel bir titizlikle yapılıyordu.³⁴⁴

Hindistan ve Burma kamplarını ziyaret eden Kızılhaç heyeti tarafından esirlere kötü muamele gözlenmedi. Disiplin şiddete başvurulmadan sert bir şekilde yerine getiriyordu. Türk esirleri kamp görevlilerinin davranışlarından memnundu. Disiplin ihlalleri için uygulanan cezalar anlaşılabilir düzeydeydi. İşlenen disiplin ihlalleri genelde kavgaya karışma, küçük hırsızlık ve birkaç kaçma teşebbüsüydü. Fiziksel şiddet hiçbir zaman uygulanmadı ve esirlere pratikte zorunlu çalışma görevi

---

³⁴¹ **British Prison-Camps in India and Burma, a.g.e., s. 13.**

³⁴² **British Prison-Camps in India and Burma, s. 14-15.**

³⁴³ **a.g.e., s. 7.**

³⁴⁴ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 84.**

verilmedi. Kampta yapılması zorunlu günlük işler hafif olup çok sayıda esire dağıtıldığından esirlere zahmetli gelmiyordu. Esirlerin çalışma atölyelerini, kamp ve çevresini idare etmek çok zordu. Çoğunluğu ticaretten hiç anlamayan ve iş yapmaya isteksiz kişilerdi. Eğer kampta yapılan işler esirlerin ilgisini çeken işlerse başarılı olunmuş, bunun haricinde esirlere zorla gönülsüz iş yaptırılmamıştı.³⁴⁵

Üç ay boyunca Mısır, Hindistan ve Burma'daki Türk esirlerinin bulunduğu kamplarda incelemelerde bulunan Kızılhaç heyeti delegeleri, Türk esirlerin, barınmaları, beslenmeleri ve giyinmeleri için İngiliz yetkililer tarafından yapılan düzenlemelerden son derece memnun olduklarını rapor ettiler.³⁴⁶ İncelemelerde hiçbir bilginin heyetten saklanmadığı iddia edildi. Esirlerin barındırıldığı yerler tam bir özgürlük içinde heyet tarafından incelendi. Esirler ile istenildiği her zaman tercüman aracılığıyla ya da İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça dillerinde doğrudan iletişim kuruldu. Her bir kamp ziyaretinden sonra esir asker ve subayların temsilcileri ile mülakatlar yapıldı. Bu görüşmeler sırasında kamp yetkilileri bulunmamış ve esirler dilediklerini söyleyebilmişti. Esirler mektup ya da dilekçe ile durumlarını anlattılar. Kızılhaç heyeti Osmanlı esirlerin kaldıkları kamplar hakkında her türlü bilgiye sahip olduklarını raporlarında yazdılar.³⁴⁷

İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında listelerin değişimi konusunda 20 Mayıs 1918 tarihinde yapılan yazışmalarda, esirlerin bulunduğu listelerin teferruatlı olmaması gerektiği dile getirilirken esirlerin tarafsız ülkelere gönderilmesi de gündeme gelmişti. İngiliz ve Türk savaş esirlerinin tarafsız bir ülkede alıkonulmalarına ilişkin gerçekleşen görüşmelerde, uygun bir tarafsız ülke olarak Cava Adası'nın kullanılma ihtimali değerlendirilmiş ve Burma'daki Türk esirlerin oraya nasıl kolayca taşınabilecekleri tartışma konusu olmuştu. Burma'daki Türk esirlerin Cava Adası'nda alıkonulmaları ihtimali değerlendirildi ancak Cava Adası'nın esirlerin alıkonulmakta oldukları yere 2.000 mil kadar uzaklıkta ve mevcut şartlarda oraya sevklerinin ciddi zahmet verecek olması nedeniyle bu yönde bir

---

³⁴⁵ a.g.e., s. 85.

³⁴⁶ **The Butte Daily Post**, 16 May 1917, s. 11; **El Paso Herald**, 19 May 1917, Home Edition, Cable News And Automobile Section, s. 13; **He Bridge Port Evening Farmer**, 9 May 1917, s. 2.

³⁴⁷ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 84.

girişimde bulunulmadı. Osmanlı Hükûmetinin, tarafsız olsa dahi esirlerinin Türkiye'ye ve Burma'ya daha uzak olan ve usandırıcı bir iklime sahip bir yerde alıkonulmalarını kabul etmesi İngilizlere şüpheli göründü. Ayrıca İngiltere Hükümetine, İngiliz esirlerin de uygun iklim şartlarına sahip tarafsız bir ülkeye gönderilmedikçe Türk esirlerin Cava Adası'na gönderilmeleri için bir anlaşma yapmak olası görünmedi. İngiliz ve Türk esirlerin doğrudan değişimleri için bir anlaşmaya varılmıştı. Fakat bu anlaşma tarafsız bir ülkeye sevk konusunda değildi.³⁴⁸

Hindistan ve Burma'daki esirlerin çileli esaret hayatlarında, bir nebze de olsa acılarını dindiren ve kendilerine yardım eden Hintli Müslümanlar olmuştu. İtilaf Devletleri'nin eline esir düşen Müslüman Osmanlı esirlerine İtilaf Devletleri emrinde görev yapan Müslüman askerinin yardım etmesi hilafet makamının 'cihat' çağrısı dışında Müslümanların geleneksel davranışlarıydı. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na giriş şekli, hilafet kurumunun işlevini ve Türk halkının hilafet kurumuna bakışını değiştirmişti. Yabancı bir askeri-siyasi heyetin nüfuzu altında olan İttihat Terakki yöneticilerinin ülkeyi savaşa sokması ve halifenin sancak-ı şerifle cihat ilan etmesi hilafet kurumunun otoritesini sarsmıştı.³⁴⁹

Hindistan'daki Türk esirlerin arasında İngilizlere esir düşen Tatar esirler de vardı. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Rusya'nın seferberlik ilan etmesiyle Rusya'da silâh altına alınan Müslümanların çoğunluğu Tatarlardı. Alman Cephesi'nde savaşan bu Tatar askerleri Ruslarla birlikte esir düşmüştü. Tatar askerlerinden Almanlara esir düşenlerinin sayısı 50.000 civarında olduğu tahmin ediliyordu. Tatar askerleri, Berlin yakınlarında Zossen Weinberg kampı ile Wünsdorf'daki Hilal kampına yerleştirilmişti. Bazı Tatar esirler, Türkiye safında savaşmak istediklerini bildirmesi üzerine Teşkilat-ı Mahsusa Abdürreşid İbrahim'i bir süreliğine Berlin'e gönderdi. Abdürreşid İbrahim ve beraberindekiler, Tatar askerlerine vaazlar vererek Türkiye safında savaşmaya ikna etmeye çalıştı. Gönüllü Tatar askerinden oluşan Asya Taburu, Mayıs 1916'da İstanbul'a ulaştı. Tabur, İstanbul'da bir süre eğitim gördükten sonra 1917 yılının kışında Bağdat'a gönderildi. İngilizler ile girilen çatışmalarda çok sayıda şehit ve kayıp verildi. Taburdan geriye kalan 170 kişi İstanbul'a gelerek Fatih Medresesine yerleştirildi. İstanbul Merkez Komutanı Albay Cevded Paşa bu

---

³⁴⁸ TNA, FO., 383/461.

askerlere madalyalar taktı ve beratlarını verdi. İstanbul'a dönebilen yaklaşık 170 kişinin 30 kadarı geri dönmedi. Diğerleri ise Rusya'ya geri döndü. İngilizlere esir düşüp Hindistan'a yollanan 400 kadar esir ise 1920 yılına kadar burada tutulduktan sonra Bombay yolu ile İstanbul'a gönderildi. Bir süre Selimiye Kışlasında kalan esirler Rusya'ya döndüler.³⁵⁰

Ayrıca arşiv belgeleri incelendiğinde Kızılay Cemiyetine göre Hindistan, Burma ve Mısır'daki esir kampları şöyledir:³⁵¹

2.1.1 Rajputan Sumerpur Kampı

Sumerpur esir kampı, Erinpura-Road istasyonundan yaklaşık 7 kilometre uzaklıkta, Delhi ve Bombay şehirleri arasında bulunan Rajputana eyaletindeki Bombay Boroda ve Central India demir yolu üzerinde bulunuyordu. Buraya en yakın şehir Ajmer'di. Kampın kumandası Yarbay H.M. Halliday olup yardımcısı Teğmen G. H. Bruce Karr'dı. 3-4 Mart 1917 tarihleri arasında Kızıllaç heyeti tarafından ziyaret sonrası hazırlanan rapor taraflı ve tam gerçeği tam yansıtmasa da esaret dönemine ait önemli bilgiler vermektedir. Kampta Kızıllaç heyetinden ayrı olmak üzere Aralık 1915'de General Mhow tarafından bir genel denetim daha yapılmıştı. Ayrıca Kasım 1915'te sağlık ile ilgili olarak bölüm şefi de bir denetim yapmıştı.³⁵²

Kızıllaçın ilk ziyaret ettiği kamp Sumerpur'da birkaç bin Türk esiri bulunuyordu. Kampa Eninpura istasyonundan sonra kayalık tepelerle çevrelenmiş ve ortasından kurak mevsimlerde kuruyan bir nehir geçen bir oviden gidiliyordu. Birbirine paralel olarak birkaç sıra halinde dizilmiş, içinde Türklerin oturduğu kulübeler ile idari binaların bulunduğu büyük bir avlunun etrafı dikenli tellerle çevrilmişti. Sumerpur, geniş sokakları olan tek tip binalı; kendi aydınlatma, su ve kanalizasyon sistemine sahip bir erzak pazarı ve postanesi olan küçük bir kasabaydı.

---

³⁴⁹ İlber Ortaylı, "Hilafet Nasıl kaldırıldı?", **Popüler Tarih**, Sayı 12, s. 52-57, Mayıs 2001, s. 54.

³⁵⁰ Lütfullahoğlu, "Asya Taburu-Türkiyeni Saklau Yulında İdil-Ural Türk-Tatarları", **Yanğa Milli Yul**, sayı 12, 1931, s. 13-15.

³⁵¹ BOA, **HR. SYS.**, 2242/2.

³⁵² **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 7, 16.

Türklerin bulunduğu kampta kadın ve çocuk yoktu.³⁵³

Kızılhaç delegelerinin kampa gelişi, kamp yaşantısının monotonluğuna karşı büyük bir olay olmuştu. Delegeler kulübeleri ziyaret etmiş, yatakları ve battaniyeleri saymış, lavabo ve tuvaletleri incelemiş, beslenme istihkakını öğrenmek için mutfağa, fiyatları öğrenmek için kantine gitmiş, suyun, ekmeğin, etin ve kahvenin tadına bakmış; postanede, revirde ve hastanede uzunca bir süre kalmışlardı. Esirler kısımlara göre sıraya dizildi. Her bölümde Türkçe dışında yabancı bir dil; Fransızca, İngilizce, Almanca ve hatta Rusça bilen birisi vardı. Bu kimseler arkadaşları için tercümanlık yaptılar. Her kampın bir tercümanı vardı. Fakat imkân olduğu sürece esirlerle doğrudan görüşüldü. Delegeler, yakıcı güneşin altında şikâyet ve istekleri dinlediler. Esirlerin şikâyetleri hakkında notlar almışlar, incelemeler yapmışlar, isimleri, tarihleri ve adresleri not etmişlerdi. Çok sayıda tercüman grubunun yardımıyla oldukça fazla sayıda askerle görüşüldü. Daha önemli konular kamp bürosuna taşındı ve daha titiz incelendi. Şikâyetler, başlıklar altında toplandı ve kamp yöneticileriyle tartışıldı. Esirlerin şikâyetleri delegeler tarafından anlayışla karşılandı. Delegelere göre hangi ülkeden olursa olsun, özgürlüğünü kaybeden bir esir acı çektiği için şikâyet edebilirdi. Bu durumun onu üzmesi doğaldı. Bir İngiliz askeriyle aynı istihkaka sahip olsa bile, İstanbullu bir hamalın veya Karadenizli bir balıkçının yiyeceklerden şikâyeti doğal karşılanmalıydı. Koyun etinin ana yemek olduğu yerlerde herkes sığır eti istemekte, sığır etinin çok olduğu yerlerde ise herkes koyun eti istemekteydi.. En fazla şikâyet haberleşme konusundaydı. ‘Ailemden hiçbir haber alamadım’ söylemi sürekli işitiliyordu. Mektup alamayan esirler, posta hizmetlerini sorumlu tutuyordu. Bazı esirler mahvolan işlerinden, boşa heba olan topraklarından endişe duyuyordu. Herkesin ayrı bir derdi vardı. Hafifletemeyecekleri, birkaç yatıştırıcı ve cesaret verici söz söylemekten başka bir şey yapamayacakları bu dertleri dinlemek, delegeler için zor bir durumdu.³⁵⁴

Kızılhaç heyetinin kampı ziyaret ettiği sırada içlerinde Mezopotamyalı Arapların çoğunlukta olduğu çoğunluğu Müslüman 3.366 Türk savaş esirleri barınmaktaydı. Basra’da esir alınarak Hindistan-Sumerpur esir kampına götürülen

³⁵³ **British Prison-Camps in India and Burma**, s. 8-9.

³⁵⁴ **a.g.e.**, 10-11.

bazı Osmanlı memurları da bu kampta gözaltında tutuluyordu.³⁵⁵ Müslüman ve Müslüman olmayan esirlerin dağılımı şu şekildeydi:

---

³⁵⁵ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 7.**

Tablo 2.1: Sumerpur Kampındaki Esir Sayıları

MÜSLÜMAN ESİRLER					
Uyruğu	Sivil Esirler			Asker	Toplam
	Erkek	Kadın	Çocuk		
Afgan	3	-	2	558	563
Mısır Arapları	-	1	1	-	2
Suudi Arapları	-	-	1	-	1
Anadolulu Türkler	-	-	1	3	4
Suriyeli Türkler	-	-	3	15	18
İranlı	-	1	8	11	20
Belucistanlı (Pakistan) Yerliler	-	-	-	1	1
Hintliler	-	-	1	1	2
Moğollar Kaşarlılar	-	-	1	-	1
Mezopotamya Arapları	5	7	117	1734	1863
Kürtler	-	2	15	528	545
Toplam	8	11	150	2855	3024
GAYRİMÜSLİM ESİRLER					
Uyruğu	Sivil Esirler			Asker	Toplam
	Erkek	Kadın	Çocuk		
Mezopotamya Hıristiyanları	-	-	2	138	563
Mezopotamya Yahudileri	-	-	-	164	2
Ermeniler	-	-	2	-	1
Kürdistan Yahudileri	-	-	-	31	4
Arap ve Kürt Hıristiyanlar	-	-	-	2	18
Anadolu'daki Türk Hıristiyanlar	-	-	-	2	20
Yunanistanlı Rumlar	-	-	-	1	1
Toplam	-	-	4	338	345
Genel Toplam	8	11	154	3193	3.366

Kaynak: Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 7.

Sumerpur kampında imamlık yapan ve subay sınıfından olmayan iki müftü ve iki kadı vardı. Devlet yöneticileri, kadılar, dini başkanlar ve bazı yüksek kademe memurlar hariç hemen hemen tüm siviller askerlik hizmetiyle yükümlü tutulmuştu. Neredeyse çocuk yaşlarda bir asker Mezopotamyalı Arapların arasında bulunuyor. Bu kişi Kızılhaç heyetine göre subay olacak bir yaşta değildi.³⁵⁶

Kızılhaç heyeti kamp esirlerin barında açısından her türlü ihtiyacı karşılayacak bir şekilde düzenlendiğini düşünmekteydi. Kızılhaç raporunda, kampın fiziksel özellikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Sumerpur kampının inşaat planları ve o kampın inşası Davies adında bir mühendisin sorumluluğu altında gerçekleştirilmişti. Esirler için yapılan barakaların hepsi de aynı tipti. Bina 55 metre uzunlukta ve 9,75 metre genişlikte olup odaların içerisinde bir duvar odayı ortadan ikiye ayırmaktaydı. Tavanın yüksekliği 7.65 metreydi. Bu tavanlar özellikle bambularla sarılmış ve kaplanmıştı. Ancak bu yöntem güneşin sıcaklığını fazlasıyla odaya çekiyordu. Bu sorunun çözümü için tavanlar toprakla kaplanmaya çalışılmış ancak bu yöntem sürekli onarım gerektirdiğinden işlevsel olmamıştı. Barakaların duvarları tuğlalardan yapılmıştı. Duvarların içinde yapılan delikler esirler tarafından giysilerini koyabilmek için kullanıldı. Yerler taş veya çimento yapılmıştı. Bütün barakalar sokaklarla ayrılmış olup her biri 18 metre genişlikte ve ağaçlarla kaplıydı. Özellikle yüksek rütbeli olmayan Türk esirler için yapılan bazı barakalar farklı yerlerde inşa edilmişti. Bu barakaların içleri de farklıydı. Kendilerine ait bir mutfakları vardı. Bu lojmanların her biri duruma göre 1 veya 4 kişi tarafından kullanılmaktaydı. Kampta lojmanlar dışında memurların ofis olarak kullandıkları geniş girişe sahip ayrı bir yer de mevcuttu.³⁵⁷

Her tabur 70 kişiden oluşmaktaydı Odadaki yataklar büyük ve paralel ikişerli olarak düzenlenmişti. Bu şekilde yataklar arasında esirler rahatça geçebiliyordu. Bütün yataklar eski usul ahşaptan ve ayakları yaklaşık 50 santimetre yükseklikte yapılmıştı. Üzerinde hafif bir yatak konulabiliyordu. Bu tür yatakların kolay temizlenmesi, kolay taşınabilmesi ve kolay tamir edilebilmesi esirler açısından avantajlı bir durumdu. Bazen esirler dışarıda uyuyabiliyorlardı. Battaniyeler ise

---

³⁵⁶ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 8.

yeterli sayıda olup yatak takımı çok sık temizlenmekteydi. Barakaların içi ve dışı aynı şekilde gaz lambaları ile aydınlatılmaktaydı. Akşam 23.00'dan sonra bütün ışıkların kapatılması zorunluydu.³⁵⁸

Kızılhaç raporlarında, Sumerpur kampının komutan ve subaylarının esirlere karşı tavrı mükemmel gözükmektedir. Esirler, 40 İngiliz ve 225 Hintli asker tarafından gözetim altında tutuluyordu. Görüşülen birçok esir, muamelelerden dolayı heyete herhangi bir şikâyetle bulunmamıştı.³⁵⁹

Karargâhta düzeni sağlamak için getirilen kurallar, Hindistan'daki tüm esirler için geçerliydi. Kamp komutanı, her türlü cezayı uygulama hakkına sahipti. Hiçbir esir, kendisine suçu bildirilip savunması alınmadan cezalandırılmıyordu. Komutan, on dört gün hücre hapsi verebilmekteydi. Cezalı durumdaki esir, azaltılmış istihkak alırdı. Fakat hiçbir esir, kamp doktorunun onayı olmadan hücre hapsine ya da 24 saatten fazla azaltılmış istihkaka maruz bırakılamazdı. Hapis cezası kamp hücrelerinde uygulanıyordu. On dört gün ceza almış bir esir, yedi gün geçmeden tekrar hücre cezasına çarptırılmazdı. Hücredeki esirlerin çalışmasına ve günde en az iki saat gezmelerine izin verilebiliyordu.³⁶⁰

Kamp komutanı hafif cezalar olarak sigara içilmesini, kamp eğlencelerine katılımı yasaklayabildiği gibi para cezası verme, en ağır kışla hizmetleri yaptırabilme yetkisine sahipti. Ayrıca mektup gönderme ve almalarını sınırlayabilmekteydi. Kampta cezalar en çok kavga, hırsızlık ve idare tarafından sağlanan malların satımından dolayı verilmekteydi. Kampta hiç kimse kaçma girişiminde bulunmadı. Esirlerin ceza aldıklarında kaldığı yer 3x3 metre boyutlarında ve 4 metre yüksekliğindeydi. Hücre hapsinde kapılar açık kalmakta ve esirler bir gardiyan tarafından gözetlenmekteydi. Havanın daha kolay girebilmesi için bir büyük pencere vardı. Bu ceza ciddi olaylar içindi. Altı ay içinde yalnızca altı defa bu ceza verilmişti. Bu ceza en fazla yirmi sekiz gün olabilmekteydi. Ağır cezada para alamadan ağır işlerde çalıştırılmak da vardı.³⁶¹

---

³⁵⁷ a.g.e., s. 8-9.

³⁵⁸ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 9.

³⁵⁹ a.g.e., s. 16-17.

³⁶⁰ a.g.e., s. 16-17.

³⁶¹ a.g.e., s. 17.

Esirlerin kampın içinde nereye gitmek isterlerse oraya yürüyerek gidebilme imkânları vardı. Esirleri engelleyecek hiçbir kural yoktu. Ancak özel izin hariç kamp duvarının dışına yürüyüş yapma imkânları bulunmuyordu.³⁶²

Sumerpur'un havası kuru ve nemliydi, çok az sivrisinek bulunuyordu. Hava sıcaklığı yazın yaklaşık 32 derece ve kışın 13 derece civarındaydı. 1916 yılında yağan yağmurun diğer yıllara göre daha çoktu.³⁶³

Kampa su iki kuyudan geliyordu. Su oldukça derin yaklaşık 40 metre derinlikten eski petrol kuyulardan çıkarılıyordu. Yapılan birçok analiz suyun temiz olduğunu gösteriyordu. Su bu kampta bol ve taze olarak gelmekte ve herkese dağıtılmaktaydı.³⁶⁴

Kampta duş yoktu ancak iki adet havuz vardı. Havuzların suyu her gün düzenli olarak değiştiriliyordu. 1917 yılının başında üçüncü bir havuz yapımına başlandı. Bu havuz 6.840 litrelik bir depoya sahip olup 24 adet duş kabini ile toplamda 16 metre uzunluğunda 9 metre genişliğinde olacaktı. Esirlerin sıcak su isteklerine karşılık düzenli olarak odun gönderiliyordu.³⁶⁵

Esirler kendi çamaşırlarını kendileri yıkardı. Hastanenin çamaşırları ise bir görevli tarafından yıkanmaktaydı. Bütün yorganlar ve giysiler de zaman zaman sıcak su ile yıkanıyor.³⁶⁶

Kampta toplam 225 adet Türk usulü tuvalet bulunuyordu. Her 15 esire için 1 tuvalet düşüyordu. Her tuvalet hemen hemen her gün arınık edilmekteydi. Her bir tuvalet için bir duvar örülmüştü. Sinek ve koku yoktu. Tuvaletlerin pisliği Hintliler tarafında 300 metreye kadar gömülürdü. Tuvaletlerin bakımı için 50 tane Hintli personel bulunmaktaydı.³⁶⁷

Kızılhaç heyeti kendi bütçelerinden iki esire küçük miktarlarda yardımda bulundu. Birincisi Mısır'dan mesleği gazeteci olan Ermeni bir sivildi. İkinci kişi ise Basra'dan kör ve yaşlı bir adamdı. Çok fakir olduğu için heyet Ermeni'ye 50, gözleri

---

³⁶² **Rapport : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 9.

³⁶³ a.g.e., s. 13.

³⁶⁴ a.g.e., s. 15.

³⁶⁵ a.g.e., s. 15.

³⁶⁶ a.g.e., s. 15-16.

³⁶⁷ a.g.e., s. 16.

görmeyen adama 20 rupi verdi.³⁶⁸

Türk esirlere memleketlerinden uzak diyarda asıl yardımını yapan kişiler Hintli Müslümanlardı. Kûtu'l-Amâre'de esir düşen ve daha sonra Hindistan'dan Mısır, Beyrut, oradan Halep yolu ile Mardin'deki kıtasına iltihak eden 45. Fırka 45. Piyade Alayı'ndan Süleymaniyeli Mehmed Onbaşı, 21 Temmuz 1919 tarihli ifadesinde Hintlilerin yardımına dair bilgiler vermiştir. Kut'ta esir olduktan sonra Sumerpur esir kampına kapatılan Mehmed Onbaşı, bu şehirde esaret altında iken Hintli Müslümanların Osmanlı esirlerine elbise ve para vermek suretiyle yardımda bulunduğunu anlatmıştır. Ayrıca Hindistan'da Mecusilerle İslamlar İngilizler aleyhine birleşmişti. Afganistan, Belucistan, Türkistan'da Hintliler, İngilizlere karşı bir araya gelmiş olmalarına rağmen kendisi Hindistan'dan çıktığı zamana kadar bir ayaklanma olmamıştı. Genel durum İngilizler aleyhindeydi ve bölgede İngiliz askeri azdı. Mısır'dan geçerken trenlerin pencereleri kapalı olduğundan herhangi bir şey görememişti. Beyrut'ta konuştuğu bir tüccar, Mısır'da İngilizlerin kalmadığını söylemişti. Beyrut'ta Arap Hükûmeti vardı. İngiliz ve Fransız askeri de ayrıca bulunmaktaydı. Memur ve jandarmalar Arap ahalidendi. Halep'te Arap Hükûmetinin bir iki tabur askeri olup elbiseleri çok eskiydi.³⁶⁹

Kûtu'l-Amâre'de hezimete uğrayan ve çok sayıda esir veren İngilizlerin şaşkınlığı Hindistan esir kamplarında açıkça görülmekteydi. Sumerpur savaş esirleri kamp komutanı 5 Nisan 1917'de Yarbay H.M. Halliday'ye yazılan bir raporda Bağdat'ın düşmesiyle birlikte kendi askerleri ve Osmanlı esirlerinin moral durumunu şöyle anlatmıştır:³⁷⁰

“Bağdat'ın düştüğü haberi şaşkınlıkla karşılanmıştır. İlk olarak kampta büyük moral bozukluğuna sebep olmuş ve bir süre savaş esirlerinin çoğu, özellikle de siviller, oldukça üzgün ve kederli görünmüşlerdir.

Tüm savaş esirleri arasında haberi sevinçle karşılayanlar, Kerbela, Necef, El-Hille ve Kadhemein'den gelen pro-Arap partisi ve Şiilerdir.

Bağdat'ın düştüğü haberi hem savaşçı hem sivil savaş esirleri arasında konuşulmaktadır. Bana sıklıkla sorulan bir soru, ‘Müttefikler Mezopotamya ve

---

³⁶⁸ a.g.e., s. 20.

³⁶⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 85/48.

³⁷⁰ TNA, FO., 383/344.

Suriye'yi Hicaz'a bağlayacaklar mı?' şeklindedir. Bazı esirler, müttefiklerin Müslüman dünyasına, şerifin bölgesine böyle bir bağlanma konusunda söz verdiklerini söyleyecek kadar ileri gitmekte. Bu önermenin gerekçesi ise bazı kutsal İslami türbelerin Mezopotamya'da bulunmasıydı.

Eski subay olan sivillerin çoğunluğu, şu anda mutlulardır ama pro-Türk arkadaşlarından korktuklarından dolayı sevinçlerini ifade etme cesaretini gösterememektedirler.

Bağdat'ın düşüşünün diğer bir önemli etkisi de Türkiye'deki pro-Almanlar (İttihat ve Terakki Partisi) tarafından kampta yaşanan popülerliğe vurulan ağır darbe olmuştur. Türk Sadrazam Talat Paşa'ya ve Savaş Bakanı Enver Paşa'ya küfreden çok sayıda hâkim, vali ve müftü gibi sivilin var olduğunu duydum. Çoğunluk şu anda Türkiye'nin bu savaştan çekilmesi gerektiğini anlayıp dile getirmektedir.

Bir diğer etki, Türkiye'deki tüm ümitlerini yitirmiş eski subay olan ve İngiltere Hükümeti tarafından korunmayı isteyen bazı genç sivillerde pro-İngiliz duyguların oluşmuş olmasıdır. Bu durum Suriye'den gelen daha yaşlı sivillerin bazıları için de geçerlidir.

İşgal edilen topraklardan sınır dışı edilen tüccarlar, bazı istisnalar olmak kaydıyla, haberleri büyük memnuniyetle karşılamışlardır.

Hıristiyan savaş esirleri istisnasız olarak zaferden dolayı sevinmekte ve ailelerinin emniyetinden emin olmak için hevesle Musul'un düşmesini beklemektedirler.

Yahudi savaş esirleri son derece ihtiyatlıdır ve asla duygularının kendilerini açığa çıkarmasına izin vermemektedirler.”

Yarbay H.M. Halliday de kaleme aldığı cevap yazısında ellerinde bulunan Osmanlı savaş esirlerinin durumları ile ilgili şu satırları yazmıştır:³⁷¹

“Bağdat'ın düşüşünün benim farkına vardığım ilk etkisi, Arap Hıristiyanların Kral'a bir tebrik telgrafi gönderme talepleriydi. Sanırım anlıyorsunuz. Her halükârda bu önemli ve sevindirici bir haber. Hıristiyan Araplar hiç şüphesiz kendilerini şu anda Kral'ın maiyeti olarak görmekte. İngilizler Bağdat'ı işgal ettiklerinden beri kendileri Bağdat'ın İngiltere İmparatorluğu'nun bir parçası

---

³⁷¹ TNA, FO., 383/344.

olacağını düşünmekteydiler. Doğal bir şekilde Hıristiyanlar olarak sevinmektedirler.

Müslüman Arapların tabi moralleri bozuk. Fakat İngilizlerin fethedilen toprakları, daha sonra tüm Arapların kralı olacak olan şerife devretmelerinin umudu içerisinde. Bunu yapar ve bir tampon devlet kurarsak, bizim egemenliğimiz altında olsa bile tüm Mezopotamya'nın sadık desteğine dayanabiliriz. Bu umutla bir miktar Müslüman Arap hizmetlerini şerife sunmaktadır. Şerife tabi olma şansını elde etmiş ve reddetmiş olan bazıları şu anda ikinci bir şans verilmesi hususunda endişeliler. Bazıları kendilerine verilmiş olan bu fırsatı neden değerlendirmediklerini sordum. Bunun Arabistan'ın bağımsızlığı anlamına geleceğini anlamamış oldukları şeklinde cevap verdiler. Bu hususlar bana, İngiltere Hükûmetinin değerlendirmelerine sunulmaya değer görünmektedir. Mezopotamya'nın geleceği için yalnızca üç ihtimal var. Topraklara katma, yeniden kurma ve Krallığın bir parçası olarak şerife Sunma. Eğer İmparatorluk konseylerinde bir söz hakkım olursa, benim savunduğum ihtimal sonuncusu olacaktır.

Genel olarak şüphe yok ki tüm esirlerin ortak olarak vardıkları sonuç, Türklerin Almanlar tarafından ihanete uğradıklarıdır. Türklerin Almanlar için Riga gibi uzak bir yere kadar savaştıklarına, fakat Bağdat tehdit edildiğinde orayı savunmak için Almanların bir kişi bile göndermediklerine dikkat çekiyorlar.

Hâlihazırda Bağdat'tan bazı esirlerim mevcut ve sıklıkla, özellikle subaylar, İngilizler tarafından kendilerine uygulanan muameleden bahsetmektedirler. Kut'tan Musul'a kadar İngilizlerin muamelelerine ilişkin duyduğum hikâyeler, tahmin ettiğim kadar kötü değil.

Çok sayıda savaş esiri şu anda yeni barakalar üzerinde çalışmaktadır ve yakın gelecekte gelmeleri beklenen esirlerin sayısında önemli bir artış olacağını farkındalar. Aslında sayımız gittikçe artmaktadır ve şu anda 4.000 civarındadır.”

2.1.2 Bombay Ahmed Nagar Kampı

Bu kamp Ahmed Nagar şehrinden yaklaşık 2 mil uzaklıkta bulunuyordu. Burada yaklaşık 35.000 insan yaşıyordu. Özellikle tarım alanında ünlü bir şehirdi. Geceleri inanılmaz derecede bir sıcaklık vardı ve uyumak çok zordu. Kampta üç bölüm bulunuyordu. A ve B kısımları esirlerin sosyal sınıflarına göre ayrılmıştı. A kampı, Alman gemisinden esir alınan kişilerin ekipmanları ve bazı hasta olan esirler

için; B kampı ise yüksek mevkiide olan esirler içindi. C kısmında ise şartlı tahliye ile izin verilen esirler barındırılıyordu. Bu kamp duvarla hiçbir şekilde çevrili değildi. Bu nedenle, bu kamp kaçmamaya söz vermiş olan esirler için tahsis edilmişti. Bölgede dolaşmak serbestse de kampın dışına çıkmak yasaktı. A Kampında 850 esir, B kampında 362 esir, C kampında kaçmayacaklarına söz veren 409 esir olmak üzere 1.661 esir bulunuyordu. Bu esirlerden 452'si, savaş esiri statüsündeydi. Kampta kalan Alman esirlerden 49'u subay, 397'si astsubay, 877'si sivildi. Kampta kalan Avusturyalı esirlerden 3'ü subay, 3'ü astsubay, 172'si sivildi. Kampta Türk savaş esiri olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunamadı. Kampın komutanı Yarbay Bay Morse'dir. Yardımcıları Yarbay Loudon ve Teğmen Grey'di. Kampın gözetimi yalnızca İngiliz askerler tarafından yapılıyordu. Kamp toplama kampını andırıyordu. Kamp 1915 yılında ve Haziran 1916'da Bay Smith tarafından ziyaret edilmişti. Bombay'dan gelen Bay Baker, 1914 ve 1915 yıllarında, Bay Colman ise 1915 ve 1916 yıllarında kampta incelemelerde bulunmuştu.³⁷²

2.1.3 Bombay Belgaum Kampı

Belgaum Kampı Güney Madras-Mahratta demiryolu üzerinde Belgaum şehrine yakın mesafede kurulmuştu. Yükseklik 900 metreydi. Ahmat Nagar'dan daha soğuk iklime sahip olan yer, sanatoryum olarak hizmet vermekte ve sıcak havalarda insanlar buraya gelmekteydi. Belgaum sivil esir kampıydı. Aile kampı olarak da adlandırılmıştı. Sadece kadın ve çocuklardan oluşmakta iken daha sonra kocalarının da eşleri ile bir araya gelmelerine izin verildi. Kamp komutanı Albay M. A. Halliard olup yardımcısı müfettiş Robinson'du. Kamp Kalküta Amerikan Konsolosluğu tarafından iki defa ziyaret edildi. Kampta nöbetçi yoktu ve esirler izlenmiyordu. Güvenlik görevlileri sadece İngiliz askerleriydi. Kampta 214 Avusturya ve Alman esiri bulunmaktaydı. Alman esirleri arasında 3 subay, 2 astsubay, 25 çalışabilir sivil, 12 çalışamaz sivil, 57 kadın, 59 çocuk vardı. Avusturyalı esirler arasında ise 12

---

³⁷² **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 21.

çalışabilir sivil, 3 çalışamaz sivil, 18 kadın ve 23 çocuk bulunmaktadır. Bu rakamlar Kızılhaç heyetinin kampı ziyareti sırasında kaydettikleri verilerdi.³⁷³

2.1.4 Bombay Bellary Kampı

Kızılhaç heyetinin, Bellary esir kampını 12 Mart 1917'de ziyareti sırasında kampta 137 Türk esiri bulunmaktaydı. Esirlerin hepsi Osmanlı Devleti vatandaşıydı. 137 esirin 1'i subay, 1'i hekim, 2'si astsubay ve 66'sı erdi. Mart 1917 itibariyle 500 yeni esir bekleniyordu. Mevcut binalar³⁷⁴ 4.000 kişi barındırabilmekte ve devam eden inşaatlarla 5.000 kişi daha alabilecek kapasitedeydi. Kampın komutanı Yarbay T. M. Kirkwood ve yardımcısı Binbaşı Mackie'di. Kızılhaç heyetinden Dr. Blanchod'un 11 Mart gününde ağır bir hastalığa yakalanmasından dolayı, bu tarihten itibaren bütün kamp ziyaretleri sadece Schoch ve Thormeyer tarafından yapıldı. 1917 yılında faaliyete geçen kamp Bombay bölgesinde, şehrin güneydoğusunda ve Bellary kentinin 3 kilometre uzağında bulunuyordu. Bölge 800 metrelik bir rakımda ve etrafı dağlarla çevrili bir ovaydı.³⁷⁵

Kampın yeni yapılmış olmasından dolayı henüz esir ziyaret isteği gerçekleşmemişti. Hâlihazırda Türk subaylar tarafından kullanılan konutların ikisi de tuğla ve taştan yapılmıştı. Binalar üstü kapalı, büyük verandaları ve banyo odaları olan yerlerdi. Odaların büyüklüğü esirler için yeterliydi. Zemin taştan yapılmış, duvarlar kireçle beyazlatılmıştı. Astsubaylara ayrılmış odalar 50 kişi alabilecek ve 120,6 metre küplük bir hacme sahipti. Bütün yan binalar, mutfaklar, temizlik ve çalışma odaları sağlam yapılmış ve kabul edilebilir bir mesafede konuşlandırılmıştı. Konutlar petrol lambalarıyla, caddeler ise kerosen gazıyla çalışan sokak fenerleriyle aydınlatılıyordu. Yönetim esir subaylara demirden bir yatak, sandalye ve masa verilmişti. Esirlerin kendi ceplerinden ödeyerek istedikleri mobilyayı getirtebilme hakları mevcuttu.³⁷⁶

---

³⁷³ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 38-39.

³⁷⁴ Esirlerin kaldığı binalar bugün Sağlık Enstitüsü tarafından kullanılmaktadır: "Kimimiz Şehit Olduk Kimimiz Esir: Birinci Dünya Savaşı Türk Esirleri", **NTV Tarih Dergisi**, Sayı: 37, 1 Şubat 2012, s.

³⁷⁵ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 46.

³⁷⁶ **a.g.e.**, s. 46-47.

Kampın fiziki yapısı hakkında bilgilere esirlerin yazmış oldukları hatıratlarda da rastlanmaktadır. Hüseyin Fehmi Genişol'un hatıratında yazdığına göre Bombay istasyonundan Bellary esir kampına 18 Eylül 1918 günü getirilen esirler şehrin 15 km dışında kalenin önünde tel örgülere konulmuştu. Kamp her biri 500 kişilik otuz pavyondan oluşmaktaydı. Duvarlar aynı hizada ve kesme taşla yapılmış ve bir metre kalınlığındaydı. Her pavyonun önünde büyük çamaşırhaneler, banyolar bulunuyordu. Atık suların pislik yapmaması amacıyla iki tarafa akması için arklar yapılmıştı. Pavyonların çevresi demir hindiye benzeyen ağaçlarla çevriliydi. Esirler öncelikle küçük karantina pavyonlarına konulmuştu. Erler ve subaylar isimleri okunduktan sonra karargâha girmiş ve her bir esire bir numara ve gideceği bölük yazılmıştı. Hüseyin Fehmi Güneş 26. bölüğe 6491 numara ile kaydedilmişti. Her bir bölük 100 kişilikti. Her 100 kişiye 10 rupi yani 80 kuruş maaşla birer çavuş ve her sekiz bölüğe bir başçavuş verilmişti. Tabur çavuşu diye adlandırılan başçavuş 144 kuruş almaktaydı.³⁷⁷

Bellary esir kampında 6.000-7.000 esir kalmaktaydı. Kamp kuralları çok katıydı. Emirlerin dışında hareket edenler tek odalı hücrelere konulmakta, daha angarya pavyonuna gönderilip orada sabahtan akşama kadar çalıştırılmakta ve ayrıca sigara verilmemekteydi.³⁷⁸

Her bölükteki esirler manga düzenine geçirilerek sabah ve akşam yoklama yapılırdı. Bölüğün önünde çavuş ile beraber 100 esir yoklama yapılan karargâh alanına askeri düzende getirilirdi. Her bölük, ait olduğu taburun önüne onar metre arayla hizaya geçirilirdi. Önce İngiliz başçavuş, ardından karargâh komutanının askerleri esirlere selamlama yapılırdı. Yoklamanın ardından angaryacı tabur angaryaya giderdi. Her bölükten altı aşçı, beş erzakçı, iki süpürgeci ve bir bölük emini günlük işler için ayrılmaktaydı. Kalanlar, karargâh çavuşu tarafından karargâhı, tuvaletleri, arkları temizlemek, otları kesmek ve telleri tamir etmek için görevlendirilirdi. Ayrıca bazıları karargâh dışına çıkarılmakta ve İngiliz subayların ev hizmetlerinde çalıştırılmaktaydı. Erzakçılıkla görevlendirilen asker saat 07.00'de

---

³⁷⁷ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 76-77.

³⁷⁸ **a.g.e.**, s. 77-80.

ambara gidip erzakları alır, süpürgeciler pavyonu temizler, aşçılar sabah ve akşam için yemek pişirirdi.³⁷⁹

Öğleden sonra saat 16.00'da tekrar yoklama yapılmakta ve yoklama sonrası tekrar angaryaya gidilmekteydi. Akşam saat 18.00'de paydos verilmekte ve akşam yemeği sonrası yemeklerini yedikten sonra tüm işler saat 21.00'da sona ermekteydi. Bölükler altışarlı takımlar halinde düzenlenmişti. Her takımın aşçısı erlerin yemeklerini tabaklarına koyardı. Her bölüğün mevcuduna göre cumartesi ve salı günleri bölüğün erzakları levazım subayı tarafından temin ediliyordu. 06.20'de kalk komutu alan esirler 07.15'de tüm bölük ile yoklama yerine gelmek zorundaydı. Hüseyin Fehmi Güneş'in anılarının başka yerinde kalkış için 06.30, yoklama için 07.00 saati verilmiştir. Yoklama gelmeyen bir asker tespit edilirse derhal bulunup hapse atılırdı.³⁸⁰

Ayrıca cuma günleri çamaşır yoklaması yapılır; yeni iki elbiseden en yenisi giyilirdi. Diğer elbise ve çamaşırılar yere serilen bezin üzerine serilir, önde ayakkabı, arkasında tabak çanak, sonra çorap, peşkir, geride ortada iç çamaşırı, sağda ceket, solda pantolon, daha geriye battaniye konulurdu. Ayrıca 100 kişinin eşyalarının ve ayaklarının aynı hizada ve aynı yönde olması gerekirdi. Eğer istenen işler arzu edildiği gibi yapılmamışsa; 3, 5 ve 8 gün peş peşe çamaşır yoklaması tekrarlanırdı.³⁸¹

Şubat 1920'de kampın iaşe amirliğine terfi eden Yüzbaşı Fraser, öğle saatlerinde kampa gelmiş ve tüm esirlerin ne yaptığını izlemiş ve not almıştı. Bundan başka Fraser, Kur'an okuyan, namaz kılan, abdest alan, uyuyan, oturan, oyun oynayan, dikiş diken esirleri toplamış, yoklama alanına getirmiş ve işlerine devam etmelerini istemişti. Tüm yapılanları İngiliz ve Hintli subaylara da izletmişti.³⁸²

Esirlerin arasındaki milliyet farkı ve esirlerin Müslüman olması İngilizler için önemliydi. Kampın bulunduğu bölgede Müslümanların yaşaması sebebiyle esirlere karşı daha yumuşak davranılması bir İngiliz politikasıydı. Böylece İngilizler, bölge halkını kendi yanına çekmeyi planlanmaktaydı. Esirlerin arasında milliyet farkı

---

³⁷⁹ a.g.e., s. 80.

³⁸⁰ Hüseyin Fehmi Genişol, a.g.e., s. 80-81, 117.

³⁸¹ a.g.e., s. 142.

³⁸² a.g.e., s. 123.

esirler için önemli değildi. Sadece İttihatçı ve İtilafçı taraftarları arasında kavgalar çıkmakta ve karşılıklı hakaretler edilmekteydi.³⁸³

Kampın bulunduğu yer ve esirlerin kampa gelişleri hakkında bir diğer hatırat Muhiddin Erev'e aittir. Muhiddin Erev, hatıratında Madras eyaleti, Bangolor iline bağlı bir fırka merkezi olan Ballary'ye geldiklerinde ilk karşılaştıkları şeyin tepede yazılı bulunan "God Save The King" yazısı olduğunu yazmıştı. Getirildikleri kamp bir hayli büyük olup; subay, sivil ve erlerden oluşuyordu. Kampta bir ofis, hastane, iki satış mağazası ve iki terzi bulunuyordu. Kampa gelen esirler hasırlı kampa yerleştikten sonra kendilerine birer hantal karyola ve battaniye verildi. Esirlerin kaldıkları binalardan başka, daha önceden gelen esirlerin işgal ettiği münferit odalar ve arkasında ufak bir hol bulunan üç tane tek katlı bina daha vardı.³⁸⁴

Kampta esirleri üzerinde sıkı bir kontrol vardı. İngiliz yetkililer, belirli zamanlarda esirlerin kaldıkları koşulları gezerek askerlerin eşya ve temizlik kontrolünü yaparlardı. bir defasında temizlik kontrolü sonrasında bir bölüğün temizlik konusunda kurallara riayet etmediği gören kamp komutanı erlerin çamaşır ve üst baş temizliğine dikkat etmediklerini anlatan bir yazıyı ibret olsun diye emir tahtasına yazmıştı.³⁸⁵

Hasan Yetimi'nin anlattıklarına göre esir subay, erler ve sivil esirler her hafta salı günü saat 08.00'de yoklama amacıyla komutan ve yardımcısı tarafından tercüman vasıtasıyla özel bir yerde toplanılırdı. Yarbay ve daha üst rütbede bulunan üst rütbeli subaylar ile birinci sınıf sivil esirler, Mütareke sonrası binbaşı rütbesindeki subaylar yoklamadan muaf tutulmuştu. Subay adayları ve erlerin her gün sabah 06.00 ve akşam 16.00'da komutanlık dairesi önündeki yoklama meydanında bölük ve tabur halinde toplanarak, komutan veya yardımcısı hazır olduğu halde İngiliz başçavuşu tarafından sayımları yapılırdı. Esirler karargâhın iç bölümünde, İngiliz erleri veya askeri polisin gözetiminde Hintli askerinin kontrolü altında hizmet yerlerine gönderilerek iki saat kadar çalıştırılır ve yoklama yerlerine getirilirdi. Kampta görevli erler ile hastanelerde görevli sıhhiye erleri angaryadan muaf tutulurdu. İhtiyaç fazlası sıhhiye erleri ile üstsubay yanındaki nöbetçi erleri haftada sadece iki gün yoklamada hazır bulunurdu.

---

³⁸³ a.g.e., s. 81.

³⁸⁴ Muhittin Erev, a.g.m., s. 64.

³⁸⁵ Muhittin Erev, a.g.m., s. 55.

Geri kalan erlere, angarya işleri bitene kadar yoklama alanında ve bazı günler karargâha üç mil uzaklıkta yürüyüş yapmalarına izin verildi. Subay adayları angaryadan aynı tutulmuşlarsa da kamp içi ve kamp dışı gezilerde erlerle bir muamele görürdü. Tutuklanması gerektiğinde de erlerle aynı yere kapatılırlardı. Haftada bir gün, cuma günleri öğleden önce saat 10.00'da bütün erlerin çamaşır ve eşya yoklaması kendi pavyonları önünde, nöbetçi erlerin eşyası yoklama alanında komutanın kendisi ve yardımcısı tarafından birbiri ardınca yapılırdı. Esirler bu yoklama sonrası izinli sayılırdı. Binbaşı ve daha üst rütbedeki subayların emir erleri sadece cuma ve salı günleri sabah yoklaması ile angarya ve yürüyüşten muaf tutulurdu. Yoklama sonrası görev yerlerine giderlerdi. Bütün subayların ve sivillerin emir erleri de akşam yoklamasından muaf tutulmuştu. Erlerin yoklamaları çoğu kez tekrar tekrar yapılırdı. Sayının fazla çıkması veya az çıkması durumunda yoklamalar tekrarlanırdı. Eksik çıkması durumunda firardan şüphelenilirdi. Çoğu zaman yoklamadaki fark komutanın dikkatsizliğinden veya hastaneye sevk edilen askerlerden kaynaklandığı görülürdü. Bazen de silah yoklamaları yapılırdı. Subayların emir erleri de dahil tüm erler yoklama meydanına toplanır ve aranırdı. Böylece subaylar o günlerde askersiz bırakılarak huzursuz edilmeye çalışılırdı. Ramazan ayı, bayramlar ve diğer kutsal günlerde yoklamalar aksatılmaz ve aynen diğer günlerdeki gibi yapılırdı. Esirlere bu günlerde izin verilmezdi. Subay emir erleri akşam yoklamasından muaf tutulurdu. 1919 Ramazan Bayramı'nın ikinci günü esir askerler nöbetçi askerlerle bayramlaşmak için tel örgünün bir noktasından delik açarak geçmişlerdi. Bunun üzerine nöbetçi erlerin 10 gün akşam yoklamasına çıkmaları emri verildi. Bayramlarda ve diğer kutsal günlerde de bu şekilde erler ve subayların rahatsız edildikleri olurdu.³⁸⁶

Irak Cephesi'nde savaşırken İngilizlere esir düşen ve 1916-1920 yılları arası Bellary kampında kalan 156. Alay Komutanı Yarbay Hasan Yetimi, döneme ait yazdığı notlarında açılışından başlayarak, esirlerin gelişleri, kamp tercümanları, karargâhın yerleşim yeri, kamp yönetimi, hastalara yapılan muameleler, subay ve erlerin kamptaki durumları, yoklamalar, esirlerin çalıştırılması, kamp içinde ve dışında yapılan geziler, kamp yetkilileri ile ilişkiler, esirlere verilen cezalar,

³⁸⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 108-

kamplarda kullanılan su, kampın bulunduğu yer, iç düzen, kamp hayatı ve kampın boşaltılmasına ait bilgiler bulunmaktadır. Demirmogor Tahvintakar demiryolu hattı üzerinde olan kamp, 9. İngiliz Tümeninin yerleşimi amacıyla doğudan batıya doğru uzanan ve birbirine paralel hatlar üzerinde kurulmuş otuz kadar binadan oluşmaktaydı. Bunlara daha sonra esirler için 20 kadar pavyon ve türlü türlü depo, mutfak, çamaşırhane, eczane, kapasiteli bir hastane, böbrek tedavi ünitesi, tutuk evi ve diğer birimler eklendi. 1,5 kilometrekarelik bir arazi üzerindeki kampın etrafı iki sıra dikenli tel örgüyle ve nöbetçi devriyeleriyle çevriliydi. Bu kargir pavyonlardan batı tarafındaki altısı üst rütbeli subay ve subaylara, ikisi ikinci ve üçüncü sınıf sivil esirlere, ikisi subay adaylarına, diğer ikisi hastalarla bir miktar sağlık erine, on kadarı erlere aitti. Ayrıca bir pavyon bakkal, terzi, kunduracı gibi esnaflara ayrılmıştı. Bu esnaf pavyonuna yakın diğer bir pavyonda İngiliz Karargâh Komutanlığının yazı işleri dairesi bulunuyordu. Geri kalan pavyonlar ise boş bırakılmıştı. Bu şekilde kısımlara ayrılmış pavyonlar grubuyla mutfak ve çamaşırhane içten tel örgüyle ayrılmıştı. Böylece pavyonların birbiri ile karışması engellendi. Komutanlığa, içteki hastane pavyonlarıyla dışarıdaki hastaneye, dıştan çevrili teller arasındaki yolla ulaşım sağlanıyordu.³⁸⁷

1917 yılından itibaren savaşın tüm şiddetiyle devam etmesi ve Osmanlı Devleti'nin cephelerde ağır kayıplar vermesi; Bellary kampı başta olmak üzere tüm kampların nüfusunun hızla artmasına neden oldu. Kendi ihtiyaçlarını kendileri gideremeyen felçli ve yaralı bazı esir subaylar da Şubat 1918'de bu kampa getirildi. Ayrıca Bern Sözleşmesi'nde adı geçen Bağdat Karantina Müfettişi Doktor Mehmed Emin Bey ile 130 kadar malul asker Temmuz 1918'de; 70-80 kadar değişik derecede malul er de Eylül 1918'de değişik kamplardan buraya nakledildi³⁸⁸

Kamp yönetimi ve güvenliği yarbay rütbesinde bir İngiliz subaylarına verilmişti. Bu şahıs genel olarak güvenlik ve yönetim konusuna bakmak ve üst makamlarla haberleşmekle görevliydi. Emri altında yardımcı olarak bir yüzbaşı bulunup o da esirlerin kayıtlarını tutmak, güvenliği sağlamak, yoklamalarını yapmak, ödenek ve maaşları ödemek ve angarya erlerini düzenlemek gibi işlere bakmaktaydı.

109.

³⁸⁷ Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 105-106.

³⁸⁸ **a.g.e.**, s. 135-136.

Yönetim dairesinde komutanın yardımcıları arasında dördü Ermeni, biri Hristiyan ve diğeri Yahudi olan altı er, bir tercüman, birkaç kâtip, yazıcı, posta memuru, askeri polis ve sıhhiye erleri vardı. Ayrıca sadece kapılarda önemli noktaların nöbetçilik görevini yerine getiren bir bölük derecesinde İngiliz muhafızlar ve ikinci derece nöbet yerleriyle angaryaya çıkan erleri muhafaza etmekte görevli iki bölük derecesinde Hintli bulunuyordu.³⁸⁹

Eskilerin arasında harbin başında Korna'da esir olan kişiler vardı. Kampa en son gelenler ise Fırat Cephesi'nde esir düşenlerdi. Esirlerin memleketleri ve savaşın son durumu hakkında bilgileri alması ancak yeni kampa yeni gelen esirlerle oluyordu. Memleketlerinde olup bitenler hakkında haber almak isteyen esirlere yeni gelen esirler bildiklerini, duyduklarını anlatıyordu.³⁹⁰

Nureddin Peker, esir kampının bulunduğu Bellary kasabası hakkında anılarında bilgiler vermiştir. Basra'da esaret hayatını yaşayan Nureddin Peker, pek çok diğ er esir gibi Türkiye'ye gönderileceği yalanı ile Hindistan'a gönderilmişti. Peker'in içinde bulunduğu esir kafiləsi, 1 Ekim 1920 günü Bombay'dan yola çıkarılarak 3 Ekim günü Hindistan'ın ortasında Bellary esir kampına getirildi. Kampa vardıklarında, kamp arkadaşları Türkiye'ye gönderilmek üzere hazırlanmıştı. Arkadaşları ile vedalaşmış ve onlardan kalan eşyaları almıştı. Bellary kasabası Müslüman olmayan bir kasabaydı. Kasabasının tam ortasında büyük bir kayalık ve tepesinde hapishane bulunuyordu. Kayanın kuzeyinde İngilizce Allah korusun yazıyordu. Kasabanın kuzeyinde taşkışla mevcuttu. Kampın etrafı dört metre yüksekliğinde dikenli tellerle çevrilmişti.³⁹¹

Bellary esir kampında Aralık 1919'da Rusya'daki Krasnoyarsk kampından kaçarak Türkistan yoluyla Afganistan üzerinden Hindistan'a gelen iki Türk subayı daha vardı. Bu iki esirin kampın bulunduğu yere ve fiziki şartlarına dair verdiği bilgiler Tahsin İybar'ın yazdığı hatıratında yer almıştır. Rus esir kamplarında yaşadıkları her türlü zorluktan sonra bu kampta çok rahat ettiler.³⁹²

Rus esir kamplarından kaçarak Pakistan'a ulaşan Tahsin İybar, İngiliz

---

³⁸⁹ a.g.e., s. 106.

³⁹⁰ Muhittin Erev, a.g.m., s. 64.

³⁹¹ Nurettin Peker, a.g.e., s. 216-218.

askerleri gözetiminde Hintli polisler tarafından bir odaya çekilmiş ve Rus casusu olmadıklarına kanaat getirilince bir otele yerleştirilmişti. Ardından, Hintli polislerce üzerlerindeki nakit para, saat, her türlü evrak ve hatırat geçici olarak alındı ve bunların karşılığında bir senet verildi. Hatırat incelendikten sonra geri verilmiş ve bir Müslüman Hintli polis eşliğinde Peşaver’de gezebilmelerine izin verildi. 2 Aralık 1919’da Bellary esir kampına yerleştirildi. Tren istasyonundan kampın bulunduğu yere kadar yürüyerek gittiler. Bir askeri birliğin pavyonlarından ibaret olan esir kampı, kasabaya hâkim sivri ve münferit bir tepenin eteklerinde, ormanın kenarına kurulmuştu. Pavyonlar taş ve tuğladan (kargir) olup sıcak iklim düşünülerek saçak ve pencereleri yapılmıştı. Etrafı dikenli tellerler ile çevrili kampta Irak’ta esir edilmiş subay ve erler kalmaktaydı. Kamptan kaçmayacaklarına ve krokide belirtilen yerlerin dışına çıkmayacaklarına dair bir parol imzalamışlar ve bu şekilde kampın etrafından gezmeye izin almışlardı. Ellerindeki parol ile sabah kahvaltıdan sonra kapıdan çıkıp kampı gezebilmekteydiler. Tahsin İybar aldığı izinle yerli halk ile görüşebiliyordu. Hintlilerin Türklere karşı sempatisi büyüktü.³⁹³

Kamp, beş taburdan oluşmaktaydı: Birinci tabur Tatarlardan, ikinci tabur sağlam askerlerden, üçüncü tabur sıhhiye askerlerinden, dördüncü tabur subay hizmetlilerinden, beşinci tabur zayıf ve malul askerler meydana gelmişti. Bu taburda çok zayıf askerler olduğu gibi eli ve ayağı olmayan esirler de bulunmaktaydı.³⁹⁴

Kampın suyu, yakınlardaki bir tepeden, yeraltından gelen boruların yardımıyla tedarik ediliyor, iyi kalitede olup bakteriyolojik bir analize tabi tutuluyor ve muslukları olan büyük sarnıçlarda bekletiliyordu. Su kaybını önlemek için konutların içinde su tedarik etme noktaları inşa edilmişti. Ancak çamaşırhaneye ve genel temizlik odasına bolca su veriliyordu. Askerler için kurulan temizlik odası, boğaların yardımıyla su çekilen, taştan ve demirden yapılmış büyük bir binaydı. Çamaşırhaneye sıcak su 4 kazandan temin ediliyordu.³⁹⁵

---

³⁹² Tahsin İybar, **Sibirya’dan Serendib’e**, Ankara, CHP Halkevleri Bürosu, 1950, s. 109.

³⁹³ Tahsin İybar, **a.g.e.**, s. 108-109.

³⁹⁴ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, 2014, s. 119.

³⁹⁵ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d’Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L’occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 47.

Her teldeki asker sayısına göre sabah ve akşam er başına yemek yapmak, çamaşır yıkamak, banyo yapmak dâhil 15 dakika, yarım saat veya bir saat boyunca 200 dirhem su veriliyordu. Subay hizmetine bakan erlerin angaryaya çıkmasıyla sabah sularını subaylar kendileri almak zorunda kaldı. Cuma günü tüm esirlerin çamaşır ve bıçak yoklaması yapılırdı. Bıçakla yakalanan bir esirin en az bir ay hapse mahkûm alması kesindi. Esirlerin yattıkları pavyonların zemini taş olduğundan, esirler ağaç ve tellerle kendilerine karyola ve ottan minder yapmışlardı. Her esire birer battaniye verilmiş, ılıman iklimde bir battaniye yeterli olmuştu.³⁹⁶

Bellary kasabası içinde ve yakınında akarsu bulunmuyordu. Kampın içme suyu, üzerinde eski kale kalıntısı bulunan ve tek parça bir kayadan oluşan dağın batı tarafında bulunan 150 metre uzunluğunda, 40 metre eninde, 8-9 metre derinliğinde eski bir su havuzundan sağlanmaktaydı. Bundan başka kasaba etrafındaki birçok küçük havuz ve yerlerde birikmiş büyük sular, hayvanların sulanmasında ve diğer ihtiyaçların giderilmesinde kullanılmaktaydı. İngilizler, su ihtiyacını daha mükemmel şekilde sağlamak amacıyla kasabanın 5-6 mil batı tarafında uzanan dağlardan gelen yağmur sularını, etrafı çevrili bir yere çekmek üzere düzenekler yapmıştı. Dağlardan gelen yağmur sularının yapılan bu havuza akışını sağlamak üzere taş ve tuğladan yapılmış bir kanal açıldı. İnsanların büyük havuzu kirletmesini engellemek için etrafı tel örgü ile çevrildi. Halk için bir başka küçük havuz daha yapılmıştı. Küçük havuzun suyu azaldıkça büyük havuzdan takviye yapılıyordu. Halk fiçili arabalar ve büyük potalarla evlerine su taşıyordu. Adı geçen büyük havuz önünde bir su pompası bulunmakta olup bu pompa ve borular vasıtasıyla karargâha getirilen su, pavyondaki çeşmelere geliyor ve esirler sularını bu çeşmeden alıyordu. Gazın yetersizliği yüzünden pompalar fazla çalıştırılmadığından çeşmelerden su sürekli akmıyordu. Çeşmeler, sabah ve akşam yağmurların yağdığı ölçüde 10-15 dakika, yarım veya en fazla bir saat akıtıldıktan sonra kapatılıyordu. Hintli muhafızların ve İngiliz askerlerinin denetimi altında esirlere nöbetleşe su dağıtılıyordu. Suların yetersizliği sebebiyle çevredeki havuzlardan esirlere fiçi arabaları su çektiriliyordu. Bozuk ve fena kokan sularla, çamaşırın yıkanması ve temizliklerin yapılması zorunlu tutulmuştu. Su yetersizliğinin yanı sıra Hintli muhafızlarla İngiliz askerler, zaman

---

³⁹⁶ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 101-102.

zaman en küçük bir hatadan dolayı su tenekelerini ve su küplerini kırarak esirleri huzursuz etmeye de çalışıyordu. Bu susuzlukta su para ile satılmaya başlanmıştı. Boş bir gaz tenekesi önceleri dört kuruşa ve bir su küpü üç kuruşa karargâh dükkânlarında satılırken son zamanlarda bir teneke 10 ve bir küp su 8 kuruşa çıkmıştı. Pompa ile suyun akıtılacağı zaman çeşme başlarında mikroplara karşı ilaçlama yapılırdı. Karargâhın 500 metre kuzeyinde İngilizler tarafından derin, geniş ve kapalı bir kuyudan pompa ile çıkarılan su, borularla hastaneye ve İngiliz muhafızların askeri pavyonlarına getirilirdi. Hastalar ve İngiliz askerleri, bu suyu içerler ve kullanırlardı. Esir subaylardan bazılarına ve yönetim ile arasını iyi tutanlara bu sudan verilirdi. Su sıkıntısını kısmen de olsa azaltmak için bu kamptan 1.000 kişi 1918 yılı başında Meiktila kampına, 1.000 kişi de Basra'ya toprak işlerinde kullanılmak üzere gönderildi.³⁹⁷

Tuvaletler tuğladan yapılmış, zemini taştan ve sayıları da yeterliydi. Ayrıca hasır otundan yapılmış paravanlarla ayrılmış taşınabilir atık depolarına sahipti. Bu atık depoları her gün boşaltılıp dezenfekte edilir ve atıklar fırınlarda yakılırdı.³⁹⁸

Esir kampında yoklamalar haftada bir yapılmakta ve subayların bazıları uykuları ağır olduğundan yoklamaya geç kalmaktaydı. Bazen esirler bu kişileri saatlerce ayakta beklemek zorunda kalıyordu. Yoklamaya gelmeyenlere haftada üç gün ya da tüm hafta imza atma cezası veriliyordu. Cezalı kişi günün belli bir zamanından ofisin kapanacağı zamana kadar ofis ile kamp arasındaki mesafeyi yarımşar veya bir saatlik süre ile yürümek ve imza atmak zorundaydı. Ceza hafif görülse de Hindistan güneşi altında bir oyunun ya da önemli bir faaliyetin ortasında yirmi dakikalık yolu gidip gelmek katlanılacak bir durum değildi. Kişinin bir günlük hayat düzeni bozmaktaydı.³⁹⁹

Subaylara verilen gazeteler sansür işlemine tabiydi. İstenmeyen haberler İngiliz Madras Times gazetesinden sansür yerleri kesilip verilirdi. 1 Temmuz 1919 günü gazete sansür edilmeden verilmişti. Gazetede çıkan haberde barış

---

³⁹⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 116-118.

³⁹⁸ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 47.

³⁹⁹ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 53.

yapılacağından ve esirlerin geri döneceğinden söz ediliyordu. 20 Temmuz günü çıkan haberlerde ise Hindistan'da çıkan huzursuzluktan bahsediliyordu. Gandhi tarafından yapılan teşvik ve propaganda ile huzursuzluk isyana dönüşmüş ve İngiliz askerleri tarafından baskı altında tutulan Hintliler pek çok yerde ihtilal başlatmıştı. Pek çok Hintli'ye göre İngilizler öldürülmesi gereken ve memleketlerini acil terk etmesi gereken işgalcilerdi.⁴⁰⁰

Mısır'da İngilizlere karşı isyan çıktığını, Mayıs 1919'da Mısır'da yayınlanan gazeteler yazmıştı. Mısır ve İngiltere arasında 1914 tarihinde imzalanan mutabakat uygulanamamış, Mısır halkı İngilizlere karşı isyan etmiş ve pek çok ölümlü vaka gerçekleşmişti. Gazeteler İngiliz yanlısı tutum sergileyerek kamuoyunu ikna için Mısırlıları haksız göstermekteydi. Diğer taraftan, Hintli gazeteciler Mısırlıları haklı bulmuş, Mısırlıları isyan konusunda desteklemiş ve Hindistan'daki İngiliz bölgesinin de tehlikede olduğunu yazmıştı.⁴⁰¹

2.1.5 Kalküta İstasyon Kampı (Batı Bengal)

İngiliz askeri yetkililerin Burma'ya gönderdiği esirler, gemiyle Irak kamplarından Karaçi'ye getirilmişler ve sonra trenle Kalküta'ya gönderilmişlerdi. Esirler Kalküta'dan Rangoon'a gönderilmek üzere gemilere bindirilirken bazı gecikmeler olduğu için orada bir istasyon kampı kuruldu. Esirler bu geçici istasyon kampında en fazla 1 ile 4 gün arasında kalırlardı. Esirlerin bu kamptan geçişleri ve kısa süre kalmaları ile ilgili bilgiler daha önceki bölümlerde anlatıldığı için burada sadece kampın kısa özelliklerinin verilmesi ile yetinilecektir.⁴⁰²

Bu kamp, Kalküta'nın tarihî kalesi Fort William'daydı ve İngiliz birlikleri için karargâh olarak kullanılmaktaydı. Etrafı ağaçlarla geniş çimlenmişti. Üç ayrı bölümden oluşan bu esir kampı kapalı alan içinde esirlere tahsil edilmişti.⁴⁰³

Kızılhaç heyetince 28 Mart 1917'de ziyaret edilen kampın kullanılan iki bölümü yirmisi asker, sekizi subay için ayrılmış yirmi sekiz çadırı içeriyordu. Mart sonunda düzenlenecek üçüncü bölüm kırık civarında çadır barındıracaktı. Bu çadırlar

---

⁴⁰⁰ Hüseyin Fehmi Genişol, *a.g.e.*, s. 103-105.

⁴⁰¹ Hüseyin Fehmi Genişol, *a.g.e.*, s. 98-99.

⁴⁰² **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 52.

İngiliz ordusu tarafından kullanılan modeller ile aynıydı. Çevresi, takılıp çıkartılabilen kumaş parçaları sayesinde sabah açılıp gece kapatılıyordu. Her çadırda 16 ila 20 kişi iki paralel sırada, ortadan bir koridor bırakacak şekilde konaklıyordu. Esirlerin sayısının hiçbir zaman çok büyük olmamasından dolayı çadırların her birinde sadece on civarında kişi kalıyordu. Subaylar ikişerli olarak özel bir sıra halinde konaklıyordu. Demirden bir yatakları, masaları ve sandalyeleri vardı. Kampın kapasitesi 1.200 ile 1.500 arasındaydı. Bu rakama hiçbir zaman ulaşmadı.⁴⁰⁴

William kampına su borular tarafından üç şekilde tedarik ediliyordu. Bunlar içmek ve yemek pişirmek için filtrelenen su, tuvalet için depo suyu ve sulama için ırmak suyuydu. Filtrelenmiş su kampın her bölümüne geliyor ve kapalı bir sarnıca takılmış musluktan sürekli dağıtılıyordu. Bu suya hastalık bulaşması mümkün değildi. Tuvalet suyu, çimentodan yapılmış, cepheleri palmiye yaprağı sarmaşıklarından oluşturulmuş, musluklardan geliyordu. Subaylara özel bir yer ayrılmıştı. Bu lavabolar gün boyu kullanılabilirdi. Suyun kullanımına hiçbir sınırlamaya getirilmiyordu. Konaklamaların kısa süreli olmasından dolayı bir temizlik odası inşa edilmemişti.⁴⁰⁵

Tuvaletler aynı şekilde çimentodan yapılmış mekânlarda kurulmuştu. Dış cepheleri ve iç bölümlendirmeleri sarmaşıklar ile kapatılmıştı. Sistem, çimentodan yapılmış oturtmalıklar arasında gidip gelen ve dışarıdan çıkarılan taşınabilir atık depolarından oluşuyordu. Her gün düzenli bir şekilde boşaltılıp dezenfekte ediliyordu. Kampın bütün sağlık binaları basit ve kullanışlı olması için inşa edilmiş ve hijyen gereksinimlerine tamamen uyulmuştu.⁴⁰⁶

2.1.6 Kataphar Kampı (Batı Bengal)

Kataphar kampı, Bengal bölgesinde Darjeeling yakınlarında gözaltında tutulan sivil esirler içindi. Kataphar Kampı, 30 Mart 1917 tarihinde Kızılhaç heyeti tarafından ziyaret edildiği sırada, kampta gözaltında tutulan sivil esir sayısı 36 kişiydi. Kampın nüfusu daha ziyade Alman ve Avusturyalılardan oluşmaktaydı.

---

⁴⁰³ a.g.e., s. 52.

⁴⁰⁴ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 53.

⁴⁰⁵ a.g.e., s. 53.

Alman esirler, 9 çalıştırılabilir, 13 çalıştırılmaz, 7 kadın, 3 çocuk olmak üzere 32 kişiden oluşmuştu. Avusturyalı esirler, 3 çalıştırılabilir, 1 kadın olmak üzere 4 kişiden ibarettir. Ayrıca, uyuşu araştırılmakta olan 2 Yahudi de kampta bulunuyordu. Kamp Himayaların yaklaşık 2.500 metre yüksekliğinde, yüksek mahmuzlarından birinde bulunan Darjeeling kasabası Bengal'in tepe istasyonu vazifesi gördü. Kalküta'daki hava bunaltıcı olur olmaz vali ve tüm personel buraya nakledildi. Darjeeling'in iklimi serin ve hoştu. Kışlar soğuk geçse de esirler burada çok sağlıklı iklim koşullarında yaşıyorlardı. Kamp dik bir yamaçta, eğimin suların sürekli akmasını sağladığı kayalık bir yerde kurulmuştu. Binalar yontma taştan kare şeklinde yapılmıştı. Son zamana kadar subaylar ve Hintli askerler için konaklama amacıyla kullanıldı. Çatısı metal oluklu ve kırmızıya boyanmış olup duvarları badanaydı. Zemin tahta döşemeliydi. Geniş verandalar binaların hemen dışındaydı. Pencereler cam ve yeterli büyüklükteydi. Yağmur olukları her bir binadaki yağmur sularını kamp dışına götürüyordu. Değişik büyüklükteki binalar aile fert sayısına göre tutsaklara konaklama için tahsis edilmişti. Bekârların çoğuna tek oda verilmişti. Buna rağmen iki ya da üç kişi kalan bekârlar da mevcuttu. Evli aileler çocuk sayılarına göre iki ya da üç adalı yerlerde kalıyordu. Her bir dairenin bir şöminesi ve bir banyosu vardı. Tüm kalınan yerler temiz ve sağlıklıydı. Buralarda kalan esirler Kızılhaç heyetine bu konfordan memnun olduklarını söylediler. Diğer kamplarda uygulanan yönetim şekli burada da uygulanmaktaydı. Yönetim tarafından verilen eşyalar dışında, esirler istedikleri eşyaları kendi ceplerinden ödeyerek alabilirdi. Kampın komutanı, Hindistan İmparatorluk Polisi Başkomiser M.C. A. Briscoe, yardımcısı ise M.G. Ryle-Smith'ti. Kamp, ayrıca Kalküta'da bulunan Amerika Birleşik Devletleri Başkonsolosu tarafından 10 Mart 1916'da ziyaret edildi. Kampta Türk esir bulunmadığından kamp hakkında daha fazla detay verilmeyecektir.⁴⁰⁷

2.1.7 Tognung Kampı

Arşiv belgelerinde ve esir hatıratlarında, bu kamp hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Hasan Yetimi'nin raporunda, 1919 yılı sonundan itibaren

---

⁴⁰⁶ a.g.e., s. 53-54.

⁴⁰⁷ a.g.e., s. 55-56.

Türk ırkından olan esirlerin Tognung esir kampından Bellary esir kampına nakledildiğinden bahsetmiştir.⁴⁰⁸

2.1.8 Burma (Hindiçin) Thatmyo Kampı

Bugünkü Myanmar sınırları içinde bulunan Burma Thatmyo kampında, 1917 yılının başında, 3.591 esir kalmakta olup neredeyse tamamı Türk'tü.⁴⁰⁹ Daha sonra yeni gelenler ile bu sayının 5.000'i geçtiği tahmin edilmektedir. Hindistan Ordu Departmanından 28 Haziran 1916 tarihli gelen telgraftan anlaşıldığı üzere, ilk aşamada Sumerpur esir kampında bulunan tüm Türk esirleri Thatmyo'ya nakledilmiş, kampın mevcudu daha da artmıştı.⁴¹⁰

İngiltere Savunma Bakanlığı, İngiltere Hükûmetine 26 Aralık 1916'da Hindistan ve Burma'daki Türk savaş esirlerinin tutulduğu kamplara yapılması önerilen teftişle ilgili bir yazı göndermişti. Kızılhaçın 13 Aralık'ta İngiltere Hükûmetinin Bern'deki bakanına gönderdiği mektupta, Osmanlı Hükûmeti tarafından Kızılhaç heyetinin Türkiye'deki kamplara giriş izninin, Hindistan ve Burma'daki kampların teftişi için kolaylık sağlanması koşuluyla verileceği yazılıydı. İngiliz Hükûmeti de Osmanlı Hükûmetinin sorumluluklarını yerine getirmesi durumunda aynı iznin verileceğini açıkladı. Hindistan ve Burma'daki kampların Kızılhaç delegeleri tarafından yapılması planlanan teftişe izin verilecek ise Anadolu'daki kamplar için de hazırlıkların yapılması için bir an önce gerekli adımlar atılması istendi..⁴¹¹

Kampı ziyaret eden heyetin yol harcırahları İngiltere ve Kızılhaç arasında ayrı bir müzakere konusu olmuştu. İngiltere Hükûmeti tarafından 4 Ocak 1917 tarihinde Mısır'da bulunan temsilciliklerine gönderdikleri yazıda, Hindistan esir kamplarını ziyaret edecek Kızılhaç heyetinin yol masraflarının İngiltere tarafından karşılanıp karşılanmayacağı soruldu. Hindistan'a gitmek üzere yola çıkan Kızılhaç delegelerinin, Marsilya'dan Mısır'a kadar olan yol masrafı Savunma Bakanlığı tarafından ödenmişti. Mısır'daki askeri yetkililer Savunma Bakanlığına görüş sormuş

⁴⁰⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 93.

⁴⁰⁹ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 60.

⁴¹⁰ TNA, **FO.**, 383/223

ve Savunma Bakanlığı delegelerin Mısır'dan Hindistan'a yapacakları seyahatin masraflarının ödenmeyeceğini bildirdi Ancak, giderleri delegeler tarafından karşılanması koşuluyla bu seyahat uygun görüldü. Kızılhaç delegeleri sivil kamplar da dâhil Hindistan ve Burma'daki tüm savaş esiri kamplarını teftiş etmek için yetkilendirildi. Hindistan Ordusu Yedek Subaylarından Teğmen P.J Patrick teftiş turu boyunca eşlik etmek üzere temsilci olarak atandı.⁴¹²

11-14 Nisan 1917 tarihlerinde arasında kampı ziyaret eden Kızılhaç heyeti, askerlerin iyi muamele gördükleri konusunda görüş birliği içindeydi. Fakat Kızılhaç delegeleri önünde küçük dertlerini anlatma fırsatı kaçırılmayacak kadar değerli olduğu için bu fırsatı kullanmaktan geri kalmadılar. Genelde para sorununun ön planda olduğu görülüyordu. Esirlerin dertleri dinlemek için uzun seanslar yapıldı. Şikâyetlerinde yöneticilere karşı bir kötüleme yoktu. Savaşta acı çeken esirler ailelerinden ayrılmışlar, işleri bozulmuştu. Fakat bu esirler için bir kaderdi ve kimsenin suçu değildi. Hareketsiz kamp ortamı esirleri fazla etkilemiyordu. İş verildiği zaman biraz para kazanma isteğiyle uysalca yapıyorlar fakat genelde günlerini kendi istedikleri gibi geçirmeyi tercih ediyorlardı.⁴¹³

Genel olarak Türk esirlerin davranışları iyi ve ciddi olup taşkınlıklar çok azdı. Cepheden kampa yeni gelenler olunca, disiplin kurallarına uymayanlarda dikkat çekici artışlar izlenmekte, ancak birkaç gün sonra yeni gelenler de kurallara uymaya başlamaktaydı. Cezalandırmalar katı bir adalet ve mümkün olan tüm insanlıkla yerine getiriliyordu. Delegeler, kaba ve sert muamele edildiği yolunda bir şikâyet almadılar.⁴¹⁴

Delegeler, İngilizlerin esirlere yakın gelecekte dostları olacakmış gibi davrandıkları görüşündedirler. Refahlarına harcanan özen, istihkaklarını arttırmaya yönelik istekleri, yararsız zorlamalardan kaçınmaları, insanlık ve uygarlık ilkeleriyle uyuşmaktaydı.⁴¹⁵

Tüm Türk subayları olması gereken içtenlikle saygı görüyorlardı. İngilizler yapabildiklerinin en iyisini Türk esirlere karşı yapmıştı. Thatmyo'da Kızılhaç heyeti,

---

⁴¹¹ TNA, FO., 383/339.

⁴¹² TNA, FO., 383/339.

⁴¹³ **British Prison-Camps in India and Burma**, s. 16-17.

⁴¹⁴ a.g.e., s. 17.

⁴¹⁵ a.g.e., s. 17.

Türk subayların misafiri olmuş ve eşsiz bir misafirperverlikle karşılanmışlardı. Bu davranış heyettekileri çok memnun etmişti. Kızılhaç heyetine göre Türkler ülkelerine döndüklerinde, İngiliz yetkililerinin kendilerine umdukları gibi iyi muamelede bulduklarını anlatacaklardı.⁴¹⁶

Teftiş sonrası kamp hakkında düzenlenen rapor ilgili yerlere gönderildi. Ayrıca 14 Haziran 1917 tarihinde Hindistan'daki Türk kamplarını teftiş eden Kızılhaç delegelerinden M. Thormeyer'in gayri resmi olarak Times gazetesinde yayınlanmak için kaleme aldığı yazısı Hindistan Hükûmeti tarafından İngiltere Hükûmetine gönderilmiş ve yazının yayınlanması için İngiltere Hükûmetinden olay istemişti.⁴¹⁷

Kızılhaç Heyeti raporuna göre Thatmyo kampı, Irrawaddy Nehri üstünde, Birmanya'nın başkenti Rangoon'un Kuzey'inde bulunuyordu. Burası 11.000 nüfuslu bir ilçe merkeziydi. Rangoon'dan yolculuk baştan sona Irrawaddy üstünde, gemi filosu aracılığıyla yapılıyordu. 12 saatte Prome'ye kadar demiryoluyla, oradan da nehri gemiyle geçerek Thatmyo'ya kadar gidilebiliyordu. Bu yerleşim yeri yüksek bir kıyıda yer alıyordu. Bitki örtüsü zengin ve gürdü. Oldukça büyük olan kamp Irrawaddy Nehri'nin sağ yakasında kurulmuştu. Yüksek yamaçlar ve oluşan kum adacıkları nehrin akıntısını yönlendiriyordu. Uzakta mavi renkli dağlar ufku sınırlıyordu. Kamp şehrin 1 buçuk mil uzağında bulunuyordu. Komutanı Binbaşı R. J. Hilson, yardımcıları Binbaşı A. P. Sandeman ve Çavuş G. Steele'di.⁴¹⁸

Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi, İngiliz Dışişleri Bakanlığına Rangoon'daki Amerika Konsolosu'nun Thatmyo'daki savaş esirleri kampının koşullarına ilişkin 29 Mart 1916 tarihli raporunu göndermişti. Amerika'nın Rangoon Konsolosu Samuel Reat'in raporu, Thatmyo esir kampında esirlerin yaşadığı kamp hayatını ayrıntılı bir şekilde anlatıyordu. Savaş Esirleri Kampının Denetlenmesi başlıklı raporda Konsolos Samuel C. Reat, kampın konumu, fiziki şartları, esir sayısı, esaret şartları, kamp yaşantısı, günlük olaylar, yiyecek giyecek, haberleşme, sosyal

---

⁴¹⁶ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 86.

⁴¹⁷ TNA, FO., 383/339.

⁴¹⁸ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 59-60 ; **British Prison-Camps in India and Burma**, s. 15.

ve kültürel faaliyetler gibi pek çok alanda bilgiler veriyordu. Rapor, Kızılhaç raporunu destekleyici nitelikte olmasından dolayı ayrıca önem arz etmektedir. Rapora göre Thatmyo'daki savaş esirleri kampı, Rangoon'un 355 mil kuzeyinde Irrawaddy Nehri'nde bulunmaktadır. Esaret kampının yerinde önceden bazı geçici barakalara ilave olarak İngiliz birlikler için yapılmış barakalar bulunmaktaydı. Binalar büyük ölçüde inşa edilmiş sağlık hizmetleri ve çevre şartları oldukça iyi durumdadır.⁴¹⁹

Teftiş sırasında subaylar da dâhil olmak üzere toplam savaş esiri sayısı 3.664'tür. Bunların 167'si subay, 420'si Arap'tı. 16 Ocak 1915'te açılan esaret kampının ana odaları, daha önceden İngiliz Birlikler tarafından kullanılan barakalardı. Bir takım geçici barakalar inşa edilmişti. Bunların tamamı geniş ve ferahtı. Subaylar tarafından kullanılan binalar daha önce İngiliz birliklerin askeri aile lojmanlarıydı. İki subay, üç odalı küçük bir eve sahipti.⁴²⁰

Osmanlı savaş esiri tarafından cezaevi idaresine az öneme sahip olan iki şikâyet dışında herhangi bir şikâyette bulunulmadı. Esaret kampının yönetimi tatmin ediciydi. Subaylara ve erlere uygulanan muamele takdire şayandı. Az öneme sahip olan iki şikâyetten biri, uzun süredir talep edilen gömlek, ayakkabı, çorap gibi giyinme konusundaydı. Diğer şikâyet ise günlük porsiyona ilişkinci ve daha fazla sebze verilmesi talep ediliyordu. Arap esirler açısından da bazı sebzelerin Hindistan sebzeleri ile değiştirilmesi talebi vardı.⁴²¹

Osmanlı subaylarının çoğu Fransızca konuşabiliyordu. Böylece okur-yazar olanlarla kolayca iletişime geçebilmişti. Araplar, Afganlar, Ermeniler ve Yahudiler de dâhil olmak üzere erlerle mülakat yapılırken bir muhabir görevlendirildi. Tüm araştırma esnasında iyimser yorumlar ortaya çıkmamıştı. Aralarında önemli şahısların da bulunduğu sivil esirlerin çoğunun gıpta edilecek bir durumda olmadığı kesindi. Hiçbir ödeme almıyorlardı ve herhangi bir şekilde ihtiyaçlarını karşılama şansına sahip değillerdi.⁴²²

Thatmyo esir kampı hakkında bir rapor da İngilizlerin kendisi tarafından hazırlanmıştı. Mezopotamya'dan Burma'ya götürülen Osmanlı savaş esirlerine

---

⁴¹⁹ TNA, FO., 383/332.

⁴²⁰ TNA, FO., 383/239.

⁴²¹ TNA, FO., 383/239.

yapılan muamele ile ilgili belirli iddialar konusundaki Yüzbaşı Baxter'dan bir rapor talep edildi. Konuyla ilgili rapor talep edilen Yüzbaşı Baxter, o tarihte Mezopotamya'da hizmet ettiğinden dolayı raporunun alınmasında biraz gecikme yaşandı. Osmanlı esirlerine yapıldığı iddia edilen muameleyle ilgili istenen rapor, bu esirlerin bir süre kalmış olduğu Thatmyo'daki savaş esirleri kampından da talep edilmişti. Hindistan Hükûmetinden Mayıs 1917 tarihinde gönderilen raporda kampın konumu, esirlerin nereden getirildikleri ve ilk getirilişi, esirlerin yiyecek-içecekleri, kamp kuralları, esirlere uygulanan şiddet, haberleşme ve esirlerin sağlık durumları hakkında bilgiler bulunmaktaydı. Esirlerin sağlıksız tahta kulübelerde konaklatıldığına dair raporda şu ifadeler yer almaktadır:⁴²³

“Bahsedilen ahşap kulübeler, İngiliz Piyade Kulübeleri sadece son zamanlarda İngiliz birliklerinin konakladığı yerlerdir. Büyük havadar yapılardır.”

Türk esirlerinin kaldığı ahşap kulübeler İstanbul basınına da yansımıştı. Basınında çıkan Türk esirlerinin barındıkları ahşap kulübelere dair yazılar, İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliğinin 8 Aralık 1916 tarihinde Londra'daki Amerikan Büyükelçiliğine gönderdiği yazıda yer bulmuştu. Söz konusu yazıda Tanin gazetesi editörü Cemil Hakkı Bey, Hindistan kamplarından dönen Osmanlı esirlerinden bazılarıyla mülakat yaptığından bahsetmektedir. Hakkı Bey'in görüştüğü esirler Thatmyo esir kampı hakkında hatırladıklarını *“Thatmyo'daki Hayatımız”* başlığıyla yaşadıkları yeri ve hayatı şu şekilde anlatacaklardır:⁴²⁴

“Dikenli telle çevrili bir alanda yapılmış tahta kulübelerde esir tutulduk. Aşırı zor bir hayatımız vardı. Bize bir avuç dolusu un ve yaklaşık 100 dirhem ağırlığında bir dilim ekmek veriliyordu. Çok nadir de olsa az miktarda et veriliyordu. Her 24 saatte bir az miktarda sebze veriliyordu. Thatmyo'da geçirdiğimiz altı ay boyunca sadece bir kez keten elbise verildi. Sadece bizimle birlikte esir alınan doktorların eskortlarla birlikte markete gitmesine izin verilmekteydi. İngiliz askerler tarafından tutulduğumuzda çoğu zaman dayak yiyorduk. İki ayda bir, 'bana iyi bakılan bir hastanedeyim, Sağlığım iyi, Mektubunu aldım, İlk fırsatta sana bir mektup göndereceğim' gibi sözler üzerinde yazılı olan posta kartlarını

---

⁴²² TNA, FO., 383/239.

⁴²³ TNA, FO., 383/239.

⁴²⁴ TNA, FO., 383/239.

akrabalarımıza göndermemize izin veriliyordu. Hepsinin üzerini çizdim ve sadece 'sağlığım iyi' kelimelerini bıraktım.

Kut'ül-Amare'nin Düştüğü Gün,

O gün markete giden doktorlarımızdan Kûtu'l-Amâre'nin düştüğü haberini aldık. Doğal olarak bu habere çok sevindik. İlk olarak İngiliz inanmayı reddetti ve bizim eğlenmemiz onu çok kızdırdı. İntikam olarak bizi tahta kulübemizden çıkardı ve bizi yakıcı güneşin altında aralıksız dört saat bıraktı. Ama ertesi sabah 13.000 İngiliz askerin teslim olduğu haberi doğrulandığında, bize biraz daha iyi muamele edildi. Korunmamızdan sorumlu olan Yüzbaşı Baxter bile sağlığımız hakkında sormaya lütfetmişti. Yazılı posta kartlarının yerine..."

Kampın içinde bulunduğu bölgenin iklimi sıcaktı. Termometre bazen 40 dereceye kadar çıkabilmekteydi. Sıcaklık nemli olmayıp geceler serin geçiyordu. Yağmurlar Mayıs ayında başlar ve Ekim ayına kadar sürerdi. İklim, biraz yorucu olmasına rağmen sağlığa zararlı olmayıp Rangoon veya Kalküta'nınkinden daha tahammül edilebilir bir düzeydeydi.⁴²⁵

Kızılhaç heyetinin ziyaret ettiği sırada kampta 187 subay, 9 doktor ve eczacı, 602 astsubay, 15 sağlık astsubayı, 55 hastabakıcı asker, 2.624 asker, 25 çalıştırılabilir sivil, 11 çalıştırılmaz sivil, 59 seferberliğe uygun gemi personeli, 3 seferberliğe uygun olmayan gemi personeli, 1 çalıştırılabilir Alman olmak üzere toplam 3.591 kişi bulunuyordu. Mayıs'ın ilk günlerinde Mezopotamya'dan gelecek yaklaşık 100 subay ve 1.300 askerden oluşan yeni bir esir konvoy bekleniyordu.⁴²⁶

Osmanlı esirlerine sağlanan konaklama binaları iki türdü. Birincisi, Thatmyo'da İngiliz askerleri tarafından daha önceden kullanılmış eski binalardı. İkincisi, esirlerin kullanımı için inşa edilmiş yeni binalardı. Eski binalar, açık bir zemin katı oluşturan, aşağı yukarı 1,80 m yüksekliğinde 5 adet ahşaptan sütunlar üstünde inşa edilmişti. Bu zemin katında yaşayan kimse olmamasına rağmen serin ve

---

⁴²⁵ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 59-60.

⁴²⁶ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 60.

güneşten korunduğu için esirlerin gün içinde memnuniyetle kaldıkları, hatta isterlerse yatak takımlarını alıp gece de kalabilecekleri bir yerdi.⁴²⁷

Esirlerin kaldıkları bina 42 metre uzunluğunda ve yerden 6 metre yükseklikte geniş bir odadan ibaretti ve ikinci katına ahşaptan 4 geniş merdiven ile çıkılmaktaydı. Kireçle beyazlatılmış olan ahşaptan tavan yaklaşık zeminden 6 metre yüksekliğindeydi. Bu odanın her iki tarafında 2 metreye 25 santimetre genişliğinde verandalar bulunuyordu. Binanın çatısı tuğla ve tahtalarla kaplı ve verandayı biraz geçerek güneşten korunmasına olanak sağlıyordu. Odanın cephesine yapılan kapılar ve pencereler sürekli açık tutuluyordu. Bu yapılarda 400 insan barınabilmekteydi. Yakın bir tarihte inşa veya inşa edilmekte olan binalar farklı bir plan ile yapılmıştı. Ülkenin her konaklama binası gibi bir dizi sütun üstünde yükseliyordu. Ancak yer ile zemin arasındaki mesafe yalnızca bir metre kadardı. Bu nedenle, zemin katın yatakhane olarak kullanılması uygun değildi. 5 ile 6 basamaklı merdivenler, 50 metre uzunluğu ve 5,50 metre genişliği odaya götürüyordu. İki eğikli çatı yerin yanına inmekte, böylelikle güneş ışınlarına karşı bir koruma sağlamaktaydı. Çatının üst açısı zeminden 7 metre yükseklikteydi. Odanın iç cephelerinin alt kısmı palmiye yapraklarının birbirine güzelce dolandırılmasıyla yapılmış panolarla kaplı bir yerdi. Bu binaların bir bölümünde, bu panoların ikinci bir sırası cephenin üst kısmını da kaplıyordu. Çatı bambu ve palmiye yapraklarından yapılmış ve suyu kesinlikle geçirmezdi. Birinci türdeki kulübeler gibi, yataklar cephelere 90 derecelik açıyla yerleştirilmiş ve ortadan insanların gidip gelmeleri için yeterli bir alan bırakılmıştı. Bu binalar, 200 adam barındırmak için tasarlanmıştı. Bu tür yapılar, amacına ve iklim koşullarına çok uygundu. Her binanın inşaat masrafı yaklaşık 4.800 franktı.⁴²⁸

Subaylar ayrı odalar şeklinde bölünmüş yerlerde birinci türdeki kulübelerde kalıyordu. Geniş ve iyi havalandırılmış odalar bir veya birkaç yüksek rütbeli subay tarafından kullanılıyordu. Odalarda 6 subaydan fazla kalan yoktu. Fazladan mobilya temini esirlerin sorumluluğunda olmasıyla birlikte yönetim esirlere yatak, masa ve sandalye temin ediyordu. Subaylar tarafından kullanılan binalar asker koşullarıyla aynı alanda bulunuyordu. Bu şekilde bir yerleştirme, yakınlıktan dolayı rahatsız olan subaylardan birçok şikâyetin gelmesine neden olmuştu. Bu şikâyetler kayda alınmış

---

⁴²⁷ a.g.e., s. 60-61.

ve subayların bölgesi erlerin giremeyeceği bir alana çevrilmişti. Subayların tuvaletleri ve banyo odaları erlerinkinden tamamen ayrıydı. Diğer esir kamplarında olduğu gibi subaylar, bu kampta da erlerden kendileri uzak tutmaya çalışmıştı.⁴²⁹

Kampın karışık bir nüfusu vardı. Subaylar arasında bile farklı şahıslar ayırt edilebiliyordu. Delegeler, diğer ülkelerde olduğu gibi subayların rütbeleri ne kadar yüksekse fikirlerin de o kadar ılımlı olduğunu, gördükleri muameleyi daha iyi takdir ettiklerini saptamıştı. Genç subaylardan eğitiminde eksiklikler olanlardan bazıları, daha sert eleştirilerde bulunmuş, büyük çoğunluk ise durumlarından memnun olduklarını ifade etmişti.⁴³⁰

Kampın çevresi ve yollar petrol lambalarıyla aydınlatılıyordu. 6 ile 14'ü bulan petrol lambaların sayısı alanın büyüklüğüne göre değişiyordu. Subayların yönetmeliğe uygun olarak odalarında lambaları olmasına rağmen kendi ceplerinden ödeyerek fazladan lamba alabilmiş ve tuvaletleri bütün gece aydınlatabilmişti.⁴³¹

Esirler üst üste konulmuş bez parçaları veya ince yataklar üstünde uyuyorlardı. Esirlere 3 ve hatta 4 battaniye veriliyor ki bu kadar sıcak bir iklimde yeterliydi. Subaylar ise metalden yatakları sahip olup yatak takımını kendileri tedarik ediyordu.⁴³²

Kampa kaliteli su sağlamak için kamp yönetimi elinden geleni yapıyordu. Burma'daki Askeri Sağlık İşleri Komutanı Albay Fooks, Maymyo'daki Kızılhaç Heyetine Irrawaddy Nehri'nden suyun getirilerek ve klor ile arındırılarak içilebilir hale getirilmesi planlandığı söylemişti. Fakat tüm yerel halkın nehir suyunu kullanması bu suyun kamp için kullanılmasını engelliyordu. 5 kuyunun Nisan 1917'de kullanıma açık olduğu görülmüştü. Yaklaşık 8 ile 10 metre derinlikten ve toprak yüzeyinden çekilen su temiz ve soğuktu. Pek çok defa analiz yapılmış ve olumlu sonuçlar alınmıştı. Su kaynağının derinliği, yağmura göre değişiklik göstermekteydi. 1916 yılında 91 cm iken 1917 yılında 2,43 metre derinliğe sahipti. Yağmurlu geçen bir mevsimden sonra kaynak seviyesi 6,1 metreye çıkarak su

---

⁴²⁸ a.g.e., s. 61.

⁴²⁹ a.g.e., s. 61-62.

⁴³⁰ **British Prison-Camps in India and Burma**, s. 16.

⁴³¹ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 62.

⁴³² a.g.e., s. 62.

ihtiyacını yeteri kadar sağlamıştı. Nisan ve Mayıs ayları su seviyesinin en düşük olduğu zamanlardı. Su metal tanklar içinde kapalı manüel makineler ile kaynağından çekilerek dört vana ile dağıtılıyordu.⁴³³

Kamp yetkilileri, kullanımda olan pompaların istenilen düzeyde çalışmadığını doğrulamıştı. Yetkililer pompa sisteminin çok hassas olduğunu, askerlerin kullanımında sık sık bozulduğunu ve neredeyse çoğu zaman tamirde olduğunu söylüyordu. Her biri 1.600 litre su alan üç adet büyük su tankının yapıldığını açıklayarak gün boyunca çalışan pompalarla bu tankların sürekli dolu tutulacağını garantisini verdiler. Su işi çözüldüğü zaman esirlerin kuyulardan suları kendilerinin almalarına izin verilmeyeceği, bu durumun kalabalığa ve düzensizliğe yol açtığı ileri sürdüler. Mutfağa su tanklarından borular ile gelen su direk verilecekti. Her bir barakanın kişi başı 8 litre su kapasiteli bir su tankı vardı. Mutfaktaki su tankı yemek hazırlamak için kişi başı 4 litre su tutabiliyordu. Her bir tuvalette günde bir ya da iki defa su ile doldurulan su tekneleri vardı. Türk esirlerin su yokluğundan herhangi bir şikâyetleri yoktu. Kızılhaç heyeti, suyun bol bulunduğu durumda iyi işleyen bir banyo sisteminin olacağını yazmıştı. Ayrıca heyet, yetkililer tarafından bu konuda gösterilen gayretin takdirle karşıladılar. Esirlerin banyo yapacakları ve çamaşırlarını yıkayacakları yeterli düzeyde yerler mevcuttu. Subaylar aynı zamanda çamaşırlarını beyazlatmak için yerel mekâna da gidebiliyordu.⁴³⁴

Yüzbaşı Baxter'ın hazırladığı esir kampının şartlarına dair rapora göre kampta talimatlara göre hareket edilmekte ve savaş esiri sıhhiye subaylarına diğer savaş esirleriyle aynı muamele yapılmaktaydı. Zamanla önceki kısıtlamalar kaldırılmış ve bir kez şehre koruma eşliğinde gitmesine izin verilmişti.⁴³⁵

Kampta 400 esir için 24 tuvalet vardı. Dışkı depoları, her gün yerel temizleyiciler tarafından boşaltılıp krezol ile dezenfekte edilmekteydi. Tuvaletlerin temizliğinden herhangi bir şikâyet yoktu. Kampın komutanı atıkların el arabalarıyla uzaklara taşınmasını organize ediyordu. Bu angarya esirler tarafından yapılıyordu.⁴³⁶

---

⁴³³ a.g.e., s. 62-63.

⁴³⁴ a.g.e., s. 63- 64.

⁴³⁵ TNA, FO., 383/339.

⁴³⁶ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 64.

Disiplin yönergesi diğer kamplar ile aynı özellikleri taşımaktaydı. Komutan tarafında verilen cezanın süresi 14 hapisane gününü geçemiyordu. Subaylara sigara içmek için ufak izinler veriliyordu. Kampta 3 çeşit ceza uygulanıyordu. Cezalı esirlerin yemeği hiçbir şekilde değiştirilemezdi. Cezalı esirler günlük 4 saat angarya yapmakta ve gezilere katılamamaktaydı. Doktor onayı olmak şartıyla zoraki iş yaptırılıbiliyordu. Cezaların temel nedenleri; küçük kavgalar, tehditler, şiddetli tavırlar ve birkaç firar denemesiydi. Askeri mahkeme tarafından birden fazla vaka incelendi. Kamp kayıtlarında emre itaatsizlik, diğer esirlerden çalma girişimi (56 günlük ceza) ve silahlı saldırı (84 gün ile 6 ay arasında ceza) gibi suçlara cezalar verildiği görüldü.⁴³⁷

Thatmyo esirlerinin genel durumları iyi görünmekteydi. Depresyon içinde değillerdi. Kızılhaç heyetine iyi bir izlenim vermişlerdi. Seyfullah Bey'in aracılığıyla heyet ve esir temsilcileri 14 Nisan 1917'de bir araya geldi. Kızılhaç heyetine çevirmenlik yapan Türk subaydan başka hiçbir tanık yoktu. Esirlerin istek ve eleştirileri heyet tarafından kamp yetkililerine iletilmiş ve mümkün olanlar karşılanmıştı. Esir temsilcileri dengeli ve sorunsuz insanlar olarak gözlemlendi. Kamp komutanı esirlere mümkün olduğunda nezaket içinde davranmakta ve esirlerin işlerini kolaylaştırmaktaydı. Kamp komutanı Türk subayları ile mükemmel uyum içindeydiler. Kızılhaç heyetine kaba bir dille yazılmış bir dilekçeyle yanlıştır ve yanıltıcı bilgilerin verildiği de oldu. Bu dilekçeler geri iade edildi. Buna rağmen heyet teşekkür bildiren dilekçeler de almıştı.⁴³⁸

İngiltere Hükûmeti Temmuz 1917'de Hindistan Hükûmetinden Hindistan ve Burma'daki Türk esirleri üzerine hazırlanan Kızılhaç raporu ivedikle istedi. İngiltere Hükûmeti raporun kendileri için olumlu sonuçlandığını biliyordu ve propaganda amaçlı kullanmak istiyordu. İngilizler, raporun kendileri açısından propaganda amaçlı kullanılacağını "*Raporun son derece olumlu olduğunu öğrendik ve onu alabildiğince çabuk kullanmak için istekliyiz.*" sözleri ile dile getirdi.⁴³⁹

İngiltere, sadece Kızılhaç heyetinin değil Amerikan elçisi tarafından hazırlanan kamp teftiş raporunu da kendi propaganda malzemesi olarak kullanmayı

---

⁴³⁷ a.g.e., s. 72-73.

⁴³⁸ a.g.e., s. 76.

⁴³⁹ TNA, FO., 383/339.

bildi. Amerikan Büyükelçisi, İngiltere Dışişleri Bakanlığına 29 Kasım tarihinde Irak'ta ele geçirilip Hindistan ve Burma'ya gönderilen Osmanlı subayların durumlarıyla ilgili Osmanlı sözlü notasıyla birlikte bir rapor daha gönderdi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı da 30 Mayıs 1917'de Amerika Birleşik Devletleri'ne Kızıllaç delegeleri tarafından Türk esir kampları üzerine hazırlanan raporun birkaç kopyasını gönderdi. İngiltere Hükûmeti, ayrıca bu propaganda kopyaları Müslümanlar tarafından okunan “*El-Kawkab*” ve benzeri gazeteler ile bazı bölümlerinin yayınlanmasını umarak Kahire'deki Arap Bürosuna iletti.⁴⁴⁰

Osmanlı Devleti, Mezopotamya'da esir düşen askerlerin Hindistan ve Burma'daki esir kamplarına götürüldüğünü, uzun süre sonra esir mektuplarından öğrenmişti. Bu konuda ilk resmî belge ise 5 Nisan 1915 tarihli Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçiliğinin Osmanlı Devleti'ne gönderdiği bir rapordur. Bu sözlü notada Rangoon'daki Amerikan Konsolosluğu'nun İngiltere Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir rapora göre Burma Thatmyo'da Osmanlı savaş esirleri için bir toplama kampı kurulmuştu. İlk belirlemelere göre Basra Körfezi ve Fırat Nehri kıyısında arazide yakalanan bu askerler Rangoon'a 12 Ocak 1915'te gelmişti. Bunların sayısı 74'ü subay, 377'si Türk, 919'u Arap olmak üzere 1.370'ti.⁴⁴¹

Hindistan Genel Valiliğinden 30 Aralık 1914 tarihinde Londra Ofisine gönderilen yazı Arapların ve Türklerin tutuklu bulundurulmak için Thatmyo'ya gönderildiğinden bahsetmektedir. Lüzumsuz yere personel ve muhafız görevlendirmeksizin Türkleri ve Arapları mümkün olduğunca birbirlerinden ayrı tutmak amaçlanmıştı. Bu tarihe kadar işgal edilmiş olan bölgelerdeki hiçbir Arap, Hindistan'a savaş esiri olarak gönderilmemişti. Bu gönderilenler, çoğunlukla sıradan üniformalı birliklerdi ve eğer serbest bırakılırlarsa muhtemelen tekrar İngilizlere karşı karşı savaşıyorlardı tahmin edilmekteydi.⁴⁴²

Mülazım Gani Bey Thatmyo esir kampının fiziki şartları ve kamp yaşantısı hakkında anılarında önemli bilgiler vermişti. Thatmyo'daki İngiliz karargâhının idaresindeki kampın etrafı dikenli tellerle çevriliydi. Kamp küçük barakalardan meydana getirilmişti. Gani Bey 5,5 yıl kalacağı bu kampın suluboya çizimlerini

---

⁴⁴⁰ TNA, FO., 383/339.

⁴⁴¹ BOA, HR. HİMŞ. İŞO., 43/23.

⁴⁴² TNA, FO., 383/88.

yapmış ve kampta hatıralarını yazacak kadar da bol vakti olmuştu. Esirler ilk günü yorgunluktan bitap düşerek geçirmişler ve sabah erkenden düdük sesi ile uyandırılmıştı. Tüm kafiye kampın orta yerinde toplandı. Binbaşı rütbesinde bir kumandan, kamp hayatına dair talimatları anlatan uzun bir nutuk çekmiş ve asker giyimli bir Malayalı tercüme etmişti. Komutan alaycı bir dille esirlere “*Hoş geldiniz.*” demişti. Esir kampında yeni gelen bu kafileden başka hiçbir kafiye bulunmuyordu. Kampın ilk esirleri Gani Bey ve arkadaşlarıydı. En üst rütbeli asker de Gani Bey’di. Kullanılan malzemedan kampın yeni hazırlandığı belli olmaktaydı. Kamp meydanında gerçekleşen içtimadan sonra kamp komutanı Gani Bey’i odasına çağırılmış ve çay ikramında bulunarak nazik bir şekilde şu konuşmayı yapmıştı:

*“Ülkelerimiz şu anda savaşmaktadırlar. Bu savaş bitene kadar, aksine hareket etmediğiniz sürece bu kampta tutulacaksınız. Siz kasıtlı olarak bir hadiseye meydan vermediğiniz ve firar teşebbüsünde bulunmadığınız takdirde, mesele yok. Kaçmaya teşebbüs etmediğiniz takdirde canınıza kastedilmeyecektir. Siz bir subay olduğunuz için alınan emrin uygulanması gerektiğini bilirsiniz. Ben verilen görevi ifa edeceğim, siz de bu emrin yerine getirilmesini sağlayacaksınız. Birliğinizin hayatiyeti için burada sükûnetin bozulmaması gerekir. Tersine bir durum benim askerlik hayatıma gölge düşüreceğinden asla böyle bir harekete müsaade etmem. Özet olarak rahatsız edici bir davranışta bulunmadığınız sürece mesele yok. İsteyenler kendi elbiselerini kullanabilirler. Bir süre sonra kendi aşçınızı ve dini liderinizi seçebilirsiniz. Yalnız bize künyelerinizi, nerelerde savaştığınızı ve hangi görevler üstlendiğinizi bildirmeniz lazım. Bunun raporunu istiyoruz.”*⁴⁴³

Gani Bey kamp serbestliği konusunda yardımlarından dolayı komutana teşekkür etmiş ve künyeleri vermeye razı olduklarını söylemişti. Yalnız askeri bilgileri kesinlikle veremeyeceklerini bu durumda ölmeyi yeğleyeceklerini eklemişti. Kamptaki tüm askerlerin esir olmaksızın ölmeyi tercih ettiklerini de ilave etmişti. Savaşta ölmenin kendilerine nasip olmadığı söyleyerek askerlerin künyelerini içeren listeyi vereceğini ve kampta asayişin sağlanmasında kendisine yardımcı olacağını belirtti. Son olarak komutandan kâğıt, kalem, defter ve kitap gibi esareti unutturacak yardımlar istemiş ve isteği yerine getirilmişti. Burma’dan getirilen Belçika malı

⁴⁴³ Ergun Hiçyılmaz, **a.g.m.**, s. 15; Ergun Hiçyılmaz, **a.g.e.**, s. 21-23

defterleri esirler çok beğendi. Malayalı amir sonradan küçük ajandalar da getirtti. Defterler fazla yer tutmaması ve ele sığması açısından esirler tarafından uygun görüldü ve Gani Bey “*Hatırat-ı Esareti*” adlı eserini bu defterlere yazmaya başladı. Kamp komutanı binbaşı daha önce Hindistan’da bulunmuş ve Pakistan’da Müslümanları tanımış birisiydi. Gani Bey’in konuşmasına ve isteklerine herhangi bir tepki vermemiş ve askerce selam vererek elini sıkımişti.⁴⁴⁴

2.1.9 Burma (Sagaing) Shwebo Nekahet Kampı

Kızılhaç heyetince 18 Nisan 1917’de ziyaret edilen Shwebo Nekahet Kampı, neredeyse tamamı Osmanlı 90 savaş esiri barındırmaktaydı. Kamp, 22’si Türk, 1’i Arap, 1’i Kürt, 24 subay; 2’si çavuş, 8’i onbaşı, 10 erbaş; 2 hemşire, 49 er, 1 denizci ve seferber edilemeyen 4 sivilden oluşmaktaydı. Kamp komutanı Teğmen H. Pary idi. Üzerine düşen görevi en iyi şekilde titizlikle yapan biriydi. Shwebo kampı hiçbir zaman tarafsızlar gözlemciler tarafından ziyaret edilmedi⁴⁴⁵

Kamp, Yukarı Burma’da Mandalay’ın 200 km kuzeyinde ve Shwebo kasabasından 2 mil uzaklıkta bulunuyordu. Nekahet dönemindeki esirler için kurulmuştu. İklim sıcak olsa bile kuru ve sağlıklıydı. Ülkenin en iyi yerlerinden biriydi. Hava değişimi alan esirler, bir iki aylığına Thatmyo’dan buraya gönderiliyordu.⁴⁴⁶

Esirler Thatmyo esir kampı ile aynı şartlarda konaklıyordu. Kamp, askerlerin kaldığı barakalar ve yatakhane işlevi gören büyük bir odadan ibaretti. Subaylar için 5x4,5 metre çapında bölmeler ayrılmıştı. İki uçta da daha üst rütbelerdeki subaylara ayrılmış odalar yer alıyordu. 1,35 metre genişliğindeki bir koridor bütün odaları bağlıyordu. Tavanın ortalama yüksekliği 7 metreydi. Makadam ile donatılmış zemin katı gün içinde dinlenme yeri olarak kullanılmaktaydı. Esirler için buraya sandalye ve banklar konulmuştu. Her kulübenin 6 merdiveni olup çatı tuğlalar ile kaplıydı. Askerler de aynı şartlarda düzgün ve rahat bir şekilde konaklıyordu.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Ergun Hiçyılmaz, a.g.e., s. 23-24.

⁴⁴⁵ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d’Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L’occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 77.

⁴⁴⁶ a.g.e., s. 77.

⁴⁴⁷ a.g.e., s. 77.

Bütün binalar petrol lambalarıyla aydınlatılıyordu. Subayların kendi lambaları vardı. Işıkların söndürülme saati 21.30 olsa da subaylar bu kısıtlamaya tabii tutulmamıştı. Yataklar Thatmyo esir kampı ile aynı durumdaydı. Esirler, Kızılhaç heyetine Thatmyo'dan sadece bir battaniye getirdiklerini ve bunun geceyi geçirmek için yetersiz olduğunu söylediler. Heyet oradayken komutan bir battaniye daha getirilmesi için emir verdi. Subayların yatakları cibinliklerle donatılmıştı.⁴⁴⁸

Su tedarik düzeni Shwebo kampında mükemmeldi. Taş duvarla kapalı 3 kuyu mevcuttu. En büyüğü küçük bir gölün kenarında bulunuyor ve esirler 3 metre su derinliğiyle 1868 litre barındıran bir yeraltı su kaynağından suyunu dolduruyordu. Bu kuyunun yanında her biri 4 yerli tarafından kullanılan 3 kol pompası ve bir petrol ile çalışan motorlu pompa bulunuyordu. Bu pompalar kuyunun suyunu yerden 5 metre yüksekliğinde bulunan 6 metal sarnıca götürüyordu. Dökme demirden altı boru, suyu kampın çeşitli bölgelerine naklediyordu. Her kulübenin kendi su deposu olup kapalı ve musluklarla donatılmıştı. Her çamaşır odasında bir depo vardı ve suyu, duş ve çamaşır yıkama alanlarına taşıyan iç boru teçhizatına sahipti. Subayların temizliği için su emir üzerine getiriliyordu. İçmelik su önce kaynatılıyordu. Atık suları çukurlara çimentodan yapılmış suyolları götürüyordu. Mutfaklar da kendi musluklarına ve kanalizasyona sahipti. Kampın çeşitli noktasından sulama amaçlı su temin ediliyordu. Her kulübenin önüne koyulmuş metal bir sarnıç yangın ihtimaline karşı sürekli dolu bırakılıyordu. Kulübenin çatısında sarkıtılmış kovalar da yangın halinde kullanılmayı bekliyordu. Her iki kulübeye bağlı 1 mutfak, 1 erzak deposu, 1 duşlu temizlenme odası, 1 pisuar, 1 helâ vardı. Tuvaletlerin her biri dışkılarının taşınması için 15 adet taşınabilir bölme sahipti. Bu pislikler yerliler tarafından taşınıyordu.⁴⁴⁹

Sabah 07.00 ile akşam 18.30 arası, subaylar yanlarında nezaretçi olmaksızın, kamp çevresinde 12 km bir çember içinde dolaşabiliyorlardı. Rütbesiz askerler kampta eksersiz yapıyorlar ve haftada iki sefer, nezaretçi eşliğinde yürüyüşe çıkıyorlardı. Yürüyüşler isteğe bağlıydı ve bazen hiç kimse katılmıyordu. Esirler ile

---

⁴⁴⁸ a.g.e., s. 77-78.

⁴⁴⁹ a.g.e., s. 77-78.

Kızılhaç heyetinin yaptığı görüşmelerden esirlere verilen ayakkabıların bölge şartlarına göre yeterince sağlam olmadığı anlaşılmıştı.⁴⁵⁰

Hindistan'daki diğer esir kamplarının disiplin hükümleri bu kampta da geçerliydi. Yargı tarafından verilen cezalardan askeri mahkemeye 4 vaka sunuldu. Bunlar 2 firar denemesi ile esirler arasında 2 bıçaklı saldırıydı. Esirlere 84 gün ila 6 aylık bir zaman dilimi arasında değişen hücrede angaryalı esirlik cezası verilmişti. Örnek bir tutum sergileyen mahkûmun cezası yarıya indirilmişti. Hücreler nizamiyeyle aynı binada bulunuyordu ve 4,5 x 6 x 7 metre büyüklüğündeydiler. Kızılhaçın ziyareti sırasında hücrede sadece bir esir bulunuyordu.⁴⁵¹

2.1.10 Burma (Mandalay) Meiktila Kamp

Meiktila, Maymyo şehri inşa edilinceye kadar Birmanya Hükûmet personelinin yazlık yeri olmuştu. Güneyde bulunan bu bölge, Birmanya'nın en temiz yerlerinden sayılıyordu. İklimi çok ılımandı. Su büyük bir gölden kampın ihtiyaçlarına göre filtrelenerek temin edilmekteydi. Yeni inşa edilmiş kulübeler kampın düzeni açısından mükemmel bir uyum içerisindeydi. Nisan 1917 ayı sonunda, komisyon tarafından ziyaret edildiği sıralarda, esir kampı olarak kullanılmaya başlandı. Heyetin ziyaret ettiği sırada 5.000 Osmanlı esirini konaklatmak amacıyla buraya getirileceği konuşuluyordu. Osmanlı esirlerin çok güzel şartlarda yaşayacağını Kızılhaç yetkilileri düşünmekteydi. Bu sayının sonradan gelenler ile birlikte çok daha fazla olduğu kesindi.⁴⁵²

Kızılhaç heyeti, Meiktila esir kampında bulunan esirlerin yaşadığı şartların daha iyi hale getirilmesi için maddi destekte bulundu. Meiktila kampı komutanından Kızılhaç Komitesi Savaş Esirleri Bölümüne 17 Temmuz 1919 tarihli gönderilen yazıda, Osmanlı esirleri namına gönderdikleri 4.640 frank için teşekkür edilmektedir. Burma'daki Osmanlı esirlerinin bir kısmı Meiktila'da toplanmış olup esirler doğu, batı ve subay kamplarına yerleştirilmişti. Doğu kampında 3.200 yetişkin, batı kampında 4.200 kişi, subay kampında ise 250 subay kalmaktaydı. Ayrıca kampta

---

⁴⁵⁰ a.g.e., s. 78.

⁴⁵¹ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 80.

⁴⁵² a.g.e., s. 81.

yedek subay, siviller ve 100 erden oluşan ve kampta hizmet gören esirler vardı. Yemekhane için gönderilen paraya bir miktar ekleme yapılmış ve bu şekilde daha kolay bir şekilde yemekler artırılabilmişti. Tekrardan gönderilecek para ile şeker gibi malzemeler alındı. Bayram kutlamaları için de para ile esirleri eğlendirmek amacıyla bir sirk takımı işe alındı.⁴⁵³

Kamptaki esirlerin sayısı sürekli değişiklik göstermekle birlikte esir ifadelerinde kamp ve esir sayısı hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Er Hacı Hasan oğlu İbrahim, esaret sonrası dönüşünde verdiği ifadesinde esir karargâhında yaklaşık 2.000 kişinin olduğunu söylemektedir. 35. Fırka, 104. Alay, 2. Tabur, 2. Bölükten Ankaralı Er Hacı Hasan oğlu İbrahim Irak Cephesi'nde Kûtu'l-Amâre'nin güneyinde Felâhiye mevkiinde iken Üçüncü Felâhiye Muharebesinde esir olmuş ve Basra esir kampından sonra Meiktila esir karargâhına sevk edilmişti. Arkadaşı Ahmed oğlu Mehmed ile aynı yol ile Basra'ya ve Basra'dan firar ile kendi birliklerine katıldılar.⁴⁵⁴

Mektila esir kampında esaret hayatını yaşamış Mustafa Tütüncü, Hatıra Defteri'nde kampa ilk getirilişlerinde yaşadıkları ve kampın genel özellikleri hakkında önemli bilgiler yazmıştır. Kampa getirilen esirler gece kamp dışında bekletilmişler, ancak çırılçıplak dezenfekte edildikten ve yeni elbiseler verildikten sonra kampa alınmışlardı. Kampın önceki mevcudu yaklaşık 800 kişiydi. Mektila, Mandalay eyaletine bağlı bir kasaba olup esir kampı da Mektila kasabasına üç dört kilometre uzaklıktaydı. Kampın boyutları 2x2 kilometreydi. Etrafı tamamen dikenli tel örgüler ile çevriliydi. Kampın tek bir kapısı vardı. Tel örgülerin 15 metre kadar içinde iki katlı iki yüz kişiyi alabilecek kapasitede pavyonlar inşa edilmişti. Pavyon duvarlarının yarısı açıktı. Buna rağmen iklim ılıman olduğunda esirler üşümüyordu Pavyonun duvarları kamıştan yapılmıştı. Kamışlar kesilerek ince uzun tahtalar yapılmış, bu kamış tahtalar da örülerek duvar haline getirilmişti. Çatı da kamıştan döşenmişti.⁴⁵⁵

Pavyonun karşında bir mutfak bulunuyordu. Mutfakta el yüz yıkama yerleri vardı. Mutfağın girişinde bulunan büyük bir kazan, elleri yıkamak için permanganat

⁴⁵³ Comite International De La Croix-Rouge, C G1 C 08-01, Genève.

⁴⁵⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/33.

⁴⁵⁵ Mustafa Tütüncü, a.g.e., s. 59-61.

suyu ile doluydu. Pavyonların az ilerisinde içerisinde değişik ölçülerde taş tekneler olan çamaşırhaneler bulunmaktaydı. Burası, esirlerin banyo yaptığı ve çamaşırlarını yıkadığı bir yerdi. Tuvaletler ise o kadar temizdir ki Türk askerleri bu duruma şaşırılmıştı. Tuvaletlerin üzeri kapalıydı. Küçük ve büyük abdestler için ayrı tuvaletler konulmuştu. Temizlik her gün üç defa Hintliler tarafından yapılıyordu. Çöpler kapalı demir arabalar ile uzak bir yere götürülmekte ve orada gömülmemekteydi. Tuvaletler ise sürekli su ile temizleniyordu. Ayrıca asitfenik sular ile dezenfekte edilmekte ve tek bir sinek görülmemekteydi. Tuvalet içinde ve çevresinde hiçbir koku yoktu. Tel örgülerin etrafında genç İngiliz askerleri silahları ile beklemekteydiler.⁴⁵⁶

Kamplarda hemşericilik önemli rol oynamaktaydı. Kampta önceden bulunan esirler kampa gelen yeni esirlerden hemşerisi olanlar ile tanışmak ve onlara yardım etmek istiyordu. Mustafa Tütüncü, kampta Çorumlu bir hemşiresi ile tanışmıştı. Kendisine çok yardım etmiş, karnını doyurmuş, banyo yaptırmış, ikramlarda bulunmuştu. Mustafa Tütüncü'nün hemşerisi kendisini iyi tanıyor, Mustafa Tütüncü ise onu tanımıyordu.⁴⁵⁷

Kampta sabah erkenden yoklama yapılmaktaydı. Her pavyonda kalan dört esir yoklama yerine çıkıyor ve İngilizler tarafından sayılıyordu. Yoklamamanın ardından angaryaya gidecekler, temizlik yapacaklar ve su getirecekler ayrılmakta diğerleri tekrar çadırlarına dönmekteydiler. İngilizler kampın temizliğine özel önem veriyordu. Sabah akşam esirlere muntaka temizliği yaptırılmakta ve bunun sonucu olarak kampta tek bir çöp görülmemekteydi.⁴⁵⁸

Kampın 2 km yakınlarında bulunan gölden esirler tulumbalarla su çekiyorlardı. Getirilen sular kamptaki havuza boşaltılıyordu. Sabah ve akşam iki defa esirlerin kaplarını doldurması için havuzlardaki sudan kampa su verilmekteydi. Kampın içinde bir tek dikili ağaç yoktu. Kampın çevresindeki ağaçlar kesilmiş ve çevresi boş bir araziye dönmüştü.⁴⁵⁹

---

⁴⁵⁶ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 61-62.

⁴⁵⁷ **a.g.e.**, s. 62.

⁴⁵⁸ **a.g.e.**, s. 63.

⁴⁵⁹ **a.g.e.**, s. 63.

Bölgenin havası ağır ve sıcaktı. Esirlerin içtikleri su ise göl suyuydu. Esirler sabahtan akşama kadar don gömlek pavyonların altında güçlkle zaman geçiriyordu.⁴⁶⁰

Kampın içinde ve civarında yılan ve akrep çoktu. Yılanlardan esirlere hiçbir zarar gelmemiştir. Esirleri ise ara sıra akrepler sokmakta ve ilaç tedavisi ile iyileştirilmekteydiler.⁴⁶¹

Kampın etrafı tel örgüler ile çevriliydi. Tellerin etrafında her 50-100 metrede bir elleri silahlı nöbetçiler mevcuttu. Nöbetçiler yeni askere alınmış genç İngiliz askerleriydi. Laubali bir şekilde esirler ile konuşuyorlardı. Demirhindi'den yapılmış tespih, ağırlık gibi şeyleri esirlerden istiyor ve alıyorlardı.⁴⁶²

2.1.11 Rangoon (Yangon) Karantina Kampı

Rangoon birliklerinin komutanı General Young, Rangoon karantina kampının Türk esirlerinin cephelerde ortaya çıkan şüpheli durumlarının belirlenmesi için açıldığını beyan etmişti. Bu sebeple Kızılhaç heyeti, özellikle kolera hastalığı için kamp yönetiminin aldıkları önlemleri inceledi. Bu amaçla tüketim amaçlı kullanılan su, Rangoon'dan her gün botlar ile su tankları içinde geliyordu. Su gemideki pompaya bağlanan kauçuk pompalar ile demir borular içinde depoya aktarılıyor, oradan binalara veriliyordu. Suyun bu sırada kirlenmesi imkânsızdı ve hiçbir hastalık bulaşma riski yoktur.⁴⁶³

Kamp odundan ve 1 metre yüksekliğinde sütunlar üstünde yapılmış, birbirinden ayrı 6 köşkten oluşuyordu. İç tarafı 7x5 metre çapında, kireç ile beyazlatılmış ve temiz tutulan bir odadan oluşuyordu. Ayrı bir binada çok iyi donanımlı bir eczane bulunuyordu. Bir bina İngiliz subayları tarafından konut olarak kullanılıyordu. Bir binada da Türk doktoru konaklıyordu. Kampın tıbbi ekibi Başhekim Kaptan N.S. Peake'di. Yardımcıları bir cerrah ile alt yardımcı cerrahlardan oluşmaktaydı. Heyetin kampı ziyaret ettiği sırada Türk hekim Üsküdarlı Kaptan

---

⁴⁶⁰ a.g.e., s. 64.

⁴⁶¹ a.g.e., s. 64.

⁴⁶² a.g.e., s. 69.

⁴⁶³ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 81-82.

Sabih-Settah kampta bulunuyordu. 3 Türk hemşire yine kampta nöbet tutuyordu. Kampı Rangoon'a bağlayan bir telefon hattı da mevcuttu.⁴⁶⁴

Kızılhaç heyeti, 30 Nisan 1917'de kampa gelmiş ve esirlerin Irak'tan hangi şartlarda Rangoon Karantina Kampı'na getirildiklerini araştırmıştı. Bu amaçla heyet; esirler, kamp doktorları ve en son esir kafilesini Rangoon'a getiren buharlı posta gemisi Bangala kaptanı ile görüştü. Basra'da iki esir kampı vardı. Birincisi esir gözlem kampı, diğeri bulaşıcı hastalıklara karşı izolasyon kampıydı. Birinci kampta esirler iki ile dört hafta arasında kalıyordu. Tecrit altında tutulan esirler ise iyileşinceye kadar kampta tutuluyordu. Buradan gemi ile esirler önce Bombay'dan Karaçi'ye, oradan tren ile Hindistan'dan geçerek Kalküta'ya getiriliyordu. Esirler 60 kişilik vagonlarda taşınmıştı. Seyahatleri boyunca esirlere günde iki defa bisküvi, ekmek, peynir, meyve ve çay dağıtılmıştı. Esirler buradan Rangoon'a ya direk gemiler ile gönderiliyor ya da Kalküta'da Williams Kalesi'nde bir müddet konaklatılıyorlardı. Bu yolculuk normal şartlarda posta buharlı gemisiyle üç gün sürmekteydi Her bir konvoyda doktor ve yeteri kadar mürettebat bulunmaktaydı. Esirleri taşıyan her bir gemi işi sona erdikten sonra dezenfekte edilirdi. Esirler Rangoon'da Irrawaddy (Ayeyarwady) Filosuna ait buharlı gemiler ile çekilen düz platformlara konularak Thatmyo'ya getiriliyordu. Meiktila'ya yolculuk kısmen demiryoluyla yapılmaktaydı. Subaylar rütbelerine göre birinci ya da ikinci sınıfta seyahat ettiler. Gemilerde tuvalet, lavabo ve mutfak bulunuyordu. Her bir buharlı gemi 2.400 esir taşıyabilmekteydi. Fakat Türk esirlerini taşıyan gemilerin mevcudu hiçbir zaman 1.300'ü geçmemişti.⁴⁶⁵

Rangoon kampında bir süre kalmış olan Mustafa Tütüncü buradaki iâşe durumuna ve Türk esirleri arasındaki disipsizliğe dair gördüklerini anılarına kaydetmiştir. Rangoon istasyonunda esirlere yemek pişirmek için kazan, odun; erzak olarak da pirinç, et ve ekme verildi. Burada pişirilen etler esirler tarafından yağmaya uğramış; ancak bu yağma İngiliz askerinin sopaları ile esirleri trenlere bindirmesiyle son bulmuştu. Türk askerleri arasında düzensizlik hat safhadaydı. Emir komuta sistemi işlememekte, herkes başına buyruk hareket etmekteydi. Askerler buldukları yerin Türk karargâhı olmadığını ve tüm esirlerin eşit olduğunu

---

⁴⁶⁴ a.g.e., s. 82.

söyleyerek üst rütbeleri dinlemiyordu. Esirler, buradan tren ile sürekli kalacakları kamplara götürüldü.⁴⁶⁶

Hindistan ve Burma esir kamplarında gerçekleşmiş fakat hangi kampta meydana geldiği bilinmeyen önemli olay daha vardı. Adalet Bakanlığından gelen bir mesaja göre Tendjo’da savaş esiri olan Mehmed Ali ismindeki bir esir, 11 Aralık 1917’de bir kavga sonunda, esir arkadaşlarından Boğazlıyanlı 26. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük’ten Er Yusuf Çavuş’u öldürmüştü. Mehmed Ali Türkiye’ye dönüşünde ihbar edilmiş ve soruşturma esnasında, savaş esiri olduğu dönemde beş yıl ceza aldığını söyleyerek cezasını çektiğini iddia etmişti. Yetkili Bakanlık, karar aşamasında sanığın iddiasının gerçeği yansıtıp yansıtmadığını öğrenmek istemişti. Osmanlı Hariciye Nezareti delegasyonu, konunun ayrıntılarını İngiltere Hükûmeti Temsilciler Heyeti’nden sormuş ve bu konu hakkında yetkili makamlarca yapılan soruşturma neticesinin bildirmesini istemişti.⁴⁶⁷

Burma’da hangi kampta esaret hayatını geçirdiği bilinmeyen Hüseyin Çavuş’un esaret sonrası hayatı da çilelidir. Şevket Süreyya Aydemir’in Afyon Kalesi Hapishanesinde iken tanıdığı Hüseyin Çavuş gücü kuvveti yerinde bir insandı. Askerlik süresince rütbe, nişan alan Hüseyin Çavuş, Irak Cephesi’nde esir düşmüş ve Burma kamplarına gönderilmişti. Esareti süresince gördüklerini hapishane arkadaşlarına sürekli anlatmıştı. Burma kadınlarının dolsuz gezindiği, İngiliz askerlerinin kısa donla dolaştıkları, yerel insanların çok domates yedikleri gibi sıradan bilgileri önemli olaylar gibi anlatmayı seviyordu. Yine hapishane arkadaşlarına 2 ay süren ve denizde geçen ülkesine dönüş yolculuğu anlatmıştı. Hapishanede yatma nedeni ise karısını bir kağının tekerleğine bağlayıp sürüyerek ve döverek öldürmekti. Cinayetin sebebini kendisi de hiçbir zaman bulamamış ve “*Alnımızın yazısı, Efendi! Ne dersin? Onun tecellisi oymuş, benim kaderim de bu!*” deyip geçiştirmişti.⁴⁶⁸

Memleketlerinden çok uzaklara savrulan esirler arasında çok değişik tecrübeler yaşayanlar da olmuştu. Yazar M. Orhan Okay “*Bir Başka İstanbul*” adlı

---

⁴⁶⁵ a.g.e., s. 82-83.

⁴⁶⁶ Mustafa Tütüncü, a.g.e., s. 57-59.

⁴⁶⁷ BOA, HR. İM., 92/2.

⁴⁶⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965, s. 425-426.

kitabında büyük amcası Nuri Okay'ın Beyazıt İtfaiye Birliğinde nefer iken Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Irak'a sevk edildiğini, bir yıl sonra da Bağdat'ın İngilizlerin eline geçtiğini anlatmıştı. Esir düşen amcası Burma'ya esir kampına gönderilmiş, 5 yıl esaretten sonra 1920 yılında ülkesine dönmüştü. Kampta, Nuri Okay'ın da iyi tanıdığı ve Hint Müslümanları arasında nüfuz sahibi olduğu bilinen Mehmed Ali adlı bir kişi vardı. Bu kişi gelecekte Pakistan'ın kurucusu olacak Muhammed Ali Cinnah'tan başkası değildi.⁴⁶⁹

2.2 Mısır Esir Kampları

Mısır'da askeri ve sivil esirlerin bir süre yaşamak zorunda kaldığı pek çok esir kampı mevcuttu. Hicaz ve Mezopotamya bölgesinde görev yapan memurlar, hac görevini yerine getiren hacı adayları ve bu bölgede bulunan subayların aileleri de bu esir kamplarında tutuldu. Çanakkale, Suriye-Filistin, Kanal, Irak ve Yemen cephelerinde esir düşen Türk askerleri Kıbrıs ve Mısır'da kamplara gönderildi. Çanakkale Cephesi esirleri, önce Limni Adası'na sonra da Mısır'a sevk edilmişti. Filistin-Kanal Cepheleri esirleri ise önce kanaldaki istasyon kamplarında tutulmuş, buradan Kantara kampına getirilerek sağlık kontrolünden geçirilmişti. Daha sonra Mısır-ı Cedid'deki geçici kamplara nakledildiler ve buradan değişik kamplara dağıtıldılar. Çanakkale savaşlarına katılmış ve esir düşmüş askerlerin evlerine dönüş sonrası verdikleri ifadelerden anlaşılmaktadır ki bu cephede esir düşen rütbesiz ve düşük rütbeli askerler Kıbrıs'a, subaylar Mısır esir kamplarına gönderilmişti. Daha sonraları bu askerler de Mısır esir kamplarına sevk edildi. Bu kamplarda yaralı ve hasta esirlerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktu.⁴⁷⁰

Osmanlı savaş esirleri, esir düştükleri andan sürekli kalacakları kamplara kadar geçirdikleri sürede gerek Süveyş Kanalı gerekse Çanakkale'de yakıcı güneş altında saatlerce yürümeye zorlandı. Yaralı subaylar için de aynı durum geçerliydi. Kanal civarında esir alınanlardan bazıları çöldeki ağaçlara bağlanmış ve tüm gece o

⁴⁶⁹ M. Orhan Okay, **Bir Başka İstanbul**, Kubbealtı, İstanbul, 2002, s. 23.

⁴⁷⁰ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 141-142.

halde bırakılmıştı. Teğmen Ferid Efendi ve bir silah arkadaşı bu muameleye maruz kalan askerlerdendi.⁴⁷¹

Mısır esir kamplarında Türk savaş esirlerin ve sivil esirlerin çok kötü şartlarda yaşadıkları, dönen esirlerin verdikleri ifadelerde ve hatıratlarda açıkça görülmektedir. Diğer taraftan Mısır'da esirlere uygulanan muamele, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında uzun süren karşılıklı suçlamalara yol açmıştı. Her iki taraf, kendisinin elindeki esirlere iyi davrandığını, diğer tarafın esirlerine kötü davrandığını iddia ediyordu. Bu sebeple, savaş süresince tarafsız devletler ve kuruluşlarca kampların denetimi yapıldı fakat bu sorunlar ortadan kaldırmadı. Hindistan esir kamplarını teftiş eden Kızılhaç heyeti aynı şekilde Mısır esir kamplarını da teftiş etmişti. Kızılhaçın her iki devlette de bulunan kampları ziyaret etmek istemesi üzerine gerekli izinler alındı ve İngiltere tarafından yetkili birimlere bildirildi. Londra Savaş Merkezi, Mısır'daki savaş esirleri kamplarının Kızılhaç Heyet delegeleri tarafından ziyaret edilmesine ilişkin durumu 23 Kasım ve 4 Aralık 1916 tarihli mektuplarında Askeri İdare Kurulu'na bildirdi. 16 Aralık'ta Marsilya'dan Mısır'a hareket eden Dr. F. Blanchod, M. Thormeyer ve M. Schoch için seyahat masrafları İngiltere Hükûmeti tarafından karşılandı. Marsilya'ya ulaştıklarında, seyahate izin veren gerekli belgeler İngiliz Deniz Kuvvetlerinden temin edildi. Mısır'daki Türk savaş esirlerinin alıkonulduğu kampları ziyaret etme konusunda delegelere sağlanacak tüm imkânlar ve ayarlamalar, Mısır İngiliz güçleri Komuta Genel Subayı ile birlikte yapıldı.⁴⁷²

Kızılhaç heyeti savaşın başından itibaren muharip ülkelerde bulunan sivil ve askeri esir kamplarını ziyaret etmişti. Daha önce Almanya, Fransa, Moroco ve Rusya'da bulunan kampları inceleyen MM. Dr. F. Blanchod, E. Schoch, and F. Thormeyer, Mısır esir kamplarını da ziyaret etti ve Mısır'da bulunan esirlere karşı davranışları karşılaştırma imkânı buldu. Kızılhaç heyeti Marseilles'deki İngiliz Donanmasına ait gemi ile 19 Aralık günü Marseilles'den yola çıktılar ve 27 Aralık günü Port Said'e ulaştılar. Mısır'daki İngiliz birliklerinin esirlerden sorumlu yetkilileri ile görüşüldü. Albay Simpson'ın yardımı ile kampların ziyaret programı çıkarıldı. Kendilerine bir araba tahsil edilerek fotoğraf çekmelerine, esirlere hediye

---

⁴⁷¹ BOA, **HR. SYS.**, 2214/1.

dağıtmalarına ve serbestçe esirler ile konuşmalarına izin verildi. Heyet, ziyaret sonrası hazırladıkları raporları İngiliz yetkililere sundular ve kamptaki koşullardan dolayı teşekkürlerini iletiler.⁴⁷³

Türk esirlerinin yaşadığı Mısır'daki esir kamplarının 1917 yılında Kızılhaç heyeti ziyareti sonrası hazırlanan rapor İngiliz basınında taraflı ve propaganda amaçlı kullanıldı. Fransa, Korsika ve Mısır'da Türk esirlerin bulunduğu kampların denetimi, Dr. F. Blanchod, M. F. Thormeyer ve M. E. Schoch tarafından, Aralık 1916 ve Ocak 1917 aylarında yapılmıştı. Heyet, İngiliz yetkililer tarafından esirlerin barınması, beslenmesi ve giyinmesi ile ilgili yapılan düzenlemelerden son derece memnun kaldığını belirtti. Heyete göre kamplar sağlık açısından sorunsuz bölgelerde kurulmuştu. Kamplarda sıhhi önlemlerin ve sistematik aşılamanın bir sonucu olarak herhangi bir salgın ortaya çıkmadı. Günlük olarak kendi odalarını temizleme işinin dışında esirlerin tüm zamanlarını kendileri için kullanmalarına müsaade edildi. Kampın disiplini de çok iyi durumdaydı. Durumu yakından inceleyen delegeler, görevlilerin esirlere insanca davrandıklarına ve esirlerin sırtlarındaki yükü hafifletmek için ellerinden geleni yaptıklarına ikna olduklarını ifade ettiler. Ocak 1917'de Mısır esir kamplarının teftişini bitiren Kızılhaç heyeti, Hindistan ve Burma'daki kamplara gitmek amacıyla yola çıktı.⁴⁷⁴

Kızılhaç heyeti Mısır'da Heliopolis, Maadi, Kahire Kalesi (Citadel of Kahire), Ras El-Tin, Seydi Beşir, Abbasiye Hastanesi ve Mısır Kızılay Hastanesini ziyaret etti.⁴⁷⁵ Kızılhaç raporlarına göre kampların hepsi sağlıklı yerlerde kurulmuş olup büyüklükleri barındırdıkları esir sayısına göre yeterliydi. Barınma şartları ülke ve iklim koşullarına uygundu. Barakalar esirlerin ihtiyacına göre yapılmış ve taş binalar esirlere uygun hale getirilmişti. Havalandırma her yerde yeterli miktardaydı. Soğuğa karşı barakaları sağlamlaştırmak başka yerlerde zor iken bu bölgenin

---

⁴⁷² TNA, FO., 383/228.

⁴⁷³ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, Haz. F. Blanchod, F. Thormeyer, Emmanuel Schoch, Comite International de la Croix-Rouge, G1 A 19- 01.13, Genève, 1917, s. 84.

⁴⁷⁴ **The Times**, 18 April 1917, s. 6; TNA, FO., 383/332.

⁴⁷⁵ Genelkurmay ATASE Arşivinde bulunan bir belgede Mısır'da Osmanlı askerlerinin bulunduğu esir kampları şu şekilde sıralanmıştır: Mısır Karargâhları: Seydi Beşir, Kuveysna, Zekazik, Tura, Tel El-Kebir, Heliopolis, Bilbeis. Bkz. Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 2494/19

ikliminin yumuşak olması sebebiyle kampın ısıtılması sorun olmadı. Tahtadan ve sertleştirilmiş topraktan yapılan zemin, kampı yeterince sıcak tutuyordu.⁴⁷⁶

Mısır'ın iklimi diğer bölgelere göre barınma açısından esirlere kolaylık sağlıyordu. İlk kamplara getirildikleri Kasım 1915'de Akdeniz sığağı, diğer yıllara göre daha yüksekti. Bu durum Türk esirlerin paltolarının içinde geceleri kıvrılıp rahatça yatabilmelerini sağladı. Bu paltolar gri battaniye malzemesinden yapılmış olup su geçirmez ve çok ağırdı. Alman esirlere sağlananlar ile aynıydı.⁴⁷⁷

Er ve erbaşlar ile astsubaylar kendi evlerinde oldukları gibi katlanabilir yer hasırlarında yatmıştı. Bu hasırlar, temiz ve yeniydi. Eski yatakları ile değiştirilebiliyordu. Subaylara, sivil esirlere ve hastalara demirden somya karyola üzerinde, bitkisel liftlerle doldurulmuş yatak verildi. Hastanedekilere ve subaylara yastık ve yatak örtüsü ayrıca temin edildi. Her esire üç ile beş arasında battaniye verilmiş ve başka hiçbir kampta bu sayıda battaniye verilmemişti.⁴⁷⁸

Kızılhaç heyeti, İngiliz yetkililerinin esirlerin her türlü giyecek ihtiyacını karşıladığını raporlarında belirttiler. Esirlere iki adet iç çamaşırı, iki adet fanila, iki çift çorap, bir yün kuşak, bir boyunluk, bir pantolon, bir ceket ve bir mont verilmişti. Tüm bu giyecekler sıcak tutan cinsten, temiz ve iyi kalitedeydi. Türk esirler geleneksel fes giyiyordu. Odalarını istedikleri gibi düzenleyebiliyorlardı. Kızılhaç heyeti kampı kışın ziyaret ettiğinden yazın giyilen giysileri denetleyememiş fakat esirlerden aldıkları bilgiye göre keten takım elbise verildiğini öğrenmişlerdi. Sivil esirlerin elbiseleri eskidiğinde yenileri ile takım olarak değiştirilmekteydi. Tüm sivil esirler en iyi şekilde giydirilmişti. Subaylar şehirdeki terziden istedikleri elbiseyi, masrafları kendilerine ait olmak üzere sipariş edebilmekteydi Er, erbaşlar ve hatta astsubaylar genellikle takunya giyiyordu. Elbiselerin tamirleri kamp yönetimince yapılmaktaydı Tüm esirler uygun ve yeterli düzeyde giydirilmekte ve ceketlerine takılı esir olduklarını gösteren künye olmasa esir olduklarını gösteren bir işaret

---

⁴⁷⁶ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 84.

⁴⁷⁷ **Argus (Melbourne, Vic. : 1848 - 1957)**, 2 November 1915, s. 8.

⁴⁷⁸ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 84-85.

bulunmamaktaydı. Kampın levazım işlerine bakan görevliler esirlerin tüm ihtiyaçlarını yerine getiriyordu.⁴⁷⁹

Esirlerin yemekleri ise özel bir sözleşmeye göre yapılıyordu.. Kendi menülerini kendileri belirliyordu. Esirler yemeklerini kendi gelenek ve zevklerine göre hazırlayabiliyordu. Yemek miktarı belirli bir ölçüye göre veriliyordu. Verilen ekmek, et ve sebze yeterli miktardaydı. Günlük menü kamp şartlarına göre gayet moderndi. Fiyatı yönetimce belirlenen kantinde subaylar istediklerini bulabilmekte ve satın alabilmekteydiler.⁴⁸⁰

Kızılhaç heyeti kampta hem içme suyunun hem de temizlik için kullanılan suların yeterli miktarda olduğunu rapor ettiler. Duşlarda ve banyolarda su çok bol miktardaydı. Elbise yıkamak için de su ihtiyacı karşılanıyordu. İngiliz ve Türk tarzındaki tuvaletler yeterli sayıda olup düzenli olarak dezenfekte edilmekte ve bu sayede her zaman kokusuzdu. Her kampın özel dezenfekte fırınları vardı. Çamaşırlar ve üst elbiseleri haftada bir sterilize ediliyordu. Kamplarda haşerat yoktu. Kampa yeni gelen esirlerin çektiği acılar kısa sürede giderilmekteydi. Tüm bu önlemler ve esirlere yapılan aşilar sayesinde kamplarda salgın hastalıklar çıkmadı.⁴⁸¹

Kızılhaç raporuna göre esirlere yönelik dayak gibi fiziksel saldırılar kamplarda hiç görülmemişti. Çok nadir görülse de disiplin suçu olarak esirlere verilen ceza, sadece kamp yönetimince belirlenen bir süre için hapsedilmektir. Türk esirlerinin kamp kurallarına ve disipline uyma durumu mükemmel düzeydeydi. Esirlerin kendi içinden çıkardığı görevliler de disiplini sağlamakta ve görevlerini tam olarak yerine getirmekteydi. Esirler, İngiliz otoritelerinin kendilerine karşı davranışlarından memnundu.⁴⁸²

Özetle, Kızılhaç heyeti kamp müfettişlerinin, komutanların ve subaylarının esirlere karşı insanca davranışlarından ve kamptaki şartları yumuşatmak için ellerinden geleni yapmalarından mutluluk duymuştu. İngiliz yetkililer, sivil esirlerin kısa sürede evlerine döneceğini söylerken Kızılhaç heyeti malul esirlerin de geri dönmelerini arzu ettiklerini belirtti. Kızılhaç heyetinin yukarıda yazdığı raporun

---

⁴⁷⁹ a.g.e., s. 85.

⁴⁸⁰ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 85.

⁴⁸¹ a.g.e., s. 86.

⁴⁸² a.g.e., s. 87.

tarafli olma ihtimali son derece yu'ksekti. Her Şeyden 6nce ger'ekleŐecek ziyaret heyet tarafından 6nceden planlandığı i'gin İngiliz otoriteleri kampları ziyaret i'gin uygun hale getirmişti. Heyet birkaç g'un i'inde kampı g6rd'ukleri kadar teftiş edebilmiŐ ve sadece ziyaret anını raporlarına yazabilmiŐti. 6rneğ'in, esirlerin hastanelerdeki durumu veya kasten k6r edilmeleri gibi konular raporda hi' dile getirilmedi.⁴⁸³

Fransa savaş sırasında Mısır'da İngilizlerin kontrol' altında tutulan T'rk esirlerini kendi kontrol'nde bulunan kamplara nakletmek istedi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 23 Kasım 1916'da Fransız B'yu'kel'iliğine g6nderdikleri mektupla Fransa'nın 4 Ekim tarihli talebine cevap verdi. Fransız H'k'umetinin bu konudaki teklifi İngiltere H'k'umeti i'gin ilk başta uygun g6r'nm'üŐt' . Buna rağmen İngiltere, mevcut durumda kayda değer sayıdaki esirlerin bir m'uttefik devletten diğerine nakillerinin misillemelere sebebiyet vereceği d'Ő'ncesindeydi. Osmanlı H'k'umetinin elinde bulundurduğu 'ok sayıdaki İngiliz savaş esiri riske atılacaktı. Bahsedilen bu hususlardan dolayı, İngiltere H'k'umeti, Fransız H'k'umetinin Osmanlı savaş esirlerinin Mısır'dan Fransa'ya nakillerine ilişkin teklifine yanaŐmadı.⁴⁸⁴

Mısır esir kamplarındaki subay, astsubay ve askerlerin sayısı merak konusu olmasına rağmen hi'bir zaman kesin rakam ortaya 'ıkarılamadı. Bununla birlikte, Seydi Beşir, Bilbeis, Heliopolis, Zakazik, Tura, Tel El-Kebir kamplarını i'ine alan Mısır esir kamplarında 1 korgeneral, 3 tuğgeneral, 16 albay, 99 yarbay, 226 binbaşı, 701 y'zbaŐı, 814 'steğmen, 2.067 teğmen ve 724 yedek subay olmak 'zere toplam 5.839 T'rk subayın esaret g'unlerini ge'irdiği; değişik kaynaklarda iddia edilmesine rağmen bu sayı da kesin değildi.⁴⁸⁵ Kaldı ki Mısır'da bulunan pek 'ok esir kampı bu listede yer almamıŐtı. Genelkurmay ATASE Arşivinde esir sayılarına dair değişik belgeler bulunmakla birlikte hi'birinde kesin bir sayı verilememektedir. 16. Fırka kumandanınının 8 Mart 1921 tarihli esaret sonrası verdiği ifadesinden esir sayıları hakkında bilgiler elde edilmişti. M'utareke'nin imzalanmasının ardından Mısır'da muhtelif r'utbeden toplam 5.000 kadar Osmanlı subay ve memuru ile 80.000 kadar askerin olduğu tahmin edilmekteydi. Yine aynı evrakta adı ge'en bu esirlerin

⁴⁸³ a.g.e., s. 87-88.

⁴⁸⁴ TNA, FO., 383/235.

kaldıkları esir kamplarının isimleri de verilmişti. Subay olan esirler Seydi Beşir'in üç ayrı kampından başka Zakazik, Kuveysna ve Tura esir kamplarında kalmıştı. Tura kampı aynı zamanda Medine ve Yemen kuvvetlerinin Mütareke sonrası teslim olmasıyla esir düşen esirlerin getirildikleri bir yerdi. Diğer askerler ise Heliopolis, Tel El-Kebir, Kantara, Tura ve Seydi Beşir kamplarında bulunuyordu. Bütün esir kampları kapalı tel örgüler içinde nöbetçilerle çok sıkı bir denetim altına alınmıştı. Bu esirlerin çoğunluğu, Birinci ve İkinci Kanal, Sina ve Filistin Muharebeleri, Hicaz ve Mütareke sonrası Yemen ve Medine'den getirilmişti. Pek azı Burma'dan sevk edilmişti. Sina ve Filistin'den getirilen esirler El-Ariş trenlerinin Filistin tarafından ilk istasyona kadar kara yolu ile buradan Mısır'a trenle nakledildi. Subaylar ilk istasyona kadar otomobillerle sevk edilirken erler yürümek zorunda bırakıldı. Esir kabilelerine yolculuk esnasında muayene yerlerinde ancak temizlik ve ihtiyat karantinası gibi sebeplerle birkaç gün durmalarına ve dinlenmelerine izin verildi. Esaretin ilk zamanlarında muharebe karışıklığının ortaya çıkardığı bazı sebeplerle birtakım uygunsuzluklar, sevkியatta olağan üstü izdihamlar meydana getirmiş ve bazı rahatsızlıklar ortaya çıkarmıştı. Bunlar istisna edilirse kasti olarak kötü bir muamele ile karşılaşılmadığı gibi buna yönelik bir gözlem veya duyum da alınmadı.⁴⁸⁶

İngiliz hasta esirlerin Bağdat'tan Anadolu'daki esir karargâhlarına sevkleri sırasında yollarda maruz kaldıkları zorluklar hakkında iddiaların artması üzerine Osmanlı Hükûmeti de İngilizlerin kendi esirlerine karşı aynı muameleyi yapmakla suçlamıştı. 8 Ekim 1916'da Bursa'da korumaya alınan General Melliss ve General Delamain ile diğer büyük rütbeli subaylara Mısır'daki Osmanlı esir subaylarına İngilizler tarafından kötü muamele edildiğine dair Enver Paşa'nın açıklamaları iletildi.⁴⁸⁷

Mısır esir kamplarında sonradan cumhurbaşkanlığı yapacak askerler de esaret günlerini geçirmişti. Dördüncü Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ve Beşinci

---

⁴⁸⁵ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 12; Orhan Koloğlu, "Mısır Esir Kamplarındaki Türklerin Gazetesi Badiye ve Esaret Albümü", **Tarih ve Toplum Dergisi**, Cilt 4, No 199, Temmuz 2000.

⁴⁸⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

⁴⁸⁷ Charles F., Townshend, **Esir İngiliz Generalin Kaleminden Kûtü'l-Amare Zaferi Irak Seferi ve Esaret**, Çev. Recep Ahıskalı, İstanbul, Yedi Tepe, 2007, s. 632.

Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay savaşta esir düşmüş ve Mısır'daki esir kamplarına getirilmişti.⁴⁸⁸

2.2.1 Kantara Geçici İstasyon Kampı

Kantara Geçici İstasyon kampı, mevcut esirlerin kamplara dağıtıldığı bir yer olmuştu. Bu kampa getirilen esirler kısa bir süre burada karantinede tutuldular. Bu kamp hakkında bilgilere esirlerin yazdıkları hatıratlardan ve esirlerin esaret sonrası verdikleri ifadelerden ulaşabilmekteyiz. İngilizler, Filistin ve Süveyş Cephelerinde esir aldıkları askerleri öncelikle Süveyş yakınlarındaki Kantara kampına, ardından Mısır-1 Cedid'deki geçici kamplara yerleştirmişlerdi. Esirler buradan da daimî kalacakları kamplara sevk edildiler.⁴⁸⁹

Esir ifadelerinde bu kampa dair bilgiler bağlamında Hicaz 22. Fırka 125. Alaydan Hesap Memuru Muavini Bursalı Halil oğlu Mehmed Nuri Efendi esaret sonrasında 2 Ağustos 1919 tarihinde verdiği ifadesinde, 30 Eylül 1917'de Kesre'de İngilizlerle yapılan muharebede esir düştüğünü, esaret esnasında türlü sefaletle maruz bırakıldıklarını anlatmıştır. Seydi Beşir kampına sevklerine kadar Kantara'da esirlere çok kötü muamelede bulunulmuştu. Fiziksel şiddet uygulanan esirler muhafızlar tarafından dövülmüş, subaylar zorla yere yatırılıp soyulmuş, paraları alınmış ve akla gelmeyecek hakaretlere maruz kalmıştı. Yolda yürürken herhangi bir esir hasta olup yürüyemez hale gelirse muhafızlar tarafından öldürülmeye çalışıldı. Hatta bir taburun

---

⁴⁸⁸ Erzincan Askeri İdadisini ve İstanbul Kuleli Askerî Lisesi'ni bitirdikten sonra 1915'te Harp Okulunda daha öğrenci iken savaş dolayısıyla subay yapılan Cemal Gürsel topçu yedek subayı olarak orduya katıldı. Çanakkale Savaşları sırasında Anafartalar ve Seddülbahir Muharebelerine katılan Gürsel, 1917'de Filistin Cephesi'ne gönderilmiş ve Gazze Muharebelerinde savaştı. 1918'de İngilizlere esir düştü ve Mısır'daki esir kampında bir yıl geçirdi. 1919'da serbest kaldı ve esaret sonrası 1920 başlarında Anadolu'ya geçerek Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Bkz. Atilla Çetin, "Cemal Gürsel Maddesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 14, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 326. Kuleli Askerî Lisesi'nde öğrenim gören Beşinci Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ise Birinci Dünya Savaşı'nda topçu yedek subayı olarak göreve başladı. 1917'de Filistin Cephesi'nde İngilizlere esir düştü. Bir yıl süren esirlik günlerini Mısır'da geçirdi ve esaret sonrası Millî Mücadele'ye katıldı. Millî Mücadele yıllarında Maraş ve Antep'te Fransızlara karşı çarpışan Sunay, Eskişehir ve Sakarya Muharebeleri, Büyük Taarruz ve İzmir'in kurtarılmasında önemli görevler aldı. Bkz. Şerafettin Can Erdem, "Cevdet Sunay Maddesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 37, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, s. 526.

⁴⁸⁹ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 125-138.

imamı öldürüldü. Kantara'da karantinada kaldıkları dokuz günde subaylara verilen erzak şekersiz çay ve soğanla sınırlı kaldı.⁴⁹⁰

Ağustos 1919'da esaretten dönen bir esirden alınan ifadede, Filistin Cephesi'nde nasıl esir oldukları ve Şam'da esir düştükten sonra Kantara kampında yaşadıkları anlatılmaktadır. Kantara'ya ulaşmalarının ardından iâşe ve idare bakımından biraz rahatlasalar da esirler bir hafta boyunca küflü susam yağı, pirinç ve kuru soğanla ölmeyecek kadar beslendiler. Kantara yönetim tarafından bir dükkân açıldı ve esirler kırk paralık yiyecekleri otuz kuruşa almak zorunda bırakıldılar.⁴⁹¹

36. Fırka 59. Alay 2. Taburun 2. Bölük askerlerinden olup Kudüs-Gazze Cephesi'nde taburuyla beraber esir düşen Karacabey'in Şahin köyünden Mehmed oğlu Hasan, 23 Mart 1919'da verdiği ifadesinde esir düştükten sonra doğrudan Kantara'ya sevk edildiklerini, hasta bulunması sebebiyle on gece Kantara'da kaldıklarını anlatmıştır. Bir buçuk ay kadar hastanede yatmış, hastaneden çıktıktan sonra Mısır civarında ve tel örgü içerisinde hiçbir kimseye karışmamak üzere iki ay kadar tel örgülerde tutulmuştu.⁴⁹²

Esaretten dönen askerlik şubesi memuru Yüzbaşı Sadık Efendi, Ankara'da 13. Fırka Başkanlığına giden 8 Mart 1919 tarihli gizli bir yazıda, esarete yaşadıklarını dile getirilmişti. 3 Mayıs 1918'de Filistin Cephesi'nde esir düşen Sadık Efendi, uzun bir yürüyüşten sonra Kudüs'e, oradan tren ile önce Ramla'ya sonra da Kantara geçici esir kampına sevk edildi. Tüm esirler, trenle 8 gün süren yolculuk sonrası tel örgü içinde karantinada kalacakları Kantara esir karargâhına götürüldü. Oradan da altı teğmenim emri altında, üç yüzbaşı, iki Alman hava teğmeni ve iki Kudüslü Hıristiyan trenle birinci mevkide Seyd-i Caber istasyonuna çıkarıldı. Kızılhaç otomobilleriyle İskenderiye civarında Seydi Beşir esir karargâhına 26 Haziran 1918'de ulaştılar.⁴⁹³

120. Alay komutanının Merkez Kumandanlığı Üsera İşleri Şubesine sunulan 20 Şubat 1921 tarihli ifadesinde, Kantara esir kampındaki düzenden bahsetmektedir. Kâymakam yaralı olduğu için önce Şam'da tedavisi yapıldı. Hastaneden son olarak takriben 30 kadar subay taburcu edilmişti. Kendisi malul olarak adlandırıldı. Yolda

⁴⁹⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/140.

⁴⁹¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/139.

⁴⁹² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/129.

eklenen yaklaşık 100 kadar nefer ile trenle Kantara'ya kadar getirildi. Bu kafileden sonra Filistin tarafından Mısır'a sevk edilen esir kalmamıştı. Kantara'da birkaç ay karantınada bekletildiler ve Seydi Beşir'de dördüncü esir kampına sevk edildiler. Filistin Cephesi'nden gelen esirler birinci, ikinci sıra numarasıyla kamplara yerleştirildi. İlk önce kısmen yaya olarak bilahare esir mevcudu azalınca trenle sevk edilmişlerdi. Sevkiyat Şam'dan trenle doğruca Kantara'ya, oradan Seydi Beşir'e yapıldı.⁴⁹⁴

Kantara esir kampı hakkında hatıratında bilgi veren Cemil Zeki Bey, 19 Eylül 1918 Avustralya süvarilerine esir düşmüştü. Resulayn İstasyonu'ndaki İngiliz Seyyar Hastanesinde bulunmuş, ardından sıhhiye treni ile başka bir hastaneye gönderilmişti. Burada 20 gün kaldıktan sonra trenle Kantara Çadırlı Seyyar Hastanesine nakledildi. Dört gün kaldığı kampta esirlere 2 battaniye ile soğanlı mercimek çorbası verildi. Ara sıra reçel ve çayın da ikram edildiği olmuştu. Dört gün sonra kanal köprüsü geçilerek İsmaliye'den trenle bir günlük mesafede bulunan İskenderiye'ye ulaşıldı.⁴⁹⁵

Filistin Cephesi'nde Cenin kasabası yakınlarında İngilizlere esir düşen Mehmed Nuri Efendi, Kantara'da günlerini geçirmiş bir diğer esirdi. Esir düştükten sonra uzun ve eziyet dolu bir yolculuk sonunda 27 Eylül 1918'de kendilerini Kantara'da buldular. Esirler burada 5 gün kaldı. Burada subaylar erattan ayrıldı ve ayrı sevk edildi. Subaylardan 2 gün sonra erat, kanal köprüsünden geçmiş, ardından trenle İsmailiye yolu ile Heliopolis esir kampına yerleştirilmişti. Esirlerin daha sonra başka esir kamplarına nakledilecekleri söylentisi çıktı. Tüm esirler muayeneye tabi tutuldular. Muayene sonrası ayrılan 850 esir Kantara'ya geri gönderildi ve 2 gece sonra bir posta gemisiyle Selanik'e götürüldüler.⁴⁹⁶

Hasan Remzi Fertan, Filistin Cephesi'nde Nablus'da yaralı olarak İngilizlere esir düşen ve Kantara'ya gönderilen bir başka esirdi. İlk tedavisi ardından bir öküz arabasıyla önce Nablus'a, oradan kamyon ile Elbire'ye, oradan da üstü açık vagonlar ile Kudüs'e sevk edildi. Fertan, Kudüs'ten Lit yolu ile Kantara'ya gönderilmişti.

---

⁴⁹³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/62.

⁴⁹⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

⁴⁹⁵ Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 25-26.

⁴⁹⁶ Mehmet Nuri, **a.g.m.**, s. 68-71.

Burada, Mısır Kızılhaç Hastanesinde 2 günlük tedavisi sonrası trenle Kahire'deki Abbasi Hastanesine nakledildi.⁴⁹⁷

Ahmed Altınay, İngilizlere karşı başlatılan Kanal Harbi'nde, 6. Ordu emrinde Batı Şeria'da İngilizler yapılan muharebelere katılmış, bu görevi sırasında esir düşerek Kantara esir kampına getirilmiş ve günlerini burada geçirmiş bir başka Türk askeriydi. 1 Kasım 1918'de Port Said'den Kantara'ya getirilen Ahmed Altınay ve içinde bulunduğu esir kafilesi, açık vagonlar içerisinde soğukta ve mezbelelik içinde gözlerini açmış ve etraflarında Hintli Müslüman nöbetçileri görmüşlerdi. İlk gün tuvalet ihtiyaçları için bile izin verilmedi. Bir gün sonra tel örgüye yerleştirilmeden önce sabahın müthiş soğuğu altında titreyen esirlerin künyeleri yazılmış ve yedek subaylar ayrılmıştı. Daha sonra tel örgü içinde buldukları çadırda Ahmed Altınay, Karamanlı Kamerzade ve Mehmed Rauf Efendi ile karşılaştı. Yemek dağıtım meselesindeki karpışmalar, gürültü, düzensizlik, kahve kaşıklarıyla yemek ve tatlı dağıtımını Ahmed Altınay'ın kamp hayatındaki ilk izlenimleriydi. Yakında evlerine döneceklerine dair İngilizlerin Türk askerlerine söyledikleri yalan hatıralarında ayrıca yer etmişti. Esarete ilk mektubunu buradan gönderdi. Daha sonra daha büyük bir kampa nakledildi. Kampın içi düzeni bir Türk başçavuşunun eline geçmişti. Her şey çok pahalı olup hariçten bir şey almak mümkün değildi. Bir sigara bir kuruştu. Ahmed Altınay'ın hiç gücü kalmamış, bir deri bir kemik hale gelmişti. Askerler kovalar üzerinde tuvaletini yapıyordu. Sabah olunca herkes sofraya geliyordu. 5 Kasım günü biraz daha iyileşmiş ve artık yemek yemeğe başlamıştı. Fakat Türk subaylarının yemek başındaki mücadeleleri Ahmed Altınay'ı üzmekteydi. Subayların benimki az oldu, onunki çok oldu, benim tabakta et yok gibi yaptığı tartışmalar subayları İngilizler nezdinde küçük düşürüyordu. Kantara'dan kanal köprüsünü yürüyerek geçtiler. Oradan trenle Mısır'ın ovalarını izleyerek Seydi Beşir'e ulaştılar. Yolda iken ve kampa vardıklarında esirlere taze ekmek verildi.⁴⁹⁸

Kantara geçici esir kampı, sadece esir düşen esirlerin Mısır esir kamplarına dağıtılmadan önce karantina altında tutuldukları bir kamp olmayıp Hindistan'dan yurda dönen esirlerin kısa süreli bekletildikleri bir kamp da olmuştu. Uzun süren kamp hayatından sonra geri döneceklerinin hayali ile gemilere bindirilen esirler,

---

⁴⁹⁷ Hasan Remzi Fertan, *a.g.e.*, s. 5-12, 86-89.

Kızıldeniz'i aşip Süveyş Kanalı'ndan Kantara'ya getirildiler ve bir kum çölünde gene tel örgülerle çevrili bir kampta hapsedildiler. Yaz güneşinin kasıp kavurduğu bir zamanda bu kampta bir hafta zaman geçirmek zorunda kaldılar.⁴⁹⁹

Filistin Cephesi'nde esir olarak ele geçirilen Hüseyin Aydın ve arkadaşları, sabah yanlarında muhafız olarak Mecusi Hint süvari kıtası ile Mısır'a doğru yola çıktılar. Uzun bir yürüyüşten sonra trenle Kantara'ya ulaştılar. Karantina süresini burada geçirdikten sonra Kuveysna esir karargâhına nakledildiler.⁵⁰⁰

İbrahim Arıkan yazdığı hatıratında esir düştükten sonra kampa ulaşınca kadar yaşadıklarını ve Kantara'da gördüğü muameleyi anlatmıştır. Kafile, Kantara'ya 9 Eylül 1918'de Ramla'dan hareket etmişti. Ramla'dan Kantara'ya kadar İngilizler kumlu vadide dekovil inşa etmişti. Sayısız koni şeklinde bembeyaz çadırlar yol üzerinde sıralı bulunuyordu. Süveyş Kanalı civarında bulunan Kantara'nın yakınlarında minareli bir köyde birbirine bitişik dört kamp yapılmıştı. Beş yüz kişilik esir grubu istasyondan manga nizamındaki bu kampa yerleştirildi. Kampın komutanı, yüzbaşı rütbesinde bir İngiliz'di. Kampta elli adet koni şeklinde çadır bulunuyordu. Kampta bulunan 500 esir 100'er esir olarak beş bölüğe yerleştirilmiş ve her bölüğün başına bir başçavuş tayin edilmişti. Her çadırda on esir kalmaktaydı. Her bölüğe onar çadır verilmişti. Subaylar diğer esirlerin yanında fakat ayrı çadırda kalmaktaydı. Esirlere odun ve balta ile beraber pirinç, karavana, kazan, yağ gibi erzaklar bol ve çiğ olarak veriliyor, yemekler esirlerin kendileri tarafından akşama kadar pişiriliyordu. Akşamdan sonra ise ateş yakılması yasaktı. Ayrıca su israf edilmemesi özellikle istenmişti. Tuvalet ihtiyaçları için kampın kenarına Türk adet ve geleneklerine aykırı tuvaletler inşa edilmiş, bu durum Türk esirlerini çok utandırmıştı. Abdest alınmasında ve namaz kılınmasında esirlere herhangi bir engelleme getirilmedi. Kurallara uymayanlar ise şiddetli bir şekilde cezalandırılacağı söylendi. İbrahim Arıkan da bir bölüğün başçavuşu olarak atanmıştı.⁵⁰¹

Kampta ilk başta tam bir düzensizlik hâkimdi. Akşama kadar yemekler pişirilememekte gece yarısı olduğu halde yasağa rağmen ateş yakılmaktaydı. Esir olan bir başçavuşu hiçbir esir ciddiye almıyordu. Bir defasında gece yarısı ise bir

---

⁴⁹⁸ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 49, 63-64

⁴⁹⁹ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 57.

⁵⁰⁰ Hüseyin Aydın, **a.g.e.**, s. 40-44.

asker musluğun yanındaki demir çubuğu çıkardığından tüm çadırları su basmıştı. Gece yarısı kapak bulunamamış, battaniyeyle delik kapatılmış ama pek çok çadır su altında kalmıştı. Burada kalan esirler, arkadaşlarının yanında ya da bir yerlerde sabahlamak zorunda kalmıştı. Esirler sabah olduğunda baltaların saplarını, ibadethanenin tahtalarını, kısmen hasırları yakmışlardı. İbadethaneden geriye bir şey kalmadı. Tuvaletlerin yanına yaklaşılammış, yıllar sonra ilk defa bol yağlı pirinç lapası yiyen askerler her yeri tuvalete çevirmişti. Tuvaletlerin durumunu, su baskınını, balta saplarının, ibadethanenin, hasırların yakıldığını gören komutan şaşkına dönmüştü. Kendilerine bir günlük bisküvi verilen esirler kısa süre içinde Mısır'daki esir kamplara dağıtıldılar.⁵⁰²

Bu yolculukta önce Süveyş Kanalı yürüyerek geçilmişti. Buradan trenle İsmailiye, Salihye ve Tel El-Kebir yolu ile Mısır-1 Cedid'e ulaşıldı. Süveyş Kanalı'ndan Mısır'a kadar esirler çok büyük bir susuzluk çektiler. Araplar, Türk esirlerinin bu susuzluğunu fırsat bilerek din kardeşi Müslüman esirlere bir bardak suyu 5 hatta 10 kuruş gümüş para ya da bir harp madalyasına sattılar. Askerin aylık maaşı ise 5 kuruştı. Vagondan kesinlikle inmesi yasak olan askerler susuzluğa fazla dayanamayarak ve hatta hayatlarını tehlikeye atarak trenden indiler. Araplara saldıran teneke ve bakraçlardaki suları yağmaladılar ve karşı gelenlere zor kullandılar. İngiliz müdahalesine kadar bu durum devam etti ve zorlukla vagonlara bindirildiler.⁵⁰³

Tutuklanmaları ve esir olarak gözaltına alınmaları sonrası Halep, Şam ve Hayfa'dan geçerek Kantara karargâhına yerleştirilen Eyüb Sabri ve sivil esirler için zor günler burada da bitmedi. Kantara'daki karargâh çölün içinde etrafı dikenli tellerle çevrili yalnız çadırlardan oluşan bir kamptı. Kampta bir miktar Arap esir de mevcuttu. Eyüb Sabri ve arkadaşları, burada yedi çadırlık bir tel örgüye hapsedildiler. Sabah olduklarında kendilerine kuru fasulye pişirmek için bir miktar pamuk yağı, kuru fasulye ve bir soğan verildi. Bu uzun süredir gördükleri ilk yemektir. Tutsaklıkları boyunca Ermenilerin tacizlerinden hiçbir şey yiyemeyen esirlerin ilk defa karınları doymuştu. Kampta su sorunu bulunmuyordu. İngilizler

---

⁵⁰¹ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 238-240.

⁵⁰² **a.g.e.**, s. 242-244.

⁵⁰³ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 242.

Çölde olmasına rağmen demir borularla istasyon ve karargâhlara Nil Nehri'nden su getirmiş ve esirlere susuzluk ektirmemişti. İki aydır yıkanmayan esirler burada yıkandılar ve elbiselerini temizlediler. Üç gün burada kaldıktan sonra dördüncü gün Mısır'a doğru yola çıkıldı. İstasyondan Kantara'ya otomobille getirilmelerine rağmen dönüşte istasyona ulaşım için ne komutan tarafından otomobil tahsil edildi ne de kendi paraları ile hamal tutmalarına izin verildi. Bir buçuk saatlik yolu sırtlarında otuz kilo şahsi eşyaları ile yaya olarak gittiler. Beş Müslüman Hintli asker eşliğinde trene bindirilerek dört saatlik yolculuk sonunda Kahire'ye yarım saat mesafedeki Zeytun istasyonuna ulaştılar. Yürüyerek Heliopolis esir kampına götürüldüler. Beraberlerindeki muhafızlar Müslüman olduklarından kendilerine çok iyi davranıldı ve yolda istediklerini almaya izin verildi. Ayrıca yol boyunca yerli halka konuşmalarına da müdahale edilmedi. Yalnız Hintli muhafızlar İngilizce bilmediklerinden kampı bulmakta oldukça zorlanmışlar ve kendilerine esirler yardım etmişti.⁵⁰⁴

Birüssebi'de muharebe esnasında gözlerini kaybeden ve esir düşen Emin öl'ün kampa gitmesi pek de kolay olmadı. Kantara'ya nakli sırasında trende kendisine yataklı bir vagon tahsis edildi ve yiyecek olarak da tereyağlı birkaç ekmek, iki yumurta, peynir ve çay verilmişti. Emin öl'ün yemediğini gören görevli yumurtaları soymuş, tuzlamış ve yemeğe yardım etmişti. Kantara'da bir çadıra konulan çöl'e yatak olarak bir karyola ile İngiliz askerinin elbiseleri ve iç çamaşırları verildi. Burada kendilerine iyi bakılmıştı.⁵⁰⁵

2.2.2 Mısır-1 Cedit Heliopolis Kampı

Heliopolis esir kampı, Mısır-1 Cedit tren istasyonunun dört beş kilometre kuzeyinde inşa edilmişti. Mısır'ın en eski şehirlerinden birisiydi. Kızılhaç heyeti, 2 Ocak 1917'de Mısır'da ilk olarak bu kampı ziyaret etti. Kamp, 1905'de villa ve oteller merkezi niteliğinde düzenlenen Heliopolis vahasındaki yerleşmeye yakın bir yere kurulmuştu. Kahire'den seviye olarak 40 metre yükseklikteydi. Kampta ziyaret sırasında 3.906 Türk askeri ve astsubayı vardı. 15.000 kişiyi barındırabilecek şekilde

⁵⁰⁴ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 54-60.

⁵⁰⁵ Emin öl, **a.g.e.**, s. 54-60, 110-11.

düzenlenen kampta, ayrıca 3 sağlıkçı Türk, 2 Osmanlı ordusunda subay olarak görev yapan Ermeni askeri tabip bulunmaktaydı.⁵⁰⁶

Hilopolis’de karargâhında sivillerin kampından⁵⁰⁷ başka Osmanlı esirlerine özel yedi bölümden oluşan ve numara sırasına göre on beş kamp bulunmaktaydı. Esirler için telden yapılmış olan hapisanelere kamp denilmişti. Bu kampların araları yalnız bir yaya yolu genişliğinde olup içlerinde on altı ve bazılarında yirmi kadar tahta koğuş bulunuyordu. Kamplar geniş ve etrafları ikişer üçer kat tellerle örülmüş ve on beş adım mesafelerle yapılmış nöbetçi kulübeleriyle çevriliydi. 1.500-3.000 arası esir bulunuyordu. Eyüb Sabri Bey yalnız Helopolis’de 30.000’den az olmamak üzere Türk esirinin mevcut olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁸

Kampta 13 metre uzunluğundaki ve 9 metre genişliğindeki barakalar, paralel şekilde bölümler halinde düzenlenmiş, her bölüm arasına 20 metre genişliğinde geçitler konulmuştu. Esirlerin kaldığı 50 kişilik barakalar tek tipti. Ahşaptan yapılan binaların arası kamışla örtülmüştü. Çatıları kamış ve kartonla kapatılmıştı. Yerde nem ve rutubet yoktu. Barakaların içi, sertleştirilmiş toprak olup temizlenmesi kolaydı. Kamptaki bütün koridorlarda muhtemel bir yangına karşı hazırlanmış su bidonları vardı. Kampta yangın çıkmaması için esirlere ancak açık havada sigara içme izni verilmişti. Ayrıca hava sıcak olduğundan soba yakmaya da gerek yoktu.⁵⁰⁹

Esirler kamıştan örülmüş bir hasır üzerinde yatmaktaydı. Yönetim tarafından kendisine 4 battaniyeye verilmişti. Sabahları hasırlar fırçalanarak rulo şeklinde sarılmak ve battaniler katlanmak zorundaydı. Böylece barakaların içi, gündüzleri boş birer alan oluştururdu. Esirlerin gözaltına alındığı hücrelerde de aynı uyku şartları geçerliydi.⁵¹⁰

---

⁵⁰⁶ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 41.

⁵⁰⁷ Sivil esir kampında bulunanların çoğunluğu muhtelif yerlerden siyasi suçluydu. İçlerinde bir miktar da Türk vardı. İngilizler, Mısır’a gelen sivilleri bir tel örgü içine koyarlardı veya İskenderiye’ye sevk ederlerdi. Eyüb Sabri Bey ve birkaç kişi istisna olarak eziyet olsun diye asker arasında bırakılmıştı. Her ne kadar askerler gibi angaryaya gönderilmemelerine karşın bütün kısıtlama ve muamelelere tâbi tutulmuşlar ve her şeyden mahrum bırakılmışlardı. İaşe hususunda esirlere bir şey verilmediği gibi üzerlerindeki paralar da alın ve perişan duruma düşürülmüşlerdi. Bkz. Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 66-68.

⁵⁰⁸ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 66.

⁵⁰⁹ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 41-42.

⁵¹⁰ **a.g.e.**, s. 42.

Kampın fiziki şartları esirlerin hatıratlarında da yer bulmuştu. Bu esir kampında erlerin hayatlarını anlatması bakımından erler arasında yaklaşık iki yıl geçiren Emin Çöl'ün yazdıkları önemlidir. Emin Çöl'ün anlattıklarına göre kamp geniş bir alanda kurulmuş olup çevresi dikenli tellerle çevrili on iki bölümden oluşmaktaydı. Ara yerde hafif tel örgülü, her kampa açılan bir kapı bulunuyordu. Bu kapılardan ziyaret yapmak mümkündü. Her kampın yönetimi bir başçavuşa aitti. Kamp çavuşlarının Osmanlı ordusunda astsubay ya da çavuş olması gerekmez herhangi bir gözü açık ya da İngilizlere yaranmak isteyen birisi kamp çavuşu olabilirdi. Aynı zamanda her birinin ayrı yerleri, çifte istihkak sofrası, çay ocağı ve küçük de olsa bir kantini bulunmaktaydı. Bu kantinde esirler için kâğıt, kalem, defter, sigara, zarf ve çeşitli renklerde boncuklar satılırdı⁵¹¹ Aşırıya kaçan çavuşlar, esirlere değişik baskılar uygulamış, bunun sonucu olarak da aralarından dövülenler olmuştu.⁵¹²

Her kampta uzunlamasına yapılan koğuşların üstü ve yanları kamış, tuğla ve kerpiçten olup kapıların ve pencerelerin kapağı yoktu. Koğuşların içinde iki yanı çamurdan yapılmış, üzerinde de esirlerin yattığı kaldırım vardı. Ara yer, gelip geçenler için yol olarak planlanmıştı. Kaldırımın üstü hasır olup onun üzerinde birer kilim birer de battaniye vardı. Battaniyeler sabah süzgülün olarak katlanır, baş tarafa aynı hizaya gelecek şekilde konurdu. Battaniyelerin altında birer ot yastık vardı. Sabahları bu düzen için de yoklama yapılırdı. Mısır'ın iklimi gereği kış ayları çok soğuk olmaz ve yağmur pek yağmazdı. Bu sebeple esirlerin fazla örtünmesi gerekmezdi.⁵¹³

Bu kamp hakkında hatıratında bilgi kaydeden bir diğer kişi Eyüb Sabri Efendi'dir. Eyüb Bey ve arkadaşları, esir kampında tel örgülere geçinceye kadar Heliopolis'te on beş gün boyunca hapisanede tutulmuştu. Kaldıkları hapisanenin etrafı da başka hapisaneler ile çevriliydi. Burada kendilerinden başka Türk esirleri, İngiliz çavuş ve askeri de tutuklu bulunuyordu. Türk esirleri firara teşebbüsten, İngiliz askerleri ise ambardan battaniye ve elbise çalarak bunları satmaktan hapis yatmaktaydılar. Aynı gün İngiliz binbaşısı komutanın yanına getirilmişler ve

---

⁵¹¹ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 118.

⁵¹² **a.g.e.**, s. 118.

⁵¹³ **a.g.e.**, s. 119.

karşında çırılçıplak soyundurulmuşlardı. Böylece kireçli ve soğuk suya sokularak sterilize edildiler. İçlerinde buldukları durumun İslam dinine göre uygun olmadığını, en azından edep yerlerinin bir mendille kapatmak istedikleri söylemişler fakat dinleyen olmamıştı. Tüm eşyalarına ve paralarına el konuldu. Bunun yerine bir don bir gömlek, ayakkabı olarak sarı bir çift yemeni, başlarına yırtık bir fes ve uyumaları için altlarına iki adet battaniye verilerek tekrar hücrelerine gönderildiler. Buldukları hücre, çölün ortasında taştan, etrafı duvarlarla çevrili kapı ve penceresi kapalı bir yerdi. Sıcaktan nefes alacak imkânları yoktu. Besim Bey, tüm aramalarına rağmen saklamayı başardığı altın saatini feda etmiş ve İngiliz çavuşuna ancak bir pencere açtırabilmişti. On beş gün sonra tel örgüler içinde diğer esirlerle beraber yaşama imkânı buldular. Artık daha serbest ve rahat uyuyabilmekteydiler. Tel örgü içinde bir tahta koğuşlardan birisine yerleştirildiler Kampta Türk, Arap, Çerkez, Arnavut, Kürt her milletten ve vilayetten binlerce insan vardı. Eyüb Sabri Bey ve arkadaşları kendileri gibi pek çok Antepli hemşerisi ile bu kampta tanıştı.⁵¹⁴

Heliopolis esir kampında kalıp, kamp hakkında bilgiler veren bir diğer hatırat sahibi Yedek Subay Mehmed Efendi'dir. Daha önceden yazılan dilekçelerine cevap gelmesi ve subay olduğunun kendi komutanları tarafından tasdik edilmesi üzerine yedi arkadaşı ile beraber Heliopolis esir kampına nakledilmişti. Mehmed Efendi, bir üsteğmen, bir çavuş, bir onbaşı ve bir er de Mehmed Efendi ile birlikte Kahire'nin kuzey doğusunda bulunan Yeni Mısır diye adlandırılan Heliopolis kampına getirilmişti. 14. kampta 500 kadar teğmen, yedek subay, küçük rütbeli subaylar ve subay adayları bulunuyordu. Yedi kişilik esir kafilesini de 25 Mayıs 1919 günü bu kampa konuldu. Kampta ayrıca 80 Alman yedek subayı ile 100 Alman er bulunmaktaydı. Kampta toplamda 23.000 esir vardı.⁵¹⁵

İbrahim Arıkan'ın yazdığı hatıratından da esirlerin kampa girdikten sonra başına gelenleri de öğrenebilmekteyiz. Arıkan'ın içinde bulunduğu esir grubu Tel El-Kebir esir kampına götürülmeden önce Mısır-ı Cedid'te bulunan Heliopolis esir kampına bir kilometre kala durdurulmuş ve üzerlerindeki tüm elbiselerin, kabalak ve potinlerinin çıkarmaları emredilmişti. Daha önce açıkta bulunan tuvaletlerden utanan esirlerin, anadan doğma çırılçıplak bir şekilde zorla soyunmaları aşırı derecede

---

⁵¹⁴ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 65-66.

rencide etmişti. Üzerlerindeki paralar hariç bir kilometre yürüyerek kampa ulaşan esirler ikişerli sıra ile yazıhaneye alındılar. Esirlerin bulunduğu kapının sağ ve soluna iki adet asfinikli su dolu varil konulmuştu. Hemen yanında ise bir süzgeçli banyo daha vardı. Askerler önce süzgeçli banyoya giriyor, vücudu tamamen ıslandıktan sonra elinde fırça bulunan İngiliz askerlerinden birisi esirin ön tarafını yüzü hariç yukarıdan aşağıya ve diğer İngiliz askeri ise arka tarafını enseden topuğa kadar ıslatıyordu. Bu dezenfektanın ardından, her bir esire elbise, ayakkabı, keçe, külah, battaniye, kaput, beylik, hasır, karavana, kaşık, çatal, havlu, iç fanila, dış fanila verilerek bir çadıra on esir olacak şekilde yerleştirildi. Bir süre sonra kamp daha çok düzene sokuldu ve askerler yüzer kişilik bölüklere ayrıldı.⁵¹⁶

İbrahim Arıkan hatıratında kampta sabah akşam olmak üzere günde 2 defa yoklama yapıldığından bahsetmektedir. Burası, genelde esirlerin sürekli kaldığı bir kamp değildi. Arıkan'ın içinde bulunduğu esir kafilesi, 25 gün burada kaldıktan sonra 5 Ekim 1918'de İsmailiye'ye yakın Nil kenarında kanal boyunca 35 bin kişilik bir kampa yerleştirildi.⁵¹⁷

Mısır'daki esir kamplarından sorumlusu Müfettiş Yarbay G. Garner, kampın hijyen ve sağlık hizmetlerinden de sorumluydu. Kamptaki su, Heliopolis şehrinden kanallarla gelmekte olup hem kalitesi hem de miktarı yeterliydi. Esirler günde iki defa duşu ve çeşme suyunu kullanabiliyordu. Kampın bulunduğu bölge, aşağı doğru eğimli olarak çimentolanmıştı. Su, bu sayede iki duş dizisi arasındaki kanaldan akmaktaydı. Mutfakta esirler için ihtiyaç duyulan sıcak su vardı. Esirler sabunu istediği kadar alabiliyordu. Kirli çamaşırların yıkanması için özel yerler vardı. Haftada bir kere, esirlerin çamaşırları ve battaniyeleri sıcak odaya alınmakta ve iyi bir şekilde sterilize edilmekteydi. Bu tedbir sayesinde kampta haşerat izine rastlanmıyordu. İyice düzenlenmiş bir bölümde on berber, Osmanlı esirlerinin saç ve sakallarını tıraş ediyordu. Tuvaletler temiz ve yeteri kadar mevcuttu. Bunların bir kısmı İngiliz usulü, bir kısmı ise Türk usulüydü. Tuvaletler her gün carbolineum ile

---

⁵¹⁵ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 251, 260-261.

⁵¹⁶ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 243.

⁵¹⁷ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 243-244.

dezenfekte edilmekte ve tuvaletlerin boşaltılması kanalizasyon düzeni ile yapılmaktaydı.⁵¹⁸

Kampta bulunan esirlerden Emin Çöl'ün verdiği bilgiler, kampın ve tuvaletlerin temizliği bakımından Kızılhaç heyetinin yazdıklarını doğrulamaktadır. Emin Çöl'e göre tuvaletlerin temizlenme yerleri betondan yapılmıştı ve düzenli olarak temizliği yapılmaktaydı. Kamp içinde izmarit ve kibrit çöpü atmak yasaktı. Esirlerden kurulu bir ekip, kampın her yerini gezip temizlik işini yerine getirmekteydi. Banyo da olsun tuvaletlerde olsun su boldu. Bundan dolayı, 60.000 tutsağın kaldığı Heliopolis esir kampında hiçbir hastalık çıkmamıştı. Ayrıca temizlenme havuzu vardı. Burada yeni gelen esirler çırılçıplak soyulur, dar bir koridordan geçirilerek içi asitle dolu bu havuzun başına getirildi. Ağız içi dâhil her yerleri aranır, altın ve para var mı diye kontrol edilirdi. Asitle dolu sıvının yüzeyine değen bir yere bir ağaç parçası konulurdu. Havuza giren her esir bu ağacın altından geçmek zorunda olduğundan tüm vücudu batmış olurdu. Havuzdan çıkanlar duştan sonra İngiliz erlerinin elbiseleri giymişti. Havuza girenler, vücudun ince derili yerlerin yandığını söylemişti. Heliopolis'teki kampların hepsi aynı standartlarda değildi. Emin Çöl, Heliopolis'de daha konforlu, duşu, kantini ve suyu bol olan başka bir kampa yerleştirdi. Burada her bakımdan çok rahat etmişti.⁵¹⁹ Yedek Subay Mehmed Efendi de kamp yönetiminin çok düzenli olduğunu, subayların hizmetleri için aşçı ve temizlik görevlisi olarak 150 er verildiğini hatıratında yazmıştır. Bu erlerin yerleri ihtiyaca göre 10-20 günde bir değiştirmişti.⁵²⁰

Kampta esirlere yardım heyeti yoktu. Esirlere hiçbir toplu yardım olmadı. İstanbullu Başçavuş Hasan Hüseyin'in Kızılhaç heyetine verdiği bilgiye göre kampta her ne kadar fakir esir varsa da yardım göndermenin bir gereği yoktu. Zira, bütün esirler iyi beslenmekte, iyi giyinmekte ve tütün alabilmekteydi.⁵²¹

Kamp yetkilileri gözleri görmeyen Emin Çöl için Kızılaydan para istemiş ve bu isteğe Kızılay cevap vererek 60, 40 ve 20 frank göndermişti. Para kendisine Türk

---

⁵¹⁸ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 44.

⁵¹⁹ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 119, 121.

⁵²⁰ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 262-263.

⁵²¹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 46-47.

ya da Mısır parası olarak verilmemiş; kantinden yaptıkları alışverişten düşülmüştü. Paranın kendisine verilmeyeceğini fark eden Emin Çöl, kantinden kokulu sabun, mendil, havlu, çikolata gibi şeyler almış fakat yine de hesabı kapatamamıştı. Bunun üzerine dilekçeyle bir kilo tereyağı, iki süt kutusu, sekiz adet et kutusu, reçel ve iki kilo peksimet istedi. İngilizler, bu isteği yerine getirmiş fakat bu yiyecekleri kendi askerlerine bile vermediklerini söylemişti. Tüm bu yiyecekleri arkadaşlarına dağıtmış ve kamptan hesabını kapatarak ayrılmıştı.⁵²²

Kampa ilk girişte dikkati çeken şey düzen ve temizlikti. Esirler arasından bir başçavuş barakalar grubundan, bir çavuş da koğuşlardan sorumluydu. Esirlerin kampta sorun çıkarmayan iyi bir tavrı vardı. Esirler askerce selam verirler ve yetkililerin her geçişinde esas duruşa geçerlerdi. Ankaralı Başçavuş Hasan Muhammed ve Konyalı Başçavuş Hamid Abdullah, Kızılhaç heyetine, arkadaşları adına hiçbir şikâyetleri olmadığını bildirmişler ve kendilerine iyi davranıldığını doğrulamışlardı. Öte yandan, İngiliz subay ve astsubayları da esirlerin çok iyi niyetli ve disiplinli olduğunu belirtmişlerdir⁵²³

Hindistan esir kamplarında Müslüman Hintliler ve kamplardaki muhafızlar ellerinden geldiği kadar Türk esirlere yardım ediyordu. Buna rağmen Müslüman Mısırlılar biraz da İngilizler tarafından çok korkutulmuş olduklarından, Türk esirleri gördükleri zaman bakmamakta ancak selam verebilmekteydiler. En ufak bir saygısızlıklarında en ağır bir şekilde cezalandırılacaklarının farkındaydılar.⁵²⁴

Bu kamp hakkında hatıratında bilgi veren bir diğer esir de Mehmed Nuri Efendi'dir. Mehmed Nuri Efendi, kampın şehrin dışında tel örgüler içerisinde olduğunu yazmaktadır. Esirler daha kampa girerken çırılçıplak soyundurularak banyo yaptırılmıştı. Esirlere katranlı ilaçlar sürülmüş ve elbise ve çamaşır verilerek koğuşlara yerleştirilmişti. 15 gün burada kalan esirler daha sonra başka tel örgüye nakledilmişti. Esirlere bir esaret numarası ile haberleşmek için kampın adresi verilmişti. Esirlerin bir ara Selanik'e sevk edileceği dedikoduları çıkmış fakat başka

---

⁵²² Emin Çöl, *a.g.e.*, s. 122.

⁵²³ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 47.

⁵²⁴ İhtiyat Zabiti Mehmet, *a.g.e.*, s. 264.

bir kampa nakledilmelerdi. Tüm esirler burada muayeneye edildiler. Muayene sonrası ayrılan 850 esir Kantara'ya geri gönderildi.⁵²⁵

Filistin Cephesi'nde Gazze'de esir düşen, esirler Ramla yolu ile kanaldaki geçici kamplara getirilmiş ve Süveyş Kanalı'nda Kantara'da beş günlük karantinada bekletilmişti. Kantara'dan sonra Mısır-ı Cedid'deki esir kamplarına yerleştirilen tüm askerler soyunmuş bir şekilde, paraları olanların paraları elinde ayakta bekletilmiş ve kontrolden geçirilmişti. Daha sonra içi ilaçlı su ile dolu havuza ikişer ikişer sokuldular. Havuzda, uzun süpürgeye benzer bir şeyle esirlerin kafasına ilaç sürüldü. Elinde fırça olan bir İngiliz de kovadaki siyah renkli su ile esirlerin koltuk altları ve edep yerlerini ilaçladı. Koğuşlarda her askere ayrı bir yatak, iki battaniye, herkese ayrı yemek kapı, havlu, kaşık ve birer takke verildi. Burada yirmi gün kalan esirler Tel El-Kebir'e nakledildi.⁵²⁶

Bu esir kampında esaret günlerini geçiren diğer bir esir Yafa'da esir düşen Çanakkale Biga Adile köyünden Osman Ertaş'tı. Esir düştükten sonra peksimet ile karınları doyurulmuş, ardından tren ile Süveyş Kanalı üzerinden Mısır'a götürülmüştü. Kantara'da esirler için hazırlanan çadırlara yerleştirildi. Esirlere burada herhangi bir baskı olmamış, esirlerin ekmek, soğan gibi temel ihtiyaçları karşılanmıştı. 20 gün sonra kanal geçilerek Mısır-ı Cedid esir kampında 4. tel örgüye konuldu. Burada üzerlerinden ne varsa alındı ve karşılığında bir makbuz verildi. Tüm esirler çırılçıplak soyunmuş bir şekilde asit fenikli beyaz bir sıvı dolu fiçiyeye sokuldu. Bacak araları ve koltuk altları elinde fırça olan askerler tarafından iyice temizlendi. Önce Amerikan fanilasını verilen esirlere bir hafta sonra banyo sonrası yazlık elbiseler de temin edildi Osman Ertaş, burada bir İngiliz binbaşya hizmetçilik etmiş ve İngilizcesini geliştirmişti. Bu sayede, kendini sevdirmiş; çok büyük ikramlar elde etmişti. Kendisi gibi 2 ayrı Türk daha hizmetçi olarak subayların yanında çalıştırılmış fakat sigara, içki çalmışlar ve sarhoş olmuşlardı. Hemen ardından ikisi de kovulmuştu. Bu kampta, İngiliz subayların kaldığı 40-50 kadar baraka vardı. Tüm Türk esirlere Osman diye hitap edilmekteydi.⁵²⁷

⁵²⁵ Mehmet Nuri, **a.g.m.**, s. 68-71.

⁵²⁶ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 125-138.

⁵²⁷ **a.g.e.**, s. 39-41.

Kampın adı esirlere yazılan mektuplarda sık sık geçmektedir. Mesela Adana'nın Şeyhzade mahallesinden Maliye Tahsildarı Ali Efendi'nin ailesi tarafından 27 Kasım 1918'de Kızılay Cemiyeti Üsera Komisyonuna yazılan mektupta Filistin Cephesi'ne gönderilen oğulları Onbaşı Ahmed Turan'ın harp esiri olarak Mısır-1 Cedide'de tutulduğu yazmaktadır. Hatta, aynı taburdan iki esir daha aynı yerdeydi. Hacı İsmail oğlu Bekir Sıtkı Onbaşı'nın esir bulunduğu, sıhhatte olduğu, kendisine para ve mektup gönderilmesinin istendiği de mektupta dile getirilmişti. Diğer esir ise 31. Alay 1. Tabur 2. Bölükten Adana vilayeti Kayıbağ Mahallesi Müslim oğullarından Onbaşı Müslim oğlu Hasan'dı.⁵²⁸ Mısır-1 Cedid kampı hakkında bilgi veren bir diğer mektup, Yüksek Dolap Mahallesinden esir annesi Zeynep Hanım tarafından Kızılay Cemiyeti Üsera Komisyonuna 17 Mart 1917'de gönderildi. Mektuptan Mısır-1 Cedid'de Osmanlı esirleri karargâhı 6. koğuştaki kalan esirin Adana'nın Kara İsalı kazasının Çatalaki köyünden Mehmed oğlu Yusuf Ağa olduğu anlaşılmaktadır.⁵²⁹

2.2.3 Kahire 2 Numaralı Abbasiye Hastanesi

Kızılhaç heyeti tarafından 2 Ocak 1917'de ziyaret edilen Kahire yakınlarındaki 2 No'lu Abbasiye Hastanesi, modern ihtiyaçlarına göre düzenlenen pavyon sistemiyle özellikle Alman, Avusturya, Bulgar ve Türk esirlere tahsis edilmişti. Başhekim Wickermann'a dört İngiliz doktor yardım ediyordu. Kızılhaçtan birkaç hemşireyle 18 Türk hastabakıcı, yaralı ve hastalarla ilgilenmekteydi. Bunlar, sadece tedavi ile uğraşmakta, temizliği ve diğer işleri Mısırlı yerli işçiler yapmaktaydı. Pavyonlar taş yapılar olup birbirinden 10 metre genişliğinde bir yol ile ayrılmıştı. Çatı çimentodandı. Büyük pencere, iki katlı ranzalarda metalik somya ve yataklar bulunan hastanede dezenfekte odası, elbise dolabı ve çamaşırhane vardı. Gerekli olan hastalar için yatak ve koltuklar esirlerin için temiz hava alacak şekilde yerleştirilmişti. Yer çimento ve talaşlarla kaplanmış ve palmye hasırları ile çevriliydi. Pencere geniş ve her bir hastaya yetecek kadardı. Yataklar iki sıra halinde olup yaylı şilteydi ve hastalara doldurulmuş minder de verilmişti. Battaniye kullanımını sınırsızdı. Tüm odalar temiz olup hastanelerin temizlik servisi elbiseleri

---

⁵²⁸ Türk Kızılayı Arşivi, 922/129.

temizledikten sonra elbise dolabına koyup sahibine teslim ediyordu.⁵³⁰ İngiliz Arşiv belgelerine göre Kızılhaç heyeti yazdıkları raporda kampın durumunu mükemmel olarak rapor ettiler.⁵³¹

Kampın suyu iyiydi ve Kahire'den kanallarla geliyordu. Esirlerin kullanabilecekleri sıcak ve soğuk duşlar vardı. Hastalar küvetlerde yıkanıyor, iyileşme durumunda olanlar musluklara gidebiliyordu. Tuvaletler Türk usulüydü ve pis su, şehir kanalizasyonuna gidiyordu.⁵³²

Hastanedeki esirler İngiliz askerlerinin giydiği türden pijama giyiyorlardı. İyileşmeye yüz tutanlar, yine İngiliz askerleri gibi kolları beyaz, açık mavi bir takım giymekte, beyaz hasta gömleği ve kırmızı boyunluk takmaktaydılar. Oturabilecek durumda olan hastalar için katlanır sandalyeler vardı.⁵³³

Esirlerin esaretleri sırasında veya sonrasında kaleme aldıkları hatıratlarda bu hastane hakkında başka detaylar vardır. Bu esirlerden birisi olan Hasan Remzi (Fertan) esir düştükten sonra Mısır Kızılhaç Hastanesindeki 2 günlük tedavisi ardından trenle Kahire'deki Abbasi Hastanesine nakledildi. Hastanede iyi bir tedavisi görmüş ve 28 gün sonra taburcu edilerek Seydi Beşir Kuveysna esir kampına gönderilmişti.⁵³⁴

Bir İngiliz askeri ailesine gönderdiği bir mektupta, Kahire Abbasiye Hastanesinde kalan hasta Türk savaş esirlerini ziyaret için bu hastaneye gittiğinden bahsetmektedir. Esirlerin hepsi oldukça neşeli ve canlı görünmekteydi. Esirlerin her biri, içeri girdiğinde kendisini selamlamış, her birine onları sevdiğinden bir paket sigara vermişti. Hastane gece ve gündüz süngülü nöbetçiler tarafından korunuyordu. Geceleri de ayrıca hastanenin etrafında Kızılhaç deposunu korumakla görevli birkaç takım nöbetçi bulundurulmaktaydı.⁵³⁵

Bursa'da yaşayan Muhafız Taburu askerlerinden Dağıstanlı Zakir esaret sonrası verdiği ifadesinde Şam'da esir düştüğünü, esir hastanesinde beş ila altı ay

---

⁵²⁹ Türk Kızılayı Arşivi, 778/215.

⁵³⁰ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 47-48.

⁵³¹ TNA, FO., 383/339.

⁵³² **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 49.

⁵³³ **a.g.e.**, s. 48.

⁵³⁴ Hasan Remzi Fertan, **a.g.e.**, s. 85-89.

kadar bulunduğunu anlattıktan sonra subay ve diğer askerlere fevkalade iyi bakıldığını ifade etmişti.⁵³⁶

İngiltere Hükûmetine esir düşen Yedek Subay Mülâzımısâni Tevfik Efendi, ifadesinde Kudüs'te yaralı olarak esir düştüğünü ve Kahire Hastanesine sevkleri sırasında bir miktar esirlere sıkıntı verildiğini belirtmişti. Hastanede mevcut yaralı subayların vefatlarına sebebiyet verilmiş ve İskenderiye civarında Seydi Beşir Osmanlı subay esir karargâhına gönderilmişti.⁵³⁷

Mısır esir kamplarında yaşayan esirlerin gözlerinin çıkarıldıkları iddia edilen hastanelerin başında 2 Nolu Abbasiye Hastane gelmektedir. Gerek arşiv belgelerinde gerekse anılarda görülmektedir ki Mısır bölgesinin fiziki şartları dolayısıyla esirlerin gözleri rahatsızlanmakta ve Ermeni tercümanların kışkırtma ve kandırmalarıyla da doktorlar tarafından esirlerin gözleri gerekmediği halde çıkarılmaktaydı.⁵³⁸

2.2.4 Mısır Kızılay Hastanesi

Kahire'de bulunan Mısır Kızıllaç Hastanesi, Mısır Prensi Fuad Paşa tarafından kuruldu. Mart 1915'te açılan bu hastanenin asıl amacı, savaşta yaralanan ve hastalanan dindaşları Osmanlı askerlerinin tedavilerinin yaptırılmasıydı. Açıldıktan sonra Osmanlı Kızıllaç Cemiyetinin kontrolüne verildi. Aynı zamanda, bu hastane Kahire'deki Tip Fakültesinden Profesör İngiliz Tabip Dr. Kaetinge ile de irtibatlıydı.⁵³⁹ Hastane, Kızıllaç heyeti tarafından 4 Ocak 1917'de ziyaret edildi. Kızıllaç heyeti hazırladığı raporda, Mısır Kızıllaç Hastanesi hakkında mükemmel olduğu kanaatine varmıştı.⁵⁴⁰

Ömer Lütfi Paşa'nın geniş, düzenli ve yeşillikler içinde bulunan eski sarayı hastaneye dönüştürülmüştü. Binanın geniş salonlarında hava akımı fevkaladeydi. Bina hastane olarak yapılmadığından, servisler biraz dağınık olmakla birlikte, mümkün olan en pratik usulde kullanıldı. Koşullar arasında geniş bir koridor olup esirler arasında iletişim sağlanabilmekteydi. Hastane 7x7 metre boyutunda ve 8

---

⁵³⁵ **Barrier Miner (Broken Hill, NSW: 1888- 1954)**, 26 March 1916, s. 3.

⁵³⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/136.

⁵³⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/80.

⁵³⁸ Bu konu ilgili bölümde detaylı bir şekilde verilecektir.

⁵³⁹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 58.

⁵⁴⁰ TNA, FO., 383/339.

metre yüksekliğindeydi. En büyük koğuş bu ölçülerin üzerindeydi. Tüberkülozlu hastalar, birinci kattaki dört yatak alabilen 4x5x5 metre boyutundaki küp şeklindeki odalara yerleştirilmişti. Odaların çoğu ağaçlarla çevrili bahçeye açılıyordu. Hastanenin her yerinde elektrik bulunmaktaydı.⁵⁴¹

İçme suyu, kanallarla şehirden gelmekte ve kullanımdan önce filtre edilmekteydi. Hastanede musluklu lavabolar, banyolar, soğuk ve sıcak duşlar ve Türk hamamları vardı. Türk usulü tuvaletler de sarayın yanına yapılmıştı. Çamaşır yıkama ve ütü işini yerli Mısırlılar yapmaktaydı.⁵⁴²

2.2.5 Kahire Kalesi Kampı (Kasr El-Nil)

Kamp kalenin ana binalarından biri olan Mücevher (Bijou) Sarayı'nda kurulmuştu. Sadece Mekke yakınlarında esir alınan ve Hicaz'dan gelen kadınlarla çocukları barındırmaktaydı. Çocuk ve kadınlardan oluşan esirler ayrı ayrı kabileler halinde kampa getirilmişti. 1. kabilede 123 kadın ve çocuk (11 Eylül 1916), 2. kabilede 66 kadın ve çocuk (16 Ekim 1916), 3. kabilede 26 kadın ve çocuk (28 Ekim 1916), 4. kabilede 82 kadın ve çocuk (7 Kasım 1916) ve son kabilede 132 kadın ve çocuk (29 Kasım 1916) bulunmaktaydı. Toplam olarak Kızılhaç heyetinin 3 Ocak 1917'de ziyaret ettiği kampta, 229 kadın ve 207 çocuk vardı ki bu çocukların 7'si kampta doğmuştur. 1917 yılı Ocak ayı başında 200 kadınlık bir kabile daha beklenmektedir. Kamptaki esirler üç kategoriye ayrılmıştı: Subayların eşleri ve çocukları, astsubayların eşleri ve çocukları, erlerin ve hizmetlilerin eşleri ve çocuklarıdır. Bu ayırım, koğuşlara mümkün olduğu ölçüde aynı sosyal çevreden gelen insanları yerleştirmek amacıyla yapılmıştı. Kızılhaç heyetine göre görünüme bakılırsa rahatları son derece yerindedir.⁵⁴³

Kamp başhemşiresi Bayan Lewis'di. Kızılhaç heyetine göre çeşitli sınıflardan, halklardan ve dinlerden oluşan bu kamptaki insanları yönetmek büyük sabır, ustalık ve iyi niyet gerektiriyordu. Tüm bu özellikler Kızılhaç heyetine göre

⁵⁴¹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 58-59.

⁵⁴² **a.g.e.**, s. 60.

⁵⁴³ **a.g.e.**, s. 62-63 ; TNA, **FO.**, 383/339.

başhemşirede mevcuttu. Bayan Lewis kendisi tüm gücü ve yeteneğiyle bu zor göreve adanmıştı.⁵⁴⁴

“*Selahaddin*” adını taşıyan büyük ve geniş yapı, pek çok süslemeli salonu kapsıyordu. Bu binaların odaları süslü olup pencerelerinden; camileriyle, minareleriyle ve çölün mistik geçmişiyle Kahire izlenebilmekteydi. 40 oda 3 bölüme ayrılmış ve sosyal sınıflarına göre tutsak kadınlar için tahsis edilmişti. Oda ve koridorlar mermerle kaplıydı ve ayrıca hasır ve halı ile de süslenmişti. Odaların büyüklüğü, kalan az sayıda kişi ile kıyaslandığında esirlere çalışma ve eksersiz için yeterliydi. Aydınlatma gazla yapılıyordu. Hol ve koridorlar odaları birbirine bağlıyordu ve esirler geniş bahçeye istedikleri zaman çıkabiliyordu.⁵⁴⁵

Esirlere demir karyola; yatak, yastık, çarşaf ve battaniye ile beraber verilmişti. İşlemeli pikeler, döşemeler binalara ayrı bir hava veriyordu. Kamp yönetimince tüm mobilya ve uyku setleri sağlanmıştı. Bunlardan başka, aileler masraflarını karşılamak kaydıyla başka eşyalar da kullanabilmekteydi. Kadınlara ve çocuklara giyecekleri İngiliz yönetimince verilmişti.⁵⁴⁶

Kampın suyu şehrin kanallarından geliyordu. Koğuşların yanında lavabolar bulunmaktaydı. Esirler her gün soğuk ve sıcak duş alabiliyordu. Bulaşık işini, durumu iyi olanlardan bazıları (birinci kategori) ücreti karşılığında diğerlerine yaptırmaktaydı. Tuvaletler Türk usulüydü ve kresol çözültü barındırıyordu. Tuvaletlerin pisliği her gün Kahire temizlik idaresi tarafından kalenin kuyularına boşaltılıyordu⁵⁴⁷

Kampta zorunlu çalışma olmayıp tamamen isteğe bağlıdır. Eski kamp yöneticisi B. McMahon'un eşi başhemşire, kampta bir dikiş atölyesi oluşturmuştu. 10 pounda gerekli malzemeler alınabilmekteydi. Fakat kamptaki kadınların çoğunun yeterince parası olduğundan, bu faaliyete istekli kişi sayısı sınırlı kaldı.⁵⁴⁸

Esirlerin çoğunun, kampa getirildikleri zaman üzerlerinde yüklü miktarlarda paraları vardı. Diğer kampların aksine bu paralara el konulmamış, esirlere

---

⁵⁴⁴ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 63.

⁵⁴⁵ **a.g.e.**, s. 63-64.

⁵⁴⁶ **a.g.e.**, s. 64.

⁵⁴⁷ **a.g.e.**, s. 64-65.

⁵⁴⁸ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 66.

bırakılmıştı. Kadınların bazıları, İngiliz subaylar aracılığıyla subay eşlerine sık sık para göndermekteydi. Kadınların bazıları da eşlerinden para almaktaydı. Kızılhaç Cemiyeti kanalı ile de kampa para geldiği de oluyordu.⁵⁴⁹

Kızılhaç heyeti temsilcilerinin ziyareti sırasında kampta bulunan kadınların heyetten değişik istekleri oldu. Kamptaki esir kadınlar, eşlerini sık sık görme istediklerini belirtmişlerdi. Esir kadınların eşleri ile buluşması genelde ayda en az bir defa gerçekleşmekteydi. Bazı kadınlar da diğer kamplarındaki çocuklarını veya kardeşlerini görmek istediklerini söylemişti. Çoğunun eşleri, çocukları veya kardeşleri Maadi veya Seydi Beşir kampındaydı. İngiliz yönetimi, bu istekleri anlaşılır ve meşru bulmuştu. Değişik zamanlarda pek çok kere demiryolu ile dört saatlik mesafede olan bu kamplardan kadınların; eşleri, çocukları, kardeşleri getirilmiş ve üç dört gün kampta, yakınlarının yanında kalmaları sağlamıştı. On iki odalı bir apartman bu ziyaretler için tahsis edilmişti. Ancak bunun çok sık tekrarlanması masraf, muhafız ve organizasyon bakımından kolay bir iş değildi.⁵⁵⁰

Kızılhaç heyeti tarafından ziyaret edilen kamplar arasında bu kampın adı geçmemektedir. Kahire'nin 5 km güneyinde bulunan bu kamp hakkında bilgilere arşiv belgelerinden ve bu kampta günlerini geçiren esirlerin hatıratlarından ulaşılabilmektedir. Bu esirlerden biri bir süre Seydi Beşir esir karargâhında kalmış ve orada yaşadığı sorunlardan sonra Kasr El-Nil esir karargâhına sevk edilmiş Rahmi Apak'tı. Apak, önce tren ile Kahire'ye, oradan da kamyonla Selimiye Kışlası'na benzer üç katlı, üç cepheli ve bir cephesi nehre karşı Kasr-ı Nil Kışlası'na getirilmişti. Kampa Kitchener teşkilatından bir alay yerleştirilmişti. Bu kişiler yirmi yaş altı gönüllü gençlerden oluşuyordu.⁵⁵¹

Kışlanın doğu cephesinde Nil Nehri'ne bitişik sol kenarında ve üst katta, bazı tutuklular için bir koridor üstünde yan yana altı oda ayrılmıştı. Bu koridorun batıya ve avluya bakan camsız ve geniş pencereleriyle güneşe nehrin bakan pencereleri dikenli tellerle örülmüştü. Odalarda birer ikişer karyola vardı. Aynı koridorun ters tarafında ve diğer bir koridor üzerinde beş altı oda daha vardı. Fakat bir koridordan

---

⁵⁴⁹ a.g.e., s. 66.

⁵⁵⁰ a.g.e., s. 66-67.

⁵⁵¹ Rahmi Apak, a.g.e., s. 160-163, 171.

diğerine geçmek yasaktı. Tutuklu bulunan esirler burada tecrit ediliyorlardı.⁵⁵²

Apak ve arkadaşları kışlanın üst katında batıya bakan tek pencerele dar bir odaya yerleştirilmiş ve demir kapı üzerlerine kilitlenmişti. Her biri ayrı ayrı odaya konulmuştu. Odada tek bir karyola ve bir de sandalye vardı. Pencereden sokaktan geçen Mısırlılar görülebilirdi. Bir Mısırlı uzakta duvar dibine dikilmiş Apak'a bakmış, haline acıyormuş gibi bazı işaretler yaparak tahrik etmeye çalışmıştı. Gece boyunca esirlere bir lokma yiyecek verilmemişti.⁵⁵³

Ertesi sabah Müfettiş Albay Wilson, yanında bir Ermeni tercümanla içeri girmiş, fakat Apak sandalyeden kalkmamıştı. Wilson omuzlarından tutarak sandalyeden kaldırmaya çalışmış fakat başaramamıştı. Apak, Seydi Beşir esir kampında gizli bir terör cemiyeti kurmakla, adamları ile iki genç Türk subayını ağır surette yaralamakla ve Ermeni tercümanı boğmaya ve öldürmeye kışkırtmakla suçlandı. En son olarak asıl hedeflerinin kamp Kumandanı Yarbay Coates ile diğer İngiliz subaylarını öldürmek olduğu kendilerine söylendi ve bütün bu suçlardan dolayı askeri mahkemeye çıkacakları yüzlerine bildirildi. Bu sözleri hayretle dinleyen Apak tüm suçlamaları reddetti. Tüm bu iftiraları atan kişi olarak Çingen Mehmed Ali gösterilmişti. Apak, Coates'in Ermeni tercümanların elinde oyuncak haline geldiğini görmüştü. Kendisinin tel örgüleri içinde hapsedilmiş aciz bir insan olduğunu, bu kadar ağır hareketlerin idam cezasına mal olacağını bildiğini eğer bir İngiliz subayı öldürmek isterse bunu barıştan sonra İngilizlerle tekrar karşı karşıya geldiklerinde kavga meydanında yapacağını söyledi. Wilson, Tümen Kumandanı Kazım Bey'in Apak hakkında güzel sözler söylediğini hatırlatarak diğer iki arkadaşının kışlada münferit odalarda bulunacaklarını, kendisinin yedi sekiz tutuklu⁵⁵⁴ ile beraber kalacağını ve iyi muamele edilmesini tavsiye edeceğini

---

⁵⁵² a.g.e., s. 171-172.

⁵⁵³ a.g.e., s. 172.

⁵⁵⁴ Bu kişilerden ikisi diğerlerinden farklı olarak bilgi verilmeye değer kişilerdi. Odaya girdiğinde koridorda ilginç sarkık bıyıklı bir Yugoslav ile karşılaşmıştı. Bu kişi İstanbul'da küçük Bebek'te doğmuş, çocukluğunu Türkiye'de geçirmiş, Rusya'da beş altı ay kalmış, Almanya'da tahsil görmüş Mısır'da yapı kalfalığı yapmıştı. Arapça, İngilizce, İtalyanca, Rumca, Türkçe, Almanca ve Fransızca biliyordu. Bundan başka madeni ve kâğıt para basmakta uzmandı. Marifetini göstermek için kurşun, kalay ve alçı tedarik ederek beş on Mısır kuruşu basmıştı. Mısır'da komünistlik propagandası yaptığı gerekçesiyle hapsedilmişti. Hiç rahat durmamakta, kendilerini beklemeye gelen İngiliz nöbetçilere solcu fikirler aşılaktaydı. Bir iki dakika sonra İngiliz Kralına küfürler savuran İngiliz askerleri görülebiliyordu. Odadaki bir diğer arkadaşı Harp Okulundan 1905 yılında subay olarak mezun olan Şumnuhu Hakkı isimli bir kişiydi. Bu subay, Balkan Harbi çıkmadan önce erlerinin emanet paralarını

söyledi.⁵⁵⁵

Üçüncü ayın ortasında, esirlerin yemeklerini yapan Mısırlı aşçıya kızan Yüzbaşı Vasfi yemek tabağını aşçının kafasına atmış ve kafasını yarmıştı. Esirlere nezaret eden İngiliz çavuşu, birkaç askerle Vasfi'nin elini, kolunu yere yatırarak karyolanın demirlerine bağlamıştı. Hemen arkasından İngiliz çavuşu Apak'a, Yüzbaşı Vasfi'nin hareketini haksız bulup bulmadığını sormuş; Apak dört ay aynı odanın içinde kalan bir insanın sinirlerinin bozulabileceğini söyleyerek haksız olmadığını söylemişti. Bunun üzerine, onun da eli ve kolu yere yatırarak karyolanın demirlerine bağlandı. Yarım saat sonra tekrar gelerek kendisinin maruz görülmesini istemiş ve emirleri uyguladığını alaycı bir şekilde söylemişti. Dört saat orada bağlı kaldılar. Sonra kışla ve alay kumandanı albayın yanına götürüldüler ve durumlarının düzeltileceği, ara sıra dışarı çıkmalarına izin verileceği vaat edildi.⁵⁵⁶

Eşref Bey hatıratında yaşadığı Kasr El-Nil esir kampının detaylarını veren bir diğer isimdir. Eşref Bey ve yanındaki esirler, esaret sonrası Süveyş Kanalı yolu ile Kahire'de bulunan Kasr El-Nil Kışlası'na getirilmişler ve kendileri için Kasr El-Nil Kışlası'nın ikinci katında üç oda ayrılmıştı. Ortadaki büyük oda Eşref Bey'in, sağında Yarbay Ali Bey, İsmail ve Ethem beylerin, soldaki odalar ise diğer subaylarındı. Odalarda en basit ihtiyaçları bile karşılayacak eşya konulmamıştı. Kapıda süngülü muhafızlar nöbet tutmaktaydı. Esir kampından çok bir hapishaneyi andırıyordu. Esirler, tuvalete dört süngülü asker arasında çıkıyor ve tuvalet sırasında kapının açık olmasında ısrar ediyorlardı. Esirler, Türk örf ve geleneklerine aykırı olduğundan durumu kamp komutanı Albay Nikolay'a anlatarak tuvalet kapısının kapanmasına müsaade alabildiler.⁵⁵⁷

---

zimmetine geçirmekten mahkemeye verilince memleketi Bulgaristan'a kaçmıştı. Bulgar ordusunun taarruza geçmesinden bir gün önce tekrar Bulgaristan'dan kaçarak Türkiye'ye gelmiş ve Bulgarların taarruz için hududa doğru ilerlemekte olduğunu söylemişti. Bulgar casusu olacağından şüphelenilmemiş ve affedilerek orduya tekrar alınmıştı. İki yıl sonra Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlerin eline esir olarak geçmiş ve kampta casus olarak bulunmuştu. Portatif Hakkı lakaplı bu kişi bir İngiliz denizaltısı ile derviş kıyafeti giydirilerek İzmir'e gönderilmişti. Şehirdeki İngiliz casusu ile irtibata geçerek bilgi almış, Mısır'daki Kasr El-Nil'e geri dönmüştü. İzmir'deki casusluk yuvası eskiden beri burada bulunan Vitol Ticaret Firması tarafından idare edilmekteydi. Portatif Hakkı daha sonraları Selanik'e, oradan da Arnavutluk kıyılarına çıkmış, Bulgar ve Türk ordularının gerisine geçmiş ve orada kendisine malumat toplama görevi verilmişti. Bu kişiden bir müddet sonra haber alınmadı. Bkz. Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 173-175.

⁵⁵⁵ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 173.

⁵⁵⁶ **a.g.e.**, s. 175.

⁵⁵⁷ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 153.

Eşref Bey'i sorgulamak için yapılan ziyaretlerin ardı kesilmemektedir. Yapılan sorgulamada İbn-i Resid, İbn-i Suud ve Mısır'daki Teşkilat-ı Mahsusa faaliyeti hakkında sorular sorulmuştu. Ayrıca Ermeni tehciri, Enver Paşa'nın yaveri Mümtaz Beyin Mısır'da bir kız kardeşinin olup olmadığı, Kudüs'teki Siyonist çalışmaların Türkler tarafından nasıl değerlendirildiği gibi sorular da kendisine yöneltilmişti. Eşref Bey, Ermeni tehciri başta olmak üzere tüm soruları yanıtlamıştı.⁵⁵⁸

İngilizler Eşref Bey ve yanındaki arkadaşlarına esaretleri boyunca büyük ilgi ve alaka gösterildi. Kendilerine karşı iyi muamelede bulunulmuştu. Örneğin, Kamp Komutanı Albay Nikolay, çoğu Türkçe ve Arapça olan birçok kitap ve dergiden başka ayrıca bir de katalog getirtti. Geniş bir odanın döşemesine ait resimleri içeren bu katalogdan esirler istedikleri seçebilecekleri. Ayrıca Eşref Bey'in çevresindeki kontrol azalmıştı. Bahçeye inebilmekte ve arkadaşları ile görüşebilmekte, hatta yeni dostluklar kurabilmekteydi. Diğer esirlerin aksine Seydi Beşir, esir kampına nakledilmedi. Londra, Eşref Bey'in Arap Yarımadası'nın hiçbir yerinde bulundurulmamasını istemedi ve bu sebeple genelde olduğu gibi üst rütbeli Osmanlı esirlerini gönderdikleri Malta Adası'na sevk etmişti. O andan Malta'ya yolculuğuna kadarki tüm kaçma teşebbüsüne karşı tedbirler alınmıştı.⁵⁵⁹

Malta Adası'na nakli öncesi Kasr El-Nil kampında bir sürpriz gelişme oldu. Eşref Bey'in odasına aslen Diyarbakırlı olup Hidiv ailesine mensup bir prensesle evlenerek Mısır'a yerleşen Ata Hüsnü Bey getirildi. Bu kişi Eşref Bey gibi Malta'ya sürgün edilmiş fakat tutuklanma sebebinin bir türlü öğrenememişti. Bu iki kişi arasında kısa sürede dostluk kuruldu. Eşref Bey, bu kişiden Mısır'da meydana gelen hadiseleri öğrenmiş ve kendisinin yaralı olarak ele geçirilip esir edildiği haberlerini dinlemişti. Teşkilat-ı Mahsusa, Mısır'ın yeni münevver gençliği üzerindeki etkilerini göstermeye başlamıştı.⁵⁶⁰

Bazı esirler Kasr El-Nil karargâhından Malta'ya sevk edilirken Malta'dan da Kasr El-Nil'e siyasi esirler getirildi. Bunlar arasında, Malta Adası'nın İngiliz hâkimiyetinden kurtarılarak müstakil olmasına çalışan hürriyetçiler de vardı. Dumek

---

⁵⁵⁸ a.g.e., s. 157.

⁵⁵⁹ Cemal Kutay, a.g.e., s. 158-163.

⁵⁶⁰ a.g.e., s. 159.

Kasr El-Nil'e gelen bu kişilerden birisiydi. İngilizlerin bu kişiye fena kızmış oldukları en basit ihtiyaçlardan bile mahrum etmelerinden anlaşılıyordu. Eşref Bey Hintli bir Müslüman nöbetçi ile kendisine sigara, çamaşır, yiyecek, hatta para gönderdi.⁵⁶¹

İngilizler, Arap Yarımadası'nın dışında ele geçirdikleri ve şahsiyetlerine önem verdikleri esirleri Kasr El-Nil'de toplamıştı. Eşref Bey'e göre bunun sebebi, Mısır istiklalcilerine, kendi arzu ve gayelerine aykırı yol takip edenlerin akıbetini göstermek ve hallerinden memnun olmayanları bir araya toplayarak keder ve nefreti sadece bir esir kampının duvarlarının arasına sıkıştırmaktı.⁵⁶²

Medine'de esir edilen Fahrettin Paşa da 188 gün esaret hayatı geçirdiği bu kamp hakkında bilgiler vermiştir. Kendisine sadece bir emir eri verilmiş, diğer paşalara verilen haklar paşadan esirgenmişti. Ayrıca refakatine bir İngiliz subayı verilmiş, onunla şehri gezmesine müsaade edilmişti. Haftanın belirli günleri otomobil ile gezintiye çıkan Fahrettin Paşa'yı üniforma için de tanıyan halkın "Yaşa Paşa" diye bağırmaları İngilizleri rahatsız etmiş, ilk başlarda bir şey diyememişlerdi. Bu çeşit gösterilerin artması üzerine sivil giyinmesi istenmiş, paşa bunu şiddetle reddederek kendisinin harbiye mektebinden beri üniformasını çıkarmadığını ve çıkarmayacağını söylemişti. Olayın büyümemesi için Mısır'da kaldığı 7 ay boyunca Nil Nehri'ndeki karargâhından dışarı çıkmadı.⁵⁶³ Paşa bu kampta hastalanmış, hastalığı tam geçmeden savaş suçlusunu olarak Malta'ya gönderilmişti.⁵⁶⁴

2.2.6 Maadi Kampı

Kahire'nin 15 km güneyinde bulunan ve Türk esirleri açısından önemli kamplardan biri olan Maadi kampı, Nil Nehri'nin sağ kıyısındadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında, İngilizlerin aldıkları bütün esirler önce bu kampa getirildiler ve buradan Mısır'daki diğer kamplara dağıtıldılar.⁵⁶⁵

---

⁵⁶¹ a.g.e., s. 159-160.

⁵⁶² a.g.e., s. 160.

⁵⁶³ Feridun Kandemir, a.g.e., s. 248-250.

⁵⁶⁴ İsmail Bilgin, *Medine müdafaası: Çöl Kaplı Fahrettin Paşa*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 12-15.

⁵⁶⁵ *Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917*, s. 51.

Kızılhaç heyetinin 3 Ocak 1917 tarihinde kampı ziyareti sırasında kampta 5.556 Osmanlı astsubayı ve askeri (yedek subay altı) bulunmaktaydı. Bunların arasından 1.200'ü Sina Yarımadası'ndaki El-Ariş'ten Ocak 1917'de getirilen esirlerdi. Kampta hiç subay yoktu. Üç imam, er gibi görev yaptıklarından subay sayılmadı.⁵⁶⁶ Kızılhaç heyeti ziyaret sonrası tuttuğu raporda kampı düzenlemeler açısından mükemmel olarak kaydetmişti.⁵⁶⁷

Kamp, dört mahalle şeklinde 41 bölüm ve 4 karargâhtan oluşuyordu. Her bir karargâh dikenli tellerle ayrılmıştı. Türk temsilcileri, savaş boyunca yaptıkları yazışmalarda Türk esirlerin bulunduğu kampların etrafında dikenli telin yerine düz tel olması gerektiğinde ısrar etti. Fakat bu tür taleplere hiçbir zaman olumlu cevap verilmedi.⁵⁶⁸ Esirler arasında Türklerden başka Araplar, Ermeniler, Rumlar, Filistin ve Mezopotamya Yahudileri ve biraz da Senusiler vardı. Esirlerin küçük bir grubu, savaşın başından beri esaret altındaydı. Büyük bir kısmı Çanakkale'den getirilmişti. Bu esirler arasında Abdülmuhsin adında sekiz yaşında bir erkek çocuk da vardı ve babasıyla birlikte kalıyordu.⁵⁶⁹

Maadi kampında Osmanlı esirleri için iki tip lojman bulunmaktaydı. Birinci tip, önceleri bir müzik okulu olarak yapılmış ve daha sonra fabrika olarak kullanılmış ilkel eski binalar; ikinci tip ise sonradan savaş esirleri için yapılmış yeni binalardı. Birinci tipteki olan eski binalar, 80 metre uzunluğunda, 15 metre genişliğinde, taş duvarlarla kaplı geniş salonlara sahipti. Yükseklikleri 10 metreydi. Bütün salon boyunca su boruları vardı. Bunlara bazı yeni binalar da eklenmişti ki bunlar depo ve idare binaları olarak kullanıldı. Kampın diğer bölümlerindeki yeni binalar, 30x12 metre boyutlarında ahşap çiftlik evleri olarak inşa edilmişti. Duvarların yan tarafları ve çatı kamış ve tahta ile kaplıydı. Yer sertleştirilmiş zemin olup kamp odaları temiz ve hava için dışarıya açıktı. Odaların havalandırma problemi yoktu.⁵⁷⁰

Bütün yerleşim birimleri, 2 metre uzunluğunda çamurdan yapılmış bir zemin üzerindeydi. Bu zeminden 25 cm yükseklikte, yine sert çamurdan yapılmış yatak

---

⁵⁶⁶ a.g.e., s. 51.

⁵⁶⁷ TNA, FO., 383/339.

⁵⁶⁸ Argus (Melbourne, Vic. : 1848 - 1957), 26 April 1918, s. 7.

⁵⁶⁹ Rappports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917, s. 51-52.

⁵⁷⁰ a.g.e., s. 52.

şeklinde yükselteler vardı. Yatak yerine kullanılan hasırlar, bu yükseltelere serilirdi. Her esirin üç battaniyesi vardı. Geceleyin hava çok soğursa ek battaniyeler de verilirdi. Ranzalar arasında esirlerin şahsi eşyalarını koyabilecekleri küçük masalar bulunmaktaydı.⁵⁷¹

Esirler kampa gelir gelmez geniş bir avluya alınmış, burada ayakkabıları ve bütün giyim eşyaları çıkarttırılmıştı. Bir sağlık tedbiri olarak esirlerin tüm giysileri atıldı. Esirlere dezenfekte olduktan sonra yeni elbiseler verildi. Esirlere verilen kıyafetler iki iç çamaşırı, iki fanila, gömlek, bir kumaş kemer, çorap, pantolon, açık mavi kumaştan yapılmış düğmeli üniforma benzeri bir ceket ve kırmızı bir festen ibaretti. Ayrıca erler için deri pabuç, çavuş ve onbaşılar için iskarpin verildi. 12 derece sıcaklıkta bazı esirlerin kalın kumaştan pardösüsü vardı. Her esir, ceketinin yakasında kayıt numarasını gösteren küçük metal plâkaları taşımak zorundaydı. Astsubaylar, kollarına taktıkları beyaz bir kolluk ile ayırt edilebiliyordu. Onbaşılar bu bez üzerine mavi bir bant, çavuşlar ise kırmızı bir bant sarmaktaydı. Başçavuşların kolunda, kolluk olarak kırmızı bir bez vardı.⁵⁷²

Kamptaki içme suyu, Nil Nehri kıyısına kazılmış bir kuyudan, buharla çalışan iki pompayla sağlanıyordu. Nil Nehri'nin suyu doğal bir filtreden geçerek kampa hâkim bir depoya getiriliyor ve oradan basınçla dağıtılıyordu. Suyun bakteriyolojik özellikleri her hafta kontrol ediliyordu. Kullanma suyu neredeyse sınırsızdı. Soğuk ve sıcak duşlar her yere yerleştirilmişti. Esirler haftada bir duşlara gelmek mecburiyetindeydi. Ancak isteyenler günde dört kez de duş alabiliyordu. Duşlar yazın hiç boş kalmıyordu. Esirlere yeterince sabun veriliyordu. Esirler çamaşırlarını, muslukların altında oluşturulmuş tahta küvetlerde kendileri yıkıyordu. Kampta, basınçlı buharla çalışan iki sterilizasyon odası vardı. Battaniyeler haftada bir bu odalara gönderiliyordu. Kampta bit, pire gibi haşerat yoktu.⁵⁷³

Gündüz kullanılan tuvaletler barakaların yaklaşık 100 metre uzağındaydı. Hepsi Türk usulü yapılmıştı. Her on esire bir küçük tuvalet teknesi düşecek şekilde düzenlenmişti. Her bir tuvalet teknesi krezol çözeltili içermekteydi. Kahire temizlik idaresi her gün buraları temizliyor ve atıklar gübreye dönüştürülüyordu. Barakaların

---

⁵⁷¹ a.g.e., s. 52.

⁵⁷² a.g.e., s. 53.

hemen yanında bulunan tuvaletler sadece gece kullanımı içindi ve gündüz kaldırılıyordu.⁵⁷⁴

Kampta disiplin açısından bir şikâyet yoktu. Ceza çok ender olarak verildi. Kaçma teşebbüsünün cezası üç ay hapisti. Olayın tekrarı halinde bir esir ikinci defa hâkim karşısına çıkıyorsa 6 ay hapis cezası almaktaydı. Hapis cezası alan esirlerin istihkakı aynen devam ediyordu. Sadece tütün alamıyordu. Hapishane olarak kullanılan yerler betonarme odalardı ve üstten parmaklıklı iki pencere ile aydınlatılıyordu.⁵⁷⁵

Kamp komutanı her hafta bir genel teftiş yapmıştı. Bu teftiş sırasında her esirin sıranın önüne çıkarak şikâyetini veya isteğini söyleme hakkı vardı. Ayrıca esirler, kampı sık sık teftiş eden kampların genel komutanına ve İngiliz General Casson'a başvurma hakkına da sahipti. Maadi kampında daha fazla tütün ve kahve almak için para isteyen birkaç kişi ayrı tutulursa yoksul denebilecek kimse yoktu.⁵⁷⁶

Kızılhaç tarafından hazırlanan rapor hakkında Osmanlı Devleti'nin yetkili kurumları tarafından inceleme ve araştırmalar yapılmış; raporun taraflı olduğu ve raporda pekçok yanlışın olduğu kaatine varılmıştır. Osmanlı subaylarına tahsis edilen yerleşimler raporun aksine bir kişinin yaşayamayacağı kadar dar ve az sayıda küçük odadan oluşmaktaydı. Havalandırma olarak sadece tavanda bir çatı penceresi vardı. Bahsi geçen subayların odalarından çıkmaları yasaktı. Bu odalar saat 10.00'dan itibaren kilitli tutuluyordu. Dışarı çıkmak gerektiğinde Osmanlı subayları nöbetçi askere seslenmek zorundaydı ve bu izin de oradaki görevlinin keyfine bağlıydı. Kimi zaman esirlerin bir araba gezintisi yapmalarına izin vermesine rağmen bu arabada en küçük bir havalandırma ya da ışık boşluğu yoktu. Ayrıca araçta tüfekleri süngülü askerler subaylara eşlik ediyordu. Esirlere bu izin verilirken esirlerin sağlıklarının gözetildiğini düşünmek sadece iyimserlikti. Bu gezintilerin tek amacı vardı o da orada yaşayan nüfusa İngiliz kuvvetlerinin yeni esirler almaya devam ettiklerini sanmalarını sağlamaktı.⁵⁷⁷

---

⁵⁷³ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 53-54.

⁵⁷⁴ **a.g.e.**, s. 54.

⁵⁷⁵ **a.g.e.**, s. 56.

⁵⁷⁶ **a.g.e.**, s. 56-57.

⁵⁷⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2214/1.

Osmanlı Devleti'nin kendi esirlerine kötü muamelede bulunulduğunu iddia ettiği Maadi esir kampı, sadece Kızılhaç heyeti tarafından değil Mısır'da bulunan Amerikan Konsolosluk yetkilileri tarafından da ziyaret edilip kamp hakkında raporlar tutulmuştu. Amerikan diplomatik temsilcileri Maadi esir kampındaki Türk esirlerinin durumunu görmek üzere Kahire'deki komuta subayı Kaptan Louis tarafından Haziran 1915'de davet edilmişti. Amerikan diplomatik temsilcileri ziyaret sonrası kamptan iyi düşüncelerle ayrıldı. Bu konuda Başkumandanlık Vekâletine 5 Temmuz 1915'de Amerikan Elçiliğinden gelen yazıda, ziyaret sonrası kamp şartlarının detayları sunulmuştu. Esir subayların istirahati için yapılan düzenlemeler, Amerika diplomatik temsilcisi üzerinde iyi bir izlenim bırakmıştı. Esir subaylara İngiliz subaylarına verilen yemeklerden yedirildiği ve yiyeceklerin iyi kalitede olduğu, her birine yaylı yatak ve şilte verildiği, Kahire Amerikan elçisi tarafından yazılan raporda belirtmişti.⁵⁷⁸ Aynı yılın sonunda bir başka raporda önceki raporda Türk esirlerin yaşadığı şartlar tekrar edilmiş ve mevcut koşullar altında esirler ile iyi ilgilenildiği ileri sürmüştü. Bu rapora göre de esirler iyi yataklara, iyi havalandırılan yatakhanelere ve uygun yiyeceklere sahipti ve kendilerine yapılan muameleden son derece memnundu.⁵⁷⁹

Amerikan Elçiliği tarafından kampa yapılan bir diğer ziyaret ve sonrasında hazırlanan rapor 1915'in son aylarıdır. Osmanlı Ordû-yı Hümayunundan Hariciye Nezaretine Başkumandan Vekili Enver Paşa imzalı 4 Kasım 1915 tarihinde giden yazıda, Mısır ve diğer yerlerdeki Osmanlı esirleri hakkında Amerikan siyasi memurları ve konsolosu tarafından hazırlanan bu rapordan bahsedilmekteydi. Raporda, Türk esirlere karşı gerçekleşen muamelelerin olması gerektiği gibi mükemmel olduğundan ve Arap esirlere ayrıcalıklı davranılmadığından söz edilmekteydi. Osmanlı Hükümetine göre bu rapor derin bir araştırma sonucu hazırlanmış olmayıp bazı Arap ve Rum askerlere ait ifadelerden ibaretti. İngilizlerin Arap esirlere karşı maksatlı olarak ılımlı davrandıkları, Irak'ta ele geçirdikleri esirlere karşı gösterilen muameleler ile sabitti. Amerikan yetkililerine göre Osmanlı Devleti kendi topraklarındaki İngiliz esirlere uyguladıkları baskılar son zamanlarda hafifletmişti. Amerika siyasi ve konsolosluk memurları tarafından yapılacak ziyaret

---

⁵⁷⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2250/23; TNA, **FO.**, 383/88; **FO.**, 383/101.

Osmanlı Hükûmetince kabul edilebilir olsa da İngiliz topraklarındaki Osmanlı esirlerinin bilinen hâlleri tam olarak aydınlatılmadığından Osmanlı Devleti, topraklarındaki İngiliz esirlere misilleme uygulamaya devam edecek görünüyordu. Amerikan konsolosu gerçekleştirdiği ziyarette esirlerin gıdasına, haklarında edilen muameleye ve kendilerine gördürülen işle alakalı hususların en ince ayrıntısına varıncaya kadar her şeyi tetkik etmiş ve bir Türk tercüman vasıtasıyla esirlerden bazısı ile görüşmüştü. Teftişin gerçekleştiği sırada elçilik personellerinden birinin Türkiye’de İngiliz esirlerin bulunduğu Afyonkarahisar, Ankara, Çankırı ve Sivas’taki esir karargâhlarına gönderilmesi gündeme geldi. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Devleti topraklarında bulunan İngiliz ve Fransız esirlerinin ayda bir kere Amerikan elçilik memurlarından biri tarafından ziyaret edilmelerine müsaade edildiği takdirde kendi topraklarındaki Türk esirlerin de Amerikan memurları tarafından ziyaret edilmelerine müsaade edileceğini ifade etti. Bahsi geçen kamplardaki esirlerinin durumunun istenilen düzeyde olduğu Osmanlı Hükûmetine inandırıcı gelmedi. Raporunda, sayıları 10-12 futbol oynayan Türk askerlerin fotoğraflarından bahsedilmekte ve Türk esirleri hallerinden gayet memnun gösterilmektedir. Enver Paşa, futbol oynarken çekilen fotoğraflarda görülen 10 ila 12 kişinin teşhisinin mümkün olmadığını belirtti. Gerçekte bu garnizonda bulunduğu kesin olan 48 subaydan konsolosun ziyareti sırasında 6’sı izinli olarak kasabaya gitmişti. Osmanlı Hükûmeti, geri kalan esirlerin tamamının fotoğraflarının çekilmesi gerekirken yalnız teşhis edilemeyen 12’sinin resimde görülmesine şüpheyle yaklaşmıştı. Mısır’daki esirlere iyi muamele edildiğine dair kendisine verilen belgeleri yeterli görmedi. Osmanlı Devleti’nin topraklarındaki İngiliz esir kamplarının teftişini engellediği iddiası da yalanladı. Amerika Elçiliği Müsteşarı Philip Hoffman, iki defa Afyonkarahisar ve Ankara’ya gelerek İngiliz esirlerini ziyaret ettiği gibi daha sonra da ziyaretine müsaade edilmesi için de kendisine fotoğraflı ve onaylı belge verildi. Hoffman, bu iki ziyaretindeki gözlemlerini rapor ile bildirdi.⁵⁸⁰

Mısır’daki Amerikan diplomatik temsilcileri tarafından Maadi esir kampı hakkında 1915 yılında hazırlanan rapordaki, Osmanlı esirleri, Kahire’den birkaç mil uzak Nil kenarında Maadi adında muntazam ve ferah bir bahçede ikamet eden kişiler

---

⁵⁷⁹ TNA, FO., 383/223.

olarak tasvir edilmişti. Kampın ziyaret edildiği gün itibariyle kampta 1.500 Türk ve Arap esir ikamet etmekteydi. Esirler kampta fevkalade rahat olup ikamet ettikleri taş ve tuğladan yapılmış daire gayet havadar ve elektrik ile aydınlatılıyordu. Her bir esire ayrı ayrı yatak tahsis edilmişti. Esir subaylar için ayrı daireler tahsis edilmiş ve kendilerine karyola, battaniye, çarşaf, sandalye, kanepeler, masa ve lazım olan diğer eşyalar verilmişti. Subayların yatak odası çok rahat olup her türlü istirahatleri tesis edilmekteydi. Kendilerine mahsus ayrıca hizmetçiler de görevlendirilmişti. Esir subay ve erler ile muhafazalarına memur olan görevliler arasında muhabbet ve samimiyet mevcuttu. Esirlerle görüşmek için her gün müracaat eden ziyaretçilerin kabulüne müsaade ediliyordu. Esirlerin gördüğü muameleden dolayı gerek esirlerin ve gerek ziyaretçilerin memnun oldukları anlaşılmaktadır.⁵⁸¹

Osmanlı Hariciyesi, 19 Ocak 1916'da Londra Savunma Bakanlığına Mısır ve Limni'deki Türk savaş esirlerine yapılan kötü muamele ile alakalı bir nota vermiştir. Akdeniz Sefer Kuvvetler Karargâhından ve Mısır'daki komuta generalinden Türkler tarafından öne sürülen iddia üzerine bir rapor daha hazırlanması istendi. Raporun hazırlanması için kampa ziyaret gerçekleştirildi ve İngilizce veya Fransızca konuşabilen esirlerle doğrudan diğerleri ile tercüman aracılığıyla görüşüldü. General Maxwell'in talimatıyla sorumlu İngiliz subaylar, temsilciye her türlü kolaylığı sağlamış, her şeyi göstermiş ve sormak istediği her soruya izin vermişti. Esirlerin barınma şartlarının çok kötü olduğu, iyi doyurulmadığı ve zorunlu ihtiyaçlarının giderilmediği Osmanlı Devleti tarafından iddia edilmişti. Akdeniz Seferi Kuvvetler Komuta Generali bu iddiaları reddetmiş ve dikkatli bir araştırma yapılırsa bu esirlerin iyi doyurulduğunu, barınma ihtiyaçlarının iyi şekilde karşılandığını ve her adama ihtiyacı olduğunda bol ve ayrıcalıklı giyecek verildiğini ileri sürdü. Bu esirlere sert davranıldığı iddiasının hiçbir dayanağı yoktu ve onların genel tavrı gördükleri muameleden memnun olduklarını göstermekte. Mısır'daki Türk esirlerle ilgili olarak 19 Ekim ve 15 Kasım tarihli önceki iki mektuba dikkat çekilerek, Akdeniz Sefer Kuvvetleri karargâhından ve Mısır'daki komuta generalinden gelen Mısır'daki Türk savaş esirlerine yapılan muamele üzerine ayrı bir rapor daha sunuldu. Raporda sıralanan yiyecek başlıkları, sağlık subayının fikrine göre tatmin edici bir beslenme diyeti olduğunu

---

⁵⁸⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2195/2; TNA, **FO.**, 383/88.

göstermekteydi. İngiliz askerlerin yiyeceklerini Müslüman olan Türk askerlerine vermek uygun değildi. Mısır'daki Amerikan diplomatik temsilcisi tarafından yazılmış mektuplarda, subayların yemeklerinin ve kışlarının her şekilde tatmin edici olduğunu söyleniyordu. Subayların bulunduğu odalar iyi havalandırılmaktaydı ve havanın sadece üstten geldiği doğru değildi. Tüm odaların açılıp kapanabilen pencereleri vardı. Otomobillerin temin edilmesi, seyahatlerin sürekli olması ve onlarla birlikte gidecek silahsız eskortların bulunması; otomobil gezilerinin tekrarlanmasını zor hale getirmişti. Bununla birlikte, Amerikan diplomatik temsilcisi piyano, masa tenisi, boks eldiveni, eskrim sopaları ve lobutları olan bir aktivite odası ile futbol oynanabilecek bir alanlarının subayların kullanımı için tahsis edildiğini belirtti. Subay adaylarının da günde iki kez futbol oynanan bir alanı, boks eldiveni, eskrim sopaları ve lobutları olan bir alanı vardı. Esirler kendi sebze bahçesine, geniş bir eğlence sahasına ve günde iki kez açılan, yiyecek, tütün vb. satın alabilecekleri bir kantine sahipti. Tüm esirlere sıcak tutacak giysiler, montlar ve üç battaniye sağlanmıştı. Aynı zamanda orada bir cami, bir berber dükkânı ve geniş bir hamam vardı. Süveyş Kanalı yakınlarında yakalanan esirlerin uzun süre yakıcı güneş altında yürütülmeleri, yetersiz bir dayanak olarak iddiadan öteye geçmemekteydi. Kısa yürüyüş, silah ve ekipman taşımak zorunda olan eskortlar için; hiçbir şey taşımayan esirler için olduğundan daha yorucuydu Esirlerin otomobiller ile sevk edilmesi, İngiltere Hükümetince gülünç bulunmuştu. Türk askerlerinin tedavilerinin yapılmadığı söylentileri kabul edilemez bir gerçektir. Türk ve İngiliz yaralılarının aralarında fark olmaksızın aynı zamanda tedavi edildiler. Gerekli olduğu yerlerde, yaralı esirler deniz yoluyla ya da ambulans trenle gönderilmişti. Esirlere yönelik iddia edilen kötü muamele kapsamında dikkatli bir araştırma yapılmıştı. Araştırma sonucu bulguları şunu göstermiştir ki; esirlere büyük bir kararlilikla en iyi muamele yapılmıştı. Esirler, tutuklu bulunmalarından başka hiçbir rahatsızlık verici duruma maruz bırakılmadılar. Esirlerin ağaca zincirlendiğini gösteren hiçbir delil yoktu. Bazen esirler tüm gece diğer esirler ile bir arada tutulmaktaydı. Bu, yalnızca

---

⁵⁸¹ TNA, FO., 383/101.

yakalanma noktasından uzaklaşmalarından ve tamamen askeri gerekliliklerinden kaynaklanmaktaydı.⁵⁸²

Maadi esir kampında esirlerin kaldığı kışlaları, genel muameleleri ve yaptıkları işleri kapsayan raporda esirlere zorla herhangi bir iş yaptırılmadığı anlatılmaktadır. Günde iki saat sağlığı yerinde olanlar, kışlalarının yakınındaki yolları düzeltmekteydiler. Teftişi yapan diplomatik temsilci, Türk esirler tarafından yapılan bu işi çok fazla veya sert görmemiş ve yapılan işin esirleri iyi bir kondisyonda tuttuğunu ve biraz işçilik yapmalarının onları incitmeyeceğini rapor etmişti.⁵⁸³

Teftiş ile görevli temsilci İstanbul'daki askeri okul öğrencileri ile konuşmuş ve onlara nasıl muamele edildiğini sormuştu. Verilen işlere itirazları olmadıklarını öğrenmişti. Konforlu görünen bambu yataklarında yatan tüm askeri öğrenciler kendilerine günde birden fazla kez kullanabilecekleri özel banyoların verildiğini ve yiyeceklerin İngiliz askerlerine sağlananlarla aynı olduğunu anlatmıştı. Bu askeri öğrenciler, şehir merkezinde tutulan Türk subaylarla birlikte olmaları gerektiğini düşünüyordu.⁵⁸⁴

Raporda Maadi esir kampında bulunan esirlerin ırklarından da bahsedilmiştir. Kampta Türk, Ermeni, Suud (zenci) ve Mısırlı (doğum yeri) yirmiden fazla askeri öğrenci vardı. Bunların yüzeysel bir gözlemlerle fiziksel kondisyonları iyi görünüyordu.⁵⁸⁵

Diplomatik temsilci, kampta bulunan 17 koğuşun Türk çavuşlarıyla konuşmuş, Türk askerlerinin aldığı yiyecek, iş, banyo, giysi ve benzeri her şeyin söylendiği şekilde olduğunu doğrulatmıştı.⁵⁸⁶

Kahire'de bulması çok zor ya da imkânsız olmayan belirli Türkçe kitaplara ve gazetelere izin verilmişti. Bir askeri öğrenci diplomatik temsilciye okuması için yerel Arapça gazete vermiş fakat temsilci okumayı reddetmişti. Kampta bu tür huzur ve

---

⁵⁸² TNA, FO., 383/223.

⁵⁸³ TNA, FO., 383/223.

⁵⁸⁴ TNA, FO., 383/223.

⁵⁸⁵ TNA, FO., 383/223.

⁵⁸⁶ TNA, FO., 383/223.

disiplini bozucu tüm yayınların bulundurulması ve okunması sakıncalı görülmüş ve yasaklanmıştı. Diplomatik temsilci bu yasağı makul karşılamıştı.⁵⁸⁷

Kamplarda gerçek anlamıyla esirler tarafından yapılan ciddi bir şikâyet yoktu. Bunun kanıtı olarak da birkaç ay boyunca İstanbul'a Mısır'daki Türk esirleri tarafından haftada 2.000'den fazla yazılmış mektup gösterilmişti. Diplomatik temsilciler tarafından okunan mektupların hiçbirinde şikâyet bulunamamıştı. Teftişi yapan diplomatik temsilci de çok iyi bilmektedir ki Türk esirleri tarafından yazılan tüm mektuplar çok sıkı sansüre tabiydi ve şikâyet içeren mektuplar sansür heyetince yok ediliyordu.⁵⁸⁸

İngiltere, esirlerin tutulduğu tüm kampların, karşılıklı olmak şartıyla tarafsız bir devlet veya kuruluş tarafından ziyaretine izin vermeye istekli olduğunu belirtmişti. Bu amaçla da tercihen Birleşik Devletler vatandaşı, reddi durumunda diğer uluslardan bir sağlık subayının seçilmesini istedi. İngiltere Hükûmeti, sözlerinin arkasında olduğunu ve Babiâli'nin bahaneler üretilerek üstüne düşeni yapmaması durumunda Eyüb Sabri, Zennun ve seçilen diğer esirlerden bazıları için misillemeye başvuracaklarını söyleyerek Babiâli'yi tehdit etti.⁵⁸⁹

2.2.7 Kahire Tura Kampı

Mısır'da Türk esirlerin yaşadığı bir kamp da Tura'dır. Süveyş Kanalı boyunca gerçekleşen çarpışmalarda, İngilizler 1915'in başında 1.000 civarı Türk esiri almış ve daha önce Mısır Hükûmetinin küçük silah fabrikası olarak kullandığı Tura esir karargâhına yerleştirmişti. İngiliz basını 17 Nisan 1915'de Süveyş'te alınan 1.000 civarında Türk esirin bu kampta olduğunu yazmıştı. Esirler arasında ayrı bir bölümde kalan 12 subay bulunuyordu. Subaylar geniş odalarda kalmaktaydı. Subayların odalarında kilim, yatak, yatak takımları, günlük eşyaları ve elbiseleri için rafları ve dolapları mevcuttu. Odaların rahatlığı ve banyoların büyüklüğü İngiliz subaylar ile eşit düzeydeydi. Arapça kâğıt ve kitaplar isteyenlere temin edildi. Subaylar rütbelerine göre para ile elbise siparişi yapabiliyordu. Esirler kendi ülkelerinden bütçeleri gelinceye kadar kamptan avans çekebilmişti. Subayların

---

⁵⁸⁷ TNA, FO., 383/223.

⁵⁸⁸ TNA, FO., 383/223.

⁵⁸⁹ TNA, FO., 383/223.

kaldığı bölümler büyük bir hol ve küçük odalardan oluşmaktaydı. Her bir bölüğün bir çavuşu bulunuyordu.⁵⁹⁰ Diğer esirlerin odaları geniş bir yatakhane holü ve daha küçük birkaç odadan oluşmaktaydı. Esirler büyük gruplar halinde ve her biri bir çavuşun denetimi altındaydı.⁵⁹¹

Bu kamp, Kızılhaç heyetinin ziyaret ettiği kamplardan birisi değildir. Genelkurmay ATASE Arşivi'nde kampa dair bilgilere rastlanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Yemen Cephesi'nde esir düşen doktor, eczacı ve sıhhiye görevlilerinin esir düştükten sonra bu kampa getirildiklerini arşiv belgelerinden bilmekteyiz.⁵⁹²

Tura esir kampında kalan Türk esirler hakkında haberlere İngiliz basınında da rastlanmaktadır. Dönemin gazeteleri tarandığında kampta kalan esir sayıları hakkında önemli bilgiler elde edilebilmektedir. The Times sayıları 600'den fazla olan Türk savaş esirlerinin Kasr El-Nil Kışlasından Tura esir kampına Şubat 1915'de nakledildiğinden bahsetmektedir. Esirlerin görünüşleri ciddi şekilde farklılık göstermekteydi. Gazete haberine göre Türklerin çoğu iyi insandı, iyi üniformaya ve ayakkabılara sahipti. Esirlerin hepsi esarete geçirdikleri süreden memnun kalmışlar ve gördükleri iyi muameleden dolayı şaşırmışlardı.⁵⁹³

Mısır'da İngilizler tarafından ele geçirilen yaklaşık 700 civarında esirin 2 Şubat 1915'de Tura'da bulunan çöl esir kampına nakledildikleri El Paso Herald gazetesine haber olmuştu. Sayı diğer gazetelerde 600 olarak da verilmişti. Gazeteye göre esirlerin çoğu Suriyeli Türklerdi. Esirlerin bazıları Alman modeli üniforma giymekteydi. Bir kısmı ise haki giyerken diğerlerinin elbiseleri çok kötü durumdaydı.⁵⁹⁴ Suriyeli Türkler dışında ilk olarak Türkler tarafından yakalanan, kendi kuvvetlerine katılan ve daha sonra ilk fırsatta İngilizlere teslim edilen birkaç Bedevi ve iki Hintli esir de vardı.⁵⁹⁵

Tura esir kampında esaret günlerini geçirmiş en önemli asker Medine müdafî Fahrettin Paşa'dır. 10 Ocak 1919 günü teslim olan Fahrettin Paşa ve

---

⁵⁹⁰ **El Paso Herald**, 17 April 1915, s. 9.

⁵⁹¹ **Evening Star**, 12 April 1915, s. 19.

⁵⁹² **Birinci Dünya Harbi: Hicaz Asir Yemen Cephesi Harekâtı**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 1967, s. 616; Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 116.

⁵⁹³ **The Times**, 16 February 1915, s. 7.

⁵⁹⁴ **El Paso Herald.**, 9 March 1915, Home Edition, s. 1.

⁵⁹⁵ **El Paso Herald**, 9 March 1915, Home Edition, s. 1.

beraberindekiler, 11 Şubat günü 80 subay ve yaklaşık 1.000 asker ile Medine Biriderviş'ten ayrılmış ve 28 Şubat günü Yenbu'a, 1 Mart günü Mısır'a ulaşmışlardı. Esirler buradan yük vagonları ile 20 dakika yolculuk sonrası neresi olduklarını bilmedikleri bir yerde 15 gün bekletildiler. Önce İsmailiye'den Kahire'ye, buradan iki kamyon ile Tura esir kampına nakledildiler. Buradan da Kasr El-Nil esir kampına sevk edildiler.⁵⁹⁶

Tura esir kampında kalan önemli bir diğer şahsiyet de Binbaşı Mehmed Arif (Seyhun)'du. Binbaşı Mehmed Arif Yemen Cephesi'nde Mütareke hükümleri gereğince Mütareke'den beş ay sonra 5 Mart 1919'da Yemen'de İngilizlere teslim olmuştu. Esaret sonrası Hudeyde'de Yemen Kolordusu ve 40. Tümenin çoğu binbaşı ve yarbay 50 kadar subay, 50 kadar sivil memur ve 500 erden oluşan esir kafilesinin başına geçirilmişti. 66 gün Süveyş Karantina kamplarında kaldıktan sonra Tura kampına sevk edildiler. Bu kampta Albay Ragıp Bey'in emriyle subay koğuşunun sorumlusu yapıldı. Kampta eğitim faaliyetleri kapsamında coğrafya dersleri verdi. 22 Kasım 1919'da Kuveysna Kampına nakledildi ve oradan yurda döndü.⁵⁹⁷

Tura kampında esaret günlerini geçirmiş bir başka esir de Hidayet Özkök'tü. Hidayet Özkök, cephede esir alınan askerlerin kampa girdikten hemen sonra hastalıklara karşı temizlendiğini ve barakalara düzenli bir şekilde yerleştirildiğini anılarında kaydetmişti.⁵⁹⁸

Hicaz Cephesi'nde Hicaz Kuvve-i Seferiyesi 58. Fırka Mıntıkası istasyonunda görev yaparken Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ilgili maddeleri gereğince İngilizler tarafından 9 Mart 1919 tarihinde Mekke yakınlarındaki Yenbü'l Bahr İskelesinde esir alınan Mülâzımısâni Mahmud Efendi (Pınar)⁵⁹⁹, bu kampta kalmış bir diğer subaydı. Esarete kaldığı süre içinde ailesini Mısır'a getirmek için

---

⁵⁹⁶ Feridun Kandemir, **a.g.e.**, s. 229-247.

⁵⁹⁷ Mehmet Arif Seyhun, **Katıldığım Dört Savaş ve Yaşam Öyküm**, Haz. Müşerref Seyhun, Ankara, Kültür bakanlığı, 2000, s. 138.

⁵⁹⁸ Hidayet Özkök, **a.g.e.**, s. 58.

⁵⁹⁹ Emekli Yüzbaşı Mahmud Bey, 1893 yılında Niğde-Çamardı İlçesinde doğdu. Rüşdiye ve İdadi tahsilinden sonra Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başında yedek subay olarak orduya alındı. Birinci Dünya Savaşı'nın teğmen rütbesinde Yemen Cephesi'nde 128. Alay, 3. Taburda görev aldı. Bu görevinden emekliliğe ayrılmasından sonra 1914 senesinin sonunda memleketi Niğde'ye geri döndü. 1917 yılında ihtiyaca binaen tekrar orduya çağrıldı. Bkz. TNA, **FO.**, 383/505.

çaba gösterdi. Esirliği sırasında maddi açıdan da büyük sıkıntılar çekmiş, ilgili makamlara gerekli başvuruda bulunarak bu süre zarfında biriken parasını istemişti.⁶⁰⁰

2.2.8 İsmailiye Bilbeis Kampı

Kahire'nin 65 km kuzeydoğusunda Nil deltası üzerinde kurulmuş bulunan Bilbeis kampı, 1916 yılı Ağustos ayında açılmıştı. 16 Ocak 1917 tarihinde Kızılhaç heyeti tarafından ziyareti sırasında kamp 540 esiri barındırmaktaydı. Birinci bölümdekilerin 135'i doğudan Sina Yarımadası'ndan gelen Bedeviler ve El-Ariş'ten gelen sivillerdi. 9'u Osmanlı ordusundaki Arap askerler, 5'i Suriyeli Türk asker ve 30'u Mısırlıydı.⁶⁰¹ Rapora göre kampın düzenlemeleri mükemmel ve esirler oldukça memnundu. Heyetin sonuç genelgesinde övgüden başka bir şey olmayan gözlemler mevcuttu.⁶⁰² İkinci bölüme 175 Libyalı asker ve Sünusi ile 185 batıdan gelen Bedevi ve değişik milliyetlerden siviller yerleştirilmişti. Bunlar arasında anne babasının yanında olan birkaç genç erkek çocuk da vardı. Bu kampın en karakteristik özelliği çok uluslu olmasıydı. Kızılhaç heyeti, Türk esir sayısının az olmasına rağmen diğer kamplardaki esirlere davranışla kıyaslamak için bu kampı da ziyaret etmişlerdi.⁶⁰³

Kamp komutanı Albay Collins'ti. Kampın etrafı dikenli telle çevrilmişti. Esirler sekiz kişilik çadırlarda barınmaktaydı. Daha sonraları, her biri 250 kişiyi alabilecek havalandırılmalı iki büyük baraka daha yapıldı. Kumlu toprak hiçbir rutubet izi göstermiyordu. Çadırlar arasında suyun bol olmasının da imkânıyla meyve ve sebze yetiştirilebilmekteydi. Kamp gazlı sokak lambaları ile aydınlatılıyordu. Kampta esirler gece hasır üzerinde yatmakta ve her esire 3 battaniye verilmekteydi. Esirler kamp boş alanlarda gezebilecekleri geniş alanları mevcuttu. Gezi alanları eksersiz amaçlı kullanılabilirdi.⁶⁰⁴

Banyoda, lavaboda ve duşlarda bol miktarda su vardı. Temizlik amacıyla sular borular vasıtasıyla duşa, banyoya ve lavabolara veriliyordu. Esirler eşyalarını özel olarak hazırlanmış lavabolarda yıkıyordu. Ayrıca haftada bir kez, esirlerin bütün

---

⁶⁰⁰ TNA, FO., 383/505.

⁶⁰¹ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 80.

⁶⁰² TNA, FO., 383/339.

⁶⁰³ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 80-81.

⁶⁰⁴ a.g.e., s. 81.

eşyası dezenfekte ediliyordu. Kampta tuvaletler Türk usulüydü. Her gün boşaltılan ve kresol ve kireçle dezenfekte edilen tuvaletlerde koku yoktu.⁶⁰⁵

İngilizler için kampta düzen son derece önemliydi. Buna rağmen kampta disiplini bozacak bir olay olmadı. Kaçma girişimi çok nadir görüldü. Farklı milliyetlerden gelmiş olmalarına karşın hemen hemen hiç kavga çıkmadı. Kamp yönetimi çok az müdahale etme zorunluluğu hissetti. Kızılhaç heyeti kampta kalan bir şeyh ile görüşmüş ve şeyh kamp hayatından ve kendilerine davranışlardan memnun olduğunu söylemişti.⁶⁰⁶

Bu kampta günlerini geçiren esirlerden birisi Hidayet Öztürk'tü. Hidayet Özkök ve arkadaşları, Süveyş geçici esir kamplarında 6 gün kaldıktan sonra Salihye esir karargâhına nakledilmiş, orada dört ay sürecek bir sıkıntılı dönem yaşamış ve İsmailiye şehri içindeki Bilbeis kasabasına getirilmişti. Bu kasaba civarında 14 adet tel örgülü esir kampı bulunuyordu. Sadece bu kampta 2.500 adet esir bulunmaktaydı. Her esire bir numara verildi. Verilen bu numara esirin boynuna tenekeye yazılı bir levha olarak asıldı.⁶⁰⁷

Esirler kampa girdikten hemen sonra hastalıklara karşı temizlenip barakalara yerleştirildi. Tel örgülerin hemen dışında asitli su havuzuna esirler tamamen çıplak olarak sıra ile batırılıp çıkarıldı. Elbiseleri ise ütü vagonuna dolduruldu. Esirler bir kumluk üzerinde çıplak olarak birbirlerine sarılarak elbiselerinin ütü müddeti doluncaya kadar tam bir saat titreyerek bekletildiler. Elbiselerinin alınan esirler tel örgüye döndüler. Esirlerin başlarında bulunan Ermeni tercüman, İngilizlerin Türk esirlere hakaret etmesi için kasıtlı olarak yanlış çeviri yaptı. Esirlerin bu durumdan sonradan haberi oldu. Bu durum anlaşıldığında Ermeni tercümanın yerine bir Rum tercüman verildi.⁶⁰⁸

Hindistan Bellary esir kampından İstanbul'a döneceklerini sanarak getirilen esirler, 9 Ağustos 1920 günü Bilbeis esir kampına yerleştirildi. Esirlere burada son derece sert davranıldı. Görevliler esirlerin ellerindeki bavul, sandık, torba ne varsa şiddet ve kötü söz kullanarak ellerinden almışlar, sağa sola atmışlardı. Bütün esirler küçük bir tel örgü içine dolduruldu. Ayrıca ellerinden tüm paralar makbuz

---

⁶⁰⁵ a.g.e., s. 82.

⁶⁰⁶ a.g.e., s. 83.

⁶⁰⁷ Hidayet Özkök, a.g.e., s. 54-55.

karşılığında alındı. Teslim edilmediği takdirde, sonradan bulunan paraların geri verilmeyeceği söylendi. Tüm esirler, bir kat çamaşırdan başka ellerindeki eşyaları bıraktırıılarak detaylı bir aramadan geçirildi. Her on esire huni şeklinde bir çadır verildi ve tümü ikinci bir tele sokuldu. Ayrıca esirlere birer battaniye, kaşık ve tabak verildi.⁶⁰⁹

Bilbeis kampı, 12 bölümden meydana gelen bir esir kampıdır. Birinci tele Hindistan Bellary esir kampından ikinci kabile ile gönderilen esirler yerleştirildi. Hüseyin Fehmi Güneş'in getirildiği kabile 2. tele konmuştu. Bu tel örgü içinde kumdan yapılmış aslan, kaplan, fil, kedi, porsuk gibi hayvanların vapur, sandal gibi deniz araçlarının, dağlar, nehirler, göller, bağ ve bahçelikler, boğazlar, trenler, istasyonlar, şoseler gibi nesnelere boyalı maketleri bulunmaktaydı.⁶¹⁰

Biga-Aksaz köyünden Mehmed Şanlı, komutanların kaldığı kampın Belbis olduğunu söylemektedir. Mehmed Şanlı'nın ifadesine göre Ali İhsan Paşa, Nureddin Paşa ve Kazım Paşa bu kampta kalmıştı.⁶¹¹

Şam'da İngilizlerin eline esir düşüp Bilbeis kampına yerleştirilen Ali Demirel'in ifadesine göre 12 tel örgünün her birinde 3.000 esir kalmaktaydı. Ali Demirel, 4. tel örgüde 2 yıl kalmıştı. Tüm Türk esirler ayakta beklerken bastonlu total bir İngiliz komutan Çanakkale'de 27. Alaydan kim var diye sormuş, Ali Demirel de kendisinin orada bulunduğunu söylemesi üzerine komutan kendisine saygı göstermiş ve Ali Demirel'in rahat bir esirlik geçirmesini sağlamıştı. Öyle ki ayrı bir çadır kurdurmuş ve istediği 2 arkadaşını yanına almasına izin vermişti. Arıburnu'nda bulunan İngiliz komutan, Türklerin tüm İngilizleri bir kişi kalmayınca kadar öldüreceklerini düşünmüş, bu gerçekleşmeyince, Türklere karşı fikri değişmişti. Ali Demirel her ay 200 İngiliz parası maaş almaktaydı. Her hafta 8 paket filli sigara verilmiş ve satmasına da müsaade edilmişti. Ali Demirel de İngiliz komutana Alman kaputlarından kadife saplı bir çeyiz sandığına benzer bir sandık yapmıştı. Komutan üzerine 'esirler tarafından yapıldı' yazdırmış ve bu sandığı İngiltere'ye götürmüştü. Ayrıca İngiliz potinlerini söküp iki çift yarım potin

---

⁶⁰⁸ a.g.e., s. 58.

⁶⁰⁹ Hüseyin Fehmi Genişol, a.g.e., s. 152.

⁶¹⁰ a.g.e., s. 152-154.

⁶¹¹ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 25-26.

yapmıştı. Bu işlerinin karşılığı iki Osmanlı altını ücret de almıştı. İngilizlerin bir kere verdikleri koyun eti hariç genelde at eti yediler. Tel örgülerde 1.000 kişi kalıncaya kadar Ali Demirel gönderilmemişti.⁶¹²

Bu kampta kalmış esirlerden birisine dair bir başka belge Osmanlı Arşivinde bulunmaktadır. Hariciye Vekâletinden Haziran 1925’de İngiltere’ye gönderilen tezkere, Birinci Dünya Savaşı’nda İngilizlere esir düşerek Bilbeis esir karargâhının 6. teline konulduğu anlaşılan ve memleketine celbi istenen Meğisa’nın Dileşkar mahallesi ahalisinden Belenli Mehmed oğlu Onbaşı Mehmed hakkındaydı.⁶¹³

2.2.9 Tel El-Kebir Esir Kampı

Tel El-Kebir esir kampı, Mısır kampları içerisinde belki de esirlerin en fazla mağdur edildiği yerd. Burası adeta gözleri görmeyen esirlerin bulunduğu bir hapishaneye dönüştü. Üstelik esirlerin kampa geldiğinde gözleri ile hiçbir sorunları da yoktu. Kısa süre içerisinde pek çok esir bu kampta gözlerini kaybetti. Göz hastalığının bu kampta çok fazla görülmesi, yiyecek ve içeceğin yetersiz ve kötü kalitede olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu kampta esaret günlerini geçiren ve maluliyetleri sebebiyle geri gönderilen yüzlerce asker evlerine gözleri kör edilmiş şekilde döndüler.⁶¹⁴ Bu esirlerden alınan ifadelerle göre İngilizler hastaneye götürülecekleri vakit daha sonra verilmek üzere esirlerin paralarına el koymuş, kendilerine bir senet vermişti. Pek çoğu esaret sonrası bu paralarının peşine düştü fakat başarılı olamadılar.⁶¹⁵

Tel El-Kebir esir kampına dair pek çok belge bugün Genelkurmay ATASE Arşivinde de bulunmaktadır. Mısır’dan esaretten iki gözünü kaybederek dönen Boyabad kazasının İspirli köyünden 1898 doğumlu Ali oğlu Fehmi bu esirlerden sadece birisidir. 26 Temmuz 1919 tarihli ifadesinde, esirlere nasıl davranıldığı ve gayrimüslim esirlerin durumu hakkında bilgiler mevcuttu. Nablus civarında Alman sahra bataryasında görev yapan Ali oğlu Fehmi’nin esir olmazdan evvel gözlerinden hiçbir sorun yoktu. Aradan geçen birkaç ay içinde gözleri kör oldu. Yalnız kendisinin bildiği büyük on iki çadır dolusu sadece gözleri âmâ asker vardı. Bu çadırların her

⁶¹² a.g.e., s. 21-23.

⁶¹³ BOA, HR. İM., 146/74.

⁶¹⁴ Kamplarda esirlerin kör edilmesine yönelik iddialar ilgili bölümde verilecektir.

biri yüz nefer alabilmekteydi. Esirin bulunduğu yerde bir Ermeni nefer de vardı. Tercümanların hepsi neredeyse Ermeni'ydi. İlk esir düştüklerinde Kantara'ya sevk edildikleri zaman askerlerin içinde mevcut olan Hristiyan, Musevi ve Arap askerler ayırmış, hepsi başka tarafa gönderilmişti. Kamptaki Ermeni âmâ askere hemşerisi olan tercümanlardan biri ilgiyi eksik etmiyordu.⁶¹⁶

Mısır'da esarete her iki gözünü de kaybeden bir diğer asker İskilip kazasının Karaviran köyünden Kel Pehlivan oğullarından 1893 doğumlu evli ve 2 kız çocuğu sahibi Mustafa oğlu Ali Çavuş'tu. 26 Temmuz 1919 tarihli ifadesinde gayrimüslim askerlerden, kamp tercümanlarından ve kamp yaşantısından bahsetmektedir. 1918 Kurban Bayramın dördüncü günü Salt Cephesi'nde düşman taarruzu sırasında İngilizlere esir düştüğünde, Kafkas süvari 2. Livâ, 11. Alay, 2. Bölükte bulunuyordu. Önce Kantara'ya gönderilen esirler, sonrasında bu kampa sevk edilmişti. Esir olmadan önce gözünden hiçbir rahatsızlığı yoktu. Kampa gelişinden kısa süre sonra gözleri tedavi gerekçesiyle kör edildi. Yalnız bir çadırın içinde yetmiş dört âmâ bulunmaktaydı. Diğer çadırların da hepsi doluydu. Kamplardan birinde gözleri görmeyen Ohannes isimli bir Ermeni nefer de vardı. Koğuşlarda Türk esirlerden sıhhiye neferleri hasta ve gözleri görmeyen Türk esirlerine hizmet ettiler. Bütün âmâ koğuşlarında İngilizlerin anlaşmak için kullandıkları tercümanlar Ermeni'ydi. Kampın etrafı teller ile çevrili olup esirlerin ahali ile görüşmesi yasaktı. Esirlerin dışarı çıkmasına müsaade edilmemişti.⁶¹⁷

Kirmasti'nin Dere mahallesinden Kasap Halil oğlu İbrahim ve Hüseyin oğlu Cevad da yemek içmek hususunda esirlerin çok çektiklerini, esirlere verilen yemeklerin yetersiz ve çok kalitesiz olduğunu ifadelerine eklediler. Beypazarlı Ömer oğlu Abdullah Kantara'dan sonra getirildiği Tel El-Kebir'de aç kaldıklarını, esirlere neredeyse yemek verilmediğini söylemişti.⁶¹⁸

Gönen Asker Alma Şubesinde esaret sonrası ifade veren Sadi oğlu Salih, 3 Ağustos 1919'da Tel El-Kebir esir karargâhında yaşadıklarını anlatmıştı. 7. Fırka Sıhhiye Bölüğünde müstahdem iken Filistin Cephesi'nde Tulkarm mevkiinde 19 Eylül 1918'de İngiltere Hükûmetine esir düşen Sadi oğlu Salih, aynı fırkanın 19.

⁶¹⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

⁶¹⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

⁶¹⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

Alay, 2. Taburundan Gönen'in Malkoç mahallesinden müstahdem Emin oğlu Asaf ile beraber esir düşmüştü. Esirlerin ahali ile karışmaları yasaklanarak kampın etrafında tel kafes örgüleri konulmuştu. Esaret günlerinin bu kampta çok kötü geçtiğinden yakınan esirler, İngilizlerin kendilerine ölmeyecek kadar yiyecek ve içecek verildiğini ifade ettiler.⁶¹⁹

4. Ordu-yı Hümayunun 2. Kolordu emrinde 24. Telsiz Telgraf Müfrezesinde görevli Karacabey'in Tavşanlı mahallesinden Hüseyin Efendi'nin oğlu Cevad, 23 Mart 1919 tarihli ifadesinde, Suriye'nin Umman kazasında müfrezeleri ile birlikte esir düştüğünü, Kudüs, Kantara yolu ile Tel El-Kebir'e sevk edildiğini söylemişti. Tel El-Kebir'de tel örgüler içinde tutulan esirler hiç kimse ile görüştürülmedi. İngilizler, kampla esirlerin üzerinde bulunan paraları talep ettiler. Verenlere mukabilinde makbuz verilmiş, vermeyenlerin üzerlerini aranarak makbuzsuz bir şekilde paralarına zorla el konulmuştu. Geri dönüşlerinde bu paraları iade edilmedi. Bu paraların yüklü miktarda para olduğu esirler tarafından dile getirilmişti.⁶²⁰

Tel El-Kebir kampında tam üç yılını geçiren Çanakkale Çınarlı Mehmed Kurtul da kampa dair anlattıklarında, yemeklerin kalitesizliğinden ve miktarının yetersiz olduğundan bahsetmişti. Esirlerin kamplarda sık sık hastalanması, gözlerinin kör olması ve hatta hayatlarını kaybetmeleri esirlere verilen iaşenin yetersiz ve çok kötü kalitede olmasından kaynaklanmaktaydı.⁶²¹

Kampta yaşadıkları hakkında günümüze bilgileri ulaştıran bir diğer esir de Ezine-Gökçebayır köyünden Ahmed Ercan'dı. Ahmed Ercan, Filistin Cephesi'nde esir düşmüş ve Tel El-Kebir kampına götürülmüştü. Burada 5 ayrı kamp vardı. Esirler kırk beşer kişilik takımlara ayrılmış, her takımın başına da bir kişi çavuş yapmıştı. Bu çavuşlar kendilerinin rastgele seçtiği kişiler olmuş, askerde iken çavuş ya da onbaşı olduğuna bakılmamıştı. Sabah temizliğinden sonra toplanma yerinde toplanılmakta, sayım yapılmakta ve arkasından 45 kişilik takımlara ayrılmaktaydılar. Tuvalet olarak kullanılan yerde zehirli boya ile boyanmış kovalar vardı ve içindeki pislikler samanla tutuşturularak yakılıyordu. 15 ay kaldığı kampta her sabah çadırda

---

⁶¹⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/32; 90/39; 90/44; 96/128; 96/134; 96/143.

⁶¹⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/143.

⁶²⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/128.

⁶²¹ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 95-97, 125-138.

tırnak kontrolü yapılmıştı. Çadırın içinde yerde bir kâğıt parçası görülse esirlere güneşte bekleme cezası veriliyordu. Ahmed Ercan “*İyi baktı gâvur.*” diye tanımladığı İngilizlerin, başka bir iş yaptırmadığı, sadece ara sıra 5-10 kişilik bir grup alarak hastane işine götürüldüklerini söylemişti. Her gün yaklaşık hastaneden on civarında cenaze çıkıyordu. Ölüler ayakları açıkta kalacak şekilde battaniye ile kefenleniyordu.⁶²²

Bu kampa 5 Ekim 1918’de getirilen ve kampa dair en detaylı bilgileri veren İbrahim Arıkan, kampta 11 ayrı tel örgünün olduğundan bahsetmektedir. Arıkan, İsmailiye’ye yakın Nil kenarında kanal boyunca bir yerde 35.000 kişilik bir kampa yerleştirilmişti. Kampın yönetimi, esirlerden oluşmak üzere alay çavuşu, tabur çavuşu, bölük çavuşu, bölük emini, polis, aşçı, sıhhiye, berber, temizlikçi gibi görevlilerin oluşturduğu bir idareden ibaretti. Ayrıca Heliopolis kampında aranmadan direk buraya gelen esirlerin üzerlerinde paraları mevcuttu. İbrahim Arıkan’ın bulunduğu kampın idari teşkilatına bakıldığında alay komutanı İzmirli Başçavuş Celal, 1. Tabur Komutanı Kırklareli’nin Osmaniye köyünden Hamdi, 2. Tabur Komutanı İzmirli Mehmed Ali, 3. Tabur Komutanı Edirneli Bahriyeli Celal’di. İngilizler kampta günde iki defa yoklama yapmış ve esirlerin günlük iye ihtiyacı karşılamıştı. Bunun haricinde kampın iç işlerine karışmadı. Tel içinde esir sayısı 7.500, polis sayısı ise 100’dü.⁶²³

Kampta kalan esirler saat 07.00’de uyanmak ve tüm eşyalarını havalandırmak için çadırın önüne koymak zorundaydı. Her sabah 08.00’de içtima yapılıyordu. İki saat burada kalan eşyaların sonradan içeri alınması gerekiyordu.⁶²⁴

Kampta sadece Türk uyruğundan esirler bulunmamaktaydı. Birinci telin yanında Alman ve Avusturyalıların kaldırdıkları kamp bulunuyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin müttefiki olan Almanya’nın, Fransa ve Rus cephelerinde eline geçen Müslüman esirlerin bir kısmı, hem esaretten kurtulmak hem de Müslüman Türk kardeşlerine yardım etmek için Türkiye’de gönüllü askerlik yapmak için başvurmuş ve Osmanlı Hükûmetiyle varılan mutabakat sonucunda Türkiye’ye getirilmişti. Türk ordusunda görev yaparken Filistin’de Türkler ile beraber İngilizlere esir düştüler.

⁶²² a.g.e., s. 125-138.

⁶²³ İbrahim Arıkan, a.g.e., s. 243-244, 247.

⁶²⁴ a.g.e., s. 251.

Fas, Tunus, Cezayir, Trablusgarp, Bingazi, İşkodra, Kırım gibi ülke vatandaşları olan bu esirler dili, geleneği ve adetleri Türk esirlerinden çok başkaydı ve Türk esirler ile iletişim kurmakta zorlanıyordu. Türkler hakkında Türkiye'ye gelmeden önceki intibaları msnet iken Türkiye'ye geldikten sonra fikirleri değişmiş ve Türklere karşı menfi fikir beslemeye başlamışlardı. Bu esirler, durumlarını İngiliz yetkililerine bir dilekçe ile bildirildiler ve kısa sürede kamptan ayrıldılar.⁶²⁵

Esirlerin temizliğine zen gösterilmiş ve elbiseleri on beş günde bir tye verilmişti. tlerin buharı lokomotiften elde edilmekte ve vagonlara konularak t yapılmaktaydı. İstasyon yakınlarında ise 20-25 kişi alabilecek içi asfinikli su ile dolu bir havuz vardı ve askerler burada 10-15 günde bir yıkıyorlardı. Kamp içinde esirlerin tıraş olmaları için berber barakaları kurulmuş ve 20-30 berber görev yapmıştı. Esirlerin sakal bırakmasına, düğmesi kopuk ve elbisesi skk gezmesine müsaade edilmedi.⁶²⁶

Kamp komutanı mutadın dışında bir defasında tüm esirleri toplamış ve Çanakkale'de savaşan esirlerin 10 adım ne çıkmasını istemişti. 7.500 esiri büyük bir korku almış, komutanın orada savaşmış olabileceği ihtimali ile kendilerinden intikam alınacağını ve kötü muamelede bulunacağını düşünmüşlerdi. Komutanın ısrarı üzerine çekingen bir şekilde 7.500 kişiden sadece 100 kişi ne çıkmıştı. Pek çoğu korkudan Çanakkale'de olduğunu gizlemişti. Komutan herhangi bir kötülük yapmayacağını, kendisinden de orada görev yaptığını, hatta bir kolunu orada kaybettiğini, sadece kiminle savaştığını merak ettiğini, savaşta esir olmanın da esir almanın da normal olduğunu ve bu askerleri görmek istediğini söylemişti. Hediye olarak da bu 100 esire beşer paket sigara vermişti.⁶²⁷

Yedek Subay Mehmed'in kampa dair anlattıklarına bakılırsa esirlerin tüm paraları heyet tarafından alındıktan sonra Ermeni tercümanın başında bulunduğu başka bir masada künyeleri yazılmış ve boyunlarına numaralarının yazılı olduğu levha takılmıştı. Hemen ardından tüm esirler teker teker asfinikli sudan geçirilerek elbiseleri giydirilmişti. Ardından beşinci tele getirilen askerlerin nde uzun boyluları arkada kısa boyluları yürütülmüş, arkada kalan ve kumda zor yürüyen esirlere katara

⁶²⁵ a.g.e., s. 246-247, 250.

⁶²⁶ a.g.e., s. 248-249.

⁶²⁷ a.g.e., s. 249-250.

atı üzerindeki İngiliz subayları tarafından sürekli fil kırbaçları ile vurulmuştu. Ermeni tercümanlar ise fırsatı değerlendirmişler, esirlere çarparak ortaya çıkan manzaraya gülüp eğlenmişlerdi.⁶²⁸

Bir süre sonra Hicaz'da bulunan yaklaşık 1.000 esir bu kampa getirilmiş ve beşinci tele yerleştirilmişti. Kampta ise bu sırada 8 tel olup toplamda 16.000 esir bulunuyordu. Bu karargâhta bulunan esirler, Yemen ve Hicaz'da esir edip getirilen askerlerdi. Beşinci kampta, Yemen ve Hicaz'da esir edilmiş takım subayları, takım başı ve kıdemli küçük subaylardan yedi kişi bulunmaktaydı. Komutan, esirlerin rütbe durumlarının Tura esir karargâhından sorulacağını, eğer tasdik edilirse subay olarak oradaki esir kampına gönderileceklerini söylemişti. Fakat yazılan dilekçeler, Mısırlılar tarafından çıkarılan isyan ile gecikti. Mısır'da posta ve haberleşme uçak ile sağlanmaktaydı. Subay olduklarına dair belgenin gecikmesiyle bir ay kadar bu kampta kalacakları kendilerine bildirildi. Bu sürede ise kendi kamplarında değişik görevlerde çalıştırıldılar. Görevler, İngilizler tarafından verilmiş fakat kimin hangi görevi yapacağı Türk esirlere bırakılmıştı. Bu seçime göre Mehmed Efendi kamp komutanlığına, Yemen esirlerinden Nizipli Ali Efendi depo memurluğuna ve yine Yemen esirlerinden Mehmed Efendi iâşe memurluğuna verildiler. Ayrıca Fatihli Cafer Efendi, Çemişkezekli Nazmi Efendi, Manavgatlı Bahaddin Efendi, Yedek subay Mehmed Efendi ve üç diğer kişi 16.000 esirin temizlik ve ütü işleri görevine getirildi. Ütuden sorumlu dört kişiden ikisi bir gün, diğer ikisi bir gün esirleri dönüşümlü ütü yerine getiriyorlar ve esirlerin üzerindeki tüm elbise, çamaşır ve eşyaları çıkararak tamamen çıplak olarak esirlerin temizliği yapıyorlardı. Esirlerin, tamamen çıplak bir şekilde elbiselerini bir bohça içinde ütü makinesine atması ve kendilerinin de çıplak olarak asfinikli suya girmeleri zorunluymuştu. Yedek Subay Mehmed Efendi, bu durumun hem İslam'a hem de Türk geleneklerine göre mümkün olmadığını, en azından avret yerlerinin kapatılması gerektiğini söylemişti. Fakat esirler uzun süredir cephedeydi ve mikroplu olma durumları söz konusuydu. Bu sebeple istekleri önce reddedilmiş fakat daha sonra bir havlu ile kapatılmasına razı olmuşlardı. Günde yaklaşık 1.500 sabahtan, 1.500 öğleden sonra olmak üzere 3.000 kişi ütü odasına gidip elbiselerini temizlemekte ve asfinikli suya girmektedir. Bir

---

⁶²⁸ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 230-231.

askere haftada bir kere sıra geliyordu. Bu sırada, az bir düzensizlikte bile İngiliz onbaşı ve görevliler ellerinde kırbaçlarla esirlere vuruyordu. Ermeni tercüman, esirlerin çıplak vücutlarına çarpmakta ve esirlerin ellerinde teslim edilmeyen altın yüzük, saat gibi eşyaları tehdit ile almaktaydılar. Üstelik bu şiddet içeren davranışlar, İngilizler tarafından kesin olarak yazılı bir şekilde yasaklanmasına rağmen inzibatlar ve tercüman bu yasağı ciddiye almıyorlardı. Hatta İngiliz askerleri, çıplak Türk esirlerinin fotoğraflarını çektiler. Esirler, şiddet görmelerini ve çıplak fotoğraflarının çekilmesini komutanlığa itiraz etmiş, bu istek dikkate alınarak bir daha bu tür fotoğraf çekilmesi yasaklanmıştı. Yalnız bu zamana kadar pek çok kampta buna benzer fotoğraflar çekilmişti. Ayrıca kamp yetkilileri tarafından neferlere yazılı olarak verilen emirle, askerlerin saklayıp vermediği eşyalarının Yedek Subay Mehmed Efendi'ye vermeleri istenmiş, buna rağmen bir İngiliz askeri Mehmed Efendi'den zorla bu eşyaları almak istemişti. Mehmed Efendi ise direnip vermemişti. Bu andan itibaren esirlere karşı şiddet bir ölçüde durdu.⁶²⁹

Kampın iç ve dış idaresi, kısmen birbirinden farklıydı. Bir telin iç yönetimi bir subay, bir çavuş, bir onbaşı, bir tercüman ve birkaç erden ibaretti. Telin dışında bulunan dış muhafızlar, birbirlerine eşit olmak üzere Hintli Müslüman, Hintli Mecusi ve Burma müstemlekelerindendi. İngilizlerin Hintli Müslüman askerlere güveni olmadığından, hiçbir zaman Türk esirlerinin başında yalnız bırakmamışlar ve bir Müslüman nöbetçiye karşılık mutlaka diğer tarafta örneğin bir Mecusi muhafız koymuşlardı. Ayrıca Avustralyalı askerler de vardı fakat bunların büyük kısmı süvari olarak görev yapmaktaydılar. Ermeni doktorlara ve Ermeni tercümanlara geniş yetkiler verilmiş ve bu kişiler yetkilerini kötüye kullanmıştı. Mısır'da isyan çıktığında, tedbir olarak tüm Müslüman Hintli askerler görevden alınmış; yerlerine Burma'dan muhafızlar yerleştirilmişti. Bu muhafızlar çok gaddar askerlerdi. Türk askerlerine sigara gösterip sigarayı satmak için tellere çağırdıkları ve parayı alıp sigarayı vermediği gibi bir de tellere yaklaştı diye öldürdükleri bile olmuştu. Aslında esirlere akşamdan sonra tellere yaklaşmamaları kesin olarak tembih edilmiş olsa bile tiryaki olan esirler dayanamayıp bu oyuna gelmişti. Bu tür keyfi adam öldürmeler,

---

⁶²⁹ a.g.e., s. 234-240.

kamp komutanına söylense de hiçbir sonuç alınamadı. Kamp komutanı görevli askerlerin de vahşi olduklarını, söz dinlemediklerini söyleyerek işi geçiştirmişti.⁶³⁰

Esirler ser sabah erken kalkmak, tellerin etrafında gerekli temizlikleri yapmak, eşyalarını düzene sokmak, ardından battaniyelerini, kaputlarını, yüz havlularını katlayıp yemek kaplarını, kaşıklarını çadırın önünde eşyalarının üzerlerine düzgün bir şekilde dizmek zorundaydı. Çadırlardaki bu düzenden sonra esirler yoklama alanına gidrt ve orada İngiliz komutanı karşısında yoklama alınmasını beklerdi. Burada esirlerin sürekli bir kusuru bulunur ve ceza olarak da akşama kadar güneş altında bekletilirdi.⁶³¹

İki buçuk ay bu esir kampında kalan Yedek Subay Mehmed Efendi, daha önceden yazılan dilekçelerine cevap gelmesi ve subaylıklarının kendi komutanları tarafından tasdik edilmesi sonrası yedi arkadaşı ile beraber Heliopolis esir kampına nakledildiler. Yedek Subay Mehmed Efendi, Kahire'den trenden inip tramvaya binerken Fransızca bir gazetede dizgici olarak çalışan bir Ermeni'nin sözlü saldırısına maruz kalmış, bu kişi ile bir arbede yaşanmış ve bu kişiyi tramvaydan aşağıya itmişti. İngiliz subay olanları öğrendiği vakit Ermeni'yi değil haklı olan Türk'ün yanında yer almış, herhangi bir kötü muamelede bulunmamıştı.⁶³²

2.2.10 İskenderiye Ras El-Tin Kampı

Kızılhaç heyetinin 5 Ocak 1917 tarihinde incelemelerde bulunarak rapor yazdığı bu kamp, İskenderiye şehrinin 5 km yakınında, deniz kıyısındaki bir küçük tepede kurulmuştu. Kampta sivil esirler kaldı. Kızılhaç heyetinin raporuna göre burada 70 Osmanlı sivil esiri vardı ki bunların 45'i askerlik yaşında ve tekrar silâh altına alınabilecek gençler, 24'ü ise hastalık ve yaşlılık sebebiyle askerlikten hariç tutulanlardı. Ayrıca bir de imam vardı. 400 kadar Avusturyalı-Alman tutsak vardır ki bunlar savaş başladığında Mısır'da bulunan kişilerdi. Kampa giden Kızılhaçın asıl görevi, Türk esirleri ziyaret etmek olsa da Avusturyalı ve Alman esirler ile de görüşülmüş ve onlar da dinlenmişti. Teftiş raporuna göre kampta düzenlemeler çok iyiydi. Fakat kamp dağıtılmıştı. Kızılhaç yetkililerinin ziyaret ettiği

---

⁶³⁰ a.g.e., s. 241-242, 246-248.

⁶³¹ a.g.e., s. 242.

⁶³² a.g.e., s. 251-254, 260-261.

sırada 1917 Ocak ayının başında kamp tahliye edilmek ve tüm esirler Seydi Beşir kampına nakledilmek üzereydi. Bunun için gerekli hazırlıklar yapılmakta ve 5.000 kişi için yer hazırlanmaktaydı. Ayrıca sivil esirler için ayrı bir yer tahsil edilecekti.⁶³³

Bu kamptaki sivil esir Türklerin çoğu, hac görevlerini yerine getirmek için Mekke'ye giden ve Mekke Şerifi Hüseyin birlikleri tarafından esir edilip İngilizlere teslim edilen hacı adaylarıydı. İngilizler de bu sivil hacıları Ras El-Tin kampına getirmişlerdi.⁶³⁴

Ras El-Tin kampının komutanı Binbaşı F. G. Owens'di. Esir erlerle şahsi olarak da ilgilenmekte, her gün istek ve şikâyetleri bizzat kendisi dinlemekteydi. Bu kamp, 1916 yılında İskenderiye'deki Amerikan konsolosu ve Atina'daki Amerikan maslahatgüzarı tarafından da ziyaret edildi.⁶³⁵

Bu kamptaki esirler çadırlarda kaldılar. Üç kişinin kalabildiği oval çadırlar, kum üzerine veya beton zemine kurulmuştu. Her çadırda 3 esir kalıyordu. Osmanlı esirlerini barındıran 24 çadır bir yerde gruplandırılmıştı. Çadırların ortasında kişisel eşyanın konulduğu tel dolaplar vardı. Çadırlar üç yatağı rahatça alabilecek büyüklükteydi. Bazı esirlerin çadırlarında hasır veya küçük halılar vardı. Esirlere yeteri kadar somya, yatak ve battaniye dağıtılmıştı. Tüm bu eşyaların temizliği titizlikle yapılıyordu. Kamptaki avluyu çevreleyen taş binalardan bazılarında hasta ve yaşlı esirler kalmaktaydı. Her odada üç kişi barındırıldı. Diğer odalar mutfak, yemekhane, kantin, idare binaları olarak kullanıldı. Bazı İngiliz muhafızlar da özel bir bölümde kurulmuş olan brandalarda yaşıyorlardı. Kampta aydınlatma elektrikle sağlanıyordu.⁶³⁶

Kampın içme suyu bol olup kanallarla İskenderiye şehrinden geliyordu. Lavaboların yanı sıra, sıcak ve soğuk duşu olan dört de banyo vardı. Ayrıca esirler, İngiliz muhafızlar yönetiminde, hemen kampın yanındaki denize gruplar halinde götürülüyordu. Esirler, özel ayrılmış yerlerde eşyalarını kendileri yıkıyorlardı. Bu iş için uygun yerler temin edilmişti. Tuvaletlerin bir kısmı İngiliz usulü (alafranga), bir

---

⁶³³ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 69 ; TNA, FO., 383/339.

⁶³⁴ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 69.

⁶³⁵ a.g.e., s. 69.

⁶³⁶ a.g.e., s. 70.

kısmı Türk usulüydü. 10 kişiye bir tuvalet düşmekteydi. Tuvaletler her gün dezenfekte edilmekte ve pislikler denize atılmakta veya yakılmaktaydı.⁶³⁷

Kampta nadiren de olsa kural ihlali yapan esirler oluyordu. Disiplini bozan esirler bir iki gün ceza alıyordu. Gözaltı hücrelerinde geçirdikleri sürede özel diyetle uygulanmaktaydı. Bununla birlikte, disiplin açısından ciddi bir problem olmamış ve askeri otoriteler esirlerin kurallara uymasından gayet memnun kalmıştı.⁶³⁸

Esirler tarafından Kızılhaç heyetine kıyafetler konusunda birkaç şikâyet iletilmişti. Kampta İngilizce ve Fransızca konuşan Osmanlı tercümanı aracılığıyla Kızılhaç heyetine gelen şikâyetlerden birisi kendilerini verilen palto gibi sıcak tutacak giyeceklerin değiştirilmemesiydi. Bazı esirlerin bu giyecekleri satın alacak durumu yoktu. Bir başka şikâyetleri de hiç alışamadıkları topuksuz deri pabuçlardı. Esirler memleketlerinde giydikleri potini (bot) giymek istiyorlardı. Kızılhaç heyeti, raporunda bu ihtiyaç sahiplerinin listesinin yapıldığını, bunların kamp komutanınca doğrulandığını ve Kızılayın 2.000 franklık bir meblağı bu yoksul esirlere elbise, potin (bot) ve tütün alımı için kullanılmak üzere ulaştırmasına karar verdiğini belirtti.⁶³⁹

Mısır'dan Savaş Merkezine gönderilen gizli bir yazıda, 19 Şubat'ta Midilli'de Deniz Kuvvetleri yetkilileri tarafından ele geçirilen 7 Türk esirin muayene için Ras el-Tin'e gönderildiğinden bahsetmektedir. 4 kişinin serbest bırakılmasına ve 3 kişinin savaş süresince alıkonulmasına karar verilmişti. Amiral vekili tarafından serbest bırakılan 4 kişinin savaş süresi boyunca Ege'ye dönmemeleri şart koşuldu. Midilli'de tutuklanan 7 Türk esire misilleme olarak İstanbul'da 7 İngiliz esir tutuklandı. İngiliz yetkililer İngiliz esirlerin serbest bırakılması durumunda 4 Türk'ün de Midilli'ye dönmelerine izin verileceği bilgisini verdi. Ayrıca diğer 3 kişinin serbest bırakılması konusunda da anlaşıldı. 7 Türk'ün tamamı verilen teminatlara rağmen serbest bırakılmı ve tutuklulukları devam etti. Londra Savaş Merkezinden çıkan 2 Eylül 1916 tarihli yazıda Mısır Komuta Genel Subayı arasında yanlış bir anlaşılma olduğu bilgisi bulunmaktadır. Midilliye geri gönderilmeleri mümkün olmadığı takdirde İsviçre'ye gönderilmeleri uygun görülmüştü. Buna

---

⁶³⁷ a.g.e., s. 72.

⁶³⁸ a.g.e., s. 73.

⁶³⁹ a.g.e., s. 74-75.

rağmen bu şahısların İsviçre'ye gönderilmeleri kurula uygulanabilir görünmedi. Türkiye'ye nakilleri için düzenlemeler yapılana kadar onlar için tek çarenin Mısır'da alıkonulmak olduğunu ve bu işlemin de muhtemelen malul Türk esirlerle birlikte gerçekleşeceğini belirtilmişti. İki devlet arsındaki soruna bir çözüm bulunamadı ve kurul Osmanlı Hükûmetini yanlış bir şekilde bilgilendirdikleri için özürlerini ifade etti.⁶⁴⁰

İngiltere Dışişleri Bakanı, Birleşik Devletler Büyükelçisi'ne Kamaran Adası'nda yakalanan ve Ras El-Tin'de tutulan Osmanlı subayları ile ilgili yazdığı bir yazıda bu subayların akıbeti hakkında bilgi vermiştir. İngiltere'nin verdiği bilgiye göre başlangıçta bu subaylar sekiz kişiydi. İki doğa nedenlerden vefat etmişti. Müdür, posta subayı ve gümrük subayı olmak üzere üçü de Cenevre Antlaşması altında serbest bırakılmak için hiçbir hak iddia etmedi. Kalan diğer üçü; sıhhiyeye üye, gardiyan, baş sekreter ve eczacının, anlaşma tarafından sağlanan bir korunma talebi yoktu. Ancak İngiltere Hükûmeti, umumi af olarak onları serbest bırakmaya hazır olduğunu bildirdi. Bu sıhhiye subaylarının isimleri Ali, Halil Behçet ve Hudut Hasan'dı. Bu esirlerin hepsi Ras El-Tin'de bulunmaktaydı. İlk müsait gemiyle Atina'ya gönderileceklerdi. Bu şartlar altında İngiltere Hükûmeti kararlı bir şekilde, Afyonkarahisar'da tutulan sekiz İngiliz esirin serbest bırakılmasını beklemekteydi. İngiltere Hükûmeti, ayrıca iki Osmanlı subayının doğa nedenlerden ötürü ölmesinden dolayı Osmanlı Hükûmetinin tutuklu bulunan İngiliz esirlerden iki ya da daha fazlasını serbest bırakmakta tereddüt etmeyeceğini düşünüyordu.⁶⁴¹

2.2.11 Seydi Beşir Kuveysna Kampı

Seydi Beşir esir kampının kuruluşu, İngiltere Hükûmetinin Mısır'daki Konsoloslugu ile gerçekleştirdiği yazışmalara bakılırsa Temmuz 1916'dır.⁶⁴² Kızılhaç heyetince 6 Ocak 1917'de gerçekleşen ziyaret sonrası kamp hakkında bir rapor hazırlanmıştı. Raporda verilen bilgilere göre kamp, İskenderiye şehrinin 15 km doğusunda, deniz kıyısında, sağlık şartlarına uygun bir yerde, küçük bir vadi ile kum tepelerinin kesiştiği bir noktada kurulmuştu. Etraf taze esintilere açık palmyelerle

---

⁶⁴⁰ TNA, FO., 383/235.

⁶⁴¹ TNA, FO., 383/223.

⁶⁴² TNA, FO., 383/223.

doluydu. Kamp, yüksek bir noktadan bakıldığında etrafı açık her yeri gören bir konumdaydı. Yeni yapılmış bir yol, kampı şehre bağlamaktaydı. Esirlerin barınmaları için hemen hemen her şey düşünülmüştü. Mutfak bahçesi kapalı bir yer olarak tasarlanmıştı. Esirlerin palmyelerle çevrili futbol, tenis vs. gibi oyunlar için hazırlanmış alanları vardı. Kamp komutanı Yarbay Coates'di.⁶⁴³

İngiltere Savaş Esirleri Departmanı yöneticisi tarafından Kızılhaç heyetinin Mısır'daki savaş esirleri kamplarına yaptıkları ziyaret sonrası hazırlanan raporun bir kopyası İngiltere Hükûmetine sunulmuş, oradan Osmanlı Devleti'ne iletilmişti. Raporun bazı bölümleri, İsviçreli yetkililer tarafından çıkarıldıktan sonra İngiltere Hükûmeti tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilmişti. İngiltere kendisini rahatsız eden bölümleri rapordan çıkarmıştı. Bu açıdan bakıldığında raporun tarafsızlığı tartışmaya açıktır.⁶⁴⁴

İngiltere Savunma Bakanlığı, raporun kendileri için sakıncalı bölümlerini çıkararak yayınlamış ve raporu propaganda amaçlı olarak değişik yerlere göndermişti. Aslında bu bölümlerin İngiltere'nin isteği ile Kızılhaç yetkilileri tarafından daha önce rapordan çıkarılma ihtimali büyüktü. Buradan anlaşılmaktadır ki kamuoyuna sunulan ve Osmanlı Devleti'ne de gönderilen bu rapor, daha yayınlanmadan sansüre uğramış taraflı bir rapordur. İngiltere, Kızılhaç heyetinden gelen raporu kendi propaganda malzemesi olarak kullandı. İngiliz yetkililer, heyetin raporuna göre kamptaki tüm düzenlemelerin tam anlamıyla mükemmel görüldüğünü, hiçbir şikâyet almadıklarını, esirlerin yazışmaları üzerine hiçbir kısıtlamanın bulunmadığını ve esirlerin rahatı için fazladan bir şey sağlamaya gerek olmadığını iddia etmişti. Rapor ayrıca Amerika Hükûmetine de iletili.⁶⁴⁵

Kızılhaç heyetinden hariç olmak üzere Amerika'nın Mısır Dışişleri görevlisi, kampı iki defa ziyaret etmişti. Amerika Birleşik Devletleri'nin Kahire Sorumlu Yardımcı ve Kahire Diplomatik Temsilcisi Konsolos Paul Knabenshuf, 24 Ağustos 1916'da Mısır'da alıkoyulan Türk savaş esirleri konulu Amerika Dışişleri Bakanı'na yazdığı yazıda Mısır'da bulunan Türk savaş esirlerini ziyaret etmek istediğinden bahsetmişti. Kahire'deki Mısır Seferi Güçleri komutanı E.A. Altham'dan bu konuda

---

⁶⁴³ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 75.

⁶⁴⁴ TNA, FO., 383/236.

yardım istemişti. Paul Knabenshuf, Amerika'nın Mısır'daki Türk menfaatlerinden sorumlu olmadığını bu menfaatlerin İngiltere'nin istekleri içerisinde olduğunu söylemişti. Knabenshuf yetkili organların onayı sonrası Türk subaylarının bulunduğu Seydi Beşir'deki yeni toplama kampını ziyaret edebildi. Seydi Beşir esir kampına yapılan ziyaret sonrası bir rapor hazırlanarak ilgili devletlere iletildi.⁶⁴⁶

Amerika'nın Mısır Temsilcisi Paul Knabenshue, Seydi Beşir'deki Türk subay esirlerinin kampını ziyaret için istediği iznin verilmesi üzerine teşekkür etmiş ve 21 Temmuz 1916 tarihinde İskenderiye'nin birkaç mil doğusundaki Seydi Beşir kampını ziyaret etmişti. Kampta bulunduğu süre boyunca kendisine yeterince ilgi gösterildiğini, hürmetkâr bir şekilde ağırlandığını ve kıdemli subay esirlerle konuşmasına engel olunmadığını söylemişti. Bu subaylar bu kampa Temmuz ortasında Kahire Kalesi'nden nakledilmişti. Rütbeli subay esirlerle serbest bir şekilde konuşabilmiş ve ziyaret sonrasında esirler için yapılan düzenlemeler için kamp yetkililerini kutlamıştı. Subay esirlerin rahatı için yapılan düzenlemeler hayranlık vericiydi ve onların mutlak memnuniyetini sağlamıştı. Yiyecekler iyi ve bol miktarda sağlanmaktaydı. Raporunda kamp hakkında şu sözleri söylemişti:⁶⁴⁷

“Bu esirler için yapmış olduğunuz takdire şayan düzenlemelerden ötürü sizi tebrik etmeme izin veriniz. Bu kampın, denize birkaç metre uzaklıkta olması ve esirlerin serbest bir şekilde yüzmelerine izin verilmesi açısından, bir yaz kampı olarak ideal olduğunu söylemek isterim. Hasır ile örtülü bir ek yapının gölgesinde kurulmuş olan çadırlar, ferah deniz esintisiyle serin tutulmaktadır. Tıbbi müdahaleler ve hastane hizmetleri için olduğu gibi, mutfak ve yemek odası için de yeni inşa edilmiş binalar oldukça tatmin edici durumdadır. Temiz su havuzları ve duşlar çekici bir özelliğe sahipler ve sıhhi düzenlemeler mükemmel durumda.

Türk subaylar buldukları yerden ve kendi rahatları için yapılan düzenlemelerden memnun görünmektedirler. Dahası, her bir subaya hizmet vermek üzere bir Türk er esire sahip olma fırsatı verilmektedir.

Hiçbir şikâyet almadım ve kampa ve kendilerine uygulanan muameleye ilişkin bana ulaştırılan tek talep, esaretten dolayı oluşan monotonluğu biraz gidermek için

---

⁶⁴⁵ TNA, FO., 383/339.

⁶⁴⁶ TNA, FO., 383/223; **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte: Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 75.

eğlence türlerine ilişkin birtakım ayrıcalıklar tanınması oldu. Binbaşı Coates bu konuda, memnuniyetlerini dile getiren subaylara açıkladığı bazı düzenlemeler yaptı. Komutan Binbaşı Coates ile onurlarını kaybetmeyecek ve disiplinden uzaklaşmayacak şekilde muamele gören esir Türk subaylar arasındaki samimi ilişkileri bildirmekten memnuniyet duymaktayım.”

Ziyareti sırasında üç subay esirin durumu Kızılhaç heyetinin dikkatini çekmişti. Heyet bu kişilerin ülkelerine iade edilmesini, bu mümkün değilse en azından mübadele edilmesini istedi. Bu esirlerden birisi 70 yaşında, yaşlı ve askeri görev için sağlıklı olmayan Maraşlı Mehmed oğlu Mehmed Mirza’ydı. Bir diğer esir 3. Kolordu 7. Bölük, 19. Alay, 2. Bataryadan Ali oğlu Yusuf Ziya Efendi’ydi. Sonuncu esir 19. Takım, 64. Alay, 1. Batarya, 1. Alaydan Araştırma subayı Veysi Zade Ali oğlu Hüseyin Avni Efendi’ydi. Kaba Tepe’de Mayıs’ta ele geçirilmiş, sağ bacağı şarapnel ile kopmuş, 28 Eylül 1915’te sakat kalmıştı.⁶⁴⁸

Kahire Mısır Seferi Kuvvetleri Komutanı, 11 Ağustos 1916’da Knabenshue’e gönderdiği yazıda Seydi Beşir kampındaki Türk esirleri için yapılan düzenlemelerden memnuniyetine dair hazırladığı raporun İngiliz, Fransız ve Arap basınında yayınlanması için izin istedi. Bu izin kısa sürede verildi.⁶⁴⁹

Bu rapor kamp için hazırlanan tek rapor değildi. 1916 sonuna kadar İstanbul’daki Amerika Elçiliği, Başkumandanlık Vekâletine Londra ve İngiltere’nin bazı bölgeleri ile İskenderiye’de bulunan Osmanlı esirleri karargâhlarının teftişini içeren 10’a yakın rapor sunmuştu. Bu raporlardan birisi 23 Eylül 1916’da Kahire’deki Amerikan Diplomatik Ajansının başında bulunan başkonsolos tarafından Osmanlı Devleti’ne iletildi.⁶⁵⁰

İngiltere Hükûmeti elinde ve özellikle İskenderiye’de bulunan beş Osmanlı esir karargâhındaki Türk esirlerinin durumuna dair Amerika Büyükelçiliği görevlileri tarafından başka bir rapor daha hazırlandı. Başkumandanlık Vekâletine 19 Haziran 1917’de sunulan bu rapor ile Osmanlı Devleti’nin esirlerine karşı uygulandığını iddia ettiği kötü muameleye cevap verildi. İngiltere Hükûmeti, daha önce Kızılhaç heyeti tarafından teftiş sonrası hazırlanan raporlara da atıfta bulunarak Mısır’daki ve diğer

⁶⁴⁷ TNA, FO., 383/223; FO., 383/226.

⁶⁴⁸ TNA, FO., 383/223.

⁶⁴⁹ TNA, FO., 383/223.

İngiliz sömürgelerindeki tüm Müslüman esirlerin ve imamların, tüm isteklerinde serbestçe müracaat etme hakları olduğunu söyledi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz savaş esirlerini ziyaret etmek isteğini de yeniledi.⁶⁵¹

Arşiv belgelerinden, bağımsız devlet ve kurumlarca hazırlanan raporlardan veya esir hatıratlarından çıkan bilgilere göre Seydi Beşir kampı Mısır'da bulunan kampların içinde Türk esirlerinin sayısı bakımından en büyüğü ve en önemlisiydi. Kızılhaç raporlarına göre Seydi Beşir esir kampında Ocak 1917 itibariyle 3.906 Türk rütbelisi ve askeri, 3 Sıhhiye kâtibi, 2 Ermeni sıhhiye subayı bulunmaktaydı.⁶⁵² 1917 yılı başında Seydi Beşir kampında 430 subay mevcuttu. Bunların 60'ı Şubat 1915'den beri kampta bulunuyordu. 410 kişi, bu subayların emir eri olarak seçilmişti. Ayrıca kampta 10 imam ile Mekke Şerifi Hüseyin tarafından yakalanarak esir edilen ve sonradan İngilizlere verilen 20 sivil vardı. Esirler çok iyi durumdaydı.⁶⁵³ Rahmi Apak, hatıratında Seydi Beşir esir kampında üç yüz kadar Çanakkale, Hicaz ve Filistin'de ele geçirilmiş Türk subayı olduğundan bahsetmektedir. 29 kadar Alman subayı, Hicazda tutuklanmış Türk devlet memurları ve bunların aileleri ile birlikte ayrı bir kampa yerleştirilmişti.⁶⁵⁴ Necmi Seren ise kampın A, B, ve C bölümlerinde Türklerin, D bölümünde ise Almanların kaldığını söylemektedir. Her gün bir süre kamp kapıları açılmakta, esirler istedikleri bölüme gidebilmekteydi. Bu kampta çadırlar yoktu. Kamp çuval bezlerinden yapıp üstüne kireç sürülmüş pavyonlardan oluşmaktaydı. Duş yerleri daha organize edilmiş olup ihtiyacı karşılıyordu.⁶⁵⁵

120. Alay Kumandanı yarbayın ifadesinden oluşan ve Merkez Kumandanlığından Üsera İşleri Şubesine sunulan 20 Şubat 1921 tarihli raporda, esir kampının nüfusundan bahsetmekteydi. Şam'da İngilizlerin eline düştükten sonra Seydi Beşir dördüncü esir (S) kampına yerleştirilen esir, burada daha önce Yemen'den gelmiş takriben 30-40 subay olduğunu söylemişti. Son gelen kafile ile toplam 100 kişi kadar oldular ve son gelenleri başka kampa nakledildiler. Bilahare

---

⁶⁵⁰ BOA, HR. SYS., 2214/1.

⁶⁵¹ BOA, HR. SYS., 2214/3.

⁶⁵² TNA, FO., 383/339.

⁶⁵³ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 75; TNA, FO., 383/236.

⁶⁵⁴ Rahmi Apak, a.g.e., s. 163.

⁶⁵⁵ Necmi Seren, a.g.m., s. 78.

diğer kalabalık kamplardan subaylar getirildi ve bu kampın toplamı 300 kişiyi buldu. Diğer kamplar da yaklaşık aynı sayıdaydı.⁶⁵⁶

Seydi Beşir kampında bulunan esirlerin kimler olduğuna dair bir diğer bilgi Cemil Zeki Bey'in hatıratında zikredilmektedir Seydi Beşir kampındaki esaret hayatı 23 Ekim 1918'de başlayan ve karargâhının (S) kısmında yerleştirilen Cemil Zeki Bey, 75. Alay 2. Tabur subayları ile 1. Tabur subayların bir kısmının da bu kampta bulunduğundan bahsetmişti.⁶⁵⁷

Kızılhaç raporlarına göre kampta subaylara ayrılan lojmanlarda günlük ihtiyaç duyulan birkaç mobilya dışında her şey tamdı. Kamptaki yerleşim çalışmaları 1917 yılı ortalarına kadar devam etti. Kızılhaç heyeti kampı ziyaret ettiklerinde inşaat çalışmaları devam etmekteydi. Barakaların ana yapısı ahşap binalar olup bazı bölümleri kamptaki yerli işçiler tarafından tahtadan ya da çimentodan yapıldı. 25 metre uzunluğunda ve 8 metre genişliğinde olan barakaların odalara açılan 1,75 metre genişliğinde koridorları vardı. Odalar 3,5x4 metre boyutunda, 4 metre yüksekliğinde ve yerden tavana kadar tahtadan yapılmıştı. Yan duvarları kireçlenmişti. Her odada iki pencere ve her pencerede de bir sineklik vardı. Çatıda bir baca olup katranlanmış keçe ile kaplanmıştı.⁶⁵⁸

Kamp kurallarına göre odalarda kalan esir sayısı esirlerin rütbelerine göre değişmekteydi. Odalarda yüzbaşı rütbesine kadar olan subaylar dört, yüzbaşılar üç, albaylar iki kişi olarak kalmaktaydı. Birkaç yüksek rütbeli subaya ayrı birer oda verilmişti. Emir erleri ayrıca yerleştirildi. Kamp elektrik ile aydınlatılmaktaydı.⁶⁵⁹ Odalar her ne kadar elektrik ile aydınlatılmakta ise de çoğunlukla kasten söndürülüp esirler karınlıkta bırakılıyordu.⁶⁶⁰

Odalarda metal somyalar, ot yataklar, yastıklar, battaniyeler yer alıyordu. Bazı subaylar, kendileri odalarına perde ve kilim ilave ettirmişti. Masa, sandalye ve sandalye gibi diğer mobilyalar yeterli düzeydeydi.⁶⁶¹

---

⁶⁵⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

⁶⁵⁷ Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 12-14, 25-27.

⁶⁵⁸ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 75-76.

⁶⁵⁹ **a.g.e.**, s. 76.

⁶⁶⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/146.

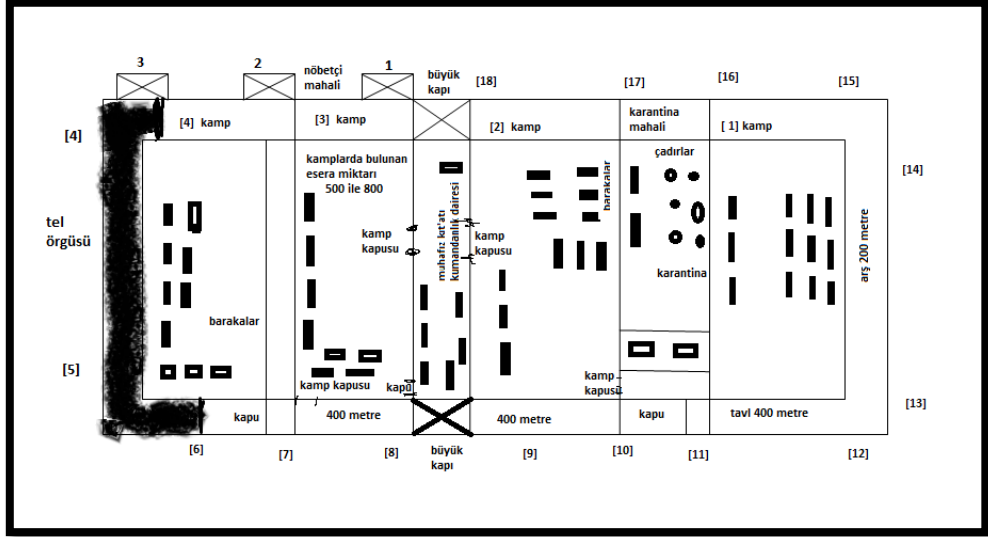
⁶⁶¹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 76.

Seydi Beşir kamplarının konumuna ve esirlerin ikamet ettikleri barakaların durumuna dair bilgiler sadece Kızılhaç belgelerinde mevcut değildi. Pek çok esir kampın konumu ve barınakların şartlarını esaret hatıratlarında anlatmıştır. Bu esirlerden birisi Gelibolu'da İngilizlere esir düşen ve İngiltere askeri yetkilileri tarafından malul esirler arasında yurda iade edilen Gelibolu Seyyar Jandarma Taburundan Abdürrahim'di. Seydi Beşir'in sahil kısmına ve oradan sonra sahilden yarım saat mesafede inşa edilmiş kamplara yerleştirilen Abdürrahim, geri dönünceye kadar yaşamak zorunda kaldığı barınakları detaylı bir şekilde anlatmıştı. Mehmed Ali Paşa Kalesi'nde bir sene geçirdikten sonra Sudan'a giden pencereleri tamamen kapalı bir tren ile süngülü askerlerin muhafazası altında İskenderiye'ye iki saat mesafede, köy vesaireden tamamen uzak bir sahil kenarına getirildiler. Örumcek ağına benzeyen bir kesif tel örgüsü ile koruma altına alınmış bir mahalde kurulan çadırlar içinde beş ay tutuldular. Bu süre sonunda sahilden yarım saat geride ve Seydi Beşirden uzak fakat Seydi Beşir'e bağlı olan hücre bir mahalde hasırdan odalar ve pencereleri çuvalın iyi cinsinden yapılmış barakalara nakledildiler. 400 metre uzunluğunda ve 200 metre genişliğinde bir tel örgüsü içine tüm esirler sıkıştırıldılar. Vesika olmaksızın ne tel örgünün içine girmek ne de tel örgüden dışarı çıkmak mümkün değildi. Esasen, esir karargâhı mezra bir mahal seçilerek kurulmuştu. Harp sırasında hiç kimsenin bu bölgeye yaklaşamayacağı düşünülmüştü. Seydi Beşir, Osmanlı subay esir karargâhında bulunan dört kamp 18 nöbetçi ile muhafaza edilmekteydi.⁶⁶²

---

⁶⁶² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/1.

Tablo 2.2: Seydi Beşir Kampının Krokisi

Kaynak: Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/1.

Esirlerin yaşadığı kampların fiziki özelliklerini anlatan bir diğer belge, yine Genelkurmay ATASE Arşivinde bulunan esir ifadelerinde saklıdır. Hicaz Fırkası Kumandanı albayın esaret sonrası Mart 1921’de verdiği ifadesinden oluşan raporda, Seydi Beşir esir kampının kuşluk bir mahalde, büyük bir sahada, iki kat tel örgülerle çevrili ve içinde tahta pavyonlardan müteşekkil olduğunu yazılmıştı. Her pavyon, Mısır hasırı ile sekiz ve onar odaya ayrılmıştı. Binbaşılara birer, yüzbaşı ve teğmenlere üçer dörder kişi olmak üzere birer oda verildi. Her subaya birer karyola, üçer battaniye ve birer de sandalye tahsis edildi. Bir başka esir, ifadesinde yazın ikişer, kışın ise üçer battaniyenin verildiğini söylemişti. Daha yüksek rütbeli subaylara (ümera) arzuları dairesinde büyük çadır veya oda içinde karyola, birkaç sandalye ile masa, konsol, el yüz yıkamak için leğen vesaire de verildi. Karargâh içerisinde mutfak, cami ve tuvaletler mevcuttu. Tuvaletler alaturka yapıldığı gibi ayrıca duş yerleri de vardı. Tuvaletler her sabah asit fenikli sular ile temizleniyor ve süprüntü vesaire için de muhtelif kovalar konuluyordu.⁶⁶³

Cidde Hastanesinde doktor olarak görev yaparken esir düşüp ilk kafiilde yurda dönen bir binbaşının verdiği ifadede yine esirlerin yaşadıkları karargâh anlatılmaktadır. Cidde Grubu bu karargâha ulaştığında ilk Kanal Harekâtı’ndan ve

⁶⁶³ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 4609/13; İHK., 96/138.

Çanakkale Muharebesi'nden esir edilen yaklaşık 60-80 kadar esir subay bulunmaktaydı. Subayların yerleştirildiği bu karargâh iki buçuk metre yüksekliğinde, iki sıra tel örgülerle kapalı ve bu iki sıranın araları da açılmış, kangal hâlinde (tel, kurşun boru gibi uzun ve bükülebilir şeylerin halka biçiminde sarılmasıyla yapılan bağ) helezon ve iri dikenli tel ile doldurulmuştu. Subayların ikametgâhı ikişer, üçer kişilik çadırlı ve ikişer battaniyeli karyolalardı. Karargâh 150-200 kişilik kısımlara bölünmüş, her kısım birer kilitli çifte kapılarla diğerinden ayrılmıştı. Esirler ancak günde iki saat birbiri ile görüşebilmekteydi. Zamanla Kanal Cephesi'nden grup grup esirler geldikçe sahilde kurulmuş bu esir karargâhı yetersiz kalmıştı. Esirler kampın yetersiz kalmasıyla hemen beş kilometre güneydoğuda eski hastane barakalarından vücuda getirilmiş, daha kuvvetli teller ile kapatılmış ve dört kısımdan ibaret büyük bir karargâha nakledildi.⁶⁶⁴

18 Şubat 1914'de Süveyş Kanalı Tosum mevkiinde esir olan 8. Fırka 27. Alay 79. Makineli Tüfenk Mülâzımı evveli Osman Ferid, 1918'de yurda dönüşte kampın fiziki şartlarını anlatan diğer bir esirdi. 51 ayını burada geçiren Osman Ferid, kampın üç metre yüksekliğinde, on beş metre genişliğinde iki sıra tel örgüsüyle çevrili olduğunu söylemişti. Esirlerin oturduğu pavyonların bir katı taş ve tuğladan yapılmıştı. Arazi kumluktu ve zemini topraktı. Pencereleleri çuval bezinden, bölmeleri ise hasırdandı. Geçirilen hayat pek istenen bir hayattı. Ordugâhlar arasında birer kapı mevcut olup bunlar haftada iki defa iki saat açılır ve esirler birbirleri ile görüşebilirdi.⁶⁶⁵

Mahmud Esad, 9 Ağustos 1919 tarihli ifadesinde Seydi Beşir civarındaki kamplara geldiklerinde, şahit olduklarını anlatırken kampların etrafının ıssız, kum tepelerle çevrilmiş bir mahalde bulunduğunu ve üç adam boyu yüksekliğinde dikenli tellerle iki sıra olarak çevrilmiş olduğunu söylemişti. Subaylar kamplarda kısmen pavyonlarda ve kısmen de çadırlarda yatmaktaydı. Her dört subaya bir Türk erinden hizmetçi verilmiştir Ayrıca kampın dışında süngülü nöbetçiler ikame edilmiştir.⁶⁶⁶

⁶⁶⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

⁶⁶⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/85.

⁶⁶⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/146.

Nöbetçiler genellikle Müslüman Hintlilerdi. Ara sıra Mecusi Hintliler ile İngilizler de nöbet tutmaktaydı.⁶⁶⁷

Teğmen Ahmed Rıfat, esarete yaşadıklarını ve kampın özelliklerini anlatan bir diğer isimdi. Ahmed Rıfat'ın 3 Nisan 1919 tarihli ifadesine göre tel örgü diye adlandırılan İskenderiye Seydi Beşir esir kampından kuşun bile geçmesi istisnai bir olaydı. Esirler, depo karargâhta mahrutî çadırlarda oturuyor ve izin verilen zamanlar dışında tel örgüden dışarıya katiyen çıkamıyorlardı. Burada sekiz ay kadar kaldıktan sonra sahilden dört kilometre uzaklıkta ve kumluk bir arazide inşa edilen yine tel örgüyle çevrilmiş, başka bir esir karargâhına nakledildi. Buradaki pavyonlarda dört metre kare bir odada dört kişi kalmaktaydı. Esirlerin yaşadıkları pavyonlar ise korunaklı olmayıp cam yerine pencerelere ince çuval takılmıştı. Rütbesiz askerler ise mahrutî çadırlarda kum üzerine serpilmiş hasır üzerinde iki battaniye ile yatmak zorunda bırakıldı.⁶⁶⁸

Esaretten dönen askerlik şubesi memuru Yüzbaşı Sadık Efendi, 8 Mart 1919'da verdiği ifadesinde esarete yaşadıklarını anlatırken tel örgü dâhilinde dört kampa ayırmış, her kampta on sekiz pavyon, her pavyonda altışar oda ve her odada dört karyola olduğundan bahsetmişti.⁶⁶⁹

Seydi Beşir kampının esaret şartlarını anlatan bir esir de Yedek Subay Mülâzımısâni Tefrik Efendi'ydi. 6 Mart 1919 tarihli telgrafa cevaben Ankara'da 13. Fırka Asker Alma Kalemi Başkanlığına yazılan yazıda kampın bir tarafının tel örgülerle kapalı olduğu yazılıydı. Esirlerin kamptan çıkmalarına ve kimse ile görüşmelerine müsaade edilmiyordu. Günde iki defa yoklama yapılarak esirlere zulmedilmekteydi. Bu durum, birçok subay ve askerın hastalanmasına sebebiyet verilmişti. Esirler son derecede baskıcı bir düzen altında bulundurulmuştu.⁶⁷⁰

Barakalarının damlarının aktığına dair şikâyetler Kızılhaç raporlarına da girdi. Esirler Kızılhaç heyeti üyelerine barakaların yağmurda su aldığından şikâyet etmişti. Kamptaki bazı barakalara yağmur suyu girdiği tespit edilmiş fakat Kızılhaç heyetine

⁶⁶⁷ Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 12-14, 25-27.

⁶⁶⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/76.

⁶⁶⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/62.

⁶⁷⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 123/80.

göre sızıntı fazla değildi ve önemsizdi.⁶⁷¹ Osmanlı Ordu-yı Humayun Başkumandanlığı Vekâletinden Hariciye Nezaretine giden 8 Nisan 1917 tarihli yazıda da Osmanlı esir subayların ikamet ettirildikleri barakaların damlarının akmakta olduğunu bilgisini verildi.⁶⁷²

Bu döneme ait hatıratlardan birisine sahip olan Mehmed Ubeydullah Efendi'nin⁶⁷³ her ne kadar savaş esiri olmasa da esir kamplarında geçirdiği günlerde kampa ait bilgiler vermesi döneme ait şartları öğrenmek açısından önemlidir. Seydi Beşir kampına yerleştirilen Ubeydullah Efendi, burada kendisine çok iyi davranıldığını ve esir muamelesi yapılmadığını söylemektedir. Tel örgülerin hemen dışında kendisine özel bir çadır tahsis edilmişti. Dört gün sonra yanına Asir mutasarrıfı ve kolordusu komutanı Muhiddin Paşa gelmiş ve ona da ayrı bir çadır kurulmuştu. Burada Topçu Albay Selimiyeli Fuad ile beraber kalmıştı. Ubeydullah Efendi'nin anlattıklarına göre Seydi Beşir kampı İskenderiye'ye karadan yaklaşık 20 km uzaklıkta bir köydü. Kamp köyün ön tarafında kumluk alanda kurulmuş karargâhlardan oluşmaktaydı. Karargâhlarda 400 kadar değişik rütbelerde Osmanlı subayları bulunuyordu. Subayların karargâhı ayrı olup subay karargâhında bulunan erler subaylara hizmet için bulunmaktaydı. Üst düzey subaylar için ise çadırlar ayrı olup her birine bir çadır verilmişti. Muhiddin Paşa'nın çadırı iki direkli dört köşeli bir general çadırı olup doğusunda, caddenin sonunda askeri yarbay olarak kaydedilen

---

⁶⁷¹ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 79-80.

⁶⁷² BOA, HR. SYS., 2201/10.

⁶⁷³ 10 Ocak 1858'de İzmir'de dünyaya gelen Mehmed Ubeydullah Efendi Paris'te bulunduğu sıralar Jön Türkler ile tanıştı. İstanbul'da çıkan Saadet gazetesine yazılar ve mektuplar gönderdi. 1888'de Şam'a Maarif Müdürü olarak gönderildi fakat "Hakk-ı Şahaneye dil uzattı" denilerek 10 yıl hapse mahkûm oldu. Tutukluluk süresinin ardından İstanbul'a gönderildi. İngiltere'ye giderek oradaki Müslümanlar ile iyi ilişkiler kurdu. Değişik gazete ve dergilerde siyasi ve dini konularda makaleler yazan Ubeydullah Efendi Sofya'ya geçti. 1898'de Jön Türkler, Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasî'nin şeriata aykırı olduğuna dair beyanatlarını sonrası Abdülhamid'in özel izniyle İstanbul'a geldi. 1908 ve 1912 seçimlerinde yılında Aydın'dan mebus seçildi. İttihatçılarla çok yakın olmasına rağmen İttihat ve Terakkiyeye kaydolmamıştı. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında savaşa girmesiyle birlikte 8 Nisan 1915 günü Afgan halkını Osmanlı Devleti'nin yanına çekmek amacıyla elçi olarak bir heyetin başında Afganistan'a gönderildi. 28 Ağustos 1918'de Tahran'da olağanüstü elçi görevi görmekte iken İngiliz tarafından tutuklandı. Bir müddet Irak ve Hindistan'da kaldıktan sonra Mısır Seydi Beşir kampına gönderilmiş, burada 2 ay tutuklu kalmıştı. 7 Mayıs 1919'da bir kez daha tutuklanarak Malta'ya götürüleceği Bekirağa Bölüğü'ne konuldu. 28 Mayıs 1919'da Malta Adası'ndan kurtulmuş fakat 22 Nisan 1920'de tekrar tutuklanmıştı. Bir sene daha Malta Adası'nda esaret altında tutuldu. 30 Nisan 1921'de serbest bırakılmış, bir müddet Avrupa'da kaldıktan sonra yurda dönmüştü. Esaret sonrası değişik yayın organlarında yazılar yazdı.

Ubeydullah Efendi'nin çadırı bulunmaktaydı. Bu çadırların batısında ise Erkan-ı Harp Yarbayı Gümülcineli Hüseyin Bey'e ve hizmetçilerine mahsus çadırlar bulunuyordu. Kampın iç işleri idare etmekteydi. Güneybatı tarafında üst düzey subayların çadırları, güneydoğu tarafında ise subayların çadırları arasında diğer çadırlar mevcuttu. Çadırların kapıları caddeye yani güneye bakıyordu. Subayların çadırları büyük ve 12 kişilikti. Her subaya temiz, sağlam, demir subay karyolaları, temiz yataklar ve üçer adet battaniye verilmişti. Karargâh etrafı iki kat tel örgü ile çevrilmiş ve yaklaşık 20 dönümlük bir araziydi. Karargâhın sonunun güneyinde müstakil zemin üzerinde inşa edilmiş üç adet baraka vardı. Doğudaki baraka içten bir duvarla orta yerinden ikiye bölünmüş, güneyi mescit olarak düzenlenmişti. Batısında ise abdest almak için bol sulu musluklar ve banyo bulunmaktaydı. Barakanın diğer kısmı ise bir dükkân olup burada yiyecek, içecek ve giyecekler satılmaktaydı. Bu barakanın doğusundan 10 metre mesafede daha uzun ikinci ve 10 metre daha doğuda ikinci barakayla aynı büyüklükte üçüncü bir baraka daha vardı. Ortadaki bakara kulüp olarak adlandırılmaktaydı. Burası kahvehane olarak kullanılan bir yerdi. En sondaki ise yemekhaneydi. Kulüp ile yemekhane arasındaki alan ise mutfak ve kiler olarak kullanılan, zemini asfalt üstü de örtülü bir yerdi.⁶⁷⁴

Esarete ait yaşadıklarını yazan bir başka hatırat sahibi asker Necmi Seren'di. Filistin Cephesi'ne esir düşen Necmi Seren, esir olarak ele geçirildikten sonra önce İskenderiye yakınındaki bir kampa getirildi. Kampta büyük çadırlar kurulmuş ve bu çadırların içinde kumların üzerinde esirler için portatif karyolalar yerleştirilmişti. Kampın etrafı tel örgülerle çevrili olup köşelerinde sakallı Hintli Müslüman muhafızlar bulunmaktaydı. Esirlerin İngilizler ile hiçbir teması yoktu. Sadece akşam üzeri bir İngiliz subayı beraberince Ermeni tercüman ile birlikte gelip doğru dürüst bir sıraya dahi sokmadan esirleri sayıp giderdi. İngilizler, kampları kendilerini göstermeden idare ediyordu. Esirler tel örgüler içinde tamamen özgür olup serbestçe hareket etmekte ve kendi kendilerini yönetmekteydiler. Kampın iç idaresi de esirlere aitti. Savaş ilerledikçe kampın sayısı arttı. Yemen'den gelen esirler bu kampın az

---

Bkz. Ömer Hakan Özalp, **Mehmet Ubeydullah Efendi'nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları**, İstanbul, Dergâh yayınları, 2002, s. 62-67.

⁶⁷⁴ Ömer Hakan Özalp, **a.g.e.**, s. 95, 232-233.

yukarısında başka bir kampa nakledildi. Gelenler arasında Yemen Müdafii Muhiddin Paşa, Kurmay Hüseyin Hüsnü Emir gibi önemli kişiler bulunmaktaydı.⁶⁷⁵

Emin Çöl de Seydi Beşir’de yaşadığı kampı tasvir eden esirlerden birisidi. Çöl, 1918 yılı Ocak ayının ilk haftası İskenderiye yakınlarındaki Heliopolis esir kampından Seydi Beşir kampına nakledilmişti. Burada kamp dört bölümden oluşmakta ve her bölümde birden dörde kadar sıra numarası bulunmaktaydı. Birincisinde Almanlar, diğerinde Türkler kalıyordu. Her ne kadar barakada subaylar rütbelerine göre otursalar da aralarında birlik ve beraberlik mevcuttu. Önce yapılan üçüncü barakanın tabanı yarım metre yüksekliğinde tahtadan, sonradan yapılan dördüncü barakanın tabanı betondandı. Odalar dört kişili olup duvarları tek sıra kesme taştan yapılmış ve üstleri muşambaydı.⁶⁷⁶

Kesre’de İngilizlerle yapılan muharebede 30 Eylül 1917’de esir düşen Hicaz 22. Fırka 125. Alaydan Hesap Memuru Muavini Bursalı Halil oğlu Mehmed Nuri Efendi, esaret sonrası verdiği ifadesinde Seydi Beşir karargâhına nakledildikten sonra yaşadıkları 2 Ağustos 1919’da ifadesinde anlatılmıştı. Subay karargâhını, İskenderiye’den yani şehir merkezinden uzak bir mesafede bulunan, kum deryaları üzerinde bir takım mahrutı çadırlardan oluşan, etrafı tel örgüsü ile kapalı bir yer olarak tasvir etmişti. Her bir çadırda 3 kişi kalmaktaydı.⁶⁷⁷

Yine, Ağustos 1919’da esaretten dönen bir esirden alınan ifadede Filistin Cephesi’nde nasıl esir olduğunu, Şam’da esir düştükten sonra esirlerin Seydi Beşir kampına nasıl getirildiği anlatılmaktadır. Esirler Kantara’dan Seydi Beşir esir karargâhına vardıklarında henüz çadırlar kurulmamıştı. Çadırların kurulmasından sonra sınıfına göre subaylar çadırlara taksim edilmişti. Çadırların kurulmasına kadar esirler bir müddet kumlar üzerinde karyolada yatırılmıştı.⁶⁷⁸

İsmi belli olmayan bir esirin İkdâm gazetesinde yayınladığı hatıratında, kampın detaylı bir şekilde tasviri yapılmıştı. Gazetede yayınlanan hatırat şu şekildeydi:⁶⁷⁹

---

⁶⁷⁵ Necmi Seren, **a.g.m.**, s. 77-78.

⁶⁷⁶ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 112.

⁶⁷⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/140.

⁶⁷⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/139.

⁶⁷⁹ “Esaret Hayatından Birkaç Sahife”, **İkdâm Gazetesi**, 16 Temmuz 1337 (1921), No 8742, s. 3.

“Mısır’ın cidden pek mühim ve en güzel yeri olan İskenderiye şehrine otomobil ile iki saat mesafede bulunan Seydi Beşir’de ikametimize tahsil olunan mahal sahilden üç kilometre kadar uzak تنها bir yerde idi.

İlk başta bir kısımdan ibaret olan bu yere daha sonra esirlerin çoğalmasıyla üç kısım daha ilave edilmişti. Hemen hemen aynı büyüklükte olan bu kısımlar 150 metre uzunluğunda ve 100 metre genişliğindedir. Etrafı tamamıyla tel örgülerle çevrilidir.

Subaylar, ‘pavyon’ adı verilen altışar odadan oluşan barakalar dâhilinde, her kısma ortalama 350 kişi düşecek şekilde yerleştirilmişlerdi. Rütbelerine göre bir odaya bir, iki, üç ya da dört subay veriliyordu.

Subay bölgesinde bulunmak üzere karargâhta mevcut neferler de ‘mahruti’ ya da büyük çadırlarda bulunduruluyordu. Bunlardan hariç yemekhane, bakkal ve duş mahalleri de kampta bulunmaktaydı. Bir kısım diğer kısım ile haftada ancak birkaç gün belirli saatlerde kapılar açılarak temas edilebiliyordu.”

Karl Curzon’un İsveç Kızılhaçına yazdığı Mart 1919 tarihli yazıda, her ne kadar doğrudan Türk esirlerinin durumundan bahsetmese de esirlerin barınmaları ile ilgili bilgi verilmekte ve şartların hiç de istenildiği gibi olmadığı itiraf edilmekteydi. Geri dönen esirlerle sayının azılmasına rağmen Kahire yakınlarındaki Maadi ve Tura esir kampının şartlarında dikkate değer bir değişikliğin olmadığı açıklanmıştı. Aynı türden şikâyetler Seydi Beşir esir kampında bulunan subaylar tarafından da yapılmaktaydı. İngilizler Seydi Beşir kampında düzenleme yapmalarına rağmen subaylar için barınma yerinin standartların çok altında olduğunu ifade etmişlerdi. Esirlerin kaldıklarını barınaklar her ne kadar havadar olsa da barınakların sıcağa ve soğuğa karşı herhangi bir yalıtımı bulunmuyordu. Ayrıca barakaların çatıları çok kötü olup her yağmurda kulübe su almaktaydı. Kaldıkları barakaların yaşanacak şartlarda olmaması bir yana, barakalarda herhangi masa ya da yatak dahi bulunmuyordu. Tüm bu düzensizlikler, Dışişleri yetkilileri tarafından Kızılhaça da bildirilmişti.⁶⁸⁰

Seydi Beşir kampında her şeyin istenildiği gibi olmadığını gösteren bir başka belge İngiliz Milli Arşivinde yer almaktadır. E.A. Altham, 14 Temmuz 1916’da

---

⁶⁸⁰ TNA, FO., 383/505.

Knabenshue'e yazdığı yazıda Türk subaylarına karşı yeterince ilgi gösteremediklerini "*Türk subaylara şartların elverdiği kadar iyi muamele edemediğimizden endişeliyiz.*" sözleri ile itiraf etmişti.⁶⁸¹

Kampın fiziki şartlarının yerinde olduğu varsayılsa bile Mısır iklimi ve deniz kıyısında konuşlandırılmış kamp, esirlerin yaşaması bakımından hiç uygun bir yer değildi. Hava­ların sıcak olduğu zaman geceleri sivrisinekten uyumuyordu. Mısır çöllerinde kışın soğuk ve yağmurdan hariç olmak üzere kum fırtınaları görülmekteydi. Esirlerin her tarafı kum oluyordu. Aralık ayında şiddetli fırtınaya maruz kalan esirlerin üzerlerinde kaput vesaire hiçbir şey olmadığından soğuktan müteessir oluyorlardı.⁶⁸²

Topçu Yarbayı Tevfik Ünal esaret günlerini Seydi Beşir kampında geçiren ve döneme ait notlarını kaydeden bir diğer kişidir. Tevfik Ünal'ın yazdıklarından kamp hayatının yanı sıra esirlerin bu kampa getiriliş hikâyesini de öğrenmekteyiz. Filistin Cephesi'nde esir düşen Topçu Yarbayı Tevfik Ünal Süveys'te bir gün konaklamanın ardından İskenderiye'ye gönderilmiş ve 3 sene kalacağı Seydi Beşir kampına teslim edilmişti. Burada Çanakkale'de kaybettiği üç arkadaşı ile karşılaşmış ve sağ olduklarını görmüştü. Çanakkale Cephesi'nde esir düşen arkadaşları önce Limmi Adası'na, ardından Kıbrıs'a gönderilmişti. Son olarak da Mağusa'dan Seydi Beşir esir kampına nakledilmişlerdi. Kıbrıs'ta bulunan esirlerin Seydi Beşir'e nakilleri de ilginçti. İngilizler yerli halkın yani Türklerin esir Türk soydaşlarına ilgisinden rahatsız olmuşlardı. Yerli halkın esir Türkleri kaçıracaklarından korkan İngilizler, buradaki esirleri Seydi Beşir'e gönderdiler. Kampta Çanakkale, Filistin, Hicaz'da esir edilen yaklaşık 300 kadar esir bulunmaktaydı. Ayrıca Hicaz'da Medine'nin düşmesinden sonra tutuklanan memurlar da burada aileleri ile kalıyorlardı. Yalnız aileler esir kampının yanında başka bir kampta ikamet ediyorlardı.⁶⁸³

Hicaz Fırkası Kumandanı albayın esaret sonrası Mart 1921'de verdiği ifadesinde, kendi kaldığı Seydi Beşir kampından hariç olmak üzere diğer bir kamp olarak Kuveysa esir kapından da bahsetmektedir. Raporda Kuveysna esir kampının

---

⁶⁸¹ TNA, FO., 383/223.

⁶⁸² Ahmet Altınay, a.g.e., s. 80, 117-122.

⁶⁸³ Hüseyin Mümtaz, a.g.m., s. 28-32.

Kahire ile İskenderiye arasında olduğunu, kampı bizzat gördüğünü ve Seydi Beşir karargâhının aynısı olduğu yazmıştı.⁶⁸⁴

Kuveysa esir kampı hakkında bilgi veren bir diğer esir de Hüseyin Aydın'dı. Filistin Cephesi'nde esir olarak ele geçirilen Hüseyin Aydın Kantara'dan sonra Kuveysna esir karargâhına götürülmüştü. Kamp yerine girerken esirlerin üzerindeki para, kıymetli evrak, hüviyet gibi eşyalar alınmış, beyaz bir torba içine konulmuştu. Bir numara torbaya, bir numara da esirlerin boynuna asılmış ve esirler de kampa gönderilmişti. Ayrıca matara, sabun ve ekmek gibi içine para saklanabilen herşey de kapıda değiştirildi. Bunu daha önceki tecrübelerinden bilen İngilizler, haklı da çıkmış ve matara ve sabunun arkasından parası giden esirlerden bağırانlar çıkmıştı.⁶⁸⁵ Esir edilen Hasan Remzi (Fertan) Küveysna kampında günlerini dolduran bir diğer esirdi. Burada bir süre kaldıktan sonra Seydi Beşir kampına nakledildi.⁶⁸⁶

Seydi Beşir kampına bağlı Kuveysna esir kampının adı esirlerin aileleri tarafından veya esirler tarafından ailelerine yazılan mektuplarda sık sık geçmekteydi. Eylül 1920'de Hayriye Hanım'ın eşi hakkında yazdığı mektupta, maaşla geride kalanların geçinemediğini yazılıydı. Aileleri tarafından yetkililere yazılan mektuplarda genelde savaşta kaybolmuş ya da esir düşmüş kişilerden haber alınamamasından dolayı yetkililerden yardım isteniyordu. Seydi Beşir kamplarından yetkililere yazılan mektuplarda ailelerinin nerede oldukları sorulmaktaydı. Mesela Mısır Kuveysna B kampında esir bulunan 146 nolu Recep Çavuş, 1919'da yetkililere yazdığı mektupta, iki senedir bu esir kampında bulunduğunu ve süre içinde bir defa olsun ailesinden haber alamadığını yazmıştı.⁶⁸⁷ Seydi Beşir kampından babasına yazdığı mektuplarda paraya acil ihtiyacı olduğunu belirten Cemil Zeki Bey de yazdığı mektuplarına cevap alamayınca mektuplarının ailesine ulaşmadığından şüphe etmişti.⁶⁸⁸

Filistin Cephesi'nde Nablus Muharebesi'nde esir düşen İbrahim Sorguç⁶⁸⁹ anılarında Seydi Beşir kampında kaldığını belirttikten sonra kampın adını "*Seydi*

---

⁶⁸⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

⁶⁸⁵ Hüseyin Aydın, **a.g.e.**, s. 40-44.

⁶⁸⁶ Hasan Remzi Fertan, **a.g.e.**, s. 85-89.

⁶⁸⁷ **Cepheden Mektuplar**, s. 122-123.

⁶⁸⁸ **Cemil Zeki Yoldaş**, s. 48-49.

⁶⁸⁹ 1897'de Antalya'da doğan İbrahim Sorguç Mora göçmenlerindendi. 8 yıllık eğitimden sonra Darülmualim Erkek Öğretmen Okuluna giren Sorguç mezun olmasına bir sene kala Birinci Dünya

Beşir Kuveysna Dört Numaralı Osmanlı Üserayı Harbiye Kampı” olarak vermişti. Nablus Muharebesi’nde teslim olmaktan başka çareleri kalmayan askerler 21 Eylül 1918 sabahı etraflarının düşman askerleri tarafından çevrili olduğunu görmüşler ve aralarında Türkçe konuşan İngilizler gezinmeye başlamıştı. Neferleri bir tarafa, subayları bir tarafa, ayırmışlar ve esaret dönemi böylece başlamıştı. İskenderiye şehrinin 15 km yakınında bu kamp Seydi Beşir kampında biraz uzak ama Seydi Beşir kampının bir bölümü olarak geçmekteydi. 16. Tümenin 48. Alayına mensup subayların çoğu bu kampta toplanmıştı. İbrahim Sorguç’un topçu subayı olan ağabeyi Muharrem Akif de esir olarak bu kampa bulunmuştu. Kendisiyle İstiklal Harbi’nde Garp Cephesi’nde tekrar karşılaşacaktır. Ayrıca İbrahim Sorguç bu kampta Antalyalı arkadaşları Durali Mehmed, Hasan Basri, Bilal Efendi ve Cemil Efendiler ile bir araya geldi.⁶⁹⁰ Kampta Türk esirlerinden başka esir Alman subayları da vardı.⁶⁹¹

Seydi Beşir’in havası güzel ve suyu boldu.⁶⁹² İçme suyu şehirden kanallarla geliyordu. Tuvalet ve temizlik için su betondan yapılmış zemin üzerinde lavabolardan sağlanmaktaydı. Atıklar kampın yakınındaki bir göle yapılmaktaydı. Subaylar, sabahları banyo ve duş yapabiliyorlardı. Bunlar için barakaların yanında, birbirinden hasırdan örme duvarlarla ayılmış tertibat yapılmıştı. Subayların çamaşırları emir erleri tarafından tahta ve çimentodan yapılmış çamaşırhanelerde yıkanmaktaydı. Kampta Türk usulü 44 tuvalet bulunuyordu. Lojmanların uzağında, çimento ile yapılan bu tuvaletlerin kuyuları yaklaşık 5,5 metre derinliğinde

---

Savaşı çıkmış ve askere alınmıştı. 30 Ekim 1916’da İhtiyat Zabıt Namzetleri talimğâhına alındı ve burada bir yıl eğitim görerek Filistin Cephesi’ne 8. Ordu emrine verildi. Filistin Cephesi’nde İngilizlere esir düştü. Esaret sonrası 1920 yılının başında Antalya’ya geri döndü. Subay ve öğretmen olan İbrahim Sorguç Vakıflar Genel Müdürlüğünde kâtip olarak işe başladı. Sakarya Meydan Muharebesi’ne de katılan İbrahim Sorguç savaş sonrası eski işine döndü. Buradan sonra değişik memuriyetlerde bulunmuş ve 1974’de hayatını kaybetti. Bkz. İbrahim Sorguç, **Yd. P. Tğm. İbrahim Sorguç’un Anıları İstiklal Harbi Hatıratı: Kaybolan Filistin**, Haz. Erdoğan Sorguç, İzmir, İzmir Yayıncılık ve Tanıtım Hizmetleri, 1995. s. 11-13, 49.

⁶⁹⁰ İbrahim Sorguç, **a.g.e.**, s. 36-49.

⁶⁹¹ İbrahim Ethem, kendi el yazısı ile yazdığı anılarında Kuveysna esir kampında B kampının 3/2 koğuşundaki subayların listesini verdi. Kendisinden başka bu kampta kalan esirler şu şekildeydi: Üsteğmen Ahmed Hulusi Efendi, Teğmen Piyade Şeref Efendi, Teğmen Nakliye Hamza Efendi, Teğmen M. Tüfek Nuri Efendi, Teğmen Piyade Hüsnü Efendi, Teğmen Mesahacı Ziya Efendi, Zabıt Vekili (Yedek Subay) Piyade İbrahim Efendi, Yedek Subay Topçu Mustafa Efendi, Yedek Subay Piyade Fahri Efendi, Takım Başı Topçu Behçet Efendi, Teğmen Osman Efendi, Nefer Necip, Nefer Mustafa. Bkz. İbrahim Sorguç, **Bu Defa Niçin Harp Edeceğimi Biliyorum: Filistin Cephesi ve İstiklal Savaşı Anıları**, Ed. Emre Yalçın, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 261.

olduğundan ve her gün kireç ve kresol ile dezenfekte edildiğinden kampta hiç koku yoktu.⁶⁹³

Cidde Hastanesinde doktor olarak görev yaparken esir düzen bir binbaşı özellikle yazları kamplarda su kıtlığının yaşandığını ifade etmişti. Karargâhlarda yatak barakalarından başka tuvaletlerle bir çatı altında duşlar vardı. Ara sıra özellikle yaz mevsimindeki sıcaklığın en çok etkisini gösterdiği, suya en çok ihtiyaç bulunduğu zaman suyollarının bozukluğu veya suyun azlığı bahanesiyle günlerce bazen aylarca duş suları kesiliyordu.⁶⁹⁴ Cemil Zeki Bey su sıkıntısı dolayısıyla zaman zaman bir bardak su ile banyo yaptığını anlatmıştı.⁶⁹⁵

İngilizler kampları idare ederken kampın iç işlerine karışmamışlar, iç idareyi tamamen Türklere bırakmışlardı. Her karargâhta muhtelif harp mevki ve cephesinden esir düşerek gelen esir subayların en büyük rütbelisi o grubun başkanı sayıldığından kampta tüm emir ve idareler o kişiye havale edilmekteydi. Grup kumandanları, subayların her türlü ihtiyaçlarını gidermek için İngiliz kumandanına müracaat etmesi gerekiyordu. Mart 1921'de Eski Hicaz Fırkası Kumandanı albayın esaret sonrası verdiği ifadesinde, Seydi Beşir karargâhında esarete bulunduğu müddet zarfında askerlerin tüm ihtiyaçları için kendisine müracaatta buldukları söylemişti. Subayların uygun olan önemli talepleri İngiliz kumandanına iletildi.⁶⁹⁶

Rum asıllı Osmanlı vatandaşı Sokrat İncesu, bu kampta esaret günlerini geçiren ve kamp yaşantısına dair bilgi veren önemli bir esirdi. Sokrat İncesu kampa getirilirken yaşadıklarının dışında kamp hayatında çok da sıkıntı çekmediğini söylemektedir. Esir düşmesinin ardından uzun ve meşakkatli bir yol sonrası İskenderiye'ye 6 km mesafede Seydi Beşir karargâhına getirilmişti. Sokrat Bey için Seydi Beşir kampına gelinmesiyle beraber, esaretinin ikinci safhası başlamıştı. Burada daha önce esir düşmüş subaylar ile karşılaştı. Büyük bir misafirperverlik ile karşılanan İncesu'ya yemeklerden ikram edildi. İngilizler esaret kampına ulaşınca kadar geçen acımasız tavırlarını burada biraz daha yumuşatmış ve daha insani bir

---

⁶⁹² Ömer Hakan Özalp, *a.g.e.*, s. 234; Cemil Zeki Yoldaş, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁶⁹³ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 77.

⁶⁹⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

⁶⁹⁵ Cemil Zeki Yoldaş, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁶⁹⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

şekilde davranmıştı. Kampta esirler için nispeten daha iyi bir ortam sağlanmış ve günler iyi bir şekilde geçmişti.⁶⁹⁷

Kamplarda kaza olayları da hiç eksik olmamıştı. Pek çok esir kampa zaten hasta veya yaralı olarak gelmişti. Bazı esirler ise kampa sağlam gelmişken kaza veya ihmal sonucu kamplarda sakat kaldı. Teğmen İsmail Şevket Efendi, bu kampa sağlam olarak gelen fakat kampta sakat kalan esirlerden yalnızca birisiydi. Osmanlı Devleti olayın takipçisi olmuş ve Şevket Efendi'nin gözünü kaybetme olayında bir ihmalin olup olmadığının araştırılmasını İngiltere Hükûmetinden talep etmişti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 26 Ağustos 1918'de Osmanlı Hükûmetine gönderdiği notada İsmail Şevket Efendi'nin sağ gözünü kaybetmesini kaza olarak nitelendirdi.⁶⁹⁸

Osmanlı Devleti, değişik zamanlarda sadece subayların değil eşlerinin de kamplardaki huzuruna dair bilgiler toplamaya çalıştı. Osmanlı Hükûmeti, Mısır'daki esirlerin ailelerinin, kötü muameleye tabi tutulmalarına dair şikâyetleri Amerikan Elçiliğine iletti. Amerika'nın İskenderiye Konsolosluğu tarafından yapılan subayların ailelerinin durumlarının iyi olduğuna dair araştırmalar hem Osmanlı Hükûmetine hem de Britanya Hükûmetine 1916 yılının sonunda gönderildi. İngiltere'nin Washington Büyükelçisi Cecil Spring Rice'dan 16 Ocak 1917'de İngiltere Dışişleri Bakanlığına giden bu araştırmalardan anlaşılmaktadır ki Birleşik Devletlerin ilgili diplomatları ve konsolosluk görevlilerine göre Mısır'daki Türk esirleri en iyi şartlarda muamele görüyorlardı. Buna rağmen Babıâli, Amerika'nın İskenderiye Konsolosluğunun Seydi Beşir'deki esirlerin sağlıklarının iyi durumda olduğu yönündeki beyanını kabul etmedi. Amerika Hükûmeti ise bahsedilen raporların doğruluğuna güven duyduğunu belirterek Osmanlı Hükûmetini ikna etmeye çalıştı.⁶⁹⁹

2.3 Kıbrıs Esir Kampı

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere'nin tarafsız kalması telkinlerine karşı savaşa girince İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bu hamlesine 5 Kasım 1914'de Kıbrıs'ı ilhak ederek cevap verdi. Bu tarihten itibaren İngiltere adada sıkıyönetim ilân etmiş ve bu uygulama ile beraber özellikle Türklere

⁶⁹⁷ Sokrat İncesu, **a.g.e.**, s. 330-333, 335-336.

⁶⁹⁸ TNA, **FO.**, 383/462.

⁶⁹⁹ TNA, **FO.**, 383/342.

karşı almış olduğu olağanüstü tedbirleri artırmıştı. Osmanlı Devleti, bu oldubitti karşısında bir şey yapamamış, sadece protesto etmekle yetinerek durumu kabullenmek zorunda kalmıştır. Bu konseyin emri doğrultusunda 4 Mart 1915 günü The Cyprus Gazette’de İngiliz Yüksek Komiserliğinin bir bildirgesi yayımlandı. Bildiride işgal tarihi olan 5 Kasım 1914’de Kıbrıs’ta bulunan tüm Osmanlı tebaasının İngiliz tebaası olduğu yazılmıştı. Bildirgede isteyenlerin ise Osmanlı tebaasında kalabileceği söylendi. Osmanlı tebaasından kalacakların bu durumu Yüksek Komiserliğe bildirmesi ve 2 ay içinde adayı terk etmesi gerekiyordu. Bunun üzerinde çok sayıda Türk adadan ayrılarak Anadolu’ya göç etti.⁷⁰⁰

Birinci Dünya Savaşı sürecinde Çanakkale, Irak, Hicaz ve Kanal cephelerinde esir alınan Türk askerleri, öncelikle Mısır esir kamplarına yerleştirilmişti. İngilizler, Mısır esir kamplarının yetersiz kalması ve cepheden sürekli yeni esirlerin gelmesi sebebiyle Birinci Dünya Savaşı sırasında esir aldıkları Türklerin büyük bir kısmını Hindistan ve Birmanya gibi Anadolu’dan oldukça uzak yerlerde kurdukları kamplara sevk ettiler. Basra, Bağdat, Mısır, Hindistan ve Birmanya kamplarından başka Malta, Selanik, Adalar, Suriye, Man Adası’nda da esir kampları tesis edilmişti.⁷⁰¹ Bunlardan hariç Anadolu’ya uzak olmamasına rağmen esirlerin yerleştirildikleri bir diğer kamp Kıbrıs adası oldu. Mısır esir kampının yetersiz kalmasıyla Anadolu Hareketi için tehlikeli görülen subaylar, Hindistan’a gönderilirken daha zararsız görülen rütbesiz veya düşük rütbeli askerler Anadolu’ya nispeten daha yakın bir yer olan Kıbrıs’a nakledildi. Anadolu’ya yakın bir yerin esir kampı olarak tercih edilmesinin bir diğer sebebi ise Kıbrıs’ın o dönemde İngilizlerin kontrolünde ve sıkı denetimi altında olmasıydı. Türk esirleri Kıbrıs adasında Gazimağusa şehri yakınlarında bulunan Karakol denilen bölgedeki esir kamplarına yerleştirildiler. Türk esirlerin Kıbrıs’taki İngiliz savaş esirleri kampına getirildikleri tarih kesin olarak bilinmese de İngiliz Savaş Bakanlığı arşivlerinden ve adı geçen kamp komutanlığının Kıbrıs’ta bulunan İngiliz Genel Valiliği ile yaptıkları yazışmalardan bazı bilgilere ulaşabilmekteyiz. Burada elde edilen bilgilerde, ilk kafilenin adaya gelişi 26 Ekim 1916 olarak belirtilmektedir. Esirler arasında ilk şehidin 14 Kasım 1916 verilmesi dikkate alınırsa

---

⁷⁰⁰ **The Cyprus Gazette (Extraordinary)**, 1 June 1916, No 1227; Nuri Çevikel, “Çanakkale Muharebelerine Dair Gayriresmi Yeni Bir Belge: Hatırat-ı Esaret”, **History Stories International Journal of History**, Volume 2, Issue 3, s. 85-123, s. 92.

bu tarihten kısa bir süre önce adaya geldikleri sonucuna da varılabilir. Esirlerin Eylül 1916'dan sonra getirildikleri ise kesin gibidir.⁷⁰² Ayrıca Hicaz Cephesi'nde Medine'yi savunmak için uzun süre mücadele eden Fahrettin Paşa'nın askerlerinin bir kısmı da Kıbrıs esir kampına getirildi. 7 Ocak 1919'da teslim olmak ve Medine'yi teslim etmek zorunda kalan Fahrettin Paşa, birlikleri ile beraber bir ay içinde üç kabile halinde, Mısır ve Kıbrıs'taki kamplara nakledildiler.⁷⁰³

Kıbrıs esir kamplarına Çanakkale, Hicaz ve Kanal cephelerinde esir düşmüş küçük rütbeli subaylar ve neferler gönderildi. Kamptaki esirler er, onbaşı, çavuş ve başçavuşlardan ibaretti. Aralarında sadece birkaç başçavuş vardı. Ayrıca kampta Hicaz Cephesi'nden gelen subay ve siviller de bulunuyordu. Kampta İngilizler için önemli sayılacak özel bir esir bulunuyordu. Esirlerle beraber Dr. Şevket adında bir subay da getirilmişti. Esirlerin rütbesine bakıldığında en büyük rütbenin başçavuş olduğu görülmekteydi. İngilizlerin bu esir kampında Türk subaylarını barındırmamalarının nedenlerinden birisi, komutanlarıyla aynı kampta kalacak erlerin komutanları tarafından verilecek emir ve direktifleri uygulayacak olmalarıydı. Türk esirleri kontrol altında tutmanın daha zor olacağı kaygısı ile İngilizler rütbeli Türk askerleriyle er ve erbaşları farklı esir kamplarına sevk etmişti. Subay olan esirler Mısır'a, rütbesiz esirler ise Kıbrıs'a gönderildi.⁷⁰⁴

Türk Kızılayı Arşivi'nde bulunan esir kartları, esir mektupları ve hatıratlar incelendiğinde çok sayıda esirin Kıbrıs'ta esaret günlerini geçirmiş oldukları görülmektedir. Esir kartları esirlerin genelde Çanakkale, Hicaz Cephesi ve Kanal Cephesi'nde esir düştüklerini veya Maadi esir kampından nakledildiklerini ortaya koymaktadır. İngilizler aldıkları esirleri ilk önce Mısır'daki esir kamplarına yerleştirdi. Zamanla buranın yetersiz gelmesiyle Hindistan ve Burma'daki esir kamplarına gönderdi. 1916 yılından itibaren Mısır kamplarının dolmasıyla burada

---

⁷⁰¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 2494/19.

⁷⁰² Aydın Ayhan, **Çanakkale Ah Çanakkale**, İzmir, Özden Ofset, 2004, s. 82-83.

⁷⁰³ Feridun Kandemir, **a.g.e.**, s. 229-247.

⁷⁰⁴ Ahmed Sami, **Magaso'da Toprağa Verilen Şehitlerimiz**, Mağusa, 1964, s. 2-3; **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 141-142; Jeff Ertughrul, **The Postal Services Of Military Forces in Cyprus**, Londra, 1996, s. 7; Hüseyin Metin, **Kıbrıs Tarihine Toplu Bir Bakış**, Lefkoşa, 1959, s. 241; Halil Aytakin, **Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 73; Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, Lefkoşa, A.H.A. Yayınları, 2000, s. 8.

bulunan esirlerin bir kısmı Kıbrıs'ta inşa edilen Mağusa esir kampına nakledildi. Örneğin, Bursa vilayetinin Karacabey kazasının Tavşanlı Mahallesinde Bursalı Kebapçı Ali Osman Ağa'nın oğlu Mehmed Onbaşı 1915'de Çanakkale Muharebesi'nde İngilizlere esir düşmüştü.⁷⁰⁵ 1894 doğumlu Yenice-Nevruz köyünden olan Osman Kocabaş, Mağusa'dan hariç başka bir kampın daha varlığından bahsetmişti. Çanakkale Muharebesi'ne katılmış daha sonra Kudüs'te İngilizlerle savaşırken esir düşmüş Kocabaş 25 gün Süveyş'teki esir kamplarında tutulduktan sonra Kıbrıs'taki Larnaka esir kampına gönderilmiş ve burada 2 yıl esir kalmıştı.⁷⁰⁶ Yemen'de piyade ve topçu olarak görev yapan Biga Çömlekçi köyünden Şakir Doğan, Taif'te İngilizlere esir düşmüş ve Kıbrıs'ta 2 yıl esir kalmıştı.⁷⁰⁷ Kızılay Londra Savaş Esirleri İstihbarat Bürosundan nerede olduğu bilinmeyen Hasan Mustafa hakkında bilgi istemiş, Savaş Esirleri İstihbarat Bürosu Mart 1917'de adı geçen esirin önceden Maadi kampında tutulurken oradan Kıbrıs'a nakledildiği bilgisini vermişti.⁷⁰⁸ Kızılhaça 16 Mart 1917'de gönderilen yazıda Ethem İbrahim'in savaş esiri olarak Maadi kampında tutulmakta iken Kıbrıs'a gönderildiği anlatılmaktaydı.⁷⁰⁹ Mısır'dan getirilen esirler Kıbrıs'tan Mısır'a askeri malzeme götüren gemilerin boş olarak dönüşlerinde taşınmışlardı. Yük gemileri yüklerini güney limanlarından yüklendiği için esir Osmanlı askerleri bu limanlarda gemiden indirildikten sonra yaya olarak kampa ulaştırıldı.⁷¹⁰

Çanakkale ve diğer cephelerden getirilen Türk savaş esirlerinden hariç Kıbrıs kampında 4. Ordu Komutanlığınca adada cereyan eden askeri faaliyetleri ve adanın son hali hakkında bilgi toplamak üzere kayıklarla Taşucu'ndan adaya gönderilen ve yakalanarak diğer esirlerin yanına konulan 3 asker daha vardır.⁷¹¹ Bu kampta bulunan bir diğer Türk esiri de Kıbrıslı Hasan Hilmi Bey'di. Mağusalı Osman Bey'in oğlu olan Hilmi Bey, çalışmak üzere Beyrut'a gitmiş ve orada bir postanede çalışmaya başlamıştı. Savaşın başlaması ile silâhına alınan Hilmi Bey Medine

---

⁷⁰⁵ Türk Kızılayı Arşivi, 778/265.

⁷⁰⁶ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 141-142.

⁷⁰⁷ **a.g.e.**, s. 50.

⁷⁰⁸ Türk Kızılayı Arşivi, 778/223.

⁷⁰⁹ Türk Kızılayı Arşivi, 778/214.

⁷¹⁰ Halil AYTEKİN, **a.g.e.**, s. 77.

Cephesi'ne gönderilmiş ve orada İngilizlere karşı savaşırken ayağından yaralanarak esir düşmüştü. Hilmi Bey, kendi doğduğu ve büyüdüğü yere esaret hayatını yaşamak için geri dönmüştü. Serbest kaldıktan sonra Larnaka'ya yerleşen ve 1945 yılında ölümüne kadar orada yaşayan Hilmi Bey'in mezarı halen Mağusa'da bulunmaktadır.⁷¹²

Kıbrıs Mağusa esir kampı, Karakol bölgesinde bugünkü Gülseren Eğitim Kampının bulunduğu yerde kuruldu. Kampın güvenliği İngiliz askerleri tarafından sağlanmaktaydı. Esirler için yapılan barakalar her sırada 9 veya 12 olmak üzere üç sıra halinde yapılmıştı. Söz konusu barakaların her birisi 9 metre genişliğinde, 15 metre uzunluğundaydı. Esir kampı, Karakol bölgesinin güney batısında bulunuyordu. Esirler için yapılan barakalar kamp yerinin batısından geçen yoldan başlayarak halen deniz fenerinin bulunduğu noktaya kadar devam etmekteydi.⁷¹³ 4. Ordu Komutanlığına bağlı 4. Tayyare Müfrezesince yapılan istihbaratta, Türk esirlerin Mağusa'ya çeyrek saat uzaklıkta kuzeyde barakalarda olduğu bilgisini verildi. Sayıları iki üç bin kişi kadardır. Barakaların etrafı tel örgülerle çevriliydi. Esirlerin bazıları adadan başka yerlere nakledildi. Esir karargâhında yaklaşık beş yüz kadar İngiliz muhafız bulunmaktaydı.⁷¹⁴

Kıbrıs esir kampı ilk açılan kamplardan biri olma özelliğinin yanı sıra, aynı zamanda en son kapanan kamptı. Kamptaki esir sayısı değişik zamanlarda farklılık göstermişti. Ekim 1916'da kurulan Mağusa'daki Türk savaş esirleri kampı 5.400 kişi alabilecek büyüklükteydi. Kamp, 1916 Eylül ayından 1920 yılının sonuna kadar aktif halde kaldı. Arşiv belgelerine göre kurulduğu günden itibaren bu kamptan 10.000'in üstünde esir gelip geçmişti. Esir sayısı aynı anda 2.000 ile 7.000 arasında değişiklik gösterdi. Rakamların daha fazla olabileceğine dair önemli bir işaret de esir kampında bulunmuş Mehmed Said'e ait İngilizler tarafından tutulan listedeki sicil numarasıdır. Yemen'e asker olarak gitmiş Mehmed Said, 1917 yılında Sina

---

⁷¹¹ **Türk Havaçılık Tarihi**, Cilt 2, Kitap 2, Uçuş Okulları Basımevi, Eskişehir, 1951, s. 185; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 82.

⁷¹² Metin Akar-Oğuz Karakartal, **Kıbrıs'taki Türk Savaş Esirleri ve Gazi Mağusa Çanakkale Şehitliği**, Lefkoşa, 1997, s. 10; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 82.

⁷¹³ Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Çanakkale'nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri", **Savaş Tarihi Araştırması Uluslararası Kongresi, 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı ve Mirası**, Editör Halil Çetin Lokman Erdemir, Cilt 1, Çanakkale Valiliği Yayınları, İstanbul, 2015, s. 455-456.

Cephesi'nde esir düşmüştü. Mehmed Said'in esaret numarası 10.446'dı. Eğer İngilizler kampa gelen esirlere düzenli bir esir numara vermişler ise Kıbrıs kamplarından 10.000'in üzerinde esir bulunmuştu.⁷¹⁵ 250 kişinin adı şehitlikteki listede vardı. Kıbrıs Milli Arşivi ise tasnif edilmediğinden burada yapılan arşiv çalışmalarında esirlere dair herhangi bir belge elde edilmedi.⁷¹⁶

Kıbrıs'a ilk getirilen kafilde 215 esir bulunmaktaydı. Sayının 4.000'e kadar çıktığı tahmin edilmekle birlikte getirildikleri kesin tarih bilinmemektedir. İlk kafilenin en erken Eylül 1916'da gelmiş olduğu kuvvetli ihtimaldir. Esirlerin hepsi bitap durumda görünüyorlardı. Hatırat-ı Esaret⁷¹⁷ adlı eserde Ali Kemâl⁷¹⁸, esarete 4 yılını doldurup 5. yıla girdiklerinden bahsetmektedir. En sonda tarih olarak Milâdi 1 Ocak 1919 verildiğine göre en azından Ali Kemâl'in 1916'da Kıbrıs'a getirildiği anlaşılmaktadır.⁷¹⁹

Kıbrıs Genel Valiliği tarafından Mağusa Kaza Komiserliğine gönderilen 12 Aralık 1916 tarihli mesajda esirlerin hangi kamptan geldiği bilgisi vardı. Mesajda İskenderiye'den Victorian isimli İngiliz savaş gemisiyle esir kampına Çanakkale Cephesi'nden 1.300 Türk savaş esirinin getirildiği, bu esirlere 88 İngiliz askerinin de refakat ettiği yazılıydı.⁷²⁰

Türk savaş esirlerinin 26 Ekim ve 29 Kasım'da olmak üzere iki ayrı grup halinde adaya geldikleri bilinmektedir. Adaya getirilen esirlerin ilk çıktıkları yer günümüzdeki Magusa limanıdır.⁷²¹ Sayıları 2.000 civarında tahmin edilen Türk esirleri, on gün arayla, iki ayrı vapur kafilesi halinde ve İngiliz harp gemilerinin refakatinde Eylül 1916'da limana ulaştı. Esirler ilk limana getirildiklerinde

---

⁷¹⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 2680/210'den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 176.

⁷¹⁵ Halil Aytekin, **a.g.e.**, s. 77.

⁷¹⁶ Ahmet Gazioğlu "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kıbrıs", **Türkler Ansiklopedisi**, Editör H. Celal Güzel K. Çiçek, s. Koca, Cilt 19, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1497-1498.

⁷¹⁷ Kıbrıs esir kamplarında Türk esirlerinden bazılarının esaret altındayken kaleme aldığı harp günlüğüdür. Bkz. Nuri Çevikel, **a.g.m.**, s. 85-123.

⁷¹⁸ Hatırat-ı Esaret Ali Kemâl'in haberleşme adreslerinin sürekli değiştiği görünmektedir. Ali Kemâl'in kamptaki zaman zaman değişen adresleri şunlardır: Kıbrıs Adası Üsera Karargâhı 2. Tel 5. Baraka Memuru, 2. Tel 4. Bölük, 2. Telde 12. Baraka Muavini, 2. Tel 5. Bölük 17. Takım, Safer Tel 8. Takım Çavuşu Başçavuş, Safer Tel 8.Takım. Bkz. Nuri Çevikel, **a.g.m.**, s. 93.

⁷¹⁹ Aydın AYHAN, **a.g.e.**, s. 82-83; Halil Aytekin, **a.g.e.**, s. 74; Halil Sadrazam, **Kıbrıs'ta Varoluş Mücadelemiz Şehitliklerimiz ve Anıtlarımız**, İstanbul, 1990, s. 203; Hüseyin Metin, **a.g.e.**, s. 239-240.

⁷²⁰ Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 462.

⁷²¹ Hüseyin Metin, **a.g.e.**, s. 239-240.

kasaların içinde ölümlerin ve yaralıların olduğu görülmüştü. Esirler, İngiliz savaş gemileri eşliğinde henüz yapımı bitmemiş Mağusa limanında bulunan Cafer Sokağı ile Shakespeare caddesinin kesiştiği bölgede bulunan Othello Kulesi bölgesine indirildi. Kuleye yanaşan gemilerden karaya çıkarılan Türk esirleri sıra halinde ve süngülü İngiliz askerlerinin sıkı güvenlik tedbirleri altında yaya olarak liman, tren istasyonu, Mağusa kapısı, Karpaz yoluyla Karakol bölgesine götürüldü ve daha önceden hazırlanan Türk esir kampına yerleştirildi.⁷²² 15 Ekim 1918'de Kıbrıs Genel Valiliğinden Mağusa Kaza Komiserliğine gönderilen bir yazıda bir gün önce Mağusa'ya Türk savaş esirlerinin geldiği belirtilmektedir. Aynı gün Port-Sait'ten Wear isimli savaş gemisi refakatinde Theseus isimli İngiliz gemisiyle 1.002 Türk savaş esiri getirildi.⁷²³ Döneme ait başka belge ve kaynaklarda esir kampının yapımına 1916 yılında başlandığına ve ilk esir kafilesinin 23 Ekim 1916'da geldiğine dair bilgiler de bulunuyordu.⁷²⁴ Ayrıca 23 Ekim 1916'da Mağusa kampı komutanlığı tarafından Lefkoşa Genel Valiliğine gönderilen telgrafta Türk savaş esirlerinin Mağusa limanına eskortlar halinde getirildiğinden bahsetmekteydi.⁷²⁵

Hâtîrât-ı Esâret adlı hatıratıta yayınlanan bir dörtlükte, Kıbrıs'taki Türk esirlerin sayısına dair önemli bir kayıt vardı. Şiirin 3. mısrasında "*İngiliz zulm ü istibdâdi altında inler yedi bin esîr-i Osmânî*" denilmektedir. Bu sebeple dörtlüğün yazıldığı sırada 7.000 esirin olduğu tahmin edilmektedir.⁷²⁶ Sayıları konusunda farklı iddialar olmakla birlikte Kıbrıs esir kamplarında 7.000 veya üzerinde esir olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır.⁷²⁷ 16. Fırka Kumandanı albay, 8 Mart 1921 tarihli esaret sonrası verdiği ifadesinde Kıbrıs ve Malta adalarında asker ve subayların bulunduğunu fakat miktarının kesin olmadığını belirtmişti.⁷²⁸

Esir kamplarının kurulması ve hazırlanması için Rum ve Türk köylülerinin toprakları alınarak kamulaştırıldı. Halkın durumdan rahatsız olduğunu ve halk

⁷²² Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3; Halil Aytekin, **a.g.e.**, s. 74.

⁷²³ Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 462.

⁷²⁴ Haşmet M. Gürkan, **Tarih İçinde Kıbrıs: Toplu Eserler 4**, Haz. Remzi Yektaoğlu, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 2000, s. 142.

⁷²⁵ Jeff Ertughrul, "World War I, Turkish Prisoners Held in Cyprus", **Turcoman International**, London, Winter, 1996, s. 7; Halil Sadrazam, **a.g.e.**, s. 203; Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, s. 77.

⁷²⁶ Nuri Çevikel, **a.g.m.**, s. 85-123.

⁷²⁷ Halil Aytekin, **a.g.e.**, s. 74.

⁷²⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

arasında huzursuzlukların başladığını anlayan Mağusa Kaza Komiseri, Kıbrıs Genel Valiliğine ve Mağusa'daki askeri yetkililere 15 Eylül 1916'da bir yazı gönderdi. Komiser, bu bölgede son 3 hafta içerisinde, Kraliyet Alayına bağlı subaylar tarafından Mağusa'nın yaklaşık 1,5 mil kuzeyinde birtakım çalışmalar yürütüldüğünü, kulübeler inşa edildiğini, dikenli tellerin çekildiğini söyleyerek Türk savaş esirleri için esir kampı kurulacağına dair söylentilerinin doğru olup olmadığını sormuştu.⁷²⁹

Adada Türk esirleri barındıracak bir kampın yapılmakta olduğu söylentilerinin çıkmasının hemen ardından yaşananları, olayın şahitlerinden İbrahim Kalliga anlatmıştı. İbrahim Kalliga'nın anlattıklarına göre 1914 yılında Mağusa kapısından başlayarak Karpaz yolu boyunca 'T' şeklinde tahtalar dizilmişti. Bu zamana kadar görülmemiş vapurlar kereste yüklü olarak adaya gelmekteydi. Liman boydan boya kereste ile dolduruldu. İbrahim Kalliga da arabasıyla Karakol'a kereste taşımıştı. Kısa sürede kamp inşaatı başladı. Başlangıçta avlu ve 7 oda yapıldı. Her bir avluya 9 veya 12 olmak üzere yapılan barakanın uzunluğu 45 ayaktı. Üst tarafta iki avlu için bir tahtadan cami yapıldı. Bir cami de 7. barakaya inşa edildi. Bunların hepsi deniz fenerine kadar uzanmaktaydı. Bunların yapılması uzunca bir vakit almıştı. Türk esirleri buraya getirileceği söylentileri halk arasında dolaşmaktaydı. Çok geçmeden vapurlar limana girmiş ve esirler altışarlı olarak sahilden yaya olarak kampa sevk edilmişti. Esirlerin gelmelerinden az önce halkın kampa girmesi yasaklanmıştı.⁷³⁰

Esir kampı komutanı Yüzbaşı E. A. Howe tarafından Mağusa Komiserliğine gönderilen "Türk Savaş Esirlerinin Gelişi" başlıklı 11 Ekim 1916 tarihli gizli bir yazıda yaklaşık 3.000 civarında Türk esirin 15-20 Ekim tarihleri arasında Mağusa limanına gelecekleri belirtilmişti. Yaklaşık 3.000 kişilik esir grubunun gemilerden indirileceği sırada adada bulunan asker sayısının yeterli olmayacağı düşünüldü. Bu sebeple esirlerin gemilerden indirilmesi esnasında bölgenin sivil halktan temizlenmesi, esirlerin gemiden indirilmesi ve kampa sevklerinin aksaklıklara yol açmadan yerine getirilmesi için yeterli polis gücünün de bölgede bulundurulması

⁷²⁹ Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Çanakale'nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri", **a.g.e.**, s. 450.

⁷³⁰ Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 450-451; **Kıbrıs Postası**, 1-6 Kasım 1986.

kararlaştırıldı. Kamp bölgesinde bulunan deniz fenerinde çalışan Türk fenerci görevinden uzaklaştırıldı ve yerine başka bir milletten bir kişi yerleştirildi.⁷³¹

Yüzbaşı E. A. Howetarafından Mağusa Komiserliğine 11 Ekim 1916'da gönderilen "Siviller ve Savaş Esirleri" başlıklı ikinci bir yazıda yine esirlerin adaya getirildiğinde yapılması gerekenlerden bahsedilmekteydi. Türk savaş esirlerinin daha önce belirtilen esir kampında tecrit edileceği sebebiyle özellikle Mağusa bölgesinde yaşayan çok sayıda Türk'ün meraklı bakışlarından ve sorularından kurtulmak amaçlandı. Bu bölgede yaşayan Türklere ve sivil halka kamp bölgesinin askeri bölgede olduğu ilan edildi. Askeri bölge kurallara karşı davranarak kamp civarında bulunanların askeri yetkililerce tutuklanacağı bildirildi. Ayrıca kamp bölgesi civarında sivillerin teknelerle dolaşılması, avlanması ve bölgede karaya çıkması yasaklandı.⁷³²

İngiliz Kamp Komutanı yarbayın Mağusa Komiserliğine 29 Ekim 1916'da gizli ibaresiyle gönderdiği yazıda, 900 Türk savaş esirlerinin Kıbrıs'a getirilişinden bahsedilmekteydi. Yazıda Türk savaş esirlerini taşıyan geminin aynı gün saat 15.00 sularında Mağusa'da bulunacağı bilgisi verildi. Türk savaş esirlerinin gemiden indirilmesi muhtemelen bir gün sonra saat 09.00'da gerçekleşebilecekti.⁷³³

Türk esirlerin adaya gelecekleri bilgisi 1916 yılı Aralık ayı başlarında polis müdürlüğüne bildirilmişti. İngiliz Kamp Komutanı yarbayın Mağusa Komiserliğine gönderdiği 26 Ocak 1917 tarihli gizli ibareli bir başka yazıda 1.900 savaş esiri Türk'ün aynı gün öğleden sonra gemilerden indirileceği söylenerek Mağusa İngiliz Komiserliğince gerekli tedbirlerin alınması istendi.⁷³⁴ Bu dönemde esirlerle ilgili önemli bir tedbir daha alındı. Bu tedbirlerin en göze çarpanı İngiliz polisine Lewis Gun makineli tüfek dağıtılması oldu.⁷³⁵

Kıbrıs'ta yaşayan Türkler, savaş esiri soydaşlarına destek olmak amacıyla Mağusa limanına gelmiş fakat Türk savaş esirleri ile konuşmalarına hatta doğru dürüst görüşmelerine dahi izin verilmemişti. İngiliz yetkililer esirleri görmeye gelen

---

⁷³¹ Ulvi Keser, *Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü*, s. 78.

⁷³² a.g.e., s. 78.

⁷³³ a.g.e., s. 79; Halil AYTEKİN, a.g.e., s. 77.

⁷³⁴ Ulvi Keser, a.g.e., s. 79.

⁷³⁵ a.g.e., s. 27.

soydaşların yaratacağı izdihamdan çekinerek esirlerle görüşmelerine izin vermedi ve esirleri limandan derhal kampa sevk etmeye çalıştı. Bu sırada, Türk esirlerini taşıyan araçlardan birisi devrilerek iki Türk askeri şehit oldu. Türk esirlerinin Kıbrıs'a getirilişi ve Kıbrıslı soydaşlarıyla görüşmemesi İngiliz yetkililer ile Kıbrıslı Türkler arasında sürtüşmeye yol açtı ve arbede yaşandı.⁷³⁶ Tüm bu yaşananlar, o günleri yaşayan Kıbrıslı Türklerin acıyla andıkları olaylar oldu ve esirlerle ilgili pek çok öykü kuşaktan kuşağa nakledildi.⁷³⁷

Kampa yerleştirildikten sonra bir müddet esirlerin halk ile iletişim kurmalarına izin verildi, daha sonra bu izin kaldırıldı. Türk savaş esirlerinin adaya gelişini bizzat gören Kıbrıs Türklerinden 1904 doğumlu Hamide Akil esirlerin vapurlarla ve ayakları zincirli olarak Mağusa limanına getirildiklerini hisar üzerinden seyrettiğini aktarmıştı. Sıkı güvenlik önlemleri halinde gemiden indirilen Türk esirlerin, indirilişini izleyen yerli Türklerle konuşmalarına izin verilmemişti. Esirlerin geldiği gün Kıbrıslı Türklerin limana girişleri ve çalışmaları da ayrıca yasaklandı. O günü yaşayanlardan Pembe Hasan isimli Kıbrıslı bir Türk'ün anlattığına göre esirler şimdiki limandan karaya çıkarıldı. Zavallı esirler yaya olarak askerlerin nezareti altında Karakol'a götürüldü. Üstlerinde parça parça elbiseler vardı. Ada halkı iyice örgütlenerek hisarlara çıkmıştı. Hıçkırıklar etrafı kaplamış ve esirler kendilerini unutarak "Ağlamayın anneler, yakın vakitte kurtulacağız." diyerek ada halkını teselli etmeye çalışmışlardı.⁷³⁸

Bu kampta değişik cephelerde Osmanlı ordusu ile birlikte çarpışan Suriye ve Irak uyruklu Araplar ve Ermeniler de bulunmaktaydı.⁷³⁹ Bu esirler kampın zor

---

⁷³⁶ a.g.e., s. 81.

⁷³⁷ Haşmet Muzaffer Gürkan, **Kıbrıs'ın Sisli Geçmişi**, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 2008, s. 179.

⁷³⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK**. 2680/210.; **Kıbrıs Postası**, 5 Kasım 1986; **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, Lefkoşa, Mart 1998, Sayı 4, s. 14; Halil Aytakin, a.g.e., s. 74; Halil Sadrazam, a.g.e., s. 203; Ulvi Keser, a.g.e., s. 80-81.

⁷³⁹ Kıbrıs'ta İngiliz esir kamplarından hariç Monarga'da Fransız yönetiminde Ermeni Lejyonu kampı da kurulmuştu. Kampta Fransız subaylarca eğitilen Ermenilere askeri eğitimin yanında sabotaj teknikleri, propaganda ve casusluk konularında da bilgiler verildi. Ayrıca kamptaki Ermeni ve Araplara milliyetçilik duygusu aşılanarak savaşta Fransızlara rehberlik ve kılavuzluk edebilmeleri de sağlandı. Ancak Fransızların Ermenilerin yanında başka milletlere mensup Cezayirli ve Suriyeli Araplar gibi insanları da kullanma istekleri kampta huzursuzluklara yol açtı. Ermeni terör kamplarının kurulabilmesi için Kıbrıs'ta bulunan Rum ve Ermeni cemaatini ikna eden ve bu kampın kuruluşunu adada yaşayan Türklerden gizleyen Fransızlar, bir süre sonra Kıbrıs İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından da istenmemeye başladı. 5 Ağustos 1914'de İngiliz Yüksek Komiseri ve Kıbrıs Genel Komutanı John Eugene Clauson imzasıyla adada sıkıyönetim ilan edildi. Bu çerçevede adada başka bir ülkeye ait bir askeri kampın bulunmasını istemeyen İngilizler, adanın güvenliğini bahane ederek

şartlarından kurtulmak amacıyla ya da İngiliz propagandası etkisiyle Ermeni terör örgütüne katılmıştı. Osmanlı ordusundan firar ederek İngiliz ve Fransızlara teslim olan Ermeni ve Arap kökenli askerler, soruşturmalar tamamlanmaya kadar İngiliz esir kampında tutulmuş, tahkikat sonucunda haklarında olumlu rapor verilen firari askerler buradan Boğaztepe (Monarga)'deki Ermeni terör kampına sevk edilmişti.⁷⁴⁰

İngiliz Genel Valiliği, Arapları ve Ermeni asıllı vatandaşları Anadolu'da Türklere karşı savaşmaları için Fransız Ermeni kampına göndermişti. Zaman zaman söz konusu kamptaki Ermeniler, çalışmak, İngilizlere yardım etmek veya destek sağlamak amacıyla Türklerin esir tutulduğu kamplara getirildi. Kampta görev yapan bazı Ermeniler, kamptaki Türk esirlerle anlaşmak suretiyle kamptan kaçtılar, bazı Ermeni askerler de Türk askerlerin esir kamplarından kaçmalarına yardım etti. Türk esirler, kaçan Ermenilerin Anadolu'daki evlerine dönünceye kadar civardaki Türk

---

bu kampın kapatılmasını gündeme getirdiler. Ermeni terör kampındaki Fransız subayları Ermenilere daha sıcak ve sempatik yaklaşıyorlardı. Buna karşılık, İngilizler için önemli olan tek şey kendi güvenlikleriydi. Böyle bir dönemde Ermenilerin Trikomo isimli bir Rum köyünü basıp soymaya çalışmaları ve Kraliyet Muhafız Alayından bir İngiliz askerinin Ermeniler tarafından öldürülmesi adadaki gerginliğin bir anda artmasına sebep oldu. Kampın kuruluş aşamasında İngiliz Genel Valisi John Clauson'un Fransız yetkili Albay Louis Romieu'dan Ermenilerin kamp dışına çıkmalarının yasaklanması ve civar köylerde bulunan Rumlar ve Türklerle herhangi bir irtibatlarının olmaması konusundaki isteği zaman içinde göz ardı edilince Ermenilerin sebep olduğu taşkınlıklar adada yayılmaya başladı. Kampta bulunan Ermeniler adadaki Ermeni azınlığa her zaman yardım edip dostluk elini uzatmış Türk köylerine de saldırımları, özellikle Karpaz bölgesindeki Türklerin güvenli bir şekilde Mağusa'ya gidip gelememeleri, ayrıca bir seferinde Rum ahalinin Ermenilere yardım ederken Türk esir kampını taşa tutmaları İngilizlerin sabrını taşıran olaylar oldu. Özellikle İngiliz esir kampı civarında bu tür olayların yaşanması İngiliz Yüksek Komiseri ve Kıbrıs Genel Komutanı John Eugene Clauson'un bir bildiri yayımlayarak adada özel yetkilerle donatılmış başka bir ülkeye ait bir askeri kamp bulunmasına karşı çıktılar. Ayrıca Kıbrıs'ta kanuni tek yetkilinin valilik makamının olduğunu, Ermeni askeri kamp yetkilileri de dâhil olmak üzere bütün adada her türlü deniz ulaşım araçlarının uygun görünmeyen kişi veya kuruluşlara devredilmesinin yasaklandığını, sıkıyönetim uygulamasına aykırı hareket edenlerin hapse atılacağını, bu uygulamanın savaş boyunca yürürlükte kalacağını, Kıbrıs'a getirilecek askeri amaçlı her türlü malzemenin de valilik bilgisi dâhilinde getirileceğini ilan ettiler. İngilizlerin başka bir ülkeye ait bir kampı adada istemesinin yanı sıra kampın kapanmasında başka gelişmeler de etkili oldu. Öncelikle Fransa'nın dünyanın değişik yerlerinden Ermeni gençlerini Kıbrıs'taki bu kampta toplaması Amerika'yı da rahatsız etti. Amerikan Hükümeti Osmanlı Devleti ile savaş halinde olmadığını açıklayarak Amerikan vatandaşı Ermenilerin Türklere karşı savaşması için Kıbrıs'a gönderilmesine müsaade etmedi. Brezilya ve Arjantin'deki Ermeni gençlerinin kampa getirilememesi, Ermeni gençlerin Türk savaş esirlerinin kamptan kaçmalarına yardım etmesi ve bu durumun kampta bulunanlar üzerinde olumsuz etki yapması gibi pek çok sebep kampı kapanma noktasına getirdi. 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması imzalanması da gerek gösterilerek Ermeni kampı kapatıldı ve tüm mallarına İngiliz Esir Kampı Komutanı Yarbay Mothelwell el koydu. Bkz. **The Cyprus Gazette**, 2 Temmuz .1915, Sayı 9020, Karar No 13067, Lefkoşa; Ali Nesim, "İmam Mustafa Nuri Efendi, **Yeni Kıbrıs**, Lefkoşa, Nisan 1990, s. 28; Justin McCarty, **Ölüm ve Sürgün**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 236; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 91-92; Halil AYTEKİN, "Kıbrıs Ermeni Askeri Kampları", **Kıbrıs'ın Dünü Bugünü**, Ankara, 1993, s. 309-315.⁷⁴⁰ Halil AYTEKİN, **Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, s. 85; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 82-83; Halil AYTEKİN, "Kıbrıs Ermeni Askeri Kampları", **a.g.e.**, s. 309.

köylerinde saklanıp barınmalarını sağladı. Bu şekilde köylerde saklanmak suretiyle Türkiye'ye kaçma imkânı bulan Ermeniler daha çok Çanakkale, Gaziantep, Adana ve Kahraman Maraş bölgelerinde yaşayan Ermeni gençleriydi.⁷⁴¹

2.4 Selanik Esir Kampı

Yunanistan'ın Birinci Dünya Savaşı'na 26 Ekim 1917'de girdiği bilgisi göz önüne alınırsa, Selanik esir kamplarının da bu tarihten sonra açıldığı kabul edilmelidir. Ayrıca kamplara ait yazışmalar ve esir kampı günlükleri bu öngörüü doğrulamaktadır. Diğer esir kampları ile karşılaştırıldığında ister arşiv belgeleri ister ise hatıratlar olsun kampa ait bilgiler çok kısıtlı olup çok az bilgiye ulaşılabilmektedir. Özellikle Osmanlı Arşivi, Kızılay Arşivi ve Genelkurmay ATASE Arşivinde herhangi kayda değer bir belgenin olmaması dikkat çekicidir. Bunda en büyük etken kampın diğer kamplardan sayı bakımından küçük olmasıdır. Bu kampa dair kısıtlı bilgilere İngiliz Arşiv belgelerinde bulunan İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğünde ve Kızılhaç heyetinin kampı ziyaret sonrası hazırladığı kamp raporunda rastlanılmıştır. Tüm bunlardan hariç olmak üzere Makedonya Cephesi'nde esir düşen askerlerin Selanik kamplarına getirildikleri düşünülmektedir.⁷⁴² Ocak 1916 ila 30 Haziran 1917 arası Makedonya sınırında yakalanan 144 asker kaçağı dâhil toplam 180 asker de Selanik kamplarında esir olarak tutuldu.⁷⁴³ Bunların dışında Mısır'da yaşayan 300 kadar Alman, batırılan Alman kruvazörlerinin mürettebatı, Selanik Cephesi'nde esir düşen Almanlar, Avusturyalı bazı subay ve siviller de bu kampta bulundu.⁷⁴⁴

Kızılhaç adına Paul Schazmann ve Dr. Roger Steinmetz, Haziran-Eylül 1919 tarihleri arasında Selanik, Makedonya ve Sırbistan'da bulunan savaş esirleri kamplarını ziyaret etmişler ve izlenimlerini bir rapor olarak ziyaret sonrası açıkladılar. Selanik ve Makedonya'da bulunan Kızılhaç heyetinin asıl görevi, esir Alman askerleri ile ilgilenmekti. Buna rağmen Kızılhaç temsilcileri İngiliz kampına giderek esirlerin durumları konusunda önemli bilgiler elde ettiler. Barış imzalandığında esirlerin hemen gönderilecekleri söylemişti. Nasıl gönderilecekleri

⁷⁴¹ Halil AYTEKİN, **a.g.m.**, s. 314-315; Ulvi KESER, **a.g.e.**, s. 84.

⁷⁴² Cemalettin TAŞKIRAN, **a.g.e.**, s. 42.

⁷⁴³ **Statistics of the Military Effort of The British Empire during the Great war 1914-1920**, His Majesty's Stationery Office, London, 1922, s. 633.

⁷⁴⁴ Rahmi APAK, **a.g.e.**, s. 177.

ise ayrı bir sorun oldu. Öncelikle ziyaret sırasında sadece hasta ve çalışamayanların geri gönderilmeleri üzerinde duruldu. Selanik'teki heyetin tüm mesaisi esir kamplarını, şantiyeleri, hastaneleri ve son olarak mezarları kontrol etmekle geçti.⁷⁴⁵

Ziyaret sırasında Kızılhaç yetkililerince kamp komutanı Yarbay Stevenson'dan kamplar ve kamplarda bulunan esir sayıları hakkında önemli bilgiler öğrenildi. İngiliz idaresinde Selanik'te 6 farklı savaş esiri kampı bulunuyordu. Bu kamplar Marsh Pier (Liman) kampı (6,965 Türk), Dudular kampı (1.216 Türk), Novorossisk kampı (478 Türk), Dudular kampı (1.054 Macar), Seres kampı (1.329 Macar), İstanbul Kampı (96 Macar)'ydı. Ziyaretin gerçekleştiği 1919 Haziran-Eylül 1919 tarihleri arasında toplam olarak Selanik esir kamplarında İngilizlerin elinde 9.491 Türk, 4.225 Bulgar, 41 Alman, 4 Avusturyalı ve 64 milliyeti şüpheli esir vardı. Her ne kadar son üç kampta Türk olduğu söylenmese de Kızılhaç heyetinin teftişinden önce veya sonra bu kamplarda Türk esirlerin bulunup bulunmadığı kesin değildi.⁷⁴⁶ 1919 yılının başından itibaren savaşan devletler tarafından tutulan istatistiksel bilgiler de bu sayıyı doğrulamaktaydı. 1919 yılının başı itibariyle Selanik kamplarında 10.592 Türk, 6,882 Bulgar, 20 Alman ve 18 diğer olmak üzere toplam 17.512 esir bulunuyordu. Kızılhaç heyetinin verdiği bilgiler ile karşılaştırıldığında sayılar arasında büyük bir benzerlik görülmektedir.⁷⁴⁷

Selanik'te bulunan İngiliz esir kamplarında Türklerin bulunduğu dair başka belgeler de mevcuttur. Kıbrıs savaş esir kamp komutanı yarbayın Mağusa Polis Müdürlüğüne gönderdiği Mart 1919 tarihli bir yazıda kendisinden bilgi istenilen Türk esirinin Selanik kampına gönderildiği yazılmıştı. İzmirli İbrahim Osman Bornova'nın Selanik kampına gönderilmesi sebebiyle bu kişinin akrabalarına verilen kampa giriş kartının iptal edilmesi istendi.⁷⁴⁸

---

⁷⁴⁵ **Rapport : Sur Leurs Visites aux Prisonniers de Guerre en Grèce a Salonique en Macédoine et en Serbie : Documents publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1919**, Haz. Paul Schazmann, Dr Roger Steinmetz, Comite International De La Croix-Rouge, Genève, C G1 A 19- 01.29, 1920, s. 11, 21.

⁷⁴⁶ **a.g.e.**, s. 41.

⁷⁴⁷ **Statistics of the Military Effort of The British Empire during the Great War 1914-1920**, s. 630-631.

⁷⁴⁸ **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, Lefkoşe, Mart 1990, Sayı 10, s. 21; İngiliz Esir Kamp Komutanlığının Magusa Polis Karakoluna bazı esirlerin başka kamplara nakilleri hakkında gönderdiği Mart 1919 tarih ve 3947/2 sayılı yazısı hakkında bkz. Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 86.

Selanik esir kamplarında şehit olan ve Korfu ile Pire şehitliklerine defnedilen askerler, Türklerin bu esir kamplarında esaret günlerini geçirdiğine bir başka delildir. Korfu Türk Şehitliği Osmanlı-Yunan Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşında esir Türk askerlerinden ölenlerin defnedildiği bir mezarlık iken Pire Türk Şehitliği Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşında esir olarak alınıp Atina'ya götürülen ve orada hayatlarını kaybeden Türk askerlerinin bulunduğu bir mezarlıktı.⁷⁴⁹

Esaret sırasında veya esaret sonrası anılarında Selanik kampında kaldıklarını belirtenler olmuşsa da bu kişiler yaşadıkları kamp hakkında ayrıntılı bilgi vermemişlerdi. Çanakkale Bayramiç Yiğitler köyünden Muharrem Arlı, Arabistan'da İngilizlere esir düştüğünü ve Selanik'te üç buçuk yıl esir kaldığını anlatmıştı.⁷⁵⁰

Bu kamplarda esaret günlerini geçiren bir başka esir Çanakkale Biga Adile köyünden Osman Ertaş'tı. Yafa'da esir düşen Ertaş, önce Mısır-ı Cedid esir kampında bulunmuş, buradan Port Said limanına getirilmiş, oradan da bir haftalık yolculuk sonunda Selanik'e nakledilmişti. Esirler kamyonlar ile Serez'e götürüldüler ve ovalara kurulan çadırlara yerleştirildiler. Bu kamplarda at eti vermelerine rağmen esirler yemeklerden memnun kalmıştı.⁷⁵¹

Mehmed Nuri Bey'in hatıratının dışında Dudular esir kampı ve genel olarak Selanik kampları hakkında bilgi veren başkaca hatırat yoktur. 2 Ekim 1917'de İstanbul'dan Filistin Cephesi'ne gitmek üzere yola çıkan esirler, esir düşmesinin ardından muayene sonrası ayrılan 850 esir ile birlikte önce Kantara'ya, oradan 2 gece sonra bir posta gemisiyle Selanik'e götürülmüşlerdi. 7 Kasım 1918'de esirler Beyazkule önünde karaya çıkarılmış, Rumlar, Museviler, İngilizler dâhil tüm Selanik halkı, esirleri rihtimde seyretmeye gelmişti. Esirler halkın önünde manga kolunda bir saat yürütülerek gece vakti kendileri için hazırlanmış karargâha fırtına ve yağmur altında getirildi. 50'şerli gruplara ayrılan her bir esir gruba bir mahrutî çadır verildi. Her bir çadırdaki 17-18 kişi yatmak zorunda kalmıştı. Esirler 15 gün boyunca çadırlarda dinlenip kendilerine ancak gelebildi. 7 Mart'ta esirler arasından 7 takım

---

⁷⁴⁹ **Yurtdışı Şehitlikler**, Haz. Hülya Yayar, Cengiz Eroğlu, Musa Türker, Ankara, Millî Savunma Bakanlığı, 1999, s. 112-115.

⁷⁵⁰ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 15.

⁷⁵¹ **a.g.e.**, s. 39-41.

seçilerek gruplar halinde Dudular esir kampı'na gönderildi. Mehmed Nuri Efendi, burada birkaç defa firara teşebbüs etmeye kalkışmış fakat başarılı olamamıştı.⁷⁵²

İngiliz Selanik Kuvvetleri tarafından Selanik esir kamplarında meydana gelen tüm olaylar ve hareketlilikler “*İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü*” başlığıyla kaleme alınmıştı. 1 Ekim 1918'den 1919 yılının sonuna kadar Selanik esir kamplarında gerçekleşen olaylar günlükte gün be gün yazılmıştı. Yalnız bu günlüğün büyük kısmı el yazısı ile yazıldığından ve bir kısmı da silik olduğundan pek çok yeri okunamadı. Günlüğe genel olarak bakıldığında, esirlerin kampa yerleştirilmesi, maden ocakları, yol yapımı gibi işlerde çalıştırılması, kampta meydana gelen hastalıklar ve ölüm olayları, firarlar ve kampın boşaltılması dikkati çeken konular arasındaydı. Günlükler iyi incelendiğinde esirlerin yaşadıkları kamplar ile çalışmak üzere gönderildikleri kamplar birbirinden çok da farklı değildi. Kızılhaç heyeti tarafından ziyaret edilen raporda üç kampın adı geçmektedir. Kalamaris, Dudular ve Karaissi kampları hariç diğer kamplar muhtemelen esirlerin çalıştırılmak için gönderildikleri kamplar veya bu kamplara bağlı küçük kamplardı. Adı geçen tüm kamplar Selanik ve çevresindeydi. Kamplar arasında Dranista linyit madeni kampı, Pernik maden ocağı, Pazarkia çalışma kampı, Randomir kömür madeni, Serez yol inşaatı, Salamanlı çalışma kampı, Langevuk kampı (Selanik ve Stavroz yolundaki çalışma kampı), ve Ajvasil çalışma kampı vardı. Bunlardan hariç Marsh Pier, Ekaterina, Kilo, Naresh, Araklı, Bralo, Devikran, Govesne kamplarının adları da günlüklerde geçmektedir. Günlüklerde Novorossik kampında Türklerin kaldığı yazdığı halde okunabilen kısmında Türk esirler hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadı. Bunun yanı sıra Türk esirlerin bulunup bulunmadığı anlaşılamayan Dedeagatch esir kampı da günlükte adı geçen diğer bir kamptı. Günlüklerden kampa geliş gidişler ve kamplar arası nakiller de öğrenilebilmektedir. Buna göre 24 Ekim 1918'de 4 Subay, 52 İngiliz yedek subay ve 595 Türk savaş esiri, Dranista'daki Decaville tren hattından trene bindirildiler. İlk tren Dranista'dan saat 06.00'da ayrılmış ve son tren aynı gün saat yaklaşık 13.30'da Ekaterini'ye, bir gün sonra da Doiran'a ulaşabilmişti. Başkumandanlıktan 14 günlük ve Yeniköy'e gidinceye kadar yarım birimlik kumanya alınmasının ardından Teğmen Duncan ve 23 İngiliz yedek

---

⁷⁵² Mehmet Nuri, **a.g.m.**, s. 68-72.

subay, 309 Türk ile yola çıktılar. Bir gün sonra 27 İngiliz yedek subay ve 286 Türk savaş esirinden oluşan ikinci parti E.H. Alexander'ın komutası altında Dorian'dan ayrıldı ve Yeniköy'e gitti. 27 Ekim 1918 günü ASM Witheridge emri altındaki 17 İngiliz yedek subay ve 159 Türk savaş esiri Yeniköy'den, Radomir'e trenle gitmek üzere ayrıldı. Takip eden günde EH., Alexander emri altındaki 16 İngiliz yedek subay ve 181 Türk savaş esiri Yeniköy'den iki parti halinde birer gün arayla Radomir'e ulaştı. 15 Kasım 1918'de Türk savaş esirleri kamptan Pernik yerleşkesine taşındı. 1 Kasım 1919 günü de Türk savaş esirleri Sezer'de 13 numaralı savaş esirleri kampına ulaştı. 6 Şubat 1919 günü Teğmen Thompson ve Buck L.I., 372 Türk savaş esiri ile 18 numaralı savaş esirleri kampı, Seres'ten Kilos'a geldi. 18 Şubat 1919'da 35 muhafız, 1 subay ve 737 Türk denizci savaş esiri Serez yolu ile 2 numaralı esir kampı Marsh Pier'e yola çıktı. 20 Nisan 1919'de 100 Türk savaş esiri, 5 numaralı savaş esirleri kampından Selanik'e nakledildi. 25 Nisan 1919'da ise 346 Türk savaş esiri James'e getirildi. Bir gün sonra da 321 Türk savaş esiri James'ten döndü. 19 Şubat 1919'da 3 Türk savaş esiri, Selanik'teki 17 numaralı savaş esirleri kampına nakledildikleri sırada Saragol'de kayboldu. 1 Aralık 1917'de 499 Türk esiri, Karaissi kampından Ajvasıl esir kampına geldi. 14 Mart 1918'de 302 Türk ve İngiliz personel Pazarkia'dan Langevuk'a gönderildi. 13 Kasım 1918'de 580 Türk savaş esiri Marsh Pier'e gitti. 1 Nisan 1918'de 100 Türk savaş esiri 7 numaralı esir kampı Kilo'dan Narech'e gönderildi. Selanik Karaissi savaş esirleri kampına ait günlükler ise Mart 1918- Aralık 1919'da arasında tutulmuştu. Günlükten anlaşıldığına göre kampta Alman, Bulgar ve Türk esirler kalmaktaydı. 27 Aralık 1919'da kamp kapatıldı. Kamptaki temizlik görevlileri hariç tüm İngiliz, Hintli subay ve diğer görevli askerler ile birlikten savaş esirleri Marsh Pier'deki 1 numaralı kampa nakledildi. Bu tarihler arasında kampta meydana gelen geliş ve gidişler aşağıdaki gibidir:⁷⁵³

Tablo 2.3: Marsh Pier Kampına Gelen Giden Türk Esir Sayıları

Tarih	Sayı	Açıklama
01.04.1918	251 Türk esir	Ekaterina kampına gönderilmiştir.
03.04.1918	50 Türk esir	Kilo 7 kampına gönderilmiştir.

⁷⁵³ “İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı”, TNA, WO., 95/4945.

09.04.1918	33 Türk	Naresh kampına gönderildi.
11.04.1918	188 Türk	Araklı kampından geldi.
13.04.1918	239 Türk	Ekaterina kampına gönderildi.
16.04.1918	90 Türk	Kilo 34 kampına gönderildi.
17.04.1918	308 Türk	Pazarkia kampından geldi.
18.04.1918	295 Türk	Ekaterina kampına gönderildi.
18.04.1918	77 Türk	Dudular kampına gönderildi.
01.05.1918	14 E.E.F (Mısır Sefer Kuvvetleri) Türk	Ekaterina kampına gönderildi.
06.05.1918	28 Türk	Kalamaria kampına gönderildi.
08.06.1918	46 E.E.F Türk	Dudular kampına gönderildi.
12.06.1918	40 E.E.F Türk	Navesh kampına gönderildi.
29.06.1918	13	Türk kampından (?) den kampa getirildi.
01.07.1918	4 Türk	Transfer için PM'ye gönderildi.
02.07.1918	18 Türk	(?) den kampa geldi.
02.07.1918	2 Türk	Navesh kampına gönderildi.
04.07.1918	17 Türk	Hp? den kampa geldi.
06.07.1918	11 Türk	Dudular kampına gönderildi.
09.07.1918	17 Türk	Hp den geldi.
11.07.1918	14? Türk	Dudular kampına gönderildi
16.07.1918	12 Türk	HP den kampa geldi
17.07.1918	10 EEF Türk	Dudular kampına gönderildi.
24.07.1918	179? EEF Türk	Ekaterina kampından getirildi.
27.07.1918	11 Türk	HP den kampa geldi
12.08.1918	1226 Savaş esiri Türk	ile 3 savaş esiri Türk subayı Mısır'dan kampa getirildi.
16.08.1918	400	Savaş esiri Türk Kıbrıs'tan kampa getirildi.

18.08.1918	100 Savaş esiri Türk	Mars Pier'e sevk edildi. 122 artı 23 savaş esiri asker ile 1 Türk savaş esiri Türk subayı Bralo'ya sevk edildi.
19.08.1918	200 Savaş esiri Türk	Dudular kampına sevk edildi. 114 tüccar ise Marsh Pier'e gönderildi.
21.08.1918	100 Savaş esiri	Dudular kampına gönderildi
27.08.1918	450 Savaş esiri	Dudular kampına gönderildi
30.08.1918	246 Savaş esiri	Dudular kampından geldi
06.09.1918	350 Türk	Bralo'ya gönderildi.
07.09.1918	206 Türk ve 2 Türk subayı	Marsh Pier'e gönderildi.
08.09.1918	350 Türk	Bralo'ya gönderildi.
09.09.1918	44 Türk	Dudular kampına gönderildi.
14.09.1918	400 Türk	Kıbrıs'ta kampa getirildi.
17.09.1918	27 Türk	Dudular kampına gönderildi.
18.09.1918	200 Türk	Dudular kampına gönderildi.
23.09.1918	57 Türk	Marsh Pier'e gönderildi.
03.10.1918	113 Türk	Marsh Pier'e gönderildi.
11.10.1918	26 Türk	Marsh Pier'e gönderildi.
12.10.1918	122 Türk	Dudular kampına gönderildi.
14.10.1918	33 Türk	Dudular kampına gönderildi.
27.10.1918	19 Türk	Dudular kampına gönderildi.
12.11.1918	45 Türk	5 numaralı Dudular kampına gönderildi.
12.11.1918	25 Türk	Marsh Pier'e gönderildi.
12.11.1918	Yüzbaşı Keenan?	Eğer Türk ise Border Regt. No 19 Dranista kampına gönderildi.
15.11.1918	Yüzbaşı Keenan?	Yukarıdaki kampta geri geldi

15.11.1918	Binbaşı Keenan?	Kilo 74 20 numaralı kampa gönderildi.
12.11.1918	35 Türk	Türk 5 numaralı Dudular kampına, 42 2 numaralı Marsh Pier kampına gönderildi.
30.11.1918	48 Türk	2 numaralı Marsh Pier, 17 savaş esiri de 5 numaralı Dudular esir kampına gönderilmişlerdir.
10.12.1918	65 Türk	2 numaralı kampa, 20 Türk 5 numaralı kampa gönderildi.
17.12.1918	20 Türk	Piyade Eğitim Okulunda kışlaya gönderildi.
22.12.1918	67 Türk	2 numaralı kampa, 15 Türk 5 numaralı kampa gönderildi
27.12.1918	46 Türk	2 numaralı kampa gönderildi.
31.12.1918	64 Türk	2 numaralı kampa, 20 Türk 5 numaralı kampa gönderildi
13.01.1919	32 Türk	2 numaralı kampa gönderildi.
29.01.1919	37 Türk	2 numaralı kampa, 19 Türk 5 numaralı kampa gönderildi.
13.02.1919	-	Devikran'daki 18 numaralı kamptan getirildi
19.02.1919	461 Türk	Marsh Pier kampına gönderildi.
25.02.1919	131 Türk	Marsh Pier kampına gönderildi.
25.03.1919	14 Türk	Marsh Pier'de bulunan 1 numaralı kampa gitti
04.04.1919	5 Türk	Dudular'da bulunan 5 numaralı kamptan geldi
08.04.1918	7 Türk	Marsh Pier'de bulunan 1 numaralı kamptan geldi.
22.04.1919	8 Türk	600 M.T.'de bulunan kıtadan getirildi.
27.04.1919	6 Türk	Dudular'da bulunan 2 numaralı kampa

		gitti.
14.05.1919	9 Türk	1 numaralı kamptan geldi
25.05.1919	14 Türk	1 numaralı kampa gönderildi.
26.05.1919	6 Türk	1 numaralı kampa gönderildi.
04.06.1919	6 Türk	Dudular'da bulunan 2 numaralı kamptan geldi
08.06.1919	12 Türk	Marsh Pier'de bulunan 1 numaralı kamptan geldi.
12.06.1919	7 Türk	2 numaralı kampa gitti.
13.06.1919	101 Türk	(Marsh Pier'de bulunan) 1 numaralı kamptan geldi.
17.06.1919	8 Türk	1 numaralı kampa, 7 Türk 2 numaralı kampa gitti
07.07.1919	97 Türk	Marsh Pier'de bulunan 1 numaralı kampa gitti
09.07.1919	18 Türk	1 numaralı kampa, 8 Türk 2 numaralı kampa gitti
18.07.1919	459 Türk	Marsh Pier'de bulunan 1 numaralı kamptan geldi.
19.07.1919	43 Türk	Lembet'te kışlaya gönderildi.
04.08.1919	200 Türk	Dudular kampından geldi.
05.08.1919	42 Türk	Lembet Kışlasından geldi.
30.08.1919	20 Türk	1 numaralı kamptan geldi.
08.09.1919	Dudular	5 numaralı kamptan geldi.
22.09.1919	34 Türk	Lembet Kışlasından geldi
23.09.1919	97 Türk	Marsh Pier'de bulunan 1 numaralı kampa gitti.
24.09.1919	20 Türk	Marsh Pier'de bulunan 1 numaralı kampa gitti.
25.09.1919	24 Türk	Marsh Pier'de bulunan 1 numaralı kampa gitti.

01.10.1919	8 Türk	1 numaralı kamptan geldi.
04.10.1919	9 Türk	1 numaralı kampa gitti
07.10.1919	8 Türk	1 numaralı kamptan geldi.
10.10.1919	12 Türk	1 numaralı kamptan geldi.
24.10.1919	25 Türk	Lembet Kışlasından geldi.
09.12.1919	-	Kampın izolasyonuna son verilmiştir.
11.12.1919	47 Türk	Marsh Pier'de bulunan 1 numaralı kampa gitti. ⁷⁵⁴

Kaynak: “İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı”, TNA, WO., 95/4945.

2.4.1 Selanik yakınlarında Dudular Esir Kampı

Kızılhaç heyeti tarafından 11 Temmuz 1919'da ziyaret edilen kampta, 1.054 Bulgar savaş esiri, 1.216 Türk savaş esiri bulunuyordu. Üst Sorumlu Komutan Yarbay Steveson, kampın komutanı ise Binbaşı Alexander'dı. Ayrıca kampta politik nedenlerle tutulan sivil esirler de vardı. Yerleşkeler, sekiz kilometre yükseklikte Selanik'in kuzeydoğu tarafında sıcak fakat kapalı bir alanda yer alıyordu. Kampın bulunduğu yer büyük bir alan olup etrafı tel örgülerle kaplıydı. Kamp temiz ve sağlam tutulur ve her gün kontrol edilirdi. Lojmanlar dikey çadırlardan oluşmaktaydı. Her çadırda 8 esir kalıyordu. Bu çadırların konforu ve yapıları diğer kamplara örnek olarak gösterildi. Üst tarafı az da olsa açılabilen çadırlar sayesinde aşırı sıcak havalarda içeri hava girebilmekte, bu sayede çadırın içi ferah olmakta ve dışarıdaki sıcaklığın girmesi engellenmekteydi. Kampın güvenliğinde Hint askerleri de görev almıştı.⁷⁵⁵

İçme suları ve diğer sular yakınlarda yapılan kanalizasyon borularından temin ediliyordu. Bu kanalizasyon sistemi bütün bölgeye su sağlamaktaydı. Pratik inşa edilmiş yerleşkeler sayesinde esir askerler lavabo ve tuvaletleri temiz bir şekilde kullanabildi. Tuvalet ve lavabo zaman zaman dezenfekte edilmekte olup her gün yıkanmaktaydı. Bu nedenle, diğer kamplarda görülen temizlik ve hijyen konusunda

⁷⁵⁴ Belge el yazısı ile yazıldığı ve silik olduğu için (?) ile gösterilen yerler okunamadı. Bkz. “İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı”, TNA, WO., 95/4945.

⁷⁵⁵ **Rapport: Sur Leurs Visites aux Prisonniers de Guerre en Grèce a Salonique en Macédoine et en Serbie : Documents publics A L'occasion de la Guerre 1914-1919**, s. 38-40.

sıkıntılar bu kampta görülmedi. Duşların her biri düzgün bir şekilde monte edilmiş, duvar parçalarıyla etrafları dolandırılmıştı. Kampta herkesin en azından haftada bir kez duş alabilecekleri kadar yeterli sayıda banyo vardı. Bunların dışında kapalı bir alanda tuvaletler ve çöpleri yakabilmek için bir fırın bulunmaktaydı.⁷⁵⁶

Kızılhaç heyetine göre mutfaklar ilginç bir şekilde bir esir kampından beklenmeyecek kadar aşırı temizdi. Kızılhaç heyeti, kamptaki aşırı temizliğe şaşırıldığını raporlarına yazdı. Herkes çok rahat görünmekte ve garip bir şekilde kapalı alanlardaki yerlerde çok sayıda halı bulunmaktaydı.⁷⁵⁷

Bu kampta kalan esirlerden birisi Mehmed Nuri Bey'di. Kasım 1918'de Selanik esir kampına yerleştirilen Mehmed Nuri Bey, 7 Mart 1919'de esirler arasından seçilen 7 takım ile birlikte Dudular esir kampına gönderilmişti. Mehmed Nuri Efendi, burada birkaç defa firara teşebbüs etmeye kalkışmış fakat başarılı olamamıştı. Dudular esir kampında esirler vilayetlere göre toplandı.⁷⁵⁸

2.4.2 Karaissi Esir Kampı

Selanik yakınlarında bulunan bu kampın komutanı Yarbay Stevenson'du. 11 Temmuz 1919'da kampı ziyaret eden Kızılhaç heyeti, kampta bulunan esir sayılarını ve kampın fiziki şartlarını raporlarında ifade etmişlerdi. Kamptaki 1.746 Bulgar esirinden 783'ü 15-18 Temmuz 1919'da kampa getirildi. Kampta ayrıca 832 Türk, 41 Alman ve 4 Avusturyalı esir bulunup Alman esirlerinin 13'ü Kalamaria karargâhındaydı. Durumları şüpheli 64 esir vardı ki bunlar şartlı olarak kamp dışına çıkabiliyorlardı. Bunların 15'i Türk, 60'ı Bulgar'dı. Karaissi kampı ayrı bir kamp değildi. Fakat ana kamp olarak görülmekteydi. Yüksekte kurulan kamp, Selanik'in batı tarafında kalıyordu. Lojmanlar Dudular esir kampı ile aynıydı.⁷⁵⁹

İçme suyu için kampta su depoları bulunuyordu. Banyo ve temizlik için ise ayrı su depoları vardı. Her hafta sonu esirlere çok miktarda sabun dağıtılıyordu.

---

⁷⁵⁶ a.g.e., s. 38-39.

⁷⁵⁷ a.g.e., s. 39-40.

⁷⁵⁸ Mehmet Nuri, a.g.m., s. 71-72.

⁷⁵⁹ **Rapport: Sur Leurs Visites aux Prisonniers de Guerre en Grèce a Salonique en Macédoine et en Serbie : Documents publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1919**, s. 40-41.

Tuvaletler temiz tutulmakta ve ayrı bir yerde kurulmuştu. Bu nedenle tuvaletlerde hiçbir koku yoktu.⁷⁶⁰

2.4.3 Kalamaria Esir Kampı

Kızılhaç heyeti yetkilisi Schazam tarafından 16 Temmuz 1919'da gerçekleşen ziyaret sonrası hazırlanan rapora göre bu kampta 230 Türk Askeri ve 13 Alman asker bulunmaktaydı. Kampın yapısı diğerlerden daha farklıydı. İki bölümden oluşmakta ve aralarında yaklaşık 300 metrelik bir mesafe bulunmaktaydı. Kamp, Serez yolu üzerinde Selanik'ten çok uzak olmayan ve yaklaşık olarak denizden bir buçuk kilometre uzak bir yerde kurulmuştu. Kampın etrafında bolca yeşil alan ve ağaç türleri bulunmaktaydı. Bu nedenle buradaki esirler yiyecek sıkıntısı çekmedi. Selanik'i gören bir yerde kurulan kampta, İngiliz subaylar için tenis oynanabilecek iki alan düzenlenmişti. Esirlerin kaldıkları lojmanlar, hastane ve hastanede kullanılan bütün malzemeler çok temizdi. Kamptaki Alman esirlerin hepsi profesyonel makinistlerdi. Alman esirler Kalamaria kampındaki bütün arabaları tamir etmiş ve bu sebeple de yetkililer kendilerinden her zaman memnun kalmıştı.⁷⁶¹

2.5 Malta Esir Kampı

Malta Adası'nın en belirgin özelliği, 30 Ekim 1918'de imzalan Mondros Ateşkes Antlaşması ardından 1919 sonrası adaya getirilen siyasi suçluların tutulduğu yer olmasıdır. İstanbul'u fiilen işgal eden İngiltere, Mütareke'nin ilk aylarında kendileri için tehlikeli gördükleri kişileri ele geçirmeye çalıştı. Bu amaçla, İngiltere Mütareke'ye direnen veya direnme ihtimali olan kişileri, gözaltında tutulması gereken üst düzey askerleri, devlet memurlarını, yazarları, aydınları, İttihat ve Terakki Parti önderleri başta olmak üzere üyelerini, İngiliz esirlere kötü muamele yaptığı iddia edilen görevlileri, Ermeni tehcirine karışanları, Türk Milletini işgale karşı direnişe teşvik edecek ve yol gösterecek Milli Mücadele'nin önde gelenlerini Malta Adası'nda tutmaya karar verdi.⁷⁶² İzmir işgali sonucu halkın bu hukuksuz

---

⁷⁶⁰ a.g.e., s. 41.

⁷⁶¹ a.g.e., s. 57-58.

⁷⁶² İngilizlerin Malta Adası'na sürgüne ve esarete gönderdiği Osmanlı esirlerinin toplam sayısı 146'dır. Bu sayıya Millî Mücadele sırasında tutuklanarak Malta'ya sürülenler de dâhildir. Bkz. Cemal Kutay, **Siyasi Mahkûmlar Adası: Malta**, İstanbul, Tarih Yayınları, 1963, s. 107.

tutuklanmalara karşı protestoların artması üzerine bu önemli şahsiyetler Malta'ya gönderildi.⁷⁶³ Diğer taraftan ada sadece siyasi suçluların tutulduğu bir esir kampı olmayıp savaş süresince esir düşen er, erbaş ve subayların da getirildiği bir yer olmuştu. Mısır'ın değişik kamplarından farklı sebepler ile Malta Adası'na çok sayıda savaş esiri nakledildi. Bu kişiler, genelde Mısır'dan getirilen Türk esirleri olup sayıları çok olmasa da pek çoğunun Mısır esir kamplarında kendileri için tehlikeli olan önemli kişiler olduğu görülmekteydi.⁷⁶⁴ İngilizler daha 1914'ün Eylül ayında savaş başlarken ilk Türk esir kafilesini Malta'ya yerleştirdi. Her ne kadar savaş esiri olmasa da Eyüb Sabri Bey adanın en kıdemlileri arasındaydı. Gelenleri karşılamış ve ev sahipliği yapmıştı. İngilizlerin amacı, yöneticileri ve ileri gelenleri tutuklayarak Türk halkının direniş gücünü kırmaktı.⁷⁶⁵

İngilizlerin Malta'ya gönderdikleri kişiler, savaş esirleri ve siyasi şahıslar ile de sınırlı kalmadı. Yenbulbahir ve Raca'da esir edilen memurlar, Port Said Kömür Memurluğu kitabesinde müstahdem iken İngilizler tarafından esir alınan işçiler⁷⁶⁶, Mısır'da yakalanan eczacı, Mısır belediye başkanı vs. ile bölgede ticaret yapanlar da esir olarak Malta'ya getirildi.⁷⁶⁷ Mısır'da tutuklanmak için Osmanlı tabiiyetinde olmak İngilizler için yeterliydi. Pek çok kişi Bulgar olduğunu iddia ederek tutuklanmaktan kurtulmaya çalışmış fakat kendilerini dinleyen olmamış ve adaya esir olarak nakledilmişti.⁷⁶⁸ Süleymaniye, Yunanistan ve Venedik gibi değişik ülkelerdeki konsoloslar da buldukları yerlerde tutuklandı ve Malta'da mahkûm edildi.⁷⁶⁹ Ayrıca 1915 yılında Yemen'den geri dönerken subay ve subay adayları da tutuklanarak adaya gönderilen esirler arasındaydı.⁷⁷⁰

Malta Adası savaş süresince değişik sebepler ile tutuklananların alıkonulduğu bir merkez haline geldi. Tahran vapurunun başmakini Ali Tahir imzası ile Malta'dan Harbiye Nezaretine gelen 7 Şubat 1915 tarihli mektupta görülmektedir ki Akdeniz'de yolcu ve eşya nakleden Tahran vapuru İstanbul'a döndüğü sırada Urla

⁷⁶³ Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1976, s. 20-26.

⁷⁶⁴ Türk Kızılayı Arşivi, 921/9.

⁷⁶⁵ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 95.

⁷⁶⁶ BOA, **HR. SYS.**, 2204/25; BOA, **HR. SYS.**, 2195/12.

⁷⁶⁷ BOA, **HR. HMS. İŞO.**, 43/11.

⁷⁶⁸ BOA, **HR. SYS. İŞO.**, 2194/1.

⁷⁶⁹ BOA, **HR. SYS.**, 2158/4.

⁷⁷⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2234/5.

açıklarında bir Fransız kruvazörü tarafından durdurulmuş; gemi harp esiri addedilerek Malta'ya sevk edilmiş ve içindekiler üç ay burada hapsedilmişti. Burada geçimlerini sağlayamayan esirlerin İngiltere Hükûmetine yaptıkları müracaat sonuçsuz kaldı. Yazdıkları mektuplarda maaşlarının ödenmesi için şirket müdürlüğü tarafından gerekli teşebbüslerin yapılması aksi takdirde kendilerinin ve ailelerinin iâşelerini temin edemeyeceklerini söylediler. Esirler arasında Üsküdar Bülbülderesi'nde oturan Hacı Emine Hanım'ın damadı Ali Tahir'den başka Hüseyin (Iostromo), Hüseyin (kazancı), Veysel (kazancı), Şaban (kazancı), ve Mecid (kazancı) de bulunmaktaydı.⁷⁷¹

Malta Adası'nda esaret günlerini geçirmiş askerlerden birisi Mirliwa (General) Said Paşa'ydı. Said Paşa, Meşrutiyeti müteakip Yemen'e gitmiş ve orada görev yapmış cesur ve dirayetli bir askerdi. Aden'den gelen düşman saldırıları sonucu kolordusunun anavatan ile her türlü ulaşımı kesilmiş olmasına rağmen dört sene kadar harbi kendi başına idame ettirmiş ve hatta arazi dahi kazanmıştı. Siyasetle ile hiçbir alâka ve münasebeti olmayan Said Paşa Mısır'da bir müddet esir olarak bulunduktan sonra İstanbul'a döndü. Aden Savaşı'nda kendisini yenemeyen İngilizler büyük bir intikam hırsıyla evini bastılar ve cebren Malta'ya gönderdiler.⁷⁷²

Malta hapisanelerinde tutulmuş kişiler arasında savaş sırasında önemli görevler yapan kamu görevlileri de vardı. Birinci Dünya Savaşı başlarında Atina Büyükelçisi Galib Kemali Efendi, Enver Paşa'dan aldığı emirle o sırada Atina'da bulunan Macid Efendi'ye önemli bir görev vermişti. Mısır ve Trablusgarp arasında emrinde ciddi bir kuvvet bulunan Nuri Paşa maddi sıkıntılara girmiş ve İstanbul Hükûmetinden yardım istemişti. Arnavutluk yolu ile Nuri Paşa'ya ulaştırılmak üzere biner liralık torbalar halinde binlerce lira Atina'ya getirilmiş fakat kuzey yolu tamamen kapalı olduğundan bu paralar yerine ulaştırılamamıştı. Galib Kemali Efendi'nin isteği üzerine bu para Girit yolu ile Macid Bey tarafından Nuri Paşa'ya ulaştırıldı. Macid Bey ayrıca Nuri Paşa'nın yanında bulunan Alman subaylara da para götürme işini başarıyla yerine getirdi. Bu amaçla ondan fazla Mısır Atina arasında gidip geldi. Macid Bey'in Alman Elçiliğine de önemli evraklar götürdüğü

⁷⁷¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 1819/383.

⁷⁷² **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 20, İçtima Senesi 3, 6 Haziran 1338 (1922), s. 265.

olmuştu. Yalnız seyahatleri İngiliz casusları tarafından fark edildi ve Alman Elçiliğinden çıkarken görüldü, ve ardından Atina'ya giderken İngilizler tarafından derdest edildi. 13 gün sonra Malta'da Verdala Hapishanesine gönderildi. Malta'yı kuşatan Turgut Reis tarafından kışla olarak inşa edilen hapishane ıssız bir yerde yüksekçe bir alanda kurulmuştu. Virdullah olan ismi, İngilizlerce Verdala olarak değiştirildi. 27 ay burada mahzun bir şekilde kaldıktan sonra Mısır İngiliz Yüksek Divanı tarafından İskenderiye'de Gabbari Hapishanesine nakledildi. Nuri Paşa ve Macid Bey arasındaki tüm ilişki sonradan bir anlaşmazlığa düşülmesi üzerine Nuri Paşa'ya erzak taşıyan bir kişi tarafından ihbar edilmişti. Macid Bey bu hapishanede küçük, karanlık ve demir kapılı bir odada günlerce yalnız kaldıktan sonra İngiliz Yüksek Divanı tarafından savaş mahkemesine çıkarıldı ve idama mahkûm edildi. Macid Bey'in idama mahkûm edilmesinde Nuri Paşa'ya getirdiği altınlardan çok Almalara yardım etmesi rol oynamış ve kurşuna dizileceği kendisine tebliğ edilmişti. İdama mahkûm olmasından dolayı içinde hiçbir üzüntü olmamasına rağmen evlenmemiş bir kız kardeşi için müteessir olmuştu. İki ay sonra aynı divan infaz kararını vermek için toplandı ve Macid Bey'in tüm yaptığı işler, o vakitte savaşa iştirak etmemiş olan Yunanistan üzerinden yapılması hafifletici sebep sayıldı ve savaş bitimine kadar hapis tutulması şartıyla beraat etti. Mütareke sonrası da serbest bırakıldı.⁷⁷³

Yukarıda açıklandığı gibi Malta Adası'nda, sadece siyasi değil Osmanlı ordusunda görev yapmış er ve erbaşlar da bulunmuştu. Arşiv kayıtlarında Malta Adası Osmanlı savaş esirlerinin bulunduğu esir kampları arasında gösterildi.⁷⁷⁴ 16. Fırka Kumandanı, 8 Mart 1921 tarihli esaret sonrası verdiği ifadesinde Kıbrıs ve Malta Adalarında asker ve subayların az bir miktar bulunduğunu fakat kesin sayının bilinmediğini söylemişti.⁷⁷⁵

Malta Adası'nda asker esirlerin de bulunduğu Malta esir kamplarından ailelerine yazılan mektuplarda da görülmektedir. 6 Mayıs 1916'da Malta Adası'nda bulunan bir askerin St. Claments Kalesi'nden annesine yazdığı mektupta sağlık durumunun iyi olduğunu fakat esir kaldığı kampta ailesinden 8 aydır haber

---

⁷⁷³ Ekmel Molla, "İngilizlerin İdama Mahkûm Ettiği Türk Ajanı", **Türk Dünyası**, 1 Ağustos 1950, Sayı 8, s. 337-339.

⁷⁷⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 2494/19

alamadığından söz etmektedir. “Burada çektiğimiz bunca sefalet ve ızdırâbât yetiştirmiş gibi bir de sizi düşünmek felâketine tahammül için kendimde kuvvet bulamıyorum. Acaba kürre-i arzda Malta’daki Osmanlı üserasını düşünen, hiç olmazsa aklına getiren bir kimsede mi yok?” diyerek kendilerini esir kamplarında unutan yetkililere sitem ediyordu.⁷⁷⁶

Esaret sırasında esirlere verilen borç paralar hakkında iki devlet arasında gerçekleşen yazışmalar, Malta Adası’nda savaş esirlerinin barındırıldığına bir başka delildi. Ankara Müdafaa-i Milliye Vekili adına Ali Hikmet tarafından 9 Ocak 1922’de gönderilen bir telgrafta Malta’dan dönen esir subayların esarete aldıkları borç paraların ödenmesi için İngiltere Hükûmeti tarafından verilmiş olan şilin akçelerin Osmanlı parası ile kaç kuruşa karşılık geldiği öğrenilmek istenmekteydi. Bir İngiliz parasının 6 kuruş olduğu bilgisi verilmişti.⁷⁷⁷

Cidde Hastanesinde doktor olarak görev yaparken esir düşüp ilk kafilede yurda dönen bir binbaşının esaret sonrası verdiği ifadesinde Mısır esir kamplarında sorun çıkaran esirlerin Malta’ya sürüldüğünden bahsedilmektedir. Albay Ali Fıtrî Bey, Yarbay Halil Bey, bir binbaşı, alay kumandanları ile iki doktor, diğerleri yüzbaşı, çoğunluğu da tabur kumandanı olmak üzere toplam 27 subay karargâhta İngiltere Hükûmetinin takip ettiği siyasete mâni olduğu ve kampın huzurunu bozduğu gerekçesiyle Malta’ya sevk edilmişti. Bu esirler arasında bu ifadeyi veren bir doktor binbaşı da vardı. Esirler on sekiz ay boyunca Malta’da Vauban usulünde yapılmış, dışarı ile irtibatı tamamen kesilmiş, mazgal pencereleri tahta ile kapatılarak esirlerin dışarı bakması bile engellenmiş bir kampta yaşamak zorunda bırakıldı. Uzun bir süre burada kalan esirler bir süre sonra Seydi Beşir esir karargâhına geri gönderildi.⁷⁷⁸

Malta esir kamplarına dair Kızılay Arşivinde de çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu belgeler genelde esirlerin ve ailelerinin birbirlerine yazdıkları ya da birbirinden haber alamaması sebebiyle Kızılaya veya ilgili yerlere yazdıkları esirlerin veya ailelerin akıbetleri ile ilgili mektuplardı. Konu hakkında sonraki bölümde ayrıntılı bilgi verilecek olup burada birkaç örnekle yetinilecektir. Aydın

⁷⁷⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

⁷⁷⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

⁷⁷⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 1742/100.

Vilayeti Polis Müdüriyeti Tahrirat Kaleminden Kızılay Cemiyeti Üsera Komisyonu Başkanlığına gelen 25 Aralık 1916 tarihli yazıdan Malta'da esir olduğu bildirilen Selanik muhacirlerinden İsa oğlu Senik Hüseyin'in aile efradının İzmir'de bulunamadığı ve nerede olduklarına dair bir malumat elde edilemediği anlaşılmaktadır.⁷⁷⁹ Üsera Komisyonu Başkanlığına gelen 5 Nisan 1917 tarihli mektupta da Malta'da esir olarak bulunan Abdussamed'den bahsedilmektedir.⁷⁸⁰ Ayrıca Beyrut Dârülmallimînden Ziraat Muallimi, Dersaadete yazdığı 12 Haziran 1915 tarihli mektubunda Malta Adası'nda esir bulunan eniştesi Ali Bey'e, takriben bir seneden beri her hafta mektup yazdığını, buna rağmen kendisinden bir satırlık bir mektup bile alamadığından söz etmektedir. Ailesine gönderilmesi gereken yarı maaş dâhil kendisinden bir haber alınamamıştı.⁷⁸¹ Kızılay arşiv belgelerinde Malta esir kamplarında bulunan yardıma muhtaç Osmanlı esirlerine yardım edilmeye çalışıldığı da görülmektedir. Bu konuya da ayrıca ilgili bölümde yer verilecektir.⁷⁸² Büyük Millet Meclisi Umur-ı Hariciye Vekâleti 13 Temmuz 1921'de Kızılay Temsilciliğine Mısır'da 15.000 Türk esirinin İngiliz doktorları tarafından değişik bahaneler ile kör edilmesi konulu bir yazı göndermişti. Yazıda Malta ve Mısır'da görülen değişik hastalıklardan bahsedilmekte ve bunun da en önemli sebebinin esirlerin bakımsızlığı ve kötü muamele olduğuna değinilmekteydi.⁷⁸³

İngilizlerin pek çok zaman tutukladıkları Osmanlı askerlerine sivil esir muamelesi yaptıkları olmuştu. Mehmed Efendi oğlu Teğmen Çarşambalı Tahsin, Yedek Subay Yahya İsmail Hakkı Efendi ve Onbaşı Mustafa, Mısır'da bulunan İngiliz yetkililer tarafından tutuklandıktan sonra sivil esir muamelesi görek Malta'ya gönderilmişti. 28 Eylül 1915'de bu durum İstanbul Amerikan Büyükelçiliği vasıtasıyla İngiliz Dışişleri Bakanlığına iletildi. Söz konusu üç savaş esirinin

---

⁷⁷⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

⁷⁷⁹ Türk Kızılayı Arşivi, 778/183.

⁷⁸⁰ Türk Kızılayı Arşivi, 778/76.

⁷⁸¹ Türk Kızılayı Arşivi, 778/73.

⁷⁸² Türk Kızılayı Arşivi, 951/ 106, 107; Ayrıca Cemiyet değişik sebeplerden dolayı Malta'da tutulan ve ihtiyaç sahiplerine verilmek üzere kişilere her ay düzenli olarak 20 İngiliz liralık bir çek göndermiştir. Bkz. "Osmanlı-Fransız-İngiliz Esirlerinin Mübadelesi", **Hilal-ı Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinisani 1921, Sayı 3, s. 82.

⁷⁸³ Türk Kızılayı Arşivi, 1156/6.

Osmanlı İmparatorluğu donanması personeli olması sebebiyle askeri esir olarak rütbelerine göre muamele görmeleri gerektiği İngiltere Hükûmetine bildirildi.⁷⁸⁴

Özetle çalışmanın konusu Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşen Osmanlı savaş esirleri olması sebebiyle Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası İstanbul'dan adaya gönderilen siyasi şahıslar ve savaş sırasında esir alınsa dahi sivil esir sayılan Eyüb Sabri Bey gibi kişiler ayrı bir çalışma konusu olduğu için tez dışı tutuldu.

2.5.1 St. Claments Esir Kampı

Osmanlı Hükûmeti, tüm esir kamplarında olduğu gibi Malta esir kampında bulunan esirlerin de akıbetini öğrenmek için farklı devletlerin aracılığıyla teşebbüslerde bulundu. Özellikle Amerikan Elçiliği, Osmanlı esirlerin durumu hakkında İngiliz yetkililer ile diplomatik ilişkilerde arabulucu oldu. Malta'daki Amerikan Konsolosluğundan Osmanlı Hükûmetine gelen bir tezkireye göre bu şehirdeki İngiliz otoriteler, konsolosa, kendileri ile her temas kurmak istediğinde yahut bir ricada bulunduğu Osmanlı savaş esirleri ile serbest ve güvenilir biçimde görüşmesi için her türlü kolaylığın sağlanacağı konusunda güvence verdi. Amerikan Konsolosu bu esirlerin kendisinin iyi niyetli hizmetine başvurmaya çok az ihtiyaç duyduklarını, yaşamlarını elverişli bir hale getirmek isteyen İngiliz otoritelerin çabalarından memnunmuş gibi göründüklerini açıkladılar.⁷⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin kendi askerleri hakkında güncel bilgi alma teşebbüsleri savaş süresince devam etti fakat her defasında istenilen sonuca ulaşamadı. Malta'daki Osmanlı esirlerine ilişkin İngiltere Hükûmetinden istenen cevap çoğu zaman gelmedi. Mesela İstanbul Amerikan Büyükelçiliği, 26 Ağustos 1916'da Osmanlı Hariciye Nezaretinden kendisine gelen Malta'daki belirli Osmanlı esirlerine yapılan muamele ile ilgili sözlü notasını İngiltere Hükûmetine bildirmiş ancak İngiltere Hükûmeti bu notaya herhangi cevap vermemişti.⁷⁸⁶ Bir yıl sonra 26 Mart 1917'de İkinci Ordu Genel Komutanlığı Malta'da gözaltında tutulan Osmanlı savaş esirlerinin kötü muameleye maruz kaldıkları bilgisini almıştı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti iddiaları İngiltere Hükûmetinin bilgisine sunmasını, ayrıca Osmanlı

⁷⁸⁴ TNA, FO., 383/88.

⁷⁸⁵ BOA, HR. SYS., 2189/3; HR. SYS., 2198/3.

⁷⁸⁶ BOA, HR. SYS., 2198/25.

Devleti'nin bu olayları protesto ettiğini kendilerine bildirmesini ve bu olaylara bir son verilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını bir kez daha Amerikan Büyükelçiliğinden talep etti.⁷⁸⁷

Osmanlı Devleti'nin diplomatik notaları sonrası İsveç Konsolosluğu 1917 sonunda bir rapor hazırlamış ve ilgili devletlere 1918 yılının başında ulaştırmıştı. Kampa yapılan sık ziyaretler sonucu hazırlanan ve Türk savaş esirlerinin durumları hakkında bilgi veren rapora göre esir kampının konaklama şartları bir esirin yaşaması için uygun olarak gözlemlenmişti. Malta'daki kamplardan birisi olan Verdala Kışlası, Valletta'dan büyük limanla Cottonera Tepesi arasında uzanmakta ve sağlıklı bir konumda yer almaktaydı.⁷⁸⁸ Raporda genel olarak esir kamplarının şartlarının iyi olduğu vurgulandı. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin dikkatinin özel olarak bu rapora çekilmesini istedi. Raporu hazırlayanlar raporda tüm esirleri memnun etmek ve kamptaki görevlerini yerine getirmek için kamp kumandanının, subayların ve tüm personelin her zaman yardıma hazır olduklarını söylemişti. Esirler raporu hazırlayan heyete bazı önemsiz istisnalar haricinde memnuniyetlerini belirtmiş, kamp kumandanı, subaylar ve tüm askeri yetkililer konsolosluk temsilcilerine tüm kolaylığı göstermişti. Esirlerin kaldıkları yerin teftişinde hiçbir baskı ve kısıtlama, esirler ile görüşme hiçbir engelleme olmadığı kaydedildi.⁷⁸⁹

Raporda Malta esir kampındaki Türk esirlerin sayısı 307 gösterilmiş olup 219'u kışla bölümlerinde barakalarda ve 88'i de bez çadırlarda konaklıyorlardı. Esirlerin 42'sinin asker, 265'nin ise sivil olduğu söylenmekteydi. Türk esirlerin kamplara göre dağılımı şu şekildeydi:⁷⁹⁰

Tablo 2.4: Malta Kamplarındaki Türk Esirlerin Sayıları

Kampın Adı	Adet
St. Claments kampında bez çadırlarda	22
Polverista'daki kışla bölümlerinde	60
Verdala kampı	35
St. Claments kampı	124
RockGate kampında bez çadırlarda	66

Kaynak: TNA, **FO.**, 383/458; BOA, **HR. SYS.**, 2201/51.

⁷⁸⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2201/51.

⁷⁸⁸ TNA, **FO.**, 383/458; BOA, **HR. SYS.**, 2201/51.

⁷⁸⁹ TNA, **FO.**, 383/458; BOA, **HR. SYS.**, 2201/51.

⁷⁹⁰ TNA, **FO.**, 383/458; BOA, **HR. SYS.**, 2201/51.

Her ne kadar İngiliz Milli Arşivinde bulunan rapor Malta esir kampının genel özelliklerinden bahsetse de Osmanlı Arşivinde bulunan nüshasından St. Claments kampının kastedildiği anlaşılmaktadır. Esirlerin kampta mesire ve spor için geniş bir alanı vardı. Grup olarak alınıp gezinme ve egzersiz için izin verilmekteydi. Yaz boyunca gruplar banyo için denize alınıyordu. Kışlalar konforlu olup bölümlerde veya bez çadırlarda lavabo ve 1 sandalye bulunmaktaydı. Her esire 2 minder, çift katlı 3 battaniye, yastık ve demir aksamı yatak veriliyordu. Esirlere adil bir şekilde çamaşır temin ediliyordu. Hizmetçiler, garsonlar, aşçılar vb. esirlerin alt sınıflarından seçilmiş ve ücretleri sözleşmeli işveren tarafından ödenmişti. Birtakım esirler kamp düzenlemelerinin yerine getirilmesinden sorumlu tutulmuştu.⁷⁹¹

İngiliz yetkililer kamplarda hayatın çok güzel olduğunu kamuoyuna göstermek için kendi görevlendirdikleri kişilere kampın şartları anlatan raporlar hazırlattı. Hazırlanan bu raporlardan birisine göre kampta, lavabolar, banyolar ve çamaşır yıkama yerleri yeterli sayıdaydı. Sıhhi düzenlemeler mükemmeldi ve esirlerin sıhhi durumları çok iyiydi. Medikal yardım ücretsiz sağlanmakta ve hastalara hastanede çok iyi bakılmaktaydı. İçme suyu kaynatılmış olarak bol miktarda veriliyordu.⁷⁹²

Esirlere posta aracılığıyla gazete almalarına izin verilmedi. Ancak kamp kumandanı tarafından esirlerin yaşlarına göre temin edilen belirli gazeteleri okumalarına müsaade edildi. Esirlerin para gönderme imkânı olup aynı zamanda çamaşır ve yiyecek malzemesi de isterlerse gönderebiliyorlardı. Esirlerin nakit olarak bir pound taşımasına, beş pounda kadar daha büyük birikimleri için yirmi şilin değerinden daha pahalı şeyleri satın da yine izin verilmekteydi.⁷⁹³

2.5.2 Verdala Esir Kampı

Malta Amerikan Konsolosu Malta'daki Verdala sivil ve askeri toplama kamplarını 1915 yılının sonunda ziyaret ettiğini ve esirlerin gördükleri muameleden memnun bulunduğunu ifade eden bir rapor düzenlemiş ve bu raporu ilgili devletlere 1916'da iletmişti. İngiliz yetkilileri gerekli olduğu her zaman Amerikan konsolosluk

⁷⁹¹ TNA, FO., 383/458; BOA, HR. SYS., 2201/51.

⁷⁹² TNA, FO., 383/458; BOA, HR. SYS., 2201/51.

⁷⁹³ TNA, FO., 383/458; BOA, HR. SYS., 2201/51.

yetkililerine Osmanlı savaş esirleri ile özel olarak ve serbestçe konuşabilme imkânı sağlamıştı. Konsolos Wilbur Keblinger tarafından yazılmış Malta Verdala sivil ve askeri esir kampı hakkında bu raporda son ziyaret tarihi olarak 15 Aralık 1915 yazmaktadır. Bu rapor sonrası Binbaşı E. C. Arnold'un yerini, savaş esirleri kampı kumandanı olarak Batı Yorkshire Piyade birliklerinden Yarbay Edward Neale almıştır. Kamp aktif olup kampa sürekli esir gelmeye devam etmekteydi. Rapor esir kampının reviri hakkında bilgi vererek başlamaktadır.⁷⁹⁴

Kampın genel durumu iyi olmakla beraber şiddetli yağmur ve fırtına sonrası çadırda konaklayan esirlerin bir geceliğine ciddi sorunlar yaşadığı da oldu. Ancak çadırlar onarılarak hasar derhal giderilmiş ve gelecekteki tekrarlarından kaçınmak için daha fazla önlem alındı.⁷⁹⁵

Esirlerden oluşan kamp komiteleri, kamp içindeki işlerin yürütülmesinden genel olarak memnuniyetlerini bildirmişlerdi. Kampın işleyişi hakkında şikâyetler çok nadirdi. Buna rağmen tamamen kişisel nedenlerle yardım için konsolosluga yapılan istekler hiçbir zaman eksik olmadı.⁷⁹⁶

Kamplardan serbest bırakılarak memleketlerine gönderilen esirlerin gönderiliş tarihlerine bakıldığında kampın 1915 yılından beri aktif olduğu görölmektedir. 29 Ağustos 1915'de serbest bırakılan Arnavut Mahmut Ali'den sonra Malta'da esir tutulan Karl Hofman kanser hastalığından 23 Ekim 1915'de, Bulgar tebaasından olduğu ispat eden Ali Tahir 2 Ekim 1915'de, Murtaza Osman ve Mahmud Hayri ise namusları üzerine verdiği sözleri üzerine şartlı tahliye edilerek 8 Ekim 1915'de serbest bırakıldı. Çanakkale Muharebelerinde derdest edilip Malta'da esir tutulan aşağıdaki ismi yazılı kişiler 10 Ağustos 1915'de "Karva" nakliye gemisi ile Mısır'a gönderildi:⁷⁹⁷

Efrâddan Halil Hüseyin, Osmanlı

Efrâddan Yusuf Mustafa, Osmanlı

Efrâddan Vasil Lazaros, Rum

Efrâddan Mehmed Mustafa, Osmanlı

⁷⁹⁴ TNA, FO., 383/223; BOA, HR. SYS., 2196/13; HR. SYS., 2201/51; HR. SYS., 2202/60; HR. SYS., 2214/1.

⁷⁹⁵ BOA, HR. SYS., 2196/13.

⁷⁹⁶ BOA, HR. SYS., 2196/13.

⁷⁹⁷ BOA, HR. SYS., 2196/13.

Mülâzım Sinem Ekrem, Osmanlı (Arnavut)
Zâbit (Gedikli Subay) Mehmed Zeki, Türk
Onbaşı Hasan İsmail, Türk
Onbaşı Kerem Osman, Türk

Ayrıca 1915 yılında Malta esir kamplarında geri gönderilecekleri günü bekleyen aşağıdaki isimleri yazılı esirler de bulunmaktaydı:⁷⁹⁸

Adalı Dimitro Aristidi	Adres Verilmemiş
Adalı Elias Aristidi	Adres Verilmemiş
Abariotis George	Adres Verilmemiş
Bayram Mustafa	Adres Verilmemiş
Condoyannis Serafin	Mondros
Kahiri Mahmut	Kahire, Mısır.
Kouremetis Panteleimon	Kalimnos Adası
Kuremettis Aristides	Kalimnos Adası
Mortada Osman Paşa	Kahire, Mısır
Navar Abdülfettah	Benha, Mısır
Saltas Joannis	Büyük İngiliz Oteli, Midilli
Salim Hüseyin	Hamdi Mahmut Paşa Kahire
Yusuf Mehmed Bey	Demir Hisar, Yunanistan.

Konsolos Wilbur Kablinger tarafından yazılan Verdala askeri ve sivil esir kampı hakkında raporda son ziyaret tarihi olarak 6 Kasım 1915 olarak görülmektedir. Malta'daki esir kampındaki koşullar 5 Ekim 1915 tarihli son rapordan bu yana aşağıda belirtilecek durumlar haricinde aynı kalmıştı. Kampa yeni esirler gelmeye devam etmekte olup 13 Alman, 16 Bulgar ve 13 Osmanlı esiri daha kampa getirilmişti. Bu süre zarfında ise 5 esir serbest bırakıldı.⁷⁹⁹ tekrar

Raporun devamında raporu hazırlayanların gözlemleri yer almaktadır. Kampa yapılan ziyarete kadar çadırlarda yaşayan esirlerin, İngiliz Ordu Yönetmeliklerine

⁷⁹⁸ BOA, HR. SYS., 2196/13.

⁷⁹⁹ BOA, HR. SYS., 2196/13.

göre çarşaf almaya hakkı yoktu. İngiliz yetkililere iletilen durum kısa sürede çözüldü ve çadırlarda yaşayan esirlere de çarşaf verilmesine karar verildi.⁸⁰⁰

Değişimle veya diğer nedenlerle geri gönderilmeyen esirler kamp şartlarının askeri hizmet için fiziksel olarak uygun olmadığını iddia ederek şikâyet ettiler. Yetkililer ise esir değişimi meselesindeki düzenlemelerin Savunma Bakanlığı tarafından yapılması sebebiyle kendi takdirlerinin olmadığını ve Savunma Bakanlığına bu istekleri ilettiklerini ifade ettiler.⁸⁰¹

Malta'da bulunan Verdala Kışlası 60 metre uzunluğunda, 25 metre genişliğinde, iki katlı tarihi şatoymdu. Bir kaleyi andıran bu kışla, A ve B blok olarak ikiye ayrılmış ve Türk esir kampı haline getirilmişti. Esirler açısından Malta esir kampında günlük hayat sorunsuzdu. Kışlanın A ve B bölümlerinde birer gazino, büyük bir banyo ve yemek salonları vardı. Subay, er, bürokrat ve siviller dâhil bütün esirlerin birer asker tayın hakkı vardı. Ayrıca her subay esire rütbe farkı gözetmeden 5 İngiliz lirası aylık ücret ödeniyordu. Kızılayın yardımları da zaman zaman kampa ulaştı. Bunun yanı sıra esirlerin ailelerinden de yardım geliyordu. Harcanmasına müsaade edilen para, haftada 2 İngiliz lirasıydı. Zaman zaman harcanacak yer açıkça belirtilerek daha fazla para çekme imkânı da bulunuyordu.⁸⁰² Siyasi ve askeri esirlerden önemli görülenler A bloğa yerleştirilmiş; bu esirlere daha hoşgörülü davranılmıştı.

Kampta sabah saat 09.00 ve akşam saat 17.00'de olmak üzere iki defa yoklama yapılırdı. Üst seviyedeki asker ve siviller, yoklama için avluya çıkıp sıraya geçirilmedi. Kamp yönetimince görevlendirilen İngiliz çavuş veya subaylar, sabah esir subayların odalarına giderek yoklamaları alır, esirlere bir istekleri olup olmadığını sorarlardı. Kamp yönetimi her esir için biri resmi, diğeri özel olmak üzere iki dosya düzenlemişti.⁸⁰³

Malta Adası'na ilk gelen Türk esirler arasında Yemen yolunda, İngiliz kontrolündeki Şerif Hüseyin ve Emir Abdullah'ın komutasında bulunan 25.000 kişilik Hicaz ordusu ile karşılaşan ve esir düşen Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Eşref (Kuşçubaşı) Bey ve onunla birlikte olan 40 kişiden sağ kalan birkaç kişi vardı.

---

⁸⁰⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2196/13.

⁸⁰¹ BOA, **HR. SYS.**, 2196/13.

⁸⁰² Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 8, 16.

Hayber'deki çarpışmalarda, Eşref Bey ve birkaç arkadaşı ağır yaralı olarak esir düştü. Daha sonra İngilizlere teslim edildi ve Mısır'da Kasr El-Nil kışlasında üç ay tutuldu. 1917'de Malta Adası'nda Verdala Barraks kampına getirdi.⁸⁰⁴ Eşref Kuşçubaşı'nın Malta esareti üç yıl, üç ay, yedi gün sürdü. Öz vatani buhran içinde bir ölüm kalım mücadelesi yaşarken kendisinin esaret altında olması ve vatani için bu zor günlerde mücadele edememesi Eşref Bey'i kederlendirmişti.⁸⁰⁵

Malta kamplarında bulunmuş Rahmi Apak kampta kalan esirlerden söz ederken ilginç esirlerden birisinin de Jandarma Yüzbaşı Kuşçubaşı Eşref olduğunu yazmaktadır. Mekke Şerifi Hüseyin aleyhine bazı Bedevileri ayaklandırmak amacıyla bir miktar altın ile Hicaz'a gönderildiği gerekçesiyle Bedeviler tarafından yakalanarak İngilizlere teslim edilen Eşref Bey, yakalandığında kendisini albay olarak tanıtmıştı. Kendisine kampta Könel Eşref deniliyordu. Yalnız başına geniş bir odada oturmaktaydı. Odasının duvarlarına Arapça ayetler yazdırmış ve odasını bir ibadethane haline sokmuştu. Cuma günleri, bitişik kampta bulunan ve siyasi mevkuf olarak tutulan Müslüman Hintliler onun ziyaretine gelip elini öperlerdi. Eşref Bey, Millî Mücadele esnasında çetecilik yapmış ve büyük hizmetleri dokunmuş fakat Çerkez Ethem'in isyanı üzerine diğerleri gibi Yunanistan'a sığınmıştı.⁸⁰⁶

Rahmi Apak da pek çok esir gibi Mısır kamplarında bir süre tutulduktan sonra Malta esir kampına getirilen askerlerdendi. Malta Adası'nın merkezi Valletta'nın kenarında bulunan ve birbirlerinden tel örgü ve duvarlarla ayrılmış esir kampından birisi olan Verdala Kışlası'nda, Lütfi Barudi ve bir Avusturyalı askeri veteriner ile beraber esaret günlerini geçirdi. Rahmi Apak Verdala kampı hakkında önemli bilgileri yazdığı hatıratında kampta 700 kadar esir bulunduğunu söylemişti. Bunların 300 kadarı Mısır'da yaşayan Almanlar, bir kısmı İngilizler tarafından Çanakkale Boğazı dışında batırılmış Breslav Alman kruvazöründen kurtulan mürettebattı. Ayrıca Selanik Cephesi'nde esir alınmış Alman, Avusturyalı subayların

---

⁸⁰³ a.g.e., s. 18.

⁸⁰⁴ a.g.e., s. 10.

⁸⁰⁵ Cemal Kutay, **Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi**, s. 162-163.

⁸⁰⁶ Rahmi Apak, a.g.e., s. 184.

yanı sıra 30 kadar sivil Mısırlı, 10 kadar Türk subayı ve bir o kadar da er kampta bulunmaktaydı.⁸⁰⁷

2.5.3 Polverista (San Salvator) Esir Kampı

Birinci Dünya Savaşı sırasında veya hemen ardından esir düşerek adaya getirilen Osmanlı savaş esirleri, genelde üst düzey komutanlardı. Bunların başında Mısır kamplarında kaldıktan sonra Malta'ya gönderilen Fahrettin Paşa gelmektedir. Fahrettin Paşa'dan başka İngilizlerin davranışlarına boyun eğmeyen Türk esirleri de Malta'ya sürülmüştü.⁸⁰⁸ Mısır Kasr El-Nil kışlasında 188 gün esir kaldıktan sonra hasta olmasına rağmen 5 Ağustos 1919'da Malta'ya sürgün edilen paşa, burada iki yıl Polverista yakınlarındaki Salvator Kışlası'nda tutuklu kaldı ve 8 Nisan 1921'de Malta'daki esaretten kurtuldu.⁸⁰⁹

Fahreddin Paşa Malta'ya getirildiğinde, İspanyol nezlesi paşayı zayıf düşürmüştü; ayakta duramayacak hale getirmişti. Malta'ya gelen tüm esirlerin üstü titizlikle aranırken Fahrettin Paşa buna izin vermemiş; üstünü ve çantasını aratmamıştı. İngiliz subayı da bir süre sonra boyun eğeceğini düşünerek ısrar etmedi. Paşa İngilizlerin karşısında asla hastalığını belli etmemiş ve dimdik durmuştu.⁸¹⁰

Fahreddin Paşa'ya kalenin sıralı binaların az ilerisinde ağaçların arasında iki odalı bir ev tahsis edilmişti. Mısır'daki kötü muameleden sonra böyle bir konforlu ev vereceklerini hiç düşünmeyen Fahrettin Paşa'nın bu şekilde morali biraz olsun yerine geldi. Fahreddin Paşa sabah bir İngiliz yüzbaşısının perdeleri açma sesiyle uyanmış ve kendisine kahvaltılık ikramı yapılmıştı. İngiliz subayı tüm esirler gibi sabah sayımına katılmasını istemişti. Fahreddin Paşa kendisinin paşa olduğunu hatırlatarak kedisini saymak isterlerse odasına gelip sayabileceklerini ama asla sayım için avluya inmeyeceğini kesin bir dil ile ifade etti.⁸¹¹

Fahreddin Paşa, yoklamaya çıkmayı reddettiği gibi üzerinden paşa kıyafetinin çıkarılmasını ve sivil elbise giydirilmesini de şiddetle reddetti. Hatta bu hususta kendisini yumuşatmaya çalışan ve saygıda kusur etmeyen yüzbaşının gönderdiği

⁸⁰⁷ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 160-163, 177.

⁸⁰⁸ **a.g.e.**, s. 182.

⁸⁰⁹ Süleyman Yatak, "Fahrettin Paşa Maddesi", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul, 1995, s. 88; Cemal Kutay, **Siyasi Mahkûmlar Adası Malta**, s. 195-196.

⁸¹⁰ İsmail Bilgin, **a.g.e.**, s. 12-15.

yemeği de yemedi. İngilizler Türklerin Medine’de aç ve sefalet içinde yaşadıklarını bilmekteydi. Açlık ve susuzluktan kıvrılan Türkler toz toprak içinde çekirge ve hurma çekirdeği yemek zorunda kalmıştı. İngilizlerin verdiği bu yemeği kendilerinin yola gelmesi ve kamp kurallarına uyması için bir rüşvet sayan paşa, ilk gün İspanyol nezlesi sebebiyle ağır bir hastalık geçirmesine rağmen yemeği geri çevirmiş, İngilizlerin karşısında asla hastalığını belli etmemiş ve dimdik durmuştu. Bir gün sonra sabah kahvaltıda çorbayı bizzat yüzbaşının kendisi getirmiş, öğlen hava alması için avluya çıkmasını rica etmişti. Öğlen avluya çıkan paşa bu isteğin sebebini de anlamıştı. Türk subaylarının önünde baskı kurularak üzerinden elbisesi çıkarılmak istenen paşa, Türk subaylarının da desteği ile bu isteğe karşı geldi.⁸¹²

Bu esir kampında kalan bir diğer ünlü Osmanlı komutanı Ali İhsan Sabis’ti. 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı sırada Musul ve çevresi Ali İhsan Paşa⁸¹³ komutasındaki Türk birliklerinin idaresindeydi. İngilizler, Türk birliklerinin Musul’u terk etmesini istemiş, Ali İhsan Paşa, bu isteği önce reddetmesine rağmen İstanbul Hükûmetinden gelen talimat doğrultusunda şehri İngiliz işgaline bırakmak zorunda kalmıştı. İngiliz Yüksek Komiserliğinin emriyle Ali İhsan Paşa 23 Şubat 1919’da Konya’da trene binerken gözaltına alınmış, İstanbul Haydarpaşa Garı’na vardığında tutuklanmış ve Mart ayının sonunda Malta’ya sürgün gönderilmişti. Malta’ya gelince ilk olarak San Salvator, ardından da Polverista Kışlası’na yerleştirildi.⁸¹⁴

2.6 Man Adası Esir Kampı

İngiliz Hükümeti, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesinin ardından tedbir amaçlı İngiltere dahil olmak üzere egemenliği altındaki tüm sömürgelerde bulunan Osmanlı Devleti vatandaşlarını önce tehlikeli kişiler olarak ilan etmiş sonra sivil esirlerin bulunduğu entegre denilen toplama kamplarına göndermişti. Osmanlı Devleti vatandaşları milletine ve dinine bakılmaksızın toplama kamplarına alındı. Toplama kamplarında tutulanların bir kısmı bu kamplarda can verdi. Savaş sonrası

---

⁸¹¹ a.g.e., s. 12-15, 20-21

⁸¹² a.g.e., s. 12-15,22-32, 295-297.

⁸¹³ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi**, Cilt 4, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991, s. 6.

⁸¹⁴ a.g.e., s. 338-341.

bazıları ülkelerine dönerken bazıları oralarda kalıp kendilerine yeni bir hayat kurdu. Bu uygulama, sadece Osmanlı Devleti vatandaşlarına değil Almanya ve Avusturya-Macaristan dahil tüm düşman devletin bütün vatandaşlarına uygulandı. Osmanlı Devleti biraz da kendisine yük getireceği gerekçesiyle kendi topraklarındaki İngiliz vatandaşlarını sadece gözlem altında tutmakla yetindi. İngiltere dominyonu Kanada'da bulunan Türk işçileri esir alınarak toplama kamplarında tutsak edildi. Bu kişiler savaş öncesi Amerika'ya Osmanlı Devleti'nin farklı topraklarından göç etmiş ve bir kısmı da Kanada'ya giderek değişik şirketlerde iş bulmuştu.

İngiltere, Osmanlı ve diğer düşman devletlerin vatandaşlarını İngiltere ile İrlanda adaları arasında, Birleşik Krallığa bağlı küçük bir ada olan Man Adası'na yerleştirdi. Gözaltına alınan sivil esirlerin hiçbirinin savaş ile bir ilgisi yoktu. Kimisi ticaret ile uğraşmakta, kimisi ise devlet adına diplomatik görev için buralarda bulunmaktaydı. Her ne kadar savaş esiri olmasalar da İngiltere bu kişileri savaş esiri saymış ve savaş esirlerine bile uygulamadıkları en acımasız muameleyi buradaki sivillere uygulamıştı. Bu kişilerin pek çoğu savaşamayacak durumda olup askerlik yaşının dışında veya hasta kişilerdi. Sivil esir saydıkları kişiler aileleri ile beraber bu kamplara getirildiği için kampta çok sayıda kadın ve çocuk da bulunmaktaydı. Pek çoğu savaş sonuna kadar serbest bırakılmadı.⁸¹⁵ Bu kişilerin bir kısmı Müslüman olmayan Osmanlı tebaasından Yahudi ve Hristiyan kişilerdi. Aralarında yaşı geçmiş kadınlar da vardı. İngiliz topraklarında varlıklı bir şekilde yaşarken tüm mallarına ve değerli eşyalarına el konularak toplama kamplarına götürüldüler ve bundan sonraki hayatlarını sefalet içinde geçirmek zorunda bırakıldılar.⁸¹⁶ Bern elçisi, Fuad Bey'in 1 Temmuz 1916'da Hariciye Nezaretine gönderdiği şifreli telgraf, İngiltere ve Fransa'da bazı Müslüman kadınların esir karargâhlarına sevk edilerek esir muamelesine maruz kaldıklarının belgeli olarak ispatlandığını yazmaktadır. Amerika Elçiliği vasıtasıyla bu kadınların nerede buldukları ve kimler oldukları öğrenilmeye çalışıldı.⁸¹⁷

İki devletin karşılıklı olarak birbirlerine savaş ilanı sonrası İngiltere, topraklarında ikamet eden Osmanlı tebaasının mahalli polis komiserliğine giderek

---

⁸¹⁵ TNA, FO., 383/339; FO., 383/345.

⁸¹⁶ TNA, FO., 383/232.

⁸¹⁷ BOA, HR. SYS., 2197/55.

kayıtlarını yaptırmalarını istedi. Kayıt işlemlerinden hemen sonra kolluk güçleri tarafından evlerine ve işyerlerine ziyaret yapılmış, mal varlıkları hakkında incelemelerde bulunulmuş ve kendileri bu şekilde baskı altına alınmıştı. Osmanlı vatandaşlarının sahip oldukları otomobillere, arabalara, fotoğraf makinelerine, lambalarına, silah ve cephanelerine, büyük bıçaklarına polis tarafından el konuldu. Bundan hariç olmak üzere Osmanlı vatandaşları gece saat 21.00'de evlerinde bulunmak zorundaydı. Ayrıca umumi toplantılar düzenlemek, bu toplantılara katılmak, gece veya gündüz evlerinden 7 km uzaklaşmak, polisten izinsiz başkasının evinde geceleme, düşman ülkelerden biri ile haberleşmek kesinlikle yasaktı. Aksine davrananlara para veya hapis cezası uygulanacaktı. Şubat 1915'de çıkan bir kanun ile Osmanlı Hristiyanları ve Ermenileri bu kısıtlamaların dışında tutuldu. Aynı kanunla 55 yaş üstü İslam ve Musevi Osmanlı tebaasının memleketlerine iadesine, diğerlerinin esir kamplarına yollanmasına karar verildi. Mart 1915'ten itibaren İngilizler kendi topraklarında yaşayan Osmanlı tebaasını gece evlerinden bir bir olarak tutuklamış ve üç gün sonra esir kamplarına hapsedmişti.⁸¹⁸ Örneğin 1915 yılının sonunda İngiltere Hükûmeti İngiltere ve sömürgelerinde bulunan 421 Osmanlı vatandaşını savaş esiri olarak tutukladı. Osmanlı Hükûmeti de misilleme olarak topraklarındaki 421 İngiliz vatandaşını tutuklayarak Çorum'daki esir kampına gönderdi.⁸¹⁹

İngilizler ayrıca Birinci Dünya Savaşı sırasında esir aldıkları Osmanlı askerlerinden bazılarını da bu adaya getirdi. Ancak Man Adası'nda savaş esirleri için ayrı bir esir kampının olmadığından esir Türk askerlerinin çok az bir kısmının çalıştırılmak üzere bu adaya getirildiği tahmin edilmektedir. Bu adaya getirilen Türk esirlerinin nereden alındığı veya hangi esir kampından bu adaya getirildiği, sayılarının ne kadar olduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. 4 Nisan 1916'da Ordu-yı Hümayun Başkomutanlığına gelen bir yazıda, bu esirlerden birisi hakkında az da olsa bir bilgi bulunmaktadır. Knockaloe, Compound 6, IV numaralı kampta bulunan, Osmanlı savaş esiri Muhammed Ali, Londra'daki Amerika Büyükelçiliği aracılığıyla Trabzon vilayeti Rize sancağı Kurtuluş köyünde bulunan Ali Dayı oğlu Hacı Zekeriya adıyla bilinen ailesinden bir haber almayı istemişti. Kendisinden de

---

⁸¹⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2189/5.

bahseden Muhammed Ali, sağlığının yerinde olduğunu bildirmişti.⁸²⁰ Man Adası'nda kalmış bir başka esire Mustafa Şevket örnek olarak verilebilir. 27 Temmuz 1918'de Harbiye Nezaretine gelen bir yazı, İngilizler tarafından Sakız Adası'nda esir edilerek Knockaloe kampına götürölen Mustafa Şevket'in yardım talebi hakkındaydı. Mustafa Şevket mübadele suretiyle tahliye isteğini İsveç Elçiliği aracılığıyla yetkililere iletmişti. Sağlık durumunun hakem tarafından özel olarak muayene edilip gerekli göröldüğü takdirde serbest bırakılacağı kendisine bildirildi. İsveç Dışışleri Bakanlığından 27 Eylül 1917'de gelen cevapta sağlık otoritelerden alınan rapor bulunmaktaydı. Rapor, Mustafa Şevket'in kamptaki olanaklar dışında bir tedaviye ihtiyaç duymadığı ve herhangi bir acil durumunun olmadığı yönündeydi. İsveç Elçiliği, 14 Kasım 1918'de İngiltere'den Mustafa Şevket Efendi ve Ali Ahmed adlı iki Türk esiri serbest bırakılmasını bir kez istedi. İngiltere uzatılmış hapisten muzdarip olmuş ve ölkelerine iade edilmek isteyen bu iki esire, 21 Ocak 1918'de bir kez daha olumsuz cevap verdi. Tıbbi hakem her ne kadar esirler açısından olumlu rapor verip iki esirin malul ve yaşlı olduklarını belirtse de esirler serbest bırakılmadı. Alman olsalar kesinlikle ölkelerine iade edilecek bu iki esir, iki devlet arasında mübadele anlaşması yapılmadığı gerekçesiyle serbest bırakılmadılar. İngiltere Hükümeti, her şeye rağmen anlaşmalardan hariç olmak üzere insanlık adına esirlerin göndermesinin de muhtemel olduğunu beyan etti. Fakat bu istekte bulunmanın Türk esirler açısından bir yararı da olmadı. Bütün uygun gemiler Alman ve Avusturyalılar tarafından doldurulmuş durumdaydı. Esirlerin bu şartlar altında serbest kalmaları iki devlet arasında yapılacak anlaşmaya kaldı.⁸²¹

Man Adası, Birinci Dünya Savaşı başladığında kısa süre içinde İngilizlere esir düşen esirlerin kaldığı bir kampa dönüştü ve Knockaloe esir kampı olarak adlandırıldı. İlk esir kafilesi savaşı ilk yılında gelmişti. 200 kişiden oluşın kafilenin 115'i Türk, geri kalanı Alman ve Avusturyalıydı. Bu 115 Türk esirin hangi cephelerden geldikleri bilinmemektedir. Esirlerden 14'ü adanın doğusunda Douglas'a, 111'i ise adanın batısında Knockaloe esir kampına götüröldü. 11 Kasım 1915'de kampta 24.250 kişi vardı. Esir sayısının savaşı süresince 28.000'e kadar

---

⁸¹⁹ BOA, HR. SYS., 2978/27.

⁸²⁰ BOA, HR. SYS., 2196/33.

⁸²¹ BOA, HR. SYS., 2205/33.

ulaştığını söylenmekteydi.⁸²² Gözaltı kampı diye adlandırılan bu toplama kamplarında tutulan kişiler 1919'a kadar burada yaşamak zorunda kaldı.⁸²³

Osmanlı Hükûmeti Knockaloe kampındaki esirlerine reva görülen muameleyle ilgili İngiltere Hükûmetine sık sık şikayetlerde bulundu. Osmanlı Hükûmeti tarafından dile getirilen iddialar İngiliz yetkililer tarafından zaman zaman ciddiye alınmış ve gerekli cevaplar verilmişti. İngiltere Hükûmeti, ellerinde bulunan savaş esirlerinden hiçbirinin kötü muameleye tâbi tutulmadığını ve bu konuya dair Amerikan Elçiliğinin raporlarının Osmanlı Hükûmetine sunulduğunu söylemişti. Bu raporların yeterli olduğunu düşünmekteydi. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı topraklarında bulunan İngiliz savaş esirlerine yapılan muameleye dair hiçbir bilgi elde edemediğini ise Osmanlı Hükûmetine bir nota ile bildirdi. Knockaloe esir karargâhında biri intihar, diğeri kaza sonucu vefat eden esirlerin tâbiyeti hakkında tahkikat yapılmakta olduğunu ve kısa sürede bir sonuca varılarak gerekli cevabın verileceği tezkerede ayrıca dile getirildi.⁸²⁴ Yapılan soruşturma sonucunda esirlerin değişik hastalıklardan öldüğü tespit edilmiş, bunlar dışında hiçbir Türk'ün intihar ettiği ya da kazara öldüğü belirlenmemişti.⁸²⁵

Knockaloe esir kampında 18 Mayıs 1917'de vefat etmiş olan Harput ahalisinden ve Osmanlı tebaasından Bahriyeli Hasan Derviş'in ölüm belgesi 8 Kasım 1917 tarihli tezkire ile Başkumandanlık Vekâletine ulaştı. Bu kişilerin durumu hakkındaki bilgiler akrabalarına ulaştırılmaya çalışıldı.⁸²⁶ Hasan Derviş'in kim olduğu ve ailesinin nerede bulunduğu bilinmemesi sebebiyle bu şahsın kimliğine dair bilgi alınması için Kızılay ve Hariciye Nezareti ile birlikte tahkikat yapıldı.⁸²⁷

İngiltere sınırlarında Osmanlı vatandaşlarının nakledildikleri esir kampları; Man Adası'nda Knockaloe, Londra'da Alexandra Palace ve Feltham, Yorkshire'de Wakefield'di. Esir kampları tel örgüler ile çevrili bulunmakta, her 10 metrede süngülü birer asker muhafızlık görevini yerine getirmekteydi. Esirler tahta

---

⁸²² Ali Özuyar, "Knockaloe Esir Kampı; Uzaklarda Bir Türk şehitliği", **Popüler Tarih**, Sayı 50, s. 40-41, Ekim 2004, s. 40.

⁸²³ Margery West, **Island at War: The Remarkable Role Played by the Small Manx Nation in the Great War 1914-1918**, Laxey, Western Book, 1986, s. 106-107.

⁸²⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2214/3.

⁸²⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2203/16.

⁸²⁶ BOA, **HR. SYS.**, 2204/78; **HR. SYS.**, 2203/48.

⁸²⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2205/6.

kulübelerde yatıyorlardı. Her kulübede 150-200 esir bulunuyordu. Yatak 3 parça tahta ile 3 battaniyeden ibaretti. Her esire tahsis edilen dinlenme alanı 1,35 metre genişliğinde ve uzunluğunda bir alandı. Her esir yatma, uyuma, giyinme, soyunma gibi her türlü işini bu alanda yapmak zorundaydı. Esirlere verilen günlük iaae 230 gram ekmek, 13 gram tuzlu et ve 25 gram margarin ile bir fincan çaydan ibaret olup bazen de sebze verilmekteydi. Yemekler özellikle de ekmek o kadar kötüdür ki esirler aç kalmayı bu yemeklere tercih etmişlerdi. Esirlerin dışarıdan erzak getirmeleri de yasaklanmış, esirler kampın kötü yemeklerine mahkûm bırakılmıştı. Kampın sağlık şartları da çok kötü olup su çoğunlukla bulunmuyordu. Bunun yanında kulübelerin aydınlatması yeterli değildi. Bu sebeple esirlerin okuma ve yazmaları mümkün olmuyordu. Isınmak için verilen yakıt da yetersizdi. Her şeyden kötüsü, acınacak şartlarda yaşayan esirlere İngiltere Hükûmeti hiçbir şey yapmıyordu.⁸²⁸

Kampın fiziki koşulları, esirlerin yaşamını olumsuz etkilemiş ve yaşamı esirler için katlanılmaz bir hale getirmişti. Esir kulübelerinin su geçirmez olmadığı, içeriye giren yağmur sularından dolayı esirlerin giysi ve diğer eşyalarının küflendiği 1915’de kampı gezen Amerikan Elçiliği görevlileri tarafından bizzat belgelendi. Aynı görevliler esirlerin nefes almak için kullandıkları kamp alanının da yağmur sularıyla bataklığa dönüştüğüne şahit oldular.⁸²⁹

Kamplar savaş süresince tarafsız devletlerin görevlendirdikleri yetkililer tarafından pek çok defalar denetim amaçlı ziyaret edildi. Londra’nın Amerika Birleşik Devletleri Elçiliği görevlileri L. H. Littlefield ve Bay F. E. Brantingham tarafından 15 Ağustos tarihli Douglas kampı, 12 Ağustos tarihli Knockaloe savaş esirleri gözaltı kampı ve 28 Ağustos tarihli Man Adası savaş esirleri kampı çalışma istasyonlarına dair teftiş raporları hazırlandı. Bu teftiş raporlarından oluşan Knockaloe (Man Adası) kampı raporundan başka, Lofhouse Park (Wakefield) ve Stratford (Londra) raporları aynı dönemde hazırlandı. İngiltere’deki gözaltı kamplarına yapılan ziyaretler sonrası hazırlanan bu üç rapor 19 Eylül 1916’da Osmanlı Devleti’ne ulaştırıldı.⁸³⁰ Kamp sivil esir kampı olduğu için burada raporun detayı

---

⁸²⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2189/5.

⁸²⁹ Ali Özuyar, **a.g.m.**, s. 40.

⁸³⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2214/1.

verilmeyecektir. Bunlardan birinci kamp olan Knockaloe Kampı, İngiliz İçişleri Bakanlığının genel nezaretindeydi ve kumandanı, Binbaşı H.W. Madoo'ydu. Ziyaret sırasında, kampta 1968'i Alman, 759'u Avusturyalı, 14'ü Türk ve 3'ü diğer uluslardan olmak üzere 2.744 esir bulunmaktaydı. Bu Kampta, Lowry isimli Yahudi meselelerini düzenleyen bir Yahudi Komitesi, Kamp hakları ile ilgili iç meselelerle ilgilenen Kamp Özel Hak Komitesi, Spor Komitesi, Eğlence Komitesi ve Noel Komitesi vardı. Bu komitelerin tamamı esirlerin kendileri tarafından seçilmekte ve yürütülmekteydi. Raporda detaylı bir şekilde sivil esirlerin barınması, sıhhi düzenlemeleri, yiyecek ve içecek durumları, çalışma şartları ve egzersizlerinin yanı sıra kampı teftiş eden kişilerin kişisel gözlemleri de yer almaktaydı.⁸³¹

Aynı esir kampına bir yıl sonra bir ziyaret daha yapıldı. Man Adası üzerindeki Osmanlı sivil esirlerinin de bulunduğu Douglas kampına teftiş için yapılan 4 Mayıs-18 Mayıs 1917 tarihlerinde ziyaretin ardından hazırlanan raporda tüm kamp şartları detaylı bir şekilde anlatıldı. İngiltere ve İrlanda'daki Osmanlı savaş esirlerinin Man Adası'ndaki sayısı siviller hariç olarak 110'du. Bu sayıdan 90'ı Knockaloe kampında ve 15'i de Douglas kampında esir tutuluyordu. Ayrıntılı olarak hazırlanan rapor sivil esirleri konu edinmesi sebebiyle çalışma dışı tutulmuştur. Raporun ana başlıkları şu şekildedir: Kampın tanımı ve genel organizasyonu, konum ve boyutu, askeri personel sayısı, esir sayısı ve uyrukları, yönetim birimleri, konaklama ve benzer meseleler, sıhhi düzenlemeler, hastane, yiyecek, kantin, kişisel ekipman, esirlerin günlük yaşam rutini, esaret koşulları, dini hizmet, mektup ve paketlerin dağıtımı, iş ve çeşitli meslekler, eğlence ve spor, çeşitli amaçlar için esir komiteleri ve organizasyonları, çalışma, finansal meseleler vb. Douglas kampı, yaklaşık 1-1/2 kilometre mesafede, Man Adası'nın başkenti olan Douglas'ın kuzey batısında yer almaktaydı. Denizin yukarısında yaklaşık 60-70 metre kayalıklar üzerinde uzanması sebebiyle havası da oldukça temizdi. Ziyaret sırasında kampta 107 Avusturyalı, 12 Macar, 443 Alman, 5 Osmanlı, 2 Yunanlı olmak üzere toplam 569 kişinin olduğu tespit edilmişti. Diğer bölümünde ise 529 Avusturyalı, 60 Macar, 1.470 Alman, 10 Osmanlı olmak üzere toplam 2.069 kişi vardı. Esirlerin yaklaşık 600'ü Yahudi'ydi. Esirler çiftlik işleri, yol yapımı, tarım, taşocağı, inşaat,

---

⁸³¹ BOA, **HR. SYS.**, 2195/51.

marangozluk, tesisat, elektrik, tuvalet temizliği, terzilik, hastane hizmetlileri, posta, tezgaharlık, kömür işleri, çöp fırını, tren yolu inşaatı, bahçıvanlık, katran, kargo ve çorak arazilerin ıslah edilmesi gibi işlerde çalıştırıldı. Kampı ziyaret eden görevliler esirler ile görüşmüşlerdi. Esirler kendilerinin neden kampta tutulduklarını bilmediklerini söylemişler ve acilen serbest bırakılmalarını ya da ülkelerine iade edilmesi için mümkün olan tüm gerekli adımların atılmasını ifade etmişlerdi. Esirler, Osmanlı Hükûmetinin kendi topraklarında yaşayan İngilizleri, esir alma imkanları olduğu halde esir almadığına, İngiliz gazetelerinden okudukları kadarıyla Türkiye’de bulunan İngiliz askeri esirlerin iyi muamele gördüklerine dikkat çektiler. Esirlerden birisi kendilerinin serbest bırakılması için aşağıdaki açıklamayı yapmıştı:⁸³²

“Biz yaklaşık 60 adamız. Tamamımız Türk esiri, büyük çoğunluğumuz denizci diğerlerimiz de diğer mesleklerden. Tamamen cahiliz ve de politika hakkında en küçük fikrimiz yok. Bizim işlerimiz yaşam mücadelesi içerisinde bizleri ülkemizden uzaklara gitmeye mecbur bıraktı. Bu nedenle çoğumuz, Avrupa’nın bu bölgesinde yaklaşık 10 yıl ila 30 yıldan beri çalışmaktaydık. Sonuç olarak Türkiye’deki dostlarımız ve yakınlarımız gözümüzden uzak kaldı. Bu bizim ülkemizden herhangi bir haber ya da yardımdan mahrum kaldığımızın nedenidir. Biz şimdiden 3 yıl aşan esaretimiz süresince tamamen kendi çabalarımızla ayakta kaldık. Dışardayken rahat yaşadık ve neredeyse hepimizin kendine ait küçük birikim hesapları vardı. Bu hesaplar esir tutulduğumuz süre içinde ekstra yiyecek temini ve ödemek zorunda olduğumuz yüksek fiyatlardan dolayı şu an tükendi.

Yukarıda dile getirilen gerçekleri Hükûmetimizin bilgisine sunmayı ve bizim için acilen bağış talep etmenizi sizden hürmetle rica ederiz. Müracaatımızın, sizin cömert yüreğinizde yankılanacağını ve sizin bu meseleyi uygun makamlara taşıyacağımızı içtenlikle ümit ederiz.

Bizler, serbest bırakılan ya da hiç esir alınmayan Türkler kadar masumuz. Bu, hala esir tutulan az sayıdaki Türkler olarak bize, tamamen bilinmeyen nedenlerle bazı şüpheler duyuluyor gibi görünmektedir. Biz gerçekten bu durumun aynı şekilde tamamen haksız olduğuna inanmaktayız. Bizim durumumuzun tarafsız bir grup tarafından araştırılması durumunda, daha fazla esir tutulmamızın haksızlık

---

⁸³² BOA, HR. SYS., 2189/6.

olduğunun ortaya çıkacağına inancımız tamdır. Şundan da eminiz ki; biz, durumumuz hakkında yapılacak araştırmanın sonucu olarak bizim hızlı bir şekilde İngiliz yetkililer tarafından serbest bırakılma hakkımızı elde edeceğimizi biliyoruz. En ufak bir dayanak olmaksızın zan altında kaldığımız talihsizliğimiz, bizim esir tutulmamıza neden olmaktadır. Aksi halde birkaç Yahudi Türk'ün, yüzlercesi dışarıda özgürce yaşarken esir tutulmasını açıklayamayız. Bizim serbest bırakılmamız, İngiltere adalet anlayışı ile masumiyet ve alıkoymanın gibi tamamen haksız zorluklarına karşı kabul ettikleri özgürlük politikaları ile mutabakat içinde olacaktır.”

Esirlerin serbest bırakılmaları için belirttiği bir başka neden de içinde buldukları uzun esaret döneminin onların akıl sağlığını etkilemesiydi. İçinde buldukları koşullar altında daha fazla acı çektikleri bir gerçektir. Her geçen gün endişeleri gittikçe artmakta ve aynı zamanda görme duyuları da büyük ölçüde zayıflamaktaydı.⁸³³

Man Adası'ndaki bir diğer kamp Knockaloe esir kampı, adanın batı tarafında Douglas'tan 13 km ve Peel kasabasından 2,5 km mesafede konumlanmıştı. Peel-Duglas hattı üzerinde en yakın tren istasyonuna yaklaşık 2,5 km mesafede olmasına rağmen kampa uzanan bir hat yapılmıştı. Kampın bulunduğu zemin önceden bir çiftlik tarafından mesken olarak kullanılmıştı. Kamp killi topraklı bir zemin üzerinde bir çukurda bulunmaktaydı. Kampın konumu, İrlanda Denizi'nden gelen ve sık sık esen oldukça sert rüzgarlara karşı pek fazla koruma sağlamamaktaydı. Kamp, içerisinde dört ayrı kampa ayrılmıştı. Kamplarından her biri, yaklaşık 13 hektardan oluşuyordu. Dördüncü Kamp ise yaklaşık 18 hektardı. Bu alanların toplamı yaklaşık 57 hektardı. Kampta 16, 8 ve 7,5 hektar yüz ölçümüne sahip üç eğlence alanı bulunuyordu. Kampta tüm esirlerin sayısı 20.918'di. Farklı kamplarda esirlerin milletlere göre dağılımını gösteren tablo aşağıda verilmiştir:

Tablo 2.5: Man Adası Esir Kampındaki Esir Sayıları

Kamp Adı	Osmanlılar	Avusturyalılar ve Macarlar	Bulgarlar	Almanlar	Diğer	Toplam
Kamp 1	3	1028	-	48/	14	5913

⁸³³ BOA, HR. SYS., 2189/6.

Kamp 11	4	434	1	4279	84	4802
Kamp 111	18	419	17	4237	31	4722
Kamp 1V	65	1119	2	4244	51	5481
Toplam	90	3000	20	17628	180	20918

Kaynak: BOA, HR. SYS. 2189/6.

Knockaloe kampı idari açıdan İngiltere ve İrlanda'daki kampların büyük çoğunluğunun bağlı olduğu Savunma Bakanlığının idaresi altındaki kamplar kategorisinde uygulanan esaslara bağlı olarak İçişleri Bakanlığının yetki alanındaydı. Man Adası Hükûmeti, kamp üzerinde belirli oranda yetkiye sahipti ancak İngiltere Hükûmeti, esirler ve onlar için yapılan düzenlemelerin sorumlusu olarak dikkate alınmaktaydı. Tamamen askeri meselelerde kamp, İngiltere'deki Batı Komutanlığının yetki alanına giriyordu. Kampta her pazar günü her bir kamptaki bir kışlada diğer kışlalardaki esirlerin katılımıyla günah çıkarma ayini yapılırdı. Bu ayinlere Müslümanlar iştirak etmemekte birlikte diğer Hristiyan esirler için ayin, memnun edici bir şekilde yürütülüyordu.⁸³⁴

Esirlerin beslenme ve esirlere verilecek ödeneklerle ilgili 1915 yılının ortasında kararlar alındı. Bu konu ile ilgili Amerikan Elçiliğinin 30 Temmuz 1915 tarihli yazısında İngiltere Hükûmetinin esir maaşları hakkındaki cevabı yer almaktadır. İngiltere Hükûmetinin yüzbaşından küçük subaylara günlük dört şilin, yüzbaşı ve daha yüksek rütbeli subaylara günlük dört buçuk şilin verdiği dile getirilmişti. Yazıda, esir Osmanlı tabipleriyle sağlık memurlarının maaşlarının tam verildiği, esirlerin ailelerine para gönderilmesi konusunda Osmanlı Hükûmetiyle bir anlaşmaya varılması halinde subayların maaşlarının tam olarak verileceği belirtilmişti. İngiltere Hükûmeti aynı muamelenin Osmanlı Hükûmeti tarafından uygulanmasını da temenni ettiği ifade etmişti. Hariciye Nezaretinden Amerikan Elçiliği aracılığıyla 5 Eylül 1915'de İngiltere Hükûmetine gönderilen cevapta Osmanlı Devleti'nin bu konudaki uygulamalarını gösterildi. Söz konusu yazıda

⁸³⁴ BOA, HR. SYS., 2189/6.

Osmanlı topraklarında esir sıfatıyla bulunan İngiliz subaylara aynı rütbedeki Osmanlı subaylarının aldığı maaşın tamamının verildiği belirtildi. İngiltere Hükûmetinin uygulamaları eleştirilerek esir Osmanlı subaylarına günlük 4,5 şilin gibi cüzi bir meblağın verilmesinin üzücü olduğu dile getirildi. İngiltere'nin uygulamalarının eşitlik ilkesine aykırı olduğu söylenerek İngiliz tabiplerine ve sağlık memurlarına mütebakiyet esasına göre verilecek paranın çok yetersiz kalacağı, müstahdemlere hiçbir şey verilmemesi halinde bunların perişan olacakları ifade edildi. Bütün bu nedenlerden ötürü Osmanlı Devleti'nin insaniyet gereği bu gibi esirlere geçici olarak Osmanlı nefer maaşı ve tayını verileceği açıkladı. Osmanlı Hükûmeti, İngiliz esirlere ordusundaki karşılıkları olan rütbeye göre her ayın sonunda aylık vermeyi kabul etmişti. Konaklaması kamp dışında olan esirlerin yemekleri devlet tarafından karşılandığı takdirde masrafları söz konusu aylıklardan kesilecekti. Ayrıca esirlerin savaştan dolayı ortaya çıkan hastalık ve yaralarının tedavileri esir eden devlet tarafından üstlenilecekti. Söz konusu yazıda subayların maaşlarının ödenmesinde yaşanacak sorunlar da görüldü. Osmanlı Hükûmeti, elinde bulunan düşman devletlere mensup subaylara 1907 tarihli 4. Lahey Sözleşmesi'nin 17. maddesi gereğince esir edildikleri günden itibaren sahip oldukları rütbenin Osmanlı ordusunda muadili bulunan aynı rütbeye ait subaylara verilen maaşın verildiği hazırlattı. Oysaki Osmanlı esir subayları, aynı sözleşmenin hükümlerine göre esir tutuldukları ülkenin aynı rütbesine sahip subaylar ile aynı maaşı almaları gerekirken bir subayın sahip olması gereken haysiyet ve şereflerinin korunmasına asla yeterli olmayacak bu maaş almaktaydı. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı subaylarına yüzbaşı rütbesine günlük 4 şilin, yüzbaşı rütbesinden itibaren ise 6 peni ilave ederek vermekteydi. Bu durumun devam etmesi durumunda Osmanlı Hükûmeti İngiliz esirlere aynı muameleyi yapacağını bildirdi. Ayrıca şu ana kadar İngiliz esirlere ödenen paralar da esirlerden tahsil edilecekti. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı topraklarında savaş esiri olup maaşlarını Osmanlı Hükûmetinden tam alan İngiliz subaylarının aile ve akrabalarına para gönderebilmeleri hususunda yaşanan zorluklarını bahane ederek kendi esirleri tam maaş aldıkları halde Türk esirlere günlük 4 veya 4,5 şilin gibi bir ücreti reva görmekteydiler. Üstelik İngiliz subayları hem kendi hükûmetlerinden hem de kendilerini esir eden ülkeden maaş aldıkları bilinen başka bir gerçektir. Osmanlı Hükûmeti ise bu konuda İngiliz esirlere bir

zorluk çıkarılmadığını, kendilerini esir eden hükûmete yani Osmanlı Hükûmeti yetkililerine havale için bilgi vermesinin yeterli olduğunu söylemişti. Osmanlı Hükûmeti, esirlerine esir edildikleri günden itibaren maaşlarının uluslararası hukuka uygun ve bir subayın onur ve haysiyetine yavaş bir maaşın verilmesi durumunda iki hükûmet arasında sorunların çözüleceğini bildirdi. Osmanlı Hükûmeti, İngiltere Hükûmetinin sıhhiye subay ve memurlarına verilmesi istenen maaşa da cevap vermişti. İngiltere Hükûmeti, İngiliz sıhhiye subay ve hizmetlilere da subaylara olduğu gibi 4 ve 4,5 şilin verilmesini, daha alt düzeydeki hizmetlilere ise bir ücretinin ödenmemesini teklif etmişti. Osmanlı sıhhiye subayı ile diğer sıhhiyeye personeli, Cenevre Sözleşmesi'nin 13. maddesine uygun olarak İngiltere ordusunda müstahdem İngiltere sıhhiye memurları aynı maaş almıştı. Osmanlı Hükûmeti bu maaşı da çok yetersiz gördü. Herhangi bir ücret almayan alt düzeydeki hizmetlilere de Osmanlı askerlerine verilen para verilecek ve kendilerine her türlü gıda yardımı yapılacaktı.⁸³⁵

İsveç elçiliği, Osmanlı esirlerine yapılan yardımlar konusunda 7 Ağustos 1917'de bazı bilgiler vermişti. Elçilik, Osmanlı menfaatleri ile ilgilenmeye başladığından beri yoksul bir halde olan sivil Osmanlı esirlerinden pek çok yardım talebi aldığını ifade etmişti. Man Adası'ndaki Douglas ve Knockaloe kamplarının Mayıs 1917'de Yarbay Mossberg tarafından teftişini fırsat bilen çok sayıda sivil Osmanlı esiri, topluca ya da şahsen taleplerini İsveç Elçiliği'ne ilettiler. Fakat yardım konusu İsveç Elçiliği'nin yetkisini aştığından; hiçbir şekilde bu taleplere bir yanıt verilemedi. Gözaltındakilerin öncelikli ilk talepleri tamamen serbest bırakılmaktı. Bu zamana kadar beslenmede yaşanan sorunları iyileştirmeye yönelik hiçbir tedbir alınmamıştı. Şüphe yok ki gözaltındakilerin sağlık durumlarının kötü olmasının nedeni, esirlerin kendilerine sağlanan besinlere takviye yapılmasını talep etmelerine rağmen İngiliz otoritelerince bu sorunun düzeltilmemesiydi. Osmanlı esirlerinin aldığı besin onların gündelik beslenme alışkanlıklarına ve ihtiyaçlarına pek uygun değildi. Gözaltındaki Osmanlıların yaşam koşullarını düzeltebilmek için Osmanlı tarafından uygulanabilecek iki yöntem vardı. Para yardımıyla kantinlerden günlük yiyeceklerine takviye yapabilmeleri veya anavatandan veyahut tarafsız bir ülkeden

---

⁸³⁵ BOA, HR. SYS., 2234/3.

yiyecek içeren posta kargosu trafiğinin organize edilmesiydi. İkinci alternatifin pek çok güçlüğü beraberinde getireceği muhtemel olduğu için doğrudan para gönderilmesi daha tercih edilebilir görüldü. Savaş alanı dışında kalmış askeri esirlere ancak yardım edilebilmekteydi. Bu da teğmen ve yüzbaşılar için günlük 4 şilin, binbaşı ve yüksek rütbeliler için günlük 4,5 şilindir. Tüm bu şartlar altında, elinden bir şey gelmeyen İsveç Elçiliği, Osmanlı Hükûmetine ancak tavsiyede bulunabilmişti. Elçiliğe göre Osmanlı esirlerine özel teşebbüslerle düzenli bir biçimde gönderi yapmak imkânsız görünüyordu. Bunun için esirlerin taleplerine yanıt vermek konusunda Osmanlı Hükûmetine düşen görev, Almanya'nın yaptığı gibi muhtaç durumdaki uyruklarına para yardımı yapmayı üstlenmektir. Osmanlı Hükûmetine bu teklifin bu zamana kadar yapılmamasının nedeni, esirlerden bir kısmının bu zamana dek kişisel kaynaklarından faydalanmalarıydı. Tüm kaynaklarını tüketmiş olan esirler muhtaç duruma düşmüşlerdi.⁸³⁶

Uluslararası kuruluşların ve tarafsız devletlerin iddialarının aksine Osmanlı Devleti'nin elinden geldiği imkanlar ölçüsünde kendi esirlerine yardım ettiği görülmekteydi. Man Adası'ndaki sivil Osmanlı esirleri hakkında Harbiye Nezaretine gelen bir yazıdan adada perişan halde buldukları anlaşılan sivil esirlerin zaruri ihtiyaçları için 1917 yılında gönderilen 500 lira gönderildiği anlaşılmaktadır. 1918 yılında da esirlere yardım gönderilme kararı alındı Bundan hariç, Osmanlı Devleti, daha sonra da yardım göndermeye gücü nispetinde devam etti.⁸³⁷

Osmanlı esirlerinin Man Adası'nda türlü eziyetlere maruz kalması İstanbul basının da gündemine yansımıştı. Reşid Sadi imzalı İngiltere'deki sivil esirleri konu alan bir yazı 17 Temmuz 1917'de Sabah gazetesinde yayınlandı. Yazı yurt içi ve yurt dışında geniş bir etki uyandırdı. Bu yazının Sabah gazetesinde çıkmasının ardından Osmanlı Devleti, Hollanda Elçiliği aracılığıyla İngiliz Dışişleri Bakanlığından konunun araştırılması talep etti. İngiltere'deki sivil esir kamplarında 109 sivil Osmanlı esiri ile bir bahriyeli savaş esiri bulunuyordu. Hollanda Kraliyet Ortaelçiliği, Sabah'ta 17 Temmuz'da yayınlanan İngiltere'deki Osmanlı vatandaşlarının maruz kaldığı muameleyi konu alan haber hakkında İngiltere Hükûmetinin dikkatini çekmek için teşebbüslerde bulundu. İngiltere Hükûmeti,

---

⁸³⁶ BOA, HR. SYS., 2189/7.

ellerinde bulunan Osmanlı savaş esirlerine yapılan muamele hakkında ciddi ithamlar içeren notaya 9 Kasım 1917’de cevap verdi. Buna göre gazetede yayınlanan söz konusu makalenin bütünüyle dayanaksız olduğunu iddia edildi. Sadece düşman bir millete mensup ve daha önce hiç tutuklanmamış kişiler için geçerli olan “*Yabancılara Kısıtlama Kanunu*” gereği İngiliz topraklarındaki tüm yabancılar gözlem kamplarına konuldu. Sadece Osmanlı vatandaşlarına yönelik bir uygulama söz konusu değildi. İngiltere, Sabah gazetesinde yayımlanan Türk savaş esirlerine yapılan muamele ile ilgili Man Adası esir kamplarının şartlarına dair 19 Temmuz tarihli elçilik raporunu Osmanlı Devleti’ne ulaştırılmak üzere 21 Eylül 1917’de Hollandalı yetkililere gönderdi. Raporun özeti aşağıda kısaca verilmiştir:⁸³⁸

“İngiltere Hükümeti, söz konusu makalenin çirkin bir şekilde yalan haberlerle donatıldığını belirtmekten memnuniyet duymaktadır. Bu konudaki tek istisna, yalnızca Osmanlı değil, tüm düşman uyrukların tutuklu bulunmayan bireyleri için uygulanan yabancılar hakkındaki kısıtlama ile ilgili düzenleme konusunda nispeten doğru bir bilgi içeren ikinci paragraftır.

Şu anda İngiltere’de savaş esiri olan yalnızca 109 Türk sivil şahıs ve bir deniz subayı tutuklu bulunmaktadır. İngiltere’de bulunan ve sayıları yaklaşık 830 (tamamı yalnızca yabancılarla uygulanan kısıtlamalara maruz kalan Ermeni, Suriyeli ve diğer tüm Hıristiyanlar ve Mezopotamya yerlileri dışında) olan diğer Türklerin hiçbiri tutuklu değildi. 110 tutuklu, ülkelerin düşmanlarına karşı duydukları şüpheden dolayı şartları tarafsız büyükelçilikler tarafından sıklıkla ve kararlılıkla denetlenmekte olan Man Adası’nda veya diğer kamplarda bulunan Alman ve Avusturyalı savaş esirleri ile aynı muameleye tabi tutulmaktadır.

Kamplardaki su ve elektrik imkânları ile ilgili ifadeler tamamen asılsızdır ve tutukluların sağlık durumları ile ilgili olarak ölüm oranı bu ülkenin genel nüfusunun ortalamasının altındadır. Sivil esirlere, bu ülkenin nüfusunun tüketmesi beklenen ortalama yiyecek miktarı ile aynı miktarda yiyecek verilmektedir.

En büyük esir kampı olan ve Man Adası’nda bulunan Knockaloe ’deki yemek listesinin bir örneği ilişiktir.

---

⁸³⁷ BOA, HR. SYS., 2189/8; HR. SYS., 2209/15.

⁸³⁸ BOA, HR. SYS., 2189/8; DH.EU. 5. ŞB., 55/22.

Osmanlı Hükûmetine ulaşan ve İngilizlerin elinde bulunan Türk esirlerin durumlarıyla ilgili olan sayısız rapora binaen, Sabah gazetesinde yayımlanan makaleye inanılması imkânsızdır ve bu makale Türkiye’de kamuoyunu yanlış bir şekilde yönlendirmek için kasıtlı bir girişimdir. Ya da Osmanlı Hükûmeti bu makaledeki iddiaların yanlışlığının farkına varamamıştır. Buna rağmen İngiltere Hükûmeti yukarıda belirtilen düzeltmelerle ilgili olarak kibar bir şekilde Babîâlinin bilgilendirilmesi halinde müteşekkir olacaktır.”

İngiliz yetkililer çoğu zaman şüpheli ölüm olaylarını ya saklamışlar ya da bir şekilde ortaya çıkmışsa kapatmaya çalışmışlardı. Knockaloe esir karargâhında bir asker intihar etmiş, bir asker ise kaza sonucu hayatını kaybetmişti. Osmanlı Hükûmeti tarafından bu esirlerin kazara öldüklerine ya da intihar ettiklerine inanılmamış ve bu esirlerle ilgili soruşturma yapılması istenmişti. Bunun üzerine İngiltere Hükûmeti esirlerin tâbiyetleri hakkında araştırmalar yapmış ve kısa süre içinde 16 Eylül 1917’de tahkikat sonucunu göndermişti.⁸³⁹ İngiliz yetkililerce doğruluğu tespit edildiği üzere Knockaloe kampındaki Türklerden sadece 3 esir hayatını kaybetmişti. 17 Aralık 1916’da Ramazan Muhammed çiban, 16 Şubat 1917’de H. Halid İbrahim tüberküloz, 20 Nisan 1917’de Hüseyin Ali beynindeki damar tıkanıklığı sebebiyle vefat etmişti. Bunlar dışında hiçbir Türk’ün intihar ettiği ya da kazara öldüğü belirlenememişti.⁸⁴⁰

İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin veya tarafsız devletlerin uyarıları zaman zaman dikkate almış ve kamplarda bazı şikâyet konularını gidermeye çalışmıştı. Mesela, hükûmet, Man Adası’ndaki Osmanlı esirlerinin İngiltere dahilinde diğer bir karargâha naklinin mümkün olmadığını söylemiş; fakat yeni usul iâşe tahsisinde gıdanın esirler için önceye göre daha iyi olduğunu bildirmişti. Bu düzenlemeden sonra herhangi bir şikâyet olmamıştı.⁸⁴¹

Esirlerin dini vecibelerini yerine getirme hususunda bir kısıtlama yoktu. Osmanlı esirlerinin teşekkül ettiği dört numaralı karargâhta esirler diğer esirlerden ayrı olarak kendi tebaaları ile beraber ibadet etmekteydiler. Diğer karargâhlarda

---

⁸³⁹ BOA, **HR. SYS.**, 2214/3.

⁸⁴⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2203/16.

⁸⁴¹ BOA, **HR. SYS.**, 2189/8.

bulunan birkaç Osmanlı esiri de kendi milletlerinin olduğu yere konulmaları için müracaat etmişti.⁸⁴²

Savaşın sona ermesiyle birlikte kamptaki esirler tahliye edilmeye başlandı. İngiltere’de oturma izni alan küçük bir bölümü hariç diğerlerinin doğdukları topraklara gönderilmeleri bir yıl sürdü.

---

⁸⁴² BOA, **HR. SYS.**, 2189/8.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK ESİRLERİN BULUNDUĞU KAMPLARIN ŞARTLARI

İngiliz esir kampları, Rusya veya diğer devletlere ait kamplarla kıyaslandığında her bakımdan çok daha iyiydi. İngiliz kampları; esirlerin kamplara nakilleri, esirlere yapılan muamele, esirlerin iâşe ve sağlık şartları bakımından daha üstündü. Buna rağmen cepheden kamplara nakilleri sırasında veya kamplarda hastalık veya bakımsızlık yüzünden vefat eden esirlerin sayısı çok fazlaydı.

Cephede esir düşen askerler çöl sıcağında, yetersiz ulaşım şartları altında öncelikle Mısır esir kamplarına taşındı. Buradaki kampların yetersizliği ortaya çıkınca esirler Kıbrıs, Malta, Hindistan ve Burma gibi uzak bölgelerdeki kamplara nakledildi. Bu cephelerde savaşırken esir düşen askerler çöl sıcağında günlerce yolculuk ederek daha kamplara ulaşmadan yolda hayatlarını kaybetti. Mısır'ın aşırı sıcak ve nemi esirlerin üzerinde etkisi büyük olmuş, pek çok esir değişik hastalıklara yakalanmıştı. Mısır kamplarında görülen pellagra ve trahom gibi bulaşıcı hastalıklarından pek çok vefat etmişti. Hindistan ve Burma kamplarındaki esirler ise memleketlerinden binlerce km uzaklıkta ağır koşullarda çalıştırılmış ve esaretin en ağır şartlarını yaşamıştı.

3.1 Esirlerin İâşe ve Giyim Durumu

Gerek Hindistan ve Burma gerekse Mısır ve diğer esir kamplarında esirlerin yiyecek ve içecek durumu farklılık göstermişti. Cephede açlık sınırında yaşayan esirlerin bazılarına göre esirler esir düştükten sonra ancak karınlarını doyurmuş ve giyecek elbise bulmuştu. İngilizlerin kendilerine iyi davrandığını söyleyen esirler de olmuştu. Ancak şartlar ne kadar iyi olursa olsun esaretin esirlerin üzerindeki etkisi hep olumsuz olacaktır. Subaylar, İngilizlerde maaş aldıkları için kendi iâşelerini kendileri karşılamışlar, diğer askerlere ise günlük tayın verilmişti. Bazı kamplarda esirlerin iâşe durumu iyi iken bazılarında esirlere sağlıksız yiyecek verildi. Hatta aynı kampta kamp komutanı değiştikten sonra esirlerin yiyecek ve içecek istihkakında değişiklikler gözlemlendi.

3.1.1 Mısır Esir Kamplarında Esirlerin İaşe ve Giyim Durumu

Yemen Kolordusu ve Aşir Fırkasına mensup olup 14 Ekim 1919'da İngilizler tarafından esir alınarak Mısır'a sevk edilmiş subay ve ailelerinin ihtiyaçlarının giderilmesi için Meclis-i Vükelâ tarafından bazı düzenlemeler yapılmıştı. Savaş sırasında Yemen ve Asir yollarının kapatılmasından dolayı maaş havalelerinin düzenli ulaştırılamaması sebebiyle esirlerin hiçbir ihtiyacı giderilemedi. Bu sebeple, Mısır'da ve değişik ülkelerde memleketlerine geri getirilmeyi bekleyen esirlerin son derece sıkıntıda oldukları anlaşıldığından ihtiyaçlarının giderilmesi için maaşlarına mukabil kolordu tahsisatına mahsuben akçe gönderilmesi kararlaştırıldı. Bu konuda, Harbiye ile Maliye Bakanlığı Meclis-i Vükela tarafından görevlendirildi. Bir taraftan değişik ülkelerde bulunan esirler geri getirilmeye çalışılmış, diğer taraftan bu işin sonuçlandırılmasına kadar esirlerin hayati ihtiyaçlarının giderilmemesine yönelik bütçe oluşturulmuştu. Bunun için de tam esir sayını öğrenmek ve ilk başta ihtiyaçların giderilebilmesi için ne miktar para gerektiğini tespit etmek için Harbiye Nezareti ve Maliye Nezaretinin görevlendirilmesi uygun görülmüştü.⁸⁴³

Seydi Beşir esir kampında subaylara yapılan ödemeler konusunda arşiv kaynakları ve esirlerin hatıratlarında birbirinden farklı bilgiler bulunmaktadır. Kızılhaç heyetinin raporlarına göre İngiltere Savaş Ofisi teğmenlere günde 5 frank, yüzbaşılara 5,75 frank, diğer subaylara da rütbelere göre artan bir şekilde ödeme yapılmasına karar verilmişti. Ancak, emir erlerine ödeme yapılmamaktaydı. Bazı subaylar emir erlerine para veriyor, çoğu emir eri ise para almıyordu. Kızılhaç heyeti de ziyareti sırasında çok fakir durumdaki esirlerin küçük ihtiyaçları için kamp komutanına 20 pound bırakmıştı.⁸⁴⁴

Hicaz Fırka Kumandanı albay, esaret sonrası verdiği ifadesinde; esirlerin aldıkları iaşe miktarından bahsetmektedir. İngiltere Hükûmetinin iaşe masrafı olarak verdiği günlük 4,5 poundun aylık Mısır parası olarak karşılığı 650 kuruştur. Bu paranın 300 kuruşu iaşeye kesiliyordu. İngiltere Hükûmeti tarafından iaşe masrafı namıyla teğmenlere günlük 4, yüzbaşı ve daha büyük rütbeli subaylara rütbesine bakılmaksızın 4,5 pound veriliyordu. Rütbe ayırmaksızın verilen iaşe miktarından

---

⁸⁴³ BOA, MV., 217/42.

rahatsız olan esirler, İngiliz Mısır Kumandanlığına ve ayrıca da İstanbul Harbiye Nezaretine rütbe nispetinde ödeme yapılması için müracaatlar yaptı fakat bir sonuç alamadı. Verilen bu para ile subayların geçinmesi pek müşküldü. Subayların birçoklarının aileleri de Mısır'da esir olduklarından bu durum esirlerin geçinmesini imkânsız kılmıştı.⁸⁴⁵

Gazze Cephesi'nde İngilizlere esir düşen Üsteğmen Hüseyin oğlu Halid Efendi, subayların kampta nasıl fahiş fiyatlarla soyulduğunu anlatmaktadır. Teğmenlere ve subaylara ay otuz bir gün olur ise 595 kuruş, ay otuz olursa 585 kuruş maaş verilmekteydi. Bu paradan her subay için 300 kuruş iâşe için kesiliyordu. İâşe Müteahhidi Yahudi levazımı vasıtasıyla açlıktan ölmeyecek kadar yiyecek temin ediliyordu. Üstelik verilen iâşeler düzenli de değildi. Yemek olarak turşu verildiği ve esirlerin bu az gıda ile ağır hizmette her gün üç beş saat çalıştığı oluyordu. Kalan 285 kuruş esirlere verilmekteydi ki bu para ile bir ay geçinmek imkânsızdı. Yiyecek ve giyecek tedarikçisi Yahudi'den yiyecek ve giyecek her ne alınırsa üç dört misli fahiş fiyat ile alınabiliyordu. Bu durumun giderilmesi için Albay Musa Kazım, Rüştü ve Asım Beyler İngiliz Karargâh Kumandanına müracaat ettilerse de itibar edilmedi. Yahudi ise İngilizler böyle arzu ettiğini savunuyordu. Böylelikle verilen para fahiş fiyatlar ile geri alınıyordu.⁸⁴⁶

Cidde Hastanesinde doktor olarak görev yapan bir binbaşı, teğmenlere 4, yüzbaşından albaya kadar 4,5 pound günlük para verildiğini ifadesinde söylemişti. Bu meblağ ancak iâşeyi temine yetiyordu. Kahire'de ailesi olanlar zaruri olarak bunun yarısını ailelerine göndermek mecburiyetinde olduklarından kendileri ve aileleri sefil durumda yaşamak zorunda bırakılmışlardı. Temmuz 1918'de hükûmetler arasında varılan anlaşma gereği İngilizler ailesi olanlara 2'şer pound günlük ilave ücret verme kararı aldı.⁸⁴⁷

7. Fırka Asker Alma Şubesi Kalemi Bandırmalı Üsteğmen Mahmud Esad Efendi, 9 Ağustos 1917 tarihli ifadesinde kampta her şeyin çok pahalı olduğunu,

---

⁸⁴⁴ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 80.

⁸⁴⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

⁸⁴⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.** 90/40.

⁸⁴⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

kendilerine verilen 295 kuruş ücret ile yaşamının mümkün olmadığını ifade etmişti.⁸⁴⁸

Esaretten dönen Askerlik Şubesi memuru Yüzbaşı Sadık Efendi, 8 Mart 1919'da verdiği ifadesinde esirlere verilen ücret hakkında bilgi vermiştir. Otuz birli aylarda albay, yarbay ve binbaşılar yemeklere 370, otuzlu aylarda 358 kuruş teneke markadan maaş vermişti. Üsteğmen ve teğmen ile subay vekillere iki yüz doksan beş kuruş verilmişti.⁸⁴⁹

Mehmed Ubeydullah Efendi'nin hatıratında belirttiğine göre yüzbaşıya kadar olan subayların günlüğü 4,5 şilin, yüzbaşından aşağı subayların günlüğü 3 şilin olarak düzenlenmişti. Kişi başına 2 şilin iâşe veriliyordu. Kampta bir iâşe heyeti bulunuyordu. Günlük kişi başına verilen 2 şilin ile günde bir sabah kahvaltısı, bir öğle yemeği ve bir akşam yemeği yenilebilmekteydi.⁸⁵⁰

Rum asıllı Sokrat İncesu, esirlerin istihkakının muntazam gelmekte olduğunu, yiyecek ve içecek kıtlığı yaşamadığını anılarında yazmıştı. Subaylara ayda 3 lira para veriliyor, bununla Arap gazeteleri alınıp okunabiliyordu.⁸⁵¹

Necmi Seren esir subaylara mutfak masrafı kesildikten sonra maaşlarının Mısır parası olarak verildiğinden bahsetmektedir.⁸⁵² Ahmed Altınay ise esarete iken aldığı maaşları ay ay hatıratına kaydetmişti. Buna göre esirlerin maaşları sürekli değişmekteydi. Aldığı ilk maaş 1919'un ilk günlerinde 133 kuruştü. İlk aylık sonrası sıkıntısı bir süre için gitse de parasızlık esaret boyu peşini bırakmadı. 1919 yılında hatıratında 194, 294, 266, 193, 293, 280, 294, 282, 292 kuruş gibi değişik aylıklar aldığını yazmıştı. Aldığı İngiliz parasını Mısır parasına bazen 135, bazen 137'den bozdurmuştu. Cepheledeki Osmanlı Devleti'nin kötü gidişi sonucu paranın değeri düşecek ve bir süre sonra parasını ancak 125 kuruşa bozdurabilecekti. Bir süre sonra bir mecdiye 13 kuruşa kadar geriledi. 11 kuruş Mısır parasına 50 kuruş banknot vermişti. Ahmed Altınay, 100 banknotu 21 Mısır parasına tahvil ile para sıkıntısını gidermeye çalışmıştı. Bu şartlar altında para sorunu hiçbir zaman çözümedi ve her

⁸⁴⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/146.

⁸⁴⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/62.

⁸⁵⁰ Ömer Hakan Özalp, **a.g.e.**, s. 234; Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 94-95.

⁸⁵¹ Sokrat İncesu **a.g.e.**, s. 330-333, 335-336.

⁸⁵² Necmi Seren, **a.g.m.**, s. 77.

zaman parasızlık yüzünden sıkıntı çekti. Hatıratının pek çok yerinde bu durumdan şikâyet etmektedir.⁸⁵³

Madeni ve kâğıt paranın alışverişi kesin olarak yasaktı. İngiliz parasının sürümünü sağlamak ve kaçakçılığı önlemek için esirlerin kampa gelişinde, sonradan verilmek üzere paralarına el konulmuştu. Kampta para olarak marka kullanılmaktaydı. Subaylara da Türk ordusundaki aylığına göre marka verildi. Esaret sonrasında bu markalar Osmanlı parası ile değiştirildi.⁸⁵⁴

Bursalı Halil oğlu Mehmed Nuri Efendi'nin ifadesine göre iaşe işi doğrudan esirlere bırakılmıştı. Subaylara verilen 600 kuruştan 300 kuruşu iaşe bedeli olarak kesiliyordu. Geri kalan 300'ün de 15 kuruşu bir başka sebepten kesiliyordu. Geri kalan 285 kuruş maaş olarak esirlere bırakıldı. Subayların en ufak bir kabahatinde bu maaş kesilmekte ve o ay süresince subaylar beş parasız aç ve susuz kalmaktaydı. 300 kuruşla mümkün olan yiyecekler ile az çok karınlarını doyurabiliyorlardı.⁸⁵⁵

Balıkesirli hesap memur yardımcısı esaret sonrası 2 Ağustos 1919'da verdiği ifadesinde genel hesap memurları arasında on ay maaş alamadığını, bu müddet zarfında 9,5 kuruş hesabıyla maaş alabildiğini söylemektedir. İaşe için İngilizler tarafından günlük 10'ar kuruş verilmekteydi. Esir kamplarının iaşesi Müteahhit Lawrence vasıtasıyla temin ediliyordu. Hiçbir subay kamp haricine çıkamadıkları için bütün ihtiyaçlarını müttehit aracılığıyla temin etmek zorundaydı. Mısır gazetelerinde yayınlanan iaşe tarifesinden yüksek fiyatla kampta satış yapılıyordu. Bu husustaki müracaatların tamamı sonuçsuz kaldı.⁸⁵⁶

Esaretten Ağustos 1919'da dönen bir esirden alınan ifadeye göre esirler iaşesini kendi aralarından seçtikleri subaylar vasıtasıyla dönüşümlü olarak yapıyordu. Bir aylık iaşeye aylık 300 kuruş kesilmişti. Müteahhidin kamp içinde kurduğu dükkânda satılan elbise, malzeme ve yiyecekler İskenderiye'deki fiyatının iki buçuk misli ve belki daha çok fazlasıyla satılmaktaydı. Albaydan yüzbaşıya kadar esir subaylara günlük hesabıyla 366 ve 354 kuruş aylık veriliyordu. Esarete kaldığı sekiz ay süresince tel örgülerle kapatılmış alandan dışarıya çıkarılmadığı gibi tel örgüsü haricinde de bir kimse ile görüşmesine izin verilmemişti. Tel örgüde bulunduğu

⁸⁵³ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 64-67, 75-123.

⁸⁵⁴ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 112.

⁸⁵⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/140.

zamanda şikâyet edilecek bir hâle maruz kalmamıştı. Tüm askerlerin mümkün mertebe iaşeleri ve elbise hususları dikkate alınmıştı.⁸⁵⁷

Seydi Beşir kampında Osmanlı subayları 4 ila 4.5 şilin tutarında yetersiz bir ücret alıyorlardı ki bu da Lahey Sözleşmesi'nin 7. maddesinin ihlali anlamına geliyordu. Zira bu madde esir alan Hükûmete, savaş esiri subaylara aynı rütbedeki kendi subaylarının aldığı maaşın ödenmesi yükümlülüğü getiriyordu. Ayrıca zaten kısıtlı olan bu ücretlerden günde 2 şilin yemek için ücret kesiliyordu. Bu durum Osmanlı subaylarının parasal durumlarını hayli güvensiz hale koydu. Bu yemekler subaylara layık olmadıkları gibi ne sağlıklıydı ne de doyurucuydu. Esirlere salatalık, biber dolması ve sık sık da yağsız ve tuzsuz makarna verildi. Bu sebeple, Osmanlı Devleti esirlerin yiyeceğini sağlama zarureti getiren, Lahey Sözleşmesi'nin IV. maddesi ve ek düzenlemenin uygulanmadığı iddialarını yeniledi. Oysa Osmanlı Devleti esir alındıklarından bu yana İngiliz subaylarına ücretlerini düzenli ve eksiksiz bir biçimde ödüyordu. Karşılıklılık ilkesi uyarınca Osmanlı Devleti, İngiltere Hükûmetinin bu tavrı üzerine İngiliz subaylarına Osmanlı subaylarına layık görülen muameleyi yapmaya karar verdiğini İngiltere Hükûmetine bildirdi.⁸⁵⁸

Subaylara verilen maaş bakımından kamplar arasında fark bulunmamaktaydı. Kahire Kalesi'nde esaret günlerini geçirmiş Teğmen Ahmed Rıfat Efendi 3 Nisan 1919'da verdiği ifadesinde, subaylara ayda 600 kuruş Mısır parası maaş verildiğini söylemişti.⁸⁵⁹ Abbasiye Hastanesinde tutuklu bulunan Yedek Subay Mülâzımısâni Tevfik Efendi'nin ifadesinde, esarete buldukları müddet zarfında aylık 600 kuruş maaş verildiğini, 300 kuruşun yemek masrafı olarak kesildiğini öğrenmekteyiz. Üstelik hastanede yattıkları süre boyunca da yemek masraflarını kesilmeye devam etmişti.⁸⁶⁰ 1915 yılında Mısır'daki Amerikan diplomatik temsilcileri tarafından Maadi esir kampı hakkında hazırlanan raporlarda esirlerin aldıkları ücretlerden ve iaşelerden bahsetmektedir. Esir subaylara günlük 4-4,5 şilin maaş verilmekteydi.⁸⁶¹

---

⁸⁵⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/138.

⁸⁵⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/139.

⁸⁵⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2214/1.

⁸⁵⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/76.

⁸⁶⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 123/80.

⁸⁶¹ TNA, **FO.**, 383/101.

Mısır kamplarının yiyecek ihtiyaçları özel şirketler tarafından sağlanıyordu. Kızılhaç raporlarından elde edilen bilgilere göre tüm kamplarda olduğunu gibi Seydi Beşir esir kampında da esirlerin arasından arkadaşları tarafından seçilen bir subay, menü hazırlamaktan ve yiyecek işlerinin kontrolünden sorumluydu. Yemekler subaylar için ücretliydi. Günlük yemek ücreti, 10 kuruş (2,50 Fransız frangı) karşılığıydı. Çay, kahve, şeker, reçel bu fiyata dâhil edilmişti. Subaylar arzu ettikleri şeyleri kantinden veya şehirden getirebiliyordu. Yalnız alkol yasaktı. Subaylara Avrupalı ekmek, emir erlerine yerli ekmek verildi. Et kampın sağlık yönetimine bağlı veterinerler tarafından kontrol edilmekteydi. Kızılhaç yetkilileri yemeklerin tadına bakmışlar ve memnun kalmıştı. Heyet, yemek konusunda bir şikâyet almadıklarını söylediler. Osmanlı subayları için 150 kişilik iki yemekhane vardı. Masalar örtülü ve malzemeler ise tamdı. Emir erlerinin mutfağı da yeterli ve sağlıklıydı.⁸⁶²

Seydi Beşir kampında esirlerin yiyecek ihtiyaçlarına yönelik bilgiler ATASE Arşivinden elde edilen esir ifadelerinde de yer almaktadır. Esirlerden tayin edilen iâşe heyetleri vasıtasıyla müteahhit marifetiyle dışarıdan erzak vesaire getirmekte ve bu heyetler tarafından yemekler pişirilmektedir.⁸⁶³ İngiltere askeri yetkilileri tarafından malul esirler arasında yurda iade edilen Gelibolu Seyyar Jandarma Taburundan Abdürrahim verdiği ifadesinde, çok kalitesiz erzakın çok fahiş fiyata kamp kumandanının tayin ettiği bir müteahhit ile dışarıdan getirdiğinden ve kamplar içinde pişirilerek iyi ya da kötü olduğuna bakılmaksızın esir askerlere dağıtıldığından söz edilmişti. Kampta müteahhitten başka erzak getirecek bir kişi bulunmuyordu. İskenderiye’de gayet ucuz sebze ve saire bulunmakta iken müteahhidin usulsüz işlemleri sebebiyle kamplara çok kötü kalitede ve pişirmeye elverişli olmayan erzak getiriliyordu. Eğer müteahhit değiştirilmek istenirse önceki müteahhidin adamlarından biri gelir ve önceki fiyatın üstünde bir fiyat verirdi. Bu fiyat esir subayın günlük almakta olduğu ücretten fazla bir ücret olurdu. Başka bir çaresi kalmayan zavallı esirler yeni müteahhidin eline düşerlerdi. İngiltere Hükûmeti tarafından üsteğmen ve daha yüksek rütbedeki subaylara günlük olarak verilen ücretten 2 şilin yemek için kesilip müteahhide verilmekte ve esirlere geriye 2 şilin

---

⁸⁶² **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 76-77.

⁸⁶³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

kalmaktaydı ki bu da 285 bazen 290 kuruşa karşılık geliyordu. Yüzbaşılar 75 kuruş kadar bir fark alıyorlardı. Üzerinde 500 kuruştan fazla parası olan subaylar paralarını esir kumandanlığına teslim etmeye mecburdu. Esaretin son zamanlarında maaş olarak verilen nakit para yerine esir kumandanı tarafından basılan birtakım teneke üzerinde kumandan tarafından imzalanmış Seydi Beşir yazılı markalar verildi. Bu markaları müteahhit daha sonra İngilizlere vererek erzakının karşılığını nakde çevirirdi.⁸⁶⁴

Cidde Hastanesinde doktor olarak görev yaparken esir düşüp ilk kafilede yurda dönen bir binbaşı, verdiği ifadesinde yemeklerin kamplarda nasıl pişirildiğini anlatmıştı. Mutfaklarda erlerden seçilen aşçılar tarafından subaylar için tabldot usulüyle yemek pişirilirdi. Yüzlerce subaya tahsis edilen mutfağın uygunsuzluğu, kömür miktarının azlığı, verilişteki düzensizlik yemeklerin çiğ kalmasına veya kumlu olmasına neden oluyordu. Subayların karargâhında subaylara hizmet için 300-400 nefer bulunmaktaydı. Bunların iâşesi müteahhide verilen 110 para Mısır akçesiyle temin ediliyordu. Ayrıca esirlere subaylar da yardım ediyordu. Günlük verilen ekmekten başka pirinç, mercimek, sebze ve haftada üç defa on dokuz dirhem et verilmekteydi. İlk başta askerlere özel buğday ekmeği verilirken sonraları mısır, dara ve daha başka şeylerle karıştırılmış esmer, sert bir ekmeğe başlandı. İhtimaldir ki bu ekmeğin birçok feci hastalıklarına sebep oldu.⁸⁶⁵

Üçüncü Gazze Muharebesi'nde 31 Ekim 1917'de bölüğü ile beraber İngilizlere esir düşen 48. Alay 16. Fırkadan İzmirli Yüzbaşı Halil oğlu Seyfeddin Efendi, Seydi Beşir mevkiinde bulunan esir karargâhına nakloluncaya kadar fena sayılmayacak düzeyde esirlere iyi bakıldığını söylemişti. Esarete geçirdiği günler için 2 Ağustos 1919 verdiği ifadesinde ayrıca esirlerin iâşesinin aylık 300 kuruş mukabilinde tüm esir karargâhlarının müteahhidi Lawrence vasıtasıyla getirildiğini beyan etmişti. Gelen erzaklar karargâhta bulunan esir askerler tarafından pişirilmekteydi. Esirler kamplarda bulunanlar dışında hiçbir fert ile temas edemediği gibi bütün ihtiyaçlar Lawrence marifetiyle temin edilmekte ve tüm bu işlerde

---

⁸⁶⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/1.

⁸⁶⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 313/1269.

müteahhidin keyfi uygulamaları söz konusuydu. Müteaddit defalarca şikâyet edilmesine rağmen hiçbir sonuç alınamamış ve aynı hal devam etmişti.⁸⁶⁶

Bir başka Türk esiri 20 Şubat 1917 tarihli ifadesinde, tüm esir karargâhlarının idare şeklinin aynı olduğundan bahsetmişti. Günlük her subay için 10 kuruş yemek parası müteahhide veriliyor ve bu paranın bir kuruşu önceden vermiş olduğu yemek takımlarının kirası için düşürülüyordu. Esirler geri kalan 9 kuruşla ne isterlerse getirebiliyordu. Kamp içerisinde iaşe işleri için ayrı bir heyet vardı. Genelde iyi yemek verilmekteydi. Yemek parasından hariç yüzbaşı ve daha yukarı rütbedeki subaylara günlük 10 kuruştan başka aylık yaklaşık 260 kuruş civarında bir de para verilmişti. Teğmenler ise bu paradan 50 kuruş noksan almaktaydılar.⁸⁶⁷

16. Fırka Kumandanı albayın esaret sonrası 8 Mart 1921'de verdiği ifadesinden subay kamplarında, esirlerin aralarından seçilen dört beş kişilik bir iaşe heyeti vasıtasıyla kamp kapısına gelen müteahhitten istedikleri yiyecekleri alıp ve pişirebildikleri öğrenilmiştir. Yemekhanede yemekler toplu halde yeniliyordu. Yiyeceklerin miktarı her subaya için aylık 300 kuruş Mısır parası tutarındaydı. Genelde 300 kuruş iaşe parasına karşılık Mısır parası marka olarak verildi. Müteahhit günlük olarak aldığı iaşe senedi karşılığında ay sonunda İngiliz kasasından parasını almaktaydı. Askerlere ise genel olarak ve yaklaşık kendi ordusunda bir nefere verilen tayın kadar yiyecek veriliyordu. Askerler de yine kendi aralarından seçilen görevliler vasıtasıyla kazanda yemeklerini pişiriyordu. Kıdemli küçük subay ve subay adayları diye adlandırılan kişilere subay yemeği ile asker yemeği arasında bir miktarda yiyecek verildi.⁸⁶⁸

Esaret sonrası verdiği ifadesinde, Askerlik Şubesi memuru Yüzbaşı Sadık Efendi 8 Mart 1919 tarihli ifadesinde Seydi Beşir karargâhında esaret günlerini geçirirken akşam ve sabah ellişer dirhem francala ile ikişer kap yemek, haftada iki kere de tatlı verildiğini söylemişti.⁸⁶⁹ Seydi Beşir esir kampının esaret şartlarını anlatan bir esir de Yedek Subay Mülâzımısâni Tevfik Efendi'ydi. İfadesinde bazı günlerde el ayası kadar ekmek, bir parça mercimek çorbası ve akşamları soğan

⁸⁶⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/141.

⁸⁶⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 4609/13.

⁸⁶⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 4609/13.

⁸⁶⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/62.

verdikleri beyan etmişti.⁸⁷⁰ Esaretin ilk aylarında yakıt eksikliği yüzünden yemekler pişirilememişti. Yemekleri pişirmek için çok zorluk çekildi. Bir müddet sonra bu sorun kısmen çözüldü.⁸⁷¹ Kirmasti Asker Alma Şubesinde 1. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ali Saib Efendi, esaret altında geçirdiği günlerde iâşe durumunun muntazam ve iyi olduğundan ifade etmişti.⁸⁷²

Esirlerin yazdıkları anılara bakıldığında, Seydi Beşir kampında verilen yiyeceklerin değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Esirlere verilen ekmek bir ara kampta yarıya düşürüldü. Esirler kış ortasında salata yediklerinde şikayet etmişlerdi. Bir ara kötü verilen yiyecekler havaların ısınmasıyla daha iyi ve düzenli hale geldi. 6 Mayıs Hidrellez dolayısıyla özel yemek çıkmış ve esirlere kuzu verilmişti.⁸⁷³

Esirlere gerek yolda olsun gerek kampa vardıklarında taze ekmek verilmişti. Yemekhanede üniformalı subayların yemekleri kapışması, anılarını yazan Ahmed Altınay'a Orta Çağ'ın vahşetini hatırlatmıştı. 20 gün içerisinde esirlerin yaşadığı kamp ancak düzene girmişti. Sivil kampın yakınlarında bulunan esirler için her şey oldukça ucuzdu. Yaş hurmanın okkası 4 kuruştı. Kamp hayatında yaşam oldukça iyi geçmekteydi ve esirlerin rahatları hiç fena değildi. Yemekte bazen balık da verilmekteydi. Masalarda esirler arasında yemek mücadelesi vardı. Özellikle ekmek kıtlığı olup üç kişiye iki ekmek veriliyordu. Bir ekmek beş kuruşa alınabiliyordu. Bazı suiistimale karşı iâşe heyetindeki görevlilerin değiştirildiği oluyordu.⁸⁷⁴ Ekmek sıkıntısının hiç eksilmediği kampta Ahmed Altınay üç kuruşa ekmek alabildiğini anılarında yazmıştı. Maaş verilmeye başlanıncaya kadar bu sıkıntılar aralıksız devam etti.⁸⁷⁵ Her ne kadar ekmek sıkıntısı zaman zaman görülse de yemekler genelde muntazamdı. Kahvaltıda yumurta yiyebiliyorlar ve kahve içebiliyorlardı.⁸⁷⁶

Emin Çöl'ün yazdığı hatıratında, kampta yedikleri yemeklerden memnun olduğu görülmektedir. Kampta yemekten sorumlu bir büro bulunmakta ve her gün pişirilecek yemek ve tatlı listeye göre dışarıdan Arap müteahhitler tarafından getirilmekteydi. Yemekler Türk yemekleri olup pişirmek için kampta bir aşevi

⁸⁷⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 123/80.

⁸⁷¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/138.

⁸⁷² Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/155.

⁸⁷³ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 74, 80.

⁸⁷⁴ **a.g.e.**, s. 64

⁸⁷⁵ **a.g.e.**, s. 69.

⁸⁷⁶ **a.g.e.**, s. 75-123.

bulunmaktaydı. Yemekler tabaklara konulduktan sonra zil çalmakta ve herkes kendi yerine oturmaktadır. Kampta subaylar parasını harcamak zorunda olduğundan yemeklerde tatlı, et ve süt bol bol veriliyordu.⁸⁷⁷ Mehmed Ubeydullah Efendi de yemeklerin yeterli miktarda ve lezzetli olduğundan bahsettikten sonra haftada iki defa tatlı verildiğini ifade etmişti.⁸⁷⁸

Hüseyin Aydın da esirlerin kampta yiyecek sıkıntısı çekmediğini belirtmektedir. Esirler, ellerinde hiç para olmadığından ancak yediklerinden artırarak tıraş için para bulabiliyorlardı. Bu durum, esirlerin İstanbul'dan tasdikli künyeleri gelinceye kadar devam etti. Esirlere künyelerine göre günlük iaşe bedeli çıkarılmış, geriye kalan kısmı kamp dâhilinde harcanmak üzere esirlere fişler verilmişti.⁸⁷⁹

Maadi kampında da savaş esirlerine verilen yiyecekler yönetimce belirtilen ölçeklerdeydi. Her bölüme ayrı mutfaklar yapılmıştı. Mutfak esirlerin kendileri tarafından yönetiliyordu. Esirlere verilen et yahnisi heyet tarafından incelenmiş kusursuz ve lezzetli bulunmuştu. Esir Türklere “*baladi*” denilen yerli ekmekek verilirdi. Kahire'deki bir ekmekekçiden getirtilen bu ekmekek, Türklerin alıştığı ekmeğe çok benziyordu. Esirlerin geneli yiyeceklerden memnun kalmıştı. İçlerinden sadece bir esir çok fazla pirinç verildiğinden şikâyet etmişti. Kampın küçük bir kantini olup burada şekerli bir fincan kahve çok ucuz bir ücrete (2,5 sent) satılmaktaydı. Özel bir şirket tarafından işletilen kantin, İngiliz yetkililerin denetimindeydi. Tütün, perşembe günleri dağıtılıyordu. Ayrıca Kızılhaç heyetinin yazdığı rapora göre kampta her şey kusursuzdu. Maadi kampı için yakıt 2 şilin, arıtılmış içme suyu 6 dinar olarak belirlenmişti. Kış mevsimi için yapılan bu düzenlemeler altı ayda bir hesaplanmaktaydı.⁸⁸⁰

Mısır'daki Amerikan diplomatik temsilcileri tarafından 1915 yılında Maadi kampı hakkında hazırlanan raporlar esirlerin iaşelerinden bahsetmişti. Esirlerin iaşe işlerine fevkalade dikkat edilmekte ve özen gösterilmekteydi. Tümüne ayrı ayrı tabak içinde yemekler verilmekte olduğu gibi her gün sigara, şekerleme, sabun, zaruri ihtiyaçlar ve değişik hediyeler takdim edilmekteydi. Esir subayların yiyeceklerine de

⁸⁷⁷ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 112.

⁸⁷⁸ Ömer Hakan Özalp, **a.g.e.**, s. 234.

⁸⁷⁹ Hüseyin Aydın, **a.g.e.**, s. 44.

⁸⁸⁰ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 43, 53.

erlerin olduğu gibi fevkalade dikkat ediliyordu. Kendilerine tahsis edilen mahir aşçılar vasıtasıyla yemekler en güzel bir şekilde pişiriliyordu. Esirlerin ikamet etmekte oldukları bahçe içinde açılan özel dükkânda her çeşit meyve, tatlılar ve vesaire eşyalar en uygun fiyata satılmaktaydı. Esirlere sabah kahvaltısında verilen ekmekler kampta yapılmakta olup sıcak sıcak ikram ediliyordu.⁸⁸¹

Amerika Dışışleri Bakanı Robert Lansing Maadi kampında kalan Türk esirlerin yiyeceklerine dair bu raporu Osmanlı Devleti'ne de ulaştırdı. Raporda diplomatik temsilcinin Maadi kampında esirlerin kaldığı kışlaların şartlarını ve yiyeceklerin durumunu kapsayan bir teftiş yaptığı belirtilmekteydi. Yiyeceklerin pişirildiği mutfak temiz ve çok şıktı. Buna göre esirlere kahvaltıda Arap tarzı bir somun ekmek ve büyük bardakta çay; öğle yemeğinde ekmek, zeytin ve reçel veya beyaz peynir; akşam yemeğinde görünüşü ve tadı güzel pilav verilmekteydi. Ayrıca akşam yemeğinde bir porsiyon peynir ya da zeytin de veriliyordu. Esirler ayrıca haftada dört kez de et ve sebze yiyebiliyor ve Türk kahvesi içebiliyordu.⁸⁸²

İngiliz Milli Arşivinde bulunan belgelere göre de Maadi'deki Türk savaş esirlerine dağıtılan kumanyalar esirlerin beslenmesi bakımından yeterliydi. Pazar, Pazartesi, Çarşamba ve Cuma akşam yemekleri her birey aynı olup 35 dirhem et, 45 dirhem sebze, 20 dirhem pirinç, 4 dirhem tereyağı ve ½ dirhem biberdi. Geri kalan üç günde ise akşam yemeklerinde 40 dirhem pirinç, 6 dirhem tereyağı ve 45 dirhem sebze veriliyordu. Akşam yemeği için hafta boyunca, 30 dirhem beyaz peynir, 30 dirhem yerel reçel veya 30 dirhem zeytin seçeneklerinden biri alternatif olarak verilmişti. Yukarıda belirtilen kumanya çizelgesine ek olarak her birey için ayrıca hafta boyunca her gün 250 dirhem ekmek, 9 dirhem tuz, 5 dirhem soğan, 9 dirhem sabun, ¼ ons çay, 1,5 ons şeker, 30 dirhem beyaz peynir verilmekteydi. Esirlerin iaşe listesi belgenin iki ayrı yerinde ayrı ayrı verilmişti. 30 dirhem reçel veya 30 dirhem zeytin ilk verilen yerde bulunmamakta ikinci verilen yerde bulunmaktadır.⁸⁸³

29 Ekim 1915 tarihi itibarıyla esirlere sağlanan diğer malzemeler ise günlük 9 dirhem sabun ve haftada üç gün limonataydı. Ayrıca perşembe günleri haftalık olarak

---

⁸⁸¹ TNA, FO., 383/101.

⁸⁸² TNA, FO., 383/101.

⁸⁸³ TNA, FO., 383/101.

9 dirhem tütün ile haftada üç gün sigara kâğıdı esirlere dağıtılıyordu. Esirlere gerekli olduğunda kâğıt ve zarf da veriliyordu.⁸⁸⁴

Maadi savaş esirleri kampında komite tarafından hazırlanan Türk Subayları için beslenme listesi ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 3.1: Maadi Kampında Bulunan Subayların İfaşesi

Gün	Kahvaltı	Akşam Yemeği	Çay
Pazar	Çay süt peynir ekmek tereyağı	Makarna sos domates Sığırbiftek salata üzüm kahve	Etlı patlıcan çorbası Et-patates, Türk kahvesi kavun
Pazartesi	Çay süt peynir ekmek tereyağı	Etlı yeşil fasulye Pilav&sos Salata üzüm kahve	Mercimek çorbası Sebze ve et dondurma Türk kompostosu (tatlı),
Salı	Çay süt peynir ekmek tereyağı	Taze sebze balık Üzüm ve kahve	Pirinç çorbası, yumurta et, Domates ve Dana bifteği, Kadayıf (Türk Tatlısı)
Çarşamba	Çay süt peynir ekmek tereyağı	Etlı bamya, pirinç, Sos, salata, üzüm, kahve	Mercimek çorbası Etlı sebze, kabaklı Türk tatlısı Kavun, kahve
Perşembe	Çay süt peynir ekmek tereyağı	Etlı patlıcan, makarna Ve sos, salata, kahve	Pirinç çorbası domates Sığırbiftek tatlı üzüm
Cuma	Çay süt peynir ekmek tereyağı	Mercimek çorbası Etlı patlıcan, patates ve et Türk tatlısı, kahve	Domates, Sığırbiftek, balık, salata, üzüm, kahve
Cumartesi	Çay süt peynir ekmek tereyağı	Etlı yeşil fasulye, pirinç Sos, salata, kahve	Pirinç çorbası, Et ve yumurta, Türk lapası Türk tatlısı Karpuz, kahve

Kaynak: TNA, FO. 383/101.

Kahire Amerika Elçiliğinden bir yetkili de Haziran 1915’de Maadi kampını ziyaret ederek kampta esirlere verilen yemeğin mükemmel olduğuna ve kendilerine iyi muamelede bulunulduğuna dair gözlemlerini Osmanlı Nezaretine iletmişti.⁸⁸⁵

⁸⁸⁴ TNA, FO., 383/101.

Heliopolis kampının yiyecek ihtiyacının karşılanma şeklinin de diğer kamplardan farkı yoktu. Levazım kanalı ile satın alınan yiyecekler her sabah özel olarak ayrılmış bir barakaya getirilmekte ve her bölüm buradan günlük istihkakını almaktaydı. Ekmek, Kahire'deki ekmekçilerden getirilirdi. Mutfaklar açık havada inşa edilmişti. Yemekler odunla pişirilirdi. Servis işlemi, bir aşçıbaşı nezaretinde, esirlerden oluşan bir manga tarafından sağlanmaktaydı. Yemek saatinde her bölüm kendi adamlarını büyük metal kazanlarla mutfağa gönderip koğuşun istihkakını aldırırdı. Her esirin metal tabağı, metal kaşığı ve metal su tası vardı. Yemek saatleri sabah 5.00, öğle 11.00 ve akşam 16.00 olarak düzenlenmişti. Bu kampta da yemekler önce tabaklara konuluyor ve zil çalınca herkes yerine oturuyordu.⁸⁸⁶

Heliopolis kampında tutulan Osmanlı esirlerine, heyetin kampı ziyareti sırasında verilen günlük yiyecekler ekmek, et, sebze, pirinç, tereyağı, biber, tuz, soğan, 7,5 gram çay, 42 gram şeker, peynir, reçel veya zeytindi. Ayrıca her esir, her hafta 42,5 gram sigara ve 2 kibritin yanı sıra günde 1 kilogram yakacak odun ve sabun alıyordu.⁸⁸⁷

Kampta ayrıca bir kantin vardı. Ancak esirlere düzenli olarak verilen yiyecekler yeterli olduğundan, kantin yiyecek bakımından çok zengin değildi. Daha çok çay, kahve ve taneli yiyecekler vardı. Şekerli çayın bir bardağı 5 paraya satılmıştır ki yaklaşık kuruşun 1/8'i ya da 3 sente karşılık gelmekteydi. Ayrıca kantinde kâğıt, kartpostal, iğne, iplik, düğme gibi küçük ama gerekli maddeler de satılmaktaydı. Esirlere her hafta 2 ons (57 gram) tütün veriliyordu. Esirlerin alkol alması kesin bir şekilde yasaklanmıştı.⁸⁸⁸

Kampta esirlere verilen yiyecekler hakkında Eyüb Sabri Bey'in hatıratında da bilgiler bulunmaktadır. Eyüb Sabri Bey, askerlere verilen yemeğin pek az ve sağlıksız olduğunu yazmıştı. İngilizler esirlere günde 250 gram ekmek vermişler, bununla askerleri akşama kadar sıcak kumun üzerinde angaryada çalıştırılmışlardı. Bazen ekmekle beraber yedişer adet kuru ve küflü hurma, iki kişiye bir baş soğan ve

---

⁸⁸⁵ TNA, FO., 383/88.

⁸⁸⁶ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 42; Emin Çöl, a.g.e., s. 118.

⁸⁸⁷ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 42-43.

⁸⁸⁸ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 43.

şayet bu bulunmazsa asker başına yarım şalgam verilmişti. Esirlerin akşam yemekleri ise pamuk yağıyla pişmiş küçük bir tabak pırasaydı. Nil Nehri'nden sulandığından dolayı pırasalar bir buçuk metre boyunda ve âdeta odun gibi kalın ve sertti. Pırasa ile kuru bakla kabukları soyulmaksızın bir kazanda pişirilmiş ve esirlere o şekilde dağıtılmıştı. Pırasa çabuk pişerken kuru bakla pırasa ile beraber pişmemekte ve çiğ olarak kalmaktaydı. Böylece angaryadan yorgun olarak gelen askerler mecburen pişmemiş olan baklayı yedikten sonra gece yarısı dehşetli bir sancıya tutularak hemen hastaneye gitmişti.⁸⁸⁹

1 Ağustos 1919'dan itibaren İngilizler Osmanlı esirlerine beygir ve katır eti vermeye başladı. Askerler birkaç defa iade ederek yememek istedilerse de bir avuç bakla ile doymayan askerler daha sonra yemek mecburiyetinde kaldı. Osmanlı askerleri Mısır gibi son derece sıcak bir yerde üstelik Ağustos ayında kokmuş beygir ve katır etlerini yediler. Bunun sonucunda da birçokları değişik hastalıklara yakalandı.⁸⁹⁰

Bu kampta günlerini geçiren İbrahim Arıkan, erzak olarak pirinç lapası ve asker başına ikişer tane küçük pide verildiğini söylemiştir. Ayrıca esirlere haftada bir defa olmak üzere günlük 5 adet sigara verilmişti. Kantara'dan gelen 500 kişiye ise cezalı oldukları gerekçesiyle 15 gün sigara verilmedi.⁸⁹¹

Bu kampta kalan ve hatıratını yazan Emin Çöl, kampta verilen yenilemez yemekler için esirlerin isyan ettiğinden bahsetmektedir. Emin Çöl'e göre Heliopolis kampı düzen ve tertip bakımından ne kadar iyi ise erlerin istihkakları bakımından o kadar kötüydü. İki bölüme ayrılan kampta erat bölümünden birincisine yerleştirilen Çöl'e göre bu kamp Seydi Beşir kampı ile kıyaslanamaz bir durumdaydı. Kampta bulunan 16.000 erat çok kötü bir halde yaşıyordu. Verilen yemekler her ne kadar Kahire Müftüsü fetvasıyla verilse de yenilemez durumdaydı. At ya da katır eti verilmekteydi. Yağlar nebati olup asidi alınmıyordu. Esirlerin çoğu tavukkarası hastalığına yakalandı. Gece dışarı çıkamaz duruma geldiler. Gözleri hala gören askerler gözlerini kaybetmiş arkadaşlarını tuvalete götürüyorlardı. Yağı yemyeşil olan bu yemekleri kimse yemek istemiyordu. Esirler bu yemeği boykot etme kararı

⁸⁸⁹ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 68-69.

⁸⁹⁰ **a.g.e.**, s. 69.

⁸⁹¹ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 243-244.

almışlardı. Bunun yanı sıra kampta esirlere 5 Mısır kuruşu istihkak verilmişti. Yapılan itirazla bir şey değişmeyince yemeğe karşı grev kararı alındı. Yoklamaya çağrılmalarına rağmen açlık grevi için yoklamaya ve yemeğe çıkmadılar, getirilen yemekleri de yemediler. İngilizler görsün diye de suların yer altına aktığı bir yere verilen yemekleri döktüler. Sözünde durmayıp yemek yemek isteyen olursa bu kişilerin yüzlerine tükürme kararı alınmıştı.⁸⁹²

İsyanın dördüncü gün ise yoklamaya çıkmamışlar, bu durum İngiliz görevlileri çok kızdırmıştı. Kamp komutanı başçavuş da işin büyüyeceği gerekçesiyle isyanı kısa sürede sonlandırmak istiyordu. Esirler, yoklama subayına açlıktan yoklamaya çıkacak gücü bulamadıkları söylenmişler, bunun ardından esirler kamp içindeki doktorlara göndermişti. İlk esirlerin muayenesi sonrası yine Hint yağının verildiğini gören esirler pavyonlara koştu. Olayların büyümesi üzerine bir İngiliz subayı esirlerin kaldığı yere gelerek çıkmadıkları takdirde zorla çıkarılacaklarını söylemişti. Esirler yoklamaya çıkma, buna karşılık açlık grevine devam kararı almışlardı. Başlarında bir İngiliz binbaşı ve kolları sıvalı askerler kaba kuvvet kullanarak 12 kişiyi götürmek istedi.. Esirlerde ise kavgada kullanacakları hiçbir şey bulunmuyordu. İngilizler ve Türkler arasındaki kavgada yumruk, tekme, tokat, ısırma her ne varsa kullanıldı. Hatta topal bir esrin sopası ile bir İngiliz'in kafası yarıldı. Bir İngiliz askeri Mersin Çopurlu köyünden bir esiri tek yumrukla yere sermiş, ayrıca bir başka esirin de gözü şişmişti. Sonuçta esirler galip geldi ve tek bir arkadaşlarını bile vermediler.⁸⁹³

Aralarında Emin Çöl'ün de bulunduğu isyanda lider sayılabilecek 12 kişi, kampa gelen general tarafından ıssız bir odada sorgulandı. Tercüman Ermeni olduğundan esirlerin, çevirinin doğruluğundan şüpheleri vardı. Ermeni tercümanın yemin etmesinden sonra görüşme başlamış ve esirler günlük 5 Mısır kuruşunun yetersizliği için isyan ettiklerini söylemişti. General durumu anlayışla karşılamış, esirlere yardımcı olunacağını, buna rağmen kanalda esirlerin çalıştırılmaya devam edeceğini ifade etmişti. Bu 12 kişi erat kampından alınarak ayrı küçük bir kampa yerleştirildi. Her gün beşer kuruşa göre 70 kişinin yemek listesinin yapılması kararlaştırıldı. Bunun için de altı kişi görevlendirildi Ama asıl amaç elebaşı olan bu

---

⁸⁹² Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 115.

altı kişiyi hapse atmaktı. Bu hapishanelerin nöbetçi kulübeleri dört metre yüksekliğinde olup alt zemini bir metrekare betonu. Hapse atılan tutuklunun yanına tuvalet ihtiyacı için bir kova, bir sürahi ve bir bardak konulmaktaydı. Odalarının küçük bir penceresi vardı. Kapısı kilitlenen cezalının dışarı çıkması ve sigara içmesi yasaktı. Nöbetçiler Pakistanlı olduklarından pilav tabaklarına sigara konulmasına göz yummuştu. İsyanın elebaşı sayılan altı kişi on iki gün hapis yattı.⁸⁹⁴

20. Fırka karargâh askerlerinden Bursa'nın Reyhan Paşa mahallesinden Abdülkerim oğlu Vasıf esaret sonrası 2 Ağustos 1919 tarihinde kampın iâşe durumunu anlatmıştı. Vasıf ifadesinde Mısır-ı Cedid'te kaldıkları dokuz ay süresince esaretinde iâşe konusunda hiçbir sıkıntı görmediğini söylemişti.⁸⁹⁵

Tel El Kebir esir kampında bulunmuş İbrahim Arıkan kampta esirlere yiyecek olanlar pirinç lapası, bakla ve bazen de kuru hurma verildiğini söylemektedir. Her gün verilmekte olan et ise katır veya at eti idi. Bu durum kamp komutanının geldiği bir sırada protesto edilmiş ve katana (bir cins at) butları yerde sürükleyerek komutana gösterilmişti. Esirler İslam dinine göre at etini yemeyeceklerini vsöylediler. Komutan duruma çok şaşırılmış ve bu isteği Mısır müftüsüne sordu. Müftünün savaş durumlarında at etinin yenilebileceğine dair fetvası esirleri daha kızdırmıştı. Esirler savaş halinde bulunmadıklarını, esaret altında olduklarını söylemişti. Bunun üzerine şikâyet dikkate alınmış ve at eti yerine koyun eti getirildi. Koyunları önceleri Hindular kesmiş, yalnız onların kesim şekli hayvana eziyet verdiği için bu görevi de Türk esirler üstlenmişti. Kampta ayrıca bir kantin vardı ve kış mevsiminde dahi salatalık ve domates bulunabiliyordu.⁸⁹⁶

Süveyş Cephesi'nde İngilizlere esir düşen ve Tel El-Kebir kampında üç yıl kalan Çanakkale Çınarlı Mehmed Kurtul, 10 kişiye büyük bir İngiliz bakırıyla yemek verildiğini söylemişti. Bir başka esir ise kampın içinde sıra sıra mantızlar olduğunu ve 10 kişinin yemeğinin bu mantızlarda ayrı ayrı pişirildiğini ifade etmişti.⁸⁹⁷ Eceabat-Büyük Anafarta köyünden olup 3 sene Gazze Cephesi'nde çatışmalarda

---

⁸⁹³ a.g.e., s. 116-117

⁸⁹⁴ Emin Çöl, a.g.e., s. 117-118.

⁸⁹⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/136.

⁸⁹⁶ İbrahim Arıkan, a.g.e., s. 248-251.

⁸⁹⁷ Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler, s. 95-97, 125-138.

bulunmuş ve 18 ay Mısır Port-Sait'te esir kalmış Topçu Eri Arif Öncel, esaret günlerini anlatırken “İyi baktı bize kâfir. Hurma reçeli, hurma kurusu verirlerdi bize yiyecek olarak tel örgülerde İngilizler” diye anlatmıştı.⁸⁹⁸

Mısır'dan esaretten dönen ve iki gözü körolan Boyabad kazasının İspirli köyünden Ali oğlu Fehmi, İngilizlerin ölmeyecek kadar esirlere yemek verdiğini ifadesinden belirtmişti. 24 saatte bir defa verilen karavanada yarısı diri taş ve toprakla karışık buğday ile akşam ve sabah bulaşık suyundan hiç farkı olmayan şekersiz birer parça çay bulunmaktaydı.⁸⁹⁹ İki gözünü kaybeden İskilip kazasının Karaviran köyünden Kel Pehlivan da sabah ve akşam şekersiz çay ve öğleden öğleye olmak üzere 24 saatte bir karavana mercimek ve buğday verildiğini söylemişti.⁹⁰⁰

Kirmasti'nin Dere mahallesinden Kasap Halil oğlu İbrahim'in 2 Ağustos 1919 tarihli ifadesinden oluşan esaret raporunda bu kampın beşinci, sekizinci ve dokuzuncu koğuşlarında kaldığı anlaşılmaktadır. Günlük kamplarda 120 dirhem ekmek verilmekteydi. Yemek ise bakla ve buğday haşlaması pamuk yağı ile birlikte pişirilip esirlere sunuluyordu. Bu yetersiz yemek 24 saatte bir ve karın doymamak şartıyla veriliyordu. Öğle yemeklerinde 8 dirhem ağırlığında peynir bulunmaktaydı. Esirlerin haftada 20 sigara alma hakkı bulunuyordu. Esirlerin gıdası çok fenaydı.⁹⁰¹

Gönen Asker Alma Şubesinde esaret sonrası ifade veren Sadi oğlu Salih hayatlarını zorlukla devam ettirebildikleri ve iaşe hususunda ölmeyecek kadar yiyecek verildiğini söylemişti. Günlük tahminen 500 gram ekmek, katıklık yerine her birine kaynatılmamış bir miktar buğday ve er başına hâl-i hazırda kullanılan ufak kibrit kutusu kadar yiyecek verilmişti. Çoğunlukla kullanılmayacak odunlar veriliyordu. 24 saatte bir defa pişirmek üzere iaşe verilmişti. Bazı günlerde ise katıklık yerine aynı miktarda mercimek ile pirinç verildiğine şahit olundu. On günde bir her bir erin on adet sigara alma hakkı vardı.⁹⁰²

Tel El-Kebir esir karargâhından dönen iki gözü görmeyen İskilip'in Çavuşoğlu köyünden 1891 doğumlu Onbaşı Mustafa oğlu Osman ifadesinde Seferberlik başlangıcında Edirne Jandarma Alayında görevli olduğunu ve Çanakkale

---

⁸⁹⁸ a.g.e., s. 104.

⁸⁹⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

⁹⁰⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

⁹⁰¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/134.

⁹⁰² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/143.

ve Kafkas Cephelelerinde görev yaptığını söylemişti. Sonra da kolordusu ile beraber Arabistan'a geçmiş ve Halep'te 1918'de esir oldu. Kantara'dan sonra Tel El-Kebir'e getirildi. Yemek içmek hususunda esirlerin çok çektiklerini söylemişti. Sabahları çay yerine sıcak su, öğlen tuzsuz buğday, akşamleyin şekerli çay verilmekteydi.⁹⁰³

4. Ordu-yı Hümayunu 2. Kolordu emrinde 24. Telsiz Telgraf Müfrezesinde görevli Hüseyin Efendi oğlu Cevad'ın 23 Mart 1919 tarihli ifadesine göre tahminen 500 gram kadar ekmek, cüzi miktarda pirinç ve mercimek günlük yemek olarak esirlere yeterli görülmüştü.⁹⁰⁴

Beyazarı Şube Başkanı Binbaşı Bekir Sıdkı Bey tarafından 27 Temmuz 1919'da ifadesi alınan Beyazarı Gençali köyünden 1890 doğumlu Deli Ömer oğullarından Ömer oğlu Abdullah, kampın iase sistemi hakkında bilgi vermişti. 72. Alay Hücüm Bölüğünde iken 34 Ekim 1918'de İngiliz ordusuna esir düştüğünü söyledikten sonra Ceniye, Kantara ve Tel El-Kebir'e sevk edildikleri anlatmıştı. Tüm esaretini bu kampta geçirmişti. Günlük 150 dirhem bir tayın ve biraz erzakla karavana yapmışlardı. Akşam ve sabahları çay verilmişti.

Mısır Kızılhaç Hastanesinde yemek işlerine bakmak üzere sivil bir aşçıbaşı görevlidir. Menüyu hastaların diyetine göre doktorlar belirlemiştir. Kızılhaç heyeti yemeklerin tamamını tatmış ve lezzetli bulmuştur. Yemeklerinin görünüşleri ise heyete göre kusursuzdur. Mutfak, çok iyi donanımlı cilalanmış mutfak eşyaları ile heyetin takdirini kazanmıştır. Herkesin bir bakır yemek kabı ve bir bardağı vardır. Hastalara günde iki kez şekerli çay verilmektedir. Subaylar kahve veya çay tercih edebilmekteydi.⁹⁰⁵

Hastanede subaylara sabah Avrupa usulü ekmek, taze süt, üç yumurta, çay ve kahve; öğleyin koyun eti, 2 tabak sebze yemeği veya pirinç, sütlaç, salata, kahve, meyve; akşam meyve hariç öğle yemeği mönüsü verilmişti. Diğer hastalara sabah Arap ekmeği, şekerli taze süt; öğleyin Arap ekmeği, sığır eti, pirinç, sebze, akşam, Arap ekmeği, pirinç çorbası, sütlaç veriliyordu. Süt diyetinde sabah 350 gram ekmek, şekerli süt; öğle yemeğinde Arap ekmeği, çorba, et suyu, sütlaç; akşam 350 gram

⁹⁰³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK. 90/39.

⁹⁰⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/128.

⁹⁰⁵ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 59.

ekmek, şekerli sür verilmişti. Ateşli hastalar ise sabah öğle akşam 400 gram şekersiz süt alabiliyordu.⁹⁰⁶

Pazar ve perşembe günleri, koyun eti ile yemekler değiştirilmişti. Aynı şekilde haftada iki gün de şekerli pirinç ve makarna, meyveler ile yer değiştirilmekteydi. Günlük olarak 450 gram Avrupa ekmeği ve normal diyetle 780 gram Arap ekmeği verilmişti. Diğerlerinin oranları ise eşit şekilde dağıtılmıştı.⁹⁰⁷

7. Fırka Askere Alma Şubesi Kalemi Bandırmalı Üsteğmen Mahmud Esad Efendi'nin 9 Ağustos 1919 tarihli ifadesinde Mısır Kızılhaç Hastanesinin yiyecek durumu hakkında bilgilere ulaşıldı. Burada subayların dinlenme şartları ve iaşesi iyi durumdaydı. Erlerin iaşesi ise pek fenaydı. Kökü ve toprağıyla birlikte doğranmadan kazana atılmış ve adi zeytinyağıyla pişirilmiş ispanak, bir kazana atılan yaklaşık yarım ila bir kilo soğandan yapılan soğan suyu yemeği ve yirmişer dirhem içine başka şeyler de karıştırılmış saf olmayan undan pişirilmiş üç pide erlerin günlük yemeğiydi. Bir süre sonra bu hastanede çekilen çileler sona erdi ve esirler Seydi Beşir civarındaki kamplara gönderildi.⁹⁰⁸

Tura kampında Türk esirlerin şikâyetleri genelde yiyecek üzerine olmuştu. İngiliz basınına göre bu tür şikâyetler her zaman dikkate alınmıştı. Esirlerin ilk önce yedikleri ekmek ile ilgili şikâyetleri olmuştu. İngiliz yetkililer ise yedikleri ekmeğin İngiliz askerlerinin yedikleri ile aynı olduğunu ileri sürdü. Buna rağmen esirlerin şikâyetleri dikkate alınmış ve Türk tipi ekmek kendilerine verilmişti.⁹⁰⁹

Abbasiye Hastanesinde anlaşmalı olarak dışarıdan sağlanan yiyecek malzemesini, hastane yönetimince görevlendirilen dört Mısırlı aşçı pişiriyordu. Osmanlı askerleri için çıkarılan yemekler Alman ve Avusturyalı askerlerinkinden farklıydı. Örneğin Türkler un ekmeğini tercih ettiklerinden, onlara o tür ekmek çıkarılıyordu. Avrupalı esirler ise daha çok İngiliz ekmeği denilen ve tost gibi kızartılmış olanı tercih ediyordu. Bulgar yoğurdu ise dizanteri hastalarına iyi gelmekte ve bunu İngiliz doktorları doğrulamaktaydı. Her pavyondaki buzdolabı

---

⁹⁰⁶ a.g.e., s. 59-60.

⁹⁰⁷ a.g.e., s. 60.

⁹⁰⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/146.

⁹⁰⁹ **El Paso Herald**, 24 April 1915, Home Edition, Editorialand Magazine Section, s. 2.

yiyeceklerin taze kalmasını sağlıyordu. Hastalar için diyet tam diyet ve süt diyeti diye ikiye ayrılmıştı.⁹¹⁰

Tam diyet olarak hasta esirlere sabahları ekme ve süt; öğleleri et yahnisi, sebze, pirinç ve ekme; akşamları ekme, çorba, pirinç ve süt verilmekteydi. Zaman zaman da tavuk, güvercin ve tavşan etleri, kırmızı et, limon, yumurta, peynir ve yoğurt verilmekteydi. Süt diyetinde ise sabah ekme, süt; öğle çorba, ekme, süt, pirinç; akşam ekme, süt ve şeker verilmişti. Kızılhaç heyeti tarafından yapılan incelemede hepsi mükemmel kalitede bulunmuştur. Hasta esirlere verilen yiyecek miktarı ise şöyleydi:

Tablo 3.2: Abbasiye Hastanesi İaşe Listesi

İaşe	Normal Diyet/ gr.	Süt Diyeti/ gr.	Ateşli Hastalar için Diyet/ gr.
Baladi Yerel Ekmeği	937	625	-
Sığır eti	115	100	-
Sebze	120	-	-
Pirinç	115	50	-
Süt	200	800	1200
Yağ	20	-	-
Şeker	20	25	-
Tuz	15	5	-
Baharat	3	1	-
Soğan	20	-	-
Domates	10	-	-

Kaynak: Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917, s. 49.

Kahire Kalesi kampında da yiyecek işi sözleşmeyle özel bir şirkete verilmişti. Yiyecekler her kategori için aynıydı. Yemeklerde sınırlama yoktu. Kadınlara istedikleri kadar yemek veriliyordu. Yemekler sağlıklı ve lezzetli olup herhangi bir şikâyet yoktu. Çocuklar için bol miktarda süt alınabiliyordu. Yemekler üç ayrı

⁹¹⁰ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917, s. 49.**

yemekhanede yenilirdi. Kahvaltı 7.30-8.30, öğle yemeği 12.30-13.30 ve akşam yemeği 17.30-18.30'da veriliyordu.⁹¹¹

Kızılhaç heyetinin Maadi kampını ziyareti sırasında, Hicaz Taif'teki Başhekim Doktor Süleyman Bey, eşinin ve çocuklarının kaldığı Kahire Citadel kampındaki şartların çok ağır olduğundan şikâyet etmişti. Şikâyetler daha çok yiyecek ve sağlık hizmetlerindendi. Bu şikâyetler üzerine Kızılhaç heyeti tekrar Kahire Kalesi kampına gitti ve Doktor Süleyman Bey'in eşi ve kamptaki diğer esir kadınlarla görüşerek şikâyetleri inceledi. Soruşturma sonunda şikâyetlerin yerinde olmadığı sonucuna varıldı. Madam S. haftada üç kere et yemeğinin verildiğini söyledi. Heyet ise et yemeğinin haftada altı kez verildiğini müşahade etti. Peynir ve zeytinin en kötü kalitede olduğu söylenmiş yapılan incelemede peynirin çok tuzlu zeytinin ise tek tip olduğu gözlemlendi. Bayan S. kantinden kahve, bisküvi, meyve ve tatlılar almış sadece ekmeğe el sürmemişti. Ekmeği yeteri kadar kaliteli görmemişti. Ekmek Kahire'den haftada iki defa taze olarak en iyi fırından getiriliyordu. Esir kadınlar şehirden ya da kantinden istediklerini alabilecek durumdaydı.⁹¹²

Cidde Hastanesinde doktor olarak görev yaparken esir düşen ve yurda dönen bir binbaşı verdiği ifadesinde Kahire'de iskân edildikleri Mehmed Ali Paşa Kışlasında tutulan subayların, memurların, ve bunların aileleri ile çocuklarının yaşadığı olumsuz şartlardan bahsedilmektedir. Bu kamp kısa süre de olsa kadın ve çocukların yaşayabilecekleri bir kamp değildi. Yaşamaları için üç parça yemek denilen bedevî ekmeği, biraz çay, bir miktar (birkaç adet) zeytin, bir parça peynir, akşamları et yok denilecek kadar bir sebze haşlaması veriliyordu. Bu kadar yemek kadınları yaşatmaya değil birçok öldürücü hastalığa yakalanmalarına sebep olmaktaydı. Bu hâle hiçbir medeni vicdanın razı olamayacağı beyan edilmiş ve bu şikâyetlerinin dikkate alınmasını istemişlerdi.⁹¹³

Ras El-Tin esir kampının yiyecek işi de diğerleri gibi sözleşmeyle bir firmaya verilmişti. Menü her gün için kamp komutanı tarafından belirlenen bir heyet ve esir

---

⁹¹¹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**,s. 64.

⁹¹² **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 67-68; TNA, FO., 383/339.

⁹¹³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

delegelerinden oluşan bir komite tarafından haftalık olarak belirlenmekteydi. Mutfak çok temizdi ve esirler mutfakta çalıştırılmıyordu. Kızılhaç heyetinin ziyaret ettiği 7 Ocak 1917 günü kahvaltıda yulaf lapası, süt, çikolata, tereyağı, ekmek; öğle yemeğinde fasulye çorbası, sığır eti, patates; akşam yemeğinde sebzeli musakka, pirinç çorbası, yumurta ve çay verilmişti. Perşembe ve pazar günleri değişik tatlı türleri ve ilave yemek veriliyordu. Domuz eti Osmanlı esirlere gönderilmemekte, onun yerine sebze veya yumurta verilmekteydi. Ayrıca ikinci bir mutfakta ücreti karşılığı alınabilen yemekler pişiriliyordu. Bu mutfak kamp komutanı tarafından esirlere bol yemek verilmesi için yetkilendirilmişti. Parası olan esirler buradan yiyebiliyordu. 5 Ocak 1917 tarihli ekstra menüde öğle için İtalyan hamur işi, dana rotsa, salata ve kornişon; akşam yemeği için patates çorbası, balık köftesi, lahanalı kızarmış biftek çıkmıştı. Sabah kahvaltısı 7.30'da, öğle yemeği 13.00'te, akşam yemeği ise 17.30'daydı.⁹¹⁴

Kampta üç kantin vardı. Bunlarda her türlü tahıl ürünlerinin yanında jambon, sosis, konserve, pasta, çikolata, meyve, şarap, bira vs. de bulunuyordu. Fiyatlar İngiliz askerleri için de esirler için de aynı düzenlenmişti. Bir Bulgar'ın işlettiği dükkânda tütün ve sigara satılmaktaydı. Ayrıca bir Viyanalı, kampta sigara yapıyordu. Bir yılbaşı gecesi kamp komutanı tüm esirlere ücretsiz sigara dağıtmıştı. Kantinden çay, kahve ve diğer içecekler alınabilmekteydi. Kızılhaç heyeti kamp yönetiminin, esirlerin tüm ihtiyaçlarını karşılayacak bir şekilde kampı idare ettiğini düşünmüştü. Kampta esirlere hiçbir iş yaptırılmıyordu.⁹¹⁵

Bilbeis kampında yiyecek kamp yönetiminin sağladığı malzemelerle esirler tarafından hazırlanıyordu. Verilen yemek miktarı diğer kamplar ile aynıydı. Belli başlı yiyecekler et, ekmek, tereyağı, peynir, mercimek, taze sebze, soğan, pirinçti. Esirler verilen yemekten memnun olduklarını Kızılhaç heyetine bildirmişlerdi. Bir çadırda oluşturulan küçük kantinde ucuz fiyatlarla çay, şeker ve diğer ihtiyaç maddeleri satılıyordu. Esirlere düzenli olarak tütün de verilmişti. Her esirin bir tabağı, bir bardağı ve bir kaşığı vardı.⁹¹⁶ Hüseyin Fehmi Genişol ise kampta esirlere

---

⁹¹⁴ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 70-71.

⁹¹⁵ **a.g.e.**, s. 71, 74.

⁹¹⁶ **a.g.e.**, s. 81.

130 dirhem ekmek, kuru bakla, at eti, tuzlu peynir, az şekerli çay ve günlük beş adet sigara verildiğini yazmıştı.⁹¹⁷

Hidayet Özkök tel örgüde bulunan seyyar mutfaklarda esirlerin kendi yemeklerini kendi pişirip kendilerinin yediklerinden söz etmektedir. Esirlere yemek yağı olarak civit yağı veriliyordu. İngilizler Şam'ı aldıktan sonra orada bulunan ne kadar mekkâre (yük atı) hayvanı varsa veteriner muayenesinden geçirdikten sonra dinamitlerle öldürülmüş ardından makineler ile yüzülerek Mısır'a getirilmişti. At etini esirler sevmemiş, civit yağı ise asla yemeğe karıştırılmamıştı. Yemeğin üzerindeki yağı esirler kaşıkla toplayıp kampın kenarında yakmışlardı.⁹¹⁸

Salihîye kampında esirlere erzak olarak yıllanmış pirinç unundan yapılmış acımış tuzlu ekmek ve çok adi pirinç verilmişti. Sadeyağ kesinlikle verilmedi. Yağ diye verilen ya pamuk yağı ya da makinelerde kullanılan yağdı. Mısır'da bulunan tüm esirler gıdasızlıktan ve akşama kadar güneş altında sıcak kumlar üzerinde bulunmaktan gözleri de zarar görmüştü.⁹¹⁹

Salihîye karargâhına getirilen esirler için dört ay sürecek bir sıkıntılı dönem başlamıştı. İngiliz yönetimine karşı isyan eden Araplar sık sık tren yollarını bozduklarından esirlere erzak gelmesi mümkün olmuyordu. Esirler bu sıkıntılı dönemde 24 saatte bir bisküvi, tek bir dilim çiğ kabak, bir dilim çiğ pancar ile idare etmişlerdi. Dört ay süren bu dönemden sonra İsmailîye şehri içindeki Bilbeis kasabasına getirildiler.⁹²⁰

Mısır'da gerçekleşen Arap isyanları kampta kalan esirlerin yiyecek durumunu çok etkiledi. İsyancılar arttıkça İngilizlerin güvenlik anlayışı da artmıştı. Salihîye karargâhının etrafına yeteri kadar top ve her telin yakınlarına makineli ve otomatik tüfekler yerleştirilmişti. Mısır isyancıları esir kamplarına haber göndermişti. İsyancılar kampın kapısını açınca kadar esirler isyana destek vermeyecekti. İsyancıların amacı esirleri kendi yanına çekip ardından İngilizlerin cephaneliğini ele geçirmek ve esirlerle beraber Mısır'da İngilizlere karşı müdahale etmektir. İngilizler ise herhangi bir isyancı saldırısında esirlere hiçbir olaya karışmamalarını, müdahale etmemelerini ve sessizce siperde kalmalarını tembihlemişti. Bunun için de çadırların

⁹¹⁷ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 154.

⁹¹⁸ Hidayet Özkök, **a.g.e.**, s. 54-55.

⁹¹⁹ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 242-246.

etrafına saldırıya karşı siperler kazılmıştı. İsyancılar sebebiyle kampa erzak getirilemedi. Bunun sonucu olarak da her esire bir gün içinde bir peksimet ve ikişer tane kurtlu hurma verilmişti. Sonuçta Mısırlı isyancılar isyanda başarılı olamadı ve İngilizler isyanı bastırdı.⁹²¹

Arap isyanlarından dolayı kampta yiyecek içecek sıkıntısından bahseden bir diğer esir de İbrahim Arıkan'dı. Mısır ile İngiltere arasında Mısır'ın geleceği konusunda yaşanan ihtilaf sonucu Mısırlılar greve başlamıştı. Trenler işlemez, iaşeler tanışamaz oldu. Esirlere bu sürede ancak depodaki yiyecek olarak peksimet verildi. Her türlü Arap saldırısına karşı İngilizler tarafından tahkimat yaptırıldı. Esirler çadırların içlerini 80 cm kazmışlar ve saldırı olasılığında her türlü zayiata karşılık çadırlarından çıkmama emri verilmişti. Kamp komutanı kamp polislerini toplayarak şu ana kadar Türklerin İngilizlerin esiri olduğunu, bir Arap saldırısından sonra İngilizlerin Türklerin elinde esir olma ihtimalini hatırlattı. Türklere göstermiş olduğu muameleye karşılık kendilerinin yanında yer almalarını istemiş ve kamp dışında olan çadırını polislerin çadırının bulunduğu bölgeye taşıyarak aslında esirlere sığınmıştı. İngilizler isyana karşı her türlü tertibatı da almıştı. Kampın etrafında uygun yerlere makineli tüfek yerleştirildi. Esirlerin sadakatini ölçmek isteyen komutan bir gece silahlı saldırı emri vermiş ve 20 dakika ateş devam ettirmişti. Esirler sükûnetlerini korumuş kamptan dışarı çıkmamıştı. Herhangi bir Arap saldırısı sırasında esirlerin Arap isyanını kullanarak İngilizlere saldırıp saldırılmayacağını komutan tecrübeyle öğrenmişti.⁹²²

Kızılhaç heyeti Seydi Beşir kampını ziyareti sonrası Osmanlı subaylarının uygun ve sıhhi bir şekilde giyindiklerini rapor etmişti. Arzu ettikleri tüm ihtiyaçlarını ve giyeceklerini sağlayabilmekteydiler. Bu subayların çoğu fes ve sivil elbise giyiyordu. Zaman zaman İskenderiye'den bir tüccar, sipariş almak için kampa uğruyor ve esirlerin ihtiyaçlarını gideriyordu. Bazı askerler iç çamaşırları yetersizliğinden şikâyet etmişti. Bu durum araştırıldığında askerlerin bir kısmının aldıkları çamaşırları subaylara sattıkları anlaşıldı.⁹²³ Kızılhaç heyetinin aksine Osmanlı

---

⁹²⁰ Hidayet Özkök, **a.g.e.**, s. 54-55.

⁹²¹ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 248-249.

⁹²² İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 254-255.

⁹²³ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 77.

Arşivinde çıkan belgelerde subayların giysileri yıprandığında herhangi bir ceket altına mavi bir kumaştan pantolon gibi Türk subaylarına hiçbir şekilde yakışmayan uyumsuz kıyafetler verildiği görüldü.⁹²⁴ Genelkurmay ATASE Arşivinde bulunan belgeler de Kızılhaç heyetini yalanlamakta ve elbiselerin esirlere ücretsiz verildiğini doğrulamamaktadır. Esir ifadelerine göre ne rütbesiz askerlere ve ne de subaya elbise vesaire hiçbir şey verilmemişti.⁹²⁵ Elbise ve diğer ihtiyaçları her esir kendi parasıyla temin etmek zorunda kalmıştı.⁹²⁶

Üçüncü Gazze Muharebesi'nde İngilizlere esir düşen Yüzbaşı Halil oğlu Seyfeddin Efendi, 2 Ağustos 1919 tarihinde verdiği ifadesinde kampın yiyecek işlerine bakan müteahhid Lawrence'ın esirlere verilen giyecekleri de kampa getirdiğini söylemektedir.⁹²⁷

Gelibolu Seyyar Jandarma Taburundan Abdürrahim verdiği ifadesinde kampta iken ihtiyaçlarını nasıl karşıladıklarını anlatmıştı. Her bir kampta ayrı bir kantin bulunmaktaydı. Esirler ufak tefek zaruri ihtiyaçlarını burada karşılıyordu. Kantine ihtiyaçla ilgili siparişler verilebiliyordu. Kantinler müteahhide listeleri vermezden önce listeler tercümanlık vazifesi gören Türkiye'den firar eden Ermeniler tarafından İngiliz kumandanlığınca tetkik ettirilmekteydi. Tercümelerin doğru bir şekilde yapılması bu kişilerin keyfine kalmış olup istediği tarzda tercüme ederlerdi. Patiska ve buna benzer mensucat getirmek için İngiliz kamp kumandanına dilekçe yazmak gerekliydi. Genelde bu dilekçelere olumlu cevap verilmez, verilse de esirlere gelecek mallar çok kötü durumda, hiçbir yerde satılmayan, esirlerden başkası almayacak cinsten olurdu. Bu tür malların ancak esir kamplarında satılacağını bilen müteahhit ticari adamları vasıtasıyla piyasadan bu tür malları toplattırmıştı. Bu kalitesi çok düşük malları da iki üç maaşa denk fiyatla esirlere satmakta ve giyecekler subaylara çok pahalıya mal olmaktaydı.⁹²⁸

---

⁹²⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2214/1.

⁹²⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/62.

⁹²⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/138.

⁹²⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/141.

⁹²⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/1.

Teğmen Ahmed Rıfat esarete yaşadıkları giyecek sıkıntısını 3 Nisan 1919 tarihinde verdiği ifadesinde belirtmişti. Giyecek konusunda Türk askerleri çok pejmürde bir halde bulunduğu gibi ayaklarından fotinlerini bile alınmıştı.⁹²⁹

Kampta bulunan kantin Mısır'a göre çok pahalı ve kalitesizdi. Kampa ilk gelen ve ilk defa pamuk minder üzerinde yorulmuş olan vücutları dinlenmeye başlamış esirlerden parası olanlar giyecek konusunda ihtiyaçlarını gidermeye çalıştı. Ahmed Altınay fanila ve iç çamaşırına 28 kuruş para öderken daha sonraları 25 kuruşa fanila ve 7 kurusa çorap alınabildiğinden söz etmişti. Daha sonra aldığı bu iç çamaşırı ve fanilayı da satmıştı. Ahmed Altınay aldığı ilk maaş 1919'un ilk günlerinde 133 kuruştur. İki mecidiye ile kalpak, 20 kuruşa ayakkabı almıştı. Daha sonraları 175'e keten elbise, 55'e yelek, 11'e de düğmesini alabilmişti. Temmuzun ortasında 25 kuruşa yeni bir ayakkabı daha aldı. Her ne kadar maaşı olsa da çok büyük parasızlık içindeydi. Günü gününe aldığı eşyaları yazan Altınay sonraları maaş ile 55 kuruşa kalpak, 510 kuruşa elbise, 20 kuruşa kravat alabildiğini yazmıştı. Her zaman yeni elbise alamıyordu. Kışın gelmesiyle üzerinde elbisesi olmayan çıplak esirler müthiş soğukta üşüyorlardı. Kampta bulunan parasız esirler acınacak bir haldeydi.⁹³⁰

Kızılhaç heyeti Heliopolis kampında da esirlerin tüm ihtiyaçlarının İngiliz otoriteleri tarafından mevsimlik olarak sağlandığını raporlarına yazmışlardı. Altı ayda bir hesaplanan düzenlemelere göre kış mevsimi için verilen elbiseler ve ücretleri aşağıdaki gibiydi:

Tablo 3.3: Heliopolis Kampında Esirlere Verilen Kıyafet, İaşe ve Ücretler

Kıyafet	Pound	Şilin	Dinar
Elbise ve iç çamaşırı	3	-	-
Belirli aralıklarla yenilenen kışlık elbiseler	-	6	6
Çarşaf, ayakkabı, havlu 2 defa	1	10	-
Yiyecekler	5	-	-

⁹²⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/76.

⁹³⁰ Ahmet Altınay, a.g.e., s. 64-65, 69-70, 80, 86, 88-90.

Tütün	-	12	6
Odun	-	7	6

Kaynak: Rappports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917, s. 43.

Kampta her esire, iki takım çamaşır verilmişti. Bunlar gömlek, iç çamaşır ve çoraptı. Bunların üzerine giydikleri üniforma şeklindeki elbise, açık mavi kumaştan dikilmiş bir ceket ve bir pantolondan ibaretti. Sarı metal düğmeler, bu takıma bir askeri üniforma havası veriyordu. Bütün esirler kırmızı feslerini giyiyorlardı. Kendi madalya ve nişanlarını da takabiliyorlardı. Harp esiri oldukları, sadece 4 cm çapındaki beyaz bir metal plakaya işlenmiş, üzerinde POW (prisoner of war, harp esiri) yazılı esir numarasından belli oluyordu. Kumaş elbiseler yazın, daha hafif ketenden yapılmaya aynı kesim ve aynı renktekilerle değiştirilmekteydi. Bütün esirler şark pabucu giyiyorlardı. İskarpinler, bahçe işlerinde çalışan esirlerle astsubaylara verildi. İç çamaşır, elbise ve ayakkabılar ihtiyaca göre belirli aralıklarla yenileniyordu.⁹³¹

Heyet Bilbeis kampı için de aynı bilgileri vermişti. Kampta tüm esirlere giyecek verildiğini belirtmişti. Elbiseler temiz ve esirleri sıcak tutan cinstendi. Elbise tamiri özel bir çadırda bulunan terzi tarafından yapılıyordu. Buradaki esirler de fes ya da kırmızı takke giyiyorlardı.⁹³²

Tura esir kampı heyet tarafından ziyaret edilmediğinden konu hakkında bilgilere ancak diğer kaynaklardan ulaşılmaktadır. İngiliz basınında yer alan haberlere göre Tura esir kampında hükümet tarafından sağlanan kıyafetler, lacivert bir eğitim üniforması, iç çamaşır, mendil, fes, bot, terlik ve çoraptan oluşmaktaydı.⁹³³

Mısır Kızılhaç Hastanesinde ise hastalara, hastanenin deposundan iki gece elbisesi, bir kapüşonlu hastane ceket ve terlik verilmişti.⁹³⁴ Ras El-Tin kampına ise esirler kendi kıyafetleriyle gelmişti. Kampa geldiklerinde üzerlerinde bulunan

⁹³¹ a.g.e., s. 43-44.

⁹³² a.g.e., s. 81-82.

⁹³³ Evening Star, 12 April 1915, s. 19.

⁹³⁴ Rappports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917, s. 60.

elbiseler eskiyince kamp yönetimi esirlere iki gömlek, iki iç çamaşır, mavi kumaştan bir ceket, bir pantolon, bir pardösü, çorap ve ayakkabı, bir başlık ve Türk esirleri için bir fes dağıttı. Sadece Müslüman olanlar Türk tipi takunya almıştı. Bütün esirlere kırmızı boyunluk ve iki mendil verildi. Ayrıca bir mağazada uygun sayılabilecek fiyatlarla çamaşır, elbise, saat, kartpostal vb. satılıyordu⁹³⁵

Salihye esir kampında günlerini geçiren İbrahim Arıkan'a esareti boyunca 3 takım elbise ve çamaşır verilmişti.⁹³⁶ Tel El-Kebir kampında kalan Kirmasti'nin Dere mahallesinden Kasap Halil oğlu İbrahim, 2 Ağustos 1919 tarihli ifadesinde, temizlik ve şıklık bakımından elbise ve çamaşırların gayet iyi durumda olduğundan bahsetmişti.⁹³⁷

İtilaf Devletlerine esir düşüp geri dönen subay ve askerlerin ifadelerinden oluşan raporlardan esaret sırasında esirlere verilen iaşelerin kalitesiz olduğu ve buna rağmen askerlerin sefalet içinde ağır işlerde çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır.⁹³⁸

3.1.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Esirlerin İaşe ve Giyim Durumu

Kızılhaç tarafından hazırlanan raporlara göre Hindistan kamplarında esirlerin beslenme işlemi tam bir serbestlik içinde ve pratik bir şekilde yürütüldü. Kamplarda verilen yiyecek miktarı İngiliz askerlerine verilen ile aynıydı. Hatta bazı yerlerde Türk esirlere verilen miktar biraz daha fazlaydı. İngilizler yemek malzemelerini esirlere verirler ve esirler kendi geleneklerine göre kendi yemeklerini hazırlardı. Bu sistem yemek konusunda gelecek şikâyetleri de önlemekteydi. Yemek konusunda gelen şikâyetler genelde menülerin farklı olmamasından veya aynı yemeklerin verilmesinden idi. Bölge şartlarında farklı tür malzemelerin bulunmasında zorluk yaşanmaktaydı. Kamp yetkilileri yerel şirketler tarafından sağlanan malzemelerin kalitesi konusunda çok titiz olup Türk esirler de bu konuda aynı fikirdeydiler.

---

⁹³⁵ a.g.e., s. 71-72.

⁹³⁶ İbrahim Arıkan, a.g.e., s. 248-249.

⁹³⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/134.

⁹³⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/136.

Kızılhaç yetkilileri Türk esirlere verilen yemeklerin besleyici olduğu kanaatindeydi.⁹³⁹

İngiltere Hükûmeti Aralık 1917'de Hollanda Büyükelçisine Türk subaylara hangi şartlarda esaret hayatı sağlanıyorsa Türkiye'deki İngiliz savaş esirlerine aynı seviyede şartların sağlanması için İngiliz ve Türk Hükûmetleri arasında bazı düzenlemelerin yapılmasını talep eden bir mektup gönderdi. Bu mektup Hollanda Hükûmeti tarafından sonuçsuz bırakılmış ve İngiltere Hükûmeti konu hakkında bilgilendirilmedi. İngiltere Hükûmeti sık sık ve her fırsatta Türk tarafının İngiliz esirlerine Türk esirlere bakıldığı gibi bakmadığını iddia etti. İngiltere, Osmanlı Hükûmetinden fazla bir şey istenmediğini, sadece bir kişinin günlük ihtiyacı kadar temel ihtiyaç maddelerinin temin edilmesini Osmanlı Hükûmetine iletti. Buna karşılık bu isteklerinin bile karşılanmadığını ileri sürdü.⁹⁴⁰

Osmanlı Hükûmetinin ısrarlı başvuruları üzerine Hindistan'da savaş esiri olan Türk subayların, ihtiyaçlarını istihkak oranlarında satın almalarına izin verildi. İngiltere de yaptığı bu uygulamaya karşılık İngiliz subaylara da benzer imtiyazların tanınmasına istedi. Osmanlı Hükûmeti, İngiliz subaylara hükûmet oranlarında istihkak uygulamasını, kendi esirlerine uygulanmadığı için devam ettirmedi. Her iki durumda da subaylar istihkaklarını pazardan satın almak zorunda kaldılar. Bu durum ekmeğin ucuz olduğu Hindistan'da çok sorun teşkil etmedi. Ancak İngilizlere göre Türkiye'deki sonuç çok kötüydü. Farklı kamplarda ekmek fiyatı 2/6 ile 4/- arasında değişmekteydi. Eğer İngiltere Hükûmeti Türk subay esirlere ekmek istihkakı verirse Osmanlı Hükûmetinin de aynısını yapacağını düşünerek konuyu 18 Mart'ta Avam Kamarası'nda gündeme getirildi fakat Türk subaylara ekmek istihkakı verilmesi önerisi değerlendirmeye alınmadı. Komite, Osmanlı Hükûmetinden İngiliz subaylarına ekmek istihkakının tekrar sağlanmasını talep etti.⁹⁴¹

İngiltere Hükûmetinin Türk esirleri kamplarda iyi şartlarda yaşattıkları ve beslendikleri iddiası, çocuklarını savaşa göndermiş İngiliz halkında rahatsızlık uyandırdı. Bir İngiliz esirin eşi, Kasım 1917'de yazdığı mektupta İngilizlerin,

---

⁹³⁹ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 85.

⁹⁴⁰ TNA, FO., 383/452.

⁹⁴¹ TNA, FO., 383/452.

ellerindeki Türk esirleri iyi beslediğini ve sağlıklarının iyi durumda olduğunu yazmıştı. İngilizlerin bu cömertliğine, Hindistan'daki malul Türk esirlere ihtiyaçlarını karşılamaları amacıyla kişi başı günlük 2 rupi 8 anna verilmesini örnek gösterdi. Bu durum esirler için bir lükstü. Oysaki Hindistan'da bulunan bir İngiliz subayı bu miktarın daha altında kazanıyordu. Öte yandan Türklerin elindeki şanssız İngiliz vatandaşları açlıktan ölmek üzereydi ve yakın zamanda kurtarılmazlarsa biri bile canlı evine dönemeyecekti. İngiliz esirlerin içler acısı hali buradaki insanların çoğu tarafından da biliniyordu.⁹⁴²

Hindistan ve Burma'daki kamplara bakıldığında, esirlerin iâşe işleri kamptan kampa farklılık gösterse de kamplarda genel bir düzenin olduğu görülmektedir. Kızılhaç heyeti hazırladığı raporda Sumerpur kampındaki yiyecek düzenlemelerinin, esirlerin kendi yemeklerini hazırlamaları prensibi üzerine kurulduğu yazılmıştır. Bu düzenleme hem esirleri memnun etmiş hem de kamp yetkililerini birçok şikâyet ve zorluktan kurtarmıştı. İnek ve öküzlerin kutsal hayvanlar sayıldığı Rajputana'da bulunan Sumerpur kampında sığır eti, kamp komutanı ve memurlarının masasında asla bulunmadı.⁹⁴³

Her sabah kısım çavuşları ve kışla hizmetinde bulunan personel, istihkakların alındığı yere giderlerdi. Bu bina yaklaşık 1,25 metre yüksekliğinde duvarlı kemerlerle çevrili, iyi inşa edilmiş yuvarlak bir yapıydı. İçeride tartıların bulunduğu bir koridor vardı. Erzaklar bitişik bir depodan getirilip çok temiz tutulan taş bir masa üzerine konulurdu. Belirgin bir ölçüye ve kısımdaki adam sayısına göre bölüştürülen istihkak hademelere verilir ve kısım mutfaklarına gönderilirdi. Esirlerin kendilerinin seçtiği bir aşçı tarafından yemekler hazırlanırdı. Aşağıdaki tablo bir esirin günlük istihkakını gösterilmektedir:

Tablo 3.4: Sumerpur Kampında Esirlerin İâşesi

Yiyecek Türü	Gram	Yiyecek Türü	Gram
Buğday ekmeği	453.6	Tuz	23.27

⁹⁴² *The Times*, 27 November 1917, s. 3.

⁹⁴³ *Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917*, s. 9-10.

Pirinç	226.8	Şeker	31.03
Mercimek	85.0	Çay	7.75
Tereyağı (manda sütünden)	28.35	Odun	1360.0
Sebze	226.8	Et (Oğlak)	186.18
Patates (Sebze yerine)	113.4	Baharat (Zerdeçal)	4.0
Soğan	56.70	-	-

Kaynak: Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 10.

Tüm bu erzak, yerli yüklenici firmalar tarafından sağlanmakta ve İngiliz yetkililerce görünüş, kalite ve miktar açısından kontrol edilmekteydi. Hepsi en iyi kalitedeydi. Esirler arasında yapılan soruşturmada yiyeceklerle ilgili hiçbir şikâyet alınmadı. Kızılhaç heyeti yaptığı kontrollerde yiyeceklerin birinci kalitede olduğunu yazdılar. Mutfak gereçleri olarak her taburun 7 tencere, 4 bıçak, 4 torba, 2 kasap bıçağı, 2 elek, 3 yemek için çanta, 5 su kovası vardı. Her esirin kendine ait bardağı ve kendi tabağı mevcuttu. Yiyecek istihkakına ek olarak her esire ayda 1 pound (453,6 g.) sabun, haftada 40 sigara ve iki kutu kibrit verilmişti. Heyet, bazı maddelerin İngiliz askerlere verilenden fazla olduğunu raporuna yazdılar.⁹⁴⁴

Kantin için barakanın bir bölümü ayrılmıştı ve geniş bir alana sahipti. İşletmecisi bölgede yaşayan yerel bir vatandaştı. Satış veya alış için bütün istekler, kampta bulunan bir subay tarafından temin edilebilmekteydi. Bu kantin çok iyi bir şekilde işletiliyordu. Bunun dışında kampın içinde büyük miktarda yiyecek, içecek, giysi, ayakkabı, beyaz eşya ve son olarak tütün ve saat bulunmaktaydı. Kantin her gün sabah 7.00'den itibaren çalışmaya başlardı. Günlük satış fiyatı genelde 130 franktr. 125 farklı mal üzerinden aşağıda bazı yiyeceklerin fiyatları çıkarılmıştır:

Tablo 3.5: Sumerpur Kampı Kantin Tarifesi

Yiyecek Türü	Frank	Yiyecek Türü	Frank
--------------	-------	--------------	-------

⁹⁴⁴ a.g.e., s. 10-11.

Jambon	3.6	Pudra şekeri	0.36
Tereyağı	1.40	Sardinya	1
Peynir	2.40	Reçel	1-1.20
Çikolata	3.20	Yumurta	0.09
Kahve	1.60	-	186.18

Kaynak: Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 11-12.

Kampta özellikle esirler için yapılmış yaklaşık 15 tane kafe bulunuyordu. Türk yapımı çay ve kahve yapılan bu kafede bir fincan kahve 2.5 cent olarak satılıyordu. Bu küçük işletmeler esirler tarafından çok kullanılıyor ve beğeniliyordu.⁹⁴⁵

Bellary kampında esirlere, sadece pirinç ile az miktarda sığır eti verilmekteydi. Esirlik süresince hiç koyun eti verilmedi. Taze sebze az ve pahalı bulunduğundan, sebze olarak verilen şeyler de yararışlı olmayan yonca, acı patlıcan, çok az miktardaki patatesten ibaretti.⁹⁴⁶

Her bir esire 100 dirhem pirinç, 40 dirhem nohuda benzeyen mas, 5 dirhem şeker, 1 dirhem kahve, yarım dirhem çay ve bir miktar tuz verildi. Esirler bir yolunu bulup tenekede, çaydanlıkta ya da matarada kendi çayını kaynatıp içebildiler.⁹⁴⁷

Özel anlaşmalı bir şirket subaylara yemek hizmeti getirmiş ve iki seçenek sunmuştu Birinci seçenekte ayda 30 rupiye (48 frank) erken kahvaltıda ekmek, tereyağı, süt, çay; öğle yemeğinde et yemeği, yumurta, sebze, ekmek; akşam yemeğinde et, sebze, baharatlı koyun eti, tatlı ve ekmek veriliyordu. İkinci seçenekte ayda 40 rupiye iki ilave yemek daha verilmekteydi. Subaylar isterlerse ekstra isteklerde bulunabilirlerdi. Bazıları yemeklerini hizmet erlerine yaptırmaktaydı. Tabldot usulü sorunsuz işlemişve istenilen tüm hizmetler yerine getirilmişti.⁹⁴⁸

⁹⁴⁵ a.g.e., s. 12.

⁹⁴⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkıran, a.g.e., s. 93.

⁹⁴⁷ Hüseyin Fehmi Genişol, a.g.e., s. 80-81, 117.

⁹⁴⁸ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 49.**

İçecekler arasında viski ve soda çok popülerdi. Doktorların onayı ile subaylar ayda konyak, cin, viski olmak üzere üç içki alabilirdi. Bunların dışında yüksek alkollü sert likörler yasaktı.⁹⁴⁹

Esir teğmenler kendilerine maaş olarak verilen 8 kuruş değerinde 90 rupi ile lüzumlu eşya ve giyecekleri tedarik ederlerdi. Yemekleri tabldot olarak alan esirler kendi aralarında nöbetleşe yemek yapıyorlardı. Bir müddet sonra subaylara birer hizmet eri verildi.⁹⁵⁰

Şehirde meyve bol olmasına rağmen kampta pahalı satılmıştı. Muz, ananas, Hindistan cevizi ve daha başka meyveler kampa getiriliyordu. Çeşitli meyvelerden yapılan meyve suları içilebiliyordu. Bölgede Hintli yoğundu ve inanışları gereği inek ve öküz mukaddes sayıldığından sığır eti ucuzdu. Haftada bir subaya bir şişe viski verilmekteydi. Subaylar toplu olarak eğlenmelerine karşı çıkılmazdı.⁹⁵¹

Kantin istenilen tüm ürünlerin bulunabildiği iyi donanımlı bir yerdi. Özel bir şirket tarafından işletilmekte ve fiyatlar görünür bir yerde asılıydı. Herhangi bir şikâyet direk komutana yapılabilirdi. Kantinde en çok satılan ürünlerden çay (453,6 gram) 1,60-2,10 pound, kahve (453,6 gram) 1,60-2 pound, bisküvi 0,8 pound, çiklat 0,90-1,70 pound, tereyağı 0,75 pound, 50 tane puro 2-4 pound, 50 tane sigara 0,60-2,60 pound, tuvalet sabunu 0,30-1 pound, bir kalıp normal sabun 0,50 pounddu.⁹⁵²

Esir erlere İngilizlerce maaş verilmedi. Erlerin para yönünden sıkıntıları olduğu biliniyorken kantin alışverişinde aylık paso ücreti olarak esirlerden iki rupi alınıyordu. Bazı aylarda ise buna ek olarak bir rupi rüşvet de istenildiği oluyordu. İngiliz askerler için kamplarda rüşvet vazgeçilmez bir gelir kaynağıydı.⁹⁵³

Şekerin ve petrolün fiyatları pazarın kuruna göre değişmekteydi. Subaylar kantin hakkında hiç şikâyette bulunmadılar. Ayrıca, kahve ve sütlü çay gibi farklı

---

⁹⁴⁹ a.g.e., s. 49.

⁹⁵⁰ Muhittin Erev, a.g.m., s. 64.

⁹⁵¹ a.g.m., s. 53.

⁹⁵² **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 49-50.

⁹⁵³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkıran, a.g.e., s. 134-135

ürünler sunan kafeler mevcuttu. Erzak pazarı her gün kuruluyordu. İsteyen esirler et, patates ve soğan gibi ürünleri alabiliyordu.⁹⁵⁴

Hindistan esir kampı son derece pahalı bir yerdi. Bir kıyye (okka) francala ekmek 5 kuruş, bir kıyye koyun eti 7 kuruş 20 para, bir kıyye sığır eti 1 kuruş, bir kıyye pirinç 1 kuruş, bir kıyye kahve 6 kuruş, bir kıyye şeker 6 kuruş, bir kıyye beyaz un 4 kuruş 20 para, bir teneke sönmüş kömür 1 kuruş, bir adet basma mintan 16 kuruş, birinci sınıf fotin 80 kuruş, sadeyağ 3 kuruş olarak satılmaktaydı. Açık tütün kampta yoktu. Sigaranın türüne göre bir paket 10 sigaradan oluşuyordu. Çift yüzeyli sigara 25 paraydı. Tek sigaralar ise kalitesine göre 1 kuruş, 1 kuruş 10 para, 1 kuruş 20 para olarak değişmekteydi. En iyi kokulu sigara 1 kuruş 30 paraydı. Bir adet muz 5 para, bir adet hindistancevizi 20 paraydı. En iyi kumaştan takım elbise 150 kuruş, en iyi kumaştan hasırlı fes 70 kuruştı. Hüseyin Fehmi Güneş'in verdiği fiyatlarda değişik para birimleri kullanılmıştı.⁹⁵⁵

Kalküta istasyon kampında konaklamaların kısa süreli olmasından dolayı sürekli kurulmuş kamplarda kullanılan esirlerin yemeklerini kendileri yaptıkları sistem bu kampta kurulmadı. Yemekler yerli aşçılar tarafından kalenin binalarının birinde hazırlanıyordu. Kızılhaç heyetine göre sunulan menü yönetmeliklere uygundu.⁹⁵⁶

Thatmyo kampında her sabah bölüm çavuşları ve görevli kişiler, istihkakların çıktıkları barakalara gidip belirlenen ölçülerde ve esir sayısına göre yiyecek malzemeleri almakla görevliydi. Aldıkları malzemeleri görevli İngiliz çavuşunun huzurunda tarttıktan sonra mutfağa teslim etmeleri gerekirdi. Ana yemekler saat 11.00-12.00 ve saat 17.00-18.00 arasında askeri kulübelerde yapılıyordu. Yemekhane bulunmuyordu. Esirlere tabaklar ve bardaklar veriliyor ama çatal bıçak verilmiyordu. Sığır eti kampa bir şirket tarafından getirilmekte ve Kızılhaç heyetine göre mükemmel kalitedeydi. Getirilen etler İngiliz denetçiler tarafından kontrol edilmeden asla yemek için kullanılmadı. Kızılhaç heyetine etin kalitesi konusunda şikâyet

---

⁹⁵⁴ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 50.

⁹⁵⁵ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 87-90.

⁹⁵⁶ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 54.

yapılmıştı. Bunun üzerine İngiliz yetkililer o tarihten sonra her sabah verilen istihkakın alınmasında Türk doktorunun hazır bulunacağını, etin ve diğer malzemelerin kalitesi konusunda şikâyetleri dikkate alacaklarını söylemişti. Şikâyetlerin bölüm başkanına iletilmesi ve vakit kaybetmeden gerekli araştırmaların yapılmasına karar verildi. Türk esirler, daha sık koyun eti verilmesi, daha çok sebze yemeğinin çıkması ve Ramazan ayında fazla seçeneklerinin olması isteklerinde bulundular. Kamp komutanı bu isteklerin dikkate alınacağı ve mümkün olanların yerine getirileceği sözünü Kızılhaç heyetine verdi. Kamp yetkilileri koyun etinin kampın bulunduğu bölgede az olduğunu, İngiliz askerlerin de çok nadir koyun eti yediğini söylediler.⁹⁵⁷

Her esir haftada 40 sigara ve bir paket kibrit ile ayda bir 450 gram sabun alabiliyordu. Burma'nın çeşitli şehirlerinde şubesi olan Rangoon'un tanınan markalardan biri Thatmyo kampında ürünlerini satmaya başlamıştı. Her türlü yiyecek, konserve, tuhafiyeye, kırtasiye, giyim ve temizlik malzemesi kampta satılıyordu. Bir kâğıda basılmış güncel fiyatlar mekânda asılı ve komutan tarafından onaylıydı. Subaylar aynı zamanda satın almak istediklerini şehir pazarından temin edebiliyordu. Ayrıca esirlerin belli bir kısmı bambudan yapılmış ufak kulübelerde fincanı 2 buçuk santim olan kahve, çay, sigara satıyordu. Subayların kazancı teğmen ve yedek subaylar için günlük 3 Hindistan rupisi; kaptan ve daha üst rütbelere için 3,60 Hindistan rupisiydi. Esirlere günlük olarak verilen istihkak aşağıdaki gibiydi:

Tablo 3.6: Thatmyo Kampı Esirlerinin Günlük İstihkakı

Yiyecek	Fiyatı
Dana eti	1 pound (453,6 gr) 0,26 Fr.
Kümes hayvanı	1 pound (453,6 gr) 0,56 Fr.
Balık	1 pound (453,6 gr) 0,50 Fr.
Domates	1 pound (453,6 gr) 0,20 Fr.
Soğan	1 pound (453,6 gr) 0,10 Fr.
Patates	1 pound (453,6 gr) 0,20 Fr.
Pirinç	1 pound (453,6 gr) 0,10 Fr.

⁹⁵⁷ a.g.e., s. 65-66.

Un	1 pound (453,6 gr) 0,20 Fr.
Şeker	1 pound (453,6 gr) 0,40 Fr.
Lipom çay (kutuda)	1,65 Fr.
Süt	1 pound ağırlığında kutu 0,70
Kavun	Adet başı 0,06
Sabun	Adet başı 0,40
Sigara	Adet başı 1,65

Kaynak : Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 66-67.

Amerika Birleşik Devletleri Rangoon Konsolosluğu tarafından hazırlanan rapora göre de subaylar, porsiyonları konusunda kendi ayarlamalarını yapıyorlardı. Askerlerin kişi başına günlük porsiyonları aşağıdaki gibiydi:

Tablo 3.7: Thatmyo Kampı Esirlerinin Günlük İstihkakı

Gıda Cinsi	Miktarı	Gıda Cinsi	Miktarı
Ekmek	1 lb	Tam tahıllı un	1/3 lb
Pirinç	6 ons	Soğan	2 ons
Taze sebzeler	4 ons	Çay	1/8 ons
Kahve	1/4 ons	Şeker	1 ons
Tuz	2/3 ons	Et	6 ons
Biber	5/8 ons	Tarçın	1/32 ons
Hardal	1/32 ons	Kimyon tohumu	1/32 ons
Sigara	3 lbs	-	-

Kaynak: Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 232.

Yüzbaşı Baxter tarafından hazırlanan raporda ise esirlerin istihkakları şöyle yazılmıştı.⁹⁵⁸

“İlk gelişte, Türkler İngilizlerin, Araplar diğer Hindistan birliklerinin kumanya ölçөгünü çizmiştir. İlk başta et içermemekteydi ama savaş esirlerinin

arasında Türklerin isteğiyle haftada iki gün Araplara kumanya listesinden 'atta' ve 'ghee' (Hindistan'a özgü hayvansal yağ) çıkarılarak et verilmesine yönelik bir düzenleme yapıldı. Savaş esirleri Tanin gazetesi editörüyle Hindistan kumanya ölçüğü üzerine bir röportaj yaptı ve burada düzenli bir şekilde günlük et alamadıklarından şikâyet ettiler. Herhangi bir kumanya başlığının yetersizliğinden ya da uygun olmamasından dolayı herhangi bir şikâyet alınmışsa, medikal bir fikirle desteklenmişse ve mesele acilse ya da daha yüksek bir yetkiliden onay alınması ya da resmi onay gerektirmiyorsa tarafımdan acilen dikkate alınmış ve düzeltilmiştir.”

Thatmyo kampında esirlere yardım işini üstlenecek bir komite bulunmamaktaydı. İstanbul'daki Kızılay, Rangoon'daki Ermeni, Yahudi ve Müslüman topluluklar değişik zamanlarda esirlere yardım gönderdiler. Bunların arasında Müslüman toplulukların yardımı en dikkat çekici olandı. Müslüman topluluklar 5.666 haki gömlek, esir elbiseleri için 4.572 metre kumaş, 1.500 sigara, 99 kutu sabun, 480 alüminyum bardak, soda içecek için 1200 rupi, 50 çift spor ayakkabısı ve 6 futbol topu gönderdiler. Kampta açılan kurs ve spor faaliyetleri için 345 rupi yardımda bulunuldu. 1.000 rupi kampta bulunan sivillere Suphi Bey'in yardımı ile dağıtıldı. Seyfullah Bey tarafından da 530 rupi dağıtılmıştı.⁹⁵⁹ Rangoon Müslüman Topluluğunun Müslüman esirlere yaptığı yardım İngiliz Milli Arşiv belgelerinde de geçmektedir. Rangoon Müslüman Topluluğu esirlere sigara, gömlek, giyecek, sabun ve çok sayıda emaye kupa temin etmişti. Burada alıkonulan çok itibarlı sivillerin yararına olarak 324,43 dolar bağışta bulunuldu. Ayrıca Türk mezarlığının etrafına bir duvar örülmesi için para verdiler. Ayrıca iki tabut örtüsü de hediye edildi.⁹⁶⁰

Rangoon'daki Ermeni Topluluğunun, Ermeni, Yunan ve Suriyeli esirlere dağıtılmak üzere 360 havlu, 360 gömlek, 492 mendil, 2 kasa sabun, 32 kutu sigara, 300 İncil ve 335 rupi para gönderdiği hem Kızılhaç raporlarında hem de İngiliz Milli Arşivleri kayıtlarında yer almaktadır. Yahudi topluluğu Yahudi Hamursuz bayramı için Yahudi esirlere peynir ve yiyecek çeşitleri göndermişti. Topluluk Müslüman

---

⁹⁵⁸ TNA, FO., 383/339.

⁹⁵⁹ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 75-76.

⁹⁶⁰ TNA, FO., 383/239.

fakir esirlerin ihtiyaçlarını karşılamak için yardım yapacağını cemiyete bildirmişti. Fakat heyet orada iken herhangi bir dönüş olmadı.⁹⁶¹

Shwebo kampındaki beslenme şartları Thatmyo'ya ile aynı özellikleri taşımaktaydı. Subaylar ve askerlerin erzakları yerli bir girişimciden temin ediliyordu. Her sabah saat 06.00'da kasaba gönderilen hayvanlar İngiliz bir astsubay tarafından denetleniyordu. Subaylar yemeklerini ayrı mutfaklarda kendi emir erleriyle hazırlıyorlardı. Gereken bütün malzemeleri uygun fiyatlardan girişimciden ve hatta şehirden temin edebilirlerdi. Bira ve diğer alkol değeri yüksek olan içkilerden bir miktar satın almaya hakları vardı. Esirlere verilen kasap eti İngiliz askerlerine verilen ile aynıydı. Bu etin kalitesi konusunda birkaç şikâyet gelmiş, bunun üzerine komutan daha katı bir denetim emri vermişti. Shwebo kampında yerli biri tarafından işletilen bir kafe, bir terzi ve bir kunduracı bulunuyordu.⁹⁶²

Meiktila kampında esirlere erzak olarak sayılarına göre sığır eti, pirinç ve sebze verilmekteydi. Burma'nın sığırları ve boğaları her ne kadar bakımlı ve semiz olmasına rağmen esirlere en zayıf hayvanların etleri verildi. Bu etler kolay kolay pişmeyen cinstendi. Esirler bu durumu şikâyet ettiler fakat sonuç alamadılar. Sebze olarak ise kabak, domates gibi sebzeler verilmişti. Koyun eti esirlere hiç verilmedi. Esirlere ekmek için un veriliyor ve esirler kendi ekmeklerini kendileri yapıyordu. Ayrıca üç günde bir defa çorba kaşığı kadar toz şeker ve bir o kadar da kahve verilirdi. Her esirin günlük 5 sigara hakkı vardı. Bu düzen esirlerin orada kaldığı süre boyunca hiç değişmedi. Sadece cezalı olanlara sigara, şeker ve kahve verilmiyor ve istihkakları yarıya düşürülüyordu.⁹⁶³

Kızılhaç heyetince Hindistan kamplarında esirlere verilen elbiseler yeterli olup bu konuda gelen şikâyetler genelde ayakkabıların kalitesi hakkındaydı. Esirler genel anlamda verilen malzemelerden memnundu. Esirlerin çoğunun kollarında ya

---

⁹⁶¹ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 75-76 ; TNA, 383/239.

⁹⁶² **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 79-80.

⁹⁶³ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 63-64.

da elbiselerin üzerinde taşımak zorunlu oldukları isimlerinin yazılı olduğu künyeler çok eskimiş ve yıpranmış görünmektedir.⁹⁶⁴

Kızılhay heyeti Sumerpur kampında giyim konusunda esirlerden hiçbir şikâyet alınmadığını raporunda yazmıştı. Kampta doğu geleneklerine bir ayrıcalık sağlanmış ve esirlere elbise ve başlık konusunda tam bir serbestlik getirilmişti. Delegeler tarafından pazar sabahı geçit töreninde askeri ceket, sivil yelek, gömlek, önlük, uzun pamuklu cübbe, Türk usulü ceket, fes, başlık, kep, fötr şapka, nakışlı takkeler gibi esir erkeklerin kıyafetlerinde çok fazla çeşitlilik gözlemlendi. Her esirin küçük ince bir kimliğini gösteren künyesi vardı. Bunu elbisenin üzerine takmak zorunlu olmayıp çoğu esir cebinde taşımaktaydı. Esirler, ayaklarına doğuya özgü takunya giymeyi tercih ediyordu. Esirler saçlarını istedikleri gibi kesebiliyorlardı. Heyet tarafından esirlerin kıyafeti bol, temiz, rahat ve zevklerine uygun olduğu gözlemlenmişti. İngilizler tarafından esirlere ücretsiz olarak 1 çift ayakkabı, 2 pijama, 2 ceket, 2 gömlek, 2 mendil, 1 fese ilaveten kış için sıcak tutan 1 pijama, 1 yünlü gömlek, 1 kalın ceket verildi. Bütün bu eşyalar eskidiği zaman değiştirilebilmekteydi.⁹⁶⁵

Bellary kampında subaylar giysilerini terziye sipariş edip kendileri ödüyorlardı. Kampta siparişlerin ve tamirlerin yapıldığı, yerli bir terzi tarafından işletilen bir dükkân mevcuttu. Hepsi özenli ve hatta giysilerini dikkatle seçmiş gibi görünüyorlardı. Genelde giysiye ayrılan parayı bütçelerine göre fazla ağır buluyorlardı. Subayların hepsi fes takıyordu. Emir erleri ve nöbetçi askerler yönetmelik gereği özel giysiler giyiyorlardı. Giyimleri biraz değişiklik göstermesine rağmen bu makul bir seviyedeydi. Savaş tutsağı statülerini yansıtmak için hiçbir işaret takma zorunlulukları yoktu.⁹⁶⁶

Hasan Yetimi kampa dair yazdıklarında esir erlere, ince beyaz kumaştan elbise ile bir pamuk battaniye verildiğini söylemektedir. Esirlerin altlarında ve üstlerinde iki ot minder vardı. Yağmurlukları yoktu. Bundan dolayı pek çok esir, romatizma,

---

⁹⁶⁴ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 85.

⁹⁶⁵ **a.g.e.**, s. 12.

⁹⁶⁶ **a.g.e.**, s. 50.

solunum sistemi hastalıkları ve bağırsak bozuklukları gibi birçok hastalığa yakalanmış olarak evlerine döndüler.⁹⁶⁷

Muhiddin Erev, Hasan Yetimi'nin yazdıklarını doğrulamaktadır. Muhiddin, Yetimi esir erlere yerli bezden don ve gömlek verildiğini, esirlerin ise ihtiyaç fazlasını subaylara sattığını hatıratında not etmişti. Hintli çamaşırcının kireç kaymağı ile beyazlattığı bezlerden, ceket ve kısa pantolon yapıyordu. Kampta boğucu sıcaklar sebebiyle fazla giyinmeye gerek yoktu. Subaylar maaşlardan yapılan tasarrufla önemli günler için ihtiyaten birer takım elbise yaptırmıştı.⁹⁶⁸

Thatmyo kampında esir askerlere kamp yönetimi tarafından ücretsiz olarak bir fes, iki pamuklu gömlek, iki beyaz takım, bir çift terlik, iki çift çorap, iki çift iç çamaşırı, iki havlu, bir banyo havlusu, iki pazen ceket ve iki mendil verildi. Kızılhaç heyeti tarafından yapılan incelemede esirlerin eşyaları temiz ve iyi durumda bulunmuştu. Ayrıca heyete diğer kamplarda olduğu gibi Thatmyo kampında da esirlerin kendilerine verilen eşyaları usulsüzce sattıklarını söylendi. Esirler verilen giyim eşyalarından memnuniyetlerini belirttiler. Ayakkabı çeşitliğine rağmen esirlerin giydiği ayakkabılar iyi durumdaydı. Doğu tipi takunya giyen esirler, ayakkabı giyen arkadaşlarını kıskanıyorlardı. Esirler ceplerinde ya da gömleklerinin altında sakladıkları esir olduklarını gösteren küçük metal plakalar taşımaktaydı. Plakalarda Osmanlıca ve İngilizce rakamlarla esir numaraları bulunuyordu. Subaylar, her yerde olduğu gibi, kendi bütçelerinden giyiniyorlardı. Subaylar elbiselerini kamp veya Thatmyo terzilerinden temin edebildikleri gibi Rangoon ya da Kalküta'ya sipariş vererek de satın alabiliyorlardı. Subaylardan bir kısmı, olması gerektiği gibi dikilmiş Türk askeri üniformaları tedarik edemediklerinden sivil giyiniyordu. Ayrıca sivil giyim bu iklim şartlarında daha rahattı. Belli bir farklılık yaratsa da subayların kişisel bakımı her zaman düzgün ve özveriliydi.⁹⁶⁹

Yüzbaşı Baxter'ın hazırladığı raporda esirlerin giyecek ihtiyaçlarının nasıl giderildiği anlatılmaktadır:⁹⁷⁰

⁹⁶⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 135.

⁹⁶⁸ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 53-54.

⁹⁶⁹ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 64-65.

⁹⁷⁰ TNA, **FO.**, 383/339.

“Savaş esirlerinin giyimleri bana tam rapor edildiği kadarıyla büyük bir zorluktu. Altı ay boyunca esirlerin yalnızca bir keten takım almış olması muhtemeldir ama diğer giyim başlıkları sağlandı. Esirler ne yiyecek eksikliği ne de bu bağlamda sağlıklarını riske atacak herhangi bir zorlukla karşılaştı.”

Osmanlı Hükûmeti sık sık gönderdiği notalarda Hindistan kamplarında esirlerin kıyafet ihtiyaçlarının tam olarak karşılanmadığından şikâyet etmişti. Amerika Büyükelçiliğinin, Hindistan Ofisinden İngiltere Hükûmetine 5 Eylül 1916’da gönderdiği “*Thatmyo Türk Savaş Esirleri Esaret Kampı*” başlıklı raporda esirlerin uygun giyinme imkânlarının olmadığından dolayı sıkıntı yaşadıklarını gösteren bir durumun mevcut olmadığı iddia edildi.⁹⁷¹

Shwebo kampında giyim ile ilgili tüm düzenlemeler Thatmyo kampı ile aynıdır. Elbiselerini kendi alan subaylar terzi ücretlerinin yüksek olduğundan şikâyet etmişlerdir. Erlerin yaptığı tek şikâyet ise yürüyüş için giydikleri ayakkabıların sağlam olmamasıdır. Konu ile askeri yetkililer ilgilenenlerini söylemiştir. Kızılhaç heyeti ise Hindistan şartlarında bir yıl giyilebilen bir ayakkabının normal olduklarını yazmışlardır. Ayrıca başka yerlerden ayakkabı tedariki çok zor bir durumdur.⁹⁷²

Kamplarda iâşe işleri her ne kadar sorunsuz görünse de Nisan 1918’de savaş esiri olan Türk subaylarının istihkakları konusu, Hindistan, Malta, Mısır’da tartışılan bir mesele haline geldi. Türk savaş esirlerinin yerel hükûmet oranlarında satın alma işleminin yapılmasına genel bir izin vermekte zorluk yaşanmaktaydı. Eğer bu izin Türklere verilirse aynı uygulamanın Almanlar için de yapılması gerekecekti. Varılan karar, yiyecek maliyetlerinin yüksek olduğu Malta ve Mısır gibi yerlerde, yiyeceklerin hükûmet oranlarında satın alınmasına izin verilmesi şeklinde oldu. Buna rağmen fiyatların çok düşük olduğu ve bir subayın daha rahat bir şekilde yaşayabileceği Hindistan’da aynı imtiyaz sağlanamadı.⁹⁷³

Osmanlı Hükûmeti’nin değişik zamanlarda subaylarına karşı uluslararası hukukta belirtilen miktarda ödeme yapılmadığına dair notalar vermesi üzerine İngiltere Hükûmeti esir subaylara yeterli ödemelerin yapıldığını iddia etti. Kızılhaç

---

⁹⁷¹ TNA, FO., 383/235.

⁹⁷² **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d’Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L’occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 78-79.

⁹⁷³ TNA, FO., 383/452.

raporlarına göre Bellary kampında subaylar günlük 3 rupi ödenek almaktaydı. Yeterince beslenmek ve giyinmek için bu miktarın yetersiz olduğunu savundular. Esirlerin şikâyeti Kızılhaç tarafından abartılı bulunsa da Hindistan'daki fiyatların yüksek olduğu bir gerçektir. Erler heyete ihtiyaç sahibi gibi görünmüşlerdi. Bunun en önemli sebebi düzenli bir para yardımından istifade edememeleriydi. Erlere yemek, giysi, sigara, sabun verildiği, ayrıca emir erlerinin subaylardan bir miktar para aldığı da biliniyordu. Günlük istihkakları dışında kendilerini mutlu edecek başka ürünler satın almaları için ayrıca biraz para verilmesi gerekiyordu. Kızılhaç heyeti kamp yetkilisine ihtiyaç sahiplerine dağıtması için Kızılhaç adına 400 rupi verdi.⁹⁷⁴

Shwebo kampında Kızılhaç heyeti kamptaki subayların isteklerini dikkatle dinlemiş ve neredeyse hepsi maaşlarının az olmasından yakınmışlardı. Ödemenin şartları genel bir sözleşme tarafından belirlendiği için özel vakalar için bir değerlendirilme yapılmadı. Kampın şartları Thatmyo kampından daha kötü değildi. Heyeti böyle düşünmeye iten sebep Thayetmo'daki Türk esirlerinin Shwebo'ya transfer edilmesini bir iyilik olarak görmesiydi. Heyet şikâyetlerin sebebini anlamadı.⁹⁷⁵

Meiktilla kampında doktor ve sıhhiyecilere 10-15 rupi kadar maaş ödendi. Bir tuş rupi 8 kuruştur. Esirlere verilen günlük 5 sigara yetersizdi. 20 sigaradan oluşan bir paket sigara 30 paraydı. Esir erlere ise para verilmiyordu.⁹⁷⁶

İngiltere Hükûmetinin sadece subaylara değil üst düzey subaylara yaptığı ödeme de yeterli değildi. Thatmyo savaş esirleri kampında savaş esiri olarak alıkonulmakta olan Basra Eski Valisi Albay Suphi Bey'e yapılacak ödemeye ilişkin bilgiler Hindistan Hükûmeti ile İngiltere Hükûmeti arasında gerçekleştirilen yazışmalarda geniş bir yer tutmuştu. Hindistan Hükûmeti, Ordu Bakanlığının 1 Haziran 1915 tarihli emri doğrultusunda Albay Suphi Bey'in ödeneğini günlük 4 şilin 6 peniye indirmişti. 2 Mayıs 1915 tarihinden itibaren ise günlük 6 şilin 8 peni miktarında ödeme yapılmasına karar verildi. Günlük 4 şilin 6 peni ile yeni ödenecek miktarın arasındaki fark, Basra gelirlerinin aleyhinde bir durumdu. Bu sebeple

---

⁹⁷⁴ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 52.

⁹⁷⁵ **a.g.e.**, s. 80-81.

⁹⁷⁶ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 65, 71.

Hindistan Hazinesi denetçisine, savaş esirleri kampı komutanı tarafından düzenlenecek olan fatura ile Thatmyo Sivil Hazinesinden ödeme yapması için talimat verilecekti.⁹⁷⁷ Bir başka belgede ise Albay Suphi Bey'e ilişkin özel durum bakımından, bu subaya statüsüne göre ayrıcalıklı bir muamele uygulandığı ve savaş esiri olarak aldığı günlük ödemeye ilaveten kendisine 400 rupi şeklinde özel bir ödeme yapıldığı belirtildi.⁹⁷⁸

Hindistan Ofisi İngiltere Hükûmetine 8 Kasım 1916'da Osmanlı Devleti'nin notalarına cevap olarak kısa bir rapor yazdı. Rapor Mezopotamya'daki savaş esirlerine Hindistan Hükûmeti tarafından uygulanan muameleye ilişkin Osmanlı Hükûmeti tarafından yapılan şikâyetlere cevap olarak yazılmıştı. Hindistan Hükûmetine göre Osmanlı Hükûmetinin iddia ettiği şikâyetlerin bir doğruluk payı olsaydı, bu durum Thatmyo'daki kampı denetleyen Amerikan Konsolosluk memuruna iletilecekti. Oysaki raporda böyle bir şikâyetten bahsedilmedi. Bu sebeple tüm iddialar Hindistan Hükûmetine göre asılsız olarak değerlendirildi. Raporda Albay Suphi Bey'e ilişkin özel durum bakımından, bu subaya statüsüne göre ayrıcalıklı bir muamele uygulandığı ve savaş esiri olarak aldığı günlük ödemeye ilaveten kendisine 400 Rs şeklinde özel bir ödeme yapıldığı belirtildi. Hindistan Hükûmetine göre kendisinin iç kanamadan öldüğü ve mümkün olan her türlü tıbbi yardımı ve bakımı aldığı kesindi. Bu nedenle deliller, onun ölümünün esaret şartlarından kaynaklandığı iddiasının aksineydi. İngiliz Hükûmeti Türk esirlere her türlü imkanın sağlandığına dair raporu hatırlattıktan sonra kendi esirlerine dikkat çekmişti. Kûtu'l-Amâre garnizonundaki İngiliz savaş esirlerine uygulanan insancıl olmayan muameleye ve onların acınası durumlarına ilişkin alınan detaylı raporları hatırlatarak Anadolu'daki esaret kamplarının denetlenmesi konusunda Babiâli'ye güçlü bir şekilde baskı yapılmasını talep etti.⁹⁷⁹

Esirlere yapılan ödemeler Amerika Birleşik Devletleri Rangoon Konsolosunun hazırladığı raporda Kızılhaç heyetinin verdiği rakamları doğrulamaktadır. Yüzbaşı ve üstü rütbelerdeki subaylara günlük yapılan ödeme 1,48

---

⁹⁷⁷ TNA, FO., 383/229.

⁹⁷⁸ BOA, HR. SYS., 2189/5; TNA, FO. 383/235.

⁹⁷⁹ TNA, FO., 383/235.

dolardı. Yüzbaşı rütbesinin altındakilere ise günlük 0,97 dolardı. Albay Suphi Bey ise günlük 0,53 dolar şeklinde özel bir ödenek de alıyordu.⁹⁸⁰

Bir diğer kampta özel ödeme yapılacak kişi Hasan Basri Bey'di. 30 Haziran 1916'da Mumbai Hükûmetinden Hindistan Hükûmetine Eski Mumbai Başkonsolosu Hasan Basri Bey'e ödenecek yevmiye tutarı hakkında tezkere gönderilmişti. Hindistan Hükûmeti Maliye Şubesinin Mumbai Muhasebe Şefine gönderdiği 22 Aralık 1914 tarihli muhtıra ile eski Türkiye Mumbai Başkonsolosu H. Basri Bey'e tutukluluğu süresince günlük 7/- oranında ödeme yapılmasına izin verilmişti. Daha sonrasında Muson mevsiminden dolayı Hükûmetin Pune'de bulunması nedeniyle Basri Bey'in geçici olarak Mumbai'ye götürmesi uygun görülmüştü. Buna rağmen eski Başkonsolos Basri Bey kendisine yapılan günlük 7/- Rs miktarındaki ödeme ile Mumbai'de geçinemeyeceğini beyan etti. Daha önce Mumbai'de Taj Mahal Hotel'de ikamet ederken idare tarafından kendisine günlük 7 Rs ödeme sağlanmış ve hükûmet tarafından izin verilen miktara özel fonlardan da ilave yapılmıştı. Basri Bey'in özel fonlarının tükendiği ve Taj Mahal Hotelden çıkarıldığı kendisine bildirildi. Bu şartlar altında Basri Bey'in bir an önce Pune'den gönderilmesi kararlaştırıldı. Vali, Hindistan Hükûmetinin iznine istinaden Basri Bey'e Mumbai'de kalacağı süre boyunca günlük 10/- Rs şeklinde ödeme yapılmasını emretmiş ve bu konuda Hindistan Hükûmetinin bu ödeneği onaylaması talep edilmişti.⁹⁸¹

İngiltere Savunma Bakanlığınca 27 Ocak 1917'de Hindistan Hükûmetine Hindistan'da esir tutulan resmi olmayan belirli Türk subaylarına özel ödeme sağlanması konusunda bir yazı yazıldı. İngiltere Hükûmetinde bu konuda görüş ayrılıkları vardı. Bazı yetkililere göre Türk sivil, subay ya da diğer durumlardakilere böyle izinlerin sağlanması tekrar gözden geçirmeliydi. Türk savaş esirlerine gereksiz hiçbir iyi muamelede bulunulmamalıydı. Buna karşın Türk subaylarına ek ödemenin yapılmasını savunanlar da vardı. Hindistan Bakanlığı 3 Şubat 1917'de Arap subaylara yapılan ödemenin Türk subaylara da yapılmasına dair görüş bildirdi. Arap subaylarına ödeme yapmanın politik avantajları, Türk subaylarına yapılacak ödemenin dezavantajları bulunuyordu. Buna rağmen Hindistan Hükûmeti, rütbesine

---

⁹⁸⁰ TNA, FO., 383/239.

⁹⁸¹ TNA, FO., 383/229.

göre ödeme yapılmayan Türk subaylarının belirli sınıflarına ödeme yapılmasının gerekli olduğu görüşündeydi.⁹⁸²

İngilizler Thatmyo kampında subaylara gerekli ödemeyi yaptıklarını iddia etseler de subaylara yapılan ödemelerin savaşın ilk yıllarından beri sorun olduğu görülmektedir. Babıâli, Temmuz 1915’de İngiliz Hükümetine savaşın başında Mumbai’de ele esir düşmüş Karadeniz isimli geminin mürettebatı Mustafa oğlu Hikmet’in çok endişe verici durumda olduğunu ve kendisine hiçbir ödeme yapılmadığını ileri süren diplomatik bir nota göndermişti. İngiltere Hükümeti, Mustafa oğlu Hikmet⁹⁸³ isimli şahsın sağlık durumunun iyi olduğu ve bu şahsa subay olduğuna inanılmaması sebebiyle ödeme yapılmadığını bir nota ile bildirdi. İki tarafın birbirlerine verdikleri notalara bakılacak olursa subay esirlere verilen ödeneklerde ciddi sorunlar yaşanmaktaydı.⁹⁸⁴

Londra Savaş Merkezi, 20 Temmuz 1918’de Babıâli’ye gönderdiği notada 1 Nisan 1918’den itibaren İngilizlerin elinde savaş esiri olarak bulunan tüm Osmanlı subaylarına günlük 4 şilin ödeme yapılması talimatı verildiğini açıklamıştı. Londra Hindistan Ofisi, 21 Kasım 1918’de Türk savaş esirlerine yapılan ödeme ile ilgili yeni bir açıklama daha yaptı. Hindistan Hükümeti Kraliyet Maaş İzni’nin 928. paragrafa göre Türk, Alman ve Avusturya savaş esirlerine ve tutuklu sivillere İngilizlerin yalnızca yarısı kadar ödeme yapılması talimatını verilmişti. Çalışma karşılığında yapılan ödeme oranları tercümanlar, baş fırıncılar, mahkumlardan sorumlu görevliler hariç Türk savaş esirleri açısından yarı oranda belirlenmişti.⁹⁸⁵

İngiliz yönetimi subaylara günlük ödenek verirken generallere ayrı bir muamele yapmıştı. Şubat 1919’da Bağdat’ta ele geçirilen iki emekli Türk General Ağa Paşa ve Şükrü Paşa, Hindistan’a savaş esiri olarak sürgün edilmişti. Bellary’de esir tutulan bu iki generale özel olarak aylık 150 rupi ödenek sağlanmaktaydı. Ayrıca ailesi tarafından aylık öncesinde 236 rupi ve sonrasında 70 rupi gönderilmekteydi.⁹⁸⁶

---

⁹⁸² TNA, FO., 383/339.

⁹⁸³ Hindistan Hükümeti 7 Kasım 1915 tarihinde Mustafa oğlu Hikmet’in “Karadeniz” isimli gemide ocağcı olduğunu, bu yüzden kendisine sivil bir esir olarak herhangi bir ödeme yapılmamasına rağmen herhangi bir şekilde cezalandırılmadığını, izole edilmediğini ve diğer esirlerden farklı bir muameleyle tabi tutulmadığı ileri sürmüştür. Bkz. TNA, FO., 383/88.

⁹⁸⁴ TNA, FO., 383/88.

⁹⁸⁵ TNA, FO., 383/453.

⁹⁸⁶ TNA, FO., 383/458.

Kampta özel durumdaki subay esirlerin sayısı fazla değildi. Hiçbir esirin büyük miktarlarda parası yoktu. Ayrıca ailelerinden de düzenli para alamıyorlardı. Bu sebeple özel para çekme işlemini sınırlandırmak gerekli görülmedi. Kraliyet Ordusu Sağlık Heyetindeki sağlık çalışanlarının ödemeleri de uzun süre ertelendi. İzin verildiğinde, büyük miktarda bakiyeler çekildi. Birkaç sağlık çalışanın 324,43 ila 648,86 dolar arasında değişen miktarlarda paraları vardı. Bu çalışanlara bu parayı olağan faiz oranlarıyla bankaya yatırma fırsatı sağlandı. Buna rağmen kendileri bu fırsatı değerlendirmedi.⁹⁸⁷

3.1.3 Kıbrıs Esir Kampında Esirlerin İaşe ve Giyim Durumu

İngilizler esirlerin yiyecek veya ihtiyaç duydukları yatak, yorgan, battaniye gibi bir takım zorunlu ihtiyaçlarını sağladığını ileri sürse de esirlerin ifadeleri bu iddiaları yalanlamaktadır. Kampta esirlere ve özellikle hastalara gereken özen gösterilmediği ve iyi bakılmadığı bir gerçektir. Esirlerin arpa unundan yapılmış ekmeğe, bol bol kabak lapası, tahta talaşı, öğütülmüş keçiyoynuzu, kaynatılmış yağsız kabak ile beslendikleri, Ermeni ve Rum doktorlar tarafından insanlık dışı muameleye uğradıkları bilinmekteydi. Kampta yemekler neredeyse hiç değişmeksizin kampın kapanışına dek aynı devam etti. Maliyeti son derece ucuz ve bol bulunan kırmızı kabak ile günün şartlarına göre dahi yenmeyecek kılçıklı arpa ekmeği esirlerin değişmez menüsü olmuştu. Ekmeğin kalitesi ise pek çok kötü ve sıçan yeniği idi. Adada o zaman ekmeğe harbin getirdiği şartlarda 1 şilindi. Fırınlara surlar dışında, liman yolundaydı. Fırınlardan esir kampına ekmeğe taşınırdı. Esirler yere dökülen hamurları süpürüp ekmeğe yaparlardı. Buna da gara ekmeğe denirdi.⁹⁸⁸ Esirlerin başka neredeyse hiçbir şey yeme imkânları yoktu. Bu şartlar altında esirler bu kampta yıllar boyu sağlık açısından pek çok hastalığa maruz kaldı.⁹⁸⁹ Türk savaş esirlerinin kampta çektiği sıkıntılar hiçbir zaman Kıbrıs Genel Valisi Sir John Eugene Clauson'e tam olarak naklettirilmedi.⁹⁹⁰

Kendilerine sürekli olarak kalitesiz ve kalori değeri olmayan yiyecekler

⁹⁸⁷ TNA, FO., 383/239.

⁹⁸⁸ Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Çanakkale'nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri", a.g.e., s. 465-466.

⁹⁸⁹ Halil Aytekin, **Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, s. 74; Hüseyin Metin, a.g.e., s. 240; Ulvi Keser, a.g.e., s. 468.

verilmesinden bıkan Türk Savaş esirleri ek gıdalar temin edebilmek ve diğer bazı ihtiyaçlarını giderebilmek için tahtadan sigaralıklar, sigara takımları, ağızlık, kaşık, boncuk işlemler, para keseleri, zeytin çekirdeklerinden tespihler, mermer parçalarından küçük el işlemleri külâh, mermerden domino taşları ve tabla oymacılığı yapmaya başladılar. İlk başlarda camiye gitmelerine izin verilen esirlerin bu hakkının alınmasıyla esirler yeni bir yol bularak yaptıkları eşyaları satabildiler. Esir kampına yiyecek getiren karavana arabaları vasıtasıyla gizlice kamp dışına göndererek veya kaçıarak sattılar ve elde ettikleri parayla sigara, ekme gibi ihtiyaç maddeleri ile diğer gereksinimlerini karşıladılar.⁹⁹¹

Kıbrıslı Türklerin esirlere yardımı sadece kaçan esirleri saklamakla sınırlı kalmadı. Kıbrıslı Türkler yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının karşılanmasında da esirlere yardım ettiler. Kampta açlık ve sefalet uzun süre değişmeksizin hüküm sürmüştü, esirler kamptaki zor koşullar ve gıdasızlık nedeniyle hayatlarını kaybetmişti. Bu durumu gören Mağusa Türkleri esir kampına gizlice yiyecek taşımaya başlamıştır. Balalan köyünün varlıklı kişilerinden biri olan Hüseyin Mehmed Guselli yiyecek taşıyanlar arasında ön safta yerini almıştı. Savaş esiri Türk esirlere yiyecek yardımı suçlamasıyla İngiliz yönetimi tarafından Kıbrıs'ta tutuklandı ve yargılama ve mahkeme kararı olmadan Türk esirlere yiyecek verme suçundan Mağusa zindanında 6 ay tutuldu.⁹⁹² Esirlerin yediği ekme ise yenilmeyecek kadar kötüydü. O günlerde esirlere verilen fırıncıda çalışan bir işçi esirlerin yediği ekmeği şu sözlerle anlatmıştı.⁹⁹³

“... Harb-i Umumi'de babam beni işçi yazdırdı. Burada ekmeği yanındaydım. O zaman 1 şiline ekme alırdık. Çünkü harpteydik ve çok pahalyıdı. Ekmekler sıçan yeniğiydi. Günde 1.5 şilin alırdım. Dört fırına ekme taşırdım. Fırınlr surlar dışında, liman yolundaydı. Ekmeleri sırtıma yüklenir ve ekme ambarına götürürdüm. Araba da bunları esirlere götürürdü. Yere dökülen hamurları süpürüp ekme yaparlardı. Buna da gara ekme denirdi. Esirleri her gün hisara

---

⁹⁹⁰Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 86.

⁹⁹¹Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 87; Ahmet Sami Topcan, “Birinci Cihan Savaşı Esnasında Mağusa Esir Kamplarında Kalan Türk Askeri Esirleri Hakkında Kısa Bilgiler”, **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, Lefkoşa, Mart 1990, Sayı 10, s. 21.

⁹⁹²Ulvi Keser, “Kıbrıs'ta Çanakkale'nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri”, **a.g.e.**, s. 478-479.

⁹⁹³**a.g.e.**, s. 465-466.

çıkartırlardı. Ben de annemle hisara çıkar ve onları izledik. Beyaz sakallı İbrahim Efendi imamdı. Her gün hisara yayan giderdi ve meblağı mezara götürürlerdi.”

Esirler adaya ilk getirildiklerinde çok sıkıntı çektiler. Ceplerinde para yoktu. Yiyecek ekmek bulamadıkları gibi kendileri ile ilgilenen de bulunmuyordu. Esirlerin bütün gün yaptıkları surların içinde dolanıp durmaktı. Mağusa halkının sevdiği ve saydığı, herkese elinden geldiğince yardımcı olmakla tanınmış Nafi Mustafa Bey, fırınının önünden geçen esirlere, özellikle Türk esirler için yaptığı ekmekleri dağıtmıştı. Mehmed Nafi Mustafa Bey İngilizler aleyhine casusluk da yapmıştı. Kıbrıs'ta olup bitenler ve İngiliz idaresinin Kıbrıs'ta yaptığı her şeyi takip etmiş ve adadaki bütün faaliyetlerini Şam'daki yetkililere aktarmıştı. Bu arada Türk savaş esirleriyle ilgili olarak da bilgiler götürmüştü.⁹⁹⁴

KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ın hâkim olan babası Mehmed Raif Bey, Kıbrıs'ta esir olarak bulunan Türk askerlerine yardım edebilmek için camilerde yapılan yardım faaliyetlerine katılmıştı. Esirlere yaptığı iyiliğe karşılık adada bulunan jurnalciler tarafından İngiliz yönetimine ihbar edilmiş ve başı pek çok defa derde girmişti. Bu jurnalcilerin İngiliz İstihbarat subaylarına Türk esirlere yapılan yardımları rapor etmeleri sonucunda pek çok Kıbrıslı Türk fişlenmiş ve baskı görmüştü.⁹⁹⁵ Mesela 11 Şubat 1918'de Angastina köyünden Savas Georghalli esirlere mal satmaktan gıyabında ceza almıştı.⁹⁹⁶

1920 yılına gelindiğinde esir kamplarındaki şartlar nispeten hafifledi. Esaret sonrası Türk esirlerin bir kısmı Anadolu'ya geçerken bazıları Kıbrıs'ta kalmayı tercih etti. Kimisi evlenip çocuk sahibi oldu. Kıbrıs'ta kalan ve yaşamak isteyen esirler Kıbrıslı Türklerin özellikle Mağusalıların yardım ve destekleriyle hayatta kalmayı başardılar.⁹⁹⁷

Türk savaş esirleri kampta tek tip standart esir kıyafeti giymiş, ayrıca İngiliz Kamp Komutanlığınca esirlerin kıyafetlerine esir numaraları vurulmuştu. Esirlerin

---

⁹⁹⁴ Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 479-480.

⁹⁹⁵ Rauf R. Denktaş, **Karkot Deresi**, Lefkoşa, 1993, s. 8; Ulvi Keser, “Kıbrıs'ta Çanakkale'nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri”, **a.g.e.**, s. 468-469.

⁹⁹⁶ Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 471.

⁹⁹⁷ **a.g.e.**, s. 479-480.

giydiği pantolon ve ceketten oluşan bu esir kıyafeti son derece perişan ve kötü bir haldeydi.⁹⁹⁸

3.1.4 Selanik Esir Kamplarında Esirlerin İaşe ve Giyim Durumu

Kızılhaç raporlarına göre Dudular esir kampında her askerin alışverişe gitme izni vardı. Genelde alışveriş koğuş Şefi, askerler tarafından her koğuş için ayrı yapılırdı. Koğuş Şefi bir liste hazırlar ve o listeye göre her asker düzenli olarak Selanik'e inip alışverişi yapar ve geri gelirdi. Her askerin bir elbise istihkakı vardı ve ne zaman eskirse onu hemen yenisi ile değiştirebilmekteydi.⁹⁹⁹

Esirlerin her sabah, öğlen ve akşam çay ya da kahve içmelerine izin verilmekteydi. Alkol almak yasaktı. Kamp idaresi esirlere sigarayı tütün halinde vermekteydi. Kamp komutanına ait kendisinin ekip baktığı iki ayrı bahçe, kampın etrafını sarmıştı. Kampta ne zaman fazladan yemek çıkarsa diğer kamplara dağıtılırdı.¹⁰⁰⁰

Karaissi kampında esirlere ana yemek öğlen veriliyordu. Sabah ve akşam esirler yalnızca kahve ve ekmek ile yetinmek zorunda kaldılar. Bu miktar bir insanın yaşamını devam ettirilebilmesi için yeterli değildi. Oysaki Kızılhaç heyeti yazdıkları raporda verilen yemeği yetersiz bulmamış ve hatta esirlere verilen yemeklerin İngiliz askerlerine verilenlerle aynı olduğunu belirtmişti. Esirler alkol imemekte, tütün ise eşit bir Şekilde dağıtılmaktaydı. Esirlerin giysileri ve özellikle ayakkabılar iyi durumda olup temizdi. Türk ve Bulgar esirler için verilen yemek listesi ile Alman ve Avusturya esirleri için verilen yemek listesi aşağıdaki gibiydi:

Tablo 3.8: Selanik Kampı Esirlerinin Günlük İstihkakı

Türk ve Bulgar esirler için çıkan yemek listesi		Alman ve Avusturya için yemek listesi	
Yemek	Verilen Miktar	Yemek	Verilen Miktar
Ekmek	Yaklaşık 590 gram	Ekmek	454 gram

⁹⁹⁸ Ahmed Sami, a.g.e., s. 2-3; Halil Aytekin, a.g.e., s. 74; Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Trk**, s. 86-87

⁹⁹⁹ **Rapport : Sur Leurs Visites aux Prisonniers de Guerre en Grèce a Salonique en Macédoine et en Serbie : Documents publies A L'occasion de la Guerre 1914-1919**, s. 38.

¹⁰⁰⁰ a.g.e., s. 39.

Patates	340 gram	Patates	114 gram
Zeytin	Yaklaşık 28 gram	Yulaf ezmesi	57 gram
Mercimek veya Fasulye	57 gram	Taze Sebze	57 gram
Kurutulmuş meyve	57 gram	Kurutulmuş meyve	57 gram
Şeker	57 gram	Şeker	28 gram
Çay ya da kahve	28 gram	Çay	14 gram
Tuz	7 gram	Tuz	7 gram
Karabiber	0,3 gram	Karabiber 0,3 gram	0,3 gram
Peynir	57 gram	Pirinç	85 gram
Taze et	170 gram	Et	170 gram
Zeytinyağı	43 gram	Margarin	28 gram
Pilav	57 gram	Bezelye veya fasulye	57 gram
Limon suyu	0.01 litre	Reçel	28 gram
Kömür	340 gram	Peynir	57 gram
Ayrıca haftada 57 gram tütün, 15 günde 3 paket kibrit verilmektedir.		Ayrıca haftada 57 gram tütün, 15 günde 3 paket kibrit verilmektedir.	

Kaynak: Rapport : Sur Leurs Visites aux Prisonniers de Guerre en Grèce a Salonique en Macédoine et en Serbie : Documents publics A L'occasion de la Guerre 1914-1919, s. 41-43.

Kalamaria kampında bütün esirlere düzenli bir şekilde günde üç öğün yemek veriliyordu. Ayrıca her 15 günde bir 50 İngiliz sigarası ve kibrit dağıtılmaktaydı. Esirlere kampa ilk geldiklerinde temiz ve yeni giysiler verildi. Genelde esirler kendi giysilerini kendileri tamir edip ütülerini de kendileri yaparlardı.¹⁰⁰¹

3.1.5 Malta Esir Kampında Esirlerin İaşe ve Giyim Durumu

Malta esir kamplarında esirlere günlük kumanyanın verilmesinin yanı sıra her türlü ihtiyaçlarını görecekları bir kantin de bulunmaktaydı. İngiliz Arşivinde bulunan bir rapora göre Malta esir kamplarında esirlere verilen iaşe şöyleydi:

Tablo 3.9: Malta Kampında Esirler İçin Sağlanan Kumanyalar

Kumanya	Miktarı
Şeker	Günlük iki ons
Pirinç	Haftada üç gün günde iki ons
Çay	Günlük yarım ons
Tuz	Günlük yarım ons
Biber	Günlük 1/72 ons
Marmelat veya Peynir	Haftada iki gün bir buçuk ons
Tereyağı	Bir ons haftada iki gün
Süt	Günlük bir pound kutununun 20'de biri
Et	Dondurulmuş, günlük bir buçuk pound
Ekmek	Günlük bir buçuk pound
Taze sebze	Günlük iki ons
Yeşil mercimek	Haftada iki gün 1.2 ons
Fasulye	Haftada iki gün bir ons
Tüm yiyecek malzemeleri en iyi kalitededir.	

Kaynak: TNA, FO. 383/458.

Raporun Osmanlı Arşivinde bulunan nüshasında ise esirlere sağlanan iaşe biraz farklılık göstermektedir:

Tablo 3.10: Malta Kampında Esirler için Sağlanan Kumanyalar

Kumanya	Miktarı
Yağ	Her gün 2 ons
Pirinç	Haftada üç kez 2 ons
Buğday	Her gün 2 ons
Tuz	Her gün 2 ons
Un	-
Marmelat ya da peynir	Haftada iki kez 1,5 ons
Yağ	Haftada iki kez 1 ons

¹⁰⁰¹ a.g.e., s. 57-58.

Süt	Haftada iki kez 0.20 litre
Tütsülenmiş et	Günde yarım ölçek
Su	Günde 1,5 litre
Taze Sebze	Günlük 12 ons

Kaynak: BOA, HR. SYS. 2201/51.

Esirler, kendilerine verilen bu kumanyadan başka kampta bulunan iki dükkândan da yiyecek satın alabiliyorlardı. Esirlerin günlük iki yarım litre bira alma hakkı bulunuyordu. Bu ayrıcalığı suiistimal etmemek koşuluyla esirlere şarap ve diğer alkollü içecekleri almaya da izin verildi. Bahsedilen dükkânların idaresi, hâsılatın %10'unu her ay vermekte ve bu oran kamptaki tüm esirlere bölünmekteydi. Bu nedenle her esir tütün vb. gerekli ihtiyaçlarını karşılayabilecek olan küçük bir aylık gelir de elde etmişti.¹⁰⁰²

Verdela kampında esirlerin ihtiyaçlarını göreceği bir kantin vardır. Burada bira serbest olup diğer alkollü içeceklere ise az miktarda izin verilmişti. Kampta yiyecekler önceleri çiğ olarak verilmiş ve esirlerce pişirilmişti. Ancak bazı esirlerin bu çiğ yiyecekleri satmaya başlamaları üzerine yiyecekler pişirilerek verilmeye başlandı.¹⁰⁰³

3.2 Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler

Cephelerde esir düşen askerlerin kamplara getirilmesiyle kendileri için yeni bir hayat başlamıştı. Zamanla kamplarda kalıcı olacaklarını anlayan askerler kendilerine yeni uğraşlar buldu. Tüm gününü hiçbir iş yapmadan geçiren esirlerin yanı sıra yararlı işler yapanlar da oldu. Kimileri kamplarda marangozluk, berberlik gibi mesleklerini icra etmişler, kimileri değişik el işleri yaparak hatıra olarak saklamışlar veya satarak para kazanmışlardı. Ayrıca kamplarda sosyal ve kültürel faaliyetler hiç eksik olmadı.

¹⁰⁰² TNA, FO., 383/458.

¹⁰⁰³ Cemal Kutay, a.g.e., s. 17-18.

3.2.1 Mısır Esir Kamplarında Türk Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler

Genelkurmay ATASE Arşivinde yer alan esir ifadelerinden elde edilen bilgilere göre esir subaylar esaret altındayken boş durmamış ve değişik meşguliyetlerde bulunmuşlardı. Başlıca iştigalleri arasında dil öğrenme, futbol oynama, denizde yüzme, musiki, idman ve askerlerin eğitimi gösterilebilir.¹⁰⁰⁴ 120. Alay Kumandanı yarbayın Mart 1917 tarihli ifadesinde kamplardaki sosyal faaliyetlerin nasıl işlediğine yönelik bilgiler yer almaktadır. Kamplarda futbol, jimnastik, tiyatro, sinema, dans gibi oyunlar icra edilmişti. Ara sıra olmak şartıyla fazla miktarda olmayan kumarlar da oynandı. Lisan derslerine devam edenler esirler de olmuştu. Yine de Hindistan esir kampları ile kıyaslandığında buradaki eğitim, kültür, sosyal, spor ve dini faaliyetlerin daha az olduğu görülmektedir. Bunun sebepleri olarak Hindistan kamplarına göre kamp şartlarının daha ağır olması, esirlerin yiyecek, içecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçlarının dahi tam olarak karşılanamaması, iaşelerinin yetersizliği sebebiyle hastalıkların fazla görülmesi ve Mısır'ın Anadolu'ya yakın olması sebebiyle esirlerin kaçma ihtimaline karşı çok sıkı kontrol altında tutulmaları söylenebilir.¹⁰⁰⁵

16. Fırka Kumandanı bir albay, 8 Mart 1917 tarihli ifadesinde, İngilizlerin kampta eğitim, kültür ve eğlence işlerinde kendilerine her türlü kolaylığı sağladığından bahsetmektedir. Büyük bir özenle muhafaza edilen ve bazen disiplinin aşırısına kaçmasıyla can sıkıcı bir dereceye varan baskıcı kamp düzeni istisna edilirse yönetimin müsaade ettiği ölçüde esirlerin dinlenebildiği yerler camiler olmuştu. Subayların şahsi meşguliyetlerine hiçbir zaman engel olunmamış ve hatta kolaylık sağlanmıştı. Seydi Beşir subay ve er ordugâhlarında her türlü eğitim faaliyetleri serbestçe yapılabilmış, sinema ve tiyatro gibi eğlenceler de ekseriyetle kamp yönetiminin yardımıyla esirlerin hizmetine sunulmuştu.¹⁰⁰⁶

Esaretten dönen askerlik şubesi memuru Yüzbaşı Sadık Efendi esarete yaşadıkları anlatırken kampta camii ve gazinosunun bulunduğundan

¹⁰⁰⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁰⁰⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁰⁰⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

bahsetmektedir.¹⁰⁰⁷ Cidde Hastanesinde doktorken esir düşen bir binbaşı 1917 ortalarında subayların istekleri sonucu her karargâhta bir gazino açılmasına karar verildiğini söylemişti¹⁰⁰⁸

Ahmed Altınay'ın anlattıklarına göre kampta sık sık konferanslar, sergiler düzenlenmekte ve fotoğraf çektirme imkânları bulunuyordu. İngilizler esirleri ara sıra gezmeğe deniz kıyısına göndermekteydi. Sosyal faaliyet olarak B kampında güreş müsabakası gerçekleştirilmişti.¹⁰⁰⁹ Cemil Zeki Bey de hatıratınca her kampta olduğu gibi bu kampta da gazino ve tiyatronun olduğunu ve aktif olarak işlediğini not düşmüştü.¹⁰¹⁰

Her ne kadar esirlerin kamplardaki hayatlarından pek bir şikâyetleri olmasa ve yemeleri içmeleri konusunda bir sıkıntı yaşamaları da esaret günleri esirler için pek de kolay geçmedi. Yaklaşık 1,5 sene Kuveysna kampında esaret hayatı yaşadktan sonra Seydi Beşir esir kampına nakledilen ve 6 ay da burada yaşamaya mahkûm edilen Hasan Fehmi Efendi'nin yaklaşık 2 yıllık esaret hayatı kendi üzerinde çok menfi tesirler yapmıştı. Osmanlı ordusuna mensup subayların şahsi, askeri terbiye ve karakterlerini göstermeleri açısından kamp kötü tecrübelerin yaşandığı bir yer olmuştu. Öyle iğrenç ve çirkin hadise ve vakalar ile karşılaşmıştır ki bunların subaylar tarafından yapılabileceğini asla düşünmemişti. Tüm subaylar soğukkanlılığını yitirmiş, yerini ümitsizlik ve yeis kaplamıştı. Anadolu'da Millî Mücadelenin başladığını duyan subayların büyük çoğunluğu kurtuluş mücadelesini yeni bir macera ve çapulculuk olarak görüyordu. Hasan Remzi, subaylar ve özellikle erler arasında ahlaksızlık hat safhaya ulaştığını söylemişti. Erler subaylara karşı hasım olarak bakmaktaydı. Bu durumun devam etmemesi için geri kalan subaylar İngilizlere müracaat ederek kampta eğitim ve kültür seferberliği başlattılar. Her ne kadar durum ümitsiz de olsa ileride yine vatana hizmet edecek bu kişilerdi. Vatanlarının geleceği için erlere okuma yazma kursları açılmış ve tatlı sert okuma yazma öğretilmişti. Özellikle kurslarda propandaya önem verildi. %95 oranında okuma kurslarında başarı kazanıldı.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/62, 62A, 62AB

¹⁰⁰⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 313/1269.

¹⁰⁰⁹ Ahmet Altınay, a.g.e., s. 88-90, 103-105.

¹⁰¹⁰ Cemil Zeki Yoldaş, a.g.e., s. 12-14, 25-27.

¹⁰¹¹ Hasan Remzi Fertan, a.g.e., s. 5, 86-89.

Yüzbaşı Rahmi Apak da albay, yarbay ve binbaşı rütbesindeki esir Türk subaylarının barakalarına çekildiğini ve hiçbir işe karışmadan barışı beklediklerini anılarında yazmaktadır. Daha alt rütbedeki esir subay ve erlerin kampta kültür işleri ile meşgul olduğu ise ayrı bir gerçektir. Kampta 400 kadar er vardı. Bunlar için bir okuma yazma ve yurt bilgisi kursu açılmıştı. Öğretmen meslekli yedek subaylar okuma yazma seferberliği için kullanıldı.¹⁰¹² Emin Çöl anılarında 10.000'den fazla esir içinde okuma yazma oranının yaklaşık %30 olduğunu söylemektedir. Okuma yazma bilenlerin bir kısmı ise medrese tahsili görmüştü.¹⁰¹³ Maadi kampında esirlerin birçoğunun esaret günlerini, arkadaşlarının yardımıyla okuma-yazma öğrenerek geçirdiği Kızılhaç raporlarına da yansımıştır.¹⁰¹⁴

Esirlerin esarete sosyal faaliyetler için çok vakitleri olmuştu. Buna rağmen esirlerin çoğu günleri bomboş geçirmekte ve can sıkıntısı içinde gönderilecekleri günü beklemekteydi. İşsizlikten sürekli hayal kurmaktaydılar. Buna rağmen Fransızca öğrenmeye başlayan esirler de olmuştu. Bazı esirler boş boş durmaktan ise roman alıp okumaya başlamıştı. Bazen de esirler boş vakitlerini müzik dinlemekle geçiriyordu. Kemani Mustafa'nın nefretle çaldığı çalgıyı esirler bir araya gelerek dinlemişlerdi. Kurslara devam edenlere diplomaları tören ile verildi. Esirler çoğu zaman hatıra defterine şiir ve hesap işlerini yazmışlardı. Esirler arasında gençliğinin bu kamplarda geçeceğini düşünenlerin sayısı az değildi. Bu durum esirlerin ders çalışmasını da engellemektedir. Ayrıca evlerine giden arkadaşlarından sonra kampta büyük bir rahatsızlık hissediliyordu.¹⁰¹⁵

Yapacak hiçbir şeyi olmayan esir için kamp hayatı çok monotondur. Seydi Beşir Kuveysna esir kampına ilk başlarda gazete sokulmamıştı. Hatta kampta hizmet eden Araplar ile konuşmak dahi yasaktı. Kampta iş yokluğundan bunalan esirlerden bazıları futbol takımı kurdular, bazıları teneke ile tempo tutarak dans kursları açtılar, bazıları da güreş müsabakaları düzenlediler. Ayrıca kampta musiki, askerlik ve lisan dersleri gibi çeşitli aktiviteler başlatıldı. Askerlik, Almanca ve Fransızca gibi

---

¹⁰¹² Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 167.

¹⁰¹³ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 120.

¹⁰¹⁴ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 57.

¹⁰¹⁵ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 64-67, 86-87, 111-116.

kurslarda en çok hizmeti geçenlerden birisi kamp komutanı Kurmay Yüzbaşı Ekrem Bey oldu. Bu tür aktiviteler her kampta ayrı ayrı düzenlendi.¹⁰¹⁶

Emin Çöl hatıratında her kampta birkaç kahvehane olduğunu söylemektedir. Kültürel işler tamamen serbest olup subaylar müzik, dil, edebiyat, tercüme, resim, tarih, coğrafya, geometri, konferans ve temsil ile uğraşmaktaydılar. Ayrıca esirler tombala, iskambil, tavla, satranç, dama, domino ile eğlenmişlerdi. Kamplar arasında benzerlik olsa da tüm kampların şartları aynı değildi. Emin Çöl başka bir kampa nakli yapıldığında bambaşka bir ortam görmüştü. En son kaldığı kampta ud, keman gibi müzik aletleri ile Türkçe, İngilizce ve Almanca çalışma imkânı bulmuştu.¹⁰¹⁷

Hüseyin Mümtaz'a göre de esirler için ilk başlarda hayat zor olsa da zamanla esaretin zor şartlarına alışılmıştı. Kamplarda voleybol ve futbol takımları kurulmuş ve kendi aralarında esirler maçlar yapmaya başlamıştı. Ara sıra denize girmelerine de izin verilmişti. Subayların nezaretinde açılan dil kursları kamplarda gerçekleştirilen diğer aktivitelerdi.¹⁰¹⁸

Mısır kamplarına dair Kızılhaç heyeti tarafından hazırlanan raporda da kampta her türlü aktivitenin yapılabildiğini gösteren bilgiler mevcuttu. Heyet raporuna göre bu kampta kırk kadar müzik aleti vardı. Ayrıca subaylar için bir piyano kiralanmıştı. Esirler futbol ve tenis oynayabilmekteydiler. Ayrıca kâğıt oyunları, tavla, satranç da oynadıkları diğer oyunlar arasındaydı. Esirlerin en çok ilgi gösterdikleri eğlence bu tür oyunlardı. Subayların çoğu okumakla meşguldü.¹⁰¹⁹

Seydi Beşir kampında gerçekleştirilen eğitim, kültür, sanat ve spor faaliyetlerine bakıldığında ilk akla gelen tiyatroydu. Kütüphanede faaliyet gösterecek bir tiyatro kurmaya karar veren Türk esirler kamp komutanını ve İngilizleri şaşkına çevirmişti. İlk önce çok şaşırın ve hayret gösteren İskoçyalı kamp komutanı daha sonra tiyatronun faaliyete geçtiğini görünce takdirlerini esirlere bildirdi. Her tiyatro gösterisi o kadar ilgi gördü ki İngiliz subaylar her gösteride oyunları en önde izlediler ve oyun bitiminde beğenilerini belirttiler. İngiliz askerler Türkleri sadece savaşçı bir millet olarak bildiklerini, Türklerin sosyal hayatta da çok yetenekli olduklarını övgü

---

¹⁰¹⁶ Hüseyin Aydın, **a.g.e.**, s. 44.

¹⁰¹⁷ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 91-99, 121-122.

¹⁰¹⁸ Hüseyin Mümtaz, **a.g.m.**, s. 32.

¹⁰¹⁹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 80.

dolu sözlerle ifade etmişlerdi. Esirler burada kaldıkları sürece esaretin acı hatıralarını bir nebze olsa da hafifletmek için İstanbul'da Ramazan ayında direkler arasında gösterilen meşhur Manayan'ın dramlarını, Kel Hasan'ın komiklikleri, İsmail ve Hamdi'nin orta oyunları ve hatta Romeo Juliet piyesini başarı ile temsil ettiler.¹⁰²⁰ Cem Sultan'ın temsili kampta gösterilmiş ve bu gösterime gözleri görmeyen Emin Çöl bir arkadaşı ile beraber gitmişti. Gösterime çoğu zaman olduğu gibi İngilizler de katılmıştı.¹⁰²¹ Geceleri gösterilmiş olan bir diğer oyun III. Selim Piyesi olup isteyen herkes bu oyunlara katılabiliyordu.¹⁰²² Emin Çöl kampta tiyatro için ayrı bir koğuş ayrıldığını, dekoru ve makyajı dahil olmak üzere her malzemenin mevcut olduğunu söylemektedir.¹⁰²³ Bu kampın tiyatro bakımından bir özelliği de Heyet-i Temsiliye adında tiyatro kurmaları ve çok güzel piyesler sahneye koymalarıydı. Ayrıca bu kişiler diğer kamplardaki askerlere de okuma yazma öğretmişlerdi.¹⁰²⁴

Ubeydullah Efendi tiyatro faaliyetleri için kullanılan kulüp hakkında anılarında önemli detay vermişti. Karargâhın sonunda güneyde müstakil zemin üzerinde inşa edilmiş üç adet baraka vardı ve ortadaki bakara kulüp olarak adlandırılmıştı. Burası kahvehane olarak kullanılan bir yerdi. Kulüp olarak kullanılan yerin güneyinde kulüp idaresinin yardımıyla bir sahne ve perde yapıldı. Herkes kulübe aylık abone bedeli adıyla bir miktar para vermekteydi. Ayrıca kahve ve çay satmaktan başka dükkânların kiralarından da bir miktar alınmaktaydı. Buradan toplanan paralarla sahne ve perde için kereste, malzeme ve doğramacılık işleri yaptırıldı. Bu gelirlerin dışında bazı yardımlar da olmuştu. Perde, sahne, dekor, resimler dâhil yapılan tüm işler esirlerin elinden çıkıyordu. Bu arada oyuncu bir grup da oluşturuldu. 3 hafta gibi kısa sürede perde hazırlanmış ve haftada 3 defa gösteri yapılmıştı. Namık Kemal'e ait Gülnihal oynanan oyunlar arasındaydı. Kadın rolünü ise zenne olarak adlandırılan erkekler oynuyordu. Burada ara sıra konferanslar verilmiş ve manzumlar okunmuştu.¹⁰²⁵ Koğuşlarda dini eğitim vesilesiyle gizli

---

¹⁰²⁰ Sokrat İncesu, **a.g.e.**, s. 336-337.

¹⁰²¹ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 112-113

¹⁰²² Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 103-105.

¹⁰²³ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 121-122.

¹⁰²⁴ Necmi Seren, **a.g.m.**, s. 78.

¹⁰²⁵ Ömer Hakan Özalp, **a.g.e.**, s. 233-234.

konferanslar düzenlenmiş ve bu konferanslarda esirlere bağımsızlık ruhu verilmeye çalışılmıştı.¹⁰²⁶

Seydi Besir kampında düzenlenen konferanslar esirlerin günlerini verimli geçirme açısından son derece önemliydi. Yüzlerce esir arasında gerek ehliyetli muvazzaf subaylar gerekse doktor ve tahsilli yüksek ihtiyat subayları mevcuttu. Askeri, sağlık kuralları, ve fenni mevzular üzerine faydalı konferanslar verebilecek çok sayıda kişi vardı. Bu işe yetkin kişiler sıhhi, kaçınılması gerekli sağlıkla ilgili zararlı alışkanlıklar, elektrik, telgraf ve telefon hakkında fenni bilgilerin yanı sıra çocukların eğitim metotları üzerine ilmi konferanslar vererek bilgilerini tüm esirlerin yararına sundular.¹⁰²⁷

Seydi Beşir kampında piyes oynama ve tiyatronun yanı sıra şiir, hikâye ve baştan geçen olayları yazmak da serbestti. Tarikatçılık hatta dini ayinler yapmak bile mümkündü.¹⁰²⁸ Bazı esirler de kendi bildikleri pek de mükemmel olmayan temsillerini, monologlarını ve kaşmerliklerini yani soytarılık yeteneklerini gösterdiler.¹⁰²⁹

Bu kampta tiyatro kadar ilgi gören bir diğer etkinlik musikiydi. Sabah akşam aynı eşyayı, aynı kimseleri, aynı yer ve simaları gören esirlerin büyük bir bölümü katılmış ruhlarına biraz şifa olur ümidiyle musikiye başlamıştı. Ud, keman, kanun, mandolin aynı derecede rağbete görmüş çalgılardı. Esarete her konuda bilenlerin bilmeyenlere öğrettiği gibi müzik bilgisi olanlar da olmayana öğretmişti. Alafranga musiki için notalar İskenderiye'den getirildi. Musikinın birkaç kişiden oluşan bir erkânının gayretleri sayesinde önce İstanbul'dan bazı fasıllar getirilmiş, bu fasıllardan birçok parçalar ortaya çıkmış, parçalar nihayet son şeklini almıştı. Müzik bilenler gelen notaları birer birer düzeltip esirlere sunmuştu. Gayet ciddi ve kıymetli bir musiki heyeti kurmayı başaran musiki erkânı esaret hayatında sosyal faaliyetlerin en faal bir unsuru olmuş ve tüm esirlerin saygısını kazanmıştı. Bir kemani, bir kanuni, birkaç udi, bir mandolinci ve çok sayıda hanendeden oluşan bu musiki heyeti hemen hemen aralıksız her gün bir araya gelerek konser vermek üzere çalışmıştı. Musikişinaslar yalnız hazır besteleri çalarak icra etmediler, özellikle esaret muhitinin

¹⁰²⁶ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 74-79.

¹⁰²⁷ "Esaret Hayatından Birkaç Sahife III", **İkdam Gazetesi**, 18 Temmuz 1337 (1921), No 8744, s. 3.

¹⁰²⁸ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 121-122.

tesiri altında çok güzel marşlar ve parçalar bestelediler. ‘Esaret’ ve ‘Şehitler’ marşları bu bestelere en güzel örneklerdi. Bayramlarda bütün karargâh bir araya gelerek konser yerinde şehitleri anmak için ‘Şehitler’ marşını çalındığı zaman tüm esirler kalben bu marşı dinleyerek onlara hürmetlerini sundu. Esaret Marşı’nı dinledikleri zaman da esirlerde hazin hisler oluşmuştu. Burada marşlar bir zevk unsuru değil ruhları teskin eden ulvi bir esintiydi. Musiki heyeti üyeleri baştanbaşa uyumlu elbiseleri ve süslü sehpalarıyla esirlerin ortasında bulunup hep birden ahenkli bir tarzda icraya başladılar ve musikiyi dinlemeye gelen İngiliz karargâh kumandanlarına karşı bir milli gurur hissederlerdi. Burada kurulan ilk ana musiki heyetinden sonra başka heyetler de ortaya çıkmış ve Seydi Beşir karargâhında muhtelif gruplar tarafından gerek alaturka gerek alafranga çalanlar çoğalmıştı.¹⁰³⁰

Kampın içinde büyük bir çadır gazinosu bulunmaktaydı. Gazinoyu Artin adında bir Ermeni esir işletiyordu. Öğleden sonra esirler gazinoda toplanmış ve İhsan Bey adında esir subayı piyanoda bir şeyler çalarken Artin Efendi de isteyenlere dans öğretmişti. Kaybedecek bir şeyi olmayan esirler kendilerini dansa vermiş gibi görünmekteydi. Öğretilen danslar arasında o günlerde moda olan polka, mazurka ve vals bulunuyordu. Ayrıca Artin Efendi esirlere toplu olarak kadril yaptırmıştı. Gerçekte kimyacı olan Artin Efendi esaret sonrası İstanbul Taksim Küçük Parmakkapı’da bir yer tutup komisyonculuk yapmaya başladı.¹⁰³¹

Kampta Türk musikisi ve şarkıları esirlerin en hoşuna giden kurslardı. İbrahim Sorguç da bu musiki kurslarına devam etmiş esirler arasında olduğunu anılarında söylemektedir.¹⁰³² Evlerine dönme ümidi kalmayan esirler kendilerini bir meşgaleye vermişlerdi. Necmi Seren de kendisini müziğe veren esirlerden birisiydi. Necmi Seren hangi kampa gitti ise adı piyaniste çıkmıştı. Her geçen gün repertuarını genişletti. Bir süre sonra gelen istek üzerine kampa bir piyano getirilmiş, sabahtan kampta piyano çalmış, öğleden sonra isteyenlere piyona öğretmişti.¹⁰³³ Esirler bu

---

¹⁰²⁹ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 120-121.

¹⁰³⁰ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 41-43.

¹⁰³¹ Necmi Seren, **a.g.m.**, s. 78.

¹⁰³² İbrahim Sorguç, **Yd. P. Tğm. İbrahim Sorguç’un Anıları İstiklal Harbi Hatıratı: Kaybolan Filistin**, s. 49.

¹⁰³³ Necmi Seren, **a.g.m.**, s. 78.

kamplarda ayrıca ince saz takımı kurdular ve sesi güzel kimseler yeteneklerini gösterdiler.¹⁰³⁴

Subayların nezaretinde açılan dil kursları esir kamplarda gerçekleştirilen diğer aktivitelerdi. Seydi Beşir kampında Goben Breslau'un (Yavuz ve Midilli) esir alınan subayları da bulunuyordu. Esirler arasında bulunan Tevfik Bey Goben'in çarkçısından Almanca öğrenmeye başladı. Tevfik Bey buna karşılık olarak Türkçe öğretti.¹⁰³⁵ Subaylar arasında en fazla Almancaya talep olmuş ve kurslarda başarı %10'u bulmuştu. Alman subaylar da Almanca öğrenmek isteyen Türk subaylara ders vermeye teşvik edildi.¹⁰³⁶ Esirler arasında Almanca okuyan kişiler de bulunuyordu.¹⁰³⁷

Almancadan en fazla sonra ilgi gören dil kursu Fransızcaydı. Seydi Beşir dördüncü esir kampının "S" kısmında Fransızcaya devam eden esir sayısı takriben 30 kişi kadardı. Bu dil kursları uzun süre devam etti. İbrahim Sorguç ve Necmi Eren Fransızca kursuna devam eden esirler arasındaydı. İbrahim Sorguç esaretten Antalya'ya döndüğü vakit, tercümanlık yapacak kadar Fransızca öğrenmişti.¹⁰³⁸ Necmi Seren, Fransızca dersini İngilizlerin sürgün ettiği bir Maltalıdan almıştı.¹⁰³⁹ Çok iyi eğitim almış, iyi eğitilmiş bir kişi olmasına rağmen savaşa gitmek için sınavda boş kâğıt veren Mehmed Rauf¹⁰⁴⁰ adında pek çok dil bilen bir asker, esir kamplarında bos durmamış, arkadaşlarına Fransızca ve din dersleri vermişti. Kısa sürede ciddi bir

---

¹⁰³⁴ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 121-122.

¹⁰³⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁰³⁶ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 167.

¹⁰³⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁰³⁸ İbrahim Sorguç, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁰³⁹ Necmi Seren, **a.g.m.**, s. 78.

¹⁰⁴⁰ Mehmed Rauf Kamer, 1890'de Karaman'da dünyaya gelmiş, İptidai Mektebini bitirdikten sonra tahsilini dini eğitim veren medreselerde tamamlamış, Arapça öğrenmiş ve burada hafız olmuştu. Sonra da rüştiye ve medrese tahsilini bir arada yürüterek rüştiyeyi birincilikle bitirdi. Ardından İstanbul ve Konya İdadisine eğitim görerek Fen ve Edebiyat bölümünden birincilikle mezun oldu. Konya'da İslâhiye Medresesinde okudu. Daha sonra kendi okuduğu medresede din ve dil dersleri vermeye başladı. Arapça, Farsça ve Fransızca'yı ana dili gibi bilen Rauf Kamer Efendi, zamanında Karaman'ın en büyük hafızı, din bilgini ve aydını olarak temayüz etti. O tarihlerde bilim adamları cephe gerisinde vazife gördüklerinden savaşın başlamasıyla askerlik şubesine yazıcı olmak için imtihana çağrılmıştı. Yapılan imtihanda kâğıdı boş vererek cepheye gitmek istemiş ve teğmen olarak cepheye gönderilmişti. Mısır ve Filistin cephelerinde savaştı ve yaralandı. Uzun bir süre hastanelerde tedavi gördükten sonra Mısır Cephesi'nde esir düşerek yaklaşık bir buçuk yıl esaret hayatı yaşadı. 5-6 yıl süren askerlik ve esaret hayatı bitirince Karaman'a döndü. Ticarete atılarak bulgur ve ekmeççilikle uğraştı ve 1935'de su gücüyle çalışan Karaman'ın ilk un fabrikasını kurdu. 1 Ocak 1972'de vefat etti. Bkz. Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 52.

hastalık geçirdiği için Karaman'a gönderildi.¹⁰⁴¹ I. Dünya Savaşı sırasında yedek subay olarak askerlik görevine başlayan Rıza Eren¹⁰⁴² önce Filistin'e, oradan Kanal Cephesi'ne gönderilmiş ve bu cephede iken İngilizlere esir düşmüştü. Seydi Beşir esir kampında bulunduğu sıralar Kamerzade Hacı Rauf, Öğretmen Ahmed Altınay ve Keklik Ömer Hoca gibi Fransızca öğrenmişti.¹⁰⁴³

İkdam gazetesinde anılarını yazan bir esir kampta Fransızca öğrenmenin ne kadar önemli olduğunu anlatırken kampın şartlarının çok uygun olduğundan da bahsetmektedir. Yazara göre bir defa esaret kampına düşüldükten yani o karanlık, dar, uzun ve sonu belirsiz dehlizlere atıldıktan sonra vaktin kıymetini, beşerin kadrini, mütalaanın lezzetini hakkıyla takdir edenler kendilerine göre faydalı birer meşguliyet bulmadan uzak durmamıştı. Böyle hareketsiz bir hayatta ilk önce hatıra gelecek şey bir konu hakkında araştırma yapma ve yeni bir şeyler öğrenmekti. Esirler esarete buna canı gönülden sarılmış ve bu suretle vakitlerini imkânları ölçüsünde heba etmekten korumaya çalışmış ve gençlerin büyük bir bölümü Fransızca tahsiline ehemmiyet vermişti. Bu lisanı öğretmensiz ilerletmek gücünde olanlar İskenderiye'den gazete satıcısı vasıtasıyla sipariş edip getirtebildikleri kitaplarla sözlükler arasında; öğretmene ihtiyacı olanlar ise arkadaşlarından bu vazifeyi görebileceklerin rehberliği ve yardımı sayesinde günlerinin mühim bir kısmını lisan öğrenmeye ayırmıştı. Karargâhın her kısmında ders verebilecek öğretmenlerin idaresi altında muhtelif dershaneler açıldı. Fransızca öğrenmek kampta bir zaman o kadar yaygın gelmişti ki bir defa dershaneye gidip kaydolmak zorunlu olmuştu. Vaktin fazlalığı ve istekli öğretmenlerin mevcudiyeti, ciddi bir şekilde çalışan esirlere Fransızca'yı iyi bir şekilde öğretme imkanı verdi. Esarete bir iki sene çalışmanın

¹⁰⁴¹ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 49-52, 57-60.

¹⁰⁴² Rıza Eren 1897 yılında Karaman'da dünyaya geldi. Osmanlı'nın meşhur âlimlerinden Muhammed Hadimi hazretlerinin altıncı göbekten torunu ve Müftüzade Said Efendi'nin oğludur. Karaman Rüştüyesini bitirmiştir. Okulunu bitirdikten sonra muhtemelen bir idadide okumuştur, Okul sonrası ise ailesine ait Karaman Canhasan köyündeki çiftlikte kardeşleriyle birlikte tarımla uğraşmıştır. Bu arada, edebiyat ve müziğe büyük bir ilgi duymuş, özellikle divan edebiyatı ve Türk sanat musikisinde kendisini bir hayli yetiştirmiştir. Esareten sonra Karaman'a dönerek, Karaman'da kurulmuş olan Karaman Çiftlik Bankası'nda memur olarak çalışmıştır. Esaret hayatında günlük tutmamakla birlikte iyi bir fotoğraf arşivi ile Karaman'a dönmüştür. Kamptaki eğitimin tesiriyle Seydi Beşir'deki Musiki Heveskeran Cemiyeti'nin bir benzerini Karaman'da aynı adla kurmuştur. Ayrıca Karaman'da Türk müziğine katkıda bulunmuştur. Rıza Bey, Türk Silahlı Kuvvetlerinde muhasebeci olarak görev yaptıktan sonra emekli olmuştur. 1963'de Karaman'da 66 yaşında vefat etmiştir: Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁰⁴³ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 53.

semeresi olarak İstanbul'da bazı müesseselerde mütercimlik yapan kişiler çıktı. Bu kendileri için güzel bir semere gayreti ve vaktini boş geçirenler için de hakiki üzüntü sebebi oldu. Fransızca rağbet gençlerle sınırlı olmamıştı. Yaşı dolgun subaylar ve üst rütbeli komutanlar da lisan öğrenmek veya geliştirmek için epeyce zamanlarını sarf ettiler. Özetle esaret birçok esirin Fransızca öğrenmelerine vesile olmuştu.¹⁰⁴⁴

Esirlerin haliyle İngilizlere karşı bir tepkisi vardı. Bu sebeple esirler arasında İngilizce öğrenmeye rağbet eden pek bulunmadı.¹⁰⁴⁵ Rahmi Apak da esirler arasında İngiliz düşmanlığından dolayı İngilizce öğrenmek isteyen esirlerin pek olmadığını söylemişti.¹⁰⁴⁶ Buna rağmen esirlerin ifadelerinde ve esirler tarafından yazılan hatıratlarda İngilizceye heves eden esirlerin de olduğunu görülmektedir. Seydi Beşir kampında kalan bir esir, ifadesinde İngilizce öğrenmeye 40 kadar kişiyle başladığını fakat heveslerinin çabuk geçtiğini söylemişti.¹⁰⁴⁷

Fransızcadan başka esirler arasında İngilizceyi öğrenenler olduğunu İkdam gazetesinde isimsiz anılarını yazan esir de söylemektedir. Çanakkale ve ilk Kanal Muharebesi'nde esir düşüp ilk başta Kahire'ye getirilen esir subaylar orada kaldıkları beş altı ay zaman zarfında dışarıya İngiliz nöbetçilerin nezareti altında çıkabilmişlerdi. Bundan istifade ederek esirler arasından birkaç kişi İngilizceyi az çok öğrenmiş ve bilahare bazıları bilgilerini geliştirmişlerdi. Esaret hatırası olarak İngilizceyi öğrenenlerden bazıları esaret sonrası tercümanlık ve mütercimlik yaptılar.¹⁰⁴⁸

Esirlerin kampın boş alanlarında gezebilecekleri geniş olanları mevcuttu.¹⁰⁴⁹ Buna rağmen esirlerin çoğu vaktini boş geçiriyordu. Kampta izci ve futbolcular da vardı. Seydi Beşir kampında her gün ikinci vaktinde karargâhın kuzeyinde bulunan sahada futbol oynanıyordu. Haftada iki gün de diğer karargâhtaki esirler ile futbol oynanırdı.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁴ "Esaret Hayatından Birkaç Sahife II", **İkdam Gazetesi**, 17 Temmuz 1337 (1921), No 8743, s. 3.

¹⁰⁴⁵ Hüseyin Mümtaz, **a.g.m.**, s. 32.

¹⁰⁴⁶ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 167.

¹⁰⁴⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁰⁴⁸ "Esaret Hayatından Birkaç Sahife II", **İkdam Gazetesi**, 17 Temmuz 1337 (1921), No 8743, s. 3.

¹⁰⁴⁹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 81.

¹⁰⁵⁰ Ömer Hakan Özalp, **a.g.e.**, s. 234-235; Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 95.

Futbol takımları, genç esirlerin kanını sağlam, pazusunu ve bacağına kuvvetli olarak muhafaza eden aktivitelerin başında geliyordu. Hemen her gün öğleden sonra karargâh dâhilindeki meydanda futbolcular talimler yaparak oyunda kendilerini kanıtlamak istiyorlardı. Kampta kazanılan futbol becerisi çok önemliydi. Seydi Beşir esir kampında yer sırf kumdan ibaret olup pek yorucuydu. Futbol ile beraber koşma idmanı da yapılırdı. Karargâhın muhtelif kısımları, kapıların açıldığı günler futbol ve idman müsabakalarına tahsis ediliyordu. Müsabaka meydanının etrafı seyircilerle dolu olurdu. Müsabakalar pek ciddi ve hararetle olduğundan üst rütbedeki kumandanlar da onları seyretmeye gelirdi. Futbol idmanları erler arasında da gerçekleştirildi. Bu kulüplerin sıhhat açısından da gençlere faydası oluyordu. Bayram günleri karargâhlarda öğleden sonra futbol idman kulüplerinin ve musiki heyetlerinin birleşmesiyle tertip edilen müsamereler muhteşem bir görüntü oluşturuyordu. Almanlar ile Türkler arasında da sık sık müsabakalar düzenlenirdi.¹⁰⁵¹

Esirlerin arasında yağlı boya resim yapan çok önemli sanat erbabı da bulunuyordu. Seydi Beşir kampında iki üç esir vardı ki fırçalarından çıkan eserler pek mükemmeldi. Onların yaptıklarını görmek için odalarına hücum eden pek çok esir çıkmıştı. Futbol ve idman müsabakası birinciliği kazananlara mükâfat olarak verilen bu tablolar büyük bir sevinçle alınıp saklanırdı. Yağlı boya resim dışında sulu boya resimle uğraşan esirler de vardı.¹⁰⁵²

Esirlerin kamplarda yaptıkları bunlarla sınırlı değildi. Koğuşların orta yerinde çamurdan taban yapılmış ve üzeri de çeşitli boyalarla boyanmıştı. Kireç ve alçıdan Çanakkale Boğazı'nın kabartması yapılarak 18 Mart saldırısı canlandırılmıştı. Yapılan canlandırmada toplar ateş diyor, komutanlar dürbünle gözetliyor, düşmanın savaş gemileri yan yatıyordu. Bazıları da tepe taklak devrilmişti. Bu yapılanlar da İngilizlerin ilgisini çekti. Ayrıca bazı koğuşlarda havuz yapılmış su rengi içinde balıklar tasvir edilmişti. Tüm bu yapılanlar da eldeki kısıtlı araç gereçlerle gerçekleştirildi.¹⁰⁵³

Esaretin ortaya çıkardığı ihtiyaçlardan birisi de fotoğrafçılıktı. Seydi Beşir kampında başlangıçta yalnız bir yedek subay bu sanata vakıftı ve herkes resmini

---

¹⁰⁵¹ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 47-48.

¹⁰⁵² **a.g.e.**, s. 46.

¹⁰⁵³ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 120.

çektirmek için ona başvuruyordu. Daha sonra başka esirler de bu işe girdi. Esarette tek başına ve birlikte birçok esir fotoğraf çektirmiş, o ibret verici günlerin acı bir hatırası olarak büyük bir dikkatle saklamıştı. Bu fotoğraflar sayesinde esarettteki esirlerin hali, tel örgü muhiti, gazino, bayram toplantıları, futbol, musiki ve sair törenler günümüze kadar ulaştı.¹⁰⁵⁴

Seydi Beşir esir kampında sosyal faaliyetler arasında sinema izlemek mümkündü. Haziran 1918'de tüm karargâh için bir sinema makinesi temin edilmişti. Makinenin elektrik motoru veya başka parçaları ara sıra çalışmıyor denilerek esirlerin kullanılmasına izin verilmese de esirlerin boş zamanlarını değerlendirmelerinde de önemli bir eğlence aracı olmuştu.¹⁰⁵⁵ Bu amaçla kampın B bloğunda bir çadır, tahtalar konularak sinema haline getirildi. Bu sinemada seri halinde haftalarca süren macera filmleri gösterildi. Esirlerin en çok sevdiği aktör Castro rolünde Warner Oland'dı. Macera filmlerin yanı sıra duygusal filmler de oynatılmıştı. Esirler filmlerde oynayan kadın ve erkek sanatçıların fotoğraflarını ceplerinde taşıyordu. Filmler İngilizce altyazı ile gösterilmekte olup iyi derece İngilizce bilen bir esir yüksek sesle Türkçeye çeviriyordu.¹⁰⁵⁶

Bazı esirler de kampta boş vakitlerini başka türlü değerlendirmiş ve çeşitli renkli boncuklardan yılan, kaplumbağa, yengeç gibi el işleri örüp İngilizlere satmışlardı. Medrese mezunu bazı mutaassıp esirler ise bunlara günah deyip vazgeçirmeye çalıştı.¹⁰⁵⁷ Mısır Hava Birliklerinden Avustralyalı bir subayın, Türk esirlerin sanatla ilgili önemli bir hatırası basına yansımıştı. Kahire'deki Türk esirlerin arasında boncuk işlemede yeteneği olan bir adam, bir kobranın tam kopyasını çıkarmıştı. Avustralyalı subay bir tane de kendi akrabalarına göndermek için Türk esirine aynısını yaptırmıştı.¹⁰⁵⁸

Esir subaylar arasında değişik meslek ve sanat dallarından anlayanların açtığı kurslar arasında el sanatlarına yönelik olanlar da vardı. Yapacak bir şeyi olmayan esirler arzu ettiği kurslara devam ediyordu.¹⁰⁵⁹ Sanat tahsili hususunda zaman

---

¹⁰⁵⁴ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 46.

¹⁰⁵⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269; Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 117-122.

¹⁰⁵⁶ Necmi Seren, **a.g.m.**, s. 78.

¹⁰⁵⁷ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 120.

¹⁰⁵⁸ **Western Mail (Perth, WA: 1885- 1954)**, 25 January 1918, s. 28.

¹⁰⁵⁹ İbrahim Sorguç, **a.g.e.**, s. 49.

harcanmış ise de kamp yönetimince bazı mahsurlar görüldüğünden önemli bir başarı sağlanamadı.¹⁰⁶⁰

Subaylar kendi aralarında kampta bir kütüphane kurmak istemişler ve bunu kamp komutanına söylemek için Ermeni tercüman ile komutanın yanına çıkmışlar ve durumu bildirmişlerdi. Kamp komutanı ilk önce Türkler ne anlar kütüphaneden diyerek reddetmiş, esirlerin ısrarını görünce kabul etmek zorunda kalmış ve kütüphane işlemeye başlamıştı. Artık subaylar, birbirleri ile sohbet edebilecekleri bir yere kavuşmuştu.¹⁰⁶¹

Ubeydullah Efendi'nin hatıratında anlattığına göre Seydi Beşir karargâhları arasındaki tel örgüler arasında bir sokak vardı ve bu bölüme her gün Arapça, Farsça, İngilizce, Mısır ve İskenderiye gazeteleri gelirdi. İsteyen esirler istedikleri kitabı kampa getirebiliyordu. Gazetelerin önemli haberleriyle ajans telgrafları her gün düzenli olarak Türkçeye çevrilir, kulüp duvarına asılır ve esirler bu şekilde haberleri öğrenirdi.¹⁰⁶²

Esarete yemekten, sigaradan, kahveden, paradan, her şeyden daha kıymetli olan şey gazetelerdi. Esirler karargâha ilk geldiklerinde yalnız İskenderiye'de çıkan bir Fransızca gazete ile Kahire'de yayınlanan birkaç Arapça gazetenin kampa girmesine müsaade edilmişti. Dil bilen esirler bu gazeteleri kapıya kadar getiren görevlilerden alarak okurlar ve en mühim haberleri arkadaşlarına söylerlerdi. Görevli karargâha yaklaşırken 'gazete' diye bağırmasını işiten okuyucuların nasıl bir acelecilikle koşarak görevlinin elinden gazeteleri kaptıklarını seyretmek bazı esirler için eğlenceliydi. Bütün bu okuyucular gazetelerini okumak üzerine sabredip odalarına gidemiyorlardı. Tek kolda gözleri yazılara sabitlenmiş bir halde karıncavari adımlarla pavyonlara doğru geliyorlardı. Haber almak üzere gelenler de onların sağ ve sol taraflarını çevirmiş bulunuyordu. Gazetelerin sabah ilk kampa gelişi esirlerin ruh hali üzerinde önemli bir etki gösteriyordu. Kamplarda günlerini geçirmiş bir esir esaret sonrası İkdam gazetesinde, gazetenin esirler için ne ifade ettiğini şöyle ifade etmişti:

¹⁰⁶⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁰⁶¹ Sokrat İncesu, **a.g.e.**, s. 336-337.

¹⁰⁶² Ömer Hakan Özalp, **a.g.e.**, s. 234-235; Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 95.

“İlk defa gözümüzü açığımızda bize o sevimli saf, çehre-i ihtişamını (Muhteşem çehresini) gösteren, sabavetimizdeki (çocukluğumuzdaki) kaygısız ve endişesiz günlerimizde bizi sine-i şefkatine basıp barındıran, bilahare yavaş yavaş muhtelif düşünce ve emellerimizin muhd-i feyzasını teşkil eden (nurlu muhitini oluşturan), en sonra da kendisi için ulu bir vazife olarak kan ve canımızı dest-i kadere (kaderin eline) terk ederken bize o yaralı fakat ulvi ruhuyla ..... muazzez yurdumuz hakkında münteşir (yayınlanan) sabah haberleri her şeyden tekaddüm eden (öncelikli) bir ihtiyac-ı müdhiş idi (müthiş bir ihtiyaçtı).¹⁰⁶³

İkdam gazetesinde isimsiz yazılan hatıratla anlatıldığına göre esaret günleri uzadıkça insan ruhunun kararsızlığı ve asabiyeti daha da artmıştı. Esirlerin yüzlerine tabiatıyla bir ağırbaşlılık ve vakar gelmişti. Tabidir ki vatan arzusu o nispette fazlalaşmış ve sonuçta gazete okuma merakı iki misline çıkmıştı. Her geçen gün sürekli ve düzenli haber almak ihtiyacı artmaktaydı. Yavaş yavaş karargâhın mevcudu arttıkça yapılan toplantılarda bir teşebbüs olmak üzere açılan gazinoya gazete haberlerinin tercüme edilip astırılması fikri ortaya sürüldü. Bu hususta lisan bilen esirler bu işi gönüllü kabul etmişti. Kararın verilmesi ile birlikte matbuatın tercüme edilen haberleri her sabah gazinoya getirilerek asılmış ve esirlerin okumaları için dikkatlerine sunulmuştu.¹⁰⁶⁴

Gittikçe tercüme heyeti güçlendirmiş, haberleri düzenli olarak ve hızlı bir biçimde esirlere sunmaya muvaffak olunmuştu. İlk başta yalnız yerel gazeteler kampa gelirken daha sonra ‘Tan ve Times’ gibi Avrupa’nın en mühim basın organları da düzenli bir şekilde getirildi. Artık bir Fransızca, bir İngilizce ve bir Arapça mütercimi, her sabah gazetelerin kampa gelmesinin ardından kâtip vazifesi gören birçok esirle birlikte masaları başına geçerek günlük haberleri büyük bir ehemmiyet ve ciddiyet dairesinde ve de son derece süratli bir surette Türkçeye çevirirlerdi.¹⁰⁶⁵

Haberlerin tercümeden bahsedilince akla gelen ilk konu tercümelerdeki sansür meselesidir. Yazar haberlerin tercümesinde bir engelleme olup olmadığına ve esirlere bu konuda tam bir özgürlük verilip verilmediğine anılarda ayrıca değinmişti.

¹⁰⁶³ “Esaret Hayatından Birkaç Sahife”, **İkdam Gazetesi**, 16-17 Temmuz 1337 (1921), No 8742, s. 3.

¹⁰⁶⁴ “Esaret Hayatından Birkaç Sahife II”, **İkdam Gazetesi**, 17 Temmuz 1337 (1921), No 8743, s. 3.

¹⁰⁶⁵ “Esaret Hayatından Birkaç Sahife II”, **İkdam Gazetesi**, 17 Temmuz 1337 (1921), No 8743, s. 3.

Yazar bu konuda kesin konuşmuş ve sansürün olmadığını belirtmişti. Kampa girişine müsaade edilen gazetelerden esirler istediği haberi tercüme ve neşirde tamamıyla serbestti. Bu hususta küçük bir müdahale ve kayıt mevcut değildi. O zamanlar en çok Rus İnkılâbı haberleri gündemi oluşturuyordu. Bu münasebetle gerek Rusya'da vuku bulan büyük sosyal ve siyasi gelişmeler ve gerek bu gelişmelerin Fransa ve İngiltere'de meydana getirdiği Tan ve Times gazetelerinin kaydettiği tesirler iri harflerle ve dikkat çekici bir şekilde aynen haber olarak duvar gazetelerine yansımıştı. Kampta bu dönemde gazetecilikten kasıt tercümeyle sınırlanmış olup ayrıca hiçbir mütalaa ve fikir yazılmadı.¹⁰⁶⁶

Mısır'da yayınlanan El-Mukattam, Ve'l Ahbar ve El-Efkâr gazeteleri kamplara getirilip tercümanlar sayesinde Türkçeye çevrilerek Mısır'da ve Anadolu'da gerçekleşen Mustafa Kemal'in başlattığı Millî Mücadele ve Kuva-i Milliye hareketi hakkında müspet makaleler esirlere okunmuştu. Mısır basınında Anadolu Hareketi'nden olumlu bir şekilde bahsedilmişti. Ayrıca Mısır'da İngilizlere karşı gerçekleşen bağımsızlık mücadelesi de gazetelere yansımıştı. Bu tür yazılar Araplar veya Arapça bilenler tarafından Türkçeye çevrilerek esirlere dağıtılmıştı.¹⁰⁶⁷

Necmi Seren'in bulunduğu kampın bitişiğindeki kampta tercümeyle ilgili bir adet vardı. Fransızca gelen gazete Türkçeye çevrilip gazinolara asılırdı. Necmi Seren'in değimi ile ayak takımı ise bu haberleri okumak için kamp kamp dolaşıyordu. Haber bülteni hangi kampa daha önce asılırsa o kampın gazinosu daha kalabalık olurdu. Bu konuda kamplar arasında ciddi rekabet vardı. A kampında bu işi yapanlar eve gönderilince iş Necmi Seren'e kalmıştı. Yaptığı bu işten büyük bir mutluluk duymuştu.¹⁰⁶⁸

Esaret sonrası geri dönen bir esirin verdiği ifadeye göre ise 1918 ortasına kadar karargâha El-Maktum ile Labour Egyptienne'den başka ne gazete ve ne de fennî veya içtimai derginin gelmesine müsaade edilmişti.¹⁰⁶⁹

Kampta ara sıra Türkçe gazete de okunuyordu. Esaretin son zamanlarına doğru İkdâm gazetesi de kampa gelmişti. Fransızca kursuna giden esirler Fransızca gazeteleri okuyabilecek seviyeye gelmişti. Esirler La Bourge gazetesinden

¹⁰⁶⁶ "Esaret Hayatından Birkaç Sahife II", **İkdâm Gazetesi**, 17 Temmuz 1337 (1921), No 8743, s. 3.

¹⁰⁶⁷ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 74-79.

¹⁰⁶⁸ Necmi Seren, **a.g.m.**, s. 78-79.

Türkiye’de ve dünyada neler oluyor takip edebiliyordu. Anadolu Hareketi ve İstanbul Hükûmeti arasındaki mücadele esirler tarafından kampta tartışılmaktaydı.¹⁰⁷⁰ Damat Ferid Paşa’nın esirler için millettten 1,5 milyon lira alacağını söylemesi kampta bir diğer gündem konusu oldu. Kabine değişikliği sonrası Talat Paşa ve Damat Ferid Paşa’ya memleketi düşürdüğü haller yüzünden ağır hakaret edilmekteydi. Yeni Hükûmet Ali Rıza Paşa tarafından kurulmuştu. Anadolu Hareketine daha ılımlı bakan bir kabinenin kurulması az da olsa kampta sevince yol açtı. Bunlardan başka memleketin durumu hakkında gelen haberler özellikle İzmir’in işgali söylentisi ve ardından işgali esirleri çok üzdü.¹⁰⁷¹

Seydi Beşir kampında tüm esirlerin karargâhlar içinde geçirdikleri hayat şartları hemen birbirinin aynıydı. Hiçbir meşguliyeti olmayan, sosyal, kültür ve spor faaliyetlerine katılmayan esirler için yapılacak tek iş arkadaşları ile memleket meseleleri konuşmaktadı. Sabahleyin kahvaltıdan sonra bir kısım askerler duşa, bir kısım askerler de deniz banyosuna gitmek için ayrılırdı. Öğleden sonra ise esirler için diğer karargâhlardan gelen subay arkadaşlarıyla hasbîhâlden ve futbol oyunu ile lisan öğrenmeden ibaretti.¹⁰⁷²

Erlerin hayatı kampta tüm zorluklarına rağmen zaman zaman eğlence içinde geçmişti. Türküler, şarkılar, maniler, destanlar okuyan erler olurdu. Ayrıca esirlerden kimisi başlarından geçeni, kimisi masal, öykü anlatırdı. Kimisi de hayat hikâyesinden, avdan, güreşten bahsederek günlerini geçirirdi.¹⁰⁷³

Kampta esirlerin kendi arasında tartıştıkları tek konu kendi ülkeleri olmamıştır. Mısır’da meydana gelen ihtilal esirlerin konuştuğu konulardan birisi olmuştu. Esirler arasında konuşulan bir diğer konu da Türkiye’deki siyasi gelişmeler ve döndükleri takdirde cepheye gönderilip gönderilmeyecekleriydi.¹⁰⁷⁴

Maadi kampında oyun ve eğlenceler bakımından esirlerin hoşlandığı en önemli eğlence, güreşti. Kâğıt ve dominoyu da zevkle oynamışlardı. Futbol oynamaları teklif edildiyse de bu oyuna ilgi duyulmadı. Aralarından bazıları, büyük

---

¹⁰⁶⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

¹⁰⁷⁰ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 91-93, 103-105.

¹⁰⁷¹ **a.g.e.**, s. 69, 75, 80, 91-96, 117-122.

¹⁰⁷² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁰⁷³ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 120-121.

¹⁰⁷⁴ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 69, 75, 80, 91-96, 117-122.

bir ustalıkla mandolin, gitar, ud, tanbur gibi müzik aletleri yapmıştı. Oyunlar için olmak üzere tüm materyaller İngiliz yetkililerce ücretsiz olarak verildi. Kamp komutanlığınca gramofon da satın alındı. Sanatkâr esirler renkli boncuklardan para çantası, el çantası, kese, kolye, yılan gibi eşya yapmış, bunların bir kısmı Kahire’de satılmıştı. 1.200 esirin bulunduğu bir bölümde bu tür eşyanın satışından 15 günde 2.500 Fransız Frankı gelir elde edildi. Esirlerin kampta spor yapmaları da mümkündü. Barakaları çevreleyen boş alanlarda gezinti yapmaları da serbestti.¹⁰⁷⁵

Mısır’daki Amerikan diplomatik temsilcileri tarafından 1915’de Maadi kampını ziyaret sonrası hazırlanan rapora göre kampta kalan esirler kendi milletlerine özgü olarak sazlar ve sazendeler tedarik etmişler ve eğlenceler tertip ederek zamanı hoş geçirmemişlerdi. Sazlar Mısır’da bulunan dostları tarafından esirlere hediye edilmişti. Esirlere her gün okumaları için gazeteler veriliyordu. Esirler büyük koğuştta eğlenceler düzenlerler ve iskambil oynarlardı. Esirlerin bazıları taş oynamakla bazıları da sigara içmekle vakit geçirmekteydiler.¹⁰⁷⁶

İngilizler Bilbeis kampında doğrama ve mobilya, el işi, boncuktan örülmüş kadın çantası, akrepli yılanlı gibi el işleri ile uğraşan zanaatkâr esirleri 7. tel örgüde topladılar. Ayda bir vagon dolusu el işi Londra’ya yollandı. Ayrıca esir kampını düzenlemek için yine esirler arasından boyacı sıvacı ve ressam aranmıştı. Hidayet Özkök bu mesleğin ustasını olduğunu söylemiş ve yanına bu işlerden anlayan 8 kişi alarak İngiliz yetkililere müracaat etmişti. Esirlerin bulunduğu tel örgülerin zemini ince kumdu. Esir karargâhının etrafı meşale gibi karpit (asetilen gazı çıkarmakta kullanılan, karbonla kalsiyum birleşği madde) lambaları ile aydınlatılıyordu. Kampın düzenlenmesinde yanmış karpitler kireç halinde harç yapımında kullanıldı. Hidayet Özkök’e yardım edenlerden birisi Eskişehirli telsiz muharebe memuru Saim Efendi’ydi. Bu kişi güzel oymacılık biliyordu. Esirlere kampı düzenlemek için kalem, fırça ve 18 farklı renkte ressam boyası verilmişti. Bu aletler ile heykeller, armalar ve halı desenleri, tren katarları, gibi düzenlemeler yapıldı. Bu kişilerin ayrıca kendilerine özel bir çadırı bulunuyordu. Ayrıca angarya yaptırılmıyordu. Bu esirlerin ekmek tayını de çift olarak çıkmıştı. 75 kuruş maaş verildi. Maaş nakit

¹⁰⁷⁵ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 55, 57.

¹⁰⁷⁶ TNA, FO., 383/101.

olarak verilir, aybaşında kantinde bedeli kadar istedikleri şeyleri alabilirlerdi. Esirlerin hünerleri bu kadar olmayıp görülmemiş beceriler sergilediler Mutfağa verilen odunlardan bağlama, keman, ud gibi müzik aletleri yaptılar ve eğlenceler düzenlediler. Bu çalgılar için de demircilere oyma kalemleri yaptırıldı. İngilizler bu yetenekli esirler karşısında hayran kalmış, dışarı çıkamayan esirlerin bu hünerlerini nasıl gösterdiklerini sorgulamışlardı.¹⁰⁷⁷

Kamplarda güreş müsabakaları düzenlenmişti. Pehlivanlar kampta güreşirler ve İngilizler bu müsabakaları izlerlerdi. İzmirli tiyatrocusu Nevzat adındaki genç herkesin ilgisini çeken tiyatrolar düzenledi. Bu gösterileri de Türklerden çok İngilizler izlemeye gelirdi. Tiyatro için gereken malzemeler İngiliz tarafından temin edildi.¹⁰⁷⁸

Heliapolis kampında esirlere spor için barakalar arasında boş bırakılan alanlar vardı. Burası gezinti için yeterli görülüyordu. Gezinti için ayrılan saatler içerisinde gezintiye hiçbir kısıtlama getirilmedi. Kampta müzik ve şarkıya izin vardı. Esirler kampta ud ve keman gibi müzik aletleri imal ettiler.¹⁰⁷⁹

Heliapolis kampında bulunan askerler genelde yüksek okul mezunu kişilerdi. Kamp bir yüksek okul gibi şubelere ayrıldı ve askerler felsefe, hukuk, İngilizce, Fransızca, Almanca, Musiki gibi derslere çalıştılar. Kampta Alman subaylarının iştirak ettiği esirler arasından 45 kişilik bir temsil heyeti seçilmiş, haftada iki defa tarihi ve dram üzerine müsamere verilmişti. Müsamere günü kampta bulunan tüm esirler davet ediliyor ve müsamerayı seyretmek üzere kampa geliyorlardı. Ayrıca İngiliz subayları da bu müsamereleri izlemiş ve hayran kalmıştı. Örneğin 1919 yılı Kurban Bayramı birinci günü kampta düzenlenen müsamere esir karargâh komutanı İngiliz Kurmay Binbaşı iştirak etmişti. Yalnız kendi katıldığı programda Selahattin Eyyubi'nin Haçlılara karşı savaşının gösterimini istememişti Kendisinin katılmadığı başka bir programda temsiline ise onay verdi. Bayramın birinci günü programa tüm kamplardan yirmi kadar İngiliz subayı ile çavuş, onbaşı ve erler katıldı. Selahattin

---

¹⁰⁷⁷ Hidayet Özkök, **a.g.e.**, s. 58-60.

¹⁰⁷⁸ **a.g.e.**, s. 60.

¹⁰⁷⁹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 42, 46.

Eyyubi'nin yerine bu defa Fatih'in İstanbul'u almasına dair müsamere gösterilmişti. Tüm subay ve programa katılanlar gösterilen oyundan memnun kaldı.¹⁰⁸⁰

Ras El-Tin kampında da esirler aralarında müzik grubu oluşturulmuş, tiyatro etkinlikleri düzenlemişti. Bu etkinlik için sahne hazırlanmıştı. Her akşam bir etkinlik düzenleniyordu. Kampta piyano ve org bulunmaktaydı. Ayrıca savaştan önce Kahire'de bulunan bir fotoğrafçı kampın fotoğraf işlerini yürütmüştü.¹⁰⁸¹

Bu kampta eksersiz ve spor, barakalar ve çadırlar arasında kalan bölümlerde yapılabilirdi. Esirler için eğlenecek, futbol oynayacak veya yürüyüş yapacak alan mevcuttu. Bir tenis alanı da vardı. Bunu Osmanlılardan çok Avusturyalı ve Almanlar kullanabiliyordu. Kampta skittles çok popüler bir oyundu. Eskrim dersi İngiliz subaylar tarafından öğretildi. Jimnastik dersleri de tüm diğer sporlar gibi isteğe bağlı olarak verildi. Kampta eşek yarışı, jimnastik müsabakaları gibi atletizm müsabakaları düzenlenmiş ve ödül verilmişti.¹⁰⁸²

Tel El-Kebir kampında da esirler boş geçen günlerini değerlendirmek için kampta cami, fiskiye, tiyatro, bando ve güreş organizasyonları yapmaya karar vermişlerdi. Kampta iki adet fiskiye yapıldı. İstanbullular tarafından tiyatro tertip edilmiş ve ayrıca esirlerin parasıyla Celal Bey tarafından Mısır'dan 18 parça bando takımı getirilmişti. Haftada bir gün tiyatro oynuyor ve Pazar günleri de tüm kamptan yani 35.000 esir arasından seçme pehlivanlar getirilerek güreşler yapılıyordu. Tiyatro ve güreş organizasyonlarına İngiliz yetkililer de katıldı. Ayrıca kampta futbol oynayan esirler de mevcuttu. Kamp komutanı esirler arasından 500 kişiyi seçerek bunlara elbise, potin ve dolak (tozluk yerine bacaklara ayak bileğinden dize kadar dolanan ensiz ve uzun kumaş parçası) verip idman ve talim yapmalarını istemişti. Birkaç gün sonra kamp komutanı bando, marş çalarken takım veya manga kolunda esirlere resmigeçit yaptırmış ve memnun kalmıştı. Bu tür sosyal faaliyetler her kampta aynı düzende gerçekleşmiyordu.¹⁰⁸³

Filistin Cephesi'nde esir düşen Ahmed Ercan Tel El-Kebir kampında esirler arasında akşamları eğlenceler düzenlendiğinden bahsetmişti. Bir kişi yemek tabağını

---

¹⁰⁸⁰ İhtiyat Zabiti Mehmet, a.g.e., s. 260-262.

¹⁰⁸¹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 73.

¹⁰⁸² a.g.e., s. 73-74.

¹⁰⁸³ İbrahim Arıkan, a.g.e., s. 247-248.

darbuka gibi çalarken diğeri burnunu tutarak gırnata (klarnet) taklidi yapıyor, bir başkası da bulduğu bir fistanla orta yerde oynuyordu. Ayrıca tiyatrolar oynanmış ve kerpiçten heykeller de yapılmıştı. Bu tür faaliyetlerini çekemeyen ve karşı olan esirler de çıkıyordu. Yahak diye hitap edilen bir kişi de bazen geceleri kalkıp “*Ya Hak diye Ya ibad-ı Müslimin*” diye bağıyordu. Bu kişi bir gece tiyatro oynanan yere girmiş ve her yeri dağıttığı gibi bütün heykelleri de kırmıştı. O günden sonra bir daha ne tiyatro oynanmış ve de heykel yapılmıştı.¹⁰⁸⁴

Kahire Kalesi kampında esirlerin eğitimi için bir okul açılmıştı. 12 yaşına kadar bütün erkek ve kız çocukları bu okula gitmek zorundaydı. Bir kadın öğretmen, onlara Türkçe ve Arapça öğretmişti. Ayrıca bu çocuklara her gün yarım saat İngilizce dersi verildi. Kültürel faaliyetler açısından kadınlar eğlence için bir istekte bulunmadı. Günlerini sohbet etmekle ve sigara içmekle geçirdiler. Kampa müzik dinlemek için de bir gramofon getirildi.¹⁰⁸⁵

Salihye karargâhının etrafı kumlarla kaplı olduğundan çadırların sağ ve sol taraflarında kumdan yapılmış birçok değişik heykellerin yanı sıra çeşitli binalar, pek çok farklı hayvan resimleri ve heykelleri yapılmıştı. İsteyen esir yumuşak kumları su ile çamur haline getirebilir, isterse bir buçuk metre yüksekliğinde bu kum çamurundan istediği şekli meydana getirebilirdi. Ayrıca çadırların etrafı çiçek bahçeleri, hayvanat bahçesi, top, tüfek, asker ve komutanların resim ve heykelleriyle çevriliydi. Bununla beraber esirler tarafından alüminyum mataralardan başka birçok tütün tabakaları, arma vesaire yapılmıştı. Boncuklardan işleme birçok iş de yapıldı Türk esirlerinin bu yetenek ve becerilerine İngiliz askerleri hayret içinde izlediler. Kamp esir kampı değil bir çeşit güzel sanatlar okuluna dönüşmüştü.¹⁰⁸⁶

Tura esir kampında önemli bir şahsiyet olan ve Albay Ragıp Bey’in emriyle subay koğuşunun sorumlusu yapılan Binbaşı Mehmed Arif (Seyhun) kampta eğitim faaliyetleri kapsamında coğrafya dersleri verdi.¹⁰⁸⁷

---

¹⁰⁸⁴ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk’ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 125-138.

¹⁰⁸⁵ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 66.

¹⁰⁸⁶ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 250-251.

¹⁰⁸⁷ Mehmet Arif Seyhun, **Katıldığım Dört Savaş ve Yaşam Öyküm**, Haz. Müşerref Seyhun, Ankara, Kültür bakanlığı, 2000, s. 138.

3.2.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Türk Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler

Türk subayların kamplardaki davranış ve tutumu İngiliz yönetimince her zaman takdirle karşılandı. Ailelerinden haber alamayan subayların pek çoğu tüm dert ve sıkıntılarını untabilmek amacıyla günlerini faydalı işler yapmaya çalışarak boş geçirmemeye gayret ettiler. Subaylar politik olarak bölünmüş durumdaydı. Uzun süren esaret süresinde moralleri yüksek tutmak çok zordu. Uzun bir tutsaklığın getirdiği depresyon bozukluklarına karşı tepki vermekte zorlandılar. Subaylar açısında eksik olan şey beraber kaldıkları rütbesiz askerler ile pek ilgilenmemeleriydi. Subaylar genelde kamplarda inzivaya çekilmiş ve kendilerini erlerden tecrit etmişti. Bunda esirlerin esaret psikolojisiyle subayların emirlerini dinlememeleri de etkili oldu. Özellikle kampta açılan sosyal aktiveleri desteklemeleri, açılan kurslara ilgi göstermeleri, askerlerin katıldıkları oyunlara iştirak etmeleri, konferanslara, toplantılara ve derslere destek vermesi gerekirken burada geri kaldılar.¹⁰⁸⁸

Kızılay heyeti Sumerpur kampında kalan Türk esirlerin durumunu anlatırken aynı zamanda esirlerin sefil durumu da dikkat çekmişlerdi. Türkleri kötü kaliteli üniformalar giymiş, günlerini boş boş geçiren erkekler olarak tarif ettiler. Yemek zamanlarında, mutfak ve yemekhanelerin etrafına insanlar üşüşünce biraz hareketlilik gözlenmekteydi. Her kulübenin etrafında bulunan verandalarda oturan esirler, zar oyunları veya domino oynamakta ya da Türk kahvesi içip sohbet etmekteydiler. Tartışma konuları genellikle İngilizce gazetelerdeki haberler, politika veya kamp dedikodularıydı. Türkler, iyi organize olamamış gruplara bölünmüştü.¹⁰⁸⁹

Kamplarda yapılan aktivitelere İngiliz yetkililer tarafından bir engel konulmadı. Sumerpur kampında her türlü oyuna izin verildi. Doğulular tavla, domino

---

¹⁰⁸⁸ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 86.

¹⁰⁸⁹ **British Prison-Camps in India and Burma**, s. 8-9.

ve kâğıt oyunlarını spora tercih ettiler. Esirlerin çoğunun okuma yazması yoktu. Sivillerden daha iyi eğitilmiş esirler, diğerleri için Kuran ve gazete okuyorlardı.¹⁰⁹⁰

Bellary kampında sosyal aktiviteler Türk esir sayısının fazla olması sebebiyle daha fazla ve etkili olmuştu. Bazı eğitilmiş subaylar kendilerine verilen günlük İngilizce gazeteleri ve resimli haftalık dergileri okuyorlardı. Kısa süre içinde Türkçeye çevrilen Mısır gazetelerinin de kampa geleceği söylenmişti. Bazı esirler Türkçe kitaplar istediler. Müzik ve şarkı söylemeye izin verilmişti. Domino, dama ve satranç en popüler oyunlardı. Kamp komutanı futbol için bir saha hazırlamış fakat pek ilgi olmamıştı.¹⁰⁹¹

Bellary kampında iki subay pavyonu arasındaki meydanlıkta birkaç adet jimnastik aleti bulunmaktaydı. Burada sabah ve akşam serinliğinde 5-10 subay burada spor yaparlardı. 10-15 subay da çeşitli türde saz ve çalgı aletini ile orada eğlenirlerdi. İlk zamanlarda iskambil kâğıdı ve tavla gibi oyunların yanı sıra, kumar oynayanlar görüldü.¹⁰⁹²

Esaretin ilk günlerinde karargâh komutanlarının, subayların ve hastane doktorlarının bir kısmı, günlük ve haftalık çeşitli gazeteleri esirlere verirlerdi. Bu uygulama esaret süresince de kısmen devam etti. Esaretin son döneminde karargâh komutanı 15 günlük Madras Meil gazetesinin esir kamplarına girmesine onay verdi. Yerine geçen son karargâh komutanı 4-5 ay süreyle gazeteyi verdikten sonra erlere haber sızdırıldığını bahane ederek gazeteyi ya sansür ederek gönderdi ya da hiç göndermedi. Tercümanlar ise Türklere olan düşmanlığıyla Ermeni gazetelerinden aktardıkları haberleri aktarırlardı. İstanbul'un işgal durumunu, ülkenin zor günlerini gösteren haberleri gazetelerden alarak kamplara iletirlerdi. Daha sonraları gazetelerin kampa girmesiyle haberler doğru bir şekilde alınabildi.¹⁰⁹³

Kampta boş vakti çok olan esirler boş vakitlerini dedikodu ile geçirmek yerine daha faydalı işler ile uğraşarak geçirdiler. Esirlerin bir kısmı Fransızca çalışmayı münasip görmüştü. Esirler arasında en yaşlı ve olgun olanı İstanbul

---

¹⁰⁹⁰ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 18.

¹⁰⁹¹ **a.g.e.**, s. 51-52.

¹⁰⁹² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 119-124.

¹⁰⁹³ **a.g.e.**, s. 112-113.

Üniversitesinin eski müdürlerinden İstihkâm Yedek Subayı Fethi Bey'ydi. Kendisi Galatasaray Sultanisi mezunu ve Sanayi-i Nefise Mimarlık bölümü son sınıfındaydı. Fırat Cephesi'nde esir edilen Pertevniyal Lisesi eski müdürlerinden Sorbonne Felsefe Bölümünden Hüsnü Bey de buradaydı. Boş vakitlerini değerlendirmeye başlayan esirler Fransızca öğrenmeye karar vermiş ve bir sene içinde Jean Richepin'in Miarka, Tolstoy'un Füme'si gibi romanları anlar seviyeye gelmişti.¹⁰⁹⁴

Esirler kendi aralarında günlük hayatı eğlenceli hale getirmeye çalıştı. Kemani Ömer'in subaylardan talebeleri vardı. Ud öğrenmek isteyenlere Avni Bey ders veriyor ve şarkılar söyleniyordu. Ayrıca saz öğrenenler de eksik değildi. Ud, saz gibi enstrümanlar zanaatkârlar tarafından yapılıyor, keman gibi çalgılar da Kerim ve Memduh mağazalarından temin ediliyordu. Subaylar arasında Neşet Bey'in notasıyla mandolin çalanlar oluyor, Razi Bey de kendisinin bambu kamışından yaptığı nısfıyesini üflüyordu. Bazen kampın sahnesinde esirler konserler veriyor, Şair Faruk ve Şükrü Bey'in yazdığı eserler istekli bazı gençler tarafından temsil ediliyordu. Bitmek bilmeyen esaret günlerinin yükünü biraz olsun azaltmak için girişilen bu teşebbüsler esirlere çok yardım ediyordu.¹⁰⁹⁵

Muhiddin Bey, kampta Fransızca kursundan sonra Bakkal Kerim aracılığıyla Grown Rcuder'in birkaç cildini ve Grossel'in İngilizce-Fransızca sözlüğünü getirtmişti. Kursun başlangıcında İran'dan göç eden Kıbrıslı ve Bahai reislerinden Suphi Ezel'in torunlarından tercüman Celal Bey'den dersler almıştı.¹⁰⁹⁶

Eski esirlerden Binbaşı Celal Bey İngilizceye çok vakıftı ve Madras'ta çıkan ve kampa gönderilen Madras Times adlı gazeteden Osmanlı Devleti'ne ait haberleri çeviriyordu. Ajans başlığı altında el yazısı ile esirler memleketlerinde neler olduğunu öğrenebiliyordu. Bu iş için hiçbir ücret alınmadı.¹⁰⁹⁷

Esirlere verilen maaşlar, Hint parasının ve sterlinin değer kaybı veya yükselmesi sebebiyle değişiklik göstermekteydi. Esirler bu durumda sigara içmeye ara veriyorlar ve sigaranın zararlarından bahsederek birbirlerine tavsiyelerde bulunuyorlardı. Maaşları arttığı zamanlarda ise *“Esaret günlerinde sigara*

---

¹⁰⁹⁴ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 64.

¹⁰⁹⁵ Muhittin Erev, s. 54.

¹⁰⁹⁶ **a.g.m.**, s. 55.

¹⁰⁹⁷ **a.g.m.**, s. 55.

içemeyelim de ne yapalım.” diyerek sigaraya tekrar başlıyorlardı.¹⁰⁹⁸

Kamp üst düzey bir general tarafından teftiş edildiği sırada esirlerden Celal, Hüsnü ve Yusuf Adil Beyler kampın ihtiyaçlarına yönelik Fransızca bir liste hazırlamışlar ve teftiş sırasında generale sunmuşlardı. Kısa bir süre sonra her gün iki üç saat esirlerin Bellary’ye gitmesine ya da kamp etrafında gezinti yapmalarına izin verildi. Bellary’ye giden esirler değişik ihtiyaçlarını karşılamışlar ve gidip gelirken de yüksek tropikal ağaçlarda hünelerini gösteren maymunları izleyerek eğlenmişlerdi.¹⁰⁹⁹

Kampta Muhiddin Bey’in gözlemlerine göre çok sayıda Kayserili ve Niğde Fertekli esir bulunuyordu. Sığır etini ucuz bulan Kayserililer özellikle çemen olmak üzere gerekli baharatları da bularak pastırma yapmayı başardılar. Fertekliler ise yeterli miktarda muz satın almışlar, bundan cibre hazırlamışlardı. İlkel vasıtalarla imbik meydana getirmişler ve muz rakısı içmişlerdi.¹¹⁰⁰ Zor şartlar altında ilkel şartlarda yapılmış içkiyi içmek zorunda kalan esirler, askeri kalede büyük bir eğlence yapan İngiliz askerlere, sırtlarında içki taşımak zorunda kalmışlardı.¹¹⁰¹

Askerler müzikli eğlence düzenleyecekleri zaman hangi pavyon önünde olacağını duvarlara astıkları ilanla bildiriyorlardı. Akşamdan başlayarak gece yarısına kadar eğlenceler sürmekteydi. Burada aşırıya kaçmamak için komutanlar tarafından özellikle askerler ikaz ediliyordu. Bazen de mektep yararına kurslar düzenlenirdi. 15 Ocak 1920 günü mektep yararına bir toplantı düzenlenmiş, askerlerin karyoları oturma düzenine sokulmuş ve birinci sınıf yer 3, ikinci sınıf yer 2, üçüncü sınıf yer 1 kuruşa satılmıştı. Çay ve kahveler 20 paraya verildi. Akşam ince saz takımı ile başlamış ardından oyunlar ile devam etmişti. Aydınlılar zeybek gösterileri ve kadın taklitleri yapmışlardı. Oyunlar arasında ince saz tekrar sahne almış, hanendeler şarkı ve gazeller okumuştular. Bu eğlenceyi İngiliz, Türk, Hintli subaylar ile İngiliz erleri izlemiş ve bazı oyunlara da iştirak etmişlerdi.¹¹⁰²

Tel örgü içinde esnaftan, maaş alanlardan ve paralı askerlerden para toplanmakta, bu parayla mevlitler okutulmakta ve hocalara yardım yapılmaktaydı.

---

¹⁰⁹⁸ a.g.m., s. 56.

¹⁰⁹⁹ a.g.m., s. 56.

¹¹⁰⁰ a.g.m., s. 56.

¹¹⁰¹ Hüseyin Fehmi Genişol, a.g.e., s. 103.

¹¹⁰² Hüseyin Fehmi Genişol, a.g.e., s. 94-95, 122-123.

Bu tür hayır işlerini öncelikle çavuşlar organize ediyordu. 5 Mart günü Çanakkale Muharebesi'nin yıl dönümünde şehitler için mevlit okunmuş, bunun için önceden bir namazgâh yapılmıştı. Ayrıca gündüzden şerbetler hazırlanmış ve herkes kendi parasıyla lamba feneri almıştı. Toplamda 250 lamba feneri ile ortalık mevlidin sona erdiği sabah 04.00'e kadar aydınlık hale getirilmişti. Yatsı namazından sonra okunan mevlide Kazan, Bosna ve Hersek, Rumeli, Mısır, Anadolu, Arabistan, Kafkasya, İran, Afganistan, Türkistan, Hindistan, Tunus, Trablusgarp, Çin'den; Türk, Tatar, Arap, Kürt, Gürcü, Laz, Çerkez, Arnavut, Boşnak, Burma, Moğol Müslümanlar katılmış ve Çanakkale'de şehit düşen askerlere dua edilmişti. Tüm program İngilizler tarafından da izlenmişti.¹¹⁰³

Subayların teli ile askerlerin teli arasında bir araba yolu mesafe vardı ve buradan geçmek yasaktı. Her 40-50 metrede bir Hintli asker nöbet bekliyor buna rağmen gecenin karanlığından faydalanarak iki kat tel örgüden subayların teline geçenler oluyordu. Kampa günde bir İngiliz gazetesi geliyor ve İngilizce bilenler tarafından tercüme ediliyordu. Çevrilen ajanslar alınıp tekrar aynı yoldan askerlerin teline dönülüyordu. Böylece askerler memleketlerinde ve dünyada olan olaylardan haberleri oluyordu. Mart 1915'de bu gazetelerden birisinde İngiliz muhabirinin Sultan Vahdettin ile mülakatı yer almıştı. Vahdettin'e sorulan sorulardan birisi İngiliz esirlerinin aç bırakıldığı ve elbise verilmediğiydi. Vahdettin bu durumu kabul ederek kendi askerlerinin cephede açlıktan kırıldığını ve İngiliz esirlere verilecek elbiselerin olmadığını itiraf etmişti.¹¹⁰⁴

Kampta her asker becerisine göre bir iş yapıyordu. Esirler bakkal, kebapçı, turşucu, köfteci, kunduracı, alüminyumcu, tespihçi, aşçı, börekçi baklavacı, kahveci, boyacı çalgıcı, bıçakçı, dülger, terzi, şerbetçi ve dondurmacı gibi zanaatlar ile uğraşırlardı. Kampın okuma yazma bilenleri tarafından mektepler açılmıştı. Mekteplerin kırtasiye giderleri asker bağışları ve yardımlarının yanı sıra bakkal ve kahvehaneler açılarak karşılanmaya çalışıldı. Tüm askerlerin hem birliktelikleri hem de sevap kazanmaları için buralardan alışveriş yapmaları istendi. Esnaftan ve maaşı olandan aylık ticaretine göre vergiler alındı. Toplanan paralar ile mektepler için gerekli kırtasiyeler alınmış, öğretmenlere maaş bağlanmış ve angaryadan istisna

---

¹¹⁰³ a.g.e., s. 91-92.

edilmişti. Bu kurslara katılım ve ilgi oldukça fazlaydı. Ayrıca gelir ve gider defterini tutmak için muhasebeciler görevlendirildi. Artan parayla ihtiyarlara, genç fakirlere şeker gibi küçük şeyler alınıyor ve mevlitler okutuluyordu. Bu mekteplerin çok faydası görülmüş ve pek çok okuma yazma bilmeyen kişi okuma yazma öğrenmişti. İdare heyetinden bir kişinin az da olsa ihaneti anlaşıldığında hemen dine ihanet sayılarak görevine son verilir ve zarar tahsil edilirdi.¹¹⁰⁵

Evlerine dönme ümidini yitiren veya evlerine dönecekleri günü beklerken günlerinin boş geçmesini istemeyen askerler için en iyi yöntem okumak ve bilim, sanat yönünden kendilerini geliştirmek oldu. Ancak yedek subay, subay ve hatta üst düzey subaylar beraberlerinde eşya ve kitap getirmediklerinden esaret boyunca kitap ve diğer malzemeler açısından sıkıntı çekildi. İngiliz Müslüman halkın verdikleri kitaplar genellikle İngilizce ağırlıklıydı. Oysaki subaylar arasında İngilizce bilen esir sayısı fazla değildi. Fransızca ve Almanca yazılmış eserleri ise bulmakta zorlanıyorlardı. Sumerpur kampındaki Kürt ve Arap subaylardan bir kısmı, eczacı yüzbaşılardan Musullu Beşir Efendi'nin Beyrut Kolejinden İngilizceyi bildiğini ve kendilerine ders vermeye istekli bulunduğunu söylemesi üzerine bazı subaylar İngilizce öğrenmeye başladılar. Subaylar 4-5 aylık eğitim süresi içinde kendi kendilerine bu dili öğrenmeye devam edebilecek düzeye geldiler. Bellary karargâhına yeni gelen subaylar da bu kişilerden İngilizceyi öğrenmeye çalıştı. Beşir Efendi sayesinde İngilizcelerini bir seviyeye getiren subaylar Hindistan halkına İngilizce kitaplar getirterek bu dili daha da ileri düzeye çıkarmaya çalıştılar. Bazı subaylar da Fransızca ve Almanca eserler getirterek dilleri ilerletmeyi seçtiler. İngiliz ve Hintli askerler, saat 05.00'den 07.00'ye kadar yoklama meydanında futbol, kriket, hokey gibi oyunlar oynamış ve bazı günler turnuvalar düzenlemişti. Bazen de Bellary ve civar kasabalardaki gençler de turnuvalara çağrılmıştı. Bu turnuvalar yönetimin izni ve İngiliz ve Hintli subaylarının hoş görüşüyle esir Türk subay ve subay adayları arasından bu oyunu bilenlerin de katılımıyla gerçekleşiyordu. Genç subaylar da bu oyuna heves etmişler ve oyunu önceden bilen ve turnuvalara katılan 18. Kolordu Ağır Topçu Bataryasından Yüzbaşı Kâmil Efendi'nin girişimi ve subay ve üst rütbeli subayların onayı ile gönüllü esirler arasından sürekli üye kabul edilerek "*İdman*

---

¹¹⁰⁴ a.g.e., s. 92-93.

Yurdu” adlı bir dernek kuruldu. Subay ve üst rütbeli subaylar da derneğe fahrî üye kabul edildi. İdman Yurdunun sürekli üyesi 35, fahri üyesi ise 150’i aştı. Fahri üyelerin aylık birer rupi vermesi kararlaştırıldı. Yönetim kurulunca toplanılacak paraların bu derneğe verilerek gerekli alet ve malzemelerin satın alınması ve ara sıra verilecek konferans giderlerin de bu dernekten karşılanması kararı verildi. Aslında subayların durumu da çok iyi sayılmazdı. Küçük gruplar halinde gelen esir subayların para ve değerli eşyalarına İngilizlerce yolda alıkonulmuştu. Bu subaylar da diğer erler gibi zorunlu ihtiyaçlarını ve beslenme sorununu düşünerek günlerini geçiriyordu. Subay adayları tarafından bir yan kuruluş oluşturulmak istendi. Böylece iki derneğin ihtiyacı olan araç gereçler sipariş edilip getirilecek ve derneğin sürekli üyeleri oyunları ilerletmeyi başaracaktı. Bazen aralarında bazen de İngiliz ve Hintli askerlerle turnuvalar düzenlemişler ve herkesin takdirini kazanmışlardı. Karargâha her yeni gelen esir subaylara, karşılama töreni olarak cay törenleri de düzenlenirdi. Spor ve sağlığı koruma konusunda konferanslar verilerek esirler arasında muhabbetin ve samimiyetin artması sağlanırdı.¹¹⁰⁶ Böylece kamplarda esirlerin birbiri ile uyum içinde zaman geçirmesi sağlanmış olurdu. İngiliz yönetimi de Türk esirlerin huzurlu ve sakin bir şekilde günlerini geçirmesinden memnun kalırlardı.¹¹⁰⁷

Bellary kampında Türk subaylar şartlı olarak serbestti ve kampın içinde ve dışında 3 mil çapında sabahları 06.45-11.00, akşamları 16.00-19.00 arası yürüyüşe çıkabiliyorlardı. Sağlık önlemleri olarak yerel insanların buldukları kasabalara ve

---

¹¹⁰⁵ **a.g.e.**, s. 92, 111-114.

¹¹⁰⁶ Bu konferanslardan biri Bağdat Sıhhiye Müfettişi Doktor Nizameddin tarafından esirler arasında sağlığın korunması konusunda verilmiştir. Konferansta kampın kuruluş yerinden, kampın temizliğinden, temiz havasından, pavyonlar ile diğer alanların düzeninden, hastanenin ve eczanenin düzenli işleyişinden övgüyle söz edildi. Doktor Nizameddin konferansı dinleyenler tarafından takdirle karşılandı. İngilizler bu kişiyi kendi çıkarları için kullanmak istemişler ve kendisine maaş da bağlamışlardı. İngilizlerce kendisine aylık 23 rupi derecesinde nakit ödenek ve yiyecek maddeleri verilmiş ve ikinci sınıf olarak sayılmıştı. Aslına bu kişinin Bağdat’ın tanınmış ve tecrübeli doktorlarından birisi olduğu ve viziteye çıkan hastalardan çok yüksek ücret aldığı bilinmekteydi. Muvazzaf ve yedek sınıflarında bulunan diğer Osmanlı askeri doktorlarından fazla ödenek alması esirler arasında kızgınlığına sebep olmuştur. İngilizler verilen fazla ödeneği gizleyebilmek için konferans konusunu makaleye çevirip Hindistan’da çeşitli dillerde çıkan gazetelerde yayımlamasını sağlamıştır. Makale Madras Meil gazetesinin 14 Haziran 1918 tarihli sayısında bütün esirlerce okunmuştur. Gazetede çıkan makale tüm esirleri büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu kişi daha fazla para alabilmek amacıyla İngiliz işgalini övmüştür. Esirler arasında kendisine duyulan saygı bir an da yok olmuş ve yerini kin ve nefrete bırakmıştır. Bkz. Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, **4609/13**’den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 388-359.

¹¹⁰⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, **4609/13**’den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 119-124.

pazarlara gitmelerine izin verilmiyordu. Sabah ve akşam yoklama yapılmaktaydı. Özel izin olmadan er ve erbaşların kamp dışına çıkmaları yasaktı.¹¹⁰⁸ Örneğin Hafta sonları Nureddin Peker ve arkadaşlarına çarşı izni verilmişti. Esirler istedikleri meyveden çarşıya çıktıklarında yiyebiliyorlardı. Sabun ağacı denilen bir ağacın meyvesini temizlik için kullanıyorlardı. Bu meyve bitince içinden çıkan çekirdekten tespah yapıyordu.¹¹⁰⁹

Thatmyo kampında esirlerin boş zamanları değerlendirmek için açılan kurslar esirler tarafından çok fazla ilgi gördü. Esirler daha çok vakitlerini kart, domino ve dama oynayarak geçiriyordu. Kampta bir orkestra kurulmuş ve spor ve jimnastik faaliyetleri takdirle karşılanmıştı. Kampta uzun atlama, koşma ve güreş gibi Türk esirleri tarafından organize edilen sporlardan oluşan atletizm yarışmalar organize edilirdi. Delegeler kampa geldikleri gün, bu yarışmalardan birisi Türk esirleri tarafından düzenlenmişti. Etrafı ağaçlarla çevrili büyük bir dikdörtgen çimenlikte yapılan atletizm yarışmalarını, delegeler, kamp yetkilileri, Türk subaylar, kasabadan gelen davetliler ve hatta kadınlar beraber izlediler. Diğer üç tarafta Türk askerler toplanmıştı. Yarışlar, atlama, güreş ve diğer spor karşılaşmaları izleyicilerden büyük alkış aldı. Kızılhaç heyeti katılımcıların dinçliğini ve esnekliğini hayran verici buldu. Askerler mizaçlı, kuvvetli, yapılı, keskin bakışlı, atik ve onurlu kişilerdi. Beden kabiliyeti artmış ve alkışlardan cesaret almış esirler, boş durmanın yarattığı tembellikten ve yorgunluktan uzaktı. Kazananlara seyircilerin alkışları eşliğinde küçük para ödülleri ve değişik hediyeler dağıtıldı. Spor karşılaşmaları üç gün sürdü. Fakat delegeler, işlerinin yoğunluğundan kampta sadece bir gün kalabildiler.¹¹¹⁰

Subaylar vakitlerini istedikleri gibi geçirmekte özgürdüler. Subayların Irrawaddy Nehri'nin kenarında kulüp olarak kullandıkları her zaman dinlenebilecekleri ve eğlenebilecekleri yerleri vardı. İsteyen esirler müzikle, isteyenler resim ile meşgul oluyordu. Bu kulübün eksik tarafı Türk kitaplarının

---

¹¹⁰⁸ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 47.

¹¹⁰⁹ Nurettin Peker, a.g.e., s. 216-218.

¹¹¹⁰ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 73-74.

bulunmamasıydı. Okuyabilen esirler için İngilizce, Fransızca ve Almanca kitaplar yeterli miktarda mevcuttu.¹¹¹¹

Angarya işlerin yapımı ve nehrin durumu izin verdiği müddetçe nehirde yüzme dışında esirlerin kamp dışına çıkmalarına izin verilmedi. Angarya işler ve yüzme için esirler seçilirken sıraya özenle dikkat edilirdi.¹¹¹²

Küçük bir subay esir grubunun, bir nöbetçi gözetiminde her akşam egzersiz için dışarı çıkmasına izin verilirdi. Subayların bazıları futbol ile meşgul olmuşlar ve iki esir de polo oynamıştı. Futbol maçı izlemek isteyen tüm subaylara izin verilmekteydi.¹¹¹³

Sağlık çalışanları şartlı tahliye konumundaydı. Kamptan ayrılırken ve kampa dönerken nöbetçi kitabına isimlerini yazıp imzalamaları şartıyla, gün içerisinde tam özgürlük içerisindeydiler. Albay Suphi Bey ve Teğmen Seyfullah Bey'in bir emir subayı eşliğinde, başlarında bir nöbetçi olmaksızın, akşamları dışarı çıkmalarına izin veriliyordu.¹¹¹⁴

İki kampın etrafındaki geniş alanda esirlere spor aktiviteleri yapmalarına izin verildi. 300 metrekare alan jimnastik ve oyunlar için ayrılmıştı. Türk askerlerinin ise tercihi yürümekten daha çok uyumak gibi görünüyordu. Bunun sebebi olarak da kamp dışında gruplar haricinde yürüyüşün eğlenceli olmadığını, kendilerine eşlik eden yerel askerlerin hızlı yürüdüklerini söylüyorlardı.¹¹¹⁵

Subaylar kamp içinde özgürdü. İstedikleri takdirde nehir kenarında kulüpleri ziyaret edebilirler ve izin aldıkları zaman etrafta gezinti yapabilirlerdi. Sağlık ve disiplin açısından şehre gitmelerine izin verilmedi.¹¹¹⁶

Subay ve nöbetçi mekânları esirlerin koğuşlarının karşısında yer alıyordu. Üst rütbeli subayların müstakil lojmanları mevcuttu. Esirler kısa sürede mescit kurmuşlar ve kendi aralarından bir aşçı seçerek yemeklerini yapmaya başlamışlardı. Kısa sürede İngilizler askerlere spor kıyafetleri de getirmişti. Gani Bey'e göre esirlere bu kadar

---

¹¹¹¹ a.g.e., s. 74.

¹¹¹² TNA, FO., 383/239.

¹¹¹³ TNA, FO., 383/239.

¹¹¹⁴ TNA, FO., 383/239.

¹¹¹⁵ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 64.

¹¹¹⁶ a.g.e., s. 64.

yardım edilmesinin sebebi eğer doğru durdukları takdirde esirlerin rahat ettirileceği mesajı vermektir. Esirler arasında spor kıyafetlerinin alınıp alınmaması konusunda tartışma çıkmıştı. İngilizler esirlerle iyi geçinmek istiyordu. Bu gören esirler de firar şansı buluncaya kadar bir sorun çıkarılmaması konusunda kendi aralarında uzlaşmaya vardılar.¹¹¹⁷

Kampta ayrıca Turan Top Oyuncuları takımı kuruldu. Türk esirler İngiliz askerleri ile 3 defa futbol maçı yapmışlar, her üçünü de kaybetmişlerdi. Yenilseler de sağlıkları açısından maçlara devam ettiler. Zinde kalmak ve memlekete dönüşte tekrar vatan savunmasında görev almanın gereğine inanıyorlardı. Türk esirleri açısından futbolun kurallarını öğrenmek hiç de kolay olmadı. Futbolda amacın sadece topu tepmek değil paylaşım yapılarak kaleye göndermenin gerektiğini sonradan öğreneceklerdi.¹¹¹⁸

Uzun süren esaret hayatında hayatını kamplarda kaybeden esirler de oldu. Şehit olan bu askerler memleketlerinden binlerce kilometre uzaklıkta toprağa verildi. 1916 yılının Aralık ayında Gani Bey yazdığı bir şiirde şöyle demişti:

Hizmeti vatandan uzak
Zindandır, müreffeh de olsa hayat
Bizi hürriyete ancak
Sabır ulaştıracak...

Esirler İngiliz gazetelerini okuyorlar ve Türkler açısından hüznü sonun çok yaklaştığını anlıyorlardı. Geleceğin kendilerine ne göstereceği hususunda bir fikirleri yoktu.¹¹¹⁹

Murat Gani Bey kaleme aldığı “*Esarete Defteri*” adlı hatıratında 1915 ve 1916 yıllarında geçen esaret günlerini şöyle anlatmıştı:¹¹²⁰

“Bugün İstanbul’dan hareketimin sene-i devriyesi. Hiç unutmuyorum Salı sabahı evdekilere veda etmiştim. O günü duyduğum heyecanı anlatamam. Yegâne hedefimiz vatanımıza hizmet etmek. Millet yolunda savaşımaya gönüllü olarak gidiyorduk. Aklımızda sadece vatanımız için harp etmek vardı. Pederimin vazifemizde muvaffak olmamız ve sağlam olarak avdet etmemiz için duasını almıştım.

¹¹¹⁷ Ergun Hiçyılmaz, **a.g.e.**, s. 24.

¹¹¹⁸ Ergun Hiçyılmaz, **a.g.e.**, s. 23; Ergun Hiçyılmaz, **a.g.m.**, s. 14.

¹¹¹⁹ Ergun Hiçyılmaz, **a.g.e.**, s. 24-25.

Ama şimdi sene-i devriyenin bu meş'um gününde vatandan çok uzakta dünyanın öbür ucundayız. Sağlamız ama kalbimiz esir düşmekten dolayı yaralı. Ben ve esir arkadaşlarım yine bir gün savaşıp bu borcumuzu ödemeye yeminliyiz.

Bugün pazartesi. Öğleden sonra toplanma borusu çaldı. Etraftan gidecek olanları ayırdılar. 300 kişi toplandılar. Birliğimizden kimse yok. Yine zayıf olanları seçtiler.

Ne kadar seviniyorlar. Onlara gıpta etmemek elden gelmiyor. Ayın nihayetinde yine mübadele varmış. Ve kırk zabitan gidecekmiş. İnşallah bu defa bize sıra gelir.

Tarih 19 Temmuz Salı. Üçüncü acı bayramı idrak ediyoruz. Yarabbi sen bizi buradan kurtar. Zavallı evdekiler kim bilir ne kadar üzüntü duyuyorlar.

Vatandan senelerce uzakta dünyanın öbür köşesinde acı bir bayram.

Bereket versin biraz rahatladık. Yemeğimizi onlar pişiriyorlar. Burasının havası fena. Kuyu suyu içmemek gerekiyor. Çünkü dereden getirilen su yüzünden hastalık baş göstermiş. Arkadaşların birçoğu su yüzünden hasta oldular.

Arkadaşlarla jimnastik yaptık. Savaşla ilgili havadis yok. Yazı ve müzikle vakit geçiriyor, akşamları gazinoya gidiyoruz.

Bugün esirlere birer don ve gömlek verildi. Esir kampına mahsus matbu zarf ve kâğıt verdiler. Yakınlarımıza mektup yazıyoruz.

Nereden akıllarına gelmişse bize tam maaş verdiler. Fakat savaş nedeniyle her şey pahalı. Daha önce aldığımız maaş yetiyordu. Fakat artık idare edemiyoruz. Sorumlu İngiliz subayı şikâyetimizi haklı buldu ve kamp kumandanlığından maaşlara zam yapılmasını istedi.

Bugün İngiliz gazetelerini okuduk. Yunanistan'daki kral taraftarları ile karşıtları karışıklığa sebep oldular. İlk isyanın Selanik ve civarında olması dikkatimizi çekti.

Nasriye'ye gelişimizin seneyi devriyesi. Geldiğimizde kalbimiz nasıl çarpıyordu. Öylesine kurtuluş ümidi yaşıyor ve buna öylesine inanıyorduk ki kısa bir süre sonra serbest kalacağımıza inanıyorduk. Ama şimdi tam anlamıyla harp esiriyiz ve aciz durumdayız.

---

¹¹²⁰ a.g.e., s. 196-198.

Gazinoya gittik. Vapur bayraklarının yarıya indirilmiş olması dikkatimizi çekti. Fakat matem ne olduğunuz anlayamadık. Evkat'ül Basra'nın verdiği malumata göre Yemen ordusunun İngiliz ordusunu esir ettiği yazıyor. İnşallah doğrudur.

Öğleden sonra Selmanipak'ta esir olan 100 yüzbaşı, 8 mülazım, 9 zabitan ve 1.200 nefer getirildi. Onları başka yere naklettiler. Esarete düşenlere rehberlik eden esir arkadaşlar bize yeni malumat getirdiler.

Mektuplarımızı dağıtmaya başladılar. Bana yine mektup yok. Esir arkadaşlardan birine gelen mektupta Umara'dakileri İngilizler Basra'ya sevk etmişler. Bana yine yok derken postada karışan mektubumu getirdiler. Sağlık haberlerini aldım. Sevindim.”

Shwebo kampında sosyal aktivite ve eğlence hiçbir kısıtlama olmadan serbestti. Esirler istedikleri oyunlar ve egzersizler yapabilmekteydiler. Birkaç asker odun ve kemikten küçük objeler yapmakla meşguldü.¹¹²¹ Esirler çoğu zaman boş vakitlerini kitap okuyarak geçirmekteydi. Bazen kamplardaki kütüphaneler yetersiz kalıyor ya da esirlerin okumak istedikleri kitaplar bulunmuyordu. Bu durumda esirler kitapları ailelerden veya Kızılay gibi kuruluşlardan istiyorlardı. Bu esirlerden birisi de Mülazım Hüseyin Hüsni'ydü. Shwebo Türk esir karargâhında 4328 numarayla kayıtlı 3. Alayın 10. Bölüğünden Mülâzım Hüseyin Hüsni, Cenevre Başkonsolosluğu aracılığıyla gelen mektubunda pek çok kitap talebinde bulunmuştu. Adı geçen mektup esirin isteğinin yerine getirilmesi amacıyla 8 Temmuz 1917'de Cenevre Başkonsolosluğu görevine de bakan Selanik Başkonsolosu Kâmil tarafından Hariciye Nezareti aracılığıyla Kızılaya ulaştırılmıştı.¹¹²²

Meiktila kampında da esirler günlerinin boş geçmesine izin vermemiş ve kendilerine faydalı uğraşlar bulmuştu. Tespah, tavla, ağızlık gibi aletler esirlerin yaptıkları değerli el işlerden bazılarıydı.¹¹²³

Hindistan ve Burma kamplarındaki bazı uygulamalar esirlerin buradaki üretkenliğe kısmen engel olmuştuBunda en büyük etken Hindistan ve Burma

---

¹¹²¹ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 80.

¹¹²² BOA, HR. SYS., 2251/19.

¹¹²³ Mustafa Tütüncü, a.g.e., s. 70.

kamplarındaki esirlerin angarya işlerinde çalışmaları ve yeterince boş vakit bulamamalarıydı. Ayrıca kamplarda kalan esirler uzun süre bu kamplarda kalmamışlar daha sık yer değiştirmişlerdi. Bazı esirler Hindistan içinde yer değiştirirken bazıları da çalıştırılmak için Basra amele taburlarına gönderildi. Vatanlarından binlerce km uzakta kalan esirlerin psikolojik çözüntüsü de kamplarda yeterli düzeyde spor faaliyetleri, temsil oyunları, gazete basımı gibi aktivitelerin olmamasında bir başka neden oldu.

3.2.3 Kıbrıs Esir Kampında Türk Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler

Kamplarda Türk esirler tarafından yapılan sigaralık, tespah, kaşık gibi el işi ürünlerden bir kısmı KKTC’de farklı ailelerde bulunmaktadır. O dönem yapılan ve Kıbrıslı soydaşlara hediye edilen süslemeli bir mermer parçasının üst kısmında “*Hattad Üstad*”, ortasında “*Bismillahirrahmanirrahim*” ve “*İnnehu min Süleymane ve innehu*” ifadeleri bulunmaktaydı.¹¹²⁴ Boncukla örülmüş bir para kesesi, bayrak ve sancak işlemeli sigaralık, ikiye katlanabilen bir kaşık ve bir ahşap oyma komodinin Türk esirlerinin esaretleri sırasında yaptıkları ve değişik kişilere hediye ettikleri küçük el işlerine örnek olarak verilebilir. Ahşap komodinin dört yüzü de kabartma ve oyma resimlerle süslüydü. Üstteki iki köşesinde ay yıldız, ortasında kanatları açık bir kartal ve kanatların altında birer gül motifi vardı. Sağ tarafında asmaya uzanmış bir köpek, sol tarafında ise tavus kuşu kabartması bulunuyordu. Komodinin ön tarafında üç sıra halinde altı tane çekmece vardı. Birinci sıradakinde çiçekler ve kuş; ikinci sıradakinde doğan cinsi bir kuş, bir kraliyet tacı, iki tarafı kanatlı bir daire içerisinde “*raf*” ifadesi, bitki motifleri; son sıradakinde duran iki asker, çarpışan iki asker ve oturan bir asker motifleri bulunuyordu. Komodinin arka yüzüne ise eski harflerle ve el yazısıyla birtakım yazılar ile kalp, çapraz olarak yer alan ok ve hançer gibi motifler şöyle kazanmıştı:¹¹²⁵

¹¹²⁴ Mehmet Ertuğ, “Çanakkale Şehitlerinden Bir Yadigâr”, **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, Lefkoşa, Mart 1988, Sayı 4, s. 14; Ulvi Keser, “Kıbrıs’ta Çanakkale’nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri”, **a.g.e.**, s. 456.

¹¹²⁵ Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, s. 87-88; Metin Akar-Oğuz Karakartal, **a.g.e.**, s. 11; Ulvi Keser, “Kıbrıs’ta Çanakkale’nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri”, **a.g.e.**, s. 456; Mehmet Ertuğ, **a.g.m.**, s. 14.

“25.07.1919 Kıbrıs adasının Famakustakal’ası şimal-i garbi sevhilinde üsera ikametgâhında bulunan müstakil Balıkesir sancağının Bandırma Manyas’ından 1802 numrolu Onbaşı Hüseyin ve 1841numrolu Nefer Ramazan ve 10278 numrolu Nefer Sinan tarafından tezyin edilmiştir. Fi sene 1335 (1919) Temmuz 20. Ah felek, yandıyürek. Zalim esaret.”

Pembe Hasan isimli bir Kıbrıslı Türk vatandaşı, esirler ile iletişimi anlatırken esirlerin esaretleri sırasında yaptıkları el işçiliğine örnekler vermişti. Pembe Hasan esirlerin o günlerde kendi elleriyle yaptıkları eşyalardan hediye ettiklerini söylemişti. Yılanlar, tespihler, sigara tablaları esirlerin yaptıkları el işçiliğinden sadece birkaçıydı. Esirler yedikleri zeytinlerin çekirdeklerini dahi atmamış, tespih yapım izni olarak camiye geldiklerinde ada halkına dağıtmışlardı. Esirler esaretlerinin ilk günlerinde Mağusa’ya bizzat kendileri gider, Çarşı Meydanı ve Namık Kemal Meydanı’nda yaptıkları boncuklu yılan, tavla, mücevherat kutusu gibi eşyaları satar ve kendi ihtiyaçlarını karşılardı.¹¹²⁶

Esirler arasında mezar taşı yapan 2-3 mezar ustası vardı. Bu mezar ustaları vefat eden arkadaşlarının mezarlarına, kitabesi olan mezar taşları yaptılar. Bu şekilde kitabesi olan 33 mezar taşı günümüze kadar ulaştı. Sonradan vefat eden esirlerin mezar taşları olmaması bu ustaların vefat ettiğini düşündürmektedir. Sonradan ölen mezarı belli olmayan esirlerin kemikleri, bir araya getirilerek ayrıca bir mezara konulmuştu.¹¹²⁷

Esirler değişik el işleri yapmalarının yanı sıra boş vakitlerini başka türlü aktiviteler ile de geçirdiler. Esirlerin eğlenmek için ellerinde müzik aletleri mevcuttu.¹¹²⁸ Ayrıca 3 Kasım 1919 tarihli Doğruyol gazetesinde yayımlanan bir haberde Lefkoşa Türk Derneği Riyaseti Aliyesi tarafından müsamerelerin düzenlendiği yazılıydı. Müsamere sonucunda 24 İngiliz lirası, 1 şilin, 2 kuruş toplanmış ve Türk savaş esirlerine verilmek üzere Kıbrıs işlemeli ipek ve keten mendiller alınmıştı.¹¹²⁹

---

¹¹²⁶ Ulvi Keser, “Kıbrıs’ta Çanakkale’nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri”, **a.g.e.**, s. 465-466.

¹¹²⁷ Hüseyin Metin, **a.g.e.**, s. 240.

¹¹²⁸ **a.g.e.**, s. 240.

¹¹²⁹ **a.g.e.**, s. 240; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 480.

Çanakkale Muharebesi'nde esir düşmüş ve Kıbrıs esir kampında bulunmuş çoğunluğu Ali Kemal tarafından kaleme alınmış Hatırat-ı Esaret adlı eser, esirlerin esaret günlerinde neler hissettiklerini anlatması açısından önemlidir. Esaretin verdiği ümitsizliği ve üzüntüyü anlatan Ali Kemal'e ait olduğu anlaşılan şiirde şöyle denilmektedir:¹¹³⁰

Ey gençlik ey hayât-ı şebâb
Ey mes'ûd günlerim fakat heyhât
Bir zaman mesrûr handân, gezer oynardım
Fakat şimdi dâ'imâme'yûsdâ'imâ mükedder
Gülmek oynamak, bu benim hakkım
Fakat ne çâre hepsinden bıkdım usandım
Kıbrıs Adası Üserâ Karârgâhı
İkinci tel Beşinci Baraka Memûru

Hâtırat-ı Esâret'te Gazeli diye adlandırılan şiir yıllar süren harplerde cepheden cepheye koşan fakat bu arada esarete düşen Türk askerlerinin psikolojik durumlarını anlatması bakımından önemlidir:¹¹³¹

Yarâb kerem et zulm ile nâlânları kurtar
Vur parçala zincirleri kalbi yanık bîçâre esirleri kurtar
Ey necî-i necîb-i Arabiyye'l-Kureyşîamânyâ Senede'l-alemîn
Eydân
Zincîr-i esâretdefeyzân eyliyor millet
Firkat yetişir dîdesi giryânları kurtar
Her yerde hücûm etmektedir akın akın ehl-i İslâm
Hem asker-i İslâm'ı hem bîçâre esirleri kurtar
Hûr-i şühedâ ile muzaffer kıl yâ Rab
Kur'ân ile îmân eden ehl-i İslâm askerleri kurtar

Ninnî-yi Şühedâ isimli bir ninni Türk esirlerinden Üsküdarlı Osman Kemâleddin'e aitti. Türk askerleri kendileri esaret altında inlerken çocukları için

¹¹³⁰ Nuri Çevikel, **a.g.m.**, s. 100.

¹¹³¹ **a.g.e.**, s. 103-104.

yazdıkları ninnilerde bile vatan sevgilerini anlatıyorlardı. Birkaç dörtlüğü şöyledir:¹¹³²

Uyu yavrum gözlerinde uyku var
Sen büyür isen düşmanlara korku var
Baban şehîd yüreğinde oku var
Bu ok vatan kaygusu durninnî

Uyu yavrum tepemizde Haç yanan
Câmiler var bu mu seni ağlatan
Dayanamaz çiğnenmeye bu vatan
Câmilere getir Hilâl ninnî
Hem yurdunu hem öcünü al ninnî ...

Ali Kemâl imzalı başlıksız bir şiir esaret altındaki Türk askerlerinin durumlarını yansıtmaktadır:¹¹³³

Âh ey zâlim felek artık yetişir
Yetişir artık etdiğin zulm ü teaddî yetişir
Yaşamak mıdır bu sefâlet bu rezâlet yetişir
Hayatımdan bıkdım usandım yetişir
Yetişin imdâdayâ Azrâ'il yetişir
Ömrümün ezvâk u safâsı nerede anlamadım yetişir
Böyle yaşamaktan ise mevt bana daha evlâdır yetişir
Yetişir artık bu mezâlim bu sefâlet yetişir
Gidiyor işte biçâre mazlûm yetişir
Elvedâ olsun şu fânî dünyaya yetişir.

3.2.4 Selanik Esir Kamplarında Türk Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler

Türk esirlerinin bulunduğu kamplar incelendiğinde en kısıtlı bilgi ve belgeler Selanik esir kamplarına dairdir. Bu esir kapı hakkında Kızıllaç raporu hariç

¹¹³² a.g.e., s. 104.

neredeşve arşiv belgesi ve hatırat yok gibidir. Gerek Kızıllaç tarafından hazırlanan kamp raporlarında gerekse sınırlı sayıdaki arşiv ve hatıratlarda ise esirlerin gündelik yaşantısına ve kamptaki sosyal aktivitelere dair bir bilgi bulunmamaktadır. Kızıllaç tarafından hazırlanan Mısır ve Hindistan raporlarında esirlerin gündelik ve sosyal aktivitelerine dair geniş yer verilmiş iken bu kampta bu konu hakkında hiçbir bilginin verilmemesi manidardır. Muhtemelen esirlerin angarya, yol yapımı, maden ve inşaat gibi ağır işlerde çalıştırılması sosyal, kültürel ve spor aktivitelerinin az olmasında en büyük sebep oldu. Günün tamamını kamplarda çalışarak geçiren esirler için sosyal aktivite, kültür, spor ve eğlenceye vakit bulmak hem lüks hem de imkansızdı. Ayrıca esirlerin kamplar arasında çok fazla yer değiştirmesi ve esir sayılarının diğer kamplar ile kıyaslandığında daha az olması bu tür faaliyetlerin yapılmamasında bir başka neden olarak gösterilebilir.

3.2.5 Malta Esir Kampında Türk Esirlerin Gündelik Hayatları ve Kültürel Faaliyetler

Arşiv belgeleri incelendiğinde, Malta kamplarında esirlerin kendilerine ait mesire ve spor için geniş bir alanı vardı. Esirlere grup olarak gezinme ve egzersiz için izin verilirdi. Yaz boyunca gruplar banyo için denize alınmaktaydı. Kampta esirler için ayrıca okuma, yazma ve kapalı alandaki oyunlar için iki dinlenme odası ve ayrıca cami bulunuyordu. Esirler İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Almanca kitapların bulunduğu kütüphaneyi kullanabilmekte ve eğer arzu ederlerse kitap satın alabilmekteydiler. Malta Türk Konsolosluğunun imamı burada tutuluyor ve din hizmetlerini yürütüyordu. Esirler kaldıkları yeri temiz ve düzenli tutmak dışında herhangi bir angarya yapmak zorunda değildi.¹¹³⁴

İlk başlarda fennî, edebî veya dil öğrenmek için talep edilen kitapların satın alınması çoğu kampta yasaklanmıştı. Hatta esirlerin Fransa'dan tıpla ilgili süreli yayınlar talebine dahi olumsuz cevap verilmişti. Ancak 1918 sonlarına doğru Kızıllağın gönderdiği kitapların, Avrupa gazetelerinin ve fennî kitapların kampa girmesine müsaade edilmeye başlandı.¹¹³⁵

---

¹¹³³ Nuri Çevikel, **a.g.e.**, s. 105.

¹¹³⁴ TNA, **FO.**, 383/458; BOA, **HR. SYS.**, 2201/51.

¹¹³⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

Malta kamplarından birisi olan St. Claments kampı hakkında yukarıda anlatılanların dışında çok fazla bilgi yoktur. Bununla birlikte Eşref Kuşçubaşı bu kampta oldukça lüks bir evde kalmıştı. Bu ev aynı zamanda diğer kamplarda bulunanların buluşma yeri olarak da kullanıldı. Kampta bulunan tek gramofon da buradaydı.¹¹³⁶

Konsolos Wilbur Koblinger tarafından yazılan Verdala askeri ve sivil esir kampı hakkında hazırlanan rapora, esirlerin egzersiz olanakları anlatılarak başlanmıştı. Sivil esirlerin esir kampındaki esirliğinden bir süre uzaklaşmasına ve kırsalda bir muhafız eşliğinde yürüyüş yapmalarına son zamanlarda izin verilmişti. Bu sağlanan imtiyazlara karşılık muhafızlara rüşvet vererek bir kaçma girişimi de oldu.¹¹³⁷

Kışlada hem sinema hem de gazino vardı. Ücreti karşılığında esirler buralara gitmekte serbestti. Ücretler kamp idaresi tarafından belirlenmişti. Bu yerler istekli ve becerikli esirlerce çalıştırılıyordu.¹¹³⁸

Verdala kampındaki esirler zamanlarını daha çok bir araya gelip sohbet ederek geçirdiler. Ancak daha sonraları tenis, futbol, eskrim, hokey gibi spor dallarıyla uğraşanlar bir araya gelip spor aktivitelerine katıldılar. Esirler arasında kuş, köpek gibi evcil hayvan besleyenler olmuştu. Resim yapan esirler de vardı. Bunun yanında bazı yetenekli esirler bir araya gelerek bir müzik topluluğu kurmuştu. Ayrıca dil kursları ve tiyatro çalışmalarıyla uğraşan esirler de çıktı.¹¹³⁹

Esirler burada yeni bir hayat kurmuş, lokanta ve gazinolar açmışlardı. Müzik dersleri, dil kursları, tiyatro temsilleri yapıldı. Buradaki bütün esirlere iyi muamele edilmekteydi. Kamp yöneticileri kampın iç işlerine karışılmamıştı. Esirler akşamları yoklama için avluda ikişer sıra halinde de dizilmediler. Muayyen saatte bir İngiliz subayı odalara gelerek esirleri sayıyordu. Haftada bir defa, yirmişer otuzar kişilik postalar halinde denize götürülerek banyo yapmalarına izin verilmişti. Almanların Fransız cephelerinde yenilmeye başlamasıyla ülkelerinde isyanlar başlamıştı. Artık savaş sona ermekte ve herkes bir an önce eve dönmeyi hayal etmekteydi.¹¹⁴⁰

---

¹¹³⁶ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 56.

¹¹³⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2196/13.

¹¹³⁸ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 18.

¹¹³⁹ **a.g.e.**, s. 68, 152-153.

¹¹⁴⁰ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 178.

Malta kamplarında on dört ay geçiren Yüzbaşı Apak, normal bir hayatta elde edemeyeceği bir fırsat yakalamıştı. Kendisiyle esaret günlerini aynı kampta geçiren Ziya Gökalp ile fikirleri uyuşmuş ve sık sık bir araya gelerek sohbet etmişlerdi. Apak, Ziya Gökalp'ı ancak uzun uğraşlardan sonra konuşturulabilmişti. Suskunluğundan esirler şikâyet ediyorlardı. Konuştuğunda ise herkes kendisini dinliyordu.¹¹⁴¹

3.3 Esir Kamplarında Dini Hayat

İngiltere Hükûmetinin resmî açıklamalarına, Kızılhaç veya tarafsız devletlerin raporlarına bakıldığında kamp yetkililerin, esirlere her türlü dini özgürlüğü verdiği görülmektedir. Özellikle esirlerin nakillerinde ve kampa getirildiği ilk zamanlarda bazı sorunlar yaşansa da zamanla kamp yetkilileri esirlerin ibadet yapma isteklerini dikkate almış ve kampta gerekli ortamı hazırlamıştı. Örneğin cepheden kamplara nakilleri sırasında hayatını kaybeden esirler için çoğu zaman dini bir tören yapılmamıştı. Kamplarda ilk dönemde vefat eden askerler Hristiyan mezarlığının bir bölümüne gömülmüştü. Zamanla Müslüman esirler için ayrı mezarlıklar yapılmış ve bu mezarlıklar şehitliğe çevrilmişti. Bunlardan hariç kamplarda kurulan mescitlerde esirler her türlü ibadetlerini yapabilmiş, mübarek gecelerde ve bayramlarda değişik etkinlikler düzenleyebilmişlerdi.

3.3.1 Mısır Esir Kamplarında Dini Hayat

İngilizler Mısır esir kamplarında esirlere dini hayat ve vecibeler konusunda her türlü özgürlüğün verildiğini iddia etmişlerdi. Kampları ziyaret eden Kızılhaç heyeti de İngilizlerin iddialarını doğrulamıştı. Heyete göre diğer kamplarda olduğunu gibi Seydi Beşir kampında da esirlerin dini vecibelerini yerine getirmeleri serbestti. Bu kampta elektrikle aydınlatılan bir bina mescide çevrildi. Ayrıca kampın bir de camisi vardı.¹¹⁴²

Seydi Beşir kampında günlerini geçirmiş Gelibolu Seyyar Jandarma Taburundan Abdürrahim askerlerin dini ihtiyaçları hakkında İngilizlerin söylenilenin

¹¹⁴¹ Rahmi Apak, a.g.e., s. 183-184.

¹¹⁴² **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 80.

aksine pek de yardımcı olmadığını belirtmişti. Cuma ve bayram namazlarını eda etmek senelerce esir olan subaylara nasip olmamıştı. İngiliz kamp komutanı dini bir gereklilik olan ustura, tırnak çakısı ve makası kullanmayı bile yasaklamıştı. İbadet amacıyla esirlerin hizmetine verilen, birkaç tahtadan ibaret olan ve cami diye adlandırılan fakat cami şartlarını taşımayan zemini kumla doldurulan bir yerdi. Esirler ibadetlerini eda etmek zorunda bırakılmıştı. Esirler İngiliz usulü inşa edilen soğuk su duşlarında ve banyolarında yaz ve kış soğuk suyla temizliklerini yapabildiler. Kış zamanlarında soğuk suya tahammül edemeyen zayıf ve naif esirlerin hastalanacakları şüphesizdi. Dini ihtiyaçlar ancak kampta bu suretle yerine getirilebilmişti.¹¹⁴³

Seydi Beşir kampının esaret şartlarını anlatan Yedek Subay Mülâzımısâni Tevfik Efendi, Ramazan'da geceleri esirlere lamba ve yemek verildiğini fakat Bayram namazına müsaade edilmediği ifade etmişti.¹¹⁴⁴

Bilbeis kampında bir Kıptî dışında, esirlerin hepsi Müslüman'dı. Aralarında pek çok imam vardı. Kızılhaç raporlarında yazıldığına göre dini ibadetler serbest ve düzenli olarak yapılmaktaydı. Ölen esirler dini inançlarına göre askeri törenle gömülmüştü. Kampta bulunan imamların dini ayinleri yönetme izni ve esirlerin her türlü dini görevleri yerine getirme hakkı bulunmaktaydı.¹¹⁴⁵

Kızılhaç heyeti Maadi esir kampında da esirlerin serbestçe ibadetlerini yapabildiklerini rapor etmişlerdi. Müslümanlar için küçük bir cami inşa edilmiş ve içine namaz için hasırlar serilmişti. Bazı esirler düzenli olarak Kur'an okuyorlardı. Bazıları ise pek ilgili değildi. Kamptaki esirler arasında ırk, menşee ve hatta din farklılığına rağmen çok uyumlu bir hava vardı. Kavga yok denecek kadar azdı.¹¹⁴⁶

Mısır'daki Amerikan diplomatik temsilcilerinin 1915'de Maadi kampını ziyareti sonrası hazırlanan raporda Müslüman esirlere mahsus olmak üzere cami yaptırıldığı ve isteyen esirlerin namaz kılabilirdiği yazılıydı.¹¹⁴⁷ Kahire Amerikan

¹¹⁴³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/1.

¹¹⁴⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/80.

¹¹⁴⁵ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 83, 87.

¹¹⁴⁶ **a.g.e.**, s. 56.

¹¹⁴⁷ TNA, **FO.**, 383/101.

temsilcisi esirlerin bu kampta kendi imamları tarafından idare edilen özel mescitlerinde ibadetlerini yaptıklarını raporunda belirtmişti.¹¹⁴⁸

Kızılhaç heyeti Heliapolis kampında dini özgürlüğün tam ve esirlerin dini vecibelerini yerine getirme konusunda tamamen serbest olduklarını iddia etmişti. Esirler günde üç kez, belli zamanlarda ibadet etmekte yani namaz kılabilmekteydiler. Sabah ve yatsı namazlarına ya heyet orada iken şahit olmadı ya da esirlere bu nazmalar için izin verilmedi. Ramazan ayında esirlerin ibadetleri günde 6-7'yi bulmaktaydı. Kampta ölen Osmanlı esirleri, dini vecibelerine göre Müslüman mezarlığına defnedildi. Cenaze törenlerine garnizondaki İngiliz askerleri ve esirlerden oluşan bir heyet katılırdı.¹¹⁴⁹

Kahire Kalesi kampına dini vecibeler için bir imam çağırılmış fakat kamptaki kadınlar imamın tekrar gelmesini gerekli görmemişti. Aralarından yaşlı bir kadın, bayram günlerinde ve kutsal günlerde Kuran okumaktaydı.¹¹⁵⁰

Ras El-Tin kampında esirler dini ibadetlerini günlük yapabilmekteydiler. Bu kampta Müslümanlar için cami yoktu. Esirler nakledildikleri Seydi Beşir kampında bir cami inşa ettiler. Yukarı Mısır'da Katolik okulu yöneticiliğini yapmış, Avusturyalı papazlar kampta Katolıklere ile ilgilenmişler ve dini vecibelerinde yardımcı olmuşlardı. Avusturyalı ve Almanlar için kampta İngilizce, Fransızca ve Almanca kitaplardan oluşan zengin bir kütüphane vardı¹¹⁵¹

Mısır Kızılhaç Hastanesinde ölenler, silah arkadaşlarının nezaretinde, askeri ve dini bir törenle Müslüman mezarlığına gömüldü.¹¹⁵² Aynı tür bilgilere Amerikan Konsolosluğu tarafından hazırlanan raporlarda da rastlanmaktadır. Kahire'deki Amerika diplomatik görevlisi, Mısır'da bir Osmanlı savaş esiri olan Yüzbaşı Selim Efendi'nin ölümü hakkında bir rapor hazırlamıştı. Görevlinin raporuna göre olay "*Egyptian Mail*"de 6 Temmuz'da haber olarak da yayınlandı. Haberde esirin cenazesi hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Kızılay Hastanesinde yatan yaralı Türk askeri Yüzbaşı Selim Efendi vefat ettiği günün akşam askeri törenle toprağa

¹¹⁴⁸ BOA, HR. SYS., 2250/23.

¹¹⁴⁹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 46, 50-51.

¹¹⁵⁰ a.g.e., s. 66.

¹¹⁵¹ a.g.e., s. 73.

¹¹⁵² a.g.e., s. 62.

verilmişti. Türk Bayrağı ile örtülen bedeni bir top arabasına yerleştirildi. Arabanın önünde bir Mısır askeri bandosu ve 1. Piyade Taburundan yüz asker tüfekleri ters tutuşta yürüdü. Cenaze, Kızılay Cemiyeti üyeleri ve hastane doktorları tarafından takip edildi. Cenaze namazı camide kılındı ve defin Zenhuan mezarlığında gerçekleştirildi.¹¹⁵³

Tura esir kampında yetkililer, mescit olarak kullanılması için büyük holde bir alanı perde ile ayırmıştı.¹¹⁵⁴ İngilizler basına verdikleri demeçlerde bu kampta Türk esirlerin ibadetlerini yapabilmeleri için geniş bir alanı tahsis ettiklerini iddia ettiler.¹¹⁵⁵

Tel El-Kebir kampında bulunmuş İbrahim Arıkan'ın anlattığına göre İngiliz komutanı Türklerin dinine ve ibadethanesine saygı göstermekte, camiye 10 metre kala şapkasını çıkarmakta ve camiye geçene kadar elinde tutmaktaydı. Ayrıca Ramazan boyunca camide kandiller yanardı. Haftada bir gün camide vaaz verilmiş ve mevlit okutulmuştu.¹¹⁵⁶ Bu kampta dini özgürlüklere müsaade edildiğini ve kerpiçten bir cami ve minare yapıldığını Filistin Cephesi'nde esir düşen Ahmed Ercan aktarmıştı.¹¹⁵⁷

Bir İngiliz subayı kamp içinde camiye bitişik barakayı tamir eden Arap Usta'nın hasırları caminin içine attığını görmüş ve bu hareketi ibadethaneye saygısızlık olarak değerlendirmişti. Esire yanlış yaptığını göstermek için esiri aşağıya indirmiş kamçı ile feci bir şekilde dövdükten sonra kamp dışına çıkartmıştı. İngiliz subayının bu davranışı şeklen bir ibadethaneye saygı olarak görülse de esirler bunun bir İngiliz siyaseti olduğunu düşündüler. İngilizler esaret sonrası için kendilerine zemin hazırlamakta, tüm inançlara saygılı olduklarını ve adil davrandıklarını göstermeye çalışmaktaydılar.¹¹⁵⁸

Ahmed Altınay'ın hatıratına bakıldığında da esirlerin kamplarda ibadetlerini rahatlıkla yapabildikleri görülmektedir. Ramazan ayının gelişiyle isteyen esirler oruca başladılar. Esirler ara sıra kampta mevlit okuturdu. Yine kandil geceleri esirler

---

¹¹⁵³ BOA, HR. SYS., 2200/56.

¹¹⁵⁴ *Evening Star*, 12 April 1915, s. 19.

¹¹⁵⁵ *El Paso Herald*, 24 April 1915, Home Edition, Editorialand Magazine Section, s. 2.

¹¹⁵⁶ İbrahim Arıkan, a.g.e., s. 248-249.

¹¹⁵⁷ *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakaleli Muharıpler*, s. 125-138.

¹¹⁵⁸ İbrahim Arıkan, a.g.e., s. 259.

tarafından idrak edilirdi. Ahmed Altınay Miraç Gecesini ailelerinden uzakta idrak ettiklerini, bu gece ve bayramların kendilerini hüzünlendirdiğini anılarında yazmıştı. Tel örgüleri içinde geçen her bayram esirler için bir kara bayramdı. Kamplarda namaza başlayan esirlerin sayısı da az değildi. Mübarek günlerde esirler, arkadaşlarının kabirlerini ziyaret için kabristana gidebiliyorlardı.¹¹⁵⁹

Osmanlı Devleti Mısır kamplarında vatandaşlarının dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için esirler arasında bulunan imamları kamplara dağıtmayı amaçlamıştı. Bu amaçla Mısır'da bulunduğu bilinen on sekiz imama (bazı belgelerde sekiz imam olarak geçmektedir) kamplardaki dini faaliyetlerde görev verilmesini istedi. Bu kişilerin seçimi ve tayin edilebilmesi için önce hangi karargâhlarda olduğunun ve imam görevlendirilmesi istenen kampların tespitine çalışıldı. Bu sebeple 1917'de İngiltere'den esir karargâhlarında bulunan esirlere dini vazifelerini yerine getirmede yardımcı olacak kişilerin tespiti istendi. İngiltere Hükûmeti karargâhlarda ikamet ettirilen Osmanlı esirlerine dini yardımda bulunmak üzere Mısır'da on sekiz imam olduğunu kabul etti. Mısır'da gözaltında bulunan imamların çeşitli kamplara gönderilmesi isteği ile ilgili olarak aşağıdaki cevabı Osmanlı İmparatorluğu Hükûmetine iletmişti:¹¹⁶⁰

"... İngiltere Dışişleri Bakanlığının cevabına göre Mısır'da 18 imam bulunmaktadır ve bunlar toplama kamplarındaki Müslüman esirlerin ibadetleri ile meşgul olmaktadır.

Mr. Balfour bu şartlarda Osmanlı Hükûmetinin talebinde ısrar edip etmeyeceğini ve gerektiği takdirde bu 18 imamdan hangilerinin seçmek isteyeceğini öğrenmekten mutlu olacaktır."

Harbiye Nezareti Üsera Muamelat Şubesinden Hariciye Nezaretine 27 Temmuz 1918'de giden yazıda kamplarda bulunan esirlerin dini vazifelerinde imamların görevlendirilmesi konusunda Papa'nın desteğinden bahsetmektedir. Papa Türk esirlerin ibadetlerini yerine getirme konusunda esirlere yardımcı olmak istemişti. Bu amaçla Seydi Beşir karargâhında bulunan sekiz imamla diğer karargâhlarda bulunan iki imamın kamplardaki esirlere dini nasihatlerde bulunmak üzere esir karargâhlarına dağıtımına dair girişimde bulundu. İngiltere Dışişleri

¹¹⁵⁹ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 75-123.

Bakanlığı adı geçen esirlerin bu göreve tayin edilmesini kabul etmiş, hangi esir karargâhlarında görev yaptıklarının ve ayrı ayrı isimlerinin tespitine çalışmıştı.¹¹⁶¹

Seydi Beşir ve Kûtu'l-Amâre'de esir olarak tutulan din görevlilerinin Mısır civarındaki bazı garnizonlarda bulunan Osmanlı askerlerine dini nasihatte bulunmak üzere gönderilmeleri ve haklarında din görevlisi ve mevkilerine göre muamele edilmesi talebi İngiltere Hükûmetine ayrıca bildirildi. İngiltere Hükûmeti bu imamların Müslüman savaş esirlerine dini konularda nasihat etmek üzere Mısır'da bulunan muhtelif karargâhlara gönderilmelerini Mısır'daki İngiliz Kuvvetleri Genel Kumandanına ilettili.¹¹⁶²

Seydi Beşir kampında esir olan tutulan sekiz imam ile Kelkit ve Kûtu'l-Amâre'de esir düşen ve nerede oldukları bilinmeyen iki esir Osmanlı ordusu askerlerine dini vecibelerinde rehber olmak, vaaz ve nasihat etmek üzere görevlendirildi. Bu esirler bilfiil harbe iştirak etmemişti. Haklarında din görevlisine yakışır bir şekilde muamelede bulunulması için gerekli çalışmalar yapılmış ve isimleri tespit edilmişti. İsimleri ve nerede tutuldukları yazılı 10 imamın künyeleri aşağıdadır:¹¹⁶³

Tablo 3.11: Mısır Kamplarında Alınan 10 Esir ve Buldukları Kamplar

Ait Olduğu Askeri Birlik	İmanın Durumu
2. Alay 2. Taburdan	Evhari'den (EVHRY) 20-21 Temmuz 1916'da Kelkit civarında esir düşen Abdulhalim oğlu Bahri Hulusi Efendi. Nerede tutulduğu bilinmemektedir.
2. Alay 2. Taburdan	Zağferanbolulu 3 Haziran 1915'de Kûtu'l-Amâre esir düşen Mehmed oğlu Ahmed Efendi. Nerede tutulduğu bilinmemektedir.
22. Hicaz Fırkasından	Sivaslı Rahmi Ahmed oğlu İmam Abbas Efendi. Seydi Beşir esir kampında tutulmaktadır.
128. Alay 22. Hicaz Fırkasından	Bursalı Hasan oğlu Fehmi Efendi. Seydi Beşir esir kampında tutulmaktadır.

¹¹⁶⁰ BOA, HR. SYS., 2207/14.

¹¹⁶¹ BOA, HR. SYS., 2207/14.

¹¹⁶² BOA, HR. SYS., 2203/21.

¹¹⁶³ BOA, HR. SYS., 2201/50.

128. Alay 22. Hicaz Fırkasından	Harputlu Mustafa oğlu Mustafa Şevket Efendi. Seydi Beşir esir kampında tutulmaktadır.
128. Alay 22. Hicaz Fırkasından	Ispartalı Ali oğlu Ahmed Hulusi Efendi. Seydi Beşir esir kampında tutulmaktadır.
22. Fırka 128. Alay 1. Taburdan	Mehmedoğlu Ali Rıza Efendi. Seydi Beşir esir kampında tutulmaktadır.
22. Fırka Cebel Topçu	Denizlili Mehmed oğlu Hüseyin Hafız Efendi. Seydi Beşir esir kampında tutulmaktadır.
22. Fırka 129. Alay 3. Taburdan	İstanbulu Hüseyin oğlu Mehmed Selim Efendi. Seydi Beşir esir kampında tutulmaktadır.
19. Alay 2. Taburdan	Zileli Ali oğlu Yusuf Ziya Efendi. Mısır'ul-Kahire esir kampında tutulmaktadır.

3.3.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Dini Hayat

Esirler kurallara uydukları takdirde her türlü dinî ibadetlerini yapabilecekler, bayram ve diğer özel günleri kutlayabileceklerdi. Din ve mezhebe göre yiyecekleri de seçebilmekteydiler. İngiltere Hükûmeti her fırsatta kamplarda esirlere dini özgürlük verildiğini, esirlerin tam bir serbestlik içinde ibadetlerini yaptıklarını iddia etmiştir. Bu iddia doğru ise de kamplarda Türk esirlere Hristiyanlık propagandası yapıldığı gerçeğini değiştirmemektedir. Genç Hristiyan Erkekler Birliği İttifakı Genel Sekreterliği¹¹⁶⁴ Türkiye'deki esir kamplarında esirlerin yararına faaliyetler düşünmektedir. Karşılıklılık ilkesine göre her iki taraf elindeki esirlere din değiştirme hususunda baskı yapmayacaktır. Türk tarafı Hindistan ve Burma'daki Hristiyan olmayan esirlere din değiştirme konusunda bir baskı yapılmamasını istemiştir. Eylül 1918'de Osmanlı Harbiye Nezareti, Dünya Genç Hristiyan Erkekler Birliği İttifakı Genel Sekreterliğine İttifak'ın Türkiye'deki savaş esirlerinin yararına olarak çalışabileceklerine dair bir mektup göndermiştir. İngiltere Hükûmeti, İstanbul'daki Hollanda temsilciliği aracılığıyla karşılık ilkesi gereği İttifak tarafından İngilizlerin elindeki Türk savaş esirlerinin yararına olarak üstlenen çalışmaya bir itirazları

¹¹⁶⁴ Genç Hristiyan Erkekler Birliği İttifakı Genel Sekreterliği İngiltere kökenli mezhepsiz, ruhban sınıfına bağlı olmayan küresel bir Hristiyan hareketidir. Bkz. <https://en.wikipedia.org/wiki/YMCA>.

olmadığını belirtmiştir. Londra'daki Hindistan Ofisi, 8 Ağustos 1918'de benzer bir imtiyazın Türk esirlerin alıkonuldukları İngiltere İmparatorluğu'ndaki kamplar için de sağlanması koşuluyla Osmanlı Hükûmetinin Dünya Genç Hıristiyan Erkekler Birliği İttifakı'nın Türkiye'deki savaş esirlerinin kamplarını ziyaret etmelerine izin vermeyi kabullenmesini olumlu bulmuştur. Hindistan Hükûmeti tarafından onaylandığı takdirde Hristiyan olmayan esirler arasında hiçbir şekilde Hristiyanlık dinine çevirme girişiminde bulunulmayacağını Londra Hindistan Ofisi tarafından kabul etmiştir.¹¹⁶⁵ Yukarıdaki karşılıklı antlaşmaya rağmen Türklerin bulunduğu esir kamplarında Hıristiyanlık propagandası yapılmıştır. Hıristiyanlığın esasları anlatan dini kitaplar ve İncil Türkçe, Arapça ve İbranice olarak Rangoon'daki görevliler tarafından Burma esir kamplarında alıkonulmakta olan Türk savaş esirlerine dağıtılmıştır.¹¹⁶⁶

Sumerpur kampında esirler, dinlerini uygulamada serbesttirler. Kampta esirler için özel olarak bulunan ve bir imamın Kuran okuyabildiği bir cami vardı. Ara sıra Hristiyanların dini törenleri için kampa bir Fransız papaz gelmektedir. Kahire Ermeni Piskoposu Mgr. Thargom Kaushagian da 1916 yılbaşında kampı ziyaret etmişti. Kampta müzik ve şarkı söylemek serbestti. Kızılhaç heyetinin kampı ziyaretlerinden kısa süre önce evlerine gönderilen Ermeniler kampta iyi bir orkestra kurmuşlardı.¹¹⁶⁷

Bellary kampında esirler arasında dini görevleri yerine getirecek bir imam yoktur. Esirler kendileri Kuran okumakta ve ibadetlerini yapmaktaydılar. Kamp komutanı esirlere dini vecibelerini yerine getirmek için bir yer tesis etmiş, esirler ise burayı kafe-restoran olarak kullanmayı tercih etmişlerdi.¹¹⁶⁸ 4 Mayıs 1919 günü Berat Kandili'ni esirlerin bir kısmı mevlit yaparak idrak etmişler ve ibadetle geçirmişlerdi. 19 Mayıs 1919'da ise esirler Ramazan ayının birinci günü olarak oruç tutmaya başlamışlardı. Esirler genelde oruç tutmakta buna rağmen gizli gizli yiyen esirler de bulunmaktaydı. Hüseyin Fehmi Güneş, arkadaşları Avcı Ahmed Ağa, Uzunköprülü Kozyörük köyünden Abdül Ağa, Emin ile beraber sahura kalkmışlardı.

---

¹¹⁶⁵ TNA, FO., 383/461.

¹¹⁶⁶ **The Camden Chronicle**, 24 September 1915, s. 4.

¹¹⁶⁷ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 18.

¹¹⁶⁸ **a.g.e.**, s. 51.

Kampta bayram algılar alınarak, Şenlikler yapılarak, oyunlar oynanarak, Şekerlemeler yenilerek, kahve, çay, yemek ziyafetleri verilerek buruk da olsa kutlanmıŐtır. Herkes kendi statüsüne göre birbirine gidip gelmiş birbirinin bayramını tebrik etmiştir. Kurban Bayramı'nı yine bu kampta 29 Ağustos 1919 günü buruk bir Şekilde idrak edilmiştir. Kurban Bayramı'nda subaylar ve üst düzey subaylar tarafından kurbanlar kesilmiş ve yemekler verilmiştir. Esirlerin kamplarda geçirdiği ilk bayram 1919 yılı bayramı olmayacaktır. 4 Nisan 1920 günü Regaip Kandili idrak edilmiştir. Diğer kandillerde olduğu gibi bu kandilde de para toplanmış ve bu parayla lokma, helva ve değişik yemekler yapılmıştır. Yatsı namazından sonra hafızlar mevlit okumuŐlar ardından büyük varilde hazırlanan Şerbetler binlerce esire dağıtılmıştır. Mevlitten sonra dualar yapılmış ve hatim duaları okunmuştur. Bu kandilin diğerlerinden farkı esirlerin artık gideceklerini bilmeleri ve gün saymalarındır.¹¹⁶⁹

Thatmyo kampında, Kamp komutanı öncelikle bir binanın cami olarak kullanılmasını teklif etmiş Albay Suphi Bey itiraz ederek savaş sonrası bu binanın terk edileceği ve bu durumun uygun olmayacağı gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Esir askerler üzerinde etkisi büyük olan Suphi Bey'in itirazından sonra vazgeçilmişti. İkinci olarak esirler Thatmyo'da bulunan bir camiye gidip dini vecibelerini yapmak istemişler, kamp yetkilileri bu izin vermekten çekinmiştir. Gerekçe olarak da Şehirde farklı mezheplerin ve Şiddete yönelen dini grupların varlıklarını göstererek ibadet esnasında kavgaların çıkabileceğini öne sürmüştür. Bu iddia Kızılhaç heyeti kamp yönetimini ve esir temsilcilerini bir araya getirmiş ve kamp içinde ibadetler için bir yer yapılması konusunda mutabakata varılmıştır. Bu mescit Nisan 1917'de yapım aŐamasındadır.¹¹⁷⁰ Kampta cami olarak kullanmaları için bir bina tesis edilmiş ve imamlar burada hizmet vermişlerdir. Buna rağmen esirlerden ibadetlerini yapanların sayısı az olmuştu.¹¹⁷¹ Bu sebeple Osmanlı Devleti imamların kamplarda daha aktif rol oynamasını istemiştir. İsveç Diplomatik temsilcisi Osmanlı Hükümetinin isteğiyle 12 Temmuz 1917 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığına bazı imamların Türk

¹¹⁶⁹ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 98-99, 109, 136.

¹¹⁷⁰ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 73.

¹¹⁷¹ **British Prison-Camps in India and Burma**, s. 17.

Müslüman savaş esirlerini ibadetlerinde desteklemek amacıyla izin verilmesiyle ilgili bir sözlü nota iletmiştir.¹¹⁷²

Meiktila kampında tüm esirler sorunsuzca dini ibadetlerini yapabilmekteydiler. Esirler, kendi arasından seçilmiş imam ile cemaat olarak hep beraber namaz kılabilmişlerdi. Namazdan sonra esirler musafaha yapmakta, birbirlerine dua etmekte ve bu şekilde vakit geçirmekteydiler. Esirlerin esaret altında olmaktan başka bir şikâyetleri yoktur. Sabah namazı cemaatle kılınmakta hatta bu birliği Mecusi askerler hayranlıkla izlemekteydiler. Genelde erler namaz kılmakta ve hatta kılmayanlar bile bir süre sonra çevreden etkilenerek namaza başlamışlardır.¹¹⁷³

Son olarak Shwebo kampında ise esirlerin sayısı fazla olmaması nedeniyle ibadet yapılmıyordu.¹¹⁷⁴

3.3.3 Kıbrıs Esir Kampında Dini Hayat

Esir kampına yerleşen Türk askerleri yaptıkları ahşap bir mescit vasıtasıyla dini vecibelerini yerine getirmeye çalışmıştır. İbadete açılan bu cami zamanla Çanakkale Cephesi'nden gelen esirlerin sayısının artmasıyla ihtiyacı karşılayamaz olmuştur. Yetkililerce üçüncü bölümün yedinci barakası esirlerin ibadetlerini yapmaları için mescit haline getirilmiştir. Caminin imamı Şevket isminde bir esirdir. Esirler arasında bulunan güzel sesli müezzinler vasıtasıyla kampta beş vakit ezan okunmuştur. Zaman zaman hafızlar tarafından Kur'an-ı Kerim kıraat edilmiştir. Kampta Şevket Bey'e diğer esirlerden biraz farklı muamele yapılmaktadır ve birtakım ayrıcalıklara sahiptir. İngiliz Esir Kampı Komutanlığının müsaade ettiği zamanlarda kamptan dışarı çıkabilmekte olup Mağusa kalesi içerisinde yaşayan Türkler bir araya gelme imkânına sahiptir.¹¹⁷⁵

Kampta din hizmetlerini yerine getiren esirlerden hariç adada yaşayan halk esirlerin tercüman, doktor, kantin işletmecisi gibi faaliyetlerin yanı sıra esirlerin dini görevlerini yerine getirmelerine yardımcı olmak üzere kamp yönetimine

¹¹⁷² TNA, FO., 383/339.

¹¹⁷³ Mustafa Tütüncü, a.g.e., s. 62-63.

¹¹⁷⁴ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 80.

¹¹⁷⁵ Ahmed Sami, a.g.e., s. 3, 2-3; Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, s. 82.

başvurmuştur. Türk esirlere yardım amacıyla 1 Kasım 1916 tarihinde İngiliz yetkililere müracaatını yapan Ay Simeo köyünden Ali Fevzi ayrıca kampta hocalık görevini yapabileceğini de belirtmiştir. 8 Kasım 1916 günü kendisine olumsuz cevap verilmiş ve kamptaki Türk esirlere dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için sadece Mağusalı Mustafa Nuri Efendi'ye müsaade edilmiştir. Mağusalı Mustafa Nuri Efendi Türk savaş esirlerinin dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için elinden geleni yapmıştır. Mustafa Nuri Efendi cenaze törenlerinde esirlere dini kitaplar getirmeyi düşünmüş ve 1916 yılında müracaatta bulunmuştur. Esir kampı komutanı Yarbay E. A. How Mağusa Kaza Komiserliğine verdiği cevapta esir kampındaki esirlere dağıtılmak üzere getirilecek hediye Kuran-ı Kerimlerin kendilerini de mutlu edeceğini, Mustafa Nuri Efendi'nin dilerse kitapları istediği herhangi bir gün sabah 09.00-12.00 arasında şahsen teslim edebileceğini belirmişlerdir.¹¹⁷⁶

Pembe Hasan isimli bir Kıbrıslı Türk genellikle bayramlarda esirlerin ziyaretlerine izin verildiğinden bahsetmektedir. Ada halkının erkekleri kampa gider, esirlerin hikâyelerini dinler ve oyunlarını seyrederdi. Bayramlarda genellikle *"Ağlamayın anneler, yine gideriz. Dinimiz uğruna şehit düşeriz."* diye başlayan bir türkü çağırırlar ve ada halkını hüzünlendirirlerdi.¹¹⁷⁷

Pembe Hasan Karakol bölgesinde kampın kuruluşundan hemen sonra ölümlerin başladığını ve hemen hemen her gün bir iki tabutun bayraklarla örtülü olarak şimdiki mezarlığa götürüldüğünü söylemektedir. Hatta esirlerin adaya getirildikleri ilk günkü karışıklıklar sırasında devrilen araçta iki Türk asker hayatını kaybetmiştir. Çeşitli sebeplerle hayatını kaybeden Türk esirlerin İngiliz kamp komutanı tarafından düzenlenen askeri cenaze törenine 30-40 civarında Türk savaş esiri katılır, törene katılan bu savaş esirlerine hemen hemen aynı sayıda İngiliz askeri de refakat eder, saygı duruşu ve saygı atışını müteakip tören biterdi. Cenaze töreni yapılacak günlerde Mağusa Kalesi içinde ikamet eden çok sayıda Türk gözyaşları içinde kaleden dışarı çıkarak hazin hazin giden cenaze alayını seyrederdi. Özellikle Mağusalı Mustafa Nuri Efendi'nin girişimleriyle İngiliz kamp komutanı daha önceki uygulamalardan vazgeçerek esirlerin dini törenle ve Türk mezarlığına gömülmesine müsaade etmiştir. Esir

¹¹⁷⁶ Hüseyin Metin, **a.g.e.**, s. 239-240; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 87.

¹¹⁷⁷ Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Çanakkale'nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri", **a.g.e.**, s. 453.

kamplarında hayatını kaybeden Türk askerlerinin cenaze merasimlerinde Mağusalı İmam Mustafa Nuri Efendi ve beraberindeki birkaç Türk hafız görev alır ve şehitlerin yıkanıp bir grup Türk esirin de katıldığı dini bir törenle defnedilirdi. Kıbrıs halkı da törenlere katılmaya çalışmıştır. Daha önce vefat edip başka yerlere defnedilen cenazeler için yapılacak bir şey ise kalmamıştır. Şehit olan esirlere ağlayan ada halkına arkadaşları “*Ağlamayın anneler / Yine gideriz, / Dinimiz uğruna / Şehit gideriz!..*” diye ağıt yakmışlardır.¹¹⁷⁸

3.3.4 Selanik Esir Kamplarında Dini Hayat

Tüm İngiliz esir kamplarında esirlerin inançlarına saygı gösterilmiştir. Bu saygı İngiliz politikası olarak tüm kamplarda uygulanmıştır. Selanik esir kamplarında da İngiliz komutan namaz kılan esirlere çok büyük saygı duymuştur. Hatta namaz kılanlara ayrıca görev bile verilmemiştir. Ramazan ayı gelince at etini kesilmiş ve koyun eti vermeye başlanmıştır. Sahurda tüm esirler boru ile kaldırılmıştır. Oruç tutmayanlara sahurun yanı sıra öğlen ve akşam da yemek verilmiştir. Ramazan’a özel olarak yemekler her zamankinden daha çok çıkarılmıştır. Bayram da ise sadece oruç tutanların bayram yapmasına izin verileceği, tutmayanların cezalandırılarak iskele boyunca çalıştırılacağı söylense de bu uygulamadan sonradan vazgeçilmiştir. Bayram boyunca eğlenceler düzenlenmiş ve esirlere bol yemek verilmiştir.¹¹⁷⁹ Dudular esir kampında geçirdiği günleri hatıratında anlatan Mehmed Nuri Bey, bayramlarda tüm tel örgülerin kapılarının açıldığını ve esirlerin serbestçe bayramlaşmasına izin verildiğini yazmıştır. Sadece 2. tel örgüde kalan 8.000 esirin bayramlaşması görülmeye değerdir. Bayram boyunca esirler değişik şenlikler yapmışlar ve güreş turnuvaları düzenlemişlerdir.¹¹⁸⁰ İngilizlerin esir kamplarında Türk esirlerin dini inançlarına saygı gösterdiğini Selanik kamplarında görevli İngiliz asker Borgonon şu sözler ile açıklamaktadır.¹¹⁸¹

---

¹¹⁷⁸ Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3; Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, s. 81-82; Ali Nesim, **a.g.m.**, s. 28; Halil Sadrazam, **a.g.e.**, s. 204; Hüseyin Metin, **a.g.e.**, s. 240-241; Aydın AYHAN, **a.g.e.**, s. 82-83.

¹¹⁷⁹ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk’ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakaleli Muharıpler**, s. 39-41.

¹¹⁸⁰ Mehmet Nuri, **a.g.m.**, s. 72.

¹¹⁸¹ “Diary of Lt Victor Edward Borgonon (1882-1966)”, <http://www.borgonon.net/VEBdiary.html>, 08 Ağustos 2018.

“Şimdi Türk çok komik bir adamdır. Yürüyüş sırasında, acele etmeyerek yol kenarında dua etmek istiyorsa, hiç kimsenin ona müdahale etmesine izin verilmemektedir. Kuşkusuz, 300 kişinin güzelliklerine eşlik ettiğim büyük bir işin, her birinin namazlarını farklı bir zamanda kılmak istemesini hayal edin. 300 esirin her birinin yaklaşık yarım dakika kadar ayakta durduğunu bir düşünün.”

Esirlerin kaldıkları kamplar son derece temizdi. Tüm esirler çok rahat görünmekte ve garip bir şekilde kapalı alanlardaki yerlerde çok sayıda halı bulunmaktadır. Bu sayede Türk esirler gelip ibadetlerini istedikleri gibi yapabilmekteydiler. Yakınlarda ise abdest almaları için birkaç kuyu bulunmaktaydı.¹¹⁸²

3.3.5 Malta Esir Kampında Dini Hayat

Malta esir kamplarında esirlerin dini ibadetlerini yapabilecekleri bir cami bulunmaktaydı. Yalnız burada bulunan esirlerin çoğu siyasi tutuklu veya sakıncalı görülerek buraya getirilmiş üst rütbeli askerdi. Bu kişiler çoğu zaman inzivaya çekilmişler ya da yönetim tarafından gözaltında tutulmuşlardı. Siyasi veya üst düzey rütbeli esirlerden de isteyenler kendi odalarında ibadetlerini yapabilmişlerdir.¹¹⁸³

3.4 Kamplarda Esirlere Yapılan Kötü Muamele

Esirlerin cephede esir düştükten sonra daimî kalacakları kamplara ulaşınca kadar yaptıkları zorunlu yolculuk esir kamplarındaki yaşantıları ile kıyaslanamayacak kadar kötüdür. Kamplara yerleştirilinceye kadar geçirdikleri bu sevkியatta uzun yol yürümüşler, trenlerde kalabalık gruplar halinde taşınmışlar, yollarda çoğu zaman aç kalmışlardır. Türk askerlerinin binlercesi sevk sırasında açlıktan telef olmuştur. Esirlere reva görülen muamele bununla da kalmamış, kamplara intikalleri sırasında esirler İngiliz askerleri tarafından yağmalanmış, hakarete uğramış ve aşağılanmaya maruz kalmışlardır. Kamplara ulaşmayı başaran

---

¹¹⁸² **Rapport: Sur Leurs Visites aux Prisonniers de Guerre en Grèce a Salonique en Macédoine et en Serbie : Documents publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1919**, s. 39-40.

¹¹⁸³ TNA, FO. 383/458; BOA, HR. SYS., 2201/51.

esirler kısmen daha rahat bir hayata kavuşmuştur. Özetle İngiltere Hükûmeti Türk askerlerinin sevklerine asla önem vermemiştir.¹¹⁸⁴

3.4.1 Mısır Esir Kamplarında Esirlere Yapılan Kötü Muamele

İngilizlerin Türk esirlere uyguladığı kötü muamele savaş boyunca iki ülke arasında önemli bir gündem maddelerinden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti kendi esirlere uygulanan bu muameleye karşılık sık sık serzenişlerini aracı devletler ile dile getirmiştir. Özellikle esaret sonrası geri dönen esirlerin verdikleri ifadeler Osmanlı Devleti'nin ileri sürdüğü kötü muamele iddiaları destekler niteliktedir. Çanakkale'de esir edilen Osmanlı subay ve askerlerinin kötü muameleye tabi tutulmalarına karşılık alınması gereken tedbirleri Harbiye Nezareti, Amerikan Elçiliği aracılığıyla İngiltere'ye değişik tezkereler ile bildirmiştir. Tezkerelerde Çanakkale'de İngiliz ve Fransız askeri kuvvetleri tarafından esir edilip Mondros ve Sakız'a; Süveyş Kanalı'nda esir edilip Mısır'a gönderilen subay ve askerlerin medeniyet ve insanlık dışı muamele ile Lahey Konferansı kurallarına aykırı bazı haksız uygulamalara tabi tutulduklarından bahsetmektedir. Bu durum devam ettiği takdirde Türk esirlere uygulanan muamelelerin İngiliz esirlere de uygulanacağı ve bazı sert tedbirlerin alınacağı belirtilmişti. İngiliz subayından iki kişinin veya İngiliz tebaasından seçilecek iki kişinin Türk esirlere uygulandığı üzere kışlalardan birinde dar, insan boyundan yüksek ve yerinden ışık alan bir odada hapsedilmesi, ara sıra posta arabaları gibi her tarafı kapalı ve yalnız kapısı açık arabalar ile gezdirilmesi ve kendilerine er erzakı verilmesi kararlaştırılmıştır. Yine sonuç alınmadığı takdirde tüm İngiliz esirlere yukarıda bahsedilen şekilde davranılacağı belirtilmiştir.¹¹⁸⁵

Osmanlı Devleti Türk esirlere uygulanan kötü muamelenin kanıtı olarak sözüne güvenilir kişilerden bahsetmektedir. Şeref ve güvenilirliğinden şüphe edilmeyecek bir kişi vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu Hükûmetine gelen bilgilerde İngiltere Hükûmetinin, Mısır'da savaş esiri Osmanlı subay ve askerlerine, medeni bir devlete yarışmayacak şekilde utanç verici bir muamele yaptığı bilgisi yer almaktadır. Esir askerler birkaç zeytin ve bir parça ekmek gibi, oldukça yetersiz bir besin

¹¹⁸⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/139.

¹¹⁸⁵ BOA, HR. HMS. İŞO., 43/22; HR. HMS. İŞO., 43/11-12; DH. EUM., 17/46; HR. SYS., 2189/3.

almaktadır ki bu Lahey Sözleşmesi'nin ek düzenlemesinin 7. maddesine aykırı bir durumdur. İlgili madde savaş esirlerinin bakım ve sorumluluğunu esir alan Hükûmete vermektedir. Ayrıca bu maddede esirlerin yemek, yatacak yer ve giysi bakımından söz konusu Hükûmetin birlikleri ile eş düzeyde muamele göreceğini özellikle belirtilmiştir. İngiliz askerinin bu derece sefil bir biçimde beslenmediği ortada olduğu gibi diğer ülkelerin askerleri ile karşılaştırıldığında en iyi işeyi İngiliz askerleri almaktadır. Osmanlı askerleri örneğin, taş taşımak gibi ağır işleri yapmaya zorlanmaktadır. Ağır işlerde çalışan esirler yorulduklarında da şiddete maruz kalmakta veyahut çalışırken can vermektedirler.¹¹⁸⁶

Osmanlı Devleti Başkumandanlık Vekâletinden 22 Ağustos 1915 tarihinde Hariciye Nezaretine giden yazıda daha Mısır'da esir tutulan Türk askerlerinin çektiği sıkıntılardan bahsetmektedir. Söz konusu yazıda Mısır'dan gelen Hicaz sıhhiye idaresine mensup bir kişinin Mısır'da esir bulunan Osmanlı subayların hayatlarını anlatan detaylar gazetelere de aynen yayınlanmıştır. Başkumandan Vekili sıfatıyla gönderilen yazıda aldıkları emirden ve vatanperverlik vazifesinden başka bir şey ifa etmeyen fedakâr subayların maruz kaldığı halin insanlık dışı olduğu dile getirilmiştir. İngiltere gibi kadim bir geleneğe sahip olan bir Hükûmete yakıştırılamayacak olan bu halin acilen düzeltilmesi beklenmektedir. Aksi takdirde Osmanlı Devleti, elinde mevcut olan İngiliz subayının da aynı muameleye tabi tutulacağını ilan etmiştir.¹¹⁸⁷

Osmanlı Devleti, savaş boyunca düşman devletlerin elinde bulunan esir subay ve askerlere uluslararası hukuk haricinde insanlık dışı kötü muamele yapıldığı ileri sürmüştür. Osmanlı Devleti gönderdiği notalarda kendi askerlerine gösterilen muamelenin yanı sıra serbest bırakılan esir İngiliz subaylarının Osmanlı subaylarına selam vermemek ve istasyona ulaştıklarında yaralı askerlere gülüp eğlenmek gibi küstah tavırlar takınmakta olduklarını belirterek bu tür davranışlardan rahatsızlık duyduğunu her fırsatta bildirmiştir. Osmanlı esir subaylarına reva görülen insanlık dışı muameleden vazgeçilmedikçe İngiliz esir subaylara Osmanlı Devleti'nin şanına yakışır şekilde bahşedilen tüm izin ve imtiyazların kaldırılacağı Ocak 1916'da Başkumandanlık Vekâleti tarafından İngiltere'ye bildirilmiştir.¹¹⁸⁸

---

¹¹⁸⁶ BOA, **HR. SYS.**, 2214/1.

¹¹⁸⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2189/3; **HR. SYS.**, 2198/3.

¹¹⁸⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2189/3; **HR. SYS.**, 2198/3.

Uluslararası hukuka olduğu kadar insanlık prensiplerine ve İngiltere Hükûmetinin sürekli övündüğü medeniyet seviyesine aykırı olan tüm bu hareketler Osmanlı Devleti'ne muhataplarının hoşuna gitmeyecek tedbirler almaya itmiş ve Osmanlı Devleti içindeki İngiliz vatandaşı, asker ve subaylarına karşı kimi tedbirler almak zorunda bırakmıştır. Bu tedbirler Londra Kabinesinin imzasını taşıyan ve uluslararası sözleşmelerden ileri gelen olumlu taahhütlerine uymayı kabul edinceye ve Osmanlı savaş esirlerine insani muamele yapmaya dek yürüklükte olacağı ilan edilmiştir.¹¹⁸⁹

Osmanlı Devleti'nin kendi esirlere uygulanan kötü muameleye dair bir şikâyeti de Aden'de tutuklanan sivil esirlere yöneliktir. İngilizler tarafından Aden'de tutuklanan Tahran sıhhiye memurlarına dair Amerika Elçiliği vasıtasıyla gelen 20 Ekim 1915 tarihli yazıda Tahran'ın işgali sırasında orada bulunan Osmanlı memurlarının aileleriyle beraber İngilizler tarafından esir edilerek Aden'e sevk edildikleri bilinmektedir. İngilizlerin uluslararası hukuk kurallarına aykırı olarak esirlere gösterdiği insanlık dışı muamele devam ettiği takdirde misilleme olarak Osmanlı Devleti'nde bulunan İngiliz tebaasından aynı şartları taşıyan bir kısmının esir sıfatıyla tutuklanıp bir garnizona sevki düşünülmüştür. Aden'de tutuklu buldukları iddia olunan Tahran Osmanlı sıhhiye memurlarının hüviyet ve tutuklanma sebepleri hakkında İngiltere Hükûmeti tarafından tahkikat yapılacağı ve sonuçta gerçekten hukuka aykırı bir şekilde tutuklanmışlar ise serbest bırakılacakları Osmanlı Devleti'ne daha sonra bildirilmiştir.¹¹⁹⁰

Osmanlı Devleti'nin sık sık esirlerine yönelik kötü muameleye dair şikâyetleri üzerine İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey, Amerikan'ın Mısır temsilcisinden Mısır'daki Türk savaş esirlerine uygulanan muamele ile ilgili bir rapor hazırlamasını ve Babiâli'ye gönderilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti'nin Mısır ve Limni'deki Osmanlı savaş esirlerinin maruz kaldığı kötü muamele ile ilgili olarak hazırlanan bu rapor İstanbul Amerikan Büyükelçiliği aracılığıyla Eylül 1915 tarihinde Osmanlı Hükûmetine sunulmuştur. Osmanlı Hükûmeti tarafından dile

¹¹⁸⁹ BOA, HR. SYS., 2214/1; DH. EUM. 5. ŞB., Dosya No 17, Gömlek no 46.

¹¹⁹⁰ BOA, HR. HŞ. İŞO., 43/22; HR. HŞ.İŞO., 43/11; HR. HŞ.İŞO., 43/12; DH. EUM., 17/46; HR. SYS., 2189/3.

getirilen şikâyetler özellikle esirlere verilen yiyeceklerin yetersizliğine ve çalışma şartlarının ağırlığına ilişkindir.¹¹⁹¹

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki Osmanlı savaş esirlerinin kötü muameleye maruz kaldıklarına dair iddialarını anlamadığını ileri sürmüş, İngiliz güçleri tarafından tutuklanmış Türk esirlerin kötü muameleye maruz kaldıkları iddiasının tamamıyla gerçekdışı olduğunu bildirmiştir. Bu nedenle Türkiye'deki İngiliz savaş esirlerine uygulanan kötü muamele hiçbir şekilde haklı gösterilemez. İngiltere Hükûmeti, Mısır'daki Türk esirlerin Amerikan konsolosluklar ve diplomatik görevliler tarafından teftiş edilmesine itiraz etmemektedir. Mısır'daki İngiliz güçlerinin Genel Komutanlığı, Kahire'deki Amerika Genel-Konsolosluğuna Mısır'da tutuklu bulunan Osmanlı asker ve subaylarını ziyaret etmeleri için her türlü kolaylığın sağlandığını daha önce de bildirmiştir. Bu sebeple Osmanlı Hükûmetinden Türkiye'de tutuklu bulunan İngiliz savaş esirlerini ziyaret etme ve denetlemeleri için her türlü kolaylığı sağlamasını talep etmektedir. Bu sayede İngiltere Hükûmeti bu esirlerin durumları hakkında kesin bir bilgi edinebilecektir.¹¹⁹²

İstanbul Hükûmeti, 20 Eylül'de Türk savaş esirlerine Mısır'daki İngiliz yetkililerin uyguladıkları kötü muameleye ilişkin benzer iddialarda bulunan bir başka nota daha göndermiştir. Kahire'deki Birleşik Devletler diplomatik yetkilisi konu ile ilgili yapılan araştırmanın İstanbul Hükûmetinin beyanlarının geçersiz kıldığını iddia etmiştir. Amerika'nın Mısır Konsolosu Olney Arnold, Türk esirlerinin rahatı için yapılan düzenlemelerle ilgili memnuniyetini ifade etmiştir. Birleşik Devletler temsilcileri bu ülkede bulunan esirlere uygulanan muameleye dair Osmanlı Hükûmetinin tatmin olması amacıyla her türlü kolaylığın sağlanması için görevlendirilmiştir. İstanbul'daki Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau, Osmanlı Devleti ile Haziran, Temmuz, Ekim ve Kasım tarihlerinde değişik notalarla tahkikat sonucu elde edilen bilgileri paylaşmıştır.¹¹⁹³ Amerika Büyükelçiliği, bu notalarda Kahire'deki Amerikan diplomatik görevlisinin Mısır'daki Osmanlı savaş esirlerinin bulunduğu bölgelerde, asker ve subaylarla birebir görüştüğü ziyaretlerini, belirgin bir biçimde iyi halde olan bu esirlere yönelik muamele hakkındaki

---

¹¹⁹¹ TNA, **FO.**, 383/101.

¹¹⁹² BOA, **HR. SYS.**, 2189/3; **HR. SYS.**, 2198/3.

¹¹⁹³ TNA, **FO.**, 383/101.

izlenimlerini içeren bilgiler iletmiştir. Raporlarda Amerikan Elçiliği, esirlerin durumları hakkında iyimser görünen intibalar edindiğinden bahsetmektedir.¹¹⁹⁴ Ayrıca Amerikan Büyükelçiliği, İmparatorluk Hükûmetinin, İngiliz savaş esirlerine geçmişte bir süre uyguladığı ağır rejimi değiştireceğini beklemektedir. Ancak, tüm bu tahkikat sonuçları Babıâli'yi ikna etmeye yetmezse durumun açıklığa kavuşması için iki devlet arasında arabuluculuk yapmaktan çekinmeyeceğini de bildirmiştir.¹¹⁹⁵

Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, Osmanlı Devleti'nin 15 Eylül ve 10 Ekim tarihli notalarına cevap olarak 21 Eylül 1915'de Mısır'daki subay ve sivil esirlerin durumu hakkında Mısır Konsolosu Olney Arnold'un hazırladığı raporu içeren 3 adet mektubu Osmanlı Devleti'ne ulaştırmıştır. Mektuplar Mısır'daki Amerika Diplomatik Temsilcisi Olney Arnold'ın savaş esiri Türk subaylarına ve vatandaşlarına uygulanan muameleye ilişkindir. Söz konusu mektuplar Mısır Kuvvetleri Komutanı Korgeneral J. G. Maxwell tarafından Kahire Ordu Karargâhına da 5 Ekim 1915 tarihinde gönderilmiştir. Subaylar da dâhil olmak üzere Mısır'da tutuklu bulunan Türk savaş esirlerinin içinde yaşadıkları şartları anlatan mektuplara ayrı ayrı dosyalar halinde cevap verilmiştir. Mektuplara verilen cevapta esirlerin hem yaşadıkları odalar hem de yiyecekler bakımından en iyi muameleye tabi tutulduklarına ve özel olarak subaylar için düzenlenen haftalık motor sürüşlerine dikkat çekilmektedir. Birinci dosya "A" olarak isimlendirilmiş olup sıradan posta olarak alınan, savaş esirlerinin arkadaşlarına yazdıkları mektuplarını içermektedir. İkinci dosyadaki mektuplar, resmi görevli olan ve olmayan subaylar, vatandaşlar ve bir imam tarafından yazılmıştır. Bu mektuplar yönetime hitaben yazılmış ve "B" olarak adlandırılmıştır. Üçüncü dosya resmi görevli olmayan subaylara ve subay olmayan esirlere verilen iâşe miktarını ve Türk subayların yemek listeni içermekte olup "C" olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁹⁶ Söz konusu dosyaların içinde esirler tarafından ailelerine yazılmış mektuplar da bulunmaktadır. Bu mektuplar arasından seçilen birisi imam, diğerleri subaylar tarafından yazılmış üç mektuba, subaylara ve askerlere verilen iâşe listesinin bir kopyası eklenmiştir. Amerikan Elçiliğinin iddiasına göre bu belgeler okunduğu takdirde, esirlerin herhangi bir şikâyetle

¹¹⁹⁴ BOA, **HR.**, **SYS.** 2189/3; **HR. SYS.**, 2198/3.

¹¹⁹⁵ TNA, **FO.**, 383/223.

¹¹⁹⁶ TNA, **FO.**, 383/101.

bulunmadıkları hatta kendilerine yapılan muameleden memnun oldukları görülecektir. Kampta esirlere verilen kumanyaların listeleri erlere ve subaylara her daim ilan edilmektedir. Sonuç olarak Arnold'un esirlere uygulanan uygulamalardan etkilendiği gönderdiği raporda görülmektedir.¹¹⁹⁷

Amerika Büyükelçiliği, şartlar göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlı Hükûmetinin bir süredir İngiliz savaş esirlerine uygulandığı iddia edilen katı yönetimde değişikliğe gitmesini istemektedir. Bununla birlikte, yukarıda bahsedilen İngiliz otoritelerinin Osmanlı esirlerine kötü muamele yapılmadığına yönelik ileri sürdüğü raporun Osmanlı Hükûmetini ikna etmediğinden Amerikan Elçiliği, kendilerinin tam anlamıyla tatmin olması ve durumun bütün netliğiyle açığa kavuşması için son bir kez daha Osmanlı Hükûmetine gerekli belgeleri sunmuştur.¹¹⁹⁸

Mısır'dan Londra'daki Savaş Ofisine gönderilen yazıda da Amerikan Büyükelçisinin Türk savaş esirlerini ziyaret etmesi için her zaman teşvik edildiğinden söz etmektedir. Bu yazıda da iddia edildiği üzere özgürlüklerini istemeleri dışında esirlerin Mısır esir kamplarından herhangi bir şikâyetleri bulunmamaktadır.¹¹⁹⁹

Mısır Kuvvetleri Genel Komuta subayına gönderilen bir başka yazıda Amerikalı yetkililerin İngiliz esirleri ziyaretlerinde Türklerin çok zorluk çıkardıklarından söz etmektedir. Türkler Mısır'daki Türklere uygulandığı iddia edilen kötü muameleden dolayı İngiliz esirlerine karşı misilleme yapmaktadır. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Mısır'daki Amerikalı konsolosluk yetkililerinin herhangi bir zamanda Türk esirleri ziyaret etmeleri için yetkilendirilmelerini önermektedir. İngiliz yetkililer, Amerikalı görevlilerden Türk tarafına İngiliz esirlerine uygun muamelede bulunulması için telkinde bulunulmasını ve Türkiye'deki esirlere yapılan ziyaret hakkında karşılıklılık ilkesinin uygulanmasını talep etmiştir.¹²⁰⁰

Edward Grey'den Birleşik Devletler Londra Büyükelçisi Page'e 11 Kasım 1915 tarihinde sıhhi personel oldukları iddia edilen sekiz Osmanlı vatandaşının

¹¹⁹⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2189/3; **HR. SYS.**, 2198/3; TNA, **FO.**, 383/223.

¹¹⁹⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2189/3; **HR. SYS.**, 2198/3.

¹¹⁹⁹ TNA, **FO.**, 383/101.

Kamaran Adası'ndaki tutukluluklarına misilleme olarak İstanbul'da tutuklanan sekiz İngiliz askerine dair bir yazı göndermiştir. Bahsi geçen kişilerden ikisi Kamaran'da doğal sebeplerden ötürü (biri kalpteki tümörden ve diğeri tüberkülozdan) vefat etmiştir. Osmanlı Hükûmeti elinde bulundurduğu İngiliz personelleri serbest bırakır bırakmaz, İngiltere Hükûmeti kalan üç kişiyi geri gönderilmeye hazırdır.¹²⁰¹

Bu tutuklamalar üzerine İngiltere Hükûmeti, Babıâli Hariciye Nezaretine 14 Ekim 1915 gönderdiği notada Osmanlı savaş esirlerine uyguladığı muameleye ilişkin bilgilendirmeler yapmıştır. Amerikan Başkonsolosu'nun Mısır'da tutulan Türk subay ve askerleri ziyareti için Mısır'daki İngiliz birliklerinin komutasındaki general tarafından tüm olanakların sağlandığını ifade edilmiştir. İngiltere Hükûmeti, hangi dayanaklarla Babıâli'nin, Mısır'daki savaş esirlerine kötü muamele yapıldığı ileri sürdüğünü anlamamaktadır. İngiltere Hükûmeti bu nedenle şunu ifade eder ki İngilizlerin elinde tutulan herhangi bir Türk esirin kötü muamele gördüğü tamamen asılsızdır ve bu nedenden dolayı Türklerin elinde tutulan herhangi bir İngiliz savaş esirinin, hiçbir mazeret olmaksızın kötü muamele görmesi insanlık dışıdır. İngiltere Hükûmetinin, ellerinde bulunan Türk savaş esirlerinin, Amerikan diplomatik ya da konsolosluk yetkilileri tarafından teftiş edilmesine hiçbir itirazı yoktur ve Osmanlı yetkililerinden Türklerin ellerinde tuttukları İngiliz savaş esirlerini teftiş etmesine müsaade edecek tüm olanakları sağlamalarını ümit etmektedir. Böylelikle İngiltere Hükûmeti her zaman, esirlerinin nasıl muamele gördüğüne ilişkin güvenilir bilgi sahibi olabilecektir. 27 Ekim tarihli notada İngiltere Hükûmeti, karşılıklı bir tedbir olarak İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliği yetkilileri tarafından İngiliz savaş esirlerinin tutulduğu Türk kamplarını teftiş edilmesine imkân sağlanmasını Osmanlı Hükûmetinden bir kez daha istemiştir.¹²⁰²

İngiliz ve Fransız Hükûmetleri, Babıâli'ye Kahire'deki Diplomatik temsilciden alınan, Mısır'daki Osmanlı subay ve askerlerinin tutulduğu yerlere yaptığı ziyaretini ve Arnold'un esirlere gösterilen iyi muamele karşısında ne kadar etkilendiğini anlatan ilki Haziran 1915 tarihli olmak üzere toplam dört bilgi notası sunmuştur. İngiltere, Babıâli'nin bu hususta, esirlerin ve kötü muamele gördükleri

---

¹²⁰⁰ TNA, FO., 383/101.

¹²⁰¹ TNA, FO., 383/101.

¹²⁰² TNA, FO., 383/223.

düşünülen yerlerin isimlerini bildirme sorumluluğundan kaçındığına dikkat çekmektedir. Bu şartlar altında, İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin elinde bulunan İngiliz savaş esirlerine yapılan muamele, İngiltere’de bulunan Türk esirlere yapılan muamele ile eşitlenmesini istemektedir. Osmanlı Devleti tarafından Birleşik Devletler yetkililerinin İngiliz esirleri teftiş etmesi için olanak sağlaması üzerine bir güvence vermesini beklemektedir. Bu durum İngiltere egemenliği altındaki Türk esirlerin bulunduğu kamplar için sağlanmıştır.¹²⁰³

Osmanlı Devleti, İngilizlerin ellerinde bulunan Türk savaş esirlerine uygulanan kötü muameleye misilleme olarak 8 İngiliz askeri tutuklamış bunlardan İngiliz denizaltısında görevli Deniz Binbaşısı H.J. Stoker ve Yedek Subay Geoffrey Fitzgerald’ı hapisanede yalnız başlarına hapsedmiştir. İngilizlerin iddiasına göre iki savaş esiri üç haftadır korkunç bir zaman geçirmektedirler. Türk görevli komutan, İngiliz esirleri çağırarak Mısır’daki Türk esir subaylara uygulanan muameleden bahsederek Türk esirlerin küçük odalarda rahatsız bir şekilde kaldıklarını ve çeşitli aşağılamalara maruz bırakıldıklarını içeren delilleri göstermiştir. Türkler, Almanların telkinleriyle veya Enver Paşa’nın kışkırtmasıyla hareket etmektedirler. İngilizlerin Mısır’da alıkonulmakta olan Türk savaş esirlerinin hangi şartlar altında bulduklarını belirten raporlara rağmen esirlere kötü davranıldığı iddiasında ısrarcı olmaktadır. Edward Grey, Türklerin Osmanlı esirlerine uygulanan kötü muamele iddialarıyla yakından ilgilenmiş ve İngiltere Hükûmetinin ellerindeki Osmanlı savaş esirlerinin Birleşik Devletler diplomatik veya konsolosluk görevlileri tarafından teftiş edilmelerine bir itirazının olmadığını daha önceden de belirtmiştir. İngilizlerin elindeki Türk savaş esirlerine uygun bir muameleye tabi tutulduklarını gösteren tarafsız raporlar Babiâli’nin eline değişik zamanlarda ulaşmıştır. İngiltere, bu iki subaya uygulanan muamele ile ilgili Babiâli’nin mazeret ileri sürdüğünü iddia etmiştir. Bu tartışmalardan ayrı olarak İngiltere, hangi şart altında olursa olsun kişiler üzerinde misilleme yapmanın hukuksuz olduğunu düşünmektedir.¹²⁰⁴

Tutuklanan ve hapsedilen iki esir de olduğu gibi iki devlet arasında savaş süresinde arabuluculuk görevi alan Büyükelçilik, Osmanlı Hariciye Nezareti yetkililerinden bu iki subayın gördüğü özel muamelenin sebebini ve dayanılan temel

---

¹²⁰³ TNA, FO., 383/223.

nedenleri ifade eden doğrudan hiçbir resmi cevap alamamış ancak Stoker'ın kendisi tarafından yazılan bir mektup alabilmiştir. Misilleme sonucu hapsedilen Stoker ve Fitzgerald'ın kendilerine yardım etmek üzere İstanbul Amerika Büyükelçisi'ne yazdıkları mektup kamuoyunda geniş yankı bulmuştur.¹²⁰⁵ Mektupta anlatıldığı üzerine Osmanlı Hükûmeti, Mısır ve başka bölgelerdeki Türk savaş esirlerine uygulanan muameleye karşı misilleme olarak Stoker ve Fitzgerald geniş bir binanın merkezindeki bir odada yalnız bir şekilde cezalandırılmış, 3 metrekaresi geçmeyen, ışıklıdırma ve havalandırmadan neredeyse yoksun ve haşerat tarafından istila edilmiş odalarda barındırılmıştır. Penceresiz bir odanın içerisinde küçük bir masa ve yatak bulunmaktadır. Türk askerleri ile aynı yiyecek verilmiş ve daha fazlasını satın almalarına da izin verilmemiştir. Bu şartlar altında 5 Kasım'a kadar hapishanede kalmışlar ve İstanbul'daki bir haftalık nispi özgürlükten sonra iç bölgelerdeki esir kamplarına sevk edilmişlerdir. Oysaki H. J. Stoker'a göre İngilizlerin elinde bulunan savaş esirlerine uygulanan muamele, hoşgörü esasına dayanmaktadır. İngiltere Hükûmeti, esirlerine adil ve insancıl muamele göstermekten başka bir fikre sahip değildir.¹²⁰⁶

Her iki devlet arasındaki karşılıklı suçlamalar içeren notalar sonucunda Taşkıışla barakalarında kurulan hastanedeki İngiliz yaralıları ziyaret etmek, Türk esirlere uygulandığı düşünülen kötü muamele sebep gösterilerek karşılıklılık ilkesi uyarınca yasaklanmıştır. Birleşik Devletlerin İstanbul Büyükelçisi, büyükelçilik sekreterinin serbest bir şekilde hastanedeki tüm yaralıları ziyaret etmesi adına resmi izin almak için adımlar atmış ve bir an önce bu iznin verilmesini istemiştir. İstanbul Büyükelçisi'ne göre de Türk esirlere uygulandığı iddia edilen kötü muameleye dair hiçbir gerekçe bulunmamaktadır. İngiltere Hükûmetinin İngiliz topraklarındaki Türk savaş esirlerinin Birleşik Devletler diplomatik veya konsolosluk yetkilileri tarafından teftiş edilmesine dair herhangi bir itiraz hiçbir zaman olmamıştır.¹²⁰⁷

Sonuç olarak İstanbul Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi, iki İngiliz savaş esiri olan Stoker ve Fitzgerald'ın Mısır'da tutulan Osmanlı subay savaş esirlerinden hasta olanların tedavisine gerekli hassasiyet gösterilmediği gerekçesiyle

---

¹²⁰⁴ TNA, FO., 383/101; FO., 383/339.

¹²⁰⁵ TNA, FO., 383/223.

¹²⁰⁶ TNA, FO., 383/101.

misilleme olarak İstanbul'daki askeri hapisanede hücre hapsinde tutulmasına karşın Kahire'deki Amerikan diplomatik temsilcisinden gelen dört ayrı raporu Babiâli'ye iletmiştir. Bu raporların tamamı şunu göstermektedir ki hem subay hem asker olan Osmanlı savaş esirleri, kışla, yiyecek, giyecek, eğlence ve hava değişimi fırsatları bakımından mükemmel bir muamele görmektedir.¹²⁰⁸ Belirtilen sebeplerle Kahire'deki Amerikan Diplomatik temsilcisinin raporu göz önüne alındığında, büyükelçilik, iki haftadan fazla bir süredir esir tutulan bu iki İngiliz subayın ağır şartlardaki muamelesine son vermesini beklemekte ve Mısır, Malta ve Rangoon'daki Amerikan temsilcilerinin yaptığı ziyaretlere benzer şekilde, İngiliz esirleri ziyaret etmek için olanak sağlamak adına gerekli düzenlemeleri yapılmasını ümit edilmektedir.¹²⁰⁹

Ahmed Altınay'ın esir düştükten sonra kampa getirilişine kadar yazdıkları ve kamp hayatına dair anlattıkları esaret günlerinde çekilen sıkıntıları anlatması bakımından önemlidir. 6. Ordu emrinde Batı Şeria'da İngilizler ve Araplar ile yapılan savaşlarda subaylar dâhil tüm askerlerle birlikte esir düşmüştür. 1 Kasım 1918'de Port Said'den Kantara'ya oradan da kanal köprüsünü yürüyerek geçmişler ve trenle Mısır'ın ovalarını izleyerek Seydi Beşir esir kampına aktarılmışlardır. 31 Aralık'ta Uluvvu'ya gittiklerinde oradaki duruma çok şaşırmıştır. Herkes çıplaktır. Kimi avret yerini eli ile kapatmış, kimi hayvan gibi anadan doğma çırılçıplaktır. Herkesin gözü önünde Türkçe olarak "*Soyununuz.*" komutu ile anadan doğma çırılçıplak soyunup "*Giriniz.*" komutuyla katran kazanlarına girmek esir Tük Subaylarına ahlak dışı gelmiştir. Yoğurt kıvamındaki katranlı sıvının vücudu yakan cehennem ateşine dayanmak kolay bir şey değildir. İngilizlere zorluk çıkaranlar askerler tarafından kırbaçlanmış ya da sıcak kuma yatırılarak kolayca ikna edilmiştir. Burada çekilen eziyetten sonra kampın yeri değişmiş, duvarları dehlizden, tavanları tenekeden olan pavyonlara yerleştirilmişlerdir. Bir gün sonra da minderler, yastık yüzü, masa ve sandalye dağıtımı yapılmıştır. Artık esirler topal başçavuşun elinden kurtulmuş ve karargâhta bir intizam sağlanmıştır.¹²¹⁰

Yüzbaşı Rahmi Apak'ın esir düşmesinin ardından İsmailiye'ye nakli de bir

¹²⁰⁷ TNA, FO., 383/101.

¹²⁰⁸ TNA, FO., 383/223.

¹²⁰⁹ TNA, FO., 383/223.

insanın tahammülünü aşan bir işkenceye dönüşmüştür. İki arkadaşı, sekiz asker, bir İngiliz çavuşu ve bir Yugoslav ile Kahire istasyonundan trenle birinci mevkie İsmailiye'ye gönderilen Yüzbaşı Apak, buradan bir hastane gemisi ile Milos Adası'na götürülmüştür. İnsanın tahammülünü zorlayan sıcak kamaralarda seyahat ettirilmeleri işkencenin kasıtlı yapıldığını düşündürmektedir. Buna rağmen günde 4 defa olmak üzere birinci sınıf yolculara mahsus yemek vermiştir. Korint Kanalı'na gelindiğinde vapur konvoydan ayrılarak kanalı geçmiştir. Apak, iki arkadaşı ve Yugoslav kamaralardan alınarak en altta bulunan üçüncü kattaki ambara indirilmiştir. Ambarın kapağı yarı kapatılarak kapağı başına bir de silahlı nöbetçi dikilmiştir. Gerekece olarak Korint'ten itibaren Fransız bölgesine girildiği söylemiştir. Gerçekte ise sebep başkadır. Gemide daha kırk kadar Hicaz'da esir edilen telgraf, posta memuru, mahkeme kâtibi, tahsildar v.s. gibi küçük devlet memuru Türkler vardır. İngilizler bunları geminin ön ambarlarına kapatmış, kömür taşımak gibi işlerde çalışmaya zorlamıştır. Bunlar memur olduklarını beyan ederek iş yapmayı reddedince bu itaatsizliğin Apak ve arkadaşları tarafından telkin edildiği düşünülmüştür. Fakat Apak'ın bu kişilerin varlığından bile haberi yoktur. Gemide sadece esirleri koruyan 10 İngiliz asker vardır. Kırk elli kadar esirin muhafızları etkisiz hale getirip gemiyi ele geçirebilecekleri düşünülmektedir. Kanal geçildikten sonra bütün tayfalara ve muhafız erlerine cankurtaranlar dağıtılmış, Alman denizaltı saldırısı durumunda tüm esirlerin öldürüleceği söylenmiştir. Esirlerin yerleştirildiği alt kattaki ambar dayanılmayacak kadar sıcaktır. Yugoslav ise kurnazlıkla bir yolunu bulup bu durumdan kurtulmuştur. Yakasındaki bir toplu iğne ile sol elinin şahadet parmağını delip burayı sıkarak kanı emmiş, ağzının yarısına, dudaklarına ve cebindeki mendiline kan bulaştırmıştır. Yere uzanarak yarı ölü gibi davranmıştır. Zaten zayıf olduğundan hasta numarası gerçek görünmüştür. Yugoslav buradan alınarak üst güverteye kaptanın bulunduğu yere çıkarılmış ve şezlonga yatırılarak kendisine bisküvi ve çay verilmiştir. Diğer esirler aşağıda sıcakta eziyet çekmeye devam etmiş ve bu işkence Malta'ya kadar sürmüştür.¹²¹¹

Esirlerin kamplarda çektikleri sıkıntıların yanı sıra esir düştükten sonra kampa getirilişlerine kadar geçirdikleri zorlu süreci anlatan bir başka esir olan

---

¹²¹⁰ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 6-8, 117-122.

Kuşçubaşı Eşref Bey'in Mısır esir kampından Malta'ya sevki kendi açısından pek kolay olmamıştır. Eşref Bey Kasr El-Nil esir kampındaki 50. gününden sonra Ata Hüsnü Bey ile beraber Malta'ya gönderilmiştir. Eşref Bey'in Malta'ya naklini haber alan halk istasyona dolmuş ve Eşref Bey'i yolcu etmiştir. Gelenler arasında gençler dikkat çekmektedir. Süngülü muhafızlar arasından geçerek birinci mevki kompartımanına yerleşmiştir. İskenderiye'ye kadar hadisesiz yolculuk yapılmıştır. Gemi karadan ayrılınca kadar güverteye çıkılmaması tembih edilmiştir. Vapurun hareketinden bir müddet sonra ancak salona davet edilmişlerdir. Bir İngiliz albayın başkanlığında Mısır'dan Malta'ya giden İngiliz askeri heyeti Türk esirleri nezaketle karşılamıştır. Malta'ya yolculukları sırasında vapurun etrafında, iki İngiliz torpidosu nöbet tutmuş, gemiyi Alman denizaltılarının muhtemel taarruzuna karşı korumaya çalışmışlardır. 18 Nisan 1917 günü Malta limanına ulaşılmıştır. Öğle yemeği gemide yenmiş, İngiliz askeri heyeti esirleri uğurladıktan sonra Malta esir kamplarının irtibat subayı Binbaşı Solter esirleri teslim almıştır.¹²¹²

Birinci Kanal Seferi sonrası İngiliz Erkan-ı Harbiyesi esir düşen Türk askerlerinin pek çoğunu nakilleri sırasında çektikleri işkence yetmemiş İngilizler esir Türkleri sokaklarda teşhir ederek savaşta üstün olduğunu göstermeye çalışmıştır. Yayımladığı raporlarda resmi bir lisana yakışmayacak sözlerle Türk ordusunu küçük düşürmeye çalışmışlardır.¹²¹³

Türk esirlerini küçük düşürmek için Kahire sokaklarında dolaştırılmalarına dair belgelere Osmanlı Arşivinde de rastlanmaktadır. Bern Elçisi Fuad Bey'in 9 Ağustos 1916 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderdiği şifreli telgrafta İngilizlerin Ramani'de aldıkları Türk esirleri İngiliz askerinin muhafazası altında ve önlerinde mızıka olarak Mısır sokaklarında dolaştırdıkları belirtilmektedir. Söz konusu yazıda Osmanlı Devleti tarafından Kûtu'l-Amâre'da ele geçirilen İngiliz esirlerine gösterilen hüsn-i muameleye karşılık olarak İngilizlerin gösterdikleri bu hareket son derece çirkin olarak görüldüğü anlatılmıştır.¹²¹⁴ İngilizler Türkleri küçük

---

¹²¹¹ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 175-177.

¹²¹² Cemal Kutay, **Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi**, s. 160-163.

¹²¹³ **Cemal Paşa: Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı**, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İşbankası Yayınları, 2012, s. 188.

¹²¹⁴ BOA, **HR. SYS.** 2197/55.

düşürdüklerini saklama gereği bile duymamıştır. Türk esirlerin Kahire sokaklarında birbirine bağlı olarak yürütüldüklerine dair itiraflar İngiliz basınında yer almıştır.¹²¹⁵Bir İngiliz askeri Türk esirlerinin Kahire sokaklarında perişan bir şekilde dolaştırıldığını şu cümlelerle ifade etmektedir:¹²¹⁶

“Bir gün Kahire’deydim ve bazı Türk esirlerini gördüm. Oldukça aç görünüyorlardı. Kimsesiz ve kendilerini koyuvermiş olduklarını düşünüyorum. Kanal gezisinin haricinde yolculuk ilk haftadan sonra oldukça sıkıcıydı.”

Türk askerlerine karşı gösterilen bu kötü niyetli davranışlara karşı Türk esirlerin durumlarına ve tutumlarına hayran kalan İngiliz askerleri Türk esirlerinin genel durumlarını İngiliz basınına demeçler vererek veya ailelerine yazdıkları mektuplarda dile getirmişlerdir. Türk esirleri hakkında bilgiler içeren bu mektuplardan bazıları basında da yayınlanmıştır. İngiliz askerleri Nil Nehri’nin güney kıyısı üzerindeki Mokattan Tepelerinin üzerindeki hisarı ziyaret ettikleri sırada o bölgede bazıları subay olan Türk esirlerini görmüş ve onların tutumlarına ve edeplerine hayran kaldıklarını yazmışlardır. Türk esirler İngiliz askerleri üzerinde yeterince mutlu ve iyi muamele görüyor izlenimi bırakmıştır.¹²¹⁷ Türk esirlerinin genel durumu her zaman böyle olmamış çoğu zaman çok perişan bir halde esir olarak ele geçirilmiştir. Mısır bölgesindeki muharebelerde esir alınan Türk askerler perişan bir haldedir ve birçoğunun ayağında botu bile yoktur. Onların bu perişan ve üzgün görünüşü Mısır halkı üzerinde derin bir etki yaratmıştır.¹²¹⁸

İngiliz basını o sıralar en etkili kitle iletişim aracı olan gazeteler vasıtasıyla Türk esirlere karşı kendilerinin ne kadar hoşgörülü davrandıklarını ve Türk esirlerini kendi askerlerinden ayırmadıklarını kamuoyuna göstermeye çalışmıştır. Kalgoorlie Miner gazetesinde çıkan habere göre Beyrut’taki Amerikan Kolejinde görev yapan Türkiye üzerinden seyahati sonrası New York’a dönen iki eğitimci, İngiliz askerlerin ve Avusturyalı esirlerin yanı sıra Türk esirlerin de aynı kumanyaları aldığını rapor etmiştir. Bazı bölgelerde esirlere iki kat et alma hakkı olduğu söylenmiştir. Bu kişilerin ziyaret ettikleri kampların tamamında esirlere karşı nezaket

¹²¹⁵ **Barrier Miner (Broken Hill, NSW: 1888- 1954)**, 6 February 1915, s. 4.

¹²¹⁶ **Barrier Miner (Broken Hill, NSW: 1888- 1954)**, 4 April 1915, s. 2.

¹²¹⁷ **Northern Territory Times and Gazette (Darwin, NT: 1873- 1927)**, April 1916, s. 14.

¹²¹⁸ **Advertiser (Adelaide SA: 1889- 1931)**, 5 February 1915, s. 7.

gösterilmektedir.¹²¹⁹ Türk esirlere verilen işlerin İngiliz askerleri ile aynı olduğu basına yansıyan ve İngiliz askerleri ile yapılan röportajlar da doğrulamaktadır. Yalnız kendileri ile aynı işeyi alan esirlerden İngiliz askerler pek de memnun kalmamıştır. Türk esirlere verilen yiyecek ve sigarayı içine sindiremeyen bir İngiliz askeri şu ifadeleri kullanacaktır:¹²²⁰

“Ben onları vururdum! Cepheye yulaf lapası adamlarımıza yetmediği zaman, adamlarımız yemeden gitti ve o lapalar Türklere verildi. Adamlarımızın sigara desteği bile esirlere verildi. Bu bizi sinirden köpürtüyordu...”

Gerek İngiliz basınında gerek Avustralya basınında sık sık Türk esirlerinin sözde rahatından rahatsız olan haberler yayınlanmaktadır. E. Harvey Gibbon’ın gazete editörüne yazdığı *“Türklerin Rahatı”* başlıklı yazısında Türk esirlerin kamplarda rahat bir hayat sürmesinden memnuniyetsizliğini dile getirmektedir. Harvey Gibbon mektubunda Kızılhaç Cemiyetinin Türklere karşı koruyucu rol oynamasının huzursuzluğunu şu sözlerle dile getirmektedir:¹²²¹

“Bayım, bugünün gazetesinde, bir Kızılhaç çalışanından, geçiş bildirisinden daha fazlasını gerektiren bir mektup yayınlandı. Eğer Kızılhaç Cemiyeti bizim kendi askerlerimiz için halktan sağlanan fon harcamalarından kullanılarak Kahire’deki Türk esirler için konfor sağlama niyetinde ise o zaman Kızılhaç Cemiyetinin sonu çok yakındır. Ellerinde Ermeni şehitlerimizin kanı olan bu canavarlar, lüks kaşıkla besleniyorlar. Eğer askerlerimizin parasından bir peni bile Kahire ya da başka yerlerdeki Türk esirlerin konforuna harcanırsa, Kızılhaçın ilişkilerinin idaresinin büyük ölçüde sarsılacağı ve binlerce kişi onların fonuna bağış yapmaktan vazgeçeceği dikkate alınmalıdır. Bunu ve fonun ahlaksızca harcanmasını mutlak bir öfkeyle protesto ediyorum.”

Mısır’da bulunan Avustralya Hafif Atlı Birliklerinde bulunan bir asker ailesine gönderdiği mektupta Türklere karşı kinini *“Hain Türkler”* diyerek dile getirmiştir. Esir alınan Türkler uluslararası hukuka aykırı olarak toplu olarak kaçacakları gerekçesiyle öldürülmüş ve yetkililer tarafından bu tür olaylar kısa

¹²¹⁹ **Kalgoorlie Miner (WA: 1895- 1950)**, 29 August 1916, s. 5.

¹²²⁰ **Cumberland Argus and Fruitgrowers Advocate (Parramatta, NSW: 1888- 1950)**, 11 December 1915, s. 3.

¹²²¹ **Brisbane Courier (Qld.: 1864- 1933)**, 3 October 1916, s. 9.

sürede soruşturma gereği bile duyulmadan kapatılmıştır. Türk esirlere esir alındıktan sonra nasıl bir muamelenin yapıldığı İngiliz basınına şu şekilde yansımıştır:¹²²²

“Çanakkale Cephesi’nden Mısır’a getirilen çok sayıda yaralı Avustralyalı piyade asker gördüm. Cepheye dönmek için mutlu ve sabırsızdılar. Hastanedeki doktor ve hemşireler yaralıların büyük bir metanet içinde olduğunu rapor etmiştir. Tüm Avustralyalı askerler pis Türklere tüm gün gülüyorlar ve alay ediyorlardı. İki sedye taşıyıcı yaralı bir Türk esiri karargâha taşıdıkları sırada Türk esir tabancasını çekerek onlardan birisini vurarak öldürdü. Diğeri vaktinde süngüsünü çekerek Türk’ü bıçakladı. Sihlerden bazıları 50 kişilik Türk esir gruplarına gardiyanlık etmeye gönderilmişti. Yaklaşık bir buçuk saat sonra Sihlerin çavuşu görevi için geldi ve rapor verdi. Subay: ‘Esirlere ne yaptın?’ diye sordu. ‘Efendim onların kaçmaya çalıştıklarını gördünüz.’ diye cevapladı. Ancak en çok sıkıntıyı onların keskin nişancıları yaşattı. Çalılıklarla ve kayalarla kaplı mağaralarda saklandılar. 14 günlük cephaneleri ve yiyecekleri vardı. Oradan ayrılmadılar ve kendi birlikleri dağıldıktan sonrasında bile subayları bir bir vurdular. Onlar yakalandıkları zaman yoldaşlarımız bu keskin nişancıları uzun bir süre boyunca yemek istemeyecekleri bir yere koydular.”

Sun gazetesi *“Türkler Savaşı Lanetliyor”* haberinde İskenderiye’deki Türk esirlerin yalınayak ve üstü başı perişan halde olduğunu yazmıştır.¹²²³ Bir başka gazetede ise bir İngiliz askeri yazdığı mektupta esir düşmüş Türk askerleri tasvir ederken beklentisinden daha iyi bir durumda olduklarını şu sözlerle ifade etmiştir:¹²²⁴

“Bugün ilk kez bir Türk esir gördüm. İyi ekipmanlı, iyi giysili görünüyordu. Onları her zaman çeşit çeşit giyimli bir grup olarak hayal etmiştim. Almanlar onları biraz olsun akıllandırmış olmalı.”

Bir başka habere göre İngilizlere esir düşen Türk esirleri savaştan çıktıkları için çok memnundurlar. Kahire’de kendileri için kurulan kampta konaklayan 700 Türk esiri savaştaki kendi görevleri bittiği için mutlu görünmektedir. Ayrıca esir Türk askerleri Türk ordusunun durumu ve mühimmat hakkında da bilgi vermektedir. Yaralı bir Türk asker, bir hemşire tarafından yöneltilen soruya cevaben, Süveyş

¹²²² **Kalgoorlie Western Argus (WA: 1896- 1916)**, 15 June 1915, s. 8.

¹²²³ **Sun (Sydney, NSW: 1910- 1954)**, 9 September 1915, s. 1.

¹²²⁴ **Queenslander (Brisbane, Qld.: 1866- 1939)**, 11 September 1915, s. 41.

Kanalı saldırısında kullanılan silahların iki ya da üç yıl öncesinde bu çevredeki kumlara gömüldüğünü anlatmıştır.¹²²⁵

Osmanlı Devleti, Türk esirlere karşı İngilizlerin uyguladığı kötü muamelenin hiçbir zaman değişmediğini ve kötü muamelenin sistemli olduğu iddiasını savaş süresince sürdürmüştür. 1916 yılından 1919 yılına gelindiğinde Mısır'da kamplarda yaşayan esirler için durum hiç değişmemiştir. Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi İkinci Şubesinden Erkân-ı Harbiye Başkanlığına giden 19 Ocak 1919 tarihli yazıda esirler hakkında yapılan tahkikatlar ve bu konuda yapılması gerekenler konu edilmiştir. Yazıda Rusya ve Mısır'dan dönen esirlerle görüşmeler yapıldığından bahsederek esirlerin bu esir kamplarında her türlü yardım ve refaktan mahrum bırakılarak açlık ve sefalet içinde ölüme terk edildiği belirtilmektedir. Adı geçen kamplarda bulunan esirlere ivedi olarak yardım edilmediği takdirde kendilerinden ilelebet haber alınamayacağı günümüz Türkçesi ile şöyle açıklanmıştır:¹²²⁶

“Gerek Rusya’dan ve gerek Mısır’dan esaretten dönen tüm esirlerin ittifak ederek vuku bulan beyanlarına ve burada vuku bulan gördüklerine nazaran Osmanlı esirlerinin her türlü yardım ve refaktan mahrum açlık ve sefalet içinde kesinlikle ölü bir esiri andıran esef hali içinde buldukları ve bunlara derhal yardım edilmediği takdirde geri dönüşleri ebedi olarak imkânsız olacağı anlaşılmakta bulunduğundan binlerce vatan evladının açlık ve çıplaklık sebebiyle hayatlarını kaybetmelerine mahal kalmamak üzere Hilal ve Salib-i Ahmer Cemiyetleri (Kızılay ve Kızılhaç) vasıtasıyla Hükûmet tarafından gerekli yardımların ifası ve tarafsız bir heyetin acilen Osmanlı esirlerinin buldukları garnizonlara giderek esirlerin sağlık durumlarını teftiş etmeleri muvafık görülmektedir. Bu hususta icap eden teşebbüslerin icrası arz ve rica olunur.”

Erkân-ı Harbiye-i Umumi Başkanlığına sunulan esaret sonrası dönen esirlerden alınan ifadelerden oluşan raporlarda esirlerin kampa getirilişi ve kamplardaki yaşantıları hiçbir tahrifata uğratmadan anlatılmıştır. Bu raporlardan birine göre esirler sevklerinde pek sıkı bir inzibat altına alınarak Mısır’a kadar trenle sevk edilmiştir. Esirler iskânları üç dört metre yüksekliğinde tel örgüler içinde hasırdan yapılmış barakalarda bulundurulmuş tamamına ikişer battaniye ve

¹²²⁵ Register (Adelaide SA: 1901- 1929), 22 March 1915, s. 8.

bazılarına da hasır tahsis edilmiştir. İaşe olarak az miktarda peksimet, iki nefere ufak bir kavurma kutusu ve ayrıca akşamları pek az miktarda arpa verilmiştir. Hastanelerde bulunan esirler de aynı miktarda iaşe almıştır. Elbise olarak ayakkabının yanı sıra çok kalitesiz cinsten çamaşır verilmiştir. Türk adetlerine ve dini ihtiyaçlara oldukça riayetkâr davranılmış ise de cenazelere pek de özen gösterilmemiştir. Ölülerin yalnız belden aşağı kısmına bir iki kova su dökülerek cenazeler arabalarla istif halinde taşınmış ve namazları kılınmamıştır. Esirlerin büyük bir kısmı kanalda pek insafsızca ve bir insanın tahammül edemeyeceği bir şekilde çalıştırılmıştır. Gıdanın eksik verilmesine rağmen fazla çalıştırıldıklarından dolayı pek çok esir hasta olmuş birçoğu ise hayatlarını kaybetmiştir. Hastanelerde tedavilerine ihtimam edilmeyerek bilhassa göz hastalıklarının önemsiz olduğu iddia edilmiş, esirlerin gözleri ameliyat ile çıkarılmıştır. Tedavi imkânı olanlar bile bu duruma maruz kalmıştır. Ermeni doktorlarının Türk esirlere karşı zalimane hareket ettikleri bilinmektedir. Esirler ahali ile temas ettirmemiş, temas edilen mahallerde ise hallerine Türk esirlerinin acıklı durumu halka teşhir edilmiştir. İngilizler tarafından esirlerin hayatlarına hiç önem verilmemiştir. Geri dönenlerin çoğunluğu malul olarak dönmüştür. Esirler buldukları yerlerde yerel lisana aşına olmadıklarından bir şey anlayamamış, buna rağmen kendilerine pek de merhamet gösterilmediğini fark edebilmişlerdir.¹²²⁷

Mısır'dan İzmir'e gelen esir kafilesinin genel sağlık durumları ve esarete iken yaşadıklarını gösteren 11 Nisan 1919 tarihli bir başka rapor, İzmir Üsera Komisyonu Başkanı Yarıbay Süleyman Fehmi tarafından hazırlanmış ve 7. Kolordu Kumandanlığından Harbiye Nezareti Üsera Muamelat Şubesine sunulmuştur. Bu gelen kafilede 9 subay, 292 çok zayıf durumda nefer ile 263 nefer bulunmaktadır. Tüm kafilenin genel sağlık durumu öncekilerden hiçbir farkı yoktur. Kafilede zayıf durumda ve nekahet döneminde olanlar bir araya getirildiğinden zayıf durumda olanlardan genç olanları kafilenin genel sefalet durumunu gizlemektedir. Elbise ve ayakkabıları yeni denilebilecek bir halde idiyse de askerler arasında yapılan tahkikatta bu elbiselerin hareket edecekleri sırada İskenderiye'de kullanılmış olarak verildiği ve karargâhlarında pek sefil ve pejmürde bir kıyafetle bulunduruldukları

---

¹²²⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/69, AA.

anlaşılmıştır. Esirler İzmir'e ulaştıktan sonra vapurdan çıkarıldıkları vakit öğleden sonra saat üç olduğu halde öğle yemeği olarak İngiliz tarafından et konservesi, patates ve bisküvi verilmiştir. Askerler bu ikramın nümayiş olarak yapıldığını hem Türk tarafına ve hem de biraz öğrendikleri İngilizceleri ile İngilizlere söylemişlerdir.¹²²⁸

Rapora göre esir kamplarında subaylar çıplak ve acınacak haldedir. Hal ve hareketlerinde genel bir sersemlik mevcuttur. Hayatları hakkında soru sorulduğu zaman kılık ve kıyafetlerinin nasıl bir sefalet geçirdiklerini tasvir etmek için yeterli olduğunu söylemişlerdir. Bazıları düzenli olarak maaşlarını alamadıklarını ifade etmiştir. Yalnız İzmir'den ayrılacakları günü idareye teşekkür ederek genel durumlarını millete ilan etmişlerdir. Esirler içinde en önemli bilgileri veren kişi Cenin Hastanesi Başhekimî Binbaşı Mehmed İzzet Efendi ile 1. Fırka, 62. Alay, 1. Tabur, 3. Bölükten İhtiyat Mülâzımısâni Halil Halim Efendi'dir. Askerler arasında iki yedek subay bulunup bunlar İngiliz ordusunca rütbelere göre muamele görmeyerek erler arasında bulunmuşlar ve er muamelesi görmüşlerdir.¹²²⁹

Aynı şekilde 4. Kolordu Asker Alma Heyeti Sertabibi Kadri Bey'in esaretten döndükten sonra hazırladığı 19 Ekim 1918 tarihli rapor da esirlerin perişan haline dikkat çekmektedir. Kadri Bey, raporunda iaşenin, iskânın ve giyeceklerin pek fena olduğunu anlatmıştır. Gelen üç kabilede askerlerin elbiselerinin yeni olduğunu söyleyerek bunun alalecele verildiğini ve dünyaya esirlere iyi bakıldığını göstermek amacıyla yapıldığını söylemektedir. Raporda subay ve erlerin kasıklı olarak aç bırakıldıkları, esirlerin eli kolu bağlı biçimde kuma gömülü olarak saatlerce kızgın güneşte bekletildiği, Ermenilerin Türk esirlere düşmanca davrandığı zikredilmiştir. Alman esirler Türk esirlerinden ayrılarak Hollanda konsolosu tarafından kendilerine gerekli özen gösterilmiş, Türk esirler ise sefalete terk edilmiştir. Hatta hasta Türk subay ve doktorlarının hastanelerde İngilizler ve yabancılar tarafından takibi yapılırken kendi Hükûmetlerinden hiçbir yardım alamamış ve halleri bile sorulmamıştır. Esaretin Mısır esir karargâhında Osmanlı esirlerinin sıhhat ve hayatına kastedecek derecede ağır olduğunu, esirlerin kötü muamele ve kötü hayat

¹²²⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/78.

¹²²⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/105.

¹²²⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/105.

şartları altında yaşadıklarını ve esaret şartlarının İngiliz medeniyetine yakışmayacak nispette gayr-ı insani bulunduğunu beyan ederek Kadri Bey raporuna şu şekilde devam etmiştir:¹²³⁰

“.... Zâbitân ve efrâduserâ karargâhlarının kemâl-i garâibden, elbise ve gıda fikdânından (yokluk) gâyetsûzişle (büyük acıyla) şikâyetde pek avazdır. Ve bizim kanâ'atkâr ordumuz efrâdının bu derece şikâyeti ise artık Mısır üserâ karargâhındaki mahrûmînin ne derece olması lâzım geldiğine mu'bârdır. Akli başında olanları çekdiklerini yana yakıla anlatıyor. (Efendim, farazâ orada bin esir varsa dokuz yüzü bizim gibidir) diyor. Bazıları da kabahat edenlerin ceza olarak eli kolu bağlı kuma gömülüp saatlerce güneş altında bırakıldığını (siz Ermenileri öldürürsünüz ha) gâib-i intikam-cûyânesine muhâtab olduklarını söylüyorlar. Alman üserânın Türklerden ayrı yere konup Flemenk konsolosunun bunları ve diğer ecnebi esîrlerin hal ve hatırını mütemâdiyen ta'kîbetdiği halde ne bir konsolos ve ne diğer bir ferdin bir kere Türklerin hatırını bile sormamış bulunduğunu yana yakıla anlatanlar da var...”

120. Alay Kumandanı Yarbay imzalı Merkez Kumandanlığından Üsera İşleri Şubesi sunulan esir ifadelerinden oluşan 20 Şubat 1921 tarihli raporda Askerlere umumiyetle pek ağır hakaretler ile muamele edildiğinden söz edilmektedir. Esirlerin kendi başlarındaki Türk esir çavuşlarından İngilizlerden daha ziyade hakaret gördükleri kamplarda gözlemlenen olaylardandır. Esirlerin ise esir olmaları sebebiyle olaya rıza göstermelerinden başka ellerinden bir şey gelmemekte en hafif bir itiraz en ağır bir şekilde cezalandırılmaktadır. Türk esirler arasında da kötü davranışta bulunanlar çıkmıştır. Bu kişiler gerekli görüldüğünde İngilizler tarafından en ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Esarete esirlerin en ağır yaşadığı travma ise kendilerini sahipsiz hissetmeleridir. Kendi Hükûmetleri tarafından hiçbir suretle ne sorulmuşlar ne de herhangi bir yardım görmüşlerdir. Esirler gerek Kızılay ve gerekse başka vasıtalarla esirlerin hatırları sorulmuş, pek berbat olan üst başları, çamaşırları hiç olmazsa adi bir bezden elbise veya çamaşır yapılarak düzeltilmiş olsaydı kendilerine yapılan kötülüğün yarısının bile gerçekleşmeyeceğini düşünmektedirler. Biçare esirleri kimse aramamış ve kimse sormamıştır. Aynı kampta bulunan Bulgar

¹²³⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/87.

esirlerini İspanya konsolosu vasıtasıyla Bulgaristan sormuş, elçileri kamp civarına kadar gelip tüm Bulgarları çağırıp Hükûmetleri tarafından sorulduğunu göstermiş, bunu gören Türk subayları üzüntüden kahrolmuştur. Hatta Osmanlı vatandaşı Rum askerleri bile Yunanistan tarafından sorulurken kendi Hükûmetleri tarafından bir defa sorulmamıştır. Rum askerleri ayrı bir kampa konulurken ayrıcalıklı bir konuma kavuşmuş ve Türk subaylarının sahipsiz oldukları tüm dünyaya gösterilmiştir. Esirleri arasında bu menfî durumun tesiri çok büyük olmuştur. Hele Ermeni tercümanlardan görülen aşağılamalar da eklenince kamp hayatı esirler açısından yaşanmaz bir yer haline almıştır.¹²³¹

Dâhiliye Nezareti Arşivlerinde çıkan “*Üserâ-yı Harbiyeye Karşı İfâ Olunan Muâmelâta Dâir Bir Kelime*” başlıklı Halil Halid Bey imzalı bir yazı zamanın büyük devletlerinin esirlere nasıl bir davranış içinde olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Harbe girmiş her devlet elindeki yabancı esirlere karşı insani bir surette muamele göstermesi gerekirken düşman eline düşmüş kendi vatandaşlarına reva görülen muameleden şikâyet etikleri nadir görülen bir olaydır. Bu konuda en fazla ses çıkartan devlet ise İngiltere’dir. İngiltere’nin esas itibarıyla bu konuda en çok saldırdığı devlet ise Almanya’dır. Türklerin elindeki esirlerinin halinden memnun olduğu bir gerçektir. Türkiye’de bulunan İngiliz esirlerinin hayat tarzları hakkında tahkikatta bulunmak üzere İngiltere’ye her türlü müsaade verilirken İngiltere, topraklarında bulunan Türk esirleri hakkında hiçbir malumat vermemektedir. Kûtu’l-Amâre’de ele geçirilen General Townshend, hürriyeti çok az sınırlandırılmış bir halde İstanbul civarındaki adalardan birinde zengin ailelerin sayfiyelerinde yaşamaktadır. Diğer tüm İngiliz subaylar da memleketin en sağlıklı ve en güzel yerlerinde ikamet etmektedir. İngiltere’nin aldığı Türk esirlerini dünyanın ücra köşelerine sefaletle terk ettiği bilinen bir gerçektir. Osmanlı Hükûmeti kendi esirlerinin sağlık ve hayatlarını korumak için gereken tedbirleri en kısa sürede almak zorundadır. Eğer İngiltere Devleti’ne ihanet ettikleri töhmetiyle en sıcak ve en uzak memleketlere gönderilen biçareler sadece misilleme olarak kötü muamele görüyor ise Türkiye de elinde bulunan İngiliz esirlere aynı muamele gösterilmelidir.¹²³²

¹²³¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹²³² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

Esirlere işkence çektirmenin bir diğer yolu da sabahları yapılan yoklamadır. Esirlerin her sabah İngiliz askerleri tarafından sayılarak yoklaması alınmaktadır. Yoklama alanı, esirleri alacak genişlikte kireç çizgili iki taraftan bakınca eksiklerin fark edileceği bir alandır. Her esir bu kare çizgilerden birisinin üzerinde durmaktadır. Tüm yoklama bir iki dakikada bitmektedir. Yoklama saat 08.00'de yapılmakta ve düdük çalmadan tüm esirler orada bulunmak zorundadır.¹²³³ 7. Fırka Askere Alma Şubesi Kalemi Bandırmalı Üsteğmen Mahmud Esad Efendi subayların günde iki defa harp nizamında yoklamaya çıkarıldığını ve subaylardan birisi yoklama esnasında hatada bulunursa saatlerce diğer bütün subayların ayakta durdurulduğu gibi tüm esirlerin de ayrıca hakarete maruz kaldığını ifadesinde anlatmıştır.¹²³⁴

Gelibolu Seyyar Jandarma Taburundan Abdürrahim verdiği ifadesinde kamptaki kuralların çok sıkı olduğundan söz etmektedir. Esirler diğer bir kamptaki arkadaşları ile haftada bir veya iki defa olarak üzere yalnız iki üç saat görüşebilmektedir. Görüşme sonrası kapılar kapanmakta ve bu kapıların açılması esirlere bahşedilen bir imtiyaz olarak gösterilmektedir. Kaldı ki esirler bu imtiyazdan her zaman istifade edememektedir. Bu izin tamamen kamp komutanının inisiyatifine kalmış bir meseledir. Bazen üç dört ay hiçbir kampın kapısı açılmamakta ve esirler diğerleri ile görüştürülmemektedir. Normal şartlar altında canilere tatbik edilen bu gibi muameleler harp esirlerine tatbik edilmektedir.¹²³⁵

58. Alay 3. Tabur Komutanlığından Üsteğmen Hüseyin oğlu Halid Efendi Gazze Cephesi'nde İngilizlere esir düşmüş ve esaret sonrası esarete görmüş olduğu muameleyi 19 Temmuz 1919'da 20. Kolordu Kumandanlığına anlatmış ve ifadesini de içeren rapor Erkan-ı Harbiye'ye gönderilmiştir. Raporda esaretten dönen esirlere iyi bakılmadığından dolayı gelen şikâyetlerden bahsedilmektedir. Subay ve askerlere hüsnü muamele gösterilmediği, iaşenin yetersiz olduğu ve tedavilerinin yeterli düzeyde yapılmadığı en fazla dile getirilen şikâyetlerdir. Halid Efendi 13 Kasım 1919 tarihinde Gazze'nin Makara köyü sınırlarında İngilizlere yaralı olarak esir düşmüş, uzun bir yolculukta çekilen eziyetten sonra Mısır-ı Cedid Osmanlı Esir Hastanesine sevk edilmiş burada tedavisi bittikten sonra İskenderiye Seydi Beşir esir

¹²³³ Emin Çöl, a.g.e., s. 113-114.

¹²³⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/146.

¹²³⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/1.

kampına getirmiştir. Verdiği ifadesinde kampta kendilerine karşı gösterilen insanlık dışı tutumdan bahsetmiştir. Diğer kamplarda bulunan esir subaylar ile görüşmek veya mektuplaşmak katiyen yasaktır. Esirler yalnız her hafta için iki gün ikişer saat olmak üzere birbirleri ile görüşülebilmıştır. Bu müsaadeden sonra bir mektup yazıldığı ve gönderildiği takdirde derhal mektup yazan esir hemen cezalandırılmakta ve maaşını verilmemektedir. Subaylara ceza olmak üzere esirin bulunduğu kampın ışıkları 15-20 gün kesilmektedir. Kamp komutanları her fırsatı değerlendirmekte ve fırsat buldukça esirlere ceza kesmekten geri durmamaktadır. Her kampta ve karargâhta günde iki defa olmak üzere tüm subay ve askerler içtima ettirilerek yoklama yapılmaktadır. Kazara bir subay ve yahut bir er yoklamaya bir ve iki dakika geç kalırsa maaşı bir iki ay verilmemekte ve asker ise hapsedilerek cezalandırılmaktadır.¹²³⁶

Türk esirlerin kamplarda çektikleri cefanın ve esarete karşılaştıkları kötü muamelenin belki de en büyük sorumlusu Ermeni tercümanlardır. Buna sebep olarak Ermeni tercümanların kumandanlıktaki fesatlıkları ve tercümelerdeki kasıtlı olarak yapılan değişiklikler gösterilebilmektedir.¹²³⁷ Gerek yolculukta gerekse kampta Ermeni tercümanlar çoğu zaman Türkler ile İngilizler arasındaki konuşmaları yanlış çevirmiş ve İngiliz yetkilileri Türklere karşı kıskırtmıştır. İngilizlerden daha çok Türklere hakaret etmişler Türk subay ve askerlerinin kampta isteklerinin yapılmaması için ellerinden geleni yapmışlardır. Göz sorunu olan Türk askerlerinin gözlerinin oyulmasında da önemli rol oynayacaklardır. Teğmen Ahmed Rifat esarete yaşadıklarını ve kampın özelliklerini 3 Nisan 1919 tarihinde verdiği ifadesinde anlatırken bilhassa Ermeni tercümanların çok fena muamele yaptığını ve bunlar için sayısız defa müracaatlarda bulunmuş olmalarına rağmen hiçbir faydanın hâsıl olmadığını söylemiştir.¹²³⁸ Kampta bir yetkili ile bir Türk subayın bir işi olursa Ermeni tercüman tarafından subay aşağılandıktan sonra isteği işleme konulmakta, isteğinin yapılması ise yönetimin keyfi uygulamasına kalmaktadır.¹²³⁹ Seydi Beşir kampındaki Ermeni tercümanları arasında özellikle azılı Türk düşmanı Nişan adındaki bir Ermeni, esirleri İngiliz kumandanına karşı kötölemek ve bizzat hakaret etmek için hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Esirler işlerini Ermeni tercümanlar

¹²³⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/40.

¹²³⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, Birinci Dünya Savaşı Koleksiyonu, 4609/13.

¹²³⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/76.

vasıtasıyla yürütmektedirler. Her yeni gelen esir kayıt altına alınmaktadır. Bu kayıt muamelesini, İngiliz subaylarının yanında yapan Nişan, her subaya kaç Ermeni öldürdüğü tarzında sualler sorup alay etmiştir.¹²⁴⁰

26. Fırka 59. Alay 2. Taburun 2. Bölük askerlerinden Karacabey'in Şahin köyünden Mehmed oğlu Hasan'dan alınan 23 Mart 1919 tarihli ifadede esirler arasından sağlam olarak seçilenlerin zorla ve çok ağır şartlarda çalıştırıldıkları yer almaktadır. Esirlerin hayatta kalması vücutlarının çok sağlam olmasından ileri gelmekteydi. Mehmed oğlu Hasan'ın da içlerinde olduğu esir grubu yol yapmak, gelen vapurların erzak vesaire eşyalarını çıkarmak ve sırtlarında kum taşımak suretiyle çalıştırılmıştır. Yaptırdıkları bu ağır işlere tahammül ve mukavemet edemeyen esirler hastalanarak Mısır'a götürülmüştür. Hastanede yattıkları müddetçe elli dirhem kadar ekmek, akşamdan akşama da cüzi miktar pirinç çorbası veya lapa ve bir miktar süt verilmiştir.¹²⁴¹

Esirlerin kampın içinde sınırsız bir şekilde gezinti yapmalarında ise bir sınırlama olmamasına rağmen kamptan dışarı çıkmaları kesinlikle yasaktır. Kirmasti Asker Alma Şubesi 1. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ali Saib Efendi'nin raporunda hiçbir esirin kamp dışına çıkamadığı ve dışarı ile irtibatlarının olmadığı yazılmıştır.¹²⁴² Üçüncü Gazze Muharebesi'nde İngilizlere esir düşen Yüzbaşı Halil oğlu Seyfeddin Efendi de 2 Ağustos 1919 tarihinde verdiği ifadesinde barakalarda yaşayan esirlerin genelde esaretleri boyunca kamp dışına çıkmalarının söz konusu olmadığını söylemiştir.¹²⁴³ Esaretten dönen askerlik şubesi memuru Yüzbaşı Sadık Efendi her esirin tel örgü dâhilinde serbest bulunduğunu onun haricinde karargâhlarda hapis hayatı yaşadığını, kamptan hiçbir yere çıkmadıklarını ve hatta subayların erlerin bulunduğu karargâhının hiç birisini göremediğini ifade etmiştir.¹²⁴⁴ Balıkesirli hesap memur yardımcısının verdiği ifadeye göre kampların etrafı beş sıra tel ile kapalıdır. Esirin, esirden başka hiçbir kişi ile temas etmesi mümkün değildir.

---

¹²³⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/146.

¹²⁴⁰ Hüseyin Mümtaz, a.g.m., s. 28-32; Rahmi Apak, a.g.e., s. 163; Ömer Hakan Özalp, a.g.e., s. 226-238.

¹²⁴¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/129.

¹²⁴² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/155.

¹²⁴³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/141.

¹²⁴⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/62, 62A, 62AB

Hiçbir esir kamptan dışarı çıkarılmamaktadır. Bir sene kadar hastalık çektiği halde ancak bir defa otomobil ile iki saat kadar yine muhafız kontrolü altında bahçeye çıkarıldığını söylemektedir. Esirler esaretleri süresince hayatlarını barakalarda ikamet ettirmek zorunda bırakılmıştır.¹²⁴⁵

Mısır'ın Tel El-Kebir esir garnizonunda iken iki gözünü de Mısır esir kamplarında kaybeden üç esirden alınan ifadelerine göre kampın etrafı tel örgü ile çevrimli olup esirler kamptan kesinlikle dışarı çıkarılmamıştır.¹²⁴⁶ Buna rağmen kamp yönetimi, esir Türk subaylarına, kaçmayacaklarına dair söz vermeleri şartıyla, 26 kişilik gruplar halinde kamp dışında silahsız bir İngiliz muhafızı nezaretinde iki saat gezmeye müsaade edildiğini bildirmiştir. Ancak Türk subayları hem söz vermemiş hem de şartlı bir gezintinin imtiyaz olmadığını ifade etmişlerdir. Esirlerin sınırlı da olsa kamptan çıkmaları için izin almaları çok da kolay olmamış, uzun bir sıkıntılı mücadeleden sonra ancak bir esirin intihar etmesi sonucu gerçekleşmiştir.¹²⁴⁷

Esirlerin kamp dışına çıkmalarına kısıtlı ve şartlı da olsa izin verilmesine dair bilgilere Genelkurmay ATASE Arşivinde bulunan pek çok belgede rastlanmaktadır. Bu belgelerden birine göre 1917 ortasına kadar subaylara tel örgü haricine çıkılmasına hiçbir suretle müsaade edilmemiştir. 1917 yılı sonuna doğru her karargâhtan haftada üç gün yirmi beşer kişiyi geçmemek üzere karargâh civarında insanların bulunmadığı tarlalar arasında iki saat kadar bir çavuş ve bir subay refakatinde gezintiye müsaade edilmiştir. Gezintiye isimleri yazılanların dörtte üçü hemen her defasında Hristiyanlardan aynı şahıslardır. Bu suretle bir subay ancak iki buçuk üç ayda bir defa gezintiye çıkmaya fırsat bulabilmektedir. Yaz mevsimlerinde denize kadar gitmek suretiyle deniz banyosuna izin verilmiştir.¹²⁴⁸ Esirlerin banyo için denize götürüldükleri Halid Efendi'nin verdiği ifadede de geçmektedir. Yaz mevsiminde haftada bir gün ve her kamptan 50 subay seçilerek şehir ve kasaba yüzü görmeksizin denize götürüp banyo ettirerek yine tel örgüsüne hapsedilmiştir. Askerler ise bu gezintiden mahrum bırakılmıştır.¹²⁴⁹

¹²⁴⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK. 96/138.

¹²⁴⁶ Bu kampta esirlerin kör edildiğine yönelik iddialar ilgili bölümde verilecektir.

¹²⁴⁷ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 79.

¹²⁴⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 313/1269.

¹²⁴⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/40.

İngilizlerin kamp dışına esirlerin çıkarılmasında en büyük etken Türk subayları arasında ruhsal problem yaşayan kişilerin artması en büyük etken olmuştur. Esir arasında hasta olanların sayısının artmasıyla bazı üst rütbeli subayları bir iki ayda bir İskenderiye Hayvanat Bahçesine kumandan ve bir subay refakatiyle götürmüştür. Kimse ile iletişime geçmemek şartıyla bir çeyrek saat oturmaya ve bir gazoz içmeye müsaade edilmiştir.¹²⁵⁰

Esir kamplarında yaralı veya hasta esirlerin ölümleri adi vakalardan sayılmaktadır. Başkumandanlık Vekâletine 5 Ağustos 1917 tarihinde gelen bir yazı bir Osmanlı erinin İskenderiye’de vefatından bahsetmektedir. İngiltere Hükûmetinin 42. listesinde T:14753 sıra ve 7439 garnizon numarasında kayıtlı olan Hüseyin Talik’in 28 Ağustos 1916 tarihinde Kahire’de gerçekleşen tren kazası sonrası İskenderiye’de vefat ettiği yazılmıştır. Kaza sonucunda yapılan soruşturmada 17 Ocak 1917 tarihinde Savaş Esirleri İstihbarat Bölümü Londra İsveç Elçiliği Türk Bölümü vasıtasıyla Osmanlı esirlerine ait 47’nci listede adı geçen askerin bulunduğu trenden kaza sonucu düşerek vefat ettiği belirtilmiştir.¹²⁵¹

Esir kamplarında kurallar çok katı olup kuralların ihlali halinde esirler en ağır şekilde cezalandırılmaktadır. Esirlere tırnak kesmek için bile izin verilmemiştir. Kampta ne bir tırnak makasına ve ne de bir küçük çakıya müsaade edilmemektedir.¹²⁵² 18 Şubat 1914 tarihinde Süveyş Kanalı Tosum mevkiinde esir olan 8. Fırka 27. Alay 79. Makineli Tüfenk Üsteğmeni Osman Ferid ifadesinde en ufak hatada esirlerin nasıl cezalandırıldığını anlatmıştır. Bir esirin vuku bulacak ufak bir kabahati üzerine derhal tüm esirlerin milleti ağır hakaret görmekte ve aşağılanmaktadır. Haftada iki defa açılan kapılar ceza olarak haftalarca açılmamakta, lambalar beş on gece yakılmamakta, esirler karanlıkta bırakılmakta, lütfedilir ise bir haftada sadece bir oda için yarım mum verilmektedir. Tuvaletlerde ve duşlarda su kesilmekte, yemek için kömür verilmemekte ve doğal olarak yemek pişirilememektedir. Biraz daha büyük kabahat yapıl ise o zaman esirlerin durumu

---

¹²⁵⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

¹²⁵¹ BOA, **HR. SYS.**, 2202/61.

¹²⁵² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

daha kötü olmaktadır. Hatayı yapan esir taştan ufacık localara hapsedilmektedir. Kısacası bir kişi yüzünden tüm esirler cezaya çaptırılmaktadır.¹²⁵³

Teğmen Ahmed Rıfat esarete yaşadıklarını 3 Nisan 1917 tarihinde verdiği ifadesinde anlatırken kampta herhangi sorun çıktığı zaman subayların maaşlarının kesilip hapsedildiği söylemiştir. Hatta bir defasında subaylardan üçü taş koparmaya mecbur bırakılmıştır. Askerler bir olaya karıştıklarında ise başlarında üç adet görevli olduğu halde güneşte saatlerce dolaştırılmakta yere çakılı olan kazıklara gerilerek belinin altına büyük bir taş sokulmakta ve saatlerce bu vaziyette bırakılmaktadır. Bazen de ağaca bağlanmış büyük makaralar ile ayağının başparmakları yere temas edecek bir surette asıldıkları olmuştur. Esirlerin İngiliz subayının aşağılamalarına maruz kalmaları ise alışılmış bir durum haline gelmiştir. Mesela bir karyola ayağının kazaen kırılması durumunda Türk milletini aşağılamak için Türklerin memleketlerinde böyle karyolalarda yatmadıklarından bahsedilmiştir.¹²⁵⁴ İngilizler bu ceza şekli sadece Türk esirlere değil kendi koyduğu kurallara uymayan tüm kişilere uygulamıştır. Ahmed Altınay hatıratında İngilizlerin Araplardan bir kişiyi güneş altında arkası üzerine yatırarak zulmettiğini yazmıştır. Bu İngilizlerin vicdansızlığını gösteren önemli bir olaydır.¹²⁵⁵

7. Fırka Askere Alma Şubesi Kalemi Bandırmalı Üsteğmen Mahmud Esad Efendi de ifadesinde esirlerin nasıl cezalandırıldığını anlatmıştır. Subaylar bir kabahat işlediği zaman taştan yapılmış hapisanelere atılmakta ve askerler ise güneşe karşı çarpmıha gerilmekte veya su taşıma hizmetinde kullanılmaktadır. Subaylara bu şekilde davranan İngilizler erlere hiçbir önem göstermemekte ve erler pek sefil bir durumda yaşamaktadırlar.¹²⁵⁶

Babıâli, 1916 yılı başında İskenderiye Sarayı'nda tutuklu bulunan Türk deniz kaptanı Hakkı Bey ve onun yakın arkadaşı Muhammed'in kötü muamele gördüğü gerekçesiyle İngiltere Hükûmetine şikâyetle ederek misilleme tehdidinde bulunmuştur. Hakkı Bey savaş başladığında tifo hastalığına yakalanmış bu nedenle ülkeden ayrılmasına izin verilmemiştir. Nekahet dönemini Montague Caddesi'nin üst tarafındaki Abbotsford Otelinde geçirmiştir. Daha sonra Hamstead'da bulunan

¹²⁵³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/85.

¹²⁵⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/76.

¹²⁵⁵ Ahmet Altınay, a.g.e., s. 76-77.

pansiyonda ve Golden Cross Otelinde yaşamıştır. Casus olarak tehlikeli görülmesine ve yeterli düzeyde İngilizcesi olmasına rağmen İngilizlere tamamen sessiz zararsız enerjisi olmayan bir kişi gibi görünmüştür. Mısır polis kayıtlarında ona yönelik hiçbir bilgi ve belge olmamasına rağmen düşman ülkesi uyruklu hiçbir subayın serbest bırakılmamasına yönelik yasa gereği İngilizler tarafından Mısır'da gözlem altında tutulmuştur. Tutuklanması sonrası hastalanmış, solgun ve hasta görünmesi sebebiyle subayların bulunduğu bir kampa gönderilmesi kabul edilmiştir. Hakkı Bey İngilizlere verdiği ifadeye Türk donanmasının bir subayı olmadığı iddiasında bulunmuştur. Hakkı Bey'in serbest bırakılması teklifine yönelik sivillerin geri gönderilmesi antlaşması da tekrar gündeme gelmiştir. İskenderiye Sarayı'ndan Wakafeld Kampı'na nakli de teklif edilmiştir.¹²⁵⁷

İtilaf Hükûmetleri askerleri tarafından Yunanistan'dan cebren çıkarılıp İstanbul'a dönen Süleyman Bey kırk kadar bir İngiliz bahriye askerleri tarafından kapısı kırılarak makamına zorla girilmiş ve pasaportuna, sancağına ve silahına el konularak 25 Kasım 1916 tarihinde Alman ve Avusturyalı konsoloslarla beraber bir harp gemisine götürülmüştür. Eşi ve çocukları da daha sonra bu gemiye getirilerek on gün burada yaşamaya mecbur bırakılmıştır. Önce Mondros'a nakledildiklerini ve orada Hidiviye kumpanyasının Osmaniyeye vapuruyla Malta'ya sevk olduklarını ve Malta'da esir karargâhlarından Polverista'ta 6 ay kalıp ailesiyle beraber çöldeki Seydi Beşir esir karargâhına göndermiştir. Burada gerek kendisi ve gerek ailesi pek çok sefalet çekmiş ve esirler hakkında insanlığa yakışmayacak surette muamele görmüştür. 10 Ekim 1917 tarihinde İskenderiye'den Port Said'e ve oradan Malta'ya ve üç gün gemi içerisinde kaldıktan sonra da Marsilya'ya ve buradan Liyon yolu İsviçre'ye nakledilmiş ve Cenevre, Zürih ve Yale yolu İstanbul'a dönmüştür. Süleyman Bey kendisi Seydi Beşir esir karargâhında kalırken ailesi Kahire'de Abbasiye adında mahalde kadınlar için yapılan esir karargâhına sevk edilmiştir. Seydi Beşir esir kampında Osmanlı esirleri 100-150 yahut en fazla 180 metre karelik bir alanda üç kat tel örgüsü içinde vahşi hayvanlar gibi kapalı tutulmaktadır. Esirlerin

---

¹²⁵⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/146.

¹²⁵⁷ TNA, FO., 383/223.

hali pek fenadır. Esirlerin gezmelerine hiç müsaade edilmemiş ve esirler pek muzdarip bir halde yaşamaya mecbur bırakılmıştır.¹²⁵⁸

Kampı ziyaret eden Kızılhaç heyetinin yazdığı raporlara göre esirlerin esaretten kurtulmak istemelerinden başka ciddi başka bir şikâyetleri yoktur. Eşleri Kahire Kalesi'nde kalan subaylara Kahire'ye gitme ve eşleriyle birlikte kalma izni verilmesine rağmen oğlu, kardeşi veya bir akrabası olanlara izin verilmemesi şikâyet konusu olmuştur. Eşleri Kahire'de olanlara verilen iznin genişletilmesi şikâyete rağmen mümkün olmamıştır.¹²⁵⁹ Harbiye Nezareti Üsera Muamelat Şubesinde Hariciye Nezaretine giden yazıdan Hicaz Fırkasından esir alınan subay ve memurlarının eşleri ve çocuklarının uluslararası hukuka göre esir olmamalarına rağmen esir muamelesi gördüğü anlaşılmaktadır. İngilizler tarafından esir edilerek Mısır'ı-Kahire esir karargâhına nakledilen Hicaz Fırkası subaylarıyla vilâyet memurlarının ailelerinin iki devlet arasında gerçekleşen antlaşma gereğince memleketlerine dönmeleri beklenmekte ise de bu esirlerin eşleri ile görüşmelerine İngilizlerce müsaade edilmemiştir. Hâlbuki İngiltere Hükûmetince bu aile ve çocuklar esir edilmek maksadıyla olmayıp sefaletlerine izin verilmemek üzere hayır amaçlı toplanılarak her türlü istirahatlarını temin için gözaltına alınmışlardır. Bu ailelerin çocuklarıyla beraber perişan bir hâlde oldukları ve kendilerine bakılmadığı kesin olarak bilinmektedir. Osmanlı Devleti bu kişilerin iadelerine kadar uluslararası hukuk gereği lâzım gelen serbestî ve müsaadeye sahip olmaları ve her suretle rahatlarının temini sağlanmak zorunda olduğunu İngiltere Hükûmetine resmi yollardan bildirmiştir.¹²⁶⁰

Esirlerin kamplarda yaşadığı sıkıntıları ve acıları yansıtan esaret günlerini kamplarda geçirmiş esirlerin yazdıkları hatıratlardır. Ali Galib Yoluç¹²⁶¹ esaretin

¹²⁵⁸ BOA, HR. SYS., 2201/10.

¹²⁵⁹ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 79.

¹²⁶⁰ BOA, HR. SYS., 2207/35.

¹²⁶¹ Ali Galib Yoluç, Edirne'nin Sultaniye kazası Pireli köyünde doğmuştur. Annesinin ölümünün ardından İstanbul'a giderek medrese eğitimi aldı. İstanbul'da muallimlik yaparken Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yedek subay olarak askere alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla önce Çanakkale'de ardından Filistin Cephesi'nde çarpışan Ali Galib Yoluç, Üçüncü Gazze Muharebesi'nde yaralanmış Kudüs'te Sukut Hastanesinde yatarken İngilizlere esir düşmüştür. Üst teğmen rütbesinde iken esir olarak Mısır'da Seydi Beşir Esir Kampı'na yerleştirilmiştir. 33 ay 27 gün esaretten sonra 6 Eylül 1920'de İngiliz tarafından terhis edilmiş ve 3 Ekim 1920'de İstanbul'a vasil olmuştur. Yozgat'ta muallimlik yaparken 1 Mayıs 1921'de tekrar askere çağrılmıştır. Bkz. Ali Galip

vermiş olduğu üzüntünün dışında İngilizlerin esirlere kötü muamele yapmadığını hatta çok iyi denebilecek şartlar sağladığını yazmaktadır. İngilizler esirlere sinema, gazino gibi imkânlar sağlamıştır. Esirlere asla işkence etmemiş, yiyeceklerini ve içeceklerini eksiksiz vermiş ve yatacakları yerde konforu sağlamışlardır. Ali Galip Yoluç esaret hayatı hakkında şöyle demiştir:¹²⁶²

“Esaret hayatı pek acı ve elemli bir hayattır. İnsanın benliğini kemirir, ruhunu ezer, milli gururu yıkar... İngilizler gerçi bize işkence etmediler, yiyeceğimizi, içeceğimizi verdiler. Yatacağımız yeri pekiyi temin ettiler. Fakat bu ikram tarzları bizi tatmin edemezdi. Çünkü düşmanımızdı. Bize her hususta müsait davrandılar. Gazinomuz, sinemamız vardı. Hatta altı İngiliz lirası para verirlerdi. Bütün bu şeyler bize azap gibi gelirdi. İnsan vatanına toprağına dört el ile sarılmalı düşman boyunduruğı altına girmemelidir. Vatan kadar kıymetli hürriyet kadar sevimli dünya da hiçbir şey olmamalıdır. Bu kulağına küpe olsun...”

1897 doğumlu Ezine-Geyikli bucağından Ömer Üner¹²⁶³ esir düştükten sonra İngiliz askerlerinin kaşar peyniri, tavuk eti ve pastırma yediğini kendilerinin ise kaynatılmış buğday ile yaşadıklarını anlatmıştır. Buna rağmen İngilizlerden hiçbir kötü muamele görmediğini sözlerine eklemiştir. Yalnız Gelibolulu bir Ermeni doktor tercümanlık görevi için İngilizlerin yanındadır. Sık sık alçak Türkler diye hakaret etmektedir. Bu Ermeni daha sonra Türkler tarafından fena bir şekilde dövülmüş ve bir daha Türklerin yanına yaklaşmamıştır.¹²⁶⁴

Biga Eskibalıklı köyünden 7 yıl Yemen Cephesi’nde savaşmış ve 1 yıl İngilizlerin elinde esir kalmış Hüseyin Ceylan İngilizlerin esaret sırasında kendisine herhangi bir kötü muamelesi olmadığını söylemiştir.¹²⁶⁵

Kudüs Cephesi’nde 7 ay çarpışmış, yaralanmış, Tel El-Kebir’de İngilizlere esir düşmüş ve İngilizlerin elinde 17 ay esir kalmış Çan-Kocayayla köyünden

---

Yoluç, **Ali Galip Yoluç’un Hatıraları: Çanakkale, Filistin, Kurtuluş Savaşı**, Haz. Bünyamin Nami Tonka, Çanakkale, Çanakkale Basın Yayın, 2013, s. 7, 21-25.

¹²⁶² Ali Galip Yoluç, **Ali Galip Yoluç’un Hatıraları: Çanakkale, Filistin, Kurtuluş Savaşı**, Haz. Bünyamin Nami Tonka, Çanakkale, Çanakkale Basın Yayın, 2013, s. 21.

¹²⁶³ Savaşın başlamasıyla Konya, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Hayfa, Yafa oradan da Tel El-Şehir’e gitmiş ve cephede yaralanmıştır. Kendi taburundan hiç kimsenin kalmadığını, tamamının yok olduğunu ve İngiliz Birliğinin çok güçlü olduğunu söylemektedir. İngilizlerin yanında ayrıca çok güçlü, bakımı ve yiyeceği yeterli ve savaşmayı çok iyi bilen Hint askerleri vardır. Bkz. **Doğumunun 100. Yılında Atatürk’ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharıpler**, s. 121-123.

¹²⁶⁴ **a.g.e.**, s. 121-123.

Mehmed Ali İncedere İngilizlerin kendilerine çok iyi baktığını “*İyi baktı kâfir. Allah’ı var kendi yok.*” sözleri ile ifade etmiştir.¹²⁶⁶ Kamplarda kendisine çok iyi bakıldığını söyleyen bir diğer esir Süveyş Cephesi’nde İngilizlere esir düşen Çanakkale Çınarlı Mehmed Kurtul’dur.¹²⁶⁷

Doğu Cephesinde Ruslara karşı savaştıktan sonra İngilizlerin Şam’ı işgali üzerine bölgeye gönderilen ve alay ve taburuyla beraber İngilizlere esir düşen Çan İlyasağa köyünden Hüseyin Koç yerini tam söyleyemediği tel örgülerde 2 sene kalmış ve İngilizler esirleri geri göndermeye başlayınca kendisine ancak 6 ayda sıra gelmiştir. Tel örgüler içinde kurulan çadırlarda 10 kişi kalan Hüseyin Koç tel örgüye 3 adım yaklaşmanın öldürüleceğinin kendilerine söylendiğini anlatmıştır.¹²⁶⁸

Mısır’da esaret hayatını geçiren Hasan Fehmi Efendi kendisinin esir aldığı 26 İngiliz askerinin Osmanlı birliklerinin geri çekilmesi sırasında öldürülmelerinden dolayı kampta mahkemeye çıkarılmıştır. Masumiyeti ispat edilmesine rağmen mahkûmiyetten kurtulamamıştır. Kendisine ceza olarak altı ay boyunca haberleşme yasağı getirilmiş ve kendisi kamp arkadaşlarını ziyaretten men edilmiştir. Terhiste de en son gönderilen kafilede yer almıştır.¹²⁶⁹

Yedek Subay Mehmed kampta her gün sabah ve akşam yoklama alınmakta olduğunu fakat Türk subaylar İngiliz subaylarına karşı hiçbir saygı ve hürmette bulunmadığını ve itaat etmediğini anılarında belirtmiştir. Bu durum karşısında şiddetlenen İskoçyalı subay esirlere ceza vermek için her gün yangın tatbikatı uygulaması başlatmış ve esir subaylara ellerine kova vererek tatbikat yaptırmak istemektedir. Buna karşılık Türk subaylar hiçbir emri dikkate almayıp emirleri yerine getirmemiştir. Hatta İskoçyalı komutan itaatsizlik durumunu karargâh komutanlığına bildirmiş komutanlık bir şey yapmadığı gibi komutanı yönetimdeki beceriksizliğinde görevden almış başka yere göndermiştir. Yeni gelen komutanlarda kendilerini göstermek için disiplin kurallarını uygulamaya çalışmakta fakat hiçbiri başarılı olamamaktadır. Bu yüzden sık sık kampta subay değişmektedir. En sonuna kampa Çanakkale Muharebesi’nde bir kolunu kaybetmiş bir teğmen komutan olarak

---

¹²⁶⁵ a.g.e., s. 53.

¹²⁶⁶ a.g.e., s. 65.

¹²⁶⁷ a.g.e., s. 95-97.

¹²⁶⁸ a.g.e., s. 66-68.

¹²⁶⁹ Lokman Erdemir, “Cephe Cephe Osmanlı Esirleri”, **Derin Tarih**, Özel Sayı 1, Ekim 2014, s. 140.

verilmiştir. Çanakkale’de kolunu kaybetmesine rağmen yine de Türklere karşı saygılı davranmıştır. Teğmenin iyi niyetine karşı Türk askerleri de iyi mukabelede bulunmuştur. Bazen yoklamalara gelmemiş gelse bile esirlerin yoklamalarının alınmasına gerek görmediği de olmuştur. Kamp komutanı teğmen görevi süresince esirlere tüm kolaylığı sağlamıştır. Hatta diğer esir kamplarından önce kendi kamplarından ilk kabileyi İstanbul’a göndermeyi başarmıştır.¹²⁷⁰

İsmi yazmayan bir esir tarafından İkdam Gazetesinde neşredilen “*Esaretteki Acılık*” adlı yazı dizisi kamptaki insanlık dışı muameleleri göz önüne sermiş ve toplumda geniş bir yankı uyandırmıştır. Esaret şartları esirlerin ruh halini fena bir şekilde bozmuştur. Her ne kadar rahat olsalar da esaret altında olmanın verdiği eksikliği her daim yaşamışlardır. O günleri unutamayan esir hissettiklerini şu şekilde anlatacaktır:¹²⁷¹

“Esaretteki hayatımız, -şüphesiz ecel ve keder icabetinden olarak sar u nazar (yaşanıyordu) esareten evvelki zamanlardan defalarca daha fazla taht-ı tehminde (teminat altında) idi. Bahusus (özellikle) cephede müteaddid (tekrar tekrar) gelen silah mermilerinin cehennemi hücumları karşısında bulunduğumuz zamanlardan bin kat ziyadesiyle (daha) emniyet altında idi. Kezalik mevzu-yı talimat ve evamire (emirlere) adem-i muhalefet müstesna hiçbir tazyik ve tesire maruz değildik. Memleketimizde o vakitler hükümferma (hüküm süren) bir takım (mekulattan) sıkıntılardan da uzaktık. Memleketimizde olsaydık cephede olmasa bile geri hizmetinde (hizmetlerinde) de elbette pek büyük bir faaliyet ve yorgunluk devresi geçirecektik. Hâlbuki esarete mutlak bir şekilde her türlü tekliften (yükümlülükten) muaf idik ve zamanımızı istediğimiz cihetle (şekilde) kullanmakta hür idik.

İşte esaretin maddi olan bütün bu zahiri fevaidine (faydalarına) rağmen hepimiz, tehlikelere muhatap bir halde hür ve serbest olarak memleketimizde bulunmayı yalnız tercih değil belki de en büyük ve en derin bir emel olarak muhafaza ediyorduk. Çünkü hürriyet kavramını pekiyi bilen ve takdir eden bizler bütün benliğimiz ve mevcudiyetimizle o cevherin üzerimizden nez’ edilmiş (çıkarılmış) olmasına bir türlü mütehammil olamıyorduk (tahammül edemiyorduk). Şeref-i insaniyeyi (İnsanlık şerefini) hissedenler hayatı yalnız yiyip içmek hoş vakit geçirmek

¹²⁷⁰ İhtiyat Zabiti Mehmet, a.g.e., s. 259-260.

istenilen işiyle meşgul olmak ve istenildiği zaman istirahatten ibaret telakki edilemez. Onlar her şeyin fevkinde (üstünde) tecelli eden bir şeyi nazar-ı itibara (dikkate alırlar) ki o da vazife hissidir. Bu vazife ise o zaman bizim için hal-i harpde (savaşmakta olan) vatandaşlarımızla yan yana bulunmaktır. İşte bu vazifeyi adem-i ifaya (yerine getirmemeye) idi ki bizi en elim teessürlere gark ediyordu. Vatanımızı müdafaa için çalışmakta iken artık bütçemizi bile idareden men edilmeliğimiz mübarek topraklarımızın müdafalarının adedini azalmış görmeliğimiz sinemiz üzerinde tahammülsüz bar-i sagil (bir ağırlık olarak) ruhumuzu tazyik ediyordu. Niçin vücudumuz sıhhatte, dimağımız sağlam ve kanımız cevalanda iken bizi şimdiye kadar cenah-şefkat (şefkatli kanatlarında) barındıran muhterem ecdadımızın mukaddes bir yadigârı olarak kalan topraklarımızı korumak için bir şey yapmayalım?

İşte, namus, vicdan ve hiss-i vazife (vazife duygusu) sahibi bir şahsın nakabil teselliye (tesellisi mümkün olmayan) dert ve elemeleri.

... Vatanının bütünü evladına muhtaç olduğu zamanda hatta alalade evkatta (normal zamanlarında) bile vazife-i milliyesini ifadan men olunan bir şahsın mütefekkirliğini ne kadar bedbaht addeder.

İşte bizim üzerimizdeki bedbahtlık ve acılığın manası bu idi. İstikbal-i fikir (düşüncenin geleceği) ve istiklal-i hareket (hareket edebilen) sahibi bir kimseye arzusu hilafında bir gün lalettayin muayyen bir yerde kalması emredilse ve bunda hiçbir mahzur olmasa bile ona ne kadar ağır gelir değil mi?"

İngilizlerin Türk esirlere karşı davranışlarında Kûtu'l-Amâre yenilgisinden sonra büyük değişiklik olmuştur. Kûtu'l-Amâre'de İngilizler askerlerinin Osmanlı Hükûmetinin eline düşmeden önce Çanakkale ve Kanal'dan aldıkları esirlere yaptıkları muamelenin daha acıklı olduğu esirler arasında konuşulmaktadır. Kûtu'l-Amâre öncesi ve sonrasını bilen esirler bu olaya bizzat şahit olmuşlardır.¹²⁷²

Heliapolis kampında esaret günlerini geçiren Eyüb Sabri Bey Anadolu'daki Milli Hareketi güçlendikçe ve Türklerin Anadolu'daki başarıları arttıkça kamptaki görevlilerin Türk esirlerine karşı davranışlarının değiştiğinden bahsetmektedir. Eyüb Sabri Bey'in bulunduğu kampın görevlisi 60 yaşlarında bir Yahudi'dir. Çok iyi

¹²⁷² "Esaret Hayatından Birkaç Sahife", **İkdam Gazetesi**, 16 Temmuz 1337 (1921), No 8742, s. 3.

Türkçe bilen bu Yahudi kampa ilk getirildiklerinde Türklerin halinin çok kötü olduğunu İzmir'in Yunanlılar tarafından alındığını İstanbul'un da alınacağından sık sık esirlere bahsedip moral bozarken daha sonraları Millî Mücadelenin başarıları ile beraber Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da bağımsızlık mücadelesini başlattığını Anadolu halkının kendisiyle beraber olduğunu ve silahlanmaya başladığını İzmir'in Yunanlılardan geri alınacağını anlatmaya başlamıştır. Kampta görevli İngiliz çavuşlar daha önceleri Türk esirlerinin yüzüne bakmaz, konuşmaya bile tenezzül etmezlerken sabahları yanlarına gülerek gelmişler, kahve ve çay almaya başlamışlar ve esirlere müjdeli haberler vermişlerdir. Üstlerinden ve İngiliz gazetelerinden aldıkları habere göre Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da yeni bir hareket başlattığını Türklerin bu hareketle medeni dünyada kendilerini tanıttıkları bu hareketin başarıya ulaşacağını ve eğer başarılı olursa diğer devletlerin aksine daha onurlu bir antlaşma yapılacağını esirlere söylemişlerdir. İngilizler özellikle kampta bulunan Ermeni esirlere hiç yüz vermemiştir. Bu Ermenilerin bir kısmı savaş sırasında Türklerden kaçıp İngilizlere sığınan Filistin ve Suriye tarafında İngilizlere casusluk yapan ve daha sonraları tekrar güvenilirliklerini kaybedip kampa düşen esirlerdir.¹²⁷³

Tel El-Kebir esir kampında bulunmuş İbrahim Arıkan kampta dönen rüşvet olaylarını ve İngiliz askerlerinin Türk esirleri nasıl dolandırdığını anlatmıştır. İngilizler parası olan esirlerden paralarını almak için bazı oyunlar oynamışlardır. Kamp komutanı izne ayrılmış ve yerine geçici olarak bir kamp komutanı görevlendirilmiştir. Yeni kamp komutanı tüm esirleri toplayarak 5 lirası olanların evlerini gidebileceklerini söylemiş ve 5 lirası olanlar kamptan ayrılmıştır. Üç beş gün sonra bu miktar 4 lira olmuş ve 4 lirası olanlar da kamptan ayrılıp gitmiştir. Birkaç gün sonra 3'e daha sonra 2'ye sonra da 1 liraya düşmüştür. Parası olanlar kamptan ayrılmış ve gitmişlerdir. Parası olmayan ise kampta kalmıştır. 10 gün sonra izni biten komutan geri dönmüş ve oynanan oyun da ortaya çıkmıştır. Komutan esirlerin evlerine gönderilmesinin ancak iki Hükûmet arasında yapılacak bir antlaşma ile olacağını para ile kimsenin evine gidemeyeceğini birtakım kimselerin evlerinize gönderilmeleri bahanesiyle paralarını topladığını bu tür kimselere inanmamaları

---

¹²⁷² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

istemmiştir. Paraları alınıp kamptan giden esirler ise kenar bölgelerdeki kamplara götürülmüş ve esirler mübadelesine kadar orada kalmıştır. Aylar sonra kampta bulunan esirler evlerine dönerlerken trende para verip kamptan ayrılan esirlerle karşılaşmışlar ve beraber İstanbul'a dönmüşlerdir.¹²⁷⁴

Kasr El-Nil esir kampında, Osmanlı Devleti'nin elindeki İngiliz esirlerine nasıl muamele yapıyorsa Türk esirlere de aynı muamelenin yapıldığı Eşref Bey'e söylenmiştir. Eşref Bey ise buna karşı çıkararak kamp komutanına Türklerin İngilizlere ikram edecek viskilerinin belki olmadığını fakat İngiliz esirlere köylü kadınlarının harp şartları içinde dahi güç buldukları ayranlarını seve seve ikram edebildiklerini söylemiştir. Türklerin her şeylerini kaybedebileceklerini fakat misafirperverliğini asla kaybetmeyeceklerini sözlerine eklemiştir.¹²⁷⁵

Salihye esir kampında esirlerin su ihtiyacı her esir kampında bulunan ve kamplara tahsil edilen su depolarına beyaz şeker şeklinde şap atılmıştır. İngilizler bunu yaparak Türk esirleri kendilerince aşağılamış olmaktadır.¹²⁷⁶

Osmanlı Devleti Mısırlı subayların da esaretleri boyunca haklarını korumaya çalışmıştır. Dışişleri Bakanlığında Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilen sözlü notada İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin Mısırlı subayların lehine temsilcilik yapmaya hakkı olduğunu kabul etmeyeceğini bildirmiştir. Osmanlı Devleti ise Mısır'ın uzun süredir kendisinin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve İngiltere de dahil olmak üzere pek çok ülke tarafından bunun kabul gördüğünü iddia etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne göre bu konu hakkında görüş açısı ne olursa olsun, imparatorluğun adı geçen bu bölge üzerindeki egemenlik hakları yokmuş gibi davranılamaz. Bu sebeple her türlü yolla, bu bölgenin haklarına ve vatandaşlarına yönelik her girişime karşı, Mısır'ın menfaatlerini gözetmek ve Mısır'ı korumak Osmanlı Devleti'ne düşmektedir. Uluslararası antlaşmalarla kesin olarak tesis edilmiş kurallara aykırı olarak Osmanlı Devleti'nin Mısırlı bir subaya uygulanan bir işlemin neticesinde onun temsilciliğini yapma hakkının kabul edilmemesi söz konusu değildir. Mısır ordusunda subay olan Binbaşı Emin Hilmi Efendi'nin maruz kaldığı muamele ile ilgili Osmanlı Hükûmetinin notasına İngiltere Hükûmeti 28 Ocak

---

¹²⁷³ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 79-81

¹²⁷⁴ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 255-256.

¹²⁷⁵ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 156.

1916'da Osmanlı Hükûmetinin Mısırlı subayların lehine temsilcilik yapmasını kabul etmediğini bildirmiştir.¹²⁷⁷

Osmanlı Ordu-yı Humayun Başkumandanlığı Vekâletinden Hariciye Nezaretine giden 8 Nisan 1917 tarihli yazıda Seydi Beşir esir kampında esirlere kasıtlı olarak zulmedildiği söylenmektedir. Rahatsız bir ortamda yaşamaya mecbur bırakılan esir subaylara uzaklığı sebep gösterilerek alışveriş için 15 km mesafedeki İskenderiye'ye gitmelerine müsaade edilmemektedir. Geçici olarak kurulmuş barakalardan müteşekkil olan karargâhın şehir civarında bir mahalle nakledilmesine de karşı çıkmaktadır. Subayların alışveriş ihtiyacını karşılamak için kamp yönetimi tarafından herhangi bir teşebbüste bulunulmamaktadır. Tüm esir askerlere adetlerine ters olarak potin yerine pabuç verilerek kasıtlı olarak esirleri incitmek amaçlamıştır. Esirlerin İskenderiye'ye gidip alışveriş yapma istekleri kamp ziyaretleri sırasında Kızılhaç yetkililerine de bildirilmiştir. Heyet ise yazdığı raporda kamp yönetiminin bu tür isteklere izin vermemesini doğal karşılamıştır.¹²⁷⁸ Esir askerlere Savaş esiri (P. W) markası olan madeni levhalar takıldığı anlaşılmıştır. Tüm bu uygulamalara karşılık 40 gün içinde İngiltere Hükûmetinden olumlu bir cevap alınamazsa bilmukabele Türkiye'de bulunan İngiliz esirlere aynı muamelenin tatbik edileceğinin kendilerine bildirilmiştir.¹²⁷⁹

İngiltere ise Türklerin kendi esirlerine karşı kötü davranıldığına dair iddialara esir kamplarını ziyaret eden hem Kızılhaç heyetinin hazırladığı raporları ile hem de Mısır'da bulunan Amerikan temsilcilerinin hazırladığı raporlar ile cevap vermiştir. 25 Ocak 1916 tarihinde Amerika'nın Mısır Büyükelçisi Olney Arnold tarafından İstanbul Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne gönderilen yazıda İngiltere Hükûmetinin elinde bulunan Türk savaş esirlerini teftiş etmek için geçmişte olduğu gibi Amerikan yetkililerine tüm özgürlüğün verildiği tekrarlanmıştır. Babıâli'nin bu unsuru iyi anlaması ve gereğini yapması istenmiştir. İngiltere'nin elinde tutulan Osmanlı savaş esirlerine yapılan muameleyle ilgili, Akdeniz Seferi Kuvvetlerinin Komuta Generali bu esirlere kötü muamele edildiği

---

¹²⁷⁶ İhtiyat Zabiti Mehmet, a.g.e., s. 244-245.

¹²⁷⁷ BOA, HR. SYS., 2218/3.

¹²⁷⁸ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 79.

¹²⁷⁹ BOA, HR. SYS., 2201/10.

iddiasını Babîâli'nin dikkatini biraz çekmek adına reddetmiştir. Detaylı araştırmalar göstermektedir ki esirler iyi bir şekilde beslenmekte, barındırılmakta ve her esire ihtiyacı olduğu kadar bol ve özel bir giysi verilmektedir. Bu adamlara sert muamele edildiği ifadelerinin hiçbir dayanağı yoktur. Esirler gördükleri muamele için minnettar olduklarını ifade etmektedirler. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne gönderdiği Mısır'daki Osmanlı savaş esirlerinin maruz kaldığı muamele ile ilgili Amerika Birleşik Devletleri Kahire Genel Konsolosu ve Diplomatik Görevli Olney Arnold'un 6 Ekim 1915 tarihli raporunda Arnold Türk esirlerle ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:¹²⁸⁰

“Geçtiğimiz 21 Eylül'deki mektubumun bir devamı olarak içinde bulunduğumuz ayın 4'ünde Pazartesi günü, General Maxwell'in daveti üzerine, Mısır'daki savaş esiri Türklerin gözetim altında buldukları Kahire yakınlarındaki Maadi'deki kamplarını şahsen ziyaret ettim. Buradaki adamların gayet iyi bakıldığını, beslendiğini, şartlar göz önünde bulundurulduğunda hallerinden oldukça memnun olduklarını saptadım. Düzgün yataklara ve havadar koşullara sahipler, beslenmeleri ise yeterliydi.”

İngiliz kamplarındaki Türk esirler hangi cephede esir edilirse edilsin Alman esirlerden hep farklı tutulmuş, hiçbir zaman Alman esirlere yapılan muamele yapılmamıştır. Bu durum Karl Curzon'un İsveç Kızılhaçına yazdığı Mart 1919 tarihli yazısından öğrenilebilmektedir. Her ne kadar Alman esirlerinden daha ayrıcalıklı tutulduğu iddia edilse de aynı belgede esirlerin barınmaları ile ilgili bilgi verilmekte ve şartların hiç de istenildiği gibi olmadığı ifade edilmektedir. Bu belgenin İngiliz Milli Arşivinde olması var olan durumun doğru olduğunu kanıtlamaktadır. Geri dönen esirlerle beraber sayının azılmasına rağmen Kahire yakınlarındaki Maadi-Tura esir kampının şartlarında dikkate değer bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Aynı türden şikâyetler Seydi Beşir esir kampında bulunan subaylar tarafından da yapılmaktadır. Maadi-Tura esir kamplarının koşulları anlaşmalarla belirtilen şartları taşımamaktadır. Çok az sayıda esirin yatağı olmakla beraber geri kalanlar çıplak yerde yatmaktadır. Diğer esir kamplarından farklı olarak bu kamp hakkında esirler tarafından sürekli şikâyet yapılmaktadır. İngiliz yetkililer, esirlerin yıllarca tropikal

¹²⁸⁰BOA, HR. SYS., 2189/3; HR. SYS., 2198/3.

şartlarda yaşama zorluklarına alışmış ya da Doğu Afrika'nın sert mücadelesine uyum sağlamış insanların kötü muameleden dolayı şikâyet etmelerine anlam verememekte bunun ancak insanca yaşama hakkını öğrenmeleri ile açıklanabileceğini belirtmektedirler. İngilizlerin insanca yaşamayı emri altındaki esirlere çok gördükleri bu belgeyle gün ışığına çıkmaktadır.¹²⁸¹

İngiltere Hükûmetinin kendilerine düşman Almanlar ile Osmanlı vatandaşlarını ayırmaya çalışması ve bu iki halkı birbirine denk saymaması tutumuna İngiliz basını da destek vermiştir. İngilizler Türk esirleri her zaman Alman esirlerden ayır tutmuş ve Türkleri gücendirmemeye çalışmıştır. İngiliz basınının iddiasına göre ara sıra Türk esirleri, İngilizlere Alman subaylarının kendilerine karşı zorbalıklarından şikâyet ettikleri olmuş ve ileri emri verildiği zaman makineli tüfekleriyle tehdit edildiklerini ifade etmiştir.¹²⁸² İngiltere Hükûmeti savaşın ilan edilmesiyle sınırları içinde bulunan sivil Alman ve Türkleri de birbirinden ayırarak aynı muameleyi göstermemiştir. Savaşın başlamasıyla İngiliz hâkimiyetinde bulunan bir kısım Türk vatandaşları bu ülkedeki toplama kamplarında konulmuştur. İngiliz basınına yansıyan haberlere göre İngiliz topraklarında yaşayan bir Alman, düşman olan bir yabancıdır. Böyle bir varsayım, Türkler için yapılmaması gerekmektedir. Osmanlı hâkimiyetindeki alanların nüfusu, diğer ülkelerce bilinmeyen bir ölçüde heterojendir. Osmanlı topraklarında çok sayıda Ermeni, Suriyeli, Yahudi bulunmaktadır ve bunlar İngilizlere düşmanlıktan çok uzak olmakla birlikte, Müttefiklerin amaçlarına sempati ile bakmaktadırlar. Hâlihazırda mevcut olan gereksiz sıkıntıların istenmemesinin yanı sıra düşmanlığa sebebiyet verebilecek olan siyasi bir hamlede bulunmak İngiliz siyaseti açısından doğru olmayacaktır. İngiltere'nin hâlihazırda çok sayıda düşmanı olup daha fazlasını eklemek istememektedir. Bu amaçla İngiltere hangi Osmanlı uyruğuna sınırlama getirilip hangilerine gerekmediğini bir araştırma ile öğrenmek istemiştir.¹²⁸³

Mısır esir kamplarında haksızlığa uğrayan bir grupta subay adaylarıdır. Bu kişiler er muamelesi görmüş, subayların hiçbir hakkından yararlanamamıştır. İbrahim Arıkan'ın anlattığına göre kampında Kampta Kuleli Mektebinden mezun olup orduya

¹²⁸¹ TNA, FO., 383/505.

¹²⁸² *Chronicle (Adelaide SA: 1895- 1954)*, 11 September 1915, s. 33.

¹²⁸³ *The Times*, 30 April 1915

katılan 200 subay adayı bulunmaktadır. Bu subay adayları ayrı çadırda kalmakta ve erler gibi kendi hizmetini kendi görmektedir. Bu kişiler her ne kadar tel dâhilinde kendilerinin de tabur, bölük komutanı ya da polis olarak ayrılmalarını istemişlerse de çok genç oldukları ve kamp idaresinin kanunla değil ancak zor kullanılarak idare edileceği gerekçesiyle istekleri reddedilmiştir.¹²⁸⁴

Sonuç olarak kamptaki tüm esirler kötü muameleden ve kamp şartlarından dolayı ayrı ayrı bir hastalığa müptela olmuştur. Bunun da en büyük sebebi güneşin altında kızgın kumların üstünde yıllar süren esaret hayatını geçirmeleridir. Esirlere ayrıca bir kötülük yapılmasa dahi sadece yaşadıkları kamp şartı esirlerin hasta olmasına veya kör kalmasına sebep olarak yetecektir. Esaret sonrası yurda dönen binlerce subaya bakıldığında neden malul esir sayılarak yurda gönderildiği bu durumu en iyi şekilde açıklamaktadır.¹²⁸⁵

Savaş Esirleri Alt Kurulu 16 Mart 1917'de savaş esirlerinin istihdamı konusunu incelemiştir. Savaş Kabinesine Savaş Esirleri İstihdam Kurulu tarafından gönderilen 20 Ocak 1917 tarihli bir yazıda Hükûmetler tarafından talep edilen esir sayılarının mevcut olanlardan çok daha fazla olduğu belirtilmişti. Özellikle tarım ve mühendislik alanında uzman olan savaş esirleri mümkünse İngiltere'de çalışmaları için Fransa'dan serbest bırakılmaları gerekiyordu. Bu kişilerin yerleri ise Mısır'da bulunan Türk savaş esirleri ile doldurulacaktı. Kurul, yukarıdaki teklifin hayata geçirilmesi yöntemiyle ilgili olarak çok sayıda zorluk bulunduğu gerekçesiyle herhangi bir avantajın sağlanamayacağı kararını vermiştir.¹²⁸⁶

İngiltere Hükûmeti, Türk İletişim Genel Müfettişliğinin temsilcilere gönderdiği 13 Nisan 1917 tarihli mektubunda Türk savaş esirlerinin düşman ülkelerde acınası şartlarda yaşadıkları iddialarına cevap vermiştir. İngiltere Hükûmeti Osmanlı Hükûmetinin kendilerine karşı fantastik gerçek olmayan suçlamalar yaptığını düşünmektedir. İngilizlere göre Mısır'daki esir kamplarını ziyaret eden İsviçreli temsilcilerin raporu, bu yöndeki tüm iddialara karşı en kesin cevabı

---

¹²⁸⁴ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 246.

¹²⁸⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/140.

¹²⁸⁶ TNA, **FO.**, 383/338.

oluşturmaktaydı. İngiltere Hükûmeti, Hindistan ve Burma'daki kamplara dair raporun da aynı şekilde olacağından şüphe duymamaktadır.¹²⁸⁷

3.4.2 Hindistan Esir Kamplarında Esirlere Yapılan Kötü Muamele

Osmanlı Devleti savaş süresince aracı devletler vasıtasıyla İngilizlerin Türk savaş esirlerine kötü muamelede bulunarak Cenevre Sözleşmesi'nin savaş esirleri hükümlerini ihlal ettiğini iddia etmiştir. Esirlere karşı uygulanan kötü muamele İngiltere Hükûmeti tarafından sistematik bir şekilde yapılmayıp bazı İngiliz yetkililer tarafından gerçekleştirilse de İngilizlerin esirlere karşı savaş hukukunu çiğnediği gerçeğini değiştirmemektedir. Örneğin, sivil memurlar ve daha sonra bu kişilerin eşleri savaş esiri sayılarak esir kamplarına gönderilmişlerdir.¹²⁸⁸

Bombay Başkonsolosu Halil Halid Bey'in görev yaptığı döneme ait yazdığı ve 9 Eylül 1916 tarihinde İstanbul'a gönderdiği raporunda Hindistan'daki Türk esirlere karşı İngilizlerin gösterdiği muameleyi anlatılmıştır. Halil Halid Bey'e göre savaşa girmiş her devlet kendi elinde bulunan yabancı esirlere karşı pek insani bir surette muamele etmektedir. Buna rağmen düşman devletler eline düşmüş vatandaşlarına reva görülen muameleden şikâyet ettikleri nadir görülen bir olaydır. Savaşa katılanlar arasında bu konuda en fazla gürültü koparan devlet İngiltere'dir. İngiltere esas itibariyle bu konuda Almanya'ya hücum etmektedir. İngiltere'nin Türklerin elinde bulunan esirlerinin hâlimden memnun kaldığı daha önde ilan edilmiş bir gerçektir. Buna rağmen İngilizler kendi ellerindeki Türk harp esirlerinin ne hâlde bulduklarına dair malumat vermeye yanaşmamaktadır. General Townshend hürriyeti çok az kısıtlanmış olduğu hâlde İstanbul civarındaki adalardan birinde zengin ailelerin sayfiyelerinde yaşamaktaydı. Diğer tüm İngiliz subaylar da memleketin en sıhî ve en güzel yerlerinde ikamet etmişlerdir. Buna karşılık İngiliz gazetelerinde yazıldığına göre Basra askerî kumandanı Albay Suphi Bey Burma'nın metruk ve ücra bir köşesinde yaşamaya mecbur edilmiştir. Albay Suphi Bey esir düşen subayların en kıdemlisi durumundadır. Osmanlı Devleti uzun bir süre Irak Cephesi'nde esir düşen subayların ve askerlerin nereye götürüldüklerini öğrenemediği bir gerçektir. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin diğer Türk esirlerini de

---

¹²⁸⁷ TNA, FO., 383/333.

uzak memleketlerinin birer köşesine atmış olduğunu ya esirlerin ailelerine gönderdiği mektuplardan ya da burada olduğu gibi İngiliz basınından öğrenebilmiştir. Halil Halid Bey raporunda en kısa sürede Osmanlı Hükûmetinin esirlerin hayat ve sıhhatleri hakkında malumat talep etmesini ve Türkiye'deki İngiliz esirlerine de aynı şekilde mukabelede bulunmasını istemiştir. Raporda, İngilizler Almanya'daki esirlerine pek fena muamelelerde bulunduğu iddia etmektedirler. Almanya da aynı şekilde İngilizlerin kendi esirlerine kötü muamelede bulunduğunu ileri sürmektedir. Her ne kadar Almanya, İngiliz esirlerine çok fena bir muamelede bulunsada Müslüman esirlere karşı özel bir muamelede gösterildiği ayrı bir gerçektir. Bu Müslüman esirlerin çoğu kendi istekleri dışında savaşa sevk edilmiş kişilerdir. Her şeyde önce Müslüman olmalarının da ayrıca bir etkisi vardır. Almanya'da Rus esirlerinin bulunduğu kamplar ise en feci olanlardır. Rus esirler Halil Halid Bey'e göre esirler arasındaki en kaba ve medeniyetten yoksun kişilerdir. Sayıları çok fazla olan esirlerin düzen içinde idare edilmesi Almanya için neredeyse imkânsızdır. Tüm bu zorluklara rağmen Almanya esirlerin günlük zorunlu ihtiyaçlarını karşılamakta ve esirlere her türlü sosyal aktivite imkânını sağlamaktadır.¹²⁸⁹

İngiltere Hükûmeti de Osmanlı Hükûmeti gibi her fırsatta aracı devletler vasıtasıyla kendi esirlerine kötü muamelede bulunduğunu ileri sürmektedir. 29 Mart 1916 tarihiyle Amerika Elçiliği aracılığıyla İngiltere Hariciye Nezaretinden gelen notada, İngiltere Hükûmeti kendi elindeki esirlere çok iyi bakıldığı buna rağmen Osmanlı Devleti'nin elindeki esirlerin çok kötü durumda olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca İngiltere Dışişleri Bakanı, 2 Haziran 1916 tarihinde Birleşik Devletler Büyükelçisi vasıtasıyla gönderdiği notada Babıâli'nin Türk esirlerine kötü muamele yapıldığına dair iddia edilen kamplarla ilgili hiçbir delil olmaksızın yaptığı suçlamaları kanıtlamakta yetersiz kaldığını yazmıştır. Bu koşullar altında, İngiltere Hükûmeti, Babıâli tarafından üslupsuz bir şekilde yapılan muğlâk şikâyetleri kati bir şekilde reddetmiş ve tekrardan insani ve saygılı muamele gören kendi ellerinde bulunan Türk savaş esirlerinin durumu ile Osmanlı Hükûmetinin elinde bulunan İngiliz savaş esirlerinin durumunun eşitlenmesini talep etmiştir. Ayrıca İstanbul'daki

---

¹²⁸⁸ Faik Hürşit Günday, **Hayatım ve Hatıralarım**, İstanbul, Çelikkilt Matbaası, 1960, s. 128-129.

Amerikan Maslahatgüzarından İngiltere egemenliğinde esir tutulan Türk savaş esirlerinin bulunduğu kamplara yapılan ziyarete karşılık Birleşik Devletler yetkililerinin İngiliz savaş esirlerinin bulunduğu kampları teftiş etmesi için kolaylık sağlanmasını istemiştir.¹²⁹⁰

İngiltere, Türkiye’de esir bulunan İngiliz subaylarına daha iyi muamele gösterilmesi hususundaki müracaatlarının, İngiltere tarafından esir edilmiş Osmanlı subaylarına insaniyete uymayan bir surette muamele edilmesini gerekçe gösterilerek reddedilmesini şiddetle eleştirmiştir. Notada İngiliz askerlerinin Osmanlı esirleri ile alay ettiklerine dair iddialara cevap bile vermeye gerek görülmemiş ve Osmanlı Devleti’nin tüm esirlere kötü muamele yapıldığına dair iddiaları mesnetsiz ve gülünç bulunmuştur. İngilizlerin elinde bulunan Osmanlı esirleri hakkında icra olunan iyi muameleden Osmanlı Hükûmeti defalarca haberdar edilmiştir. İstenildiği takdirde bu sözlere delil olarak Kahire’deki Amerikan siyasi memurlarının bu konudaki raporları gösterilebilmektedir. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Osmanlı esirlerine karşı hiçbir zaman kötü bir muamelede bulunulmadığını bu notada iddia etmiştir.¹²⁹¹

Başkumandan Vekili Enver Paşa, 29 Ağustos 1916 tarihinde Padişah’a gönderdiği bir tezkerede İngilizlerin Türk esirlere çok kötü davrandıklarını, çok zor şartlarda kamplara nakledildiklerini anlattıktan sonra bu durumun düzeltilmediği takdirde Osmanlı Devleti’nin de aynı şekilde karşılık vermesi gerektiği hakkında padişahıtan görüş sormuştur. Tezkerede İngilizlerin Türk esirlere uyguladıkları muamelenin kabul edilemez olduğuna dair bilgilerin geri dönen ve İngilizler ile mübadele edilen esirlerden öğrenildiği bildirilmektedir. Subayların verdikleri ifadeler göre esirler Burma’ya giden vapurların ambarlarına doldurulmuş, gıdasız, havasız ve hastalar ilaçsız bırakılmıştır. Bu sebeple birçok ölümler gerçekleşmiş ve askerlerden bazıları vapur direğine bağlanarak dövülmüş ve bir subay vurulmuştur. Subaylar tel örgüyle kapalı ve pis yerlerde kalmaya mecbur edilmiştir. Subaylara Çanakkale’nin tahliyesine kadar maaş ödemedi isteksiz davranmışlar ve tüm mülkiye memurlarına yalnız bir nefer tayini vermekle yetinmişlerdir. Enver Paşa, İngilizlerin esirlere reva gördükleri bu üzüntülü durumdan dolayı her türlü dikkati

¹²⁸⁹ BOA, **DH. EUM. 2. ŞB.**, 69/24; Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

¹²⁹⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2238/4.

¹²⁹¹ BOA, **HR. SYS.**, 2238/4.

çekmek için şiddetle protesto etmekle beraber bu durumun devamı takdirinde aynıyla karşılık verileceğinin Amerika Elçiliği vasıtasıyla İngilizlere bildirileceğini açıklamıştır. Kısa sürede alınan bu karar İngiltere'ye iletilmiştir. Osmanlı Devleti tarafından İngiltere Hükûmetine gönderilen bu notada savaşan devletlere mensup esir subaylara daha önce verilen hakların eskiden olduğu gibi tekrar verilmesi İngiltere tarafından istense de Osmanlı esir subaylarına reva görülen insanlık dışı muameleden vazgeçilmedikçe esirlere daha önce verilen haklar kesinlikle iade olunmayacağı bildirilmiştir.¹²⁹²

Osmanlı Devleti, Irak Cephesi'nde İngilizlere ilk esirlerin verilmeye başlanmasından sonra ve özellikle cephenin düşmesinin ardından esir alınıp Hindistan ve Burma'ya gönderilen esirlerin durumları ile ilgili İngiltere'den değişik zamanlarda bilgiler istemiştir. Ayrıca her gönderilen notada esirlere karşı gerçekleşen kötü muamele iddiaları dile getirilmektedir. Hariciye Nezaretinin 17 Eylül 1916 tarihinde gönderdiği İngiliz makamları tarafından Burma'ya gönderilen Osmanlı esirlerinin durumu ile ilgili sözlü notasına referans olarak İstanbul'daki Amerikan Büyükelçiliği, İngiltere Dışişleri Bakanlığının cevabını Babıâli'ye iletmıştır. Bu bildiri İngiltere Dışişleri Bakanlığı, esir kamplarını teftiş etmek için tam yetki verilen Amerikan Konsolosluğu'nun raporuna dikkat çekmektedir. Birleşik Devletler diplomatik yetkililerine İngiltere İmparatorluğu'ndaki Türk esirlerinin bulunduğu kampları ziyaret etmesi için bütün kolaylığın sağlandığı ve onların da bu konu hakkında bilgilendirildiğini 15 Kasım 1916 tarihinde Türk tarafına bildirmiştir. İngiltere, Babıâli'nin bu ayrıcalıktan kendileri istifade ederken Türk savaş esirlerinin gördüğü muameleyle ilgili tarafsız kanıtlarla desteklenmeyen yersiz suçlamalar üreterek İngiliz esirlerin tutulduğu Türk kamplarını Birleşik Devletler yetkililerinin ziyaret etmesine izin vermeyi reddetmesini mantık sınırlarının dışarısında bulmaktadır. İngiltere, Osmanlı Hükûmetine Türkiye'deki İngiliz savaş esirlerine yapılan muamele ile ilgili ciddi kaygılarını haklı gösteren, farklı kaynaklardan, güvenilir raporlar almaya devam etmekte olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin Amerika Büyükelçilik temsilcilerinin

---

¹²⁹² BOA, HR. SYS., 2238/4: HR. SYS., 2189/4: HR. SYS., 2189/5.

Türkiye'deki İngiliz savaş esirlerinin tutulduğu kampları ziyaretine izin vermesi talebini yinelemektedir.¹²⁹³

İngiltere Hükûmeti kendileri hakkında bir diğer şikâyet konusu olan Hilmi Bey hakkında da Osmanlı Devleti'ni bilgilendirmiştir. İngiltere Hükûmeti, bu subayın rütbesini dikkate alarak kendisine özel muamelede bulunulduğunu ve esir olarak aldığı yevmiyenin yanı sıra 400 rupi kadar da bir meblağ verildiğini bildirmiştir. Hilmi Bey'in ölüm sebebi felçtir ve tedavisi için tüm tıbbi imkânlar sonuna kadar kullanılmıştır.¹²⁹⁴

Savaş esirlerine uygulanan muamele Osmanlı ve İngiliz halkı tarafından yakından takip edilmektedir. 29 Aralık 1917 tarihinde Bern'deki Türk Temsilciliğinde görevli bir sekreterden bir Türk bakanın Enver Paşa'ya gönderdiği mektup ele geçirilmiştir. Mektupta Türkiye'deki İngiliz esirlerine ilişkin, İngiliz halkının bir kısmının iyimser bir şekilde Türkiye'ye duydukları sempatinin, İngilizlerin elindeki Türk esirlerin tabi tutulduğu muameleye kıyasla, Türkiye'deki İngiliz savaş esirlerine uygulanan talihsiz muamele ile kaybedildiğinden bahsedilmektedir. Bakan mektubun devamında, savaşın sonuçları ne olursa olsun, Türkiye'nin İngiltere'deki dostlarının sempatisini yeniden kazanmanın Osmanlı Hükûmetinin politikası olması gerektiğini belirtmektedir. Bakana göre bir gün İngilizlerin dostluğu Türkiye için çok değerli olabilecektir. Bu nedenle Türk ve İngiliz temsilciler arasında varılan anlaşmanın şartlarının mümkün olduğunca süratli bir şekilde yerine getirilmesi için Enver Paşa'ya güçlü bir şekilde baskı yapılmalıdır.¹²⁹⁵

Sumerpur esir kampında Osmanlı Devleti İngiltere Hükûmetine gönderdiği notalarda sık sık Türklere karşı İngilizlerin sistematik olarak kötü muamelede bulunduğunu ileri sürmüştür. İngilizlerin Türk esirlerine tatbik ettikleri vahşete örnek 4. Ordu Kumandanlığından Başkumandanlık Vekâletine gelen 22 Eylül 1920 tarihli telgrafla öğrenilmiştir. Esirlere karşı gösterilen bu vahşetin tarafsız devletler nezdinde protesto edilmesi için Osmanlı Hükûmeti tarafından girişimlerde bulunulmuştur. Kurna'da esir düşüp Hindistan'a gönderilen esirler arasından seçilen

---

¹²⁹³ BOA, **HR. SYS.**, 2189/5.

¹²⁹⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2189/5.

¹²⁹⁵ TNA, **FO.**, 383/452.

ve dindaşları aleyhine harp için Hicaz Cephesi'ne gönderilerek Medine'de zorla Müslümanlara karşı savaştırılan iki nefer firar etmeyi başarmış ve tüm olayı detaylı bir şekilde anlatmıştır. Sumerpur şehrinde bulunan 4.000 kadar esir er ile takriben 50 subay arasından 500 er ile 20 subay ayrılarak Hicaz'a gitmek üzere Bombay'a sevk edilmiştir. Bu esirlere vapura binmeden önce Osmanlı Hükûmetinin Araplarla ve peygamber sülalesi Şerif ile harpte olduğu, Müslümanlığın selameti ve Almanlar elinde bulunan mübarek beldelerin zabtı için Alman olmuş Türklere karşı harp etmek üzere Hicaz'a gönderilecekleri tebliğ edilmiştir. Gerek subay ve gerekse erler bu emri reddetmişlerdir. İngilizlerin tüm ısrarına rağmen Osmanlı esirleri vapura binmeye direnmişlerdir. Muhafız asker tarafından üzerlerine ateş edilmiş ve sekiz kadarı şehit olmuş, birçokları yaralanmış ve geri kalanlar cebren vapura bindirilmiştir. Rabiğ'de birkaç gün kaldıktan sonra oradaki taburlara dağıtılıp savaşa gönderilmişlerdir. Türk ırkına mensup on beş er kumandanlarına müracaatla kendi Hükûmet ve dindaşlarına karşı harp edemeyeceklerini söyleyerek ya esir olarak geride istihdam edilmelerini ve yahut idam edilmelerini istemişlerdir. Arap çeteleri kumandanlarına müracaat eden 15 Türk neferi de hapis yatma pahasına kendi milletine karşı savaşmayacağını ilan etmiştir. Bu askerler bir mağarada hapsedilmiş ve hayatları hakkında bir daha malumat alınamamıştır. Diğer askerler harbe sevk edilmişlerdir. Mensubu olduğu halkı ve milletin hukuk ve menfaatleri korumak amacıyla harp etmiş ve esir düşmüş askerleri uluslararası hukuk kaidelerine ve insanlığa aykırı olarak kendi Hükûmet ve milleti aleyhine zorla harbe sevk etmek en barbar devletlerinin geçmişinde bile uygulanmamıştır.¹²⁹⁶

Çok sık olmasa da kamplarda Türk subay ve askerlerine karşı darp olayları yaşanmıştır. 1917 yılının sonunda yüzbaşı rütbesindeki bir Osmanlı subayı bir İngiliz subayı tarafından darp edilmiştir. Bu olayın detaylı bir şekilde soruşturulması Osmanlı Hükûmetince istenmiştir. İngiltere'den gelen ilk cevapta bahsi geçen İngiliz askerinin aldığı cezanın hafifletildiği şeklindedir. Osmanlı Hükûmetinin yaptığı itirazlar sonucunda İngiliz subay şiddetli bir şekilde kınanmış, görevden el çektirilmiş ve bu durum Osmanlı Devleti'ne bildirilmiştir.¹²⁹⁷

---

¹²⁹⁶ BOA, **HR. SYS.**, 2203/17.

¹²⁹⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2205/19.

Hindistan esir kamplarında esirlere uygulanan insanlık dışı uygulamalar zaman zaman İstanbul basınına yansımıştır. Gerçek ismini gizleyerek müstear ismi ile yazıp Sumerpur esir kampında esirlere karşı reva görülen muameleyi anlatan mektup İngiltere Hükûmeti tarafından dikkate alınmış ve gerekli incelemeler sonrası Osmanlı Devleti'ne sonuç bildirilmiştir. İngiltere Hükûmeti Sumerpur esir kampında Mülâzım Müstear Efendi adında birinin mevcut olmadığını bu kişinin takma isim ile bu mektubu yazdığını beyan etmiştir. Kampta esirlere gösterilen kötü muameleyi anlatan 13 Şubat 1915 tarihli mektup şu şekildedir:¹²⁹⁸

“Efendim,

Bizi unuttuğunuza zâhib oluyoruz. Çekçiğimiz âlâm ve ızdırâbı ancak Allah bilir. Zâbitân, efrâd, sivil derme çatma cümlemiz bir yerdeyiz. Bulduğumuz mahal harâbezâr bir hâlde bulunan ve ahâlisi tahliye edilen bir karyenin etrafı tel örgüsü ile çevrilmiş tecrîd edilmişiz. Yani tel örgüsü dâhilinde mevkûfuz. Haftada mülâzımlara yüz yirmi, yüzbaşı ve mâ-fevki olan ümerâya yüz altmış guruş, bilseniz ne hakaretle veriyorlar. Hele ismi okunup da yetişemeyenlerin haftalığı verilmeyerek terâkümde kalıyor. Sefâlet çekdiriliyor. Derdimizi kimseye anlatamıyoruz hele bu hafta bir yüzbaşımız bir İngiliz zâbiti tarafından değnek ile darb edildi. Dehşetli tahakküm altında verem (tüberküloz) olduk hele istirâhatimiz aslâ te'mîn olunmamıştır. Bî- taraflardan birisi vâsıtasıyla hâlimizi sorsanız ne kadar sevineceğiz. Hâlbuki bizimkiler İngiliz üserâsına son derece hüsn-i mu'âmele ediyormuş. Binbaşılarımıza küfrediliyor. Vapurlarda ne hakâretler gördük. Bu ma'rûzâtımızın gazetenizle i'lânını ricâ eder ve ahvâlimizi istifsâr etmeye bilseniz ne kadar muntazırız efendim.”

Mektubun İngilizceden çevirisi ise şu şekildedir:¹²⁹⁹

“Bizi unuttuğunu düşünüyoruz, ne kadar acı çektiğimizi Allah bilir. Subaylar, askerler ve sivil personellerin hepsi aynı yerde, yerlileri oradan götürülmüş harabe bir köydeler. Teğmenler 120 kuruş alıyor ve yüzbaşı ve daha üst kademdekiler haftada 160 kuruş alıyor. Yoklamada adını duyamayanlara ödeme yapılmıyor. Onlara durumumuzu anlatamamaktayız. Bu hafta yüzbaşlarımızdan biri İngiliz bir subay tarafından sopayla dövüldü. Bize yapılan kötü muameleye ve esarete bazı

¹²⁹⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269; BOA, **HR. SYS.**, 2238/4; **HR. SYS.**, 2189/4.

durumlarda yokluğun neden olduğu acıya mecbur kalıyoruz. Konforumuz hiç sağlanmış değil. Bizim Hükûmetimizin İngiliz esirlere iyi davrandığını duyuyoruz. Üstlerimiz aşağılanıyor. Gemide bize nasıl davranıldığını görmeliydiniz. Bu mektubu gazetelerinizde yayınlamanızı rica ediyoruz ve Hükûmetimizin bize uygun muamele edilmediğinden haberi olmasını sağlayın.”

Londra Hindistan Bakanlığı, 3 Temmuz 1916 tarihinde Sumerpur’da Türk savaş esiri olduğu söylenen ve Teğmen Müstear tarafından yazıldığı iddia edilen bu mektubu Dışişleri Bakanı E. Grey’e göndermiştir. Osmanlı Hükûmeti bu olayların aslı olması durumunda misilleme tehdidinde bulunmuştur. Savunma Bakanlığı, Osmanlı Hükûmetinin misilleme yapmasına engel olmak için olayın detaylı bir şekilde araştırılmasını Hindistan Hükûmetinden istemiştir. Kısa sürede gerekli incelemeler yapılmış ve sonuç 28 Haziran 1916 tarihinde Savunma Bakanlığına bildirilmiştir. Adı geçen mektupta yapılan iddialara yönelik ortada bir dayanak olmadığına sorduğunu yürütenler ikna olmuştur. Gönderilen cevapta daha önceden Sumerpur esir kampında bulunmuş Sykes’a başvurmaları da tavsiye edilmiştir. Mektubun sonunda bu tarihte tüm Türk esirlerinin Thatmyo’ya nakledildiği ve Sumerpur’da hiçbir Türk esirin kalmadığı eklenmiştir.¹³⁰⁰

Sumerpur’daki esir kampında bulunan esirlerin durumuna ilişkin Osmanlı yetkililerinin bulunduğu şikâyetlerle ilgili mektup Amerikan Büyükelçiliği aracılığıyla İngiltere Dışişleri Bakanlığı ulaştırılmıştır (2 Eylül 1916). Osmanlı Devleti’nin gönderdiği bu şikâyet mektubunu içeren notada İngiltere İmparatorluğu toplama kamplarında yaşam harcamalarının karşılanması için ne kadar para gerektiğini ve Sumerpur’daki Türk subaylarına yapılan muamele hakkında bilgi talebinde bulunmuştur. Bu sözlü notanın ilk paragrafında Sumerpur’daki Türk subaylarının yaşadığı koşulların yazılı olarak verilmesi istenmiştir. Birleşik Krallık ve diğer yerlerde bulunan İngiliz esir kamplarındaki Türk subaylarının bakımı için toplam ihtiyaçlar Türk bildirisinin ikinci paragrafında belirtilmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Türkiye’deki İngiliz savaş esirlerinden alınan içeriğinde belirli şikâyetlerin bulunduğu esir mektuplarını ve Sumerpur’daki esirlerin durumu ile ilgili cevabı içeren notayı Amerikan Büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı Devleti’ne 21 Eylül 1916

---

¹²⁹⁹ TNA, FO., 383/223.

tarhinde göndermiştir. İngiliz Dışışleri Bakanlığı İngiliz savaş esirlerine misilleme tehdidiyle ilgili olarak Sumerpur'da acı çektiğini iddia eden Türk esirlerden birinin mektubuna karşılık Türkiye'de bulunan İngiliz savaş esiri subaylardan alınan 3 Şikâyet mektubu göndermiştir. Sumerpur'da Şikâyete yönelik detaylı bir araştırmanın yapıldığını ifade edilmiştir. Yapılan araştırmada subayların, askerlerin ve sivil personellerin tek bir kampa yerleştirildiği kabul edilmektedir. Ancak, subaylarının ve daha yüksek rtbelilerin yerleştirilmesi ayrı ayrı yapılmıştır. Dışışleri Bakanlığı gönderdiği cevapta esirlere yönelik kötü muamelenin olmadığını Şöyle anlatmıştır.¹³⁰¹

“Belirtilen kamp harabe bir köy değildir buna rağmen yeni model bir yerleşim yeri ve kampı kurma amacıyla Hkmet tarafından Lodhpore Durbar'a verilmiştir.

Subaylar tam olarak unvanlarına göre belirlenen miktarlarda ödeme almaktadır.

Yüzbaşı ve daha üst rütbeliler günde dört Şilin ve altı peni, teğmenler dört Şilin almaktadır. Birinci sınıf siviller günde dört Şilin, ikinci sınıf siviller günde bir Şilin ve kumanya almaktadır. Tüm subaylar, onların ödemeleri düzenli bir Şekilde aldığına ve bundan memnun göründüğüne ancak rtbelilerin daha yüksek bir miktar için talepte bulunduğuna tanıklık etmektedir. Belirli durumlarda, kendilerini ödeme tablosundan isteyerek çıkaran dört subayın mevzusunda ödeme gecikmiştir.

12 Şubat 1916'da Yüzbaşı Muhammed Ali isimli savaş esiri subayın omzuna, Teğmen Davies tarafından bir sopayla hafifçe vurulduğu doğrudur. Kamp komutanının bildirisine göre: Teğmen Davies Yüzbaşı Muhammed Ali'den özür dilemiş ve kendini kaybettiği için çok pişman olduğunu ifade etmiştir. Muhammed Ali bu özrü kabul ederek, Teğmen Davies'in kendisinin arkadaşı olduğunu belirtmiş ve bu mesele hakkında bir harekette bulunulmamasını özellikle rica etmiştir. Olay sonrasında yüksek rütbeli askeri yetkililer tarafından, bu eylemi yapan kişinin neye dayanarak yaptığı üzerine soruştırma yapılmıştır. Subay esirler, İngiliz subaylardan gördükleri daimi nezaket ve kibarlıklara tanıklık etmişlerdir ve ilişkilerin çok candan olduğu görülmektedir.

---

¹³⁰⁰ TNA, FO., 383/223.

Kötü muamelenin hastalıklara neden olduğuna ilişkin iddialar tamamen yanlıştır. Kamptakilerin sağlığı fevkalade iyidir, şu an hasta oranı %1'den azdır. Birçok yaralı ve yaşlı esir dikkate alındığında bu daha çok göze çarpmaktadır.

Gemideyken subay esirlere salonda günde üç kez Avrupai yemek servis edilmekteydi ve onlara yapılan muamele birçoğu tarafından Sumerpur'da da gemideki yemek programına dönülmesi istendiğinden, onların minnetini kazanmıştı. Teğmen Mustear'ın bu konuya dikkat çekmesi bu nedenle gemideki muamele hakkında bir şikâyet değildir, deniz yolculuğunun zevklerinin sona ermesinden kaynaklanan pişmanlığın ifadesidir.

Bu soruşturmaların sonucu bu nedenle, Türk savaş esirlerinin konforu ve iyiliği için mümkün olan her şeyin yapıldığı görülmektedir.”

İngiltere tarafından gönderilen cevabın Osmanlıcaya çevirisi şöyledir:¹³⁰²

“Evvelce hep beraber bir karargâha sevk olunmuşlar ise de bilahare bunlar tefrik olarak zabitan ile mülkiyeye mensub büyük rütbede bulunan esbab-ı istirahatı bi't-tabî' neferatınızın ziyade bir hal çekmeğe efrağ olunmuştur.

Sumerpur harab bir köy olmayub karargâhatını .....üzere Lodhpore Durbar tarafından Hükûmete terk olunmuş bir müessese-i cedidedir.

Zabitan kendülerine tayin olunan miktardaki maaşatını muntazam almaktadırlar. Yüzbaşı derhal yüksek rütbede bulunan zabitan yevmiye dört buçuk, mülazım rütbesinde olanlar dört, birinci derecede mülkiye memurunu yevmiye dört ve ikinci sınıf memureyn tayinatlarından maada yevmiye birer şilin ücret almaktadırlar.

Bütün zabitan maaş alan ücretlerini tamamen almakda olduklarını tasdik ve etraf eyledikleri gibi bu tarz tediyyeden dahi pek memnun görünmekte yalnız binbaşılar daha fazla para i'ta olunması taleb eylemekdedirler

Yalnız bir kere bu tayinatın i'tasında biraz te'hirvak'i olmuş ise de buna da maaşın i'tası günü te'diyat masasının önünden ... ubudiyyet eylemeleri sebeb olmuşdur

¹³⁰¹ BOA, HR. SYS., 2189/5; TNA, FO., 383/223.

¹³⁰² BOA, HR. SYS., 2189/5.

Yüzbaşı Mehmed Ali Efendi'nin omuzuna bastonu ile zayıfça vurmuşdur. Tahşid kumandanı meseleden haberdar edilmiş ve vaki'adan pek ziyade müteessif olduğunu beyan edilmek suretiyle Mülazım David Yüzbaşı Mehmed Ali Efendi'ye terceme vermiş ve Mülazım David'in dostu olacağını beyan eyleyen Mehmed Ali Efendi bu mülazım hakkında ceza tertib olunmamasını karargâh kumandanına rica etmiştir. Bunun üzerine rical mühimme-i askeriye tarafından tahfifat icra kılınarak İngiliz mülazımı hakkında lazım gelen muameleye tevsil olunmuşdur.

Vaki' olan sual üzerine Türk zabitanı İngiliz zabitanı tarafına haklarında nezaketle muamele edilmekte olduğunu söylemiştir ve her iki taraf arasında pek büyük bir hamiyet cari olduğu görülmektedir. Bu muamele ve adem takyid neticesi...

Üsera arasında hastalık zuhur eylediğine dair olan müddaiyat külliyyen bi-asıl ... karargâhta hastalık %1 derecesinde olup cümlesinin ahval-i sıhhiyesi pek yolundadır. Hele üseranın sinni ile aldıkları yaraların ağırlığı ile vuku bulan cüz'i vefiyatmükdarı nazar-ı dikkate alınacak olur ise takyidat-ı samiyeye ne derecelerde efna olduğu meydana çıkar esna-yı seyahatlerinde üseraya rapor salonunda günde üç kere alafranga yemek veriliyor idi, burada ekel eyledikleri taamanın (yedikleri yemeğin) nefaşından pek ziyade hoşnud görünen üsera haklarında Sumerpur'da dahi aynı muamelenin de olunmasını rica zımında kumandana müracaat eylemişlerdir.

Mülazım Müstear tarafından beyan edilen bazı mütalaat şikâyet olmayub rapordaki istirahatlerinden mahrum olduklarına dair gösterilen tesisden mesuldür teessüfatdan başka bir değildir.

Hülasa edilen tahfifatları ... olunan beyanım Türk üserasının pek ziyade rahat iderekhiüs-n-ü muamele görmekte olduklarını göstermektedir... ”

İngiltere Hükûmeti notasında Osmanlı Devleti'nin bir savaş esirinin mektubuna atfen Türkiye'deki İngiliz esirlerine misilleme ile karşılık vereceğini hatırlatarak Türkiye'de bulunan 3 İngiliz esirden gelen ve içeriğinde şikâyetler bulunan mektupları delil göstererek kendilerinin de Türk esirlerine aynı şekilde karşılık vereceklerini beyan etmişlerdir.¹³⁰³

¹³⁰³ BOA, HR. SYS., 2189/5.

İngilizler esirleri evlerine gönderirlerken de milli benlikleri güçlü kişilere haksızlık etmiş ve onlara ayrıca baskı ve zulümde bulunmuştur. Bellary Kampından pek çok kişi gönderilmesine rağmen genelde Mustafa Kemal taraftarı olan 110 kadar esir kampta alıkonulmuş ve bu kişilere karşı kampta zulüm devam etmiştir. Her sabah dört saat yürüyüş yaptırmışlar geride kalanları ise coplarla dövmüşlerdir. Uzun itirazlardan sonra sabah yürüyüşü iki saate düşürülebilmiştir. Esirler arasında İngiliz General Townshend'i, personeli ile beraber esir alan Yüzbaşı Ragıp'a ise özel olarak eziyet edilmiş ve çay ve sigara verilmemişti. Arkadaşları yasağa rağmen ona yardım etmişti. Kampta Nureddin Peker'in samimi iki arkadaşı vardır. Birisi Aydınlı Ali diğeri ise Türkiye'de adam öldürdüğü için Mısır'a kaçan ve orada esir zannedilerek tutuklanıp kampa getirilen Muharrem'dir.¹³⁰⁴

Kamplarda, İngilizler Türk esirlere değişik zamanlarda değişik işkenceler uygulamışlardır. Nureddin Peker esirlere uygulanan işkencelerden birisini anılarında anlatmıştır. İngiliz komutan 110 Türk esiri arasından 10 Türk esiri seçerek birer metre ara ile diz çöktürmüşler ve bu esirlerin birer adım önüne de 10 İngiliz askeri dikmişlerdi. İngiliz çavuşunun emriyle belden aşağısı soyulmuş ve öne doğru eğilmeleri emredilmişti. Elinde kırbaçla gelen bir İngiliz subayı da arkalarında birikmiş pisliklerini temizlemelerini istemiştir. Hintlilere devamlı bu işi yaptıran İngilizler bu muameleyi Türk esirlere ceza olarak uygulamak istemiş fakat büyük bir tepki ile karşılaşmıştır. İngilizlere bu uygulamanın esir haklarına aykırı olduğu söylenmiş ve büyük bir dirençle karşılaşan İngilizler bu uygulamadan vazgeçmiştir.¹³⁰⁵

Bu uygulamanın ardından esirler sabah yürüyüşüne çıkmamıştır. Bu direnişe çok kızan İngiliz askerleri kamplara girerek esirleri zorla dışarı çıkartmaya çalışmıştır. Kampa giren İngilizlerin ellerindeki sopaları ve kalın telleri Türk esirler ele geçirmiştir. İngiliz askerleri yürüyüşe çıkmak istemeyen esirleri dışarı çıkarmaya muvaffak olamamıştır. Bu isyana Hintli Müslüman 18. Alayından iki bölük de destek vermiştir. İsyan üzerine esirlere yiyecek verilmemiştir. Olay yerine gelen İngiliz subaya İslam dinine göre cuma günlerinin Müslümanların tatil günü olduğu, bu günlerde esirlerin tatil yapması gerektiği ve esirlere uluslararası esir sözleşmelerine

---

¹³⁰⁴ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 218.

göre muamele edilmesi gerektiği söylenmiştir. Buna hak veren yetkililer yürüyüşü yemekten sonra bir saate düşürmüşler ve kutsal günlerde dinlenmelerine müsaade etmişlerdir.¹³⁰⁶

Önceki bilgilerden anlaşıldığı ve yukarıda açıklandığı üzere esir erler, kendi bölük ve tabur komutanları ve çavuşlarının komutası ile İngilizlerin şiddetli disiplin ve baskısı altında yasal ve kanun dışı her çeşit angarya hizmetini yapmaktaydılar. Bazen bir erin biraz gecikmesi ve yoklama sırasında en ufak kusurun ve hatasının görülmesi üzerine bütün bölüğün iki üç hafta fazlaca angaryaya çıkarılmak ve taş kıldırılmak gibi cezalara çarptırıldığı da olurdu. Ermenilerin, esirler arasında 5-10 rupi ücretle bazı polis ve posta erleri casusluk için kullandıkları da olmuş fakat diğer askerlerin bu duruma sert tepki vermesi üzerine kamp yönetimi ve Ermeniler bu konuda başarılı olamamıştı. İngiliz muhafızlardan bazıları özellikle kamp başçavuşu, intikam ve düşmanlık duygularıyla esirlere vurmak ve iteklemek gibi hareketlerde bulunmuşsa da Türk askerlerinin olgunluğuyla bu tür olaylar büyümeden engellenmişti. Hatta bu muhafızlardan bazıları Türk askerlerden dayak yediği bile oluyordu.¹³⁰⁷

Esir subay ve erlerin kamp kurallarına uyması çok katı kurallar ile belirlenmiş, karargâh düzenine aykırı tutum ve davranışlarda bulunması durumunda ise ağır cezalar öngörülmüştü. Kamp görevlilerinin veya nöbetçilerin tuttıkları tutanaklar ile karargâh komutanı veya yardımcısı yetkisini kullanarak cezaya karar verebilirdi. Subaylar cezalarını çadırda ve erler ise hapisanede bir nöbetçinin gözlemi altında çekerlerdi. Hapisanede buldukları sürede erlerin kamp idaresi tarafından verilen sigara istihkak varsa sigara içmeleri serbestti. Eğer sigara dışarıdan sağlamışsa sigara içme hakları bulunmuyordu. İdari cezaları için İngilizlerde bir sınır yoktu. Herhangi bir subayın ceza verme yetkisi vardı. Esirler çok basit hatalardan da ciddi cezalar alabilmekteydiler. Maaşların dağıtımda bir subay geç kalsa geçerli bir mazereti olsa dahi bazen maaşları 15 gün veya 1 ay sonra ödenirdi. Geçerli özrü olmayanların cezası ise daha ağır olurdu. Sabah yoklamalarında yönetim binası önüne gidip makama gelecek yönetici beklenirdi. Görevli geldiğinde resmi saygıyı gösterilir ve

---

¹³⁰⁵ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 218-219.

¹³⁰⁶ **a.g.e.**, s. 218-219.

¹³⁰⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 134.

ancak ceza tamamladıktan sonra maaşını alınabilirdi. Erlerden biri tel örgüden bir gedik açıp sürünerek bir başka telin bulunduğu yere geçerse geçtiği yerden aynı şekilde 60-70 defa geçirilir ve komutan da bu ceza sırasında hazır bulunurdu. Cezalar sadece esirlere verilmezdi. Hintli askerlere de dipsizlik yüzünden esirlere verilen cezalar uygulanırdı. Hintli askerlerinden birisi ceza aldığında yaklaşık 25-38 kg arasında kum doldurulan sırtındaki torba ile her saatte değiştirilen nöbetçi eşliğinde güneş altında yoklama meydanı içinde 4-5 saat durmadan yürütülürdü. Esir erlerden biri aynı şeyi yaparsa, örneğin yoklamaya bir defa geç kalırsa hem tutuklanır hem de 2 ay süreyle angarya hizmetinin en zorunu esire yaptırılırdı. Temizlikte veya başka basit bir konuda görülen en küçük bir ihmal veya kusur bu kusurları işleyenler bilirse dahi ceza sadece suçu veya kabahati işleyenlere verilmez tüm birlik cezalandırılırdı. Subaylardan birisi yoklamaya geciktiğinde ertesi gün yoklama tekrar yapılırdı. Esirler verilen cezayı Harp Divanı hükümlerinden daha ağır olduğunu düşünürlerse Harp Divanı hükmünü de seçebilirdi. Harp Divanı, karargâh komutanının veya yardımcısının başkanlığında 3-4 İngiliz subayından ve bir tercümandan oluşurdu. Bir olay ortaya çıkınca toplanırdı. Bir veya iki toplantıda hüküm verilirdi. Verilen hükümler 2-3 ayda bir komşu yerlerden gelen 2-3 üye tarafından tekrar incelenir ve eğer adli bir olay değilse onanırdı. Adli olaylarda ise suçlu tekrar sorgulanır ve şahitlerin dinlenmesinden sonra karar kesinlik kazanırdı. Adam öldürme durumunda belgeler Harp Divanıca Nizamiye Mahkemelerine gönderilirdi. Suçlunun cezası, Harp Divanıca verilen hükmün onay tarihinde başlardı. Hükümden önceki sürenin hesaplanması kuralı geçerli değildi. İngilizlerce teftiş ve denetime oldukça özen gösterildi. Hasan Yetimi 2,5 yıllık esaret süresinde 7-8 müfettişin kampa geldiğini ve incelemelerde bulunduğunu söylemiştir. Kampa aralıklarla gelen komutanlar ve müfettişler esirlere durumlarını sorarlardı Esirlerden gelen şikayetler dikkatle incelenirdi. Esirlerden gelen en yoğun şikayetler angarya işleri ve haberleşmede yaşanan gecikmeler olmuştur. Irak ve Suriye gibi işgal altında olan yerlerden eşya ve paralar eksik gelmekte ve teslimde zorluklar yaşanmaktaydı. Bu eşyalar için rüşvet verilmesi sebebiyle esirler sürekli sorunlar yaşamaktaydı. Esirler, yiyecek ve genel levazım maddelerinin subaylardan seçilecek birkaç kişi aracılığıyla dışarıdan satın alınması veya karargâh dükkânlarında indirim yapılması, idari cezalarda suçun bireysel olması gibi istekleri de şikâyet olarak dile getirmişlerdi. Ayrıca subaylar ve

üst rütbeli subaylar eskisi gibi kendilerine serbestlik tanınmasını istemişlerdi. Bangalor valisi kamp pisliğinin esirlere temizlettirilmemesi konusunda gerekenin yapacağını belirtmişti. Müfettişler ise haberleşme yaşanan sorunun asker sevkiyatından kaynaklandığını ve kısa sürede normale döneceğini söylemiştir. Subayların serbest gezebilme hakkının kısıtlanmasına sebep olarak Almanya Hükûmetinin kendi esirlerine yaptıkları uygulamalar gösterilmişti. Yiyecek ve genel levazım maddelerinin dışarıdan satın alınmasının Bellary'deki bulaşıcı hastalık dolayısıyla mümkün olamayacağı, cezalandırma konusunda ise karargâh kurulunun yetkisine karışılmayacağı ifade edilmişti.¹³⁰⁸

Kampın güvenliği İngilizler için en önemli konudur ve bunun için erlere sıkı bir baskı uygulanmıştır. İsyandan korkan bir er tele yaklaşıp dövülmekte, yoklamaya geç çıkarsa hapsedilmekte, hiç gelmeyen esire ise daha büyük ceza verilmekteydi. Ayrıca bir kişi izinsiz alım satın yaparken yakalansa tüm mallarına el konulduğu gibi haftalarca hapsedilmekteydi. Alışveriş tezkiresini almak ise pek mümkün değildi. Eğer daha önce ceza almış bir asker tekrar suç işlerse çok büyük ceza almaktaydı. Hastalanıp doktora giden çeşitli işkenceler ile cezalandırılıyordu.¹³⁰⁹

Thatmyo esir kampında 1916 tarihli Rangoon'daki Amerika konsoloslu tarafından Hindistan'ın Burma kasabasında Thatmyo esir karargâhındaki gözlemlerinden oluşan bir rapor hazırlanmıştır. Amerika Konsolosunun hazırladığı raporda esirler arasında Thatmyo esir kampında 142. Alayın 2. Taburu askerlerinden ve İzmir'in Tavas kasabasına bağlı Kızılca karyesi ahalisinden Abdullah oğlu Hacı Halil'in bir nöbetçi neferinin tüfeğinden çıkan kurşunla vefat ettiği bildirilmiştir. Kaza sonucu vefat eden adı geçen esire tazminat ödenmesi için Osmanlı Hükûmeti, İngiltere Hükûmetinden gerekenin yapılmasını istemiştir.¹³¹⁰

Aynı olay İngiliz Milli Arşivinde de bulunmakta ve olayın kampta 12 Şubat 1916 tarihinde meydana geldiği belirtilmektedir. Olay üzücü bir kaza diye rapor edilmiştir. Abdullah oğlu Hacı Halil ismindeki bir esir, nöbetçi Er A. Langford'un elindeki bir tüfeğin kaza ile ateş alması sonucu hayatını kaybetmiştir. Langford'un ekipmanlarından olan tüfek elinden düşmüş ve tetik kısmı yere düşmüş ve bu şekilde

¹³⁰⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 114-116.

¹³⁰⁹ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 94-95, 104.

tüfek ateş almıştır. Tam o sırada önünden geçen Hacı Halil olay yerinde o anda şehit olmuştur. Abdullah oğlu Hacı Halil Nikifa doğumlu olup Tavas, İzmir’de ikamet etmektedir. Esir olarak ele geçirildiğinde 2. Tabur 142. Alay’a mensuptur. Konu hakkında soruşturma başlatılmış ve Er Langford, sivil yetkililerden bir haber beklemek üzere kısa bir süre görevden uzaklaştırılmıştır. Sivil yetkililerden bir adım atılmayınca Langford serbest bırakılmıştır. Bu kaza sakarca bir olaydır ve bu olaydan sonra nöbetçilerin dolu tüfek taşımamaları yönünde bir emir yayınlanmıştır. Hacı Halil’in akrabalarına tazminat ödenmesi ile ilgili olarak konsolosluk, İngiltere Hükûmeti ile temasa geçmiş ve konu değerlendirilmeye alınmıştır.¹³¹¹

Thatmyo’daki bir Türk savaş esiri olan Hacı Halil’in kaza sonucu gerçekleşen ölümüne yönelik kamp komutanı tarafından askeri bir rapor hazırlanmış ve bu rapor İngiltere Hükûmetine iletilmiştir. Bu raporla beraber Osmanlı Hükûmeti tarafından, Amerika Konsolosunun Thatmyo’daki esaret kampı konusundaki raporuna ilişkin yapılan bazı şikâyetler ve bilgi talepleri ile ilgili Dışişleri Bakanlığı ile yapılan yazışmanın bir örneği gönderilmiştir. Esaret kampına gelişlerinden sonra esirler arasında meydana gelen ölümcül konularla ilişkili raporda kaza ile vurulan esir Hacı Halil’in akrabaları adına konsolosluk tarafından edilen tazminat taleplerine İngiltere Hükûmetinin olumlu bakıp bakmadığına dair görüş sorulmuştur. İngiltere Savaş Bakanlığı Thatmyo’daki bir Türk savaş esiri olan Hacı Halil’in ölümüne ilişkin tazminat ödenmesi konusundaki 2 Kasım tarihinde görüşünü açıklamıştır. Hindistan’dan sorumlu Devlet Bakanı gönderdiği görüşünde önerilen tazminatın savaştan sonra öncelikle Osmanlı Hükûmeti ellerindeki İngiliz savaş esirlerinin Türk yetkililerin veya onların emrinde bulunanların ihmali sonucu öldüğü tüm durumlarda aynı miktardaki tazminatı ödemesi konusunda teminat verdikten sonra ödenebileceği düşündüğünü belirtmiştir.¹³¹²

Kaza ile öldürülen Hacı Halil’e ödenecek tazminat hakkında Hindistan Hükûmetinin 15 Eylül 1916 tarihli ve Chelmsford imzalı bu raporu İngiliz Dışişleri

---

¹³¹⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2197/24.

¹³¹¹ BOA, **HR. SYS.**, 2201/24; TNA, **FO.**, 383/239.

¹³¹² TNA, **FO.**, 383/235.

Bakanlığı tarafından Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçiliği vasıtasıyla Osmanlı Hükûmetine de gönderilmiştir. Bu raporun özeti şöyledir:¹³¹³

“Thatmyo’daki esaret kampında Abdullah oğlu Hacı Halil isimli bir savaş esirinin kaza ile gerçekleşen ölümüne ve eşine tazminatın ödenmesi konusuna ilişkin yazışmanın bir örneğini gönderiyoruz. Eşine bir miktar tazminatın ödenmesi gerektiğini ve 50 Pound’un (750 Rs) uygun bir miktar olduğunu düşünüyoruz, ancak başka bir yerde meydana gelmiş olabilecek benzer durumlara atıfla verilmesi gereken tazminatın mevcut şekli ve miktarı konusundaki kararınızla ilgili olarak bilgilendirilmekten memnuniyet duyacağız. Eğer para gönderilmesine karar verilirse muhtemelen bu, savaşın bitiminde gerçekleşecektir.”

Amerikan raporunda geçen bir başka olay ise iki Arap esirin kavgasıdır. 1916 yılı başlarında 3 Arap esir bir kavgaya tutuşmuş ve aralarından biri muhtemelen bir çakı ile ciddi biçimde bıçaklanmıştır. Yürütülen soruşturmada oldukça az bir bilgi ortaya çıkmıştır. Kurbanın iyileşme şansı mevcuttur.¹³¹⁴

İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin dikkati, Türk savaş esirleri için oluşturulan esaret kampları Amerika Büyükelçiliği yetkililerinin teftiş ve raporlamalarına açık iken benzer imkânların Anadolu’da bulunan İngiliz ve Hintli savaş esirlerinin kampları için ulaşılabılır olmadığı gerçeğine çekmek istenmiştir. Aksine, sürekli tekrarlanan ve tarafsız bir konsolosluk temsilcisine verilmesi talep edilen bu kampları ziyaret etme ve esirlerin durumunu inceleme izni reddedilmiştir. Osmanlı Hükûmetine bu talebi kabul etmeleri için baskı yapılması gerektiği düşünülmektedir. Amerika Büyükelçiliğinden 7 Ağustos 1916 tarihinde alınan yazıda belirtilen, Kûtu’l-Amâre’de alınan çoğu esirin çok sert bir muameleye tabi tutulduğuna dair şüphelerin artmasına sebebiyet vermektedir. Bir şikâyetin temiz ellerdeki bir mahkemeye ulaşması için iyi tasarlanmış yasal bir zemin mevcuttur. Osmanlı Hükûmetinin İngiliz ve Hintli savaş esirlerine karşı tutumu ve Amerika Konsolosluğu yetkililerine onları ziyaret etme ve teftiş etme izni verilmemesi, Osmanlı Hükûmetine İngiltere Hükûmetine karşı bir şikâyette bulunma hakkı tanımamaktadır.¹³¹⁵

¹³¹³ TNA, FO., 383/235.

¹³¹⁴ TNA, FO., 383/239.

¹³¹⁵ TNA, FO., 383/235.

Mezopotamya’da esir alınan Osmanlı savaş mahkûmlarına yapılan muamele ile ilgili, Osmanlı Devleti’nin 30 Temmuz’a ait sözlü notasının devamı olarak Hollanda Kraliyet Ortaelçiliği İngiliz Dışişleri Ofisinin bir memorandumunu ve aynı konu ile ilgili Thatmyo Osmanlı savaş esirleri kamp komutanının bir raporunu Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine iletmiştir. Irak’ta İngiliz kuvvetleri tarafından esir edilip Thatmyo esir karargâhında ikamet ettirilen Osmanlı savaş esirleri hakkında hazırlanan bu rapor Dışişleri tarafından Başkumandanlık Vekâletine iletilmiştir. Mezopotamya’da yakalanmalarından Thatmyo, savaş esirleri kampına götürülmelerine kadar söz konusu esirlere uygulandığı iddia edilen muamele hakkında Yüzbaşı Baxter’ın hazırladığı rapor, 20 Kasım 1916 tarihli “*Hilal*” gazetesinde yayınlanan makaledeki ifadelerin asılsız veya kötü niyetli olarak abartılmış olduğunu iddia etmektedir.¹³¹⁶

20 Kasım tarihinde yayımlanmış olan “*Hilal*” gazetesinde İngiliz kuvvetler tarafından Mezopotamya’da yakalanan ve oradan Burma’ya sevk edilen Osmanlı savaş mahkûmlarının tecrübelerini konu edinen bir makalede yer almıştır. Makalede Türk esirlere uluslararası hukuka uymayan ve insanlık dışı muamele yapıldığı iddia edilmektedir. Bu olay sonrası İstanbul’daki Hollanda Temsilciliğine konu hakkında İngiltere Hükûmetine iletmek üzere nota verilmiştir. Thatmyo esir kampının komutanı Türk esirlere yapıldığı iddia edilen muamele hakkında Uluslararası Kızılhaç Cemiyetinin delegelerinden konu hakkındaki görüşlerini edinmiş ve Boxer’ın hazırladığı raporu Osmanlı Devleti’ne Hollanda Elçiliği vasıtasıyla sunmuştur.¹³¹⁷

Ordu Departmanından 28 Haziran 1916 tarihli gelen telgrafta Türk savaş esirlerine yapılan muamele konusunda Osmanlı Devleti tarafından dile getirilen iddialara yönelik ortada bir dayanak olmadığı ileri sürülmüştür. 24 Haziran’daki Thatmyo’daki kampta tutulan Türk savaş esirleriyle ilgili olarak iddia edilen şikâyetleri konu alan mektubun devamı olarak Ordu Konseyinin bilgisine yeni belgeler gönderilmiştir. Hindistan Bakanlığına gönderilen ve bu bakanlığın gönderdiği telgraflardan anlaşılacağı üzere yapılan iddialara yönelik hiçbir bulgu yoktur. Bakanlık, adresi “*Sledmere House, Malton, Yorks*” olan Albay Bay Mark

---

¹³¹⁶ BOA, HR. SYS., 2203/58.

Sykes Bart'a başvurmayı önermektedir. Aynı zamanda Amerikan Başkonsolosu tarafından Thatmyo savaş esirleri kampı üzerine hazırlanan raporda Türk savaş esirlerine iyi niyetli muamelenin olduğu anlatılmıştır.¹³¹⁸

Mumbai Polis Komiseri'nin 23 Nisan 1915 tarihli raporunda Polis Komiseri P. Cox, Hindistan Hükûmetine Sheikh Salim-al-Khayyum'a uygulanan muamele ile alakalı Mumbai Hükûmetinin fikirlerini sunmuştur. Rapora göre Salim Khayyum Sheikh Türk rejiminde yüzbaşı rütbesine sahipti ve Fırat Nehri bölgesinde yerel nehir muhafız alayının komutanı olarak aylık 80/- pound şeklinde bir maaşı vardı. Çevresinde zeki bir hilekâr ve fesatçı olarak bilinmektedir. İngilizlerin Gurnah'ı işgalimizden beri diğerleriyle birlik içerisinde o bölgede etkisi altındaki kabile üyelerini İngilizleri sıkıntıya sokmak üzere harekete geçirmek için çabalamıştır. Bu kişi bir suçlu değildir ve Mumbai veya Pune'de polis gözetimi altında serbest olarak yaşamasına izin verilebilir. Aylık 250/- gibi bir ödeneğe ihtiyaç duyacaktır. Savaşın sonunda veya sağlam bir şekilde kurulmuş olan yönetimin izin verdiği zaman uygun bir teminat altında geri dönmesine izin verilecektir. Sheikh Salim-al-Khayyum Türklere karşı samimi olduğu gerekçesiyle suçlu olmamasına rağmen İngilizler için çok tehlikeliydi.¹³¹⁹

Yüzbaşı Baxter Türk esirlere kötü muamele yapıldığına dair iddialara yukarıda bahsi geçen esir raporunda şöyle cevap vermektedir:¹³²⁰

“Asker Bunyaus ile ilgili savaş esirlerinin sık sık dövüldüğüne ilişkin tamamen yanlış olan iddiaları anlamıyorum. Çok nadiren, esirler tarafından herhangi bir kötü muamele ya da onlara karşı kamp süpervizörleri koruma ve eskortlar tarafından kuvvet kullanımına dair şikâyet aldım. Her durumda kişisel olarak araştırdım ve her durumda gördüm ki güç kullanımı sadece ciddi provokasyon ya da nefsi müdafaa sonucu yapılmıştır. Görünür hiçbir yaralanma işareti meydana gelmemiştir. Bir diğer yandan aynı zamanda dikkatimi çeken Türk subayların da düzeni ve disiplini sağlamak ya da kendi emirlerine itaat ettirmek için güç kullandığı olmuştur. Anladığım kadarıyla kendi ordularında subaylar ve

---

¹³¹⁷ BOA, HR. SYS., 2202/56.

¹³¹⁸ TNA, FO., 383/223

¹³¹⁹ TNA, FO., 383/88.

¹³²⁰ TNA, FO., 383/339.

astsubaylar için aşığılama ve emre itaatsizlik nedeniyle astlarını dövme geleneksel bir durumdur.”

Türk askerine karşı gösterilen insancıl olmayan kötü muamele Türk esirlerine göre Kûtu'l-Amâre düştükten sonra artmıştır. Yüzbaşı Baxter ise bu iddiayı şu şekilde yalanlayacaktır:¹³²¹

“Kut'ül-Amare'nın Türkler tarafından ele geçirildiğinden dolayı savaş esirlerine kin ve öfke gösterildiği doğru değildir, aynı zamanda çok sayıda İngiliz esirin Kut'da ele geçirilmesinin sonucu olarak burada tutulan esirlere iyileştirmeler yapılması bunu desteklemektedir. Kut'un düşüşüyle aynı zamana denk gelen buradaki kısıtlamaların kaldırılması ya da ayrıcalıklar sağlanması tesadüfen olmuştur zira öncesinde Kut'un yakında düşeceğini öncesinde fark etmiştim. Savaş esirleri hiçbir zaman bir ceza olarak güneş altında tutulmamıştır. Bazı durumlarda onları, sayılarını kontrol etmek için dışarıda daha uzun süre tuttuğumuz olmuştur. Bu tür durumlarda çok sık değildir ama esirlerin sahip olduğu künyelerin gerçek sayısını doğrulamak için ya da medikal muayene için yapılması gerekmiştir.”

Esaret sonrası verdiği ifadelerden oluşan esaret raporunda Doktor Yüzbaşı Nefi Hulusi Efendi esaret günlerine dair önemli bilgiler vermektedir. 13 Şubat 1917 tarihinde Kûtu'l-Amâre'nin düşmesi ile esir olan Nefi Hulusi Efendi Hindistan'ın Burma bölgesinde esir bulunduğu iki sene müddet zarfında esir karargâhlarındaki subay ve askerler haklarında İngilizlerin Türk esirlerine reva gördükleri insanlık ve medeniyet dışı muameleye yönelik ifadeler vermiştir. Basra hastane vapurunda esir olarak Nisan başına kadar kalmış ve o tarihten sonra aynı bölgedeki Thatmyo esir karargâhına sevk edilmiştir. Kampa yerleştirildiğinde kampta 400'e yakın subay ve subay adayı, 5000'e yakın asker bulunmaktadır. Gerek subay ve gerekse askerler genel olarak sıhhatleri nispeten iyi idiyse de moral durumları tamamen karışık bir haldedir. Tüm esirleri bir sinirlilik hali ve ümitsizlik kaplamış durumdadır. Kamp kumandanı Binbaşı Farmason Hilson'dur. Hilson, Nefi Hulusi Bey'in esaret yıllarında bir buçuk sene süren kumandanlığı esnasında askerlere gerek kamp dâhilinde ve gerekse haricinde hiçbir angarya yaptırmamıştır. Buna rağmen bir buçuk sene zarfında ancak hava almak ve egzersiz yapmak üzere sadece dört beş defa ruha

---

¹³²¹ TNA, FO., 383/339.

kasvet verici çifte tel örgülerinin haricine ve civar yol ve caddelerde bir hızlı bir şekilde iki saatte gidip gelmek üzere ve hiçbir yerde istirahat verdirilmemek üzere gezdirilmişlerdir. 300 kişi ile beraber yapılan bu türlü yürüyüşlerde istirahat ve mola verilmediğinden fevkalâde yorulan askerler cadde ortasında yere yığılmışlardır. Çaresiz olarak bir daha bu türlü ezici ve yorucu sağlı sollu yüzlerce süngülü Hintli askerlerin muhafazaları ve birçok baskıları altında yürüyüşe çıkmaktan geri durmuşlardır.¹³²²

Türk subayların durumları acınacak haldedir. Subaylar ancak tel örgünün yakın çevresine gitmelerine izin vardır. Sıkıcı hayat şartları altında yaşayan Nefi Hulusi askerlere verilen erzak miktarından bahsetmektedir. Esirlere 800 gram ekmek, 200 gram et, 15 gram sadeyağ, hububat sebze, çay, şeker sigara ve saire yeterli miktarda veriliyordu. Nefi Hulusi Efendi'nin kampa getirişinden 1,5 sene sonra kamp komutanlığına getirilen Albay Holmes önceki kamp komutanını aratmıştır. Gerek subay ve gerekse askerlere tahammül edilemeyen sıkıcı ve ezici kamp kuralları koyarak hali hazırda esirlere karşı uygulanan merhamet dışı hayat şartları daha da katlanılmaz bir hal almıştır. Evvelce İngiliz muhafız bölüğünün oturdukları hasır pavyonlar boşalttırılarak subaylar oturtulmuştur. Burası çok güzel, geniş, havadar, önünde geniş bir meydan ve çimenliği olan üç büyük pavyondan oluşan bir yerdir. Daha sonra etrafı kuşatan tel örgüler de sökülerek üç pavyon haricinde bırakılmak üzere esirler daha içeriye doğru götürülerek diğer içerideki pavyonların kenarlarına konulmuştur. Böylece kampın içerisi üçte bir oranında küçültülmüş, açıkta kalan subaylar ise zaten hacmi küçük olan diğer subayların pavyonlarının dar ve ufak odalarına üçer, dörder, beşer olarak yerleştirilmiştir. Osmanlı kamp kumandanlığı tarafından yapılan şikâyetlerin hiçbiri etkili olmamıştır. Ancak subaylara gezmek üzere mıntıklar biraz genişletilerek kampın dördüncü bölümüne paralel yoldan ve bunun ilerisine doğru üç millik miktarı düz ve dar bir yolda gezinmelerine çeşit şartlar ile müsaade edilebilmiştir. Bundan başka subaylara pek çok zorluklar çıkarılmıştır. İkinci kamp kumandanının gelişine kadar evvelce subaylar tabldot ve lokantaları için et, sebze, yağ, meyve vesaire yiyeceklerini tedarik etmek üzere arabalarla ve muhafızlarla sabah kasabanın çarşısına gitmelerine

---

¹³²² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/34.

özel izin ile müsaade edilmekteydi. Daha sonra askerler çarşıya gitmekten men edilmiştir. Kampın içinde bulunan birkaç hünerli manifaturacı, bakkal tüccarlar, elbise istihkaklarının dağıtıldığı mekân ve diğer zaruri ihtiyaçlarını temin eden yerler kamp dışına atılmıştır. Bu hususta büyük revaç ve ticareti olan bir İngiliz şirketinin satışı yasaklanmıştır. Avrupa imalatından elbiselik kumaş, çamaşır, kundura ve buna benzer eşyanın Osmanlı subaylarına satışı men edilmiştir. Ancak yerli ve Japon mallarının alımına müsaade olunmuştur. Böylece gerek elbiseler gerekse yiyecek içecek kampın dışarısında tesis edilen üç baraka dükkânı ile sınırlandırılmıştır. Fiyatlar üç dört katı artmıştır. Buna karşılık subayların ödenekleri aynı kalmıştır. Misal olarak yumurtanın bir tanesi 20, 30 para iken 60 paraya ve 2 kuruşa, pilicin bir adedi 3 kuruş iken 7 ve 10 kuruşa yükselmiştir. Bu süre zarfında askerlere tahammül sınırlarını çok aşan angarya hizmeti şiddetle uygulanmaktaydı. Sabah erkenden birkaç gruba ayrılan askerlerden bir grubu kampa bir buçuk saat süren mesafede kızgın güneşin altında kendi yiyeceği ve içeceği olan pirinç, un, tuz çuvalları ile yağ tenekelerini sırtında ve omzunda yevmiye hesabı taşımak zorundaydılar. Diğer postalar ise İngiliz subay evleri ile kulüplerinin bahçelerini süpürmek, otlarını ayıklamak, evlerinin önünde ve civarındaki caddelerin otlarını, taşlarını, dikenlerini temizlemek zorundadırlar. Kumandan Hilson zamanında kampın temizlik ve bakım işlerini maaşlı Hindular ifa eylediği gibi efradın yiyeceği içeceği arabalarla depoya ve oradan yine arabalarla her gün kampa sevk edilerek askerlere taksim ediliyordu.¹³²³

Kızılhaç tarafından ziyaret sonrası hazırlanan raporlara göre Türk esirler iyi şartlarda yaşıyorlardı. İyi düzeyde Fransızca ve İngilizce bilen esirlerden bazıları içtenlikle kamptan memnun olduklarını söylemişler ve şikâyetleri olmadıklarını Kızılhaç heyetine iletmişlerdir. Kamp komutanı, esirlerin kendilerine karşı nezaketinin devam etmesini umduklarını belirtmiştir.¹³²⁴

Ayrıca yukarıdaki tüm iddialara karşı kamp şartlarından memnun olan ve İngilizlerin kendilerini iyi şartlarda yaşattığını ileri süren esirler de çıkmıştır.

¹³²³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/34.

¹³²⁴ F. Thormeyer, Emmanuel Schoch, F. Blanchod, **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie: Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, G1 A 19-01.14, Comité International de la Croix-Rouge, Genève, 1917, s. 49-50.

Hindistan'da savaş esiri olarak bulunan iki Türk doktor tarafından Bellary kampındaki Türk esirlere karşı gösterilen kibar ve dostça muameleye tanık olduklarına dair önemli bir mektup kendi talepleri üzerine İngiliz basınında yayınlanmıştır.¹³²⁵ 64. Alay 1. Tabur tabip yüzbaşının esaret sonrası Hindistan'ın durumu ve Bellary esir kampı hakkında verdiği ifadede İngilizlerin Türk esirlere karşı muamelesinin fena olmadığını yalnız kamp komutanlarının şahsi uygulamalarının kamptan kampa farklılık gösterdiğini şu sözleri ile anlatmıştır:¹³²⁶

“... Bellary kamplarında bir kısım zâbitânın haysiyetiyle ve şeref-i askeriyeden lüzûmu kadar muhafaza edemediklerinden idârî bazı tatbikât ve tazyikâta bâdî olmuşdur. Burada ve Hindistan'ın diğer kamplarında ümerâ ve yüzbaşılar yüzer, mülâzımlara doksan रुपये ma'âş vermekte ve i'âşeye belağ enmâ-belağ kifâyet etmektedir. Diğer esbâb-ıistirâhatleri de oldukça te'mîn edilmiş olduğu halde Basra'daki zâbitân ve efrâdın hâlleri cidden şâyân-ı merhametdir. Bu karara Hindistan karargâhlarıyla nisbeten kabûl etmeyecek derece farklıdır.”

Meiktila esir kampında esaret günlerini geçiren Kastamonulu 3. Alay Sahra Topçu Tabur 2. Bölük, 4. Ahır Çavuşu Ahmed oğlu Mehmed de esaret şartlarından memnuniyetini dile getirmiştir. 7 Haziran 1919 tarihli ifadesinde kampta kaldığı günleri “Bu müddet zarfında ne eziyet ve ne de hizmet gördürüldü, yedik içtik yattık.” diyerek açıklamıştı.¹³²⁷

3.4.3 Kıbrıs Esir Kampında Esirlere Yapılan Kötü Muamele

Adada esir kamplarının kurulmasının ardından İngiltere Hükûmeti bir bildiri yayımlayarak esir kamplarındaki düzen ile ilgili değişik tedbirler almıştır. Bu tedbirlere göre dört yıllık esaret süresi boyunca kamp kurallarına karşı herhangi bir disiplin bozucu davranışla bulunmayan esir, kazandığı rozetlere ilaveten şapkasına takacağı kırmızı bir rozet ile mükâfatlandırılacaktır. Kırmızı rozet kazanan esir disiplin bozucu harekette bulunduğu takdirde rozeti geri alınacaktır. Kamp kurallarına karşı herhangi bir disiplin bozucu davranışlarda bulunan bir esir bu rozeti ne alabilecek ne de tekrar kazanabilecektir. 211 sayılı uygulamaya göre iki rozet

¹³²⁵ **The Bismarck Tribune.**, August 22, 1918, s. 3.

¹³²⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/80.

¹³²⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 90/33.

almaya hak kazanan esirler her iki ayda bir ziyaretçi ve her iki ayda bir mektup yazma hakkına sahiptir. Kırmızı rozet alan esirler ise yerine her ay bir ziyaret ve bir mektup yazma hakkına sahiptir.¹³²⁸

Bir süre sonra kamp şartlarının bir insanın hayatını devam ettirebilmesi için uygun olmaması, esirlerin kamplarda zor şartlar halinde yaşaması ve ölümlerin artması sonucu ada halkının Türk esirlerine yardım etmesine sebep olmuştur. İngiliz yetkililer bu tür eylemleri isyan çalışmaları olarak nitelendirmiş ve yeni tedbirler almaya başlamışlardır. Kıbrıs Genel Valisi John E. Clauson tarafından adanın güvenliği için 26 Ağustos 1916 tarihinde Kıbrıs'ta ilan edilen sıkıyönetim gereğince her türlü silah alım satımı, bulundurulması ve taşınması yasaklanmıştır.¹³²⁹ Yine John E. Clauson tarafından 16 Ekim 1916 tarihinde adada fotoğraf makinesi bulundurmak ve fotoğraf çekmek de yasaklanmıştır. Bu tarihten itibaren özellikle Türklerin çok buldukları Karakol ve Mağusa bölgelerinde bölge komiserinin yazılı izni olmadan herhangi bir fotoğraf çekmek imkânsız hale gelmiştir.¹³³⁰

Kamplarda meydana gelen sorunlar, esirlerin firara teşebbüs etmesi, ada halkının isyan teşebbüsleri 1916 yılının sonunda ada yönetimini yeni kararlar almaya ve kendileri açısından düzeni bozanları ağır bir şekilde cezalandırmaya sevk etmiştir. Kıbrıs'ta askeri mahkemeler sıkıyönetimin 588 nolu kararıyla savaş esirlerinin yargılamasında yetkili kılınmıştır. İngiltere Hükûmeti adına Lloyd George tarafından 2 Aralık 1916 tarihinde Kıbrıs Yüksek Komiseri ve Genel Komutana gönderilen ve The Cyprus Gazette'de yayınlanan bir bildiri esirlerin yargılanmasında veya hüküm verilmesinde askeri mahkemelerin yetkili kılındığı bildirilmiştir.¹³³¹

Kıbrıs esir kampının düzeni için değişik tedbirler alan yetkililer, iş kampta bir insanın yaşaması için gerekli şartların oluşturulmasına gelince aynı şartları sağlamadıkları görülmektedir. Kampın şartları çok kötüdür. Özellikle esirlerin getirildiği ilk zaman kampın yeni açılması sebebiyle esirler pek çok sıkıntılarla karşılaşmıştır. Tel örgülerle çevrili esir kampında üç bölüm halinde inşa edilen

---

¹³²⁸ Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 99. **The Cyprus Gazette**, 4 Haziran 1915, Sayı 1171, Karar No 13060.

¹³²⁹ **The Cyprus Gazette**, 2 Aralık 1916; Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Çanakkale'nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri", **a.g.e.**, s. 459.

¹³³⁰ **The Cyprus Gazette**, 16 Ekim 1916; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 459.

¹³³¹ **The Cyprus Gazette**, 2 Aralık 1916, Karar No 588, Lefkoşa s. 389.

barakalarda kalan Türk esirler barakaların sıhhi olmaması yüzünden çeşitli hastalıklara maruz kalmıştır.¹³³²

Türk esirlerin cenaze merasimlerini idare eden, cuma ve bayram günleri gibi kutsal günlerde kampa girmesine izin verilen Mağusalı İmam Mustafa Nuri Efendi ölümlerin esirlerin maruz kaldığı kötü şartlardan ve işkenceden olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Nuri Efendi'ye göre esirlerin yatakları yoktu. Toprak üzerinde yatarlardı. Barakaların bazılarında esirler kendilerine odun ve otlardan yatak yapmıştı. Açlık ve sefalet çok kötüydü. Kampta yeterli su yoktu. Esirlerin dış görünüşü de çok kötüydü. Bölgede yaşayan Türklerin yardım etmesine izin verilmezdi. Birçok er savaşta ölmediğine çok üzülmekteydi.¹³³³

Esirler ilk başta halkla iletişim halinde olabilmiş fakat sonra bu hakları ellerinden alınmıştır. Esirlerin bakımı iyi değildir. Arpa unundan yapılmış ekmelekle bol bol kabak yedikleri, hasta esirlere iyi bakılmadığı, son derece kaba davranıldığı ve Ermeni ve Rum doktorların kötü davranışlarına maruz kaldıkları bilinmektedir. Esirlerden bazıları kaçmayı başarmış bazıları ise vurularak şehit olmuştur. Bir kısmı ise kampta kötü muameleden dolayı hayatını kaybetmiştir. Sadece günümüze kadar gelen şehit esir sayısı 217'dir. Ayrıca kayıt edilmeyen ve vefat eden esirlerin sayısı bilinmemektedir.¹³³⁴

Kavanin Meclisi Mağusa üyesi Mahmut Celaleddin Efendi kampın içinde bulunduğu kötü şartları Kıbrıs'ın İngiliz Valisine ileterek tedbir alınmasını ve bu durumun özellikle Türk halkını rahatsız ettiğini bildirmişti. Ayrıca, çok sayıda Kıbrıs Türkü'nün İngiltere Hükûmetine müracaat etmeyi düşündüğünü ve hatta bazılarının bu konuda girişimde bulunduğunu da söylemiştir. Bunun üzerine kampa doktor ve imam kadroları sağlanıp bazı iyileştirici önlemler alınmıştır.¹³³⁵

Kıbrıs esir kampında kalan esirlerin listelerine bakıldığında ölümün gerçekleşmediği ay yok gibidir. Kampın kötü şartlarının Kıbrıs halkı üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak ve gerçekleşebilecek kötü olayları önlemek maksadıyla İngiliz Genel Valiliği 19 Nisan 1917 tarihinde The Cyprus Gazetesinde 178 numaralı karar yazısı çıkarmıştır. Bu yazıda Kıbrıs Genel Valisi John Eugene Clauson Türk

¹³³² Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 465.

¹³³³ **a.g.e.**, s. 465-466; Nuri Çevikel, **a.g.m.**, s. 95.

¹³³⁴ Aydın Ayhan, **a.g.e.**, s. 82-83.

savaş esirlerinin tutulduğu kampa yaptığı ziyaretle ilgili bilgi vermiş ve bu bildirisinin Kıbrıs'ta hüküm sürdüğü yerlerde yayınlanmasını emretmiştir. John Clauson 11 Nisan 1917 tarihinde esir kampına yaptığı ziyaret sırasında şahit oldukları ile ilgili minnettarlığını Kıbrıs'ta komuta ettiği birliklere, Yarbay How'a ve esir kampında çalışan tüm görevlilere iletilmesini istemiştir. Clauson, esirler için yeterli düzeyde yapılan tüm düzenlemelere, barakaların temizliğine, teftiş sırasında kendisine sunulan kişisel eşyaların tam olmasına, dini vecibeler için tahsis edilen yerlerin uygunluğuna ve esirlere sunulan diğer pek çok tesisin düzenine hayran kalmıştır. Teftiş sırasında yakından gözlenen bir olay da çok az sayıda İngiliz subayı kamptaki esir Türk astsubaylar aracılığıyla kamptaki düzeni kurallara uygun bir şekilde yerine getirmiş ve sert bir müdahale olmaksızın kampı idare edebilmişlerdir. Kamp yetkililerinin bir amacı da esirlerin daha sonraki hayatlarında savaşa katılmalarını önlemek olmuştur. Zor şartlar altında gerçekleştirilen kampın güvenliği konusunda nöbetçilerin özverili çalışmaları takdir ile karşılanmıştır.¹³³⁶

İngilizlerin tüm aldıklarını söyledikleri tüm tedbirlere ve propagandaya rağmen ölüm oranında azalma olmamıştır. Harp Esirleri Kamp Komutanı Kurmay Albay G.B Martherwell ölümlerin bilinçli olarak abartılmaya çalışıldığını iddia ederek bu konuda bir açıklama yapmıştır. Kamp komutanına göre bazı durumlarda harp esirleri gömüldüklerinde mezar başlarına işaret olarak ufak tahta parçaları konulmuşsa da daimî mezar taşları dikilmezden önce bu ufak tahta işaret parçaları kaldırılmıştır. Bazı hallerde ise mezar taşlarının üzerindeki tahtalar ile sicil uyuşmamaktadır. Mezar taşlarının birçoğu definden bir müddet sonra harp esirleri tarafından sicile hiçbir referans yapılmaksızın işlenmiştir. İsimlerinin bazılarında da farklar vardır. Bu bilgiler de harp esirleri tarafından sicile hiçbir referans yapılmaksızın mezar taşlarına yazılmıştır.¹³³⁷ Bu gelişmelerin üzerine ölen esirlerle ilgili kayıt tutulması uygulamasına başlanmış ve bir kayıt defteri oluşturulmuştur. Kamp yönetimi tarafından yapılan bu tür açıklamalar ile kamptaki zor şartlar adadaki Kıbrıs Türklerini yanıltmaya yönelik olarak İngilizler tarafından çarpıtılmıştır. Ayrıca bahsi geçen hastane gerçekte aynı bölgedeki Ermeni Lejyonu

¹³³⁵ Halil AYTEKİN, *a.g.e.*, s. 76.

¹³³⁶ *The Cyprus Gazette*, 19 April 1917, No 1277 (Karar No: 178); Nuri ÇEVİKEL, *a.g.m.*, s. 96.

¹³³⁷ Halil AYTEKİN, *a.g.e.*, s. 77.

Kampına aittir. Amaç ne olursa olsun Valinin kampı ziyaretinin ardından kamptaki uygulamalarda kayda değer hiçbir iyileşme görülmemiştir.¹³³⁸

Kampta ölüm olayları çok fazladır. Esirlerin bir kısmı ecelleri ile bir kısmı da firar ederlerken vurularak şehit edilmiştir. Kampta kaçmaya çalışırken vurularak şehit düşen savaş esirlerinin sayısının artması İngilizleri bu durum üzerinde düşünmeye itmiştir. Mayıs 1917’de Kıbrıs Genel Valiliği tarafından herhangi bir nedenle ölümleri araştırmak için soruşturma yetkisi kaza komiserine verilmiştir. Adli soruşturma ve otopsiyle ilgili olarak görevlendirilen kaza komiseri şiddet neticesinde meydana gelen ölüm olaylarında kendisine cesetler henüz gömülmeden bilgi verilmesini istemiştir. Esaret şartlarından bunaldıkça kamptan kaçmaya çalışan Türk savaş esirleri İngiliz askerleri tarafından vurulmuş ve törenlerle toprağa verilmiştir. O günleri yaşayan Ali Osman Bey böyle bir günü anılarında şöyle anlatmıştır:¹³³⁹

“Esirler geri gidince bir müddet sonra Mehmed Emin isminde rütbeli birisi gelip beni bulmuştu. Ona benim ismimi vermişler. Esirlerden burada şehit olan iki yeğenin mezarını görmek istiyordu. Kendisini alıp mezarlığa götürdüm. Sonra kardeşinin oğlunun vurularak öldürüldüğünü işittim ve ona da söyledim. Kaçarken vurmışlar, şehit etmişler onu.”

Değişik sebeplerle esir kamplarında ölen esirler önce halen Gazi Magusa Namık Kemal Lisesinin bulunduğu bölgedeki mezarlıklara gömülmüş fakat çoğunun mezarları burada kaybolmuştur. Esirler daha sonra Karakol bölgesinde esir kampı yakınındaki özel mezarlığa defnedilmişlerdir. Bu şekilde Gazi Mağusa’nın değişik yerlerinde rastgele gömülenlerin bazıları Karakol bölgesindeki özel mezarlığa nakledilmiştir. Mağusa’da panayır bölgesinde yaşanan olaylar nedeniyle hayatını kaybedenler bu mezarlığa defnedilmeye başlanmıştır. Kamptan kaçmaya çalışırken İngilizler tarafından şehit edilen, kötü esaret şartları, hastalık veya başka sebeplerle hayatlarını kaybeden Türk askerleri için tören yapılmadan ve elbiseleriyle gömülmeleri adada yaşayan Türklerin tepkisini çekmiştir.¹³⁴⁰

¹³³⁸ Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3; Halil Aytekin, **a.g.e.**, s. 81

¹³³⁹ Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3; Halil Aytekin, **a.g.e.**, s. 74; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 469-470; **Kıbrıs Postası**, 7 Kasım 1986.

¹³⁴⁰ Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3; Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, s. 89; Ulvi Keser, “Kıbrıs’ta Çanakkale’nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri”, **a.g.e.**, s. 462-464.

Esir kampından kaçırmaya çalışırken hayatını kaybeden 3 Türk esir için cenaze töreni yapıldığı gün Mağusa'da adanın en büyük panayırının kurulması ve kalabalık olması gerginliğe yol açmıştır. Panayıra gelenler arasında Kıbrıslı Rumlar da bulunmaktadır. Cenaze alayından tekbir seslerinin gelmesi ile gelen cenazelerin Türk olduğunu anlayan ada halkı cenazelere doğru koşmuş, burada kısa süreli bir arbeye yaşanmış ve panayırın da kendiliğinden son bulmasına yol açmıştır. İngiliz komutanının emriyle cenazeler için askeri tören yapılmış ve Türk savaş esirleri sıraya geçirilerek tekrar esir kampına götürülmüştür. O gün panayırdaki yaşananları görenlerden Kıbrıslı Türk Ali Osman Bey yaşananları şöyle anlatmaktadır.¹³⁴¹

“Bir gün panayır vardı. Panayır şimdiki yerinde değil, Mağusa Kapısı'ndan az ileride yapılıyordu. Panayırın çok hareketli bir anında uzaktan kaside sesleri işitildi. Tüylerim ayağa kalktı. Derhal arabayı terk edip cenaze törenine koştum. Rumlar bu kaside seslerinden donup kalmışlardı. Şanlı bayrağımıza sarılıp üç tabut arka arkaya geçip gidiyordu. Panayır o an sona ermişti. Bu olayı hiç unutmam evlat. Aralarından Erzurumlu Tosunoğlu Rıza Onbaşı arkadaşımdaydı. Ben ona sigara tabakası hediye etmiştim. Esirlerin aralarında Kıbrıslı da varmış fakat ben şahsen tanımış değilim.”

Ada halkından esirlere yardım edenler çok ağır şekilde cezalandırılmıştır. Bu kişilerden birisi olan Mustafa Nuri Efendi Türklerden toplanan yiyecek maddeleriyle yakacak eşyaları Türk savaş esirlere ulaştırmıştır. Gerek Mustafa Nuri Efendi gerekse o dönemin Yasama Meclisi olan Kavanin Meclisinin Mağusalı üyesi Mahmut Celaleddin Efendi, bazı işbirlikçi jurnalcilerin kışkırtmaları sonucunda Türk Savaş esirlere yardım ettikleri, esir kampında ölen savaş esirleri için dini görevlerini yerine getirmek üzere esir kampına girdiklerinde esirlere yiyecek temin ettikleri iddiasıyla divan-ı harbe verilmiştir. Daha sonra bu suçlardan beraat etmelerine rağmen mahkeme salonundan çıkar çıkmaz Girne'ye götürülüp Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Girne Kalesinde iki yıl sürgün yaşamışlardır.¹³⁴²

¹³⁴¹ Kıbrıs Postası, 7 Kasım 1986; Ulvi Keser, a.g.e., s. 466-467.

¹³⁴² Ahmed Sami, a.g.e., s. 3; Halil Sadrazam, a.g.e., s. 204; Hüseyin Metin, a.g.e., s. 240-241; Ali Nesim, “Bir Kalebend”, Yeni Kıbrıs, Lefkoşa, Nisan 1989, s. 28-29; Ulvi Keser, Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü, s. 90-91; Mehmet Ertuğ, a.g.m., s. 14

3.4.4 Selanik Esir Kamplarında Esirlere Yapılan Kötü Muamele

Arşiv belgelerine bakıldığında bu kamplara ait belgelerin neredeyse hiç olmadığı yukarıda belirtilmişti. Buna rağmen az da olsa bulunan kayıtlarda İngilizlerin kamplarda ölen esirlerin soruşturulmasında yeterli özeni göstermediği görülmektedir. Esir olarak İngiltere'nin Selanik Garnizonunda 1454, 1455 esir numaraları ile kayıtlı olup 157. Alay, 5. Bölükten Eskişehirli Onbaşı Ahmed oğlu Mehmed ile Antalyalı Ali oğlu İbrahim'in 20-24 Şubat 1917 tarihleri arasında İstavros ile Selanik arasında suda boğularak kaybolduğu İngilizlere tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilen 55. listenin üçüncü ekinde bildirilmiştir. Hariciye Nezareti aracılığıyla İngiltere Hükûmetine yazdığı nota ile bu kişilerin nerede, ne suretle ve hangi sebep ve şartlar altında suda boğulmuş olduklarının detayını istemiştir. İngilizlerden bu konuda olayın detayını anlatan hiçbir cevap alınmamıştır.¹³⁴³

1917'nin sonunda itibaren Yunanistan'da görevlendirilen Teğmen Borgonon, Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci bölümünde Selanik esir kamplarında gördüklerini orijinali Londra'daki İmparatorluk Savaş Müzesi arşivlerinde bulunan günlüğüne kaydetmiştir. Borgonon esirlere iyi muamele gösterildiğini söylemiştir. Sigara ve kibrit yetersizlikten dolayı İngiliz askerlerine bile verilemezken Türk esirlere bu konuda ayrıcalık yapılmıştır. Her iki İngiliz askerine bir kutu kibrit ancak verilebilmekteydi. Ayrıca Türk esirler aldıkları ekmekleri yollarda gördükleri Yunan çobanlara satmaktaydılar. Türk esirlere uygulanan muameleyi çok iyi bulan İngiliz asker Borgonon, yollarda çalışan Yunan erkek, kadın ve kız çocuklarının ne kötü şartlarda çalıştığını günlüğünde yazmıştır. Borgonon, kadınlar ve çocukların dahi bayıncaya kadar çalıştıklarına şahit olduğunu günlüğünde yazmıştır. Borgonon'un kamplarda gördükleri bununla sınırlı değildir. Yakaladıkları esirleri casus olarak nitelendirerek en ağır bir şekilde cezalandırmışlardır. 10 Mayıs 1918 tarihinde bir kasabada yakalanan bir Türk tutuklu casus olduğu gerekçesiyle ölüm cezasıyla çarptırılmış ve infazına Borgonon bizzat şahit olmuştur.¹³⁴⁴

¹³⁴³ BOA, HR. SYS., 2204/41.

¹³⁴⁴ "Diary of Lt Victor Edward Borgonon (1882-1966)", <http://www.borgognon.net/VEBdiary.html>, 8 Ağustos 2018.

Selanik esir kamplarında esirlere yapılan en büyük eziyet zorla güçlerinin üzerinde en ağır işlerde çalıştırılmaları olmuştur. Esirler bu zor şartlara katlanamayıp çareyi ölümü göze alıp kamplardan kaçmakta bulmuştur. Esirlerin en ağır işlerde çalıştırılmasına ilgili bölümde ayrıca değinilecektir.

3.4.5 Malta Esir Kampında Esirlere Yapılan Kötü Muamele

Esirlere kötü muamele yapıldığı ve uluslararası hukuk kurallarına göre hareket edilmediği gerekçesiyle Osmanlı Devleti İngiltere Hükûmetine değişik zamanlarda muhtıralar vermiştir. Örneğin, Londra Savaş Merkezi Malta'daki Türk savaş esirlerinin esir tutuldukları yerin sınırları dışında idman yapmalarına izin verilmediği şeklindeki Osmanlı Hükûmetinin 19 Eylül ve 4 Ekim tarihli iddialarına cevap olarak konuyla ilgili yaptıkları araştırmayı 12 Ekim 1916 tarihinde Osmanlı Hükûmetine iletmiştir. İngiltere Hükûmeti öncelikle tüm iddiaları yalanlamıştır. İddia edildiği gibi Türk subayların esir tutuldukları yerin sınırlarının dışında idman yapmalarına izin verilmediği doğru değildir. Kendilerine yalnızca yürüme şeklinde idman yapmalarına izin verilmekle yetinilmemekte, aynı zamanda yürüyecek durumda olmayanların da araba ile gezinti yapmalarına müsaade edilmektedir. Mehmed Efendi oğlu Tahsin hiçbir zaman idman yapma talebinin reddedilmediğini açık bir şekilde belirtmektedir. Buna rağmen kendisi araba ile gezinti yapmayı tercih etmiş ve bu yönde bir başvuruda bulunmuştur. Yürümenin kendi sağlığı için daha faydalı olacağı konusunda kendisini bilgilendiren sağlık görevlisi subay, yine de eğer isterse sürüş izni için komutana başvurabileceğini bildirmiştir. Bu nedenle görülecektir ki eğer bu subay esir olarak tutulduğu bölgenin dışına çıkmamışsa, bunun nedeni yalnızca kendisinin içeride kalmak istemesidir. Bu subayın memnuniyetsizliğinin sebebinin, diğer Türk subayları tarafından sevilmeyen biri oluşundan kaynaklandığına inanılmaktadır ve bu durum da onun esaret sürecini usandırıcı hale getirmiş görünmektedir.¹³⁴⁵

İngiltere Hükûmeti diğer tüm kamplarda olduğu gibi bu kampta da pek çok Osmanlı subayını değişik sebeplerle er statüsünde göstererek kendilerine subay muamelesi yapmamıştır. Osmanlı Devleti bu konuda aracı devletler ile yazışmalar

---

¹³⁴⁵ TNA, FO., 383/226.

yaparak pek çok subayının özlük haklarını korumaya çalışmıştır. Bir kısım subayların da terfileri dikkate alınmayacak veya değişik sebepler ile maaşları düşük rütbelerden ödenecektir. Konu hakkında ilgili bölümde detay verilecek olup birkaç örnek ile konu burada geçilecektir. Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti Muamelat-ı Zatiye Müdüriyeti Piyade Kaleminden Amerika Büyükelçiliğine 29 Şubat 1916 tarihinde gelen bir notada Yemen'den dönüşü sırasında İngiliz kuvvetleri tarafından tutuklanıp harp esiri sıfatıyla Malta'ya sevk edilen Mehmed Fahri Efendi'nin 7. Kolordu, 115. Alay, 1. Tabur, 3. Bölüğünde teğmen olduğu ve adı geçen subayın rütbesine uygun maaş alabilmesi için İngiltere Hükûmetinin bilgilendirmesi talep edilmiştir¹³⁴⁶ Esirlerin rütbelere göre muamele görmemesi esir mektuplarına da yansımıştır. Bahriye Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi yüzbaşılığa yükseltildiğini ailesinden öğrenmiştir. Bu bilginin İngiliz makamlarına ulaştırılması uzun bir zaman alacaktır. Rütbesinin yükselmesiyle oluşan maaş farkının kendisine verilmesi konusunda yetkililerden yardım istemektedir.¹³⁴⁷ Mülâzım Mehmed Lütfü Efendi de Malta esir kampı yetkilileri tarafından subay olarak tanınmamış ve İngiliz Mahalli İdaresine, Osmanlı Devleti tarafından bu durumun sebebi sorulmuştur. İngiliz yetkililer genelde eksik bilgi ve belgeleri gerekçe göstererek subaylara er muamelesi ya da düşük rütbeli subay muamelesi yapmıştır. Pek çok olayda subayların sınıfı, kıtası, rütbesi bilindiği halde Osmanlı Devleti'nden bu bilgiler tekrar tekrar istenmiştir.¹³⁴⁸ Bunların haricinde subay olarak tanınmayan, terfisi yapılmayan ve maaşı düzenli ödenmeyen çok miktarda esir bulunmaktadır.¹³⁴⁹ Arşiv kaynaklarında esir subaylara maaş ödeme miktarı ve esir askerlere yardım konusu da geniş yer tutmuştur. Örneğin 10 subaya, 10 lira olmak üzere toplam 100 lira Malta esir kampına havale olarak geçilmiştir.¹³⁵⁰

Osmanlı Hariciye Nezareti İstanbul Amerikan Elçiliği aracılığıyla da esirlere karşı gösterilen muamele hakkında bilgi almak için uğraşmıştır. 21 Ekim 1916'da St. Claments esir kampında tutuklu bulunan Binbaşı Tahsin Bey'e yapılan muameleyle

¹³⁴⁶ BOA, HR. SYS., 2196/6; HR. SYS., 2195/43; HR. SYS., 2207/56.

¹³⁴⁷ BOA, HR. SYS., 2204/2.

¹³⁴⁸ BOA, HR. SYS., 2205/64.

¹³⁴⁹ BOA, HR. SYS., 2234/5; HR. SYS., 2207/56; HR. SYS., 2208/62.

¹³⁵⁰ BOA, HR. SYS., 2194/5; HR. SYS., 2194/17.

İlgili İngiltere Hükûmetine diplomatik nota ulaştırılmıştır. İngiltere Hükûmeti de Osmanlı Devleti'nin bu ilgisinden dolayı memnuniyetini bildirmiştir.¹³⁵¹

Tarafsız ülkelerin raporlarının aksine Rahmi Apak, İngilizler her akşam Osmanlı Devleti'nin en seçkin kişilerini avluda ikişer sıra halinde dizerek yoklamalarını aşağılayıcı bir şekilde yapıldığını ve savaş esirlerinin de bu manzarayı odalarından izlediklerini hatıratında anlatmıştır. Önce bir çavuş bu kişileri iki sıra yapmakta, aralık ve hizalarını düzenlemektedir. Bir iki defa saydıktan sonra gelen İngiliz teğmenine yoklama mevcudunu takdim etmektedir. Sonra İngiliz teğmeni bir iki defa daha saymakta ve kasıtlı olarak sayıyı yanlış bulmaktadır. Yanlış sayımda da suçu hizalarını koruyamayan bu kişilerde bulmakta ve her birini birbiri ardına yürüterek tekrar tekrar sayarak kendince aşağılamakta ve tüm esirler de bu duruma şahit olmaktadır.¹³⁵²

İttihatçı liderler, İngilizlerin bu kötü muamelelerine karşı ne yapacaklarına karar vermek için yemek salonunda toplanmıştır. Mısır kamplarından getirilen subaylar esirlere yapılan kötü muameleye karşı çıktıkları için buradadırlar. İngiliz kumandanlar Alman asker ve sivil esirlere yapılan nazik muameleyi Türk esirlere de yapmak zorundadır. Aksi halde Türk esirlerin kötü muameleye katlanmayacaklarını bildirmek gerekmektedir. Yapılan toplantıda bir grup kendilerinin kampta esir olduğunu ve İngilizlerin ne derse yapmaları gerektiğini ileri sürmüş, diğer bir grup gerekirse ölümü göze alıp karşı gelmeyi savunmuştur. Orta yolcu üçüncü grup ise bir heyet seçerek yoklama saatinde diğer esirler gibi odalarından çıkmadan sayılmak istediklerini kamp kumandanından rica etmek gerektiğini savunmuştur. Bu grubun fikri kabul edilmiş, kamp kumandanına istekler iletilmiş ve teklif kabul edilmiştir. İngilizlerin yoklamaya çıkaramadığı komutanlar da olmuştur. Medine müdafaasında esir olan Fahrettin Paşa da "*İtaat etmiyorum, geliniz, süngülerini batırınız.*" diyerek en başından beri yoklamaya çıkmayı reddetmiş ve zorla bile olsa yoklamaya çıkarılamamıştır.¹³⁵³

Harbiye Nezaretinden Hariciye Nezaretine 15 Haziran 1916 tarihinde giden bir yazıda İngiltere Hükûmeti tarafından esir edilip St. Claments Kalesi'nde tutulan

---

¹³⁵¹ BOA, **HR. SYS.**, 2199/5.

¹³⁵² Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 182.

¹³⁵³ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 183.

Sadi Necdet'in annesine gönderdiği dört satırlık bir mektuptan bahsedilmektedir. Esaret hayatına dair önemli bilgiler veren bu mektupta Sadi Necdet, sıkı bir sansür uygulanmasına rağmen kendisiyle beraber burada bulunan diğer Osmanlı esirlerinin fevkalâde baskı altında ve sefalet içinde olduklarını büyük bir üzüntü içinde bildirmiştir. Bu dört satırlık mektupta mümkün olabildiği kadar muzdarip bir ruhun ve büyük bir zulmün sızıntısı verilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Hükûmeti Malta'da bulunan esirlerin ahvalinden sansür sebebiyle malumat alamamıştır. St. Claments Kalesi'nde tutulan esirlerin ıstıraplarının azaltılması ve hallerinin düzeltilmesi bu sebeple pek de mümkün olamamıştır.¹³⁵⁴

3.5 Esir Kamplarında Esirlerin Çalıştırılması

Esirlerin kamplarda zorunlu olarak çalıştırılmalarında kamptan kampa farklılık bulunmaktadır. Kıbrıs ve Mısır gibi kamplarda esirlere günlük angaryaları dışında iş yaptırılmamıştır. Kıbrıs ve Mısır kamplarında esirlerin sıkı kontrol altında tutulması ve çalıştırılmamasında bölgenin ülkeye yakınlığı ve esirlerin kaçma ihtimali en önemli sebep olmuştur. Ayrıca bölge halkının Müslüman ve Türk olması esirlerin firarında yardım yapılma ihtimalini de artırmaktaydı. Esirlerin en fazla çalıştırıldıkları yer Basra istasyon kampı, Selanik kampları ile ülkeye çok uzakta bulunan Hindistan ve Burma esir kampları olmuştur.

3.5.1 Mısır Esir Kamplarında Esirlerin Çalıştırılması

Kızılhaç heyeti yazdıkları raporda İngiliz otoritelerinin esirlere zorunlu çalışma yüklediğini ileri sürmüştür. Kendi sağlıkları için günlük yapmak zorunda oldukları işler hariç esirlerin zamanlarını istediği gibi geçirmeye hakları bulunmaktadır. Diğer yerlerdeki en büyük şikâyet esirlerin zorla çalıştırılması konusunda olurken Mısır'da bulunan esirlerin böyle bir şikâyeti olmamıştır.¹³⁵⁵ Her ne kadar Kızılhaç yetkilileri esirlerin zorla çalıştırılmadığını iddia edip bu yönde bir şikâyet olmadığını ileri sürseler de basında çıkan haberler bu iddianın tersini söylemektedir. Kahire'de Türk esirlerinin yol yapımı gibi pek çok işte zoraki

¹³⁵⁴ BOA, HR. SYS., 2250/64.

¹³⁵⁵ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 87.

çalıştırıldığı haberleri basına yansımıştır. Haziran 1915’de yakalanıp Kahire’ye getirilen yaklaşık 1.500-2.000 Türk esiri yol yapımı işine verilmiş ve bu esirlere topçu birliklerinin karaya çıkmasını sağlamak için bir set yaptırılmıştır.¹³⁵⁶

Mısır-ı Cedid kampında hiçbir esir, kamp dışındaki şantiyelerde zorla çalıştırılmamıştır. Buna rağmen kampta, günlük zorunlu angarya işlerin ve hafif bahçe işlerinin dışında atölyelerde çalıştıkları olmuştur. Onbaşı ve çavuşların herhangi bir iş yapmak zorunluluğu bulunmamaktadır.¹³⁵⁷

Maadi kampında da esirler çalışmak zorunda değildi. Ayakkabı yapımı ve benzeri çalışmalar için denemelere girişildiyse de sonuç başarısız olduğundan sonradan bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Esirler arasında çok çiftçi bulunduğundan yerli halkın tarlalarında çalıştırmak düşünülmüş ancak kolaylıkla kaçabileceklerinden ve kaçmalarının önlenmesi için de çok sayıda muhafıza ihtiyaç olacağından bu düşünceden vazgeçilmiştir. Bununla birlikte deneme amaçlı bazı esirler kamp yakınındaki Nil Nehri kıyısında sebze yetiştirme işlerinde çalıştırılmıştır.¹³⁵⁸

Osmanlı Hükûmeti Kızılhaç raporlarının ileri sürdüğü iddiaları inandırıcı bulmamış esirlerinin zorla angaryada çalıştırıldığını iddia etmiştir. Bunun üzerine İngiltere Hükûmeti Amerikan konu hakkında bir rapor hazırlanması talimatını vermiştir. 1916 yılı içinde Akdeniz Sefer Kuvvetler Karargâhından ve Mısır’daki komuta generali tarafından Türkler tarafından esirlerin zorla çalıştırıldıklarına dair öne sürülen iddia üzerine hazırlanan rapora göre de esirlerin zorla ağır işlerde çalıştırıldığı iddiası da gerçek dışı bulunmuştur. Esirler tarafından yapılan iş miktarı çok azdır. Esirlerin yaptıkları angaryaların başında İngiliz askerlerinin yaptığı gibi genel mutfak, revir ve diğer kışla işleri vardır. Bu işlere verilmemiş esirler gündelik iki saat, haftada beş gün çalışmak zorundadır. Esirlerin yapmak zorunda olduğu iş, vakit geçirme yeri ve kendi kullanımları amacıyla bir açık hava camisi yapmak ve bu zemini kendi kamplarının genişletilmesine olanak sağlama amacıyla kamp içinde düzlemektir. Esirler cuma günleri çalışmamaktadırlar. Çalıştırılan tüm esirler için görevdeki sıhhiye subayından sağlıklı olduğuna dair onay almıştır.¹³⁵⁹

¹³⁵⁶ **Queenslander (Brisbane, Qld.: 1866- 1939)**, 19 June 1915, s. 8.

¹³⁵⁷ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 46.

¹³⁵⁸ **a.g.e.**, s. 56.

¹³⁵⁹ **TNA, FO.**, 383/223.

Kızılhaç raporlarına göre Bilbeis kampında günlük alışılmış angarya işlerin dışında esirlere iş yaptırılmamıştı. Kampın yanındaki bahçede yapılan küçük işler bu angaryaya dâhil değildir. Bazı esirler, ürettikleri bazı ürünleri kendi hesaplarına satabilmişlerdir.¹³⁶⁰

Kızılhaç raporunun aksine hatıratlar esirlerin kampta zorla çalıştırıldığını kanıtlamaktadır. Hüseyin Fehmi Genişol hatıratında kamptaki esirlerin angaryaya gönderildiğini iddia etmektedir. Bilbeis kampındaki tellerin her birinin başında tel kumandanı olarak bir Türk başçavuşu bulunmaktaydı. Diğer rütbeliler onun emrinde olmak üzere bölük çavuşu, polis ve itfaiyeci asker olarak çalışmaktadırlar. Esirler angarya işlerinin en ağırında çalışmaktadır. Arkadaşları Hüseyin Fehmi Güneş'i yine bölük çavuşu yapmak istemişler o ise arkadaşlarını angaryada çalıştıran kişi olmamak için görevi kabul etmemiştir. Bölük çavuşu Seyitgazili Mustafa Çavuş olmuştur. İngilizler kendilerine angarya olarak esirlere daha yüksekte oturmak için kaleler yaptırmışlardır. Askerlere verilen en kötü vazife ise pislikleri yakmak için çok uzaklara taşımaktı. Bunu yapmayan askerler dövülmektedir. Arabalara doldurulan ahır gübreleri altı esir koşularak yarım ya da bir saatlik mesafeye taşınmaktadır. İngiliz görevlilerin ellerinde uzun kayışlar bulunmakta işini iyi yapmayanlara bu kayışlarla vurmaktadır. Kampın zemini kumdan olup dışarı çıkan askerler ayağına kadar kuma bakmaktadır. Angaryada çalıştırılan askerler gündüzün herhangi bir vakti düdük ile yoklamaya çağrılmakta ve yoklama bahanesi ile saatlerce güneşin altında bekletilmektedir. Kısacası kampta esirlere yapılan tam bir zulüm ve işkencedir.¹³⁶¹

Bir başka hatıratına göre de Tel El-Kebir kampında esirlerden 200 kişi 10-15 günde bir tahkimat için çalışma kamplarına götürülmüş ve 1-2 saat çalıştırılmıştır. Coğunluğu tahkimat gününde olmak üzere İngiliz askerler sık sık esirlere küfretmiş, bunu sindiremeyen esirler askerleri yakalayıp dövmüştür. Bu dayak esnasında hiçbir İngiliz olaya müdahale etmemiş, dayak faslından sonra yola devam edilmiştir. Kampa dönüşte olay rapor edilmiş ve olay hakkında anket de yapılmıştır. Kampta en büyük ceza 14 gün hapis ve sigara içmemektir. Erzaklar Nil Nehri'nden kayıklarla

---

¹³⁶⁰ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 83.

¹³⁶¹ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 152-153.

taşınmaktadır. Bu göreve gönderilen askerler tren raylarını Nil'e aktarmıştır. İngilizler ise sadece seyretmiştir. Kampta 35.000 kişiye ait olan kamp elbiselerinin bulunduğu depo bir gece yakılmış faili ise meçhul kalmıştır.¹³⁶²

Mısır esir kamplarında esirlerin zorla çalıştırıldığına yönelik şikâyetler Hindistan esir kampları ile kıyaslandığında çok az sayıda kalacaktır. Esirlerin Hindistan ve Burma kamplarına göre daha az çalıştırılmalarının nedeni Mısır kamplarının anavatana yakınlığı sebebiyle kaçma ihtimalleridir. Ayrıca esirler firar ettikleri takdirde Mısır halkının Türk esirlere yardım edeceğine kesin gözüyle bakılmaktadır. Buna rağmen esirlerden zorla çalıştırıldıkları ve bazen çalışmalarına karşılık ücret bile alamadıklarına yönelik şikâyetler yetkililere ulaşmıştır. Bu şikâyetlere bir örnek Seydi Beşir esir kampında kalan 16. Fırka Kumandanının ifadesi verilebilir. 16. Fırka Kumandanı albay, 8 Mart 1921 tarihli verdiği ifadesinde esir Türk askerlerinin askerlerin bazen yevmiye ile bazen yevmiesiz olarak askerî yol ve ordugâhlar inşaatında zorla kullanıldığını beyan etmiştir.¹³⁶³

3.5.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Esirlerin Çalıştırılması

Savaş boyunca karşılıklı yazışmalarda esirlerin çalıştırılması önemli tartışma konusu olmuştur. Londra Savaş Merkezinden 11 Ocak 1918 tarihinde yapılan açıklamada Türk savaş esirlerinin hangi şartlarda çalıştırıldığından ve demiryollarında çalıştırılan esirlere yapılacak ödemelerden bahsetmektedir. Tüm savaş esirleri gibi Türk savaş esirlerinin de istihdam edildikleri herhangi bir yerde ücretsiz barınma, yiyecek, giyinme ve sıhhi yardım imkânlarına sahip olmalarının yanı sıra saatlik olarak yapılan iş için gerekli olan beceri seviyesine göre maaş aldıkları ve istedikleri gibi harcamakta özgür oldukları belirtilmiştir. Londra'daki Hindistan Ofisi aynı tarihte bir başka açıklama yaparak İngiliz topraklarında Türk savaş esirlerin çalışmaları karşılığında yapılan ödeme miktarına ilişkin kendilerinde herhangi bir bilgi bulunmadığı, bunun Savaş Merkezinin vereceği bir karar olduğu bildirmiştir. Buna rağmen Hindistan Ofisi çalışma şartlarına dair bilgiler vermiştir. Hindistan'daki esirlerin çalışmaları karşılığında kendilerine, savaş esirlerine çalıştırıldıklarında onları çalıştıran devletin askerleri için belirtilen oranlarda ödeme

---

¹³⁶² İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 260.

yapılmasını sağlayan Askeri El Kitabı'nın 92. Kısım 14. Bölümü'ne uygun olarak (Lahey Sözleşmesi'nin Kara Savaşı mevzuatına ilişkin Ek 6. maddesi) ödeme yapılmaktadır. Ordunun çalışma ücretleri, Kraliyet İzni'nin 928. maddesinde yapılan işin doğasına göre günlük 4d-1s/4d arasında değişen şekildedir. 30 Ocak'ta yaptığı başka bir açıklamada Hindistan ve Burma'daki Türk savaş esirlerine çalışmaları karşılığında yapılan ödemenin, konaklama ve yiyecek hükmüne ilave olarak yapıldığı ve bu konuda herhangi bir kesinti yapılmadığı hususunda bilgilendirmede bulunmuştur.¹³⁶⁴

Esirler için Sumerpur kampında iş çok kısıtlıydı. Bazı esirler 1916 yılı içinde yol inşaatında çalışmışlardır. Şimdiye kadar hiçbir esir kampın dışında çalıştırılmamıştır. Barakalar esirler tarafından yapılmış ve bunun için para almışlardır. Bazı yeni yapılacak projeler için yeni briketler 1917 yılı içinde üretim halindedir. Bazı esir takımları briket yapmaya devam etmektedir. Briket yapımı için kampın suyunu ve onun çamurunu kullanmışlardır. Briketler güneşin altında kuruduktan sonra bir fırına koyup pişirilmektedir. Briket fırınları odunla çalışmaktadır. Odunlar bölgenin insanları tarafından getirilmekte bu iş için yaklaşık 160 adam çalışmaktadır. Bu iş yaklaşık 6 saat sürmekte ve her gün tekrarlanmaktadır. Sabah 8.00-12.00 ve öğleden sonra 14.00 ve 16.00 arası saatlerde çalışılmaktadır. Esirler ekip olarak çalışmakta ve bu nedenle kişi başına düşen iş çok fazla değildir. Esirlere her 100 briket için 3,2 frank ödenmektedir. Bir esir günlük 50'den 80 cente kadar para kazanabilmektedir. İngiltere Hükümetinin iddiasına göre Delhi'de yapacak yeni başkentin inşaatı için Osmanlı esirlerinin kullanılması düşünülmüş ancak bu proje 1917 yılı için iptal edilmişti.¹³⁶⁵

Hindistan Bakanlığının İngiltere Savaş Esirleri Bölümüne yazdığı 1 Şubat ve 9 Şubat 1918 tarihli mektuplarında Hindistan'da esir tutulan Türk ve Arap savaş esirlerinin kömür ocağında çalıştırılması detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Hindistan'da, kömür madenlerindeki işçi eksikliğinden dolayı ciddi bir kömür sıkıntısı vardır. Bu zorluğa çözüm bulmak için Hindistan Hükümeti, Hindistan'da

---

¹³⁶³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹³⁶⁴ TNA, **FO.**, 383/452.

¹³⁶⁵ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 17-18.

bulunan Türk ve Arap savaş esirlerinden gönüllü olanları, kömür ocaklarında çalıştırmaya karar vermiştir. Sumerpur savaş esirleri kampı kumandanı Yarbay H.S. Garrat, Hindistan Madencilik Birliği ile gerekli esir sayısını, işçilik sözleşmelerini ve aynı zamanda işçilerin yiyecek ve konaklama düzenlemelerini konuşmak için temsilci olarak atanmıştır. Esirler başlangıçta kalifiyesiz olacaktırlar. Ancak İngiliz subayların kömür madenlerindeki tecrübeleri ile esirler bilgilendirilecek ve kısa zamanda iş hakkında bilgi edineceklerdir.¹³⁶⁶

Hindistan Hükümeti, Askeri Departmanına gönderilen 9 Şubat 1918 tarihli gizli yazıda Türk savaş esirlerinin çalışma kamplarında nasıl görevlendirmesi gerektiği anlatılmaktadır. İngiltere Hükümet, 1.000 Türk savaş esirinin, Nunrami Purpaneh yolu yakınındaki Boura Nullah üzerindeki baraj inşaatında çalışmasını onaylamıştır. Esirlere gündelik iki anna¹³⁶⁷ oranında, çalışmasından memnun kalınan işçilere %50'ye kadar fazladan olmak kaydıyla yevmiye verilecektir. İş alan müteahhitler, esirlerin kalacağı kulübelerin yapımı ve işin tamamlanması gereken süre ilgili koşulları yerine getiremediğinden dolayı sonradan projeden vazgeçilmiştir.¹³⁶⁸

Savaş esirleri, kamp komutanı tarafından kampa yeni gelecek esirlerin kalacakları barakalarının kurulması işinde de çalıştırılmıştır. Nisan 1917 itibariyle kampa özellikle Bağdat'tan çok sayıda yeni esir beklenmekte ve bu esirlerin kalacakları barakalar savaş esirleri tarafından inşa edilmiştir.¹³⁶⁹

Kızılhaç heyetine göre Bellary kampında emir erleri ve askerlerin koğuş angaryaları dışında yapmak zorunda oldukları hiçbir işleri yoktu. Kampta mevcut esir sayısı artış gösterdiğinde bahçe düzenlemesi planlanmaktaydı.¹³⁷⁰

Kızılhaç raporlarının aksine İngiliz Arşivlerinde esirlerin kamp dışında çalıştırıldıklarına dair belgeler bulunmaktadır. 31 Ağustos 1918 tarihli Türk savaş esirlerinin, Bellary kampında istihdam edilmelerini konu alan Hindistan

---

¹³⁶⁶ TNA, FO., 383/458.

¹³⁶⁷ Rupi'nin on altıda birine eşit Hindistan'daki en küçük para birimi. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_anna

¹³⁶⁸ TNA, FO., 383/458.

¹³⁶⁹ TNA, FO., 383/344.

¹³⁷⁰ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 50.

Hükümetinin Hindistan Ofisine gönderdiği gizli mektupta Bellary'deki 1.000 Türk savaş esirinin kısa bir süreliğine Bellary kışlasındaki su temin kanalının yönünü çevirmede istihdam edilmeleri için Hükümetten izin aldığından bahsetmektedir.¹³⁷¹

Aralık 1919'un sonunda Burma esir kamplarından bir kısım esir çalıştırılmak üzere Basra ve başka yerlere gönderilmiştir. Çalışamayacak durumdaki 300 asker Hindistan Bellary esir kampına getirilmiş ve bölük halinde tel örgüye konulmuştur. Bu kişilerin arasında Doğançaylı Hatip oğlu Mustafa ve Hendekli İsmail Efendiler vardır. Bu kişiler Bellary esir kampı ile Burma'daki Tayetmo ve Meiktila esir kamplarını kıyaslama imkânı bulmuşlardır. Thatmyo ve Meiktila esir kamplarında daha serbest olduklarını, çarşı iznine çıkabildiklerini söylerken angarya konusunda daha sıkıntılı olduklarını dağlarda odun kestiklerini ve demiryolu inşaatında çalıştırıldıklarını söylemişlerdir.¹³⁷²

Her gün sabah ve akşam yoklamasında erler arasından ayrılmış olan esirler fırça, süpürge gibi aletlerle, İngiliz sıhhiyecilerinin gözetiminde angarya işine giderlerdi. Bu angarya esirlerinin en önemli görevlerinden birisi kampın atık sularını temizlikti. Bu amaçla karargâhın mutfak ve çamaşırhanelerin pis sularıyla pavyonların atık sularını dışarı akıtılmak ve oradan bir genel suyoluyla uzaklaştırılmak amacıyla karargâh içinde suyolları yapılmıştı. Bu suyollarında birikmiş pis suları genel suyoluna akıtıp süpürmek, iki üç günde bir çeşit çamaşır suyuyla suyollarını arınık etmek, suyollarının kenarlarına uygun yerlere konan kovalarda birikmiş pislikleri demirden yapılmış arabalara boşaltarak özel alanda yakarak ortadan kaldırmak angarya için ayrılan esirlerden bir gruba yaptırılırdı. Angarya için ayrılan diğer esirler de meydan içinde görülen zararlı maddeleri toplayıp süpürmek, yabanî otları yolup yakmak, karargâhın tel örgüsünden üç mil uzaklığa kadar olan arazide bulunan dikenleri, yabani ve faydasız ağaçları sökmek, araziye düzlemek, sel sularına yollarını açmak, ahırlarındaki binek ve yük hayvanları dışarıya çıkarmak ve temizlemekle görevliydi. Ayrıca kampta esirler tarafından yapılması zorunlu işler arasında eczanelerin birikintileri için dışarıda çukurlar açıp kapamak, İngiliz askerlerinin kaldığı karakolların, komutan ile karargâh subay kurulunun ve Hükümet memurlarının konutu olan özel evlerin bahçelerini düzenlemek, temizlemek, araba ve

---

¹³⁷¹ TNA, FO., 383/461.

kovalarla sularını taşımak; trenle gelen ve giden İngiliz ve Hintli askerleri ve Osmanlı esirlerinin ağırlıklarını taşımak, İngiliz kulübünün garsonluğunu yapmak, kampın iç ve dışındaki yüksek havuzları doldurmak ve akıtmak gibi onlarca angarya iş de bulunmaktaydı. Esirler angarya işleri için sabah ve akşam 2-3 saat çalıştırılmaktaydı. Tel örgü dışına giden esirler silahlı Hint askerlerinin denetiminde ve İngiliz askeri polisinin kılavuzluğuyla bulunuyordu. Bunlardan başka Bombay yöresinde tren yolunun toprak tesviyesi ve silah ve mühimmat fabrikasının temel kazısı için 4-5 ay süreyle esirler görevlendirilmişti. Karargâhın temizlik işlerinin ve çöp birikintilerinin özel fiçı arabalarla dışarıda bir yere angarya erlerine açtırılan çukurlara atılması önceleri Hindu işçiler tarafından ücret karşılığı yapılmaktaydı. Karargâh komutanının kararıyla esir askerlerden istekli olanlara bu ücretin verileceği duyurulmuş ve bu iş için çok sayıda gönüllü asker çıkmıştı. Bir süre sonra arabaların öküzleri alınmış ve arabalar erlere çektirilmişti. Buna rağmen erlerin ücretleri ödenememiş ve erler bir daha bu arabaları çekmeyeceklerini ve öteki angarya hizmetlerini yapmayacaklarını söylemişti. Bu konu hakkında bir müfettiş görevlendirilmiş ve eczanelerin temizliği, arabalara öküz satın alınmasıyla taşıma işinin yerli amelelere yaptırılması kararı alınmasına rağmen Osmanlı Hükümetinin İngiliz esirlere bu işleri yaptırdığı gerekçesiyle Osmanlı esirlere de aynısının yapılmasına devam edilmiştir. Bu konuda direniş gösteren erler ikişer ve üçer ay süreyle hapsedilmişti. Olaylara öncülük ettiği iddiasıyla Ahmed Çavuş ismindeki tabur komutanı, 3 sene hapis cezasına çarptırılmış ve Madras cezaevine gönderilmişti. İngiliz komutanı, esirleri aşağılamak için yeniden bu hizmeti erlere yaptırmakta ısrarcı olmuştu. Esirlerin paraca zor durumda olduğunu bildiğinden öncekinden daha aşağı maaş vererek sadece 5-6 rupi karşılığında son zamanlara kadar bu aşağılayıcı hizmeti esirlere yaptırmaya devam edilmiştir. Ramazan ayında ve diğer mübarek günlerde angaryalardan sadece arazi düzeltmek gibi dış işler durdurulmakta, kamp içi ve dışı genel angaryalar eskisi gibi devam etmekteydi.¹³⁷³

Kamplarda esirlere çalıştığıının karşılığı az da olsa verilmekteydi. Ayrıca esirler yeteneklerine göre izin almak şartıyla ticaret yapabilmekteydi. Buna rağmen

---

¹³⁷² Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 122.

¹³⁷³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 110-111.

Hüseyin Fehmi Genişol, izinsiz ve korkarak ticaret yaptığından bahsetmektedir. Bir buçuk ay kampta çalışma karşılığında yaklaşık 8 rupi kazandığını söylemektedir. Bu para ile geçinemeyeceğini anlayınca 6 kuruş 10 para masraf yaparak un, yağ ve kömür almış ve kadayıf yapmıştır. Pek de iyi olmayan 1,5 kıyye kadayıfı 14 kuruşa satmıştır. Zamanla işi ilerletmiş daha fazla ve iyi kalitede kadayıflar yapmıştır. Ayrıca yanına yardımcı olarak Adapazarı Söğüt nahiyesinden Halil İbrahim oğlu Emin'i yardımcı olarak almıştır. Artık 11 kuruşa mal edip 24 kuruşa satmaktadır. Bu şekilde eskiden kendisinin yanına gelmeyen Adalı hemşerileri yanına gelmiş ve dost sayısı da artmıştır. Ortağı Emin ile beraber günde yirmişer kuruş para kazanmaya başlamışlardır. Subay ve diğer tellerde gündüzleri yemek vaktinde kadayıfları satabilmektedir.¹³⁷⁴

Diğer esir kampından bir tabur asker 3 Haziran 1919 günü Bellary esir kampına getirilmiştir. Yeni gelen esirler ile İngilizler düzeni sağlamak için baskıyı daha fazla arttırmaya başlamışlardır. 15 Haziran'dan itibaren subayların hizmetlerine verilen askerler de angaryaya gönderilmeye başlanmıştır. Bu kişiler subayların yemek yapmak gibi kişisel işlerinde yardım etmekte ve subaylar gibi haftada bir defa erzak almak için yoklamaya çıkmaktayken artık her gün yoklama çıkmak ve 07.00'den 08.30'a kadar angaryaya gitmek zorunda kalmıştır.¹³⁷⁵

Herhangi bir asker ücretini ödemek koşulu ile kendi yerine angaryaya başka bir esir gönderebilmekteydi. Genelde bir amelenin günlüğü 4-5 kuruştur. İngiliz devlet ve belediyesinde çalışan en güçlü ve kuvvetli Hintli askerin maaş 80-100 kuruş arasında değişkenlik gösterirdi. Hıristiyan Hintlilerin ve fakirlerin eşleri hayvan ahırlarında maaş karşılığı çalıştırılmıştır. Çarşı ve sokak temizlikçilerinin maaşları ise 60-70 kuruştur.¹³⁷⁶

İngilizler sıhhiye erlerinden bazılarına 216, onbaşıya 392, çavuş ve başçavuşa 1.024, yüzbaşıya 2.850 Hint parası vermekteydi. Diğer taraftan başka bir yüzbaşıya 760 kuruş verilmekteydi. Ayrıca biriken paralarından toptan verilmesi kampta paranın çoğalmasına yol açmış özellikle ticaret yapanlar daha çok para kazanmıştır. Hüseyin Fehmi Güneş ticarete daha da çok kazandığından artık angaryaya da

¹³⁷⁴ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 89-90.

¹³⁷⁵ **a.g.e.**, s. 100.

¹³⁷⁶ **a.g.e.**, s. 93.

gitmemektedir. Yaptığı ticaret sayesinde arkadaş sayısı artmıştır. Hendek Bıçkı köyünden Hafız Osman Çavuş, aynı telde kalan ve Kadıköylü Ahmed Kandıra, Fettan Üsküp, Ali Rıza ile dostluklar kurmuştur.¹³⁷⁷

Kamplar bazen üst düzey subaylar ya da generaller tarafından teftiş edilmektedir. Ekim ayının ortasında gerçekleşen tefriş esnasında İngiliz general askerlere yiyecek konusunda isteklerini sormuş askerler ise angaryanın fazlalığından bahsederek başka bir şikâyetlerinin olmadığını söylemiştir. Bu şikâyet sonrası sorun çözüleceği yerde karargâhın baskısı daha da artmıştır. Angaryaya gönderilen esirler dinlendirilmedikleri gibi olmadık yerde çalıştırmıştır. Sırasıyla çavuşlar da askerler ile angaryaya beraber gitmek zorundadır. Eğer çalışmayan bir esir olursa çavuşun hemen yanında bulunan Hintli veya İngiliz görevli tarafından hakkında bir rapor hazırlanıyor ve tarih ve yer belirtilerek çalışmadığı için cezalandırılması isteniyordu. Askerler arasında şahsi kin beslemeler bu tür olayların artmasına sebep oluyordu. Aralık ayının başında yine bir general tarafından kamp teftiş edilmiş ve bu kez 26. bölükten Hüseyin Fehmi Güneş, 27. bölükten Selim ve 29. bölükten Afyonlu Mehmed Ali bir dilekçe yazarak askerlerin kamp dışında çalışmaya gitmek istemediklerini belirtmişlerdir. Fakat dilekçe generale ulaştırılamamıştır. Bu sıralarda subaylara verilen 95 rupi yani 760 kuruş 73 ruپیye düşürülmüştür.¹³⁷⁸

Bellary esir kampında 1918 baharında bir isyan çıkmış sorumlu tutulan esirler Hindistan'ın güneyinde Tayetmo ve Meiktila Esir Kamplarına gönderilmişlerdir.¹³⁷⁹ İngilizlerin bitmez tükenmez zulmüne karşılık isyan etmeyen esirler İngiliz tarafından haber alınarak sorumluları tutuklanmış ve hapse atılmıştır. Bu kişiler bir daha görülemediğinden isyanın gerçek boyutu da öğrenilememiştir. Kampta Müslüman olmasına rağmen İngilizlerden menfaat sağlamak için hafiyelik yapan esirler mevcuttur. Esirlerin en çok korktuğu kişi ise Yüzbaşı Bland idi. Herhangi bir esirin hatasını görürse en ağır bir şekilde cezalandırmaktaydı. Örneğin kampın önündeki ark uzak olduğu için elini başka yerde yıkayan bir askeri atı ile ezmiştir. Buna rağmen Türk askerlerinin bir kısmı da terbiyeden yoksun olduğu için cezayı gerektirecek davranışları alenen yapmaktan çekinmemektedir. Tüm bu

¹³⁷⁷ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 94.

¹³⁷⁸ **a.g.e.**, s. 119-121.

¹³⁷⁹ **a.g.e.**, s. 87.

angarya ve baskılar Ocak 1920 tarihine geldiğinde dayanılmaz bir durum almıştır. Bir kısım asker angarya sırasında çalı keserken İngiliz görevlilere aldırış etmemiş ve işi bırakıp kampa dönmüştür. Ardından askeri mahkemeye sevk edilerek 2,5 ay mahkûmiyet kararı almışlar ve şiddetli angaryaya mahkûm olmuşlardır. Bu isyan diğer erleri de galeyana getirmiş ve artık hiçbir baskıya razı olmama kararı almışlardır. Hemen ardından askerler üzerine bir dizi yeni tedbirler konulmuştur. Subaylara haftada iki gün, diğer esirlere her gün yataklarını, karyolarını, su kaplarını ve bölük kazanlarını bir sıra pavyonların önünde bulundurma emri verilmiştir. Ayrıca saat 09.00'a kadar hiçbir yerde ateş yakılmama kuralı getirilmiştir. Bu kurallara uymayanlar ağır cezalara ve hapse mahkûm edilmiştir. Buna benzer bir başka olay Mart 1920'de gerçekleşmiştir. Kamptan bir saat uzaklıkta ağaç kesim yerinde emre itaatsizlikten pek çok asker hapse atılmıştır. Günde 8-10 asker bu gibi durumlardan hapse gitmiştir.¹³⁸⁰

Angarya işi taş toplamak, taş kırmak, cadde, şose, sokak, tarla gibi yerlerde diken kesmek gibi günlük işlerden oluşmaktadır. Bu işle görevlendirilen askerler saat 09.30'da göreve başlamak ve iş zamanında hızlı çalışmak ve öğleden sonra 16.00'da kampa girmek ve kimseyle görüşmemek zorundaydı. Esirler yeteri kadar izin alamadıkları gibi hızlı çalışmak zorundaydılar. Verilen görevleri itiraz etmeden yapmak zorunda olan esirler karşı gelirlerse hapsedilmekte ve İngiliz Karargâh Heyeti tarafından fesat başı ilan edilerek en ağır şekilde cezalandırılmaktaydı. Kampta senelerce hapis cezasına çaptırılan esirler olmuştur. Bu konuda tüm yetki bölük çavuşlarındadır. Çavuşlar görevlerini yeterli ciddiyetle yapmazlarsa görevlerinden olmakta ve maaşlarını kaybetmekteydi. Bu durumu bilen çavuşlar erlere fazla baskı yapmaktaydılar. Çavuşlar kampın kurallarını İngilizler adına eksiksiz uygulamak istemektedir. Bunun sonucu olarak da esirler tarafından yaralanan hatta öldürülen bölük çavuşları olmaktadır. Sonuçta öldürme olayına karışan bir asker senelerce hapse mahkûm olabilmekteydi. Günlük işler karargâh kumandanlığı tarafından pazar hariç her gün yazdırılarak çeşitli yerlere asılmaktaydı. En küçük bir dikkatsizlikte cezalandırılmaktan kurtulmak mümkün olmadığından bu duruma düşmek istemeyen askerler düşman hakaretine maruz kalmamak için azami

---

¹³⁸⁰ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 114-115, 123, 125.

dikkat göstermekteydi.¹³⁸¹

Tüm bu baskı ve zorbalıklar 21 Mart 1920 günü isyana dönüşmüştür. Birinci ve ikinci Tatar bölükleri ile 16. Türk ve Navgon bölükleri odun kesme angaryasına gönderilmiştir. Esirler odunların çok kalın olduğunu, elde ve omuzda taşımayacaklarını söylemişler ve verilen işi reddetmişlerdir. Bu durum üzerine 252 asker askeri mahkemeye verilmiş ve bir ay hapis cezasına çarptırılmıştır Eşyalarını almak için kampa girmişler ve bir daha çıkmamışlardır. Karargâh komutanı Biland'ın gönderdiği iki ayrı postanın emrine rağmen yine dışarı çıkmamışlar ve bunun üzerine Biland tel örgü kapılarını kapattırmıştır. 12 silahlı Hint, bir borazancı asker 1. ve 2. Bölük askerlerini dışarı çıkaramamıştır. Hintli muhafızlar, iki bölüğün etrafını kuşatmış ve arş komutu verilmesine rağmen askerler tek adım atmamış hatta diğer bölüğün askerleri Hintli muhafızların elindeki silahları ele geçirmişlerdir. Bu arada tehlike için borazan çalan kişinin ağzına taş atılmış, tehlikenin farkına varan komutan canını zor kurtarmış ve kapıları kapalı tel örgünün ardına kaçmıştır. Kaçamayan tercüman Sait Edip Bey ise esirler tarafından iyi bir dayak yemiştir. Silahlı ve süngülü Hintlilere ise dokunulmamıştır. Hendekli Abaza Ahmed Çavuş ve Mevlanakapılı Kemal telleri devirerek tüm esirlerin geçmesini sağlamıştır. Tüm esirler komutan Biland'ın öldürülmesini istemektedir. Biland arkasında Tatar taburunun başçavuşu, sağında Tercüman Sait, solunda 2. Tabur Çavuşu Kastamonulu İsmail Efendi kendisine sopa vurmak isteyenleri engellemişler ve komutanı linç edilmekten kurtarmışlardır. Yedek subaylar da kamp komutanının öldürülmesini istemelerine rağmen olayı sadece seyretmişlerdir 3. Tabur komutanı Tavazlı Ali Efendi Biland'ın öldürülmesi ve kamp dışına çıkılması halinde suçlu kabul edileceklerini söyleyerek İngiliz Krallığından daha güçlü olmadıklarını esirlere anlatmıştır. Kamp dışında çalıştırılmamak şartıyla askerler bölüklerine dönmüş ve 180 yedek subay da askerleri takip etmiştir. Biland ise hemen otomobiliyle kamptan çıkmak istemiş fakat Hintli görevliler kapıyı açmadığından odasına çekilmiştir. Hatta üst rütbeli subaylardan 169. Alay Kumandanı Yarbay Servet Bey, Menzil Müfettişi Yarbay Mahmut Bey, Binbaşı Cemal Bey, Ramadi Grup Komutanı Albay Ahmed Bey, Binbaşı Cemal Bey, Kuşçu lakaplı Binbaşı arabuluculuk yapmak istemiş ve

---

¹³⁸¹ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 95-96, 108.

isyanın sebebini sormuşlardır. Askerler ise sonunda ölüm de olsa vazgeçmeyeceklerini bildirmişler ve komutanların sözünü dinlememişlerdir. Bu isyan sırasında yedek subaylar kendilerine karşı yapılan haksızlığa karşı askerlere destek vermişler ve *“Türk’üz Müslüman’ız ve aynı ordunun askerleriyiz.”* diyerek askerlerin arasına karışmışlardır. Bu sırada Hüseyin Fehmi Güneş emrindeki 26. Bölük ve Adanalı Selim Çavuş emrindeki 27. Bölük süngülü İngiliz askerlerine hücum etmişlerdir. Her gün Türk esirlere küfür, hakaret eden ve azarlayan İngiliz askerleri şimdi süngülerini bırakarak ellerini kaldırıp teslim olmuşlardır. Biland ise Hint askerlerine hücum emrini vermiş fakat çoğu Müslüman olan Hintli binbaşı bu tür isyan olaylarına kendi askerlerini göndermeyeceğini beyan etmiştir. Binbaşı, kendi görevinin tel örgünün dışarısına esirleri çıkartmamak olduğunu söylemiştir. Bu durumda kamp komutanı esirlerin tüm isteklerini yapmaya mecbur kalmış ve bunu esirlere bildirmiştir. Yedek subay İzmirli İsmail Hakkı Efendi yedek subayların askerlerden ayrılmasını istemiş ve esirler Türkçe milli marşlar söyleyerek kamplarına gitmişlerdir. Hemen ardından tüm bölükler Hakkı Efendi’nin emriyle yine marşlar söyleyerek dağılmışlar ve bölüklerine dönmüşlerdir. Esirlerin istekleri kabul edilmiş ve askerler kamp dışına angaryaya gönderilmemiştir. Hapisteki askerler tahliye edilmiş ve o zamana kadar er muamelesi gören sadece angaryadan muaf olan yedek subaylar subay muamelesi görmeye başlamıştır. Erler artık tel içinde temizlik ile meşgul olacaklardır. 200 erden fazlası yoklamaya çıkmayacaktır. Bu görevi de bölükler nöbetleşe yapmaya başlayacaktır. Her gün sayım 15 dakikada bitirilecek ve 07.00’den önce kampa gönderilecektir. Akşam yoklamasına sadece angaryaya çıkacak askerler gelecektir. Bir gün sonra 22 Mart 1920 günü kamp komutanı hiçbir şey olmamış gibi esirleri kamp dışına göndermek istemiş fakat erlerin gitmemek konusunda kararlılığı görülünce vazgeçilmiştir. Askerler yoklama alanında esir düştüklerinden beri yapmadıkları talimleri yapmaya başlamışlardır. Kendi sözlerini dinlemeyen esirleri bu halde gören komutan durumu sadece üst makamlara bildirip daha fazla asker istemiştir. İki bölük kadar yedek asker getiren İngilizler sabah yine dışarıya asker gönderememişler ve bu olay bu şekilde kapanmıştır.¹³⁸²

Kamptaki isyan olaylarını araştırmak için bir general 23 Mart 1920 günü

---

¹³⁸² Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 126-133.

gelmiş önce subay ve üst rütbeli subayları dinlemiştir. Subaylar kendilerine hiçbir millete yapılmayan bir muamelenin bu kamplarda yapıldığını ve bunun uluslararası hukuka aykırı olduğunu söylemiştir. Yedek subaylar kendi hukuklarının korunmasını ve kendilerine subay muamelesi yapılmasını talep etmişlerdir. Erler ise temsilciler vasıtasıyla isteklerini bildirmişlerdir. Esirler kendilerine devletlerarası hukuk dışında davranıldığını, esir hukukuna göre davranılmadığını belirterek temizlik dışında hiçbir iş yapmayacaklarını ve zorla çalıştırılmayacaklarını bildirmişlerdir. Teftiş kurulu sadece isteyen erlerin ücret karşılığı çalışabilecekleri ve istemeyenlerin zorla çalıştırılmayacakları konusunda karar vermiştir. Subayların yoklama konusunda ve tel örgü dışında gezme istekleri de kabul edilmiştir. Yedek subayların yemekleri dışında subay ile aynı muamele görmesi kararlaştırılmıştır. Yalnız haftada iki defa erzak verilmesi için yoklamaya çıkmaları istenmiştir. Yemeklerinin pişirilmesi için hizmetçi verilmesi kabul edilmiştir. Sabah yoklamasında angaryadan artan erler kamplarına geri gönderilecektir. Akşamları yeterli miktarda bir iki bölük yoklamaya çıkacaktır.¹³⁸³

Bellary esir kampında meydana gelen isyanlar başka hatıratlara da yansımıştır. Tahsin İybar yaşadığı isyan olayı anlatan esirlerden birisidir. Erler kendi pavyonlarında serbestçe dolaşırken bir Hintli muhafız ile tartışma yaşamışlar ve Hintli muhafız korkutmak için süngüye davranış ardından galeyana gelen esirler kafasına tuğla ile vurarak elindeki silahı almayı başarmışlardır. Askerler iki pavyonun arasındaki dikenli telleri kırarak iki taburu birleştirmeyi başarmışlar; böylece sayıca kuvvetli bir hale gelmişlerdir. Kamp sorumlusu Yüzbaşı Benet bir taraftan esirleri sakinleştirmeye çalışırken bir taraftan da garnizon komutanı albaya haber vermiştir. Albay, dış tellerin dışına çıkmadıkları sürece ateş etmeme emrini vererek kısa sürede bu olayı sakin bir şekilde bastırabilmiştir. Türk esirler her ne kadar esir olsalar da esir kampında bile kendilerine silah yapmayı başarmışlardır. Demir karyolaların kutrani çubuklarını vidalarından sökmekte ve uçlarını günlerce taşa sürterek keskin bir silah haline getirmektedirler. İngilizler birkaç defa yoklama yaparak tüm silahları nehre atsalar da silah yapımının önüne bir türlü

---

¹³⁸³ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 134.

geçememişlerdir.¹³⁸⁴

Thatmyo kampında Normal koğuş angaryalarından başka hiçbir iş esirlere yaptırılmıyordu. Yemeklerini daha iyi hale getirebilmek için onlara ekilebilir bir bahçeden sebze üretme olanağı verilmiş ama iklimin ettikleri ürünlerin tarımına müsait olmaması ya da bakım ve su eksikliğinden sonuç beklendiği gibi olmamıştır. Elleri belli bir işe yatkın ve gönüllü olarak çalışmak isteyenler kendi mesleklerinden olan işlere veriliyordu. Esirler pazar günü çalıştırılmamaktaydı. Ödeme Hindistan Hükûmeti tarafından aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:

Tablo 3.12: Thatmyo Kampında Çalıştırılan Esirlere Ödenen Ücretler

İşi	Saat Başı Ücreti	Günlük Azami Ücret
Marangozlar, 1. kategori	-.15	1.60
Bıçkıcılar, sepet üreticileri, zımparacılar, 2. kategori	-.10	1.20
İnşaatçılar	-.05	-.40
Duvarcılar	-.07,5	-.80
Taş kırıcılar	-.10	1.20
Bahçıvanları, terziler, kunduracılar, kalaycılar	-.05	-0.40

Kaynak: TNA, FO. 383/345.

Kızılhaç kayıtlarına göre esirler koğuş angaryasından başka işlerde çalıştırılmadığı iddia başka arşiv belgeleri ve hatıratlarla yalanlanmaktadır. Hindistan Ofisinden İngiltere Hükûmetine 24 Ağustos 1917 tarihli yazılan yazıda Güney Shan State tren yolundaki Türk savaş esirlerinin istihdamlarına ilişkin Hindistan Hükûmetinden alınan yazının bir örneği gönderilmiştir. Delhi’de bulunan Hindistan Hükûmeti Kara Kuvvetleri 5 Mart 1917 tarihinde Burma Hükûmeti Başbakanı gönderilen yazıda Türk esirlerinin istihdamları konusundaki fikirlerini şu şekilde açıklamaktadır:¹³⁸⁵

“Hindistan Hükûmetinin Thatmyo Savaş esirleri kampında alıkonulmakta olan Türk esirlerin istihdamları konusunu düşünmekte olduğunu söylemek üzere görevlendirilmiş bulunmaktayım.

¹³⁸⁴ Tahsin İybar, **a.g.e.**, s. 112-113.

¹³⁸⁵ TNA, FO., 383/345.

Şu anda subaylar ve sağlık açısından uygun olamayanlar çıkarıldığında, kampta alıkonulmakta olan ve uygun şekilde çalıştırılabilecek yaklaşık 1.800 Türk savaş esiri mevcuttur. Bu sayı Mumbai'den hareket etmiş olan 750 Türk esirin daha gelmesiyle kısa süre sonra artacak ve muhtemelen yakın gelecekte bir artış daha olacaktır. Hindistan Hükûmetinin yukarıda bahsedilen konuda bir karara varmasını sağlamak için saygıdeğer vali yardımcısının izniyle, yol yapma gibi savaş esiri istihdamının avantajlı biçimde kullanılabilceği çalışma veya çalışmaları gösteren bir beyanın ve bu şekilde çalıştırılabilecek olan esirlerin sayısının, kendilerinin konu hakkındaki görüşleriyle birlikte sunulmasını talep etmek isterim.

Türk esirlerin faydalı şekilde kullanılabilcekleri çalışma şekillerini belirlemede, tıbbi destek gibi, onları besleme, barındırma ve korunmalarını sağlama adına yapılmak zorunda olan özel ayarlamaları değerlendirmenin gerekli olacağını eklemek isterim. Yerel askeri yetkililer buna karşın esirlerin korunmalarını sağlamak için gerekli ayarlamaları yapacaklardır.”¹³⁸⁶

Burma Hükûmeti Başbakanı Hindistan'dan sorumlu Devlet Bakanı'na 28 Nisan 1917 tarihli telgrafında esirlerin çalıştırılması konusuna şu şekilde cevap vermiştir:¹³⁸⁷

“Türk savaş esirlerinin istihdamlarına ilişkin 5 Mart tarihli mektubunuza atıfla, bu Hükûmet, Türk esirlerin Güney Shan State Demiryolu'nda Aungban ile Heho arasında toprak işlerinde çalıştırılmalarını kuvvetle tavsiye etmektedir. Bu projenin revize edilmiş tahmini 2,83 Rs, 701/-'dir. Yerel demiryolu idaresi teklifi uygun bulmakta ve çalışmanın 3.000'e kadar Türk esir için 3 aylığına istihdam sağlayacağını bildirmektedir. İklim iyi durumda ve geçici binalar için bambular ve kalaslar kraliyet tarafından ücretsiz olarak sağlanacağı için barınma harcamaları aşırı olmayacaktır. Esirlerin beslenmesi ve korunması için yapılan düzenlemeler özel bir zorluk olmaksızın gerçekleştirilmektedir. Uygun olan diğer projeler, demiryolunun, 2.000 kişiye iş imkânı sağlayacak şekilde, Yukarı Burma'nın kurak bölgelerinde Alon'dan Saingbyin'e kadar uzatılması veya 2.000 kişiyi istihdam ederek kurak bölgedeki demiryolunda bulunan çeşitli taş ocaklarıdır. Ancak ilk

¹³⁸⁶ TNA, FO., 383/345.

¹³⁸⁷ TNA, FO., 383/345.

bahsedilen proje en çok istenendir. Tümgeneral bu telgrafi görmüş ve uygun bulmuştur.”

Hindistan Hükûmeti Ordu Departmanından Hindistan Hükûmeti Vekil Sekreteri Yarbey A.H.O. Spence imzasıyla 12 Kasım 1917 tarihinde Hindistan'daki 2. Komutana gönderilen yazıda Shan Devlet demiryollarını Aungban'dan Burma'daki Heho'ya kadar genişletilmesi için Hindistan Hükûmetinin 3.000 Türk savaş esirini çalıştırmak üzere onay alındığı bilgisi verilmiştir. Esirler, Ordu Konseyinin 383 numaralı 1916'daki mektubunda belirtilen kurallara göre Hindistan'a Ordu Konseyi tarafından uyarlanan 1 Eylül 1916 tarihli 9239 numaralı mektubunda belirttiği şekilde ücretlendirilecektir. Hindistan Hükûmeti, işçilik ücreti oranının bu durumda her adam için gündelik iki ana olacağına karar vermiştir. İlgili giderler Ordu Konseyinin 8529 numaralı 19 Ağustos 1916 tarihli mektubunda işaret edildiği şekilde düzenlenmiştir. İşin tamamlanmasında, Demiryolları Departmanı, esirler tarafından yapılan işin piyasa değerine eşdeğer bir meblağı İngiltere Hükûmetine verecektir.¹³⁸⁸

Amerika Birleşik Devletleri Rangoon Konsolosluğu tarafından hazırlanan rapor ayrıca kampta nasıl bir çalışma hayatı olduğunu anlatmaktadır. Savaş esirleri tarafından yapılan işler iki türdür. Birincisi ödeme yapılmayan vasıfsız işler olup esirler için yemek pişirmedir. Diğer ödeme yapılan işlerdir. Çalıştığının karşılığı ödeme yapılan işler bahçeyi kazma, kamp çevresindeki çalıları temizleme ve sağlık çalışanları tarafından tavsiye edildiği şekilde, kamp çevresinin temizliğine dair herhangi bir iştir. Osmanlı ordusunun sağlık birimlerindeki erattan yaklaşık 45 kişi koğu görevlisi olarak görevlendirilmişlerdi. İngiliz ordusunun sağlık birimlerinde karşılık gelen rütbelere yapılan ile aynı oranda ödeme yapılmıştı. Bu ödemenin alınmasın ciddi gecikmeler olmasına rağmen sorunun çözümü için uğraşılmaktaydı. Yedek subaydan aşağı rütbede olan subaylar ve erler, barakaların etrafını temizlemeleri karşılığında subaylar 1,14 ve erler 0,65 dolar alırlardı.¹³⁸⁹

Doktor Yüzbaşı Nefi Hulusi Bey'in esaretten döndükten sonra 13. Kolordu Kumandanlığı tarafından alınan ifadelerden oluşan rapor Kızılhaç heyetinin kampta normal angaryadan başka zorla çalışma yükümlülüğü olmadığı iddiasını

---

¹³⁸⁸ TNA, FO., 383/458.

yalanlamaktadır. Bu esaret raporu Üsera Muamelat Şubesi tarafından Harbiye Nezaretine 31 Temmuz 1919 tarihinde sunulmuştur. Hulusi Efendi verdiği ifadesine göre kampta zorla çalıştırılmak üzere görevlendirilen 1.100 küsur asker nehrin karşı sahilinde on iki saat kuzeyde tren hattı üzerine bulunan bir kasabaya getirilmiştir. Askerler kasabadan üçer mil uzaklıkta mesafede geniş bir pirinç ovasının ortasında tahminen beş yüz metre uzunluğunda etrafı kayış kamışlarla çevrilmiş kampların içine açıkta toprak üstüne yerleştirildi. Bu çeşit 6 adet kamp kurulmuştur. Aynı gün ve saate tevafuk etmek üzere kuzeyden Burma sınırına yakın bir kasabanın şimendifer işlerinde bir seneden beri istihdam edilen 1.700 küsur askerden ilk 800 kişilik kafiye geri dönmüştür. Bu sırada katarın bütün vagonlarını gezen Nefi Hulusi Efendi askeri çok yüksek ve soğuk bir halde çalışmalarından dolayı bünyeleri gayet zayıf, solgun, yorgun ve bitap bir halde görmüştür. Biçare vaziyette esirlerin sıhhatleri de bozulmuştur. Esirler aralıksız günde sekiz dokuz saat büyük bir zorbalık ve baskı ile çalıştırılmışlar, çadırlarına döndüklerinde alt ve üstlerine verilen battaniyeler kendilerini rahatlatmaya yetmemiştir. Yatıp kalktıkları yerler pek fena ormanlık ve bataktır. Pis suları içen esirler sıtmaya, kanlı ishale ve göğüs nezlelerine yakalanmışlar ve bu yüzden 100'ü aşkın esir hastaneye yatırılmıştır. Nefi Hulusi Efendi'nin arkadaşlarından pek çoğu vefat etmiş ve birçokları değişik hastalıklara tutulmuşlar ve çok zayıf düşmüşlerdir. Thatmyo kampı başhekimi sağlık yüzbaşısı yeni gelen trendeki askerlerin durumlarını teftiş etmiş esirleri adeta canlı bir kadavra şeklinde bulduğunu itiraf etmiştir.¹³⁹⁰

Gerek yeni gelenler ve gerekse daha önce Thatmyo kampından gelen askerlerin tamamı altı adet kampa taksim edilerek kasabadan itibaren üç mil mesafede bulunan kamplara taksim edilmişlerdir. Nefi Hulusi Efendi ilk üç kampta hizmette bulunmuştur. Askerler ancak vahşi hayvanların muhafaza edilebileceği bir yere hapsedilmişlerdir. Esirlerin tıkıldığı yer büyük masraf ve fedakârlıkla yapılan çaprazvari uçları sivriltilmiş dört sıra üzerine dizilmiş ve toprağa muhkem gömülmüş ve birbirine sıkıca bağlanmış on santimetre kutrunda kalın yedi yard uzunluğunda bambu denilen kamışlardan yapılmış sıkı bir parmaklık içerisinde adedi milyonları aşan yine kamış kümeleriyle hasır yığınlarıdır. Kampın yeni açılmış makineli dört

---

¹³⁸⁹ TNA, FO., 383/239.

beş artezyen kuyusu vardır. Askerler bu salaş kulübecik içinde günlerce yatarak gecelerin ayazından hayli müteessir olmaktadır. Efradın yatıp kalkmaları için hastaneden başka hiçbir bina inşa edilmemişti. Bir hafta zarfında askerlere pavyonlarının kendileri tarafından inşası emredilmiştir. Esir askerler hiç dinlenmeden geceyi gündüze katarak derme çatma kamıştan ve sazdan pavyonlar inşasına başlamıştır. Bir hafta sonra da şimendifer işlerinde çalışmaya mecbur bırakılmışlardır. Bir gün önce askerlere matara, kazma, kürek, külünk, el arabaları ve çamur sedyeleri verilmişti. Her gün sabah saat 05.00'te askerlere çorba pişirilerek içirilmektedir. Çok acele yufka ekmekleri yaptırılıyordu. Saat 06.00'dan 07.00'ye kadar süren yoklamayı müteakip muhafaza altında yola çıkarılarak üç millik mesafe yürüdüktan sonra diğer kampın yanına kadar varılarak kendi kamplarına doğru toprak işlerinde çalıştırılıyorlardı. Öğleden sonra saat 17.00'de çalışmaya paydos edilerek kamplarına dönüyorlardı. Askerler günde on saat çalıştırılıyordu. Bu suretle çalıştırılan askerler beş altı gün sonra genellikle yorgun ve bitap düşmeye başlayarak gerek gündüz ortasında gerek akşam dönüşlerinde güneş çarpmasına maruz kalıyorlardı. Sabahları viziteye çıkanların yekûnu yüzlere ulaşmaya başlamıştır. Kundura şikâyetinden, güneş çarpmasından ve sair rahatsızlıklardan yatırılan hastaların sayısı elliye bulmuştu. Askerler on saat devam eden tahammül sınırını aşan amele işleri esnasında açlıktan şikâyet ediyorlardı. Zira bu müddet zarfından bir matara su ve iki üç yufka ekmekten başka yiyecek bir şeyleri yoktu. Ekmek istihkakları tamamen un olarak verilmekteydi. Daha önce çalışmaya gelen 5 ve 6 numaralı kamplarda oturan esirlerden merkez kampına iki günde altmışı geçkin hava değişimi ve istirahat muhtaç çok zayıf, nahif, tamamı ishal ve dizanteri hastalığına yakalanmış esir gelmişti. Bunu müteakip günlerde de diğer kamplardan çok sayıda hasta esir gelmiştir. Buradaki tüm kampların kumandanı Kolonen Sandomen'di. 3. Kamp kumandanı Teğmen Ovarid isminde genç bir subay yerine getirmekteydi. Bu subay amele işlerinde yorgunluk belirtisi gösteren, biraz istirahat etmek isteyen ve istirahat muhtaç olup da sabah vizitesine çıkmak istemeyen askerleri her an sopa ile darp ederek karşılık vermekteydi. Aynı darp işlerini askerlerin başlarında duran ve polis neferi diye tayin edilen Türk başçavuşlara da göstererek esirlerin şahsiyetlerine

---

¹³⁹⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/34.

ve şereflerine karşı hakaretlerde bulunuyordu. 1 Şubat 1919 günü kamp kumandanlığına asaleten Yüzbaşı Reh tayin edilmişti. Bu zat geldiği günün akşamı bütün askerleri toplayarak bir saat dizüstü oturtmak suretiyle evvela bir ceza tertip etmiştir. O güne kadar pavyonlardan bir kısmı ikmal edilemediğinden oturdukları kulübeleri gece yarısına kadar karanlıkta yıktırarak bir taraftan diğer tarafa naklettirmek suretiyle sabaha kadar uyutmamıştır. Yoklama esnasında birçok asker mazeretlerine binaen vizite defterlerine bölük bölük isimlerini yazdırarak mazeretlerini bildirmiştir. İcap edenler hastaneye istirahat için gönderilmiştir. Bir müddet sonra yüzbaşı hastaneye de müdahale ederek hastanede istirahat için ayrılan yerde istirahatte olan askerlerin üzerine her vakit beraberinde taşıdığı demir bastonu ile hücum ederek esirlerin vücutlarına rastgele vurarak hepsini buldukları istirahat haneden dağıtarak işe yollamıştır. Bir miktar asker kamp içerisinin ve dışarısının bakım ve temizliğinden bir miktar asker de iş başına giden arkadaşlarının ekmeklerini pişirmek için mutfaktaki ateşçilere yardım ve hizmet etmekten sorumludur. Kamp sorumlusu yüzbaşı bu iş için ayrılan askerlere müsaade etmeyerek cümlesini işe koşmak suretiyle askerlerin ne ekmek ve ne de yemek pişirmelerine müsaade etmiştir. Gün boyu çalışan esirler yorgun ve bitap halleriyle dönüşlerinde bizzat kendi yemek ve ekmeklerini yapıyordu. Sonraki günlerde Türk esirlerinin bir kısmı kamp haricinde İngiliz subay ve aileleri ile askerlere mahsus pavyonlar inşa etmek üzere ayrılmış geri kalanlar ise şimendifer işlerine gönderilmiştir. Yüzbaşı işbaşında bulunan askerlerin yanlarına gelerek teftiş maksadıyla gezerken acı çeken ve sebepsiz birçoklarını demir bastonuyla gelişi güzel ayırmaksızın darp etmiş ve yaralamıştır. Pavyon inşaatındaki askerleri de biraz istirahat etmek istemelerinden ve çabuk iş görmemelerinden polislerine varıncaya kadar cümlesini darp edip yaralamıştır. O günün akşamı darp edilen askerlerden hastaneye 27 kişi müracaatta bulundu. Bunlardan birinci neferin sol gözü darbenin şiddetinden görmez olmuş ve gözkapakları ödem tutarak tamamen kapanmıştır.

İki esirin son üst çene kemiği üzerine isabet eden darbeden dört dişini kırılmış, yanaklarında büyük yaralar meydana gelmiştir. Üçüncü esirin son kulağı üzerine ve arkasına isabet eden darbe kulağında kanamaya yol açmış ve işitme kaybına sebep olmuştur. Dördüncü esirin sol eliyle omzunun üzerine isabet eden darbe cilt altında büyük kanamalara ve yaralara sebebiyet vererek kolunu kullanamaz

hale getirmiştir. Beşinci erin her iki oturak yerleri üzerindeki darbeler büyük yara ile cilt altı yarılmalar ortaya çıkmış, iki misli hacminde ödemlere sebep olarak yürümesine ve oturup kalkmasına engel olmuş ve kampın civarından sedye ile hastaneye getirilmiştir. Altıncı esir askerin sağ yüzü üzerindeki darbe uzunlamasına bir kesik ile gözkapaklarının ve yanaklarının şişmesine sebep olmuş ağızdan ve burnundan kan akarak göz yuvarlağı tamamıyla örtülmüştür. Yedinci esirin sol küreğiyle kaburgaları üzerine indirilen darbeler deri altına tesir ederek damarları çatlatmıştır. Sekizinci esir vücudunun muhtelif yerlerine aldığı darbeler ile yürüyemeyecek ve kalkamayacak duruma gelmişti. Dokuzuncu esir başına aldığı darbe ile derisinde 5-6 cm uzunluğunda yara açılmış, bilincini kaybetmiş ve yarasında ödem meydana gelmiştir. Aynı gün beş numaralı kamptan yine şiddete uğrayan ve yaralanan üç dört asker getirilmiştir. On beş kadar ishal olarak son derece zayıf düşmüş asker hastaneye sevk edilmiştir.

Bu kişilerin ifadelerine göre kamplarında askerlere karşı gösterilen şiddet ve yaralanma daha çok sayıdadır. Gözünü şiddetli darptan tamamıyla kaybetmiş bir asker kamp tabip yardımcısı bir Hintli tarafından merkez kampına tedavi için gönderilmek üzere arabaya bindirilerek yola çıkarılmışken kamp komutanı yüzbaşı tarafından görülüp geriye çevrilmiş ve kamp revirine yatırılmıştır. Gerek evvelkiler ve gerekse sonradan gelen tüm hasta ve yaralılar kamp revirinde tutulmaya başlanmıştır. Nefi Hulusi tüm yaralı esirler için gereken raporu istemiştir. İki saat sonra kamp komutanı revire gelerek birer birer hastaları muayene etmiş ve raporların gerekli olduğunu tasdik etmiştir. Tüm bu olaylara rağmen bir gün sonra aynı şiddet olayları tekrar yaşanmaya devam etmiştir. Bilhassa kamp içinde 1.000 küsur askere namaz kıldıran hafız ve herkesin saygısını kazanmış Konyalı bir er imam kisvesiyle angarya ve şimendifer amelesinde çalışmaya gönderilmiştir. İmam, öteden beri ve dört sene süren esareti süresince kamp kumandanlarının özel izniyle ancak kamptaki camilerde imamlık ve mübarek günlerde ve özel günlerde dini hizmet vermekle mükellef olduğunu ve angaryadan muaf bulunduğunu anlatmıştır. Kamp komutanı, bu niyetinden feragat edip çalışıncaya kadar sabahtan akşama kadar muhtelif zamanlarda nöbet tutturmuş, darp etmiş ve hapsedmiştir. Esirin direnmesi üzerine sırtüstü yatırılarak elleriyle ayakları toprak üzerinde gerilip kazıklara bağlatılarak güneş altında bir hayli zaman bırakılmak suretiyle cezalandırılmıştır. En son

yüzükoyun yatırılarak elleri ayakları bağlanmış olduğu halde darp edildiği tüm esirler tarafından görülmüştür. Akşamüstü bu imam sedye ile hastaneye getirilerek yatırılmış, sırtında 20'den fazla değnek izi görülmüş ve rapor düzenlenerek başhekime gönderilmişti. Ertesi sabah istirahate ayrılan askerler zorla tekrar angaryaya gönderilmeye çalışılmıştır. Esirlerden sorumlu Nefi Hulusi bu durum üzerine başhekime giderek ve tüm olayları tekrar anlatarak esirlerin zorla angaryaya gönderilmesi durumunda bir Türk subayı olarak vicdanının kendi milleti hakkında reva görülen bu zulme ve medeniyet dışı davranışa karşı tahammülü olamayacağını beyan ederek görevi bırakacağını söylemiştir. Aksi takdirde bir üst merci olan Thatmyo fırkası başhekimliğine münacata mecbur kalacağını anlatmıştır.

Nefi Hulusi Bey kamp başhekimi tarafından kendi askerlerini gereksiz bir milliyetperverlik ile korumaya çalışmakla ve lüzumsuz yere birçok defalar esirlere istirahatler vermekle suçlanmış ve bundan sonra Hintli yardımcısı ile iş göreceğini söylemiş ve hakarete etmiştir. Bir üst mercideki fırkaya giden raporlar orada ciddiye alınarak kamp teftişi için başhekim bir albay görevlendirilmiştir. Başhekim albay daha önceden şimendifer amele işlerinde güç yetiremeyecekleri ağır şartlarda çalıştırılan ve hastaneye sevk edilen malul askerleri birer birer muayene ederek bu duruma gelmelerinin sebebi sormuştur. Aynı zamanda darp ve yaralanma suretiyle hastaneye yatırılan askerleri de teftiştten geçirerek durumlarını kendi doktorlarından sormuştur. Meselenin ehemmiyet ve nezaketinden dolayı kamp kumandanı bir gün önce akşamüstü değiştirilmiş hasta yatan ve şiddete maruz kalmış imam da kolordu merkezi olan Rangoon'a sevk edilmiştir. Bir gün sonra 7 Şubat 1919'da akşamüstü Nefi Hulusi Bey Hindistan karargâhından özel bir emir ile Türkiye'ye gönderilmiştir.¹³⁹¹

Yüzbaşı Nefi Hulusi Bey'in kampa gelişinden iki sene sonra 1917 senesi Ocak başında tüm subay, yüzü aşkın çalışamayacak durumda ve hastanedeki hastalar, sağlık işlerine ve hastalara nezaret etmek üzere zayıf kişiler Meiktila esir karargâhına vapur ile sevk edilmişlerdir. Biri orta, ikisi küçük hacimde ve hacimleri çok sınırlı üç vapurun güverte, kazan ve ocaklarının etrafında ve alt üst katlarında çok miktarda olan bedbaht esirler balık istifi misali, bir Hükûmetin subay şan ve

---

¹³⁹¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/34.

şerefine yakışmayan gayet fena hayat ve sağlık şartları altında yeni karargâhlarına sevk edilmiştir. Dört gün dört gece süren nehir yolculuğundan sonra vapur ve şimendifer iskelesi olan Mincan kasabasına ulaşılmıştır. İstasyonda hastaları teslim almaya görevlendirilmiş İngiliz sağlık subayı hastaların vapurdaki insanlık dışı halini görerek esirlere acımıştır. Yüzbaşı Nefi Hulusi Efendi Thatmyo kampına dönmüştür.¹³⁹²

Yaklaşık 6 dönüm toprak işlenmek için ayrılmıştı. Bir baş bahçıvan, 2 tecrübeli bahçıvan ve 8 bahçıvan, sırasıyla her biri aylık 4,87, 3,89 ve 2,60 dolar alacak şekilde istihdam edilmiştir. Tecrübeli olmayan bahçıvanların sayısı azaltılmıştır. Sebze subaylara düşük ücretler karşılığında satılmaktadır. 40 dönümlük bir alanın, nehirden su pompalayarak tüm kampa sebze temin edecek şekilde işlenmesi için bir plan yapılmaktadır, fakat şu an için bu plan askıdadır ve gerekli çalışmalar devam etmektedir.¹³⁹³

Marangoz Atölyesi: Aylık 6,49 pound karşılığında iki baş marangoz ve aylık 4,87 dolar karşılığında 6 tecrübeli yardımcı istihdam edilmiştir. Gereken şekilde çok sayıda tecrübesiz işçi günlük olarak 0,08 dolar karşılığında istihdam edilmektedir.¹³⁹⁴

Duvarcılar: Kampta aylık 4,87 dolar karşılığında bir baş duvarcı, günlük 0,12 dolar karşılığında 4 tecrübeli yardımcı istihdam edilmiştir.¹³⁹⁵

Terzi Dükkânı: Kampa dikiş makineleri satın alınmış ve 4 terzi istihdam edilmiştir. Müşteriler için yapmış oldukları çalışmaların karşılığı olan miktarın $\frac{3}{4}$ 'ü terzilere ödenmekte ve kalan $\frac{1}{4}$ 'lük kısım ise makinelerin, iğnelerin ödemelerinin yapılması için kullanılmaktaydı.¹³⁹⁶

Ayakkabı Tamircisi: Terziler ile beraber 4 ayakkabı ustası çalışmaktadır.¹³⁹⁷

Hasırcı Dükkânı: Dört hasırcı, terziler ile aynı şartlar altında istihdam edilmektedir.¹³⁹⁸

Bir maden suyu fabrikası tamamen esirlerin kendileri tarafından çalıştırılmakta ve çalışmaları için çeşitli sayılardaki insanları istihdam

¹³⁹² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/34.

¹³⁹³ TNA, FO., 383/239.

¹³⁹⁴ TNA, FO., 383/239.

¹³⁹⁵ TNA, FO., 383/239.

¹³⁹⁶ TNA, FO., 383/239.

¹³⁹⁷ TNA, FO., 383/239.

¹³⁹⁸ TNA, FO., 383/239.

edebilmektedirler. Fabrikanın kazançlarından kendilerine ödeme yapılmaktadır. Bir esir bir dükkânda kahve satmaktadır. Birkaç esir sigara benzeri şeylerin satımı için küçük tezgâhlarda durmaktadırlar.¹³⁹⁹

Hintçe konuşan bir esir, kamp emirlerinin tercüme edilmesi ve çeşitli işler karşılığında aylık 4,87 dolar ödeme almaktadır. İki aşçı, üst sınıf sivillere yemek pişirme karşılığında, kişi başına aylık 1,62 dolar almaktadır.¹⁴⁰⁰

İngilizce konuşan bir Türk, polise yardım etmekte ve günlük 0,16 dolar almaktadır. İngiliz askerler yerine Türkleri, İngiliz askeri inzibat astsubayının emri altında polis olarak istihdam etme planı ortaya çıkmış ve bazı şahıslar iş ile ilgili olarak eğitilmişler, ama buna izin verilmemiştir.¹⁴⁰¹

Kamu İşleri Bürosu dikenli tel örgü taşıyan direklerin yerine güçlendirilmiş beton sütunlar yapmak için 8 esiri istihdam etmektedir ve bu esirlere günlük 0,08 dolar ödeme yapılacaktır. Esirler, aynı ücret karşılığında, aynı zamanda asfalt yol yapımı amacıyla çakıl taşları toplamak için de istihdam edilmektedirler. 2 veya 3 esir yeni esirlere verilen numaraları damgalama işinde çalıştırılmaktadır ve onlar da günlük 0,08 dolar kazanmaktadırlar.¹⁴⁰²

Meiktila kampında bulunan 4.000 esirden sağlık durumları iyi olanlar yapılan muayene sonucu çalıştırmak için ayrılmıştır. Çalıştırılmak için ayrılan 1.500 esirin arasından çok zayıf verilmiştir. Ölümünün sebebi aşırı sıcaklar ve yetersiz beslenmedir. 1.500 esir 100 kişilik bölüklere ayrılmıştır. Esirler genelde hemşerileri ile beraber aynı bölükte olmak istemişlerdir. Her bir bölük Çorumlular, Kayserililer, Kastamonulular, Konyalılar ve İzmirililer gibi bir şehir ismi ile anılır olmuştur. Esirler Birmanya'nın yeni yapılan demir yollarında molasız ve insafsızca sabahtan akşama kadar çalıştırılmıştır. Bu şartlar altında her gün esirlerden bazıları hasta olmaktadır. Bir süre sonra ölümler başlamıştır. Tüm esirler anlaşarak hep birlikte bu şartlar altında zorla çalışmama kararı almışlardır. Sabah yoklamadan sonra esirler oturmuşlar ve ayağa kalmamışlardır. Kamp yetkilileri tüm baskılara ve zorlamalara karşı esirleri çalışmalarını için ikna edememişlerdir. Birinci bölükten, sopa ile vurulmalarına ve şiddet uygulanmasına rağmen kimse ikna olmamış ve durum

---

¹³⁹⁹ TNA, FO., 383/239.

¹⁴⁰⁰ TNA, FO., 383/239.

¹⁴⁰¹ TNA, FO., 383/239.

komutanlara bildirilmiştir. Kamp komutanının nasihati, bu durumun emre itaatsizlik olduğunu söylemesi, ceza ve tehdidi fayda etmemiştir. İngiliz askerleri getirilerek birinci bölüğün etrafı silahlar ile sarılmıştır. Çorumlu Delibalta oğlu Ahmed bu sırada bir İngiliz askerinin silahını ele geçirmiş bu durum esirler arasında daha bir ateşlenmeye sebep olmuştur. Birinci bölüğü ikna edemeyen İngilizler en sondaki on beşinci bölüğe şiddet uygulamışlardır. Bu bölük ayağa kalkarak işe çıkmak zorunda kalmışlardır. Arkasından diğer bölükler de işe gitmişlerdir. Sadece birinci bölüğün etrafı askerler ile çevrili kalmıştır. Birinci bölük zorla çalıştırılmamış fakat başla bir yere götürülerek orada bir müddet arkadaşlarından ayrı tutulmuşlardır. Burada kendilerine sigara, şeker ve kahve verilmemiştir. Bir ay sonra çalışmaya ikna edilmişlerdir. Esirlerin çalıştırıldığı yer Bugayla denilen bir yerdir. Esirler ağır şartlarda ve sıcak havada çalıştırılmalarından, gıdalarının yetersizliğinden ve verilen suyun kötü olmasından dolayı pek çok hastalığa yakalanmıştır.¹⁴⁰³

Shwebo esir kampı nekahet kampı olması sebebiyle bu kampta esirler için koğuş angaryaları dışında hiçbir zorunlu iş yoktu. Bu kampta kalan esirler geçici süre kalmakta, nekahet dönemini geçirdikten sonra kamplara gönderilmekteydi.¹⁴⁰⁴

Osmanlı ile İngiltere Hükûmeti arasında esirlerin zorunlu ve ağır işlerde çalıştırılması ciddi bir sorun haline gelmiştir. İki devlet arasındaki bu konu ile ilgili bir sorun da esirlere çalıştırılmaları karşılığı ödenen ücretti. Osmanlı Hükûmeti İngiltere Hükûmetinin esirleri çalıştırmaları karşılığı yeterli düzeyde ücret ödemediğini savunmuştur. Londra Savaş Merkezi, 20 Temmuz 1918'de Hollanda Temsilciliği aracılığıyla Osmanlı subaylarının ödemelerine ilişkin Babıali'ye verdiği cevapta 1 Nisan 1918 tarihinden itibaren İngilizlerin elinde savaş esiri olan tüm Osmanlı subaylarına günlük 4 şilin ödeme yapılması talimatı verildiğini açıklamıştı. Londra Hindistan Ofisi, 21 Kasım 1918'de Türk savaş esirlerine yapılan ödeme ile ilgili yeni bir açıklama daha yapmıştır. Hindistan Hükûmeti Kraliyet Maaş İzni'nin 928. paragrafa göre Türk, Alman ve Avusturya savaş esirlerine ve tutuklu sivillere İngilizlerin yalnızca yarısı kadar ödeme yapılması talimatını verilmişti. Çalışma

---

¹⁴⁰² TNA, FO., 383/239.

¹⁴⁰³ Mustafa Tütüncü, a.g.e., s. 67-68.

¹⁴⁰⁴ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 80.

karşılığında yapılan ödeme oranları tercümanlar, baş fırıncılar, mahkumlardan sorumlu görevliler hariç Türk savaş esirleri açısından yarı oranda belirlenmişti.¹⁴⁰⁵

Savaş Merkezi'nin 15 Ocak 1918 tarihli mektubunda bulunan talimatlara göre tercüman olarak görevlendirilecek olan savaş esirlerine günlük 5d şartıyla saatlik $\frac{3}{4}$ oranında ödeme yapılması teklif edilmişti. Buna rağmen Hindistan'daki savaş esirleri kampında, 1.000 kişiden biri oranında bulunan sivil tercümanlar yalnızca tercümanlık yapmakla kalmayıp, aynı zamanda gelen ve giden tüm evraklar üzerinde denetçilik de yapmaktaydılar. Bu şahısları elde bulmak gücü ve Mısır ve Kıbrıs'tan çok sayıda tercüman getirmek zorunda kalınmıştı. Bu zorluktan dolayı az sayıda savaş esiri bu sivil tercümanlara Kraliyet Maaş İzni'nin 926. maddesine göre ödeme yapılmıştı. Buna rağmen bu esirlerin yeni oranlar ile çalışmayı reddedecekleri anlaşılmiş ve bu konuda zorlama söz konusu olamayacağı için bunların yerine aylık 200 Rs'den az olmayacak bir maaş verilerek başka sivil tercümanlar ile çalışmak alternatif bir çözüm olmuştu. Bu yüzden bazı savaş esirleri tercümanları ile İngiltere'deki kamplarda bulunan sivil tercümanlara Askeri İdare Kurulu talimatına göre ödenen miktarı geçmeyecek şekilde eski orana göre çalıştırma kararı alınmıştır.¹⁴⁰⁶

Türk savaş esiri olan fırıncılardan ekmeğin pişirilmesi sürecinde denetleme görevini yürütmesi için bir kişi istihdam etmek ekonomik anlamda gerekli görülmüştü. Bu nedenle bu baş fırıncılar ile ilgili 20'den fazla çalışanı denetleyen, resmi olmayan görevi gerçekleştiren her bir usta için bu iş koluna mümkün olduğunca yakın bir ücret olan, Kraliyet Maaş İzni'nin 926. maddesinde belirtilen oranların yarısı kadar ödeme yapılmasını uygun bulunmuştu.¹⁴⁰⁷

Çavuştan binbaşı dahil esirlerden sorumlu görevliler de ödemelerde istisna kılınmıştı. İlk olarak Hindistan'da Osmanlı savaş esirleri için kamp kurulduğunda, bu esirleri gruplara ayırma ve kendi aralarından idari işler ve disiplinin sağlanması için seçilen birinin emrine sokma ihtiyacı doğmuştu. Böylelikle hem dil sorunu aşılacak hem de bu yöntem sayesinde kalifiye konumda olan İngilizleri çalıştırmaya gerek kalmayacaktı. Resmi olmayan bu görevlilere aylık Rs.17-8-0 ve Rs.10-0-0

---

¹⁴⁰⁵ TNA, FO., 383/453.

¹⁴⁰⁶ TNA, FO., 383/453.

¹⁴⁰⁷ TNA, FO., 383/453.

oranlarında ödeme yapılmasına karar verilmiştir. Bu şekilde ödeme yapılan sürecin uzaması ve devamında gelen tatmin edici sonucu dikkate aldığına, bu sisteme devam etmekten vazgeçilmesi veya maaşların azaltılması durumunda kamplarda huzursuzluğun baş göstereceği düşünülmüştü. Ayrıca bu ödemeler ile harcanan para İngiliz görevlilerin çalıştırılması halinde ödenecek olan miktardan çok daha az olma özelliğine sahipti. Bu nedenle en fazla bu oranlarda ödeme yapmaya devam etme kararı alınmış ve uygun bir zamanda bu ücretlerin komutanın inisiyatifine bağlı olarak düşürülmesini uygun bulunmuştu. Askeri İdare Kurulunun talimatına göre berber ve aşçı gibi ödeme yapılmasına gerek duyulmayan işlerde, savaş esirleri kamplarındaki bazı şahıslara da ödeme yapılması uygun bulunmuştu. Fakat daha sonra bu ödemeler, ödemelerle ilgili ordu talimatına göre kaldırılmıştı. İnzibat çavuşu ve askeri polis olarak görevlendirilen savaş esirlerinin ödemeleri, 15 Ocak 1918 tarihli Savaş Merkezi mektubunda belirtilen hususlar neticesinde kesilmişti.¹⁴⁰⁸

3.5.3 Kıbrıs Esir Kampında Esirlerin Çalıştırılması

Kıbrıs kamplarında Türk savaş esirlerinin çalışmak için kamptan dışarı çıkmalarına müsaade edilmemiştir. Buna rağmen Kıbrıs'ta tutulan esirlerin bir kısmı Süveyş Kanalı'nda konuşlandırılan İngiliz askeri birliklerine gönderilen kereste ve lojistik malzemenin Mağusa limanından yükletilmesi işinde amele olarak çalıştırılmıştır. Böylece kampta zeytin çekirdeklerinden yaptıkları tespihleri ve tahtadan yaptıkları sigaralık birtakım küçük eşyaları limanda gemilere yük yüklemek için kamptan çıktıklarında Kıbrıslı yerli Türklere hediye etmişler ya da satmışlardır.¹⁴⁰⁹ Bu hediyelerden birisi olan Çanakkale ve Anadolu işlemeli ay-yıldızlı iki sigaralık Gazi Mağusa'da Hüseyin Nafi Bey'de bulunmaktadır. Türk askerleri Anadolu ve vatan aşkını, memleket sevgisini yaptıkları kaşıklıklara ve sigaralıklara Anadolu'ya ait motifleri işleyerek göstermişlerdir. Hüseyin Nafi Bey'e hediye edilen sigaralığın bir yüzüne Çanakkale diğer yüzüne de Anadolu haritası

¹⁴⁰⁸ TNA, FO., 383/453.

¹⁴⁰⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 2680/210; Ulvi Keser, a.g.e., s. 81; Mehmet Ertuğ, a.g.m., s. 14.

yapan esirler ‘Ey vatan, güzel vatan.’ yazarak da vatanlarını ne kadar sevdiklerini tüm dünyaya ilan etmişlerdir.¹⁴¹⁰

Kötü kamp şartlarının yanı sıra esirlerin zorunlu çalışmaya mecbur bırakılması esirler arasında ölümlere de sebep olmuştur. Kıbrıs’tan askeri amaçla taşınan kerestelerin ormandan kesilmesi, işlenmesi ve gemilere yükletilmesi, Mağusa surlarının tamir edilmesi ve maden ocaklarında çalıştırılması esirler için kampın şartlarını daha da ağırlaştırmıştı.¹⁴¹¹ Esirler zorunlu olarak çalıştırılır ve Mağusa surlarının onarımına giderlerken gözleri bağlanırdı. Yazın sıcak hava, kışın da soğuk hava açısından son derece elverişsiz olan barakalar pek çok Türk esirinin ölümüne sebep olan diğer bir sebeptir.¹⁴¹²

3.5.4 Selanik Esir Kamplarında Esirlerin Çalıştırılması

Esirlerin esir kamplarda nasıl bir hayat yaşadığını ve bu hayatın zorluğunu öğrenmenin en kolay yolu esirlere yaptırılan zorunlu işlere ve bu işler için kendilerine yapılan ödemeye bakmaktır. Türk esirlerinin Selanik esir kamplarında özellikle maden ocakları olmak üzere yol yapımı, demiryolu döşeme gibi çok ağır işlerde çalıştırıldıkları İngiliz Selanik Kuvvetleri tarafından tutulan Savaş Günlükleri incelendiğinde görülmektedir. Ayrıca Esirlerin çalışma kamplarında çalıştırıldıkları, bu günlüklerin yanı sıra esirlerin esaret sonrası verdikleri ifade veya yazdıkları anılarda da geçmektedir. O.C. Dranista madencilik şirketi ile kamp yönetimi arasında kış ayları süresince çalıştırılacak Türk savaş esirlerinin işçilik saatleri ile ilgili görüşmeler yapılarak anlaşmaya varmıştır. Ekim 1918’de Türk esirlerin Dranista’daki linyit madeninde grup olarak çalıştırıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Pernik maden ocaklarında çalıştırılmak üzere 30 Ekim 1918’de Türk savaş esirlerinin işe alınmasıyla ilgili olarak şirketteki Bulgar Askeri Kumandan ile Teğmen Dorrington tarafından bir görüşme yapılmıştır. 13 Kasım 1918 günü Bulgar Kumandanın yerleşkenin Sırp tarafından yürütülen işlerin Türkler için hazır olduğunu bildiren bir bildiri alınmıştır. 8 Kasım 1918 günü 26 Türk savaş esirinin günlük olarak Randomir’e kömür madeninde çalışma için gönderilmesine karar

¹⁴¹⁰ Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3; Ulvi Keser, “Kıbrıs’ta Çanakkale’nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraoos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri”, **a.g.e.**, s. 455-456.

¹⁴¹¹ Halil Aytekin, **a.g.e.**, s. 73.

verilmiştir. 23 Mart 1919 tarihinde Marsh Pier esir kampından 219 Türk savaş esiri Seres yolunda çalışmak üzere kamptan ayrılmıştır. Langevuk kampında bulunan Türkler Mart ve Nisan 1918 tarihleri süresince Selanik ve Stavros yolunda çalıştırılmıştır. Her gün 4 takım halinde 150-160 civarında Türk savaş esiri günlük yaklaşık 8 saat boyunca çalışmak zorunda kalmıştır. 6 Şubat 1919 günü Türk savaş esirlerinden 67'si R.S.O için; 13'ü R.T.O için çalışmak üzere sevk edilmiştir. 24 Aralık 1918 günü Türk savaş esirlerinin R.S.O için atık yığnında 8 saat çalıştığından günlüklerde bahsedilmektedir. Noel sebebiyle 25 Aralık 1918'de çalıştırılmayan Türk esirlerden 83'ü, 26 Aralık'ta R.S.O için atık yığnında çalışmaya zorlanmıştır. Bu zorunlu çalışma yükümlülüğü sürekli devam etmiştir. Günlükte 14 Ocak 1919 günü Türk savaş esirlerinin 68'i R.S.O için; 13'ü R.T.O için gönderilmiş, 11'i ise kamp işlerine bırakıldığı yazmaktadır. 2 esir hasta olması sebebiyle çalıştırılmamıştır. 21 Ocak 1919 günü ise Türk savaş esirlerinden 67'si R.S.O için; 13'ü R.T.O için gönderilmiştir. Geride kalanlara kampta iş verilmiş hiçbir esir başıboş bırakılmamıştır. Ocak, Şubat ve Mart 1919 ayları boyunca yaklaşık aynı sayıdaki esirler pazar hariç her gün R.S.O. ve R.T.O için çalışmak üzere çalışma kamplarına gönderilmiştir. Geri kalanlara da her zamanki gibi kamp işleri yaptırılmıştır. Çalışmalar yağmur ve soğuk dinlememiş tüm esirler olumsuz hava şartlarına rağmen az da olsa yarı mesai ile çalıştırılmıştır. 10 Şubat 1919'da esirlerin olumsuz hava şartlarında 4 saat çalıştırıldığı günlüklere yansımıştır. 3 Aralık 1917'de Ajvasil kampından 450 Türk esiri sıkı güvenlik tedbirleri altında grup çalışmasına katılmak üzere sabah 07.30'da ayrılmış ve çalışma grubuna gitmiştir. Yaklaşık bu sayıda esirler ay boyunca değişik kamplara çalışmaya gönderilmiştir.

Esirlere çalışmaları karşılığı ödemeleri az da olsa yapılmıştır. 21 Kasım 1918 tarihinde Salamanlı esir kampında çalışan İngiliz personel ve Türk savaş esirlerine ödeme yapıldığı İngiliz Selanik Kuvvetlerinin hazırladığı Savaş Günlüğü'nde yazmaktadır.¹⁴¹³ Esirlere yapılan ödeme ile ilgili bu kamplarda bulunmuş olan

---

¹⁴¹² Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 465-466; Nuri Çevikel, **a.g.m.**, s. 95.

¹⁴¹³ "İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı", TNA, **WO.**, 95/4945.

Osman Ertaş, esir kamplarında 1,5 sene çalıştırıldığını ve ayda 25 kuruş kendilerine ödeme yapıldığını söylemektedir.¹⁴¹⁴

Kampın çalışma şartları oldukça ağırdı. Noel, bayram veya pazar günlerinde esirler çalıştırılmamış olsa dahi bu günlerde ya kamp işleri yaptırılmış ya da bir gün sonra açık kapatılmaya çalışılmıştır. 25 Aralık 1918 günü Noel olması sebebiyle Türkler çalışma kamplarına gönderilmemiş, buna rağmen kamptaki gerekli tüm angarya işler esirlere yaptırılmıştır. Ayrıca pazar günleri de Türk savaş esirlerine çalışma zorunluluğu getirilmemiş yalnızca kamptaki günlük işler verilmiştir. Bu günlerde esirler kampta kalarak çamaşır yıkama ve banyo yapma gibi kamp işleri yapmak zorunda bırakılmıştır. Örneğin Salamanlı esir kampında 16 Şubat 1919 Pazar günü Türk savaş esirleri için banyo hazırlanmış ve İngiliz personel tarafından temizlik konusunda teftiş edilmiştir. Kampta esirler bir günlük izinlerinde dahi serbest bırakılmamıştır.¹⁴¹⁵

Kampların çalışma şartları da çok kötüdür. Esirler sık sık hasta olmakta ve çalışamaz hale gelmektedir. Çalışamayacak derecede hasta olan esirler o günlerde çalışma kamplarına gönderilmemiş ve kendi kampında kalmışlardır. Ayrıca kamplarda bulaşıcı hastalıklarda görülmüştür. Aralık 1918’de ölen esirlerden birisinde tifüs hastalığı ortaya çıkmış ve tüm Türk esirler madenden çekilmiştir.¹⁴¹⁶

Esirlerin hatıratlarına bakıldığında kamp yönetiminin çalışma şartları konusunda çok acımasız olduğu görülmektedir. Kamplara yerleştirilen esirlere ancak 15 gün için istirahat izni verilmiş, hemen bu sürenin ardından esirler çeşitli yerlerde çalıştırılmaya gönderilmiştir. Tüm esirler sabah 05.00’te içtimaca kaldırılıyor, 2 saatlik yoklama ve kahvaltı ardından 07.00’de iş başı yaptırılıyordu. Esirler iskelelerde, şoselerde ve fabrikalarda çalıştırılmaktaydı. Bir çalışma kampında iş biter ise esirler, yeni gruplar oluşturularak bir başka kampa sevk edilmekteydi. Selanik kamplarında her esir mutlaka bir işte çalıştırılmıştı. Kamplarda çalışmayan esirlere Dudular esir kampında olduğu gibi hayvan da baktırıldığı olmuştur.¹⁴¹⁷

---

¹⁴¹⁴ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk’ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharıpler**, s. 39-41.

¹⁴¹⁵ “İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı”, TNA, **WO.**, 95/4945.

¹⁴¹⁶ “İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı”, TNA, **WO.**, 95/4945.

¹⁴¹⁷ Mehmet Nuri, **a.g.m.**, s. 68-72.

Selanik kamplarını ziyaret eden Kızıllaç heyeti de yazdıkları raporlarında esirlerin çalıştırılması konusuna yer vermiştir. Heyete göre Dudular kampında işçi sayısı az olduğu için esirlere zaman geçirmeleri için çeşitli işler verilmiştir. Bu kampta çalışma saatleri sabah 08.00-12.00, öğleden sonra ise 14.00-17.00 arasındadır. Kampta Macarlar cephaneleri taşımak için kullanılmıştır. Türkler ise paketlenme için kullanılmış ve erzakların götürülme ve taşınma ile sorumlu tutulmuştur. Aldıkları maaş saatliğine on kuruştur. İngiliz subaylar Osmanlı esirlerinin bütün yaptıkları işlerden övgü ile bahsetmektedirler.¹⁴¹⁸

Karaisi esir kampında da Dudular esir kampında olduğu gibi esirler çalıştıkları her saat için 10 kuruş maaş almışlardır. Sağlık personeli İngiliz askerleri de aynı maaşı almaktaydı. Oduncu, terzi, ayakkabıcı ve diğer iş yapan kişiler de aynı maaşı alıp çalışmaktaydı. Tarlalarda çalışan kişilere yalnızca bunun yarısı verilmekteydi. Her esirin çalışma saati günlük sekiz saat olup hafta bir gün izni vardı.¹⁴¹⁹ Ayakkabıcılar ve terziler kampta elbise ve ayakkabı tamiri yapmaktaydılar. 100 Bulgar esir hastane deposunda çalışmaktaydı. /3 esir de oduncu olduklarından her zaman yapacak iş bulabilmekteydiler.¹⁴²⁰

Kalamaria esir kampında iş saatleri her esir için aynıdır. Esirler sabah 08.00'den öğlen 12.00'ye kadar ve öğleden sonra saat 14.00'den 17.00'ye kadar çalışmak zorundadır. Pazar günleri ise esirler kampta dinlenebilmişler ve okumaları için kitap ve dergi alabilmişlerdir.¹⁴²¹

1917'nin sonundan itibaren Yunanistan'da görevlendirilen ve eskort memuru olarak vazife yapan Borgonon, Langevuk'tan Stavros'a giden hafif demiryolu inşasında çok yararlı bir şekilde istihdam edilen 900 Türk savaş esiri bulunduğunu söylemektedir. Esirler, yüksek ücret oranları düşünüldüğünde çok iyi çalışmaktadır. Günde yaklaşık 4 drahmiye eşit bir ücret almaktadırlar. Çok iyi beslenmekte ve genel olarak çok iyi bakılmaktadır. Esirler kamplarda 4 ya da 5 kişilik bir silahlı eskort ile yaklaşık 50 kişilik gruplar halinde çalışmışlardır. Borgonon'ın görevi esirlerin

---

¹⁴¹⁸ **Rapport : Sur Leurs Visites aux Prisonniers de Guerre en Grèce a Salonique en Macédoine et en Serbie : Documents publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1919**, s. 38-39.

¹⁴¹⁹ **a.g.e.**, s. 43-44.

¹⁴²⁰ **a.g.e.**, s. 41.

¹⁴²¹ **a.g.e.**, s. 58.

yaptıkları işleri denetlemek ve muhafızların esirleri izleyip izlemediğini kontrol etmektir. Esirlerin çalıştıkları alan yaklaşık 10 mil karelik bir sahaya yayılmıştır.¹⁴²²

Çalışma kampına çalıştırmak için getirilen esirlerden bazıları demiryolu inşaatının askeri bir yapıya sahip olduğunu ileri sürerek işe gitmeyi reddetmiştir. Komutanlar, esirlerin çadırlarını yıkarak esirleri gece yarısı barınaksız bırakma ile cezalandırma yolunu denemişler fakat ertesi gün esirler hala çalışmamakta ısrar etmişlerdir. Bu yüzden ekmek istihkakları kesilmiştir. Bir gün sonra sularının kesileceği söylendiğinde esirler grevi bitirmiştir. Direnişin son bulmasında Türklerin suya düşkün olması önemli bir ekten olmuş ve bu yüzden hepsi sabah çalışmaya başlamışlar ve yönetime sıkıntı çıkarmamışlardır.¹⁴²³

3.5.5 Malta Esir Kampında Esirlerin Çalıştırılması

Malta esir kamplarında genelde siyasi tutuklular ve Mısır esir kamplarında kalmaları sakıncalı görülen üst rütbeli subayların kalması sebebiyle esirlerin çalıştırılması söz konusu olmamıştır. Buradaki esirler genelde odalarında ve yakın çevrede serbestçe yaşamışlardır. Bu özgürlüğe karşı esirlerin üzerlerinde ciddi bir güvenlik kontrolü de uygulanmıştır.

3.6 Esir Kamplarında Esirlerin Mallarına El Konulması

Kampara getirilen esirlerin kampa girişte üstleri ayrıntılı bir şekilde aranmış ve tüm değerli eşya, mal ve paralarına el konulmuştur. El konulan eşya ve paralar için esirlere makbuz verilmiştir. Esirler ihtiyaçları halinde bu paradan kullanabilmişlerdir. Çoğu zaman ise bu kural işlememiş, esirlerden alınan paralar esaret sonrasına kendilerine verilmemiştir. Bazen esirlerden makbuzlar değişik sebeple alınmış ve esirler herhangi bir hak iddia edememiştir. Bazı esirler esaret sonra evlerine döndüklerinde bu eşyalarının ve paralarının peşine düşmüş ve yetkili kurumlara başvuruda bulunmuştur. Özellikle bazı İngiliz askerleri cephede esirleri ilk ele geçirdiklerinde esirlerin ellerinden değerli eşyalarını hediye diyerek almışlar ve Türk esirleri bu duruma karşı koyamamıştır.

---

¹⁴²² "Diary of Lt Victor Edward Borgognon (1882-1966)", <http://www.borgognon.net/VEBdiary.html>, 08 Ağustos 2018.

3.6.1 Mısır Esir Kamplarında Esirlerin Mallarına El Konulması

İngilizler tarafından Mısır esir kamplarına getirdikleri esirlerin kampa ilk girişte üstleri aranmış ve ne kadar değerli şahsi eşyası varsa el koymuştur. Esaret sonrası geri verileceği söylenen eşyalarına karşılık kendilerine bir makbuz verilmiştir. Mısır'da neredeyse tüm kamplarda geçerli olan bu uygulamanın gerçek olduğunu Kızılhaç heyeti raporlarında da yalanlanmamaktadır. Hatta raporda Kahire Kalesi esir kampında esirlerin çoğunun, kampa getirildikleri zaman üzerlerinde yüklü miktarlarda paraları olduğu, diğer kamplardan farklı olarak sadece bu kampta esirlerin paralarına en konulmadığı ve esirlere bırakıldığı yazılmıştır.¹⁴²⁴ Kızılhaç raporları dahil olmak üzere Genelkurmay ATASE Arşivi, Osmanlı Arşivi ve hatıratlarda el konulan para ve değerli eşyalar ile ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır. Örneğin Başhekim Kadri Bey'in Kızılhaç Arşivinde yer alan belgeler arasındaki raporunda İngilizlerin Cenevre Antlaşmasınının 9. ve 12. maddelerine riayet etmedikleri ve doktorlara hakaret edildiği ve eşyalarına da el konulduğu anlatılmıştır.¹⁴²⁵

Genelkurmay ATASE Arşivinde yer alan askerlerin esaret sonrası verdikleri ifadelerinde en çok şikâyet ettikleri konulardan birisi kampa girişte para yüzük, tabaka ve buna benzer tüm kıymetli eşyalarına İngilizler tarafından geri verilmek üzerine el konulmuş fakat bir daha iade edilmemiştir. Konya Erkan-ı Harbiyesi Şubesi İkinci Ordu Müfettişliğinden 9 Ağustos 1919 tarihinde Harbiye Nezaretine gönderilen raporda Tel EL-Kebir esir kampında gözleri kör edilen üç ama esire ait on üç adet sim-i mecdiyeye sevk sırasında esaret sonrası iade olunacak bahanesiyle İngilizler tarafından el konulmuştur. Esaret sonrası elinde el konulan mallara ait makbuzu olmasına rağmen 13 mecdiye gümüş para sahibine iade edilmemiştir.¹⁴²⁶ Tel El-Kebir esir kampında iken maluliyetlerine sebebiyle geri dönen üç asker ifadelerinde gözleri sebebiyle Kantara hastanesine götürülecekleri vakit İngilizlerin

¹⁴²³ "Diary of Lt Victor Edward Borgonon (1882-1966)", <http://www.borgonon.net/VEBdiary.html>, 08 Ağustos 2018.

¹⁴²⁴ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 66.

¹⁴²⁵ "Kadri Bey'in Raporu", Comite International De La Croix-Rouge, C 9 D 3, Genève.

¹⁴²⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/25.

tüm esirlerin paralarına el koyduklarını ve kendilerine bir senet verdiklerini söylemiştir. Esirlerin terhis edeceklerine yakın paraları iade edileceğini gerekçesiyle mühürlü senetleri geri alınmış, yerine mühürsüz senetler verilmiştir.¹⁴²⁷ Bu askerlerden bir diğeri Balıkesirli hesap memur yardımcısının Hicaz'da “*Kahire 'ye*” diye adlandırılan lambasını alınmış ve iade edilmemiştir.¹⁴²⁸

İki gözü kör edilen Boyabad kazasının İspirli köyünden Ali oğlu Fehmi parasını kaptırmamayı başarmış fakat para bulmak amacıyla esirlerin parasının nasıl detaylı bir şekilde arandığına dair bilgiler vermiştir. Diğer esirlerden farklı olarak parasını iyi saklayabildiği için muayene sırasından parası bulamamış ve alınamamıştır. Fakat arkadaşlarından parası olanların tüm parası alınmışlardır. Esirlere ait parayı bulmak için ağzına baktıkları gibi esirlerin makatları da parmakları sokularak aranmıştır.¹⁴²⁹

Mısır'da esarete iken paralarına el konulan bir diğerk asker 20 Ağustos 1918 tarihinde İngiliz ordusuna esir düşen Osmanlı 7. Fırka sertabibi Binbaşı Abdullah Tevfik'dir. Abdullah Tevfik 29 Eylül 1918'de Nil Nehri'nin batı yakasında ve Kahire'nin yaklaşık 20 km güneybatısında esirlere mahsus Gize Hastanesinde tedavi altına alınmış burada üzerindeki para ve değerli eşyalara el konulmuştur. 10 Kasım 1918'de Seydi Beşir esir karargâhından İstanbul'a sevk olunan Binbaşı Abdullah Tevfik Efendi hastanede el konulan parası ile ilgili bir dilekçe vermiştir. Verdiği dilekçede Gize hastanesinde bulunduğu sırada üzerindeki 28 Osmanlı altını ile 35 Osmanlı yüzük banknotunun hastane kasasına teslim edilmek üzerine alındığını ve karşılığında makbuz verildiği yazmıştır. Gerek tedavisi sonrası hastaneden gerekse İstanbul'a döndüğünde yetkililerden parasını istemiş ise de kendisine verilmemiştir. Esirin durumu İngiliz İrtibat Zabiti Yarbayı Crawford'a bildirilmiş ise de kendisi İngilizce makbuzun aslını görmek istemiştir.¹⁴³⁰

Seydi Beşir esir kampının esaret şartlarını anlatan bir esir de Yedek Subay Mülâzımısâni Tevfik Efendi'dir. Tevfik Efendi'nin ifadesine göre esir oldukları

---

¹⁴²⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 90/44.

¹⁴²⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁴²⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 90/44.

¹⁴³⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 115/14.

zaman ellerinde bulunan Osmanlı altın paraları alınarak dönüşlerinde ellerine Mısır banknotu verilmiş ve bunun için de birçok defalar aşağılanmışlardır.¹⁴³¹

Esirlerin Mısır esir kamplarında çektikleri sıkıntıların yanı sıra değerli eşyalarının ellerinden alınmasını göz önüne seren bir başka belge Kızılhaç Arşivindedir. Kamplarda Türk doktorlarının sandıkları kırılmış ve eşyalarına el konulmuştur. Hicaz Sıhhiye Hekimi Binbaşı Faik Fikret'in raporunda esir alınan Türk hekim subaylarına reva görülen davranış şu şekilde anlatılmaktadır:¹⁴³²

“Süveys'te, açık bir kampta (Sıhhiye Ofisi) sandıklar kırıldı ve içindekiler yağma edildi. Kumaş parçaları, mercan teşbihler, gümüş kaplamalı kamçılar, halı gibi özel eşyalarımıza el konuldu. Selanik'teyken makbuz karşılığında, Mısır'a sürgün gönderilen aileme ulaştırılması için Marsh Pier Bölgesi komutanlığına 34,5 Mısır lirası teslim ettim. Bu meblağdan 16,5 lira aileme teslim edilmedi. Bana ise postada kaybolduğu söylendi. Marsh Pier Bölgesi Komutanlığına başvurmamam için bendeki makbuza el koydular.”

Cidde hastanesinde doktor olarak görev yaparken iken esir düşen ve ilk kafilede yurda dönen bir binbaşının verdiği ifadede Kahire'de iskân edildikleri Mehmed Ali Paşa Kışlasında tutulan subay ve memurların aile ve çocuklarından bahsetmektedir. Çöl ortasındaki subay karargâhının yatak takımları çok kötü olup sandalye ve masadan fazlasını vermekten imtina etmektedirler. Subaylara gösterilen muamelenin medenî bir Hükûmete layık olmayacak bir tarzda bulunduğu yazılı olarak heyete bildirilmiştir.¹⁴³³

İngiliz askeri yetkilileri tarafından malul esir kabul edilerek Türkiye'ye iade edilen Gelibolu Seyyar Jandarma Taburundan Abdürrahim, bu kampta kalırken gördüklerini esaret sonrası verdiği ifadesinde anlatmıştır. Mehmed Ali Paşa Kalesi eski tarzda yapılmış güneş görmez hava almaz her tarafı tellerle kapalı ancak elli kadar esiri alabilecek üç dört odadan ibaret bir yerdir. Odalarda 10 ile 15 kadar esir subay bulunmakta olup esirler hurma dallarından yapılmış sebze veya meyve sepetlerine benzeyen 30 santimetre yüksekliğinde birtakım karyolalarda yatmaktadır. General Townshend Kûtu'l-Amâre'de esir düşmesinin ardından derhal hurma

¹⁴³¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 123/80.

¹⁴³² “Süveys Geçici Kampı”, Comite International De La Croix-Rouge, C 9 D 28, Genève.

¹⁴³³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

dallarından yapılmış karyolalar alınarak İngiliz askerlerinin yatmakta oldukları portatif demir karyolalar Türk esirlere verilmiştir. Bir insanın yaşamaması gereken kale burçları içinde esirler bir sene yaşamaya mecbur bırakılmıştır. Burçların güneş görmeyen odaları her daim rutubet içindedir ve bu odalarda kalan esirler romatizma illetine yakalanmışlardır. İngiliz doktorlarına müracaat edilmesine rağmen hastalığa önem verilmeyerek romatizmanın askeri bir hastalık olduğunu ifade etmişlerdir. Dört sene boyunca çekmek zorunda kaldığı hemoroit (kronik konstipasyon), kalp ve mide iltihabı hastalıkları kronik bir hale gelmiş ve dayanılmaz olmuştur. Mehmed Ali Paşa Kalesi'nde esirlerin 24 saat zarfında aralıklarla bir saat hava almak üzere muhafızların kontrolü altında kale içinde 30 ile 40 metre tel örgüsüyle kapatılmış bir alanda gezmelerine izin verilmiştir. Dışarıda nöbetçiler olduğu gibi iç koridorda da nöbetçiler geceli gündüzlü nöbet tutmaktadır. Sıkıcı ve ezici olan bu hayattan bir sene sonra esirler kalenin arka tarafından pencereleri kapalı Sudan'a giden bir tren ile süngülü askerlerin arasında Seydi Beşir esir kampına gönderilmiştir.¹⁴³⁴

Teğmen Ahmed Rıfat Efendi de esarete yaşadıklarını 3 Nisan 1919 tarihinde verdiği ifadesinde anlatmıştır. Kahire'de bir sene boyunca aralıksız olarak Mehmed Ali Paşa Kalesi'nde teller ile kapalı yalnız avlusunu gören bir binada hapis hayatı yaşamıştır. Bu müddet zarfında İngilizler esirleri dört beş defa sıhhiye otomobilleriyle kimse ile görüşürmeden ve otomobilden indirilmeden şehrin dışında gezdirmişlerdir. Bu gezdirmeler de ancak üç beş defa o da yedi ayda bir kere olmuştur. Oturdıkları bina son derece küçüktür ve esirler içeride sıkışmış bir şekilde yaşamak zorundadır. Oysaki Kahire sokaklarında Türklerin İngiliz esirlere son derece iyi muamele yaptığı konuşulmaktadır. Bu baskıdan kurtulmak için defalarca müracaatta bulunulmuş nihayet esirler İskenderiye civarında ve sahildeki etrafı dört metre genişliğinde tel örgüsüyle kapalı Seydi Beşir'e nakletmişlerdir.¹⁴³⁵

Mısır'daki Kahire Kalesi esir kampı sadece Kızılhaç yetkilileri tarafından değil Amerika konsolosu tarafından da değişik zamanlarda ziyaret edilmiştir. 1915'de Mısır Konsolosu Olney Arnold İstanbul Amerika Büyükelçisi Henry Morgenthau'a Osmanlı Hükûmetine ulaştırılmak üzere Mısır'da savaş esiri Türk subaylarına ve vatandaşlarına uygulanan muameleye ilişkin ziyaretlerini içeren

---

¹⁴³⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/1.

raporlar göndermiştir. Citadel'deki Türk savaş esiri subaylardan sorumlu Yüzbaşı Louis Egerton'ın davetiyle söz konusu Türk subayların odaları 7 Temmuz'da teftiş edilmiş ve esaretleri süresince rahatlarının sağlanması için yapılan düzenlemelerden çok etkilendiğini yazmıştır. Citadel'deki İngiliz subaylara sağlanan yiyecek miktarı, Türk subaylara da verilmektedir. Her birinin yorgan, döşek ve olan kişisel yatakları mevcuttur. Esirlere özel bir cami sağlanmış ve kendi imamlarının hizmetinden faydalanmışlardır. Olney Arnold raporunda Maadi esir kampı sonrası Kahire Kalesi'ndeki koğuşlarında yaptığı incelemelerden bahsetmektedir. 48 esirden 6'sı şehirde otomobil ile motor gezintisine çıktıklarından kampta bulunamamıştır. Kalan subaylarla görüşülmüş ve mükemmel durumda olan odalarından, yemeklerinden ve İngiliz askeri yetkililerin davranış tarzlarından son derece memnun olduklarını tespit edilmiştir. Kendilerinin heyetten talep ettikleri tek şey ise şehir gezileri konusunda daha fazla özgürlük olmasıdır. Türk subayların bazıları Kahire'deki hayvanat bahçesine motor gezintisine çıkarılmıştır. Yunanca konuşabilen biri pek uygulanabilir olmasa da her gün oraya gitmek istediğini söylemiştir. Masa örtüleri, peçeteler ve gümüş kaplama bıçaklar, çatal ve kaşıkların düzenli oldukları görülmüştür. Yemek odasının düzenine baktıktan sonra esirlerin İngiliz askerlerle birlikte futbol oyunları izlenmiştir. Türk subaylar ile nöbetçiler arasında en güzel duyguların hüküm sürdüğü görülmektedir. Hatta aralarındaki ilişkinin daha fazla geliştirilmesi neredeyse imkânsızdır. Kahire'de hava mevsimine göre olağan, geceleri ve sabahları oldukça serindir. Türk subayların giydikleri kıyafetler incelendiğinde bu kıyafetlerin esirleri yeterince sıcak tutmak için kalın ve rahat olduğu görülmüştür. Tütün ile ilgili bir araştırma yapılmış ve Kızılayın ve özel şahısların esirleri tütün malzemeleri konusunda eksik bırakmadıklarını tespit edilmiştir. Raporun sonunda da Türkiye'deki İngiliz esirlere de karşılıklılık ilkesi gereğince aynı muamelenin uygulanması istenmiştir.¹⁴³⁶

Şira konsolos vekili olup esir bulunduğu Mısır'dan dönen Süleyman Bey'in gerek esaret sırasında gerekse yurda geri dönüşü sırasında vuku bulan duydukları ve gördüklerine dair yazdığı 23 Kasım 1917 tarihiyle Hariciye Nezaretine sunulan raporunda bu kampta kalan ve sefalet içinde yaşamaya mahkûm edilen kadın ve

---

¹⁴³⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/76.

çocuklardan bahsetmektedir. Süleyman Bey kendisi Seydi Beşir esir karargâhında kalırken ailesi Kahire’de bulunan kadınlar için yapılan esir karargâhına sevk edilmiştir. Esir karargâhında dört ay kaldıktan sonra Süleyman Bey ve ailesi İskenderiye civarında bir eve götürmüştür. Esirlerin eşleri ve çocuklarının oradaki tel örgülerin içinde sefalet içinde barındırılmaması Bern Konferansı’nda da gündeme gelmiştir. Kahire’deki kadın esirlerin halleri daha da fenadır ki bunlara ne para ve ne de erzak verilmektedir. Verilen yemekler gayet az ve çok kötüdür. Bu hâle bir çözüm bulmak için Osmanlı Hükûmetinden yardım beklenmektedir.¹⁴³⁷

Kamlara girişte veya girildikten sonra esirlerin ellerindeki tüm eşyalara geri verilmek üzere el konulduğu fakat esaret sonrası türlü bahaneler ile bu eşyalar esirlere geri verilmediğine dair belgelere Osmanlı Arşivinde de rastlanmaktadır. Şam’da 1 Ekim 1918 tarihinde İngilizler tarafından esir edilerek Seydi Beşir esir karargâhında getirilen Üsteğmen Ahmed Necib Efendi eşyalarına el konulan esirlerden sadece birisidir. Garnizona girişinde elinden 120 adet Osmanlı altın lira ile 14 adet sim mecdiyesi alınmış ve geri dönüş sırasında kendisine iade edilmemiştir. Ahmed Necib’in el konulan paralarının iadesi başvurusu Osmanlı Hükûmetinin borcuna karşılık mahsup edildiği söylenerek reddedilmiştir. Esirin parasına el koyanların Kampın Genel Komutanı Albay Coates ile Seydi Beşir ikinci üsera zabitan kamp kumandanı Mr. Argel oldukları sonradan anlaşılmıştır. Oysaki Osmanlı Hükûmeti ellerinde bulunan İngiliz esirlerinin iadeleri sırasında tüm eşyalarını ve mevduatlarını eksiksiz iade ettiğini İngiltere Hükûmetine bildirmiştir.¹⁴³⁸

Kamlarda veya hastanelerde tedavi altında bulunurken eşya ve paralarına el konulan bir diğer esir Filistin Cephesi’nde İngilizler tarafından esir edilerek Seydi Beşir esir karargâhına gönderilen ve Bern İtilafnamesi gereği İstanbul’a iade edilen 22. Kolordu Baştabibi Yarbay Ali Osman Bey’dir. Harbiye Nezareti Üsera Muamelat

---

¹⁴³⁶ BOA, **HR. SYS.**, 2189/3; **HR. SYS.**, 2198/3; TNA, **FO.**, 383/101; **FO.**, 383/223.

¹⁴³⁷ İngiltere ve Mısır’daki esirlerin fena halleri konusunda Kızılay Cemiyeti 4 Ağustos 1918 tarihinde yazılar yazılmıştır. Yazıda bir kısım esirlere yardım için gönderilen paralardan bahsetmektedir. Londra’daki İsveç Büyükelçiliği sayesinde İngiltere’de yardıma muhtaç bir şekilde bekleyen sivil esirler ile Mısır’daki Osmanlı kadınlarına verilmek üzere 29 Mayıs’ta İsveç Büyükelçiliğine 500 lira gönderilmiştir. Yine bu miktarda bir meblağ gönderilmek üzere para hazır edilmiştir. Harbiye Nezaretinden gelen tezkirelerde Mısır Kahire esir karargâhına nakledilen Hicaz Fırkası subaylarıyla vilayet memurları ailelerinin çocuklarıyla beraber perişan halde oldukları ve kendilerine bakılmadığı haberi alınmıştır. Bu konuda İngiltere Hükûmeti değişik zamanlarda şartların düzelmesi için teşebbüslerde bulunmuş fakat hiçbir sonuç alınmamıştır: BOA, **HR. SYS.**, 2158/4.

Şubesinde Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda hem kampa girişinde hem de hastaneye sevk edildiğinde Ali Osman Bey'in eşya ve paralarına el konulmuştur. Tedavisi için Kahire'de İngiliz Hastanesine sevk edilen Ali Osman Bey hastaneye girişinde üzerinde mevcut bir adet Osmanlı altını ve 80,5 adet yüzlük Osmanlı evrâk-ı nakdiyesi ile 2195 kuruşluk muhtelif evrâk-ı nakdiyesi hastanenin 217 numaralı makbuzu mukabilinde teslim alınmış ve hastaneden çıkışında Seydi Beşir'e gönderilmiştir. Buna rağmen esaret sonrası yurda dönüşünde kendisine iade edilmediği söylemiştir. Yapılan tahkikatta yukarıda miktarı belirtilen mevduat önce 23 Aralık 1918 tarihinde Mısır Sefer Kuvvetleri Erkân-ı Harbiyesi tarafından Londra Üsera istihbarat Şubesi Müdüriyetine gönderildiği bildirilmiştir. Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretinin tüm çabalarına rağmen herhangi bir sonuç alınamamıştır.¹⁴³⁹

İngilizler Mısır esir kamplarına getirdikleri esirlerin üstlerini detaylı bir şekilde aramış, tüm eşyalarına esaret sonunda verilmek üzere el koymuş ve aldıkları eşyalara karşılık esirlere bir belge takdim edilmiştir. Harbiye Nezareti Üsera Muamelat Şubesinde Hariciye Nezaretine gönderilen tezkere Nablus'da İngilizler tarafından esir edilen 72. Alay 2. Tabur askerlerinden olup Seydişehir kazasının Yenice köyünden Yusuf oğlu Süleyman'ın sevk olunduğu esir karargâhında yanında bulunan 30 adet mecidiye ile 3 adet yüzer kuruşluk varaka-i nakdiyesine koruma amacıyla el konulduğundan bahsetmektedir. Adı geçen esir malul esirler ile beraber serbest bırakılmış buna rağmen kendisinden alınan değerli eşyalar savaş sonrası İngiltere'den talep edilmesine rağmen iade edilmemiştir.¹⁴⁴⁰

Bağdatlı Kâzım Efendi esir kamplarında eşyalarına ve nakdine el konulan bir başka esirdir. Mısır esir kamplarında esaret günlerini geçirmiş jandarma yüzbaşılığından emekli Kâzım Efendi esaret sonrası kimsesiz kalarak hastalanmış ve hayatın son günlerini Darülacezede geçirmek zorunda kalmıştır. Mısır'da esareti sırasında elinden alınan altın sikkelerine karşılık kendisine bir makbuz verilmiştir. Sikkeleri elinden alınan ve iade edilmeyen Kazım Efendi ömrünün son günlerini sefalet içinde geçirmiştir.¹⁴⁴¹

---

¹⁴³⁸ BOA, HR. SYS., 2209/46.

¹⁴³⁹ BOA, HR. SYS., 2209/72.

¹⁴⁴⁰ BOA, HR. SYS., 2210/30.

¹⁴⁴¹ BOA, DH. İUM., 19/1.

Eşyalarına el konulan bir diğer esir Karesi vilayetinin Gönen kazasının Reşadiye mahallesinden Hasanoğlu Ahmed'dir. 9 Ağustos 1925 tarihinde Hariciye Vekâletinden İngiltere Hükûmetine gönderilen yazıda Hasan oğlu Ahmed'nin el konulan paralarından ve kendisine verilen çekten bahsedilmektedir. Esire ait biri / lira 75, diğeri 8 lira 60 kuruş olup toplamda 77 lira 35 kuruş (evrak-ı nakdiye) değerinde çekin ödenmesi İngiltere Hükûmetinden talep olunmuştur. İngiliz Elçiliğinden gelen 17 Ağustos 1925 tarihli cevap yazısında 77 lira 35 kuruşluk çekin savaş esirlerinden Hasanoğlu Ahmed'e ait olduğu kabul edilmiş ise de esir hakkında yeterli bilgi olmadığı gerekçesiyle istek reddedilmiştir. Parayı iade etmeyen İngiltere, esirin hangi tarihte, nerede ve ne suretle esir edildiğini, esaret altında iken vefat edip etmediğini, aslen nereli olduğunu ve asker künyesinin gönderilmesini Türk tarafından istemiştir. Ayrıca kişinin hayatta olup olmadığı sorulmuştur. 29 Ağustos 1925 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Nezareti istenen bilgileri göndermiş ve esire ait para tekrar talep etmiştir. Osmanlı Hükûmetinin kişinin künyesine dair gönderdiği belgede adı geçen kişinin 41. Fırkada, 1885 doğumlu olup esir karargâhında 50918 numaraya sahip bir nefer olduğu yazmaktadır. Bu bilgilendirme üzerine İngiltere Hükûmeti talep edilen çeki Osmanlı Devleti'ne 15 Eylül 1925 tarihli yazı ile iletmış ve adı geçen miktar esirin memleketi Karesi vilayetine ulaştırılmıştır.¹⁴⁴²

Esaret altında iken evrâk-ı nakdiye ve paralarına el konulan bir diğer kişi Kastamonu Seyyar Frengi Tabibi Mehmed Rüşdü Bey'dir. Filistin Cephesi'nde 7. Fırka Sıhhiye Bölüğü Baştabiplik Vekâletinde görevli Mehmed Rüşdü Bey'in Mısır Sina subay esir karargâhında alınmış olan para ve evrâk-ı nakdyesinin iade edilmemesi üzerine söz konusu paranın talebini Hariciye Nezareti İsveç Elçiliği aracılığıyla İngiltere Hükûmetine bildirmiştir. Londra'nın İsveç Elçiliği, İngiltere otoritelerinden aldığı Türkiye ile barış antlaşması imzalanmadan bu iadenin yapılamayacağı bilgisini Osmanlı Hükûmetine 21 Mayıs 1919'da bildirmiştir.¹⁴⁴³

Harbiye Nezareti Üsera Muamelat Şubesinden Hariciye Nezaretine gönderilen tezkere 8. Ordu Nokta Ambarı askerlerinden olup Sina Cephesi'nde İngilizlere esir düşen ve Mısır'da esaret hayatını yaşamış ve esaret sonrası da Maçka

---

¹⁴⁴² BOA, HR. İM., 159/78; HR. İM., 159/6; HR. İM., 155/3; HR. İM., 155/15.

hastanesinde bir süre tedavi görmüş Çolakoğullarından Bekir oğlu Süleyman'dan bahsetmektedir. 113 gümüş mecdiyesinin ve 285 1/2 yüzlük Osmanlı evrak-ı nakliyesinin 12675 numaralı makbuz mukabilinde alındığını söyleyen Ankara vilayetinin Kalecik kazası Evcek köyünden Bekir oğlu Süleyman İngiltere Hükûmetinden paralarının iadesi için Harbiye Nezaretine başvurmuştur.¹⁴⁴⁴

Pek çok esir arkadaşlarından aldığı, çaldığı veya bir başka yol ile elde ettiği parayı kampa girişte kamp komutanına teslim ederken kendi parası olarak kaydettirmiştir. Bazen durum anlaşılmış ve gereği yapılarak para gerçek sahibine verilmiştir. İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliğine 8 Temmuz 1921'de gelen yazıda Mehmed Nuri Efendi tarafından esir iken Mısır'da İngilizlere verilen 100 liranın aslında Kadet Agopyan adlı şahsa ait olduğu ve kendisine verildiği yazılıdır. Mehmed Nuri Efendi'nin hak iddia ettiği bir miktar parayla ilgili yapılan soruşturmalar sonucunda Osmanlı esirlerinden 3. Kolorduya mensup 3. Nakliye Katarı Tabur Kâtibi Mehmed Nuri Efendinin Mısır'da İngiliz memurlarına verdiği elindeki 100 poundluk paranın aslında gerçek sahibinin Cevded Hagopian (Kadet Agopyan) olduğu ortaya çıkmıştır. Kadet Agopyan olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁴⁵

Nakliyat Umum Müdürlüğü 4. Şube Alay Kâtibi İbrahim Edhem Efendi'nin esarete geçirdiği günlere dair Türkiye Büyük Millet Meclisine verdiği dilekçesinde Kuveysna esir kampında getirilişini ve burada geçen hayatını anlatırken paralarına diğer esirlerden farklı olarak nasıl el konulduğunu anlatmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın dördüncü senesinde 19 Eylül 1918'de Filistin'in Cenit kazasında İngiliz ordusuna düşen İbrahim Edhem esir düşen sırasında nakitlerini ve önemli eşyalarını bir arkadaşına teslim ederek kaçmasını söylemiştir. Buna rağmen arkadaşı da kısa süre sonra yakalanmış ve 17 gün sonra Kantara esir karargâhına getirilmiştir. Arkadaşı parasının akıbetini soran İbrahim Edhem'e bir İngiliz subayı tarafından parasının zorla gasp edildiğini söylemiştir. Arkadaşından ayrılmak istememiş ve onu takip ederek Kantara'dan Kuveysna esir kampına kadar beraber gitmiştir. Kampa girmeden önce kamp komutanı tarafından Türk subay ve askerler üzerlerinde nakit ve para olarak ne varsa görevlilere teslim edilmesi istenmiştir. Paraların teslimi

---

¹⁴⁴³ BOA, **HR. SYS.**, 2209/68.

¹⁴⁴⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2209/72.

¹⁴⁴⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2212/3; **HR. SYS.**, 2212/48.

durumunda kasalarda saklanacağı söylenmiş, aksi takdirde İngiltere Hükûmetinin en şiddetli kanunlarına göre cezalandırılacakları yönünde uyarılmışlardır. İbrahim Edhem'in baştan beri paralarını teslim ettiği çavuş arkadaşından neden ayrılmadığı burada ortaya çıkmıştır. Arkadaşı İbrahim Edehem'den uzaklaşmaya çalışmakta ve paraları yalnız teslim etmeyi arzulamaktadır. İbrahim Edhem ise bu işten kuşkulmaktadır. Her daim İbrahim Edhem'den ayrılmak isteyen Çavuş Ali Rıza Efendi paraları teslim ederken başından beri şüphelenen İbrahim Bey teslim edeceği parayı sormuştur. Çavuş Ali Rıza Efendi İngiliz subayı tarafından gasp edildi dediği arkadaşının parasını kendi parası gibi kuruşu kuruşuna kendi namına kaydettirmiştir. İbrahim Edhem Bey'in tüm itirazına rağmen bu para Çavuş Ali Rıza adına kaydedilmiş ve İbrahim Edhem herhangi bir hak iddia edememiştir. Uzun süren ısrarlı başvurusu üzerine kendisinden alınan paraları yönetime kabul ettirmiş ve paralarını kendi üzerine geçirebilmiştir. 8 Ocak 1919'da Kuveysna'dan İstanbul'a dönmüş ve parasının kendisine verilmesi için Harbiye Nezaretine başvurmuş fakat paraları kendisine ödenmemiştir. İngiliz yetkililerine yapılan tüm müracaatlara ve hatta Kuveysna Garnizon Kumandanlığından paranın ödeneceği söylenmesine rağmen para ödenmemiştir. 1923 yılına kadar yaptığı tüm başvurular sonuçsuz kalmış ve son olarak Büyük Millet Meclisine başvurmaya mecbur kalmıştır. Dilekçesinde eğer İngiltere tarafından paraları gönderilmiş ise kendisine teslimini, eğer gönderilmemiş ise İstanbul'daki İngiliz temsilcisi vasıtasıyla parasının miktarını ve cinsini belirterek parasının İngiltere'den istenmesini talep etmiştir.¹⁴⁴⁶

Kuveysna garnizon kazasında mahfuz bulunan ve Osmanlı Harbiye Nezareti eliyle sahiplerine teslimi gereken paranın cinsi ve miktarı şu şekildedir:

Tablo 3.13: Kuveysna Kampında Esirlerin El Konulan Eşyaları

Sahibinin Adı	Gümüş mecdiye adet	Osmanlı altını adet	Banknot Osmanlı lirası adet	Kıron adet	Kuruş
61 Alay Kumandanı Mialay	0	0	0	23250	75000

¹⁴⁴⁶ BOA, HR. İM., 80/40.

Bahaddin bugün 11 Kolordu Kumandanlığı Ankara					
61 Alay 1. Tabur Kumandanı Kâtibi Bektaşî Muradın bugün Uşak'ta	0	0	0	12750	41129
61. alay 1. Taburun Kumandanı bugün Salihli'de	0	0	370	-	37000
61. Alay 1. Taburundan Ali İzmir. / İhsan/ Ahmed Efendilerin Mülazım bugün Ankara'da	0	0	310	-	31000
61. Alay ve vekili Binbaşı Ali Lütfü bugün Çanakkale'de köy Ankara	60	50	0	-	6200
61. Alayın 1. Kumandanı Yüzbaşı Şerafeddin Ali bugün Edirne'de	100	0	0	-	2000
61. Alay 1. Tabur Kâtibi İbrahim Edhem bugün Ankara'da	0	43	510	36000	247629
Yekûn	160	93	1190	36000	-
6 Temmuz 1923	Nakden yüz altmış adet gümüş mecdiyedir	Nakden doksan üç adet Osmanlı altınıdır	Nakit bin yüz doksan	Nakit otuz altı bin kuruş	Nakit iki yüz kırk yedi bin altı yüz yirmi dokuz

Kaynak: BOA, HR. İM. 80/40.

27 Aralık 1923 Mersin'de Hanri Gateno Ticarethanesinde 58. Fırka 47. Alay 2. Tabur Süleyman Çavuş'un Türkiye Cumhuriyeti Dersaadet Hariciye Mümessilligi verdiği dilekçede bulunmaktadır. Medîne-i Münevvere civarında harp etmekte iken kıtası ile beraber esir olarak Kahire 4. esir karargâhının getirilen Süleyman Çavuş kendisine verilen emir ile üzerinde bulunan 180 İngiliz, 120 Osmanlı altını ile 10 gümüş mecdiyeyi makbuz karşılığında karargâh sandığına teslim etmiştir. Esaretten dönüşünde 21 Ocak 1923 tarihinde Kahire İspanya Konsoloshanesi aracılığıyla gerçekleşen müracaatına cevaben kendisine verilecek miktarın 975 kuruş Mısır ve 10

gümüş mecediye olduğu ve bunun da Dersaadet İngiliz Fevkalade Komiserliği (İngiliz Yüksek Komiserliği) tarafından daha sonra verileceği söylenmiştir. Bunun üzerine elindeki belgenin 180 İngiliz, 120 Osmanlı altını, 10 gümüş mecediyeden ibaret olduğunu beyan ederek Dersaadet İngiliz Yüksek Komiserliğinden belirtilen miktarı istemiştir. İngiliz Yüksek Komiserliği de önceki cevabını tekrar ederek alacağını 975 kuruş Mısır ve 10 mecediyeden ibaret olduğu ileri sürmüştür. Makbuz ilmühaberinin fotoğrafına rağmen kendisine elinden alınan paranın verilmediğini Meclis Başkanlığına bir dilekçe ile bildirmiştir.¹⁴⁴⁷

Dâhiliye Nezaretinden Hariciye Nezaretine 27 Mayıs 1919 tarihli yazı Çavuş Mehmed Tevfik'in esarete el konulan parası hakkında bilgi içermektedir. 7. Fırka, 21. Alay, 2. Taburunun âmir bir çavuşu iken 19 Eylül 1918 tarihinde Filistin Cephesi'nde esir düşen Mustafa oğlu Mehmed Tevfik Mısır-ı Cedîd'e ulaştığında üstünde bulunan üç Osmanlı lirası, sekiz mecediye ve dört yüz kuruş evrâk-ı nakdiyesinin İngiliz Özel Komisyonu tarafından alınarak kendisine bir adet makbuz verildiğini söylemiştir. Adı geçen kişi kendisinden alınan meblağın iadesi için gerekli başvurularda bulunmuş herhangi bir sonuç alınamamıştır.¹⁴⁴⁸

Esir kamplarında esirlerin el konulan para ve değerli eşyalarına dair bilgiler sadece arşiv belgelerinde değil hatıratlarda da yer almaktadır. Filistin ve Kudüs cephelerinde çarpışmış, 42. Fıkra, 158. Alayda iken Beyrut'ta İngilizlere esir düşen ve Mısır tel örgülerinde 2 yıl esir yaşayan Biga-Yeniçiftlik köyünden Mustafa Yılmaz'ın piyade tüfeği atışında almış olduğunu Enver Paşa madalyasına esir iken İngilizler tarafından el konulmuştur.¹⁴⁴⁹

Yedek Subay Mehmed esir düştükten sonra bir hafta Süveyş geçici esir kamplarında kalmış, Salihye esir karargâhına gönderilmiş ve dördüncü misafir kampına yerleştirilmiştir. 1.000'den fazla esir ütü yapılan yere götürülmüş, üzerlerindeki tüm elbiseler çıkartılmış ve tüm eşyalarının ve ayakkabılarının oldukları yere bırakılması istenmiştir. Edirneli genç bir Ermeni ile 25-30 yaşlarında Afyonkarahisarlı Rum tercüman esirlere sadece cüzdan ve para ile heyetin karşısına çıkacaklarını ve teslim edeceklerini eğer sonradan esirler üzerinde herhangi bir para

---

¹⁴⁴⁷ BOA, HR. İM., 93/38.

¹⁴⁴⁸ BOA, HR. SYS., 2209/55.

bulunursa hem el konulacağını hem de şiddetli bir şekilde cezalandırılacaklarını söylemiştir. Ellerindeki kırbaçlarla esirlerin çıplak vücutlarına vurarak madeni paraları alınmış ve kendi ceplerine atmışlardır. Türk esirlerin çıplak vücutları kırbaçlardan simsiyah olmuştur. Esirler ellerinde bulunan madeni paraları, altın ve gümüş saat ve pırlanta yüzükleri heyetin yanındaki kovalar doldurmuşlardır. Heyet bir İngiliz subay, çavuş ve birkaç kişiden ibarettir. İngiliz subayının elinde esirlere sürekli sallanan ucu püsküllü bir kırbaç vardır. Belli miktardan fazla para olan esirlere sadece 40 kuruş para bırakılmış gerisi kovaya atılmıştır. Esirlerden alınan paralara karşılık bir makbuz verilmiş fakat bu gerçeği yansıtmamıştır. 100 madeni para ve daha fazla olanlara makbuz verilmemiştir. 100 liradan aşağı parası olan esirlere 90-80 madeni paralarına karşılık sadece 10-15 liralık makbuz verilmiştir. Esirlerin %20-25'nin 100 madeni paradan aşağı parası bulunmaktadır. Esirlerin %70-75'ine herhangi bir makbuz verilmemiştir. Tüm altın ve gümüş, madeni paralar 5-6 su kovanı ağzına kadar doldurmuştur.¹⁴⁵⁰

Bilbeis esir kampında da hiçbir askerde para kalamamış tümüne el konulmuştur. Hüseyin Fehmi Genişol'un anlattığına göre kampa girişte makbuz karşılığı alınan paraların istenildiği takdirde iade edileceği buna karşılık sevk edilecek askerler arasından çıkarılacağı söylentisi söylenti çıkmış, bu söylentiden sonra el konulan paraları esirler istemekten çekinmiştir.¹⁴⁵¹

İbrahim Arıkan da esirlerin üzerindeki paraların bulunması için nasıl bir muameleye tabi tutulduklarını anılarında anlatmıştır. Esirlerden burada saçları ve hatta ağzı dahi aranarak paraları alınmış, kantinde harcanmak üzere bilet şeklinde kuponlar verilmiştir. 50 liraya kadar olan paraya karşı bilet verilmiştir. Daha üstü paralar için yüzlerce ve binlerce lira bir askerde bulunamayacağı, bu paranın Türk ordusunun kasasından çalındığı ve Türk ordusunun parasının gerçekte İngilizlere ait olduğu gerekçesiyle kayıtsız olarak bu paralara el konulmuştur.¹⁴⁵²

---

¹⁴⁴⁹ Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharıpler, s. 49.

¹⁴⁵⁰ İhtiyat Zabiti Mehmet, a.g.e., s. 228-230.

¹⁴⁵¹ Hüseyin Fehmi Genişol, a.g.e., s. 154.

¹⁴⁵² İbrahim Arıkan, a.g.e., s. 243.

3.6.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Esirlerin Mallarına El Konulması

Irak Cephesi'nde esir düşen Osmanlı esirleri öncelikle Bağdat ve Basra gibi Irak bölgesindeki esir kamplarında tutulmuştur. Hindistan ve Burma esir kamplarına getirilmeden bu esir kamplarında detaylı bir aramadan geçirilmişler ve tüm eşya ve paralarına el konulmuştur. Bu sebeple Hindistan ve Burma kamplarına getirilen esirlerin üzerlerinde izin verilen veya esirlerin saklayabildikleri hariç olmak üzere hiçbir değerli eşya ve para bulunmamaktaydı.

3.6.3 Kıbrıs Esir Kampında Esirlerin Mallarına El Konulması

Kıbrıs esir kampında kalan çoğunluğu rütbesiz askerler öncelikle Çanakkale, Hicaz, Irak ve Kanal cephelerinde ele geçirilmiş ve daha sonra Mısır esir kampına getirilmişti. Ele geçirildikleri cephelerde ve Mısır kamplarında değerli mal ve eşyalarına el konulduğundan bu kampa girişlerinde üzerlerinin aranmasına gerek görülmemiştir.

3.6.4 Selanik Esir Kamplarında Esirlerin Mallarına El Konulması

Diğer tüm esir kamplarında olduğu gibi bu esir kampında da değişik bahaneler ile esirlerin ellerindeki paralar ve değerli eşyalar geri verileceği söylenerek zorla alınmıştır. İngilizler el koydukları para ve değerli eşyaları esaret sonrası pek geri vermeye yanaşmamış, değişik sebepler ile oyalamaya başvurmuştur. Örneğin Selanik'te esir olarak bulunmuş ve maluliyetleri dolayısıyla memleketine iade edilmiş esirlerden Çorumlu Mustafa Onbaşı ile Antepi Çavuş Zekeriya'nın İngilizler tarafından alınmış olan paraları, saatleri ve altın yüzüklerinin iade edilmesi Harbiye Nezareti tarafından İngiliz Yüksek Komiserliğinden 23 Mayıs 1919'da istenmiştir. İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği ise 30 Ağustos 1919 tarihinde bu talebe cevap vermiş ve adı geçen kişilerin Yüksek Komiserliğe müracaatları gerektiğini söylemiştir. İngiliz Yüksek Komiserliği bu kişilerin bilgilerinin detaylı olmadığını, esaret ve hüviyet numaralarının yazılı bir şekilde Komiserlikten tekrar istenmesini belirterek para ve değerli eşyaların geri verilmesine yanaşmamıştır.¹⁴⁵³

¹⁴⁵³ BOA, HR. SYS., 2209/38; HR. SYS., 2210/39.

Hicaz Sıhhiye Hekimi Binbaşı Faik Fikret, yazdığı raporunda Selanik kampında el konulan parasından bahsetmektedir. Selanik esir kampından Mısır esir kampına nakledilen Faik Fikret'in Süveys'te, kampın sıhhiye ofisinde sandıkları kırılmış ve içindekiler yağma edilmiştir. Selanik'teyken makbuz karşılığında, Mısır'a sürgün gönderilen ailesine ulaştırılması için MarchePier Bölgesi Komutanlığında 34,5 Mısır lirasına el konulmuştur. Bu meblağdan 16,5 lira ailesine teslim edilmemiştir. Kendisine postada kaybolduğu söylenmiştir. Marche Pierre Bölge Komutanlığına başvurmaması için elindeki makbuzuna da el konulmuştur.¹⁴⁵⁴

3.6.5 Malta Esir Kampında Esirlerin Mallarına El Konulması

İngilizlerin esirleri ilk teslim aldığında ya da esir karargâhlarına getirdiğinde esirlerin üzerindeki değerli eşyalara ve evraklara el koyduğu bilinen bir gerçektir ve bu durum Malta esir kamplarında da değişmemiştir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinden İkinci Şubesine 28 Eylül 1919 tarihinde giden bir yazıda Ağır Topçu Yüzbaşısı Mehmed Rıza Bey'in Malta dönüşü esaret günlerine dair ifadesi bulunmaktadır. Mehmed Rıza tarihi konusunda pek kesin konuşmasa da Port Said'den Malta'ya Ocak 1919 tarihinde İngilizlerin denizaltısı takibinde görevli Alifi adındaki bir harp gemisiyle gelmiştir. Verdala esir karargâhında 6 gün kadar misafir edilmiştir. Karargâh kumandanı yaveri aldığı emir üzerine eşyalarını ve üzerini arayarak üzerindeki özel yazıyı, evrakı, kitapları, not defteri ve Fahrettin Paşa'nın vermiş olduğu iki resmî kapalı zarfı almış, karşılığında da eline 14 Ocak 1919 tarihli bir vesika ve makbuz vermiştir. Takriben Nisan 1919'da Fahrettin Paşa'nın iki zarfı hariç evrak, kitaplar, özel yazışmalar ve not defteri siyah bir el çantası içinde Mütareke komisyonu vasıtasıyla iade edilmiştir. Mektup postası çantasına konulan Albay Galib Bey'in parasının bulunduğu zarfa Bi'r-i Derviş karargâhında Araplar tarafından el konulmuştur. Medine'den çıkarken de Fahrettin Paşa birçok özel mektuplarla beş bin lirayı aşkın havaleyi ve bazı resmi evrakı teslim etmiştir. Bunlardan hariç Fahrettin Paşa'nın yanında padişaha ait bazı mukaddes hediyeler de vardır. Arap ordusu Başkumandanı Veliht Emir Ali bu çantanın ele geçirilmesine oradaki İngiliz subayların ısrar ve arzularına rağmen müsaade etmemiş veya

¹⁴⁵⁴ "Süveys Geçici Kampı", **Comite International De La Croix-Rouge**, C 9 D 28, Genève.

müsaade ettiyse de tümünün Fahrettin Paşa'ya iade edeceğini garantisini almıştır. Sonucun ne olduğu Mehmed Rıza Bey tarafından bilinmemektedir. Albay Galib Bey'e ait para Malta'da ortaya çıkmaması halinde Emir Ali'nin karargâhında parasına el konulduğu düşüncesi ağır basmaktadır.¹⁴⁵⁵

3.7 Kamplarında Görülen Firar Olayları

İngiliz esir kamplarının güvenliği çok yüksekti ve en küçük firar teşebbüsü en ağır şekilde cezalandırılmaktaydı. İngiliz yetkilileri kaçmaya teşebbüs eden askere vur emri vermiş ve pek çok esir firar teşebbüsü sırasında öldürülmüştü. Her ne kadar kamplarda güvenlik en üst düzeyde olsa da her kampta başarılı veya başarısız firar olayları görülmüştür. Firar olayı başarılı olsa da evlerine kadar ulaşabilmeleri mümkün olmayan Hindistan ve Burma esir kamplarındaki esirlerden dahi kaçmaya teşebbüs edenler olmuştur. En fazla firar olayları ise Irak esir kampları ile Selanik kamplarında görülmüştür. Esirler bu kamplarda kaçma ihtimalini en fazla çalışma kamplarında bulmuştur. Esirlerin kamptan çalışma alanına geliş ve gidişlerde güvenlik nispeten daha azdır ve esirler bu fırsatı iyi değerlendirmiştir.

3.7.1 Mısır Esir Kamplarında Görülen Firar Olayları

Mısır esir kamplarından firar etmek neredeyse imkânsızdır. Buna rağmen firar teşebbüsünde bulunan askerler çıkmış bunların çok azı başarılı olmuş diğerleri ya kaçarken ya da kaçtıktan sonra yakalanıp tekrar hapsedilmiş ve en ağır cezaya çaptırılmıştır. En şanssız olanları ise firar sırasında öldürülenler olmuştur. İngilizler esirlerin kaçmalarına engel olabilecekken veya firarı engelleyebilecekken uluslararası hukuka aykırı olarak kolay yolu seçmiş ve kaçan esirleri olay yerinde öldürmüştür. Ayrıca Hindistan esir kamplarının aksine esirler Mısır esir kamplarında yaygın olarak çalıştırılmamış esirlere zorunlu çalışma yükümlülüğü getirilmemiştir. Bunda en büyük etken Mısır'ın Osmanlı topraklarına yakın olması ve firar sonrası kolayca memleketlerine kaçabilecek olmalarıdır. Esir Türk askerlerinin hatıratlarda anlattıklarına göre İngilizler için kampın güvenliği son derece önemlidir. Hidayet Özkök tel örgülerin etrafında hafif makineli tüfek ile Hintli muhafızlar beklediğinden

---

¹⁴⁵⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 1758/43.

bahsetmektedir. Tel örgüye yaklaşan her esir hemen orada vurulmaktadır. Bu şekilde çok sayıda esir telef olmuştur.¹⁴⁵⁶ Hüseyin Fehmi Genişol ise esirleri tellerde koruyan askerlerin İrlandalı askerler olduğunu söylemektedir. Kendileri de bu durumdan şikâyetçi olup esir muamelesi görmekte olduklarını her zaman dile getirmişlerdir.¹⁴⁵⁷

Mısır'da bulunan esir kamplarından kaçmaya teşebbüs edenler en ağır şekilde cezalandırılmış ve teşebbüs edenler oracıkta öldürülmüştür. Bu cinayet gibi öldürme olayından birisi Heliapolis esir karargâhında gerçekleşen Sivaslı Ali oğlu Derviş cinayetidir. Heliapolis esir karargâhında firara teşebbüs ederken nöbetçiler tarafından öldürülen 155. Alay, 3. Tabur, 21. Bölük askerlerinden Sivaslı Ali oğlu Derviş hakkında Osmanlı Devleti İngiltere'den bilgi istemiştir. Firara teşebbüs edip şehit edilen Sivaslı Ali oğlu Derviş'e dair 4 Mayıs 1918 tarihli harbiye tezkiresinde esirlerin firarlarına meydan verilmemesi ve firar edenlerin yakalanması gerekli olup kendilerine silah kullanılmayacağı Lahey Sözleşmesi ve sonrasında çıkan sözleşmeler gereği olduğu açıklanmıştır. İngiltere Hükûmeti ise olayı kendi açısından açıklamaya çalışacak ve firara teşebbüs edip firar sırasında dur emrine itaat etmemesinden dolayı açılan ateş neticesinde öldüğünü bildirecektir. İngiltere Hükûmeti esir kampında gerçekleşen firar olayından dolayı esir hakkında soruşturma yaparak rapor halinde İsveç Temsilciliği aracılığıyla 5 Temmuz 1918 Osmanlı Devleti'ne iletmiştir. Rapora göre 11 Ağustos gece yarısında adı geçen esir, Mısır Heliopolis'teki kamptan kaçma girişiminde bulunmuştur. Kaçaklara muhafızlar tarafından tekrar tekrar durmalarını söylenmiştir. Son çare olarak muhafız yukarıda bahsedilen savaş esirine ölümcül yaralayacak şekilde bir el ateş etmiştir. Olay sonrası askeri bir soruşturma yürütülmüş ve muhafızın görevinin gereklerini yerine getirecek şekilde hareket ettiği sonucuna varılmıştır.¹⁴⁵⁸

Firar teşebbüsü esnasından 17 Ekim 1918 tarihinde şehit edilen Sivaslı Ali oğlu Derviş hakkında İngiltere Hariciye Nezaretinden olayın detaylarını anlatan bir yazı gönderilmiştir. Yazıda 155. Alay 3. Tabur 21. Bölük askerlerinden Sivaslı Ali oğlu Derviş'in firar sırasında dur emrine itaat etmediğinden dolayı tüfekle ateş

---

¹⁴⁵⁶ Hidayet Özkök, **a.g.e.**, s. 61.

¹⁴⁵⁷ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 154-155.

¹⁴⁵⁸ BOA, **HR. HMS. İŞO.**, 43/11; TNA, **FO.**, 383/458.

edilerek öldüğünden bahsetmektedir. Esirlerin firarlarına meydan verilmemesi ve firar edenlerin yakalanması gerektiği halde kendilerine silah kullanılmayacağı Lahey Sözleşmesi ve daha sonraki ek sözleşmeler ile sabittir. Buna rağmen Lahey Konferanslarının Kara Haberleşmesi hükümlerine dair olan sözleşmeye bağlı nizamnamelerde bu konuda bir açıklık görülememiş ve sonraki sözleşmelerden maksat ne olduğu anlaşılamamıştır. 1874 tarihli Brüksel Konferansı projesinin 35. maddesinde firar eden bir esirin takibi sırasında vurulabileceği belirtilmiş ise de esas müzakerede bu madde çıkarılmıştır. Brüksel'de toplanan konferansta savaş kurallarına dair düzenlenen devletlerarası görüşmede esirlere insanca muamele olunacağı, kurallara uymadığından dolayı haklarında şiddetli tedbirlerin alınması gerektiği, esir buldukları ordunun kural ve nizamlarına bağlı oldukları, firar teşebbüsünde bulunan bir esire karşı ihtar sonrası silah kullanılabileceği belirtilmiş olsa da 1899 tarihli Birinci Lahey Konferansının Kara Savaşlarına dair sözleşmenin ek nizamnamesinde firar ile ilgili madde çıkarılmıştır. Esirlerin esir buldukları ordunun kural ve nizamına tâbi olacakları fıkrası esir buldukları devletin kural ve nizamına tabi olacaklar şeklinde değiştirilmiştir. 1907 tarihli İkinci Lahey Konferansı şurasında savaş kurallarına dair olan Dördüncü Mukavelenameye ek nizamnamede önceki konferansta kararlaştırılan nizamnamenin 4 ve 8. maddeleri aynen korunmuştur. 1874 Beyannamesinin firar halinde esirlere karşı silah kullanılacağına dair olan maddesinin çıkarılması bir esirin tutuklu ve nezaret altında bulunduğu bir mahalden firarı hâlinde hakkında idam cezasının tatbik olunmayacağına hükmetmektedir. Kural ve nizamnameler muhafız askerlere firara teşebbüs eden ve kendisine yapılan uyarıyı dikkate almayan bir esir üzerine silah kullanılabileceğini söylese de neticesi ne kadar şiddetli olursa olsun 1907 Mukavelesince hükümsüz kalmıştır.¹⁴⁵⁹

Başarısızlıkla sonuçlanan bir diğer firar olayı Kasr El-Nil Hapishanesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti 26 Mart 1917 tarihinde Kasr El-Nil hapishanesinden kaçma teşebbüsü bahane edilerek sebepsiz yere hapse atılan 5 Osmanlı esirinin akıbetleri hakkında Amerika Birleşik Devletleri aracılığıyla İngiltere Dışişlerinden bilgi istemiştir. Osmanlı Devleti İkinci Ordu Genel

---

¹⁴⁵⁹ BOA, HR. HMS. İŞO., 43/11. TNA, FO., 383/458.

Komutanlığı, 9 Ocak 1914'da tutuklanan 5 esirden 4'ünün Burma'ya gönderildiği, 21 aylık bir fasıladan sonra buradan değiş-tokuş edilecekleri bahanesiyle Mısır'a yollandıkları bilgisini almıştır. Mısır'a varışlarında, İngiliz otoritelerine kul köle olmuş kimi hain Osmanlı ve Mısırlı subayların içine girmek istemedikleri için Kasr El-Nil'de bir hapishaneye konulmuşlardır. Aynı hapishanede yine aynı sebeplerden Afrika Tripolisinden, süvari Yüzbaşı Ahmed Fehim Efendi bulunmaktadır. Uluslararası hukuka aykırı bu hareketin açığa çıkması üzerine, Osmanlı Devleti karşılık ilkesi olarak isimleri daha sonra Amerika Büyükelçiliğine bildirilecek beş İngiliz subayını hapse atma kararı almıştır. Osmanlı Devleti Osmanlı subaylarının serbest bırakılacağına dair resmi güvenceler verilinceye kadar bu subayların da tutuklu kalacaklarını ilan etmiştir. Osmanlı Devleti bu tür olaylara bir son verilmesi için gerekli tedbirlerin acil alınmasını talep etmiştir. İngiltere ise Osmanlı Devleti'nin misilleme yapmamasını diplomatik kanallar ile istemiştir. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetine misilleme için hiçbir gerekçenin olmadığını diplomatik kanallar ile iletmiştir.¹⁴⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin hapishaneden esir kamplarına gönderilmesini istediği 5 mahkûm askerin kimliklerini belirlemede zorluk çekilmiş fakat isimlerine ulaşılabilmıştır. Bu askerlerden dördü Topçu 38. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük, İkinci Teğmeni Topçu Teğmen Mehmed Kemal bin Cassim (26), Topçu 38. Alay 1. Tabur, 3. Bölük Komutanı Topçu Yüzbaşı Abdul Vahab Efendi bin Abdülrezak (33), Deniz kaptanı Yüzbaşı Said Hasan bin Cassim (27), Devesüvari I. Alay Redifi, Topçu Yedek Subay Mehmed Mahir bin Ali Rıza (35)'dir. İngiltere'nin gönderdiği rapora göre bu dört asker 27 Temmuz 1916'da Süveyş'ten Kahire'ye varmış ve 24 Ağustos 1916'da İskenderiye'deki savaş esirleri kampına gönderilmiştir. 28 yaşındaki Yüzbaşı Ahmed Fehmi, Maadi'ye geldiği gün 17 Temmuz 1916'da Kasr El-Nil'deki kulübelerden kaçma girişiminde bulunması nedeniyle, izleyen 5 Ekim'e kadar hastanede geçirdiği 5 gün haricinde, askeri hapis cezasına çarptırılmıştır. Sonraki tarihlerde Seydi Beşir'deki savaş esirleri kampına nakil edilmiştir. Kasr El-Nil'de bulunan diğer 4 askere savaş esirlerine uygulanan kısıtlamalardan fazlası sağlanmış ve onlar da Yüzbaşı Fehmi gibi İngiliz askerlerinin yatakhanelerini işgal etmişlerdir.

¹⁴⁶⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2201/51; **HR. SYS.**, 2206/20.

Kaçma girişiminden dolayı 17 Ağustos'tan 5 Ekim'e kadar askeri hapis cezasına çarptırılmışlar ve sonrasında Seydi Beşir kampına nakledilmişlerdir.¹⁴⁶¹

Osmanlı Devleti'nin misilleme yaparak 5 İngiliz askerini hapishaneye atması işlerinden birinin ölümü ile sonuçlanmış ve İngiltere şiddetle bu olayı protesto etmiştir. İngiltere Hükûmeti bu olayı her türlü protestoya karşı uygulayan Osmanlı Devleti'nin elinde bulunduğu diğer esirlere de uyguladığını ve asla kendisine güven duyulmayacağını belirtmiştir.¹⁴⁶² Ayrıca bu ölümden kasıt aramış ve böylesi bir davranışın Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde gerçekleştiğine dikkat çekerek imparatorluğun daha ücra köşelerindeki İngiliz esirlere yapılan muameleler hakkında derin endişe duyduğunu Osmanlı Hükûmetine bildirmiştir.¹⁴⁶³ Osmanlı Devleti ise İngiliz askerinin ölümünde bir kasıt olmadığını ve asıl ölüm sebebini açıklayan bir bildiri yayınlamıştır. Tifodan vefat eden Yüzbaşı Brody'nin hapishane şartlarından öldüğü söylenmesi gerçek dışıdır. Adı geçen esir tifoya yakalandıktan sonra tedavisi Malatya Hastanesinde yapılmış fakat kurtarılamamıştır. Hastalık sonucu vefat eden askerin raporu da kendilerine gönderilmiştir. Gerek İstanbul'da ve gerek Anadolu'da bulunan savaş esirlerine karşı Osmanlı Devleti insani bir muamelede bulunmaktadır. Anadolu'da çalıştırılan ve bilhassa şimendifer inşaatında istihdam kılınan esirlerin bulunduğu yerlerde 40.000'den fazla Osmanlı askeri ve amelesi de aynı şartlar altında çalışmakta olduğundan Osmanlı asker ve amelesine ne şartlar altında bakılmakta ise İngiliz esirlerine de aynı suretle bakılmakta, iskân ve iaşe olunmakta ve çalıştıklarına mukabil de yevmiye almaktadırlar.¹⁴⁶⁴

Kasr El-Nil Hapishanesinde tutuklu bulunan 5 Osmanlı subayının savaş esir karargâhlarına gönderildiğine dair İngiltere'nin verdiği 22 Haziran 1917 tarihli bilgi üzerine bir jest olarak Osmanlı Devleti'nin elinde tutuklu bulunan İngiliz esirlerinin de Afyonkarahisar esir kampına gönderilmesine karar verilmiş ve İsveç diplomatik temsilcisi aracılığıyla İngiltere Hükûmetine bildirmiştir. İngiltere Hükûmeti ise Osmanlı Hükûmetinin bu misillemeler için hiçbir dayanakları olmadığını ve ölümle biten bu olaydan dolayı protesto ettiklerini bildirmiştir.¹⁴⁶⁵

¹⁴⁶¹ BOA, HR. SYS., 2201/51; HR. SYS., 2202/20.

¹⁴⁶² BOA, HR. SYS., 2203/69.

¹⁴⁶³ BOA, HR. SYS., 2202/20; HR. SYS., 2203/2.

¹⁴⁶⁴ BOA, HR. SYS., 2203/69.

¹⁴⁶⁵ BOA, HR. SYS., 2206/20; HR. SYS., 2203/69.

Esirlerin yazdıkları hatıratlarda anlatıldığına göre her kampta az da olsa firar veya firara teşebbüsler görülmüştür. Seydi Beşir kampından kaçmayı başaran altı esir Yüzbaşı Mehmed Ali (Sultan Hamid'in mareşallerinden birisinin oğlu), Jandarma Yüzbaşısı İbrahim, Yüzbaşı Edirneli Çingene Halid, Mısırlı Yedek Subay Lütfi Barudi, Yemen'de esir düşmüş alaylı bir teğmen ve Apak'ın ismini hatırlamadığı bir yüzbaşısıdır. Bunlar, her türlü hazırlıkları yapmışlar, tel kesme makası tedarik etmişler, kum renginde elbiseler giymişler, kamp etrafında, kaçacakları yerin ampullerini uzaktan sapanla kırmışlardır. İlk önce Yüzbaşı İbrahim, kumların içinde sürünerek dikenli tellere yaklaşmıştır. Hâlbuki dikenli tellere iki metre yaklaşanlara nöbetçiler ateş etmektedirler. Kampın etrafı otuzar adım aralıkla yüksek çardaklar üzerinde yerleşmiş İngiliz nöbetçileriyle sarılmıştır. Buna rağmen İbrahim kumun içinden sürünerek üç sıra tel örgüsünü birbiri ardından keserek bir insan geçecek kadar delikler açmıştır. Elli adım uzaktaki bir hurma ağacının ardına saklanarak arkadaşlarını beklemiştir. Yüzbaşı Mehmed Ali ve Lütfi Barudi çıkmayı başarmıştır. Fakat Yüzbaşı Çingene Halid şişman olduğundan açılan deliklerden geçememiştir. Yakalanmaktan korkan üç arkadaş diğerlerini beklemeyerek kaçmışlardır. Lütfi Barudi İskenderiye'de bir arkadaşının evinde saklanmıştır. Diğer üç kişi kaçmayı başarmış şehri ve dillerini bilmediklerinden bir otele yerleşmişler ve kendilerini Mısır Hidiv sarayında aşçı olarak tanıtmışlardır. Oteldeki görevli durumdan şüphelenerek İngilizlere bildirmiş ve otelde yakalanmışlardır. Diğerleri ise saklandıkları evde on beş gün kaldıktan sonra bir gece yarısı tedarik ettikleri bir kayıkla denize açılmışlardır. Tam beş gün beş gece Akdeniz'de dolaştıktan sonra Nil Nehrinin deltalarından birisinin sazlı ağzında kayıkları batmış ve muhafızlar tarafından onlar da yakalanmıştır. Kaçakların hepsi Gabbari cezaevine getirilmiş ve üçer kişilik gruplar halinde yan yana iki locaya yatırılmıştır. Tuvalet ihtiyaçları için locaya bir oturak bırakılmıştır. Sabah, öğle ve akşam İngiliz erlerine verilen yemekten verilmiş fakat yatmak için yatak ve yastık verilmemiştir. Tek bir battaniye ile taş üstüne geceyi geçirmişlerdir.¹⁴⁶⁶

Esirler esir de olsa bir subaya böyle bir muamele yapılamayacağını, milli adetleri gereği aynı odada birbirlerinin yanında tuvalet ihtiyaçlarını

---

¹⁴⁶⁶ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 16-165.

gideremeyeceklerini bildirerek durumu protesto etmişler ve durumları düzeltilmediği takdirde açlık grevine başvuracaklarını beyan etmişlerdir. Getirilen yemekleri reddetmişler ve iki gün yemek yememişlerdir. Üçüncü gün cezaevi kumandanı yanında bir hekim ile sağlık durumlarının kontrolü için gelmiş yemek yemedikleri takdirde öleceklerini söyleyerek gitmiştir. Esirler ise greve devam etmişlerdir. O akşam hasta olduklarını anlamışlar fakat getirilen yemekleri yine de reddetmişlerdir. Dördüncü sabah hekim, kumandan, birkaç İngiliz eri büyük bir tencere süt ve bir lastik puar ile locaya girerek en başta yatan Çingene Halid'in ellerini ve ayaklarını tutarak ağzını kapamışlar bir kiloya yakın sütü burnundan içirmişlerdir. Yüzbaşı Halid, o zamana kadar burnundan karnına yol olduğunu bilmemektedir. Sıcak sütü içtiğine memnun olmasına rağmen parmağı boğazına sokarak sütü tekrar kusmuştur. Diğer arkadaşları da aynı şeyi yapınca cezaevi kumandanı vaziyetin vahametini anlamış ve esirleri localarından çıkararak büyük ve uzun bir odaya nakletmiş ve her birine birer karyola, yumuşak yatak, iki üç masa, sandalye, eksiksiz sofraya ve zengin bir mutfak takımı tedarik ettirerek, bir İngiliz erini de aşçı olarak emirlerine vermiştir.

Cezaevinde sigara içmek yasak olmasına rağmen bu esirlere bol sigara tedarik edip tavla, domino, iskambil gibi oyun araçları sağlanmış böylece grev sona ermiştir. Askeri mahkemenin verdiği on dört günlük hapis cezasını tamamlayarak çıkmışlardır. Lütfi Barudî'nin cezası daha fazla olduğu için Apak geldiğinde hala hapistedir. Bu kişi İttihatçı Abdülaziz çavuşun Mısır'dan kandırıp getirdiği ve Türk Ordusunda astsubay olarak görev yapmış Türk muhibbi bir Mısırlıdır. Her sabah saat 10.00'da odanın kapısı yarım saat müddetle açık bırakılır bu esnada Lütfi Barudî kilere giderek kendi istihkakları olan yiyeceklerinin en az iki katını bir iki sigara karşılığında almaktadır. Cezaevi komutanı sorun çıkarmadığı için dört günlük cezasını affetmiş, altmışıncı günün sonunda cezaevinden çıkmış ve Seydi Beşir'e dönmüştür.¹⁴⁶⁷

Yirmi subay esir kampından kaçmak için gizli bir cemiyet kurmuşlar, Kuran'a el basarak gizlilik için yemin ettikten sonra bir odanın ortasından bir tünel kazmışlardır. Kum için bolca kum torbası tedarik edilmiştir. Geceleri çalışılmış

---

¹⁴⁶⁷ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 166.

şafakla birlikte tünelin ağzı tahta ile kapatılmış üzerine halı serilmiştir. Kazma işi iki istihkâm subayı nezareti altında yapılmıştır. Her gece kimlerin çalışacağı Apak tarafından cetvele yazılmış ve kendilerine bildirilmiştir. Tünelin ağzı üç buçuk metre derin kazılmış bir metre yükseklik ve bir metre genişlik olmak üzere tünel uzatılmıştır. Tünelin duvarı kum doldurulmuş torbalarla giydirilmiş ve tünel tavanına da aralıklı olarak basit tahtalar konulmuştur. Çıkarılan ve rengi başka olan kum, barakanın etraflarına gecedan yayılmakta, sabah güneş ile kuruyarak genel manzaraya uygun hale getirilmektedir. Tünel, tel örgülerinin altından geçerek kamp dışına kadar otuz beş metre uzunluğunda olacakken yedi metre kazıldıktan sonra Ali denen Edirneli bir yüzbaşının ihbarıyla İngilizler odayı basarak tüneli bulmuşlardır. Böylece ikinci firar teşebbüsü de sonuçsuz kalmıştır.¹⁴⁶⁸

Mısır esir kamplarından kaçma teşebbüsünde bulunan ve yakalanan bir esir de Beykozlu Kel Ali'dir. Beykozlu Kel Ali'nin, İngilizlerin elinde Kahire esir kampında geçen hayatı ve yaşadığı esaret şartları müsveddeler halinde kaleme alınmış ve döneme ait olarak önemli bilgileri günümüze ulaştırılmıştır. Bugün Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivinde bulunan hatırat, kampta firara teşebbüs edenin acı sonunu göstermesi bakımından önemlidir. Kel Ali'nin Mısır kamplarından firarı ve sonrasında başına gelenler günümüz Türkçesi ile şöyledir:¹⁴⁶⁹

“Büyük Dünya Muharebesinde ve Kanal seferleri sırasında Gazze’de siperler kazarak bir buçuk sene İngilizlerle göğüs göğse çarpışan askerlerimiz garpta Alman bozgunluğundan sonra kendi kuvvetlerinden on misli çok olan İngilizlerle adım adım mücadele ederek geriye çekilmeye başlamıştı. İngiliz piyade ve süvarisi karadan, tayyaresi havadan, gemileri denizden geceli gündüzlü hücum ederek saldırıyordu.

Bu büyük kanlı çarpışmalarda askerlerimiz esir düştü. İngilizler bu esirlerimizi çöllerde, tepe sahrasında susuz, gıdasız on iki gün yaya yürüterek kanal yakınında Kantare denilen bir köye getirdi. Burada kireçli kuyuda banyo ederek trenle Mısır’a sevk etti. Neferleri Kahire civarında Koline kampına subayları İskenderiye’ye yakın Seydi Beşir dedikleri bir nahiyenin önünde kurulan etrafi kat

¹⁴⁶⁸ a.g.e., s. 167-168.

¹⁴⁶⁹ “Beykozlu Kel Ali'nin, İngilizlerin Elinde Kahire'deki Esir Hayatını Anlatan Müsveddeler”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, 91/29.

kat tel örgülü, tahta barakalara yerleştirdi. Bu kamplarda esir subaylar üç dört sene kadar kaldı. Bu kamplara yerleşen neferlerden bazılarını cezalandırmak için subay kamplarına getiriyorlar, ağır işler gördürüyorlardı. Bu kamplardaki esir subaylarımız vakitlerini futbol oynamakla lisan öğrenmekle geçirirlerdi. Bir gün futbol maçı seyredelerken kampları birbirine birleştiren yol üzerinde bir manga İngiliz askerlerinin süngüleri arasında mavi elbiseli birisinin tekmelenerek taş hapisanelere doğru götürülmekte olduğunu gördük. Bu mavi elbiseli adamın da İngilizlere tekme ile mukabele ettiğini ve bağırarak onlara bir şeyler söylediği görüyor, işitiyorduk, bu mavi entarili külahları giydiğinden gözlerimiz önünde cereyan eden bu hadiseye o kadar kulak asmıyorduk. Ta ki bize doğru yüksek sesle 'Ben fellah değilim, Türk'üm Türk'üm' demesi üzerine hepimiz birden o tarafa koştuk, bizleri görünce mavi entarili kendisini ve kim olduğunu şöylece anlattı:

'Ben Türküm, Beykozlu Ali'yim. Ben iki sene evvel kamp tellerini keserek İngiliz neferlerinin silahlarını ellerinden alarak kaçtım. Bir sene Kahire'de bir saatçi yanında bir sene de İskenderiye'de bir gözlükçü yanında çalıştım.

Şimdi tutuldum. Zindana götürülüyorum. İngilizler beni görene bulup getirene beş yüz İngiliz lirası vereceklerini Mısır gazetelerine ilân ettiler. İki sene uğraştılar fellahlarına para için yakalattılar neyse şimdi günahımızı çekmeye dişlerimizi söktürmeye gidiyoruz.' 'Allah size, bana acımuş' diyerek sürüklene sürüklene bir kişilik taş kuleye doğru götürüldü hapsedildi. Bu kule, bir metre murabbaında dört beş metre yüksekliğinde yukarısından birazcık hava, güneş alabilen bir yerdir. Burada insan yatamaz, yalnız oturabilir, işte Beykozlu Kel Ali çilesini doldurmak için bu karanlık kuleye tıkıldı. Kapısı sımsıkı örtüldü. İki süngülü İngiliz neferi de bu zavallı Türk'ün kule kapısı önünde nöbete bırakıldı. Cuma günleri birbirlerimizle görüşmek için beş altı saat kampların iç kapıları açılır, bizler de bir haftalık iç acılarımızı, memleket hasretlerini, mektup alabilmişler varsa birbirine vatan ve aile haberlerini ulaştırarak içlerimizi dolduran elemelerimizi birazcık olsun bu komşularımızla gidermeye, sükûnet bulmaya çalışırdık.

Bu birbirine ekli olan kampların aralık tel örgülerine bitişik olan bu kulelerin yakınlarından geçtikçe arkadaşlarımıza seslenir gibi Beykozlu Kel Ali'ye herkes hal ve hatır sorardı. Bazılarımız ceplerinde sakladıkları birer paket 'Matossian' adlı sigaraları, ekmekleri Ali'nin bulunduğu kulenin tepesine fırlatırlardı.

Bu sigaraların her vakit Ali'nin eline geçmesi mümkün olamazdı. Birçokları çatıda birikir rüzgâr olursa bir kısmını aşağıya bir kısmını da Ali'nin başına düşürürdü. Ali de sigaraları aldığını Cuma günleri geçtiğimizde bizlere müjdelendi. Ali'ye daima sükûnet, metanet göstermesini söyler varsa başkaca dileklerini sorardık. Bıçak ve tıraş isteğinden başka ne söylerse mutlak yapardık.

Ali ekseriya buradan da kaçacağını söyler dururdu. Kulenin kapısı altı santimetrelilik kalastan ve dört kuşakla epeyce perçinlenmiş kapıdan başka çıkacak kaçabilmek için bir ümit yeri yoktur. Bu kapının hemen yanında iki de süngülü İngiliz neferi gece ve gündüz nöbet bekliyordular. Ali günden güne sinirleniyor için için düşmanlığını artırıyor dişlerini sıkarak bu kapıdan kendini bir an evvel kurtarmaya çalışıyordu.

Bir gün ben esir neferlere cami olarak ayrılan bir pavyonda ders verirken Ali'nin kule kapısı önünde aslanlar gibi İngiliz neferleriyle çarpışan ve onları, silahlarını yerlere düşürerek boğmaya çalışan Beykozlu Ali'nin müthiş hücumlarını gördüm. Dersi bıraktım neferlerimizle birlikte bu hazin fakat göğüslerimizi kabartan manzarayı aynen gördük.

Ali eline geçirdiği silahların dipçiğiyle İngiliz neferlerini birer vuruşta yerlere seriyor, aynı zamanda süngülerle tel örgülerini kesmek için bütün gayretiyle yükleniyordu. Birinci tel örgüyü geçti. İkinci, üçüncü, dördüncü örgüleri de aşmak üzere iken tam yarım bölük kadar İngiliz neferlerinin süngüleri ileriye uzatarak marş marşla geldiklerini gördüm. Ali gayet gür ve acı bir sesle 'Sizleri de geberteceğim gelmeyiniz.' diye haykırdı. Bu elim manzaranın kalplerimizi göğsümüzden fırlatacak kadar yüksek bir sevinci vardı. Gayr-ı ihtiyari hepimiz bir anda bir avaz Ali diye bağırдық. Ne çare ki otuz küsur süngü Ali'nin vücuduna çevrilmişti. Ali hayli uğraşmalardan sonra büyük bir hiddet ve infialle teslim oldu. Süngülerin önünde kamptan çıkarılan Ali doğruca kamp kumandanı Miralay (Albay Coates)'in yanına götürüldü.

Miralay Coates çok kibar ve çok centilmen bir İngiliz kumandanıdır. Coates, Ali'yi kanlar içinde kendi neferlerini de mücadeleden bitkin bir halde görünce 'Bravo Türk' diyerek Ali'yi okşadı, sevdi.

Yarın mahkemesi görülmek üzere Ali sıkı bir kordon altında başka bir kuleye sokuldu. Beceriksiz İngiliz neferleri de birer ceza ile bölüklerine gönderildi.

1925 senesi Ağustos ayındaydı. Bir sabah beyaz patiska örtülü üç masa dört sandalyeden ibaret bir yer hazırlandı. Miralay Coates ortada, kamp zabitlerinin yeri sağda, diğeri solda, Türkiye'den kaçmış Nişan isminde 70'lik bir Ermeni de tercüman olarak boş sandalyede oturuyordu. Ben de aylıktan biriken paralarımı almak için aynı yere çağrıldım. Miralay, 'Sizin Kızılay senin mülazım olduğunu bize İsviçre yolu ile bugün bildirdi. Sana müjde: Sen çok çektin. Artık dokuz aylık maaşınız şurada hazırdır. Senetleri imza ediniz, alınız.' dedi.

Sevinçten etrafıma baktım. Bir mahkeme salonunun kurulduğunu gördüm. Bir gün evvel aslanlara taş çıkartan Beykozlu Ali'nin hemen getirilip kendisine bir sandalye gösterildiğini hain (...) ihtarından anladım. 'Parayı nasıl olsa alacağım acaba şu kahraman Beykozlunun mahkemesi nasıl olacaktır.' dedim."

3.7.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Görülen Firar Olayları

Kamplarda firar olayları görülmüş ve firara teşebbüs edenlere hiçbir tolerans gösterilmemiştir. Kaçmaya çalışan esirler en ağır şekilde cezalandırılmış ve hatta muhafızlar tarafından öldürülmüştür. Bellary kampından firar ederken öldürülen askerlerden birisi Er İsmail Ahmed'dir. Hindistan Ofisi, Londra Savaş Esirleri Ofisine 11 Ağustos 1919 tarihinde savaş esiri Ahmed İsmail'in Lewe'de gerçekleşen ölümünü bildiren bir rapor göndermiştir. Hindistan Hükûmetinin 19 Haziran 1919 tarihli Ordu Raporunun 15. paragrafında savaş esiri Ahmed İsmail'in ölümünün gerçekleştiği şartları araştırmak üzere kurulan tahkik heyetinin soruşturmasından bahsedilmektedir. Yarbay W.S. Alexander'ın emriyle hazırlanan rapor ve eklerinde cinayetten detaylı olarak bahsedilmektedir. Eklerde heyet tarafından dinlenen tanıkların ifadeleri bulunmaktadır. Tanıklardan Piyade Er Naanchariah ifadesinde olayı şöyle anlatmıştır:¹⁴⁷⁰

"12 Mayıs 1919 tarihinde Lewe savaş esirleri kampının güney köşesinde nöbet kulübesinde nöbet tutmaktaydım. Saat 10:55 sıralarında benim bulunduğum noktaya yaklaşık 20 metre uzaklıkta atılmış bir giysi fark ettim. Bir savaş esiri duvara tırmanıp dışarı atladığında hemen onu süngümle yakalamaya çalıştım ama ben kulübemden çıktığımda zaten kaçmıştı. Onu 100 metre gibi yakın bir mesafeden,

¹⁴⁷⁰ TNA, FO., 383/535.

sürekli olarak durmasını söyleyerek takip ettim. Aniden geri döndü, yerden büyük bir bambu aldı ve bana saldıracakken ateş ettim ve esiri vurdum.”

Esirin öldürülmesi konusunda ikinci tanık kamp personelinden Onbaşı W. Beer'dir. Onbaşı W. Beer verdiği ifadede öldürülen esir İsmail Ahmed'in cesedini nasıl ve nerede gördüğünü söylemiştir.¹⁴⁷¹

“12 Mayıs 1919 günü sabahında kamp personeli evinde kahvaltı yapıyordum. Bir silah sesi duydum ve dışarı çıktım. Kampın güney köşesindeki kulübesine dönmekte olan bir nöbetçi ve kamp duvarınının 150 metre kadar dışında yerde yatan bir savaş esiri gördüm. Kendisine yaklaştım, hareketsiz bir şekilde yüz üstü yatıyordu. Bana ölmüş gibi göründü ve başından yaralanmıştı. Konuyu kamp yetkililerine bildirdim.”

Tanıkları dinleyen heyet yazdıkları raporda savaş esiri Er Ahmed İsmail'in kaçmaya çalışırken bir nöbetçi tarafından vurularak öldürüldüğü doğrulamıştır. Heyete göre nöbetçi kendisine verilen talimatlara göre hareket etmiştir. Lewe savaş esirleri kampı başsağlık subayının, Lewe Savaş Esirleri Kampı Merkez Kısım Amirine 12 Mayıs 1919 tarihinde Türk esirinin ölüm raporunu göndermiştir. Er İsmail Ahmed'in ölüm raporu şöyledir:¹⁴⁷²

“Er İsmail Ahmed, 12 Mayıs 1919 tarihinde saat 10.30 sularında bir nöbetçi tarafından vurulmuştur. Ölüm anlık olarak gerçekleşmiştir.

Kurşun sağ göze girmiş ve kafatasının arkasından tam ortadan çıkmıştır.

J.W. WILLIAMSON, Yüzbaşı (İmzalı),

Baş Sağlık Zabiti, Lewe Savaş Esirleri Kampı.”

Kampta muhafızlar tarafından öldürülen tek esir Er İsmail Ahmed değildir. Mustafa adlı bir esir tel örgüye yaklaştığı için Hintli bir subay tarafından 28 Temmuz 1919 günü vurularak öldürülmüştür.¹⁴⁷³ Bu cinayetlere benzer bir başka olay daha vardır. Osman oğlu Farajallah adlı bir esir kampta öldürülmüş ve hakkında bir rapor hazırlanmıştır.¹⁴⁷⁴

Kampta başarı ile sonuçlanan firar olayları da gerçekleşmektedir. Bunların bir kısmı vatanlarından çok uzakta ülkelerine dönmeden yakalanmış çok azı mutlu sona

¹⁴⁷¹ TNA, FO., 383/535.

¹⁴⁷² TNA, FO., 383/535.

¹⁴⁷³ Hüseyin Fehmi Genişol, a.g.e., s. 106, 110, 122.

ulaşabilmiştir. Dört Kazanlı Tatar bir buçuk aylık bir çalışmanın sonunda bir gece karanlıktan faydalanarak tel örgüleri kesip çakmayı başarmışlardır. Esirler kuzeye doğru Haydarabad'a kaçtıkları anlaşılmıştır. Yaklaşık bir buçuk ay sonra 18 Eylül 1919 günü Haydarabad'da yakalanmışlar ve kampa geri getirilmişlerdir. Askeri mahkemede neden kaçtıkları sorusuna kendilerinin Müslüman askeri olduklarını, vazifelerinin kaçmak ve düşmana kurşun atmak olduklarını İngiliz askerlerinin vazifesinin ise esirleri kaçırmamak olduklarını söylemişlerdir. Bu ifade her ne kadar takdir ile karşılanırsa kanun gereği hapsedilmek üzere Bombay hapisanesine gönderilmişlerdir. 24 Aralık 1919 gecesini beş Tatar daha kaçmış nöbetçi Hintli askerler sorumlu tutularak hapsedilmiştir.¹⁴⁷⁵

Kamplarda en çok öldürme olayı firar olayları sırasında olmuştur. Meiktila kampında Türk savaş esiri Teğmen Ahmed oğlu Mehmed Ziya 5 Nisan 1919 tarihinde saat 22.00 sularında Meiktila savaş esirleri kampından kaçmaya çalışırken Hintli bir nöbetçi tarafından vurularak öldürülmüştür. Konu ile ilgili Hindistan Ofisi 9 Ağustos 1919 tarihinde Londra Whitehall Sarayında bulunan Savaş Ofisine bir tezkerede göndermiştir. Tezkerede Hindistan Hükümetinin 3 Temmuz tarihli raporunun 11. paragrafından yapılan alıntı ile Burma Meiktila'da alıkonulan bir Türk esiri olan Teğmen Mehmed Ziya'nın ölümünü bildiren ekler gönderilmiştir. Hindistan Hükümetinin 3 Temmuz 1919 tarihli Ordu Raporunun 11. paragrafından yapılan alıntıda Meiktila savaş esirleri kampında alıkonulan bir Türk esiri olan Teğmen Ahmed oğlu Mehmed Ziya'nın 5 Nisan 1919 tarihinde vurularak öldürüldüğü şartlara ilişkin bilgiler ve ekler bulunmaktadır. Cinayetin araştırılması için bir tahkik heyeti kurulmuştur. Tahkik heyeti sekizinci ve dokuzuncu tanıkları dinleyerek maktulün alkolün etkisinde olduğu şeklinde verdikleri ifadeler değerlendirilmiş, Meiktila savaş esirleri kampında yapılan kapsamlı bir aramanın maktulün çalıştığı mutfakta mayalanan bir tür muz dolu bir kavanozun gizlendiği küçük gizli bir bölme olduğunu ortaya çıkarmıştır. Maktulün kamp kurallarına göre yasak olan alkolü bu yolla elde ettiği düşünülmektedir. Adı geçen rapor 16 Nisan 1919 tarihinde Burma Bölgesi Komuta Genel Subayı tarafından Hindistan Merkez Şubesi Müdürüne gönderilmiştir. Adı geçen raporun yazısında Türk savaş esiri

---

¹⁴⁷⁴ TNA, FO., 383/535.

Teğmen Ahmed oğlu Mehmed Ziya'nın savaş esirleri kampında görevli olan bir nöbetçi tarafından vurularak öldürüldüğü şartları belirlemek üzere toplanan tahkik heyetinin kararının gönderildiğinden bahsetmektedir. Kamp komutanı yazıda heyetin vardığı sonuç ile aynı görüşte olduğunu belirterek Burma 85. Tüfekli Birliğine bağlı olan, sağduyu ve imtiyaz ile hareket eden Sepoy Balesar Misar'ın savaş esirine kaçma girişiminden vazgeçmesi için her türlü imkânı tanıdığını ve cinayetle bağlantılı suçlamalardan beraat etmesi gerektiğini düşündüğünü söylemiştir. Esirin öldürülme şartları belirlemek üzere Meiktila'da 7 Nisan 1919 tarihinde Binbaşı E.W. Thain'in talimatıyla toplanan Tahkik Heyetinin raporunda birinci tanık olarak Sepoy Balesar Misar dinlenmiştir. Sepoy Balesar Misar aşağıdaki şekilde ifade vermiştir:¹⁴⁷⁶

“5 Nisan 1919 tarihinde nöbetçiydim, saat 20.00'de nöbeti almıştım ve 22.00'de devredecektim. Saat 20.30 sıralarında bulunduğum noktanın önünde normalden daha fazla esirin yürüyüş yapmakta olduğunu fark ettim, telin yanına kadar geldiler ve kendilerini uyardım ama aldırış etmediler, daha sonra nöbetçileri taklit edercesine bulunduğum noktanın tam önünde durdular. Saat 21.30 sıralarında tele doğru yaklaşık 20 kişilik bir grup yaklaştı. Geri çıkmalarını emrettim ve barakalarının gölgesine geçtiler. Daha sonra bunların arasından 3 kişi geldi, bunlardan biri tele doğru geldi ve diğer ikisi oldukları yerde, telden 8-10 adım uzakta kaldılar. Esir tele yaklaşınca kendisini uyardım, tele yapıştığında da 'Türkler bana saldırıyorlar, bunu komutana söyleyin.' diye her bir taraftaki nöbetçileri uyardım. Bağırduğım halde nöbetçilerin bana cevap verdiklerini duymadım. Esir tele doğru yaklaşırken kendisini 4 kez uyardım. Tele iyice yaklaştığında bir kez daha uyardım, ayağa kalktı ve bana saldıracağını düşündüğüm için kendisini vurdum. Yere düştü. Ses çıkarmadı. Onu vurduğumda ondan 7 adım kadar uzaklıktaydım. Esir tele yaklaşırken diğer ikisinin de uzaklaştığını gördüm. Maktulü vurduktan hemen sonra alarmı çalıştırdım, tüfeğimi 3 kez ateşledim ve birkaç esir bulunduğum yerde toplandı. Sanırım saat 22.00 sıralarıydı. Alarmı çalıştırmam sonrasında İngiliz asker yaklaşık 11 kişi ile birlikte yanıma geldi. İngiliz asker Türklere dağılmalarını emretti, onlar da hemen dağıldı. L. Naik ve benim nöbetçi kışlamdan 3 kişi, İngiliz askerden

¹⁴⁷⁵ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 106, 110, 122.

sonra vardılar, daha sonra Subadar Suratton Singh, 30 kadar kişi ile geldi ve bunun hemen sonrasında da kamp komutanı geldi.”

Burma 85. Tüfekli Birliği’nden Sepoy Ranidene Singh ise ikinci tanık olarak doğruları söylemesi için usulüne göre uyarıldıktan sonra şöyle ifade vermiştir:¹⁴⁷⁷

“5 Nisan 1919 tarihinde saat 22.00 sıralarında 12 numaralı noktadaki nöbetçinin ‘Türkler tarafından saldırıya uğradım, durumu komutana bildirin.’ diye bağırdığını duydum. 4 kez uyardığını duydum ve daha sonra 4 el silah sesi duydum.”

Burma 85. Tüfekli Birliği’nden Sepoy Bhagwan Singh da daha önceki tanıklar gibi doğruları söylemesi için usulüne göre uyarıldıktan sonra olayla ilgili şöyle ifade vermiştir:¹⁴⁷⁸

“5 Nisan 1919 günü saat 22.00 sıralarında 12 numaralı noktadaki nöbetçinin bir adamı 4 kez uyardığını duydum, daha sonra bir Türkün kaçmaya çalıştığı hususunda komutana bilgi vermem için beni uyardı. Bundan kısa süre sonra nöbetçinin 4 kez ateş ettiğini duydum.”

Burma 85. Tüfekli Birliği’nden Subadar Suratton Singh da öncakilere benzer şekilde şöyle ifade vermiştir:¹⁴⁷⁹

“5 Nisan 1919 gecesi alarm sesini duydum ve doğrudan 12 numaralı noktaya doğru hareket ettim, orada yaklaşık 25 kişi vardı ve tellerin arkasında bir Türk savaş esirinin ölü olarak yattığını gördüm. İngiliz asker oradaydı ve savaş esirini kaçmaya çalıştığı esnada vurduğunu bana bildirdi. Maktul, teller ile doğru bir açı oluşturacak şekilde uzanıyordu, tellerden bir adım uzaklıktaydı ve ayakları tellere yakındı. Alarm sesi duyulur duyulmaz muhafızların ve nöbetçilerin sayısı iki katına çıkmıştır.”

Bedford 3. Alayı’ndan Çavuş Ford beşinci tanık olarak şöyle ifade vermiştir:¹⁴⁸⁰

“5 Nisan 1919 gecesi saat 22.00 sıralarında arka arkaya 3 el silah sesi duyduğumda irkildim. Derhal 12 numaralı noktaya gittim. Orada ölü bir savaş esiri gördüm, vurulmuştu, çitlerin dış tarafında yatıyordu. Üzerinde atlet, şort, çorap ve ayakkabılar mevcuttu ve ayakları tellere yakın olacak şekilde, doğru bir açıyla

---

¹⁴⁷⁶ TNA, FO., 383/535.

¹⁴⁷⁷ TNA, FO., 383/535.

¹⁴⁷⁸ TNA, FO., 383/535.

¹⁴⁷⁹ TNA, FO., 383/535.

¹⁴⁸⁰ TNA, FO., 383/535.

yatıyordu. Durumu kamp başçavuşuna bildirmesi için Er Angell'i derhal gönderdim. Hintli muhafızların odasına yaklaşırken Kamp Komutanı Binbaşı Grey ile karşılaşmış ve konuyu kendisine anlatmıştır. Maktulün kıyafetlerinin yırtılmış olup olmadığına dikkat etmedim. Ben vardktan 3 dakika sonra Hintli bir müfreze birlik geldi. Tellere yakın bir yerde hiç Türk yoktu ama birkaçı barakanın içinden bakmaktaydı. Baraka, tellerden 12 adım kadar uzaklıkta bulunuyor, onlara gözden kaybolmalarını emrettim.”

6. Tanık olan ve Türk Kamp Hastanesinden sorumlu subay Yüzbaşı G.K. Fulton da önceki tanıklar gibi aynı ifadeyi vermiş ve esirin ölümü hakkında ön otopsi raporunu açıklamıştır:¹⁴⁸¹

“5 Nisan 1919 tarihinde saat 22.00 sıralarında alarm sesi duydum ve savaş esirleri kampına doğru hareket ettim. Ana kapıdaki nöbetçi, nöbetçilerden birinin alarmı çalıştırdığını bana söyledi. Kamp levazım subayı olan Teğmen Benson ile birlikte olay yerine gittim ve tellerin dışında yerde uzanan maktulü gördüm, ayakları tellere yakın taraftaydı ve elleri başının üzerinde gerilmiş durumdaydı. Cesedi inceledim ve ölmüş olduğunu ilan ettim ve hastane morguna gönderdim. Üzerinde bir atlet, şort, beyaz halkalı siyah çoraplar ve tenis ayakkabıları vardı. Giyiminde bozulma yoktu, sadece yaralanmanın verdiği etkiyle zarar görmüştü. O gece kıyafetleri çıkarıldı. Ertesi sabah ceset üzerinde kapsamlı bir muayene yaptım ve ölümün, kanama ile devam eden şoktan dolayı gerçekleştiğini düşünüyorum. 12 mermi girişi, bir çıkışı vardı.”

Kamp levazım subayı yedinci tanık Teğmen A. Benson, Kamp alanını koruyan nöbetçilere verilen talimatların birer örneğini tahkikat heyetine sunmuştur. Sekizinci tanık Türk savaş esiri Teğmen Necip oğlu Ethem Necip ifadesinde maktul ile vurulmadan yaklaşık bir saat önce görüşüğünü ve biraz alkollü olduğunu söylemiştir. Başka bir Türk savaş esiri dokuzuncu tanık Teğmen Ahmed Hamdi oğlu Hüseyin Kâmil'dir. Hüseyin Kâmil verdiği ifadesinde 5 Nisan 1919 günü saat 16.00 ile 20.00 arasında maktul ile birlikte olduğunu, saat 20.00'de ayrıldıktan sonra bir

---

¹⁴⁸¹ TNA, FO., 383/535.

daha görmediğini ve maktulün alkol aldığını ama sarhoş olduğunu sanmadığını söylemiştir.¹⁴⁸²

Heyet tanıkları dinlemeden önce olay yerini incelemiştir. Heyet, 7 Nisan 1919 tarihinde yazdığı raporunda Sepoy Balesar Misar'ın kendisine verilen kamp talimatlara göre hareket ettiği sonucuna ulaşmıştır. Heyete göre savaş esiri Teğmen Ahmed oğlu Mehmed Ziya usulüne göre uyarıldıktan sonra 5 Nisan 1919 tarihinde saat 22.00 sıralarında Meiktila savaş esirleri kampından kaçmaya teşebbüs ederken vurarak öldürülmüştür. Kamp yönetimi tarafından kamp etrafındaki nöbetçilere verilen talimatlar ise şu şekildedir:¹⁴⁸³

- “1. Kendisine tahsis edilen tel örgülerin üzerinden savaş esirlerinin kaçmalarını önlemekten sorumludur.*
- 2. Silahını dolu bulunduracaktır, süngüsü her daim hazır olacaktır.*
- 3. Eğer bir esir bir kez uyarıldıktan sonra uyarıyı dikkate almaksızın tel örgüyü aşmaya kalkışırsa derhal vurulacaktır.*
- 4. Eğer bir nöbetçi ivedilikle bir yardıma ihtiyaç duyarsa, hızlı bir şekilde 3 el ateş edebilir.*
- 5. Disiplin ihlali durumları dışında herhangi bir savaş esiri ile mülaki olunmayacaktır.*
- 6. Bir esir ile kamp dışından yetkili olmayan biri arasında bir ilişki gerçekleşmesine müsaade etmeyecektir.*
- 7. Hiçbir yetkili olmayan şahsın tel örgüye 50 metreden fazla yaklaşmasına izin vermeyecektir.*
- 8. Eğer ışıklar söndükten sonra bir savaş esirinin şüpheli bir şekilde dikildiğini ya da aylakta dolaştığını görürse durumu İngiliz muhafız komutanına bildirmelidir.*
- 9. Kamp içinde veya dışındaki yangın veya başka bir ciddi durumda derhal en yakın muhafız komutanına bilgi verecektir.*
- 10. Gece bir lamba iyi yanmıyorsa veya tamamen sönmüşse muhafız komutanına bilgi verecektir.*

---

¹⁴⁸² TNA, FO., 383/535.

¹⁴⁸³ TNA, FO., 383/535.

11. Nöbetçiler, Seremoni Eğitim Kitabı'nda belirtildiği şekilde rütbelere göre eğilerek, dönerek vs. selamlama yapacaklardır.”

8 Mayıs 1919 tarihinde Hindistan Merkez Şubesi Müdürü tarafından Burma Bölgesi Komuta Genel Subayına raporda bulunan ikinci ek gönderilmiştir. Ekte maktulün alkol aldığı görüldüğüne dair tanıkların ifadeleri delil gösterilerek sunulmuştur. 28 Temmuz 1917 tarihinde kampa gönderilen kamp kurallarına göre sağlık zabiti tarafından imzalanan emir dışında hiçbir şekilde sarhoş edici içeceklerin kampa girmesine izin verilmediği belirtilmiştir. Bu bakımdan maktulün alkollü içeceği nasıl edindiğini belirlemek için araştırma yapılması talep edilmiştir. İkinci ekten sonra 28 Mayıs 1919 tarihinde üçüncü bir ek daha gönderilecektir. Burma Bölgesi Komuta Genel Subayından Hindistan Merkez Şubesi Müdürüne gönderilen cevabi yazıda savaş esirinin ölümünü etkileyen şartlarla ilgili araştırmalardan sonra yasa dışı likör ile ilgili olarak araştırma yapıldığını bildirilmiştir. Olaydan birkaç gün sonra mutfaklar incelenmiştir. Maktul tarafından kullanılan bir mutfakta küçük bir gizli bölme tespit edilmiştir. Bu alanda bir kavanoz içerisinde mayalanan muzlar görülmüştür ki muhtemelen maktulün alkolü elde etme yöntemi bu şekildedir.¹⁴⁸⁴

Burma esir kamplarından kaçarak köyüne kadar gidebileceğini düşünen esirler de çıkmış ve firara teşebbüs etmişlerdir. Irak Cephesi'nde esir düşen Hüseyin Çavuş, Burma esir kampından, Afyon Sandıklı ilçesindeki köyüne gelebileceğine inanarak kaçma teşebbüsünde bulunmuş fakat ilk adımda yakalanarak tekrar tel örgülerin arasındaki yerini almıştır.¹⁴⁸⁵

3.7.3 Kıbrıs Halkının Esirlere Yardımı; Adada İsyân Hareketleri ve Firar Olayları

1916 yılından itibaren Kıbrıs adasındaki Karakol esir kampına getirilen Türk savaş esirlerinden bazıları zaman içerisinde kötü şartlar ve firar sırasında İngiliz askerleri tarafından vurulma gibi sebeplerle hayatlarını kaybetmiştir. Bir kısmı da

---

¹⁴⁸⁴ TNA, FO., 383/535.

¹⁴⁸⁵ Şevket Süreyya Aydemir, a.g.e., s. 425-426.

kaçmayı başararak Anadolu'ya geçmiş veya Kıbrıs'ta kalarak adada yaşamaya devam etmiştir.¹⁴⁸⁶

Birinci Dünya Savaşı döneminde Çanakkale'de İngilizler tarafından esir alınarak adaya getirilen Türk savaş esirleri çeşitli dönemlerde bu esaret hayatından kaçmaya çalışmıştır. Kendilerine bu konuda en büyük destek ve yardımı ise Kıbrıslı Türkler yapmıştır. Kaçtıktan sonra asıl önemli iş İngilizlere yakalanmamak ve mümkün olan en kısa sürede Anadolu'ya ulaşarak tekrar memleket için savaşa girmektir. Mağusa Türk esir kampından kaçabilen Türk askerleri bir süre köylerde gizlenmişler, buradan tekneler ile Anadolu'ya kaçmışlardır. Bu esirlere Kıbrıs Türkleri zaman zaman yardım etmiş ve onları bir müddet Beşparmak Dağları'nda saklamıştır. Esirler Beşparmak Dağları'nda Alevkayası olarak bilinen bölgedeki mağara ve kovuklarda saklanarak İngilizlerin elinden kurtulmaya çalışmıştır. Kamp bölgesinden kaçmaya muvaffak olan bazı Türk esirler Topçuköy ve Aynakofo (Altınova) bölgelerine kadar gelebilmişler ancak tekrar yakalanarak kampa geri götürülmüşlerdir.¹⁴⁸⁷

Bir yolunu bularak kamplardan kaçmayı başaran 20-25 kadar esir ada halkı tarafından Beşparmak Dağları'nda bir mağarada saklanmıştır. Bu esirler bir süre sonra yakalanmış ve onlara yardım eden Türkler Girne Kalesi'ne hapsedilmiştir.¹⁴⁸⁸ Esirler tarafından Beşparmak Dağları'nın saklanma amacıyla seçilmesinin sebebi saklanmak için ideal yer olması, doğal ortamının yakalanma riskini ortadan kaldırması, ormanlık arazi olması nedeniyle rahatça gizlenebilme, barınma, yiyecek ve su bulma imkânının fazla olması ve ayrıca Anadolu'ya geçişin en kısa yolunun burası olmasından ileri gelmektedir. Kaçış için Mağusa'nın Aynakofo ve Topçuköy köylerini kullanan esirler olmasına rağmen Anadolu'ya kaçışın en kolay olduğu yerler Girne'ye bağlı Livera ve Kormacit köyleridir. Kamptan kaçan esirlerin Anadolu'ya geçiş için tek çaresi bir sal yapmak veya bir sandal bulmaktır. Sandal veya sal yapabilmek için gerekli odun bölgedeki ormanlık araziden

---

¹⁴⁸⁶ Doğruyol Gazetesi, 19 Ocak 1920; Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharıpler, s. 141-142; Ulvi Keser, Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü, s. 193.

¹⁴⁸⁷ Ahmed Sami, a.g.e., s. 3; Halil Aytekin, a.g.e., s. 63, 74; Ulvi Keser, a.g.e., s. 88-89.

¹⁴⁸⁸ Ali Nesim, "Kıbrıs Türklerinde Atatürk ve İlke ve İnkılâpları", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 14, Cilt 5, Mart 1989, s. 26.

sağlanabilmektedir. Adada esirlere kaçmalarına yardım eden ailelerinin başında gelen Sadrazam ailesi bu kaçak Türk esirlere yardımlarını esirgememiştir. Yaptıkları sandallarla esirlerin kaçmalarına yardımcı olmuşlardır. Bu yardım ve desteğin sonucu olarak bu köyün ismi değiştirilmiş ve Sadrazamköy adı verilmiştir.¹⁴⁸⁹

Kıbrıs adasının Anadolu'ya bakan en güney noktasında bulunan Kormacit köyü Türk esirlere kaçışlarında büyük kolaylıklar sağlamıştır. Kamptan ilk kaçma teşebbüsü 29 Kasım 1916 tarihinde gerçekleşmiş ve 2 Türk askeri İngilizler tarafından şehit edilmiştir. Vurularak ölen askerlerden hariç kaçmayı başaran askerler de olmuştur. 4.470 esir numaralı olup kaçarken üzerinde siyah keten ceket, kalın pantolon ve fes bulunan, siyah bıyıklı, esmer ve orta boylu bir Türk esiri gece yarısı kamptan kaçmayı başarmış ve bir daha kendisinden haber alınamamıştır. 29 Kasım 1916 gecesi 22.00 ile sabah 06.00 arasında kamptan kaçtığı tahmin edilen bir başka Türk esiri 4.417 numaralı İbrahim Ali Mehmed Sabri'dir.¹⁴⁹⁰

Kamplardan kaçarken kamp muhafızları tarafından öldürülen esirler de çok olmuştur. 30 Haziran 1917 tarihinde esir kampından kaçmaya çalışırken öldürülen 2 Türk esiri bu kişilere örnek verilir. Öldürülen askerler 3.105 esir numaralı Ali Hacı Ahmed ve 3109 esir yaka numaralı Hanefi Ahmed'dir. Bu 2 Türk askeri İngiliz Kraliyet Birliğinden Er John Garnett tarafından vurulmuştur. Nöbeti sırasında kaçmaya çalışırken 2 Türk askerini vurarak öldüren İngiliz Er John Garnett derhal tutuklanmış ve sıkıyönetim kuralları çerçevesinde askeri mahkemede sorgulanmıştır. Ancak bu yapılan sadece adli bir görevi yerine getirmekten başka bir şey değildir.¹⁴⁹¹

İngiliz Yüksek Komiserliği Resmî Gazetede yayımladığı 588 sayılı kararla, kampta Osmanlı ordusunda savaşırken firar eden veya bu sırada esir düşen Ermeni ve Arapların da bulunduğunu belirterek esirlerin yargılanması konusunda bazı düzenlemeler getirmiştir. Lloyd George imzalı kararla komutanlık alanına giren sınırlar dâhilinde İngiliz Yüksek Komiserliğine herhangi bir suçla yargılanacak olan bütün savaş esirlerini yargılama yetkisi verilmiştir. Bildirilen kararla söz konusu askeri mahkemeler derhal tesis edilecek ve konuyla ilgili yasalar ve kurallar ne

---

¹⁴⁸⁹ Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Çanakkale'nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri", **a.g.e.**, s. 461.

¹⁴⁹⁰ **a.g.e.**, s. 462.

gerektiriyorsa suçlunun yargılanması, cezalandırılması ve cezasını bu şartlar ve yasalar çerçevesinde çekmesi sağlanacaktır. İngiliz Yüksek Komiserliği, ayrıca herhangi bir askeri mahkemenin kararlarının uygulanmasından ve bundan sonra bu askeri mahkemelerce verilecek cezaların yukarıda belirtilen yasalar ve kurallar çerçevesinde yerine getirilmesinde de sorumlu tutulmuştur. Askeri Mahkeme aldığı her türlü kararı Londra'daki Yüksek mahkemeye gönderecektir.¹⁴⁹²

Türk savaş esirlerine yardım eden ancak İngilizler tarafından kimliği tespit edilen Kıbrıslı bir Türk ile ilgili Mağusa Kaza Yüksek Mahkemesinin Mağusa Kaza Komiserliği'ne gönderdiği 9 Mart 1918 tarihli yazısı söz konusu Kıbrıslı Türk'e verilen hapis cezasının onanmasıyla ilgilidir. Yazıda İngiltere Hükûmetinin 15 Aralık 1916 tarihli duyurusuna aykırı bir şekilde, kaçak Türk savaş esirleriyle ilişkisinden dolayı Maloundalı Hacı Mehmed Ali'ye Kaza Yüksek mahkemesi tarafından verilen 2 yıllık hapis cezasının Yüksek Komiserlik ve Genel Vali tarafından onaylandığı belirtilmiştir.¹⁴⁹³ Hacı Mehmed Ali'ye verilen cezanın onanması sonrasında 5 Aralık 1918'de Mağusa Kaza Komiserliği tarafından Kıbrıs Genel Valiliği'nce gönderilen Kaza Komiseri ve Yüksek Mahkeme Başkanı imzalı bir başka Türkiye ile girişilen barış ortamından dolayı bu cezanın düşürülmesi istenmiştir.¹⁴⁹⁴

1917-1918 yıllarında Mağusa esir kampından tünel kazarak kaçmayı başaran ve Çanakkale'de esir düştükleri öğrenilen 6 Türk esiri önce Gonedra'ya kadar gelmiş ve geceyi geçirmek için bir ağıla saklanmıştır. Aradan birkaç saat geçince Türk olan ağıl sahibi ağılda saklananların kaçak esir olduklarını öğrenmiştir. Bu kişi esirleri, saklayacak güvenli bir yeri olmadığı için komşu köy olan Ayharıda (Ergenekon) köyüne göndermiş ve Osman amca'yı bulmalarını söylemiştir. Osman amca kendileri için en güvenilir yer olan Topaktaş mağarasında esirleri saklamıştır. Bu bölgede davar güden çobanlardan esirlerin sesinin duyulduğunu öğrenen Osman amca o gece esirleri daha güvenilir bir yer olan ve bugün esirler Mağarası olarak bilinen yere götürmüştür. Bu mağara dağın tepesinde olup yaklaşık 20 metrekare kadardır. Bu mağaraya ilk gelen bu 6 kişi burada yaklaşık bir yıl kadar kalmıştır. Bu esirlere iki

---

¹⁴⁹¹ a.g.e., s. 464-465; Hüseyin Metin, a.g.e., s. 240.

¹⁴⁹² Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, s. 83; **The Cyprus Gazette**, 2 Aralık 1916, Sayı 1257, Karar No 588.

¹⁴⁹³ Ulvi Keser, a.g.e., s. 89-90.

¹⁴⁹⁴ a.g.e., s. 89.

veya üç günde bir Hüseyin Yusuf ile Mehmed Osman, köyden yiyecek götürmüştür. Esirler su ihtiyaçlarını da köyün hemen yanında, kaldıkları mağaranın bulunduğu dağın eteklerinden karşılamıştır. Bu dağdan suyun bulunduğu yere kadar inip çıkmak yaklaşık 2.5-3 saat almaktadır. Bu arada İngilizler köye kadar gelip esirleri arayıp sormuşlar fakat köy halkı olaylardan habersiz gibi davranıp hiçbir şey söylememiştir. Sonraları savaş bitince af çıkmış ve bu esirlerden bazıları gidip teslim olmuş, bazıları da bir kıyı köyü olan Akatu'ya giderek teknelerle anavatana dönmüştür. Bunlar gittikten sonra aynı mağaraya üç kişi daha gelmiştir. Bunlardan birinin ayağında kurşun yarası olup öbür iki arkadaşının omuzlarında taşınmıştır. Köye gelen son gelen ise tek bir kişidir. Bu kişi tek olduğu için fazla yalnız bırakılmamış ve köyün yakınında olan bir ağılda aynı kişiler tarafından saklanmıştır. Bu esirler içinde sadece tek olarak gelen bu adamın adı hatırlanmakta ve Mesut olduğu bilinmektedir. Bu adamın daha sonra sağ salim Türkiye'ye ulaştığı Hüseyin Yusuf'a yazdığı iki adet eski Türkçe mektuptan öğrenilmiştir. Fakat Mesut'un Türkiye'ye kaçıışı hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.¹⁴⁹⁵

Tüm Kıbrıs Türklerinin kaçan esirlere yardım etmedikleri bazen esirleri dolandırdıkları ve hatta ihbar ettikleri de olmuştur. Türk savaş esiri Topal Süleyman lakaplı Süleyman Osman, Nuri İbrahim ve Mustafa İsmail Mart 1918 tarihinde esir kampından kaçmayı başarmış ve gündüzleri dinlenmek, geceleri de kaçmak suretiyle adanın kuzeyine kadar gelmeye çalışmıştır. Kışın adada en çetin geçtiği ayda gündüzleri bulabildikleri sığınaklarda ve tarlalarda saklanan Türk esirler geceleri hiç durmadan kaçarak İngiliz askerlerinden ve Rum polislerinden uzaklaşmıştır. Amaçları bir sandalla Anadolu'ya geçmektir. Mağusa bölgesinden iyice uzaklaştıktan sonra bir Rum köyüne gelmişler fakat kendilerine yardım edecek birisini bu köyde bulunmamışlardır. Türk askerleri köyde yaşayan bir Rum köylüyle anlaşarak kendilerine bir sandal temin etmesini istemiştir. Rum köylü parasını aldığı sandalı esirlere getirmemiş ve onları dolandırmıştır. Dolandırılan Türk esirler gündüz saklanarak ve gece yürüyerek Mallıdağ ve Yamaçköy arasındaki bölgeye kadar gelebilmiştir. Açlıktan yorgun düşmüş esirler tesadüfen bir mağara bulmuştur. Burası artık esirler mağarası olarak bilinmektedir. Yanlışlıkla mağaraya giren bir davar

---

¹⁴⁹⁵ **Kıbrıs Postası**, 6 Kasım 1986'den aktaran Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Çanakkale'nin Bilinmeyen

esirlerin hayatını değiştirmiştir. Açlıktan ölmek üzere olan bu kişiler bir hayvan keserek açlıktan ölmekten son anda kurtulmuşlardır. Hayvan sahibinin mağaraya gelmesiyle her şey anlaşılmış ve köye dönerek babası Hacı Mehmed Ali'ye durumu bildirmiştir. Hacı Mehmed Ali ve yanında birkaç kişi daha mağaraya gelmiş ve esirlerin durumunu fark etmişlerdir. Aç kaldıklarını, Türk olduklarını ve esir kampından kaçtıklarını söylemelerine rağmen kendisine ait bir hayvanın bu şekilde izinsiz yenmesi yüzünden sinirlenen Hacı Mehmed Ali esirlerden hayvanının parasını istemiştir. Hacı Mehmed Ali de Rum köylüsü gibi esirlere küçük bir sandal temin edebileceğini söyleyerek paralarını almıştır. Bir süre sonra sandalları gelmeyen esirler Türk köylüsü tarafından da dolandırıldıkları anlayacaklardır. Durumu öğrenmek için köye gidip olayı soruşturmuşlardır. Köyde Kıbrıslı Mehmed Osman ile tanışmışlar ve kendisi esirlere pek çok yardımda bulunmuştur. Esirler köyde güvenebilecekleri insanlar bulunduğuna inanarak bu aileyi ziyaret etmiştir. Esirleri dolandıran kişinin ihbarıyla İngiliz askerleriyle Rum polisleri köye baskın düzenleyerek tüm yardım edenleri tutuklamışlar ve Geçitkale'ye götürmüşlerdir. Bunun üzerine ne yapacaklarını düşünen 3 Türk esiri kendileri yüzünden tutuklanan Kıbrıslı Türkleri kurtarmaya karar vermişler ve teslim olmuşlardır. Burada tutuklularla yüzleştirilen esirler Türk köylülerin hiç birisini tanımadıklarını ve onlarla herhangi bir alışverişleri bulunmadığını, köylülerin kendilerine yardım ve yataklık etmediklerini belirtmiştir. 3 Türk savaş esiri kaçtıkları Karakol esir kampına götürülürken köylüler serbest bırakılmıştır. Köyde tutuklanan tek kişi ise Hacı Mehmed Ali olup o da hapis cezası olarak Girne'deki hapis haneye gönderilmiştir.¹⁴⁹⁶

Türk savaş esirlerinin adada bulunduğu sırada İngilizler Yunanistan'ı kendi yanlarına çekebilmek için Yunanlılara adayı vaat etmiş, bu durum adadaki Türkleri endişelendirmiş ve adada Türklerin isyanına yol açmıştır. İsyanı planlayanların bir amacı da adadaki esirleri özgürlüklerine kavuşturmak ve isyanda kendilerini desteklemelerini sağlamaktı. Türk Kurtuluş Savaşının gelişimi, Kıbrıs Türkleri arasında büyük umutların ve heyecanların doğmasına neden olmuş ve ada halkının böyle bir karar almasında etkili olmuştu. Atatürk'ün Samsun'a çıktığı günlerde 60.000 Müslüman Türk adına İngiliz Sömürgeler Bakanlığına gönderilen bir

---

Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri", **a.g.e.**, s. 462-465.

dilekçede, enosis isteklerine karşı konulması ve adanın İngiliz yönetimi altında tutulması istenmiştir. Diğer yandan ise Kıbrıs Türklerinin umutsuz durumunun ve bu arada Anadolu'da işgale karşı yer yer başlayan halk direnişinin etkilerinin sonucu olarak Kıbrıs'ta İngiliz sömürge yönetimine karşı bir ayaklanma hazırlığı yapılmıştır. Sömürgeler Bakanlığınca bu olay Türkçü ve İslamcı bir hareket olarak nitelenmiştir. İngiliz yetkililere göre bu olay adanın Türkiye'ye geri verilmesini isteyen küçük bir partinin örgütlenmesi olup partinin önderleri arasında İttihat ve Terakki üyeleri, Sadrazam Kâmil Paşa'nın damadı Dr. Esat, Dr. Behiç ve Hasan Karabardak vardır. Bunun üzerine adada örgütlü bulunan Teşkilat-ı Mahsusa, isyan hareketini Ermeni kampını basarak ve iskelede bulunan gemileri tahrip ederek başlatacaktır. Kıbrıs'ta tüm jurnalci ve muhbirlerle rağmen İngiliz yönetimi böyle bir isyan girişimini son ana kadar öğrenememiştir. İngilizlerin elde ettikleri istihbarat doğrultusunda ve aldıkları tedbirler sayesinde isyan girişimini öğrenir öğrenmez 6 Mayıs 1919 tarihinde Sömürgeler Bakanı'na Paskalya kutlamaları sırasında Kıbrıslı Türkler tarafından karışıklık çıkartılacağını, Türk esirlerin İngiliz askerlerini etkisiz hale getirip ayaklanmayı adanın dört bir tarafına yayacağı istihbaratını ulaştırmıştır. Savunma Bakanlığına ulaşan bu bilgi sonrası İngilizler gerekli tedbirleri en şiddetli bir şekilde hayata geçirmiştir. Mağusa'daki Türk esir kampındaki esirlere silahlar ulaştırılamamış ve Akdeniz'deki İngiliz Donanması'nın desteği ile isyan bastırılmıştır. Adanın yöneticilerinden Malcolm Stvenson'un aldığı önlemler sonucu isyan hareketi önderleri tutuklanıp hapsedilmiştir. İngiltere'nin Akdeniz Donanması'ndan 50 kişilik bir makineli tüfek birliği Lefkoşa'ya gönderilmiştir. Vali Stevenson'un uyguladığı tüm tedbirlere ve İngilizlerin bütün istihbarat ve jurnal faaliyetlerine karşılık Dr. Behiç Bey ve arkadaşları tarafından Karakol bölgesindeki Türk savaş esirleriyle gerçekleşen irtibat devam etmiş ve yaratılacak bir kargaşa ile esirlerin serbest kalması sağlanarak Anadolu'ya kaçmaları hedeflenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası İngiliz askeri yetkililer esir kampında güvenlik tedbirlerini biraz olsun hafifletmiştir. Tüm adaya yayılması planlanan ayaklanma, Türk esirlerin isyan için gece elbiseleriyle yataklarında hazır beklemesini belirten küçük mesajın bir kibrit kutusu içerisinde kampa sokulduğunun anlaşılmasıyla başarısızlığa

---

¹⁴⁹⁶ Ulvi Keser, *a.g.e.*, s. 472-471.

uğramıştır. Dr. Mehmed Esat Bey, Gazi Mağusalı İmam Mustafa Nuri Efendi, Dr. Hüseyin Behiç Bey, Hasan Karabardak ve Kavanin Meclisi Mağusa üyesi Mahmut Celaleddin Efendi gibi pek çok Kıbrıslı Türk tutuklanarak Girne Kalesi'ne hapsedilmiştir.¹⁴⁹⁷

3.7.4 Selanik Esir Kamplarında Görülen Firar Olayları

İngiliz Selanik Kuvvetleri tarafından Selanik esir kamplarında meydana gelen tüm olayların kaydedildiği “*İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü*” adlı günlüğe bakıldığında firar olayların çok sık olduğu fark edilmektedir. Çalışma kampının zorluk şartlarına dayanamayan esirlerden çok sayıda kaçanlar olmuştur. Bu sebeple, kampta firar olayları günlük sıradan olay haline gelmiştir. Örneğin, Pazarkia çalışma kampında bulunan bir Türk, 23 Ocak 1918’de çalışma kampına giderken kaçmıştır. 7 Ekim günü 1918’de 4 Türk savaş esiri Dranista’daki linyit madenindeki grup çalışmasından kaçmıştır. 19 Ekim 1918 günü bu dört Türk savaş esiri Yunan polisi tarafından yakalanarak kampa teslim edilmiştir. Pernik maden ocağında çalışan esirlerden 16’sı 7 Kasım 1918 ile 13 Aralık 1918 tarihleri arasında kaçmış, bunlardan 4 tanesi kampa geri dönmüştür. İngiliz Selanik Kuvvetleri tarafından tutulan Savaş Günlüğü’ne yansıdığına göre Pazarkia çalışma kampında bulunan Türk savaş esirlerinden 6’sı 22 Ocak 1918 ile 4 Nisan 1918 tarihleri arasında kaçmayı başarmıştır. Esirler genelde ya çalışma kampına giderken ya da çalışma sırasında kaçmaya teşebbüs etmişlerdi. Firarların çoğu başarısızlıkla sonuçlanmakta ya da firar

---

¹⁴⁹⁷ Osmanlı Devleti’nin İngiltere’nin karşısında savaşına girmesi Kıbrıs Türkleri için zor bir dönemin başlangıcı olmuştur. İngiltere Hükümeti 5 Kasım 1914’de Kıbrıs’ı ilhak etmesi sonrası aldığı bir karara göre Kıbrıs’ta doğan Osmanlı vatandaşları, İngiliz vatandaşı olmayı kabul edecek, vatandaşlığı reddedenler ve adada doğmayanlar bir yıl içinde adayı terk edeceklerdir. Bu karar Kıbrıs Rumları için Enosis’e giden bir adım olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Hükümeti ise bu kararı tanımadığını bildirmiştir. Kıbrıs Türkleri arasında İngiliz aleyhtarlığı baş göstermiş ve Kıbrıs Türklerinde milliyetçilik bilincinin başlamasına yol açmıştır. Paris Barış Konferansı’nın Kıbrıs’ın Yunanistan’a katılması için bir fırsat olduğunu düşünen Rum liderler ile Başpiskopos Kirillos Londra’ya ve Paris’e bir heyet göndermek için hazırlıklar yapmıştır. Adanın her tarafında enosis kararı alan halk toplantıları düzenlenmiştir. İngiltere Hükümetine sunulmak üzere muhtıralar hazırlanmıştır. Yasama Meclisi Rum üyelerinden oluşan bir heyeti Sömürgeler Bakanı Lord Milner’in Londra’da kabul edip görüşmesi, Kıbrıs Türk toplumunu endişelendirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla adada varlıklarını sürdürmek için başvurulacak tek makam İngiltere Hükümeti kalmıştır. Ayrıca adada örgütlenmek ve bazı eylemlerde bulunmak yasaklanmıştır. Sabahattin İsmail, **150 Soruda Kıbrıs Sorunu**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1998, Madde 18; George Hill, **A History Of Cyprus**, Volume I-V, Cambridge University Press, 1949, s. 329, 475; Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 474-475; Ahmet Gazioğlu. **a.g.m.**, s. 1497-1498.

edenler kısa sürede yakalanarak kampa geri getirilmekteydi. 18 Haziran 1918-28 Ekim 1919 tarihleri arasında kaçan 67 Türk savaş esiri yakalanarak Selanik Karaissi savaş esirleri kampına geri getirilmişti.¹⁴⁹⁸ Firar olaylarına adı karışan bir başka esir de Mehmed Nuri Efendi'dir. 7 Mart 1919 tarihinde Dudular kampına getirilen Mehmed Nuri Efendi, burada birkaç defa firara teşebbüs etmeye kalkışmış fakat başarılı olamamıştır.¹⁴⁹⁹

3.7.5 Malta Esir Kampında Görülen Firar Olayları

Malta esir kamplarında her ne kadar siyasi tutuklu ve üst düzey subaylar kalsa da fırsatını buldukça bu kişilerden de firar edenler çıkmıştır. Londra Konferansı sonrası, iki Hükûmet arasında esirlerin mübadelesi görüşülürken adada bulunan 75 tutukludan aralarında Ali İhsan Paşa'nın da bulunduğu 16-17 esir, 6 Eylül 1921'de Malta Adası'ndan kaçmayı başarmıştır. Kaçaklar kaçakçı gemilerinin yardımıyla ve bir Maltalının kılavuzluğunda küçük bir İtalyan gemisiyle önce Roma'ya, oradan da Ankara Hükûmeti temsilcisi Cami (Baykurt) Bey'in yardımlarıyla Almanya'ya gitmişlerdir. Ali İhsan Paşa ise yolda kendilerinden ayrılarak Anadolu'ya geçmiştir.¹⁵⁰⁰

3.8 Esir Kamplarında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları

İngiliz kamplarında bulunan Osmanlı esirleri diğer milletlere mensup esirlerle kıyaslandığında çok daha az sorun çıkaran ve uyum içinde yaşayan askerler olmuştur. İngiliz yönetimi Türklerin kendi aralarında iyi bir şekilde yaşamalarını takdirle karşılamış ve bunu her fırsatta Türk esirlere bildirmekten geri durmamıştır. İngilizler Türk esirleri yakından tanıdıka esirlere daha çok serbestlik vermiş ve Türk esirleri de bu fırsatı iyi bir şekilde değerlendirmiştir. Bunun sonucu olarak da İngiliz yönetimi Türk esirlerin her türlü sosyal, kültürel ve dini faaliyetine ses çıkarmamış ve hatta çoğu zaman desteklemiştir. Türkler tarafından organize edilen tiyatro ve spor faaliyetlerine kamp yöneticileri bizzat katılmıştır. Tüm bunlara rağmen

---

¹⁴⁹⁸ “İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı”, TNA, **WO.**, 95/4945.

¹⁴⁹⁹ Mehmet Nuri, **a.g.m.**, s. 71-72.

kamplarda esirler arasında esirleri rahatsız eden Türk esirlerini zor durumda bırakan sorunlar da sıkça yaşanmıştır.

3.8.1 Mısır Esir Kamplarında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları

Esir subayın döndükten sonra verdiği ifadelerden anlaşılmaktadır ki tüm esir kamplarının genel durumu birbiriyle aynıdır. Buna rağmen bir hususu belirtmek gerekir ki kamp kıdemlilerinin idarelerine göre kamplar arasında küçük farkları vardır. Kavgaya ve gürültülerin bazı kamplarda az olması ki bunda kamp kıdemli subayının büyük rolü vardır. Kamplarda esirlerin genel sağlık durumları da iyidir. Yalnız erlerin bulunduğu kamplarda biraz durum farklıdır. Merkez Kumandanlığından Üsera İşleri Şubesi sunulan ve esir ifadelerinden oluşan raporda, ifadeyi veren esir bizzat gördüğünü iddia etmektedir ki; bazı çavuşlar İngilizlerle bir olup günlük verilen erzakı yine İngilizler vasıtasıyla satmışlar ve böylece kendi arkadaşlarını aç bırakmışlardır.¹⁵⁰¹

Esir subaylar, kamp içerisinde pekiyi durumda yaşamışlardır. Bazı ufak tefek vukuatlar çıkarsalar da bu kişiler birkaç kişiyi geçmeyecek düzeydedir. Bu tür olaylar çıkması pek parasız olduklarından, üstleri başları pek pejmürde olduğundan ve sıkıntıdan kaynaklanmaktadır.¹⁵⁰²

Her ne kadar İngiliz yetkilileri kamplarda Türk askerlerinin disiplininden memnun olsalar da esirler arasında sık sık gerçekleşen kavgalar ve sorunların olmadığı anlamına gelmemektedir. Ahmed Altınay sık sık arkadaşları ile küstüğünden ve esirler arasında ile arasında kırgınlıklardan bahsetmektedir. Esirler oda arkadaşları ile iyi anlaşabildikleri gibi sık sık sorun da yaşayabilmektedir. Esirlerin kaldıkları çadırda ara sıra basit meselelerden tartışmalar meydana gelmektedir.¹⁵⁰³

Kavgaların ve düzensizliğin hâkim olduğu Bilbeis esir kampında çok sayıda Türk esiri başboş, bir emir altında olmadan rahat ve huzurlu yaşayamamakta ve

---

¹⁵⁰⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre II, Cilt 2, İçtima 2, 29 Eylül 1337 (1921), s. 242-245.

¹⁵⁰¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁵⁰² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁵⁰³ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 78-80, 90, 75-123.

sürekli birbirleri ile kavga etmektedir. Çok şiddetli geçen bu kavgalara müdahale etmek için İngilizler bile zaman zaman tel örgü içine girememektedirler. Dışarıdan makineli tüfek ile ateş ettikten ve birkaç kişi öldükten sonra ancak içeri girebilmektedirler. Bu kavgaları önlemek için her tel örgü kendi içerisinde kıdemli başçavuşlardan asker usulü alay, tabur ve bölük kumandanlıklarına ayrılmıştır. Çavuşlar ve manga onbaşlılarına kadar bir teşkilat yapısı kurulmuş ve bu şekilde esirler kavgasız ve huzur içinde yaşamaya başlamışlardır.¹⁵⁰⁴

Esirler arasında kavga sadece Türk esirlerin kendi arasında değil bazen Türkler ile kamp yönetimi arasında gerçekleşmiştir. Yemen'den esir olarak gelen alaydan yetişme genç bir subay, birdenbire iki sıralı yoklama safından fırlayarak, yoklamayı yapmaya gelen İngiliz yüzbaşısının yanındaki Ermeni tercümana saldırmıştır. Tercümanın gırtlakını parmakları arasına alarak yere yatırmış kafasını kumların içine sokarak boğmaya çalışmıştır. İngiliz yüzbaşı elindeki kalın sopa ile teğmene vurmuş, tekmelemiş ve üç dört İngiliz askeri de tekme ve yumruklarla subayı ayırmaya çalışmışlardır. Esirlerden hiçbirisi yardıma gitmemiştir. Bu hareket İngilizleri çok kızdırmıştır. Nihayet tercüman ölmeden kurtarılmıştır.¹⁵⁰⁵

Bir başka esaret sonrası ifade veren esir ise esirler arasında kavga ve ağız dalaşının hiç eksik olmadığını söylemektedir. Bu tür olayların tekrar yaşanmaması ve hatta tamamen ortadan kalması için bir divan-ı haysiyet teşkil edilerek bu tür olaylara karışanlar buraya gönderilmiştir. Buradan çıkan kararların yurda dönüşte Harbiye Nezaretine sunulacağı da askerlere tebliğ edilmiş ve dönüşte evraklar Üsera Müfettişliği Tahkikat Şubesi'ne teslim edilmiştir. Bu divanın kurulması kamplarda ortaya çıkan uyumsuzlukların tekrar etmemesinde çok faydası olmuş ve kampta sorunlar azalmıştır.¹⁵⁰⁶

7. Fırka Askere Alma Şubesi Kalemli Bandırmalı Üsteğmen Mahmud Esad Efendi, 9 Ağustos 1919 tarihinde verdiği ifadesine göre Kamp içinde Türk ve Arap subaylar arasında üstünlük tartışması hep yaşanan bir sorundur. Bu üstünlük kavgası

---

¹⁵⁰⁴ Hidayet Özkök, **a.g.e.**, s. 60-61.

¹⁵⁰⁵ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 169.

¹⁵⁰⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

kampta mevcut tercüman Ermeniler ve bilhassa İngilizler tarafından desteklenmekte ve büyütülmektedir.¹⁵⁰⁷

Esirlerin arasında gerçekleşen kavgalar genelde cepheden geldikleri ilk sıralar olmuştur. Kamp düzeni oturana kadar tüm kamplarda olmasa da bazı kamplarda düzensizlik hâkimdir. Örneğin, İbrahim Arıkan'ın bulunduğu kampta düzensizlikten meydana gelen tel komutanlığı meselesinde esirler arasında ihtilaf çıkmış, büyük bir kavgaya yol açmıştır ve yüzlerce esir birbirine girmiştir. İngilizler Muhafız Bölüğü 2 makineli tüfekle olaya müdahale etmekten çekinmiştir. Kavga yüzlerce yaralı ve iki ölü ile son bulmuştur. Kavga sebep olanlar ise İngiliz yetkililerce alınıp götürülmüştür. İngiliz yönetimi bu düzensizliği ortadan kaldırmak için bazı esirleri kampta polis olarak ayırmıştır. İbrahim Arıkan, kampta polis olarak ayrılan esirlerden birisidir. Polislere birer kolluk verilerek ayrı bir barakaya yerleştirilmiştir. Polisleri diğer esirlerden ayıran tek şey günde iki defa sayılmamaktır. Polis teşkilatı kurulmadan önce kampta tam bir düzensizlik hâkim olup gerek yemek dağıtımında gerekse banyo ve suyun kullanımında esirler kurallara riayet etmemekte esirler arasında saygısızlık ve edepsizlik çok sık görülmektedir. Namuslu ve ahlaklı kişiler sık sık haksızlığa uğramaktadır. Bazı esirler bir yolunu bulmuş boşluktan kampa eye getirmişler bunlarla bıçak ve şiş yapmışlardır. 10 günde bir arama yapılmasına rağmen kampa kesici alet girişi engellenememiştir. Bu tür kesici aletler bulunduğu takdirde esirler İngiliz kanunlarına göre 14 gün hapsedilmekte ve sigara verilmemektedir. Polis teşkilatından sonra ise haksızlığa uğrayan herkesin şikâyeti dikkate alınmakta ve incelendikten sonra ağır bir şekilde suçlular cezalandırılmaktadır. Ceza olarak esirler öncelikle dövülmekte, ardından kazığa bağlanmakta, Mısır sıcağında ve sineklerinin saldırısı altında saatlerce bekletilmektedir. Cezası daha büyük olanlara ise kazığa bağlandıktan sonra yüzüne tükürülmektedir. Bu ağır cezalar kampta disiplinin sağlanmasında etkili olmuştur.¹⁵⁰⁸ En ağır cezalara rağmen kampta kavgalar sifıra inmemiştir.¹⁵⁰⁹

Esirler arasında meydana gelen kavgaların bir sebebi de çıkar ilişkisidir. 1. Telin kantinini İzmirli, 40 yaşlarında İstanbul'da komiserlik görevinde bulunmuş son

¹⁵⁰⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/146.

¹⁵⁰⁸ İbrahim Arıkan, a.g.e., s. 246, 250.

¹⁵⁰⁹ a.g.e., s. 249- 252.

olarak orduda tabur ağırlık komutanlığını yapmış Sakallı Celal işletmektedir. İngilizler verdikleri sermayeyi aldıktan sonra yapılan karın tamamı Celal Bey'in olmaktadır. Kantinin tüm karını sadece Celal Bey'in almasını kabullenemeyen 3. ve 4. Ordu komutanları Uzunköprülü Deli Faik ve Edirneli Bahriyeli Celal Sakallı Celal'e bu parayı tek başına kendisine yedirmeyeceklerini söylemiştir. Sakallı Celal ise çok zeki bir kişi olarak bu isteği kabul etmiş gibi görünüp üç beş gün sonra yine bildiğini okuyup yine parayı tek başına almıştır. Bu duruma çok sinirlenen Faik Celal'e karın tüm esirlere paylaştırılacağına söz vermiş fakat birkaç gündür karın az olduğunu söyleyerek yine vakit kazanmıştır. Hemen ardından İngiliz yetkililere koşup bu iki komutanın çok tehlikeli olduğunu, askerleri isyana teşvik ettiğini ve bu telden acilen gönderilmesini gerektiğini bildirmiştir. Esirler tarafından saygı duyulan bu kişilerin tesliminde bir engellenme olabileceğini düşünen Sakallı Celal teldeki 4 komutanın fotoğraflarının çekileceği bahanesiyle kamptan çıkarılmıştır. Kamp dışına alınan dört komutandan Faik ve Celal Bey ayrılarak 9. kampa gönderilmiştir. Bu iki komutan orada da doğru duramamış ve kampın komutanlığını ele geçirmek istemiştir. Üç beş gün içinde kampta kavga çıkarmış, esirlerin üzerinde baskı kurmaya çalışmış ve kampın yönetimini ele almak istemişlerdir. Kamp komutanı olaylar büyümeden İngilizlere bildirmiş ve kısa sürede isyan bastırılmıştır. Bu sırada İngilizler ile Osmanlı Hükûmeti arasında zayıf esirlerin mübadelesi konusunda anlaşma yapılmış ve bu anlaşma çerçevesinde bu 2 esir memlekete gönderilmiştir. Bu iki kişinin yerine Yekta ve İsmail adında iki esir gönderilmiştir.¹⁵¹⁰

Esirleri en çok üzen olaylardan birisi de harcamaya kıyamadıkları paralarının veya değerli eşyalarının kamplardaki arkadaşları tarafından çalınmasıdır. Bu esirlerden birisi Ahmed Altınay'dır. Harcamaya kıyamadığı Osmanlı altınları ile üç dört tane ailesinin evden çıkacağı zaman harçlık olarak verdiği ebedi bir hatıra olan gazi dört altınını kaybetmiştir. Bu altınlardan bir tanesi daha sonra bulunmuştur.¹⁵¹¹

Savaş esnasında veya esir kamplarında kendisine menfaat sağlamak için düşmana hizmet eden sayıları fazla olmasa da asker ve subaylar çıkmıştır. Aynı zamanda bir paşanın da oğlu olan yedek subay Teğmen Tevfik, Filistin Cephesi'nde iken İngilizlere sığınmıştır. İngilizler, bunu en ileri siperlere yerleştirmiş, kuvvetli bir

---

¹⁵¹⁰ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 252-253.

sığınak içinde Türk kıtalarının telefon muhaberelelerini toprak hattı ile dinletmiştir. Türk telefon hatları tek kablolu olduğundan, muhabereleleri toprak vasıtasıyla alınabilmektedir. Askeri terimleri bildiği için ayda otuz lira mukabilinde Tevfik İngilizlere yardım etmiştir. İki ay sonra işi bitince esir kampına iade edilmiştir. Fakat Tevfik boşboğazlık edip yaptığını Türk arkadaşlarına anlatmış, bu hainliği öğrenen Apak bunu memlekete duyurmak gerektiğini düşünmüş ve esirlerin Türkiye'ye gönderdikleri mektupla yapmayı planlamıştır. Tüm mektuplar sansüre uğradığından Kudüs'teki Cemal Paşa'nın ordu karargâhında Çobanoğlu Zeki adında bir arkadaşına *"Kardeşim Zeki, ben esir olduğum zaman bavulumdaki kitaplarımın arasında iki bin lira param vardı. Hatırimda kaldığına göre bu para, bavuldaki kitaplarımdan muhabere talimnamesinin filânıncı sahifesi arasında duruyordu. Talimnamenin o sahifesini bul da paramı oradan al, anama, babama gönder."* diye mektup yazmıştır. Muhabere talimnamesinin o sahifesinde toprak hattı ile muhaberelelerin çalınabileceğine dair bir madde vardır. Fakat mektup yerine ulaşmayacaktır. Komutan da bu mektuptan şüphelenecek, kendisini sıkı takibe alacak ve en küçük bahanelerle Apak ve iki arkadaşına tazyikte bulunmuşlardır. Akşam yoklama sonrası selam vermediği bahane edilerek askeri mahkemeye verilmiş ve altmış dört gün hapis cezası verilmiştir. Mahkemenin bu kararı saf nizamında dizilmiş bir bölük askerin karşısında kendisine okunmuş esirlerin arasından iki tümen kumandanı bu törende hazır bulunmuştur. Bütün bu büyük tören sadece altmış dört günlük hapis içindir. Cezasını İskenderiye civarında Gabbari denilen bir askeri cezaevinde çekmiştir. Cezaevi kumandanı yaşlı ve iyi kalpli bir yarbaydır. Cezası localık yani münferit hapis cezası olmasına rağmen firara teşebbüs etmiş veya firar sonrası yakalanıp hapsedilmiş altı Türk subayının yerleştirildiği bir odaya konulmuştur.¹⁵¹²

Kendi istekleri ile Çanakkale Muharebeleri esnasında düşmana teslim olan ve kampa getirilen ve arkadaşları tarafından hain olarak nitelendirilen iki kişi daha vardır. Kendi arzuları ile İngilizlere esir oldukları veya İngiliz tarafına kaçtıkları iddia edilen ve diğer esirlerle birlikte yaşayan iki subayın Türk arkadaşları aleyhinde kumandana casusluk ettikleri düşünülmektedir. Bir gece, yüzleri ve gözleri sarılı iki

¹⁵¹¹ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁵¹² Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 163-164.

kişi uyurken odalarına girerek her ikisini de bıçakla öldüresiye yaralamışlardır.¹⁵¹³

Bu olay üzerine İngiliz kumandanı kamp içinde terör estirmiştir. Suçluları bulmak için pek çok kişiye şiddetli baskılar uygulanmıştır. Özellikle Apak ile birlikte iki arkadaşı Jandarma Yüzbaşı Manastırlı Vasfi ve Deniz Yüzbaşısı İsmail Hakkı Efendi tutuklanarak kampın yanında küçük bir yere yerleştirilmiştir. Hatta ağızlarından laf almak için bir başka yüzbaşı daha konmuş fakat durumu anladıklarından yanında konuşmamışlardır. Bu işi yapanlardan birisi daha sonra gırtlak vereminden vefat edecek olan ve daha önce 6 kişilik grupla kaılan Yüzbaşı Mehmed Ali'dir.¹⁵¹⁴

Cezası sonrası kampa dönen Apak, üç arkadaşı ile birlikte dörtte üçü Suriyeli ve Iraklı olan C kampına nakledilmiştir. Yanlarındaki odada Araplar kalmaktadır. Bir sonraki odada ise Türklere bağlı sporcu altı subay vardır. Daha ilk akşam hasır duvarla ayrılmış bitişik odadaki Bağdatlı bir yüzbaşı ile bir Ermeni doktor yarbay yüksek sesle Türklerin aleyhinde konuşmaya başlamıştır. Kendilerine Türk olduklarını bildikleri, yapılan davranışın kasıtlı olduğu ve alçak sesle konuşmalarını istemiştir. Bu söz üzerine sağdaki ve soldaki odalardan evvelce hazırlanmış olan on beş kadar Arap subay odaya fırlayarak saldırmıştır. Aynı anda daha öteki odalardan da Türk esirleri korumak için bunlara saldırı başlamış ve yumruk, tokat, tekme, sandalye, bardak ve demirlerle Türk Arap savaşı gerçekleşmiştir. Bu olay Coates veya Ermeni Tercüman Nişan tarafından Apak ve iki arkadaşı hedef alınarak tertiplenmiştir. Apak buradan kurtularak Muhabere Yarbayı Ali Bey'e gitmiş ve İngilizleri müdahaleye davet etmesini rica etmiştir. Ali Bey'in müracaatını reddedemeyen İngiliz yüzbaşı sekiz on silahlı askerle gelinceye kadar çok kişi yaralanmıştır. Coates olaya müdahale ederek Türklerin hepsini Türklerin oturduğu A kampına nakletmiştir. şahitlerin ifadesiyle olayda Türkler sorumlu tutulmamıştır.¹⁵¹⁵

Apak'ı ve iki arkadaşı Vasfi ile İsmail Hakkı Bey kamp kumandanının odasına çağrılmıştır. Odada Apak'ın Tümen Kumandanı Musa Kazım Bey ve Hicaz garnizonunda esir edilmiş Albay Ahmed Bey bulunmaktadır. Esir kampları müfettişi Albay Wilson ayakta bekleyen Apak ve arkadaşlarına Ermeni tercüman aracılığıyla

---

¹⁵¹³ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 168.

¹⁵¹⁴ **a.g.e.**, s. 168.

¹⁵¹⁵ **a.g.e.**, s. 168-169.

üçünün ahlaksız ve o kadar da adi insanlar olduklarını Şeyh Senusi'nin ordusunda bile onlar gibi rezil subaylar olmadığı söylenmiştir. Ardından esir karargâhı komutanı tarafından kendilerine cezaları bildirilmiştir. Esir subaylar hakkında her türlü zorunlu tedbirler alınmış ve harbin sonuna kadar bunlara karşı milletlerarası kararlar ve adetler dışı muamele edilmesi esirler müfettişliğine bildirilmiştir. Hatta barıştan sonra kendi Hükûmetleri tarafından da ayrıca cezalandırılmaları için yapılacak barış antlaşmalarına özel hükümler koyduracağı kendilerine tebliğ edilmiştir.¹⁵¹⁶

Apak böyle bir cezaya çaptırılmasının sebebini sormuş müfettiş yüksek sesle cevap vermiştir. Kendilerinin kampa gelinceye kadar koyunlar gibi itaatli harp esirlerinin arasına fitne ve fesat saçtıklarını, İngiltere devletinin nizam ve otoritesi ve kanunları aleyhine karşı gelerek isyan ettiklerini ve kamp kumandanının görevlerine karşı geldikleri söylemiştir. Apak sükûnetle kendisinin bu suçlamalardan şeref duyduğunu söyleyecektir. Fakat biraz fazla ateşli olan Jandarma Yüzbaşı Vasfi dünyanın en aşağılık subaylarının İngiliz olduğunu der demez Wilson Vasfi'nin gırtlığına sarılmış Vasfi aynıyla karşılık vermiştir. Kapıda hazır duran beş altı silahlı İngiliz askeri derhal içeri girerek dipçiklerle Vasfi'nin kafasına ve omuzlarına vurarak Apak ve arkadaşını dışarı atmışlardır.¹⁵¹⁷

Üç silahsız esir karanlık basıncaya kadar yuvarlak baraka içinde kalmış ve bu baraka etrafı süngülü bir manga askerle sarılmıştır. Başlarındaki binbaşının elinde tabanca vardır. Bir kamyonla üçünü İskenderiye'deki Gabbari Askeri Cezaevi'ne götürülmüşler ve ayrı ayrı localara konmuşlardır. Hapiste İngiliz çavuşu tarafından üstü aramıştır. Pantolonu çıkarmasını istemiş, Apak ise bunun Türk geleneklerine aykırı olduğunu söylemiştir. Burada ikili arasında 10-15 dakika boyunca boğuşma yaşanmış, fakat Apak çocukluğundan beri güreşle uğraştığından çavuşu defalarca yere yıkmıştır. Başarısız olan çavuş küfürler ederek oradan uzaklaşmıştır.¹⁵¹⁸

Başarısız firar sonrası hapse giren Apak ile aynı hapisaneye İstanbullu zenci bir yüzbaşı getirilmiştir. Türklüğe hakaret etti diye bir Suriyeli bir subayın kafasına gramofon makinesini indirmiş ve kafasını yararak iki ay hapis cezası almıştır.

---

¹⁵¹⁶ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 169-170.

¹⁵¹⁷ **a.g.e.**, 1988, s. 170.

¹⁵¹⁸ **a.g.e.**, 1988, s. 171.

İngilizler bir zencinin Türk'e olan sadakatine hapis cezası ile karşılık vermiştir. Türklerin, bir zenciye kendilerine bu derece bağlanmasına hayret etmiştir.¹⁵¹⁹

Arapların kamplarda Türkler ile mücadelesi Genelkurmay ATASE belgelerine yansımıştır. Cidde hastanesinde doktor olarak görev yaparken esir düşen bir binbaşı ifadesinde öteden beri Arap Hükûmeti adına karargâhta subayları baştan çıkarmak üzere propaganda ile görevlendirilmiş Trablusgarplı Binbaşı Nuri Küveyri adındaki bir şahıs Tur'da esir olmuş ve İngilizler tarafından bu hizmetine devam etmek için Seydi Beşir kampına gönderilmiştir. Karargâh Kumandanı Yarbay Coates'in kampa gelişi sonrası kendi inisiyatifiyle baskıcı muamele daha da artmıştır. Karargâhta bir heyet kurarak Mısır'daki Arap Cemiyeti adına birçok subayı Emir'in hizmetine sokarak kandırmıştır. Kamp komutanı da bu heyetin icraatlarına mâni olma ihtimali olan şahsiyetleri Seydi Beşir'den göndermiştir. Albay Ali Fitrî Bey, Yarbay Halil Bey, bir binbaşı, alay kumandanları ile iki doktor diğerleri yüzbaşı, çoğunluğu da tabur kumandanı olmak üzere 27 subayı karargâhta İngiltere Hükûmetinin takip ettiği siyasete mâni oldukları ve kampın sükûnunu ihlâl ettikleri gerekçesiyle Malta'ya sevk etmiştir.¹⁵²⁰

Şirakonsolos vekili olup esir bulunduğu Mısır'dan dönen Süleyman Bey'in gerek esaret sırasında gerek yurda geri dönüşü sırasında vuku bulan duydukları ve gördüklerine dair yazdığı 23 Kasım 1917 tarihiyle Hariciye Nezaretine sunulan raporda, Mısır esir kamplarında ve özellikle Seydi Beşir kampında esirlerin kendi devletleri aleyhinde davranışlarda bulunduğunu yazmıştır. Mısır esir karargâhlarında bulunan Cafer, Binbaşı Nureddin ve Yüzbaşı Nureddin beylerin bozuk yaratılışları icabı İngilizlerin kışkırtmasına kapılarak asi Mekke Şerifi'ne yardım etmek üzere Mekke'ye gittikleri raporda detaylı anlatılmıştır. Yukarıda adı geçen Cafer Bey bu iş için paşa rütbesi ile taltif edilmiştir. Ayrıca Süleyman Bey raporunda İngilizlerin Seydi Beşir esir karargâhlarında bulunan Osmanlı Arap doktorları ve subayları daima kayırdığını ve Osmanlı Devleti aleyhine sürekli kışkırttıklarını yazmaktadır.¹⁵²¹

Türk esirlerinden İngiltere'ye iltica etmek isteyen esirler de olmuştur. Tel El-Kebir esir kampında bu tür dilekçeleri veren askerler İngiltere'nin kullanacağı

¹⁵¹⁹ Rahmi Apak, **a.g.e.**, 1988, s. 166.

¹⁵²⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

¹⁵²¹ BOA, **HR. SYS.**, 2243/2.

düzeyde kişiler değilse reddedilmiştir. Ocak 1920'nin sonlarında bir Türk dilekçe ile iltica isteğinde bulunmuş ve komutan durumu bildiren dilekçeyi tüm askerlerin önünde okumuştur. Bu kişi Yafa Cephesi'nde görevli iken bir gece firar ederek İngiliz kuvvetlerine iltica etmiş ve Mısır'da esir kampına gönderilmiştir. Esirlerin Türkiye'ye gönderileceği söylentileri çıktığında Türkiye'ye gitmekten korkmuş ve İngiliz vatandaşlığına geçmek istediğini bildirmiştir. Komutan tüm askerlerin önünde kendi ülkesini satan, başka ülkeye savaş sırasında iltica eden bir kişinin İngiliz devletine de yaralı olmayacağını ve dönüş zamanına kadar da tüm tuvaletleri temizleme cezası verildiğini söylemiştir.¹⁵²²

Türk askerleri zaman zaman fırsatını bulduklarında kendilerine ayrıcalık istemekte ve bunun için araya birilerini sokmaktadır. Bir süre kaldığı Maadi esir kampından Kahire Kalesi esir kampına naklini isteyen Cafer el-Askarî'nin İngilizlere yakınlığını bilenler kendi lehlerine bu durumu kullanmak istemişlerdir. Cafer el-Askarî ise burada subaya yakışmayacak davranışlarda bulunan Osmanlı subaylarından şikâyet etmeye başlayacaktır. İngiliz yetkilileri ile yakınlığını fırsat bilerek kendisinden olmayacak isteklerde bulduklarından rahatsız olmuştur. Örneğin 6 pound olan ödeneğin artırılmasını istemektedir ki bu para Askerî'ye göre bir subaya bir aylık yetecek miktardadır. Ayrıca subaylar kampta kalmayıp şehir içinde özel evlerde kalmak ve her türlü özgürlüğe sahip olmak istemektedirler. Oysaki halk İngilizlerden nefret etmekte ve siyasi durum buna izin vermemektedir.¹⁵²³

Cafer El-Askarî savaş sırasında saf değiştiren ve Osmanlı Devleti'ne sırtını çeviren bir diğer kişidir. Osmanlı ordusunda binbaşı rütbesiyle İngilizlere karşı mücadele ederken daha sonraları saf değiştirecek olan Iraklı Cafer El-Askarî isyancı Arap ordusunun komutanlığını üstlenmiştir. Oysaki Birinci Dünya Harbi başladığında İngilizleri Batı yönünden sıkıştırmaya yönelik çalışmalar için Osmanlı Devleti tarafından Libya'ya gönderilmiş ve oradaki genel komutan Nuri Paşa'nın kurmay başkanlığını yapmıştır. Libya'da çeşitli yararlılıklar gösteren Askerî mahallî güçlerin dinî-siyasî önderi Ahmed Şerif es-Senusî'nin de takdirini kazanmıştır. Cafer

¹⁵²² İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 260-261.

¹⁵²³ **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli: Cafer El-Askarî**, Haz. Necdet Fethi Safvet, Çev. Halit Özkan, İstanbul, Klasik, 2008, s. 85-100.

El- Askari'nin saf değiştirmesi ise esaret yıllarında olacaktır. Cafer El-Askari Şubat 1916'daki Akakir savaşında yaralanıp Yüzbaşı Nihad, Ahmed Muhtar ve Senusi Efendi ile beraber İngilizlere esir düşmüştür. Yaraları İngiliz subayları tarafından sarılmıştır. Geri kalanlar ise ya şehit olmuş ya da kaçmayı başarabilmiştir. Bu esaret Askeri'nin hayatında yeni bir dönem başlatmıştır. Başta Kahire'de tutuklu bulunduğu Maadi esir kampından kaçıma teşebbüs etse de kaçarken düşüp ayağından yaralanmış ve yakalanmıştır. Cemal Paşa'nın Araplara karşı tutumunu ve Arap ileri gelenlerini idam ettirdiğini öğrenince saf değiştirmeye karar vermiş biraz da Cemal Paşa'ya şahsi kını ile birlikte İngilizlerin desteğiyle Osmanlı Devleti'ne isyan eden Şerif Hüseyin'e bağlılığını bildirmiştir. Askeri, Osmanlılarla savaş sonuna kadar iş birliği yapmayacağı konusunda İngilizlere teminat vermiş ve onların yardımıyla Hicaz'a geçmiştir. Arap güçlerinin kuzey cephesindeki harekâtlarında önemli başarılarla imza atan Askeri İngilizlere verdiği sözü savaşın sonuna kadar tutmakla yetinmemiş, İngiliz yanlısı tutumunu ölünceye kadar sürdürmüştür. 1915'te Almanlar tarafından Demir Haç nişanıyla taltif edilen Askeri'ye, saf değiştirdikten sonra General Allenby tarafından St. Michael ve St. George nişanları takılmıştır. Akakir savaşında esir düştüğü günün ertesi Sidi Berrani'ye götürölmüş, burada İngiliz kuvvetleri komutanı General Peyton'la görüşmüştür. Buradayken kaldığı süre boyunca Westminster dükü ara sıra gelip hatırını sormuştur. Mart ayı başında Kahire'ye ulaşmıştır. Tedavisi süresince hastanenin yanında bulunan Maadi esir kampına gönderilmiştir. Mısır harekât komutanı Maxwell ile görüşmüş kendisinin elbise ve diğer ihtiyacını karşılamıştır. Yine esareti sırasında Mısır sultanı Hüseyin Kemal ile sarayda görüşmelerine izin verilmiştir. Doktorlardan başka kimse ile pek görüşmeyen Askari'nin Nuri es-Said¹⁵²⁴ ile görüşmesine İstihbarat dairesinden Albay Deedes tarafından izin verilmiştir. Nuri Es-Said ile beraber kamptan kaçıp Senusi kuvvetlerine tekrar katılmayı planlamaktadırlar. Diğer taraftan bazı Osmanlı subayları, Nuri Es-Said'i vatan hainliğiyle suçlayıp onunla görüştüğü için Askari'ye hakaret etmektedirler. Hatta bir ziyareti sırasında tutuklu subaylardan Beşir El-

---

¹⁵²⁴ Nuri es-Said, Basra Hastanesindeyken İngilizlere esir düşmüş ve Hindistan'a gönderilmiştir. Burada bir türlü iyileşemediğinden hem tedavi amacıyla hem de Arap davasına hizmet için daha uygun bir ortamın bulunduğu Mısır'da çalışmalarda bulunması için buraya gönderilmiştir: **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli: Cafer El-Askari**, s. 91.

Halebî Nuri'nin üzerine atlamış ve onu öldürmek istemiştir. Orada Arap subayların yardımı ile bu teşebbüs engellenmiştir. Askari, kendi isteğiyle Cemal Paşa'nın bizzat komuta ettiği Süveyş Kanalı Cephesi'nde esir olan Osmanlı subaylarının bulunduğu Kale'ye nakledilmiştir. Kısa bir süre Kale'de kalan Askari tekrar Maadi'ye geri dönmek istemiştir. Burada İngilizlerle yakınlaşmış Kahire Garnizon komutanı General Watson Maadi köyünde özel bir eve taşınması uygun görülmüştür. Bu ev, savaş sırasında el konulmuş Alman Doktor Bitter'in geniş ve ferah yazlık bir evidir. Üzerinde gözetim baskısı azaltılmış bir subay nezaretinde haftada bir iki defa Kahire'ye gitmesine izin verilmiştir. Kaçmayacağına ve geri döneceğine yemin ettirilmiştir. Kaldığı evde iki İngiliz subayı yerleştirilmiş ve muhafız subayı da her gün bir iki defa gelip kendisini kontrol etmektedir. Yalnızlık çekmemek için talebi üzerine yanına üç arkadaşı gönderilmiştir. Tüm yapılanlar karşısında General Watson'a teşekkürlerini de bildirecektir. General Watson ile sohbet etmek onunla konuşmak Askari'ye özel bir keyif verdiği anılarından anlaşılmaktadır. Hatta başarısız olan kaçma teşebbüsünden sonra kendisini ağır bir şekilde uyarmaya geldiğinde ikili arasında samimiyet artmıştır. O diğer Hintli subaylar gibi değildir. Hintli subaylar çok daha gaddar ve esirlere kötü muamele yapmaktadır. Watson ise doğu insanın karakterini bilmekte ve ona göre davranmaktadır. Arap ordusunun düzensizliği ve modern yöntemlerle sürdürülecek eğitilmiş asker ve subayların bulunmaması hâlihazırda Osmanlının elinde bulunan toprakların alınmasını imkânsız kılmaktadır. Bu amaçla kendisinden Maadi, Mısır El-Cedid ve İskenderiye'deki Seydi Beşir hapishanelerinde tutuklu bulunan Arap subay ve askerlere Hicaz'daki Şerif Hüseyin'in ordusuna gönüllü yazılmak konusunda konuşma yapması istenmiştir.

Mısır El-Cedid hapishanesinde konuşması büyük bir başarı göstermiş pek çok kişi Şerif Hüseyin'in ordusuna katılmak için gönüllü olmuştur. Maadi kampında ise katılım daha az olmuştur. Çünkü kampta Türkler bulunmakta ve Arapları etkilemektedir. İskenderiye Seydi Beşir esir kampında sadece subaylar vardır. Ailelerini düşünen esirler gelecek korkusunda Askari'nin teklifine olumsuz cevap vermiştir. Savaş bitip Irak ordusu kurulduktan sonra bu kişiler Türkiye'den Irak'a gidip orduya katılmıştır. Arap ordusuna katıldığı andan itibaren savaş sonuna kadar İngiltere'nin düşmanlarının saflarına katılmayacağını taahhüt etmiş ve kendisine

Osmanlı sancağı altında savaşmak istemeyen ve çeşitli cephelerden ayrılp İngiliz ordusuna geçen bazı Suriyeli subaylar da katılmıştır. Ayrıca, İsmaliye’de eğitim için bir tabur vardır. Bu tabur Hindistan’daki esir kamplarında bulunan gönüllülerle birlikte getirilen Iraklı subay ve askerlerden oluşmaktadır.¹⁵²⁵

3.8.2 Hindistan ve Burma Esir Kamplarında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları

Hindistan ve Burma kamplarında İngiliz yönetimi Türk esirlerin genel durumundan memnun kalmışlardır. Diğer milletlere ait esirlerle kıyaslandığında Türk esirler disipline daha çok riayet eden kurallara uyan esirlerdi. Bu durum Türkler açısından dezavantaj olsa da kampta esirlerin huzur içinde yaşamasını sağladığından İngilizlerce takdirle karşılanmıştır. Genelde subaylar içlerine kapanmış, daha düşük rütbedeki esirlerden bazların günlerini boş bazıları ise değişik sosyal faaliyetler yaparak geçirmiştir. İnsanın olduğu her yerde olduğunu olduğu gibi Hindistan kamplarında da esirleri ve İngiliz yönetimini rahatsız eden kavga, yaralama, cinayet, dolandırıcılık, hırsızlık gibi pek çok sorun yaşanmıştır.

Bellary kampında esirler arasından diğer esirleri kandıran veya dolandıran kişiler de çıkmaktadır. Bunlardan birisi Kumkapılı Ahmed Nedim adlı bir esirdir. Bu kişi, Bağdat’ta tercümanlık görevi yaparken esirlerin parasını, saatini ve başka eşyalarını almış ve geri iade etmemiştir. Bu kişi hastaneden 22 Şubat 1920 günü kampa getirilmiş ve kamptaki tüm esirler tarafından linç edilmek istenmiştir. İngiliz askerleri Ahmed Nedim’i zor kurtarmıştır. Ciddi yara alan Ahmed Nedim, tekrar hastaneye kaldırılmıştır. Esirler ise öldürülmediği takdirde isyan edeceklerini beyan etmişlerdir.¹⁵²⁶

Bellary esir kampının kurulmasından heyetin ziyaretine kadar 3 esir kavga yüzünden 7 günlük gezi yasağı cezası almıştır. Mart 1917’de askerî mahkemede 3 ayrı vaka görülmektedir. Bunlar çitlerin kırılmasıyla gerçekleşen 2 firar ve 1 nöbetçi askere saldırıdır. Zanlılar süreç odalarında nöbetçi asker gözetimi altında tutulmaktadır. Buna rağmen, her gün bir buçuk saat boyunca muhafızların gözetimi

¹⁵²⁵ İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli: Cafer El-Askarî, s. 85-100.

¹⁵²⁶ Hüseyin Fehmi Genişol, a.g.e., s. 124-125.

altında gezebiliyorlardı.¹⁵²⁷ Her şeye rağmen kampta 6.000-7.000 esirin olduğu düşünülürse kampta gerçekleşen birkaç kavga olayı istisna olarak değerlendirilmelidir. Tüm baslı ve fiziki şiddete rağmen Türklerin kurallara uymada ve kampın huzurun bozulmamasındaki gayretleri Türk askerlerinin olgunluğundan ileri gelmektedir. Bu durum İngiliz yönetimin takdirin kazanılmasına da yol açmıştır.¹⁵²⁸

Bellary kampının yönetimi, asker esirlerin sivil esirleri ziyaretinden hoşlanmamaktadır. Buna rağmen Muhiddin Bey, Nafia Müdürü Sabri Bey ile görüşebilmiştir. Sabri Bey arkadaşları ile mükellef bir masa hazırlamış ve Muhiddin Bey'e bir ziyafet vererek geçmiş günleri yad etmişlerdir.¹⁵²⁹

Kampta İngilizler bazen Hintli Müslümanları esirlerin kafasını karıştırmak için kullanmıştır. Muhiddin Bey'e tercüman ile gelen bir Hintli Anadolu'yu mu yoksa İstanbul'u mu tercih ettiğini, Halife Abdülhamid'in tüm Müslümanların başı olduğu halde neden görevden alındığı gibi sorular sormuştur. Bu sorular erlerin bulunduğu kampa giderek de sormaktaydı.¹⁵³⁰

Mayıs 1919'da Türkiye'de Adana, Tarsus, Konya, Kastamonu, Sivas, Resululayn, Aydın, Manisa, Bursa, İzmit gibi yerlerde esir olarak kalmış ve çok güzel Türkçe öğrenmiş Hintliler, memleketleri olan Bellary şehrine geri dönmüşler ve kendilerine Türkiye'ye gösterilen saygı ve sevgiyi dile getirmişlerdir. Ayrıca Mısır ve diğer yerlerdeki pek çok esirin İstanbul'a geri gönderildiği söylenmiştir. Bu durum psikolojisi bozuk olan esirlerin ruh hallerini daha da kötü bir hale sokmuştur.¹⁵³¹

Meiktila kampında esirler ailelerinden gelen kısıtlı paralarını ihtiyacı olan arkadaşları ile bölüşmüştür. Mustafa Tütüncü ailesinden gelen 10 İngiliz sterlin ihtiyacı olan hemşerilerine esaretten sonra ödenmesi şartıyla borç olarak vermiştir. Buna rağmen esaret bitmiş ve borcunu ödeyen çıkmamıştır.¹⁵³²

---

¹⁵²⁷ **Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 50.

¹⁵²⁸ **a.g.e.**, s. 49-50.

¹⁵²⁹ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 54.

¹⁵³⁰ **a.g.m.**, s. 56.

¹⁵³¹ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 99.

¹⁵³² Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 65-66.

Kampa her gelen kabile sonrası esirlerin sayılarının artması ile kampa huzur biraz daha azalmıştır. Kampta Mustafa Tütüncü geldiğinde yaklaşık 800 kişi vardır. Yeni gelen 1.000 kişi ile bu sayı yaklaşık 2.000'e ulaşmıştır. Her gelen esir kafilesinden sonra bu sayı artmıştır. Ayrıca, Bellary esir kampından yaklaşık 1.000 kişilik grup getirilmiş ve kampın mevcudu 4.000'e yaklaşmıştır. Sayı arttıkça "hemşericilik" ortaya çıkmış ve sorunlar daha da artmıştır. Kamptakilerin tamamı Türk esiri olmasına rağmen birbirleri arasında kavgalar yaşanmış ve birbirlerini yabancı görmeye başlamışlardır. Hatta bu durum birbirlerini öldürmeye teşebbüse kadar gitmiştir. Esirlerde ahlaki sorunlar belirmiş ve birbirlerine kötülük yapmaya başlamıştır. İlk başlarda subayların esir erler ile ilişkileri sorunlu başlamıştır. Esirlerin kendilerine karşı edepsizce davranışları sonucu subaylar esirler ile ilişkilerini bitirmişler ve kendi kabuklarına çekilmişlerdir. Bunun sonucu olarak İngilizler tarafından subaylar ayrı pavyonlara nakledilmiştir. Esirlerin çok sorun yaptığı ve en kışkırdığı konu; kendilerinin kamp dışına çıkmalarına izin verilmediği halde subayların dışarı çıkmalarına izin verilmesidir.¹⁵³³

Esirlerin uzun süredir kampta kalmaları sonucu çarpık ilişkiler ortaya çıkmıştır. Bir gece birkaç esir İngiliz nöbetçi ile anlaşmışlar ve İngiliz nöbetçi ile livatada bulunmuşlardır. Ardından nöbetçiyi tel örgüye bağlayıp kaçmışlardır. Gece düdükler ötmeye başlamış tüm kamplarda yoklama yapılmış tüm esirler meydana getirilerek tehdit edilmiş fakat yine de failer bulunmamıştır. Failer daha sonra Türk esirler tarafından bulunmuş fakat İngiliz yetkililere söylenmemiştir. Bu olay sonrası esirlere 15 gün boyunca şeker, sigara, çay ve kahve verilmemiştir. Olay sonrası İngiliz askerleri yerine Hintli askerler nöbetçi olarak konulmuştur. Hintli askerler esirlerin tel örgüye yaklaşmasına asla izin vermezler belirli mesafeyi aştıkları takdirde hemen ateş ederlerdi. İngiliz nöbetçilerden farklı olarak ne esirlerle ile konuşmakta ne de yüzlerine bakmaktadırlar.¹⁵³⁴

Esaret hayatında geçen her geçen gün esirler arasındaki sorunları daha da artırmıştır. Esirler adeta birbirine düşman haline gelmiştir. Esirler arasında gruplaşmalar başlamıştır. Her esir bıçak ya da şiş gibi kesici bir alet temin etmiştir. Elllerinde bu aletleri taşınabilir hale getirmişlerdir. Bu

---

¹⁵³³ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 63, 65.

aletlere kemikten ya da demirhindi ağacından sap yapmışlardır. Esaret uzadıkça huzur, rahat ve salim akıl ortadan kaybolmuştur. Esirler arasında hastalık, parasızlık artmış ve ayrıca fırsattan yararlanma ortaya çıkmıştır. Esirler her gün aynı rutin işleri yaşamaktadır. En küçük bir serbestlik yoktur. Kampta düzen çok katıdır ve hiç müsamaha gösterilmemektedir. En ufak bir şeyden büyük tartışmalar çıkmaya başlamıştır. Bu tartışmalar büyük kavgalara ve hatta kan dökmeye kadar gitmiştir. Kavga bir başladı mı 500 esir olaya karışır, bıçaklar geçilir ve her kes birbirine saldırırdı. Olaya ancak bir bölük süngülü İngiliz askeri gelerek son verebilirdi. Olayların sonunda birkaç ölü, 5-10 yaralı olurdu. Ağır yaralılar hastaneye tedavi için götürülürdü. Olayın sorumluları ise 3-5 günlük hapis cezasından sonra tekrar kampa gelirlerdi.¹⁵³⁵

Esirler kampta yaralı aletlerin yanı sıra birbirlerine zarar verecek kesici, delici aletler de yapmışlardır. Bu da kampta ölümlere yol açan olaylara sebep olmuştur. Kampta meydana gelen her türlü asayiş olayları kamp yetkilileri tarafından titizlikle tutulmuştur. Hindistan Ofisi 19 Haziran 1919 tarihinde Londra Whitehall Sarayında bulunan Savaş Ofisine bir tezkerede göndermiştir. Hindistan Hükûmeti tezkerenin eklerinde 5 Mart 1919 tarihli Ordu Raporunun 16. paragrafın bir örneği ile burada bahsedilen cinayetten dolayı ölüm cezası alan 2 Osmanlı savaş esiri ile ilgili belgeleri göndermiştir. Ordu Raporunun 16. paragrafın eklerinde Meiktila Bölgesi Mahkemesinin kararının bir örneği, Yukarı Burma adli yargıcının, Meiktila savaş esirleri kampında alıkonulan ve sivil otoriteler tarafından aynı kampta savaş esiri olan Abdülkadir oğlu Ali'nin öldürülmesiyle yargılanan ve idam cezasına çarptırılan 2 Türk esir Onbaşı İsmail ve Onbaşı Salih hakkındaki kararının bir örneği bulunmaktadır. Meiktila Bölgesi, Hukuk Mahkemesinin 25 Eylül 1918 tarihli kararında cinayete dair tüm detaylar ve tanık ifadeleri yer almaktadır. Mahkemenin verdiği kararda cinayet şu şekilde anlatılmış ve temyiz için bir hafta süre verilmiştir.¹⁵³⁶

“19 Temmuz tarihi gün ortalarında Türk esirlerden biri olan Onbaşı Ali, birkaç tanığın beyanına göre sanık Onbaşı İsmail ve Onbaşı Salih tarafından

---

¹⁵³⁴ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 69-70.

¹⁵³⁵ **a.g.e.**, s. 70-71.

¹⁵³⁶ TNA, **FO.**, 383/535.

bıçaklanmış ve öldürülmüştür. 1 anna gibi önemsiz bir miktar kumar borcu olan Ali'nin uyumakta olduğu barakaya onu öldürmeye niyetlenerek bıçaklı bir şekilde gelmişlerdir. İlk sanık Ali'yi ilk olarak karnundan bıçaklamıştır ve bu ölümcül olan yaradır. İkinci sanık Salih de kaçmaya çalışan Ali'yi omzundan bıçaklamıştır. Sanıklar, arbede ile ilgili olarak görevlendirilen emir subayı ile görüşmelerinde suçlarını inkâr etseler de tanıklar aleyhlerinde ifade vermişlerdir. Onların aleyhinde olan delillerden şüphe edilecek bir durum yoktur. Her iki sanığı da belirtilen suçtan dolayı suçlu buluyorum ve onlar hakkında Hindistan Ceza Kanunu'nun 302. bölümüne göre idam cezasına hükmediyorum.”

17 Ekim 1918 tarihinde Yukarı Burma Adli Mahkemesi'nde davanın temyiz duruşması yapılmış, temyiz başvuruları reddedilmiş ve alt mahkememin verdiği karar onanmıştır:¹⁵³⁷

“Temyiz edenler, duruşmada inkâr etmelerine rağmen temyiz dilekçelerinde maktulü bıçakladıklarını kabul etmişlerdir. Deliller son derece güçlüydü. Kendileri şimdi meşru müdafaa amacıyla hareket ettiklerini belirtmektedirler. İfadelerinin doğru olduğunu gösteren hiçbir şey mevcut değildir. Temyiz eden İsmail'in dilekçesi bir şekilde samimiyetsiz görünmektedir. Kendisinin maktulü sadece korkutmak istediğini, onunsa öne doğru hareketlenerek bıçağın üzerine düştüğünü belirtmektedir. Davanın delilleri çürütülmemiştir ya da bu delillerle ilgili olarak herhangi bir şekilde şüpheye düşülmemiştir ve buradan anlaşılmaktadır ki basit bir kumar borcu yüzünden gerçekleşen kavganın sonucu olarak temyiz eden iki kişi, bıçaklı olarak uyumakta olan maktule yaklaşmışlar, onu uyandırmışlar, paralarını istemişler ve reddedildiklerinde de kendisini bıçaklamışlardır. Öne sürülebilecek tek olası mevzu, ikinci temyiz eden kişi olan Salih'in hukuktaki en ağır ceza ile cezalandırılmasının gerekip gerekmediğidir. Tıbbi tanık ve görgü tanıklarından anlaşılmaktadır ki ilk temyiz eden, maktulün midesinde ölümüne sebebiyet verecek yaranın açılmasına neden olan ilk darbeyi yapmıştır. İkinci temyiz eden, kaçmak için arkasını dönen maktulü arkadan iki kez bıçaklamıştır ve arkadaki iki yara ölümcül ve muhtemelen tehlikeli olmasa da görünüşe göre maktulün yere düşmesi bu darbelerden sonra gerçekleşmiştir ve tıbbi tanık, bu darbelerin direnç gücünü

---

¹⁵³⁷ TNA, FO., 383/535.

azalttığını söylemektedir. Sulh Mahkemesinde tıbbi tanık, omuzdaki yaranın tehlikeli olmadığını ama ondan kaynaklanan kanamanın ölümün gerçekleşmesine etki ettiğini söylemiştir. Maktulün herhangi bir direnç veya provokasyon gösterdiğini varsaymak için hiçbir gerekçe yoktur. Sanırım temyiz eden iki kişinin de doğru bir şekilde idam ile cezalandırılmaları hususunda bir şüphe bulunmamaktadır. Silahsız bir şahsa kasten bıçakla saldırmışlardır, ilk temyiz eden onu ölümcül bir yaraya sebebiyet verecek şekilde midesinden bıçaklamış ve ikinci temyiz eden de maktulü arkasından bıçaklayarak öldürücü darbeyi vurmuştur. Her iki temyiz edenin de vahşi ve kasti suçları sebebiyle haklı olarak idam ile cezalandırıldıkları görüşümdedir. Temyiz başvuruları reddedilmiştir.”

İnsanın olduğu her yerde sorun çıktığı gibi memleketlerinden binlerce km uzaklıkta ailelerinden ayrı yaşayan esirler arasında sıklıkla kavgalar görünmekteydi. Bu kavga olayları zaman zaman ölümlere kadar gidebilmekteydi. Thatmyo esir kampında az da olsa cinayet olayları görülmüştür. Savaş esiri, Başçavuş Mahmut oğlu Yusuf kampta bir grup savaş esiri tarafından öldürülmüştür. Başçavuş Yusuf'un öldürülmesiyle suçlanan 4 savaş esiri tutuklanmış ve Asliye Hukuk Mahkemesi'nde yargılanmışlardır. Türk savaş esiri Başçavuş Yusuf'un, Muhammed oğlu Ali tarafından öldürülmesi konusunda kamp komutanı tarafından yapılan soruşturma sonucu elde edilen belgelerin örnekleri İngiltere Hükûmetine iletilmiştir. 24/25 Ocak 1918 tarihinde Thatmyo Savaş Esirleri Kampı Komutanı tarafından hazırlanan ve İngiltere Hükûmetine iletmek üzere Rangoon karargâh komutanı Tugay Binbaşısı gönderilen rapor şu şekildedir:¹⁵³⁸

“Başçavuş Yusuf, 24 Aralık 1917'yi 25 Aralık 1917'ye bağlayan gece bıçaklanmış ve ölmüştür. Cesedi inceleyen Türk sağlık zabitleri, olayın bir intihar olmadığı sonucuna varmışlardır. Ölümünden hemen önce kendisiyle ilgilenmiş olan Türk sağlık zabiti, tarafımdan edinilen delil özetinde, yaranın kişinin kendisi tarafından yapılmış olabileceğini, ancak bu teorinin ilerlemesinin mümkün olmadığını ve daha en baştan itibar edilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü kuşkusuz ortada bir tartışma vardı ve ilk sanık, maktulün kendisine saldırdığını ve bıçakladığını belirtmektedir.

---

¹⁵³⁸ TNA, FO., 383/461.

Suçun işlenmesinden hemen önce, gerçekte veya görünüşe göre 3. sanık olan Er Şükrü dükkân kapısından birkaç metre uzaklığa geldiğinde ve Er Hasan'ı ona bir havlu vermek için çağırdığında, 1. 2. ve 4. sanıklar (sırasıyla Er Ali, Er Hasan ve Çavuş Ali), Çavuş Sait ve Onbaşı Salih ile birlikte Çavuş Ali'nin dükkânında (olay yerinden yaklaşık 20 metre uzaklıkta) oturmaktaydılar. Hem Er Ali hem de Er Hasan dışarı çıktılar ve bir tartışma sesi duyuldu. Bundan dolayı Çavuş Ali dışarı çıktı, kısa süre sonra onu Çavuş Sait ve Onbaşı Salih takip etti. Çavuş Sait ve Onbaşı Salih, kendileri tartışmanın olduğu yere doğru giderken geri gelmekte olan Çavuş Ali ile karşılaştıklarını ve kendisinden Başçavuş Yusuf'un yaralanmış olduğunu öğrendiklerini belirtmektedirler. Er Ali olay yerinden uzaklaşır vaziyette, Er Hasan ve Er Şükrü ise olay yerinin hemen yanı başında görülmüşlerdir. 3. tanık, oturur vaziyette 4 veya 5 kişi gördüğünü, hepsinin birden ayağa kalktığını ve sonradan maktul olduğunu fark ettiği bir kişinin diğerine saldırdığını belirtmektedir. Saldırıya uğrayan kişi kısa bir mesafeye uzaklaşmış ve ilk olarak saldıran kişi yakalandığında, daha önce kaçmış olan adamın tekrar döndüğünü ve maktule vurduğunu ve tekrar kısa bir mesafe uzaklaştığını görmüştür. Adamlardan ikisinin maktule yere yığılmış olduğu barakada destek olduklarını görmüştür. Bu şahıslardan birinin Çavuş Ali olduğunu fark etmiş ve bir diğerinin de Çavuş Sait olduğunu düşünmektedir. Adamların hepsi ayağa kalkana kadar hiçbir tartışma sesi duymamıştır. 'Yazık sana Başçavuş Yusuf' kelimelerini duyduğunda ve daha sonra Başçavuş Yusuf'un bıçaklanan kişi olduğunu gördüğünde, Başçavuş Yusuf'un, geri gelip kendisine vuran kişiye ilk olarak saldıran kişi olduğunu anlamıştır.

Çavuş Sait'in ilk başta suçun azmettiricisi olduğundan şüphelenilmiştir, ama Çavuş Ali'nin dükkânında bulunuyor olması ve 3. tanığın, kendisinin maktulü barakaya doğru destekleyen adamlardan bir olduğunu düşünmesinden dolayı onun kavgaya karıştığını gösteren bir şey yoktur. 10. tanığın beyanı göstermektedir ki o daha olay yerine gelmeden önce cinayet işlenmiştir ve 4 sanığın hiçbirinin ifadesinde Çavuş Sait'e işaret eden bir beyan bulunmamaktadır. İlk başta kendisinden şüphelenilmiş olsa da sonradan serbest bırakılmış ve kendisinin ifadesi 15. tanık olarak alınmıştır.

Suçun önceden tasarlanıp tasarlanmadığına ilişkin bana bir bilgi verilmemiştir ve bu konuda yeterli seviyede delil bulunmamaktadır. Er Ali'nin

ölümcül darbeyi vurduğuna dair az miktarda şüphe mevcuttur ama yeterli bir provokasyon olup olmadığı ve diğer 3 sanığın suça hangi oranda iştirak ettiği, kanıtlanmaya ihtiyaç duymaktadır. Er Ali, bir bıçağının olmadığını (bıçağı olduğuna dair bir kanıt da yoktur), Başçavuş Yusuf kendisine saldırdığında meşru müdafaa olarak Başçavuş Yusuf'un elini ittiğini ve onun elinde bıçağın kendi vücuduna girdiğini iddia etmektedir. Bu 4 sanıkla ilgili olarak tek şiddet belirtisi Er Ali'ye aittir. Örneğin Er Ali tıbbi kanıtların kendi kendine yapılmış olabileceğini belirttiği derin olmayan bir yaraya sahiptir. Kavgadan hemen sonra Er Ali'nin kaçtığına şüphe yoktur ve kendi ifadesinden ayrı olarak deliller göstermektedir ki aslında Başçavuş Yusuf'un ölümüne neden olan kişi olduğunu kendi davranışları ve sözleriyle kabul etmiştir.

Başçavuş Yusuf saygın ve efendi bir askerdi. İlk olarak ortaya atılan ve sanığı tuhaf bir saldırıda bulunması için öfkelenirmiş olduğuna yönelik teoriyi destekleyen bir kanıt bulunmamaktadır. Başçavuş Yusuf'un daha önceden söz verdiği ama o anda vermeyi reddettiği bir miktar para, şu an için intikam sebebi olabilecek tek motiftir.

Bu para işlemiyle doğrudan veya dolaylı olarak ilgilenen şahıslar, Çavuş Sait'in (15. tanık) telafi etme sözünü verdiği parayı kumarla Er Hasan'a (2. sanık) kaybetmiş olan Er Yusuf'tur (5. tanık). Çavuş Ali (4. sanık) ve Er Yusuf görünüşe göre Başçavuş Yusuf'tan (maktul) 10/- Rs. alma sözüyle kendi aralarında borcu ödemişler ve esirler arasında birinin malını diğerinin mülkiyetine geçirme konusunda tanınmış olan Er Ali (1. sanık) görünüşe göre bu para işlemi ile alakadar olmuştur ve Başçavuş Yusuf'un parayı gönüllü olarak ödemesi gerektiğini, aksi takdirde kendisinin o parayı alacağını söylediği işitilmiştir. Bu beyan, Başçavuş Yusuf öldürülmeden yaklaşık 10 gün önce 5. sanık tarafından duyulmuştur.

Başçavuş Yusuf'un Er Ali'ye karşı kaba bir ağızla kullandığı iddia edilen Türkçe 'puşt' kelimesi, İngilizcedeki "bugger" (oğlanc) kelimesi ile aynı anlama gelmektedir ve edindiğim bilgiye göre bu ifadenin bir aşağılama anlamına gelip gelmediği, onun kullanılış şekline göre belirlenmektedir. Eğer bu kelime bir aşağılama olarak algılanırsa, aşağılanan kişinin geleneksel olarak sarf edilen kelimenin geri alınmasını istediği yönünde bilgilendirildim.

Burada alıkonulmakta olan Türk subay Yarbay Emin konuyla ilgili ön soruşturma yürütmüştür ve maktulün ait olduğu taburun komutanı olan Yüzbaşı Adil, tartışmanın para işleminden dolayı ortaya çıktığı, Er Ali'nin (1. sanık) ölümcül darbeyi gerçekleştirdiği ve diğer 3 sanığın ve Çavuş Sait'in suçu araştıran komisyona yardımcı oldukları görüşündedir. Daha önce de belirtildiği üzere Çavuş Sait aleyhinde onu azmettirici olarak suçlamak için yeterli bir delil bulunmamaktadır.

Birkaç gün önce Er Ali (1. sanık) bir tercüman aracılığıyla diğer 3 sanığı serbest bırakabileceğim, çünkü onların suçla hiçbir ilgilerinin olmadığı, meşru müdafaa hakkını kullanmak suretiyle Başçavuş Yusuf'un eline vurduğu ve elindeki bıçağın da dönerek kendi vücuduna girdiği konusunda beni bilgilendirmiştir.”

Bellary kampında da esirler arasında ölümlere kadar varan ciddi kavgalar yaşanmıştır. Hindistan Ofisi, 4 Temmuz 1919 tarihinde Londra Savaş Esirleri Ofisine gönderdiği bir tezkerede Bir Türk esirinin bir başka Türk esirini nasıl öldürdüğü yazmıştır. 21 Mayıs tarihinde hazırlanan bu cinayete dair raporun 9. paragrafında savaş esiri Onbaşı Muhammed Şerif'in bir diğer savaş esiri Talip Mustafa'yı öldürmesine dair detaylar bulunmaktadır. Londra'ya gönderilen tezkerede Asliye Hukuk Mahkemesinin olaya dair kararı da gönderilmiştir.¹⁵³⁹

Subaylar esir erlere karşı her ne kadar mesafeli davransalar da kendi aralarında zaman zaman yardım toplayarak subay adaylarına sahip çıkmışlardır. İngilizler yedek subaylarla subay adaylarına kendi ordularında böyle uygulama olmadığından er muamelesi yapmış ve sadece tayın ve elbise vermişti. Subay adayları yedek subaylara göre kısmen daha şanslıydı. Kamptaki esir subay adaylarından bazıları takım ve bölük komutanlığı görevinde iyi ve faydalı hizmetler yaptıkları subaylarca bilindiğinden, ileride subay olacakları düşünülerek parasız bırakılmamıştır. Basra karargâhında kendisini teğmen kaydettirenler şanslı olarak maaş alabilmişlerdir. Diğerleri ise esir subaylardan toplanan yardımlardan az bir miktar yardım almıştır. Thatmyo ve Sumerpur kamplarında başlayan bu uygulamaya göre bir yardım komisyonu oluşturularak subay adaylarına aydan aya yardım toplanıp dağıtılmıştır. Bu amaçla, subay ve üst rütbeli subaylar aldıkları ödenekten derecelerine göre ikişer, üçer, beşer

---

¹⁵³⁹ TNA, FO., 383/535.

rupiyi subay adaylarına yardım olarak verilmiştir. Bu toplanan paralarla mübarek günlerde erlere sigara, şeker ve malul esirlere bir miktar harçlık verilmiştir. Aynı uygulamanın Bellary kampında da uygulanması kararlaştırılmıştır. Bu uygulama önce birinci kafileyi oluşturan Kürt ve Arap subaylar tarafından önerilmiş ve subay ve üst rütbeli subaylarca da kabul görmüştür. Kurulan komisyonla aydan aya subayların maaşlarından kesinti yapılarak subay adaylarına ve erlere yardım parası verilmeye başlanmıştır. Subay adaylarına nakit ve erlere sigara dağıtımı, malullere sağlık hizmeti verilmiştir. Mübarek günlerde gün ve gecelerde mevlit okutturularak şehitler anılıyordu. Bu durum 7-8 ay süreyle düzenli bir şekilde sürdü. Thatmyo karargâhından buraya naklen gelen ve bu karargâhta pek büyük bir rol oynayan 101. Alay 2. Tabur Yaveri Yedek Subay Razi Efendi'nin çıkar sağlamak amacıyla bu işe karışması bu uygulamayı olumsuz yönde etkilemiştir. Bu kişi İstanbul'da Üsküdar taraflarında bakkallık ile uğraştığını söylemesiyle esirlerce durum anlaşılmıştır. Sık sık komisyonların değişmesi ve subaylardan pek çoğunun yardım parası vermesinden kaçınması yüzünden bu düzen bozulmuş ve sonunda da yok olup gitmiştir.¹⁵⁴⁰

Subayların bulunduğu bölümde en yüksek rütbeli olanlar Bağdatlı Albay Ahmed Bey, Yarbay Hüseyin Yetimi ve Gani Bey'dir. Kendileri pek ortada görünmemekte ve odalarında inziva halinde yaşamaktadır. Subaylar esirlerin üzüntü ve sevinçleriyle ilgilenmemekte ve bu durum subayların başıboş olmasına yol açmaktadır. Bu durum kampta düzensizliğe yol açmakta ve meydanı boş bulan serseri esirler iğrenç hareketlerde bulunmaktadır. Bu kişiler duvarlara müstehcen yazılılar ve resimler asarlar, şişelere pislik doldurarak herkes uyurken odalarına atarlardı.¹⁵⁴¹

Eskiden beri var olan subaylar arasındaki ihtilaf bir süre sonra daha belirgin hala gelmişti. Erler arasındaki sürtüşmeler her daim görülmesine rağmen subayların arasındaki kavga ve haysiyete varan hakaretler kamp düzenini çok etkilemekteydi. Subay kampının kumandanı İtilaf Fırkası mensubu Cemal Bey ve taraftarları subaylar bu ihtilafın başını çekmektedir. Cemal Bey İngilizler ile aynı fikirdeydi. Bunun farkında olan en düşük er bile herhangi bir emir verdiğinde kendisine küfürler

¹⁵⁴⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 118-119.

¹⁵⁴¹ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 56.

etmekteydi. İngiliz taraftarı olan Binbaşı Cemal Bey bu taraftarlığının karşılığını görmekte ve tabldotu bile ayrı çıkmaktadır.¹⁵⁴²

Bazı esirler, kamplarda kurulan derneklerde ve kulüplerde usulsüzlük yaparak çıkar sağlamaya çalışmıştır. Bu para çıkar ilişkileri çoğu zaman tartışmalara ve hatta cinayetlere kadar gitmekteydi. Esirler arasında bulunan 10. Alay 2. Tabur Yaveri Yedek Subay Razi Efendi, İdman Yurdu'nun yardım amacıyla yönetimine girerek bu derneğin kısa sürede işlevsiz kalmasını neden olmuştur. Öncelikle çalgı çalabilen subayların nota ihtiyacını gidermek amacıyla Kızılay aracılığıyla İstanbul'daki musiki cemiyetinden yeteri kadar notanın getirilmesi gerekliliğini ortaya attı. Kulüp üyesi subay adayları arasında bulunan 9. Alay 1. Taburdan Yedek Subay Avni Efendi'nin, ud, keman, kanun çalmayı bildiğinden öğretmen olarak atanması ve saz ile uğraşacaklara bir musiki derneği kurulması teklif edildi. Böylece esirlere çok büyük yarar sağlanacağı, ara sıra müsamereler düzenleneceği ve araç gereçlerin artırılması ile de elde edilecek fazla gelire malul ve muhtaç erlerle subay adaylarına yardım parası toplanabileceği anlatıldı. Derneğin başkanlığı konusunda değişik kişilere teklif götürülmüş ve bir tüzük düzenlenmiştir. İsteklilerin ayda beşer rupi öğrenim ücreti vererek sürekli üye sayılması, fahrî üyelik isteğe bağlı ise de bunun için fazla teşviklerde bulunulmaması amaçlanmıştı. 142. Alay Komutanı Binbaşı Ahmed Bey derneğin işler hale gelmesinde öncülük etmiştir. Musiki derneği, Razi Efendi'nin para hırsı, Ahmed Bey'in propagandasıyla kısa süre içerisinde kuruluşunu tamamladı. Tüzüğe göre istekliler birkaç müzik aletiyle meşgul olup nota konusunda bilgilerini ilerlettikten sonra 15 günde veya çok ilerlemeleri halinde haftada bir konser verilecek ve elde edilen gelir subay adayları ile malul ve muhtaç erlere dağıtılacaktı. İkinci haftadan itibaren kısa sürede üç müsamereler düzenlenmişti. Sonuncusuna İngiliz karargâh kurulu da çağrıldı. Konser sonrası, konser, müzik aletlerini çalan subaylar ve yönetim hakkında suçlamalar başlamış ve dedikoduların arkası kesilmemişti. Öncelikle derneğin batı müziğine uygun parçalar çalmaları eleştirilmiştir. Ayrıca derneği yönetenlerin sadece subaylardan para almak için bu işi yaptıkları ileri sürülmekteydi. Dinleyiciler karşısında saz çalan kişiler ise çok utangaçtı ve bu utangaçlıklarını gidermek için Razi Efendi'nin çıkarları ve istekleri doğrultusunda

---

¹⁵⁴² Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 110-111.

viski içmişlerdi. Bu tür söylentilerin artması üzerine konserlere olan ilgi azaldı. Razi Efendi, müzik derneğinin devamlılık göstermeyeceğini anlaması üzerine üst rütbeli subaylara başvurmuş malul ve muhtaç erlerle subay adaylarına yardım parası toplamak için başka yollar aramıştır. Bu iş için kendilerinin her türlü zorluğa katlandıklarını hatırlatarak erlerle subay adaylarına yardım etmenin artık üst düzey subaylarının konuya ilgi göstermesine ve öncü olmasına bağlı olduğunu söylemiştir. Ancak bunların işe yarar bir etkisi olmadı. Derneği artık kendi çıkarları için kullanamayacağını anlayan Razi Efendi, yok etmek düşüncesiyle yurt üyeleri arasında gayrimeşru ilişkiler bulunduğunu yaymaya başladı. Kendisine karşı çıkacak kişileri korkutmak amacıyla kabadayı özentisi içindeki birkaç subayla birlikte hareket etmeyi de unutmadı. Bu amaçla, bir gece subay pavyonunun en işlek yerine imzasız bir sayfa yazı asıldı. Yazıda gizli komite kurulduğu, komite tarafından verilecek emirlerin herkes tarafından kayıtsız şartsız yerine getirilmesinin zorunlu olduğu, karşı gelecek kişilerin zorla yola getirileceği ve gerektiğinde kendilerinin ortadan kaldırılacağı yazılıydı.¹⁵⁴³

1917 sonlarında kamp hayatından bahseden Hasan Yetimi, esir subayların birkaç önemsiz sorun dışında huzur içinde günlerinin geçtiğinden bahsetmiştir. Aralarındaki anlaşmazlık dolayısıyla birkaç subayın birbirlerine, erlere ve subay adaylarına huzursuzluk vermekte, birkaç subay da gizlice basit kumarlar oynamakta ve içki içmekteydiler. Bir kısmı ise arkadaşlarına karşı saygılıca davranmakta ve dağınık ve perişan kıyafetlerle ortalıkta dolaşmaktaydı. Bu kişiler hakkında yapılan şikayetler ve esirler tarafından sürekli gelen başka şikayetler İngiliz yönetimi rahatsız etmeye başlamıştı. Bu amaçla komutanlık makamına yapılacak şikayetlerin yeni ilkelere bağlanmasına karar verilmiştir. Bu amaçla, esirler arasında iyi ilişkiler kurulması ve bu düzene titizlikle uyulmasını sağlamak için 142. Alay Komutan Vekili Binbaşı Ahmed Bey'in arzusuyla bir onur kurulu oluşturulması teklif edilmiştir. Bu kargaşalıkta karargâh içerisinde taraf tutma sebebiyle 44. Alaydan Teğmen Kemal Efendi yüzünden, 44. Alay ve 9. Alay yüzbaşlarından Kâzım ve Refik efendiler arasında atışma meydana gelmiştir. Binbaşılardan bir ikisinin bunların başka karargâha naklini İngiliz komutanlığından istemelerinden ve daha bilinmeyen bazı

---

¹⁵⁴³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 119-

sebeplerden dolayı bu üç subay da içlerinde bulunduğu 6 pavyondan değişik rütbede 35 subay, Thatmyo kampına gönderilmişti.¹⁵⁴⁴

Fırat Menzil Müfettişi Yarbay Mahmud ve 50. Tümenine bağlı 169. Alay Komutanı Yarbay Servet beylerin Haziran 1918'de gelişinden bir iki hafta sonra tümenin subay ve üst rütbeli subayları da Bellary esir kampına getirilmiştir. Tümen Komutanı Yarbay Nazmi Bey ile kurmay başkanı ve beraberindeki subayların Thatmyo kampına gönderildiği ve tümenine bağlı birliklerin Irak'ta çalıştırılmak üzere bırakıldığı öğrenilmiştir. Üst rütbeli subaylar arasında 157. Alay Komutanı Binbaşı Şevki, 169. Alay 3. Tabur Komutanı Binbaşı Tahsin, 169. Alay binbaşlarından Nazım ve Lütfü, 157. Alay binbaşlarından Ömer Fevzi ve 50. Tümen İdare Reisi Binbaşı Galib Efendi bulunmaktaydı. Geri kalanlar kıdemli ve kıdemsiz yedek subaylar dahil subayların sayısı 100 civarındaydı. 25 kadar da subay adayı vardır. Tüm esirler sınıflara göre düzenlenmiş pavyonlara yerleştirilmişlerdi. Önce kampa gelenlere hoş geldin merasimi yapılmış, ardında bu subaylar da iade ziyaretlerinde bulunmuşlardı. Kampa sürekli huzursuzlar çıkaran ve adı pek çok olumsuz olaylara karışan Razi Efendi'ye her daim destek çıkan Yarbay Gani ve Binbaşı Ahmed beyler, kampa yeni gelen Yarbay Servet Bey, Binbaşı Tahsin ve Nazım Beyleri de kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Bu kişiler her bir esirin yanına giderek başta Ahmed Bey olmak üzere Binbaşı Cemal Bey'in Ermeni tercümanlar ve karargâh kurulu ile ilişkilerinden ve ahlâksızlığından söz eden dedikodulara inanılmamasını istemişlerdir.

Bu sırada, Razi Efendi bu tümen subaylarından bazılarını yanına çekmeye çalışmış ve İdman Yurdunun yönetimini istemiştir. Kamplarda konuşulan bu tür dedikodulardan rahatsız olan üst düzey subaylar ise derneğin yeniden yapılandırılması kararı almışlardı. Bu amaçla kulübün yeniden düzenlenmesi için seçim yapılacağı duyurulmuştu. 50. Tümenin doktorlarından yedek Yüzbaşı Hamid Efendi tarafından bir konuşma yapılarak yurdun eski yöneticileri arasındaki iletişimsizlik ve her türlü hoş karşılanmayacak uygunsuzluktan söz edilmesinden sonra toplantı başlamıştı. Hamid Efendi yurt başkanlığına seçilmesine rağmen olaylar son bulmamış aksine sorunlar daha içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Hamid Efendi'nin başkan seçilmesi

ardından yaptığı konuşmada uygunsuzlukları görülen kişilerin dernek üyeliğinden kayıtlarının silineceği açıklaması tartışmaları daha da alevlenmişti. Yeni başkan ve kurulun fikirlerinin kabul görmemesi üzerine bu kişiler de istifa etmek zorunda kalmış ve ilk başa dönülmüştü. Seçim sonrası herkes dağıtıldıktan sonra muhalifler birbiri aleyhine oldukça ağır ifadeler içeren mektuplar yazıp birbirlerinin pavyonuna atmaya başlamıştı. Ayrıca kampın görülen yerlerine kâğıt asıp birbirini aleyhinde ithamlarda bulunmak gibi hoş olmayan durumlar ortaya çıkmıştı. Sert tartışmalar sonunda Topçu Yüzbaşı Kâmil Efendi dernek başkanlığı görevini kabul etmişti. Fakat yine tartışmalar bitmeyecektir. Bu sefer başkan ile üyelerden Fırat Grubunun İdare Reisi Yardımcısı Yüzbaşı Mustafa Efendi arasında Remadiye Grubu Harekât Şube Müdürlüğü muvazzaf teğmenlerinden Teğmen Kâmil Efendi, yüzünden bir başka tartışma geçmişti. Adı geçen teğmen ile 181. Alay 3. Tabur yedek subaylarından olup kendisini teğmen kaydettirilen Zeki Efendi arasında boş olmayan ilişkilerden söz edilmişti. Ayrıca Topçu Yüzbaşısı Kâmil Efendi'nin Teğmen Kâmil Efendi'ye ilgisi olduğu iddiaları ortaya atılmıştı. Yüzbaşı Mustafa Efendi, deniz teğmenliğinden piyadeye geçen Tatar Taburu Ağırılık Komutanı Mehmed Efendi ile bir odada bu olaylar yüzünden kavga etmiştir. Teğmen Kâmil Efendi'nin İstanbul'dan komşusu olan Mehmed Efendi'nin iddiasına göre onun koruması altında olan Mustafa Efendi'ye yaklaşması, Yüzbaşı Kâmil Efendi'nin öfkesine sebep olmuştu. Bunun sonucu olarak Yüzbaşı Mustafa ve Kâmil efendiler arasındaki kıskançlık başlamıştı. Her iki taraf dava için komutan Albay Ahmed Bey'le temsilci Cemal Efendi'ye birbirini şikâyet etmiş fakat bu kişilerin daha önceki olayları ve şüpheli durumları şikâyet konusu olmaya yeterli görülmemişti.

Bir gece Mustafa Efendi, Kâmil Efendi'yi görüşmek üzere çağırmış ve çağırının kabul görmesi üzerine her ikisi pavyonlarda kaldıkları odaların ortasındaki birbiri ile kavgaya başlamıştır. Yüzbaşı Kâmil Efendi hafif bir şekilde yaralanmış ve Teğmen Mehmed Efendi ise ölmüştür. Yüzbaşı Mustafa ve Kâmil efendiler, karargâh komutanlığınca tutuklanarak hapsedilmiştir. Bu arada esirler arasında, Topçu Yüzbaşı Kâmil Efendi'nin katil olduğu söylentisi ortaya atılmıştı. Bu kişilerin karargâh komutan yardımcısı yüzbaşının başkanlığındaki askeri mahkemede sorguları yapıldı.

---

¹⁵⁴⁴ Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.** s. 119-124.

Albay Ahmed ile temsilci Binbaşı Cemal Efendi, mahkemenin çağrısına uyarak şahitlik yapmıştır. Olay için seyyar askeri mahkeme görevlendirilmiş, mahkemenin gelmesi ardında duruşmaya tekrar bakılmış ve aynı tanıklar mahkemede de dinlenmiştir. Sonunda tutuklular sivil hapisaneye gönderilmişlerdir. Oradaki dava sonucu her ikisi de suçsuz bulunarak kampa geri dönmüştü. Bu cinayet olayı üzerine İdman Yurdu dağıldı. Kulüpten Razi Efendi, saz derneği ile derneğin kendisi içi iyi bir getiri olmadığına kanaat getirerek kampta daha önemli bir kişi haline gelmek ve kendine bağlı kişi sayısını artırmak için başka yollar deneyecektir. Öncelikle esir subaylar tarafından subay adayları ile hasta ve ihtiyaç sahibi erlere ayrılan yardım parası aylık 600-700 rupiye, Fransızca ve İngilizce kursları ile tiyatro ve temsil gelirlerinden elde edilen yardım parası birkaç ay 1.000 rupiye ulaşmıştı. Ancak tiyatro için gerekli malzemeler, temsil kurulu masrafları ve ücretler gibi giderler yüzünden bu para arttırılamıyordu. Razi Efendi bu paradan ve Remadiye grubuyla 50. Tümen subaylarının esir düştükleri sırada İngilizlerce el konulan her birinin 1.000, 10.000, hatta 100.000 kuruşu aşan kişisel paralarından faydalanmak istemiştir. Bu amaçla bilgili kişilerden faydalanarak konferanslar da düzenlemiştir. Rakım Efendi tarafından verilen ilk konferansta beklediğini bulamamıştı. Bu tür konferansların çıkar sağlamaya yönelik olduğu tüm esirler tarafından yavaş yavaş anlaşılmaya başlamış ve bunun sonucunda çok az yardım parası toplanmıştı. Toplanan yardım parasının miktarı 2.500 kuruşu aşamamış ve Razi Efendi'nin planı kendisi açısından başarısız olmuştu.

Razi Efendi, yine yılmamış ve çıkar sağlamak amacıyla yeni planlar yapmıştır. Bu amaçla sık sık Yarbey Gani ve Servet beylerle onların yakını binbaşılıarı ziyaret etmiştir. Servet Bey, Albay Ahmed Bey'in yerine kendisini ve temsilci Binbaşı Cemal Bey'in yerine de 50. Tümene bağlı binbaşılardan birini geçirerek karargâhın bütün işleyişini ele geçirmek istiyordu. Bu kadar cüretkâr olmasının sebebi ise Albay Ahmed Bey'in, kendisine karşı disiplin sağlamadaki başarısızlığıydı. Kampta yaşanan her türlü olumsuzlukların sulh ile halledilmesi ve arkadaşlarını rahatsız eden, onur ve haysiyetlerine dokunan fiilleri alışkanlık haline getiren az sayıdaki kişileri korkutmak ve gözdağı vermek amacıyla bir kurul kurulması kararlaştırılırdı. Karargâhta bulunan bir emekli general, muvazzaf bir albay ve dört de yarbay rütbesinde üstsubay ve subaylardan bir inceleme kurulu oluşturulmuştu. Kurul yaptığı toplantıda kampla ilgili

her türlü istek ve şikayetlerin kendilerine yapılmasını istemişti. Alınan kararlara karşı koyanların, kendi başına davranışı alışkanlık haline getirenlerin veya İngiliz karargâh komutanlığına başvurusu beğenilmeyenlerin isimleri kaydedilecekti. Memlekete dönlüğünde Hükümet yetkililerine bilgi sunulması birkaç toplantıda uygun bir dille önerilmişti. Ayrıca binbaşılardan disiplin yönetmeliklerine göre verilecek ceza kapsamına alınması uygun bulunmamıştı. Yarbay Servet Bey ve Gani Bey kurulda çoğunluğu elde etmek amacıyla arkadaşlarından birkaç binbaşının kurula alınması için çaba göstermiştir. Albay Ahmed Bey, karargâhta tek söz sahibi olması ve kamptaki anlaşmazlıkları her fırsatta kendi amacı için kullanmayı bilen Mahmut Bey'in diğer esirleri dinlememesi oyların eşitliğine yol açmış ve kurul böylece işlevsiz hale gelmiştir. Bunun üzerine Hasan Yetimi ve arkadaşları kurulu kendi haline bırakarak bundan böyle hiçbir şeye karışmama ve kimsenin başvurusunu kabul etmeme kararı almışlardır.¹⁵⁴⁵

Hasan Yetimi, Bern İtilafnamesi'nin Temmuz 1918'de kampa ulaştığını söylemektedir. Türkçe suretinin beklenildiği söylentisi kampta yayılmıştır. Bu söylentinin yayılmasından bir ay sonra karargâh komutanı sözleşmenin 12. maddesine göre yardım komisyonunun oluşturulması için erler ve subay adaylarından birer üye seçileceğini bildirmiştir. Biri doktor diğeri imam olmak ve subaylarca büyük rütbede bir başkan ile yüzbaşı veya teğmen rütbesinde bir üye bulunmak üzere komisyona kurulması gerektiği Albay Ahmed Bey'e ulaştırılmak amacıyla temsilci Cemal Efendi'yi bildirilmiştir. Albay Ahmed Bey, karargâh komutanının istek ve tavsiyelerine göre Cemal Efendi'yi başkan ve 40. Alay 3. Tabur Komutanı Yüzbaşı Necmeddin, 40. Alay 3. Tabur Tabibi Yüzbaşı Emin, 40. Alay 2. Tabur imamı Halil efendileri üye olarak atamış ve bu isimleri bir pusula ile Binbaşı Cemal Efendi aracılığıyla komutanlığa sunmuştur. Esirler, bu sözleşmenin uygulanmasından büyük ümit beslemiş, fakat umduklarını bulamamışlardır. İngilizler daha işin başında sürekli komisyonu takibe başlamıştı. Esirler ise 12. maddenin aynen ilan edilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine karargâh komutanı, yardım komisyonu kurulmasını kabule yanaşmamıştır. 12. maddenin Türkçe tercümesi günlük emirde yayımlanmış,

---

¹⁵⁴⁵ Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 125-129.

Binbaşı Cemal Efendi'nin başkan seçilmesinin sorun olacağını 8 Ağustos 1918 'de açıklanmıştır.¹⁵⁴⁶

12. maddenin yayımlanmasıyla yardım komisyonunun seçimle oluşturulacağı ve Cemal Efendi'nin başkanlığa getirilmesiyle esirlerin haklarının İngiliz çıkarları doğrultusunda kullanılacağı herkes tarafından öğrenilmişti. Cemal Efendi hakkında ortalıkta söylentiler sonucunda Albay Ahmed Bey bu durumu düzeltmek için yeni bir girişimde bulunmuştu. Ancak 12. maddenin 2. bendinde oy pusulasında herkesin kimlik bilgilerin yazılması gerektiği belirtilmişti. Bunun üzerine özverili ve vatansever subaylardan 51. Tümen Emir Subayı Yardımcısı Topçu Yüzbaşısı Cemal ve 9. Alay 1. Taburdan Yüzbaşı Hüseyin Kaptan efendiler ile birkaç subay kamp içinde bildiriler dağıtarak, seçimin adil bir şekilde yapılmasını sağlamak, esirlerin haklarını korumak için çabalamışlardı. Seçim günü Ahmed Bey'in yaptığı sahtekarlık ortaya çıkmış ve İngiliz emellerine daha fazla hizmet edemeyeceğini anlamıştı. Servet Bey'i vekil olarak atayarak kendisini hastaneye sevk ettirmişti. Birkaç gün sonra aylığına 100 rupi ve Cemal Efendi'nin aylığına ise elli 50 rupi zam yapıldığını öğrenildi. O tarihten itibaren kendilerine düzenli aylık bağlanmıştır. Ancak Ahmed Bey bu hareketlerinin karşılığını gördü. İki ay hastanede acı içinde kıvranarak ameliyata cesaret edemeyerek kalıcı bir hastalığa yakalanmıştır.¹⁵⁴⁷

3. Yardım Komisyonu Başkanı Mahmut Bey'in istifası ardından karargâh komutanı yeniden bir başkan için seçim kararı almıştır. Albay Ahmed Bey'in seçim duyurusu üzerine seçim günü üst düzey subayların yerine seçim yapıldı. İki subay ve bir üst rütbeli subay seçime katılmamış, fakat bu seçim sonucunu etkilememiştir. 57. Alay Komutan Vekili Binbaşı Ömer Şevki Efendi, 210 oydan 162'sini olarak başkan seçilmişti. Bir gün sonra Şevki Efendi'nin önerisi ve üst rütbeli subayların uygun görmesiyle, yardım komisyonunun kararlarını uygulayacak ikinci komisyon kurulmasına karar verilmiş ve iki yüzbaşı ve iki teğmen bu iş için seçilmiştir. Önceki yardım komisyonlarında da ikinci bir komisyon kurulmuş fakat seçim yapılmayarak atama usulü görevlendirilmiştir. Komisyonun bu kez seçimle belirlenmesinde yeni başkanın kanaati ve teklifini etki olmuştu. Ayrıca bazı suçların gizlenmesi ve söylenmemesini amaçlanmıştır. Üst rütbeli subaylar, yeni yardım kuruluna her

---

¹⁵⁴⁶ a.g.e., s. 129-133.

konuda yardım sözünde bulunmuş ve komisyon da üst rütbeli subayların bulunduğu kurulunun görüş ve onayını aldıktan sonra karar vermiştir.¹⁵⁴⁸

Subay adayları Ramazan Bayramı'ndaki şaşalı dağıtımdan sonra akçe alamadıklarını bir yazı ile subaylara iletmiştir. Yardım komisyonuna geçici olarak Yarbay Servet ve Gani beylerle binbaşılardan temsilci Cemal ve Nazım Efendiler aday gösterilmişti. Seçim günü subaylar tarafında seçime katılmak için kurullara ve Albay Ahmed Bey'e başvurmuşlar fakat kabul edilmemelerinden ve Binbaşı Ömer Şevki Efendi'nin başkanlığa atanmasını uygun görmemelerinden dolayı ağırlıklarını hissettirmişlerdi. Yardım için oluşturulan yardım kurulu, ofis kasasında bulunan 4.000 rupiden subay adaylarına yedişer, malul ve muhtaçlara ikişer, bütün erlere yarımşar rupi dağıtılmasını ve okulların para ihtiyacının giderilmesini teklif etmiştir. Erlerin temsilcisi yarımşar rupinin azlığından şikâyet etmiş ve Ahmed Efendi bu fikri desteklemiştir. Subayların temsilcisinin yedi rupiden az olmamasında ısrar etmesi üzerine, kurul başkanı tartışmayı sonuca bağlayamamıştı. Bunun üzerine subaylar kurulunun görüşlerinin alınması kararı alınmıştı. Henüz üst rütbeli subaylar toplanmadan ve olayın incelenmesinden ve konuşulmasından önce subay adayları ve erler, defterin birçok sayfası subay pavyonlarına atmışlar ve Albay Ahmed Bey'e daha çok saldırarak kurul görüşmelerine karşı çıkmışlardı. Yeni başkan Şevki Efendi, subaylar kurulunun kararının sonucunu beklemeden, kendisinin ve bütün ikinci kurul üyelerinin ve erlerin temsilcisiyle birlikte Halil Efendi'nin istifasını duyurmuş ve kurul ile amaçlanan tüm gayeler böylece son bulmuştur. Şevki Efendi, kurul görüşmelerinde karşılaştığı güçlükleri Albay Ahmed Bey'e anlatmıştır. Konunun subaylar kurulunca ele alınarak yanlış kararlar alındığını ve kasadaki paraların İstanbul'a geri gönderilmesinden başka çarenin kalmadığını söylemiştir. Albay Ahmed Bey, aleyhindeki yayından dolayı subay adaylarına kırgın olduğunu ve kurulca bir çözüm yolu bulunabilir ihtimaliyle istifada acele etmemesini önermiştir. Buna rağmen Şevki Efendi, yayınların çokluğundan korkup istifasını duyurmak zorunda kalmıştı. Subaylar tarafındaki pavyonlara imzalı ve imzasız saldırı veya gözdağı içeren yazılar asılmış ve bırakılmıştır. Bunları yapan kişiler, aynı zamanda

---

¹⁵⁴⁷ Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 129-133.

¹⁵⁴⁸ Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 129-133.

Püsküllü Bela, Köpük ve buna benzer isimler altında gazeteler yayımlayarak kamplarda huzursuzluk çıkartmaya çalışıyorlardı.¹⁵⁴⁹

Esaret süresince esir erler para sıkıntısı çekmişler ve angarya hizmetine güçlkle dayanmıştır. Çok az esire ailelerinden para gelmekteydi. Bu sayı %5'i geçmemekte, bu askerler de sağlık ekibinde olan görevli askerlerdi. İngilizlerden ücret aldıklarından para yönünden bir sıkıntıları yoktu. Ailelerinden harçlıkları gelen erlerin ellerine, memleketlerinde gönderilen 100 kuruşa karşılık ancak 70 kuruş civarında bir miktar geçebiliyordu. Geri kalan kur değişimi sırasında yok olmuştur. Subay ve yeksek rütbeli subaylara ise cüzi miktarda bir ücret verilmekteydi. Bu şartlar altında esirler geçimlerini kampta iş yaparak sağlıyordu. Kimileri kahvecilik, yoğurtçuluk ve tütüncülük yapıyor ve ancak karınlarını doyuruyordu. Bu şanslı esirler ise toplam esirlerin %10'u geçmiyordu. Özetle, erlerin ancak %20'si para yönünden rahat bir yaşam sürüyordu. Geriye kalan esirlerin bir kısmı kendisine verilen yiyeceği veya elbise ve çamaşırlarını satmak zorunda kalıyordu. Bu elde ettikleri para ise ancak tütün ve şeker ihtiyacı gideriyor ve kısa bir süre sonra tekrar parasız kalıyorlardı. Üst rütbeli subay ve subaylar tarafından kutsal günlerde tütün ve şeker dağıtılmak suretiyle kısmen bir rahatlama sağlanıyordu. Yardım kurullarının oluşturulmasından sonra Yarbay Gani ve Mehmed beylerin başkanlığı dönemlerinde, yardım paralarının kendi çıkarlarına kullanması yüzünden ortaya çıkan dedikodular kampta büyük bir huzursuzluğa yol açmıştı. Esirler arasında bu subayların daha orduda iken haklarına gözlerini diktikleri ve esirlikte de gelen yardım parasını kendi çıkarlarına kullandıkları kampta konuşulmaya başlanmıştır.¹⁵⁵⁰

3.8.3 Kıbrıs Esir Kampında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları

Esirlerin adaya getirilmesinden sonra burada yakınları bulunanlar başta olmak üzere, dindaşlarını ve soydaşlarını görebilmek için Kıbrıs Türklerinin kamp komutanlığına yaptıkları müracaatlar, ilk günlerde kısıtlı da olsa kabul edilmiştir. Bir süre sonra İngilizler bu ziyaretleri engellemeye çalışmıştır. Esirlerin kampa getirilip yerleştirilmelerini müteakip sivil halkla görüşmeleri konusunda İngiliz yetkililerin

---

¹⁵⁴⁹ Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 129-133.

başlangıçta gösterdikleri hoşgörü ve verdikleri müsaade uzun süreli olmamış; sıkı kurallar, tedbirler ve tecrit sonucunda sivil halkın savaş esirleriyle görüşme talepleri çoğu zaman reddedilmiştir. Mağusa sur içindeki Lala Mustafa Paşa camisinde Cuma namazı kılmalarına müsaade edilen esirlere bir süre sonra İngilizler tarafından başka yaptırımlar ve kısıtlamalar getirilerek bu hakları da engellenmiştir. O dönemi yaşayan Mehmed Nafi Bey de İngilizlerin bu davranışlarına anlam veremeyerek kampa gelen esir sayısının 4.000'i bulduğunu, ilk geldiklerinde Mağusa halkının kumandanın izniyle esirlere ziyafet verdiğini ve sonrasında muhafızların gözcülüğünde şehri gezdiklerini söylemiştir.¹⁵⁵¹

Yine İngiliz Kamp Komutanı tarafından 11 Nisan 1917 tarihinde Mağusa Bölge Komiserliğine gönderilen bir başka yazıda, Kıbrıs Müftüsünün kampı ziyareti konu edilmiştir. Uzun süren yazışmalar süresinde net bir cevap verilmemiş konu hep sürüncemede bırakılmış ve sonuç olarak Kıbrıs müftüsünün kampı ziyareti Kıbrıs Kamp Komutanı Albay H. G. Dixon tarafından reddedilmiştir.¹⁵⁵²

Mağusa esir kampı komutanı İngiliz Yarbay tarafından Mağusa Emniyet Müdürüne gönderilen 10 Mart 1919 tarihli yazıda esirlerin kamptan çıkmalarına izin verilmemiş sadece savaş esirlerini ziyaret etmek amacıyla müracaat edenlerin sabah saat 09.00 ile 12.00 arasında kampa gelmeleri şartıyla yakınlarını görebilecekleri söylenmiştir.¹⁵⁵³

Kamp komutanı İngiliz yarbay tarafından Mağusa polis şefine yazılan Mart 1919 tarihli yazıda Türk savaş esirlerinin akrabaları ile görüşme izninden bahsedilmektedir. Yazıda İzmirli İbrahim Osman Bornova'nın Selanik'e gönderildiği ve bu kişinin akrabalarına verilen giriş kartının iptal edilmesi istenmektedir.¹⁵⁵⁴

Dr. Şevket Bey, kale içerisine bir engellemeye maruz kalmadan girebilir ve Mağusa'nın ileri gelenleri ile serbestçe konuşabilirdi. Fakat Lefkoşa'da oynanmakta olan Namık Kemal'in "*Vatan yahut Silistre*" piyesini görmeye gittiğinde, Türk ve

---

¹⁵⁵⁰ Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 135-136.

¹⁵⁵¹ Hüseyin Metin, **a.g.e.**, s. 240; Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, s. 84, 87; Altay Sayıl, "1914-1918 Birinci Dünya Savaşı Sırasında Mağusa'da Esir Türk Askerleri", **Kıbrıs Mektubu**, Cilt 15, No 3, Kıbrıs, Mayıs-Haziran 2002, s. 31.

¹⁵⁵² Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, s. 85.

¹⁵⁵³ **a.g.e.**, s. 84.

Anadolulu Rum jurnalciler kendisini şikâyet etmişlerdir. Yüzbaşı Fuad Beyin idaresinde tekrar esir kampına getirilmiş, bir daha dışarı çıkmasına müsaade edilmemiştir.¹⁵⁵⁵

3.8.4 Selanik Esir Kamplarında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları

Esirlerin kendi arasındaki iletişim, uyum, dostluk ve hatta yaşanan sorunlara dair Selanik esir kamplarında önemli bir bilgilere ulaşılamamaktadır. Bunda en büyük sebep kampta okuma yazma bilen rütbeli subayların ve yedek subayların az olmasıdır. Genelde bakıldığında, hatıratları ve günlükleri yazan kişilerin yedek subaylar veya subaylar olduğu görülmektedir. Erler arasında ise sadece burada değil kampların genelinde okuma yazma bilenlerin sayısı sınırlıdır. Bu kişiler de hatırat yazabilecek birikime sahip değillerdi. Diğer taraftan kampta esirlerin ağır işlerde çalıştırılmış olması böyle bir işi yapabilecek yetenekte kişi olsa dahi günlük tutmaya imkân vermemekteydi. Var olan birkaç günlükte ise kampın iç düzenine, disiplinine ve esirlerin uyum sorunlarına dair bilgiler mevcut değildir.

3.8.5 Malta Esir Kampında Yaşanan İç Yönetim, Disiplin, İşbirlikçilik ve Uyum Sorunları

Tüm esir kamplarında olduğu gibi Malta esir kampında da zaman zaman esirlerin birbirlerini öldürdüğüne şahit olunmaktadır. Malta Askeri İdare Kurulu tarafından Londra Savaş Merkezi'ne gönderilen 28 Haziran 1917 tarihli yazıda bir Türk savaş esirinin cinayet suçlamasıyla idam edildiğinden bahsedilmektedir. 40 yaşında Halep'te doğmuş Hafız Rüştü oğlu Hacı Ali İsa, Necdet Sadi isimli bir esir arkadaşını kasten öldürme sebebiyle Malta'da 24 Nisan'da infaz edilmiştir. Yapılan soruşturma sonucunda Hacı Ali İsa'nın, 17 Ekim 1916'da Necdet Sadi'nin çadırına girdiği ve bir bıçakla saldırarak onu ciddi bir şekilde yaraladığı ortaya çıkmıştır. Necdet Sadi çadırdan kaçmayı başarmış ancak Hacı Ali İsa kendisini takip etmiş ve başından iki kez bıçaklamıştır. Necdet Sadi sonraki gün hastanede yaralarına yenik düşmüştür. Hacı Ali İsa İngiliz Malta Adası Ceza Mahkemesinde 18 Nisan 1917

---

¹⁵⁵⁴ Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 86.

tarihinde 3 hâkim ve 1 jüri tarafından yargılanmış ve ceza kanununun 218. maddesine göre ölüm cezasına çarptırılmıştır.¹⁵⁵⁶

Aynı olaya dair bilgilere arşiv belgelerinde de rastlanmış ve konunun detayı daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Hacı Ali İsa tarafından katledilen Doktor Necdet Sadi Bey'in annesi Ayşe Hanım'ın İngiliz Yüksek Komiserliği'ne vermiş olduğu dilekçeye 23 Kasım 1919 tarihinde cevap verilmiştir. Adres olarak Kadıköy Mısırlıoğlu'nda Rıdvan Bey'in 10 numaralı hanesi gösterilmektedir.¹⁵⁵⁷ Bu olayın aydınlatılması açısından Osmanlı Devleti Yüzbaşı Hacı Ali Efendi'nin idam edilmesinin takipçisi olmuştur. Başkumandan Vekili Enver Paşa, Osmanlı Ordu-yı Hümayununa yazdığı bir yazıda Malta'da esir bulunan emekli Yüzbaşı Hacı Ali Efendi'nin İngilizler tarafından asılarak idam edilmesinin ne gibi bir sebebi olduğunun Bern Elçiliği tarafından araştırılmasını istemiştir. Bern Elçiliği de Londra'daki Stockholm Elçiliği'ne bir telgraf göndererek durumu öğrenmeye çalışmıştır.¹⁵⁵⁸ Doktor Sadi Necdet Bey'in katili Halepli Hacı Ali İsa'nın idam edilmiş olduğuna dair İsveç Elçiliği'nden gelen İngiltere Dışişleri Bakanlığının 3 Temmuz 1917 tarihli notası Hariciye Nezareti tarafından 11 Ağustos 1917'de Dâhiliye Nezaretine ve Harbiye Nezaretine gönderilmiştir. Konu hakkında gelen rapor idam kararının detaylarını şu şekilde anlatmaktadır.¹⁵⁵⁹

“40 yaşında Halebli Hacı Ali İsa, Necdet Sadi isminde bir arkadaşını katletmesi sebebiyle idam olunmuştur. Katil 17 Ekim 1916 günü maktulün çadırına giderek kendisini ciddi bir suretle yaralamıştır. Necdet Sadi kaçmak istemiş ise de katil arkasından yetişerek bir bıçak ile başının iki yerinden yaralamış ve yaralı ertesi günü aldığı yaralardan dolayı hastanede vefat etmiştir. Katil Malta Adası Cinayet Mahkemesinde üç hâkim ile birer jüri heyeti tarafından muhakeme olunmuş ve ilgili kanunun 218'inci maddesi gereğince kasten cinayet fiilini işlediği sabit olduğundan idam edilmiştir. Harbiye Nezareti İstihbarat Kalemi Hariciye Nezareti vasıtasıyla İsveç Sefareti (Elçiliği) aracılığıyla Malta'da esir Doktor Sadi Necdet Bey'in katili Hacı Ali İsa'nın hüviyetinin tahkikine dair yazı göndermiştir. 23

¹⁵⁵⁵ Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3.

¹⁵⁵⁶ TNA, **FO.**, 383/344.

¹⁵⁵⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2191/4; **DH. EUM. 5. ŞB.**, 42/3.

¹⁵⁵⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2224/61.

¹⁵⁵⁹ BOA, **HR. SYS.**, 2205/55; **HR. SYS.**, 2191/1.

Ağustos 1917’de gönderilen yazıda adı geçen esirin kimliğinin tam tespit edilemediği belirtilmektedir. Bu sebeple katilin kıtası, sınıfı ve rütbesi hakkında tam bilgi verilmesi istenmiştir.”

Şıra konsolos vekili olup Mısır ve Malta’da geçirdiği esaret günlerini kaleme alan Süleyman Bey’in yazdıkları bu olayı doğrulamaktadır. Bir hatıratan çok raporu andıran Süleyman Bey’in yazdıkları Başkumandanlık Vekâletine de sunulmuştur. Süleyman Bey Malta’da esir bulunan Halepli Yüzbaşı Hacı Ali adında bir Osmanlı subayının yine Malta’da kendisi gibi esir bulunan bir Osmanlı polisini öldürmesi sebebiyle İngiliz Erkan-ı Harp Dairesince yargılandığını söylemektedir. Süleyman Bey raporun ekinde konu hakkında şöyle söylemektedir:¹⁵⁶⁰

“Malta’da üserâ karargahlarının birinde esir bulunan Halebli Yüzbaşı Hacı Ali nâmında bir Osmânlı zâbitini İngilizler idâm ettiler. Hacı Ali mezkûr karargahda kendisi gibi esir bulunan bir Osmânlı polisini itlâf etmiş imiş Hacı Ali’nin muhâkemesi ora Erkân-ı Harbdâiresince görülüp idâmına hükmedilmiştir.”

Diğer taraftan cinayet ve ardından gelen idam olayının detaylı araştırılması sonucu daha başka bilgilere de ulaşılmıştır. Malta’da esir iken öldürülen Sadi Necdet’in tabip diplomasına sahip olmadığı hâlde düzenlediği sahte belgeler ile orduda doktor olarak istihdam olunduğu belirlenmiştir. Bu sebeple, on sene müddetle kürek cezası almıştır. Sadi Necdet, Selanik’te Topçu Kıtaatında askerlik görevi sırasında Balkan Harbi’nin başlaması üzerine kendisini Ustrumca Taburu doktorluğuna tayin ettirmiştir. Selanik’in işgali ardından İstanbul’a gelerek altı ay kadar doktorluk belgesi olmadığı halde Askerî Sıhhiye Dairesi’nde doktor olarak görev yapmıştır. Olayın öğrenilmesi sonucu Divan-ı Harbe verilmiş ve muhkemenin devam ettiği sırada serbest bırakılarak ticarete başlamıştır. Hakkında 10 yıl kürek cezası verileceği haberini alınca İstanbul’dan firarla Bulgaristan, Fransa ve Mısır gibi yabancı memleketlerde iş tuttuğu ailesine gönderdiği mektuplardan anlaşılmıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarından olup akrabasından Tefik Hacıbey’le ticaret amacıyla İngiltere’de bulunmuştur. Mısır Hidiv Kâtibi Hüsnü Bey’in de

---

¹⁵⁶⁰ BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 42/3.

bulunduğu gizli bir toplantı sırasında arkadaşları ile tutuklanmış ve Malta'ya gönderilmiştir.¹⁵⁶¹

Dahiliye Nezareti de bu kişinin sahte belgeler ile nasıl orduda görev aldığını araştırmış ve yapılan soruşturmada Osmanlı Ordusunda Sadi Necdet adında bir doktorun olmadığı belgelenmiştir. Eski Selanik Merkez Hastanesi cerrahlığı görevi yanı sıra Yıldız Hastanesi hizmetinde de bulunduğunu ortaya çıkaran Cerrah Necdet Sadi Bey Almanya Sıhhiye İdaresine bir mektup göndererek uygun bir miktar para yardımı talebinde bulunmuştur. Ailesine gönderdiği mektuplarda ise İngilizler tarafından kendisine kötü muamelede bulunduğundan şikâyet etmektedir.¹⁵⁶²

Sadi Necdet Bey Malta'dan İsviçre Doktor Cemiyeti Başkanlığına da bir mektup yazmıştır. Mektubunda iki seneden beri Malta Adası'nda esir olarak tutulduğunu söyleyerek ciddi sıkıntı içinde olduğunu, günden güne durumunun kötüye gittiğini, Amerika Elçiliği ile İngiltere Hükûmetinin hiçbir yardımda bulunmadığını anlatmıştır. Bu sebeple, savaş sonucu geri verilmek üzere bir miktar akçe para istemiştir. Sadi Necdet Bey'in talep ettiği yardımın başkonsoloslukça desteklenip desteklenmediği Osmanlı Devleti'ne sorulmuştur. Bu kişi hakkında İstanbul Polis Müdürlüğü yaptığı araştırmayı ilgili yerlere göndermiştir. Malta'da esir edilen Cerrah Necdet Sadi Bey, İstanbul'da Yerebatan Caddesinde üç numaralı evde ikamet eden Şûrâ-yı Devlet aza mülâzımlarından Mahmud Bey'in ve Kadıköy'de Mısırlıoğlu'nda on numaralı evde oturan Afif Monla kızı Ayşe Hanım'ın oğludur. Kafkasya Daru'l Harbi'nde mitralyöz bölüğünde subay namzedi Rıdvan Yavuz adında bir de kardeşi vardır.¹⁵⁶³

Bu cinayet olayını Cemal Kutay “*Siyasi Mahkûmlar Adası: Malta*” adlı kitabında farklı yorumlamıştır. Kutay'a göre olay tamamen Arap Türk milliyetçiliği kavgasıdır. Malta esir kampında genellikle huzur ve sükûnet vardı. Bu sükûnet kampa Mısır'dan Arap milliyetçilerin getirilmesiyle bozulmuştur. Zaman zaman aşırı fanatik Arap milliyetçileriyle Türkler arasında kavga ve tartışmalar görülmüştür. Nitekim Hacı Ali adındaki fanatik bir Arap milliyetçisi İzmirli bir Türk subayı olan Yüzbaşı Necdet'i gece gizlice çadırına girerek öldürmüştür. Ancak bu tür birkaç

¹⁵⁶¹ BOA, DH. EUM. 5. ŞB, 42/3.

¹⁵⁶² BOA, DH. EUM. 5. ŞB, 42/3.

¹⁵⁶³ BOA, DH. EUM. 5. ŞB, 42/3.

münferit olay dışında Türklerle Araplar ve Almanlar arasında büyük bir problem yaşanmamıştır.¹⁵⁶⁴

Almanlar çıkardıkları isyan sonucu vatanlarına erken dönmeyi başarmış Türkler ise kampta normalden daha uzun kalmak zorunda bırakılmıştır. Almanlarda olduğu gibi Malta'daki Türk esirlerin de kendi kurtuluşları için harekete geçmesi gerektiği halde üst rütbeli subaylardan bir öncü çıkmamıştır. Rütbeliler çok ağır kişiler olup biraz da risk almak istemediklerinden kamptan kurtulmak için bir şeyler yapmayı akıllardan geçirmemiştir. Her kafadan ayrı bir ses çıkmaktadır. Apak rütbesinin küçük olmasına rağmen bu işe öncü olmayı kafasına koymuştur.¹⁵⁶⁵

Malta Adası, esir kamplarında esirlerin davalarının görüldüğü mahkemeler adaletten çok uzaktır. Rüşveti veren haklı çıkmaktadır. Rahmi Apak, Eşref Bey'in davasını buna örnek olarak göstermektedir. Eşref Bey, kampın Maltız (Maltalı) kantincisine Londra'dan getirilmek üzere fiyatı 10 İngiliz lirası olan sekiz numara bir ayakkabı sipariş etmiştir. Kantinci ayakkabıyı getirtmiş fakat Eşref Bey, ayaklarını sıkması sebebiyle almamıştır. Kantinci ayakkabıları başkasına satamayacağı gerekçesiyle parasının ödenmesi için mahkemeye başvurmuştur. Mahkemeye tercüman olarak katılan Apak, Türkçeden İngilizceye, başka bir Maltalı da İngilizceden Maltızcaya çeviri yapmıştır. Maltız İncil'e el basarak yemin etmiş, Apak ise Müslüman olduğunu söyleyerek ancak Kur'an'a el basacağını belirtmiştir. Kur'an yerine kütüphaneden lutilikten bahseden bir Türkçe kitap getirilmiş, Apak bu kitaba yemin etmiştir. Kitabı getiren mübaşir eğer bir İngiliz lirası verirse sonucun Eşref Bey lehine çıkacağını söylemiş, Eşref Bey de bir İngiliz lirası yerine bir altın lira ile haksız olduğu mahkemeden haklı olarak ayrılmıştır. Apak'a göre Maltız da bir Türk subayına güvenerek ayakkabının ücretini peşin almamasının cezasını çekmiştir.¹⁵⁶⁶

Apak'ın kaldığı kampın ilerisinde Mısır'da yakalanmış sivil Türkler bulunmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu Türkiye'den Mısır'a kaçmış serseri tipli kişilerdir. O sıralarda Mısır ile Türkiye arasında suçlu değişimi bulunmamaktadır. Bu sebeple Türkiye'de suç işleyen serserilerin çoğunluğu Mısır'a kaçmaktadırlar.

¹⁵⁶⁴ Cemal Kutay, **Siyasi Mahkûmlar Adası: Malta**, s. 49-50, 220.

¹⁵⁶⁵ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 185.

¹⁵⁶⁶ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 184-185.

İstanbul'un en pis külhanbeyleri, katilleri, asker kaçakları çoğunluktadır. Bu esirler, sivri demirler ve bıçak tedarik etmişlerdi. Ara sıra aralarında kavgalar olur, yaralama ve hatta öldürme vakaları gerçekleşirdi. Üç yıl içinde bu iki yüz kişi arasında otuz kırk yaralanma, iki öldürme hadisesi kaydedilmiş ve bir katil de İngilizler tarafından asılmıştır. Hastalanma sonucu on beş kadar insan şehit olmuştur. Hâlbuki dört yıl içinde dört bin Alman arasında tek bir öldürme hadisesi olmamış ancak iki kişi eceli ile vefat etmiştir. İki milletin ahlak ve sağlık durumlarının mukayesesini Türkler için feci durumdadır. İngiliz subayları bile o kampta dolaşmaktan korkmaktadır. Bu kişilerin diğer kampları ziyaretleri yasaklanmıştır. Yalnız, Kızılayın Malta'daki fakir esirler için yolladığı bir miktar parayı muhtaçlara dağıtmak üzere İngiliz kamp kumandanı emri ile Apak her ay bir kere bu kampa gitmiş ve paralarını dağıtmıştır. Bu para dağıtma işinden dolayı bu kampta hem düşman hem de çok yakın dost kazanmıştır. Yine para dağıttığı gün çok güvendiği ve en azılılarından iki dostuna kamptan kaçış planını anlatmıştır. Bu kişilerden Almanlar gibi bağırarak çağırarak değil herkeste var olan kesici ve delici demir silahlarla bir gece, iki yüz kişi birden tel örgülerden atlayıp İngiliz asker ve subaylarına saldıracaklarını, son kişi kalıncaya kadar mücadele edeceklerini kamp içinde yaymasını ve kampta bulunan İngiliz casusları vasıtasıyla kumandanın kulağına gitmesini istemiştir. Apak da bu olayı duyan bir kişi olarak kumandana dost gibi giderek bu duruma engel olmak istemiş; bu isyan olayını kumandana söylediğinde kumandan defalarca teşekkür edip esirlerin memleketlerine gitmeleri için elinden geleni yapacağını ifade etmiştir. Altı gün sonra Sicilya'dan direk İstanbul'a gidecek bir Beyaz Rus gemisinin 1.000 Türk lirası karşılığında üç yüz Türk esirini götürebilecekleri söylemiştir. Askerler arasında toplanan 500 Türk lirası ancak üç günde toplanabilmiş geri kalan 500 lira ise eski Milletvekili Sudi Bey'in yardımı ile tedarik edilmiştir. Üç gün sonra para geri verilmiş ve tüm esirlerin bir İngiliz gemisiyle, İngiliz devleti tarafından masrafı karşılanmak üzere evlerine gönderileceğini söylemiş ve hiçbir esir o gece sevinçten uyuyamamıştır. Esirleri taşıyan vapur dört gün içinde İstanbul'a varmış; yol boyunca ikinci kâtime verilen on İngiliz lirası rüşvetle tüm yiyecek ihtiyaçları karşılanmıştır.¹⁵⁶⁷

---

¹⁵⁶⁷ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 185-188.

Kampa İstanbul'da İngilizler tarafından tutuklanan İttihatçı liderlerden 60 kişilik bir grup getirilmiştir. Bu liderler içinde alafranga tuvalet kullanmayı bilmeyenler de vardır ve tuvaleti ilk geldikleri gün çok fena kullanmışlardır. Tuvaletleri kontrol eden kamp doktorunun teftişi önce bu durumu gören Apak, rezil olmayı önlemek için bir Bosnalı Müslüman'a para vererek tuvaletleri temizletmiş ve sonrası için bazı liderlerden on İngiliz lirası para toplayarak Bosnalıyı tuvaletlerin temizlenmesi için görevlendirmiştir.¹⁵⁶⁸

Verdela kampındaki hemen hemen her milletten esirler vardır. Adadaki Türk esirleri, tıpkı diğer esir kamplarında olduğu gibi, esaret süresince diğer milletlerden farklı olarak büyük feragat, asalet ve dayanıklılık göstermiştir. Teşkilatı Mahsusa Başkanı Eşref Kuşçubaşı bunu anılarında şöyle anlatmaktadır:

*“... Bizim yiğit köylü çocuklarımız, esaret diyarlarında öyle bir ruh ve beden asaleti içindydiler ki hayran olmamak mümkün değildi. Aç kaldıkları günler oldu, el açmadılar. Susuz kaldıkları günler oldu, kurumuş dudaklarını göstermediler. Yorgunluk ve bitkinlikten ayakta duramayacakları zamanlar oldu, yaslanacak yabancı omuz aramadılar. Zulüm gördüler, aman yeter demediler, eğilmediler. Zalimlerin bile başlarını öne eğecek kadar mert bu ruh büyüklüğü, onları zulme lâyük görenleri utandırdı...”*¹⁵⁶⁹

Esirlerin bu asil davranışları karşısında sadece Eşref Kuşçubaşı bu fikirde değildir. Kamp komutanı İngiliz Albay Sitiron da görüşünü Türk esirlerinin kendisinde bıraktığı izlenimi Eşref Kuşçubaşı'na şu sözlerle açıklamıştır:

“... Burada hemen hemen dünyanın bütün milletlerine mensup insanlar var... Hepsi de aynı şekil ve usuller içinde hayatlarını sürdürüyorlar. İnsanların ferdî ve toplu özelliklerini ancak böyle felâket günlerinde anlamak mümkündür. Malta'nın bir esirler kampı haline getirildiği ilk günden beri burada komutan mevkiindeyim. Hemen hemen bütün dünya milletlerine mensup olan insanlarla temas ettim. Elimi vicdanıma koyarak ve aklımı hakem yaparak diyorum ki siz Türkler, bu milletler arasında vakar, tahammül, disipline riayet, ferdî gurur, milli onur itibarıyla bambaşka insanlarsınız. Yine affınıza sığınarak diyeceğim ki bu duygulara ve hasletlere daha çok sahip olanlar da çoğu okumamış olan köylülerinizdir. Anlıyorum

---

¹⁵⁶⁸a.g.e., s. 181-182.

ki başka milletlerde genel olarak ilim ve irfandan; kültür ve sanattan edinilen bu meziyetler, sizde milli ve ırkî olan birer Allah vergisidir. Aman bunlara dikkat ediniz... ¹⁵⁷⁰

---

¹⁵⁶⁹ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 69-73.

¹⁵⁷⁰ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 69.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK ESİR KAMPLARINDA SAĞLIK ŞARTLARI

İngiltere Hükûmeti, esirlerin buldukları bölgelerde esirlerin tedavilerinde nasıl bir yol izleneceğine dair “*Saha Hizmeti için Hasta Kabul ve Taburcu El Kitabı*” yayınlamıştır. Bu el kitabına göre kamplarda tutulan günlüklerde hastanede tedavi olan esirlerin hastalıklarına ilişkin tüm detayları bulunmaktadır. Hazırlanan listelerde esirin bağlı olduğu alay, tabur, bölük ve takımın yanı sıra rütbe ve isim bilgileri yer almıştır. Yaşı, görevde kaldığı süre ayrı bir bölümde yazılmıştır. Hastalıkların detaylarının yazıldığı bölümde, hastaneye kabul ve çıkış tarihi ile eğer başka hastaneye sevk edildi ise bunun da tarihi ayrıca not düşülmüştür. Hastanede öldü ise bu da forma işlenmiştir. 4 Eylül 1917-12 Nisan 1919 tarihleri arasında Selanik’te 70 civarında Türk ve Bulgar esirin adları ve diğer bilgileri bu el kitabında mevcuttur. 28 Mart 1916-6 Mart 1918 tarihlerinde arasında İskenderiye’de Avusturyalı, Türk, Bulgar ve Macar savaş esirlerinden 16 asker hastanede bulunmuştur. Günlüklerde 21 Eylül 1918-16 Ekim 1918 arasında Kudüs’te bulunmuş 12 Türk esirin adı ve diğer bilgileri geçmektedir. Savaş sırasında yapılması gerekenler tüm işlemler “*Ordu Sağlık Hizmetleri Talimatnamesi*”ne göre yapılacaktır. Kitabın sonundaki günlük dikkatle saklanacaktır. Hastanelerin bulunduğu yerler değişmişse bile belirtilecektir. Her bir birliğin sayısı ve tedavi edilen hastalar yazılacaktır. Her türlü istatistik bu günlüğe işlenecektir. Savaşın sonunda bu günlük eğer Alan Hizmetleri Sağlık Başkanı tarafından teslim alınmadı ise Hastaneler Genel Sağlık Başkanına teslim edilecektir. Bu el kitabı İngiliz ve yerel birlikler için muhafaza edilecektir. El kitabında yönerge şu şekildedir.¹⁵⁷¹

1. Esirlerin yaralanmaları aşağıdaki durumlara göre değerlendirilmiştir:
  - A. Ateşli silahla baştan yaralanma

- B. Morarma ya da basit kafatası derisi yaralanmaları (basit yaralanma)
- C. Depresyon görülmeyen kafatası kırılmaları
- D. Depresyon görülen kafatası kırılmaları
- E. Kafatasına bir cismin girmesi
- F. Kafatasında delik açılma
2. Ateşli silahla yüz yaralanması aşağıdaki durumlara göre değerlendirilecektir.
- A. Hafif deri morarmaları ve yaralanmaları (basit yaralanma)
- B. Yüzde kırık
- C. Dokusu bozulmuş yüzde kırık (durum ayrıntılı yazılacak)
- D. Alt çene kırığı
3. Ateşli boyun yaralanması aşağıdaki durumlara göre değerlendirilecektir
- A. Basit morarma ve yaralanma (basit yaralanma)
- B. Ciddi yaralanma (durum ayrıntılı yazılacak)
4. Göğüsten ateşli silah yaralanmaları aşağıdaki durumlara göre değerlendirilecektir.
- A. Basit morarma ve yaralanma (basit yaralanma)
- B. Göğüs kemiğinde ya da kıkırdak gölgesi çevresinde doku bozukluğu olmayan sakatlanma
- C. Doku bozukluğu meydana gelmiş çürükler ya da bir cisim tarafından yaralanmamış durumlar
- D. Bir cisim tarafından gerçekleşen yaralanmalar
- E. İçte meydana gelmiş ciddi durumlar
5. Ateşli karın bölgesi yaralanmaları aşağıdaki durumlara göre değerlendirilecektir.
- A. Basit morarma ve yaralanma (basit yaralanma)
- B. Morarma ya da bir cisim tarafından sebep olunmayan doku bozukluğu meydana gelmemiş yaralar
- C. Bir cisim tarafından yaralanma ya da delik açılması sonucu yaralanma
6. Ateşli sırt ya da bel yaralanmaları
- A. Basit morarma ve yaralanma (basit yaralanma)

---

¹⁵⁷¹ TNA, **MH.**, 106/1373; **MH.**, 106/792; **MH.**, 106/1272.

- B. Omurilik doku bozukluğu olmaksızın omurga kırıklığı
- C. Omurilik doku bozukluğu meydana gelmiş omurga kırıklığı
7. Ateşli silah ile apış arası yaralanma veya zarar görmesi, genital veya idrar yolu organlarının ateşli silah ile yaralanması (durum ayrıntılı yazılacak)
8. Ateşli kol ve el yaralanmaları aşağıdaki durumlara göre değerlendirilecektir.
- A. Basit morarma ve yaralanma (basit yaralanma)
- B. Bölgede morarma ya da uzun kemiklerde kırıklık
- C. Morarma ile beraber uzun kemiklerde kırıklık
- D. Üst kol kemiği
Ön kol kemiği,
Dirsek kemiği,
Ön kol kemiği ve dirsek kemiğinin birlikte
Üst kol kemiği, ön kol kemiği ve dirsek kemiğinin üçünün birlikte,
El bileği ve el tarağı,
Parmak kemiği birlikte kırılması
9. Ateşli ayak ve bacak yaralanmaları aşağıdaki durumlara göre değerlendirilecektir.
- A. Basit morarma ve yaralanma (basit yaralanma)
- B. Bölgede morarma ya da uzun kemiklerde kırıklık
- C. Morarma ile beraber uzun kemiklerde kırıklık
- D. Kalça kemiği
Kaval kemiği
Baldır kemiği
Kalça, kaval ve baldır kemiğinin aynı anda
Ayak bileği ve ayak tarağı
Parmak kemiği birlikte kırılması
10. Ateşli silahlar ile büyük atardamarların zarar görmesi (Açık kırık hariç olmak üzere)
11. Eklem yerlerinde bir cismin girmesi veya delik açmasına sebep olan ateşli silah yaralanması
12. Açık kırık hariç olmak üzere büyük sinirlerde meydana gelen ateşli silah yaralanması

13. Kılıç ya da mızrak yarası (detay yazılacaktır)
14. Süngü yarası (detay yazılacaktır)
15. Çeşitli yaralar (detay yazılacaktır)

4.1 Esirlerin Kamplara İntikalleri Sırasında Karılaılan Sağlık Sorunları

Cephede İngilizlerin eline esir düşen Osmanlı askerleri kamplara ulaşıncaya kadar çok ciddi tehditler ile karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte, pek çok yaralı ve hasta asker hayatını kaybetmiştir. Yaralı ve hasta esirlerin durumu bir yana, sağlam askerler dahi uzun zaman içinde olağanüstü şartlar altında kamplara ulaabilmilerdir. Esirler sağlık koşulları yetersiz şartlarda iskân edilmiştir. Osmanlı Hkmeti, yollarda ve hastanelerde esirlere yapılan bu zulümlerin izalesi için diplomatik yollardan girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı Hkmeti, İngiliz Dııleri Bakanı'na 18 Ekim 1917'de gönderdiği notada Ramadi'de ele geçirilen Türk askerlerinin sağlık koşullarının kötü olduğundan ve çoğunun ölüme terk edilmelerinden dolayı ikyetini dile getirmiştir. 8 Aralık 1917'de İngiliz Askeri İdare Kurulu tarafından konu ile ilgili yapılan incelemeler, 25 Aralık 1917'de İve Temsilciliği aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir. İngiltere Hkmeti, Ramadi'de İngiliz güçleri tarafından herhangi bir Türk veya farklı bir esirin intikal sırasında veya yollarda öldürülmüş olduğu iddiasını temelsiz bulmuş ve yalanlamıtır. Her rütbedeki yaralı ve hasta Türk savaş esirinin İngiliz yaralıları ile aynı şartlara sahip olduklarını iddia etmiştir. İngiliz birlikleri tarafından işgali sırasında Ramadi'deki sıhhi şartlar ve sağlık hizmeti, olması gereken standartların çok altındadır. Buna rağmen kısa sürede sağlık hizmeti ve su temini sağlanmıştır. Ele geçirilen her bir esir, kendileri için hazırlanan yere gitmeden önce tıbbi açıdan muayene edilmiş ve motorlarla gidecekleri yerlere gtrlmtr.¹⁵⁷²

İngilizler esir aldıkları Osmanlı savaş esirlerini, hasta, yaralı veya zayıf olup olmadıklarına bakmaksızın, sürekli kalacakları kamplara kadar yakıcı güneş altında saatlerce yürümeye mecbur bırakmıştır. Bu uygulama, aynı şekilde yaralı subaylar

---

¹⁵⁷² BOA, **HR. SYS.**, 2189/7; **HR. SYS.**, 2227/44; **HR. SYS.**, 2198/8; TNA, **FO.**, 383/345.

için de uygulanmıştır.¹⁵⁷³ İngiliz yetkililer, esirlere karşı çok insafsızca davranmış ve hatta kafilenin hızına yetişemeyen esirleri öldürmekten çekinmemiştir. 30 Eylül 1917’de Kesre’de İngilizlere esir düşen Hicaz 22. Fırka, 125. Alaydan hesap memur yardımcısı Bursalı Halil oğlu Mehmed, esaret sonrası yetkililere verdiği ifadesinde kamplara intikalleri sırasında herhangi bir esirin hasta olup yürüyememesi durumunda öldürüldüğünü söylemiştir.¹⁵⁷⁴

120. Alay Kumandanı Yarbayın ifadesinden oluşan ve Merkez Kumandanlığından Üsera İşleri Şubesi’ne sunulan 20 Şubat 1921 tarihli rapor, esir düştükten sonra yaralı esirlerin nasıl bir işleme tabi tutulduğundan bahsetmektedir. Öncelikle esirleri uzun bir yolculuk beklemiştir. Ayrıca yaralı ve hasta olanların ivedilikle tedavisi yapılması gerekirken esir sayısının çok fazla olması ve İngiliz yetkililerin gerekli tedbirleri almaması sebebiyle bu konuda çok mağduriyetler yaşanmıştır. Alay kumandanının Şam’da gerçekleşen tedavisi ardından hastaneden yaklaşık 30 kadar subay taburcu edilmiş ve yolda da yaklaşık 100 kadar er ilâve edilerek malul adı altında esirler trenle, Kantara’ya getirilmiştir. Hangi cephede olursa olsun tüm esirler, bu şekilde uzun ve zahmetli bir yolculuk süreci geçirmiş ve çoğunun tedavisi ile tam olarak ilgilenilmemiştir.¹⁵⁷⁵ Tüm bu olumsuzlara rağmen dönem dönem durumundan şikayetçi olmayan esirler de çıkmıştır. Muhafız Taburu askerlerinden Dağıstanlı Zakir, Şam’da esir düştükten sonra esir hastanesinde beş ila altı ay kadar bulunduğu sırada subay ve diğer askerlere çok iyi bakıldığını söylemiştir.¹⁵⁷⁶

İntikal sırasında veya kamplarda hastalıkların en önemli sebebi, esirlere kötü bakılmasıdır. Sağlam olarak İngilizlere esir düşen askerler kısa sürede kamplarda hastalanmıştır. Özellikle esirlerin kamplara nakilleri sırasında sağlık şartlarına hiç dikkat edilmemiştir. Örneğin, Kirmasti’nin Dere Mahallesinden Kasap Halil oğlu İbrahim, Şam’da esir düştükten sonra İngiliz Hastanesine yatırılmış ve ancak burada kısmen daha iyi bakılmıştır. Buradan nakledildiği Tel El-Kebir’deki İngiliz Hastanesi ise iâşe bakımından çok kötüdür.¹⁵⁷⁷

---

¹⁵⁷³ BOA, **HR. SYS.**, 2214/1.

¹⁵⁷⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/140.

¹⁵⁷⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁵⁷⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/136.

¹⁵⁷⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/134.

Ağustos 1919'da esaretten eve dönen bir esir, Şam'da esir düştükten sonra Kantara esir kampına kadar yaşadıklarını ve duyduklarını ifadesinde anlatmıştır. Esir ifadesinde 30 Eylül 1918'de Şam'da esir düştükten sonra hastanede yaralı subay ve askerlerin öldürüldüklerini işittiğini söylemiştir.¹⁵⁷⁸

Esir düştükten sonra kampa ulaşmak için eziyet çeken esirler arasında Medine kahramanı Fahreddin Paşa da vardır. İngilizler her ne kadar esir aldıkları askerleri çok ağır yaralı olmamak şartıyla doğrudan kamplara göndermeye çalışsa da bu her zaman mümkün olmamıştır. Genelde hasta olan esirler yollarda kurulan istasyonlarda muayene edilerek ayrılmış, sağlam olanlar kamplara gönderilmiştir. Örneğin, 11 Şubat günü beraberindekiler ile Medine'den ayrılan Fahreddin Paşa, 5-6 günlük mesafedeki Yenbu'ya ancak 19 gün sonra ulaşabilmiştir. Esirler Yenbu'da 25 Şubat günü bir İngiliz doktor tarafından muayene edilmiş ve hasta olanlar sahile gönderilmiştir. Diğerleri ise Mısır'daki esir kamplarına sevk edilmişlerdir.¹⁵⁷⁹

1916'da esir düşen Cidde Garnizonundan 180 hasta ve yaralı dahil, 600 kadar askerın Süveyş'e nakilleri bir insanın yaşaması mümkün olmayan şartlar altında gemiler ile gerçekleşmiştir. Gemiden hayvan gübresi ve süprüntülerle çıkarılan hasta ve yaralı askerler, kanalın doğu sahilinde karantina mahalli denilen tel örgülerle çevrili bir kum sahrasında yatak, yorgan ve iki ince battaniyeden ibaret bir sütre ile on altı gün yaşamaya mahkûm edilmiştir. Aç kalmayacak kadar iâşe verilen esirler arasında yetersiz beslenmenin de etkisiyle hastalar çoğalmış ve ölümler artmıştır.¹⁵⁸⁰

Esaretten dönen 14. Kolordu emrinde görevli Harputlu Teğmen Hamdi Emin Efendi'nin 11 Temmuz 1919 tarihli ifadesinde söyledikleri, subay ve erlerin esir olduktan sonra geçirdikleri süreçleri ve esir buldukları intikal kamplarında yaşadıklarını kısaca özetler niteliktedir. 30 Ekim 1918'de İngilizlere esir düşen Hamdi Emin Efendi, esir olduktan sonra beş altı gün Şirket Hastanesinde kalmıştır. İngilizler kendi yaralılarını otomobillerle naklettikten sonra ancak Türk esirlere sıra gelmiştir. Hastanelerin hepsi yaralı doludur. Hasta ve yaralı esirler hastanedeki tedavileri sonrası otomobillerle Tikrit'e, oradan kısmen tren, kısmen de bineklerle Bağdat'a gönderilmiştir. Otomobil yolları yetersiz olduğundan ağır yaralılar,

¹⁵⁷⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/139.

¹⁵⁷⁹ Feridun Kandemir, **a.g.e.**, s. 229-247.

¹⁵⁸⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

Şirket'den Tikrit'e sallarla ve daha sonra trenle Bağdat'a getirilmiş, Bağdat'ta Mecidiye Hastanesinin kuzeyinde hürmalıklar arasında İngiliz Seyyar Hastanesine yatırılmışlardır. Hastanede yaklaşık 40 kadar yaralı ve 500'ü geçkin hasta bulunmaktadır. Grubun esaretinden Basra'ya ulaşınca kadar esirlerle yeterince ilgilenilmemiştir.¹⁵⁸¹

Bilhassa Bağdat'ta esirlerden sorumlu İngiliz doktoru, Kut'ül-Amare'de esir edilen İngiliz askerlerine eziyet edildiğini iddia ederek, Türk esirlere bakmadığı gibi hatta dehşetli bir suretle kin beslemiştir. Açlıktan subaylar dahil birçok asker vefat etmiştir. Yaralılar arasında Binbaşı Hilmi, Şükrü Bey, Yüzbaşı Necati, İsmail Hakkı ve Viseleddin Efendiler de vardır. Bu kişiler, Bağdat'ta beş altı gün kaldıktan sonra sıhhiye vapuru ile Basra'ya nakledilmişler ve burada Aşar İngiliz Hastanesine yatırılmışlardır.¹⁵⁸² Üst rütbeli subaylardan yolculuğa dayanamayacak kadar hasta olanların Kut'ül-Amare'de bırakıldıklarına dair hatıratlarda bilgiler bulunmaktadır.¹⁵⁸³

Bandırmalı Üsteğmen Mahmud Esad Efendi'nin 9 Ağustos 1918 tarihli ifadesi, İngiliz askerlerinin yaralı Osmanlı askerlerine nasıl bir işlem yaptıklarını göstermesi açısından önemlidir. Mahmud Esad Efendi, 22/23 Mart 1918'de Kudüs-Nablus Caddesi civarında bir İngiliz'in kurşunuyla omzundan vurulup yere düştüğü sırada bir başka İngiliz askerinin de süngüsü ile yaralanmıştır. Yerde savunmasız yatarken diğer bir İngiliz askeri gelip ikinci süngüyü beline saplamış ve öldüğüne hükmederek bırakıp gitmiştir. Bir süre sonra kendisine geldiğinde yanında kimse yoktur. İngiliz sıhhiye ekipleri kendisini görünce yarasını dahi sarmadan ve bir sedye bile getirmeğe gerek görmeden sürükleyerek taşımıştır. Mahmud Esad Efendi, yaralı durumda ayakta duramaz olduğu halde dahi İngiliz askerleri, başına toplanarak üzerindeki değerli eşyaları almışlardır. Ancak ifadesi alındıktan sonra yarası sarılmıştır. Karargâhta da apolet ve mahmuzlarının alınması ardından çadıra yatırılmıştır. Bir İngiliz yaralı eri ile beraber önce Bire Hastanesine oradan da bazen araba ve bazen de otomobil ile Kudüs Hastanesine gönderilmiştir. Yolda başka yaralı Osmanlı subayları ile de karşılaşmıştır. Kudüs Hastanesi pis bir mahal olup bir

¹⁵⁸¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 89/111.

¹⁵⁸² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 89/111.

¹⁵⁸³ Ergun Hiçyılmaz, a.g.m., s. 15; Ergun Hiçyılmaz, a.g.e., s. 21-23

tarafında Mısırlı askerler, diğer tarafında Türk esirleri yatmaktadır. Alt katta kokuşmuş bir odada erlerin yanına yatırılmıştır. Yattığı şey yatağı andıran dört tahtadan ve iki ayaktan ibaret teneşire benzer bir karyoladır. Kanlı, pis ve kirden rengi kaybolmuş bir şilte parçası üzerinde bitler arı kadar büyük ve karınca kadar çoktur. Hastane hizmetliler bir iki Mısırlı Arap'tır. Hastaneye gelir gelmez ameliyat masasına yatırılmış, biri Mısırlı diğeri Ermeni olmak üzere iki doktor yanına gelmiş ve yaralarını açmıştır. Mısırlı doktor yaralarını yıkamak ve temizlemek için önce başındaki süngü yarasının etrafını temizlemek istemiştir. Bunun için ustura ile saçlarını tıraş ederken Ermeni doktor usturayı doktorun elinden alıp başının arka tarafının bir kısmını kesmiştir. Bunun üzerine esir Ermeni'ye küfür etmeye başlamıştır. Esirin Türk olduğunu anlayan Ermeni "*Van'da vesâir mahallâtda yüz binlerce Ermenileri kestiniz.*" diyerek hakarete başlamıştır. Bu olay üzerine Ermeni doktor, İngilizlere şikâyet edilmiştir. Sorun kısmen çözülmüş, Ermeni doktora sadece uyarıda bulunulmuştur. Bir gün sonra Ermeni doktor erlerin yaralarını kontrol için gelmiş ve erlerin yaralarına parmaklarını sokup Mahmud Esad Efendi'nin tabiri ile esirleri inek gibi bağirtmiştir. Bu olay da İngilizlere şikâyet edilmiş, bir daha yaralıların yanına gelememiştir. Kudüs Hastanesinde Mısırlı doktor tarafından tüm esirler oldukça iyi bir şekilde tedavi edilmiştir. On gün sonra Lebed'de erler subaylardan ayrılmıştır. Buradaki şartlar eskiye göre daha iyidir. Fakat yiyecek içecek durumu yine çok kötüdür.¹⁵⁸⁴

Gazze Cephesi'nin Makara köyü sırtlarında yaralı olarak İngilizlere esir düşen Halid Efendi, esaret sonrası verdiği ifadesinde, esir alındıktan sonra tedavisinin nasıl yapıldığını anlatmıştır. İngiliz askerleri tarafından bir dere içinde bulunan Halid Efendi, Arap karargâhlarına götürerek yaralı bulunan sol koluna sargı sarılmış ve ilk tedavisi burada yapılmıştır. Yaralı olan Halid Efendi, bir otomobil ile doğruca trene ve oradan da Mısır-1 Cedit'de 2 Numaralı Üsera-yı Osmaniye Hastanesine götürülmüştür. Hastanede mümkün olduğunca esirlerin istirahatlerine özen gösterilmiştir.¹⁵⁸⁵ Konu hakkında Yedek Subay Mülâzımısâni Tevfik Efendi'nin ifadesi de Halid Efendi'ninkini doğrular niteliktedir. Tevfik Efendi, Kudüs Cephesi'nde esir düştükleri ve yaralı olarak Kahire Hastanesine sevk edildikleri

---

¹⁵⁸⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/146.

sırasında esirlere bir miktar sıkıntı verilse de genel olarak esirlerin tedavilerine dikkat edildiğini ifade etmiştir. Hastanede ilgisizlik sebebiyle yaralı subaylar hayatlarını kaybetmiş ve hayatta kalabilenler ise İskenderiye civarında Seydi Beşir Osmanlı subay esir karargâhına gönderilmiştir.¹⁵⁸⁶

Musul ve Halep'ten sorumlu Dicle Grubu Nakliye Katarı tabip yardımcısı ve Dicle Sıhhiye başçavuş yardımcısı, Ekim 1918 tarihinde Dicle Grubunun esir düştükten sonra nasıl bir işleme tabii tutulduklarını anlatmıştır. 29-30 Ekim 1918 günü teslim olan askerler 31 Ekim günü Şirkat'a sevk olunmuş, burada askerler ve subayların çoğu muayeneden geçirilmiştir. Çölde bekleyen diğer kıtalar ile birleşerek Şirkat'a hareket edilmiştir. Şirkat'a varışta hasta ve yaralılar terk edilmiş hastanelere tedavi amaçlı yerleştirilmiştir. Tedavileri sonrası peyderpey otomobiller ile Bağdat'ın kuzeyinde Tikrit'e sevk edilmişler, burada kısmen daha rahat etmişlerdir. Bağdat ve Basra yolu ile esirlerin bir kısmı 16 Ocak 1919'de Musul'a getirilmiştir.¹⁵⁸⁷

Dicle Grubu Sıhhiye Bölüğü, hesap memuru vekili de esaret sonrası verdiği ifadesinde, esir olduktan sonra yaralı ve hastaların Şirkat Hastanesine sevk oldukları bilgisini vermiştir. Yaralı ve hastalıkların Bağdat'a sevkleri için teşkil edilen yerde sıhhiye heyeti arasında bir buçuk ay kalmıştır. Bu müddet zarfında, hasta ve yaralılar tamamen nakledilmiştir. 25 gün Bağdat'ta bırakıldıktan sonra aynı sıhhiye heyeti vapurla Basra'ya gönderilmiştir.¹⁵⁸⁸

Dicle Grubu başhekiminin esaret sonrası ifadesi, esir düştükten hemen sonra subay ve askerlerin neler yaşadıkları, İngilizlerin esirlere karşı gösterdikleri muameleyi görevli doktor gözü ile gözlemlemiştir. Karargâh ile birlikte bulunduğu için esaret sırasında herhangi bir kötülüğe maruz kalmamıştır. Şirkat'a gider gitmez hastanede görevlendirilmiştir. Her alaydan birer tabip alarak hastaneyi iç ve dış olarak ikiye ayırmıştır. Yaralı esir sayısı 363 olup tüm kıtalardan muayene edilen asker sayısı ise 567'dir. İlk günler İngilizlerin erzakları henüz gelmediği için üç gün boyunca sıhhiye bölüğünün ihtiyat erzakları ve erzak kollarının terk ettikleri pekmez ile idare etmişlerdir. Üç gün sonra esirlere düzenli olarak ve bolca erzak verilmeye başlanmıştır. 24 gün zarfında yaralılarından 67 er taburcu olmuş, sekiz er vefat

¹⁵⁸⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/40.

¹⁵⁸⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/80.

¹⁵⁸⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/81.

etmiştir. Hastalardan ise 182 er taburcu edilib 16 er vefat etmiştir. Diğer yaralı ve hastalar otomobiller ile Fetha'da bulunan İngiliz Menzil Hastanesine sevk edilmiştir. Her bir kafiye Türk doktorlardan bir tabip tayin edilmiştir. Hasta ve yaralıların sevki son bulduktan sonra başhekim, sıhhiye bölümünü Şirkat'da bırakarak Tikrit'e gitmiştir. Şirkat'dan sevk edilen yaralı ve hastalar hastane treni ile Bağdat'a nakledilmiştir. Yaralılar arasında sevk edilen doktorlar Tikrit'de oluşturulan amele taburlarında görevlendirilmiştir. Başhekim, altı gün Tikrit'de hastanede misafir olarak kaldıktan sonra biri Musevi, diğeri Hristiyan iki operatör ve başhekim yardımcısı ile Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta Hristiyanların yanı sıra Şamlı olan yardımcısı da ayrılmıştır. Teğmen ve yedek subaylardan oluşan son konvoy başhekim ile beraber vapurla üç gün yolculuk sonunda Basra'ya ulaşmıştır.¹⁵⁸⁹

Yemen'deki son Osmanlı alayının esir düşmesiyle askerlerden subay ve üst rütbeli subaylar Aden'e, bekâr subaylar Kamaran Adası'na sevk edilmiştir. Esirlerin sağlık durumları esirlerin arasında bulunan iki Osmanlı doktorun bu hususta özel bir ihtimam göstermesinden dolayı umumiyetle iyi durumdadır. Hastalığı hafif olanlar kamp revirinde, ağır olanlar ise Hint Hastanesinde tedavi edilmiştir. Esirler arasında bir ara sebze yememe ve C vitamini eksikliği sebebiyle iskorbüt zuhur etmiştir. Esirlerin şikâyetleri üzerine Aden'den teftiş için bir İngiliz sağlık heyeti gelmiş, incelemelerde bulunmuştur. Esirlerin çoğunun sıhhati yerinde görülmediğine dair bir rapor hazırlamış ve Aden'den sebze ve meyve sevkine hemen başlanmasına karar verilmiştir.¹⁵⁹⁰

Esaret sonrası alınan esir ifadeleri ile esaret günlerini yazan askerlerin hatıratları karşılaştırıldığında elde edilen bilgilerin birbirini destekler nitelikte olduğu görülmektedir. İngilizler ile muharebede başından yaralanmış Cemil Zeki Bey, önce Resulayn istasyonundaki İngiliz Seyyar Hastanesine nakledilmiştir. Burada 2 gece kalan Cemil Zeki Bey kendisine çok iyi davranıldığını söylemiştir. Buradan sıhhiye treni ile 3 yaralı arkadaşıyla 20 gün kalacakları Kantara'daki Çadırılı Seyyar Hastaneye gönderilmiştir.¹⁵⁹¹

---

¹⁵⁸⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/83.

¹⁵⁸⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/81.

¹⁵⁹⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁵⁹¹ Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 25-26.

Gözlerini cephede kaybeden Emin Çöl, esir düşmesinin hemen ardından tedavi için Birüssebe'deki hastaneye getirilmiştir. Hastane Türk esirlerle doludur. İlk tedavisi burada yapılan Emin Çöl, gözlerini kaybettiğinden habersizdir. Çöl'ü muayene eden iki sıhhiyeci kendisine kötü haberi vermiştir. Daha sonra Yunus Han'a gönderilmiş ve beş Türk subay ve bir astsubay ile 1. Takım Komutanı Çumralı Mehmed Efendi'nin tutulduğu çadıra yerleştirilmiştir. Aynı yerde Kızılhaç çadırında ilk muayenesi yapılmıştır. Burada gözleri temizlenmiş, merhem sürülmüş ve göz kapakları açılmaya çalışılmıştır. Fakat sonuç olumsuzdur.¹⁵⁹²

Hüseyin Fehmi Genişol ile birlikte Havran'da esir düşen askerler, 4.000 kişilik grup halinde Bağdat yönüne hareket etmişler, Ramadi yönünde tel örgülerin içine hapsedilmişlerdir. İngiliz zulmüne, esirlerin birbirine karşı vahşice davranması, birbirlerini yağmalamaları, bir hafta boyunca yağın yağmur ve kötü hava şartları da eklenince her gece bir köşede birkaç kişi hayatını kaybetmiştir. Kampa gelen her esir hastalıklara karşı aşılsansa da bu durum kampta esirlerin hayatlarını kaybetmelerinin önüne geçememiştir.¹⁵⁹³

Kızılay Heyetince Şam'a bağlı Mezze köyünde esir Osmanlı subayları için yeni bir hastane yapılmıştı. Türk subaylarının burada tedavileri tamamlandıktan sonra İngilizler tarafından harp esiri olarak esir kamplarına sevkleri gerçekleşmişti. Burada 110 esir subay tedavi gördü. Hasta ve yaralıların hepsi iyileştikten sonra heyet, Cenevre Sözleşmesi hükmü gereğince serbest bırakılarak Şam'dan Beyrut'a, oradan da İzmir'e gönderildi.¹⁵⁹⁴

İngiliz basını Osmanlı birliklerinin cephelerdeki yenilgisini çok iyi değerlendirmiş ve bunu propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. İngiliz basınında çıkan haberlere göre cephelerde yenilgiye uğrayan Osmanlı birliklerinin geri çekilmesi düzenli bir şekilde yapılamamış ve pek çok asker ya cephede kalmış ya da kendi başının çaresine bakmıştır. Birçok hasta Türk askeri yollarda aç sefil olarak terk edilmiş bir durumda İngiliz askerleri tarafından bulunmuştur. Günlerce kendilerine hiçbir yardım ulaşmamış, adeta İngiliz tarafından esir de olsa kurtarılmayı beklemişlerdir. Bu kişilerden birisinde ciddi bir beyin hasarı mevcuttur.

---

¹⁵⁹² Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 109-110.

¹⁵⁹³ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 65-68.

Hastaneye ulaştığı andan itibaren kendisiyle dikkatle ilgilenilmiştir. Ameliyattan sonra yaralı beyne bir tür tüp yerleştirmek gereklidir. Muhtemeldir ki bu hastanın vefat etmesi kendisine ulaşan yardım çok gecikmesindedir. Benzer şekildeki bu durumda olan 19 olaydan 10'u ölümle sonuçlanmıştır.¹⁵⁹⁵

İngilizler özellikle 1916 tarihinden itibaren ele geçirdikleri yaralı Osmanlı esirleri, Basra yakınlarındaki Şattularap'ın kenarında bulunan hasırdan inşa edilmiş hastaneye nakletmişti. Tennume denilen yerde çadırlardan oluşan tel örgü içindeki esir kampında da Türk esirlerden çokça yaralı ve hasta bulunmaktadır. İngilizler kendi yaralılarını ise muntazam bir şekilde inşa edilmiş iki hastaneye yerleştirmiştir.¹⁵⁹⁶

Basra'da esir gözlem kampı ve bulaşıcı hastalıklara karşı izolasyon kampı olmak üzere iki farklı kamp bulunmaktaydı. Gözlem kampında esirler iki ile dört hafta arasında kalırken izolasyon kampında kalan esirler iyileşinceye kadar tutulmaktaydı.¹⁵⁹⁷ Burada sağlık kontrolünden geçirilen ve tedavisi sona eren esirler Hindistan'a esir kamplarına gönderilmiştir.¹⁵⁹⁸

Muhiddin Erev, kamplarda hasta olan esirlerin nasıl tedavi edildiklerini anılarında detaylı bir şekilde anlatmıştır. Muhiddin Erev, Bağdat kampında odun kırdığı bir zamanda fenalaşmış, önce revire kaldırmış, ardından gemi ile Basra'daki Mısır Kızılay Hastanesine nakledilmiştir. Bir aylık tedavisinin ardından kampa geri gönderilmiştir. Muhiddin Bey'in hastalığının tifo veya tifüs olabileceği tahmin edilmiştir. Saçları tamamen dökülmüştür. Bir Rus esirin yardımıyla saçına çamurdan tedavi uygulanmış ve saçları tekrar çıkmaya başlamıştır. Hastalığı kesin olarak öğrenilememiştir.¹⁵⁹⁹

Taşköprülü Mehmed Efendi, Basra esir kampında ciddi bir hastalığa yakalanmış ve ilk başlarda gitmek istemediği doktora gitmek zorunda kalmıştır. Doktor bir süreliğine yemeği yasaklamış ve ilaç vermiştir. Kampta gündüzleri sıcaktan, geceleri ise sivrisinekten durulamamaktadır. Hastalandığı akşam esirlerden

---

¹⁵⁹⁴ Mesut Çapa, **Kızılay (Hilâl -i Ahmer) Cemiyeti (1914 -1925)**, Ankara, Türkiye Kızılay Derneği, 2010, s. 89-90.

¹⁵⁹⁵ **Evening Star**, 24 February 1918, s. 37.

¹⁵⁹⁶ Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s. 71-73, 80-82.

¹⁵⁹⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 2494/19

¹⁵⁹⁸ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 214-216.

¹⁵⁹⁹ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 62-63.

sorumlu kamp komutanı Boudrel ile bir topçu subayı ziyaretine gelmiş ve yemek ikram ederek kendisiyle ilgilenmiştir. Mehmed Efendi, bir ara da dizanteriye yakalanmış ve doktora giderek ilaç almıştır. Doktorlar hastaneye yatması gerektiğini söylemesine rağmen mübadele ümidiyle kampta ayrılmak istememiştir.¹⁶⁰⁰

Irak'tan dönen esirlerin esaret sonrası verdikleri ifadelerinden de anlaşılmaktadır ki geri dönen esirler arasında çok sayıda hasta bulunmaktadır. Bu da göstermektedir ki esirlere esaretleri sırasında yeterli düzeyde sağlık hizmeti verilmemiştir.¹⁶⁰¹ Ayrıca Basra esir kampında esirlerin yiyecek içecek durumu çok kötüdür. Bunun yanı sıra esirlere verilen az miktar paranın kesilmesiyle iâşe temini daha vahim bir duruma yol açmıştır. Yeterli besin alamayan esirlerde tüberküloz hatta kör olma ihtimali ortaya çıkmıştır.¹⁶⁰²

Basra'dan Karaçi'ye getirilen esirler buradan Kalküta'ya taşınmadan önce istasyon kampında muayeneye ediliyor, hasta ve şüpheli şahıslar özel bir hastaneye gönderiliyordu.¹⁶⁰³ Başkumandanlık Vekaletinden Hariciye Vekaletne giden 29 Ağustos 1916 tarihli bir tezkerede İngilizler tarafından 1916 yılında esir alınan askerlerin Hindistan ve Burma'ya nakilleri sırasında yaşadıkları insanlık dışı şartlar anlatılmaktadır. Esirler Burma'ya giden vapurların ambarlarına doldurulmuş, gıdasız, havasız ve hatta hasta esirler ilaçsız bırakılmıştır. Subaylar tel örgüyle kapalı ve pis yerlerde kalmaya mecbur edilmiştir. Bu sebeple birçok ölümler gerçekleşmiştir.¹⁶⁰⁴

Bombay'daki Amerikan Konsolosluğu, 26 Temmuz 1915'te Madras isimli hastane gemisinde hayatlarını kaybeden Osmanlı esirleri ile ilgili olarak Birleşik Devletler Büyükelçiliğine hayatlarını kaybeden Osmanlı esirleri ile ilgili izlenimlerini aktarmıştır. Amerikan Elçiliği de Madras hastane gemisinde vefat eden dört Osmanlı esirine ait aşağıda ölüm sebebi ve tarihleri verilen esirlerin kimlik bilgilerini içeren tezkereyi Osmanlı Hükûmetine iletmiştir.

---

¹⁶⁰⁰ Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s. 73, 78.

¹⁶⁰¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 60/53.

¹⁶⁰² Mülazım Mehmet Sinan, **a.g.e.**, s. 122-123.

¹⁶⁰³ **British Prison-Camps in India and Burma**, s. 14-15.

¹⁶⁰⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2238/4; **HR. SYS.**, 2189/4; **HR. SYS.**, 2189/5; Türk Kızılayı Arşivi, 196/106.

Tablo 4.1: Madras Hastane Gemisinde Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri

Künye Numarası	Adı	Ölüm Sebebi	Ölüm Tarihi
1160	Abdul Ahmed Mustafa	(Azm-i fahzının kırılmasıyla) Uyluk kemiği kırılması nedeniyle hayatını kaybetmiştir.	29 Mayıs 1915
1135	Sabri	Ölüm nedeni bilinmiyor	30 Haziran 1915
1113	Ahmed	(Sağ taraftaki azm-i fahzının ihracından dolayı) Sağ uyluk kemiğinin kesilmesinden sonra hayatını kaybetmiştir.	30 Haziran 1915
1130	Osman Essa Bussa	(Fahzının kırılmasıyla) Uyluk kemiğinde çatlak nedeniyle hayatını kaybetmiştir. ¹⁶⁰⁵	31 Mayıs 1915

Kaynak: BOA, HR. SYS. 2194/9; HR. SYS. 2194/10.

Osmanlı Ordu-yı Hümâyûnu Başkumandanlığı Vekâletine 13 Nisan 1916'da ulaşan ve 30 Mart 1916 tarihli Times gazetesinden alınan Irak'ta görev yapan bir İngiliz subayının itirafları, Osmanlı Hükûmetince ileri sürülen ağır yaralı askerlere düzenli gıda verilmediği ve bu askerlerin tedavilerinin yapılmadığı iddialarını doğrular niteliktedir. "Irak'ta Kötü İdare" başlıklı yazıda yaralıların acınacak halleri konu edilmiştir. Irak'ta görevli bir İngiliz subayın ailesine yazdığı bir mektuba esirlerin kamplara seyahatleri sırasında sağlık düzeninin ne kadar fena olduğunu da dile getirilmiştir. Ağır yaralı 500 esir yandan çarklı küçük bir geminin güvertesine konulmuştu. Şiddetli yağmur altında esirleri koruyacak ince bir tenteden başka bir şey bulunmamaktadır. Tüm esirlerin sağlık işlerine sadece bir doktor görevlendirilmiş, bu doktora ise bir yardımcı dahi verilmemişti. Yiyecek çok kıt sağlık düzeni ise hiç yoktu. Bu şartlar altında esirler 12 saat geminin güvertesinde

¹⁶⁰⁵ Belgenin Fransızca kopyasında ölümün kafatası çatlağı sebebiyle olduğu yazılıdır. Bkz. BOA, HR. SYS. 2184/10.

bulunmuşlardı. Gemi sonrası ise 12 saatlik bir yolu da karadan kat etmişlerdi. İngiliz asker şu cümlelerle Türk esirlerin durumunu aktarmaktadır:¹⁶⁰⁶

“Ağır yaralı beş yüz mecrûhu yandan çarhlı küçük bir geminin sert güvertesine koyunuz. Şiddetli bir yağmurun boşanmakda olduğunu ve bu yağmura karşı gemideki ince bir tentenin ne derece vazife-i tehaffuzu ifa edeceğini tasavvur ediniz. Bu efrâd-ı mecrûhiyenin hey’et-i mecmuasına yalnız bir doktor veriniz. Bu doktora muâvinler tayin etmeyiniz. Erzakın mefkûd, tertibat-ı sıhhiyenin ma’dûm olduğunu düşününüz ve bu şerâit altında zavallı efrâd-ı mecrûhayı sefîne-i mezkûrenin gayr-ı mahfûz güvertesinde on iki saat bırakınız. Bilâhare bu mecrûhine 12 saatlik bir mesafeyi karadan kat ‘etmek mecburiyeti karşısında bulundurunuz. Artık sâlifü’z-zikr şerâit-i sıhhiyenin intâc edeceği netice-i müessifeyi takdir ediniz.”

Hindistan’a kadar olan gemi yolculuğu esirler için zorlu geçse de sevkini geri kısmı kısmen daha rahat geçmiştir. Irak Cephesi’nde topçu subayı olarak görev yapan Taşköprülü Mehmed Efendi, esir düştükten sonra beraberindekiler ile birlikte Basra Körfezi’nden Rangoon kampına getirilirken Ganj Nehri üzerinde bir kampta konakladıklarından bahsetmektedir. Burada çok da kötü olmayan bir ortamda konakladıkları esnada kamp doktoru, hasta olan esirleri muayene ederek ilaç vermiştir.¹⁶⁰⁷

Özetle, Türk esirlerinin esaretleri süresince yaşadıkları en zorlu dönem cephede esir düştükleri andan kamplara geçinceye kadarki süreç olmuştur. Bu dönemde savaşın sıcaklığıyla her an ölüm tehlikesiyle yaşayan öfkeli İngiliz askerleri, yaralı Türk askerleri ile ilgilenmediği gibi askerleri ölüme terk ettiği ve hatta zulmettiği dahi olmuştur. Cephede sıhhiye personelin yetersizliği, var olanların İngiliz askerlerine öncelik vermesi Türk askerlerinin tedavilerinin yapılamamasının bir başka nedenidir.

4.2 Hindistan Esir Kamplarında Hastalıklar

Hindistan ve Burma gibi bilmedikleri bir coğrafyada, doğup büyüdüğü ve alışık oldukları yerlerin havasına hiç benzemeyen iklim şartlarına alışmak Türk esirler

---

¹⁶⁰⁶ BOA, HR. MA., 1166/20’dan aktaran **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:131, İstanbul, 2013, s. 296-297.

için pek de kolay olmayacak, bu şartlara alışmaları uzun bir zaman alacaktır. Özellikle alışık olmadıkları bu bölgenin iklimi esirlerin sağlığı üzerinde çok etkili olmuştur. İklimin, esirlerin sağlığı üzerindeki etkisini gösteren en önemli belge ise hastane kayıtlarıdır. Hastane kayıtları dikkatlice incelendiğinde genel olarak esirler, içinde buldukları iklimi çekilmez bulmuşlardır. Esirler bir kampta sıcaktan, başka bir yerde nemden, kuraklıktan veya yağmurdan şikâyet etmişlerdir. Hastane kayıtlarını inceleyen Kızılhaç heyetine göre esir kampları İngiliz birlikleri için seçilen kışlalarda yer aldığı için esirler arasındaki hastalık ve ölüm oranları, İngiliz askerlerinkinden fazla değildir ve yerli halktan daha düşüktür. Hindistan ikliminin uzun vadede zayıflatıcı ve bitkin düşüren olumsuz etkisi, esirlerin genel sağlığı üzerinde hissedilmemiştir.¹⁶⁰⁸ Hatta heyete göre sağlık hizmetleri tam bir övgüyü hak etmektedir. Türk esirlerinin sağlıklı olması hastanelerin iyi durumda olmasıyla, hastane malzemelerinin ve ilaçların bol bulunmasıyla, koruyucu önlemlerin alınmasıyla ve doktorların içten tedavileri ile açıklanabilmektedir. Cepheden yeni gelen askerler zayıf ve bitkin bir haldedir ve bu durum onları enfeksiyonlara karşı duyarlı hale getirmiştir. Normal esir kamplarında kalan askerler arasında hastalık ve ölüm oranları olması gereken en düşük seviyededir. Her ne kadar heyetin söyledikleri İngilizlerin tuttıkları hastane raporlarına dayansa da esir ifadeleri bu iddiaların tersini göstermektedir.¹⁶⁰⁹ Birinci Dünya Savaşı'nda Irak, Suriye ve Süveyş Cephelerinde esir düşerek çalıştırılmak üzere Hindistan'a getirilen askerler arasında hastalık, zehirlenme ve kamplarda çıkan çatışmalarda vurularak ölen pek çok esir olmuştur.

İngiliz yetkililer kamplardaki esirlerin tedavisinde esirler arasında bulunan doktor ve diğer sağlık personellerini de kullanmışlardır. Bu uygulamada bazı sorunlar ile karşılaşmak kaçınılmaz olmuştur. Öncelikle esir sağlık çalışanlara ödenecek tutar çözülmeye çalışılmıştır. Bir başka sorun ise İngiliz yetkililer bu esirlerin gönüllü çalışmalarını talep etmiştir. Bu durumda da esirler evlerine döndükten sonra düşman bir devlete hizmet ettikleri gerekçesiyle herhangi bir

---

¹⁶⁰⁷ Taşköprülü Mehmet Efendi, *a.g.e.*, s. 84-94.

¹⁶⁰⁸ *British Prison-Camps in India and Burma*, s. 11-12.

¹⁶⁰⁹ *Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917*, s. 85.

tahkikata uğramaktan çekinmişlerdir. Bu sağlık çalışanlarının arasındaki Ermeni ve Rum askerler çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu sebeplerle bu esirleri geri göndermek İngilizler için daha kolay bir yol olarak düşünülmüştür. Hindistan Hükûmeti tarafından hazırlanan 18 Şubat 1916 tarihli ordu raporunun özetinde de esir sağlık çalışanlarının bu durumu ele alınmıştır. Ordu raporuna göre Mezopotamya'daki operasyonlar sırasında ele geçirilen ve kendilerinden bir görev beklenmeyen Ermeni ve Türk sağlık çalışanı subayların Cenevre Sözleşmesi'nin 12. Maddesi'ne göre uygun olan bir yoldan, Fırat Nehri üzerinden, geri gönderilmesi planlanmıştır. İngiliz açısından ilk sorun yani bu esirlerin ödenek sorunu Hindistan Hükûmetinin teklifi doğrultusunda çözülmüştür. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Hindistan Dışişleri Bakanlığının teklifi doğrultusunda bazı Osmanlı sağlık çalışanı esir subaylara verilecek 3 rupi tutarındaki günlük ödenek konusunda Hindistan Hükûmeti ile aynı fikirde olduğunu açıklamıştır. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin bu şahısların zorla alıkonulmakta olduklarını iddia edeceğini var sayarak tamamen kendi rızalarıyla kalmakta olduklarını gösteren bir belgenin Hindistan Hükûmeti tarafından bu şahıslara imzalatılmasını talep etmiştir.¹⁶¹⁰

Diğer taraftan yetkililer bu sağlık çalışanlarının bazılarının hizmetlerinden faydalanılabileceğini alternatifini de değerlendirmiştir. Ancak Hindistan Yurt Dışı Seferi Kuvvetleri "D" Komuta Genel Subayı, esir Türklerin sağlık çalışanı olarak görevlendirmeleri halinde kendi kuvvetlerine geri döndüklerinde muhtemelen şüphe ile karşılanacaklarını göz önünde tutmuştur. İngilizlere göre bir doktor bu konuda kişisel olarak yargısız infaz için çağrılmıştır. Hatta geri dönen tüm esirler ölümle tehdit edilmektedir. Buna ilaveten esirler, geri dönüşlerinde İngilizler tarafından işgal edilmiş olan topraklardan ayrıldıktan sonra Arapların hâkim oldukları bölgelerde hırsızlık ve şiddete maruz kalma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu konular, sağlıkçı esir çalışanlara anlatılmış ve kendilerine iki seçenek sunulmuştur. Fırat Nehri üzerinden mevcut risk ile beraber geri gönderilmeleri ya da ödeme almaksızın sıradan savaş esiri olarak hayatlarına devam etmeleridir. Bu esirlerin tamamı ikinci seçeneği tercih etmiş ve bu yönde bir belge imzalamışlardır. Buna rağmen temel hayati gereksinimlerini karşılayabilmeleri adına bir miktar maddi yardımda

---

¹⁶¹⁰ TNA, FO., 383/232.

bulunulması için dilekçe yazmışlardır. Buna göre kendilerine günlük 3 rupi şeklinde bir ödenek tahsis edilmiştir. Aynı zamanda buna benzer bir teklif Mezopotamya’da ele geçirilen ve geri gönderilmeyi bekleyen bazı Türk sağlık çalışanı subaylara da yapılmıştır. Yapılan harcamaların savaş sonrasında Osmanlı Hükûmeti tarafından karşılanması muhtemel görünmemektedir. Ermeni çalışanların Türklere yeniden katılma hususunda bir arzuları olmadığı gibi İngiltere Hükûmetine hizmet etmek istemektedirler. Mısır kamplarında kayda değer sayıda Ermeni mülteci bulunmaktadır. Bu şartlar altında konuya sıcak bakılarak esirlerin istihdam edilmesi planlanmıştır.¹⁶¹¹

Osmanlı vatandaşı gayrimüslim esir sağlık çalışanlarının ülkelerine gönderilmeleri veya kamplarda çalıştırılmaları Sumerpur esir kampı komutanı Yüzbaşı C. Roberts’ın Simla’da bulunan Hindistan Kurmay Başkanı’na 12 Eylül 1916 tarihli yazdığı mektupta da konu edilmiştir. Kampta sağlık çalışanı Osmanlı esiri 32 Hristiyan ve 19 Yahudi bulunmaktadır. Kamptaki tüm sağlık çalışanı esirlere geri gönderilmeyi tercih edip etmedikleri sorulmuştur. Gönüllü olarak geri dönüş için sevk edilmeyip ödeme almaksızın savaş esiri olarak kalmayı isteyenlerden bir belge imzalamaları istenmiştir. Esirler ise mübadele ile geri gönderilmeyi reddederek tamamen kendi rızalarıyla kamplarda kalmayı tercih etmişlerdir. Buna rağmen rızalarını gösteren bir belgeyi imzalamayı da reddetmiştir. Çoğunluğu imzaladıkları belgelerin Osmanlı Hükûmetine ulaşabileceğini ileri sürerek Türklere korktuklarını beyan etmişler ve Bağdat’ta veya kuzeyde olan ailelerinin misilleme yapılarak rahatsız edilebileceğini gerekçe göstermişlerdir. İsimlerinin Osmanlı Hükûmetine verilmeyeceği hususunda kendilerine garanti verilmiştir. Eğer Osmanlı Hükûmeti bu şahısların zorla alıkonulduklarını iddia ederse Amerika Konsoloslugu tarafından usulen kontrol edilmiş olan belgelerin asıl belgelerle değiştirilebileceği de mektupta dile getirilmiştir. Böylelikle evrakta usulsüzlük yapılarak hem Osmanlı Devleti’nin hem de uluslararası kuruluşların yanıtılması amaçlanmıştır. Yahudiler gibi kampta çok sayıda bulunan Hristiyanların niyeti serbest kalır kalmaz evlerine

---

¹⁶¹¹ TNA, FO., 383/232.

dönmeştir. Buna rağmen savaş süresince Mezopotamya'ya geri gönderilmek yerine kampta kalmayı tercih etmişlerdir.¹⁶¹²

4.2.1 Sumerpur Esir Kampının Sağlık Şartları

Osmanlı Devleti, yabancı ülkelerdeki esirleri için çok bir şey yapamasa da gücünün yettiğı kadar esirlerin durumu takip etmeye, kamplardaki olumsuz sağlık koşullarına karşı ilgili devletleri uyarmaya çalışmıştır. Karşılıklı yazışmalar incelendiğinde üzerinde durulan en önemli konulardan birisi kampların sıhhi şartları ve esirlerin sağlık durumlarıdır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Sumerpur'daki esirlerin durumu ile ilgili verdiği notalardan birisine, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 21 Eylül 1916'da cevap vermiştir. İngiltere Hükûmeti kamplardaki kötü muamelenin hastalıklara neden olduğuna ilişkin tüm iddiaları yalanlamış, kamptaki esirlerin sağlıklarında herhangi bir sorun olmadığını ileri sürmüştür. Hastalık oranının %1'in altında olduğu kampta birçok yaralı ve yaşlı esir dikkate alındığında bu oran normal kabul edilmesi gerektiğini bildirmiştir.¹⁶¹³

Osmanlı Devleti'nin iddialarına karşı tarafsız devletler veya teşkilatların hazırladıkları raporlar incelenirse raporların tutarsız ve taraflı oldukları görünmektedir. Mesela Kızılhaç heyetinin tüm ziyaretleri önceden haber verilerek gerçekleşmiştir. Ziyaretten önce kamplar teftiş için özel olarak hazırlanmıştır. Kızılhaç heyeti raporlarına göre kampta ciddi bir şekilde yaralanmış esir yoktur. Yaralıların bazıları Mısır'a geri gönderilmiş, bazıları da Kûtu'l-Amâre'de ele geçirilen yaralı İngiliz esirleri ile mübadele edilmiştir. Mübadele için ayrılan esirler önce Maadi esir kampında görülmüştür. Esir değişimi hemen gerçekleşmemiş ve esirler bir süre burada bekletilmiştir.¹⁶¹⁴

Sumerpur kampının sağlık hizmetlerini, Londra Saint Bartholome Hastanesinde çalışmış Hintli bir doktor olan Yüzbaşı Wadia yürütmüştür. İki yerli doktor kendisine yardımcı olmaktadır. Kampta esir doktor bulunmamaktadır. Doktor Yüzbaşı Arapça ve Farsça konuşabilmekte, ayrıca iki Ermeni Fransızca, İngilizce ve

¹⁶¹² TNA, FO., 383/232.

¹⁶¹³ BOA, HR. SYS., 2189/5; TNA, FO., 383/223.

¹⁶¹⁴ Rappports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 14.

Arapça dillerinde tercümanlık yapmaktadır. Hastanede 2 Hintli hemşire, 6 Arap kökenli esir hemşire, bir kuaför, iki aşçı, iki su taşıyıcı personel görev yapmaktaydı. Hastanenin kendisi kampa bağlı olup 61 metre uzunluğunda, 13,5 metre genişliğindeydi. Bütün hastalar dört kişilik odalarda bulunuyordu ve her birinin de ayrı yatağı vardı. Hastanenin yapısı ve özellikle yalıtımı sıcaklara karşı esirleri çok iyi korumaktaydı. Çadırlar tam olarak yetmediğinden hastalar için taştan yapılmış evlerin yapımına başlanmıştır. Hastaların yatakları çok rahattır. Bütün ilaçlar ve hastane malzemeleri İngiltere'den getiriliyor ancak ana depo Bombay'da bulunuyordu. Bütün malzemelerin siparişi doktorlar tarafından yapılırdı. Gönderilen malzemeler yüksek kalitedeydi. Ameliyat malzemeleri steril idi. Tüm sağlık teçhizatı iyi bir şekilde korunmuştu. Kampta cerrah, gözlükçü, ebe bulunmaktaydı. Tahlil yapmak için bir mikroskop vardı. Bol miktarda ilaç stoku yapılmıştı. Hastane, kampla aynı zamanda, Temmuz 1915'te açılmıştı. Mezopotamya'daki savaştan hasta, yaralı, yorgun ve zayıf bir durumda gelmelerine rağmen esirlerin çoğunun genel sağlık durumu iyiydi.¹⁶¹⁵

Her gün 40 esir muayene olabilmek için doktora gitmekteydi. Genelde esirlerin şikayeti ishalden veya gastritten oluyordu. 1917 yılında Kızılhaç heyetinin kampı ziyareti sırasında hastanede yirmi altı hasta vardı. Bunlardan ikisi soğuk algınlığı, beşi gastrit, üçü bronşit, üçü romatizma, beşi tüberküloz, üçü ishal, biri kolit ve üçü halsizlikten yatmıştır. Bütün esirler, İngiliz ve yerli askerler gibi kolera ve çiçek hastalığına karşı aşılanmıştır. Kamptaki esirlerin hiçbirinde tifo hastalığına rastlanmadığından tifo aşısı uygulanmamıştır.¹⁶¹⁶

Her ne kadar İngilizlerin kendileri tarafından hazırlansa da kamptaki ölen esirler hakkında fikir edinebilmek için 1916 yılından başlanarak tutulan hastane istatistiklerine bakmak gerekmektedir. Tüm bir yıl değerlendirildiğinde yaz mevsimi ve yağmur zamanı esirlerin en sağlıklı oldukları dönemdir. 1916 yılında kampta yetmiş dört sıtma vakası rapor edilmiştir. Genelde esirlerin üçte biri bu hastalığa yakalanmaktadır. Kampa yeni gelen birkaç esir bu hastalığı kampa bulaştırmıştır. Yetmiş üç esir bu hastalıktan kurtulup iyileşmiş, yalnızca bir kişi bu hastalık

---

¹⁶¹⁵ a.g.e., s. 12-15.

nedeniyle şehit olmuştur. 1917 yılında Kızıllaç heyeti kampı ziyaret ettiği sırada sıtma hastalığı kampta yoktur. Bütün hastalar, hastalık ortadan kalkana kadar tedavi edilmiştir. Yirmi üç esir susuzluk sebebiyle rahatsız olmuş, doktorlar tarafından hemen muayeneye edilmiş ve yirmi ikisi kurtulurken biri hayatını kaybetmiştir. Otuz bir ishal vakasından yirmi yedisi iyileşirken dördü şehit olmuştur. Dört esir kampa geldiğinde boğaz ağrısından şikâyetçi olmuş ve doktorlar tarafından tedavi edilmiştir. Mezopotamya'dan gelen yedi esir tüberküloz hastalığına yakalanmış ve hepsi de vefat etmiştir. Yirmi iki esir iskorbüt hastalığına yakalanmış olup tamamı kurtarılmıştır. Ölüm oranlarına bakıldığında 1916 yılında otuz biri salgın olmayan hastalıklardan olmak üzere toplam kırk beş ölüm vakası gerçekleşmiştir. Bu oran %1'dir. Savaşan değişik ülkelerdeki esir kampları ile karşılaştırıldığında ölüm oranının Sumerpur'da çok düşük olduğunu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca 1915 yılının son altı ayında on altı ölüm daha gerçekleşmiştir. Ölen esirler, kendi dinlerinin kurallarına uygun olarak gömülmüştür.¹⁶¹⁷

Sumerpur Kamp hastanesinde yatan hastalara sabah 08.00'de birinci menüde sıcak süt, 11.00'de et türüsü, öğleden sonra 14.00'de sıcak süt, 16.00'de et türüsü, 19.00'da sıcak süt verilmiştir. Ayrıca hastanın durumuna göre şeker, sagu, ekmek veya pirinç ilave edilmiştir. Sabah 08.00'de esirlere ikinci menü, çay, ekmek, süt, şeker; 11.00'de pirinç, koyun güveci, patates, sebze, ekmek, öğleden sonra 16.00'da çay, ekmek; 19.00'da ekmek, koyun güveci ve sebze verilmiştir. Sıcak havalarda buz ve limonata ilavesi yapılmıştır. Reçeteyle yumurta, brandy ve süt takviyesi de mümkündür. Süt temelli ve normal diyet olarak ayrılan ve esirlere verilen yiyecek miktarı şöyledir:¹⁶¹⁸

Tablo 4.2: Sumerpur Kampında Hasta Esirlerin İaşe Listesi

Süt temelli diyet		Normal diyet	
Yiyecek	Miktar	Yiyecek	Miktar

¹⁶¹⁶ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 15.

¹⁶¹⁷ **a.g.e.**, s. 14-15.

¹⁶¹⁸ **a.g.e.**, s. 88.

Süt	1360 g	Ekmek	340 g
Arorat	56,7g	Et	170 g
Şeker	28,35g	Şeker	28,35 g
Çorba için koyun	453,6g	Patates	113,30 g
Isıtmak için odun	453,6g	Tuz	18,9 g
-	-	Çay	7,1 g
-	-	Buz	1,360 g
-	-	Yakacak odun	1,360 g
-	-	Soğan	56 g ile 85 g arası

Kaynak: Rapports: Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie: Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 14.

4.2.2 Bellary Esir Kampının Sağlık Şartları

Kampta bulunan hasta Türk esirler, İngiliz askerileri için yapılan büyük bir hastanede tedavi görmüştür. Bu bina dikkat çeken bir mimari sahip olup; etrafı yüksek, iyi aydınlatılmış, geniş koğuşlar ve geniş verandalar ile çevrilidir. Hastane başhekimisi sıtma uzmanı Binbaşı Doktor Shaw'dır. Başhekime Bağdatlı Doktor Yüzbaşı Faradj-Nareschah, Yüzbaşı Gonsalvez ve yardımcı Cerrah M. Subramanian yardım etmiştir. Basra'da çalışmış olan Türk doktoru alanında uzmanlığı ile meşhur ve yerel doktorlardan çok daha yetenekli bir kişi olarak bilinmektedir. Bazı yerel hastabakıcılar da sağlık hizmetlerine katkı sağlamıştır. Şüpheli durumlar ve bulaşıcı hastalar için izole edilmiş ayrı bir koğuş mevcuttur. Yeterli miktarda tıbbi malzeme, ilaç ve dezenfekte malzemeleri bulunmaktadır. Herhangi bir alet veya ilaç gerektiğinde Madras'dan getirilebilmektedir. Ciddi cerrahi operasyonlar, Bellary'nin sivil hastanesinde yapılabilmektedir. Protezler, Madras'tan tedarik edilmiştir. İhtiyaç halinde delinmiş özel sandalyeler de kullanılmıştır. Krezol ile dezenfeksiyon yapılmış ve atıklar fırınlarda yakılmıştır. Yataklar demirden yapılmış ve cibinliklerle donatılmıştır. Tekerlekli küvetleri olan bir temizlik odası mevcuttur. Mart 1917'de 6 Türk subay, hastalıklar nedeniyle tedavi görmüştür Bu esirlerden biri plörezi de

denilen zatülcenp (Akciğerlerin üzerini örten zarın iltihaplanması), biri romatizma, ikisi göz iltihabı, biri fistül ve biri dispepsi (hazımsızlık, karnın üst bölgesine yerleşmiş olan şişlik, karın ağrısı) idi. Kampın genel durumu Kızılhaç heyetine göre iyiydi. Yine heyete göre esirlerin sağlık durumu Avrupalılarla eşdeğer ve yerli halktan üstündü. Kampta birkaç tropikal şeklinde olmayan sıtma, yağmur zamanı birkaç ishal, kampa geldiklerinde hali hazırda hasta olan birkaç trahom ve bir plörezi vakası görülmüştü. Trahom hastaları enjeksiyon ve Smith likörüyle tedavi edilmişti. Plörezi hastalığına yakalan kişi rütbesiz askerdi. Kampta ne tifüs ne veba ne de dizanteri vakasına rastlanmamıştı. Türk esirler arasında kampının inşasından sonra hiçbir ölüm gerçekleşmedi.¹⁶¹⁹

Hasan Yetime'ye göre Bellary kampında sağlık işleri esirlerin ihtiyaçları için yeterliydi. Hastane, kampın doğu tarafında havadar ve ayrı bir yerde kurulmuştur. 100 kadar subay ve 300 kadar askeri tedavi edebilecek yeterli koğuşa sahip iki katlı kargir binada bulunan hastane, bütünüyle Osmanlı esirlerinin tedavileri için tahsis edilmiştir. Karargâhın kuruluşunda askeri amaçla kullanılan hastanenin ayrı bir eczanesi de bulunmaktadır. Ayrıca binanın girişinde İngiliz ve Hintli askerlerin tedavisine ayrılmış ayrı pavyonlar da vardır. Hastane bir baştabip yarbayın yönetiminde değişik rütbelerde İngiliz ve Hintli doktor ve eczacılarca idare ediliyordu. Osmanlı esirleri ve sıhhiye erleri de gerek bu pavyondaki revirde ve gerek karargâh içinde hastalara ayrılan yerde hafif hastaların tedavisinde çalışmıştır. Bu kişilere rütbelere göre İngiliz doktoru ve sıhhiye eri gibi maaş verilmekteydi. Sabahlan saat 07.00'den 09.00'a kadar hastaneye başvuran subay ve erlerin ayaktan viziteleri gerçekleştirmiştir. Gerekli durumlarda ilaç verilerek tedavi edilmiş, hastaneye gönderilmesi gereken hastalardan hafif olanları pavyonlara, ağırları ve ameliyat edilenleriyle üstsubay ve subaylar ise büyük hastaneye sevk edilmiştir. Kendi odalarında tedaviyi arzu eden subaylar için ara sıra doktor gönderilmiştir. Hastanede tedavisi gerçekleştiren subay ve üst rütbeli subaylardan yiyecek ve beslenme için bağış olarak günlük 2,5 rupi alınarak hastane yönetimince hastanın beslenme giderleri karşılanmıştır. Erler ise hastanede kaldığı sürece hastane mutfağına gönderilen aynı

---

¹⁶¹⁹ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917** , s. 48-49.

tür tayınla beslenmiştir. Bu esirlere gerektiğinde süt, şıra, gazoz ve buz verilmiştir. Depo ücreti olarak gerek subay ve erlerden bir şey istenmemiş ve kesinti yapılmamıştır. Kampın açılışından son erin ayrılışına kadar 5-6 subay ve 300'e yakın er vefat etmişti. Bu sayı, kampın %1'i kadardı. Şehit olanlar karargâhın kuzeybatı tarafında tel ile sınırlandırılmış şehitliğe defnedilmiş ve her mezarın baş tarafına şehidin ismini, birliğini, esaret numarasını ve ölüm tarihini belirten bir levha dikilmişti. Kamp disiplini sağlanmasında aşırıya kaçılması, haberleşmenin son derece kısıtlı olması ve ailelerinden haber alınamaması veya kötü haber alınması gibi sebeplerden 2 subay ve 10 er ruhsal hastalıklara yakalanmışlardır. Subaylar tedavi amaçlı Madray Akıl Hastanesine gönderilmiş, erler ise karargâh komutanlığı tarafından bir binada kendi hallerine bırakılmıştır.¹⁶²⁰

İngiliz yetkililer hastalanan esirlerin viziteye çıkmasını olumlu karşılamamışlar ve çeşitli yaptırımlar ile cezalandırmışlardır. Bu tür baskılara maruz kalan esirlerden birisi olan Hasan Fehmi Güneş, 19 Nisan 1920 günü hastalanmış, ameliyat edilmiş ve 17 Mayıs günü hastaneden çıkmıştır. Ameliyat sonrası arkadaşları hastanede kendisini yalnız bırakmamış, subaylar dâhil pek çok kişi ziyaret etmiş ve değişik hediyeler getirmişlerdir. Ameliyat sonrası dahi Hüseyin Fehmi Güneş rahat bırakılmamış, İngiliz başhekim tarafından sorguya çekilmiştir. İlk esir düştüklerinde Türk esirlerinin karnının neden içine çekik olduğunu, esaret sonrası yemek yediklerinde neden hasta olduklarını sorarak Türkleri küçük düşürmeye çalışmıştır. Aslında istedikleri cevap açlık olacaktı ama hiçbir zaman istedikleri cevabı alamamışlardır.¹⁶²¹

Kampta esirler arasında sıtma vakaları da görülmüştü. Bu kampta kalan esirlerden Tahsin İybar, geri gönderileceği belli olduğunda uzun süredir kendisini rahatsız eden sıtma için doktora gitmiş ve kendisine tersiyen sıtması teşhisi konulmuştu. Doktor tavsiyesi ile mavi renkli kinini¹⁶²², solüsyon şeklinde bir hafta boyunca yüksek dozda kullanmış ve iyileşerek sıtma nöbetlerinden

¹⁶²⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 135-136.

¹⁶²¹ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 139-141.

¹⁶²² Kınakınadan elde edilen ve sıtmanın tedavisinde kullanılan beyaz alkaloit, kinin sülfatı. Bkz. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=kinin%20s%C3%BClfat%C4%B1>

kurtulmuştur.¹⁶²³

Esirlere kötü muamele ve bunun sonucu vefatların gerçekleşmesi; Osmanlı Hükûmeti ile İngiltere Hükûmetinin arasında sık sık karşılıklı suçlamalara sebep olmuştur. Bu suçlamalardan birisi Türk savaş esiri Teğmen Şevket İbrahim'in şehadeti hakkındadır. Osmanlı Devleti tarafından 9 Haziran 1917'de Londra Hindistan Ofisine yazılan bir yazı Donanma-yı Osmânî Motorbot Zırhlılar personelinden olup İngilizler tarafından yaralı olarak esir edilen Üsteğmen Şevket İbrahim'e uygulanan kötü muamele ve tedavisindeki ihmaller ile ilgilidir. Hazine Nezareti Muamelat-ı Zatiye Müdüriyeti İstihbarat Kaleminden 2 Mayıs 1919 tarihinde Kızılay Cemiyeti Başkanlığına giden bir başka yazıda da aynı konu ele alınmış, Şevket İbrahim'in 22 Aralık 1914'de ciddi olmayan bir yaradan gerekli tedavisinin yapılmaması sebebiyle ihmal sonucu vefatı konu edilmiştir. İngiltere Hükûmetinden Osmanlı Hariciye Nezaretine gönderilen listelerde vefat ettiği görülen Şevket Efendi, ayağından yaralı olarak kurtarılmış ve Basra'da tedavi altına alınmıştır. Daha sonradan görülen lüzum üzerine yaralı ayağı kesilerek Basra'nın boşaltılması sırasında hastanedeki ağır yaralılar ile beraber Hindistan'ın Yuta şehrine nakledilmiştir. Burada yarasının iyi bir suretle tedavi edilmeyerek kangren olmasından dolayı şehit olmuştur. İngiltere ve sömürgelerinde yaralı esirler arasında ölümlerin çok sık rastlanması, kendilerinin layıkıyla tedavi edilmemelerinden ileri gelmektedir. Osmanlı Hükûmeti, bu tür olayların devamına müsamaha gösterilmeyeceğini beyan ederek yaralı esirlerin insanlığa yakışır bir şekilde muamele görmesini ve himaye edilmesini İngiltere Hükûmetinden 1916 yılı içinde resmi yollardan istemiştir. Her ne sebep olursa olsun esirlere yardım edilmeli ve hasta olanlara tıbbın gerektirdiği sağlık hizmetleri eksiksiz sunulmalıdır.¹⁶²⁴

İngiltere Hükûmeti iddiaları ciddiye almış, konu hakkında soruşturma başlatmıştır. Pune 6. Tümen Alanı Komuta Genel Subayı tarafından Şevket İbrahim'in hastalığı ve ölümüne ilişkin ihmal iddiaları itinalı bir şekilde araştırılmıştır. Ayrıca Hindistan Merkez Şube Müdürlüğü 19 Ekim 1916'da Mezopotamya Seferi Kuvvetleri Genel Komuta Subayına bir yazı yazarak Hindistan'a sevk edilmesinden önce bu şahsa uygulanan tıbbi muameleye ilişkin

---

¹⁶²³ Tahsin İybar, **a.g.e.**, s. 110-111.

ayrıntılı bir rapor hazırlamasını talep etmiştir. Soruşturmayı yöneten müfettiş, adı geçen kişinin ilk tedavisinin Basra Lansing Memorial Hastanesinde yapıldığını ve hastanenin teknik donanım bakımından yeterli olduğunu rapor etmiştir. Hindistan Hükûmeti tarafından hazırlanan bu rapor 9 Haziran 1917'de Osmanlı Hükûmetine de gönderilmiştir. Raporda Şevket İbrahim'in kötü muamele sonucu vefatına ilişkin iddialar yalanlanarak iyi bir muamele gördüğü savunulmuş ve Türk Kızılayının şikâyetlerinin temelsiz olduğunu iddia edilmiştir. Hazırlanan 13 Nisan 1917 tarihli genel askeri raporunun 34. paragrafının eklerinde olay hakkında detaylar mevcuttur. Rapora göre Teğmen Şevket İbrahim, 10 Aralık 1914 tarihinde diğer 39 hasta ve yaralı esirle birlikte Pune Askeri Hapishanesi'ne kabul edilmiştir. Sol bacağı Basra'da iken kesilmiştir. Kendisi Pune'ye vardığında, bacağının kalan parçası mikrop kapmış ve bundan kaynaklanan zehirlenme 22 Aralık 1914'de ölümüne sebep olmuştur. Pune'ye kabul edildiği günden itibaren kendisine her türlü özen gösterilmiştir. Ayrı bir odada kalması sağlanmış, genellikle günde iki kez İngiliz sağlık subayları tarafından kontrol edilmiş, eğitilmiş İngiliz hemşireler tarafından gece ve gündüz hasta bakıcılığı yapılmış ve durumunun gerektirdiği şekilde beslenmiştir. Kesilen bacağın 24 saat içerisinde 3 veya 4 kez pansumanı gerektirmiş ve bu da hem sağlık subayları hem de yardımcı cerrahlar tarafından yapılmıştır. Sıklıkla yapılan pansumanlar sonucu olarak bacağının durumu kayda değer bir biçimde gelişme göstermiştir. Fakat genel durumu o kadar kötüdür ki uyarıcılara ve verilen besinlere rağmen vücut sistemi mikrop kapalı bacağından kaynaklanan zehrin miktarına dayanamamıştır. Şevket İbrahim, yavaş yavaş kuvvetsiz bir duruma düşmüş ve 22 Aralık 1914 tarihinde kalp yetmezliğinden şehit olmuştur. Kendisinden sorumlu sağlık subaylarının yanı sıra, komuta subayı tarafından mevki hastanesinde sıklıkla ziyaret edilmiştir. Yarbay J.R. Windle, Yüzbaşı W.H.R. Stevens ve Teğmen A. Savage esir hakkında özenli bir tedavi uygulamıştır. Pune'de bu konudaki ihmal iddiaları için herhangi bir sebep bulanamamıştır. Gerekli görüldüğü zamanlarda örneğin bu Türk subay, başka bir yerde uygun barınma imkanlarının bulunmamasından dolayı Aralık 1914'te muhtemelen Askeri Hapishane Revirine de

---

¹⁶²⁴ Türk Kızılayı Arşivi, 570/2.

gönderilmiştir. Hindistan birlikleri Savaş Hastanesi oluşturulduktan sonra da Türk esirler bu hastanede kalmışlardır.¹⁶²⁵

Hindistan Yurt Dışı Seferi Kuvvetleri “D” Genel Komuta Subayı tarafından hazırlan raporun ek üç bölümünde Teğmen İbrahim oğlu Şevket’in tabi tutulduğu tıbbi muameleye ilişkin yazışma örnekleri bulunmaktadır. Rapora bakıldığında olayın Ekim 1914’te gerçekleştiği görülmüştür. Durumu ciddi olan hasta ve yaralı tüm düşman devletlerine ait esirler, tedavi için Amerikan Elçilik Hastanesine sevk edilmiştir. Burası Basra’da iyi donanımlı bir hastanedir ve özel olarak tasarlanmış ameliyathaneye sahip, yüksek basınçlı buhar sterilizatörü, metal ameliyat masası, cam masalar, mermer zemin gibi modern anlayışa göre donatılmış tek hastanedir. Hastanenin doktorları Bayan Bennett, Amerikalı Misyoner Dr. Bennett ve Bayan Holzhauser başta olmak üzere Hintli ve Arap tüm personel her bakımdan oldukça ehil kişiler olup bu tür ciddi vakalarda uzmanlaşmışlardır. Bu şekilde ciddi yaralanmış ve tedavi altına alınmış Türk esirler, çoğunlukla çadırlarda kalan kendi hasta ve yaralıların kendi Hükûmetlerinden böyle iyi bir barınma ve bakıcılık hizmeti almadıklarını söylemişlerdir. 6. Tümen Sıhhiye Hizmetleri Müdür Vekili Albay Hehert, Elçilik Hastanesinin sıkı bir ziyaretçisidir ve gerekli durumlarda tavsiye, ilaç ve pansuman konularında yardım etmektedir. Hasta Hindistan’a sevk edilirken İngiliz subaylarla aynı şartlarda bir hastane gemisiyle gönderilmiştir. Ayrıca Hindistan Yurt Dışı Seferi Kuvvetleri “D” Sıhhiye Hizmetleri Müdüründen Basra Sıhhiye Hizmetleri Müdür Vekiline giden 8 Kasım 1916 tarihli muhtıra Basra Lansing Memorial Hastanesinin (Amerika Elçilik Hastanesi) kayıtlarından bahsetmektedir. Kayıtlara göre Şevket İbrahim Hindistan’a sevk edilmeden önce Basra Lansing Memorial Hastanesinde tedavi edilmiştir. O dönemde görevli olan sağlık subayı Amerika’ya dönmüş fakat hali hazırda görevli Dr. Van Vlack bu hastanenin tüm kayıtlarına sahip olup konuya hakimdir.¹⁶²⁶

Dr. H.G. Van Vlack, teğmen meslektaşına 18 Kasım 1916’da yarı resmi bir yazı yazarak kendisinin hastanede görevlendirildiğinde hastanenin Türk savaş esirlerine kapatıldığını fakat bildiği kadarıyla tüm yaralılara İngiliz görevliler tarafından iyi bakıldığını söylemiştir. Hastane kayıtlarına ve defterlerine göre 10

---

¹⁶²⁵ TNA, FO., 383/344.

Kasım 1914’de hastaneye kabul edilen Şevket İbrahim Efendi hastaneye ilk getirilenlerden biri olup Hürremşehr yakınlarında bir motorlu teknede ayağından ve topuğundan yaralanmıştı. Kasım ayında ayağı kesilmiş fakat tarih girilmemiştir. 30 Kasım’da bir hastane gemisiyle Hindistan’a sevk edilmiştir.¹⁶²⁷

Hindistan Hükûmetinin 25 Mayıs 1917 Tarihli Askeri Raporu’nun 17. paragrafında Hindistan’a giden “*Erinpura*” isimli gemide bir Türk savaş esiri olan Teğmen Şevket İbrahim’e hizmet etmiş Binbaşı C.C. Shaw ve Yüzbaşı A.W. Duncan’ın raporlarından alıntılar mevcut olup konu hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Raporun Ek 1’ine göre Türk subayı, Hindistan’da olan ve kendisinden daha fazla ayrıntının elde edinilebileceği Binbaşı C.C. Shaw’un sorumluluğundadır. Burada ameliyatın ayrıntıları hakkında bilgiler de verilmiştir. Türk deniz subayının bacağı dizden 8-10 inç (1 inç 2,54 cm’dir.) kadar aşağıdan kesilmiştir. Bir sebepten dolayı ikinci güvertede tutulmuş ve başında hademe olarak da bir Türk gemici bulunmuştur. Yemeği hademe tarafından salondan getirilmiştir. Yüzbaşı A.W. Duncan, konuşma esnasında yarasının bir top atışının doğrudan isabet etmesi sonucu oluştuğunu duymuştur. İbrahim Şevket adındaki bu esir birkaç ay sonra Pune’de şehit olmuş ve kendisi için bir askeri cenaze töreni yapılmıştır. Kendisi gemide İngilizce konuşan tek esir olup tercüman olarak kullanılmıştı. Çok acı çekiyordu ve kendisine sıklıkla morfin veriliyordu. Gördüğü muameleden şikayetçi değildir ve kendisini bir kabine taşımaması için görevlilere yalvarmıştı. Kesilen bacağına pansuman yapılmış ve yara yavaş yavaş mikrop kapmaya başlamıştı. Adı geçen raporda olay detaylı olarak şöyle anlatılmaktadır:¹⁶²⁸

“Teğmen Şevket (sanırım bir deniz teğmeni) muhtemelen ‘Erinpura’ gemisine, oradan 2 Aralık 1914’te Hürremşehr’e getirilmiştir. O andan itibaren, 9

---

¹⁶²⁶ TNA, FO., 383/344.

¹⁶²⁷ Hindistan Yurt Dışı Seferi Kuvvetleri “D” Sıhhiye Hizmetleri Müdürü’nden Genelkurmay Başkanı’na 12 Şubat 1917’de giden muhtıradaki bulunan ek dördte Binbaşı Paterson, “*Erinpura*” isimli bir gemiden bir Türk deniz subayını hatırladığını belirtmektedir. Bacağını kaybetmiş olan subayın dizden yukarısı mı yoksa aşağısı mı olduğunu hatırlamamaktadır. Türk subayı çok zayıf olup çok miktarda kan kaybetmiş ve çok kötü bir durumdadır. Seyahat esnasında önemli ölçüde iyileşmiştir. Binbaşı Paterson, daha sonra Pune’de öldüğünü duyduğunda şaşırmıştır. Yüzbaşı A.W. Duncan’ın bu Türk subay ile ilgilendiğini hatırlamaktadır. Binbaşı Paterson yarayı asla görmemiş ama Yüzbaşı Duncan kendisine yaranın kötü durumda olduğunu söylemiştir. Binbaşı Paterson ayağını kaybetmiş gemideki tek Türk subayı olması sebebiyle bu şahsın Teğmen Şevket olduğunu düşünmektedir. Bkz. TNA, FO., 383/344.

¹⁶²⁸ TNA, FO., 383/344.

Aralık'ta Mumbai'de karaya çıkarılana kadar benim gözetimim altındaydı. Solgun ve zayıf olmasına karşın görünüşe göre iyi bir durumdaydı. Basra'da sol bacağı dizden aşağısından kesilmişti. Bu durumdan, top atışı dolayısıyla ayağında oluşan sakatlıktan dolayı bu işleme gerek duyulduğunu anladım. İkinci veya üçüncü gün kendisi gemideydi, sargısını açmaya karar verdim, çünkü bacağındaki acıdan ve rahatsızlıktan ötürü şikayetçiydi. Sargısını açınca kesilen bacağın yarasının iyileşmeye başladığını gördüm ama biraz kızarıklık ve kenarlarda şişkinlik mevcuttu ve yaradan az miktarda sarı iltihap sızılmaktaydı. Bundan sonra yaraya günlük olarak pansuman yapıldı. İltihaplanma devam etti ama iltihap yeteri kadar boşaltılmıştı ve olayın kötüye gittiğini söylemek için hiçbir sebep yoktu. Buna rağmen hasta sürekli olarak bacağındaki acıdan şikâyet etti ve Mumbai'ye varıştan önceki iki gece boyunca deri altına morfin uygulamak zorunda kaldım. Hasta morfine rağmen bacağındaki acıdan dolayı sürekli rahatsız göründü ve Mumbai'ye ulaşmadan önceki akşam ateşlendi, fakat yaranın durumu, kısmi iltihaplanmaya karşın kötümser görünmüyordu. Karaya çıktığı zaman durumunun gemiye binmeden öncekine oranla daha kötü olduğunu düşünsem de (görünüşe göre dinlenemediği için), hastanın Mumbai'ye ulaştıktan birkaç gün sonra öldüğünü duyunca çok şaşırıldım.”

Şevket İbrahim'in kampta ilgisizlikten hayatını kaybetmesi istisnai bir durum olmayıp aynı akıbeti yaşayan başka esirler de olmuştur. 40. Depo Alay 1. Tabur 1. Bölük 4. Takım askerlerinden olup Gümülcine'nin Kızılağaç köyünden 24 yaşında Hüseyin oğlu Mehmed de Bellary'de 19 Temmuz 1917'de genel sağlık yetersizliğinden vefat etmiştir. İngiltere Hükûmetinden gelen esir listesinden şehit olduğu anlaşılan esirin durumun ailesine haber verilmesi amacıyla 14 Mayıs 1918'de Sofya Elçiliğine bir yazı yazılmıştır.¹⁶²⁹

Hindistan esir kamplarında Avustralya Ordusu Sağlık Kurumuna bağlı hemşireler de görev almıştır. Bu kişilerin anlattıklarında kamplardaki sağlık şartları hakkında önemli bilgiler elde etmemiz mümkün olmaktadır. Hindistan'da görevlendirilen Avustralyalı hemşireler, iklim olarak çok farklı bir yerde ve Türk esirleri gibi dini ve etnik yapısı farklı olan kişilerin bulunduğu bir ortamda çalışmaya

---

¹⁶²⁹ Aynı belgede İskenderiye'de Kızılay Hastanesinde 20 Ağustos 1917 tarihinde tifodan vefat eden 161. Alay 2. Tabur 1. Bölük 1. Takım askerlerinden olup Gümülcine'nin Kırcaali kazasının Karadağlı

gönderilmiştir. Bu hemşireler, Çanakkale Savaşlarında da Anzak askerlerinin psikolojilerini anlamamışlar ve yanlış davranışlarda bulunmuşlardır. Savaş sonrası ülkeleri döndüklerinde Matron A. M. Kellett gibi bazı hemşireler görevleri sırasında yaşadıklarını anlatmışlar ve bu anlatılanlar resmi tarihçiler tarafından kayda geçirilmiştir. Deniz aşırı ülkelerde görevlendirilen 2.270 hemşireden 560'ı Hindistan'a gönderilmiştir. İngiliz hemşireler Hindistan sıcağı ve kolera gibi hastalıklar sebebiyle bölgeye gitmek istemediklerinden Avustralyalı hemşireler o bölgeye sevk edilmiştir. Avusturyalı hemşirelerin dayanıklı olacağı tahmin edilmekteyken Hindistan'a ulaşmalarından kısa süre sonra hemşireler arasında koleradan ölenler çıkmıştır. Hemşirelerin burayı tercih etmelerinin en önemli sebebi ise ekonomiktir. Hindistan'a giden bir hemşire iyi bir ücret almaktaydı. Hemşirelerin Hindistan'daki görevi, kişinin dini, etniği veya ırkı ne olursa olsun hastalar ile ilgilenmekti. Bayan Bennett bir yılı dolmadan 34 WGH adlı Bombay'ın 260 km kuzey doğusunda açık bir alanda 1,2 km alanda kurulu 3.000 yataklı bir komplekse başhemşire olarak görevlendirilmiştir. Önceden sadece imparatorluk hemşirelerinin çalıştığı hastane çok yoğundu. Bayan Bennett, 59 Avustralyalı hemşire ve 15 yerel hemşire ile hastanenin idaresini teslim almıştı. Çalışmaya başladığında 2.188 hasta bulunmaktaydı. 74 personel hastane hizmetlerine yeterli değildi. Hasta sayısının fazla ve personel sayısının yetersizliğinden hariç hava çok sıcak olup kolera gibi salgın hastalıklar da yaygındı. Bu durum insanlar da büyük bir gerilime yol açmış, bu da hemşirelerin moralini bozmuştur. Kısa süre içinde koğuşlardan birisinde çiçek hastalığı çıktı. Hemen ardından 3 hafta sonra başka bir koğuşta da veba görüldü. Hemşireler ve diğer tüm personel için zorlu ve stresli bir süreç başlamıştır. Tüm sağlık personeli, hemşire ve diğer personeller trenle 4 saat uzaklıktaki bir mesafeye gidip aşı yaptırmaları gerekmiştir. Çiçek hastalığına karşı aşı pek de başarılı olmamasına rağmen hastalık şiddetli seyretmemiş ve ölüm vakası henüz gerçekleşmemiştir. Hastalar özel bir yerde izole edilmiştir. Veba içinse aynı şeyi söylemek mümkün değildir. İlk 48 saatte ölüm haberleri gelmiş ve 1.600 kişilik hasta bölümünün tahliyesi emri alınmıştı. Yalnız bu bölümden ayrı nekahet ve 4 yataklı subay hastanesi tahliye edilmemiştir. Hemşire ve tüm personel sayesinde her iki

---

köyünden 24 yaşında Sadullah oğlu Ahmed'den de bahsetmektedir. Aynı tarihte durumu ailelerine

hastalık da Eylül 1917'den yılbaşına kadar kontrol altına alıntı ve hastane normale döndü.¹⁶³⁰

1918 yılı o zamana kadar ağır bir tempoda çalışan bazı hemşireler için pek de olumlu geçmeyecektir. Namus ve sadakatleri ile öne çıkan kadınlardan 5 tanesi, bir İngiliz sağlık personeli tarafından hayasızlıkla suçlanmış ve bu andan itibaren her şey hemşirelerin aleyhine dönmüştü. Olay İngilizler açısından utanılacak bir durum haline gelmiş ve uzun süre kamp yönetimini meşgul etmişti. Ağustos ayında yeni bir hastalık, İspanyol gribi gelince gündem değişmiş ve ortalık biraz yatışmıştı.¹⁶³¹

4.2.3 Thatmyo Esir Kampının Sağlık Şartları

Kampın sağlık hizmetleri Başhekim Yüzbaşı J. M. Williamson tarafında yerine getirilmekte ve kendisine Teğmen Brookes ile cerrah Swolle tarafından yardım edilmekteydi. Yedi Türk doktoru Albay Behiç Bey, Yüzbaşı Yusuf, Yüzbaşı Mustafa, Yüzbaşı Mehmed Osman, Eczacı Teğmen Suad, Göz Doktoru Teğmen Hamid Şakir ve Ecza kalfası Teğmen Aghia kampın kuruluşundan beri kampta görev yapmışlardı. Türk doktorlar, İngiliz doktorları ile beraber uyum içinde çalışmıştı.

---

haber verilmiştir. Bkz. BOA, **HR. SYS.**, 2205/58.

¹⁶³⁰ <https://www.awm.gov.au/journal/j36/nurses.asp>, 05.12.2016.

¹⁶³¹ Kamp komutanı, Bayan Bennett'i konuyu araştırmak için görevlendirmiştir. Bennett kamp komutanına güvenmediği için Bombay'daki başkanlığı arayarak sorumlu başhemşireyi çağırması ve durum acilen Melbourne'deki başkanlığa bildirilmiştir. Kamp komutanı Türk tercümanından aldığı bilgilerle adı geçen hemşirelerin asker, esir ve Hindistan alt tabakasından kişiler ile birlikte olduğundan emin olmuştur. Signor Martirossi adındaki Türk tercüman hemşirelere karşı en önemli şahittir. Seddon'un Türk tercümandan aldığı bilgiler gösteriyordu ki hemşireler askerler ile cinsel ilişkide bulunuyordu. Hemşireler koğuştaki İngiliz askerlerle, Hindistan alt tabakadan kişilerle ve hastanede yatmakta olan iki Türk savaş esiri ile ilişkiye girmekle suçlanmıştır. Boş bir çadırda Türk esirler ile görüldükleri iddia edilmiştir. Ayrıca bir hemşirenin aynı koğuşta bir İngiliz hasta ile birlikte olduğu bilinmektedir. İki Türk esir de hemşireyi boş bir çadırda gördüklerini söylemiştir. Bir Avustralyalı Hristiyan hemşirenin üç Müslüman ile böyle bir ilişkiye girmesi, kamp yönetimi için kabul edilecek bir durum değildir. Kendileri açısından utanç verici bir durumdur. Avustralyalı hemşireler için benzer ithamlar, Mısır'daki 14. Avustralya Genel Hastanesi için de yapılmıştı. Kendileri bu tür dedikoduları iftira olarak değerlendirmiştir. Yapılan iddialar arasında geç saatlere kadar dışarıda durmak, kamusal alanda içki içmek, görevdeyken verandada sigara içmek gibi davranışlar da vardı. Hemşirelerden bazılarının bir astsubayın evine gittiği bilinmektedir. Asıl sorguladıkları ve utanç verici olan evli olan hemşirelerin neden Türk subayları ile birlikte olduklarıdır. Aynı sorgulama, kültürlerini ve dini inançlarını en zor şartlarda yaşamaları için fırsat verilen Türk esirlere de yapılmıştı. Türk esirlerin hemşirelere karşı ilgisi gemiden inip ilk kampa girdikleri zamandan itibaren başlamıştı. Hemşireler yüzbaşı, teğmen ve üst teğmen eşleriyle. Türk subaylar İngiliz subay, eş ve baldızları ile iyi vakit geçirmişlerdi. Hemşirelerin evli olduklarını bile bile birlikte olmuşlardı. Olay kapanmasına rağmen kendi ülkelerinde de tepki ile karşılanmıştı. Bkz. <https://www.awm.gov.au/journal/j36/nurses.asp>, 05.12.2016; Memorandum, Davisto Major-General R. H. J. Fetherston, Director-General of Medical Services, 28 August 1918, NAA, MP 367/1, item 527/27/531.

Ayrıca aldıkları subay maaşlarından başka hizmetleri için hiçbir para almadıkları gibi işine bağlılıkları ve enerjileri ile övgü kazanmıştır. Bunun sonucu olarak da tam bir özgürlüğe sahip olmuşlar ve kamp dışına çıkabilmişlerdir. Örneğin, Kızılay heyeti ziyareti sırasında iki Türk doktoru Rangoon'a izinli olarak gitmiştir. Kampta bulunan Kuzey ve Güney Kamp Hastaneleri'nde yaklaşık otuzar hemşire vardır. Bunların her ay 41,80 franka tekabül eden 26,2 Hindistan rupisi maaşları vardı. Subaylar 99 frank alıyorlardı. Ayrıca Nisan 1917'de işsiz olan ama kampın genişletme çalışmalarında çalıştırılabilecek 40 hemşire bulunmaktadır.¹⁶³²

Amerika Birleşik Devletleri'nin Rangoon Konsolosu Samuel Reat kampı 26 Mart 1916'da ziyaret etmiş ve hazırladığı 29 Mart 1916 tarihli raporunu İngiliz Dışişleri Bakanlığına göndermiştir. Thatmyo kampındaki esirlerin yaşantısını ayrıntılı bir şekilde anlatan 'Savaş Esirleri Kampının Denetlenmesi' başlıklı bu raporda kampın sağlık şartlarından bahsedilmektedir. Rapora göre Thatmyo'daki savaş esirleri kampının binaları büyükçe inşa edilmiş, sağlık hizmetleri ve çevre şartları oldukça iyi durumdadır. Hastanelerde Osmanlı ordusunun sağlık birimlerindeki erattan yaklaşık 45 kişi koğuş görevlisi olarak görevlendirilmiştir. Bu kişilere İngiliz ordusunun sağlık birimlerinde karşılık gelen rütbelere yapılan ile aynı oranda ödeme yapılmıştır. Sağlık çalışanları, şartlı tahliye konumundaydı. Kamptan ayrılırken ve kampa girerken nöbetçi defterine isimlerini yazıp imzalamaları şartıyla, gün içerisinde özgürlerdi. Kampta 1 yarbay, 10 yüzbaşı ve rütbeleri teğmen olarak belirlenmiş olan 3 eczacı olmak üzere 14 sağlık çalışanı vardı. Bunlardan yarbay, 6 yüzbaşı ve 3 eczacı düzenli olarak hastanelerde çalışmaktaydı. Diğerlerine Fırat rotasından geri gönderilmeleri teklif edilmiştir, ancak bu rotadan seyahat etmeleri riskli olmasından dolayı bu kişiler kampta kalmayı tercih etmiştir. Kampta ikisi Kızılay mensubu olan 3 sivil doktor bulunmaktadır. Bu kişilere de geri dönmeleri teklif edilmiş, fakat sağlık çalışanları ile aynı sebeplerden dolayı reddetmişlerdir. Bu doktorlara da meslektaşları gibi aynı özgürlük tanınmıştır.

---

¹⁶³² **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 67.

Rapora göre raporun düzenlendiği sırada kampta ikisi hastanede olmak üzere toplam 95 hasta bulunmaktaydı.¹⁶³³

Güney Kamp Hastanesi, tuğlalarla örtülü odundan yapılmış büyük bir binadan ve kulübe olarak kullanılan birkaç yapıdan oluşmuştur. Hastane tüm tahlil ve araştırmalar için gerekli malzemeye sahip olup; hastanenin bakteriyolojik bir laboratuvarı bulunmaktadır. Hastalar için tuvaletler odalara rahat bir uzaklıktadır. Yerliler tarafından günde 3 defa boşaltılıp temizlenmiş ve kreolin, kresol veya asit fenikile dezenfekte edilmiştir. Geceleri odalara delikli sandalyeler konulmuştur. Bazalar metal olup üstlerindeki yataklar, battaniyeler ve yatak örtüleriyle donatılmış vaziyettedir. Hastalar için gece masaları mevcuttur. Hastanede mutfak için ayrı bir yer kullanmıştır. O binaya bir erzak deposu bağlanmıştır. Bu iki alanın kapıları ve pencereleri tel örgüyle donatılmıştır. Tüm bu yerler temiz, kokusuz ve böceksizdi. Her iki hastanede hastalara verilen yemekler doktorlar tarafından yararlı görülen menüden ibarettir. Menüler her gün sabah ziyaretinden sonra belirlenmiştir. Hastaların büyük bir kısmı hareket edebiliyor ve çay, limonata, kahve, soda gibi ihtiyaçlarını hastanenin yanındaki küçük kantinden karşılayabiliyordu. Hastanelerin çarşafı kaynar suda ve ayrı bir şekilde yıkanıyordu. Pansuman malzemesi ve ilaçlar yeterli miktardaydı. Kampta bulunan iki eczane Türkler tarafından başhekimin gözetimi altında idare ediliyordu. Kuzey Kamp Hastanesinin ana odası zemin katta bulunuyordu. Oldukça geniş ve aydınlık olup yer çimento ile kaplanmıştı. Kuzey hastanesinin sağlık servisleri, mutfağı, eczanesi vb. güney kampı ile aynı şartları taşımaktaydı.¹⁶³⁴

Üç hastanın kaldığı ve ara sıra ziyaretçisi bulunan kalede su, kuyulardan kova ile alınmaktaydı. Önceleri Irrawaddy Nehri'nden su getirilmesi planlanmış fakat tüm yerel halkın nehrin suyunu kullanması sebebiyle suyun kirlenme tehlikesine karşı kullanılmasından vazgeçilmişti. Kamptaki kuyu suyunun ise sağlıklı olmadığı hatıratlarda geçmektedir. Kampta kalan esirlerden Murad Gani Bey tarafından kaleme alınan Esaret Defteri adlı hatıratta kuyu suyunun içilmemesi gerektiği, dereden getirilen suyun hastalıklara yol açtığı söylenerek esirlerin birçoğunun su

---

¹⁶³³ TNA, FO., 383/239.

yüzünden hasta olduğu anlatılmıştır.¹⁶³⁵ İki hastaneye de hastalar için tekerlekli banyo ya da sabit duşlar ile su verilmekteydi. Hastane çamaşırının temizlenmesi yerli bir temizlik çalışanı tarafından kampın dışında yapılıyordu.¹⁶³⁶

Sağlık açısından dikkat çekici bir durum kampta kümes hayvancılığıydı. Türk esirlerinin çoğu barakalarının etrafında kümes hayvanı yetiştirmekte, subaylara elde ettikleri ürünleri satmaktaydılar. Kamp yetkililer bu küçük ticari faaliyetlere ses çıkarmamakla birlikte hayvanların çok çabuk büyümesi ve hastalıkların ortaya çıkmasıyla kümes hayvanı yetiştiriciliğine özel kapalı bir alanda izin verilmişti.¹⁶³⁷

Kampın Göz Doktoru Dr. Hamid Chakir muayene için gerekli araçlara sahipti. Ameliyathane bakımlı ve tam donanımlıydı. Sıkça ameliyatlar yapılıyor, daha zor vakalar için hastalar genel hastanenin bulunduğu Maymyo'ya sevk ediliyordu. Hasta kabulü sabah saat 07.00-12.00 arası gerçekleşiyordu. Öğleden sonra kontrol amaçlı ziyaretler yapılıyordu. Her gün her kamptan 20 ile 25 hasta viziteye çıkıyordu.¹⁶³⁸

Thatmyo esir kampında bulunan Doktor Yüzbaşı Nefi Hulusi Bey, esaret sonrası verdiği ifadesinde kamp şartlarından dolayı esirlerin sık sık hasta olduklarından bahsetmektedir. Kampta zorla çalıştırılmak üzere görevlendirilen 1.100 küsür asker nehrin karşı sahilinde kuzey tren hattı üzerinde bir kasabada on iki saat toprak üzerinde yaşamaya mecbur bırakılmıştı. Buradaki 6 kamptan başka Burma sınırına yakın bir kasabanın şimendifer işlerinde de 1.700'den fazla esir istihdam edilmişti. Askerlerin çok yüksek ve soğuk bir ortamda çalışmalarından dolayı bünyeleri zayıf düşmüştü. Solgun, yorgun ve bitap bir halde olan askerlerin bu şartlar altında sıhhatleri de bozulmuştu. Çok ağır işlerde aralıksız uzun süre çalışan esirler, geceleri de yetersiz battaniye ile ormanlık bir alanda, bataklıkta geçirmişlerdi. Bataklıkta yaşayan esirlerin suları da pisti. Bu şartlarda yaşayan esirler sıtma, kanlı ishal ve göğüs nezlesi gibi değişik hastalıklara yakalanmıştı. 100'ü aşkın esir

---

¹⁶³⁴ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 68-69.

¹⁶³⁵ Ergun Hiçyılmaz, **a.g.e.**, s. 196-198.

¹⁶³⁶ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 62-64.

¹⁶³⁷ **a.g.e.**, s. 64.

hastaneye yatırılmış, esirlerin pek çoğu hayatlarını kaybetmişti. Thatmyo kampı başhekimini dahi esirlerin bir ölüye döndüğünü itiraf etmişti. Subaylar sadece beden değil akıl ve ruh sağlığı bakımından da son derece kötü haldeydi. Nefi Hulusi Efendi'nin kampta bulunduğu sırada subaylardan 8'i tüberküloz olmuş ve hava değişimine gönderilmişti. 15 subay ya ruhsal yönden bunalıma girmiş ya da değişik akıl hastalıklarına yakalanmıştı. 4 esir ise akıl sağlığını yitirmişti. Ruhsal yönden bunalıma giren esirler Mısır'a gönderilmişti. Ayrıca 30 kadar esir de ruhsal yönden bunalıma girmiş olmasına rağmen resmi müracaatları dikkate alınmayarak hiçbir sihi muamele yapılmamıştı. Bu kişilerin tedavilerine arkadaşları tarafından kamp dâhilinde özen gösterilmişti. Esirlerin 20'si son derece zayıf düşmüştü. Adı geçen hastalar hava değişimi için diğer bir kampa gönderilmeleri veya kamp haricinde havadar, ormanlık, çayırılık yerlerde gezinebilmek için müracaatta bulunmuşlardı. Ancak birkaç ay sonra 30 kadarı Yüzbaşı Nefi Hulusi Efendi gözetiminde üç ay müddetle Shwebo nekahet kampına hava değişimi için gönderilmişti. Etrafta ve civarda esirlerin gezebilecekleri uygun bir yer mevcut değildi. Takriben 60'ı geçkin asker tüberküloza yakalanmış, 15'i vefat etmişti. Her geçen gün ruhsal durumu bozulan askerlere rastlanılmaktaydı. Öncekilere ek olarak sağlam askerlerden 12'si daha akıl sağlığını kaybetmiş ve evvelkilerle beraber tamamı hava değişimine gönderilmişti.¹⁶³⁹

Zor şartlar altında çalıştırılan esirlerin kaldıkları barakalar bir insanın yaşamasına uygun değildi. Günde on saat çalıştırılan askerlerden güneş çarpması sebebiyle viziteye çıkanların sayısı yüzlerle ifade edilmeye başlandı. Güneş çarpması hariç diğer rahatsızlıklardan hastaneye yatan asker sayısı elli civarındaydı. Kısa sürede kamplardan gelen hasta esir sayısı daha da artmıştı. Yoklama esnasında birçok asker vizite defterlerine isimlerini yazdırarak hastaneye istirahate gönderilmişti. Bir müddet sonra kamp komutanı yüzbaşı hastaneye de müdahale etmiş ve demir baston ile hastaların vücutlarına rastgele vurarak tüm esirleri hastaneden çıkartmıştı. Pavyon inşaatındaki esirler dinlenmeden çalıştırılmış ve işin kısa sürede bitmemesi sebebiyle hastanelik oluncaya darp edilmişlerdi. Gün sonunda 27 asker vücutlarındaki ciddi yaralar ile hastaneye müracaat etmiştir. Başka bir

---

¹⁶³⁸ a.g.e., s. 69.

kamptan da şiddete uğramış üç dört asker getirilmişti. İshal sebebiyle zayıf düşmüş on beş kadar asker de hastaneye sevk edilmişti. Hastaneye gelen esirler, kamplarında şiddet sonucu yaralanan ve hastaneye gelemeyen başka esirlerin de olduğunu söylemişti. Darp sonucu gözünü tamamıyla kaybetmiş bir asker, kamp tabip yardımcısı bir Hintli tarafından merkez kampına tedavi için gönderilmesine rağmen kamp komutanı tarafından kamp revirinde tutulmuş ve hastaneye gönderilmemiştir. Bu askerden hariç tüm hasta ve yaralıların hastaneye gidişleri engellenmiş, kamp revirinde tutulmaya çalışılmıştır. Askerlerin tamamına rapor çıkartılmasına rağmen aynı olaylar bir gün sonra aynı şiddetle devam etmişti. Örneğin hastaneye getirilen bir imamın sırtında 20'den fazla değnek izi olmasına ve kendisine istirahat için rapor verilmesine rağmen bir gün sonra zorla tekrar angaryaya gönderilmiştir.¹⁶⁴⁰

İngilizler esirlerin hastalık durumlarını göz önüne almadan normal bir insanın bile katlanamayacağı şartlarda esirleri bir kamptan diğerine taşımışlardır. Ocak 1917 başında yüzden fazla çalışamayacak durumda asker ve hastanedeki hastalar Meiktila kampına nakledilmiştir. Biri büyük, ikisi küçük üç vapurun güverte, kazan ve ocaklarının etrafında ve alt üst katlarında birbiri üzerinde çok sayıda Türk esiri çok kötü sağlık şartları altında sevk edilmiştir. Dört gün sonra Mincan kasabasına ulaşılmıştı. Hastaları istasyonda karşılayan İngiliz sağlık subayı bu zalimane davranışı görerek esirlere üzüntülerini bildirmiştir.¹⁶⁴¹

Osmanlı Hükûmeti 29 Ağustos 1916'da Amerikan Elçiliği vasıtasıyla gönderdiği diplomatik mektupla Osmanlı esirlerinin bulunduğu sağlık koşullarının yetersiz olduğundan ve esirlerin uygun olmayan şartlarda barındırıldıklarından şikâyet etmiştir. İngiltere Hükûmeti Osmanlı esirleri hakkında insanlık adına ve sağlık kuralları dairesinde muamele etmemiş, gerekli tedbirleri almamış, hatta iç çamaşırı ve gömlek gibi zaruri malzemeleri dahi esirlere vermemiştir. Osmanlı Hükûmetine göre esirlerinin bu karargâha sevk olundukları zaman genel sağlık durumlarında önemli bir sorun olmadığı hâlde aradan geçen iki ay içinde içlerinden 116 erin vefat etmesi ve 96 erin de hastanede tedavi altında bulunması ciddiye alınması gereken bir olaydır. Kamplarda ölümlerin çoğalmakta olduğunu saklanamaz

¹⁶³⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/34.

¹⁶⁴⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/34.

¹⁶⁴¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/34.

bir gerçek olmuştur. Osmanlı Hükûmeti esirlere gösterilen bu insanlık dışı muamelenin devamına asla müsamaha göstermeyeceğini belirtilmiş, bu konuda gerekli tedbirlerin bir an önce alınmasını, esirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasını ve ölümlerin sebebi hakkında bir rapor hazırlanması talep etmiştir. Osmanlı Hükûmetinin dile getirdiği iddialar sonucu İngiltere Hükûmetinin talebi ile Rangoon'daki Amerikan Konsolosu Thatmyo esir karargâhındaki gözlemlerinden oluşan "*Thatmyo Türk Savaş Esirleri Esaret Kampı*" başlıklı bir rapor hazırlamış ve bu rapor Hindistan Ofisi tarafından Londra'ya Eylül 1916 tarihinde gönderilmiştir. Raporda Osmanlı Hükûmeti tarafından yapılan, esirlerin sağlıklarının ihmal edildiği veya yetersiz biçimde giydirildikleri şeklindeki çıkarımların doğruluğunu gösterecek bir verinin bulunmadığı belirtilmiştir. Bu bağlamda, raporun düzenlendiği dönemde hastanede 95 ya da 96 hastanın olduğuna, 10'dan az olmamak üzere Türk askeri sağlık çalışanının onlara eşlik ettiğine, aynı zamanda 3 sivil doktor dışında sıhhi personelden 45 rütbelinin bulunduğu ve sağlık çalışanları tarafından esirlerin sağlıklarının ihmal edildiğine dair herhangi bir şikâyetle bulunmadığına raporda yer verilmiştir. Raporda bazı hususların küçük bir şikâyet konusu oluşturduğu doğrulanmıştır. Bununla birlikte gönderilen raporla, bu sıkıntıların giderilmesi için adımların atıldığını belirtilmiştir.¹⁶⁴²

İngiltere Hükûmeti, esir kamplarında esirlerin her türlü konforunun sağlandığını ve kampların sağlık şartlarının esirler için mükemmel olduğunu kendi görevlendirdiği yetkililer, tarafsız kuruluşlar veya devletlerce hazırlanan raporlar aracılığıyla ispatlamaya çalışmıştır. Burma Tümeni Sağlık Hizmetleri Yönetici Yardımcısı Albay H. Fooks tarafından hazırlanan ve Amerikan Yetkili Konsolos Yardımcısı H.B. Osborn tarafından 31 Ocak 1917 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığına gönderilen bir rapor göre kampta düzenli olarak medikal teftişler yapılmaktadır. Birkaç vakada ameliyat için Maymyo'daki İstasyon Hastanesine sevk yapılmıştır. Yakın zamanda Shwebo'da kurulan nekahet kampına hava değişimi için 15 Türk subay ve 50 asker gönderilmiştir. Thatmyo'da tutulan esirlerin çoğunun sağlığı geldikleri günkü durumlarından daha iyidir.¹⁶⁴³

¹⁶⁴² BOA, **HR. SYS.**, 2197/54; TNA, **FO.**, 383/235.

¹⁶⁴³ TNA, **FO.**, 383/339.

Thatmyo'da daha önce pek görülmeyen sıtma, Mısır'da bu hastalığı yakalanan kişiler tarafından kapma getirilmişti. Sıtma sivrisineği bu bölgede bulunmamaktaydı. Hindistan'a özel olan Dang hastalığının kökeni mikrobikti ve gribe benzemektedir. Dönemsel bir şekilde bütün nüfusa bulaşır ve yüksek ateş ve halsizlik belirtileriyle kendini gösterirdi. Beklenmedik zorluklar çıkmadıkça 3 ile 4 gün içinde iz bırakmadan kaybolurdu. Salisilat kullanılarak tedavi edilmekteydi. Mısır'dan gelen istisnai zatürre hastası hastanede tedavi görmüştü. Tüberkülozdan 5 asker gözetim altında olup mikroskopta incelenmesine rağmen henüz basil bulgusuna rastlanılmamıştı. Hastalar herkesten ayrı tutulmakta ve zengin bir şekilde beslenmekteydi. Thatmyo Kalesi'nde, kampın 200 metre ilerisinde ruhsal rahatsızlıkları olan 3 hasta bulunmaktaydı. Biri, topçu kaptanı Sabri, şuuruz ve solgun durumdaydı. Durumu iyiye gidemeyeceğinden en kısa sürede ülkesine geri gönderilmesi düşünülmüştü. Çok hareketli bir Arap ciddi bir olaya sebebiyet verme ihtimaline karşı burada tutulmaktaydı. Çok yaşlı bir Türk de aklî dengesini kaybetmiş durumdadır. Bu 3 hastaya iyi bakılsa da onların özel bir kuruma yatırmasının daha doğru olacağı düşünülmüştür. Birkaç esir Mezopotamya'dan yaralı olarak gelmiş ve hastanede tedavi altına alınmıştır. Bilek, göz ve ayaklarında yaralar vardır. Uzun kesilmesi vuku bulmamıştır. Bu esirlerin genel sağlık durumu iyi ve yaraları iyileşme yolundadır. Kampta hiçbir bulaşıcı hastalık yoktur.¹⁶⁴⁴

Kampta iki kolera vakası görülmüş ve durumu bildiren rapor Hindistan Hükûmeti tarafından Londra Hindistan Bakanlığına bir telgrafı ile 1917 yılının ilk aylarında göndermiştir. Rapor konu hakkında detayları da içermektedir. Türk savaş esirleri arasında iki talihsiz kolera vakası meydana gelmişti. İlk olarak Kalküta ve Rangoon arasında Fazelka gemisindeki 1.300 esirin arasında görülen 14 vakanın 9'u 11-16 Nisan tarihleri arasında ölümle sonuçlanmıştır. İkinci talihsizlik, 10 gün sonrasında yine Kalküta ve Rangoon arasında Bangala gemisinde 1.000 esirin arasında görülmüştür. Burada 3'ü ölümlü 12 vaka kaydedilmiştir. Gerekli tüm önleyici tedbirler alınmıştır. Esirler Bombay'dan Kalküta'ya trendeyken karnelenmiş ve gemiye doğrudan bindirilmişlerdir. Sonrasında medikal olarak muayene de

---

¹⁶⁴⁴ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 69-71.

edilmişlerdi. Hastalık olduğu anlaşılan esirler tecrit edilmiş ve gardiyanların etkilenmesi önlenmiştir. Hastalığın kaynağı kesin bilinmemekle birlikte alınan raporlar kaynağın Kalküta'da trende ya da gemide olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak hastalığın bir esir taşıyıcıdan kaynaklandığı şüphesi ağırlık kazanmıştır.¹⁶⁴⁵

İngiliz yetkililer, esirlerin Hindistan kamplarına nakilleri öncesi fiziksel durumları ve yaşları hususunda yeterli değerlendirme ve muayene yapmamışlardır. Kamplardaki esirlerin yaşları 18 ila 60 arasında değişmekteydi ve büyük bir çoğunluğu da 45'ten fazlaydı. Hasta ve yaralıların kamptaki bakımı, Kraliyet Ordusu Sağlık Birliği subayı danışmanlığında, olabildiğince Türk sıhhiye personeline bırakılmıştı. Mümkün olduğunca esirlerin ilaç vb. istekleri karşılanmak için çaba gösterilmişti. Tüm süreç boyunca akciğer tüberkülozu ve beyin kanamasından olmak üzere sadece iki subay şehit olmuştu. Her iki durumda da ölümlerin kamptaki yaşamlarından kaynaklı olduğuna dair bir neden bulunamamıştır.¹⁶⁴⁶

Osmanlı Hükûmeti, Thatmyo kampı başta olmak üzere Hindistan esir kamplarında meydana gelen ölümlerin artmasından ve bu konuda gerekli önlemlerin alınmamasından dolayı İngiltere Hükûmetine rahatsızlığını bildirmiştir. İngiltere Hükûmeti bu notaya karşı öncelikle yukarıda adı geçen Rangoon Amerikan Konsolosu tarafından hazırlanan raporu Osmanlı Hükûmetine ulaştırmıştır. Rangoon Amerikan Konsolosu tarafından hazırlanan söz konusu raporda raporun hazırlandığı sırada kampta bulunan iki hastanede Osmanlı esirinden 96 erin mevcut olduğu, o ana kadar vefat etmiş olan esirlerin sayısının 116 ere ulaştığı yazmaktadır. Ölüm listeleri incelendiğinde 3.664 kişiden 116'sının öldüğü ve ölüm oranlarının yüksek olduğu bir gerçektir. Ancak kayıtlar dikkatle incelendiğinde 59 kişiden fazlası, varışlarından sonraki ilk iki ay içerisinde şehit olmuştur. Bu durum da kendilerinin hastalığa yakalanmış olarak kampa geldiklerini göstermektedir. Tüberkülozdan 32, dizanteriden 37 ölüm vakası meydana gelmiştir. İngiltere Hükûmeti ayrıca Hindistan Hükûmetinden Thatmyo'daki esirler arasında gerçekleşen ölümlerin sebeplerini içeren tıbbi bir rapor düzenlemelerini talep etmiştir. Buna karşılık olarak da Osmanlı

---

¹⁶⁴⁵ TNA, FO., 383/339.

¹⁶⁴⁶ TNA, FO., 383/339.

Hükûmetinden Mezopotamya’da ele geçirdikleri savaş esirleri arasında gerçekleşen ölümlere ilişkin benzer bir rapor hazırlanması istenmiştir.¹⁶⁴⁷

1916 yılında iki subay akciğer tüberkülozu ve beyin kanamasından hayatını kaybetmişti. Beyin kanaması sebebiyle vefat eden kişi Suphi Bey’dir. Askerler ve siviller arasında 76 ölüm vakası görülmüş olup 3.500 kişi arasında ölüm oranı %2,17’dir. Yukarıda sözü edilen Amerikan Konsolosu M. Samuel G. Reat’in yazmış olduğu raporda ortalama ölüm oranını %3,19 olarak kaydedilmişti. Bu yüksek oran cepheden yeni gelen askerin kampa ulaşmasından sonra geçen iki aylık süre içinde ölüm oranının yüksek olmasından kaynaklanmaktaydı. Kampa gelen her yeni gruptan sonra ölüm oranının arttığı gözlemlenmiştir. Kızılhaç heyetinin yaptığı araştırmalar sonucuna göre esirlerin ölüm sebepleri ve sayıları şöyledir:¹⁶⁴⁸

Tablo 4.3: Thatmyo Kampında Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri

Hasta Adedi	Hastalığın Adı	Ölüm Sayısı
1	Tifüs	1
2	Dizanteri	9
3	Sıtma	7
4	Humma (Yüksek ateş) (Sebebi bilinmiyor)	1
5	Zatürre	3
6	Akciğer Tüberkülozu	12
7	Tüberkülozun tüm çeşitleri	3
8	Yorgunluk-Bitkinlik	4
9	Anemi (Kansızlık)	8
10	Kısmi Felç	1
11	Kalp sorunu	4
12	Tromboz (Kan Pıhtılaşması)	1

¹⁶⁴⁷ BOA, HR. SYS., 2197/54; TNA, FO., 383/235; FO., 383/239.

¹⁶⁴⁸ Rappports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d’Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L’occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 71-72.

13	Endokardit (Kalp iç zarı iltihabı)	1
14	Bronşit	2
15	Plörezi, zatülcenp (Akciğer zarı iltihabı)	1
16	Nefrit (Böbrek hastalığı)	4
17	Enterit (İncebağırsak iltihabı)	9
18	Hemoroit	1
19	Kasık Fıtığı	1
20	Yaralanma	3

Hastalık	Kuzey Kampı	Güney Kampı
İshal	5	2
Zatürre	2	1
Sıtma	1	1
İskorbüt	1	-
Hemoroit	1	-
Kronik bağırsak yangısı	3	-
Egzama	1	-
Halsizlik	3	-
Burkulma	1	-
Dang Humması	1	1
Yaralanma	-	5
Flegmon	-	1
Kalp hastalıkları	-	4
Tüberküloz (şüpheli vakalar)	-	3
Ruhsal hastalıklar	-	1
Sinirsel bozukluklar	-	2
Orşit (Testis iltihabı)	-	1
Kulak iltihabı	-	2

Kas ağrısı	-	1
Dispepsi	-	2
Toplam	19	26
Kamp için toplam: 45 hasta.		

Kaynak: Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 71-72.

1917 yılının ilk üç ayında ölüm sayısı 4, yıllık ölüm oranı %2,18'dir. Ölümler 1 apandis, 1 kalp hastalığı, 1 ince bağırsak iltihabı ve 1 bağırsak iltihabından (kolera şüphesi mevcuttur) kaynaklanmaktaydı. Tüm cenazeler arkadaşlarının huzurunda dini vecibelere göre defnedilmişti. Subay mezarları diğerlerinden ayrı bir yerdedi.¹⁶⁴⁹

Kızılhaç heyeti, kampı ziyaret ettikleri sırada Thatmyo'daki iki hastanede bulunan hastalıkların isimlerini, hasta sayılarını ve 1916 ile 1917 senelerinin ilk 3 ayı içinde hastanelerde gerçekleşen ölüm vakalarını şu şekilde not etmiştir:¹⁶⁵⁰

Tablo 4.4: Thatmyo Kampı Hastanesinde Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri

TÜRK ESİRLER				
1916 Yılı				
Ay	Kamp Nüfusu	Hastane Girişi	Ortalama Hasta	Ölüm
Ocak	2.755	205	86.00	10
Şubat	3.116	134	99.76	14
Mart	3.118	120	88.00	10
1917 Yılı				
Ocak	2.000	48	14.97	0
Şubat	2.057	42	19.07	0
Mart	3.125	123	48.84	3

ARAPLAR
----

¹⁶⁴⁹ a.g.e., s. 71-72.

¹⁶⁵⁰ a.g.e., s. 69-71.

1916 Yılı				
Ay	Kamp nüfusu	Hastane girişi	Ortalama hasta	Ölüm
Ocak	392	20	16.10	3
Şubat	388	28	18.31	3
Mart	383	20	10.23	1
1917 Yılı				
Ocak	131	7	2.55	1
Şubat	127	4	2.39	0
Mart	114	2	1.29	0

Kaynak: Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 69-71.

Yukarıdaki raporlardan hariç olmak üzere İngiltere Hükûmeti Burma Genel Komutanlığından aldığı hastalık ve ölümlere dair istatistiksel tabloları, esirler arasındaki ölüm oranının yükselişini ve düşüşünü gösteren bir grafiği, kampın genel sağlık durumu gösteren bir raporla birlikte Amerikan Büyükelçiliği vasıtasıyla 16 Mart 1917 tarihinde Osmanlı Hükûmetine iletmiştir. Raporla, Hindistan ile Mısır esir karargahlarında gerçekleşen ölümlerin sebeplerini açıklamıştır. Osmanlı esirlerinin ölümlerine dair hazırlanan rapor üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Thatmyo'da ikamet ettirilen Osmanlı savaş esirleri arasında gerçekleşen ölümlere, ikinci bölümde Malta'daki sivil ve askeri esir karargâhlarına ve üçüncü bölümde Avustralya'da ikamet ettirilen Osmanlı sivil esirlere yer verilmişti.¹⁶⁵¹ İngiltere Hükûmeti her ne kadar aksini iddia etse de Thatmyo karargahında bulunan esirler arasında ölüm oranının çokluğu, esirlerin bedeni ihtiyaçlarının karşılanmadığını, sağlık durumlarına gereken özenin gösterilmediğini ve insanlık dışı bir muamele tabi tutulduklarını göstermektedir. Diğer taraftan, İngiltere Hükûmeti gönderdiği bu rapora karşılık mütekabiliyet ilkesi gereği Osmanlı Hükûmetinden Kut'ül-Amare esirleri başta olmak üzere elinde bulunan İngiliz savaş esirleri arasında zuhur eden ölümlere dair rapor göndermesini ve kampların Kızılhaç heyeti tarafından ziyaret edilmesi istemiştir.¹⁶⁵²

¹⁶⁵¹ BOA, HR. SYS., 2202/60.

¹⁶⁵² BOA, HR. SYS., 2201/24.

Burma Sağlık Hizmetleri yönetici yardımcısı Türk esirlerin ölüm nedenlerini tıbbi bir rapor ile göstermeye çalışılmıştır. Burma Hükûmeti bu rapor ile esirlerin ölümlerindeki ihmal iddialarını da yalanlamıştır. Kamp başkomutanı, ölümlerin kamptaki kötü muameleden kaynaklamadığını söylemektedir. Komutana göre böyle bir durum esirlerin kendisi tarafından da kabul edilmemektedir. Kamp sık sık yetkililer tarafından ziyaret edilmektedir. Pek çok istek ve şikâyet zaman zaman esirler tarafından dile getirilmiş, ancak kötü muameleden dolayı hiçbir şikâyet alınmamıştır. Thatmyo'daki Türk ve Arap esirler arasındaki gerçekleşen ölümler hakkında hazırlanan bu rapor incelendiğinde kampın açılış tarihi olan 16 Haziran 1915'ten itibaren 18 aylık sürede kampta mevcut toplam esir sayısının 5.917 olduğu görülmektedir. Bunların 3.948'i Türk, 1.969'u Arap'tır. Aynı süre içindeki bu esirlerden 114'ü Türk, 41'i Arap olmak üzere 155'i hayatını kaybetmiştir. İngiliz yetkililere göre bu yüksek ölüm oranının nedeni çok sayıda Arap ve Türk esirin Thatmyo'ya sağlık bakımından kötü bir durumunda gelmesiydi. Savaş sırasında ya da öncesinde Mezopotamya'da başlayan şiddetli ve tedavi edilemeyen hastalıklar esirlerin ölümünde diğer bir etkendi. Raporda her bir ölümün sebebi ve hastalığın muhtemel kaynağı gösterilmiş, ölümlerin büyük çoğunluğunun Thatmyo'ya geldikten hemen sonrasında gerçekleştiğine vurgu yapılmıştır. Ölüm nedenleri aşağıda bulunan üç ana başlıkta şu şekilde gösterilmiştir:¹⁶⁵³

Tablo 4.5: Thatmyo Kampında Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri

Ölüm Nedeni	Ölüm Oranı
Savaştan önce yakalanılan hastalıklar, örneğin sivil yaşamdaki hastalıklar	%40,64
Savaş sürecinde yakalanılan hastalıklar, örneğin Mezopotamya'daki savaş koşullarına doğrudan bağlı hastalıklar	%45,81
Thatmyo kampında yakalanılan hastalıklar	%13,55
Toplam	100

Kaynak: TNA, FO. 383/339.

¹⁶⁵³ TNA, FO., 383/339.

İngiliz yetkililerin kendi hazırladıkları rapora göre ölümlerin büyük çoğunluğu ilk iki başlıktaki nedenlerden kaynaklanmıştır. Yukarıdaki sınıflandırmaya bakıldığında ölümler kamp hayatı ile hiçbir şekilde bağdaştırılmamaktadır. Tüm ölümlerin sebebi ya savaş öncesi ya da savaş süresince yakalanan hastalıklardır. Üçüncü başlıkta gösterilen ölüm oranına, kaza sonucu iki tabanca ateşlenmesi ardından meydana gelen ölümler de dahildir. Savaştan önce yakalanan hastalıklara ilişkin, bu gruptaki başlıca ölüm nedeni akciğer tüberkülozudur. Bu grupta olan esirlerin büyük kısmı kampa geldiklerinde hastalıkları ileri bir durumdadır ve ölümleri birkaç hafta içinde gerçekleşmiştir. Ölümlerin gerçekleşmesinde diğer yaygın neden ise savaşın verdiği bitkinlikten ileri gelen kalp kapağı hastalığıdır. Doğrudan savaşın neden olduğu hastalıklara bakıldığında 71 ölümden 29'u kampa geldikten sonra ilk ayda gerçekleşmiştir. Bu ölümler büyük bir oranda esirlerin Mezopotamya'da yakalandıkları sıtma ve dizanteri sonucudur. Rapor incelendiğinde, kamplarda gerçekleşen ölümlerin kademeli olarak düştüğü sonucu da çıkarılabilmektedir. 155 ölümün yalnızca 5'i, 5 aylık sürede gerçekleşmiştir. Raporda aylara göre kamptaki esir sayısı, ölüm sayısı ve esirlerin geliş tarihlerini gösterilmektedir. Yeni gelen esir topluluklarının gelişyle ölüm oranı artmakta ve sonraki dönemlerde ise düşüşe geçmektedir. Kurna'da yakalanan, az çok iklime alışkın ve hiçbir zaman aktif görevin sıkıntılarını yaşamamış esirler arasında ölüm oranı düşük kalmıştır. Nisan 1915'de kampa gelişlerinden sonra sadece 4 ölüm olmuştur. İzleyen gruplarda ölüm sayıları bir anda artmıştır. Bu durum Amare'den gelen ve büyük zorluklar içinde savaşın tüm sıkıntıları çekmiş esirlerin perişan durumunu göstermektedir.¹⁶⁵⁴

Thatmyo kampı hastane defterlerinde kayıtlı olan vefat eden esirlerin listesine bakıldığında durumun vahameti ortaya çıkmaktadır. 4.000 esirin bulunduğu kamptaki vefat listesi ölüm oranının yüksekliğini göstermektedir. Hastane kayıtları, Kasım 1914'den Temmuz 1918'e kadar bir Osmanlı tabip yarbayı tarafından tutulmuştur. 1918 yılı sonrası kamplarda ve hastanelerde ölenlerin sayısı bu cetvelde bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra kampa gelirken kamplar arası nakillerde veya geri dönüşte vefat edenler de bilinmemektedir. Bu listeye göre 1914 sonu ve 1915 yılında

---

¹⁶⁵⁴ TNA, FO., 383/339.

hastaneye gelen esir hasta sayısı 946'dır. Hastaneye başvuran 946 esirden hayatlarını kaybedenlerin sayısı 74'tü. 822'si ise taburcu olmuştu. Kampa ilk gelişte ölenler daha çoktur. Cephede yaralananlar ile yaralı ve hasta olduğu halde uzun yolculuğa dayanamayan esirlerin pek çoğu kampa gelişlerinin ardından kısa süre içerisinde vefat etmiştir. 1916 yılında hastaneye müracaat eden esir sayısı 706 olup bunlardan 610'u hastaneden ayrılmış, 66'sı ise şehit olmuştur. Son olarak 1918'inin ilk 6 ayına kadar hastaneye 326 esir başvurmuştur. Bunlardan 252'si hastaneden ayrılmış dokuzu ise hayatını kaybetmiştir. Yıllar ilerledikçe vefat eden askerlerin sayısının azaldığı görülmektedir. Doktor Behiç Bey tarafından hazırlanan listeye bakıldığında kampa intihar vakaları da dikkati çekmektedir. 1915, 1916 ve 1918'in ilk aylarına dair hastalıkları, sayısını, hastaneye müracaat eden, hastaneden çıkan veya vefat eden esirleri gösterir esir karargâhı hastane istatistik cetveli aşağıdaki gibidir:¹⁶⁵⁵

Tablo 4.6: 1915 Yılına Ait Thatmyo Kampında Hastanesinde Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri ve İstatistikleri

Hastalı İsmi	Geçen seneden kalan	Bu sene içinde hastaneye gelen	Toplam	Bu sene içinde hastaneden ayrılan	Ölüm	Toplam	Geri kalan	Açıklama
Humma-yımerzagı ¹⁶⁵⁶	-	25	25	24	1	25	-	-
Dang ¹⁶⁵⁷	-	63	63	57		57	6	-
Humma-yı habise ¹⁶⁵⁸	-	12	12	-	12	12	-	-
Humma-ı racia ¹⁶⁵⁹	-	2	2	-	2	2	-	-
Humma-yı şibhi tifoïd ¹⁶⁶⁰	-	-	-	-	-	-	-	-
Edrânü'r-ri'e ¹⁶⁶¹	-	42	42	12	25	37	5	-

¹⁶⁵⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 2480/400.

¹⁶⁵⁶ Sıtma. Anofel türü sivrisineğin sokmasıyla insandan insana bulaşan, titreme, ateş ve ter nöbetleriyle kendini gösteren bir hastalık.

¹⁶⁵⁷ Sivrisinek ısırmasıyla ile bulaşan ve yüksek ateşle beraber kas, kemik ve eklemlerde şiddetli ağrı gösteren bir virüs.

¹⁶⁵⁸ Azılı sıtma, kötü sıtma.

¹⁶⁵⁹ Dönek Ateş diye adlandırılan bu hastalık bulaşıcı olup tehlikelidir. Ateşin bir yükselip bir alçalması sebebiyle bu adı almıştır.

¹⁶⁶⁰ Tifo, kara sıtmaya benzeyen bir sıtma. Paratifoid.

¹⁶⁶¹ Tüberküloz, verem.

Maraz-1 uzvi-i kalb ¹⁶⁶²	-	15	15	7	5	12	3	-
İltihab-1 em'a ¹⁶⁶³	-	346	346	337	2	339	7	-
Zusentariya ¹⁶⁶⁴	-	73	73	49	14	63	10	İkisi 1914 senesinde vefat etmiştir
Emrâz-1 ayniye ¹⁶⁶⁵	-	18	18	18		18	-	-
İltihâb-1 kasabat ¹⁶⁶⁶	-	19	19	19		19	-	-
Zatürre ¹⁶⁶⁷	-	9	9	3	6	9	-	Biri 1914 senesinde vefat etmiştir.
İltihâb-1 kilye ¹⁶⁶⁸	-	-	-	-	-	-	-	-
İltihâb-1 zeyl-i düdü ¹⁶⁶⁹	-	1	1	-	1	1	-	-
İltihâb-1 periton ¹⁶⁷⁰	-	2	2	-	2	2	-	-
Zafiyet-i umûmiye ¹⁶⁷¹	-	126	126	118		118	8	-
İnhirâf-1 mizâc ¹⁶⁷²	-	36	36	36		36	-	-
Curûh ¹⁶⁷³	-	48	48	48		48	-	-
Romatizma	-	12	12	12		12	-	-
Da'ü'l-hafr ¹⁶⁷⁴	-	25	25	24	1	25	-	-
Emrâz-1 hâriciye-i mütenevvi'a ¹⁶⁷⁵	-	28	28	28		28	-	-
Emrâz-1 dâhiliye-i mütenevvi'a ¹⁶⁷⁶	-	45	45	30	3	33	12	Biri ufûnet-i demden (kandaki iltihaptan), diğeri hanak-1

¹⁶⁶² Kalp Hastalığı.

¹⁶⁶³ Bağırsak iltihabı.

¹⁶⁶⁴ Dizanteri.

¹⁶⁶⁵ Göz hastalıkları.

¹⁶⁶⁶ Bronşit iltihabı (Akciğer boruları yangını).

¹⁶⁶⁷ Akciğer İltihabı.

¹⁶⁶⁸ Böbrek iltihabı.

¹⁶⁶⁹ Apandisit iltihabı.

¹⁶⁷⁰ Karın zarı yangısı, iltihabı.

¹⁶⁷¹ Genel zayıflık.

¹⁶⁷² Karakter bozukluğu.

¹⁶⁷³ Yaralı.

¹⁶⁷⁴ İskorbüt.

¹⁶⁷⁵ Çeşitli hariciye hastalıkları.

¹⁶⁷⁶ Çeşitli dahiliye hastalıkları.

								sadırdan (göğüs hastalığı), ve diğeri de septisemide n (enfeksiyon) vefat etmiştir.
Genel toplam	-	946	946	822	74	895	51	

Kaynak: Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.** 2480/400.

Tablo 4.7: 1916 Yılına Ait Thatmyo Kampında Hastanesinde Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri ve İstatistikleri

Hastalık İsmi	Geçen seneden kalan	Bu sene içinde hastaneye gelen	Toplam	Bu sene içinde hastaneden ayrılan	Ölüm	Toplam	Geri kalan	Açıklama
Humma-yımerzagi	-	28	28	21	3	24	4	-
Dang	6	66	72	72		72		-
Humma-yı habise	-	5	5	-	5	5	-	-
Humma-yı şibh-i tifoid	-	3	3	-	3	3	-	-
Humma-i racia	-	-	-	-	-	-	-	-
Zatürre	-	12	12	7	3	10	2	-
Zâtü'l-cenb ¹⁶⁷⁷	-	1	1	-	1	1	-	-
Maraz-ı uzvi-i Kalb	3	11	14	4	8	12	2	-
Edrânü'r-rie	5	29	34	11	20	31	3	-
İltihâb-ı em'a	7	82	89	81	3	84	5	-
Zusentariya	10	132	142	131	8	139	3	-
Dâ'ü'l-hafr		27	27	24	1	25	2	-
Felc-i nisf-ı tûlâni-i eyem ¹⁶⁷⁸	-	1	1	-	1	1	-	-
Felc-i nisf-ı tûlâni-i eyser ¹⁶⁷⁹	-	1	1	-	1	1	-	-
İltihâb-ı periton	-	2	2	-	2	2	-	-
İltihâb-ı kilye	-	11	11	10	1	11	-	-
İltihâb-ı hamize ¹⁶⁸⁰	-	1	1	-	1	1	-	-

¹⁶⁷⁷ Akciğer zarında meydana gelen iltihaplı yaralar, plörezi.

¹⁶⁷⁸ Sağ tarafta kısmi felç.

¹⁶⁷⁹ Sol tarafta kısmi felç.

İltihâb-ı kasabat	-	46	46	43		43	3	-
Fakrû'l-demmi amik ¹⁶⁸¹	-	13	13	7	2	9	4	-
Zafiyet-i umûmiye	8	62	70	70	-	70	-	-
Emrâz-ı ayniye	-	3	3	3	-	3	-	-
Maraz-ı zührevî ¹⁶⁸²	-	8	8	8	-	8	-	-
İnhirâf-ı mizâc	-	36	36	36	-	36	-	-
Romatizma	-	14	14	13	-	13	1	-
Cinnet ¹⁶⁸³	-	5	5	3	1	4	1	Yaralı olarak vefat ettiği defterde muvazzahan gösterilmişti r
Curuh	-	16	16	14	2	16	-	Biri İngiliz nöbetçisi tarafından kazaen, diğeri harpte yaralı
Emrâz-ı dâhiliye-i mütenevvi'a	12	21	33	33	-	33	-	-
Emrâz-ı hâriciye-i mütenevvi'a	-	19	19	19	-	19	-	-
Genel Toplam	51	655	706	610	66	676	30	-

Kaynak: Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.** 2480/400.

Tablo 4.8: 1918 Yılına Ait Thatmyo Kampında Hastanesinde Hayatını Kaybeden Esirlerin Ölüm Sebepleri ve İstatistikleri

Hastalık İsmi	Geçen seneden kalan	Bu sene içinde hastaneye gelen	Toplam	Bu sene içinde hastaneden ayrılan	Ölüm	Toplam	Geri kalan	Açıklama
Humma-yımerzagı	-	12	12	10	-	10	2	-
Dang	-	55	55	52	-	52	3	-
Humma-	-	1	1	-	1	1		-

¹⁶⁸⁰ Vibrio (bir çeşit bakteri) iltihabı.

¹⁶⁸¹ Aşırı kansızlık.

¹⁶⁸² Zührevi hastalıklar.

¹⁶⁸³ Delilik.

yışıbh-i tifoid								
Maraz-ı uzvi-i kalb	1	4	5	3	1	4	1	-
Edrânü'r-ri'e	2	7	9	-	-	-	9	-
İltihab-ı em'a-yı müzmine	7	84	91	70	1	71	20	-
Zusentariya-yı müzmine	2	13	15	11	2	13	2	-
Da'ü'l-hafr	-	4	4	4		4		
İltihab-ı periton	-	2	2	-	2	2		Biri yaralı olarak diğeri intihardan vefat etmiştir
İltihab-ı zeyli dudi	-	3	3	2	-	2	1	-
İltihab-ı kilye-i müzmine	1	6	7	5	1	6	1	-
İltihab-ı kasabat	4	18	22	21	-	21	1	-
Fakrû'l-demmi amik	1	4	5	3	1	4	1	-
Maraz-ı zührevi	-	9	9	9	-	9		-
Romatizma	-	6	6	4	-	4	2	-
Cinnet	4	15	19	9	-	9	10	-
Curuh	2	18	20	18	-	18	2	-
Emrâz-ı dâhiliye-i mütenevvi'a	3	22	25	25	-	25	-	-
Emrâz-ı hâriciye-i mütenevvi'a	-	16	16	6	-	6	10	-
Genel Toplam	27	299	326	252	9	261	65	-

Kaynak: Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.** 2480/400.

Hindistan esir kamplarında İngilizler sadece Türk esir askerlere veya düşük rütbeli subaylara yönelik kötü muamele gerçekleştirmemiş, yüksek rütbeli subaylar da bu kötü muameleden etkilenmişlerdir. Bu esirlerin başında Basra Vali Vekili Albay Suphi Bey gelmektedir. Kalp hastalığı bulunan ve daha uygun bir yere naklini isteyen Fırka Kumandanı Suphi Bey'in müracaatı reddedilmiştir. Bunun yanı sıra kampa sağlam gelmesine rağmen gerekli tedavilerin uygulanmaması sonucu kısa

sürede hastalığına yenik düşerek hayatını kaybetmiştir. Osmanlı Hükûmeti Albay Suphi'nin ihmalden öldüğünü iddia etmiş ve bu konuda Amerikan Elçiliği kanalıyla sık sık sözlü notalar vermiştir. Osmanlı Hükûmeti, Suphi Bey'in inme sonucu ölümüyle ilgili olarak ayrıntı bilgi verilmemesinden de şikâyet etmiştir. İngiltere Hükûmeti ise Osmanlı Hükûmetinin konu ile alakalı hiçbir bilgi ve belge sunmadığını söyleyerek öne sürülen iddianın hiçbir dayanağının olmadığını ileri sürmüştür. İngiltere Hükûmeti, kendilerinin ve Birleşik Devletler konsolosluk yetkilerinin hazırladıkları raporlar ile kampın koşullarıyla ilgili Osmanlı Hükûmetinin benzer şikâyetlerini çürütmeye çalışmıştır. İngilizlere göre Babıali'nin ileri sürdüğü tek somut kanıt Binbaşı Suphi Bey'in sağlık durumu ile ilgilidir. Suphi Bey'in felçten öldüğü, mümkün olan medikal yardımın yapıldığı ve iyi bir şekilde bakım gördüğü raporda söylenmiştir.¹⁶⁸⁴

Suphi Bey'e uygulanan kötü muamele ve ölümündeki ihmaller sağken ve ölümünden sonra iki devlet arasından sıklıkla gündeme gelecektir. Osmanlı Hükûmeti ihmal sonucu ölen komutanının takipçisi olmuş ve konu hakkında tüm bilgi ve belgeleri Amerikan elçiliği aracılığıyla istemiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Burma'da alıkonulmakta olan bazı Osmanlı savaş esirlerine ve Albay Suphi Bey'e uygulanan muameleyle ilişkin Osmanlı Devleti'nin önceki notalarına cevap verildiğini hatırlatarak Osmanlı Hükûmetinin bu subay hakkında daha fazla araştırma yapmaya çalışmasının sebebini anlayamadığını belirtmiştir.¹⁶⁸⁵ Osmanlı Hükûmeti, Suphi Bey'in ölümünden önce esirlerine uygulanan muamele ile alakalı 6 Temmuz 1915'de İngiltere Hükûmetine bir nota vermiş, cevabını ise İstanbul Amerika Büyükelçiliği aracılığıyla almıştır.¹⁶⁸⁶

“Rangoon'daki Amerika Konsolosundan Burma'da, Thatmyo kampında bulunan iki Osmanlı esiri ile ilgili bazı bilgiler alınması sonrası, Büyükelçiliğimiz söz konusu bilgiyi 19 Haziran tarihinde Babıali'ye iletmiştir. Basra'daki son Osmanlı komutanı olan Albay Suphi Bey ile ilgili verilen beyan, onun sağlığının iyi durumda olduğu ve savaş esirlerinin bulunduğu yerde ayrı bir evde yaşamasına izin verildiği yönündedir...”

¹⁶⁸⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2238/4; **HR. SYS.**, 2189/4; **HR. SYS.**, 2189/5; TNA, **FO.**, 383/333.

¹⁶⁸⁵ TNA, **FO.**, 383/229.

¹⁶⁸⁶ TNA, **FO.**, 383/88.

...14 Haziran'da Rangoon'daki konsolosu tarafından çekilen ve içeriğinde Suphi Bey'in ailesinden bir mektup aldığını ve kendisinin çok iyi olduğunu belirttiği bir telgraf Babıâli'ye ulaştırılmıştır. Bu nedenle kendisine uygulanan muameleye ilişkin herhangi bir sorunun dile getirilmesi muhtemel görünmemektedir...”

Suphi Bey'in ölümü sonrası İngiltere Hükûmeti esirin iç kanamadan öldüğünü ve mümkün olan her türlü tıbbi yardım ve bakımı aldığı bildirmiştir. Bu nedenle ortadaki deliller, onun ölümünün esaret şartlarından kaynaklandığı iddiasının aksinedir.¹⁶⁸⁷ Ayrıca 1 Haziran 1916'da Hindistan Ofisi'nden gelen Basra eski Valisi Albay Suphi Bey'in ölümünü bildiren telgrafının bir örneğini de Osmanlı Hükûmetine gönderilmiştir. Genel Vali'nin 30 Mayıs 1916 tarihli telgrafının bir örneği şöyledir:¹⁶⁸⁸

“9 Aralık 1914 tarihinde El Kurna'da yakalanan Basra eski Valisi Albay Suphi Bey, iç kanama nedeniyle 29 Mayıs'ta Thatmyo savaş esirleri kampında şehit olmuştur. Burma Bölgesi Komuta Genel Subayı gerekli ilginin gösterildiğini ve askeri cenaze töreninin yapıldığını bildirmiştir. Burma Vali Yardımcısı ay şeklinde bir çelenk göndermiştir.”

Kamplarda kendisine gerekli tedavi uygulanmayan ve mağdur edilen esirlerden birisi de İsmail Hakkı Efendi'dir. Osmanlı Hariciye Nezareti, Amerikan Elçiliği vasıtasıyla Türk savaş esiri Beykozlu Yüzbaşı Kasım oğlu İsmail Hakkı Efendi'nin sağlık durumu hakkında 1916 yılında İngiltere Hükûmetine bir nota iletmiştir. Irak Cephesi'nde yaralı olarak kaybolan ve kendisinden uzun süre haber alınamayan İsmail Hakkı Efendi'nin Thatmyo kampında olduğu bilgisi alınmış,

¹⁶⁸⁷ TNA, FO., 383/235.

¹⁶⁸⁸ Thatmyo'daki Türk savaş esirleri, Albay Suphi Bey'in cenaze töreniyle ilgili teşekkürlerini ve imparatorun doğum günü tebrikini, Burma askeri yetkililerce İngiltere Hükûmetine bildirilmiştir. Tüm esirler adına Yarbey Seyfullah Bey tarafından İngiltere Hükûmetine ulaştırılmak için kamp yetkililerine sunulan teşekkür mektubu hakkında kamp yönetimince İngiltere Hükûmetine şu bilgi notu gönderilmiştir: “Kampta alıkonulmakta olan yüksek rütbeli subaylardan Yarbey Seyfullah Bey kendi ve diğer savaş esirleri adına Suphi Bey'e cenaze töreninde gösterilen saygıdan ötürü kamp yetkililerine teşekkürlerini bildirmiştir... Yarbey Seyfullah Bey, şube müdür yardımcısı aracılığıyla, vali yardımcısının Suphi Bey'in mezarına çelenk gönderme ve bir başsağlığı mektubu kaleme alma şeklindeki düşünceli ve kibar davranışlarından dolayı buradaki tüm esirlerin teşekkürlerini daha önce yazılı olarak ifade etmişti. Şimdi de kişisel olarak teşekkürlerini iletme üzere şube müdür yardımcısını resmi olarak çağırma isteğini ifade etmiştir ve şu anda bu ziyareti düzenlemekle meşgulüm... Ayrıca Yarbey Seyfullah Bey'in 3 Haziran tarihinde hem kendisinin hem de diğer esirlerin imparatorumuzun doğum gününü tebrik ettiklerini iletme üzere bana resmi bir ziyaret gerçekleştirdiğini belirtmek isterim. Kendisine teşekkür ederek, bu konuyu Rangoon Tugayı Komuta Genel Subayı'na aktaracağım hususunda kendisini bilgilendirdim.” Bkz. TNA, FO., 383/229.

kampta kendisine gereken özen gösterilmemiş ve yarası tedavi edilmemiştir. Öncelikle Savaş Esirleri İstihbarat Bürosu, yaralı olan ve Thatmyo kampında bulunan Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi'nin sağlık durumu hakkındaki notayı uzun bir süre cevaplamaktan kaçınmış, tatmin edici bir bilgi vermemiştir. Osmanlı Hükûmetinin ısrarlı talepleri üzerine İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 28 Nisan 1916'de Savaş Esirleri İstihbarat Bürosundan gelen tahkikatı içeren raporu Amerikan Elçiliği vasıtasıyla 12 Mayıs 1916'da Osmanlı Hükûmetine ulaştırmıştır. Raporda, bu subayın durumuna inanmak için tatmin edici hiçbir bilginin olmadığı ileri sürülmüştür. Adı geçen subayın başından, boğazından ve her iki uyluğundan yaralanmış olduğunu bilgisi verilmiştir. Ayrıca Türk doktorlar sağ uyuğundaki yaranın topallığa ve yürüme zorluğuna neden olacağı düşüncesindedir. Ancak görünürde herhangi bir topallık ya da ağrı işareti de yoktu.¹⁶⁸⁹

Hacı Halil Efendi de bu kampta gerekli tedavi yapılamayarak ihmal sonucu hayatını kaybeden bir esirdir. Osmanlı Hariciye Nezareti, 3 Ağustos ve 7 Aralık 1916 tarihlerinde Thatmyo'da tutulan Osmanlı savaş esirlerinin genel sağlık durumları öncelikli olmak üzere Hacı Halil Efendi'nin ölümüyle ilgili tahkikat yapılmasını isteyen bir nota göndermiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Birleşik Devletler Büyükelçiliği aracılığıyla 20 Eylül'de kampta vefat eden esir hakkında Osmanlı Devleti'nin notasını cevaplamıştır. İngiltere Hükûmeti, Thatmyo kampında İngiliz yetkililerin esirlere kötü muamele yaptığını ve ölümlere sebep olduğunu kabul etmek zorunda kalmış ve tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Prensipde merhum esir Hacı Halil Efendi'nin akrabalarına tazminat verilmesine isteksiz olmadıklarını söyleyen İngiltere Hükûmeti, savaştan sonrasında Osmanlı Hükûmetinin topraklarındaki İngiliz esirlere yönelik benzer durumlarda benimseyeceği tutuma göre tekrar değerlendirme yapacağını bildirmiştir.¹⁶⁹⁰

4.2.4 Meiktila Esir Kampının Sağlık Şartları

Kızılhaç raporlarına göre Meiktila kampında kalan subayların sağlık durumları mükemmel olup hastalık oranı %1'in altındadır. Rütbesiz askerler arasında Burma demiryolunda çalışmaları sebebiyle dizanteri ve ishalden şikâyet edenler

---

¹⁶⁸⁹ BOA, HR. SYS., 2197/5.

mevcuttur. Ölüm oranı her ne kadar kampa ilk geliş zamanına göre düşüşe geçse de esaret süresince hep yüksek kalmıştır. 8 Temmuz 1919 tarihinde yapılan tetkiklere göre kampta dört kolera vakasına rastlanmış, zamanla otuz bir vakaya kadar yükselmiş, bunlardan on ikisi vefat etmiştir. Kamp, sağlık kurulları ve diğerler kuruluşlar tarafından pek çok defa teftiş edilmiştir. Tüm sağlık ekipleri ile hastalıklara karşı gerekli tüm önlemler alınmış, buna rağmen hastalık oranı kampta %3,5'a kadar çıkmıştır.¹⁶⁹¹

İngiliz yönetimin verdiği bilgi ve belgelere göre hazırlanan Kızılhaç raporları, kampın sağlık şartlarını iyi olarak gösterse de hatıratlar yukarıdaki iddiaların tersini göstermektedir. Mustafa Tütüncü'nün Hatıra Defteri'nde kaydettiklerine göre kampın yaklaşık 1 km uzağında Türk ve İngiliz doktorların çalıştığı bir hastane bulunmaktadır. Hastanedeki karyolalarda Hindistan cevizi liftinden yapılmış yataklar bulunmaktadır. Türk esirlerle Türk doktorları daha çok ilgilenmiş, ara sıra İngiliz doktorları da Türk esirleri muayene etmiştir. Esirlere ellerinden geldiğince iyi bakmışlardır. İngilizler Türk doktorlarına ve sıhhiyelerine önem vermiştir. Sağlık ortamının iyi, sağlık çalışanlarının yardımsever olmasına rağmen kampın havası ve suyu hastalıklara ve ölümlere neden olmuştur. Esirler gücü üstünde ve ağır şartlarda çalıştırılmıştır. Buna aşırı sıcaklar ve yetersiz beslenme de eklenince esirler arasında ölümler kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu şartlar altında her gün esirlerden bazıları hastalanmış, bir süre sonra da ölümler de başlamıştır. Esirlerin ağır şartlar altında sıcak havada çalıştırılması, gıdaların yetersizliği ve gölden getirilen suyun kötü olması dizanteri, ishal gibi pek çok hastalığına sebep olmuştur. Esirler arasında iki çeşit dizanteriye rastlanmıştır. Amipli ve amipsiz dizanteri hastalığından yüksek ateşle beraber görülen amipsizolanına (basilli) yakalananlar kısa süre içinde hayatlarını kaybetmiştir. Amipli dizanteri ise öldürmemekle birlikte ilaçlar ile kısa süreli tedavi edilse de hiçbir zaman tamamen yok olmamaktadır. Hastalık tekrar nüksetmektedir. Ayrıca bu şartlar altında kampta yaşamaya mahkûm edilen esirlerin bağırsaklarında şerit denen bir şey de türemiştir. Mustafa Tütüncü de kampta dizanteri hastalığına yakalanmıştır. Yaklaşık bir yıl hastanede kalmış, Doktor Mehmed Bey tarafından kendisiyle ilgilenilmiş, fakat tam bir iyileşme göstermeden

---

¹⁶⁹⁰ BOA, HR. SYS., 2201/24.

hastaneden çıkma kararı almıştır. Hatta kendisine kasabaya gitmemek şartıyla kampın civar bölgelerinde bir paso ile gezebilme hakkı tanınmıştır. Ayrıca koluna da bir kırmızı şerit bağlanmıştır. Bu izin sayesinde İngiliz Hastanesine gitme fırsatı bulmuştur. Günde 3-5 defa görevli olarak hastaneye gitmiştir. Bu serbestlik kendisine iyi gelmiştir. Diğer esirler arasında bu bir ayrıcalıktır ve esaret sonuna kadar da devam etmiştir.¹⁶⁹²

Kampın içinde ve civarında yılan ve akrep çoktu. Kırmızı ve siyah harici akrepler sokmaları ilaç ile tedavi edilebilmiştir. Daha az zehirli kırmızı akrep sokmaları ilaçla ile tedavi edilebilirken siyah akrep sokmaları daha çok zehirli olduğundan tedavisi pek mümkün olmamıştır.¹⁶⁹³

4.2.5 Hindistan'daki Diğer Esir Kamplarının Sağlık Şartları

Rangoon karantina kampı, esirlerin cephelerde ortaya çıkan şüpheli durumlarını kontrol etmek amacıyla kurulmuştur. Kampın tıbbi ekibi başhekim, Kaptan N.S. Peake R. A. M. C. ve yardımcıları bir cerrah ile alt yardımcı cerrahlardan oluşmuştur. Heyetin kampı ziyaret ettiği sırada Türk hekim Üsküdarlı Kaptan Sabih-Settah kampta bulunmuştur. 3 Türk hemşire yine kampta nöbet tutmuştur. Kampı Rangoon'a bağlayan bir telefon hattı da mevcuttur. Kızılhaç heyeti özellikle kolera hastalığı için kamp yönetiminin aldıkları önlemleri incelemiştir. Su hijyene uygun bir şekilde kampa gelmiş ve sudan hiçbir hastalığın bulaşma riski bulunmamaktaydı. Kampta, 30 Nisan 1917'de Kızılhaç heyetinin ziyareti sırasında 19 hasta vardı. Bunların 2'si kolera olup özel bir barakada özel hastabakıcılar tarafından tedavi görmüşlerdi. Bu bölüme ait mutfak ve tuvaletler, diğer hastalarinkinden ayrılmıştır. 15 hasta kolera belirtisi göstermiş, inceleme ve gözlem altında tutulmuştur. Bir hastaya kabakulak teşhisi konmuştur. Bir diğer esir ise zatürre hastasıdır. Nisan 1917'de ölüm olayı yoktur.¹⁶⁹⁴

Kalküta kampının bütün sağlık binaları basit ve kullanışlı olması için inşa edilmiş ve hijyen gereksinimlerine tamamen uyulmuştur. Esirler, Karaçi'de

---

¹⁶⁹¹ C G1 C 08-01, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

¹⁶⁹² Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 65, 71.

¹⁶⁹³ **a.g.e.**, s. 64.

gidecekleri yerlere gönderilmeden önce sağlık ekiplerince ciddi bir şekilde muayene edilmiştir. Herhangi bir sağlık sorunu görülen ya da aşırı derecede zayıf esirler hastanede alıkonulmuştur. Yapılan sağlık muayenesinde herhangi bir hastalık vakası görülürse yerel güçler tarafından hastaneye kaldırılmaktaydı.¹⁶⁹⁵

Belgaum Kampı'nda İngiliz sivil doktoru ve Belgaum Hastanesi Müdürü Dr. Robert V. Fisher, her sabah kampı ziyaret etmiştir. Hasta esirler komutanının ofisinde isimlerini yazdırmıştır. Hekim listeyi inceleyip hastaları konutlarında ziyaret etmiş, ciddi vakaları Belgaum'un sivil hastanesine sevk etmiştir. Hastanenin eczanesine yollanan reçetelerde yazılan ilaçlar, sağlık muayenesinin yapıldığı aynı gün hastalara ulaşmıştır. Hastane müdürü Dr. Fisher dışında, 3 Hintli doktor ve 3 İngiliz hemşire vardı. Hastane köşk sistemine göre düzenlenmiştir. Bu köşkların zeminleri taştan yapılmış ve fayanslarla süslenmiştir. Cerrahî vakalar, göz hastalıkları, deliler, tüberküloz hastaları, gözlem altında tutulan hastalar, yeni doğum yapanlar ve bulaşıcı hastalık kapmış olanlar kendilerine ayrılmış köşkte kalmıştır. Ameliyat odası gelişmiş düzeydedir. Pansuman malzemesi ve ilaçlar İngiltere'den gelmiştir. Hastaların beslenme menüsü İngiliz hastalarınınkiyle aynıdır. Hastalar, etrafi cibinlik ile sarılmış demir bazaların üstündeki beyaz yataklarda yatmıştır. Tifo aşısı bütün esirlere teklif edilmiş ancak 90'ı kabul etmiştir. Hiçbir esir, vebaya karşı aşı olmak istememiştir. Bütün esirler frengi hastalığına karşı aşılarını yaptırmıştır. 1916 senesi boyunca beş erkek, yirmi dört kadın, üç çocuk olmak üzere toplam otuz iki hasta tedavi edilmiştir. Vuku bulan hastalıklar arasında 2 sıtma hastalığı (geçmişten tekrarlayan) ve 5 tifo vardı. Bu hastalar aşı olmayı reddetmiştir. Hastalıklar ortaya çıkar çıkmaz esirlere aşıları yapılmış ve hepsi iyileşmişti. Ayrıca 2 romatizma ve 2 ishal vakası görülmüş olup 1 apandisit ameliyatı yapılmış ve hepsi sağlıklarına kavuşmuştur. 2 deri altı apse vakası ile bir normal doğum, 2 kürtaj, 12 genital, endometrit, dismenore, salpingitis vakası görülmüştür. Bu 12 hasta, kronik hastalıkları sebebiyle ameliyat olmuştur. Kızılhaçın kampı ziyareti sırasında hastanede biri romatizma, diğeri aşı olmayı reddetmiş bir tifo hastası olan 2 kişi vardı. İkisi de iyileşme yolundaydı. Kampta ağır yaralı yoktur. 1915'te ağır kasılma

---

¹⁶⁹⁴ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 81-82.

geçiren 4 yaşındaki bir çocuk ve 1916'da kampa ileri düzeyde akciğer hastalığıyla gelmiş bir kadın vefat etmişti. Ölüm oranı %0,5'lik düşük bir orana denk geliyordu.¹⁶⁹⁶

Katapahar'da tutulan esir sayısı fazla değildi. Bu sebeple kampta sürekli çalışan bir sağlık ocağının kurulmasına gerek görülmemişti. Darjeeling'de hizmet eden M. Dass adlı bir hekim her salı günü veya her arandığında kampa geliyordu. Kampta kolayca tedavi edilemeyen bütün vakalar Darjeeling'de sivil hastaneye sevk ediliyordu. Bir kadın doktor, istek üzerine kadınlara ve çocuklara bakıyordu. Kampın sağlık durumu iyiydi. Darjeeling Sanatoryumunda bulunan bir hasta Mart 1917'de taburcu olmuştu. Yeni kampta sürekli çalışan bir hekim bulunması planlanmıştı.¹⁶⁹⁷

Shwebo kışlasındaki askeri hastane Dr. W.N. Greer'in yönetimindeydi. Bir koğuş Türk esirler için ayrılmıştı. Kızılhaç heyetinin ziyaret ettiği sırada kampta Türk esir bulunmuyordu. Dispanser, tıbbi ve dezenfeksiyon malzemeleri ve temizlik hizmetleri düzen içindeydi. Ekim 1916'dan itibaren hastanede sadece 2 Türk kalmıştır. Hafif vakalar çabuk tedavi ediliyordu. Kampın kurulmasından beri hiçbir ölüm gerçekleşmemişti. Kızılhaç ziyareti sırasında yerinde müdahale edilen 2 ishal vakası vardı. İngiliz garnizonunun sunduğu istatistiklere göre hastaların sene içindeki oranı %3,4'dür. Hafif sıtma vakaları görülmüş fakat hepsi de iyileşmiştir. Nisan ve Mayıs aylarında hastalık oranı daha da fazladır. Eylül ayı hastalık açısından en az vakayı bulunduruyor. Askerler sabah 7.30'ta, subaylar akşam 17.00'de viziteye çıkıyorlardı. Kampta tercüman olmadığı için tercümanlık işini yapan Yüzbaşı Djavid Cherket de viziteye geliyordu. Yürüyemeyecek durumda olan hastalar için tekerlekli bir ambulans bulunduruluyordu. Türk subayların çoğu, Shwebo'nun iklimi dolayısıyla sağlıklarında meydana gelen gelişmeden memnunlardı.¹⁶⁹⁸

4.3 Mısır Esir Kamplarında Görülen Hastalıklar

Osmanlı Devleti, Türk esirlere karşı İngilizlerin uyguladığı kötü muamelenin hiçbir zaman değişmediğini, kötü davranışların sistemli olarak savaş süresince sürdüğünü iddia ederek uluslararası tarafsız heyet veya devletlerin Osmanlı

---

¹⁶⁹⁵ a.g.e., 53-54.

¹⁶⁹⁶ a.g.e., s. 42-44.

¹⁶⁹⁷ a.g.e., s. 58.

esirlerinin buldukları kamplara giderek esirlerin sağlık durumlarını teftiş edilmesini istenmiştir. Rusya ve Mısır'dan dönen esirlerle yapılan görüşmelerden esirlerin bu kamplarda her türlü yardım ve refaktan mahrum bırakılarak açlık ve sefalet içinde ölüme terk edildiği anlaşılmaktadır. Esir kamplarında yaralı veya hasta esirlerin ölümleri adi vakalardan sayılmış, esirlere acilen yardım edilmediği takdirde kendilerinden ilelebet haber alınamayacağı Osmanlı Hükûmeti tarafından sürekli dile getirilmiştir. Kızılay ve Kızılla Cemiyetlerinin yardımları ise sınırlı kalmıştır. Binlerce Osmanlı askeri açlık ve çıplaklık sebebiyle kamplarda hayatlarını kaybetmiştir.¹⁶⁹⁹

Esaret sonrası esirlerin verdiği ifadelerden oluşan ve daha sonra bir rapor halinde Erkân-ı Harbiye-i Umumi Başkanlığına sunulan esir ifadelerinde hasta esirlere gerekli yardımın yapılmadığı anlatılmıştır. Hastanelerde bulunan esirler, kamplarda bulunan esirlerden ayrı tutulmamış hasta esirlere iâşe olarak az miktarda peksimet, iki nefere ufak bir kavurma kutusu ile akşamları pek az miktarda arpa verilmiştir. Türk adetlerine ve dini ihtiyaçlara oldukça riayet edilse de cenazelere pek de özen gösterilmemiştir. Vefat eden esirler yalnız belden aşağı kısmına bir iki kova su dökerek yıkanmış, arabalarla istif halinde taşınmış ve namazları kılınmamıştır. Gıdanın eksik verilmesi ve aşırı derece çalıştırılma gibi sebeplerle pek çok esir hasta olmuş, birçoğu ise hayatlarını kaybetmiştir. Hastanelerde esirlerin tedavilerine gereken önem verilmemiş, göz hastalıklarının önemsiz olduğu iddia edilmiş, esirlerin gözleri ameliyat ile çıkarılmıştır. Tedavi imkânı olan esirler bile tedaviden mahrum bırakılmıştır. Ermeni doktorlarının Türk esirlere karşı zalimane hareket ettikleri gizlenemez bir gerçek olmuştur. Geri dönen esirlerin çoğunun malul olduğu görülmüştür.¹⁷⁰⁰

Hasta askerlerin kamplarda fena muamele görmelerinde en etkili sebep tedavilerine tahsis edilen doktorların Rum, Ermeni veya Yunan olmalarından ileri gelmektedir. Cenevre Sözleşmesi'ne göre hasta ve yaralı esirler geri gönderilebilecekken sözleşme hükümleri tam olarak uygulamamıştır. Subaylar 4,5 şilin yevmiye ile karargâhlarda oturmaya mahkûm edilmiştir. Kasım 1918 ortasında

---

¹⁶⁹⁸ a.g.e., s. 79.

¹⁶⁹⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/69.

¹⁷⁰⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/78.

İngilizlerin Filistin zaferi üzerine Nablus, Hayfa, Amatista(?), Der'a ve Şam hastanelerinde ne kadar hasta ve yaralı varsa Mısır'a sevk etmiştir. İngilizlerin sevke yeteri kadar önem vermemesi ve gerekli önlemleri almaması üzerine esirlerin pek çoğu yollarda telef olmuştur. Geri kalanlar da sevk sırasında zulme uğrayarak pek çok sıkıntı çekmiş ve sonucunda hastalanmıştır. On kadar esir hastanesi kurulması gerektiği anlaşılması üzerine tüm Osmanlı doktorları gerek esir hastanelerine ve gerekse esir asker karargâhlarına tayin edilerek görevlendirilmiştir. Hastanelerde ölüm oranı %7 civarındadır. Esir hastanelerinde gıda akşamları etli veya etsiz bir lapa, sabah ve öğleleri çaydan ibaretti. Ekmek hastaneye mahsus olmayıp genel esir askerlere verilen sert ve siyah ekmektir. Çok nadiren verilen yumurta, kutu süt, limonata, et suyu konservesi, konyak da iki bin kişiden birkaç kişiye ancak yetiyordu. İlaçlar sınırlı olmakla beraber bol ve kullanımı Türk doktorların yetkisine verilmişti. Ancak bu şekilde kısmen de olsa ölüm azalmış ve şifa bulanlar ise biraz artmıştı. Cidde Hastanesinde görevli iken esir düşen ve esaret sonrası yurda dönüp ifade veren bir binbaşının söylediklerine göre Tel El-Kebir 7. Esir Hastanesinde 25 gün kadar hizmeti esnasında esir erlere hastanelerde yapılan tedavi ve beslenme bu şekildeydi. Kut'ül-Amare'de İngiliz askerlerinin Osmanlı birliklerinin eline düşmezden önce Çanakkale ve Kanal'dan aldıkları esirlere yaptıkları muamelenin daha acıklı olduğu söylenmekteydi. Kut'ül-Amare yenilgisinden sonra kendi esirlerine misilleme yapılacağı düşünülerek kısmen de olsa Osmanlı esirlerine ve hastalarına daha hoşgörülü olmaya başlanmıştır.¹⁷⁰¹

Esirler en ağır işlerde çalıştırılırken hasta olduklarına veya zayıf olduklarına bakılmamış, insafsızca esirin güç yetirebildiği en son ana kadar yol yapımı veya gemilerden erzak indirimi gibi ağır işlerde istihdam edilmişlerdir. 36. Fırka 59. Alay 2. Taburun 2. Bölük askerlerinden Karacabey'in Şahin köyünden Mehmed oğlu Hasan 23 Mart 1919 tarihli ifadesinde, Kudüs-Gazze Cephesi'nde esir düştüğünü, hasta bulunduğundan dolayı on gece Kantara'da kaldığını ve Mısır'a gönderildiğini söylemiştir. Bir buçuk ay kadar hastanede yatmış ve hastaneden çıktıktan sonra Mısır civarında tel örgü içerisinde hapsedilmiştir. Sağlam olduğuna karar verilen esirler ile beraber yol yapmak ve vapurların erzak vesaire mallarını çıkarmak gibi işlerinde

---

¹⁷⁰¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

çalıştırılmıştır. Yaptığı ağır işlere tahammül ve güç yetiremeyerek tekrar hastalanmış ve Mısır'a hastaneye sevk edilmiştir. İki ay kadar hastanede yatan Hasan'a burada 65-100 gram miktarında ekmek ve akşamdan akşama da az miktar pirinç çorbası veya lapa verilmiştir. Artık işe yaramayacağı düşünülen esir memleketine gönderilmiştir.¹⁷⁰²

Esirlerin küçümsenmeyecek bir oranı daha esarete iken hayatlarını kaybetmiştir. 18 Mart 1919'da yazılan bir yazıdan öğrenilmektedir ki şanssızlık, esirleri kamplardan kurtulduktan sonra da bırakmamıştır. Memleketine dönen esirlerden bazıları yolda, bazıları dönüşte hastanede bazıları da evlerinde esaret kamplarında yakalandıkları hastalıklar sebebiyle hayatlarını kaybetmiştir. Bu esirlerden Osman, 5 Kasım 1916 tarihinde İzmir vilayetinde bağlı Denizli'de vefat etmiş ve orada defolmuştur. Bir rahatsızlık sonucu ayakları şişmiştir. Ahmed, 12 Kasım 1918 tarihinde memlekete dönüş yolunda evine ulaşmadan hemen önce zayıflık ve humma (sıtma) sebebiyle gemide vefat etmiştir. Mahmud İbrahim Amonos'ta iken tifüsten vefat etmiş ve orada defnolunmuştur. Said, genel zayıflık hastalığına yakalanmış ve Denizli Hastanesinde vefat etmiştir. Abdulkasım Mehmed hasta olarak geride bırakılmış, tedavi gördüğü hastanede vefat ettiği öğrenilmiştir. Yusuf Ahmed Nasar, Nisan 1916'da muharebede şehit olmuştur. Rahle Hamad bronşit ve genel zayıflık durumundan Denizli Hastanesinde 11 Kasım 1916 tarihinde vefat etmiştir. Musa İbrahim acı bir rahatsızlığa yakalanarak Amanos'ta vefat etmiştir. İsmail Salim Afyonkarahisar Hapishanesi'nde hayatını kaybetmiştir. Hitab, Nisan 1916'da Katar Muharebesi'nde şehit düşmüştür.¹⁷⁰³

Hindistan esir kampları ile kıyaslandığında Mısır kamplarının sağlık şartları çok daha kötüdür. Esirlerin yiyecek, içecek ve giyecek gibi temel ihtiyaçlarının dahi karşılanamaması, iaşelerinin yetersizliğinin yanında kalitesiz oluşu esirlerin sürekli hasta olmasına sebep olmuştur. Mısır kamplarında esirler değişik tahıllardan karıştırılmış beyaz undan yapılan çabuk sertleşen bir ekmek, çoğu kurtlanmış ve içi kısmen boşalmış Mısır baklası ve pek az miktarda et, bozuk hurma ve marmelat yemeğe mecbur bırakılmıştır. Tüm bunların sonucu Türk esirlerin değişik hastalıklara yakalanmaları da kaçınılmaz olmuştur. Mısır'ın Anadolu'ya yakın

---

¹⁷⁰² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/129.

olması sebebiyle esirlerin kaçma ihtimaline karşı esirlerin çok sıkı kontrol altında tutulmaları bu kamplarda hastalık ve ölüm oranlarını daha da artırmıştır.¹⁷⁰⁴

Kamplardaki kötü muamele, uygun olmayan ve elverişsiz kamp şartları, yetersiz ve kötü gıdalarla beslenme, iklim ve çevre şartları ve insan gücünün üstünde ve aşırı derecede zorla çalıştırılma esirler arasında hastalıkların görülmesinin başlıca sebeplerindendir. Esirler uzun süre güneşin altında kızgın kumların üstünde yıllarca hayatlarını geçirmek zorunda bırakılmıştır. Yaşadıkları kamp şartları dahi esirlerin hasta olmasına ve kör kalmasına yol açmıştır. Esaret sonrası evine dönen binlerce askere bakıldığında neden malul olarak yurda gönderildiklerini açıklamaktadır.¹⁷⁰⁵

Mısır ve Hindistan'da esaret altında bulunmuş Türk esirlerin pek çoğu oralarda yakalandıkları hastalıkları ülkelerine getirmekle kalmamış, kendi halkına da bulaştırmıştır. İster cepheden isterse esaretten geri gelsin her esir Anadolu için bir hastalık taşıyıcı olarak görülmekteydi. Örneğin, Nazım Şakir, Birinci Dünya Savaşı öncesi ansefalit denilen beyin iltihabı hastalığının ülkede olmadığını, bu hastalığın savaşın başlaması ile ilk defa ülkede görüldüğünü söylemektedir. Bu hastalığın en önemli belirtileri ateş, bilinç bulanıklığı, baş ağrısı, mide bulanması ve kusmadır. Bu hastalığın ne zaman kesin geldiği bilinmese de savaş sonrası ilk defa İstanbul'da ortaya çıktığı ve Ekim 1918'den önce ülkede görülmediği kesin olarak bilinmektedir.¹⁷⁰⁶

Mısır esir kampı yetkilileri İngiltere Savaş Ofisi'ne hastanelerdeki esirlerin durumu hakkında zaman zaman bilgi raporları göndermiştir. Bu raporların birisinde hastanelerde 1.510 hasta olduğu yazılmıştır. Bunlardan 1.345'i Osmanlı vatandaşıdır. Ayrıca kamplarda 220 esir de hayatını kaybetmiştir.¹⁷⁰⁷ Osmanlı esirleri Mısır'da yakalandıkları hastalıklardan ölmeden önce adeta tam bir iskelet haline dönmüştür.

---

¹⁷⁰³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., K 81/57.

¹⁷⁰⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 4609/13; Abdulkadir Noyan, **Vitaminsizlik Hastalıkları: Ordu ve Memleketimizdeki Durumu**, Anadolu Kliniği 11, 1944, s. 43-52; Yücel Yanıkdağ, **Millete Deva Olmak: Osmanlı Savaş Esirleri Tıp ve Milliyetçilik 1914-1939**, Çeviren Nurettin Elhüseyni, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.s. 188-189.

¹⁷⁰⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/140.

¹⁷⁰⁶ Nazım Şakir, **Emraz-ı Asabiye Dersleri**, Kader Matbaası, 1340, s. 41; Mazhar Osman Uzman, "Türkler Mütereddimi", **Sihhi Hitabeler**, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1915, s 80-109, s. 56-61; Osman Şerafettin Çelik, **Harp ve Sâri Hastalıklar**, İstanbul Seririyatı 22, 1940, s. 8-14; Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 138, 189.

¹⁷⁰⁷ TNA, **FO.**, 95/4750; Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 143.

Kantara'daki kampta bulunan 3.500 Osmanlı esirinden 318'inin artık çalışamayacak durumda olduğunu bilinmektedir.¹⁷⁰⁸

Mısır kamplarında Türk esirlere reva görülen esaret şartları kamplarda tüm yaşananlara bizzat şahit olan esirlerin yazdıkları hatıratlara da yansımıştır. Eyüb Sabri Bey yazdığı hatıratta Osmanlı esirlerine iâşe olarak beygir ve katır eti yedirildiğinden söz etmektedir. Açlıktan ölmekten başka bir alternatifleri olmayan esirler ilk başta direnç gösterebilir de daha sonra Mısır gibi sıcak bir yerde üstelik Ağustos ayında kokmuş beygir ve katır etlerini yemek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda da birçokları dizanteriye ve bir kısmı da bir çeşit uyuza benzeyen ve İngiliz doktorları tarafından Pellegra diye adlandırılmış olan son derece tehlikeli bir hastalığa yakalanarak hayatlarını kaybetmişlerdir.¹⁷⁰⁹ Emin Çöl de esirlere kamplarda at ve katır eti verildiğini söylemektedir. Ayrıca yağlar nebati olup asidi alınmamaktadır. Bu sebeplerle esirlerin çoğu tavukkarası hastalığına yakalanmış ve geceleri dışarı çıkamaz duruma gelmiştir. Gözleri hala gören askerler gözlerini kaybetmiş arkadaşlarının tuvalet ihtiyaçlarında yardımcı olmuşlardır.¹⁷¹⁰

Babiâli ise savaş süresince ve hatta Mütareke döneminde Mısır'daki Türk esirlerin tedavisinden her zaman şikâyetçi olmuştur. Osmanlı Hükûmetine göre İngiliz yetkililer iddialarının aksine çoğu zaman subay olduklarına dahi bakılmaksızın hasta esirlere gereken sağlık şartları sağlanmamıştır. Bu konuda İskenderiye Sarayı'nda tutuklu bulunan bir Türk deniz kaptanı olan Hakkı Bey ve onun yakın arkadaşı esir Muhammed'in kötü muamele gördüğüne dair Osmanlı Hükûmeti gerekli girişimlerde bulunmuştur. Örneğin, Hakkı Bey sağlık durumu ve esaret şartları hakkında İngiliz yetkilere bir mektup göndermiş ve durumunun düzeltilmesini ve subay muamelesi görmeni şu cümlelerle dile getirmiştir:¹⁷¹¹

“Sağlık izinlerimin istenen kadar çok olmadığını ve tutulduğum yerdeki durumların ve çevrenin hiçbir şekilde düzeltilemez olduğunu aileme bilgilendirseniz çok memnun olurum. Öncesinde tifo ateşiyle acı çektim. Hala iyileşmekteyim ama herhangi özel bir diyeti uygulayamıyorum ya da fazladan rahat edemiyorum. Bu yer

¹⁷⁰⁸ Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, 151; W. Burridge, “Pellagra among the Prisoners in Egypt”, **The Lancet**, 9 Ekim 1920, s. 764-765.

¹⁷⁰⁹ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 69.

¹⁷¹⁰ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 115.

¹⁷¹¹ TNA, **FO.**, 383/223.

şimdilerde çok soğuk, cereyanlı ve yatak üç tahta ve bir saman çuvaldan oluşuyor. Hasta birisi için hiç uygun değil. Belgelerden anladığım kadarıyla, benim pozisyonumdaki Türkiye’de bulunan İngiliz esirlere Türkiye’de çok daha iyi davranılmaktadır. Rütbem ve pozisyonuma bakınca bana bir subay olarak davranılması gerekiyor, ama şu ana kadar bu tanınmayı elde edemedim. Eğer herhangi bir şekilde bana yardımcı olabilirsiniz size minnettar olurum.”

Yukarıda zikredilen tüm arşiv belgelerine, o dönem yazılan raporlara ve hatıratlara rağmen tarafsız olduğu iddia edilen Kızılhaç raporu, Mısır kamplarının sağlık şartlarının mükemmel olduğundan bahsetmektedir. Kızılhaç raporlarına göre hasta esirlere subay ve sivil esirler gibi davranılmıştır. Demirden somya karyola üzerinde bitkisel liftlerle doldurulmuş yatakların yanında ayrıca yastık ve yatak örtüsü de temin edilmiştir. Esirlere gösterilen özen ve yapılan aşular sayesinde kamplarda salgın hastalıklar çıkmamıştır. Her kampta sağlık hizmetleri birinci sınıf İngiliz doktorları tarafından idare edilmiş, bu kişilere Suriyeli, Türk ve Ermeni doktorlar da yardım etmiştir. Hasta odalarının düzeninden hasta bakıcılar sorumludur. Revirler geniş ve iyi aydınlatılmıştır. Mısır kamplarında hastane ekipmanları, stokları ve ameliyathane yeterli düzeydedir. Savaşta bir organını kaybetmiş esirlere yapar organlar (protezler) verilmiştir. Delegeler, hastanenin tüm kayıtları incelemişler ve kamplardaki sağlık şartlarının iyi olduğunu izlenimine varmışlardır. Hasta sayısının azlığı, hastalıkların düşük seviyede olması ve kampların temizliği sağlık hizmetlerinin iyi olduğunu ispatlamaktadır. Ölüm oranı kamplarda çok düşüktür. Ölen esirler kendi inançlarına göre askeri törenle defnedilmiştir. Kamp içindeki alanlar esirlere yürüyüş ve açık hava etkinlikleri yapma fırsatı sunulmuştur. Hastanede hastalara yeteri miktarda süt verilmiştir. Sağlık işleri her yerde iyi organize edilmiştir. Hem içme suyu hem de temizlik için kullanılan sular yeterli miktardadır. Duşlarda ve banyolarda bol miktarda su bulunmaktadır. Elbiseleri yıkamak için de su yeterli miktardadır. Kızılhaç raporlarında yazılan tüm bu kamp şartlarına bakılırsa sanki Türk esirlerin kaldığı kamplardan değil adeta bambaşka bir kamptan bahsedilmektedir.¹⁷¹²

¹⁷¹² **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 84-87.

İngiliz yönetimi, her ne kadar kamplarda Türk esirlere Türk doktorların yardım ettiğini iddia etse de devletler arasındaki yazışmalar bu konuda bazı sorunların olduğunu göstermektedir. Osmanlı Hükûmeti, 17 Şubat 1917’de İngiltere Hükûmetine verdiği notada, Mısır’daki savaş esirleri arasındaki Türk doktorlarına, oradaki Türk esirlerin bakımı için izin verilmesi isteğinde bulunmuştur. İngiltere Hükûmeti, 23 Ocak 1917 tarihinde Amerika Büyükelçili vasıtasıyla verdiği diplomatik notada İngiliz Savunma Bakanlığı yerel yetkililerin bu konuda inisiyatif sahibi olduğunu söylenmiştir. Mısır’daki Askeri Kuvvetler Başkumandanlığına bir tebligatta bulunulmadığı, fakat konu hakkında İngiltere Hükûmetinin hiçbir itirazı olmadığı ve gerekli düzenlemelerin yapılabileceği ifade edilmiştir.¹⁷¹³

Osmanlı esirlerinin kamplarda hastalanıp hastanelere kaldırılmasını İngilizler bir fırsat olarak görmüşler ve propaganda amaçlı kullanmışlardır. Türk hastaların kamplarda hastalanmasını ve hastanelere sevk edilmelerini ülke basınına servis etmişlerdir. Böylelikle İngilizler ellerinde bulunan tüm esirlerin her türlü sağlık işlemini kusursuz yerine getirdiğini dünyaya göstermeye çalışmıştır. Örneğin 11 Aralık 1915 tarihli gazetelere bakıldığında beş hasta Türk savaş esirinin silahlı muhafızlar eşliğinde hastaneye kaldırıldı yazılmıştır.¹⁷¹⁴ İngilizler, yaralı Avusturyalı, Macar ve Türk askerler için çeşitli bakım evleri açmaya yönelik çalışmalar yaptıklarını basın yoluyla göstermeye çalışmıştır.¹⁷¹⁵ Ayrıca Türk esirlerin, hasta ya da yaralı olmadığı, kamplarda bulunan Türk esirlerin Anadolu’da askere alınabilecek şekilde fiziksel durumlarının çok iyi olduğu İngiliz basınına yansıyan haberler olmuştur.¹⁷¹⁶

4.3.1 Kantara Geçici Esir Kampının Sağlık Şartları

Esaret sonrası esirlerden alınan ifadelerle bakıldığında esir askerlerden durumu ağır olanlar öncelikle bulunduğu bölgedeki hastanelere sevk edilmişlerdir. Örneğin Suriye Cephesi’nde esir düşen bir askerinin tedavisi önce Şam Hastanesinde yapılmakta, ardından Kantara esir kampına nakli gerçekleştirilmekte ve tedavisine

¹⁷¹³ BOA, HR. SYS., 2201/12; TNA, FO., 383/339.

¹⁷¹⁴ Nepean Times (Penrith, NSW: 1882- 1962), 11 December 1915, s. 8.

¹⁷¹⁵ The Barre Daily Times, 6 March 1915, s. 3.

¹⁷¹⁶ Grand Forks Herald, 21 September 1916, s. 3.

burada devam etmekteydi.¹⁷¹⁷ Esaret sonrası 26 Temmuz 1919 tarihli ifadesinde Ali oğlu Fehmi esir olup Kantara'ya getirdikleri vakit Kantara'da sıtmaya tutulduğunu ve orada iyileştiğini söylemektedir. Yirmi gün kadar Kantara'da kaldıktan sonra Tel El-Kebir'e gönderilmiştir. Burada zayıflık sebebiyle ayaktan viziteye çıkmış, doktorun verdiği ilaç ile kendisine gelmiştir.¹⁷¹⁸

Filistin-Kanal Cephelerinde esir düşen Osmanlı askerleri Kanal'daki istasyon kamplarında bir süre tutulduktan sonra Kantara kampına getirilerek sağlık kontrolünden geçirilmiştir. Buradan Mısır-ı Cedid'deki geçici kamplara getirilerek değişik kamplara dağıtılmışlardır. Bu kamplarda yaralı ve hasta esirlerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktu.¹⁷¹⁹ İngiliz görevliler, cepheden kamplara nakilleri sırasında esirlere çok insafsızca davranmışlardır. Bu zalimane tutum sadece sağlıklı askerlere değil yaralı ve hasta esirlere de aynen uygulanmıştır. Hicaz 22. Fırka 125. Alaydan Hesap Memuru Muavini Bursalı Halil oğlu Mehmed Nuri Efendi, esaret sonrasında 2 Ağustos 1919 tarihinde verdiği ifadesinde, kamplara nakil sırasında herhangi bir esir hasta olup yürüyemez hale gelirse muhafızlar tarafından öldürülmek istendiğinden bahsetmektedir.¹⁷²⁰

Üsteğmen Mahmud Esad Efendi'nin ifadesinin bulunduğu 9 Ağustos 1919 tarihli esaret raporunda yaralı ve hasta esirlerin Mısır'a ilk getirildiklerinde Kantara Hastanesine sevklerinin yapıldığı yazmaktadır. Esirler önce Kantara'da Türk Esir Hastanesinde tedavi altına alınmıştır. Bu hastane yüz yataklıydı. Hastanenin bir kısmında yaralı subaylar diğer kısmında yaralı erler yatmaktaydı. O civarda çalışmakta olan Türk erlerin de tedavisi bu hastanede yapılmıştır. Hastaneyi Osmanlı doktorlarından birisi idare etmekteydi. Bu münasebetle askerlerin iâşesi ve bakımları sair yerlere nispetle daha iyiydi. Bu kampta ondan aşağı olmamak üzere her gün ölüm gerçekleşmiştir. Bir ay sonra esirler Kahire'deki hastaneye sevk olunmuştur. Burada subaylar dinlenme şartları ve iâşesi daha iyi durumdadır.¹⁷²¹

¹⁷¹⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁷¹⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 90/44.

¹⁷¹⁹ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 141-142.

¹⁷²⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/140.

¹⁷²¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/146.

Kantara esir kampı hakkında hatıratında bilgi veren Cemil Zeki Bey, önce Resulayn İstasyonu'ndaki İngiliz Seyyar Hastanesinde bulunmuş ardından sıhhiye treni ile başka bir hastaneye gönderilmiştir. Burada 20 gün kaldıktan sonra trenle Kantara Çadırlı Seyyar Hastanesine nakledilmiştir.¹⁷²² Ahmed Altınay da Batı Şeria'da İngilizler ile yapılan muharebelerde esir düşerek Kantara esir kampına getirilmiş askerlerden birisidir. Ahmed Altınay Kantara geçici esir kampına gelişinin 4. gününde müthiş bir hastalığa yakalanmıştır. Sürekli tuvalete gitmiş ve basurun şiddeti ile yemek bile yiyememiştir. Yemekler çok yetersiz ve kalitesizdir. Kantin çok pahalı olduğundan takviye gıdalar da alınmamaktadır. Adeta kendileri değil karınları konuşmaktadır. Askerler tuvalet ihtiyaçlarını kovalar üzerinde gidermektedir. Bu şartlar altında subayların nerdeyse tamamı bir hastalığa yakalanmıştı.¹⁷²³

Mısır Kızılhaç Hastanesinde tedavisi yapılan esirlerden birisi de Hasan Remzi Fertan'dır. Hasan Remzi esir düştükten sonra ilk tedavisinin ardından bir öküz arabasıyla önce Nablus'a, oradan kamyon ile Elbire'ye, oradan da üstü açık vagonlar ile Kudüs'e gönderilmiştir. Sirtında yazlık bir eşyadan başka hiçbir şeyi olmayan Hasan Remzi bu sırada bir de İspanyol nezlesine yakalanmıştır. Kudüs'ten Lit yolu ile Kantara'ya gönderilmiştir. Burada Mısır Kızılhaç Hastanesinde 2 günlük tedavisi sonrası trenle Kahire'deki Abbasi Hastanesine nakledilmiştir.¹⁷²⁴

4.3.2 Heliopolis Esir Kampının Sağlık Şartları

Mısır-1 Cedit Heliopolis kampındaki sağlık hizmetleri İngiliz Doktor Albay E. G. Garner ile Arsen Khoren ve Leon Samuel adlarındaki iki Ermeni doktorca yürütülüyordu. Kampta ayrıca 3 sağlıkçı Türk ve 2 Osmanlı ordusunda subay olarak görev yapmış Ermeni askeri tabip de bulunmaktaydı. Sağlıkçılardan hariç dört İngiliz ve onlara yardım eden üç Osmanlı hastabakıcı da görevlendirilmişti. Ciddi rahatsızlığı olmayan hasta esirler temiz ve iyi düzenlenmiş revirde, metal somyalarda ve yataklarda yatırılmaktaydı. Ciddi hastalar ise harp esirleri için ayrılmış hastanelere sevk edilmişti. Revire muayene için her gün 30-40 kişi müracaat ediyordu. Esirlerin

¹⁷²² Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 25-26.

¹⁷²³ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 63-64

¹⁷²⁴ Hasan Remzi Fertan, **a.g.e.**, s. 85-89.

isimleri, hastalıkları ve esire yapılan işlem kaydedilmekteydi. Kızılhaç heyetinin ziyareti sırasında revirde altı hasta vardı. Bunlardan ikisi El-Ariş'ten yeni getirilen birinci derecede tüberküloz hastasıydılar. Geri kalan esirlerden biri ishal, biri göz iltihabı hastası (konjonktivit), biri sıtma ve biri de bacağından yaralıydı. Özellikle Ankara ve Yozgat gibi, Türkiye'nin bataklık bölgelerinden gelen esirler arasında eski bir vaka olarak %3 oranında sıtma bulunmaktaydı. Esirlerin %9'u kronik dizanteri, %20'si bir göz iltihabı hastalığı olan konjonktivitti. Bu hastalığa daha çok, esir alınmadan önce çöldeki kalışları sırasında yakalanmışlardı. Bu esirler çinko sülfat ve protargol ile tedavi edilmeye çalışılmıştı. Dört esir de trahomluydu. Kamptaki yeni rahatsızlıklar, bronşit ve basit ishal gibi daha çok poliklinik vakalardı. Genel olarak kamptaki esirlerin görünüşü sağlıklı olup beslenme sorunları da yoktu. Osmanlı topraklarında tifo ve çiçek hastalığına karşı aşılanmayanlar esir alındıktan sonra kampta aşılanmışlardı. Esirlerin hepsi ayrıca koleraya karşı da aşılanmıştı. Kampta tifo, tifüs gibi bulaşıcı hastalıklara rastlanmıyordu. Yukarıdaki bilgilere bakıldığında Kızılhaç heyeti tüm bilgilerin İngilizlerin kendileri tarafından verildiği anlaşılmaktadır. İngilizler ise Türk hasta esirlerin bu hastalıklara kamplarda değil esir düşmeden önce yakalandıklarını iddia etmiştir. Hatta heyet daha da ileri giderek esirlerin hastalıkları Türkiye'den getirdiklerini ileri sürmüştür.¹⁷²⁵

Kirmasti Asker Alma Şubesi 1. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ali Saib Efendi esaret sonrası hazırladığı raporunda kampın sağlık şartlarını anlatmıştır. Ağır yaralı olarak esir düşüp Kahire'de Heliopolis'de esir hastanesine getirilen Ali Saib'in, seyahat esnasında pansuman ve gıdasına itina gösterilmiştir. Dört buçuk ay kaldığı hastanede iâşe ve giyeceğine dikkat edilmesine rağmen tedavisi bitmeden taburcu edilmiştir. Üç büyük ameliyat geçirmiş olduğu halde on sekiz ay esareti boyunca yarası tedavi edilememiştir.¹⁷²⁶

Gazze Cephesi'nde İngilizlere esir düşen Üsteğmen Hüseyin oğlu Halid Efendi de esaret sonrası yaralı iken kendisine nasıl bir işlem yapıldığını 19 Temmuz 1919'da 20. Kolordu Kumandanlığında anlatmıştır. Esirlerin genelde anlattıkları Kızılhaç heyeti tarafından hazırlanan raporlarla büyük ölçüde çelişmektedir. Halid

¹⁷²⁵ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 41-46

¹⁷²⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/155.

Efendi 13 Kasım 1919'da Gazze'nin Makara köyü surlarında İngilizlere yaralı olarak esir düşmüş, uzun bir yolculukta çekilen eziyetten sonra Mısır-ı Cedid Osmanlı Esir Hastanesine sevk edilmiştir. Buradaki tedavisinin ardından Seydi Beşir esir kampına getirmiştir. Ağır bir şekilde hasta olmasına rağmen hasta olduğuna bakılmaksızın kendisine gösterilen davranışı Halid Efendi şöyle anlatmıştır:¹⁷²⁷

“Dereke'deki karargâhtan etrafımıza süngülü muhafızlarla yaya, aç, susuz olarak kırk sekiz saat o karargâhtan diğer karargâha doluşturdular. Nihayet kırk sekiz saat sonra cüzi miktarda peksimet ve su verdiler. Beş gün gece ve gündüz güneş ve makuk altında beklettirdiler. Nihayet mecruh olmaklığım dolayısıyla bir otomobile bindirerek doğruca trene ve oradan da Kahire'de Mısır-ı Cedid'de 2 Numaralı Üsera-yı Osmaniye Hastanesine götürdüler. Ve hastanede mümkün mertebe istirahatimizi temin ediyorlardı...”

Kamplarda her gerçekleşen ölümden sonra Savaş Esirleri İstihbarat Dairesi tarafından ölüm raporu hazırlanmaktaydı. Bu raporlardan birisi Türk Kızılayı Arşivinde bulunmaktadır. Ölüm raporunda *“Bu belge her esir ölür ölmez hemen düzenlenecek ve Londra Wellington 49 adresine ivedilikle gönderilecektir.”* denilmiştir. Çok sayıdaki ölüm raporlarından birisi aşağıya örnek olarak verilmiştir:¹⁷²⁸

Tablo 4.9: Heliopolis Kampında Vefat Eden Bir Esire Ait Ölüm Raporu

Kamp Adı	Heliopolis
İsim	Sabri Rıza
Birliği Taburu numarası vb:	Yok
Esaret Numarası	11909
Doğum Yeri:	Yok
Doğum Tarihi	Yok
Ailesinin adresi eşinin veya çocuğunun adı	Yok
Esaret tarihi	Yok
Ölüm tarihi ve nedeni	20.10.1918 Zatürre
Ölmeden önce esir dini yardım aldı mı	

¹⁷²⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/40.

¹⁷²⁸ Türk Kızılayı Arşivi, 920/4.

Herhangi bir mesaj bıraktı mı ya da ölüm ile ilgili önemli bir detaya olup olmadığı veya son anında ailesine iletceği bir mesajı var mıydı	Hayır
Gömülme tarihi veya yeri	20.10.1918 Kantara Türk Ordusu Mezarlığı
Mezar Taşı konuldu mu ailesi mezarını bulabilecek mi	Evet 1786
Ölünün etkileri neden oluşuyordu:	-
Komutanın mühür ve imzası.	-

Kaynak: Türk Kızılayı Arşivi, 920/4.

Kamplarda günlerini geçirmiş Türk esirlerin yazdıkları hatıratlarda hasta olan esirlere yapılan muamele yer almaktadır. Buna göre tellerde hasta olan erler hastaneye sevk edilmekteydi. İyileştikten hemen sonra nekahet devresinde kendi teline gönderilmez önce subayların teline gönderilirdi. Hastaneden çıkan esirler çok zayıf olduklarından subay kampında bir süre dinlenirlerdi. Genelde bu kişilerin gözleri de görmemekteydi. 2-10 gün boyunca subayların telinde yiyecek olarak iyi beslenir, dinlenir ve gözleri görmeye başlardı. İkinci kafiye geldiğinde birinci kafiye giderdi. 10-20 günde bir 100-150 civarında hastaneden yeni çıkmış zayıf bünyeli esir kendilerini toplamak üzere bu kampa getirilirdi.¹⁷²⁹ Emin Çöl bu kampta esirlerden kurulu bir ekibin kampın her yerini gezip temizlik işini yerine getirdiğini söylemektedir. Banyo ve tuvaletlerde su sıkıntısı yoktur. 60.000 esirin kaldığı kampta hiçbir hastalık çıkmamıştır.¹⁷³⁰ Ezine-Gökçebayır köyünden olan Ahmed Ercan kampa girişte kendilerinin hastalıklara karşı nasıl temizlendiğini anlatmıştır.¹⁷³¹

4.3.3 Mısır 2 Nolu Abbasiye Hastanesinin Sağlık Şartları

Kahire’de 2 Numaralı Abbasiye Hastanesinde kalmış esirlerin esaret sonrası verdikleri ifadelerle bakılırsa esirlerin sağlığına gereken önem verilmemiştir. Yedek

¹⁷²⁹ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 262-263.

¹⁷³⁰ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 119.

Subay Mülâzımısâni Tevfik Efendi, esaret dönüşü verdiği ifadesinde hastanede mevcut yaralı subayların tedavilerine önem verilmeyerek ölümlerine sebebiyet verildiğini söylemiştir.¹⁷³² Cidde Hastanesindeki görev yaparken esir düşen bir binbaşı ise verdiği ifadesinde kendisi gibi bu hastanede bulunan subayların şahit olduklarını anlatmıştır. Karargâhlarda bulunan askerlerin genel sağlık durumu hastanelerde bulunanlardan daha kötüdür. Hastaneye giden esirlerin büyük kısmı layıkıyla sevk edilememiş ve zamanında tedavi altına alınamamıştır. Yaşama gücü ve vücutlarının direncinin noksanlığından dizanteriye yakalananlar kolay kolay bu hastalıktan kurtulamamıştır. Gözlerinden muzdarip olan esirlerin kornea tabakasının delinmesi ile gözleri akmış ve gözlerinde tam görmeme meydana gelmiştir. Bu durumda olan erlerin sayısı önemli bir yekûna ulaşmış ve ölümler müthiş bir miktarda artmıştır. Birinci esir kafilesi ile gelen Yüzbaşı Salih Efendi birçok elim vukuata şahit olmuştur. Mükellef Doktor Yüzbaşı Süreyya ve Şükrü Efendiler haftada ancak bir defa doktorun viziteye geldiğini ve Süreyya Bey'in 5/40 ateşi varken taburcu edildiğini söylemiştir. İkinci esir kafilesi ile gelen ve ayağına ameliyat yapılmış olan Binbaşı Mustafa Bey de Kahire Hastanesinde esir erlere yapılan muamelenin ve verilen gıdanın çok kötü olduğundan şikâyet etmiştir. Esir erlerin hastanelerde kötü muamele görmelerinin sebebi olarak tedavileri için görevlendirilen doktorların Rum, Ermeni veya Yunan olmaları gösterilmiştir.¹⁷³³

Cephede esir düşen askerler daha esaretin üzüntüsünü atlatmadan yeni sorunlar ile boğuşmak zorunda kalmışlardır. Bir taraftan düşman eline düşmenin ıstırapıyla boğuşurken bir taraftan da hastanelerde yaraları veya hastalıklarıyla mücadele etmişlerdir. Müdafaa-yı Milliye Vekâletinin talebiyle Hariciye Nezaretinden İstanbul Temsilciğine 23 Ekim 1924 tarihinde giden bir yazıda 7. Fırka subaylarından İhtiyat Mülâzımısânisi Ahmed Kuddusi Efendi'nin esareti esnasında geçirdiği hastalık safhalarının araştırılması istenmiştir. 7. Fırka 21/2. Alay 5. Bölük subaylarından Ahmed Kuddusi Efendi, yaralı olarak 19 Eylül 1918'de Filistin Cephesi'nde İngilizlere esir olduktan sonra takriben bir hafta zarfında Kahire'ye nakledilmiştir. Abbasiye 2 Numaralı Hastanesine yatırılan esir, hastanede bulunduğu

¹⁷³¹ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharıpler**, s. 125-138.

¹⁷³² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/80.

sırada şibh-i tifoid (paratifoid) hastalığından tedavi görmüştür. Ayrıca esirin özellikle kalbi olmak üzere başka hastalıklardan muzdarip olduğu da tahmin edilmektedir. Bu sebeple, Osmanlı Hükûmeti esirin hem tifo hastalığında hem de diğer hastalıklarda geçirdiği safhaların tahkik ve tespitinin yapılmasını İngiltere veya Mısır Hükûmetinden isteme kararı almıştır.¹⁷³⁴

Osmanlı esirleri arasında kısmen daha şanslı olup hastanede bulunduğu zaman kendisine iyi bakıldığını söyleyen esirlerde çıkmış ve bu durumu hatıratlarında belirtmiştir. Esaret dönemini hatıratında anlatan Hasan Remzi, esir düştükten sonra Mısır Kızılhaç Hastanesinde iki günlük tedavi gördüğünü, sonrasında trenle Kahire'deki Abbasi Hastanesine nakledildiğini söylemiştir. Hastanede iyi bir tedavisi gördüğünü söyleyen Hasan Remzi, 28 gün sonra taburcu edilerek Seydi Beşir Kuveysna esir kampına gönderilmiştir.¹⁷³⁵

Kızılhaç raporlarına bakıldığında hastanelerin şartları mükemmel görünmekteydi. Buna rağmen kamp ve hastanelerdeki hasta ve ölü sayısına dair verilen istatistiksel bilgiler, İngilizlerin diğer kamplarda olduğu gibi Abbasiye Hastanesinde de çaresizliğini göz önüne sermekteydi. Kahire 2 Numaralı Abbasiye Hastanesinde Başhekim Wickermann, dört İngiliz doktor, Kızılhaç Cemiyetinden birkaç hemşire ve 18 Türk hastabakıcı, esirlerin sağlık sorunları ile ilgilenmişlerdir. Yatak ve koltuklar esirlerin için temiz hava alacak şekilde düzenlenmiştir. Hastanede ilaç ve ecza malzemesiyle sağlık malzemeleri çoktu. Yaralılar en gelişmiş cerrahi aletlerle tedavi edilmekteydi. 2 Ocak 1917'de Kızılhaç heyetinin ziyareti sırasında hastaneye 80 yaralı esir getirilmişti. El-Ariş'ten getirilen bu esirler çok zayıflamış ve bitkin bir durumdaydı. Hastanede iyi düzenlenmiş bir ameliyathane, petrolle işleyen bir sterilizasyon odası da bulunuyordu. Sıtmalı hastaların yatakları cibinlikle kaplanmıştı. Böylece sivrisineklerin, komşu diğer hastalara hastalık taşımasına karşı önlem alınmıştı. Hastabakıcılar hastanenin bahçesinde, her türlü konforu olan iki çadırda kalmaktaydılar. Bunlardan biri gece servisi bakıcıları, diğeri gündüz servisi bakıcılarına ayrılmıştı. Esirlerin kullanabilecekleri sıcak ve soğuk duşlar vardı. Hastalar küvetlerde yıkanmakta, iyileşme durumunda olanlar musluklara

---

¹⁷³³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

¹⁷³⁴ BOA, **HR. İM.**, 122/96.

¹⁷³⁵ Hasan Remzi Fertan, **a.g.e.**, s. 85-89.

gidebilmekteydi. Hastalanan esirler, özel hazırlanmış otomobillerle hastaneye getirilmekteydi. İngiliz doktorların tamamı, Osmanlı esirlerinin sabırlı davranışları ve acıya dayanıklılıkları konusunda görüş birliği içerisinde olmuşlardır. Hastane kayıtlarına göre 2 Ocak 1917'deki hastalık ve hasta sayısı şu şekildeydi:¹⁷³⁶

Tablo 4.10: 2 Nolu Abbasiye Hastanesindeki Hastalık ve Hasta Sayısını Gösteren Liste

Hastalığın Cinsi	Osmanlı	Bulgar	Alman
Tüberküloz	27	0	0
Dizanteri	37	3	2
Sıtma	3	0	0
Savaş yarası	74	2	4
Kansızlık ve zayıflık	30	12	5
Diğer hastalıklar	96	5	0
Toplam	267	22	11

Kaynak: Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917, s. 47-50.

Hastanede salgın (epidemik) hastalık bulunmamaktaydı. Kızılhaç heyetinin iddiasına göre dizanteriden ölenlerin çoğu, Hicaz bölgesinde bu hastalığa yakalanmışlardı. Aşırı bir güçsüzlük ve aşırı açlık içindeydiler. Ölen Osmanlı esirleri, dini vecibelerine göre Müslüman mezarlığına defnedilmiştir. Cenaze törenlerine garnizondaki İngiliz askerleri ve esirlerden bir heyet katılmıştı. Hastane kayıtlarına göre Abbasiye Hastanesinde 8 Ağustos 1916 tarihinden 1 Ocak 1917 tarihine kadar 66 Türk esiri şehit olmuştur. Bunların dağılımı şu şekildeydi:¹⁷³⁷

Tablo 4.11: 2 Nolu Abbasiye Hastanesinde Hastalık sonucu Gerçekleşen Ölümünün Listesi

Hastalığın Adı	Ölen Sayısı
----------------	-------------

¹⁷³⁶ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917, s. 47-50.**

¹⁷³⁷ **a.g.e., s. 50-51.**

Dizanteri	45
Tüberküloz	9
Beriberi	1
Sıtma	1
Savaş yarası	9
Tifo	1
Toplam	66

Kaynak: Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917, s. 50-51.

Ocak 1918 ile Ağustos 1919 tarihleri arasında ise Abbasiye Hastanesinde ölüm oranı %12-14,5 arasında olduğu kaydedilmiştir.¹⁷³⁸

Bir İngiliz askeri, ailesine gönderdiği mektupta Kahire Abbasiye Hastanesinde karşılaştığı Türk esirlerin genel durumlarından bahsetmiştir. İngiltere Hükûmeti bu tür mektupları iç politika malzemesi olarak kullanmayı her zaman bir fırsat olarak görmüş ve mektupları basında yayınlamıştır. Mektupta İngiliz askeri Türk esirlerinin oldukça neşeli ve canlı görüldüğünü yazmıştır. Esirlerin her biri içeri girdiğinde kendisini selamlamıştır. İngiliz askeri Osmanlı askerinin her bir esire bir paket sigara verdiğini söylemeyi de ihmal etmemiştir.¹⁷³⁹

4.3.4 Kahire Kızılay Hastanesinin Sağlık Şartları

Mart 1915'te açılan Mısır Kızılhaç Hastanesinin asıl amacı, savaşta yaralanan ve hastalanan Osmanlı askerlerinin tedavilerinin yapılmasıydı. Açıldıktan sonra Kızılay Cemiyetinin kontrolüne verilmişti. Bina, hastane olarak yapılmadığından servisler biraz dağınık olmakla birlikte mümkün olan en pratik usulde kullanılmıştır. Cephede esir düşen askerler öncelikle Kantara Hastanesinde yatırılıyor, oradaki ilk müdahaleden sonra tedavisine devam edilecekler bu hastaneye getiriliyordu. Tüberkülozlu hastalar, birinci katta bulunan dört yatak alabilen 4x5x5 metre boyutunda küp şeklindeki odalara yerleştirilmişti. Odaların çoğu ağaçlarla çevrili bahçeye açılmaktaydı. Başhekim Abbas Hilmi Bey başta olmak üzere hastanedeki bütün doktorlar Mısırlıydı. Burada kalan iki doktor, üç cerrah ve bir eczacı vardı.

¹⁷³⁸ TNA, **WO.**, 95/4750; Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 155.

Kulak, Burun ve Boğaz ile göz uzmanları, şehirden çağrıldıklarında gelmekteydi. Hastanede bir de röntgen uzmanı bulunuyordu. Başhemşire Amerikalı bir hanımdı. Ona bağlı üç İngiliz kadın hastabakıcı vardı. Ayrıca 32 Mısırlı erkek hastabakıcı görevlendirilmişti. Hastanede, her türlü gerekli malzemenin bulunduğu geniş bir ameliyathane vardı. Geniş bir odada da sterilizasyon yapılıyordu. Hemen yan koğuştta Fransız modeli şeklinde Mısırlılar tarafından inşa edilmiş buharlı dezenfekte fırını, aletlerin ve tıbbi malzemelerin sterilize olmasına imkân veriyordu. Bunların sayesinde enfeksiyon hastalıkları azaldı ve ameliyat sonrası ölümler %25'e düştü. Bazı temel analizler için bir laboratuvar açılmıştı. Ancak kimyasal ve bakteriyolojik analizler şehirdeki bir enstitüde yapılıyordu. Hastanenin eczanesi her türlü modern ilaca sahipti. Hastanenin altı salonu tüberkülozlu hastalara ayrılmıştı. Onların özel bakıcıları vardı. Tüberkülozlu hastalardan yataktan kalkabilenler günlerinin büyük kısmını sarayın kendilerine ayrılan bahçesinde geçiriyorlardı. Bir salon yaralı subaylara, bir başka salon yaralı astsubaylara, iki salon da dizanteri hastalarına ayrılmıştı. Bahçeye her türlü konforu olan İngiliz usulü çadırlar monte edilmişti. Bunlar acil vakalar veya hastanedeki yerlerini yeni gelenlere bırakmak zorunda kalacaklar içindi. Hastanenin bütün odaları temiz ve tertipliydi. Her yatağın başucunda hastalara dair gözlemlerin ve ateş durumunun kaydedildiği bir kâğıt vardı. Esirlerin yattığı odaların şartları iyi olup mobilya ve eşya bakımından bir eksiği yoktu. Odalarda demir somyalar, uçlarında komodinler, çarşaf, yastıklar olmak üzere her şey tamamı. Yaylı yatak, doldurulmuş minder, çarşaf ve yastık çok sağlam durumdaydı. Battaniyelerde sınırlama yoktu. Yatak çarşafı beyaz ve mavi pikeden olup ortalarında Kızılây amblemi vardı.¹⁷⁴⁰Sonuç olarak Kızılhaç heyetinin hazırladığı raporda Mısır Kızılhaç Hastanesi hakkında mükemmel raporu verilmişti.¹⁷⁴¹

Açılış tarihi olan 17 Mart 1915'ten 4 Ocak 1917'ye kadar hastanede 2.245 yaralı ve hasta esir tedavi edilmişti. 4 Ocak 1917'de 149 esir hastanede tedavi görüyordu. Bunlardan 8'i El-Ariş'ten gelen subay, 141'i ise Osmanlı askeri idi. Askerlerden 66'sı savaş yarısından ameliyat edilmişti. Bunlardan 13'ü sakat olup

---

¹⁷³⁹ **Barrier Miner (Broken Hill, NSW: 1888- 1954)**, 26 March 1916, s. 3.

¹⁷⁴⁰ **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 58-62.

6'sının bir organı kesilmiş, diğerleri ise uzun süredir hastanede gözlem altındaydı. 38 hasta iç hastalığı olan esirler olup bunların ciddi vakalar olduğu görüşmüştür. 4'ü Bağdat'tan gelen safrada hemoglobinuri, 6'sı dizanteri, anemi ve çok zayıf durumundaki hastalardı. 4'ü nefrit yani böbrek hastalığı, 25'i göz hastalığı, 20'si de tüberküloz teşhisiyle hastaneye yatırılmıştı. Tamamı El-Arşi'ten gelen tedavi altındaki subaylara bakıldığında bir sağ dizinden yaralı, bir kafasından yaralı, bir kalça kırıklığı, bir boyun yarası, bir göğsünden kurşun yarası ve bir yüzünden kurşun yarası vakası vardı. Ölen esirler silah arkadaşlarının nezaretinde, askeri ve dini bir törenle Müslüman mezarlığına gömülmüşlerdir. Kızılhaçın raporunda, ölüm sebebi ve ölüm oranları hakkında şu bilgiler yer almaktadır:¹⁷⁴²

Tablo 4.12: Kahire Kızılay Hastanesinde Ölen Esirlerin İstatistikleri

Ölüm Sebebi	1915'te Ölenler	1916'da Ölenler
Ameliyat	30	17
Zatülcenp	2	5
Dizanteri	8	19
Tifo	1	1
Pericard (kalp hastalığı)	1	2
Akciğer İltihabı	3	11
Akciğer Tüberkülozu	-	26
Bağırsak Tüberkülozu	-	21
Nefrit	-	5
Kangren	-	1
Hepatit	-	1
Anemi	-	1
Toplam	45	111

Kaynak: Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917, s. 62.

¹⁷⁴¹ TNA, FO., 383/339.

¹⁷⁴² Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917, s. 62.

Esirlerin kamplarda esirlere nasıl bir tedavi uygulandığı esir mektuplarından da öğrenilmektedir. 47. Alay 3. Tabur 9. Bölük kumandanı Üsteğmen Bağdatlı Niyazi Efendi'den haber alamayan ailesinin yazdığı mektuba tabur yedek subayın 6 Mayıs 1918'de yazdığı cevapta esirin başından geçen olay kısaca anlatılmıştır. Adı geçen esir muharebe sırasında aldığı yara ile tedavi amacıyla Kahire Hastanesine yatırılmıştır. Esir kapanabilecek bir yara ile iki buçuk ay önce esir kampına gelmiş ise de bir müddet sonra yarasının tekrar nüksetmesi dolayısıyla ameliyat için aynı hastaneye gönderilmiştir. Hastaneden yeni gelen esirlerden alınan bilgilere göre son ameliyatın da yapıldığı ve yakında karargâha geleceği öğrenilmiştir.¹⁷⁴³

4.3.5 Kahire Kalesi Esir Kampının Sağlık Şartları

Kampın sağlık hizmetleri kampa her gün gelen Başhekim Yüzbaşı Seringour tarafından yürütülüyordu. Ayrıca bir Rum doktor da haftada dört gün sabah 09.00'da muayene için kampa geliyordu. Her ikisi de Türkçeyi ve Arapçayı iyi konuşuyorlardı. Revir hizmetini üç kadın hastabakıcı ve bir İngiliz ebe yürütüyordu. Revir, bir vizite odası, bir muayene odası, bir pansuman odası ve bir hasta odasından ibaret olup ferahtı. Hastaların ismi, uygulanan tedavi ve hastanın durumu kaydediliyordu. Başlarda, her gün yüze yakın esir revire başvuruyordu. Çoğu, esaretten önceki sıkıntı ve yokluğa dayalı şikâyetlerini dile getiriyordu. Daha sonraları başvuru sayısı 5-10 hastaya kadar düşmüştü. Şikâyetler daha çok hafif vakalar, ağır (kronik) bronşit, hazımsızlık, ishal, kadın ve çocuklar arasında göz iltihapları (enfeksiyonları), yaşlılarda bazı kalp rahatsızlıklarıydı. Kampta sıtma, dizanteri, tifüs gibi salgın hastalık yoktu. Bir erken vaka olarak tüberküloz görülmüş, o da kampta tedavi edilmişti. Kızılhaç heyetinin geldiği zaman hastanede beş hasta bulunmaktaydı.¹⁷⁴⁴

¹⁷⁴³ Türk Kızılayı Arşivi, 920/24.

¹⁷⁴⁴ Esirlerden bazıları yatakta bazıları ise doğu insanları tarzında yatakta çömelmiş haldeydi. Birisi yaşlı ve felçli, ikisi bronşit, ikisi kulak iltihabı ve birisi de halsizlikten tedavi görmekteydi. Kampta bir doğum servisinin kurulması zorunlu hale gelmişti. 1915 yılının son üç ayında kampta beş doğum oldu. Kızılhaç heyetinin ziyaret ettiği gün iki doğum henüz gerçekleşmişti. Anne ve çocuğu gayet sağlıklı durumdaydı. Kahire Kalesi'nde 1917 yılı başına dek sadece erken doğmuş bir bebek, doğumundan 18 gün sonra vefat etmişti. Bkz. **Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 65.

Kızılhaç heyetinin Maadi kampını ziyareti sırasında, Hicaz Taif'teki Başhekim Doktor Süleyman Bey, eşinin ve çocuklarının kaldığı Kahire Cidatel kampındaki şartların çok ağır olduğundan şikâyet etmişti. Kampta şikâyetler daha çok yiyecek ve sağlık hizmetlerinden olmuştur. Doktor Süleyman anneleriyle beraber Cidatel'de tutulan hasta iki çocuğunun yeterli tedavi edilmediğinden şikâyet etmişti. Kamp yönetimi ise çocukların Dr. Blanchod tarafından muayene edildiğini ileri sürmüştü.¹⁷⁴⁵

Her ne kadar Kızılhaç yetkililerinin kampı ziyaretleri sonrası tuttukları notlara bakıldığında kampta her şeyin esirlerin sağlığı için düşünülerek yapıldığı ve esirlere her türlü tedavinin tam olarak uygulandığı söylese de esaret sonrası verilen ifadeler Kızılhaç raporları ile çelişmektedir. Cidde Hastanesinde doktor olarak görev yaparken esir düşüp ilk kafiilde yurda dönen bir binbaşı Kahire'deki Mehmed Ali Paşa Kışlasında kadın ve çocuklara verilen yiyeceklerin yarardan çok zarar verdiğini söylemiştir. Bedevî ekmeği, çay, birkaç zeytin, biraz peynir, akşamları az miktarda bir sebze haşlaması hem yetersiz hem de kalite olarak çok kötüdür. Bu yiyecekler esirlerin değişik hastalıklara yakalanmasında en önemli sebep olmuştur.¹⁷⁴⁶ İngiliz askeri yetkilileri tarafından malul esir kabul edilerek Osmanlı Devleti'ne iade edilen bir diğer esir Gelibolu Seyyar Jandarma Taburundan Abdürrahim ifadesinde, kampın sıhhi şartlarından bahsetmiştir. Güneş görmeyen odalar, her daim rutubet içindedir. Bu odalarda kalan esirlerde romatizma hastalığı görülmektedir. Kendilerinden yardım istenen İngiliz doktorları romatizmanın askeri bir hastalık olduğunu ifade ederek hastalığı önemsememişler ve esirlerin tedavilerini reddetmişlerdir. Kampta yaşadığı dört sene boyunca hemoroit (konstipasyon), kalp ve mide iltihabı hastalıkları tedavi edilmediği için kronik bir hale dönüşmüştür.¹⁷⁴⁷

---

¹⁷⁴⁵ Çocuklardan birisi kampa geldiğinde göz iltihabından şikâyetçiydi. Muayene sonrası hiçbir sorunu kalmamış, göz hastalığı iyileşmiş, gözlerindeki kızarıklık ve ödem tamamen yok olmuştu. Diğer çocuğu çenesindeki salgı bezlerinin genişlemesinden şikâyetçi iken bu şikâyet azalmış ve endişe edilecek bir durumda olmadığı kanaati oluşmuştu. Her iki çocuğun da Dr. Yüzbaşı Scrimgeour tarafından tüm tetkikleri yapılmış ve revir defterine kayıtları işlenmişti. Annesi bu ilgiden şükran duygularını açıklamıştı. İngiliz yetkililerin verdiği ve Kızılhaç heyetinin rapora geçirdiği bilgilere göre Dr. Süleyman Bey'in şikâyetlerinin yanlış olduğu ispatlanmış olmaktadır: **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 68-69.

¹⁷⁴⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

¹⁷⁴⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/1.

4.3.6 Maadi Esir Kampının Sağlık Şartları

Maadi kampında sağlık hizmetleri sorumlusu barış zamanında Nasıra'da görev yapmış Başhekim İngiliz Tabip Yüzbaşı Sehrimgour'du. Yardımcısı bir İngiliz doktoruydu. Ayrıca Suriyeli dört Arap doktor da yardım etmekteydi. Bütün bu doktorlar Türkçe ve Arapça konuşuyorlardı. Üç ayrı yerde revir olan kampta dokuz İngiliz hastabakıcı vardı. Bunlara on iki Türk hastabakıcı yardım ediyordu. Revirler 40 hastayı kabul edebiliyordu. Revirlerde yataklar metal somyalar üzerindeydi. Battaniyeler çok sayıda olup sıcak tutuyordu. Doktorlara her sabah 300-400 hasta esir müracaat ediyordu. Bu rakam kamp mevcudunun %8'inin karşılığıydı. Bu müracaatların çoğu küçük şikâyetlerdi. İngiliz yönetiminin iddiasına göre doktorlar hazımsızlık gibi konulara bile ilgi gösteriyordu. Gerçekte esirler kendileri ve tedavileri hakkında bir istekleri yoktu. Esirler daha çok, haber alamadıkları aileleri hakkında endişeleniyorlardı. Ermeni din adamları ise kendi vatandaşları ile ilgilenmekteydi. Heyetin kampı ziyareti sırasında bir kaşıntı, bir nevralsi, bir ishal, bir boyunda apse, bir eklem romatizması, bir gastrit hastası toplam 7 esir revirde yatmaktaydı. Ayrıca revirde esaretten önce kafatasından yaralanan bir esir beyin ameliyatı geçirmiş ve yavaş yavaş iyileşmekteydi. Kampın kuruluşundan 1917 Ocak başına kadar 35 sıtma olayı görülmüştü. Sıtmalı hastalar Hicaz, Mekke, Taif ve Cidde'den gelenlerdi. Kampta ağır sıtma hastalığı yoktur. 11 tüberküloz olayı görüldü ve bu hastalar, Abbasiye Hastanesiyle, Mısır Kızılay hastanesine kaldırıldı. Kampta 1917 başına kadar 6 trahom olayı kayda geçirilmişti. Trahomlulara protargol tedavisi yapılıyordu. Yazları sınırlı sayıda ishal vakaları görülmekteydi. Kampta dizanteri, tifo gibi bulaşıcı hastalıklar yoktu. Bütün esirler tifo, kolera ve çiçeğe karşı aşılanmışlardı. Büyük yarası olanlar ve bedensel organları kesilenler, kampın özel bir bölümündeydi. 55 savaş yaralı ve organı kesilmiş esir vardı. Bunların protezleri tamamlanmıştı. İki esir hiç görmüyordu. Diğer 60 kadarı, savaşta yaralanmış daha hafif yaralılar olup eklem, atrofi ve ankiloz şikâyetlerinden yatmaktaydılar. Eklem kayması, körlük gibi hastalığı olanlar, baston ve koltuk değnekleri kullanıyorlardı.

Kampta iki yaşlı esir felçten vefat etmişti. Bunlar askeri ve dini törenle kampa en yakın Müslüman mezarlığına defnedilmişti.¹⁷⁴⁸

İngiliz yetkililerin kampın sağlık şartlarına dair yazdıkları yazılara bakılırsa esir düşmüş yaralı esirlere tedavi açısından ayrı bir uygulama yapılmamakta, İngiliz yaralılara hangi tedavi yapılıyorsa ise aynı tedavi Türk esire de uygulanmaktaydı. Acil durumlarda yaralı esirler deniz yoluyla ya da ambulans trenle gönderilmekteydi.¹⁷⁴⁹ Ayrıca 1915 yılında Mısır'daki Amerikan diplomatik temsilcilerinin Maadi kampını ziyareti sonrası hazırladıkları raporda esirlerin büyük koğuştaki doktorlar tarafından muayene edildiği ve kampın sağlıklarını muhafaza etmeye uygun bir yer olduğu yazılmıştır.¹⁷⁵⁰

3.3.7 Bilbeis Esir Kampının Sağlık Şartları

Bilbeis esir kampında sağlık hizmetlerini Dr. İbrahim Zabaci yürütüyordu. Suriyeli bir mülteci olan Zabaci'nin faaliyetlerini İngiliz doktorlar Albay Carnier ve Yüzbaşı Sebringour haftada iki kez kontrol ediyordu. Kampta üç Osmanlı, bir Kıptî hastabakıcı vardı. Temiz ve tüm donanıma sahip olan revir, vizite odası, eczane, hasta odası ve izolasyon odasından oluşuyordu. Esirlere somya, ot yatak ve sınırsız battaniye veriliyordu. Çiçek ve koleraya karşı bütün esirler aşılanmıştı. Her sabah 08.00'de 30-40 kişi viziteye çıkıyordu. İleri yaştaki esirler yaşa bağlı hastalıklardan muztaripti. Kızılhaç heyetinin ziyaret ettiği sırada revirde 8 hasta vardır. Bunların 3'ü sıtma, 3'ü zatürre, 2'si dizanteriden hastanede yatmaktaydı. Kampa esirlerin getirilişi sırasında 25 sıtma vakasına rastlandı. Bunlardan 15'i iyileşti. 10'unun tedavisi 1917 Ocak ayında devam ediyordu. 7 dizanteri vakası saptanmış; hastalardan 5'i iyileşmişti. 10 esir trahomdan tedavi görüyordu. Kampta tifo, tifüs gibi bulaşıcı (epidemik) hastalıklar yoktu. Durumu ciddi olan hastalar Mısır'daki Zakazik Hastanesine gönderiliyor ve yerel doktorlar tarafından tedavi ediliyordu. Kızılhaç heyetinin kampı ziyaret ettiği sırada Zakazik Hastanesinde bir göz, bir tüberkülozlu, bir bronşit ve bir ateşli hasta hastanede gözlem altında tutulmaktaydı. Kampın açılışından beri 6 esir hastanede öldü. Ölümünün biri beyin tümörü, ikisi kronik ince

¹⁷⁴⁸ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 54-55, 57-58.

¹⁷⁴⁹ TNA, FO., 383/223.

bağırsak iltihabı, biri bağırsak tıkanıklığı, biri tüberkülozdan ileri gelmişti. Ölenler dini inançlarına göre askeri törenle gömülmüşlerdi.¹⁷⁵¹

Kampta kalan esirlerin yazdıkları hatıratlarda da kampın sağlık koşullarına dair bilgilere ulaşılabilir. Hidayet Özköz'ün anlattıklarına göre esir düştükten sonra Salihye geçici kampında dört ay kalmalarının ardından İsmailiye şehri içindeki Bilbeis kasabasına getirilmişlerdi. Hidayet Özkök gözlerinin görmemesinin yanı sıra bir de egzama hastalığına yakalanmıştı. Kampta bulunan büyük ve seyyar çadırlarının altında bulunan hastanelerden birisine yatırılmıştı. Burada gerçekleşen ameliyatta iki İngiliz doktor ile bir İzmirli Rum doktor bulunmuştu. Bu sırada kendisine serum takılmıştır. Serumun ardından eski yerine gönderilen Hidayet Özkök 24 saat süren bir sıtmaya tutulmuştur. 24 saat baygın kalan Özkök, kendine geldikten sonra üç gün daha hastanede kalmış ve hastalığın hafiflemesiyle beraber tel örgüye gönderilmiştir. Tel örgüde kalan esirlere 15 günde bir aşı yapılmış ve ancak burada yıkanmalarına da izin verilmiştir.¹⁷⁵²

Kızılhaç heyetinin önceden haber verilmiş ve teftişe hazırlanmış ziyareti sayılmadığı takdirde Mısır kamplarının uzun bir süre tarafsız örgüt ve devletlerce denetimi yapılmamıştır. Yemen Kolordu Sıhhiye Müfrezesinde görevli Binbaşı Dr. Süleyman Sudi kampta kaldığı sürece yaşadıklarını raporunda anlatmıştır. Esirler bulaşıcı hastalıklara karşı korunmamış ve tüberküloz hastaları ile aynı yerde yaşamak zorunda bırakılmıştı. İlaçlar çok yetersiz olup her hastaya aynı ilaç verilmiştir. Yedikleri yiyecekler ise esirleri beslemek bir yana sadece hasta etmekteydi. Dr. Süleyman Sudi sağlık koşullarının çok kötü olmasını Belbeis Hastanesinde bilimsel bir inceleme yapılmamasına bağlamış ve uzun bir sefalet dönemi geçirdiklerini şu şekilde anlatmıştır:¹⁷⁵³

“Bilbeis Hastanesine gönderildim. Farklı rahatsızlıkları olan hastalar aynı yerde toplanmıştı. Üçüncü derece tüberkülozlu ile birlikte kalıyorduk. İlaçlar

---

¹⁷⁵⁰TNA, FO., 383/101.

¹⁷⁵¹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 82-83.

¹⁷⁵² Hidayet Özkök, **a.g.e.**, s. 57-58.

¹⁷⁵³ “Binbaşı Dr. Süleyman Sudi'nin Raporu”, **Comite International De La Croix-Rouge**, C 9 D 28, Genève.

sınırlıydı. Her hastalık için aynı ilaç kullanılıyordu, kurtlar tarafından kemirilmiş bakladan ibaret olan yemek yenilebilir gibi değildi.”

4.3.8 Tel El-Kebir Esir Kampının Sağlık Şartları

Tel El-Kebir esir kampı esirlerin en fazla mağdur edildiği kamplardan birisidir. Kamp, gözleri görmeyen esirlerin bulunduğu bir kamp haline dönmüştür. Esirlerin büyük bir bölümü bu kampa geldikten sonra gözlerini kaybetmiştir. Göz hastalığının bu kampta çok fazla görülmesi iaaşe yetersizliğine bağlanmıştır. Bu kampta kalıp kör olarak ülkesine dönen askerlerin esaretleri öncesinde gözlerinde hiçbir sorun yoktur. Pek çoğu iki gözünü birden bu kampta kaybetmiştir.¹⁷⁵⁴

4. Ordu-yı Hümayunun 2. Kolordu emrinde 24. Telsiz Telgraf Müfrezesinde görevli Karacabey'in Tavşanlı mahallesinden Hüseyin oğlu Cevad, 23 Mart 1919 tarihli ifadesinde tel örgüler içinde çekilen mahrumiyet ve ıstırabın sonucu olarak esirlerin çoğunun hasta olduğundan bahsetmektedir. Kendisi dizanteriye tutulup hastaneye sevk edilmiştir. Hastanede hastaların tedavi ve beslenme hususlarına dikkat edilmiş ve ihtimam gösterilmiş ise de esirlerin çoğu vefat etmiştir.¹⁷⁵⁵

Bu kampta üç yılını geçiren Mehmed Kurtul kampa dair anlattıklarında yemeklerin kalitesizliğinden ve miktarının yetersiz olduğundan bahsetmektedir. İaaşenin yetersiz ve çok kötü kalitede olması esirlerin kamplarda sık sık hastalanmasına, gözlerinin kör olmasına ve bunların sonucunda hayatlarını kaybetmelerine yol açmıştır.¹⁷⁵⁶ Bu kampta kalan askerlerden Ahmed Ercan “*İyi baktı gâvur.*” diye tanımladığı İngilizlerin, kendilerine bir iş yaptırmadığını sadece ara sıra 5-10 kişilik bir grup alarak hastane işine götürdüklerini söylemiştir. Her gün yaklaşık hastaneden 10 civarında cenaze çıkmaktadır. Ölüler ayakları açıkta kalacak şekilde battaniye ile kefenlenmekteydi.¹⁷⁵⁷

Esirler kampta hastalandığında genelde ilk önce esirler arasında bulunan bir doktor varsa ona giderdi. İbrahim Arıkan da hastalandığında ilk önce tel yarbayı olan Türk doktoruna gitmiş ve hemen hastaneye sevk edilmişti. Hastane doktoru Vasiladis

¹⁷⁵⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

¹⁷⁵⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/128.

¹⁷⁵⁶ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakaleli Muharipler**, s. 95-97, 125-138.

¹⁷⁵⁷ **a.g.e.**, s. 125-138.

isminde bir Rum'du ve muayeneden sonra dizanteri teşhisi konuldu. Bağırsakları çok incelediğinden ekmek yemesi bile tehlikeli hale gelmiş ve yürüyemez olmuştu. İlaç olarak günlük 3 bardak kan suyu yazılmıştı. İki gün sadece kan suyu içtikten sonra birkaç günde çorba verilmiş ardından kısa süre hastaneden taburcu edilerek kampa dönmüştü.¹⁷⁵⁸

İbrahim Arıkan dişi ağrıdığı bir zaman muayene için doktora gittiğinde doktor bulaşıcı hastalık muamelesi yaparak diğer askerler ile her türlü temasını yasaklamıştır. Sağlık görevlisinin elinden herhangi bir şey alması dahi istenmemiştir. Hastaneye sevk edilen İbrahim Arıkan muayene dahi edilemeden doğrudan tüberkülozlu hastaların bulunduğu çadıra konulmuştur. Burada 25 tüberkülozlu hasta ile beraber yaşamıştır. Doktor ise sadece sabahları gelmektedir. Diğer hastalar ise tüberkülozlu hastaların ölmelerini beklemişlerdir. Öldüğü zaman ise paralarını paylaşmaktadırlar. Sabah gelen doktorun adı İbrahim olup İstanbul Beşiktaşlıdır. İbrahim Arıkan dişini çektikten sonra kampa geri gönderilmiş, burada polis olarak ayrıldığından 1. telden 5. tele nakledilmiştir.¹⁷⁵⁹

Tüm kamplarda ve hastanelerde olduğu gibi Tel el-Kebir kampında da görülen düzensizlik, kamp yöneticilerin esirlerin sağlıkları ve hastalıkları ile ilgilenmeyişleri, kamp şartlarının ve yiyeceklerinin kötü ve sağlıksız olması gibi pek çok sebeple kamplarda ve hastanelerde esirler arasında hastalıklar çok yaygın görülmüştü. Hastalıklar salgın haline gelmiş, bu sebeple hastaneler tam kapasite çalışmıştı. Hasta esirlerin bir bölümü revirlerde ya da hastanelere giderken yollarda şehit olmuştu. Her geçen gün ölü sayısı artıyor, bu ölüm vakaları esirlerin psikolojisi bozuyordu. Tüm bunların sonucu olarak Tel el-Kebir'de binleri aşan esir mezarlığı yapılmıştı.¹⁷⁶⁰

4.3.9 Ras El-Tin Esir Kampının Sağlık Şartları

Ras El-Tin Kampının sağlık hizmetleri, İskenderiye'nin 21 Numaralı Hastanesinin Başhekimisi Tabip Albay tarafından her gün kontrol ediliyordu. Ayrıca Tabip Yüzbaşı Dunne kampta kalıyordu. Her gün saat 09.00'da 8-10 hasta muayene

---

¹⁷⁵⁸ a.g.e., s. 251-252.

¹⁷⁵⁹ a.g.e., s. 245-246.

¹⁷⁶⁰ İbrahim Arıkan, a.g.e., s. 253-255.

ediliyordu ki bunların bir ya da ikisi Osmanlı esiriydi. İstanbul'dayken bir manifaturacıda çalışan kamptaki sivil Türk esiri İbrahim Hasan, İngilizceyi ve Fransızca'yı mükemmel bir şekilde konuşuyor ve kampta çevirmenlik yapıyordu. İngiliz Kızılhaç görevlisi kamp doktoruna yardım etmekteydi. Kampın reviri, vizite odaları, lavabolar, lavabosu olan altı yataklı bir hasta odası, bir izolasyon odası, yatak, yatak örtüsü ve eczaneden ibaretti. Revirde küçük ve çok önemli olmayan vakalara bakılıyordu. Ciddi durumlarda olan hastalar, kampa 10 dakika mesafede bulunan İskenderiye'nin 21 Numaralı denize nazır modern hastanesine gönderiliyordu. Kızılay heyetinin ziyaret ettiği Ocak 1917'de bir bronşit, hastanede bir tüberküloz ve bir dirseğinden yaralanmış hasta bulunmaktaydı. Kamp revirinin durumu her yönden kusursuzdu. Kampta, 1916 yılında görülen iki dizanteri dışında trahom, tifo, tifüs, sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların hiçbiri yoktu. Kampta bulunan sivil esirlerin durumu esaret öncesi sağlık durumlarının kötü olmamasından dolayı fena değildi. Çölde bir süre kalan esir askerler Mısır'ın diğer kamplarında bulunmaktaydı. Ne kampta ne de İskenderiye'deki hastanede ölüm vakası görülmemiştir. Kamp tercümanı İbrahim Hasan hastaların ciddi bir şekilde tedavilerinin yapıldığını söyleyerek kampta bulunan doktor hakkında Kızılhaç heyetine övgülerde bulunmuştu.¹⁷⁶¹

4.3.10 Seydi Beşir Esir Kampının Sağlık Şartları

Bu kamptaki sağlık hizmetlerini İngiliz Tabip Yüzbaşı Gillespic yürütüyordu. Bu doktora savaş öncesi Halep'te görev yapmış bir Ermeni doktor yardım ediyordu. İki doktor da Arapça ve Türkçe biliyordu. Ayrıca bir İngiliz onbaşı ve beş İngiliz hastabakıcı sağlık hizmeti vermekteydi. Bunların dışında, kampta 21 Mısırlı hastabakıcı vardı. Ciddi vakalar İskenderiye'deki İngiliz Hastanesine gönderiliyordu. Kampta esir olarak bulunan Türk Tabip Binbaşı İbrahim de Osmanlı esirlerine yapılan operasyonlara katılıyor ve yardım ediyordu. Hastalara gösterilen özenden kendisi memnuniyetini bildirmişti. Esirlerin yatak takımları ve elbiselerinin sterilizasyonu için bir oda ayrılmıştı. Vizite odası iyi düzenlenmiş ve dolaplarda yeterince ilaç bulunduruluyordu. İzole edilmiş bir baraka enfeksiyonlu hastalara

---

¹⁷⁶¹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en**

ayrılmıştı. Ayrıca revirde hastalar için bir banyo yapılmıştı. Hasta yemeklerini pişirmek için bir de mutfak vardı. Kampa yeni gelenler, kampın bir ucunda bulunan özel bir bölümde 14 gün süreyle karantinaya alınıyorlardı. Herhangi bir bulaşıcı hastalık taşımadıklarından emin olunduktan sonra kamptakilerle iletişime geçebiliyorlardı. 1917 yılı Ocak ayında 36 subay ve 34 emir eri karantinadaydı. Bütün esir Osmanlı subayları çiçek, tifo, kolera gibi hastalıklara karşı aşılandıklarından kampta bulaşıcı hastalık yoktu. Her gün üç beş subay viziteye çıkıyordu. Genellikle haftada altı hafif sıtma vakası, ayda üç beş serumla iyileştirilen dizanteri vakası görülüyordu. Bir ya da iki dizanteri gibi ciddi vakalar İskenderiye'deki hastanelere gönderilmişti. Yaz aylarında önemsiz birkaç ishal olayına da rastlanıyordu. Emir erleri arasında üç trahom vakası görülmüştü. Hicaz'dan gelenlerde dört tüberküloz vakası görülmüş, hasta esirler nu kampa yatırılmadan İskenderiye'deki hastaneye gönderilmişti. 20-30 gün sonra bu esirlerden ikisi şehit olmuştu. Kızılhaçın kampı ziyaret ettiği Ocak 1917'de kampta bir ayağından yaralı subay ve bir farenjit hastası vardı. Kampta bacağı kalçasından kesilmiş ve yapay bir bacak takılmış bir subay ile kolunun alt iki kemiği kırılmış ve dört defa ameliyat edilmiş bir başka esir subay da bulunmaktaydı. Ayrıca yarı felçli kafatası çatlak ve koltuk değneği ile yürüyen bir esir subay vardı. Bunlardan başka bacağındaki sinirleri hasar görmüş bir subay kampta yaşamaktaydı. Mekke Kadısı Salih Sıtkı da esirler arasındaydı ve hastanede mide (gastroenterostomi) ameliyatı olmuştu. Bu ilgiden dolayı İngiliz yetkililere bir teşekkür mektubu yazmıştır.¹⁷⁶²

Kızılhaç raporlarında kampın sağlık şartları her ne kadar kusursuz gösterilse de esir ifadeleri ve hatıratlar bu kampta da durumun tersini göstermektedir. Cidde Hastanesinde doktor olarak görev yaparken esir düşen bir binbaşının esaret sonrası verdiği ifadesinde kampın sağlık şartlarının yeterli olmadığından bahsetmektedir. Binbaşının anlattıklarına göre subay karargahına başlangıçta bir Ermeni doktor tayin edilmiş, esir çoğalınca bir kişi daha ilave olunmuştur. Hayra Hastanesi Baştabibi Trablusgarplı Binbaşı Arif Bey de kampa atanmıştır. Karargâhın 25 yataklı bir revire benzeyen bir hastanesi vardı. Esirlerin ilk tedavi burada yapılıyor, hastalığın ehemmiyetine göre gerekli görülürse İngiliz hastanelerinden esirlere tahsis edilmiş

özel bir hastaneye sevk ediliyordu. Esir hastaneleri büyük hastanelerin yanında etrafi tellerle kapalı barakalardan ibaretti. İlaçlar ve gıdalar özel olarak belirlenmiş listeden veriliyordu. Hastanın bir esir hastası olduğu dikkate alınıyor ve ona göre muamele yapılıyordu. Tüm bunlara rağmen kampta işler İngilizlerin iddia ettiği gibi düzenli bir şekilde işlemiyordu.¹⁷⁶³

Karargâhlarda bulunan rütbesiz askerlerin genel sağlık durumları daha elim bir durumdaydı. Hastaneye gidenlerin büyük çoğunluğu uygun şartlarda nakil edilememiş, tam zamanında tedavi altına alınamamıştır. Esirlerin yaşama gücü ve bedenlerinin direnci noksandı. Bu şartlar altında esirler kendilerini hayata bağlayan tüm gücü yitirmişlerdi. Bu gibi sebeplerle veya dizanteri gibi bulaşıcı ve ağır hastalıklarla çok sayıda esir kamplarda veya hastanelerde hayatını kaybetmiştir. Ayrıca esirlere verilen yemeklerin kalitesi ve yetersizliği esirlerin hastalanmasında ve hatta ölmelerinde en önemli sebeplerin başında gelmektedir. Esirler kısa sürede ilk başta verilen yemekleri arar hale gelecek ve yemekler yenilmeyecek bir hale dönüşecektir. Zamanla buğday ekmeğinin yerini mısır, dara ve daha başka şeylerle karıştırılmış esmer, sert bir ekmeğe almıştı. İhtimaldir bu ekmeğe çok hastalığın kamplarda ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹⁷⁶⁴

Kampta sıkı bir düzen içinde yaşayan subaylara gereksiz yere zulmetmek için günde iki defa yoklama yapılması birçok subay ve askerinin hastalanmalarına sebep olmuştur.¹⁷⁶⁵ Subayların genel sağlık durumunun çok fena olmadığı, kamplarda kalan Türk esir erleri tarafından sıklıkla söylenmiştir. Burada erlerin kendilerinden daha iyi şartlarda kalan subayların durumunu kendininkileri ile kıyasladıkları görülmektedir. Oysaki subaylar arasında dahi pek çok askerinin esaret kamplarında öldüğü, bu ölümlerin çoğunun esirlerden gizlendiği ve esirlerin haberdar edilmediği kamplarda esirler arasında konuşulmaktadır.¹⁷⁶⁶

Teğmen Ahmed Rıfat Efendi 3 Nisan 1917 tarihinde verdiği ifadesinde esir askerlerin durumunun pek acınacak bir halde bulunduğu bahsetmektedir. Bir kısmı romatizmadan bir kısmı dizanteriden bir kısmı da tüberkülozdan muztarıptır.

---

¹⁷⁶² a.g.e., s. 77-79.

¹⁷⁶³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

¹⁷⁶⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 313/1269.

¹⁷⁶⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 123/80.

¹⁷⁶⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

Esirlerin hastanede tedavi edildiklerine şahit olmuş, fakat esirler tam iyileşmeden hastaneden çıkarılmıştır. Türk askerleri umumiyetle zayıf ve dermansız durumdadır. Yetersiz tedavi yüzünden subay ve askerlerden vefat edenler olduğuna da tüm esirler şahittir.¹⁷⁶⁷

58. Alay 3. Tabur komutanlığından olup Gazze Cephesi'nde İngilizlere esir düşen Üsteğmen Hüseyin oğlu Halid Efendi kamplarında rütbesiz askerlerin iâşesinin düzensizliğinden bahsetmektedir. Esirlere yemek olarak turşu verildiğini, askerleri bu az gıda ile ağır hizmette her gün için üç ile beş saat çalıştırdığını iştirmiştir. Bu durum esirlerin sık sık hastalanmasına neden olmuştu. Esir ifadelerinden oluşan 19 Temmuz 1917 tarihli rapora göre hastalanan askerlerin tedavisine bakmak üzere Ermeni ve Rum doktorları istihdam edilmiş, bu doktorlar askerlerin %30'unun gözlerini kör etmiş %15-20'si de zehirleyerek öldürmüşlerdi. Bu konuda Türk esir kumandanları İngilizlere müracaat etmiş ve teşebbüs sonuç vererek Türk doktorları da kampa gönderilmiştir.¹⁷⁶⁸

Her şeye rağmen İngilizler tarafından kendilerine iyi bakıldığını söyleyen esirler de olmuştur. Gelibolu Seyyar Jandarma Taburundan Abdürrahim ifadesinde kampta sağlık işlerinin işleyişi anlatmıştır. İfadesine göre hastalanan esirler hastaneye sevk edilirdi. Eğer esir hastanede vefat ederse İngilizler tarafından hastaneye götürülür ve kamplardan bir imam defin işlemleri ile görevlendirilirdi. Hastanede yapılan işlem sonrası cenaze defnedilirdi.¹⁷⁶⁹

Mart 1921 tarihinde Eski Hicaz Fırkası Kumandanı albay, esaret sonrası verdiği ifadesinde Seydi Beşir karargahında subayların umumiyetle sağlık durumlarının iyi olduğundan bahsetmiştir. Bu da karargahların temiz tutulmasından, tuvaletlerin pisliklerin atılmasından, her hafta tüm odaların dezenfekte edilmesinden meydana gelmekteydi. Umumiyetle etrafa atılan süprüntülerle, mutfaklarda meydana gelen pislikler arabalarla kaldırılmakta ve kampın temizliğine büyük önem verilmekteydi.¹⁷⁷⁰ Örneğin, 120. Alay kumandanı yarbay imzalı Merkez Kumandanlığı Üsera İşleri Şubesine sunulan 20 Şubat 1921 tarihli rapora göre Seydi Beşir Üsera Karargâhı 4. kampında hiç ölüm gerçekleşmemişti. Hasta subay ve

¹⁷⁶⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/76.

¹⁷⁶⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/40.

¹⁷⁶⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/1.

askerler hastaneye gönderilmişti. Oradan pek azı kampa döner, diğerleri malul askerler arasında İstanbul'a sevk edilirdi.¹⁷⁷¹

Gözlerini cephede kaybeden Emin Çöl kör olmasına rağmen kampın sağlık şartlarını çok iyi tasvir etmiştir. Kampın bir köşesinde sakatların, ihtiyarların ve hastalık geçirmiş olanların dinlenme pavyonu bulunmaktadır. Emin Çöl'ün anlattıkları esirlerin kamplarda ne hale düştüklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu kişilere haftada 24 sigara ya da bunun yerine tütün sigara kâğıdı verilmiştir. Hatta Emin Çöl'e kamp komutanı gelmiş kendisine sigara verilip verilmediği sormuştur. Ardından bir kutu İngiliz subaylarına verilen sigara hediye etmiştir. Bu sigaradan pavyonda bulunan diğer 11 arkadaşına birer ikişer dağıtmıştır. Kampta hasta ve yaralılara gösterilen bu muamele esirlerin genel durumunu gizleyememektedir. Emin Çöl gözlerinin görmemesine rağmen kendi ihtiyacını görebilmektedir. Buna rağmen bu ihtiyacını gideremeyen pek çok kişi kampta başkasına muhtaç bir şekilde yaşamaktadır.¹⁷⁷²

Seydi Beşir kampının sağlık işlerinin nasıl yürüdüğü esaret hatıratlarında yer veren başka esirler de olmuştur. Filistin Cephesi'nde İngilizlerle çarpışan ve 6 ay sonra Şeria Vadisi'nde esir düşen Mehmed Şanlı adlı bir esir Seydi Beşir esir kampına götürülmüş ve orada 3 yıl geçirmiştir. Bir yıl hem gözündeki rahatsızlıktan hem de kanlı basurdan hastanede yatmış ve kendi tabiriyle İngilizler esirlere iyi bakmıştır.¹⁷⁷³ İbrahim Sorguç esir kampında humma-yı racia hastalığına yakalanmış ve tedavisi kampta yapılarak sağlığına kavuşmuştur. Hastalığı boyunca kendisine iyi bakıldığını söylemiştir.¹⁷⁷⁴

Seydi Beşir'in havası güzel suyu boldu. Buna rağmen Fahreddin Paşa romatizma hastalığından müşkül durumda uzun zaman geçirilmiş ve bir eli boynunda asılı kalmış ve hareket edememiştir. Ubeydullah Efendi ise sıtmadan rahatsızlık geçirmiştir. Bu hastalıklar kampta en sık görülen hastalıklardır.¹⁷⁷⁵

---

¹⁷⁷⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁷⁷¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

¹⁷⁷² Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 113-114.

¹⁷⁷³ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 25-26.

¹⁷⁷⁴ İbrahim Sorguç, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁷⁷⁵ Ömer Hakan Özalp, **a.g.e.**, s. 234; Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 93-94.

Ahmed Altınay da kampta basur hastalığından şiddetli bir acı çekmiştir. Bir süre sonra basur hastalığı dayanılmaz bir hale gelmiş ve ameliyat zorunlu olmuştur. Basurdan dolayı perhize başlamıştır. Bu sırada bir başka bela daha kendisini bulacak ve sıtmaya yakalanacaktır. Geceleri yağın yağmurdan ve sıtmadan dudaklarında uçuk çıkacak ve ağzının tamamını kaplayacaktır. Ahmed Altınay'ın hastalıklar peşini bırakmayacak ve bir süre sonra şiddetli diş ağrısına yakalanacaktır. Ayrıca kampta tifo hastalığı görülmüş ve esirler kampta tifoya karşı aşılanmıştır. Aşılardan dolayı yüksek ateş ve baş ağrısı esirlerin çektiği bir başka ıstırap olacaktır.¹⁷⁷⁶

4.4 Kıbrıs Esir Kampının Sağlık Şartları

Kıbrıs esir kampında İsmail Şevket isimli bir Türk doktor, Aneksopulos isimli bir Rum doktor, Freyzer isimli bir Maronit ve bir Ermeni doktor olmak üzere dört doktor kampın sağlık işlerini yürütmüştür. Türk esirler güvenmediklerini açıkça söyledikleri diğer üç doktora muayene olmak istememiş, Türk Doktor İsmail Şevket Bey'e muayene olmayı tercih etmişlerdir. Esir kampında kısa sürede tanınan Şevket Bey, çok geçmeden adada da tanınmaya başlamıştır. Özellikle Mağusa'nın Suriçi olarak bilinen bölgesinde yaşayan Kıbrıslı Türkler, muayene olabilmek için kampa gelmeye başlamış ve İngiliz yönetimi ilk günlerde olayı görmezlikten gelerek göz yummuştur. Doktor Şevket Bey'e esir kampından dışarıya çıkma ve Suriçi bölgesinde Kıbrıslı Türk hastalarını muayene etme izni verilmiştir. Doğabilecek olası sorunlardan dolayı İngiliz yetkililer bu ziyaretleri kısıtlamaya gitmiştir.¹⁷⁷⁷

Tüm bunlara rağmen kampta esirlere ve özellikle hastalara gereken özenin gösterilmediği ve sağlık hizmetinin yeterli düzeyde verilmediği bir gerçektir. Hasta esirlere iyi bakılmadığı, yüz kızartıcı derece kaba davranıldığı, Ermeni ve Rum doktorları tarafından insanlık dışı muameleye maruz kaldıkları da bilinmektedir. Esirlerden bir kısmı sergilenen bu tür kötü muameleler sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Kampta sadece bilinen hayatını kaybeden esir sayısı 217'dir. Vefat edip kaydı yapılmayan esirlerin sayısı ise bilinmemektedir.¹⁷⁷⁸

¹⁷⁷⁶ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 66-67, 74, 83, 103-106, 111-116.

¹⁷⁷⁷ Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Çanakkale'nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caraolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri", **a.g.e.**, s. 468; **Kıbrıs Postası**, 4 Kasım 1986.

¹⁷⁷⁸ Aydın Ayhan, **a.g.e.**, s. 82-83; Hüseyin Metin, **a.g.e.**, s. 239-240; Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, s. 86.

1916'nın son aylarında Kıbrıs kamplarına getirilen ilk esir kafilesinin limana ulaştığı sırada kasaların içinde ölümlerin ve yaralıların olduğu görgü tanıkları tarafından dile getirilmişti. Ayrıca esirler adaya getirildikten hemen sonra da askerler arasında ölüm olayları görülmeye başlanmış ve gün geçtikçe ölü sayısı artmıştır. Kötü yemekler, sağlıksız beslenme ve salgın hastalıklar esir kamplarında ölümün başlıca sebepleri arasındaydı. Uzun süren esirlik yılları hemen hemen bütün Türk esirlerinin sıhhatine de tesir etmişti. Kıbrıs kampında Türk esirlerin kaldıkları barakaların da sağlık açısından yetersiz olması esirler arasında çeşitli ciddi hastalıkların ortaya çıkmasına ve ölümlere sebep olmuştu. Ayrıca bu barakalar yazın sıcak hava, kışın da soğuk hava açısından son derece elverişsizdir.¹⁷⁷⁹ Kamp doktoru tarafından hazırlanan raporda kampta meydana gelen ölümlerin bazılarının menenjit hastalığı olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁸⁰

İngiliz Genel Valiliği, kampın kötü şartlarının Kıbrıs halkı üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak ve gerçekleşebilecek kötü olayları önlemek amacıyla 19 Nisan 1917 tarihinde The Cyprus Gazetesinde 178 numaralı kararname çıkarmıştır. Bildiride hastaların sağlığı ve konforu için gerekli her türlü tedbirin alındığı vurgulandıktan sonra kamp hastanesinde açık havada, gün ışığında tedavi görecektürberküloz hastaları için Hastane Baştabibi Yüzbaşı Williamson tarafından dokuz baraka yaptırıldığı söylenmiştir.¹⁷⁸¹

4.5 Selanik Esir Kampının Sağlık Şartları

Selanik kamplarında çalışma şartlarının çok kötü olması sebebiyle esirler sık sık hasta olmuş ve çalışamaz hale gelmiştir. Esirlerin kamplardan zorunlu olarak angaryaya götürülmesi ve kampların ağır şartları ölümlerde neden olmuştur. Cepheden veya diğer kamplardan gelen esirler henüz kendilerine gelmeden ve tam olarak iyileşmeden hemen çalışma kamplarına gönderilmiş ve bu esirler için ölüm kaçınılmaz olmuştur. Çalışma koşullarından başka kamplarda değişik sebepler ile

---

¹⁷⁷⁹ Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3; Halil AYTEKİN, **a.g.e.**, s. 74; Halil SADRAZAM, **a.g.e.**, s. 203; Ulvi KESER, **a.g.e.**, s. 77.

¹⁷⁸⁰ Halil AYTEKİN, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁷⁸¹ Nuri ÇEVİKEL, **a.g.m.**, s. 85-123; **The Cyprus Gazette**, 19 April 1917.

hayatını kaybeden esirler fazla olup bu tür vakaların soruşturması yapılmayarak çoğu zaman kapatılmıştır.¹⁷⁸²

Selanik esir kamplarında günlerini geçiren esirler pek hatırat kaleme almasa da burada görevli bulunan bir hemşirenin yazdıkları, kamplarda Türk esirlerin hangi şartlar altında kaldığını göstermesi bakımından önemlidir. Avustralya Ordusu Hemşirelik Servisi'nden Vida Mitylene Greentree, anılarında Selanik'in üst tarafında bir tepede bulunan Hortiach'da kurulmuş 60. Genel İngiliz Hastanesine hemşire olarak atandığından bahsetmektedir. Hastane büyük çadırlardan oluşmakta ve 1.600 yatak kapasitelidir. Hastanede ciddi hastalar olmayıp genelde fitik türü basit hastalar bulunmaktadır. Hastane cerrahi işler için yeterli donanıma sahip değildir ve hastanede araç ve gereçlerinin sterilize edilmesi konusunda sıkıntılar çekilmiştir.¹⁷⁸³

Dudular esir kampı sağlık servisinde Dr. Cevded Refik isimli bir Türk, doktor olarak görev yapmıştır. Mekke'den gelmiş ve İstanbul'da bulunmuş bu doktor, kampın dışında gayet konforlu, küçük bir evde yaşamaktadır. Kızılhaç heyetinin raporlarına göre kampta sağlık servisi kusursuz işlemektedir. Hiçbir sağlık sorunu yoktur. Her yerdeki gibi sıtma hastalığına yakalanan kişiler burada da olmuştur. Fakat durumları ciddi değildir. Doktordan hiçbir şekilde şikâyet edilmemiştir. Tam aksine esirler kendilerine bu kadar iyi baktıkları için İngilizlere teşekkür etmektedirler. Türk esirleri sorunlarının Türk Kızılayına ulaştırılması için Kızılhaçtan istekte de bulunmuşlardır. Kalamaria esir kampında da Kızılhaç raporlarına göre esirlerin her türlü konforu sağlanmaya çalışılmış, örneğin sağlık ekipleri tarafından esirlere yatakları için iki çarşaf verilmiştir. Müfettişin kampı ziyareti sırasında kampta bir Alman hasta bulunmaktadır. Kalamaria'daki büyük İngiliz Hastanesi durumu ciddi olan hastalarla ilgilenmiştir.¹⁷⁸⁴

Britanya Selanik Kuvvetleri tarafından, Selanik esir kampında meydana gelen tüm olaylar "*Britanya Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü*" başlığıyla kaleme alınmıştır.¹⁷⁸⁵ Bu Savaş Günlüklerinde 1 Ekim 1918'den 1919 yılının sonuna kadar

¹⁷⁸² "İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı", TNA, WO., 95/4945.

¹⁷⁸³ <https://penrithhistory.com/memories-of-war/penrith-district-nurses/vida-mitylene-greentree>, 8 Kasım 2018.

¹⁷⁸⁴ **Rapport : Sur Leurs Visites aux Prisonniers de Guerre en Grèce a Salonique en Macédoine et en Serbie : Documents publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1919**, s. 39, 57.

¹⁷⁸⁵ Bu dönemde tutulan günlüklerin büyük kısmının el yazısı ile yazılması ve bazı yerlerinin silik olması sebebiyle günlükler tam olarak okunamamıştır. Günlüklerin okunamayan kısımları da dikkate

Selanik kamplarında gerçekleşen hastalık ve ölüm olayları not düşülmüştür. İlk olarak günlükte 9 Ekim 1918 tarihinde bir Türk savaş esirinin 03.00’de sıtmadan öldüğü yazılıdır. Pernik maden ocağı kampında 28 Kasım 1918’de ve 11 Aralık 1918’de birer Türk savaş esirinin daha öldüğü bilgisi vardır. Ayrıca kamplarda bulaşıcı hastalıklar da görülmüştü. 13 Aralık 1918’de Bulgar polisi tarafından madende ölen bir kişinin tifüs virüsü taşıdığı belirlenmiştir. Bu olay üzerine tüm Türk esirler madenden geri çekilmiştir. Yukarıda bahsi geçen günlüğe göre 3 Aralık 1918 günü Pernik maden ocağı çalışma kampından iki Türk savaş esiri başlarında bir Türk bulundurarak hastaneye sevk edilmiştir. Pazarkia kampında da 2 Türk esiri 21 Mart 1918’de hastaneye gönderilmiştir. Alman, Bulgar ve Türk esirlerin tutulduğu Selanik Karaissi savaş esirleri kampından Mart 1918-Aralık 1919 arasında yaklaşık 1.000 Türk savaş esiri hastaneye gitmiş ve tedavi görmüştür. 5 Ekim 1919, 11 Ekim 1919 ve 23 Ekim 1919 tarihlerinde 3 Türk esirin hastaneye sevk edildiği görülmektedir. Bu savaş günlüklerine göre hastaneden kampa dönen esir sayısı ve tarihleri yaklaşık olarak şöyledir:¹⁷⁸⁶

Tablo 4.13: Selanik Kamplarında Ölen Esirlerin Sayıları

Sıra No	Tarihi	Hastaneden Dönen Esir Sayısı	Sıra No	Tarih	Hastaneden Dönen Esir Sayısı
1	07.12.1918	12		18.01.1919	13
2	10.12.1918	18		19.01.1919	14
3	12.12.1918	110		23.01.1919	16
4	13.12.1918	18		26.01.1919	19
5	14.12.1918	13		27.01.1919	10
6	17.12.1918	8		30.01.1919	26
7	19.12.1918	9		03.02.1919	3
8	20.12.1918	8		06.02.1919	24
9	21.12.1918	17		07.02.1919	15
11	23.12.1918	9		08.02.1919	15

alınırsa bu kamplarda hasta olan veya ölen esir sayısı bu rakamların çok üzerinde olması gerekir. Bkz. “Britanya Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı”, TNA, WO. 95/4945.

¹⁷⁸⁶ “Britanya Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı”, TNA, WO., 95/4945.

12	25.12.1918	12		09.02.1919	14
13	28.12.1918	33		13.02.1919	483
14	29.12.1918	12		14.02.1919	19
15	30.12.1918	19		19.02.1919	49
16	31.12.1918	19		22.02.1919	26
17	17.01.1919	26		23.02.1919	9

Kaynak: "Britanya Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı", TNA, WO., 95/4945.

4.6 Malta Esir Kampının Sağlık Şartları

Her ne kadar sivil esirler ile adı anılsa da özellikle savaşın başlarında savaş esirlerin tutulduğu bir yer olan Malta Adası, esirlerin sağlık sorunlarının hiçbir zaman eksik olmadığı bir kamp olmuştur. Tüm diğer kamplarda olduğu gibi tarafsız devletler veya uluslararası kuruluşlar savaş sırasında esirlerin buldukları kampları ziyaret etmişler ve gerekli raporları tutarak ilgili devletlere sunmuşlardır. 1915 yılının sonunda Malta Amerikan Konsolosu, Malta'daki Verdala sivil ve askeri toplama kampları hakkında yaptığı ziyaretlerini içeren bir rapor düzenlemiştir. Konsolos Wilbur Keblinger tarafından yazılmış Malta Verdala sivil ve askeri esir kampı hakkında yazılan bu rapor, esir kampının reviri hakkında bilgiler vererek başlamaktadır. Kampın sağlık şartları çok iyi durumdadır. Askeri hastanenin esir koğuşunda bir, kamp hastanesinin koğuşunda dört esir vardır. İngiltere'de büyük çapta ünlü ve deneyimli bir doktor olan Binbaşı Maher kampın tıbbi subaydır. Binbaşı Maher kampın sıhhi durumuyla özel olarak ilgilenmiştir. Genel olarak kampta sağlık açısından bir şikâyet bulunmamaktadır. Esirler, her ne kadar İngiliz yetkililerin kendilerini rahat ettirme çabalarına karşı minnettarlıklarını gösterecek de kampın fiziksel şartlarından ve ülkelerine iade edilmemelerinden şikâyet etmişlerdir. Bu tür durumlarda özel sağlık kurulu esirleri muayene etmekte ve sağlık şartları bakımından esarete uygun olmayanların durumlarını Londra'daki Savunma Bakanlığına iletmektedirler.¹⁷⁸⁷ İngiliz yetkililerin kampın şartlarının mükemmel olduğunu gösterme çabalarına karşılık hatıralara bakıldığı zaman bu söylem ile çekişen ifadeler rastlanılmaktadır. Rahmi Apak'ın kampta esaret altında geçirdiği üç

yıl içinde hastalanma sonucu on beş kadar insan bu kampta vefat etmişti. Ölüm oranının Alman esirler ile kıyaslandığında çok yüksek olduğu bir gerçektir.¹⁷⁸⁸

İngiltere Hükûmetine göre Claments esir kampındaki sıhhi düzenlemeler de kusursuz olup esirlerin sağlık durumları iyidir. Her türlü medikal yardım ücretsiz sağlanmakta ve hastalara hastanede çok iyi bakılmaktadır.¹⁷⁸⁹

4.7 Man Adası Esir Kampının Sağlık Şartları

Knockaloe esir kampının sağlık şartları çok kötü olup; su çoğunlukla verilememiş, bu da kampta değişik hastalıklara yol açmıştı. Isınmak için verilen yakıt da yetersiz olup hastaneler esirler ile doluydu. Esirlere yeterli düzeyde ilaçlar verilememiştir. Doktorlar ise çok genç olup ve tecrübesizdi. Her şeyden önemlisi insanlık dışı muameleye maruz kalan çok sayıda insan için Osmanlı Hükûmetinin elinden bir şey gelmemiş, İngiltere Hükûmeti hiçbir şey yapmamıştır.¹⁷⁹⁰

Sabah gazetesinin Man Adası'ndaki Osmanlı esirlerinin zor şartlar altında, her bakımdan yetersiz ve sağlık şartları uygun olmayan bir ortamda yaşamak zorunda bırakılmalarını yazması, İstanbul ve dünya basınında önemli etki yapmıştır. İngiltere ise tüm bu iddiaları yalanlayarak Man Adası esir kamplarının şartlarını gösterir 19 Temmuz tarihli elçilik raporunu, 21 Eylül 1917 tarihinde Hollandalı yetkililer aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne göndermiştir. Raporda esirlerin sağlık durumları ile ilgili olarak ölüm oranının bu ülkenin genel nüfus ortalamasının altında olduğu ve sivil esirlere, bu ülkenin nüfusunun tüketmesi beklenen ortalama yiyecek miktarı ile aynı miktarda yiyecek verildiği yazılıdır.¹⁷⁹¹

İngiltere Hükûmeti, sadece kamptaki sağlam esirlere karşı ilgisiz kalmamış aynı zamanda uluslararası hukuka göre geri göndermesi gereken hasta esirleri de görmezden gelmiştir. Londra İsveç Temsilciliği, ağır hasta olan bir Türk esirinin durumun araştırılması ve mümkünse serbest bırakılması için İngiltere Hükûmetine 14 Kasım 1917'de başvuruda bulunmuştu. Bu amaçla, Knockaloe'de alıkonulan yaşlı ve ciddi bir şekilde kemik iliği iltihabı bulunan Osmanlı savaş esiri August

---

¹⁷⁸⁷ TNA, **FO.**, 383/223; BOA, **HR. SYS.**, 2214/1; **HR. SYS.**, 2202/60; **HR. SYS.**, 2201/51; **HR. SYS.**, 2196/13.

¹⁷⁸⁸ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 185-186.

¹⁷⁸⁹ TNA, **FO.**, 383/458.

¹⁷⁹⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2189/5; **HR. SYS.**, 2189/6.

Wustupatch'ın sağlık subayları tarafından bir defa daha muayenesi talep edilmişti. İşveçli yetkililer ve sağlık subaylarına göre toplamda dört kez muayene edilen esirin durumunun çok ciddi görünmesine ve geri gönderilmesinin sağlığı açısından zorunlu olmasına rağmen geri gönderilme talebi İngiliz Hkmeti tarafından reddedilmiştir.¹⁷⁹²

4.8 Mısır Esir kamplarında Görülen Hastalıklar

Uzun süren esaret hayatının kamplarda esirlere, memlekette ailelerine verdiği acı tarif edilemez düzeydedir. Esirlerin bir kısmı evlerine dönememiş ya cepheye aldığı yara ya da kamplarda yakalandıkları amansız hastalık sonucu şehit olmuştur. Geri dönebilen esirlerin de bir kısmı kamplarda yakalandıkları bu hastalıklar ile bir ömür boyu mücadele etmek zorunda kalmışlar, ayrıca bu hastalıkları memleketlerine, kasabalarına taşımışlardır. Pellegra, dizanteri, trahom, tüberküloz, zatürre gibi kamplara yakalanan pek çok hastalık, esirler tarafından Osmanlı topraklarına taşınmıştır. Bu hastalıkların bazıları daha önce ülkede hiç görülmeyen hastalıklardır. Mısır kamplarından dönen esirlerin bir kısmı gözlerini kısmen veya tamamen kaybetmiştir. Bir kısmı da göz sorunları ile hayatlarının sonuna kadar yaşamışlardır. Esirler kamplarda sadece fiziksel hastalıklara yakalanmamışlar, aynı zamanda akıl sağlıklarını da yitirmişler, evlerine döndüklerinde ailelerine ve topluma uyum sağlamakta zorluk çekmişler ve hatta kendi toplumuna yabancılaşmışlardır.¹⁷⁹³

Sıtma kamplarda sıklıkla rastlanan bir hastalıktı. Sıcak havanın da etkisi ile bu ateşli hastalığa yakalanan çok esir olmuştu. Sıtmanın çeşitlerinden tersiyan sıtması da görülmüştür. Pek çok esir sıtmadan hariç humma gibi ateşli hastalıklara yakalanmıştır. Pek çok farklı parazit virüs veya bakteri esirleri teslim almış ve ateşli hastalıklar sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Dönek ateş diye adlandırılan humma-yıracia, humma-yı habise (azılı humma), karahumma (tifo), humma-yı esfer (sarı humma), lekeli humma (tifüs), dang humması, humma-yı mesture (gizli humma), humma-yı merzagı (sıtma), humma-yı gab (gün ařırđ gelen nöbetli humma), humma-yı merzagı tuyur (kanatlı sıtma), humma-yı rabi (dört gün sıtması), paratifo, paratifs

¹⁷⁹¹ BOA, HR. SYS., 2189/8; DH.EUM. 5. şB., 55/22.

¹⁷⁹² TNA, FO., 383/345.

¹⁷⁹³ BOA, HR. SYS., 2189/6.

sık rastlanan ateşli hastalıklardır. Ayrıca kamplarda kolera, veba da görülmüştür. Bu hastalıklardan kurtulamayan esirler kamplarda hayatını kaybetmiştir.¹⁷⁹⁴

Kamplarda en sık duyulan bir diğer hastalık dizanteridir. Dizanteri hastalığına bakteri, amip ve virüs sebep olmaktadır. Şiddetli bir bağırsak enfeksiyonudur. Ağrılı ishal ve yüksek ateş hastalığın en önemli belirtilerdir. En yaygın tipleri bakteriyel dizanteri ve amipli dizanteridir. Dizanteri her türlü temas yoluyla bulaşabilmektedir. Yemekler, kirlenmiş sular ve tuvaletler en önemli yayılma alanlarıdır.¹⁷⁹⁵

Esirler kamplarda yeterli beslenememiştir. Kampta neredeyse her esir anemi yani kansızlık sorunu yaşamakta ve fiziksel olarak genel zayıflık hali içindedirler. Yetersiz beslenme, esirlerin kansızlık sorunu yaşamasında ve dermansızlıkta en önemli sebep oluşturur. Hali hazırda halsiz olan esirler kamptan çıkarılmadığından fiziksel aktiviteler de yapamaz durumdadır. Ayrıca esirlerin kaslarında zayıflama; uyluk, ayak, bacak, dirsek gibi yerlerinde yara, kısılma, sertleşme görülmektedir. Çok yaşlı ve zayıf esirler idrar tutamamakta, bunların bir kısmı yatağa bağlı yaşamak zorundadır. Romatizma ve ankilozlar esirler arasında yaygın diğer hastalıklardandır. Hareketsizlik sebebiyle esirler atrofi denilen kas kaybı sorunları ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Beslenme yetersizliğinin sebep olduğu en önemli hastalıklardan birisi de vitamin eksikliğinden ortaya çıkan iskorbütür. Özellikle C vitamini eksikliğinden ortaya çıkan bu hastalık kamplarda yaygın olarak görülmüş, geri dönüşlerinde de uzun süre esirlerin peşini bırakmamıştır. Bir diğer vitamin eksikliğinden dolayı esirlerde görülen hastalık pellegradır. Kamplarda bakımsızlık ve B3 vitamini eksikliğinden ortaya çıkan bu hastalık esirlerin hayatlarını kaybetmesinde etkili olmuş, sağ kalarak kurtulan şanslılar ise ancak yurda dönüşte tedavi olabilmişlerdir.¹⁷⁹⁶

Esirlerin çoğu ortopedik sorunludur. Bir kısmı cephede aldığı savaş yaraları ile sakat kalmışlardı. Ateşli silah yaralanmaları iyileşinceye kadar hastanelerde tedavi edilmeye çalışılsa da pek çoğu tam iyileşmeden hastaneden kamplara gönderilmişti. Esirler bu yaraları kendi ülkelerine kadar getirmişler ve ülkelerinde

¹⁷⁹⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/10; TNA, FO., 383/457; FO., 383/338.

¹⁷⁹⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/10; TNA, FO., 383/457; FO., 383/338.

¹⁷⁹⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/10; TNA, FO., 383/457; FO. 383/338.

tedavilerine devam etmişlerdir. Bir kısmı ise kamplarda yakaladıkları hastalıklar veya kangren sonucu değişik organlarını kaybetmişlerdir. En ciddi olan yaralanma hasarları kafa ve beyinde olanlardır. Kolu, bacağı, eli, ayağı kesilen esirlerin sayısı çok fazladır. Bu kişiler kamplarda epeyce bir yekün oluşturmaktaydı. Kamplarda görülen bir diğer fiziksel sorun ise felçli hastalardı. Beyin felci başta olmak üzere el, kol, vücudun sağ ve sol taraflarındaki felçler esirlerin kamplardaki yaşamını oldukça zorlaştırmaktaydı. Beyin tümörleri de esirlerde nadir de olsa görülmüştür. İngilizlere bu esirleri kendilerine yönetim ve ekonomik açıdan yük görmüş ve ilk önce mübadele ile göndermiştir.¹⁷⁹⁷

Kamplarda ve hastanelerde sağlık koşullarının standartların çok altında olması sebebiyle en basit hastalıklar ölümlere yol açmaktaydı. Bronşit veya farenjit gibi hastalıklar zamanla kronikleşmekte ve daha ciddi hastalıklara neden olmaktadır. Sıradan bir akut bronşit çoğu zaman ilgisizlikten ve yetersizlikten kronik bronşite dönüşmüştür. Bu tür üst solunum yolları iltihapları kısa sürede akciğer iltihabına sebebiyet vermekteydi. Bu hastalık da kısa sürede zatürreye (pnömoni) çevirmekteydi. İltihabi hastalıklara yakalanan esirlerin bir kısmı tedavi edilmemeleri sebebiyle tüberküloz hastası olmaktadır. Tüberkülozda ileri seviyede kurtuluş pek mümkün değildi. Bu tür virüs ve bakteriler bazen ölümcül olmasa da tedavi edilemediğinden bağırsaklarda yer etmekte ve bağırsak tüberkülozuna yol açmaktaydı. Ayrıca akciğer zarında meydana gelen iltihaplı yaralar da vardır. Bu hastalığa zatülcenp, akciğer zarı iltihabı veya plörezi de denilmektedir. Akciğerde şişlik esirlerin karşılaştığı bir başka sorundu. Tüm bu iltihaplar zamanla eğer esir hala hayatını kaybetmemişse tüm vücuda yayılır ve omurgada pott hastalığı oluşurdu. Yani tüberküloz iltihabı tüm vücudu kaplayarak artrit bir durum alırdı.¹⁷⁹⁸

Üst solunum yollar ve akciğer iltihaplarından başka esirlerde çok değişik nerdeyse tüm vücudunu kaplayan iltihaplar görülmüştür. Kulak, böbrek, bağırsak, kalp, mide, apandisit, karın zarı (peritonit), ansefalit denilen beyin iltihaplarından başka son derece tehlikeli bir bakteri olan ve koleraya benzeyen vibrio iltihabı adeta esirleri teslim almıştı. Bağırsak hastalıklarından kronik ince bağırsak iltihabı,

¹⁷⁹⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/10; TNA, FO., 383/457; FO., 383/338.

¹⁷⁹⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/10; TNA, FO., 383/457; FO. 383/338.

bağırsak tıkanıklığı, bir çeşit bağırsak paraziti lamblia, blastocystis ve ülseratif kolit esirler arasında en ziyade görülen hastalıklardı.¹⁷⁹⁹

Nevralji sinir ağrısı ağrıları da esirlerin ızdırap çektikleri hastalıklardan olmuştur. Dünyadaki en kötü ağrılardan birisi olarak kabul edilen trigeminal nevralji, elektrik çarpması gibi hissedilen ve genellikle yüzün yalnızca bir tarafını etkileyen çok şiddetli bir ağrıdır. Hastayı güçten düşürücü derecede olabilmektedir. Yukarıdakilerden başka çok sayıda dahili, harici ve zührevi hastalıklar kamplarda görülmüş ve esirlerin hayatlarını kaybetmelerinde etkili olmuştur. Mide hastalıkları (gastrit), kalp, çiçek, menenjit, egzama, frengi, beriberi, hemoroit (kanlı basür), kronik konstipasyon (kronik kabızlık), hepatit, siroz, damar hastalığı, dalak şişmesi, kronik astım gibi pek çok hastalık kamplarda esirlerin yaşam kalitesini düşürmüştür.¹⁸⁰⁰

Sonuç olarak Mısır kamplarının şartları iâşe, giyecek ve sağlık bakımından diğer İngiliz kampları ile kıyaslanmayacak kadar kötüdür. Kampların ve hastanelerin özellikle sağlık işleri cepheden yeni gelen yaralı ve hasta esirlerin de çokluğu sebebiyle idare edilemez bir durumdadır. Kamp yönetimi ise bu sorunları çözmek bir tarafa hastane ve kamplarda sağlık hizmetlerini eskiden Osmanlı tebaası olan Ermeni doktor ve hemşirelere bırakmış, gerekli denetimleri de yapmamıştır. Bu şartlar altında esirler sadece fiziksel olarak kamplarda sorunlar yaşamamışlar akıl ve ruh sağlıklarını da kaybetmişlerdir. Esirlerin akli dengesi bozuk veya tedavi edilemez durumdadır. Sağlam görünen esirlerin bile akli karışıktır. Esirlerin bir kısmı delirmiş, bir kısmı şizofreniye yakalanmıştır. Psikoz, erken bunama, karakter bozukluğu esirler arasında en sık rastlanan ruhsal hastalıklardır.

4.8.1 Esaret Sonrası Yurda Dönebilen Esirlerin Sağlık Durumları

Mısır esir kamplarında tutulan Türk askerlerinin kasten İngiliz tarafından kör edildiği esirlerin geri dönmeleri ile beraber kesinlik kazanmıştır. Artık saklanamaz hale gelen iddialar, Mütareke dönemi boyunca meclis gündemi de dahil tüm kamuoyunda tartışılmıştır. Binlerce esir iki ya da tek gözünü kaybetmiş olarak yurda dönmüş ve yapılan sağlık kontrolünde kör olarak kayıt altına alınmıştır. Kısa bir süre

---

¹⁷⁹⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/10; TNA, FO., 383/457; FO., 383/338.

karantinadan sonra gözleri görmeyen bu askerler, evlerine dönmeleri için İstanbul sokaklarına başıboş bırakılmıştır. Ülkesinin bekası için cepheden cepheye koşan, vatani için mücadelede esir düşen, onca çileyi ve acıyı geride bırakarak yurda dönebilen bu askerlerin hali içler acısı durumdaydı. İstanbul sokaklarında ancak birbirlerine sarılarak yürüyebilen bu kişilerin kendi başlarına memleketlerindeki evlerine gidebilmeleri beklenmişti. Tüm bu gerçekler sadece arşiv belgeleri veya döneme ait yazılan hatıratlarla değil esaret sonrası ifadesi alınan esirlerin anlattıklarıyla da gün ışığına çıkmaktadır.

28 Ağustos 1919 tarihinde Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Paşa tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen bir yazıda Mısır'dan gelen askerlerin genel sağlık durumlarından ve gözlerinin kör olarak dönmelerinden bahsedilmektedir. Maluliyetleri dolayısıyla İngiltere'den iade edilen subay ve askerlerin sağlık durumları pek acıklı bir manzara göstermektedir. Bilhassa askerler arasında yoğun bir surette hüküm süren göz hastalıklarının oranı %30'u bulmaktadır. Bu suretle neredeyse askerlerin yarıya yakını âmâ olarak memleketlerine dönmüştür. Mısır, Basra ve Burma'daki esir karargâhlarından geri gönderilen esirlerin önemli bir bölümü malul olarak dönmüştür. Daha dinç ve hastalığa yakalanmamış esirler ise savaş sona ermesine rağmen uzun süre geri gönderilmemiştir. İngilizler kamplarda hastalığa yakalanmış ve kendisine masraf çıkaran tedaviye muhtaç esirleri ilk başta geri göndermiştir. Sulhun akdi beklenmeksizin hali hazırda sağlam olan esirlerin bir an evvel memleketlerine iadelerinin temini için İngiltere Fevkalade Komiseri nezdinde teşebbüse geçilmiş, fakat uzun süre bu konuda başarılı olunamamıştır.¹⁸⁰¹

Osmanlı Hükûmeti esirlerin geri gönderilmesine ayrıca ekonomik açıdan da bakmaktadır. Osmanlı Hükûmeti harp sebebiyle bütün dünyanın içinde bulunduğu buhranlı ekonomik şartlar altında Anadolu topraklarında veya kömür ocaklarında çalışabilecek birkaç yüz bin insanın esir karargâhlarında âtil kalmasının hem Türkiye'nin ve hem de İngiliz Hükûmetlerinin menfaatlerine ters düştüğünü düşünmektedir. Bu sebeple esirlerin bir an evvel memleketlerine kavuşmaları için iki taraf nezdinde kabul ve mümkün olan her teşebbüsün icrası için çaba gösterilmiştir. Esirlerin sağlık durumlarının bu kadar endişe verici bir durumda olması, bünyelerinin

---

¹⁸⁰⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/10; TNA, FO., 383/457; FO., 383/338.

alışkın olmadığı uygunsuz ortamlarda uzun süre kalmalarından ve esaret ıstıraplarının ruhsal durumlarına yüklediği manevi tesirlerden kaynaklanmıştır. Malul esirlerin yurda dönmesine dair varılan mutabakat sonucu Mısır'daki Osmanlı esirlerinden çok miktarda subay ve asker haftada veya on beş günde bir İngiliz vapurlarıyla İstanbul'a getirilmiştir. Esirlerin yarısına yakınının bir veya iki gözden mahrum oldukları ve bir kısmının da tüberküloz hastası ve ölüme mahkûm oldukları tabip raporlarıyla tespit edilmiştir. Esirler ve ülke açısından sonuçlar pek üzüntü verici bir hal almıştır. Yurda dönen üst düzey subaylardan bir kişinin verdiği raporda kamplarda geri gönderilmeyi bekleyen esirler hakkında şu ifadeler kullanılmıştır:¹⁸⁰²

“Eğer üç dört aya kadar umum üsera memlekete kavuşturulursa belki %75'nin mezarı Anadolu toprağına nakledilmiş ve vatani için çalışanlara karşı millet ve Hükûmetin son şükranı ibraz ve eda edilmiş olur. %25'i pek iyi bakılmak şartıyla memleket için nafi (yararlı) bir af halini bulur. Daha ziyade geciktirilirse memleketin nüfus-ı umumiyesinden daha şimdiden tarh ve tenzil edilmeleri lazım gelir.”

İngilizlerin esirlere yaptıkları kötü muameleye dair esir raporları bugün ATASE arşivinde bulunmaktadır. Mesela Aydın Asker Alma Şubesi Sıhhiye Müdürlüğü tarafından hazırlan konu hakkındaki bir rapor Harbiye Nezaretinden Hariciye Nezaretine 23 Şubat 1919 tarihinde gönderilmiştir. Bu rapor esirlerin esaretleri süresince yakalandıkları göz hastalıklardan bahsetmektedir. Mısır'dan gelen üç Türk kafilesindeki askerlerde ve hatta kadın ve çocuklarda yaygın olarak görülen trahom ve oftalmi gibi göz hastalıklarının korkulacak bir boyutta hüküm sürdüğü yapılan sağlık kontrolleri ile tespit edilmiştir. Birinci kafiilde bu hastalıklar neticesi bir veya iki gözünü kaybetmiş olanların sayısı 48'dir. İkinci kafiilde iki gözü görmeyenlerin sayısı 47 ve bir gözü görmeyenlerin sayısı 6 olmak üzere toplam 53'tür. Üçüncü kafiilde ise iki gözü görmeyenlerin sayısı 26 ve bir gözü görmeyenlerin sayısı 33 olmak üzere malullerin toplam sayısı 59'dur. Bundan başka oftalmi halinde durumu şüpheli olanların sayısı 16'dır. Son kafiilde tereddütte yer bırakmayacak şekilde göz hastalığı geçirmiş olanların sayısı takriben 100'den fazladır. Bu kafiilde yapılan incelemede gözleri hasta olanlarından kesin bir şekilde

---

¹⁸⁰¹ BOA, HR. SYS., 2210/8.

oftalmi hastalığına yakalananlar 58 ve trahoma yakalananlar 20'dir. Bir kişi de bir gözünü savaş yarısından dolayı kaybetmiştir. Bu hastalıklar genelde her iki gözde de görülmektedir. İki bulaşıcı göz hastalığının çeşitleri ise şöyledir: iltihab-ı tabaka-i munazzama-i münkime, iltihab-ı karni (kornea), karha-i karniyye, derece derece'at ve imtidâdda kesâfat-ı karniyeler, batma-i karniyye-i multasafa, iltihab-ı korni-yi ferhi ayniyye-i fevace, iltihab-ı ferhî-i hed(e)yi, panoftalmi, sellü'l-ayn, hamûrû'l-ayn ve bi'n-netice enukleasyonlar.¹⁸⁰³

Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesince Erkân-ı Harbiyeye ve hemen ardından 20 Şubat 1919 tarihinde de Hariciye Nezaretine Mısır'dan dönen Türk esirlerinin genel sağlık durumları hakkında bir rapor sevk edilmiştir. Mısır'dan gelen esirlerin İzmir'de bir heyet tarafından muayenelerini içerek Ocak 1919 tarihli bu rapor, İzmir Sıhhiye Müdürü başkanlığında İzmir Belediyesi tabibi, göz doktoru vekili bir yüzbaşı, Gureba Hastanesi göz doktoru, 4. Kolordu Asker Alma Başhekimini binbaşı ve bir vekil binbaşı, Merkez Hastanesi başhekimini ve muavini bir binbaşı yarbay, Aydın Vilâyeti Sıhhiye Müdürü, bir dahiliye hekimi, bir bakteriyolog ve bir doktor heyet tarafından hazırlanmıştır. Mısır'dan gelen esirlerin durumu hakkında hazırlanan bu rapor esirlerin sefalet içindeki durumunu gözler önüne sermek için yeterlidir. Yukarıda bahsi geçen tüm bu iltihaplar daha ziyade iki gözde görülmektedir. İzmir'e getirilişleri ardından muayeneleri yapılmış olan bu hastaların göz hastalıkları durumu, esirler arasındaki göz hastalıklarının şiddetini, tahribatını ve istilanın ne kadar yaygın olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Esirlerin bu hale gelişlerinde en büyük sebep buldukları yerlerdeki sağlıksız iskân şartları, kendilerine yeterince kıyafet verilmemesi, yetersiz, kalitesiz ve sağlıksız iâşedir. Ayrıca hastalıkların önemine binaen esirlerin layığıyla tedavi edilmemeleri de esirlerin perişan haline bir başka nedendir.¹⁸⁰⁴

Esaret sonrası yurda dönen esirlerin ifadelerinden oluşan bir başka rapor İzmir'den 10 Mart 1919'da Erkân-ı Harbiyeye gönderilmiştir. Erkan-ı Harbiye'ye sunulan raporda, 4. Kolordu Asker Alma Şubesi Başkanı albay, izlenimlerini dile getirmiştir. Bern Mukavelesi gereğince mübadele edilerek üç kafil halince İzmir'e

¹⁸⁰² BOA, **HR. SYS.**, 2210/8.

¹⁸⁰³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 2190/5.

¹⁸⁰⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 123/70; **İHK.**, 123/77.

getirilen esir kabilelerinden her biri diğerlerinden daha acınacak bir haldedir. Gerek subayların ve gerek askerlerin İzmir'e ulaştıklarında görülen kolsuz, bacaksız ve gözsüz perişan halleri vicdanı olan her vatanseverin yüreğini sızlatmıştır. İnsanlara karşı merhamet duygusunu yitirmemiş hiçbir bireyin bu tür olayları tasvip etmesi mümkün değildir. Esaret müddetleri zarfında gördükleri kötü muameleden dolayı tüm subaylar serserim bir halde gelmişlerdir. Esir kabileleri İzmir'e geldikçe muayeneleri ivedi olarak gerçekleştirilmiştir. Her üç kabiledeki bulunan subayların en kıdemlileri şu kişilerdir: Hicaz Nizamiye Fırka Kumandanı Albay Ahmed Bey, 3. K. 31. A. Fırkası kumandanı Yarbay İsmail Hakkı Bey, İtfaiye 4. T. Fırkası Kumandanı Binbaşı Pertev Efendi. İzmir'den İstanbul'a nakilleri sırasında bu kişilerden esirlerin esaret boyunca yaşadıkları konusunda üsera şubesine bilgi vermeleri istenmiştir. Öncelikle rapor her türlü mübalağadan uzak ve hatta yazılanlar gerçek karşısında daha hafiftir. Esirlerin tümü muayene edildiğinde hepsi ağız birliği etmişcesine geride kalanların gelenlerden farkı olmadığını söylemiştir. 10 kişilik bir heyet tarafından hazırlanan raporda bu kişilerin acilen himayeye ve sahiplenmeye ihtiyaçları oldukları ve kendilerinden hiçbir şeyin esirgenmemesi talep edilmiştir.¹⁸⁰⁵

Hariciye Nezaretinden Harbiye Nezaretine ulaşan 17 Şubat 1919 tarihli tezkerede Mısır'dan gelen Osmanlı esirlerinin %95'inin özellikle görme duyusundan mahrum kalmış oldukları ve oradaki sivil, esir kadın ve çocukların tel örgülerle kapalı barakalar içinde hapsedilmiş buldukları bilgisi yer almaktadır. Hariciye Nezareti, konunun sulh konferansında gündeme getirmesi amacıyla İngiliz kamplarında bulunan esirlerin maruz kaldıkları uygun olmayan durumlara dair delillerin toplanmasını Harbiye Nezaretinden istemiştir. Harbiye Nezareti esirlerden âmâ olarak dönenlerin künye tarzında hüviyetlerini açıklayan bir cetvel hazırlamıştır. Ayrıca maluliyetleri dolayısıyla Mısır'dan İzmir yolu ile memlekete iade edilen Osmanlı esirleri arasında göz hastalıklarının sayısı ile şiddet derecesi ve yaygınlığı hakkında İzmir 4. Kolordu Asker Alma Heyet-i Sıhhiyesi ile Aydın vilâyeti Sıhhiye Müdürlüğü tarafından düzenlenen rapor ve esirlerden hasta olarak İstanbul'a gelip Maçka Hastanesine sevk edilmiş olanların isimlerini içeren liste de Hariciye Nezaretine gönderilmiştir. Bu konu hakkında 25 Aralık 1918'de Garya Hastahanesi

---

¹⁸⁰⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/70; İHK., K 123/77.

Göz Mütahassısı Münir İzzet, Merkez Hastanesi Göz Tabibi Yükümlü Yüzbaşı Tevfik, 4. Kolordu Asker Alma Başhekimî Binbaşı Hasan Kadri ve Merkez Hastanesi Başhekimî Yarbay Besim Rıfki tarafından hazırlanan bir istatistik şöyledir:¹⁸⁰⁶

Tablo 4.14: Esaret Sonrası Yurda Dönen Esirlerde Görülen Göz Hastalıkları İstatistiki

Kafile Numarası	Mevcut asker	Bir gözü zâyi		İki gözü zâyi		Henüz hastalığı ihtilât yapmamış (Başka hastalığa karışmamış)		Toplam		Yüzdesi		Açıklamalar
		Remed-i müstakim (Göz Kapağı İltihabı)	Trahom	Remed-i müstakim (Göz Kapağı İltihabı)	Trahom	Remed-i müstakim (Göz Kapağı İltihabı)	Trahom	Maluller	Genel göz hastalığı	Maluller	Genel göz hastalığı	
1. Kafile	627	Ayrılmamıştır		-	-	-	-	48		7,708	-	-
2. Kafile	585	6		47		-	-	53		9,060	-	-
3. Kafile	599	27	6	14	12	14	2	59	75	9,850	12,679	-
Not: Üçüncü kafilde yapılan inceleme sonucu, 100 kişinin daha önceden de hastalık geçirmiş olması sebebiyle esirler arasında göz hastalığı kaybı yaklaşık %30'dur.												

Kaynak: Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK. 2190/5.

Mısır kamplarında esaret günlerini geçiren esirlerden bazıları kendi devletleri tarafından sefalete terk edildiklerini düşünmektedir. Hasta Türk subay ve doktorlar, hastanelerde İngilizler ve yabancılar tarafından kendilerine az da olsa yardım yapılırken kendi Hükûmetlerinden hiçbir yardım alamadıklarından ve hatta

¹⁸⁰⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 2190/5.

unutulduklarından muzdariptirler.¹⁹ Ekim 1918 tarihli 4. Kolordu Asker Alma Heyeti Baştabibi Kadri Bey'in raporu dönen esirlerin kamplarda nasıl bir hayat sürdüğünü ortaya çıkarmaktadır. Kadri Bey'e göre Bern Muahedesi gereğince Mısır'dan gelen son malul esir kafilesinin genel sağlık durumu acınacak bir haldedir. Önceki iki kafileden daha da kötü olarak son kafiledeki âmâlar, gözlerinden irin akanlar, dizanteriler, inleyenler, ağlayanlar esaret kamplarında geçirmiş oldukları uzun ve şiddetli sefaleti adeta tasvir etmektedir. Üzerine yeni giydirilmiş elbise de esirlerin bu sefaletini gizleyememiştir. Malul olan esirler sefalet içinde daha da malul hale getirilmiştir. Göz hastalığına yakalanan esirlerin durumu çok daha da kötüdür. Bulaşıcı olan bu göz hastalıkları esirler tarafından ailelerine ve memleketlerine taşınacaktır. Daha önce Anadolu'da görülmeyen bu hastalığın tüm Anadolu'ya yayılma ihtimali mevcuttur. Esirlerin aileleri, dağılacakları köyler, kasabalar, şehirler de bulaşıcı hastalıklara karşı tehdit altındadır. Bu konu hakkında da ayrıca bir rapor hazırlanmış ve sunulmuştur. Şimdiye kadar gelen üç Türk kafilede 1.811 esir bulunmaktadır. Bunların sadece 160'ı göz hastası olup bundan başka da takriben %25 nispetinde derhal hastaneye yatırılmaya muhtaç bir hâlde esir bulunmaktadır. Esir kamplarındaki salgın hastalıklardan olan bilhassa oftalmi ve trahom hastalıkları %30-50 nispetine ulaşmıştır. Tüm bu sebeplerle Mısır esir karargahlarının lâzım gelen tarafsız Hükûmetler delegeleriyle ortaklaşa seçilecek doktorlar ve hukukçular tarafından mümkün olan en kısa zamanda denetlenmesi gerektiği Harbiye Nezareti tarafından dile getirilmiştir. Mısır esir karargahlarında Osmanlı esirlerinin sıhhat ve hayatına kastedecek derece ağır olduğu anlaşılan kötü muamele ve kötü hayat şartları herhangi bir medeni devlete yakışmayacak kadar gayri insanidir. Bu esirlerin sefil hallerinin düzeltilmesinden başka mübadele sonrası getirilecek esirlerin memleketi felakete sürükleyecek bir göz hastalığı salgınından korumak amacıyla hiçbir esirin köyüne veya evine gitmesine izin verilmemesi amaçlanmıştır. İzmir'de 17. Kolordu Başhekimliği ve Sıhhiye Müdürlüğüne, ortaklaşa tam donanımlı ve yeterli büyüklükte bir göz servisi tesis edilmesi bildirilmiştir. Bu hususları takip edecek muvazzaf askerî göz mütehassıslarının görevlendirilmesi düşünülmüştür.¹⁸⁰⁷

¹⁸⁰⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/87.

Mısır'da hasta ve nekahet döneminde olan savaş esirlerinden 1.300 kişilik yeni bir kafilenin İzmir'e getirileceği İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından Nisan ayında Osmanlı Hükûmetine bildirilmiştir. Kafilede 900 nekahet dönemi hastasının yanı sıra hasta esirlerden evli ve çocuklu olanlar da mevcuttur. Hariciye Nezaretine yazılan 5 Nisan 1919 tarihli yazıdan İzmir'e çıkarılması uygun görülen kafiye için iskân, iaşe ve muhtelif yerlere sevkleri hakkında gerekli tedbirlerin mülkiye memurları ile beraber yerine getirilmesi planlanmıştır. İstanbul'a geleceklerin doğrudan gönderilmesi, diğerlerinin mümkün olan en kısa sürede memleketlere sevk edilmesi emri de verilmişti. Yeni gelecek esir kafilenin bilgisi ayrıca 13 Nisan 1919'da Muhasebat Dairesi Başkanlığına bir yazı ile bildirilmiş ve bu esirlerin her türlü masraflarının karşılanması için Harbiye Nezaretinden 10.000 liralık havale İzmir Defterdarlığına gönderilmişti.¹⁸⁰⁸

Kafilenin İzmir'e ulaşması ve yetkililere teslim edilmesi sonrası karşılaşılan durum beklenenden çok daha kötüdür. Mısır'dan her gelen her bir esir kafilesi esirlerin nasıl bir esaret hayatını yaşadığını göstermeye yeterlidir. 1919'un başında gelen 3. kafiledeki esirler acınacak bir haldedir. Neredeyse tamamına yakını bir hastalığa maruz kalmıştır. 11 Nisan 1919'da Mısır'dan İzmir'e gelen esir kafilesinin genel sağlık durumları ve esarete iken yaşadıklarını gösteren ve İzmir Üsera Komisyonu Reisi Yarıbayı Süleyman Fehmi tarafından hazırlan raporda kafilede 9 subay, 263 nefer ve 292 çok zayıf durumda neferin bulunduğu yazmaktadır. Gelen kafilenin sağlık durumu açısından öncekilerden hiçbir farkı yoktur. Yalnız bu kafilede zayıf durumda olanlarla ve nekahet döneminde olanlar bir arada getirilmiştir. Görünüşte kafiye arasında zayıf durumda olanların genç olması kafilenin genel sefalet durumunu önceki kafiyelelere göre kısmen gizlemekteydi. Nekahet döneminde bulunan hastalar arasında körler, topallar ve bazı organları olmayan (nimmerd) kişiler vardı. Vapurdan çıkarıldıkları vakit esirlerden 19 nefer yürüyemeyecek ve durumunu söyleyemeyecek bir halde olduklarından hemen hastaneye sevk edilmişti. Biraz durumu iyi olanlar da keza arabalarla karargâhlarına gönderilmişti. Zayıf askerler ise gündüz veya gece kör bulunan askerlerden müteşekkildi. Esir kamplarında geçirmiş oldukları uzun süren ve şiddetli sefaletleri hakkında her bir esir

---

¹⁸⁰⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/94.

ifade vermiştir. Örneğin, esarete gözlerinden sorunlu olup hastaneye sevk edilen bir esir, hastaneye sevk edildiğinde İngiliz idaresinde görevli bulunan bir Ermeni doktorun malul neferlere “*Kaç Ermeni öldürdün!*” diyerek hitap ettiğini ve intikam alma duygusu içinde esirleri ameliyathaneye sevk ederek bağırtı bağırtı esirlerin gözlerinin çıkarıldığını söylemiştir. Esirlere et yerine beygir eti verilmiş ve bunu anlayan Türk askerlerinin yemedikleri görüldüğünde iki ay et namına bir gıda verilmemiştir. Askerler, kendileri akciğer alarak suda kaynatıp gözlerine ilaç yapmışlar ve kendi tedavilerini kendileri yapmışlardır. Bu tedavi ile bir hafta kadar geceli gündüzlü gözlerinin gördüğünü fakat bir hafta sonra gözlerinin yine eski hali aldığını ve göremez olduğunu ifade ve beyanlarında dile getirmişlerdir.¹⁸⁰⁹ Mayıs 1919’da dördüncü esir kafilesi İzmir’e ulaşmıştır. Genelkurmay Başkanlığından kolordulara gönderilen genel durum hakkındaki bir rapor bu esir kafilesine ile ilgilidir. İngilizler, kafiye halinde 200 subay, 1.780 askeri Mısır’dan İzmir’e sevk etmişlerdir. Dördüncü kafilde bulunan 310 asker Mısır esir kamplarından kör olarak yurda dönmüştür.¹⁸¹⁰ Kolordu komutanı Ali Nadir Paşa’nın Harbiye Nezaretine verdiği bilgide ise kafilde 303 esirin âmâ olduğunu yazılmıştır.¹⁸¹¹ Arşiv belgelerinde ise İzmir’e getirilen 3’ü subay, 582 er arasında 313’ünün kör olduğu belirtilmiştir.¹⁸¹²

Esirlerin çilesi esaret kamplarından ülkelerine döndüklerinde de bitmemiştir. Hasta ve zayıf olan esirlerin geri dönüşte ve memleketlerine sevklerinde büyük sorunlar yaşanmıştır. 30 Kasım 1919’da Karadeniz Ordusu Başkumandanlığına yazılan yazıda Mısır’dan gelecek 6.000 hasta esirin düzenlerinin temini için İstanbul’dan bir taburun Tuzla’ya gönderilme kararı alınmıştır. Bu hastanenin kusursuz hizmet edebilmesi için Üsküdar civarında 32. Alay 1. Taburu karargâhı ile birlikte Tuzla’ya nakledilmesine karar verilmiştir. Harbiye Nezaretine İngiliz İrtibat Subayı Binbaşı Dan Milihan tarafından gönderilen 11 Aralık 1919 tarihli yazıda savaş esirlerinin adeti, ne zaman gelecekleri, bulaşıcı hastalıklardan muzdarip olup olmadıkları, bu tür hastalıklar var ise ne suretle iskân edilecekleri sorulmuştur. 15 Aralık 1919’da Erkân-ı Harbiyeye sunulan bir raporda İngilizler tarafından talep edilen soruların kısmen cevabı verilmiştir. Bazı soruların cevapları ise ancak İngiliz

¹⁸⁰⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/105.

¹⁸¹⁰ Sabahattin Selek, *Millî Mücadele I: Anadolu İhtilali*, İstanbul, [y.y.], 1963, s. 190.

¹⁸¹¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 30/148.

yetkililerin kendileri tarafından bilinebileceği söylenmiştir. Mısır'dan gelecek esirlerin sevki İngilizler tarafından yapılacaktır. Bu şartlar altında esirlerin sayıları, sevk tarihleri ve İzmir'e ne zaman ulaşacakları, gelen kabilelerde bulaşıcı ve bulaşıcı olmayan hastalıklar olup olmadığı bilinmemektedir. Bu sebeple bu konular hakkındaki malumat daha ziyade İngilizlerce bilinmesi gereklidir. Harbiye Nezareti, ancak esirleri taşıyan vapurlar limana ulaştıktan sonra bu tür bilgilerden haberdar olabilmektedir. Ancak esirlerin barındırılmasına yönelik soruya Sıhhiye Dairesince cevap verilmiştir. Buna göre esirler Tuzla'da tren hattının güneyinde kısmen barakalarda ve kısmen de çadırli ordugâhta barındırılacaktır. Bulaşıcı hastalıklı olanlar Tuzla'da barakaların birisinde tecrit edilerek iskân edilecektir.¹⁸¹³

6 Kasım 1922 tarihinde İstanbul Sıhhiye Dairesinden alınan bilgiye göre Dünya Harbi sırasında İngilizler tarafından esir edilip Mütareke sonrası İstanbul'a dönen esirlerden 2 subay ve 1.833 er trahom hastalığına yakalanmıştır. Bunlardan 64 erin Mısır'da ameliyat ile her iki gözü ve 27 erin birer gözü çıkarıldığı, diğer gözün de kısmen görmez olduğu anlaşılmıştır. 80 erin birer gözü çıkarılmış diğer gözü ise sağlamdır. Ameliyat olmaksızın geri dönenlerden 513 erin her iki gözü ve 333 erin bir gözü görme yetisini kaybetmiş diğeri kısmen sağlamdır. 816 er ise muhtelif şiddete trahom hastasıdır.¹⁸¹⁴

Mısır esir kamplarında tutulan esirlerin hastanelerdeki durumu Kızılhaç raporlarında en gereksiz detayına kadar anlatılmışken esirlerin kasten kör edilmesi konusuna nedense yer verilmemiştir. Adeta olay görmezden gelinmiştir. Mısır'da esirlerin gözlerinin çıkarıldıkları iddia edilen hastanelerin başında Abbasiye 2 Nolu Hastane gelmektedir. Gerek arşiv belgelerinde gerekse hatıratlarda görülmektedir ki Mısır bölgesinin fiziki şartları dolayısıyla esirlerin gözleri sık sık rahatsızlanmaktadır. Ermeni tercümanlar da bu durumu büyük bir fırsat bilerek Türkler ile İngilizler arasındaki konuşmaları çoğu zaman yanlış çevirmiş, İngiliz yetkilileri ve doktorları yanlış yönlendirerek kışkırtmış ve bunun sonucu olarak da

---

¹⁸¹² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 169/104.

¹⁸¹³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 53/125.

¹⁸¹⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 1736/99.

yalan beyanlarla esirlerin gözleri gerekmediği halde çıkarılmıştır. Ermeni doktorlar Türk askerlerinin gözlerinin oyulmasında en önemli rolü oynamıştır.¹⁸¹⁵

Geri dönebilen esirlerin çoğunluğu malul olarak dönmüştür. Kamplarda şanslı olanlardan gözü çıkarılmayan esirlerin bir kısmı ise gözlerinden muzdariptir ve bu hastalığı memleketine getirmiştir. Esirlerin kamplarda gözlerinin çıkarılmasında tek sorumlu Ermeni tercümanlar ve doktorlar değildir. Ermeni doktorlarının Türk esirlere karşı zalimane hareket ettikleri zaten bilinmektedir. En az bu kişilerin sorumlulukları kadar kamplarda ve hastanelerde esirlerin tedavilerine ihtimam göstermeyerek bilhassa göz hastalıklarını önemsiz gören, esirlerin gözlerinin ameliyat ile çıkarılmasını sıradan bir tedavi olarak düşünen İngiliz yöneticiler ve doktorları da sorumludur. Tedavi imkânı olan esirlerin bile gözleri her türlü istememelerine ve yalvarışlarına rağmen vicdansızca çıkarılmıştır.¹⁸¹⁶

Bursa Hisar'dan 2 Ağustos 1919 tarihinde Bandırma 7. Fırka Asker Alma Kalemi Başkanlığına gönderilen bir tezkerede İtilaf Devletlerine esir düşüp geri dönen subay ve askerlerin ifadelerden oluşan bir rapor bulunmaktadır. Raporunda yurda dönen esirlerin durumun perişanlığından bahsetmektedir. Özellikle üzerinde durulan konu iaşenin yetersizliği ve kifayetsizliği ile esirlerin ağır işlerde çalıştırılmasıdır. Rapora göre hafif ve ağır her ne olur ise olsun göz hastalığına yakalanan askerlerin gözlerinin hastanelerdeki Ermeni doktorlar tarafından birer bahane ile çıkarıldığı ifade edilmiştir. Görme yetisinden mahrum binlerce esir asker yurda bu halde dönmüştür.¹⁸¹⁷

Türk esirlerin İngilizlerce kamplarda ihmal sebebiyle kör edilmesi Kızılay ile yapılan yazışmalara da yansımıştır. İngilizler tarafından esir tutulan askerlerden pek çoğunun kötü tedavi ve sağlık şartlarının fena olması yüzünden kör olarak döndükleri İstanbul Sıhhiye Dairesince tespit edilmiştir. Kızılay da 17 Eylül 1921'de ülkeye dönen gözlerinden muzdarip esirler hakkında kendisinden bilgi isteyen Müdafaa-i Milliye Vekaletini ve Sıhhiye Vekaletini bilgilendirmiştir. Ayrıca İzmir'e gelen birkaç kabile esirin değişik branşlardan oluşan sıhhiye heyetince muayeneleri sonucu hazırlanan rapor Erkan-ı Harbiye tarafından da neşredilmiştir. Tüm bunlardan sonra

¹⁸¹⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/76.

¹⁸¹⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/78.

¹⁸¹⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/136.

İstanbul Sıhhiye Dairesinde ve Erkan-ı Harbiyede bu hususta tüm belgeler yeterli düzeyde mevcuttur.¹⁸¹⁸

Mısır'dan esaretten kurtulup İzmir'e gelen kabilelerden pek çok esirin bir ya da iki gözünün kör edilmesi Türk yetkilileri endişeye sevk etmiştir. Bu şartlar altında Osmanlı Hükûmeti İngilizlerin Türk esirlere yaptığı her türlü zulmü uluslararası arenaya taşımaya çalışmıştır. Esirlere gösterilen bu tıbbi ihmâl ya da kastın ne olduğu hakkında İngilizlere değişik zamanlarda notalar verilmiştir. Ayrıca esirleri ilk karşılayan ve muayenelerini yapan yetkililerin tuttıkları raporlar da ilgili devletlere ve tarafsız kuruluşlara iletmiştir. Raporlarda İngilizlerin Dünya Harbi'nde Türk esirleri göz hastalığının en ziyade görüldüğü yerlerde hiçbir tedbir almadan iskân ettiğinden, hiçbir suretle esirlerin sağlık durumları ile ilgilenmeyerek yeterli sağlık hizmeti vermediğinden ve bu sebeple kör olmalarına neden olduğundan söz edilmiştir. Tüm bu olaylar gerçekleşirken İngiltere Hükûmeti ellerindeki Türk esirlere her türlü insanlık dışı muameleyi uygularken bu zulüm ve işkenceleri saklamak için Osmanlı Devleti'nin kendi esirlerine zulüm yaptığını iddia etmiştir. İngilizler kendi yaptığı zulmü unutarak zalim durumunda kalmamak için kendisini mazlum göstererek Osmanlı Devleti'ni suçlamıştır. Sulh Konferansı'nda İngiltere Hükûmeti Osmanlı Devleti'nin, elindeki İngiliz esirlere kötü muamele yaptığını söyleyerek şikayette bulunmuş ve Osmanlı Devleti aleyhinde kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Bu amaçla, örneğin Malta'dan tahliye edilen garnizon kumandanlarının cezalandırılmasını talep etmiştir. Osmanlı Hükûmeti ise tüm yetkili organları ile bu tür iftiralara karşı gelemeye çalışmış ve İngiltere Hükûmetinin suçluluk psikolojisi ile davrandığını ileri sürmüştür. Oysaki İngiltere Hükûmeti Birinci Dünya Savaşı esnasında esir edilen askerleri trahom hastalığının en ziyade yaygın olduğu mahallerde özensiz bir şekilde iskân etmiş ve hiçbir suretle gerekli sağlık tedbirleri almayarak esirleri görme duyusundan mahrum bırakmıştır. Gerek Mısır ve gerekse diğer yerlerde bu zulmün tüm dünya tarafından bilinmesi elzem hale gelmiştir. Bu sebeple Mısır'da ve başka yerlerde binlerce Türk esire yapılan zulümlere ve değişik şekillerde yapılan işkencelere dair bilgiler, bizzat esarete bulunmuş ve o günleri

---

¹⁸¹⁸ Türk Kızılayı Arşivi, 195/26.

yaşamış subay, asker ve doktorların, terhis olunduktan sonraki belgeye dayalı malumatlarından alınmıştır.¹⁸¹⁹

Türk askerlerinin Mısır'daki kamplarda kasten kör edildiği söylentilerin Osmanlı Devleti tarafından sık sık gündeme getirilmesi İngiltere Hükûmetini zamanla rahatsız etmiş ve bunu da sık sık dile getirmiştir. Erkân-ı Harbiyeden şubelere giden Aralık 1919 tarihli bir yazıdan anlaşılmaktadır ki İngiliz temsilcileri Osmanlı Hükûmetinden bu tür söylentilerin tekzibini talep etmiştir. İngiliz yetkililerine göre böyle haberler hakikat olsa dahi sorunlar ancak resmi makamların teşebbüsleriyle iki devlet arasında çözülmesi gerekmektedir. Bu tür haberlerin bir sonuç vermeyeceği gibi yabancı ülkelerde hali hazırda bulunan binlerce esirin geri dönmelerini engellemeye de sebep olabilecektir. Bu sebeple bu gibi haberlere kesinlikle imkân verilmemelidir. Bu tür haberleri yapanların kendi ülkelerine büyük zarar verdiklerinden hiç şüphe yoktur.¹⁸²⁰

İngiltere Hükûmeti Osmanlı Hükûmetinin sıklıkla esirlerinin kör edildiğine dair şikayetlerini bölgede bulunan doktorlara hazırlattığı raporlar ile çürütmeye çalışmıştır. Türk savaş esirlerinin İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin Türk esirlerinin Mısır'dan İzmir'e sağlık, yiyecek ve giyecek bakımından ihmal edilmiş bir vaziyette gönderilmeleri şikâyet eden 30 Nisan 1919 tarihli bir notasına 11 Haziran 1919'da bir rapor ile cevap vermiştir. Türk askerlerinin İngilizlerce kasten kör edildiği iddiaları üzerine İngiliz yetkilileri konuyu araştırmak için Göz İltihabı Cerrahî Yarbay Herbert L. Eason'u görevlendirmiş ve Kahire'de bu konu hakkında bir rapor hazırlanmış ve Türk tarafının tüm iddiaları yalanlanmıştır. İngiltere Hükûmeti bu raporla Osmanlı Hükûmetinin şikayetlerinin bütünüyle yersiz olduğunu ve İngiliz kamplarındaki Türk esirlere mümkün olan her türlü bakım ve özenin gösterildiğini iddia etmiştir. Göz iltihabı ve diğer hastalıkların Türk esirler arasındaki yaygınlığının sebebi olarak Türk esirlerin genel sağlık durumları ve kişisel alışkanlıkları gösterilmiştir. Türk esirlerinde bu hastalıkların sık görülmesinin savaş öncesi ve savaş esnasında Türkiye'deki yaygınlığından kaynaklandığı şu şekilde ifade edilmiştir:¹⁸²¹

¹⁸¹⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 1700/73; İHK., 1758/43.

¹⁸²⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 139/89; İHK., 43/42.

¹⁸²¹ TNA, FO., 383/535.

“Esaret kampları ve hastanelerdeki Türk savaş esirleri arasında sıklıkla görülen göz hastalıklarına ilişkin Osmanlı Hükûmetinin suçlamalarının yersiz olduğunu düşünüyorum. Türk esirler arasında göz iltihabı yaygın ve ciddi durumdaydı. Ancak bu durum ne sıhhi yetkililerin ihmalinden ne de kamplardaki ve hastanelerdeki hijyenik olmayan koşullardan kaynaklanmaktaydı. Hem göz iltihabı hem de trahom, savaştan önce ve savaş esnasında Filistin ve Türkiye’de bulunan Türk ordusunda yaygın olduğu için Türk savaş esirleri arasında da mevcuttu. Bu esirler zaten hastalığa maruz kalmış biçimde kampa gelmişlerdi.

Alman basınında yayımlanan makalelere göre göz iltihabı savaştan önce sıtma ile birlikte Filistin’deki en yaygın hastalıktı. Daha önce Türk ordusuna bağlı olan, şimdi de bizim elimizde esir olan Türk ve Suriyeli doktorlar tarafından göz iltihabının Türk birlikleri arasında ciddi anlamda patlak verdiği konusunda bilgilendirildim. Türk ordusundaki bu şartların kanıtı, 1917 yılında Kudüs’ün ele geçirilmesinden sonra tarafımızdan edinilmiştir. Terk edilmiş Kudüs’teki bir Türk hastanesinden Kahire’deki savaş esirleri hastanesine getirilen 78 Türk savaş esirinde göz hastalığı bulunmaktaydı. 29 kişide korneadaki ülser ile birlikte göz iltihabı vardı. Bunların 15’inin korneası körlüğe sebep olacak şekilde delinmişti. Bu vakalara ilaveten göz iltihabının bir sonucu olarak 78 kişinin dışındaki diğer 30 kişinin bir veya iki gözü birden kördü.

Kampa götürülen her bir esir grubunda göz iltihabı hastalığı bulunan çok sayıda Türk asker mevcuttu. Bu esirler de diğerlerine aynı hastalığın bulaşmasına sebep olmuştur. Kamplarda ve hastanelerde göz iltihabı konusunda gerekli her türlü bakım yapılmıştır. Göz hastalıkları konusunda ihtisaslı olan ve ele geçirilen tüm Türk sağlık zabıtları, kendilerine gerekli tedavileri uygulamışlar ve onlara ihtisas sahibi İngiliz sağlık subayları, Kızılhaç, Alman ve İngiliz hastane görevlileri tarafından yardım edilmiştir. Esirlere uygulanan tedavi, İngiliz askerlere uygulanan tedavi ile tamamen aynıydı. İngiliz ve Alman doktorlar ve hademeler son derece yüksek adanmışlık ve beceri ile çalışmışlardır. Dahası, göz iltihabının patlak verdiği kamplarda, hastalığı kapmış olanlar ayrı tutulmuş ve hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla tüm esirlere önleyici tedavi günlük olarak uygulanmıştır.

Göz iltihabı salgını, kamplara sürekli olarak önceden hastalığı kapmış olan yeni esirlerin gelmesi ile devam etmiştir. Savaşın son 18 ayı içerisinde ele geçirilen

Türk askerler, Türk ordusunda iken yetersiz beslenmenin, yorgunluğun ve yetersiz ve uygun olmayan sağlık bakımının son aşamalarında idiler. Sıtmadan, vitamin eksikliğinden, tüberkülozdan ve her türlü kronik ince bağırsak tahrişinden ölüyorlardı. Sonuç olarak kendileri sadece hastalığa karşı açık vaziyette değillerdi, aynı zamanda hastalığı kaptıklarında da direnç seviyeleri çok düşüktü. Göz iltihabının başlaması ve yayılmasında kişisel alışkanlıkları önemli bir faktördü ve hastaları uygun şekilde tedavi etmeyi son derece zor kılıyordu.

Göz iltihabının, genel şartlardan ve Türk esirlerin kişisel alışkanlıklarından kaynaklandığının kanıtı olarak Türklerle aynı şartlarda hatta komşu kamplarda bulunmalarına rağmen sivillerin veya Alman ve Avusturyalı savaş esirlerinin alıkonuldukları kamplarda hiçbir göz iltihabı vakasının olmaması gösterilebilir.

Trahom ile ilgili yapılan şikayetlerse çok daha fazla yersizdir. Osmanlı Hükûmeti farkında olmalıdır ki Mısırlılarla ve hijyenik olmayan şartlarda ve sıcak iklimlerde yaşayan diğer Doğulu insanlarla ortak olarak Türkler de yaygın olarak trahomdan yakınmaktaydılar. Kesin bir sayı mevcut değil ama benim tecrübelerime göre Türk esirlerin çok büyük bir yüzdesi ele geçirildiği anda trahom hastalığına sahipti veya başka bir hastalığın belirtilerini göstermekteydi. Türk kadın ve çocuk esirlerin yaklaşık olarak %50'si, Mısır'a varışlarından kısa bir süre sonra onları ziyaret ettiğimde trahom hastalığını kapmıştı ve esaretleri süresince kendilerine bakmamaları ve kendilerini ihmal etmelerine karşın onlara gerekli en iyi tedavi yöntemleri uygulanmıştı. Kudüs, Yafa ve Hayfa yakınlarında ele geçirilen ve Mısır'da alıkonulan Alman sömürgecilerin önemli bir çoğunluğunun da kamplara geldiklerinde trahom hastalığına sahip oldukları görülmüştür.

Türk, Alman ve Avusturyalı savaş esirleri arasında göz hastalığı vakalarının tedavisini denetlemekten kişisel olarak sorumluydum. Tüm savaş esirleri kamplarını düzenli olarak ziyarete ettim, sağlık subaylarıyla görüştim. Onların özel ihtisasları beni memnun etti. Onlarla vakaların tedavi durumunu tartıştım ve gerekli gördüğümde uygulamada bazı değişiklikler yapılmasını önerdim. Tüm kampları ve hastaneleri ziyaret ettim ve kişisel olarak da sağlık zabitleriyle birlikte hastaları ziyaret ettim. Uzun yıllardır göz iltihabı cerrahı olarak şunu rahatlıkla söyleyebilirim ki kamplardaki hijyenik şartlar mükemmeldi. Tedavi en yüksek standartlardaydı ve yetkililer tarafından hem personel hem ilaç konusunda mümkün olan her türlü

yardım sağlanmaktaydı. Mısır'daki esirler arasında görülen göz iltihabı hastalığı o kadar ciddi ve yaygın durumdaydı ki bu hastalığın tedavisi için Mısır ve Filistin'deki İngiliz güçlerinde bulunan göz hastalıklarının tedavisi için görevlendirilen personelden daha fazla sağlık personeli görevlendirilmişti.”

Dr. H. L. Eason yukarıdaki raporundan hariç göz hastalıkları konusunda savaş yıllarındaki tecrübesi ile ilgili bir makale de kaleme alacaktır. Bu makaleye göre Oftalmi hastalığı Filistin'de sıtmadan sonra gelen en yaygın hastalıktı. Dağlık bölgelerin iklim ve yaşam şartları ile kuzeyden güneye Kudüs ve Gazze'ye gelen askerler, burada başka bir türlü hayata alışamamışlar ve oftalmi hastalığına yakalanmışlardı. Kantara esir kampında 3.600 civarındaki hasta gözle bağlantılı şikâyetlerden dolayı hastaneye yatırılmıştır. Heliopolis esir kampında hastalık Temmuz'da 100, Ağustos'ta 400, Eylül'de 500, Ekim'de 1.000, Kasım'da 1.200, Aralık'ta 500'dü. İki kamptaki sayı toplandığında Mısır'daki kampların durumu açıkça ortaya koymaktadır ki bu kamplarda genel manada gözle ilgili bir salgın hastalık bulunmaktadır. Eason'a göre sadece Heliopolis esir kampında 418 kişinin cerrahi yöntemler ile gözü çıkarılmıştı. Bir gözü ya da iki gözü kör edilen çok sayıda esir bulunmaktaydı.¹⁸²²

Mısır esirlerin kamplarında esirlerin, gözlerini kısmen veya tamamen kaybetmesinin bir sebebi de kampa girişte ilaçlı suya sokulmalarıdır. Seydi Beşir kampı başta olmak üzere neredeyse tüm kamplarda Türk esirler dezenfekte etme bahanesiyle lüzumundan fazla kimyevi madde katılmış ilaçlı suya sokulmuştur. 27 Mayıs 1921'de Edime Mebusları Şeref ve Faik Beylerin Malta tutuklularına dair Büyük Millet Meclisi Başkanlığına verdikleri önergede Mısır'da esaret altında tutulurken askerlerimize gösterilen insanlık dışı muamele de konu edinilmiştir. Eşref Bey, mecliste yaklaşık 15.000 Türk askerinin hijyen için normal süreden daha uzun krizol banyosuna sokularak gözlerinin kör olmasına yol açıldığını söylemiştir. Şeref Bey bu cürmü işleyen İngiliz doktorların garnizon komutanının ve subaylarının ayrıca cezalandırılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁸²³ Hatta İstanbul sokaklarında bu kör

¹⁸²² Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 174; “Ophthalmic Practice in the Mediterranean and Egypt Expeditionary Forces 1915-1918”, **Guy's Hospital Report**, Haz. H. L. Eason, 70, 1920, s. 63-114, s. 99-103.

¹⁸²³ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 10, İçtima Senesi 2, 28 Mayıs 1337 (1921), s. 328-329.

edilen kişiler birbirlerinin eteklerine tutunarak sokaklarda gezmişler ve durumu protesto etmişlerdir. İngiltere Hükûmeti de Babıali'ye bir resmi yazı yazarak bu esirlerin acilen İstanbul'dan sevk edilmelerini ve sokaklarda dolaştırılmaması istemiştir. İngiltere kendi yaptığı zulmü gizlemeye çalışması Faik ve Şeref Beylerin verdikleri tahrir üzerine Birinci Meclis'in 28 Mayıs 1921 tarihli oturumunda görüşülmüştür. Konu hakkında Şeref Bey söz alarak aşağıdaki sözleri ile tarihi bir gerçeği kayıt altına almıştır:¹⁸²⁴

“Resmi vesaik ile isbat ederim ki İstanbul'a Mütareke'den sonra gelmiş olan ve Anadolu'nun ve Rumeli'nin bu vatanın namusunu müdafaa eden ve bu vatan için çarpışan çocukları İngiliz eline esir düştükleri zaman doğrudan doğruya Mısır'a sevk edilmişlerdi. Bunları mahsus ihzar edilmiş bir formüle, muzadd-ı taaffün (mikrop öldürücü, antiseptik) maddeler içine boyunlarına kadar sokuluyorlardı. Fakat Türk çocuğu oraya girince bir İngiliz neferi başına dikiliyor ve süngüsünü uzatınca zavallı yavrucak başını içeri çekiyor ve iki gözü kör oluyordu. İngilizler böylece on beş bin Türk'ün gözünü çıkarmışlardır (Kahrolsun nidaları). Sabrediniz efendim ve bunlar Mütareke'den sonra birbirinin eteğini tutarak İstanbul sokaklarında gezerken kendilerini gören İngilizler bunun pek feci bir manzara teşkil ettiğinden naşi resmen Harbiye Nezaretine müracaat etmişlerdir ve kaydı da İstanbul Harbiye Nezaretinde mevcuttur.”

Bu görüşme üzerine iki gün sonra konunun detaylı araştırılması ve gerekenin yapılması hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Mustafa Kemal Paşa imzalı Hariciye Vekaletine bir kararname gönderilmiştir.¹⁸²⁵

13 Temmuz 1921 tarihinde Hariciye Vekaleti adına Büyük Millet Meclisi Umur-ı Hariciye Vekâletinden Ankara Kızılay Temsilciliğine gönderilen bir yazı da Mısır'da 15.000 Türk esirinin İngiliz doktorlarıyla garnizon kumandan ve subayları tarafından bilerek ve istenerek bilimsel bir uygulama bahanesiyle normal miktardan daha fazla krizol banyosuna sokularak gözlerinin kör edildiğinden bahsetmektedir. Lazım gelen teşebbüslerde bulunabilmek için Malta ve Mısır'da cereyan ettiği bildirilen felaketlere ve trahom hastalığına yakalanmış ve bakımsızlık yüzünden kör

¹⁸²⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 10, İçtima 2. 28 Mayıs 1337 (1921), s. 329-330.

¹⁸²⁵ Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18-001-001-3-26-11.

olanların miktarıyla, esirlerin umumi bir surette maruz kaldıkları kötü muamele hakkındaki malumatın İstanbul merkezinden alınması istenmiştir. 10 Ağustos 1921'de de Sıhhiye İdare Başkanlığına konu bildirilmiştir.¹⁸²⁶

28 Ağustos 1922 tarihli meclis oturumunda savaş sırasında malul kalmışlara maaş bağlanması hususu görüşülürken Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey 20.000 esirin Mısır'da İngilizler tarafından kör edilip sonrasında ise bu kişileri İstanbul'a attıklarında bahsetmiştir. Edirne mebusu Şeref Bey de bir yıl önce mecliste söylediklerini tekrar ederek İngilizler tarafından kör edilen bu kişilerin İstanbul'da köprü üzerinde birbirlerinin eteklerinden tutuşup yürüdüklerini gördüğünü söylemiştir. Bu esirlerin Seydi Beşir esir kampında İngilizler tarafından ilaçla kör edilen Türk gençleri olduğunu da sözlerine eklemiştir.¹⁸²⁷

1924 yılında hazırlanan bir kitapçığa göre trahom hastalığı, göz kapaklarının içini döşeyen zarın üzerinde koyu kırmızı kabarcıklar ile başlayan uzun süre gizli devam eden ve gözleri söndürüp körlüğe kadar giden bir hastalık olarak tarif edilmiştir. Üst göz kapaklarının iç zarında başlayan trahom, gözün beyaz ve siyah ile alt göz kapağı zarlarına, kirpik köklerinin yuvalarına bulaşarak birçok göz arızalarına yol açmaktadır. Mısır ve Nil vadisi etrafında bu hastalık çok görüldüğünden hastalığa Mısır göz hastalığı da denilmiştir. Mısır'da başka Suriye, İran ve Asya memleketlerinde de çok rastlanılmıştır. Türkiye'de daha çok güney ve doğuda bu hastalık kendisini göstermiştir. Hastalığın Anadolu'ya gelmesi Yavuz Sultan Selim askerilerin bölgeyi fethetmesine kadar gitmektedir. Ayrıca İbrahim Paşa ordusunun Anadolu'ya gelmesi, Birinci Dünya Savaşı'nda bölgeden Anadolu'ya gerçekleşen göçler ve Türkiye limanları ile ticaret yapan Mısırlılar bu hastalığın Türkiye'ye taşınmasında etkili olmuştur.¹⁸²⁸ İster trahom ister oftalmi olsun her ikisi de birbirine benzeyen bir göz hastalığıdır. Birincisi özellikle bulaşıcı bir hastalıktır. Diğer ise bir çeşit iltihabi bir rahatsızlıktır. Çoğu zaman bu hatalıklar göz hastalığı olarak birbirlerinin yerine de kullanılmıştır.¹⁸²⁹

---

¹⁸²⁶ Türk Kızılayı Arşivi, 1156/6.

¹⁸²⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 22, İçtima Senesi 3, 28 Ağustos 1338 (1922), s. 301-302.

¹⁸²⁸ **Trahom Hakkında Halka Nasayih**, Dersaadet, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, Hilal Matbaası, 1340 (1924), s. 4, 9.

¹⁸²⁹ **a.g.e.**, s. 4, 9.

Kitapçığa göre Ağustos 1919 ve sonrasında iade edilen 54.734 asker ve 4.245 subaydan 2.609'unun trahom veya oftalmi gibi göz hastalığına bağlı gözde yara izleri taşıdıkları kayda geçmiştir. Aynı dönemlerde başka sevkiyatlar ile Mısır'dan gelen 4.245 esirlerden hiçbiri trahomdan ya da bu hastalık belirtisinden kayda geçirilmemiştir. Fakat 8.392 askerle beraber 128 subay belirtilmeyen değişik hastalıklar sebebiyle Haydarpaşa, Yıldız, Selimiye ve Maçka hastanelerine sevk edilmiştir. 6 Ağustos 1919 sonrasında ülkeye dönen esirlerden göz hastası olanların ayrıntılı bilgileri düzenli bir şekilde kaydedilmiştir. Mısır'da ameliyatla iki gözü çıkarılan esir sayısı 64, Limmi'de iki gözü ameliyat edilen esir sayısı 1'dir. Sol gözü Mısır'da çıkarılan esir sayısı 27 iken sol gözü Limmi'de çıkarılan 1, Irak Cephesi'nde gözü çıkarılan esir sayısı yine 1'dir. Bir gözü Mısır'da çıkarılıp diğer gözü sağlam esir sayısı 80 olup Limmi'de bir gözü çıkarılıp diğeri sağlam olan esir sayısı 1'dir. Her iki gözü kör olan 448 esir mevcut iken bir gözü kör olup diğeri az gören esir sayısı 333'dür. Mısır'dan trahomlu olarak ülkelerine dönen esir sayısı 1.653'tür. Genel toplamda gözle ilgili sorunlu esir sayısı 2.609'dur.¹⁸³⁰

Esaretten dönen hasta ve yaralı esirler İstanbul'da değişik hastanelere gönderilmişti. Hastanelerde esirler ile yapılan mülakatlar ve esirlerin muayeneleri değerlendirilerek raporlar hazırlanmıştı. Haydarpaşa Hastanesince esirlerin muayeneleri sonucu hazırlan rapor İngilizler tarafından esirlere reva görülen zulüm ve işkenceyi ortaya koymaktadır. Ayrıca rapor Doktor Bahaeddin ve bir albayın malumatını ve buna dair mevcut gözlemlerini içermektedir. Bu raporlardan birisi de Müdâfaa-i Milliye tarafından 23 Nisan 1922'de Dersaadet ve Felah Grubuna gönderilmişti.¹⁸³¹

Esaret sonrası evine dönen ve pellegra belirtileri gösteren bir hasta, doktora sağlık durumu hakkında bilgi vermiştir. Esirin verdiği bilgiye göre kamptaki 2.000 esirden 1.500 kadarının akşamları gözleri görmez hale gelmiştir. Önce tavukkarası denilen bu hastalık esirleri sarmış hemen ardından da pellegra denilen hastalık esirleri teslim almıştır. Esirlerin bu tür hastalıklara yakalanmasındaki en büyük sebep

¹⁸³⁰ **Trahom Hakkında Halka Nasayih**, s. 4, 9.

¹⁸³¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 1765/85.

kampta uygulanan diyetdir. Kamplarda esirlere verilen buğday ekmeği, tavuk, et vb. gıdaların tümü kalitesiz ve yetersizdi.¹⁸³²

Esirler arasında tavukkarası olarak bilinen hastalık aslında yanlış bir tabirdir. Tavukkarası hastalığının tıptaki adı retinitis pigmentosa olup genetik bir hastalıktır. Kamplarda görülen ise vitaminsizlikten ve beslenme yetersizliğinden kaynaklanan başka bir hastalıktır. Bu kadar çok sayıda insanın aynı kampta kalıtımsal bir hastalığa yakalanmasının bilimsel olarak hiçbir şekilde izahı yoktur. Esirlerin tavukkarası hastalığı diye adlandırdıkları hastalık niktalopi hastalığıdır ki bu hastalık A vitamini eksikliğinden ortaya çıkmaktadır. Esirlerdeki bu hastalık başta gece körlüğü olmak üzere pek çok hastalığa da yol açmıştır. Kamp yetkilileri bu tür hastalıkları detaylı bir şekilde araştırmamış, bu hastalıkları bahane ederek esirlerin gözlerini ameliyat etmiş ve çıkarmıştır.¹⁸³³

Sonuç olarak İngilizler tüm kamplardaki esirlere eşit derecede olmasa da genel olarak iyi bakmaya çalışmışlar ve sistematik bir kötü muamele uygulamamışlardır. Esarete dönemime ait yazılan dair hatıratlar ve dönen esirlerin verdikleri ifadeler bunu göstermektedir. Yalnız esirlerin gözlerinin çıkarılma olayını da sadece Ermeni doktorların kinine bağlamak da doğru değildir. İngiliz yöneticilerinin sorumsuzluğu ve ihmalkarlığı bu olayların yaşanmasındaki en büyük etkindir. Kamplardaki her türlü denetimsizlikten bizzat İngilizler yöneticileri sorumludur. Ayrıca bu olayların yaşanmasında Mısır'ın iklimi de çok etkilidir. Çöl sıcağında güneşin kumlar üzerinden yansması da esirlerin göz hastalıklarına yakalanmasında bir diğer etkili olmuştur. Hindistan'dan dönen esirler orada sapaşlamken dönüşte kısa süre kaldıkları Mısır kamplarında geçici körlüğe yakalanmışlardır. Sadece bu olay dahi çöl güneşin etkisinin esirler üzerindeki etkisini açıklamaya yetmektedir. Esirlerin göz rahatsızlıklarına yakalanmasında önemli bir diğer etken de yetersiz beslenmeleri ve özellikle B3 vitamin eksikliğidir. Bu sorunların yanında Ermeni tercümanların İngiliz askerlerini kışkırtmaları, yanlış çeviri yapmaları ve esirlerin göz hastalıklarına yanlış tedavi uygulamaları esirlerin kamplardan gözlerini kaybetmiş olarak dönmelerine sebep olarak gösterilebilir.

---

¹⁸³² Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 161; Said Cemil, "Pellagra", **Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye**, Cilt 49, 1920, s. 1181-1184, s. 1087.

¹⁸³³ Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 166; W. Burridge, **a.g.m.**, s. 764-765.

4.8.2 Mısır Esir Kamplarında Pellagra Hastalığı

Dönemin temayüz etmiş doktorlarından Mazhar Osman Uzman'a göre pellegra savaş ve kıtlık zamanlarında ortaya çıkan normal zamanlarda nadir görülen bir çeşit besin yetersizliği hastalığıdır. Birinci Dünya Savaşı'nın son seneleri ve Mütareke döneminde Mısır ve Hindistan'dan dönen esirler arasında çok sık görülmüştür. Pellegra sadece ciltte meydana gelen bozuklar olmayıp sindirim ve merkezi sinir sistemini de etkilemektedir. ¹⁸³⁴

Özellikle B3 vitamini eksikliğinden kaynaklanan pellegra hastalığı, iyi beslenmeyen ve yeterli düzeyde protein almayan hastalarda görülmüştür. Türklerin bulunduğu kamplarda ilk defa 1916 yılında ortaya çıkmasına rağmen kamplardaki esir sayısının artmasıyla hastalık da kısa sürede yayılmıştır. ¹⁸³⁵ Mısır'da görülen ilk pellegra hastaları Arabistan'dan gelen Türk esirleri arasından çıkmıştır. ¹⁸³⁶ Hastalık ölüme yol açmasa bile bu hastalığa yakalanan esir çok ağrılı bir süreçten geçmekteydi. Yaraların eşlik ettiği cerrahi vakaların iyileşmesinde güçlük çekiliyor ve ayrıca bu hastalığın yol açtığı kırık kemiklerin kaynaşmadığı gözlemleniyordu.

---

¹⁸³⁴ İlk olarak 18. yüzyılda İspanya ve İtalya'da ortaya çıkan hastalık 20. yüzyılın başında Avrupa ve Amerika'ya yayılmıştır. Bu hastalığın görüldüğü kişilerin bir kısmı akıl sağlığını da yitirmektedir. Genel olarak bu hastalık vitamin eksikliğinden ortaya çıkmaktadır. Ancak karışık, çeşitli ve yeterli miktarda bir diyet ile tedavi edilebilmektedir. İyileşme dönemi uzun zaman almaktadır. Bazen çok hızlı ilerleyerek pek çabuk ölüme yol açabilmektedir. Güneş ışığı ile artmakta olan bu hastalık genelde ilkbaharda başlayıp kış ile azalmaktadır. Hastalığa yakalanan kişilerin el, yüz, boyun, dirsekler ve ayak gibi açık yerlerindeki kırmızılık güneş yanığını andırmaktadır. Derinin rengi koyulaşmış kalın ve kuru hale gelerek şişmekte ve kabuklanmaktadır. Sert deri ve deforme olmuş renk her iki kolda ve bacakta simetrik olarak görülmektedir. Bu hastalık ciltten hariç olmak üzere hazım boyunda tahribata yol açıp bağırsaklara zarar vermekte ve ishale yol açmaktadır. İshal sürekli bir halde ve ağrılıdır. Ara sıra ishal kesilse de tekrar başlamakta ve hastayı güçsüz bırakıp kansızlığa yol açmaktadır. Mideleri bozulan hastaların iştahı kesilmekte bulantı, şişkinlik ve kusmalar başlamaktadır. Daha sonraları karnın alt kısmında ağrı başlayacak olup gastrit, bağırsak iltihabı ve idrar tutukluğuna yol açacaktır. Bu hastalığın neden olduğu bir diğer sonuç beyin ve sinirlerde yaptığı tahribattır. Sinir sisteminin vitaminsiz kalmasıyla baş dönmesi, güçsüzlük, karıncalanmalar, kuşak şeklinde ağrılar ve yanar şeklinde acılar meydana gelmektedir. Ayrıca beden işlevlerinde düzensizlik, diz kapağında refleks bozukluğuna yol açmaktadır. İnsanlarda sinir hastalığına neden olup uzun süren ruhi düşkünlükler, siklotimik bozukluklar (bipolar kadar sert olmayan duygu durum bozukluğu), katalepsi ve negativizm halleri görülmektedir. Paranoyak ve hayal görme eksik olmamaktadır. Ölüm çok defa nöbet geçirirken gelmektedir. Hastaların çoğu depresyon halinde olup çabuk kızmaktadırlar. Unutkanlık, kara düşünceler, ümitsizlik, tasalı olma, sersem durum ve son olarak artan bunama durumu görülmektedir. Bkz. Mazhar Osman Uzman, **Psychiatria**, Kader Basımevi, İstanbul, 1994, s. 173-175.

¹⁸³⁵ Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 140; J.I. Enright, "Pellagra Outbreak in Egypt: II-Pellagra among German Prisoners of War", **The Lancet**, 8 Mayıs 1920, s. 998-1003, s. 998.

¹⁸³⁶ Erward j. Wood, "The Etymology of Pellagra from the Standpoint of a Deficiency Disease", **Transactions Of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene**, Volume 14, No 1, May 21st 1920, s. 8.

Bir süre sonra esir bir uzvunu kaybetme ihtimali ile karşılaşılıyordu.¹⁸³⁷ Dönemin önemli doktorlarından Abdulkadir Noyan, kamplarda 8.000-10.000 arasında pellegra hastasının olduğunu söylemiştir. Kamplarda esir olarak bulunmuş A. Rıza'ya göre ise kamplarda toplamda 20.000 kişi bu hastalığa yakalanmıştır.¹⁸³⁸ Sonuçta pellegradan ölen hastaların kesin sayısı da tam olarak bilinmemektedir. Bu hastalık sebebiyle başka bir hastalığa yakalanan kişilerin ölüm sebebi çoğu zaman pellegra olarak yazılmamış ve istatistikler doğru bir şekilde kaydedilmemiştir.

İngilizlerin kendi yaptıkları araştırmalara göre diğer devletlerin esirleri ile karşılaştırıldığında Türk esirlerin bağırsaklarda gerçekleşen protein emilimi çok düşük seviyededir. Bir başka deyişle Türk savaş esirlerinin metabolizmasının azot ve yağların sindirimi çok düşüktür. İngilizler bu tür araştırmalarla Türk esirleri arasında gözlemlenen pellegra hastalığını Türklerin sindirim sisteminden olduğunu göstermeye çalışılmıştır.¹⁸³⁹ Oysaki Ağustos 1920'de Mezopotamya, Hindistan ve Burma'dan 400 kadar esir Mısır'daki kamplara gelmiştir. Kampa geldiklerinde bu kişilerde herhangi bir pellegra belirtisi veya şikâyeti yoktur. Ayrıca bu hastalık Hindistan kamplarında da görülmemiştir. Mısır kamplarına gelen kişilerden yaklaşık 2 ay içinde 3'ü bu hastalığa yakalanmıştır. Beş yıl Hindistan'da esaret yaşayan esirlerde bu hastalığın ortaya çıkmaması söz konusu olamayacağına göre Mısır'da uygulanan diyetin bu hastalıkta çok önemli payı olduğu iddia edilebilmektedir. Hindistan diyeti incelendiğinde Mısır'dakinden farkı olduğu gözükülecektir.¹⁸⁴⁰

İngilizler, kendilerinin yönettiği kamplarda görünen pellegra hastalığında kendilerine hiç sorumluluk yüklememişlerdir. Esaret öncesinde cephelerde iyi bakılmayan esirlerin, kampa geldiklerinde bu hastalığa yakalandıkları iddia edilmiştir. Kendi uyguladıkları diyetin ise hastalığı önlemede yeterli olmadığını söylemekle yetinmişlerdir. İngilizler, Alman esirlerde pellegranın görülmemesi ileri sürerek bu hastalığın Türk esirler arasında yaygın olarak ortaya çıkmasını Türklerin esaret öncesinde iyi beslenememelerine bağlamıştır. Bu iddialardan sonra Alman esirlerde de bir süre sonra hastalık gözlemlenmeye başlamıştır. Ayrıca hapis cezasına çarptırılan iki Alman 3 ay sonra bu hastalığa yakalanmıştır. Oysaki Alman esirlerin

---

¹⁸³⁷ Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 947-953, s. 950.

¹⁸³⁸ **a.g.e.**, s. 49.

¹⁸³⁹ Erward j. Wood, **a.g.m.**, s. 3.

Türklere göre daha geç bu hastalığa yakalanmalarının sebebi Almanların yiyecek takviyesi yapabilmelerinden ileri gelmektedir. Özellikle 1918 sonrası Alman Hükûmeti esir askerlerine yeterince mali destek sağlayabilmiştir. Osmanlı Hükûmetinin esirlerine Alman Hükûmeti kadar destek olamadığı bir gerçektir. Osmanlı esirleri Hükûmetlerinden yeterince mali destek alamadıklarından bu kadar yüksek oranda bu hastalığa yakalanmışlardır. Almanların bile yiyecek takviyesine rağmen bu hastalığa geç de olsa yakalanması buradaki diyetin yetersiz olduğu anlamına gelmektedir. Esirler, yemeğin azlığından ziyade kötülünden ve çeşidin az olmasından şikâyet etmişlerdir. Kalori hesabıyla bakıldığında yemekler belki yeterli fakat besleyici değildir. Sonuç olarak cephede iyi beslenemeyen askerler, kamplarda da bir süre iyi beslenememişler ve bu hastalığa yakalanmışlardır. Hastalığın da en fazla görüldüğü kamp ise Kantara kampı olmuştur.¹⁸⁴¹

İngilizlerin iddialarının aksine cepheden gelen 14.000'den fazla Osmanlı esirin kampa gelişinde yapılan muayenesinde esirler arasında pellegra olduğuna dair bir iz rastlanmamıştır. Esir A. Rıza, Hicaz bölgesinden çok sayıda esir geldiğini, aralarında iskorbüt hastalığına rastlandığını ama hiçbir şekilde pellegra hastalığına rastlanılmadığını söylemiştir. Salahiye kampında birkaç ay gibi kısa süre içinde pellegra hastalığı yayılmaya başlamıştır. Bu kamp kapatıldıktan sonra Doktor A. Rıza'nın da aralarında olduğu Bilbeis'teki 40.000 esir, yaklaşık 25 Türk doktoru ve 3.000 yataklı bir hastanenin bulunduğu bir başka kampa nakledilmiştir.¹⁸⁴²

Kamplarda kalmış bir esir olan Ankaralı Çavuş İbrahim oğlu Bekir'in kamp hakkında verdiği beyanatında esirlerin bu hastalığa yakalanmasını verilen diyetle bağlamıştır. Mısır'da pellegra hastaların olduğu koğuştaki çalışan İbrahim oğlu Bekir, esarete verilen yemekler ile ilgili şikâyette bulunmuştur. İlk esir düştüklerinde Seydi Beşir kampına getirilen Bekir, yeme içmelerinin yerinde olduğunu anlatmıştır. Burada kendilerine buğday ekmeği, sebze ve et verilmiştir. Bilbeis kampına

---

¹⁸⁴⁰ Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 162.

¹⁸⁴¹ Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 162-165; **Report of Inverstigation on Pellagra among Turkish Prisoners of War in Egypt 1920**, Haz. A. C. Hammod-Searle,-A. G. Stevenson, İskenderiye, Whitehead Morris, 1921, s. 48. Ayrıca bkz. Douglas Bigland, "Pellagra Outbreak in Egypt", **The Lancet**, 1 Mayıs 1920, s. 947-953, s. 950; "Pellagra among the Prisoners in Egypt", **The Lancet**, 8 Mayıs 1920, s. 1027; H. M. Woodcock, "Helminthic Infection and Pellagra", **The Lancet**, 7 Ağustos, 1920, s. 162-164, 320.

gittiklerinde mısır ve pirinç unundan yapılan ekmeğe yemişlerdir. Ekmeğin içinde mısır ve pirinç taneleri görünmektedir. Ekmeğe çok defa da küf kokmakta, öz süz olup yenilmeyecek durumdadır. Sebze hiç verilmemiştir. Et haftada iki ya da üç defa verilmiştir. Et olarak verilen de beygir eti olup kuşbaşı kadar bir parçadır. İngilizlerin bu hastalığın detaylı araştırılması amacıyla otopsi için çok sayıda ceset de açmıştır.¹⁸⁴³

Esaret sonrası evine dönen ve pellegra belirtileri gösteren bir hasta, doktora sağlık durumu hakkında bilgi vermiştir. Önce tavukkarası denilen hastalık esirleri sarmış, hemen ardından da pellegra teslim almıştır. Bu hastalığa yakalanan esirlerin el ve ayakları ateş gibi yanmaktadır. Esirlerin kısa süre içinde el ve ayaklar kızarır, kabarır, sulanır ve kabuk bağlardı. Esirler ishale yakalanmaları ile erimeye başlar ve ancak %5'i kurtulabilirdi. Bizmut veya iğne, hastalığın tedavisinde hiçbir şekilde etkili olmamıştır. Hastalara yapılan otopsilerden de bir sonuç çıkmamıştır. Eğer ölmeyip kurtulan olursa nekahet kampına gönderilmekte ve orada buğday ekmeği, tavuk, et vb. verilmekteydi.¹⁸⁴⁴

Hatıratlarda bu hastalığın sebepleri ile ilgili açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır. Mısır kamplarında askerlere verilen yemekler her zaman yetersiz ve sağlıksız olmuştur. Örneğin, esirlere pırasanın yanında tam pişirilmemiş kuru bakla gibi yemekler verilmiş, o gece esirlerde dehşetli bir sancı başlamış, esirlerin bir kısmı kurtulabilse de hayatını kaybedenler azımsanmayacak düzeyde olmuştur. Ayrıca 1919 yazında itibaren Osmanlı esirlerine beygir ve katır eti verilmeye başlanmıştır. Zaten yetersiz beslenen askerlerin Mısır gibi son derece sıcak bir yerde kokmuş beygir ve katır etlerini yemekten başka çareleri kalmamıştır. Bunun sonucunda da birçokları dizanteriye, bir kısmı da pellegra hastalığına yakalanarak hayatlarını kaybetmiştir. Hatıratlarda pellegra hastalığından bahsedilirken esirlerin bu hastalığı bir çeşit bir çeşit uyuya benzettikleri görülmektedir.¹⁸⁴⁵

Mısır esir kamplarında Türk savaş esirleri arasında yaygın olarak görülen pellegra hastalığı ile ilgili Soruşturma Kurulunun emriyle Albay F. D. Boyd ve

¹⁸⁴² Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 148; A. Rıza, "Pellagra ve Vitaminler", **İstanbul Seriyatı 13**, 1932, 128-132. s. 129-130.

¹⁸⁴³ Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 160; Said Cemil, **a.g.m.**, s. 1087.

¹⁸⁴⁴ Yücel Yanıkdağ, **a.g.e.**, s. 161; Said Cemil, **a.g.m.**, s. 1087.

¹⁸⁴⁵ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 68-69.

Yarbay P. S. Lelean tarafından bir araştırma yapılmıştır. Kahire’de hazırlanan 31 Aralık 1918 tarihli rapor İngilizlerin her türlü aksini söyleme çabalarına rağmen Türk esirlerinin beslenme açısından çok yetersiz olduğunu ortaya koymuştu. Komisyona pellegra hastalığında diyetin etkisi konusunda gönüllü olarak Profesör W. H. Wilson yardımıda bulunmuştu. Hastalığın diyetetik ve etiyoloji kısmında Dr. Wilson’un önemli katkıları olmuştu. Rapora göre beslenme bakımında yetersiz kalan esirlerde önemli hastalıkların çıkması kaçınılmazdı. Bu sebeple beslenmenin yeterliliğinin ölçülmesinde proteinin biyolojik olarak değerinin önemini fark eden ve ortaya çıkaran Dr. W. H. Wilson bütün beslenme şekillerinin hesaplanması ve birçok kaynağın incelenmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Yapılan araştırmayı daha iyi anlamak için bazı ön bilgiler de verilmiştir. Beslenmedeki brüt proteinin miktarını hesaplamak tatmin edici olmayan bir karşılaştırmaya yol açmaktaydı. Bitkisel proteinler hayvan kaynaklı proteinlere göre vücutta özümleme konusunda daha değersizdi. Proteinin değerinin bütün olarak değil; örneğin sebzedeki selülozla ilişkili olarak yavaş sindiriminden çok kompleks moleküldeki amino asitlerin miktarı ve bağlanma şekli önem arz etmektedir. Biyokimyasal araştırmaların gösterdiği üzere özümlemiş proteinin enerji verdiği bilinmektedir. Buna rağmen ilişkili olduğu amino asitlerin sadece belirli bir kısmı, maddelerini yeniden inşa etmek ve israfı geri kazanmak için dokuların kullanabileceği bir biçimde azot formu sağlamaktadır. Araştırmalar göstermektedir ki denek insanların azot dengesini sürdürmede en az 30 gram hayvansal proteine ihtiyaç vardır. Bitkisel proteinler ise kaynağına göre değişmektedir. Aşağıdaki değerler pellegranın insan biyolojisi üzerindeki önemini ortaya koymaktadır:

Tablo 4.15: Türk Esirlerinde Pellegra Hastalığının Yaygınlığının Sebepleri

Protein kaynağı	70 kiloluk bir insanı proteini kaybindan koruyacak asgari miktar	Biyolojik değeri
Et	Günlük 30 gram	1.000
Süt	Günlük 31 gram	0.965
Pirinç	Günlük 34 gram	0.880
Fasulye çeşitleri	Günlük 50 gram	0.600

Ekmek	Günlük 76 gram	0.395
Mısır (Mısır özel olarak pellegra vakasıyla ilgili olan diyetetik kullanımda triptofan ve lizin temel amino asitlerinden neredeyse tamamen fakir olan proteinleri sağlar.)	Günlük 102 gram	0.293

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 509.

Raporda Türk esirleri arasında pellegra hastalığının yaygınlığı konusu araştırılmıştır. Bu tablodaki veriler yorumlanırken hatırlanmalıdır ki alınan yiyecekler bütün dokulara ulaşıyorsa biyolojik olarak en değerli proteinin en az 30 gramı vücudu kilo kaybından korumaktadır. Bu değer 70 kilodan fazla ağır olmayan normal sindirim gücüne sahip, enerji girdi-çıkıtısını ve yağ kaybını dengede tutacak kalorinin diğer kaynaklardan da desteklendiği insanlar için yeterlidir.¹⁸⁴⁶

Pellegra hastalığının Mısır esir kamplarında ortaya çıkışı, yaygınlığı ve sebeplerini araştırmak için Said limanının yakınındaki çöl kampında bulunan ve Türklerle benzer şartlarda yaşayan Ermeni esirlerin yaşam standartları izlenmiştir. Kampta pellegra hastalığının başlangıcı, ilerleyişi ve kayboluşundaki diyetin etkisi gözlemlenmiştir. Bu rehinenin yiyecek paylarına gelirlerinden ilave yapılması bekleniyordu fakat bunda başarısız olundu. Sonuçta 5 ay boyunca 2.200 kalorilik 22 gram biyolojik değerli proteinli diyetten sonra pellegra baş gösterdi. Başka bir bölgede çalışan esirlere ailelerinden gönderilen paralarla daha fazla yiyecek desteği

¹⁸⁴⁶ Tek düze bir diyetle yaşayan bir insan vücudunda, kilolu insanlarda ve sindirim sorunları yaşayanlarda, normal ihtiyaçlar için tamamen yeterli olan bir diyet pellegra hastalığına yol açabilir. Dr. Wilson, günlük olarak ağır işçiler için 45 gram, hafif işçiler ve çalışmayanlar için 40 grama eşdeğer biyolojik protein değerini tavsiye etmiştir. Yeterli kesin diyetetik verinin kalori cinsinden değerinin verildiğinde ve yakın değerlerin pellegrayla ilişkisini gösteren çizelgelerle somutlaştırıldığında bu faktör önemli hale gelecektir. Araştırmada pellegra hastalığında proteinin biyolojik önemi vurgulanırken düşük biyolojik değerli proteinli diyetlerin pellegrayla ilişkisine dair bir şu sonuçlara varılmıştır: 1. Pellegranın ortaya çıkmasıyla toplam kalori değerinin bir ilgisi yoktur. 2. Göreceli yağ eksikliği pellegranın ortaya çıkmasında belirleyici faktör değildir. 3. Düşük brüt protein alımı tek başına belirleyici faktör değildir. 4. Asıl belirleyici faktör biyolojik protein değeridir. Pellegra hastalığı bir istisna hariç günlük 40 gramın altındaysa ortaya çıkar üstüdeyse çıkmaz. 5. Hem işçi olan hem de olmayan savaş esirleri, emilimde kayıp olan önceden hazırlanmış diğer bütün standartlara uyduğu halde biyolojik protein değerinin 40 gramdan az olduğu diyetlerde klinik olarak pellegra hastalığına yakalanmışlardır. Ayrıca haftada beş buçuk gün çalışan ağır işçiler mevcut diyetten gün başına 7.980 kilogrammetre daha fazla enerjiye ihtiyaç duymaktadır. Bu eksikliğin protein eşdeğeri 13,9 gramdır. Buna karşılık ağır işçiler için biyolojik değer 45 gramdır. Bu sebeple diyeti sadece 8,4 gram aşmaktadır. Bkz. **Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War**, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 509.

sağlanmış, fakat yine başarısız olunmuş ve pellegra yükselişe geçmiştir. Eylül ortalarında düşüşte olan eğri tekrar yükselmeye başladığında esirler çalışmayı bırakıp kamplara dönmüştür. 3.039 kalori 40,9 gram biyolojik protein değerli yeni bir diyetin başlamasıyla yeni vakaların eğrisi sifıra düşmüş ve o zamandan sonra bu şekilde devam etmiştir. Yapılan araştırma pellegranın biyolojik protein değeri düşük diyetten kaynaklandığı sonucunu ortaya çıkarmış ve normal kişiler için şu kesin olmayan en az değerleri göstermiştir:

Tablo 4.16: Pellegra Hastalığının Protein Değeri Düşük Diyet ile İlişisini Gösteren Liste

Çalışmayanlar	Günde 40 gram
Hafif işçiler	Günde 40 gram
Ağır işçiler	Günde 45 gram

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 509.

Protein değerinin yükseltildiği diyetlerle pellegra hastalığının iyileşmesi konusunda raporda önerilerde bulunulmuştur. Pellegra, eğer ileri düzeyde değilse yükseltilmiş biyolojik protein değeriyle kontrol edilebileceği sonucuna varılmıştır. Üç haftalık deney sonucunda bir grup hastanın süt olmadan fasulye çeşitlerinden sağlanmış fazla proteinle verilen hastane diyetiyle, süt olmadan fazladan tereyağı verilen bir başka grup hastaya göre toplam kaloriler eşit olmasına rağmen daha fazla kilo aldığı gözlenmiştir:

Tablo 4.17: Pellegra Hastalığının Esirlere Uygulanan Diyet ile İlişisini Gösteren Liste

Normal Diyetli Kontrol Grubu	Ortalama Kazanç 1 Lb
10 fazladan tereyağı alan	Ortalama kazanç 2.2 lb
10 fazladan fasulye çeşidi alan	Ortalama kazanç 7 lb

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 511.

Ludd iş kampı tekrar açıldığında işçiler ve 500 kişilik çalışmayan fakat neredeyse çalışanlarla aynı şartlarda yaşayan insanlar arasında karşılaştırma yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:¹⁸⁴⁷

1. Pellegra, biyolojik değeri ölçülen protein eksikliğinden kaynaklanır.
2. Bu eksiklik;
  - (a) Dinlenme halinde en az ihtiyaca göre kesindir
  - (b) i) Enerji alımı ve harcanması arasındaki dengeye
  - ii) Özümlemenin bireysel verimliliğine bağlı olabilir
- (3) Pellegra erken safhalarda diyetle biyolojik değerli proteinin yükseltilmesiyle durdurulabilir.

Varılan bu sonuçlar için aşağıdaki öneriler de raporda ayrıca yer almıştır:¹⁸⁴⁸

1. Pellegraya yakalanma oranının çalışmayanlar kamplarında son 2 ayda aşağı yukarı aynı kalması ve işçi kamplarında bu ayda net bir düşüşün olması tam yetkili diyetlerin yeterli olduğu ve herhangi bir önemli değişikliğe ihtiyaç olmadığı sonucuna ulaştırmıştır.
2. Var olan derecelendirme ölçeklerinin alternatifleriyle birlikte tam çeşitlilik verilmelidir ve yiyeceğin pişirilmesi ve hazırlanmasında yakın denetim yapılmalıdır.
3. Pellegra hastalığındaki herhangi bir artış, hayvansal proteinle giderilmeli, ödem ortaya çıkması yağın artırılmasıyla önlenmelidir.

Türk savaş esirleri arasında hastalığın klinik görünümü başlığı ile verilen bölümde savaş esirlerinin sağlık durumları anlatılmıştır. Buna göre kampta tıbbi soruşturma ve hastalığın özellikleri incelenmiştir. Türk savaş esirlerini etkileyen yaygın hastalıklar başlangıç belirtilerinden itibaren tüm klinik süreçte gözlemlenebilmiştir. Kantara işçi kampındaki Türk savaş esirleri Temmuz 1918'in başlarında muayene edilmiş ve fiziksel durumu en az bozulma seviyesinde olan her bir esir seçilerek Kahire kampına transfer edilmiştir. O zamandan sonra da bu amaç için belirlenmiş bir tıbbi asker tarafından çalışan tüm esirler haftada iki kez bölük

---

¹⁸⁴⁷ **Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War**, s. 511.

¹⁸⁴⁸ **a.g.e.**, s. 511.

bölük muayene edilmiştir. Herhangi bir şüpheli belirti gösteren herkes ilk gün kayıt altına alınmıştır. Sonuçlar aşağıdaki gibidir:¹⁸⁴⁹

(a) 2 hafta sonunda normalin dışındaki ilk görülebilir belirti, vücudun diğer kısımlarında serbestçe terleme olabilmesine rağmen derinin kuruluğuyla birlikte elin ve bileğin arkasında hafif deri renklenmesidir.

(b) 1 ay sonra burunda hafifçe derinin renklenmesi görülebilirken ellerin ve bileklerin durumu daha dikkat çekici hale gelmiştir. Şahıs bu zamanda hiçbir hastalık şikâyeti olmayan, sindirimi normal olan güçlü bir kişidir.

(c) 6 haftanın geride kalmasıyla birlikte ellerin durumu ilerledi ve deri gevşek, parlak ve buruşuk hale geldi. Burundaki deri renklenmesi yanaklara yayıldı. Mutlak beslenme değişiklikleri ortaya çıktı, güçsüzlük şikayetiyle birlikte kas kütlelerinde özellikle üst kol ve omuz eklemi çevresinde kayıplar gözlemlendi. Yemek sonrası yanma hissi, iştahsızlık ve aralıklı ishalin gösterdiği üzere sindirim sorunları ortaya çıktı. Tahmini kan basıncı sık sık 90-100'e düştü. Esir şu anda işçi kampı için uygunsuz hale geldi ve tedavi için hastaneye gönderildi.

Raporda ayrıca hastanedeki vakaların klinik çalışmaları üzerinde durulmuştur. Burada erken safhada olan hastalar, ileri safhada olan hastalar ve teşhis konuları işlenmiştir. Bunun için Türk savaş esirlerinin muzdarip olduğu klinik şartlar üzerine çalışma yapmak ve rapor yazmak için esir grubundan 100 hasta seçilmiştir. Bunların hepsi Türk hattından gelen aktif olarak savaşmış kişilerdir. Hepsi 2 Nolu Kahire savaş esiri hastanesinde özel koşullara kabul edilmişlerdir. Erken safhada olan hastalar için birçok vakada düzgün tıbbi geçmişe ulaşmak zordu. Çoğunun hastalık şikâyeti yoktu, diğerleri ise 1 aydan 2 yıla kadar değişen periyotlarla elde derinin renk değiştirdiğini belirtti. Şartlardaki en kolay gözlemlenebilir özellik her zaman simetrik deri renklenmesi ve derinin kuruluğuydu. Bu aynı zamanda pul pul ve buruşuk olan ellerin, bileklerin ve ayakların arka kısımlarında çok belirgindi. Burun da çok benzer şekilde etkilenmişti ve çoğunlukla deri renklenmesi yanaklara yayılmıştır. Boynunun renklenmiş, kuru, parlak ve buruşuk, bir kısmının da çoğunlukla iman tahtası kemiğine yayılarak kravat benzeri bir görüntü oluşmuştu. Ayak bilekleri, ayağın tabanı ve belde kemer takılan yer gibi vücudun basınç

---

¹⁸⁴⁹ a.g.e., s. 512-526.

altındaki yerlerinde deri renklenmesi görülmüştü. Vücuttaki veya uzuvlardaki tüm yaralar belirgin şekilde renklenmişti. Hiçbir vakada ağız boşluğu mukoza zarında renklenme görülmemişti.¹⁸⁵⁰

Terleme diğer kısımlarda doğal olarak gerçekleşirken etkilenmiş deri her zaman kuruydu ve deri altına pilokarpin enjekte edildiği ve terlemenin etkilenmemiş bölgelerde gerçekleştiği 12 vakada böyle devam etmişti. Vücut sıcaklığı genellikle normalin altındaydı. Ateş yükseldiğinde bulaşıcı durumlar bu hastalığı daha da karmaşık hale getiriyordu.¹⁸⁵¹

Beslenme birkaç vaka hariç, bazen hastalığın ilk safhalarında bile deriden etkilenmişti. Kas kütlesi kaybı ilk başlarda üst kol ve omuzda belirgindi. Sınırlı sayıda (%25) beslenme makuldü, hatta iyiydi. Beslenme sistemi mutlak değişiklikler gösterdi. %45'inde iştahsızlık, yemek sorası yanma, mide gazı şeklinde sindirim sorunları şikayetleri vardı, fakat en yaygın şikâyet özellikle aralıklı ishaldi.¹⁸⁵²

Ağız kenarlarında çatlaklar yaygındı. Diş etleri ülserleşmişti ve diş etinden akan irin belirgindi. Dil karakteristikti. Dil, önce nemli, geniş ve diş tarafında bastırılmış, kenarlı ve uçları açık pembe renkte ve üst deriden yoksun, arka kısım sıvanmış ve bolca çatlaklıydı. Daha ilerlemiş vakalarda üst deri kaybı tüm dil sırtına yayılmış ve dile çiğ etin açık pembe renkli görüntüsünü veriyordu. Boğaz herhangi bir anormallik göstermiyor ve ağız boşluğu mukoza zarında herhangi bir deri renklenmesi yoktu. Bazı sınırlı vakalarda parotis bezinin şişmesi vardı ve ikincil olarak açıkça ağız içi boşluğu sepsisi vardı. İştah 12 hastada "iyi", 7 hastada "makul" 11 hastada "eksik"ti. İştah kaybı 1 hasta hariç hepsinde aralıklı ishali de getirdi.¹⁸⁵³

Türk esirler arasında bir test yemeğinden sonra mide içeriğinde asit salgısının durumunu da raporda gösterilmiştir. Hastalığın erken safhalarında herhangi bir sindirim zorluğu görünürde yokken hidroklorik asit salgısı azdır. Hastalık ilerledikçe sindirim zorlukları baş göstermektedir. Hidroklorik asit test yemeğinden 1 saat sonra

---

¹⁸⁵⁰ **Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War**, s. 513.

¹⁸⁵¹ **Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War**, s. 513.

¹⁸⁵² **a.g.e.**, s. 513.

¹⁸⁵³ **a.g.e.**, s. 513.

tamamen nokсандır. Bu hastaların dışkıları bolca çeşitli enfeksiyonlara kanıt içeriyor, bağırsak solucanı yumurtaları neredeyse sürekli bulunuyordu. Karaciğer fiziksel muayenede normaldi, sıtmaya sebep olan hepatitin yayılma ve hassasiyeti vardı. Dolaşım sistemi hastalığın erken safhalarında kötüleşme gösterdi. Çoğu hastada kalp atışlarını belirlemek zordu. Kalp bölgesi bütün hastalarda normaldi ve cılız sesliydi. Herhangi bir hırıltı yoktu. Nabız dakikada 65-75 arasında olup ritim düzenliydi, ses azdı ve damar duvarı sağlıklıydı.¹⁸⁵⁴

Raporda Kantara savaş esirleri kampındaki işçilerin gözlemlenen kan basıncı sonuçlarını verilmiştir. Bütün denekler kamplardaki erzaktan beslenen yaşayan işçi esirlerdir. Esirler üç gruba ayrılmıştır. İlk grup aktif olarak çalışan ve hastalık şikâyeti olmayan sağlıklı erkeklerden oluşuyordu. Erzak diyetinden beslenen sağlıklı Türk savaş esirleri ortalama olarak sistolik 125 ve diyastolik 94 milimetre Hg (Civa) kan basıncı verdiler. İkinci grup besinsel fonksiyonlarda herhangi bir engeli olmayan güçlü olarak adlandırılabilen fakat elin arka kısmında çok hafif deri renklenmesi ve biraz kuruluk gözlenen esirleri içeriyordu. Bu esirler ortalama kan basıncından farklı şekilde düşük kan basıncı (örneğin 119-92 arası) verdiler. Üçüncü grupta beslenmeleri hafifçe etkilenmiş olanlar vardı ve basınçta düşüklük daha fazla (örneğin 111-29 arası) belirgindi. Bu yüzden kan basıncındaki belirgin düşüşler hastalıkların işareti ve belirtisi olabilmekteydi. Bu da canlılığın ve dayanıklılığın zayıf düşmesine bir kanıt olarak değerlendirilmiştir.¹⁸⁵⁵

Raporda hastanedeki 100 eski hastanın da kan basıncını gösterilmiştir. Ortalama sistolik basınç 92 milimetrede sabittir. Beslenme derinden etkilendiğinde kan basıncı en düşük seviyede olmaktadır. Ölçülen hastalar arasında beslenmesi makul ve sistolik kan basıncı 80'lerde olan hastaların yanı sıra 75 milimetrede olan bir başka hasta ile bir kısım beslenmesi çok fakir ve sistolik kan basıncı 100 (ortalamanın çok üstünde) olan hasta da vardı. Bu yüzden bu grupta bozulmuş beslenme ve sisitolik kan basıncı arasında herhangi bir bağlantı gözükmemiştir. Raporda hastalığı ilerlemiş çoğu bağırsak enfeksiyonuyla karmaşıklaşmış hastaların basıncını da bulunmaktadır. Hepsinde kan basıncı düşük fakat yine mevcut zayıflama

---

¹⁸⁵⁴ a.g.e., s. 513.

¹⁸⁵⁵ Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, s. 513.

derecesiyle arasında kesin bir bağlantı yoktur. Said limanı Ermeni kampındaki bir kısım iyileşmiş, çoğu bu hastalığı bir veya iki kez yinelemiş hacıların durumunu gözlemlenmiştir. Hepsinde beslenme iyidir ve kan basıncı normale dönmüştür. Ayrıca sınırlı sayıda hastanın ayak bileklerinde biraz ödem vardı. Solunum sistemi ileri düzeyde olmayan hastalarda fiziksel muayene normaldi.¹⁸⁵⁶

Hematopoetik (kan hücrelerinin oluşumu) sistem, ileri düzeyde olmayan hastalarda normalden çok farklılık göstermedi. Sıtma enfeksiyonu olmuş yerler hariç dalak normaldi. Kan renksizlikle birlikte hafif klorotik (kansızlık) anemi gösterdi. Kan filmlerinin muayenesinde geniş tek çekirdeklielerde herhangi bir artış göstermedi. Herhangi bir parazit veya protozoa (serbest veya parazit yaşayabilen vücutları tek hücreden oluşan mikroskopik canlılardır.) bulunmadı ve kan kültürü sürekli mikropsuzdu. İdrar ilk hastalarda albuminden ve şekerden yoksundu. Örnek olması gerektiği gibi hafif asidikti. Sıtma ortaya çıktığında bazen albumin düşük miktarlarda bulunuyordu.¹⁸⁵⁷

Sinir sistemi fonksiyonları hastaların çoğunda büyük değişiklikler göstermişti. Düşünme çok yavaştı, hastalar donuk ve hissizdi. Çevrelerini ya hiç umursamamışlar ya da çok az umursamışlardı. Bazı hastalarda durum açık melankoliye dönüşmüştü. Dokunsal duyular hepsinde normaldi. Düşünmenin çok donuk olduğu zamanlar hariç titreşime kolayca tepki verilebiliyordu. Sonra anlama kaybı asıl sorun olarak gözüküyordu. Rombergizm (hastanın gözleri kapalı ayakta durabilme yetisi) hiç görülmedi. Sinirlerde herhangi bir felç gözlemlenmedi. Kaslar sarkık ve tükenmişti ve kas gücü çok azdı. Tabansal refleksler nadiren tepki veriyordu. Bunun sebebi açık şekilde ayak taban derisinin kalınlığı ve sertliğindendi. Karın refleksleri, normaldi. Chostek'in (kanda kalsiyum değeri düştüğünde kulağın ön tarafına hafifçe parmak ucu ile vurulduğunda dudak kenarının aynı tarafa seğirme) belirtisi hiç yoktu. Kol refleksleri yaygın olarak vardı. Diz refleksleri genelde hastalığın ilk evrelerinde azalmış, daha sonra ileriye gitmiş ve kas sağlığı derinden etkilendiğinde yok olmuştu. Ayak bileği refleksleri genelde normaldi. Göz bebeği refleksi her hastada normaldi. Lomber ponksiyon (Beyin omurilik sıvısının

---

¹⁸⁵⁶ a.g.e., s. 513-514.

¹⁸⁵⁷ Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, s. 513-514.

alınmasıyla biyokimyasal, mikrobiyolojik ve sitolojik inceleme yapılması)12 tipik hastada gerçekleşti. Sadece birinde basınçta artış oldu. Hepsinde kan sıvısı temizdi, hücre öğelerinde veya anormal hücrelerde artış içermemiş, kültürde mikropsuz olup hiçbir protozoa kaynaklı enfeksiyon görülmemiştir.¹⁸⁵⁸

İleri safhada olan hastalar arasında gözlemler yapıldığında karmaşık klinik bir tablo ile karşılaşılmıştır. Farklı hastanelerde görülen çok sayıda ileri safhadaki hastaların çoğunluğu karmaşık bir hastalıktan muztarıptı. Bu genellikle sıtmaydı fakat daha yaygın olarak dizanteriydi (bakteriyel ve amipli). Bu kişiler özellikle bakteriyel türe eğilimliydi. Bu hastaların dayanıklılığı beslenme hatalarıyla zayıfladı. Midede hidroklorik asitin salgılanması eksikti veya hiç yoktu. Bu yüzden sindirim borusunu, enfeksiyon süreçlerinin istilasına karşı korumada zayıf kaldılar ve sonuçta doğal olarak dizanteri ortaya çıktı.¹⁸⁵⁹

Hastalığı açık olan ileri derece hastaların sayısının çok az olmasına rağmen pellegranın teşhisini koymak kolayca mümkündü. Yüzde, boyunda, elde ve ayaklarda kızarıklık ve derinin renklenmesi çok belirgindi. Bu yüzde en fazla burunda ve yanaklarda yanlara doğru yarasa kanadı şeklinde yayılan formda belli oluyordu. Boyun belirgin şekilde renklenmişti. Kızarıklık ve deri renklenmesi farklı bir şekilde oluşturarak ülserleşmeye gidiyordu. Deri renklenmesi göğüs kemiğine indi. Elin ve bileğin arkası belirgin kızarıklık ve deri renklenmesi gösterdi. Bazı hastalarda kabarcıklar ve derin çatlaklar oluştu. Ayağın sırt tarafı çokça renklenmişti. Deri renklenmesi bacağı tırmanıyordu. Deri kuru, buruşuk ve pulluydu. Trokanterler ve tuberositler üzerinde bolca nasır vardı. Basınç altındaki bütün kısımlar ve yaralar renklenmişti. Beslenme derinden etkilenmişti, zayıflama belirgindi. İştah azdı, diş etleri ülserliydi ve diş etinde irin akması belirgindi. Dil nemliydi fakat üst deri çok noksandı ve hassas görünüyordu. İshal zaman zaman vardı fakat herhangi bir organizma veya protozoa soyutlanamıyordu.¹⁸⁶⁰

Zihinsel işlevler derinden çökmüştü. Düşünme çok yavaştı ve hayata bakış melankolikti. Böyle bir görüntü ancak pellegraya işaret etmekteydi. Bu ilerlemiş klinik görüntüsüyle hastalığın izi eski işçi kamplarındaki güçlü işçilerin ellerindeki

---

¹⁸⁵⁸ a.g.e., s. 513-514.

Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, s. 513-515.

hafif deri renklenmesinden sürülebilirdi. Bu hafif renklenmeyi takiben kişide beslenme sorunları baş gösterir ve kesin pellegra tanısıyla hastaneye kabul edilirdi. Mevcut salgında hastaların çok az bir kısmında alt uzuvlarda ödem gözlemlendi.¹⁸⁶¹

Pellegra hastalığının klinik doğası, kromafin sistemin derinden bitkinliğiyle birlikte böbrek üstü bezlerinin etkilenmesini güçlü şekilde işaret ediyordu. Dolaşım sağlığının bozulması, renklenmeyle birlikte böbrek yetmezliğinin özelliğidir. Midede kusurlu asit salgınımı kaçınılmaz olarak bozulmuş pankreas salgısına ve sonuç olarak kusurlu sindirime bu da beslenme eksikliğine yol açmaktadır. Kişi yeterli yemek yiyebilir fakat protein ve yağların sindirimi ve emilimi kusurlu olacaktır. Hastalık erken safhalarında ve karmaşık olmayan durumlarda kişi istirahate çekilir ve cömert bir diyetle beslenirse ise gelişme görülecektir. Kişi tıbbi tedavi olmadan bile kilo alır ve bağırsaklara ait şikayetler ortadan kalkmaktadır. Erken safhadaki hastalar sıradan bir diyetle beslenmeye başlamalıdır. Örneğin 22 gram tereyağı eklenmiş veya süt çıkarılmış fakat 22 gram fasulye çeşidi veya mercimek eklenmiş beslenme yeterli olacaktır. Bu diyet sonucunda hepsi kilo aldı ve gelişme gösterdi. Fakat en hızlı kazanç diyeti fazladan sebze proteinin eklenmesiyle gerçekleşti. Pellegra hastalığına yakalanan kişi bakteriyel dizanteri veya septik zatürreden muzdarip ise de görüntü çok farklıdır. Kişinin genel dayanıklılığı o kadar düşer ki ikincil hastalığın ölümcül bir yıkıma sebep olması beklenebilir. Amipli dizanteri emetinle yapılan tedaviyle o kadar ölümcül değildir. Tecrübelerle göre karmaşık olmayan pellegra hastalığında ölüm yaygın değildir.¹⁸⁶²

Tüm bu yapılan inceleme ve araştırma sonuçları göstermiştir ki Türk savaş esirleri arasında pellegra çok yaygındır. Durum vücudun açık kısımlarındaki kızarıklık ve deri renklenmesiyle, derin beslenme bozukluklarıyla ve kan basıncında düşmeyle özelleşmiştir. Aşağıdaki tabloda Doğu Kantara işçi kampı için Türk savaş esirlerinin kan basıncı gösterilmiştir:¹⁸⁶³

---

¹⁸⁶⁰ a.g.e., s. 513-515.

¹⁸⁶¹ a.g.e., s. 513-515.

¹⁸⁶² a.g.e., s. 513-515.

¹⁸⁶³ Raporunda test yemeği sonrası toplam asitlik ve mide içeriğinde serbest hidroklorik asit gösterilmiştir. Asitlik % N/10 NaOH olarak ifade edilmiştir. Ortalama olarak toplam asitlik %39,77 normalin altında alkali, ortalama serbest hidroklorik asit %7,35 normalin altında alkali gözlemlenmiştir. Aralıklı ishale birlikte sindirim bozuklukları, esirlerin yakalandığı hastalıkların önemli özelliğidir. Hidroklorik asitin kusurlu salgılanması, pankreatik işlevlerin, sindirimin ve protein

Tablo 4.18: Doğu Kantara İşçi Kampında Bulunan Türk Savaş Esirlerinin Kan Basıncı

Resmen Görevli Olmayan Sağlıklı Türk Esirler	
Yaşı	Kan basıncı
25	132-92
25	128-104
25	122-90
38	130-98
32	130-98
38	118-90
44	120-90
29	128-96
25	122-90
Ortalama 125-94 mm Hg (civa)	
Erken safhada deri renklenmesi olan güçlü erkekler; beslenmesi iyi olanlar	
Yaşı	Kan basıncı
31	130-100
36	128-100
28	116-90
27	112-88
36	116-94
35	112-98
20	114-84
40	122-90
29	128-90
40	124-96
35	128-100
38	118-96
45	110-86
35	116-88
Ortalama 119-92 mm Hg	

ve yağların iyi özümlememesine sebep olmaktadır. Hastalığın klinik özelliği böbrek üstü bezi yetmezliğidir. Buna rağmen bu yetmezliğin nasıl ortaya çıktığını gösteren yeterli kanıt yoktur. Klinik ve patolojik bulgulardan herhangi bir protozoa kaynaklı veya bakteriyel bir enfeksiyonun kanıtı yoktur. Bkz. **Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War**, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 516-517.

Erken safhalı deri renklenmesi ve hafif besinsel değişiklikler	
Yaşı	Kan basıncı
42	108-80
46	104-78
40	108-78
35	112-90
22	112-90
26	120-92
34	126-94
36	114-80
26	98-72
Ortalama 111-95 mm Hg	

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 516-517.

Hastaların birçoğu kurtçuklu veya kamçılı bağırsak iltihabı gösterdi. Bunlar sıradan faktörler olarak düşünülmemelidir. Fakat sadece sindirim bozukluğunu ve beslenme bozukluğunu desteklemektedir. Hastalık protozoal ve bakteriyel istilaya dayanıklılık direncini kırmakta ve bu nedenle yüksek oranda ölüme sebep olmaktadır. Aşağıdaki tabloda Türk saflarından hastaneye kabul edilen erken seviyede pellegra hastalığı bulunan 100 hastanın kan basıncı ve ilişkili semptomları verilmiştir:¹⁸⁶⁴

Tablo 4.19: Erken Seviyede Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin Kan Basıncı ve Hastalığa Ait Bazı Semptomlar

Hastalığın süresi (ay)	Beslenme	İshal Durumu	Zekâ	Karın refleksi	Kol refleksi	Bacak refleksi	Kan basıncı
6	Fakir	Aralıklı	Normal	Normal	Normal	Normal	112-70
15	Çok fakir	Var	Çok donuk	Normal	Normal	Normal	100-80
24	Fakir	Yok	Makul	Normal	Normal	Normal	98-76
6	Fakir	Yok	Makul	Normal	Normal	Normal	96-78
6	Fakir	Yok	Donuk	Normal	-	Normal	108-80

¹⁸⁶⁴ a.g.e., s. 519-521.

6	İyi	Yok	Makul	Normal	Yok	Normal	92-70
6	Makul	Yok	Donuk	Normal	-	Normal	92-74
12	Fakir	Yok	Donuk	Normal	Normal	-	80-60
12	Makul	Yok	Makul	Normal	Normal	Normal	98-74
2	Fakir	Yok	Çok donuk	Normal	Normal	Normal	90-70
2	Makul	Aralıklı	Donuk	Normal	Normal	Normal	98-74
6	Makul	Aralıklı	Makul	Normal	Yok	Yok	90-72
12	Makul	Aralıklı	Makul	Normal	Yok	Yok	92-74
6	İyi	Aralıklı	İyi	Normal	Normal	Yok	90-74
6	Makul	Yok	Makul	Normal	Yok	Normal	82-66
12	Fakir	Aralıklı	Makul	-	Normal	-	92-78
1	Fakir	Aralıklı	Çok donuk	Normal	-	Normal	90-78
12	Fakir	Yok	Donuk	Normal	-	Normal	98-72
24	Fakir	Aralıklı	Makul	Normal	Normal	Normal	88-/
6	Fakir	Aralıklı	Makul	Normal	-	Normal	100-78
2	Fakir	Yok	Donuk	Normal	Normal	-	88-70
4	Fakir	Yok	Donuk	-	Yok	-	80-65
6	Fakir	Aralıklı	Normal	Normal	Normal	Normal	102-78
12	Fakir	Yok	Donuk	Normal	Normal	Normal	86-60
4	Çok fakir	Aralıklı	Normal	Normal	Normal	Normal	102-78
12	Makul	Yok	Donuk	Normal	Normal	Normal	86-70
6	Fakir	Kabız	Çok donuk	Normal	Yok	Normal	90-76
12	Fakir	Yok	Donuk	Normal	Yok	Normal	96-76
6	Fakir	Yok	Normal	Normal	Normal	Normal	102-80
6	Fakir	Var	Donuk	Normal	Yok	Normal	90-70
6	Fakir	Aralıklı	Çok donuk	Normal	Normal	-	100-80
3	Fakir	Aralıklı	Çok donuk	Normal	Yok	Normal	102-80
24	Çok fakir	Aralıklı	Çok donuk	Yok	Yok	-	82-/
12	Makul	Aralıklı	Makul	Yok	-	Yok	92-70
3	Çok fakir	Yok	Normal	Normal	Normal	Normal	94-74
3	Çok fakir	Yok	İyi	Normal	Normal	Normal	94-70
12	Makul	Yok	İyi	Normal	Normal	Normal	84-/
12	Fakir	Yok	İyi	Yok	Yok	Normal	92-76

6	Fakir	Yok	Makul	Normal	-	Normal	99-80
3	Fakir	Yok	Donuk	Normal	Yok	Normal	100-72
12	Fakir	Yok	Donuk	Normal	Yok	Normal	98~80
4	Fakir	Yok	Donuk	Yok	Yok	Normal	80-65
12	Fakir	Var	Donuk	Normal	Normal	Normal	82-/-
24	Fakir	Yok	Donuk	Normal	Yok	-	98-76
6	Çok fakir	Yok	Çok donuk	Normal	-	-	96-80
24	Makul	Yok	Normal	Normal	Normal	Normal	94-72
12	Fakir	Var	Çok donuk	Yok	Yok	Normal	96-78
12	Makul	Yok	Normal	Normal	Normal	Normal	94-72
6	İyi	Yok	İyi	-	Normal	-	102-80
6	Çok fakir	Aralıklı	Makul	Normal	Normal	Normal	98-70
24	Makul	Aralıklı	İyi	Normal	Normal	-	96-76
12	Çok fakir	Yok	Çok donuk	Normal	Yok	Normal	90-80
18	Çok fakir	Var	Çok donuk	Yok	Normal	Normal	84-6
18	Fakir	Yok	Donuk	Normal	-	-	86-66
6	Makul	Aralıklı	Donuk	Normal	Normal	Normal	100-80
6	Fakir	Aralıklı	Donuk	Normal	Normal	Normal	92-72
4	Makul	Aralıklı	Normal	Normal	Normal	Normal	98-80
6	Fakir	Aralıklı	Makul	Yok	Yok	Normal	110-90
24	Çok fakir	Yok	Normal	Normal	Yok	-	90-72
6	Çok fakir	Var	Donuk	Normal	-	-	90-70
4	Çok fakir	Aralıklı	Çok donuk	Normal	Normal	Normal	82-60
3	Fakir	Yok	Makul	Normal	-	Normal	92-76
6	Çok fakir	Aralıklı	Çok donuk	Normal	-	-	90-70
3	Fakir	Yok	Makul	Normal	-	-	108-88
6	Çok fakir	Yok	Normal	Normal	-	-	92-72
4	Çok fakir	Yok	Çok donuk	-	Normal	Normal	112-88
12	Makul	Yok	Normal	Normal	Normal	Normal	92-78
6	Çok fakir	Yok	Donuk	Normal	Normal	-	97-72
12	Fakir	Aralıklı	Donuk	Yok	Normal	Normal	100-88
12	Çok fakir	Aralıklı	Çok donuk	Normal	Normal	Normal	78-62

3	Çok fakir	Aralıklı	Çok donuk	Yok	-	-	102-82
4	Çok fakir	Yok	Donuk	Normal	-	Normal	100-82
12	Çok fakir	Yok	Çok donuk	Normal	-	Normal	80'-64
8	Çok fakir	Var	Çok donuk	Normal	-	-	85-65
4	Fakir	Aralıklı	Normal	Normal	-	-	100-88
24	Çok fakir	Yok	Donuk	Normal	Normal	Normal	78-66
12	Makul	Var	Makul	-	Normal	Yok	88-74
7	Makul	Yok	Makul	Normal	Normal	Yok	88-70
6	Çok fakir	Yok	Donuk	Normal	-	Normal	92-78
24	Makul	Yok	Makul	Normal	Normal	Normal	112-90
6	Makul	Yok	Normal	Normal	Normal	Normal	108-84
6	Makul	Var	Makul	Normal	-	-	94-78
4	Makul	Yok	Makul	Normal	Normal	Normal	110-84
3	Fakir	Yok	Normal	Normal	Normal	Normal	84-64
6	Fakir	Aralıklı	Normal	Normal	-	Normal	82-/-
6	Çok fakir	Aralıklı	Donuk	Normal	Normal	Normal	102-80
12	Makul	Yok	Normal	Normal	Normal	Normal	92-/-
12	Makul	Yok	Donuk	Normal	-	-	96-80
4	Fakir	Aralıklı	Normal	Normal	Normal	Normal	88-70
18	Çok fakir	Yok	Çok donuk	Normal	-	Normal	92-78
6	Fakir	Yok	Normal	Normal	-	-	88-70
3	İyi	Aralıklı	Normal	Normal	Normal	Normal	90-72
6	Makul	Yok	Makul	Yok	Normal	Normal	92-74
6	Makul	Yok	Normal	Normal	Normal	Normal	78-64
4	Fakir	Aralıklı	Donuk	Normal	Normal	-	94-78
18	Fakir	Yok	Çok donuk	Normal	Normal	Normal	98-80
12	Çok fakir	Yok	Çok donuk	Normal	-	-	112-80
6	Fakir	Yok	Çok donuk	Normal	Normal	Normal	98-80
6	Çok fakir	Yok	Çok donuk	Normal	Normal	Normal	90-80

Hastalık durumu	İlk semptomlardan itibaren periyot	Kan basıncı- Hg
59	6 aya kadar	94.54-74.9 mm

27	6'dan 12 aya kadar	90.90-72.7 mm
----	--------------------	---------------

Pellegra hastalığının ileri safhada olduğu hastalar					
İshal	Kan basıncı	Zekâ	Refleksler	Diğer hastalık etkeni	Sonuç
Var	/-50	Donuk	-	Amipli dizanteri	Gelişme var
Var	-	Çok donuk	+	-	Öldü
Var	-	Donuk	-	-	Öldü
Var	92-76	Çok donuk	-	Bakteriyel Dizanteri, trikomonas	Gelişme var
Var	94-80	Makul	-	Bakteriyel Dizanteri, trikomonas	Gelişme var
Var	-	Çok donuk	-	Bağırsak solucanı, trikomonas	Gelişme var
Var	-	Makul	-	Yok	Gelişme var
Var	82-60	Çok donuk	-	Bağırsak solucanı, trikomonas	Gelişme var
Var	80-62	Donuk	Normal	Habis sıtma	Öldü
Var	92-80	Çok donuk	Normal	Bağırsak solucanı, ülseratif kolit	Öldü
Var	94-72	Çok donuk	Yok	Kolit	Öldü
Aralıklı	82-64	Normal	-	-	Öldü
Var	98-82	Normal	-	Akut bronşit, zatürre, amipli dizanteri	Öldü
Var	78-65	Çok donuk	+	Bakteriyel dizanteri	Öldü
Var	-	Çok donuk	-	Bronşit, zatürre dizanteri	Öldü
Var	96-72	Donuk	-	-	Öldü
Yok	104-88	Donuk	+	Yok	Geri gönderildi
Var	-	Çok donuk	Normal	-	Geri gönderildi
Yok	-	Donuk	+	-	Geri gönderildi

Var	98-18	Çok donuk	Normal	Bakteriyel dizanteri	Geri gönderildi
Var	-	Donuk	-	Bakteriyel dizanteri	Geri gönderildi
Var	88-70	Çok donuk	+	Bakteriyel dizanteri	Geri gönderildi
Var	-	Çok donuk	+	Dizanteri	Geri gönderildi
Var	99-80	Çok donuk	Normal	Bakteriyel Dizanteri, zatürre	Öldü
Var	-	Çok donuk	Yok	Dizanteri	Öldü
Var	-	Çok donuk	+	Tuberküloz peritonit (karın zarı iltihabı)	Öldü
Var	90-72	Normal	+	Bronşit	Gelişme var
Var	100-82	Çok donuk	+	Yok	Gelişme var
Var	105-88	Çok donuk	+	Yok	Gelişme var
Yok	90-74	Donuk	+	Yok	Gelişme var
Var	90-78	Donuk	-	Ampi di zanteri	Gelişme var
Var	-	Çok donuk	-	Yok	Gelişme var
Var	86-70	Çok donuk	Normal	Kronik dizanteri	Öldü
Var	-	Çok donuk	-	Bakteriyel dizanteri	Öldü
Var	88-70	Çok donuk	+	Bakteriyel dizanteri, lamblia, (bağırsak paraziti), trikomonas	Öldü
Var	-	Çok donuk	-	Bakteriyel dizanteri	Öldü
Var	-	Donuk	-	Bakteriyel dizanteri	Öldü
Var	84-70	Çok donuk	-	Bakteriyel dizanteri	Öldü
Var	-	Donuk	-	Sıtma	Öldü
Yok	94-70	Makul	Normal	-	Gelişme var
Aralıklı	104-80	Makul	Normal	Sıtma, bağırsak solucanı	Gelişme var

Aralıklı	100-80	Makul	Normal	Yok	Gelişme var
Aralıklı	98-80.	Çok donuk	Normal	Yok	Gelişme var
Var	100-82	Donuk	Normal	Lambliya, (bir çeşit bağırsak paraziti), blastocystis (bir çeşit bağırsak paraziti)	Gelişme var
Aralıklı	98-80	Çok donuk	-	Ampiili dizanteri	Gelişme var
Var	80-78	Çok donuk	-	Yok	Gelişme var
Yok	72-60	Normal	Normal	Yok	Gelişme var
Aralıklı	100-183	Makul	Normal	Bakteriyel dizanteri, trikomonas	Gelişme var
Var	88-70	Donuk	-	Bakteriyel dizanteri, blastocystis (bir çeşit bağırsak paraziti), bağırsak solucanı, trikomonas	Gelişme var
Aralıklı	96-78	Çok donuk	Normal	Yok	Geri döndü
Var	90-72	Makul	Normal	Bakteriyel dizanteri,	Gelişme var
Var	88-70	Donuk	-	Ampiili dizanteri, anemi	Gelişme var

36 vakanın ortalaması 91,3-74,0

Said limanı Ermeni rehine kampındaki iyileşmiş pelegra hastalarının nüksetme durumunu, kan basıncını, kas gücünü ve refleksleri

Yaş	Nöbet	Kan basıncı	Kas gücü	Diz refleksi	Kol refleksi	Taban refleklere	Beslenme	Deri renklenmesi
30	1916-1917-1918	120-90	İyi	Normal	Normal	Normal	İyi	El, ayak, yüz
21	1916-1917-1918	128-100	Normal	Normal	Normal	Normal	İyi	Eller
43	1918	108-90	Normal	Normal	Normal	Normal	İyi	Eller, ayak (hafif)
20	1916-1917-1918	122-100	İyi	Normal	Normal	Normal	İyi	Yüz, el, ayaklar
20	1916-1917-	150-100	İyi	-	Normal	Normal	İyi	Yüz, eller (hafif)

	1918							
27	1916-1917-1918	122-94	Normal	Normal	Normal	Normal	İyi	Yüz (hassas yarasa kanadını gibi), belirgin eller, ayakkabı bağı ile ayaklar bağlı
35	1919-1917	138-118	Normal	Normal	Normal	Normal	Çok iyi	Eller, ayaklar (ciddi)
19	1916	118-90	Normal	Normal	Normal	Normal	-	Eller, ayaklar (melankolik)
40	1916-1917	130-90	Normal	Halsiz	Normal	Normal	Makul	Eller, ayaklar
24	1918	118-90	Normal	Normal	Normal	Normal	İyi	Yüz, el, ayaklar (hafif)
42	1916	118-92	Normal	-	-	Normal	İyi	Yüz, el, ayaklar (yayılmış) (refleksler normal)

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 521.

Raporda Kahire ve Doğu Kantara'daki savaş esirleri üzerinde yürütülen pellegra hastalığına dair biyokimyasal araştırmalar ayrıca yer almıştır. Bağırsak bozulmasından kaynaklı protein kaybı üzerinde durulmuştur. Hopkins ve Willcocks'un 1907'deki deneyleri, mısırın ana proteini zeinin fareleri hayatta tutmaya yetmediğini göstermişti. Diyete triptofan (doğal bir aminoasit) eklenmesi farelerin yaşamını uzatmıştı.¹⁸⁶⁵

Raporda çalışmayanlar kampı ve Kahire'de hastanede bulunan hastalar da gözlemlenmiştir. Kahire'deki açık şekilde pellegra olanların büyük derecede bakteriyel protein yıkımı gösterdiği, vakaların çeşitli tiplerinden elde edilmiştir.

¹⁸⁶⁵ Bu sorun kısmen zein detriptofanın eksikliğinden kaynaklanıyordu. 1913'te Sandwith, triptofan eksikliğinin pellegraya yol açabilecek bir faktör olduğunu belirtti. Son zamanlarda yapılan çalışmalar özel amino asitlerin kiloyu koruma ve büyüme için önemini gösterdi. Proteindeki amino asitleri ayrı ayrı değerlendirmedeki bilgi yetersizliği sebebiyle insanlar üzerindeki metabolik deneylerin sonuçları kullanılmalıdır. Daha nadir amino asitlerin tahribatı, örneğin triptofanın bakteriyel bozulması diyetdeki proteinin değerini büyük oranda düşürmektedir. Triptofanın idrardaki potasyum indoksil sülfat testi sebebiyle yıkıldığı araştırılmıştır. Bağırsak bozulması birçok sebeple ortaya çıkabilirken örneğin, besinin bağırsakta kalış süresi, dizanteri gibi sorunların emilimi engellemektedir. Çok sayıda hastanın sonuçları triptofanın bakteriyel yıkılımının hangi derecede olup olmadığını gösterecektir. **Bkz. Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War**, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 522.

Aşağıda idrarında çeşitli miktarlarda potasyum indoksil sülfat bulunan hastaların sayısını vermiştir:¹⁸⁶⁶

Tablo 4.20: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri

Fehling'in çözeltisiyle karşılaştırmalı renk	0	İz	1/64	1/32	1/16	1/8	1/4	1/2	1	1'den fazla	Toplam hasta
Sağlıklı Türkler	67	25	3	4	1	1	0	0	0	0	104
Şüpheli hastalar	9	2	1	1	1	2	0	0	0	0	16
Başlangıçtaki hastalar	1	0	10	4	7	3	7	1	0	0	34
Faal hastalar	4	4	1	3	6	5	5	3	2	2	34
İyileşen hastalar	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	3
Pasif hastalar	36	20	19	4	5	9	11	1	0	0	105

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D. Boyd and P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 523.

Heliopolis kampında sağlıklı Türkler, hiçbir açık semptomu olmayan şüpheli hastalar ve yakalanmalarından hemen sonra araştırma için gönderilen hafif semptomları olan erken dönem hastaları vardı. Yukarıda sayılan 3 gruptan başka hastalar, hastanede yatan faal hastalar, iyileşme başlayan hastane hastaları ve iyileşen hastalar olarak üç grup olarak sınıflandırılmıştır. Heliopolis kampındaki kesin pellegra hastalar da pasif hastalar olarak rapora girmiştir. Bu hastalara farklı yerlerde özel diyet verilmiş ve bazıları tedavi altına alınmış fakat herhangi bir aktif atakları bulunmamaktadır. Şüpheli hastalar da sağlıklı Türklerde olduğu gibi idrarlarında çok az potasyum indoksil sülfat bulunmuştur. Erken, faal ve iyileşen hastalar dikkate değer miktarda bulunmaktadır. İdrarların çeşitli miktarlarda potasyum indoksil sülfat bulduran hastaların yüzdeleri aşağıdaki gibidir:¹⁸⁶⁷

¹⁸⁶⁶ a.g.e., s. 523.

¹⁸⁶⁷ Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, s. 523-524.

Tablo 4.21: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri

Fehling'in çözeltisiyle karşılaştırmalı renk	0	İz	1/64	1/32	1/16	1/8	1/4	1/2	1	1'den fazla
Sağlıklı	64,3	24,0	5,8	3,8	1,0	1,0	0	0	0	0
Pasif	34,3	19	18,1	3,8	4,7	8,6	10,6	0,9	0	0
Faal	7	9,6	16,9	11,3	19,7	11,3	16,0	5,6	4,2	1,4
Grupların Toplamı										
Sağlıklı	88,3	9,6	2,0	0	0					
Pasif	53,3	21,9	13,3	11,4	0					
Faal	12,6	28,2	31,0	22,5	5,6					
Not: Başlangıç safhalı hastalar 2 veya daha fazla durumda incelenmiştir. Hastanede dinlenme ve hastane diyeti bağırsak bozulması miktarını azaltmıştır.										

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellegra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 523-524.

Aşağıdaki tabloda potasyum indoksil sülfat için idrarın seri incelenmesi verilmiştir. Bu sonuçlar göstermektedir ki pallegranın bakteriyel bağırsak bozulmasıyla alakası vardır.

Tablo 4.22: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri

İnceleme süresince	0	İz	1/64	1/32	1/16	1/8	1/4	1/2	1	İncelenen vakalar
İlk periyot	1	0	2	2	3	2	3	0	0	13
İkinci periyot	9	1	1	1	3	0	2	1	1	19
Üçüncü periyot	7	1	2	1	5	2	0	0	0	18

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellegra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 524.

Raporda işçi kampları ve Kantara Hastanesindeki hastaların gözlem sonucuna da bulunmaktadır. Konuyu daha da ileriye götürmek için Kantara'da çalışan esirlerin diyetleri üzerinde bazı gözlemler yapılmıştır. Bu insanlar çoğunlukla erken vakalardır. Esirlerin durumu sağlıklı, şüpheli, başlangıç, açık, ilerlemiş olarak sınıflandırılmıştır. Şüpheli, başlangıç, açık ve ilerlemiş olanlar sırasıyla 1,2,3,4 ile

derecelendirilmiştir. Bunlar pellegra öncesi hastalar olarak kabul edilmiştir. Aşağıda çalışan esirlerin idrarındaki indigo miktarı verilmiştir:¹⁸⁶⁸

Tablo 4.23: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri

Sınıf	0	İz	1/64	1/32	1/16	1/8	1/4	1/2	Toplam Vaka
Sağlıklı	32	8	7	4	3	3	2	0	59
Derece1	63	12	12	10	5	5	2	0	109
Derece2	73	16	9	5	6	3	3	3	118
Derece3	76	20	5	1	4	2	1	2	116
Derece4	58	9	10	5	1	3	1	2	89
Toplam	302	65	43	25	19	16	9	7	491
Sınıf	0	İz	1/64	1/32	1/16	1/8	1/4	1/2	
Sağlıklı	55	13,5	11,6	6,8	5,1	5,1	3,4	0	
Derece1	58	11,1	11,1	9,2	4,6	4,6	1,8	0	
Derece2	62	13,6	7,6	4,2	5,1	2,5	2,5	2,5	
Derece3	66	17,2	4,2	5,1	3,4	1,6	1,6	1,6	
Derece4	65	10,1	11,2	5,6	1,1	3,4	3,4	2,3	
Grupların Toplamı									
Sağlıklı	67,5		18,7		10,2		3,4		
Derece1	69,1		20,3		9,2		1,8		
Derece2	75,6		11,8		7,6		50		
Derece3	83,2		9,3		5,0		2,5		
Derece4	75,1		16,8		4,5		4,5		
Not: Bu sonuçlar Kantara'daki çalışan esirler arasında pellegra öncesi dönemde olan hastaların varlığını göstermiştir. Bu esirler arasında yapılan klinik sınıflandırmada idrarlarında potasyum indoksil sülfat miktarı normal değerlerdedir.									

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellegra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 524.

İdrarda potastumindoksil sülfatın bulunması pellegra olan hastalarda mide sıvısında hidroklorik asitin düşüşüyle ilişkili olduğu düşünülmüştür. Bu yüzden asitin

¹⁸⁶⁸ a.g.e., s. 524.

eksikliği bağırsağın bakteriyel bozulmasıyla doğrudan ilgisi bulunmaktadır. Bu gözlemler vücut sıvısında alkalite yükselmesine dair herhangi bir kanıtın olup olmadığını gözlemlemek ve bunun sonucu olarak mide sıvısında hidroklorik asit eksikliğini hesaplamak için önemlidir. Vücut sıvısının bileşimi iki türlü değerlendirilebilir. Bunlar, idrarda titre edilebilir asit ve amonyağın hesaplanması ve indikatörlerin varlığında kan serumunun titre edilebilir alkalitesi ve asitliğinin test edilmesidir. Asitin mideye alınması, sabit alkalinin vücuttan kalkmasına sebep olmaktadır. Alkalilite düştükçe amonyağın üre formu ortaya çıkmaya başlamakta, bu yüzden amonyağı vücudun sabit alkalisini korumak için asitlerle nötrleşmeye bırakılmaktadır. Diğer bir taraftan alkalilitenin artışı amonyak oluşumu miktarını azaltmaktadır. Asitlik titrasyonu fenolitalein varlığında N/10 alkali tarafından yapılmakta ve amonyak Malfatti yöntemiyle tahmin edilmektedir. Hidrojen iyon konsantrasyonu indikatörlerin ortalamalarıyla test edilmiş fakat idrarların hidrojen iyon konsantrasyonu çoğunlukla aynı çıkmıştır. Erken safhada pellegra olanlarda idrarın asitliği ve amonyağı aşağıdaki tabloda şöyle gösterilmiştir:¹⁸⁶⁹

Tablo 4.24: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri

Hasta	İdrarın günlük hacmi	Titre edilebilir asitin fenolftaleinin değişimine oranı	Gram cinsinden amonyak miktarı
20 erken safha hastasının ortalaması	1,452	466,2	1,0269

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 524.

Bu durum amonyağın ve titre edilebilir asidin normalden fazla olmasını asit zehirlenmesine küçük bir kanıt olarak göstermektedir. Amonyaktaki bu yükseliş yakalanmadan önceki açlıktan mı yoksa muzdarip oldukları pellegra hastalığından mı olduğunun anlaşılması için daha fazla araştırma gerekmektedir. Aşağıda karışık

¹⁸⁶⁹ Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, s. 524.

hastane hastalarının idrarının amonyağı, asitliğı ve ileri derecede pallegra ve akciğer tüberkülozu üzerinde yapılan çalışmalar gösterilmiştir.¹⁸⁷⁰

Tablo 4.25: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri

Sıradan hastane diyetinde olanlar				
-	İdrarın günlük hacmi	Titre edilebilir asitin derişiminin fenolftaleinin derişimine oranı	Gram cinsinden amonyak	-
-	780	280,8	0,95	Akciğer tüberkülozu
-	1570	332,8	0,5872	Akciğer tüberkülozu
-	970	208,6	0,9098	Akciğer tüberkülozu
-	330	145,2	0,8258	Akciğer tüberkülozu
Ortalama	913	241,8	0,7530	

-	İdrarın günlük hacmi	Titre edilebilir asitin derişiminin fenolftaleinin derişimine oranı	Gram cinsinden amonyak	
-	1200	316,8	0,3590	Çok belirgin Pallegra
-	1370	624,7	1,0999	Çok belirgin Pallegra
-	1210	177,4	1,3658	Çok belirgin Pallegra
-	300	123,4	0,6719	Çok belirgin Pallegra
Ortalama	1020	311,8	0,8741	

Süt diyetinde olanlar				
-	İdrarın günlük hacmi	Titre edilebilir asitin derişiminin fenolftaleinin derişimine oranı	Gram cinsinden amonyak	
-	1300	478,4	0,9782	Akciğer

¹⁸⁷⁰ a.g.e., s. 524-525.

				tüberkülozu
-	590	153,4	0,5285	Akciğer tüberkülozu
Ortalama	945	315,9	0,7524	

-	İdrarın günlük hacmi	Titre edilebilir asitin derişiminin fenolftaleinin derişimine oranı	Gram cinsinden amonyak	-
-	1060	135,7	1,1883	Çok belirgin Pallegra
-	1085	156,2	0,9149	Çok belirgin Pallegra
-	800	83,2	0,7125	Çok belirgin Pallegra
-	1200	62,4	0,7997	Çok belirgin Pallegra
-	580	111,4	0,7178	Çok belirgin Pallegra
Ortalama	949	109,8	0,8666	

-	İdrarın günlük hacmi	Titre edilebilir asitin derişiminin fenolftaleinin derişimine oranı
Akciğer tüberkülozu hastalarının ortalaması	266.5	0.7532
Çok belirgin pallegra hastalarının ortalaması	210.8	0.8704

Pallegra hastalarının karmaşık olanları				
-	İdrarın günlük hacmi	Titre edilebilir asitin derişiminin fenolftaleinin derişimine oranı	Gram cinsinden amonyak	Yorum
-	1210	145,2	1,1589	Süt diyeti, hidroklorik asit verildi
-	220	134,6	0,5819	Süt diyeti, Sıtma
-	300	147,6	0,4753	
-	112	26,8	0,2178	Süt diyeti, Sodyum bikarbonat verildi
-	310	116,6	0,4132	
-	760	75,5	0,5426	Süt diyeti,

				Bakteriyel dizanteri
-	1330	1,7	0,6954	Süt diyeti, hidroklorik asit verildi
-	1110	48,8	0,4302	Süt diyeti, Sıtma
-	121	32,0	0,1915	Süt diyeti
-	190	98,8	0,3542	Süt diyeti
-	620	198,8	0,0490	Süt diyeti
Ortalama	571	99,8	0,6554	

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 524.

Bu hastaların bazılarında idrar oldukça küçük miktarda olup yine de toplam amonyak az çok yüksek seviyede idi. Bu amonyağın idrardaki yüksek derişiminden kaynaklanmıştır. Kan serumunun titre edilmesi Moore ve Wilson yöntemiyle yapılmıştır. Sonuçlar aşağıdaki gibidir:¹⁸⁷¹

Tablo 4.26: Pellegra Hastası Türk Savaş Esirlerinin İdrar Tahlilleri

Hastanın sınıfı	Serumun dimetil-amino-azo-benzene normalitesi	Hastaların sayısı
Sağlıklı	0.167	6
Erken pellegra	0.152	8
Belirgin pellegra	0.150	4

Kaynak: Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919, s. 525.

Sağlıklı hastalar Moore ve Wilson yöntemine yanıt vermiş fakat pellegra olanlar kan serumunun alkalinitisinde düşüş göstermiştir. İdrardaki amonyağın hafif yükselişle pellegra hastalarında kan serumunun sabit alkalinitesindeki düşüş, hafif derecede asidoza işaret etmektedir. Hastaların sayısı bu farklardan kesin sonuçlar almak için çok azdır. Ancak daha fazla çalışmayla ve daha akut hastalarla teyit edilebilmek mümkündür. Raporun sonuç bölümünde genel bir değerlendirme

¹⁸⁷¹ **Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War**, s. 525.

yapılmıştır. Triptofanın bakteriyel yıkımı pellegra olanlar arasında sağlıklı olanlara göre daha yaygındır. Bu amino asit kaybından hastalığın ortaya çıkması veya sürdürülmesi olası bir faktör olmaktadır. Asidozun, pellegranın metaboklik bir eşi olabileceğine dair bazı kanıtlar mevcuttur.¹⁸⁷²

4.8.3 Mısır Esir Kamplarında Psikoz Hastalığı

Savaş ve esaret psikozlarından bahsederken o dönem bu konuda çalışmalar yapan ve bizzat esirler ile görüşerek gözlemlerde bulunan Mazhar Osman'ın araştırmalarının görülmemesi büyük bir eksiklik olacaktır. Mazhar Osman'a göre savaşın başlamasıyla ruhsal hastalıklarında çok büyük artışlar olmuştur. Ensefalit (Beyin iltihabı) hastalığı hariç yeni orta çıkan herhangi bir hastalık yoktur. Genelde var olan hastalıkların bu dönemde çok hızlı arttığı gözlemlenmiştir. Muharebe sırasında nevrozlar aşırı derecede artmıştır. Cephede herkesi korkutan top sesleri, gözlerinin önünde arkadaşlarının cesetlerinin parçalanması, gergin bir şekilde her gün düşman taarruzunun beklenişi, soğuk, açlık, yakınlarını kaybediş, uçaklarla çoluk çocuk demeden insanların öldürülüşü askerlerde psikozların görülmesinde sebeplerinden sadece birkaçıdır. Melankoliler, maniler (Bipolar bozukluk, manik depresif hastalık), şizofreniler, paranoyalar, alkolizm, histeri, nevrasteni, tik ve diğer bilen sinir hastalıkları bu dönemde en sık rastlanılan hastalıklardan bazılarıdır. Bu sebeplerle Birinci Dünya Savaşı'na sinir harbi de denmiş ve sinirleri kuvvetli olan tarafın kazanacağı söylenmiştir. Bir tarafın sinirlerini zayıflatacak sebepler her gün artarken diğer taraf güçlerine yeni kuvvetler eklemiş, ümit ve cesaretini hep korumuştur. Yine bir taraf açlık ve sefalet içindeyken diğer taraf, karnı her daim toktur ve bolluk içindedir. Savaşın ilk üç ayında hangi tarafın kazanacağı, hangi tarafın kaybedeceği artık bilinmekteydi. Harp sırasındaki siper hattında bulunma ve daha sonrasında esaret altında uzun süreler geçirme askerlerde siper psikozları ve tel örgü psikozları çıkmasına neden olmuştur. Cepheye giden askerler için ilk önceleri ailelerden mektup ve hediye beklemek önemli bir olaydı. İlk başlarda eşinden veya sevdiğinden bir hediye almak, çocuğunun fotoğrafına bakmak, memleketinden bir

---

¹⁸⁷² a.g.e., s. 525-527. Ayrıca bkz. **Report of Investigation on Pellagra among Turkish Prisoners of War in Egypt 1920**, Haz. A. C. Hammod-Searle, A. G. Stevenson, Alexandria, Whitehead Morris, 1921.

haber veya zafer bildiren bir gazete parçası okumak askerleri mutlu ederken bir süre sonra asker ve subaylar tamamen duygusuzlaşmaktadır. Askerlerin her günü birbirine benzemekte ve büyük bir vurdumduymazlık içindedirler. Memleketinden gelecek hediye veya mektup onu eskisi kadar ilgilendirmemektedir. Askerler lakayt olmakta, üstüne başına bakmamakta, tuvalet temizliğine önem göstermemekte, büyüğüne küçüğüne saygısızca davranmaktadır. Ölüm korkusunu tamamen unutmuş olan asker, beş dakika önce kâğıt oynadığı arkadaşı ölse bile bir üzüntü duymamaktadır. Sigara içmekten başka bir zevk aldığı olay kalmamıştır. Esaret altındaki tel örgü içinde tek düze bir hayat süren askerler için de durum böyledir. Bu tür hastalıkların en önemli belirtileri sinirlilik, huzursuzluk, dikkat eksikliği, huysuzluk ve depresyondur.¹⁸⁷³

Beyin yaralanmaları, savaş psikozları denince akla ilk gelen hastalıklardandır. Beyin yaralanmaları şuur bozukluğuna yol açmaktadır. Beyin sarsıntısı, kafa üstü düşmek, dipçikle vurmak ve siper altında kalmak beyin sarsıntılarına neden olmaktadır. Bu tür hastalarda delilik ve aklını kaybetme görülebilir. Ayrıca unutkanlığa yol açmaktadır. Baş ağrısı, baş dönmesi, baygınlık, sara, kulak uğuldaması, katatoni gibi hastalıklar sık sık görülebilmektedir. Bu hastalar yeni şeyleri öğrenmekte güçlük çekmekte, hatta ileri vakalarda hiçbir şey öğrenememektedir.¹⁸⁷⁴

Esareten dönen esirler arasında daha sonraki yıllarda şizofreni hastalıkları görülmüştür. Mazhar Osman, tek başına esaretin şizofreniye yol açtığı savı yerine yatkınlıktan bahsetmektedir. Şizofreniye yaktın askerler, zayıf buldukları anda esaretin de etkisiyle bu hastalığa yakalanabilmektedir. Tel örgü psikozu ya da esaret psikozu Mazhar Osman'a göre şizofreniye giden bir başlangıçtır. Bu konuda yaşanmış bir olay Mazhar Osman tarafından not edilmiştir. Esareti sırasında Mısır'da kalmış bir Osmanlı Ermeni vatandaşı Serkis Kapancıyan, muayene edilmek üzere polis tarafından Topbaşı'da Mazhar Osman'a getirilmiştir. Kapancıyan lakaplı Diyarbakırlı 35 yaşlarında kunduracı Serkis'e savaşın başlarında, Kudüs Cephesi'ne kadar silah verilmemiştir. Üç sene askerlik görevinden sonra esir düşmüş ve Port Said esir kampına gönderilmiştir. İki yıl esareten sonra kaçarak İstanbul'a gelmiştir. Kısa bir süre Batum'a gitmiş, orada Ermeniler yanında savaşa katılmıştır. İstanbul'a

---

¹⁸⁷³ Mazhar Osman Uzman, **a.g.e.**, s. 327-329.

dönüşünde bağırsak sorunları ve makat sancısı şikâyeti ile Yedikule Ermeni Hastanesinde Hanımyan adlı doktora muayene olmuştur. Serkin, rızası olmadan ameliyat yapılarak sakat kaldığını iddia etmiştir. Kırk gün hastaneden yatmış, sağlam girdiği hastaneden iki koltuk değneği ile çıkmıştır. Başka doktorlara da görünmüş, hepsi ameliyatın iyi yapılmadığını söyleyince elindeki para ile bir tabanca almış ve kendisini öldürmeyi düşünmüş fakat başaramamıştır. O sırada tramvaya binmiş ve orada kendisini sakat bırakan doktoru görünce ani bir kararla doktoru öldürmüştür. Mazhar Osman'a göre bu kişinin bağırsak sorununda ve psikolojik durumunun kötü olmasında Mısır'daki esaretin payı büyüktür.¹⁸⁷⁵

Mısır, Hindistan veya diğer esir kamplarından geri dönen esir askerler özellikle de subaylar beraberlerinde pellegra ve trahom gibi erken bunama hastalığını da getirmişlerdir. Erken bunama hastalığı esirler arasında yaygın görüşmüş ve adeta esirleri canlı birer ölü haline çevirmiştir. Bu hastalardan bazıları Bakırköy Hastanesine yatırılmış ve uzun süre orada tedavi edilmeye çalışılmıştır. Mazhar Osman'a göre esarete uzun müddet bulunmak ve hapishanelerde kalmak erken bunamaya sebeptir. Akıl hastanelerinin en müdavimleri ve kalıcı olanları esarete bulunan askerlerdir. Esaret yüzünden erken bunayanlar Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi sayı bakımından en fazla olanlardır.¹⁸⁷⁶

Seydi Beşir kampında görülen bazı davranışlar subayların psikolojilerin ne halde olduğunu göstermeleri bakımından önemlidir. Subayların bir kısmında iki ve hatta üç sene tel örgüler içerisinde bir tarafa çıkamadıklarından dolayı bazı asabî halleri müşahede edilmiştir. Subaylar arasında en ziyade görülen kötü huylar birbiriyle kavga etmek, diğerinin aleyhinde söz söylemek veya ağız münakaşaları yapmaktır. Subayların kapalı yerde yaşamaları ve kamptan dışarı çıkamamaları ruh sağlıklarını bozmuş ve sinir hastalıklarına yakalanmalarında etkili olmuştur. Her türlü talebe karşı esirlerin kampta dışarı çıkmalarına müsaade edilmemiştir. Kamp dışında bir miktar gezdirilmeleri için birkaç defa İngiliz Esir Kumandanlığına müracaatta bulunmuş fakat civardaki hurmalığa ve de deniz banyosuna gitmelerinden başka bir izin alınamamıştır. Bir esirin intihar teşebbüsü üzerine

---

¹⁸⁷⁴ Mazhar Osman Uzman, **a.g.e.**, s. 329-330.

¹⁸⁷⁵ Mazhar Osman, **Tababeti Ruhiye**, Kader Matbaası, İstanbul, 1941, s. 250, 268.

İngiliz kumandanına subayların müptela oldukları ruh hastalıklarının izalesi için kamp dışına çıkarılmaları isteği yenilenmiş ve istek ancak kabul edilmiştir. Günlük 20-30 subay Kızıllaç otomobilleri ile eğlenme amacıyla Seyyid Cabir civarında bir hayvanat bahçesine götürülmüştür. Esir sayısının çokluğundan bir subaya ikinci bir gezinti için ancak iki üç ay sonra sıra gelmesi ve bazı subayların da kaçmayacaklarına dair söz ve imza vermekten çekinmeleri gibi sebeplerle bu gezintiler esirler için bir fayda vermemiştir.¹⁸⁷⁷

Kamplarda esirlerin ruhsal durumlarının pek de iyi olmadığına dair kanıtlara arşiv belgelerinde de rastlanmaktadır. Galata Merkez Rıhtımdan 20 Temmuz 1918'de Hariciye Nezareti Üsera Muamelat Şubesine giden bir yazıda Thatmyo kampında ruhsal durumu zamanla bozulan bir subay konu edilmiştir. 113. Alay 1. Tabur kumandanı olup Irak'ta yaralı olarak İngilizler tarafından esir edilerek Thatmyo'da hapsedilen Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi'nin, aynı karargâhta uzun süre esaret hayatını sürdürmesi ruhsal durumuna kötü tesir etmiştir. İsmail Hakkı Efendi'nin bozulan ruhsal durumu gönderdiği mektuplara da yansımıştır. İsmail Hakkı Efendi'nin tedavisi için diğer bir esir karargahına nakli İngiltere Hükûmetinden talep edilmiştir.¹⁸⁷⁸

Esir kamplarında uzun süre bulunan ve o günleri hatıratlarında yazan esirlerin anlattıkları, esirlerin ruhsal açıdan ne halde bulduklarını ortaya koymaktadır. Meiktila esir kampında bulunan Mustafa Tütüncü, esirlerin memleketlerinden, eşlerinden ve çocuklarından ayrı yaşadıkları süre uzadıkça büyük bir ümitsizliğe kapıldıklarını ve pek çoğunda huzur, rahat ve akl-ı selimin kaybolduğunu söylemiştir. Esirlerin zamanla ellerinde para tükenmiş, esirler arasında hastalıklar artmış ve ortaya çıkan düzensizlikten yararlanma ve fırsatçılık başlamıştır. Her gün aynı rutin işi yapan esirlerde en küçük bir serbestlik yoktur. Kamp hayatındaki şartlar çok katıdır ve hiç müsamaha gösterilmemektedir. Esirler kendi arasındaki en küçük şeyleri dahi büyütmede ve küçük tartışmalar, büyük kavgalara ve ölümlere sebep olmaktadır. Herhangi bir kavga başladığı zaman kavgayı sonlandırmak mümkün olmamakta, yüzlerce esir bıçaklarla birbirine saldırmaktadır. Olay ancak bir süngülü

---

¹⁸⁷⁶ Mazhar Osman, **Akıl Hastalıkları**, Kader Matbaası, İstanbul, 1935, s. 366; Mazhar Osman Uzman, **Psychiatria**, s. 329.

¹⁸⁷⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

İngiliz askeri tarafından sonlandırılabilir. Kavgalar genelde birkaç ölü ve 5-10 yaralı ile sonuçlanmıştır. Ağır yaralılar hastaneye gönderilmekte, sorumlular ise 3-5 günlük hapis cezasından sonra tekrar kampa gelmektedirler.¹⁸⁷⁹

Eyüb Sabri Akgöl de kampta yaşayan askerlerin maneviyatlarının çok fazla bozulduğundan şikâyet etmektedir. Özellikle hastanelerde gördükleri zulüm ve işkenceler esirleri ümitsizliğe düşürmüş ve vatanlarına dönme ümitleri tamamen kırılmıştı. Kamplarda her gün ölümler meydana geliyor, arkadaşlarının gözleri çıkarılıyor, ayakları ve kolları kesiliyordu. Bu gibi feci manzaralar esirleri kötümser yapıyordu. Hastanelerde vefat edenler birbiri üzerinde ve eşek arabaları ile mezarlığa naklediliyor, bir defin merasimi bile yapılmaksızın üst üste hendeklere atılıyordu. Bu surette esirlerin ölümleri de İngilizlerden hakaret görüyordu. Gözleri oyulan körlerin çoğu sefalet içinde sürüne sürüne hayatlarını kaybediyordu. Ancak Kuvâ-yı Milliye Hareketi hakkında gelen müjdeli ve sevindirici haberlerin tellerdeki bütün askerlere ulaşması ve hemen ardından Mısır halkının mitinglerdeki istekleri arasında Müslüman esirlerine yapılmakta olan zulüm ve işkencelere son verilmesi talepleri esirlere karşı gösterilen kötü muamelenin bir nebze azalmasına sebep olmuştu. Bu olaylardan sonra hastanelerde vefat edenler kefenle sarılarak yine araba ile nakledilmiş ise de cenazeler ayrı ayrı defnedilmiş, göz ameliyatlarına da o tarihten itibaren birdenbire son verilmişti. Bu durum askere cesaret vermiş ve yeniden morallerinin canlanmasına yardımcı olmuştu. Artık Türk esirleri kendilerine gelen güven ile yazılı ve sözlü şikâyetlerde bulunarak üzerlerinden alınan para ve elbiselerin geri verilmesini talep edebilmişti.¹⁸⁸⁰

Cemil Zeki Yoldaş esirlerin sabah akşam 2 defa yoklama yapıldığını, dışarıdan kimse ile görüşmediğini, mektupların sıkı bir denetim altında olduğunu, bu durumda esirlerin ailelerine istediklerini rahatlıkla yazamadıklarını, çoğu zaman da mektupların ulaşmadığını söylemiştir. Bu şartlar Mısır ve Hindistan kamplarındaki esirlerin akli dengesini yitirmesine ve intihar etmesine sebep olmuştur. Tüm bu zorluklarla başa çıkmak imkansızdır. Memleketten ve ailesinden uzak durmaya çalışmanın mümkün olmadığı kamplarda, esirlerin manevi çöküntüye

---

¹⁸⁷⁸ BOA, HR. SYS., 2206/4.

¹⁸⁷⁹ Mustafa Tütüncü, a.g.e., s. 70-71.

¹⁸⁸⁰ Eyüb Sabri Akgöl, a.g.e., s. 82-83.

direnmek için sağlığına özel bir önem göstermesi gerekmektedir. Örneğin, Cemil Zeki Bey, bedenen sıhhatli olmak ve esarete dayanabilmek için sık sık sıcak ve güneş banyosu yaptığını ve hareket halinde olduğunu yazmıştır.¹⁸⁸¹ Esir mektuplarında yaşanan sorunların esirlerin maneviyatlarını bozduklarına bir kanıt da taraflı hazırlamasına rağmen Kızıllaç raporlarıdır. Thatmyo Hastanesi doktoru Yüzbaşı Behiç Bey'e göre esirlerin mektuplarının geç ulaşması, geç gelmesi, hatta bazen muhatabına hiç ulaşmaması ve ailelerinden haber alamamaları esirlerde zihinsel ve psikolojik hastalıkların görülmesine yol açmıştır.¹⁸⁸²

Emin Çöl, hatıratında Heliopolis esir kampında İngiliz askerlerinin Türk esirlere psikolojik baskı yaptığını iddia etmiştir. İngiliz askerler, Türk askerlerinin Kut'ül-Amare'de esir aldıkları İngiliz esirleri aç ve susuz olarak kilometrelerce yürüttüklerini ve esirlere insani şartlarda bakmadıklarını söyleyip Osmanlı Hükûmetini küçük düşürmeye çalışmıştır. Hatta Türklerin İngiliz askerlerine işkence yaptıklarını kanıtlamak için Konya'da bulunan İngiliz esirlerin mezarlarının açılıp otopsi yapılması gerektiğini söylemişlerdir.¹⁸⁸³

4.8.4 Mısır Esir Kamplarında Esirlerin Gözlerinin Kör Edilmesi İddiaları ve Esirlerin Gözlerinin Kör Edilmesinde Ermenilerin Rolü

Günümüzde çok tartışılan bir konu olan Mısır esir kamplarında esirlerin gözlerinin bir bahane ile çıkarılması, gözleri bizzat çıkarılmış veya o acı dolu günlerde olaylara şahit olmuş askerlerin ifadeleri ve yazmış olduğu hatıratlar ile sabittir. Bursalı Halil oğlu Mehmed Nuri Efendi'nin ifadesine göre esirler kamplarda kötü muamele ve kamp şartları dolayısıyla değişik hastalıklara yakalanmışlardır. Yıllarca kızgın kumların üstünde güneş altında yaşamak zorunda kalan esirler yaşadıkları bu kamp şartları sebebiyle gözlerinden rahatsızlanmışlar ve bazıları

---

¹⁸⁸¹ Cemil Zeki Bey esaret altındayken akrabalarına çeşitli mektuplar yazmış bunların bir kısmını ise göndermemiştir. 15 günde bir göndermeyi planladığı mektuplarda hayatını beşe ayırmış ve hayatının bu dönemlerine ve esaret hayatına dair bilgiler yazmıştır. Yazıp göndermediği ve esaret hayatına dair mektuplarda kampta geçen hayatına dair günlük işler yer alır. 18 ay boyunca esir arkadaşlarını ile gece gündüzü üzüntü içinde geçirdiğini bu dönemde tarih coğrafya askeri bilgi ve tecrübelerini okuduklarını duyduklarını olayları ve hikayeleri anlattıklarını yazmıştır. Bkz. Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 26-27, 34-35.

¹⁸⁸² **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 74.

mahrum kalmıştır. Esaret sonrası yurda dönen binlerce subay ve askerinin haline bakıldığında esirlerin perişanlığı yaşananları net bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁸⁸⁴

Sevk ve Misafirat Komisyonu Başkanlığından Erkan-ı Harbiye Başkanlığı Vekâletine 10 Ağustos 1919'da gönderilen bir tezkerede Tel El-Kebir Osmanlı esir karargâhından peyder pey yurda dönen malul askerlerin usulen ifadeleri alındıktan sonra memleketlerine sevk edildiğinden bahsetmektedir. Askerlerin esir düştükten sonra yaraları ve hastalıkları ile ilgilenilmeyişi ve malul duruma getirilmesi kendileri tarafından anlatılmıştır. Osmanlı Hükûmeti, vatanın böyle güçlü kuvvetli adamların vücudundan bir daha istifade edememesi için esirlerin kasten gözlerinin kör edildiği düşünmüştür. Türk Askerlerinin esaretten gözleri çıkarılmış olarak dönmelerinin en önemli sebebi ifadelerinden de anlaşıldığı üzere İngilizlerle kendileri arasında tercümanlık vazifesini yapan Ermenilerdir. İki gözü birden kör edilen askerler gerçekte hastalığı olmayan güçlü, kuvvetli, güzide neferlerdir. Osmanlı yöneticilerine göre Mısır bölgesinde göz hastalığı öteden beri mevcut olup ve bunun tesiriyle görme yetilerini kaybettikleri iddia olunur ise orada bir müddet kabile zarfında hayat geçirmiş Osmanlı askerlerinin değil, bilakis o bölgede eskiden beri hayatını geçirmiş bütün halkın gözlerinin kör kalmaları gerekirdi. Bu şartlar altında Osmanlı idaresi bu esirlerin kasten kör edilmiş olduğunda ısrar etmiştir. Bununla beraber her gelen malul esir kafilesi ile esaretten dönen boylu poslu pek çok asker aynı akıbete uğradıkları ifadelerinde anlatılmıştır.¹⁸⁸⁵

20. Kolordu Komutanlığının Erkân-ı Harbiyeye 3 Ağustos 1919 tarihinde gönderdiği bir raporda Tel El-Kebir esir garnizonunda iken gözleri kör edilen üç âmâ neferin ifadeleri ve fotoğrafları bulunmaktadır. Rapora göre esir garnizonunda bulunan doktorların çoğunluğunun Ermeni olması sebebiyle kamplarda zulme uğrayan askerlerin Türk askeri olmaktan başka bir kabahatleri yoktu. Harbiye Nezaretine gönderilen aynı tür pek çok başka rapor da vardır. 1 Eylül 1919 tarihinde Erkan-ı Harbiye Başkanlığından Harbiye Nezareti Muamelat-ı Zatiye Müdürlüğüne gönderilen esaret sonrası esir ifadelerini de içeren bu raporda esirlerin isimleri, memleketleri, medeni durumları, nasıl esaret altında alındıkları, hangi kamplarda

¹⁸⁸³ Emin Çöl, *a.g.e.*, s. 121.

¹⁸⁸⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, *İHK.*, 96/140.

¹⁸⁸⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, *İHK.*, 90/39.

kaldıkları, sağlık durumları, gözlerinin nasıl kör edildikleri, kamplarda hangi şartlarda yaşadıkları, hastanelerdeki esirlerin durumları, nasıl tedavi edildikleri, ne yedikleri ve içtikleri hakkında bilgiler yazmaktadır. Raporda bilgisine başvuru edilen esirler arasında Eylül 1918'de Filistin Cephesi'nde esir düşen Boyabadlı Arif oğlu Mehmed Ali, Boyabadlı Ali oğlu Fehmi, İskilipli Mustafa oğlu Ali vardır. Adı geçen esirlerin tümü önce Kantara'da tedavi altına alınmış, ardından Tel EL Kebir esir kampına getirilmiştir. Burada kendilerine verilen ilaçlar ile gözlerini kaybetmişlerdir.¹⁸⁸⁶

Tel El-Kebir esir garnizonunda bulunup maluliyetlerine sebebiyle geri dönen üç askerin daha önce gözlerinde hiçbir sorun yok iken iki gözü birden çıkarılmıştır. Bunlardan ilki Boyabadlı 1896 doğumlu Arif oğlu Mehmed Efendi'dir. 26 Temmuz 1919 tarihli ifadelerinde Salt Cephesi'nde 48. Fırka 5. Süvari 5. Alay 5. Bölükte iken 1918 Kurban Bayramının dördüncü günü düşman taarruzunda İngilizlere esir olduğunu söylemiştir. Esir olduğu zaman tüm askerlerle beraber önce Kantara'ya götürülmüşlerdir. Kantara'da gözü ağrımaya başlamış, burada İngiliz doktorlara muayene olmuştur. Muayene eden İngiliz doktorunun yanında Halepli bir doktor daha vardı. Müslüman olup olmadığı bilinmediği gibi ismini de bilen yoktu. Tercümanların ise hepsi Ermeni idi. Muayeneden sonra Kantara Hastanesine sevk edilmişti. Hastaneye tedavi için yatırılmış, burada Arap olan bir sıhhiye neferi gözlerini yıkayacağını söyleyerek gözlerini açtırmış, bu sırada gözlerine ilaç dökmüş ve sağ gözüne kuvvetlice bastırmıştı. Derhal sağ gözü ateş gibi sıçramış ve oracıkta akmıştı. Önce sağ gözü hemen ardından sol gözü kapanmıştır. Kantara'da 60 gün kadar kaldıktan sonra Tel El-Kebir'e getirilmişlerdi. Tel El-Kebir Hastanesinde İngilizlerin emri altında bulunan esir Türk doktorlarından Yüzbaşı Mustafa, Yüzbaşı Doktor İbrahim beyler de bulunduğu halde İngiliz doktorlar kendisini muayene etmiştir. Günde en az üç dört defa gözlerine ilaç dökülmüştür. Fakat bu ilaçların faydasını hiçbir görmemiştir. Esirlerin gören gözleri artık açılmaz olmuştur. Esir olmadan evvel gözlerinde hiçbir hastalık yokken Kantara'da gözlerinin ağrımağa başlamasıyla iki gözünü birden kaybetmesi çok kısa bir sürede gerçekleşmiştir. Esirin ifadesinde gözlerine akıtılan ilaçların ne olduğuna dair bilgi de mevcut değildi.

---

¹⁸⁸⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44; İHK., 100/25.

Üç dört türlü ilaç vardır. İlaçlar mor ve yeşil renkti. Ne ilaç olduğunu esirler tam bilmemekteydi. İlacı akıttıktan sonra bazı ilaçlar esirlerin yakmış, bazı ilaç da adeta esirleri ağlatmıştı. Kamp âmâ asker doludur. Sadece adı geçen esir çadırında çok sayıda esir olduğundan bahsetmektedir. Koşullarda Türk esirler arasındaki sıhhiye neferleri kör olan esirler arkadaşların hizmetini görmüşlerdir.¹⁸⁸⁷

Mısır'dan esaretten dönen Tel El-Kebir kampında bulunmuş üç âmâ askerden bir diğeri Ali oğlu Fehmi'dir. 26 Temmuz 1919 tarihli ifadesinde gözlerinin nasıl kör olduğunu anlatmıştı. Esir olmazdan evvel gözlerinde hiçbir sorunu yoktu. Esir olup Kantara'ya getirdikleri vakit Kantara'da sıtmaya yakalanmış ve kısa sürede hastalığı atlatmıştı. Yirmi gün kadar Kantara'da bulunduktan sonra Tel El-Kebir'de getirmişti. Burada zayıflıktan dolayı viziteye çıkmış ve doktordan aldığı ilacı kullanmıştı. Aradan bir ay geçtikten sonra gözleri hafif ağrımağa başlamış ve hastaneye yatırılarak gözlerine ilaç sürülmüştü. Bu ilacın etkisiyle gözleri bir daha açılmamak üzere kapanmıştı. Kampta kendisi gibi daha çok gözleri görmez asker vardı. Yalnız Ali oğlu Fehmi'nin bildiği, kampta her biri yüz nefer alan büyük boyutta on iki çadır dolusu gözleri görmez âmâ asker vardı.¹⁸⁸⁸

Esirin hatırladığı kadarıyla ilk akıtılan ilaç deniz suyu rengindeydi. Ondan sonraki ilaçlar ne renkte olduğunu artık bilememekteydi. İlaçlar İngiliz doktorlar tarafından esir olan Osmanlı doktorlarına veriliyordu. Türk doktorlar da ilaçları esirlerin gözlerine sürerlerdi. Esirler gözlerinin açılması bir yana bu ilaçlardan hiçbir fayda görmemişlerdi. Esirler bu durumu kendi Türk doktorlarına söyledikleri zaman Türk doktorları, "*Ne yapalım oğlum biz de emir kuluyuz, bize verdikleri ilaç budur kullanacaksınız.*" cevabını vermektedirler. Kampta iki doktor vardır. Birisi Tekfurdağlı Doktor Yüzbaşı İbrahim Bey, diğeri Yüzbaşı Mustafa Bey'di.¹⁸⁸⁹

Ali oğlu Fehmi bulunduğu yerde bir Ermeni askerin olduğunu, kampta başka bir gayrimüslimin olup olmadığı hakkında bir bilgisi olmadığını söylemiştir. İlk esir olup Kantara'ya sevk edildiği zaman içlerinde mevcut Hristiyan, Musevi, Arap efradın hepsi ayırmış, başka tarafa götürülmüştü. Kamptaki Ermeni âmâ nefere kendi hemşerisi olan tercümanlardan biri daima yardım etmişti. Zaten kamptaki

¹⁸⁸⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

¹⁸⁸⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

¹⁸⁸⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

tercümanlar hepsi Ermeni idi. Ali oğlu Fehmi, ifadesinde esaretten gelen birçok esirin kendisi gibi gözlerinden hastalıklı gelmesinin sebebinin yedikleri yemeklere, içtikleri suya bağlamaktadır ki hepsi ilaçlıdır.¹⁸⁹⁰

Esirlerin Mısır esir kamplarında bir bahane ile kör edilmelerinin ardında hiçbir vicdana sığmayacak basit nedenler de olabilmekteydi. İngiliz binbaşısı kamplara gelerek geceleri gözleri görebilen esirin olup olmadığını sormaktaydı. Gözleri görüp de artık kaçacak kaldı mı diye esirleri kontrol etmişti. Bu cümleden anlaşılmaktadır ki esirlerin kaçmalarını engellemek için esirler kör edilmişti. Ali oğlu Fehmi kendilerinin kasten kör edildiğine inanmaktadır. İngiliz subayı esirlerin gözlerine ayna ile bakıp hemen ameliyathaneye göndermişti. Ameliyathaneye gönderildikten sonra esire gözünün dumanının silineceğini söylenerek kaşık gibi bir aletle esirin gözleri çıkarmıştı. Ali oğlu Fehmi gözleri kör edilmeden önce arkadaşlarına yapılanlara da bizzat şahit olmuştur. Alman Sahra Bataryasında bulunan ve Nablus civarında düşmana esir düşen Ali oğlu Fehmi, gözlerinin nasıl görme yetisini kaybettiğini, esir olmazdan önce sorun olup olmadığını ve ilk sorunun gözlerinde ne zaman ortaya çıktığı şu şekilde anlatmıştır:

“Esir olmazdan evvel gözlerim hiç ağrıydı, yoktu. Esir olup bizi Kantara’ya getirdikleri vakit Kantara’da beni sıtma tutmaya başladı. Bir müddet sonra sıtma geçti. Yirmi gün kadar Kantara’da oturduktan sonra Tel El-Kebir’e bizi getirdiler. Tel El-Kebir’de zayıflıktan dolayı ayak vizitesine çıktım. Doktordan ilaç içtim. Aradan bir ay geçtikten sonra gözlerim hafif ağrımağa başladı. Hastaneye yattım. Hastanede gözlerime ilaç döktüler gözlerim derhâl kapandı bir daha açılmadı.”¹⁸⁹¹

Mısır’da esarete her iki gözünü de kaybeden bir diğer asker Kel Pehlivan oğullarından Mustafa oğlu Ali Çavuş’tu. 26 Temmuz 1919 tarihli ifadesinde gözlerinin nasıl kör olduğundan bahsetmiştir. 1918 Kurban Bayramın dördüncü günü Salt Cephesi’nde İngilizlere esir düşmüştü. Önce Kantara’ya gönderilen esirler, ardından Tel El-Kebir’e sevk edilmişti. Tıpkı diğer esirler gibi esir olmadan önce gözünden hiçbir rahatsızlığı yoktur. Kampa gelişinden sonra kısa süre içinde gözleri tedavi ediliyor bahanesiyle çıkarılmıştır. Olayın nasıl gerçekleştiğinin tüm detayları

¹⁸⁹⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

da ifadesinde yer almıştır. Esir olduktan sonra sürekli kalacakları kamplara varıncaya kadar esirler yollarda çok zahmet çekmiştir. Fakat yolda gözlerinde hiçbir ağrı hissetmemiştir. Yalnız Kantara'ya vardıkları zaman biraz göz ağrısı hissetmiş, Kantara'da İngiliz doktorlarla beraber esir olan ve İngilizlerin emri altında bulunan Türk doktorlar tarafından muayene edilmişti. İngiliz doktorların hazırladıkları ilaçlar esirlerin gözlerine dökülmüştür. Gözlerine ilaç dökülen esirlerin gözleri şişmeye ve ağrımağa başlamıştır. Kantara'da hastanede altmış gün kalmıştır. İlk baştabip iki defa gözlerine ilaç akıtınca esirin gözleri bir daha açılmamak üzere kapanmıştır. Günde en az üç defa esirlerin gözlerine ilaç akıtılmaktadır. Kantara'dan diğer hastalarla beraber Tel El-Kebir'e götürülmüşler, burada âmâ hasta koğuşlarında yatırılmışlardı. Tel El-Kebir Hastanesinde buldukları müddetçe günde üç defa gözlerinize ilaç sürülmüştür. Yalnız bir çadırında iki gözünü kaybetmiş yetmiş dört asker bulunmaktadır. Tüm çadırlar gözleri çıkarılmış askerler ile doludur. Esirler arasında gözlerini kaybetmiş Ohannes isimli bir Ermeni de vardır. Âmâ koğuşlarında İngilizler tercümanlar olarak Ermenileri kullanmışlardı. Türk esirlerden sıhhiye neferleri de Türk esirlerine hizmet etmişlerdir.¹⁸⁹²

Beypazarı Şube Başkanı Binbaşı Bekir Sıdkı Bey tarafından 27 Temmuz 1919 tarihinde ifadesi alınan Beypazarı Gençali köyünden 1899 doğumlu Deli Ömer oğullarından Ömer oğlu Abdullah'ın ifadesi Ankara 13. Fırka Asker alma Başkanlığına gönderilmiştir. 72. Alay Hücum Bölüğünde iken Ekim 1918'de Nablus livasında Taberiye Gölü civarında İngiliz ordusuna esir düşen Ömer oğlu Abdullah esaret sonrası verdiği ifadesinde esir düştükten sonra önce Cenin'e, oradan da Kantara ve Tel El-Kebir'e sevk edildiğini ve bütün esirlik süresini orada geçirdiğini söylemiştir. Daha önceden gözlerinde hiçbir sorun olmadığını belirten Ömer oğlu Abdullah, Tel El-Kebir Hastanesinde nasıl malul kaldığını, ne suretle ve kimler tarafından tedavi edildiğini, tedavi eden doktoru tanıyıp tanımadığını ve hangi devletin doktoru olduğuna dair sorulan sorulara şu şekilde cevap vermiştir:

*“Esarete iken kendiliğinden gözlerim ağrımaya başladı.
Hastaneye düştüm, yalnız ben değil birçok arkadaşlarım da bu suretle
hastalandılar...*

---

¹⁸⁹¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

Gözlerime ilaç sürüp yıkamak suretiyle tedavimize teşebbüs edildi. Beni ve benden başka hastanede bulunan arkadaşlarımı bizzat bizim Türk ve Osmanlı doktorları tedaviye çalıştı. En ziyade tedavimize itina eden Osmanlı doktoru Binbaşı İbrahim Hakkı Bey olup kendisi bizzat tedavimize fazlaca çalıştığı gibi oradan yani esaretten hin'ül infisalımızda arkadaşlarıma ve bana elli şer kuruş para verdi.

Göz hastanesi altı, yedi çadırdan ibaretti. Bunlara da Osmanlı doktoru olup rütbesini iyice bilemediğim Mustafa Bey ile evvelce ismini arz ettiğim doktorumuz Sertabib İbrahim Hakkı Bey bakıyor, bazı doktor da İngiliz doktorları tarafından hasta ile hastaneleri teftiş ediliyordu. İlaç falan vermek suretiyle tedaviye bizzat el sürmezlerdi. Ameliyat vasıtasıyla gözleri çıkarmak icap edenler için İngiliz doktorlarının emriyle bizim isimlerini zikrettiğim doktorlar tarafından hastalardan icap edinilen gözü çıkarılırdı. Ameliyata İngiliz doktorları el sürmezdi. Yalnız reçete yazarlardı. Gerek hastanede gerekse sair mahallerde esir bulunduğum müddet zarfında hiçbir suretle bed (kötü) muamele görmedim... ”¹⁸⁹³

Gazze Cephesi'nde İngilizlere esir düşen Üsteğmen Halid Efendi'nin esarete gözlerinin nasıl kör edildiğini anlattığı 19 Temmuz 1919 tarihli ifadesini içeren rapor 20. Kolordu Kumandanlığı tarafından Erkan-ı Harbiye'ye iletilmiştir. 13 Kasım 1919'da Gazze'nin Makara köyü surlarında İngilizlere yaralı olarak esir düşen Halid Efendi, uzun bir yolculukta çektiği eziyetten sonra yaralı olması sebebiyle önce Mısır-ı Cedid Osmanlı Esir Hastanesine, oradan da tedavisi bittikten sonra İskenderiye Seydi Beşir esir kampına getirilmişti. İfadesinin devamında gözlerinin çıkarılmasıyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

“Hin-i esaretimde efrad kamplarında efradımızın iaşesi gayr-i muntazam hatta turşu yemeği verildiğini ve efradımızı bu az gıda ile ağır hizmette her gün için üç beş saat çalıştırdığını ve hastalanan efradımızın tedavisine bakmak üzere Ermeni ve Rum etibbalarını (doktorlarını)

¹⁸⁹² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/44.

¹⁸⁹³ Anlatım bozuklukları giderilmiş ve noktalama işaretleri eklenmiştir. Bkz. Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/32.

istihdam ederek efradımızın %30'unun gözlerini [kör ettiklerini] ve %15-20'sini de zehirleyerek öldürdüklerini işitiyorduk. Hatta bu husus için Türk üsera kumandanları İngilizlere müracaat ettiler. Ve sonra Türk doktorları gönderdiler.” ¹⁸⁹⁴

Mısır'da yapılan işkenceler sonucunda gözlerinden mahrum edilen bir erin dikkat çeken ifadesinden hazırlanan bir başka rapor Erkan-ı Harbiyeye 26 Temmuz 1919'da sunulmuştur. İngiliz ordusuna esir düşüp bilahare dönen Sincanlı 48. Fırka 152. Alay 2. Taburdan Hacı oğullarından Hüseyin oğlu Osman, ifadesinde gözlerinin feci bir şekilde çıkarıldığından bahsetmektedir. Raporu oluşturan bu ifade 17 Temmuz 1919'da Eskişehir Asker Alma Kalemi Başkan Vekili Yarbay İbrahim Bey tarafından 1. Kolordu Asker Alma Başkanlığına gönderilen bir yazıda yer almaktadır. Savaş boyunca başka hiçbir millete bağlı asker bu vaziyette evine geri dönmemiştir. Hiçbir vahşilik başka bir milletin askerine bu şekilde acımasızca yapılmamıştı. Askerlerin sağlam gözleri sebepsiz bahaneler ile sözde tedavi maksadıyla ilaç verilerek önce hastalıklı hale getirilmiş ardından tamamen çıkarılarak askerler gözlerinden mahrum bir halde bırakılmıştı. Esirin esaret sırasında Mısır'da geçirmiş olduğu operasyon neticesi her iki gözü görmez hale getirilmişti. Göz kaybının esarete gerçekleşmesi sebebiyle emeklilik işlemlerinin yapılması için İzmir Merkez Hastanesi sıhhiye heyetine gerekli yazılar yazılmıştı. Hüseyin oğlu Osman İngiliz yetkililerden görmüş oldukları katliam ve kötü muamele hakkında 4 Temmuz 1919'da Sincanlı Asker Alma Şube Başkanı binbaşuya verdiği ifadesinde gözlerin ne suretle sakat kaldığı sorusuna şu şekilde cevap vermiştir:

“Efendim esir düştüğüm zaman gözlerim sağlam idi. Bizi İskenderiye civarında Tel El-Kebir'de 5 numaralı tele koydular. Biz üç yüz kişi idik. Bir gün bizi havuz banyosuna soktular. Meğer havuzun içerisine birtakım ilaçlar koymuşlar. Havuzdan çıktıktan sonra gözlerimiz şişti, bozuldu sonra 7 numaralı hastaneye yatırdılar. Bizimle esir düşen İslam askerleri orada esir bulunurdu...”

Gözlerimizin neden böyle olduğunu sual ettiğimizde yıkandığınızı havuza asit fenik gibi bazı şeyler koymuşlar. Diğer civarımızda bulunan

¹⁸⁹⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/40.

diğer on üçünün kişinin de bizim gibi gözlerinin bozulduğunu gördük ve anladık. Mezkûr 7 numaralı hastanede beş gün kaldıktan sonra İngiliz doktorları bizleri ameliyat yapacağız diyerek [ve] yapılarak gözlerimizin pınarını çıkartarak bu vecihle bizi gözden alil (sakat bıraktılar) bıraktılar. Dokuz ay hastanede kaldık. Ba'de (daha sonra) bizi bu tarafa sevk ettiler."¹⁸⁹⁵

Tel El-Kebir esir kampından dönen ve her iki gözü görmeyen Kastamonu vilayetinin Küre nahiyesinin Salcı köyünden 1875 doğumlu evli ve bir kız babası Onbaşı Mustafa oğlu Ömer, gözleri kasten kör edilen esirlere bir başka örnektir. Hangi kıtada, nerede ve ne suretle esir olduğunu, gözlerin nasıl kör olduğunu, önceden gözlerinden herhangi bir rahatsızlığının olup olmadığı Ankara Sevk ve Misafir Komisyonu Başkanı yüzbaşı nezdinde şu şekilde anlatacaktır:

"Efendim Maan'da hat boyunda muhafız idim. Ricatte Şam civarında düşman bizi esir aldı. Esir olduktan sonra Mısır civarında Tel El-Kebir'e götürdüler. Esir olmadan evvel gözlerimde hiçbir şey yoktu. Hatta esir olub Tel El-Kebir'e gittikten sonra üç ay hiç göz hastalığı görmedim. Tel El-Kebir'de bir gün gözlerim kendi kendine şişmeye başladı. Doktora çıktım. Muayeneden sonra ilaç akıttı. Sekiz gün mütemadi surette günde üç defa olmak üzere ilaca devam edildi. Dokuzuncu günü beni ameliyata götürdüler. Meğerse anladık ki ameliyathanede benim gözlerimi çıkaracaklar. Tercümana dedim ki 'Ben gözlerimi çıkartmam karşında bir yazı göster. Görmezsem ve okuyamazsam o zaman gözümü çıkarınız.' dedim ise de dinlemediler. Çok ısrar ettim. Bunun üzerine tercüman dedi ki 'Senin gözlerini çıkarmayacaklar, yalnız göz çanaklarını kaldıracaklar, bu suretle ameliyat yapacaklar.' dedi. Bu esnada burnuma ruh koklattılar bayılıncaya gözlerimi çıkardılar. Sedyeye ile beni koğuşa getirdiler...

Ameliyat yapan doktorun ismini bilmiyorum fakat İngiliz olduğunu biliyorum. Tercüman dediğim Ermeni'dir. Zaten tercümanlar hepsi Ermeni'dir...

---

¹⁸⁹⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/39.

Ameliyat sol gözüme yapıldı ve gözüm çıkarıldı. Bu sıralarda sağ gözüm biraz görüyordu. Bu sağ gözüme de üç damla mor, yeşil gibi bir ilaç akıtıldı. Bunun üzerine bütün arkadaşların akıbeti de ben de uğradım. Yani her iki gözden ben de mahrum kaldım.

Benim gibi gözden mahrum kalmış çok arkadaşlar vardı. Mısır civarında mecruh esirler 37.000 kişi olduğu ve bunun hep gözlerinden âmâ kaldıkları hep biliyorlar.

...Türkiye esirlerinden başka Mısır civarına Duşamba'da kör olan yoktur. Ahaliden ve oranın muhitinde yaşayanlardan Türk esirlerinden başka kör olan ben görmedim. Elbette bunda mahsus yapılmaktadır...

Hatta herkes söylüyor ki İngilizler içtiğimiz sulara varıncaya kadar ilaç döküyorlar... Pek açlık hissedemiyor isek de yediklerimiz pek pena yapılmış yemeklerdir. Sabahları çay diye bulanık suyu, öğleyin çorba yerine buğday danesi, akşam sıcak suyu verirdi. Bununla tüm günü geçirdik... Gözlerimin böyle kalmasına sebep. Olanların Allah gözlerin kör etsin başka ne söyleyeyim.”¹⁸⁹⁶

Tel El-Kebir esir kampından dönen iki gözü kör edilmiş İskilipli Onbaşı Mustafa oğlu Osman verdiği ifadesinde esir olmadan önce gözlerinde hastalık olmadığına dair şu bilgileri vermiştir:

“Seferberlik bidayetinde Edirne Jandarma Alayında idim. Sonra 2. Kolordu karargahına muhafız olarak geçtim. Kolordu ile beraber Çanakkale'ye gittim. Bilahare Kafkas Cephesi'ne kolordu ile beraber gittim. Sonrada kolordu ile beraber Arabistan'a Salt Cephesi'ne gittim. Haleb'de geçen sene esir oldum.

Esir olduktan sonra Tel El-Kebir, Ramla, Kantara'ya götürdüler. Kantara'da iki ay kadar kaldım. Kantara'ya varıncaya kadar gözlerimde hiçbir ağrı yoktu. Kantara'ya vardığımızda bizden evvel esir olan arkadaşlar, İngilizlerin ilaç yedirmekte olduklarını söylediler. Ve İngiliz kumandanı bunların içerisinde gözleri gören var mıdır diye kendi

¹⁸⁹⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/39.

tercümanı vasıtasıyla askerimize sordu. 'Geceleyin biraz daha görenler vardır.' diye cevap verilince İngiliz kumandanı da çift damarları olanlar varsa daha biraz görmediğini işitmişlerdir. Ben Kantara'da dururken gözlerimde bir kaşınma gibi bir sızı his ettim, viziteye doktora çıktım. Doktor beni hastaneye götürdü. Hastanede ismini bilmediğim bir Ermeni doktoru gözlerime ilaç koydu. Bu ilaç gözlerime konduğu saatte gözlerim şişmişti, kapandı. Bir daha gözlerim açılmaz oldu. Günde bu ilaçtan gözlerimize üç defa akıtırlardı. ”¹⁸⁹⁷

Mustafa oğlu Osman gözlerinize akıtılan bu ilaçların rengi, koğuşunda kendilerine kimlerin hizmet ettiği, muayene eden doktorların kimler olduğu, isimlerini hatırlayıp hatırlamadığı, tercümanların kimler olduğu, içlerinde gayrimüslim askerin de olup olmadığı ve Kantara'dan sonra nereye götürüldükleri sorularına ise şöyle cevap vermiştir:

“İlaçların birkaç türlü vardır. Kırmızı, mavi gibi renklendir. Gözlerimiz kapandıktan sonra ilaçların renklerini bir daha fark edemedim, Kantara'da iken koğuşlarda Mısır Arabları hizmet ederlerdi. Adam akıllı bizi muayene eden yoktu. Bir defa gelir birtakım ilaçlar verirler giderlerdi. Bunlar da İngiliz adamlardır. İsimlerini bilmiyoruz. Tercümanlar hep Ermeni'dir. Üzerlerinde İngiliz elbisesi vardır. Bizim koğuşlar âmâ ile dolu idi. İçimizde gayrimüslim yoktu. Hep Müslim'dir... Kantara'dan sonra Tel El-Kebir'e getirdiler. Yemek içmek hususunda hiç sormayınız. Sabahları çay yerine sıcak su, öğlen tuzsuz buğday, akşamleyin çay ki şekersiz. Tel El-Kebir'den Nisan sene 35'de (1919) hareket ettik. Vapurla İstanbul'a çıkardılar. İstanbul'da Haydarpaşa Hastanesinde iki ay kadar yattım. Oradan da buraya sevk ettiler. ”¹⁸⁹⁸

Esirlerin ifadelerini alan görevliler başta olmak üzere Osmanlı Hükûmeti İngilizlerin ileri sürdüğü esirlerin gözlerinin bölgesel şartlardan dolayı çıkarılmasını anlayamamışlar ve bu durumu sorgulamışlardır. Öncelikle esaretten dönen birçok Türk askerinin bir ya da her iki gözü çıkarılmıştı. Pek çok esir âmâ olarak memleketlerine dönmüştür. Bu durumda Türk milleti açısından cevap alınması

¹⁸⁹⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/39.

gereken pek çok sorun vardır; Mısır’da göz hastalığı ne kadar yaygın ve göz hastalığına yakalanan kişi sayısı ne kadardır? Mısır’da her gözü ağrıyan kişinin gözleri kör olmakta mıdır? Her gözü ağrıyan kişinin gözleri tedavi edilmeyip çıkarılmakta mıdır? Bu tür merak edilen tüm sorular geri dönen esirlere sorulmuş ve şu cevap alınmıştır:

“Efendim her gözü ağrıyan kör olması lazım gelmez. İki günde, beş günde hemen kör olmak lazım gelmez. Benim burada oturan bir arkadaşım Ömer Onbaşı’nın gözüne dikkat ediniz sol gözünü zorla çıkardılar. Elbette bunun bir hikmeti vardır. Bizim gördüğümüz ve bulunduğumuz civarlarda ahaliden olsun öyle körler görmedik. Oralarda göz hastalığı olsa onların da bizim gibi gözleri kör olması lazımdı. Yukarıda söylediğim gibi gözlerimizde arka bir kaşıntı neticesi olarak gözlerimize birtakım ilaçlar akıtılmakla derhal gözlerimiz şişip kapanması bir oldu. Ve bu suretle her iki gözden mahrum kaldım.”¹⁸⁹⁹

8. Kolordu Mürettib Fırka Karargâh Askerlerinden ve Karacabey’in Selimiye mahallesinden Veli oğlu Ali’den alınan 4 Mayıs 1919 tarihli ifadede esirin gözünün nasıl çıkarıldığı şu şekilde anlatılmıştır:

“... Karargâh efradından sekiz on kişi ile Şam civarında esir olarak ve şimendifere rakiben Kantara tarikiyle Mısır’a sevk edildik. Mısır’da tel örgüler içerisinde tevkif ettiler. Hastalananları hastaneye gönderdiler. Hastanede esna-yı tedavimizde sabahleyin kalktığımızda mualeceli (ilaçlı) su ile yüzümü yıkattırıp dört beş saat sonra bir göz ağrısına mübtela oluyorduk. Ve bir müddet sonra hastalığımız tahfif edeceği yerde bilakis Osmanlı etbasından olub İngilizlere iltica eden Ermeni tabibleri, gazezine mebni birtakım mualeceler gözlerimizi büsbütün kör etmeğe sebebiyet verdirmek üzere tedavi etmeyüb bir ay ameliyat ameliyathaneye götürüb gözlerimizden mahrum bırakıyorlar. Ve ben de bir gözümünden mahrum olduğum gibi alel tahmin beş yüze karib (yakın) iki gözünden mahrum Osmanlı askeri vardır. Ve tedavimiz için salif-ül arz etbaya istirhamda bulunuyor isek de ‘Siz Ermenilere zulüm

¹⁸⁹⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/39.

yaptınız, biz de sizin böyle gözlerinizi çıkarub intikamımızı alacağız' diye söylediler... Yevmiye tahminen beş yüz gram ekmekle bir miktar bakla ve cüz'i miktarda mercimek ile takviye edilirdik.”¹⁹⁰⁰

Sadece Mısır kamplarında esir tutulanlar değil Halep'te esir tutulan esirlerin de gözleri kör olmuş veya kör edilmiştir. Bunun da sebebi yine kamplarda Ermeni doktorların ve Ermeni hemşirelerin bulunması ve Ermenilerin Türklere karşı besledikleri kindir. Halep'in işgalinde Halep Hastanesinde kalarak gözleri kör olan Kalecik'in Şeyh Şami köyünden Er Mustafa oğlu Hasan'ın 10 Ağustos 1919 tarihli ifadesinde esirin gözlerinin nasıl kör olduğunun detayları anlatılmıştır. Halep'te 9 ay kalan esir İstanbul'a sevk edilmiştir. Bu süre zarfında esire sadece Arap doktorlar gayet iyi bakmıştır. Hastaların arasında Müslüman olmayan bulunmadığı gibi İngiliz doktorlar da bu hastanede bulunmamaktadır. Mustafa oğlu Hasan hangi kıtada iken esir olduğu ve esir olduğu vakit nereye götürüldüğü, gözlerin ne vakit görmez olduğu, esir olmadan önce gözlerinden rahatsızlığı olup olmadığı gibi sorularına şöyle cevap vermişti:

“Efendim Haleb'de inzibat bölümünde idim. Gözler ağrımaya başladığı vakit Haleb'de hastaneye yattım. Hastanede gözlerim fazla ağrımaya başladı. Bu esnada bizim Türkiye askeri Haleb'i terk etti. İngilizler Haleb'i işgal edince bize bakan olmadı. Ara sıra bir Ermeni doktoru gelir bize bakardı. Hastanedeki Ermeni kızlar vasıtasıyla gözlerimize ilaç akıtırlardı. Fakat gözlerim her ne kadar ağrıyor ise de gözlerim sağlam ve görüyordum. Şerif geldi bizi teslim aldı. Bu sıralarda hastanedeki Ermeni kızlardan birisi güya yanlışlıkla gözlerime tentürdiyot akıttı. Üç gün sonra gözlerim kapandı. Sonra İngiliz sertabibi geldi sordu. Ben de yanlışlıkla gözlerime tentürdiyot akıtmışlar dedim. Bilahare beni bu hastaneden kaldırdılar, Haleb'teki Ramazaniye Hastanesine gönderdiler. Gözlerinden muzdarip kırk kişi kadar vardı. Beni de yıkadılar, diğerlerini İngilizlerle başka yere götürdüler. Şerif gelüb bizim hastaneyi teslim aldıktan sonra bizim Türk doktorları gelip gözlerimize bakmaya başladılar ise de ... vakit geçmiş birkaç gün

---

¹⁸⁹⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/39.

evvelisi elimize geçse idiniz gözlerinizi iyi ederdik dediler. Doktorun ismini hatırlamıyorum yüzbaşı rütbesinde Boşnak idi. Haleb’de dokuz ay yattım. Bundan sonra İstanbul’a sevk ettiler, İstanbul’dan da buraya sevk ettiler.”¹⁹⁰¹

120. Alay Kumandanı yarbayın ifadesinden oluşan ve Merkez Kumandanlığından Üsera İşleri Şubesine sunulan 20 Şubat 1921 tarihli raporda esirin kör edilme hikayesinden bahsetmektedir. Kamplarda özellikle erlerin bulunduğu hastanelerde esir askerlerin kör edildiği, esirler arasında en fazla konuşulan konudur. Esirin duyduklarını anlattığı ifadesine göre erlerin bulunduğu hastanelerde bulunan Ermeni doktorlar bir takım hasta erlerin gözlerini kör etmişlerdir. 16. Fırka Kumandanı albayın 8 Mart 1921 tarihli esaret sonrası verdiği ifadesinde şöyle demektedir:

“Bu bâbda katî bir fikir dermeyanı mümkün değildir. Ancak Mısır efrâd kamplarında beledî olan sâri bir göz hastalığından birçok efradımız malul olmuşlardır, bu hastalığın mahiyet ve suret-i husûl ve intişarı hakkında birçok rivâyât deverân etmiş ise de herhâlde mezkûr ordugahlarda îfâ-yı vazife etmiş olan etibbâ-yı Osmâniyenin mütâlaâtını almak muvafık olacağını zannedirim.”¹⁹⁰²

Gözlerinden muzdarip olan esirlerin kornea tabakası delinmiş ve göz bebekleri akıtılarak gözleri çıkarılmıştı. Bu gibi askerlerin oldukça mühim bir yekûna ulaştığı ve ölümlerin müthiş seviyelere çıktığı, Kahire Hastanesinde hasta olarak bulunmuş olan subaylar da ifade etmiştir. Birinci esir kafilesi ile gelen Yüzbaşı Salih Efendi, bu tür birçok elim olaylarının şâhidi olmuştur. Doktor Yüzbaşı Süreyya ve Şükrü Efendiler, haftada ancak bir defa doktorun viziteye geldiğini ve Süreyya Bey’in 5/40 tansiyonu varken taburcu edildiğini söylemiştir. İkinci esir kafilesi ile gelen ve bir ayağından ameliyat geçirmiş olan Binbaşı Mustafa Bey de Kahire Hastanesinde askerlere yapılan muamelenin ve verilen gıdanın çok kötü olduğundan ve kamplardaki yolsuzluklardan şikâyet etmiştir.¹⁹⁰³

¹⁹⁰⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 96/132.

¹⁹⁰¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/39.

¹⁹⁰² Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 4609/13.

¹⁹⁰³ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 313/1269.

Mısır'dan İzmir'e gelen göz hastalığına veya diğer hastalıklara yakalanmış esirler hemen tedavi altına alınmıştır. Bu kişiler memleketlerine sevk edilmemiş, İzmir Merkez Hastanesinde tedavi altına alınmıştır. Malul olarak mübadele edilen bu esirler, çeşit ve sebebine göre 13 Mart 1919 tarihi itibarıyla sınıflandırılmıştır. Birinci ve ikinci kabilelerle gelip İzmir Merkez Hastanesine yatırılan esirlere gözlerinin ne zaman, nerede kör olduklarına, ilaçlardan bir fayda görüp görmediklerine dair sorular sorulmuştur. Alınan cevapları şöyledir:¹⁹⁰⁴

Tablo 4.27: Mısır Kamparında Gözleri Kör Edilen Esirlerin İfadeleri¹⁹⁰⁵

Sıra No	Soru	Cevap	Memleketi ve doğum tarihi	Açıklama
1. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır'da esir idim. Kantara nam mahale götürdüler. Yol ve fabrikada çalışmak esnasında iken gözlerim ağrıdı. Nihayet hastaneye götürdüler. Tedavi altına alındım.	Edirne, Kırkilise, Dereköyü köyünden 1898 doğumlu Hasan oğlu Mehmed. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözünü Mısır'da esareti esnasında kaybetmiştir. Emeklilik hakkı kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Bir Ermeni doktor tarafından tedavi edildim. Tedavi esnasında gözlerim görmez oldu.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan hiçbir fayda görmedim		
2. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	İki buçuk sene evvel muharebe esnasında esir düştüm. Mısır'a götürdüler. Mısır'da esaretim esnasında gözlerime hastalık arız oldu (Musallat oldu). Hastaneye götürdüler.	İzmit kazası Şarkıye köyünden 1300 doğumlu Mustafa oğlu Ahmed. 2. Kolordu 59. Alay 1. Taburdan Osmanlı esiri. Hastaneye 9 Aralık 1918'de	Gözlerinde trahom neticesi kesafet korne-i münteşire (korneadaki beyaz leke, leucoma) mevcut olup gözlerini ebediyen kaybetmiştir. Hastalığı esaret
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Bir Ermeni doktoru tedavi etti. İlaç döktü, bilahare alil (hastalıklı) oldum.		

¹⁹⁰⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/10.

¹⁹⁰⁵ Esirler hakkında İzmir ve İstanbul'daki hastanelerde tutulan bilgilerde farklıklar görülmektedir. Belgede sadeleştirme ve kısaltmalar yapılmıştır.

	İlaçtan ne fayda gördün	Bir parça faydası dokundu. Hemen yuvaşuk ettiler. Büsbütün görmez oldum.	gelmiştir.	esnasında aldığından emeklilik hakkı kazanmıştır.
3. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır'a esir olarak gittim. Kantara nam mahalle götürdüler. esaretim esnasında gözlerim alil oldu.	Afyonkarahisar Çıkrık köyünden 1311 doğumlu İbrahim oğlu Mustafa. 15. Kolordu 57. Alay 1. Tabur askerlerinden. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözünü Mısır'da esaret esnasında kaybetmiştir. Emeklilik hakkı kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Bizim esir Türk ve Ermeni doktorları tarafından bakıldım ise de...		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan hiçbir fayda görmedim. İlaç beni kör etti.		
4. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır'da esir idim Kantara'da bizi çalıştırıyorlardı. Orada hastalandım. Gözlerim alil oldu.	Ankara Haymana Yavrucak köyünden 1895 doğumlu Mustafa oğlu Ahmed. 20. Kolordu 59. Alay 1. Tabur askerlerinden. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözünde kesafet-i korne-i münteşire neticesi gözlerini tamamen kaybetmiştir. Bu hale Mısır'da esareti esnasında geldiğinden emekliliği hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Mısır'da bizim kendi doktorlarımız baktı. Kantara'da İngilizler tedavi ettiler.		
	İlaçtan ne fayda gördün	Hiçbir ilaçlarından fayda görmedim.		
5. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır-ı Cedid'de esaretim esnasında gözlerime ağrı arız oldu. Hastaneye gittim. Hastanede ameliyat yaptılar, gözlerimi çıkardılar.	Ankara Bostaniye mahallesinden 1889 doğumlu Hasan oğlu İsmail. Hastaneye 2 Aralık 1918'de gelmiştir. 17. Alay 1. Taburdan.	Her iki gözü birden Mısır'da esareti esnasında çıkarılmıştır. Emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Ermeni doktorları tarafından gözlerim ihraç edildi, alil oldum.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçlardan hiçbir fayda görmedim.		
6. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır'da esaretim esnasında gözlerime hastalık arız oldu. Doktora çıktım ilaç verdi ve ilaçtan bir fayda görmedik, alil oldum.	Edirne Kırcaali'den 1889 doğumlu Haliloğlu Salih. 22. Kolordu 161. Alay 2. Tabur	Gözlerinde trahom hastalığı görülmüştür. Her iki göz Mısır'da esaret esnasında görmez

	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Ermeni doktorları tarafından tedavi edildim ise de hiçbir fayda hasıl olmadı.	askerlerinden Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	olduğundan emekliliğe hak kazanmıştır.
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan hiçbir fayda görmedim.		
7. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Gazze Muharebesi'nde yaralandım ve esir düştüm. Dört ay Abbasiye Hastanesinde tedavi altına alındım. Oradan Kantara'ya gittim. Orada çalışmaktan gözlerime hastalık arız oldu, viziteye çıktım.	Adana'dan Hasan Hüseyinzade Mahallesi 1894 doğumlu Ahmed oğlu Mustafa. 22 Kolordu 81. Alay Makineli Tüfenk Bölüğü askerlerinden. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Sağ gözü hastalık sonrası tamamen görmez olmuştur. Sol gözü Mısır'da çıkarılmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Bir ay tebdil-i hava Mısır'a gittim. Bir ay sonra gözlerim iyi oldu. Tekrar hastalandım hastaneye geldim, sol gözüme ameliyat yaptılar.		
	İlaçtan ne fayda gördün	Sağ gözüme de ilaç sürdülse de hiçbir fayda görmeyerek alil oldum.		
8. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır'da esaretim esnasında un, nohut çuvaları taşıyordum Gözlerime bir hastalık arız oldu, kör oldum.	Halep'ten Antep İbrahimli köyünden 1899 doğumlu Mehmed oğlu Hurşid.	Gözleri trahom neticesi görmez olmuştur. Emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Ermeni doktorları tarafından tedavi edildim ise de bir fayda göremedim.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan bir fayda görmedim.		
9. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır'da esaretim esnasında gözlerime hastalık arız oldu ve tedavi edilemeyerek alil oldum.	Kütahya Tavşanlı 1884 doğumlu Halil oğlu Bekir. Hastaneye 3 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözünü Mısır'da esareti esnasında çıkarılarak tamamen görmez olmuştur. Emekliliğe hak
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Kendi kendine birisi aktı. Kimse tarafından tedavi edildim.		

	İlaçtan ne fayda gördün	İlaç sürmediler, bir su koydularsa da tamamıyla kör etti.		kazanmıştır.
10.i Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır'da esaretim esnasında tel içerisinde kum çekerken gözlerimden kan geldi. Gözlerime su döktüler alil oldum	Konya Karaman'dan Hasanda köyünden 1883 doğumlu Musa İsmail oğlu Hüseyin. 22. Kolordu, 134. Alay 2. Taburundan Osmanlı esiri.	Sağ gözü hastalık sonrası Mısır'da çıkarılmış ve tamamen görmez olmuştur. Emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Arap ve Ermeni doktorları bakıyorlardı. Gözümü Ermeni doktor ameliyat yaptı.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan hiç fayda görmedim.		
11. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır'da esaretim esnasında gözlerimde ağrı hasıl olarak hastaneye gönderdiler. Orada tedavi esnasında alil oldum.	İzmit Adapazarı Kozca köyünden 1898 doğumlu İbrahim oğlu Akif. 22. Kolordu Makineli Tüfenk Bölüğü askerlerinden. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözü Mısır'da esareti esnasında çıkarılarak tamamen görmez olmuştur. Emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Ermeni doktorları tarafından tedavi edildim ise de hiçbir fayda hasıl olmadı.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan bir fayda görmedim.		
12. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Geçen sene Mısır'da esaretim esnasında gözlerime bir ağrı arız oldu. Hastaneye gönderdiler, orada tedavi altına alındım.	Konya Bozkır Koçan köyünden 1898 doğumlu Osman oğlu Mehmed. 22. Kolordu 165. Alaydan Osmanlı askeri. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözü Mısır'da esareti esnasında çıkarılarak tamamen görmez olmuştur. Emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Bir Ermeni doktoru tarafından tedavi ediliyordum. Bir su döktü gözlerim kör oldu.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan katiyen bir fayda görmedim.		

13. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır'da esaretim esnasında gözlerim hastalandı. Doktora çıktım, nihayet tele gönderdiler. Orada tedavi esnasında gözlerim alil oldu.	Kastamonu, Araç kazasının Buldurak köyünden 1896 doğumlu Esad oğlu Hamdi. Hastaneye geliş tarihi 10 Ekim 1918'dir. 23. Kolordu 20. Alay 2. Tabur Makineli Tüfenk Bölüğü askerlerinden.	Her iki gözü trahom neticesi tam olarak rüyetlerini (görme yetilerini) ebediyen zayi etmiştir. Mısır'da esareti esnasında hastalığa duçar olduğundan emeklilik hakkı kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Ermeni doktoru tedavi ediyordu. Göz taşı sürdü kör oldum.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçlar bir fayda vermedi.		
14. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır'da esaretim esnasında gözlerimden hastalandım. Abasiyeye gönderdiler, orada sağ gözümü ameliyat yaptılar, öbürünü ilaçladılar alil oldum.	Musul Kerkük, Avcı mahallesinden 1884 doğumlu Maruf oğlu Şevket. 164. Alay, 1. Tabur askerlerinden. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Sağ gözü Mısır'da çıkarılmıştır. Sol gözü yine Mısır'da hastalıktan dolayı kısmen görerek gelmiş sonrasında tamamen görmez olmuştur. Emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Ermeni doktoru baktı. İyi olamadım kör etti beni.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan bir fayda görmedim.		
15. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır-ı Cedid'de esaretim esnasında taş, kum çekerken hastalandım. Hastaneye gönderdiler, orada tedavi sırasında alil oldum.	Konya Aksaray Kösnek köyünden 1895 doğumlu Mehmed oğlu Yakub 23. Kolordu 21. Alay 3. Tabut askerlerinden. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözü birden Mısır'da esareti esnasında çıkarılmıştır. Emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Ermeni doktoru tarafından tedavi edildim ise de bir fayda görmedim.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaç hiç fayda vermedi.		
16. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır'da esaretim esnasında gözlerime bir ağrı arız oldu hastaneye gönderdiler, orada alil oldum	Afyonkarahisar Bolvadin Aziziye Göççü köyünden 1882 doğumlu Abdullah oğlu Bekir. 267 Makineli	Her iki gözü trahom sonucunda neredeyse tamamen görmez halde dönmüştür. Mısır'da esareti
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Bir Ermeni doktoru tarafından tedavi edilirken alil oldum		

	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan bir fayda görmedim.	Tüfenk Bölüğü efradından. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	zamanında olduğundan emekliliğe hak kazanmıştır.
--	-------------------------	-----------------------------	---	--

Kaynak: Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK. 82/10.

İlk kafilede Mısır'dan İzmir yolu ile gelip Maçka Hastanesinde tedavi altına alınmış olan malul esirlerin maluliyetlerinin çeşit ve sebeplerini gösterir 14 Nisan 1919 tarihli liste ise şöyledir:¹⁹⁰⁶

Tablo 4.28: Mısır Esir Kamplarında Hastalanan Esirlerin Hastalıkları¹⁹⁰⁷

Sıra No	Soru	Cevap	Memleketi ve doğum tarihi	Açıklama
1. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Mısır-ı Cedid'de esaretim esnasında gözlerimden hastalandım.	Sivas Aziziye'den 1899 doğumlu Taşdan oğlu Ahmed. Hastaneye 5 Aralık 1918'de gelmiştir. 3. Kolordu 151. Alay 3. Tabur Makineli Tüfenk Bölüğü askerlerinden. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözü trahom sonucunda neredeyse tamamen görmez bir derecede dönmüştür. Mısır'da esareti zamanında olduğundan emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Ermeni doktorları tarafından tedavi edildim. İsmi bilmiyorum		
	İlaçtan ne fayda gördün	Cehennem taşı ilaçtan sürdüler de hiçbir faydasını görmedim.		
2. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	İki sene evvel Mısır'a esareten gitmiştim. Beni Kantara'ya götürdüler. Orada kum ve arpa taşıyorlardı. Orada gözlerime hastalık arız oldu.	İstanbul Küçük Ayasofya Çifte Fırın Sokağından 1878 doğumlu Ahmed oğlu Mustafa. Velisi tarafından aldırılmak üzere müracaat edilmiştir. Edirne İstihkam Müfrezesi Bölüğü askerlerinden olup Osmanlı esiridir. İstanbul, Küçük Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözü trahom sonucunda neredeyse tamamen görmez bir derecede dönmüştür. Mısır'da esareti zamanında olduğundan emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Bir Ermeni doktoruna çıktım. Bana bir ilaç verdi bir saatte gözlerim alil		

¹⁹⁰⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/10.

¹⁹⁰⁷ Esirler hakkında İzmir ve İstanbul'daki hastanelerde tutulan bilgilerde farklıklar görülmektedir. Belgede sadeleştirme ve kısaltmalar yapılmıştır.

		oldu.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan hiçbir fayda görmedim.		
3. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandı	Geçen sene Gazze'den esir olarak Mısır-ı Cedid'e gittim. Oradan kanala çalıştırmaya götürdüler. Çalışmakta iken gözlerime bir ağrı arız oldu. Doktora gittim ve tedaviye başladık.	Adana Silifke Senir köyünden 1886 doğumlu Mehmed Ali oğlu İlyas. 22 Kolordu 129. Alay 1. Taburdan. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözü trahom sonucunda neredeyse tamamen görmez bir derecede dönmüştür. Mısır'da esareti zamanında olduğundan emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Bir Ermeni doktoru tedavi etti.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaç hiçbir fayda görmedim.		
4. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandın	Şam'da muharebe esnasında esir düştüm. Doğruca Mısır'a götürdüler. Şam'da gözlerime biraz ağrı geldi. Mısır'da ziyadeleşti. Hastaneye götürdüler.	Antalya Manavgat'tan 1881 doğumlu Gümbelli oğlu Mehmed. 22. Kolordu 48. Alaydan 2. Tabur askerlerinden. 1881 doğumlu Gümbelli oğlu Mehmed. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözü trahom sonucunda neredeyse tamamen görmez bir derecede dönmüştür. Mısır'da esareti zamanında olduğundan emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Bir Ermeni doktoru tarafından tedaviye başladım. Her gün ilaç sürüyordu, bilahare gözlerim kapandı.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan hiçbir fayda ve görmedim.		
5. Esir	Ne vakit ve nerede gözlerin hastalandın	Geçen sene esir olarak Mısır'a götürdüler. Orada esaretim esnasında	Tarsus'tan 1876 doğumlu Ali oğlu Mehmed. Hastaneye 9 Aralık 1918'de gelmiştir.	Her iki gözü trahom sonucunda neredeyse tamamen görmez bir derecede dönmüştür. Mısır'da

		gözlerime bir ağrı arız oldu ve oradan hastaneye götürdüler. Orada alil oldum.		esareti zamanında olduğundan emekliliğe hak kazanmıştır.
	Kimin tarafından ve nasıl tedavi edildin	Bir Ermeni doktoru gözümün birini ameliyat yaparak çıkardı. Birisi de ilaçtan kör oldu.		
	İlaçtan ne fayda gördün	İlaçtan hiçbir fayda görmedim.		

Kaynak: Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK. 82/10.

Maçka Hastanesi kayıtları incelendiğinde 121 kişiden 18'i, her iki gözünde görme yetisini kaybetmiştir. 2'si mitoz olmak üzere 20 neferin muayeneye ihtiyacı olduğu Maçka Hastanesi Tabibi Albay Bahur Bey tarafından karar verilmiştir. Esareten döndükten sonra hastanede tedavi altına alınan askerlerin maluliyetleri hakkında Maçka Hastanesi Müdürlüğünce Başhekim Binbaşı Tahir oğlu Ali Nazmi, Başhekim Binbaşı Yusud Ziyaeddin, Başhekim Albay Daridgor tarafından 24 Aralık 1918'de hazırlanan ve 14 Nisan 1919'da onaylanan liste aşağıdaki gibidir. Maçka Hastanesinde ikinci esir kafilesine ait tutulan raporların bir kısım şöyledir:¹⁹⁰⁸

Göz hastalıklarından dolayı hastanelerde yatan hastaların bilgilerini içeren 115 ve 70 kişilik iki ayrı liste birleştirilmiştir. Listelerde esirlerin hastaneden ne surette çıktığı, teşhisi, hastane numarası, doğumu, ev numarası, köy veya mahallesi, ait olduğu redif tabur dairesi, memleketi, ismi, lakabı, baba ismi, rütbesi, bölün ve mangası, taburu, alayı, fırkası, kolordusu, sınıfı, vefat tarihi, hane numarası ve hastane numarası yazılmıştır. Trahom kamplarda en yaygın görülen bulaşıcı göz hastalığı idi. Hastanede bulunan askerlerin çoğu bu hastalık sebebi ile bir ya da iki gözünü kısmen veya tamamen kaybetmişti. Oftalmi bir diğer önemli göz hastalığıdır. Gözün, konjunktivanın veya gözdeki derin yapıların iltihaplanması demektir. Pürülan konjunktiva hastalığı da göz kapaklarının iç yüzeyini ve gözün beyaz kısmını kaplayan ince ve saydam zarın iltihaplanmasına denilmektedir. Esirler tarafından tavukkarası diye adlandırılan niktalopi hastalığı kamplarda en yaygın hastalık olmuştur. Hastanede bulunan askerlerin büyük kısmı göz iltihabından muztariptir.

¹⁹⁰⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK. 82/10.

Korneadaki ülser ile birlikte göz iltihabı esirlerin görme yetilerini çok etkilemiştir. Göz iltihapları ile beraber katarak ve diğer göz hastalıkları hastanedeki esirlerin genel durumunu göstermektedir. Esirlerin genelde gözleri yaralıdır, irin akmaktadır. Pek çok esir görme kaybı yaşamaktadır. Bazıları da esaret öncesi cephede gözlerini kaybetmiştir. Tüm bu hastalıklar kamplarda görülen göz hastalıklarından sadece bir kaçıdır. Bu hastalıklara yakalan esirler hemen hastaneye sevk edilmekte ve gözleri çıkarılmaktaydı. Bazıları ikna edilerek bazıları ise zorla ameliyata alınırlardı. Hastanedeki hastaların yarısından fazlası göz şikâyeti ile yatmaktaydı.¹⁹⁰⁹

Esirlerin kamplarda yazdıkları hatıratlar da esirlerin gözlerinin İngilizler tarafından bilinçli veya en azından ihmal sonucu kör edildiğini ortaya çıkarmaktadır. Mesela Salihye esir karargâhında bulunan tüm esirlerin gıdasızlıktan, akşama kadar güneş altında sıcak kumlar üzerinde bulunmaktan gözleri zarar görmüş ve pek çoğunun akşam güneş battıktan sonra gözleri görmez olmuştur. 50-60 esirden ancak birsinin gözü görebilmektedir. Bu yüzden güneş battıktan sonra tuvalet ihtiyacı için bir gözü sağlam olan esirler önde, arkasında 50-60 kişi sıra halinde birbirinde tutunarak ihtiyaçlarını gidermek için tuvaletlere gitmekteydiler. Gözü sağlam bir kişi, bu kadar insanın bir bir ihtiyacını gidermek için uğraşır, ardından her birini bir bir çadırına yerleştirirdi. Hiçbir mecburiyetleri olmamasına rağmen vakitli vakitsiz gece yarısı bu işi isteyerek gönüllü olarak yapardı. Esirlerin gözlerinin kör olmalarının sebeplerinden birisi esirlerin güneş altına gün boyunca kızgın kumların üzerinde bekletilmeleri olmuştur. Kızgın kumda bekleyen esirlerin bir müddet sonra gözleri ağrımaya başlamakta ve muayyene için doktora gitmek zorunda kalmaktaydılar. Esirlerin büyük bir çoğunluğu akşamdan sonra gözleri hiç görmemekteydi. Abdest almak için dahi dışarı çıkamamaktaydılar. Ağrıları sadece gözlerinde olmayan esirler karın ağrısı sebebiyle ciddi acı çekmekteydiler.¹⁹¹⁰

Ermeni doktorlar Türk esirlerinin gözlerini çıkarmak için özel olarak kamplarda organize olmuşlar ve sadece gözü ağrıdığı için kendilerine muayeneye gelen Türk esirlerin gözlerini çıkarmak için fırsat kollamışlardır. Türk esirlerinin gözlerine iyileşmesi için sürülen damlalar gözlerin ağrısını daha da şiddetlendirmiştir. Yıllarca Osmanlı topraklarında tebaa olarak yaşayan Ermeni

---

¹⁹⁰⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/10; TNA, FO., 383/457; FO., 383/338.

doktorlar göz ağrısı şiddetinden duramaz hale gelen esirlerin yanına gelip iki gözünü de çıkardıkları takdirde göz ağrısı yaşamayacaklarını söylemişlerdir. Esirlerden bazıları zorla razı edilerek, bazen de zor kullanılarak esirlerin gözleri çıkartılmakta ve bir müddet tedavi edildikten sonra gözlerine bez bağlanıp ya kendi kamplarına ya da zayıf esirlerin bulunduğu kampa gönderilmekteydiler. Gözleri sağlam olan pek çok esir bir müddet sonra iki gözünden olmuş olarak kampa gelmekteydi. Gözlerinden olacağı korkusuyla esirler, gözlerinin ağrısına dayanamamalarına rağmen katiben doktora gitmezler ve birbirlerinin gözlerini tedavi etmeye çalışırlardı.¹⁹¹¹

Heliopolis esir kampında hastaneye sevk edilmiş esirler hastane sonrası iaşe bakımında daha iyi bakılması için kısa bir süreliğine subayların bölümüne gönderilmekteydi. Çoğunluğu gözleri görmeyen bu esirler 2-10 gün boyunca subayların telinde yiyecek olarak daha iyi beslenirdi. Burada kendine gelen esirlerin gözleri görmeye başladılar. 10-20 günde 100-150 kişilik kabileler kamplara gelir, burada bir süre dinlenip kendilerine geldikten sonra kamplardan ayrılırlardı.¹⁹¹²

Esirlerin kamplarda gözlerini kaybetmelerini hatıratında kaydeden esirlerden birisi olan Hidayet Özkök'ün anlattıkları arşiv belgelerini doğrular niteliktedir. Dört ay Salahiye kampında kalan esirler Bilbeis kasabasına getirilmişlerdi. Kampa gelen esirlerin çoğunun bir süre sonra gözleri görmez olmuştur. Esirlerin gözleri akşam olunca sabaha kadar görmemektedir. Hidayet Özkök de bu kör olma durumunu tam sekiz ay yaşamıştır. Esirlerin göz muayenesinde Türk doktorlar da bulunmuştur. Türk doktorları bu hastalıktan muzdarip olan esirlere hastalık ile hiç uğraşmamalarını, hastalığın sebebinin gıdasızlık olduğunu söylemiştir. Üç yıl esir kampında kalan esirlere hiç meyve verilmemişti. Bu durum esirlerde vitamin eksikliğine sebep olmuş, bu da körlüğe yol açmıştı. Esirlerin en büyük sorunu kendi başlarına tuvalet ihtiyacını giderememeleriydi. Gece tuvalete çıkmak için gözü gören bir asker kılavuzluk eder, diğer gözleri görmeyenler deve katarı gibi tutunarak tuvalete giderlerdi. Esirlerin tel örgüye üç metre yaklaşması yasaktı. Gözü görmeyen bir asker kazara tel örgüye yaklaşırsa hemen silahlı muhafız tarafından vurulurdu.

---

¹⁹¹⁰ a.g.e., s. 242-246.

¹⁹¹¹ İhtiyat Zabiti Mehmet, a.g.e., s. 242-246.

¹⁹¹² a.g.e., s. 262-263.

Pek çok asker bu şekilde kampta öldürülmüştü. Doktorlardan hiçbir şifa bulamayan esirler kısmen hastalığın tedavisini kendileri bulmuştur. Eğer esirler bir koyun ciğeri bulurlar ise onu ateşe koyarlar, kafalarını da bir örtü ile örterek ciğerden çıkan dumanın gözlerine gelmelerini sağlarlardı. Gözlere giden bu dumandan sonra esirlerin gözlerinden bir su akar ve gözleri görmeye başladılar. Yine esirlerin aktardıklarına göre bazen de semizotu veya kara bakla yaprağı yiyen esirlerin gözleri açılmaktaydı.¹⁹¹³

Gözlerini cephede kaybeden Emin Çöl'e göre Heliopolis kampı Seydi Beşir ile kıyaslanamayacak kadar kötüdür. Kampta trahom ve tavukkarası en fazla görülen hastalıktı. Esirlerin çoğu tavukkarası diye adlandırdıkları hastalığa yakalanmıştı. Pek çok askerin gözleri ya tamamen kör ya da yarı yarıya kördü. Esirler gece dışarı çıkamaz duruma gelmişlerdi. Emin Çöl de diğer hatırat yazan esirler gibi bu kişilerin tuvalet ihtiyaçlarını, tuvalete el ele tutuşup giderek yaptıklarını söylemişti.¹⁹¹⁴

Eyüb Sabri Bey Osmanlı esirlerinin Mısır'daki kamplarda gözlerinin çıkarıldığı iddialarına hatıralarında açıklık getiren bir başka kişidir. Abbasiye Hastanesinde Ermeni doktorlarının ellerinde miller ve kolları dirseklerine kadar sıvalı olduğu halde sabahtan akşama kadar Türk askerlerine ameliyat yaptıklarını ve onların gözlerini oyup çıkarttıklarını söylemiştir. Birçok Mısırlı Müslüman'ın şahitliğine ve bütün esirlerin ifadelerine göre göz ameliyatlarının önceleri de vuku bulmasına rağmen Mütareke'den biraz önce ve özellikle sonrasında son derece arttığı gözlenmiştir. Bu göz ameliyatları Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki faaliyetlerinin Mısır gazeteleri vasıtasıyla oralarda duyulmaya başladığı ve Mısırlıların da işgallere karşı isyan başlattığı zamana kadar devam etmiştir. Bu zamandan sonra giderek azalmış, bir müddet sonra da göz ameliyatları hastaların isteğine bırakılmıştır. Bu zamana kadar tahminen 2.000'den az olmamak üzere bir kısmının iki ve bir kısmının da bir gözü oyulmuş ve birçoklarının da ayakları ve kolları kesilmiştir. Ermenilerin bu hususlardaki faaliyetlerini kolaylaştıran bir durum da tellerde bütün nöbetçi doktorların kendilerinden olmasıydı. Esirler çöl sıcağında sabahtan akşama kadar güneş altında angaryada çalıştıklarından dolayı kızgın kumun tesirinden göz ağrısına tutulurlar ve mecburen nöbetçi doktora müracaat ederlerdi.

---

¹⁹¹³ Hidayet Özkök, **a.g.e.**, s. 55-57.

Ermeni doktorlar gözlerindeki ağrıyı geçirecek bir ilâç koymak yerine ele bir av geçmiş gibi sevinerek esirleri hemen hastaneye sevk ederlerdi. Gözü ağrımakta olan asker hastaneye gitmek istememesine ve gönderilmemesi için yalvarmasına rağmen zorla gönderilirdi. On gün sonra gözsüz olarak kampa dönerlerdi. Gerek tellerde ve gerek Abbasiye Hastanesinde olsun bu gözsüz askerlerin halleri cidden pek elim ve acıklıydı. Bunları gören kalplerin sızlamaması imkânsızdı. Hastane avlusunda 30-40 asker birbirinin ceketlerinden tutarak dizi ile tuvaletlere giderler, o suretle ihtiyaçlarını giderirlerdi. Mutfaktan yemek almak için dahi birbirlerine tutunarak aynı şekilde dizleri ile gidip gelirler ve sabahtan akşama kadar kumların üzerinde sürünürler, yarı aç yarı tok hayatlarını sürdürürlerdi. İngiliz yetkililer ise bunları görürler ve esirlerin bu duruma acımadıkları gibi hallerini sormazlardı.¹⁹¹⁵ İbrahim Arıkan da esirlerin gözlerinden rahatsızlanmasını kampın kumsalda olup çadırların beyaz renkte olmasına, yaz aylarında Mısır'ın aşırı sıcakları ile etrafta tek yeşilin bulunmamasına bağlamıştır. Bu durum bazı esirlerde ise kısmı körlüğe yol açmıştır. Hatta esirler çadırların etrafına yeşillik olarak mısır ekmişler, İngilizler ise bunları söküp attırmıştır.¹⁹¹⁶

Eyüb Sabri Bey kaldığı 11. telde Ermeni doktorlarca gözü çıkarılmış 5-6 esirin bulunduğunu aktarmaktadır. Bunlardan birisi Ödemişli Ali Dayı'dır. Kendisi 50 yaşında olduğu halde seferberlikte askere alınmıştı. Askerlik öncesi bir aktar dükkânı bulunan Ali Dayı savaşa giderken bu dükkânını satmış, parasını ailesine vermiş ve cepheye gitmiştir. Birkaç cepheye savaştıktan sonra yaşından ve güçsüzlüğünden dolayı esir düşmüş ve Mısır kampına gönderilmiştir. Burada gözünün birisi ağrıdığına doktora gidip bir ilâç istemiş fakat kendisinin tüm itirazlarına rağmen hastaneye yatırılarak sağ gözü çıkarılmıştır. Kısa süre içinde üzüntüden ağlayarak diğer gözünü de kaybetmiştir. Gözleri görmeyen kişilerin kampta birbirinden yardım almadan koğuşlarına bile gitmeleri imkânsızdı. Eyüb Sabri Bey, anılarında gözleri görmeyen pek çok kişinin olduğunu söyleyerek Antep'in Urul köyünden Şaban oğlu Mehmed, Maraş'ın Küçük Nacar köyünden Mehmed, Aydınlı Ali oğlu Mehmed, Konya'nın Beyşehir kasabasına bağlı korucu

¹⁹¹⁴ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 115, 121.

¹⁹¹⁵ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 72-74.

¹⁹¹⁶ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 253-255.

Hüseyin Onbaşı, Karahisar sancağına tâbi bulunan Bolvadin kasabasından Çay nahiyesinin Cedid mahallesinden Hacı oğlu Hasan ve Manastırlı Rıza, Erzurumlu Süleyman oğlu Ali'yi örnek olarak göstermiştir. Bu kişiler kendileri muayene için koğuşa geldiklerinde gözlerinden dolayı ayrılarak Abbasiye Hastanesine gönderildiklerini söylemişlerdir. Esirlerin gözlerinde hiçbir ciddi problem olmamakla beraber hatta ağrı bile yokken sadece az miktarda bir kandan kaynaklanan kızarıklıktan dolayı hastaneye yatırıp gözlerine ilaç sürülmüş, bu ilacın arkasından gözleri kan içinde kalmıştır. Bunun ardından esirlerin gözleri çıkarılmıştır. Bu işlem yapılırken Ermeniler, Anadolu'da Türkler tarafından öldürüldüğü iddia edilen Ermenilere karşılık bu işkenceyi yaptıklarını söylemişler ve ayrıca hakarete bulunmuşlardır. Tüm bu insanlık dışı eylemler İngiliz yetkililerin gözü önünde cereyan etmiştir. Kuvâ-yı Milliye Hareketi hakkında gelen müjdeli haberler üzerine göz ameliyatlarına o tarihten itibaren birdenbire son verilmiştir.¹⁹¹⁷

Yıllarca Hindistan ve Burma esir kamplarında kaldığı halde gözlerinde bir sorun yaşamayan esirler sadece eve dönüşleri esnasında kısa süreli kaldıkları Mısır kamplarında gözlerini kaybetmişlerdi. Hindistan kamplarından İstanbul'a döneceklerini zannederek getirilen esirler 9 Ağustos 1920 günü Mısır'da Bilbeis esir kampına yerleştirilmişti. Kampta verilen ilaçlı sulardan olması muhtemel askerin büyük kısmı kısa süre içinde tavukkarası dedikleri gece körlüğüne yakalanmıştır. Bu esirler akşamdan sonra abdest almaya, suya veya tuvalete gitmek isterlerse ancak gözü gören bir arkadaş ile gidebilmekteydiler. Başka hastalıklardan hastaneye gidenlerin bir kısmı kötürüm olmuş, gözlerinden şikâyet edip hastaneye gidenlerin ise neredeyse tamamı kör edilmiştir. Bir buçuk yıl Hindistan'da kamplarda kalıp gözlerine hiçbir şey olmayan Hüseyin Fehmi Bey, Bilbeis esir kampına geldikten sonra akşamdan sonra ancak önünü veya ışık ve ateşi görebilmektedir. Bu durumda kendisine en yakın arkadaşı Emin yardım etmiştir. Kamptan ayrılıp Port Said'de vapura bindikten sonra gözleri ancak açılmış ve tüm ümidini kaybettiği anda tekrar gözlerine kavuşmuştur. 1920 yılının başlarında bir vapur dolusu gözleri görmeyen asker İstanbul'a gönderildiği kamptaki askerler tarafından söylenmektedir.¹⁹¹⁸

¹⁹¹⁷ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 74, 82-83.

¹⁹¹⁸ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 153-154, 158.

Hicaz Cephesi'nde 8 yıl savaşmış ve esir düşmüş Ahmed Gündoğdu yediği bir yemekten dolayı gözlerinden rahatsızlanmıştır. Ermeni doktorların gözlerine sürdüğü bir ilaç ile de iki gözünü birden kaybetmiştir. Askerden köyüne kör olarak dönmüştür. Seydi Beşer esir kampında 3 yıl esir kalan Mehmed Şanlı da bir yıl gözündeki rahatsızlıktan hastanede yatmıştır.¹⁹¹⁹

Esir kamplarında göz hastalıklarına yakalanan askerlerin bazıları yurda döndükten sonra hastane köşelerinde hayatını kaybetmiş veya kaybolmuştur. Mesela Konya Kızılay Cemiyetinden 22 Ağustos 1921 tarihinde Ankara Kızılay heyetine gelen bir yazıda göz hastalığı sebebiyle İngiliz Hastanesinde yatan bir esirin kaybolması konu edilmiştir. Konya'nın Görkeçi Mahallesinden 1895 doğumlu Ahvinzade Mustafa oğlu Ali, savaş sırasında Nablus civarında İngilizlere esir düşerek Hindistan'a gönderilmiş ve bilahare esaret sonrası İstanbul'a dönmüştür. Gözlerine bulaşan bir hastalık sebebiyle İstanbul'da Beşiktaş civarında 22 numaralı İngiliz Hastanesine yatırılarak tedavi olmakta iken kendisinden bir daha haber alınamamıştır. Bir seneden sonra hayatı hakkında endişe eden babası Mustafa Efendi, durumun araştırılması konusunda Kızılaya dilekçe ile başvurmuştur.¹⁹²⁰

4.8.5 Esir Kamplarında Dış Tedavisi

Osmanlı esirleri açısından diğer hastalıklar ile kıyaslandığında dış bakımı ve tedavisi çok büyük sorun olmamıştır. Ya da esirlerin diğer hastalıkları o kadar ciddi bir durumdaydı ki dış hastalıklarını pek önemsememişlerdir. İngiltere Hükûmetinin isteği üzerine Hollanda Kraliyet Elçiliği Savaş Esirleri Servisi, İngiliz ve Alman Hükûmetlerinin arasında mutabık kalınan esirlerin dış tedavilerini konu edinen bir antlaşmanın benzerini Osmanlı Hariciye Nezaretine sunmuştur. Bu antlaşmaya göre iki Hükûmet ellerinde bulunan savaş esirlerini dış muayenesinden ücretsiz geçirme yükümlülüğünü üstlenecekti. Bu uygulama dolgu ve dış çekiminin yanı sıra, dış eksikliğinin sağlığa zararlı olduğu yahut acıya sebebiyet verdiği hallerde yapay dış takılmasını da kapsayacaktır. İngiltere Hükûmeti, elinde bulunan Osmanlı savaş esirlerine, söz konusu dış muayenesinin halihazırda yapıldığını hatırlatmış, ancak

¹⁹¹⁹ Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler, a.g.e., s. 16, 25-26.

¹⁹²⁰ Türk Kızılayı Arşivi, 570/124.

Osmanlı Hükûmeti Türkiye’de bulunan İngiliz savaş esirlerine aynı kolaylıkları sağlamayı reddederse bu uygulamaya ara verme gereğini duyacağını da beyan etmiştir. İngiltere Hükûmeti, söz konusu teklifin sadece astsubay ve askerlerle ilgili olup Hariciye Nezaretin bu konu ile ilgili alacağı kararı bildirmesini istemiştir.¹⁹²¹

Kızılhaç heyetinin Hindistan kamplarını ziyareti sırasında diş tedavi ücretinin yarısının İngiliz yetkilileri tarafından, yarısının da tedavi olacak hastalar tarafından karşılanmak üzere Bombay’dan kampa bir dişçi getirilmesi düşünülmüştü. Kamplardaki esir er ile subay arasında diş tedavisi konusunda fark gözetilmişti. Erlerin herhangi bir maaşı olmadığından diş tedavileri ücretsiz yapılmaya çalışıyor, subayların ise maaşları mütakabiliyet ilkesi gereği ödendiğinden ücretli olarak tedavi ediliyordu. Belgaum kampında esirlerin isteği üzerine Belgaum’da çalışan ve ödemesi İngilizler tarafından karşılanan bir diş doktoru kampa geliyordu. Esirler, isterlerse kendi ceplerinden ödeyerek Bombay’daki bir dişçide tedavi de görebiliyorlardı. Bellary ’de çalışan bir askerî diş hekimi gerektiği durumda kampa çağrılmış, doktorlar askerlere kendi imkânlarıyla yardım etmiş ve ufak ameliyatlara yapmıştır. Subaylar Thaymyo’da kliniği olan bir dişçiye gidebilmiştir. Askeri otorite her kampta İngiltere’den getirilmiş bir dişçi eşliğinde gözetim gezileri düzenlemiştir.¹⁹²²

Osmanlı esirleri arasında diş problemi çok nadir görülmekteydi. Heliopolis kampında bir İngiliz diş tabibi, kampa, doktorun isteği üzerine geliyordu. Kahire Kalesi kampında Müslümanların dişleri sağlıklı olduğundan kampta dişçiye ihtiyaç duyulmamıştır. Maadi kampına diş doktoru istek üzerine gelmiştir. Ras El-Tin kampında uzun süredir Kahire’de oturan Avusturyalı bir diş doktoru kampta dişçilik görevini yapmıştır. Bu iş için gerekli tüm tıbbi alet kampta mevcuttu. Seydi Beşir kampında diş problemi olanlar İskenderiye’ye gönderilmiştir.¹⁹²³ Kamplarda diş sorunları ciddiye alınmış ve gerekli görülürse bulaşıcı hasta muamelesi bile görmüşlerdi. Örneğin, Tel El-Kebir kampında İbrahim Arıkan’ın dişi ağrıdığı bir

---

¹⁹²¹ BOA, HR. SYS., 2230/112.

¹⁹²² **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d’Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L’occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 12-13, 42, 48-49, 69.

zaman muayene için doktora gittiğinde, doktor bulaşıcı hastalık muamelesi yaparak diğer askerlerle her türlü temasını yasaklamıştır.¹⁹²⁴

Malta Verdala esir kampında dış hekimliği alanında eksiklikler görülmüş ve İngiliz yetkililer haberdar edilmiştir. Savaş esirlerinin dış sorunlarına bakması için atanan dışçinin yetkin olmadığı şikâyeti üzerine konu hakkında soruşturma yapılmış ve esirler haklı görülerek sorun İngiliz yetkililerine bildirilmiştir. Bunun üzerine esirlere daha yetkin bir kişinin dış hekimliği için kampa atanması için gerekli çalışmanın yapılacağı söylenmiştir. Bu arada esirlerin mağdur edilmemesi için önemsiz durumlar dışında tedavi için Valetta'da İngiliz dış hekimine gönderilmesi kararı alınmıştır. Savaş esirleri yapılan tüm dışçilik işlemleri için kendileri ödeme yapmıştır.¹⁹²⁵

4.8.6 Esir kamplarında İntihar Vakaları

İngiliz esir kamplarında intihar vakaları sık olmasada da neredeyse her kampta rastlanan görülmüştür. Özgürlüğünü kaybeden, anne, baba, eş ve çocuklarının akıbetlerinden haber alamayan esirlerin parasız, sefalet içinde İngiliz zulmüne maruz kalması, esirlerin akli meleklerini yitirmesine ve doğru kararlar verememesine yol açmıştır. Ağır baskı altında eve dönüş ihtimalinden umudunu kesen esirlerden bazıları, bu ağır şartlara dayanamayarak intihara kalkışmıştır. Hemen her kampta görülen intihar olayları ilk esir düştükleri intikal kamplarında dahi kendisini göstermiştir. Henüz Basra esir kampında iken bir intihar olayı Türk esirler açısından diğer intihar olaylarından farklı olarak son derece üzüntü ile karşılanmıştır. Burhaneddin adında bir yüzbaşı, İngilizlere başvurarak Protestan olmak istemiştir. İngilizler bu durumdan memnun olarak yüzbaşayı acilen Türklerin arasından ayırmış, Türk ve İngiliz çadırlarının arasında bir yere özel bir çadır kurarak burada tek başına yaşamasına izin vermiştir. Ayrıca kendisi kiliseye götürülmüş, papaz eşliğinde vaftiz edilerek Hristiyan olmuştur. Bu kişi kısa sürede pişman olmuş ve Türk subaylarına başvurarak tekrar Müslüman olmak istemiş fakat isteği

---

¹⁹²³ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 41-44, 54, 65, 72-78, 84-87.

¹⁹²⁴ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 245-246.

¹⁹²⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2214/1; **HR. SYS.**, 2202/60; **HR. SYS.**, 2201/51; **HR. SYS.**, 2196/13; TNA, **FO.**, 383/223.

reddedilmiştir. Bir süre sonra bunalıma girerek intihar etmiştir. Bu durum İngilizleri kızdırmış ve Türklerin bazı haklarını ellerinden almıştı.¹⁹²⁶

Esirlerin intihar olaylarına teşebbüsteki en büyük etken esaretten ziyade o sırasındaki baskı ve zulümlerdir. Mesela Hinadi'de bulunan esirler zaman zaman büyük bir baskılara maruz kalmıştır. Esaretin verdiği olumsuzluklardan başka geceleri çadırlarına silahlı saldırılar olmuş, bunun sonucunda yaralanma ve ölümler meydana gelmiştir. Esirlerin güvenlikleri için çadırlar arasına büyük hendekler kazılmıştır. Bu durum esirlerin psikolojisini bozmuş ve intihara kalkışan esirler olmuştur.¹⁹²⁷

Memleketlerine gönderilecekleri ümidiyle gemilere binen Bağdat ve Basra esir kampındaki Türk esirler, kendilerini hiç bilmedikleri, evlerinden binlerce km uzaklıkta bir ülkede bulmuşlardı. Her geçen gün evine dönme imkânın azaldığını gören ve kamplarda arkadaşlarının ölümü ile karşılaşan esirler, çareyi bazen kendi hayatlarına son vermekte bulmuşlardır. Bu şartlar altında Thatmyo esir kampında gerçekleşen bir intihar olayına, Hindistan Bakanlığında İngiltere Hükûmetine gönderilen Askeri Sekreter Korgeneral imzalı 9 Mayıs 1917 tarihli bir yazıda rastlanmaktadır. Yazı ile beraber kendisini asarak intihar eden Onbaşı Rasim'in ölümüyle ilgili ekler de gönderilmiştir. Savaş esiri Ali oğlu Onbaşı Rasim'in intiharına ilişkin Thatmyo Savaş Esirleri Kampı Komutanı A. Sandeman tarafından hazırlanan soruşturma sonucu esirlerin kamplarda nasıl bir hayat sürdüğünü ve adım adım intihara nasıl sürüklendiklerini göstermesi bakımından önemli olup aşağıda verilmiştir:

“4 Mayıs 1917 sabahında, 1650 numaralı, Osmanlı savaş esiri Onbaşı Rasim, aynı kışla içerisinde diğer esirlerinde yaşadığı kışlasından onlar uyanırken ayrılmıştır. Saat 07.00-07.30 civarı, Onbaşı Rasim'in ayakkabıları dışarıda 7 numaralı kışladaki kahve tezgâhının yanında bulunmuştur. Kahve tezgâhını kullananlar bir taburenin çalındığından yakınmışlardır. Çavuş Halim ve diğerleri Onbaşı Rasim'i aramaya gitmişlerdir. Çavuş Halim, esiri 7 numaralı kışlada küçük bir odada kirişe ipe asılı bulmuştur. Cesedi, diz çökmüş bir pozisyonda

---

¹⁹²⁶ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 207.

bulunmuştur. Esir, eğer isteseydi ayaklarını yere koyarak kendisini kurtarabilecektir. Bu sebeple maksatlı bir intihar vakası olduğu açıkça görülmektedir. Merhumu iyi tanıyan üç kişiyi sorguya çektim ve hiçbiri bu adamın kendi canını alması için herhangi bir nedeni olduğunu söyleyemedi. Merhumu, sessiz, saygıdeğer, eğitilmiş, neşeli ve popüler bir adam olarak tarif ettiler. Merhumun çantasında bulunan kâğıtları aldım ve bunlar şiir ve ülkesine bağlı olduğunu gösteren yazılardı ama dahası yoktu. Onun bildirdiği depresyonda olduğuna işaret eden tek söz, son medikal muayeneden sonra malul esirlerin isimleri asıldığında, bazı arkadaşlarına kendisinin ismini bu listeye dört kez koymak istediğini ve ne zaman gideceğini merak ettiğini söylemesidir. Hiç kimse onun depresyonda olduğu hakkında özel bir ifade söylememiş ya da hiçbir heyecan fark etmemiştir. Onun, ölümü en az bir gün önceden planlandığı, üzerinde bulunan küçük bir not defterindeki nottan anlaşılıyordu. Not 3 Mart tarihliydi ve notta, 'Teğmen Hadi'ye 100 rupi verdim, bunun 50 rupisi Teğmen Hadi'ye aittir ve diğer 50 rupisinin İbrahim'e verilmesini isterim.' yazmaktadır.

Merhum savaştan önce bir bankadaydı.

Merhumun cinnet geçirerek intihar ettiği açıkça görülmektedir.”¹⁹²⁸

1650 numaralı savaş esiri Ali oğlu Onbaşı Rasim'in ölümüne dair yapılan soruşturmada alınan askerlerin ifadeleri ise şöyledir:

“1957 numaralı Çavuş Halil oğlu Halim'in ifadesi: Onbaşı Rasim 5. kulübede yanımda yatardı. Dün sabah uyandığımda Onbaşı Rasim gitmişti. Namaz kılacakları çağırarak için uyandım (yaklaşık sabah 05.30. civarı). 7. kulübe kenarındaki kahveye gittim ve kahve sahibi bana birisinin taburesini çaldığını söyledi. Kahvenin dışarısında bir çift ayakkabının durduğunu gördüm ve onların merhuma ait olduğunu fark ettim. Bazılarımız tabureyi aramaya gitmişlerdi. Onbaşı Rasim için 7. kulübenin üst katına yalnız çıktım ve odaların kapılarını teker teker

---

¹⁹²⁷ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 188.

açtım. Rasim'i kirişe bir iple asılı buldum, besbelli ölmüştü. Arkadaşlarımın gelmesi için bağırdım. Kısa süre içinde başçavuş ve birkaç subay geldi. Bedeninin arandığını ya da aşağı indirildiğini görmedim. Polis kapıları kapattı ve hepimiz dışarı çıkarıldık.

Merhum çok popüler bir adamdı ve bizim onun neden canına kıydığına dair hiçbir fikrimiz yoktu. Esir değişimi için birkaç kez başvurmuştu ama doktorlar her seferinde reddetmişti. Diğerlerine karşı her zaman arkadaş canlısıydı ve asla depresif değildi. Son iki yıl boyunca benim çok iyi bir arkadaşım olmuştu ve hiç keskin bir depresyon fark etmedim. Bazen bana ülkesine iade edilme isteğinin reddedildiğini anlatırdı, ama diğerlerinden daha depresif görünmemişti. Bekâr bir adamdı ve evinden kötü bir haber aldığını ya da burada başını belaya soktuğunu hiç duymadım.

Onun canına kıymasına şaşırılmışım. Çoğu adamdan daha bilgiliydi ve onun bu intiharını hiçbir nedene bağlayamam.

Er Hüseyin oğlu Mustafa'nın ifadesi: Dün erken vakitte 7. kulübenin yanındaki kahveye gittim ve kahveci bana taburelerinden birini kaybettiğini söyledi. Onbaşı Rasim'in ayakkabılarını kahvenin yanında gördük ve hepimiz Rasim'i ve tabureyi aramaya gittik. Biraz sonra Çavuş Halim'in bizi üst kattan çağırdığını duyduk ve üst kata çıktık ve onu ölü bulduk. Herkesi çağırdık ve Çavuş Dursun (Türk İnzibat Astsubayı) geldi ve olanları ona gösterdik.

Onbaşı Rasim'i birkaç yıldır tanıyorum. Savaştan önce sivil hayatta İstanbul'da beraber yaşadık. Shaiba'da onunla birlikte esir alındım ve burada onunla birlikte aynı kışlaya yerleştirildim. Taburdaki en popüler adamdı, eğitilmiş, saygıdeğer ve sessiz yapılı. Ölümünden yaklaşık 4 ya da 5 gün önce bana 4 ya da 5 kez esir değişimi yapılmasını denediğinden bahsetti ama bununla ilgili heyecanlı değildi ve diğerlerinden daha fazla bir değişim için reddedildiğine üzülmemiş görünmüyordu.

Tanrı bilir onun neden canına kıydiğını ve benim aklıma bunun için hiçbir neden gelmiyor. Merhum bir fakülte mezunuydu ve sadece babasının hayatta olduğunu söylemişti. Evinden bir mektup aldığını ya da beklediğini düşünmüyorum.

1706 numaralı Çavuş Mehmed oğlu Dursun'un (İnzibat astsubayı yardımcısı) ifadesi: Dün sabah bir adam bana gelip bir onbaşının kendini astığını söylediğinde kahvedeydim. Adamla birlikte 7. kulübedeki bir odaya gittim ve Onbaşı Rasim'i kirişe bağlı bir iple boğazından asılı buldum. Doktorlara ve ofise haber gönderdim. Çavuş Halim'e, Rasim'le o gece aynı odada uyuyup uyumadığını sordum. O ve diğerleri evet dedi. Onlar Rasim'in onlardan önce uyandığını söylediler. Denizcilerden biri Rasim'i 7. numaralı kulübenin yakınlarında erken saatte dolanırken gördüğünü söyledi.

Onbaşı Rasim'i ilk kez İstanbul'da aynı tabura katıldığımız zaman, savaş başladıktan sonra tanımuştım. Birlikte esir alındık ve kampta onun yaptığı harika işleri gördüm. Sessiz bir adamdı, asla birisini endişelendirmezdi. Son medikal muayeneden sonra yaklaşık 7 ya da 8 gün önce bana onun isminin doktorlar tarafından 4 ya da 5 kez alındığını söyledi ve ne zaman eve gönderilebileceğini sordu. 'Bilmiyorum, Allah bilir.' dedim. Çok üzölmüş ya da buna heyecanlanmış görünmüyordu. Onun kampta hiç kimseyle tartıştığını duymadım ve her zaman çok parası vardı. Merhum her zaman mutluymdu, arkadaşlarıyla daima konuşurdu ve onun canına neden kıydığı hakkında hiçbir neden göremiyorum.

Baştabip Yardımcısı Teğmen W.L. Brooks ifadesi: 4 Mart 1917 saat 08.00 civarı, savaş esirleri kampında kendini astığı raporlanan bir adamı görmek için gittim. Derhal 7. kışladaki küçük bir odaya geldiğimde, 1650 numaralı Ali oğlu Rasim Onbaşı'yı boynundan bir kirişe asılı, yarı dikili pozisyonda, dizleri bükük, ayakları yerde az çok bir çömelme pozisyonunda buldum. Ucuna bir ip bağlı bir atkı (ya da şal) kirişin etrafına sarılıydı. Bu ip adamın boynuna sıkı sıkı düğümlenmişti. Onu derhal aşağı indirdim ve boynundaki ipi çözdüm.

Hiçbir yaşam belirtisi bulamadım, muhtemelen ölümü 4 ya da 5 saat öncesinde gerçekleşmişti. Yüzündeki ve vücudun üst kısımlarındaki ölü sertliği, morluğunun ve burnundan bir miktar akan sıvının nedeninin muhtemelen nefes alma çabaları sırasında akciğer odacıklarında meydana gelen yırtılmadan kaynaklı olduğunu düşünüyorum. Boynu kırık değildi ve ölümü boğulma sonucunda gerçekleşmişti. Alt kondüktör Sydney ve Çavuş Harris oradaydı ve incelememden hemen sonra merhumun üzerinde bulunan eşyaları zimmetlerine geçirdiler. Ben geldiğimde orada pasajda birkaç adam vardı ama oda temiz tutulmuştu. Düşünceme göre merhum intihar etti, dileseydi ayağa kalkarak kendisini kurtarabilirdi.

Çavuş Harris'in (4. Sınır Alayı Savaş Esirleri Kampı İnzibat Çavuşu) ifadesi: Ayın 4'ünde saat 07.35'de, Çavuş Yusuf'un gelip bir esirin kendisini astığını söylediğinde S. Kamp kapısında görevdeydim. Derhal 7. kulübeye, doğuya ve ranzalara gittim. Onbaşı Rasim'i bir kirişte asılı buldum. Kirişe bir kuşak sarılıydı, bir ip ona bağlanmıştı ve merhumun boynuna düğümlemişti. O diz çökme pozisyonundaydı, dizleri yerdeydi. Vücudunu inceleyerek kesin bir soğuklukta olduğunu gördüm.

Doğruca kumanya dükkânına koştum ve kumanyaları dağıtan Alt Kondüktör Sydney'i bilgilendirdim. Benimle birlikte geldi ve onun nezaretinde adamın üzerinde numarasını aradık. Gen. 1650 numaralı bir disk (asker künyesi) buldum. Alt Kondüktör Sydney'in talimatıyla durum hakkında emir subayını bilgilendirdim. Oradan Teğmen Brooks'un yanına gittim. Teğmen Brooks ile kampa geri gelirken bedeni Alt Kondüktör Sydney tarafından yere indirilmiş ve çamaşırları aranmıştı. Aşağıdaki başlıktakileri bulduk: 1 genel 1650 numaralı disk, 1 büyük cep çakısı, 1 küçük cep çakısı, 1 sigara kutusu, 2 kalem, 3 inç (1 inç 2,54 cm'dir.) uzunluğunda (yaklaşık 8 cm) 1 üç köşeli ege, 1 tespit, 2 içinde 5 rupi bulunan küçük kese, 1 zincire bağlı düz anahtar, 2 elephant marka kibrit kutusu, 1 sabun ve 1 küçük yeşil cep kitabı.

Merhumun eşyaları için bir polis çavuşu gönderdim ve bir ahşap kutu ile bazı yatak takımlarını getirdi. Kutu kilitli değildi ve merhumun bölük subayının -Yüzbaşı Halim Davut- nezaretinde kutuyu açtım. Birkaç farklı eşya, iki fotoğraf, bir paket sigara ve birkaç kâğıt buldum. Merhumun tüm eşyalarını kilitledim, anahtarını da kendim aldım.”¹⁹²⁹

Kamplarda intihara kalkışan esirlerin intihar sebepleri araştırıldığında kendi hayatlarına son vermek için ciddi sebepleri olmadıkları görülmektedir. İntihar eden esirler çoğu zaman hiç kimsenin tahmin bile edemeyeceği sorunsuz kişiler çıkmaktadır. Bir subayın intihar nedeni olarak gösterdiği sebep her esirin maruz kaldığı sıradan bir olay olabilmektedir. Bu da bazı esirlerin esaret şartlarına dayanmak için her türlü gücü yitirdiğini göstermektedir. Mesela Sumerpur esir kampında da bir subay bir bıçak yardımı ile karnında derin bir kesik açarak kendini öldürmeye çalışmıştır. Doktorlar hemen müdahale etmiştir. Bu intiharın nedeni olarak Hindistan’a gitmek istemediği ve Mısır’da kalmak istediğini söylemiştir.¹⁹³⁰

Esaretin zor şartlarına tahammül edemeyip intihar eden askerler tüm kamplarda görüldüğü gibi Mısır kamplarında da rastlanmıştır. Mısır esir kamplarında özellikle subaylar olmak üzere tüm askerlerin ruhsal durumu bozulmuş, hayatlarına son vermeye götürecek kararlar almaya mecbur bırakmıştır. Kamp dışına çıkarılmamaları, kapalı bir alanda uzun süren esaret hayatı yaşamaları intihar teşebbüsünde bulunmalarında etkili olmuştur. Hayatlarına son verme durumuna gelmeleri, İngilizleri yeni kararlar almaya itmiş ve kısmen de olsa ruhsal durumu düzeltmek için kamp dışına çıkışa izin verilmiştir.¹⁹³¹

Nicelik bakımından intihar olaylarına kamplarda çok sık rastlanılmasa da sonuçları bakımından önemli bir olaydır. Harbiye Nezaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen bir tezkerede Mısır esir kamplarında intihar eden iki askerden bahsedilmektedir. 128. Alay askerlerinden Antepli Hasan Halil ile 137. Alay askerlerinden Rumkaleli Süleyman Mehmed kendilerini ilaçla zehirleyerek hayatlarına son vermişlerdir. Bu olay İngiltere Hükûmetinden gelen 55. listenin 1.

¹⁹²⁹ TNA, FO., 383/339.

¹⁹³⁰ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d’Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L’occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 14.

¹⁹³¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

ekinde detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Osmanlı Hükûmeti ise bu iki esirin intiharındaki İngiliz yönetimini sorumlu tutmuştur. Osmanlı Hükûmeti ilgili devlete verdiği notalarda esirlerin tedavilerine layık olduğu derecede ihtimam ve şefkat gösterilmeyerek insanlık dışı bir muameleye maruz kaldıklarını ileri sürmüştür. Osmanlı Devleti hiçbir zaman elinde bulunan İngiliz hasta esirlere böyle insanlık dışı bir muamele göstermemiştir. İki esirin intiharı hakkında İngiltere Hükûmetinin ve tarafsız devletlerin dikkatini çekmek amacıyla İsveç Elçiliği vasıtasıyla 18 Nisan 1918 tarihinde bir nota gönderilmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Antep’li Hasan Halil, Rumkaleli Süleyman Mehmed’in zehirlenme sonucu ölümü ile ilgili gönderdiği cevap notasında esirlerin nasıl öldüğü hakkında bilgiler vermiştir. İngiltere Hükûmeti bu iki esirin ölümüyle ilgili yaptığı soruşturma sonucunda adı geçen kişilerin ölümünün esir arkadaşları tarafından sağlanan zehirli bir ilaçtan kaynaklı olduğu ve bu ilacın esir kampı içinde elde edilmediği sonucuna varmıştır.¹⁹³²

Kamp şartlarının çok sıkı olması ve bazı esirlerin bu şartlara ayak uyduramaması esirlerin hayatlarına son vermesinin en büyük sebeplerinden biri olmuştur. Üçüncü kampta ikamet eden cephane alayından zavallı bir müftü efendi bir gece yarısı kampın helâlarında birisinde kendisini öldürmüştür. Kamptaki baskı, esirlerin kendi canlarını kıymalarına kadar varmıştır.¹⁹³³

İntihar girişimleri genellikle ölümle sonuçlanmakta çok nadir olarak esirin hayatı kurtarılabilirdi. İntihar girişiminde bulunup erken müdahale ile hayatı kurtarılan intihar vakalarından birisi Mısır esir kampında gerçekleşmiştir. 22. Cebel Taburu mülâzımlarından Hakkı Efendi, Cidde’de kalmış anne ve babasını Mısır’a getirmek için müracaatta bulunmuştur. Kendisine olumsuz cevap verilmesi üzerine üzüntüye kapılarak amonyak içmek suretiyle intihara teşebbüs etmiştir. Zamanında müdahale edilerek hastaneye yatırılan esir ölümden kurtarılmıştır.¹⁹³⁴

Tüm kamplarda olduğu gibi Kıbrıs esir kampında da bunalıma girerek hayatlarına son veren Türk esirler çıkmıştır. Mesela esaret sonrası evine döneceğini hayal ederek kampta günlerini geçiren 33. Bölükten Milaslı Hasan esaret şartlarına

---

¹⁹³² BOA, HR. SYS., 2228/69.

¹⁹³³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/1.

¹⁹³⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 4609/13.

daha fazla dayanamamış ve intihar etmiştir. İngiltere'nin gönderdiği 56. listenin 3. ekinde dezenfektan kresolü içmek suretiyle vefat ettiği anlaşılan Hasan'ın intiharı hakkında Osmanlı Hükûmeti 27 Ocak 1918 tarihinde İngiltere'ye bir nota göndermiştir. Notada tedaviye muhtaç iken tedavisine yeterince önem gösterilmeyerek bu gibi istenmeyen ölüm olaylarının İngiliz kamplarında sıklıkla görüldüğünden bahsedilmiş, bu tür olayların insanlık kurallarının dışında olduğu değerlendirilmiştir. Bu konuda İngiltere Hükûmetinin dikkatini çekmek isteyen Osmanlı Devleti elindeki esirlere hiçbir zaman bu şekilde davranmadığını, tedavilerini geciktirmediğini ve esirlerin ölümüne sebep olmadığını belirtmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, 18 Nisan 1918 tarihinde bu esirin ölümüne dair yaptıkları soruşturma sonucunu Osmanlı Devleti'ne iletmış ve kamp yönetimini şu şekilde savunmuştur:

*“Milashı Hasan, kamp tuvaletlerinden aldığı dezenfektan kresolü kasıtlı olarak içtikten sonra hastaneye kaldırıldı. Mümkün olan tüm tıbbi müdahalede bulunulmasına rağmen dört gün sonra öldü.”*¹⁹³⁵

---

¹⁹³⁵ BOA, HR. SYS., 2228/69.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRK ESİRLERİN AİLELERİ İLE HABERLEŞMESİ

Esir kampları arasında haberleşmede en çok sorunun yaşandığı yer Hindistan ve Burma kamplarıydı. Irak bölgesinde yaşanan posta hizmetlerindeki aksaklık dolayı, Hindistan ve Burma'daki esirler mektup gönderme ve alma konusunda çok şansızlık yaşamaktaydı. Bu kamplardan posta kutusuna atılan mektupların çok azı gidecekleri yere ulaşabiliyordu. Sansürde görevli tercümanlar da İngilizlerin işlerine yarayacak bilgileri esirler tarafından yazılan mektuplardan öğreniyor ve İngilizlere bildiriyordu. Bu sansür işlemleri esirlerin haberleşme hakkını çoğu zaman kısıtlamış ve mektupların çok geç yerlerine ulaşmasına neden olmuştur. İngiliz yetkililer postada yaşanan sorunları çözmek için çaba sarf etmediği gibi bu sorunlardan Osmanlı Hükûmetini sorumlu tutmaktaydı.

5.1 Haberleşmede Yaşanan Sorunlar

İngilizlerin Türk esirleri hapsettiği Bağdat ve Basra kampları her ne kadar geçici kamplar sayılsa da esirlerin çalıştırılması bakımından geçici bir kamp olarak kalmamış, burada çalıştırılmak üzere gerekli görüldüğünde Hindistan kamplarından esirler getirilmiştir. Bu sebeple esir olarak düştükten hemen sonra geçici kamplarda esirlerin haberleşmelerine izin verilmemiş fakat bu kamplar kalıcı kampa dönüştüğünde aileleri ile yazışmalarına müsaade edilmiştir. Bağdat esir kampında İngilizler Türk esirlere aileleri ile haberleşmek için eczalı ve cilalı kâğıtlar dağıtmış esirler de ailelerine mektup yazabilmiştir. Mektuplarda sıkı bir sansür olduğundan esirler sadece esir düştüklerini yazabilmişlerdir.¹⁹³⁶ Esirlerin ailelere kart yollama hakkı da mevcuttur. Bu kartlar beş maddeden oluşan matbu kartlardır. Mektubun üzerine tarih ve imzadan başka bir şey yazmak mümkün değildir. Beş madde yazılı matbu kartta yazılmak istenilmeyen bir konu olursa o maddenin üstü çizilmesi gerekmektedir. Bu maddelerden fazla bir konu yazarlarsa mektubun

gönderilmeyeceği esirlere tebliğ edilmiştir. Kartın üzerinde lüzumu olmayan maddeleri siliniz ibaresi de yazmaktadır. Bu maddeler şöyledir:

1. *“Mahsus selam ile istifsarı hatrınız ederim. Eğer benim için sual olunur ise hamdolsun sıhhatteyim ve sıhhatinizin işarını bekliyorum. Rahatım fevkaladedir. Hiç merak etmeyiniz.*

2. *Hastanede bulunuyorum. Bize pek güzel bakıyorlar. İnşallah yakın bir zamanda tam iyi olacağım. Merak edilen bir şey yoktur.*

3. *İlk vasıta ile size bir mektup yazacağım.*

4. *Telgrafınızı aldım. Fevkalade memnun oldum. Çoktan beri sizden mektup alamadım. Çok merak ediyorum. İnşallah cümleiniz sıhhattesiniz.”*¹⁹³⁷

Bir diğer istasyon kampı olan Basra esir kampında da esirlere mektup yazmaları için aynı zarf ve kâğıt verilmiştir.¹⁹³⁸ Bu sayede pek esir Türk esir buldukları kamplarından memleketlerindeki ailelerine ve akrabalarına mektup yazabilmiştir.¹⁹³⁹ Mesela Dicle Grubu Sıhhiye Bölüğü hesap memur vekili iken esir düşüp bu kampta kalan bir esir esaret sonrası verdiği ifadesinde esirlere aileleri ile haberleşme imkânı da verildiğini söylemektedir.¹⁹⁴⁰

Hindistan ve Burma kamplarını kampı ziyaret eden Kızılhaç delegeleri haberleşme ile ilgili kuralları incelenmiştir. Temelde her kamptaki esirlerin genel durumu aynıdır.¹⁹⁴¹ Haberleşmedeki zorluk pek çok şikâyete yol açmaktadır. Şikâyetler mektupların, kargoların ve para transferlerin gecikmesi konusundadır ve bu gecikme haberleşme hatlarında meydana gelen sorunlardan kaynaklandığı iddia edilmektedir. Genelde doğuya yapılan posta hizmetleri sorunludur fakat İngiliz yetkililer bu konuda kusurlarının olmadıklarını söylemektedirler.¹⁹⁴²

---

¹⁹³⁶ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 62.

¹⁹³⁷ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 202.

¹⁹³⁸ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 57-58.

¹⁹³⁹ Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁹⁴⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/83.

¹⁹⁴¹ **British Prison-Camps in India and Burma**, s. 11-12.

¹⁹⁴² **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 85-86.

Sumerpur kampında tüm Hindistan ve Burma esir kamplarında olduğu gibi en fazla şikâyet haberleşme konusundadır. Esirlerin ailesinden haber alamadığı şikâyeti sürekli işitilmektedir. Mektup alamayan esirler bu durumdan posta hizmetlerini sorumlu tutuyorlardı.¹⁹⁴³ Kampta esirler haftada bir, herhangi bir dilde ve diledikleri uzunlukta mektup yazabilmektedirler. Mektuplar kamp tercümanınca sansüre tabi tutulmuştur. Esirler, kartpostal gönderme hürriyetine sahiplerse de bunu pek tercih etmemişlerdir. Bunda en büyük sebep örtülü bir sansürün uygulanmasıdır. Esirlere kart postallara sadece adres ve sağlıklarının yerinde olduğunu dair kısa bir not yazmaları hakkı sağlanmıştır. Bu durumda da kart postal esirler tarafından pek kullanılmamıştır. Yetkililer ücretsiz olarak esirlere kâğıt ve zarf vermişlerdir. 1916 yılında alınan mektup ve kart postal sayısına bakıldığında aşağıdaki tablo çıkmaktadır:

Tablo 5.1: 1916 Yılına Ait Mektup ve Kart Postal Sayısı

Aylar	Sivil		Arap Askerleri		Hristiyan ve Yahudi Askerler		Toplam	
	Mektup	Kart Postal	Mektup	Kart Postal	Mektup	Kart Postal	Mektup	Kart Postal
Kasım	546	-	1820	1818	1039	789	3405	2604
Ocak	780	-	1457	413	1030	300	3267	713
Şubat	441	-	1871	-	1200	-	3532	-

Kaynak: Rappports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publies A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917, s. 19.

Haberler kampa uzun sürede ulaşmaktaydı. Esirlerin %50'si kampa geldikten sonra ancak ailelerinden haber alabilmişlerdi. Mardin'den gelen esirler ailelerinden hiçbir haber alamadıklarını ve kendilerinin orada Türkler tarafından katledildiklerini iddia etmişlerdir. Burada iddia edilen kişiler Mardin'de yaşayan Ermenilerdir fakat bu bölgede Ermeniler esir edilmemiştir. Kızılhaç heyetinin, bu konuda bilgi veren kişileri yanlış anlama ihtimali büyüktür.¹⁹⁴⁴

Bellary kampında esirlere birisi İngilizce diğer istediği bir dilde ve istediği uzunlukta olmak üzere haftada iki mektup yazma hakkı verilmişti. Her kampta

¹⁹⁴³ **British Prison-Camps in India and Burma**, s. 10-11.

¹⁹⁴⁴ **a.g.e.**, s. 19.

olduğu gibi baskılı posta kartlar Türk esirleri tarafından pek kullanılmamıştır. Esirlerin sınırsız sayıda mektup ve posta kart alma hakkı olmasına rağmen bu sayı sınırlı kalmıştır. 1,5 ayda sadece 70 mektup kampa ulaşmıştır. Bunlar da Türkiye'den değil esirlerin eski kampı Sumerpur'dan gelmiştir. Burada tutulan subayların çoğu Irak'ta esir edilmişti. Pek çoğu üzüntü içindedir ve ailesinden haberleri yoktur. Aralarında iki yıla yakın ailesinden haber alamayan subaylar vardır. Bu durumda olanlara Kızılhaç heyeti tarafından mektuplarını Kızılhaça göndermeleri tavsiye edilmiştir. Bu şekilde mektuplar heyet tarafından İstanbul'da bulunan Kızılaya iletilecektir. O sıralarda Bağdat bölgesinde posta hizmetleri çok yavaş ve zor şartlarda işlemektedir.¹⁹⁴⁵ Hüseyin Fehmi Genişol da anılarında esirlerin mektup yazma hakkına dair aynı bilgileri vermektedir. Genişol'a göre esirlerin haftada bir mektup gönderme hakkı vardır. İngilizler her esire mektup için zarf ve kâğıdı da temin etmektedir.¹⁹⁴⁶

Hasan Yetimi'nin yazdıkları da kamplarda esirlerin, ailelerine haftada iki mektup yazabilme hakkı olduğunu doğrulamaktadır. Bunun için kâğıt ve zarf, esirlere dağıtılırdı. Esirlerin hazır basılı kartpostalların açık yerlerine birkaç kelime yazma hakları vardı. Hazırlanan mektup ve kartlar, yönetim kapısı önünde bulunan posta kutusuna atılırdı. Sansür memurunun sansürü ardından haftada bir defa Bombay'a gönderilirdi. Orada da sansürden geçtikten sonra gönderme işlemi gerçekleşirdi. Mektupların nakli sırasında ara merkezlerde de kontrol yapılırdı.¹⁹⁴⁷

Thatmyo kampında ve hatta tüm diğer kamplarda esirlerin aileleriyle en önemli haberleşme aracı mektuplardı. Kampındaki Türk esirleri, ailelerine ortalama her ay 10.000 mektup gönderiyorlardı. Kamptaki esirlere ayda ortalama 2.000-3.000 arasında mektup geliyordu. Irak bölgesinden gelenlerin ulaşması bazen 4-5 ayı buluyordu. İstanbul'dan gönderilenler ise 5-6 hafta içerisinde sahiplerine ulaşıyordu. Mektuplar çok geç bazen ise hiç ulaşmamaktaydı. Esirlere İbranice dili hariç herhangi bir dilde haftada iki adet mektup yazabilmişlerdir. İngiltere Savaş Bürosu 15x25 cm boyutlarında üçe katlanan ve arkasında adres yazılan matbu kâğıtlar bastırmıştı. Bu şekilde ayrıca bir zarfa gerek kalmıyordu. Bu mektuplar, kamptan

---

¹⁹⁴⁵ a.g.e., s. 51.

¹⁹⁴⁶ Hüseyin Fehmi Genişol, a.g.e., s. 122.

Londra Savaş Bürosuna gönderiliyor, oradan Kızılay yetkililerine ulaştırılıyordu. Kamplardan, doğrudan Kızılaya gönderildiği de oluyordu. Mektupların ailelere ulaştırılmasından Kızılay sorumluydu. Ancak bu dağıtımda da aksamalar çoktu. Adres eksikliği, taşınma, adreste bulunmama gibi sebeplerle Kızılay tarafından yerlerine ulaştırılamayan mektupların bir kısmı hâlâ Kızılay arşivinde bulunmaktadır.¹⁹⁴⁸

Esir mektuplarına bakıldığı zaman esirlerin bu durumdan çok etkilendikleri ve psikolojik sorunlar yaşadıkları görülmüştür. Thatmyo Hastanesi doktoru Yüzbaşı Behiç Bey, esirlerin mektuplarının geç gelmesi ve bu yüzden ailelerinden haber alamamaları sebebiyle zihinsel ve psikolojik hastalıklara tutulduklarını anlatmaktadır. Esir mektupları kamptaki bir Musullu ve iki tercüman tarafından sansür edilmekteydi. Daha sonraları vakitten kazanmak için sansür işlemi Bombay’da yapılmaya başlanmıştır. Nadir de olsa sansür sonrası esirlerin yazdıkları mektuplarda bazı bölümlerin silindiği olmaktadır.¹⁹⁴⁹ Yüzbaşı Baxter, kampta geçerli olan haberleşme kurallarını şu şekilde açıklamıştır:

*“Yazışmalara yönelik kurallarda subaylara haftada bir mektup, bir posta kartı, alt rütbelere haftada bir posta kartı ve ayda bir mektup yazma izin verilmektedir. Sağlanan kırtasiye malzemesinin yetersizliği ile ilgili hiçbir şikâyet almadım, aslında rütbeli ve diğer esirler onlara sağlanan kırtasiye malzemelerini tam olarak kullanmıyordu bile. Eğer kırtasiye eksikliği nedeniyle mektup yazılamamış gibi bireysel durumlar meydana geldiyse bu kesinlikle onların kendi birlik ya da bölük komutanlarının onlara kâğıt ve zarf vermemesinden kaynaklanmıştır. Bana subay ya da diğerlerinin fazladan mektup yazmak için herhangi bir mantıklı nedenle başvuru yaptıkları her zaman taleplerine izin verdim. Bahsedilen posta kartı hem Türkçe hem Arapça bastırılmış ve tüm savaş esirleri tarafından kullanılmaktadır.”*¹⁹⁵⁰

---

¹⁹⁴⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13’den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 112-113.

¹⁹⁴⁸ TNA, **FO.**, 383/339.

¹⁹⁴⁹ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d’Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L’occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 74.

¹⁹⁵⁰ TNA, **FO.**, 383/339.

Yukarıdaki yazışmalara dair kuralların doğru olduğu esir hatıratlarında da görülmektedir. Esir kampına mahsus matbu zarf ve kâğıt verildiği ve yakınlarına mektup yazabildikleri pek çok hatıratta geçmektedir.¹⁹⁵¹

Shwebo kampında mektuplaşmanın şartları sansür bakımından Thatmyo kampıyla aynıdır. Esirler bir ayda ortalama 100 mektup ve kartpostal yolluyor ve 80 adet alıyordu. Koli ve havale kâğıdılar için rakamlar Thatmyo esir Kampı şartları ile aynıdır.¹⁹⁵²

Meiktila esir kampında da esirlerin ailelerine mektup yazma imkânları diğer kamplar ile benzerdir. Haberleşmedeki en büyük sorun ise mektuplara yaklaşık bir yıl geçmesine rağmen cevap verilmemesidir. Örneğin kamp esirlerinden Mustafa Tütüncü ailesinden ilk haberini 18 ay sonra telgraf olarak alabilmiştir. Devletlerarası hukuka göre esirlerin telgraf ve telefon ile iletişimine izin verilmediğinden cevabını telgraf olarak çekmesine izin verilmemiştir. İkinci telgrafın cevaplı olması sebebi ile ancak telgraf çekmesine izin verilmiştir. Yazdığı telgrafta sağlığının yerinde olduğunu söyleyerek para ihtiyacı dile getirmiştir. Kısa süre sonra ailesi 10 İngiliz sterlini göndermiştir. Bu para ile bir müddet kampta rahatça yaşamıştır. Hatta ihtiyacı olan hemşerilerine esaretten sonra ödenmesi şartıyla borç para vermiştir. Buna rağmen esaret bitmiş ve borcunu ödeyen esir çıkmamıştı.¹⁹⁵³

Hindistan ve Burma esir kamplarında haberleşmede sorun yaşandığı aşikardır. Postadaki bu gecikmelere esirler de kendilerince çare bulmaya çalışmışlardır. Bellary kampından Bahaeddin kardeşine yazdığı mektupta postaların daha hızlı gelmesi için mektupların Fransızca ya da İngilizce yazılıp yabancı postalara teslim etmelerini istemiştir.¹⁹⁵⁴ Postadaki yaşanan olumsuzluklar sebebiyle Osmanlı Hükûmeti Basra'da İngilizlere esir düşen birliklerin akıbetinden haftalarca haber alamamış ve askerlerin nerede oldukları ailelerine Burma'dan yollanan esir mektupları sayesinde öğrenilebilmiştir. İngilizler, Basra Vali Vekili Suphi Bey ile askerlerini Thatmo esir kampına göndermiştir. Suphi Bey, İngilizler izin verdiği

---

¹⁹⁵¹ Ergun Hiçyılmaz, *a.g.e.*, s. 196-198.

¹⁹⁵² **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 80.

¹⁹⁵³ Mustafa Tütüncü, *a.g.e.*, s. 65-66.

¹⁹⁵⁴ Mustafa Arıkan, **Asker Mektupları**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1990, s. 59.

sürece İstanbul'a, Göztepe'deki köşkte bıraktığı eşi Ayşe Feriha'ya mektuplar gönderebilmiştir. Mektuplar önceleri tam sayfa iken kampın İngiliz kumandanının emriyle zamanla kısalmış ve sadece dörder satırla sınırlandırılmıştır¹⁹⁵⁵

Haberleşmedeki yaşanan sıkıntılar sonucunda Hindistan Hükûmeti Türkiye'den gelen postaların esirlere ulaşmasındaki düzensizliğe ilişkin 19 Mart 1919 tarihli bir rapor hazırlanmıştır. Sömürge Hükûmetinden Londra Hindistan Ofisine 23 Mayıs 1919'da giden yazıdan anlaşılmaktadır ki raporda ateşkes imzalandığından beri Türkiye'den gelen mektupların Bellary kampında alıkonulan savaş esirlere ulaşmasındaki düzensizlikten bahsedilmektedir. Konunun iletiildiği Mumbai'deki Posta Sansürlüğü, Türkiye'den Hindistan'a gelen postaların daha önce Kızıllaç aracılığıyla özel çantalar içerisinde geldiğini fakat bu uygulamanın durdurulmuş olması sebebiyle postaların düzensiz aralıklarla geldiğini açıklamıştır. Uygun görülen prosedürün gerçekleştirilmesi için konu yetkili kişilere iletilmiştir. Bern Uluslararası Barış Bürosu 7 Nisan 1919'da Bern'deki İngiliz yetkiliye yazdığı yazıda postadaki gecikmelerin sebebini açıklamaktadır. Ateşkes kadar tüm telgraf masraflarının düzenli olarak Türk Kızılayı tarafından karşılandığını fakat ateşkestten sonra hiç para alamadıklarını ifade etmiştir. Kızılayın yaklaşık olarak 6.000 frank borçlu vardı ve savaş mağdurları için verilen hizmetlerin sonlanma ihtimali olduğundan belirtilen miktara çok ihtiyaçları bulunuyordu. Halbuki Kızılay İstanbul'daki İngiliz yetkililerin rızası olmaksızın Uluslararası Barış Bürosuna ödeme yapabilecek durumda değildi. Kızılayın 6.000 frank borcunu ödemesi amacıyla İstanbul'daki İngiliz askeri yetkililerine gerekli talimat verilmiştir.¹⁹⁵⁶

Diğer yerlerle kıyaslandığında Mısır kamplarında okuma yazma oranının az olması sebebiyle haberleşme de düşük oranda kalmıştır. Buna rağmen sadece Haziran 1915'de Mısır'daki Osmanlı savaş esirleri tarafından yazılmış 299 mektup adreslerine gönderilmek üzere iletiildiği arşiv kaynakları incelendiğinde görülmektedir.¹⁹⁵⁷ Mektupların sınırlı olmasında sadece kamplardaki esirlerin okuma yazma bilmemesi etkili olmamış, esirlerin köylerinde mektup yazacak kişilerin kalmaması da bir diğer etken olmuştur. Esaret altında yaşayan yakınlarına mektup

¹⁹⁵⁵ Murat Bardakçı, "Müslümanların Katledildiği Burma'daki Şehitliklerimizde Şimdi Fasulye Ekiliyor", **Habertürk**, 29 Temmuz 2012, s. 22.

¹⁹⁵⁶ TNA, **FO.**, 383/535.

yazabilmek ancak köyde okuma yazma bilen birkaç kişi ya da köyün imamı aracılığıyla mümkün oluyordu.¹⁹⁵⁸

Esirlerin çoğu esir kamplarına yerleştikten hemen sonra ailelerine mektup yazma imkânı bulmuş fakat değişik sebeplerden ailelerinden hiçbir haber alamamışlardır. 20 ay sonra yazdığı mektuba Kızılhaç vasıtasıyla cevap gelen esirler olmuştur. Örneğin, Mısır esir kamplarında kalan Ahmed Altınay gönderdiği 30 mektuba karşılık sadece bir mektup alabilmiştir. Yalnız ailesine değil kayınpederine, arkadaşlarına ve tanıdıklarına mektup göndermesine rağmen ileilmeyen ya da alınmayan mektupların olması haberleşme sorununu ortaya koymaktadır. Ailesinden mektup alamayan esirler müteessir olmakta ve sık sık düşüncelere dalmaktadır. Aslında iki tarafında gönderdiği mektupların çok azı yerine ulaşmaktadır.¹⁹⁵⁹

Mektupların zaman zaman gönderilmediği veya değişik sebeplerle gitmediği olsa da iki devlet arasında yapılan görüşmelerin de etkisiyle imkanların elverdiği ölçüde mektuplar sahiplerine ulaştırılmaya çalışılmıştır. Mısır'daki Osmanlı esirleri tarafından yazılmış 715 mektup, alıcı adreslerine ulaştırması için Osmanlı Devleti'ne 23 Ağustos 1915'de gönderilmiştir.¹⁹⁶⁰ Zaman zaman esirlerin mektuplarının karşılıklı olarak değiştirildiği de olmuştur. Başkumandanlık Vekâletine Mayıs 1915'de Amerika Elçiliğinden gelen yazıdan anlaşılmaktadır ki Mısır'daki Osmanlı esirlerine ait 11 mektup, Osmanlı topraklarında savaş esiri olarak bulunan bir Fransız, E-15 İngiliz denizaltısında görevli bir subay ve Manisa'da ikamet ettirilen İngiliz tebaasından birine ait bir kartpostal ile değiştirilmiştir.¹⁹⁶¹

Esir mektuplarının karşılıklı değişimi savaş boyunca sık sık görülen bir olaydır. Bu değişime bir başka örnek yine Mısır esir kamplarından verilebilir. 1917 yılında Kahire'de esir beş Osmanlı subayı ile İstanbul'da tutuklu iki İngiliz subayının mektuplarının karşılıklı olarak değiştirilmesi yönünde mutabakata varmıştır. Yine İngilizler tarafından Kurna'da esir edilerek Kasr El-Nil Hapishanesinde tutulan 4 Osmanlı subayı ile aynı mevkideki hapishanede tutuklu bulunan bir esir subaya ait

---

¹⁹⁵⁷ TNA, FO., 383/223.

¹⁹⁵⁸ Hüseyin Aydın, a.g.e., s. 24.

¹⁹⁵⁹ Ahmet Altınay, a.g.e., s. 57-60, 74-75, 80, 85, 138-140.

¹⁹⁶⁰ BOA, HR. SYS., 2194/9.

¹⁹⁶¹ BOA, HR. SYS., 2193/38.

mektupların İstanbul'da tutuklu bulunan İngiliz esirlerin mektupları ile değiştirilmesi konusunda anlaşılmıştır.¹⁹⁶²

Mesafenin uzun olması mektupların geç ulaşmasına neden olmaktadır. Mısır esir kampları için söylemek gerekirse esirlere gönderilen mektupların sahiplerine ulaşması için 3 hafta ile 3 ay arasında bir süre geçmekteydi. Mektuplar genellikle Kahire'deki Amerikan Konsolosu aracılığı ile geliyordu. Her ne kadar Kızılhaç yetkilileri okuma-yazma bilen esirlerin istedikleri zaman ve istedikleri kadar uzun yazabildiklerini rapor etse de iki devlet arasındaki yazışmalar bu konuda anlaşmanın çok geç sağlandığını, sağlanan mutabakata çoğu zaman uyulmadığını ve sık sık devletlerin birbirini misilleme yapma konusunda tehdit ettiğini göstermektedir. Mektupların geliş gidişinde sistematik bir gecikme ise söz konusu değildi.¹⁹⁶³

Esir kamplarına dair tutulan Kızılhaç raporlarına bakıldığında esirlere kamplarda yazışma hususunda bir engelleme yapılmadığı hatta tüm kolaylığın sağlandığı iddia edilmektedir. Kahire Kalesi kampında her esir, haftada bir defa mektup yazma hakkına sahipti. Yazma bilmeyenler bilen arkadaşlarından yardım almaktaydı. Kampta bir çevirmen vardı. Mektupların bir kısmı Kızılhaç Cemiyeti aracılığıyla gelmekteydi. Ancak mektup gidiş gelişi çok fazla değildi.¹⁹⁶⁴ Ayrıca tüm esirlere memleketlerine yollamak üzere birer adet kartpostal da verilmekteydi.¹⁹⁶⁵

Maadi kampında da durum diğer kamplardan farklı değildi. Esirlerin çoğuna ya hiç mektup gelmiyor veya çok az geliyordu. Esirlere kendi dillerinde her 15 günde bir ya da ayda iki defa mektup yazma hakkı verilmişti.¹⁹⁶⁶ Bu hakkı çok azı kullanıyorlardı. Gönderilen mektupların çoğu, alıcıların gönderilen adreste olmaması sebebiyle geri geliyordu. Bağdat'ta esir alınan bazı Osmanlılar, daha sonra Burma'ya nakledilmişlerdi. Burma'dayken ailelerinden mektup ve para almakta herhangi bir sıkıntı yaşamamışlardır. Fakat bir kısmı tekrar Maadi kampına getirilen esirler bu kez ailelerinden mektup alamamaya başladılar. Gönderilen paralar ya evlerine geri

---

¹⁹⁶² BOA, HR. SYS., 2201/25.

¹⁹⁶³ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 46, 87.

¹⁹⁶⁴ **a.g.e.**, s. 66.

¹⁹⁶⁵ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 243-244.

¹⁹⁶⁶ TNA, FO., 383/339

gönderilmiş ya da yeni adreslerine postalanmıştır. Bu gönderme işlemleri de uzun zaman almıştır.¹⁹⁶⁷

Bilbeis kampında okuma-yazma bilmeyenlerin oranı %98'e ulaştığından, mektuplaşma da çok sınırlıydı. Mektupları okuma-yazma bilen arkadaşlarına yazdıran esirlerin haftada üç mektup yazma izinleri varken çoğu bu hakkını kullanıyordu. Bu duruma şahit olan Kızılhaç yetkilileri çok şaşırمامışlar ve göçebe insanların mektup yazmasını da pek beklemediklerini ifade etmişlerdir.¹⁹⁶⁸

Ras El-Tin kampında da Türk esirlerin çoğunluğu okuma-yazma bilmiyordu. Okuma-yazma bilenlerin bir kısmının da eşleri Kahire Kalesi'nde tutulmaktaydı. Bu sebeple oraya giderek ailesini görme iznine sahip olanlar, ailesinin iyi durumda olduklarını bildiklerinden çok sık mektup yazma ihtiyacı duymuyorlardı.¹⁹⁶⁹

Kasr El-Nil kampında esir tutulan Eşref Bey'e, ailesine mektup yazma izni verilmiştir. Diğer esirlerden farklı olarak Albay Nikolay tarafından verilen özel izinle mektuplarının zarfını kapatma imkânı da vardı.¹⁹⁷⁰

Seydi Beşir kampında esirler arzu ettikleri zaman mektup yazabilmekteydi. Buna rağmen kamptan giden ve kampa gelen mektup çok azdı. Mektuplar kampa 40-45 günde ulaşmaktaydı. Yazışmalar üzerinde herhangi bir kısıtlama yoktu.¹⁹⁷¹ İki sene bu kampta kalan İbrahim Sorguç Antalya'daki babasıyla devamlı mektuplaşmaktaydı. Mektupları Fransızca ya da Osmanlıca yazıyordu.¹⁹⁷² Bu kampa gelen tüm esirlere birkaç gün içinde ailelerine mektup yazma imkânı sağlanmıştı. Bu sayede kampta kalan Hüseyin Mümtaz bir fotoğrafını kampa gelişinin hemen ardından annesine gönderebilmişti.¹⁹⁷³

Savaş boyunca pek çok ülkeye ait savaş esirlerinin aileleriyle haberleşebilmeleri amacıyla postaların ulaşımını sağlayan ve bu esirlere yardım eden Kızılhaç ve Kızılayın Kıbrıs kampı savaş esirleriyle ilgili faaliyeti de gözardı

---

¹⁹⁶⁷ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 56-57.

¹⁹⁶⁸ **a.g.e.**, s. 83.

¹⁹⁶⁹ **a.g.e.**, s. 74.

¹⁹⁷⁰ Cemal Kutay, **Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi**, s. 158-159.

¹⁹⁷¹ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 80 ; TNA, FO. 383/236.

¹⁹⁷² İbrahim Sorguç, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁹⁷³ Hüseyin Mümtaz, **a.g.m.**, s. 32.

edilemez. Esirlere ve ailelere ulaştırılamayan pek çok mektubun bugün Kızılay arşivinde bulunmaktadır. Anadolu’da esir bulunan pek çok yabancı askerin mektupları da Kızılay ve Kızılhaç esir büroları aracılığıyla toplanmış ve ailelerine ulaştırmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan kendi memleketinden uzakta farklı esir kamplarında bulunan Türk askerlerinin mektupları da Kızılhaç ve Kızılay vasıtasıyla Anadolu’daki ailelerine ulaştırılmıştır. Bu esir mektuplarının üzerlerinde “*P.O.W., Central Censorship Bureau, Free From P.O.W. Camp, Prisoner Of War*” yazılı Kızılhaç veya Kızılaya ait kaşe, damga veya mühürler bulunmaktadır. Ayrıca Kızılay irtibatı kesilmiş veya kaybolduğu sanılan askerlerin durumunu İngiliz Savaş Esirleri İstihbarat Bürosundan zaman zaman sormuş, gelen cevaplarla esirlerin Kıbrıs esir kampında olduğu ve ailesi ile haberleşebildikleri öğrenilmiştir. İster esirlerin kendileri tarafından ister aileleri tarafından yazılan bu esir mektuplarında önemli konulardan birisi yine haberleşme sorunudur. Kıbrıs kampı için de durum farklı değildir. Diğer esir kamplarından farklı olarak Kıbrıs kampında Kızılhaç ve Kızılay vasıtasıyla memleketlerine gönderilen mektuplardan hariç Türk esirlerinin Anadolu’ya haber göndermeleri ve akrabalarıyla haberleşebilmeleri Mağusa’da yaşayan Türkler vasıtasıyla da olmuştur. Mağusa limanında amele olarak çalıştırılan Türk askerleri kamptan dışarıya çıkabilmelerini değerlendirmişler ve kendilerine yaklaşan Mağusalı çocuklar veya anne babaları aracılığıyla mektuplarını Anadolu’ya ulaştırabilmişlerdir. Özellikle Mağusalı Türk balıkçı ve kayıkçıların yardım ve desteğiyle bu esirlerin mektupları Mersin’e kadar getirilmiştir. Çok nadir de olsa esirlerin ailelerince yazılan mektuplar da esirlere ulaştırılabılmıştır. Esir mektuplarının bir diğer konusu da Kıbrıs kampının şartlarının çok kötü olması sebebiyle ailelerinden para yardımı istemeleridir.¹⁹⁷⁴

Malta kampından mektupların ulaştırılmasında da ciddi sorunlar oluşmuştur. Kızılay Cemiyeti Üsera Komisyonuna Temmuz 1918’de yazılan dilekçede Mısır’dan Malta’ya geçişte haberleşme konusunda yaşanan sıkıntılar ele alınmıştır. Mısır’dan Malta’ya nakledilmiş Çerkeş Eşref Bey, Mısır’da iken her on ve on beş günde, bir buçuk veya iki aylık mektupları almaktayken ve hatta bazen bu mektupların dördü

---

¹⁹⁷⁴ Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 88; Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3; Nuri Çevikel, **a.g.m.**, s. 94; Halil Aytekin, **a.g.e.**, s. 74; KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi, 1413.

beşi bir postada gelmekteyken Malta'ya naklinden sonra iki aya yakın hiç mektup alamadığını söylemiştir.¹⁹⁷⁵

İsveç Konsolosluğu tarafından hazırlanan ve İngiltere ve Osmanlı Devleti'ne gönderilen Malta kampı hakkında raporda esirlerin her hafta iki yüz kelimelik iki mektup ya da posta kartı yazabilmelerine izin verildiğinden ve alabilecekleri mektup sayısında ise bir sınırlamanın mevcut olmadığından bahsedilmektedir. Esirlerin ayrıca para gönderme imkânı da vardır. Savaş esiri oldukları yazılan mektupların adres kısmında belirtilebilmektedir.¹⁹⁷⁶

Kızılay Cemiyetinin savaş süresince önemli bir faaliyeti de esirlerin mektuplarını yerlerine ulaştırmak olmuştur. Postalarda yaşanan sorunlar sebebiyle savaşın ilk yılında Kızılay Cemiyeti düşman ülkelerde bulunan savaş esirlerin haberleşme ve gönderilerinin ulaştırılması için aracılık etmekle görevlendirilmiştir. Üstlendiği bu görev ile kamplardan doğrudan doğruya ya da savaşan ve tarafsız ülkelerin esir bürolarınca Kızılaya ulaştırılan mektuplar, mümkün olduğu ölçüde yerlerine gönderilmeye çalışılmıştır.¹⁹⁷⁷ Başkumandanlık Vekâletinden gönderilen 15 Aralık 1915 tarihli tezkerede Kızılayın bu konuda görevlendirilmesi konu edinilmiştir. Esirlere ait mektupların ulaştırılmasında Kızılay Cemiyetinin Dersaadet'te bulunan merkezinin aracılık etmesi kararı alınmıştır. Bu karar dayanak olarak da 1870-1871 Almanya ve Fransa Savaşlarında ortaya çıkan esaslar, 1907'de Londra ve Lahey'de toplanan Kızılhaç ve Sulh konferansları kararları, 1912 Washington Kızılhaç Uluslararası Konferansı'nda alınan karar ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Cenevre Uluslararası Kızılhaç Komitesinin bu konudaki genelgesi gösterilmiştir.¹⁹⁷⁸

Mütareke sonrası Osmanlı Hükûmeti, savaş halinin son bulmasını öne sürerek esirlerin en azından aileleriyle haberleşmesine izin verilmesini istedi. İngiliz Yüksek Komiserliği 8 Nisan 1919'da Hükûmete gönderdiği bir yazıyla bu hususa açıklık getirdi. Komiserlik, İngiliz Dışişleri Bakanlığının 18 Ocak 1917 tarihli yazısına

---

¹⁹⁷⁵ Türk Kızılayı Arşivi, 921/9.

¹⁹⁷⁶ TNA, FO., 383/535; FO., 383/458; BOA, HR. SYS., 2201/51.

¹⁹⁷⁷ Kızılay sadece Osmanlı esirlerini değil Osmanlı topraklarındaki yabancı esirlerin her türlü haberleşme işleri için de ayrıca görevlendirilmiştir. Bkz. BOA, HR. SYS., 2255/7.

¹⁹⁷⁸ Mehmet Ali, "Cihan Harbi'nde Postalar", **Posta ve Telgraf Mecmuası**, Sayı 196, Ağustos 1333, s. 93.

dayanarak ailelerin esirlere taahhütlü mektup göndermelerine izin verildiğini, fakat esirlerin ailelerine taahhüdü mektup gönderemeyeceklerini bildirdi. Osmanlı Hariciye Nezareti cevabın isteklerini karşılamaması üzerine İngiltere Hükûmeti nezdinde yeniden girişimde bulundu. Nezaret 5 Mayıs 1919'da Dâhiliye ile Posta Telgraf ve Telefon Müdüriyetini durumdan haberdar ederek ilgililerin uyanılmasını istedi.¹⁹⁷⁹

5.2 Sansür İşlemleri

İngilizler Türk esir kamplarında mektuplara sansür uygulanmıştır. Fakat bunu yaparken esirlerin özgürlük haklarına engel olmamaya çalışmış ve hatta esirler yazmaya teşvik edilmiştir. Kızılhaç heyetinin iddiasına göre sansür konusunda esirlerin önemli bir şikâyeti olmamıştır.¹⁹⁸⁰ Esirlerin yazdıkları hatıratlar da mektuplara uygulanan sansürü doğrulamaktadır. Cemil Zeki Yoldaş ve Rahmi Apak mektupların sıkı bir denetim altında¹⁹⁸¹ olduğunu söylerken Hüseyin Mümtaz, Seydi Beşir kampında sansür uygulandığından bahsetmektedir. Fakat esirler yine de İzmir'in işgali ve ardından yurdun dört bir yanında başlayan mukavemeti öğrenmişlerdi.¹⁹⁸² Seydi Beşir kampında esaret günlerini geçiren Cidde hastanesinde doktor olarak görev yapmış bir binbaşı Türkçe bilen Ermenilerden her karargâha ve sansür heyetlerine birer tercüman tayin edildiğini söylemektedir. Sansürün şiddetiyle aylarca mektup alınmadığı zamanlar olmuştur. Binbaşı 2 Eylül 1917 günü yazılmış bir mektuptan sonra Kasım 1918 başına kadar hiç mektup alamadığını ifade etmiştir. Geri dönüşte haftada iki mektubun postaya verildiğini öğrenmiştir. Esirlerin geneli mektup alamadığından şikâyet etmektedir. Gelen mektupların büyük bir kısmının arzu edilenlere verilenler dışında ocakta yakıldığı esirler arasında en sık konuşulan konudur.¹⁹⁸³

Hindistan esir kamplarında da sansür hiçbir zaman eksik olamamıştır. Hatta zaman zaman İngiliz yetkililerin bile insafsızca bulup müdahale etmek zorunda kaldığı sansür olayları olmuştur. Şubat 1918'de İngiltere Hükûmetine İstanbul'daki

---

¹⁹⁷⁹ BOA, HR. HŞ.İŞO., 67/73.

¹⁹⁸⁰ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 87 ; TNA, FO., 383/101.

¹⁹⁸¹ Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 26-27; Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 163-164.

¹⁹⁸² Hüseyin Mümtaz, **a.g.m.**, s. 32.

Hollanda diplomatik temsilcisinden gelen bir yazıda Osmanlı toprakları ile İngiltere'deki savaş esirlerinin mektuplarına uygulanan sansür konu edinilmiştir. İngiltere Hükûmeti, Sumerpur'da bir Türk subayını sert bir şekilde sansürleyen İngiliz subayı hakkında Osmanlı Hükûmetini bilgilendirmiş ve sözü edilen subayın görevden uzaklaştırıldığı bilgisi verilmiştir.¹⁹⁸⁴

Aslında esirlerin kamplarda dilek ve şikâyet hakkı vardı. Fakat yapılan başvurular çoğu zaman dikkate alınmaz, geciktirilir veya sansür işini yapan tercümanlar tarafından sansür edilirdi. Herhangi bir esir subay, herhangi bir konudaki dilekçesini Türkçe olarak özel kâğıt üzerine karargâh komutanlığına yazarak her gün belirli saatte nöbetçi tercümana teslim edebilirdi. Önemli ve acele durumlarda kendisinin komutana başvurması, subayların temsilcisi aralığıyla olurdu. Tercümanlar bu dilekçeleri sunacakları zaman, çok kısa olarak tercümesini dilekçenin altına yazarlar ve tarih sırasına bakmayarak uygun gördüklerini önem derecesinde komutana sunarlardı. İşlemlerin sonuçlandırılması, dilekçe veren ile tercüman arasında yapılan anlaşma ve ücrete bağlıydı.¹⁹⁸⁵

Kıbrıs kampından gönderilen esir mektupları doğal olarak diğer kamplar gibi sansür ve kontrolden geçtikten sonra alıcısına ulaştırılmıştır. Başta Kızılay Arşivi olmak üzere arşivlerde bulunan ve esirler veya aileleri tarafından yazılan esir mektupları incelendiğinde Kıbrıs esir kampında mektupların sansüre tabi tutuldukları ortaya çıkmaktadır. Esirler yaşadıkları kampların şartları hakkında neredeyse hiç bilgi verememiş mektuplar selam ile başlayıp dua ile bitmiştir.

Malta esir kampında mektuplar sansüre tabi olduğundan zarfları kapatılmadan teslim etmek şartıyla yazabilmekteydi.¹⁹⁸⁶ Londra Savaş Merkezinin 25 Ocak 1916 tarihinde yazdığı yazıda Malta'daki Osmanlı savaş esirlerinin haberleşmelerine uygulanan sansüre ilişkin notlar düşülmüştür. Osmanlı Hükûmeti Korsika'dan gelen mektupların Malta Sansür Heyeti tarafından sansürlendiğine ve gönderilmediğine dair İngiltere Hükûmetine bir nota göndermiştir. Malta Valisi ve Başkumandanı ise Korsika'da alıkonulan Osmanlı savaş esirlerinin gönderdikleri mektupların Malta

---

¹⁹⁸³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.** 313/1269.

¹⁹⁸⁴ TNA, **FO.**, 383/458.

¹⁹⁸⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 112-113.

¹⁹⁸⁶ Cemal Kutay, **Siyasi Mahkûmlar Adası: Malta**, s. 8, 16.

üzerinden geçmediğini ve bu yüzden Osmanlı Hükûmetinin 25 Aralık 1915 tarihli notasında bahsedilen gecikmenin adadaki sansür uygulamasından kaynaklanmadığını ileri sürmüşlerdir.¹⁹⁸⁷ Oysaki İngiltere, Fransa ve Rusya'daki Osmanlı savaş esirlerinden Amerika Elçiliği vasıtasıyla gelen mektuplarla ilgili Şubat 1915'de Hariciye Nezareti Siyasi İşler Müdüriyetine sunulan İstanbul Sansür Müfettişliğinin tutanakları sansür olayını gün ışığına çıkarmaktadır. Korsika'da esir Yüzbaşı Ali Rıza Efendi'ye ailesinin gönderdiği mektuplar Malta sansürünce teslim edilmemiştir. Mektubun sansürce reddedilmesinin sebebi Türkçe yazılması olarak izah edilmiştir. Bu durumun devamı olarak Osmanlı Hükûmeti kendi esirlere yazılmış mektupların verilmemesi halinde misillemede bulunulacağını İngiliz ve Fransız Hükûmetlerine nota ile bildirmiştir.¹⁹⁸⁸

Malta St. Claments Kalesi'nden tutulan Sadi Necdet konulu Harbiye Nezaretinden Hariciye Nezaretine 15 Haziran 1916 tarihinde gelen bir yazıdan anlaşılmaktadır ki mektuplar esir ailelerine ulaşmamaktadır. İngiltere Hükûmetince alınan tedbirler gereğince esir mektuplarının dört satırdan fazla olması sebebiyle gidecek kişiye gönderilmeyip yırtıldığı da yazıda anlatılmaktadır. Bu sebeple Osmanlı Hükûmeti Malta bulunan esirlerin durumundan sansür sebebiyle bilgi de alamamıştır. Osmanlı Hükûmeti haberleşme hususunda iyi niyetini göstermek açısından Fransızlara verilen iznin aynısını yani ayda dört kartpostal ile iki mektup yazma iznini İngilizlere de genişletileceği duyurmuştur. Buna rağmen İngiltere Hükûmeti sıkı bir şekilde uygulanan sansür işlemine son vermeyip esir mektuplarını sahiplerine göndermemiştir. Osmanlı Hükûmeti de var olan durumdan dönülmediği takdirde kendisine seçenek bırakılmadığı gerekçesiyle misilleme yapacağını ilan etmiştir. Söz konusu yazının ekinde ise altı satırdan uzun mektupların esirlere gönderilmediği ifade edilmektedir.¹⁹⁸⁹

Sansür konusu sansür işlemi iki devlet arasında sık sık misilleme tehditlerini de beraberinde getirmişti. İngiltere Hükûmeti de Osmanlı Hükûmetine kendi esirlere sıkı bir şekilde uyguladığı sansür sebebiyle nota göndermiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı İstanbul'daki Hollanda diplomatik temsilcisine gönderdiği 12

---

¹⁹⁸⁷ TNA, FO., 383/225.

¹⁹⁸⁸ BOA, HR. SYS., 2195/21; HR. SYS., 2250/43.

¹⁹⁸⁹ BOA, HR. SYS., 2250/64; HR. SYS., 2250/79.

Haziran 1917 tarihindeki bir yazıda Yozgat'ta esir tutulan esirlerden gelen mektupların, Türk sansürü tarafından her biri dört satıra kadar okunacak şekilde gelişi güzel kesildiğini iddia etmiştir. İngiltere Hükûmeti Türk sansürünü bu durumdan sorumlu tutarak konunun soruşturulmasını istemiştir.¹⁹⁹⁰

5.3 Posta Havale İşlemleri

Esirler kamplarda havale işlemlerinde yetkililerle sorunlar yaşamaktaydılar. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Şubat 1917'de hem İngiliz hem de Osmanlı savaş esirlerinin çıkarları doğrultusunda İsviçreli Posta İdaresi aracılığıyla savaş esirlerine gönderilen para havalelerinin makbuzunun karşılıklı olarak alınıp gönderilmesini Osmanlı Hükûmetine teklif etmişti. Osmanlı Hükûmetinin bu teklifi olumlu baktığı takdirde gerekli iş birliği için İsviçre Posta İdaresi ile irtibata geçilmesi istenmişti.¹⁹⁹¹ 11 Nisan 1917 tarihine gelindiğinde konunun hala çözülemediği ve iki devlet arasında yazışmaların devam ettiği görülmektedir. Türk ve İngiliz savaş esirlerine gönderilen havalelerle ilgili karşılıklı yazılan yazılarda İngiliz Genel Posta İdaresi ve İsviçre Posta İdaresi arasında geçen yazışmaların kopyaları bulunmaktadır. Uzun süren görüşmeler sonucunda varılan fikir birliği ile iki devlet arasında bazı konularda uzlaşma yönünde ilerleme kaydedilmiştir. Türkiye'den İngiltere topraklarındaki Türk savaş esirlerine ve İngiltere'den Türkiye'deki İngiliz savaş esirlerine gönderilen para havalelerinde alacaklılardan makbuz alınmasına ve iki tarafın Hükûmetlerine iletilmesine karar verilmişti. İngiltere Hükûmeti bu anlaşmayı devam ettirmek için bir prosedürleri de belirlemiştir. İngiltere topraklarındaki Osmânlı savaş esirlerine İsviçre Postahânesi vasıtasıyla Türkiye'den gönderilen havâlelerin sahiplerine teslimini bildiren birer makbûzun alınması İngiltere Hükûmetince yeterli görülmüştür. Buna mukâbil Türkiye'de bulunan İngiliz esirlerine verilecek havâleler için sahibinden bizzat imza alınması şartı konulmuştur.¹⁹⁹² Selanik veya İngiltere hakimiyetindeki topraklarda gözaltında bulunan savaş esirleri için Londra Para İşleri Bölümünden para işleminin ayrıntılarını gösteren havalenin makbuzu ancak kamp

---

¹⁹⁹⁰ BOA, HR. SYS., 2254/39.

¹⁹⁹¹ BOA, HR. SYS., 2214/1.

¹⁹⁹² BOA, HR. SYS., 2214/3.

komutanının emriyle gönderilebilecektir.¹⁹⁹³ İngiltere Hükûmeti kabul edilen düzenlemeleri uygulamaya koymak adına gereken adımları atmıştır. Bu konuda varılan mutabakat sonucunda Ağustos ayına kadar para havalelerinin nasıl yapılacağına dair işlemlerin İsviçre Posta Ofisi tarafından belirlenmesi talep edilmiştir. Aynı zamanda tüm yapılacak işlemler Türk savaş esirlerinin tutulduğu kampların kumandanlarına bildirilmesine karar verilmiştir. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin de eğer ki henüz gerekenleri yapmamışsa, kendi rolüne düşen benzer eylemleri gerçekleştirmesini istemiştir.¹⁹⁹⁴

Osmanlı ve İngiltere’de bulunan savaş esirlerine gönderilen paraların makbuzları hakkında tüm varılan mutabakatlara rağmen itilafın bir türlü ortadan kaldırılamadığı bir gerçektir. Savaş esirlerinin memleketlerinden alacakları paralara mukâbil alınacak makbûzlara dâir iki devlet arasında hâsıl olan anlaşmazlık hakkında İngiltere Hükûmeti 5 Ocak 1918 tarihinde bir muhtıra göndermiştir. Osmanlı Devleti’nde bulunan İngiliz savaş esirlerine her ay İngiltere’den yaklaşık 520 İngiliz lirası değerinde 716 paket gönderilmekte olduğu halde Ağustos 1917’de alınan altı makbûz hariç hiçbir makbûz gelmemiştir. İngiltere Hükûmetine göre Mart, Nisan, Haziran ve Temmuz 1917 tarihlerinde düzenlenen havâlelere ait makbuzların da varılan mutabakattan önce Osmânlı memurlarınca düzenlenmiş olması muhtemeldir. İngiltere Hükûmeti, anlaşma sağlanmasına ve uzun bir müddet geçmiş olmasına rağmen neden makbuzların gönderilmediğini ve gönderilecekse ne zaman gönderileceğini bir nota ile Osmanlı Hükûmetinden sormuştur.¹⁹⁹⁵

Ülkelerin karşılıklı olarak makbuz gönderiminin gerçekleştiği arşiv kayıtlarına bakıldığında da görülmektedir. Örneğin, Londra Savaş Esirleri Bilgi Bürosundan Basra 3. Alay, 113. Bölükten Türk savaş esiri Aziz Hasan Hamza’ya gönderilen 8 poundluk ödemenin yapılmasını ve makbuzun iki örnek halinde gönderilmesini istenmiştir. İlk başka elde bulunan veriler ile esirin takip edilemeyeceği söylene de Er Hamza Aziz Osmancık isminde, Debra doğumlu, önceki ikameti Cosavi Sanjai Üsküp olduğu belirlenen, 31 yaşında ve Burma, Thatmyo savaş esirleri kampında alıkonulan bir savaş esiri mevcuttu. Genelde esirin

---

¹⁹⁹³ BOA, **HR. SYS.**, 2214/8.

¹⁹⁹⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2214/4.

¹⁹⁹⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2214/8.

kimliğinde herhangi bir şüpheye yer bırakılmayacak kadar emin olunur ise usulüne göre imzalanmış makbuzlar Londra Amerika Büyükelçiliği aracılığıyla Temmuz 1916'da gönderilmiştir.¹⁹⁹⁶ Bir başka örnek ise Kahire'de esir Devrekli İsmail Selimoğlu'na yollanan para ve mektuptur. Gönderilen havale sonrası alınan makbuz ilgili devlete iletilmiştir.¹⁹⁹⁷

Hindistan ve Burma kamplarında gerçekleşen para havalere bakıldığında Sumerpur kampında aylık ortalama gelen para havale tutarı 2.000 rupi kadardır. Kızılhaç heyetin kampı ziyareti sırasında bir rupi 1,65 franktır. Havalelerin çoğu Mezopotamya'dan gelmekte ve kısa sürede transfer edilmektedir. Türk Kızılayından gelen paraların ulaşması ise iki ayı bulmaktadır. Bir esir, kendisine gönderilen paranın hepsini bir seferde alabilmektedir. Bazı siviller ise bir seferde 500 rupi almaktadır. Ödemelerde hiçbir kesinti yapılmamaktadır. Paralar resmi kura göre ödenmekteydi. Parasını alan esirin imzaladığı alındı belgesi Osmanlı Hükûmetine ulaştırılmaktaydı. Parasının hepsini bir seferde almak istemeyen esirler için hesap açılmakta; yatırılan para, çekilen para ve alındılar hesaba kaydedilmektedir. Bellary kampı kayıtları incelendiğinde esirlerin ailelerinden para almalarında herhangi bir sınırlama yoktu. Buna karşılık mektuplar ile aynı sebeple esirler ailelerinden hiç para alamadıklarını söylemişlerdir. Kızılhaç, Bellary'deki esirlere yardım olarak 4 Mart 1917'de 258,15 rupi, 7 ve 9 Mart 1917'de 552,7 rupi göndermiştir. Thatmyo kampında ise ayda yaklaşık 1.200 rupi civarında esirlere para gelmektedir. İlk başlarda kampta bulunan sivil çalışanlara Osmanlı Hükûmetinden para gönderilmezken daha sonra aylık olarak gönderilmeye başlanmıştır. Esirler gelen paraları davranışlarında herhangi bir memnuniyetsizlik yoksa istedikleri miktarda alabilmekteydiler. İsterse bir esir havale tutarının bir kısmını ya da tamamını kampta açılacak bir hesapta tutabilmekteydi. Kendisine alınan paraya karşı alacak ve borçlarını gösteren küçük bir hesap defteri verilmekteydi. Hesapların kaç günde esir kampına geldiği bilinmemekte üzerlerinde sadece Bombay'a ulaştıkları tarih yazmaktaydı. Bazı transferler ise yetersiz ve yanlış

---

¹⁹⁹⁶ TNA, FO., 383/235.

¹⁹⁹⁷ BOA, HR. SYS., 2194/58.

bilgiler sebebiyle geri gönderilmektedir. Bu tür durumların yaşanmaması için esirin numarasının, adının ve gönderenin adresinin mutlaka belirtilmesi gerekmektedir.¹⁹⁹⁸

Osmanlı'dan Mısır kamplarına gönderilen paralar da tam ödenmekteydi. Buna rağmen kargo ve para transferi çok sınırlı kalmıştır. Heliopolis kampında esirlerin çoğu yanlarında para getirmişlerdi. Bazıları da Kızılay ve Kızılhaç Cemiyeti kanalı ile ailelerinden para alabiliyordu. Her ay, bu paralardan 7,50 frank karşılığı Türk parası almaktaydılar. Her esirin, kamp muhasibi nezdinde açık bir şahsi hesabı vardı. Maadi kampında kalan esirler de ele geçirildiklerinde çoğunun üzerlerinde parası vardı. Kamplarda bu paralar, adlarına açılan hesaplara aktarıldı ve istekleri üzerine aylık olarak kendilerine verildi. Ailelerinden Kızılhaç kanalı ile para alabilen esirler de vardı. Ras El-Tin kampında esirlere çok ender olarak posta ve para havaleleri geliyordu. Seydi Beşir kampında da para havalesi gelişi çok sınırlıydı.¹⁹⁹⁹

Kamplarda esirler paraları olsa da sınırsız alamazlar ve harcayamazlardı. Mesela Malta kampında esirlerin harcanmasına müsaade edilen para haftada 2 İngiliz poundudur. Zaman zaman harcanacak yeri açıkça belirten esirler daha fazla para çekme imkânı da bulmuşlardır.²⁰⁰⁰ Arşiv belgeleri de bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Esaret altında bulunan subayların birer maaşları nispetinde, askerlerin ise ancak bir mecdiye kadar bir meblağı yanlarında bulundurabilme hakları vardı. Geri kalan askerlere ait kıymetli eşyaların talimatnamenin altıncı maddesi gereğince emaneten esir komisyonları kasalarında korunacağı ilan edilmişti.²⁰⁰¹

5.4 Paket ve Koli (Kargo) İşlemleri

1917 yılı içinde Osmanlı Devleti Posta, Telgraf ve Telefon Nezaretinden giden pek çok yazıda esirlerin koli ve paketleri (kargo) konu edilmiştir.²⁰⁰² Savaş esirlerine ait koli ve paketlerin tasnifinde büyük sorunların yaşanmıştır. Bazen de bunlara tahsis olunan dairenin yoğun bir mesai ile çalışması sebebiyle muamelesi tamamlanan paketlerin haftalarca sevk edilemediği görülmektedir. Kızılay Cemiyeti

---

¹⁹⁹⁸ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 18-19, 51, 74-75.

¹⁹⁹⁹ **a.g.e.**, s. 46, 57, 74, 80, 87 ; TNA, **FO.**, 383/101; **FO.**, 383/236.

²⁰⁰⁰ Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 8, 16.

²⁰⁰¹ BOA, **HR. SYS.**, 2252/11.

²⁰⁰² Türk Kızılayı Arşivi, 778/175.

Başkanlığının verdiği bilgiye göre 1916 yılı içinde koli ve paketlerin adedi 11320'dir. 1917 yılı bitmeden bu sayı 24416'a ulaşmıştır. Toplam 35736 adete ulaşan paketlerden 24476 adedi sevk edilirken 11260 adedi gönderilmeyi beklemektedir. Haftada üç bin adet koli ve paketin ancak sevki yapılabilmektedir. Koli ve paketlerin birikmesinin birinci sebebi düzenli sevkiyat yapılamamasıdır. Bunda en büyük etken konu ile görevlendirilmiş dairenin fiziki şartlarının müsait olmasına rağmen tasnife yetişememesidir.²⁰⁰³

İstanbul Paket Postası Müdüriyetinden Kızılay Cemiyetine gelen giden yazılarda ayırma, tasnif ve gönderme sırasında paket ve kolilerin bazen zayi oldukları görülmektedir. Kastamonu esir kumandanlığında postaneye teslim edilmiş olan 5.000 sıklet ağırlığında paket bunlardan birisidir. Kastamonu Posta Başmüdüriyetinin yazılarından anlaşılmaktadır ki tazminat talebinde bulunulmuştur. Paket içinde bulunan eşyanın çeşit ve miktar kıymetleri anlaşıldıktan sonra ödeme yapılmasına karar verilmiştir.²⁰⁰⁴

Şubat 1917'de Osmanlı Devleti Türk esirlere de aynı hakkı vermek şartıyla Türkiye'deki İngiliz esirlere gönderilen kargonun ücretsiz olacağını bildirmiştir. Bu teklif kabul edilmiş, Bulgar ve Türk esirlere ücretsiz kargo gönderilebileceği duyurulmuştur. Ayrıca Kızılay, İngiltere ve Fransa Kızılhaçlarını örnek almış ve aileleri tarafından Türk esirlere gönderilecek paket ve kolilerin posta işlerini İsviçre ve İspanya'da bulunan hayır cemiyetlerine vermişti. Bu suretle 49.000 paket Türk esirlere ulaştırılmıştır.²⁰⁰⁵

Sumerpur kampında Kızılhaç Savaş Esirleri Şubesi vasıtasıyla Mezopotamya'dan Avrupa'dan haftada ortalama 15 kadar paket ve koli gelmekteydi. Paketler kampa iyi durumda ulaşmaktaydı. Sadece Mezopotamya'dan gönderilen paketler teslimden önce açılmaktadır. Alkol, eter, esans ve gazete gönderimi yasaktır. Bellary kampına kuruluşundan Mart 1917'ye kadar sadece bir koli ulaşmıştır. Thatmyo kampına Kızılay, Freiburg (İsviçre)'deki Int. Verb. Kat. Maedenschutzverein aracılığıyla çok iyi durumda tek kişilik koliler göndermiştir. Her kutunun içeriği aynı ve 55 kuruş değerindeydi. Esirler tarafından çok

---

²⁰⁰³ Türk Kızılayı Arşivi, 778/176.

²⁰⁰⁴ Türk Kızılayı Arşivi, 778/123.

²⁰⁰⁵ Mesut Çapa, **a.g.e.** s. 111; TNA, **FO.**, 323/448.

beğenmiştir. Ülkelerine geri gönderilen veya ölen eski esirlere gelen birkaç koli de ihtiyaç içinde bulunan başka esirlere dağıtılmıştır. Paket ve koliler çoğunlukla gecikmeli olsa da sorunsuz bir şekilde kampa ulaşmıştır. Paketler alıcının önünde açılıyordu. Alkollü içecek ve ilaçlar dışında içerikleri konusunda sınırlama yoktu. Bu iki ürün ancak doktorun izniyle teslim ediliyordu.²⁰⁰⁶

Mısır kamplarına, Hindistan kampları ile kıyaslandığında çok az paket ve koli geliyordu. Maadi esir kampında koli ve paketler ise kampa çok ender ulaşılıyordu. Alıcısının gözü önünde açılan paketlerde sadece bıçak gibi tehlikeleri eşyalara el konuluyordu. Ras El-Tin kampına koli nadiren geliyordu. Kampta Kızılhaç heyetinin ziyaretine kadar hiçbir hayırsever kurum ihtiyaç sahiplerine yardımcı olmamıştı.²⁰⁰⁷

Kıbrıs Yüksek Komiseri, düşman ülkelerden adadaki Alman ve Avusturya-Macaristanlı savaş esirleri için gönderilen paketlerin gümrük vergisinden muaf tutulması ayrıcalığını Türk savaş esirleri için de uygulanmasına ilişkin İngiliz Savaş Esirleri Ofisine bir telgraf göndermişti. İngiltere Hükûmeti bu teklife sıcak bakmıştı. Bu bağlamda İngiltere Hükûmeti Amerika'nın İstanbul Büyükelçisine telgraf yoluyla, Türkiye'deki İngiliz savaş esirleri için gönderilen paketlerin gümrük vergisinden muaf tutulup tutulmayacağını sormuştur.²⁰⁰⁸

5.5 Haberleşmede Yaşanan Sorunların Çözümüne Yönelik Çabalar

Haberleşmede çok büyük sorunlar yaşanmaktaydı. Mektupların çok azı, yaklaşık % 5'i kısa sürede yerlerini ulaşırdı. Mesela mektuplar ortalama olarak İstanbul'dan 3, 4 ve Bağdat'tan bir 1,5, 2 ay içinde Hindistan kamplarına gelirdi. Bazen bu sürenin 2 katına çıktığı da olurdu. Posta kutusuna atılan mektupların dörtte birinin, hatta yarıya yakınının karargâhta, diğer dörtte birinin Bombay ve ara merkezlerde sansür işlemleri sonucu yok edildiği esirler tarafından dile getirilmekteydi. Sansürde görevli tercümanlar İngilizlerin işlerine yarayacak bilgileri İngilizlere bildirmektedirler. Sansür işlemini tercümanların da kışkırtmasıyla İngilizler esirleri rahatsız etmek için kullanmış, çoğu zaman keyfi bir uygulama olarak

---

²⁰⁰⁶ **Rapports : Sur Leur visites aux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allemands aux Indes et en Birmanie : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre Européenne 1914-1917**, s. 19, 51, 75.

²⁰⁰⁷ **a.g.e.**, s. 57, 74.

²⁰⁰⁸ TNA, FO., 383/226.

esirlerin haberleşme hakkı da ertelemiş ve hatta engellemişti. Mektupların geç gelip gitmesine yapılan şikâyet ve görevlendirilen müfettişlerin incelemeleri sorunu çözmemiştir. Yetkililer postada yaşanan gecikmeleri Osmanlı Hükûmetine bağlı posta merkezlerindeki yavaşlığa bağlamışlar ve İngiliz postanelerinin herhangi bir sorumluluğu olmadığını iddia etmişlerdi. Yetkililere göre gecikmenin bir diğer nedeni asker ve askeri malzemelerin sevkinde yaşanan gecikmelerdi.²⁰⁰⁹

Hariciye Nezareti, Şubat 1915'de Üsera Talimatnamesine atıfta bulunarak gerek Osmanlı esirlerine ve gerekse yabancı esirlere ait mektup, para, paket ve koli gibi gönderilerin, İsviçre ve İtalya gibi tarafsız Hükûmetlerin posta idareleri vasıtasıyla gerçekleştirmesini ön görmüştü. Osmanlı topraklarındaki esirlere ait mektuplar dahil her türlü yazışmalar ve gönderiler Harbiye Nezareti denetimi altında İstanbul Posta Teşkilatı vasıtasıyla gönderilecekti. Posta havaleleri ve para teslimi mukabilinde gönderilenler hariç adi, taahhütlü veya değer konulmuş postalar kabul edilecekti. Mektupların Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Rusça dilleri ile yazılmasına müsaade edilmekteydi.²⁰¹⁰ İsviçre Posta İdaresi, birbirleriyle savaş halinde olan devletlerin, ellerinde bulundurdukları savaş esirlerinin posta gönderilerini aracılık edeceğini 9 Mart 1915 tarihinde kabul etmişti.²⁰¹¹

Savaş esirlerine ait postaların sevkine dair alınacak kararların nasıl uygulanacağı konusu 8 Mayıs 1915 tarihinde Posta Telgraf ve Telefon Nezareti tarafından Hariciye Nezaretine bildirilmişti.²⁰¹² Savaş esirleri hakkında bilgi verilmesi, esirlere ait mektup ve yardımların dağıtılması ve karşılıklı değiştirilmesi hususunun Hariciye Nezareti tarafından yerine getirileceği²⁰¹³ Haziran 1915'de Kızılhaç Cemiyetine bildirilmişti.²⁰¹⁴

İngiltere Hükûmeti 28 Haziran 1915 tarihli yazısında elinde bulunan Osmanlı esirlerine haberleşme konusunda kolaylık göstereceğini, posta havaleleri hariç adi, taahhütlü, değer konulmuş mektuplar, paket ve kolilerin bu kapsam dahilinde

---

²⁰⁰⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 112-113.

²⁰¹⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2252/11.

²⁰¹¹ Mehmet Ali, **a.g.m.**, s. 93

²⁰¹² BOA, **HR. SYS.**, 2252/6; **HR. SYS.**, 2252/10.

²⁰¹³ İsviçre Posta İdaresinin müracaatı üzerine posta ve telgraf hususunda savaş esirlerine verilen hak Fransa ve İngiltere ile yapılan görüşme sonucu sivil esirlere uygulanması uygun görülmüştür. Bkz. BOA, **HR. SYS.**, 2252/49; **HR. SYS.** 2252/54; **HR. SYS.**, 2252/61.

olduğunu belirtmişti. Osmanlı Devleti de mütekabiliyet ilkesi gereği aynı şartların ellerinde bulunan İngiliz savaş esirleri için de geçerli olduğunu bildirmişti. Buna göre Osmanlı Devleti esir kamplarında bulunan İngiliz savaş esirlerinin adı, taahhütlü, değer konulmuş mektup ve posta paketleri içinde para gönderilmesini kabul edecekti.²⁰¹⁵

Askeri İdare Kurulu Talimatı gereği Ocak 1916'da Savaş Merkezi bir emirle Türk savaş esirlerinin haberleşmeleri sınırlandırılmıştı. Buna göre Türk yetkililer tarafından ellerinde bulunan savaş esirlerinin haberleşmelerine uygulanan kısıtlamalara uygun olarak gerek savaş gerekse sivil Türk savaş esirlerinin her birinin haftalık birden fazla mektup yazmalarına izin verilmemesine ve esirlerin yazdığı ya da onlara yazılan mektupların uzunluk olarak dört satırı aşmamasına karar verilmiştir. Bu talimata aykırı olan tüm mektuplar engellenecekti.²⁰¹⁶

İngiltere ve Osmanlı arasında haberleşmeye konulan kısıtlamalar savaş süresince sorun olmuştur. Osmanlı Hükûmeti İngiliz esirlerinin ayda dört kartpostal ile sınırsız uzunlukta iki mektup yazma haklarının olduğunu, mektupları ulaştırmakla görevli Kızılay ve Kızıllağa bildirmişti. İngiltere Hükûmeti ise esirlerinden birinin İngiltere'ye gönderdiği mektubu dikkate alarak bu kurala uyulmadığını ileri sürülmüştü. Bu sebeple acilen konunun araştırılmasını isteyen İngiltere Hükûmeti verilen taahhütlerin aksine davranışta bulunarak esir mektuplarına konulan kısıtlamaların devam etmesi durumunda misillemede bulunacaklarını 1916 yılının başında Osmanlı Hükûmetine bildirmişti. İngiltere, Afyonkarahisar, Bursa, Kütahya ve Kırşehir'de bulunan esirlerine ayda dört satırlık bir kart gönderilmesine müsaade edildiğini hâlbuki esirler hakkında tatbik olunan yönetmeliğine göre esirleri için iki sayfalık bir mektuba ve dört satırlık bir kartpostala her hafta müsaade edilmesi gerektiğini dile getirmişti.²⁰¹⁷ 27 Şubat 1916'da bu kez Osmanlı Hükûmeti, mutabık kalınan konuların İngiltere Hükûmeti tarafından yerine getirilmediği takdirde esirlerin haberleşmesi konusunda misilleme kuralını uygulayacaklarını ilan etti.²⁰¹⁸

---

²⁰¹⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2255/19.

²⁰¹⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2234/3.

²⁰¹⁶ TNA, **FO.**, 383/225; **CO.**, 323/719.

²⁰¹⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2251/2; **HR. SYS.** 2254/35.

²⁰¹⁸ BOA, **HR. SYS.** 2254/24.

13 Nisan 1917'de İngiltere Hükûmeti savaş esirlerinin haberleşmeleri üzerinde uygulanan kısıtlamalar konusunda açıklamalar yapmıştır. Türk esirlerin yazışmalarında çok farklı bir durumlar gözlemlenmişti. Yetkili makamların yazışmalarında savaş esirlerinin aylık olarak sınırsız uzunlukta iki mektup yazmalarına izin verildiği belirtilmiş, oysaki alınan karar gereğince mektupların yalnızca iki sayfa olabileceği düzenlenmişti. Çok sayıda kampta bu kurala uyulmamıştır. Uygulama esirlere pek de hoşgörülü davranılmamıştı. İkincisi yazışmaların naklindeki gecikmeydi. Bu konudaki şikayetler neredeyse evrenseldi. Buna rağmen bu zorluklar yeni değildi ve İngiltere Hükûmeti bu sorunlarla yeterli düzeyde mücadele ettiğini iddia ediyordu. Bu sadece mektupların nakline ilişkin bir konu değil, aynı zamanda genel şikâyet konusu olan paketleri ve para havalelerini de ilgilendirmektedir.²⁰¹⁹

Londra Hindistan Ofisi 24 Ocak 1916'da misilleme yapmak amacıyla Türk savaş esirlerinin haberleşmelerine uygulanan kısıtlamalara ilişkin Arap esirlerin haberleşmelerinin öncelikli olarak değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Araplar ve Türkler arasında öncelikle dil, daha sonra ikamet temelinde kesin bir ayırım yapılabileceği anlatılmıştır. Çok az sayıda Türk, Arapça bilmekte ve yine çok az sayıda Arap da Türkçe bilmektedir. Bu sebeple şüpheli durumlarda esirin ait olduğu vilayet veya semt bir başka güvenilir ölçüt olacaktır. İngiltere Hükûmeti, alınan kararlar önce Mısırlı savaş esirlerinin, Türk savaş esirlerinin haberleşmelerine uygulanan sınırlamalardan muaf tutulduğu gerekli yerlere bildirmiştir. 25 Şubat 1916 tarihinde ilan edilen bir başka kararlar da Askeri İdare Kurulu Talimatı gereği Savaş Merkezi tarafından Türk savaş esirlerinin haberleşmeleri için uygulanan özel kısıtlamaların tüm Arap savaş esirleri için uygulanmayacağı ilan edilmiştir.²⁰²⁰

7 Nisan 1916'da İstanbul Hükûmetinin İngiliz savaş esirlerinin her birine dört posta kartı ve iki mektup yazmalarına izin verileceği bilgisi, İngiliz Dışişleri Bakanlığına tekrar iletmiştir. İngiltere Hükûmeti cevap olarak Osmanlı Hükûmetinden bir teminat alınması durumunda İngiltere Hükûmetinin denetimleri altındaki Türk savaş esirlerinin her ay dört kart ve iki mektup yazabilmeleri ve benzer miktarda haber alabilmeleri için gerekli talimatları verme düşüncesinde

---

²⁰¹⁹ TNA, FO., 383/333.

olduğunu iletmiştir. Londra Savaş Merkezi kısa süre sonra 15 Nisan 1916'da da Osmanlı Hükûmetinden sağlanan teminatın karşılığı olarak Türk savaş esirlerinin her birinin haftalık iki sayfalık bir mektup yazmalarına izin veren talimatı yayınlamaya hazır olduğu söylemiştir. İngilizler bir jest olarak Türklerin teklifinden açık bir şekilde daha az cömert olmayan bir ayarlama yaptıklarını iddia etmiştir.²⁰²¹

İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin sürekli olarak esirlerin yazışmalarına getirilen sınırlamalardan şikâyet etmesi ve misli ile mukabele edilerek karşılık verileceğini söylemesini konusunda Osmanlı Hükûmetini suçlamıştır. Türk savaş esirlerinin mektuplarının ulaşması ile ilgili var olan kısıtlanın Osmanlı Hükûmetinin İngiliz savaş esirlerinin mektuplara uyguladığı kısıtlamanın kaldırılacağına ilişkin vereceği garantiye kadar devam edeceğini bildirmiştir. Eğer Osmanlı Hükûmeti karşılıklılık ilkesi uyarınca bir garanti verirse İngiltere Hükûmeti de diğer savaş esirleri için olduğu gibi, Türk savaş esirleri için de her yönüyle aynı uygulamada bulunmaya her zaman için hazır durumdadır. Hâlihazırda diğer uyruklara mensup olan savaş esirlerinin haftalık iki sayfa uzunluğunda iki mektup yazmasına izin verilmekte olup kendilerinin alacakları mektuplarla ilgili olarak da sayı veya uzunluk yönünden herhangi bir kısıtlama söz konusu değildir.²⁰²²

Londra Merkez Postanesi 22 Mayıs 1916'da İngiltere ile Türkiye arasında savaş esirlerinin haberleşmelerine ilişkin yapılan karşılıklı anlaşmaya dair uygulanacak kuralları ilan etmiştir. Buna göre taahhütlü mektupların hizmete dâhil edilmesinde bir engel bulunmamaktadır. Buna karşın İsviçre Postanesi bu tür mektupların iletilmesi görevini üstlenemeyeceğini belirtmiştir. Taahhütlü mektuplar, savaş esirlerine havale servisi şeklinde yapılan para gönderme işlemleri için gerekli görünmemektedir. İngiliz Posta Genel Müdürlüğü de bu kolaylığın sağlanmamış olması sonucunda savaş esirlerinin ya da ailelerinin kayda değer bir zorluğa maruz kalacaklarını düşünmemektedir. Savaş esirlerinin haberleşmelerine ilişkin çeşitli taraf ülkelerin yaptıkları anlaşmalar sonucu İsviçre Postanesi ağır iş yükü üstlenmiştir. Bu bakımından, İngiliz Posta Genel Müdürlüğü Türkiye ile taahhütlü

---

²⁰²⁰ TNA, **FO.**, 383/225; TNA, **CO.**, 323/719.

²⁰²¹ TNA, **FO.**, 383/225; BOA, **HR. SYS.**, 2254/13; **HR. SYS.**, 2254/22.

²⁰²² BOA, **HR. SYS.**, 2254/13; **HR. SYS.**, 2254/22.

mektupların değişim konusunda varılan mutabakata rağmen İsviçre Postanesine bu konuda baskı yapmamayı tercih edecektir.²⁰²³

Osmanlı Devleti'nin posta paketlerini göndermeye maddi imkânın yetersiz olduğu bir gerçektir. Bu sebeple Osmanlı Devleti 4 Temmuz 1916'da esir mektuplarının fiyatları konusunda Bâbıali Hukuk Müşaviri'nin görüşüne başvurmuştur. Osmanlı Hükûmeti ile İngiliz Hükûmeti arasında savaş esirlerinin posta işlemleri hususunda hâsıl olan anlaşma gereğince iki taraf savaş esirlerinin aileleriyle posta havalesi ve ödemeli posta paketleri müstesna olmak üzere adi, taahhütlü ve kıymet konulmuş mektuplar ile adi, taahhütlü ve kıymetli posta paketlerin karşılıklı alınması işlemine İsviçre Posta İdaresi karışmayacaktı. İngiliz Hükûmeti taahhütlü mektupların karşılıklı olarak gönderilmesini kabul ettiğini beyan ettiği hâlde İsviçre Posta İdaresi bazı maddeleri istisna etmiştir. Hâlbuki iki taraf esirlerine ait mektupların karşılıklı ulaştırılması konusunda daha önceden anlaşmaya varılmıştı. İngiltere Hükûmeti savaş esirlerinin taahhütlü mektup göndermeleri hususuna itiraz etmemişti. Bern Uluslararası İttihat Kaleminden çok sayıda posta gelmesinden dolayı yaşanan yoğunluk sebebiyle adi ve kıymetsiz posta paketleri ile değer biçilmiş mektupların sevk ve gönderime muvafakat ederek Osmanlı İngiliz anlaşmasına dâhil bulunan taahhütlü mektuplarla sigortalı posta paketleri ve kolileri kabul etmemiş ve bunların sevk ve irsalinden imtina etmiştir. Yukarıda söylendiği üzere İngiltere Hükûmeti, İsviçre Hükûmeti nezdinde taahhütlü mektupların kabulü hususunda ısrar edemeyeceğini ifade etmiş, sigortalı paket ve kolileri ise tartışma dışı tutulmuştur. Savaş esirlerine ait posta işlemlerinde İsviçre İdaresi gücünün yettiği kadar aracılık edecek ve esirlerin yükünü mümkün olduğunda hafifletecektir. Diğer taraftan başka alternatifler aranmış, Hollanda gibi tarafsız devletin aracılığı ile gerçekleşmesi mümkün olup olmayacağı düşünölmüş ve Lahey Elçiliğine görüş sorulmuştur.²⁰²⁴ Hollanda Posta İdaresi savaş esirlerine ait olmak üzere Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında gerçekleşecek adi veya taahhütlü yazışmaların nakline aracılık etmeye gönüllü olduğunu 13 Eylül 1916 tarihinde iki devlete iletmişti.²⁰²⁵

---

²⁰²³ TNA, **FO.**, 383/225; BOA, **HR. SYS.**, 2254/23.

²⁰²⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2254/23.

²⁰²⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2254/27; BOA, **HR. SYS.**, 2254/23.

İsviçre Genel Postanesi uluslararası düzeydeki bir iş yükünü tek başına yürütemeyeceğinden 1916 yılının başında çok büyük bir spor salonunu hizmete sokmuştur Burası asker postalarının devasa yığını için özel olarak düzenlenmiştir. Mumbai’de İngilizlerin elinde bulunan Türk savaş esirlerine gönderilen günlük 30-50 kadar vagon dolusu posta ile başa çıkmaya çalışılmaktadır. Bu postaların ulaştırılması için de posta vagonlarından oluşan uzun trenler kapıda beklemektedir.²⁰²⁶

Temmuz 1916’da İngiliz ve Hindistan Hükûmetleri arasındaki yazışmalara dikkat edilirse Türkiye’deki İngiliz savaş esirlerinin yazışmalarına uygulanan kısıtlamalardan Türk sansür şubesinde yaşanan zorluklar gösterilmiştir. İngiltere Hükûmeti haberleşme konusunda Türk esirlere koşulsuz izin verilmesini ve kısıtlamaların kaldırmasını muhtemel görmemektedir. Diğer yandan karşı taraftan benzer bir hamle talep edilmeksizin izinlerin verildiği Osmanlı Hükûmetine ilan edilirse bu izinlerin amacı şüpheli olacaktır. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetine, kısıtlamalar ile ilgili mevcut düzenlemeler üzerinde değişiklik yapmaları yönünde baskı yapılmadıkça durumun değişmeyeceği kanaatindedir. 7 Ağustos 1916’da Dışişleri Bakanlığının, Birleşik Devletler Büyükelçiliği aracılığıyla elde ettiği bilgiye göre Türkiye’de alıkonulmakta olan İngiliz savaş esirlerinin gelecekte her hafta dört satırlık bir mektup yazmalarına izin verilecektir. Savaş esirlerine yurt dışından gelen mektuplar da dörtten fazla satır içermeyecek, daha uzun olan mektuplar ise teslim edilmeyecektir. Osmanlı yetkilileri tarafından bu şekilde benimsenen prosedür bakımından İngiltere Hükûmeti de İngiliz sömürgelerinde alıkonulmakta olan Türk savaş esirlerinin haberleşmeleri hususunda benzer sınırlamalar uygulamaya karar vermiştir. Kısa süre içerisinde İngiliz ve Türk savaş esirlerinin haberleşmelerine uygulanan sınırlamalara ilişkin beyanın Kızılay tarafından dile getirildiği ve doğru olmadığı anlaşılmıştır. Uzun süren anlaşmazlığa rağmen iki tarafın da esirlerini mağdur etmeme arzusu sonucu savaş esirlerinin haberleşmeleri konusunda uzlaşmaya varılmıştır. Varılan bu mutabakat 9 Ağustos

---

²⁰²⁶ **El Paso Herald**, 22 January 1916, s. 13.

1916 tarihinde her iki taraf savaş esirlerine gelen ve onların gönderdiği mektupların uzunluğuna ilişkin tüm sınırlamaların kaldırıldığı ilan etmiştir.²⁰²⁷

İngiltere Hükûmeti Türk savaş esirlere gösterdikleri iyi niyetli muamelenin Osmanlı Hükûmetince verilecek garanti ile mümkün olduğunu hatırlatarak İngiliz savaş esirlerine gönderilecek uzun mektuplara müsaade edilmesiyle ancak bunun mümkün olduğunu açıklamıştır. Aksi takdirde İngiltere Hükûmeti, hali hazırda gösterdiği iyi niyetli yaklaşımı göstermeyip eskiden olduğu gibi bazı sınırlama ve kısıtlamalara gideceğini söyleyerek Osmanlı Hükûmetini tehdit etmekten de geri durmamıştır.²⁰²⁸

Osmanlı Hükûmeti 11 Aralık 1916'da Türkiye'deki savaş esirlerinin, Noel için bir kereye mahsus olmak üzere ailelerine ve arkadaşlarına uzun mektuplar yazmalarına izin verdiğini ilan etmiştir. İstanbul Hükûmeti karşılıklılık ilkesinin bir gereği olarak İslami tatillerde aynı ayrıcalığın Türk esirler için de tanınmasını talep etmiştir.²⁰²⁹

İngiliz ve Osmanlı esirlerine ait yazışmaların çeşidine göre uygulanacak muamele ve bu yazışmaların yerlerine ulaştırılmasında posta işlemlerini üstlenecek ülkeler hakkında karşılıklı yazışmalar 1917 yılının başında yapılmıştı. Yukarıda açıklandığı gibi İngiltere Hükûmeti Osmanlı Hükûmetinin teklifini kabul ederek Türk ve İngiliz savaş esirlerinin taahhütlü mektuplarının Hollanda Posta İdaresi üzerinden karşılıklı iletimini kabul etmektedir. Adi mektupların ve paketlerin ise eskiden olduğu gibi İsviçre yoluyla sahiplerine gönderilmesine karar verilmişti. Mısır'daki Osmanlı esirleri tarafından gönderilen mektuplar eskiden olduğu gibi İngiltere'den geçmeksizin doğrudan doğruya İsviçre yoluyla Türkiye'ye gönderilecektir.²⁰³⁰

Nisan 1917'ye gelindiğinde halen iki devlet arasında gönderiler üzerindeki var olan kısıtlamaların sorun olduğu yazışmalara yansımaktadır.²⁰³¹ Her iki Hükûmet sınırlamaların kaldırılmadığı durumda ellerinde bulunan esirlerinin yazışmalarıyla ilgili durumu tekrar düşünmek zorunda kalacağını dile getirmişlerdir. Osmanlı

²⁰²⁷ TNA, **FO.**, 383/226; **FO.**, 383/720.

²⁰²⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2250/79.

²⁰²⁹ TNA, **FO.**, 383/226.

²⁰³⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2254/32.

²⁰³¹ BOA, **HR. SYS.**, 2254/36.

Devleti tüm bu iddiaları reddederek İngiliz savaş esirlerine her ay dört posta kartı ve limitsiz uzunlukta iki mektup gönderme izni verdiklerini bu nedenle İngiltere Hükûmetinin iddiasının aksine mektupların altı satırla kısıtlandığı iddiasının doğru olmadığını ileri sürmüştür. Osmanlı Hükûmeti de İngiltere Hükûmetini suçlayarak Türk savaş esirlerin yazışmalarına kısıtlama koymaya devam ederlerse İngiliz savaş esirleri için benzer kısıtlamalar koymak zorunda kalacağını ifade etmiştir. Her iki devlet bir kere daha yazışmalar üzerindeki tüm kısıtlamaların kaldırıldığını beyan ettikten sonra Babıali'ye bir heyetin gönderilip konunun araştırılması istenmiştir. 13 Ekim 1917'de İngiliz ve Türk savaş esirlerinin yazışmalarıyla ilgili İstanbul'daki Hollanda temsilciliği Osmanlı Hükûmeti tarafından İngiliz savaş esirlerinin mektuplarının dört satırla kısıtlanması durumunu rapor olarak sunmuştur. Türk savaş esirlerinin yazışmalarına ilişkin yürürlükte olan düzenlemeler diğer tüm ulusların savaş esirlerine birebir aynı olduğu şekildedir. Sınırsız uzunlukta ve sınırsız sayıda mektup alımı ile nispeten yeni başlanan ve bedelsiz olarak verilen özel biçimli yazma kâğıdı üzerine haftada 2 mektup yazma hakkı tüm esirlere verilmiştir. Bu kâğıt 27x15 cm boyutundadır ve üzerinde 23 çizgi bulunmaktadır. Osmanlı esirine ücretsiz verilen mektup kâğıtlarından iki örneği Hollanda Elçiliği tarafından 26 Aralık 1917'de Osmanlı Hükûmetine de gönderilmiştir. İngiliz Albay Charles J. Coventry, 30 Eylül 1917 tarihinde Van Bommel 'e yazdığı mektupta bizzat Enver Paşa'nın İngiliz esirlerin mektuplarına kısıtlama koyduğundan şikâyet etmiştir. Albay hiçbir mektubun veya posta kartının dört satırdan uzun olmaması gerektiğini söyleyen bir mektup almış ve bunun üzerinde esirlere yazılan mektupların geri geldiğini iddia etmiştir. İngiltere Hükûmeti, İngiliz esirlerinden bir aydan fazla süredir haber almadığını, genel olarak mektuplarının eve ulaşmasının 6 ile 8 hafta arası sürdüğünü, sonrasında mektupların ağır bir şekilde bilinmeyen nedenlerle tamamının sansürlendiğini ve eğitim kitaplarına dahi el konulduğunu iddia etmiştir. İngilizlere göre Türkler her zaman misilleme yapmakta ve hatta bu konuda en iyisini yapmaktadır. Bu şartlar altında İngiliz albay, Hollandalı temsilciliğinden esirlere muamele ile ilgili Osmanlı Hükûmetine kendi vatandaşlarına davrandığı şekilde davranması konusunda ısrarcı olunmasını istemiştir.²⁰³²

²⁰³² BOA, HR. SYS., 2228/26; HR. SYS., 2254/4; TNA, FO., 383/339.

1917 yılına gelindiğinde para havaleleri konusunda İsviçre Postanesi'nin işleyişi konusunda mutabakata varıldığı görülmektedir. Ağustos 1917'e kadar Türkiye'deki İngiliz savaş esirlerine yapılan para havalelerinin ulaşmadığına dair yönündeki şikayetler alınmıştı. Bunun üzerine İngilizler Posta Bakanlığı yeni sistemi hayata geçirmek İsviçre Postanesinden gerekli adımların atılması talep edilmişti. Savaş Esirleri Bilgi Bürosu Müdürlüğünden İngilizlerin elindeki Türk savaş esirlerinin alıkonulduğu kampların komutanlarına gerekli talimatların da yapılması kararlaştırılmıştı. Londra Hindistan Ofisi de 20 Eylül 1917'de Türk savaş esirlerine yapılan para havalelerine ilişkin Hindistan Hükûmeti bir rapor hazırlamıştı. Bununla tüm işlemlerinin İsviçre posta yetkilileri ile yapılması amaçlanmıştı. Osmanlı Hükûmeti ile yapılan anlaşma yalnızca İngiltere ve Türkiye'deki esirlere yapılan para havaleleri için geçerliydi. Türk esirler için yapılan havalelerin büyük bir kısmı İsviçre bankaları ve Kızılhaç tarafından yapılmıştı ve para havalelerinin Türkiye'den veya İsviçre'den çıkmış olması fark etmeksizin bu havalelere ilişkin makbuzların gerekli olmadığı İsviçre Postanesinden teyit edilmişti. Hindistan Hükûmetinin 3 Ağustos tarihli raporunun ekinde gönderilen bazı makbuzlar Mezopotamya'dan yapılan havalelere ilişkindi. Türkiye'den Hindistan'daki Türk esirlere yapılan para havaleleri İsviçre Postanesi ve Londra Para Havale Şubesi aracılığıyla gerçekleştirilecekti. Bunun için Para Havale Şubesinde bir makbuz formu hazırlanacaktı. Usulüne göre imzalanmış olan makbuz, Para Havale Şubesine, geri dönüşünün talep edileceği kapsayıcı bir mektupla birlikte gönderilecekti. Hindistan'da makbuz hazırlamak yerine Londra'da hazırlanan makbuzlar kullanılacaktı. Makbuzlarının Londra'da hazırlanmadığı havaleler konusunda makbuzlar gerekli olmayacaktı. Kara Kuvvetlerinden alınan 23 Ağustos tarihli telgrafta İsviçre Postanesi, Hindistan'daki bir savaş esirine ödenecek her paranın gerçek göndericisinin isim ve adresini belirtmesini talep edecekti. Göndericinin isimleri her zaman Hindistan'a sevk edilmek üzere Londra'da hazırlanan listelere kaydedilmişti. Makbuzun gerekli olduğu havaleler Londra'dan gönderilen makbuz formunda gösterilmişti. Göndericinin ve dağıtım ofisinin adı, kural olarak Hindistan Postanesinin alıcısı tespit edebilmesi için yeterli görülmüştü. İsviçre Postanesi tarafından üstlenilmiş olan makbuzların değişimi konusundaki Hindistan Postanesi açısından bir zorluk söz konusu olmadığı müddetçe göndericinin tam adresini de

girmesi talep edilmişti. Uygulamada ise İsviçre bankaları tarafından yapılan havaleler konusunda zorluklar ortaya çıkmıştı. Türkiye'den Hindistan'daki savaş esirlerine İsviçre'deki resmi olmayan bir aracı ile yapılan havalelerde göndericilerin isimleri ve adresleri, İsviçre Postanesi tarafından bilinmemekteydi. Hindistan Hükûmeti tarafından iletilen makbuzların imha edildiği önceki raporlarda görülmektedir. Bunun çözümü olarak Hindistan Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü, makbuzların doğrudan Hindistan'dan Londra Para Havale Şubesine gönderilmesini tavsiye etmiştir.²⁰³³

Türlere yapılan savaş esiri havale makbuzları konusunda Askeri İdare Kurulu da bazı talimatlar vermişti. İki Hükûmeti ile varılan anlaşmaya göre Türkiye'den İngilizlerin elindeki Türk savaş esirlerine ve İngiltere topraklarından Türklerin elindeki İngiliz savaş esirlerine yapılan para havalelerinin makbuzları, alıcılardan temin edilecek ve sırasıyla İngiltere ve Türk Hükûmetlerine iletilecekti. Türk savaş esirlerine yapılan havalelere mümkün olduğu müddetçe başka prosedür uygulanmayacaktı. İlk olarak eğer Türk esir, İngiltere veya Selanik'teki bir kampta alıkonulmakta ise para havalesinin ayrıntılarını gösteren, Londra Para Havale Şubesinde hazırlanan özel bir makbuz şekli kullanılacaktı. Londra Para Havale Şubesi Müfettişliğine geri gönderilecek olan makbuza alıcının imza atması kamp komutanınca sağlanacaktı. İkinci olarak eğer esir, Hindistan, Burma, Kıbrıs, Malta veya bir başka İngiltere sömürgesindeki bir kampta alıkonulmakta ise başka bir prosedür uygulanacaktı. Varış yerinin posta bakanı ve kampların komutanı para havalesinin alıcısının makbuza imza atmasını sağlayacaktı.²⁰³⁴

Osmanlı Hükûmetini misilleme yapmakla suçlarken asıl misilleme yapan ülkenin İngiltere olduğu Suphi Bey'in ailesine yazdığı mektuplarda açıkça görülmektedir. Suphi Bey, 2 Mayıs 1916 tarihinde eşine yazdığı mektupta sonradan getirilen bir usule göre dört satırdan fazla yazılmış mektupların sahiplerine verilmeyeceğini ve bundan önce yazdığı gibi, mektuplarınız dört satırdan fazla olmasını istemiştir.²⁰³⁵

---

²⁰³³ TNA, FO., 383/336.

²⁰³⁴ TNA, FO., 383/336.

²⁰³⁵ Murat Bardakçı, **a.g.m.**, s. 22.

Osmanlı ve İngiliz esirlerin taahhütlü mektuplarının kapalı posta torbalarında transit geçişi için Osmanlı Hükûmeti tarafından yapılan teklif Almanya ve Bulgaristan tarafından kabul edilmiş fakat Avusturya-Macaristan tarafından reddedilmiştir. Avusturya-Macaristan Osmanlı Devleti'nde esir bulunan İngiliz savaş esirlerinin taahhütlü mektuplarının İngiltere'de ikamet eden ailelerine ulaştırılmasını, İngiltere'de bulunan Osmanlı savaş esirlerinin mektuplarının da Osmanlı İmparatorluğu'nda ikamet eden ailelerine ulaştırılmasını, postaların monarşi topraklarından geçeceğini ileri sürerek yerine getiremeyeceğini bildirmiştir. Osmanlı Devleti ise monarşi topraklarında bulunan savaş esirlerinin mektup alış-verişine izin verilmemesinin nedenini anlayamamıştır. Söz konusu mektupların herhangi bir amaçla kötüye kullanılacağı kanısı varsa bu suiistimal değişik yollarla önlenilebilecektir. Örneğin her esire on beş günde bir kez taahhütlü mektup gönderme izni verilebilir. Ancak söz konusu mektupların özel bir kişiye gönderilmediği sürece monarşi toprakları içinde veya monarşi toprakları dışında naklin engellenmesinde bir zorunluluk yoktur. Zira bu mektuplar sadece taşınmaktadırlar. Casusluk açısından da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun zarar göreceği bir durum söz konusu olmayacaktır. Mektubu yazan ve alanlar, yabancı devletlerde olduğu için Avusturya-Macaristan toprakları ile ilgili güncel bir bilgiye sahip değillerdir. Bununla birlikte gerekli gördüğü takdirde, askeri otoriteler bu yazışmaları denetlemekte özgürdür. Hollanda ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yukarıda sözü geçen transfere izin vermeyen tek devlet, Avusturya-Macaristan olması sebebiyle Osmanlı Devleti aracı devletlerden bir çözüm bulunmasını istemiştir.²⁰³⁶

1918 Mütareke sonrası posta işlemlerinde bazı değişiklikler olmuştur. Hariciye Nezaretine İngiltere Fevkalâde Komiserliğinden gelen Nisan 1919 tarihli yazıda Osmanlı savaş esirlerinin ailelerine taahhütlü mektup gönderilmesine bir mâni olmayıp ailelerinin taahhütlü mektup göndermesine müsaade edilmeyeceği Osmanlı Hükûmetine iletilmiştir. Konu hakkında bilgi Posta ve Telgraf ve Telefon Müdüriyetine iletilmiştir. Haziran 1919'da Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında karşılıklı olarak değiştirilecek adi ve taahhütlü yazışmaların transit geçişine Hollanda, Almanya ve Bulgaristan Hükûmetlerinin muvafakatleri tekrar istenmiş,

---

²⁰³⁶ BOA, HR. SYS., 2254/53.

savaş esirlerinin ailelerine taahhütlü mektup göndermelerine İngiliz Hükûmetince müsaade edilmesi için tekrar teşebbüsler başlanmıştır.²⁰³⁷

İngiltere, 1920 yılının ortasına gelindiğinde mektuplar konusunda üzerindeki her türlü sorumluluğu atmaya çalışmaktaydı. Elinde bulunan ve savaş esirleri tarafından yazılan veya bu esirlere gönderilen mektupları, 1 Mayıs 1920’de Savaş Esirleri İstihbarat Bürosu haberleşme ve sair posta muamelesinde aracılık yapamayacağını bildirerek Kızılaya iade etmiştir.²⁰³⁸ İki devlet arasında her türlü yazışmaların gönderilmesi savaş boyunca sürmüş kimi zaman çözüldüğü sanılan sorunlar tekrar ortaya çıkmıştır. Bunda 1916 ve 1917’de haberleşmede çözülen sorunların 1918’de Osmanlı Devleti’nin savaştan yenik çıkması önemli rol oynamış ve İngiltere galip devlet olmanın verdiği güç ve Osmanlı’da kalan esir sayısının azlığı sebebiyle anlaşmaya yanaşmamaktadır.

Savaş sürecince iki devlet arasında haberleşme açısından bir başka sorun da ulaşmayan veya iade edilen mektuplar olmuştur. Mektupların ulaşmamasında en büyük sorunlardan birisi Posta Müdürlüklerinin çok sayıda gönderi nedeniyle yetersiz kalmasıdır. Bu konuda İstanbul’daki Hollanda diplomatik temsilcisinin İngiltere adına yaptığı çalışmalarda önemli sonuca ulaşılmıştır. Temsilci Türk esirlerinin bulunduğu kamplara, esirlerin ulaştırılmayan paketlerini araştırmak için dedektifler göndermiştir. Dedektifler, Eylül 1918’e kadar İstanbul’da Kızılay tarafından tutulan 3000 paketi incelemeye almıştır.²⁰³⁹ Bu sorunun çözümü için karşılıklı olarak ülkelerin elinde bulunan esirlere posta vasıtasıyla gönderilen ve herhangi bir sebep ile yerine ulaşmayan mektupların bu kişilerin tabiiyetine mensup diğer harp esirleri ile birlikte verilmesi ve dağıtılmasında mutabakata varılmıştır.²⁰⁴⁰

5.6 Türk Esirlere Karşı Yapılan Menfi Propagandalar

İngilizler savaş süresince cephelerdeki üstünlüğünü dünya kamuoyuna duyurmak, cephede kendilerine karşı çarpışan askerin cesaretini kırarak teslim olmasını sağlamak, kamplardaki esirlerin moralini bozmak ve esirlere İngiliz politikalarını kabul ettirmek amacıyla değişik propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdi.

²⁰³⁷ BOA, HR. SYS., 2254/63; TNA, FO., 383/535.

²⁰³⁸ BOA, HR. SYS., 2251/105.

²⁰³⁹ Advertiser (Adelaide SA: 1889- 1931), 25 September 1918, s. 8.

Cephedeki askerlerin savaşımadan teslim olmalarını sağlamak için siperlere pek çok beyanname atılmıştır. Bu beyannamelerde, teslim oldukları takdirde kendilerine bir şey yapılmayacağı ve tüm yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının karşılanacağı yazılmıştır. İngilizler kamplarda, teslim alınmış veya teslim olmuş esirlere daha farklı davranmıştır. Bir taraftan Osmanlı Devleti'nin cephelerde çok büyük kayıplar verdiğini duyurarak esirlerin moralini bozmuş, diğer taraftan esirlere kendi politikalarını kabul ettirmeye çalışmıştır. İngilizler kendi politikalarını esirlere kabul ettirmekteki en büyük amacı ise esirlerin ülkelerine döndükten sonra Anadolu Hareketi'ne katılmalarını engellemektir. Bu amaçla kamplarda misyonerlik faaliyetlerinden de geri durmayacaklardır.

5.6.1 Kamplarda Esirlere Yönelik Propaganda Faaliyetleri

İngilizlerin esirler üzerindeki propaganda faaliyetleri her daim devam etmiştir. Kamplarda Osmanlı esirlerine yönelik birincil faaliyetleri esirlerin moralini bozmak olmuştur. Bu amaçla Türkler aleyhine yayın yapan gazeteler ve Osmanlı Devleti'nin başarısızlıklarını anlatan bildiriler kamplarda dağıtılmıştır. Örneğin Türkler aleyhine yayın yapan gazetelerden birisi olan El-Ahram'ın nüshaları kamplarda sokularak esirlerin psikolojilerinin bozulması amaçlanmıştır.²⁰⁴¹ Kamp yöneticileri her gün kara tahtaya savaşla ilgili olarak İstanbul'un işgal edildiği, İtalyanların Konya'ya geldiği, Fransızların Hatay'ı, Maraş'ı ve Adana'yı aldıkları gibi ajansları yazarak halihazırda tüm ümitlerini yitiren Türk esirlerinin daha da moralini bozmayı hedeflemişler ve bu hususta da başarılı olmuşlardır. Özellikle Yunanlıların İzmir'i işgali esirleri son derece üzmüştür. Tüm bu olumsuzluklardan etkilenen esirlerin bazıları kaçmayı başarmış, buna karşılık tedbirler artırılmış ve kamp demirden bir hapisaneyeye çevrilmiştir.²⁰⁴²

İngilizler Anadolu Hareketi'nden ve onun başarısından her zaman rahatsız olmuş ve kamplarda bunu göstermekten çekinmemiş ve bu amaçla Anadolu'da gerçekleşen Millî Mücadele'ye karşı iyi organize edilmiş bir şekilde propaganda faaliyetleri yürütmüştür. Gerek gazetelerden gerekse İngiliz askerlerden

---

²⁰⁴⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2436/67.

²⁰⁴¹ Mülazım Mehmet Sinan, **a.g.e.**, s. 118-121.

²⁰⁴² **a.g.e.**, s. 121.

Anadolu'daki Millî Mücadele'nin başarılı çalışmaları hakkında alınan haberler sonrası Türk esirlerinin morali biraz da olsa düzelmiştir. Zafer öncesi bir İngiliz görevliye söz söyleyemeyen esirler artık daha dik durmaya ve düşmana karşı kendi hukukunu korumaktan çekinmemeye başlamıştır. Türk esirlere güven ve cesaret gelmiştir. İngilizler Türk esirlerinde bu değişim karşısında endişelenerek önce gazetelerin kampa girmesini yasaklamaya çalışmış fakat bunda başarılı olamamıştır. Propaganda konusunda çok yetenekli olan İngilizler, Türklerin bu sevinçli hallerinden rahatsız olmuştur. Bunun üzerine “*Bildiklerimiz*” adlı bir beyanname yayımlayarak bunu kamp tellerine asmış, esirlere okutulmasını tavsiye etmiş ve hatta tel çavuşlarına paralar vererek ricalarda bulunmuştur. Propaganda yolu ile esirlerin fikirlerini değiştirmeye çalışan İngilizler bu konuda pek başarılı olamamıştır. Hatta başarısızlığa uğrayan İngilizlere karşı esirlerde nefret duygusu daha da artmıştır.²⁰⁴³

Amaçları esirlerin birlikteliğini bozmak ve Anadolu Hareketi'ne karşı esirlere menfi duygular aşılacak olan İngilizler bu amaçla Hazreti Muhammed'in türbedarı olan Şeyh Ahmed dâhil pek çok şeyhin imzaladığı fetvaları dağıtmıştır. İngilizlerin emriyle yayımlanan fetvada halifelige ve padişaha itaatten bahsedilmiştir. Fetvada Şeyh Ahmed'in Türklerin Almanlar ile birlikte olmasından ve Müslümanların durumlarından etkilenecek peygamberin türbesinde gece istihareye yattığı yazılmıştır. Şeyh Ahmed rüyasında peygamberi gördüğünü, kendisine yeryüzündeki Müslümanların durumun çok kötü olduğunu ve acilen tüm Müslümanları uyarması gerektiğini aksi takdirde ahirette şefaat etmeyeceğini iddia etmiştir. Mustafa Kemal taraftarlığı ile bilinen Nureddin Peker, Şeyh Ahmed'in vasiyetnamesini esirlere dağıtmamış ve yakmıştır.²⁰⁴⁴

İngilizler özellikle propaganda faaliyetleri ile esirlerin ülkelerine döndükten sonra Anadolu Hareketi'ne katılmalarını engellemek istemiştir. Bunun için Mustafa Kemal Paşa'nın idamı hakkında verilen fetva esir kampına dağıtılmış ve İngiliz komutan Ermeni tercüman vasıtasıyla tüm esirlere duyurmuştur. Ayrıca Rum ve Ermeni tercümanlar tarafından hazırlanan gazete büyüklüğünde bir bildiri ilan olarak asılmıştır. Bu bildiride Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu halkına üzüntü ve sıkıntıdan başka bir şey vermediği, yakalanıp cezalandırılması için özel güvenlik

---

²⁰⁴³ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 81-82.

gücü kurulduğu yazılmıştır. Aynı bir bildiride ise Mustafa Kemal Paşa'ya para ve büyük bir malikâne önerildiği, kendisinin nankörlük ederek bunu kabul etmediği yazılmıştır. Bu fetvaların kampta çıkaracağı fitneye karşı esirlerden bilinçli olanlar gerekli tedbirleri almıştır. Nureddin Peker ve arkadaşları esirler arasında hilafet taraftarı olanları bildiklerinden ve bu fetvanın esirler arasında ikilik çıkaracağını düşündüklerinden fetvayı ekmek fırında yakmışlar ve esirlere ulaşmasını engellemişlerdir. Durumu öğrenen İngilizler hemen Nureddin Peker'i sorguya almıştır. Çavuşların her ne kadar olayı kendi yaptıklarını söylese de her şeyin farkında olan Ermeni tercüman durumu bildiren raporu yetkililere sunmuştur. Nureddin Peker fetvayı yaktığını itiraf etmek zorunda kalmış ve yalana başvurmuştur. İslam dinine göre ayet, hadis gibi kutsal olan şeylerin dine göre muşambaya sarılı olması gerektiğini, göbekten yukarı tutulmasının zorunlu olduğunu, bu sebeple fetvayı esirler okuduktan sonra yaktığını, fetvada yazılı olan bilgilerin esirlere ulaştırıldığını mahkemede söylemiş, Türk ve İngiliz çavuşlar da Nureddin Peker lehine şahitlik yapmıştır. Özellikle İngiliz çavuşlar T.E. Keane ve Dunston Travzdel'in ifadeleri Nureddin Peker'i mahkemede kurtarmıştır. Hatta kendisi gibi başçavuş olan Keane mahkeme öncesi yazılı ifadesini Peker'e vermiştir. İfadesinde Nureddin Peker'in çok iyi bir insan olduğunu, tüm arkadaşlarına yardım ettiğini ve kendisinin sık sık onunla görüşmek istediğini yazmıştır. Nureddin Peker'in verdiği ifadenin doğruluğu Mezopotamya kadılığından sorulmuş, gelen cevabın lehine olması sebebiyle mahkemede beraat etmiştir.²⁰⁴⁵

İngilizlerin propagandası esaret boyunca kesintisiz sürmüştür. Özellikle Kuva-yı Milliye hakkında kötileyici ve aşağılayıcı ifadeler kullanılmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın padişaha isyan ettiği ve rütbelerinin alınarak idama mahkûm olduğu dile getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa kuvvetlerinin Maraş ve Antep'e doğru gittikleri, oralarda yağmalamalarda buldukları, masum insanları öldürdükleri ve Anadolu'da meydana gelen bu anarşi ve isyanları bastırmak için Yunan ordusunun muntazam kıtalar halinde Alaşehir ve Bursa istikametlerinde ilerledikleri propagandalarında dile getirmiştir. Tüm bu haberlerden sonra kampta düzenlenen ne konferanslar ne de Temsil Heyetince verilen müsamereler esirlere cazip gelmiş ve

---

²⁰⁴⁴ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 198-200.

hepsinin morali bozulmuştur. Her yere “*Öl ama teslim olma.*” yazılmıştır. Tevfik Fikret’in şiirleri okunarak istilacıların yaptıkları telin edilmiş ve Kuva-yı Milliye hareketine manen de olsa destek verilmiştir. Bu yazılan şiirlerden birisi şu şekildedir:²⁰⁴⁶

Kes, kopar, ez, yak, yık!
Ne aman ver, ne ah işit, ne yazık!
Sönsün evler, sürünsün aileler,
Kalmasın hırpalanmadık bir yer!
Her ocak benzesin mezar taşına
Damlar insin yetimlerin başına
Bu ne vicdan garaz ne şüphe ne ar
Yere geç satvetinle ey serdar!

İngilizler kamplarda propaganda amaçlı misyonerlik faaliyetleri de yapmışlardır. Bağdat kampının içinde ve Irak çevresinde İngiliz Protestan papazları ve misyonerleri esirlere her yerde dinlerini anlatmış ve değişik faaliyetler düzenlemiştir. Arap harfleri ile yazılmış Türkçe İnciller esirlere dağıtılmış ve esirler arasında Hristiyanlık yayılmak istenmiştir.²⁰⁴⁷

İngilizler çok sık olmasa da esirleri eğlendirmek bahanesiyle oyunlar oynayarak da propaganda faaliyetlerinden geri durmamıştır. Bellary kampında yaşananlar, bu tür faaliyetlere örnek gösterilebilir. Oyunda en önde aksakallı uzun boylu bir Amerikalı, hemen arkasında iri, şişman ve şapkalı İngiliz, onun arkasında nazik ve kibar bir Fransız ve onun da ardında bir İtalyan bulunuyordu. Bunların hepsinin ortak özelliği çok dinç olmalarıydı. Diğer ülkeler ise o günkü durumlarına göre tasvir edilmiştir. Beşinci sırada ayı postuna sarılmış Rusya yürürken geriye bakmış, sağ tarafına yuvarlanmış, kalkarken tekrar yuvarlanmış ve kalkamayarak olduğu yere yığılmıştır. Almanya yürürken düşmüş, ayağındaki ağrı yüzünden yürümekte zorlanmış, toparlayarak ümitsizce ve haince etrafına bakarak uzaklaşmıştır. Avusturya aniden kolları kırılarak yere düşmüştür. Osmanlı Devleti

²⁰⁴⁵ a.g.e., 197-198.

²⁰⁴⁶ Mülazım Mehmet Sinan, a.g.e., s. 121-122.

²⁰⁴⁷ Nurettin Peker, a.g.e., s. 191.

başında fes olan bir Türk askeri kıyafetiyle yürüyüşe başlarken diz çöktürülmüştür. Yürümeye devam eden Türk can sıkıntısından güçsüz bir halde yere düşmüş, biraz nefes aldıktan sonra tekrar güçlkle yürümeye devam edebilmiştir. Bulgar yürüyüşü sırasında birden arkası üstü düşmüş ve oturduğu yerde düşünmeye başlamıştır. Belçika, Romanya, Sırbistan ve Karadağ aniden yuvarlanmış ve yorgun bir halde ayağa kalkmışlardır. İspanya derin düşünceler halinde bu devletlere bakmaktadır. Yunanistan başını aşağıya eğmiş, ellerini göbek hizasında bağlamış, cansız yürürken yorulmuş, İngiliz ve Fransız'ın kendilerine söyledikleri bir söz yüzünden mutlu olmuş ve gülmeye başlamıştır. Oyunlar ardından mızıklar çalınmış ve milli marş söylenmiştir.²⁰⁴⁸

İngilizler Türk esirlerden kandırdıklarını kendi politikaları için kullanmışlar ve Türk askerlerinin morallerini bozmaya çalışmışlardır. Kayserili Said isminde bir onbaşı birkaç arkadaşı ile beraber komutanın yanına gitmiş, Türklerden bıktığını ve kendisinin isteyerek esir düştüğünü söyleyerek elindeki birkaç lirasını da komutanlığa teslim etmişti. Üstelik bu kişi cephede cesaretle savaşmış ve şerefiyle esir düşmüştü. Bu duruma birkaç asker daha meyletmişse de nasihat ile bu davranışlarından vazgeçirilmişti. Ayrıca 15 kadar Rumelili esir er de İngilizlere iltica etmiş, kamp dışında İngilizlere hizmet etmiştir. Mülteci olan bu Rumelili erler diğer esirlere de propaganda yapmış, arkadaşlarının kendileri gibi İngilizlere iltica etmelerini tavsiye etmiş, Türk askerleri ise o tarafa meyletmemiştir.²⁰⁴⁹

Özellikle Mısır ve İstanbul'daki İngiliz yöneticiler gözaltında tuttıkları savaş esirlerini eğiterek savaş sonrası Osmanlı Devleti topraklarında oluşturulacak jandarmada kullanmayı amaçlamıştır. Mısır bulunan yaklaşık 100.000 savaş esirleri arasından seçilecek kişiler ile Türk jandarmasının gücünün artırılması İngiltere Hükûmeti ile İstanbul ve Mısır yöneticileri arasında tartışılmıştır. Amiral Webb, Anadolu'nun değişik yerlerinde hizmet verecek ve savaştan sonra da Türklere kalacak olan iyi bir jandarma gücünün oluşturulması için eşsiz bir fırsat doğduğu düşüncesini 29 Mart 1919 tarihinde çektiği telgraf ile İngiltere Hükûmetindeki yetkililere bildirmiştir. Webb'e göre bu esirler İngiliz görevliler tarafından kısmen de olsa disipline edilmiştir. Dahası bu insanlar kendi yerel vahşiliklerinin bir kısmından

---

²⁰⁴⁸ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 106-107.

kurtulmuş durumdadır ve muhtemelen İngiltere'nin kuralları ve adaletine ilişkin bir fikir edinmişlerdir. Ülke halkına sağlanacak olan maddi faydanın dışında, Anadolu'daki siyasi sakinlik, idari etkinlik ve ticari hayatın büyük oranda düzeninin sağlanması jandarmanın gücüne bağlı olacaktır. Zamanı geldiğinde, yukarıda bahsedilen şekilde yetiştirilen ve eğitilen Türk askerleri kendi devletlerine ve İngiliz politikalarına faydalı bir etkide bulunmakta zorlanmayacaktır. Dışişleri Bakanlığı bu teklife 10 Nisan tarihinde hazırladığı bir rapor ile cevap vermiştir. Raporda jandarmada görevlendirilecek Türk esirleri konusu ele alınmış ve hali hazırda askeri politikanın kapsamı dışında değerlendirilmesi gerektiğini söylenmiştir. Rapora göre o günkü şartlarda Türkiye'nin herhangi bir bölümünün bir manda rejimi dışında bırakılıp bırakılmayacağı kesin değildir. Türkiye'nin belli bölümlerinde polis teşkilatının mandacılar tarafından yürütüleceği ve Türk egemen devletinin kendilerine bırakılan bölgelerde kendi jandarma gücünü oluşturacağı düşünülmektedir. Kısaca jandarma konusundaki öneri İngiltere Hükûmeti tarafından gerçekleştirilebilir görünmemiştir. Amiral Webb rapor hakkında tekrar kendi ve İstanbul'daki yetkililerin görüşlerini İngiltere Hükûmetine iletmiştir. Osmanlı Devleti'ne bırakılacak topraklarda hukukun ve düzenin devamından Osmanlı Hükûmetinin sorumlu tutulması planlanmakta ve bu amaçla yeterli personel ile çalışmalarına izin verilmesi gerekmektedir. Bu yapının asker yerine jandarmadan oluşması İngiliz politikaları açısından yararlı olacaktır. Jandarmanın gücü askere göre daha az olup ayrıca var olan şartlar altında asker alma işleminin gerçekleşmesi istenmemektedir. Jandarmadaki eksiklikler de hali hazırda Mısır'da bulunan Türk esirlerinden giderilecektir. Osmanlı Hükûmeti kendi içinde ümitsiz bir ikileme girmiştir. Bu yüzden hizmet etmek için ne kadar hazır olduklarını tespit etmek üzere Mısır'daki savaş esirleri arasında bir araştırmaya başlanması gerekmektedir. Osmanlı Hükûmetinden hukukun ve kamu düzeninin devam ettirmesi isteniyorsa ve bu jandarma ile sağlanacaksa, bu durum tek bir güç ile yabancı kontrolü altında olmalıdır. Mısır'dan Londra Savaş Merkezine 23 Ağustos 1919'da giden bir yazıda da Türkiye'nin bazı bölgelerinin güvenliğinin İngiliz kuvvetlerinin kontrolü altında Osmanlı Hükûmeti tarafından sağlanması zamanı geldiği anlatılmıştır. İngilizleri ve

---

²⁰⁴⁹ Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s. 79-80.

Fransızları terhis etmek suretiyle maliyeti azaltmak gerekmektedir. Mısır'daki savaş esirlerinden gönüllü olanların dışında 4 tabur oluşturabilecek sayı mevcut olup bunlardan birisi Kilikya'da, diğerlerinin ise Suriye ve Filistin'de istihdam edilmesi tavsiye edilmiştir.²⁰⁵⁰

İngilizler propaganda faaliyetlerini sadece Türk askerlere değil Müslüman Hintli askerlerde karşı da yürütmüş ve Hintli Müslümanları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmışlardır. Şükrü Nail Soysal hatıratında buna yer vermiştir. Şükrü Nail Soysal teslim olmasının ardından sorgulamaya çekildiğinde Hintli askerlere teslim edilmiştir. İlk başta Hintlilerden korkan Şükrü Nail Bey daha sonra Müslüman olduğunu öğrenince rahatlamıştır. Şükrü Nail Bey, Türklerin de Hintliler gibi Müslüman olduğunu, neden kendilerinin İngilizlere hizmet ettiklerini sormuştur. Hintli başçavuş ise İngilizler tarafından kara propaganda yapıldığını anlatarak Türklerin artık Müslüman olmadıkları, Alman oldukları ve öldürülmesi gerektiği siyasetini Hintlilere karşı işlendiğini söylemiştir.²⁰⁵¹

5.6.2 Cephede Savaşan Askere Yönelik Propaganda Faaliyetleri

İngilizler özellikle Çanakkale Muharebesi'nde Türk askerlerini savaştan soğutmak amacıyla cepheye çok sayıda beyannameler atmışlardır. Beyannamelerde genelde Osmanlı Devleti'nin cephelerde başarısız olduğu, Süveyş Kanalı'nda çok sayıda esir ve harp malzemesini geride bıraktığı, Kudüs'ün ve Filistin'in İngilizlerin eline geçtiği, Osmanlı Devleti'nin çok sayıda esir verdiği gibi cephedeki askerin moralini bozmaya yönelik bilgiler bulunmaktaydı. İtilaf Devletlerine ait uçaklar tarafından Çanakkale Kabatepe mıntikasına atılan beyanname ve fotoğraflardan oluşan bir takım Kuzey Grup Kumandanlığına Başkumandanlık Vekâletine 18 Haziran 1915'de gönderilmiştir. Bir çuval içinde atılan bu beyanname ve fotoğraflardan dosyalarda hıfz edilmek üzere bir iki takımı alıkonulup geri kalanlar yakılmıştır. Türk askerlerin morallerini bozmak, teslim olmaya ikna etmek amacıyla atılan beyannamelerde Maadi kampında bulunan esirlere ait fotoğraflar da bulunmaktadır. Kampta bulunan Osmanlı askerleri, rahat bir hayat yaşadıklarını, mutlu olduklarını arkadaşlarına hitaben yazdıkları mektuplarda anlatmış ve savaşı

---

²⁰⁵⁰ TNA, FO., 608/115.

bırakıp teslim olmalarını tavsiye etmişlerdir.²⁰⁵² Aynı beyannameler cephenin başka bölgelerinden de toplanmıştır. 22 Ağustos 1915 tarihinde Kale-i Sultaniye Cephesi'ne (Çanakkale Çimenlik) askerlerin morallerini bozmak amacıyla atılan beyannamede teslim oldukları takdirde başlarına herhangi bir olay gelmeyeceği, hayatlarının güvence altında olduğu ve kendilerine çok iyi bakılacağı anlatılmıştır.²⁰⁵³

Osmanlı Hükûmeti, atılan bu beyannameleri her ne kadar önemsemiyor görünse de beyannamelere karşı ciddi önlemler almaya çalışmış ve esirlerin savaşmadan teslim olmalarını engellemek istemiştir. Diğer taraftan kendisi de aynı taktiğe başvurmuş ve Müslüman Hintli askerlerin Osmanlı'ya sığınması için beyannameler hazırlayıp cephelere atmıştır. Osmanlı Hükûmetine göre beyannameler, Çanakkale ve Gelibolu'da kahramanca çarpışan Osmanlı askerlerini kandırmak fikriyle hiçbir şeyden utanmayan ve bütün işlerini yalan, yüzüstlük ve utanmazlıklarla yapmak isteyen İtilaf Devletleri uçaklarından bir takım kâğıt parçalarıdır. Osmanlı askerleri için eğlence vesilesi olmaktan başka bir kıymete sahip olmayan beyannamelerde Türk askerlerinin savaşmadan silah bırakması amaçlanmıştır. Beyanname göre esirler Nil kenarında Kahire'den birkaç mil uzaklıkta Maadi adı verilen gayet düzenli ve rahat bir bahçede ikamet etmektedirler. Esirler bu kampta gayet rahat olup yaşadıkları geniş daire havadar ve elektrik ile aydınlanmaktadır. Her türlü sağlık şartları düşünülmüş olan bu yerlerde esirler ayrı ayrı yataklarda yatmaktadır. Esirlerin yedikleri yemeklere özen gösterilmekte, her bir esire ayrı ayrı tabaklar içinde yemekler verilmekte ve her gün sigara, sabun ve diğer tüm zaruri ihtiyaçları da karşılanmaktadır. Mısır'daki Sultan, başmabeyincisi aracılığıyla esirlere sigara, şekerleme ve hediyeler dağıtarak esirleri mutlu etmekte ve onurlandırmaktadır. Esirler kendi geleneklerine göre sazlar ve çalgıcılar tedarik ederek eğlenceler düzenlemekte ve zamanlarını eğlenerek geçirmektedir. Esirlere Mısırlı dostları tarafından saz, satranç gibi oyun takımları hediye edilmiştir. Esirler

---

²⁰⁵¹ Şükrü Nail Soysal, **a.g.e.**, s. 197-202.

²⁰⁵² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 3437/23.

²⁰⁵³ BOA, **HR. MA.**, 1140/22'den aktaran "Kale-i Sultaniye Cephesi'ndeki Kıta'at-ı Osmaniyye Üzerine Düşman Tarafından Uçak Vasıtasıyla Atılan Varakalardan Bir Nüshadır."; **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:73, Ankara, 2005, s. 230-231.

her gün müracaat eden kişiler tarafından ziyaret edilebilmektedir. Kaydı yapılan bu kişilerin vizite defterlerine yazdıklarına bakılacak olursa gerek ziyaret eden gerekse ziyaret edilen esirin mutlu oldukları görülmektedir. Esir subaylara ise ayrı daireler tahsil edilmiş olup her birine karyola, battaniye, çarşaf, sandalye, masa gibi lazım olan tüm zaruri ihtiyaçları verilmiştir. Esirlerin yiyecek ve içeceklerine azami düzeyde özen gösterilmektedir. Esirlere mahsus özel aşçılar tahsis edilmiş olup esirlerin yiyecekleri bu aşçılar tarafından pişirilmektedir. Esirlerin kaldıkları bahçe içinde bir dükkân açılmış olup uygun fiyata meyve, tatlı gibi yiyecekler alınabilmektedir. Gerek subayların gerek neferlerin ve gerekse muhafızların arasında muhabbet ve samimiyet mevcuttur. Esir subaylara günlük dörder şilin verilmekte ve ayrıca her türlü ihtiyaçları da sağlanmaktadır. Kendilerine ayrıca özel hizmetçiler de verilmiştir. İstanbul basınında da yayınlanan bu propaganda kağıtlardan biri aşağıdaki verilmiştir:

“Osmanlı üserası Kahire’den birkaç mil uzak Nil kenarında (Maadi) nâm mahalde gâyet muntazam ve müfferreh bir bahçede ikamet ediyorlar.

Üserâ-yı merkûme fevka’l-âde rahat olup ikâmet eyledikleri kârgîr dâire gâyet havadardır ve elektrik ile tenvîr edilmiş ve hıfzu’s-sıhhaya muvâfık bulunmuş olduğu gibi herbiri için ayrı ayrı yataklarda tahsîs edilmiştir.

Üserânın te’mîn-i i’âşelerine fevka’l-gâye dikkat ve i’tinâ olunmakta ve cümlesine yegân yegân tabak derûnunda yemekler verilmekte olduğu gibi hergün sigaralar, sabun, sâirhavâyic-i zarûriyeleri dahi i’tâ ve tevzî’ edilmektedir.

Sultân hazretleri, başmâbeyncisi vâsıtasıyla üserâya sigaralar, şekerlemeler, atıyyeler ihsân ve irsâl ve tevzî’iyle üserâ-yı merkûmeyi taltîf ve tatyîb buyurmuşlardır.

Üserâ-yı merkûme âdet-i milliyeleri vechile sazlar ve sazendeler tedârik ve tertîb ederek zamanı hoş geçirmek için 9, 10’uncu resimlerde gösterildiği üzere hergün eğlenmektedirler.

Üserâ-yı merkûmeye Mısırlı dostları tarafından sazlar, satranç vesâir oyun takımları hediye olunmuştur.

Üserâyı ziyâret için her gün mürâca'at eden züvvârın kabûlüne müsâ'ade edilmekte ve üserâ-yı merkûme ile mülâkât eyleyen işbu züvvârın vizite defterine kayd ve tahrîr eyledikleri hatıradan dahi münfehim olacağı vech üzere üserânın gördüğü mu'âmeleden dolayı gerek üserâ ve gerek züvvâr-ı mûmâileyhimin memnûn olmakda oldukları pekala anlaşılır.

Üserâ-yı zâbitân için ayrı dâireler tahsîs edilmiş ve mûmâileyhime karyolalar ve battaniye ve çarşafklar ve sandalye ve kanape ve masalar ve levâzım-ı sâire i'tâ olunmuşdur.

Üserâ-yı merkûmenin ekl ve şurbuna sûret-i fevka'l-âdede i'tinâ edilmekte olup bunlara mahsûs mâhir aşçılar tedârik olunarak ta'âmları mezkûr aşçılar tarafından ihzâr ve tabh olunmakda bulunmuşdur.

Üserâ-yı merkûmeye yevmiye dört, dört buçuk şilin i'tâ olunmaktadır.

Üserânın ikâmet etmekde oldukları bağçe derûnunda küşâd etdirilen husûsî dükkânda her nev'meyve ve tatlılar vesâire ihzâr ve ehven fiyatla fûruht etdirilmektedir.

Üserâ-yı zâbitân ve neferât ile muhâfazalarına me'mûr olanlar beyninde fevka'l-âde muhabbet ve samîmiyet mevcûddur.”

“Osmanlı esirleri Kahire'den yaklaşık birkaç mil uzakta gayet muntazam ve müreffeh bir bahçede ikamet ediyorlar. Esirler olağanüstü rahat olup ikamet ettikleri taş ve tuğladan yapılmış daire gayet havadardır. Elektrik ile donatılmış ve sağlık koşullarına uygun bulunmuş olduğu gibi, her biri için ayrı ayrı yataklar da tahsis edilmiştir. Esirlerin iaşelerinin teminine dikkat ve önem gösterilmekte ve hepsine yığın yığın tabak içinde yemekler verilmekte olduğu gibi sigara, sabun, diğer zaruri ihtiyaçları da karşılanmaktadır. Sultan Hazretleri Başmabeyincisi vasıtasıyla esirlere sigaralar, şekerlemeler, hediye ihsan ve irsal ve tevziyle esirleri taltif buyurmuşlardır. Esirlere milli adetleri gibi sazlar ve sazendeler tedarik ve tertip edilerek zamanı hoş geçirmek için her gün eğlenmektedir. Esirlere Mısırlı dostları tarafından sazlar, satranç gibi oyun takımları hediye edilmiştir. Esirleri ziyaret için her gün müracaat

eden ziyaretçilerin kabulüne müsaade edilmekte ve esirler ile mülakat eden bu ziyaretçilerin vizite defterine kayıt ve yazdıkları hatıradan da anlaşılacağı üzere esirlerin gördüğü muameleden dolayı gerek esirler ve gerek ziyaretçiler onların memnun olmakta oldukları çok iyi anlaşılıyor. Esir subaylara ayrı daireler tahsis edilmiş ve onlara karyolalar, battaniyeler, çarşafklar, sandalyeler, kanepeler, masalar ve diğer gereçler verilmiştir.”²⁰⁵⁴

Uçaklardan atılan beyannameler basında da yer almıştır. Propaganda amaçlı gazetelerde çıkan bu beyannameler aynı zamanda kamplara da getirilmiş ve esirler tarafından okunması sağlanmıştır. Kahire’de yayınlanan El Taif gazetesinin 3 Nisan 1917 tarihli sayısında yer alan “*Bahtiyar Türk Esirleri*” başlıklı beyanname hala cephede savaşmaya devam eden askerlere de bir mesaj verme amacındadır:

“Kahire civarında üsera karargâhını ziyaret eden bir kişi, kendini cennette zanneder. Esirlerin ikamet ettikleri yerler havadar, geniş ve temiz barakalardır. Tahta karyolalar üzerinde kar gibi beyaz çarşafklar vardır. Tahtakurusu, pire olmasın diye bütün tahtalar katranla badana edilmiştir. Her esirin yatağının başında, çamaşırlarını saklamak için birer çanta vardır. Ayak ucunda, her esirin kendi yemek kapları bulunmaktadır. Esirlerin elbiseleri kışın yünden, yazın ise mavi ketenden yapılmış temiz elbiselerdir... Et, balık, peynir, yağ, ekmek, yeşillik dağ gibi yığılmıştır. Doğrusu, bu bolluğuna hayran kaldım. Esirlerin arasında seçilen aşçıların gözetiminde büyük kazanlarda yemekler yapılmaktadır. Esir kelimesi söylendiğinde ve üzerinde düşünüldüğü vakit, insanın ilk anda aklına gelen şey bir mahpustur, bir suçludur ve cezasını çekmesi gereken bir kişidir. Fakat Kahire civarında İngiliz Esir Karargâhını ziyaret eden bir kimse, bunun öyle olmadığını anlamakta fazla bir güçlük çekmez. Bu esaret değil, adeta bir saadettir.”²⁰⁵⁵

²⁰⁵⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 3437/23; “22 Ağustos 1915 Tarihli Kale-i Sultaniye Cephesi’ndeki Kıta’ât-ı Osmaniyye Üzerine Düşman Tarafından Uçak Vasıtasıyla Atılan Varakalardan Bir Nüshadır”, BOA, **HR. MA.**, 1140/22’den aktaran **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I**, s. 230-231; “Utanmaz İnsanlar”, **Tanin**, 23 Ağustos 1915, s. 1.

²⁰⁵⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 318/1467; 3471/150’den aktaran Servet Avşar, **Birinci Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası**, Ankara, Kim Yayınları, 2004, s. 115.

İtilaf Devletleri tarafından 16. ve 19. Fırka Cephelerine atılmış iki parça kâğıt ve bir fotoğraf Şimal Grubu Kumandanlığından Beşinci ordu Kumandanlığına 4 Ağustos 1915 tarihinde gönderilmiştir. 8 Ekim günü Başkumandanlık Vekâletine ulaşan bu beyannamelerden birisinde askerlere nasıl teslim olmaları gerektiği şu şekilde anlatılmaktadır:

*“Birer birer en yakın taraftan sürünerek buraya geliniz. Nöbetçimiz sizlere buraya gel diyecek. Selamet ile geliniz.”*²⁰⁵⁶

Cenup Grubunun sağ cenahında 1. Fırka Cephesi'nin muhtelif iki noktasına Aralık 1915 tarihinde atılan bir beyannamede esirler teslim oldukları takdirde kendilerine güzel yiyecekler ve kışlık giyecekler verileceği söylenerek ikna edilmeye çalışılmıştır. Daha önce teslim olan esirlerin çok memnun oldukları, teslim oldukları takdirde kendilerine hiçbir zarar gelmeyeceği şu şekilde anlatılmıştır:

“Eğer bize teslim olur iseniz size çok güzel yemek ve kışlık rubalar ve yorganlar vereceğiz.

*Diğer gelen arkadaşlarınız çok memnun kaldılar iyi bakılmaları için eğer her kimle bize gelmek yahut teslim olmak ister ise hiç korkmasın onlara silah atmayacaktır. Bizim askerlerimize emir verilmiştir her kimse gelir ise ona ateş yapmasınlar buyurunuz.”*²⁰⁵⁷

Uçaktan askerlerin teslim olması amacıyla atılan beyannamelerde daha önce teslim olmuş askerlerin arkadaşını değişik sözler ile ikna etmeye çalıştıkları görülmektedir. Sıhhiye Başçavuşu M.C. imzalı mektupta esir düştükten sonra gördüğü iyi muamele anlatılmıştır. Teslim olduktan hemen sonra kumandan tarafından çağrılarak sigara, çay gibi pek çok hediyeler verdikleri, çok iyi davrandıkları ve gazez beslemediklerini dile getirmiştir. Osmanlı Devleti sadece Almanların kurbanı olmuştur. Tüm çektiği sıkıntılar bu sebeptedir. İngilizler her esire yeni kundura ve elbise vermiştir. Mektupta esirlerin günlük olarak yedikleri yemeklerin listesi yazılmış ve Türk askerlerinin bu yalanlara inanacakları düşünülmüştür. Burada Osmanlı Devleti açısından düşünülmesi gereken en önemli sorun İngilizlerin Türk askerlerinin perişan halini çok iyi bilmeleri ve bunun istihbaratı alabilmeleridir. Bu istihbaratının büyük kısmını ise teslim olan Türk

²⁰⁵⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, K 3437/23.

askerlerin vermiş olma ihtimali büyüktür. Türk askerlerinin zayıf tarafını gören İngilizler beyannameler ile askerlerin savaştan çekilmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu mektuplara birkaç örnek aşağıda verilmiştir:²⁰⁵⁸

“Silah Arkadaşlarıma,

Her nasılsa birkaç gün evvel İngilizlere esir düştüm. Görmekte olduğumuz muamele-i nazikane bizim orada zannettiğimizden bütün bütün aksine bulunmaktadır. Birkaç satırla bunu sizlere bildirmeği vicdanen bir borç addederim. Vakta ki teslim olduğumda, beni birkaç kumandan huzuruna çıkardılar. Her biri ayrı ayrı hediyelerle taltif etti. Sigara paketlerini, çay, reçel vesaire takdim ettiler. Yolda zabitan ve efrad beni bir kardeş gibi, samimiyetle selamladılar. Ve nasıl memnun edeceklerini bile soruyorlardı. Nihayet İmroz Adası'na sevk olunduk. Burada, bizden pek çok arkadaş var. Hepsine yeni çamaşır elbise ve kundura verilmiş. Beşer beşer mahruti çadırlara taksim edilmişler. Yatmak için insan başına, üçer battaniye tevzi edilmiştir. İngilizler, Osmanlılar hakkında hiçbir garz beslemiyorlar. Yalnız, Almanların kurbanı olduğumuzu söylüyorlar. Mühimmat-i harbiyyece fevkalade hazırlıkları vardır. Arkadaşlardan bazıları harbin hitamından sonra esirlerin iadesinde cezaya uğramalarından korkuyorlardı. Bu hususu İngilizler herhalde temin edeceklerdir, Bunun için katiyen endişe edilmesin.

Yevmi her nefere verilen erzak listesidir:

Yiyecek	Dirhem
<i>şeker</i>	
<i>çay</i>	20
<i>pirinç</i>	75
<i>et</i>	150
<i>patates</i>	60
<i>sebze</i>	75

²⁰⁵⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 3437/23.

²⁰⁵⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, K 3437/23; Servet Avşar, **Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası**, Ankara, Kim Yayınları, 2004, s. 316, 319, 321-322.

Bir tane ekmek, iki günde bir kutu reçel vesaire. Velhasıl bütün arkadaşlar burada rahat bir surette ömür geçirmekte ve sizlerin dahi yakın vakitte kurtulmanızı temenni ile arz-i selam ederler.

*Üsera-yı Osmaniyeden
Sıhhiye Ser Çavuşu M.C.”*

“Arkadaşlar!

Bir hayli müddetten beri İngilizler elinde esir bulunuyoruz. Rahat ve saadetimizi size yazı ile tarif edemeyiz. Fazla yemek, isteğimizden fazla tütün daima yanımızda bulunuyor. Bu halinizi görüp, sizin çektiğiniz sefaleti düşünmemek kabil değil. Esirlere hüsn-ı muamele ederler. Veyahut mezheplerine ilişiyorlar deyü söylenen sözlerin hiç aslı ve esası yok. Zira, bizim hayatımız emin olduğu gibi, dinimize, mezhebimize ilişen yok. En büyükten, en küçüğe kadar herkes bizim ile kardeş gibi muamele gibi ediyor. Harpten sonra da hakkımızda ceza tertip ederler deyü, düşündüğümüz bile yok. Biz teftiş edip, anladık ki badel-harb isteyenler vatana avdet edebilecekler, istemeyenler Mısır'da kalıp, İngiltere Hükûmetinin muhafazası altında, yasayabilecekler. Doğrusunu söylemeli ise biz annemizden yeni doğduk. İnsan gibi yaşamaya yeni başladık. Erkek ve medeni bir ordunun dostluğunu ilelebed kazandık.

Arkadaşlar! Biz daima sizi düşünüyoruz. Ve sizin dahi, kün-evvel kurtulmanızı Cenab-ı Hak'tan temenni ediyoruz. Kim kurtulmak isterse hiç beklemeyip bize gelsin. Beraber insan gibi yaşayalım. Para kazanalım. Kün-evvel evlerimize gidip, çoluk çocuklarımıza kavuşalım.”

*“Türk Vatandaşlarına Hayırhahane Bir Davet
Arkadaşlar!*

Esir düştüğüm günden beri ve hususan bu soğuk günlerde ne kadar rahat ve asude bir ömür geçirdiğimi, bir kardeş halinde size, bildirmeyi bir mukaddes vazife sayıyorum.

Kardeşler, arkadaşlar, siperlerde bulunduğum günleri hatırladıkça, vücudum titriyor. Siperlerde taamun azlığı, soğuğu ve mafevklerde silsile-i vahşiyane muamelelerini hulasa, çekmekte olduğunuz enva-i teaddiyat ve sefaleti göz önüne getirmediğçe, müteessir olmadan yapamıyorum. Adeta, kan ağlıyorum. Buraya gelir gelmez bana derhal, sıcak çay, bol bol taam, tatlı ve sigaralar verildi. Battaniyelerin yünden, elbiselerin ve ayakkabıların ise haddi ve hesabi yok. Nihayet ömrümde emsalini görmediğim, rahatlığa burada nail oldum. Bir peder kendi evladı için bundan fazla bir şey istemez ve yapamaz. Büyükten küçüğe varıncaya kadar herkes bizimle kardeşçesine muamele ediyor. Din ve mezhebimize ise her yolda ihtiram olunuyor. İngilizler bize düşman olmak söyle dursun, hakikatte en ciddi dostlarımızmışlar. Heyhat ki o sadakati takdir edemeyen kardeşlerimiz kalben temenni ettiğim bir şey varsa, o da sizin de benim gibi temin-i rahat etmenizdir. O halde, bu hal-i sefaletinizden bir an evvel yakayı kurtarmanın çaresine bakınız. Fırsat gayib etmeyerek, buraya geliniz! Bu büyük ve insaniyet perver milletin kucağına atılınız! Sizi, Cenabı Hakk'a emanet eder, selamet ve rahatınıza dua eylerim.23

24 Teşrinisani 1331 (7 Aralık 1915)

*İmroz Adası'ndaki Üsera-yı Harpten
Vatandaş ve Silah Arkadaşınız.”*

“Arkadaşlar!

Yakınlarda, ol taraftan buraya gelen arkadaşlarımızdan anladığımıza göre bayrama kadar müsalaha akdedilecekmiş diye bir şayia çıkmış. Bittabi bu haber üzerine çok sevinmişsiniz. Doğrusu biz de sevindik. Lakin görüyorsunuz ya, ne sulh olduğu var ne bir şey. Hâlbuki bu tarafa gelseniz, göreceksiniz ki asil sulh buradadır. Bayramda bize tatil verdikten maada koyun da verecekler ve biz evimizdeymiş gibi kurban kesip keyif yapacağız. Arkadaşlar, sizin halinize çok acıyoruz. Bir defa buraya gelseniz de bizim rahatımızı görseniz çok memnun kalacaksınız. Ne kadar, çoğumuz bayramdan evvel buraya geçip, bizimle

beraber ıyd-i mübareki icra ederseniz biliniz ki bizim sevincimiz o kadar mükemmel olur. Hiç değil, yediğimiz canımıza siner. Beraber bayramlaşır, Cenab-ı Hakk'a bugün için şükürler ve bir gün evvel bizleri ailelerimize kavuşturması için niyaz-i ker arz ederiz.

Tekrar diyorum durmayın bize gelin.

Osmanlı Üseradan Biri

3 Teşrinievvel 331 (16 Ekim 1915)”²⁰⁵⁹

Siperlere atılan fotoğraflarda ise subayların yatak odası gösterilmiştir. Subaylara günlük 4 şilin verildiği fotoğrafın altına yazılarak subayların da teslim olmaları amaçlanmıştır. Fotoğrafın altında yazdığına göre subayların her birine hizmet için özel hizmetçi de tahsis edilmiştir. Müslüman esirler özel olarak yapılan ibadethanelerde namazlarını istedikleri gibi kılabilmektedir. Bir başka fotoğrafta ise esirlerden bir kısmına Hükûmet tarafından tütün ve sigara verilirken gösterilmiştir. Esirler koğuşta eğlenceler düzenleyerek iskambil oynamakta ve sabah kahvaltısı yapmaktadırlar. Esirlere verilen ekmekler kampta yapılmakta ve taze taze verilmektedir. Esirlerin büyük koğuşta doktorlar tarafından muayene edildiği ve ellerinde gazeteler okudukları fotoğraflanan diğer konulardandır. Bu şekilde esirlere her gün gazetelerin geldiği söylenmeye çalışılmıştır. Esirlerin kaldığı üst kısımda ise bazı esirler dama oynamakta bazıları ise sigara içmektedir. Son bir fotoğrafta ise esirlerin çaldığı sazların Mısır'da bulunan dostları tarafından hediye edildiği gösterilmeye çalışılmıştır.²⁰⁶⁰

Ekim 1917'de İtilaf Devletleri uçakları tarafından cephede savaşmakta olan askerlere isim verilmeden “*Silah Arkadaşlarınızdan Bir Türk*” denilerek yazılmış bir mektup atılmıştır. Mektup diğer tüm uçaklardan atılanlara benzer bir şekilde başlamakta ve askerlerin cephede, ailelerinin ise köylerinde aç ve perişan bir şekilde olduklarından bahsetmektedir. İstanbul'da her gün 250 kişni açlıktan öldüğü söylenerek Osmanlı Devleti'nin ekonomisin çok kötü olduğundan, sanayileşme ve medenileşme açısından daha düne kadar kendi tebaası olan devletlerin gerisinde kaldığından söz edilmektedir. Osmanlı Devleti'nin bu durumdan kurtulması ve

²⁰⁵⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, K 3437/23; Servet Avşar, **Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası**, Ankara, Kim Yayınları, 2004, s. 316, 319, 321-322.

²⁰⁶⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 3437/23.

ekonomik olarak düzlüğe çıkması için askerlerin savaşı bırakarak teslim olması gerekmektedir. Beyannamelerde padişaha ve hanedana asla olumsuz bir söz söylenmemekte, savaşın tüm sorumluluğu İttihatçılara ve İttihatçıların ülkenin başına bela ettikleri Almanlara yüklenmektedir. İttihatçılar ve Almanlar ülke yönetiminden el çekerlerse ülkeyi tekrar padişah yönetecek, insanlar aradıkları huzura kavuşacak ve ülkede ekonominin gelişmesi için üretim başlayacaktır. Beyannamelerdeki en önemli konu ise Türk kadınının Türk tarihinde belki de ilk defa açlık ve sefalet yüzünden fuhşa yönelmek zorunda kalmasıdır. Türk kadınları İstanbul'da Almanlar ile evlenmek zorunda kalmakta ve hatta daha kötüsü fuhuş yaparak Alman erkeklerine hizmet etmektedir. Açlık ve sefalet yüzünden Türk kadını bu duruma düşüren ülkeyi yöneten İttihatçılardır. Beyannameler incelendiğinde sıradan herhangi bir asker bilmeyeceği ve yazamayacağı kadar detaylı bilgiler verdiği, düzgün bir dille yazıldığı anlaşılmaktadır. Kesin olan bir şey vardır ki İngiliz yetkililer Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik krizi çok iyi bilmekte, bu durumu kullanarak profesyonelce mektuplar yazmakta ve bir Osmanlı esir askerden diyerek uçaklardan cephelere atmaktadır. Öneme binaen mektubun orijinali aşağıda verilmiştir:

“Askerler!

İşte üç seneden beri aç bi-ilaç felaketten felakete koşuyorsunuz. Köyünüzde ot ocak, kap kaçak namına Hükûmet bir şey bırakmadı. Evlâd-ı iyâliniz sefil, evleriniz harâb oldu. Dolaşmadığınız neresi kaldı? Hangi hududu görmediniz? Hanginizin vücudunda bir süngü veya kurşun yarası yok? Allah'ın rahmet görmeyen bu çöllerinde katlandığınız mahrumiyetler, yurtlarınızda açlıktan ölmeye mahkûm olan yavrularınız, hülâsa sayılmakla bitmeyen bu mesâibi kimin için ihtiyar ediyorsunuz, bari bilseniz! Bari bilseniz diyorum, çünkü bilmiyorsunuz. Zavallı kardaşlarım! Ben de yıllarca müddet, yalnız kalbimde Türklük kaygısı olarak sizinle yan yana dövüştüm, Kafkasya'dan tutunuz da Romanya'ya kadar yalın ayak o kanlı izlerin arkasından koştum. Fakat, artık manası olmayan insanlığa yakışmayan bu haksız münazaadan bıktım. Kanımızı emmekten başka bir şey yapmayan Almanlığın kurbanı olmaktan usandım ve şimdi köyümden uzak, bu garib yerlerde sizi ve sizinle beraber harâb olup giden vatani düşünüp ağlıyorum.

Artık ne zamana kadar bu namussuz, satılmış Hükûmetin esiri olup kalacaksınız? Mutlaka bize insanlığımızı başkaları mı tanıtmalı? Mutlaka bize hürriyetimizi hariçten mi gelip vermeli? Biraz insaf ile muhakeme ediniz! Meşrutiyet ilân edileliden beri Hükûmet ne yaptı? Sırf sersemliği yüzünden şimdiki ile beraber bilmem kaçınıcı defa olarak ilân ettiği muharebelerden bahsetmek istemiyorum. Yine sırf idaresizliği, zulüm ve i'tisâfi yüzünden vukua gelen dâhilî ihtilâl vesaireyi de isterseniz unutalım. Fakat Allah için olsun söyleyiniz köyünüzde bir yolunuz mu var? Mektepler mi açıldı? Tarlalarınızı daha iyi sürmek, koyunlarınızı daha ziyade çoğaltmak, hülâsa asırlardan beri çektiğin sefaleti azaltmak için size doğru yollar mı gösterildi? Memlekette ümran ve terakki namına darağaçlarından, maktullerden, menfalardan (sürgün yeri), zindanlardan başka ne var? Devr-i Hamidi'den lanetle bahseden İttihatçılar, her halde itiraf edelim, o günlere geniş geniş rahmet okuttular. Şu dakika memleket baştan başa taş taş üstünde kalmamış bir harâbezâra döndü. Yazık değil mi?

Biliyor musunuz ki dün tebaamız bugün müttefikimiz olan Bulgarların beş tane şeker fabrikaları var. Memleketimizde pancar mı yetişmez? Kafkasya'nın karları içinde donan kalbinizi biraz ısıtacak bir bardak çay için Almanlara avuç açıyoruz. Sırtınıza, ayağınıza, başınıza giydiğiniz o paçavralar için Almanya'ya harb borcumuz iki yüz elli milyon lirayı buldu. Daha şimdiden Hükûmet borcuna karşılık maden imtiyazları veriyor. Bu gidişle bütün Anadolu Almanların eline geçecek altın karşılığı olmayan kâğıt paraların vadesi hitama erince iflâs edeceğiz. Günde üç yüz dirhem ekmekle ordunun açlıktan nefesi kokarken Hükûmet Almanya'yı doyurmak için vagon vagon buğday, zeytin yağı gönderiyor. Bugün her nazırımızın hiç olmazsa birkaç yüz bin lira serveti var. Kimi yağ, kimi un, şeker ticareti yaparak, kimi altınla on iki kuruşa yüzlük banknot toplayarak kasasını dolduruyor. Bir taraftan Almanlar, diğer taraftan İttihatçılar memleketi soyup bitiriyorlar.

İstanbul'da açlıktan ölenlerin günde 250 kişi olduğunu bilmiyor musunuz? Bilmiyor musunuz ki sefalet yüzünden namusuyla şöhret bulan

Türk kadınları Alman gemicileri, zabitleri ile görüşmeye kadar tenezzül ediyorlar! Benimle beraber bir çoğunuz İstanbul'da iken pekala gördünüz ve işittiniz. Bugün payitahtta İslam hanımları Almanlarla alenen evleniyorlar. Güya İslamiyet'i müdafaa için harp ederken her şeyden mukaddes olan ırzımızı herkesten evvel dostlarımız pâ-y-mâl ediyorlar. Bugün memlekette belki yüz bin asker kaçağı var. Hanginizin meçhulüdür ki bunların kimisine bir lira mukabilinde Alman şimendifer memûrini sahte müteahhit vesikaları veriyorlar, kimisine de birkaç kuruşa merkez kumandanları, jandarma zabıt ve efradı, ahz-ı asker heyetleri, hatta köy imam ve muhtarları göz yumuyorlar. Buna harb-i mukaddes değil, harb-i ticaret derler. Irak'a gelirken yolda tesadüf etmediniz mi? Nakliyat otomobillerindeki Almanlar tutturabildikleri fiyatla müşteri taşıyorlar. Hatta biraz safdilene rast gelirse zabitanı bile ücretle naklediyorlar. Hangi birini sayayım? Benim kadar belki benden de iyi bu rezaletleri biliyorsunuz. Bütün Almanlar altın akçe aldıkları maaşlarıyla on kuruşa yüzlük banknot toplayıp sonra aynı parayı istikrâznâmı altında bize yüze ciro ediyorlar. Artık soyulmanın bu kadarı günah olmakla beraber ayıptır. Siz canınız dışınızda, köyünüzde aileleriniz perişan, aç susuz harp ederken öbür tarafta âlem ticaretiyle hırsızlığıyla meşgul!

Harbin bidayetinden beri, Romanya'ya, Makedonya'ya, Galiçya'ya, İtalya'ya, hülâsa çârâktâr-ı âleme ordular gönderdik, evimizdeki buğdaya varıncaya kadar dostlarımıza verdik. Başımız sıkılınca iki çürük gemi, sekiz top, küfe küfe kağıttan başka ne aldık? Hani ya yüz bin kişilik ordularıyla imdadımıza koşacak Almanlar!

Biz düşmanı yanlış yerde arıyoruz. Asıl düşman, hem düşmanın en korkulusu, başımıza türlü türlü vaatlerle, Allah'ın belası gibi musallat olan Almanlar, sonra onlara adeta uşaklık eden ittihatçılardır. Görmüyor musunuz ki bütün dünya Almanlara karşı harp ediyor. Cihad-ı Ekber ilân etmişken âlem-i İslâmînin kılı yerinden oynamadıktan başka, hariçteki dindaşlarımızın mazhar-ı takbîhi bile olduk. Misal mi istiyorsunuz? İşte Şerif-i Mekke! Hükûmetin hukuk-ı İslamiyet'i muhafaza

şöyle dursun, bilakis onu berbat ettiğine en büyük şahit evlâd-ı Rasulullah'dan olan mûmâileyh hazretlerinin İngilizlerle ittifakı ve İttihatçılara alenen ilân-ı husumetidir. Her taraf öyle. Hint ve Afgan'dan tutunuz ta Cezayir, Fas'a kadar tek bir İslam Hükûmet-i hâzireyitasvîb etmiyor. Almanlara memleketi verdikse dinimizi de mi bahşedeceğiz?

Zararın neresinden dönülse kârdır. Milletlerin istiklâliyeti için harb eden devletler elbette Türklerin esaretini istemezler. İnsaniyetin düşmanı olan, yirminci asırda hak ve adâlet yerine zorbalıkla Hükûmet etmek isteyen Almanlığa ve onun istibdadına karşı harb eden beşeriyetin nazarında biz Türkler Alman hırs-ı şânının kurbanları diye tanılıyor. Henüz elinizde silahlarınız var iken insanlığınızı, esir olmadığınızı kendi kendinize ilân ve isbât ediniz. Memleketinizi istilâ eden bu haris aç göz ecnebiyi aranızdan defediniz. Kendinize rahminiz yoksa bari köylerinizde açlıktan ölen evlatlarınıza, sefaletten namusunu satan kadınlarınıza acıyınız askerler.”²⁰⁶¹

Gelibolu üzerinde uçaklar tarafından askerlerin bulunduğu cephelere atılan beyannameler İstanbul basının gündemine de gelmiş ve bazıları o dönem basında yayımlanmıştır. Bu beyannamelerde esirleri teslim olmaya teşvik eden şu cümleler yer almaktadır:

“Türk Kardeşlerimiz! İngilizlerin aldıkları üseraya su-i muamele ettikleri ve hatta kestikleri hakkında işaa edilen rivayetler kezb-i mahzdır. Şu yalanların tezkibine en iyi delil Mısır darül harbinde alınan üsera-yı Osmaniye'nin bugünkü halidir. Esir düştükleri zamanda aç, çıplak ve perişan olan asakir-i Osmaniye İngiltere Hükûmeti tarafından fevkalade bakılıp her türlü esbab-ı istirahatleri temin olunduğuna ve din icabatına riayet adıldığına üsera-yı mezkure bugün beyan-ı memnuniyet eylemektedir. Binaenaleyh mezkur yalanlara kulak vermeyip de esir düşmüş olan arkadaşlarınızın refah hallerine iştirak etmeye siz de şitaban olunuz.”²⁰⁶²

²⁰⁶¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 3471/ 150.

²⁰⁶² “İngilizlerdeki Şaşkınlığın Yeni Alaimi.”, 2 Mayıs 1915, **Tanin**, s. 3.

Çanakkale Grup Kumandanlığından Beşinci Ordu Kumandanlığına Ocak 1918’de gönderilen yazıda İtilaf Devletleri uçakları tarafından atılıp grupça toplatılan muhtelif beyannamelerden ve Osmanlı esirlerine iyi muamele yaptıklarını gösterir muhtelif fotoğraflardan bahsedilmektedir. Sahra Muhtarı Ahmed Safi Efendi tarafından toplanılarak Jandarma Kumandanlığına teslim edilen beyannameler arasında Arap kökenli askerler de düşünülmüş ve Arapça beyannameler de atılmıştır. 47. ve 19. Alaydan Abdülkadir İbni Talib ve İbrahim Mustafa’nın söyledikleri iddia edilen ve uçaktan atılan beyanları Osmanlı askerleri içindeki Arap kökenli Osmanlı askerleri düşünülerek Arapça olarak yazılmıştır. Makriköy Kazası Kaymakamlığından gönderilmiş olan bu beyannameler 7 adet küçük, on altı adet çift, bir adet tek sayfalı normal ve üç adet büyük kıtadan oluşmakta olup Tanin gazetesinde de yayınlanmıştır. Çanakkale bölgesine İngiliz uçakları tarafından atılan bu beyannameler dış sayfaları Tanin gazetesinin tamamıyla aynı, iç iki sayfası ise Osmanlı subay ve askerlerini teslim olmaya çağıran Osmanlı subaylarına açık mektup başlıklı bir takım saçmalık ve hezeyan içeren yazılardan ibarettir. Atılan beyannamelerin genel olarak başlıkları “*Osmanlı Askerleri İngiliz Üsera Karargahlarında*” şeklindedir. Bu beyannamelerden birkaçına örnek aşağıdaki gibidir:

“Alay 48. Lehü’l-hamd fevkalâde sıhhatteyim katiyen hiçbir gûnâ bir cihetçe müşkilatımız olmadığı gibi hiçbir gûnâ merak edilecek bir şeyimiz yoktur efendim. Mehmed İlyas.

Alay 55. Rahatta olduğum gibi hiçbir sıkıntım yoktur elhamdülillâh yiyip içip yatmaktayım efendim. Hamdi Osman.

Alay 55. Yiyip içmekten başka bir şeyimiz olmadığı gibi çok rahattayım efendim. Halil İbrahim Cafer.

Alay 55. Cenâb-ı Hakka yüzbinler ile şükür bize bakıldığı gibi hiçbir kimseye bakılmıyor işimiz yiyip içip yatmaktır efendim. Mustafa Hacı Kadir

Alay 161. Hiçbir gûnâ düşüncem olmadığı gibi rahatım efendim. Sadık Ali.

Alay 161. Rahat ve sıhhatim fevkalade olmakla katiyen hiçbir cihetçe bir sıkıntımız olmadığı beyan ederim efendim. Şaban Şakir.

Alay 161. Rahatım iyidir efendim. Ahmed Mehmed.

Alay 161. Rahat ve iyiyim efendim. Mehmed Zakir.

Alay 161. Fevkalade rahat ve sıhhatim dolayısıyla kendi evim gibi serbest ve hiçbir cihetçe sıkıntımız olmadığı gibi fevkalade imrâr-ı hayat eylemekteyim efendim. Receb Ahmed.

Alay 163. Öteden beri işimiz yiyip içip oturmak olduğu beyan ederim efendim. Salih Hasan.

Alay 163. Rahat olduğum gibi yiyip içip yatmaktan ibarettir işimiz efendim. Nuri İsmail.

Alay 163. İyiyim ve rahatım başka hiçbir kederim olmadığı beyan ederim. Selim Mustafa.

Alay 163. Rahatım ve iyiyim. İzzet Sadık.

Alay 162. Yiyip içip yatmaktan başka hiçbir şeyimiz yoktur rahat ve sıhhatteyim efendim. Mehmed Haydar.

Alay 162. Yiyip içip yatıyoruz efendim. Musa Ali.

Alay 162. Rahat olduğum gibi anam gibi bana bakıyorlar efendim. Abdürrahman Süleyman.

Alay 162. Fevkalade iyiyim ve rahatım çok güzel bakıyorlar. Habib Receb.

Alay 162. Yiyip içip oturuyorum efendim. Mehmed Osman.

Alay 162. Sıhhatim ber-kemâl ve rahat olduğum gibi hiçbir gûnâ müşkilatımız yoktur efendim. İskender Receb.

Alay 162. Rahatım pek iyi bakıyorlar efendim. Salih Mustafa.”

2063

Beyannameler içindeki belki de en önemli olanlar İngilizlere iltica eden askerler tarafından Türk esirlere yazılan ve kendileri gibi İngilizlere savaşmadan silah bırakarak teslim olunması gerektiği tavsiye eden mektuplardır. İngilizler hazırladıkları bu beyannamelerde Türkleri en can alıcı noktasından vurmaya çalışmıştır. İngilizler kesinlikle bilmektedir ki Türk askerleri anne babalarını, eşlerini ve çocuklarını aç ve perişan bir şekilde memleketlerinde bırakmıştır. Üstelik

kendilerine de askerde yeterli yemek verilmemekte ve aç bir şekilde savaştırılmaktadır. Hal böyle iken beyannamelerde teslim oldukları takdirde karınlarının doyacağı ve rahat bir hayat sürecekleri iddia edilmiştir. Beyannamelerde dikkat çekilen bir başka konu da Almanların Türklerin dostu değil düşmanı olduklarıdır. Osmanlı Devleti'nin gerçek dostu İngilizlerdir ve bunu Kırım ve 93 Harbi'nde göstermiştir. Ruslar Ayastefanos'a kadar geldiklerinde Türklere yardım eden Almanlar değil İngilizler olmuştur. Beyannamenin tam metni ise şöyledir:

“Türk asker arkadaşlarıma

Kardeşlerim firar ederek iltica ettim beni ve arkadaşlarımı ağıuşuna alarak hüsn-i suretle muamelesini gördüm çölde kum deryalarında mahvolmaktasınız. Sevgili arkadaşlarım at konservesi ve kanlı kutusu ve peksimet için İngiliz siperlerine feda-yı can edip gönüllü olarak keşif kola gidiyorsunuz. İngilizlere iltica ediniz yemin ederim ki iltihak eden asker ve zabitan için yok yoktur İngiliz'de her bir şey ziyadesiyle mevcuttur. Tayyare vâsıtasıyla attığı beyannameyi mütalaa ediniz güzel muamelesini gördüm seferberlikten beri Türkiye'de yani memleketlerinizde olan zulmü gördünüz elinizdeki mevcut mâl ve zahirelerinizi bile cebrî surette alıp ailelerinizi aç ve bi-ilaç olarak sokaklar ortasında perişan bir halde süründüğünü gözünüzle gördünüz. Tabii bilemem bu kadar birçok memleketlerinizde açlıktan ölen pek çoktur. Bundan haberiniz vardır ve arkadaşlarınızdan görünen de pek çoktur. İş üstündeki bu Alman Türk için harp etmiyor. Alman kendi menfaati içindir. Türklerin terakkisi ve tealisi için değil tedennîsi içindir bu. Alman sizin memleketinizde bulunduğu müddetçe harb edip hiçbir zaman muvaffakiyet elde edemezsiniz ve sulhu dahi göremezsiniz bu ana kadar en güzel ve büyük memleketlerinizi gâib ettiniz arkadaşlarım serserilik lazım değil gözünüzü açın aklınızı başınıza alınız bir an evvel İngiliz tarafına geliniz hayat her şeyden evveldir bunu tasdik edersiniz. Hayat olmayacak olursa bir şey yapılamaz yetmiş seksen seneden beri Türkiye'yi muhafaza eden kim idi. Kırım ve Rusya muharebesinde Ruslar

İstanbul'daki Ayastefanos'a kadar gelmiştir. Yakın zamanlarda Balkan Muharebesi'nde Türk'ün hukukunu muhafaza eden kim idi. Bu meseleler inkâr olunur mu katiyen inkâr edemezsiniz. Bunlar güneş gibi meydandadır. İngiliz'in Türklere karşı büyük yardımı olmuştur. İngiliz Türk'ün baba dostudur. Türkleri daima müdafaa eder, müdafaa etmektedir. Sülale-i Peygamberiden Mekke Emiri Şerif Hazretleri İslam'ı müdafaa için Medine'de harb ediyor. Medine-i muhâsırda Mısır'da on üç milyon İslam mevcuttur yalnız Türkiye'de İslam değil Mısır'da İslamiyet bâkîdir. Veliht Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerini Edirne'de katlederek İstanbul'a cesedi nakl ile kendi kendini intihar etmiş diye söylediler katiyen kendi intihar etmemiştir. Bu sözlerim düşman nasihati değil bir dost nasihati olduğunu her ferd bilmelidir. Vakit gâib etmeden İngiliz tarafına iltica ediniz arkadaşlar.

İngiliz tarafına iltica eden arkadaşlarınızdan (imza)

9 Temmuz 1333 (1917).”²⁰⁶⁴

İngilizlerin uçaklardan attıkları beyannamelere hatıratlarda da geniş yer verilmiştir. Hatta hatıratı yazanlar İngilizlerin neyi amaçladığını ve bu beyannameleri okuyan esirlerin ne durumda olduklarını da açıklamıştır. Mesela İbrahim Sorguç, 1918 yılında İngilizlere teslim olmadan önce Filistin Cephesi'nin durumunu anlatırken asker mevcudunun ölü, yaralı, esir düşme ve en son olarak da firarlar ile çok azaldığından bahsetmektedir. Her bölükte hemen hemen yüzer kişilik azalmalar görülmüştür. Filistin Cephesi'nde disiplin bir türlü sağlanamamıştı. İlk zamanlar verilen gıdalar yeterli iken bir müddet sonra azalmış ve bozulmuştur. İbrahim Sorguç'un anlattıklarına göre birliklerinin silahları olmasına rağmen yiyecekleri hiç kalmamıştır. Ekmek yok denecek kadar azdır ve askerler aç durumdadır. Giyecek elbisesi olmayan askerler İngiliz ölülerinin üzerindikilerden aldıklarını giymektedirler. İngilizler bütün bunları bildikleri için uçaklardan attıkları beyannamelere Türk askerleri ile alay etmektedir. Türk askerleri önüne konmuş etli pilavı kaşıklarken fotoğrafları çekilmiş ve küçük düşürülmeye çalışılmıştır. Cephelere atılan esir olmuş Türk askerlerin fotoğrafların altına cephedeki askerlere

²⁰⁶⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 3471/150.

ne için harp ettiklerini yazılmış ve Türk askerlerinin moralleri bozulmaya çalışılmıştır.²⁰⁶⁵

Kudüs'te İngilizlerin muharebe boyunca cephelerin siperlerine sürekli olarak beyanname ve fotoğraf atarak Türk askerlerinin morallerini bozmaya çalıştığı ve psikolojik harp yürüttüğü hatıratlarda da dile getirilmiştir. Cephelere attıkları fotoğraflarda Türk esirlerinin yemeklerini iştahla yedikleri tasvir edilmiştir. İngilizler bu yolla aç ve susuz savaşan Türk askerlerini teslim olmaya teşvik etmiş, esir kamplarını her türlü konforu olan bir misafirhane gibi göstermişlerdir. Beyannameler "*Türk askeri niçin harp ediyorsun? Silahını bırak.*" diye bitirilmiştir. Bu cephede sürekli kayıp, şehit ve esirlerle piyade sayısı düşmüştür.²⁰⁶⁶

Cephede İngiliz uçaklarından atılan beyannameleri eline geçiren askerlerin yazıyı okutabilmek için okuyazar birini bulana kadar haftalarca üzerinde taşıdığı hatıratlardan öğrenilen bir başka konudur. Resimlerin birinde esirler yemeklerle donatılmış masaların etrafına oturtulmuş, kaşıklar ellerinde yemeğe hazır vaziyette iken fotoğrafları çekilmiştir. Fotoğrafın altında "*İşte, biz sizin esirlerinizi bile bu şekilde besliyoruz. Sizlere her zaman iyi muamele yapıyoruz. Hâlbuki sizler kendi vatanınızda dahi ot çorbası ile besleniyorsunuz.*" şeklinde yazılarla askerleri esarete davet etmişlerdir. Bu fotoğrafların birinde daha önce şehit olduğunu sandıkları Salih adında bir arkadaşlarını da teşhis etmişlerdi. Kısa süre sonra kendileri de esir olan askerler o arkadaşları ile Kuveysna karargâhında karşılaşmıştır. Bu fotoğrafın nasıl çekildiği kendisine sorulduğunda gördükleri ile alakalı olmayan bir cevap ile karşılaşmıştır. Esirler yemekle donatılmış masanın etrafına oturtulmuş, ellerine birer kaşık verilmiş ve emir verilmeden yemeğe başlamamaları gerektiği söylenmiştir. Fotoğraf çekmek için gelen kişi sağa ve sola baktırarak fotoğraflarını çekmiş, yemekten tek bir kaşık bile almadan sofradan kaldırılmışlardır. Bu fotoğraflara bakarak Türk askerlerinden İngilizlere teslim olan kişiler çıkmaktaydı. Bunun zıddı da oluyordu. Cephede ezan sesini duyan Hintli Müslüman askerlerden Türk tarafına geçip İngilizlere karşı silah çekenlere de rastlanmıştır. Bu arada fotoğraflarda Türk askerlerin ot çorbası yediği ise gerçeği yansıtmaktaydı. Sabit keşif koluna ekmek ve ot çorbası götüren bölük emin yardımcısı yolda yakalanmış ve

---

²⁰⁶⁵ İbrahim Sorguç, **a.g.e.**, s. 36-42.

yemek bakracı da düşman eline geçmişti. İngilizler bu yemek bakracını kendi askerlerine ile daha önce esir alınan askerlere göstermişler ve yemeğin ot çorbası olduğunu anlamışlardır. Bu olayı da daha sonradan Türklerin eline geçen İngiliz esirleri anlatmıştır. Cephede ara sıra yemek yetişmediği zaman her asker kendi bölgesinde yenilen otları toplayıp çorba yapmaktaydı. Bu ot toplama bir ara sürekli hale de gelmişti. Toplanan otlara bir soğan ve 100 gram peynir karıştırarak çorba yapılmaktaydı. Ot arasına taze papatya karıştığı da olmuş ve bunu yiyen cephedeki tüm askerlerin karnı ağrımaya başlamış ve gözlerini hastanede açmışlardır.²⁰⁶⁷

İngilizler uçaklardan sadece esir Osmanlı askerlerinin söyledikleri iddia edilen beyannameler ile fotoğraflar atmamış, aynı zamanda bazı beyannamelerde ay ay savaşın gidişatı hakkında bilgi vermiştir. Doğal olarak beyannamelerde İtilaf Devletlerinin üstünlüğünden bahsederek Almanların her an savaşı kaybedeceği dile getirilmiştir.²⁰⁶⁸

Osmanlı birliklerinin cephedeki durumunu anlatan bir başka beyannamede İngilizlerin Filistin Cephesi'nde El-Ariş taarruzundan sonra 4.500'den fazla Osmanlı esiri aldıkları yazılmıştır. Gazze Muharebelerinde Türklerin büyük zayıf verdiği, 53.

---

²⁰⁶⁶ Ergun Hiçyılmaz, **a.g.e.**, s. 46-48.

²⁰⁶⁷ Hüseyin Aydın, **a.g.e.**, s. 25-27.

²⁰⁶⁸ Beyannamelerde anlatılanlara göre Ağustos 1917'de İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlar Batı Cephesi'nde Alman ve Avusturyalılara karşı taarruzlarına devam etmektedir. İtilaf Devletlerine ait birliklerin düşmana karşı harekâtı mükemmel bir ahenk dâhiline gerçekleşmiştir. İngiliz savaş bölgesinde 31 Temmuz'da önce Epir, hemen ardından Lens civarında ikinci bir taarruza geçilmiş, hava muhalefeti sebebiyle taarruz aksa da havanın düzeldiği zamanlarda Almanlardan toprak kazanılmıştır. Fransız savaş bölgesinde Dedham yaylasında Almanlar tarafından gerçekleştirilen taarruzlar karşısında Fransızlar da Verdun'un kuzeyinde yeni bir taarruz başlatmış, 20 Ağustos'tan sonra çok sayıda mühimmat ve esir ele geçirmiştir. 9 Nisan'dan beri elde ettikleri esir sayısı 50.000 kişiye ulaşmıştır. 19 Ağustos'ta taarruza başlayan İtalyanlar Gariçya'nın doğusunda parlak bir başarı elde ederek Avusturyalıların üç seneden beri tahkim ettikleri yerleri zapt etmiştir. İtalyanlar 19 Ağustos'tan beri 720 subay ve 26,581 askeri esir alırken 9 Nisan'dan beri ele geçirdikleri esirlerin sayısı 50.000'e ulaşmıştır. İtilaf birliklerinin 9 Nisan'dan beri Batı Cephesi'nde ele geçirdikleri esir sayısı 150.000 kişiyi bulmuştur. Çok sayıda mühimmat da ele geçiren İtilaf Devletleri daha önce ele geçirdikleri ile beraber 300.000 esiri gözaltına almıştır. Taarruzlar gittikçe artmakta ve Amerika Ordusu İtilaf Devletlerine katılmak için hazırlıklar yapmaktadır. Sadece Amerika değil hemen bütün dünya İtilaf Devletleri tarafına iltihak ederek Almanlara karşı savaş ilan etmiştir. En sonra Çin, Siyam (Tayland) ve Liberya Hükümetleri savaşa dahil olmuştur. Ayrıca Hicaz'da Arapların harekâtı gittikçe yayılmakta ve gün be gün Arap ileri gelenleri kabileleriyle birlikte peygamberin halifesi Hicaz melikine iltihak etmektedir. Arap hareketinin Hicaz'ın kuzeyinde dahi gittikçe etkili olması sebebiyle Medine'deki Türk kıtaatının vaziyeti günden güne zorlaşmaktadır. Zira Araplar Maan-Medine tren hattını kesmişlerdir. Temmuz'da Maan-Akabe arasında bir Türk kuvveti Araplar tarafından imha edilmiştir. 600 Türk öldürülmüş, 600 kadarı da esir edilerek Akabe'ye getirilmiştir. İngiliz uçakları Maan'daki Türk kıtaatına ve tren istasyonuna 100 bomba atmak suretiyle Araplara yardım etmiştir. Bkz. Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 3471/150.

Kolordu Komutanı Musa Kazım Bey'in esir alındığı ve İngilizlerin Filistin'de bir Türk ordusunu kadar esir elde ettikleri beyannamelerde anlatılan diğer abartılı başarılarıdır. Ayrıca Bağdat ve Samarra'nın ele geçirilmesi sırasında 12.140 esir ele geçirdiklerinden bahsetmektedirler. Sadece Mayıs ayı içerisinde 3.128 esir alındığını duyurmuşlardır. 12 Haziran 1918 tarihli bir başka beyanname, Almanların İtilaf Devleti birlikleri karşısında başarısız olduklarından ve bu sebeple İtilaf Devletlerine karşı Berlin'i savunmak için tedbirler düşündüklerinden bahsetmektedir. 1918 başında İtilaf Devletleri Alman, Avusturyalı ve Osmanlı askerlerinden 100.000'den fazla esir almıştır. Ölü ve yaralı sayısı ise 500.000'i bulmuştur.²⁰⁶⁹

Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Başkanlığına 7 Ekim 1918 tarihinde üç düşman uçağı tarafından Akbaş civarına atılan beyannamelerden birer örnek sunulmuştur. Bu beyannamelerle de İngilizler, Osmanlı Ordusunun cephelerdeki durumunu bizzat cephede çarpışan esirlere göstermek istemiştir. Filistin Cephesi'nde o ana kadar 60.000 esir alındığı, İngiliz ordusunun Şam'a varmak için birkaç kilometre mesafesi kaldığı ve hatta esirler bu beyannameyi okudukları zaman Şam düşmüş olacağı zikredilmiştir. Makedonya Cephesi'nde Bulgarlar teslim olduklarından aç ahalinin günlük ihtiyaçlarının temin edildiği anlatılmıştır. Fransız savaş bölgesinde Almanlar her noktada def edilmiş ve İngiliz birlikleri Almanlardan 27 Eylül'den 30 Eylül'e kadar 25.000 esir almıştır. İngiliz, Fransız, Amerikan orduları sadece Eylül ayı içinde 60.000'den fazla esir, 500 top ele geçirmiştir. Beynamede İtilaf Devletlerinin 1918 yılı boyunca verdikleri kayıplardan da söz edilmiştir. 15 Temmuz'dan Ekim ayına kadar ele geçirdikleri esir sayısı 220.000, top sayısı ise yaklaşık 3.000 olmuştur. Son olarak beyannamelerde Almanların savaşta harap olduğu söylenerek bu felaketten kurtulmak isteyen esirlere sulhun gerçekleşebilmesi için teslim olmaları öğütlenmiştir.²⁰⁷⁰

İngilizlerin uçaklardan attıkları propaganda beyannamelerinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yenilgileri de anlatılmıştır. Bu başarı özellikle İtalya'nın İtilaf devletleri bloğunda savaşa katılmasıyla birlikte olmuştur. 1916 yılına kadar, İtalyanların Avusturyalılardan almış oldukları esir sayısı 23.700 kadar olup

---

²⁰⁶⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, K 3471/150; Servet Avşar, **Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası**, Ankara, Kim Yayınları, 2004, 122-123, 192-193.

bunların 604'ünü subaylar oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra 13 adet büyük çaplı top, 23 adet küçük çaplı top ve 148 adet mitralyöz geçirildiği bildirilmiştir.²⁰⁷¹

Özelde Osmanlı birliklerinin genelde İttifak güçlerinin durumunun cephelerde nasıl olduğunu anlatan çok sayıda beyanname bugün arşivlerde bulunmaktadır. Bunlardan birisi Osmanlı Devleti'nin Kanal Cephesi'nde nasıl zor durumda olduğunu ortaya koymaktadır. Pek çok beyannameden sadece birisi olan bu belge durumu anlatmak açısından yeterlidir. Bu belgeye göre Türkler Mısır'ın doğu Cephesi'nde, izzet ve vakarlarını tatmin için taarruzda bulunmuşlar, bu amaçla 18.000 kişiden oluşan Türk askerleri El-Ariş'den, İngilizlerin müdafaa hatlarının bulunduğu Romani mevkiine kadar çölde ilerlemiş ve burada İngilizlerle karşılaşmıştır. 4.000'den fazla asker, sağ ve sağlam olmak üzere İngilizlerin eline esir düşmüştür. 9.000 kadar asker kaybeden Türk kuvveti 4-8 Ağustos 1916 arasında devam eden çatışmalarda büyük bir yenilgiye uğramıştır. İngilizler, Türk askerlerini Bi-Abd'a kadar takip etmiş, kısa süre içinde Tur-u Sina'yı geçerek 19 Aralık'ta El-Ariş'i ele geçirmiştir. İngilizler daha da ilerleyerek Mağzaba'da bir Türk kuvvetine saldırarak ağır kayıplar vermiş ve 1.600 kadar esir almıştır. Taarruzlara devam edilerek Refah'deki Türk muhafaza kıtaatına aynı suretle hücum edilmiş ve çok sayıda asker esir alınarak gerisini de yok edilmiştir. Bu suretle Tur-u Sina geri alınmıştır. Bir-i Hasen ile Neci mevkilerinde bulunan Türk Postaları da İngilizler tarafından esir edilmiştir. İngilizler sınırı aşarak Filistin kıtasına dâhil olmak üzeredirler. Birü's-Sebi'nin batısında Veli Şeyh Neveran civarında 50 kadar mevziyi sağlamlaştırarak taarruzlara karşı koymaya çalışan Türk kuvvetlerinin moralleri bozulmuş ve İngilizlerin taarruzuna karşı müdafaaya cesaret edemeyerek geriye yani Birü's-Sebi'nin kuzeyine ve Kudüs istikametine geri çekilmiştir. İngiliz uçakları Türklerin yöneldikleri istikametleri gözetleyerek yerlerini bulmaya çalışmakta ve gece gündüz tren merkezlerine, katarlara ve ordugahlara bombalar yağdırmakta ve ağır zayıyla Türker'in zaten kaybetmiş oldukları morallerini biraz daha bozmaktadırlar. Daha doğuda Irak'ta, İngiliz kuvvetleri bir müddet sükûnet ve aramadan sonra tekrar taarruza geçmiştir. Nisan ayında, Kut'ül-Amare kasabasında

---

²⁰⁷⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 394/1559; 3471/150'den aktaran Servet Avşar, **Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası**, Ankara, Kim Yayınları, 2004, s. 192-193.

bir İngiliz kuvveti sayı olarak daha üstün Türk kıtaatı tarafından bir müddet kuşatılmış fakat sonrasında teslim mecbur kalmıştır. Şubat sonunda Kut'ül-Amare büyük saldırı ile ele geri alınmış ve bu muharebede 50.000 kişilik Türk Birliği ağır kayıplar vermiştir. Binlercesi öldürülmüş, 7.000'den fazlası esir edilmiş, gerisi de 130 km geriye düzensiz bir şekilde çekilmiştir. Sayıları 50.000'i bulan bu kaçaklar Bağdat'a kadar takip edilmiş ve 11 Mart 1917 günü İngiliz ordusu Arap ileri gelenlerle birlikte herhangi bir mukavemet görmeden şehri teslim almıştır. Büyük bir bozguna uğrayan Türk kuvvetleri çok uzaklarda Bağdat'ın kuzeyinde de tutunamayıp Musul'a doğru takip edilmiştir.²⁰⁷²

Propaganda beyannamelerini ülkenin değişik yerlerine dağıtan uçakların düştüğü de olmuştur. Mesela Midilli yakınlarında propaganda kağıtları dağıtan bir uçağın düşmesi üzerine Osmanlı Hükûmeti bir açıklama yapmıştır. İngiliz Hava Kuvvetlerinin Türk bölgesine uçuş yapmaya ve propaganda beyannameleri dağıtmaya devam ettikleri takdirde Türk ellere düşen her İngiliz havacısı, askeri onura saygısızlıktan cezalandırılacağını tüm dünyaya duyurulmuştur. Bunun üzerine İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin yukarıda yazanları onaylayıp onaylamadığını sorarak eğer bu durum gerçekleşirse İngiltere Hükûmetinin de derhal misillemede bulunacağını İstanbul İsveç orta elçiliği vasıtasıyla Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine Mart 1919 tarihinde gönderdiği yazı ile bildirmiştir.²⁰⁷³

5.7 Kamplarda Türk Esirlerin Çıkardığı Gazete ve Dergiler

Türk esirleri kamplarda benliklerini unutmamışlar ve bunu en iyi gazete ve dergi çıkararak duygularını ortaya koymuşlardır. Esirler tarafından çıkarılan dergi ve gazeteler İstanbul basınında da gündeme gelmiş bu gazete ve dergilerden alıntılar yayınlamıştır. Seydi Beşir karargahının dördüncü kampında yayınlanan "Türk Varlığı" adındaki dergi Türklerin kamplarda milli duygularını yitirmediklerini

---

²⁰⁷¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 3471/150; Servet Avşar, **Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası**, Ankara, Kim Yayınları, 2004, s. 192-193.

²⁰⁷² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 3471/150; Servet Avşar, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Osmanlı Devleti", **Atatürk Dergisi**, Cilt 3, Sayı 2, 2002, s. 137. Osmanlı Hükûmeti Romani mevkiinde vuku bulan muharebede kaybolup İngilizler tarafından esir alındıkları tahmin edilen subayların bir listesini hazırlamış ve buldukları yer ve sıhhi durumlarının araştırılmıştır. Bkz. **BOA, HR. SYS.**, 2198/33.

²⁰⁷³ **BOA, HR. SYS.**, 2208/74.

gösteren sadece bir örnektir. Derginin en önemli özelliği güçlü bir milliyet duygusuna hakim olmasıdır.

Kamplarda çıkarılan gazete ve dergilerin konusu bilim, fen, edebiyat, tenkit şiir ve mizah türlerinde olmuştur. Siyasi türde yazıların çıkması ise kesinlikle yasaktır. Siyasi türde yazılar yazılmadığı sürece kamp yönetimi esirlerin bu tür aktivitelerle uğramasına karşı değildir ve hatta bu tür faaliyetlerde bulan esirlerin kamplarda sorun çıkarmayacakları düşünülmektedir. Gazete ve dergiler el ile yazılıp teksif ile çoğaltılmıştır. İngiliz esir kamplarında gazete ve dergilerin daha çok Mısır ve Hindistan kamplarında çıkarıldığı görülmektedir. Mısır kamplarında çıkarılan gazete ve dergilerin Hindistan'a göre daha çok olduğu dikkati çekmektedir. Bu durumda Mısır esir kaplarında yaşayan esirlerin daha rahat bir hayat sürmesi ve çalışma kamplarında çalıştırılmayarak kamplara hapsedilmelerinin etkisi vardır. Mısır ve Hindistan'da çıkarılmış gazete ve dergilerin pek çok nüshası bugün Beyazıt Devlet Kütüphanesinde bulunmaktadır. Mısır Esir Kampında Güvercin, Kafes, Badiye, Esaret, Esaret Albümü, Karikatür, Nilüfer, Sada, Tettebbu, Tan, Traş, Hatıra-ı Esaret, Hilal, İzmir, Ocak, Nasrettin Hoca, Yarın, Garnizon, Kızıl Elma, Türk Varlığı, Zincir, Işık; Hindistan ve Burma'da kamplarında ise Ajans, Son Havadis, Püsküllü Bela, Köpük, Tulû, Kara Günler, İravadi, Ne Münasebet esir tarafından büyük özveri ile çıkarılan gazete ve dergilere örnek verilebilir.

5.8 Türk Esirlerin Mektuplara Yansıyan Duygu ve Düşünceleri

Birinci Dünya Savaşı şartlarında esirlerin aileleri ile tek iletişim yolu mektup yazmak olmuştur. O zamanki şartların bir esirin ailesine mektup göndermesi ve ailesinden bir mektup alması üç ila 6 ay arasında sürmekteydi. Özellikle Irak bölgesinde yaşanan posta hizmetlerindeki aksaklıklar sebebiyle Hindistan ve Burma'daki esirler mektup gönderme ve alma konusunda şansızlık yaşadı. Sıkı bir sansür sebebiyle esirlerin mektuplarda duygu ve düşüncelerini dile getirmekten başka bir şansları yoktu. Esirlerin mektuplarda dile getirdikleri bu duygular genelde gurbet, ümitsizlik, çaresizlik, hasret, sitem, vatan ve millet sevgisi, merak ve endişe olduğu görülmektedir. Mektuplarda dualar, selamlaşma ve para isteği hiçbir zaman eksik olmamıştır. Mektuplarda selamlaşma sadece ailesi ve akrabaları ile de sınırlı kalmamaktadır.

Esirler mektupları buldukları kampın adreslerini yazarak bitirmektedir. Yazılan mektuplarda esirlerin ne kadar güçlü ve dayanıklı oldukları görülmektedir. Buna rağmen bazen de bir karamsarlık, ümitsizlik, bitkinlik ve yılgınlık esirleri teslim almış durumdadır. Esirler ailesinin sağlık durumlarını sorarken kendi sağlık durumları hakkında bilgiler de vermiştir. Fakat tüm mektupların neredeyse ortak konusu; esirlerin yazdıkları mektuplara cevap alamadıklarından şikâyet etmeleridir. Pek çok esir yazdığı mektupta aileleri tarafından unutulduklarını ve bir esir kampında terk edildikleri duygusuna kapıldığını yazmıştır. Yukarıda bahsedilen duygu ve düşüncelerden başka esirler genelde mektuplarda ailevi sorunları da dile getirmiştir. Kimisi yazdığı mektupla çocuğunun eğitim sorunu çözmeye, kimisi alacaklısından borcunu almaya çalışmıştır. Mektuplarda ayrıca kampa ve memlekete dair bilgiler verilmiştir.

5.9 Esir Kamplarında Oluşan Şehitlikler

Birinci Dünya Savaşı'nda değişik cephelerde esir düşen askerlerin bir kısmı 1914-1922 yılları arasında buldukları kamplarda şehit olmuş ve geri dönememiştir. Cephede yaralanma, hastalık, kaza, intihar, kötü muamele gibi pek çok sebepten vefat eden esirler, yetkililerin onayıyla esir arkadaşları tarafından dini kurallara uygun olarak resmî törenle sonradan mezarlık veya şehitlik olacak kampın yakınlarına defnedilmiştir. Yurtdışında 30'dan fazla ülkede 80 civarı Türk şehitliği bulunmaktadır. Sonradan düzenlenen şehitliklerden bazıları Genelkurmay Başkanlığı Arşiv belgelerinde geçmektedir: Hindistan kamplarında Bellary, Sumerpur, Migdalay (yanlışlıkla Migdalay yazıldığı doğrusunun Burma'daki Mandalay olduğu tahmin edilmektedir.), Burma kamplarında Thatmyo, Meiktila, Shwebo, Rangoon (Yangon); Mısır kampında ise Tura, Tel El-Kebir, Kuveysna, Seydi Beşir, Kahire Abbasiye Hastanesi, Kantara, Bilbeis, Mısır-1 Cedit, Port Said, İsmailiye.²⁰⁷⁴

Birinci Dünya Savaşı'nda verilen 300.000 civarındaki esirlerden ne kadarının kamplarda şehit olduğu bilinmemektedir. Savaş boyunca Osmanlı ve İngiltere Hükûmeti arasında gerçekleşen yazışmalarda karşılıklı olarak kamplarda hayatını kaybedenlerin listeleri gönderilmiştir. Sayısı belli olmayan şehit listeleri, tasnif

edilmeyi ve incelenmeyi bekleyen pek çok dosya bugün Kızılay Arşivi'nde bulunmaktadır. Londra Savaş Esirleri Bilgi Bürosu'nun, değişik tarihlerde, Kızılayın esir kamplarında çeşitli sebeplerle ölen Osmanlı esirlerin isim listelerini gönderdiği Kızılay Arşiv kayıtlarında olduğu gibi, Osmanlı Arşivinde de tüm fazla listenin gönderildiğinin belgeleri vardır.

Yukarıdaki kısa açıklamadan sonra esirlerin buldukları şehitliklere bakıldığında belki de en fazla esirin hayatını kaybettiği Irak kamplarında vefat eden esirlere dair bir bilgi bulunamamıştır. Diğer kamplarda vefat eden esirler için şehitlikler düzenlenirken Irak kamplarında esirler için ayrı bir şehitlik düzenlenmemiştir. Bunda en büyük etken buranın geçici yani istasyon kampı olmasıdır. Irak'ta Bağdat ve Kut Türk şehitliği olmak üzere iki şehitlik vardır. Bağdat şehitliğinde Irak Cephesi'nde şehit olan ve Bağdat Asker Hastanesinde vefat eden askerlerin kabirleri bulunmaktadır. Kut Türk Şehitliğinde Kut'ül-Amare Muharebelerinde şehit düşen askerin mezarları bulunurken buradaki esir kamplarında vefat eden esirlerin mezarları ile ilgili bir bilgi yoktur.²⁰⁷⁵

Basra esir kampı civarında 3.000'den fazla şehidin bulunduğu bilinmektedir.²⁰⁷⁶ Basra'nın esir kampının kuzey doğusunda bulunan ve sahil civarında 5 dönümlük bir arazide şehitlik bulunmaktadır.²⁰⁷⁷ Bazı belgelerde ise şehitliğin Basra'nın 3 km kuzeyinde olduğu yazılıdır.²⁰⁷⁸

Hindistan'da biri resmi statüde olmak üzere dört adet Türk Şehitliği bulunmaktadır. Bu şehitliklerde yatan Türk şehitleri, Irak ve Kanal cephelerinde İngilizlere esir düşen Osmanlı askerleridir. Kayıtlara göre o dönemde Hindistan'a getirilen esir Türk askeri sayısı 15.000 civarındadır. Deolali Türk Şehitliği; Maharashtra Eyaleti'nin Nashik Kenti'nin Deolali Kasabası'ndadır. Şehitlik olarak ayrı bir alan mevcut olmayıp, geniş bir Müslüman mezarlığı içinde ve şehitlerin defin yerleri birbirlerinden ayrı noktalarladır. Şehitlikte biri türbe olmak üzere 12 mezar mevcuttur. Bu mezarlardan 11'i Millî Savunma Bakanlığı Şehit Mezarı Projesine

---

²⁰⁷⁴ “Birinci Dünya Harbi Şehitlik ve Defin Yerleri (Yurt Dışı)”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl: 67, Sayı:143, Temmuz 2018, s. 176-177, 206, 208.

²⁰⁷⁵ **Yurtdışı Şehitlikler**, s. 29-31.

²⁰⁷⁶ “Birinci Dünya Harbi Şehitlik ve Defin Yerleri (Yurt Dışı)”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, 67, Sayı:143, Temmuz 2018, s. 67.

²⁰⁷⁷ **a.g.m.**, s. 113.

²⁰⁷⁸ **a.g.m.**, s. 197.

uygun olarak 2008 yılında yaptırılmıştır. Asansol Türk Şehitliği Batı Bengal Eyaletindeki Asansol şehrinde. Resmi statüsü olmayan bu şehitlikte 19 şehit mezarı bulunmaktadır. Bu şehitlerden biri hariç diğerlerinin kimliklerini belirten bir işaret yoktur. Bakımı mahalli Müslüman halk tarafından yapılmaktadır.²⁰⁷⁹

Sumerpur Türk Şehitliği Rajasthan eyaletine bağlı Pali ilçesi Sumerpur kasabasıdır. 2008 yılında yapılan incelemelerde 144 mezar yeri tespit edilmiştir. 1916 yılında yapılan şehitlikten günümüzde Yeni Delhi Askerî Ataşeliği sorumludur. Irak Cephesi'nde Bağdat, Musul, Süleymaniye bölgelerinde İngilizler tarafından esir alınan askerlerin götürüldükleri Sumerpur kampında vefat edenlerin gömüldüğü şehitlik. Daha önceki Askerî Ataşelik raporlarında 253 mezar taşı bildirilmişken şu an 144 mezar isimleriyle birlikte bilinmektedir.²⁰⁸⁰

Aralık 1916'da yapılan Hindistan Bellary Türk Şehitliği, savaş sırasında Madras eyaletine bağlı iken; günümüzde Karnataka eyaleti Bellary kasabasıdır. Bakımından T.C. Yeni Delhi Askerî Ataşeliği sorumludur. Şehitlikte Abdusselam Ağa ve 600 Türk askeri bulunmaktadır. Diğer mezarların kitabesinde bir şey yazmadığından, kime ait olduğu da bilinmemektedir. Irak ve Süveyş Cephelerinde esir düşerek çalıştırılmak üzere Hindistan'a getirilmiş, hastalık, zehirlenme ve kamplarda çıkan çatışmalarda vurularak ölen askerler bu mezarlığa defnedilmiştir. Kimlikleri tespit edilememiştir.²⁰⁸¹ Hint Hava Kuvvetleri'ne ait hava alanının genişletme çalışmaları sırasında mezarların çoğu tahrip edilmiştir. Yeni Delhi Büyükelçiliğinin verdiği bilgilere göre halen bölgede 540 mezar yeri tespit edilebilmişse de şehitlikte sadece iki mezar bulunmaktadır. 1968 yılından beri bu mezar yerleriyle ilgilenilmiş ve 1997 yılında tekrar düzenlenerek bugünkü haline getirilmiştir.²⁰⁸²

Arşiv belgelerine bakıldığında Bellary şehitliği, Bellary Kasabası'nın 2 mil veya 2 km batısındadır. Bazı belgelerde 3 km güney batısında olduğu da yazılıdır. Kampa 1 km uzaklıkta bulunan şehitlikte Ferik Agah Efendi ile 3 mülazım ve 200'den fazla er yatmaktadır. Başka bir belgede, Agah Efendi'nin emekli general olduğu belirtilmiştir. Bazı başka belgelerde ise 130 ila 250 mezarlığın bulunduğu

²⁰⁷⁹ <http://yenidelhi.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/243644>, 01.12, 2018.

²⁰⁸⁰ <http://yenidelhi.be.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=243644>, 13.10.2015;

²⁰⁸¹ **Yurtdışı Şehitlikler**, s. 28.

bilgileri vardır. 18 Mart 1923 tarihli bir belde de mezarlıkta 9 subay ve 200'ü aşkın askerin mezarın bulunduğu bahsetmektedir. Mezarlığın etrafı 500 metre kadar olup tel örgü ile çevrilmiştir. Belgelerde şehit sayısında farklılık görülmektedir. Bu farklılık sayıların yukarı yuvarlanmasından ya da kayda geçildiği zamanın farkı olmasından meydana gelmektedir. Bu kamp hakkında bilgi veren askerlerden bazıları 39. Alay 6. Bölük Numan Efendi, Ağır Topcu alayı 2. Tabur Komutanı Binbaşı Hüseyin Hüsnü Bey ve Alay Yaveri Hayri Bey'dir. Bağdat'tan savaş esiri olarak getirilen Birinci Ferik Sıddık Agah Efendi vefat sonrası buraya defnedilmiştir. Akif Paşa, Piyade Mülazımı Ali Rıza, Bahriye Mülazımı Mehmed, Yedek Subay Osman Nuri buraya defnedilen subaylar arasındadır.²⁰⁸³ Bu şehitlik hakkında bilgi veren bir başka esir Muamelat Memuru Yüzbaşı Mustafa Bey'dir. 16 Mart 1923'de verdiği ifadesinde şehitlikte 400-500 mezarın bulunduğunu söylemiştir.²⁰⁸⁴

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Bahreyn ve Basra'ya asker çıkaran İngilizlerle yapılan muharebelerde esir düşerek Burma'ya getirilen askerlerden uzun esaret dönemi boyunca kötü yaşam koşulları ve hastalıklardan 1.000 kadarının şehit olduğu ve 5 ayrı mezarlıkta gömüldüğü bilinmektedir. Bu şehitliklerle ilgili bir belge esirlerin mezarlarını göstermesi bakımından önemlidir. Nisan 1923'de Şark Cephesi Komutanlığından Genelkurmay Başkanlığına gönderilen bir yazıda, Thatmyo ve Meiktila kasabalarındaki esir kamplarında vefat eden askerlerin defnedildikleri yeri gösteren, renkli kalemlerle çizilmiş iki adet de kroki vardır. Bu krokilerden ve krokilerdeki yazılardan anlaşıldığına göre Meiktila kampında vefat eden askerlerin defnedildiği yerde 1.050 Türk'ün mezarı vardır. Aralıklı on bir sıra halinde düzenlenmiş, her sıraya 100 şehidin defnedildiği, etrafı çevrili, giriş kapısı olan bu şehitlikte, Hintli nöbetçilerce katledilen Tüfekçi Ziya Usta ve ismi bilinmeyen üç subay vekilinin de mezarları görünmektedir. Krokinin başındaki notta şöyle bir ifade var: *“İşbu kabristanın etrafındaki hazine, Hint tüccarlarından meşhur Mehmed Ali Han tarafından ihda olunan masraf ile yapılmıştır. Bu mezarlıktaki beş subayın mezarları, krokide işaretle belirlenmiştir: 1. Ordu teşkilatı hocası Miralay Suphi Beyefendi, 2. Dicle Fırkası Kumandanı Binbaşı Halim Bey, 3. Karadeniz vapuru*

²⁰⁸² <http://yenidelhi.be.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=243644>, 13.10.2015

²⁰⁸³ “Birinci Dünya Harbi Şehitlik ve Defin Yerleri (Yurt Dışı)”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, s. 41, 52, 66, 89, 93, 105, 121, 150-151, 167, 206, 238.

çarkçibaşısı Ahmed Efendi, 4. Karadeniz vapuru çarkçısı Hüseyin Efendi, 5. Bir zabit...” Diğer krokide ise Thatmyo kampında vefat eden 260 şehidin defnedildiği bir mezarlık vardır.²⁰⁸⁵ Hüseyin Fehmi Genişol da anılarında kampa veda ederken 225 Türk esirinin toprağa verildiğinden bahsetmektedir.²⁰⁸⁶ 1917 yılında yapılan her iki şehitlikten de Bangkok Elçiliği sorumludur.²⁰⁸⁷

Thatmyo şehitliği Burma eyaletinin Rangoon civarında Thatmyo kasabasının 5 km kuzey batısında, Burma’da ilk esir kampı olan eski İngiliz garnizonunun kuzeyinde ve yeni İngiliz mezarlığının doğusundadır. 12 Mart 1923 tarihli bir belgede, şehitlikte 250 mezarlığın bulunduğu bilgisi mevcuttur. Değişik belgelerde 300-400 civarında erin burada defnedildiği de yazılıdır. Osmanlı yetkilileri tarafından 3 Mayıs 1920’de ziyaret edildiğinde bu şehitlikte 260 mezar bulunmaktaydı. Ayrıca kabristanın bir de krokisi çizilmiştir. Mezarlığa Suphi Paşa zamanında Pirinç kralı olarak bilinen milyarder ve tanınmış Müslüman şahsiyetlerden Muhammed Ali Han tarafından yapılan yardım ile etrafına bir metre aralığında bir hazire yapılmıştır. Thatmyo şehitliğinde subay ve üst düzey subaylar ve memurların mezarları 2 ayrı şehitlikte bulunmaktadır. Thatmyo kasabasında İngilizler tarafından boğulmak suretiyle şehit edilen 140’dan fazla er ile 38. Fırka Komutanı ve Basra Vali Vekili Erkan-ı Harp Albayı Suphi Bey, Piyade Binbaşısı Hamid Bey, Karadeniz vapuru çarkçısı Yüzbaşı Ethem ve Nuri Beyler, Basra Fırka Komutanı Basri Bey ve Binbaşı Halim Bey’den başka 220 Türk askerinin buraya defnedildiği bilgisi kayıtlarda geçmektedir.²⁰⁸⁸ Etrafı duvarlarla çevrili şehitlik, subayların maddi desteği ve askerlerin bizzat çalışmaları ile yapılmıştır.²⁰⁸⁹ Esir kampları hakkında bilgi veren Muamelat Memuru Yüzbaşı Mustafa Bey, 16 Mart 1923’de verdiği ifadesinde yukarıda ismi zikredilenlerin yanı sıra Karadeniz Vapuru birinci ve üçüncü makinistin de buraya defnedildiğini söylemiştir.²⁰⁹⁰

---

²⁰⁸⁴ a.g.m., s. 117.

²⁰⁸⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 998/35; Cemalettin Taşkiran, **a.g.e.**, s. 222-227.

²⁰⁸⁶ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 142-151.

²⁰⁸⁷ **Yurtdışı Şehitlikler**, s. 16.

²⁰⁸⁸ “Birinci Dünya Harbi Şehitlik ve Defin Yerleri (Yurt Dışı)”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, s. 38, 41, 52, 56, 67, 150-151, 167, 198, 238.

²⁰⁸⁹ a.g.m., s. 133.

²⁰⁹⁰ a.g.m., s. 117.

Amare Hastanesinde İngilizlere esir düşmesinin ardından 3 Haziran 1915 tarihinde Thatmyo kasabasına sevk edilen ve burada 3 yıl geçiren Kuleli İdadi-i Askerisi hesap öğretmeni Üsteğmen Fuad Bey'in 8 Mart 1923 tarihinde verdiği ifadesinde esaret sırasında yüzlerce askerin İrravadi Nehri kenarında bir cephesi nehir, yol tarafı yaklaşık 250 metre yüksekliğinde, tuğla duvarla çevrilmiş ve mükemmel bir iç tarafı bulunan şehitliğe defnedildiğinden bahsetmiştir.²⁰⁹¹ 62. Alay 1. Tabur 2. Bölük kumandanı Yüzbaşı Gani Efendi'nin verdiği bilgiye göre ise şehitlik İrravadi Nehri'nin sağ sahilinde, 200 metre yüksekliğinde ve büyük bir duvarla çevrili olup şehitlikte 300 mezar bulunmaktadır.²⁰⁹²

Thatmyo esir kampında 2 sene kalmış Nazmi Hulusi Efendi, 28 Mart 1923 tarihinde verdiği ifadesinde, İrravadi Nehri'nin kenarında kurulan şehitlikte 5.000'den fazla erin, 700'den fazla da subayın bulunduğu anlatmıştır. Şehitlik kasabanın dışında, kuzey doğusunda, İngiliz Protestan mezarlığının mücavir alanındadır. Tahminen 3 dönüm büyüklüğünde olan şehitliğin etrafı yarı taş yarı tuğladan 1 metre yüksekliğinde olup bir duvar ile çevrili ve büyük bir girişi vardır. Mezarlığa savaşta aldığı yaralar ile vefat edenlerden başka, hastanelerde hastalıkları sonucu eceliyle ölen veya intihar ile hayatlarına son verenler de gömülmüştür.²⁰⁹³ Thatmyo esir kampı hakkında bilgi veren Basra Polis Eski Müdürü ve Darende Kaymakamı İsmail Bey ise 19 Mart 1923'de verdiği ifadesinde bu mezarlığın, gördüğü 3 mezarlıktan en büyüğü ve nehir kenarında olması sebebiyle de yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olduğunu söylemiştir.²⁰⁹⁴

Amerika'nın Rangoon Konsolosu Samuel Reat'ın Raporuna göre Thatmyo kampında hayatını kaybeden 116 esirden 113 Müslüman Türk mezarlığına, 2 Hristiyan, Hristiyan mezarlığına ve 1 Yahudi de Yahudi mezarlığına defnedilmiştir. Ölülerin tabutları Türk bayrağı ile örtülmüş, İngiliz ve Hintli nöbetçiler cenaze törenlerinde her zamanki saygıyı göstermişlerdir.²⁰⁹⁵

Meiktıla şehitliği Mandalay subay kampının kuzeyinde Hint garnizonunun kuzey doğusunda bir tepe üzerinde kurulu olup 25.000 metrekare bir sahada 1.050

---

²⁰⁹¹ a.g.m., s. 26.

²⁰⁹² a.g.m., s. 190.

²⁰⁹³ a.g.m., s. 125.

²⁰⁹⁴ a.g.m., s. 93.

²⁰⁹⁵ TNA, FO., 383/239.

şehidin defnedildiği bir yerdir. Şehitliğin bir krokisi bulunmaktadır. Kabristanın etrafındaki hazire, Türk subayları tarafından yapılan yardım paraları ve esir askerlerin fiili çalışması ile inşa edilmiştir. 5 Mayıs 1920 tarihi itibarıyla krokide gösterilen her bir mavi sütunda 100 adet mezar bulunmaktadır. Bulaşıcı bir hastalık sebebiyle ve ayrıca kampa esirlerin toplu getirilmesi sebebiyle 1.100'den fazla asker kampta hayatını kaybetmiş ve buradaki mezarlığa defnedilmiştir.²⁰⁹⁶

Mektila kasabasının kuzey doğusunda yer alan şehitlikte 3 subay ile 1.100'ü aşkın Türk mezarı bulunmaktadır.²⁰⁹⁷Farklı belgelerde ise bu sayı 300, 400, 700, 800 veya 1.000 olarak verilmektedir. İaşe Subayı Yusuf Efendi'nin verdiği bilgiye göre ise Burma eyaletine bağlı Rangoon vilayetinin Meiktila kasabasında bulunan bu mezarlığa 400 ile 2.000 esir defnedilmiştir. Şehitliğin etrafı duvarla kapatılmıştır. Hindistan'da bulunan Fırka İstihdam Bölüğü Kumandanı Yüzbaşı Said ve Makineli Tüfenk Subayı Yüzbaşı Abdullah da bu mezarlıkta gömülmüştür.²⁰⁹⁸ Bir başka belgede ise Meiktila kasabasına bir saat mesafede etrafı duvarlarla çevrili bu kabristanda yaklaşık 2.500 şehit bulunmaktadır.²⁰⁹⁹Millî Savunma Bakanlığında bulunan belgelerde Myanmar'ın orta kısmında, Mandalay'da yer alan Meiktila Şehitliğinde 600'den fazla mezar olduğunu söylenmektedir.²¹⁰⁰

Hastanede vefat eden esirler için hepsi bir sıra halinde bir mezarlık yaptırılmıştır. Mezarlığın etrafı duvar ile kapatılmıştır. Mezarların baş tarafına konan bir taş üzerine memleketleri ve doğum tarihleri yazılmıştır. Her gün mezarlığı 8-10 esir gidip mezarların etrafını temizlemiş ve otlarını yolmuştur.²¹⁰¹

Esir kampları hakkında bilgi veren Muamelat Memuru Yüzbaşı Mustafa Bey, 16 Mart 1923'de verdiği ifadesinde Pirmene taraflarında tren yollarında zorla çalıştırılan askerlerden hayatlarını kaybeden 1.000 civarında esirin buraya defnedildiği bilgisini vermiştir. Bu askerler gündüz sıcak, gece soğuk sebebiyle yakalandıkları dizanteri sonucu hastanelerde bakımsızlıktan yüzünden vefat etmişlerdir. Şehitliğin etrafına bir duvar ve kapıya yakın bir yerde bir abide dikmek

---

²⁰⁹⁶ “Birinci Dünya Harbi Şehitlik ve Defin Yerleri (Yurt Dışı)”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, s. 56.

²⁰⁹⁷ **a.g.m.**, s. 52.

²⁰⁹⁸ **a.g.m.**, s. 41, 117, 121, 133, 167, 198, 238.

²⁰⁹⁹ **a.g.m.**, s. 143.

²¹⁰⁰ <http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri>, 01.12.2018.

²¹⁰¹ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 65, 71.

için subaylardan 1.000 kusur rupi toplanmıştır. Fakat kampın Thatmyo taşınma kararı alınması ardından bu meblağ Meiktila İslam Cemaatine teslim edilmiştir. Fakat abidenin yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir.²¹⁰²

Bu kampta kalmış Nazmi Hulusi, 28 Mart 1923 tarihinde verdiği ifadesinde Meiktila şehitliği hakkında bilgi vermektedir. Şehitlik şehrin sahil tarafında Thatmyo kasabasından itibaren 12 saat uzaklıkta ve doğuda olup tren güzergahı üzerinde kurulmuştur. 2.000 kişilik kampta dizanteri sonucu yüzlerce esir hayatını kaybetmiş ve buradaki mezarlığa defnedilmiştir. Meiktila'dan itibaren 6 saat batıda ve tren güzergahı üzerinde Penmana adlı kasabasının 5 mil kuzeyinde 1.000 kişilik 1 numaralı esir kampı ile 5 mil ilerisinde 2 numaralı ve bu yönde beşer mil mesafe ile ayrılan ve biner kişilik Türk esirlerini barındıran 6 adet esir karargahının merkezi olan bir kamp vardır. Burası tren hattının toprak tesviyesi işlerinin yapıldığı bir yerdir. 40-45 derece sıcaklıkta ve güneşin altında binlerce Türk askeri 4-5 ay çalışmak zorunda bırakılmıştır. Yaklaşık 20 gün kaldığı bu kampta Nazmi Bey bir ölüme rastlamamış olsa da hastanelere çok sayıda hasta esir sevk edilmiştir. Yarı İslam yarı Budist bu mahalde Türk askerlerinin bulunduğu bir şehitliğin olması ihtimali büyüktür. Nazmi Bey görevli olarak gittiği ve 4 gün kaldığı Hindistan yarımadasının tam ortasında bulunan tren hattından güneye doğru bir mesafede başka bir şehitlikten bahsetmektedir. Navgon kasabasında 2.000 kişilik yarı Türk ve yarı Arap askerler ile 60 kadar Arap subayın mezarını barındıran bu şehitlik esir karargahının merkezindedir.²¹⁰³

Meiktila şehitliği Birinci Dünya Savaşı sonrası İstanbul basınına da konu olmuştur. Genç Anadolu dergisinde yayımlanan “*Bir Kitabe*” başlıklı yazıda şehitlerin mezarında yazılan bir şiire yer verilmiştir. 225 metre genişliğinde, 275 metre uzunluğunda bulunan Meiktila mezarlığının mimarı Oklu Alemdar oğullarından Muhammed oğlu Dursun Çavuş'tur. Dergide şehitlikten bahsederken Burma'nın Rangoon vilayetinin Meiktila kasabasının yarım saat güney doğusunda bir nehir

---

²¹⁰² “Birinci Dünya Harbi Şehitlik ve Defin Yerleri (Yurt Dışı)”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl: 67, Sayı:143, Temmuz 2018, s. 117.

²¹⁰³ “Birinci Dünya Harbi Şehitlik ve Defin Yerleri (Yurt Dışı)”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl: 67, Sayı:143, Temmuz 2018, s. 125.

karşısında olduğu söylenmektedir. Osmanlı taburundan 700 esiri barındıran bu Türk mezarlığından kitabesinde şunlar yazmaktadır:²¹⁰⁴

Eğil huşû' ile zâir-i makâm-ı kudsîde
Bu bir hatîra-i gamm-ı meşhed-i hamiyettir
Fakat batan bu güneşler ki başka muttali'den
Kamaştırır nazarı nuru nûr-ı millettir
Kazâ-yı harb-i umûmîde parlayan icrâm
Gömüldüler ne hazîn levha-i esârettir
Yeter ki düşmesin ahkâdınâ-ümîdîye
Vatan binâsını tahkîm eden felâkettir
Uzakta dalgalanan bir ketîbe-i emele
Bu ordu namına bir yâdigâr-ı himmettir
Î'âne toplanarak yaptırıldı etrâfi
Bu türbe türbe-i dil kible-i hamasettir.

Ayrıca Çin'in güneyinde bulunan Yanguyen kasabasında çalıştırılmak üzere getirilip burada hayatını kaybeden esirler için de bir şehitlik vardır.²¹⁰⁵

Shwebo kampında 3 ay kadar kalan Fuad Bey, burada bir şehit mezarlığının olduğundan bahsetmektedir. 9 esir reviri olan bu kamp ile İngiliz garnizonu arasında bulunan şehitlikte 5 Türk neferi bulunmaktadır.²¹⁰⁶ Başka bazı belgelerde ise 10 neferin mezarı bulunduğu bilgisi vardır.²¹⁰⁷ Shwebo İslam mezarında 1 subay ile 6 erin mezarının olduğunu söyleyen başka belgeler de bulunmaktadır.²¹⁰⁸

Burma'nın merkezi Rangoon şehrinde mevkiinin tam bilinmeyen bir İslam kabristanında Rangoon hastanesinde tedavi altında vefat eden Sadık Çavuş adında bir asker bulunmaktadır.²¹⁰⁹ Ayrıca Tambul kasabasında 600 esirin bulunduğu bir Türk mezarlığı bulunmaktadır.²¹¹⁰ Tüm bunlardan başka İngilizlerin Mandalay Kuray

²¹⁰⁴ "Bir Kitâbe", **Genç Anadolu**, Cilt 1, Sayı:2, 15 Kanunısâni 1338, s. 10.

²¹⁰⁵ İhsan İlgar, **Yeryüzünde Türk Mührü Şehitliklerimiz**, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 2000, s. 137.

²¹⁰⁶ "Birinci Dünya Harbi Şehitlik ve Defin Yerleri (Yurt Dışı)", **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, s. 56.

²¹⁰⁷ **a.g.m.**, s. 133.

²¹⁰⁸ **a.g.m.**, s. 198.

²¹⁰⁹ **a.g.m.**, s. 56.

²¹¹⁰ **a.g.m.**, s. 52.

demiryolunu yaptırdıkları sırada hat üzerinde düzensiz bir şekilde rasgele defnedilmiş, yaklaşık 150 km bir çizgi üzerinde 200'e yakın şehidin bulunduğu bir başka şehitlik daha vardır.²¹¹¹

Mısır esir kamplarında Mısır'ın sıcağından ve bakımsızlıktan hayatını kaybeden esirlerin bulunduğu Kahire Türk Şehitliği, Kahire'nin Abbasiye bölgesindedir. Şehitlik 1936 yılında yapılmıştır. Şehitlikten T.C. Kahire Askeri Ataşeliği sorumludur. 2.500 şehit mezarı bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale, Irak, Hicaz ve Filistin Cephesi'nde meydana gelen çarpışmalarda İngilizler tarafından esir alınıp Mısır'daki değişik hastanelere ve esir kamplarına yerleştirilen Türk subay ve askerlerinden vefat edenlerin defnedildiği mezarlıktır. Kahire'nin diğer yerlerindeki Türk şehitlerine ait kemikler 1945 yılında bu mezarlığa getirilmiştir.²¹¹²

İskenderiye Türk Şehitliği Seydi Beşir bölgesindedir. İskenderiye'deki Seydi Beşir karargahından hariç Seydi Beşir ve Raml arasında bir başka şehitlik daha vardır. Kantara'nın 2 km kuzeyindeki şehitlik, Bilbeis, Tura, Tel El-Kebir, Kuveysna, Abbasiye, Zakazig, El Muazzam Dağı eteğindeki şehitlikler de yine Mısır'da bulunan şehitliklerdir. Buradaki şehitliklerde 14.543 şehit yatmaktadır. Bunlardan 8.486 Abbasiye şehitliğinde 4'ü Seydi Zeynep şehitliğinde, 31'i Seydi Zeyni şehitliğinde, 30'u Seydi Gullal şehitliğinde yatmaktadır. Ayrıca Salihye mezarlığında 297, Maadi mezarlığında 2, Refa mezarlığında 1, Kahire Ermeni mezarlığında 7 şehit vardır.²¹¹³ 1941 yılında yapılmıştır. Şehitlikten T.C. Kahire Askeri Ataşeliği sorumludur. 500 şehide ait mezar bulunmaktadır. Şehitlik, Birinci Dünya Savaşı sırasında değişik cephelerde İngilizler tarafından esir alınan Türk askerlerinin yerleştirildiği esir kampı bölgesindedir. Seydi Beşir kampında vefat eden esirler ve bunlardan 13 subay kampın bir kısmına defnedilmiştir. Daha sonra İngilizler tarafından şehitlere saygı olarak buraya küçük bir mezar inşa edilmiş ve şehitlerin adları yazılmıştır.²¹¹⁴

6 Mart 1923 tarihli bir belgede Seydi Beşir kazasında bulunan Seydi Beşir caminin arkasında Arap mezarlığına bitişik şehitlikten bahsedilmektedir. Başka bir

---

²¹¹¹ a.g.m., s. 57.

²¹¹² Yurtdışı Şehitlikler, s. 70.

²¹¹³ İhsan İlgar, a.g.m., s. 125-128.

belgede ise sivil ve 4 numaralı subay kampında hayatlarını kaybeden subayların da bu civarda bir yerde defnedildiği bilgisi bulunmaktadır. Şehitliğin sınırları İngiliz Harbiye Nezaretinin izniyle Osmanlı Hükûmeti tarafından belirlenmiştir. 10 Mart 1923 tarihli belgede yaklaşık 28 subay ve 300 kusur neferin bu Türk mezarlığında mevcut olduğu yazılıdır. Ayrıca mezarlıkta Türk subay ve askerler tarafından bir de abide dikilmiştir. Subay ve asker kabristanı subay karargahının 2 km kuzeyindedir. 200 civarında esirin burada defnedildiği değişik belgelerde yazılıdır. Seydi Beşir bir numaralı subay karargâhı açık esir kampında tercüman iken vefat edenler askerler de Seydi Beşir ile Ramla arasına defnedilmiştir.²¹¹⁵

Bilbeis bölgesindeki şehitlikte 2.500 civarında şehit bulunmaktadır. Bazı belgelerde bu sayı 8.000'e kadar çıkmaktadır. Mısır'da Küveysna esir kampı civarında şehitlik diğer pek çok şehitlik gibi etrafı duvarlarla çevrilmiştir. Zakazik civarında Kuveysna adındaki kampın civarında vefat eden askerler kampa yakın bir yere defnedilmişlerdir. Mısır ile Kandariye ve Tel El-Kebir arasında 1.300 Türk esirinin bulunduğu bilinmektedir. Kantara ve Lid nahiyelerinde vefat eden esir subay ve askerlerin bu civarda defnedildiği İnzibat Zabiti İhtiyat Yedek Subay Ahmed Tevfik Efendi'nin ifadesinde yer almaktadır.²¹¹⁶

Buradan hariç Türk esirlerinin bulunduğu bir diğer şehitlik Kıbrıs adasındadır. Irak, Hicaz ve Çanakkale'de İngilizlere esir edilen 2.000 kadar Türk askeri gemilerle Mağusa'da Karakol bölgesine getirilmiş ve esir kaplarına yerleştirilmiştir. Bu sayı savaş süresince 8.000'e yaklaşmıştır. Kampta vefat edenlerden 287'inin Mağusa'daki genel mezarlığa mezarı bulunmaktadır 19/ yılında yapılan Kıbrıs Çanakkale Şehitliğinin bakımından Kuzey Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı sorumludur.²¹¹⁷ 1978-1980 arası yapılan çalışmalarda şehitlik yediden düzenlenmiş ve bir anıt yapılmış ve şimdiki görünümünü kazanmıştır.²¹¹⁸ Esir kampının bulunduğu bölgede halen Kuzey Kıbrıs Türk

---

²¹¹⁴ **Yurtdışı Şehitlikler**, s. 71.

²¹¹⁵ "Birinci Dünya Harbi Şehitlik ve Defin Yerleri (Yurt Dışı)", **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, s. 14, 20, 23, 35, 41, 52, 59, 86, 105, 151, 165, 214.

²¹¹⁶ **a.g.m.**, s. 23, 41, 143, 150-151, 206, 208.

²¹¹⁷ **Yurtdışı Şehitlikler**, s. 51; <http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri>, 01.12.2018.

²¹¹⁸ Halil Sadrazam, **a.g.e.**, s. 204.

Cumhuriyeti'ne ait Güvenlik Kuvvetleri Komutanlığının Gülseren Eğitim Kampı bulunmaktadır.²¹¹⁹

Kampta toplu halde gömme veya kaybolmuş şehit mezarlarının olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Şu anda ismi bilinen 217 sayısı, minimum şehit düşen Türk asker sayısını vermektedir. Şehitlikte bulunan 217 askerin 33 tanesinin müstakil mezarları bulunmakta olup diğerlerinin mezarları zamanla kaybolmaya yüz tutmuştur. İngiliz Yüksek Komiserliği ve Türk Büyükelçilinin çalışmasıyla bu mezarlar var olan 33 mezarın ortasına topluca defnedilmiştir. 33 şehit askerin mezar taşlarında Osmanlı esirlerle ilgili bilgiler mevcuttur. Diğerlerinin mezar taşlarının olmaması bu işi yapacak zanaatkârların ölmesi ya da İngiliz yönetimi tarafından izin verilmemesinden kaynaklanabilir.²¹²⁰

Mağusa kampında ilk esirlerin 1916'da hayatlarını kayb ettikleri görülmektedir. Esirlerin evlerine döndükleri 1920 yılından sonra mezarlığa defnedilen olmamıştır. Eylül 1916 ile 1920 yılı sonu arası bu kampta kalan Türk askerinin 250'den fazlası adada şehit olmuş ve Karakol bölgesindeki özel Türk esir mezarlığına defnedilmiştir. Ahmed Sami tarafından hazırlanan "1914/1918 Cihan Savaşı Kıbrıs-İngiliz Esir Kamplarında Ölen ve Mağusa'da Toprağa Verilen Şehitlerimiz" adlı çalışma konu hakkında az ama önemli bilgiler vermektedir. Kıbrıs kampında ölenler önce bugünkü Namık Kemal Lisesi mıntikasındaki eski ve yeni mezarlıklara ve bir müddet de karakoldaki esir kampı yanındaki özel mezarlığa gömülmüşlerdi. Daha sonraki yıllarda bakımsızlık yüzünden kaybolmağa yüz tutan bu mezarlıklardan kurtulabilen esir mezarları halen Türkler tarafından mezarlık olarak kullanılmakta olan Mağusa Türk Mezarlığının bir kısmına nakledilmiştir.²¹²¹Bu konu ile ilgili olarak Nisan 1918'de kamp komutanı İngiliz Yarbay G. B. Motherwell imzasıyla yayımlanan bir belgede Türk askerlerinin mezar taşlarının durumuyla ilgili önemli bilgiler vermektedir:

"Bu planın kesin doğruluğu garanti edilemez. Savaş esirleri bazı durumlarda mezarlarını belli edecek sadece küçük bir tahta parasıyla gömülmüşler, tahta veya taştan yapılmış kalıcı mezar taşları daha

²¹¹⁹ Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 195.

²¹²⁰ **Anıtlarımız Şehitlerimiz**, Atatürk Üniversitesi, Ankara, 1978, s. 114; Ahmet Gazioğlu, **a.g.m.**, s. 1497-1498; Aydın Ayhan, **a.g.e.**, s. 82-83; Halil Sadrazam, **a.g.e.**, s. 203.

mezarlara konmadan bu küçük tahta parçaları da sökülüp atılmıştır. Bazı hallerde de mezar taşlarındaki tarihlerle resmi kayıtlardaki tarihler birbirini tutmamaktadır. Mezar taşlarının pek çoğu, cenaze merasimleri yapıldıktan sonra kayıtlara bakılmadan yerleştirildiğinden böyle bir fark söz konusudur. Yine aynı şekilde savaş esirlerince resmi kayıtlara dikkat edilmeden yapılan mezar taşlarındaki bazı isimlerde de farklılıklar mevcuttur.”²¹²²

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile İngiltere Hükûmeti Kıbrıs'ta bulunan Türk askerlerine ait mezarları da koruma kapsamına almaya çalışmış ve Kraliyet Savaş Şehitlikleri Komiserliği mezarlar ile ilgili düzenlemeler yapmıştır. Ana karargâhı Kahire'de bulunan komiserliğin sorumlu binbaşısı, 13 Temmuz 1936'da Mağusa Kaza Komiserliğine gönderdiği yazıda Türk savaş esirlerinin mezarlarının düzenlenmesi için yapılan çalışmalardan dolayı teşekkür etmektedir. 16 Aralık 1939'da Kraliyet Savaş Şehitlikleri Komiserliği Türk savaş esirlerinin mezarlarıyla ilgili gönderdiği mektupta Mağusa bölgesindeki Türk askerlerine ait mezarların ne durumda olduğu ve Türk esirlerine ait mezarlar için ne gibi düzenlemeler yapıldığını sormuştur. Kraliyet Savaş Şehitlikleri Komiserliği sonraki yıllarda da Türk savaş esirlerine ait mezarların bakım, onarım ve korunması için gerekli olan ödeneği göndermeğe devam etmiştir. Mağusa Kaza Komiserliğinin 28 Nisan 1941 tarihli isteğine paralel olarak Mağusa'da bulunan Türk mezarlarının bakımı için 2 İngiliz Lirası gönderilmiştir. 11 Nisan 1949 tarihinde ise bu bölgenin komutanı Yarbay J. K. Tilly burada mezarı bulunan Türk askerlerinin bir listesini Mağusa Kaza Komiserliğine iletmiştir.²¹²³

Korfu Adası'nın Kulina semtinde Korfu Türk Şehitliği'nde 3 şehit mezarı bulunmaktadır. 1890 yılında I. George'nin eşi Kraliçe Olga tarafından Osmanlı Devleti'ne hibe edilmiş arazi üzerine değişik milletlerden Müslümanların defnedildiği bir Müslüman mezarlığı kurulmuştur. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşında esir Türk askerlerinden vefat edenler bu mezarlığa defnedilmiştir. Kimlikleri ve sayıları belli değildir.

---

²¹²¹ Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 1.

²¹²² Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 195.

²¹²³ Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 193-194.

1924’de Korfu Konsolosluğu tarafından onarılarak şehitlik haline getirilmiştir. 1927’de Korfu Konsolosluğu lağvedilmiş şehitliğin sorumluluğu Pire Konsolosluğu’na verilmiştir. 1 Ocak 1994 itibaren sorumluluk Atina Kıdemli Askeri Ataşeliğine geçmiştir.²¹²⁴

Pire Türk Şehitliği Nikea ilçesi, Agios Anargiros bölgesinde bulunmaktadır. 18 şehit mezarı vardır. Toplu mezarlarda yatan Türk esirlerinin sayısı belli değildir. Pire Şehitliği Pire ve Atina hastanelerinde ölen Türklerin defnedilmesi için 1859 yılında Türk Mezarlığı olarak kurulmuştur. Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşında esir olarak alınıp Atina’ya götürülüp orada ölen Türk askerleri bu mezarlığa defnedilmiştir. 1890 yılında şehitlik Pire Belediyesi tarafından Osmanlı Devleti’ne bağışlanmıştır. 1954’de şehitliğe bir abide yaptırılmış ve 1958 yılından şehitliğin sorumluluğu Atina Kıdemli Askeri Ataşeliğine verilmiştir.²¹²⁵

Malta Türk Şehitliği Malta havalimanı ile Valetta yolu üzerinde bulunmaktadır. 1874’de Sultan Abdülaziz tarafından 1565 yılındaki Malta kuşatmasında şehit düşen askerlerin anısına mimar E.U. Galizia’ya yaptırılmıştır. Şehitlikten Valetta Büyükelçiliği sorumludur. Şehitlikte eski dönemden kalan 22 mezar²¹²⁶, 1919-1920 yıllarında Teşkilat-ı Mahsusanın komutanı Eşref Kuşçubaşı tarafından tamir ettirilerek buraya esirler için bir abide diktirmiştir. Daha sonra Birinci Dünya Savaşı’nın değişik cephelerinde İngilizler tarafından esir alınarak Malta’daki kamplarda tutulan esirlerden ölenler de burada defnedilmiştir. Şehitliğe ilk gömülen kişinin 23 Aralık 1915’de ölen süvari yüzbaşı İzmirli Bekir Sıdkı Bey olduğu görülmektedir. Bekir Sıdkı, Yemen’de görev yaparken İstanbul’a dönüşünde İskenderiye’de İngilizler tarafından esir edilmiş ve Malta’ya getirilmiştir. Kotonira Hastanesinde vefat ederek şehitliğe defnedilmiştir. 1919 yılına kadar definler devam etmiştir. 5 sene zarfında 23 esir defnedilmiştir. Defnedilenler arasında Malta’da işlediği bir cinayet neticesi idam edilen Halepli Süvari yüzbaşı Hacı Ali İsa da bulunmaktadır. Abideye vefat eden askerlerin isimleri, rütbeleri, meslekleri ve memleketleri yazılmıştır. Şehitlerin memleketlerine göre dağılımı şu şekildedir: Cidde memurlarından 4, Mekke sıhhiye memuru 1, Arapkirli 1, Girdili 1, Hintli 1,

²¹²⁴ Yurtdışı Şehitlikler, s. 112.

²¹²⁵ Yurtdışı Şehitlikler, s. 115.

²¹²⁶ a.g.e., s. 68.

İnegöllü 1, Iraklı 1, İskenderunlu 1, İstanbullu 4, İzmirli 1, Ordulu 1, Pravadili 1, Sanalı 1, Saydalı 2, Selanikli 2, Tirebolulu 1, Tosyalı 1, Yemenli 1, okunamayan 1. Yıllara göre ise defin sayıları 1915'te 3, 1916'da 2, 1917'de 3, 1918'de 7, 1919'da 7'dir.²¹²⁷

Man Adası Türk Kara Şehitliği, adada kampa yakın bir yerde yer alan Patrick Kilisesinin avlusundadır. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz kuvvetlerince esir alınan ve Knockaloe kampına çalıştırılmak için getirilen 115 Türk askerin 7'si burada vefat etmiş ve şehitliğe defnedilmiştir. 1916'da yapılan bu mezarlıkta yedi Türk sivil esirle birlikte 2 Yahudi'nin mermerden yapılmış mezar taşı bulunmaktadır. Bakımından Londra Askerî Ataşeliği sorumludur.²¹²⁸²¹²⁹

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya, Britanya ve adalarında dağınık halde bulunan Alman savaş mezarlarını tek bir anıt mezarda toplamaya çalışmıştır. Ağustos 1962'de bu mezarlar, İngiltere'deki Cannock Chase'deki Alman Anıt Mezarlığına taşınmıştır. Geride, St. Patrick Kilisesinin bahçesinde, yedi Türk askerinin ve inançlarına göre orada kalmaları ailelerince istenen Yahudi asıllı iki Alman askerinin mezarları kalmıştır. Kilise bahçesinde 7 Türk'e ait toplu mezar vardır. Birisi boş bırakılan iki sıradan oluşan kare şeklinde bir mezardır. Büyük beyaz bir mezar taşı, Türk toplu mezarlığını temsil etmektedir. Üzerinde ay-yıldızla çevrili bu mezar taşında 7 Türk askerinin adı ve ölüm tarihi yazılıdır. İlk vefat eden esir 17 Kasım 1916 tarihindedir. Son ölüm ise 15 Temmuz 1918'de gerçekleşmiştir. 115 esirden sadece 7'sinin mi hayatının kaybettiği ya da hayatını kaybettiği halde mezarı yapılmayan veya kaybolan var mı bugün için bilinmemektedir.²¹³⁰

5.10 Esir Kamplarında Oluşan Şehitlikler

Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletlerine verilen Osmanlı esir sayısı tam olarak bilinmese de 200.000'den fazla olduğu tahmin edilmektedir. Bugün Türk Kızılay Arşivi'nde Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'na ait 300.000'den fazla esir kartı bulunmaktadır. Osmanlı Hükûmeti tarafından esirlerin

²¹²⁷ Mehmet Tütüncü, "Malta Türk Şehitliği", **100. Yılında Birinci Dünya Savaşı ve Mirası, Savaş Tarihi Araştırmaları Uluslararası Kongresi**, Editör Halil Çetin Lokman Erdemir, Çanakkale, 2015, s. 501-502, 509.

²¹²⁸ **Yurtdışı Şehitlikler**, s. 44; <http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri>, 01.12.2018.

²¹²⁹ Margery West, **a.g.e.**, s. 106-107.

durumları ile görevlendirilen Kızılay, her bir esire ait esirlerin künyesini ve esaret bilgilerini içeren bir kart tutmuştur. Ancak bu kartların tasnif edilmesiyle, 1912-1922 yılları arasında 10 yıllık savaş döneminde verilen esirlerin istatistiklerine ulaşılabılır. Bu esir kartlarında esirlerin hangi ülkede-cephede, nerede, hangi birlikte ve hangi kampta ve ne zaman esir düştüğü bilgisi vardır. Kartlarda esirlerin künye bilgisi olarak da esirlerin isimleri, memleketleri, doğum yerleri, yaşadıkları yerler, yaşları, rütbeleri, esir düştüklerinde yaralı olup olmadıkları ve medeni durumları yer almıştır.

---

²¹³⁰ Ali Özuyar, “Uzaklarda Bir Türk şehitliği”, **Popüler Tarih**, Sayı 50, s. 40-41, Ekim 2004, s. 41.

ALTINCI BÖLÜM

İNGİLTERE’NİN ELİNDEKİ TÜRK ESİRLERİN GERİ GETİRİLMELERİ İÇİN YAPILAN FAALİYETLER

Savaş sırasında veya sonrasında taraflar ellerinde esir tutmayı bir üstünlük görse de esirlerin geri gönderilmek istenmesinin en önemli sebepleri esirleri barındırmanın, beslemenin ve sağlık giderlerini karşılamının yüksek maliyetli olmasıdır. Bundan ötürü, henüz savaşın başında karşı saflardaki devletler dolaylı da olsa birbiri ile diplomatik ilişkilerini kesmemiştir. Savaş süresince ve savaş sonrası Mütareke döneminde İngiltere ve Osmanlı Devleti bir taraftan esirlerinin esaret şartlarını iyileştirmek isterken diğer taraftan esirlerinin geri getirilmesi için diplomatik yolları her zaman açık tutmuştur. İki devlet arasında doğrudan diplomatik misyon olmaması sebebiyle ikili ilişkiler Amerika veya Hollanda devletleri aracılığıyla gerçekleşmiştir. Savaş süresince taraflar birbirlerinden esir sayılarını ve esir bilgilerini içeren listeler talep etmiştir. Savaş devam ederken esirlerin karşılıklı olarak değişimi başlamış ve bu süreç 1922 yılına kadar devam etmiştir. Özellikle yaralı, hasta ve sıhhiye subayları daha erken memleketlerine karşılıklı değişim ile gönderilmiştir. Cephelerde askerler esir düşmeye devam ederken esaretten kaçıp geri dönmeyen veya dönemeyen ve esaret bölgelerinde kalan esirler de olmuştur. Bu kişilerin çoğu esir sayılarına dahil edilmediği için esirlerin sayısı net olarak bilinmemiştir.

1917 yılı sonunda imzalanan esir değişimini öngören Bern İtilafnamesi (Antlaşması), tarafların esir değişimini yavaştan alması ve hemen arkasından Osmanlı Devleti’nin savaştan yenik çıkması sebebiyle uygulanamamış ve çok az sayıda Hindistan ve Burma’dan gönderilen esir önce Mısır’a oradan da evlerine gönderilmiştir. Osmanlı Devleti, savaşın başlarından itibaren esirlerle ilgili çalışmalara başlamış ve Nisan 1915’te subay emri altında esir komisyonları tahsis

edilmiştir. Bu komisyonlar esirlere ait isim, künye ve esirlerin tutulduğu yere ait bilgileri not etmiştir. Savaşın ilerleyen yıllarında, esir sayısındaki artış sebebiyle esir şubeleri de kurulmuştur. Şubelerin artması, şube ve komisyonlar arasında organize sorunları yaşatmış ve bilgi kirliliği ortaya çıkmıştır. Bu sebeple, esir işlerinin tek elden ve daha düzenli yapılabilmesi için Nisan 1916'da Menzil Müfettiş-i Umumiliği kurulmuştur. Esirlerin geri getirilmeleri gündeme gelince, düşman elindeki esir sayısı önem kazanmış ve karşılıklı liste değişimi ile esir sayısı öğrenilmeye çalışılmıştır. Öncelikle çok sayıda kayıp ve kaçak esir vardır. Ayrıca esir düştüğü halde kamplarda vefat eden de vardır. Tüm bu şartlarda düşman elinde öncelikle hasta ve malul esirler olmak üzere tüm esirlerin sayısı öğrenilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak toplamda 200.000 askerin İngilizlere esir düştüğü tahmin edilmektedir.

Devletlerin birbirinden aldıkları esirler arasında, harp esnasında yaralanmış ve kamplarda ilgisizlik nedeniyle hastalanmış esirler de bulunmaktaydı. Bu esirlerin mübadele edilmesi, bunun mümkün olmadığı durumda tarafsız ülkelerde tedavi amacıyla ikamet ettirilmesi tartışılmıştır.

6.1 Esir Mübadelesi Öncesi Tarafların Durumu

Osmanlı Hükûmeti ve İngiltere, kendi esirlerinin bir an önce serbest kalmalarını isteyip bu amaçla olumlu girişimlerde bulunsalar da uzun süre istenilen sonuca varılamamıştır. Bunda savaşın devam ediyor olması en büyük nedendir. Yapılan pek çok girişimin sonuçsuz kalmasında diğer bir sebep, esirlerin sayısında ve şartlarda anlaşılabilmesidir. İki tarafın elinde bulunan sağlam, hasta ve malul esir sayısı eşit değildir. Tüm bunlara rağmen her iki taraf kendi esirlerin geleceği için savaş süresince anlaşmanın sağlanması için gerekli gayreti göstermiştir. Diplomatik olarak iki devlet arasında ilişkisi bulunmaması sebebiyle öncelikli olarak malul ve hasta esirlerin aracılık girişimi başta Kızılay ve Kızılhaç olmak üzere İsviçre, Hollanda ve Amerika elçilikleri vasıtasıyla olmuştur. Mondros Mütarekesi sonrası esir değişime yönelik çalışmalar kesintiye uğramıştır. Galip gelen İtilaf Devletleri galip gelmiş olmanın avantajını kullanmış ve çalışmalarını durdurmuştur. Mütareke'nin 22. maddesi gereği, Osmanlı esirlerinin barış antlaşması imzalanıncaya kadar İtilaf Devletleri elinde tutulmasına karar verilmiştir. Osmanlı Devleti ise elindeki tüm esirleri serbest bırakmak zorunda bırakılmıştır. Ayrıca Mütareke sonrası

Millî Mücadelenin başlamasıyla İngilizler Osmanlı esirlerini bırakmakta gönülsüz davranmıştır. Geri dönen esirlerin Anadolu'ya geçip Anadolu Hareketine katılmaları savaşın seyrini değiştireceğinden esirlerin geri dönüşleri bilinçli bir şekilde ertelemiştir.

Osmanlı Hükûmeti esir işlerinin eksiksiz yapılabilmesi amacıyla dört kurumu görevlendirmiştir: Harbiye Nezareti Üsera Muamelet Şubesi, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube Müdürlüğü, Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasiye Müdüriyeti ve Kızılay. Bu kurumlardan Kızılhaç savaş esirlerinin vatanlarına iadesi hususunda savaş süresince devletler arasında arabuluculuk yapmış ve Kızılay Cemiyeti ile birlikte çalışmıştır. Kızılay da sık sık harbin her türlü tahminin üstünde devam etmekte olduğu hatırlatarak ve savaşın başından beri esaret altında bulunan milyonlarca esirin halini düşünmenin sırasının geldiğinden söz ederek Kızılhaçtan yardım talep etmiştir. Kızılaya göre savaş esirlerini ziyaret etmiş olan Kızılhaç, hürriyetlerinden mahrum kalan esirlerin maddi ve manevi zulümlerine şahit olmuştur. Savaş esirlerinin hareketsizliğinden, yaşam koşullarının her gün artan kifayetsizliğinden ve maruz buldukları hayat şartlarının şiddetinden ötürü; esirlerde hızlı bir yaşlanma ve sağlık kaybı ortaya çıkmıştır. Bazı memleketlerde esirler arasındaki ölümler endişe verecek bir surette artmıştır. En güçlü bünyeler, uzun zaman devam eden maddi ve manevi mahrumiyete mukavemet edememektedir. Esirlerin yakalandıkları hastalıkların tahribatı her gün dayanılmaz bir hale gelmektedir. Hükûmetler ve kişisel teşebbüsler, harbin biçare kurbanlarının hayat şartlarını ıslah için memnuniyet verici faaliyette bulunsalar da yetersiz kalmıştır. Ülkelerin iktisadi durumları son derece kötü durumdadır, buna rağmen kişilerin ihtiyaçları da o derece çoğalmıştır. Bu sebeple, ülkelerin gelişmesi ve harp esirlerinin geleceklerinin teminat altına alınması ancak bu kişileri sosyal hayata hizmet edebilecek bir halde memleketlerine iade etmekle mümkün olacaktır. Bu hâlde yapılacak çare, esarete en çok kalmış olanlardan başlayarak mümkün olduğu kadar çok esiri memleketlerine iade etmektir. Öncelikle bütün milletler çocuklarının sağlam ve salim olarak memleketlerine dönmeleri hususunda aynı derecede menfaate sahiptir. Harp meydanlarında yaralanan, sakat kalan bu esirlerin ailelerine, sosyal hayata ve vatanlarına iadesi acilen gerçekleştirilmelidir. Ülkenin her yerinde ekim dikim için ameleye ihtiyaç vardır. Bu işlerde esirler istihdam edilmektedir. Fakat bu işin bir

daha harbe dönmeyecek, bütün faaliyetlerini tarlalara yöneltecek, savaşın güçlüklerinin azaltılması için çalışacak ve memlekete biraz refah ve saadet getirecek ülkelerin kendi evlatları tarafından yapılması daha faydalı olacaktır. Düşmanlıklara son verilecek esirlerin tahliyesi acilen sağlanmalıdır. Milyonlara ulaşan esirlerin nakli hususunda karşılaşılabilecek güçlükler dikkate alınmalıdır. Balkanlarda, Türkiye’de, Sibiry’a’da bulunan esirler iade edilinceye kadar uzun aylar geçecektir. Bu sebeple acilen sevkiate başlanmalıdır. Kızılhaç harp esirlerinin hayat ve sıhhatinin muhafazası için tedbirleri almalıdır. Esirlerin birçoğunun derhal mübadelesiyle sosyal hayata iadesi hususunda bütün yetkili ve etkili yerlere müracaat edilmelidir. Buna rağmen gelinen noktada harp o derece harabe, matem ortaya çıkarmıştır ve o kadar çok kan akıtmıştır ki henüz kurtarılabilecek olanları vatanlarına iade etmek hususunda kalbin sesini ve merhameti dinlememek mümkün görünmemektedir.²¹³¹

Özellikle Ermeniler olmak üzere Osmanlı Devleti tebaası azınlıklar, esir kamplarda diğer esirlerden her bakımdan ayrı tutulmuştur. Bu sebeple geri gönderilmeleri de Müslüman esirlerden ayrı değerlendirilmiş ve istemeleri halinde onlardan daha önce memleketlerine veya bir başka ülkeye gönderilmiştir. Örneğin Hindistan Hükûmetinin Mart 1916’da Hindistan’da savaş esiri olarak alıkonulan Ermeni Dr. Nishan Y. Baghdigian’ın Birleşik Devletler, Rusya ya da Mısır’a gönderilmek üzere serbest bırakılmasına dair yaptığı başvurusuna Mayıs 1916’da Londra Hindistan Ofisi olumlu cevap vermiştir. Bu şahsın, 4.000 civarında Ermeni vatandaşıyla birlikte barınacağı Mısır’daki Ermeni mülteci kampına nakli için ayarlamalar yapılmıştır. Bu mültecilerin savaş esiri muamelesi görmedikleri Hindistan Hükûmeti tarafından özellikle vurgulanmıştır.²¹³²

Esirlere ait işlemler savaşın başında itibaren Almanya’da ve Osmanlı Devleti’nde Harbiye Nezaretinde kurulan istihbarat kalemi tarafından yerine getirilmiştir. Bundan hariç olarak savaş esirleri hakkında malumat verilmesi ve mektup ve yardımların ulaştırılması görevi 19 Mayıs 1915’de Kızılaya verilmiştir. Kızılay Cemiyetinin tarafsız memleketlerdeki Kızılhaç Cemiyetleri aracılığıyla fazla bir malumat alması mümkün olmamıştır. Osmanlı Devleti’nin bu konuda fazla bir

---

²¹³¹ Türk Kızılayı Arşivi, 778/32.

beklentisi de yoktur. Bu sebeple esirlere ait hususta aracılık etme arzusundan Kızılayın feragat etmesi muvafık görülmüştür. Esirlere ait hususların ve listelerin mübadelesinin daha önceden olduğu gibi Hariciye Nezaretince yapılması kararlaştırılmıştır.²¹³³

Listelerin karşılıklı gönderilmesinde Miladi ve Rumi takvim arasındaki gün farkından dolayı yazışmalarda tarih hatalarına sebep olduğundan, İngiliz Savaş Bakanlığında ölen esirlerin listesi Kızılhaça gecikmeli gelmiştir. Mart 1917'ye kadar olan esir listeleri doğu takvimine göre hazırlanmış ve 13 gün geç yazılmıştır. 1915-1916 yılları doğu takvimine göre hazırlanıp batı takvimine göre değiştirilmiştir. Bu nedenle 13 gün fazladan eklemek gerekmişse de bu ayarlama çoğu zaman bu şekilde yapılmamıştır.²¹³⁴

Özetle 1917 yılı ortalarında Dünya Savaşı'nın uzaması, İngilizlere ve Fransız ekonomisine ciddi kayıplar vermiş; iç işlerinde günden güne ciddi sorunlar yaşamaya başlamıştır. Her ne kadar İngilizler savaşta inat ve sabır gösterecek de Amerika'dan gelecek yardıma muhtaç duruma düşmüşlerdir. Denizaltı savaşlarından dolayı erzak ithalatı yapamadıkları için ciddi bir erzak sıkıntısını sadece sömürgelerinde değil İngiltere'de de çektikleri de bir başka gerçektir. İngiltere'de yaşanan iâşe sıkıntısını esir kamplarında esirlere verilen tayının azaltılması izlemiştir. Esir karargâhlarında Osmanlı, Ermeni ve Rumları serbest bırakılmış yalnız Türk esir kalmıştır. İaşe buhranına diğer bir delil de Fransa ile İngiltere arasında işleyen vapurların buldukları limandan hareketleri esnasında yiyecek bulamadıklarından açık denize varışlarında çoğunlukla açlık bayrağı çekilmesidir.²¹³⁵

Sonuç olarak esirlerin toplu halde özgür kalmaları Dünya Harbi'nden sonra gerçekleşmiştir. Bir kısım esirler Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası hemen serbest bırakılırken bir kısmı yeni başlayan Milli Mücadele sebebiyle kamplarda acı çekmeye devam etmiştir. İngilizler, dönecek esirlerin Anadolu'ya geçme ihtimaline karşı esirleri bırakmayı ağırdan almıştır. Pek çok esir dönüşünde ailesini bulamamış,

---

²¹³² TNA, FO., 383/232.

²¹³³ BOA, HR. SYS., 2255/19.

²¹³⁴ C G1 A 17-07, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

²¹³⁵ BOA, HR. MA., 1229/103'den aktaran Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:131, İstanbul, 2013, s. 136-137.

hatta bazılarının geride kimsesi kalmamıştır. İstanbul'a gelen esirlerin Anadolu'ya dağıtılmaları ise hemen gerçekleşmeyecektir. Esirler uzun süre kışla, okul ve şartları çok kötü geçici barınma yerlerinde kaldığından, büyük kısmı hasta, sakattır ve acilen tedaviye ihtiyacı vardır. Selimiye Kışlası esirlerin ilk uğrak yeri olup; kötü şartları gereği buradan kurtulmak esirlerin ilk amacı olmuştur. Ülkeye dönen kafilelerde veba, tifüs, tifo, dizanteri, tüberküloz, bulaşıcı göz hastalıklarına gibi salgın hastalıklara karşı Tuzla'da izolasyon kampı hazırlanmıştır. Sorun burada da bitmemiştir. Geri gelen kişilerin topluma uyumu, iş kurması, yeni bir hayata atılması ve ailelerini kaybedenlerin rehabilitasyonu gereklidir, fakat bunu yapabilecek savaş şartlarında bir devlet kurumu yoktur.

6.2 Bern İtilafnamesi Öncesi Osmanlı İngiliz Esir Değişimi Müzakereleri

Amerikan Elçiliği ile İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'in arasındaki yazışmalar; esirlerin değişimi çalışmalarının savaşın başına, 1915 yılına kadar gittiğini göstermektedir. 8 Haziran 1915'de Amerikan Büyükelçiliği aracılığıyla İngiltere Hükûmeti tarafından Osmanlı Hariciye Nezaretine Osmanlı savaş esirlerinin üçüncü listesinin gönderilmesi buna kanıttır. Bu liste 567 muharip ve 10 sivilin isimlerini içermektedir. Buna karşılık Urfa'da esir alınmış, Şam, Halep ve Suriye'deki diğer yerlere gönderilmekte olan İngiliz ve Fransız sivilin listesi de Osmanlı Hükûmetinden istenmiştir. İtilaf devletleri ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen esir değişimi konusunda taraflar değişime olumlu yaklaşmışlar fakat değişimin kendileri açısından avantajında ısrar etmişlerdir. Bazen anlaşılabilir konularda dahi uygulama esnasında sorunlar çıkmış ve anlaşma geçersiz hale gelmiştir.²¹³⁶ Bununla beraber Şubat 1915'de taraflar arasında yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti iyi niyetini göstermek için elinde bulunan esirlerden kadınların ve 15 yaşını doldurmayan çocukların Osmanlı toprakları dışına çıkma istekleri kabul etmiştir.²¹³⁷ İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Amerika'nın Almanya Elçiliği ataşesinin esir mübadelesine dair raporunu da 19 Ağustos 1915'de Osmanlı Hükûmetine sunmuştur. 1915 yılı ortalarına kadar genelde İngilizlerin savaşın ilanı ile tutukladığı sivil

²¹³⁶ TNA, FO., 383/223.

²¹³⁷ BOA, HR. SYS., 2239/3.

Osmanlı esirlerinin değişimine dair yazışmalar yapılmıştır.²¹³⁸ 1915 yılının sonuna doğru, İngiliz ve Osmanlı Hükûmetleri esir değişimini bir sistematiğe bağlamak istemiş ve birbirlerine esir değişimi konusunda teklifler sunmuştur. Ekim 1915’de tarafların birbirine sunduğu teklifler, yine genelde savaş suçlusu kabul edilerek tutuklanan sivil esirlerin mübadelesine dair olmuştur.²¹³⁹ Edward Grey, İstanbul’daki Amerikan Büyükelçisi tarafından İstanbul’daki İngiliz esirlerin tam listesini almak için her türlü çabanın gösterildiğini söyleyerek; Türkiye’nin üzerine düşeni yapmadığı sürece İngiltere’nin Türk esirlerle ilgili benzer bilgileri sağlamayacağını açıklamıştır.²¹⁴⁰

Osmanlı Devleti, İngilizlerin savaş hukukuna dikkat etmemesi sebebiyle bazen esir değişimine olumsuz cevap vermiştir. Kut’ül-Amare’de İngilizlerce esir edilen Osmanlı memurları ile Bağdat’ta alıkonulan İngiliz ailelerinin değişimini, hastanelerin ve savunmasız şehirlerin bombalanması, yaralıları taşıyan gemilere saldırılması ve hatta çocukların katledilmesi dolayısıyla uygun görmemiştir. Enver Paşa, Hariciye Nezaretine Temmuz 1915’de yazdığı bir yazı ile İngilizlere karşılık misli ile karışık verileceğini bildirmiştir.²¹⁴¹

İngiltere Hükûmeti 20 Kasım 1915’de Osmanlı Hükûmetine öncelikle İngiliz ve Türk yaralı ve malul savaş esirlerinin eşit sayıda takasıyla ilgili bir anlaşma teklifi sunmuştur. Malul olan harp esirlerinden aşağıdaki listede yazılı şekilde yaralı olanların mübadelesi uygun görülmüş ve bu gibi yaralıların isim ve miktarının bildirilmesi talep edilmiştir. İngiltere Hükûmetinin elinde bulunan Osmanlı esirlerinden de hangilerinin bu şartlar dâhilinde buldukları bildirilecektir. İngiltere, Almanya’ya teklif ettiği 13 maddelik esir değişim antlaşmasının bir suretini de Osmanlı Devleti’ne iletmiştir.²¹⁴²

A) Yaraları veyahut hastalıkları kendilerini ömür boyu veya bir muayene müddeti için ordudaki askerlik hizmetinden men edecek derecede ağır olan kişilerin tamamı ve subay ile ihtiyat subaylarının talim veyahut daire işlerini ifa edemeyecek derecede yaralı veya hastalıklı olanlar.

²¹³⁸ BOA, HR. HMS. İŞO., 43/23.

²¹³⁹ BOA, HR. SYS., 2238/7.

²¹⁴⁰ *Queenslander (Brisbane, Qld: 1866- 1939)*, 9 October 1915, s. 38.

²¹⁴¹ BOA, HR. SYS., 2189/4; HR. SYS., 2189/5; HR. SYS., 2239/3.

²¹⁴² BOA, HR. SYS., 2237/2.

B) Aşağıda söz edilen maluliyetler veya hastalıklar ile bunlara yakalanmış bulunanlar.

1. Bir ya da birden fazla uzvun kısmen veya tamamen kaybı. (Örneğin en azından bir el ya da ayağın kaybı.)

2. Bir ya da daha fazla organda işlev kaybı, kasların yağlanması veya zarar görmesi veya eklem sertleşmeleri, önemli oranda hareket yeteneğini kaybeden omurganın zarar görmesi, sürekli olmak üzere damar sertleşmesi. (Subaylar ve yedek subaylar için) Organın kısmen ya da tamamen kaybı, aynı zamanda diğer sorunlarla ilişkili olarak askerlere eğitim veremeyecek seviyede olmak.

3. Vücudun bir bölümünde ciddi şekilde kalıcı felç nedeniyle oluşan sakatlık ya da hasarın devam etmesi.

4. Kalıcı sonuçlar doğuracak şekilde beyin hasarı (Beynin bir bölümünde felç ya da beyin önemli görevlerini yerine getiremeyecek biçimde zarar görmesi).

5. Omurilikte kalıcı hasar.

6. Her iki gözde görme kaybı (âmâ) veya bir gözün görme kaybıyla beraber diğer gözün görme kabiliyetinin dörtte üçünü kaybedilmesi.

7. Yüzün ciddi şekilde hasar görmesi ve ağız boşluğunda ağır yaralanma.

8. Yaralanmadan kaynaklanan kalıcı güçsüzlük.

9. Kurşun yaralanmasıyla göğüs kafesinde oluşan ağır hasar.

10. Karın bölgesinde hemen iyileşemeyecek durumda olan ağır yaralanmalar.

11. İleri seviyede tüberküloz.

12. Vücudun iç kısımlarında çeşitli yaralanmalardan kaynaklanan kronik güçsüzlük.

13. Tedavi edilmeyecek düzeydeki beyin hastalıkları

1915 yılı sonunda Karadeniz vapurunun tayfasının durumu da esir değişimi için düşünülmüştür. Bu vapurun tayfasına karşılık olarak İzmir’de yakalanan ve sayıları Karadeniz vapurunun tayfasına eşit olan iki İngiliz vapurunun tayfalarının değişimi için bazı müzakereler yapılmıştır.²¹⁴³ Ayrıca Kerman subaylarının geri getirilmesi de gündeme gelmiş, fakat esirlerin ülkelerine iadesinde güçlükler

²¹⁴³ TNA, FO., 383/102.

yaşanmıştır. Dicle rotası ile göndermek mümkün olmamıştır. Mısır'la ilgili olarak Kahire'deki Yüksek Temsilcisi, sağlık subaylarının Mısır'dan geçmelerine itirazı olmadığını söylemiş fakat askeri yetkililer, Selanik üzerinden gönderilmelerini uygun görmüştür.²¹⁴⁴

Osmanlı Hükûmeti esir değişimin şartları konusunda anlaşıldığı takdirde mübadeleye olumlu yaklaştığını bildirmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı da 1916 yılı başında eşit sayıda ve ayrı ayrı olmak üzere esir subay ve askerlerin değişimi kabul edeceğini söylemiştir. Taraflar malul esirlerin değişimi konusunda anlaşmış görünseler de esir değişimi uygulamaya geçememiştir.²¹⁴⁵

Esir değişimi fiilen mümkün olmasa da kısa süre içerisinde İngiliz ve Osmanlı Hükûmetleri arasında askeri ve deniz kuvvetlerine ait savaş esirlerinin karşılıklı değişimi tekrar gündeme gelmiştir. Türkiye'deki İngiliz savaş esirlerinin eşit sayıdaki Türk savaş esirleri karşılığında geri gönderilmeleri müzakere edilmiştir. İngiliz yetkililer Türkiye tarafından alıkonulmakta olan İngiliz esirlerin alayları, isimleri, rütbeleri ve birlikleriyle birlikte sayısına ilişkin bütün detaylar talep etmiştir. Birleşik Devletler Büyükelçisi'nin Türkiye'deki İngiliz savaş esirlerinin tam listelerini elde etme yönündeki tüm çabaları başarısız olmuştur. Türk esirlere ait benzer bilgiler İngiltere Hükûmeti tarafından Osmanlı Hükûmetine verilmiş iken Osmanlı Hükûmeti yükümlülüğünü yerine getirmemekle suçlanmıştır. Mübadele sayısal temelde yapılacak, ancak bu Türklerin elinde bulunan esirlerin tamamının serbest kalması ile mümkün olacaktır. Bu nedenle yaralılar karşılığında yaralılar, yaralı olmayanlar karşılığında da yaralı olmayanlar geri gönderilecek olsa da Türklerin elinde kalan yaralılara karşılık yaralı olmayan Türklerin serbest bırakılmaları suretiyle bir denge sağlanacaktır.²¹⁴⁶

Hindistan Bakanlığı, Osmanlı Hükûmetinin Kızıldeniz'de (Amara) ele geçirilen sağlık subayı ve diğer subaylarının ülkesine geri dönmesine ilişkin talebini Osmanlı Hükûmetini uzun süre oyalayarak Ocak 1916'dan sonra cevap vermiştir. Kamaran Adası'nda yakalanan ve Thatmyo'da gözetim altında tutulan 3 sağlık subayının serbest bırakılmasına ilişkin herhangi bir sorun bulunmamıştır. İngiltere

---

²¹⁴⁴ TNA, FO., 383/223.

²¹⁴⁵ TNA, FO., 383/102; CO., 323/679.

²¹⁴⁶ TNA, FO., 383/229.

Hükûmeti, bu subayların ülkelerine iadeleri konusunda izlenecek rotanın ne olacağı konusunda açıklama yapmıştır. Osmanlı Hükûmetinin misilleme yapması tehlikesine karşın mümkün olduğunca acele edilmesi gerekmiştir. İngiltere Hükûmeti kayıp olarak rapor edilen Yüzbaşı A.P. Smith haricinde Türkler tarafından esir tutulan hiçbir sağlık personelinin olmamasını kendileri açısından dezavantaj olarak görmüştür. Subayların Süveyş Kanalı yoluyla gerçekleşecek nakliyesi sırasında, Kanal'dan geçerken olası düşman kuvvetlerinin hiçbir şekilde bilgi alamaması için sıkı önlemler sağlanarak iadelerinin gerçekleştirilmesi planlanmıştır.²¹⁴⁷

Bu arada Şubat 1916'da 1915'de Amara'da yakalandığı belirtilen Türk sihiyesi üyesi az sayıdaki ismin serbest bırakılmasıyla ilgili ayrı bir açıklama yapılmıştır. Başhekim Dr. Saffet Bey, Başhekim Cerrah Dr. Emine, Dahiliye hekimi Haydar Musa ve Dahiliye hekimi İbrahim, Basra'dan Fırat Nehri rotası üzerinden 28 Eylül 1915 tarihinde ülkelere iade edilmiştir. Thatmyo'daki savaş esirleri kampında tutulmakta olan Başhekim Dr. Ali Osman ve Eczacı Salim Mustafa Bey'e Fırat Nehri rotası ile ülkelere iade edilme seçeneği verilmiş ama onlar bu rotadaki riski almaktansa normal esir olarak kaymayı tercih etmiştir. Diğer altı bireyin ikisinden daha fazla bilgi sağlanamamıştır. Geride kalan Kalan Muhasebeci Akif Bey, Aşçılar Ulvan ve Hatib, Çamaşırıcı Fatma, Muhasebeci Tevfik Efendi, Kâtip Moucha, Eczacı Roupon'un durumlarının gerekli soruşturmalar sonrası değerlendirileceği açıklanmıştır.²¹⁴⁸

1916'nın ortasına gelindiğinde, Nasıriye'a gönderilmiş olmalarına rağmen Doktor Saffet Bey ve Emine fiili olarak ülkelere iade edilmemiştir. Bu yerden diğer düşman sağlık personeli ile birlikte dönmüşler ve 2 Mayıs 1916'da Hindistan'da Barpeta şehrine gönderilmişlerdir. Barpeta üzerinden Basra'ya gelen tüm Türk sağlık personeli Bombay'da tutuklanmıştır. Bu kişiler, Thatmyo ve Sumerpur'daki savaş esirleri kamplarında tutulan sağlık görevlileriyle birlikte Basra'dan Bombay'a 7 Haziran'da gönderilmiştir. Yalnız, geride kalan esirlerin hizmeti için bırakılmış Thatmyo kampında 39, Sumerpur kampında 16 görevli kampta tutulmuştur.

---

²¹⁴⁷ TNA, FO., 383/223.

²¹⁴⁸ TNA, FO., 383/223.

Böylelikle, Doktor Saffet Bey, Emine, Ali Osman ve Eczacı Salim Mustafa Bey ülkelerine iade edilmiştir.²¹⁴⁹

Kamaran Adası'nda 8 Türk subayının yakalanmasıyla ilgili olarak Babıali, yakalanan eczacı ve muhafız subayların nerede olduklarını, ne zaman ve nasıl serbest bırakılacaklarını İngiltere Hükûmetine sormuştur. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, bu kişilerden 3'ünün gecikme olmaksızın Atina üzerinden ülkelerine iadesinin gerçekleşmesi için gerekli talimatların verildiği açıklaması yapılmıştır. Esirler arasında bulunan 3 sivil yetkilinin serbest bırakılmayacağı yönünde Babıali bilgilendirilmiştir. Diğer 2 esir ise kamplarda hayatını kaybetmiştir. İngiltere Hükûmeti, bahsi geçen 2 subayın ölümünün doğal nedenlerden dolayı olduğu konusunda Babıali'ye bilgi vermiştir. Kamaran Adası'nda yakalanan üç Türk subayı Mısır'dan Atina'ya gitmek üzere 12 Ağustos'ta ayrılmıştır. Amerikan Büyükelçiliği'ne göre Atina'dan Türkiye'ye yolculuk etmek imkânsız olduğundan bu 3 subay İsviçre'ye gönderilmelidir. Babıali, bu 3 subayın İsviçre'ye ulaştı bilgisi alınır alınmaz; Afyonkarahisar'da tutulan İngiliz esirlerden 5'inin İstanbul'a dönmesine izin vermiştir. Osmanlı Hükûmeti, Kamaranlı 2 sihiye subayının Aden'de öldüğü durumunu örnek göstererek İngiliz Hükûmetine misilleme tehdidinde bulunmuştur. Türk savaş esirleri, hayatlarının tehlikeye atıldığı zor hava koşullarının olduğu yerlerde barındırılmaya devam edilirse; İngiliz savaş esirlerinin durumunda benzer adımlar atılmıştır.²¹⁵⁰

Bu süreçte İngiliz Savunma Bakanlığının onayının alınmadığı gerekçesiyle sivil doktorlara herhangi bir ücret ödenmemiş ve geri dönmeleri söz konusu olduğunda bu sorun olmuştur. Mezopotamya Seferi Kuvvetler Komutanlığı, Mart 1916'ya kadar bu konuda bir talimat alınmadığına dikkat çekerek; bu süre içinde kendisinin 3 Türk sivil doktoru çalıştırdığını kabul etmiştir. Doktor Kishishan ve Doktor Farage, 7 Ekim 1915'ten 12 Nisan 1916'ya ve Doktor Fuard Riban 12 Nisan 1916'dan 24 Haziran 1916'ya kadar sivil sağlık görevlisi olarak çalıştırılmış ve kendilerine herhangi bir ücret ödenmemiştir.²¹⁵¹

---

²¹⁴⁹ TNA, FO., 383/223.

²¹⁵⁰ TNA, FO., 383/223.

²¹⁵¹ TNA, FO., 383/223.

Osmanlı Hükûmeti, Mart 1916'da İngiliz Dışişleri Bakanlığına İngiliz ve Türk savaş esirlerinin karşılıklı serbest bırakılmalarına ilişkin yeni bir teklifte bulunmuştur. Amerikan yetkililerine göre savaş esirlerinin genel bir mübadelesi ile ilgili bir düzenleme yapılmadan önce Babıali'nin 30 Aralık tarihli notasıyla kabul edilen malul esirlerin değişimlerinin yapılması daha mantıklıdır. İngilizler, Mezopotamya'daki esirlere ilişkin bilgi elde etmeden önce sayıları çok fazla olmayan İstanbul ve Anadolu'daki iyileşmesi uzun sürecek olan malul esirlerin değişiminin yapılmasını istemiştir. Malul esirlerin mübadelesinin gerçekleştirilmesi amacıyla İngiliz Askeri İdare Kurulu, Ocak 1916'da Londra Savaş Merkezi'ne, Osmanlı Hükûmetine yukarıda belirtilen kategoriye giren tüm malul Osmanlı savaş esirlerinin isim listesini sunmak için araştırmaların yapılması talimatını vermiştir.²¹⁵²

Savaş esirlerinin değişimi sürecine dair Osmanlı Hükûmetinin malul savaş esirlerin değişimi kabul ettiği ve bu konuda liste hazırlandığı bilgisi İngiliz basınına da yansımıştır. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetine eşit sayıda savaşçı esirin değiştirilmesini önermiş ve Türklerin elinde bulunan toplam İngiliz esirlerin sayısını istemiştir. Osmanlı Harbiye Nazırı'nın İstanbul'dan bir sebepten ötürü ayrılmasıyla çalışmaların askıya alındığı, ancak kısa süre içinde başarılı bir sonuca ulaşmak için çabaların sürdüğü söylenmiştir.²¹⁵³

Kut'ül-Amare zaferiyle Osmanlı Devleti'nin elindeki İngiliz esirlerin sayısı Nisan 1916'da ciddi oranda artmış ve daha önce kendi aleyhinde olan eşit sayıda esirin değişimi Osmanlı Devleti'nin kısmen lehine dönmüştür. Eşit sayılarda bir mübadele ile bütün İngiliz esirlerin geri dönme ümidi de doğmuştur. Bunun sonucu olarak da İngiltere Hükûmeti, 11 Mayıs 1916'da Mezopotamya'daki İngiliz birlikleri komutanı General Townshend ve beraberinde esir alınanlar ile eşit sayıda esir değiş tokuşu yapılmasını teklif etmiştir.²¹⁵⁴ Ayrıca Türk Başkomutan Halil Paşa'dan, General Townshend'in eşit sayıda hasta ve yaralı Müslüman ve Türk esirlerin değiştirilmesi teklifini kabul ettiğini belirten 1 Mayıs tarihli bir mektup alınmıştır.

---

²¹⁵² TNA, FO., 383/226.

²¹⁵³ *The Times*, 23 March 1916, s. 10.

²¹⁵⁴ *Burlington weekly Free Press*, May 11, 1916, s. 13.

Bir hastane gemisi ve başka gemilerin tahliyeyi gerçekleştirmek üzere gönderildiği İngiliz basınında yer almıştır.²¹⁵⁵

Osmanlı Hükûmeti ile Ocak ayında varılan anlaşma uyarınca, yalnızca malul esirlerin mübadelesinin gerçekleştirilmesi arzulanmıştır. Bu mübadelenin eşit sayılara göre değil, sınıflara göre ayarlanması da gündeme gelmiştir. Bu sebeple, durumları Osmanlı Hükûmeti ile üzerinde anlaşmaya varılmış olan malullük çizelgesine uygun düşen bütün Türk esirlerin isim listeleri hazırlanmıştır. Yalnız esaret sonrası askerlik hizmeti vermeye müsait olan Türk askerlerinin malul İngilizler ile mübadelesi, Rusya Hükûmeti tarafından hoş bir hareket olarak görülmeyeceği gerekçesiyle mübadelenin yukarıda bahsedilen malullük çizelgesine uygun düşenlerle sınırlandırılmasına karar verilmiştir.²¹⁵⁶

İngiliz Savunma Bakanlığı, Kızılhaç aracılığıyla, ölmek üzere olan Türk esirlerine dair 25 Nisan 1916'da bir bildiri yayınlamıştır. İngiltere Hükûmeti, bildiride Osmanlı Hükûmeti tarafından misilleme yapılmaması şartıyla ve imkanlar elverdiği ölçüde sivil ve muharip ölmek üzere olan savaş esirlerinin karşılıklı olarak değişimine dair bir anlaşmaya hazır olduğunu söylemiştir.²¹⁵⁷

İngiltere Hükûmeti, malullük durumları üzerinde daha önce anlaşılmış olan çizelgeye uygun düşen Mısır, Burma ve Hindistan'da bulunan ve engellerinden dolayı bir daha askerlik hizmeti veremeyecek Türk savaş esirlerinin bir listesini hazırlanmış ve Mayıs 1916'da Birleşik Devletler Büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı Hükûmetine iletmiştir. Hindistan'daki esirleri gösteren 34 ve 98 kişilik erlerden oluşan listede esirlerin numarası, rütbesi, ismi, alay, tabur, kolordu ve engel durumu yazmaktadır. Esirlerin hastalıkları listeye göre çok çeşitlidir. İki gözü kör esir olduğu gibi bir gözü tamamen kör ya da kısmi kör olan esirler de vardır. Bunların bazıları yaşlılığa bağlı veya trahom kaynaklıdır. Bazıları ise başlarına aldıkları silah yarası sonrası kör olmuştur. El, kol ve bacak kayıpları esirler arasında çok yaygındır. Bu esirler arasında ayrıca eli, kolu, bacağı, uyruk kemiği, parmakları kesik olanlar da vardır. Organ kesilmeleri genelde silah yarısından olmuştur. Kol, omuz ve bacaklarda yaralanmalar bir diğer yaygın sakatlık durumudur. Kamplarda el, kol,

²¹⁵⁵ **Evening Public Ledger**, 3 May 1916, s. 3; **Mercury (Hobart, Tas.: 1860 - 1954)**, 4 May 1916, s. 5.

²¹⁵⁶ TNA, FO., 383/229.

bacak ve kaslarda felç vakaları sıklıkla görülmektedir. Sağ ya da sol tarafları da felç olan esirler vardır. Felçlerin sebebi genelde kafatası yaralanmalarıdır. Uyruk kemiğinde veya bacakta silah yaralanması sonucu felç kalanlar da olmuştur. Ayrıca beyin yaralanması sonucu tüm vücudu felçli esir de vardır. Malul esir listesine bakıldığında, savaş sebebiyle silahlı yaralanmalar ve kırıkların en genel malullük durumu olduğu görülmektedir. Kafa, kol, el, kulak, bacak, göğüs, kaval kemiği, pazı kemiği, kalça kemiği, uyruk kemiği, leğen kemiği ve çene kemiği gibi organlarda kırık veya yaralanmalara çok rastlanmıştır. Esirler arasında çene kemiği hiç olmayanlar olduğu gibi bu kişilerin yemek yemesi de ayrıca bir sorundur. Kaval kemiği tamamen işlevsiz kalan esirler de listeye yazılmıştır. Bazen el, kol ve bilek kemiklerinde silah yarası sonrası kaynaşma olmuş, bu da organları kullanamaz hale getirmiştir. Organlarda görülen en büyük sorunlardan birisi de kısalmadır. Bacak, kalça, diz, uyruk, el ve parmaklarda silah yarasına bağlı kırık ve kısaltmalar çok genel bir başka durumdur. Bu sebeple koltuk değneği ile gezen askerlerin sayısı az değildir.

Esirlerin geneline bakıldığında sakat olma sebebi: savaş ve kamp şartlarından kaynaklı ortopedi ve travmatoloji ağırlıklıdır. Bu ortopedik travmalar ve organ kayıpları kısa sürede esirlerin iç organlarına da sirayet etmiş ve organları iflas etmiştir. İleri seviye akciğer tüberkülozu, kronik bronşit, kronik romatizma, damar hastalıkları, siroz ve buna bağlı olarak karında su toplama, dalak şişmesi, idrar tutamama esirleri malul olarak niteleyen diğer hastalıklar arasındadır. Kamplarda veya hastanelerde yatalak olan esirler vardır. Yıllar geçtikçe beslenme yetersizliği ve bakımsızlıktan dolayı zayıflık, genel takatsizlik, yaşlılık esirlerin genel sorunu olsa da bazıları artık kampta kalamayacak duruma gelmiştir. Kapalı alanda kalan esirlerden psikolojik olarak zayıf düşmüş ve akli dengesi bozuk olanlar da malul sayılmış ve listeye dahil edilmiştir.²¹⁵⁸

Mayıs 1916'da Hariciye Nezaretine Amerika Elçiliğinden ulaşan bir başka malul listesi de yukarıdaki durumdan farklı değildir. Bu listedeki malul savaş esirlerinde de neredeyse görülmeyen sakatlık ve hastalık yoktur. İsmi, rütbesi, kıtası ve maluliyet durumu yazılan esir listesinde 81 askerinin ismi bulunmuştur. Esirlerin

---

²¹⁵⁷ TNA, FO., 383/223.

neredeysi tamamı er ve erbaştır. Esirlerin arasında Basra'da görevli jandarma sınıfından askerler de vardır. 21 esir ihtiyar, 13 esir ise zayıf ya da hem zayıf hem ihtiyar durumdadır. 2 esirin iki gözü birden kördür. Bunların 2'sinin trahom kaynaklı olduğu bilinmektedir. 2 esirin sağ gözü, 1 esirin sol gözü kör iken 1 esirin sol gözü zayıftır. 7 esir bronşit, 1 esir tüberküloz hastalığına yakalanmıştır. 1 esirin hiç dişi bulunmamaktadır. 1 esir akli dengesini yitirmiştir. 1 esir de romatizma hastalığına yakalanmıştır. Esirlerin çoğu kurşun, gülle ve humbara gibi sebeplerle değişik yaralardan mustariptir. Bunlar özellikle esirlerin göz, çene gibi başlarının değişik yerlerinde yaralara yol açmıştır. Kurşunların esirlerin vücutlarında girmedikleri yer yok gibidir. Esirlerin baş, şakak, göz, göğüs, bacak başta olmak üzere tüm vücutlarında kurşun yarası vardır. Kurşun yarasıyla gözlerini kaybeden esirler olmuştur. Kurşunun esirlerin vücutlarına verdiği en büyük zarar ise felç ve organ kesilmeleridir. Özellikle ateşli silahlarla yaralanmalarda yüzünü, çenesini kaybeden esirler vardır ki bunlar yemek dahi yiyecek durumda değildir.

1916 yılı Nisan ayına kadar sadece Hindistan'dan gelen bir listedeki esirler arasında kurşun yarısından veya başka bir sebepten sağ veya sol bacağı veya baldırı kesilen esir sayısı 10'a yakındır. İki esirin ise el ya da parlaklarında kurşun yarası sonucu kesik vardır. Bazı esirlerin bacak, ayak ve kolları ise kurşun yarası sonucu tamamen veya kısmen felç kalmıştır. Başından veya hayati organlarından yara alıp yatalak kalan esirler de geri gönderilen esirler arasındadır. 10'dan fazla hasta tamamen veya en az bir organından felçlidir. Kurşun ya da savaş yarası sonucu pek çok esirin el, kol, parmak, bacak veya baldırlarında kısıalma olmuştur. 20 civarında esir bu durumdadır. İki esirin değişik organlarında kırık vardır. Listede fitik olan esirler de bulunmaktadır. Siroz olmuş esirler de geri dönen esirler arasında yer almıştır.²¹⁵⁹

Kızılay Cemiyeti, 2 Mayıs 1916'da Hariciye Nezaretinden, malul, kötürüm ve ciddi hasta subay ve askerlerin esaretten döndürölmeleri amacıyla savaşan devletler arasındaki müzakerelerin son durumu hakkında bilgi talep etmiştir. Verilen bilgide, malul savaş esirlerinin mübadelesi için düşman devletler arasında anlaşma sağlanması maksadıyla müzâkerelerin devam ettiği notu düşölmüştür. Askerlik

---

²¹⁵⁸ BOA, HR. SYS., 2237/3; TNA, FO., 383/226.

hizmetinde bulunmaya güçleri yetmeyeceği açıkça belli olan esirlerin karşılıklılık şartıyla iadesine Osmanlı Hükûmeti prensipte olumlu yaklaşmaktadır.²¹⁶⁰

İstanbul Amerikan Büyükelçiliği, Haziran 1916'da malul esirlerin değiş tokuşu ile ilgili olarak Türk savaş esirleri arasında belirlenen kategorilere uyan esirlerin bir listesini daha Hariciye Nezaretine sunmuştur. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, ayrıca Osmanlı Hükûmetinin 30 Aralık 1915 tarihli sözlü notasıyla onayladığı bu anlaşmayı hayata geçirmeye hazır olduğunu bildirmiş ve esirlerin karşılıklı ülkelerine gönderilmelerinin eşit sayılara göre değil belirlenen hastalık kategorilerine göre yapılmasını önermiştir. İngiltere Hükûmeti, bu anlaşmaya rağmen Osmanlı topraklarındaki malul esirlere ait listenin hala gönderilmemesinden şikâyet etmiş ve Osmanlı Hükûmetinden bahsi geçen listeye en kısa zamanda sağlamasını ve esaretleri sebebiyle acı çeken esirlerin acılarını hafifletmek amacıyla mübadeleye acilen başlanması talep etmiştir. İngiltere'nin bu son teklifi uygun görülmemiştir. Taraflardan birinin elinde malul esir bulunduğu hâlde diğerinde bulunmaz ise anlaşma dâhilinde esirlerin iadeleri mümkün olamayacaktır. Anlaşmadan sağlanacak sonuçların sınırlı kalacağı ve esirlerin sorunlarına daimî bir çözüm bulunamayacağı sonucuna varılmıştır. Bu sebeple İngiltere, Rusya, Fransa ile daha faydalı olacak bir şekilde çalışmaların yapılması kararı alınmıştır.²¹⁶¹

Sadece iki ay sonra aynı sayıdaki İngiliz askeri karşılığında 350 Türk savaş esirinin mübadelesi gündeme gelmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, hastalar karşılığında yalnızca hastaların geri gönderileceği varsayımıyla adam adama mübadeleyi kabul etmeye hazırdır. İngilizlere göre Türkler, 350 hasta İngiliz vatandaşını aynı sayıdaki sağlıklı Türkler ile değiştirmeyi kabul etmektedir. İngiliz Askeri İdare Kurulu, sağlıklı Türkleri değiştirme teklifine sıcak bakmamıştır. Bu sebeple, Mezopotamya'da olmasa da muhtemelen Mısır'da 350 hasta Türk bulmakta zorlanılmayacaktır. Yapılan görüşmeler sonucunda yalnızca subay subaya ve asker askere şeklindeki mübadele teklifi kabul edilebilir bulunmuş; hasta ve yaralılar dışında hiçbir Türk esirinin elden çıkarılmamasına fikri öne çıkmıştır. Eğer Türkler

---

²¹⁵⁹ BOA, **HR. SYS.**, 2237/3; TNA, **FO.**, 383/226.

²¹⁶⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2237/3.

²¹⁶¹ BOA, **HR. SYS.**, 2237/3.

karşılıklılık ilkesine uyarlarsa Cenevre Sözleşmesi'ne göre sağlık çalışanları mübadeleye gündeme gelebilecektir.²¹⁶²

Esirler bir lütuf olarak veya mübadele yoluyla kendi ülkelerine dönmek için sık sık bağlı buldukları kuvvet komutanlıklarına başvuru yapmıştır. Mısır Seferi Kuvvetler Başkomutanlığı, bu başvuruları işleme koyarak Londra Savaş Merkezi'nin malul savaş esirlerinin mübadelesine tekrar dikkat çekmek istenmiştir. İngiltere Hükûmeti ise Türk savaş esirlerinden oluşan listelerin aylar önce Osmanlı Hükûmetine iletilmiş olmasına karşılık Türklerin ellerinde bulunan İngiliz malul esirlerin listelerini göndermemiş olmasını sebep göstererek varılan anlaşmayı, Osmanlı Hükûmetinin sorumluluklarını yerine getirmeyi askıya almıştır. Nitekim Eylül 1916'da iki Hükûmet arasında yaşanan tüm bu sorunlara rağmen malul savaş esirlerinin geri gönderilmeleri ile alakalı olarak ortak bir noktada görüş birliğine varılmıştır. Öncelikle malul askeri esirlerinin geri gönderilmeleri konusunda anlaşma sağlanmıştır. İngiliz savaş esirlerinin Anadolu sahilindeki bir noktada toplanmalarına ve malul Türklerin Mısır'dan bir hastane gemisiyle taşınmalarına karar verilmiştir. Kızılhaç heyeti de ciddi bir şekilde yaralanmış esirlerin geri gönderilmeleri adına Türkiye ile bir ayarlama yapmak için İngiltere Hükûmeti tarafından ne tür adımların atılacağını netleştirmek üzere İngiliz Kızılhaçı ile temasa geçmiştir.²¹⁶³

Sahada görevlerini yerine getirmekte iken esir edilen doktorlar ve din adamları gibi Türk sivil esirlerin ve düşman güçlerine hizmet etmemiş ama Mısır'da alıkonulmuş olan kişilerin durumları, İngilizler tarafından ayrıca değerlendirilmiştir. Doktorlar ve din adamları bakımından Osmanlı Hükûmeti, gerekli uyarılar yapılmış olmasına rağmen Cenevre Sözleşmesi'nden kaynaklanan sorumluluklarını yerine getireceğine dair bir işaret vermemiştir. Buna göre bu sınıfa mensup Türk esirlerin geri gönderilmeleri mütekabiliyet ilkesi gereği ertelenmiştir.²¹⁶⁴

Osmanlı Hükûmeti ile İngiltere Hükûmeti 1916 yılında vefat etmiş savaş esirlerinin değişimi konusunda ön mutabakata varmıştır.²¹⁶⁵ Osmanlı Hükûmeti varılan mutabakata uygun olarak kamplarda vefat etmiş esirlerin listesini İngilizlere gönderdiğini duyurmuştur. Bu listelerin gönderimi Amerika veya Hollanda

---

²¹⁶² TNA, FO., 383/235.

²¹⁶³ TNA, FO., 383/226.

²¹⁶⁴ TNA, FO., 383/226.

elçiliklerinin yanı sıra zaman zaman Kızılay ve Kızıllaçın aracılığıyla da gerçekleşmiştir. İspanya kralının şahsi teşebbüsleri de esir değişiminde ve esirlere yardım konusunda ön plana çıkmıştır. Kızılay, 5 Ekim 1916'da Kızıllaç Komitesi'ne gönderdiği yazıda, topraklarında esir iken 58 İngiliz, 7 Rus ve 1 Fransız esirinin ölü olarak kaydedildiğini açıklamıştır. Aynı bilgi paylaşımın İngilizler tarafından da yapılmasını gerektiğini ve cevap beklediklerini eklemiştir. Osmanlı Hükûmeti Kızıllaça bir ay sonra 38 İngiliz esirinin daha ölüm formlarını göndermiştir. Fransız veya İngilizlere ait kamplarda ölen Türk esirlerinin formlarının ise gönderilmediğini söylemiştir. Osmanlı Devleti'nin göstermiş olduğu iyi niyet karşılıksız kalmıştır. 20 Kasım 1916'da İngiltere Hükûmeti, Kızıllaça Osmanlı Devleti tarafından 138 esirin bilgisinin gönderildiğini itiraf etmiştir. İngilizler, o ana kadar 200 kadar dosya gönderdiklerini ileri sürmüştür. Osmanlı Hükûmeti, gönderdiği listelerde ölen esirin ait olduğu alay, bölük, tabur gibi bilgilerin yanında sadece insani sebeplerden dolayı esirin nasıl ve nerede öldüğünü, mezarının nerede olduğunu ve son isteği ne olduğunu da yazmıştır.²¹⁶⁶

İspanya Kralı da esirlerin değişimi konusunda aracı olmuştur. Tüberküloz riski olan hasta esirlerin mübadelesi bunun mümkün olmadığı durumda tarafsız bir memlekete gönderilmesi teklifinde bulunmuştur.²¹⁶⁷

Malul savaş esirlerinin iadesinin İsviçre üzerinden yapılması fikrine İngiltere Hükûmeti itiraz etmiş, bu güzergahın uygunsuz olacağını iddia etmiştir. Malul (zayıf) Türk savaş esirlerinin Mısır'dan tarafsız bir gemi veya bir İngiliz hastane gemisi ile Mersin limanı gibi Anadolu'daki bir limana çıkarılmalarını daha uygulanabilir görmüştür. Malul İngiliz savaş esirleri de seçilen bu Türk limanına taşınacaktır.²¹⁶⁸

Osmanlı Hükûmeti her bir seferinde geri gönderilecek olan İngiliz savaş esirlerinin sayısını yaklaşık olarak İngiltere Hükûmetine bildirecek, esirler için gemide uygun barınma imkânları sağlanacaktır. Bu sebeple, hasta esirlerin istirahatinin temin için Osmanlı Hükûmetinin her defasında iade edilecek esirlerin

---

²¹⁶⁵ TNA, FO., 383/332.

²¹⁶⁶ C G1 A 17-07, Comité International De La Croix-Rouge, Genève; **Northern Star (Lismore, NSW : 1876 - 1954)**, 14 October 1916, s. 5.

²¹⁶⁷ BOA, HR. SYS., 2245/36.

²¹⁶⁸ BOA, HR. SYS., 2237/5; TNA, FO., 383/226.

adedini vaktinde bildirmesi önemli olacaktır. Bu esirlerin gemiye bindirilme işlemleri için seçilen ve Fransız topraklarında bulunan limanların kullanımı için Fransız Hükûmetinin onayı istenmiştir. Buna ilaveten, Fransız yetkililerden indirme ve bindirme işlemlerinin güvenli bir şekilde sağlanması da talep edilmiştir. 9 Ekim 1916'da Fransız Hükûmeti, İngiliz ve Türk savaş esirlerinin önerilen taşınma yöntemleri ile ilgili olarak İngiltere Hükûmeti ile bütünüyle aynı görüşte olduğunu açıklamıştır. Yapılan anlaşma gereğince, malul esirlerin geçmelerine izin vermeleri için Fransız gemicilerine gerekli talimatlar ayrıca verilecektir. İngiliz yönetimi bu anlaşma şartlarının sadece savaş esirleri ile sınırlandırılmasını ve geri gönderilmeleri arzulan diğer sınıflara mensup esirler için genişletilmemesi gerektiğini açıklamıştır. Bir hastane gemisi belirtilen esirler dışındaki diğer esirlerin taşınmaları için kullanılacak kapasitede değildir. Kasım 1916'da Başkumandan Vekili Enver Paşa da esirlerin bu şekilde iadesini muvafık görmüştür. Yalnız muhtelif esir garnizonlarında bulunan malul İngiliz esirlerinin Mersin limanına nakli ve oradan vapura bindirilebilmesi için hazırlık yapılması adına gelecek geminin isminin, hangi devlet bandırasını taşıdığıнын ve bu limana ne zaman ulaşacağıнын en az 15 gün önce bildirilmesini istemiştir.²¹⁶⁹

Anlaşma üzerine Kasım ayında Osmanlı Devleti elinde bulunan 11 malul İngiliz esirinin malul Türk esirlerle ne gibi şartlar dâhilinde mübadele edileceği konusunda Amerika Elçiliğine aracılığıyla İngiltere Hükûmetine bilgi vermiştir. İngiltere Hükûmeti ise maluliyetleri sebebiyle memleketlerine iade edilmeyi daha çok hak eden 10'u subay olmak üzere İngiliz harp esirlerinden 100 esirin Osmanlı Hükûmetince seçilmesini; İngiltere Hükûmetinin de aynı hakkı kullanarak 10'u subay olmak üzere Osmanlı harp esirlerinden 100 kişiyi aynı suretle seçerek iki grubun Mersin'de mübadele edilmesini teklif etmiştir. Genel sağlık durumları nispeten daha hafif bulunan harp esirlerinin tarafsız bir memlekete nakli konusuna da taraflar olumlu yaklaşmaktadır.²¹⁷⁰

İki taraf arasında malul savaş esirlerinin yararı için mutabakatın sadece malul olanlar ile sınırlandırılması veya tarafların elinde bulundurduğu savaş esirlerinin toplam sayı ile orantılı bir şekilde mübadelesi de gündeme gelmiştir. Bu şekilde

---

²¹⁶⁹ BOA, **HR. SYS.**, 2237/5; TNA, **FO.**, 383/226.

yapılan bir teklife İngiliz Yüksek Kurulunun onay vermesi veya kabul edilen malullük çizelgesine uygun düşen savaş esirlerinin mevcut anlaşma ile geri gönderilmelerini tercih etmesi halinde bir İngiliz hastane gemisi malul esirleri taşıması için gönderilecektir. Ayrıca bu geminin mayın tarlalarına karşı güvenliğinin sağlanması da çözülmesi gereken ayrı bir sorun olacaktır.²¹⁷¹

Babıali, Kasım 1916'da Temmuz ayında varılan mutabakat sonucu kamplarda vefat etmiş ve yaşayan savaş esirleri listelerinin her ayın başında karşılıklı değişimi için İngiltere Hükûmeti ile bir anlaşmaya varma arzusunda olduğunu yenilemiştir. Babıali ayrıca Süveyş Kanalı yakınlarındaki son savaşta esir alınan Osmanlı subayları ve askerlerinin tam listesini talep etmiştir. Osmanlı Hükûmetinin uzlaşmacı tavrının sonucu, İngiltere Hükûmetinin isteği üzerine Thatmyo ve Sumerpur savaş esiri kamplarının komutanları Hindistan Bakanlığında tarafından Osmanlı Hükûmeti tarafından istenen hem yaşayan hem ölü Türk savaş esirlerinin listelerinin hazırlamak ve bu listeleri Londra'daki İstihbarat Bürosu'na teslim etmekle görevlendirilmiştir. Yalnız Osmanlı Hükûmetinden liste alınmaksızın Türklere herhangi bir imtiyaz vermemek adına hiçbir liste gönderilmeyecektir.²¹⁷²

1916 sonuna yaklaşıldığında malul esirlerin iadeleri hakkında tarafsız devletler ve Kızılhaçın aracılığıyla siyasi yollar ile sürdürülen teşebbüslerden somut bir netice elde edilememiştir. Avrupa Hükûmetlerinin papalık makamına olan hürmet ve riayetlerinden istifade edilerek malul esirlerin ızdırap ve perişan hallerine bir nihâyet verilmek üzere papanın İstanbul vekili aracı yapılmak istenmiştir. Papalık malul harp esirleri ile askerlik hizmetine elverişli olmayan düşman devletler tebaasının mübadelesi için devletler arasında aracı olmuştur.²¹⁷³

Kasım 1916'da Osmanlı Hükûmeti kampta ölen esirleri durumları hakkında daha fazla bilgi talep etmiştir. İngiltere Hükûmeti, Türk tarafının isteklerini karşılamasa da bilgi verdiklerini, Türk tarafının ise hiçbir şekilde sorumluluklarını yerine getirilmediğini ileri sürmüştür. 30 Kasım tarihi itibarıyla İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından 139 dosya gönderilmiştir. Verdikleri sözlerin sonuna kadar arkasında olduklarını eklemiştir. Buna rağmen Londra Savaş Bakanlığı, Osmanlı

---

²¹⁷⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2200/62.

²¹⁷¹ TNA, **FO.**, 383/226.

²¹⁷² TNA, **FO.**, 383/223.

Hükûmetinin ısrarıyla Kızılhaçtan şikâyet üzerine şikâyet almaktadır. İngiliz tarafı ise sadece verdikleri sözü yerine getireceklerini yinelemiştir. Hatta Türk tarafından bilgi gelmezse bilgi vermeyecekleri tehdidinde de bulunmuştur. Kızılhaç 8 Aralık 1916'da İngilizlerin gönderdikleri bir listeyi daha Türk tarafına iletmiştir. Türk tarafı da gönderdikleri pek çok sayıda belge ve dosyada İngiliz esirlerin ölümü hakkında bütün detayları yazdıklarını ifade ederek İngilizlerin de detaylı bir şekilde liste göndermesini istemiştir. Ancak şimdiye kadar verdikleri sözü tutmamışlardır.²¹⁷⁴

Malul savaş esirlerinin geri gönderilmeleri ve tüm yaralıların İsviçre'de alıkonulmaları için Türkiye ile yapılan görüşmelerin olumlu sonuçlanması amacıyla İngiltere Hükûmeti, Türklerin elindeki savaş esirlerinin tarafsız sağlık çalışanları tarafından incelenmesini istemiştir. Türklerin böyle bir teklifi kabul etmeleri mümkün görünmemiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda, İngiliz ve Türk Hükûmetleri arasında tamamen malul olan savaş esirlerinin geri gönderilmelerine ilişkin anlaşma üzerinde durulmuştur. Buna rağmen Babıali, Türkiye'de bu kategoriye girdiğini düşündükleri yalnızca 11 İngiliz savaş esirinin olduğunu bildirmiştir. Türk yetkililerin ilk partide yalnızca 11 malul İngiliz'in geri göndermeyi önermesi İngiltere Hükûmetini rahatsız etmiştir. Mevcut şartlarda bu kadar az sayıdaki İngiliz'i taşımak için bir hastane gemisini yönlendirmenin doğru olmayacağı kanaatine varılmıştır. Türk yetkililerin kısmen malul savaş esirlerinin İsviçre'ye nakilleri için tatmin edici bir anlaşmaya varmaları muhtemel görülmemiştir. Buna karşın İngiltere Hükûmeti, yaralanmalarına göre geri gönderilmeye en çok layık görülen her bir taraftan eşit sayıdaki örneğin 100 savaş esirinin geri gönderilmesini Osmanlı Hükûmetine teklif etmiştir. Tüm bu varılan mutabakatlara rağmen malul savaş esirlerinin geri gönderilmelerine ilişkin Türkiye ile mutabakata varılmasından beri kayda değer bir zamanın geçmiş olmasına rağmen bir ilerleme sağlanamamıştır. Osmanlı Hükûmeti uygulamayı hızlandırmaya istekli görünmemektedir.²¹⁷⁵

Aralık 1916'da İngiltere Hükûmeti, Amerikan Elçiliği ve İsveç Maslahatgüzarı aracılığıyla Türkiye'deki 100 İngiliz savaş esirinin İngiliz toprakları ve sömürgelerinde bulunan aynı sayıdaki Türk savaş esiri ile değiştirilmesine yönelik

²¹⁷³ BOA, **HR. SYS.**, 2237/2; **HR. SYS.**, 2237/5.

²¹⁷⁴ C G1 A 17-07, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

²¹⁷⁵ TNA, **FO.**, 383/236.

bir teklif daha yöneltmiştir. Her Hükûmet ellerindeki esirler arasından hastalık durumlarını göz önünde bulundurarak geri gönderilmeye en uygun 100 esir seçecektir. Geri gönderilecek esirler, esirleri teslim alacak olan Hükûmetçe seçilemeyecektir. Onaylanmış olan sakatlık çizelgesine göre geri gönderilmeye elverişli İngiliz ve Türk malul savaş esirleri serbest bırakılacak ve sakatlık ciddiyeti daha az olan esirler ise tarafsız bir ülkeye gönderilecektir.²¹⁷⁶

İngiliz Ordu Konseyi Aralık 1916'da İngiliz ve Türk savaş esirlerinin ölüm bilgilerinin karşılıklı değişimi ile ilgili İngiliz Savunma Bakanlığı görevlendirmiştir. Konsey, özel olarak hazırlanmış formlara işlenmiş İngiliz topraklarında vefat etmiş tüm Türk savaş esirlerine ait her türlü bilgileri içeren listelerin paylaşımına hazır olduğunu açıklamıştır. Türk topraklarında vefat eden İngiliz savaş esirleri ile ilgili benzer kişisel bilgiler alındığında Türk esirlerle ilgili bilgiler Osmanlı Hükûmetine iletilmek üzere gönderilecektir.²¹⁷⁷

Kızılhaç, topraklarında esir bulunduran devletlerce esir aldıktan sonra kamplarda ölen savaş esirleri hakkında detaylı bilgiler veren özel bir anket formu geliştirmiş ve bu formları tarafların doldurarak ilgili devlete göndermesini istemiştir. Bu formlar, Osmanlı Hükûmetine de gönderilmiş ve formların hastanelerde doldurulup esirin tabii bulunduğu devlete göndereceğine dair teminat alınmıştır. Savaş esirlerinin bulunduğu hastanelerde önceden hazırlanmış formlara ölen esirin kimliği, nerede öldüğü, nereli olduğu ve yaşı kaydedilecektir. Elllerinde esir bulunduran tüm devletlerden bu formların hastanelerde uygulaması istenmiştir. Esir değişiminde anlaşılan devletler bu formları birbirlerine göndermişlerdir. Böylece devletler arasında esir cetvellerinde birlik sağlanmıştır. Formların karşılıklı değiştirilmesinin her iki devlet lehine olduğu Kızılhaç Cemiyeti tarafından açıklanmıştır. Kızılhaç ellerinde çok sayıda esir olması nedeniyle bu uygulamanın özellikle Fransızlar ve İngilizler tarafından uygulanmasını istemiştir. İngiltere Hükûmeti vefat eden Türk esirleri ile ilgili tüm bilgilerin ancak Savaş Bakanlığı tarafından verebileceği gerekçesiyle bu formları beklemeye almışlardır. Osmanlı Hükûmeti, kamplarda veya başka bir yerde bir Türk esirinin ölmesi durumunda hemen ve derhal bunun kendilerine bildirilmesini istemiş, bir ay içinde istekleri ve

---

²¹⁷⁶ TNA, FO., 383/338.

beklentileri karşılanmazsa hiçbir şekilde İngilizlere esirleri hakkında bilgi verilmeyeceğini ilan etmiştir. Ayrıca ölenler arasında subay olduğu takdirde onların hakkında daha detaylı bilgilerin gönderilmesi istenmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı mütekabiliyet olması şartıyla Osmanlı Hükûmetinin isteklerinin kabul edilebilir olduğunu açıklamıştır. İngiliz yetkililer formlarda istenen tüm detayların toplanmasının neredeyse imkânsız olduğunu, fakat ellerinden geleni yapıp tüm detayları göndereceklerini beyan etmişlerdir.²¹⁷⁸

26 Aralık 1916 tarihli The Times gazetesinde “*Türkiye ve Esirlerin Ölümü*” başlıklı bir haber çıkmıştır. İngiltere Hükûmeti, bir savaş esirinin kamplardan birinde ölmesi durumunda ilgili Hükûmete tüm detayları ulaştırdığını ifade etmiştir. İnsanlık adına yaptığını iddia ettiği; esirin ölüm nedeni, yeri ve son isteği gibi, mümkün olan azami bilgilerin verildiğini ileri sürülmüştür. Buna rağmen Osmanlı Hükûmeti Türk esirlerin ölümü ile alakalı hiçbir haber alamadığını iddia ederek kimlik belirlemeyi sağlayacak gerekli tüm detayları ile birlikte, Türk savaş esirlerinin ölümlerinin acilen tebliğ edilmesini talep etmiş ve bunun için bir ay süre vermiştir. Eğer şartlar yerine getirilmezse Osmanlı Hükûmeti Türkiye’deki İngiliz savaş esirlerinin ölüm haberlerini ve bilgilerini vermemek durumunda kalacaktır.²¹⁷⁹

Londra Savaş Bakanlığı, Türk askerlerinden esir kamplarında ölenlerin bir listesini göndermiştir. Listede esirler hakkında tüm detaylar bulunmaktadır. Türklerin esir listesini şartlı gönderildiği ileri sürerek artık yeni liste görmeyeceği de açıklanmıştır. Londra Savaş Esirleri Ofisi, Türklerin kendilerine yolladıkları savaş esirleri listelerinin tamamen hatalı olduklarını iddia etmiştir. Türk tarafı ısrarla ve sürekli olarak ölen esirlerin listesini istemiş, hatta bütün kamplarda bulunan esirlerden ölen ve yaşayanlar hakkında bilgilerin gönderilmesi konusunda çok fazla ısrarcı olmaya başlamıştır. İngilizler, Kızılhaç vasıtasıyla mektup ve form olarak ya da telgraf yollayarak sürekli bir şekilde hiçbir aksilik yaşanmadan Osmanlı Devleti’ne esir listelerini göndermiştir. Kızılayın da İngilizlerin beklentilerini karşılamasını istemiştir. Buna rağmen Osmanlı Hükûmeti kendileri ölen esirler ile ilgili o kadar dosya göndermelerine rağmen İngiliz yetkililerinden hiçbir belge dosya

---

²¹⁷⁷ TNA, FO., 383/223.

²¹⁷⁸ C G1 A 17-07, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

²¹⁷⁹ TNA, FO., 383/223.

gelmemiştir. Osmanlı Devleti, konunun ivedilikle çözülmesi yönünde gayret göstermektedir. Osmanlı Devleti İngiltere'ye gönderdiği dosya ve formlarda hem ölü hem de yaşayan esirler hakkında bilgi verirken İngiliz sadece yaşayan esirler ile ilgili bilgi vermiştir. Tüm esir listeleri Kızılhaç aracılığıyla gönderilmekte olup; Kızılhaç da İngiltere'nin görevini savsaklamasından rahatsızlığını bildirmiştir.²¹⁸⁰

Bu ısrarlı talepler karşısında nihayet İngiliz Savaş Esirleri Şubesi, 13 Ocak 1917'de savaş esirleri listelerini Osmanlı Hükûmetinin istediği şekilde düzenlemeye hazır olduklarını bildirdi. Eğer Osmanlı Hükûmetinin listeler hakkındaki özel istekleri İngiltere Hükûmeti tarafından karşılanırsa; Osmanlı Hükûmeti de liste değişimde daha fazla iş birliğine gidecekti. Bu nedenle listelerin Türklerin istediği şekilde hazırlanması ve Birleşik Devletler Büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı Hükûmetine toplu veya ayrı ayrı olarak iletilmesi öngörülmüştü. Türk savaş esirlerinin sağlık durumlarına ilişkin tüm raporlar Savaş Esirleri Bilgi Bürosu tarafından periyodik olarak düzenlenmişti. Osmanlı Hükûmeti, aynı zamanda kampların denetimleriyle alakalı Amerika Konsolosluğunun yurt dışındaki temsilcileri tarafından sağlanan ayrıntılı raporlara da sahipti. Ayrıca Mısır ve Burma'daki kampları ziyaret etme izni verilen Kızılhaç delegelerinin hazırlayacakları raporlar da iletilecekti. Türk esirlerin ölümlerine ve ölüm sebeplerine dair raporlar da Savaş Esirleri Bilgi Bürosu tarafından sağlanmış vaziyettedir. İngiltere Hükûmeti Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında Doğu Mısır'daki operasyonlar esnasında ele geçirilen veya öldürülen savaşçıların isimlerini içeren bir çizelge de hazırlanmıştır. Listede Romani'de 4 Ağustos'ta ele geçirilen veya öldürülen 318 savaşçının isimleri verilmiştir.²¹⁸¹

Birleşik Devletler Elçiliği, Osmanlı Hükûmetine Ocak 1917'den itibaren İngiltere ile esir değişimi ve dosya yollama konusunda bir sorun yaşanmayacağını bildirmiştir. Osmanlı Devleti bu tarihten sonra tüm ölen esirlerin bilgilerini içeren dosyaları ve formları diplomatik yollarla değil doğrudan Kızılhaç ofislerine gönderecektir. Diplomatik yollarla bu tip dosyaların gönderimi uzun bir süre alması

---

²¹⁸⁰ C G1 A 17-07, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

²¹⁸¹ TNA, FO., 383/336.

sebebiyle Kızılhaç dosyaları doğrudan İngiltere'ye ileterek esirlerin mağduriyeti giderilmeye çalışılacaktır.²¹⁸²

Diplomatik çabalar sürerken 25 Şubat 1917'de esirlerin mübadelesine ilişkin İngiltere tarafından Babıali'ye bir muhtıra gönderilmiştir. Muhtırada esirlerin mübadelesi ile ilgili gelinen son nokta anlatılmıştı. Birinci olarak sivillerin mübadelesi konusunda karar alınmıştı. İngiliz ve Fransız Hükûmetleri, topraklarından ayrılmak isteyen tüm Osmanlı sivillerini, Türkiye'den ayrılmak isteyen tüm İngiliz ve Fransız siviller karşılığında vatanlarına geri göndermeyi teklif etmiştir Talat Paşa da bu amaçla Türkiye'deki İngiliz ve Fransız tüm sivillerin listesinin hazırlanması için gerekli talimatları vermişti. Hükûmetler askerlik çağındaki vatandaşların iadesi konusunda anlaşmaya varamamıştı. Ayrıca Osmanlı yetkilileri her üç ülkede bulunan askerlik yaşındaki tüm erkekleri ve Osmanlı Devleti'ndeki az sayıdaki sivil hariç tutmayı istemiştir. Askeri sebeplerden dolayı bazı şahısların tutukluluklarına ilişkin olarak Babıali'nin ısrarcı olması, İngiltere Hükûmetince doğru bulunmamıştır. Diğer taraftan, Babıali bazı istisnalar konusunda ısrarcı olursa, İngiltere ve Fransız Hükûmetlerinin 10 Osmanlı vatandaşını, Osmanlı Hükûmetinin de 10 İngiliz ve 10 Fransız vatandaşını alıkoyma hakkının saklı tutulması teklif edilmiştir.

Tüm bu çalışmalara rağmen Osmanlı Devleti Eyüb Sabri Bey ve Manchester imamının serbest bırakılmadan hiçbir anlaşmaya yanaşmamakta ve işi ağırdan almaktadır. İkinci olarak malul esirlerin mübadelesi görüşülmüştür. Türkiye'deki malul İngiliz esirlerin sayısının 11 olduğu açıklamıştır. İngiltere Hükûmeti, sayının çok daha fazla olduğunu iddia ederek; Osmanlı Hükûmetinin malullük durumları geri gönderilmeyi en çok gerektiren 100 İngiliz savaş esiri seçmesini ve İngiltere Hükûmetinin de aynı şekilde 100 Türk esir seçmesini teklif etmiştir. Seçilen esir kabileleri Mersin'de değiştirilecek ve her bir grupta 10 esir subay bulunacaktır. Üçüncü konu tüccar denizcilerin mübadelesi olmuştur. Magnezya'da alıkonulmakta olan Assiout ve City of Chios isimli İngiltere ticari gemilerinin mürettebatının Karadeniz isimli Türk ticari gemisinin mürettebatı ile mübadelesi müzakere edilmiştir. Dördüncü madde İngiliz hasta esirlerin bakımı hakkındadır. Hasta

---

²¹⁸² BOA, **HR. SYS.**, 2202/88; **HR. SYS.**, 2202/89; **HR. SYS.**, 2202/103; **HR. SYS.**, 2202/104; C G1

esirlerin Amerikan ya da İngiliz doktor ve hemşireler tarafından tedavi edilecekleri bir kampa nakli istenmiştir. Ayrıca esaret şartlarının düzeltilmesi ve esirlerin günlük istihkakları ve esirlere yapılan ödemeler de gündeme gelmiştir. Beşinci madde iyi durumdaki esirlerin uygun bakımı hakkındadır. Altıncı madde Mısır'daki Osmanlı esirleri durumu ile ilgilidir. Babialı bu esirlerin Türk doktorlar tarafından tedavi edilmelerini talep etmiştir.²¹⁸³

Tarafların aralarında müzakere ettiği bir diğer konu nakil araçlarıdır. Mübadele bir Ege veya Akdeniz limanında tarafsız bir gemi veya İngiliz hastane gemisiyle yapılacaktı. Osmanlı Hükûmetinin mübadele için uygun gördüğü 14 malul İngiliz savaş esirlerinin taşınması için İngiltere Hükûmeti Türkiye'ye bir hastane gemisi göndermesi uygun görmedi. Esir değişiminde hastane gemisinin kullanımı için mübadeleye tabi tutulacakların sayısının 100'e çıkarılmasını teklif etti. İngiltere Hükûmeti, ayrıca Mersin'de Bağdatlı kadın ve çocukların mübadelesini, Amara'daki 25 subay karşılığında gerçekleştirmek için bir hastane gemisi kullanabileceğini söylemiş, Babialı de olumlu yaklaşmıştı. İngiliz hastane gemisi Mısır'dan Mersin'e Türk kadın ve çocukları da getirecekti.²¹⁸⁴

İngiltere Hükûmeti, Kızılhaç delegeleri tarafından hazırlanan raporu dayanak göstererek Kut karargahındaki savaş esirlerinin kötü durumunu dikkatle takip ettiğini açıklamıştır. İngiltere, Osmanlı Hükûmetine yapılan 500 kişiye kadar adam adama değişim teklifi ile büyük oranda Hintlilerden oluşan esir askerlerin ümitsiz olan şartlarını bir bakıma rahatlatmayı amaçlamıştı. Kızılhaç delegelerinin raporları da bu sayıyı artırmak için bir fırsat olarak değerlendirmek istenmiştir. Esirlere yapıldığı söylenen insanlık dışı muameleye verilen tepki Osmanlı Hükûmetine bildirilir ve Kızılhaç delegelerinin raporu da yayımlanırsa Osmanlı Hükûmeti esirlerle ilgili olarak daha fazla sorumluluk yüklenecek ve adam adama geri gönderme anlaşmasını kabul edecektir. İngilizlerin ellerinde sağlıkları, fiziki koşulları, yaşları göz önünde bulundurulduğunda savaşçılık anlamında ciddi değerleri bulunmayan yaklaşık 7.000-8.000 Türk esir bulundurmaktaydı. Bu sebeple kendi askerleri, çekmekte oldukları

A 17-07, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

²¹⁸³ BOA, **HR. SYS.**, 2200/62; TNA, **FO.**, 383/333.

²¹⁸⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2200/62; TNA, **FO.**, 383/333.

acıdan ve içerisinde buldukları ümitsizlikten kurtarma imkânı olacaksa bu esirlerin tamamını Türkiye'ye göndermekte sakınma görmemektedir.²¹⁸⁵

Bir süre sonra müzakerelerde sorunların arttığı anlaşılmaktadır. Nitekim Londra Savaş Bakanlığı, 7 Şubat 1917'de Kızılaya gönderdiği yazı ile Osmanlı Devleti'nin bıktırıcı soru ve isteklerine artık cevap vermeyeceğini açıklamıştır. Belirsiz ve tam olarak anlaşılmayan soru ve sorunlar Osmanlı Devleti tarafından gerekli özen gösterilmeden gönderilmektedir. Diğer taraftan Kızılay, Osmanlı Hükûmetinin elindeki İngiliz askerler konusunda İngiliz Konseyi'nin isteklerini yerine getirmemekte ve anlaşmaktan kaçınmaktadırlar. İngiltere Hükûmeti, verdiği sözleri ancak Osmanlı Hükûmetinin İngilizlerin isteklerini karşıladıktan sonra yerine getirecekti. Ekim ayından beri Türklerden hiçbir cevap alamadıklarını ve farklı bir anlaşma üzerinde değiş tokuşun konuşulmasını gerektiğini söylemişlerdi. Kızılay tarafından çok sayıda mektup ve dosya yolladığında anlaşmalar tekrar gözden geçirecektir.²¹⁸⁶ Yine bu ayda İngiltere Hükûmeti, Hicaz'dan getirilen sivil esirlerin iade edilmeyeceklerini Osmanlı Devleti'ne bildirilmiştir.²¹⁸⁷

2 Mart 1917'de gerçekleşen İngiltere'nin ilgili birimlerinin yaptığı komite toplantısında İngiliz ve Türk malul esirlerin değişimleri konusu tartışılmıştır. 600 kadar esiri taşıyabilecek bir hastane gemisinin mevcut olduğunu söylenmiştir. Komite, geri gönderilecek olan esirleri seçmede ayrıntıya gidilmeden her bir taraftan 600 esirin gönderilmesini önermiştir. Toplam sayının üçte biri beyaz, üçte ikisi ise Hintli esirlerden oluşacaktır.²¹⁸⁸

İngiliz yetkililer 600 İngiliz ve Türk yaralı ve malul savaş esirinin taslak listesi hazırlamışlardı. İngiltere Hükûmeti, ayrıca daha geniş kapsamlı bir mübadele için hazır olduğunu da bildirmişti. Bu esnada İstanbul Amerikan Büyükelçiliği, Hariciye Nezaretine İngiltere Hükûmetinin 600 Türk muharip savaş esirini takas karşılığında ülkelerine iade etmeye hazır olduğunu bildirmiştir. 600 İngiliz muharip esirin 200'ü beyaz adam ve 400'ü Hintli olacaktır. Osmanlı Hükûmeti, bu teklifi

---

²¹⁸⁵ TNA, FO., 383/338.

²¹⁸⁶ C G1 A 17-07, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

²¹⁸⁷ TNA, FO., 383/339.

²¹⁸⁸ TNA, FO., 383/352.

kabul edecek olursa İngiltere Hükûmeti mübadelenin hayata geçebilmesi için Beyrut'a veya Mersin'e bir hastane gemisi göndermeyi taahhüt etmiştir.²¹⁸⁹

İngiliz Savaş Esirleri Alt Kurulu, 16 Mart 1917'de Türk esirleri karşılığında İngiliz ve Hintli savaş esirlerinin geri getirilmesi konusunu ele almış ve bazı tavsiyelerde bulunmuştur. İlk önce daha geniş kapsamlı bir mübadele anlaşmasının ilk adımı olarak her iki taraftan 600 esirin mübadelesi için İngiltere Hükûmeti ile ortak bir anlaşmaya varabilmek amacıyla uygun kanallar bulunarak Osmanlı Hükûmeti davet edilmeliydi. İkinci olarak geri gönderilecek esirlerin seçimi, esirleri elinde bulunduran Hükûmete bırakılmalıydı. Üçüncü olarak hem İngiltere hem de Hindistan uyruklu olan görevliler ve şahıslar ilgili oranlara sıkı bir bağlılık içerisinde mübadele edilmeliydi. Dördüncü olarak Amirallikten tutukluların taşınması için deniz taşımacılığının ne zaman sağlanacağı ile ilgili olarak bilgilendirmeler alınmalıydı. Beşinci olarak anlaşma koşulsuz geri gönderme için olmalıydı.²¹⁹⁰

Müzakereler ve tartışmalar sürerken İngilizlerin elinde bulunan savaş esirlerin sayısı Avam Kamarasında Hazine Lordu Bay J. F. Hope tarafından açıklanmıştır. Buna göre İngiltere, elinde tuttuğu esir sayısını 55.397 Alman, 15.512 Türk, 763 Bulgar, 16 Avusturyalı olarak duyurmuştu.²¹⁹¹ Sonuçta İngiliz yönetimi, İngiliz topraklarında Türk esirlerinin sayısının çok fazla olduğunu, Türkiye'deki İngiliz esir sayısının izi sürülebilir 8.762, izi sürülemeyen 2.079 olduğunu iddia etmiştir. İngiliz Hükûmeti, 600 Türk ve İngiliz savaş esirinin değişimi için ileri zamanlarda daha geniş kapsamlı bir öneri sunmayı planlamıştır.²¹⁹²

İngiltere Hükûmetinin genel sağlık durumları daha hafif olan harp esirlerinden 10'u subay olmak üzere 100 esirin seçilerek karşılıklı olarak mübadelesi edilmesi teklifi Osmanlı Hükûmeti tarafından olumlu karşılanmıştır. Osmanlı Hükûmeti, ellerinde bulunan esir İngiliz subaylarının mübadeleyi veya bir tarafsız ülkede ikamelerini gerektiren hastalıkları veya başka bir engelleri bulunmadıklarını açıklamıştır. Osmanlı Hükûmetine göre İngiltere ile anlaşılan listede, yazılı hastalıklara uygun yaralılarla malul İngiliz esirlerinin miktarı 22 neferden ibarettir. Her iki ülke topraklarında mübadeleyi gerektiren veya tarafsız bir memlekette ikamet

²¹⁸⁹ BOA, **HR. SYS.**, 2224/36; **HR. SYS.**, 2232/17; TNA, **FO.**, 383/338.

²¹⁹⁰ TNA, **FO.**, 383/338.

²¹⁹¹ **Camperdown Chronicle (Vic.: 1877- 1954)**, 29 March 1917, s. 1.

hakkını veren anlaşma listesinde yazılı hastalık sebebiyle malul sayılan askerlerin adedine bakılmayarak gerekli görüldüğü takdirde hepsi serbest bırakılabileceklerdir.²¹⁹³

Kızılhaçtan Dr. Adolphe Vischer tarafından verilen bir röportajda, Osmanlı ve İngiliz esirlerin değişimine yönelik önemli bilgiler bulunmaktadır. Dr. Vischer, malul olmayıp daha iyi durumda olan hasta esirler de dahil kapsamlı bir değişimi önermiştir. Örneğin, 2.000 kişilik bir malul veya hasta esir mübadele yapılabilecektir. Bu noktaya gelirse 2.000 malul veya hasta İngiliz esirin Türkiye olduğu kesindir. Türkiye'deki esirler çok kötü durumda olup pek çok hasta, yaralı ve malul bulunmaktadır. Her zaman 500 civarında İngiliz hastanede yatmaktadır. Ayrıca çok sayıda malul ve iyileşmekte olan esir mevcuttur. İngilizler ise ellerindeki Türklere çok iyi bakmaktadır. Bu sebeple asıl zor olan 2.000 Türk malul veya hasta esir bulmaktır. Her iki tarafın 2.000 malul esiri değiştirmekte zorluk çekeceği düşünülmemiştir. Daha önceden Osmanlı Hükûmetine malul esirlerin mübadelesi teklifi sunulmuş ve 11 İngiliz vatandaşının malul olduğunu söylenmiştir. İngilizler 11 hasta askeri taşıması için bir hastane gemisini göndermeye gerek görmemiştir. Ayrıca 11'den çok daha fazla sayıda malul İngiliz esirin Osmanlı topraklarında mevcut olduğunu bilmektedirler.

Kızılhaç heyetinin Hindistan ve Mısır ile Osmanlı topraklarındaki İngilizlerin buldukları kampları ziyaretleri sonrası durum net bir şekilde görülecektir. Yalnız Türkler, kampları düzenli bir şekilde ziyaret etmesi için Hollanda gibi daha az güçlü bir temsilciye izin verecektir. Amerikalılar olağanüstü işler yapmalarına rağmen sevilmemektedirler. Uygulamada bir etkileri bulunmamakta, çünkü tarafsız oldukları düşünülmemektedir. İngilizler Türklerin kendi esirlerini umursamadıklarını düşünülmektedirler. Eğer İngilizler misillemeye başlarsa, daha fazla temsilci heyetinin kampları ziyaret etmesine veya herhangi bir şekilde müdahil olunmasına izin vermeyecektir. Bu da esirler için ölümcül olacaktır. Dr. Adolphe Vischer, kişisel olarak esirlerin tehlikede olduklarını düşünmemektedir. Onlara yapılabilecek tek yardım, 500 İngiliz ve 500 Hintli gibi geniş kapsamlı bir esir mübadelesinin yapılmasıdır. Türklere uygun şekilde sunulan böyle bir teklifin başarı şansı yüksektir.

---

²¹⁹² **Camperdown Chronicle (Vic.: 1877- 1954)**, 29 March 1917, s. 1.

Mübadeleden sonuç almak için Türklere diğer Avrupalı devletlere olduğu gibi yaklaşılmasını gerektirmektedir.²¹⁹⁴

Osmanlı Hariciye Nezareti, esir kamplarında bulunan esirlerin sıhhat durumları, savaş esirlerinin ölümlerinin bildirilmesi ve vefat edenlerinin cetvellerinin karşılıklı tebliği konulu bir notayı 15 Mart 1917'de İngiliz Dışişleri Bakanlığına göndermiştir. İngiltere Hükûmeti, Hindistan ile Mısır'da bulunan esirlerinin sağlık durumları, bunların arasında meydana gelen ölümleri, sebep, delil ve belgeleriyle birlikte bir rapor olarak gönderdiği takdirde Osmanlı Devleti de elinde bulunan İngiliz savaş esirleri ve bilhassa Kutü'l-amâre esirleri arasında meydana gelen ölümlere dair raporları vereceğini ilan etmiştir. Ayrıca esir garnizonlarının Kızılhaç Genel Merkezi'nden gönderilen özel bir heyetçe ziyaret ve teftişine de izin verilecektir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı da gönderdiği yazıda kendilerinin bu bilgileri Kızılhaç tarafından hazırlanan aynı zamanda Kızılayın da kullandığı formlar üzerinden sağlamaya hazır olduklarını açıklamıştır. Hazırlanan bu formlar, mümkün olan en kısa zamanda Osmanlı Hükûmetinin isteği üzerine diplomatik kanallar kullanılmaksızın mütekabiliyet koşuluyla Kızılhaç aracılığıyla, Kızılaya gönderileceklerdir. Bu gibi tebligatlar eski formlar ile şimdiye kadar gerçekleştirilmiştir. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin bu formlarla bildirileri sağlamadığı zamanlarda bile Türkleri, esirlerinin ölümlerinin bilgisinden mahrum bırakmadığını iddia etmiştir.²¹⁹⁵

Bu arada İngiliz halkı, savaş süresince esir değişimindeki yavaşlıktan şikâyet etmiştir. Mesela Kraliyet Hava Kuvvetlerinden olup oğlu esir düşen Teğmen E.A. Floyer'in annesi 5 Mart 1917'de Türkler tarafından oğluna kötü bakıldığını iddia ederek çocuklarının geri gönderilmemesinin sorumlusu olarak kendi Hükûmetini göstermiştir. Mektupta esir mübadelesi konusunda gelinen son nokta da müzakere edilmiştir. Öncelikle, İngiltere Hükûmetinin kendi askerlerine ödenek olarak çok az para verdiğini ileri sürülmüştür. İngiltere Hükûmeti, 1 yıldan daha fazla süre önce verdiği Türk savaş esirlerini geri gönderme konusundaki sözünü tutmamıştır. İngiliz askerinin annesi, Hükûmetler arasında subayların ve alt rütbeli subayların 18 aylık

---

²¹⁹³ BOA, **HR. SYS.**, 2201/5.

²¹⁹⁴ TNA, **FO.**, 383/333.

²¹⁹⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2201/1.

esaretten sonra değiştirilecekleri veya tarafsız bir ülkeye gönderilecekleri konusunda bir anlaşmanın mevcut olup olmadığını ve eğer mevcut ise ne zaman hayata geçirileceğini yetkililere sormuştur.²¹⁹⁶

İki devlet arasında gerçekleşen değişim konusunda müzakereler kamp yetkililerine çoğu zaman yansımamıştır. Örneğin 1917 yılının ilk aylarında kampları ziyaret eden Kızılhaç heyeti İngiliz yetkililerinin kısa süre içinde sadece sivil esirleri evlerine göndereceğini raporlarına yazmıştır. Kızılhaç heyeti ise en azından malul esirlerin geri dönmelerini arzu ettiklerini bildirmiştir.²¹⁹⁷

Hariciye Nezareti, Kızılayla birlikte Mart 1917'de Seydi Beşir karargâhında tutuklu bulunan 20 Osmanlı doktor ve pek çok eczacının mübadele suretiyle geri getirilmesi konusunda teşebbüslerde bulunmuştur. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı topraklarında esir olarak tutulan İngiliz ordusu sıhhiye heyeti ve din görevlisi subaylarının İngiltere'de bulunan Osmanlı sıhhiye heyeti ile mübadelesini talep etmiştir. İngiliz kuvvetleri arasındaki mevcut doktorların esir garnizon tabipleri ile birlikte garnizonun genel sağlık işlerini düzenlediği gerekçesiyle bu esirlerin mübadelesi Osmanlı Hükûmeti tarafından reddedilmiştir. Ayrıca papazlar da garnizonlardaki esirlere vaaz ve nasihat ile dini ayin düzenlemekte olduklarından iadeleri uygun görülmemiştir.²¹⁹⁸

Kısa süre sonra Nisan 1917'de İngiltere'de esaret altında bulunan subay ve askerler ile sivil esirlere ait Amerika Elçiliğinden gönderilen bir kıta defter Osmanlı Hükûmetine ulaşmıştır.²¹⁹⁹ Ayrıca 6 Nisan 1917'de, İngiltere Hükûmetinden gelen İngiliz ve Osmanlı savaş esirlerinin değişimi ile ilgili bildiriye İngiltere Hükûmeti, takas için anlaşmaya varılmış olan 600 esire, 100 esirin değişiminin de dahil edilebileceğini ifade etmiştir. Osmanlı Hükûmeti ise ellerinde bulunan esir İngiliz subaylarının sağlık durumlarının çok iyi olduğunu ve İngiltere ile anlaşılan mübadele listesinde bulunan hastalıklara uygun olan yalnızca 22 malul İngiliz esirinin bulunduğunu söylemiştir.²²⁰⁰

---

²¹⁹⁶ TNA, FO., 383/452.

²¹⁹⁷ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 88.

²¹⁹⁸ Türk Kızılayı Arşivi, 778/208.

²¹⁹⁹ BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 37/6.

²²⁰⁰ BOA, HR. SYS.. 2224/40.

İngiltere'nin müttefiki Fransız Hükûmeti, 17 Nisan 1917'de malul İngiliz ve Türk savaş esirleri için planlanan mübadelenin hayata geçirilmesi için Beyrut'a veya Mersin'e gönderilecek olan İngiliz hastane gemisine karşı herhangi bir itirazlarının olmadığı beyan etmiştir. Hastane gemisinin hareket tarihiyle ve kullanılacak olan limanların isimleriyle ilgili olarak da bilgi talep etmiştir. Böylece Suriye sahillerini denetimi altında bulunduran deniz kuvvetlerine gerekli talimatlar verilebilecektir. Esirlerin taşınmasında Mersin'e böyle bir gemi göndermeden önce Almanya'dan bir sataşmanın söz konusu olmayacağına dair garanti alınmamış olması mübadeleyi olumsuz yönde etkileyecektir. İngilizler için İttifak Devletlerinin birinin vereceği güvence yeterli değildi. Bu şartlar altında bu savaş esirlerinin geri gönderilmeleriyle ilgili nihai düzenlemeler yapılmadan önce düşman devletlerden İngiliz hastane gemisinin bu amaçla kullanılması durumunda gemiye karşı deniz kuvvetleri tarafından herhangi bir taciz olmayacağı hususunda Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türk Hükûmetlerinden ayrı ayrı garanti alınmalıydı. Denizlerdeki güvenlik sağlanamazsa Suriye sınırından beyaz bayrak ile veya Avusturya üzerinden tren yolu ile mübadelenin gerçekleşmesi değerlendirilecekti.²²⁰¹

Osmanlı Devleti'nin Viyana elçisi, esirlerin Avusturya üzerinden geçmeleri için Avusturya Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Esirlerin sağlık açıdan geçerli şartları taşınması ve bulaşıcı hastalıklara karşı aşılı olması önceden kabileler hakkında bilgi verilmesi şartıyla Avusturya ve Bulgaristan Hükûmetinden izin alınmıştır.²²⁰²

Osmanlı Hariciye Nezareti, malul savaş esirlerinin değış-tokuşu ile ilgili Mayıs'ta İngiltere Hükûmetine bir nota daha göndermiştir. İngiltere Hükûmeti, bu notayla büyük bir hayal kırıklığı yaşadığını belirterek Osmanlı Hükûmetinin bir yıl önceki noktada bulunmalarından şikâyet etmişti. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin her bir taraftan 100 malul esirin geri gönderilmesini kabul ettiğini bildirmişken; bu teklifi neden yeniden gündeme getirildiğini anlayamamıştı. İngilizler, Osmanlı Hükûmeti gereksiz yere zaman kaybetmekle itham etmişti. Her bir taraftan 600 kişi olarak geliştirilmiş olan teklife Osmanlı Hükûmeti uzun bir gecikmenin ardından hala net bir cevap verememişti. Osmanlı Hükûmeti, kendisine

---

²²⁰¹ TNA, FO., 383/338.

yapılan bu teklifleri reddetmeleri durumunda, esirlerin yaşadıkları sıkıntıların daha fazla uzamasından sorumlu olacaklardı.²²⁰³

Askeri İdare Kurulu ve İngiliz yetkili makamları Mayıs ayı içerisinde beyaz bayrak altında sınırlardan herhangi bir esir mübadelesinin uygulanabilirliği sorgulanmıştır. Kurul, prensip olarak Avusturya ve İsviçre üzerinden gerçekleşecek olan mübadeleye karşı değildi ve bu planın hayata geçirilmesi için gerekli düzenlemelere başlanması gerektiğini düşünmekteydi. Beyrut ve Mersin'i de içine alan sahil kesiminin bir kısmının Fransız kuşatılması altında olması sebebiyle Fransız yetkililerden planlanan mübadelenin gerçekleştirilmesi için bu limanların kullanılmasına rıza göstermesi istenmişti. Bu mübadele, Osmanlı Hükûmetine yapılan ve daha büyük bir teklifin ilk adımı olma özelliğini taşımaktaydı. Kurul'un düşüncesine göre İngiliz ve Hintli esirlerin oranı, Osmanlı Hükûmetine de iletildiği gibi, sırasıyla 1/3 ve 2/3 oranında olmalıydı ve bu sayılara yalnızca malul esirler dâhil edilmeyecekti. Seçim, esirleri elinde bulunduran ülkeye bırakılmalıydı. 200 beyaz ve 400 Hintli olacak şekilde 600 İngiliz malul savaş esiri için garantinin sağlanması halinde, 600 malul Türk savaş esir geri gönderilecekti.²²⁰⁴

Aynı ay Osmanlı Hükûmeti ile İngiltere Hükûmeti arasında gerçekleşen görüşmelerde esirlerin sayı sınırlaması olmadan da serbest bırakılmaları değerlendirilmiştir. Hasta, yaralı veya malul olup Osmanlı topraklarında bulunan İngiliz esirlerinin miktarlarına bakılmayarak memleketlerine iadesine Osmanlı Hükûmeti razı olması durumunda İngiltere Hükûmeti de malul Osmanlı esirlerine aynı suretle muamele yapacaktı. İade edilecek esirlerin miktarının 100'den 600'e çıkarılma teklifi iki taraf arasında yeterince anlaşılammıştır. 100 malul esirin iadesi hakkında İngiltere Hükûmeti tarafından getirilen teklife Osmanlı Hükûmeti önceden olduğu gibi olumlu cevap verildiği yinelemiştir.²²⁰⁵

İngiltere Hükûmeti, öncelikle Osmanlı Hükûmetinden ve müttefiklerinden ülkelerine iade edilecek esirlerin taşınacağı gemiye saldırılara karşı dokunulmazlık için güvence istemiş ve Osmanlı Hükûmetine gönderilecek olan ilk 1.000 hükümsüz İngiliz askeri için tarih belirleyip belirlemediğini sormuştur. Mayıs ayında esirleri

---

²²⁰² BOA, **HR. SYS.**, 2251/0.

²²⁰³ TNA, **FO.**, 383/338.

²²⁰⁴ TNA, **FO.**, 383/338.

taşıyacak olan geminin ne zaman denize açılacağına tarihi belirsizliğini korumaktadır. İngiliz Konseyi, Bağdat'tan İngiliz kadın ve çocuklar ile Mezopotamya'daki Türk yetkililerin değişimi konusun yanı sıra Türkiye ile hükümsüz savaş esirlerinin değişimi meselesinin de çözülebileceğinden umutludur. Hükümsüz esirlerin taşınmasında bir hastane gemisi kullanmak mümkün olabilecektir.²²⁰⁶

İstanbul Amerikan Büyükelçisi Abram I. Elkus ile Haziran 1917'de yapılan bir mülakatta esirlerin dönüşleri ile ilgili bilgiler vardır. Mülakata göre Osmanlı Hükûmeti, İngiltere ile esirleri değiştirmek istememektedir. Dahiliye Nazırı iken Sadrazam da olan Talat Paşa'nın samimi arkadaşı olan Eyüb Sabri Bey, bir istisna olmak üzere Türkler kendi esirleri için hiç endişe duymamıştır. Türkler, yaklaşık 11 kişi olan sadece malul esirlerin değişimi şeklindeki ilk önerilerine geri dönmüştür. 100 kişilik mübadele teklifini geri çekmiş ve 600 kişilik değişimi düşünmeyi bile reddetmiştir. Elkus, ikiye bir şeklindeki değişimin söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Türk yetkililere değişim için baskı yapılmaya devam edilmesi gereklidir. Amerika Büyükelçiliğinin üyelerine verilen Türkiye'deki kampları ziyaret etme izni Rus Devrimi'nden sonra geri çekilmiştir.²²⁰⁷

Rus devriminin Türkleri güçlendirdiğine şüphe yoktur. Elkus böyle bir iznin tekrar alınması hususunda küçük de bir ümide sahiptir. Kızılhaç temsilcilerinin kampları ziyaret etme iznini almada Hollanda'nın resmi temsilcisinden daha fazla şansları olacağını düşünmektedir. Ancak bu hususta bile çok fazla ümidi yoktur. Eyüb Sabri'nin bir otelde yaşamasına müsaade edilmeli ve bir kendisine hizmetçi tahsis edilmelidir. General Townshend'e davranılan şekilde muamelede bulunulmalıdır. Eyüb Sabri Bey'in Talat Bey'e mektup yazmasına ve kendisine uygulanan muameleyi anlatmasına izin verilmelidir. Bu durum Türkiye'de alıkonulan İngiliz esirler için imtiyazlar elde etmek amacıyla kullanılmalıdır. Eğer bu talebe uyulmazsa, Sabri'yi daha ağır şartlar altındaki bir esarete mahkûm etme tehdidinde bulunulmalıdır. Türklerin Sabri karşılığında 5 veya 6 subay vereceklerini ihtimal dahilindedir. Türklere 600 Türk karşılığında 600 İngiliz'in değiştirilmesi

---

²²⁰⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2225/22.

²²⁰⁶ TNA, **ADM.**, 116/1565.

²²⁰⁷ TNA, **FO.**, 383/333.

konusunda baskı yapılmalıdır. Türk limanlarının müttefikler tarafından bombalanmasının Türkiye'deki esirlere faydalı olma ihtimali üzerinde dahi durulmuş fakat bunun bir fayda sağlamayacağı kararı alınmıştır.²²⁰⁸

Malul savaş esirlerini taşıyacak geminin Bağdat'taki İngiliz kadın ve çocukların Mezopotamya'daki Türk görevliler ile mübadelesinde kullanılmasını önerilmişti. Söz konusu geminin taciz edilmeyeceğine dair düşman Hükûmetlerden talep edilen garantinin alınması durumunda geri gönderilecek olan esirlerin malul olup olmamaları bir önem arz etmemektedir. Geri gönderilmesi istenen çeşitli sınıflara mensup olan insanların hep birlikte seyahat etmeleri ve geminin yalnızca bir sefer yapması planlanmıştır. Haziran 1917'e kadar İngiliz ve Türk savaş esirleri ile ilgili herhangi mübadelede önemli bir yol alınamamıştır. İngiltere Hükûmetine göre Osmanlı Hükûmeti kendilerine yapılan her iki taraftan 100 veya 600 malul esirin geri gönderilmesi yönündeki teklifleri görmezlikten gelinmiştir. Belli bir malullük derecesine ulaşan tüm esirlerin mübadele konusu olması yönünde önceki yıl yapılan düzenlemelere geri dönme arzusundadır. Osmanlı Hükûmetinin geçen aralık ayında elinde bu şartları haiz yalnızca 11 İngiliz savaş esirinin olduğunu iddia etmesi sebebiyle böyle bir düzenlemenin tatmin edicilikten tamamen uzak olduğu bir gerçektir. Bu sebeple yukarıda bahsedilen eşit sayıda geri gönderme işleminin yapılması yönündeki tekliflere karşı daha somut bir cevap göndermeleri için Osmanlı Hükûmetine baskı yapılacaktır.²²⁰⁹

Osmanlı Hükûmeti, İngiltere Hükûmetinin her iki taraftan 10'u subay olmak üzere 100 savaş esirinin değiş tokuşunu içeren teklifi ile ilgili mesaja, Türkiye'de hastalığı ya da rahatsızlığı tarafsız bir ülkeye naklini gerektirecek hiçbir İngiliz subayının olmadığı cevabını vermiştir. Ancak antlaşma sağlanırsa, sayı gözetilmeksizin fakat maluliyetleri açıkça belli olan İngiliz askerlerinin karşılıklı olarak memleketlerine iadesine hazır olduğunu açıklamıştır. Muayene neticesinde malul ve hasta olmayan İngiliz esir subay ile askerlerin mübadele edilerek memleketlerine gönderilmelerine taraftar olmadığını İngiltere Hükûmetine iletilmiştir.²²¹⁰

---

²²⁰⁸ TNA, **FO.**, 383/333.

²²⁰⁹ TNA, **FO.**, 383/338; C G1 C 08-01, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

²²¹⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2225/50.

Diğer taraftan Mısır'da alıkonulan yaklaşık 100 Türk'ün mübadelesine ve esirleri taşıyacak geminin İzmir yakınlarında bir limana gönderilmesine Osmanlı Hükûmeti onay verirse Mısır'daki güvenlik güçleri de Mısır'da bulunan Dr. Emin gibi 25 Türk yetkilisinin, Hicazlı kadın ve çocukların geri göndermesine izin verecektir. Müttefikleri tarafından gelecek olan saldırılardan dokunulmazlık sağlamaması şartıyla esir askerlerin iadesi karşılığında Bağdat'taki İngiliz kadınların göndermelerini talep edilecektir.²²¹¹

Türkler tarafından savaş esiri olarak Bağdat'ta alıkonulup İstanbul'da tutulan İngiliz kadınlar hakkında da görüşmeler yapılmıştı. Ayrıca İskenderiye İstihbarat Departmanı da İngiltere Hükûmetine bu kadınların değişimi hakkında bir teklif sunmuştur. Haziran 1916 sonrası esirlerin serbest bırakılmasıyla ilgili yapılan çalışmalarda elde edebilen tek ilerleme Mezopotamya harekâtının ilk aşamalarında İngiliz kuvvetleri tarafından yakalanmış ve Osmanlı Hükûmeti tarafından belirlenecek 25 Türk görevli karşılığında bu kadınların geri gönderilmesi yönündeki İngiltere Hükûmetinin teklifinin Türkler tarafından kabul edilmesidir. Bu Türkler Hindistan'daki savaş esirleri kampından yaklaşık altı ay önce Mısır'a sevk edilmiştir. Türk topraklarına göndermek ve yukarıda bahsedilen kadınları geri getirmek için gerekli olan taşımacılık imkânı olmadığı için İskenderiye'de savaş esirleri kampında tutulmuşlardır. Türklere ayrı olarak 600 kadar hükümsüz savaş esirinin değişimi için Türklerin henüz yanıt vermediği bir değişim teklifi de sunulmuştur. İngiliz yetkililerin İzmir Valisi Rahmi Bey'in, Osmanlı Hükûmeti tarafından yetkilendirildiği takdirde iş birliğine gereken hassasiyeti göstereceğine inancı tamdır. Bu kadınlar savaşın koşullarından kaynaklanan zorluklardan dolayı yoğun zihinsel buhran içindedirler.²²¹²

Babıali, Temmuz 1917'de bazı Osmanlı sivil görevlilerin Mısır'dan ve bazı Osmanlı kadın ve çocukların da Hicaz'dan geri gönderilmesi hususunda İngiltere Hükûmetine bilgi vermiştir. Mısır'da bulunan Türk kadın ve çocukların nakledilmesi amacıyla Sina Yarımadası'nda Türk komutan ile görüşmeler yapılmıştır. Kuşadası'nın, savaş esirlerinin nakil işlemleri için bir liman olarak kullanılması düşünülmüş fakat ciddi biçimde malul olan kişilerin gemiye bindirilmesi ve gemiden

---

²²¹¹ TNA, ADM., 116/1565.

indirilmesi noktasında bu liman uygun görünmemiştir. Ayrıca herhangi boyuttaki bir geminin iskeleye tam olarak yanaşıp yanaşamayacağı ve yaklaşık 8 mil uzaklıkta bulunan en yakın tren yolu istasyonuna nasıl ulaşım sağlanacağı da ayrı bir sorun olarak düşünülmüştür. İngilizler, 25 Türk görevli karşılığında Bağdat'ta bulunan İngiliz kadın ve çocukların geri gönderilmelerine ilişkin tüm görüşmelerin Türk yetkililer tarafından tıkandığı iddia etmiştir. Az miktardaki esir mübadelesi için bir gemi göndermek mümkün görülmemiş ve mübadelenin daha yüksek miktarlardaki İngiliz ve Türk savaş esirlerinin geri gönderilmesi hususunda bir anlaşmaya varılana kadar ertelenmesine karar verilmiştir. 600 İngiliz ve 600 Türk savaş esirinin geri gönderilmesi konusunda Osmanlı Hükûmetinin ikna edilmesini olası görünmemektedir. Buna karşın konu sürekli olarak Babıali'ye iletilmekte ve bu konudaki rızalarının çok geç olmayan bir tarihte alınması ümit edilmektedir. Mübadelenin kolaylaştırılması için Babıali'ye tazminat ödenmesi teklifine İngiltere Hükûmeti sıcak bakmamaktadır. Amaca ulaşma yolunda çok olumlu bir etkiye bulunacak olması muhtemel görünse de bu talebe yönelik olarak bir adım atmak Babıali'yi ileride gereksiz zorluklar çıkarma noktasında teşvik edecektir. 12 aylık görüşmeler sonucunda esir değişiminde İngiliz sivillerin serbest bırakılmalarına dair yapılan görüşmeler tıkanma noktasına gelmiş olmasından Türk tarafını sorumlu tutmuştur. Bunun yanı sıra mutabakatın gerçekleşmemesinde Amirallik ile yaşanan görüş ayrılıkları ve Akdeniz'in doğu kısmında Fransızlarla karşılıklı birtakım yanlış anlaşılımlar da etkili olmuştur. Bu da Türklerin anlaşmadaki İngilizlerin iyi niyeti hakkında şüphesinin artmasına sebep olmuştur. Bunun sonucu olarak da bu mübadele ve hatta daha geniş çaplı Şubat ayında varılmış olan anlaşma geçersiz hale gelmiştir. İngiliz, anlaşmaya varıldığında Türklerin anlaşmayı hayata geçirme konusunda kararlı olduklarını düşünmektedir. Bağdat'tan Mersin'e yolculuk süresi 3-4 hafta kadardır ve ortada kesinleşmiş bir durum yokken böyle bir seyahatin masraflarını ve güvenliğini üstlenmek Türklerin karakterine zıt olan bir durumdur. Mübadele sonuçlanmış olsaydı; devamında hasta ve yaralı askerlerin serbest bırakılması için gerekli düzenlemelerin yapılması söz konusu olacaktır.²²¹³

---

²²¹² TNA, **ADM.**, 116/1565; TNA, **FO.**, 383/338.

²²¹³ TNA, **FO.**, 383/338.

Esirlerin mübadelesi hastane ya da başka bir gemi ile Türkiye ile eşzamanlı olarak yapılacaktır. Mezopotamya'dan subaylar, Hicazdan kadın ve çocuklar ile 600 malul esiri taşıyan geminin geri dönüşte 600 malul savaş esir ile kadın ve çocukları alması İngiliz yetkililerce onaylanmıştır. Ordu Konseyi de buna karşı çıkmamış ve durum Donanma yetkililerine bildirilmiştir. Savaş Ofisi, 600 malul savaş esiri üzerinde zaten anlaşıldığını, Bağdat'taki kadın ve çocukların İstanbul'da olduğunu ve bunların döndürülmesi için bir liman hazırlanması gerektiğini söylemiştir. İngiliz yetkililer, İstanbul'da bulunan Hollandalı yetkililerden öncelikle 600 malul esirin değiştirilmesiyle ilgili Osmanlı Hükûmetine baskı yapılmasını istemiştir. Mübadele için İstanbul'da yaşayan Bağdatlı kadınların Mersin limanına getirilmesi gerekmektedir.²²¹⁴

Osmanlı Hükümeti, Mısır'da hapiste tutulan Hicazlı Türk subay savaş esirleri ile ilgili bazı taleplerde bulunmuştu. Subay ailelerinin tutukluluk durumlarına ve Kahire Kalesi'nin tutukluluk koşullarına dair Osmanlı Hükûmetine Kızılhaç heyetinin raporu sunulmuştur. İsveçli Bakanı, Osmanlı Hükûmetinin henüz kabul etmediği hükümsüz muharip askerlerin takasına Türkiye'ye gemiyle gitmeyi bekleyen kadınları ve çocukları da eklemeyi önermiştir.²²¹⁵

Kızılay, Osmanlı Hükûmetinin geri gönderilebilir veya tarafsız ülkelerde alıkonulabilecek durumda olan İngiliz ve Fransız malul esirlerin geri gönderme kararını Kızılhaça bildirmiştir. Kızılay, Türk esirler adına da benzer bir adımın atılmasını da talep etmiştir.²²¹⁶ Ay sonunda ise malul savaş esirlerinin geri gönderilmeleri veya tarafsız bir ülkede tutuklu bulundurulmaları konusunda Kızılhaçtan cevap olarak bir telgraf gelmiştir. Mısır'dan gönderilecek yalnızca birkaç Türk için bir gemi göndermenin İngilizler için söz konusu olamayacağı, bu nedenle her bir taraftan 600 esirin geri gönderilmesi teklifi yinelenmiştir. Türkiye'den deniz taşımacılığının zorluklarından kaçınmak mümkün değilse esirler Avusturya ve İsviçre aracılığıyla gönderilecektir. Osmanlı Hükûmeti, 100 veya 600 malul savaş esirinin mübadelesi teklifini ağırdan almaktadır. Çünkü İngiliz esirler arasında 100'den az malul esir bulunmaktadır. Osmanlı Hükûmeti, sağlık durumu iyi olan

---

²²¹⁴ TNA, **FO.**, 383/337.

²²¹⁵ TNA, **ADM.**, 116/1565.

²²¹⁶ **The Times**, 28 August 1917, s. 5.

esirleri geri gönderme konusuna sıcak bakmamaktadır. Bunun üzerine Türkiye’de savaş esiri olan ve sağlık durumlarının iyi olmadığı düşünülen İngiliz esirleri gösteren bir listenin hazırlanması istenmiştir.²²¹⁷

İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında ölen askerlerin dosyalarının karşılıklı yollanması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bern’de alınan bu karar doğrultusunda taraflar arasında ölen esirlerin ölümlerine dair detaylar dosyalanıp diplomatik yollarla düzenli gönderilecekti.²²¹⁸

Ağustos ayı sonunda esirler değişimi konusunda gelinen noktanın başarısız olması İngiltere Hükûmetini değişik yöntemler aramaya itmiştir. İngiltere Hükûmeti Almanya ile Lahey Konferansı’na benzer şekilde esirlerin mübadelesi ile ilgili Türkiye ile görüşmenin ciddi önem gösterdiğini söylemişti.²²¹⁹

Osmanlı Hükûmeti her ne kadar değişime olumlu yaklaştığını kabul etse de mübadelenin gerçekleşeceğine İngiltere Hükûmeti şüpheli bakmaktadır. İngilizler Türkiye’deki İngiliz savaş esirlerinin kamplarını ziyaret edilmesi, malul savaş esirlerinin mübadelesini gerçekleştirmesi ve J.C. Gaskin’in, Mumbai eski Türk Başkonsolosu Basri Bey ile mübadele edilmesi isteklerinde bulunmuştur. Osmanlı Hariciye Nezareti bu özel talepleri reddetmekle kalmayıp, Eyüb Sabri Bey serbest bırakılana kadar İngiltere Hükûmetinden gelen hiçbir talebin değerlendirmeye alınmayacağını kati surette ifade etmiştir.²²²⁰

İngiltere Hükûmeti yaklaşık bir ay sonra mütekabiliyet ilkesi uyarınca esirleri geri gönderme veya tarafsız bir ülkede tutuklu bulundurulma görüşünü bir kez daha yinelemiştir. Türkiye’deki İngiliz esirlerin geri gönderilmesi ve kampların İstanbul’daki Hollanda Temsilciliği tarafından ziyaret edilmesinin güvence altına alınması için yapılan teşebbüslerden bir sonuç alınamamıştır. İngilizler elinde bulunan Türk savaş esirlerinin öneminin farkındadır. Buna rağmen Osmanlı Hükûmeti, İspanya Kralı’nın veya farklı bir tarafsız Hükûmetin konuya müdahil olmasından etkilenecek gibi görünmemektedir. Prensipite Osmanlı Hükûmeti, hastalığı veya sakatlık durumu yalnızca tarafsız bir ülkede tutuklu bulundurulmalarını gerektiren esirler de dâhil olmak üzere tüm savaş esirlerinin kısa

²²¹⁷ TNA, FO., 383/338.

²²¹⁸ C G1 A 17-07, **Comité International De La Croix-Rouge**, Genève.

²²¹⁹ **Kalgeorlie Miner (WA: 1895- 1950)**, 15 August 1917, s. 5.

süre içerisinde hastane treniyle geri gönderileceği konusunda mutabakat içindedir. Listelerde 10'u Hintli olmak üzere toplam 50 İngiliz savaş esirinin isimleri yer almaktadır. İtilaf Devletleri de Türk savaş esirlerinin geri gönderilmesi için gerekli adımları atmaya derhal başlayacaktır.²²²¹

Tam bu esnada Hindistan Hükûmeti, Eylül 1917'de Thatmyo, Sumerpur, Nowgong ve Bellary'deki bazı malul Türk savaş esirlerinin detaylı listesini Savaş Merkezi'ne göndermiştir. Malul Türk savaş esirlerinin listesi Savaş Merkezi'nin Kasım 1915 tarihli şartlara göre hazırlanmıştı. Thatmyo kampında toplam 40 esirin malul olarak geri gönderilmesi kararı alınmıştı. Bunlardan 32'si değişik yerlerinden silah yarası olan askerlerdi. Listede kasık, kalça, diz, bacak, omuz, ayak, göğüs, karın, el, kol ve dirsek gibi vücudun neredeyse her yerinde silah yarası olan esirler vardı. Silah yarası sebebiyle esirlerin vücutlarının bazı organlarında biçimsizlik ortaya çıkmış ve vücutları deforme olmuştu. Ayrıca aynı sebepten kısıtlı hareketi olan, yürüyemeyen, yaralı olan esirler olduğu gibi alından yaralanıp kafatası ezik, omzundan yaralanıp mermisi çıkarılamayan, şarapnel parçasıyla kalçası kırık olan esirler de bulunmaktaydı. Bunlardan hariç parmakları eksik ve kollarda kırık sebebiyle ellerini ve kollarını kullanmayan esirler de mevcuttu. Kalça ve bacaklarda kısılma en sık görülen sakatlık sebebidir. Ayrıca gözü görmeyen, kronik astım, aşırı zayıflık, ishal ve akciğerde şişlik esirlerde görülen diğer hastalıklardır.²²²²

Sumerpur kampında ise malul olarak geri gönderilecek esir sayısı 47'dir. 13 esirde silah yarası sebebiyle el, kol, ayak ve bacak gibi organlarında işlevsizlik görülmektedir. Bunlar arasında felç olanlar da vardır. 2 esirde silah yarısından kaynaklı sol gözde körlük ve yüzde bozulma bulunmaktadır. 10'dan fazla esir kollarda ve bacaklarda süngü veya şarapnel parçaları nedeniyle felç olmuş ve organlarında işlevsizlik ortaya çıkmıştır. Esirler arasında katarakt veya trahomdan kaynaklı kısmi körlük bulunmaktadır. Ayrıca frengi, yaşlılık, bronşit veya bakımsızlık sebebiyle sürekli zayıflık hali olan esirler sıklıkla görülmüştür. Bir esirde kronik ağ katman yangısı sebebiyle hemen hemen tamamen körlük vardır. Leğen kemiği kırık olan esir olduğu gibi 2 esirin de kalçadan aşağısı kesiktir. Mermi isabeti

---

²²²⁰ TNA, FO., 383/341.

²²²¹ TNA, FO., 383/338.

²²²² TNA, FO., 383/338.

sonucu göz ve kulak kaybı neticesinde yüzde ciddi bozukluk olan esirler mevcuttur. Kalça kırığından kaynaklı bacak işlevsizliği ve omuzdaki kurşun yarısından kaynaklı felç gibi durumlar esirler arasında en yaygın silahla yaralanan vakalarıdır. Diş kaybı, kronik zayıflık, yaşlılık esirler arasında neredeyse normal hale gelmiştir. Bu gibi rahatsızlıklar sebebiyle iltihabi rahatsızlıklar da ortaya çıkmıştır. 2 esirde tedavi edilemez psikolojik rahatsızlık ve 2 esirde de akciğerde şişlik görülmüştür.²²²³

Nowgong esir kampında geri gönderilmek istenen 47 esirden 1 onbaşı ve 1 çavuş hariç tamamı erdi. Bu kampta esirler arasında organ kayıpları çok fazladır. 8 esirin sağ bacak dizden aşağısı, 8 esirin sol bacak dizden aşağısı, 1 esirin sol kol dirsekten aşağısı, 5 esirin de sağ kol dirsekten aşağısı yoktu. Bu esirlerden birisinin de sol gözü kördü. 5 esirin görme kaybı bulunmakta ya da hiç görmemekteydi. Kamplarda görme kaybı olan pek çok esir mevcuttu. 1 esirin sol elinin orta üç parmağı olmayıp küçük parmak ve bileğinde ezilme vardı. Ayrıca 2 esirde daha el, kol ve bilekte ezilme vardır. 5 esirin kalça kemiğinde kırık ve çıkık olup bu bölgede kısılma da mevcuttu. Kafanın sağında silah yarası olup yarı felç olan 1 esir de listede bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra bacak, kalça, ayak gibi organlarında silah yarası olup kısmen veya tamamen işlevsel olan 10'a yakın esir vardır. Silah yaralarından dolayı ön kaval kemiğinde felç, incik kemiğinde ödem olan esirler olduğu gibi dirsekte veya başka yerlerde eziklik olan esirler de vardı. Kol, el, kalça ve bacakta zayıflık esirler arasında sık görülmekteydi. 1 esirin, sol kalça kemiğinde silah yarası sonucu kırık ve kısılma olup 1 esir de musculo-spiral felçti. Bellary kampından gönderilecek 5 esirden 1'isi kısmi felç olan tıbbi binbaşısıdır. 1 erin göğsünde irin toplanmıştı. 2 er el ve kolda silah yarası kaynaklı işlevsizlik sebebiyle gönderilme kararı alınmıştır. 1 esirin de akciğerinde tüberküloz bulunmaktaydı.²²²⁴

Tüm gayretlere rağmen malul esirlerin iadesi ile ilgili bir gelişme sağlanamadı. Bern Elçisi Fuad Selim Bey'in kişisel gayretleri de sonuçsuz kaldı. Daha önceki 8, 18, 20 Eylül ve 8 Ekim 1917 tarihlerdeki başvurularının sonuçsuz kalması üzerine 30 Ekim 1917 tarihli telgrafta 2,5 aydır cevap beklediğini, bu şekilde

---

²²²³ TNA, FO., 383/338.

²²²⁴ TNA, FO., 383/338.

bir cevap verememenin Bern’de kötü bir etki bıraktığını, olumlu ve olumsuz bir cevap veremediğinden mahcup olduğunu yazmıştı.²²²⁵

Enver Paşa, Hariciye Nezaretine bir yazı göndererek daha önce hasta esirlerin iadesinde anlaşıldığını, esir listelerinin hazırlandığını ve aracı devlet Hollanda Hükûmetine istenirse iletileceğini hatırlatarak buna rağmen İngilizlerin hiçbir çalışma yapmadığından şikâyet etmiştir. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinin belirlenen listede yazılı İngiliz esirleri iade ettiği takdirde kendilerinin de bir miktar malul Osmanlı esirlerini iade edeceğini bildirmiştir. Avusturya’ya gelen Osmanlı malul esirleri, 4 Eylül 1917’de sıhhiye treniyle İstanbul’a gelmek üzere hareket etmişlerdir. Aynı trenle Osmanlı Devleti, elinde bulunan İngiliz, Fransız, Rus ve Romen malul esirlerin de iade edileceği Kızılaya bildirilmiştir. Ağustos 1917’de Osmanlı Hükûmeti anlaşılan listedeki malul esirlerin iadesini kabul etmiştir. İngilizler, Osmanlı Hükûmetinden elindeki malul harp esirlerini Hollanda Elçiliği’ne ne zaman teslim edileceğinin bildirilmesini istemiş, aksi takdirde Osmanlı esirlerinin iadesinin tehlikeye gireceğini belirtilmiştir. Osmanlı Hükûmeti, taraflar arasında anlaşılmiş olan listede yazılı hasta ile malul harp esirlerinin iadeleri veya tarafsız bir memlekete gönderilmesi öngörülen esirlerin iase sorunlarından dolayı harp esirleri gibi memleketlerine gönderilmelerine olumlu yaklaşmıştır. Tüm çabalara rağmen değişimin bir türlü gerçekleşmemesi sonucunda her iki taraf da iyi niyetlerinin boşa çıktığını ileri sürmüşlerdir. Malul esirlerin sevkleri her gün bir sebeple gecikmektedir. Bu konuda siyasi yollarla gerçekleşen insani teşebbüsler sonuçsuz kalmıştır. Elçiliklerin uzayıp giden yazışmalarına bir son vermek, malul esirlerin iadelerini sürüncemede bırakmamak ve zaten malul olduklarından dolayı ruhsal durumlarının daha da kötüleşmesini önlemek için listede isimleri yazılı esirlerin memleketlerine acilen gönderilmeleri gerektiği taraflarca kabul edilmektedir. Maluliyetleri dolayısıyla vücutlarından hiçbir suretle istifade edilemeyecek malul esirlerin bir an önce gönderilmeleri her iki tarafın yararına olacaktır.²²²⁶

Ekim 1917’de bu kez yaklaşık 50 İngiliz ve Türk malul savaş esirinin İsviçre aracılığıyla mübadelesi gündeme gelmiştir. Bu amaçla Amirallik Yüksek Temsilcileri ile Savaş Esirleri Şubesi arasında Mısır’daki Türk esirlerin Türklerle

---

²²²⁵ BOA, HR. SYS., 2241/2.

yapılacak görüşmeler sonucunda belirlenecek olan bir limana taşınmasına yönelik çalışmalar da değerlendirilmiştir. İngilizlere göre Türkiye’de yaklaşık 14.000 İngiliz savaş esiri vardır ve İngiltere Hükûmeti bu esirler arasında ölüm oranının en az %40 olduğunu iddia etmektedir. Bu yüzden Türkiye’de en az 600 İngiliz malul savaş esirinin olması kuvvetle muhtemeldir ve Türkler İngiliz malul savaş esirlerinin sayısı gizlemektedirler. İngiltere Hükûmeti daha geniş kapsamlı bir mübadelenin ilk aşaması olarak kayda değer sayıdaki malul savaş esirlerinin mübadelesi için Osmanlı Hükûmetiyle bir anlaşmaya varabilmek için büyük çaba sarf ettiğini açıklamıştır. İngiliz yetkililere göre Osmanlı Hükûmeti kendi savaş esirlerine iyi muamelede bulunduğundan emin olduğu için mübadelede ağırdan almaktadır. Malul Türklerin Mısır’dan önce Fransa sonrasında İsviçre boyunca taşınmanın zorluğu sebebiyle Osmanlı Hükûmeti tarafından kabul edilebilir bir seçenek olan Midilli’nin kullanılarak geri gönderilmesi değerlendirmiştir.²²²⁷

Askeri İdare Kurulu, Hindistan’da tutuklu bulunan malul Türk savaş esirlerinin Mısır’a gönderilmesine olumlu bakmıştır. Hindistan’daki askeri yetkililerden Mısır’daki başkomutan ile irtibat kurularak sevk için hazırlıkların yapılması talep edilmiştir. Bahsedilen liste 7 Eylül 1917 tarihinde Simla’dan gönderilmiş ve o tarihten itibaren listeye başka Türk savaş esirlerinin de eklenmesi Kurul tarafından uygun bulunmuştur. Kurul, Mısır’a gönderilen her Türk savaş esirinin 23 Kasım 1916 tarihinde belirlemiş olan hükümler çerçevesinde gönderilmesi gerektiğini hatırlatmıştır.²²²⁸

Fransız ve İsviçre Hükûmetlerinden Marsilya ve İsviçre üzerinden geri gönderilecek olan malul 100 Türk savaş esirleriyle ilgili bir itirazlarının olup olmadığını sorulmuş, bir itirazları yoksa Avusturya’dan Türkiye’ye yapılacak olan yolculuğun düzenlenmesi talep edilmiştir. Fransa askeri yetkilileri esirinin bu yolla gönderilmesi hususunda endişeli olduklarını bildirmiştir. Bir hastane gemisinin, yaralı, hasta veya deniz kazasına uğramış kimselerin taşınması dışında düşmanın rızası olmadan hukuka uygun olarak kullanılamayacağı bilgisi İngiltere Hükûmeti ile paylaşılmıştır. Bu yüzden, Fransızlar düşman Hükûmetlerden söz konusu esirlerinin

---

²²²⁶ BOA, **HR. SYS.**, 2238/5; **HR. SYS.**, 2238/6.

²²²⁷ TNA, **FO.**, 383/338; **ADM.**, 116/1565.

²²²⁸ TNA, **FO.**, 383/338.

mübadelesini gerçekleştirmek için böyle bir geminin kullanılması konusunda bir teminat alınmasını gerekli görmüşlerdir. Bu hizmette görevlendirilecek olan geminin büyüklüğü mübadelenin gerçekleşeceği dönemde hangi gemilerin müsait olduğuna göre değişecektir. Geminin büyüklüğü bir bakıma, geri gönderilecek olan esirlerin sayısına ve bu esirlerin gemiye bindirilip gemiden indirilecekleri limanlara da bağlı olacaktır. Buna karşın amaca uygun olarak mümkün olan en büyük geminin kullanılması için çaba sarf edilecekti. Mısır'daki başkomutana mümkün olan en erken tarihte 1 subay ve 99 diğer rütbedeki malul Türk savaş esirinin Fransa ve İsviçre üzerinden geri gönderilmeleri için Marsilya'ya sevk edilmelerine yönelik gerekli talimatlar Askeri İdare Kurulu tarafından verilmiştir. Bu esirlerin, Fransa'ya ulaştıkları andan itibaren Fransa boyunca seyahatlerinin ayarlanması, İsviçre trenine aktarımın yapılacağı istasyonun ve bu istasyona varış tarihi ile saatinin telgraf ile bu bildirmesi istenmiştir. Osmanlı Hükûmeti Hicaz'da esir düşen bazı Türk savaş esirlerinin de aynı yolla Türkiye'ye gönderilmelerini istemiştir.²²²⁹

Türkiye ile mübadele edilecek esirlere dair 20 Kasım 1917 tarihli The Times gazetesinin bir yazısında İngiltere'de mevcut esirlerinin miktarı 45.000 civarında gösterilmiş olmasına rağmen İngiltere Hükûmeti 24 listede toplam 37.000 Osmanlı esirinin künyeleri göndermiştir. Bu sebeple Osmanlı Hükûmeti listelerde gönderilmediği anlaşılan 8.000 kadar esirin bilgilerinin acilen gösterilmesi istemiştir.²²³⁰

İngiltere'de bulunan Osmanlı mülkiye ve askeri esir listeleri önce Amerika, sonra da İsveç'in İstanbul elçileri tarafından İstanbul Hükûmetine Aralık 1917'de sunulmuştur. Bu münasebetle savaşan devletlerin hukuki himayeleri için İsveç Hükûmetince alınmış bir kararla tüm yapılacak müracaatların İstanbul İsveç Elçiliği'ne veya Stokholm Elçiliği vâsıtasıyla İsveç Dışişleri Bakanlığına yapılması istemiştir.²²³¹

Savaş süresince esirler konusunda iki devlet arasında gündeme gelen bir konu da esaret sırasında ölen savaş esirlerin kişisel eşyalarının karşılıklı olarak iadesidir. Osmanlı Hükûmeti, Ekim 1916'da İngiltere ve Osmanlı topraklarında ölen esirlerin

---

²²²⁹ TNA, **FO.**, 383/338.

²²³⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2204/9.

²²³¹ BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.**, 50/39.

eşyalarının orantısal olarak eşit sayıda olmak üzere iadeleri için İngiltere Hükûmetine öneride bulunmuştur. İngiltere Hükûmeti ise harp esirlerinden vefat edenlerin mal ve eşyasının mübadele suretiyle iadesi konulubir yazı kaleme almış prensipte aynı fikirde olmakla beraber öldüğü zaman üzerinde olan eşyalarından ziyade gerçek varlığının ne olduğunun araştırılmasını istemiştir. İngiltere Hükûmeti, İngiliz ve Almanya Hükûmetleri arasında yürürlükte olan uygulamayı İngiliz ve Türk savaş esirlerine uyarlamayı kabul etmeye hazır olduğunu bildirmiştir. İngiliz tarafı ayrıca Türk tarafının teklifinde savaş alanında ölenlerin durumunun belirtilmediğini açıklamıştır. İngiltere Hükûmeti, hem savaşçı hem sivil ölen savaş esirlerinin hastaneler de dâhil olmak üzere ölüm anında esaret yerinde bulunan kişisel eşyalarının iadesinin askeri bir gelenek olduğu kabul ederek askeri malzemeler hariç bu eşyaların iadesini uygun görmüştür. Askerlerin kişisel eşyaları hariç geri gönderilmeyecek istisnalar ise şu şekilde belirlenmiştir:²²³²

1. Savaş ile ilgili günlükler, haritalar, kitaplar ya da risaleler.
2. Aygıtlar, fotoğraf ile ilgili aparatlar, arazi dürbünleri, sekstantlar, pusulalar ve diğer benzer araçlar.
3. Askeri üniformaya sahip olanların sivil kıyafetleri, askeri üniformaları ve sevk edilmeye uygun olmayan diğer kıyafetleri.
4. Ateşli silahlar ve savaş aletleri (tüfekler ve silahlar)
5. Siviller konusunda: para, para makbuzları, tahviller ve benzeri şeyler.

Harp esnasında esir olup İngiltere'nin muhtelif yerlerinde vefat etmiş Osmanlı subaylarına ait olup İngilizlerin elinde bulunan eşyaların İstanbul'a nakli 11 Haziran 1922'de Meclis-i Vükelâ müzâkerelerine de konu olmuştur. Mal ve eşyaların çeşit ve miktarlarıyla değerinin ve sahiplerinin isimlerini gösteren defterlerin gönderilmesini İngilizlerden talep edilmiştir. Bu eşyaların nakli için de 200 İngiliz lirasıyla uygun miktarda sigorta ücretinin gönderimi Hariciye Nezaretinden istenmiştir. Bu konuda Mâliye Nezaretiyle gerekli iletişim de sağlanacaktır.²²³³

Sonuç olarak Bern İtilafnamesi'ne kadar geçen dönem özetlenirse; İngiliz ve Türk savaş esirlerinin değişimi konusunda değişik çözümler önerileri gündeme

²²³² BOA, HR. SYS., 2201/16; HR. SYS., 2203/54; TNA, FO., 383/233; FO., 383/340.

²²³³ BOA, MV., 223/191.

gelmiştir. 1916'da bir anlaşmaya varılmış ama uygulanamamıştır. Ön mutabakata varılan birinci konu malul esirlerin değişim olmuştur. Osmanlı Hükûmeti, anlaşmadan çok az sayıda İngiliz esirinin yararlanabileceğini ileri sürmüştü ve önerinin her iki taraftan 100 ile 600 arası tutuklu askerin değişimini kapsayacak şekilde genişletmesini reddetmiştir. İkinci konu sınırlı sayıdaki malul esirlerin değişimidir. Kızılhaç, 20 Eylül'de İstanbul'dan yola çıkan çoğu İngiliz 49 yaralı esirin kısa bir süre için Viyana'da bekletildiğini açıklamıştı. Osmanlı Hükûmeti, eğer belirli sayıda İngiliz savaş esirini iade ederse İngilizler de belirli bir sayıda Türk hükümsüz savaş esirini iade edeceğini bildirmiştir. Üçüncü konu, sivillerin genel değişimidir. İngiliz ve Fransız Hükûmeti, ellerindeki tüm Türk sivilleri Türkiye'de bulunan tüm İngiliz ve Fransız siviller karşılığında serbest bırakılmasını teklif etmiştir. Osmanlı Hükûmeti, Eyüb Sabri serbest bırakılana kadar hiçbir teklifi dikkate almayacağını ifade etmiş ve ellerindeki tüm İngilizleri hapsedmekle de tehdit etmiştir. Dördüncü konu, Mısır'daki Türk kadın ve çocukların ülkelerine iadesidir. Sayıları 500 civarında olan ve çoğunun Hicaz'dan olduğu bilinen kadınların Filistin'deki Türk Komutanın rehberliğinde seçilerek bir Türk limanına iadesi önerilmiştir. Tüm bunlar düşman Hükûmetlerin saldırmayacağı güvencesinin alınması ve yerel kaynakların kullanımının sağlanması şartıyla kabul edilmiştir. Beşinci konu, 25 İngiliz kadın ile 25 Türk yetkilisinin İzmir üzerinden değişimidir. Bu değişimin Midilli ve İzmir üzerinden gerçekleştirilebileceği düşünülmüştür. Esirleri İzmir yakınlarındaki sahilden gemiye bindirmenin ve karaya çıkarmanın uygulanabilirliği tartışılmıştır. Altıncı konu, 45 yaş üzeri ve 18 yaş altı sivillerin değişimidir. İzmir Valisi Rahmi Bey, bir Fransız barış bayrağı altında gözetim altında tutulan 18 ve 45 yaş arası erkekleri kapsamayan sivillerin değişimi için bir teklifi sunmak üzere Atina'ya gönderilmiştir. İzmir Körfezi içinde yer alan Foça değişim yeri olarak önerilmiştir. Yedinci konu, deniz tüccarlarıdır. Aralık 1916'da Osmanlı Devleti'ne 45 yaş üzeri tüm Türk deniz subayı ve deniz tüccarının aynı kapsamdaki İngilizlerle değişimi için bir teklif sunulmuştur. Tüm bu teklifler sonunda herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir.²²³⁴

---

²²³⁴ TNA, ADM., 116/1565.

6.3 Bern Barış Konferansı'nda Esirlerin Durumuna dair Müzakereler

Osmanlı Hükûmeti İngiltere Hükûmetinin teklif ettiği yarısının beyaz İngiliz birliklerden ve diğer yarısının Hintli birliklerden oluşan 1.500 esirin değişimine olumlu yaklaşmıştı. Esir değişimi dair anlaşma ise ancak yıl sonunda mümkün olacaktır. İngiltere Hükûmeti, Eyüb Sabri Bey'in Osmanlı Hükûmeti açısından ne derece önemli bir kişi olduğunun farkındadır. Bu kişinin serbest bırakılması, Osmanlı Hükûmetinin değişime dair yaklaşımını olumlu yönde etkileyecektir. Diğer taraftan, bu kişinin serbest bırakılmaması İngiliz esirlerine de çok acı çektirmektedir. Amerika'nın İstanbul Büyükelçisi Abram I. Elkus'a göre Eyüb Sabri Bey'in hiçbir siyasi önemi yoktu. Kendisini Eyüb Sabri Bey'in patronu olarak gören Talat Paşa onun için bir şeyler yapamamanın rahatsızlığını hissetmekteydi. Eyüb Sabri Bey, kendisine bu kötü muamele yapıldığını bir şekilde mektupla Osmanlı Hükûmetine ulaştırmıştı. Eyüb Sabri Bey'nin bu mektupları İstanbul'a iletmeyi başarması İngilizce ayrıca soruşturma konusu olmuştu. Eyüb Sabri Bey ise böyle bir mektubu yazmadığını iddia etmişti. İngiltere Hükûmeti, böyle bir mektup varsa bunun bir kopyasının kendilerine gösterilmesini istemişti. Osmanlı Hükûmeti, Eyüb Sabri karşılığında tüm İngiliz esirleri alıkoymakla tehdit etmiştir. Osmanlı Sadrazamı kendisi ile yapılan mülakatta Eyüb Sabri Bey kısa zamanda serbest bırakılmazsa kadın ve çocuklar dışındaki tüm İngiliz esirleri İstanbul ve İzmir gibi büyük merkezlerden sürgün edileceğini söylemiştir.²²³⁵

Bern'de savaş esirleri mevzusunu görüşmek üzere İngiltere ile Türkiye arasında bir konferans tasarlanmış ve bununla ilgili 24 Ağustos 1917 günü *Neue Zürcher Zeitung* gazetesinde bir başmakale yayımlanmıştır. Esir değişimi görüşmeleri Türkiye'ye karşı başlatılan askeri hareketin belirtileriyle aynı döneme denk gelmesi ilgiyle takip edilmesi gereken bir durumdur. Türkiye'yi savaş sonrası Avrupalı bir güç olarak kalamayacak kadar barbar gören İngiltere, Jön Türklerin temsilcilerini resmi bir konferansa katılmaya davet etmesi Londra'da bazı fikirlerin değiştiğini göstermektedir. Konferansa yapılan davet, Türkler için kayda değer bir

---

²²³⁵ TNA, FO., 383/341.

psikolojik zafer oluşturacak ve ayrıca İstanbul'da önemli bir memnuniyete sebep olacaktı.²²³⁶

Osmanlı Devleti, savaş sırasında esirlerin mübadelesine dair ilk anlaşmayı İngiltere ile imzalamıştır. Aslında Harp esirlerinin durumlarını düzenlemek ve mübadele etmek için ilk teklif İngiltere'den gelmiştir. Nitekim Ağustos ayında askerî ve sivil esirlerinin durumuna ait sorunları müzâkere etmek üzere önceden Alman ve İngiliz temsilciler tarafından Lahey'de imzalanan toplantıya benzer bir konferansın düzenlenmesi amacıyla İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetine İsviçre ve Hollanda aracılığıyla bir muhtıra vermiştir. İki devlet arasında mübadele için görüşmelerin Bern'de başlamasında İsviçre Cumhurbaşkanı Erward arabulucu olmuş ve önemli katkılar sağlamıştır.²²³⁷

Türk ve İngiliz harp esirlerinin durumlarını düzenlemek için Bern'de bir konferans düzenleneceği La Tribune Genevre gazetesinde de yer almıştır. Savaş esirlerine uygulanan muamele, savaş esirlerinin mübadelesi, savaş esirleri kamplarının denetlenmesi, savaş esirleriyle ilgili ele geçirme ve zayıatlarının bildirilmesi konuları öncelikte konferansta ele alınacaktı. İngiltere Hükûmeti, Türkiye'deki savaş esirlerinin durumunun acil düzeltilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bunun için Eyüb Sabri de dahil tüm muharip ve sivil esirlerin muamelelerini, takaslarını ve esir kamplarının teftişini Osmanlı delegeleri ile tartışmak üzere İsviçre'ye delege göndermeye hazırdı. Osmanlı Hükûmeti bu öneriyi kabul etmesi halinde, göndereceği delegelerin tesir ve gerçek otorite sahibi kişilerden olması gerekmektedir. Osmanlı Hükûmeti bir müddet bu teklife cevap vermemiş, İngiltere Hükûmeti ise Eylül sonunda ikinci defa bir muhtıra göndermiştir. İngiltere, Osmanlı Hükûmetinden vatandaşlarını gözaltına almasını engellemeye yönelik mümkün olan her türlü çabaya göstermesini istemiştir. İngiltere Hükûmeti Eyüb Sabri Bey'in serbest bırakılmasındaki gecikmeden de Osmanlı Hükûmetini sorumlu tutmuştu. Osmanlı Hükûmeti Eyüb Sabri Bey'in serbest bırakılmasına yol açacak en makul teklifleri bile geri çevirmişti. Eyüb Sabri'nin serbest kalması ancak bir anlaşmaya varılması ile mümkündü ve İngiltere Hükûmetinin bu konudaki tutumunu

---

²²³⁶ TNA, FO., 383/344.

²²³⁷ BOA, HR. SYS., 2238/81; HR. SYS., 2241/1; HR. SYS., 2245/8; TNA, FO., 383/344.

değiştirmeye niyeti yoktu. İngiliz vatandaşlarına uygulanan her türlü sertlik Eyüb Sabri Bey'in de faydalandığı iyi muamele üzerinde kötü bir etkisi olacaktır.²²³⁸

İngiliz Savaş Merkezi, Eylül ayında Bern'de Türklerle görüşülecek konuları belirlemiştir. Birinci konu, savaş esirleri kamplarının denetlenmesidir. Böyle bir denetleme her türde kötü muamele iddiasını çürütecekti. Fakat Osmanlı Hükûmeti mütekabiliyet ilkesini reddetmekteydi. Bu yaklaşım İngiliz esirlerinin şartlarının yetersiz, hatta acıması olduğunu ve %50'nin üzerinde yüksek vefat oranı yönündeki izlenimleri doğrulamaktaydı. İngiltere ise Osmanlı savaş esiri kamplarının denetlenmesine her zaman hazır olmuştu. İkinci olarak sivil savaş esirlerinin değiş tokuşu için bir antlaşmanın imzalanması ve hayata geçirilmesidir. İngiltere Hükûmeti son olarak makul bir sayıda savaş esirinin değiş tokuşunu önermektedir. Konferansta savaş esiri tabiri hem savaşçılar hem de siviller için kullanılacaktır. Her bir ülkenin diğer ülkede ikamet eden ve tutuklanmayan sivil şahıslara ilişkin genel konular da ayrıca ele alınacaktır.²²³⁹

İngiltere Hükûmetinin esir mübadelesine dair teklifi Ekim ayı içerisinde Bern Elçisi Fuad Selim Bey'e bir kez daha iletilmiştir. Fuad Selim Bey ise esir mübadelesi hakkındaki teklife kısa sürede cevap verilmemesinin çok kötü bir tesire yol açtığını Babıaliye bildirmiştir. İngilizler, malul ve ağır hasta askerî esirlerle sivil esirlerden iki tarafın uygun göreceği mütekabiliyet ilkesi dairesinde bir miktar esirin mübadelesine ve geri kalan esirlerin durumlarını iyileştirilmesine dair tekliflerine en kısa sürede cevap beklemektedir.²²⁴⁰

Kasım ayına gelindiğinde, esirlerin durumuna dair Foça görüşmeleri başlamıştır. İlk olarak ülkelerine dönmek isteyip istemediklerine bakılmaksızın istisnasız tüm İngiliz, Fransız ve Osmanlı sivillerin geri gönderilmesi görüşülmüştür. Bu sivil esirlere Manisa'da tüccar gemisinde çalışan 80 denizci de dâhil edilecektir. Kalmayı tercih edenler kendilerini korumalarını sağlayacak olan temsilciler aracılığıyla tasdikli bir bildiri yayınlayacaktır. İkincisi, İngiltere ve Fransa topraklarında tutuklu bulunan ve bu anlaşmadan yararlanmak isteyen Eyüb Sabri Bey dahil Osmanlı vatandaşları anlaşmanın imzalanmasından bir ay sonra vapurla

²²³⁸ BOA, HR. SYS., 2238/81; HR., SYS. 2241/1; HR. SYS., 2245/8; TNA, FO., 383/344.

²²³⁹ BOA, HR. SYS., 2238/81; HR., SYS. 2241/1; HR. SYS., 2245/8; TNA, FO., 383/344.

²²⁴⁰ BOA, HR. SYS., 2241/2.

taşınacaktır. İngiliz ve Fransız tutuklular da aynı vapur ile geri döndürüleceklerdi. Üçüncü olarak Osmanlı Hükûmeti, savaş esirlerinin tutuklu bulunduruldukları kampların düzenli olarak denetlenmesi ve makul bir oranda malul savaş esirlerinin geri gönderilmesi için mütekabiliyet ilkesine göre hareket edilecekti. Bu denetleme ve geri gönderme işleminin detayları İstanbul'daki Hollanda temsilcisi ile veya tarafsız bir ülkede buluşmayı kabul etmeleri halinde, İngiltere ve Türk Hükûmetlerinin delegeleri arasında görüşülecekti.²²⁴¹

Mübadele konusunda 10 sivilin istisna tutulmasına İngiltere Hükûmeti tarafından sıcak bakılmamış ve bu istisna Osmanlı Hükûmetine verilecek bir taviz olarak görülmüştür. Anlaşmanın imzalanmasından sonra geri gönderme işlemlerinin tarihi, taşımacılığın elverişli olması durumuna göre belirlenecekti. Bu toplantı aynı zamanda malul savaş esirlerinin makul oranda değişimi konusunda önemli bir gelişmedir. İngiliz savaş esirlerinin ölüm oranlarının oldukça yüksek olması sebebiyle en az 600 malul savaş esirinin geri gönderilmesi gerektiği ve bu yüzden daha az sayıdaki bir teklifin kabul edilebilir olmadığını düşünülmüştü. Türkler, İngilizlerin bulunduğu kampları şartsız olarak denetlenmesine izin vermediği sürece İngilizler Eyüb Sabri'yi teslim edilmeyecekti. Şartların yerine getirilmesini sağlamak amacıyla Türk yetkililere finansal destek sağlama konusuna olumlu bakılmaktaydı. İngiltere Hükûmeti, hem askerlik yaşındaki sivil erkeklerin hem de suçlama altındaki kişilerin mübadelesine yapılan itiraza katılmamaktaydı. Ancak bu konuda Babiali ile ortak bir anlaşmaya varabilmek için her iki taraftan en fazla 10 kişiyi istisna tutmaya hazırlıklıydı. Dahası, Eyüb Sabri ve Zinnun beylerin bu 10 kişi arasında olmaması talebini kabul etmeye de hazırды. Ancak Hadkinson soy isimli iki İngiliz esiri, Osmanlı Hükûmeti tarafından alıkoyulan 10 kişi arasında yer almayacaktı. Ayrıca Osmanlı Hükûmeti, esir kamplarının denetlenmesi konusunda mütekabiliyet ilkesine uyacaktı. Bunun yanı sıra Osmanlı Hükûmeti kayda değer bir oranda malul savaşçıların geri gönderilmesini kabul edecekti. İngiltere Hükûmeti bu konuları Türk tarafıyla tartışmak için delege atanmasını teklif etmişti. Osmanlı Hükûmeti bu teklife uzun süre sonra Rahmi Bey'i atayarak cevap vermişti. İngiltere Hükûmeti, delege olarak atanan Rahmi Bey'in doğası itibariyle ne kadar mantıklı ve eşitlikçi olduğuna

---

²²⁴¹ TNA, FO., 383/338.

inanmakta ve etkinliğini kullanarak bu tekliflerin kabul edilmesini sağlayacağını ümit etmektedir.²²⁴²

Kasım ayına kadar esirler değişim konusundaki yazışmalar konferansın usulü hakkında geçmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye’de bulunan İngiliz esirlerinin durumunu düzeltmek, yaralı savaş esirleri öncelikli olmak üzere tüm İngiliz ve Fransız sivil esirleri değiştirmek amacıyla ile Bern’de bir konferans düzenleme istediğini Türk tarafına bir kez daha bildirmiştir.²²⁴³

Tam bu esnada bir İngiliz esir eşinin yazdığı mektupta düzenlenecek konferansa dair bilgiler bulunmaktadır. Osmanlı Hükûmeti, esirlerin değişimi konusunu görüşmek amacıyla İngiliz temsilciler ile müzakere için İsviçre’ye delege göndermeyi kabul etmişti. Değişimin gerçekleşmesine yönelik Türklerin hiç aceleci davranmamasına rağmen esirin eşi, esir değişiminin yönetilememesi konusunda kendi Hükûmetini suçlamıştır. İngiliz yönetimi, Türk esirlere karşı cömert olmayı seçerken kendi esirlerinin değişimi konusunda doğru davranmamaktadır. İngilizler esir sayısında ciddi bir üstünlüğe sahiptir. Buna rağmen yetkililerin değişim konusunda her 1 İngiliz için 2 veya 3 Türk sunmaması yanlıştır. Yapılacak konferansta esir aileleri İngiliz yönetiminin vatandaşlarını kurtarmak için ellerinden gelenin en iyisini yapmalarını beklenmektedir.²²⁴⁴

Nihayet esir mübadelesine dair ilk sözleşme 2 Aralık 1917’de Foça’da imzalanmıştır. Sözleşmede Osmanlı adına Aydın Valisi Rahmi Bey’in ve İngiltere Hükûmeti adına Alexander Telford Waugh’un imzası bulunmaktadır. İzmir’deki ticaret gemileri mürettebatı, sivil ve malul esirlere karşılık Eyüb Sabri Bey’i serbest bırakmayı taahhüt eden İngilizler, tehlikeli gördükleri Reşid Sadi Bey’i bırakmaya yanaşmamışlardı. Bu konuda ısrarcı olunması gerektiğini Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey, 4 Aralık 1917’de heyet üyesi Fuad Selim Bey’e bildirmişti. Mukavelede Eyüb Sabri Bey ve sivil esirlerin mübadelesi mevcut şartlar altında kabul ettirilmişti. İlerleyen günlerde bazı maddelerde kısmen düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre birinci maddede, her iki tarafın vatandaşlarından memleketlerine dönmek isteyen tüm sivil esirlere müsaade edecektir. Bu sivil esirler arasında Manisa’da tutuklu

---

²²⁴² TNA, FO., 383/338.

²²⁴³ TNA, FO., 383/344; TNA, CAB., 24/144/19.

²²⁴⁴ **The Times**, 27 November 1917, s. 3.

bulunan İngiliz tüccar gemisi subay ve tayfası da dâhil olacaktı. Kendi rızalarıyla düşman memleketinde kalmayı arzu edecek olan her iki Hükûmet sivil tebaası himayesinde bulunduğu devletin siyasi memurları veya konsolosları huzurunda bir beyanname imza edeceklerdi. İkinci maddede, İngiliz topraklarında alıkonulan ve bu anlaşmadan faydalanmak isteyen sivil Osmanlı tebaası bu sözleşmenin imzasından sonra bir vapurla en kısa zaman zarfında Foça'ya veyahut sonradan karar verilecek herhangi bir noktaya nakledileceklerdir. Osmanlı topraklarında alıkonulan ve bu anlaşmadan istifade etmek isteyen sivil İngiltere tebaası aynı vapurla memleketlerine iade olunmak üzere aynı tarihte Foça'ya veya sonradan karar verilecek herhangi bir noktaya gönderileceklerdi. Üçüncü maddede, harp devam ettiği müddetçe maluliyetleri sabit olmuş veya olacak olan harp esirlerinin mübadelesi yapılacaktı. Ayrıca harp esirlerinin ikamet ettirildikleri karargâhların, himayesinde buldukları devletin memurları tarafından karşılıklı ve düzenli olarak teftişine müsaade edeceklerdi. İstanbul'daki Hollanda Elçiliği yetkililerinin İngiliz harp esirlerinin buldukları karargâhlara kayıtsız ve şartsız girmelerine izin verilecek ve bu kişilere her türlü kolaylık sağlanacaktı. Bu teftiş hakkı cepheden 40 kilometre uzakta inşaatta görevli harp esirleri için de geçerli olacaktı. İngiltere de Osmanlı esirlerinin haklarını korumak için İspanya temsilcisine izin verecektir. Bu antlaşma metni taraflarca imza edildikten sonra Hollanda Elçiliği aracılığıyla karşı devlete gönderilecekti. Bu antlaşma uygulamaya konulmasıyla ilgili ayrıntılar iki Hükûmet temsilciliğinin katıldığı Bern Konferansı'nda kararlaştırılacaktı. Mukavelenin onaylanması ardından İngiltere Hükûmeti, Eyüb Sabri Bey'i Foça'daki Osmanlı memurlarına vakit kaybetmeksizin teslim edecek ve Osmanlı Hükûmeti de Manisa'da bulunan deniz esirlerini aynı vapurla gönderecekti.²²⁴⁵

Esirlerin Foça limanında mübadelesi gerekeceğinden bu limanın veya İzmir sahilinde diğer herhangi bir limanın belirlenmesi ve sözleşmeye konulması İngiliz temsilcileri tarafından teklif edilmiş ise de; Türk temsilciler hangi sahile esirlerin gönderileceğini bilemediklerinden bu mümkün olmamıştır. Başkomutan Vekili Enver Paşa, Hariciye Nezaretine gönderdiği bir yazıda Foça Mukavelesi'nin genel şartlar bakımından kabul edilebilir olduğunu yazmıştır. Buna rağmen bu anlaşmanın

²²⁴⁵ BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 84/29; HR. SYS., 2241/2; HR. SYS., 2241/4; HR. SYS., 2241/5; TNA,

bazı noktalarda çekinceleri vardı. Sivil ve malul harp esirlerinin mübadelesine ve askerî esir garnizonlarının tarafsız elçilik memurları vâsıtasıyla teftişlerine bazı açıklıklar getirilmiştir. Ancak sözleşmede kayıtlı olan istisnasız bütün sivil tebaanın mübadelesi Osmanlı Hükûmeti açısından mümkün değildir. Sivil esirlerden askerlik hizmeti dâhilinde bulunanlar, casusluk vesaire gibi durumlardan tutuklu olanlar ve herhangi bir olaydan davası devam edenlerin bu terhisten istifade etmemeleri gerekmektedir. Eyüb Sabri Bey ve Hicaz'dan esir alınan ve Seydi Beşir karargâhında tutulan sivil sıhhiye memurları serbest bırakıldığı takdirde Manisa'daki tüccar gemisi mürettebatından askerlik hizmeti hâricinde olanlar, harbin nihâyetine kadar hiçbir gemide istihdam edilmemek şartıyla terhis edilecektir. Öncelikle İzmir'de bulunan vapur taifesi ile Eyüb Sabri Bey mübadele edilecek ardından tüm sivil esirlerinin mübadelesi gerçekleşecekti. Son olarak cepheden 40 kilometre geride bulunan karargahlar da dahil esir karargahlarının ziyaret edilmesi sağlanacaktı. Birinci teklif Osmanlı Hükûmeti tarafından aynen kabul edilmiş, ikinci teklifte tadilat yapılmıştır. Sivil esirlerin mübadelesi askerlik hizmeti hâricinde bulunanlarla sınırlandırılmış, askerlik hizmeti dâhilinde bulunanlar kapsam dışı bırakılmıştır. Son teklifte ise çok az bir değişiklik yapılmıştır. Esir karargâhında bulunan İngiliz esirler ziyaret edilebilecek, bunlar hâricinde diğer yerlerde amelelik vesaire suretle istihdam edilenler askeri sebeplerden dolayı ziyaret edilemeyecektir.²²⁴⁶

Foça Mukavelesi sonrası, esirlerin durumlarının düzeltilmesine dair birtakım tedbirler alınması kararlaştırılmıştır. Şöyle ki Hindistan'da bulunan esir karargâhlarının Mısır gibi yakın bir mahalle nakledilmesi şartıyla harp mıntıkası dâhilindeki esirler garnizonlarının askeri mıntika hâricinde yeniden tesis edilecek garnizonlara nakilleri kararlaştırılmıştır. Fakat bazı askeri sebeplerle harp mıntıkası dâhilinde yol vesaire gibi inşaatlarda görevli harp esirlerinin başka mahalle nakillerinin ne dereceye kadar mümkün olacağı ise tetkik edilecekti. Esir kamplarının tarafsız elçilik memurları tarafından teftişinin yalnız askeri mıntika hâricinde olan kamplarda icrasına İngilizlerin onayı da alınmıştı. İstanbul'daki Hollanda Elçiliği yetkilileri, hiçbir sınırlama olmaksızın harp cephesinden 40 kilometre uzaklıktaki

---

FO., 383/344.

²²⁴⁶ BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 84/29; HR. SYS., 2241/2; HR. SYS., 2241/4; HR. SYS., 2241/5; TNA, FO., 383/344.

tüm İngiliz esir karargâhlarının teftişine yetkili olacaktı. İngilizler sözleşmenin bir an önce uygulanmasını istemişlerdi. Mısır'daki aileler ilk kâfiler arasında sevk edilecekti.

Aralık ayında sözleşmenin uygulanmasına dair detaylar da belirlenmişti. Birinci maddeye göre en az üç ayda bir Osmanlı topraklarındaki esirler kamplarında 2 Osmanlı ve 1 İngiliz doktordan ve İngiltere topraklarında 2 İngiliz ve 1 Osmanlı doktorundan müteşekkil bir muayene komisyonu teşkil edilecek ve mübadelesi lâzım gelen hastalar bu heyet tarafından belirlenecekti. İkinci maddeye göre mübadeleyi gerektiren hastalıkları içeren listeler diğer listelerden daha geniş olacaktı. Bunun sağlanması için Almanya ile Fransa arasında kabul ve tatbik edilen hasta asker esirlerin listesi, mübadelesi için esas olarak kabul edilmişti. Buna göre listede İsviçre'de ikameti icap eden hastalıklar da açıklanmıştır. Hasta durumdaki asker esirlerin bir kısmının İsviçre'de ikame ettirilmeden doğrudan mübadeleye esas tutulması öngörülmüştür.²²⁴⁷

İngilizlerin elinde bulunan Osmanlı esirlerinin adedi Osmanlı topraklarındaki İngiliz esirlere nispetle takriben beş misli fazlaydı. İsviçre Hükûmeti de ülkede geçim darlığı sebebiyle gözlem altında tutulacak esirleri kabule taraflar olmamış ve mübadelede en geniş hasta listesinin kabulü Osmanlı menfaatine uygun görmüştür.²²⁴⁸

İngiliz Savaş Esirleri Şubesi, Aralık 1917'de hasta ve malul esirlerin değişimine dair belge hazırlamıştı. Türkiye'deki savaş esiri olarak bulunan Teğmen G.E. Crosby Flynn'in geri gönderilmesini istemesine ilişkin yakınlarının başvurusu üzerine Savaş Esirleri Şubesi, İngiliz ve Türk malul savaş esirlerinin geri gönderilmeleri sorununun Bern'de İngiliz ve Türk temsilciler arasında gerçekleşmekte olan konferansta tartışılmakta olduğunu belirtmiştir.²²⁴⁹

Gelişmeler belli aşamaya geldikten sonra İngiltere'nin Yunanistan'daki temsilcisi Lord Earl Granville, Aralık 1917'de Bern'e bir telgraf çekmiş ve Waugh'a Rahmi Bey ile yapmış olduğu görüşler hakkında bilgi vermiştir. Öncelikle tüm malul esirler vakit kaybetmeksizin mübadele edilecektir. Malul esirlerin niteliklerini

²²⁴⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2241/4.

²²⁴⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2242/4; TNA, **FO.**, 383/452.

²²⁴⁹ TNA, **FO.**, 383/342.

belirlemek, Bern'deki teknik değerlendirmelere bırakılmıştır. Tüm esirlerin muayene edilme hakkı vardır ve muayene edilmesinin yollarını sağlanmalıdır. Eyüb Sabri Bey'in serbest bırakılmasının ertelenmesi Rahmi Bey'de inanç kaybı oluşturacaktır. Kendisini İngiliz esirlere iyi muamele politikasıyla tanıtmış ve son üç yıl boyunca da Almanların itirazına rağmen bunu göstermiştir. Bu anlaymayı kendi işi gibi görmektedir ve onun İngiliz nezdindeki güvenilirliği bu anlaymanın sadık bir şekilde uygulanmasına bağlıdır. Rahmi Bey'in etkisi kullanılmak isteniyorsa ona karşı verilen söz tutulmalıydı. Ondan kaynaklanacak herhangi bir güvensizlik işareti İngiliz çıkarlarını yok edecektir. İngiltere Hükümeti, Rahmi'yi düşman olarak görmemeli ve ondan istifade etmelidir. Bu nedenle Eyüb Sabri Bey'i ilk sevkiyata dahil etmekten çekinmemelidir. Yapılabilecek en iyi şey, her iki taraf için de ilk sevkiyatı mümkün olduğunca geniş tutmaktır. Bu yüzden Türkiye'deki savaş esirlerinin durumlarının aciliyeti dikkate alınırsa geminin en az üçte ikisi malul savaşçılardan oluşacak şekilde düzenlenmelidir. Mübadeleye tabi tutulacak olan bu kategoridekilerin sayısı 600 kişiden az olmamalıdır. Bern'de görüşmeler devam ederken yeterli sayıdaki malul esirlerin bir an önce herhangi bir şekilde geri gönderilmesi, kampların Hollandalılar tarafından düzenli olarak denetlenmesi, bu ana noktaların kabulüne bağlı olarak Eyüb Sabri'nin serbest bırakılması, daha az önemli diğer soruların mümkün olduğunca tatmin edici bir şekilde dile getirilmesi konusunda teklifler yenilenmiştir. Türklerin konferanstaki ana temsilcisi Muhtar Bey'den mümkün olduğu kadar fazla bilgi alabilmek için Cenevre'den Bern'e Hakkı Halil Bey gelmiş ve konferansta ortaya çıkan sorunlara karar vermek için Hükümetinden tam yetki almıştı. İzmir veya Urla'ya ciddi şekilde yaralı olan esirlerin bulunduğu bir gemi gönderme konusunda görüşmeler yapılmış ve Muhtar Bey Almanlara hiç güvenmediğini, Almanların bu gemiye zarar verebileceklerini söylemişti. Muhtar Bey, İngiliz temsilcilerin Osmanlı temsilcileri üzerinde iyimser bir etki oluşturmuş olduklarını ifade etmiş ve Türklerin İngiltere'nin bir düşmanı olarak kalamayacağını eklemiştir. Bazı kamplardaki esirlerin gereksiz sıkıntılarından Enver Paşa sorumlu tutulmuştur. Savaş esirlerine mektup ve paketler gönderme konusunda Enver Paşa kötü niyet göstermiştir. Mısır'dan Türk sahillerine esirleri taşıyan geminin saldırıya uğramayacağına dair Almanya ve Avusturya'dan garanti alınacaktı. Türkler nakil işleminin bir hastane gemisiyle geręekleřtirilmesini ve

gemide ne kadar Türk yolcu olacağını öğrenmek istemiştir. Türkler acilen bir anlaşmaya varmak istemesine rağmen İngilizler Bern’de Türklerle anlaşma konusunda fazla ümitli değildi.²²⁵⁰

Esirlerin değişimleri ile ilgili düzenlemeler ve sayılarına dair bilgiler kamuyu ile paylaşmıştır. İngiltere Hükûmeti, mümkün olduğunca fazla sayıda malul savaş esirinin değişimi ile ilgili bir anlaşmaya varılması adına gerekli adımları atmaya hazır olduğunu açıklamıştır. Uzun bir gecikmeden sonra Osmanlı Hükûmeti İngiliz temsilcilerle bu konuyu görüşmek amacıyla İsviçre’ye delegeler göndermeye istekli olmuştur. İngilizlerin elindeki Türk esirlerin sayıca Türklerin elindeki İngiliz esirlerden çok ciddi bir üstünlüğü vardır. Türk esirlerin sayısı 46.000, İngiliz ve Hintli esirlerin sayısı ise 8.000 civarında olduğunu basında yer almıştır.²²⁵¹

Bern’de İngiliz delegeleriyle müzâkerelerde bulunmak üzere Osmanlı elçilerinden Muhtar Bey’in başkanlığında Mübadele-i Üsera Komisyonu kurulmuştur.²²⁵² Hariciye Nezareti bünyesinde oluşturulan komisyona, Başkomutanlık Vekâleti ile Harbiye Nezareti Muamelat-ı Zatiye Müdüriyetinden temsilciler seçilmiştir. Ayrıca Siyasi İşler Genel Müdürlüğü adına Müsteşar Muavini İbrahim Halil Bey’in başkanlığı altında toplanmak üzere uygun bulunacak bir kişi Dahiliye Nezaretine konu hakkında bilgi verecekti. Dâhiliye Nezareti Emniyet Umum Müdürü Hüseyin Aziz de komisyonda görevlendirilmiştir. Bern esir mübadelesi konferansına askeri kanattan temsilci olarak Bern Askeri Ataşesi Albay Halil Bey ve Menzil Umum Müfettişliğine bağlı Esir Garnizon Müfettişi Albay Ziya Beyler tayin edilmiş ve refakatlerine kâtip sıfatında İngilizce bilen Yedek Subay Hüseyin Hâkî Efendi memur edilmiştir. Mülkiye cihetinden önceden Kopenhag Konferansı’nda temsilci bulunan Kızılay Esirler Şubesi Müdürü İzzet Bey ve bu konferansta kâtiplik vazifesini gören Nizameddin Bey ile Emniyet Umum

---

²²⁵⁰ TNA, FO., 383/344.

²²⁵¹ **The Times**, 20 November 1917, s. 8.

²²⁵² Atina eski elçisi Ahmed Muhtar Bey’e günlük 200 ve diğerlerine yüzer İsviçre frangı verilmesi ve heyete yolculuk için ayrıca harcırah uygun görülmüştür. Ayrıca 18 Aralık 1917’de 14 günlük yevmiye verilmiştir. Geri kalan günler için bitmiş masraflar ve dönüş masraflarına karşılık olmak üzere 20 Aralık 1917’de Bern Elçiliğine Muhtar Bey’e verilmek üzere avans olarak 10.000 franka karşılık 653 lira 9 kuruş Maliye Nezaretinden gönderilmiştir. Ayrıca İngilizler ile yapılan antlaşmadan sonra Fransızlar ile yapılan müzakerelerin uzun sürmesi sonucu Muhtar Bey Ocak 1918’de 20.000 frank ek ödenek istemiştir. Bkz. BOA, **HR. SYS.**, 2241/2; **HR. SYS.**, 2241/4; **HR. SYS.**, 2241/6; **HR. SYS.**, 2241/7.

Müdürlüğünden düşman uyruklular muameleleriyle işgal eden şubeden birinin tayinleri de münasip görülmüştür. Heyet başkanlığına Halil Bey'in getirilmesi karşılaştırılmış ise de daha sonra Atina eski büyükelçisi Muhtar Bey tayin edilmiştir. Konferansın başlayacağı zamana kadar tayinleri uygun görülen bu temsilciler ile kâtipler her gün Menzil Umum Müfettişliği dairesinde toplanarak müzâkerelerde bulunacaktır.²²⁵³

İngiltere'nin İsviçre Büyükelçisi Horace Rumbold Aralık 1917'de Türk tarafının delegelerinin zaafı da dahil haklarında bilgiler vermiştir. Deneyimli bir diplomat olan Muhtar Bey, 1912 yılında Stockholm, Budapeşte, Atina, Lahey, Kiev gibi yerlerde elçi, maslahatgüzar ve konsolos olarak görev yapmıştır. Sonraki yıllarda milletvekilliği ve geçici olarak Hariciye Nezareti görevleri yanı sıra Moskova ve Washington'da büyükelçilik görevlerini de üstlenmiştir. İngilizler, Türklerin baş delegeşi Muhtar Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyetinin en fanatik üyelerinden biri olmasını Hükûmet adına inisiyatif alabilmesi açısından avantajlı görmüştür. Talat Paşa'nın yakın bir arkadaşı ve son iki yıllık süreçte İsviçre'yi ziyaret etmiş en önemli Türk'tür. Özel yaşamı son derece maceracıdır. Sürekli olarak paraya ihtiyacı vardır ve onu elde etmek için her yola başvurmaya hazırdır. Amsterdam eski Türk Konsolosu olan Mundji Bey ile beraber bir kaçakçılıktan 30.000 pound kazanmış ancak bu para kısa bir sürede tükenmiştir. Savaş esirlerinin müfettişi olarak bilinen Hüseyin Aziz Bey, İstanbul'daki gizli polis başıdır ve bu göreve 1915 yılının başında atanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyetinin en etkili üyelerinden biri olan Dr. Nazım'ın da arkadaşıdır.²²⁵⁴

İzmir'de imzalanan esirlerin mübadelesine dair anlaşma ile Osmanlı Hükûmeti yaşlarına bakılmaksızın esir olan mürettebata karşılık Eyüb Sabri Bey'in değişimini kabul etmişti. Sivil esirlerden de yalnızca askerlik yaşında olmayanların koşulsuz değişimleri uygun bulunmuştur. Esir kamplarına ziyaretler yapılması da uygun görülmüştür. Savaş alanından 40 kilometre uzaklıktaki esirlerin ziyareti gündeme gelmiş ve Babıali, esir kamplarının dışında çalışan esirlerin ziyaret edilmelerine izin vermeyi reddetmiştir. Buna savaş alanlarının çok sayıda olmasını

²²⁵³ BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/88; **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/72; **HR. SYS.**, 2241/2; **HR. SYS.**, 2243/2; **DUİT.**, 35/8; **HR. TO.**, 547/80; TNA, **ADM.**, 116/1565; **CO.**, 323/784; **FO.**, 323/457; **FO.**, 383/344.

²²⁵⁴ TNA, **FO.**, 383/344.

ve birbiriyle önemli ölçüde çakışmasını sebep gösterilmiştir. İsviçre'nin Bern Elçisi H. Rumbold, 24 Aralık 1917'de anlaşmaya varılmış olan başlıca hususları açıklamıştır. 1.000 İngiliz ve 1.500 Türk malul savaşçının ivedi olarak mübadelesi, askerlik yaşında olanlar hariç Eyüb Sabri ve Zinnun beyler dahil geri dönmeyi isteyen sivillerin mübadelesi konusunda anlaşılmıştı. İngilizler sivillerin mübadelesinde sayısal üstünlükleri sayesinde avantajlı olduklarının farkındadır. Babıali, Tarsus'un kuzey ve batısında yer alan kampların Hollanda Temsilciliği tarafından istenildiği zaman her bakımdan denetlenmesini ve Tarsus'un ötesindeki kamplardan 2.000 ile 3.000 civarında oldukları tahmin edilen esirleri çekmeyi kabul etmişti. 2 Türk, 1 İngiliz esir doktordan oluşan komisyon tarafından muayene edilecek olan savaşçı esirleri en düşük sakatlık standartları dikkate alınarak Mısır'dan deniz yolu ile nakledilecektir.²²⁵⁵

Bern Elçisi Fuad Selim Bey, İsviçre Dışişleri Bakanı Ador'a konferansa katılmaya hazır olduklarını bildirmiştir. Eyüb Sabri Bey'in serbest kalması Türkler açısından yine en önemli konu olacaktır. Ador bu konuda elinden geleni yapacağını söylemiştir. 3 Aralık'ın İsviçre Meclisinin açılış gününe gelmesi sebebiyle görüşmelerin 26 Kasım'da başlamasını istemiş fakat bu mümkün olmamıştır.²²⁵⁶ Askeri ve mülkiye esirlerin değişimi ve kampların denetimi hususunu görüşmek için bir araya gelen İngiliz ve Türk delegeler arasında ilk toplantı 4 Aralık 1917 günü Kızılhaç heyeti eski başkanı ve İsviçre Siyasi İşler Müdürü M. Ador'un başkanlığında gerçekleşti. İngiltere delegeleri olarak Lord Newton ve General H. E Belfield, A.Pury ve onlara eşlik edecek aynı zamanda Lahey Konferansı'na katılmış bazı yardımcıları da olacaktır.²²⁵⁷

Esirlerin değişimine dair müzakereler Aralık ayının ilk günlerinde başlamıştır. Savaş ve sivil esirlerinin mübadelesi öncelikle görüşülürken savaş esirlerinin durumun düzeltilmesi konusu sonraya bırakılmıştı. Bu arada mübadelenin kapsamı konusunda tartışmalar çıkmıştır. Kabul olunan madde, bazı ifadeler ve değişik konular Muhtar Bey tarafından düzenli bir şekilde Başkumandanlık Vekâletine gönderilmiş ve karşılıklı olarak maddelerin değerlendirilmesi yapılmıştır.

---

²²⁵⁵ TNA, FO., 383/344.

²²⁵⁶ BOA, HR. SYS., 2241/2.

²²⁵⁷ BOA, HR. SYS., 2245/9; HR. SYS., 2244/61; The Times, 5 December 1917, s. 7.

Mübadeleye tâbi tutulacak malul Osmanlı esirlerinin Anadolu sahilinde bir Osmanlı limanına sevk edilmesi ve bir denizaltının tecavüzüne maruz kalmaması müzakereler boyunca tartışılan konular arasındadır. Her iki Hükûmet de sivil vatandaşlardan, hiçbir istisna olmaksızın, isteyen herkesin ülkesine dönmesine izin verecektir. Bu sivil esirlere halen Manisa’da gözaltında bulunan, İngiltere yük gemilerinde görevli subay ve mürettebat dahildi. Her iki Hükûmetten de kendi isteğiyle düşman ülkelerde kalmak isteyen her vatandaş, diplomatik temsilci yahut söz konusu Hükûmetin vatandaşlarını korumayı üstlenen devletin konsolosu önünde bir deklarasyon imzalayacaktır. Bu antlaşmadan faydalanmak isteyen İngiltere topraklarındaki sivil Osmanlı vatandaşları, mümkün olan en kısa zamanda bir gemi ile Foça’ya yahut bu antlaşmanın imzalanmasından sonra belirlenecek bir noktaya nakledileceklerdir. Bu antlaşmadan faydalanmak isteyen, Türkiye’de gözaltında bulunan İngiltere vatandaşları aynı tarihte aynı gemiyle ülkelerine dönmek için Foça’ya yahut belirlenecek başka noktaya gönderileceklerdir.²²⁵⁸

Müzakerelerde sadece malul askeri esirlerin mübadelesi kabul edilmişti. Yalnız her 1.000 esir için 1 doktor ve 5 sıhhiye memuru geri kalan esirler için kamplarda alıkonulacaktı. Esirlerin tâbi bulunduğu Hükûmet tarafından düzenlenecek bir liste ile geri kalan doktor ve sıhhiye memurlarının tamamı da malul esirlerle birlikte mübadele edilecektir. İngilizler, Osmanlı Hükûmetinin baytarların da iadesi teklifini kabul etmemiştir. Osmanlı sağlık personeline ait 48 kişilik liste konferansa sunulmuştur. Bu anlaşma gereğince, İngilizlere iade edecek tahminen 25 İngiliz doktora mukabil 40 Osmanlı doktoru vardı. Müzakereler sırasında ağır hastalardan 80 asker ile 1 subay İstanbul’dan yola çıkarılmıştır. Ayrıca her iki Hükûmet de savaş sürdüğü müddetçe, malul olan ya da malul olacak olan tüm savaş esirlerini değiştirmeyi kabul edecekti.²²⁵⁹

Bern’deki İngiliz delegeler ile Osmanlı Hükûmeti arasında müzakere edilen bir diğer konu esir kampları şartlarının iyileştirilmesiydi. Gönderilen telgrafta The Times’ın 20 Kasım 1917 tarihli nüshasına atıfta bulunarak Osmanlı topraklarında 8.000 İngiliz ve Hintli esir bulunduğu ve bunların esaretin çok şiddetli geçmesine rağmen hayatta kaldıklarına yer verilmiştir. Osmanlı Hükûmeti ellerinde bulunan

---

²²⁵⁸ BOA, HR. SYS., 2241/3.

İngiliz esirlerine kötü muamele edildiği hakkındaki beyanatın asılsız olduğu İngiltere Hükûmetine bildirmiştir. İngiliz temsilciler ise Osmanlı topraklarındaki esir kamplarının mümkünse askeri bölgelerin dışına nakledilmesini istemiştir. Sonuçta savaş esirlerin korunması ve gözaltında buldukları kampların düzenli denetlenmesi konusunda taraflar anlaşmıştır. Gözaltı kamplarının denetimi ile ilgili olarak İstanbul'daki Hollanda Kraliyet Orta Elçiliği, İngiliz savaş esirlerinin gözaltında buldukları tüm kamplara, kısıtlama olmaksızın, tüm denetim kolaylıklarıyla girme hakkına sahip olacaktır. Aynı zamanda bu denetim hakkı çeşitli işlerde çalıştırılan ve cepheye 40 kilometre uzaklıktaki savaş mahkûmlarını da kapsamaktadır. Kısıtlama olmaksızın giriş hakkı ve aynı denetim kolaylıkları İngiltere topraklarındaki Osmanlı vatandaşlarının korunmasından sorumlu devletin temsilcisi için de geçerli olacaktır.²²⁶⁰

Müzakereler süresince Eyüb Sabri Bey Osmanlı Hükûmetinin olmazsa olmaz şartı olmuştur. İngiltere Hükûmeti, vakit kaybetmeksizin Eyüb Sabri Bey'i Foça'daki otoritelere teslim edecek, Osmanlı Hükûmeti ise aynı gemiyle halen Manisa'da bulunan tüm mahkûm denizcileri gönderecekti. Mübadele antlaşmanın iki tarafça onayı ve onaylı metnin birbirine ulaştırmasından sonra gerçekleşecekti. Mübadele sözleşmesi imza edilmedikçe bu kişinin tahliyesinin mümkün olamayacağı İngiltere Hükûmetince açıklanmıştır. Osmanlı Hükûmeti, Eyüb Sabri Bey ile beraber Zinnun ve Reşid Sadi beylerin de savaş esiri olmadığını ve sebepsiz yere tutuklandıklarını ileri sürerek derhal serbest bırakılmalarını talep etmişti.²²⁶¹

Esirlerin mübadelesi deniz yolu ile bir Anadolu sahilinde gerçekleştirecek ve vapurun korunması için taraflarca gerekli tedbirler alınacaktır. Esirlerin nakledileceği yollar bilahare harbin alacağı şekil ve vaziyete göre Hükûmetçe tespit edilecektir. İngiliz Temsil Heyeti, Mısır'daki Osmanlı esirlerinden birinci kâfilerin Marsilya yolu ile sevki için talimat vermiştir. Mübadeleye tâbi tutulacak olan İngiliz esirlerinin İsviçre yolu ile gönderilmesi kabul edilmiştir. İngiliz temsilcileri Mısır'daki malul Osmanlı esirlerinden makul miktarının Marsilya yoluyla yola çıkarılması için Londra'ya talimat vermiş ve İstanbul'dan sevk edilen İngiliz esirlerinin Avusturya'da

---

²²⁵⁹ BOA, **HR. SYS.**, 2241/3.

²²⁶⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2241/3; **The Times**, 20 December 1917, s. 5.

²²⁶¹ BOA, **HR. SYS.**, 2241/3.

uzun müddet kalmamalarını istemiştir. Hangi çeşit hastaların mübadelesinin gerçekleşeceği de görülecektir. İngilizlerin elince bulunan ve mübadeleye tâbi tutulacak Osmanlı esirlerinin bir İngiliz hastane gemisi veya herhangi bir gemi ile Anadolu sahilinde istenen bir Osmanlı limanına sevki Osmanlı Hükûmetince talep edilmişti. Gemilerin sefer sırasında bir denizaltının tecavüzüne maruz kalmayacağına dair Osmanlı Hükûmetinden garanti istenmiştir. Bu sebeple, Avusturya ve Almanya Hükûmetlerinden bu konuda gerekli garantilerin alınacağı bildirilmiştir. Muhtar Bey esirlerin deniz yolu ile tehlikeli bölgelerden sevkine imkân kalmadığından askeri yetkililerce gösterilecek kayıt ve şartlar altında esirlerin naklinin Sina Cephesi'nden yapılmasını teklif etmiş fakat Osmanlı Hükûmeti tarafından kabul edilmemiştir.²²⁶²

Müzakerelerde vefat eden esirler de konuşulmuştu. İngilizler, yaşayan veya vefat etmiş esir listelerinin bazen eksik ve bazen pek geç olarak tebliğ edildiğinden şikâyet etmiş ve durumun düzeltilmesini istemiştir. İngilizler ayrıca, ölümlerin sebeplerinin araştırılmasını ve esir karargâhlarının askeri alanlardan çıkarılmasını talep etmişti. Osmanlı Devleti, konu ile ilgili daha önce Hollanda Hükûmeti aracılığıyla sunulan raporları tekrar konferansa vermiştir. Yaşanan gecikmelerde ve eksik listelerde kasıtlı bir ihmalin olmadığı, listelerin süratle düzenlenip gönderilmesi konusunda gerekli hassasiyetin gösterileceği İngiltere Hükûmetine bildirilmiştir. Osmanlı Devleti ayrıca Hicaz'da Şerif Hüseyin tarafından esir edilen ve İngilizlerce Kahire'de tutulan Osmanlı subay ve memurların şartsız serbest bırakılmalarını talep etmiştir. Bu kişilerin yardıma muhtaç bir şekilde eski binalarda tutulduğunu savunmuştur.²²⁶³

İki devlet arasındaki görüşmeler 26 Aralık'ta olumlu olarak sonuçlanmıştır. İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında Mösyö Ador'un huzurunda ve İsviçre Umumi Savaş Dairesi gözetiminde 28 Aralık 1917'de savaş esirlerinin durumlarını düzeltmek ve değişimini gerçekleştirmek amacıyla Bern'de bir sözleşme imzalanmıştır.²²⁶⁴ Her iki taraf da antlaşmanın en kısa sürede tasdik edileceği sözünü

---

²²⁶² BOA, **HR. SYS.**, 2241/3.

²²⁶³ BOA, **HR. SYS.**, 2241/3.

²²⁶⁴ İngiltere ile imzalanan anlaşma diğer ülkelerde bulunan esirlerin mübadelesi de hızlandırmıştır. Bern'de bulunan Fransız elçisi, İsviçre Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne aynı tarzda bir anlaşma imzalamaya hazır olduğunu bildirmiştir. Müzakereler sonuç vermiş ve 23 Mart 1918'de Bern'de savaş ve sivil esirlerin evlerine dönmelerine dair bir anlaşma imzalanmıştır. İsviçre Hariciye Nazırı Edward'ın başkanlığında 14 Şubat- 23 Mart 1918 tarihleri arasında Bern'de toplanan

vermişti. Ahmed Muhtar Bey, daha sonra 31 Aralık'ta antlaşma ile ilgili raporu İstanbul'a göndermiştir. Bu tarihe kadarki en ciddi esir değişim antlaşması olan Bern İtilafnamesi'ne göre hasta ve yaralı esirler ile sağlık personeli ve silâh altına alınmamış siviller karşılıklı olarak listelerin değişimden hemen sonra mübadele edilecekti. Yaralı, hasta ve savaş dışı siviller toplam esirlerin çok küçük bir kısmını karşılık gelmekte olup asıl sevkiyat bu esirlerin değişiminden sonra başlayacaktır.²²⁶⁵

İngiltere Hükûmeti, sözleşmeyi Ocak ayında tasdik etmesine rağmen Osmanlı Hükûmetinin onaylaması Nisan ayını bulmuştur. İngiliz ve Türk savaş esirleri ve sivillere ilişkin anlaşma, Osmanlı Hükûmetince 22 Nisan 1918'de onaylanmıştır.²²⁶⁶ Onay ardından sözleşmenin örnekleri Hariciye Nezareti aracılığıyla başta İngiltere Hükûmeti olmak üzere Osmanlı topraklarında bulunan esir kamplarına ve mübadeleyi yapacak mülki ve askeri yetkililere gönderilmiştir. Anlaşmaya rağmen mübadele Kasım 1918'de ancak başlamıştır.²²⁶⁷

En nihayetinde 787 Osmanlı esiri Foça'ya getirilmiş ve bu esirlerin İzmir'e sevk edileceği 18 Kasım 1918 tarihli basına yansımıştır. Mübadele, İsviçre'de İtilaf Devletleri ile Osmanlı Hükûmeti arasında imza edilen sözleşme hükümleri gereğince gerçekleşmiştir. Gelen esirlerden 55'i subaydır. Esirlerden 2 subay ve 12 er ise yaralı durumdaydı. Esirlerinin İzmir'e gelmelerinin ardından Osmanlı Hükûmeti de elindeki İtilâf Devletleri esirlerini Foça'ya sevk etmeye başlamıştır.²²⁶⁸ Bern İtilafnamesi her ne kadar her iki tarafın mübadeleyi ağırdan alması ve sonrasında imzalanan Mondros sonrası sekteye uğrasa da Türk esir subay ve erler, 3 yıl boyunca kabileler halinde İngiliz vapurları ile İstanbul'a götürülmüş ve Osmanlı ordusuna teslim edilmişlerdir.²²⁶⁹

Müzakereler ve anlaşmalar sonrasındaki sürece baktığımızda, bütün engellemelere rağmen esir mübadelesinin küçümsenmeyecek rakamlara ulaştığını görmekteyiz. Nitekim Mondros Mütarekesi'nden 14 Şubat 1921'e kadar İtilaf

---

konferansa Osmanlı delegesi olarak Muhtar Bey ve Albay Ziya Beyler katılmıştır. Fransızlarla imzalanan anlaşma İngilizlerle imzalanan anlaşmaya benzerdir. Bkz. BOA, **HR. SYS.**, 2241/6; **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/64; **İ. DUİT.**, 35/8.

²²⁶⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2241/5; **HR. SYS.**, 2242/4; **HR. SYS.**, 2243/2; **TheTimes**, 31 December 1917, s. 5.

²²⁶⁶ **The Times**, 24 April 1918, s. 5; Mesut Çapa, **a.g.e.**, s. 112.

²²⁶⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2241/9.

²²⁶⁸ **Yenigün**, 18 Kasım 1918, s. 2; **Yenigün**, 18 Kasım 1918, s. 2.

Devletleri tarafından iade edilen Türk esirlerinin sayısı 8.326 subay, 122.701 er olmak üzere toplam 131.027'dir. Bunlardan 7.626 subay ve 102.950 er İngiltere tarafından serbest bırakılanlardır.²²⁷⁰

Lord Newton, ilgili anlaşmanın geç de olsa Osmanlı Devleti tarafından onaylanmasından dolayı memnuniyetini bildirmiştir. Gerçi Almanya ile yaşanan süreçten daha fazla zorluk yaşanmıştı. Her şeyden önce Türkler de tıpkı Almanlar gibi hiçbir şekilde esirleri değiştirmeye yanaşmamıştı. Ona göre bu devletler Avrupalı esirleri ellerinde bulunduruyor olmanın gururunu yaşamak istiyorlardı. Dahası esirler bir kazanç kaynağı olarak görülmüştür. Esir düşmüş olan kendi vatandaşlarına karşı son derece kayıtsız kalmışlardı. Kendi esirlerine iyi davranıldığını bilmenin rahatlığı içindeydiler. Gerçek manada ilgi gösterdikleri yalnızca bir kişi vardı ve değişim ile ilgili tüm planlar da bu kişiye yönelikti. İngiltere Hükûmeti, elinde bulundurduğu bu kişinin kıymetinin farkında olmuş ve bu şahsın tatmin edici bir eş değeri ile değiştirilmeksizin geri gönderilmesine izin vermemiştir.²²⁷¹

İngiltere Hükûmeti Bern İtilafnamesi'ni 25 Ocak 1918'de tasdik etmiş ve Babıali'ye bildirmiştir. Ahmed Muhtar Bey, antlaşmasının bir nüshasını Hariciye Nezaretine ulaştırmak için 20 Ocak'ta Viyana Osmanlı Elçiliğine göndermiştir. Antlaşma 11 Şubat'ta nezarete ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin onaylaması biraz zaman almıştır. Bunda en büyük etken Osmanlı Devleti'nin esirleri hazırlamak için yeterli ödeneği bulamaması olmuştur. Antlaşmanın onay süreci uzayınca Ahmed Muhtar Bey 7 Şubat'ta konu ile ilgili İsviçre Hükûmetinin kendisini uyardığını bildirmiştir. Mukavele ancak Nisan ayında Meclis-i Vükelâca tasdik edilmiştir. Mukavelenin onaylanmasının uzun sürmesi İngilizleri kuşkulandırmıştır. Bunun üzerine İngilizler tarafsız devletleri aracı yapmıştır. Nitekim Hollanda Elçiliği aracılığıyla 22 Nisan 1918'te Hariciye Nezaretine bir nota vermiş, kendilerinin anlaşmayı Ocak ayında onayladığını ve ilk kfile olarak hastalıkları ağır 1.500 Osmanlı esirini göndermeye hazır olduklarını bildirmişlerdi. Bunun karşılığı olarak da Osmanlı Devleti'nin en kısa süre içinde anlaşma hükümlerinin yerine getirmesini

---

²²⁶⁹ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 50.

²²⁷⁰ Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 10.

²²⁷¹ **The Times**, 25 April 1918, s. 10.

istemişlerdi. İlk kâfile olarak hastalıkları ağır 1.500 Osmanlı esirinin memleketlerine iadesine iki taraf heyetince karar verilmişti. İngiliz bu esirlerin değişimi için her türlü hazırlığı yapmış aynı işlemlerin Osmanlı Hükûmetince de ivedi olarak yapılmasını istemişlerdi. Buna rağmen Nisan 1918’de anlaşmanın onayı ile Osmanlı Hükûmeti tarafından hasta esirleri hazırlanmasına başlanmıştır.²²⁷²

Mübadele antlaşması uygulanırken nezaretler arasında nüshaların yetersizliğinden bazı sorunlar çıkmıştır. Bu sebeple, Dahiliye Nezareti 7 Temmuz 1918’de Hariciye Nezaretinden İngiltere ve Fransa ile yapılan antlaşmanın 50 adet basılarak ilgili yerlere gönderilmesini istemiştir. Verilen cevapta antlaşma metninin Harbiye Nezaretinden istenmesini bildirmiştir.²²⁷³ Sonuçta Harbiye Nezareti antlaşma metninden 200 adet bastırarak 2 Temmuz’da Hariciye Nezaretine göndermiştir.²²⁷⁴

6.4 Esir Mübadelesine Dair Bern İtilafnamesi

Bern İtilafnamesi’ne genel olarak bakıldığında anlaşmanın hükümleri beklenenden çok daha tatmin edici durumdadır. Önemli miktardaki esirin değişimi, kampların denetimi ve esirlere uygulanan muamelede gelişmeye ilişkin düzenlemeler üzerinde uzlaşmıştı. Anlaşma her iki Hükûmet tarafından onaylanır onaylanmaz, hükümleri gecikme yaşanmaksızın yürürlüğe girecekti.²²⁷⁵

Bern İtilafnamesi’nde öncelikle “*esir*” kelimesin tanımı yapılmıştır. Antlaşmanın 2. maddesinde esir ile kastedilen hem asker hem de sivil esirler iken savaş esiri olanlar için savaşçı tabiri kullanılmıştır. İtilafnamenin 2. maddesinde İngilizce kopyalarının Türkiye’deki İngilizlerin bulunduğu kamplara, Türkçe kopyaların İngiltere ve sömürgelerindeki Türklerin alıkonulduğu kamplara dağıtılmasından bahsedilmiştir. Antlaşma 3 bölüm, 24 madde ve ek beyannameden oluşmaktaydı. Ayrıca anlaşmada ilk iki maddenin yer aldığı bir de giriş bölümü bulunmaktaydı. Birinci bölümde, esirlerin iadesi, ikinci bölümde esirlere yapılan muamele, son bölümde ise devletlerin karşılıklı birbirini bilgilendirmesi yer

²²⁷² BOA, **HR. SYS.**, 2241/6; **HR. SYS.**, 2241/9; **HR. SYS.**, 2242/4; **HR. SYS.**, 2246/7; **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/41; **MV.**, 249/5.

²²⁷³ BOA, **HR. SYS.**, 2242/1.

²²⁷⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2242/4.

²²⁷⁵ **The Times**, 15 January 1918, s. 8.

almaktaydı. Anlaşması sonrasında anlaşmanın detaylarında ya da yanlış anlaşılabilir noktalarda bazı düzenlemeler de yapılmıştır.²²⁷⁶

Anlaşmanın 3. maddesinde yaralı savaş esirlerin memleketlerine iadesi görüşülmüş ve sağlık durumları iyi olmayan tüm savaş esirlerinin miktar ve rütbesi dikkate alınmaksızın memleketlerine iadesine karar verilmiştir. Geri gönderilme için elverişli olan İngiliz savaşçıların bir listesinin hazırlanmasında ve tüm kamplara malullük çizelgesinin gönderilmesinden söz edilmiştir.²²⁷⁷

4. maddeye göre esirlerin geri gönderilmeleri üç ayrı aşamada olacaktır. İngilizlerin esareti altındaki sivil ve asker Osmanlı esirlerinin Hindistan, Burma, Mısır, Malta, İngiltere ve Kanada gibi muhtelif ve birbirinden uzak mahallerde bulunması ve oralarda esirlerin genel durumunun kontrol edecek tarafsız elçiliklere mensup tarafsız ve hayırsever doktorların tedarikinde zorluk yaşanması hasta esirlerin tedavisinde zorluklara yol açmış ve bir an önce evlerine gönderilmeleri daha uygun görülmüştü. Mübadelesi lazım gelenlerin ayrılması için her iki memleketin harp esirleri garnizonlarında komisyonlar kurulmasına karar verilmiştir. Bu heyette tarafsız ülkelerin doktorları dahil olduğu gibi esirler arasından seçilen doktorlar da komisyonlarda görev alacaklardı. Sağlık durumu yerinde olmayan malul ve yaralıların seçimi için 3 doktordan oluşan tıbbi komisyonlar kurularak tüm karargâhlar ile çalışma kamplarındaki savaş esirleri muayene edeceklerdi. Bu komisyonlar, Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz savaş esirleri karargâhları için 2 Osmanlı subayı ile savaş esiri 1 İngiliz subaydan ve İngiltere idaresinde bulunan Osmanlı savaş esirleri karargâhları için 2 İngiliz subayı ile savaş esiri 1 Osmanlı subayından oluşacaktı. Bir karargâhta savaş esiri doktor bulunmadığı takdirde diğer bir karargâhtan doktor getirilecektir. Tıbbi komisyonlar, tüm savaş esirlerinin buldukları karargâhlar ile çalışma kamplarını her üç ayda bir ziyaret edeceklerdi.

---

²²⁷⁶ **Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname**, İstanbul (Dersaadet), Askeri Matbaane, 1334, s. 3-4; **Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians**, London, Stationery Office, 1918, s. 1, 10-11; BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/72; **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/41; **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/88; **DUİT.**, 35/8; **HR. TO.**, 547/80; TNA, **ADM.**, 116/1565; **CO.**, 323/784; **CO.**, 323/457; Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 2469/330; **BDHK.**, 2480/395.

²²⁷⁷ **Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname**, s. 4-5; **Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians**, s. 2; BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/72; **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/88; **DUİT.**, 35/8; **HR. TO.**, 547/80; TNA, **ADM.**, 116/1565; **CO.**, 323/784; **FO.**, 383/457.

Tıbbi komisyonların ziyareti savaş esirlerine asgari 15 gün önceden haber verilecekti. Tıbbi komisyonlar tarafından tedavi edilmesi arzu edilen savaş esirleri bu arzularını her karargâhın yardım heyetine önceden bildireceklerdi. Muayene olmak isteyen savaş esirlerinin listeleri yardım heyeti tarafından karargâh komutanına sunulacak ve komutanlar da bu listeleri tıbbi komisyona ulaştıracaklardı. Tıbbi komisyonların kararları çoğunluk kararı ile alınacak ve bu karara itiraz edilemeyecekti.²²⁷⁸

Anlaşmanın 5. maddesine göre yukarıda söz edilen muayenenin sonuçları beklenmeksizin belirli miktardaki savaş esirleri memleketlerine derhal iade edilecekti. Bunun sağlanması için rütbelere bakılmaksızın 300'ü beyaz, 700'ü Hintli İngiliz, 1.500 Osmanlı yaralı (malul) esirin yukarıda belirtilen tıbbi komisyonların muayene formalitelerini beklemeden memleketlerine iadelerine karar verilmişti. Değişim listelerini beklemeksizin 1.500 Osmanlı ve 1.000 İngiliz esirin gönderilmesi için çalışmalar vakit kaybetmeksizin başlayacaktı. 1.500 malul esir çıkmaması durumunda diğer bölgelerden esirler getirilecekti.²²⁷⁹ İngiltere Hükûmetine göre Türkiye'deki savaş esirlerinin sayısı 9.000'i aşmasa da hayatta kalanlar arasında malul esirlerin sayıları çok fazlaydı.²²⁸⁰

6. madde, geri gönderilen savaş esirlerinin bilahare istihdam edilemeyecekleri hakkındaydı. 3. ve 5. maddeler uyarınca memleketlerine iade edilen savaş esirleri cephelerin hiçbirinde, iletişim hatlarında, askeri menzillerde veya işgal edilmiş topraklarda askeri hizmette katiyen istihdam edilmeyeceklerdi.²²⁸¹ Müzakereler sonrası bu maddeye açıklık getirilmiştir. Mübadele edilen esirlerinin gerek savaş hattında ve gerek savaş hattının hemen gerisinde hiçbir askeri vazife ile görevlendirilmemesi usulden olmakla beraber bu durum bir özel madde ile

---

²²⁷⁸ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 4-5; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 2; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. SYS., 2242/3; HR. SYS., 2242/4; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 383/457; FO., 383/452.

²²⁷⁹ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 5-6; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 2; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

²²⁸⁰ TNA, FO., 383/457.

²²⁸¹ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 5-6; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 2; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

düzeltilmiş ve savaş hattı tabirinin müşfik devletlerin savaş hattını da içine alması karşılıklı olarak kabul edilmiştir.²²⁸²

7. madde, sağlık personeli hakkındadır. Sıhhiye heyetinin memleketlerine iadesi görüşmelerinde her iki tarafın elinde bulunan tüm sağlık heyetinin mümkün olan en kısa sürede iade edilmesi kararlaştırılmıştı. Osmanlı ordusunun askeri doktorlar hususunda malum olan ihtiyacı dikkate alınarak İngiltere’de esir bulunan Osmanlı doktorlarının bir an evvel mümkün olduğu kadar çok miktarda iadeleri temin edilmek üzere Kopenhag’da kabul edilmiş olan nispet yani 2.000 esire mukabil bir doktor ve 10 sıhhiye memurunun askeri esirlerin genel sağlık işlerinde istihdam edilmeleri; geri kalanların kayıtsız ve şartsız mübadelesi görüşülmüş fakat anlaşılammıştır. Varılan anlaşma ile sağlık heyetlerinin iadesinde İngiltere Hükûmeti sadece Osmanlı savaş esirlerinin hizmetlerine tahsis edilmek üzere her 2.500 savaş esiri için bir sıhhiye subayı ile on sıhhiye küçük subayı (astsubay) ve sıhhiye askerini tutma hak ve yetkisine sahip olacaktı. Osmanlı Hükûmeti de sadece İngiliz savaş esirlerinin hizmetlerine tahsis edilmek üzere İngiliz her 1.000 savaş esiri için bir sıhhiye subayı ile beş sıhhiye küçük subayı ve sıhhiye askerini tutmak hak ve yetkisine sahip olacaktı. Geri kalanların iadeleri hususunda anlaşma sağlanmış ve bu suretle takriben 80 kadar Osmanlı doktorunun dönüşleri temin edilmiştir. Sıhhiye memurlarının ilk katile ile bir an evvel dönüşlerindeki lüzum ve fayda İngiliz temsilcilerine kabul ettirilmiştir. Eczacılar memleketlerine iade edilecek olan kişiler arasında yer alırken baytarlar ilk etapta dâhil edilmemiştir. Esasen İngiltere’de ancak üç Osmanlı baytarı mevcut olduğundan bu hususta ısrara gerek görülmemiştir.²²⁸³ Sıhhiye heyeti mümkün mertebe savaş esirleri ile aynı anda

²²⁸² BOA, **HR. SYS.**, 2242/4; TNA, **FO.**, 383/452.

²²⁸³ Bern İtilafnamesi hemen uygulanmaya başlanmış, uygulama aşamasında çeviri kaynaklı bazı yanlış anlaşılmalara olmuş ve düzenlemelere gidilmiştir. Şöyle ki Bern İtilafnamesi’nin 7. maddesinin (c) paragrafında “eczacılar” kelimesi “farmasötik kimyacı” şeklinde çevrilmiştir. Bu aslında doğru çeviri olabilir ama bunun uygulanması imkansızdır. Öncelikle sağlık ve veteriner subayları arasında ayırım yapılması istenmektedir. Fransa’daki Uzman O’Reilly bu kelimeyi öncekini ima eder şekilde “eczacılar” olarak geçirmiştir. Eğer bu çevirinin geçerli kalmasına izin verilirse anlaşma ile birlikte doktorların geri gönderilmesi, farmasötik kimyacılar geri gönderilmesi için ayrı bir tutanak hazırlanması gerekecektir. Türklerin bu kelimeyi ordunun veya donanmanın sağlık subaylarından başkalarını temsil etmesi için kullanmayı düşünmeyecekleri öngörülmüştür. Madde Türkler tarafından önerildiğinde General Belfield bunun yersiz olduğunu düşünmüş, ancak metne eklenmesine rıza göstermiştir. “Eczacılar” kelimesinin anlamı meselesi tam olarak gündeme getirilmemiş ve kimyacılar dışında her anlama geleceği tahmin edilmemiştir. Savaş Merkezinin görüşüne göre kimyacıların da sıhhi personele dahil edilmesini görüşü ileri sürülmüştür. Buna karşın söz konusu kimyacılar yalnızca

evlerine döneceklerdir. Bu madde gereği, evlerine gönderilecek sıhhiye heyetinin listelerini her iki Hükûmet birbirine gönderecektir. Memleketlerine iade edilen sıhhiye heyetleri harbin devamı müddetince ancak sağlık hizmetinde istihdam edebilecektir.²²⁸⁴

Anlaşmanın 8. maddesi, kadın ve çocuklar dahil sivillerin memleketlerine iadesi konusundadır. Her iki devlet, karargâhlarda gözaltında veya kendi toprağında serbest bulunan düşman tarafın ticari gemi mürettebatı, polis ve emekli subaylar da dahil olmak üzere tüm sivil tebaayı kendi arzularına göre memleketlerine dönme hakkını vermeyi kabul etmiştir. İki tarafın ticaret gemilerine mensup üst düzey subayların, askerlerin ve mülkiye memurları ile polis ve sabit jandarmaların sivil ahali arasında mübadelesi, özel surette belirtilmiş ve bu suretle İngilizlerin elinde bulunan mühim miktarda memur ve polis ile sabit jandarmanın geri alınması garanti altına alınmıştır. Hükümlü ve herhangi bir suçtan tutuklu olup mahkemesi devam edenler bu maddeden istisna edilmiştir. Ticari gemiler de dahil olmak üzere 17 yaş altı ve 50 yaş üstü siviller, eğer istiyorlarsa geri gönderileceklerdir. Askerlik döneminde bulunanların liste değerlendirilmesi suretiyle mübadeleleri taraflarca kabul edilmiştir. 17 yaşından 50 yaşına kadar olan erkek esirler yalnız esir listelerinin karşılıklı gönderilmesi ve eşit miktarda esirin iade olması şartıyla karşılıklı değerlendirilmesi yapıldıktan sonra değiştirileceklerdir. Her memlekette düşman tarafın sivil tebaası memleketlerine dönmek için kendilerine verilmiş olan izinden mülki idare vasıtasıyla haberdar edilecektir. Bu kapsamda, Türk sivillere geri gönderilme hakları olduğunu bildirilecektir. Bu ihbar tarihinden itibaren 20 gün içinde kalmak veya dönmek hususundaki niyetlerini bildireceklerdir. Bu süre zarfında gitmek arzusunu beyan etmeyenlerin isteklerinin dikkate alınmayacağı özel bir madde ile açıklanmıştır. Ticari gemilerin kamptan ve tayfaları ile askerlik hizmeti dışında kolluk kuvveti olarak kullanılan sivil jandarma ile polis ve emekli subaylar antlaşma gereği memleketlerine iade edilmek veya mübadele edilmek üzere sivil

---

askeri kimyacılar olarak ve sivilleri dahil etmeyecek şekilde anlaşılması gereklidir. Bkz. TNA, FO., 383/457.

²²⁸⁴ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 6-7; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. SYS., 2242/4; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457; FO., 383/452.

sınıf hükmünde değerlendirilip bu antlaşmadan istifade edeceklerdir. Son olarak bu maddeden Eyüb Sabri, Zinnun ve Reşid Sadi beyler de geciktirilmeksizin yaralanacaklardır.²²⁸⁵

9. maddede, esirlerin nasıl nakledileceği ve masraflar değerlendirilmiştir. 8. madde gereğince memleketlerine iade edilecek olan Mısır, Hindistan, Malta ve Kıbrıs'taki Osmanlı sivil esirler, Osmanlı topraklarında bulunan İngiliz sivil esirlerinin memleketlerine iadelerine tahsis kılınan gemiler ile nakledileceklerdi. Almanlarla İngilizler arasında evvelce tanzim edilen sözleşme benzer esaslar kabul edilerek karar altına alınmıştır. Savaş esirlerinin iadesi daha sonra olmak üzere iki Hükûmet tarafından tayin olunacak limanlar arasında deniz yolu ile gerçekleşecekti. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı esirlerinin memleketlerine iadelerine tahsis edilecek gemilere yapılacak her türlü taarruza karşı Akdeniz'de savaş gücü bulunan müttefiklerinden garanti alacaktı. Esir eden devletin arazisinde veya idaresinde bulunan ve bu gemilerin en son çıktıkları limandan itibaren nakliye masrafları savaş esirlerinin bağlı bulunduğu devlet tarafından karşılanacaktı. Eğer nakliye deniz yolu ile yapılamaz ise İngiliz savaş esirleri karadan Bulgaristan, Avusturya, Macaristan, İsviçre ve Fransa yolu; Osmanlı savaş esirleri İtalya, Fransa ve Felemenk'e kadar deniz, sonrasında karadan İsviçre veya Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan yolu ile memleketlerine iade edileceklerdi. Bu yolun kullanılması durumunda masraflar tarafsız ülkenin hududuna kadar esir eden devlet tarafından karşılanacak ve geri kalan masraflar ise savaş esirlerinin tabii bulunduğu devlete ait olacaktı. Yukarıda zikredilmeyen yerler haricinde olup memleketlerine iade edilecek olan Osmanlı sivil esirleri İngiltere Hükûmeti masrafları karşılamak şartıyla bir İngiliz hududuna kadar nakledileceklerdi. Oradan Osmanlı topraklarına dönüş Osmanlı Devleti tarafından üstlenilecekti.²²⁸⁶

---

²²⁸⁵ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 7; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; BOA, DUİT., 35/8; BOA, HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; TNA, CO., 323/784; TNA, FO., 323/457; BOA, HR. SYS., 2242/4; TNA, FO., 383/452.

²²⁸⁶ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 8-9; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

10. maddede, 5. maddede yazılı ve memleketlerine ilk iade edilecek esirlerin nasıl nakledileceği düzenlenmiştir. İngiliz malul savaşçılar ve sağlık subayları öncelikle gönderilecekti. İngiliz tebaası için 5. maddede belirtilen oranlarda beyaz ve Hintli 1.000 İngiliz yaralı savaş esiri, 1.500 Osmanlı savaş esiri ile 7. maddede açıklanan sıhhiye subayları aynı maddede belirtilen formaliteler beklenmeksizin evlerine gönderilecekti. 1.500 sayısını tamamlamak için yaralı savaş esirleri, gemide boş yer kalırsa da sivil esiler evlerine gönderilecekti. Daha sonra ise ticari gemiler ve sivillere sıra gelecektir. 8. Maddede, memleketlerine iade edilecek ticari gemilerin kaptan ve tayfaları, hemen sonrasında ise aynı maddede belirtilen diğer sivil esirler gemide boş kalan yerlere göre memleketlerine gönderilecekti. Osmanlı tebaası için ilk aşamada 7. maddeye yazılanlar müstesna olduğu halde Mısır, Kıbrıs ve Malta'da savaş esiri olarak antlaşmanın imzası tarihinde gözetiminde tutulanlar ile tüm sıhhiye subayları (özellikle Dr. Emin Bey) aynı maddenin (F) fıkrasında yazılı listelerin mübadelesi beklenmeksizin mevcut nispete göre iade edilecekti.²²⁸⁷ Eyüb Sabri ve Zinnun beyler ise öncelikle gönderilecekti. Bu esir taşıma işi bir gemi ile olabileceği gibi birden fazla gemi ile de olabilecekti. Ayrıca gemi hem gidiş hem de dönüşte esirler ile tam olarak doldurulacaktır.²²⁸⁸

Esir antlaşmasının 2. Bölümünde, esirlere uygulanacak muameleler belirlenmiştir. İkinci bölümün 11. maddesi esir karargahlarının ziyaret ve teftişi açıklanmıştır. Himayeci devletlerin temsilcileri veya delegeleri kendilerine tercümanlık yapabilecek olan tarafsız kişiler eşliğinde savaş sırasında arzu ettikleri vakit işgal edilmiş olan arazideki karargâhlar müstesna olmak üzere esir

---

²²⁸⁷ Bern Konferansı sonrası Aralık ayı sonunda Bern Elçisi Fuat Bey ile Osmanlı Hükümeti arasında anlaşma metni üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Mukavelenin 8. maddesinin (f) fıkrasında Eyüb Sabri, Zinnun ve Reşid Sadi beylerin anlaşma hükümlerine göre tehir edilmeksizin serbest bırakılacağı bildirilmişti. 31 Aralık 1917 tarihli yazının 5. maddesinde ilk mübadele edilecek malul esir kafilesinde bu kişilerin bulunacağı tekrar beyan edilmişti. Eyüb Sabri Bey'in kara yolu ile sevkine imkân olmadığından gemilerin güvenliği temin edildiğine dair haberin İngiltere'ye ulaşmasını müteakip İskenderiye'de sevke hazır bir halde bulundurulmuş esir kafilesi ve doktorlarla beraber Eyüb Sabri ve Zinnun beyler yola çıkacak, Kuşadası'nda Osmanlı görevlilerine teslim edilecekti. Ayrıca yine 8. maddede göre 17 ile 50 yaş arasında yani askerlik döneminde bulunan sivil esirler, karşılıklı olarak düzenlenecek listelere göre diplomasi yoluyla yapılacak anlaşmalar gereğince başa baş mübadele edilecekti. Bkz. BOA, **HR. SYS.** 2241/7.

²²⁸⁸ **Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti Arasındaki İmzalanan İtilafname**, s. 9-11; **Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians**, s. 10-11; BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/72; **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/88; **DUİT.**, 35/8; **HR. TO.**, 547/80; TNA, **ADM.**, 116/1565; **CO.**, 323/784; **FO.**, 323/457.

karargâhlarını ziyaret etmek hakkına sahip olacaktı. Osmanlı Hükûmeti, Toros ve Toros'un doğu ve güneyinde bulunan kampları ziyaretlerden istisna etme hakkını saklı tutmuştur. İngiliz delegeleri özellikle bu kampları ziyaret etmek istemişler, Osmanlı Hükûmeti ise askeri hareket sebebiyle bu teklifi reddetmiş fakat yapılan müzakereler suretiyle bu bölgeler hariç diğer yerlerdeki kampların ziyaretine izin verileceğini söylemiştir. Her iki Hükûmet esirleri teftiş ve iâşe maksadıyla ziyaret edebilecekleri mahallerde ikamet ettirmeye mümkün olduğunca çalışacaklarını garanti etmişti. Ziyaret edilebilecek alan dışında olanlar da mümkünse ziyaret edilebilecekleri yerlere çekilecektir. Adı geçen ülke temsilcileri veya delegeleri esirler ile yanlarında kimse olmaksızın görüşmek hakkına sahiptiler. Hollandalılardan kampları ziyaret etmeleri talep edilecekti. Bu sebeple de tüm savaş esirlerinin Hollandalılar tarafından ziyaret edilebilecekleri bir bölgeye nakledilmeleri için Türkler üzerinde baskı kurulacaktı.²²⁸⁹ Aynı şekilde İngiliz idaresindeki esir karargahları arasında askeri hareket alanı hariç geri kalanlarının hamisi bulunduğu devletler tarafından elçilik memurları tarafından ziyaret ve teftişi esasları kabul edilerek anlaşma sağlanmıştır.²²⁹⁰

Anlaşmanın 12. maddesi ile her karargâhta karargâhın genel şartlarını düzeltmek için askeri yönetime yardım etmek amacıyla esir karargahlarındaki esirlerden oluşan ve onlar tarafından seçilen birer bir yardım heyeti tesis etmeye karar verilmişti. Komisyon teşkiliyle esirler arasında düzenin sağlanması amaçlanmıştır. Yardım komiteleri 5 esirden oluşacak ve tüm kamplarda kurulacaktı. İngiliz ve Osmanlı esirlerine yardım etmekle görevli İngiliz veya Osmanlı uyruğuna tabi doktor ve din adamı mevcut ise bunlar da bu komiteye dâhil edileceklerdir. Komitenin diğer üyeleri karargâhtaki esirler tarafından seçilecektir. Karargâhlarda komite üyelerinden en az biri rütbeli olacak ve en yüksek rütbede bulunan üye komitenin başkanlığını yapacaktır. Komitenin görevleri bağışların ve yardımların alınması, kaydedilmesi, dağıtılması ile ölen ve firar edenlerle memleketlerine iade

²²⁸⁹ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanmış İtilafname, s. 11; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DÜİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

²²⁹⁰ BOA, HR. SYS., 2242/4; TNA, FO., 383/452.

edilen kişileri kaydetmektir. Bilinmeyen esirlere gönderilen paketlerin dağıtımı, okuma yazma bilmeyen esirlerin yazışması, esir listelerinin Türkçe ve İngilizce nüshalarının hazırlanması, değişik aktivitelerin ve okuma faaliyetlerinin düzenlenmesi, esirler arasında iyi ilişkilerin korunması komitenin diğer görevi arasındadır. Esirler tarafından ileri sürülecek tüm iddialar araştırılacak ve şikâyetler öncelikle bu kurul tarafından değerlendirilecektir. Memleketlerine iade edilmek üzere sıhhiye komisyonu tarafından muayenelerini arzu edenlerin işlemleri ve esir listelerinin tanzimi kurul tarafından yapılacak ve bu listeler karargâh kumandanlıklarına teslim edilecektir.²²⁹¹

13. maddede esirlerin iskânı ve sağlık durumları görüşülmüştür. Uygun barınma ve sıhhi muameleye ilişkin taahhütler verilmişti. Sağlık subayı olan savaş esirleri sıhhi denetlemelerde istihdam edilecekti. Buna göre Hollandalılar kamplardaki sıhhi şartları, sağlık subaylarının durumları ve ilaç miktarları ile ilgilenecekti. Aynı zamanda kıdemli subayların uygun muameleye tabi tutulduklarını temin edecekti. Daha sonra yapılan müzakerelerde subayların durumları ayrıca geliştirilmiştir. İngiltere’de bulunan subay adaylarının neferler arasında bırakıldığı haberi alınması sebebiyle bunların iyi bir surette iskân ve iaşelerinin temini İngiliz delegelerinden talep edilmiştir. İngilizler, bu subay adaylarına neferlere verilen yemeklerden verildiğini kabul etmekle beraber ayrı ayrı yerlerde yemek yediklerini, kendilerine ayrıca ikametgâh tahsisi yapıldığını söylemişti. Tüm esirler en uygun sağlık şartları altında ücretsiz olarak barındırılacaktı. Esirlere ihtiyaçları olan ilaçlar verilecekti. İngiliz delegeleri kendi topraklarında bulunan Osmanlı subaylarına lazım olan ilaç paralarının verildiğini ileri sürerek Osmanlı topraklarındaki İngiliz subaylarına da verilmesini istemiştir. Karargâhların sağlık şartları hakkında savaş esirlerinin ve doktorların fikrinden ve hizmetlerinden faydalanılacaktı. Savaş esiri yedek subaylar, subaylara gösterilen muameleden, savaş esiri subay adayları ise astsubayların en yüksek rütbesine gösterilen muameleden istifade edeceklerdi.²²⁹²

---

²²⁹¹ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 12; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DÜİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

²²⁹² Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 13; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; BOA, DH.

Anlaşmanın 14. maddesinde, esirlerin iâşesi ve erzak tedariki görüşülmüştür. Taraflar esirlere gerek karargahlarında ve gerekse dışında yiyecek, giyecek, elbise veya muhtaç olacakları diğer satın alınacak eşyaların satın alma ve tedarikinde mümkün mertebe kolaylaştırıcı olacaklardı. Himaye eden devlet temsilcileri esirlere göndermek istedikleri eşyayı gönderebilme hak ve salahiyetine sahip olacaklardı. Bu eşyaların esirlere ulaştırılması için mümkün olan kolaylık sağlanacaktı. Türkiye’de savaş esirleri için ivedi olarak gerekli malları satın almak için Hollandalılarla anlaşma sağlanacaktı. Nakilleri gerçekleştirecek araçlarla savaş esirlerine yiyecek vesaire gönderme konusunda ayarlamalar yapılacaktı. Esirlerin memleketlerine iadesine tahsis edilen gemilerin koruma temsilciliği tarafından temin edilen ikmal maddelerini taşımasına da izin verilecekti. Bu gemiler esirlere mahsus erzak ile esirlere gerekli olan eşyaları taşıyacak ve bu erzak ve eşyaların dağıtımı tarafsız Kızılhaç delegeleri veya himaye eden devlet elçilikleri taraflarından yapılacaktı.²²⁹³ Bu madde hakkında anlaşma sonrası bazı değerlendirmeler de yapılmıştı. Esirleri taşıyacak vapurlar aynı zamanda esaret hali devam edecek askerlere muhtaç oldukları erzak ve eşyayı da nakledebilecekti. İki tarafın topraklarındaki esirlere gönderilen mektup ve kargoların ulaştırılmasına, içindekilerin tetkik ve teftişine, esirlerin gezinti yapmalarına, karargahlarında din adamları tarafından dini vecibelerin yerine getirilmesine ve firar teşebbüsünde bulunacak esirler hakkında tertip edilecek cezalandırmaya dair olan 16., 17., 18. madde hükümleri; filen yürürlükte olan ve diğer düşman devletler arasında imzalanmış sözleşme hükümleriyle de sürekli hale getirme kararı alınmıştı. İngiliz delegeleri, Osmanlı topraklarındaki esirlere gönderilmiş mektup ve paketlerin ve bunlardan bilhassa taahhütlü olanların sahiplerine ulaştırılmasında gecikmeler yaşandığını belirtilmişti. Bu gecikmelere sansür işlemlerinin uzun sürmesi sebep gösterilmişti. Osmanlı Hükûmeti sansür işlemlerinde daha etkin çalışacağı konusunda fikir beyan etmiştir.²²⁹⁴

EUM. 5. ŞB., 85/88; **DUİT.**, 35/8; **HR. SYS.**, 2242/4; **HR. TO.**, 547/80; **TNA, ADM.**, 116/1565; **CO.**, 323/784; **FO.**, 323/457; **FO.**, 383/452.

²²⁹³ **Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanmış İtilafname**, s. 13-14; **Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians**, s. 10-11; **BOA, DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/72; **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/88; **DUİT.**, 35/8; **HR. TO.**, 547/80; **TNA, ADM.**, 116/1565; **CO.**, 323/784; **FO.**, 323/457.

²²⁹⁴ **BOA, HR. SYS.**, 2242/4; **TNA, FO.**, 383/452.

15. maddede, esirlere gönderilen paketler ve mektuplar konu edilmiştir. Her iki Hükûmet, savaş esirlerine mahsus mektup ve paketlerin sansür ve iletimini hızlandıracaklardır. Kızılhaç veya Kızılay himayesinde gönderilen paketler için özel imtiyazlar tanınacaktı. İngiliz Kızılhacı ile Osmanlı Kızılayı veya tarafsız Kızılhaç Cemiyetleri taraflarından savaş esirlerine gönderilen paketler yolda sansüre tutulmaksızın yollandıkları kamplara en hızlı surette ulaştırılacaktı. Gazeteler hariç her yazılı evrak, *matbu veya printed matter* işareti bulunacak olan paketler içinde gönderilecekti. Esirler her çeşit yazılı evrakı sansür tarafından kontrol edildikten sonra alabileceklerdi. Osmanlı topraklarına gelince; İngiliz savaş esirlerine mahsus yazılı evrakları içeren paketler, işlemlerin mümkün mertebe hızlandırılması için geçiş sırasında İstanbul'da sansür edilecekti. Bu maddede esirler tarafından yazılan mektupların sayısı ve uzunluğu düzenlenmişti. Haftada iki mektup yazmaları için tüm esirlere izin verilmişti. Her mektup takriben 400 cm kare olacak ve 200 kelimeyi geçmeyecekti. Esirlere haftada iki mektup için kâğıt ücretsiz verilecektir. Her iki Hükûmet, tüm kamplara her kampın matbu adresini içeren cevaplı kart postallar yaptırmak ve bunları dağıtmak imkânını araştıracaktı. Esirlerin alacakları mektuplarda herhangi bir sınırlama olmayacaktı. Esirler tarafından gönderilen mektuplar, esirleri himaye eden devletin elçisi, temsilci, konsolosu veya özellikle ve doğrudan doğruya esirlere ait işlere dair olduğu sabit olduğu takdirde İngiltere, Mısır ve Hindistan'daki gibi esir karargâhları komutanlıkları ve İstanbul'daki askeri otoriteler tarafından esirlerin ikamet ettikleri mahaller idaresine gönderilecekti. Bu takdirde mektubun içeriğine hiçbir surette dokunulmayacaktı. Yalnız kumandanlar bu mektuplara münasip görececek şerhleri ayrı bir kâğıt üzerine yazarak ekleyebilecekleri gibi haberleşmeden elde edecekleri şikâyetler ve iddialar hakkında tahkikat emri de verebileceklerdi. Himaye eden devletlerin elçilikleri, temsilcileri ve konsolosluklarına gönderilen mektupların yukarıda bahsi geçen ve yazılan konulardan başka diğer meselelere ait bazı bölümler içerdikleri sabit olduğu takdirde bu mektupların Harbiye Nezaretine gönderilecekti. Himaye eden devletlerin elçilikleri, temsilcileri ve konsoloslukları tarafından esirlere gönderilecek

mektupların içerikleri askeri yetkililerce onaylanırsa esirlere verilecektir. Esirlere gönderilecek diğer tüm mektuplar genel sansür kurallarına tabi tutulacaktı.²²⁹⁵

Esirlerin kamp içinde ve dışında gezintileri 16. Maddede konu edilmiştir. Subayların şartlı salıverme kapsamında yürüyüşe çıkmalarına izin verilecekti. Savaş esiri subaylar yalnız refakatlerinde bir subay olduğu halde sözleri üzerine kamplar haricinde toplu halde gezinti yapabileceklerdi. Sözlerine aykırı davranıp gezintileri sırasında firar edebilecek olan savaş esirleri mensup oldukları Hükûmet tarafından iade edilecekti.²²⁹⁶

Anlaşmanın 17. maddesinde, esirlerin dini vecibeleri ele alınmıştır. Savaş esiri din adamları daima dini vecibelerin icrasına memur ve savaş esirlerinin manevi durumlarıyla işgal edeceklerdi. Sivil din adamları aynı vazifeyi sivil tutukluların buldukları kamplarda ifa edeceklerdi. Askeri yetkililer dini vazifeler hususunda esirlerin ihtiyaçlarını daima dikkate alacaklar ve din adamlarının muhtelif karargâhlara dağıtımını; asker, subay ve sivil esirlerin buldukları kamplardaki esirlerin manevi ihtiyaçlarına göre yapacaklardı. Türkler, papazların savaş esirlerine yardımcı olmalarına ve ölüleri gömmelerine izin verecekti. Esirlerin ruhi durumlarını düzeltmek amacıyla yapılacak yardımlara izin verilmesi için tüm kamplara talimatlar gönderilecekti.²²⁹⁷

18. maddede, savaş esirleri tarafından kaçıma teşebbüs edenlerin cezalandırması ele alınmıştır. Kaçma girişimlerinin cezası sınırlandırılmıştır. Herhangi bir suç işlemeksizin sadece basit kaçma teşebbüsünde bulunan esirlere 14 günden fazla hapis cezası verilemeyecekti. Firar esnasında veya firar etmek için bir takım hırsızlık, zarar verme ve mala karşı diğer suçlar veya kaçmak için alınması

---

²²⁹⁵ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 14-15; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

²²⁹⁶ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 15; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

²²⁹⁷ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 16; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

yasak olan bir eşyayı alıp bunun ile kaçarlar için 2 ayı geçmemek üzere hapis cezası verilecektir.²²⁹⁸

Esirlerin yargılanması 19. maddede değerlendirilmiştir. Tüm duruşmalar mümkün olduğunca hızlı bir şekilde sonuçlandırılacaktı. Herhangi bir esir herhangi bir suçla itham edilecek olursa hakkında tahkikat icra edilecek ve gerek duyulduğunda en kısa zamanda yargılanarak bir hükme varılacaktı.²²⁹⁹

20. maddede, savaş esirlerinin terfilere ele alınmıştır. Savaş esiri tüm subayların terfilere bunları esir eden devlet tarafından tasdik edilecekti. Savaş esiri olan astsubaylar ve erlerin subay rütbesine terfilere esaretlerinden önce vuku bulmuş olmak şartıyla bu terfi esaretleri sırasında kendilerine bildirilmese dahi tasdik olunacaktı.²³⁰⁰

21. maddesinde, esirlere karşı uygulanacak misilleme (mukabele) görüşülmüştür. Esirlere karşı misilleme tedbiri alınacaksa bu tedbirler ancak diplomasi yolu ile tebliğ edildikten sekiz hafta sonra geçerli olacaktır. Bu dönem misilleme tedbirlerini içeren tebliğin ilgili Hükûmet tarafından alındığı tarihten itibaren başlayacaktır.²³⁰¹

Bern Antlaşması'nın 3. bölümde, tarafların karşılıklı olarak esirler hakkında bilgilendirilmesi karara bağlanmıştı. Buna göre esir ve ölüm listelerinin daha iyi bir şekilde sağlanması için önlemler alınacaktı. Esirin annesi adına düzenlenen ilave listeler sağlanacaktı. 22. Maddede, esir defterlerine yer verilmiştir. Her iki Hükûmet, esir veya tutuklu esir defterlerini en kısa zamanda düzenleme ve göndermekle

---

²²⁹⁸ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 16-17; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

²²⁹⁹ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 17; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

²³⁰⁰ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; BOA, DUİT., 35/8; BOA, HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; TNA, CO., 323/784; TNA, FO., 323/457.

²³⁰¹ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 17; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

yeniden yükümlü olacaktır. Ayrıca kamplarda meydana gelen değişim ve ölümler karşılıklı olarak diğerine sunulacaktı. Her karargâhta esirlerin özel defterleri karargâhlardaki yardım komiteleri vasıtasıyla tanzim edilecekti. Bu defterler, Osmanlı esirleri için Türkçe ve İngiliz esirleri için de İngilizce olarak kaleme alınacak ve asılları ilgili devletlere ulaştırılacaktı. 23. maddede ölüm belgeleri üzerinde durulmuştu. Esirlerin ölüm belgeleri tanzim edilerek en kısa zamanda ilgili devlete gönderilecekti. 24. madde esirler hakkında yapılan tahkikat ile ilgiliydi. Her memleket kayıp veya hasta esirlere mahsus olmak üzere İngilizce ve Türkçe olarak tahkikat evrakı (araştırma formları) düzenleyecek ve bir taraftan İstanbul'da Kızılaya, diğer taraftan Londra'da "*Prisoners of War Information Bureau in London*"a gönderilecek ve bunlar en kısa zamanda doldurularak karşı tarafa ulaştırılacaktı.²³⁰²

İki taraf arasında imzalanan bu esir değişimi antlaşmasına ek olarak 7 maddeden oluşan bir de bildirme yayınlanmıştır. Bunun 1. maddesi tüm savaş esirlerine yapılan muamele ile ilgilidir. İngiltere Hükûmeti, kendi subayına yapılan muamele ile ne derecede iştilal ediyor ise Osmanlı Devleti de kendi askeri mensuplarına yapılan muamele ile o derece iştilal etme hakkına sahip olacaktı.²³⁰³

Bildirgenin 2. Maddesi, esirlerin yakacakları hakkındaydı. İngiliz delegeleri, İngiltere Hükûmetinin elinde bulunan savaş esiri subaylarının kendilerine lazım gelen yakacağı ücretsiz almakta olduklarını ve alacaklarını beyan etmişti. Osmanlı delegeleri, Osmanlı Hükûmetinin kendi subaylarına yapmakta olduğu gibi savaş esiri İngiliz subaylarına en iyi fiyatla yakacak tedariki için elinden geleni yapmakta olduğunu ve yapacağını beyan etmişti.²³⁰⁴

---

²³⁰² Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 17-18; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 10-11; BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/72; DH. EUM. 5. ŞB., 85/88; DUİT., 35/8; HR. TO., 547/80; TNA, ADM., 116/1565; CO., 323/784; FO., 323/457.

²³⁰³ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 19; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 11-12; TNA, FO., 383/457; CO., 323/484; ADM., 116/1565.

²³⁰⁴ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 19; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 11-12; TNA, FO., 383/457; CO., 323/484; ADM., 116/1565.

3. maddede, esirlerin haberleşmesi konu edilmiştir. Osmanlı Hükûmeti Uluslararası Kızılhaç Komitesi tarafından verilen malumatı dikkate alarak Osmanlı memleketine gelen ve buradan gönderilen mektuplar hakkında Viyana’da, bazen de Sofya’da icra edilen sansür muamelesinin kaldırılması veya bu olamaz ise bu ülkede en kısa sürede icra edilmesi için gerekli girişimlerde bulunacağını açıklamıştır.²³⁰⁵

4. madde Hicaz’dan getirilerek Kahire’ye nakil edilmiş olan bir takım kadın ve çocuklara karşı yapılan muamele ile ilgiliydi. Osmanlı delegeleri, Kahire’de tutuklu bulunan Türk kadın ve çocukların şehirden ayrılmalarını talep etmiş; İngiliz delegeleri bu kişilerin geçim sıkıntısından mahrum olarak toplanılmış ve gözaltına almaktan ziyade bir insanlık tedbiri olarak yerleştirilmiş olduklarını iddia etmişlerdi. İngiliz yönetimi bu gözaltındaki kişilere memleketlerine iade olununcaya kadar daha çok serbesti vermeyi kabul etmişti.²³⁰⁶ Sonraki görüşmelerde bu kişilerin hemen memleketlerine iadesi ve hatta vatanlarına dönüşlerine kadar serbest bırakılmalarında ısrar edilmiş, İngiliz heyetin bu talebe muvaffaktı alınmış ve ekin dördüncü fıkrasına ilave edilmişti.²³⁰⁷

5. maddede, subay karargâhlarının tel örgü ile çevrilmesi ele alınmıştır. İngiliz delegeleri, Osmanlı subaylarının buldukları esir kampların, iğneli demir teller yerine adi demir tellerle veya basit bir tarzda çevrilmesini Hükûmetinden talep edecekti.²³⁰⁸

6. maddede, sivil esirlerin durumu değerlendirilmiştir. Müzakereler boyunca İngiliz delegeleri Osmanlı topraklarında bulunan İngiliz esirlerinin genel durumundan şikâyet etmişler ve endişeli olduklarını söylemişlerdi. Bunun üzerine İngiltere Hükûmetine Mısır’da ilk Osmanlı esir kafilesine reva görülen aşağılama muamelesi hatırlatılmıştır. Devletlerarası hükümlere ve insanlık kaidelerine tamamen aykırı olan bu tarz muameleye karşı Osmanlı delegeleri, bu itilafnamenin her iki

---

²³⁰⁵ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 19-20; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians; TNA, FO., 383/457; CO., 323/484; ADM., 116/1565.

²³⁰⁶ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 20; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, s. 11-12; TNA, FO., 383/457; CO., 323/484; ADM., 116/1565.

²³⁰⁷ BOA, HR. SYS., 2242/4; TNA, FO., 383/452.

Hükûmet tarafından tasdik tarihinden itibaren iki ay içinde sivillere ait ikamet kamplarının kapatılması için İngiltere Hükûmeti tarafından gerekli tedbirler alınmasını istemiştir. Aksi takdirde Osmanlı Hükûmeti de misilleme olarak birtakım tedbirler alma hakkına sahip olacaktı. Osmanlı delegeleri, gelecekte gözaltına alınabilecek 17 ile 25 yaşlarındaki sivil Osmanlı ve İngiliz vatandaşlarının tutuklanacakları yerde memleketlerine iadelerini teklif etmiş, İngiliz delegeleri de bu konuda bağlı olduğu Hükûmete danışmayı kabul etmiştir. Osmanlı topraklarında tutuklu bulunan İngiliz sivillerin çalıştırılması halinde bu uygulama İngiltere’de tutuklu Osmanlı siviller için de geçerli olacaktır. Taraflar, sözleşmeyi en kısa zamanda tasdik etmeyi kabul etmiştir.²³⁰⁹ Fakat aşağıda ele alacağımız üzere bu antlaşma bundan sonraki süreçte önem kazanmasına rağmen iki devletin detaylarda anlaşamaması ve kısa süre sonra da Osmanlı Devleti’nin savaştan yenik çıkması bu anlaşmayı fiilen hükümsüz kılacaktır.

6.5 Bern İtilafnamesi Sonrası Gelişmeler

Şubat 1918’de Bern İtilafnamesi’nde değişimine karar verilen İngiltere ve Osmanlı ordularına mensup hasta ve yaralı savaş esirlerin değiş-tokuş koşulları belirlenmiştir. Birinci bölümde temel prensipler yer almıştır. Buna göre değiş tokuş edilecekler şu şekilde ayrılacaktı:²³¹⁰

1. Tıbbi öngörülere göre bir yıl içinde iyileşmesi umulmayan, hasta ve yaralılar; durumları tedavi gerektirdiğinden ve bedensel ve zihinsel becerilerinde ciddi azalma olanlar.
2. Bedensel ve zihinsel becerilerinde ciddi azalma görülen iyileşmez hasta ve yaralılar.
3. Bedensel ve zihinsel becerilerinde ciddi azalma görülen iyileşmiş hastalar.
4. Bir yıl içinde iyileşmesi umulan hasta ve yaralılar, bu iyileşme hasta ya da

---

²³⁰⁸ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, s. 20; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians; TNA, FO., 383/457; CO., 323/484; ADM., 116/1565.

²³⁰⁹ Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, İstanbul (Dersaadet), Askeri Matbaane, 1334, s. 20-21; Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of War and Civilians, London, Stationery Office, 1918, s. 11-12; BOA, HR. SYS., 2242/4; TNA, FO. 383/452.

²³¹⁰ BOA, HR. SYS., 2242/4.

yaralı esaretinin uzamasındansa anavatanın kaynaklarının maiyetine teslim edilirse bu iyileşme daha kesin ve hızlı olacaktır.

5. Fiziksel ve zihinsel sağlığı, tıbbi öngörülere göre esaret süresince ciddi tehdit altında görünen savaş esirleri, değiş-tokuşları onları bu riskten koruyacaktır.

6. Bunların haricinde, antlaşma aşağıda belirtilen üç sınıf savaş mahkûmu için uygulanabilir:

- a) Yukarıdaki 5 maddeye dahil olan siviller.
- b) 55 yaş ve üstü siviller.
- c) 17 yaşından küçük ve [...] tarihinde 17 yaşında olmayacak siviller.

İkinci bölümde özel prensipler yer almıştır. Buna göre değiş tokuş edilecekler şu şekildedir:

1. Organik zedelenme sonucunda, ciddi ya da işlevsel ardıl tahrifler geçiren tüm savaş esirleri; uzuv kaybı, felç, eklemesel ya da diğer tahrifler; bozukluk bir el ya da bacakta olsa bile veya bir elin veya bir ayağın kaybına tekabül edecek bir afet.

2. Bir yıl içinde iyileşmesi öngörülen ve tıbbi açıdan gerekli tedaviyi görme imkânı olmayan tüm yaralı ve hasta savaş esirleri.

3. Bir yıl içinde iyileşmesi öngörülen ve tıbbi açıdan, gerekli tedaviyi görme imkânı olmayan tüm hastalar.

Bu kategoriye özellikle aşağıda belirtilenler dahildi:

a) Tıbbi öngörülere göre artık iyileşemeyecek ya da ciddi ilerleme göstermiş, herhangi bir organda ilerleyen tüberküloz.

b) İyileşmeyeceği varsayılan solunum organlarında tüberküloz harici hastalıklar, (ayrıca her şeyden önemlisi ciğerlerde, bronşitle ya da bronşitsiz gelişen, anfizem; bronşlarda şişme, ciddi astım, gaz nedeniyle zehirlenme vesaire).

c) Kan dolaşımı organlarında kronik rahatsızlıklar (örneğin sindirim sisteminde bozulmalarla beraber eğilimli kalp kapakçıklarına değgin, dış yürek zarında ve damarlarda rahatsızlıklar ve de özellikle büyük damarlarda müdahale edilemeyen anevrizmalar vesaire).

d) Sindirim organlarında kronik rahatsızlıklar.

e) Boşaltım organlarında ve cinsel organlarda ciddi kronik rahatsızlıklar, en önemlisi, örneğin belirtileri doğrulanan her türde böbrek yangısı (nefrit), özellikle kalp ve damarlarda çoktandır tahrif mevcutsa; aynı şekilde piyelonefrit ve kronik

kistler vesaire.

f) Merkezi ya da periferik sinir sisteminde kronik hastalıklar; özellikle ciddi nevroz ve histeri; açık belirtileri olan her türde epilepsi.

g) İki gözde körlük, ya da sağlıklı gözün düzeltici mercek [gözlük] kullanıldığında yetersiz kaldığı tek gözde körlük; muayeneye göre tek gözde saptanan en az ½ olmak üzere görme yetisinde bozukluk. Bu kategoriye giren diğer göz hastalıkları: karasu, iris yangısı, damartabaka.

h) İki taraflı tam sağırılık; ayrıca tek taraflı tam sağırılık, tamamen sağır olmayan kulak bir metre mesafeden konuşulanı duymadığında.

i) Teşhis konamamış tüm mental rahatsızlıklar.

k) Metaller ya da başka nedenlerden kaynaklanan tüm kronik ciddi zehirlenmeler (kurşun zehirlenmesi, cıva zehirlenme, morfin, kokain, alkol bağımlılığı, gaz yoluyla zehirlenme vesaire).

l) Hareket ettirme organlarında kronik bozukluklar (biçim bozucu eklem yangısı, damla, tahrifatı klinik yolla ortaya çıkartılabilecek romatizmalar).

m) Kötü huylu tüm neoplazmalar; cerrahi müdahale ile iyi huylu olup olmadığı yahut hastanın sağlığını tehdit edip etmediği anlaşılamiyorsa.

n) Organik bozuklukları saptanabilen her türde sıtma, karaciğer, dalak, hacminde ciddi kronik genişleme, kaşeksi (aşırı zayıflama).

o) Ciddi kronik cilt bozukluklar.

4- Mevcut tıbbi bilgiyle iyileştirilebilecek ya da anavatanda uygulanacak yöntemlerle iyileşmesinde ivme kazanacak (deniz seviyesinden yükseklik, deniz iklimi, sanatoryumda tedavi vesaire) her çeşit tüberküloz.

5- Tam anlamıyla iyileşme eğilimi göstermeyen, solunum, dolaşım, sindirim, boşaltım ve genital, sinir, duyu organları ve hareket organlarında tedavi gerektiren tüm bozukluklar. Bu paragrafta dile getirilen rahatsızlıklar için en uygunu, mahkûm için esareti sırasında gördüğünden daha iyi bir tedavi sunabilecek anavatanda uygulanacak tedavi yöntemleridir.

Sebeplerinde savaş ve esaret koşullarının yahut benzer durumların etkili ya da belirleyici olduğu özellikle savaş sırlarının sinirsel rahatsızlıkları (kronik yorgunluk, manik depresif veya psikozlar ve buna benzer psikolojik hastalıklar) değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

Bu türde her türlü vaka değiş-tokuş edilmelidir.

6. Önemsiz olmamaları şartıyla esarete göre anavatanda daha iyi iyileşme imkânı olabilecek tüm yaralanma, lezyon ve sonuçları.

7. Organik bozuklukları klinik olarak ortaya çıkarılmayan her türde sıtma (karaciğer, böbrek, hacminde kronik genişleme, aşırı zayıflık) ana vatana dönüşün kesin bir iyileşmede faydalı olacağına hükmedilirse.

8. Her türde zehirlenme (özellikle gaz, metaller ve alkoloitler) anavatana dönüşün kesin bir iyileşmede faydalı olacağına hükmedilirse.

Değiş-tokuş kapsamında olmayan esirler de ayrıca tanımlanmıştır. Yayılma dönemindeki göreceli olarak daha az bulaşıcı olan cüzam haricindeki tüm bulaşıcı hastalıklar (bulaşıcı, şiddetli hastalıklar, birinci ve ikinci dereceden frengi, trahom vesaire) 2. bölümün 3. maddesi kategorisine girmektedir. Bu hastalıklar, bir yıl içinde iyileşmesi öngörülen ve tıbbi açıdan gerekli tedaviyi görme imkânı olmayan tüm hastaları kapsamaktadır. Belirlenen bu koşulların mümkün olduğunca geniş bir sağduyuyla ve genel bir biçimde açıklanması ve uygulanması öngörülmüştür. Bu tür hastalıklara özellikle savaşta meydana gelen olaylar ya da esaretin sebep olduğu nevropatik ve psikopatik (savaş esiri psikoastenisi) hastalıklar ile her çeşit tüberküloz dahil edilecektir. Esirler arasında yaygın olan savaş esiri psikoastenisi (karar verme zorluğu, kuruntular, takıntılar, fobiler, kuşku ve verimsiz uğraşlarla kendini gösteren nevroz biçimi) de bu grup içinde değerlendirilecektir. Esirlerin incelenmesi için görevlendirilen doktorların 2. bölümde bahsi geçen örneklerin haricinde ya da bu örneklere uyarlanamayan çok sayıda vaka ile karşılaşması da muhtemeldir. Yukarıda bahsi geçen örnekler sadece tipik olmaları bakımından dile getirilmiştir. Cerrahi bozukluklular bir vakanın kendisine özgü durumu nedeniyle ayrı tutulmuştur. Fiziksel sakatlık olan amputeler buna örnek verilebilir. Özel vaka tiplerini içeren bir liste oluşturmak oldukça zordur. Bahsi geçen örneklere uyarlanmayan özel her bir vakada çözüm yukardaki temel prensibin mantığıyla hareket edilerek sağlanacaktı.²³¹¹

1918 yılının hemen başından itibaren İngiliz ve Türk delegeler arasında İsviçre Siyaset Departmanı Başkanı başkanlığında esir değişimi ve kampların

denetlenmesi hususunda gerçekleşen toplantılar yapılmıştı. Bu toplantılar sonucunda kısmen tatmin edici olarak görülen bir anlaşmaya varılmıştı. İki ülke arasında Hollanda Elçiliği de aracılık yapmıştır. Üzerinde anlaşmaya varılan temel konuların başında Tarsus'un batısında ve kuzeyindeki tüm esir kamplarının istenildiği zaman ziyaret edilmesi ve 3.000'e yakın esirin kuzeye getirilmesi gelmekteydi. Bern'de buluşan İngiliz ve Türk delegeler, İstanbul'daki Hollanda diplomatik temsilciği tarafından kampların ziyaret edilmesi konusunda anlaşmaya varmıştır. Ayrıca 1.500 malul Türk savaş esiri karşılığında, 1.000 malul İngiliz ve Hintli muharip esirin karşılıklı olarak derhal değişimine karar verildi. Gerekli ayarlamalar tamamlandıktan hemen sonra başlangıç olarak İngiliz ve Hintli 1.000 malul savaşçının 1.500 Türk malul savaşçıyla değişimi deniz yoluyla derhal sağlanacaktı. Sonraki değişimlerde de tüm siviller ülkelerine iade edilecek ya da takas edilecekti.²³¹²

İngiltere Hükûmeti tarafından geri gönderme işlemine dair Şubat 1918'de düzenlemeler yapılmıştır. Kullanılan gemi İskenderiye'den Kuşadası'na, oradan Avrupalı esirleri indirmek için Taranto'ya, oradan da tekrar İskenderiye'ye dönecektir. Yaklaşık 3 haftalık arayla en azından 2 sefer yapılacaktı. Kullanılan gemi, özel hastane gemilerinin kullandığı ayırt edici işaretleri kullanarak, yaklaşık 1.000 yolcunun barınmasını sağlayacaktı. İlk değişim, Osmanlı Hükûmetinin 1.000 İngiliz malul esirini göndermek için hazır eder etmez gerçekleşecektir. İngiltere Hükûmetinin ilk hareketten önce gerekli olan 45 günlük süreyi bildirebilmesi için Osmanlı Hükûmeti, hareket tarihini iki ay önceden İngiltere Hükûmetine bildirecektir. Aynı zamanda geminin ismini de açıklanacaktır. Hazırlık işlemleri ağır işlemiş ve İngiltere Hükûmeti gecikmelerden Türk tarafını suçlamıştır.²³¹³

Türk temsilciliği, İsviçre'ye 2 Şubat 1918'de çektiği telgrafta savaş esirlerinin değişimini etkileyen şartları bildirmiştir. Aynı zamanda mübadele edilecek esirleri taşıyan geminin denizaltı taarruzlarından korunabilmesi için önce Alman Hükûmetinden güvence istendi. Ayrıca esirler İngiltere'ye ait hangi limandan hangi gemilere bindirilecekleri, kaç seyahat gerçekleştirileceği, değişim ne zaman olacağı bilgileri istenmiştir. 3. madde bakımından Alman Hükûmeti, hastane gemisinin

---

²³¹¹ BOA, HR. SYS., 2242/4.

²³¹² The Times, 1 January 1918, s. 5.

²³¹³ TNA, FO., 383/457.

kullanılmasını, bu mümkün değilse özel hastane gemileri tarafından kullanılan ayırt edici işaretleri olan bir geminin kullanılmasını önermiştir. 4. madde bakımından değişim, denizaltıların takip edeceği rota bilgilendirildikten 45 gün sonra gerçekleşebilecekti.²³¹⁴

Bern İtilafnamesi'ne ek olarak Nisan 1918 yedi maddelik bir ek sözleşme daha imzalanmıştır. Bu sözleşme gereği, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında gerçekleşen görüşmelerde öncelikli olarak sayı ve niteliklerine bakılmaksızın hasta esirlerin mübadelesi müzakere edilmiştir. Bunun tespiti için ise her iki tarafta İngiliz ve Osmanlı doktorları listeler hazırlayacaktı. Bern'de imzalan anlaşmaya göre İngiltere'ye iade edilecek 1.000 esirin toplanması ve hareket tarihinin belirlenmesi sürecinde işlemler Harbiye Nezareti ve yetkililerce ağırdan alınmış ve İngiltere Hükûmetine bu konuda bir süre bilgi verilmemiştir. İşlerin yavaş ilerlemesinde bir sebep bürokratik işlemlerse de bir diğer sebep Osmanlı Hükûmetinin anlaşmaya imza atmış olmasına rağmen bazı çekincelerinin olmasıdır. Bu arada Mart 1918'de sözleşmenin Meclis-i Vükelaca tasdik edilmezden önce bazı konuları tekrar gözden geçirilmesi için Harbiye ve Hariciye Nezaretlerince değerlendirmeler yapılmıştır. Anlaşmanın onaylanmadan kısa süre önce Bern Konferansı'nda kabul edilen konular bir kez daha Osmanlı temsilcisi Muhtar Bey ve Sadaret makamı arasında değerlendirilmiştir. 3 fasıl ile 24 maddeden oluşan konular arasında malul askeri esirlerin, sıhhiye memurlarının ve sivil esirlerin mübadelesi, nakliye masrafları, esirler karargahlarının ziyareti, komitelerin harp esirlerine yardımı, esirlerin iskan ve iâşesi, kolilerin gönderilmesi ve ulaştırılması, esirlerin gezinti yapmaları, esir kamplarında din adamlarının görevlendirilmeleri, firara teşebbüs eden harp esirleri hakkında tertip edilecek cezalandırılma, harp esirlerinin terfileleri ve esirler hakkında bilgilendirmeler yer almaktadır. Genel olarak esirlerin tabi tutulacakları usul ve muameleler değerlendirilmiştir. İngiltere topraklarındaki Osmanlı harp esirlerinden bir kısmının vatanlarına dönüşleri ve diğer kısmının ise en azından acılarının hafifletilmesi amaçlanmıştır.²³¹⁵

Mutabakatın 3. maddede yazılan malul askerlerin hastalıklarının çeşit ve derecesine göre rütbe ve adeti dikkate alınmaksızın mübadeleleri Osmanlı

---

²³¹⁴ TNA, FO., 383/457.

temsilcileri tarafından teklif edilmiş ve İngiliz temsilcilerince de kabul edilmiştir. Cezalıların genel olarak istisnası uygun görülmüştür. Buna rağmen malul askerlerin çeşit ve derecesine göre rütbe ve adet dikkate alınmaksızın mübadelelerin kabulü hususuna generallerin istisna edilmesi uygun görülmemiştir. Esasen, askeri delegeye böyle istisnalar için talimat verilmemiş ve bu konuda İngiliz delegelerine karşı hiçbir talepte bulunulmamıştır. Ayrıca Kopenhag Konferansı'nda generallerin savaş sonuna kadar tarafsız memleketlerine ikamesine dair Almanya, Avusturya, Romanya ve Rusya delegeleri imza etmiş olmasına rağmen bu maddeye Osmanlı Hükûmeti katılmamıştır. Lordlar Kamarası'nda Lord Newton, Osmanlı Hükûmetinin Avrupalı esirleri tutmaktan gurur duyduğunu ve takas etmek için isteksiz olan Türkiye ile 12 aydır bir esir takası anlaşması düzenlemeye çalışıldığını söylemiştir. Dahası, kendi esirlerine İngilizlerin elinde iyi bakıldığını bilen Türkler için esirler bir gelir kaynağıdır. İngilizlere göre Türkiye'nin elinde yaklaşık 8.000 İngiliz esir bulunmaktadır.²³¹⁶

Maluliyeti tayin ve tespit edilecek esirlerin mübadelesinden bahseden 3. madde ile tıbbi muayeneye sonucunu beklemezsizin esirlerden bir kısmının derhal mübadelesini söyleyen 5. madde arasında uyuşmazlık olduğu delegeler tarafından ileri sürülmüş, fakat böyle bir uyuşmazlık görülmemiştir. Osmanlı heyeti temsil başkanı Muhtar Bey'in bu konudaki açıklamasından anlaşılabilir olduğu üzere, sözleşmenin tasdik ve kabul edilen listelere göre hastaların ayrılması için uzun bir zamanın geçmesi gerekmektedir. İlk kafilide miktarı İngiliz temsilcisi tarafından teklif edildiği gibi hastalıkları ağır esirlerden oluşan 1.500 malul Osmanlı esire mukabil 1.000 İngiliz malul esir mübadele edilecekti. Bir an önce serbest bırakılması gereken Eyüb Sabri, Zinnun ve Reşid Sadi beylerin de bu ilk katile arasında iade edilecekleri İngiliz temsilcileri tarafından taahhüt edilmiştir. Teklif, Osmanlı temsilcisi tarafından kabul edildiğinden 5. maddenin kabulü uygun görülmüştür. Hasta esir listelerinin değiştirilmesi de ayrıca delege ve yetkililerce müzakere edilmiştir. Öncelikle, İngilizler ellerinde bulunan Osmanlı esirlerinin adedi Osmanlı topraklarındaki İngiliz esirlerine nispetle takriben beş misli fazlaydı.²³¹⁷

---

²³¹⁵ BOA, DÜİT., 35/8.

²³¹⁶ BOA, DÜİT., 35/8.

²³¹⁷ BOA, DÜİT., 35/8.

Osmanlı Hükûmeti, İngilizlerin iddialarının aksine adil bir mübadeleye hiçbir zaman karşı olmadığını açıklamıştır. Ayrıca, hasta listesinde belirtilen bazı hastalıklara yakalananların adedi hiçbir vakit sınırlamaya tabi tutulmayacaktı. Önceden maluliyetleri rapor ile ispatlananların iadelerine de vakit geçirmeksizin başlanacaktı. Daha önce bir subay ile 80 malul İngiliz harp esiri er memleketlerine gönderilmiş olduğu halde İngiltere'den hiçbir malul esir gönderilmemiştir. Esirlere refakat edecek doktorların oranını belirleyen 7. maddede tadilat yapılması gündeme gelmiş fakat vazgeçilmiştir. Böyle bir düzenlemeye gidilirse İngilizler İngiltere'de kalacak Osmanlı doktorlarının miktarını artırmak isteyecekti. Osmanlı ordusunun doktora olan ihtiyacının malum olması sebebiyle bu maddenin düzeltilmesi yönüne gidilememesi uygun görülmüştür. Gemilerde boş kalan yerlerin miktarına göre Mısır, Kıbrıs ve Malta'da bulunan Osmanlı sıhhiye subayları, ticari gemi mürettebatı ve diğer sivil esirlerden esir takviyesi düşünülmüştür.²³¹⁸

Anlaşmanın 8. maddesinde sivil esirler arasında bulunan kadın ve çocukların genel olarak terhisleri ile askerlik hizmeti dahilinde olmayan sivil erkeklerin iadeleri uygun görülse de 17-50 yaş arasında olanların yani askerlik hizmeti dahilinde bulunanların liste değerlendirilmesi suretiyle ve diploması yoluyla başa baş mübadelesi kararlaştırılmış ve bu konuda bir değişiklik yapılmasına gerek görülmemiştir. Deniz ticaret gemilerine mensup esirler ve askerler, mülkiye memurlarının, polis ve jandarmaların sivil ahali arasında mübadelesi muvafık görülmüşken ticari gemilerin mürettebatından askerlik hizmeti dahilinde bulunmamaları şartı getirilmiştir.²³¹⁹

11. maddede, hamisi bulunan devlet temsilcileri veya delegeleri istedikleri zaman esir karargahlarını ziyaret etmek salahiyetine sahip olacağı belirtilmişti. Bazı Osmanlı yetkilileri hamisi bulunan devlet temsilcileri veya delegelerin bu arzularını yazılı olarak bildirdikten sonra en kısa süre zarfında askeri yetkililerce müsaade edildiği takdirde kampların ziyarete açılmasının daha uygun olacağını ileri sürmüşlerdi. Ayrıca kamp ziyaretlerinde müteakabiliyet ilkesi de benimsenmiştir. Bu sebeple, İngiliz esirleri denetlemek için Hollanda tarafından görevlendirilmiş iki temsilciye, Harbiye Nezareti Türk esirleri ziyaret etmek ve durumlarını incelemek

---

²³¹⁸ BOA, DÜİT., 35/8.

için İsviçreli iki temsilcinin İngiltere'ye gidip göreve başlamadığı gerekçesiyle izin vermemiştir. 13. Maddede, Osmanlı subay adaylarına rütbelere göre muamele edilmediği düşünülmüştür. Subay adaylarına neferlere verilen yemeklerden verilmekle beraber bu kişiler ayrı ayrı yerlerde yemek yemektedirler. Kendilerine ayrıca ikametgâh tahsisi İngiliz temsilcileri tarafından kabul edilmiş ise de subay vekillere maaş verilmediğinden bu hususun da tekrar dile getirilmesi gerekli görülmüştür. Firara teşebbüs eden harp esirleri hakkında tertip edilecek cezalandırmaya dair 18. madde askerî açıdan değerlendirilmeye muhtaç görülmüştür. Maddede zikredilen adi vaka olarak firar teşebbüsünde bulunanların iki hafta hapis cezasına çarptırılacağı muvafık görülse de başka bir cürüm ile mesela kanun ve emre muhalefet ile birlikte firar edenlerin iki ay hapis ile cezalandırılmasına karar verilmişti. Harbiye Nezareti ve Hariciye Nezaretleri değişiklik tekliflerini karşılıklı değerlendirmiş ve maddelerde bir tadilata gerek görmemiştir.²³²⁰

Askeri doktorların iadeleri durumunda İngilizlerden her 1.000 esir için 1 doktor ve 5 sıhhiye memurunun yerine her 500 esir için 1 doktor ve 5 sıhhiye memurunun alıkonulması daha uygun bulunmuştur. Her iki taraf esirlerin karşılıklı değiştirilmesine başlamadan önce değişimin nasıl yapılacağı konusunda bilgiler almak istemiştir. Değişimin nasıl yapılacağı ise esirlerin sayılarına bağlıdır. Bu konuda komite, her bir kampta yaşıyor olduklarına inanılan her iki taraftaki subay ve asker esirlerin sayısına ilişkin bilgi talep etmiştir. Esir sayıları ardından sıra esir değişimine gelecekti. Burada komite iki konu üzerinde durmuştur. Öncelikle komite, halihazırda geri gönderilmiş olan İngiliz esirler karşılığında borçlu olunan Türk esirlerin Türkiye'ye sevklerinin hızlandırılmasını istemiştir. Bir diğer üzerinde durduğu konu düşman Hükûmetlerin değişim gemisine zarar vermeyeceklerinin garantisini alınmasıdır. Garanti sonrası esirlerin sevki öncesi en az 10 haftanın geçmesi gerekmektedir. Üçüncü sorun alt rütbeli subayların ve diğer esirlerin giyimleridir. Burada da iki ayrı değerlendirme yapılmıştır. Komite, değişim gemisiyle İskenderiye'den gönderilmesi teklif edilen giyeceklerin ayrıntılarını öğrenmek istemiştir. Bunun yanı sıra üzerinde durulan bir başka konu daha vardır. İstanbul'daki Hollandalı Bakan tarafından satın alınan giyecekler kalitesizdir. Bu

---

²³¹⁹ BOA, DÜİT., 35/8.

sebeple komite, değişim gemisiyle gönderilen ve bazıları kaybolmuş olan giyeceklere ilavede bulunmak için kara yolu ile giyecek göndermelerine izin verilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Dördüncü sorun, subaylar için iaşe meselesiydi. Osmanlı Hükûmeti, subay olan esirlere Hükûmet oranlarında ekmek istihkakı uygulamasını, Hindistan'daki subay esirlere bu istihkakın verilmediğini ileri sürerek devam ettirmemiştir. Her iki durumda da subaylar ekmeklerini pazardan satın almak zorunda kalmışlardır. Bu durum ekmeğin ucuz olduğu Hindistan'da çok sorun teşkil etmemekte ancak Türkiye'deki sonuçları esirler açısından kötü olmuştur. Farklı kamplarda ekmek fiyatı 2/6 ile 4/- arasında değişmekteydi. İngilizler Türk subay esirlere ekmek istihkakı verirlerse Osmanlı Hükûmeti de aynısını yapmayı garanti etmiştir.²³²¹

Mart 1918 tarihi itibariyle Türkiye'deki yaklaşık 1.000 İngiliz savaş esirinin, 1.500 Türk savaş esiri karşılığında değişimi için hazırlıklara başlanmıştır. AE-2 denizaltısı mürettebatının 1.000 savaş esirine dahil edilmesi talep edilmiştir. 1915 yılının Nisan veya Mayıs ayında Marmara Denizi'ne giren ilk denizaltı olan AE-2, Türk hücum botu Peyk-i Şevket ile çarpışmış, ardından Marmara Denizi'ne girişinden birkaç gün sonra Osmanlı donanması tarafından batırılarak 3 subay ve 29 kişiden oluşan mürettebatı esir Türkler tarafından esir alınmıştır. Yaklaşık 3 yıldır esaretleri sırasında en az dördü hastalıktan vefat etmiş ve diğer 8'i de belli zamanlarda ciddi hastalıklara maruz kalmışlardır. Kalan 3 subay ve diğer 25 esirden 1 subay ve 18 esir evlidir. Tüm esirlerin mübadelesi mümkün değilse de önce hasta olanların ardından evli olanların mübadelesinin değerlendirilmelerini önerilmiştir. AE-2'nin mürettebatına ek olarak yedek mürettebat üyesi olan ve AE-2'nin kaybindan sonra E-7 denizaltısına hizmet veren 2 Avustralyalı daha Türklerin elinde esirdir. Her iki esir de bekardır ve esaretleri esnasında kapıldıkları bir hastalıkları bulunmamaktadır.²³²²

Bir süre sonra ilerleme kaydedilmiş ve Amerikan Elçiliğinden Hariciye Nezaretine 26 Nisan 1916'da hasta ve sakatlığı sebebiyle İsviçre'de ikameti zorunlu görülen esir listesi göndermiştir. İsviçre Ordusu, Hekimi Yarbay Houser tarafından

---

²³²⁰ BOA, DÜİT., 35/8; HR. SYS., 2242/1.

²³²¹ BOA, DÜİT., 35/8.

²³²² TNA, FO., 383/457.

Bern’de kaleme alınan gözaltı için önem arz eden hastalık, rahatsızlık ve yara izlerinin listesinde şu hastalıklar bulunmaktadır:²³²³

1. Başlangıç aşamasında olsa bile nefes alma organlarında görülen tüberküloz.
2. Diğer organlarda tüberküloz (deri, bezler, iskelet, eklemler, sindirim organları, boşaltım yolları, cinsel organlar vesaire).
3. Süreklilik gösteren kronik hastalıklar, kronik kanamalar ve kronik zehirlenmeler (sayrılık, diyabet, lösemi, şiddetli anemi, kolera, karbon oksit, kurşun ve cıva nedeniyle zehirlenme, vesaire) .
4. Nefes yollarındaki kronik rahatsızlıklar (nefes daralması, belirgin amfizem, kronik bronşit, astım, zatülcenp, kronik zatülcenp vesaire).
5. Dolaşım yolu organları rahatsızlıkları (kalp bozukluğu ve kardiyak kası hastalıkları, anevrizma, belirgin varis, damar sertliği vesaire).
6. Özel ve uzun süreli bir diyet gerektiren sindirim yolu rahatsızlıkları.
7. Boşaltım yolu organları ve cinsel organlıklardaki rahatsızlıklar (kronik nefrit, sidik torbası taşları, prostat irileşmesi).
8. Merkezi ve periferik sinir sistemlerde kronik rahatsızlıklar (Histeri, epilepsi, Basedow hastalığı, kronik siyatik, felç ve kramp ve sinirsel ciddi diğer rahatsızlıklar).
9. Duyu organlarında kronik rahatsızlıklar (karasu, (gözde) saydam tabakada, iriste, damar tabakada vesaire iltihap, kronik ortakulak yangısı vesaire).
10. Kalan göz normal bir görüş sağlamıyorsa tek gözün görmezliği ya da kaybı.
11. Kulaklarda sağırılık.
12. İleri derecede yayılmış deri hastalıkları, ülser, akarca.
13. Kronik eklem romatizması, belirgin deformasyonu olan gut.
14. Habis huylu neoplazma yahut iyi huylu olsa da belirgin olmak şartıyla fonksiyonel rahatsızlıklar.
15. Yaşa yahut hastalığa bağlı, genellikle sürekli denen yorgunluk hali.
16. Fonksiyonel bozukluklara yol açan şiddetli frengi biçimleri.

---

²³²³ BOA, HR. SYS., 2241/2; İ. DÜİT., 35/8.

17. Subay ve astsubaylarda bir uzvun yitimi.

18. Eklemlerde önemli kassal zayıflık, uzun süreceği öngörülen ateşli silahla yaralanma sonucu felç.

19. Yukarda bahsi geçen maddeler haricinde, en az bir yıl süreyle askeri hizmete elvermeyen hastalığa ve yaralanmaya bağlı tüm haller (yüz ya da burnun kopması, çıban vb.).

20. Yukarda bahsi geçenler kategoriler haricinde olup bunlar kadar ciddiyet arz eden gizil ama komisyonun görüşüne göre titizlik ve ivedi biçimde İsviçre'ye gönderilmeyi gerektiren gizil haller.

Değişimden müstesna tutulan esirler ise şunlardır:

1. Özel bir kuruluştaki tedaviyi gerektiren tüm sinirsel ve zihinsel hastalıklar.
2. Kronik alkolizm.
3. Bulaşma dönemlerindeki tüm bulaşıcı hastalıklar.

Anavatana gönderilmek için olması gereken lezyon ya da rahatsızlıkların dizini ise şöyle belirlenmiştir:

1. Birden daha fazla uzvun kısmen ya da tamamen yitimi (en azından kol ya da bacağı).

2. Eklem kaynaşması, ağır felç, kassal zayıflık ya da büzülme, psödoartroz, anevrisma gibi nedenlerle bir ya da daha fazla uzvun kötürümlüğü; omurilikteki hareketlerde büyük güçlük yaratan lezyonlar.

3. Hastanın bulunduğu bölge ve doğasının tetiklediği sürekli felç.

4. Ciddi sonuçları olan beyinsel lezyonlar (hemipleji, ya da beyinsel fonksiyonların bozulması).

5. Ciddi sonuçları olan iliksel lezyonlar (iki yanlı felç ve diğer felç çeşitleri).

6. İki gözün kaybı (körlük) yahut bir gözün diğer gözün normal görüşüne oranla 3/1 oranında görüş kaybı.

7. Yüzde ciddi kopuklar ve ağız boşluğundaki büyük lezyonlar.

8. Kötü hali kalıcı olan göğüsel ya da karınsal lezyonlar.

9. İlerlemiş akciğer tüberkülozu.

10. Başka iç hastalıklar nedeniyle kalıcı kaşeksi.

11. İyileştirilemeyen zihinsel hastalıklar.

Hollanda Kraliyet Orta Elçiliği aracılığıyla Hariciye Nezaretine hasta ve yaralı savaş esirlerinin değiş tokuşu için sunulan koşullar Mayıs ayı içerisinde gönderilmiştir. Bu koşullar, İsviçreli otoriteler tarafından Bern İtilafnamesi'ne eklenmeleri için hazırlanmıştı. Osmanlı Hükûmeti, temel prensiplerin 6. paragrafı söz konusu antlaşmaya uygulanamaz olduğu için iptal edilmesini düşünmüştür. Ayrıca özel prensiplerin 3. maddesinde “*telafi*” kelimesinden sonra “*ciddi yürekkaşı bozuklukları*” kelimelerinin arasına yerleştirilmelidir. Son olarak da özel prensiplerde 8. maddeyi takip eden “*değiş-tokuş kapsamına girmeyenler*” başlıklı paragraf, “*bulaşıcı hastalıklar*” ifadesiyle bitirilmeli ve paragrafın geri kalanı iptal edilmeliydi. İsviçreli ve Hollandalı yetkililer İngiltere Hükûmetine, eklerin bu şekilde değiştirilmesine yönelik taleplerin Osmanlı Hükûmeti tarafından kabul edilmesi için gerekenleri yapacaklarını bildirmişlerdir.²³²⁴

İtilafnamede yer alan hususların yerine getirilememesinden İngilizler kadar Osmanlı Hükûmeti de rahatsız olmuştur. Harbiye Nezareti, Hariciye Nezaretine 27 Haziran 1918'de gönderdiği yazı ile Kızılayın İngiltere ve Fransa'da bulunan esirlerin ihtiyaçlarının giderilmesine dair yaptığı çabaların yetersizliğinden söz etmiştir. Kızılay, esirlere yardımlar için uzun ve sayısız müracaatta bulunmuş, fakat çok da başarılı olamamıştır. İngiliz ve Fransızlarla Bern'de imzalanan sözleşme gereğince, bu Hükûmetlerin ellerinde bulunan esirleri ziyaret edecek olan hamisi bulunan devlet temsilcileri tarafından esirlerin ortaya çıkacak ihtiyaçlarının doğrudan doğruya giderilmesine gayret edilecekti. Bunun içinde İsveç ve İspanya Hükûmetlerinin temsilcileri ile iş birliği yapılacaktı. Bu işlerin nasıl yapılacağı Kızılay ile müzakere edilip karara bağlanacaktır. İngiltere ve Fransa'da bulunan Osmanlı esirlerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Kızılay tarafından tahsis edilen meblağın tarafsız bir ülke olan İsviçre tarafından dağıtımı sağlanacaktı. Kızılay esirlerinin ihtiyaçlarının giderilmesine öteden beri çalışıldığını söylemiştir. Fakat var olan araçlarla uzaktan haberleşmeye dayalı bir usul ile yardımların yapılması zor olmuştur. Bern'de imzalanan anlaşma ile Fransa ve İngiltere'de bulunan esirlere Kızılay temsilcileri ile beraber İspanya ve İsveç hükûmetlerinin temsilcilerinin de

---

²³²⁴ BOA, HR. SYS., 2242/4.

ziyaret ederek yardım etmeleri kararı alınmıştır.²³²⁵

Osmanlı Hükûmetinin rahatsız olduğu bir diğer konu, yerleri değiştirilen esirlerin anlaşma hükümlerine aykırı olarak İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından kendisine bildirilmemesidir. Bir karargâhtan diğerine nakledilecek harp esirlerinin her iki Hükûmet tarafından karşılıklı olarak Bern İtilafnamesi'nin 22. maddesinin A fıkrasında yazılmış olduğu gibi yekdiğerine tebliği hatırlatılmıştır. Harbiye Nezareti, Hariciye Nezaretine gönderdiği 6 Temmuz 1918 tarihli bir yazıda, harp esirlerinin bir kamptan diğerine nakledilmesi üzerine bağlı olduğu devlete bilgi verileceği hatırlatılmıştır. Kızılay Cemiyetince tanzim edilerek İngiltere Hükûmetine gönderilen listelerde öteden beri bu hususa dikkat edildiği halde, İngiltere'den gelen listelerde kamplarda meydana gelen değişikliklere yer verilmemiştir. Listeler ise anlaşma hükümleri gereği taraflarca birbirine gönderilmeye devam etmiştir.²³²⁶ Ayrıca, yine bu ayda sivil esirlerin değişimi ile ilgili görüşmelere Mısır'da tutuklanıp Malta'ya gönderilen Mısırlılar da dâhil edilmiştir.²³²⁷

İngiltere Hükûmeti, yakalandıkları hastalık veya mevcut sağlık durumları şüpheli olan ve Bern İtilafnamesi'nin 3. maddesi gereğince, esir kategorisine dahil edilmesi gereken İngiliz subay, astsubay ve askerilerin listesini sunmuştur.²³²⁸

Bern sonrası süreçte Türk savaş esirlerinin değişimine dair Lahey'de düzenlenen konferansta bazı konularda uzlaşmaya varılmıştır. İngiltere Hükûmeti, Temmuz 1918'de İngiliz ve Alman temsilciler tarafından Lahey'de anlaşmaya varılan savaş esirlerinin geri gönderilmelerine ilişkin mutabakata benzer bir şekilde Türklerden esaretinde 18 ayı tamamlamış veya gelecekte tamamlayabilecek olan tüm savaş esirlerinin serbest bırakılmasını teklif etmiştir. İngiliz esaretinde benzer süreyi doldurmuş olan eşit sayıdaki Türk savaş esiri de bu durumda özgürlüklerine kavuşacaktı. Yukarıda belirtilen şekilde geri gönderilen esirlerin gelecekte istihdam edilmelerine ilişkin kısıtlamalar olmayacak ve Bern İtilafnamesi ile belirlenen kısıtlamalar da feshedilecekti. Savaş esirlerinin değişimlerinin kara yoluyla sağlanması ihtimaline karşı gerekli hazırlıkları yapılacaktı. Amirallik savaşçı esirlerin istekleri dışındaki geri gönderilmemesi istemiştir. Geri gönderilmeyi

---

²³²⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2242/2.

²³²⁶ BOA, **HR. SYS.**, 2230/88.

²³²⁷ BOA, **DH. EUM.**, 85/73.

reddetme imtiyazının savaşçı esirler için açık bir şekilde güvence altına alınması konusunda İngiltere'deki tüm birimler hemfikirdi.²³²⁹

Türk ve İngiliz esirlerin mübadele edileceği yer olarak İzmir şehrinin kararlaştırıldığı görülmektedir. Bern İtilafnamesi'nin 5. Maddesinde, ilk kabileyi teşkil edecek malul 1.000 İngiliz ve 1.500 Osmanlı esirlerinin tıbbi muayenelerinin beklemeksizin bir an evvel memleketlerine iade edilmeleri Temmuz ayı itibariyle 7 ay geçmesine rağmen mümkün olmamıştır. İngiltere Hükûmeti Bern İtilafnamesi'nin 9. maddesi gereği, bütün dost ülkelerin Akdeniz'de savaş esirlerinin ülkelerine iadesi sırasında güvenliği sağlamak adına donanma bulundurduğunu açıklamıştır. Esirleri taşıyacak geminin bilgisi 5 gün önce Almanya ve Avusturya makamlarına bildirilecekti. Böylelikle, gemilerin denizaltılara karşı güvenliği garanti altına alınacaktır. Esirleri taşıyacak gemilerin özellikleri daha sonraki iki devlet arasında gerçekleşen mektuplarda kararlaştırılmıştı. Gemi yaklaşık 1.000 yolcu kapasiteli hastane gemisi olacaktır. İskenderiye'den Osmanlı esirlerini getirecek geri dönüşte 1.000 İngiliz esirini Avrupa'ya götürecekti. İngiliz asker ve sivil esirler Kuşadası Limanı'nda 15 Kasım 1918'de harekete hazır bulunacaklar, 1.500 Osmanlı esirini taşıyan hastane gemisi burada esirleri teslim alacaklardı. Bu konuda Almanya ve Avusturya Hükûmetlerine gerekli tebligatın yapıldığı bildirilmişti. Kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle, Osmanlı topraklarında kalacak esirlere gönderilecek erzak ve giyecek yardımını da bu gemi ile gerçekleştirecekti.²³³⁰

İngiltere Hükûmeti hastalıklar bölümünde sivil esirlerle ilgili 6. ve 8. maddelerde bazı değişiklikler önermiştir. Öncelikle askerlik çağında olup hasta olan esirlerin değişimi ele alınmıştır. Osmanlı Hükûmeti kısmen değişiklik tekliflerini kabul etmiştir.²³³¹

Osmanlı Hükûmeti, İngiltere Hükûmetinin Bern'de imza edilen sözleşme hükümlerinden İngiltere'deki Osmanlı tebaasını haberdar edip etmediğini araştırmıştır. Bu şekilde, İngiltere'de oturan tüm Osmanlı tebaasının sözleşme hükümlerinden kaynaklarından hukukunu korumaya çalışmıştır. Bu sebeple Osmanlı Hükûmeti topraklarında bulunan 17 yaşından 50 yaşına kadar olan İngiliz erkek

---

²³²⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2242/4.

²³²⁹ BOA, **HR. SYS.**, 2246/48; **MV.**, 212/227; TNA, **FO.**, 383/461.

²³³⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2242/4; **HR. SYS.**, 2242/5.

sivilleri ile kadın ve çocukların bir listesi kendi esirleri değiştirmek amacıyla hazırlanmasına karar verilmiştir. İsveç Elçiliği aracılığıyla Hariciye Nezaretine gelen notada İngiltere'nin elindeki Osmanlı esirlerine mübadele için gerekli tebligatların yapıldığını, 17-50 yaş arasındaki erkek sivil esirlerin listesinin hazırlandığı, Reşid Sadi Bey'in Hollanda'ya gitmek üzere İngiltere'den ayrıldığı, Eyüb Sabri Bey'in Mısır'a gönderileceği ve 1.500 kişilik ilk kabile Osmanlı esirlerinin seçme işleminin tamamlanmak üzere olduğu bildirilmiştir.²³³² Hariciye Nezareti, Harbiye Nezaretine gönderdiği tezkerede Ağustos ayı itibariyle antlaşmanın onaylanmasının ardından 4 ay geçmesine rağmen hala hazırlıkların bitmediğini ve Hollanda Hükûmeti tarafından uyarıldıkları yazmaktadır.²³³³

Anlaşma uygulanmaya başlanınca Osmanlı Esirlerinin dönüşlerinin önemli kısmı Harbiye Nezareti Seferberlik Tahsisatından karşılanmıştır. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne iadeye karar verdiği yukarıda bahsi geçen sivil esirlerin masraflarını karşılamak üzere 1.000 lira Hariciye Nezareti veznesine teslim edilmiştir. Osmanlı esirlerinin Hollanda üzerinden dönüşlerine karar verildiğinde dönüş masrafları için Lahey Elçiliğine ödenek gönderilmiştir. Bir ay sonra Enver Paşa, 500 lira daha ödeneğin kısa sürede sağlanacağı bilgisini vermiştir.²³³⁴

Bern'de kabul edilen sözleşme hükümlerince İngiltere'den iade edilecek olan Osmanlı esirlerinin bir vapurla Mersin limanına gönderileceği ve Osmanlı topraklarında bulunan İngiliz esirlerinin de bu vapurla ve Mersin yoluyla memleketlerine gidecekleri haberi Ağustos 1918'de alınmıştır. İngiltere'den iade edilecek Osmanlı esirlerinin güvenlik açısından Kuşadası'na değil Beyrut'a çıkarılmaları icap etmekte olduğu Başkumandanlık vekâletine bildirilmişti. Ancak esir mübadelesinin bu yolla gerçekleştirilmesinin zorlukları olduğundan Osmanlı esirlerin Mersin'e çıkarılmaları ve İngiliz esirlerinin de Kuşadası'ndan gemiye bindirilmeleri Harbiye Nezaretince daha uygun bulunmuştur. Buradan iade edilecek esirlerin tarihi ve esirleri getirecek geminin denizaltılara karşı güvenliğinin sağlanması Akdeniz'de deniz kuvvetleri bulunan devletlerce garanti altına

---

²³³¹ BOA, **HR. SYS.**, 2241/7; **DH. EUM.**, 85/88.

²³³² BOA, **DH. EUM.**, 65/41.

²³³³ BOA, **HR. SYS.**, 2242/4.

²³³⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2242/1; **HR. SYS.**, 2242/3; **HR. SYS.**, 2242/4.

alınacaktı.²³³⁵

Evlerine dönecek İngiliz ve Fransız esirler hakkında İstanbul basınında Ağustos ayında haberler çıkmıştır. Fransız esirler kara yoluyla İsviçre'ye sevk edilirken; İngiliz esirler Mersin'den İngiliz vapurlarıyla sevk edilecekti. Mısır'da bulunan Osmanlı esirleri ise önce İskenderiye'ye buradan da İngiliz vapurlarıyla Mersin'e gönderilecekti. Haberde mübadele edilecek İngiliz harp esirlerinden 700'ü malul, 300'ü sivil olmak üzere toplam 1.000 kişi olduğu yazılmıştır. Memleketlerine iade edilecek bu esirlere karşılık, 1.000 Osmanlı esiri de iade edilecekti. Buna göre bir İngiliz vapuru Osmanlı esirlerini Mersin'e getirecek, sonrasında burada bulunan İngiliz esirlerini de memleketine götürecekti.²³³⁶

Esir değişim anlaşması üzerinden neredeyse 8 ay geçmesine rağmen değişim konusunda katedilen mesafenin çok az olması dikkat çekicidir. İngiliz kamuoyu gelinen durumdan dolayı kendi Hükûmetlerini eleştirseler de gecikmede yaşanan tüm sorumluluğun Osmanlı Hükûmetinde olduğunu iddia etmişlerdi. İngiliz basınına göre de Türkiye'de bulunan İngiliz ve Hintli esirlerin kötü durumlarına ilişkin yapılan her türlü serzenişe rağmen Hükûmet, artık klişeleşmiş cevabı vermeye devam etmektedir. Esirlerin değişimi hususunda yapılabilecek daha fazla bir şey yoktur. Türkler İngilizlerin elindeki kendi esirlerinin geleceklerine karşı kayıtsız kalmıştır. Herhangi bir anlaşmaya varmak için harekete geçmemektedir. Türkiye'deki 1.000 malul İngiliz esirin 1.500 malul Türk esiri ile değiştirilmesine dair anlaşma Aralık 1917'de Bern'de imzalanmış, İngiltere Hükûmeti anlaşmayı geciktirmeksizin onaylamış, Osmanlı Hükûmetinin anlaşmayı onaylanması dahi 4 ayı bulmuştur.²³³⁷

Aradan bir ay daha geçmesine rağmen esir değişimi konusunda ikmal maddeleri gibi pek çok detayda anlaşmaya varılmasına rağmen mevcut durum istenilen düzeye ulaşmamıştır. İngiltere Hükûmeti, yapılabilecek her şeyin yapıldığını ve anlaşmanın ana noktalarının uygulanmasındaki gecikmenin Enver Paşa tarafından yönetilen ve Almanlar tarafından destek çıkılan İttihatçıların muhalefetinden kaynaklandığını düşünmektedir. Talat Paşa işleri yoluna koyma konusunda istekli görünmektedir. Hem Talat Paşa'ya hem de Enver Paşa'ya mümkün

²³³⁵ BOA, HR. SYS., 2242/4; HR. SYS., 2224/36; DH. EUM., 67/15; TNA, FO., 383/338.

²³³⁶ Tercüman-ı Hakikat, 22 Ağustos 1918, s. 4; Tercüman-ı Hakikat, 25 Ağustos 1918, s. 4; Vakit, 26 Ağustos 1918, s. 3.

olan her yolla mesajlar gönderilmiştir. Ancak kesin bir sonuç elde edilememiştir. Son bir çaba olarak İsviçre aracılığıyla Osmanlı Hükûmeti ile resmi veya gayri resmi yoldan temasa geçilmesi ve anlaşmanın uygulanması konusunda aracı olması istenmiş, bir temsilcinin Türklerle temasa geçmek üzere İsviçre'ye ve muhtemelen Türkiye'ye gönderilmesi önerisi düşünülmüş, fakat sonuç alınamaz görülmüştür. Türkler bunu kendileri kabul etseler dahi Almanlar veya Avusturyalıların herhangi bir İngiliz'in Türkiye'ye gitmesine izin vermeleri muhtemel değildir. Almanların anlaşmaya karşı oldukları hususunda şüphe yoktur ve uygulanmasını kolaylaştırma yolunda kesinlikle yardımcı olmayacaktır. Bern İtilafnamesi'nin Enver Paşa ve Almanlar tarafından engellendiğine dair parlamentoda bir beyanın yapılması ve halkın gerçekleri öğrenmesi amaçlanmıştır.²³³⁸

İngilizler Bern'de Dr. Behçet Vehbi ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve Dr. Behçet Vehbi, Talat Paşa ve Enver Paşa ile kişisel bir görüşme yapacağı ve anlaşmanın uygulamaya geçmesi için çaba sarf edeceği sözünü vermiştir. Yapılan görüşmede Talat Paşa, bunun askeriyeyle ilgilendiren bir husus olduğunu, kendisinin konuya ilişkin elinden geleni yapsa bile askeriye karşı çıktıktan sonra bir şey yapılamayacağını söylemiştir. Enver Paşa ile yapılan görüşmede öncelikle ve özellikle İngiliz esirlere yapılan muamele gündeme gelmiştir. Türklerin savaşın başında temiz savaşçılar olarak esirlere iyi davrandıkları şeklinde ün kazanmış olmasına rağmen son 2 yıl içerisinde esirlere Türkler tarafından uygulanan muamelenin çok kötü bir izlenim oluşturduğunu ve yalnızca İngiltere'nin değil, tarafsız ülkelerin halkı tarafından da eleştirildiği Enver Paşa'ya söylenmiştir. Enver Paşa bu konuda fazla bilgisi olmadığını, bu konuların özel bir büro tarafından değerlendirildiğini söyleyerek kendisini savunmuş ve konuyla ilgileneceği sözünü vermiştir. Yeni Sultan, kişisel bir politik kabine gibi, özel ve kişisel askeri bir güç de oluşturmuştur. Kendisi, Ordu Başkumandanı pozisyonunu düşünmektedir. Bu nedenle gerçekte Savaş Bakanı olarak değerlendirilmelidir. Enver'in rütbesi de başkumandan vekilinden Genelkurmay Başkanı'na düşürülmüştür. Enver'in itibarı hem Sultan hem de halk nazarında iyiden iyiye azalmış ve mevcut durumda Sultan'ın

---

²³³⁷ **The Times**, 6 August 1918, s. 5.

²³³⁸ TNA, FO., 383/457.

ısrarcı olacağı bir konuda itiraz etmeye kalkışmamaktadır.²³³⁹

Raşid Bey, Sadrazam Talat Paşa ile kişisel bir mülakat yapmış ve esirlerin değişimi konusunun aciliyetine mülakatta vurgu yapılmıştır. Talat Paşa, Osmanlı Hükûmetinin imzalanan sözleşmeyi uygulamaya hazır olduğunu söylemiştir. Fakat Almanlar tarafından kışkırtılan Enver Paşa, uygulamayı önlemek için elinden geleni yapmaktadır. Savaş Bakanlığı temsilcisi Albay Seyfi Bey, Enver Paşa tarafından her gün yeni engeller ortaya çıkarmak için kullanılmaktadır. Sadrazam, konuyu incelemesi için bir komite oluşturmuş ve bir rapor hazırlanmasını istemiştir. Esirlerden durumu derhal geri gönderilmeyi gerektirenlerin belirlenmesi için kampa yeni bir sağlık komisyonu gönderilmesine karar verilmiştir. Sadrazam 100 İngiliz esir karşılığında değiştirilen 100 esirin İstanbul'a varışının, İngiliz esirlerin sevklerini kolaylaştıracağını söylemiştir.²³⁴⁰

İngiltere Hükûmeti ile İsviçre Federal Hükûmeti arasında Eylül ayında yaralı ve hasta savaş esirlerinin değişimindeki son durum değerlendirilmesi yapılmıştır. Her iki Hükûmet de anlaşmanın uygulanmasında gecikmenin Türklerden kaynaklandığını düşünmektedir. Türk yetkililerden Fuad Selim Bey'in Talat ve Enver Paşalar ile yaptıkları görüşmeler de bunu ispatlamaktadır. Bern'de gerçekleştirdikleri toplantının sonucu olarak sivillerin ve malullük çizelgesinde tüm malul savaşçıların değişimine ilişkin bir anlaşmaya varılmıştı. Değişimi gerçekleştirmek için bir gemi Türk esirleri İskenderiye'den Kuşadası'na taşıyacaktı. İngiliz esirler de yolculuk için Kuşadası'nda toplanacaklar ve her iki taraf da müttetiklerinden geminin güvenli bir şekilde seyretmesi için güvence alacaktı. Eğer deniz taşımacılığı uygulanabilir olmazsa kara taşımacılığına başvurulabileceği üzerinde durulmuştur. Tüm bunlardan sonra esirlerin değişiminde yaşanacak başarısızlık hiçbir şart altında İngiltere Hükûmetinin eylemsizliği veya isteksizliği sonucu olarak değerlendirilmemelidir. Sorun, Osmanlı Hükûmetinin isteksizliğinden kaynaklanmaktadır ve savaş alanında kesin olarak yenilgiye uğratılmadıkları müddetçe bu tutumun tersine dönme ihtimali çok zayıftır. Diğer yandan bazı gelişmeler ufak bir umut oluşturmaktadır. Değişime hazırlık olarak 1.100 civarında İngiliz esirin Bursa'da toplanmış olduğu bilgisi edinilmiştir. Ayrıca mevcut Sultan'ın

---

²³³⁹ TNA, FO., 383/457.

Enver Paşa'ya iyi gözle bakmadığı bilinmekte ve onu bertaraf etmeye hazır durumdadır. İngiltere Hükûmeti anlaşmanın hayata geçirilmesi konusunda ısrarcı ve isteklidir.²³⁴¹

İki devlet arasında yaşanan sorunların çözülememesi üzerine Papalık da müzakerelere müdahil olmuştur. Papa'nın Osmanlı esirlerine yardım etmek istemesi İstanbul Hükûmeti tarafından olumlu karşılanmıştır.²³⁴²

Sorunların aşılması maksadıyla Eylül ayında Osmanlı, Avusturya Macaristan, Bulgaristan ve İngiltere Hükûmetleri arasında mülkiye ve harp esirlerin çözülemeyen bazı sorunlarına ve nakline dair bir konferans düzenlenmesi gündeme gelmiştir. Müzakerelere katılma uygun görülmüş delege olarak Bern Askeri Ataşesi Halil Bey tayin edilmiştir.²³⁴³

İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetini savaş esirlerinin değişimine yönelik Bern İtilafnamesi'nin uygulanması adına hiçbir şey yapmamak veya ağırdan almakla suçlamıştır. Bursa'dan 1 Eylül 1918'de yazılan bir yazıda, Türkiye'de bulunan kamplarda malul olduğunu iddia eden İngiliz esirlerin Türk doktorları tarafından ciddiyle muayene edilmeyerek malul olmalarına rağmen malul kabul edilmediği ve bu sebeple geri gönderilmedikleri iddia edilmiştir. Hintli Müslüman askerlerden ise çok azı malul kabul edilmiştir. İngilizler, Türk tıbbi komisyon üyelerinin tarafsız olana kadar adaletin sağlanacağını mümkün görünmediğini düşünmekteydi. Türk esirlerin ve özellikle Eyüb Sabri Bey ile anlaşmada belirtilen diğer Türklerin serbest bırakılmasını tehir edilirse Osmanlı Hükûmeti üzerinde bir baskı oluşturmak mümkün olabilecekti. Sözleşmenin 3. maddesi savaş esirlerinin rütbelere ve sayılarına bakılmaksızın geri gönderilmesini öngörmekteydi. Eğer Eyüb Sabri Bey ve anlaşmada özellikle ismi geçen diğer Türkler serbest bırakılırlarsa İngiliz esirlerin serbest bırakılması yönünde Osmanlı Hükûmetine baskı yapmak için hiçbir dayanak kalmayacaktı.²³⁴⁴

Esirlere dair muameleleri yürüten kurumlardan Kızılay Genel Merkezinden Reşid Safvet Bey Kızılhaç Genel Merkezi'ne Türk esirlerin durumu ve geri

---

²³⁴⁰ TNA, FO., 383/457.

²³⁴¹ TNA, FO., 383/457.

²³⁴² BOA, HR. SYS., 2242/4.

²³⁴³ BOA, HR. SYS., 2241/2.

²³⁴⁴ TNA, FO., 383/453.

getirilmesinde yaşanan sorunlara dair bir yazı yazmıştır. Mısır ve Hindistan bulunan 300.000'den fazla Türk savaş esirleri zor durumdadır ve bir an önce bu esirlerin geri getirmeleri gerekmektedir. Türk savaş esirlerinin geri getirilmeleri için her iki Hükûmet gerekli hazırlıkları yapmıştır. Buna rağmen esirlerin durumu çok kötü olup dayanacak durumları kalmamış ve bu sebeple acele edilmesi gereklidir. Erzakları yok denebilecek kadar azdır. Paraları ise neredeyse hiç yoktur. Büyük savaştan kalan veya esir düşen Türk askerler, 5 yıldır veya daha fazla ailelerinden kopmuşlar ve hiçbiri birbirinden haber alamamıştır. Türk esirler silah tehdidi altında ve zorla çalıştırılmaktadır. Ne Kızılayın ne de Osmanlı Hükûmetinin esirlere yardım edebilecek bir durumu yoktu. Reşid Safvet Bey yazısında, Kızılhaç Komitesi'nin Türk esirlerine yardımcı olmasını ve esirlerin durumunun daha iyi bir hale sokabilmek için her türlü seferberliğin yapılmasını istemiştir.²³⁴⁵

Diğer taraftan, İngiltere Hükûmeti geri dönüşleri ayarlamadan ve izin vermeden önce Türk ve Arap kökenli esirleri ayırarak esirlere iyilik yaptıklarını düşünüyordur. Eylül 1919'da İnsan Hakları Merkez Komitesi de olaya müdahil olmuştur. Arap ve Türk esirler arasında herhangi bir ırkçılık veya ayrımcılık yapılmamasına dikkat çekilmiştir. Savaş esirlerinin kökenine, dinine ve nerden geldiğine bakılmaksızın esirlerin eşit şartlar altında geri dönüşleri sağlanacaktı. Kızılhaç, İngiliz Kızılhaçına bir yazı yazarak Arap esirlerle aynı şartlarda Türklerin de bırakılmasını, İngiliz devletinden talep etmiştir.²³⁴⁶

Tam işler yoluna girecek iken bu sefer esir anlaşmasında Alman engeli ortaya çıkmıştır. Eylül 1918'de Avusturya-Macaristan'ın Bern İtilafnamesi maddeleri uyarınca esirlerin geri gönderilmesi için yola çıkan geminin muharip ülkelerden birinin deniz kuvvetleri tarafından saldırıya uğramayacağına dair resmi güvencesi Reuters Ajansı tarafından yayınlanmıştır. Bununla birlikte konu ile ilgili defalarca girişimde bulunulmasına rağmen bu güvence Alman Hükûmetinden gecikmeli olarak ancak Ekim ayında gelmiştir. Osmanlı Hükûmetinin antlaşmanın hükümlerini yerine getirmekte istekli olduğunda şüphe yoktur. Osmanlı Hükûmeti olabildiğince hızlı bir şekilde anlaşmayı yürürlüğe koymayı istemektedir. Ancak, Almanların bunu engellemek için Osmanlı Hükûmeti üzerinde baskı kurmaktadır. Alman Hükûmetinin

---

²³⁴⁵ C G1 C 08-02, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

bu tavrının nedeni, İngiltere ve Türkiye arasındaki uyuşmazlık halinin sürmesini sağlamaktır.²³⁴⁷

Türkiye malul esirlerin değişiminde İngiltere ile hemfikirdir. Eylül ayında Avam Kamarasında, öncelikle 1.000 İngiliz malul esirin ve buna karşılık gelen Türk esirlerin ülkelerine iadesini sağlayacak yeni bir mutabakata varılmıştır.²³⁴⁸

Bu sırada İngiliz basını Almanya ve Türkiye’de bulunan savaş esirlerine uygulanan muameleye ilişkin İngiltere Hükûmetini telgraf çekmenin dışında bir şey yapamamakla suçlamaktaydı. Kamuoyu da Hükûmetin kendi esirlerini geri getirme hususunda gerekeni yapmadığı düşünmekteydi. Hem Alman hem Türk Hükûmetlerine vatandaşlarına uygulanan muameleden kendilerinin sorumlu olacağı ve savaş sonrası sorumluların askeri mahkeme tarafından yargılanacakları tehdidinde bulunulmuştur. Böyle bir ima, Enver Paşa’nın yargılanabileceğini düşünmeye sevk etmiştir.²³⁴⁹

Mübadele konusunda yaşanan sorunlar bir şekilde aşılsa da Osmanlı Hükûmetini bekleyen başka bir sorun daha vardı. Mübadelenin masrafları Osmanlı Hükûmetinin karşılayabileceğinin çok üzerindeydi. On yıla yakın devam eden savaşlar, Osmanlı ekonomisi neredeyse tüketmişti. Bern İtilafnamesi gereğince esirlerin nakil ve seyahat masraflarına harcanmak üzere tedbirler alınmıştı. Bu maddede geçen masraflar, tarafsız devletin hududuna kadar esir eden devlet tarafından karşılanacak ve yolun geri kalanı için gerçekleştirilecek masraflar esirlerin tabi buldukları devlete ait olacaktı. Nakliyenin deniz yolu ile gerçekleştiği takdirde, esir eden devlet arazisinde bulunan ve bu gemilerin gideceği yere hareket etmeden önce uğradıkları son limandan itibaren nakliyat masrafları esirlerin tabi buldukları devlet tarafından karşılanacaktı. Osmanlı topraklarından kara yolu ile iade edilecek Fransız ve İngiliz esirlerinin tarafsız devlet hududuna ve deniz yolu ile iade olunacakların da bindirilecekleri Osmanlı limanına kadar nakliye masrafları ilgili devlet tarafından karşılanacaktır. Osmanlı Hükûmetince daha sonra kabul ve tasdik edilen sözleşme hükümlerine uygun olarak ortaya çıkacak masraflara karşılık olarak 30.000 liranın nereden ödeneceği Ağustos 1918 tarihli tezkere ile

---

²³⁴⁶ C G1 C 08-02, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

²³⁴⁷ BOA, HR. SYS., 2242/4; DH. EUM., 86/45.

²³⁴⁸ Morning Bulletin (Rockhampton, Qld.: 1878- 1954), 10 September 1918, s. 5.

açıklanmıştır. Meclis-i Ali-i Vükelaca gerçekleştirilen müzakere neticesinde istenen tahsisatın ödenmesi Maliye Nezaretince uygun görülmüş ise de Maliye Nazırı'nın Avrupa'da bulunması dolayısıyla geri dönünceye kadar ödemenin bekletilmesi karar verilmiştir Osmanlı Hükûmetince tasdik edilen bir sözleşmenin uygulanmasında yaşanacak ertelemeler Hükûmetin şeref ve haysiyetine halel getirebilecekti. Eylül ayında mübadeleye tabi olan İngiliz ve Fransızların, Hariciye ve Harbiye Nezaretleriyle haberleşerek hazırlıklar tamamlanmış hatta bunların yola çıkarılması için vilayetlere tebligat gönderilmişse de vilayet defterdarlıklarınca sevk masraflarının henüz temin edilememesi, Harbiye Nezaretini güç durumda bırakmıştı. Bu durumda işin aciliyeti sebebiyle Meclis-i Vükelaca karar alınarak, Maliye Nazırlığınca acilen esirlerin sevk işlemlerine başlanması için gerekli tahsisatın çıkarılması talimatı verilmeye çalışılmıştı.²³⁵⁰

Bu arada esirlere verilen elbiselerin esirlerin malı olduğu ve geri alınamayacağı kararı devletlerce kabul edilmiştir. Haziran ayında maluliyetleri sebebiyle memleketlerine iade edilen harp esirlerine Osmanlı Hükûmeti elbise vermişti. Elçilik tarafından esirlere verilip geri alınan eşyanın hastaneden taburcu edilen esirlere verilmesi kararı alınmıştır. Ülkelerine iade edilecek esirlere dağıtılan elbiselerin katiyen geri alınmaması esastı. Hollanda Orta Elçiliği, ülkelerine dönen esirler için temin edilen ayakkabı ve giysilerin iadesiyle ilgili Osmanlı Hükûmetine bir muhtıra vermiş ve esirlere dağıtılan eşya makbuzlarını istemiştir. Ekim 1918'de ülkelerine dönecek olan İngiliz savaş esirlerine sağlanan tüm giysi, ayakkabı ve diğer eşyaların Bern İtilafnamesi'nin 5. maddesinin özel koşulu uyarınca, Askeri otoritelerce alıkonulamayacağı ve söz konusu esirlere bırakılması gerektiği konusunda Osmanlı Hükûmetine ayrıca uyarıda bulunulmuştur. Harbiye Nezareti memleketlerine iade edilecek esirlere verilmiş elbisenin esirlerden alınmamasını, bunun uluslararası hukuk gereğini olduğunu bildirmiştir.²³⁵¹

1918'in Ekim ayına gelindiğinde esirlerin çoğunluğu Mısır ve Hindistan olmak üzere Kıbrıs, Malta ve Selanik'te bulunmaktadır. Gerek Mısır ve gerekse Hindistan'da esirlerin çokluğu ve esir kamplarının birbirine uzak olması, İsveç

---

²³⁴⁹ **The Times**, 11 September 1918, s. 11.

²³⁵⁰ BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.**, 85/72; **HR. SYS.**, 2242/2.

²³⁵¹ BOA, **HR. SYS.**, 2238/6; **HR. SYS.**, 2238/.

Hükûmetinin Osmanlı esirleriyle işğal etmek üzere buralarda özel görevli bulundurulmasını güçleştirmiştir. Ayrıca Mısır ve Hindistan'a denizaltı tehdidinden dolayı ulaşım zorluğu yaşanmıştır. Bu sebeple esirlerin ortaya çıkan ihtiyaçları tarafsız ülkelerden temin edilememiştir. Bern İtilafnamesi gereğince, İsveç Hükûmeti temsilcileri, esirler için satın alınması gerekli eşyaları mahallerinden satın alabilecekti. Esirlerin ihtiyaçları, ziyaret ve teftiş masrafları ile karargâhlarda nakdî yardımda bulunulmasını icap eden esirlere verilecek meblağlar İsveçre Federal Bankası vasıtasıyla gönderilecektir. Örneğin İngiltere Hükûmetinden maaş almayan ve Osmanlı ordusunda subaylardan ayrı tutulan yedek subaylara, ihtiyaç içinde bulunan subay adaylarına, küçük subaylara ve hastanede bulunan askerlere ayrıca yardım edilecekti. İlk defaya mahsus 200.000, buna müteakip 50.000 ila 60.000 frank gönderilmesi düşünülmüştü. İsveç ve Osmanlı elçilikleri bu yardım ve teftişlerden ortaya çıkacak makbuzları ve bilgi raporlarını Kızılaya ulaştıracaktı. Mısır ve Hindistan'da bulunan kamplardan ve hastanelerden Kızılayca malul olanlarının listesi de bu ay sunulmuştu.²³⁵²

Bern İtilafnamesi'nin 3. maddesinde zikredilen sınıfa dahil olmaları, muhtemel Osmanlı subay ve askerlerinin isimlerini içeren dört adet liste daha Osmanlı Hükûmetine ulaşmıştır. Bir İngiliz gemisi ile belirli bir tarihte Kuşadası'na 1.000 Türk esirinin getirileceği İngiliz basınına yansımıştır.²³⁵³

Osmanlı Devleti esirlerin deniz yolu ile naklinde Kuşadası'nın yanı sıra Mersin ve Beyrut limanların da kullanılmasını istemiştir. Beyrut'a sevk edilecek esirler için Halep'te 1.000 kişilik barınak hazırlanmasını talimatı vermiştir. Mersin limanının mayınlanmış, Beyrut'a giden yolun ise cepheye yakın olması dolayısıyla bu düşünce hayata geçmemiştir.²³⁵⁴

Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri ile barış görüşmelerine Osmanlı şehzadelerinden biri ile Osmanlı Devleti'nin elinde esir olarak bulunan İngiliz Generali Townshend da katılmıştır. Sadrazamın makamın konu hakkında 23 Ekim 1918 tarihli beyanatu Matbuat Genel Müdürlüğüne aracılığıyla İzmir'de Cosmos gazetesinde yayınlanmıştır. Müzakereler çoğu zaman kesintiye uğrasa da her şeye

---

²³⁵² BOA, HR. SYS., 2242/2.

²³⁵³ Kalgoorlie Miner (WA: 1895-1950), 21 October 1918, s. 3.

²³⁵⁴ BOA, HR. SYS., 2242/4.

rağmen iki tarafından iyi niyetleri sonucu devam etmiştir. Gazeteye gönderilen beyanatta İtilâf Devletleri Türkiye arasında müzakerelerin istenilen düzeyde gittiği ve bir konu harç tüm konularda anlaşma sağlandığı belirtilmiştir. Ekim 1918'de Avusturyalılar ve Almanlar evlerine dönmeye başlamış, Türklerin de evlerine döneceği ihtimali artmıştır. Diğer taraftan Sadrazam Kayseri, Bursa metropolitlerini kabulünde meziyetlerini, vatanperverliklerini beğendiği Rumlara sempati beslediğini, onlara mümkün mertebe yardım ve himayede bulunacağını söyleyerek azınlıkların da desteğini almak istemişti.²³⁵⁵

Bir süre sonra İngiltere Hükûmeti, Lahey'de Almanlarla imzaladığı antlaşmaya benzer bir anlaşmayı Osmanlı Hükûmetine sunmuştur. Esareti 19 ayı geçen ya da geçecek tüm İngiliz savaş esirlerine karşılık yine eşit sürede esir kalmış, eşit sayıda Osmanlı savaş esirlerinin değiş-tokuşunu teklif etmiştir. İngiltere Hükûmeti ayrıca Bern'de kararlaştırılan karşılıklı olarak ülkelerine gönderilecek sivil esirlere, askerlik yaşı gelenlerin de dahil edilmesini teklif etmiştir. Yani sivil esirlerden askerlik çağı sayılan 17-50 yaş arasında olanlar veya esir askerlerden malul olmadıkları için mübadele dışında tutulanlar da aynı miktarda karşılıklı olarak mübadele edilecekti.²³⁵⁶

Kuşadası, Anadolu'nun batısında bulunan esirlerin değişimi için kullanılacaktır. Güneyde bulunanlar özellikle de demiryolu yapımında çalıştırılanların iadesinde ikinci bir yer olarak Mersin limanının kullanılması kararlaştırılmıştır. İlk kabileyi taşıyan gemi 16 Kasım'da Kuşadası'na ulaşacak ve Doktor Emin, Eyüb Sabri ve Zinnun beyleri de getirecektir. Almanya, esirlerin naklini gerçekleştirecek İngiliz hastane gemisine saldırmayacaklarına, harp devam ettiği taktirde Hollanda Hükûmetine terk edilmesi şartıyla garanti vermiştir. Ayrıca Almanya Empire adındaki bir geminin esirlerinin naklinde kullanılmasını teklif etmiştir. Gemi takriben 1.000 yolcu alabilecek kapasitededir. Hollanda Kraliyet Orta Elçiliği 16 Kasım'da malul Osmanlı ve İngiliz askerlerin değiş tokuşunu gerçekleştirmek için Kuşadası'na bir İngiliz gemisinin geleceğini bildirmiştir. Sevkin gecikme sebeplerinden birisi İngiltere'nin istediği gemilerin korunma garantilerinin

---

²³⁵⁵ BOA, **HR. MTV.**, 768/30; BOA, **HR. MA.**, 1228/43'den aktaran **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, II**, Çanakkale **Muharebeleri I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:131, İstanbul, 2013, s. 263.

geç gelmesidir. Bu konu ile ilgili olarak iki Hollanda görevli de Kuşadası'na gelecektir.²³⁵⁷

Mersin'de esir teslimine İngilizler önceden muvafakat ettikleri hâlde Mersin limanının torpillerden temizlenememesi sebebiyle esirlerin İzmir'e nakli ve orada teslimi münasip görülmiştir. Her şeyden mahrum olan askerin kışın şiddetine maruz kalmaması için ikinci ordu mıntıkasında mevcut olan takriben 4.000 esirin İskenderun'dan bindirilmesi için gerekenin yapılması kararlaştırılmıştır.²³⁵⁸

Osmanlı Hükûmeti, anlaşma hükümlerine sadık kalmış ve İtilaf Devletlerine ait esirleri İzmir'e sevk etmiştir. Dâhiliye Nezareti, Karesi mutasarrıflığına ve Aydın Valiliğine, esirlerin İzmir'e gitmek üzere Bandırma'dan yola çıktığı bilgisini vermiş ve bu esirlerin yolculuklarında her türlü kolaylığın sağlanmasını istemiştir.²³⁵⁹

2. Ordu Komutanlığı ile Suriye'deki İngiliz yetkilileri arasında yapılan yazışmalar İngilizlerin yaralı ve hasta esirleri İzmir'e nakletmek istediğini göstermektedir. 2. Ordu Komutanı Nihad Paşa, Kasım 1918'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine ordunun terhis edildiği bir esnada esirlerin İzmir'e sevkinin ulaşımında sorunlar çıkaracağı bilgisini vermiştir. İngiliz irtibat subayı Chilton, Türk esirlerinin iadesi için limanın güvenliği ve Mısır'a yakınlığı bakımından İzmir'i uygun olduğunu söylemiştir. Yaralı ve hasta esirleri taşıyan ilk esir kafilesi Kasım ortalarında İzmir'e ulaşmıştır. 4. Kolordu Asker Alma Heyeti Başkanı Albay Süleyman Fethi Bey, Foça'ya getirilen esirlerinin İzmir'e nakledilerek her türlü ihtiyaçlarının karşılandığı bilgisini Harbiye Nezaretine bildirmiştir.²³⁶⁰

Bu esnada Bern İtilafnamesi için gönderilen heyet Ocak 1918'de varışlarından itibaren takriben iki ay sonra Fransızlarla da müzakereler için 15 gün kadar daha ikamet mecburiyetinde kalmıştır.²³⁶¹

---

²³⁵⁶ BOA, **HR. SYS.**, 2242/4.

²³⁵⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2242/4; TNA, **FO.**, 608/114.

²³⁵⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 1/98.

²³⁵⁹ BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.**, 86/55.

²³⁶⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 206/137.

²³⁶¹ Heyete, göreve giderken bir aylık yevmiye verilmiştir. Bir aylık yevmiyeleri olan 15.000 frank ile masraf olarak takriben 5.000 frank ve toplamda 25.000 frank heyet tarafından istenmiştir. Heyete masraflar için Harbiye Nezareti tarafından 10.000 franka mukabil 653 lira 59 kuruş Bern Elçiliği'ne telgraf pusulasıyla 14 Şubat 1918'de gönderilmiştir. Verilecek ödeneğin Meclis-i Vükelaca karar altına alınması gereklidir. Muhtar Bey'in bir süre daha Bern'de kalmayacağını anlaşılmaması sebebiyle bu konuda alınacak karar Maliye Nezaretine bildirilmiştir. O ana kadar ödenen ödenek tam olarak yeterli geldiğinden başkaca gönderilmesine gerek görülmemiştir. Buna rağmen heyetin dönüşünde

Eski Hicaz Fırkası kumandanı bir albayın esaret sonrası verdiği ifadesinde; Seydi Beşir karargâhından yapılan sevk tarihini öğrenmekteyiz. Albay, subay ve neferlerin İstanbul'a Ekim 1918'in başında ilk kabile olmak üzere sevk edildiklerini Hilvan'da Galib Paşa kampında bulunduğu esnada işitmişti. Esirlerin miktarına ve hareket şekline dair bir bilgisi yoktu. İkinci kabilede kendisi de vardı. Bu kabile İskenderiye'den vapurla 26 Kasım 1918'de İstanbul'a hareket etmişti. Kabilede 49 subay, 708 asker ve 62 aile mevcuttu. İngiliz muavin kruvazörü Noviruh, İskenderiye'den doğruca Foça'ya ve oradan da İzmir'e sevk edilmişti. Nakil sırasında bir müşkilat ile karşılaşılmamıştı. Kabiledeki subay ve ailelere yiyecek olarak; konserve kutu et ile yağsız pilav, çay ve gevrek verilmişti. Diğer kabilede gelen subaylara daha iyi yemek verildiğini işitilmişti. Esirler, İzmir'den trenle Bandırma'ya ve oradan da İstanbul'a nakledilmişti. Ayrıca Aralık 1918'de gönderilen tezkerede esirleri taşıyan Ampir adındaki İngiliz nakliye gemisinin İzmir limanına geldiği yazılıydı.²³⁶²

Yukarıda zikredilen kabilelerle Mısır esir kamplarından yurda ilk gönderilenler malul ve hasta esirler olmuştur. İngiltere askeri yetkilileri tarafından malul esirler arasında yurda iade edilen Gelibolu Seyyar Jandarma Taburundan Abdürrahim'in verdiği ifadede, 14 Aralık 1918'de Türkiye'ye döndüğü anlaşılmaktadır. Süngülü askerlerin muhafazası altında İskenderiye rıhtımına oradan Kızılhaç vapuru ile İstanbul'a hareket etmişlerdi.²³⁶³ Balıkesirli hesap memur yardımcısı da malul olarak 1 Aralık 1918'de esareten döndüğünü söylemiştir.²³⁶⁴ 1918'in sonunda başlayan malul esirlerin evlerine gönderilmeleri 1919'un sonlarına kadar devam etmiştir. Seydi Beşir esir karargâhı dördüncü kampında sevk Mart 1919'da başlamıştır. Her kamptan takriben 10 ila 30 arasında kişi gönderilmiştir. Esirler kamptan otomobil ile trene, tren ile bazen İskenderiye'ye, oradan da vapurla İstanbul'a ulaşmışlardı. Mısır ihtilafının şiddetli zamanlarında ise trenle doğrudan Port Said'e oradan da vapurla İstanbul'a sevk gerçekleşmiştir. Vapurda istirahat ve

---

mahsup edilmek üzere bir miktar ödenek gönderilmesi 24 Ocak 1918'de Maliye Nezaretinden sorulmuştur. Maliye Nezaretince heyet için tahsisat kalmadığı bildirilmiştir. Heyete seferberlik tahsisatından 10.000 frank verilmesi Meclis-i Vükelaca 31 Ocak 1918'de münasip görülmüştür. Bkz. BOA, **HR. SYS.**, 2241/7.

²³⁶² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

²³⁶³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 82/1.

²³⁶⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/138.

yemekte bir sıkıntı yaşanmamıştı.²³⁶⁵ Mısır esir kamplarında tutulmuş, Yüzbaşı Ali Saib Efendi yarasının iyileşmemesinden dolayı malul esir sayılarak 23 Nisan 1919'da İzmir'e gönderilmiştir.²³⁶⁶ Mısır'da esarete her iki gözünü de kaybeden askerlerden sadece birisi İskilip kazasının Karaviran köyünden Kel Pehlivan oğullarından Mustafa oğlu Ali Çavuş, 26 Temmuz 1919 tarihli ifadesinde Mayıs ayının başında İskenderiye'de vapura bindiklerini ve İzmir'e çıkardıklarını söylemiştir.²³⁶⁷ Kirmasti'nin Dere mahallesinden Kassâb Halil oğlu İbrahim 22 Haziran 1919 tarihinde esaretten İstanbul'a geldiğini ifade etmiştir.²³⁶⁸

16. Fırka Kumandanı albay, esaret sonrası verdiği ifadesi Mütareke sıralarında ve onu takip eden aylarda ancak muayene sonrası malul olarak yüzer kişilik subay ve 400-500 kişilik er kabilelerinin vapurlarla sevk olunduğunu, asıl sevkiyatının ise ancak Mütareke senesinde başladığını belirtmektedir. Kabilelerin mevcudu nakliyenin kapasitesine göre belirlenmiştir.²³⁶⁹ Sadi oğlu Salih, malulen terhis edildiğini ve birer kat elbise ile 17 Mayıs 1919'da memleketlerine döndüklerini söylemiştir.²³⁷⁰ Tel El-Kebir esir karargâhından dönen iki gözü görmeyen İskilip'in Çavuşoğlu köyünden Onbaşı Mustafa oğlu Osman'ın içinde bulunduğu kabile Nisan 1919'da vapurla İstanbul'a çıkarılmışlardır. Kendisi Haydarpaşa Hastanesinde iki ay kadar yatmış sonrasında Ankara'ya sevk edilmiştir.²³⁷¹

Malul ve hasta esirler evlerine daha erken dönmeye başlamıştır. Bu amaçla kamplarda hasta subay ve askerler gerektiğinde hastaneye gönderilmişlerdi. Oradan pek azı kampa geri dönmüştür. Kampa dönmeyenler malul esir sayılarak İstanbul'a gönderilmiştir.²³⁷² Mesela 31 Ekim 1917 tarihinde esir olan iki gözü görmeyen Emin Çöl, 23 ay 7 gün sonra 7 Ekim 1919'da esir bulunduğu Heliopolis kampından memlekete dönüş için ayrılmıştır. Kahire'den yola çıkan esirler Şam, Riyad, Halep, İslâhiye, Osmaniye, Ceylan, Adana, Tarsus yolu ile Mersin'e ulaşmıştır. Giderken

²³⁶⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

²³⁶⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/155.

²³⁶⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 90/44.

²³⁶⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/134.

²³⁶⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

²³⁷⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/143.

²³⁷¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 90/39.

²³⁷² Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13; **İHK.**, 96/141.

cıvıl cıvıl olan şehirler bomboştur. Artık güneyde şehirlere kasabalarda Ermenilerin sesi duyulmaktadır.²³⁷³

Esir nakilleri 1919 yılı başında da devam etmiştir. Empire adlı vapurla Beyrut'tan bir esir kafilesi getirilmiştir. 17. Kolordu Komutanlığı tarafından teslim alındı ve rahatları sağlandıktan sonra 9 Ocak'ta memleketlerine gönderilmiştir.²³⁷⁴ İngilizler taraflarından teslim edilen esirlerin durumu incelendiğinde, düşünülenden çok daha vahim olduğu görülmüştür. Sıhhiye Reisi Muavini İbrahim Tali Bey, 4. Kolordu Asker Alma Başkanlığına esirlerin durumu bildirilmiş ve Ocak 1919'da Sertabip Hasan Kadri Bey durumu belgelendirmek amacıyla esirlerin sağlık durumunu tespit ettirmek üzere görevlendirilmiştir. Ayrıca bir de sağlık heyeti oluşturularak esirlerin sağlık durumundan bir rapor hazırlanmıştır. İzmir'e gelen esirlerin esaretleri sırasında maruz kaldıkları muameleler ayrıntılı şekilde kayıt edilmiştir.²³⁷⁵

Özellikle savaş devam ederken bizzat savaşa katılmamış ve sadece kolluk gücü olarak görev yapmış jandarma teşkilatına bağlı askerlerin savaşçı ya da sivil esir kategorisinde oldukları kesinlik kazanmamıştır. Şubat 1919'da Malta'da Türk savaş esiri olan Jandarma Yarbayı Halil Rıfat'ın Türk Jandarma subaylarının geri gönderilmelerine ilişkin İngiliz Dışişleri Bakanlığına bir mektup göndermiştir. Mektupta Bern'de varılan anlaşma hatırlatılarak, savaşın başlangıcında aktif hizmete çağrılmamış ve kamu güvenliğinden sorumlu olarak bırakılmış Jandarma subaylarının savaşçı olmadıkları, kendisinin dahil bu durumda olan tüm kişilerin sivil esir sayılarak serbest bırakılmalarını istemiştir.²³⁷⁶

Harbiye Nezaretine Selanik İngiliz Kuvvetleri Başkumandanı General Milne tarafından gelen 1 Mart 1919 tarihli yazıda hasta ve yaralı Osmanlı askerlerin Romanya yolu ile Budapeşte'den vatanlarına iadesi konu edilmiştir. Gerek kara gerek deniz yolu ile gözlem altında gerçekleşecek nakilleri için Kızılaydan görevli talep edilmiştir.²³⁷⁷

---

²³⁷³ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 123-135.

²³⁷⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 37/3.

²³⁷⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 182/53.

²³⁷⁶ TNA, **FO.**, 383/535.

²³⁷⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2208/77.

Haziran 1919'da Kahire'deki İsveç siyasi temsilciliği, denetimi altında Osmanlı esirlerinin işleriyle iştigal etmesi konusunda Kızılay Cemiyetine bilgi notu verilmiştir. Bern İtilafnamesi gereğince, İngiltere ve müstemlekelerinde bulunan Osmanlı esirlerine lâzım gelen yardımın yerine getirilmesi için tarafsız bir temsilcinin bulundurulması kararlaştırılmıştı. Bu sebeple, Kahire'deki İsveç temsilcisi denetiminde İsveçli bir delege görevlendirilmiştir. İsveç Hükûmetine göre Osmanlı esirleri her zamankinden daha çok yardıma muhtaç ve kötü bir hâlde bulunmaktadır. Söz konusu delegenin görevine son verilmiş olduğuna dair söylentiler çıkmış, fakat kısa süre sonra maddi bir hatadan kaynaklandığı Osmanlı Hükûmetine bildirmiştir. İskenderiye'deki İsveç siyasi ve askeri görevliler, Osmanlı esirleri karargahlarıyla hastanelerini ziyaretle de görevlendirilmiştir. Bu sıralarda çok sayıda esirin geri dönmekte olduğu söylenmiştir.²³⁷⁸

İngiltere Fevkalade Komiserliği, 15 Eylül 1919'da esirlerin serbest bırakılmaları ile ilgili yapılan özel başvuruları bizzat Osmanlı Hükûmetinin başvurusu olmadıkça dikkate almayacaklarını bildirmiştir. Türk savaş esirlerinin yakınları tarafından esirlere merhamet edip ülkelerine iade edilmelerine dair Osmanlı otoritelerinden İngiliz yüksek komiserliği ya da Karadeniz Komutanlığına çok sayıda talepte bulunulmuştur. Bu taleplerin sayısı günden güne artmış ve çoğu durumda ilgili Osmanlı yetkililerince bir yorum veya tavsiye yapılmadan doğrudan İngiliz makamlarına gönderilmiştir. Sadece ülkelere iadeyi gerçekten hak edenlere öncelik verilmesi için Osmanlı Hükûmeti tarafından usulüne uygun teklif edilen esirlerin tercih edileceği açıklanmış, dışındaki Türk esirlerin serbest bırakılmasıyla ilgili hiçbir adımın atılmayacağı Osmanlı Hükûmetine bildirilmiştir.²³⁷⁹

Osmanlı harp esirlerinin iadesine karar verildiği İngiliz Komiserliğince Osmanlı Hükûmetine Eylül ayı içinde iletilmiştir. Esirler arasında bulunan subaylardan bir komisyonun teşkil ile hemşeri olanlarının bir araya toplanılarak doğum yerlerine en yakın iskelelere çıkarılmalarına İngiltere Hükûmetinin razı göstereceği düşünülmüştür.²³⁸⁰

---

²³⁷⁸ BOA, HR. SYS., 2242/3

²³⁷⁹ BOA, HR. SYS., 2210/51.

²³⁸⁰ BOA, HR. SYS., 2210/8.

Sadaret makamına gönderilen 21 Eylül 1919 tarihli yazı, esirlerin dönüşleri için gerekli ödeneğin olmamasından ve mali imkânsızlıklardan bahsetmektedir. İtilaf Devletleri, elindeki Osmanlı esirlerinin vatanlarına kavuşturulmaları amacıyla sarf edilecek ödeneğin temininin gerekli olduğu; Mütareke komisyonunda Osmanlı askerî delegesi tarafından gündeme getirilmiştir. Bu paranın tedarik olunamaması durumunda, miktarı yüz binleri geçen esirler alışamadıkları iklimlerde yavaş yavaş mahvolacaktır. Her şeyden ziyade memleketin insana ve çalışacak kollara ihtiyaç duyduğu bir zamanda bu esirlerin dönmeleri için bu paranın bulunması gerekmektedir. Her ne kadar para bulmak işi bu Maliye Nezaretince ait bir görev ise de masrafların çokluğu sebebiyle sadaret makamından bu ödeneğin karşılanması gerekmektedir. Mâliye Nezaretinden bu emre tahsis edilebilecek para miktarının tespit edilmesi öncelikle istenmiştir. Bu ödenek, en fena iklimlerde yaşayan esirlerin dönüşüne sarf edilecektir. Kızılayın da aynı maksat için verebileceği ödeneğin azlığına ve çokluğuna bakılmayarak bu kurumdan da yardım alınacaktır. Devlet büyüklerinin ve zenginlerin ön ayak olmaları şartıyla genel bir yardım defteri tutulacak ve para toplanacaktır. Ayrıca bazı rüsum tarhından da vergiler alınacaktır. Son olarak iç ve dış borçlanma da yapılacaktır. Buradan anlaşılmaktadır ki İngilizler esirleri geri göndermekte istekli olduğu halde Osmanlı Devleti kendi esirlerini almak için ödenek bulmakta zorlanmaktadır.²³⁸¹

Eylül ayında Mondros'ta kalan ve dönüşü bekleyen esirlerin durumu değerlendirilmiştir. İngilizler Mondros'ta 7.000 değil, sadece 700 Türk savaş esirinin bulunduğu belirtmiştir. Amirallik, Mondros üssünün boşaltılmakta olduğunu ve bu bağlamda Limni, Gökçeada ve Bozcaada'daki deniz garnizonları konusunda değerlendirilme yapıldığını açıklamıştır. Adaların kime ait olduğu konusu çözüme kavuşana kadar bu garnizonlar geri çekilemeyecektir. Limni'de bulunan 700 Türk savaş esiri geri gönderilebilirse oradaki garnizon makul bir oranda azaltılabilecektir.²³⁸²

11 Ekim 1919'da Harbiye Nazırı Cemal Paşa tarafından Hariciye Nezaretine, İngiltere Hükûmetinin elinde bulunan Osmanlı esirleri arasında yaygın bir surette devam etmekte bulunan hastalıklar hakkında bilgi istemiştir. Mütareke

---

²³⁸¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/28.

komisyonunda devam eden müzakerelerde İngiltere Hükûmetinin esirlerin iadesine yatkın olduğu anlaşılmıştır. Ancak bunun için öncelikle nakliye masraflarının tedariki gerekmektedir. Bu konuda nezaretçe teklif edilen tahsisatının tedarik edilmesi ve verilmesi konusunda çalışmalar devam etse de birçok esir aile ve velilerin nezarete müracaat ederek ücretin kendileri taraflarından karşılanması suretiyle esirlerinin getirilmesini talep etmiştir. Böylece birçok esirin Hükûmete yük olmadan getirilmesi mümkün olacaktır.²³⁸³

İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği, Osmanlı Devleti ile barış antlaşması imzalanmadan esirlerin memleketlerine geri döndürmeleri konusunda bazı ihtilafların olduğunu İngiltere Savaş Bakanlığına yazmıştır. Barış antlaşması imzalanmadan Türk esirlerinin serbest bırakılmasına Fransa Yüksek Komiseri de karşı çıkmıştır. Buna rağmen İngiliz Yüksek Komiseri, Aralık 1919'a kadar bırakılan esirlerin sayısını vermiştir. Ağustos 1919'dan Aralık 1919'a kadar 36.000 İngiliz esiri İstanbul'dan memleketlerine gönderilmiştir.²³⁸⁴

Esirlerin aileleri ile haberleşmesi geri gönderilecek esirlerin müzakerelerinde görüşülen başka bir konudur. İngiliz Yüksek Komiserliği İngiliz postanelerinin İtilaf Devletlerinde bulunan Türk esirler için taahhütlü mektupları kabul edeceğini Hariciye Nezaretine bildirmiştir. Hariciye Nezareti de konu hakkında 27 Ağustos'ta Harbiye Nezaretini ve Posta-Telgraf ve Telefon Genel Müdürlüğünü bilgilendirmiştir.²³⁸⁵

Türk esirlerin İngiliz topraklarından gönderilmeleri İngiliz maliyesine önemli yük getirmekteydi. İngiliz ekonomisine ağır yük getiren bu maliyet devlet kurumları arasında da tartışılmıştır. Denizcilik Bakanlığı öncelikle esirlerin sevk maliyetinin Maliye Bakanlığınca temini talep edilmiştir. Fakat İngiliz Hükûmeti, diğer düşman devletlerin, savaş esirlerinin dönüş masraflarını barış antlaşmasıyla kendilerinin karşıladığını ileri sürerek Türk esirlerin de dönüş maliyetinin Osmanlı Hükûmetince karşılanmasını istenmiştir. Türk savaş esirlerinin geri gönderilme masraflarının Osmanlı Hükûmetinden temin edilmesine dair hüküm Sevri Antlaşması'nın 210. maddesinde düzenlenmiştir. Fakat antlaşma onaylanmamıştı ve İngiltere Hükûmeti

---

²³⁸² TNA, **FO.**, 383/223.

²³⁸³ BOA, **HR. SYS.**, 2210/38.

²³⁸⁴ TNA, **FO.**, 608/273.

teknik olarak Türkiye ile savaş halindedir. Bu nedenle, bu maddeye dayanarak bir hak iddia etmek mümkün değildir. Türkiye'ye sunulacak talepler açısından, Türkiye ile bir anlaşma yürürlüğe girmeden bir adım atılamamaktadır. Türkiye ile yapılacak olan yeni anlaşmaya Sevr Anlaşması'nın 210. maddesine denk düşen bir madde eklenmesi için çaba sarf edilecektir.²³⁸⁶

Ocak 1923'de de Avusturyalı, Bulgar, Macar ve Türk savaş esirlerinin geri gönderilmeleri ile ilgili olarak yapılan masraflar Ordu Fonu tarafından çıkarılmıştır. Beyanlardan görüleceği üzere geri alınabilir miktarlar aşağıdaki gibidir: Avusturya £9,602.5.4, Bulgaristan £6,477.2.9, Macaristan £9,492.16.2 ve Türkiye £814,774.13.6'dır. 10 Temmuz 1923'de Yüksek Temsilciler, Dışişleri Bakanlığı tarafından tüm taleplerin alınmış olduğunu ve miktarları aşağıdaki gibi olduğunu bildirmiştir: Avusturya £22,530.19.10, Macaristan £9,735.18.2, Bulgaristan £6,567.2.9, Türkiye £870,019.5.11'dir. Barış Anlaşması olarak Lozan Anlaşması'nın imzalanması ardından ise Türkiye'ye karşı bir talepte bulunulamamıştır. Ağustos 1923'den sonra Bulgaristan ve Türkiye bakımından herhangi bir ilave masraf bildirilmemiştir.²³⁸⁷

6.6 Esirlerin Geri dönüşleri

Esirlerin toplu dönüşleri her ne kadar Modros Mütarekesi sonrası gerçekleşse de savaş boyunca karşılıklı olarak mübadele edilen esirler olmuştur. Her iki taraf için önemli addedilen esirlerden hariç ağır yaralı, hasta ve sağlık personelinin değişime öncelik verildi. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası fiilen hükümsüz kalan Bern İtilafnamesi sonrası kesintiye uğrayan esir değişimi Mütareke'den ancak bir sene sonra başlayabilmiş ve kısa süre içinde kamplarda tutulan esirler özgürlüklerine kavuşmuştur.

6.6.1 Irak ve Suriye Bölgelerindeki Esirlerin Geri dönüşleri

İngilizler bölgede bulunan kamplardan esirleri toplu halde göndermeden önce itilafname gereği sağlık personelinin öncelikle iade etmiştir. İki devlet arasında

---

²³⁸⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 165/42; İHK., 242/77.

²³⁸⁶ TNA, T., 160/95.

²³⁸⁷ TNA, T., 160/95.

sözleşme imzalanmış olmasına rağmen sağlık personelinin iadesi zaman almıştır. İadelerde yaşanan sorunlarda çoğu zaman Kızılay ve Kızıllaç devreye girmiştir. Kızılay, Mart 1919'da Mezopotamya ve Suriye'deki sağlık personeli olan esirlerin geri gönderilmeleri amacıyla Kızıllaçtan konuya müdahil olmasını talep etmiştir. Osmanlı bu esirlerin hizmetine ivedilikle ihtiyaç duyduğunu bildirmiştir. Londra Savaş Merkezi Askeri İdare Kurulunun, Mısır ve Hindistan'da alıkonulmakta olan ve savaş esirleri ile ilgili sıhhi görevlerde ihtiyaç duyulmayan Türk sağlık personelinin fırsat doğduğunda geri gönderilmeleri talimatını Kızılaya bildirilmiştir.²³⁸⁸

Irak bölgesinden firar ederek gelen ve Haziran 1919'da Diyarbakır'da ifadeleri alınan 13 esirin verdikleri bilgilere göre 16 sıhhiye subayı, 18 nefer, köy sancak eski kaymakamı ve bazı kişiler İngiliz muhafazası altında Musul'dan yola çıkarılmıştı. Bu kişiler, 28 Haziran günü Demirkapı'ya ulaşmıştı. Bunları aldirmek üzere 5. tarafından Demirkapı'ya vasıta gönderilecekti. 13 esirin firarından yaklaşık 15 gün sonra Irak bölgesinde bulunan esirlerden 24 nefer daha firar ederek teslim olmuştu. Bunlar yolda soyulduklarından çıplak denecek bir surette gelmişlerdi. Bağdat çevresindeki kamplardan firar ederek gelen esirlerin çokluğuna ve bölgede yağma olaylarına bakılırsa Irak'taki İngiliz subaylarının azalmış olduğu akla gelmektedir.²³⁸⁹

İngiliz makamları tarafından 8 Haziran 1919'da Harbiye Nezaretine doktorların iadesi konusunda bilgi verilmiştir. İngilizler Musul'un tahliyesi esnasında 13. Kolordunun isteği üzerine Dicle grubuyla beraber esir doktorların iadesine de karar vermiştir. Bu karar ardından 18 doktor ve eczacı, takriben Ocak ayında Musul'a getirilmiş ve daha sonra iade edilmeyerek Zaho'ya gönderilmiştir. Zaho'ya vasıta gönderildiği halde bu kişilerin Musul'da buldukları ve iade edilmedikleri 13. Kolordu tarafından sonradan öğrenilmişti. İade edilmek üzere Zaho'ya kadar getirilmiş bu esirlerin Bern İtilafnamesi hükümlerine göre mütekabiliyet ilkesi gereği İstanbul'a gönderilmeleri İngiliz Yüksek Komiserine bildirilmiştir.²³⁹⁰

Askeri İdare Kurulu Irak'ta (El-Cezire) 20.000 nefer esirin iade edilmesine karar vermiş, bu karar Osmanlı Hükûmetine ulaştırmıştı. Bu askerlerden Anadolu

---

²³⁸⁸ TNA, FO., 383/535.

²³⁸⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/13; İHK., K 30/46.

²³⁹⁰ BOA, HR. SYS., 2209/65.

vilâyetleri halkı da İstanbul'da teslim edileceğinden gelecek askerlerin hiçbir gecikmeye sebebiyet vermeksizin evlerine ulaştırılması ve sefaletle maruz kalmaması için gerekli tedbirler alınmıştı. Esirlerin karşılanması, iskân, iaşe ve memleketlerine sevk veya kıtalarına katılmalarına dair işlemleri, Eylül 1919'de çıkan karar ile Üsera Muamelat Şubesi'nce yapılacaktır. Gelecek esirler arasındaki subaylar ellerine vesika verilerek Muamelat-ı Zatiye Dairesi'ne gönderilecektir. Yaşı geçmiş askerler hakkında da ordu dairesinden alacağı talimata bakılarak muamele edilecektir. Esirler arasında sivil veya mülki memur olanlar ilgili dairelere müracaat ederek serbest bırakılacaktır.²³⁹¹

Üsera Muamelat Şubesi Müdüriyetine 14. Fırka Eski kumandanı Albay Sami Sabit Bey tayin edilmiştir. Sami Bey'e derhal hazırlıklara başlaması emri verilmiştir. İstanbul'a gelmiş mevcut esirlere dahi Selimiye Kışlası'nda yeterli yer yoktu. Bu işle görevlendirilen İstanbul, Konaklar Müfettişliğinin bu izdihama acilen çare bulmasını istemiştir. Konaklar Müfettişliği hariç ayrıca Ordu Dairesi, Muamelat-ı Zatiye, Sıhhiye, Levâzımât-ı Umumiye, Muhasebat Başkanlığı ile Üsera Muamelat Şubesi de sorunların çözümü için görevlendirilmiştir. Ayrıca gerekli tedbirlerin alınması konusunda 25. Kolordu kumandanlığı da yetkilendirilmişti. Bu kurumlara gerekli hallerde inisiyatif yetkisi de verilmişti.²³⁹²

Memleketlerine dönmekte olan esirlerin mensup oldukları vilayetlere gruplar halinde dönmeleri ve iki sınıfa taksim edilmeleri planlanmıştır. Van, Bitlis, Diyarbakır, Elaziz vilayetleri halkından olanların Cizre'de 13. Kolordu'ya teslim edilecekleri, bu 4 vilayetten daha batıda olanların deniz yolu ile İstanbul'a getirilecekleri İngiliz İrtibat Zabıtlığından bildirilmiştir. Ayrıca İstanbul'a Anadolu treniyle getirilmeleri de gündeme gelmiştir. Trenle geldikleri takdirde memleketleri yakın olan esirlerin yol üstü istasyonlarda indirilmesi için Anadolu dahilinde tedbir alınacaktı. Bununla beraber, esirlerin İstanbul'a teslim edileceği varsayılarak İstanbul'da da çalışmalar yapılmıştır.²³⁹³

Esirlerin Cizre'de teslimine ve bunların rahat ve sorunsuz bir şekilde memleketlerine sevkine 13. Kolordu Kumandanlığı görevlendirilmiştir. Bu esirlerin

²³⁹¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/31.

²³⁹² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/31.

²³⁹³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/32; İHK., 100/38; İHK., 236/182.

köylerine kadar rahat bir şekilde ulaştırılmaları ve her yerde herkesten yardım görmeleri için planlamalar yapılmıştır. İstanbul'a gidecek esirler için İstanbul Muhafızlığı başta olmak üzere görevli tüm resmi dairelere gerekli emirler verilmiştir. Senelerden beri vatanlarından ayrı kalan askerlerin dönüşleri sırasında zayıyata uğramamaları için her türlü tedbir alınacaktı. Kolordu, bu esirler için mülki yöneticilerin her türlü vasıtasından istifade edebilecekti. Teslim alınan kabilelerden ne kadarının memleketlerine sevk edildikleri ne kadarının kıtalarına dahil oldukları ayrıntılı olarak kolordu tarafından kayıt altına alınacak ve Erkân-ı Harbiyeye bildirilecektir.²³⁹⁴ Bu arada Batı Anadolu ve Trakya'daki kolordular ve askeri yetkililikler, gelecek esirlerin kabul ve nakillerinde herhangi bir sorun yaşanmaması için gerekenlerin yapılması hususunda uyarılmıştır.²³⁹⁵

Esirlerin evlerine dönmelerinde en hızlı yol deniz vasıtalarıydı. İngilizler Mısır'daki muhtemel sıkıntılardan ötürü esirlerden bir an önce kurtulmak istiyorlardı. Bu nedenle gerekli deniz taşımacılığı imkanlarının olmaması durumunda esirlerin Irak ve Suriye'den demiryolu geri gönderilmeleri de değerlendirilmiştir. Kara yolu ile dönüş gerçekleşirse bölgenin Fransız idaresinde olması sebebiyle Fransa Hükûmetinden de onay istenecekti. Bu sebeple zaten yorgun ve hasta olan esirlerin gelişi daha da gecikecektir. Esirlerin güzergahlarının güvenliği de ayrıca sorundur. İstanbul işgal altında olduğu için deniz sevkiyatında Galata'daki İngiliz yetkililerden vize almak zorunluydu. Vizeler Galata Merkez Rıhtım'daki İngiliz "I.A.P.B." şubesinden alınacaktı. İrtibat Subaylığı, Anadolu'ya sevkiyatın başlatılmasına savaş esirlerinin isim cetvelleri hazırlanması, her kazadaki kişileri ihtiva etmek üzere takım takım gönderilmesi ve takımların küçük kabileler halinde olması durumunda izin verecekti.²³⁹⁶ Bu nedenle, Halep ve Diyarbakır'a gidecek olan esirlerin Ulukışla'dan itibaren karayoluyla seyahat etmeleri önerilmiştir.

Irak ve Suriye'den gelecek 20.000 esir öncelikle Nusaybin'e gönderilecektir. İngiliz Dışişleri Bakanı Earl Curzon'un da Mezopotamya'dan dönecek Türk savaş esirlerinin Kuzey Suriye üzerinden sevk edilmeleri şartıyla Nusaybin'e gönderilmelerine bir itirazı yoktu. Bağdat'ın Nusaybin sınırına haftalık 2.000 kişinin

²³⁹⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/32; İHK., 100/38; İHK., 236/182.

²³⁹⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 293/95.

gelebileceği ve ilk grupta 12.000 kişinin olması öngörülmüştü. Esirlerin ve sevkte görevli birliklerin demir yoluyla Kuzey Suriye üzerinden geçişlerine dair bilgiler Fransız yetkililere verilmiştir. Fransa Savaş Bakanlığı, Londra'daki Savaş Merkezinin isteğiyle, 18.000 Türk savaş esirinin demir yoluyla Kuzey Suriye ve Kilikya üzerinden Konya'ya doğru geri gönderilmesini kabul etmiştir. Bu geri göndermeler vakti gelince deniz yoluyla gerçekleştirilecektir.²³⁹⁷

Osmanlı açısından deniz yolunun tercih edilmesi nezaret ve diğer mülki ve askeri yetkililer için daha zordu. Demiryolu ile 13. Kolordu Komutanlığınca fazla bir müşkilata gerek kalmadan esirler memleketlere dağıtılacakken; deniz yolu ile İstanbul'a getirilen esirleri daha meşakkatli günler bekliyordur. Ayrıca mülkü ve askeri yetkililere daha fazla yük düşecektir. Esir sayısı fazla olan İstanbul'da yeni gelen esirlerle izdiham da yaşanacak ve esaret hayatlarında karşılaştıkları sefalet, bu şekilde İstanbul'da da devam edecekti. Zaten yetersiz olan Selimiye Kışlası'ndan başka esirleri barındıracak yerlerin bulunması zorunlu hale gelecektir. Harbiye Nezareti, Ekim ayında 13. Kolordu, 25. Kolordu ile Erkân-ı Harbiye şubelerine 6 maddeden oluşan bir kararname göndererek deniz yolu ile gelecek esirlerin sıkıntılarını azaltmayı amaçlamıştır. Buna göre İngilizlerin esareti altında bulunan askerlerden 20.000 er iade edilecektir. Bunlardan Van, Bitlis, Diyarbakır, Elaziz vilayetleri halkından olanlar Cizre'de teslim edilecektir. Esirlerin Cizre'de teslimine ve memleketlerine gönderilmesine veya seneleri dikkate alınarak işlem yapılmasına 13. Kolordu Kumandanlığı görevlendirilmişti. Bunun için kolordu bölge İngiliz kumandanıyla iletişim sağlanacaktı. Esirlerin dönüşleri sırasında herhangi bir kayba uğramamaları için 13. Kolordu Kumandanlığı her türlü tedbiri almakla görevlendirildi. Harbiye Nezaretinin Ordu, Sıhhiye, Levazımat-ı Umumiye daireleri ve Üsera Muamelat Şubesi gerekli görüldüğü takdirde kolordu tarafından resen görevlendirilebilecekti. Kolordu bu esirler için mülki cemiyetlerin her türlü vasıtalarından istifade edebilecekti. Teslim alınan kabilelerden ne kadarının memleketlerine sevk edileceği ne kadarının askeri kıtaata gönderileceği tespit

²³⁹⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 117/43; İHK., 117/54. İHK., 331/148; TNA, FO., 608/614; FO., 383/223; FO., 371/5143.

²³⁹⁷ TNA, FO., 608/614; FO., 383/223; FO., 371/5143.

edildikten sonra memleketlerine veya kıtalarına gidecekleri tarih kolordu tarafından Erkân-ı Harbiyeye bildirilecekti.²³⁹⁸

Süreç hazırlanırken 25. Kolordu Komutanlığı ile Erkân-ı Harbiye-i Başkanlığı şubelerinin ortaklaşa yapacağı çalışmaların çerçevesi Erkan-ı Harbiye tarafından belirlenmiştir. İngiliz Genel Karargâhı tarafından El-Cezire'den gelecek 20.000 askerden Anadolu vilayetleri halkından olanların İstanbul'a gönderileceğinden, bu kişilerin hiçbir gecikmeye ve sefalete maruz kalmaması için tedbirler alınmıştı. Esirlerin karşılanması, barındırılması, iâşe ve memleketlerine sevk veya senelerine göre kıtaata gönderilmeleri hususu Üsera Muamelat Şubesince yapılacaktı. Her türlü malzeme tedariki hususu yine bu şubenin müracaatı ile sağlanacaktı. Üsera Şubesi gelecek esirler arasındaki subayların ellerine bir belge vererek Muamelat-ı Zatiye dairesine gönderecekti. Askerler hakkında da ordu dairesince alınacak karara göre işlem yapılacaktı. Esirler arasında sivil veya mülki memurdan olanlar kurumlarına müracaat etmek üzere serbest bırakılacaktı. Tüm bu işlemlerin yerine getirilmesinde hiçbir aksaklığın yaşanmaması için bütün yetkili makamlara gerekli emirler verilmişti. Mesela Bahriye Nezareti esirleri nakledecek vapurların tahsisi için görevlendirilmiştir.²³⁹⁹

Mütareke komisyonda Türk esirlerin durumunu gündeme getiren Yarbay Kemal Bey, Harbiye Nezaretine ulaştırdığı raporda, esirlerin durumu hakkında bilgiler vermiştir. Raporda özellikle Mısır'dan getirilen esirlerin hasta olmalarından şikâyet edilmiş ve bu konu hakkında İngilizlere serzenişte bulunulmuştur. Mısır ve Hindistan'da bulunan esir 100.000'nin üzerindedir. Bu şartlar altında İngilizler esirleri peyderpey gönderilecekti. Bu şartlar altında Akdeniz, Gülcemal, Reşid Paşa vapurlarının Alman ve Rus esirlere değil Türk esirlerin nakline verilmesi teklif edilmiş fakat reddedilmişti. Berlin'deki elçilik kaldırıldığından burada imzalanan sözleşmeler de geçerliliğini yitirmişti. Bu şartlar altında esirlerin kısa sürede gelmesi mümkün görülmemekteydi. Vapur tedariki sorunlar arasında en önemlisi olmuştur. Görüldüğü gibi vapurun yeterli olmaması veya yabancı esirlerin nakline verilmesi Türk esirlerin yurda dönüşünü İngiliz inisiyatifine bırakmıştı.²⁴⁰⁰

²³⁹⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/119.

²³⁹⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/33.

²⁴⁰⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/33.

Nihayet Kasım 1919'da İngiltere Hükûmetinden Konya'daki 12. Kolordu Kumandanlığına El-Cezire'de bulunan 20.000 nefer esirinin döneceği bilgisi ulaşmıştır. Anadolu ahalisinden olanlar deniz yolu ile İstanbul'a sevk edilecekti. Daha sonra İngilizlerden alınan bir tebliğde bu esirlerin deniz yolu ile sevklerinde karşılaşılabilecek müşkilat sebebiyle karadan Nusaybin yolu ile sevkleri uygun görüldü. Esirlerin kabul işlemleri, başlangıcından çıkışlarına kadar iâşe, iskân ve nakilleri Adana'daki Fransız askeri memurlarınca vazifelerinden uzaklaştırılmış olan irtibat subaylarının sorumluluğu altına verilmek istenmişti. Adana bölgesindeki 3 menzil nokta heyetiyle irtibat subaylarının Fransızlar tarafından mevkilerinden uzaklaştırılması sebebiyle esirlerin iâşelerine imkân olmayacaktı. Ancak bu memurların Adana bölgesindeki memuriyetlerine müsaade edilirse bu yapılacak sevkîyat mümkün olacaktır. Böylece İrtibat subayları ve nokta heyeti Adana İslahiye ve Fatımiye'ye gönderilecekler ve iâşe ve her türlü konforlarının sağlanması için gerekli tedbirlerin alınmasına çalışacaklardır. Nusaybin yönünden gelecek terhis kafilelerinin ve esirlerin iâşe ve sevkleri vazifesi için önceden Adana'da bırakılan irtibat subaylarıyla Adana Fatımiye, İslahiye mevkilerindeki menzil temsilcileri iki ay önce Fransız Adana işgal kuvvetleri tarafından mevkilerinden uzaklaştırılmıştır. Bu subayların tekrar vazifelerine iadeleri için Suriye Fransız temsilcisine gerekli talimatın verilmesi istenmiştir. El-Cezire'deki esirlerin tamamının karadan sevkleri kabul edilmiştir. En azından Fatımiye ve Adana mevkilerine bu esirleri rahat ettirmek için 3 subayla 12 nefer kuvvetinde 2 Osmanlı menzil noktasının yeniden ikamesi amaçlanmıştı. Böylece tren nakliyatı İngiliz askeri idarelerince emniyet altına alınacak ve esirlerin trenle gezdirilmelerinde hiçbir mahzur olmayacaktı. Bunun yanı sıra İngilizlerin haber vermeksizin tüm esirleri Nusaybin yolu ile karadan sevke kalkışma ihtimali de vardı. Bu takdirde 13. Kolorduya çok mühim vazifeler düşmekteydi.²⁴⁰¹

Kasım 1919 itibariyle, Irak'tan çok sayıda savaş esirinin geleceği İngiliz Başkumandanı tarafından bildirilmiştir. Ancak İngiliz irtibat subaylığından 16 Kasım'da verilen cevap güzergâh konusunda henüz kesin bir karar alınmadığını ortaya koymuştur. Nusaybin ile ilgili teklifin incelendiği hatırlatılarak yetkililere

²⁴⁰¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/43; İHK., 237/70.

kesin bir karar alınması halinde, Türk makamlarının bilgilendirileceği sözü verilmişti. Bağdat'tan İstanbul'a gelecek olan yeni esirlerin gemiler ile getirilmesi hususunda bazı müşkilat ortaya çıkmıştı. Toplamı 20,000'e ulaşan El-Cezire mintikasından savaş esirlerinin Nusaybin'de teslim alınması öngörülse de bütün bu savaş esirlerinin mümkün ise karadan getirilmeleri istenmişti. Esirlerin Cizre veya Nusaybin'den sorunsuz bir şekilde kabulleri, Nusaybin'den itibaren trenle Adana-Konya istikametine sevklerinin temini ve her nefere Nusaybin'den Konya'ya kadar yetecek miktarda iâşe verilmesi 13. Kolordu tarafından sağlanacaktı. Esirlerin bir kısmı Anadolu ahalisinden olduğu için Adana vilayeti içinden geçecektir.²⁴⁰²

Sevkiyata dair İkinci ordu müfettiş vekili Selahaddin Bey'den 12 Ağustos 1919'da Harbiye Nezaretine giden şifreli yazıda, gelecek esirlerin Fransız işgal bölgelerinden geçeceğinden bahsetmekteydi. Fransız işgal ve idaresinde bulunan Kilikya'da irtibat zabıtlığı ile Adana ve Fatımiye'de birer menzıl noktası bulunmaktaydı. Esirlerin tam olarak iadesi zamanına kadar yerlerinde kalması zorunlu bir durumdu. Kuzeyden Irak ve Suriye'ye ve güneyden kuzeye geçecek esirler ancak bu iki noktada iâşe edilebilecek ve kendilerine kumanya verilebilecekti. İrtibat zabıtlığı ise her türlü sevkiyatı düzenleyecekti. İtilaf Devletleri memurları da Hükûmetle iletişime geçerek sevkiyatı kontrol edecek ve askerlerin her türlü perişan halinden kurtarmanın yollarını arayacaktı. Bu arada Adana ve çevresindeki esir, kayıp ve şehit subay ailelerinin maaşları ve hakları Adana noktasından verilecektir.²⁴⁰³

Irak bölgesinde bulunan esirlerin sevki tren garından 200-300 millik bir mesafeyi gerektirmekteydi ve zaman almaktaydı. Ayrıca esirlerin gardan itibaren beslenmeleri dikkate alınmalıydı. Bu nedenle savaş esirlerinin Türk demir yollarına yakın bir noktaya götürülmeleri düşünülmektedir. Gönderilecek esir sayısının 20.000 olduğu dikkate alınırca kafiye için alternatif bir yol olarak bir vapur ayarlanması uygun görülmüştü. Fakat Cezire'den deniz yolu ile sevk gerçekleştirilmesi mümkün olmadığından Nusaybin'e gönderilmeleri daha uygundu. Türkler esirleri sadece Nusaybin'de alabilecekse bu büyük bir problem teşkil edecekti. Ayrıca Nusaybin'de esirlerin sınıflandırılması yapılacaktı. Bu sırada bir başka sorun daha ortaya

---

²⁴⁰² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/43; İHK., 237/70.

çıkılmıştır. Esirlerin İstanbul'a varışlarından sonra da küçük gruplar halinde serbest bırakılmaları uygun bulunmuştu. İstanbul Hükûmeti esirleri İstanbul'dan evlerine göndermelerinde ciddi organize sıkıntısı yaşamaktaydı. İstanbul'daki esirlerin iç bölgelere sevk edilmelerinde sıkıntı yaşanırca talep edilmesi halinde İstanbul'a yeni esirlerin gönderilmesi durdurulabilecekti.²⁴⁰⁴

Her geçen gün değişen ve daha karmaşık bir hal alan esir sevkiyatı hakkında 13. Kolordu Kumandanlığı, İngilizlerden kesin bir bilgi alınamaması sebebiyle esirlerin kısmen Cezire'de ve kısmen de Nusaybin'de teslimi ihtimaline göre tedbirlerin alınmasına karar verilmişti. El-Cezire'den gönderilecek 20.000 esirin icap eden teslim alma ve iaşe düzenlemesinin eksiksiz yapılabilmesi için çalışmalar başlatılmıştı. Diyarbakır'dan Harbiye Nezaretine gönderilen yazıda K. Albay Ahmed Cevded Bey, gelecek esirlerin nasıl ve ne surette teslim alınacağını anlatmıştır. Ayrıca gönderilecek esirlerin Musul'a dahi gelmedikleri Cezire'den Zaho'ya gönderilen subayların tahkikatından anlaşılmıştır. İaşe, iskân ve nakliyat hususlarında oldukça müşkilat ortaya çıkacağı öngörülmüştü. Bir önceki yıl, 6. Ordudan terhis edilen 16.000 neferin sevki 6 aydan fazla sürmüştü. Bilhassa Tel Abyad'dan itibaren hat Fransız kontrolü altındaydı. Fransızların zorluk çıkarmaları mümkündü. Nusaybin'den Konya'ya kadar bir neferin nakil ücreti 490 kuruş madeni 10 lirayı, 87,5 kuruştan Mecidiyeyi 12,5 kuruştan hesap edilmekteydi. Gelecek esirlerin kolordu tarafından iaşeleri karşılanacaktır. Fakat sevk için ise ödenek yoktu.²⁴⁰⁵

Irak'ta meydana gelen siyasi ve askeri şartlar da esirlerin sevkini zorlaştırmıştır. Sevkin uzaması durumunda, esirlerin kışın iskânı çok zor olacak ve hatta hastalıklar ortaya çıkacaktı. Sevkiyatın nereden yapılacağını belirlenememesi, kış mevsiminin yaklaşması, ödenek yetersizliği çözülmesi gereken sorunların başında gelmekteydi. Musul ile Nusaybin arasında menzil hattı ve su yoktur. 20.000 esirin Cezire üzerinden sevki de zordu. Durumu kontrol altına almaya çalışan kolorduca, Cezire'ye gelecek esirleri kabul etmek üzere yetkililer gönderilmişti. 20.000 esirin de bu yolla geleceği dikkate alınırca Nusaybin'de bir komisyon kurmak ve Cezire ve

²⁴⁰³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 97/73.

²⁴⁰⁴ 6. Tümen'in eski komutanı Albay İsmail Hakkı Bey şartlı tahliyede olup ulaşılabilir konumdadır. Bkz. TNA, FO., 608/614; FO., 608/614; FO., 383/223; FO., 371/5143.

Nusaybin’de satın alma suretiyle iaşe saklamak gerekecekti. Tüm bu düzenlemelerin yapılabilmesi için 20.000 esirin nerede, ne vakit ve hangi yolla teslim edileceklerinin öncelikle öğrenilmesi gerekecekti. İngiliz İrtibat Zabiti Binbaşı, Osmanlı savaş esirlerinin Irak’tan memleketlerine dönüşlerinde Musul ile Nusaybin arasındaki bir mevkiinde Osmanlı memurları tarafından devir teslim alınmasını istemişti. Bu mevki hudut yakınlarında su bulunan en müsait menzil noktasıydı.²⁴⁰⁶

Esir mübadelesinde en fazla aktif olan 13. Kolordu Komutanlığı, Cizre’de teslim yapılması ihtimaline karşı Sevk Komisyonu kurmuş ve bulaşıcı hastalıkları önlemek için bir görevliyi bölgeye göndermiştir. Zayıf bir ihtimal de olsa Nusaybin’de yapılacak teslimatta sorun yaşanmaması için 5. Tümen Komutanlığına gereken talimat verilmiştir. Menzil teşkilatlarının birçoğu Fransız işgal bölgesi içerisinde kalmıştı. Bu sebeple iç bölgelere yapılacak sevklerde sorunlar yaşanacaktır. Fransız yetkililerin bu konuda yardımcı olması gerekmektedir. Bu talep üzerine Harbiye Nezareti, Fransızlarla ilgili olarak İngiliz Karadeniz Orduları Başkomutanlığı nezdinde girişimde bulunmuştur. Esirlerin Nusaybin veya Cizre yolu ile memleketlerine iadeleri için Fransızlar tarafından lağvedilmiş Halep ve Adana’daki menzil noktalarının yeniden kurulmasına ihtiyaç vardı. Bu konuda İngiliz Başkomutanlığından yardım istenmesine karar verilmiştir. Harbiye Nezareti verdiği cevapta İngiliz Ordusu Başkomutanlığının Türk esirlerini Musul ile Nusaybin arasındaki Yülek bölgesinde teslim etmeyi teklif ettiği ve bu bölgenin sınır dışında suyu bulunan en uygun menzil noktası olduğunu söylemiştir.²⁴⁰⁷

Diyarbakır 13. Kolordu Kumandanı Cevded’den Harbiye Nezaretine giden 6 Ocak 1920 tarihli yazıda Irak’tan gelecek esirlerin nakli ve esirlerin ihtiyaçları için alınacak malzemeler konu edilmişti. Adana Harbiye Komisyonu’na memur Erkân-ı Harp Yüzbaşısından gelen yazıda ise askerlerin iki günlük yiyecekleri ile beraber gelmesi istenmiştir. Ayrıca ilk tren 15 Ocak 1920’de Mardin’den hareket edecektir. Esirlerin geliş zamanı tam olarak belli olmadığından tarih belirlenene kadar tren gönderilmemesi istenmişti. Sevk sırasında her zaman muhafız olarak bir subay olacaktı. Muhafız ayrılması hususunda ısrar edilirse esir askerlerden uygun

²⁴⁰⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/47.

²⁴⁰⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/47.

²⁴⁰⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/53.

görülenlerden teşkil edilmek üzere her bir tren için 20 silah verilecektir. Gelineen noktada esirler için Cezire ve Mardin'de hazırlıklara başlanmıştır. Bu amaçla esaretten gelecek olan 20.000 esirin iaşesi için peksimet yapılmak üzere 20.000 kilo buğdayın alımı kararlaştırılmıştır. Halbuki bu kadar masrafa karşın bu zaman kadar hiçbir esir teslim edilmemiştir.²⁴⁰⁸

İngiliz makamlarının net bir sevk programı belirlememesi Osmanlı Hükûmetinin hazırlıklarına da engel olmuştur. Sürekli sevk güzergahlarını değiştirmeleri de Osmanlı askeri yetkililerini zor durumda bırakmıştır. Belirlenen güzergâh Nusaybin'den 110, Demirkapı'dan 50, Musul'dan 100 km uzaklıkta olup Musul-Nusaybin hattı dışında kalmaktadır. Bu bölgenin etrafında esirleri barındırılacak ve iaşelerini temin edecek yerleşim yerleri yoktu. Şiddetli yağmurlar sebebiyle zaman zaman araç kullanımı mümkün olmamaktaydı. Cizre'den bölgeye erzak temini imkansızdı. Esirlerin ihtiyaçları ancak Nusaybin'den tedarik edilebilecekti. Bunun için de binlerce deve ve yük hayvanları gerekecekti. Ayrıca bu bölgede haberleşme imkânı da zor olacaktı. Nusaybin'e kadar 110 km'lik hat üzerinde menzil teşkil etmek ve karakol kurmak çok zor bir işti. Esirlerin Zaho-Cizre arasında Görgit ya da Musul-Nusaybin yolu üzerinde Demirkapı mevkiinde teslim edilmesi daha uygun görülmüştü. Demirkapı civarında köyler vardı ve Nusaybin'den erzak temininde zorluk yaşanmayacaktı. İngilizlerin hurma ve peksimet vermesi de yeterli olacaktı. Kafiler biner kişiden olursa esirlerin iskân ve iaşesinde bir sorun yaşanmayacaktır. Ayrıca kolordu İslâhiye'ye kadar hizmet verecek, bundan sonrasının nezaretin sorumluluğu altında olacaktır. Tam bu esnada İngiliz irtibat subayı 18 Aralık'ta esirlerin Nusaybin demiryolundan yararlanmalarına bir engel olup olmadığını sormuştur. Nezaret, esirlerin Demirkapı ve Görgit mevkilerinde teslimlerinin ve trenden yararlanmalarının sorun teşkil etmediğini ancak trenle sevk edilirken iaşelerinin temini için Adana ve Katma'da Osmanlı menzil merkezlerinin yeniden kurulmasına ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Bu demiryolu hattının Fransızlara teslim edilmesi sebebiyle gerekli bilginin verilmesine kararlaştırılmıştır.

---

²⁴⁰⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 117/40; İHK., 117/45

Ayrıca Levazım İşleri Dairesine esirlerin iskân ve iaşeleri hususunda önlemleri alması emredilmiştir.²⁴⁰⁹

13. Kolordu Komutanlığı her türlü hazırlıkları tamamlamış fakat İngilizlerden kesin bir bilgi alınamamıştır. Zor durumda kalan Harbiye Nezaretini ve kolordu 4 ay süre ile İngiliz İrtibat subayı ile yazışmalar yapmıştı. 26 Şubat 1920’de verilen cevapta esirlerin iadesi hususunda gerekenlerin yapıldığı söylenmiştir. Bu arada Irak Ordusu Başkomutanlığı, İngilizler tarafından yapılan hazırlıkların tamamlandığını, her hafta veya uygun aralıklarla biner kişilik esir kabilelerin Görgit’deki Osmanlı memurlarına teslim edileceğini bildirmişti. Harbiye Nezareti cevabı memnurlukla karşılamış ve ilk kafilenin hareket tarihine ilişkin alınacak bilginin zaman geçirilmeksizin bildirilmesini talep etmişti. Ayrıca Nezaret 6 Mart’ta 12. ve 13. Kolordu Komutanlıklarına kabilelerin yakın zamanda yola çıkarılacaklarını hatırlatarak şevkler için hazırlıkların yapılmasını istemiştir.²⁴¹⁰

Kolordu kumandanlığı ile Harbiye Nezareti arasında Aralık 1919 ve Ocak 1920 süresince gerçekleşen yazışmalarda İngilizler tarafından Irak’tan iade edilecek 20.000 esirin iskân ve iaşeleri konu edilmişti. Diyarbakır’dan Harbiye Nezaretine giden yazıda esirler için gerekli tedbirlerin alınması, hangi tarihte ne kadar askerin İstanbul’a geleceğinin bildirilmesi istenmişti. Her hafta veya münasip görülecek aralıklarla biner kişilik esir kabilelerinin sevki düşünülerek gerekli tedbirler alınmıştı. Esirler Demirkapı ve Görgit mevkiilerinde teslim edilecekti. Haftada 700-800 ila 1.000 kişilik iki tren ile esirlerin nakliyesini yapılabilecekti. Nakliyenin başlayacağı zaman Halep’te esirlerin güvenliği sağlanacaktı. Askerlere tren bileti verilerek sevk gerçekleşecektir. Ancak bu tren sevkinde iaşenin temini için Adana ve Fatımiye Osmanlı Menzil İaşe Merkezlerinin düzenlenmesi gerekecekti. Tren hattı Fransızlara teslim edildiğinden, bu sevkin Fransızlar ile haberleşerek esirlerin iadesi vaktinin önceden bildirilmesi gerekmekteydi. Yaklaşan kış mevsimi sebebiyle sevkin bir an evvel başlanması zorunluydu. Yalnız Müslime Ahterin civarında birkaç istasyonda Arap yerel idarecilere bağlı asker ve memurlar olduğundan, askeri nakliyatla müşkilata uğramamak için Halep valisi Cafer Paşa’ya da bilgi verilecektir. İngilizler Hayfa’dan başlayarak çölü geçerek doğruca Basra’ya tren hattı uzatmaya

²⁴⁰⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/56.

başlamıştır.²⁴¹¹

Esirlerin terhisi hususunda Anadolu'da başlayan Milli Mücadele İngilizler açısından ayrıca bir sorun olmuştur. İngilizler, Mustafa Kemal Paşa ile iletişimde sorunlar yaşanmaktadır. Buna rağmen İngilizler Suriye ve Irak'ta tutulan 20.000 Türk savaş esirinin geri gönderilmesi Mustafa Kemal'in güçlenmesine sebep olacağını düşünmemektedir. Esirler Türkiye'ye dönse bile Mustafa Kemal Paşa'nın bu esirleri organize edip kendi güçlerine katması çok güçlü. Bu şahıslar kendileri çalışmak isteseler dahi aktif hizmette çalıştırılmaları bir hayli zorlaştıracığı bir dönemde Nusaybin'e varacaklardı. Bu sebeple, bu esirlerin Nusaybin'e varır varmaz Milli Mücadele'ye katılmak yerine evlerine dağılmak istemeleri çok daha muhtemeldi. İnsan gücü ve ekonomi bakımından İngilizler ellerindeki esirlerden ivedi bir şekilde kurtulmak istiyordu. Bu amaçla Mısır'daki savaş esirlerin geri gönderilmesindeki gayretler Burma, Irak, Suriye ve Akdeniz gibi diğer alanlardaki esirler için de gösterilmelidir.²⁴¹²

Tüm geri gönderilen esirlere rağmen 1920 yılının ortasında hala Suriye ve Irak bölgelerindeki kamplarda esirlerin kaldığı görülmekte ve İngilizler devam eden Milli Mücadele sebebiyle de esirlerin iadesinde ağırdan almaktadır. Nitekim Mısır başkumandanına 2 Temmuz 1920 tarihinde gönderilen bir telgrafta, Mezopotamya'daki Türk esirlerin muhafızlığını yapan grupların serbest bırakılmalarının ve Türk savaş esirlerinin geri gönderilmelerinin askıya alındığı ve buradaki 15.000 esirin Mısır'a gönderilerek orada tutulması gerektiği açıklanmıştı. Esirlerin sevk edilmesinin, nakliye işlemlerindeki zorluklar sebebiyle Ekim ayının başlarına kadar tamamlanamayacağı tahmin edilmişti.²⁴¹³

Yurda dönecek esirlere uygulanacak işlemler ve çalışmalar Harbiye Nezareti tarafından yapılmıştır. Eskiden beri süregelen gelenekte olduğu gibi uzun süre vatanlarından ayrı kalmış askeriye dahilindeki personelin ülkeye varışlarında ikişer ay izin hakkı aynı şekilde yeni gelecek Mütareke esirlerine de tatbiki uygun

---

²⁴¹⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 117/66.

²⁴¹¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 117/46. İHK., 117/66.

²⁴¹² TNA, FO., 608/614; FO., 383/223; FO., 371/5143.

²⁴¹³ TNA, FO., 371/5143.

görülmüştür.²⁴¹⁴

6.6.2 Mısır'daki Türk Esirlerin Geri Dönüşü

Mısır'dan dönecek esirlerin İzmir ve İstanbul'da karşılanması ve barındırılması Hükûmet için önemli bir sorun olacaktır. Öncelikle Hindistan ve Burma'dan getirilen esirler aynı anda ve topluca Mısır'da toplanmıştır. Miktar olarak sayıları çok fazladır ve aynı anda tüm ihtiyaçların giderilmesi gerekmektedir. Ayrıca Mısır'dan getirilen Türk esirler diğer bölgelerden getirilenlerden de farklıdır. Malul ve hasta esirlerin sayısı çok fazla ayrıca gözleri de kör edilmiştir.

Yukarıda da değindiğimiz üzere Bern İtilafnamesi öncesi savaş devam ederken bazı hasta ve malul esirlerin geri dönüşleri için de teşebbüsler olmuş fakat çoğunda sonuç alınamamıştır. Bu konuda aracı olanlardan birisi de Amerikan Elçilikleridir. Sayıları az da olsa durumları ciddi esirlerin mübadelesi için çalışmışlardır. Mesela Taşkışla Hastanesinde tedavi olan ve memleketine dönen iki gözü kör İngiliz neferine mukabil 8. İstihkam Taburu yaveri olup Kanal hücumunda yaralı olarak İngilizlerin eline düşen ve sol ayağı sakat kalacak bir halde dört defa ameliyat yapıldığı haber alınan Mülazım Refik Efendi'nin mübadelesi, Amerika Elçiliği aracılığıyla İngiltere Hükûmetinden Temmuz 1915'de istenmişti. 8. Kolordu Kumandanlığına gelen mektup zarfının üzerinde Mısır Kızılay Cemiyeti Hastanesinin mührü vardır. Bu zarftan yaralı esirin Mısır'da olduğu öğrenilmiştir.²⁴¹⁵

Mısır'daki Amerikan yetkilisi İskenderiye yakınlarında bulunan Seydi Beşir'deki savaş esiri subayların kampını ziyaret etmiş ve buna ilişkin geri gönderme veya mübadele için üç esiri öneren bir rapor hazırlamıştır. Amerika'nın Mısır Temsilcisi Paul Knabenshue, 21 Temmuz 1916 günü ziyaret ettiği Seydi Beşir kapında ziyareti süresince mübadeleleri veya karşılıksız olarak geri gönderilmeleri istenen esir subaylardan üçüne ilişkin bilgi notu tutmuştur. Bunlardan ilki olan 8. Kolordudan Maraşlı Mehmed oğlu Mehmed Mirza Efendi, 70 yaşında, zayıf ve askeri hizmete uygun değildi. İkincisi, 3. Kolordu 7. Tümen, 19. Alay 2. Taburdan Ali oğlu Yusuf Ziya Efendi Zile İmamıydı. Üçüncü esir 19. Tümen 64. Alay 1. Tabur

²⁴¹⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/32; İHK., 100/38.

²⁴¹⁵ BOA, HR. SYS., 2218/45; HR. SYS., 2219/35; Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire

1. Bölükten Ali oğlu Veysi Zade Hüseyin Avni Efendi idi. 11 Mayıs 1915'te Çanakkale Cephesi'nde ele geçirilmiş, sağ bacağı şarapnel parçası isabet etmesi sonucu parçalanmış ve 28 Eylül 1915'te kesilmiştir. Bu kişilerin evlerine gönderilmeleri için Amerikan temsilcisi İngiliz yetkililerden yardımcı olmalarını istemiştir.²⁴¹⁶

Midilli'de Deniz Kuvvetleri yetkilileri tarafından 19 Şubat 1916'da ele geçirilen 7 Türk esiri muayene için Ras el-Tin'e gönderilmiştir. 4 kişinin serbest bırakılmasına ve 3 kişinin savaş süresince alıkonulmasına karar verilmiştir. Amiral Vekili tarafından serbest bırakılan 4 kişinin savaş süresi boyunca Ege'ye dönmeleri şart koşulmuştur. Midilli'de tutuklanan 7 Türk esire misilleme olarak İstanbul'da 7 İngiliz esir tutuklanmıştır. İstanbul'daki İngiliz yetkili eğer İngiliz esirler serbest bırakılırlarsa, 4 Türk'ün de Midilli'ye dönmelerine izin verileceğini açıklamıştır. 3 kişinin de serbest bırakılması konusunda anlaşılmıştır. 7 Türk'ün tamamı serbest bırakılmamış, Ege yerine İsviçre'ye gönderilmeleri teklif edilmiştir. Bu şahısların İsviçre'ye gönderilmeleri ise Kurul'a uygulanabilir görünmemiştir. Türkiye'ye nakilleri için düzenlemeler yapılan kadar tek çare Mısır'da alıkonulmaları olmuş ve malul Türk esirlerle birlikte geri gönderilmeleri planlanmıştır.²⁴¹⁷

İngilizler muharebe alanı dışında işgal ettikleri yerlerde ele geçirdikleri esirleri de muharip esirlerle bir tutmuş; onlarla aynı anda evlerine göndermiştir. Mesela İngiltere Hükûmeti, Aralık 1916'da Seydi Beşir kampında tutulan Hamdi Efendi'nin askeri bir saldırıdan dolayı tutuklandığını ileri sürerek, Türk savaş esirlerinin genel serbest bırakılmasından öncesinde serbest bırakmasının mümkün olmadığını açıklamıştır.²⁴¹⁸

Taraflar arasında zaman zaman adam adama mübadele de gündeme gelmiştir. Osmanlı Hükûmeti, İngilizler için önemli bir asker olan Teğmen G.J.F. Fitzgerald ile bir Türk esirin değiştirilmesini teklif etmiştir. Buna göre İngilizler bir Türk savaş esirinin Teğmen G.J.F. Fitzgerald ile değiştirilmesi için Mısır ve Malta'da araştırmalar yapılmış ve ellerinde bulunan üç Türk savaş esiri deniz teğmeninin

---

Başkanlığı Yayın No:73, Ankara, 2005, s. 223-224.

²⁴¹⁶ TNA, FO., 383/226.

²⁴¹⁷ TNA, FO., 383/235.

değerlendirmesini yapmıştır. Birinci esir Malta'da tutuklu Teğmen Tahsin'in sekreteri, 30 yaşında Teğmen İsmail Hakkı Efendi'dir. İkinci esir, 40 yaşında Teğmen Vali Oğlu Hasan Hüseyin Efendi'dir. Bu asker 27 Temmuz 1916 tarihinde yakalandığında Yanbu Liman Müdürü'yü. Üçüncü esir 51 yaşında, Basra limanında kâtip, Teğmen Kasım oğlu Ali Galib Efendi'ydi. 4 Haziran 1915 tarihinde Amara'da ele geçirilmiştir. İkinci ve üçüncü esir Mısır'da alıkonulmuştu. Esirler arasında en uygun görülen kişi üçüncü esir görülmüş ve Osmanlı Hükûmetine Teğmen Kasım oğlu Ali Galib Efendi'yi serbest bırakmaya hazır olduklarını bildirmişti. İngilizler Türklere aynı tarihler de bir teklif daha yapılmıştır. Bağdat Konutu'ndaki Ticari Asistan Gaskin ile eski Mumbai Türk Başkonsolosu Basri Bey'in değiştirilmesi teklif edilmişti. Osmanlı Hükûmeti bu teklifi çok ciddiye almamış, bu kişiyi mübadele açısından önemsememişti. Elde bulunan Türk arasında Babıali'nin en çok ilgi gösterdiği isimler Eyüb Sabri ve Zinnun beylerdi. Osmanlı Hükûmeti yine yaklaşık bu aylarda İngiltere Hükûmetine Türkiye'de savaş esiri olan bir İngiliz binbaşının, Seydi Beşir kampında alıkonulmakta olan Binbaşı Kâmil Efendi ile mübadelesini teklif etmiştir. Askeri makamlar kişisel temelde bir değişim anlaşmasının olmaması sebebiyle değişim teklifine sıcak bakmamıştır.²⁴¹⁹

Hasta esirlerin geri dönüşünde diğer esirlerden farklı uygulamalar yapılmış ve onlara öncelik verilmeye çalışılmıştır. Esir değişimi için Doğu Akdeniz Filosu koramiralinden alınan Türk savaş esiri İsmail oğlu Ahmed'in ciddi hastalığından dolayı Mondros'tan geri gönderilmesi düşünülmüş ve Amirallik 2 Temmuz 1917'de yetkililerin onayına sunmuştur. Bir engel görülmezse bu şahsın bir an önce geri gönderilmesi istenmiştir. Malul Türk savaş esirini geri göndermenin tek yolun İsviçre üzerinden veya özel bir gemiyle bir Türk limanına bırakılmasıdır.²⁴²⁰

Osmanlı Devleti, 1918'in başında imzalanan sözleşme gereğince mübadelesine karar verilen esirlerden hariç olmak üzere iyi niyetinin bir sonucu olarak bir grup İngiliz esirini iade etme karar aldı. İngiltere Hükûmeti de bu duruma jest olarak aynı miktarda Osmanlı malul esirini Mısır kamplarından Marsilya yoluyla Mısır'daki kamplardan memleketlerine iade edecekti. Osmanlı Devleti bir iyi niyet

---

²⁴¹⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2158/4.

²⁴¹⁹ BOA, **HR. SYS.**, 2245/27; **HR. SYS.**, 2245/2; TNA, **FO.**, 383/344.

²⁴²⁰ TNA, **FO.**, 383/344.

olarak 81 malul İngiliz esirini 27 Kasım 1917'de bir Avusturya sıhhiye treni ile Bulgaristan ve Avusturya üzerinde İsviçre'ye gönderecekti. Bu karşılık olarak İngiltere Hükûmeti de 100 Osmanlı esirini serbest bırakacaktı. Fakat Ahmed Muhtar Bey bu konuda İngilizlere güvenilmeyeceği konusunda Hükûmeti uyarıyordu.²⁴²¹

Tüm olumsuzluklara rağmen 14 Şubat'ta Viyana ve Sofya elçiliklerine 7 Osmanlı, 53 Bulgar ve 113 Avusturyalı esirin trenle Fransa'dan Avusturya'ya gönderildikleri Bern Elçiliğince Osmanlı Hükûmetine bildirilmişti. Esirler Şubat sonunda Liyon'da bulunacaklardı. Hastalıkları ağır olan malul askerlerin Avusturya ve Macaristan ile Bulgaristan'dan kolay bir şekilde geçmeleri için ilgili Hükûmetlere ve Kızılaya bilgi verilmişti. Ayrıca kafilenin İsviçre sınırına ulaşacağı gün bu Hükûmetlerin elçiliklerine kafilenin varış tarihi ve kimlerden ibaret olduğu Bern Elçiliği tarafından bildirilecekti. Bu konuda sorun çıkmaması için Avusturya Hükûmeti her bir trende esirlere refakat edecek bir Osmanlı memurunun bulunmasını talep etmişti. Aynı zamanlı olarak İngiliz malul esirlerinden bir kabile de hasta nakli için hazırlanan özel bir trenle İstanbul'dan ayrılarak İsviçre'ye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti, İngiltere'nin Osmanlı esirlerinden oluşan bir kabileyi İsviçre'ye ulaştırmadan ellerindeki İngiliz esirlerinin İsviçre'den ayrılmasına izin vermemesini istemiştir. İsviçre Hükûmeti, İngiltere Hükûmetinin isteği üzerine Avusturya-Macaristan Hükûmetine Türkiye'den gelen ve Avusturya'da olan İngiliz malul esirlerden oluşan bir grubun Marsilya'da uzun zamandır beklenen Türk malul esirlerin gelişine kadar İsviçre'de tutulmalarını teklif etmiştir. Avusturya'da alıkonan malul esirlerin, bir hastane treni ile İsviçre'ye geçmelerine izin verilmiştir.²⁴²²

Fransız Hükûmeti, Fransa'ya gelecek Hintli esirlerin ülkelerine gönderilmelerinden ve her türlü iâşesinden sorumlu tutulmuştur. Ayrıca Fransız Hükûmeti, Fransa'daki esirlerden ciddi şekilde yaralı olanları da konvoyla eklemek amacıyla Türk esirlerin Marsilya'ya yaklaşık varış tarihlerini öğrenmek istemiştir. İngiliz Askeri İdare Kurulu, Londra Savaş Merkezi aracılığıyla Şubat ayında Mısır'dan Türkiye'ye Fransa, İsviçre ve Avusturya-Macaristan üzerinden geri gönderilmek için Marsilya'ya nakledilmek üzere bekleyen 1 subay ve diğer 99 malul savaş esirinin isim listesini Osmanlı Hükûmetine iletmiştir. Listede esirlerin isimleri,

---

²⁴²¹ BOA, HR. SYS., 2241/7.

rütbeleri, alayı ve malullük durumları belirtilmiştir. 14 sağ kolu, 3 sol kolu, 15 sağ uyluğu, 11 sol uyluğu, 5 sağ bacağı, 3 sol bacağı, 1 sol diz eklemi kesilmiş esir bulunmaktadır. 4 kişi bacağında kısılma, yara veya kısılma ile yara malul sayılmıştır. Bu kişilerden birisinde felç, birisinin baldırında zayıflama vardır. 1 esirde sol uylukta yara, ayak düşmesi ve kısılma, 1 esirde sağ uylukta yara ve kısılma, bir esirde sol uyluk sinüste yara, kısılma ve kaslarda zayıflama ve bir esirde de kalçanın solunda yara, sol bacakta kısılma ve zayıflık vardır. Esirlerde genelde ortopedik ve travma olayları çok sık görülmüştür. En sıklıkla görülen ortopedik sorunlar ise felç, kafa başta olmak üzere el, kol, bacak gibi değişik organlarda yaralanmalardır. Ayak ve bilek gibi organ düşmesi de esirler arasında yaygındır. Eklem yerlerinde katılma, sertleşme, kaynamayan kırıklar, parmaklarda birleşme, omurgada pott hastalığı diğer ortopedik rahatsızlıklardandır. Bunlardan hariç 5 tüberküloz, 5 görme kaybı. 3 tamamen kör, 1 neredeyse kör, bir sağ göz kör, 1 iki gözde yara ve 2 vitaminsizlik vakası vardır. Esirler arasında görülen yaygın bir diğer rahatsızlık zayıflıktır.²⁴²³

Londra Savaş Merkezi, 24 Mart 1918'de malul Türk savaş esirlerinin Mısır'dan geri gönderilmelerine ilişkin 1 subay (Ali oğlu Hüseyin) ve diğer 41 esirin Mısır'dan S.S. Manitou isimli gemiyle yakın zamanda Marsilya'ya varacaklarına dair Askeri İdare Kurulu kararını bildirmiştir.²⁴²⁴

Mayıs 1918'e gelindiğinde, hala Mısır'daki Türk esirlerin geri gönderilemedikleri görülmektedir. Gecikmedeki en önemli sebep; tifüs salgınının ortaya çıkmasıyla bazı esirlerin yolculukları iptal edilmek zorunda kalınmasıydı. Buna rağmen bu şahısları Mısır'dan Marsilya'ya götürmek için ayarlamalar yapılmış ve hatta bazıları yola çıkmıştır. Öngörülemeyen ve kaçınılamayan şartlardan dolayı esirler Marsilya'ya gönderilememiştir. Bern İtilafnamesi'ne göre Marsilya veya doğrudan Türkiye'ye gönderilmelerinden hangisinin daha hızlı bir geri gönderme yöntemi olacaksa o uygulanacaktır. Aslında her halükârda Bern İtilafnamesi'nde belirtilen 1.500 kişiye ilave yapılacaktı. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetine gecikmeden üzüntü duyduğunu bildirmiş, Osmanlı Hükûmeti gecikmenin iyi niyet

---

²⁴²² BOA, **HR. SYS.**, 2241/7.

²⁴²³ BOA, **HR. SYS.**, 2206/63; **HR. SYS.**, 2237/; TNA, **FO.**, 383/457.

²⁴²⁴ TNA, **FO.**, 383/457.

eksikliğinden değil mecburiyetten kaynaklandığı bildirmiştir.²⁴²⁵

Bu arada Papa'nın 16 yaşından küçük ve 50 yaşını geçmiş esirlerin değişimi teklifi İngiliz ve Fransızlarca kabul görmemiştir. Ayrıca İngiltere Hükûmetinin bazı İngiliz esirlerin serbest bırakılması isteğine karşılık Osmanlı Devleti de Prens Ömer Tosun Paşa'nın gözaltından tahliyesi, Eyüb Sabri ve Zinnun beyler ile Bombay Başkonsolos Vekili Basri, Johannesburg Başkonsolosu Remzi, Malta Başkonsolosluğu imamı Cemaleddin ve Manchester Fahri Konsolos Rasim Efendi'nin serbest bırakılmasını istemiştir.²⁴²⁶

Sonuç olarak söylemek gerekirse 1918 yılının başında Osmanlı ve İngiltere arasında imzalanan Bern İtilafnamesi sonrası varılan mutabakat metni uyarınca 1.000 (300 İngiliz 700 Hintli) İngiliz savaş malulüne karşılık 1.500 Türk harp malulü evlerine döneceklerdi. Kendi esirlerine bakacak kadarı hariç tüm esir askeri sağlık personeli en kısa sürede ülkelerine gönderilecekti. Sivillere kendi memleketlerine dönme veya kampta kalma seçeneği verilmişti. 17-50 yaş arasındaki erkek esirler ancak eşit sayıda karşılıklı olarak geri gönderilecekti. Ticari gemi üyeleri de aynı ayrıcalığa sahip olacaklardı. İtilaf Devletleri'nin ittifakıyla esirlerin geri dönüşü deniz yolu ile olacak fakat detaylar daha sonra kararlaştırılacaktı. Deniz yolculuğunun masrafları esirlerin bağlı olduğu ülke tarafından karşılanacaktı. Esirlerin geri döndürülüşleri deniz yolu ile mümkün değilse İngiliz esirleri Bulgaristan, Avusturya, İsveç ve Fransa yolu ile gönderilecekken; Türk esirler önce deniz yoluyla İtalya, Fransa veya Hollanda'ya oradan kara yoluyla Finlandiya, Almanya, Avusturya veya Bulgaristan üzerinden gönderilecektir. Esirlerin vapurlarda her türlü yiyecek ihtiyacı karşılanacaktır.²⁴²⁷

Kızılhaç Kızılaya Rusya, Çin ve İngiltere'den gelen asker subay ve sivillerin Avusturya ve Macaristan topraklarındaki sayılarının yüzlerce olabileceğini ve çok kötü şartlar altında yaşadıklarını bildirmişti. Türk elçi ve konsolosunun ise parasızlıktan veya verilen emirlerin yavaş işlemesinden bir şey yapma imkânı bulunmamaktaydı. Kızılhaç, esirlerin Trieste'ye götürülüp oradan diğer Osmanlı

²⁴²⁵ TNA, **FO.**, 383/457; **FO.**, 383/452.

²⁴²⁶ BOA, **HR. SYS.**, 2240/1.

²⁴²⁷ TNA, **ADM.**, 116/1565.

esirleriyle birlikte ücretsiz gemiye bindirilmelerini ve İstanbul'a götürülmelerine istemiştir. Ödeme için bir kredi açılmasını da talep etmiştir.²⁴²⁸

Eyüb Sabri Bey'in malul savaş esirlerinin ilk kafilesi ile birlikte anayurduna gönderilmesi de kabul edilmiştir. Eyüb Sabri ve Zinnun beyler de dahil olmak üzere, askeri hizmet yükümlülüğü olmayan sivillerden yurduna dönmek isteyenler geri dönebilecekti. İsviçre'de alıkonulanlar ile benzer şekilde kısmi sakatlık durumu olanların da değişimi gerçekleştirilecekti. Askeri hizmete elverişsizliğe dair en küçük bir kanaat, tıbbi inceleme ile onaylanacaktı. Malul askerler, bir İngiliz ve iki Osmanlı hekiminden oluşan bir komisyonca incelenecekti. Askerlik yaşında olmayan tüm siviller isterlerse geri gönderilecekler, askerlik yaşındakiler ise bire bir değiştirilecekti. Esirlerin nakli Mısır ve Osmanlı limanları arasında deniz yolu ile gerçekleştirilecektir. Nakiller, Eyüb Sabri Bey de dahil olmak üzere, geminin alabileceği kişi sayısında yapılacaktı. İngiltere Hükûmeti, antlaşma onaylanmadan bu kişileri serbest bırakmayacaktı. İngiltere Hükûmeti, esir mübadelesine dair Bern Konferansı'nda imzalanan sözleşmeyi tasdik ettiğini ve Osmanlı Hükûmetince de tasdik olunduğu takdirde sözleşme hükümlerini uygulanmaya hazır oldukları Hollanda elçiliği aracılığıyla bildirilmiştir.²⁴²⁹

Mayıs ayında basında Türk esirleri taşıyacak gemiden bahsedilmiştir. Türk esirlerini Mısır'dan Anadolu'ya taşıyacak olan geminin İngilizlerin kendi esirleri arasında dağıtılmak üzere büyük miktarda yiyecek ve giyecek malzemesi ve her bir subay için bir giyecek paketi taşıyacağı gazetelere yansımıştır.²⁴³⁰

Yukarıda da değindiğimiz üzere savaş esirlerini taşıyan gemilerin saldırıya uğramaması için Alman Hükûmetinin denizaltılarına gerekli talimatları verebilmesi gerekiyordu. Bunun için gerekli süre 10 hafta olarak belirlenmiştir. İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Hükûmetinden geri gönderme gemilerinin saldırılara karşı dokunulmaz olması hususunda gerekli güvenceleri müttefiklerinden almasını istemiştir. Esirlerin muayene işlemleri ve listelerin hazırlanması Mayıs ayına gelindiğinde tamamlanamamış ve 1.000 İngiliz esirin sevkiyatın bilgisi de İngiliz ve Fransız Hükûmetlere ulaştırılamamıştır. İngiltere Hükûmeti, hiçbir esirin bu

---

²⁴²⁸ C G1 C 08-02, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

²⁴²⁹ BOA, HR. SYS., 2241/6.

²⁴³⁰ West Australian (Perth, WA: 1879-1954), 6 May 1918, s. 4.

listelerde adının görünmemesinden dolayı rahatsızlığını dile getirmiş ve sağlık muayenesinden yoksun bırakılmaması gerektiğini bildirmiştir.²⁴³¹

İngiltere Hükûmeti 1918 yılının Mayıs ayında Fransız, İtalyan, Birleşik Devletler, Japon, Brezilya ve Yunan Hükûmetlerinden, savaş esirleri geri taşıyacak gemilere saldırmayacaklarına dair garantisi istemiştir. Savaş esirlerinin taşıyan gemilerin hastane gemilerinin kullandığı ayırt edici işaretleri taşıması ve nakliyenin İskenderiye ile İzmir yakınındaki Kuşadası arasında olması planlanmıştır. Fransız Hükûmetinden sonra Avusturya-Macaristan ve Brezilyalı Hükûmetlerinden esirlerin geri gönderecek gemilere deniz kuvvetleri tarafından bir saldırıda bulunulmayacağına dair garanti alınmıştır. Buna karşın hem Berlin hem de İstanbul'da yapılan açıklamalara rağmen böyle bir teminat Alman Hükûmetinden alınamamıştır. Osmanlı Hükûmetinin anlaşmayı bir an önce uygulama konusundaki istekliliği hususunda bir şüphe görünmemektedir. Ancak Alman Hükûmetinin İngiltere ve Türkiye arasındaki hoşnutsuzluğu sürdürme isteği garanti alınmamasında bir başka nedendir. Ayrıca Osmanlı Hükûmeti, geri gönderilecek İngiliz savaş esirlerinin beyanlarının yaratacağı etkileri düşünerek işleri hızlandırmaya istekli görünmemektedir.²⁴³²

Haziran ayına gelindiğinde, 1.000 malul İngiliz esir ve 1.500 malul Türk esir, sıhhi muayene formaliteleri olmaksızın bir seferde geri gönderileceği İngiliz basınına yansımıştır.²⁴³³ Fakat Hariciye Nezaretine gelen yazı ile anlaşma da başka bir sorun ortaya çıkmıştır. Esirleri almak üzere gelecek İngiliz vapurlarının önce Osmanlı esirlerini getirmesi ve bilahare buradan İngiliz esirleri alarak dönmesi kararı alınmış iken İngilizlerin buna riayet etmeyerek vapurlarını boş gönderecekleri istihbaratı alınmıştır.²⁴³⁴

Bu konuya dair Londra'da Lordlar Kamarasında Haziran 1918'de yapılan toplantıda Hindistan Ofisi Savaş Esirleri Şubesi ile Türkiye Esirler Komitesi üyeleri Türkiye'de bulunan esirlerin durumunu görüşmek üzere hazır bulunmuştur. Mart 1918 tarihi itibarıyla Türkiye'de hayatta oldukları düşünülen 392 İngiliz subayı, 2.183 İngiliz alt rütbeli subay ve diğer esirler ile 211 Hintli subay, 4.725 Hintli alt

²⁴³¹ BOA, HR. SYS., 2242/4; TNA, FO., 383/452; FO., 383/461.

²⁴³² TNA, FO., 383/457.

²⁴³³ New-York Tribune, 16 June 1918, s. 2.

rütbeli subay ve diğer esir vardı. Yaklaşık 100 Türk, geri gönderilmiş olan İngiliz esirler karşılığında iade edilecekti. Mısır'dan Marsilya'ya esirlerin nakilleri önce tifüs salgını ve daha sonra Almanların Fransa'ya saldırısı sebebiyle ertelenmişti. Fransız Hükûmetinden, bu şahısların bir an önce Marsilya'da karaya ayak basmalarını kabul etmesi istenmişti. Saldırıda bulunulmayacağına dair garantinin alınması ile değişim gemisinin İskenderiye'den ayrılması arasında 10 haftalık sürecin geçmesi gerekiyordu. Bu sürede Savaş Merkezine ve Amiralliğe de danışarak, Osmanlı Hükûmetinden olduğu gibi diğer düşman Hükûmetlerden doğrudan garanti onayının alınması sağlanacaktır.²⁴³⁵

Osmanlı Hükûmeti tarafından bazı özel durumu olan ve hastalığı öğrenilen esirler Bern İtilafnamesi'ne dayandırılarak geri dönecek esirler arasına alınmaya çalışılmıştır. Bu esirlerden birisi İngilizler tarafından esir edilip Tura esir karargahında tutulan İstanbullu bir tabip yüzbaşısıdır. Genel sağlık durumundan şikâyet eden esirin, Bern İtilafnamesi gereğince iade edilmekte olan esir kafilesi arasında gönderilmesi için İngiliz Yüksek komiserliği nezdinde Osmanlı Hükûmeti tarafından teşebbüslerde bulunulmuştur.²⁴³⁶

İngiltere'nin iade edeceği harp esirlerinin Avusturya'ya hareket tarihi, kafilenin kaç subay ve askerden ibaret oldukları Bern, Viyana ve Sofya elçilikleri vasıtasıyla öğrenilmek istenmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türk esirlerin Mısır'dan gönderilmesi konusunda Fransız Hükûmetine gizli bir telgrafta geminin adının ve kalkış tarihinin mümkün olan en kısa sürede bildirileceğini belirtilerek Türk ve Bulgar esirlerin gemi ile gönderilmelerine dair önemli bir fırsatın kaçma tehlikesinden bahsedilmiştir. Buna göre 1 Türk subay, 99 diğer rütbelerden Türk esir, 5 Bulgar subay ve 12 diğer rütbelerden Bulgar esir 12 Temmuz'da Marsilya'ya varmıştı. Harbiye Nezaretine gelen yazı da bu bilgiyi doğrulamaktadır. Fransızlar yolculuğun Fransa'da geçecek kısmı için herhangi bir itirazda bulunmamıştır. Türk ve Bulgar savaş esirlerin tamamı maluldür. Fransız Savaş Bakanlığı, İsviçre Federal Demiryolları'ndan, Bulgar ve Türk esirlerin geri gönderilmelerinin sağlanması için

---

²⁴³⁴ BOA, HR. SYS., 2242/4; DH. EUM. 5. ŞB., 85/18; DH. EUM., 85/44.

²⁴³⁵ TNA, FO., 383/452.

²⁴³⁶ BOA, HR. SYS., 2209/3.

gerekli taşıtların temin edilmesini talep etmişti.²⁴³⁷

İlerleyen süreçte İngiliz esirlerinin Anadolu'dan sevkine dair çalışmalar yapılırken Osmanlı Devleti de kendi esirleri için hazırlıkları artırmıştır. Mübadele yeri ve taşıma şekli konusunda kaygılar yaşanırken İngiliz esirlerini almaya gelen gemiyle Türk esirlerinin de getirilmesi iki devletin ortak kararı olmuştur. İngiltere Hükûmetinin Akdeniz'de deniz kuvvetleri bulunan müttefiklerinden bazıları, esirleri taşıyan gemilere saldırmayacaklarına dair garantiyi geç vermiştir. Öncelikle Osmanlı memurları tarafından 1.000 İngiliz muharibinin seçimi ve ilk sevkini gerçekleştireceği tarih bildirilecekti. İkinci olarak geminin güvenliğinin sağlanmasına dair diğer düşman Hükûmetlerden teminat alınacaktı. İngiltere Hükûmeti kendi müttefiklerinden her türlü garantinin alındığını, aynı garantinin Osmanlı Hükûmeti tarafından da alınmasını talep etmişti.²⁴³⁸

Bu arada İngilizler anlaşma gereğince kabul edilen hasta listesindeki şartlarda bazı değişiklikler yapılmasını teklif etmiştir. Osmanlı Hükûmeti, İngilizlerle kabul edilmiş esirler sözleşmesine bağlı olan hasta listesinde yapılan tadilatın uygun görüldüğünü bildirmiştir. Mısır askeri memurları da 1.500 malul Türk muharibinin iadesi işlemlerine bu ayda başlamıştır. Nitekim Ağustos 1918'de Mısır askeri memurları tarafından ilk 1.500 malul Türk muharip esirin seçimi yapılmıştır. İngiltere Hükûmeti Eyüb Sabri Bey'i vatanına iade etmek üzere Mısır'a nakle hazırды. Esir listeleri peyderpey gönderilecekti. İngiltere Hükûmeti bu listelerin yeterli olmadığını ve isimleri bu listelerde yazılı olmayanların tıbbi muayeneden muaf tutulmasını istemişti.²⁴³⁹

Bu esnada Hariciye Nezaretinin Kızılaya gönderdiği Ekim 1918 tarihli tezkere ile Mısır'daki esirlerin durumlarını denetlemek ve durumların düzeltilmesi ilgili çalışmalar yapmak amacıyla İsveçli Hec Ahelberg'in görevlendirildiğini öğrenmekteyiz.²⁴⁴⁰ Mondros Mütarekesi ardından Kızılay, sözleşme hükümleri gereğince Mısır'da bulunan İsveç delegeleri ve yerel Osmanlı yardım cemiyetleri vasıtasıyla Mısır kamplarındaki Türk esirlerine Harbiye Nezareti bütçesinden Kasım 1918'de 120.000 İsviçre Frangı, Şubat 1918'de 100.000 Danimarka Kronu

²⁴³⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2206/63; TNA, **FO.**, 383/369.

²⁴³⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2242/4.

²⁴³⁹ BOA, **HR. SYS.**, 2242/4.

göndermişti. Sayı bakımından en kalabalık ve parasal açıdan daha sıkıntılı olduğu bilinen dört esir kampına Temmuz 1918'de 1.000 İngiliz lirası gönderilmiştir. Mütareke'den sonra esirlerin daha da sıkıntı içinde olduklarını dikkate alan Kızılay, 14 Şubat 1919 tarihli kararıyla beş ay içinde esirlere ulaştırılmak üzere 50.000 lira tahsis edilmesine karar vermişti. Fransa ve Mısır'daki esirlerin her birine bir kat elbise çamaşır ve bir miktar yiyecekten oluşan 1.500 levazım paketi göndermişti.²⁴⁴¹

Yukarıda da değindiğimiz üzere karadan nakledilecek esirlere tren tahsis edilmesi ve geçiş kolaylığı sağlanması için Bulgaristan ve Avusturya Hükûmetleri ile girişimlerde bulunulması amacıyla Hariciye Nezareti görevlendirilmiştir.²⁴⁴² Ayrıca Ağustos 1918'de Mısır'daki Osmanlı esirlerini taşıyan geminin denizaltı taarruzuna maruz kalmaması için Avusturya ve Almanya Hükûmetlerinin yanı sıra Bulgaristan Hükûmetinden de aynı garantinin istenmesi uygun görülmüştür.²⁴⁴³

1 Kasım 1918 tarihi itibarıyla Avusturya Macaristan'dan teminat alındığı halde Almanya Hükûmetinden teminat alınmadığı Reuter Ajansı tarafından açıklanmıştı. Birinci esir mübadelesi Osmanlı Hükûmetinin gemiye bindirilmek üzere 1.000 İngiliz malul esiri hazırlar hazırlamaz gerçekleştirilecekti. Ancak Osmanlı Hükûmeti bunu 10 hafta önceden İngiltere Hükûmetine bildirecekti. Böylece ilk seferden itibaren denizaltılarına beş gün boyunca saldırı yapılmayacaktır. İlk gruptaki malul esirlerin sayısı değiş-tokuş tarihi kararlaştırıldığında belirlenebilecektir. Kullanılacak gemi 1.000 yolcuyu barındırabilecek ve hastane gemisine özgü özelliklere sahip olmalıdır. Gemi İskenderiye'den yola çıkacak, Kuşadası'na gidecek ve oradan da Avrupalı hastaları indirmek için Taranto'ya geçecekti. Sonrasında İskenderiye'ye geri dönecek gemi en az iki sefer gidiş-dönüş yapılacaktır.²⁴⁴⁴ Burasını özellikle belirtmek gerekirse 1918 yılı sonbaharında İtilaf Devletlerinin yenilmesi Avusturya Macaristan Devleti'nin dağılması ve pek çok farklı devletin ortaya çıkması kara yolu ile nakli zorlaştırmış ve deniz yolu tercih edilmeye başlanmıştır.²⁴⁴⁵

---

²⁴⁴⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2242/3.

²⁴⁴¹ Mesut Çapa, **a.g.e.**, s. 112.

²⁴⁴² BOA, **HR. SYS.**, 2242/5.

²⁴⁴³ BOA, **HR. SYS.**, 2242/5.

²⁴⁴⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2242/4; TNA, **FO.**, 383/457.

²⁴⁴⁵ BOA, **HR. SYS.**, 2242/5.

İtilaf Devletleri'nin Mısır'daki Osmanlı harp esirlerini İzmir'e sevk etmelerinin ardından, Osmanlı Hükûmeti de elinde bulunan İtilâf Devletleri esirlerini Foça'ya göndermiştir. 1 Kasım 1918'de İzmir basını İzmir'de toplanan İngiliz harp esirlerinin Foça'da bulunan İtilaf Devletleri gemilerine sevk edileceğini yazmaktadır. 19 Kasım 1918 günü ise gazeteler Türk harp esirlerinin de Foça'dan İzmir'e geldiğini yazmıştır. Halkın yaşlı gözlerle esirleri rıhtımda alkışlarla karşıladığı, esirlerin rıhtımdan faytonlarla otellere sevk edildiği ve üç dört gün İzmir'de istirahat edecekleri de haberin detaylarında yer almıştır. İade edilen subayların genel olarak iyi olmakla beraber çoğunluğu malul durumdadır.²⁴⁴⁶ Bazı gazetelerde gelen esirlerin sayısının 800 olduğunu yazmıştır.²⁴⁴⁷

Memleketlerine dönebilen esirlerin ilk ifadelerine bakıldığında, zor şartlar altında yaşadıkları ortaya çıkmaktadır. Sıhhiye Şubesi, 19 Ocak 1919'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Başkanlığına bir yazı göndererek Mısır'daki esirlerin kötü şartlar altında yaşadığı bilgisini vermiştir. Kendilerine yardım edilmediği takdirde çok sayıda esirin hastalık ve açlıktan öleceği üzerinde durulmuştur. Bu sebeple Kızılay ve Kızılhaçın acilen bu esirlere yardım etmesi istenmiştir. Bu amaçla Harbiye Nezareti, Sadaret ve Hariciye Nezaretine başvurmuş ve esirlerin zor durumunun İngiltere Hükûmetine bildirilmesini istemiştir. İki devlet arasında yapılan yazışmalara bakıldığında esir mübadelesinde önceliğin her zaman hasta ve yaralı esirler olduğu görülmektedir. Sağlık durumları bir hayli bozulan ve iadeleri zorunlu hale gelen 56 esirin isim listesi Osmanlı Devleti'ne gönderilmiştir. İngiliz heyeti esirlerin İstanbul'a gönderildikleri takdirde esirlerin memleketlerine iade edilip edilemeyeceğini sormuştur. Osmanlı Hükûmeti esirlerin İstanbul'a getirilmesi durumunda evlerine gönderilmesini kabul etmiştir. Üsera Şubesi Müdürü Yüzbaşı Müşfik Bey bu işle görevlendirilmiştir. 19 Ocak 1919'da Erkan-ı Harbiyeye gelen bir yazıda tahliyeleri teklif edilen 56 Osmanlı savaş esirinin isimlerini bulunmaktadır. 56 kişilik listede esirlerin numaraları, rütbeleri, mahlasları, adları ve gidecekleri şehirlerin isimleri yazmaktadır. İngilizler tarafından İstanbul'a getirildikleri takdirde

²⁴⁴⁶ **Yenigün**, 1 Kasım 1918, s. 2; **Yenigün**, 19 Kasım 1918, s. 2; **Yenigün**, 24 Kasım 1918, s. 2.

²⁴⁴⁷ **Tercüman-ı Hakikat**, 30 Kasım 1918, s. 2; **Vakit**, 1 Aralık 1918, s. 2.

nasıl bir yol izleneceğinin, memleketlerine gönderilip gönderilmeyeceğinin, gönderileceklerse ne şekilde gideceklerinin hazırlıkları yapılmıştır.²⁴⁴⁸

Esirlerin verdikleri ifadeler Mısır'daki esaret şartlarının çok ciddi olduğunu göstermektedir. Türkiye'ye getirilmedikleri takdirde on binlerce esirin ölme ihtimali mevcuttur. Harbiye Nezareti ile İngiliz Karadeniz Orduları Başkomutanı General Milne'nin esirlerle ilgili Şubat 1919'da yazışmalarına bakıldığında her iki taraf da esirlerin iade edilmemesinden dolayı ekonomik sıkıntılar yaşadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca esirlerin dönüşleri gecikmesi esirlerin ailelerinde ve toplumda ciddi sorunlara yol açmaktaydı. Bir ay sonra General Milne'ye gönderilen bir başka yazıda Bulgar esirlerinin ülkelerine iadesine başlandığına dikkat çekilmiştir. Gazetelerde çıkan haberlere göre 11.000 üzerinde Bulgar esir evine dönmüştür. Bu durum esir ailelerini üzerinde beklentileri kuvvetlendirmiştir. Osmanlı Hükûmeti, toplumun beklentileri hatırlatarak esirlerin bir an önce iadesi hususunda İngiltere Hükûmeti ile müzakerelerin hızlandırılması istemiştir.²⁴⁴⁹

Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, subayların tutuldukları kamplar, bu kamplardaki subaylar ve İngilizlerin subaylara karşı muamelesi hakkında detaylı bilgiler elde etmek için subayların da ifadelerinin alınması talimatını vermiştir. Bu konularda alınan ifadelerin bir kopyası Muamelat-ı Zatiye Müdüriyetine gönderilecektir.²⁴⁵⁰

Bu emir ardından 120. Alay kumandanı yarbay tarafından Merkez Kumandanlığı Üsera İşleri Şubesine sunulan raporda, yer alan bir esirin ifadesine göre Seydi Beşir karargâhının 4. kampında sevkîyat Mart 1919'da başlamıştır. Her bölükten takriben 10'dan 30 kişiye kadar sevkîyat yapıldı. Esirler kamptan bazen otomobil ve trenlere İskenderiye'ye oradan vapurla İstanbul'a taşınmıştır. Bazen de Mısır ihtilâlinin şiddetli zamanlarında trenle doğrudan Port Said'e, oradan da yine vapurla İstanbul'a sevk edilmişlerdir. Vapurda esirlerin istirahati sağlanmış, yemek ise iyi durumdadır. Yolculukları sırasında bu esirler herhangi zorluk çekmemiştir.²⁴⁵¹

Osmanlı yetkilileri esirlerin durumu hakkında komisyonlar kurularak ve esirlerden bilgiler alınarak esaret şartları hakkında rapor hazırlanmaya çalışılmıştır.

²⁴⁴⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/68; İHK., 123/69; İHK., 123/70.

²⁴⁴⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/86.

²⁴⁵⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 100/25.

Erkân-ı Harbiye, ordu komutanlıklarına 4 Mart 1919'da bir yazı göndererek tutanaklarda birçok eksik bulunduğuna dikkat çekmiş ve esir ifadelerin dikkatli bir şekilde alınmasını, zaman, mekân, olay ve isimlerin net bir şekilde yazılmasını istemiştir.²⁴⁵²

17. Kolordu Komutanı Albay Süleyman Fethi Bey, Nisan 1919'da Erkân-ı Harbiye'ye gönderdiği bir yazıda yurda dönecek 1.300 esir hakkında genel sağlık durumları da dahil alınan tedbirlerden söz etmiştir. 13 Nisan günü 326 nefer Bandırma, 140 nefer de Afyonkarahisar hattıyla memleketlerine sevk edilmiştir. Esirlerin istirahatleri ve yaşeleri hususunda gerekenler yapılmıştır. Doğrudan doğruya İstanbul'a gidecek 185 nefer için de İstanbul Muhafızlığına ve Sıhhiye Başkanlığına malumat verilmiştir. Aynı gün tren olmaması sebebiyle Aydın hattıyla sevk edilmesi gereken 77 nefer gönderilememiştir. En geç iki gün içinde bu kişiler de memleketlerine sevk edileceklerdir. Bu sırada ikinci kabile esirleri taşıyan vapur henüz İzmir'e gelmemiştir. İzmir'e gelecek orduya mensup esirlerin aileleriyle beraber gidecekleri yerlere sevkleri ve zaruri ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla dört taksit olmak üzere avans suretiyle bu kişilere birer maaş verilmesi ellerindeki ilmühaberlere işlenmiştir.²⁴⁵³

Osmanlı'da bu gelişmeler yaşanırken İngilizler esir sevkiyatını sürdürmekteydi. Nitekim İngiliz Yüksek Komiserliği, Nisan 1919'da Hariciye Nezaretine Mısır'da iyileşen 1.300 Türk savaş esirinden oluşan kafilenin Baron Beck ve Bruen gemileriyle İzmir'e gönderileceği notunu geçmiştir. Mısır'dan dönecek bu hasta savaş esirlerinin 900'ü iyileşmiş ancak nekahet dönemindeydi. Kafilenin bir kısmı da evli ve çocuklu esirlerden oluşmaktaydı. Esirlerin İzmir'e çıkarılmaları gerek iskânlarını ve gerekse muhtelif yerlere sevklerini kolaylaştıracaktı. İzmir veya diğer limanlara nakli gerçekleşecek esirlerin Türk yetkililer tarafından karşılanması gerekmektedir. İzmir'e gelecek kabile için iskân, iaşe ve istedikleri yerlere nakilleri için her türlü tedbirin mülkiye memurları ile beraber 17. Kolordu Kumandanlığınca yerine getirilmesi için gerekli yerlere talimatlar verilmiştir. Ayrıca İstanbul'a geleceklerin doğrudan doğruya İstanbul Muhafızlığına gönderilmeleri

²⁴⁵¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13.

²⁴⁵² Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, K 127/2.

²⁴⁵³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 123/94.

kararlaştırılmıştır. Gelecek esirlerin masraflarının karşılanması amacıyla 10.000 liralık havalenin İzmir Defterdarlığına gönderilmesi talep edilmiştir.²⁴⁵⁴

Sevkiyatta görevli 17. Kolordu Komutanlığı, 29 Nisan'da Erkân-ı Harbiye'ye gönderdiği telgrafta bu tarihe kadar İzmir'e getirilen kafileler hakkında bilgi vermiştir. Buna göre Türk esirleri İzmir'e Baron Beck ve Brohen adlı iki vapurla nakledilmişti. 11 Nisan 1919 günü 9 subay, 156 neferi taşıyan Brohen vapuruyla birinci kafil, 21 Nisan 1919 günü 92 subay, 500 neferi taşıyan Baron Beck vapuruyla ikinci kafil, 23 Nisan 1919 günü 96 subay, 543 nefer taşıyan Brohen vapuruyla nc kafil gelmiştir. 23 Nisan 1919'da nc kafilde gelen Brohen vapuruyla 1 albay, 2 yarbay, 4 binbaşı, 1 kolağası (kıdemli yüzbaşı), 14 yüzbaşı, 16 steğmen, 28 mülâzımısâni, 22 yedek subay, 8 askeri memur, 543 nefer İzmir'e gelmiştir. Bu askerlerden 201 nefer Bandırma'ya, 210 nefer Afyon'a, seksen iki nefer Aydın hattına sevk edilmiştir. Bunlardan 180 nefer Bandırma yolu İstanbul'a gidecektir. Toplamda üç postada 197 subay, 1.642 nefer gelmiştir. 900' nekahet döneminde bulunan hastadır. Geri kalan esirlerin bir kısmı evli ve ocukludur. Bu esirlerin eş ve çocukları olduğu halde Baron Beck ve Brohen vapurlarıyla 1.300 kişilik kafil nde geleceği bildirilmişse de eş ve çocukları gelmemiştir.²⁴⁵⁵

Gerek esir subayın ve gerekse vapurlara memur İngiliz subay askerlerinin verdiği bilgilere bakılırsa bu vapurlara her hafta muntazaman esir sevki ve nakli yapılacaktır.  kafiliden birinci kafilde 292 nekahet döneminde, 263 zayıf durumda; ikinci kafilde 425 nekahet döneminde, 118 zayıf durumda esir vardı. nc kafil yalnız zayıf durumda olan askerlerden ibaretti. Vapurlarda görevli İngiliz subayları bu vapurlarla düzenli olarak esirlerin getirileceğini ifade etmiştir. Buna rağmen İngiliz yetkililer bu bilgiyi doğrulamamıştır. Mütareke'den altı ay geçmiş olmasına rağmen İngilizler ellerindeki Türk esirlerin çok az bir kısmı göndermiştir. Esirlerin çoğunluğunun hasta ve yaralı olduğu bilinen bir gerçekken sevkiyatın uzun süreceği ngrlmştir. İstanbul ve Batı Anadolu bölgesi haricindeki esirler ise İzmir'den sonra memleketlerine gönderilmek üzere İstanbul'a sevk edilmiştir.²⁴⁵⁶

²⁴⁵⁴ BOA, HR. SYS., 2209/13; Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/94; İHK., 37/3.

²⁴⁵⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/96; İHK., K 123/104; İHK., 123/105; İHK., 188/29.

²⁴⁵⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 123/96; İHK., K 123/104; İHK., 123/105; İHK., 188/29.

Osmanlı Hükûmeti, Nisan 1919'da İtilaf Devletleri ve Ruslar tarafından işgal edilmiş topraklarda bulunan tüm Türk savaş esirlerinin serbest bırakılmalarını istemiştir. Babıali, İngiltere Hükûmetinin Hıristiyan Osmanlı esirlerini serbest bıraktığını hatırlatmıştır. Osmanlı Devleti'nde seferberliğin sona ermesi tam bir garanti olarak gösterilmiş ve esirlerin serbest bırakılmaları konusunun Türkiye ile barış anlaşması yapılarak görüşülmesi gerektiği İngilizlere iletilmiştir.²⁴⁵⁷

Anadolu'da Milli Mücadele'nin başladığı Mayıs ayına gelindiğinde, esirlerin geri gönderilmesi konusunda halen tam bir mutabakata varılmadığı görülmektedir. Bunda en büyük etken İngilizlerin savaştan galip çıkmasını bir avantaj olarak kullanması gelmektedir. Karl Curzon'un İsveç Maslahatgüzarına Mayıs 1919 yazdığı yazıda sivil Türk esirlerin geri gönderilmesi konusunda bir sıkıntı olmadığını, buna rağmen savaş esirlerinin barış antlaşması yapılmadan serbest bırakılmayacağını bildirmiştir.²⁴⁵⁸

Bu sırada Mısır'dan dönen 285 kişilik kabile İzmir'den İstanbul'a gönderilmiştir. Kafilenin karşılanması ve esirlerin barındırılması görevi İstanbul Muhafızlığı, Deniz Sevkiyat Komisyonu ve Maçka Hastanesi Başhekimliği sorumluluğuna verilmiştir. Öncelikle hastanelerin yatak kapasitesi öğrenilmiştir. Hangi hastaneye ne kadar hasta ve yaralının yatırılacağı tespit edilmiştir. Sağlıklı esirler Sirkeci Sevk Komisyonu aracılığıyla Selimiye Seferi Sevk Komisyonuna gönderilmiştir. Tüm bu organize ve müşterek sorunlara rağmen hastanelerde ve sevk komisyonlarında aşırı kalabalıkların oluşması engellenememiştir.²⁴⁵⁹ 22 Nisan'da Bandırma yoluyla İstanbul'a 200 asker sevk edilmiştir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Başkanlığı Ordu Dairesi, 24 Nisan'da İstanbul Muhafızlığını durum hakkında bilgilendirmiştir.²⁴⁶⁰

İngiliz Karadeniz Ordusu başkumandanının General Milne'ye yazdığı mektupta gelecek esirlerin durumu görüşülmüştür. Yaralı ve hasta askerlerin sevklerinin tamamlanması sonrası İtilaf Devletlerinin nezdinde bulunan 100.000'den fazla esirin yurda döneceği düşünülürse bu esirlerin karşılanması ve barındırılması Osmanlı Devleti'nin ekonomisi aşan bir durumdur. İzmir'e Mısır'dan gelecek

---

²⁴⁵⁷ TNA, FO., 608/114.

²⁴⁵⁸ TNA, FO., 383/528.

²⁴⁵⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 375/121.

esirlerin hangi limana naklinin uygun olduğu sorulmuştur. Osmanlı Hükûmeti sadece geri dönen hasta ve yaralı esirleri barındırma ve memlekete göndermede zorlanmıştır. Durum bu haldeyken Harbiye Nezareti bu kadar esirin barındırılması, iaşesi ve evlerine sevkleri gibi iş ve işlemlerde sorun yaşanmaması için kafilelerin İzmir'e değil doğrudan İstanbul'a getirilmelerinin daha doğru olduğunu düşünmektedir. Haziran 1919'da İngiliz Karadeniz Ordusu Başkomutanı General Milne'e kafilelerin İstanbul'a sevkleri durumunda herhangi bir sorunun yaşanmayacağı bildirilmiştir. Esirlerin geldikçe kabulü ve gerekli tüm işlemlerin yapılması istenmiştir. Esirleri taşıyan vapurun İstanbul'a naklinden 24 saat önce durumun telgrafla Sıhhiye Dairesi'ne haber verilmesi istenmiştir. Gelen esirlerin vapurdan tahliyesi, iskân ve iaşelerinin eksiksiz temini hususunda İstanbul Muhafızlığıyla Ordu ve Muamelat-ı Zatiye-i Levazım ve Sıhhiye Daireleri'nin müştereken çalışması ve anavatana kavuşan esirlere her türlü kolaylık ve yardımın sağlanması talep edilmiştir. Bu yöndeki girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.²⁴⁶¹

Harbiye Nezaretine 29 Haziran 1919'da gelen bir yazıda, bir İngiliz vapuruyla 39 subay ve 750 neferin geldiği bilgisi bulunmaktadır. Subaylar arasında önceden Mısır'a firar eden Yarbay Safvet, Zakeriya ve Topçu Yüzbaşısı Ahmed Hamdi de bulunmaktadır.²⁴⁶²

Aslında İngiltere Hükûmetinin Mısır'daki Türk savaş esirlerinin geri gönderilmeleri konusunda bir itirazı yoktur ve bu konuda müttefik Hükûmetlere bu konudan bahsetme gereği dahi görmemiştir. İngilizler, Mısır'da bulunan Türk savaş esirlerinin Türkiye ile bir barış anlaşmasının imzalanmasını beklemeden geri gönderilmelerinin kendi yararlarına alacağını düşünmeye başlamıştır. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Ağustos 1919'da Mısır'daki Türk savaş esirlerinin müttefiklerin işgalindeki limanlar üzerinden geri gönderilmeleri konusunda Yüksek Kurula görüş sormuştu. Kurul esirlerin İzmir'e indirme olasılığı bulunmadığını açıklamış, öte yandan General Milne ve Allenby tarafından onaylanan limanların kullanılmasına dair bir itirazda bulunmamıştır. 200.000 Türk esirinin geri gönderilmesinin ortaya çıkaracağı tehlikelere de dikkat çekilmiştir. Ermenistan ulusalcı güçler tarafından her

---

²⁴⁶⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 169/71.

²⁴⁶¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/10.

²⁴⁶² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/23.

tarafından kuşatılmış durumdadır ve gerekli önlemler alınmazsa durum daha da kötü olacaktır. Yunan ve Ermenistan Temsilcilikleri geri göndermelerin barış anlaşması imzalanmadan önce gerçekleştirilmemesini talep etmişlerdi. Geri dönen esirlere ilişkin tatmin edici ayarlamalar yapılana kadar geri göndermelerin askıya alınması gerektiğini savunmuşlardır. Bazı İngiliz yetkilileri ise geri göndermenin esirlerden kurtulmanın bir yolu olarak görmüştür. Karaya çıkmanın gerçekleştirileceği yer ve varıştan sonra esirlerin elden çıkarılmaları konularında müttefikler arasında ortak bir anlayış olmadan esirlerin gönderilmemesi önerilmiştir. İkinci olarak Yüksek Kurul geri göndermenin açık bir şekilde kabul edilmesini istemiştir. Esirlerin bir Türk limanında karaya çıkardıktan sonra sorumluluklarını kimin alacağı, kimin esirleri besleyip ilgili yerlere sevketmesini sağlayacağı sorgulanmıştır. Bu şahısları besleme ve taşıma zorlukları dışında kendilerine besin ve ödeme vadedecek bir Türk gücüne veya yerel organize güçlere ihtiyaç vardır. Sonuç olarak doğrudan ve devamlı bir masraf olmaları dışında esirlerin tutukluluklarının devamı kayda değer sayıda İngiliz birliklerini silah altında tutmayı gerektirmektedir. Bu sebeple büyük esir yığınının kurtulmak İngilizler için çok önemli olduğu kanaatine varılmıştır.²⁴⁶³

Erkân-ı Harbiye-i Umumi Dairesi'nden 8 Ağustos 1919'da Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Muzaffer Bey'e gönderilen yazıda, bir grup esirin teslim alındığı bilgisi verilmiştir. Esirler arasında hastalar ve nispeten tam sağlıklı olanlar ayrılmış ve gerekli işlem yapılarak yerlerine gönderilmiştir.²⁴⁶⁴

Harbiye Nezaretinden Hariciye Nezaretine sık sık gelen yazılarda görülmektedir ki; Bern İtilafnamesi'ne hasta, yaralı ve çoğunun ailesi ve çocukları olan sivil esirleri gönderme vaat ve taahhüdünde bulunmalarına rağmen İngilizler esirlerin geri gönderilmelerinde çok yavaş hareket etmiştir. Esirleri toplu olarak değil az sayılarda memleketlerine göndermişlerse de Ağustos 1919'a geldiğinde esirlerin ancak çok az bir kısmı memleketine ulaşabilmiştir.²⁴⁶⁵

Bu arada İstanbul'a getirilen esir arasında bulaşıcı hastalıkların görülmesi riskine karşı gerekli tedbirler alınmıştır. Bu amaçla, Selimiye Kışlası'nda temizlik ile ilgili bir teşkilat kurulmuştur. Eylül ayı boyunca buradaki yakacak sorunu çözülmeye

---

²⁴⁶³ TNA, FO., 608/114.

²⁴⁶⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/36.

²⁴⁶⁵ BOA, HR. SYS., 2242/3.

çalışılmıştır. İkmal Şubesi 3 Eylül'de yeni bir kafilenin geleceğini Sıhhiye Dairesi'ne hatırlatarak temizlik teşkilatına odun temin edilmesini istemiştir. Konu 25. Kolordu Komutanlığına iletilmiş ve hastalıkların esirler arasında yaygın olduğu dile getirilmiştir. Odun yetersizliği yüzünden askerler temizlenememekte ve evlerine gönderilememektedir. Sevk Komisyonu, 8 Eylül'de gelen 3.000 askerin yeterince temizlenemediğini bildirmiştir. Komisyon Başkanı Binbaşı Saim Bey, Ordu Dairesine ve Sıhhiye Dairesi'ne başvurarak sorunun çözümüne yardımcı olmalarını istemiştir. Sıhhiye Dairesi Satın Alma Komisyonu'nun Levazımata bağlı olmasına rağmen Levazımat Dairesi nezdinde girişimde bulduklarını ve 40.000 kilo odunun satın alınarak teşkilata gönderildiğini söylemiştir. Ayrıca Sıhhiye Dairesi Sevk Komisyonuna bu konuda kendilerinin yetkili olmadıklarını, bu görevin Levazımat Dairesi'ne ait olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine, Levazımat Dairesi Ordu Dairesi'nce uyarılmış ve teşkilatın faaliyetlerinde sorun yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.²⁴⁶⁶

İstanbul Emniyet Müfettişliğine Eylül 1919'da Mısır'dan gelen askeri esirlerin 4 vagon posta katarı ile Haydarpaşa'dan Anadolu'ya hareket ettikleri bilgisi verilmiştir. 5 vagon İngiliz askeri de Ankara'ya hareket etmiştir. 10 Eylül'de de yine Haydarpaşa'dan 2 vagon dolusu İngiliz askeri ve 1 yarbay rütbesinde İngiliz kumandanı Anadolu'ya gitmiştir. Mısır'dan üç ya da dört vagon Afyonkarahisar'a gitmek için yola çıkmıştır.²⁴⁶⁷

Hariciye Nezaretinden İkinci Amiral John de Rubeck'e 13 Eylül 1919'da giden bir yazıda, Damat Ferid Paşa'nın esirlerin geri döndürülme işlemlerinde yaşanan gecikmelerden dolayı üzüntüsü dile getirilmiştir. Mütareke'den 10 ay geçmesine rağmen Mısır'da tutuklu bulunan Osmanlı savaş esirlerinin esaretlerinin yakın bir zamanda biteceğine dair umutlarının olmadığı hatırlatmıştır. Esirlerin aileleri her türlü destekten yoksundur ve büyük bir sefaletle karşı karşıyadırlar. Esirlerin kendilerine gelince, göz yangısı nedeniyle pek çoğu kör olmuş, İngiliz hekimlerin büyük özverisine karşın bölgenin iklime uyum sağlayamamışlardır. Damat Ferid Paşa şu sözlerle esirlerin geri gönderilmesini için İngilizlerden anlayış beklemiştir:

---

²⁴⁶⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 177/72; İHK., 177/80.

*“İngiltere Hükûmetinin bu talihsiz esirlerin durumunu incelemesi için en yüksek insani hislerinize sığınarak siz ekselanslarının etkide bulunmasını rica etmekteyim. Mısır’da bulunan binlerce Osmanlı esirinin erken serbest bırakılması, görkemli bir adalet geleneği olan Majestelerinin Hükûmeti tarafından bakıldığında oldukça yerinde, hatırı sayılır bir davranış olur ve Majestelerine karşı Osmanlılarda coşkun bir minnettarlık uyandırır.”*²⁴⁶⁸

Mısır’da bulunan Heliapolis kampında esaret günlerini geçiren bir diğer esir olan Yedek Subay Mehmed, kamptan ayrılan ilk kafilenin 1.000 kişiden oluştuğunu ve 25 Eylül 1919 günü Kahire’den İskenderiye’ye trenle oradan Mandolin isimli gemi ile İstanbul’a gönderildiğini söylemektedir. Mehmed Efendi’nin içinde bulunduğu bu ilk kafilende 500 yedek subay, kıdemli küçük subaylar, 150 kişi aşçı ve hizmetçi ile diğer kamplardan 450 erden oluşmaktadır. Bu ilk kafilе Ekim ayının ilk günlerinde İstanbul’a ulaşmış, 3 Ekim günü ise İstanbul Muhafızlığı ve 25. Kolordu levazım birinci kısmına teslim edilmişlerdir.²⁴⁶⁹

Mısır’da bulunan esirlerin Mezopotamya üzerinden gönderilmeleri de bir ara gündeme gelecektir. Hem Mısır’dan hem de Mezopotamya’dan geri gönderme işlemlerinin gerçekleştirilmesi için gerekli talimatlar yetkililere verilmiştir. İngiltere Hükûmeti, gerekli deniz taşımacılık imkanlarını sağlayabilirse Türk esirler Mısır’dan mümkün olan en az gecikme ile geri dönecekti. Eğer deniz taşımacılığı kullanılabilirse Fransızlar tarafından ortaya atılan itirazlar belli ölçüde giderilecekti. 88.000 Türk savaş esirinin geri gönderilmesi yalnızca kara yoluyla yapılırsa 2 yıl sürecekti. Toros demiryolu haftada 600 kişiden fazla kişi taşıyamamaktaydı. Buna karşın 18.000 kişiyi diğer illerin yanı sıra Konya üzerinden taşımak için düzenlemeler yapılmıştı. Kalan 70.000 kişi İstanbul’a sadece deniz yoluyla taşınabilecekti. Her biri yaklaşık 1.000 kişi kapasiteli Bruen Porto, Empire, Magdalena ve Baron Beck gemileri kullanılırsa ve bir arıza çıkmaz veya gemiler farklı bir görev için kullanılmazsa ayda 2 seyahat gerçekleştirilebilecektir. Aslında İngiliz Denizcilik Bakanlığının yukarıdaki kapasiteleri iki katına çıkarmaya imkân

²⁴⁶⁷ BOA, **DH. EUM. SSM.**, 37/130; BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.**, 37/131.

²⁴⁶⁸ BOA, **HR. SYS.**, 2210/38.

²⁴⁶⁹ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 268-271.

da bulunmaktaydı. Esirleri her türlü saldırıdan korumak için yeterli sayıda silahlı eskort sağlamak İngilizler için bir diğer sorundu. Bu sebeple, esirleri birlikler halinde devretmek, bölük bölüm devretmekten daha kolay olacaktı. Mısır'da olduğu tahmin edilen 112.000 Türk savaş esirinin burada tutulmaları için 2.000 kişilik bir çalışan grubu ve 6 muhafız taburu gerekmektedir. Bu kadar taburun burada bulundurulması büyük bir maliyete sebep olmakta ve İngiltere Hükûmetine esirlerden bir an önce kurtulması gerektiğini düşündürmekteydi. Gönderilmesi planlanan esirler, serbest kaldıktan sonra dahi 80.000'den fazla esir Mısır'da kalacaktır. İdari görevlerde hizmet verecek olan grubun dışında geri kalan bu esirleri muhafaza etmek için 6,5 tabura ihtiyaç duyulacaktı. Hali hazırdaki sevk oranı ciddi miktarda artırılmadıkça taburun Hindistan'a dönmesi zounlu olarak ertelenecekti. Ayrıca Mısır ve Filistin'de askeri personelin sayısı konusunda ciddi sıkıntı yaşanmaktaydı. Mısır'daki idari sıkıntılar nedeniyle savaş esirlerinin İstanbul'a gönderilmesine devam edilmektedir. Mısır'daki savaşçı birliklerin 6 tugaya indirilmesi esirlerin geri göndermelerine bağlıydı. Bir kısım esirler geri gönderildikten sonra tugay sayısı indirilse dahi daha fazla savaş esirin geri gönderilmesine kadar 3 Hindistan taburunun bölgede tutulması gerekecektir. İstanbul'daki mevcut yığılma göz önünde bulundurulduğunda, aylık 1.000 kişi civarında esirin geri gönderilmesi gerekmektedir.²⁴⁷⁰

Bahriye Nezaretine 9 Ekim 1919'da yazılan bir yazıda, esirlerin naklinde kullanılacak gemilerin temininde ortaya çıkan sorunlar ele alınmıştır. Esirlerin dönüşlerini temin için Mütareke komisyonunda cereyan eden müzâkereler, Osmanlı askeri üyeler tarafından bir rapor olarak hazırlanmıştır. Esirlerin vatanlarına süratle kavuşmaları için en büyük sorun gemi meselesinin çözülmesidir. Mütareke komisyonu azası, yarbayı esirlerin sevkinde yaşanan konuları Hariciye Nezaretine bildirmiştir. Osmanlı esirlerinin iadesi hakkında öteden beri İngiliz gözetiminde yürütülen teşebbüsler iyi denilebilecek düzeyde ilerlektedir. Esirlerin Mısır'da bulunması kendileri için dahi büyük bir yük olması sebebiyle esirleri geri göndermek istemektedir. Yalnız İngiliz yetkililer hastaları gizlemektedir. Mısır ve Hindistan'daki esirlerin miktarı 100.000'i geçtiğinden esirler tek seferde değil peyderpey nakledilebilecekti. Buna mukabil Akdeniz, Gül Cemal, Reşid Paşa

---

²⁴⁷⁰ TNA, FO., 608/114; FO., 383/223; FO., 371/5143.

vapurlarının Türk esirlerin naklinde kullanılmasından geri adım atılmıştır. Berlin'deki Osmanlı Elçiliğinin müttefiklerle imzaladığı sözleşme gereğince, vapurlar Rus ve Alman esirlerin nakline tahsis edilmişti. Berlin'deki elçilik kapatıldığından elçilik anlaşmaları esasen yürürlükten kalkmıştır. Osmanlı esirlerinin dönüş için Osmanlı vapurlarının kullanılması da Bahriye Nezareti tarafından benimsenmemiştir. Esirlerin iadesi için bütün kuvvetle gayret gösterilmektedir. Sibirya'daki esirler ancak Japonlara para göndermekle geri gelebilirdi. Bu konuda para tedariki zorunluydu. Ayrıca Odesa'da bulunan 500 Osmanlı esirinin dönüşünün tamamlanması İngilizlerden istenmiş ve kabul edilmiştir.²⁴⁷¹

16. Fırka Kumandanı albay esaret sonrası verdiği ifadesinde Seydi Beşir karargâhının boşaltılması hakkında bilgi vermiştir. Öncelikle ilk kabile İstanbul'a Ekim 1918'in başında, İkinci kabile 26 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'a hareket etmiştir. Mütareke sıralarında ve onu takip eden aylarda da muayene edilen malul askerler yüzer kişilik subay ve 400-500 kişilik askerlerden oluşan kabileler halinde özel olarak hazırlanmış ve vapurlarla sevk edilmiştir. Asıl esir sevkiyatı ancak Mütareke'nin senesinde başlamıştır. Kafilelerin mevcudu sevkini gerçekleştirileceği nakliye aracına göre ayarlanmaktadır.²⁴⁷²

Malul ve hasta esirlerin evlerine erken döndüklerine dair İngiliz Savaş Merkezi'nin açıklamalarında da görülmektedir. 5 Kasım 1919 tarihinde Times gazetesi İngiliz Savaş Merkezi'nden aldığı haberi vererek; 29 Ekim haftasında 2.573 Türk savaş esirinin Mısır'dan geri gönderildiğini açıklamıştır.²⁴⁷³ 25. Kolordu Kumandanı General Said Paşa tarafından Harbiye Nezaretine 24 Kasım 1919'da gönderilen bir yazıda Mısır'dan gelecek 6.000 hastanın İstanbul'a ulaştıkları öğrenilmiştir.²⁴⁷⁴ 3 Aralık 1919 tarihinde Times gazetesi İngiliz Savaş Merkezi'nden aldığı bir haberi vererek 12 Kasım'dan 5 Aralık'a kadar 5.665 Türk savaş esirinin Mısır'dan, 380 esirin ise Selanik'ten geri gönderildiğini açıklamıştır. İngiltere tarafından 1 Eylül'den beri geri gönderilen Türk savaş esirlerinin toplam sayısı 33.414 olmuştur.²⁴⁷⁵ Aralık 1919'a gelindiğinde, İstanbul'daki İngiliz Genel

²⁴⁷¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK.,100/33.

²⁴⁷² Genelkurmay ATASE Arşivi, BDHK., 4609/13.

²⁴⁷³ **The Times**, 05 November 1919, s. 12.

²⁴⁷⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 53/125.

²⁴⁷⁵ **The Times**, 3 December 1919, s. 11.

Karargâhı Mısır'daki esirlerin sayısının 112.000'den 32.000'e düştüğünü açıklamıştır.²⁴⁷⁶Hatıratlarda yer alan esir kamplarının boşaltılmasına dair bilgiler yukarıdakiler ile örtüşmektedir. Yenice-Nevruz köyünden Osman Kocabaş, 1.000 kişilik esir kafilesinin 7 günde Larnaka'dan İstanbul'daki Selimiye Kışlası'na getirildiğinden bahsetmektedir.²⁴⁷⁷

Esirlerin serbest bırakılmasında İngilizlerin ağırdan alması, Osmanlı Hükûmetinin özellikle bütçe yetersizliğinden kaynaklanan organizasyon eksikliği gibi aksilikler İstanbul basınına da yansımış ve gazetelere halkın tepkisi yansıtılmıştır. Mütareke'nin akdine ve sulhun yaklaşmasına rağmen binlerce Türk ailesi için harp hali devam etmektedir. Askerler ailelerinden uzak memleketlerde yaşamak zorunda bırakılmıştı. Rusya hariç esirlerin büyük bir kısmı İngilizlerin karargâhlarında tutulmaktadır. İngiltere ise son zamanlarda esirlerin memleketlerine dönmelerine müsaade ettiğini beyan etmiştir. Buna yönelik bir açıklama da Churchill tarafından Avam Kamarası'nda yapılmıştır. Sorun esirlerin memlekete nakli meselesidir. Esirlerin geri gönderileceği haberini alan her aile sevinmiş ve haberi esirlerin hemen gönderileceği manasında anlamıştır. 60.000 esirin yanında 1.000 de aile Mısır'da bulunmaktadır. Mısır'daki esirlerin nakline 4 büyük vapur tahsil edildiği, bu vapurların her seferde ikişer bin yolcu nakledebileceği ve her bir yolculuk süresinin 10-15 gün süreceği varsayılırsa bir ayda ancak 16.000 esir evine dönebilecek ve tüm esirlerin taşınması dört ayı bulacaktır. Sadece Mısır'daki esirlerin getirilmesi için dört ayda 32 sefer yapılması gerekmektedir.²⁴⁷⁸

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra esir dönüşleri başlasa da asıl kafileler halinde esirlerin yurda dönmesi bir yıl sonra başlayabilmiştir. Esirlerin evlerine dönmesi 1920 yılı sonuna doğru hızlanmıştır. Esir hatıratları, ATASE arşivinde bulunan esir ifadeleri, arşiv belgeleri ve subayların kişisel dosyaları esirlerin kitleler halinde yurda dönmelerinin 1920 ve 1921 yılında gerçekleştiğini göstermektedir. İlk kafilelerde genelde subay çoğunluktadır. Mısır, Hindistan ve Burma ve Kıbrıs'tan Nisan 1920 yılında başlayan toplu dönüşler Temmuz ve Ağustos aylarına kadar devam etmiştir.

---

²⁴⁷⁶ TNA, FO. 383/223; FO. 608/614.

²⁴⁷⁷ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharıpler**, s. 141-142.

1920 yılına gelindiğinde İtilaf Devletleriyle, yabancı ülkelerde bulunan 200.000 Türk esirin yurda dönüşü konusunda bir mutabakata varılmıştır. İngiltere ile Rusya bu geri dönüşler için izin vermiştir. Osmanlı hazinesinde geri dönüşlerin maliyetini karşılayabilmek için 3 milyonluk bir kredi fonu açılmıştır.²⁴⁷⁹

Tam bu esnada 1920 Ocak ayının ortasında hasta veya ciddi şekilde yaralı Türk ve Bulgar savaş esirlerinin geri gönderilmelerinin yakın gelecekte başlayacağı basına yansımıştır.²⁴⁸⁰ Bu ay içerisinde Mısır, Selanik ve Malta'dan 6.620 Türk ve 27 Alman esir ülkelere iade edilmiştir.²⁴⁸¹ Diyarbakır'dan 7 Şubat 1920'de 20. Kolordu Kumandanlığına gönderilen bir yazıda yer alan esaretten dönmüş iki neferin ifadesine göre 1.200 Türk esir Bağdat'a getirilmiş ve bir Hint süvari bölüğü Musul'dan hareket etmiştir.²⁴⁸²

Mısır kamplarından esirler 1.000 kişilik gruplara ayrılarak gönderilmekteydi. 26 Ocak ve 17 Şubat 1920 tarihleri arasında 3.927, 17 Şubat ve 11 Mart arasında 997, 11 Mart ve 17 Nisan tarihleri arasında 6.426 Türk savaş esiri İstanbul'a gelmiştir. 17 Nisan ve 30 Nisan tarihleri arasında 3.150 Türk savaş esirinin İstanbul'a varacağı konusunda bilgi verilmiştir.²⁴⁸³ 5 Mayıs 1920'de subay esirler de dâhil olmak üzere 1.100 kişi İstanbul'a yola çıkmıştır.²⁴⁸⁴ 19 Mayıs 1920'de dönmek için hazırlanan esir sayısı Malta'dan 103, Mısır'dan 10.105, Mezopotamya'dan 16.032'dir. Yalnız sivil veya asker ayrımı yapılmadığından esirlerin ne kadarı sivil veya asker belli değildi.²⁴⁸⁵ 14 Haziran 1920'de Beyrut'tan ve Mısır'dan esir kabilelerinin İstanbul'a geldiği bilinmektedir.²⁴⁸⁶ 4 Haziran ve 21 Haziran 1920 tarihleri arasında 6.559 Türk savaş esiri daha İstanbul'a gelmiştir. 30 Nisan ve 4 Haziran tarihleri arasında İstanbul'a gelen esir sayısı ise 7.716'dır. General Milne 18 Haziran 1920'de İstanbul'a dönen savaş esirlerinin ulusalcı güçlere katıldıkları ileri sürerek bu tarihten sonra daha fazla savaş esirinin gönderilmeyeceğini

---

²⁴⁷⁸ **Vakit**, 02.09.1919, s. 1.

²⁴⁷⁹ C G1 C 08-02, Comité International De La Croix-Rouge, Genève.

²⁴⁸⁰ **Evening Star**, 11 January 1920, s. 20.

²⁴⁸¹ **Register (Adelaide SA: 1901- 1929)**, 1 January 1920, s. 9.

²⁴⁸² Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, 318/33.

²⁴⁸³ TNA, **FO.**, 371/5143.

²⁴⁸⁴ Hidayet Özköka.g.e., s. 61-63.

²⁴⁸⁵ **Statistics of the Military Effort of The British Empire during the Great war 1914-1920**, s. 638.

²⁴⁸⁶ Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, 28/23.

duyurmuştur.²⁴⁸⁷

Türk savaş esirlerinin geri gönderilmelerinin askıya alınması yönünde karar Temmuz 1920'de gözden geçilerek; Mezopotamya'daki Türk esirlerin muhafızlığını yapan grupların serbest bırakılmaları, 15.000 esirin Mısır'a gönderilmesi ve orada tutulması kararı alınmıştır. Esirlerin sevk edilme işleminin nakliyedeki zorluklar sebebiyle Ekim ayının başlarına kadar tamamlanamayacağı öngörülmüştür.²⁴⁸⁸ Aynı ay içinde Hindistan ve Mezopotamya'da bulunan 5.000'i subay olmak üzere 40.000 Türk savaş esirinin Kahire'ye geleceği İngiliz basınına yansımıştır. 1.500 esirin geldiği ve diğerlerinin de Beyrut'a ulaştığı ve kısa sürede geleceği gazetelerde yazılmıştır.²⁴⁸⁹

Malul esirlerin evlerine gönderilmelerinden sonra diğer esirlere sıra gelmiş ve kampların boşaltılması uzun bir süre almıştır. Esirlere ait hatıratlarda kampların boşaltılması süreci ve İstanbul'a kadar geçen süre hakkında bilgiler bulunmaktadır. Öncelikle kamplarda 1919'un sonuna doğru esirlerin evlerine gönderilecekleri dedikoduları yayılmış, haberi alan askerler sabahlara kadar eğlence ve cümbüş düzenlemiştir. Bu haber kısa sürede gerçek olmuş ve Ocak 1920'de Malta'ya gönderilen esirlerden arda kalanlar İsmailiye'den gemiler ile İstanbul'a gönderilmeye başlanmıştır. 15 tonluk hastane gemisi, bir kruvazör ve iki torpidonun da dâhil olduğu bir konvoy 4 günde Milos Adası'na gelmiştir. Ocak ayının ikinci yarısında, İstanbul'da Galata'ya ulaşmıştı. Esirleri taşıyan gemilerin bir standardının olmaması ve bazılarının küçük olması sevkiyatın uzun sürmesine sebep olmuştu. Arşiv belgelerinde yer alan esir ifadelerine ve hatıratlara bakıldığında kampların boşaltılmasının 1920 ve 1921 yıllarında devam ettiği görülmektedir. 1920 'in Nisan ve Mayıs ayında ikinci kafilenin geldiği bilinmektedir. İngilizler antlaşma ile sağlanan mutabakat gereği daha Türk esirlerini gemiden indirmeden Osmanlı Devleti'nde esir bulunan İngiliz subaylarını ve Ermeni tercümanları gemilerine bindirmişti. Türklerin serbest kaldığını gören Ermeniler, Türklere karşı çeşitli hareketlerde bulunmuştur.²⁴⁹⁰

---

²⁴⁸⁷ TNA, FO., 371/5143.

²⁴⁸⁸ TNA, FO., 371/5143.

²⁴⁸⁹ **The Times**, 15 July 1920, s. 13.

²⁴⁹⁰ Hüseyin Mümtaz, **a.g.m.**, s. 32.

Gönderilme aralığı çok uzun sürmüştür. Esaretteki ikinci senesini dolduran Necmi Seren, bir şilebin ambarınca günler süren yolculuktan sonra Kız Kulesi önünde indirilmiş; oradan Kasımpaşa'da asker hastanesinin boş bir odasına arkadaşları ile beraber kendi tabiri ile çuval gibi atılmış, özgürlüklerine böyle de olsa kavurmuşlardır.²⁴⁹¹

Kamp yetkilileri, geri dönüş sırasındaki karışıklıktan faydalanmış ve bu durumu fırsata çevirmişlerdir. Esaret şartlarına dayanamayan ve bir an önce evine dönmeyi arzularak kamplardan erken dönmek isteyen esirlerin çok olması İngilizler açısından bir fırsat olmuştur. Geri dönüş sırasında rüşveti veren esir kamptan önce ayrılmayı başarmıştır. Ahmed Ercan, bir İngiliz gemisiyle İstanbul'a Selimiye kışlasına getirildiğini dile getirdiği ifadesinde; kamp komutanların ancak parası olanların kamptan gidebileceğini söylediğini iddia etmiştir.²⁴⁹²

Eyüb Sabri Bey'in hatıratında da kamp yetkililerinin rüşvet aldığı zikredilmektedir. Sevkiyata evvelâ Türklerden ve İstanbul ve İstanbul'a yakın olan Bursa, Konya ve İzmit gibi şehirlerden başlanmıştır. İzmir, Trabzon ve Erzurumluların şevkleri geriye bırakılmıştır. Gerek sevkiyatın şehirlere göre sıra ile yapılması ve bazı şehirlerin geri bırakılması İngilizler için yeni bir fırsatı doğurmuştur. İngilizler esirlerden rüşvet alarak sevk esnasında sağlam bir askeri hastaneye yatırmışlar, bir gün sonra sevkiyat teline geçirmişler ve bir İzmirli veya Trabzonlu askerin kartını silip İstanbullu veya Bursalı yazmışlardır. Yine Arnavut ve Kürtlerin kartlarını silerek Anadolu'nun bir kazasından Türk olarak yazarak onlardan da para almışlardı. Rüşvet miktarı önce ikişer ve üçer Osmanlı altınından başlamaktaydı. Daha sonra birer ve yarımşar liraya ve nihayet ikişer ve birer Mecidiyeye tenezzül etmiş ve artık askerlerden on kuruş veya iki paket sigara almaya bile razı olmuşlardır. Bu işte İzmirli iyi bir beceri göstermişler, birbirlerine yardım etmek suretiyle ve az para ile kamptan kurtulmayı başarmışlardır. Bu rüşvet işine tel zabıtaının çoğunun yanı sıra beşinci telde bulunan bir tabur hocasından iki halı seccade karşılığı tahliye eden karargâh komutanı bile iştirak etmiştir. Esarettten dönüş parası olamayan esirler içinse durum tamamen başka türlü cereyan etmiştir. Parası

---

²⁴⁹¹ Necmi Seren, **a.g.m.**, s. 78-80.

²⁴⁹² **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 125-138.

olmayan askerlerin çoğu gelemeyerek orada kalmış ve hatta numara itibariyle şevke tâbi olanlardan bir kısmı da bu yolsuzluklar sebebiyle geri dönememiştir.²⁴⁹³

Hicaz Cephesi'nde Hicaz Kuvve-i Seferiyesi 58. Fırka Mıntıkası'nda görevli olarak bulunmuş Mülâzımısâni Mahmud Efendi, Mısır kamplarında yaklaşık 15 ay esir kaldıktan sonra 22 Haziran 1920'de esaretten dönmüştür. Aynı şekilde Emekli Yüzbaşı Mahmud Bey de Tuna esir kampında 15 ay esir kaldıktan sonra 19 Haziran 1920'de esaretten dönmüş ve vatan hasreti son bulmuştur.²⁴⁹⁴

Tel El-Kebir esir karargâhında günlerini geçiren 4. Ordu-yı Hümayunun 2. Kolordu emrinde 24. Telsiz Telgraf Müfrezesi'nde görev yapmış Hüseyin oğlu Cevad, geri dönüşlerinde esirlerin rahat ettiğini gerek trende ve gerekse vapurda hiç sıkıntı çekmediklerini söylemiştir.²⁴⁹⁵ 26. Fırka, 59. Alay, 2. Tabur, 2. Bölük askerlerinden Karacabey'in Şahin köyünden Mehmed oğlu Hasan'ın içinde bulunduğu kafileye esaret sonrası dönüşlerinde yüz elli dirhem miktarında peksimet ile çay verilmiştir.²⁴⁹⁶

Heliapolis esir kampından gönderilen ilk kafilede yaklaşık 1.500 İstanbullu esir asker ile küçük rütbeli subay bulunmaktaydı. Eyüb Sabri Bey ve arkadaşları, bir yolunu bulup ikinci kafileye katılarak sevkiyat teline kadar gelebilmişken trene binileceği sırada kendilerini tanımış olan Kıbrıslı bir tercümanın ihbarı üzerine durumu fark edilmiştir. Bir buçuk ay kadar daha sıkı bir kontrol altında ayrı bir yerde esaret hayatlarına devam etmiştir. Eyüb Sabri Bey ve arkadaşları beraber kaçamayacaklarını anlayarak ayrı ayrı kaçmanın daha kolay olacağını düşünmüşler birbirinden ayrılmaya karar vermişlerdi. Eyüb Sabri Bey, ikinci fırkanın nöbetçi doktoru Mazlum Bey'in yardım ve aracılığı ile göz hastanesine kendisini naklettirmiş daha sonra da hastanenin nöbetçi doktorlarından Mısırlı bir Katolik'in yardımını sağlayarak kendisini üçüncü fırkanın hastanesine naklettirmiştir. Hastane çavuşu Arnavut Bahtiyar Ağa'nın vasıtasıyla taburcu olarak tekrar sevkiyat teline gelmiştir. 28 Ekim'de memleketine iade edilen 2.000 kişilik esir kafilesi arasına karışmış şekil ve kıyafetini değiştirerek kaçmayı başarmıştır.²⁴⁹⁷

²⁴⁹³ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 85-88.

²⁴⁹⁴ TNA, **FO.**, 383/505.

²⁴⁹⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/128.

²⁴⁹⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 96/129.

²⁴⁹⁷ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 85-86.

İlk esir sevkiyatından birkaç gün önce İngilizler, Rum ve Ermeni esirlerini ayrı bir tele kapatmışlardır. Daha sonra Müslümanlar arasına ayrılık sokmak maksadıyla Arap, Arnavut, Boşnak ve Kürtleri de Türkler arasından ayırarak Hristiyanlara mahsus olan kamplara koymuştu. Fakat bu konuda başarılı olamadıkları gibi din kardeşlerinin arasından ayrılarak Müslüman olmayanlarla beraber ayrı bir yerde hapsedildiklerinden dolayı son derece üzüntü duymuştur. Pek çoğu bir yolunu bularak Müslüman esirlerin yanına geri dönmeye başarmıştır.²⁴⁹⁸

Tel EL-Kebir esir kampına 1920 yılı başında esirlerin ülkelerine döneceği emri gelmiş ve ilk kafiilde bir gün sonra 1.800 kişi ile tren istasyonundan Bilbeis yolu ile İskenderiye'ye gitmiştir. Kampın uyanık kişilerinden Sakallı Celal burada uyanıklık yapmış yakınlarını ve polisleri ilk gidilecek kafiileye yazdırmıştır. Yolculuk boyunca kafiile başkanı Hintli bir Müslüman'dır. 26-27 Ocak 1920 gecesi İskenderiye'den pamuk yüklü bir gemi ile anavatana yola çıkmıştır. Bando takımı aletlerini yanlarına almışlar ve sahilde ayrılırken Mısır Hidiv marşını çalmaya başlamışlardır. Esirlere akşam ve sabah erzak dağıtılmış ve 10 kişinin erzakını bir kişi görevliden almıştır. Deniz dalgalı olduğundan İngilizler dâhil pek çok kişiyi deniz tutmuştur. 29'u 30'a bağlayan gece İstanbul'da Kız Kulesi önlerine gemi demir atmış dört gün sonra İngilizlerden esirler teslim alınmış ve 4 Şubat günü anavatana ayak basmışlardır.²⁴⁹⁹

Diğer kamplarda olduğu gibi terhis edilen esirlerin içerisine para ve rüşvet veren kişiler de dâhil edildi. Kamplarının başında Macar Polat adında bir İngiliz komutan vardı. Süresi bitip İstanbul'a dönen esirler bu durumu şikâyet etmiş, İstanbul'daki yetkililer de İngiltere'ye bu şikâyeti bildirmiştir. İngiliz Binbaşı Macar Polat, İskenderiye Askeri Mahkemesi'nde yargılanmış, 45 gün süren duruşma sonucunda komutan askerlik mesleğinden men edilmiş, İngiltere Hükûmetine de 500 pound ceza verilmiştir. 12. tel örgüdeki 2.500 kişiden 1.000 kişilik grup ayrılarak bir gün sonra sabah trene bindirilerek Port Said vapur iskelesine götürülmüştür. 5 Mayıs 1920 tarihinde subay esirler de dâhil olmak üzere 1.100 kişi İstanbul'a yola çıkmış ve 3 günün sonunda Haydarpaşa'ya ulaşılmıştır. Bir gün daha vapurda kalmak zorunda kalan vatan özlemi çeken esirler bir gün sonra vapurun tam yanaşmasını

---

²⁴⁹⁸ Eyüb Sabri Akgöl, **a.g.e.**, s. 85-88.

beklemeden iskeleye kendilerini atmaya başlamışlardı. Esirler Selimiye Kışlasına yerleştirilmişler ve bir gece de orada konaklamışlardı. Künyeleri alınan esirlere bir de numara verilmiştir.²⁵⁰⁰

Hüseyin Fehmi Genişol, 9 Eylül 1920 günü esir kampına veda edecekleri geceyi anlatırken esirlerin çamaşırlarının değiştirildiğini, birer eski çamaşır, birer asker kaputu ve bir kat siyah yazlık elbise verildiğini söylemektedir. Gece yarısı tüm esirler toplanarak trene binmek üzere yola çıkarılmıştır. Askerlerin %70'i gece görmediğinden ancak birbirine tutunarak dışarı çıkıp istasyona ulaşabilmiştir. Bilbeis istasyonundan hareket eden tren İsmailiye ve ardından Süveyş Kanalı yanındaki Kazra'ya varmıştır. Buradaki Türk esirleri istasyondaki İngilizlere hizmet ederken görülmüştür. Port Said'de vapura binen askerler 17 Eylül 1920 sabahı İstanbul'a ulaşmışlardır.²⁵⁰¹

İbrahim Sorguç İngilizlerin esirleri beklenenden önce serbest bırakmasındaki amacın Sevr Anlaşması'nın Osmanlı Devleti tarafından imzalanacağına kesin gözü ile bakmalarına bağlamaktadır. Kendisinin içinde bulunduğu esir kafilesi 1920 Haziran ayında serbest bırakılmışlar, İskenderiye'den İstanbul'a, Panama isimli bir vapurla getirilmişler, İstanbul'a varışlarından üç gün sonra 15 Haziran 1920'de terhis edilmişlerdir.²⁵⁰² Seydi Beşir Kuveysana esir kampında süresini dolduran Hüseyin Aydın da esir kamplarında 22 ay süren esareti sonrası Haziran 1920 ortalarında İskenderiye'den vapur ile İstanbul'a getirilmiştir.²⁵⁰³ Hasan Remzi Fertan'ın Seydi Beşir esir kampından kurtuluşu biraz daha geç olmuş, 2 Ekim 1920'de İsmailiye yolu kullanılarak Borunbek vapuru ile 4 günde İstanbul'a ulaşmıştır.²⁵⁰⁴

Çanakkale Çınarlılı Mehmed Kurtul ve arkadaşları Tel El-Kebir esir kampından esaret sonrası biraz sigara ve kumanya verilerek diğer esir kamplarında olduğu gibi önce trenler Port Sait'e oradan 4-5 günlük bir vapur seyahatiyle İstanbul'a Semiliye Kışlasına getirilmiştir. Mehmed Kurtul bir hafta burada kaldıktan

---

²⁴⁹⁹ İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 261-263.

²⁵⁰⁰ Hidayet Özkök, **a.g.e.**, s. 61-63.

²⁵⁰¹ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 155-159,

²⁵⁰² İbrahim Sorguç, **a.g.e.**, s. 49.

²⁵⁰³ Hüseyin Aydın, **a.g.e.**, s. 45-47.

²⁵⁰⁴ Hasan Remzi Fertan, **a.g.e.**, s. 5, 86-89.

sonra Karabiga'ya gönderilmiştir.²⁵⁰⁵Bilbeis esir kampında bulunan bir esir Porto-Said'ten İstanbul'a vapurla 3 günde geldiklerini burada da 8 gün karantinada tutulduklarını söylemiştir.²⁵⁰⁶

Kampta iken yurda döneceklerine dair söylentilerin çıkması üzerine kampta neler yaşandığı, esirlerin neler hissettiği ve son günlerini nasıl geçirdiğine dair bilgiler Ahmed Altınay'ın hatıratında gün gün anlatılmaktadır. 6 Nisan 1919'da esirler Anadolu'ya gönderilecekleri sözleri, kendisini bir an olsun umutlandırmıştır. 11 Mayıs'ta ihtiyarlar ve daha sonra malul ayrılmıştır. Tüm esirler malul esirlerin kamptan ayrılmamasından dolayı büyük bir üzüntü yaşayacaklardır. Malule ayrılanlar memleketlere gidebilen şanslı kişiler olacaklardır. Mayıs ayı geldiğinde karargâhtaki doktorların gitmesi gündeme gelmiştir. Mayıs ayının sonunda arkadaşı Kamerzade Rauf memleketine gitmek üzere Karaman'a yola çıkmıştır. Kaydı Adanalı olarak yazılmış fakat buna rağmen listeye girememiştir. 24 Temmuz 1919'de Alman ve Avusturya esirlerinin iadesi haberi kampta konuşulmuştur. Filistinliler Ağustos ayının başında kamptan ayrılmıştır. Kendisinin giremediği Adanalılar listesindekiler bu ayda memleketlerine gönderilmiştir. Artık kamptan Osmanlı esiri Rumlar da ayrılmıştır. A kampına esir kişiler gelmiştir. Kasım ayında kefaletle dört kişi daha memleketlerine gitmiştir. Ayrıca Halepliler kamptan ayrılmışlardır. 17 Kasım'da Seydi Beşir'e gelişlerinin birinci yılı dolmuştur. Hemen ardından Suriyeliler gidecektir. Bu ayın sonunda esirlerin terhisi için Hükûmetin ve Kızılayın girişimlerine İngilizler onay vermiştir. Ay sonunda diğer kamptan esirler sevk edilmiştir. Aralık ayında bazı esirler jandarma olanların kamptan gönderileceğinin konuşulması üzerine uyanık esirler kendilerini jandarma yazdırmış ve bunu yapanlar bir süre sonra gönderilmiştir. Ocak'ta hazırlanan listeye kendisini Konyalı olarak yazdırması esareten kurtuluşuna vesile olacaktır. Yine bu ayda Arnavutların sevk edileceği sözleri ortalıkta dolaşmaktadır. Esirlerin gönderileceği her daim kampta konuşulmakta fakat İngilizlerin değişik sebeplerden bunu gecikildiği anlaşılmaktadır. Nisan ayı ortasında Arnavutlar kamptan gönderilmişler ve aynı ay geri getirilmişlerdir. Artık tüm esirlerin iki ay içinde gönderileceği

---

²⁵⁰⁵ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 95-97.

²⁵⁰⁶ **a.g.e.**, s. 25-26.

konusulmaktadır. Kamptan İstanbulluların gideceği dedikoduları kendini Konyalı yazdıran Ahmed Altınay'ı çok üzecektir. Komutan 200 kişinin döneceğini söylemiş fakat 108 kişilik gidenler listesinde numarası okunmamıştır. Kendisi büyük bir ümitsizlik içindedir. 14 Mayıs tarihinde artık gideceğini öğrenmiş buna rağmen hala müteessirdir. Vatanı kaplayan kara bulutun milletin üzerinde oluşturduğu üzüntülerin kendisine derin bir düşünceye ittiğini söylemektedir. Yıllar süren esaretten sonra memlekete gitmekten çekinmektedir. İstanbul'un içinde bulunduğu karışıklıktan dolayı esirler endişelidir. Gidenlerin İstanbul dışına çıkamaması ve müthiş para sıkıntısı çekmeleri esaretten kurtulacak esirleri düşündürmektedir. Tel örgü içinde geçirilen esaret hayatının son demleri esirlere sevinç ve üzüntüyü aynı anda yaşatmaktadır. Gitmeden önce kampta esirler resim çekilmiştir. Maaş alacakları bahanesi ile esirler çadırdaki toplanmış Türkçesi bozuk bir Ermeni tercüman esirleri ayakta uzun süre bekleterek tekrar tekrar saymış maaşın bir gün sonra verileceği söylenerek esirler çadırlara elleri boş gönderilmiştir. Maaşlar bir gün sonra da verilmemiş ve esirlerde bu durum büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Son günlerini kampta geçiren esirler geceleri çeşitli etkinlikler düzenlemektedir. 19 Mayıs tarihinde ikinci defa Ahmed Bey Ramazan'ı ailesinden uzakta geçirmektedir. O gece davul çalınmış ve kahve saat 12.00'a kadar acık tutulmuştur. Esaretin başından beri düşündüğü rütbe meselesini yine gazetelerde okumuştur. Yedek subaylara subay muamelesi yapılacağını gazetelerde yazmaktadır. Kampta son günlerde her şey yolunda gitmektedir ve esirler yemeklerden son derece memnundur. Mayıs ayının sonunda Damat Ferid Paşa Hükûmetinin istifa ettiğini ve Paris'e gideceği haberlerini esirler gazetelerde okumaktadırlar. Ahmed Altınay, 5 Haziran 1920'de gece yarısı arkadaşlarından ayrılmanın burukluğu içinde otomobile binerek ve 48 kuruş maaşla Mısır'ın bahçeleri, tarlaları ve binaları arasından sevinerek hareket etmiştir. Seydi Beşir'de iki senedir mahrum oldukları kadın yüzünü ilk defa burada görmüş ve trene binerek İskenderiye'ye oradan ikinci mevki olarak Port Said'e hareket etmişlerdir. Hindistan'dan gelen bir gemiye bindirilmişlerdir. Askerler aşağı bölümde, subaylar ise yukarıdadır. Gemi de ayrıca Araplar da vardır. Oradan İngilizlerin gemisine geçmişlerdir. Yolculukları sıcaktan ve üst üste hayvan gibi yerleştirilmelerinden dolayı sıkıntı ve ter içerisinde geçmektedir. Her şey düzenlidir. Yemeklerde bir sorun olmamış üç kap yemek muntazam verilmiştir. Güzel giyinmiş garsonlar hem esirlere

hizmet etmiş hem de yemek yeme şekillerini hayretler içinde izlemiştir. Türk esirleri önlerinde istedikleri kadar yemek olmasına rağmen ekmek isteyince garsonlar acayip bir şekilde bakmıştır. 5 Haziran'da başlayan yolculuk 9 Haziran'da Rodos ve diğer adaları görerek devam etmiştir. 10 Haziran 1920 günü gemi İstanbul'a ulaşmış, Bozcaada'nın önünde vapur demir atmıştır. 11 Haziran'da Çanakkale Boğazı'nı geçmiştir. Kahraman, cesur Türk gençlerinin bütün dünyaya karşı koyarak ve vücutlarını siper ederek muhafaza ettikleri Seddülbahir'i, içlerinden kan ağlayarak geçmişler; boğazdan geçerken Çanakkale önünde rıhtımdaki art arda gecen düşman gemilerini yarım saat mesafeden izlemişler ve İngiliz gemilerinin çaldığı sirenleri dinlemişlerdir. Esaretten kurtulup geldikleri İstanbul, İşgal Kuvvetlerinin işgali altındadır. Vatanın tel örgülerden bir farkı yoktur.²⁵⁰⁷

Esaret sonrası İstanbul'u gören her esir derin bir düşünceye dalmaktadır. İsmailiye'den trenle İskenderiye'ye oradan gemilere bindirilerek İstanbul'a yola çıkarılan ve bu esirlerden birisi olan Muhiddin Erev, 1914'ün Şubat ayında Haydarpaşa'dan trenle bir ideal uğrunda ayrıldığı şehri hatırına getirerek Marmara'ya varmış ve duygularını *"Heyecanlıydım. Sabahleyin, ufukta İstanbul'un narin minareleri göründü. Akıttığım sevinç gözyaşlarını hâlâ unutamam."* diyerek dile getirmiştir.²⁵⁰⁸

Esaret sonrası yurda dönen esirlerden Rum asıllı Sokrat Bey, nasıl bir duygu ile memlekete döndüğü açıklayan esirlerden birisidir. Sokrat Bey, esir kampında bir yıl kalmış ve bu sürenin sonunda bir vapur ile İstanbul'a gelmek üzere yola çıkmıştır. Vapurda özellikle yemek yerken İngiliz kamarotlarının kendilerinin başında dik durarak beklemeleri Sokrat Bey'i çok etkilemiştir. Sokrat Bey, Rum asıllı bir Osmanlı subayıdır. Savaş sırasında pek çok Rum, esir olduktan sonra veya savaş döneminde saf değiştirmiş iken kendisi esarete rağmen Türklere ve devletine bağlılığından vazgeçmemiştir. Esaretten dönüş yolculuğunda vapurların Çanakkale'den içeri girerken söyledikleri vatan sevgisine en güzel örnek olacaktır:

"... Çanakkale boğazından içeri ağır ağır süzülürken hepimizin içindeki sevinç hayatımız boyunca unutulmayacak kadar derindi. Boğaz girişinde aziz yurdumun hür havasını teneffüs etmeye başlamanın şevki

²⁵⁰⁷ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 49-52, 57-60, 78-126.

ve zevki dünyalara değişilmezdi. Bu hava sanki hepimize yepyeni bir vücut ve yepyeni bir ruh vermişti. Esaret çekmeyenlerin Yurt havasını bu kadar içli ve derinden teneffüs edemeyeceklerini takdir ederek bunun kıymetinin senelerde yad ellerde kalan bizler için ne kadar kıymetli ve kutsal olduğunu bilhassa belirtmek isterim.

Vatan aşkı, vatan sevgisi ve vatan hürriyeti için senelerce önce bütün varlığı ile çağrışmanın en mukaddes vatan borcu olduğuna inanan bizlerin yolumuzda hayatını seve seve verecek milyonlarca genç kardeşimizin mevcut olduğunu düşünerek gurur ve sevinç duyduğumu bu vesile ile bir defa daha tekrarlamak isterim.”²⁵⁰⁹

Kahire Kalesi kampında kalan esir kadınlardan bazıları, esaret sonrası İngiltere Hükûmetinin daha önceden teklif olarak yaptığı Türkiye’ye gönderilmeyi istemiş, diğerleri ise Mısır’da kalmayı tercih etmiştir. Amerika’nın Mısır’daki maslahatgüzarı Knabenschuh, bu işle meşgul olmuş ve kamptaki kadınları birkaç kez ziyaret etmiş, isteklerini dinlemiş ve İstanbul Hükûmetine bu olayı duyurmuştur. Esir kadınlara üç ayrı teklif yapılmıştır. Birinci Kadın ve çocuk esirlerin bir Amerikan gemisiyle Mersin limanına getirilmesi, ikincisi Türkiye’deki İngiliz esirlere elbise, yiyecek ve ilaç getirip Türkiye’den Mezopotamya’da esir edilen 25 kadını alacak bir hastane gemisiyle kamptaki kadın ve çocukların Türkiye’ye gönderilmesi, üçüncüsü ise İngilizlerin karşılıklılık aramadan ellerindeki bayan ve çocuk esirleri serbest bırakmaları olmuştur. Yukarıdaki tekliflerin hiçbirisi gerçekleşmemiş, İngiltere Hükûmeti tamamen insani nedenlerle bu esirlerin hepsinin bırakılmasını tercih etmiştir.²⁵¹⁰

Mondros Mütarekesi’yle başlayan esirlerin serbest bırakılmaları 1921 yılının sonuna kadar devam etmiştir. Mütareke’den 14 Şubat 1921’e kadar İtilaf Devletleri tarafından iade edilen Türk esirlerinin sayısı 8.326’sı subay, 122.701’i er olmak üzere toplam 131.027’dir. Bunlardan 7.626 subay ve 102.950 erdir.²⁵¹¹ Yemen’de esir bulunan 7 subay, 6 er, 10 sivil, 24 kadın, 21 çocuk ve 1 sivil katil önce Romanya

²⁵⁰⁸ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 57.

²⁵⁰⁹ Sokrat İncesu, **a.g.e.**, s. 336-337.

²⁵¹⁰ **Rapports : Sur Leur Inspection des Camps de Prisonniers Turcs en France, en Corse et en Egypte : Documents Publies A L'occasion de la Guerre 1914-1917**, s. 67.

²⁵¹¹ Ulvi Keser, **a.g.e.**, s. 10.

bandıralı Köstence vapuru ile İskenderiye gelmiş ve 29 Ekim günü İstanbul'a ulaşmıştır. Esirlerin İstanbul'a ulaşmaları bir ayı bulmuştur.²⁵¹² Türk ve İngiliz savaş esirlerinin değişimleri kapsamında İngilizler 6 Kasım günü gözetim altındaki tüm Türk esirleri serbest bıraktığını açıklamıştır.²⁵¹³ Her ne kadar 1921 yılının sonunda İngilizler esir kamplarını kapatmışlar ve tüm esirlerin serbest kaldıklarını iddia etmişlerse de esirler bu tarihten sonra da küçük gruplar halinde vatanlarına dönmeye devam etmişlerdir. Hatta vatanlarına hiçbir zaman dönemeyen esirler olduğu gibi parasızlıktan veya başka sebeplerden buldukları bölgelerde uzun süre yaşamaya mecbur kalmış mağdur esirler de çıkmıştır. Örneğin Merkez kumandanlığı Esir İşleri Müdürlüğünden Erkan-1 Harbiyeye Mart 1922'de gelen bir raporda Yunan vapuruyla tabip ve eczacı olmak üzere 4 yarbay, 7 binbaşı, 11 yüzbaşı ve 1 üsteğmen olmak üzere toplam 23 subay ile 4 kadın ve 3 çocuk esirin geldiği yazılıdır. İstanbul'da yerleşik olmayan esirler Selimiye'ye sevk edilmiş ve muameleleri burada yapılmıştır.²⁵¹⁴

Esirlerin dönüşünün zaman alması pek çok sorunlara yol açmaktaydı. Bu sorunları çözmeye yönelik olarak Mayıs 1920'de Muvakkat Esir Müfettişliği kuruldu. Müfettişliğin öncelikle kuruluş amacı esirlerin karşılanması, barındırılması, evlerine gönderilmesi, yiyecek ve elbise ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Müfettişlik son esir gelinceye kadar görevine devam edecektir. Müfettişliğin kadrosu ve talimatnamesi de belirlenmiştir. Sıhhiye Heyeti ise yeni müfettişlikte de aynen yerini koruyacaktır.²⁵¹⁵

Özetle, diğer esir bölgeleri ile kıyaslandığında, Mısır'dan dönen esirlerin çoğunun hasta, zayıf, malul ve kör oldukları görülmektedir. Bu durumun oluşmasında Mısır'daki esir kamplarının şartları son derece etkilidir. Deniz kenarında, güneş altında ve kızgın kumların üzerinde yaşayan esirlerin bu şartlara uzun süre dayanması mümkün değildi. Bu kötü kamp şartlarına Ermeni tercümanların yanlış çevirileri ve İngiliz doktor ve komutanları yönlendirmeleri eklendiğinde Mısır'dan dönen esirlerin neden genel sağlık durumlarının daha kötü olduğu anlaşılmaktadır. Yıllarca Hindistan'da kaldığı halde sağlığında herhangi bir

²⁵¹² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 1715/2.

²⁵¹³ **Great Falls Tribune**, 8 November 1921, s. 11.

²⁵¹⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 82/7.

gerileme olmayan esirlerin geri dönüşte kısa bir süre Mısır'da kalması sonucu gözlerin kısmen veya tamamen görmez olması buradaki sağlık şartlarını açıklayan en iyi durumdur. Esirlerin çilesi bitmemiş, kampların kapatılması sonrası ülkelerine dönerken de çok ciddi sorunlarla karşılaşmışlardır.

6.6.3 Hindistan ve Burma'daki Esirlerin Geri Dönüşü

Hindistan kamplarındaki esirlerden değişik sebeplerle henüz savaşın başında geri gönderilenler olmuştur. Örneğin Yasin ve Ahmed Çelebi'nin Mezopotamya'ya geri dönmelerine izin verilmiştir. Hindistan Hükûmeti, Mumbai Hükûmetinden bu iki esirin geri gönderilmesi için düzenlemeler yapması istemiş ve bu esirler Basra'ya doğru Chakla ile 27 Ağustos 1915'de tarihinde yola çıkarılmıştır.²⁵¹⁶

Kastamonulu 3. Alay Sahra Topçu Tabur 2. Bölük, 4. Ahır Çavuşu Ahmed oğlu Mehmed, ifadesinden de öğrenildiğine göre Mütareke'yi müteakip esirler memleketine sevk edilmek üzere tekrar aynı yoldan Basra'ya tel örgülü ordugâhına getirilmişlerdi.²⁵¹⁷

Bern İtilafnamesi sonrası pek başarılı olunmasa da esirlerin geri gönderilme işlemlerine hemen başlandı. Örneğin yaralı olarak esir düşen ve malul olduğu bilinen Bellary esir karargâhında tutulan 142. Alayın 2. Bölüğü'nden Muvazzaf Mülâzım Cemal Efendi'nin memleketine iadesi bu itilafname gereğince Mart 1918'de Osmanlı Hükûmetince istendi.²⁵¹⁸ Hindistan'da bulunan ve geri gönderilmeleri planlanan bu esirler, 1918'in hemen başından itibaren öncelikle Mısır esir kamplarına getirildi. Yukarıda ismi geçen Mülâzım İhsan oğlu Cemal Efendi ile İshan Efendi, malul savaş esirleri olmaları sebebiyle Loyalty Hastane Gemisi ile memleketine iade edilmek üzere Mısır'a nakledilen esirlere örnek verilebilir.²⁵¹⁹

14. Fırka Sıhhiye Bölüğü doktorlarından iken İngilizler tarafından esir edilip Swchebo nekahet kampında bulunan Doktor Binbaşı Ali Fuad Hamdi Bey de Bern İtilafnamesi gereğinde iadesi istenen kişilerdendir. Uzun müddetten beri sağlık durumdan muzdarip olması sebebiyle Osmanlı doktorları arasında ilk katile ile

²⁵¹⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 65/45.

²⁵¹⁶ TNA, FO., 383/88.

²⁵¹⁷ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 90/33.

²⁵¹⁸ BOA, HR. SYS., 2241/8.

²⁵¹⁹ BOA, HR. SYS., 2242/3.

memlekete iadesi için İngiltere Hükûmetine gerekli başvurular yapılmıştır.²⁵²⁰

İngilizler, bu bölgedeki esir değişimi konusunda acele etmemişler, dikkatli davranmışlar ve ağırdan almışlardır. Hasta ve malul esirler tekrar tekrar muayene edilerek zamandan kazanılmıştı. Daha sonra ise İngiliz bütçesine yük olan esirler öncelikle sevk edilmeye başlandı. Mütareke sonrası önce yüksek maaş verdikleri doktorlarla sıhhiye görevlilerini geri göndermiştir. Kendileri için bir diğer masraf kaynağı olan işgal altında olup ailelerine maaş verilen esirler de öncelikle geri gönderilmiştir. Mütareke sonrası 50'den fazla doktor ve sıhhiye personeli kamptan evlerine gönderildi. Bağdat ili sıhhiye müfettişi Doktor Nizameddin ve emekli askeri Doktor Binbaşı Muzaffer Bey bir ay sonra Aralık ayında, 50. Tümen ile birlikte esir düşen Doktor Binbaşı İbrahim ve Sabri beylerle diğer üç doktor yüzbaşı Nisan 1919'da, dört yedek doktor yüzbaşı Mayıs 1919'da, 130 kadar sıhhiye eri ve iki Ermeni yedek doktor yüzbaşı 25 Eylül 1919'da memleketlerine gönderildi. Irak'ta yerleşik şeyhler, Irak bölgesinde doğmuş veya oraya yerleşmiş subaylar ile halk arasından esir edilen önemli şahıslar Mütareke sonrası serbest bırakıldı. Esir sayılarının azalmasıyla esirler belirli merkezlerde toplanmaya başlamıştı. Bu amaçla Sumerpur kampındaki esirler Bellary kampına nakledilmiştir. Ardından Thatmyo kampında esirler Meiktila karargâhına gönderilmiştir. Thatmyo kampı kapatıldıktan sonra buradaki esirlerin Bellary kampına götürülmesi kararı alınmıştır. Bu kamp kısa sürede başlayacak olan sevkiyat işlemlerinin sevkiyat merkezi olacaktır.²⁵²¹

Esirlerin değişimin geçirilmesine Yüzbaşı Baxter'ın raporu da örnek verilebilir. Baxter tarafından yapılan esirlerin sağlığıyla ilgili soruşturmalar normalden uzun bir zaman aldı. Türkler tarafından alıkoyulan hasta ve yaralı İngiliz esirleriyle Türk esirlerin değişimi gündeme geldiğinde, Türk esirler dikkatle incelenmiş ve sağlık açısından olabildiğince uzun süre muayene edilmişti.²⁵²²

Esirlerin kabileler halinde Hindistan'dan geri dönmeye başlaması 1919 yılının başlarıdır. Hindistan ve Mezopotamya'dan Türkiye'ye Mısır üzerinden geri gönderilecek 30.000 kadar Türk esirin bulunduğu bilgisi Hindistan ile İngiltere arasında Nisan 1919 tarihinde gerçekleşen yazışmalara yansımıştır. Geri gönderme

²⁵²⁰ BOA, **HR. SYS.**, 2241/9.

²⁵²¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **BDHK.**, 4609/13'den aktaran Cemalettin Taşkıran, **a.g.e.**, s. 135-136.

işlemleri için askeri yetkililere tüm hazırlıkların yapılması emri verilmiştir. Esirlerin yaz aylarında gönderilmeleri amaçlanmıştır. Mezopotamya Seferi Kuvvetleri Komuta Genel Subayı, Hindistan Genel Valiliğine 1 Nisan 1919'da gönderdiği yazıda, Mezopotamya'da işçi birliklerinde bulunan 17.000 Türk savaş esirinin Mezopotamya üzerinden gerçekleştirilmesinin olanaksız olması sebebiyle Mısır üzerinden yapılıp yapılmayacağını sormuştur. Ayrıca geri gönderme işlemi için Hindistan'da da yaklaşık 13.000 Türk savaş esiri bulunmaktadır.²⁵²³

Kut'ül-Amare'de esir olan 45. Fırkaya mensup 45. Piyade Alayı'ndan Süleymaniyeli Mehmed Onbaşı, 21 Temmuz 1919'da Hindistan'dan Mısır, Beyrut, Halep yolu ile Mardin'e geldiği bilgisini vermiştir. Haziran başında Hindistan'dan yola çıkmıştır.²⁵²⁴

Esirlerin geri dönüşü için daha çok deniz yolu kullanılmaktadır. Buna rağmen esir sayısının fazla olması ve nakillere ayrılan gemilerin az olması sebebiyle esirlerin evlerine dönmeleri zahmetli olmuş ve uzun süre almıştır. Mayıs 1920'de İngiliz Denizcilik Bakanlığına Northbrook gemisi ile dönen savaş esiri Türk görevliler, geminin barınma imkânlarına karşı şikâyette bulunmuşlardır. Diğer şikâyet konuları ise gemide savaş esiri olan 600 Türk görevli sayısının aşırı fazla oluşu ve verilen kötü yemeklerdir. Konu Hilafet Komitesi'ne bildirilmiş ve komite de konu hakkında incelemelerde bulunmuştur. Northbrook'un Madras Limanı'na varışıyla birlikte Hilafet Komitesi'nin üyelerinden bir kişi gemiye binmiş; Türk görevlilerinin seyahat esnasında çok sıkıntı çektikleri, kendilerine verilen yiyecek miktarının yetersiz olduğu ve bu konuda bir şeylerin yapılması gerektiği bilgilerini edinmiştir. Türk görevlilere ve askerlere Hilafet Komitesi'nin maddi desteğiyle yiyecek sağlanmasına karar verilmiştir. Bu doğrultuda, gün boyunca yemek, tatlı, meyve ve diğer hayati gereklilikler sağlanmıştır.²⁵²⁵

Hindistan Hükûmeti, barınma imkânlarına ilişkin yapılan şikâyetle ilgili Haziran 1920 tarihli şikâyet mektubuna cevap vermiştir. İngiliz yetkililer, Northbrook gemisinin esirleri taşımada yetersiz olduğunu reddetmiştir. Doğu Hint Adaları'ndaki Ana Deniz Ulaşım Subayı, 7 Nisan 1920 tarihindeki telgrafları ile

---

²⁵²² TNA, FO., 383/339.

²⁵²³ TNA, FO., 383/535.

²⁵²⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 85/48.

amirallikten alınan talimatlar gereği, Northbrook gemisindeki Türk savaş esirleri için barınma imkânlarının iyi derecede sağlandığını ileri sürmüştü. Bu gemi, Türk savaş esirlerinin nakliyeleri için tahsis edilenler arasında en iyi asker gemisi olarak düşünüldüğünden subayları taşınması için özellikle seçilmiştir. Türk görevliler arasından aşçı, fırıncı ve hizmetli olarak görev yapan 50 nitelikli esirin gemiye yüklenmesi için düzenlemeler yapılmıştır. Banyo, çamaşırhane ve abdesthaneler, birinci ve ikinci sınıf Türk esirler için ayrı olarak düzenlenmiştir. Ancak kendilerine sağlanan barınma imkanları ile ilgili olarak aralarında ciddi bir farklılık bulunmamaktadır. Türk subaylarına İngilizlere davranıldığı gibi davranılmış, masa ve tabureler güvertelere yerleştirilmiştir. Madras'tan sonra gemiye bindirilen toplam sayı şu şekilde olmuştur: 451 birinci sınıf, 107 ikinci sınıf, 50 üçüncü sınıf ve 80 Hintli nöbetçi bulunmaktadır. Birinci, ikinci ve üçüncü sınıf yolcuların ayrı kompartımanlarda seyahat etmeleri ve gemide bulunan üçüncü sınıf 50 Türk'ün görevlilere emir eri olarak hizmet etmeleri için gerekli çalışmalar da yapılmıştır. Birinci sınıf barınma imkânlarının yetersiz olmasına rağmen yiyeceklerin kötülüğü hakkında ileri sürülen şikâyetlerle ilgili olarak tüm sınıflar için porsiyonlar Rangoon'da yetkililerce belirlenmiştir. Geminin toplam kapasitesi 995 İngiliz veya 1.151 Hintli şeklinde iken gemide toplam /8 kişi seyahat etmiştir. Bu nedenle Türk savaş esirleri gemiye aşırı bir şekilde bindirilmemiş ve dahası normalde İngilizlere tahsis edilmiş olan sayıya göre yaklaşık %30'luk bir boşluk da kalmıştır. Tedarik ve Taşıma Birliği tarafından belirlenen günlük erzak miktarı şu şekildedir.²⁵²⁶

Tablo 6.1: Esirlere Geri Dönüşleri Sırasında Verilen İaşe

Yiyecek	Miktarı	Yiyecek	Miktarı	Yiyecek	Miktarı
Un	4ons	Şeker	2 ons	Çay	½ ons
Ekmek	14 ons	Pirinç	6 ons	Tuz	¾ ons
Et	6 ons	Hint safranı	1/8 ons	Soğan	2 ons
Yeşil sebzeler	8 ons	Patates	3 ons	Kakao	¼ ons
Süt	½ ons	Çıra	3 tane	Sigara	5-7 tane

²⁵²⁵ TNA, FO., 371/5143.

²⁵²⁶ TNA, FO., 371/5143.

Kibrit	2/7 kutu	-	-	-	-
Çay yerine haftada iki kez kahve Hastanedeki hastalar için fazladan çıra İyileşmekte olanlar için süt					

Ayrıca İngilizler Northbrook gemisinde bulunan Türk görevlilerin komiteye teşekkür etmek amacıyla bir mektup yazdığını ileri sürerek kendilerini savunmuştur. Osmanlı sultanına hitaben yazılmış ve söz konusu 6 Türk görevli tarafından imzalanmış bir dilekçe İngilizler tarafından delil olarak gösterilmiştir. Türk görevliler ve askerler Hilafet Komitesi üyelerine hitaben misafirperverliklerine teşekkürlerini bildiren bir mektup kaleme almıştır. Gemideki Türk görevlilerden isimleri bilinenlerden Yarbay Nazmi, Yarbay Yusuf, Yarbay Hasan Yetim, Yarbay Muhammed, Yüzbaşı Muhammed Tevfik'in yazdığı teşekkür mektubu şöyledir:

“Müslüman Kardeşler,

Cezaevine benzer İngiliz kamplarında 5 yıllık ıstıraptan sonra Türk görevliler evlerine dönmekten çok memnunlar; ancak Madras'ta çok kısa süren tanışıklığınızın ardından sizden ayrıldıkları için oldukça üzgünler. Kendileri, nesiller boyunca unutulmayacak olan kardeşçe ve cömertçe davranışlarınızdan dolayı size borçlular. Bu ilk ve muhtemelen son karşılaşmamızda göstermiş olduğunuz kibarlık ve cömertlikten dolayı son derece müteşekkiriz ve farklı bir zamanda kanımızla bile bu borcu ödeyebileceğimizi düşünmemekteyiz. Northbrook gemisinde edindiğimiz tarihi kardeşliği asırlar boyunca nesilden nesle aktaracağız. Gerçek duygularımızı ifade eden kelimeler bulamıyoruz ve bu yüzden gözümüzdeki yaşlarla size veda ediyoruz. Sonsuza kadar burada bıraktığımız kardeşlerimizi hatırlayacağız ve sonsuza kadar sizin mutluluğunuz için dua edeceğiz. Tanrı tüm dileklerinizi gerçekleştirsin.

*Hoşça kalın eski dostlar. Hoşça kalın.”*²⁵²⁷

Bu arada Eylül 1920'de 1.700 kişilik bir kafilе daha İstanbul'a ulaşmıştır.²⁵²⁸ Babialı İngiltere'den dönen Türk savaş esirlerinin Hollanda üzerinden değil

²⁵²⁷ TNA, FO., 371/5143.

doğrudan Türkiye'ye gönderilmelerini talep etmişti.²⁵²⁹ İstanbul'daki İngiliz Temsilciliği Hindistan'da herhangi bir Türk sivil savaş esiri bulunmadığını ve geri gönderilmekte olan Türk savaş esirlerinin askeri esir olduğunu iddia etmiştir.²⁵³⁰ Ayrıca yine bu ay Osmanlı Hükûmeti, Vatikan'a bir bakan göndermek istemiş ve Papa'nın, savaş esnasında Türk savaş esirlerine finansal ve diğer yardımlarına karşı teşekkür etmiştir.²⁵³¹

Hatıralara bakıldığında esirlerin hangi tarihlerde kampı terk ettikleri bilgisine ulaşılmaktadır. Bellary kampından esirlerin gönderilmesi 1920 yılı başından itibaren 9 Nisan 1920'de üç ayrı trenle her birinde 650 esir olmak üzere 1.950 esir gönderilmiştir. İngilizler sevk olunacak askerlere bir kat elbise, çamaşır, çorap, peşkir vesaire vermiştir. Her bölükten seçilen esirler kamptan çıkmadan önde ateşli ve yaralayıcı maddeler ve silah aramasından geçirilmiştir. Trene binen askerler pencerelerden saklamış oldukları Osmanlı bayraklarını çıkartmışlar ve tren hareket edeceği sırada "*Padişahım çok yaşa.*" diyerek yola çıkmışlardır. Artık kendi paraları ile aldıkları sigaraları içmeye başlamışlardır. Nallı 5, Saatli 12,5, Papazlı 25, Trenli 30, Deretnotlu 50, Makraslı 60 paradır. Vukuatlılar ve hastanede esir olan askerler gönderilmeyerek kampta kalmışlardır. İlk kafilede gidenler arasında Geyve Hayrettin köyünden Ali Ağa, Adana Abalı köyünden Kara Mehmed, Hendek Çit mahallesinden Kopuk Ahmed Ağa vardır. 19 Nisan günü kalan esirler Miraç Kandili idrak etmiş ve mevlit okutarak dualar etmişlerdir. 8 Mayıs günü bazı subaylar kamptan ayrılmıştır. 19 Mayıs günü Ramazan başlamış ve askerler önceki senelerde olduğu gibi yine oruç tutmuşlardır. Geceleri pilav, demirhindi hoşafı, makarna ile oruca başlamışlar akşam sebze ile oruçlarını açmışlar ve teravih namazını kılmışlardır.²⁵³²

11 Haziran günü yine bir grup subay ve asker yola çıkmış ve İstanbul'a gönderilmişlerdir. Bu defa giden esirlerin numaraları 5.876'dan 5.877'ye kadardır. Geri kalanlar küçük bir tel örgüye sığacak kadardır. 19 Haziran günü esiler kamptan

---

²⁵²⁸ Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 159-165.

²⁵²⁹ TNA, **FO.**, 371/5143.

²⁵³⁰ TNA, **FO.**, 371/5143.

²⁵³¹ **Great Falls Daily Tribune**, 3 September 1920, s. 1.

²⁵³² Hüseyin Fehmi Genişol, **a.g.e.**, s. 137-141.

kurtulacakları günü hayal ederek mutluluk içinde Kurban Bayramı'nı bir takım oyun ve cümbüşler ile kutlamışlardır.²⁵³³

Uzun süredir konuşulan ve basına da yansıyan sıhhiyecilerin gideceği haberi Eylül 1919'da kampa ulaşmıştır. Hemen ardından 82 sıhhiyeci kamptan gönderilmiştir. Hüseyin Fehmi Güneş'in bulunduğu bölüğün çavuşu Ömer Ağa, sıhhiyeci olduğundan kamptan ayrılmadan önce yerine geçecek kişiyi bölükte bulunanlardan seçmek istemiş ve pek çok kişinin sevgini kazanmış olan Hüseyin Fehmi Güneş, ticaretine engel olacağı gerekçesiyle istememesine rağmen çavuş yapılmıştır. Hüseyin Fehmi Güneş, çavuş olduktan sonra ticareti bırakmış, kendisine ayırdığı vakit de artmıştır. İşsiz kalan yardımcısı Emin'e yardım etmiştir. Sabah yoklamasından sonra askerleri angaryaya göndermekte, ardından odasına gitmekte, çayını kahvesini içip anılarını yazmaktadır. Bu dinlenme ile geçen boş vakit akşam esirlerin angaryadan dönmesine kadar devam etmektedir.²⁵³⁴

Subayların geri kalanı 23 Haziran 1920'de İstanbul'a gönderilmiştir. Hemen ardından kampta kalan son kişiler de yola çıkmıştır. Kampta sadece Binbaşı Cemal Bey'in şikâyet ettiği Kûtu'l-Amâre'de esir düşmüş bir İngiliz'e hakaret eden teğmen kalmıştır. Artık emekli bir paşanın esir olarak tutulduğu ve 225 Türk esirinin toprağa verildiği kampa veda edilmiştir. Tüm esirler sıkı bir aramadan geçirilmiştir. Yolculuk sırasında esirlere reçel ve bisküvi verilmiştir. Bellary esir kampından gelen esirler sahilde gemiye binmeden önce 8 Temmuz 1920 günü Burma eyaletindeki Meiktila esir kampından gelen esirler ile birleşmişler ve aynı gemi ile İstanbul'a yola çıkmışlardır. Gemiye binince esirlere ekmek, yemek, çay, şeker, sigara, süt tozu, kahve ve kakao verilmiştir. Vapurda yaklaşık Türk, İngiliz ve Hintliler dâhil 2.000 kişi bulunmaktadır. Gemideki koruyucular ise Ram-Ram denilen Mecusilerdir. Vapurda erzaklar esirlere çiğ olarak verilmekte ve seçilen askerler yemekleri yapmaktadır. Ayrıca ekmek için de seyyar fırınlar vardır. Ekmekçiliği yol boyunca Süveyş'e kadar Hüseyin Fehmi Güneş'in kamptaki ortağı Emin adlı esir yapmış ve bunun için esirlerden para toplanmıştır. Bu yevmiye, ikramiyeleri olan erlerin tahsilâtından karşılanmaya çalışılmıştır. Esirler Yemen'in güneyinden geçerek 9 Ağustos 1920 günü Süveyş Kanalı'na ulaşmıştır. Ne oldu ise burada olmuş evlerine

---

²⁵³³ a.g.e., s. 141-142.

gideceğini düşünen esirler gemiden indirilerek trenlere bindirilmiş ve Bilbeis esir kampına getirilmiştir.²⁵³⁵

Esirler yurda döneceklerini haberini alınca ilk olarak bu haberi ailelerine mektup yazarak bildirmişlerdi. Burma'da bulunan diğer esirlerin de içinde bulunduğu bir esir kafilesi 15 Mayıs 1920'de tren ile Madras'a gitmişlerdir. Bir gün sonra da Nordbrok adlı gemi ile Madras limanından yola çıkmışlardır. Yol boyunca gemi kaptanı esirlere her türlü tehlikeye karşı tatbikat yaptırmıştır. Esirlere gemide fırında pişen taze ekmekek, konserve, sebze, meyve ve donmuş koyun eti verilmiştir. 26 Mayıs'ta Aden'e ulaşan gemi 6 Haziran'da kanalın Sina yönünde Kantara esir kampına ulaşmıştır. Burada kendilerini Mısır'dan İstanbul'a götürecek gemiyi beklemişlerdir. Esaretleri boyunca rahat bir hayat süren esirler için Mısır'dan İstanbul'a gitmek tam bir işkence olmuştur. Buranın havası ve iklimi esirler için yaşanmaz haldedir. Her an bir hastalık bulaşma tehlikesi vardır. Esirler, 15 Haziran'da tren ile Kantara'dan ayrılarak Zakazik ve Tanta'dan geçerek İskenderiye'ye ulaşmışlardır. İskenderiye limanından 16 Haziran günü Tarant gemisi ile yola çıkmışlar ve 19 Haziran'da Haydarpaşa'ya ulaşmışlardır.²⁵³⁶

Kalan esirler 2 Kasım 1920 günü Türkiye'ye gönderilmek üzere kamptan ayrılmıştır. Değerli eşyalarını Nişantaşılı Rum Yordan'ın bavuluna koymuşlardır. Türk esirler İngiliz ve Hintlilerle dost olarak vedalaşmışlardır. Her türlü kontrol ve dezenfekte yapıldıktan sonra son esir kafilesi 4 Kasım günü Bombay'dan gemi yola çıkmıştır. Bu limanda Hintli Müslüman bir tüccar Türk esirlere sigara, çorap ve mendil dağıtmıştır. Müslüman esirlere Hintli Müslüman zenginler tarafından daha önceden yiyecek ve giyecek yardımı yapılmış fakat İngilizler tarafından bu yardımlara el konulmuştur. Gemiye 800 kişilik Hintli tabur da bindirilmiştir. Esirlerin bazıları hatıra olarak maymun ya da papağan gibi hayvanlar almıştır. Gemi yük gemisi olduğundan herhangi bir gümrük ödemesi yapılmamıştır. Gemi Aden, Yemen, Süveyş yolu ile Haydarpaşa'ya 22 Kasım günü ulaşmış ve esirleri Selimiye kışlasına teslim etmiştir. Selimiye Kışlası'nda daha önce gelenlerle beraber binlerce esir bulunmaktadır. Askerlerin Anadolu Hareketi'ne katılma ihtimallerine karşın

---

²⁵³⁴ a.g.e., s. 109-110, 117-118.

²⁵³⁵ a.g.e., s. 142-151.

²⁵³⁶ Tahsin İybar, a.g.e., s. 113-114.

memleketlerine gitmelerine izin verilmemiştir. Esirler burada gözetiminde tutulmuş ve sürekli yoklama yapılmıştır. Kışlanın esirlere yetmemesi üzerine 8.000 esir Süleymaniye camisine nakledilmiştir. Cami adeta kışlaya dönmüştür.²⁵³⁷

Esirlerin kamplardan evlerine gönderilme hikayesi Muhiddin Erev'in anılarında da yer bulmaktadır. Erev, 1920 yılında serbest bırakılacak esirlerin listesinin yayımlanmasından bahsetmektedir. Bu listede Muhiddin Bey de yer almıştır. Esirler Ballary civarından trene bindirilerek önce Madras'a oradan da vapurla Seylan Adası merkezi Kolombo'ya hareket etmişlerdir. Bu vapur, aynı zamanda bir başka esir kampı Thatmyo'dan dönen esir subaylarını da taşımaktadır. Muhiddin Bey, beraber esir düştüğü pek çok arkadaşı ile bu gemide karşılaşacak ve hasret giderecektir. Esaret sırasında ya da sonrasında kaybolan nice arkadaşlarından ise haber yoktur. Dönüş yolunda ölen esirler ise geminin kıç tarafında yapılan bir törenle Umman Denizi'ne atılmışlardır.²⁵³⁸

Bazı esirler Aden'e varınca kayıklarla vapura yaklaşan Yemenlilerden küçük hasır zembiller içinde yemen kahvesi satın almıştır. Esirler, Kızıldeniz'i aşır Süveyş Kanalı'ndan ağır ağır geçerek Kantara'da bir kum çölünde yine tel örgülerle çevrili bir kampa yerleştirilmişti. Yaz güneşinin kasıp kavurduğu bir zamanda esirler bir hafta kadar zamanı burada geçirmek zorunda kalmıştır. Kamp civarında yaklaşık diz boyuna yakın bir kum sahada bir İngiliz'in, omzundan iplerle bağlanan bir çuval kumu araba çeker vaziyette yirmi metre mesafe dahilinde bir ileri bir geri sürüklediğini Muhiddin Bey anlatmaktadır. Muhiddin Bey, askerin hangi suça karşı böyle bir cezayı hak ettiğini düşünmüş ve İngilizlerin ceza verme yöntemine akıl erdirememiştir.²⁵³⁹

İsmailiye'den trene binen esirler İskenderiye'ye varmış oradan vakit geçirilmeden gemilere bindirilerek 1914'ün Şubat ayında İstanbul'a ulaşmışlardı. Haydarpaşa'dan trenle bir ideal uğrunda ayrılan Muhiddin Erev, "*Heyecanlıydım. Sabahleyin, ufukta İstanbul'un narin minareleri göründü. Akıtığım sevinç gözyaşlarını hâlâ unutamam.*" diyerek duygularını dile getirmiştir.²⁵⁴⁰

²⁵³⁷ Nurettin Peker, **a.g.e.**, s. 221-226.

²⁵³⁸ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 56-57.

²⁵³⁹ Muhittin Erev, **a.g.m.**, s. 57.

²⁵⁴⁰ **a.g.m.**, s. 57.

Meiktila kampında esirlerin Mütareke'den sonra peyderpey memleketlerine gönderildiği Mustafa Tütüncü'nün hatıratında söylenmektedir. Kamptan ilk kafilede 1.500 kişi gitmiştir. Bu kafileden sonra bir ara verilmiş ve 6 ay sonra ikinci kafile yola çıkmıştır. Mustafa Tütüncü'nün içinde bulunduğu grup en son evine dönmüştür. O vakit kampta 1.800 esir kalmıştır. Böylece üç senelik esaret son bulmaktaydı. Ocak 1920 tarihinde son kafile ayrılmıştı.²⁵⁴¹

Esirler, Mandalay eyaletinden Rangoon'a trenle oradan vapurlar ile ülkelerine nakledilmiş; gelişte olduğu gibi gidişte de vapurun ambarına konulmuştur. Gemide kampta olduğu gibi erzaklar çığ verilmiş ve aşçılar güvertede kazanlarda yemekleri pişirerek esirlere yedirmiştir. Yemeklerde bir sorun yaşanmamıştır. Gemide buzhane olup verilen etler ve yağlar orada saklanmıştır. Gemide havuz olup sıcaktan bunalanlar havuza girebilme imkânı bulmuştur. Fakat havuz yüzmek için çok pistir. Yolculuk boyunca 6 esir hayatını kaybetmiştir. Esirler için dini vecibelere göre törenler yapılmış ve İngilizler gerekli tüm hassasiyeti göstermişlerdir. Cenazelerin yıkanması için lif, sabun gibi gerekli levazım verilmiş, esirlerin içlerinden bu işi bilenler ölen esirleri yıkamış ve kefene sararak cenazeler hazır hale getirilmiştir. Cenaze başında Kuran okunmuş, cemaatle cenaze namazı kılınmış, gemi bayrağı yarıya indirilmiştir. Kılınan cenaze namazının ardından cenazelerin ayaklarına ağır demir ağırlıklar bağlanmış, bir tahta üzerine konulmuş ve vapur durdurularak bir manga asker cenazeyi vapurun küpeştesinden denize bırakmıştır. Altı cenazenin altısına da bu muamele yapılmıştır. Serendip ve Süveyş Kanallarında vapur mola vermiştir. Hindistan'da kamptan ayrılmalarından Çanakkale'ye gelmeleri 31 gün sonra olmuştur.²⁵⁴²

6.6.4 Kıbrıs Türk Esir Kampının Boşaltılması

İngiliz yetkililer, 1918'de savaş sona ermesine rağmen serbest kalan esirlerin Yunanlılara karşı tekrar savaşmamaları için Türkleri Anadolu'ya göndermek istememişlerdi. Başka çareleri kalmayan Türk esirlerin ana vatana dönebilmek için

---

²⁵⁴¹ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 72-74.

²⁵⁴² Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 72-74.

kaçmaktan başka çareleri kalmamıştır. Çoğu zaman ada halkı yardım etmiş ya da kimisi sandal kimisi sal yaparak Anadolu'ya ulaşmaya çalışmıştı.²⁵⁴³

Şehitlikte kitabesi bulunan şehitlerin vefat tarihlerine bakıldığında son tarih olarak 8 Şubat 1920 görülmektedir. Bu sebeple esirlerin Şubat 1920'den sonra adadan ayrıldıkları sanılmaktadır.²⁵⁴⁴ Kampın boşaltılması ise 1920 yılı sonunda ancak mümkün olmuştur. Esirlerin kamplardan yurda dönüşleri genelde deniz yolu ile olmuştur. Gemilerin küçük olması ve sayılarının yetersizliği sebebiyle esirler 200'er ve 1000'er kişilik kabileler halinde adadan ayrılabilmiştir. 1920 yılında esirlerin gönderilmeye başlanması ve firarlar ile kamptaki esir sayısı ciddi oranda azalmıştır. 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması ile kamp kapanmış ve esirlerin mübadelesi başlamıştır. Buna rağmen kamp 1923 yılına kadar aktif kalmış ve en uzun süre açık kalan kamp olarak kayıtlara girmiştir. Bu tarihe bakıldığında Kıbrıs kampındaki esirler en son yurda dönen kişilerdir.²⁵⁴⁵

6.6.5 Selanik Türk Esir Kamplarının Boşaltılması

Selanik esir kamplarını ziyaret eden Kızılhaç heyeti, ziyaretleri sırasında esirlerin geri gönderilmelerini gerçekçi bulmamış ve ancak barış yapıldığı anda esirlerin geri dönüşünü mümkün görmüştür. Yapılan planlamaya göre Dedeağaç yolundan dönecek Türkler memleketlerine göre sıra ile geri gönderileceklerdir. Heyet, 21 malul Alman esirin acilen gönderilmesi gerektiğini raporlarına not düşmüştür.²⁵⁴⁶

Savaş sonrası kampın kapatılması gündeme geldiğinde önce tüm esirler doktorlar tarafından muayene edilmiştir. Sağlam olanlar sona bırakılmak üzere zayıf olanlar öncelikli olarak memleketlerine gönderilmeye başlanmıştır. Örneğin, Selanik kamplarında esaret hayatını geçiren Mehmed Nuri Efendi, sağlam olarak ayrıldığından; evine gönderilmesi bir sonraki seneyi bulmuştur. 17 Mart 1920

²⁵⁴³ Ulvi Keser, "Kıbrıs'ta Çanakkale'nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caralos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri", **a.g.e.**, s. 479-480.

²⁵⁴⁴ Ahmed Sami, **a.g.e.**, s. 2-3; Hüseyin Metin, **a.g.e.**, s. 241.

²⁵⁴⁵ **Doğruyol Gazetesi**, 19 Ocak 1920; **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharıpler**, s. 141-142; Ulvi Keser, **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, s. 193; Ahmet Gazioğlu, **a.g.m.**, s. 1497-1498.

²⁵⁴⁶ **Rapport : Sur Leurs Visites aux Prisonniers de Guerre en Grèce a Salonique en Macédoine et en Serbie: Documents publiés A L'occasion de la Guerre 1914-1919**, s. 42.

tarihindeki 350 kişilik bir grupla evine dönebilmiştir. Bu durumda ilk hasta esirlerin 1919 yılında gönderildiği ortaya çıkmaktadır. 18 Mart sabahı esirler önce çadırlarını yıkmış ve yoklama alanına gelmiştir. Vapurla 24 saat içinde İstanbul'a ulaşılmış, kısa süreli istirahatten sonra gemi Kız Kulesi'ne demirlemiştir. Şirket vapuru ile esirler Haydarpaşa'ya çıkarılmıştır. Selimiye Kışlası'nda kayıt yaptırıldıktan sonra evlerine dağılmıştır.²⁵⁴⁷ Selanik esir kamplarında günlerini geçirmiş Osman Ertaş da gemi ile Selimiye Kışlası'na getirildiğini ve burada tüm esirlerin terhis edildiğini söylemektedir. Esirlerin arasında 15 senedir asker olanlar bile vardır.²⁵⁴⁸

Dönenim basınına bakıldığı zaman da esirlerin 1919 yılında evlerine döndükleri ortaya çıkmaktadır. Times gazetesi 5 Kasım 1919 tarihinde İngiliz Savaş Merkezinden aldığı haberi vererek 29 Ekim haftasında 518 Türk esirin Selanik'ten geri gönderildiğini açıklamıştır.²⁵⁴⁹ Bir ay sonra 3 Aralık 1919 tarihinde yine aynı gazete İngiliz Savaş Merkezinden aldığı bir başka haberi paylaşarak 12 Kasım'dan beri toplamda 380 esirin Selanik'ten geri gönderildiğini gazetesinde duyurmuştur.²⁵⁵⁰

Arşiv belgeleri de incelendiğinde de hatıratlara ve basına benzer olarak sağlık yönünden sorunlu esirlerin 1919'da evlerine gönderildiği bilgisine ulaşılmaktadır. 27 Mart 1919 tarihinde Harbiye Nezaretindeki İngiliz İrtibat Subayı Crawford, İstanbul Muhafızlığı Sıhhiye Dairesi'ne Selanik'te hasta ve yaralı olarak bulunan 166 Türk savaş esirinin bir hastane katarıyla İstanbul'a getirileceğini bildirmiştir. Sıhhiye Dairesi ile irtibata geçilerek esirlerin geleceği tarih tespit edilmeye çalışılmıştır. Gereği kadar görevlinin ve nakliye aracının istasyonda hazır bulundurulması ve esirleri alması planlanmış, Sıhhiye Dairesi'nin tedarik edeceği araçlar kâfi gelmezse İstanbul Muhafızlığına müracaat edilmesi düşünülmüştür. İstanbul Muhafızlığı ve Sıhhiye Dairesi, hasta ve yaralıların iyi bir şekilde karşılanması ve tedavilerinin yapılması ile görevlendirilmiştir. Osmanlı Ordu-yı Hümayunu Erkân-ı Harbiye-i Başkanlığının İkinci İstihbarat Şubesi'ne gönderdiği bir yazıda da 10 Nisan 1919

---

²⁵⁴⁷ Mehmet Nuri, **a.g.m.**, s. 68-72.

²⁵⁴⁸ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 39-41.

²⁵⁴⁹ **The Times**, 5 November 1919, s. 12.

²⁵⁵⁰ **The Times**, 5 December 1919, s. 11.

günü Selanik'ten yaralı ve sağlık yönünden çok kötü 116 Osmanlı askerini taşıyan bir sıhhiye treninin İstanbul'a ulaştığı yazmaktadır.²⁵⁵¹

1. Kolordu Kurmay Başkanlığı, Ekim 1919'da Merkez Komutanlığına Selanik'ten Edirne'ye 155 esirin geleceği bilgisini vermiştir. Esirlerden sağlıklı olanlar askeri misafirhaneye, hasta ve yaralılar hastaneye gönderilecektir. Kurmay Başkanlığının emriyle Edirne'de kurulmuş birlikler, gelecek esirlerin nakli için ellerindeki bütün hastane teçhizatını ve arabaları İstasyon Sevk Memurluğuna verecektir. Esirlerin her türlü ihtiyaçları 1. Kolordu Komutanlığı tarafından karşılanarak memleketlerine gönderilmiştir.²⁵⁵²

Selanik Karaissi savaş esirleri kampının Mart 1918-Aralık 1919 döneme ait olup İngiliz Selanik Kuvvetleri tarafından yazılan Savaş Günlükleri incelendiğinde 17 Ağustos 1918'de 83 Türk savaş esirinin geri gönderilmek için sevk edildiği anlaşılmaktadır. Ama asıl kampın tahliyesine 1919'un başında başlanmıştır. 31 Ocak 1919'de 44, 13 Nisan 1919'de 47, 27 Ağustos 1919'de 19, 20 Eylül 1919'de son kalan Türk esirinin geri dönüş için İstanbul'a yola çıkarıldığı anlaşılmaktadır. 7 Mart 1919 tarihinde kamp komutanı, Karaissi kampının 10 Mart'ta tahliye edilmesini ve Türk savaş esirlerinin Govesne'ye gönderilmesini bildiren bir emir almıştır. 10 Mart günü de 61 Türk savaş esiri ve İngiliz personel, Govesne'ye 6 numaralı savaş esirleri kampına gönderilmiştir. Kampta gönderilmeyi bekleyen geride çok az sayıda esir kalmıştır.²⁵⁵³

Her ne kadar Selanik esir kampları 1919 yılında tahliye edilse de 1921 yılına gelindiğinde hala kampta esirlerin kaldığı anlaşılmaktadır. Selanik Müftüsünün Selanik'teki İngiliz konsolosuna yazdığı mektupta İngiliz birlikleri tarafından esir alınan ve Selanik esir kamplarında bulunan Kayserili Mehmed oğlu Sait ve Tokatlı Halil oğlu Süleyman'dan bahsetmektedir. Dudular esir kampında tutulan bu 2 esir Anadolu'ya gönderilen diğer Türk esirlerinin aksine Mart 1921'e kadar hala kampta esir olarak tutulmaktadır. Kendileri de İngiltere konsolosuna mektup yazarak Anadolu'ya gönderilmelerini talep etmişlerdir.²⁵⁵⁴

²⁵⁵¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., K 123/89.

²⁵⁵² Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., K 286/79; İHK., 293/85.

²⁵⁵³ "İngiliz Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı", TNA, WO., 95/4945.

²⁵⁵⁴ TNA, FO., 286/784.

6.6.6 Londra Konferansı ve Malta Türk Esir Kampının Boşaltılması

Esirlerin durumuna dair Son Osmanlı Meclisinde zaman zaman müzakereler yapılmaktaydı. Malta esirlerine dair Edirne mebusları Şeref ve Faik beylerin, Malta esirlerine dair Büyük Millet Meclisi Başkanlığına verdikleri önerge ile adada esaret altında yaşayan kişilerin durumu meclis gündemine taşınmıştır. Sömürgeciliği şiar edinmiş İngilizlerin kendi hizmetkârlığında çalışan İstanbul Hükûmetinin bizzat yardımıyla çok değerli vatan evlatlarının esaret altına alındığı Şeref Bey tarafından mecliste dile getirilmiştir. Ayrıca esaret altında yaşayan insanların maaş alamadıkları, sefalet içinde yaşadıkları ve geride kalan ailelerinin de sefalet içinde hayatlarını süründüklerini ifade edilmiştir. Zamanında vilayetleri ve orduları idare eden bu kişileri İstanbul Hükûmetinin kurtarma ihtimali bulunmadığından; bu görev Büyük Millet Meclisine ait olacaktır. Anadolu'da esir olarak tutulan İngiliz komutan Alfred Rawlinson ve diğerlerinin Malta'daki esirlerin tamamının serbest bırakılmadan teslim edilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.²⁵⁵⁵

Malta esir kamplarındaki Türk esirleri ağırbaşlı, ciddi, askeri ve milli gururlarına aşırı derecede düşküdü. Diğer kamplardan farklı olarak biraz da eğitilmiş ve üst düzey esirlerin olması sebebiyle sorunlar son derece az görülmüştür. Ortaya çıkan sorunlar da adadaki az sayıdaki rütbesiz ve düşük rütbeli askerler arasındadır. Osmanlı askerleri her zaman milli duyguları ön plana çıkarmışlardır.

Malta esir kamplarında ailelerinden uzak ve hiçbir suçu olmayan esirlerin geri döndürülmeleri de iki devlet arasında büyük bir sorun olmuş ve ayrıca İstanbul ve Ankara Hükûmetleri arasında güç savaşına dönüşmüştür. İngilizlere misilleme olarak Ankara Hükûmeti Anadolu'daki İngilizleri tutuklanmaya başlamıştır. İngiltere Hükûmeti de Anadolu'daki İngilizlerin Malta sürgünlerine karşı tutulduğunu bilmektedir. Anadolu'da tutuklananlar genelde askerdir. İngilizlerin kendileri açısından en önemli gördükleri kişi Erzurum'da tutuklu bulunan Yarbay Rawlinson'dur. Esirlerinin serbest bırakılması konusunda kendilerine fazlaca güvenen İngilizlerin İstanbul Hükûmeti aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa ile görüşme isteği karşılık bulmamıştır. Malta sürgünlerinin Osmanlı Devleti'nin elinde

---

²⁵⁵⁵ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 10, İçtima Senesi 2, 28 Mayıs 1337 (1921), s. 328-329.

bulunan İngiliz esirleri kaşılığında serbest bırakılması meselesi ilk olarak İngiliz Savunma Bakanı Winston Churchill tarafından 29 Mayıs 1920’de gündeme getirilmiş ancak bu öneri İngiliz diplomatlarınca kabul görmemiştir. Churchill çoğu asker olan esirlerin ve özellikle Yarbay Rawlinson’un acil olarak kurtarılması gerektiği düşünmektedir.²⁵⁵⁶

İkinci İnönü Muharebesi’nden sonra 7 Mart 1921 tarihinde Londra’da Malta Sürgünleri konusunda ilk görüşmeler başlamış; Londra Konferansı’na gitmek üzere müstakil bir heyet kurulmuştur. Konferansa Ankara adına Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, İstanbul adına Londra temsilcisi Mustafa Reşid Paşa katılmıştır. İngiltere’yi ise Dışişlerinden R.C. Lindsay, D.G. Osborne ve W.S. Edmons temsil etmişlerdir. Londra Konferansı, 27 Şubat 1921’den 12 Mart 1921’a kadar devam etmiş fakat müspet hiçbir netice alınamamıştır. Bekir Sami Bey, Ankara Hükûmetinin onayı olmaksızın İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileriyle ayrı ayrı birtakım anlaşmalar imzalamıştır.²⁵⁵⁷

Osmanlı Devleti İngiltere ile imzaladığı mutabakata göre elinde bulunan tüm İngiliz esirlerini iade edecekti. Buna rağmen Anadolu’da esir olan 20 civarında İngiliz’e karşı Malta Sürgünlerinden bazıları bırakılacaktır. Ayrıca Türk esirleri arasında Ermenilere ve İngiliz esirlerine zulüm veya kötü muamelede bulunduğu iddia edilenler istisna bırakılmıştır. Bu kişiler savaş suçlusuz olarak yargılamak için İngilizler ellerinde tutulacaktır. Bekir Sami Bey, sürgünlerin tümünün serbest bırakılmasını ve eğer esirler arasında suçlu var ise Ankara’ya teslim edilmesi gerektiğini ve kendilerinin bu kişileri yargılayacağını dile getirmiş fakat bu isteğinde başarısız olmuştur. Bir sonraki oturumda Bekir Sami Bey bazı sürgünlerin Malta’da kalmasına razı olmuş, ancak bunların sayısını azaltmaya çalışmıştır.²⁵⁵⁸

İngilizlerin Malta sürgünleri konusunda ayak diremesinin en büyük sebebi; serbest kalacak kişilerin Ankara Hareketine destek olacağından çekinmeleriydi. Buna rağmen İngiltere az da olsa geri adım atmış ve bazı şahsiyetlerin Türkiye’ye

---

²⁵⁵⁶ Rahmi Doğanay, “Millî Mücadele’de Türk- İngiliz Esir Değişimi”, **19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı:7, Samsun, Aralık 1999, s. 30.

²⁵⁵⁷ TNA, CAB., 24/127/71; Gotthard Jaesche, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri II**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, Cumhuriyet, 2001, s. 136.

²⁵⁵⁸ TNA, CAB., 24/127/71; Gotthard Jaesche, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri II**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, Cumhuriyet, 2001, s. 136.

dönmemeleri koşulu ile serbest bırakılmalarını kabul etme noktasına gelmiştir. Karşılıklı eşitlik ilkelerine ve Ankara'nın talimatlarına uymayan bu antlaşma 16 Mart 1921 günü imzalanmıştır. Ankara Hükûmeti ise bu anlaşmayı yabancı devletlerin işlerine karışması olarak algılamış ve kabul etmemiştir. Bu anlaşmanın Ankara Hükûmetince kabul edilmemesine rağmen İngilizler, bazı Türk esirlerini serbest bıraktıklarından Ankara Hükûmeti de karşılık olarak İngiliz esirlerinden bir kısmını serbest bırakmıştır.²⁵⁵⁹

Onaylanmayan bu antlaşmanın birinci maddesine göre kendi istekleri dışında Türkiye'de alıkonulan İngiliz savaş esirleri, İngiliz vatandaşları ya da İngiliz güçlerinin öteki üyeleri hemen salıverilerek İstanbul'a gönderileceklerdi. Bu gibi kimselerin gönderilmeleri işi, bu esirleri ellerinde tutan Türk makamlarınca yapılacaktır. İkinci maddesi ise Türk savaş esirlerin nasıl ve ne şartlarda serbest bırakılacağını anlatmaktadır. Buna göre İngiliz makamlarının elinde bulunan Türk savaş esirleriyle gözaltına alınmış olan sivillerin ülkelerine geri verilmelerine hemen başlanarak bu iş elden geldiğince hızla sürdürülecektir. Ancak bu madde, savaş durumunun sürdüğü sürece, 1 Ağustos 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nun parçasını oluşturan topraklarda yapılan savaş yasası ve geleneklerini bozmaktan ya da adam öldürme suçundan dolayı yargılanmaları kararlaştırılan kimselere uygulanmayacaktır. İngiltere Hükûmeti, barış durumunun geri gelmesinden önce İstanbul'a gelmeyecek olan herhangi özel kimselerin tahliye edilmelerini de bu koşula bağlamakta ve bu koşula uyulmaması durumunda onları hapsedme ve tutuklama hakkını elinde tutmaktadır.²⁵⁶⁰

İngilizler, Malta esirlerinin İngiliz esirler ile mübadele edilmesindeki gecikmeyi Mustafa Kemal'in uzlaşmaz tavrına bağlamışlardı. Ancak İngiltere Hükûmeti, Sadrazam Tevfik Paşa ve Mareşal İzzet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya İngiltere Hükûmetine karşı düşmanca bir tavır takınmaktan kaçınılması yönündeki önerileri neticesinde, savaş esirlerinin durumunda yavaş yavaş da olsa ilerleme sağlanmaya başlandığını düşündürmektedir. Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, 9 Haziran'da yolladığı telgrafta, 11 İngiliz esirin Trabzon'a gönderileceğini ve bir

---

²⁵⁵⁹ Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt II, 1920-1927, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969, s. 577-588; Bilâl N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 351

İngiliz gemisinin bu esirleri almasına izin verileceğini yazmıştır. Geri kalan İngiliz esirlerin Malta'da alıkonulmakta olan 24 Türk esir karşılığında serbest bırakılacağı belirtilmiştir.²⁵⁶¹

Mart ayında Bekir Sami Bey'le Londra'da imzalanan anlaşma ile her iki tarafın da esirleri serbest bırakmaları öngörülmüştür. Tarafların elindeki esir sayısı ise eşit değildir. İngilizlerin elinde Malta'da 64 Türk esirine karşılık Ankara Hükûmetinin 28 veya 29 İngiliz esiri tuttuğu bilinmektedir. Ancak bu sayının 32 olduğu sonradan anlaşılmıştır. Esirler iki taraf arasında üç gruba ayrılmıştır. Birinci grup Türklerin elinde bulunan 29 İngiliz esiri, ikinci grup İngilizlerin elindeki bulunan 64 Türk esirleri, üçüncü grup ise Malta'da tutulan, serbest bırakılan veya yargılanan esirleri göstermektedir. İlk seferde 40 Türk esiri serbest bırakılmasına rağmen ilk başta hiçbir İngiliz esiri salıverilmemiştir. Bir süre sonra ise 8 kişi serbest bırakılacaktır.²⁵⁶²

İngiliz yetkililer, Malta'daki 61 Türk siyasi esirin 40'ını serbest bırakmış ve Ankara'daki 32 İngiliz esirin serbest bırakıldığı zaman geri kalanların da serbest bırakılacakları hususunda Ankara Hükûmetini bilgilendirmişti. İngilizlerin elindeki 60 civarında suçlu ise anlaşmaya dahil edilmemiştir. Ankara Hükûmeti, suçlular da dahil olmak üzere Malta'daki tüm Türk esirler özgürlüğüne kavuşana kadar İngiliz esirlerin serbest bırakılmayacaklarını ilan etmiştir. Bu şartlarda İngiltere Hükûmeti, İngiliz esirleri serbest bırakana kadar, geri kalan 24 Türk esiri elinde tutma kararı almıştır.²⁵⁶³

İngilizlerden 13 Haziran 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile görüşme teklifi gelmiştir. Görüşmeyi Mustafa Kemal Paşa adına İnebolu'da Refet Bey yapmış, Mustafa Kemal Paşa ile General Harrington'un yüz yüze görüşmesi gerçekleşmemiştir. Türk tarafı sadece karşılıklı esir değişiminin mümkün olduğunu

---

²⁵⁶⁰ TNA, CAB., 24/127/71; Gotthard Jaesche, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri II**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, Cumhuriyet, 2001, s. 136.

²⁵⁶¹ **The Times**, 14 June 1921, s. 9.

²⁵⁶² **The Times**, 6 July 1921, s. 12.

²⁵⁶³ **The Times**, 28 June 1921, s. 9.

söylemiştir. Uzun süren müzakereler sonucunda bu görüşmelerin pratik sonucu Malta'daki Türk esirlerin kurtarılması olmuştur²⁵⁶⁴.

Bütün bu görüşmeler sürerken Sakarya Muharebesi'yle Türk Ordusu gücünü göstermiş ve o zamana kadar Ankara'yı tanımayan İngiltere, Anadolu Hakareti 'ne karşı daha ılımlı yaklaşmaya başlamıştır. Ankara Hükûmeti ile doğrudan hiçbir ilişkiye girmeyen İngiltere Hükûmeti muhatap olarak İstanbul Hükûmetini almaktaydı. Ankara Hükûmeti ile görüşmesi kendisine prestij kaybettirecekti. Eylül ayında İngiliz Yüksek Komiserliği, İstanbul Hükûmetine bir nota vererek Malta esirlerini Türkiye'ye getirme işlemlerine başladığını ve aynı çalışmanın kendi esirleri için de yapılmasını istedi. Ankara Hükûmeti, bu konuda yetkinin kendilerinde olduğunu ve İstanbul Hükûmetinin aracı olarak kabul edilmeyeceğini ilan etti. Böylece İngilizler, Ankara'nın temsilcisi Hamid Bey ile esirlerinin mübadelesi görüşmelerini başlatmıştır. Ankara Hükûmeti, Malta'daki tüm esirlerin salıverilmesi istedi ve bir sonraki oturumda Rumbold bütün sürgünlerin serbest bırakılacağını açıkladı. İngilizler bütün Türk esirleri İnebolu'ya getirmeyi kabul etti. Ankara Hükûmeti esir mübadelesine razı olmakla birlikte esirlerin İnebolu'ya getirilmesi hususunda zorluk çekeceğini karşı tarafa bildirdi. Bu konudaki protokol 23 Ekim 1921'de imzalandı.²⁵⁶⁵

İngilizlerle esir değişimi meclisin gizli oturumunda Eylül 1921'de konuşulmuştur. Dönemin Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, İngilizlerle yapılan esir değişiminin detaylarından bahsetmiştir. İngilizler 51 kişiyi Karadeniz'de bir limana bırakacaklar, bunun karşılığında da Anadolu'da bulunan sayılarını kendilerinin de tam olarak bilmediği miktarda esirleri alacaklardır. Zaten esir değişimi görüşmeleri daha önce İnebolu'da mütalaa edilmişti. Tüm esirlerle ilgili karşılıklı gayri resmi ve gizlice yapılan görüşmeler Refet Paşa tarafından yapılmıştı. Gerçekte İzzet Paşa'ya yapılan tüm teklifler daha önce Ankara Hükûmetine de sunulmuştu. Bu konuda tek yetkili tarafın Büyük Millet Meclisi olduğu açıkça beyan edilmiştir. Malta'da 75 esir tutukludur ve İngilizler ise 51 kişiyi serbest bırakmayı teklif etmektedirler. 16-17 kişi

---

²⁵⁶⁴ **Mehmet Özdemir**, "Kurtuluş Savaşı'nda Bir Diplomasi Zaferi: İstanbul'un Teslim Alınması", **Türkler Ansiklopedisi**, Editör H. Celal Güzel K. Çiçek, S. Koca, Ankara, 2002, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 16, 2002, s. 453-454.

²⁵⁶⁵ Kızılaycı Hamid Bey'in Özel Arşivi, 210, 1405, 1414, 1656; Bilâl N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 391; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, Cilt 2, İstanbul, Örgün Yayınlar, 1981, s. 658,

de firar etmiştir. Geriye kalan 8 esiri suç işledikleri gerekçesiyle serbest bırakmaya yanaşmamaktadırlar.²⁵⁶⁶

İngiliz gazeteleri, İngiltere Hükûmetinin Malta'da alıkonulmakta olan ve İngiliz savaş esirlerine kötü muamelede bulunmakla suçlanan 7-8 savaş suçlusunu da içeren 51 Türk'ü, sayıları 17 olan ve Anadolu'da alıkonulmakta olan İngiliz esirler karşılığında geri gönderme kararı aldığını, Türk savaş suçlularının şartsız olarak serbest bırakılmakta olduğunu yazmaktadır. Basına göre İngiliz esirlere kötü muamelede bulunan suçluların ne zaman, nasıl ve kim tarafından yargılanacakları sorularının da cevabı henüz belli değildir. Oysa Osmanlı Hükûmeti Mahkemeleri, bu konuda görevlendireceğini temin ederek ellerinde bunların bir delili veya şahidi var ise mahkemeye gelmeleri veya vekil göndermeleri bildirmiştir.²⁵⁶⁷

Meclis oturumlarındaki görüşmeler İngiliz basınına da yansımıştır. Londra Morning Post gazetesinin muhabiri, serbest bırakılan Türk savaş esirlerinin Malta'dan gelişinin, Ankara Meclisinde bir başka İngiliz karşıtı gösteriye dönüştüğünü yazmıştır. Eski savaş esiri ve meclis grubunun ikinci başkanı Şeref Bey'in, Malta'daki Türk esirlere çok sert muamele edildiğini, aç bırakıldığını ifade eden ve İngiliz esirlerin son Türk esir teslim alınana kadar serbest bırakılmaması gerektiğini belirten tahrik edici bir konuşması yaptığı İngiliz basınında ayrıca yer bulmuştur.²⁵⁶⁸

23 Ekim 1921 tarihinde Kızılay İkinci Başkanı Hamid Bey'le İstanbul'da İngiliz komiseri arasında gerçekleşen görüşmede Malta'da bulunan tüm Türk esirleri ile Türkiye'nin elinde bulunan bütün İngiliz esirlerinin mübadelesi kararlaştırılmıştır.²⁵⁶⁹ Osmanlı Devleti, ellerindeki İngiliz esirleriyle Anadolu'daki tüm İngilizleri İnebolu'ya getirecek, esirler oraya bir yüksek rütbeli İngiliz subayı refakatiyle vasıl olacak, Silifke'deki üç İngiliz dahil tüm Malta tutukluları ile

---

²⁵⁶⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre II, Cilt 2, İçtima 2, 29 Eylül 1337 (1921), s. 242-245.

²⁵⁶⁷ Kızılaycı Hamid Bey'in Özel Arşivi, 210, 1405, 1414, 1656; **The Times**, 5 October 1921, s. 10; **The Times**, 6 October 1921, s. 11.

²⁵⁶⁸ **West Australian (Perth, WA: 1879- 1954)**, 21 June 1921, s. 7.

²⁵⁶⁹ Kızılaycı Hamid Bey'in Özel Arşivi, 210, 1405, 1414, 1656; Kemal ATATÜRK, **Nutuk**, Cilt 2, 1920-1927, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969, s. 587-588.

mübadele edecektir. İngilizler arasında Anadolu'da kalmak isteyenler varsa bu subaya ifade edilecek ve Anadolu'da kalabileceklerdir.²⁵⁷⁰

Gerekli hazırlıklar ve öngörülmeleyen bazı aksaklıklar yüzünden Malta'da kalan Türk esirleri ancak 1 Kasım 1921 günü İnebolu limanında Ankara Hükûmeti yetkililerine teslim edilmiştir.²⁵⁷¹ Bu mübadele anlaşması ve esir değişimi Anadolu'da olumlu bir hava yaratmıştır. Eğer İngilizler Yunanlılara desteklerini keserlerse uzlaşma ortamı sağlanabilecektir. Fransa ve İtalya ile yapılan esir değişim anlaşmalarının yanı sıra İran, Azerbaycan ve diğer Kafkas devletleriyle yapılan antlaşmalar Ankara yönetiminin pozisyonunu güçlendirmişti. Millî Mücadeleciler artık kendilerine dikte ettirilen maddeleri kabul etmek zorunda olmadan İngiltere ile eşit bir platformda görüşebilecekleri kanısında olup; İtilaf Devletlerinin hepsiyle uzlaşmaya varmaları Yunanlılara karşı askeri bir üstünlük sağlayacaktır.²⁵⁷²

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Osmanlı Devleti ile İngiltere ve Fransa arasında esirlerin değişimi ve esirlerin durumu hakkında arabuluculuk yapmış; her iki tarafı bu konuda bilgilendirmiştir. 31 Ekim 1921'de İngiltere ve Osmanlı arasında karşılıklı olarak yapılması planlanan esir mübadelesinde Kızılay, Ali Macid Bey'i önce Trabzon'a sonra da İnebolu'ya göndermiştir.²⁵⁷³ Londra'da bu görüşmelerin yapıldığı ve anlaşmanın imzalandığı sıralarda, Erzurum'da tutsak bulunan Rawlinson ve ekibi de Erzurum'dan Trabzon'a yola çıkarılmıştır.²⁵⁷⁴ Malta'da tutulan ve içlerinde mebus, mülki memur ve askerlerden oluşan 59 Türk esir 25 Ekim 1921 günü bir gemiyle Malta'dan yola çıkarılmıştır. İngiliz ve Türk esirlerinin mübadelesi 31 Ekim 1921'de yapılması planlanırken fırtına dolayısıyla bu işlem 1 Kasım 1921 günü gerçekleşmiştir. Bu mübadelede hazır bulunakla görevli Macid Bey, esir değişimi hakkında bir rapor hazırlamış ve bu rapor Kızılay dergisinin 6. sayısında yayımlanmıştır. 31 Ekim günü hava muhalefetinden dolayı Malta'daki esirleri taşıyan vapurlar zorlukla İnebolu'ya ulaşmıştır. Böyle bir havada mübadele yapılamamıştır. General Franks, istediği esir sayısı ile İnebolu'da teslim edeceği esir

²⁵⁷⁰ Kızılaycı Hamid Bey'in Özel Arşivi, 210, 1405, 1414, 1656.

²⁵⁷¹ Kızılaycı Hamid Bey'in Özel Arşivi, 210, 1405, 1414, 1656; Cemal Kutay, **a.g.e.**, s. 404.

²⁵⁷² Neşe Özden, "Ankara İtirafnamesi Sonrasında İngiliz Değerlendirmesi", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 16, Editör H. Celal Güzel K. Çiçek, S. Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 548.

²⁵⁷³ Kızılaycı Hamid Bey'in Özel Arşivi, 210, 1405, 1414, 1656; "Osmanlı-Fransız-İngiliz Esirlerinin Mübadelesi", **Hilal-ı Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinisani 1921, Sayı 3, s. 82.

²⁵⁷⁴ A. Rawlinson, **Adventures in the Near East, London**, 1923, s. 317

sayısı arasında adetçe bir eksiklik olduğunu söylemiştir. İngiltere Hükûmetinin elindeki liste gereğince 8 subay, 4 er, 6 Hintli mübadele edilecektir. Hâlbuki İnebolu’da hazır bulundurulmuş esir, 2 subay ile 3 neferden ibarettir. İngilizlerin talep ettikleri Hintli askerlerin Anadolu’da bulunup bulunmadıklarından Ankara Hükûmeti haberdar değildir. Üstelik bu esirlerden bazıları da bir yıl önce hayatlarını kaybetmiştir. Oysaki Haziran 1921’de Ankara’nın elinde 29 kişi tutsak bulunmakta olup 1 Temmuz’da 9’u serbest bırakılmıştır. Tüm yaşanan bu zorluklara rağmen 1 Kasım günü mübadele gerçekleşmiş ve bir gündür kötü hava şartlarında gemide sallanan Malta esirleri anavatanına kavuşabilmiştir.²⁵⁷⁵ Böylece Türk ve İngiliz esirlerin değişimleri konusunda meydana gelen son olaylarla bağlantılı olarak gözaltında bulunan suç işledikleri iddia edilen esirler dahil bütün Türk siyasi esirler serbest bırakılmış ve bu durum İngiliz kamuoyunda Türkler karşısında yenilgi olarak adlandırılmıştır.²⁵⁷⁶

İngiliz basını savaş suçlusu olduğu iddia edilen esirler hakkında İngiliz esirlerin kasten veya ihmâl sonucu taksirle öldürüldüklerini, esirlere acımasız kırbaç cezaları ve çeşitli türlerden ağır zulümler yapıldığını ileri sürmüştür. Uluslararası hukuka aykırı suçlar işlemiş bu kişilerin elde imkân varken yargılanması gerektiği söylenmiş ve elde fırsat ve yeterli delil mevcutken yargılanmamaları yanlış olarak değerlendirilmiştir.²⁵⁷⁷ Malta esirlerinin geri dönüşleriyle İstanbul-Ankara Hükûmetlerinin rekabetinde Ankara Hükûmeti İstanbul’a karşı bir zafer kazanmıştır. Bunun yanı sıra İngiltere tüm direnişine rağmen Ankara’yı tanıma noktasına gelmiştir. Bu mübadele ile Millî Mücadele de yeni kişiler kazanmıştır. Ayrıca Malta’dan dönen esirlerin üst düzey kişiler olduğu dikkate alınarak TBMM tarafından ihtiyacı olan kişilere kişi başı 100 lira verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁵⁷⁸

---

²⁵⁷⁵ Raporun ve mübadelenin detayı için bkz. “Osmanlı ve İngiliz Esirlerinin Mübadelesi”, **Hilal-ı Ahmer Mecmuası**, 15 Kânunuevvel 1921, Sayı 4, s. 81-83; “Türk İngiliz Esir Değişimi”, **Hilal-ı Ahmer Mecmuası**, 15 Kânunuevvel 1921, Sayı 4, s. 77; “Osmanlı-Fransız-İngiliz Esirlerinin Mübadelesi”, **Hilal-ı Ahmer Mecmuası**, 15 Teşrinisani 1921, Sayı 3, s. 82; **The Times**, 26 October 1921, s.11; Bilal Şimşir, **İngiliz Belgeleri ile Sakarya’dan İzmir’e**, İstanbul, 1989, s. 85.

²⁵⁷⁶ **New-York Tribune**, 7 November 1921, s. 9.

²⁵⁷⁷ **The Times**, 11 November 1921, s.14.

²⁵⁷⁸ **BCA.**, **30.18.1.1.** 3/35/4.

6.7 Türk Esirlerin İstanbul'a ve Anadolu'ya Sevki

Savaşın İtilaf Devletleri lehine sona ermesi ve hemen ardından imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması, Bern İtilafnamesi'nin İngiliz açısından önemini yitirmesine neden olmuştur. İngilizler savaş sonucunda galip gelmenin fırsatını kullanmak istemiştir. Osmanlı Hükûmeti de bu yenilgiyi zor olsa da lehine çevirmeye çalışmıştır. Bu amaçla Mondros Mütarekesi'nin Bern İtilafnamesi'nin hükümlerini ortadan kaldırmadığını ileri sürmüş ve elindeki tüm esirleri İzmir'de toplamıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan hemen önce 5-12 Ekim tarihlerinde İngiliz, Fransız ve İtalyan başbakanları Türkiye'nin ateşkes şartlarını görüşmek üzere bir konferans düzenlemiştir. Bu konferansta Türk esirlerinin İtilaf Devletleri'nin emrinde olmasına karar verilmiştir. Buna karşılık tüm İtilaf Devletlerine ait esirler ve tutuklu bulunan Ermeniler şartsız bir şekilde hemen serbest kalacaktır.²⁵⁷⁹ Nitekim Mondros Ateşkes Antlaşması'nda bu hükümler aynen yerini korumuştur.

Osmanlı Hükûmeti, İstanbul Merkez Kumandanlığında tutuklu bulunan İngiliz ve Amerikan vatandaşları da serbest bırakılmıştır. Serbest bırakılanlar arasında casusluk suçuyla yargılananlar ve hatta idama mahkûm edilenler de bulunmaktaydı. Osmanlı Hükûmeti bu girişimle ateşkes imzalanmadan önce İngiliz delegelerine iyi niyetini göstermeye çalışmıştır. Mondros'ta müzakerelerinin devam ettiği dönemde İstanbul'da bulunan İngiliz esirleri şehir dâhilinde serbestçe dolaşabilmişlerdir. Memleketlerine gönderilmeden önce İzmir'e getirilen İtilaf Devletlerine ait esirlerinin burada da özgürce dolaştıkları, kendileri için İngilizler tarafından splendid Palas Oteli'nde bir balo düzenleneceği haberi basında yer almıştır.²⁵⁸⁰

İngiltere Hükûmeti 21 Ekim 1918'de İsveç yetkilileri aracılığıyla Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan'a Bern İtilafnamesi'nde tadilat yapılması dair yeni teklifler sunmuştur. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası eli güçlenen İngilizler esir değişimi anlaşmasının uygulanmasında ağırdan almışlar ve anlaşmada kendileri lehine düzenleme yapmak istemişlerdir. İngiltere'deki yetkili kurullar, Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası İçişleri Bakanı George Cave başkanlığında Türk savaş

²⁵⁷⁹ TNA, CAB., 23/8/5.

²⁵⁸⁰ **Vakit**, 27 Ekim 1918, s. 2; **Yenigün**, 29 Ekim 1918, s. 2; **Vakit**, 30 Ekim 1918, s. 2.

esirlerinin durumunu görüşmek için bir araya gelmişlerdir. George Cave Türkler ile yapılan ateşkes antlaşmasıyla durumun tamamen değiştiğini, ateşkes ile beraber tüm İngiliz esirlerinin serbest bırakılmak üzere olduğunu ve bunların ülkelerine döndürülmesi için çalıştığını anlatmıştır. Savaş Bakanlığı temsilci H. Belfield savaş esirlerinin nasıl teslim alınacağından bahsetmiştir. Türklerle İngilizlerin savaştığı en yakın 3 cepheye esirlerin gönderilmesi ve orada bulunan İngiliz komutanlarca esirlerin teslim alınması değerlendirilmiştir. İngiliz yetkililer esirlerin İstanbul'a getirilmesinden endişe etmektedirler.²⁵⁸¹ Bu şartlar altında, Osmanlı Hükûmeti Kut'ül-Amare'de 10.000 askeri ile ele geçen Thausand'ı 1 Kasım 1918'de ateşkes ve barış görüşmeleri için serbest bırakmak zorunda kalmıştır.²⁵⁸²

Mondros Mütarekesi görüşmeleri sırasında harp esiri, Ermeni esir ve tutukluların derhal serbest bırakılmasının zorunlu olduğu İngiliz yetkililerce Rauf Bey'e bildirilmiştir. Rauf Bey, Rus ordusuna mensup Ermenilerin daha önce serbest bırakıldığını, Türk Ermenilerinden tutuklu bulunanların da serbest bırakılması için Hükûmetin emir verdiğini, ayrıca padişahın haklarında umumi af ilan ettiğini söyleyerek bu konunun maddeler arasına yazılmaması istemiştir. İngiliz kamuoyu baskısı gerekçe gösterilerek bu maddenin yazılmasının önüne geçilememiştir. Rauf Bey, Ateşkes Antlaşması görüşmelerinde Türk esirlerinin de İngiliz esirleri gibi serbest bırakılmasını teklif etmiş, bunun dikkate alınmaması üzerine 40 yaşını geçmiş esirlerin iadesini istemiş fakat bu da reddedilmiştir. Rauf Bey, Bern İtilafnamesi'ni ileri sürerek bu antlaşmada İngilizlerin imzası olduğunu, Mütareke ile antlaşmanın ortadan kalkmayacağını belirtmiştir.²⁵⁸³ Antlaşmasının 4. maddesine göre İtilaf Devletlerine mensup harp esirleri ile Ermeni esirler ve tutuklular İstanbul'da toplanacak ve kayıtsız şartsız mensup oldukları devletlere teslim edilecek ve özgürlüklerine kavuşacaktır. Kamplardaki Ermeni esirler haricinde tutuklu olanların durumları Aralık 1918'de Meclis-i Vükela toplantısında görüşülmüştür. Ermeni savaş esirlerinden başka sürgün edilenler de serbest bırakılacaktır. Böylece

---

²⁵⁸¹ TNA, FO., 383/474.

²⁵⁸² **Alexandria Gazette**, 1 November 1918, s. 4.

²⁵⁸³ Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıratım**, Cilt 1, İstanbul, Emre, 1993, s.102-103.

bu madde ile esir kamplarında, hapisanelerde veya sürgünde olan istisnasız tüm Ermeni ve İtilaf Devletlerine mensup ait esirler serbest bırakılmıştır.²⁵⁸⁴

İngilizler bütün İngiliz esirlerin serbest bırakılmalarını belirten Mütareke maddeleri ile yetinmeyip hırsızlık ve adam öldürme gibi adli suçlardan dolayı tutuklu ve hükümlülerin de serbest bırakılmalarını istemiştir. Bu durum, Osmanlı Hükûmeti açısından hukuk kurallarına açıkça aykırıydı. Ayrıca şehirde asayişsizliğe sebep olacağı gerekçesiyle uygun görülmemiştir.²⁵⁸⁵

22. Maddeye göre de Osmanlı savaş esirleri itilaf devletleri denetiminde muhafaza altında tutulacaktır. İtilaf Devletleri, Osmanlı esirlerinden sivil harp esirleri ile askerlik yaşı dışında olanların tahliyesini dikkate alacak ve ayrıca değerlendirecektir. Buna göre son söz yine İtilaf Devletleri'nin olacaktır. Türk esirler ile ilgili hususlar, İtilaf Devletlerinin inisiyatifine bırakılacaktır.²⁵⁸⁶Bunun haricinde tüm Osmanlı esirleri İngiliz esir kamplarında tutulacaktı. Bern İtilafnamesi'nden sonra serbest kalamayan esirlerin tutsaklıkları Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası da bir müddet devam etmiştir. İngilizler esirleri istedikleri gibi ellerinde tutmuşlar ya da istedikleri esirleri istedikleri şartlarda evlerine göndermişlerdir. Osmanlı Devleti sınırlarında kendileri açısından tehdit oluşturan asker ve önemli sivil şahısları tutuklamışlar ve Malta'da hapsedmişlerdir.²⁵⁸⁷

İtilaf Devletleri'nin barış anlaşması olarak dayattığı Sevr Anlaşması da esirlerin serbest bırakılması bakımından Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan geri kalmamıştır. Sevr Antlaşması'nın 6. bölümünün 208-217 maddeleri savaş esirleri ile ilgilidir. Buna göre henüz yurtlarına geri gönderilmemiş olan Osmanlı savaş esirleriyle gözaltı edilmiş sivillerin geri gönderilmesi, antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra olabildiğince hızlı sürdürülecektir. Osmanlı makamlarına teslim edilir edilmez savaş esirleri ile gözaltı edilmiş siviller bu makamlarca vakit yitirilmeden memleketlerine gönderilecektir. Savaş öncesi ikametgâhları İtilaf

---

²⁵⁸⁴ Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 599-600.

²⁵⁸⁵ BOA, *DH. MB. HPS.*, 79/39; *BEO.* 4552/341369.

²⁵⁸⁶ *Albuquerque Morning Journal*, 2 November 1918, s. 1; *Alexandria Gazette*, 1 November 1918, s. 4; *Arizona Republican*, 2 November 1918, s. 1; *Evening Star*, 2 November 1918, s. 5; *Daily capital Journal*, 2 November 1918, s. 1; *Northern Territory Times and Gazette (Darwin, NT: 1873- 1927)*, 9 November 1918, s. 26; *The Times*, 2 November 1918, s. 7; Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 522-524.

²⁵⁸⁷ Nihat Erim, *a.g.e.*, s. 599-600.

Devletleri birliklerinin işgalindeki topraklarda olanlar da müttefik işgal orduları askeri makamlarının kabul etmesi ve denetlemesi koşuluyla yerlerine gönderilecektir. 30 Ekim 1918 tarihinden başlayarak bütün geri gönderme giderleri Osmanlı Hükûmetince karşılanacaktır. Disipline aykırı kabahatler yüzünden hüküm giyebilecek ya da hüküm giymiş savaş esirleri ve gözaltı edilmiş siviller cezalarının ya da kendilerine karşı başlatılmış kovuşturmanın sona ermesini beklemezsiniz yurtlarına geri gönderilecektir. Bu hüküm 15 Haziran 1920'den sonraki eylemlerinden dolayı ceza gören savaş esirleriyle gözaltı edilmiş savaş esirlerine uygulanmayacaktır. Yurda geri dönünceye kadar bütün savaş esirleriyle gözaltı edilmiş siviller özellikle çalışma ve disiplin açısından yürürlükteki yönetim kurallarına bağlı kalacaklardır.²⁵⁸⁸

Disiplin suçlarından başka olaylar yüzünden hüküm giyebilecek veya hüküm giymiş olan savaş esirleriyle gözaltı edilmiş sivil esirler tutuklu olarak kalabileceklerdir. Osmanlı Hükûmeti, yurda dönebilecek herkesi ayırım gözetmeksizin ülkesine kabul etmeye yükümlü olacaktır. Yurda dönmeyi istemeyecek olan Osmanlı savaş esirleri ya da uyrukları bu geri gönderme işlemleri dışında tutabilirler; ancak İtilaf Devletleri bunları ya geri göndermek ya bir tarafsız ülkeye yollamak ya da kendi ülkelerinde oturmaya izin vermek hakkını saklı tutacaktır. Osmanlı Hükûmeti bu kimselere ya da ailelerine karşı kural dışı hiçbir önlem almamayı ve bu yüzden kendilerine ne biçim olursa olsun hiçbir baskıda ya da rahatsız edici işlemde bulunmamayı taahhüt edecektir. İtilaf Devletleri Hükûmetleri, ellerinde bulunan Osmanlı savaş esirleriyle uyruklarının geri gönderilmelerini, Osmanlı Hükûmetince isteklerine aykırı olarak Türkiye'de tutulmaları süregiden İtilaf Devletleri'nin bütün savaş esirleriyle başka uyruklarının hemen bildirilmesine ve bunların özgürlüklerine kavuşturulmalarına bağlamak hakkını saklı tutacaktır.²⁵⁸⁹

Sevr Antlaşması'nın 215. maddede Osmanlı Hükûmetinin yükümlülüklerinden bahsedilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti'nin yükümlülüğü, İtilaf Devletleri'nce yitkilerin aranması ya da Osmanlı Hükûmetinde kalmak istediğini belirtmiş İtilaf Devletleri'ne ait uyruklarının kimliğinin saptanmasıyla görevlendirilmiş komisyonlara her türlü kolaylığı göstermek; bu komisyonlara

---

²⁵⁸⁸ Nihat Erim, **a.g.e.**, s. 598-599.

yarayacak taşıtları sağlamak, bunların kamplara cezaevlerine ve başka her yere girmelerine izin vermek; araştırmalarında kendilerine yardımcı olabilecek bütün kamusal ya da özel nitelikteki belgeleri bu komisyona vermektir. Ayrıca İtilaf Devletleri'nden birinin uyrukluğunda olan bir kimsenin varlığını gizleyen ya da öğrendikten sonra bunu savsaklayan Osmanlı görevlilerine ya da özel kişilere cezalar düşünmek de Osmanlı Devleti'nin yükümlülüğü olmuştur. Osmanlı Hükûmeti, antlaşmanın 7. bölümünde yaptırımlar öngören cezaları gerektiren ve Türklerin savaş sırasında İtilaf Devletlerine ait savaş esirlerinin ya da uyruklarının kişiliğine karşı işledikleri suç sayılacak eylemlerin saptanmasını kolaylaştıracaktır.²⁵⁹⁰

Osmanlı Hükûmeti İtilaf Devletleri'nin subaylarına, erlerine ve denizcileriyle başka uyruklarına ait olan ve Osmanlı makamlarınca alıkonmuş bulunan her türlü eşyanın, donatımın, silahların, paranın, değerli kâğıtların, belgelerin ya da kişisel eşyanın bu antlaşma yürürlüğe girer girmez vakit geçirilmeksizin geri verilmesinden yükümlü tutulmuştur. Taraflar, her birinin kendi ülkelerinde savaş esirlerinin bakımı için harcanan paranın ödenmesinden karşılıklı olarak vazgeçtiklerini bildireceklerdir.²⁵⁹¹

İtilaf Devletleri, geri gönderilen Türk savaş esirlerinin Osmanlı ordusunda hizmet vermek üzere çağrılmalarına engel olmak istemiştir. Bu amaçla Mısır'dan İzmir'e sevk edilen Türk harp esirlerinin Osmanlı Hükûmeti tarafından silah altına alınmasını Mütareke hükümlerinin açık bir şekilde ihlali saymıştır. Türk esirlerin seferberliklerinin iptal edilmesi için Osmanlı Hükûmetinden ivedilikle gerekli adımların atılması talep edilmiştir. Savaş esirlerinin düzenli olarak geri dönmelerinin ciddi bir zarara yol açmaması için Osmanlı Hükûmetine gerekli baskı yapılması kararı da alınmıştır. Esirlerin silah altına alınmaması ve alınmış olanların derhal terhisleri Fransa, İngiltere ve İtalya Fevkalade Komiserleri tarafından müştereken verilen yazı ile 29 Mayıs 1919'da Harbiye Nezaretinden talep edilmiştir.²⁵⁹²

İngiltere sadece savaş esirlerinin değil; sivil esirlerin de esaret sonrası memlekete döndükten sonra askerlik görevinden muaf tutulmasını istemiştir. Bunun için İngiliz yetkililer, bazı esirleri serbest bırakırken; tekrar askeri görev almama

---

²⁵⁸⁹ Nihat Erim, **a.g.e.**, s. 599-600.

²⁵⁹⁰ Nihat Erim, **a.g.e.**, s. 599-600.

²⁵⁹¹ Nihat Erim, **a.g.e.**, s. 599-600.

şartını koşmuş ve buna dair bir belge imzalatmıştır. Bu esirlerden birisi Selim Antaki'dir. Osmanlı Hükûmeti, İngiltere Hükûmetine Ekim 1917'de bir nota vererek; Türk esir Selim Antaki serbest bırakılmasını istemiştir. İngiltere Hükûmeti ise Aralık 1917'de verdiği cevapta, Antaki'nin serbest bırakıldığında Türk ordusunda hizmet vermeyeceğine dair yazılı olarak taahhütname vermesi şartıyla serbest bırakılacağını bildirmiştir. Buna rağmen Antaki geri gönderilmemiş, sağlık açısından İsviçre'ye gitmesine izin verilmiştir.²⁵⁹³

General Milne, 18 Haziran 1920'de Türk savaş esirlerinin geri gönderilmeleri konusunda İstanbul'da serbest bırakılan savaş esirlerinin ulusalcı güçlere katıldıklarının kesin olarak anlaşıldığını ileri sürerek artık daha fazla savaş esirinin İstanbul'a gönderilmeyeceğini ifade etmiştir.²⁵⁹⁴

İngiltere, 3 Kasım 1920'de Mısır'da tutuklu bulunan ve büyük çoğunluğu Anadolu kökenli olan 10.000 Türk esirini serbest bırakmaya karar vermişti. 400 kişilik bir grup Mısır'ı terk etmiş ve İstanbul ve İzmit üzerinden Anadolu'ya yönlendirilmiştir. Yunan askeri yetkilileri serbest bırakılarak evlerine dönecek olan Türk savaş esirlerinin Anadolu İhtilaline katılacağı endişesiyle bu kişilerin serbest bırakılmasına karşı çıkmışlardır. Yunanlılara göre Anadolu'ya gönderilen bu esirler gönüllü veya zorunlu olarak kuvvetle muhtemel Mustafa Kemal'in birliklerinde görevlendirileceklerdir. Anadolu'nun Yunanistan tarafından işgal edilen topraklarında esirlerin serbest bırakılmalarına Yunanistan'ın bir itiraz yoktur; ancak serbest bırakılmaları durumunda Karadeniz üzerinden Anadolu'ya gönderilmeleri arzulanan esirler Yunanistan'ın çıkarlarına ters düşmektedir. 10.000 Türk esirin serbest bırakılması Yunan güçlerinin Anadolu'daki operasyonları için tehlikeli görülmüştür.²⁵⁹⁵

Yunan Hükûmeti sık sık Türk savaş esirlerinin geri gönderilmelerinin ertelenmesini talep etmiş ve askeri nedenlerle bu şahısların geri gönderilmelerinin askıya alınması için İngilizlerden tekrar bir değerlendirme yapmasını istemişlerdir. Bu konuda Londra'da bulunan Yunanistan Temsilciliği İstanbul'daki İngiliz Askeri Heyetinin aldığı kararlarla ilgili görüşlerini İngiltere Hükûmetine bir mektupla

---

²⁵⁹² BOA, **HR. SYS.**, 2209/49; TNA, **FO.**, 608/614.

²⁵⁹³ BOA, **HR. SYS.**, 2248/67; **HR. SYS.**, 2248/82; TNA, **FO.**, 383/345.

²⁵⁹⁴ TNA, **FO.**, 371/5143.

sunmuştur. Lord Curzon'a yazılan mektupta, İngiltere'nin serbest bıraktıkları Osmanlı esirlerin Millî Mücadeleye katılma tehlikesinden söz edilerek bu durumun gerçekleşmesi halinde Yunan işgalinin karşılaşıcağı zor durum anlatılmıştır.²⁵⁹⁶ Kasım 1920'de Lord Curzon, Mısır'da yaklaşık 500, Mezopotamya'da 800 esirin serbest bırakıldığını ve bölgeden ayrıldığını, 4.000 esirin de serbest bırakılmak üzere beklediğini yazmıştır.²⁵⁹⁷ Diğer taraftan Yunan temsilcisi Caclamanoş'un 22 Kasım 1920 tarihli mektubunda, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinden alınan bilgilerde Hindistan'daki Osmanlı esirlerinin sayısının 12.000 olduğu yazılıdır. 2.000 esir Anadolu'ya gelmek üzere Hindistan'dan yola çıkarılmış, 8.000 esir de İstanbul'da ulaşmıştır.²⁵⁹⁸

22 Kasım 1920'de İstanbul'daki Yunan Askeri Heyeti Anadolu'ya evlerine gönderilen Türk savaş esirlerinin Millî Mücadele güçlerine kaydoldukları ve Mısır'a gönderilen bir Türk heyetinin geri gönderilecek olan Türk savaş esirlerine Millî Mücadele'ye katılmaları hususunda baskı yaptıkları bilgisinin alındığını iddia etmiştir. Oysaki Hindistan'dan İstanbul'a doğru gitmekte olan ve açık denizde bulunan 1.642 Türk savaş esirinden başka Mısır'daki yaklaşık 327 hasta ve Malta'daki 109 siyasi esirin dışında tüm Türk savaş esirlerinin geri gönderilmeleri tamamlanmıştır. İngiliz açısından ise Türk savaş esirlerinin tutuklu bulundurulmaları ciddi bir masraf doğurmaktadır. İngiliz Savaş Merkezine göre esirlerin geri göndermeleri Ağustos 1919'dan beri Yüksek Konsey'in rızası dâhilinde gerçekleştirilmektedir. Bu şartlar altında Kurul, geri göndermelerin askıya alınmalarını uygun bulmamaktadır.²⁵⁹⁹

Esirlerin memlekete iadesi ve ulusal güçlere katılması sadece Yunanlıları değil Ermenileri de rahatsız etmiştir. Ülkelerinin dışında bulunan 200.000 Türk esirin İngiliz yetkililerce ülkelerine iadesine dair hazırlanan rapor, İngiltere'deki Ermeni toplumunda şaşkınlık yaratmıştı. Ermeni karşıtı eski muharip eratin geri gönderilmesi gittikçe güç kazanan Türk Ulusal Harekete katkı sağlayacaktır. Türk birliklerin ve diğer güçlerin zaten Ermenistan Cumhuriyeti'ni işgal etme niyetinde

---

²⁵⁹⁵ a.g.e., s. 10.

²⁵⁹⁶ TNA, FO., 371/5143.

²⁵⁹⁷ Ulvi Keser, a.g.e., s. 10.

²⁵⁹⁸ a.g.e., s. 10.

²⁵⁹⁹ TNA, FO., 371/5143.

olduklarına dikkat çekilmiştir. Bu nedenle Türk barış anlaşmasına imza atarak Türk esirleri serbest bırakmak Ermeniler açısından oldukça tehlikelidir.²⁶⁰⁰

Savaşan devletler, sadece silahlı kuvvetleri değil sivil halkı da düşman olarak görmüş ve gözaltına almıştır. Bu kişilere her ne kadar gözlem altında oldukları söylene de savaş esiri olarak muamele görmüşlerdir. Çoğu zaman savaşçı esirlerle aynı muameleyi görmüşlerdir. Zamanla, bu esirlerin diğer savaşçı esirlerden ayrı tutulmalarını gündeme getirmiş ve bu durum sivil esirler için yeni özel bir hukukun doğmasına yol açmıştır. Böylece sivil halktan olan veya bir devletin askeri ve yetkili personeli olsa dahi savaş sırasında esir edilmeyen kişilerin savaştan en az etkilenmeleri için çaba gösterilmiştir.

19 yüzyıldan beri devam eden savaş hukukunun oluşturulmasına ve savaş esirlerine uygulanacak muamelelere dair gelişmeler Birinci Dünya Savaşı sırasında da savaşan devletler arasında devam etmiştir. Bern İtilafnamesi böyle bir çalışmanın sonucudur. Bern İtilafnamesi ile öncelikle malul esirler ve sivil esirlerin durumlarının iyileştirilmesi ve karşılıklı olarak değiştirilmesini amaçlanmıştır. Bu anlaşma ve sonrasında imzalanan düzenlemeler sadece esirlerin durumlarının düzeltilmesini ve evlerine gönderilmesini sağlamamış aynı zamanda savaş hukukun geldiği son nokta açısından da önemli olmuştur. Savaş hukukun adeta bir çerçevesi çizilmiştir. Aldığı kararlar bakımından Lahey Konferansı'nda kabul edilen sözleşmelerin devamı niteliğindedir. Savaş esirleri açısından bakıldığında Bern İtilafnamesi savaş hukuku gelmiş olduğu o zamanki en ileri seviyedir. İtilafnamede sadece harp esirleri değil sivil esirlerin de durumu değerlendirilmiş ve hatta geri getirilmeleri için sivil esirlere ve malullere öncelik verilmiştir. İtilafnamenin uygulanmasında detaylarda ortaya çıkan sorunlar ve hemen ardından savaşın sona ermesi ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanması mübadeleyi geciktirmiştir. Mübadele genel anlamda Mütareke'den ancak bir yıl sonra başlayabilmiştir.

---

²⁶⁰⁰ **Barrier Miner (Broken Hill, NSW: 1888-1954)**, 11 October 1919, s. 3.

6.8 Esirlerin Yurda Dönmesi Sürecinde Yapılan Esirlere Yönelik Diğer Faaliyetler

Savaş sonrası kamplarda hayatlarını kaybetmeyip sağ kalanlar esirler açısından iki farklı durum karşımıza çıkmaktadır. Savaşın sona ermesine rağmen ülkesine dönemeyen esirlerin durumu ayrı bir trajedi iken dönenlerin durumu ise kalanlardan farkı değildir. Öncelikle herhangi bir sebeple dönemeyen esirlerin durumu mecliste sık sık gündeme gelmiştir. Örneğin bu amaçla 22 Eylül 1923 günü Kastamonu mebusu Halid Bey'in verdiği bir tahrirde Rusya, İngiltere ve diğer yerlerde kalmış esirlerin geri getirilmesi konu edilmiştir. Rusya'da kalan esirler için Moskova'ya özel bir heyet gönderilmiştir. Buna rağmen İngiliz ve diğer devletlerin sömürgelerinde henüz iade edilmemiş esirlerin tetkiki için oralarda bulunan devlet memurlarının, yoksa Hükûmetin görevlendirmesiyle Kızılay tarafından buralara gönderilecek özel bir heyetin görevlendirilmesi önerilmiştir. Hangi memleketlerde esirlerin olabileceği Müdafaa-i Milliye Vekaletince tespit olunduktan sonra ilgili yerlere heyet gönderilmesine karar verilmiştir.²⁶⁰¹ Aynı günkü oturumda, Millî Mücadele içinde yer almayan ve Lozan Antlaşması'na göre milli sınırlar dışında kalan general, amiral, subay ve askeri personelin durumu görüşülmüştür. Yemen'den Osmanlı askerlerinin çekilmesiyle bir kısım üst rütbeli subay da dahil olmak üzere sivil ve askeri personel orada esir kalmıştır. Buralarda kalıp ülkelerine dönmeyenlere antlaşmayı müteakip altı ay içinde dönmeleri şartıyla meclis af çıkarmıştır. Ülkesine dönemeyen askeri ve sivil kişilerin durumları ise birbirinden farklıydı. Savaş süresince Arap ayaklanmalarına katılmayan ve Osmanlı Devleti'ne bağlı kalan Yemen İmamı İmam Yahya, bazı subayları rehin olarak tutmuş, bir kısmı ise kendi isteğiyle orada kalarak harp üzerinde tesir etmek ve düşmana karşı İmam Yahya ile iş birliği yapmak için geri dönmemiştir. Bundan hariç olarak çoğunluğu ise esareti kabul ederek orada kalmışlardır. Daha sonları ise Osmanlı Devleti'nden ümidi kesen bu kişiler geri dönmemişler, buldukları bölgelerde yaşamayı tercih etmişlerdir.²⁶⁰²

Müdafaa-i Milliye Vekili Ali Fethi Bey, subay rütbesinde Rusya'da bulunan esirlerin miktarının 8.000 ile 10.000 arasında olduğunu, başka bir ülkede esirlerin

---

²⁶⁰¹ BCA., 30.10.0.055/363/12.

bulduğuna dair bir bilginin olmadığını belirtmiştir. Meclisteki oturumda Japonya’da da esirin bulunduğu dile getirilmiş, fakat meclisin elinde böyle bir vesikanın olmadığı söylenmiştir. Yunanistan’da bazı esirlerin bulunduğu basına yansımış, fakat bu konuda da resmi olarak Türk makamlarına ulaşan bir bilgi olmamıştır. Başka ülkelerde bulunan geri dönmemiş veya dönememiş esir sayısının çok cüzi miktarlara indiği anlaşılmıştır. Kastamonu Mebusu Halid Bey ise Vekil Bey’in izahını yeterli bulmayacaktır. Anadolu’da hayatı ve ölümü meçhul kalan binlerce kişinin olduğunu, halktan çok büyük şikayetler geldiğini hatırlatmıştır. Sadece Kastamonu’da kazaları dahil 18.000 askerin durumunun bilinmediği, 72 vilayet düşünülürse 100.000’den fazla kayıp asker olabileceğini ileri sürmüştür. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ilan edilen seferberlikte 1871/72 doğumlulardan 1900/1901 doğumlulara kadar, İstiklâl Muharebesi’nde 1881/82 doğumlulardan 1901/02 doğumlulara kadar olan askerler silâh altına alınmıştır. Hayatından haber alınamayanların ekseriyeti er ve erbaşlardır. Bu er ve erbaşların çoğunluğu köylü olup iş, güç ve çift ile uğraşmakta olduğundan genç yaşta evlenmişlerdir. Bugün hayatları meçhul kişilerin pek çoğu evlidir ve geride eş ve yetim çocuk bırakmışlardır. Aileleri bugün kimsesiz kalmıştır. Yaralı olarak ya da vesaire şekilde esir düşen subaylardan hayatta kalıp kalmadığı meçhul olanlara esir muamelesi yapılmış olup maaş bağlanmıştır. Bu maaş esir maaşı olup diğer emekli olanlara kıyasla biraz daha düşüktür. 1923 sonuna kadar bir belge ile ya da mektupla durumunu bildirmeyenler şehit olarak kabul edilecek ve ona göre muamele yapılacaktır. Bu tarih o günkü şartlarda yetersizdir. Esaret altında olup durumunu bildiremeyen, kendi isteği ile dönmeyen, yaralı durumda olup gelmeye imkân olmayan kişiler de olabilecektir. Her bir esirin ayrı özel bir durumu olabilecektir. Bu sebeplerle hayatta olduğu halde ülkesine dönememiş kişilerin mevcut olma ihtimali de bulunmaktadır.²⁶⁰³

Savaş sona ermiş ve esirlerin dönüşlerinin tamamlanmasına rağmen hala ülkesine dönemeyen esirlerden birisi Bağdat’ta İmam-ı Azam meydanında, Türk kahveci Mehmed Çavuş’un yanında kalan Türk askerlerinden Yalvaçlı Abdullah’tı.

---

²⁶⁰² Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, Cilt 4, İçtima Senesi 3, 22 Eylül 1339 (1923), s. 261-263.

Memleketine dönebilmesi için Ağustos 1924'de İngiliz temsilciliğine müracaatta bulunmuştur. İngiltere Diplomatik Temsilciği Konya Vilayeti, IV. Bölük, III. Tabur, VII. Sahra Topçu Alayı 53. Tümenden olan bu kişinin savaşı sırasında en son bulunduğu Filistin Cephesi'nde İngiltere güçlerine esir düştüğü bilgisini vermiştir.²⁶⁰⁴

Esaret sonrası buldukları yerlerde kalıp geri dönemeyen esirlerden bazıları Kızılaya dilekçe yazarak memleketlerine dönmek için yardım talebinde bulunmuşlardır. 7 Mart 1925'de Çorum Valisi tarafından İstanbul'da Kızılaya yazılan bir dilekçede, Dünya Savaşı'nda esir olarak Bağdat'ta kalan Çorum'un Burhan Kethüda Mahallesi'nden Oflaz oğlu İbrahim'in evine dönmesi için kendisine gönderilen para konu edinilmiştir. Oflaz oğlu İbrahim'in dilekçede belirtilen bir adreste Kahveci Türk Hamdi Çavuş'la görüşmekte olduğu ve yol harçlığı tedarik edememesi sebebiyle memleketine dönemediği anlatılarak; adı geçen esire ulaştırılmak üzere babası Halil tarafından Çorum Postanesine teslim edilen 40 liranın kendisine verilmesi ve en kısa sürede bu kişinin evine dönebilmesi için yardım edilmesi istenmiştir.²⁶⁰⁵

Birinci Dünya Savaşı esnasında kurulmuş bir banka olan İtibari Milli Bankası, yasal süre olan 5 seneyi geçtikten sonra hesaplarda herhangi bir hareketliliği olmayan 18-20.000 arasındaki temettüatı kendi sermayesine katmıştır. Zamanın olağan üstü şartlarını dikkate alınmamıştır. Esaret altında kalmış, şehit olmuş ve ülkelerine geri dönememiş subayların aileleri de zamanı içerisinde bankaya müracaat etmemişler ve bu para bankanın sermayesi olmuştur. El konulan bu temettüat ordu tarafından birçok subaya esham (pay) olarak gönderilmiş ve hatta onların aslı senetleri mübadele edilmiştir.²⁶⁰⁶

Geri dönemeyen esirlerin büyük bir kısmı kamplarda şehit olmuştur. Şanslı olup vatanına dönebilenlerden bazıları memleketlerine ulaştıklarında onları büyük dramlar beklemekteydi. Kamplarda şehit oldukları sanılan, şehit olduklarına dair

---

²⁶⁰³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 12, İctima Senesi 2, 26 Kanunusani 1341 (1925), s. 329-331.

²⁶⁰⁴ BOA, HR. İM., 113/4.

²⁶⁰⁵ Türk Kızılayı Arşivi, 1363/5.

²⁶⁰⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 15, İctima Senesi 2, 17 Mart 1341 (1925), s. 537.

şahit bulunan, bu hüküm gereğince nüfus kaydından düşürülen pek çok esir evlerine döndüklerinde büyük travmalar yaşayacaktır. Pek çoğu eşini, çocuğunu bulamadığı gibi bulanlar da bazen eşlerinin başkası ile evlenmiş olduklarına şahit olmuştur. Kastamonu mebusu Halid Bey'in Meclis Başkanlığına verdiği 2 Eylül 1923 tarihli önergede bu duruma bir örnek vardır. Savaş sırasında veya hemen sonrasında Rusya, İngiltere ve diğer devletlere esir düşmüş askerlerin büyük kısmının resmen iade edilmesine rağmen iadeden çok sonra apansız gelenler olduğu gibi hiç dönemeyen oralarda kalanlar da olmuştur. Halid Bey'in mecliste anlattığına göre mensup oldukları Asker Alma Şubelerine muharebede şehit oldukları resmen bildirilmiş, askerlerden evine dönenler çıkmış ve bu sebeple ailevi facialar yaşanmıştır. 1923 yılının sonuna gelindiğinde dahi, Ankara'ya yakın köylerden birinin nüfusunda kayıtlı bir askerın kendisiyle beraber muharebede bulunmuş, iki şahsın tanıklığıyla resmen şehadetine hükmedilmiş ve bu hüküm üzerine zevcesi başka biri evlendirilmiştir. Öldü hükmedilen asker ansızın köyüne gelmiş ve karısının başkası ile evlendiğini görmüştür. Söz konusu kişi, şehadetine yalan yere şahitlik ederek karısının başka birisi ile nikahlanmasına sebep olan iki şahıstan birine kin bağlayarak saldırıda bulunmuştur. Bu bilgi kendisine ulaşan Halid Bey, verdiği önergede bu tür vakaların yurdun pek çok yerinde rastlandığından bahsetmiştir. Bu gibi vakalara şahit olduğu için kocasının şehit olduğu resmen bildirilmiş bazı asker aileleri de ümitlendirmiş, asker kocalarının geleceklerini nazar-ı dikkate alarak talipleri olduğu halde tekrar evlenememiş ve bu sebeple de miras meselelerinde de sorunlar çıkmıştır. Beklenmedik bir anda gelen esir askerlerin hemşerilerinden tanıdıkları hakkında bilgi vermesi veya şehit olduğu zannedilen askerler hakkında esarete bulduklarına dair vermiş oldukları haberler geri kalanları ümitlendirmiştir.²⁶⁰⁷

Doğru ya da yanlış olma ihtimali olmakla beraber bu haberler aile meselelerinin uzamasına ve hukuki meselelerin çözülememesine sebep olmuştur. Bu arada kayıp olan bir başka esir, ikinci sınıf ihtiyat teğmeni piyade 930. Taburundan Dadaylı 1888/89 doğumlu Hafız Kemal oğlu Ahmed Hilmi Efendi'dir. Ahmed Hilmi Efendi'nin de Basra'da olup olmadığının yapılacak tahkikat ile ortaya çıkarılması istenmiştir. Ahmed Hilmi Efendi 4 Ağustos 1916'da Kemah civarında yaralı olarak

---

²⁶⁰⁷ BCA., 30.10.0.0,6/32/1.

Ruslara esir düşmüş, bilahare kıtasından şهادeti bildirildiği halde Sibirya'dan Hindistan'a ve oradan Irak'a firar etmiştir. Basra'da İngilizlerce derdest edilerek tutuklanmıştır. Hâlbuki Hariciye Vekâleti ve Kızılay vasıtasıyla yapılan tahkikat neticesinde İngilizler Basra'da Ahmed Hilmi Efendi isminde bir esir olmadığını bildirmişlerdir. Son zamanlarda firar ederek gelen askerlerin ve Afganistan'dan gelen bazı subayların ifadesine göre Sibirya'da, Kafkasya'da ve diğer esir kamplarının buldukları yerlerde kalan bazı subay ve askerler yerlilerle ilişkileri olmuş ve hatta evlenmişlerdir. Yerlilerle evlenen esirler, kamplardan kaçan esirler veya firariler olmuştur. Tüm bunlar göstermektedir ki mübadele anlaşması gereği esirlerin iade edilmesine rağmen dünyanın değişik bölgelerinde resmî muamele hâricinde Türk esirleri kalmıştır.²⁶⁰⁸

Sonuç olarak esirlerin bir kısmı dünyanın değişik yerlerinde kalmaya mecbur olmuş ve bir süre sonra dönmelerine mâni olan sebepler ortadan kalkmıştır. Buna rağmen ülkesine bir daha dönmeyen esirlerin sayısı az değildir. Bir kısmı ise eşlerini yanlarında getirmek istemiş fakat bu çoğu zaman mümkün olmamıştır. Bu sebeple memleketin nüfusa olan ihtiyacı da dikkate alınarak emin vasıtalarla vatanlarına kavuşamayan bu kişilerin bir an evvel ülkeye dönmeleri için aşikâr ve gizli tahkikat yapılması Halid Bey tarafından mecliste gündeme getirilmiştir.²⁶⁰⁹

Esir olan askerlerin esaretleri sırasında ve esaretleri sonrası nasıl aylık alacakları ve kendilerine nasıl yardım yapılacağı meclis tarafından düzenlenmiştir. Öncelikle subay ve er ve erbaşların yani neferin durumu ayrı değerlendirilmiştir. Subaylar esaretleri boyunca maaş alırken neferlerin aylıkları olmadığından tüm masrafları esir tutan devlet tarafından karşılanmıştır. Buna göre de meclis esirlerin ailelerine maaş ya da yardımda bulunmuştur. Esaret altında bulunan general, amiral, subay ve askeri personele, nezdinde buldukları Hükûmet tarafından kendi eş değer personellerine verdikleri maaş kadar maaş verilmektedirler. İngiltere, Fransa, Rusya ve diğerleri kendi subayına verdikleri maaşı esir ettikleri askerlere de vermişlerdir. Bu maaş muhtelif olmakla beraber tüm devletlerde yaklaşık aynıdır ve verilen miktar Osmanlı Devleti'nin askerlerine verdiklerinden daha fazladır. Bundan dolayıdır ki 28 Şubat 1915'te Askeri Tekâüt ve İstifa Kanunda bazı değişikliklerin yapılmasına dair

---

²⁶⁰⁸ BCA., 30.10.0.0,6/32/1.

teklifle esarete maaş alan askerlere esaretleri boyunca başka bir adla da olsa maaş verilemeyeceği, yalnızca çocuklarına ve ailesine üçte bir oranında maaş bağlanacağı kararı alınmıştır. Bu maaşı alma hakkına çocuk, eş ve evli olmayan kız kardeşler sahiptir.²⁶¹⁰

Savaş esnasında kaybolan üst rütbeli subay ve generallerin de tıpkı esirler gibi üçte bir maaş alması meclis gündemine gelmiş, üst düzey subay ve generallerin düşük rütbeli subaylarla aynı maaşı alması Meclis-i Ayan'da muhalefete sebep olmuş; en azından yarısı kadar olması gerektiği söylenmiş, fakat diğer esirler gibi maaşlarının üçte bir oranında olması kabul edilmiştir.²⁶¹¹

Meclis-i Ayan'da yapılan 15 Ocak 1918 tarihli görüşmelerden esaret altındaki esirlere ne kadar maaş verildiği ve niçin verildiği anlaşılmaktadır. Hicaz bölgesinde bulunan memurlardan 90'ı esaret altın olup Medine'de görev yapan 16 memur ise esir edilmemiştir. Meclis'te Hicaz'a gönderilecek para görüşülürken aynı zamanda esaret altındaki bulunan memurlara gönderilen paralar da görüşülmüştür. Burada esaret altındaki memurlara maaşlarının yarısı ödendiği görülmektedir. Diğer yarısı ise ailelerine verilmektedir. Bazı vekiller tarafından esaret altında olanlara esir tutan Hükûmetlerce para verildiğinden bu kişilere ayrıca neden maaş verildiği sorulmuş, Hicaz Sıhhiye Müdürü Kazım İzzettin Bey, kendilerine maaş verilip verilmediği hakkında bir bilgi sahibi olmadıklarını sadece iâşe yardımı yapıldığını sandıklarını söylemiştir.²⁶¹²

28 Ocak 1918 tarihine gelindiğinde Askeri Tekaüt ve İstifa Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi ihtiyacı yeniden doğmuştur. Kanun'un 35. ve 36. maddelerinin değiştirilmesi meclis gündemine gelmiş ve bu kanunla general ve amirallerle, subay, üst rütbeli subayların, yedek subayların, askeri sivil memurların ve vefatları sebebiyle düşük rütbeli subay ve subay adayları ile onbaşlıların; ailelerine birinci sınıf malul aylığının, esarete olanlardan kendi ecelleri ile ölenlere ikinci sınıf malul aylığı bağlanması teklif edilmiştir. Birinci derecede malul olan askerlere 300

---

²⁶⁰⁹ BCA., 30.10.0.0, 6/32/1.

²⁶¹⁰ **Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi 2, 28 Şubat 1331 (1915), s. 371-372.

²⁶¹¹ **Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi 2, 29 Şubat 1331 (1915), s. 405-406.

²⁶¹² **Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 4, 15 Kanunisanı 1334 (1918), s. 242-243.

kuruş maaş verilirken ikinci sınıf malullere 225 kuruş maaş verilmesi öngörülmüştür. Esaret altında iken ölenlere ise ikinci dereceden maaş bağlanması kararlaştırılmış olup bu maaşın %75'i ailesine verilecektir. Bunun yanı sıra savaş halinde, eşkıya ile mücadelede veya bir görev esnasında şehit düşenlerin ailelerine birinci dereceden malul aylığının %75'inin, bir görev esnasında hastalanıp da vefat edenlere birinci dereceden malul aylığının %65'i bağlanmasına karar verilmiştir.²⁶¹³

Hayat ve ölümleri meçhul addedilenlerin durumu ve bu kişiler hakkında yapılacak resmi işlemlere dair hukuki meselelerin meclis tarafından çözülmesi amaçlanmıştır. Konuya ilişkin önerge Büyük Millet Meclisinde görüşüldükten sonra tahkikatın yapılması için Meclisi Başkanlığı direktifiyle heyetler kurulmuştur. Adliye, Müdafaa-i Milliye, Hariciye, Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâletlerinden de görüş sorulmuştur. Millî Savunma Bakanlığının Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Başkanlığına gönderdiği cevabi yazıdan öğrenildiğine göre Rusya, İran, Lehistan, Makedonya, İngiltere, Fransa ve İtalya'da kalan esirlerin durumu ile ilgili adı geçen devletler nezdinde girişimde bulunulmuş, durumları geniş bir biçimde incelenmiştir. Esir düşüp geri dönmeyen kayıp kişilerin hukuki durumlarını açıklayan bir yazıyı 24 Eylül 1923'de Büyük Millet Meclisi'ne göndermiştir. Kayıp kişinin hakikaten vefatı malum ve sabit olduğu takdirde karısının başkasıyla evlenmesinde beis yoktur. Bunun için makul sürenin üzerinde olan durumlar vaki değil ise akranlarının vefatıyla ki kayıp kişinin doksan yaşına ulaşmasıyla, harp sahasında düşman ile muharebe gibi durumlarda kaybolmuş olmuş ise ölümüne büyük ihtimal zan getirilecek müddetin geçmesiyle vefatına hükmedilir. Bu suretle de karısı hüküm tarihinden itibaren vefatın bekleme süresi tamamlandıktan sonra evlenebileceği gibi malların dahi hemen var olan varisleri arasında taksim olunacaktır. Bu durumlar söz konusu değilse yok olan kişi hakkında hayatta olduğu itibar olunacağından bu suretle kayıp kişinin eşine talebi halinde nafaka takdir edilir. Ayrıca karısı isterse müracaatla nikahın feshi talebinde de bulunabilir. Bu durumda usulüne uygun olarak kadı tarafından karısı ile kayıp olan koca arasındaki nikah feshedilebilecektir. Bu halde de

---

²⁶¹³ **Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi**, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi 4, 28 Mart 1334 (1918), s. 343-345.

karısının fesih tarihinden itibaren lazım gelen iddet dönemini tamamladıktan sonra evlenebilmektir.²⁶¹⁴

1925 yılının başına gelindiğinde, yukarıda açıklanan Birinci Dünya Savaşı'ndan dönmeyen esirlerin eşlerinin hukuki durumu meclisin gündemine bir daha gelmiş ve bir öncekini tekrar edilmiştir. 26 Ocak 1925 tarihli meclis oturumunda Kastamonu Mebusu Halid Bey, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklâl Harbi'nde hayat ve ölümü meçhul kalan asker, subay ve sivil kişilerin miktarı ve bu meçhul kişilerin eşlerinin hukuku durumları hakkında Adliye ve Müdafaa-i Milliye Vekâletlerinden bilgi istemiştir. Adliye Vekâleti bu durumdaki kadınların iki suretle evlenebileceklerini söylemiştir. Birinci durum, esarette bulunup da dönmeyenler hakkındadır. Bu kişiler ölümleri hakkında kesin zan oluşuktan sonra ölümüne hükmolunur ve miras işlemleri ardından eşleri de evlenebilirler. İkinci durumda, ölümleri kesin olarak hükmolunmadan önce evlenebilmeleri kadın nafakasını bulamazsa ve almak imkânını da göremezse mümkündür. Bu durumda hâkime müracaat edip nikâhının feshini talep edebilir ve nikâh feshedilince ancak başka biri ile evlenebilir.²⁶¹⁵ Örneğin, 1924, 1925 ve 1926 senesinde emekliler, yetim çocukları ve dul kadınlar ve esirlerin maaşları yıllık 5.000 lira olmak kaydıyla aylık 420 kuruştur. Ailelerinin aldıkları maaş ise emekliliklerden tam ve dul kadın aileleri 4.000 lira yıllık maaş alırken esir aileleri yıllık 3.600 lira maaş almaktadır.²⁶¹⁶

6.9 Yurda Dönmeleri Sonrası Esirlerin Durumu

Bazı esirler esaretten kurtulup memlekete dönseler de şanssızlık peşlerini bırakmamış, özgürlüklerine kavuşmaları zaman almıştır. Bazı esirler yurda döndükten hemen sonra henüz evine ulaşmadan yolda veya Anadolu Hareketi'ne katılıp savaşırken Yunanlılara tekrar esir düşmüştür. Manisa Jandarma Taburu Kumandanlığından yazılan ve 28 Haziran 1920 tarihinde Dâhiliye Nezaretine

²⁶¹⁴ BCA., 30.10.0.0 6/32/1; 30.10.0.0 55/363/12.

²⁶¹⁵ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 12, İçtima Senesi 2, 26 Kanunusani 1341 (1925), s. 329-331.

²⁶¹⁶ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 15, İçtima Senesi 2, 28 Şubat 1341 (1925), s. 36; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 22, İçtima Senesi 3, 28 Şubat 1926, s. Ek 23; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 13, İçtima Senesi 2, 31 Kanunusani 1340 (1924), s. 649; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 7/1, İçtima Senesi 2, 16 Mart 1340 (1924), s. 771.

gönderilen bir rapora göre Yunan kuvvetleri, Manisa'yı işgalleri esnasında kasaba ve köylerde Müslümanlara karşı katliam, tecavüz, yağmacılıkta bulunmuş, yerli ve başıbozuk Rumlarla birlikte hareket ederek Manisa-Akhisar demiryolu güzergâhında bulunan bütün köylerde İslâm nüfusunu katledip mallarını yağmalamışlar, bağ ve bahçelerinde çalışırken tutuklanan yüzlerce Müslüman'ı tutsak etmişler ve Atina'ya göndermişlerdir. Bu sırada Mısır'daki esir kamplarından serbest bırakılan 160 kadar Türk esiri de Manisa'da tekrar esir edilmiştir. Ağır şartlarda çalıştırılan bu esirlerin gıdasızlık ve işkence yüzünden vefat ettikleri bilinmektedir.²⁶¹⁷ Ayrıca 13 Haziran 1920 tarihinde Akhisar'dan Manisa'ya gelen 250 esir Yunanlılarca Yenihan'da tutuklanmıştır.²⁶¹⁸

1919'un başında memleketlerine gitmek üzere İzmir'e uğrayan esirler Yunanlılar tarafından tutuklanarak ne İstanbul'a dönmelerine ne de memleketlerine gitmelerine müsaade edilmiş ve haklarında yeniden esir muamelesi tatbik olunmuştur. Yenigün gazetesinin haberine göre İzmir'e gelen 90 neferin memleketlerine sevklerine engel olunmuş ise de vuku bulan teşebbüsler neticesinde gerek bunların ve gerek sonra geleceklerin serbestçe memleketlerine dönmeleri garanti altına alınmıştır. İşgal bölgeleri dışındaki Söke ve Kuşadası'na gönderilen esirlerin Selçuk, Aziziye ve Balatçık istasyonlarından geri çevrildikleri dahi olmuştur.²⁶¹⁹

Şanslı olup Selimiye Kışlası'na getirilen esirleri ise başka türlü sorunlar beklemektedirler. Kışlaya getirilip bırakılan esirler için Hükûmetçe hiçbir hazırlık yapılmamıştır. Örneğin, Mayıs 1920'de 3. katile olarak Mudanya'dan İstanbul'a 515 nefer getirilmiştir. Bütçenin olmaması sebebiyle İstanbul'da oturmayanlar evlerine gönderilememiştir. Binlerce esir kışlaya bırakılmış, üst üste yaşamak zorunda kalmıştır. Düzensizlik ve pislik içinde ortalıkta dolaşan Mısır'dan gelen Türk esirleri isyan etmekten başka çare bulamamıştır. 17 Mayıs 1920 tarihli yazışmalara yansıyan

---

²⁶¹⁷ BOA, **HR. SYS.**, 2618/23.

²⁶¹⁸ "Akhisar'dan Manisa'ya gelen 250 esirimizin Yunanlılarca Yenihan'da tutuklandığını", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, 28/11.

²⁶¹⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 117/67.

Türk esirleri arasında çıkan isyan üzerine askerlerin memleketlerine gönderilmelerine karar verilmiştir.²⁶²⁰

Selimiye Kışlası'nda memleketlerine gönderilmek üzere bekleyen 5.000 kadar esir bulunduğunu bildiren basında haberler çıkmıştır. Antalya ve Bursa bölgesi mürettebatından 1.200 kişiyi Anadolu'da vatanı kurtarmak için çarpışan Türk askerlerinin üzerine süren Ferid Paşa ve iş birliği içindeki İngilizler, evlerine ve ailelerine kavuşmanın heyecanını yaşayan esirleri de Anadolu'daki milis kuvvetleri üzerine sevk etmek üzere ikna etmeye, hatta paralar vadiyle heveslendirmeye çalışmış ve kışkırtmıştır. Fakat vatanını seven bu kahraman askerler bu yoldaki teklifleri hakaretle reddetmiştir. Bunun üzerine Ferid Paşa Hükûmeti, bu yüksek ahlaklı kişileri yurtlarına göndermekten korkarak onları Selimiye'de adeta mahpus gibi tutmak yolunu seçmiştir. Ancak esaretten dönen bu askerler kendi memleketlerindeki bu haksız zulümden şikâyetlerini isyan derecesine vardırıdıklarından nihâyet Ferid Paşa Hükûmeti onları parça parça memleketlerine göndermeğe mecbur kalmıştır.²⁶²¹

İstanbul'a hapsedilen esirlerin isyanı batı basınına da yansımıştı. Habere göre Mısır'dan henüz geri gönderilmiş olan 3.000 Türk esir, kendilerinin bu amaçla Anadolu'ya gönderilecekleri söylendiğinde ayaklanmışlardı. Uzun süren savaş dönemi ve arkasından gelen esaret Türk askerlerini yormuş ve isyana mecbur kalmışlardı. İstanbul Hükûmeti tarafından Mustafa Kemal'in güçlerine karşı koymaları için Türk birliklerini ikna etme çabaları günden güne daha da zor bir hal almaya başlamıştır.²⁶²²

İstanbul Hükûmeti ve İngilizler için esirleri evlerine göndermekten başka çare kalmamıştır. Bunun için Harbiye Nezareti Üsera Muamelat Şubesinden Erkân-ı Harbiye'ye bir yazı gönderilmiş ve bu yazıda Selimiye'de toplanmış olan esirlerin memleketlerine sevk edilebilmeleri için İngilizler tarafından gerçekleştirilen vize muameleleri hakkında bilgi verilmiştir. 31 Mart 1920 tarihinde İngiliz İrtibat Zabiti tarafından Harbiye Nezaretine gönderilen bu bilgi notu ile yurda dönen harp

²⁶²⁰ "Selimiye Kışlası'nda dolaşan Mısır'dan gelen Türk esirlerinin isyan ettiğini", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, 28/0.

²⁶²¹ "İstanbul'da Selimiye Kışlası'nda Memleketlerine Gönderilmek Üzere Bekleyen 5.000 Kadar Ar", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Kutu:28, Dosya:24.

²⁶²² **New-York Tribune**, 7 May 1920, s. 2.

esirlerinin memleketlerine gönderilmesinde uygulanacak muamele anlatılmıştır. Gerekli şartlara riayet edildiği takdirde, esirlerin evlerine dönmelerinde bir sakınca yoktur. Öncelikle harp esirlerinin isim cetvelleri hazırlanarak her kazadaki kişileri ihtiva etmek üzere takım takım Galata'da İngiliz I.A.P.G. şubesine verilecektir. Ayrıca takımlar mümkün mertebe küçük kabileler halinde olacaklar ve özel durumlarda herhangi bir itiraz edilecek nokta yok ise I.A.P.G İngiliz Şubesince her takım müştereken vize olunacaktır. Esir cetvelleri savaş esirlerinin künyelerini de ihtiva edecektir. Çoğu savaş konusunda uzman Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri normal esir kamplarının dışında tutulmuştur. Bu kişiler, Orta Doğu'daki kamplar kadar uzak kıtalardaki kamplara gönderilmişlerdi. İngilizler bu kişilerin Anadolu'ya dönmelerini önlemek ya da geciktirmek amacındadır. Anadolu'da işgali sırasında kendilerine engel olacak silahlı bir kadronun burada kurulmasını istememişlerdir. Yanız bu konuda çok başarılı sağlayamamışlar, esaretten dönenlerin Anadolu'da Millî Mücadele'ye katılmalarına engel olamamışlardır. Aynı yönde bir şikâyet Yunanistan²⁶²³ tarafından gelecektir. Yunanistan'ın Londra Büyükelçisi İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 25 Kasım 1920 tarihli bir notada Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan Türk esirlerinin ülkeye döndüklerinde Mustafa Kemal Paşa'nın

---

²⁶²³ Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen Bolşevik ihtilali sebebiyle Rusya, kendi derdine düşmüştü ve ellerindeki esirlerin ihtiyacını karşılamak bir yana, bu esirleri geri gönderecek imkana da sahip değildi. Japonya, Rusya'daki siyasi karışıklığı fırsat bilerek Sibirya'yı işgal etmiş, bu bölgedeki esirleri kontrolü altına almıştı. Japonlar masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmak üzere esirleri İstanbul'a ulaştırmayı kabul etmiş, Osmanlı Devleti de bedelini Osmanlı Bankası aracılığıyla İngiltere üzerinden göndermiştir. Ancak İngilizler, Türk esirlerin Türkiye'ye geldikleri takdirde İtilaf Devletlerine karşı kullanılabilmesi gerekçesiyle işi sürüncemede bırakmıştır. 1.000 fazla esir taşıyan Japon gemisi 3 Nisan 1921'de Akdeniz'e gelmiştir. Binlerce kilometre uzaklıktan ülkeye döndüklerini düşünen esirler burada büyük bir hayat kırıklığına uğramıştır. Gemi, 5 Nisan 1921 günü Midilli Adası önlerinde Yunan kuvvetleri tarafından durdurulmuştur. Yunanlılar, vapurda bulunan esirlerin tamamının kendilerine teslim edilmesini istemiş, Japon kaptanın izin vermesi üzerine 1.000'den fazla esir gemide çok az yiyecek ve içeceklerle 7 aydan fazla zaman geçirmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte esirler gerek iâşe ve gerek iskân hususunda çok fazla müşkilata maruz bırakılmıştır. Hariciye Nezareti 17 Aralık 1921 tarihinde Kızılâyca gereğinin yapılmasını talimatını vermiş, Cemiyet-i Akvamın da teşebbüsüyle Kızılhaç devreye sokulmuş ve bir Kızılhaç yetkilisi Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında arabuluculuk yapmak için önce İstanbul'a sonra Atina'ya gitmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda evine dönecek esirlerinin gerek Kuva-yı Milliye ordusunda ve gerek düşman herhangi bir teşkilatın hizmetinde ve yardımında görevlendirilemeyeceğine dair Osmanlı Hükümetinden kesin bir teminat istenmiştir. Cemiyet-i Akcam, Temmuz 1921'de aldığı kararla hasta, yaralı ve yaşlıların gemiden ayrılmasına izin vermiştir. Midilli'den ayrılan gemi Pire'ye daha sonra Akdeniz'de küçük ve sürgünlerin gönderildiği bir ada olan Azinora'ya getirilmiştir. Pek çok esir 8 aydan fazla süre içinde yetersiz beslenme ve hastalıklardan dolayı hayatını kaybetmiştir. Esirler uzun süre sonrasında ancak Haziran 1922'de İstanbul'a dönebilmiştir. Vapurda Kızılây heyeti reisi sıfatıyla Ali Macid Bey bulunmuştur. Bkz. Kızılâyıcı Hamid Bey'in Özel Arşivi, 247, 936, 1134, 2017, 2018.

saflarında savaşa katıldıklarını önlemek için gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.²⁶²⁴

Esaretten sonraki hayat esirler için esaret altındaki şartlardan daha iyi olmamıştır. Esaret kurtulup evine dönmelerinin heyecanını yaşayan esirler bir başka tutsaklığa yakalanmışlar ve Selimiye Kışlası'nda hapsedilmişlerdir. Fakat kışla kalınmayacak kadar pislik içindedir. Bu şartlar altında her bir esir kapalı bir ceza evini andıran kışladan kaçmanın yollarını aramıştır. Örneğin, İbrahim Arıkan, Mecidiyeköy'deki evine gitmek istemiş fakat reddedilmiştir. Yalnız tüm masraflar kendilerine ait olmak şartıyla esirlere 3 aylık izin verildiği bilinmektedir. Kendisinin ise 5 kuruş parası yoktur. Beş altı arkadaşından beşer kuruş para alarak kamptan kaçmış, bu para ile Mecidiyeköy'e gidebilmiştir.²⁶²⁵ Mısır'dan dönen Hidayet Özkök de tüm esirler gibi önce Selimiye Kışlası'na yerleştirilmiş, geceyi orada geçirmiştir. Künyeleri alınan esirlere bir de numara verilmiştir.²⁶²⁶ Hüseyin Koç önce trenle İskenderiye'ye oradan vapurla Selimiye Kışlası'na getirilmiş, 15 gün burada kalmıştır. Burada bir kişi iple mutfakta kendisi asmış, bunun üzerine komutanlardan kendilerinin cepheye gönderilmesini istemiştir.²⁶²⁷

Esirlerin İstanbul'a terk edilmesini anlatan Mustafa Tütüncü, İstanbul'da serbest kalıncaya değin yaşadıklarını kaleme almıştır. Mustafa Tütüncü'nün de içinde bulunduğu yurda dönen esir kafilesi İngiliz gemisinden iki adet şirket vapuruna nakledilmiş ve köprüye getirilmiştir. Buradan Sultan Ahmed camine getirilmek üzere köprüden yürütülmüştür. 31 gün süren yolculuğun ardından ayakta durmaya zorlanan esirlere su bile ikram edilmemiş, ellerinde valizleri 6 yerde mola verilerek camiye getirilmiştir. Camiye doldurulan esirlere az da olsa bir ilgi gösteren, bilgi veren yoktur. Başlarında görevli yedek subayın da bir şeyden haberi bulunmamaktadır. Camiye tanıdıklarını arayan kişiler gelmiş, hatta babalarını arayan çocuklar gelip babaları hakkında bilgi almaya çalışmıştır. İstanbul'da tanıdıklarında kalacak yer bulan Tütüncü, kampta yakalandığı dizanteri hastalığı sebebiyle doktora gitmiştir. Basur olduğunu öğrenen Mustafa Tütüncü hastanede ameliyat olmuş ve 45 gün

²⁶²⁴ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 117/67; İHK., 117/72.

²⁶²⁵ İbrahim Arıkan, a.g.e., s. 264-267.

²⁶²⁶ Hidayet Özkök, a.g.e., s. 63-68.

²⁶²⁷ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakaleli Muharipler**, s. 66-68.

hastanede tedavi görerek sağlığına kavuşabilmiştir. 8 ay kaldığı İstanbul'da dizanteri peşini bırakmamıştır. 8 ay geçtikten sonra ancak Çorum'a gitmiş ve kısa süre sonra evlenmiştir. Esaretten dönenlere 6 ay dinlenme hakkı verilmiştir. Diğer esirler ise Mustafa Tütüncü gibi şanslı değildir. Pek çoğu zor şartlar altında perişan bir şekilde esaretten sonraki günlerini geçirmiştir.²⁶²⁸

İstanbul'a sıkışan esirlerin ellerinde eve gidebilecek kadar dahi para yoktur. Maaş istediklerinde yetkililer tarafından ödeneğin olmadığı söylenmektedir. Kulaktan kulağa Anadolu'daki harekete katılanlara çift maaş verilecek dedikoduları da etrafta dolaşmaktadır. Bu sebeple Hüseyin Aydın, Anadolu'da İstiklal Savaşı'na katılmak için çabalamış ama başaramamıştır. Memleketi Balkan Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış artık gidecek bir memleketi de kalmamıştır. Tüm Türkiye'yi memleketi saymaktadır. Anadolu'ya geçemeyen Hüseyin Aydın aynı amaçla Trakya'da mücadele eden Cafer Tayyar Paşa kuvvetlerine katılmıştır. Bu arada kendisine bir ay izin verilmiş ve iskânın yapıldığı Vize'ye 13 km uzaklıktaki Kömürköyü'ne gitmiştir.²⁶²⁹

Çan-İlyasağa köyünden Hüseyin Koç, Selimiye Kışlası'ndan serbest kalabilmesi için kendisinden kaydiye parası istendiğini söylemiştir. Esirlerden evlerine dönmek için para istenmektedir. Ancak İngilizler esir kampında esirlerin ellerindeki birkaç mecediyeyi de almış, esirlerin hiç parası kalmamıştır. Askerden birisi 2,5 lira karşılıksız para vermiş ancak bu şekilde tezkeresini alabilmiştir.²⁶³⁰

Esaret sonrası vapurla İstanbul'a getirilen esirlerden Ezine-Geyikli bucağından Ömer Üner de akrabası olanların serbest bırakıldığını, olmayanların ise dışarı çıkmasına izin verilmediğini söylemiştir. Bir süre sonra parası olanların gidebileceği, olmayanların kalacağı bildirilmiştir. Ömer Üner de İstanbul'da bulunan hemşerilerine güvenerek parası olmadığı halde var diyerek kışladan ayrılmıştır. İstanbul'da bulunan askerler hemşerilerinin yardımı ile ancak köyüne

²⁶²⁸ Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 74-78.

²⁶²⁹ Hüseyin Aydın, **a.g.e.**, s. 45-47.

²⁶³⁰ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli Muharipler**, s. 66-68.

dönebilmiştir.²⁶³¹ Ahmed Ercan da Kasımpaşa'daki bahriye olan askeri köylülerinden aldığı para ile ancak köyüne dönebilmiştir.²⁶³²

Hüseyin Fehmi Genişol'un içinde bulunduğu 1.700 kişilik kabile 17 Eylül 1920 günü doğrudan Sultan Ahmed camisine götürülmüştür. Bir gün sonra dışarı çıktıklarında İstanbul'un işgal altında olduklarını görmüşlerdir. İstanbullular veya İstanbul'da evi olanlar hemen evlerine gönderilmiştir. Önceden getirilenler de dahil tüm esirler memleketlerine gönderilmemiş ve İstanbul'da tutulmuştur. Çoğunun parası kalmadığından İstanbul'da geçici işlerde çalışmaya başlamıştır. Hüseyin Fehmi Efendi, 15 lira maaşla bir lokantada çalışacaktır. Bir müddet burada çalıştıktan sonra annesinden haber almış ve memleketine gidebilmiştir.²⁶³³

Pek çok esir askerlerin istasyonlarda aç kaldıkları, trene binecek paraları olmadığından evlerine gidemedikleri bir gerçektir. Örneğin İzmit Askerlik Şubesi'ne müracaat eden bir askere kendi askerlik şubesine kayıtlı olmaması sebebiyle yardım edilmemiştir. Bu esir diğerlerinden şanslı çıkmış, halk yardımıyla ancak evine ulaşabilmiştir.²⁶³⁴

Esirlerin kamplarda paraları ve değerli eşyaları gasp edildiğinden veya yönetim tarafından el konulduğundan; memlekete ulaştıklarında parasız ve aç yaşamak zorunda kalmıştır. İlk gelen kabileye iç çamaşır, çorap ve ayakkabı dağıtılmış fakat bunlar yeterli gelmemiş, yeni gelecek kabileler için yeni malzemeler istenmiştir. Fakat Sevk Komisyonu'nun bu isteği malzeme yetersizliğinden karşılanamamıştı. Bunun üzerine Eylül ayında Ordu Dairesinden Selanik ve Mısır'dan dönecek esirler askerler için 5.000 ayakkabı ve çorap istemişti. Ordu Dairesi de Levazımat Dairesi'nden bu talepten haberdar etmiştir.²⁶³⁵

Vatanlarına döndükleri halde evlerine ulaşamayan, İstanbul'da tutulan veya başıboş gezen esirlerin perişan hali, İstanbul sınırlarını aşmış yabancı basına da yansımıştır. Mart 1921'de Amerikan gazetelerinde İstanbul'un kalabalık bir şehir haline geldiğinden, şehirde sığınmacıların çok fazla olduğundan, pek çoğunun kıtlık

---

²⁶³¹ a.g.e., s. 121-123.

²⁶³² a.g.e., s. 125-138.

²⁶³³ Hüseyin Fehmi Genişol, a.g.e., s. 159-165.

²⁶³⁴ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 3, İçtima Senesi 1, 6 Eylül 1336 (1920), s. 587.

²⁶³⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 177/97.

içinde yaşadığından ve sokaklarda gezen Mısır'dan Türkiye'ye dönen esirlerin perişanlığından bahsetmektedir. Esirler İstanbul'a sefil bir kıyafet içinde gelmişlerdir. Amerikan basını, Amerikan yardım kuruluşlarının esirlere yardım ettiklerini fakat bunun çok zor ve sıkıntı bir süreç olduğunu yazmışlardır.²⁶³⁶

Esaret sonrası evlerine dönen esirler, İstanbul'da gördükleri karşısında kahrolmuşlar ve özgür kaldıklarına sevinememiştir. Esirler için umutla gelinen vatan tam bir hayal kırıklığı ile son bulmuştur. İstanbul ve İzmir işgal altındadır. Ülkenin İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerince kuşatıldığını öğrenen esirler üzüntüye boğulmuştur. Hüseyin Aydın, her dönen esir gibi İstanbul'un esaret altında olduğunu görünce hissettiği, üzüntüsünü yazdığı hatıratında dile getirmiştir. Esareten dönen bir diğer esir Emin Çöl için savaş sonrası Mersin artık eski Mersin değildir. Kendisi gibi yıkık ve başı eğiktir. Anadolu'nun diğer şehirlerinin de Mersin'den bir farkı yoktur.²⁶³⁷

Esareten dönüp İstanbul'a terk edilen esirlerin belki de karşılaştıkları en büyük sorun, ne yapacaklarını bilememeleridir. Uzun süren savaş ve ardından gelen esaret hem bedenen hem de ruhen esirleri çok yıpratmış ve esirlerde derin yaralar açmıştır. Memleketlerinde kendilerini bekleyen anne, baba, eş ve çocuklarını görmek istemekte, fakat çoğu evlerine gidecek parayı dahi bulamamaktadır. Evine gidecek kadar para olanlar ise ailesini nasıl geçindireceğini düşünerek bu hali ile evine gitmek ve ailesine görünmek istememektedir. Az çok eğitim almış ve orduda veya devlette görevde bulunmuş esirler, bir memuriyet için değişik yerlere iş müracaatında bulunmuştur. Örneğin 1883 doğumlu İstanbullu bir esir, esareten sonra Emniyet Umum Müdürlüğüne yazdığı dilekçede iş istemektedir. Kendisi seferberlikten beri jandarma Takım Kumandanlığında hizmette bulunmuştur. Bilahare Bağdat'ın düşmesi ile İngilizlere esir düşmüş, esareten firar ederek vatanına dönmüştür. Jandarmada uzun müddet bulunması ve zabıta ile de alakadar olması dolayısıyla zabıtada bir görev talep etmiştir.²⁶³⁸

Mekke'de İngilizler tarafından esir olup İstanbul'a gelen ve İstanbul'da kimsesiz ve sefalet içinde yaşayan başka bir esir yine devletten kendisine uygun bir

²⁶³⁶ **Albuquerque Morning Journal.**, 14 March 1921, s. 5.

²⁶³⁷ Hüseyin Aydın, **a.g.e.**, s. 45-47; Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 8-9, 123-135; Mustafa Tütüncü, **a.g.e.**, s. 74-78.

görev istemektedir. Mekke'den Mustafa oğlu Hasan'ın Dâhiliye Nezaretine 10 Mayıs 1920'de yazdığı dilekçede, 15 günden beri Selimiye Kışlası'na bulunduğunu, kendisinin asker olmaması sebebiyle ekmek ve karavana ya hakkı olmadığını anlatmıştır. İstanbul'da hiçbir akrabası veya tanıdık bir yakını da olmadığı gibi Türkçeyi de iyi konuşamamaktadır. Çaresiz bir durumda İstanbul'da kalan Hasan, kendisine merhamet edilerek hafif, bir münasip görülen bir yerde iş istemiştir.²⁶³⁹

Selimiye Kışlası'ndan çıkan Hidayet Özkök, bir gün sonra Fatih'e giderek hemşerileri ile görüşmüştür. 2 yıl boyunca kendisinden haber alınamayan ve öldü sanılan Özkök, sağ olduğunu Kayseri'de kendilerini bekleyen annesine, 3 çocuğuna ve eşine bildirmiştir. Ne yazık ki annesi evlat acısına dayanamayarak vefat etmiştir. Ailesini geçindirecek bir kimsesi bulunmamaktadır. Memleketine gitse elinde para yoktur. Tezkeresini alan Özkök, bir süre İstanbul'da çalışıp para kazanıp evine gitmeye karar vermiştir. Memleketine dönecek asker evine beş kuruş parasız dönmeye utanmakta, tüm özlemine rağmen evine gidememektedir. 3 ay inşaatlarda çalışarak 300 lira kazanmıştır. Kurban Bayramı'nda memleketine gitmeye hazırlanırken 300 lirasını ve tezkeresini çaldırarak, sadece 45 kuruşla ortada kalmıştır. Vakit gazetesine verdiği ilanla tezkereyi tekrar çıkarmış, fakat paraya bir çare bulamamıştır. 2,5 ay daha İstanbul'da kalarak biraz daha para biriktirmiş ve kış başlangıcında memleketine dönmeye karar vermiştir. Esareti sırasında nasıl mesleği ile kazandıysa esaret sonrası da ticaret zekâsını konuşurmuştur. Kayserili hemşerileri memleketlerine para gönderememektedir. İstanbul işgal altındadır. Tüm yollar İtilaf Devletleri güçleri tarafından tutulmuştur. Samsun üzerinden Kayseri'ye gitmeye kadar veren Hidayet Özkök'e hemşerileri ailelerine gönderilmek üzere 800 lira para vermiştir. Memleketinde kaput bezi 20 lira iken İstanbul'da 12 liradır. Memlekete gönderilmek üzere kendilerine verilen tüm parayı bu kaput bezine yatırmıştır. Kayseri'ye varınca kaput bezlerini satmış, emanet paraları vermiş az da olsa bir kar etmiştir. 16 Ocak 1920'de evine ulaşabilmiştir. 15 Ağustos 1920 tarihinde tekrar İstiklal Savaşı için askere çağırılmıştır.²⁶⁴⁰

---

²⁶³⁸ BOA, **DH. EUM. MEM.**, 111/78.

²⁶³⁹ BOA, **DH. MB. HPS.**, 165/72.

²⁶⁴⁰ Hidayet Özkök, **a.g.e.**, s. 63-68.

İşgal altındaki Mersin'e dönen Emin Çöl'ün karşılayana bile yoktur. Küçük kardeşinin kendisinin de savaştığı Sina Cephesi'nde, eniştesinin Doğu Cephe'sinde şehit olduğunu biliyor fakat annesinin ve diğer kardeşinin nerede olduğundan habersizdir. Zaten diğer kardeşi de daha sonradan İstiklal Savaşı'nda şehit olacaktır. Müezzîn Hacı Dede Efendi evine misafir etmiş, ancak başını sokabilecek bir yer bulabilmiştir. Çok zor da olsa esaret sonrası kardeşinin yanına yerleşmiş ve köyüne ulaşmıştır. Kendisi takım komutanı olduğu için yedek subay malul maaşı alması gerekmektedir. Kör hali ile maaş bağlatmak için İstanbul'un yolunu tutmuştur. Önce Kızılaya giderek iç ve dış giysi almış, ardından Selimiye Kışlası'ndaki hastaneye yatıp muayene olmuştur. Gözleri görmeyen Çöl'ün koku alma yetisi de olmadığından ikinci bir maluliyeti daha vardı. Buradan yanına verilen bir yardımcı ile Harbiye Nezaretine emekli aylığı bağlatmaya gitmiştir. Kendisine yedek subay aylığı değil 9 lira er malul aylığı bağlamış, bu durum kendisinde derin yaralar açmıştır. Bu arada Haliç yakınlarında işgal altındaki güneye gidemeyen malul ve esirlerin kaldığı bir yere yerleştirilmiştir. Daha sonra bir Rus gemisiyle Antalya üzerinden memleketine ulaşabilmiştir.²⁶⁴¹

Selimiye Kışlası'ndan Mecidiyeköy'e gelen İbrahim Arıkan, halk ve esnaflarla bir araya gelip ahalinin durumu hakkında öğrendiği bilgiler kendisini bir kez daha yıkmıştır. Kimi esnaf bostandan 400 lira aldığını, kimi çileklerden 600 lira kazandığını anlatmaktadır. Mecidiyeköy'e gelmek için 10 arkadaşından 5 kuruş para toplamak zorunda kalan Arıkan bu duruma isyan etmiştir. 10 Şubat 1920 günü Kırklareli Pınarhisar'daki köyüne varmış, 23 gün sonra 3 aylık izni olduğu halde Lüleburgaz Askerlik Şubesine çağırılmış ve askeriye teslim olmuştur.²⁶⁴²

Esaretten dönen esirleri dönüşlerinde ne beklediğini hatıratında anlatan Ahmed Altınay'ın yazdıklarına göre esirler ilk geceyi vapurda geçirdikten sonra Yeni Bursa oteline yerleştirilmişler, oradan Harbiye Nezaretine nakletilmişlerdir. İşlemlerin ardından hürriyet belgelerini almışlar fakat ellerindeki paralar yetersizdir. Esirlere cevaplamak üzere sual kâğıdı vermişler, bu durum kendilerinde endişeye yol açmıştır. Esirlerin memlekete gitmek için yaptığı işlemler çok uzun sürmüştür. Bu durum İstanbul'da kalmayı gerektirmiş, bu da çok para harcamalarına yol açmıştır.

---

²⁶⁴¹ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 8-9, 123-135.

Ahmed Bey, önce evrakları doldurmuş ve dilekçesini yazmış, bir gün sonra dilekçenin yanlış olduğu kendisine söylenmiş ve yeni bir dilekçe verilmiştir. İşlemlerde hep bir eksik evrak bulunmaktadır. Fotoğraf dolayısıyla da İstanbul'da bir gün fazla bekletilmiştir. 16 Haziran'da seyahat evrakını alabilmiş, bu sefer de maaş için bir gün sonra gelmesi söylenmiştir. Bir gün sonra Ramazan Bayramı başlamış ve memleketinde olmasına rağmen yine bayramı ailesinden uzakta geçirmiştir. Harcırah alamadıkları için bir türlü İstanbul'dan ayrılamamıştır. Bunun için çaldıkları kapı kalmamıştır. Yıllarca esarete yaşayan askerlere ödenek yok gerekçesiyle memleketlerine gitmek için devlet para bulamamaktadır. Hangi kapıyı çaldırsa bir türlü sorunu çözememişlerdir. Nihayet 28 Haziran'da beklenen harcırah kendilerine ödenmiştir. Bir türlü memleketine gidemeyen Ahmed Altınay, otellerde yatmak zorunda kalmış ve çok para harcamıştır. Otelde tahta üzerinde altında bir battaniye üstünde çok kötü bir kaput ile her tarafı sızlayarak uyumaktadır. Memlekete gidip gitmeme hususunda tereddüt geçirmiş, bir ara polis olmak için başvurmuş fakat bunun için uzun bir süre İstanbul'da beklemek zorunda kalmış ve yine çok para harcamıştır. Kendisi sürekli İstanbul'da iş aramaktadır. Bu arada bir işi olmadığından günlerini dolaşarak geçirmektedir. Sokaklarda Rum kadınlarına laf atmakta, emniyetten gelecek cevabı beklerken ara sıra evlere, kerhanelere gitmektedir.¹ Ağustos geldiğinde, dilekçesi ancak dördüncü şubeye havale edilebilmiştir. 9 Ağustos'a kadar bekletilmiş, hatta o tarihte evraklarının kaybolduğu söylenmiştir. Memlekette oldukları halde kendi ailesinden haber alamamaktadır. Artık çaresizlik içinde memleketine dönmeyi düşünmektedir. 22 Ağustos'ta işten ümidini kesmiş, memlekete gitmek için evrakları hazırlamaya karar vermiş ve İtalyan elçiliğine vize için başvurmuştur. 26 Ağustos'ta idrak edilen Kurban Bayramı'na kadar ne İstanbul'da iş bulabilmiş ne de memleketine gidebilmiştir. Ağustos ayının son günlerinde İtalyan gemisi ile Çanakkale, İzmir ve Antalya üzerinden memleketi Karaman'a gitmek için yola çıkmıştır. Antalya'da memleketine gitmek için Antalya Mevki Kumandanı esir kanunun lağvedildiği gerekçesiyle kendisine izin vermemiştir. 8 gün gemide bekletilmiştir. Kendisi 6 senedir bizzat ordu mensubudur. Vilayete yapmış olduğu şikâyet dikkate alınmış, Antalya'dan Manavgat'a kayıkla

---

²⁶⁴² İbrahim Arıkan, **a.g.e.**, s. 264-267.

gitmesine izin verilmiştir. Buradan atla dört kişi ile birlikte Manavgat'tan İbradı'ya, oradan Akseki'ye ulaşmıştır. Uydukları sırada cüzdanı çalınmıştır. Sonra Bozkır yolu ile kasabaya gelmiştir. Burada öğretmen olarak göreve başlamıştır. Yedek subay olarak beklemektedir. 3 yıldır esirdir ve ailesinden sağlıklı bir haber alamamıştır. Ahmed Altınay ailesine 50'den fazla mektup göndermiştir. Fakat babasından ve ailesinden çok az mektup almıştır. Aslında iki tarafında gönderdiği mektupların çok azı yerine ulaşabilmiştir.²⁶⁴³

Yurda dönen esirleri hiç de hoş olmayan olaylar beklemektedir. Bunlardan birisi, Mısır'da esir olarak kalmış bir yedek subayın dramıdır. Yozgat'tan Kayseri'ye giden bir mektup her nasılsa açılmıştır. Bu mektubu yazan bir yedek subaydır. Bu kişi savaşın başından itibaren cephelerde görev yapmış bir subaydır. Mısır'daki esaretten İstanbul'a gelen yedek subay, arkadaşıyla beraber memleketi Yozgat'a giderken Değirmendere denilen bir yerde eşkıya tarafından soyulmuştur. Bu kişi memleketine döndükten sonra arkadaşına mektubunda "*Arkadaş, korktuğumuz başımıza geldi. Eşkîya bizi soydu.*" diye sitemini dile getirmiştir. Hediye olarak aldığı ufak tefek eşyalarını eşkıya almış ve bunu da yazdığı mektupta anlatmıştır. Bu durum için jandarma kumandanlığına ve komiserliğe müracaat etmiş ve şikâyeti dikkate alınmamıştır. Sansürdeki kişinin görevi olmadığı halde bu mektubu açmış ve mektubu gören komiser bu kişinin Hükûmete karşı halkı isyana teşvik ettiğini ileri sürmüş ve sonuçta olayın araştırılması için bir mutasarrıf görevlendirilmiştir. Adı geçen kişi İstiklal Mahkemesi'ne gönderileceği sırada Kayseri Mebusu Ahmed İzzet Bey olaydan haberi olmuş ve ancak bu şekilde mahkemeden kurtulabilmiştir. Memleketindeki asayişsizlikten dolayı şikâyet eden kişi yeni esaretten dönmüş, bir gencin başına gelenler mecliste tepkiyle karşılanmıştır.²⁶⁴⁴

Esaret sonrası yaşanan sorunlardan birisi de esaret sırasında el konulan eşyaların geri iadesi sorunudur. Esirler yurda döndükten sonra el konulan eşya ve paralarının peşini bırakmamışlar ve kendilerine iadesi için gerekli yerlere müracaat etmişlerdir. Esir kampında eşyalarına ve nakdine el konulan Bağdatlı Emekli Yüzbaşı Kâzım Efendi, esaret sonrası kimsesiz kalmış ve son günlerini Darülacezede

²⁶⁴³ Ahmet Altınay, **a.g.e.**, s. 57-60, 138-140.

²⁶⁴⁴ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 3, İçtima Senesi 1, 22 Teşrinisani 1337 (1921), s. 368-369.

geçirmiştir. Mısır'da esareti sırasında altın sikkeleri elinden alınmış, karşılık olarak kendisine bir makbuz verilmiştir. Esaret sonrasında kendisine iade olunmayan bu sikkeler için Darülaceze Müdürlüğü, 6 Ekim 1919 tarihinde durumu Dahiliye Nezaretine bildirmiştir. Esirin sikkelerine karşılık gelen 3 İngiliz lirasının tahsilini Hariciye Nezareti İngiltere Hükûmetinden talep etmiştir.²⁶⁴⁵

Birinci Dünya Savaşı sırasında esaret altında bulunan veya sicilleri kaybolan yaklaşık 15 askerın terfileri, emsalleri ile beraber yapılmamış ve mağdur olmuşlardır. Bu mağduriyet, 1926 yılına kadar sürmüş, konu meclise taşınmış ve mağduriyetlerinin giderilmesine karar verilmiştir.²⁶⁴⁶ Esarete terfileri düzenli yapılmayan askerlerin sayısı çok fazladır. Bugün Kızılay Arşivinde terfileri düzenli yapılmayıp hak ettikleri maaşı alamadıkları iddia eden askerlerin çok sayıda dilekçesi bulunmaktadır. Bu dilekçelerin neredeyse hiçbiri tasnif dahi edilmemiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın topluma yansıyan en büyük olumsuzluklarından birisi; yaygın bir şekilde fuhşun ortaya çıkması ve hatta köylere kadar yayılmasıdır. Belki de Türk tarihinde ilk defa ev kadınları bir savaş sebebiyle fuhşa sürüklenmiş ve mecbur kalmıştır. Türk kadınının böyle bir sefaletle düşmesinin en önemli sebebi; kocalarının savaşlarda şehit düşmesi ya da esaret altında kalıp hayat ve ölümlerinin meçhul olmasıdır. Kocasını savaştan dönmeyen binlerce kadın fakirlik içinde yaşamak zorunda bırakılmıştır. Bunların bir kısmı da fuhş yaparak geçimini sağlamıştır. Kastamonu Mebusu Halid Bey, Kastamonu'nun 9 kazasını, nahiyeleri ve köylerini gezdiğini, buralarda tahkikat yaptığını söyleyerek köylerde fuhşun arttığına bizzat şahit olduğunu anlatmıştır. Bu durumun tüm ülkede de geçerli olduğu bir vakıadır. Sadece Kastamonu'da 50.000 asker geri dönmemiş, bunların 30.000'inin evli olduğu tahmin edilmektedir. Hükûmet olarak eşleri dönmeyen bu kadınların akıbetleri hususunda pek bir çalışma yapılmamıştır. Fransa'da eşleri savaşta vefat etmiş ya da kaybolmuş kadınlar için cemiyetler kurulmuş ve bu kadınlar sefaletten bir şekilde kurtarılmıştır. Halid Bey, meclis oturumunda sadece İnegöl'de dul kadınlarla

---

²⁶⁴⁵ BOA, DH. İUM., 19/1.

²⁶⁴⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 21, İctima Senesi 3, 13 Kanunusani 1326 (1921), s. 126.

evlenmenin faziletinden bahsedildikten sonra Hâkim Bey'in 27 kadına evlenebilmesi için izinname yazdığını söylemiştir.²⁶⁴⁷

Kamplardan hasta ve yaralı dönen subayların yeterince dinlenmeye dahi vakit bulamadan yeniden birliklerine sevk edilmeleri, ordunun asker ihtiyacı yüzünden zorunlu olmuştur. Bu sebeple subayların kendilerine uygun birliklere atanmaları gerekmiştir. İstanbul Muhafızı ve 25. Kolordu Komutanı General Said Paşa, subayların tayin ve iskanlarına ilişkin Harbiye Nezaretine bilgi vermiştir. Buna göre Mayıs 1919'da esaretten dönen subayların bir kısmı birliklerde görevlendirilmişti. Henüz görev verilmeyen subayların barındırıldığı yatakhaneler ise yeterli değildir. Bu sebeple, Selimiye Kışlası'nın dışında esirlerin barındırılması için başka bir yerin daha düzenlenmesi gerekmiştir.²⁶⁴⁸

Askerlikten terhis edilen bazı askerler memleketlerine gitmek için esir kafilelerinin arasına sızmaya çalışmıştır. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Başkanlığı, bunun üzerine yetkilileri uyarmış ve esaretten döndüğünü belgelendiremeyenlerin esir kafilelerine dahil edilmemesini istemiştir.²⁶⁴⁹ Bir süre sonra esirlere ilk etapta 10.000 adet sevk belgesi düzenlenmiş ve böylece bu tür sorunların önüne geçilmeye çalışılmıştır.²⁶⁵⁰ Ayrıca Harbiye Nezareti tarafından Ekim ayında askeriye yeni düzenlemeye gidilerek esirler iki ay izinli sayılmıştır.²⁶⁵¹ İki aylık izin, Aralık ayında barış antlaşmasının yılsonuna kadar imzalanacağı gerekçesiyle uzatılmıştır. İzinli sayıldıkları bu dönemde görev almaları uygun görülmemiştir.²⁶⁵² Esirlerin sevk sırasında sorunla karşılaşmamaları için tezkere de düzenlenmiştir. Bu arada İtilaf Devletlerin askerlerine ait elbise ve eşya esirlerin üzerinde kesinlikle bulundurulmayacaktı.²⁶⁵³

24 Ağustos 1922'de Yemen'de bulunan emekli, yetim ve dul kadınlar adına emekli bir generalden Babıaliye ulaşan mektupta memleketine geri dönemeyen esirlerin acınacak durumu anlatılmıştır. Daha önceleri de kendilerine ehemmiyet

---

²⁶⁴⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, 16 Şubat 1341 (1925), s. 49-50.

²⁶⁴⁸ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 123/104.

²⁶⁴⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 172/44.

²⁶⁵⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 172/29.

²⁶⁵¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 100/32.

²⁶⁵² Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 139/87.

²⁶⁵³ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 305/56.

verilmeyen bu kişilere hiçbir zaman haklarında eşitlik kaidesi ve adâlet tatbik edilmemiştir. Savaşın ilanından sonra varlıkları dahi sorgulanmayan, isimleri bile dikkate alınmayan pek çok emektar, hasta, ihtiyar ve emekli hayatta kalmak için çok zorluklara katlanmıştır. Vatan ve dinleri uğrunda canını feda ederek himâyeleri devletin merhamet ve lütfuna kalmış olan şehit, esir ve onların geride kalmış emekli aile, çocuk ve yetimleri eşyalarını ve meskenlerini yok bahasına satarak sokaklarda dilenerek hayatta kalmaya çalışmıştır. Aç ve çıplak kalmış ve hatta içlerinden vefat edenleri de olan bu çaresiz esirlerin pek çoğu 7. Kolordunun tamamı ve vilayet memurlarının çoğunluğu 1918 yılı sonunda İngilizlere teslim oldukları sırada İngilizlere esir olmaktansa eskiden olduğu gibi dilenerek mukaddes vatanları uğrunda ölmeyi kendileri açısından daha onurlu bir davranış olarak görmüşlerdir. Yemen’de kalmış bu kişilerin içinde buldukları parasızlık ve sefalet ağlanacak bir hâle gelmiştir. Hak ettikleri alacaklarını almak istedikleri mektuplarında yerli ahaliye olan borçları ve donanım ve sefer masrafları kendilerine dolaylı değil elden ödenmesi talep etmişlerdir. Ayrıca bir memur veya Mâliye Nezaretinden verilecek talimat ve program dâhilinde burada kalmış kişilerin tedavilerini takip edecek bir komisyon kurulmasını istemişlerdir. Yoksa gönderilecek az ya da çok para yardımı vilâyetin müdahalesine verilirse öncelikle örtülü ödenekten karşılandıktan sonra paralar siyasi maaşlara ve geri kalacak miktarın da yakınların tahsisine harcanacağını iddia etmişlerdir.²⁶⁵⁴

20 Temmuz 1921 tarihli Meclis-i Vükelâca alınan kararda, memleketlerine sevk edilecek esirler ile perakende (düzenli olmayan ayrı ayrı gelmiş) askerlere verilecek yevmiyenin arttırılması hakkında tayinat ve yem kanununa bir madde eklenmiştir. Kanunun 17. maddesi gereğince, yemeklik adıyla verilen 23 kuruşun mevcut durumda yetersizliği sebebiyle ayniyat kumanyalarının her ayın bütçe fiyatı üzerinden ulaşacağı miktara göre verilmesi konusunda Harbiye Nezareti kanun değişikliği teklifi vermiştir. Maliye Nezaretince konu hakkında görüş bildirerek normal duruma göre düzenlenmiş olan kânunun bazı hükümlerinin değiştirilmesi ve esasen perakende askerler mevzu bahis olamayıp yalnız esaretten memleketlerine dönen askerler hakkında bu kânunun uygulanması değerlendirilmiş ve bunun bütçeye

---

²⁶⁵⁴ BOA, HR. İM., 13/14.

getireceği yük çok fazla olacağından kanunda değişiklik teklifi Maliye Nezaretince uygun görülmemiştir. Nezaretler arasında bu ihtilâfin ortadan kaldırılması ve erlere verilecek 3 kuruş yemekliğin 20 kuruşa yükseltilmesi hakkında Şûrâ-yı Devlete görüş sorulmuştu.²⁶⁵⁵ Haziran 1921’de Şura-yı Devlet, Mâliye Nezaretinin açıklamasını uygun görmüşse de iki nezaret arasındaki bu gibi ihtilâfların Şûra’yı Devletin yetkisi dışında bulunduğunu beyan ederek; bu ihtilâfin Meclis-i Ali Vükelâca değerlendirmesini gerektiğini belirtmiştir.²⁶⁵⁶

Yurdun her yeri esaret anıları ile doludur. Neredeyse her evde bir gazi, bir şehit veya bir esirin anısı vardır. Adana Yüreğir Yakapınar (Misis) bucağına bağlı Baklalı köyünden Ali oğlu Halil, yurda döndükten kısa bir süre sonra eşi Kadıkızı Fatma henüz 2 aylık hamileyken kamplarda yakalandığı ince hastalıktan (tüberküloz) vefat etmiştir. Cenaze merasiminde Kadıkızı Fatma, köy ahalisinin önüne çıkararak kendisinin hamile olduğunu, bunun böyle bilinmesini istemiş ve doğum sonrası oğluna kocasının ismini vermiştir. Halil Efendi, Hicaz Cephesi’nde savaş sonrası İngilizlere esir düşmüştür. Esareti sırasında kendilerine siperler kazdırıldığını söylemiştir. Tüm bu zorluklara rağmen esaretinde hac yapma imkânı da bulmuştur.²⁶⁵⁷ Karabük’ün Bürnük köyünde yaşamış Hacı İbrahim lakaplı İbrahim Uğurlu’nun yaşadıkları da sözlü tarihe bir başka örnek olarak verilebilir. Tüm köy halkının kendisinden bizzat dinlediği anıya göre İbrahim Uğurlu Hicaz Cephesi’nde esir düşmüş, kısa süre sonra esaretten kurtulmuş fakat yurda dönememiş ve orada evlenerek uzun bir süre kalmıştır. Yıllar sonra vatan hasreti ve Türkiye’de bıraktığı ailesine özlemi ağır basmış ve Türkiye’ye dönmüştür. Döndüğünde, kendisini bir sürpriz beklemektedir. Kendisi öldü kabul edilerek eşi bir başka ile evlendirilmek üzeredir. Bir gün sonra ise eşinin düğünü vardır. İbrahim Uğurlu sadece bir günlük farkla eşinin başka biri ile evlenmesini önlemiş ve hayatının sonuna kadar eşi ile birlikte yaşamıştır. Kendisi ne zaman bu olayı anlatsa Arabistan’da bıraktığı eş ve çocuklarını kasederek “*Cehenneme gitmem için bana orada işlediğim günahlar yeter*” diyerek yaptığı hatanın pişmanlığını dile getirmiştir. Tabi ki Anadolu’da ve Trakya’da pek çok esir İbrahim Uğurlu kadar şanslı olmamıştır. Pek çok esir yurda

²⁶⁵⁵ BOA, MV., 223/1.

²⁶⁵⁶ BOA, ŞD., 2846/17.

²⁶⁵⁷ İsmail Ateş’in yazılı beyanı. Vedat Tüfekçi Hususi Arşivi.

dönüşte ya ailelerini bıraktıkları yerde bulamamış ya da eşlerinin başka biri ile evlendiklerini öğrenerek kahrolmuştur.²⁶⁵⁸

6.10 Geri Dönen Esirlerin Millî Mücadeleye Katılmaları

Savaş hala sürerken ordunun çok sayıda yeni askere ihtiyacı bulunmaktadır. Bu sebeple, esirlerin dönüşü ve tekrar silah altına alınması; ülke için elzem hale gelmiştir. Osmanlı Hükûmetinden hariç Ankara Hareketi için de savaş sırasında asker ihtiyacı hat safhadadır. Bu sebeple de Ankara Hükûmeti Osmanlı Hükûmeti gibi geri dönecek esirleri tekrar silah altına almak istemiştir. Fakat uzun süren savaş döneminde cephede çok sayıda asker hayatını kaybetmiş, yaralanmış, esir düşmüş veya kaybolmuştur. 10 Mart 1919'da 13. Kolordu Kumandanı Vekili Ahmed Cevded, Diyarbakır'dan Harbiye Nezaretine gönderdiği şifreli bir telgrafta, kolordudaki asker yetersizliğinden ve geri dönecek esir askerlerin yeniden silahlana alınmasından bahsetmektedir. Kolorduda 8.000 kadar nefer bulunması icap ederken ancak 3.500 kadar neferi vardır. Bu sebeple, esir askerler esaretten dönünce diğer mıntika efradından 4.500 kadarının kolorduya verilmesi istenmiştir. Bu istek, Ankara Hükûmetinin asker ihtiyacını açıkça ortaya koymaktadır.²⁶⁵⁹

Pek çok Türk askeri, yıllar süren savaşa ve hatta esarete rağmen vatanının bağımsızlığı için Anadolu Hareketi'ne katılmaktan bir an bile geri durmamışlardır. Esaretten döndükten sonra vatanının işgal edildiği görüp gönüllü olarak Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele birliklerine katılan asker sayısı azımsanmayacak düzeydedir. Örneğin, 110 Türk esiriyle Bombay'dan Haydarpaşa'ya getirilen Nureddin Peker, buradan 30 arkadaşıyla Kuva-i Milliye'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçmiştir.²⁶⁶⁰ Porto-Said'ten İstanbul'a vapurla 3 günde gelen ve 8 gün de burada karantinada tutulan Mehmed Şanlı da gönüllü olarak Kazım Karabekir'in birliğine yazılmış ve Rus ve Ermenilere karşı savaşmıştır. Mehmed Şanlı, İngilizler tarafından işgal altında olan İstanbul'dan ancak arkadaşlarının yardımıyla önce Anadolu'ya, sonra vapurla Trabzon'a gidebilmiştir.²⁶⁶¹ 3 Mayıs 1920 tarihinde Hükûmetler arasında

²⁶⁵⁸ İbrahim Uğurlu'nun torunu İbrahim Uğurlu'nun beyanı. Vedat Tüfekçi Hususi Arşivi.

²⁶⁵⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK., 50/43.

²⁶⁶⁰ Nurettin Peker, a.g.e., s. 13-17.

²⁶⁶¹ **Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Yaşayan Çanakaleli Muharipler**, s. 25-26.

yapılan mübadele antlaşmasıyla serbest kalan Cemil Zeki Yoldaş, milliyetçi kuvvetlere katılmış bir diğer isimdir. Dört gün süren yolculuktan sonra Mısır'dan İstanbul'a gelmiş, esaret sonrası Anadolu'ya geçmiştir. Bursa Milli Kuvvetlerine katılmış, burada ikinci defa Yunanlılara esir düşmüştür. Tam özgürlüğüne ancak Lozan Antlaşması sonrası kavuşabilmiştir.²⁶⁶² Dünya Savaşı'ndaki esaretinden sonra Yunanlılara karşı yapılan Millî Mücadele'de silah altına alınan ve tekrar esir düşen Osmanlı tebaası azınlıklar da vardır. Arnold Toynbe 1921'de Batı Anadolu'ya yaptığı seyahatte Yunanlılar tarafından işgal edilmiş askeri hastanede Türk ve Yunan yaralı askerleri ziyareti sırasında Konyalı bir Rum doktorla tanıştığından bahsetmektedir. Beyrut Amerikan Koleji'nde eğitim görmüş bu doktor, Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda görev almış ve Filistin Cephesi'nde İngilizlere esir düşmüştür. Esaret sonrası serbest bırakılan Rum doktor, Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı birlikler tarafından tekrar silâh altına alınmış ve bir daha esir düşerek bu hastaneye getirilmiştir.²⁶⁶³

Fransa, İngiltere ve İtalya fevkalade komiserleri tarafından İstanbul Hükûmetine 29 Mayıs 1919'da müştereken gönderilen bir yazıda Mısır'dan İzmir'e sevk edilen Türk savaş esirlerinin silah altına alınmasına teşebbüs edildiği ve bu hâlin Mütareke hükümlerine açıkça aykırı olduğundan bahsedilerek bu uygulamaya nihâyet verilmesi, esaretten dönen askerlerin silah altına alınmaması ve askerlik hizmetine çağrılmış olan Türk savaş esirlerinin derhal terhisleri emri verilmiştir.²⁶⁶⁴ Tüm çabalara karşı esaretten dönen esirlerin Anadolu'ya geçmeleri engellenememiş bunun üzerine İngiltere Hükûmeti, 1920 yılının başında ayrıca İstanbul Hükûmetini tehdit etmiştir. Hariciye Nezaretinden 27 Ocak 1920 tarihinde Harbiye Nezaretine giden bir yazı esaretten dönüp Anadolu Hareketine takılmak isteyen askerlerin İngilizler tarafından engellenmeye çalışılmasına örnek gösterilebilir. İngiliz yetkilileri tarafından bazı kazalarda özellikle Bursa vilâyetinde memleketlerine iade olunan savaş esirlerinin Kuvvâ-yı Milliyeye iltihak etmek için toplandıkları ve bu kişileri milliyetperverlerle birleşmeye sevk etmek üzere Osmanlı subayları tarafından telkin edildiği istihbaratı alınmıştır. İngiliz Yüksek Komiserliği Mütareke'den önce

---

²⁶⁶² Cemil Zeki Yoldaş, **a.g.e.**, s. 12-14, 27.

²⁶⁶³ Arnold J. Toynbe, **Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations**, London, Constable and Company Ltd., 1922, s. 256.

yurda dönen esirlerin Anadolu'daki milliyetçi harekete katılmalarının engellenmesini İstanbul Hükûmetinden istemiş, aksi takdirde var olan antlaşmanın hükümsüz kalacağını bildirmiştir.²⁶⁶⁵

İngilizler ve Osmanlı Hükûmeti her ne kadar esaret sonrası askerlerin Anadolu'ya geçişini engellemeye çalışsa da İstanbul'a getirilen bu esirlerin ne yapılacağı uzun süre sorun olmuştur. Mütareke sonrası eli güçlenen İngilizler, İstanbul'a gelen askerlerin Anadolu Hareketi'ne katılacakları gerekçesiyle memleketlerine gitmelerine izin vermemiştir. İtilaf Devletleri Komisyonu'nca karar alınıp Harbiye Nezaretine gönderilen 13 Mart 1920 tarihli bir bildiri ile serbest bırakılmış esirlerin İstanbul'u terk etmesine müsaade edilmemesi emri verilmiştir. Diğer taraftan, İstanbul'da kalan askerler hem İstanbul'da asayiş sorunu çıkarmakta hem de büyük masraf gerektirmektedir. Osmanlı Hükûmetinin ise bu masrafı karşılanacak durumu yoktur.²⁶⁶⁶

Esaretten İstanbul'a dönen ve Millî Mücadele'ye katılmak isteyen esirlerin durumu Büyük Millet Meclisinde de ele alınmış, 10 Ocak 1921 tarihli oturumda İstanbul'dan Anadolu'ya gelen subayların durumu görüşülmüştür. Mecliste Canik mebusu Nazif Bey, İstanbul'dan gelen subay ve memurların kabul edilmemesini istemiştir. Bunların aldıkları harcırah ve maaşlarının meclise yük getirdiğini, üstelik Ankara'nın bu kişilere ihtiyacı olmadığını ileri sürmüştür. Üstelik bu kişilerin İstanbul Hükûmetinden de ayrıca maaş alma ihtimalleri olup ne maksatla Anadolu'ya geldikleri bilinmemektedir. Meclisteki tartışmalar göstermektedir ki en kritik dönemde Anadolu'nun yanında yer almayan kişilerin sonradan menfaat gözeterek Anadolu'ya gelmesi bazı mebusları mecliste rahatsız etmiştir. Hatta bu kişilerin İngiliz propagandası ile gelme ihtimalleri dahi mevcuttur. Maliye Bakanı ise mevcut Tekaüt Kanunu varken Anadolu'ya gelenlere harcırah ve maaş verilmemesinin söz konusu olamayacağını söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa da gelen her askerinin alınmadığını, sadece ihtiyaca binaen Harbi Umumi'de değişik cephelerde düşmanla savaşmış ve esir düşmüş olup geri dönenlerden Millî Mücadele'ye katılmak isteyen subayların kabul edildiğini, mevcut durumda Ankara'daki subayların yetersiz

---

²⁶⁶⁴ BOA, **HR. SYS.**, 2209/49.

²⁶⁶⁵ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 52/4.

²⁶⁶⁶ Genelkurmay ATASE Arşivi, **İHK.**, 61/82.

olduğunu ve İnebolu'dan Ankara'ya geçen subayların ciddiyetle takip edildiğini beyan etmiştir.²⁶⁶⁷

Esaret sonrası ülkeye özellikle de İstanbul'a dönen kişiler arasında durumu şüpheyle karşılanan pek çok kişi olmuş, bunun için de yetkililer tarafından bu kişilerin takibi yapılmış ve gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır. 7 Temmuz 1921'de gönderilen bir yazıda Hindistan'da Türk esirleri arasında kalan ve onlarla birlikte İstanbul'a dönen Taliboğlu Ali Efendi'nin durumunun şüpheli görüldüğüne dair M.M. Grubunun istihbarat raporu bulunmaktadır. Rapora göre Bakülü olup geçici olarak İstanbul'da Tahta Küçük Mustafa Hanında ikamet eden 1892 doğumlu Ali Efendi'nin Hindistan'daki esareti sonrası geldiği İstanbul'daki ahvâli şüphe ile karşılanmıştır.²⁶⁶⁸

Millî Mücadele'ye iştirak etmeyen ve milli sınırlar dışında kalan erkân (albaydan yukarı rütbeliler), ümera (binbaşı, yarbay, albay), zabitan (diğer subaylar), memur ve diğer askeri görevliler hakkında yapılacak muamele ve Millî Mücadele'ye iştirak edenlerin emeklilik müddetlerinin hesaplanmasına dair kanun Büyük Millet Meclisin 25 Eylül 1922 tarihli oturumunda görüşülmüştür. Bu kanunun 2. maddesinde, 26 Ağustos 1922 tarihine kadar İstanbul'da ve işgal altında olmayan bir yerde kalıp Mudanya Mütarekesi'ne kadar Millî Mücadele'ye iştirak etmemiş olan kara, deniz, hava ve jandarma sınıflarına mensup erkândan, kanunda yazılı otuz seneyi ve ümera, zabitan, memur ve diğer askeri görevlilerden yirmi beş seneyi tamamlayanlar, bir defaya mahsus olarak rızalarına bakılmaksızın emekliliğe sevk edileceği karar altına alınmıştır. Mart 1922'den sonra esaretten İstanbul'a veya işgal altına bulunan bir yere dönen erkan ve subaylar bu durumdan muaf tutulmuştur.²⁶⁶⁹

Millî Mücadele döneminde İstanbul Hükûmeti, her fırsatta Anadolu Hareketini yok etmeye çalışmış, bu hususta Mısır'daki Müslüman esirleri Millî Mücadele'ye karşı kışkırtmaktan da geri durmamıştır. İstanbul Hükûmetinin ortadan kalkması ve yeni bir devletin kurulması devlet işleyişinde birtakım düzenlemelere

---

²⁶⁶⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 7, İçtima Senesi 1, 10 Kanunusani 1337 (1921), s. 243-247.

²⁶⁶⁸ "Hindistan'da Türk Esirleri Arasında Kalan ve Onlarla Birlikte İstanbul'a Dönmüş Olan Taliboğlu Ali Efendi'nin Durumunun Şüpheli Görüldüğüne Dair", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, 61/85.

²⁶⁶⁹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, Cilt 3, İçtima Senesi 1, 25 Eylül 1339 (1923), s. 240-241.

gidilmesine sebep olmuş, esirlerin bir kısmı da iki taraf arasında kalmış ve bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Bu tür kışkırtmalara katılan veya yardım eden kimselerin ise sonraki yıllarda görevlerine son verilmiştir. Mısır'daki Müslüman esirleri, Kuva-yı Milliye aleyhine tahrik etmek üzere, Ferid Paşa Hükûmeti tarafından teşkil edilerek Mısır'a sevk edilen Köse Muhiddin heyetine katılması sebebiyle Edirneli Şimendifer Mülazımı Celaleddin Efendi, 25 Eylül 1923 tarihli kânun gereğince bir daha devlet hizmetlerinde görevlendirilmemek üzere memuriyetten men edilmiştir. Heyet-i Mahsûsaca verilen bu kesin karara Celaleddin Efendi itiraz etmiştir. İtirazında İstanbul'da M.M. (kısa adı Mim Mim olan Müdafai-i Milliye) grubuyla daima temasta bulunarak şifahi olarak istihbarat desteğinde bulunduğunu, bu sebeple memuriyete tekrar alınması gerektiği iddia etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Âlî Karar Heyeti Başkanı Doktor Süleyman Emin, adı geçen kişinin grupla teması olup olmadığını ve Kuvvâ-yı Milliye leh ve aleyhindeki harekâtına dair malumatlarının ne olduğunu M.M. Grubu sorumlusu Topkapı'da Süt Şirketi Müdürü Mehmed Bey'e sormuştur. Mehmed Bey, 12 Aralık 1928'de verdiği cevapta Celaleddin Efendi'nin adı geçen grupla teması ve grupta hizmeti hakkında bir bilgisi olmadığını söylemiş, buna rağmen gruptan bir kişi ile teması olma ihtimalini de göz ardı etmemiştir.²⁶⁷⁰

Yukarıda sözü edilen kanun gereği, askerlikle ilişiği kesilen esirlerden birisi de 73. Alay 2. Tabur 30. Bölükte üsteğmen olup; İngilizlere esir düşen ve daha sonra Anadolu'ya gelip Türkiye ordusunda görev aldığı öğrenilen Hacı Mehmed oğlu Beşir Efendi'dir. Dünya Savaşı'ndaki esir karargâhından Arap olması dolayısıyla memleketi olan Beyrut'a sevk edilmiş, sonrasında Türkiye'ye dönmüş ve uzun süre kendisinden haber alınmamıştır. Kızılay Cemiyeti Üsera Komisyonu'na Ankara Müdafaa-i Milliye Vekaleti Sıhhiye Merkez İstihbarat Kalemi Müdüriyetinden gelen yazıda bu kişinin ortadan kaybolmasından bahsedilmiştir. Beşir Efendi'nin ailesi Büyük Millet Meclisi, Müdafaa-i Milliye Vekâleti Muamelat-ı Zatiye Dairesi Sıhhiye Merkez İstihbarat Kalemine 23 Ağustos 1918'de yazdığı dilekçede Beşir Efendi'nin sağ olup olmadığını araştırılmasını istemiştir. Yapılan tahkikat

---

²⁶⁷⁰ “Mısır'daki Müslüman esirleri Kuva-yı Milliye aleyhine tahrik etmek üzere, Ferid Hükümeti tarafından teşkil edilerek Mısır'a sevk olunan Köse Muhiddin Heyetine Dair”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, 69/(1) 30.

sonucunda Umumi Harp'te esir düşüp Arap olması dolayısıyla memleketi olan Beyrut'a sevk edilen ve sonrasında Türkiye'ye döndüğüne dair bir kayıtlı malumat olmadığından durumu meçhul kalan Beşir Efendi'nin yukarıda bahsedilen kanun ile ilişkisi de kesilmiştir. Ailesi tarafından askerlikle ilişkisi kesilmesi üzerine 10 Ağustos 1924'de Ankara Müdafaa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Merkez İstihbarat Kalemî Müdüriyetine itiraz dilekçesi yazılmıştır. Tahkikat sonucunda Hacı Mehmed oğlu Beşir Efendi'nin kıtasının 33. Alay 2. Tabur 3. Bölü olduğu ve ilk Kanal Harekatı'nda esir düşmüş belirtilerek; Anadolu ordusunda mevcut olup çoğunlukla Edirne'de yaşadığı rapor edilmiştir. Tüm bu bilgilere rağmen mevcudiyeti ve sağ olup olmadığı anlaşılamamıştır. Beşir Efendi'nin kayınbiraderi Yüzbaşı Mazhar Bey'dir. Bacanağı ise Hükûmette memur Cevat Bey adında bir kişi olup başka da bir malumat bulunamamıştır. Ailesi ayrıca 24 Haziran 1924'de İstanbul'da Kızılay Cemiyetine de bir dilekçe yazılmıştır.²⁶⁷¹

Esaretten kurtulup İstanbul'a getirilen esirler, Anadolu Hareketine katılmamaları için bir süre İstanbul'da gözaltında tutulmuştur. 19 Eylül 1918'de İngilizlere esir düştükten sonra 24 Şubat 1920'de esaretten kurtularak İstanbul'a gelen Mehmed Rifat, belirli zamanlarda İngilizlere İstanbul'da bulduklarını bildiren askerlerden birisidir. İstanbul'da buldukları sırada maaşları kesilmiş ve sefalet içinde çok ucuz yerlerde kalmak zorunda kalmışlardır. Arapça bilmesi ve Kuran'ı güzel okuması sebebiyle bir süre bir caminin imaretinde bir odada kalmıştır. Bu arada Anadolu'ya geçmenin yollarını aramıştır. Üsküdar'da Muğla, Antalya havalisinde birlikte görev yaptığı bir binbaşı ile karşılaşmış ve bu sayede teşkilat ile irtibata geçerek 15 Mayıs 1921'de 2 makineli tüfek ile Trabzon üzerinden Anadolu'ya geçebilmiştir. Yolda Yunanlılar tarafından durdurulmuşlar fakat silahları Trabzon'da alaya teslim etmeyi başarmışlardır.²⁶⁷²

Kısaca, Dünya Savaş'ına katılıp esaretin tüm zorluklarını yaşamış ve memleketlerine dönmeyi başarmış esirleri memlekette yeni zorluklar beklemekteydi. Bu esirler arasından Kuva-yı Milliye'ye katılıp bir daha esareti yaşamak zorunda kalanlar esir olmuştur. Bu sebeple, İngilizler ellerindeki Türk esirleri serbest bırakmakta aceleci de olmamıştır. Hatta Rusya, iç savaş nedeniyle elindeki esirleri

---

²⁶⁷¹ Türk Kızılayı Arşivi, 1361/60

geri göndermek için yeterli bütçe bulamamış ve Türkler İngilizlerden esirlerin döndürülmesi konusunda yardım istemek zorunda kalmıştı. İngilizler masrafların karşılanması şartıyla esirlerin getirilmesine sıcak baksa da döndüklerinde Kuva-yı Milliye'ye katılacakları gerekçesiyle bu işte de ağırdan almışlardır. Mondros Mütarekesi de Bern İtilafnamesi'nin önemini yitirmesine yol açmış ve esirlerin mübadelesi biraz daha ötelenmiştir. Türk esirlerden yüksek maliyetleri sebebiyle kurtulmaya amaçlayan İngiltere, Anadolu Hareketi'ne karşı İstanbul Hükûmeti ile iş birliği yaparak; Türk esirleri Ankara Hükûmetine karşı kullanmaya çalışmıştır. İstanbul Hükûmeti, aynı zamanda İngiliz esir kamplarına bir heyet göndererek Millî Mücadele aleyhine kışkırtmıştır. Heyet, memlekete döndüklerinde Millî Mücadele'ye katılmayacaklarına dair imza vermeleri durumunda serbest bırakılacaklarını söyleyerek Türk esirlerini ikna etmeye çalışmıştır. Propaganda amacıyla değişik esir kamplardan getirilen esirler, Anadolu'da mücadele eden askerleri Millî Mücadele'ye karşı kışkırtmak için Anadolu'nun değişik yerlerine gönderilmiştir.²⁶⁷³

6.11 Savaş Süresince ve Savaş Sonrası Esir Listelerin Değişimi

Birinci Dünya Savaşı süresince, savaşan devletler için önemli sorunlardan birisi; esir listelerinin karşılıklı paylaşımı olmuştur. Bu amaçla, her en olursa olsun İngiltere ve Fransa Hükûmetleri ile iletişim hiçbir zaman koparılmamıştır. Bu görev, bir süre sonra kendi üzerlerindeki yükü hafifletmek amacıyla Kızılhaç ve Kızılay Cemiyetlerine verilmiştir. Esir kayıtları düzenli tutulmadığı için esir listelerinin zamanında ve doğru bir şekilde değiştirilmesine engel olmuştur. Esirlerden ne kadarının savaş esiri ne kadarının sivil esir olduğunu tespit etmek ise çok zordur. Karşılıklı olarak değişim planladığı dönemde her iki taraf, ellerindeki esirlerin kaydını tutmaya başlamıştır. İki devletin iyi niyetine rağmen çoğu zaman bu mümkün olamamıştır. Her türlü zorluğa rağmen iki taraf hiçbir zaman bu teşebbüslerden geri adım atmamıştır.²⁶⁷⁴

1915 yılının ilk aylarından ibaren esir listelerinin karşılıklı değerlendirilmesi çalışmaları başlanmıştır. Osmanlı Hükûmeti, karşılıklı esasına göre İtilaf

²⁶⁷² Mardin'li Üç Esir Bacanak, s. 29-39.

²⁶⁷³ Ulvi Keser, a.g.e., s. 99. Dipnot; Hamit Pehlivanlı, Kurtuluş Savaşı İstihbaratı'nda Askeri Polis Teşkilatı, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1992, S. 143-146.

Devletleri'nden liste aldıkça elindeki esirlerin listelerini de göndermiştir. Örneğin, İngiliz ve Fransız gemilerinden alınan esir listeleri 1915 yılında ilgili devletlere gönderilmiştir.²⁶⁷⁵ Haziran 1915'e kadar alınan liste sınırlı kalmıştır.²⁶⁷⁶ Haziran ayından sonra listelerin değerlendirilmesi hızlandırılmıştır.²⁶⁷⁷ 22 Haziran 1915'de 46 asker ve 22 sivil 4. liste Osmanlı Hükûmetine sunulmuştur.²⁶⁷⁸ Temmuz ve Ağustos aylarında ise İngiltere ve sömürgelerinde bulunan Osmanlı esirlerinden 350 asker ve 96 sivil; 95 asker ve 58 sivil; 45 asker ve 13 sivil; 258 asker ve 27 sivil esirlerin isimlerinden oluşan listeler gelmiştir.²⁶⁷⁹ Eylül ve Ekim aylarında listeler gelmeye devam etmiştir. 10. liste de bu ayda gelecektir.²⁶⁸⁰ Ekim ayında savaş esirlerinin, Avusturalya'ya gönderilme listesi ortaya çıkmıştır. 338 Alman, 15 Avusturyalı ve 2 Türk'ün olduğu listeden başka; 5 Osmanlı esirinin daha kampa ulaştığı bilgisi vardır. Ayrıca 13 Alman; 16 Bulgar ve 13 Osmanlı daha kampa gönderilecektir. Aynı zaman dilimi boyunca 5 esir serbest bırakılmıştır.²⁶⁸¹ Aralık 1915'e kadar harp esiri yahut savaş alanında toplama suretiyle İngiltere'de ikamet ettirilen Osmanlı tebaasına ait 10'dan fazla listenin geldiği arşiv belgelerinde görülmektedir. Osmanlı Hükûmetinin eline geçmiştir.²⁶⁸²

1916 yılında esir listeleri gelmeye devam etmiş ve yaklaşık 45. listeye kadar bu yıl içinde ulaşmıştır. Yılın ortasına gelindiğinde İngiltere, Fransa ve Rusya'daki Osmanlı esirlerinin buldukları yerleri ve durumlarını bildiren listeler gelmiş olmasına rağmen künyelerine rastlanmayan subay ve askerler de çıkmıştır. Hicaz, Mısır, Hindistan ve Malta'dan gelen esir listeleri dikkat çekmektedir. Haziran 1916'da Amerikan Büyükelçiliği, Mısır'da İngiliz Askeri Makamları tarafından esir tutulan Türk subay savaş esirlerinin tamamının listesini iletmiştir. Osmanlı Hükûmeti ise listelerin eksik olduğunu söyleyerek gelen listelerin muhtelif zamanlarda

---

²⁶⁷⁴ BOA, HR. SYS., 2255/12.

²⁶⁷⁵ BOA, HR. SYS., 2255/11; HR. SYS., 2255/12.

²⁶⁷⁶ BOA, HR. SYS., 2193/35; HR. SYS., 2193/38.

²⁶⁷⁷ BOA, HR. SYS., 2193/45; HR. SYS., 2193/47.

²⁶⁷⁸ BOA, HR. SYS., 2193/54.

²⁶⁷⁹ BOA, HR. SYS., 2193/58; HR. SYS., 2194/1; HR. SYS., 2194/118; HR. SYS., 2194/126.

²⁶⁸⁰ BOA, HR. SYS., 2194/34, HR. SYS., 2194/44; HR. SYS., 2213/3; HR. SYS., 2255/50.

²⁶⁸¹ BOA, HR. SYS., 2194/56, HR. SYS., 2194/61, HR. SYS., 2194/67; HR. SYS., 2196/13.

²⁶⁸² BOA, HR. SYS., 2195/18; HR. SYS., 2195/24; HR. SYS., 2195/64; HR. SYS., 2255/46; HR. SYS., 2255/57; HR. SYS., 2255/66.

gönderilen listelerin oluştuğunu iddia etmiştir.²⁶⁸³ Savaş tutsağı olarak Çanakkale Muharebesi'nde İngilizlere esir düşüp Thatmyo ve Sumerpur esir kamplarında tutulan Osmanlı subaylarının askeri rütbelerini belirtir liste de bu yıl gelmiştir. Esirler arasında subay olduğunu şüpheli askerin isimleri özellikle belirtilmiştir. Basra vilayetinde esir edilen komiser, polis memurları ve aileleri hakkında bilgiler veren listeler de bu yıl gelmiştir. Amara'da İngilizler tarafından esir edilmiş Osmanlı memurlarından 25 kişinin isimlerini içeren bir liste, ayrıca Osmanlı Hükûmetine ulaşmıştır. Kasım ayında Amerikan elçiliği aracılığıyla Mısır'da tutuklu bulunan bazı Osmanlı esir subayların rütbeleri hakkında A ve B olarak adlandırılan ardışık bir liste gelmiştir. Aynı tür bir liste de Burma ve Thatmyo esirler kampından gelmiştir.²⁶⁸⁴

Malta, Mısır ve Hindistan kamplarında bulunan malul esirler ve sağlık personellerin künyeleri yazılı listeler 1917 yılında gelmeye devam etmiştir. 46'dan 69'a kadar esir listelerinin bu yılda geldiği görülmektedir. Esirlerin sıhhat durumları ve vefat edenlerinin durumları da listelerde belirtilmiştir. Gelen listelerde mülki memurlar ve sivil esirlerin künyeleri de vardır. Haziran ayında İngiltere'de bulunan Osmanlı esirlerine ait 21.600 kişinin isimlerini içeren bir cetvel ile vefat etmiş 1.080 kişinin isimlerini içeren diğer bir cetvel, Osmanlı Hükûmetine ulaşmıştır.²⁶⁸⁵ Ağustos ayına kadar 30.000 kişilik 57 liste geldiği bilinmektedir. Künyeleri gelmeyen 4.000 küsur esir hakkındaki listeler istenmiştir.²⁶⁸⁶ Türkiye ile mübadele edilecek esirlere dair 20 Kasım 1917 tarihli Times gazetesine göre bir İngiltere'de mevcut esirlerin

²⁶⁸³ BOA, HR. SYS., 2196/19; HR. SYS., 2196/29; HR. SYS., 2196/56; HR. SYS., 2197/1; HR. SYS., 2197/18; HR. SYS., 2197/23; HR. SYS., 2197/25; HR. SYS., 2197/28; HR. SYS., 2197/32; HR. SYS., 2197/37; HR. SYS., 2197/59; HR. SYS., 2198/6; HR. SYS., 2198/620; HR. SYS., 2198/630; HR. SYS., 2198/658; HR. SYS., 2200/10; HR. SYS., 2200/17; HR. SYS., 2221/21; HR. SYS., 2256/3; HR. SYS., 2256/4; HR. SYS., 2256/12; HR. SYS., 2256/17; HR. SYS., 2256/18; HR. SYS., 2256/28; HR. SYS., 2257/23; HR. SYS., 2257/33; HR. SYS., 2236/06; HR. SYS., 2238/6; HR. SYS., 2258/5; HR. SYS., 2258/28; HR. SYS., 2258/38; HR. SYS., 2258/44.

²⁶⁸⁴ BOA, HR. SYS., 2199/6; HR. SYS., 2199/7; HR. SYS., 2199/10; HR. SYS., 2199/11; HR. SYS., 2199/33; HR. SYS., 2199/49; HR. SYS., 2199/55; HR. SYS., 2201/6; HR. SYS., 2201/39; HR. SYS., 2235/01; HR. SYS., 2237/2; HR. SYS., 2237/3; HR. SYS., 2234/6; HR. SYS., 2244/29.

²⁶⁸⁵ BOA, DH. EUM., 37/6; DH. EUM., 43/ 27; HR. SYS., 2200/50; HR. SYS., 2201/1; HR. SYS., 2201/5; HR. SYS., 2201/12; HR. SYS., 2201/14; HR. SYS., 2201/20; HR. SYS., 2201/28; HR. SYS., 2201/39; HR. SYS., 2201/50; HR. SYS., 2201/61; HR. SYS., 2201/67; HR. SYS., 2202/29; HR. SYS., 2202/36; HR. SYS., 2202/40; HR. SYS., 2202/50; HR. SYS., 2202/61; HR. SYS., 2203/7; HR. SYS., 2203/22; HR. SYS., 2203/24; HR. SYS., 2203/31; HR. SYS., 2203/34; HR. SYS., 2203/35; HR. SYS., 2203/39; HR. SYS., 2203/51; HR. SYS., 2205/69; HR. SYS., 2021/02; HR. SYS., 2235/3; HR. SYS., 2238/6; HR. SYS., 2241/2; HR. SYS., 2241/3; HR. SYS., 2248/30; HR. SYS., 2248/57; HR. SYS., 2248/69; HR. SYS., 2248/91; HR. SYS., 2260/24; HR. SYS., 2260/48; HR. SYS., 2260/64; HR. SYS., 2158/4; HR. SYS., 2261/31; HR. İM., 80/40.

miktarının 45.000'e ulaştığı yazılıdır.²⁶⁸⁷ Türkiye, İngiltere arasında esir mübadelesi meselesi ve İngiltere'nin gönderdiği 64 esir listesinin toplamında 37.000 esirin geldiği bilgisi vardır. Bunların dışında, kalan yaklaşık 8.000 kadar Osmanlı esirinin isimlerinin bildirilmesinin istenmiştir.²⁶⁸⁸ Douglas esir kampında çalışan esirlerin listesi de bu yıl içinde gelmiştir.²⁶⁸⁹

1918 yılında Bern İtilafnamesi'nin imzalanmasının etkisiyle karşılıklı olarak listelerin değiştirilmesi hızlanmıştır. Hasta ve yaralı esirlerden hariç vefat eden esirlerin listeleri ağırlıktadır. Savaşın başından Mayıs 1918'e kadar 88 listede 45.213 savaş tutsağının ve 3.335 sivil tutsağın künyesi alınmıştır. Mısır'dan getirilecek hasta esir listeleri de bu yıl içerisinde gelmiştir.²⁶⁹⁰

Arşiv belgelerine bakıldığında 1920 yılının başında 112 esir listesinin geldiği görülmektedir. 1919 yılının sonuna kadar 162 liste gelmiştir. Esir listelerinde hasta esirler başta savaş ve sivil esirleri belirtilmiştir.²⁶⁹¹ Ocak 1920'de Bern'de toplanacak konferansı için Osmanlı Hükûmeti, elinde bulunan Fransız ve İngiliz tebaasının sayısı, nerede buldukları ve mübadelesi sakıncalı olanların isimleri içeren liste hazırlamaya başlamıştır.²⁶⁹² 1920 başından sonuna kadar 163'den 263'e kadar esir listesi geldiği görülmektedir.²⁶⁹³ 1920 sonunda gelen listelere karşılık Osmanlı

---

²⁶⁸⁶ BOA, HR. SYS., 2202/ 51.

²⁶⁸⁷ BOA, HR. SYS., 2204/9; HR. SYS., 2204/33; HR. SYS., 2204/41.

²⁶⁸⁸ BOA, HR. SYS., 2204/9.

²⁶⁸⁹ BOA, HR. SYS., 2189/6.

²⁶⁹⁰ BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 85/40; HR. SYS., 2204/24; HR. SYS., 2204/33; HR. SYS., 2204/38; HR. SYS., 2204/39; HR. SYS., 2204/49; HR. SYS., 2204/56; HR. SYS., 2204/60; HR. SYS., 2204/69; 2 HR. SYS., 204/84; HR. SYS., 2204/90; HR. SYS., 2205/14; HR. SYS., 2205/18; HR. SYS., 2205/28; HR. SYS., 2205/32; HR. SYS., 2205/50; HR. SYS., 2205/52; HR. SYS., 2205/57; HR. SYS., 2205/59; HR. SYS., 72205/1; HR. SYS., 2206/1; HR. SYS., 2206/2; HR. SYS., 2206/3; HR. SYS., 2206/17; HR. SYS., 2206/21; HR. SYS., 2206/22; HR. SYS., 2206/2; HR. SYS., 2206/31; HR. SYS., 2206/36; HR. SYS., 2206/48; HR. SYS., 2206/51; HR. SYS., 2206/55; HR. SYS., 2206/68; HR. SYS., 2207/ 4; HR. SYS., 2207/10; HR. SYS., 2207/31; HR. SYS., 2207/37; HR. SYS., 2207/50; HR. SYS., 2207/54; HR. SYS., 2208/2; HR. SYS., 2208/23; HR. SYS., 2208/26; HR. SYS., 2208/27; HR. SYS., 2208/28; HR. SYS., 2208/29; HR. SYS., 2208/213; HR. SYS., 2208/216; HR. SYS., 2208/221; HR. SYS., 2208/223; HR. SYS., 2208/241; HR. SYS., 2208/256; HR. SYS., 2212/31; HR. SYS., 2228/69; HR. SYS., 2228/6974; HR. SYS., 2241/7; HR. SYS., 2251/ 60; HR. SYS., 2248/91; HR. SYS., 2242/2; HR. SYS., 22424.

²⁶⁹¹ BOA, HR. SYS., 2208/6; HR. SYS., 2208/52; HR. SYS., 2208/7; HR. SYS., 2208/89 HR. SYS., 2208/90; HR. SYS., 2209/3; HR. SYS., 2209/8; HR. SYS., 2209/9; HR. SYS., 2209/29; HR. SYS., 2209/36; HR. SYS., 2209/83; HR. SYS., 2209/92; HR. SYS., 2210/7; HR. SYS., 2210/31; HR. SYS., 2210/42; HR. SYS., 2210/47; HR. SYS., 2210/75; HR. SYS., 2210/78; HR. SYS., 2210/79; HR. SYS., 2211/8; HR. SYS., 2211/15; HR. SYS., 2211/18; HR. SYS., 2255/ 77.

²⁶⁹² BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 84/56.

²⁶⁹³ BOA, HR. SYS., 2211/29; HR. SYS., 2211/35; HR. SYS., 2211/37; HR. SYS., 2211/46; HR. SYS., 2211/50; HR. SYS., 2211/51; HR. SYS., 2211/55; HR. SYS., 2211/57; HR. SYS., 2211/59;

topraklarında tutuklu bulunan Fransız, İtalyan ve İngiliz sivil esirler tespit edilmiş, öncelikle liste ardından mübadele edilerek memleketlerine gitmesine müsaade edilmiştir.²⁶⁹⁴

HR. SYS., 2211/62; HR. SYS., 2211/63; HR. SYS., 2211/66; HR. SYS., 2211/68; HR. SYS., 2211/69; HR. SYS., 2211/70; HR. SYS., 2211/74; HR. SYS., 2211/75; HR. SYS., 2211/76; HR. SYS., 2211/77; HR. SYS., 2211/80; HR. SYS., 2211/81; HR. SYS., 2211/84; HR. SYS., 2211/87; HR. SYS., 2211/89; HR. SYS., 2211/90; HR. SYS., 2212/2; HR. SYS., 2212/9; HR. SYS., 2212/12; HR. SYS., 2212/17; HR. SYS., 2212/22; HR. SYS., 2212/28; HR. SYS., 2212/31; HR. SYS., 2212/33; HR. SYS., 2212/37; HR. SYS., 2212/38; HR. SYS., 2212/41; HR. SYS., 2212/44; HR. SYS., 2212/46; HR. SYS., 2212/47; HR. SYS., 2212/54; HR. SYS., 2212/55; HR. SYS., 2212/58; HR. SYS., 2212/61; HR. SYS., 2212/63; HR. SYS., 2212/65; HR. SYS., 2212/66; HR. SYS., 2212/69; HR. SYS., 2212/73; HR. SYS., 2212/75; HR. SYS., 2212/77; HR. SYS., 2212/80; HR. SYS., 2212/83; HR. SYS., 2260/ 10.

²⁶⁹⁴ BOA, DH. EUM. 5. ŞB., 68/38.

SONUÇ

19. yüzyılda başlayan sömürgecilik yarışı 20. yüzyılın başında dünya devletlerini iki ayrı kampa bölmüş, Osmanlı Devleti ile İngiltere iki farklı bloklar içerisinde yer almıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti, 1911'de Trablusgarp Savaşı ile başlayan Balkan (1912-1913) ve Birinci Dünya Savaşları (1914-1918) ile devam eden ve Kurtuluş Savaşı (1919-1922) ile sona eren savaşlarda pek çok cephede aynı anda mücadele ederek ekonomik, siyasi ve sosyal büyük bir yıkım yaşamıştır. Henüz Balkan Savaşları'nın ülkeye verdiği ekonomik, sosyal ve siyasi yaralarını sarmayan Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na girmek zorunda kalmıştır. Aslında Osmanlı Devleti'nin ekonomisi, I. Dünya Savaşı öncesi çökmüş durumdaydı. Bu şartlar altında Osmanlı Devleti, İngiltere ile Çanakkale Cephesi, Sina-Suriye-Filistin Cephesi, Irak Cephesi ve Hicaz-Asir-Yemen Cephesi olmak üzere dört farklı cephede mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti savaş süresince İtilaf Devletleri'ne karşı 3 milyona yakın askerini seferberlik emriyle cephelere göndermiştir. Cephelerde ölü, yaralı, kayıp, firar gibi birçok askerini kaybeden Osmanlı Devleti, bu savaşta sadece İngilizlere 200.000 civarında esir vermiştir. Bu sayı ile en fazla esir verilen ülke İngiltere olmuştu. Bu esirlerin %20-25'nin kamplarda ya da sevk sırasında hayatlarını kaybettikleri tahmin edilmektedir. İngilizler tarafından alınan Osmanlı esirleri Irak, Mısır, Hindistan, Burma, Kıbrıs, Selanik ve Malta'da kurulan 50'ye esir kamplarında tutulmuştur. Osmanlı Devleti ise 25.000 civarında esir almıştır. Türkiye'de kamplarda kalan esirler, o zamanki devletin imkânları dahilinde en iyi muameleyi görmüştür.

Birinci Dünya Savaşı sırasında askerlerin yanı sıra siviller de esir alınmıştır. Savaş başladığında İtilaf Devletleri sınırları içinde Osmanlı tebaasından pek çok kişi yaşamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin İttifak Devletlerinin yanında savaşa girmesiyle İngiltere, Fransa ve Rusya'da yaşayan bu Osmanlı vatandaşları için zor günler başlamıştır. İngilizler, savaş boyunca çok sayıda Alman, Avusturya, Macar ve Osmanlı vatandaşını Eternete adını verdikleri toplama kamplarına göndermişti. İngiltere'de sayıları binleri bulan bu Osmanlı vatandaşları Man adası, Kanada gibi ülkelerde kurulan toplama kamplarında gözaltında tutulmuştur. İngiltere ve diğer İtilaf Devletleri, öncelikle Osmanlı vatandaşlarını casusluk yapacakları ihtimali ile

gözaltına almış ve diğer düşman devletlerinin vatandaşlarının bulunduğu sivil esir kamplarına göndermiştir. Hatta savaş sonrası esirler serbest bırakılmasına rağmen bu ülkelerde oturma izni alamamışlar ve ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardı. İngiltere, bir süre sonra işgal ettiği topraklarda da aynı uygulamayı başlatmış ve tehlikeli gördüğü kişileri gözlem kamplarında savaş süresince tutmuştur. Irak ve Hicaz bölgesinde ele geçirilen ve hiçbir savaşta yer almayan memurlar, öncelikle Mısır esir kamplarında gözlem altında tutulmuş, daha sonra bazıları diğer kamplara gönderilmiştir.

İngilizler, cephede ele geçirdikleri esirleri dünyanın dört bir yanında bulunan sömürgelerindeki kamplara yerleştirmişlerdi. Bu esirler arasında en önemlileri Irak bölgesinde kurulan Bağdat, Basra gibi istasyon kampları ile Hindistan, Burma, Mısır, Kıbrıs, Selanik, Malta ve Man Adası'dır. Esirler kamplara yerleştirirken öncelikle yakın yerlerdeki kamplara nakledilmiş, daha sonra uzun süre kalacakları daimî kamplara gönderilmiştir. Irak, Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen ve Kanal cephelerinde ele geçirilen esirlerin bir kısmı Irak istasyon kamplarına, bir kısmı Mısır esir kamplarına getirilmiştir. Irak esir kamplarına getirilen esirlerden bazıları da değişik sebeplerden Hindistan ve Burma esir kamplarına gönderilmiştir. Özellikle Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen ve Kanal cephelerinin yanı sıra Çanakkale Cephesi'nde ele geçirilen Türk esirler de Mısır kamplarına sevk edilmiştir. Buradan bazı esirlerin Selanik, Kıbrıs ve Malta Adası'na da gönderildiği de olmuştur.

Savaşın başında ilk esir alınan Türk askerleri, öncelikle intikal kampları ve Mısır esir kamplarında tutulmuştur. Mısır kamplarının yetersiz kalmasıyla esirlerin bir kısmı Kıbrıs, Malta veya Türkiye'den binlerce km uzaklıktaki Hindistan ve Burma esir kamplarına sevk edilmiştir. İngilizler Hindistan ve Burma esir kamplarına sevk sırasında politik davranmış ve milli duyguları kuvvetli ve kaçma ihtimali bulunan askerleri bu bölgeye nakletmiştir.

Esir düşen tüm askerin en büyük korkusu, İngiliz askerleri tarafından öldürülmektir. Savaşın ortaya çıkardığı kızgınlıkla veya az önce hayatını kaybetmiş bir İngiliz veya Hintli askerin bir anlık öfkesiyle esir aldığı askerleri öldürdüğü; cephede savaşan askerler arasında en yaygın kanıttı. Esirler esir alındıklarında öldürülme dahi kendilerine çok kötü davranılmaktadır. Üzerlerinden eşyaları İngiliz askerince gasp edilmiş ve çoğu zaman baskı yoluyla ifadeleri alınmıştır.

Cephede çarpışan askerlerin pek çoğu yaralı durumda esir düşmüş ve kendilerine gereken ilk yardım da yeterli düzeyde yapılmamıştır.

Esirler için kalacakları kamplara ulaşım, esirlerin nerede ne zaman alınacağını öngörülememesi, esir sayılarının fazla olması, esir alınan bölgelerdeki kampların yetersizliği ve sevk işlemindeki düzensizlik sebebiyle esirler için sıkıntılı bir süreç olmuştur. Öncelikle, esirleri kamplara kadar uzun ve yorucu bir yolculuk beklemiştir. Çoğu zaman yaya olarak nakiller yapılmış ve pek çok esir henüz kampa ulaşmadan yollarda hayatını kaybetmiştir. Esirlerin esaret altına alındıktan daimî kalacakları kamplara ulaşmaya kadar geçen süreçte yaptıkları uzun yolculuk, çektikleri sıkıntılar, uluslararası hukuka aykırı hak ihlalleri ve kendilerine karşı gösterilen insanlık dışı muamele arşiv belgeleri, hatıratlar ve askerlerinin esaret sonrası verdikleri ifadelerle sabittir. İngilizler, esir aldıkları Türk askerlerin tedavileriyle yeterince ilgilenmedikleri gibi askerleri cepheye yakın yerlerde çalıştırmıştır. Kampa kadar geçen dönemde esirlerin yiyecek ve diğer ihtiyaçları yeterince karşılanmamış ve esirlere bu süreçte savaşında verdiği kızgınlıkla da çok kötü davranılmıştır.

Esirlerin kamplara sevkleri esirlere bir başka eziyet şekli olmuştur. Kamplara bazen trenle veya değişik araçlarla bazen de çöl güneşi altında yürütülerek getirilmişlerdi. Bazı yerlerde ise esirler trenlere kapasitenin çok üzerinde bindirilmiş, aşırı kalabalık sebebiyle havasızlıktan büyük acılar çekilmiştir. Esirlere uygulanan kötü muamele bununla da kalmamış, kamplara yolculukları sırasında İngiliz askerleri tarafından yağmalanmış, hakarete uğramış ve aşağılanmışlardı. Kamplara ulaşmayı başaran esirler kısmen daha rahat bir hayata kavuşmuştur. Türk askeri bulaşıcı hastalık ve temizlik gerekçesiyle zorla dezenfekte havuzlarına sokulmuş, suya normalin üzerinde ilaç katılarak bir çeşit işkence yapılmıştır. Kafalarını suya sokmak zorunda kalan esirlerin gözleri burada ciddi hasarlar görmüştür.

Cephede ölmeyerek hayatta kalmayı başaran ve kamplara ulaşabilen Türk askerleri için vatanlarından ve ailelerinden uzakta yeni ve zor bir hayat başlamış ve yıllarca esir kamplarında çile çekmişlerdir. Çoğu zaman da uluslararası savaş hukuku ile korunan hakları ihlal edilmiştir. Esirlerin kaldıkları ortam sağlıklı olmayıp yiyecekleri yetersizdir ve angarya işlerde karşılıksız çalıştırılmışlardı. Nispeten daha iyi şartlarda kamplarda yaşayan esirler ise vatan ve ailelerinin özlemiyle eve

dönecekleri günü beklemişlerdi. Her ne kadar kamp şartları sorunsuz olsa dahi, özgürlüklerinin kısıtlanmasının yol açtığı ruhsal bunalımlar kendilerinde ve ailelerinde telafi edilemez yaralar açmıştır. Arşivler, esareti bizzat yaşayan subaylara ait hatıratlar, dönemin yetkili kuruluşlarının yayımladığı raporlar bu insanlık dramını ortaya koymaktadır. Esir kamplarının çoğunda insan hayatı hiçe sayılmıştır.

Esirleri bu süreçte en fazla üzen kendilerine karşı devletleri tarafından gösterilen ilgisizlik olmuştur. Esirler, savaş sürerken veya Mütareke döneminde esir olarak gönderildikleri, memleketlerine binlerce kilometre uzaktaki kamplarda kendileri terk edilmiş ve unutulmuş hissetmişlerdir. İngilizlerin Osmanlı Devleti'nin zor durumda olduğunu gösteren propaganda amaçlı, duvarlara astıkları bildiriler haricinde esirlerin savaşta ne olup bittiği hakkında hiçbir bilgileri yoktur. Esirler için tek bilgi, kampa yeni gelen esirlerin getirdikleri güncel bilgilerdir. Aileleri ile sağlıklı iletişim kuramayan esirler, döndüklerinde ailelerini bıraktıkları yerde bulamamışlardı. Kiminin ailesi başka yerlere göç etmiş, kimininki ölmüştü. Pek çok aile, bu süreçte dağılmıştır. Esirlerin ailelerine yazdıkları mektuplarından da anlaşılmaktadır ki devletin ilgisizliğinden, ailelerinin para göndermemesi, bazen de gönderememesinden şikâyet edilmekteydi. Yine esir mektuplarından esirlerin çoğunun bunalımda olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bazı İngiliz kamplarında esirlerin şartlardan memnun olduğu, hiçbir kötü muameleye maruz kalmadığı, yatacak yerlerinin verildiği, yiyeceklerinin eksik edilmediği anlaşılmaktadır. Buna rağmen bu esirler dahi esaret şartları kendilerini her geçen gün daha kötü hale getirdiğini itiraf etmiştir.

Kamplara getirilen esirlerin girişte üstleri ayrıntılı bir şekilde aranmış ve tüm değerli eşya, mal ve paralarına el konulmuştur. El konulan eşya ve paralar için esirlere makbuz verilmiştir. Esirler ihtiyaçları halinde bu paradan kullanabilmiştir. Çoğu zaman ise bu kural işlememiş, esirlerden alınan paralar esaret sonrasına kendilerine verilmemiştir. Bazen de esirlerden makbuzlar değişik sebeple alınmış ve esirler herhangi bir hak iddia edememişlerdir. Bazı esirler, esaret sonra evlerine döndüklerinde bu eşyalarının ve paralarının peşine düşmüş ve yetkili kurumlara başvuruda bulunmuşlardı. Özellikle, bazı İngiliz askerleri cephede esirleri ilk ele geçirdiklerinde esirlerin ellerinden değerli eşyalarını hediye diyerek almışlar ve Türk esirleri can korkusuyla bu duruma karşı koyamamışlardı.

Türk esirlerin kamplarda çektikleri sıkıntıların başında beslenme, ailelerinden haber alamama, parasızlık, ilgisizlik, kötü beslenmeye ve yaralanmalara bağlı fiziksel rahatsızlıklar, uzun süre esarete kalmanın yarattığı ruhsal bunalımlar oluşturmuştur. Çoğu kampta da uluslararası antlaşmalara riayet edilmeyerek esirler, yol yapımı, maden ocağı, inşaat işleri, gemilerin yüklenmesi ve boşaltılması gibi pek çok ağır işte zorla çalıştırılmış ve karşılığında ya çok az ücret ödenmiş ya da hiç ödenmemiştir. Esirlerin en fazla işkenceye maruz kaldıkları kamplar Irak bölgesindeki istasyon kampları diye adlandırılan intikal kamplarıdır. Irak kamplarında kurulan amele taburlarında veya diğer kamplarda esirler beslenmeleri daha yeterli düzeyde yapılmadan bu ağır işlerde aç karnına çalıştırılmıştır. Çalışamayacak duruma gelenler ise kamplardan gönderilmiş, yerlerine yeni sağlam esirler getirilmiştir.

Esirlerin kamplarda zorunlu olarak çalıştırılmalarında kamptan kampa farklılık bulunmaktadır. Kıbrıs ve Mısır gibi kamplarda esirlere günlük angaryaları dışında pek iş yaptırılmamıştır. Esirlerin kamplarda sıkı kontrol altında tutulması ve çalıştırılmamasında, bölgenin ülkeye yakınlığı ve kaçma ihtimali en önemli sebep olmuştur. Ayrıca bölge halkının Müslüman ve Türk olması firar durumunda esirlere yardım yapılma ihtimalini de artırmıştır. Esirlerin en fazla çalıştırıldıkları bölge Basra istasyon kampı, Selanik kampları ile ülkeye çok uzakta bulunan Hindistan ve Burma esir kampları olmuştur. Bu ağır şartlardan dolayı en fazla firar teşebbüsü bu kamplardan olmuştur.

Mısır esir kampları hakkında Kızılhaç heyetinin yazdıkları raporda, İngiliz otoritelerinin esirlere zorunlu çalışma yüklediği ileri sürülmüştür. Kızılhaç raporlarına göre esirler kendi sağlıkları için günlük yapmak zorunda oldukları işler dışında zamanlarını istediği gibi geçirme haklarına sahiptir. Her ne kadar Kızılhaç yetkilileri esirlerin zorla çalıştırılmadığını iddia edip, bu yönde bir şikâyet olmadığını ileri sürseler de basında çıkan haberler bu iddianın tersini göstermektedir. Kahire’de Türk esirlerinin yol yapımı gibi pek çok işte zoraki çalıştırıldığı dönemin basınına yansımıştır.

Bazı yerlerde esirler ele geçirildikten sonra propaganda amaçlı sokaklarda dolaştırılmış ve halk önünde rencide edilerek küçük düşürülmüştür. Bazen kamplarda insanlık dışı, Türk örf ve adetlerine ters uygulamalar da görülmüştür. Bir hücreye

birden fazla esir yerleştirilmiş, dışarı çıkmalarına izin verilmemiştir. Esirler, tuvalet ihtiyaçlarını aynı hücre içinde beraber yapmak zorunda bırakılmışlardı. Ayrıca esirler yıllarca dikenli tellerle çevrili bir alanda yaşamış ve pek çoğu ruhsal bunalıma girmişlerdi. Bu sırada, her gün yeni bir arkadaşını kaybeden esirler, sıranın kendilerine gelecekleri günü çaresizlikle beklemişlerdi.

Gerek Osmanlı gerekse İngiltere Hükûmeti, savaş süresince esirlerine kötü muamele yapıldığı gerekçesiyle birbirlerine pek çok nota vermiş ve esaret şartlarının düzelmemesi durumunda birbirlerini misilleme yapmakla tehdit etmişlerdi. Taraflar, özellikle savaş hukuku kurallarını düzenleyen Cenevre Sözleşmeleri'ne uyulmadığını ve savaş kurallarının ihlal edildiği suçlamalarında bulunmuştu. Her iki taraf sistematik bir işkence ya da kötü muamele olmadığını, varsa sorun ve ihlallerin kişilerin hatalarından kaynaklandığı tezlerini savunmuşlardı.

İngilizler savaş süresince, cephelerdeki üstünlüğünü dünya kamuoyuna duyurmak, cephede savaşan askerin cesaretini kırarak teslim olmasını sağlamak, kamplardaki esirlerin moralini bozmak ve esirlere İngiliz politikalarını kabul ettirmek amacıyla değişik propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdi. Cephedeki üstünlüğünü hem iç kamuoyunda siyaset malzemesi olarak kullanmış, hem de dünya kamuoyuna kendisi haklı olarak göstermenin yollarını aramışlardı. Bu sebeplerle cephedeki askerlerin savaşmadan teslim olmalarını sağlamak için siperlere pek çok beyanname atılmıştır.

Savaşın başlarında esirlerin sorunu ile tam olarak ilgilenemeyeceğini ve sorunları çözemeyeceğini anlayan Osmanlı Hükûmeti, bu konuda Kızılayı görevlendirmiştir. Kızılay görevlendirme sonrası Kızıllaç teşkilatı ile görüşerek esirlerin durumlarının iyileştirilmesini sağlamaya yönelik çalışmalar yapmıştır. Kızılay, savaş süresince özellikle esirlerin haberleşmesi konusunda önemli başarılar elde etmiştir. Tarafsız devletlerin ve Kızıllaçın da yardımıyla savaş esirlerinin ve ailelerinin mektup ve her türlü gönderilerinde ciddi görevler üslenmiştir. Savaş esirlerin ve ailelerinin birbirlerine gönderdikleri mektuplar, Kızılay sayesinde yerlerine ulaşmış ve esir ve aileleri birbirinden Kızılay sayesinde haberdar olmuş ve bu sayede esaret hayatında acılar bir nebze olsun azalabilmiştir. Savaşın ileriki yıllarında yaralı ve hasta askerlerin durumu ile ilgili de görevler almıştır.

Esirlerin kamplarda en büyük sorunlarından birisi, ailelerinden haber alamamalarıydı. Zamanın şartlarında bir mektubun gidip cevap gelmesi 6 ayı bulabilmekteydi. Çoğu zaman Türk posta sisteminden kaynaklanan sebeplerden bu süre çok daha fazla uzayabilmekteydi. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı ortaya çok büyük aile dramları çıkarmıştır. Esaret hayatı ise bu dramları daha da artırmış ve çözülemez duruma getirmiştir. Esirlerin aileleri yokluk ve fakirlikten zor şartlarda yaşamış, bu durumda esirlerin elinden bir şey gelmemesi esirleri esaret hayatında daha da perişan duruma düşürmüştür. Pek çok savaş süresince aile başka yerlere göç etmiş, bu durum esirlere ulaştırılamamış, esirlerin yazdıkları mektuplar yerlerine ulaşamamıştır. Bugün bu esir mektupları Kızılay Arşivinde bulunmakta, henüz tasnif edilmediğinden kesin sayı ise bilinmemektedir.

Kızılay, savaşın başında savaş esirleri hakkında bilgiler toplamış ve savaş esiri listelerini düzenlemiştir. Her iki devlet, savaş süresince esir düşen esirlerin akıbetleri hakkında bilgi almak için çaba göstermiştir. Osmanlı Devleti ve İngiltere esir değişimi ile ilgili olarak Hollanda ve Amerika aracılığıyla birbirlerinden esirlerin detaylı bilgilerini içeren listeler istemiştir. Konu hakkında Kızılayın ve Kızıllaçın çalışmaları sayesinde, iki devlet arasında savaş süresince sorunlar yaşansa da listelerin değişimi konusunda sözde mutabakat halinde olmuşlardır. Bugün bu listelerin tamamı yine Kızılay Arşivi'nde bulunmaktadır.

Kızılayın savaş süresince gerçekleştirdiği önemli bir başarı da esir kartlarıdır. Esirlerin esaretlerine dair tüm bilgileri gösteren bu kartlar, bugün Kızılay Arşivi'ndedir. Kızılay, her bir esire ait esirlerin künyesini ve esaret bilgilerini içeren bir kart tutmuştur. Bugün Türk Kızılay Arşivi'nde Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'na ait 300.000'den fazla esir kartı bulunmaktadır. Bu esir kartları tasnif edilmediği için 300.000'den fazla esirin ne kadarının hangi savaşta hangi ülkeye esir verildiği bilinmemektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletlerine verilen Osmanlı esir sayısının 200.000'den fazla olduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu kartların tasnif edilmesiyle 1912-1922 yılları arasında 10 yıllık savaş döneminde verilen esirlerin istatistiklerine ulaşılabilecektir. Kartlarda esirlerin künye bilgisi olarak esirlerin isimleri, baba isimleri, memleketleri, doğum yerleri, yaşadıkları yerler, yaşları, rütbeleri, esir düştükleri yerler, yaralı olup olmadıkları, hangi kampta kaldıklarına ve medeni durumları yer almıştır. Bu esir

kartlarında esirlerin hangi cephede, nerede, hangi birlikte ve ne zaman esir düştüğü bilgisi de vardır. Ayrıca kartlar esirlerin hangi ülkede ve kampta olduklarına dair bilgiler de vermektedir. Özetle Kızılay Arşivi, 10 yıllık savaş döneminde 300.000'den fazla esir düşen askerlerin kartlarına, esir listelerine ve ailelere ve esirlere ulaşmayan sayısı dahi bilinmeyen binlerce mektuba ev sahipliği yapmaktadır.

Savaş boyunca her iki taraf, esirlerin hangi şartlarda yaşadıklarını öğrenmek amacıyla kampların tarafsız devletlerce ziyaret edilmesi için çaba harcamıştır. Prensipite taraflar, tarafsız devletlerin veya Kızılhaçın ziyaretine sıcak bakmıştır. Savaş boyunca, Kızılhaç ve genellikle Amerika, savaşan devletlere ait birçok esir kampını ziyaret ederek esirlerin kabul edilebilir koşullarda yaşayıp yaşamadıklarını takip etmiştir. Ayrıca Kızılhaç, bu kampların iyileştirme çalışmalarına katılmış ve maddi yardımlarda da bulunmuştur. Kızılhaçın görevlendirdiği temsilciler Mısır, Hindistan, Burma ve Selanik'teki İngiliz esir kamplarını 1916 yılı sonu ve 1917 yılı başında ziyaret etmiştir. Her ziyaretten sonra bir rapor hazırlanmış, esir alan devletin ve esirlerin mensup olduğu devletin yetkililerine gönderilmiştir. Esir kamplarını ziyaretten sonra hazırladıkları bu raporlar, kamp hayatında yaşananları göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca raporlar yayınlanıp kamuoyuna da duyurulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı şartlarında esirlerin aileleri ile tek iletişim yolu mektuptu. Mektupların çok azı, yaklaşık %5'i kısa sürede yerlerini ulaştırmıştır. Mektuplar ortalama olarak İstanbul'dan 3-4 ve Bağdat'tan bir 1,5-2 içinde gelip gitmiştir. Bazen bu sürenin 2 katına çıktığı da olmuştur. Ortalama olarak o zamanki şartların bir esirin ailesine mektup yazıp göndermesi ve ailesinden bir mektup alması üç ila 6 ay arasında değişmektedir.

Esir mektupları dikkatli bir şekilde incelendiğinde; esirlerin esaret günlerine dair hissettikleri duygular öğrenilebilir. Sıkı bir sansür sebebiyle esirlerin mektuplarda duygu ve düşüncelerini dile getirmekten başka bir şansı da yoktu. Esirlerin mektuplarda dile getirdikleri bu duygularda, genelde gurbet, ümitsizlik, çaresizlik, hasret, sitem, vatan ve millet sevgisi, merak ve endişe olduğu görülmektedir. Mektuplarda dualar, selamlaşma ve para isteği hiçbir zaman eksik olmamıştır. Mektuplarda selamlaşma sadece ailesi ve akrabaları ile de sınırlı kalmamıştır. Esirler, mektupları genelde buldukları adreslerini yazarak bitirmiştir.

Yazılan mektuplarda esirlerin ne kadar güçlü ve dayanıklı oldukları da görülmektedir. Buna rağmen çoğu zaman bir karamsarlık, ümitsizlik, bitkinlik ve yılgınlık esirleri teslim almış durumdadır. Esirler, ailesinin sağlık durumlarını sorarlarken kendi sağlık durumları hakkında bilgiler de vermiştir. Fakat tüm mektupların neredeyse tek ortak konusu esirlerin yazdıkları mektuplara cevap alamadıklarına dair şikâyet olmuştur. Mektupların sıkı bir denetim altında olduğu dikkate alınır; kamp hayatına dair neden hiçbir bilginin verilemediği anlaşılacaktır. Yukarıda bahsedilen duygu ve düşüncelerden başka, esirler genelde mektuplarda uzak oldukları ailevi sorunları çözmeye çalışmıştır. Kimisi yazdığı mektupla çocuğunun eğitim sorunu çözmeye, kimisi alacaklısından borcunu almaya çalışmıştır. Mektuplarda ayrıca kampa ve memlekete dair bilgiler de verilmiştir. Örneğin, bir esir ailesi yazdığı mektupta Beşiktaş'ta çıkan yangını anlatmıştır. Pek çok esir ise yazdığı mektupta aileleri tarafından unutulduklarından ve bir esir kampında terk edildiklerinden şikâyet etmiştir.

Kamplardaki ölümlerin büyük çoğunluğu cephede alınan yaralardan olmuştur. Her esir kafilesinin kamplara gelişinden hemen sonra kamplarda ölüm oranlarında büyük artış gözlenmekteydi. Özellikle cephede hastalanmış veya yara almış esirlerin tedavisi cephe gerisinde yeterince özenle yapılmamış ve bu sebeple pek çok esir daha kamplara ulaşmadan yollarda vefat etmişti.

Kamplarda alınan tüm tedbirlere rağmen esirler arasında sıtma, dizanteri, verem ve trahom gibi bulaşıcı hastalıklar çok yaygındı. Çok uzun süre olmasa da vebanın da kamplarda görüldüğü olmuştur. Özellikle Mısır esir kamplarında esirlerin pek çoğu bulaşıcı hastalığa yakalanmıştır. Vitamin yetersizliği sebebiyle pellagra hastalığı askerler arasında en fazla ölüme yol açan hastalık olacaktır. Mısır esir kamplarında en fazla görülen yaygın bir hastalık da gece körlüğü yani esirlerin ifadesiyle tavukkarası hastalığıdır. Yukarıda ismi zikredilen tüm hastalıklar yetersiz beslenme, tek tip diyet ve esirlerin alışık olmadığı iklimde uzun süre yaşamaları sebebiyle ortaya çıkmıştır. İngiliz kamp yetkilileri ise tüm bu hastalıkları önemsememiş ve gereken tedbirleri zamanında almamıştır. Esirler tedavisi mümkün olan hastalılardan kamplarda hayatını kaybetmiş veya sakat kalmıştır. Dünya Savaşı'nda verilen 200.000'den fazla esirin yaklaşık yarısı Mısır Esir kamplarında

kalmıştır. Bu esirlerin %20'ye yakını savaşta aldıkları yaralardan ya da kampta geçirdikleri hastalıklardan hayatlarını kaybettikleri tahmin edilmektedir.

Mısır'daki kamplarındaki Türk esirleri arasında en yaygın hastalık göz hastalıklarıdır. Hasta askerlere uygulanan yanlış tedavi sonucu, binlerce esir görmeyen gözlerle vatanlarına dönmek zorunda kalmıştır. Savaş süresince ve hatta savaştan sonra tartışılan bir konu da esirlerin gözlerinin birer bahane ile çıkarılmalarında kasıt olup olmadığıdır. Esirlere karşı yapılan bu insanlık dışı işlemlerden öncelikle kamptaki Ermeni kökenli kişiler sorumludur. Ermeni tehcirini bahane ederek Türk esirlerden intikam almak isteyen bu kişiler, İngiliz doktorlarını yanlış yönlendirmiş, tedavileri belki de mümkün olduğu halde önce esirlerin gözleri ilaçla hasta edilmiş ardından ameliyat ile çıkarmıştır.

Türklerin yaşadığı iklime uygun olmayan bir bölgede özellikle deniz kenarında kumlardan gelen güneş ışıklarından esirlerin gözleri zarar görmüştür. Ayrıca bulaşıcı olan diğer göz hastalıkları da esirlerden birbirilerine geçmiş ve kısa sürede pek çok esir bu hastalıklara yakalanmıştır. Bunu fırsat bilen Ermeniler, esirlerin gözlerine bir damla ilaç sürerek gözlerinin kızarmalarına neden olmuş hemen arkasından ise gözün iyileşmeyeceği söylenerek zorla çıkarılmıştır. İngilizler, Türk esirlerin gözlerinin çıkarılmasını tıbbi bir gereklilik olarak savunmuş ve bu konuda Ermeni doktorların teşhislerinin doğru olduğuna hükmetmişlerdi. Oysaki bu hastalık, sadece iklim şartları, bölgede yaygın olan bir bulaşıcı hastalık veya güneşin kumda yansması sebebiyle esirler arasında görülmüş olsaydı pek çok Mısırlının bundan etkilenmesi gerekecekti. Mısır halkı arasında göz hastalıklarının yaygınlığına dair dönemin yazılı basınında veya hastane raporlarında bir kayıt yoktur. Ayrıca Türk tarafının esirlerinin gözlerinin çıkarıldığını iddia etmeleri ve bunu dünyaya duyurmaları ve ayrıca Türklerin Millî Mücadele'de elde ettikleri başarı sonrası kamplardaki göz ameliyatlarının birdenbire son bulması, Ermenilerin Türk esirleri bilerek ve isteyerek kör ettikleri iddialarını güçlendirmektedir.

İngiliz yönetiminin Türk esirleri kasten kör etmeleri ihtimali düşünülmesi de Osmanlı Hükûmetinin bu yöndeki iddialarını ciddiye almaması ve bu göz ameliyatlarına engel olmaması; en azından ihmali olduğunu göstermektedir. Mısır kamplarında esirlerin gözlerinin değişik sebeplerle çıkarılması, kamplarda bizzat yaşamış kişilerin ifadeleri veya esirlerin hatıratlar ile de sabittir. Gözleri kamplarda

kör edilen esirler, vatanlarına döndükten sonra da mensubu oldukları Hükûmet tarafından başı boş sokaklarda bırakılmış, çoğu evinin yolu dahi bulamamıştır. Türk esirlerinin Mısır kamplarında kör edildiği iddiası; 1921'de TBMM'ye verilen soru önergesiyle gündeme gelmiştir.

Mısır kamplarında sağlık işleri cepheden yeni gelen yaralı ve hasta esirlerin de çokluğu sebebiyle diğer bölgeler ile kıyaslandığında çok daha kötü durumdadır. Kamp yönetimi, bu sorunları çözmediği gibi kampların sağlık hizmetlerini eskiden Osmanlı tebaası olan Ermeni doktor ve hemşirelere bırakmıştır. Bu şartlar altında, esirler, kamplarda sadece fiziksel hastalıklara yakalanmamış; aynı zamanda akıl sağlıklarını da yitirmişlerdir. Pek çok esirlerin akli dengesi bozuk veya tedavi edilemez durumdadır. Sağlam görünen esirlerin bile akli karışık. Esirlerin bir kısmı delirmiş, bir kısmı şizofreniye yakalanmıştır. Psikoz, erken bunama, karakter bozukluğu esirler arasında en sık rastlanan ruhsal hastalıklardır. Evlerine dönen esirler, ailelerine ve topluma uyum sağlamakta zorluk çekmiştir. Sürekli tel örgüler içinde yaşamak zorunda kalan ve Anadolu'dan farklı bir iklimde üstelik tutsak yaşayan Türk askerlerinin ruhsal durumu çok kötüdür. Cephedeki yaralardan veya kamplardaki bakımsızlık ve ilgisizlik yüzünden gerçekleşen ölümler diğer esirleri de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu ruhsal bunalım içinde eve dönüş umutlarının yitiren ve kamplarda sefalet içinde öleceğini düşünen esirlerden hayatlarına son verenler de çıkmıştır. Ayrıca kamplarda her gün meydana gelen ölümler, gözleri çıkarılan askerler, elleri kolları kesilen hastalar zaten ruhsal dünyası çöküntü içinde olan esirlerin psikolojilerini daha da bozmuştur. Esirlerin ruhsal dünyalarının bozulduğuna ve bunalımda olduklarına bir kanıt da sebepsiz yere din değiştiren sonra tekrar Müslüman olan esirler gösterilebilir.

Esirler kamplarda yetersiz beslenmeye sağlık şartlarının düzensizliği de etkilenince; hastalıklar esirlerin peşini hiç bırakmamıştır. Sıtma Mısır kamplarda sıklıkla rastlanan bir hastalıktır. Sıcak havanın da etkisi ile bu ateşli hastalığa yakalanan çok esir olmuştur. Kamplarda en sık duyulan bir diğer hastalık dizanteridir. Kampta neredeyse her esir, anemi yani kansızlık sorunu yaşamış ve fiziksel olarak genel zayıflık hali içinde olmuştur. Yetersiz beslenme, esirlerin kansızlık sorunu yaşamasında ve dermansızlıkta en önemli sebeptir. Esirlerin çoğu ortopedik sorunludur. Büyük kısmı cepheye aldığı savaş yaraları ile sakat kalmıştır.

Esirlerin pek çoğu kamplarda şifa bulamamış, bu yaraları kendi ülkelerine kadar getirmiş ve ülkelerinde tedavilerine devam etmiştir. Pek çoğu da kamplarda yakaladıkları hastalıklar sonucu değişik organlarını kaybetmiştir. Esirler kamplarda çok acılar çekmiş hatta içlerinde döndüğünde yaralı olup vücudundan mermiler bile çıkarılmamış, o şekilde yaşamına devam etmek zorunda kalmış olanlar vardır. Kamplarda ve hastanelerde sağlık koşulların standartların çok altında olması sebebiyle en basit hastalıklar dahi ölümlere yol açmıştır.

Öncelikle, uzun süren esaret hayatının kamplarda esirler kadar memlekette aileleri de etkilemiştir. Cephede aldığı yara ya da kamplarda yakalandıkları hastalık sonucu hayatını kaybeden esirlerin geride kalan aileleri, perişan bir vaziyette hayatta kalmaya çalışmıştır. Anadolu ve Trakya, daha önce hiç görülmeyen yeni hastalıklar ile tanışmıştır. Pellegra, dizanteri, trahom, tüberküloz, zatürre gibi hastalıklar kamplardan köylere kadar ulaşmıştır.

Kamplarında intihar olayları en sık rastlanan olaylardandır. Özgürlüğünü kaybeden, ailesinden haber alamayan esirler, parasız bir şekilde sefalet içinde yaşamaktansa hayatlarına son vermeyi tercih etmiştir. Ağır baskı altında eve dönüş ihtimalini yitiren esirler, daha fazla kamp şartlarına dayanamamıştır. İntiharlar tüm kampın adeta ortak bir özelliği haline gelmiştir.

Türk esirlerin yiyecek ve içecek ve giyinme şartları her bölgede farklı olmuştur. Bazı kamplarda esirlerin iâşe durumu iyi iken bazılarında esirlere sağlıksız yiyecek verilmiştir. Hatta aynı bölgedeki kamplarda da farklı olduğu gibi yönetimin değişmesi ile zamana bağlı olarak aynı kampta da farklılık göstermiştir. İngilizlerin Türk esirlere en azından ölmeyecek kadar iâşe verdiği esirler tarafından dahi dile getirilmektedir. Hatta cephede ölüm korkusuyla açlık sınırında yaşayan bazı esirlerin için esaret bir çeşit kurtuluştur. Rütbesiz askerlere iâşe için hiçbir ödeme yapılmamış, buna rağmen sadece karınları doyurularak üzerlerine giyebilecekleri birer elbise verilmiştir. Esaret boyunca aksaklıklar yaşansa da subay esirlere uluslararası savaş hukukuna göre subay maaşları ödenmiştir. Bu sebeple, subaylar iâşelerini ve kıyafetlerini kendileri karşılamış, diğer askerlere ise sadece günlük tayın verilmiştir. Buna rağmen, bazı subaylara değişik bahanelerle ya maaşları verilmemiş ya da düşük oranda verilmiştir.

Tezimizde uzun süren esaret hayatında esirlerin bir günlük hayatları araştırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca kamplarda sosyal ve kültürel faaliyetler hiç eksik olmamıştır. Esirler esaret hayatının zorluğuna ve yokluklarına karşı koymak için sosyal, kültürel ve dini faaliyetler, tiyatro, konferans, müzik gibi sosyal faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Mandolin, ud ve tambur gibi aletler çalınmış ve müzik grupları kurulmuştur. Esirlerin bulabildikleri müzik aletleriyle bir orkestra kurdukları, yine bazı kamplarda esirlerin keman ve gitar imal ettiği, ayrıca yabancı dil eğitimi aldıkları, tiyatro çalışmaları yaptıkları bilinmektedir. Kampta ayrıca spor da önemli bir yer tutmuş; güreş Türk esirleri arasında en dikkat çeken spor olmuştur. Türk esirlerinin İngilizlerle oynayarak öğrendikleri futbol da kamplarda oynanan diğer bir spor dalıdır. Esirler ibadetlerini serbest olarak yapabilmişler ve bazı kamplarda küçük mescitler inşa etmişlerdir.

Cephelerde esir düşen askerlerin kamplara getirilmesiyle kendileri için yeni bir hayat başlamıştır. Zamanla kamplarda kalıcı olacaklarını anlayan askerler kendilerine yeni uğraşlar bulmuştur. Esirlerin, kamplarda en önemli uğraşlarından birisi el işçiliğidir. Çeşitli kamplarda boncuk gibi malzemelerden yapılan ağızlık, cüzdan, tespih, çeşitli hayvan figürleri gibi el işleri satılmış ve yapanlara önemli bir kazanç getirmiştir. Bazı esirler ise kamplarda marangozluk, berberlik gibi mesleklerini icra etmiştir.

İngiliz kamplarında bulunan Osmanlı esirleri, diğer milletlere mensup esirlerle kıyaslandığında çok daha az sorun çıkaran ve uyum içinde yaşayan askerler olmuştur. İngiliz yönetimi, Türklerin kendi aralarında iyi bir şekilde yaşamalarını takdirle karşılamış ve bunu her fırsatta Türk esirlere bildirmekten geri durmamıştır. İngilizler, Türk esirleri yakından tanıdıka esirlere daha çok serbestlik vermiş ve Türk esirleri de bu fırsatı iyi bir şekilde değerlendirmiştir. Bunun sonucu olarak da İngiliz yönetimi Türk esirlerin her türlü sosyal, kültürel ve dini faaliyetine ses çıkarmamış ve hatta çoğu zaman desteklemiştir. Türkler tarafından organize edilen tiyatro ve spor faaliyetlerine kamp yöneticileri bizzat katılmıştır. Tüm bunlara rağmen kamplarda İngiliz yönetimine karşı Türk esirlerini zor durumda bırakan sorunlar da sıkça yaşanmıştır.

Türk askerleri askeri düzen açısından da İngilizlerin takdirini kazanmıştır. Subaylar ise daha çok kendi içlerine kapanmış, kampta olup bitenler ile ilgilenmemiş

fakat kamp yönetimine de sorun çıkarmamıştır. Bunda esaret altındaki askerlerin komutanlarının emirlerini dinlememeleri de etkili olmuştur. Askerler arasında esaret başladığı ilk andan itibaren alt üst ilişkileri bozulmuş ve emir komuta zinciri işlememiştir. Bu durum, subaylarda büyük bir hayal kırıklığı ve yılgınlık ortaya çıkarmış ve çoğu kampta kendi köşelerinde yaşamayı tercih etmiştir. Kampın düzeni genelde yedek subaylar dahil alt rütbedeki subaylar tarafından yerine getirilmiştir.

İngilizler, kampların güvenliğini yüksek tutmuş, en küçük firar teşebbüsünü affetmemiş ve en ağır şekilde cezalandırmıştır. Kaçmaya teşebbüs sırasında pek çok asker öldürülmüştür. Kampların tüm güvenliğine rağmen kaçmayı başarmış esirlerin sayısı da çok fazladır. Hindistan ve Burma esir kamplarından dahi kaçmaya teşebbüs eden askerler çıkmıştır. En fazla firar olayları Irak esir kampları ile Selanik kamplarında görülmüştür. Bunda en büyük etken esirlerin bu kamplarda çalıştırılmalarıdır. Esirlerin kamptan çalışma alanına gelişi ve gidişlerde ve çalışma saatlerinde güvenlik nispeten daha az olmuş ve esirler bu fırsatı iyi değerlendirmiştir.

Türk esirleri, kamplarda benliklerini unutmamış bunu göstermek için gazete ve dergi çıkarmıştır. Bazı kamplarda günlük olaylar ve cepheden gelen son haberler, esirler tarafından çıkarılan gazetelerde neşredilmiştir. Bazı yerlerde de bölgede bulunan yabancı gazetelerdeki güncel haberler dil bilen esirlerce çevrilip bir bülten şeklinde yayımlanmıştır. Esirler tarafından çıkarılan dergi ve gazeteler İstanbul basınında da gündeme gelmiş, bu gazete ve dergilerden alıntılar yapılmıştır. Seydi Beşir karargahının dördüncü kampında yayınlanan Türk Varlığı adında bir dergi, Türklerin kamplarda milli duygularını yitirmediklerini gösteren sadece bir örnektir. Derginin en önemli özelliği; güçlü bir milliyet duygusuna hâkim olmasıdır. Kamplarda her türden dergi ve gazete çıkarılmıştır. Genellikle gazete ve dergilerin konusu bilim, fen, edebiyat, tenkit türü yazılar, şiir ve mizah türlerindedir. Siyasi türde yazıların yayınlanması ise kesinlikle yasaktır. Siyasi türde yazılar yazılmadığı sürece kamp yönetimi esirlerin bu tür aktivitelerle uğramasına karşı değildir ve hatta bu tür faaliyetlerde bulunan esirlerin kamplarda sorun çıkarmayacakları düşünülmektedir. Gazete ve dergiler el ile yazılıp teksif ile çoğaltılmıştır. İngiliz esir kamplarında gazete ve dergilerin daha çok Mısır ve Hindistan kamplarında çıkarıldığı görülmektedir. Mısır kamplarında çıkarılan gazete ve dergilerin Hindistan'a göre daha çok olduğu da dikkat çekmektedir. Bu durumda Mısır esir

kaplarında yaşayan esirlerin daha rahat bir hayat sürmesi ve çalışma kamplarında çalıştırılmayarak kamplara hapsedilmelerinin etkisi vardır. Esirler, bu tür sosyal faaliyetlerle hayatta kalmaya çalışmış ve her şeye rağmen gelecekte ümitlerini kesmemişlerdir.

Gerek Osmanlı Devleti gerekse İngiltere savaşı süresince ellerindeki esirleri tutmayı bir avantaj görse de masrafların ülke ekonomisinde bir yük haline gelmesi esirlerden kurtulmayı zorunlu kılmıştır. Tarafların esirleri geri göndermek istemelerinin en önemli sebebi, esirleri barındırmanın, beslemenin ve sağlık giderlerinin yüksek maliyetli olmasıdır. Bu yüksek maliyet sebebiyle savaşan devletler dolaylı da olsa birbiri ile diplomatik ilişkilerini kesmemişler ve savaş süresince ve savaş sonrası Mütareke döneminde bir taraftan esirlerinin durumunu iyileştirmek isterken bir taraftan da esirlerinin geri getirilmesi için diplomatik yolları açık bırakmıştır. Savaşan taraflar, esirlerinin bir an önce serbest kalmalarını isteseler ve bu amaçla girişimde bulunsalar da uzun süre istenilen başarı elde edilememiştir. Bunda savaşın devam ediyor olması en büyük etken olmuştur. Yapılan pek çok girişim sonuçsuz kalmasında diğer bir sebep mübadele edilecek esirlerin sayısında anlaşılabilmesidir. İki tarafın elinde bulunan toplam sağlam, hasta ve malul esir sayısı eşit değildir. Savaş süresince taraflar birbirlerinden esir sayılarını ve esir bilgilerini içeren listeler talep etmiştir. Savaş devam ederken esirlerin karşılıklı olarak değişimi başlamış ve bu süreç 1922 yılına kadar devam etmiştir. Özellikle yaralı, hasta ve sağlık personeli daha erken memleketlerine gönderilmiştir. Savaş sırasında veya sonrasında cepheden veya esaretten kaçıp geri dönemeyen esirler olmuş, bu kişiler o bölgelerde kalarak kendilerine yeni hayat kurmuştur. 1917 yılı sonunda imzalanan esir değişimi anlaşması, tarafların esir değişimini yavaştan alması ve hemen arkasından Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkması sebebiyle uygulanamamış ve bu anlaşma ile çok az miktarda esir ülkesine dönebilmiştir. Mondros Mütarekesi sonrası da esir değişimine yönelik çalışmalar kesintiye uğramıştır. Galip gelen İtilaf Devletleri, galip olmanın avantajını kullanmış ve esirlerin serbest bırakılmasını bir süre durdurmuştur. Ayrıca Mütareke sonrası Millî Mücadelenin başlamasıyla İngilizler, Osmanlı esirlerini bırakmakta gönülsüz davranmıştır. Yunanistan'ın kışkırtmasıyla geri dönen esirlerin Anadolu'ya geçip Anadolu Hareketi'ne katılma ihtimalleri savaşın seyrini değiştireceği

düşünüldüğünden; esirlerin geri dönüşleri bilinçli bir şekilde ertelenmiştir. Esir sayısının çok olması, Mütareke sonrası İngilizlerin galip gelmenin avantajını kullanmak istemesi, iki devletin esirlerin sevkinde maddi sıkıntılar yaşaması esirlerin eve dönüşünü geciktiren diğer nedenlerdir. Esirlerin kitleler halinde evlerine dönebilmeleri ancak Mütareke'den bir yıl sonra başlayabilmiştir. Esareti kamplarda en ağır şekilde yaşayan esirler dönüşlerine kadar her türlü işkence, eziyet, ağır hakaret ve aşağılamaya maruz kalmıştır. Birmanya, Hindistan gibi uzak yerlerden yurda dönen esirler uzun gemi yolculuklarında da sıkıntılar yaşamıştır.

Serbest kalan esirlerin ülkelerine dönmeleri sorunların bittiği anlamına gelmemiştir. Esirler için asıl sıkıntı, döndükten sonra yaşadıklarıdır. Bir kısmı ailelerini bulamamış, bir kısmı yaşadığını ispat etmek zorunda kalmıştır. Pek çok şanssızlık esirlerin peşini bırakmamıştır. Öncelikle, pek çoğu parasızlık yüzünden memleketlerine gidememiştir. Bir kısmı ise eşine, anne babasına ve hatta çocuğuna bir küçük hediye alamadığı için evine gitmeye utanmış, İstanbul'da bir süre çalışarak para kazanmanın yollarını aramıştır. Bazı esirler ise ödenek yetersizliği sebebiyle uzun süre kışlalarda kalmak zorunda bırakılmıştır. Ayrıca sakıncalı görülen ve Anadolu'ya Millî Mücadele'ye katılma ihtimali olan kişiler İstanbul'da gözlem altında tutulmuştur. Esaretten kurtulup evlerine dönen esirleri Anadolu'da yeni bir savaş beklemektedir. Savaş süresince esir kamplarında bin bir meşakkat çeken ve zorluklarla mücadele eden Türk esirlerin bir kısmı Milli Mücadele'de yerlerini alarak yeni devletin kuruluşuna da katkı yapmışlardır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİVLER

1. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi

28/11; 28/23; 28/24; 28/90; 61/8; 69/30 91/29; 318/21; 318/33

2. Avustralya Savaş Müzesi Arşivi

Memorandum, Davisto Major-General R. H. J. Fetherston, Director General of Medical Services, 28 August 1918, NAA, MP 367/1, item 527/27/531 (Ruth Rae, "Reading between Unwritten lines: Australian Army Nurses in India, 1916-1919", **Journal of the Australian War Memorial**, Issue 36, 2002.C 355.007099471 J86, <https://www.awm.gov.au/articles/journal/j36/nurses>).

3. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Cumhuriyet Arşivi

Muamelat genel müdürlüğü (30.1.0.0.0)

55/363/12; 6/32/1/

Kararlar Dairesi Başkanlığı (30.18.1.1)

3/35/4; 3/26/11

4. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi

BEO.

4552/341369

DH. EUM. 5. ŞUBE

17/46; 37/6; 42/3; 43/27; 50/39; 55/22; 65/41; 67/15 ; 68/38; 69/24 ; 84/29; 85/40; 85/44; 84/56; 85/18; 85/88; 85/73; 85/72; 85/64; 86/55; 86/45

DH. EUM. MEM.

111/78

DH. EUM. SSM.

37/130, 131

DH. İUM.

19/1

DH MB. HPS.

79/39; 165/72

HR. İM.

13/14; 39/10; 80/40; 92/2; 93/38; 113/4; 122/96; 146/74; 155/3; 155/15;
159/6 ;159/78

HR. HMS. İŞO. 67/73; 43/11,12; 43/22,23

HR. MA. 1140/22 ; 1166/20; 1229/103; 1228/43

HR. MTV. 768/26,30

HR. SYS.

2021/2;2099/9;2158/4;2189/3,4,5,6,7,8;2191/1,41;2193/25,35,38,45,47,54,58
;2194/1,5,9,10,17,18,19,26,34,44,56,58,61,64,66,67;195/2,12,18,21,2443,51,64;2196
/6,13,19,29,56;2197/1,5,18,23,24,25,28,32,37,54,55,59;2198/3,6,20,25,30,33,58,98;2
199/5,6,7,10,11,33,49,55;2211/8,15,18,29,35,37,46,50,51,55,57,59,62,63,66,68,69,7
0,74,75,76,77,80,81,84,87,89,90;2200/10,17,50,56,62;2201/1,5,6,10,12,14,16,20,24,
25,28,39,50,51,61,67;2202/20,29,36,40,50,51,56,60,61,88,89,103,104;2203/7,16,17,
21,22,24,3,34,35,39,48,51,54,58,69;2204/9,12,24,25,33,38,39,41,49,56,60,69,78,84,
90;2205/6,14,18,19,28,30,32,50,52,55,57,58,59,64,69,71;2206/3,12,17,20,21,22,25,3
1,36,48,51,55,63,64,68;2207/4,10,31,35,37,50,54,56,14;2208/2,3,6,8,9,13,16,21,23,4
1,52,56,62,72,74,77,89,90;2209/3,8,9,13,15,29,36,38,49,49,55,63,65,68,72,83,92;22
10/7,30,31,34,35,38,39,42,47,51,75,78,79;2212/2,3,9,12,17,22,28,31,33,37,38,41,44,
4647,48,54,55,58,61,63,65,66,69,73,75,77,80,83;2213/3;2214/1,3,4;2218/3,45;2219/
35;2221/21;2224/36,40,61;2225/22,50;2227/44;2228/26,69,74;2230/88,112;2232/17;
2234/5,6;2235/1,3;2236/6;2237/2,3,5;2238/4,5,6,7,81;2239/3;2240/1;2241/1,2,3,4,5,
6,7,8,9;2242/1,2,3,4;2243/2,62;2244/29,61;2245/9,12,27,28,36;2246/17,48;2248/30,
57,67,69,82,91;2250/23,43,64,79;2251/2,19,60,105;2252/6,10,11,49,54,61;2254/13,2
2,23,24,27,36,39,53,54,63;2255/11,12,17,19,46,50,57,66,77;2256/3,4,12,17,18,28;22
57/23,33;2258/5,28,38,44; 2260/10,24,48,64;2261/31 2296/33; 2411/34; 2412/79;
2413/43; 2418/119; 2421/74; 2436/ 67; 2618/23;2978/27.

HR. TO.

547/80

İ. DUIT.

35/8

MV.

212/227; 217/42; 223/1; 223/191; 249/65.

ŞD.

2846/17

5. Deniz Müzesi Komutanlığı Arşivi

164/3707; 18963/58

6. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

ATASE Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu

1819/383; 2190/5; 2469/330; 2480/210,395,400; 2494/19; 2680/210; 313/1269;
318/645; 3437/23 ; 3443/45; 3471/150; 394/1559; 4609/11,13; 998/35

ATASE İstiklal Harbi Koleksiyonu

1/98; 4/10; 8/111,129; 30/28,46,148; 37/3; 43/42; 48/75; 50/43; 52/4; 53/125;
60/53;61/82;65/45;81/57;82/1,7,10,62,75,76,80,83,85,87;85/41,48;89/111;90/10,
13,23,32,33,36,39,40,44;96/128,129,131,132,133,134,136,137,138,139,140,141,
143,146,151,155;97/73;98/119;100/25,26,28,31,32,33,34,38,43,47,53,56;101/65,
81;105/90;115/14;117/40,43,45,46,54,66,67,72;23/68,69,70,77,78,80, 82, 86, 89,
94,96,99,104,105,119;127/2;139/87,89;165/42;169/71,104;172/29,44;177/72,80,
97; 182/53; 188/29; 206/121,137; 236/182; 237/70; 242/77; 286/79; 293/95;
305/56; 331/148; 375/121; 1700/73; 1715/2; 1736/99; 1742/100; 1758/43;
1765/85.

7. İngiliz Deniz Müzesi Arşivi

National Maritime Museum

Brian O'Farrell Gregory, Archive No MS93/009

8. İngiliz Milli Arşivi (The National Archive of Britain)

TNA, ADM.

116/1565

CAB.

23/8/5; 24/127/71; 24/144/19.

CO.

323/448,457,679,719,784

FO.

286/784;371/5143;383/88,101,102,223,225,226,228,229,232,233,235,236,239,33
2,333,336,336,337,338,339,340,341,342,344,345,347,352,369,452,453,457,458, 461,
462, 473, 474, 505, 528,535,720; 608/30,114,115,614,273.

WO.

95/4290,4750,4945

MH.

106/792,1272,1373

T.

160/95

9. Kızılhaç Arşivi (Comite International De La Croix-Rouge, Genève)

C G1 C 08-01; C G1 A 17-07; C G1 C 08-02; C G1 A 15-40

10. Kızılaycı Hamid Bey'in Özel Arşivi

210; 247 ;936; 1134; 1405; 1414; 1656; 2017; 2018

11. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi

1413

12. Sözlü Arşiv (Vedat Tüfekçi Hususi Arşivi)

İsmail Ateş'in yazılı beyanı

İbrahim Uğurlu'nun yazılı beyanı

13. Türk Kızılayı Arşivi

195/26; 196/ 106; 570/2, 124; 778/32, 73, 76, 175, 176, 183,208, 214, 215,223,
230, 265; 920/24/74; 921/9; 922/129; 951/106,107; 1156/6;1363/1; 1361,60; 1363/5.

B. BASILI KAYNAKLAR VE TEZLER

“Additional Articles relating to the Condition of the Wounded in War. Geneva, 20 October 1868”, Haz. Dietrich Schindler, Jiri Toman, **The Laws of Armed Conflicts**, Cenevre, Martinus Nihjoff Publisher, 1988.

Agreement between the British and Ottoman Governments Respecting Prisoners of

Warand Civilians, London, Stationery Office, 1918.

Advertiser, 5 February 1915, 6 November 1915, 6 November 1915, 25 September 1918.

Albuquerque Morning Journal, 2 November 1918, 14 March 1921.

Alexandria Gazette, 1 November 1918.

Argus, 2 November 1915, 26 April 1918.

Anıtlarımız Şehitlerimiz, Atatürk Üniversitesi, Ankara, 1978.

Arizona Republican, 13 May 1915, 2 November 1918.

Barrier Miner, 6 February 1915, 4 April 1915, 14 November 1915, 26 March 1916, 11 October 1919.

Birinci Dünya Harbi: Hicaz Asir Yemen Cephesi Harekâtı, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, Ankara, 1967.

Başhekim Kadri'nin Raporu, Comité International De La Croix-Rouge, Cenevre, C 9 D 3.

Binbaşı Faik Fikret'in Raporu, Comité International De La Croix-Rouge, Cenevre, C 9 D 28.

"Bir Kitâbe", Genç Anadolu, Cilt 1, Sayı 2, 15 Kanunısâni 1338.

“Birinci Dünya Harbi Şehitlik ve Defin Yerleri (Yurt Dışı)”, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl: 67, Sayı:143, Temmuz 2018.

“Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak ve İtilaf Devletlerinin Genel Durumları”, Hayat Tarih Mecmuası, Sayı 2, Mart 1970.

Brisbane Courier, 15 July 1915, 28 September 1915, 3 October 1916, 4 January 1917.

Britanya Selanik Kuvvetleri Savaş Günlüğü, Cilt 1, Savaş Esirleri Kampı, WO. 95/4945.

British Prison-Camps in India and Burma, Haz. M.F. Thormeyer, G1 A 19- 01.14, Comite International de la Croix-Rouge, Genève, 1917.

Bunbury Herald, 10 July 1915.

Burlington Weekly Free Press, 11 May 1916.

Cairns Post , 9 April 1915, 24 May 1915.

Camperdown Chronicle, 29 March 1917.

Cepheden Mektuplar, Haz. Hülya Yazar Mustafa Delialioğlu, Ankara, Millî Savunma Bakanlığı, 1999.

Chronicle, 11 September 1915.

“Convention (II) with Respecttothe Lawsand Customs of War on Land anditsannex: Regulations concerning the Lawsand Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899.”, Haz. Dietrich Schindler, Jiri Toman, **The Laws**

of Armed Conflicts, Cenevre, Martinus Nihjoff Publisher, 1988

“Convention (III) for the Adaptation to Maritime Warfare of the Principles of the Geneva Convention of 22 August 1864. The Hague, 29 July 1899”, Haz. Dietrich Schindler, Jiri Toman, **The Laws of Armed Conflicts**, Cenevre, Martinus Nihjoff Publisher, 1988.

Convention (III-IV) relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 12 August 1949”, Haz. Dietrich Schindler, Jiri Toman, **The Laws of Armed Conflicts**, Cenevre, Martinus Nihjoff Publisher, 1988.

“Convention (X) for the Adaptation to Maritime Warfare of the Principles of the Geneva Convention. The Hague, 18 October 1907”, Haz. Dietrich Schindler, Jiri Toman, **The Laws of Armed Conflicts**, Cenevre, Martinus Nihjoff Publisher, 1988.

“Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field, Geneva, 22 August 1864”, Haz. Dietrich Schindler, Jiri Toman, **The Laws of Armed Conflicts**, Cenevre, Martinus Nihjoff Publisher, 1988.

“Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906”, Haz. Dietrich Schindler, Jiri Toman, **The Laws of**

Armed Conflicts, Cenevre, Martinus Nihjoff
Publisher, 1988.

**Cumberland Argusand Fruitgrowers
Advocate**, 11 December 1915.

Daily Capital Journal, 2 November 1918.

“Diary of Lt Victor Edward Borgonon (1882-
1966)”

<http://www.borgognon.net/VEBdiary.html>, 08
Ağustos 2018.

Dr. Süleyman Sudi'nin raporu, Comité
International De La Croix-Rouge, Cenevre, C 9
D 28.

Doğruyol Gazetesi, 19 Ocak 1920.

**Doğumunun 100. Yılında Atatürk'ün Silah
Arkadaşları: Yaşayan Çanakkaleli
Muharipler**, Haz. Cahit Önder, İstanbul, Yazır
Matbaacılık, [t.y.], s. 125-138.

Dubbo Liberal and Macquarie Advocate, 3
November 1916.

El Paso Herald, 9 March 1915, 17 April 1915,
24 April 1915, 22 January 1916, 19 May 1917.

“Esaret Hayatından Birkaç Sahife II”, **İkdam
Gazetesi**, 17 Temmuz 1337 (1921), No 8743.

“Esaret Hayatından Birkaç Sahife III”, **İkdam
Gazetesi**, 18 Temmuz 1337 (1921), No 8744.

“Esaret Hayatından Birkaç Sahife”, **İkdam Gazetesi**, 16 Temmuz 1337 (1921), No 8742.

Evening Public Ledger, 17 December 1915, 3 May 1916, 29 October 1919 .

Evening Star, 7 February 1915, 12 April 1915, 5 May 1915, 24 February 1918, 2 November 1918, 11 January 1920.

Grand Forks Herald, 21 September 1916.

Great Falls Daily Tribune, 3 September 1920, 8 November 1921.

Guy’s Hospital Report: Ophthalmic Practice in the Mediterranean and Egypt Expeditionary Forces 1915-1918, H. L. Eason, 70, 1920.

He Bridgeport Evening Farmer, 9 May 1917, 11 August 1917.

He Topeka State Journal, 30 October 1919.

“Hilal-i Ahmerin Tarihçesi”, **Hilâl-i Ahmer Mecmuası**, Sayı:1, 15 Eylül 1921 .

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5da1f5e02a3ac2.81485007.

<http://www.msb.gov.tr/Sehitlikler/YurtDisiSehitlikleri>

<http://yenidelhi.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/243644>.

<http://yenidelhi.be.mfa.gov.tr/ShowInfoNotes.aspx?ID=243644>

<https://penrithhistory.com/memories-of-war/penrith-district-nurses/vida-mitylene-greentree>

İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli: Cafer El-Askarî, Haz. Necdet Fethi Safvet, Çev. Halit Özkan, İstanbul, Klasik, 2008.

Kaloorlie Miner, 29 August 1916, 15 August 1917, 21 October 1918.

Kaloorlie Western Argus, 15 June 1915.

Kıbrıs Postası, 1 Kasım 1986, 5 Kasım 1986, 6 Kasım 1986 , 7 Kasım 1986.

“Kimimiz Şehit Olduk Kimimiz Esir: Birinci Dünya Savaşı Türk Esirleri”, **NTV Tarih Dergisi**, Sayı: 37, 1 Şubat 2012.

Kilmore Free Press, 11 November 1915.

Kadri Bey'in Raporu, Comite International De La Croix-Rouge, C 9 D 3, Genève.

Mardin'li Üç Esir Bacanak, Der. Halil Yazgı, İstanbul, Kutup Yıldızı Yayınları, 2016.

Mercury, 4 May 1916.

Morning Bulletin, 14 October 1915, 10 September 1918.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 1, İçtima Senesi 4, 15 Kanunisani 1334 (1918).

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi 2, 28 Şubat 1331 (1915).

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi 2, 29 Şubat 1331 (1915).

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 2, İçtima Senesi 4, 28 Mart 1334 (1918).

Nepean Times, 11 December 1915.

New York Times, 30 November 1915.

New-York Tribune, 5 February 1915, 30 April 1915, 6 June 1918, 21 December 1919, 7 May 1920, 7 November 1921.

Northern Star, 14 October 1916.

Northern Territory Times and Gazette, 6 April 1916, 9 November 1918.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi: I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:130, İstanbul, 2013.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi: II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:131, İstanbul, 2013.

Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri: I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:73, Ankara, 2005.

“Osmanlı ve İngiliz Esirlerinin Mübadelesi”,
Hilal-ı Ahmer Mecmuası, 15 Kânunuevvel
1921, Sayı 4

Omaha Daily Bee, 15 December 1915.

“Osmanlı-Fransız-İngiliz Esirlerinin
Mübadelesi”, **Hilal-ı Ahmer Mecmuası**, 15
Teşrinisani 1921, Sayı 3

**Osmanlı Belgelerinde Çanakkale
Muharebeleri: II**, T.C. Başbakanlık Devlet
Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi
Daire Başkanlığı Yayın No:73, Ankara, 2005.

“Pellagra among the Prisoners in Egypt”, **The
Lancet**, 8 Mayıs 1920.

**Portland Observer and Normanby
Advertiser**, 30 September 1918.

Queenslander, 19 June 1915, 11 September
1915, 9 October 1915.

**Rapport: Sur Leurs Visites aux Prisonniers
de Guerre en Grèce a Salonique en
Macédoine et en Serbie : Document spublies
A L'occasion de la Guerre 1914-1919**, Paul
Schazmann, Dr Roger Steinmetz, C G1 A 19-
01.29, Comite International De La Croix-Rouge,
Genève, 1920.

**Rapports: Sur Leur Inspection des Camps de
Prisonniers Turcs en France, en Corse et en
Egypte: Documents Publies A L'occasion de
la Guerre 1914-1917**, Haz. F. Blanchod, F.

Thormeyer, Emmaunel Schoch, G1 A 19- 01.13, Comite International de la Croix-Rouge, Genève, 1917.

Rapports: Sur Leurvisitesaux Camps de Prisonniers de Guerre Ottomans et d'Internes Autrichiens et Allem and saux Indes et en Birmanie: Documents Publies A L'occasion de la Guerr e Européenne 1914-1917, Haz. F. Thormeyer, Emmanuel Schoch, F. Blanchod, G1 A 19- 01.14, Comite International de la Croix-Rouge, Genève, 1917.

Register, 22 March 1915, 4 January 1917, 1 January 1920.

Report of a Committee of Inquiry Regarding the Prevalence of Pellagra among Turkish Prisoners of War, Haz. F.D Boydand P.S. Lelean, İskenderiye, Ordu Basım ve Kırtasiye Bölümü, 1919.

Report of Inverstigation on Pellagra among Turkish Prisoners of War in Egypt 1920, Haz. A. C. Hammod-Searle,-A. G. Stevenson, İskenderiye, Whitehead Morris, 1921.

Rock Island Argus, 17 December 1915.

Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Neferi 1917-1918: Serezli Mehmed Ragıb, Haz. Ahmet Efiloğlu Raif İvecan, İstanbul, Timaş, 2011.

Savaş Esirleri ile Sivil Esirlere Dair İngilizlere Hükûmeti ile Osmanlı Hükûmeti Arasındaki İmzalanan İtilafname, İstanbul (Dersaadet), Askeri Matbaane, 1334.

Singleton Argus, 3 April 1915, 12 June 1915, 28 February 1918.

Statistics of the Military Effort of the British Empire during the Great War 1914-1920, London, His Majesty's Stationery Office, London, 1922.

Süveys Geçici Kampı, Comite International De La Croix-Rouge, C 9 D 28, Genève.

Sun, 27 June 1915, 13 August 1915, 9 September 1915.

Sydney Morning Herald, 9 August 1915.

Tanin, 2 Mayıs 1915, 23 Ağustos 1915.

Tercüman-ı Hakikat, 22 Ağustos 1918, 25 Ağustos 1918, 30 Kasım 1918.

Terang Express, 20 April 1915.

The Barre Daily Times, 6 March 1915.

The Bismarck Tribune, 22 August 1918.

The Brattleboro Daily Reformer, 16 October 1918.

The Butte Daily Post, 16 May 1917.

The Camden Chronicle, 24 September 1915.

The Cyprus Gazette, 4 June 1915, 2 July 1915, 1 June 1916, 16 October 1916, 2 December 1916, 19 April 1917.

The Times, 16 February 1915, 30 April 1915, 22 May 1915, 23 March 1916, 9 June 1916, 18 April 1917, 28 August 1917, 20 November 1917, 27 November 1917, 5 December 1917, 20 December 1917, 31 December 1917, 1 January 1918, 15 January 1918, 24 April 1918, 25 April 1918, 6 August 1918, 11 September 1918, 2 November 1918, 5 November 1919, 15 July 1920, 14 June 1921, 28 June 1921, 6 July 1921, 5 October 1921, 6 October 1921, 26 October 1921, 11 November 1921.

The Hague Peace Conferances; And the Other International Conferances Concerning the Laws and Usage of War, Haz. A. Pearce Higgins, Cambridge University Press, Cambridge, 1909.

The Laws of Armed Conflicts: A Collection of Conventions, Resolutions, and Other Documents, Haz. Dietrich Schindler, JiriToman, Cenevre, Martinus Nijhoff Publisher, 1988.

The Laws of Armed Conflicts: Declaration concerning the Laws of Naval War. London, 26 February 1909, Haz. Dietrich Schindler and Jiri Toman, Martinus Nijhoff Publishers, 1988.

Trahom Hakkında Halka Nasayih, Dersaadet, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, Hilal Matbaası, 1340 (1924).

Türk Havacılık Tarihi, Cilt 2, Kitap 2, Uçuş Okulları Basımevi, Eskişehir, 1951.

“Türk İngiliz Esir Değişimi”, **Hilal-ı Ahmer Mecmuası,** 15 Kânunuevvel 1921, Sayı 4, s 77; “Osmanlı-Fransız-İngiliz Esirlerinin Mübadelesi”, Hilal-ı Ahmer Mecmuası, 15 Teşrinisani 1921, Sayı 3.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt 10, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, Ankara, 1985.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, Cilt 4, İçtima Senesi 3, 22 Eylül 1339 (1923).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre 1I, Cilt 2, İçtima 2, 29 Eylül 1337 (1921).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 3, İçtima Senesi 1, 6 Eylül 1336 (1920).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 15, İçtima Senesi 2, 28 Şubat 1341 (1925).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 2, Cilt 22, İçtima Senesi 3, 28 Şubat
1926.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 2, Cilt 13, İçtima Senesi 2, 31
Kanunusani 1340 (1924).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 1, Cilt 10, İçtima Senesi 2, 28 Mayıs
1337 (1921).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 1, Cilt 20, İçtima Senesi 3, 6 Haziran
1338 (1922), s. 265.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 1, Cilt 22, İçtima Senesi 3, 28 Ağustos
1338 (1922).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 1, Cilt 3, İçtima Senesi 1, 22 Teşrinisani
1337 (1921).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 1, Cilt 7, İçtima Senesi 1, 10 Kanunusani
1337 (1921).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 2, Cilt 12, İçtima Senesi 2, 26
Kanunusani 1341 (1925).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 2, Cilt 14, İçtima Senesi 2, 16 Şubat 1341
(1925).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 2, Cilt 15, İçtima Senesi 2, 17 Mart 1341
(1925).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 2, Cilt 21, İçtima Senesi 3, 13
Kanunusani 1326 (1921).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 2, Cilt 3, İçtima Senesi 1, 25 Eylül 1339
(1923).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,
Devre 2, Cilt 7/1, İçtima Senesi 2, 16 Mart 1340
(1924).

Vakit, 26 Ağustos 1918, 27 Ekim 1918, 30
Ekim 1918, 1 Aralık 1918, 2 Eylül 1919.

West Australian, 7 July 1915, 31 August 1915,
15 December 1915, 25 February 1918, 6 May
1918, 21 June 1921, Western Mail, 25 January
1918.

**Western Champion and General Advertiser
for the Central-Western**, 3 April 1915.

Yarbay Rifat Raporu, Comité International De
La Croix-Rouge, Cenevre, C 9 D 28.

Yenigün, 29 Ekim 1918, 1 Kasım 1918, 18
Kasım 1918, 19 Kasım 1918, 24 Kasım 1918.

Yurtdışı Şehitlikler, Haz. Hülya Yarar, Cengiz
Eroğlu, Musa Türker, Ankara, Millî Savunma
Bakanlığı, 1999.

- AKALIN, Besim Ömer: **IX. Washington Salib-iAhmer Konferansı'na Memuriyetim ve Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne Tekliflerim Hakkında**, İstanbul, Ahmet İhsan ve Şükerası, 1328.
- AKAR, M., KARAKARTAL O.: **Kıbrıs'taki Türk Savaş Esirleri ve Gazi Mağusa Çanakkale Şehitliği**, Lefkoşa, 1997.
- AKGÖL, Eyüb Sabri: **Esaret Hâtıraları: Bir Esirin Hâtıraları ve Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi: Yunan İllerinde Zavallı Esirlerimiz**, Haz. Nejat Sefercioğlu, İstanbul, Tercüman, 1978, s. 54-60.
- AKGÜN, Seçil, ULUĞTEKİN, M.: **Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Cilt 2, Ankara, Türk Hava Kurumu, [y.y.].
- ALTAY, Sayıl: **Kıbrıs Polis Albümü**, 1878-1989, Lefkoşa.
- ALTINAY, Ahmet: **Katran Kazanında Sterilize: Bir Türk Subayının İngiliz Esir Kampında Üç Yılı**, İstanbul, Tarih Düşünce Kitapları, 2004.
- APAK, Rahmi: **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.
- ARIKAN, İbrahim: **Harp Hatıralarım: Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları**, Haz. Selman Soydemir, Abdullah Satun, İstanbul, Timaş, 2007, s. 238-240.
- ARIKAN, Mustafa: **Asker Mektupları**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1990.

- A. Rıza: “Pellagra ve Vitaminler”, **İstanbul Seriyatı** 13, 1932
- ARTUÇ, İbrahim: **1915 Çanakkale Savaşı**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 2015.
- ATATÜRK, Kemal: **Nutuk**, Cilt 2, 1920-1927, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969.
- AVŞAR, Servet: **Birinci Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası**, Ankara, Kim Yayınları, 2004.
- AVŞAR, Servet: “Birinci Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası ve Osmanlı Devleti”, **Atatürk Dergisi**, Cilt 3, Sayı 2, 2002
- AYDEMİR, Şevket Süreyya: **Suyu Arayan Adam**, İstanbul, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1965.
- AYDIN, Hüseyin: **Acı Hatıralar**, Sinan Matbaası, İstanbul, 1965, s. 40-44.
- AYHAN, Aydın: **Çanakkale Ah Çanakkale**, İzmir, Özden Ofset, 2004.
- AYTEKİN, Halil: **Kıbrıs’ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.
- AYTEKİN, Halil: “Kıbrıs Ermeni Askeri Kampları”, **Kıbrıs’ın Dünü Bugünü**, Ankara, 1993.
- BARDAKÇI, Murat: “Müslümanların Katledildiği Burma’daki Şehitliklerimizde Şimdi Fasulye Ekiliyor”, **Habertürk**, 29 Temmuz 2012.

- BEAN, C. E. W.: **The Official History of Australia in the War of 1914-1918: The Story of Anzac: From 4 May 1915 to The Evacuation**, Volume II, Avustralia, Australia Angus and Robertson Ltd., 1941.
- BEYOĞLU, Süleyman: “Bir Efsanenin Sonu: Çanakkale’de Kayıp İngiliz Askerleri”, **Çanakkale Savaşları Tarihi**, Cilt 4, Haz Mustafa Demir, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- BİGLAND, Douglas: “Pellagra Outbreak in Egypt”, **The Lancet**, 1 Mayıs 1920.
- BİLGİN, İsmail: **Medine Müdafaası: Çöl Kapları Fahrettin Paşa**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.
- BURRIDGE, W.: “Pellagra among the Prisoners in Egypt”, **The Lancet**, 9 Ekim 1920.
- ÇAPA, Mesut: **Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914 - 1925)**, Ankara, Türkiye Kızılay Derneği, 2010.
- CARTY, Mc Justin: **Ölüm ve Sürgün**, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 236.
- Cemal Paşa: **Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı**, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İşbankası Yayınları, 2012.
- ÇELİK, Osman Şerafettin: **Harp ve Sâri Hastalıklar**, İstanbul Seririyatı 22, 1940.
- ÇETİN, Atilla: “Cemal Gürsel Maddesi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 14, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.

- ÇEVİKEL, Nuri: “Çanakkale Muharebelerine Dair Gayriresmi Yeni Bir Belge: Hatırat-ı Esaret”, **History Stories International Journal of History**, Volume 2, Issue 3.
- ÇÖL, Emin: **Çanakkale- Sina Savaşları: Bir Erin Anıları**, Haz. Celal Kozdağlı, İstanbul, Nöbetçi Yayınevi, 2009. s. 54-60.
- DENKTAŞ, Rauf R.: **Karkot Deresi**, Lefkoşa, 1993.
- DOĞANAY, Rahmi: “Millî Mücadele’de Türk- İngiliz Esir Değişimi”, **19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 7, Samsun, Aralık 1999.
- DOWDESWELL, Tracey Leigh: “The Brussels Peace Conference of 1874 and the Modern Laws of Belligerent Qualification”, **Osgoode Hall Law Journal**, Volume 54, Issue 3, Spring 2017.
- ENRİGH, J.I.: “Pellagra Outbreak in Egypt: II-Pellagra among German Prisoners of War”, **The Lancet**, 8 Mayıs 1920.
- ERDEM, Şerafettin Can: “Cevdet Sunay Maddesi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 37, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- ERDEMİR, Lokman: “Cephe Cephe Osmanlı Esirleri”, **Derin Tarih**, Özel Sayı 1, Ekim 2014.
- EREV, Muhittin: “Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Hatıraları-5”, **Hayat Tarih Mecmuası**, 01 Eylül 1967, Yıl 3, Cilt 2, Sayı 8.

- ERİM, Nihat: **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, Cilt 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1953.
- ERTUGHRUL, Jeff: “World War I, Turkish Prisoners Held in Cyprus”, **Turcoman International**, London, Winter, 1996.
- ERTUGHRUL, Jeff: **The Postal Services Of Military Forces in Cyprus**, Londra, 1996.
- ERTUĞ, Mehmet: “Çanakkale Şehitlerinden Bir Yadigâr”, **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, Lefkoşa, Mart 1988, Sayı 4.
- FERTAN, Hasan Remzi: **Hasan Remzi Fertan’ın Harp Hatıraları: Çanakkale Kafkas Filistin Cepheleri ve İstiklal Harbi**, Haz. Lokman Erdemir, İstanbul, Bağcılar Belediyesi, 2016.
- GAZİOĞLU, Ahmet: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kıbrıs”, **Türkler Ansiklopedisi**, Editör H Celal Güzel K Çiçek, s Koca, Cilt 19, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- GENİŞOL, Hüseyin Fehmi: **Çanakkale’den Bağdat’a esaretten Kurtuluş Savaşı’na: Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)**, Haz. Mustafa Yeni, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2014.
- GÜNDAY, Faik Hurşit: **Hayatım ve Hatıralarım**, İstanbul, Çelikkilt Matbaası, 1960.
- GÜRKAN, Haşmet M.: **Tarih İçinde Kıbrıs: Toplu Eserler 4**, Haz. Remzi Yektaoğlu, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 2000.

- GÜRKAN, Haşmet Muzaffer: **Kıbrıs'ın Sisli Geçmişi**, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 2008.
- HİÇYILMAZ, Ergun, “Mülazim Gani Efendi'nin Anıları, Hindiçin'de Esir Türkler’’, **Yeni Yüzyıl**, 30 Aralık 1996.
- HİÇYILMAZ, Ergun: **Esir Kampları: Bana Biraz Hürriyet Yollar mısın?**, İstanbul, Bilge Karınca, 2010.
- HİLL, George: **A History Of Cyprus, Volume I-V**, Cambridge University Press, 1949.
- İŞİK, Hüseyin: **Şehitlerimiz ve Gazilerimiz**, Jandarma Genel Komutanlığı, Ankara, 1994.
- İhtiyat Zabiti Mehmet: **Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı: Kafkas, Hicaz Cepheleleri ve Esaret Anıları**, Haz. Salih Özkan, Konya, Kömen Yayınları, 2012.
- İLGAR, İhsan: **Yeryüzünde Türk Mührü Şehitliklerimiz**, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 2000.
- İNCESU, Sokrat: “Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale-Arıburnu Hatıralarım”, **Çanakkale Hatıraları**, Cilt 1, Haz Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2001.
- İSMAİL, Sabahattin: **150 Soruda Kıbrıs Sorunu**, İstanbul, Kastaş Yayınları, 1998, Madde 18.
- İYBAR, Tahsin: **Sibirya'dan Serendib'e**, Ankara, CHP Halkevleri Bürosu, 1950.
- JAESCHE, Gotthard: **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri II**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, Cumhuriyet, 2001.

- KANDEMİR, Feridun: **Medine Müdafaası: Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler**, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991.
- KESER, Ulvi: **Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü**, Lefkoşa, A.H.A. Yayınları, 2000.
- KESER, Ulvi: “Kıbrıs’ta Çanakkale’nin Bilinmeyen Kahramanları; Karakol (Caracolos) Esir Kampı ve Türk Savaş Esirleri”, **Savaş Tarihi Araştırması Uluslararası Kongresi**, 100 Yılında Birinci Dünya Savaşı ve Mirası, Editör Halil Çetin Lokman Erdemir, Cilt 1, Çanakkale Valiliği Yayınları, İstanbul, 2015.
- KOLOĞLU, Orhan: “Mısır Esir Kamplarındaki Türklerin Gazetesi Badiye ve Esaret Albümü”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, Cilt 4, No 199, Temmuz 2000.
- KOLOĞLU, Orhan: “Thomas Edward Lawrence”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 27, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- KUTAY, Cemal: **Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber’de Türk Cengi**, Ercan Matbaası, İstanbul, 1962.
- KUTAY, Cemal: **Siyasi Mahkûmlar Adası: Malta**, Tarih Yayınları, İstanbul, 1963.
- Lütfullahoğlu: “Asya Taburu-Türkiyeni Saklau Yulında İdil-Ural Türk-Tatarları”, **Yanğa Milli Yul**, sayı 12, 1931.
- M. Bahaeddin: “Esir”, **Yeni Türkçe Lügat**, İstanbul, [t.y.].

- Mazhar Osman: **Akıl Hastalıkları**, Kader Matbaası, İstanbul, 1935, s. 366.
- Mazhar Osman: **Tababeti Ruhiye**, Kader Matbaası, İstanbul, 1941, s. 250, 268.
- Mehmet Ali: “Cihan Harbi’nde Postalar”, **Posta ve Telgraf Mecmuası**, Sayı:196, Ağustos 1333.
- Mehmed Salahi: “Esir”, **Kamus-i Osmani**, İstanbul, 1329.
- Mehmet Nuri, “Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Erin Hatıraları: Büyük Bozgun”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı 2, Mart 1970.
- METİN, Hüseyin: **Kıbrıs Tarihine Toplu Bir Bakış**, Lefkoşa, 1959.
- Molla Ekmel: “İngilizlerin İdama Mahkûm Ettiği Türk Ajanı”, **Türk Dünyası**, 1 Ağustos 1950.
- Muallim Ömer Naci: “Esir”, **Lügat-i Naci**, İstanbul, 1310.
- Mülazım Mehmet Sinan: **Harp Hatıralarım: Çanakkale-Irak-Kafkas Cephesi**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Muharrem Bayar, Ankar, Vadi, 2006.
- MÜMTAZ, Hüseyin: “Bir mülazım-ı evvelin Harb ve Esaret Günleri: İmparatorluktan Cumhuriyet’e Bir Ömür”, **Tarih ve Medeniyet**, Sayı 3, Ağustos-Eylül 1996.
- NESİM, Ali: “Bir Kalebend”, **Yeni Kıbrıs**, Lefkoşa, Nisan 1989.
- NESİM, Ali: “İmam Mustafa Nuri Efendi,” **Yeni Kıbrıs**, Lefkoşa, Nisan 1990.

- NESİM, Ali: “Kıbrıs Türklerinde Atatürk ve İlke ve İnkılâpları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 14, Cilt 5, Mart 1989.
- Nazım Şakir: **Emraz-ı Asabiye Dersleri**, Kader Matbaası, 1340.
- NOYAN, Abdulkadir: “Vitaminsizlik Hastalıkları: Ordu ve Memleketimizdeki Durumu”, **Anadolu Kliniği** 11, 1944.
- OKAY, M. Orhan: **Bir Başka İstanbul**, Kubbealtı, İstanbul, 2002.
- ORBAY, Rauf: **Cehennem Değirmeni: Siyasi Hatıratım**, Cilt 1, İstanbul, Emre, 1993.
- ORTAYLI, İlber: “Hilafet Nasıl kaldırıldı?”, **Popüler Tarih**, Sayı 12, s 52-57, Mayıs 2001.
- ÖZALP, Ömer Hakan: **Mehmet Ubeydullah Efendi'nin Malta Afganistan ve İran Hatıraları**, İstanbul, Dergâh yayınları, 2002.
- ÖZDEMİR, Mehmet: “Kurtuluş Savaşı'nda Bir Diplomasi Zaferi: İstanbul'un Teslim Alınması”, **Türkler Ansiklopedisi**, Editör H Celal Güzel K Çiçek, S Koca, Ankara, 2002, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt 16, 2002.
- ÖZEL, Ahmet: “Esir”, Cilt 11, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 1995.
- ÖZDEN, Neşe: “Ankara İtirafnamesi Sonrasında İngiliz Değerlendirmesi”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 16, Editör H Celal Güzel K Çiçek, S Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- ÖZGEN, Mehmet Sinan: **Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları**, Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2011.
- ÖZKÖK, Hidayet: **Çanakkale'den Hicaz'a: Harp Hatıraları**, Kayseri Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, Kayseri, 1992.
- ÖZUYAR, Ali: "Knockaloe Esir Kampı; Uzaklarda Bir Türk şehitliği", **Popüler Tarih**, Sayı 50, s 40-41, Ekim 2004.
- ÖZUYAR, Ali: "Uzaklarda Bir Türk şehitliği", **Popüler Tarih**, Sayı 50, s 40-41, Ekim 2004.
- PEHLİVANLI, Hamit: **Kurtuluş Savaşı İstihbaratı'nda Askeri Polis Teşkilatı**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1992.
- PEKER, Nurettin: **Tüfek Omza: Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş Savaşı'na Ateş Hattında Bir Ömür**, Haz. Orhan Peker, Hilal Akkartal, İstanbul, Doğan Kitap, 2009.
- RAWLİNSON, A.: **Adventures in the Near East**, London, 1923.
- SABİS, Ali İhsan: **Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi**, Cilt 4, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991.
- SADRAZAM, Halil: **Kıbrıs'ta Varoluş Mücadelemiz Şehitliklerimiz ve Anıtlarımız**, İstanbul, 1990.
- Said Cemil: "Pellagra", **Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye**, Cilt 49, 1920.

- Sami Ahmed: **Magaso'da Toprağa Verilen Şehitlerimiz**, Mağusa, 1964.
- SAYIL, Altay: “1914–1918 Birinci Dünya Savaşı Sırasında Mağusa'da Esir Türk Askerleri”, **Kıbrıs Mektubu**, Cilt 15, No 3, Kıbrıs, Mayıs-Haziran 2002.
- SEREN, Necmi: “Yılların Ötesinden Okul, Askerlik ve Esirlik Hatıraları”, **Tarih ve Edebiyat Mecmuası**, Sayı 7, s 75-79, Temmuz 1982.
- SELEK, Sabahattin: **Anadolu İhtilali**, Cilt 2, İstanbul, Örgün Yayınlar, 1981.
- SELEK, Sabahattin: **Millî Mücadele I: Anadolu İhtilali**, İstanbul, [y.y.], 1963.
- Şemseddin Sami: “Esir”, **Kamus-ı Türkî**, İstanbul, 1317.
- SEYHUN, Mehmet Arif, **Katıldığım Dört Savaş ve Yaşam Öyküm**, Haz. Müşerref Seyhun, Ankara, Kültür bakanlığı, 2000.
- SORGUÇ, İbrahim: **Bu Defa Niçin Harp Edeceğimi Biliyorum: Filistin Cephesi ve İstiklal Savaşı Anıları**, Ed. Emre Yalçın, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- SORGUÇ, İbrahim: **Yd. P. Tğm. İbrahim Sorguç'un Anıları İstiklal Harbi Hatıratı: Kaybolan Filistin**, Haz. Erdoğan Sorguç, İzmir, İzmir Yayıncılık ve Tanıtım Hizmetleri, 1995.
- SOYSAL, Şükrü Nail: **Esaretten Zafere: Uşaklı Bir Muharip Gazi Nail'in (Soysal) Birinci Dünya Savaşı ve Millî**

- Mücadele Dönemi Hatıraları**, Haz. Barış Metin, İstanbul, AKY, 2012.
- ŞİMŞİR, Bilal N.: **Malta Sürgünleri**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1976.
- ŞİMŞİR, Bilal: **İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e**, İstanbul, 1989.
- TAŞKIRAN, Cemalettin: **Ana Ben Ölmedim Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri**, İş Bankası, İstanbul, 2001.
- Taşköprülü Mehmet Efendi: **Irak Cephesi'nden Burmaya Savaşın ve Esaretin Günlüğü**, Haz. Mesut Uyar, Ahmet Özcan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- TOPCAN, Ahmet Sami: "Birinci Cihan Savaşı Esnasında Mağusa Esir Kamplarında Kalan Türk Askeri Esirleri Hakkında Kısa Bilgiler", **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, Lefkoşa, Mart 1990, Sayı 10.
- TOWNSHEND, Charles F.: **Esir İngiliz Generalin Kaleminden Kûtü'l-Amare Zaferi Irak Seferi ve Esaret**, Çev. Recep Ahıskalı, İstanbul, Yedi Tepe, 2007.
- TOYNBE, Arnold J.: **Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilitions**, London, Constable and Company Ltd., 1922.
- TÜTÜNCÜ, Mustafa: **Hatıra Defteri**, Haz. Abdülkadir Ozulu, Çorum, Lider Matbaacılık, 2006.
- TÜTÜNCÜ, Mehmet: "Malta Türk Şehitliği", 100 Yılında Birinci Dünya Savaşı ve Mirası", **Savaş Tarihi**

- Araştırmaları Uluslararası Kongresi**, Editör Halil Çetin Lokman Erdemir, Çanakkale, 2015.
- UZMAN, Mazhar Osman: **Psychiatria**, Kader Basımevi, İstanbul, 1994, s. 173-175.
- UZMAN, Mazhar Osman, “Türkler Mütereddimi”, **Sihhi Hitabeler**, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1915.
- VANTHOLF, Uğur: “Esir Türk Askerleri Denizaşını Ülkelere Nasıl Götürüldüler, **Çanakkale 1915**, Yıl 2, Sayı 5, Nisan 2010
- WOOD, Erward J.: “The Etimology of Pellagra from the Stand point of a Deficiency Disease”, **Transactions of the Royal Society of Tropical Medicine and Hygiene**, Volume 14, No 1, May 21st 1920.
- WOODCOCK, H M: “Helm in the Infectionand Pellagra”, **The Lancet**, 7 Ağustos, 1920.
- WEST, Margery: **Island at War: The Remarkable Role Played by the Small Manx Nation in the Great War 1914-1918**, Laxey, Western Book, 1986.
- YANIKDAĞ, Yücel: **Millete Deva Olmak: Osmanlı Savaş Esirleri Tıp ve Milliyetçilik 1914-1939**, Çeviren Nurettin Elhüseyini, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- YATAK, Süleyman: “Fahrettin Paşa Maddesi”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 12, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul, 1995.
- YOLDAŞ, Cemil Zeki: **Kendi Kaleminden Teğmen Cemil Zeki (Yoldaş) Anılar-Mektuplar**, Haz. Engin Berber, İstanbul, Arba Yayınları, 1994.

YOLUÇ, Ali Galip:

Ali Galip Yoluç'un Hatıraları: Çanakkale, Filistin, Kurtuluş Savaşı, Haz. Bünyamin Nami Tonka, Çanakkale, Çanakkale Basın Yayın, 2013.

EKLER

EK 1: Çıplak Türk askerleri Mısır kamplarında temizlik için kuvette yıkanırken Avustralyalı askerler izliyorlar. (Kaynak: Avustralya Milli Arşivi, <http://cas.awm.gov.au/item/P03137.002>.)

EK 2: Mısır kamplarında Türk esirleri tarafından yapılan Yılan figürü. (Kaynak: Avustralya Milli Arşivi, <http://cas.awm.gov.au/item/REL/00574>)

Ek 3: 1915’de Çanakkale’de esir düşen Türk askerleri. (Kaynak: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Krt_011687.)

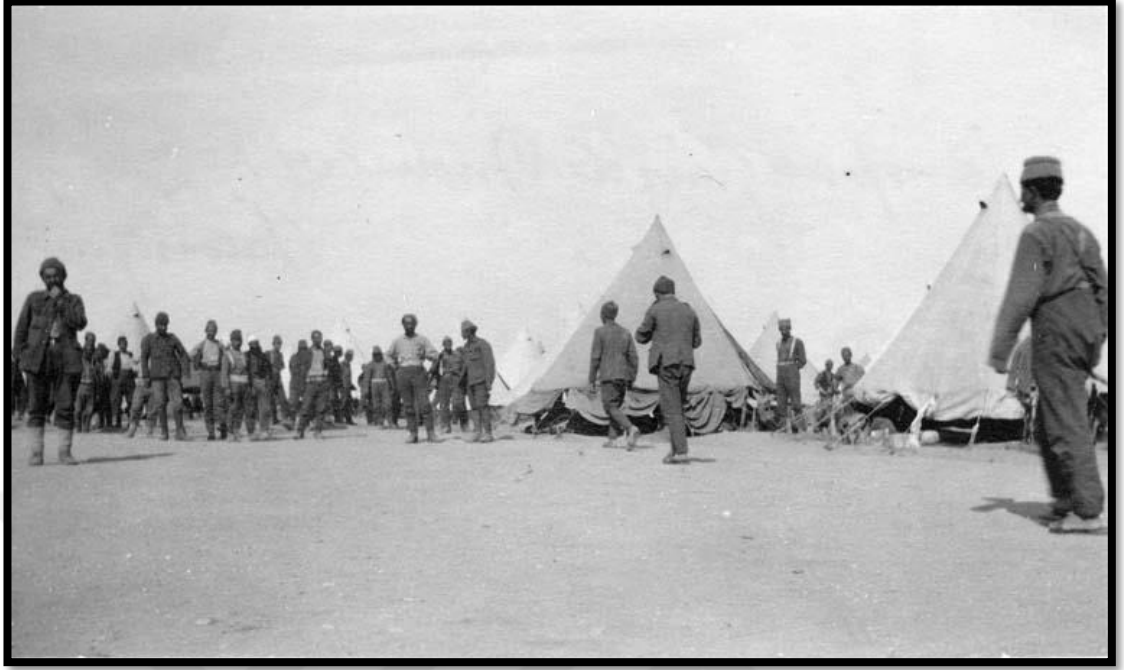
A	4.8719
D	152
E	6-5

2.5
1.5
1.0

اسرادن برسی . اسرای مرتوبه به حکومت طرفدن توتونه و سیناره توزیع واطلا اونمقدره در .

Ek 4: Maadi kampında İngiliz Hükümetinin Türk esirlere tütün ve sigara ikramı sonrası çekilen fotoğraf. (Kaynak: Genelkurmay, ATASE Arşivi, **BDHK**. 3437/23; TNA, **FO**. 383/345.)

Ek 5: 1914-1918 Selanik Dudular Türk ve Bulgar Esir kampı. (Kaynak: Comite International De La Croix-Rouge, V-P-HIST-00370-04, public.)

عثمانی عسکرلری انگلیز اسر قار کا لکلرنده

7. T

الادی ۱۶۱

صادره علی

هیج برکونا دوش نجرم اولدینی کبی راحتم افندم

راحت وصحتم فوفه العاده اولفظه قلامیا هیج بر جهاتیم بر قصفینیم شعبان شاکر
اولدینی بیانه ایدرم افندم

احمد محمد

راحتم ایودر افندم

محمد زاکر

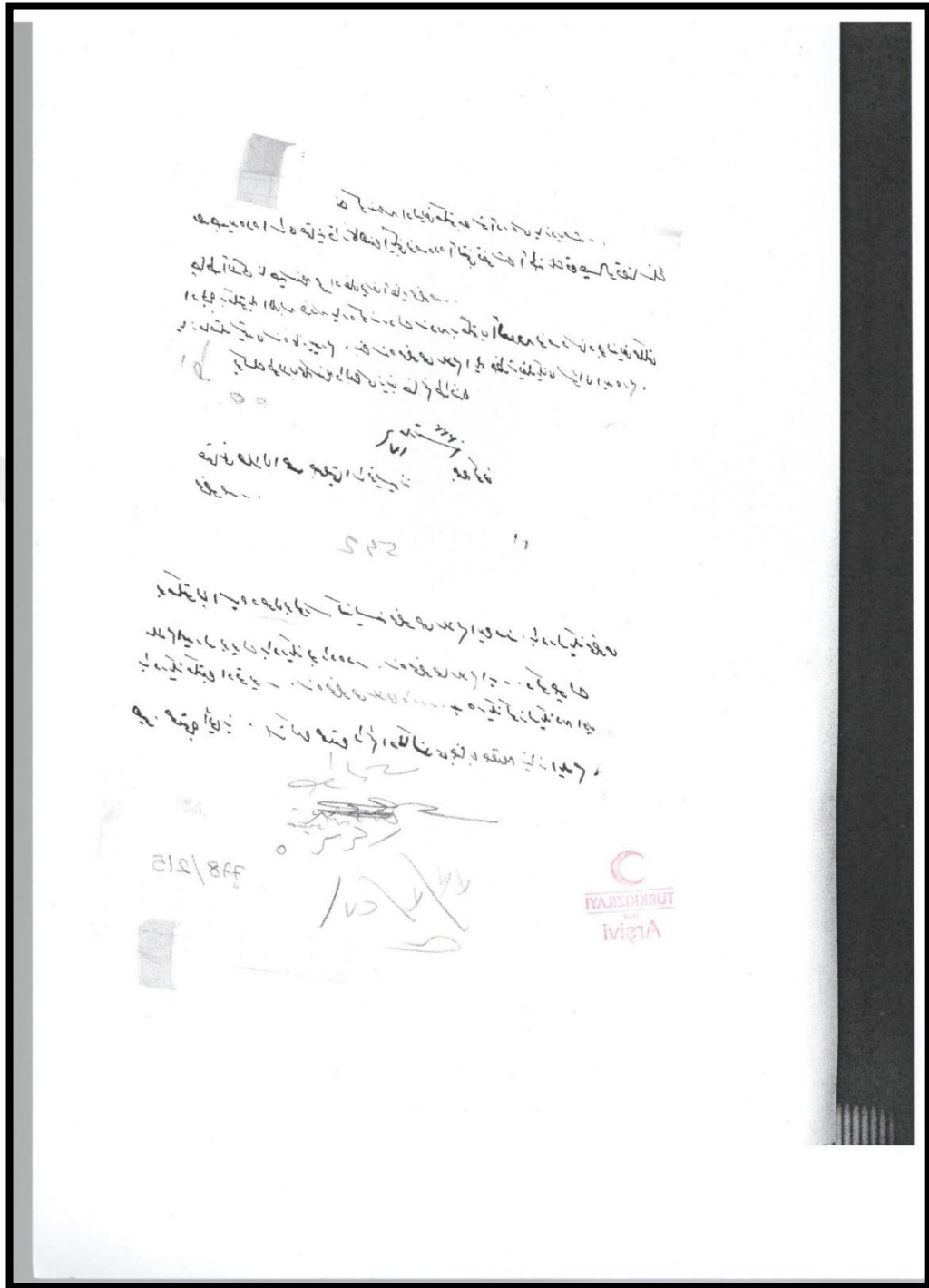
راحت وایویم افندم

فوفه العاده راحت وصحتم طولایسه کندی اویم کبی سربت و هیج
بر جهاتیم صفینیم اولدینی کبی فوفه لهاره اراة حیات المملده بیم انتم رجب اعد

Ek 6: Türk siperlerine teslim olmaları için atılan propaganda kağıtlarına bir örnek.
(Kaynak: BOA, DH. EUM. 6. ŞB., 55/38.)

Ek 7: Türk savaş esirlerinin esir kamplarına nakilleri esnasında Bağdat tren istasyonundan bir sahne. İngiliz birliklerinin kontrolü altında olan istasyonda boyunlarından zincirlenmiş Türk esirler trene binmek üzereler. Yatak takımlarını ve kişisel eşyalarını taşımaktadırlar. (Kaynak: **South Bend News-Times**, December 24, 1919, Morning Edition, s. 1.)

Ek 8: Mısır-1 Cedid kampından yazılan bir mektup. (Kaynak: Türk Kızılayı Arşivi, 778/208.)

ارسیو مرکز خسته خانه سنه عامه

برنجی و ایلکینجی قافله لرونه برقم :

موردن ارسیوون بالورود کرک کوزخسته لقاوی و کرک
اهول ساره لرینجه لقاوه تحت تدابیر آلیغارینجه موجب اولاجیم
کیفیت و شسته بولوغه اولجا مملکتین سوله بیدلمه
ارسیو مرکز خسته خانه سنه تحت تدابیر و معالجه آلیغار اولاج
معلول جا اولم اکر سنه نوج و اسباب معلولسارین
صییی دفتر و

A	1-3	۲۵	۲/۱۲
D	110		
F	10-1		

ارسیو مرکز خسته
خانه سنه عامه

ارسیو لورون اصله معالجه : ۲۲۶
۱۲ / ۱۲

۱۹۱۹

12/1

Ek 9: Mısır kamplarından dönen esirlerin kamplarda göz hastalıklarına yakalandıklarına dair rapor. (Kaynak: Genelkurmay ATASE Arşivi, İHK. 82/10.)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ

شعبه
نومرو
۲۰۸۱

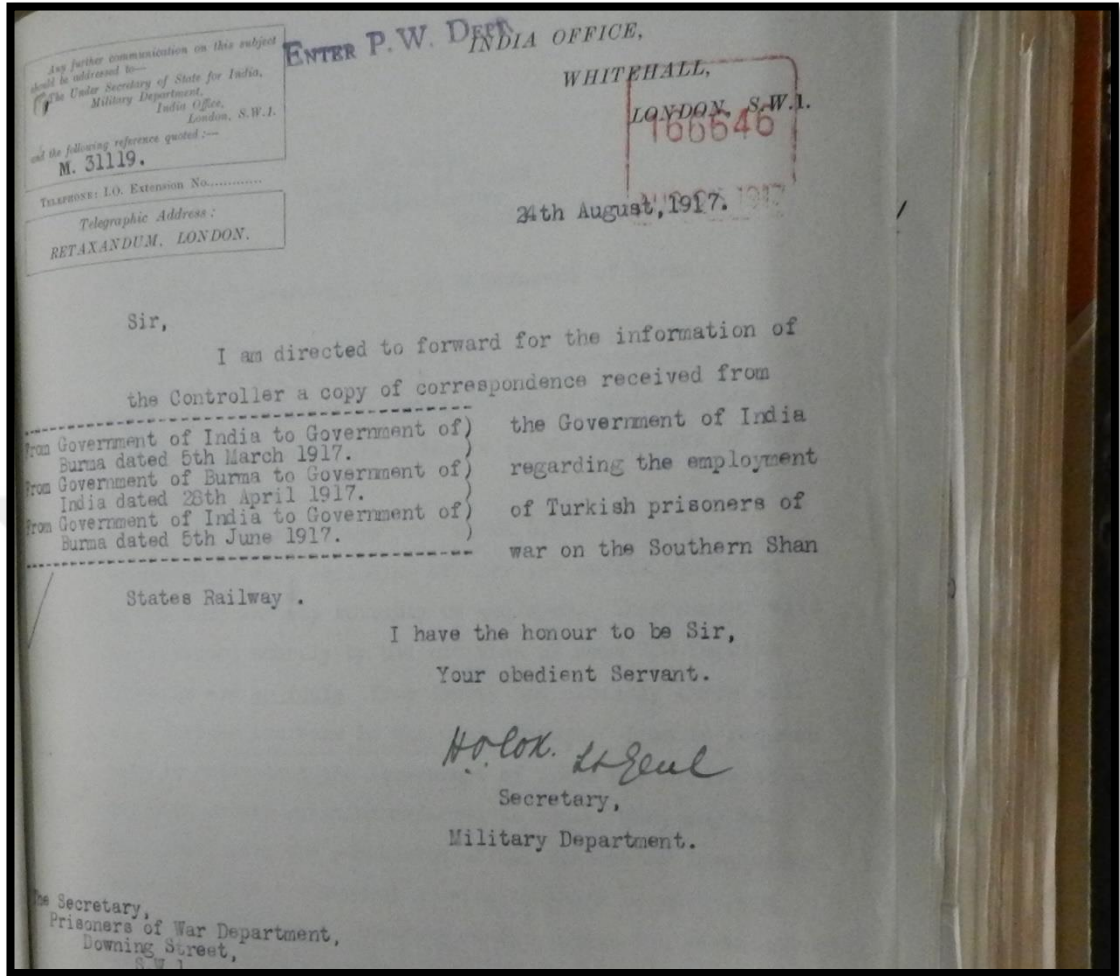
۵
فا - حیظ - حیدر

مردم هرگز نبرد
اجداً مردانه محاربه می آورند و سر به بر زانند و مرده اسیر برسانند و صفا در عثمان اید و قرضای قیدی
میانند و تفصیلاتی غیراً ترغیباً نشانی آرزوی آوردن و در خطبه و نامه زندان و شکر بر ایضا اینها
نظاره میگردند و در اولی حاله که در قواعد و معاصد است اینها همه ها جمله در
انگشته که قسیم بیغنه به سالک اولاد حیدر است با قید و پرده و در اول سالک یعنی سبانی است که
با فدا است و در عین تقدیر زنده برود و در اول انصاف خطا نکرده یعنی معاصد تا بر حیرت نفسی انصاف
عنه ایدم اول بابیه در قرآن هفت و در اول رکود (۹) حضرت علی

باید قرائت کرد

اندر

Ek 10: Çanakkale ve Mısır'da esir edilen Türk askerlerine yapılan kötü muamele dair belge. (Kaynak: BOA, HR. SYS., 2189/3.)

Ek 11: Hindistan kamplarında Türk esirlerin çalıştırılmasına dair bir belge. (Kaynak. TNA, FO. 383/345.)

ÖZGEÇMİŞ

Vedsat Tüfekçi, 1973 yılında Karabük'te doğdu. İlk orta lise öğrenimini Karabük'te tamamladı. 1998 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesin Tarih bölümünden mezun oldu. İstanbul'un değişik yerlerinde ve ayrıca Kırgızistan ve Moldova'da öğretmenlik yaptı. Halen Almanya'da Türkçe ve Türk Kültürü öğretmeni olarak görev yapmaktadır. Kırgızistan Slav Üniversitesinde 2 yıl Rusça eğitimi aldı. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünde "Millî Mücadele ve Türk Musevileri" konulu yüksek lisansını tamamladıktan sonra aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsünde doktora çalışmalarına başladı.